İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

İSLÂM ÂLEMİ
TARİH, COĞRAFYA, ETNOGRAFYA
VE BİYOGRAFYA LUGATİ

MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞININ KARARI ÜZERİNE
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİNDE
A. ADIVAR, R. ARAT, A. ATEŞ, C. BAYSUN, B. DARKOT
TARAFINDAN
LEYDEN TAB'I ESAS TUTULARAK
TE'LİF, TÂDİL, İKMÂL ve TERCÜME SÛRETİYLE
NEŞREDİLMİŞTİR

8. CİLT

MESCİD — MZÂB

ÜÇÜNCÜ BASILIŞ

M.E.B.

DEVLET KİTAPLARI

İSTANBUL
MİLLİ EĞİTİM BASIMEVİ
1979

MESCİD. MASCİD (A.), m e e c i d, c â m i ve m e d r e s e l e r.

A. Mescid ve câmiin menşe'i.
B. Peygamberden sonra te'sis edilen câmiler.
C. Mescidin dinî merkez hâline gelmesi.
D. Câmiin te'sisat ve eşyâsı.
E. Câmiin devlet müessesesi hâline gelmesi.
F. Câmiin tâlim ve terbiye yeri olarak kullanılması.
G. Câmiin idâresi.
H. Câmide vazifeli olanlar.
I. İndonezya'da câmi.
K. Câmiin mimârî tarihi.

A. MESCİD VE CÂMİİN MENŞE'İ.

[*Masc̱id* kelimesi arapçada „dik durmak, eğilmek, baş eğmek, alnını yere koymak" gibi mânalara gelen *s c d* kökünden bir mekân ismi olup, islâmiyette „ibâdet yeri, mescid, câmi" mânasını almıştır]. מסגדא kelimesine arâmîcede, sonra File adası yahudi papirüslerinde (nşr. Sachau, levha 32, nşr. Ungnad, nr. 33; Cowley, *Aramaic Papyri of the fifth Cent. B. C.*, nr. 44) ve nihâyet oldukça sık olarak, nabatî dilinde rastlanmaktadır (*Corp. Inscr. Semit.*, II, 161, 1, 176, 185, 188, 190, 218; krş. Schwally, *Z D M G*, 1898, LII, 134; Lidzbarski, *Handbuch d. nordsem. Epigr.*, s. 152, 328; Cooke, *Northsemitic Inscriptions*, s. 238), סגד („kendini yere atmak") 'den yapılan kelimenin, her ne kadar „tapma yeri" mânasına geldiği de ileri sürülmüş ise de, gâlibâ nabatîcede „dikili taş, mukaddes sütûn" mânasına gelmektedir. Yukarıda bahsi geçen File papirüslerinde בסגדא ובמסגדא üzerine yemin edilir ki, burada her iki mânaya da gelmesi mümkündür. Süryânîce ܡܫܓܕܐ ve ܡܨܠܐ (bk. lugatler), amharîce *masgĕd* kelimesi gibi, arapçaya göre, teşkil edilmiştir. Hâlbuki habeşçe *mĕsgād* („mâbed, kilise"), muhakkak olarak, arâmîceden alınmış olan fiilden iştikak etmiştir (krş. Nöldeke, *Neue Beiträge z. sem. Sprachw.*, s. 36). Arapça *mascid*, şüphesiz, arâmîceden gelmiş olan mütekabil fiilden meydana getirilmiş olmalıdır; yukarıda bahsi geçen arâmîce isim, nabatî kitâbeler ile *Kur'an* arasında mutavassıt hâller gösterilmiyor ise de, olduğu gibi alınmış olabilir.

1. Mekke devri.

Mascid kelimesi *Kur'an*'da bilhassa Mekke haremini, *al-Mascid al-ḥarām*, ifâde için kullanılmıştır (*Kur'an*, II, 139, 144, 145, 187, 192, 214; V, 3; VIII, 34; IX, 7, 19, 28; XVII, 1; XXII, 25; XLVIII, 25, 27); daha sonraki kaynaklara göre, daha Mekke devrinden beri, bu mânada kullanılmakta idi (krş. Ya'ḳūbī, nşr. Houtsma, I, 285, 12). Sonradan *al-Mascid al-akṣā* (*Kur'an*, XVII, 1), an'aneye göre, Kudüs mâbedi için kullanılıyordu (Schrieke, *Isl.*, VI, 1 v. dd. 'na göre, daha ziyâde duâ edilen semâvî bir yer düşünülmelidir; krş. Horovitz, *ayn. esr.*, IX, 159 v.dd.) ve Eshâb-ı kehf kıssasında (şüphesiz hıristiyanlara âit, her hâlde islâmiyetten önce; *Kur'an*, XVIII, 20) mukaddes bir türbeye *mascid* denilmektedir. Peygamber bunlara bağlı ibâdetleri her zaman tanımamış ve kabûl etmemiş olmakla berâber, bu tâbir islâmiyetten önce Tanrıya adanmış ve içinde Tanrıya duâ edilen ibâdet yerlerini ifâde etmektedir. Şu âyette, muhakkak ki, bu umûmî mânada kullanılmıştır: — „Allah insanları birbirine karşı korumamış olsa idi, muhakkak ki, manastırlar, kiliseler, ibâdet yerleri, namazgâhlar (*ṣalavāt*) ve mescidler tahrip edilirdi" (*Kur'an*, XXII, 41). Aynı zamanda bir hadîste de kelime, bir habeş kilisesi dolayısı ile (bk. Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 48, 54; Muslim, *Masāc̱id*, bâb 3, hadîs 16—21) ve bir başka hadîste yahudi ve hıristiyanların mukaddes türbeleri için kullanılmıştır (Buḫārī, *ayn. esr.*, bâb 55; Muslim, *ayn. esr.*, bâb 3, hadîs 16—21). İbn Ḫaldūn bile kelimeyi geniş mânası ile, mâbed, hangi dinde olursa-olsun, ibâdet yeri yerine kullanabilmektedir (*Muḳaddima*, fasıl 4, 6). Tâbir başlangıçta Peygamberin diğer dinlere karşı aldığı vaziyete tamâmen uymaktadır. İbrâhîm bir müslüman olduğu gibi, Dâvūd'un da bir mescidi vardır (Ṭabarī, I, 2408, 7 v. dd.).

Peygamber için esas mescid, daha önceleri *Bayt Allāh* adı verilen, Mekke mâbedi olarak kaldı. Medine devrinde Kureyşlilere karşı yapılan ithamların en mühimlerinden biri mü'minleri *al-Mascid al-ḥarām* (*Kur'an*, II, 214; V, 3; VIII, 34; XXII, 25; XLVIII, 25)'dan kovmaları olmalıdır; bu da bu mâbedin hakikî sâhibine tapmaları dolayısı ile, çok haksız idi. *al-Masāc̱id* hakikî Tanrıya âittir (*Kur'an*, LXXII, 18, Mekke devri); bu itibârla, Tanrısı olmayan kimselerin „Allahın câmilerinde" Allaha ibâdet edilmesine engel olmaları mânasızdır (*Kur'an*, II, 108). Hicrî 9. yılda şu âyet nâzil oldu: — „Müşrikler Allahın câmilerine ayak basamazlar" (*Kur'an*, IX, 17 v.d.); yeni dinin muhâlifleri de câmilere sokulmadı. Peygamberin bayatı, tâ çocukluğundan beri, *al-Mascid al-ḥarām*'ın kudsiyetine alışık olduğunu ve buna karşı itiraz kabûl etmediğini isbat etmektedir. Diğer mekkeliler gibi, Peygamber ile tarafdarları muntazaman Ka'be'yi tavâfa ve Hacer-i esvedi öpmeğe devam etmişlerdir (bk. msl. İbn Hişām, s. 183, 12 v. dd., 239, 8, 251, 13); Peygamberin, hemşehrileri gibi, bir mescide

oturup, tarafdarlarından biri ile veya muhâlifleri ile münâkaşa ettiği sık-sık söylenir (İbn Hişām, s. 233, 16, 251, 15, 252, 14, 259, 260, 294, 18 v.d.). An'aneye göre, Peygamber Ka'be'nin yanı-başında, Yemen köşesi ile Hacer-i esved arasında, namaz kılardı (İbn Hişām, s. 190, 9 v. dd.). 'Omar, islâmiyeti kabûl ettikten sonra, mü'minlerin rahatsız edilmeden Ka'be'nin yanında namaz kılmalarını te'min etmiş olmalıdır (İbn Hişām, s. 224, 13 v.d., 17 v.d.). Peygamberin Ka'be'ye ne derece bağlı olduğunu hicretten evvel an'anevî kurban menâsikine katılması açıkça göstermektedir (*Kur'an*, CVIII, 2); 1. (h.) yılda Peygamberin tarafdarlarından biri olan Sa'd b. Mu'āẕ hace merâsimine katılmış ve 2. (h.) yılın 10 zilhiccesinde, Peygamber Banī Salima *muṣallā*'sında bizzat kurban kesmiştir. Bu itibârla o, yeni dinin doğrudan-doğruya reddetmediği husûslarda, eski an'anelere bağlı kalmıştır. Fakat islâmda kendine âit yeni bir ibâdet yeri meydana çıkmıştır.

Mekke'de ilk müslüman cemâatinin husûsî bir ibâdet yeri yok idi. Peygamber, ilk erkek tarafdarı olan 'Alī ve aynı zamanda en eski arkadaşları ile birlikte, Mekke'nin dar sokaklarında, gizlice namaz kılmakta idi (İbn Hişām, s. 159, 166, 13 v. dd.). Umûmiyetle Peygamberin bâzan Ka'be civarında (İbn Hişām, s. 190, 9 v. dd.), bâzan kendi evinde (İbn Hişām, s. 203, 6 v.d.), tek başına namaz kıldığı rivâyet edilmektedir. Bununla berâber mü'minler cemâat hâlinde namaz kılmakta ve bunun için bir evde toplanmakta idiler (İbn Hişām, s. 202). Bâzan 'Omar de, başkaları ile birlikte, Kâbe yanında namaz kılmakta idi (İbn Hişām, s. 224); çünkü kendisi Kureyşlilerden çekinmiyordu. Peygamber câmide, al-Lāt, al-'Uzzā ve Manāt adlı eski arap ilâhelerini kabûl eden, fakat sonradan neshedilmiş âyeti tebliğ ederken, rivâyete göre, yalnız mü'minler değil, aynı zamanda orada bulunan müşrikler de secdeye kapanmışlardır (Ṭabarī, I, 1192 v.d.). Rivâyete göre, Abū Bakr'in Mekke'de evinin avlusunda, kapı yanında, husûsî bir mescid var idi; yine rivayete göre, Kureyşliler buna itiraz etmişlerdi; çünkü onu gören kadınların ve çocukların heyecana kapılıp, yoldan çıkabileceklerini ileri sürüyorlardı (İbn Hişām, s. 246; Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 86; *Kafāla*, bâb 4 ve tür. yer.; *Maẓālim*, bâb 22).

Peygamberin dinî akîdeleri, esas olarak, bir ibâdetgâhın mevcûdiyetini zarûrî kılmamakta idi. Allah nazarında her yer bir idi ve namaz vâsıtası ile, Allahın huzûrunda secdeye varmak her yerde mümkün idi; daha önceki peygamberler ancak havralarda ve kiliselerde ibâdet ettikleri hâlde, Peygamber bütün dünyayı bir mescid olarak tanıdığını söylemiştir (Wāḳidī, trc. Wellhausen, s. 403; *Corpas iuris di Zagd b. 'Alī*, nşr. Griffini, s. 50 ve CLXXIX; Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 56; *Tayammum*, bâb 1; Muslim, *Masācid*, bâb 1, hadîs 1, 4, 5). Bununla berâber: — „Namaz zamanı geldi mi, namaz kılmalısın ve bir mescidde kılmalısın" (Muslim, *Masācid*, bâb 1, hadîs 1) — hadîsi de vardır ve Peygamber, Ka'be'nin an'anevî kudsî vasfına sıkı-sıkıya bağlıdır (bk. *Kur'an*, II, 136 v. dd.). Kendisi Medine'de tam bir serbestlik ile hareket edildiği zaman, tarafdarları ile birlikte, rahatsız edilmeden toplanıp, cemâat hâlinde namaz kılabileceği bir yer bulmağı düşünmüş olmalıdır.

2. Medine'de câmiin te'sisi.

Bir hadîse göre, Peygamber Medine'ye, yanında yoldaş (*ridf*) olarak bulunan Abū Bakr ile birlikte, deve ile gelmiştir. Berâberlerinde Banī Naccār'dan bâzı kimseler bulunuyordu. Deve Abū Ayyūb'un avlusunda (*finā'*) durdu. Orada Peygamber (Anas'e göre) namaz kılmıştır. Namazdan hemen sonra, burada câmi yapılmasını emretmiş ve Mu'āẕ b. 'Afrā'nın himâyesinde bulunan Sahl ve Suhayl adındaki iki öksüzün arsasını on dinara satın almıştır. Daha önce Peygamber arsayı parasız olarak almağı kabûl etmeyince, Abū Bakr parayı vermiş ve Peygamber, câmi ile evleri yapılıncaya kadar, Abū Ayyūb'un evinde misâfir kalmıştır. Bu müddet içinde, namazlarını kırlarda veya her hangi başka bir yerde kılmıştır (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 48; Muslim, *Masācid*, bâb 1, hadîs 9; Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, III, 212 yk.; Ṭabarī, I, 1258 v.d.; Mas'ūdī, *Murūc*, IV, 140 v.d.). Bu hadîse göre, câmiin yapılması Peygamber tarafından ta başlangıçta düşünülmüş ve yerinin seçilmesi de deveye bırakılmıştır. Bir başka hadîse göre, Peygamber Abū Ayyūb'un evine yerleşmiş, fakat ilk zamanlar namazları Abū Umāma As'ad'in komşuları ile birlikte namaz kıldığı husûsî mescidinde kılmıştır. Sonradan Peygamber câmiye bitişik arsayı da satın almak istemiş ve mezkûr öksüzlerden satın almıştır; bu hadîse göre, bu öksüzler As'ad'ın himâyesinde bulunmakta idiler (Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān*, nşr. de Goeje, s. 6; krş. Wüstenfeld, *Gesch. d. Stadt Medina*, s. 60). Arsa, mezar ve harâbe (*ḫirab*; bâzı hadîslerde: *ḫarz*; Ṭabarī, I, 1259, 17; 1260, 1; krş. Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, III, 212, 7, ihtimâl eski bir okuma farkıdır) ve hurma ağaçları ile kaplı idi; develerin ve küçük ehlî hayvanların (Buḫārī, *Vuḍū'*, bâb 66) barınmasına tahsis edilmiş idi. Mü'minlerin yardımı ile burası temizlettirildi, hurma ağaç-

ları kesildi ve etrafı duvar ile çevrildi. Yapı malzemesi olarak, önce güneşte kurutulmuş kerpiç (*labin*) kullanıldı (İbn Hişām, s. 337; Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 62, 65; bir hadîse göre, bunları Fāṭima kuyusunun yakınında kurutuyorlardı, Wüstenfeld, *Stadt Medina*, s. 31). Binâda bir avlu, avlunun etrafında taş temeller üzerine çıkılmış kerpiç bir duvar var idi; duvarda üç kapı bulunuyordu. Kapıların süveleri taştan idi. Önceleri boş olan kıble tarafında (yâni şimâl duvarı) hurma ağacı gövdeleri birer sütûn vazifesini görmekte ve kil ve hurma yapraklarından yapılmış bir dama desteklik yapmakta idi. Şark tarafında, aynı malzeme ile, Savdā' ve 'Ā'işa için, iki küçük ev yapıldı; bunların medhali avluya açılmakta olup, halı ile kaplı idi. Sonradan bu evlerin sayısı arttırıldı; böylece Peygamberin zevceleri için 9 küçük ev yapılmış oldu. *Ḳibla* cenûp istikametine çevrildiği zaman, şimâl duvarına el sürülmedi. Hurma gövdelerinin üzerinde duran ve *ṣuffa* yahut *ẓalla* denilen bu çatı altına evsiz-barksız mü'minler sığınmışlardı (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 48, 62; Wüstenfeld, *Medina*, s. 60 v.d., 66; Diyārbakrī, *Tārīḫ al-Ḫamīs*, Kahire, 1302, I, 387 v. dd.; *ṣuffa* için bk. s. 387 ortada; 391 ikinci yarısında; krş. L. Caetani, *Annali dell' Islām*, I, 377 v.d.). Mescid 7 ayda (Wüstenfeld, *Medina*, s. 59), başkalarına göre de, hicrî 2. yılın safer ayında tamamlandı (İbn Hişām, s. 339, 18 v.d.). Mescid çok sâde olup, aslında etrafı duvarlar ile çevrili bir avludan ibâret idi. Şimâl tarafında *ṣuffa*, bahsi geçen sundurma vazifesini görmekte idi ve cenûp tarafında, sonradan yeni *ḳibla* cihetinde, muhtemelen sütûnlar üzerine oturtulmuş bir çatı yapılmış olmalı idi; çünkü Peygamber bir hurma kütüğüne dayanarak ve muhakkak ki, kıble cihetine dönerek, vaaz etmekte idi. Bu çatıların ne büyüklükte olduğunu söylemek mümkün değildir. Mescid Peygamberin evlerinin avlusu ve aynı zamanda mü'minlerin ictimâ mahalli ve cemâat ile namaz kılınan yer idi.

Kaynaklara göre, Peygamber, daha başlangıçta, Medine'de bir câmi yaptırmak niyetinde idi. Muahhar bir rivâyete göre, Cabrā'il, Allah adına, Allah için bir ev yapılmasını emretmiştir (*Ḫamīs*, I, 387 aş.); fakat bunda, daha sonraki şartların izleri bulunmaktadır. L. Caetani (*Annali dell' Islām*, I, 432, 437 v. dd.) ve daha sonra da H. Lammens (*Mo'âwia*, s. 8, not 5, 62 ve tür. yer.; ayn. mll., *Ziâd*, s. 30 v. dd., 93 v. dd.), en eski mescidin bir *ḥaram al-ḥaram* vasfını taşımadığını, açık olarak, belirtmişlerdir. Bu görüş lebinde *ḥadīṯ* ve *sīra*'den bir çok misaller verilebilir (krş. *Annali dell' Islām*, I, 440). İslâmiyeti kabûl etmemiş olan Banī Ṣaḳīf, Peygamber tarafından, müzâkereler yapılmak üzere, câmiye kabûl olundu; Peygamber onlara avluda 3 çadır bile kurdurttu (İbn Hişām, s. 916; Vāḳidī-Wellhausen, s. 382); Tamīm'in murahhasları da câmide serbestçe dolaşıyor ve namaz biter-bitmez, Peygamberi yanlarına çağırıyor ve müzâkereye girişiyorlardı (İbn Hişām, s. 933 v. d.; Vāḳidī-Wellhausen, s. 386). İbn Unays, Huẕayl kabîlesinden Sufyān'ın başını buraya getirdi ve Peygamberin ayakları ucuna atarak, yaptıklarını anlattı (İbn Hişām, s. 981 v.d.; Vāḳidī-Wellhausen, s. 225). Uḥud gazvesinden sonra, medineli reisler geceyi câmide geçirdiler (Vāḳidī-Wellhausen, s. 149). Avsler câmide yaralarını tedâvî ediyorlardı (*ayn. esr.*, s. 215 v.d.; Ṭabarī, I, 1491 v.d.); bir harp esiri câmiin sütûnlarından birine bağlanmıştır (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 76, 82; bir de 75). Bir çok fakir *ṣuffa*'da yaşıyordu (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 58); avluda çadırlar ve kulübecikler kuruluyordu. İslâmiyeti kabûl eden bir azadlı câriye (*ayn. esr.*, bâb 57) ile Banī Ġifār da kulübe yapmışlardır; bu sonuncuların kulübesine kanlar içinde sığınan Sa'd b. Mu'āẕ, orada can vermiştir (*ayn. esr.*, bâb 77; *Usd al-ġāba*, II, 297). Cemâat istediği gibi mescidde oturur veya sırt üstü yatarak, sohbet ederdi (Buḫārī, *'Ilm*, bâb 6; *Ṣalāt*, bâb 85; İbn Sa'd, I, 124, 14). Yabancıların, halife 'Omar'in zamanına kadar, mescidin bir köşesinde uyudukları görülmüştür (*Kāmil*, s. 118, 15 v. dd.); Peygamber bağışları burada kabûl eder, onları sahâbelerine dağıtırdı (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 42); burada ticârî müzâkereler de yapılırdı (*ayn. esr.*, bâb 71, 83); hülâsa burada her kes istediği gibi hareket etmekte idi. Hattâ bâzan Sudanlılar ve habeşler, Peygamberin müsâadesi ile, mescidde mızrak ve kalkanlar ile, gösteriler yaparlardı (ayn. mll., *Ṣalāt*, bâb 69; *'Īdayn*, bâb 2, 25; *Cihād*, bâb 81) ve Peygamberi görmeğe gelen bir yabancı da mescide deve üzerinde girmiş idi (ayn. mll., *'Ilm*, bâb 6). Bu ilk mescidin pek „kudsî" bir mâhiyeti yok idi, öyle ki, mü'minler ile alay ettiği için kovulan münâfıklardan biri, Abū Ayyūb'a: — „Beni *mirbad Banī Ṣa'laba*'den mi kovuyorsun?" — diye bağırmıştır (İbn Hişām, s. 362, 10, v. d.).

Bütün bunlar, kudsî bir binâdan ziyâde, umûmî karargâh manzarası göstermektedir. Diğer taraftan mescid, daha başlangıçta, cemâat hâlinde ibâdet için kullanıldığından, Peygamberin evinin avlusu olmaktan başka 6ir mâhiyet taşımıştır. Başlangıçta Peygamberin bu hususdaki düşüncesi ne olursa-olsun, islâmiyetin ehemmiyeti arttıkça, mescid yeni cemâatin dinî

ve siyâsî merkezi hâline geldi. Bu iki nokta-i nazar islâmiyette, bilhassa ilk zamanlarda, birbirinden ayrılmamakta idi. Câmi mü'minlerin, namaz kılmak için, Peygamberin etrafında toplandıkları bir yer idi. Peygamber orada vaazlarını vermekte idi; bu vaazlarda Peygamber mü'minleri Allaha itâate dâvet ettiği gibi, cemâatin ictimâî hayatı ile alâkalı nizâmlar da koymakta (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 70, 71) ve bu şekilde dinî ve siyâsî müslüman topluluğunu idâre etmekte idi. Arapların hakikî mânada eski kudsî yerlerinde bile her kesin hareketi serbest idi; Medine mescidini Mekke mâbedinden ayıran şey, bilhassa, kudsî mâhiyeti olan biç bir eşyâsı bulunmaması idi. *Sîra* (İbn Hişām, s. 183 v. d., 185, 1, 229, 8, 248, 257, 19)'ye bakılır ise, halk Ka'be etrafında gerek günlük işlerini, gerek daha mühim meseleleri görüşmek için toplanırdı. Peygamber de orada oturur, kendini görmeğe gelen yabancılar ile münâkaşa ederdi. Orada ekseriyâ dövüş ve ağız kavgası da olurdu (İbn Hişām, s. 183 v.d., 185 v.d., 187 v.d., 202, 19, 257, 259; *Chron. der Stadt Mekka*, nşr. Wüstenfeld, I, 223, 11). Ka'be'nin yanında *Dār al-nadva* var idi; orada mühim meseleler görüşülür ve adâlet icrâ olunurdu (*ayn. esr.*, fihrist). Medine mescidi islâm câmilerinin umûmî şekline örnek olmuş, ancak toplantı merkezi veya ibâdet yeri vasıflarından biri, hâl ve şartlara göre, ağır basmıştır.

3. Peygamber devrindeki diğer mescid ve câmiler.

Peygamberin Medine'deki mescidi, o devirde müslümanların yaptıkları tek mescid değil, hattâ an'aneye göre, ilk mescid de değil idi. Rivâyete göre, ilk yapılan câmi Ḳubā' mescidi idi. Medine topraklarına bağlı olan bu köyde (bk. Wüstenfeld, *Geschichte der Stadt Medina*, s. 126) Peygamber hicret esnâsında 'Amr b. 'Avf kabîlesi arasında kaldı; ikametinin müddeti husûsunda 3, 5, 8, 14 veya 22 gün gibi, ayrı-ayrı rakamlar ileri sürülmektedir. Bir hadîse göre, Peygamber buraya vardığı zaman, ilk olarak hicret edenler ile *anṣār* tarafından yapılmış bir câmi buldu (bk. Wüstenfeld, *ayn. esr.*, s. 56; Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān*, s. 1; Diyārbakrī, *Tārīḫ al-Ḫamīs*, Kahire, 1302, I, 380 v. d.). Bir başka hadîse göre, Peygamber kendisini misâfir eden Kulṯūm'e âit olan ve hurma kurutma mahalli (*mirbad*) olarak kullanılan bir yerde, bizzat kendisi bir mescid yaptırmıştır (Wüstenfeld, *Medina*, s. 131; İbn Hişām, s. 335; Ṭabarī, I, 1260, 6; İbn Sa'd, I, 1, 6; Mas'ūdī, *Murūc*, IV, 139; Diyārbakrī, *Ḫamīs*, I, 381; *al-Sira al-Ḥalabiya*, Kahire, 1320, II, 58 v. d.). Bu hadîs Medine'deki esâs câmiin yapılmasına dâir rivâyetin hareket noktası olmuştur. Peygamber (Abū Bakr ve 'Omar ile tecrübe ettikten sonra), 'Alī'yi bir deveye bindirmiş ve devenin vardığı yerde, Ḥarra'den getirilen taşlar ile, bir mescid yaptırmış, ilk taşı bizzat kendisi, diğerlerini de Abū Bakr, 'Omar ve 'Oṯmān koymuşlardır (*Ḫamīs*, I, 381). Daha sonraları, rivâyete göre, Peygamber her cumartesi, hayvan sırtında veya yaya olarak, Ḳubā' mescidine gider ve namaz kıldırırdı; yanı-başında namaz kıldığı sütûn hâlâ gösterilmektedir (Buḫārī, *Faḍl al-ṣalāt fī masjid Makka wa'l-Madīna*, bâb 2, 4; Muslim, *Ḥacc*, bâb 94, hadîs 576; *Ḫamīs*, I, 382; Balāẕurī, s. 5). Rivâyete göre, Peygamber hicretin 4. yılında, rebiülevvel ayının bir cumartesi (*sabbat*) günü Banī Naẕīr'e gitmiş ve Ḳubā' mescidinde namaz kılmıştır (Wāḳidī-Wellhausen, s. 161).

Bu mescide âit rivâyetin cemâatin daha sonraki teâmül ve kanâatlerinden meydana geldiği âşikârdır. Yalnız bilinmesi gereken bir nokta mescidin Peygamber tarafından veya Peygamberin gelmesinden evvel, tarafdarlarından bâzıları tarafından yaptırıldığına dâir olan eski rivâyetin de, daha sonraki devre âit olup-olmadığıdır. Böylece Peygamberin Medine'deki mescidden başka mescidler kurup-kurmadığı veya tanıyıp-tanımadığı meselesine gelmiş oluyoruz. L. Caetani bu meseleye menfî olarak cevap veriyor; mescidin menşe'i hakkındaki kanâatine bakılırsa, ondan böyle bir cevap beklenebilirdi. Ona göre, sonraları her devirde mescidler ile Peygamber arasında bir münâsebet kurmak husûsunda gâyet açık bir temâyül vardır ve *Kur'an*, IX, 108'de „zarar vermek gâyesi ile mescid" (*mascid al-żirār*) inşâsı şiddetle reddedilmektedir. *Kur'an*'da bu âyet şöyledir: — „*Żirār* („zarar vermek") ve imânsızlık ve mü'minler arasında tefrika çıkarmak için, evvelce Alllaha ve resûlüne karşı gelmiş olanlardan gözetlemek üzere, mescid yapanlar: — „Biz iyilikten başka bir şey kasdetmedik" — diye, yemin edebilirler. Bunların yalan söylediklerine Allah şâhiddir! Bu mescide aslâ ayak basmamalısın; zîra ancak daha ilk günden hulûs ile kurulmuş olan bir mescid içine girilmeğe lâyıktır; orada rûhlarını temizlemek isteyen insanlar vardır ve Allah rûhunu temizleyenleri sever" (*Kur'an*, IX, 106—107).

An'aneye göre, bu âyetler hicrî 9. yılda nâzil olmuştur; Peygamber Tabūk'e giderken, Banī Sālim ona, yaralı ve yaşlıların dinî vecibelerini kolaylaştırmak maksadı ile, bir mescid yaptıklarını söyleyerek, orada namaz kılınmasını ve bu mescidi tanımasını ricâ etti. Peygamber bu işi dönüşüne bıraktı ve o zaman yukarıda

zikredilen âyetler nâzil oldu; çünkü bu mescid, Peygambere karşı mücâdelede bulunan Abū 'Āmir al-Rāhib'in teşvikı ile, münâfıklar tarafından yapılmış idi. Bir hadîse göre (İbn 'Omar, Zayd), hulûs ile yapılmış olan mescid Medine'deki mescid idi. Medine ahâlisi halâs olmak istiyordu; bir başka hadîse göre de (İbn 'Abbās), bahis mevzuu olan mescid Ḳubā' mescidi idi; Abū 'Āmir ve tarafdarları, Banī 'Amr b. 'Avf içinde rahat değillerdi ve bu sebepten yeni bir mescid yaptırdılar. Diğer bir kaç hadîse göre de, mescid Ẕū Avān'da idi; fakat Peygamber bunun yakılmasını emretti (Ṭabarī, I, 1704 v. d.; İbn Hişām, s. 357 v. dd., 906 v. d.; İbn Sa'd, I, 1, 6; Vāḳidī-Wellhausen, s. 410 v. d.; Ṭabarī, *Tafsīr*, XI, 17 v. dd.; Wüstenfeld, *Medina*, s. 131; *al-Sīra al-Ḥalabiya*, II, 60; Balāẕurī, s. 1 v. d.; Muslim, *Ḥacc*, bâb 93, hadîs 574). Tabūk seferi ile *Mascid al-ẓirār* arasında bir münâsebet olduğu doğru ise, bu mescidin Medine'nin şimâlinde olması gerekir; hulûs ile kurulan mescidin, şehrin cenûbundaki Ḳubā' mescidinden ziyâde, Medine'deki mescid olması lâzım gelir. Bu itibârla, Medine'deki mescidden başka, diğer her hangi bir mescidin, esas olarak, reddedildiği düşünülebilir. Fakat bu takdirde de bütün an'aneyi bertaraf etmek lâzım gelir; zîra buna göre, Peygamber önce bu yeni mescide karşı cephe almış değil idi; bu mescidi kabûl etmemiş olması, bunun kendisine karşı gelen bir gürûh tarafından yapılmış bulunmasından geliyordu. Hakikatte daha Peygamberin zamanında muhtelif mescidler bulunduğuna dâir iddialar vardır. Msl. *Kur'an*'da şöyle bir âyet bulunmaktadır: — „Allahın yapılmasına müsâade ettiği ve adının övüldüğü evlerde, insanlar akşam ve sabah, onun adını tebcil etmekteler; alış-verişleri ve ticâretleri onları Allahı tebcil etmekten, duâ edip, sadaka vermekten alıkoymamaktadır" (XXIV, 36 v. d.). Sûrenin geri kalan kısmı gibi, bu âyet Medine devrine âit ise, bunun yahudiler veya hıristiyanlar için söylenmiş olduğunu kabûl etmek güçtür; şu âyet daha açıktır: — „Gece vaktine kadar orucu bozmayınız ve mescidlerde iken, onlara (kadınlara) el sürmeyiniz" (II, 183). Bu da gösteriyor ki, Peygamberin zamanından itibâren, açıkça dinî mâhiyeti olan ve Peygamber tarafından tanınmış bulunan bir çok müslüman mescidi var idi.

Tâ başlangıçtan beri birbirinden ayrı yaşayan kabîlelerde umûmî ibâdetgâhlar mevcut idi: bu hicretin 2. yılında zilhiccenin 10. günü Banī Salīma'nın *muṣallā*'sı üzerinde kurban kesildiğine dâir olan hadîsten anlaşılmaktadır. Bundan başka husûsî mescidler de bulunmakta idi. Bâzan mü'minler, tıpkı Medine'de Abū Bakr'in yaptığı gibi, evlerinde, icâbında başkalarının topluca gelebilecekleri, bir namaz mahalli yaptırmakta idiler (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 46, 87; *Tacahhud*, bâb 36; krş. bir de *Aẕān*, bâb 50).

B. PEYGAMBERDEN SONRA TE'SİS EDİLEN CÂMİLER.

1. Büyük câmiler.

Medine'deki mescidin, daha Peygamberin zamanında, müslümanların idâre ve ibâdet merkezi sıfatı ile kazandığı ehemmiyet, müslüman kumandanların bir yeri fetheder-etmez, bu sâhanın merkezi olarak, bir câmi yaptırmağı düşünmüş olmalarında açıkça kendini göstermektedir.

Tamâmen yeni te'sis veya mevcut bir şehir bahis mevzuu olmasına göre, şartlar bir az değişmekte idi. Bunların birincisine âit misâlleri Basra, Kûfe ve al-Fusṭāṭ'ta bulmaktayız. Basra, hicretin 14. (yahut 16. veya 17.) yılında, kışı geçirmek maksadı ile, 'Utba b. Nāfi' tarafından, bir ordugâh olarak kuruldu. Ordugâhın orta yerine câmi ve karşısına kumandanın makarrı (*dār al-imāra*), hapishâne ve *dīvān* yaptırıldı. İlk önce, üzerinde hiç bir yapı yapmadan, sâdece hudutları çizilmiş olan muayyen yerde namaz kılınıyordu. Sonra sazlardan bir binâ meydana getirildi. Harbe giderken, sazlar sökülüyor ve bir yere yığılıyordu. Sonradan 'Omar'in vâlisi olan Abū Mūsā al-Aş'arī, güneşte kurutulmuş kil ve kerpiçten (*labin*) bir mescid yaptırdı ve üstünü ot ile örttürdü (Balāẕurī, s. 346 v. d., 350; *BGA*, V, 187 v. dd.; Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*, I, 642, 6—9; Ṭabarī, I, 2377, 14 v. d.). Sa'd b. Abī Vaḳḳās hicretin 17. yılında kurduğu Kûfe'de de aynı şekilde hareket etti. Orta yere mescid, yanı-başına da *dār al-imāra* yaptırdı. Mescid önce bir hendek ile çevrilmiş, üstü açık ve dört köşe bir sâhadan (*ṣaḥn*) ibâret idi. Burası 40.000'den fazla insanı alacak kadar geniş idi. Gâlibâ burada da sazlardan istifâde edilmiştir; daha sonraları *labin* kullanmıştır. Yalnız cenûp kısmında, sütûnlar üstünde çatısı bulunan bir gölgelik (*ẓulla*) meydana getirdiler (Balāẕurī, s. 348, 1: *ṣuffa*). Câmiin yanındaki *dār al-imāra* sonradan, 'Omar'in emri üzerine, câmi ile birleştirildi (Ṭabarī, I, 2481, 12 v. dd., 2485, 16, 2487 v. dd., 2494, 14; Yāḳūt, *Mu'cam*, IV, 323, 16 v. dd.; Balāẕurī, s. 275 v. d.; bk. *Annali dell' Islām*, III, 846 v. dd.). Câmiin planı Medine'dekinin (Ṭabarī, I, 2489, 4 v. dd.'da açıkça işâret edildiği gibi) tam bir benzeri idi; câmiin ehemmiyeti, böylece, vaziyeti ve yanındaki kumandanın ikametgâhı ile de kendisini gös-

termektedir. al-Fusṭāṭ'taki vaziyet de böyle idi; şu farkla ki, orada eski bir şehir var idi. Burası da tamâmen yeni bir ordugâh vaziyetinde tertiplendi. Hicretin 21. yılında, İskenderiye'nin fethinden sonra, câmi 'Amr'in sancağını diktiği bir bahçede yaptırıldı. Bu câmiin uzunluğu 50, genişliği de 30 *zirâ'* idi. Kıblesini 80 kişi tesbit etmiş ise de, şarka doğru çok meyilli idi; bu kıblenin ciheti sonradan Ḳurra b. Şarīk tarafından düzelttirildi. Avlu çok basit idi; etrafı duvar ile çevrili olup, içine ağaçlar dikilmiş idi. Üzerinde bir çatı olduğundan bahsolunmaktadır; bu, yukarıda sözü geçen *ṣulla* veya *ṣaffa* olmalıdır. Câmiin hemen yakınında 'Amr b. al-'Āṣī ve onun dört tarafında da *ahl al-rā'ya* oturuyordu. Peygamberin evi gibi, kumandanınki de şark tarafında olup, ikisinin arasında bir yol bulunmakta idi. Cenûptaki hâric, her duvarda iki kapı var idi (Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 898 v.d.; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, Kahire, 1326, IV, 4 v.dd.; İbn Duḳmāḳ, *Kitāb al-intiṣār*, Kahire, 1893, s. 59 v.dd.; Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāżara*, I, 63 v.d.; II, 135 v.d.; krş. *Annali dell' Islām*, IV, 554, 557, 563 v. dd.). Aynı tertibi hicretin 20. yılında al-Mavṣil'de buluyoruz (Balāẕurī, *s.* 331 v.d.)

Başka hâllerde müslümanlar, gerek fetih sureti ile, gerek muâhedeler ile, ele geçirdikleri eski şehirlere yerleşiyorlardı. Muâhede yaparken, kendilerine câmi için bir yer ayırıyorlardı (bk. Balāẕurī, s. 116, 14, 147, 2). Fakat fethedilen şehirler ile muâhede yolu ile alınan şehirler arasındaki fark, çok geçmeden, ortadan kalktı; bir çok hâllerde sarâbatini kaybetti. Müslümanların, yerleştiği eski şehirlere misâl olarak, al-Madā'in, Şam ve Kudüs gösterilebilir. al-Madā'in'de Sa'd b. Abī Vaḳḳāṣ, hicretin 16. yılında şehri zaptettikten sonra, evleri müslümanlar arasında taksim etti ve Kisrā'nın *īvān*'ı, Sa'd'in orada fetih namazı (*ṣalāt al-fatḥ*) kılmasını müteâkip, câmi hâline sokuldu (Ṭabarī, I, 2443, 15 v. d.; 2451, 7 v. dd.). Hicretin 14. veya 15. yılında teslim alınan Şam'da, an'aneye göre, Johannis kilisesi taksim ile, yarısı müslümanlığa mâledilmiştir; buna dayanarak, şehrin kısmen fetih yolu ile, kısmen de anlaşma yolu ile elde edildiğine dâir bir efsâne vücût bulmuştur (Balāẕurī, s. 125; Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 591; İbn Cubayr, *Riḥla*, s. 262; *JA*, 9. seri, VII, 376, 381, 404). Bununla berâber, hakikatte müslümanların, kilisenin hemen yanında, kendi câmilerini yaptıkları sanılıyor [bk. mad. ŞAM] ve yine orada, başkumandanın sarayı *al-Ḫaḍrā'* bulunmakta idi; sonraları buradan Maḳṣūra'ye doğrudan-doğruya bir medhâl yapılmıştır (*BGA*, III, 159, 6). Demek ki, buradaki şartlar da Medine'dekinin aynı olmuştur. Fakat an'anenin kaydettiği hâl tarzının mevcûdiyetini bertaraf etmek mümkün değildir; çünkü bu husûsta başka kaynaklarda da delîller bulunmaktadır; msl. Ḥimṣ'ta müslümanlar ile hıristiyanlar müşterek bir binâyı, câmi ve kilise olarak, kullanmakta idiler. İṣṭaḫrī ve İbn Ḥavḳal'a göre, (müşterek kaynakları olan) al-Balḫī zamanında durum böyle idi (309 = 921; *BGA*, I, 61, 7 v.d.; II, 117, 5; III, 156, 15). Bu türlü bir tertibin Ermeniye'deki Dabīl'de de bulunduğu ileri sürülüyor (*BGA*, I, 188, 3 v.d.; II, 244, 21; krş. III, 377, 3 v.d.)

Kudüs'teki şartlar başka idi. Eski *ḳibla* ve *Kur'an* (XVII, 1)'dan anlaşıldığı üzere, müslümanlar oradaki mâbedi tanımakta idiler. Buna göre, arap fâtihlerin teslim aldıkları şehirde kudsiyetini kabûl ettikleri mâbede devâm etmiş olmaları tabi'îdir. Rivâyete göre, 'Omar hicretin 17. yılında, Kudüs'te Sulaymān mâbedinin bulunduğu yerde bir câmi yaptırmıştır (F. Baethgen, *Fragmente syr. u. arab. Hist.*, s. 17, 110, milâdî 700 yılında Basra metropoliti Īšō'denaḥ'a göre; krş. bir de VII. asırda Theophanes, bk. G. le Strange, *Palestine unter the Moslems*, 1890, s. 91, not). 'Omar câmiinin yerini alan *Ḳubbat al-ṣaḫra* [b. bk.]'nin eski mâbedin yerinde bulunduğu muhakkaktır. Bu yerin nasıl tesbit edildiği hakkında muhtelif rivâyetler ileri sürülmektedir [bk. mad. KUDÜS]. 'Omar devrindeki diğer câmiler gibi, bu yapı da gâyet basit idi. 670 yılında Kudüs'e gitmiş olan Arculf şöyle yazıyor: — „Eskiden muazzam mâbed binâsının yükseldiği yerde, araplar bir kaç harâp duvar üzerine koydukları tahtalar ve kazıklar ile meydana getirdikleri, basit, dört köşe bir mescide devâm etmektedirler" (*Itinera Hierosolymitana*, nşr. P. Geyer, 1898, s. 226 v.d.; trc. P. Mickley, *Das Land der Bibel*, 1917, II/2, 19 v.d.). Bu câmiin de, tamâmen yeni olan diğer câmiler gibi, dört köşe olması dikkate değer; sâdeliğine rağmen, Arculf'a göre, bu câmi 3.000 kişi alabiliyordu.

Mu'āviya zamanında Ḳayravān şehri, bu şekilde orta yerinde câmi ve *dār al-imāra* olan bir ordugâh hâlinde kuruldu (Yāḳūt, *Mu'cam*, IV, 213, 10 v. dd.). Msl. Balāẕurī'nin işâret ettiği gibi, müslüman fâtihler, sonradan yeni elde ettikleri şehirlerde dâimâ bir merkez câmii yapmakta idiler; ilk önce her şehirde Medine'deki Peygamber câmiinin taklidi olan mütevâzî bir mescid yapıyorlardı. İstisnâî olarak da, eski şehirlerde, mevcut binâları mescid olarak kullanıyor, fakat çok geçmeden, bir çok yeni mescidler meydana getiriyorlardı.

2. Kabîle câmileri ve fırka câmileri.

Câmiler yalnız şehirlerde yapılmıyordu. Kabîleler islâmiyeti kabûl husûsunda Peygambere söz verdikleri zaman, namaz kılmak mecbûriyetini de kabûl ettiler. Ne dereceye kadar islâmiyetin icâplarını yerine getirdikleri bilinmiyor ise de, islâmiyetle alâkalandıkları andan itibâren, müslüman için bir ictimâ yeri meydana getirmek lüzûmunu duydukları görülüyor. Şüphesiz, daha islâmiyetten önceleri, kabîlelerin, tıpkı Mekkeliler gibi, umûmî ehemmiyetteki müşterek meseleler görüşülen *maclis* yahut *nâdî* veya *dâr şûrâ*'ları var idi (bk. Lammens, *Mo'âwia*, s. 205; *Ziâd b. Abihi*, s. 30 v. dd., 90 v. dd.; *Le Berceau de l'Islam*, s. 222 v. dd.). Câmi bu türlü yerlerden aynı zamanda cemâat hâlinde namaz kılınan bir yer olmakla ayrıldığı için, kabîlelerin de câmi yaptırma ihtiyâcını duyması tabi'î idi. Msl. rivâyete göre, hicretin 5. yılında Sa'd b. Bakr kabîlesi câmiler yaptırmış ve bu câmilerde ezan okunmağa başlanmıştır (İbn Sa'd, I/II, 44, 7, İbn Hişâm s. 943'te zikri geçmemektedir. Ṭabarî, I, 1722); Mekke yakınlarında oturan Banî Cazîma kabîlesinin de hicretin 8. yılında câmiler yaptırdığı ve bu câmilerde ezan okunduğu rivâyet edilmektedir (Vâḳidî-Wellhausen, s. 351). Bu rivâyetlere ne dereceye kadar güvenmek gerektiği sorulabilir. Daha muahhar bir müellif olan al-Diyârbakrî Banî 'l-Muṣṭalîḳ için şöyle demektedir: *aslamâ va banav masâcida* (*Târîḫ Ḫamîs*, II, 132, 20; krş. *Annali dell' Islâm*, II, 221); fakat eski kaynaklarda buna rastlanmıyor. İbn Sa'd'in rivâyeti de hakikate pek uygun görünmüyor: buna göre, Banî Ḥanîfa tarafından gönderilen kimseler, kiliselerini yıkmak, yerini su ile yıkamak ve oraya bir câmi yapmak emrini almışlardır (İbn Sa'd, I/II, 56, 11 v. dd.; hâlbuki İbn Hişâm, s. 945 v.d.; Ṭabarî, I, 1737 v.dd. ve Balâẕurî, s. 86 v.d., bundan bahsetmemektedirler). Buna rağmen, daha ilk zamandan itibâren, kabîlelerin câmi yaptırdıklarında şüphe yoktur. Ḳubâ' câmii 'Amr b. 'Avf kabîlesinin câmii idi (İbn Sa'd, I/I, 6, 8 ve yk. bk.) ve bir rivâyete göre, Banî Ġanm b. 'Avf kabîlesi bu câmii kıskanmış ve rakip bir câmi yaptırmıştır (Balâẕurî, s. 3; Ṭabarî, *Tafsîr*, I, 21 aş.). Peygamberin Badr gazvesine iştirâk etmiş olan sahâbesinden 'Itbân b. Malik, yağmur yağdığı zaman kabîlesinin mescidine giremediğinden şikâyet ile, bir câmi yaptırmak istediğinden bahsetmiştir (Buḫârî, *Ṣalât*, bâb 46; Muslim, *Masâcid*, bâb 47, hadîs 263); rivâyete göre, Peygamber Banî Zurayḳ'ın mesdini ziyâret etmiş (Buḫârî, *Cihâd*, bâb 56—58) ve yeni kıbleyi tâyin eden âyet (*Kur'an*, II, 139) Peygambere Banî Salima mescidinde, namaz kılarken, nâzil olmuştur; bu sebepten bu mescide *Mascid al-ḳiblatayni* adı verilmiştir (Wüstenfeld, *Medina*, s. 62).

Kabîle câmii, islâmiyette kabîle istiklâlinin muhâfaza edilmekte olduğunun bir delîlidir. Hakikatte bütün bölgelerde kabîle câmilerinden bahsedilmektedir. Bunlar Medine civârında Banî Ḳurayẓa, Banî Ḥâriṯa, Banî Ẓafar, Banî Vâ'il, Banî Ḥarâm, Banî Zurayḳ (rivâyete göre, içinde ilk olarak *Kur'an* okunan câmi), Banî Salima v.b. câmileridir (bk. Wüstenfeld, *Gesch. d. Stadt Medina*, s. 29, 37 v.dd., 44, 50, 57, 136 v.dd.); „İki kıble câmii", Banî Savâd b. Ġanm b. Ka'b b. Salima kabîlesine âit idi (Wüstenfeld, *Medina*, s. 41). Medine'de vaziyet şöyle idi: kabîlelerin umûmiyetle kendi câmileri var idi ve bunlardan biri esas câmi vaziyetinde bulunuyordu. İhtimâl bu vaziyet Peygamber zamanında da mevcut idi; çünkü ilk istilâ seferlerinden itibâren, bu usûle uyarak, câmiler yapıldı. Rivâyete göre, 'Omar Basra'da bulunan Abû Mûsâ'ya bir merkez câmii (*li 'l-camâ'a*) ile kabîleler için câmiler yaptırmasını ve cuma günleri her kesin merkez câmiine gitmeleri lâzım geldiğini yazmıştır. Kûfe'de bulunan Sa'd b. Abî Vaḳḳâs ile Mısır'da bulunan 'Amr b. al-'Âṣî'ye de aynı şeyleri yazdığı söylenilmektedir; buna mukabil, eski şehirlerine yerleştikleri Suriye'de ise, kabîle câmileri yaptırmamalarını yazdığından bahsedilmektedir (Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, Kahire, 1326, IV, 4 aş.). Söylenildiğine göre, al-Fusṭâṭ'taki 'Amr câmiinin etrafında bulunan her *ḫiṭṭa*'da kabîlelerin câmileri bulunmakta idi (İbn Duḳmâḳ, s. 62 aş. v.d.). Bu Râşida câmii (Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, IV, 64, 4 v. dd.) de uzun zaman muhâfaza edilmiştir. Irak hakkında da aynı delillere sâhibiz. Msl. Basra'da Banî 'Ubâd (Balâẕurî, s. 356, 2)'ın Banî Rifâ'a (*B G A*, VII, 201, 16)'nın, Banî 'Adî (*ayn. esr.*, V, 191, 4)'nin ve Anṣâr (bk. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, I, 77, not 5)'ın birer câmii var idi; Kûfe'de bir çok câmi bulunmakta idi: msl. anṣâr (Ṭabarî, II, 284, 13 v.d.)'ın, 'Abd al-Ḳays (*ayn. esr.*, II, 657, 2, 9)'in, Banî Duhmân (*ayn. esr.*, s. 670, 4)'ın, Banî Maḫzûm (*ayn. esr.*, s. 734, 19)'un, Banî Hilâl (*ayn. esr.*, s. 1687, 8 v.d.)'in, Banî 'Adî (*ayn. esr.*, s. 1703, 4)'nin, Banî Ẕuhl ve Banî Ḥucr (*ayn. esr.*, s. 532, 8 v.d.)'un, Banî Cubayna (*ayn. esr.*, s. 533, 8), Banî Ḥarâm (*ayn. esr.*, III, 2509, 10)'ın birer ve Abbâsîlerin de bir çok mescidleri var idi (Balâẕurî, s. 278, 12 v.d., bk. bir de s. 285 ve Goldziher, *ayn. esr.*).

Bu kabîle câmileri, savaşları devâmınca, harp hâlindeki kabîlelerin tabi'î merkezleri

idi; çünkü câmi müzâkereler yapılan bir toplantı yeri (*maclis*) idi (Ṭabarî, II, 532, 6 v. dd.); minberden yapılan vaazlar ile askerlere ders verilirdi (*ayn. esr.*, s. 284); bu sebepten, bu câmileri elde etmek için savaşılırdı (bk. Ṭabarî, II, 130, 148, 6, 960). „Sizin câmiin adamları" (*ahl mascidikum*, *ayn. esr.*, s. 532, 19) ile „sizin fırka" aynı mânaya gelmekte idi. Yeni fırkalar meydana çıktıkça, yavaş-yavaş kendilerine husûsî câmiler yaptırdılar; msl. rivâyete göre, Musaylima'nın kendi câmii var idi (Balāẕurî, s. 90, 4 aş.; İbn Ḥanbal, *Musnad*, hadîs 404 aş.). Msl. sonraları Hanbelîlerin Bagdad'da içinde gürültü-patırtı eksik olmayan câmileri var imiş (Hilāl al-Ṣābî, *Kitāb al-vazarā'*, nşr. Amedroz, s. 335). Bazân aynı şehirde muhtelif fırkalar esâs câmii paylaşıyorlardı (*B G A*, 102, 5 v. dd.); fakat umûmiyetle böyle olmuyordu (bk. Mez, *Renaissance des Islâms*, s. 63). Hattâ hanefîler ile şâfi'îlerin husûsî câmileri olduğu da vâkî idi (Yāḳût, *Mu'cam*, IV, 509, 9; krş. *B G A*, III, 323, 11). Bu husûsî câmiler, islâmiyet için bir parçalanma yuvası oldu ve öyle bir zaman geldi ki, âlimler bu mescidleri tanımanın münâsip olup-olmadığı meselesini ortaya attılar. Fakat *Mascid Banî Fulān*'dan bahsedilip-edilmeyeceği meselesine cevap olarak, Peygamber zamanında *Mascid Banî Zurayḳ*'ın tanınmış olduğu ileri sürülüyordu (Buḫārî, *Ṣalāt*, bâb 41; *Cihād*, bâb 56—58 ve Ṭabarî, *Tafsîr*, XI, 20, sahifenin ikinci yarısında).

3. Eski mâbedlerin islâmlaştırılması. Hâtıra olarak yapılan mescidler.

Eski tarihçilere göre, müslümanlar ile bir anlaşma imzalayan şehirler mâbedlerini muhâfaza etmek husûsunda teminât elde etmekte idiler (Balāẕurî, s. 121, ort.; Ṭabarî, I, 2405, 2407); zaptedilen şehirlerde ise, müslümanlar mâbedleri müsâdere ediyorlardı (Balāẕurî, s. 120, aş.). Bâzan da, rivâyete göre, kiliseler (msl. Şam'da 15 kilise) hıristiyanlara bırakılmakta idi (*ayn. esr.*, s. 124, 8, başka bir kayıt için bk. s. 121; krş. *JA*, 9. seri, VII, 403). Bu usûlün müteâmil olduğu şüphelidir; bununla berâber, müslümanlar her yerde, bir çok kiliselere el koydular. İslâmiyetin kütle hâlinde kabûl edildiği düşünülür ise, bu türlü hâreketin tabi'î olduğu görülür. Müslümanların aldıkları kiliseler bâzan ikametgâh olarak kullanılırdı (Ṭabarî, I, 2405, 2407); sonraları, msl. 146 yılında Mısır'da olduğu gibi, kiliseler (idârî işlere âit) birer *divān* olarak kullanılmıştır (Maḳrîzî, IV, 35; Kûfe için bk. Balāẕurî, s. 286). Fakat zaptedilen kiliseleri câmi hâline koymak en tabi'î hareket idi. Rivâyete göre, 'Amr b. al-'Āṣî bir kilisede namaz kılar (Maḳrîzî, IV, 6) ve Zayd b. 'Alî kilise ve havralar için, — „Buralarda namaz kıl, bir zararı dokunmaz" (*Corpus iuris di Zayd b. 'Alî*, nşr. Griffini, nr. 364) — derdi. Burada bahis mevzuunun zaptedilen kiliseler olup-olmadığı açıkça belli değildir; en doğrusu, bu sözün, el konulan kilise ve havraları câmi olarak kullanma husûsundaki tereddütleri ortadan kaldırmak maksadı ile söylenildiğini kabûl etmektir. Bu husûsta en bâriz misâli Şam'da buluyoruz: Valîd b. 'Abd al-Malik 86 (705)'da hıristiyanlardan Johannis kilisesini alarak, bunu yeni-baştan yaptırmış ve hıristiyanlara da, rivâyete göre, bir başka kilise vermiştir (bk. mad. ŞAM, ayrıca bk. *JA*, 9. seri, VII, 369 v.d.; Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, II/I, 262 v. dd.). Rivâyete göre, Şam'da 10 kilise câmi hâline sokulmuştur (*B G A*, V, 108). Bilhassa köylerde, ahâlinin yavaş-yavaş islâmlığı kabûlünden sonra, kiliseler câmi hâline getirilmiştir. Mısır köylerinde ilk islâm nesilleri zamanında mescid bulunmamakta idi (Maḳrîzî, IV, 28 v.d., 30); fakat al-Ma'mūn kıptîler ile mücâdeleye başlayınca, bir çok kilise câmi hâline konuldu (*ayn. esr.*, s. 30). Denildiğine göre, Kahire'deki câmiler de daha önce birer kilise idi. Râşida câmii, bir rivâyete göre, etrafı yahudi ve hıristiyan mezarları ile çevrili, henüz tamamlanmamış bir yâkubî kilisesi idi (Maḳrîzî, IV, 63, 64) ve yanı-başındaki bir yâkubî ve bir nestûrî kilisesini al-Ḥākim câmi hâline koymuştur (*ayn. esr.*, s. 65). Cavhar Kahire'de bir saray yaptırdığı zaman, bir *dār*'i sarayın hudutları içine alarak, onu câmi hâline koydu (*ayn. esr.*, s. 269). Buna benzer vak'alar daha sonraları da vukû buldu (*ayn. esr.*, s. 240) ve havralar da aynı şekilde câmi hâline getirildi (Mascid İbn al-Bannā', *ayn. esr.*, s. 265). Palermo'daki büyük câmi de bu şekilde kiliseden tahvil edilmiş bir câmi idi (Yāḳût, *Mu'cam*, I, 719). Haçlı seferlerinden sonra Filistin kiliseleri câmiye tahvil edildi (Sauvaire, *Histoire de Jérusalem et d'Hébron*, 1876, s. 77; Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, I/II, 40).

Yalnız „ehl-i kitaba" âit mâbedler câmi hâline sokulmuş değildir. Msl. Ḥilla ile Kerbelâ arasındaki al-Şams mescidi yerinde eski bir Şams mâbedi bulunmakta idi (bk. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 331 v. d.). İṣṭaḫr yakınlarında bir Mascid Sulaymān var idi; bu mescid eski bir „ateş mâbedi" olup, duvarlarında Mas'ūdî ve al-Maḳdisî za-

manıada (IV. asır; Mas'ūdī, *Murāc*, IV, 77; *B G A*, III, 444) hâlâ resimler bulunmakta idi. İştahr'da da vaktiyle bir ateş mâbedi olan bir câmi var idi (Maḳdisī, s. 436). al-Manṣūr Maṣīṣa (eski Mopsuhestia, şimdiki Misis)'da 140 yılında, eski bir mâbedin bulunduğu yerde, bir câmi yaptırdı (Balāẕurī, s. 165 v. d.), Dehli'nin büyük câmii de eski bir mâbed idi (İbn Baṭṭūṭa, III, 151); Ṭā'if için bk. Abū Dāvūd, *Ṣalāt*, bâb 10. İslâmiyetin mâbedlerin din değişikliğinden sonra da bâkî kalacakları kaidesi bu şekilde te'kit olunmuş bulunuyor. İslâmiyetin de tanıdığı mukaddes kitaplarda adı geçen şahsiyetlere bağlı mâbedlerin değiştirilmesi bilhassa kolay oluyordu; msl. Şam'daki Johannis kilisesi ile Filistin'deki bir çok mâbedler için böyle olmuştur. Şēḫ Sa'd'deki Eyyûb câmii bunun bir misâlini teşkil eder; *Kur'an*, XXI, 83; XXXVIII, 40 bunun ile alâkalıdır; Silvia zamanında (IV. asır) burada Eyyûb'a ithâf edilmiş bir kilise bulunmakta idi (Mas'ūdī, *Murūc*, I, 91; Baedeker, *Palästina und Syrien*, 7. tab., 1910, s. 147).

Fakat islâmiyet bir takım tarihî hâtıralar yaratmış idi ki, bunlar çok geçmeden yeni câmilerin yapılmasını teşvik etti. Daha Peygamber zamanında, rivâyete göre, Banī Sālim kendi câmilerinin nufūz ve itibârının artması için, onu burada namaz kılmağa dâvet etmişlerdi (bk. yk. A, 3). 'İtbān b. Malik'in ricâsı üzerine, Peygamber onun evinde Abū Bakr ile birlikte, namaz kılmış ve 'İtbān yağmurlu zamanlarda kabîlesinin câmiine gidemediği için, evinin *muṣallā* („namaz yeri") olmasına cevâz vermiş idi (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 46, *Tahaccud*, bâb 36; Muslim, *Masācid*, bâb 47 [hadîs 263]; buna benzer bir rivâyet, Buḫārī, *Aẕān*, bâb 41; *Tahaccud*, bâb 33, belki de tamâmen aynıdır). Peygamberin ölümünden sonra, hâtırasına o derece kıymet verildi ki, namaz kılmak için uğradığı yerler husûsî bir ehemmiyet kazandı ve kendini her bakımdan örnek alan tarafdarları, tercihan aynı yerlerde namaz kıldılar. Fakat bu temâyül, sağlığında mevcut olan temâyülün artmasından başka bir şey değildir ve yukarıdaki rivâyetlerin daha sonraki şartları ne dereceye kadar aksettirdiğini tâyin etmek de güçtür. Mekke ile Medine arasında, sahâbenin rivâyetine göre, Peygamberin namaz kılmış olduğu yerlerde az zamanda bir çok câmiler yükselmiştir (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 89; Vāḳidī-Wellhausen, s. 421 v. dd.); hicretin 9. yılında Peygamberin Tabūk'e gittiği yolun üzerinde de mescidler yapıldı (İbn Hişām, s. 907; Vāḳidī-Wellhausen, s. 394; hepsi 19 adet idi, bk. *Annali dell' Islām*, II, 246 v. d.). Umûmiyetle Peygamberin giriştiği seferlerde gittiği her yerde mescidler yapılmış idi. Msl. Badr yolu üzerinde, rivâyete göre, Abū Bakr bir mescid yaptırmış idi (Vāḳidī-Wellhausen, s. 39; Wüstenfeld, *Medina*, s. 135); al-Faẕīḥ mescidi, hicrî 4. yılda, Banī Naẕīr'e karşı yapılan gazvede, Peygamberin deriden bir çadırda namaz kıldığı yerde yapılmış idi (Vāḳidī-Wellhausen, s. 163; Wüstenfeld, *Medina*, s. 132). Yine rivâyete göre, Peygamber hicrî 7. yılda yaptığı sefer esnâsında bizzat Ḫaybar'de bir mescid yaptırmıştır (Diyārbakrī, *Tārīḫ al-Ḫamīs*, II, 49 v.d., krş. *Annali dell' Islām*, II, 19). Hicrî 8. yıldaki muhâsara esnâsında Peygamber Umm Salama ve Zaynab adındaki kadınların çadırları arasında namaz kıldığı için, Ṭā'if dışında bir tepe üstünde bir mescid yaptırıldı (İbn Hişām, s. 872 v. d.; Vāḳidī-Wellhausen, s. 369); rivâyete göre, Liyya'de, Tā'if'e karşı yaptığı bir seferde, Peygamber bizzat bir mescid yaptırmıştır (İbn Hişām, s. 872; Vāḳidī-Wellhauseo, s. 368 v.d.). Medine'de ve civarında bir çok câmiler yaptırıldı; çünkü „Peygamber oralarda namaz kılmış idi" (Wüstenfeld, *Geschichte der Stadt Medina*, s. 31, 38, 132 v. dd.). Handek gazvesi dolayısı ile şöyle denilmektedir: — „Şimdi câmilerin yükseldiği her yerde o namaz kılmış idi." — (Vāḳidī-Wellhausen, s. 208) Msl. Mascid al-Faẕīḫ'e aynı zamanda Mascid al-Şams (Wüstenfeld, *Medina*, s. 132) de denildiğine göre, belki de burada eski bir mâbed bulunmakta idi.

Câmileri, bir takım hâtıralar ile, Peygambere atfetmenin bir çok şekilleri var idi. Msl. Medine'de Peygamberin bindiği katırın ayak izleri bulunan *Mascid al-baġla*, Peygamberin duâsının kabûl edildiği ve mekkelilere karşı elde ettiği zaferi hatırlatan yerde Mascid al-fatḥ v.b. var idi (bk. Wüstenfeld, *Medina*, s. 136 v. dd.). Bilhassa Mekke'de, tabi'î, Peygamberin hâtıraları ile dolu olup, sonradan namazgâh olarak kullanılan bir çok yer var idi. Esas meseidden sonra en mûteber yer, Peygamberin kızının doğduğu ve aynı zamanda Mavlid al-Sayyida Fāṭima de dedikleri, Ḫadīca'nin evi idî. Peygamberin hicrete kadar oturduğu bu ev, sonra, 'Alī'nin kardeşi 'Uḳayl'e kaldı. Bu ev daha sonra Mu'āviya'ye satıldı ve mescid hâline getirildi (*Chroniken der Stadt Mekka*, nşr. Wüstenfeld, I, 423; III, 438, 440). Sonra Peygamberin ilk gizli toplantılar yaptığı ev geliyor. Bu ev 171 yılında hacca giderken, Hārūn al-Raşīd'in annesi al-Ḫayzurān tarafından satın alınarak, mescid hâline konuldu (*Chron. Mekka*, III, 112, 440); aynı kimse Peygamberin doğduğu evi (*mavlid al-nabī*) de satın aldı ve mescid hâline getirdi (*ayn.*

esr., I, 422; III, 439). Mu'āviya Peygamberin evini onun amca-zâdesinden hakikaten satın almış ise, bunun Peygamberin doğduğu ev olması pek muhtemeldir; fakat hâtıralar ile dolu yer ihtiyâcı git-gide arttı ve neticede yalnız Peygamber ile değil, sahâbeler ile de alâkalı ve sayısı gittikçe artan bir çok yerler meydana çıktı. Msl. Ḥamza'nın, 'Omar'in ve 'Alī'nin doğdukları yerler (*Chron. Mekka*, III, 445), Peygamberin oğlu İbrāhīm'in annesi Māriya'nin evi (*ayn. esr.*, III, 447, 466); bunun Medine'de bir de mescidi vardır (Wüstenfeld, *Medina*, s. 133). Sonra Ḫadīca mescidi (I, 324), 'Ā'işa mescidi (III, 454), Mekke civarındaki dar vâdide, Peygamberin namaz kılmış olduğu „duâların kabûl olunduğu mescid" (III, 453); cinlerin Peygamberi gözetlediği Mascid al-Cin (I, 424; III, 453), letihten sonra sancağın dikildiği yerde Mascid al-Ra'ya (II, 68 aş.; 71 yk.; III, 13, 453) ve medinelilerin ilk olarak Peygambere bi'at ettikleri yerde Mascid al-Bay'a (I, 428; III, 441) var idi. Minā'daki Mascid al-Ḫayf'ta, bir taşın üzerinde Peygamberin başının izi gösterilir ki, ziyâretçiler de aynı yere başlarını koyarlar (III, 438). Mukaddes kitaplarda adı geçen şahsiyetler de mescid ile, Âdam, İbrāhīm, İsmā'īl de Ka'be ile alâkalı gösterilmiştir; Ka'be yanında *Maḳām İbrāhīm*'e rastlanmakta ve 'Arafa'de ve Mekke civârında al-Ẓāhir'de bugün hâlâ bir İbrāhīm mescidi (I, 415, 425) bulunmaktadır (İbn Cubayr, *Riḥla*, 1907, s. 112). Yukarıda zikredilen hâtıra mescidlerine başkaları da eklenmiştir; msl. Abū Bakr, Bilāl, Şakk-ı kamer mescidleri v.b. (bk. İbn Cubayr, *ayn. esr.*, s. 114 v. dd.; *B G A*, III, 102 v.d.; Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 27; al-Batanūnī, *al-Riḥla al-ḥicāzīya*, 2. tab., Kahire, 1329, s. 52 v. dd.).

Böylece müslümanlar Hicaz'da Peygambere, âilesine ve sahâbesine bağlandıkları için ehemmiyet kazanan ve müslümanlık tarihini canlandıran bir çok mescidler inşâ ettiler. Bir de daha önce hıristiyan olan ülkelerde, mukaddes kitaplarda adı geçen şahıslar ile alâkalı mâbedler câmi hâline getirildi (bk. G. le Strange, *Palestine*, tür. yer.). Çok geçmeden, başka câmiler de mukaddes kitaplar ile müslümanlık târihine mâl edildi. Kudüs'te eski mâbedin bulunduğu yerde 'Omar tarafından yaptırılan ve yukarıda bahsi geçen câmiin, *Kur'an*, XVII, 1'de zikredilen ve dolayısı ile Peygamberin gece seyâhati (*isrā'*) ve mîrac ile münâsebetli görülen *al-Mascid al-Aḳṣā* olduğu söylenilmektedir. Rivâyete göre, bu münâsebetle kaya Peygamberi selâmlamıştır; bir oyuğu kapayan bir taşın üzerindeki izler de Peygamberin veya İdrīs'in ayak izleri telakkî edilmektedir (G. le Strange, *Palestine*, s. 136; al-Batanūnī, *Riḥla*, s. 165; Bädeker, *Palästina*, 1910, s. 52 v.d.; krş. Ya'ḳūbī, nşr. Houtsma, II, 311). İlk devrelerde Kudüs'teki Ḥarām bölgesine, daha sonraları bâzan o bölgeye, bâzan da cenup kısmındaki binâya *al-Mascid al-Aḳṣā* denilmekte idi (*B G A*, V, 100; Sauvaire, *Histoire de Jérusalem et d'Hébron*, s. 95, 121; krş. G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 96 v.d.). Buna tamâmen müslümanlara has hâtıralara bağlı câmiler katıldı; msl. Zaytūn dağında, şehrin zaptı sırasında karargâhını kurduğu yerde 'Omar'in hâtırasına yapılan mescid (*BGA*, III, 172).

Mısır'da Ma'bad-Mūsā adı verilen eski bir hıristiyan mâbedi bulunmaktadır (Maḳrīzī, IV, 269); ayrıca, rivâyete göre, İbn Ṭūlūn câmii Mūsā'nın Tanrı ile konuştuğu yerde inşa edilmiş idi (Maḳrīzī, IV, 36); al-Ḳużā'ī'ye göre, 4 adet Mūsā mescidi (İbn Duḳmāḳ, nşr. Vollers, s. 92), muhakkak hıristiyanlık zamanından kalma Ya'ḳūb ve Yūsuf mescidi (*B G A*, III, 200), Munyat İbn al-Ḫaṣīb'de de bir İbrāhīm mescidi vardır (İbn Cubayr, s. 58). San'ā'daki ulu-câmi Nūḥ'un oğlu Sām tarafından yaptırılmıştır (*B G A*, VII, 110). Yukarıda bahsi geçen İṣṭaḫr civârındaki eski mâbed Sulaymān'ın bâtırasına bağlanmıştır (Mas'ūdī, *Murāc*, IV, 77; Yāḳūt, I, 299). Rivâyete göre, Kûfe câmiinde, yalnız İbrāhīm değil, aynı zamanda diğer peygamberler ile *vaṣī* olarak gösterilen 1.000 evliyâ da ibâdet etmiş idi; Yaġūṯ ile Ya'ūḳ v.b. burada ölmüşlerdir (Yāḳūt, IV, 325; bir de İbn Cubayr, s. 211 v.dd.) ve bu câmide İbrāhīm, Nūḥ ve İdrīs adlarına birer bölüm var idi (İbn Cubayr, s. 212); bir çok câmi sahâbelerin hâtırasına bağlanmıştır. Böyle bir bağlanmanın ehemmiyeti şu hâdiseden istintac edilebilir. 'Omar Kudüs'teki „yeniden diriliş" kilisesinde namaz kılmak istememiş idi; çünkü bu takdirde, bu kilise sonradan bir câmi telâkkî edilebilirdi.

4. Türbe-câmiler.

Hâtıra câmileri arasında bir türbeye bağlı olanlar husûsî bir zümre teşkil eder. Burada da eski unsurlar yenileri ile birbirine karışmaktadır. Ecdâd ve evliyâ mezarları eskiden beri birer mâbed sayılırdı ve islâmiyet yavaş-yavaş bunları benimsedi. Bunlara islâmiyette meydana gelen evliyâlar da eklendi. İslâmiyete hizmet etmiş olanların hâtıralarına bağlı yerleri ayırt etmek husûsundaki umûmî temâyül, tabi'î olarak, bunların mezarları üzerinde temerküz edecekti. *Kur'an*'da „uyuyan yediler" ile alâkalı bir türbe-mescidin bahsi geçer ise de (XVIII, 20), bu mescidin tanınmış olup-olmadığı vâzıh değildir. Hicretin 6. yılında Abū Baṣīr'in

arkadaşları, rivâyete göre, kendisinin öldüğü ve gömüldüğü yerde, bir mescid yaptırmışlardı (Vâḳidî-Wellhausen, s. 262). Peygamberin Mekke'de al-Baḳî'a muntazaman giderek, Uḥud şehidlerinin mezarlarını ziyâret edip, selâmladığı da rivâyet edilmektedir (s. 143). Ne şekilde olursa-olsun, Abū Başîr'in türbe-mescidine dâir rivâyet muhakkak bunun kuruluşunu daha eski tarihlere almaktadır. Peygamberin ölümüne ve bunu hemen tâkip eden devirlere âit rivâyetlerde mezarı hakkında alâkaya değer mâlûmat yoktur. Fakat umûmî temâyül mezarlara karşı büyük bir saygı ve alâka beslenişini gerektirmiş ve bunun neticesinde türbe-meseidler meydana gelmiştir. Bu temâyül, 151 (768)'de ölen İbn İsḥâḳ'tan çok, 207 (823)'de ölen al-Vâḳidî'de daha kuvvetle kendini gösterm ektedir.

III. asırda tamamlanan hadîs mecmualarında bn husûsa dâir münâkaşalar yer almaktadır; burada mezarların bir ibâdet yeri olarak kullanılıp-kullanılamayacağı ve dolayısı ile mezar üzerinde câmi yaptırılıp-yaptırılamayacağı meselesi bahis mevzuu olmaktadır. Bütün hadîsler, bu meselelere menfî cevap vermek aûreti ile, Peygamberin düşüncesini aksettirmekte idi. „Kabirlerde (*fi'l-maḳâbir*) namaz kılmak mekrûbtur" (Buḫārî, *Ṣalât*, bâb 52); „mezarların üzerine oturma ve onların karşısında namaz kılma" (Muslim, *Canā'iz*, bâb 33, [hadîs 97 v.dd.]); namazınızı evlerinizde kılınız, fakat bunları kabir telakkî etmeyiniz" (Muslim, *Ṣalât al-musāfirîn*, bâb 28 [hadîs 208, 209]) denilmektedir. Diğer taraftan, Anas'in bir mezar üzerinde namaz kıldığı teslim edilmiştir (Buḫārî, *Ṣalât*, bâb 48; *Canā'iz*, bâb 62). Bundan başka kabirlerin mescid telakkî edilmemesi de tasrih edilmiştir (Buḫārî, *Ṣalât*, bâb 48; *Canā'iz*, bâb 62). Rivâyete göre, Peygamber ölüm döşeğinde, peygamberlerin mezarlarını mescid olarak kullanan yahudi ve hıristiyanları tel'în etmiştir. Bu hâl Peygamberin mezarına önceleri girilememesini izah etmektedir (Buḫārî, *Ṣalât*, bâb 48, 55; *Anbiyā'*, bâb 50; *Canā'iz*, bâb 62; Muslim, *Masācid*, bâb 3 [hâdis 19 v.dd.], krş. Buḫārî, *Canā'iz*, bâb 96). Hadîslerde yer alan hücûmlar, türbe-mescidlerin yahudiler ile hıristiyanlara hâs kötü bir âdet olduğu noktası üzerinde toplanmakta idi. „Bir dindar kimse ölünce, onlar bunun mezarı üzerinde bir *mascid* yaparlar" (bk. Buḫārî, *Ṣalât*, bâb 48, 54; *Canā'iz*, bâb 71). Türbe-mescidler hakkındaki bu görüş her ne kadar küçük zümreler arasında devam etmiş ise de (krş. İbn Taymîya, Vehhâbîler), islâmiyetten önceki devre âit eski âdet çok geçmeden, islâmiyete mâl olmuştur. al-Navavî Muslim hakkında, *Masācid*, hadîs 3, taş-basm., Delhi, 1319, I, 201), al-'Asḳalānî (Kahire, 1329, I, 354) gibi hâdis şârihleri, yukarıdaki sözleri ölülere karşı aşırı bir *ta'ẓîm*'in câiz olmadığı, bu sebepten mezarların *ḳibla* olarak kullanılmaması gerektiği, fakat bir velînin türbesi yakınındaki bir câmide bir müddet kalmanın câiz olduğu şeklinde tefsir etmişlerdir. Türbe-mescid ifâdesi için, ekseriyâ çadır mânasına *ḳubba* kelimesi kullanılmaktadır (Buḫārî, *Canā'iz*, bâb 62; *Ḥacc*, bâb 64; *Farż ol-ḫums*, bâb 19; *al-Cizya*, bâb 15; Ṭarafa, *Dîvān*, VII, 1); fakat *ḳubba* tâbiri daha sonraları, umûmiyetle türbelerin üstündeki kubbe mânasını almış ve nihâyet evliyâ türbelerini ifâde eder olmuştur (bk. msl. İbn Cubayr, *Riḥla*, s. 114 v.dd.; krş. Dozy, *Supplément*, bk. mad.). *Maḳām* tâbiri de bir evliyâ türbesi için kullanılmaktadır (v. Berchem, *Corpus inscr. arab.*, I, nr. 72 v.b., bk. fihrist). Evliyâ türbelerine *ḳubba* yapmak âdeti bütün Bizans ülkesinde yerleşmiş bir âdet idi (Herzog-Hauch, *Realenzyclopädie*, 3. tab., X, 784). Fakat türbelere verilen başlıca ad *maşhad* idi; bu tâbir evliyâlara tâzim edilen yer ve islâm mezarları arasında bilhassa Peygamber âilesinin ve sahâbelerin (v. Berchem, *Corpas inscr. arab.*, I, nr. 32, 63, 457, 544; Maḳrîzî, IV, 265 v.d., 309 v.dd.) ve aynı zamanda velilerin mezarları mânasında kullanılmaktadır; msl. Musul'daki Maşhad Circis (İbn Cubayr, *Riḥla*, s. 236 v.b.)

Peygamberin ve yakınlarının mezarlarının yavaş-yavaş türbe-mescid hâline getirildiği sanılıyor. Peygamber, Abū Bakr ve 'Omar 'Â'işa'nin evinde gömülü idiler; onun yanında Fāṭima ile 'Alî oturmakta idi. 'Â'işa kendisini görmeğe gelenler Peygamber'in mezarından toprak aldıkları için, kendi odası ile mezarlar arasına bir duvar yaptırmıştır. Peygamberin zevcelerinin evleri, al-Valîd tarafından yıktırılıp, yeniden yaptırılıncaya kadar, olduğu gibi kalmış, el-Valîd, Ḥasan b. 'Alî'nin Fāṭima'nin evinde oturmasını ve 'Omar'in âilesinin de 'Â'işa'nin evinin yanıbaşında bulunan Ḥafṣa'nın evinde kalmasını uygun bulmamış idi. Evleri satın aldı ve Peygamberin zevcelerinin evlerini yıktırıp, hepsini yeni bir plana göre, baştan yaptırdı. Mezarların etrafı 5 köşeli bir duvar ile çevrildi ve hepsine ayrı-ayrı *al-rawża* („bahçe") adı verildi. Duvarların üzerine çok sonraları bir kubbe yaptırıldı (Wüstenfeld, *Medina*, s. 66 v.dd.; 72 v. d., 78 v.dd., 89), al-Baḳî' adı verilen Medine mezarlığında, çok geçmeden, Peygamberin âilesine ve sahâbelerine âit mezarların olduğu yerde bir çok *maşāhid* yapıldı

(*ayn. esr.*, s. 140 v.dd.; İbn Cubayr, *Riḥla*, s. 195 v.dd.); Bu mezarların kimlere âit olduğu ḫusûsunda bir çok münâkaşalar olmuştur (bk. Ṭabarî, III, 2436, 2 v.dd.). Bu türbe-mescidler mukaddes idi (İbn Cubayr, *Riḥla*, 114, 13, 17) ve teberrüken ziyâret edilirdi. Peygamberin kabrini ifâde eden *ravża* tâbiri, sonradan başka türbe-mescidlere de teşmil edildi (İbn Cubayr, *Riḥla*, s. 46, 16; 52, 11). Bir evliyâ vücûdunun bir uzvu bulunan ve bundan dolayı tâzim edilen mescidler de var idi; msl. Kahire'de 491 yılında ʿAsḳalān'dan getirilen, Ḥusayn'in başını ihtivâ eden türbe-mescid (ʿAlî Paşa Mubârak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadîde*, IV, 91 v.d.; krş. Sauvaire, *Hist. Jérus. Hébr.*, s. 16), Şam'da bulunduğu gibi, bir müddet aynı başı bulunduran türbe-mescid, Maşhad al-Raʾs, tâzim edilmiştir (İbn Şâkir'e göre, *J A*, 9. seri, VII, 385).

Bu türbe-mescidlere tedricen müslümanların bir çok mukaddes yerleri ilâve olundu ki, bunlara sonradan islâmiyete mâl olan islâmdan evvelki mâbedleri de eklemek gerekmektedir. Bu itibârla türbe-mescidler ile hâtıra-mescidlerini birbirinden ayırt etmek her zaman mümkün olmamaktadır. Esâsen bahis mevzuu olan mezarın gerçekten mevcut olup-olmadığını isbat etmek de ekseriyâ imkânsızdır. Msl. Maşhad ʿAlî'de ʿAlî'nin mezarı ziyâret edilmektedir; fakat İbn Cubayr (*Riḥla*, s. 212)'e göre, mezarın hakikaten mevcut olup-olmadığı meselesi münâkaşa edilebilir ve bir çoklarına göre, bu mezar Kûfe'de veya başka yerdedir (Masʿûdî, *Murûc*, IV, 289; V, 68; *B G A*, II, 163); aynı zamanda ʿAkkā civarında, ʿAyn al-Baḳar'da (Yâḳût, III, 759) ve bir de Emevî câmii yanında bir Maşhad ʿAlî var idi (İbn Cubayr, s. 267; bk. bir de *B G A*, III, 46). Ekseriyâ isimler birbirine karıştırılmıştır: Mekke'de Ṣafâ ile Marva arasında bulunan türbenin (*ḳubba*) ʿOmar b. al-Ḫaṭṭâb ile bir münâsebeti olduğu söylenilmekte ise de, İbn Cubayr bunun ʿOmar b. ʿAbd al-ʿAzîz'e bağlanması gerektiğini ileri sürmektedir (*Riḥla*, s. 115, 11 v. dd.). Cîza'de Peygamberin sahâbelerinden biri ile münâsebeti olduğu söylenilen bir *Maşhad Abî Hurayra* vardır; fakat rivâyete göre, bu başka bir Abû Hurayra'ye âittir (Maḳrîzî, I, 335, 19). Şî'îlerin hâkim bulunduğu yerlerde *ahl al-bayt*'e izâfe edilen bir çok mescidler vardır. İbn Cubayr Mısır'da Peygamberin soyundan 14 erkek ve 5 kadına tâzim edildiğini zikreder (*Riḥla*, s. 46 v. d.). İslâmiyet dâimâ yeni mâbedler yaratmakta idi. Sahâbelerden sonra ilimleri, riyâzet ve kerâmetleri ile temâyüz eden evliyâ gelmekte idi; msl. Kahire'de al-Şâfiʿî ve Ṭanṭā'da Aḥmed al-Badavî gibi. Rûbîl ve Firavun'un karısı Âsiya gibi mukaddes kitaplarda adı geçen kimseler için hakikatte birer eski mâbed olan câmiler de vardır (*ayn. esr.*, s. 46). Şam'da ve civarında, adları bilinmeyen bir çok Peygamber ve evliyâ için mescidler yapılmış idi (İbn Cubayr, *Riḥla*, s. 273 v.dd.). Filistin'de mukaddes kitaplarda adı geçen şahıslara âit bir çok mezar (bk. G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, fihrist ve Conder, *Pal. Explor. Fund, Quarterly Statement*, 1877, s. 89 v.dd.) ve ekseriyâ kubbeli mescidler bulunuyordu.

Mukaddes kitaplardaki şahıslar için yapılan türbe-mescidlere *Kur'an*'da adı geçen şahıslar için yapılanlar eklendi; msl. ʿAkkā'da câmi dışında, Ṣâliḥ peygamberin (Nâṣir-i Ḫusrav, *Safar-nâma*, nşr. Schefer, s. 15, 1 = 49) ve Suriye'de oğlunun (İbn Cubayr, s. 46), ʿAkkā civarında Hûd'un (*Safar-nâma*, s. 16, 5 = 52), daha şarkta Şuʿayb'in kızının (*ayn. esr.*, s. 16, 12 = 53) birer türbe mescidi var idi; Hûd'un Şam ve Ḥażramût'ta mezarı olduğu söylenilmekte idi (Yâḳût, II, 596, 18); bunlara islâm evliyâsından Eyyûb'un oğlu Ẕu'l-Kifl'i de ilâve etmek lâzımdır (*ayn. esr.*, 16, 4 = 52). Daha sonra sathî şekilde islâmlaşmış olan, fakat gerçekte eski halk inançlarında yer alan evliyâ için yaptırılmış mâbedlere rastlıyoruz; Şam'da bir *maşhad*'i bulunan al-Ḫażir (Yâḳût, II, 596, 9), yahut Nâṣir-i Ḫusrav'in mezarını ziyâret ettiği ʿAkkā şehrinin kurucusu ʿAkk gibi (*Safar-nâma*, s. 15, 6 aş. = 51) velîlere misâl olarak zikredilebilir. Dindar seyyahlar ekseriyâ bu *maşhad*'leri ziyâret ettiklerinden, bunlar seyahat-nâmelerde zikredilir (yukarıda kaydedilenlere benzeyen Irak'taki *maşâhid* için bk. *B G A*, 130; Musul v.b. için, *ayn. esr.*, III, 146).

Bu şekilde, eski mâbedler mescid hâline getirildi ki, bunlara verilen müslüman adları tamâmen tesâdüfî olmuştur (bk. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 325 v.dd.). Bu sebepten müteaddit türbe-mescidlerde aynı velîye tâzim edilmektedir. Medine'de gömülü bulunan Abû Hurayra'ye yalnız yukarıda zikri geçen Cîza'deki türbe-mescid değil, aynı zamanda Filistin'in muhtelif yerlerinde, al-Ramla'de, Yubnâ'da, Ṭabarîya cenûbunda (Ḫalîl al-Ẓâhirî, *Zubdat kaşf al-mamâlik*, nşr. P. Ravaisse, s. 41, 1 aş.; Nâṣir-i Ḫusrav, *Safar-nâma* nşr. Ch. Schefer, s. 17, 1 aş. = 59; Yâḳût, III, 512, 20; IV, 1007, 12; krş. *Symbolae osloenses Fasc. Supplet.*, 1928, II, 31) tâzim edilmektedir. Yûnus peygamberin kabri de yalnız Ninua'da değil, Filistin'de de tâzim edilmekte idi (*Safar-nâma*, s. 18, 8 = 59); ʿAlî için yk. bk.

Bir evliyâ mezarının üzerinde bulunan türbe gibi, buna bağlı mescid de, bu velî dolayısı ile mukaddes bir vaziyet kazanmakta olduğu gibi,

bîzan türbe ile mescid orada gömülü olan kimsenin evliyâdan sayılmasına sebep olmakta idi. Nufûzlu kimselerin atalarını bu şekilde tâzim etmeleri ve hattâ kendileri için daha hayatta iken böyle türbeler ve mescidler yaptırmaları âdet olmuş idi. Bu âdet, belki de irsî bir saltanat kurmamış oldukları için, Memlûk sultanları zamanında revaçda idi. Bu binâlara *ḳubba* van Berchem, *CIA*, I, nr. 82 v.dd., 95, 96, 126, 138 v.b.) ve istisnâî olarak *zâviya* (*ayn. esr.*, nr. 98), ekseriyâ da türbe (*turba*, bk. *ayn. esr.*, nr. 58, 66, 106, 107, 116 v. b.) denilmekte idi. Burada türbe bir taraftan bir velînin türbesi, yâni *maşhad*, diğer taraftan da mukaddes bir makam manâsına gelmektedir (bk. İbn Cubayr, *Riḥla*, s. 114, 196); fakat bu kelime, türbe-câmi ile evliyâ mescidleri arasındaki fark ortadan kalkmış olmasına rağmen, mûtad türbe-mescidleri ifâde için kullanılmışa benzemiyor. Bu *ḳubba*'lerde ekseriyâ, muntazam olarak, *Kur'an* okunmakta idi ve mezarın üzerinde bir *kisva* bulunuyordu. Türbe büyük bir câmiye bağlanabilir ve ona bir parmaklık ile birleştirilir (Yâḳût, IV, 509, 6 v. dd.).

5. Ferdler tarafından yaptırılan câmiler.

İlk zamanlarda câmi yaptırmak ictimâî bir iş olup, bunu cemâat veya kabîle mümessili sıfatı ile hükümdar üzerine alırdı. Fakat çok geçmeden, ferdler de câmi yaptırmağa başladılar. Kabîle mescidleri yanında, yukarıda söylenildiği üzere, dinî fırkaların câmileri yükseldi ve böylece nufûzlu reisler icraâtlarının merkezi hâlini alan câmiler yaptırdılar: msl. Kûfe'de Mascid 'Adî b. Ḥâtim (Ṭabarî, II, 130), Mascid Simâk (*ayn. esr.*, I, 2653) ve Mascid al-Aş'aş v. b. Eski mâbedler islâmiyet tarafından benimsendiği ve mescid de daha ziyâde bir mâbed vasfını aldığı zaman, câmi yaptırmak bir dindarlık işi telâkkî edilmeğe başlandı; nitekim Peygamber bir hadîste şöyle diyordu: — „Bir câmi yaptırana Allah cennette ev yaptırır"; bâzı müellifler buna — „Allahın yüzünü görmek isterse" — kaydını ilâve ediyorlar (*Corpus iuris di Zaid b. 'Alî*, nşr. Griffini, nr. 276; Buḫârî, *Ṣalât*, bâb 65; Muslim, *Masâcid*, bâb 4, hadîs 25; *Zahd*, bâb 3, hadîs 43; Maḳrîzî, IV, 36). Diğer mâbedler gibi, câmi-mescidler de rüyâlarda vâkî olan ilhamlar üzerine yapılmıştır. Medine için 557 yılına âit bu türlü bir rüyâyı al-Samhûdî nakletmektedir (Wüstenfeld, *Medina*, s. 91 v.d.). Şam'daki bir câmi için de buna benzer bir rivâyet vardır (*J A*, 9. seri, VII, 384); Peygamberin yüzünü görme şerefine erildiği için teşekkür makamında câmi yaptırılmakta idi (*al-Madrasa al-şarîfiya*, Maḳrîzî, IV, 209). Câmi yaptırmak bilhassa nufûzlu kimseler için bir borç sayılırdı. İslâmiyetin ilk zamanlarında vâliler, dinin yayılması nisbetinde, câmi yapılmasına bilhassa itinâ etmekte idiler (Balâẕurî, s. 178). 1000 senesine doğru, Medine vâlisi Badr b. Ḥasanvayhi, rivâyete göre, 3.000 câmi ve imâret yaptırmıştır (bk. Mez, *Die Renaissance des Islâms*, 1922, s. 24). Kitâbeler, coğrafya ve topoğrafya eserleri bu şekilde câmilerin gittikçe nasıl artmış olduğunu göstermektedir.

Mısır'da al-Ḥâkim zamanında, 403 yılında, Kahire'de 800 câmi sayılmıştır (Maḳrîzî, IV, 264); al-Ḳuḍâ'î (ölm. 454 = 1062) de, câmiler sayarak 30.000 veya 36.000 rakamına varmıştır (Yâḳût, III, 901; İbn Duḳmâḳ, nşr. Vollers, s. 92; Maḳrîzî, IV, 264) ki, bu hayâlî bir rakam olsa gerektir (ihtimâl *alf* [„bin"]'in önüne bir *va* koymayı unutmuştur; doğrusu 1.036 olabilir); İbn al-Mutavvac (ölm. 730 h.), Maḳrîzî'ye göre, 480 câmi saymıştır ve İbn Duḳmâḳ (aş.-yk. 800 h.) câmilerin tamam olmayan listesini hesaba katmadan, 472 rakamını vermektedir ki, buna medreseler, hankahlar v.b. dâhil değildir; Maḳrîzî'nin verdiği rakam daha küçüktür. Ya'ḳûbî, Bagdad için, 30.000 rakamını veriyor (*BGA* VII, 250). İbn Cubayr (s. 43), İskenderiye'de 12.000 yahut da 8.000 câmi bulunduğunu duymuş olduğunu söylüyor ki, bu da çok mubâlegalı bir rakamdır. Basra'da Ziyâd 7 mescid yaptırmıştır. Burada da câmilerin sayısı çok çabuk arttı (*B G A*, V, 191). Fakat burası için de çok kabarık rakamlar (7.000) verilmektedir (*B G A*, VII, 361). Şam'da, İbn 'Asâkir (ölm. 571 = 1176) şehrin içinde 241, dışında ise 148 mescid saymıştır (*JA*, 9. seri, VII, 383). İbn Ḥavḳal, Palermo'da 300'den fazla, daha yukarılarda bulunan bir köyde 200, bâzı sokaklarda da, birbirinden bir mızrak mesâfede, 10 mescid bulunduğunu söylemektedir; bu vaziyet hoş görülmemekte idi ise de, her kes kendisinin hususî bir mescidi olmasını istiyordu (Yâḳût, I, 719; III, 409 v.d.). Hakikatte vaziyetin bu istikamette geliştiğini söyleyebiliriz; Ya'ḳûbî, Bagdad'da vergi dâiresinde *anbarî* me'mûrlarının (*B G A*, VII, 245) ve bir çok meşhûr âlimlerin de kendilerine mahsus mescidleri bulunduğunu söylüyor. 672'de, Tâc al-Dîn bir mescid yaptırmış ve bunun bir kısmını, tek başına namaz kılmak için, kendisine ayırtmış idi; burada murâkabeye dalardı (Maḳrîzî, IV, 20). Böylece yapılan mescidler, çok zaman, kurucularının adını almakta, hâtıra ve türbe-mescidleri,

hâtıraları anılacak olanların adlarını taşımakta idi. Bâzan sık-sık namaz kılmağa giden dindar bir kimsenin adını taşıyan mescidlere (Maḳrīzī, IV, 97, 265 v. d.) ve bir de başında bulunan şahsın veya bir müderrisin adını taşıyan mescidlere de rastlanmakta idi (*ayn. esr.*, IV, 235; Yāḳūt, *Udabā'*, VII, 82). Nihâyet bir meseid adını mevkiinden veya yapısına âit bir husûsiyetten de almakta idi.

6. al-Muṣallā.

Asıl mescidler dışında, al-Maḳrīzī Kahire'de 8 namaz yerinden (*muṣallā*) bahsetmektedir; bunlar umûmiyetle mezarlıklarda bulunmakta idi (IV, 334 v.d.). *Muṣallā* kelimesi, bir ibâdet yeri (*Kur'an*, II, 119), dolayısı ile bir mescid (Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, IV, 25, 16; ayn. mll., *Ittiʿāẓ*, nşr. Bunz, s. 91, 17; Yāḳūt, *Muʿcam*, IV, 326, 3—5) yahut medresedeki husûsî namaz yeri mânalarına gelebilir (Ṭabarī, I, 2408, 16; Buḫārī, *Ġusl*, bâb 17; *Ṣalāt*, bâb 91). Filistin'de açıkta, üstleri açık, mihrablı, etrafları çit ile çevrili bir çok ibâdet yerleri var idi (Ṭabarīya = Tiberias için krş. Nāṣir Ḫusrav, *Safar-nāma*, trc. Schefer, s. 36). Rivâyete göre, Peygamber bayramlarda (*al-Fiṭr* ve *al-Aḍḥā*) Banī Salima'ye âit bir *muṣallā*'da namaz kılardı. Necâşînin al-Zubayr'e verdiği bir mızrak, önünden geçirilerek, Peygamberin önüne bir *sutra* olarak konulurdu. Peygamber bu *sutra*'nın karşısında namaz kılar ve cemâat safları önünde hutbede okurdu (Ṭabarī, I, 1281, 14 v. dd.; Buḫārī, *Ḥayż*, bâb 6; *Ṣalāt*, bâb 90; *ʿĪdayn*, bâb 6); *Ṣalāt al-istisḳā'* için de yine *muṣallā*'ya giderdi (Muslim, *Istisḳā'*, bâb 1, badîs 1). Bu *muṣallā* açık bir yer olup, rivâyete göre, Peygamber orada binâ yapılmasını men'etmiş idi (Wüstenfeld, *Medina*, s. 127 v. dd.). Her iki bayramda, şehir dışındaki bu *muṣallā*'da namaz kılmak sünnet oldu. Bu âdetin bir çok şehirlerde cârî olduğu söylenmektedir. Fakat Medine'de bir *muṣallā* üzerine sonradan bir mescid yapılmıştır (*ayn. esr.*, s. 128 v. dd.). Başka şehirlerde de durum böyle idi. Mescide bir minber ilâve etmek Marvān'ın getirdiği bir yeniliktir (*ayn. esr.*, s. 128; Buḫārī, *ʿĪdayn*, bâb 6). Saʿd b. Abī Vaḳḳāṣ, al-Madā'in'de Kisrā eyvânında bir mescid yaptırdığı zaman, 16. yılın bayramında buradan dışarı çıkmanın sünnet olduğu açıkça belirtilmiş ise de, Saʿd buna fazla ehemmiyet vermemiştir (Ṭabarī, s. 2451). 300. yıldan hemen sonra Hemedan dışında bir *muṣallā*'dan bahsedilmektedir (Masʿūdī, *Murūc*, IX, 23). Bagdad'da *al-Muṣallā al-ʿatīḳ*'ten bahsolunmaktadır Karmatî esirlerini idam etmek için, bu *muṣallā*'nın üzerine bir seki konulmuş idi (Ṭabarī, III, 2244 v.d.; krş. 1659, 18). Kûfe'de bir çok (*ayn. esr.*, II, 628, 16; 1704, 8; III, 367, 8 v.d.), Merv'de 2 (*ayn. esr.*, II, 1931, 2; 1964, 19; krş. *Safar-nāma*, trc. Schefer, s. 274) Fergana'da 1 *muṣallā* (*BGA*, II, 393, 11) bulunduğu söylenmektedir; Tirmiẕ'de sûrların içinde bulunuyordu (*BGA*, II, 349, 18), bunun misâllerine başka yerlerde de rastlanıyordu (*ayn. esr.*, 378, 6 v. d.). Kahire'de her iki bayram, ʿAmr mescidi hatîbinin idâresi altında Ḫavlān (bir Yemen kabîlesi) *muṣallā*'sında kutlanmakta idi; al-Ḳuḍāʿī'ye göre, bu bayramlar daha önceleri Yaḥmūn dağının karşısındaki *muṣallā*'da, sonra da *al-Muṣallā al-ḳadīm*'de kutlanırdı; bu sonuncu yerde, Aḥmed b. Tolun, 256'da bir bina yaptırmıştır. Bunun yeri, bir çok defalar değişmiştir (Maḳrīzī, IV, 334 v.d.; krş. *BGA*, III, 200, 11 v.d.). 302, 306 yahut 308'de *ṣalāt al-ʿīd*, ilk defa olarak, ʿAmr mescidinde kılındı (Maḳrīzī, IV, 20, 8 v.dd.; *Ḥusn al-muḥāżara*, II, 137 aş.; İbn Taġrībirdī, II, 194, 9 v.d.). İbn Baṭṭūṭa bu âdetin İspanya'da (I, 20), Tunus'ta (I, 22) ve Hindistan'da (III, 154) cârî olduğunu söylüyor. İbn al-Ḥāec (ölm. 737), kendi zamanında bayram namazlarının dâima *muṣallā*'da kılındığını kaydediyor ve bu husûstaki *bidʿa*'ları kötülüyor (*Kitāb al-madḫal*, Kahire, 1320, II, 82 v.dd.). Bu âdet müslüman hukukunda da muhâfaza edilmiş ise de, kat'î bir mâhiyet almamıştır (bk. Juynboll, *Handbuch d. islām. Ges.*, 1910, s. 127; I. Guidi, *Il Muḫtaṣar*, 1919, I, 136). Bu âdet çok sonraları umûmiyetle terkedilmiş olmalıdır. IX. asırda Aksungur mescidi, cuma ve bayram namazlarındaki hutbe için yapılmıştır (Maḳrīzī, IV, 107, 17).

C. Mescidin dinî merkez hâline gelmesi.

1. Mescidin kudsîliği.

Mescidin tarihi ilk asılarda mâbedin kudsî vasfının, dinî geleneklerin kabûlü ve bilhassa evliyâlara tâzîm yolu ile, devamlı olarak, geliştiğini göstermektedir. İslâmiyetin benimsediği türbe-mescidlere atfedilen kudsî vasıf, tabi'î ve daha çabuk olarak mühim ve büyük câmilere mâl edildi. Önceleri yalnız Ka'be için kullanılmakta olan *Bayt Allāh* („Allahın evi") tâbiri, sonradan her hangi bir mescid için de kullanılabilmiştir (bk. *Corpus iuris di Zayd b. ʿAlī*, nr. 48; krş. 156, 983; *Chron. Mekka*, nşr. Wüstenfeld, IV, 164; v. Berchem, *Corpus inscr. arab.*, I, nr. 10, str. 18; İbn al-Ḥāec, *Kitāb al-madḫal*, I, 20, 23; II, 64, 68; krş. *Bayt Rabbihi*, *ayn. esr.*, I, 23, 73; II, 56)

al-Malik al-Ẓāhir Baybars'ın develerin dinlendiği bir yerde uygun düşmeyeceği düşüncesi ile bir mescid yaptırmamış olması Peygamberden sonra görüşlerin ne kadar değiştiğini göstermektedir; hâlbuki Peygamberin mescidi böyle bir yerde yapılmış idi (Maḳrīzī, IV, 91; krş. Abū Dāvūd, *Ṣalāt*, bâb 22).

Mescidde *miḥrāb* ve *minbar* (aş. bk.) ile bilhassa Medine'de mezarlara, kudsîlik atfedilmekte idi (Buḫārī, *Faẓl al-ṣalāt fī mascid Makka va 'l-Madīna*, bâb 5). Ziyâret edenler bâzan mezara yahut etrafındaki parmaklığa el sürmek, bâzan da civârında dua ile teberrük etmek isterlerdi (*Chron. Mekka*, III, 441 v.d.). Minā'daki Mascid al-Ḫayf'te ziyâretçi Peygamberin başının izi bulunan yere yüzlerini sürerlerdi (*ayn. esr.*, III, 438). Bir hazînenin bulunması ile kudsiyeti sâbit olan bir yerde de mescid yapılabilirdi (Maḳrīzī, IV, 75). Bâzı mescidlerde hassaten mukaddes sayılan mahaller de var idi. Ka'be ve Medine mescidlerinde, Peygamberin namaz kılmağı âdet ettiği yerlere husûsî bir saygı gösterilirdi (Balāẕurī, s. 5; Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 91; Wüstenfeld, *Medina*, s. 65, krş. 82, 109). Başka mescidlerde, evliyâdan birinin oturmuş yahut ilâhî bir tecellînin vukû bulmuş olduğu mescidler de var idi. Sonra 'Amr ve Azhar (Maḳrīzī, IV, 19, 52) câmilerinde yahut Kudüs câmiinde olduğu gibi (Maḳdisī, *B G A*, III, 170), mü'minler tarafından tavâf edilirdi (Maḳrīzī, IV, 20). Diğer dinlerde nasıl ana-babalar çocuklarını mâbedlere vakfederlerse, bir müslüman kadının da, doğan veya doğacak olan çocuğunu öylece bir câmie nezrettiği nâdiren vâkî olurdu (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 74; Maḳrīzī, IV, 20). Yukarıda işâret edildiği üzere, diğer mâbedler gibi, rüyâda vâkî olan bir ilhâm dolayısı ile de mescidler yaptırılmıştır.

Kudsiyet vasfındaki bu derecelenmenin neticesi olarak, mescide her hangi bir kimsenin gelişi-güzel girmesine müsâade edilmemekte idi; nitekim Peygamber zamanında vaziyet böyle idi. Emevîler devrinin başlangıcında hıristiyanlar câmilere girebilmekte idiler (bk. Lammens, *Moâwia*, s. 13 v.d.; Goldziher, *W Z K M*, VI, 100 v.d.). Mu'âviya Şam câmiinde hıristiyan tabibi İbn Uṯāl ile yanyana otururdu (İbn Abī Uṣaybi'a, I, 117). Aḥmed b. Ḥanbal'e göre, Medine câmiine *ahl al-kitāb* ile hizmetkârları girebilir ise de, müşrikler giremezdi (*Musnad*, III, 339, 392). Daha sonraları hıristiyanların câmiye girmesine artık müsâade edilmedi ve bu yasağın 'Omar devrinden kalma olduğu ileri sürüldü (Lammens, *agn. esr.*, s. 13, not 6). İbn al-Ḥācc gibi, sert bir ahlâkçı hasır ören keşişlerin câmiye girip, hasırları döşemelerine müsâade edilmesini hoş karşılamıyordu (*Madḫal*, II, 57). Vaziyet her yerde aynı değil idi. Ḫalīl al-Raḥmān (Hebron)'da yahudiler ve hıristiyanlar muayyen bir bedel karşılığında İbrāhīm mâbedine girebilmekte idiler. Fakat 664 (1265)'te Baybars bunu yasak etti (Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, I/II, 27).

Bâzı hadîslere göre, tâbir olmayan kimse mescide giremezdi (Abū Dāvūd, *Ṭahāra*, bâb 92; İbn Māca, *Ṭahāra*, bâb 123), mescid ancak tâbir olanlara açık idi (Muslim, *Masācid*, bâb. 49; *Corpus iuris dl Zagd b. 'Alī*, nr. 48) ve daha sonraki bir devirde, mescidde *vużū'* yapılamayacağı (*Madḫal*, II, 47 aş.) ve tıraş olunamayacağı belirtilmektedir (*ayn. esr.*, 58 v. dd.).

Mescidde yere tükürmemeğe dâimâ dikkat etmek gerektir (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 33 v. dd.). Câmide ayak-kabıları çıkarma âdeti Abū 'Ubayda zamanından beri var idi (II. asır; Yāḳūt, *Udabā'*, V, 272, 13 v.d.) ve *al-Madḫal*'e göre, bu âdetin var olduğunu Abū Dāvūd da kaydetmektedir. Ṭabarī (I, 2408)'ye göre, bu âdet 'Omar zamanından kalmadır. Bunun mâbedlerde cârî bir âdet olduğu âşikârdır (bunun tarihi için bk. F. Cumont; *Fouilles de Doura-Europos*, 1926, s. 60 v.d.). Fakat bu âdete her zaman uyulmadığı anlaşılıyor. VIII. asırda Emevîler câmiinde, yalnız hasır serili olan *maḳṣūra*'de ayak-kabı çıkarılırdı; fakat 827'de bir mısırlı müfettiş câmiye ancak yalın ayak girilebileceği husûsunda bir emîr çıkarttı (*J A*, 9. aeri, VII, 211, 217). Mescide giren, sağ ayağını atarak ve salavat getirerek, girmelidir (Peygamberin de böyle yaptığı ileri sürülüyor; Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 47; *Tahaccud*, bâb 25; Muslim, *Ṣalāt al-musāfirīn*, bâb 9, 10, 11, hadîs 69 v. dd.; Ṭabarī, III, 2464, 2532). Hulâsa ibâdet edilen bir yerin itibârını koruyacak olan bir takım hareket tarzları böylece vücut buldu. Bedevîlerin ictimâ yerlerinde yaptıkları gibi, umûmiyetle bağırmamak ve mü'minlerin ibâdetini bozmamak lâzım idi (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 83; Muslim, *Masācid*, bâb 18; [hadîs 79 v. dd.] tafsilât için bk. *Madḫal*, I, 19 v. dd.). Hacc münâsebeti ile nasıl hoş kokular (*ṭīb*) sürülürse (Buḫārī, *Ḥacc*, b. 143), cuma namazı münâsebeti ile de bayramlıklar giyilmesi, kokular sürünülmesi tavsiye edilirdi (Buḫārī, *Cum'a*, bâb 3, 6, 7, 19).

Ahlâkçıları alâkadar eden bir mesele de kadınların câmilere girmesi idi. Bir çokları kadınların câmiye girmelerini istememektedirler. Bir hadîse göre, câmiye gelmelerinde hiç bir *fitna* bulunmadığı takdirde, kadınları

câmie girmekten alıkoymamak lâzımdır; fakat koku sürmemeleri icâp eder (Muslim, *Ṣalāt*, bâb 29; Buḫārī, *Cum'a*, bâb 13; krş. *Chron. Mekka*, IV, 168). Başka hadîslere göre, kadınların erkeklerden önce câmiden çıkmaları lâzım gelmektedir (Abū Dāvūd, *Ṣalāt*, bâb 14, 48; al-Nasā'ī, *Sahv*, bâb 77). Bâzı hâllerde kadınlara câmide husûsî bir yer ayrılmış idi. Mekke vâlisi 256 'da, sütûnlara gerilen ipler ile, kadınlara âit yeri ayırmış idi (*Chron. Mekka*, II, 197 aş.). Kadınlar hayız zamanlarında mescide giremezler (Abū Dāvūd, *Ṭahāra*, bâb 92, 103; İbn Mâca, *Ṭahāra*, bâb 117, 123). Medine 'de bugün kadınlara mahsus ve tahta parmaklık ile ayrılmış bir yer vardır (al-Batanūnī, *al-Riḥla al-Ḥicāziya*, s. 240); eskiden kadınlar câmiin arka tarafında dururlardı (Yāḳūt, *Udabā'*, VI, 400). Kudüs 'te kadınlar için husûsî *maḳṣūra* 'ler var idi (*BGA*, V, 100). İbn al-Ḥācc kadınları câmiye büs-bütün sokmamağı tercih ediyor ve bu hususta 'Ā'işa 'nin düşüncelerine dayanıyor.

Câmi, almakta olduğu kudsî mâhiyete rağmen, hiç bir zaman umûmî ictimâ yeri vaziyetini kaybetmemekte idi. Bu sebepten câmiye ibâdet dışında bir çok maksatlar ile de girilmekte idi. Mühim işler Emevîler zamanında câmide görüşülüp, karara bağlanmakta idi (Ṭabarī, II, 1118; krş. Lammens, *Ziād*, s. 98); İbn al-Ḥācc gibi, VIII. asırda yaşamış olan bir müellif, câmilerde ticâret yapıldığını, takbih ederek, kaydediyor; ona göre, kadınlar câmide iplik satar, Mekke câmilerinde tellâllar yüksek ses ile mallarını överlerdi (*Madḫal*, II, 54). Dışarıdan gelenler câmide oturup, sohbet edebilirlerdi (*BGA*, III, 205); bâzılarına göre, yatacak han olmadığı zamanlar, geceyi orada geçirebilirlerdi (*Madḫal*, II, 43 aş., 49 yk. ve ileride D 1 *b*). Câmide yemek de yenilebildiği gibi, ziyâfet bile verildiği olurdu (Maḳrīzī, IV, 67, 121 v.d.; hadîs için krş. İbn Mâca, *Aṭ'ima*, bâb 24, 29; Aḥmed b. Ḥanbal, II, 106, 10 v.d. aş.). İbn al-Ḥācc, al-Aḳṣā 'da câmiye yemek artıkları bile atıldığını, içeriye hayvanlar girdiğini, dilencilerin ve sakaların bağırdıklarını söylüyor (*Madḫal*, II, 53 v. dd.). al-Şīrāzī (ölm. 476 = 1083) 'nin nevâlesini yanında getirdiği ve câmide talebeleri ile birlikte yemek yediği söylenmektedir (Wüstenfeld, *Der Imâm Schâfi'i*, III, 298). Câmide ikamet edenlerin sayısı tedrîcen arttı (bk. D 2*b*). Bir çok kimseler geceyi Azhar câmiinde geçirmekte idiler; çünkü burası serin ve sohbet etmeğe elverişli idi (Maḳrīzī, IV, 54). Hicrî 800 yılına doğru burada vaziyet böyle idi; bugün de aş.-yk. böyledir.

2. Mescidin ibâdet yeri olarak kullanılması.

Cuma câmileri.

İbâdet yeri olarak, mescidler önce „Allahın yapılmasını emrettiği ve adının anılmasını istediği binâlar" (*Kur'an*, XXIV, 36), yâni dinin icâp ettirdiği ibâdeti (*manāsik*) yerine getirmek, namaz kılmak için, bir araya gelmek (*camā'āt*), diğer dinî vazifeleri edâ etmek maksadı ile yapılan binâlar idi (krş. *Chron. Mekka*, IV, 164). Mescidler—*ma'ābid* idi (Maḳrīzī, IV, 117, 140). Medine 'de Peygamber, bir yolculuktan sonra derhâl mescide gidip, iki rek'at namaz kılmıştır; bu hareketi her kes tâkip etmiş ve neticede bu bir kaide hâline gelmiştir (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 59 v.d.; Muslim, *Ṣalāt al-musāfirīn*, bâb 11, hadîs 74; Vāḳidī-Wellhausen, s. 412, 436). Bu bakımdan mescid Mekke 'de Ka'be 'nin ve Ṭā'if 'te Rabba mâbedinin oynadığı mânevi rolü oynamakta idi. Her yerde kılınabilen günlük namazlar (*ṣalāt*), mescidde kılınırsa daha çok sevaplı sayılmakta idi; zîra mescid mü'minler topluluğunu ifâde ediyordu. Rivâyete göre, *ṣalāt al-camā'a* bir kimsenin tek başına evinde veya odasında kaldığı namazdan 20 yahut 25 kere daha sevaplıdır (Muslim, *Masācid*, bâb 42, hadîs 245; Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 87; *Buyū'*, bâb 49). Tek başına kılınan namazları hoş görmeyen hadîsler de vardır: — „Evlerinde namaz kılanlar peygamberlerinin sünnetini edâ etmemiş olurlar" (Muslim, *Masācid*, bâb 44, [hadîs 257], 48; Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 52). Fakat çok yağmur yağdığı zaman, mü'minler namazlarını evlerinde kılabilirler (Buḫārī, *Cum'a*, bâb 14); kör bir şahıs bu hususta bir *ruḫṣa* almış idi. *Aẕān* 'dan sonra mescidi terketmek günahtır (Muslim, *Masācid*, bâb 45, hadîs 258). Bu itibârla, câmiye gitmek büyük bir sevap sayılmaktadır. Câmie giren attığı her adım için günahlarından kurtulur, Allah kıyâmette onu korur, melekler yardımına koşar (bk. Muslim, *Masācid*, bâb 48—51; Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 87; *Aẕān*, bâb 36 v.d.; *Cum'a*, bâb 4, 18, 31; *Corpus iuris di Zayd b. 'Ali*, nr. 48, 156, 983).

Bu husus bilhassa câmide kılınabilen ve her erkek, reşîd ve her müslümanın ferdî vazifesi olan cuma namazı (*ṣalāt al-cum'a*) için cârîdir (krş. Juynboll, *Handbuch*, s. 86; Guidi, *Sommario del Diritto Malechita*, I, 125 v.d.). İbn Hişām (s. 290) 'a göre, hicretten önce de Medine 'de *ḫuṭba* 'nin bu namazın bir husûsiyetini teşkil ettiği cuma namazı kılınıyordu. Bu ise, pek muhtemel görülmüyor ve başka hadîslere de pek uymuyor (Buḫārī, *Cum'a*, bâb 11). Fakat *Kur'an*, LXII, 9 ile te'yit olunan bu na-

mazın menşe'i henüz açık olarak bilinmemektedir. Yahudi ve hıristiyanların muayyen günlerde toplanmaları, şüphesiz, bu hususta müessir olmuştur (Buḫārī, *Cam'a*, bâb 1). Bunun eski devirdeki ehemmiyeti şuradan geliyor idi. Diğer günler kabîle mescidlerinde namaz kılan bütün müslümanlar cuma günleri, başlarında reisleri bulunduğu hâlde, esas mescidde toplanmakta idiler. Bu maksatla yapılan bu mescidler büyüklüklerine uygun isimler almakta idi. Msl. *al-mascid al-a'ẓam* (Ṭabarī, I, 2494; II, 734, 1701, v.d. Kūfa; Balāẕurī, s 5; Ṭabarī, *Tafsīr*, XI, 21 ortada; *ayn. esr.*'de: *al-mascid al-akbar*, Medine; krş. *al-mascid al-kabīr*, *B G A*, VII, 245) yahut *mascid al-camā'a* (Yāḳūt, III, 896, *al-Fusṭāṭ*; bk. bir de Ṭabarī, II, 1119; İbn Ḳutayba, *Ma'ārif*, nşr. Wüstenfeld, s. 106); *mascid li 'l-camā'a* (Maḳrīzī, IV, 4); *mascid cāmi'* (Balāẕurī, s 289, Madā'in; Yāḳūt, I, 643, 647, Başra); *mascid al-cāmi'* (Yāḳūt, III, 899; IV, 885; *B G A*, II, 298, 315, 387; VII, 110 v.b.). Aynı zamanda şu kısaltılmış şekillere de rastlanmaktadır; *al-camā'a* (Yāḳūt, I, 400; İbn Baṭṭūṭa, IV, 343; bk. *mascidi 'l-camā'a*, Balāẕurī, s. 348) ve bilhassa *cāmi'*; husûsî vasfı olan hutbeye atfen şu şekiller de vardır: *mascid al-ḫuṭba* (Maḳrīzī, IV, 44, 64,87), *cāmi' al-ḫuṭba* (*ayn. esr.*, IV, 55) yahut *mascid al-minbar* (*B G A*, III, 316, *cāmi'* yerine, str. 8).

Zamanla, değişen şartlar yüzünden, dildeki tâbirler de değişti. 'Omar devrinde her şehirde cuma namazı kılınan bir *mascid cāmi'* var idi. Fakat cemâat askerî bir ordugâh vasfını kaybedince ve islâmiyet cemâatin dini olunca, cuma namazı için bir çok câmiler yaptırmak ihtiyâcı da kendini gösterdi. Bu ihtiyac sonunda, bir taraftan köylerde ve çok sayıda da şehirlerde cuma câmileri yapıldı. Cuma namazını cemâatin reisi kıldırırdı. Hâlbuki her eyâlette bir tek reis var idi. Fakat diğer taraftan devrin icâplarına karşı gelmek güç idi; zîra islâmlaşmış hıristiyanlar her hafta merâsim ile ibâdet etmeğe zâten alışık idiler.

Köylere (*al-ḳurā*) gelince, 'Amr b. al-'Āṣī Mısır'da, yukarıda zikredilen sebepler dolayısı ile, ahâlinin cuma namazı kılmasını men'etmiş idi (Maḳrīzī, IV, 7). İstisnâî olarak, hutbe daha sonraları *minbar*'siz, yalnız bir asâ tutularak, okunmakta idi; fakat 132 yılında Marvān Mısır köylerine minber koydurdu (*ayn. esr.*, s. 8). Minberli bir câmi için, *cu'ila mascidan li 'l-a'yād* (Ṭabarī, I, 2451) tâbiri kullanılmakta idi ve minberli mescidi olan köye de *ḳarya cāmi'a* denilmekte idi (Buḫārī, *Cum'a*, bâb 15, krş. *madīna cāmi'a*, *B G A*, II, 321) ki, Buḫārī (ölm. 256 = 870) bunu gâyet tabiî buluyor. Mısır köylerine minber koydururken, Marvān başka ülkeleri misâl almış idi. IV. asırda İbn Ḥavḳal İṣṭaḫr bölgesinde bir çok minber gördüğünü (*B G A*, II., 82 v.dd.) ve bunlardan bir kaçının (*ayn. esr.*, s. 316) Merv civarında ve Mâverâünnehr'de (*ayn. esr.*, s. 378, krş. 384) bulunduğunu söylüyor; al-Maḳdisī de, İran'ın diğer bölgelerinde bir çok minber gördüğünü kaydetmektedir (*B G A*, III, 309, 317) ve Filistin köylerinin *ẕāt manābir* olduğunu açıkça söylemektedir (*ayn. esr.*, s. 176, krş. I, 58). Balāẕurī (s. 331) de 239'da yapılmış olan bir köy mescidi vesîlesi ile, *minbar* kelimesini kullanıyor; umûmiyetle köyler için, *cavāmi'* yerine, *manābir*'den bahsedilmektedir (bk. bir de *B G A*, I, 63). Daha sonraları köylerdeki cuma mescidleri için *mascid cāmi'* tâbiri kullanılmıştır (İbn Cubayr, s. 217). İslâmiyetin ilk günlerindeki vaziyetin izine cuma namazına yalnız büyük şehirlerde cevaz veren hanefî mezhebinde rastlanmaktadır (al-Māverdī, *al-Aḥkām al-sulṭānīya*, nşr. Enger, s. 177).

Şehirlere gelince, şâfi'îler, her şehirde cuma namazının yalnız bir tek câmide kılınmasına cevâz vermek suretiyle (bk. mad. CUMA ve *ayn. esr.*, s. 178 v.d.), islâmiyetin ilk günlerindeki vaziyetini idâme ettirmişlerdir; yalnız bu câmiin bütün cemâati alacak büyüklükte olması şart koşulmuş idi. Mısır'da iki mezhep arasındaki fark büyük idi. Ṣalāḥ al-Dīn 569'da iktidara geçtiği zaman, bir şâfi'î baş-kadı tâyin etti ve cuma namazı en büyük câmi olan al-Ḥākim câmiinde kılınmağa başladı; fakat 665 (1266)'te al-Malik al-Ẓāhir Baybars hanefilere üstünlük verdi ve cuma namazı için bir çok câmîlerden faydalanılabildi (Maḳrīzī, IV, 52 v.d.; al-Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāżara*, II, 140; Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, I/II, 39 v. dd.). Emevîler zamanında ve kısmen de Abbâsîler zamanında *cavāmi'* sayısı şehirlerde pek az idi. III. ve IV. asırların coğrafyacıları şehir tasvirlerinde umûmiyetle yalnız „câmilerden" bahsetmektedirler; İbn al-Faḳīh (ölm. aş.-yk. 290 = 903), bâzan *mascid cāmi' va minbar* (*B G A*, V, 304 v. dd.) ve bâzan da sâdece *minbar* (s. 305)'den bahsetmektedir. Câmi, en eski plana uygun olarak, umûmiyetle şehrin orta yerinde olup, etrafı çarşı-pazar yerleri ile çevrili idi (*B G A*, II, 298, 325; III, 274 v. d., 278, 289, 314, 316, 375 v.d., 413, 426, 427 v.b.; Nāṣir-i Ḫusrav, nşr. Schefer, s. 35, 41, 56) ve *dār al-imāra* bu câmiin ekseriyâ hemen yakınında bulunurdu (*B G A*, II, 298, 314; III, 426).

İṣṭaḫrī, islâmiyette bir yenilik olarak, şark kıyısında bir câmi olmasına rağmen, al-Ḥaccāc'ın bir de garp kıyısında, al-Vāsiṭ'ta, bir câmi

yaptırdığını söylüyor (*BGA*, I, 82 v. d.; III, 118; VII, 322). İbn Cubayr de (*Riḥla*, s. 211 v. dd.) Kûfe'de başka câmileri de tasvir etmekle berâber, İbn al-Faḳîh'in *Mascid al-Kūfa* dediği bir câmiden bahsetmektedir (*BGA*, V, 173, 174, krş. 183 ve III, 116). Ya'ḳūbî (278 = 891)'nin 7.000 (*BGA*, VII, 361) mescid zikrettiği Basra için, el-Maḳdisî (375 = 985) 3 *cavāmi'* 'den bahsediyor (*BGA*, III, 117). Sāmarrā'da, bir çok mescidler arasında, sonradan yerine başka câmi yapılan bir *cāmi'* (*BGA*, VII, 258, 259) var idi (*ayn. esr.*, s. 260 v.d.); sonra al-Mutavakkil şehrin ilk hudutları dışında bir câmi yaptırmıştır (*ayn. esr.*, s. 26, krş. bir de P. Schwarz, *Die 'Abbāsiden-Residenz Sāmarrā*, 1909, s. 32). Bagdad'da Ya'ḳūbî (278 = 891), şarktaki şehirde bir ve garptakinde de bir başka câmi zikrediyor (*BGA*, VII, 240, 245, 251, 253). Aşağı yukarı onun muâsırı olan İbn Rusta, şarktaki şehir için 15.000 (*ayn. esr.*, s. 254) ve garptaki için de (yahut bütün şehirde? *ayn. esr.*, s. 250) 30.000 gibi, büyük bir rakam vermekle berâber, yalnız eski garp şehri ile câmiini (*ayn. esr.*, s. 109) zikreder. Buna bir de, 280 'den sonra, halifelerin şark sarayındaki câmii eklemek gerektir (Mez, *Renaissance*, s. 388; al-Ḫaṭîb al-Baġdādî'nin *Tārîḫ Baġdād*'ından naklen; *Bustān umm Mūsā*'da Hārūn al-Raşîd'in husûsî bir câmii zikredilmektedir; bk. İbn al-Ḳıftî, *Tārîḫ al-ḥukamā'*, nşr. Lippert, s. 433 aş.). Bu 3 câmi, İştaḫrî (*BGA*, I, 84) tarafından, 340 (951)'te zikredilmiştir ki, bu müellif ayrıca Kalvāẕā dış mahallesinde bir başka câmi bulunduğunu da söyler. İbn Ḥavḳal 367 (977)'de bu sonuncuyu ve ayrıca Cāmi' al-Barāṣā (*BGA*, II, 164 v.d., yıl 329, Mez, *ayn. esr.*)'yı zikrediyor ki, buna 379'da bir beşinci, 383'te bir altıncı (Mez, s. 389) eklenmiştir; 460 (1058)'ta al-Ḫaṭîb al-Baġdādî Bagdad'ın garbında 4, şehrin şarkında 2 câmi bulunduğunu söylüyor (bk. G. le Strange, *Baghdād*, s. 324). 581 (1185)'de İbn Cubayr şehrin şarkında 3 ve bütün Bagdad'da da 11 *cavāmi'* bulunduğunu kaydediyor (*Riḥla*, s. 228 v.d.). Kahire'de İştaḫrî 2 câmi zikrediyor: 'Amr ve Tolun (*BGA*, I, 49) câmileri; bunlara ayrı bir şehir telâkkî edilen al-Ḳarāfa daki câmiyi eklemek gerektir (bk. İbn Rusta, aş.-yk. 290 = 903, *BGA*, VII, 116 v.d.). Fâtımî istilâsından az sonra (375 = 985) eserini yazmağa başlayan al-Maḳdisî 'Amr ve Tolun câmilerini, yeni al-Ḳāhira (al-Azhar) câmiini zikrederek, ayrıca al-Cazîra'de bir, Cîza'de bir ve al-Ḳarāfa'de bir câmi olduğunu ilâve ediyor (*BGA*, III. 198 v.dd., 209; aynı zamanda *cāmi' miḳyās* da denilen Elcezîre câmii (krş. Maḳrîzî, IV, 75) 485 tarihli bir kitâbede zikredilmektedir; krş. v. Berchem, *Corpus*, I, nr. 39). Mahalleler başlangıçta müstakil olduğu için, her şehrin bir tek câmii olacağı kâidesi henüz terkedilmiş değildir. Fakat Fâtımîler cuma câmilerinin sayısını çoğalttılar ve yukarıda zikrolunanlardan başka, al-Ḥākim, al-Maḳs ve Rāşida câmilerinden istifâde ettiler (Maḳrîzî, IV, 2 v.d.). Nāşir-i Ḫusrav eserinin bir yerinde 439 (1047)'da Kahire'de 4, bir başka yerinde ise, Mısır'da 7 ve cem'an 15 *cavāmi'* bulunduğunu yazıyor (nşr. Schefer, s. 134 v.d., 147). 569'da Ṣalāḥ al-Dîn (yk. bk.) bu vaziyeti değiştirdi ise de, ayrı birer şehir telâkkî olunan mahallelerde cuma namazı kılınmakta devam etti (al-Ḳarāfa'de 607 için bk. Maḳrîzî, IV, 86).

Mısır'da ve Suriye'de cuma namazı serbest olunca, *cavāmi'* mıkdarı ziyâdesi ile arttı. İbn Duḳmāḳ (800'e doğru) yalnız Kahire'de 8 *cavāmi'* zikrediyor (nşr. Vollers, s 59—78); fakat bu listenin tamamı olmasa gerektir (eserinin muhâfaza edilen son kısmında 20 câmi zikredilmiştir); al-Maḳrîzî (ölm. 845 = 1442,) 130 *cavāmi'* sayıyor (IV, 2 v.dd.). İbn Cubayr'in yalnız bir *cāmi'*'den bahsettiği Şam'da al-Nu'aymî (ölm. 927 = 1521) 26 *cavāmi'* zikredebiliyor (*JA*, 9. seri, VII, 231 v. dd.) İbn Baṭṭūṭa (I, 236)'ya göre de, Şam bölgesindeki bütün köylerde *masācid cāmi'a* var idi (I, 236). *Cāmi'* kelimesi Maḳrîzî (IV, 76, 115 v. dd)'de dâimâ cuma namazı kılınan câmi mânasına gelmektedir; fakat bu kelime onun zamanında mühim câmiler için kullanılırdı; müellif pek yakında bir başka câmi olduğu hâlde, cuma namazının (*ṣalāt al-cum'a*) 799 'dan beri al-Aḳmar'de kılınmasını tenkit ediyor (IV, 76, bk. bir de 86).

Cuma câmilerinin son derece artması dilde de te'sirini göstermiştir. VIII. asrın kitâbelerinde büyükçe eâmilere hâlâ mescid denildiği hâlde, IX. asırda hemen hepsine câmi denilmektedir (bu hususta krş. v. Berchem, *Corpus*, I, 173 v. d.); hâlbuki şimdi arap ülkelerinde *madrasa* ehemmiyetçe önde gelmekte ve bir dereceye kadar da câmi adını almakta, *mascid* kelimesi ise, daha az kullanılmaktadır. Bu kelime umûmiyetle hâlâ her hangi bir câmii ifâde eder ise de (msl. Maḳrîzî, IV, 137, Mu'ayyad câmii), daha ziyâde küçük câmiler için kullanılmaktadır. İbn Duḳmāḳ, câmiler, medreseler v.b. yanında, 472 *masācid* zikrediyor; hâlbuki al-Maḳrîzî, al-Ḳarāfa hâric, 19 mescidden bahsediyor ki, bu da mescidlerin, kendisi için, pek mühim olmadığını göstermektedir. *Cāmi'*, kelimesi, şimdi ehemmiyeti ne olursa-olsun, her hangi bir câmi için kullanılan mûtad bir tâ-

birdir; nitekim Mısır'da da vaziyet böyledir. İbn al-Ḥācc (ölm. 737) bâzı hâllerde, *ol-masācid* yerine, umûmî mânada *al-cavāmiʿ* kelimesini kullanmıştır (*Madḫal*, II, 50). Bir çok cuma câmileri arasında umûmiyetle biri ulucâmi idi ve bunun için arapçada *cāmiʿ al-aʿẓam* tâbiri kullanılırdı (İbn Baṭṭūṭa, II, 54, 94; daha eski tâbir olan *al-mascid al-aʿẓam* için krş. *ayn. esr.*, s. 53). Meselâ ramazanın başını ve sonunu tesbit etmek bu ulu câmiye âit bir iş idi (*Madḫal*, II, 68).

3. Câmide icrâ edilen diğer dinî işler.

Câmilerde „Allah adının zikri" yalnız resmî merâsim ve âyînlerde geçmezdi. Rivâyete göre, Peygamber mü'minlerin saf-saf namaz kılışlarını, gece *Kur'an* okuyuşlarını görüp-dinlesinler diye, *ṣafi*'lerin murahhaslarını câmide konaklatmış idi (Vāḳidī-Wellhausen, s. 382). Bu rivâyet (İbn Hişām, s. 916'da yoktur) daha sonraki vaziyeti aksettirmiş olsa bile, *Kur'an* tilâveti, hiç değilse daha ilk günlerden itibâren, mâneviyâtı yükselten bir şey idi. Maḳdisî zamanında, Nişâpur *ḳurrā*'ları cuma sabahları erkenden *cāmiʿ*'de toplanır ve *ẓuḥā* („kuşluk", *B G A*, III, 328)'ya kadar, *Kur'an* okurlardı; aynı müellifin dediğine göre, Mısır'daki ʿAmr câmiinde, *aʾimmat al-ḳurrā*' (*ayn. esr.*, s. 205) her akşam bir dâire teşkil eder ve *Kur'an* okurlardı. İbn Cubayr zamanında, Emevîler devrinde sabah (*ṣalāt al-ṣubḥ*) ve ikindi (*ṣalāt al-ʿaṣr*) namazlarından sonra *Kur'an* okunurdu (*Riḥla*, s. 271 v. d.). *Kur'an* tilâvetinden sonra *ẕikr* başlardı ki, bu bilhassa sûfiler arasında revâcda idi. Bu zikir câmilerde de yapılırdı. *Ahl al-tavḥīd va 'l-maʿrifa* câmilerde toplanan *macālis al-ẕikr*'i meydana getirmekte idi (al-Makkī, *Ḳūt al-ḳulūb*, I, 152). Emevîye câmiinde ve Şam'ın diğer câmilerinde, cuma sabahları zikirde bulunulurdu (Maḳrīzī, VI, 49). *al-Mascid al-aḳṣā*'da hanefîler bir kitaptan duâlar okuyup, zikr ederlerdi (*B G A*, III, 182). Mısır'da, Aḥmed b. Ṭūlūn ve Ḫumāravayh, minâre yakınında bir hücrede Allaha hamdetmekle vazifelendirdiği 12 kişi bulunduruyordu; geceleri dörder kişi sıra ile *Kur'an* ve ilâhîler okurlardı. Ṣalāḥ al-Dīn zamanından itibâren, müezzinler, geceleri bir sünnî *ʿaḳīda* okumağa başlamışlardır (*ayn. esr.*, IV, 48). İbn al-Ḥācc *Kur'an*'ın yüksek ses ile yalnız buna tahsis edilmiş bir câmide (*mascid machūr*) okunmasını istiyor, aksi takdirde câmiye gelen mü'minlerin rahatsız olabileceğini söylüyor (*Madḫal*, II, 53, 67). Câmilerde ve bilhassa türbelerde umûmiyetle, dâimî surette *Kur'an* okuyanlar bulunmakta idi. Bunun yanında, msl., al-Ḫalīl (Hebron)'de ve Şam'daki bir câmide, 3 ay mütemâdiyen Buḫārī (yahut Muslim)'den parçalar okuyan bir şeyh bulunmakta idi (Sauvaire, *Hist. Jérus. Hébr.*, s. 17; *J A*, 9. seri, III, 261). Tunus'ta bir hastahânede her gün Buḫārī okunmakta idi (Zarkaşī, trc. Fagnan, *Rec. Soc. Arch. Constantine*, 1894, s. 188).

V a a z l a r, yalnız cuma namazlarında (*ṣalāt al-cumʿa*) değil, aynı zamanda muhtelif vesîleler ile de verilmekte idi. Maḳdisî zamanında, Irak'ta, her sabah İbn ʿAbbās'ın *sunna*'sine göre, vaaz edilirdi (*B G A*, III, 120). İbn Cubayr, Bagdad'da Niẓāmîya'de şâfi'î reisinin cuma günü, ikindi namazından sonra, minberden verdiği vaazı dinlemiş olduğunu söylüyor. Reisin vaazından sonra, iskemlelere oturmuş olan *ḳurrā*'ın kaideye uygun tilâvetleri başlamakta idi; bunların sayısı 20'yi aşıyordu (İbn Cubayr, s. 219—222). Aynı şekilde müezzinin câmide okuduğu ezan, cuma hutbesinden sonra mûsikîye kaçan bir mâhiyet kazandı (aş. bk.). Yalnız câmilere inhisâr etmeyen gayr-i resmî vaazları çok zaman *ḳuṣṣāṣ* (mfr. *ḳāṣṣ*) denilen husûsî vâizler vermekte idi. Bu *ḳaṣṣāṣ* için bk. Goldziher, *Muhammedanische Stud.*, II, 161 v. dd.; Mez, *Die Renaissance des Islâms*, s. 314 v. dd. ve bk. mad. ḲIṢṢA. Ahlâkî mevzûlar ile halk masal ve hikâyeleri anlatan *ḳuṣṣāṣ*, daha ilk günlerden itibâren câmilere kabûl olunmuşlardır.

Ḳaṣṣāṣ'ın ilki, rivâyete göre, Tamîm al-Dārī'dir. Bu zât Medine'de ʿOmar zamanında, halife daha cuma namazı için câmiye gelmeden, vaaza başlarmış; rivâyete göre, halife ʿOṯmān zamanında, câmide, haftada iki defa vaaz vermek müsâadesini elde etmiş. ʿAlī ve Muʿāvîya zamanında, her iki taraf birbirini tel'in etmek için *ḳuṣṣāṣ*'tan faydalanmakta idi (Maḳrīzī, IV, 16 v.d.). Kahire'de ʿAmr câmiine, 38 veya 39 yılında, bir *ḳāṣṣ* tâyin olunmuştur: bu zât sonradan kadı olan Sulaym b. ʿİṭr al-Tucībī idi (*ayn. esr.*, IV, 17, yanlış olarak: Sulaymān; Kindī, *Governors and Judges*, nşr. Guest, s. 303 v.d.). Bu iki vazifenin birleşmesine başka hâllerde de rastlanmaktadır (İbn Ḥucayra, ölm. 83; Kindī, s. 317; 120. yıl için bk. Ḫayr b. Nuʿaym, *ayn. esr.*, s. 348; krş. Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāżara*, I, 131, Cbr, Şayba b. Nimr, *Ḥusn*, I, 130, aş. İbrāhīm b. İsḥāḳ al-Ḳārī (ölm. 204), Kindī, s. 427; krş. bir de Maḳrīzī, IV, 18). Bu da *ḳuṣṣāṣ*'ın vazifesinin ne derece resmî bir mâhiyeti olduğunu göstermektedir. Abbâsîler zamanında, Irak câmilerinde de *ḳuṣṣāṣ* bulunmakta idi (Yāḳūt, *Udabā*', IV, 268; V, 446).

Ḳāṣṣ, ayakta *Kur'an* 'dan parçalar okuduktan sonra, oturur ve hedefi cemâate Allah korkusu aşılamak olan açık ve izahlı bir vaaz verirdi (Maḳrîzî, IV, 18). Fâtımîler zamanında, câmilere bağlı *ḳuṣṣāṣ* bulunurdu; msl. 403 'te, 'Amr câmiinde, bu vazifeyi imâm üzerine almış idi (Maḳrîzî, IV, 18 aş.). Hükümdarların saraylarında da ayrıca bir *ḳāṣṣ* bulunurdu. Vaazlarını *kursî* 'de verdikleri için, *ḳuṣṣāṣ* 'a *aṣḥāb al-karāsî* de denilmekte idi (al-Makkî, *Ḳūt al-ḳulūb*, I, 152; İbn al-Ḥācc, *Madḫal*, I, 159; krş. Maḳrîzî, IV, 121). Bunların konuşmalarına, *ẕikr* veya *va'ẓ* yahut *mav'iẓa* da deniliyordu. Bu sebepten, *ḳāṣṣ* 'a *muẕakkir* (*BGA*, III, 205) yahut *vā'iẓ* de denilirdi. İbn 'Abd Rabbihi (*al-'Iḳd al-farîd*, Kahire, 1321, I, 294 v. dd.) bunların vaazlarından örnekler vermektedir. Fakat câmide vaaz vermeden yalnız resmî olarak oraya yerleştirilen kimseler değil idi. Zâhidler de muhtelif câmilerde vaaz etmekte ve etraflarına dinleyici toplamakta idi (Maḳrîzî, IV, 135). al-Ḳarâfa câmiinde bütün bir hey'et (Banî Cavbarî) 3 ay müddetle, *kursî* 'den vaaz verdi; vaaz esnâsında uşakları kerkül tutup, para topluyor, şeyh de bu paranın bir kısmını fakirlere dağıtıyordu (*ayn. esr.*, IV, 121).

Ḳaṣaṣ böylece tamâmen halk sûfilerine mâl edildi ve al-Makkî gibi, daha sonraki müellifler de bunları *mutakallimūn* („masal anlatanlar") arasına koymak istemediler (*Ḳūt al-ḳulūb*, I, 152). Bu müessese, *maḳāma* hakkındaki yazılarda görüleceği üzere, bozulup, düzenbazlığın türlü şekillerine büründü (bu hususta krş. Yâḳût, *Udabâ'*, VI, 167 v.d., Mez ve Goldziher, *ayn. esr.*). Bu sebepten al-Maḳrîzî, câmide verilen bakikî vaaz olan *al-ḳaṣaṣ al-ḫāṣṣa* 'yi, *al-ḳaṣaṣ al-'āmma* 'den ayırmakta, halkın her çeşit vâiz etrafında toplanmasından ibâret olan bu sonuncu şekli *makrūh* saymaktadır (Maḳrîzî, IV, 17). Başka müellifler de *ḳuṣṣāṣ* 'a karşı tenkidî bir vaziyet almışlardır. İbn al-Ḥācc, onlara karşı ihtiyatlı olmağı tavsiye ediyor ve yalnız „masal" anlattıkları için, câmilerde tezâhürat yapmalarına mâni olunmasını istiyor (*Madḫal*, I, 158 v.d.; II, 13 v.d., 50, İbn 'Omar 'in, Mâlik 'in ve Abû Dâvûd 'un *ḳuṣṣāṣ* 'ı takbih ettiklerini, ve 'Alî 'nin de onları Basra câmiinden kovduğunu söylüyor. al-Mu'tażid 284 'te bunların câmilerde oturmalarını ve ortalarına halkın toplanmasını yasak etti ise de, bu yasağın büyük ehemmiyeti yok, idi; çünkü *fuḳahā'*-'ya karşı da bir çok yasak koymuş idi; bunun sebebi siyâsî idi (Ṭabarî, III, 2165). 'Ażud al-Davla de, yine siyâsî sebeplere dayanarak, fakat tamâmiyle aksi bir zihniyet güderek, sünnîler ile şî'îler arasındaki anlaşmazlıkları körüklediklerini ileri sürüp, *ḳuṣṣāṣ* 'ın Bagdad 'da vaaz vermelerini yasak etti (Mez, *ayn. esr.*, s. 319). 580 tarihinde İbn Cubayr 'in *Riḥla* (s. 219 v.dd., 224) 'sinden anlaşıldığı üzere, Bagdad 'da bir çok *va"āẓ* var idi ve IX. asırda Azhar câmiinde *macālis al-va'ẓ* gibi, *ḥalaḳ al-ẕikr* („zikr halkaları") de bulunuyordu (Maḳrîzî, IV, 54).

İbn al-Ḥācc 'ın câmide yüksek ses ile konuşma aleyhinde oluşu, dinî eserler okuyup, murâkabeye dalan dindarların menfaati icâbı idi. Bir müddet için câmide kapanmak yâni *i'tikāf* [b. bk.], âdetine de tesâdüf edilir.

'Akf kelimesi, *Kur'an* 'da ibâdet edilen şeye yapılan dinî merâsim (*Kur'an*, VII, 134; XX, 93, 97; XXI, 53; XXVI, 71; bk. *Hâşimiyât*, nşr. Horovitz, s. 86, 15) ve aynı zamanda, mâbedde, msl. Mekke mâbedinde, menâsikin icrâsı için bir müddet kalma mânasına gelmektedir (*Kur'an*, II, 119; XXII, 25). Buna bağlı olarak, *Kur'an* 'da ramazan ayında mü'minlerin câmide bulundukları zamanlar (*'ākifūn fi 'l-masācid*, *Kur'an*, II, 183), karılarına dokunmamaları yazılıdır. Bu ifâde, evvelâ Peygamber zamanında bir çok câmi bulunduğunu ve bunların bir dereceye kadar birer mâbed mâhiyeti almış olduğunu göstermektedir. Daha önceki devir ile olan münâsebet bir hadîsten açıkça meydana çıkmaktadır; buna göre, Peygamber 'Omar 'in, câhiliye devrinde yapılan bir nezri yerine getirmesine, *al-Masjid al-ḥarām* 'da bir gecelik *i'tikāf* 'a çekilmesine karar veriyor (Buḫârî, *I'tikāf*, bâb 5, 15 v. d.; *Farż al-ḫums*, bâb 19; *Maġāzî*, bâb 54; *Aymān va'l-nuẕūr*, bâb 29). Bir hadîse göre, yine aynı maksat ile, Peygamber Medine câmiinde, ramazan ayında 10 günlük (Buḫârî, *I'tikāf*, bâb 1; *Faḍl laylat al-ḳadr*, bâb. 3), hayatının son senesi içinde de 20 günlük bir *I'tikāf* 'a çekilmiştir (ayn. mll., *I'tikāf*, bâb 17). O sırada câmi hurma ağacı dal ve yapraklarından yapılmış kulübeler ile dolu idi; bunlarda *'ākifūn* oturmakta idi (*ayn. esr.*, b. 13, krş. 6—7). Ancak çok husûsî hâllerde Peygamber evine giderdi (*ayn. esr.*, bâb 3). Bu âdet ramazan ayının riyâzet usûllerine bağlanmakta idi. Peygamber bir gün kulübesine Şafîya 'yi alıp, onunla bir saat konuştuğu için, mü'minler öfkelenmişlerdi (Buḫârî, *Farż al-ḫums*, bâb 4; *I'tikāf*, bâb 8, 11, 12). Bir başka hadîse göre, zevceleri çadırlarını onun yakınına kurdukları için, Peygamberin *i'tikāf* 'ı bozulmuştur ve neticede Peygamber *I'tikāf* 'ı şevvâl ayına bırakmıştır (Buḫârî, *I'tikāf*, bâb 6, 7, 14, 18). Zayd b. 'Alî 'ye göre, *i'tikāf*, yalnız ulu-câmide câizdir. (*Corpus iuris di Zaid b. 'Alî*, nr. 447). İlk zamanlarda *i'tikāf* islâmiyeti yeni kabûl eden-

lere tavsiye edilen hususlar arasında yer almakta idi. H. 14. yılda 'Omar medinelilere ve taşra ahâlisine ramazan ayında câmilerde kalmayı (*al-ḳiyām*) emretmiş idi (Ṭabarī, I, 2377). Bu âdet tutundu ve riyâzet ehli arasında mühim bir rol oynadı. Câmide *i'tikāf*'a çekilen kimse, İbn al-Ḥācc'a göre, namaz (*ṣalāt*) kılmakta, *Kur'an* okumakta, murâkabeye dalmakta, zikretmekte ve buna benzer hareketlerde bulunmakta idi (*Madḫal*, II, 50). Bütün vakitlerini câmide geçiren dindar kimseler de var idi (*ḳāmā fihi*; Maḳrīzī, IV, 87, 97). Bunlardan birinin 'Amr câmiinin minâresinde kaldığı (*i'takafa, ayn. esr.*, s. 44) rivâyet olunmaktadır. al-Samhūdī Medine'de, ramazan ayında gece ve gündüzlerini câmide geçirdiğini söylüyor (Wüstenfeld, *Medina*, s. 95). 644 yılında ölen Sa'd al-Dīn, ramazanda Emeviye câmiinde kalıyor ve hiç konuşmuyordu (İbn Abī Uṣaybi'a, II, 192). Câmide bu şekilde gecelemek âdetine islâmiyetin daha ilk zamanlarında tesâdüf edilir; hadîse göre, Peygamber, ekseriyâ geceleri, mü'minler ile birlikte câmide namaz kılardı (Buḫārī, *Cum'a*, bâb 29). Peygamberin emri üzerine, 'Abd Allāh b. Unays al-Anṣārī, tam 23 gece çölden gelip, Peygamberin câmiinde namaz kılmıştır (İbn Ḳutayba, *Ma'ārif*, nşr. Wüstenfeld, s. 142 v.d.). *Tahaccud* [b. bk.] ve bilhassa *tarāvīḥ* [b. bk.] namazları bundan çıkmıştır. Debli'de muganniyeler bu namazlara iştirâk etmekte idiler (İbn Baṭṭūṭa, III, 155).

Ramazan geceleri boyunca, câmilerde şenlik olurdu; başka hâllerde, msl. yılbaşında, bâzan ay başında ve ortasında da, böyle yapılırdı. O zamanlarda câmi aydınlatılır, orada yemek yenir, içilir, günlük yakılır, zikredilir ve *Kur'an* okunurdu.

Cuma namazı bilhassa ramazanda merâsimle kılınırdı ve Fâtımîler devrinde bizzat halîfe hutbeyi okurdu (Maḳrīzī, II, 345 v. dd.; İbn Taġrībirdī, nşr. Juynboll, II/I, 482—486 ve nşr. Popper, II/II, 331 v. dd.). Evliyâya bağlı olan câmilerde velînin *mavlid* [b. bk.]'inde husûsî bir merâsim yaparlardı; bugünlerde zikredilir ve *Kur'an* okunurdu (krş. Lane, *Manners and Customs*, fasıl XXIV v. dd.). Evliyâ bayramları, çok zaman mahallî olup, halk âdetleri bakımından farklar gösterir. Magrib'de msl. bâzı yerlerde, ramazan. *manābir* üzerinde boru öttürülerek, ilân olunur (*Madḫal*, II, 69).

Umûmiyetle câmi mâbed rolü oynamaktadır. Halife 'Omar'dan sonra, hükümdarlar Kâbe'ye hediyeler vermişlerdir (*BGA*, V, 20 v.d. ve lug. *şamsa* kelimesi) ve başka mâbedlerde olduğu gibi, kadınların çocuklarını câmi hizmetine merâsimle vakfettiği olurdu (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 74; Maḳrīzī, IV, 20, yk. bk.). Ka'be'de olduğu gibi, câmilerdeki evliyâ mezarları da (msl. bugün al-Ḫalīl) tavâf edilmekte idi; Mucīr al-Dīn'e göre bu, islâmiyetten önceye âit bir âdet idi (Sauvaire, *Hist. Jérus. et Hébr.*, s. 5). Mühim işler bilhassa burada görülürdü. Felâket zamanlarında, msl. kuraklık olduğu sıralarda, her çeşit sıkıntı günlerinde ahâli câmiye koşarak, Allaha yalvarırdı (bu münâsebetle, umûmiyetle *maṣallā* üzerinde ayrı bir namaz kılınırdı; Wüstenfeld, *Medina*, s. 19 v.d.; Maḳrīzī, IV, 57) veya diğer âfetler sırasında, câmilerde veya *muṣallā*'da, *Kur'an*'lar havada tutularak, cemâat hâlinde dönüp-dolaşılır, duâ edilip, göz yaşları dökülürdü: bâzan yahudiler ile hıristiyanlar da bunlara iştirâk ederlerdi (İbn Taġrībirdī, nşr. Popper, II/II, 67 ve İbn Baṭṭūṭa, I, 243 v. d.; krş. Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, II/I, 35, 40; II/II, 199). Yahut msl. Buḫārī'nin *Ṣaḥīḥ*'i gibi, hürmet edilen bir kitap bir müddet okunurdu (Quatremère, *ayn. esr.*, II/II, 35; al-Cabartī, *Merveilles biographiques*, frns. trc. VI, 13). Diğer taraftan İbn Baṭṭūṭa zamanında, arefe [b. bk.] gününde, Kudüs ve Şam câmilerinin avlusunda keffâret merâsimi yapılırdı; bu âdet Mısır'a 27 h. yılında 'Abd al-'Azīz b. Marvān tarafından getirilen eski bir âdet idi (*ḳu'ūd*, *'aṣr*'dan sonra; krş. Kindī, *Vulāt*, s. 50). Bâzı câmilere çocuğu olmayan kadınlar giderdi (Wüstenfeld, *Medina*, s. 133). Câmide edilen yeminin husûsî bir mânası var idi (krş. Johs. Pedersen, *Der Eid bei den Semiten*, s. 144); bu bilhassa Ka'be için cârî idi: yazılı taahhütler, daha büyük bir kuvvet kazanması için, oraya konulurdu (*ayn. esr.*, s. 143 v.d; *Chron. Mekka*, I, 160 v.d.). İslâmiyeti kabûl eden yahudilerin Mısır'da, câmi hâline konulmuş bir havrada yemin etmeleri âdeti bu yemin telakkîsine tamâmen uygundur (Maḳrīzī, IV, 265). Nikâh akdi (*'aḳd al-nikāḥ*) de ekseriyâ câmide yapıldığı gibi (Santillana, *Il Muḫtaṣar*, II, 548; *Madḫal*, II, 72 aş.; Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 163 v.d.), *li'ān* [b. bk.] yolu ile yapılan nikâhın husûsî olarak feshi de yine câmide vukû bulmakta idi (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 44; krş. Johs. Pedersen, *Der Eid.*, s. 114).

Cenâzeyi câmiye sokmak ve orada cenâze namazı (*ṣalāt al-canāza*) kılmak husûsu münâkaşalıdır. Bir hadîse göre, Sa'd b. Abī Vaḳḳās'ın tabutu, Peygamberin dul zevcelerinin isteği üzerine câmiye götürülmüş ve orada namazı kılınmıştır. Bir çok kimselerin bunu tenkit etmesi karşısında 'Ā'işa, Peygamberin Su-

bayl b. Bayżā' için aynı şeyi yapmış olduğunu hatırlatmıştır (Muslim, *Canā'iz*, bâb 34, hadîs 99; krş. bir de İbn Sa'd, I/1, 14 v.d.). Bu husûsî mesele üzerindeki münâkaşa mezarlara gösterilen saygı ve tâzim ile alâkalıdır. al-Şāfi'î, nazarî olarak buna taraftar ise de, başkaları bunu men'etmektedir (Juynboll, *Handbuch*, s. 170; I. Guidi, *Il Muḫtaṣar*, I, 151). Mesele tamâmiyle sarîh değildir; zîra Ḳuṭb al-Dīn'e göre, bunu yalnız Abū Ḥanīfa men'etmiştir; hâlbuki kendisi, Abū Yūsuf'a dayanarak, buna müsâade verilmesine taraftardır (*Chron. Mekka*, III, 208—210). Her hâlde fiiliyatta, Ḳuṭb al-Dīn'in belirttiği gibi, buna geniş ölçüde cevâz verilmekte idi. 'Omar Abū Bakr'in cenâze namazını Peygamberin câmiinde kıldırmıştır; kendisi de, önce, aynı câmiye getirilmiştir; daha sonraları bu merâsimi Medine'de Peygamberin mezarı yakınlarında, Mekke'de de Ka'be'nin kapısında yapmak umûmî bir âdet hâlini almıştır; hattâ bâzıları, cenâze ile birlikte Ka'be'yi, etrafında yedi defa dönerek, tavâf etmekte idiler. Bir zaman için Marvān b. 'Abd al-Ḥakam ve daha sonları da 'Omar b. 'Abd al-'Azīz bu âdeti men'ettiler (Ḳuṭb al-Dīn, yk. bk.; Wüstenfeld, *Medina*, s. 77). 'Amr câmiinde bu âdet, başlangıçtan itibâren, yasak edildi (Maḳrīzī, IV, 7,1 v. dd.). Bu yasağın daha sonraki âlimleri hayrete düşürmüş olması tabi'îdir; zîra bu yasak türbe-mescid kurmak husûsunda gittikçe artan temâyül ile uzlaşmamaktadır. Bu yasağı devam ettirmek isteyen İbn al-Ḥācc bile bundan pek emin değil idi ve aslında yalnız bu türlü bir merâsimde *ḳurrā'*, *ẕākirīn*, *mukabbirīn* ve *murīdīn*'in yüksek ses ile duâ etmelerini tenkit etmektedir (*Madḫal*, II, 50 v. d., 64, 81). Sultan al-Mu'ayyad'in oğullarından biri ölünce, Mu'ayyad câmiinin şark tarafındaki kubbe altında gömülmüştür; hatip, hutbe okumuş ve sonra namaz (*ṣalāt*) kılınmıştır; bir hafta boyunca, *ḳurrā'* mezarın başında *Kur'an* okumuş ve bu arada emîrler gelip, mezarı ziyâret etmişlerdir (Maḳrīzī, IV, 140, 2 v. dd.). İran'da ölünün âilesinin, ölüm gününden itibâren, 3 gün müddetle tâziyeye gelenleri kabûl etmek için câmide kalmaları âdet idi (*B G A*, III, 440 aş.).

4. Ziyâretgâh olan câmiler.

Câmi gerçekten mukaddes bir yer olunca, dinî maksatlar ile yapılan ziyâretlerin hedefi oldu. Bu bilhassa Peygamberin ve bir takım evliyânın hâtıralarına bağlı câmiler için böyledir. Bu câmiler arasında, çok geçmeden, üçü ziyâretgâh olarak temâyüz etti. Bir hadîste Peygamber şöyle demektedir: — „Yalnız şu üç câmii ziyâret etmek için hayvana binilir: al-Masjid al-ḥarām, Peygamber câmii ve al-Masjid al-aḳṣā" (Buḫārī, *Faḍl al-ṣalāt fī masjid Makka wa 'l-Madīna*, bâb 1,6; *Jazā' al-ṣayd*, bâb 26; *Ṣawm*, bâb 67; Muslim, *Ḥacc*, bâb 93, hadîs 511; *Chron. Mekka*, I, 303). Bu hadîste, ancak Emevîler devrinin sonlarında tamâmiyle yerleşen bir âdetin izleri görülmektedir. Mekke'yi ziyâret, *Kur'an*'ın *ḥacc*'a dâir olan hükümleri ile, mecbûrî kılınmış idi. Kudüs'ü ziyâret etmek eski bir hıristiyan âdeti idi ve bu âdet *al-Masjid al-aḳṣā*'nın *Kur'an*'daki ehemmiyeti dolayısı ile devam etmiş olabilirdi. Bu âdet, 'Abd al-Malik tarafından, Mekke ziyâretinin yerine ikame edildiği zaman, ehemmiyet kazandı (Ya'ḳūbī, nşr. Houtsma, II, 311); bu rekabet, bakîkatte, pek uzun sürmedi ise de, bu yüzden Kudüs'ün ehemmiyeti artmış oldu. Peygambere olan hürmet ve tâzim arttıkça, Medine'yi ziyâret edenler de çoğaldı. Hicrî 140 yılında, Abū Ca'far Manṣūr hacc sırasında üç mâbedi ziyâret etti (Ṭabarī, IV, 129) ve bu bir âdet hâlini aldı. Bununla berâber, Mekke ile Medine ehemmiyetlerini muhâfaza etti. Mekke ve Kudüs câmileri her ne kadar en eski câmi olarak kabûl edilmiş ise de (biri diğerinden 40 yıl daha eski sayılıyor; Muslim, *Masājid*, bâb 1; *Chron. Mekka*, I, 301), Peygamber gûyâ şöyle demiştir: — „*al-Masjid al-ḥarām*'da kılınan namaz müstesnâ, benim câmiimde kılınan namaz başka namazlardan 1.000 defa daha makbûldür" — (Buḫārī, *Faḍl al-ṣalāt fī Makka wa 'l-Madīna*, bâb 1; Muslim, *Ḥacc*, bâb 93, hadîs 510; *Chron. Mekka*, I, 303). Bu hadîs, açık olarak, Kudüs'e karşı ileri sürülmüştür ve muhtemelen Emevîler devrine âittir. Bâzı müelliflere göre, bu hadîs bir mü'minin Kudüs'te namaz kılma vaadinde bulunması üzerine söylenmiştir; Peygamber böyle bir hareketin aleyhinde imiş (Muslim, yk. bk.; Wāḳidī-Wellhausen, s. 349). Fakat üç câmi üstün durumlarını muhâfaza ettiler (İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima*, fasıl 4, 6; İbn al-Ḥācc, *Madḫal*, II, 55) ve 662 (1264)'de Baybars, yaya olarak, Kudüs'e gitmek isteyen hacılar için, vakıflar (*awḳāf*) te'sis etti (Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, I/1, 248).

Her ne kadar bu üç câmiin müstesnâ birer durumu var ise de, msl. Ḳubā' [bk. mad. MEDİNE.] mescidi gibi, başka câmiler de öne sürülmektedir. Bu câmide kılınan bir namaz bir *'amra*'ye veya Kudüs'ü iki defa ziyârete bedeldir (Diyārbakrī, *Ḫamīs*, I, 381 v.d.). Kûfe câmiini de ilk üç câmi mevkiine çıkartmağa teşebbüs edilmiştir. Kûfe'den Kudüs'e gitmek isteyen bir mü'mine 'Alī kendi memleketinin câmiine bağlı kalmasını, bunun „dört câmiden biri" olduğunu ve bu câmide kılınan iki rek'at na-

mazın diğer çâmilerde kılınan 10 namaza bedel olduğunu söylemiştir (*BGA*, V, 173 v. d.; Yâḳût, *Muʿcam*, IV, 325); bir başka hadîse göre, taşra câmilerinde kılınan namazlar hacc kadar sevaplıdır (Maḳrîzî, IV, 4) ve islâm ülkesinin muhtelif yerlerinde, muayyen devirlere bağlı bir kudsiyet (*BGA*, III, 183) ve umûmiyetle bu yerlerin üstün meziyetleri hakkında an'aneler meydana gelmiştir (*BGA*, V, 174). Bununla berâber Mekke mescidi, hacc sâyesinde, birinci dereceyi muhâfaza etti. al-Mutavakkil Sāmarrāʾ'da, Mekke'dekini örnek alarak, bir mescid inşâ ettirdi; ayrıca orada bir Kaʿbe, bir Minâ ve ʿArafa yaptırdı ve emîrlerine buralara gidip, hacc farîzalarını edâ etmelerini emretti (*BGA*, III, 122).

D. CÂMİİN TE'SİSAT VE EŞYÂSI.

1. Binâ [bk. bir de aş. *K.*].

Mekke müstesnâ, yukarıda söylenildiği üzere, ilk câmiler etrafları çit ile çevrili ve *ṣalla*'si bulunan açık bir yer idi; Bu yerde bâzan al-Fusṭāṭ'ta olduğu gibi, ağaçlar bulunurdu ve umûmiyetle çakıl ile kaplı idi: msl. Medine'de (Muslim, *Ḥacc*, bâb 95, hadîs 514; Balāẕurî, s. 6) ve al-Fusṭāṭ'ta (Maḳrîzî, IV, 8; İbn Duḳmāḳ, IV, 62; İbn Taġrîbirdî, I, 77) böyle idi; meydanları toz toprak içinde bulunan Basra ve Kûfe'de de daha sonraları böyle yapıldı (Balāẕurî, s. 277, 348).

Bu şartlar, arapların ancak çok basit olan askerî karargâhlarında ayrı bir sınıf olarak kaldıkları ve eski âdetlerini muhâfaza ettikleri müddetçe devam edebilirdi. Kiliselerin câmi olarak kullanılması değişikliğin ilk belirtisi oldu ve bu sâyede yeni nüfus kütleleri ve dolayısı ile daha eski medeniyetler ile temas meydana geldi.

ʿOmar, Medine câmii gibi, Mekke câmiini de değiştirdi. İçine ʿAbbâs'ın evini de almak suretiyle, Peygamberin câmiini genişletti ve tıpkı Peygamber gibi, kerpiç, hurma yaprakları ve kütükleri ile binâyı kurdu ve böylece *ṣulla*'leri genişletti (Buḫārî, *Ṣalāt*, bâb 62; Balāẕurî, s. 6). Mekke'de de câmii genişletmekle iktifâ etti; civar evleri satın alarak yıktırdı ve böylece elde edilen sâhanın etrafını, insan boyunda bir duvar ile çevirtti; bu suretle Kaʿbe, Medine câmii gibi, bir avluya (*fināʾ*) kavuşmuş oldu (Balāẕurî, s. 46; *Chron. Mekka*, I, 306 v. d.; Wüstenfeld, *Medina*, s. 68 v. d.). ʿOṯmān da her iki câmii genişletti; fakat aynı zamanda, sütûnlar ve duvarlarda yontulmuş taş ile alçı (*caṣṣ*) kullanarak, bir yenilik getirdi. Çatıya gelince, hint meşesi (*sāc*) kullandı. ʿOmar tarafından genişletilen *ṣulla*'leri ʿOṯmān revaklar hâline koydu (*arvika*, mfr. *rivāḳ*); duvarlar alçı ile sıvandı (Buḫārî, *Ṣalāt*, bâb 62; Balāẕurî, s. 46; Wüstenfeld, *Medina*, s. 70 v. d.). Saʿd b. Abî Vaḳḳās da daha önceleri pek fakir bir manzarası olan Kûfe câmiinde eski sâdelikten aynı şekilde ayrılmış idi. *Ṣulla*, İran şahlarına âit mermer sütunlardan yapılmış idi ve tavanı da, Bizans kiliselerindeki gibi, süslü idi (Ṭabarî, I, 2489; Yâḳût, IV, 324).

Bu hâl şehrin ilk durumuna has çok sâde yapı tarzı ile pek uzlaşmamaktadır. Basra ile Kûfe'de ilk önce sazlardan evler yapılmış iken, sayısız yangınlardan sonra, bunların yerini kerpiç binâlar aldı (yk. bk.; İbn Ḳutayba, *Maʿārif*, nşr. Wüstenfeld, s. 279). Saʿd, ʿOmar'ın emri üzerine, Kûfe'deki câmii genişletip, Dār al-imāra ile birleştirdi. Bu iş ile vazifeli olan iranlı mimar Ruzbeh b. Buzurcmihr, İran evlerinden getirdiği tuğlalar (*ācarr*) kullandı ve câmiin içine, Ḥîra bölgesinin İran hükümdarlarına âit bâzı mâbedlerden çıkarıp-getirdiği sütûnları yerleştirdi. Fakat bu sütunlar câmiin yanlarına değil, yalnız kıble duvarına dikildi. Böylece câmiin ilk planı muhâfaza edildi ise de, yukarıda zikri geçen *ṣalla* (200 *ẕirāʿ* genişliğinde)'nin aynı olan revaklar, umûmiyetle, malzeme bakımından çok daha zengin bir hâle gelmiş oldu (Ṭabarî, I, 2491 v.d., 2494). Böylece daha ilk halifeler zamanında, çok daha gelişmiş ve mûdilleşmiş bir mimârînin başlangıcına şâhid olmaktayız.

Bu ilk denemeler Emevîler zamanında gelişti. Daha Muʿāviya zamanında Kûfe câmiinde, şehrin vâlisi Ziyâd yeniden değişiklikler yaptı ve bu işi Kisrâ'ya hizmet etmiş olan bir „putperest" mimara havâle etti; bu mimar al-Ahvāẕ'dan sütûnlar getirtti; onları 30 *ẕirāʿ* yüksekliğinde kurşun ve demir yuva-dişleri ile birbirine tutturdu ve üzerlerini bir çatı ile kapattı. Bu aynı üslûptaki revakları şimâl, şark ve garp duvarlarının yanına ilâve etti. Medine'de olduğu gibi, bunlara *ṣuffa* denilmekte idi (bk. Ṭabarî, I, 2492, 14; aynı zamanda *ṣulla*, cem. *ṣilāl*, Ṭabarî, II 259 v. d.). Beher sütûn ona 18.000 dirheme mâl olmakta idi. Câmi artık 40.000 yerine 60.000 kişi alabiliyordu (Ṭabarî, I, 2492, 6 v. dd., krş. 2494, 7; Yâḳût, *Muʿcam*, IV, 324, 1 v. dd.; Balāẕurî, s. 276). al-Ḥaccāc da câmiye ilâvelerde bulundu (Yâḳût, IV, 325 v.d.). Ziyâd aynı şeyleri Basra'da yaptırdı. Orada da câmii genişletti; taş veya tuğla ve alçı kullandı ve al-Ahvāẕ'dan getirilen sütunları diktirerek, üstlerini *sāc* tahtası ile kapattı. Rivâyete göre, beş sütûnlu *al-ṣuffa al-muḳaddima*'yi, yâni kıble odasını yaptırdı. Tıpkı Kûfe'de olduğu gibi, diğer köşelerde de revaklar bulunmakta idi. Ḳıblenin hemen yakınına Dār al-imāra'yi

yaptırdı. al-Ḥaccāc'ın yıktırdığı ve sonradan başkaları tarafından yeniden yaptırılan bu kıble odasını Hārūn câmiin içine aldı (Balāẕurī, s. 347 v.d., yk. 349; Yāḳūt, I, 642 v.d.).

Mekke'de de, aynı devirde, buna benzer inşâat yapıldı. İbn al-Zubayr ilk al-Ḥaccāc câmii genişlettiler ve İbn al-Zubayr ile olarak, duvarların üstüne bir çatı koydurdu; 'Abd al-Malik sütûnları yaldız ile kaplattı ve *sāc* tahtasından bir çatı ilâve etti (*Chron. Mekka*, I, 307, 309). Hicrî 53 yılında, Mu'āviya'nın müsâadesi ile, vâli Maslama b. Muḫallad tarafından 'Amr câmii, şarka ve şimâle doğru, genişletildi; duvarlar alçı (*nāra*) ile sıvandı ve tavana tezyinat yapıldı; bu mâlûmattan anlaşıldığına göre, cenup tarafındaki ilk *ẓulla* Emevîler devrinin başlangıcında üstleri kapalı birer büyük oda hâlini almıştır. 'Abd al-Malik 79 yılında câmii yeniden genişletti (Maḳrīzī, IV, 7, 8; İbn Duḳmāḳ, IV, 62). Böylece Emeviler devrinin ilk kısmında ve kısmen de daha önce, basit ve süssüz olan ilk câmiler ya genişletildi veya şekil değiştirdi. Değişiklik şu şekilde oldu: Peygamber câmiindeki o basit *ẓulla* tedrîcen genişletildi ve medeniyetçe ileri memleketlerin san'atlarına uygun olarak, revâklar hâline konuldu. Bu şekilde üstü açık eski ictimâ yeri etrafı revâklar ile çevrili bir avlu hâlini aldı. Çok geçmeden, avlunun orta yerine bir çeşme konuldu ve böylece alışık olduğumuz câmi tipi meydana geldi. Aynı plana evlerin kenarı sütûnlu avlularında ve msl. Sur kilisesinin *aithrion*'unda rastlamaktayız (Herzog-Hauch, *Realencyclopädie*³, X, 780).

'Abd al-Malik ve oğlu Valīd I. zamanında, Emevî devrinin büyük mimarları daha da esâslı inşâata giriştiler. 'Abd al-Malik Kudüs câmiini tamâmen ortadan kaldırttı. Bizanslı mimarlar Ḳubba al-ṣaḫra'yi bir Bizans âbidesi heybeti ile yükselttiler (krş. Sauvaire, *Hist. Jerus. et Hébron*, s. 48 v. dd.). al-Valīd Şam'daki Yuḥannā kilisesini, bizanslı ustalar vâsıtası ile, „Emeviye câmii" hâline koyduğu zaman, eski câmi şekline pek ehemmiyet vermedi. al-Maḳdisī'nin açıkça söylediği gibi, bu inşaâtı yaptıranlar hıristiyan kiliselerinin debdebesi ile yarış etmek istemekte idiler (*B G A*, III, 159). Bu devirde yapılan yeni câmiler, eskileri gibi, sâde değildir; bunları başka yapılardan ilhâm alan ustalar yapmışlardır. Bu cümleden olarak Ḥaccāc al-Vāsiṭ câmiini yaptırdığı zaman, civar şehirlerdeki yapılardan getirttiği mâlzemeden faydalanmıştır (Ṭabarī, III, 321; Balāẕurī, s. 290). Bu devirde, kiliselerden çıkartılan sütunlar kullanılmakta idi (msl. Şam için bk. Mas'ūdī, *Murūc*, III, 408; Ramla için: *B G A*, III, 165; krş. Balāẕurī, s. 143 v. dd.; Mısır için: Maḳrīzī, IV, 36, 124). Bâzan yeni yapı tarzı yanında eskisi de yer alıyordu. İrânşahr'de al-Maḳdisī ulu-câmide, 'Amr b. al-Layṯ zamanına âit tuğladan yapılmış yuvarlak sütûnlar yanında Abū Muslim devrine âit tahta sütûnlara da rastlamıştır (*B G A*, III, 316). al-Valīd'in faâliyeti, al-Fusṭāṭ, Mekke ve Medine'de de devam etmiştir (*B G A*, V, 106 v.d.). Burada esas itibârı ile değişiklik yapılmadı ise de, tamâmen yenileştirme yoluna gidildi. Bu hükümdarlar zamanında, câmi inşaâtı kadim mimarî seviyesine ulaştı ve san'at tarihine mâl oldu. Eserlerde bir üslûbun ülkeden ülkeye geçişine dâir mâlûmat bulunmaktadır. Msl. İṣṭaḫr'da Suriye câmileri üslûbunda, yuvarlak sütûnlu ve üzerinde bir *baḳara* bulunan bir câmi (*B G A*, III, 436; krş. Şīrāz için s. 430). al-Valīd de Peygamber câmiini, Şam'daki câmii örnek alarak, değiştirtti (*B G A*, III, 80; Ḳazvīnī, nşr. Wüstenfeld, II, 71).

İslâmiyetin girdiği kadîm kültürlü ülkelerden aldığı yenilikler gibi, bu inkılâp da tabi'î olarak bir takım muhâlefet ile karşılaştı. Hıristiyan mimarlar Peygamber câmiini mermer, mozayik, kavkaa ve yaldız ile süsledikten sonra, al-Valīd 93 yılında yapılanları teftiş ettiği zaman, bir ihtiyar ona: „—Bizler câmi üslûbunda inşaât yaptık, sizler kilise üslûbunda yapıyorsunuz" —demiş (Wüstenfeld, *Medina*, s. 74). Bu husûstaki münâkaşaların izlerine hadîslerde rastlanmaktadır. 'Omar Peygamber câmiini genişlettiği zaman, rivâyete göre,— „İnsanları yağmura karşı koruyarak sığınaklar yap, fakat onların gözünü almamak için kırmızılı sarılı olmamasına dikkat et!" —demiş idi; hâlbuki İbn 'Abbās:—„Bunları, hıristiyanların ve yahudilerin yaptığı gibi, yaldız ile süsle!„ demiş (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 62). İbn 'Abbās burada, Emevîlerin, 'Omar ise, amelî sebepler dolayısı ile, yalnız *ẓulla*'nin genişletilmesine ve islâhına cevaz veren eskilerin görünüşünü temsil etmektedir. Şüphesiz, hadîste hâkim olan görüş muhâfazakâr görüştür. Bunda câmiin aşırı derecede süslenmesinin kıyâmet alâmeti olduğu, al-Valīd'in eserlerine, *fiṯna*'den korkulduğu için göz yumulduğu kaydedilmektedir (İbn Ḥanbal, *Musnad*, III, 134, 145, 152, 230, 283; al-Nasā'ī, *Masācid*, bâb 2; İbn Māca, *Masācid*, bâb 2). Muhâfazakâr mü'minlerin büyük câmilere karşı olan itimatsızlıkları bir hadîste aksini bulmaktadır; bu hadîste (Anas'e göre) şöyle denilmektedir: — „Ümmetim için öyle bir devir gelecek ki, onlar birbirlerini, güzel câmiler yaptırarak, aşacaklar, fakat câmilere pek sık gitmeyeceklerdir" (al-'Asḳalānī, *Fatḥ al-Bārī*, I, 362). Fıḳıh uṣûlünde, dört köşe

(en eski) şeklinden uzaklaşanları takbih eden bir bukme de rastlanmaktadır (Guidi, *Il Maḥtaṣar*, I, 71). Daha sonra meydana çıkan tipler arasında, *muʿallaḳ*, yâni bir kat üstünde bulunan, câmi tipine de rastlamaktayız (msl. Şam'da, *JA*, 9. seri, V, 409, 415, 422, 424, 427, 430).

2. Teʾsisâtın teferruâtı.

a. Minâre [b. bk.].

Basit ve en eski mescidlerin minâresi yok idi. Ezân okunması kabûl edildiği zaman, rivâyete göre, Bilâl Medine'de mescid civarındaki en yüksek evin damından cemâati sabah namazına dâvet etmiş idi (İbn Hişâm, s. 348; Wüstenfeld, *Medina*, s. 75); Mekke zaptedildiği gün, Peygamber Bilâl'e Kaʿbe'den (al-Azraḳî'ye göre, damın üzerinden), ezân okunmasını emretmiştir (*Chron. Mekka*, I, 192; krş. İbn Hişâm, s. 822). Fakat ilk zamanlarda ezan her vakit yüksek bir yerden okunmazdı (aş. bk.); minârenin ne zaman ortaya çıktığı ve bilhassa ezan okumak için mi kabûl olunduğu husûsu iyi bilinmemektedir.

Her ne kadar 84 (703)'te Ḳayravân'da Sîdî ʿUḳba câmii Ḥassân b. Nuʿmân tarafından minâreli olarak yaptırılmış ise de, Emevî halîfesi al-Valîd (86—96) minâre tarihinde muhakkak ki büyük bir rol oynamıştır (Bakrî'ye göre H. Saladin, *La Mosquée de Sidi Okba*, 1899, s. 7, 19). Şam'da Emeviye câmiinin de minâreleri var idi. Bugün bu câmiin üç minâresi vardır; İbn Cubayr zamanında da, ikisi garpta, biri şimâlde olmak üzere, üç minâresi var idi (*Riḥla*, s. 266). Hâlbuki İbn Baṭṭûṭa, garpta, şarkta ve şimâlde birer minâre kaydetmektedir (I, 203) ki, bu bugünkü duruma uymaktadır. En eski şâhidlerden biri olan İbn al-Faḳîh (ölm. 289 = 902) bir tek minâreden (*miʿzana*) bahsetmekte ve bunun Bizanslılar devrinde Yuḥannâ kilisesine bağlı bir gözetleme kulesi (*nâṭûr*) olduğunu ve al-Valîd tarafından, olduğu gibi, muhâfaza edildiğini söylemektedir (*B G A*, V, 108, 5). al-Maḳdisî (ölm. 375 = 985). Bâb al-Farâdîs üstünde bulunan bir tek minâreden bahsetmekte, buna *manâra muḥdaṯa* adını vermektedir (*B G A*, III, 159) ki, bu tâmir görmüş bir minâre mânasına gelebilir (G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 229); buradaki tasvirden başka minâreler bulunmadığı mânası çıkarılamaz. Emeviye câmii minâresinin daha önceki binâlardan alındığı husûsundaki rivâyet uzun zaman devâm etmiştir; zîra şark ve garp minârelerini zikreden Yâḳût, garptakinin bir ateş mâbedinden getirildiğini ve bunda ateş görülmüş olduğunu söylüyor (*Muʿcam*, II, 596) ve İbn Baṭṭûṭa ise, şark ve garp minârelerinin bizanslılar ve şimâldekinin ise, müslümanlar tarafından yapıldığını söylemektedir (I, 203 v.d.; aynı mâlûmat için bk. İbn ʿAsâkir [ölm. 571 = 1176]'e dayanan al-Boṣrâvî (ölm. 1003 = 1594), *JA*, 9. seri, VII, 423; Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, II/I, 273). Mekke'de al-Valîd, bâzan mazgallar (*ṣurrâfat*; *Chron. Mekka*, I, 310), bâzan da minâreler yaptırmıştır (*ayn. esr.*, 310 v. dd.). Minâre sayısı sonradan arttı; öyle ki, Ḳuṭb al-Dîn 7 minâre zikretmiştir (*ayn. esr.*, III, 424 v. dd.). al-Samhûdî'ye göre de, al-Valîd Medine'de 4 kule yaptırmış, fakat 97 yılında Sulaymân b. ʿAbd al-Malik cenûb-i garbî kulesini yıktırmıştır; çünkü Marvân b. al-Ḥakam'in, evinde iken, bu kuleden müezzinin gölgesi kendi üzerine düşüyormuş. al-Samhûdî bir taraftan al-Valîd'den önce Medine'de minâre bulunmadığını, diğer taraftan da ʿOmar'in mescidin dört yanına kuleler yaptırmış olduğunu söylüyor (Wüstenfeld, *Medina*, s. 75: bk. İbn Baṭṭûṭa, I, 272). İbn Cubayr zamanında (580'de), burada yalnız 3 minâre var idi (*Riḥla*, s. 195). Ancak 706'da Muhammed b. Ḳalâ'ûn dördüncü minâreyi yaptırdı (Wüstenfeld, *ayn. esr.*, s. 76).

al-Valîd'den sonra, minâreler git-gide çoğaldı. Ramla'de, kardeşi Hişâm (105—125) güzel bir minâre yaptırdı (*B G A*, III, 165, 6). İbn ʿAbd Rabbihi (*ʿIḳd*, Kahire, 1331, IV, 274 v.d.) Kudüs câmiinde (300 senesine doğru) üç minâre bulunduğunu söylüyor ki, Mucîr al-Dîn bunların ʿAbd al-Malik zamanında yapıldığını ileri sürüyor (Sauvaire, *Hist. Jérus. et Hébron*, s. 125). İbn Ḥavḳal (367 = 977) Horasan'daki Fârayâb câmiinin minâresi olmadığını söylemekte (*B G A*, II, 321) ve 2 minâre yaptırmağı da gâlibâ *bidʿa* telâkki etmektedir (*ayn. esr.*, str. 13 v. dd.). al-Samhûdî'nin ʿOmar'in yaptırdığı kuleler hakkında münferit kalan mülâhazası dışında (buna pek ehemmiyet vermek câiz değildir) dediklerine bakılırsa, al-Valîd Suriye ve Hicaz'da minâre yaptıran ilk halîfedir. Fakat islâmiyete minâreyi getiren al-Valîd olmasa gerektir. Balâẕurî (ölm. 279 = 892)'ye göre, 45 yılında Basra vâlisi olan Ziyâd tuğladan bir mescid ve taştan minâre yaptırmış olmalıdır (s. 348). Bu da daha önceden minâre mevcut olduğunu farzettirmektedir. Mısır tarihçilerine göre, Maslama b. Muḫallad 55 yılında al-Fusṭâṭ'ta Muʿâviya'nin emri ile, ʿAmr câmiinin her bir köşesine birer minâre (kule) yaptırmıştır ki, o zamana kadar böyle bir şey yok idi (Maḳrîzî, IV, 7 v.d., 44; İbn Taġribirdî, I, 77). Minâreye çıkan merdiven baş-

langıçta câmiin dışında bulunmakta ise de, sonradan câmiin içine alındı. al-Fusṭāṭ'taki diğer câmilere (yâni Tucib ve Ḥavlān müstesnâ, diğerlerine), Maslama minâre yaptırmıştır (Maḳrīzī, IV, 44; İbn Taġrîbirdî, *ayn. esr.*). Bu mâlûmâtın tarihini tesbit etmek mümkün değildir; fakat al-Valīd'in ilk olarak minâreyi yaptırmış olması yolundaki yaygın kanâat (bk. Schwally, *ZDMG*, 1898, LII, 143—146) mevsuk değildir.

Minâre için, umûmiyetle, üç isim kullanılmaktadır: bugün Mısır ve Suriye'de kitaplarda ve kitâbelerde yer alan *ma'ẕana* yahut *mi'ẕana* „ezan okunan yer" (*B G A*, III, 225, 15; V, 108, 5; Maḳrīzī, IV, 13, 10; 20, 4, 6; İbn Abī Uṣaybi'a, II, 204, 2 aş.; van Berchem, *Corpus*, I, nr. 25, 63, 88, 89, 90 v.b., VII. asırdan itibâren); bilhassa şimâlî Afrika'da kullanılan *şavma'a* (Marçais, *Les Monaments arabes de Tlemcen*, 1903, s. 45) kelimesine de sık-sık rastlanmaktadır (İbn Cubayr, *Riḥla*, s. 91, 100, 145, 195, 266; İbn Baṭṭūṭa, I, 203, 272; II, 2, 12, 13; Maḳrīzī, IV, 7 v. d.; İbn Taġrîbirdî, I, 77). Bu son kelimenin bir başka mânası da manastır ve hücre olup, *dayr*'e muvâzî olarak eski eserlerde geçmektedir (*Kur'an*, XXII, 41; İbn Hişām, s. 115; Buḫārī, *al-'Amal fi'l-ṣalāt*, bâb 7; *Maẓālim*, bâb 35; *Anbiyā'*, bâb 48; *B G A*, II, 154; Maḳrīzī, IV, 389; İbn al-Fāriż, *Ta'iya*, V, 561). Yazılarda en çok kullanılan kelime *manāra*'dir (bk. Maḳrīzī, IV, 7: *manār*; krş. v. Berchem, *Corpus*, I, nr. 63; İbn al-Ḥācc, *Kitāb al-madḫal*, II, 63, 67). Bu kelime süryânîce *m'nārtā* kelimesi ile aynı mânaya gelmekte ise de, muhtemelen müşâbih ve müstakil bir şekildir; kelime şamdana, ışık konulan yere delâlet etmekte (İmru'ulḳays, *Dīvān*, 48, 37; Abū Ẕu'ayb, *Dīvān*, nşr. Bell, I, 60; *B G A*, VII, 132); aynı zamanda fener mânasını da ifâde etmektedir (*B G A*, III, 177; Kindī, *Vulāt*, s. 64; İbn Cubayr, *Riḥla*, s. 41). Ayrıca, *manār(a)* hudut taşı veya yol işâreti (*'alam*; *Lisān*, VII, 99, 1, aş.; Ḳays al-Ruḳayyāt, s. 37, 7, 70, 2; İbn Sa'd, II/1, 135; *Fragm. Hist. Arab.*, II, 12 ve lug.) yahut nöbet kulesi (Ṭabarī, I, 864—878) mânalarını da ifâde etmektedir; msl. *ḥaram* arâzisini çevreleyen hudut taşlarına *manār al-ḥaram* denilmektedir (*B G A*, II, 25); yol işâretleri koyduğu için, Abraha da *Ẕu 'l-manār* adını almıştır (*Lisān*, VII, 105, 11; Cavharī, *Ṣaḥāḥ*, I, 410). *Manāra* kelimesi aynı zamanda dikili taş mânasına da gelir (*B G A*, VII, 117, 20, 118, 1). Bu son *manār*'ın *miliarion*'dan iştikak ettiğini (krş. Fraenkel, *Fremdwörter*, s. 283) farzettirecek bir sebep olmadığı gibi, İran'da ateşperestlik âyinine tahsis edilen binâdan iştikak ettirmekte de hatâlıdır (bk. van Berchem, E. Diez, *Churasanische Baudenkmäler*, 1908, I, 113 v. dd; bu müellif *nār*'dan gelen *manāra* „fener" ile *nār*'dan gelen *manār* „ışık işâreti" arasında bir az sun'î olan bir ayırma yapmaktadır). Burada tek bir kelime bahis mevzûu olması muhtemeldir. Yol gösteren işâretler de adlarını nöbetçi kulelerinden almışlardır (şurasını kaydedelim ki, *'alam* tâbiri minâre için de kullanılmaktadır; İbn 'Arabşāh, *Vita Timuri*, nşr. Magner, 1767, III, 704). Sâhillerde bir çok *manā'ir* bulunduğu ve her *manāra*'nin ışık işâretleri ile düşman hareketini haber verdiği hakkında bir çok kayıtlara rastlanmıştır (*B G A*, III, 177). Balāẕurī'ye göre (s. 128: *manāẓir*), bu daha 'Omar devrinden beri, mûtat bir şey olup, muhtemelen bizanslılardan geçmiş idi. Bunlara benzer gözetleme kuleleri (*sēmatērion*) bizanslılar zamanında ülkenin içerilerinde de, msl. Ḥavrān'ın şark kısmında kullanılmakta idi; İranlıların da hudut boylarında bunlara benzer kuleleri var idi (*manāra*, Ṭabarī, I, 864, 878); İbn Cubayr (s. 210; krş. *B G A*, V, 176) Irak'ta bu çeşit bir *manāra*'den bahsediyor; Magrib'de de (msl. Tunus ve Gabes'te) müdâfaa için kullanılan kulelere *manāra* denilmekte idi (Ticānī, 706—708 yıllarında; *J A*, 4. seri, 1852, XX, 99, 144). Bu kuleler, muhtemelen ışık ile işâret vemeğe yaramakta idi. E. Musil (*Arabia petraea*, II, 2, 232) bu usûlün Edom topraklarında da câri olduğunu ileri sürüyor. VIII. (XIV.) asırda al-'Omarī (*Ta'rīf bi'l-muṣṭalaḥ al-şarīf*, Kahire, 1312, s. 199 v. d.) ışık ile işâret verilmeğe mahsûs tepeler veya kulelerden ve bilhassa Şam'daki Emeviye câmii minârelerinin birinden (*ma'ẕanat al-'arūs*) bahsetmektedir (hepsi için krş. R. Hartmann, *Z D M G* 1916, LXX, 486, 503; *Memnon*, III, 221; *Isl.*, I, 388 v.d.). Câmilerde kulelerin *manāra* adını bu gözetleme kulelerine benzediklerinden dolayı aldıklarında şüphe yoktur ve bunların evvelce ışık ile işâret vermekte kullanılmış olmaları da mümkündür. Fas'ta gece vakti namaz saatlerini minârelerde yakılan kandiller ile haber verirlerdi (*J A*, 2. seri, 1918, XII, 341).

Minârenin islâmiyette neden kabûl edilmiş olduğu meselesi bununla izah edilmiş olmuyor. Yukarıdaki izahlardan anlaşıldığına göre, minârenin yalnız ezan okumak için kullanıldığı pek muhtemel görünüyor. İbn al-Faḳīh ve başkalarına göre, minâre Emeviye câmiinin bir parçası idi: çünkü daha önce buradaki kilisede de mevcut idi. IV. ve V. asırlarda Suriye'deki kiliselerde ve başka binâlarda kuleler bulunduğunu söyleyen de Vogüé'nin iddiası da bunu

desteklemektedir (*La Syrie centrale*, I, 57). Basra câmiindeki kulenin ilk zamanlarda bir kilise kulesi gibi olduğu düşünülüyor (Diez, *Die Kunst der islamischen Völker*, s. 19 v.d.). Bu bâl Suriye'de minârenin, sırf mimârî mülâhazalar dolayısı ile, câmilere eklendiğini göstermektedir. Fakat bir kere kabûl edildikten sonra, çok geçmeden, müezzine tahsis edilen bir yer olmuştur ki, minâre buna pek müsâit idi. Bununla berâber, bu bir anda olmuş değildir. Msl. Ṭabarî'de gördüğümüz gibi, daha hâlâ sokakta ezan okunduğu vâkî idi. *Manār al-masācid*'in varlığını söyleyen al-Farazdaḳ (ölm. aş.-yk 110 = 728; *Kāmil*, s. 481; *Aġānī*, 2. tab., Kahire, XIX, 18) da şehrin sûrları üzerinde ezan okuyan müezzinden bahsediyor (Ṭabarî, II, 1302; *Naḳā'iḍ*, s. 365; krş. J. Horovitz, *Isl.*, 1927, XVI, 253, 255). Burada Peygamberin Medine istihkâmları üzerinde ezan okunmasına müsâade edip etmediğine dâir olan hadîsi hatırlatmak gerekir (*'alā āṯām al-Madīna*, İbn Sa'd, I, 7).

Minârenin ayrı-ayrı şekillerde meydana çıkmış olması da mümkündür. Maḳrîzî ve başka müelliflere bakılırsa (yk. bk.), Mısır'da minâre, Mu'āvîya'nın emri üzerine, köşeye konulan bir kule olarak yaptırılmıştır. Burada minâre riyâzet ehlinin oturduğu kuleleri hatırlatan bir şekilde kullanılmakta gecikmedi. Bu minârelerde müezzinler beş namaz vaktinde ezan ve başka duâlar okurlardı (Maḳrîzî, IV, 44, ortada). Bu ilk minâreleri yapan Maslama b. Muḫallad bunlarda i'tikâfa çekilirdi (*ayn. esr.*, s. 44). 469'da ölen bir zâhid 'Amr câmiinin minâresinde oturmakta idi (Yāḳūt, *Udabā'*, IV, 274). Bu hâl, minârenin bir evliyâ hücresi olan *ṣavma'a* kelimesi ile ifâde edilen mânasını hatırlatmaktadır (bk. bir de Maḳrîzî, IV, 7,8). Daha muahhar bir kaynağa göre, al-Valîd, Yuḥannâ kilisesinin kulesinde *ṣavma'a*'da yaşayan bir keşişe rastlamıştır (krş. *JA*, 9. seri, VII, 189; Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, II/1, 264). Minâre islâmiyetin gelişme devrinde bu şekilde kullanıla-geldi. Msl. İbn Cubayr'e göre, Emevîye câmiinin garbındaki minârede magripli zâhidler için hücreler var idi; vaktiyle al-Ġazzālî'nin i'tikâfa çekilmiş bulunduğu bir hücrede hâlâ bir zâhid var idi (*Riḥla*, s. 266, 18 v. dd.); İbn Tūmart de orada oturmuş idi (Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 596, 17 v.d.). 'Abd al-Laṭīf de orada yaşayan bir zâhide rastlamış idi (İbn Abī 'Uṣaybi'a, II, 204, 2 aş.). Maḳrîzî'ye göre, Mısır'daki minâreler sırf mimârî endişeler ile yapılmış değil idi; ifâdesinden anlaşıldığına göre, Suriye'den örnek alınmış olmalıdır.

Minârenin bir tek menşe'î olmadığına göre, başlangıçta bir tek kule tipinin örnek olduğu da pek muhtemel görünmektedir. Ziyâd, rivâyete göre, Basra minâresini taştan yapmıştır. Kilise kulesinin bir benzeri olan Suriye ve Emevî tipi dört köşe minâreler de taştan yapılmıştır (*B G A*, III, 182). Hâlbuki Mısır'da, Maḳrîzî'ye göre, asırlar boyunca minâreleri tuğladan yapmışlardır ve taştan minâreler bu memlekette al-Manṣūrîya'de ve al-Āḳbuġāvîya'de ancak 700 tarihinden pek az bir zaman önce inşâ edilmiş idi (Maḳrîzî, IV, 224). Suriye ve Emevî tipinin kabûl edildiği şimâlî Afrika'da 184 (800) yılında, Ḳayravān'ın cenûbunda 'Abbāsîya'de tuğladan yuvarlak bir minâre yapılmış idi. Bu minâre yedi katlı olup, sütûnlu idi (Yāḳūt, *Mu'cam*, IV, 119). İbn al-Ḥācc kendi zamanındaki minârelerin çok yüksek olduğundan şikâyet ediyor; *bid'a* nokta-i nazarından yuvarlak şekli, eski ve doğru şekil olarak, kabûl etmesi dikkate değer (*Madḫal*, II, 61 aş.).

Bibliyografya: Yukarıda zikredilen Fraenkel, Schwally, v. Berchem, R. Hartmann, Horovitz'den başka bk. bir de Doutté (*R. Afr.*, 1900, IV, 339 v. dd.); J. H. Gottheil (*J. Am., OS*, 1909—1910, XXX, 132—154); K. A. C. Creswell (*Burlington Magazine*, 1926, XLVIII, 134—140, 252—258, 290—296).

b. Câmiin iç kısımları.

Eski mescid bir avlu ile duvarlar boyunca uzayan önü açık sundurmalardan meydana gelmekte idi; bu sundurmalara *al-maġaṭṭā* (*B G A*, II, 82, 158, 165, 182) adı verilmekte idi; çünkü üstlerinde bir dam bulunuyordu. Eriha hârie olmak üzere, Filistin'de *maġaṭṭā* ile avlu arasında (*ayn. esr.*, s. 182) kapı bulunduğunun söylenmesi bu ülkede kışın, iklim dolayısı ile, revakların kapalı olduğunu farzettirmektedir. Kıble tarafındaki sundurmalar bilhassa geniş idi; cemâat burada toplanırdı. İki sütûn dizisi arasındaki sâhaya *rivāḳ* (cem. *arviḳa* yahut *rivāḳāt*) adı verilirdi (*B G A*, III, 158, 159; Maḳrîzî, IV, 10, 11, 12, 49). İbâdet yerleri, çok defa revaklar sayısını arttırmak sureti ile, genişletiliyordu. Bâzı bölgelerde, ibâdet esnâsında, güneşten korunmak için, açık olan kısmın üstüne bez gerilirdi (*B G A*, III, 205, 430).

Avluya *ṣaḥn* denilmektedir. Ka'be'nin etrafındaki boş yere *finā' al-Ka'ba* denildiği gibi (*Chron. Mekka*, I, 307; İbn Hişām, s. 822; krş. *finā' Zamzam*: Yāḳūt, *Udabā'*, VI, 376), câmiin etrafındaki meydana da *finā'* adı verilirdi (Maḳrîzî, IV, 6). Avluda ekseriyâ ağaç bulunurdu; msl. 'Amr câmiinin avlusu böyle idi (yk. bk.; Maḳrîzî, IV, 6, bu câmiin *ṣaḥn*'ı olmadığını söylüyor; bundan üstü kapalı sundurmalar

arasındaki ağaçlı sâhanın çok dar olduğu mânasını çıkarabiliriz). Medine'de *ravża*'da bugün de ağaç vardır (Batanūnī, *Riḥla*, s. 240); İbn Cubayr zamanında burada 15 hurma ağacı bulunmakta idi (*Riḥla*, s. 194). Kahire'deki başka câmi avlularında da ağaç var idi (Maḳrīzī, IV, 54, 64, 65, 120; Mascid al-Kāfūrī'de 516 ağaç bulunuyordu, *ayn. esr.*, s. 266) ve bugün de bulunmaktadır. Ayrıca avla çakıl taşları ile kaplı idi (yk. bk.); fakat burada, mimârî gelişmeler neticesinde, bir takım değişiklikler olmuştur. al-Maḳdisī bu türlü avlulara, Filistin'de yalnız Taberîye câmiinde rastladığını söylüyor (*BGA*, III, 182). Ramla'de de ekseriyâ böyle idi; sundurmalar mermer ile, avlu ise, taş ile kaplı idi (*ayn. esr.*, s. 165). Sundurmalar da, ilk zamanlar, ya taş ile kaplı veya değil idi; msl. 'Amr câmiinde durum böyle idi. Nihâyet Maslama b. Muḫallad buraları taş ile döşetti (aş. bk.). 'Amr câmiinin zemini, Memlûkler zamanında, baştan-başa mermer ile döşendi (Maḳrīzī, IV, 13 v. d.; Şiraz için krş. İbn Baṭṭūṭā, II, 53). Fakat Mekke câmiinde *ṣaḥn* bugün hâlâ ufak taşlar ile kaplıdır (Batanūnī, *Riḥla*, s. 99 aş.); eskiden bu iş için senede 400 dinar sarfedilmekte idi (*Chron. Mekka*, II, 10 v. dd.). Medine'de de ufak çakıl taşları kullanılırdı (İbn Cubayr, *Riḥla*, s. 190; İbn Baṭṭūta, I, 263).

Önceleri sundurmalarda kapalı yerler yok idi. Fakat *maḳṣūra* [b. bk.]'ler ile berâber durum değişti (bu tâbir için bk. Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, I/1, 164, not 46). *Maḳṣūra*, mihrâbın yanı-başında, hükümdar için yapılan bir hücredir. al-Samhūdī (Wüstenfeld, *Medina*, s. 71 v.d., 89 v.d.)'de Medine'de maḳṣūra tarihine dâir tafsilât vardır. An'ane *maḳṣūra*'nin hukümdara karşı sûikastleri önlemek maksadı ile yapıldığını söylemekte müttefiktir. Bâzı müelliflere göre, 'Oṯmān kerpiçten (*labin*) böyle bir hücre yaptırmıştır; cemâatin, imâmlarını görmeleri için, bu hücrelerin pencereleri var idi (*ayn. esr.* ve Maḳrīzī, IV, 7). Bir başka rivâyete göre, ilk defa Medine vâlisi Marvān b. 'Abd al-Ḥakam 44 yılında, bir yemenli tarafından yapılan sûikastten sonra, yontulmuş taştan, pencereli bir *maḳṣūra* yaptırmıştır (Balāẕurī, s. 6 aş., Ṭabarī, II, 70); sonradan Mu'āviya onu taklit etmiştir. Başka müelliflere göre, *maḳṣūra*'yi ilk olarak Mu'āvīya yaptırmıştır. 40 ve belki de 44 yılında, hâricîlerin sûikastinden sonra, bir nöbetçinin beklediği bir *maḳṣūra* yaptırmıştır (Ṭabarī, I, 3465, 9; *BGA*, V, 109, 3; Maḳrīzī, IV, 12, 11 v.dd.); bir rivâyete göre, minberde bir köpek gördüğü için böyle yaptırmıştır (Bayhaḳī, nşr. Schwally, s. 393 aş.; bütün mesele için krş. H. Lammens, *Mo'âwiya*, s. 202 v.d.).

Kat'i olan *maḳṣūra*'nin Emevî devri başlarında mevcut olduğudur; bu kısım hukümdarın git-gide artan itibârı ile o derece uzlaşmakta idi ki, İbn Ḫaldūn'a göre, bütün islâm memleketlerine yayıldı (*Muḳaddima*, Kahire, 1322, s. 212 v.d., fasıl 37). Vâliler belli-başlı eyâlet câmilerinde, msl. Ziyād Kûfe ve Basra (Balāẕurī, s. 277, 348)'da, Ḳurra b. Şarīk de al-Fusṭāṭ (Maḳrīzī, IV, 12)'ta kendilerine böyle hücreler yaptırmışlardı. Medine'de 86—93 seneleri arasında vâli olan 'Omar b. 'Abd al-'Azīz, *maḳṣūra*'yi yükseltmiş ve onu *sāc* ağacından yaptırmış, fakat 160 yılında al-Mahdī bunu yıktırarak, yerine toprak seviyesinde bir başkasını yaptırmıştır (*ayn. esr.*, s. 7; Wüstenfeld, *ayn. esr.*; Balāẕurī, s. 7 orta). Rivâyete göre, al-Mahdī 161 yılında eyâletlerde *maḳāṣīr* yapılmasını men'etti; hattâ al-Ma'mūn bütün bu hücreleri *masūcid cāmi'a*'dan kaldırmak istiyordu; zîra bunlar Mu'āviya tarafından meydana getirilmiş bir sünnet idi (Maḳrīzī, IV, 12; Ya'ḳūbī, nşr. Houtsma, II, 571). Fakat bu hücreler kaldırılmadı. Tam aksine, git-gide artıp yayıldı. Msl. Mısır'da, 169'da yaptırılmış olan Cāmi' al-'Askar'in de bir *maḳṣūra*'si var idi (Maḳrīzī, IV, 33 v.d.) ve İbn Ṭūlūn câmiinde de mihrâp yanında *dār al-imāra*'ye açılan bir *maḳṣūra* bulunmakta idi (*ayn. esr.*, s. 36, 37, 42; İbn Taġrībirdī, II, 8, 14). Maḳṣūra büyük câmilerde bulunurdu. al-Ḳal'a câmiinde, Muḥammed b. Ḳalā'ūn, 718'de, hukümdarın namaz kılması için, demirden bir *maḳṣūra* yaptırmıştır (Maḳrīzī, IV, 132). İbn Ḫaldūn'a göre, *maḳṣūra* tamâmiyle islâmiyete has bir te'sistir. Fakat *maḳṣūra*'nin kabûl ve gelişmesinin, Bizans imparatorlarının locaları ile münâsebeti olup-olmadığı kat'î olarak tesbit edilememektedir. Türkler Bursa'daki Yeşil câmide, pâdişah hücresini kapının üst tarafına yerleştirmişlerdir (R. Hartmann, *Im neuen Anatolien*, s. 27).

Her ne kadar *maḳṣūra*'lar hukümdarı ayırmak maksadı ile yapılmış ve koyu müslümanlar bu sebeple onu, islâmiyete aykırı olduğunu ileri sürerek, takbih etmişler ise de (msl. *Madḫal*, II, 41 v.d.), yavaş-yavaş başka maksatlar ile de bunların yapılmasına devam edilmiştir. İbn Cubayr Emevîye câmiinde 3 *maḳṣūra* bulunduğunu söyler: birincisi — câmiin şark kısmında, Mu'āviya tarafından yaptırılan eski *maḳṣūra*, ikincisi — minberin bulunduğu orta kısımdaki *maḳṣūra*, bir üçüncüsü de — garp tarafında, hanefîlerin ders verip, namaz kıldıkları yerdeki *maḳṣūra*. Ayrıca bu câmide,

birbirinden tahta parmaklıklar ile ayrılmış, küçük odacıklar var idi ki, bunlara bâzan *maḳṣūra*, bâzan da *zāviya* denilmekte idi. Umûmiyetle talebelerin kullandıkları ve câmiye bağlı bir çok *zavāyā* bulunurdu (*Riḥla*, s. 265 v.d.).

Aynı vaziyete diğer câmilerde de rastlanmaktadır. Hâfızlar, talebe, fakihler ilk zamanlarda müşterek bir yerde oturmak mecbûriyetinde iken, yavaş-yavaş bunlardan bâzıları için odalar ayrıldı. Bâzan büyük müşterek yerde küçük odalar ayrılıyor veya mülhak binâlarda yeni odalar yapılıyordu. Birinci hâlde, yukarıda söylenilen maksûre veya zâviyeler meydana gelmekte idi. İbn al-Ḥâcc ekseriyâ câmiin bir kısmını *darbazîn* adı verilen bir parmaklık ile ayırmak suretiyle, bir medrese meydana getirdiğini söylüyor (*Madḫal*, II, 44). Msl. 'Amr câmii sundurmasında talebeler için bir çok hücreler var idi; bunlara *maḳṣūra* ve *zāviya* denilmekte idi (Maḳrîzî, IV, 20, 16, 25). al-Azhar câmiinde, Fâtımîler zamanında, Fâṭıma'nın göründüğü yerde, bir *Maḳṣūrat Fāṭima* yapılmış ve daha sonraları emirler buna benzer bir çok *maḳāṣîr* inşa ettirmişlerdir (*ayn. esr.*, s. 52 v.d.). Aḳṣā câmiinde, 300 yılına doğru, kadınlara mahsus üç *maḳṣūra* var idi (*B G A*, V, 100). Tabi'î euma namazlarında bu *maḳṣūra*'lcr cemâatin sıkışmasına sebep oluyordu. Bu yüzden al-Mahdî, 161 yılında bunları *Masâcid al-camā'at*'ten kaldırmak istemiştir (Ṭabarî, III, 486); İbn al-Ḥâcc, *mulk* eserleri olarak tenkit ettiği bu maksûreleri, diğer süsler gibi, kıyâmet alâmetleri (*aṣrāṭ al-sā'a*) arasına koymaktadır (*Madḫal*, II, 43 v.d.).

Müezzinlerin bunların üstünde odaları (*ġuraf*, müfr. *ġurfa*) var idi ve bu odalar yavaş-yavaş çoğaldı (Maḳrîzî, IV, 13, 14). Câmiin müştemilâtında hatipler (*ayn. esr.*, s. 13, 14), kadılar, talebeler v.b. için çeşitli odalar yapıldı. Bunlara yalnız dinî müstahdemler için değil, aynı zamanda başka kimseler için de yapılan meskenleri eklemek icâp eder. Yukarıda söylenildiği gibi, mü'minler uzun müddet câmilerde i'tikâfa çekilirler, orada yatar kalkar, vakit geçirirlerdi. Bir çok mü'minin devamlı olarak câmide kalma temâyülü bundan ileri gelmektedir. Zâhidler (yk. bk.) ekseriyâ minârede kalırlardı. Zâhidin biri al-Azhar câmiinin damında oturmakta idi; başkaları da câmide kendilerine bir hücre tahsis ettirmekte idi; msl. Nusaybîn'de bir şeyh böyle bir hücrede otururdu (İbn Cubayr, *Riḥla*, s. 240; Ḥarrân için bk. s. 245; İbn Abî Uṣaybi'a, II, 182). Fakat Emevîye câmiinde olduğu gibi, ekseriyâ, câmiin müştemilâtında kalırlardı (İbn Cubayr, s. 269; İbn Baṭṭūṭa, I, 206). Bilhassa kudsîlik atfedilen câmilerde, msl. al-Ḫalîl câmiinde, i'tikâfa çekilenler için meskenler yapılmış idi (Sauvaire, *Hist. Jérus. et Hébr.*, s. 11 v.d.). Eski Ninua civarındaki *Mascid Yūnus* etrafında da böyle evler yapılmış idi (*B G A*, III, 146). Bu maksatla da meskenlere bağlı değirmen ve fırınlar ile birlikte mutbahlar inşâ edilmekte ve câmide kalanlara ve ziyârete gelenlere sıcak yemekler (*coşîşa*), 14—15.000 somun (*raġîf*; Sauvaire, s. 20 v. dd.; krş. Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, I/I, 231) dağıtılmakta idi. Meselâ Ṭūlûn câmiinde ekmek de pişiriliyordu (Quatremère, *ayn. esr.*, I/I, 233) ve câmilerde ekseriyâ mutbahlara rastlanıyordu (al-Azhar için bk. Cabartî, *Merveilles*, III, 238 v. dd.; Sulaymân Raṣad, *Kanz al-cavhar fî târîḫ al-Azhar*, s. 71 v. dd., 107 v. dd.). Câmide ve civarında oturanlara *mucāvirūn* denilmekte idi (bk. msl. *B G A*, III, 146; Kudüs için bk. Nâṣir-i Ḫusrav, s. 82, 91; Mekke için İbn Cubayr, s. 149; Medine için İbn Baṭṭūṭa, I, 279, bu eserden anlaşıldığına göre, bunların başında bir *kaddîm* bulunuyordu, tıpkı Şam'da bir *amîn* idâresindeki şimâlî afrikalılar gibi; İbn Cubayr, s. 277 v. d.). Bunlar bâzan zâhid, bâzan talebe, bâzan da seyyah idi. Talebe bilhassa medreselerde yaşamakla berâber, Emevîye ve al-Azhar gibi, büyük câmilerde otururdu. Sütûnlu dehliz mânasına gelen *rivāḳ* sonradan bu talebe meskenleri için kullanılmıştır (krş. v. Berchem, *Corpus*, I, 43, not 1; belki Maḳrîzî, IV, 54, 23). Yabancılar câmide melce' bulurlardı. Küçük yerlerde seyyahın câmide gecelemesi, hattâ kendisine yiyecek verilmesi âdet idi (Yâḳût, III, 385; al-Ḳıftî, *Târîḫ al-ḥukamā'*, nşr. Lippert, s. 252). Nâṣir-i Ḫusrav, İbn Cubayr, İbn Baṭṭūṭa, al-'Abdarî gibi seyyahlar (*J A*, 5. seri, 1854, IV, 174) bir câmiden (yahut bir *madrasa* veya bir *ribāṭ*'tan) bir başkasına gitmek suretiyle bütün islâm dünyasını gezebilmekte idiler. Seyyah parasını da, emânet olarak, câmiye bırakabilirdi (*Safarnāma*, s. 51). Câmide oturanlar için mühim bağışlarda bulunulur (İbn Cubayr, *ayn. esr.*; İbn Taġrîbirdî, II/II, 105 v. d.).

Sonraları hükümdarlar ekseriyâ câmide veya yanında bir hücre veya köşk (*manẓara*) yaptırmakta idiler (Maḳrîzî, II, 345; IV, 13; Kahire için bk. Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, II/II, 15).

Câmilerde ekseriyâ duvar saati olan bir oda bulunurdu; İbn Rusta (290 = 903) İstanbul'daki kiliselerde de buna benzer te'sislerden bahsetmektedir (*B G A*, VII, 126 yk.). İbn Cubayr (s. 270) Emevîye câmiinin duvar saatini etraflıca anlatmaktadır (bk. *J A*, 9.

seri, VII, 205 v. d.). Bu saat Nūr al-Dīn zamanında Faḫr al-Dīn b. al-Sā'ātī tarafından yapılmıştır (İbn Abī Uṣaybi'a, II, 183 v. d.; saati işletme vazifesi bu işten anlayan birisine verilmiş idi; *ayn. esr.*, s. 191). Bagdad'daki Mustanṣiriīya camiinde de bir duvar saati (Sarre ve Herzfeld, *Arch. Reise*, II, 170), 'Amr câmiinde de bir *ġurfat al-sā'āt* var idi (Maḳrīzī, IV, 13, 15). Ṭūlūn câmiinde hâlâ 696 (1296/1297) taribinden kalma bir güneş saati vardır (v. Berchem, *Corpus*, I, nr. 514). Fakat duvar saatları umûmiyetle mihanikî bir şekilde işlerdi (bk. bir de Dozy, *Supplément*; *mincāna* kelimesi ve umûmiyetle duvar saati için: E. Wiedemann, *Nova Acta der K. Leop.-Carol, Akad.*, Halle, 1915). Magrib'de msl. Bū'anānīya câmiinde böyle bir saat var idi (*J A*, 2. seri, XII, 357 v. dd.).

Câmiin muhtelif hususlar için kullanılması neticesinde orada ekseriyâ çeşitli eşyâ da depo edilmekte idi. 668 yılında Emevîye câmiinden bu türlü eşyâlar çıkarılıp atıldı; câmi avlularında msl. silâh depoları bulunurdu ve Zayn al-'Ābidīn zâviyesi tam teşkilâtlı bir han idi (*J A*, 9. seri, VII, 225 v. d.).

c. Mihrâp [b. bk.].

Peygamberin, Medine'de namaz kılarken, alınacak istikameti gösteren bir işâret konulmasının lüzûmunu ileri sürdüğü şüphelidir. An'aneye göre, *ḳibla*'nin değişmesine dâir kendisine vaby nâzil olduğu zaman, namaz esnâsında, tereddüt etmeden, sâdece dönmüştür (Wüstenfeld, *Medina*, s. 41, 62; Ṭabarī, *Tafsīr*, XI, 25 ortada; Muslim, *Masācid*, bâb 2). Hakikatte gerek *muṣallā*'da, gerek yolculuk esnâsında, önüne bir mızrak dikerdi. Fakat bu *Sutra* [b. bk.], kible istikametini göstermekten ziyâde, namaz kılınan yeri hudutlayan duvar hizmetini görmekte idi; bu maksatla bir hayvandan istifâde edilebildiği gibi, sâdece yere bir çizgi çizmekle de iktifâ ediliyordu (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 18, 80, 90 v.dd.; Muslim, *Ṣalāt*, bâb 46; Zurḳānī, *Muvaṭṭā'* şerhi, I, 283; Abū Dāvūd, I, 69; Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, II, 106). Bugün *miḥrāb*'a ekseriyetle kible denilmektedir (bk. msl. İbn Taġrībirdī, I, 351; Yāḳūt, I, 642).

Rivâyete göre, 'Amr al-Fusṭāṭ'ta *ḳibla*'yi, bir çok kimselerin yardımı ile, inceden-inceye tesbit etmiştir (Maḳrīzī, IV, 6 yk.; *B G A*, VIII, 359; İbn Taġrībirdī, I, 75 v. d.). Fakat kıbleyi ne ile gösterdiğini bilmiyoruz; ihtimâl kible bir sırık veya benzeri bir şey ile gösteriliyordu. Bununla berâber, kible şarka bir az fazla döndürülmüş olduğu için, namaz kılarken, bir az cenûba doğru teveccüh edilirdi. İlk zamanlar, Abū Hurayra'nin naklettiği bir hadîse göre, takribî doğruluk gösteren bir istikamet ile iktifâ edilirdi; bu hadîse göre, *ḳibla*, umûmî olarak, şark ile garp arasındaki sâha idi (Tirmiẕī, *Mawāḳīt al-ṣalāt*, s. 139; Maḳrīzī, IV, 24). İsfahan'da ilk câmi Abū Mūsā'nın namaz kıldığı yerde yapıldı. Onun koymuş olduğu bir tuğla *ḳibla* olarak kabûl edildi (*B G A*, VII, 200). Fakat daha sonraları *ḳibla* meselesi ciddî bir şekilde ele alındı. Maḳrīzī meselenin Mısır'daki muhtelif hâl sûretlerini zikretmektedir (IV, 21—33). al-Azhar câmiinin kıblesi tamâmen doğru idi; *maḥārīb al-ṣaḥāba*, yâni 'Amr câmii ile Cīza, Bilbīs, İskenderiye, Ḳūṣ ve Assuān câmilerinin kıbleleri ziyâdesiyle şarka dönük idi; Ṭūlūn câmiindeki ise, bir hey'ete göre, 14 derece garba fazla dönük idi; köylerinki de yine garba fazla müteveccih idi. Kıble istikameti yıldızlar ile tâyin edilmekle berâber, çoğu Suriyo kıblesine göre istikamet alıyordu. al-Ma'mūn zamanında kiliselerin sık-sık câmi hâline konulduğu sırada, kible bunların şark-garp istikametlerine göre tesbit ediliyordu. Binâların kapıları umûmiyetle mihrâp oluyordu (Maḳrīzī, IV, 30).

Miḥrāb kelimesi bir yandan islâmiyetin ilk günlerinden önce ve sonra bir şaray veya bunun bir kısmı (İmru'ulḳays, 52, 33, cenûp arapçası; *Mufaḍḍaliyāt*, 21, 13; Buḥturī, *Ḥamāsa*, s. 404, 1; Ḳays al-Ruḳayyāt, s. 2, 2, 49, 2) ve dolayısı ile kadınlar bölüğü ('Omar b. Abī Rabī'a, 136, 9; 247, 2; Maḳrīzī, IV, 378, 14), diğer yandan da bir heykel hücresi (bk. islâm öncesi için İbn Ḳutayba, *'Uyūn al-oḫbār*, s. 356 ve islâmiyet devri için Huẕaylī dîvânı, s. 90, 14; Buḥturī, *Ḥamāsa*, s. 692), bilhassa hıristiyan azizlerinden birinin heykeli bulunan bir hücre ('Omar b. Abī Rabī'a, 262, 9) mânasına gelmektedir; belki sarayın yukarıdaki misâllerde mihrâp denilen kısmı hukûmdarın tahtı bulunan bir hücre idi (bk. bilhassa *Mufaḍḍaliyāt*, s. 21, 13). Kelimenin bu mânada kullanılışına *Kur'an*'da da rastlanmaktadır. Bu kelime, *Kur'an*, XXXVIII, 20'de sarayın kıralın oturduğu kısmı, *Kur'an*, XXXIV, 12'de heykellerin konulduğu yer, *Kur'an*, III, 32 v.d. ve XIX, 12'de de bir mâbed veya mâbedin duâ edilen bir hücresi mânasına gelmektedir. Çok daha sonraları, kilisenin mihrâbı arkasındaki hücre mânasını ifâde eden *miḥrāb al-maẕbaḥ* tâbirine rastlanmaktadır (*J A*, 9. seri, VII, 189). Bu tâbir *ḥarba* („mızrak") kelimesinden ve cenûbî Arabistan'da kullanılan *mikrāb* (habeşçe *mekwarāb*, „mâbed") kelimesinden iştikak ettirilmiştir. Fakat bunlardan hiç biri kat'î değildir (hepsi için bk. Fraenkel, *Fremdwörter*, s. 274; Rhodokanakis, *WZKM*, 1905, XIX 296 v. dd.;

Prätorius, *Z D M G*, 1907, LXI, 621 v.d.; Nöldeke, *Neue Beiträge z. sem. Sprachw.*, s. 52, not 2; Lammens, *J A*, 11. seri, VI, 247; Becker, *Islāmstudien*, I, 492 v. dd.; J. Horovitz, *Isl.*, 1927, XVI, 260 v. dd.).

Namaz esnâsında alınacak istikameti göstermek için, câmiye ilâve edilen hücre demek olan *miḥrāb* lâbiri böylece lisanın mûtâd kullanılış tarzına bağlanmaktadır. Başlangıçta câmide mihrap bulunmadığı ve bunun kiliseden alındığı busûsunda ittifak edilmekte ve bu keyfiyet islâm eserleri ile de te'yit edilmektedir (Lammes, *Ziād*, s. 33, not 7; 94, not 1). Bu yeniliğin câmiye mimârî mülâhazalar ile girmiş olduğu da kabûl edilebilir. Mihrâp namaz esnâsında imâmın işgâl ettiği yer oldu. Buna göre, kilisede bir piskopos sandalyesinin veya bir azîz heykelinin bulunduğu başlıca hücrelerden birinin mihrâp olarak câmiye geçtiği kabûl edilebilir. Mihrâbın câmilere hangi devirde girdiği noktasında müellifler aynı fikirde değildir. Bir kaç yerde Mu'āviya 'nin adı geçmekte (*B G A*, V, 109, 2) ise de, umûmiyetle ve şüphesiz daha haklı olarak, al-Walīd 'in adı zikredilmektedir. Rivâyete göre, bu sonuncunun vâlisi olan 'Omar b. 'Abd al-'Azīz mihrâbı, ilk olarak, Medine 'de yapmıştır (Wüstenfeld, *Medīna*, s. 74; *B G A*, III, 80, 17; hakikatte 'Omar b. 'Abd al-'Azīz 'in sâdece mihrâbı tâmir ettirdiği kabûl ediliyor); yine onun vâlilerinden Ḳurra b. Şarīk (90 — 96) Mısır 'da *miḥrāb mucavvaf* 'i ilk yaptıran zâttır (Maḳrīzī, IV, 6, 14, 9, 9; İbn Duḳmāḳ, IV, 62, 12 v. d.; İbn Taġribirdī, I, 76; Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāżara*, II, 135 v.d.). Mu'āviya 'nin vâlilerinden Maslama b. Muḫallad (47—62) yahut 'Abd al-'Azīz b. Marvān (65—84) 'ın bu yeniliği getiren kimseler oldukları yalnız bâzı kaynaklarda söylenmektedir (Maḳrīzī, IV, 6). Bu sebepten Emevîye câmiindeki mihrâplardan birine islâmiyetin en eski mihrâbı gözü ile bakmak yanlış olmaz. Fakat buna *miḥrāb al-ṣaḥāba* demek ve bunu Mu'āviya 'ye atfetmek, taribî hakikatlere aykırı düşer (İbn Cubayr, s. 265; İbn Baṭṭūṭa, I, 203). II. asırda mihrâp gâlibâ her yerde kabûl edilmiş değil idi (bk. Lammens, *Ziād*, s. 94, not 1). Buna mukabil Ṭabarī, Dâvûd peygamber zamanından itibâren islâmî mânada mihrâbın mevcut olduğunu kabûl ediyor (Ṭabarī, I, 2408, 7, 12; *B G A*, II, 112, 10 v.d.; diğer peygamberlerin de Kudüs 'te mihrâpları var idi.).

Büyük câmilerde, umûmiyetle, muhtelif mezheblere âit mihrâblar vardır; msl. 'Amr câmiinde (İbn Taġribirdī, I, 79), al-Ḫalīl 'de (Sauvaire, *Hist. Jérus. et Hébr.*, s. 17) ve Emevîye câmiinde (*JA*, 9. seri, VII, 213 v. dd.; İbn Cubayr, İbn Baṭṭūṭa, yk. bk.) olduğu gibi. Bunlar tahtadan yapılabilmekle beraber (v. Berchem, *Corpus*, I, 71), umûmiyetle taştan yapılmış, sütûnlu ve çok defa ziyâdesi ile tezyinatlı idi. al-Walīd 'in mihrâbına, rivâyete göre, 'Ā'işa 'ye âit bir ayna konulmuş idi (Ḳazvīnī, II, 71). Fâtımîlerden biri 'Amr câmiinin mihrâbını süslemiş, bir diğeri de al-Azhar câmiinin mihrâbını 5.000 dirhem ağırlığında bir gümüş kemer ile çevirmiştir (Maḳrīzī, IV, 52).

Câmilerin süslenmesine karşı ileri sürülen itirazlar, mihrâp için de ileri sürüldü. Rivâyete göre, bir hadîs, kiliseden kalma bir âdet olduğu için, bunu men'etmiştir; mihrâp, kilise mihraplarına benzetilmektedir (Lammens, *Ziād*, s. 33, not 7). Fakat İbn al-Ḥācc gibi, sofu bir müellif bile mihrabı esastan reddetmemekte, sâdece tezyinâtını hoş görmemektedir (*Madḫal*, II, 48). Gerçekte mihrâp çok geçmeden, câminin en şerefli yeri telâkki edilmeğe başlandı ve bu da üstüne bir kubbe yapmakla ifâdesini buldu (msl. bk. Maḳrīzī, IV, 91; bk. v. Berchem, *Corpus*, I, nr. 79). Mihrâba verilen husûsî ehemmiyet bâzan bunların yerlerinin rüyâda ilham edilmiş olmasından doğuyordu. Msl. Ḳayravān (Yāḳūt, IV, 213) ve Tülün câmiinde olduğu gibi; bu sonuncu yerde, Peygamber Aḥmed b. Ṭūlūn 'a görünerek, mihrâbın yerini göstermiş, bu yerin etrafı karıncalar ile kuşatılmış (Maḳrīzī, IV, 39). Ṣan'ā 'nın büyük câmiinde mihrâbın altında bir peygamberin kabri bulunmakta idi (*B G A*, VII, 110) ki, bu hıristiyan mihrâplarını hatırlatmaktadır; kelime her hangi bir mâbedi ifâde için de kullanılmaktadır; msl. sonradan Emevîye câmiinin yapıldığı yerde bulunan hıristiyanlıktan önceki mâbed (*J A*, 9. seri, VII, 371). Bu sebepten Filistin 'de bir çok mihrâba mukaddes kitaptaki şahısların *maḥārīb* 'i gözü ile bakılırdı (Sauvaire, *Hist. Jérus. et Hébr.*, s. 42, 76, 96 v.d., 102; G. le Strange, *Palestine*, fihrist).

d. Minber [b. bk.].

Mihrâbın aksine olarak, minber daha Peygamber zamanından itibâren, mescidde yer almıştır. *Mimbar* şeklinde telâffuz olunan kelime (bk. Brockelmann, *Grundriss*, I, 161), *n-b-r* „yüksek olmak", kökünden gelmektedir; her ne kadar bu kelimeyi „yükseltme", „yüksekte duran" mânası ile arapçadan iştirâk ettirilmektedir; fakat habeşçeden alınmış olması da muhtemeldir (Schwally, *Z D M G*, 1898, LII, 146—148; Nöldeke, *Neue Beiträge z. sem. Sprachw.*, 1910, s. 49). Kelimenin durumunu aşağı-yukarı *masclđ* kelimesi ile mukayese etmek mümkündür. *Minbar* „iskemle" mânasına

gelmektedir (bk. msl. *Chron. Mekka*, II, 8; *Aġānī*, 2. tab., Kahire, XIV, 75) ve msl. „semer" (Ṭabarī, *Gloss.*) ve „sedye" (*Aġānī*, XIII, 158; krş. Schwally) mânalarında da kullanılmaktadır. Bu şekilde *maclis* (Buḫārī, *Cum'a*, bâb 23), *sarīr* (*Kāmil*, s. 20; *Aġānī*, III, 3), *taḫt* yahut *kursī* (*Usd*, I, 214; bk. ayrıca Becker, *Kanzel*, s. 8) mânalarını da ifâde etmektedir. Bu son mânada kullanılışı, doğrudan-doğruya kürsünün tarihine bağlanmaktadır.

Araplarda, *ḫaṭīb* [b. bk.] umûmiyetle ayakta (bk. *Mufażżaliyāt*, nşr. Lyall, XCI, 23; Câḥiẓ, *Bayān*, Kahire, 1332, I, 129; II, 143) ve ekseriyâ yere bir yay veya mızrak ile vurarak (*ayn. esr.*, I, 198; Labīd, 7, 15; 9, 15) yahut da msl. Ḳuss b. Sā'ida gibi, hayvanı üzerinde konuşurdu (*Bayān*, I, 25, 31; II, 141). Peygamber de bu iki şekilde hitap ederdi. 'Arafa'de hutbe esnâsında deve üzerinde bulunuyordu; ilk zamanlar hutbesini ayakta verirdi; Mekke'nin fethedildiği gün de yine böyle yapmış idi (bk. *Kur'an*, LXII, 11); cemâat etrafını alıp, yere oturur idi (Buḫārī, *Cum'a*, bâb 28; *'Īdayn*, bâb 6). Medine câmiinde Peygamberin hususî bir yeri var idi ki, *minbar* ile birlikte zikredilmektedir. Rivâyete göre, Peygamber bâzan bir ağaç, bilhassa bir hurma ağacı dibinde (Buḫārī, *Manāḳib*, bâb 25; nşr. Krehl, II, 400), fakat umûmiyetle bir hurma kütüğü (*ciẕ'*) yanında durur idi (bk. İbn Sa'd, I/1, 9 v.dd.). İki — üç defa da sütûnlardan birinin yanında durmuş idi (Buḫārī, *Manāḳib*, bâb 25, nşr. Krehl, II, 401; Diyârbakrī, *Ḫamīs*, II, 75). Peygamberin câmide sütûn hizmetini gören hurma kütüklerinden birinin yanında, ayakta durması şüphesiz en eski an'ane olmalıdır. „Yanı-başında durmak" (umûmiyetle *ḳāma 'ilā*; Buḫārī, *Buyū'*, bâb 32: *'inda*) tâbiri sonra bâzan „üzerinde" (*ḳāma 'alā*; Buḫārī, *Cum'a*, bâb 26) şekline sokulmuştur; sütûn veya ağaç kütüğü olarak da Peygamberin üzerinde oturduğu bir kesik ağaç gövdesi bulmaktayız.

Minberin câmide yer alışı hakkında bir çok rivâyetler vardır; bilhassa bk. İbn Sa'd, I/1, 9—13; Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 18, 64, 91; *Cum'a*, bâb 26; *Buyū'*, bâb 32; *Hiba*, bâb 3; *Manāḳib*, bâb 25; Muslim, *Masācid*, bâb 10; hk. bir de Wensinck, *Handbook*, mad. *pulpit*; *Usd al-ġāba*, I, 43 aş., 214; Wüstenfeld, *Medīna*, s. 62 v.d.; İbn Baṭṭūṭa, I, 275 v.d.; toplu olarak bütün vesîkalar için bk. Diyârbakrī, *Ḫamīs*, I, 129; II, 75 v.d. ve *Sīrat al-Ḥalabī*, II, 146 v. dd.; teferruat birbirinden farklıdır. Rivâyete göre, minber Medine civarındaki ormandan getirilen *ṭarfā*, yâni ılgın ağacı tahtasından yapılmıştır; bunu yapan bir bizanslı veya bir kıptî idi; adı da Bāḳūm veya Bāḳūl idi; fakat ona isim olarak İbrāhīm (*Usd*, I, 43), Maymūn, Ṣabāḥ, Kulāb, Mīnā (bk. *Ḫamīs*) adları da verilmektedir. Kendisi dülger olup, *anṣār* (Buḫārī, *Hiba*, bâb 3) veya *muhācirūn* zümresinden bir kadının uşağı idi; başka müellifler de onun 'Abbās'a âit olduğunu söylemektedirler. Minber yaptırma teşebbüsü bâzan Peygambere, bâzan da başkalarına atfedilmektedir. Peygamber bu minber üzerine çıkınca, gûyâ hurma uğacı gövdesi bir çocuk veya deve gibi inlemiş, fakat Peygamberin sesini duyunca, yatışmış. Bir çok rivâyetler minberin önceleri hutbede kullanılmış olduğunu kabûl etmektedir; bâzı rivâyetlere göre de, minber kalabalık cemâatin Peygamberi duyabilmesi için yapılmıştır (İbn Sa'd, I/1, 10, 11). Peygamber namazı burada kılmakta ve secde için yere inmekte idi. Bir rivâyete göre, minberi cemâatin namaz esnâsında onu görmesi ve kendisine uymasını te'min maksadı ile yaptırmıştır (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 18; *Cum'a*, bâb 26). Bu son rivâyet minberde ayakta durmak âdetinin mevcûdiyetini farzettiriyor; hâlbuki bu sonradan yerleşmiş bir âdettir (bk. *Cum'a*, bâb 26, hurma kütüğüne dâir aynı görüş tarzı vardır).

İbn al-Aṯīr'de rastlanan bir hadîsi burada zikretmek yerinde olur: buna göre, kalabalık bir *vufūd* kütlesi geldiği için, sahâbe Peygamberin daha yüksek bir kürsüye çıkmasını istemiştir (*Usd al-ġāba*, I, 43). Buna tevâfuk eden bir başka rivâyete göre, Peygamber, Tamîm adında biri kendisini görmeğe geldiği zaman, bir kürsüye oturmuş ve ona buradan hitap etmiştir (*ayn. esr.*, s. 214; krş. Lammens, *Moâwia*, s. 204, not 5). Burada hukûmdarın üzerine oturduğu bir şeref kürsüsü, yâni bir taht bahis mevzûudur. Şimâl sâmîlerinde çok yüksek kürsü revacda olduğu hâlde, araplar hâlâ, bâzan bir eğere dayanarak, yerde otururlardı. Yüksek kürsü hukûmdarın yahut hâkimin alâmetlerinden biri idi. Rivâyete göre, Rabī'a b. Muḥāşin kadı sıfatı ile minber veya *sarīr*'e oturan ilk kimsedir (*Aġānī*, 2. tab., III, 3; Maḳrīzī, IV, 6 v.d.). Msl. al-Ḥaccāc gençlere hitap ederken (muhtemelen câmi dışında), kendisine âit bir kürsüye (*kursī lahu*, Ṭabarī, II, 959) otururdu ve düşmanlarını sorguya çektiği veya onlara emirler verdiği zaman ise, kendisine bir *sarīr* getirirlerdi (*ayn. esr.*, s. 1119). Savaş emirleri verirken, Yazīd için de bir kürsü hazırlanırdı (*ayn. esr.*, s. 1107; bk. bir de Becker, *Kanzel*, s. 8).

An'ane umûmiyetle minberin sırf hutbe için kullanıldığını söylüyor ise de, bu iddia bir az tek taraflı görünmektedir. Minber başlangıçta

ilk olarak, Becker'in gösterdiği gibi, Peygamberin bir nevi hukümranlık kürsüsü idi. Bu minberin 7. veya 8., yahut 9. yılda kullanıldığını ileri süren rivâyet ile uyuşmaktadır (Ṭabarī, I, 1591; *Ḫamīs*, II, 75; *Usd al-ġāba*, I, 23). Peygamber mühim kararlarını, mes. şarap içme yasağını, bildirmek istediği zaman minbere çıkardı. Yine aynı kürsüden cemâate hitapta bulunmuş olması da tabi'îdir. Fakat Peygamberin hutbeleri yalnız cuma namazlarına münhasır kalmıyordu ve minbersiz de, mes. bir musallâ üzerinde, hutbe verebilirdi. İlk olarak Marvān bu musallânın bulunduğu yerde (Buḫārī, *'Īdayn*, bâb 6) ve Mekke'nin fethinden sonra da Ka'be'nin yanında bir minber yaptırdı (İbn Hişām, s. 823).

Peygamberin minberine, bunun yapıldığı mâlzemeye izâfetle, *a'vād* adı verilmektedir (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 64; *Cum'a*, bâb 26). Bunun iki basamak merdiveni ve bir kürsüsü (*maǧlis*: *Ḫamīs*, II, 75; Buḫārī, *Cum'a*, bâb 23; *maḳ'ad*: Ṭabarī, I, 1591) var idi. Peygamberden sonra Abū Bakr ve 'Oşmān minberden, Peygamberin faydalandığı gibi, faydalandılar. h. 50. yılda, Mu'āviya bu minberi Suriye'ye nakletmek istedi; bu da gösteriyor ki, buna hukümdar tahtı gözü ile bakılmakta idi. Mu'āviya, niyetini gerçekleştiremedi ise de, minbere 6 basamak ilâve ettirdi. Daha sonraları, 'Abd al-Malik ile al-Walīd, rivâyete göre, Peygamberin minberini Şam'a nakletmek istediler (Ṭabarī, II, 92 v. d.; *Ḫamīs*, II, 75; Ya'ḳūbī, nşr. Houtsma, II, 283; *BGA*, V, 23 v. d.; Wüstenfeld, *Medina*, s. 63). Peygamber zamanında, minber duvara yakın bir yerde idi, öyle ki, aralıktan ancak bir koyun geçebilirdi (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 91). al-Maḳdisī zamanında eski minberin yeri *muǧaṭṭā* ortasında gösteriliyordu ve rivâyete göre, Mu'āviya buraya kendi minberini yaptırmıştır (*BGA*, III, 82; krş. II, 26 ve Ḳazwīnī, nşr. Wüstenfeld, II, 71). Bâzı rivâyetlere göre, bu minber Peygamberin *ḥavż*'ının üzerinde bulunmakta idi (Buḫārī, *Ṣalāt fī Mekka*, bâb 5; *Faḍā'il al-Madīna*, bâb 5, 12 v. b.). Daha sonraları câmide yeni minberler yapıldı (bk. Wüstenfeld, *Medina*, s. 64, 96).

Emevî erin de minber yaptırmış olmaları tabi'îdir; onlar da, selefleri gibi, minbere çıkarlardı (Goldziher, *Muh. Stud.*, II, 42). Mu'āviya, Mekke'ye giderken, minberini de berâberinde götürmüş idi (*Chron. Mekka*, I, 333). Bayramlarda da bu minberi musallânın üzerine koydurtuyordu (Ya'ḳūbī, nşr. Houtsma, II, 265); Marvān da Medine'de aynı şeyi yapıyordu (yk. bk.). O zaman minber taşınabilir bir hâlde idi ve hukümdarın, cemâati karşısına çıktığı zaman, minbere çıkması zarûrî idi. İbn Cubayr zamanında, *minbar al-ḫuṭba* Şam'da, *maḳṣūra*'nın ortasında bulunmakta idi (*Riḥla*, s. 265). İbn Ḫaldūn'a göre, Mu'āviya islâm ülkesinde, ilk defa olarak, taht (*sarīr*, *minbar*, *taḫt*, *kursī*) kullanmıştır. İbn Ḫaldūn'un taht kelimesi ile câmi minberini kasdetmediği (*Muḳaddima*, Kahire, 1322, s. 205 v. d., fasıl 3, nr. 37) âşikârdır.

Mu'āviya tarafından Mekke'ye götürülen minber, al-Raşīd zamanına kadar, orada kalmıştır; bu sonuncusu, h. 170 veya 174 yılında, ḥacc esnâsında Mekke'yi ziyâret edince, Mısır *'āmil*'i ona 9 basamaklı bir *minbar manḳūş* hediye etti ve eski minber de 'Arafa'ye nakledildi. Daha sonraları al-Wāsiḳ, Mekke, 'Arafa ve Minā için, minberler yaptırdı (*Chron. Mekka*, I, 333; III, 114). Mekke'deki minber taşınabilir hâlde idi. Umûmiyetle Maḳām yanında bulunmakta olup, vaaz verileceği zaman Ka'be'nin yanına götürülmekte idi (İbn Cubayr, s. 95, 97; krş. *Chron. Mekka*, III, 429). al-Batanūnī'ye göre, Kanûnî Sultan Süleyman (926—974) Maḳām'ın şimâline bir minber yaptırıncaya kadar, bu âdet devam etti (*al-Riḥla al-ḥiǧāzīya*, s. 100).

Eyâletlerde minber kullanıp-kullanmamak meselesi gâlibâ önceden halledilmemiştir. al-Ḳuẓā'ī'ye göre, 'Amr al-Fusṭāṭ'ta bir minber yaptırmış, 'Omar bunu kaldırtmasını ona emr etmiştir. Kendisi müslümanlardan yukarı seviyede oturup, onları ayaklarının altında oturmağa mecbûr etmek istemiyordu (Maḳrīzī, IV, 6 v. d.; İbn Taġrībirdī, I, 76; Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāżara*, I, 63; II, 135). Bu hukümdar kürsüsünün halifeye münhasır bir alâmet olduğu kanâati açıkça hâkim idi. Bununla berâber 'Omar'in ölümünden sonra, 'Amr, rivâyete göre, minbere çıkmıştır (Maḳrīzī, IV, 8, 27). Ḳurra b. Şarīk câmii yeniden yaptırıncaya kadar, bu minber orada kalmıştır; câmi 92 yılında tamamlanınca, Ḳurra'nın buraya yeni bir minber yaptırdığı rivâyet edilirse de, bu pek kat'î değildir. Ḳurra'nın kaldırttığı minber, ihtimâl 'Abd al-'Azīz b. Marvān'dan gelmiş idi ki, o da, bunu ya bir kiliseden almış veya Nubye hukümdarı tarafından kendisine hediye edilmiş idi (Maḳrīzī, IV, 8; İbn Taġrībirdī, I, 78). Ḳurra'nın minberi yerine, 379 yılında Fâtımî vezîri Ya'ḳūb b. Killis'in yaptırdığı yaldızlı minber konuldu. 405 yılında al-Ḥākim 'Amr câmiinde büyük bir minber yaptırdı (Maḳrīzī, IV, 8; İbn Taġrībirdī, I, 78 v.d.).

Eyâletlerdeki (*amṣār*) minberlere (*manābir*) başka yerde itiraz olunduğuna rastlamamaktayız. Sa'd al-Madā'in'de, h. 16 yılında, İvān Kisrā'da meydana getirilen câmide

bir minber yaptırmıştır (Ṭabarī, I, 2451, 9); Basra'da, Abū Mūsā, câmiin orta yerine bir minber yaptırmıştır. Fakat bu tertip pek kulla nışlı değil idi. çünkü sonradan imam minberden kıbleye geçerken, cemâati çiğnemek mecbûriyetinde kalıyordu. Bunun üzerine, Ziyād minberi cenup duvarına koydurdu (Yāḳūt, I, 642). Diğer taraftan, rivâyete göre, 'Abd Allāh b. 'Abbās (36—40 arasında Basra vâlisi) Basra'da minbere ilk olarak çıkmıştır (Cāḥiẓ, *Bayān*, I, 179). Ziyād, Basra'ya kaçmak mecbûriyetinde kaldığı zaman, minberi de berâberinde götürdü ve Mascid al-Ḥuddān'a yerleştirdi (Ṭabarī, I, 3414 v.d.). Minber hâkimiyetin remzi idi ve vâli, hukūmdarın mümessili sıfatı ile, üzerine otururdu. Bu itibârla minber cemâate hitap edilen mascid al-camā'a'ya dâhil bulunurdu. 64 yılında, bütün eyâletlerde minber var idi. Mezkûr yılda, Marvān b. al-Ḥakam'e yalnız hukūmet merkezinde değil, aynı zamanda, Hicaz, Mısır, Şam, Elcezîre, Irak, Horasan'daki minberlerde ve diğer eyâletlerde bi'at edildi (*B G A*, VIII, 307). Ṭabariya'de minber bulunmadığı bilhassa kaydedilmektedir.

I. asırda ve II. asrın başlarında, bir çok şehirlerde vâlilerin ellerinde bir değnek (aṣā) ile ayakta hutbe okudukları vâki idi. Fakat 132 yılında vâli 'Abd al-Malik b. Marvān Mısır nâhiyelerinde minberler yaptırdı (Maḳrīzī, IV, 8, 17 v.dd.; İbn Taġrībirdī, I, 350 v.d.). Hutbe ibâdetin cüz'ü hâline gelince ve hukūmdar da hatîp [b. bk.] olmaktan çıkınca, minber dinî vaaz kürsüsü oldu ve cuma namazı kılınan câmilerde de minberler yaptırıldı. al-Raşīd'e göre, vâizin kürsüde ayakta vaaz vermesi de bu devirde başlamıştır. Sonradan ileri sürülen hadîslere göre, Peygamber de cuma günleri ayakta iki hutbe okumakta idi (Buḫārī, *Cum'a*, bâb 27, 30; aynı şey 'Omar için de söylenmiştir, *ayn. esr.*, bâb 2).

Bu tarihten sonra, minber kilise vaaz kürsülerinin tamâmen aynı olmuştur. Bu kürsünün minberin şekli üzerinde de müessir olması muhtemeldir. Yukarıda 'Amr câmiindeki bir minberin hıristiyanlardan kaldığını söylemiştik. Bugün Peygamberin minberi için de aynı şey söylenilmektedir (Wüstenfeld, *Medina*, s. 63). Mu'āviya Medine'deki minberi büyülttü. Halbuki Mekke'ye götürdüğü minberin üç basamağı var idi ve taşınabilir vaziyette idi. Daha sonraları, taşınabilen minberlerden bahsedilmektedir ki, bu da, bunların büyük olmadıklarını gösterir (krş. Mekke minberi). Msl. Magrib'deki minberler umûmiyetle taşınabilir hâlde idi. İbn al-Ḥācc bunu bir bid'a telâkkî ediyor ve dolayısı ile al-Ḥaccāc'a atfediyor (*Madḫal*, I, 47, 13 v.dd.). En eski minberler tahtadan idi. Yalnız bir hadîs Peygamberin, Tamīm'i kabûl için, ayakları demirden bir tahta *kursî* yaptırmış olduğunu kaydediyor ise de (*Usd*, I, 214, 8 aş.; krş. Lammens, *Mo'āwia*, s. 273, not 3) minber hakkında kat'î bir şey söylemiyor. Emevîler zamanında, bir demir minber (İbn Taġrībirdī, I, 78, 8: *al-Minbar al-ḥadīd*) muhtemelen, Becker (*Kanzel*, s. 16, not; krş. 79, 4 aş.)'e rağmen, doğru olmalıdır. Sonra taştan (Goldziher, *Muham. Stud.*, II, 42, not 5, İbn al-Ḥacar'e atıflar ile), daha sonraları da tuğladan birer minber yaptırılmıştır (Wüstenfeld, *Medina*, s. 64, 96). Umûmî kaide olarak, minber kıble duvarı önünde mihrâbın yanında bulunmaktadır. al-Mahdī, minberleri ilk zamandaki boylarına ircaa gayret etmiş (Ṭabarī, III, 486, 12; Maḳrīzī, IV, 12, 13 v.dd.) ise de, bir defa başlamış olan gelişmeyi durduramamıştır. Büyük câmilerde bir çok minberler yaptırıldığı da oluyordu. İbn al-Faḳīh (300'e doğru) Kudüs câmiinde 5 minber bulunduğunu yazıyor (*B G A*, V, 100, 8 v.d.). Kahire'deki Sultan Ḥasan câmiinde 4 minber yaptırılması kararlaştırılmış, fakat bunlardan üçü tamamlandığı sırada (762) minârelerden biri yıkılmış ve inşâat işleri başka veche aldığından 4. minber yapılmamıştır (Maḳrīzī, IV, 117, 18 v. dd.).

Minber, daha Peygamber zamanındaki ehemmiyeti dolayısı ile, husûsî bir kıymet kazandı ve câmiin kudsî vasfı, mihrâp ile birlikte, minber etrafında toplandı. Kûfe vâlisi Ḫālid b. Abd Allāh al-Ḳaarī (105—120) minberde iken su istediği için halifeden bir takdirnâme almıştır (*Kâmil*, s. 20, 15 v.dd.). Teberrüken minber sıvazlanmakta, yeminler de tercihen minberde veya yanında yapılmakta idi. Peygamberin minberi üzerinde veya yanında yalan yere yemin eden kimsenin cehenneme gideceğine inanılırdı (İbn Sa'd, I/1, 10, 3 v.d., 12, 19 v.dd.; İbn Ḥanbal, *Musnad*, II, 329; krş. Johs. Pedersen, *Der Eid*, s. 144, 147). Peygambere dâir bir takım efsâneler vücûda geldi; Peygamber minberden geleceği görmekte (Buḫārī, *Cum'a*, bâb 29) ve oradan Mu'ta muhârebesini tâkip edebilmekte (Vāḳidī-Wellhausen, s. 311; krş. İbn Hişām, s. 796) olduğu gibi, oradaki dilekleri bilhassa kabûl olunmakta idi.

Ka'be'nin üstü gibi, minberin üstü de örtülmeğe başlandı. Rivâyete göre, 'Oşmān ilk olarak minberi kadife ile örtmüştür (*Ḥamīs*, II, 75, 1 eş); Mu'āviya da, minberi götürmekten vazgeçtiği zaman, üzerini örtmüştür (*ayn. esr.*, s. 76, 4; Ṭabarī, II, 92, 4). al-Ḥākim, yukarıda bahsedilen demir mihrâbı bulduğu zaman, kir ve pas içinde olduğundan,

onu deri ile kaplattı (İbn Taġrîbirdî, I, 79, 5 v. dd.). Abbâsîler zamanında, Peygamberin minberi için Bagdad'dan her sene yeni bir örtü (*kisva*) gönderilmekte idi; daha sonraları pâdişahlar kisveyi, seyrek olarak, yenilediler (Wüstenfeld, *Medina*, s. 64). Bâzan minberin bez ile örtüldüğünü görüyoruz (İbn Cubayr, s. 149, 16). İbn al-Ḥâcc (*Madḫal*, II, 74) imâmın minber üzerine halı serme âdetine karşı gelmesini istemektedir (minber meselesi için bk. C. H. Becker, *Die Kanzel im Kultus des alten Islām*, *Nöldeke-Festschrift*, I, 331 — 351 = *Islāmstudien*, I, 450 — 471; Caetani, *Annali dell' Islām*, I, 533, 739; II, 68 v.d., 87, 213 v.d.; H. Lammens, *Mo'âwia*, s. 63, 204 — 208, 273; J. Horovitz, *Isl.*, 1927, XVI, 257 — 260).

e. Seki (*dakka*).

Büyük câmilerde, umûmiyetle minberin yanında, bir merdivene açılan bir seki bulunmaktadır. Bu seki (*dakka*, halk dilinde çok zaman *dikka*), cuma namazında câmiin içinde müezzinlerin ezan okudukları yerdir. Câmi te'sisâtının bu kısmı ibâdetin gelişmesi ile münâsebetlidir (bk. C. H. Becker, *Zur Geschichte des islamischen Kultus*, *Isl.*, 1912, III, 374 — 399 = *Islāmstudien*, I, 472 — 500; E. Mittwoch, *Zur Entstehungsgesehichte des islamischen Gebets und Kultus*, *Abh. Pr. Ak. W.*, 1913, Phil-hist. Cl., nr. 2). İlk ezân minâreden, ikinci (hatîp, minbere çıktığı zaman) ve üçüncü (namazdan önce *iḳāma*) ezân da câmiin içinde okunmuştur. Önceleri bu ezanlar müezzin tarafından ayakta okunurdu. Daha sonraları müezzin için yüksek sekiler yaptırıldı. al-Ḥalabî Mu'âviya'nın Mısır vâlisi olan Maslama'nın, câmide ezân okunmağa mahsus, burada *manâbir* adı verilen, sekiler yaptırdığını kaydeder (*Sîra Ḥalabiya*, II, 111). Daha eski müelliflere atıf yapılmaksızın nakledilen bu rivâyet pek emin olmasa gerektir. Anlaşıldığına göre, bu hususta umumî bir şekil hemen meydana gelmemiştir. Mekke'de müezzinler, bir müddet, ikinci *iḳāma*'yi dam üstünde (hatîb minbere çıkınca) okumakta idiler. Müezzinler yazın güneşten rahatsız oldukları için, Hârûn al-Raşîd zamanında, Mekke emîri, dam üzerinde bir gölgelik (*ẓulla*) yaptırdı. Bu gölgelik, al-Azraḳî'nin dediğine göre, al-Mutavakkil tarafından 240 senesinde genişletilmiştir (*Chron. Mekka*, I, 332 v. d.). Kahire'de 'Amr câmiindeki vaziyet de yukarıda söylenenene uymaktadır. Burada da, *aẕān* damdaki bir odada (*ġurfa*) okunmakta idi ve rivâyete göre, 336'da bu *ġarfa* genişletilmiştir (Maḳrîzî, IV, 11). Baybars zamanında 'Amr câmiinin damındaki bir çok odalar kaldırıldığı vakit, müezzinlerin eski *ġurfa*'sına dokunulmadı (*ayn. esr*, s. 14; bk. al-Kindî, *Vulāt*, nşr. Guest, s. 469, not 2). Ṭūlūn câmiinde *aẕān* sahnın ortasındaki bir kubbe altında okunmakta idi (Maḳrîzî, IV, 40). IV. asırda al-Maḳdisî, Horasan'a âit bir husûsiyet olarak, müezzinlerin ezânı minber önündeki bir *sarîr*'den okuduklarını zikrediyor (*B G A*, III, 327). Şahrastân câmilerinde minber önünde bulunan *dakkān* (seki) da, şüphesiz, aynı şey için kullanılmakta idi (*ayn. esr.*, s. 357).

VIII. asırda İbn al-Ḥâcc *dakka*'nın, bir *bid'a* olarak, bütün câmilerde yer aldığını, fakat câmide rahat hareket etmeğe mâni olduğu için kaldırılması gerektiğini söylüyor (*Madḫal*, II, 45 aş.). 827'de, Ḥâkim câmiinde bir *dakka* bulunduğu söylenilmektedir (Maḳrîzî, IV, 61). Kahire kitâbelerinde zikri geçen *dakka*'lerin hepsi h. 900 yıllarına doğru yapılmıştır. İbn al-Ḥâcc, cuma namazına tahsis edilmiş olan büyük *dakka* yanında, diğer günler kılınan namazlara mahsûs küçük bir *dakka* bulunduğunu (*Madḫal*, II, 46 v.d.), büyük câmilerde de, bütün cemâatin duymasını te'min maksadı ile, müezzinlerin ezan okumalarına mahsûs bir çok *dakka* bulunduğunu söylemektedir (*ayn. esr.*, s. 45 v.d.). Lane de, al-Azhar câmiinde bir çok *muballiġ* bulunduğunu söylüyor (*Manners and Customs*, s. 87, not 2).

f. Kürsü, Kur'an ve mukaddes emânetler.

Câmilerde umûmiyetle bir kürsü bulunmaktadır; bu tahta bir iskemle ile bir rahleden ibârettir. Rahle *Kur'an* içindir; iskemle de *ḳāṣṣ* veya *ḳārî*' (*Kur'an* tilâvet eden)'e mahsûstur. İbn Cubayr, Bagdad'da bir câmide, *ḳarāsî*'de oturan *ḳurrā*'ın *Kur'an*'dan âyetler okumasını müteâkip meşhûr hatîbin minbere çıkarak vaaz verdiğine şâhit olmuştur (*Riḥla*, s. 219, 222). Çok zaman *ḳāṣṣ*'tan başka bir şey olmayan *vā'iẓ*, hind meşesinden yapılmış bir kürsüye otururdu (İbn Cubayr, s. 200; Yāḳūt, *Udabā'*, II, 319; Maḳrîzî, IV, 121); bâzan minberde vaaz verirdi; vâiz minbere sık-sık çıkabilirdi (krş. yk. İbn Cubayr, bir de Mez, *Renaissance des Islams*, s. 320). al-Makkî, *ḳuṣṣāṣ*'a *aṣḥāb al-karāsî* demektedir ki, bu da yukarıda söylenilenlere uyuyor (*Ḳūt al-ḳulūb*, I, 152). Yukarıda görüldüğü üzere, bir câmide bir çok kürsü bulunduğu söylenilmektedir ('Amr câmii için bk. Maḳrîzî, IV, 19). Bahsi geçen kürsülerin eski devirlerde rahleleri olup-olmadığını

tesbit etmek mümkün değildir. v. Berchem (*Corpus*)'in bahsettiği ve kitâbelerine bakarak tarihlerinin tesbiti mümkün olan kürsülerin hepsi IX. (XV.) asra âittir (nr. 264, 302, 338; 359 mükerrer 491). Lane'e göre, cuma namazında, cemâat ezanı beklerken, kürsüye çıkan bir *ḳāri'* 18. sûreyi okurdu (*Manners and Customs*, s. 86). Aynı âdeti zikreden İbn al-Ḥâcc bunun dikkati dağıttığını ileri sürüyor (*K. al-madḫal*, II, 44 orta).

Çok geçmeden, *Kur'an* câmide nihâî yerini aldı (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 19: Peygamber *al-Muṣḥaf*'a yakın bir sütûn yanında namaz kılardı). Rivâyete göre, 'Oṡmān eyâletlere kendi *Kur'an*'ından bir kaç nüsha göndermiştir (bk. Nöldeke-Schwally, *Gesch. d. Qorāns*, II, 112 v.d.); diğer rivâyete göre, al-Ḥâccâc da sonradan aynı şeyi yapmıştır (Maḳrīzī, IV, 17). Câmilerde, kürsü dekinden başka da bir çok *Kur'an* bulunmakta idi. Kurucusunun bir sandık dolusu *Kur'an* koydurduğu Ṭūlūn câmiine al-Ḥākim 814 mushaf vermiştir (Maḳrīzī, IV, 36, 40; krş. *Ḥusn al-muḥāżara*, II, 138) ve 403'te 'Amr câmiine 1.289 *Kur'an* hediye etmiştir ki, bunlardan bir kaçı yaldız ile yazılmış idi (Maḳrīzī, IV, 12; *Ḥusn al-maḥāżara*, II, 136). Daha önceleri, o kadar fazla *Kur'an* bulunmakta idi ki, kadı al-Ḥāriṡ b. Miskīn (237—245), bunların muhâfazası için, husûsî bir emin tâyin etmiştir (Kindī, *Vulāt*, s. 469); bugün de Peygamberin câmi'inde bir çok *Kur'an* bulunmaktadır: bk. Batanūnī, *Riḥla*, s. 241 yk.). 'Amr câmiine âit olan *Muṣḥaf Asmā'* bilhassa kıymetli idi. 'Abd al-'Azīz b. Marvān tarafından yazdırılmış ve daha sonraları oğlu ve oğlunun kızı Asmā' tarafından satın alınmış idi; Asmā'nın kardeşi 128 yılında bu *Kur'an*'ı câmiye bıraktı; câmide bu *Kur'an* okunmağa başlanmış idi (bu *Kur'an*'ın tarihi için bk. Maḳrīzī, IV, 17 v. dd.). Bunun yanında bir başka *Kur'an* nüshası da kullanılmakta idi; rivâyete göre, bu öldürüldüğü zaman 'Oṡmān'ın önünde bulunan *Kur'an* idi; üzerinde hâlâ kan lekeleri bulunmaktadır; fakat bu nüshayı Fâtımî halifesi al-'Azīz (*ayn. esr.*, s. 19) câmiden kaldırtmıştır. İbn Baṭṭūṭa (II, 10) zamanında, Basra'da bulunan bir *Kur'an* nüshası için de aynı hikâye anlatılmakta idi. Yıl başında, Fâtımî halifeleri alay ile şehir içinden geçerken, halife 'Amr câmiine, elinde gûyâ 'Alī tarafından yazılmış bir *Kur'an* ile girer ve *Kur'an*'ı öperdi (İbn Taġrībirdī, II/1, 472 orta); belki de bu *Muṣḥaf Asmā'*'dır. Suriye'de, Mısır'da ve Hicaz'da, IV. asırda 'Oṡmān zamanından kaldığı ileri sürülen *Kur'an* nüshaları var idi (*B G A*, III, 143; krş. II, 117). Şam'da Emevîye câmiinde, İbn Cubayr zamanında, 'Oṡmān'ın zamanından kalma bir *Kur'an* nüshası teşhir edilirdi. Bu *Kur'an* her gün namazlardan sonra çıkarılır ve mü'minler öpüp, başlarına koyarlardı (*Riḥla*, 268). Bu *Kur'an* 507 tarihinde Taberiye'den getirilmiş idi (Ẕahabī, *Tārīḫ*, Haydarâbâd, 1337, II, 25). Bagdad ve Kurtuba'da Oṡmān'a âit başka *Kur'an* nüshaları da gösterilmekte idi (bk. Mez, *Renaissance d. Islams*, s. 327) ve İbn Cubayr bunlardan bir tânesini Peygamber câmiinde görmüştür; bu *Kur'an* kılıf içine konulmuş olup, *miḥmal* adı verilen büyük bir rahle üzerinde durmakta idi (*Riḥla*, s. 193; bk. bir de Dozy, *Supplément*, mad.). al-Madrasa al-Fāżiliya'de de, al-Ḳāżī 'l-Fāżil tarafından 30.000 dinara satın alınmış olan bir *Muṣḥaf 'Osmān* var idi (Maḳrīzī, IV, 197) ve Fas'ta da 'Oṡmān'a âit bir başka *Kur'an* bulunmakta idi (*Archives Marocaines*, 1922, XVIII, 361). Bu kıymetli *Kur'an*'lar mukaddes emânetlerden sayılıyor ve câmiin hazînesine dâhil bulunuyordu. Çok zaman bunlar tabut da denilen (İbn Cubayr, s. 104) bir sandık içinde muhâfaza ediliyordu (İbn Cubayr, *ayn. esr.*; Buḫārī, *ṣalāt*, bâb 95'te *al-Muṣḥaf* yerine, Muslim'de *al-ṣandūḳ*; bk. al-'Asḳalānī, *Fatḥ al-bārī*, I, 385). İbn Cubayr Ka'be'de içleri *Kur'an* dolu iki sandık görmüştür (s. 84, 3). İbn al-Faḳīh Kudüs câmiinde 16 sandık bulunduğunu söyler (*B G A*, V, 100). Câmilerde içlerinde başka eşyâ, msl. kandil ve mumlar v.b. bulunan sandıklar (Maḳrīzī, IV, 53; Wüstenfeld, *Medina*, s. 82 = İbn Cubayr, s. 194), *bayt al-māl*'e âit sadakalara veya câmiye âit servete mahsûs bir *tābūt* (bk. *K. al-Madḫal*, II, 44 aş.) bulunurdu. Tesbihler için de sandıklar var idi; bunlar da bir muhâfızın nezâreti altında bulunurdu (*Madḫal*, II, 50). 'Amr câmiinde, dizi hâlinde bir çok *tavābūt* var idi (Maḳrīzī, IV, 9).

Câmilerde muhâfaza olunan mukaddes emânetler yalnız *Kur'an* nüshalarından ibâret değil idi. Burada evliyânın saçı sakalı gibi, yalnız bedenlerinden kalma şeyler değil (krş. B_4, C_1), aynı zamanda başka *āṡār* da muhâfaza ve ziyâret edilirdi. Bu âsâr arasında msl. Mūsā'nın asâsı (Kûfe'de: Yāḳūt, IV, 325, eskiden Mekke'de idi, bk. Goldziher, *Mah. Stud.*, II, 361), Peygamberin pabucu (al-Ḫalīl'de: *B G A*, V, 101, Şam'da Madrasa Aşrafiya'de sol, Dammāġiya'de sağ teki bulunmaktadır; *JA*, 9. seri, III, 27 v.d., 402. Peygamberin hırkası (Azruḥ'ta; *B G A*, II, 178), sakalının telleri (bilhassa Kudüs'te Batanūnī, *Riḥla*, s. 165) ve daha başka şeyler (bk. Goldziher, *Muh. Stud.*, II, 358 v. dd. Mez, *Renaissance d. Islāms*, s. 325 v.d) vardır. Bu mukaddes emânetler de kıym

sandıklarda saklanmakta idi. Ḥusayn'in başı, Ḳahire'deki câmiinde, gümüş bir çekmece içinde, toprağa gömülü idi (İbn Cubayr, s. 45). Şabrastān'daki bir câmide, Ka'be'deki gibi, siyah bir taş var idi (*BGA*, III, 433).

Bona karşılık, bir hadîsten de anlaşıldığı üzere, kiliselerdeki salipleri ve hıristiyan azizlerinin resimlerini takbih sadedinde, tasvirler câmide yer alamıyordu (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 48, 54; *Ṭanā'iz*, bâb 71; Muslim, *Masācid*, bâb 3; bütün bu hususlar için bk. Becker, *Christliche Polemik und islamische Dogmenbildung*, *ZA*, XXVI = *Islāmstadien*, I, 445 v.dd). Bununla berâber, eski devirde Sa'd b. Abī Vaḳḳās'ın, Madā'in'de câmi hâline getirilen Kisrā'nın *Īvān*'ındaki duvar resimlerini olduğu gibi bırakmakta beis görmemiş olduğunu kaydetmek gerekir (Ṭabarī, I, 2443, 2451). Dehli'de vaziyet bir az başkadır: orada eski bir hindû mâbedi olan ulu câminin önünde, iki eski bakır heykel bir nevî eşik meydana getirmekte idi (İbn Baṭṭūṭa, III, 151); fakat böyle bir kullanış tarzına başka yerde pek rastlanmamaktadır (bk. Snouck-Hurgronje, *Verspreide Geschriften*, II, 451 v. dd. = *ZDMG*, 1907, LXI, 186 v. dd.). Bâzı çevrelerde tasvirlere olan muhâlefet daha başka mukaddes emânetlere de şâmil idi. İbn Taymīya Kudüs'te ve aynı zamanda Şam'da bir câmide Peygamberin ayak izlerine gösterilen tâzimi takbih etmektedir (Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, II/II, 246).

g. Halılar.

Halılar câmilerin güzelliğini arttırmak maksadı ile kullanılıyordu. Bir hadîs halı üzerinde namaz kılmak âdetini Peygambere atfetmektedir. Büyük annesinin evinde Peygamber ile birlikte namaz kılan Anas b. Mālik, zamanla siyahlaşmış bir bez veya hasır kullanmakta idi; umûmiyetle burma yapraklarından örülmüş bir örtü (*ḫumra*) üzerinde namaz kılardı (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 19, 20, 21; *Ḥayż*, bâb 30; Muslim, *Masācid*, bâb 47; Aḥmed b. Ḥanbal, *Masnad*, III, 145). Balāẕurī'ye bakılırsa, önceleri câmilerde toprak, sonra da küçük çakıllar üzerinde namaz kılınıyordu (Balāẕurī, s. 277, 348; bk. bir de al-Zurḳānī, *Şarḥ 'ala 'l-Mavaṭṭā'*, I, 283 v.d.). Daha sonraları revaklar genişletilince, toprak veya taşların üzerine örtü serildi. 'Amr câmiinde, ilk defa olarak, yere *ḫaşbā'* yerine, *ḫuṣur* seren zât, Mu'āviya'nın vâlilerinden Maslama b. Muḫallad olmuştur (Maḳrīzī, IV, 8; *Ḥusn al-muḥāżara*, II, 136; İbn Taġrībirdī, I, 77). Câmide kalan muhtelif zümrelerin hasırlar üzerinde husûsî yerleri var idi. Bir kadı (III. asrın ortalarında) şâfi'îler ile hanefîleri câmiden kovduğu zaman, onlara âit *ḫuṣur*'u da parçalattı (Kindī, *Vulāt*, s. 469). İbn Ṭūlūn kendi câmiine 'Abbadān ve Sāmān hasırları serdirdi (Maḳrīzī, IV, 36, 38). al-Ḥākim, Ḥākim câmiine, 403 tarihinde 5.000 dinar değerinde 1.036 *ẕirā'* 'lık halı satın almıştır (Maḳrīzī, IV, 56; al-Azhar için krş. *ayn. esr.*, s. 50). 439'da 'Amr câmiinde 10 sıra halı var idi (Nāṣir-i Ḫusrav, ngr. Schefer, métin s. 31, trc. s. 139). Kudüs câmiinde, her yıl 800.000 *ẕirā'* 'lık halı kullanılmakta idi (*BGA*, V, 100). Mekke câmiinde her ramazan halılar değiştirilirdi (İbn Cubayr, *Riḥla*, s. 143). Diğer taraftan bayramlarda, minberin üzerine, bir seccâde örtülürdü; Medine'de minber ve Peygamberin merkadi, Mekke'de de Ka'be dâimâ seccâde veya ağır kumaşlar ile örtülü bulunurdu (Wüstenfeld, *Medina*, s. 83; krş. Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, II/I, 91) ve bâzı şahsiyetler, bilhassa hocalar için hayvan postu (*farva*) ve bâzan dayanmaları için de yastıklar bulunurdu. Kapılarda da örtü var idi (Maḳrīzī, IV, 56). Bayramlarda câmiler umûmiyetle seccâdeler ile süslenirdi (İbn Taġrībirdī, II/I, 483). Bâzı kimseler bütün bunları *bid'a* sayıyor ve Vahhâbîler gibi, yerin çıplak olmasını tercih ediyorlardı (İbn al-Ḥācc, *Madḫal*, II, 46, 49, 72, 74, 76).

h. Aydınlatma.

Güneş battıktan sonra da namaz kılmak mecbûriyeti câmilerin aydınlatılması lüzûmunu ortaya çıkardı. al-Azraḳī Mekke câmiinin aydınlatılışı hakkında tarihî bilgi vermektedir. Ka'be'yi ilk olarak aydınlatan şahıs evi Maḳām'ın hemen önünde, câmi ile hudut teşkil eden 'Uḳba b. al-Azraḳ olmuştur. Bu zât câmiye büyük bir meş'ale (*miṣbāḥ*) koydurmuştur. Rivâyete göre, 'Omar câmiin bütün duvarlarına, insan boyu yüksekliğinde meş'aleler yerleştirtmiştir (Balāẕurī, s. 46). Câmide ilk olarak kandil kullanan Mu'āviya olmuştur (*BGA*, V, 20). 'Abd al-Malik zamanında, Ḫālid b. 'Abd Allāh al-Ḳasrī, Hacer-i Esved'in yanında, Zemzem civarındaki bir sütûn üzerine bir meş'ale koydurmuş ve Azraḳ âilesinin meş'alesi ortadan kalkmıştır. al-Ma'mūn zamanında (216), Ka'be'nin ön tarafına bir fener, az bir zaman sonra da başka fenerler konulmuştur. Hārūn (268—271) Ka'be'nin etrafına 10 büyük şamdan koydurtmuş ve câmiin duvarlarının her birine ikişer fener astırmıştır (*ẕurayyāt*; İbn Cubayr, *Riḥla*, s. 149, 150, 155, 271; v. Berchem, *Corp. Inscr. Arab.*, I, nr. 506). Ḫālid al-Ḳasrī de, hacc müddetince, Mas'ā'yı aydınlatmış ve 219'da buraya *nafṭāt* adı verilen meş'aleler konulmuştur; 'Omar b. 'Abd al-'Azīz, Mekke

halkına Ka'be 'ye hacca gelenler için, ramazanın birinci günü evlerinin önüne ışık koymalarını emretmiştir (*Chron. Mekka*, I, 200 v. dd., krş. 458 v.d.). 253 senesinde Muḥammed b. Aḥmed al-Manṣūrī, *ṣaḥn*'ın orta yerine bir tahta kazık çaktırıp, buna ipler ile bağlı kandiller astırdı ise de, çok geçmeden, bunları kaldırdılar (*ayn. esr.*, II, 196 v.d.). Tahminen 7 sene sonra, al-Maḳdīsī Ṭavāf'ın etrafında üzerlerine kandiller asılı tahta parmaklıklar görmüştür: bu kandillere, Mısır, Yemen v.b. hükümdarları adına mumlar konulmakta idi (*B G A*, III, 74). İbn Cubayr de Mekke hareminde, çengellere asılı cam kandiller (*Riḥla*, s. 103) ile demir kaplar içinde yanan meş'aleler (*maṣā'il*) görmüştür (*ayn. esr.*, s. 103, krş. s. 143). Medine'de bunlara benzeyen altın ve gümüş kandiller görmüştür (*ayn. esr.*, s. 192 yk.; bk. bir de Wüstenfeld, *Medina*, s. 83 v. dd.). Kudüs'te (300'den önce), İbn al-Faḳīh'e bakılırsa, her akşam 16.000 meş'ale yakılmakta idi (*B G A*, V, 100) ve bir sonraki asırda da, al-Maḳdisī'ye göre, Filistin ahâlisi, câmilerinde, Mekke'deki gibi zincirlere asılı kandiller yakıyorlardı (*B G A*, III, 182). Böylece aydınlatma işi sür'atle gelişti. H. 60 yılında, İbn Ziyād Kûfe câmiinde düşmanlarını aradığı zaman, kandillerin ışığı yetmiyordu; halk dehlizleri ellerinde büyük meş'aleler ile aramak mecbûriyetinde kalmıştır (Ṭabarī, II, 259 v. d.). Bu ve daha yukarıda anlatılanlar câmilerde aydınlatma işinin başlangıçta ne kadar mütevâzî olduğunu göstermektedir.

Abbâsîler devrinde, meş'ale ve fenerler câmiin alel'âde eşyâsından sayılırdı. Rivâyete göre, al-Ma'mūn bu iş ile husûsî olarak alâkalanmıştır. Câmilerin içine, önceleri *Kur'an* okumak, sonra da bir takım suçlar işlenmesini önlemek maksadı ile, baştan-başa kandil konulmasını emretti (Bayhaḳī, nşr. Schwally, s. 473). Ṭūlūn câmiinde, al-Azhar câmiinde ve diğer câmilerde, yukarıda bahsedilen zincirlere asılı kandiller var idi (Maḳrīzī, IV, 36, 38); bu kandiller ekseriyâ gümüşten idi (*ayn, esr.*, s. 56, 63). Aynı zamanda altından kandilleri de var idi: İbn al-Ḥācc bunları aşırı bir israf eseri olarak kötülüyor (*Madḫal*, II, 54). Aynı zamanda, ekseriyâ gümüş şamdanlarda (*atvār*, mfr. *tavr*) büyük sayıda mum (*şam'* yahut *şama'*) yakılmakta idi (İbn Cubayr, *Riḥla*, s. 45, 151, 194; krş. Wüstenfeld, *Medina*, s. 95, 100). 400 yılına doğru, Mısır'da büyük şamdanlar yakılmakta idi; bunlara, şekillerine izâfeten, *tannūr* (cem. *tanānīr* „tandır") adı verilmekte idi. al-Ḥākim 'Amr câmiine, yalnız biri 100.000 dirhem ağırlığında olmak üzere, 3 *tannūr* vermiş idi; bunlardan birincisi o kadar büyük idi ki, câmiye sokmak için, kapıyı genişletmek lâzım gelmiş idi Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāżara*, II, 136, aş.; bk. bir de Nāṣir-i Ḫusrav, nşr. Schefer, metin s. 51, trc. s. 148; İbn Taġrībirdī, II/II, nşr. Popper, s. 105). al-Ḥākim kendi adını taşıyan câmiye meş'ale ve fenerler ve ayrıca gümüşten 4 *tanānīr* koydurmuştur; aynı şeyleri al-Azhar câmiinde ve başka câmilerde de yaptırdı; fenerler altın ve gümüşten idi (Maḳrīzī, IV, 51, 56, 63; krş. İbn Taġrībirdī, II/II, 105). *Tanānīr* ve başka fenerler bakırdan da olabilirdi (v. Berchem, *Corpus*, I, nr. 502, 503, 506, 507, 511), msl. al-Ḥasan câmii için yaptırılıp, sonradan Mu'ayyad câmii hesabına satın alınan meşhûr şamdan bakırdan idi (Maḳrīzī, IV, 137, 118).

Aydınlatmaya karşı gösterilen bu büyük alâka yalnız maddî sebeplerden ileri gelmiyordu. Işığın ibâdette husûsî bir yeri var idi. 227 yılında, halife ölmek üzere iken, başı ucunda mum ve günlük (*bi 'l-şam' va 'l-buḫūr*) yakılıp, namaz kılınmasını istemiş idi (İbn Abī Uṣaybi'a, I, 165; krş. II, 89). 'Oṣmān Medine'ye gittiği zaman akşam namazında câmiye mum koydurtmuş idi. Oṣmān'ın düşmanları onun bu hareketini bir *bid'a* olarak vasıflandırmışlardır (Ya'ḳūbī, nşr. Houtsma, II, 187). Işık bilhassa mihrâba konulmakta idi; çünkü mihrap ışığın makarrı olan mukaddes hücreyi temsil etmektedir (bk. *Kur'an*, XXIV, 35). Böylece Mekke'de imâmlar akşamları mihrâplara kandiller koyarlardı; mihrâpları aydınlatmak için büyük bağışlar yapılırdı (İbn Cubayr, *Riḥla*, s. 103, 144). Diğer taraftan, kadîm devir âdetlerine göre, türbelerde ışık yanardı; yapılan bağışlar bir çok yağ kandiller kullanıldığını göstermektedir (bk. al-Malik al-Aşraf'in kabrine âit bağışlar; v. Berchem, *Corpus*, I, nr. 252). Fakat câmide ışık ibâdet ile alâkalı olarak kullanılmakta ve bâzı şahıslar lehine kandil v. b. bağışlar yapılabilmekte idi (*B G A*, III, 74). Bu sebeptendir ki, al-Ḥākim'in verdiği şamdan v. s. câmilere büyük bir merâsim ile götürülmüş idi (İbn Taġrībirdī, II/II, 105).

Bayram ve ramazan günlerinde câmileri bol ışık ile aydınlatmak zarûrî idi. İbn Cubayr'in rivâyetine göre, ramazanda Mekke'de seccâdeler yenilenir, mum ve kandil sayısı arttırılır, câmiin içi pırıl-pırıl ışık dolardı (*Riḥla*, s. 143). Bâzı geceler bir çok mum ve kandil ile ağaç şeklinde mahyalar yapılır, minâreler kandiller ile donatılırdı (*ayn. esr.*, s. 149 v. dd., 154 v.d.). Samhūdī zamanında, Peygamber câmiinde, merkadin etrafında 40 adet mum ve ayrıca

bütün câmide 3—4 yüz mum yanardı (Wüstenfeld, *Medina*, s. 100). Ḳuṭb al-Dīn'e göre, *Mawlid al-Nabī*'de Mekke'de merâsim alayı hâlinde mumlar, fanuslar (*fawānīs*) ve meş'aleler (*Maṣā'il*; bk. *Chron. Mekka*, III, 439) ile Kâbe'den hareketle Peygamberin doğruğu eve gidilirdi. Kudüs'te, Ḥaram'de, Mucīr al-Dīn'in rivâyetine göre, her akşam 750, bayram gecelerinde de 20.000 fener yakılırdı (Sauvaire, *Hist. Jérus. et Hébr.*, s. 138); *Ṣaḫra*'nın kubbesindeki 500 kandilli avîze 452 yılında düşmüştür (*ayn. esr.*, s. 69) ve 49 (1099)'da franklar, burada, her biri 3.600 dirhemlik 42 fener, 23 altın fener ve 40 *rıṭl*'lik gümüş bir *tannūr* ele geçirmişlerdir (*ayn. esr.*, s. 71). Bugün Kahire'de ve müslüman âleminde durum böyledir. *Laylat al-wuḳūd* için, 'Amr câmiinde 18.000 fitil yapılırdı ve her gece 11 1/2 kantar iyi cins yağ kullanılırdı (Maḳrīzī, IV, 21 ve daha etraflı bilgi için II, 345 v. dd.). Dört „kandil gecesi" receb ve şâban aylarına, bilhassa *nuṣf ša'bān*'a, rastlamakla idi (Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, II/II, 131; krş. bir de Snouck-Hurgronje, *Mekka*, II, 27). Yakın zamanlarda (1908) Peygamber câmiine elektrik konulmuş idi (al-Batanūnī, *Riḥla*, s. 245 v.d.).

[Bu mevzû için nmûmî olarak bk. Clermont-Ganneau, *La lampe et l'olivier dans le Coran*, *Recueil d'Archéologie Orientale*, 1924, VIII, 183—228; bakır şamdanlar için bk. A. Wingham, *Report on the Analysis of various examples of Oriental Metal-Work etc. in the South Kensington Museum...*, London, 1892; F. R. Martin, *Ältere Kupferarbeiten aus dem Orient*, Stockholm, 1902; cam fenerler için bk. G. Schmoranz, *Altorientalische Clas-Gefässe*, Wien, 1898; v. Berchem, *CIA*, I, 678 v.dd.; Max Herz Bey, *La Mosquée du Sultan Hassan* (*Comité de Conservation des Monuments de l'Art Arabe*), 1899, s. 8 v.dd.; ayrıca krş. bibliyografya, *Isl.*, 1928, XVII, 217 v. dd.].

i. Buhûr.

Bâzı hadîslere göre, Peygamber mescidde ıtrî maddeler yaktırırdı (Tirmiẕī, I, 116, krş. Lammens, *Mo'âwia*, s. 367, not 8) ve 'Omar devrinde, rivâyete göre, azadlı kölesi 'Abd Allāh, o minbere çıktığı zaman günlük yakarmış. Rivâyete göre, aynı kimse, ramazanda namaza girerken, 'Omar'in Suriye'den getirttiği buhurdanlığı (*micmar*; krş. Lammens, *ayn. esr.*) 'Omar'in önüne getirip koyarmış (A. Fischer, *Biographie von Gewährsmännern..*, s. 55, not). Bu rivâyete göre, buhûr islâmiyette tâ ilk zamanlardan itibâren kullanılmış tır. Buna uyan bir başka rivâyete göre, al-Fusṭāṭ'ta da müezzin 'Amr zamanında câmide buhûr yakılmakta idi ('Abd al-Ḥakam, s. 133; krş. *Annali dell'Islam*, IV, 565). Ṣaḫra câmiinin ibâdete açılışında da buhûr yakılmıştır (Sauvaire, *Hist. Jérus. et Hébr.*, s. 53).

Emevîler zamanında, buhûr câmiin günlük ihtiyaclarından sayılıyordu (*ṭīb al-masjid*, Ṭabarī, II, 1234, 10). Mu'āviya Ka'be'ye ıtriyat (*ḫalūḳ*) ve buhur koyan ilk şahsiyet olarak gösteriliyor (*BGA*, V, 20, 12). Ka'be'ye ve mukaddes merkadlere misk ve güzel koku sürmek zamanla âdet oldu (*Chron. Mekka*, I, 150, 10; İbn Cubayr, *Riḥla*, s. 191, 9). Baybars Ka'be'yi gül suyu ile yıkatmıştır (Maḳrīzī, IV, 96, 14). Kandil ve fener gibi, ıtriyat da cenâze alaylarında kullanılmakta idi (bk. de Goeje, *Z D M G*, 1905, s. 403 v.d.; Lammens, *Mo'âwia*, s. 436, not 9). al-Mu'taṣim'ın mum ve buhûr ile (İbn Abī Uṣaybi'a, I, 165, 12 v.d., yk. bk.) gömülmek istediği mâlûmdur. Câmilerde, bilhassa bayramlarda, git-gide külliyetli mıkdarda buhûr kullanılmağa başlandı (Fâtımîler için bk. İbn Taġrībirdī, II/I, 484, 12; II/II, nşr. Popper, s. 106, 2; Maḳrīzī, IV, 51). Buhûrdanlıklar için bk. bibliyografya, *Isl.*, 1928, XVII, 217 v.d.).

j. Su te'sisi.

En eski câmilere suyun nasıl te'min edildiği husûsunda bilgiye sâhip değiliz. Bununla berâber, Mekke câmiinin, zemzem kuyusu dolayısı ile, husûsî bir durumu var idi. İslâmiyetin ilk zamanlarında, rivâyete göre, zemzem kuyusu iki havuza su te'min etmekte idi; bu havuzlardan birisi kuyunun arka kısmında olup, câmiin kenarında bulunuyordu ve abdest alma (*wuḍū'*) için kullanılıyordu; diğeri ise, kuyu ile *rukn* arasında olup, içmeğe tahsis edilmiş idi; bu sonuncu havuzu İbn al-Zubayr kuyuya yaklaştırmıştır. Sulaymān b. 'Abd al-Malik zamanında 'Abd Allāh b. 'Abbās'ın torunlarından biri, ilk olarak, zemzem kuyusuna bitişik bir kubbe yaptırdı (*Chron. Mekka*, I, 299). Aynı devirde vâli Ḫālid al-Ḳasrī, al-Ṣafā dağından câmiye kadar, kurşundan su boruları döşetti ve gelen suyu zemzem ile *rukn* arasında eski *ḥawż*'ın bulunduğu yerde olması icâp eden mermer bir havuza *fisḳiyya* ve bir çeşme (*fawwāra*) vâsıtası ile akıttı. Bu, bir az tuzlu olan Zemzem suyu yerine, içecek su te'mini için yapılmış bir te'sis idi; fakat ana borudan ayrılan bir başka boru Bāb al-Ṣafā yanında, abdest almağa yarayan bir *birka*'ye su getirmekte idi. Bununla berâber, halk Zemzem suyundan vazgeçmek istemedi ve Abbâsîlerin

iktidara geçmesinden hemen sonra, yalnız *birka*'ye su getiren boruları bırakıp, çeşmeyi yıktı (*ayn. esr.*, I, 339 v.d.). İbn Cubayr zamanında, Zemzem kuyusunun yanında, abdest almak için, su kabı ile üzerine oturulacak bir sıra bulunmakta idi (*Riḥla*, s. 89). Ḫālid'in medhalde abdest almak için yaptırdığı bir havuz, sahada da Emevîlere has bir vasıf taşımakta ve şimâl bölgelerden mülhem olduğu sanılmaktadır.

Havuz için umûmiyetle kullanılan *fiskiya* (bugün Mısır'da *faskiya*) kelimesinin karşılığı *piscina* olup, *Mişna*'da ve süryânîcede *piskîn* şeklini almaktadır (bk. Levy, *Neuhebr. u. chald. Wörterbuch*, IV, 81 b; Fraenkel, *Fremdwörter*, s. 124; al-Azraḳī'deki *fiskîna*, *Chron. Mekka*, I, 340, bir yanlışlık eseri olmalıdır). Bununla berâber, farsçadan alınmış olması muhtemel bulunan *birka* yahut *sikāya* veya *şihrîc* (bk. Fraenkel, *ayn. esr.*, s. 287) veya eski arapçada *ḥavż* kelimesine de rastlanmaktadır. Abdest almağa mahsûs havuzlara *maṭāhir* yahut *mayāżi'u*, müfredi *mi'ża'a* (bugün umûmiyetle *mēża*), „abdest alma, *vużū'* yeri" denilmektedir. Mekke'de inşâ edildiğinden evvelce bahsedilen yapılar başkaları tarafından tamamlattırıldı. Bu cümleden olarak, İbn Cubayr, Mekkenin bir mil şimâlinde al-Zāhir yakınlarında, içlerinde küçük *'umra*'yi icrâ edenlere mahsus *maṭāhir* ve *sıḳāya*'ler bulunan bir binâ var idi (*Riḥla*, s. 111).

Medine'de İbn Cubayr, câmiin garp tarafındaki giriş kısmında, abdest almak için, hücreler bulunduğunu kaydetmektedir (*Riḥla*, s. 197, 13 v.d.; al-Batanūnī, *Riḥla*, s. 244 yanındaki plan). İbn Zabāla de, diğer taraftan 199 senesinde, sahnda, muhtemelen içilecek su ile dolu, 17 kap bulunduğunu söylüyor; daha sonraları (VIII. asırda) avlunun ortasında, etrafı parmaklık ile çevrili büyük bir su kabı bulunduğuna bilhassa işâret edilmektedir. Bu, içecek su bulundurmak maksadı ile konulmuş idi. Fakat sonradan yıkanmak için de kullanıldı ve bu yüzden ortadan kaldırıldı. al-Nāṣir'ın annesinin bağışı ile yeniden hamamlar ve helâlar yaptırıldı (Wüstenfeld, *Medina*, s. 99 v.d.).

Evlerinde, bugün olduğu gibi, bol su bulunan Şam'da Yāḳūt (ölm. 626 = 1229) sahndaki *birka*'ye su gelmeyen hiç bir câmiye, medrese veya hankaha rastlamamıştır (Yāḳūt, II, 590). İbn Cubayr Emevîye câmiindeki tertibâtı tasvir etmektedir. Sahnda, bugün olduğu gibi, 3 kubbe var idi. Ortadaki kubbe mermerden 4 sütûn üzerine oturtulmuş idi. Bunun altında, etrafı demir parmaklıklar ile çevrili, bir havuz var idi; havuza bir çeşmeden içilecek su akmakta idi. Bu tertibâta *ḳafaş al-mā'* („su kafesi") adı verilmekte idi. Sahnın şimâlinde Mascid al-Kallāsa var idi ve bu mescidin sahnında fıskiyeli bir mermer *şihrîc* bulunuyordu (İbn Cubayr, *Riḥla*, s. 267). Bitişik bir Maşhad'de (s. 269), hankahta ve medresede (s. 271) akar su var idi ve evlerin yanındaki bir dehlizde, havuzlu ve fıskiyeli bir kubbe bulunmakta idi (s. 269). Ayrıca câmiin dört tarafında, belâlar da bulunan yıkanma evleri (*sikāyāt*) var idi (s. 271); bir asır önce câmiin giriş kapılarında birer *mi'ża'ā* bulunduğu söylenilmektedir (*B G A*, III, 159). Bütün bunlar Ḫālid al-Ḳasrī'nin Emevîler devrinde Mekke'de yaptırdığı te'sisâta tamâmen benzemekte ve Emevîlerden mülhem olduğu sanılmaktadır.

Suriye ve Elcezîre'nin diğer şehirlerinde de vaziyet bunun aynıdır. Sāmarrā'da al-Mutavakkil yeni câmide, akar suyu olan bir *favvāra* yaptırmıştır (*B G A*, VII, 265). Nusaybin'de, ırmağın suyunu câmiin sahanından geçirip, *şihrîc*'e akıttılar; ayrıca, câmiin şarktaki medhalinde bir *şihrîc*, câmiin önünde de 2 *sikāyāt* var idi (İbn Cubayr, *Riḥla*, s. 239). Emevîler devrinde yapılmış olan Musul câmiinde mermer kubbeli bir şadırvan var idi (*ayn. esr.*, s. 235). Ḥarrān'da sahnda kuyu (*bi'r*) ve içilecek su ile birlikte 3 (*ayn. esr.*, s. 246) ve Haleb'de ise 2 şadırvan var idi (*ayn. esr.*, s. 253). Kûfe'de câmiin önünde, suyunu Fırat'tan alan 3 havuz bulunuyordu (*ayn. esr.*, s. 212); fakat câmiin içindeki bir zâviyede bir şadırvan bulunuyordu (Yāḳūt, IV, 325, 326, burada *tannūr* denilmektedir; *B G A*, V, 173; İbn Cubayr, s. 89, 267). Āmid (Nāṣir-i Ḫusrav, nşr. Schefer, s. 28)'de ve Sicistan'da Zaranc'de de aynı şey mevcut idi (*B G A*, III, 298 v.d.). Irak'ta ulu-câmilerin medhallerinde abdest alacak yerler (*mavāżi'a*) var idi; Maḳdîsî'ye göre, bunlar para ile kirâlanmakta idi (*B G A*, III, 129, *karāsî*?; krş. *maṣṭaba*; İbn Cubayr, s. 89). Filistin'de, yine Maḳdîsî zamanında, yıkanma tertibâtı câmilerin giriş kısmında bulunmakta idi (*maṭāhir*, *B G A*, III, 182; *mavāżi'a*, *ayn. esr.*, I, 58). Sanʿā'da, IV. asırda her câmiin yakınlarında, içilmeğe ve abdest almağa mahsus su bulunmakta idi (*B G A*, VII, 111). İran'da da câmiin önünde havuz bulunuyordu (*B G A*, III, 318) ve câmiin içinde bir kürsî üzerine konulmuş tunçtan çanaklarda su var idi; cuma günleri bu çanaklara buz konulurdu (*ayn. esr.*, s. 327). Irak câmilerinde, Zemzem kuyusunda olduğu gibi, içecek su dağıtılırdı (Ṭabarî, III, 2165). Demek, umûmiyetle, câmiin medhalinde veya önünde ab-

dest almak için tertibat, câmiin avlusunda, an'anevî bir sūs olarak, ekseriyâ içecek suyu bulunan bir çeşme var idi. Câmiin içinde de, istisnâî olarak, abdest alınırdı.

Mısır'da Suriye'dekine benzeyen te'sisler, gâlibâ ilk olarak, Ṭūlūn câmiinde yapılmış idi. Bu câmide, sahnın ortasında, 16 mermer sütūn üzerine oturtulmuş ve etrafı parmaklıklar ile çevrili yaldızlı bir kubbe var idi. Bu kubbe yapının üst kısmını teşkil etmekte olup, 19 mermer sütûna istinât etmekte idi: altında mermer bir havuz (*ḥaṣ'a*) ve bir fevvâre var idi: *azān* adı verilen kubbe bu idi (Maḳrīzī, IV, 37; tasvir pek açık değildir). Halk abdest almak için te'sisât (*mi'ża'a*) bulunmayışından şikâyetçi idi. İbn Ṭūlūn, câmiin kirlenmemesi için, böyle te'sisat yaptırmadığını ileri sürmüştür. Bu sebepten, câmiin arka tarafında bir *mi'ża'a* ile ilâc satılan bir dükkân yaptırmıştır (*ayn. esr.*, s. 38 v.d.; Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāżara*, II, 139; İbn Taġrībirdī, II/1, 10). Buna bakılırsa, Mısır'da eskiden abdest almağa mahsûs au te'sisâtı doğrudan-doğruya câmiye bağlı olmalı idi. 376 yılındaki yangından sonra, fevvâre harâp olmuş, 385'te al-'Azīz (Maḳrīzī, IV, 20) tarafından yeniden yaptırılmış ve sonra 696 da al-Lāçīn tarafından tâmir edilmiş olup, buoun kitâbesi bugün hâlâ mevcuttur (*C I A*, I, nr. 16). 792 yılında, câmiin dışında şimâl tarafında, eski *mi'ża'a*'nin yanında bir yenisi daha yaptırılmıştır (Maḳrīzī, IV, 42).

'Amr câmiinin çeşmesi ancak al-'Azīz zamanında yaptırılmıştır. 378—379'da al-'Azīz'in vezîri Ya'ḳūb b. Killis Bayt al-māl'in bulunduğu yerde bir şadırvan (*fawwāra*) yaptırmıştır. Bunun yanına, muhtemel olarak, içilecek su ile dolu mermer kaplar konulmuştur (Maḳrīzī, IV, 9, 11; krş. *Ḥasn al-muḥāżara*, II, 136; Yāḳūt, III, 899). Ṣalāḥ al-Dīn, câmide, *manżara*'nın yanı-başında ikinci bir havuz yaptırılmıştır. *Fawwārat al-fiskiyya*'ye su Nil'den gelmekte idi. Bu Baybars al-Bunduḳdārī (658—676) zamanında, binâya zarar verdiği iddiası ile, kadı tarafından kaldırılmıştır (Maḳrīzī, IV, 14; *Ḥusn al-muḥāżara*, II, 137). *Fawwāra*'yi tâmir ettiren emîr fıskiyeye yol üzerindeki bir kuyudan su getirtti (Maḳrīzī, IV, 15).

İbn Tūlūn gibi, Fâtımîler de, *mi'ża'a*'yi zarûrî saymamışlardır; zîra al-Azhar câmiinde başlangıçta *mi'ża'a* yok idi; al-Ḥākim'in vakfında, *mi'ża'a* için ancak böyle bir tertibat alındıktan sonra, para tahsisi şart koşulmuş idi (Maḳrīzī, IV, 51, 54). Daha sonraları iki *mi'ża'a*'dan bahsedilmektedir ki, bunlardan biri A'ṣbuġāwiyya (*ayn. esr.*, s. 54) câmiine bitişik idi. Buna karşılık, avlunun orta yerinde bir fıskiye var idi ki, bunun başlangıçtan beri mevcut olup-olmadığı kat'î şekilde bilinmiyor. 827'de ortadan kalkmış bulunan bu fıskiyenin izlerine, yeni bir *şihrīc* yapılırken rastlanmıştır (*ayn. esr.*, s. 54). Ḥākim câmiinin fıskiyesi al-Ḥākim tarafından yaptırılmış değildir. 'Amr câmiininki gibi, bu da 660'ta kadı Tāc al-Dīn tarafından kaldırtıldı ise de, 702 zelzelesinden sonra yeniden yaptırıldı ve Nil suyu ile beslendi (*ayn. esr.*, s. 56, 57) ve 780'de tâmir gördü (*ayn. esr.*, s. 61). Sonradan yerine bir başkası yapılan ufak bir *mi'ża'a* câmiin medhali civarında bulunuyordu (*ayn. esr.*, s. 61). Diğer Fâtımî câmilerinin sahnında havuzlar bulunmakta idi ki, bunların suyu Nil'den veya Ḫalīc'den getirilmekte idi (*ayn. esr.*, s. 76, 81, 120).

Gelenek hâlini alan inşaât planı daha sonraki devirde de değişmedi. Misâl olarak, 815'te emîr Ṭūġān'ın Āḳsunḳur câmiinin orta yerine yaptırdığı *birka*'yi zikredebiliriz. Bunun üstü mermer sütûnlara istinât eden bir çatı ile örtülü idi ve suyunu daha önce mevcut olan *mi'ża'a*'lerin yollarından te'min ediyordu (Maḳrīzī, IV, 107; krş. 124, 138, 139 v.d.). Câmilerin açılış merâsimlerinde, sahnda bulunan *birka*'nin câmi kurucusu tarafından şeker, limonata ve diğer şerbetler ile doldurulduğu vâkî idi (msl. 822'de al-Mu'ayyadī; Maḳrīzī, IV, 139; Madrasat Camāl al-Dīn, 811'de: *ayn. esr.*, s. 253: bir diğeri 757'de: *ayn. esr.*, s. 256).

İçilecek su yeri olmak bakımından câmilerdeki *birka*'ler vakıf sâhiplerinin hemen her yerde sebiller yaptırması ile (bk. Mekke için: *Chron. Mekka*, II, 116—118; ayrıca *B G A*, IV, 211, mad. *ḥubb* ve s. 258 mad. *sabīl*) ve bilhassa her câmiin karşısına bir sebil ve mektep yaptırılması ile ehemmiyetini kaybetmiştir. Bâzan da câmiin yakınlarına, hayvanlara su vermek için, bir havuz yaptırılırdı (Maḳrīzī, IV, 76). Sahndaki *birka* bâzan yıkanmak için de kullanılıyordu. 799 yılında, emîr Yelbuġā al-Aḳmar câmiinde bu türlü bir te'sis yaptırdı, öyle ki, sahadaki *birka*'ye konulmuş musluklardan akan su ile abdest alınabilmekte idi (Maḳrīzī, IV, 76). Maḳrīzī, orada daha önce yapılmış bir *mi'ża'a* bulunduğu ve sahnın yeni bir *mi'ża'a*'yi içine alamayacak kadar dar olduğu için, bu yeni te'sisi tenkit etmektedir; 815'te duvar hasâra uğradığı için, bu te'sis ortadan kaldırıldı (*ayn. esr.*, s. 77). Sahndaki su te'sisâtının abdest almak için kullanılması âdeti Mısır'ın bir çok yerlerinde yerleşmiş-kalmıştır. Bu sebepten bu te'sislere çok defa *mi'ża'a* yahut *mēża* denilmektedir ki, kitâbelerde buna dâir

bir kayıt görülmez. Su te'sisâtında musluk bulunursa, buna *ḥanafiya* [b. bk.] adı verilirdi; Lane'e bakılırsa, bunun sebebi hanefîlerin ya akar su ile yahut da eni ve boyu en az 10 arşın olan bir havuz suyu ile abdest almağa müsâade etmiş olmalarıdır (*Lexicon*, ḥanafiya kelimesi, bk. *Manners and Customs*, Everyman's Library, s. 69; bu mesele için krş. Max Herz, *Observations critiques sur les bassins dans les ṣaḥns des mosquées*, *B I E*, 1896, III/7, 47—51; ayn. mil., *La Mosquée du Sultan Ḥasan*, s. 2; Herz, haksız olarak, bu yeni âdeti 1517 tarihli türk istilâsına bağlıyor). Soo zamanlarda *mi'ża'a*, ekseriyâ câmiin dışındaki ayrı yerlere yaptırılmaktadır. İbn al-Ḥâce, *mi'ża'a*'lerin câmi içinde yapılmasına itiraz eder; ona göre, bunlar yıkanmağa mahsustur ve câmilerde yıkanmak „âlimlerimizce" câiz görülmemektedir (*Madḫal*, II, 47 v. d., 49); Peygamberin emri mûcibince, bu, sakal tıraşı gibi, câmiin dışında yapılması lâzım gelen bir iştir (*ayn. esr.*, II, 58). Bu kaideye uygun olarak, eski devirlerde *mi'ża'a*'ler câmilerin medhalinde yaptırılmakta, berberler de burada bulunmakta idiler. Hastahânelerde de *mi'ża'a*'ler var idi; msl. 346 da „aşağı hastahâneye" iki *mi'ża'a* yaptırılmış idi; bunlardan biri ölülerin yıkanmasına tahsis edilmiş idi (İbn Duḳmâḳ, s. 99 aş.).

E. CÂMİİN DEVLET MÜESSESESİ HÂLİNE GELMESİ.

1. Câmiin siyâset merkezi olması, hükümdar ile münâsebeti.

İslâmiyetin mâhiyeti icâbı, din ile siyâset bölünmez bir bütün teşkil etmekte idi. Her iki sâhada da, aynı şahıs hükümdar ve baş idâreci ve aynı binâ, yâni câmi de, siyâsî ve dinî faâliyetin merkezi idi. Bu vaziyet ifâdesini, câmiin ordugâh merkezinde kurulmuş olmasında buluyordu. Hukümdarın makarrı ise, Medine'de (kezâ, al-Fusṭâṭ, Şam, Basra ve Kûfe'de) olduğu gibi, câmiin hemen yanında yapılmış idi. Bu *dâr al-imâra* veya *ḳaṣr*'ın al-Fusṭâṭ'ta ve Basra'da, câmiin yavaş-yavaş genişlemesi ile câmiye dâhil olduğunu ve yerine bir yenisinin yapıldığını görmek mümkündür (Kûfe için de aynı: Ṭabarî, II, 230 v.d.; *Ḳaṣr al-imâra*: *ayn. esr.*, s. 234). An'ane o derece kuvvetli kalmıştır ki, Kahire'de, ulu-câmi olan *Câmi' al-'askar* 169 yılında inşâ edilirken, yanı-başına, doğrudan-doğruya câmiye açılan bir *Dâr umarâ' Miṣr* yapıldı (Maḳrîzî, IV, 33 v.dd.) ve İbn Ṭûlûn kendi adını taşıyan câmii yaptırdığı zaman, cenup kısmında, *Dâr al-imâra* adı verilen bir binâ inşa ettirdi; başka bir yeni sarayda oturmakta olan hukümdar, elbise değiştirmek v.b. için, buraya gelir ve Maḳṣûra'ye de doğrudan-doğruya buradan girerdi (*ayn. esr.*, s. 42).

Abbâsîler Bagdad'ın kuruluşunda, sarayı şehrin merkezinde yaptırmakla bir yenilik getirdiler; Fâtımîler de Kahire'de aynı şeyi yaptılar. Fakat Sulaymân b. 'Abd al-Malik, Ramla'de, sarayı câmiin karşısında yaptırdı (Balâẕurî, s. 143). Fakat artık câmiin yanında oturmayan sonraki hükümdarların, câmide veya yanında husûsî yerleri var idi. Msl. Ṣalâḥ al-Dîn 'Amr câmiinin büyük minâresi altında kendisi için bir *manẓara* yaptırdı (Maḳrîzî, IV, 13; *Ḥusn al-muḥâżara*, II, 137) ve Azhar câmiinin hemen cenûbunda, Fâtımîler de câmii gözetliyebilecekleri bir *manẓara* yaptırmışlardı (Maḳrîzî, II, 345).

Halife, müslüman cemâatinin namazda imâmı ve hatîbi idi. Câminin siyâsî ehemmiyeti, sonradan minberde tecellî etmiştir. Halifelik makamına çıkış, Peygamberin bu tahtına oturma keyfiyeti ile tamamlanmış oluyordu. Abû Bakr islâm ileri gelenlerinin bi'atleri sırasında minbere çıkmıştır. 'Abû Bakr, cemâate hitapta bulunduktan sonra, kendisine bi'at edilmiştir; bundan sonra, hutbe okumuş ve idâreyi ele almıştır (İbn Hişâm, s. 1017; Ṭabarî, I, 1828 v. d.; *Kitâb al-ḫamîs*, II, 75; Ya'ḳûbî, II, 142); 'Omar ve 'Oşmân için de vaziyet aynı olmuştur (*ayn. esr.*, 157, 187). Hutbede, Allahın ve Peygamberin tebcilinden sonra, halîfenin selefinin adı anılmakta ve yeni halîfenin kendine âit program mâhiyetindeki sözleri yer almakta idi. Emevîler ve Abbâsîler devrinde de vaziyet bu şekilde devam etti (al-Valîd için bk. Ṭabarî, II, 1177 v. d.; al-Amîn için *ayn. esr.*, III, 764; al-Mahdî için *ayn. esr.*, III, 389, 451, 457; hadîsler için bk. Buḫârî, *Aḥkâm*, bâb 43). Minber ve minberde hutbe okunması namazda imâmlıktan daha mühim idi, buna *minbar al-mulk* denilirdi (*Ḥamâsa*, nşr. Freytag, s. 656, şiir V, 4). Bir hadîse göre, Peygamber küçük Ḥasan'ı minbere çıkarmış ve: — „Bu oğlum bir reistir" — demiştir (Buḫârî, *Manâḳib*, bâb 25). Hukümdarın halefine sadâkat yemini ettirmesi ile alâkalı muahhar bir âdette bunun izleri görülmektedir; bu aynı zamanda minberden de yapılmakta idi (Ṭabarî, III, 2131). Fâtımî halifesi mümtaz bir me'mûru minbere çıkarıp, kendi yanında oturtmak suretiyle taltif etmiştir (Suyûṭî, *Ḥusn al-muḥâżara*, II, 91). Mu'âviya de İbn 'Abbâs'ı kendi yanına (*'alâ sarîrihî*) oturtmuştur (İbn Abî Uṣaybi'a, I, 119), fakat burada bahis mevzuu olan şeyin minber olup-olmadığı isbat edilmemiş idi. Bi'atin bir başkası tarafından halife adına kabûlü câiz idi; fakat bunun min-

berde olması şart idi. Msl. Mekke vâlisi 196 senesinde 'Abd Allāh b. Ma'mūn 'un sadâkat yeminini ve Muḥammed b. Hārūn 'un azlini minberde kabûl etmiştir (Ṭabarī, III, 861 v.d.; krş. al-Mahdī için, *ayn. esr.*, s. 389). Hükümdarın tahttan indirilmesi de minberde veya minber yanında vâkî olurdu (*Aġānī*, 2. tab., Kahire, I, 12; Wüstenfeld, *Medina*, s. 15). Çok sonraları, cemâatin rızâsı pek ehemmiyetli sayılmadığı zaman bile, merâsim ile minbere çıkma ehemmiyetini muhâfaza etmiştir (Maḳrīzī, IV, 94). Fakat ne kadar mühim sayılırsa sayılsın, yine bu alel'âde bir merâsimden ibâret idi. Mısır 'da Abbâsî halifelerine, sarayın büyük *īvān* 'ında veya içine minber konulmuş olan bir çadırda bi'at edilirdi. Hükümdarlık tevcibi merâsimi de minberde yapılırdı (Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, I/I, 117, 149 v. dd., 183 v. dd.). Bir kimsenin rüyâda minberde görünmesi, onun hükümdar olacağına alâmet sayılırdı (*ayn. esr.*, II/II, 103). Fakat Abbâsî halifelerinin saraylarında bakiki tahtları var idi ve bu, eski İran tahtlarının aynı idi (*al-Tāc fī aḫlāḳ al-mulūk*, nşr. Aḥmed Zakī, Kahire, 1914, s. 7 v. dd.). Fâtımîlerin (İbn Taġrībirdī, II/I, 457) ve Memlûk sultanlarının da aynı şekilde tahtları var idi (Quatremère, *ayn. esr.*, I/I, 87, 147). Daha sonraları zikredilen *kursī 'l-ḫilāfa* (v. Berchem, *Corpus*, I, nr. 33), *sarīr al-mulk* (*Chron. Mekka*, III, 113), *sarīr al-salṭana* (Maḳrīzī, II, 157; bk. *al-sarīr*, hükümdar tahtı: *BGA*, II, 282, 285; aynı zamanda *kursī*: İbn 'Arabşāh, *Vita Timuri*, nşr. Manger, II, 486) yahut *martabat al-mulk* (Quatremère, *ayn. esr.*, I/II, 61) ile artık minber akla gelmemektedir. Bununla berâber bu, hükümdarın dâimâ câmiye gelmesine engel teşkil etmemektedir; msl. Mu'izz Aybek ziyâretçileri 648 senesinde al-Madāris al-ṣāliḥiya 'de huzûra kabûl etmiş idi (Quatremère, *Hist Sult. Maml.*, I/I, 17) ve Baybars 'ın ölümünden bir sene sonra, Kahire 'nin bir kaç câmi, medrese ve hankahında (677 = 1278; *ayn. esr.*, I/II, 164 v.d.) büyük merâsim yapılmıştır.

Halîfe, bilhassa hukûmet merkezinin minberinden cemâate hitap ederdi; hacca gittiği zamanlarda ise, Mekke ve Medine 'deki minberlerde konuşurdu (bk. msl. Ṭabarī, II, 1234; Ya'ḳūbī, II, 341, 501; *Chron. Mekka*, I, 160). Halîfenin merkezde câmilere karşı durumu ne ise, vâlinin de eyâletlerde câmilere karşı vaziyeti o idi. Vâli „namaz ve kılıç" için nasbedilmiş idi veya halka „adâlet dağıtır" ve namaz kıldırır idi (Ṭabarī, III, 860); vâlilik ve minber (*al-vilāya va 'l-ḫuṭba*, *ayn. esr.*, II, 611) emri altında bulunuyordu (*BGA*, III, 337). Minberden konuşmak, halîfenin ona vekâleten verdiği bir hak idi ve vâli bu hakkı halife adına kullanırdı. Bu sebepten 'Amr b. al-'Āṣī ahâlinin, vâlinin reisliği dışında, bir toplantı yapmalarını men' etmiştir (Maḳrīzī, IV, 7). Bu telakkî hiç bir zaman tamâmiyle terkolunmadı. Hutbe ya halife „adına" veya „onun için" okunurdu (*ayn. esr.*, s. 66, 74, 198; İbn Taġrībirdī, II/I, 85, aş.; *BGA*, III, 485 yk.); bunun gibi, bir emîr de, „hükümdar adına" hutbeye riyâset ederdi (Maḳrīzī, IV, 213, 214). Sultan, müslüman hükümdarı sıfatı ile, halîfenin sâhip olduğu ve kendine tevdî ettiği kudreti istimâl etmekte idi. İktidar üzerinde hak iddia eden muhtelif kimseler arasındaki mücâdelelerde, falan veya filan vâli ile namaz (*ṣalāt*) kılmış olmak, bir nevî siyâsî bakımdan onu tanıma mâhiyetinde idi (Ṭabarī, II, 228, 234, 258; *Chron. Mekka*, II, 68). Bunlar sancaklarını minberin yanına dikmeğe gayret ederlerdi (Ṭabarī, III, 2009).

Halîfe gibi, vâli de minbere çıkıp, hutbe okumak suretiyle vazifesine başlamakta idi; bu hükümranlığının bir remzi mâhiyetinde idi (Ṭabarī, II, 91, 238, 242; *Chron. Mekka*, II, 173; krş. *Ḥamāsa*, s. 660, şiir V, 2—3; Cāḥiz, *Bayān*, III, 135). Vâli, Allahı ve Peygamberi tebcil ve tâzîm ettikten sonra, tâyinini bildirir veya icâbında halîfenin mektubunu okurdu ve harp yıllarında bulunuluyor ise, tamâmen siyâsî mâhiyette konuşur ve ekseriyâ tehditler yağdırırdı. Hutbenin muhakkak cuma namazında okunması şart değil idi. Reis her hangi bir zamanda cemâati namaza çağırır, hutbe okuyup, nasihat eder ve emirler verirdi (bk. Ṭabarī, II, bir de 260, 297 v.d., 300, 863, 1179); vâlilikten ayrıldığı zaman da aynı şekilde hareket ederdi (*ayn. esr.*, s. 241); iktidarını hutbe ile muhâfaza edemeyen bir vâli azledilmiş idi (*ayn. esr.*, s. 592).

Eskiden islâm ile savaş hâli ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlı, câmi de balkın hukümdar ile berâber toplanma yeri olduğuna göre, bu müessese ekseriyetle askerî hâdiselere sahne olmuştur. Vâli hutbesinde savaş ile alâkalı emirler verip öğütlerde bulunduğu zaman, alkışlanır (*ayn. esr.*, s. 238) ve harp divanı câmide kurulurdu (Ṭabarī, I, 3415; II, 284; Balāẕurī, s. 267). 'Abd al-Malik seçildikten hemen sonra, minbere çıkıp, İbn al-Zubayr 'e karşı kimin savaşmak istediğini sordu ve al-Ḥaccāc hazır olduğunu bildirdi (*Chron. Mekka*, II, 20). Cemel vak'asından sonra, 'Alī ganîmetleri Basra câmiine götürdü ve 'Ā'işa bir başka câmi aradı (Ṭabarī, I, 3178, 3223). Câmide gürültülü bâdiseler

cereyân etti (Kindî, *Vulât*, s. 18), minberde bulunan Ziyâd taşlandı (Ṭabarî, II, 88); câmie at üzerinde girilebilir ve minberde oturan vâliye seslenilebilirdi (*ayn. esr.*, s. 682). Câmiin içinde veya yanında ekseriyâ döğüşülürdü (*ayn. esr.*, s. 960, 1701 v. dd.; Wüstenfeld, *Medina*, s. 13 v. d.). Bu sebepten, hukümdar câmide namaz kılarken veya minberde otururken, etrafı silâhlı muhâfızlar ile kuşatılırdı ve kendisi de zırhını giym'iş bulunurdu (al-Valîd: Ṭabarî, II, 1234; Ya-ḳûbî, II, 341; al-Ḥaccâc: Ṭabarî, II, 254). Namaz ile kılıç birbirinden ayrılmaz şeylerdi.

Bütün bunların tabi'î neticesi olarak, hukümdarın ve tarafdarlarının düşmanları câmide tel'în olunurdu. Bu âdet, birbirine karşılıklı olarak bed-duâ eden eski arap kabîlelerinin âdetlerinin bir devamı olduğu gibi, Bizans kiliselerinde râfızîlere edilen bed-duâlara da benzemektedir (krş. Becker, *Islâmstudien*, I, 485; *Geseh. d. islâm. Kultus*). Ka'be minberinde 'Alî tarafdarlarına resmen bed-duâ edilmesini ilk sokan şahıs muhtemelen Ḫâlid al-Ḳasrî'dir (*Chron. Mekka*, II, 36). 'Alî tarafdarları ile Emevîlerin karşılıklı bed-duâları her tarafa yayıldı (bk. Ṭabarî, II, 12, 4 v. d.; *Aġânî*, 2. tab., Kahire, X, 102; İbn Taġrîbirdî, I, 248; ayrıca krş. Lammens, *Mo'âwia*, s. 180 v.d.). Hukümdara hayır-duâ edilmesinde olduğu gibi, bu bed-duâlar da *ḳuṣṣâs* tarafından okunurdu (Maḳrîzi, IV, 16); bu aynı zamanda câmide bir kitâbe şeklinde de yer alırdı (İbn Taġrîbirdî, II/II, nşr. Popper, s. 63, 64; krş. bir de Mez, *Renaissance*, s. 61). 284 yılında bile, Mu'tażid, Mu'âviya'nın bed-duâsını tekrar minberlerden okutmak istedi ise de, bundan vazgeçti (Ṭabarî, III, 2164). Başka hâllerde de bed-duâ edilmekte idi: msl. Sulaymân, al-Ḥaccâc'a (*Chron. Mekka*, II, 37) al-Mu'tamid de İbn Ṭûlûn'a minberlerden bed-duâlar okuttu (Ṭabarî, III, 2048, 8 v. dd.), başka hukümdarlar da mûtezile tarafdarlarına vaaz kürsülerinden bed-duâlar okuttular (Mez, *ayn. esr.*, s. 198; İbn Taymîya'ye karşı: Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, II/II, 256). İbn Baṭṭuṭa, (II, 58) Bagdad'da bir câmide şi'î hatîbin minbere çıkması üzerine, binlerce silâhlı insanın şiddetli tehditler savurduğundan bahseder.

Adına cuma hutbesi okunan hukümdara duâ etmek tabi'î idi. Rivâyete göre, İbn 'Abbâs, Basra vâlisi sıfatı ile, ilk defa olarak 'Alî'ye böyle bir duâ okumuştur (İbn Ḫaldûn, *Muḳaddima*, fasıl 37, sonda). Bu âdetin 'Alî tarafdarları ile Emevîlerin birbirlerine ettikleri karşılıklı bed-duâdan kalmış olması muhtemeldir; câmilerde 'Alî tarafdarlarına bed-duâlar okuyan *ḳuṣṣâs* Emevîlere duâ ederlerdi (Maḳrîzî, IV, 17). Abbâsîler zamanında, bu âdet hukümdara karşı gösterilen sadâkatin mûtat ifâdesi oldu (İbn Taġrîbirdî, II/I, 151). Halifeden sonra, hukümdarın veya mahallî vâlinin adı zikredilirdi (*ayn. esr.*, s. 156, 161); msl. Bagdad'da 369 yılında, halife al-Ṭâ'i'ʿ'ın emri üzerine, fi'len hukümdar bulunan 'Ażud al-Davla'nın adı duâda zikredilmiştir (İbn Miskavayh, VI, 499, Kahire, 1915, s 396); al-Maḳdîsî'ye göre, Büveyhî hukümdarları imparatorluğun en ücrâ bölgelerine kadar umûmiyetle hutbelerde zikredilmekte idi (*B G A*, II, 20; III, 337, 338, 400, 472, 485). Veliahd için de duâ okunduğu vâkîdir (Maḳrîzî, IV, 37; *Kitâb al-vuzarâ'*, nşr. Amedroz, s. 420). Msl. Memlûkler zamanında veliahdın adı da hutbede zikredilmekte idi (Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, II/I, 101; II/II, 3). Fâtımîler devrinde, sabah ezânından sonra, minâreden hukümdarlara selâm okumak âdet idi (Maḳrîzî, IV, 45). Aynı âdet Memlûkler zamanında da devam etti (msl. 696 = 1297 'de Laçin için okunmuştur; Quatremère, *Hist. Salt. Maml.*, II/II, 45). Şehzâdeler için hutbede duâ okumak âdeti âlimler tarafından ittifakla kabûl edilmemiştir (bk. Snouck Hurgronje, *Verspreide Geschriften*, II, 214 v.d.).

Umûmiyetle câmi, husûsî olarak da minber, Peygamber zamanından beri emirlerin resmen teblig edildiği mahal idi (Buḫârî, *Ṣalât*, bâb 70, 71). 'Oṣmân'ın kanlı gömleği minbere asıldı (Ṭabarî, I, 3255); halifenin emirleri orada okunmakta idi (*ayn. esr.*, III, 2084). al-Valîd minberden, iki büyük vâlinin ölümünü bildirmiş idi (İbn Taġrîbirdî, I, 242). Muhârebelerin neticeleri hutbelerde bildirilirdi (Yâḳût, I, 647; *al-'Iḳd ul-farîd*, Kahire, II, 149 v.dd.). Daha Fâtımî ve Abbâsîler devrinde, emirler, ilânlar, vergi indirmeleri v.b., hukümdar tarafından, ulu-câmide ilân olunurdu (Ṭabarî, II, 40; III, 2165; İbn Taġrîbirdî, II/II, 68; Maḳrîzî, *İttiʿaẓ*, nşr. Bunz, s. 67 yk.; Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, I/II, 89; II/II, 44, 151); ileri gelen me'mûrların tâyin emirleri de yine minberde okunurdu (Kindî, *Vulât*, s. 589, 599, 603, 604 v.d.; Maḳrîzî, II, 246; IV, 43, 883; halk umûmiyetle, resmî tebligleri dinlemek üzere, câmilerde toplanırdı (Kindî, *Vulât*, s. 14, krş. Dozy, *Hist. des Mus. d'Espagne*, II, 170).

Halifenin durumu değiştikten sonra, husûsî hâllerde ve her şeyden önce bayramlarda, ulu câmilerde halifenin hutbe okuması an'ane olarak devam etti. Msl. Fâtımîlerden al-'Azîz, Ḥâkim câmiinde, bu câmi tamamlandığı zaman vaazda bulunduğu gibi (Maḳrîzî, IV, 55) ramazanda Kahire'nin üç câmiinde yine vaazlar verdi (*ayn. esr.*, s. 53; krş. 61 v.d.; İbn Taġ-

rîbirdî, il/I, 482 v.dd.; istisnâî olarak da al-Rāşida câmiinde: Maḳrîzî, IV, 63). Abbâsî halifeleri de bayramlarda vaaz ederlerdi (mes. al-Rāżî; Yāḳūt, *Udabā*, II, 349 v.d.); al-Muhtadî (255) gibi, gayretli bir halife, eski âdet üzere, her cuma günü vaaz etmiştir (Mas'ūdî, *Murāc*, VIII, 2). Mısır'ın lalzî halifesi arada-bir vaaz etmiştir (Maḳrîzî, IV, 94; Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, II/I, 138 v.d.). Daha sonraki devirlerde, câmi eski siyâsî ehemmiyetini kaybetmekle berâber, mühim hâdiselerde bir ictimâ yeri olmak vasfını muhâfaza etti. al-Cabartî'nin tarihi bunu göstermektedir. Son zamanlara kadar, millî siyâset meselelerinde Mısır câmilerinde büyük toplantılar yapılmakta idi.

2. Câmiin âmme idâresinde kullanılması.

İdâre işleri, ilk zamanlardan beri, câmiden husûsî bir divan veya meclise geçti (Ṭabarî, *Gl.*, bk. madd.) ve işler ekseriyâ *ḳaṣr al-imāra*'de müzâkere olunup, tedvir edilirdi (Ṭabarî, II, 230 v.d.). Fakat mâlî işlerin halk huzûrunda yürütülmesi icâp edince, bu hususta, bilhassa Mısır'da olduğu gibi, câmiden faydalanıldı. Baş mâliyeci 'Amr câmiinde oturur, bir dellâl ve bir kaç hazîne me'mûrunun yardımı ile, emlâki ihâle ederdi. Daha sonraları, „dîvân Aḥmed b. Ṭūlūn câmiine nakledildi" ise de, 300 yılından sonra bile Abū Bakr al-Māzarā'î bu türlü işleri hâlâ 'Amr câmiinde görmekte idi. Fâtımîler zamanında vezîr Ya'ḳūb b. Killis, bu maksat için önceleri Ṭūlūn câmiinin Dār al-imāra'sini (yk. bk.), sonraları kendi sarayını kullandı. Daha sonraları da halifenin *ḳaṣr*'ından istifâde edildi (Maḳrîzî, I, 131 v.d.). Mu'āviya zamanında, aynı şekilde, kıptî kiliselerinden faydalanıldı; bu kiliselerde vergi hey'etlerinin kalemleri bulunurdu (*Papyrus Erzherzog Rainer, Führer durch die Ausstellung*, nr. 577); İbn Rusta (290 = 903'e doğru)'e göre, Nil'i ölçmeğe me'mûr olanlar, nehrin yükselmeğe başladığını görünce, derhâl ulu-câmiye giderler ve orada bir yandan neticeyi birbirini tâkip eden *ḥalḳa*'da ilân eder, bir yandan da oturan halka çiçek atarlardı (*BGA*, VII, 116).

Câmiin idâre ile olan alâka ve münâsebetini gösteren diğer bir husûs da *bayt al-māl* (*tābūt*'a benzetilmektedir; Kindî, *Vulāt*, s. 70, 117)'in câmide muhâfaza edilmesidir. al-Fusṭāṭ'ta baş-mâliyeci Usāma b. Zayd, 97 veya 99 yılında, 'Amr câmiinde, Mısır *bayt al-māl*'i için, minberin karşısında sütûnlu ve kubbeli bir oda yaptırttı. Oda ile çatı arasına bir müteharrik köprü koydurttu. İbn Rusta zamanında (300'e doğru), bunun altında serbestçe bareket edilebilmekte idi; fakat 378—379'da al-'Azîz bunun alt kısmına çeşme yaptırdı (*BGA*, VII, 116; Maḳrîzî, IV, 9, 11,13; *Ḥusn al-muḥāżara*, II, 136; Yāḳūt, III, 899). al-Kindî'nin rivâyetine göre, 145 yılında *bayt al-māl*'i çalmağa teşebbüs etmişlerdir (*Vulāt*, s. 112 v.d.). 300 yılından önce ve sonraki kargaşalık senelerinde, vâli al-Nūşarî, *bayt al-māl* yüzünden namaz aralarında câmii kapalı tutardı; İbn Rusta zamanında da vaziyet böyle idi (Kindî, *Vulāt*, s. 266; *BGA*, VII, 116). 442 yılında, câmiin *ḫizāna*'sinden ve bir de dîvândan, *bayt al-māl*'e yeni geçitler yaptırıldı (Maḳrîzî, IV, 13).

Kûfe'de *buyūt al-amvāl*, hiç değilse ilk zamanlarda, *dār al-imāra*'de bulunduruluyordu (Ṭabarî, I, 2489, 2491 v.d.); 38 yılında, mücâdeleler esnâsında, minber ile birlikte, Basra'daki al-Ḥuddān câmiine nakledilip (*ayn. esr.*, s. 3414 v.d.), emniyet altına alındı. Filistin'de, bütün şehirlerin ulu-câmilerinde, 'Amr câmiindekine benzeyen bir tertibat mevcut idi (*BGA*, III, 182). Şam'da, *bayt al-māl*, Emevîye câmiinin avlusundaki üç kubbeden en garpta olanında bulunuyordu; bu, kurşundan mâmul olup, 8 sütûna istinâd ediyordu (*BGA*, III, 157; İbn Cubayr, s. 264, 267; İbn Baṭṭūṭa, I, 200 v. d.). Bugün buna hâlâ *ḳubbat al-ḫazna* (eskiden *ḳubbat 'Ā'işa*; bk. Bädeker, *Pal. u. Syr.*) denilmektedir. Zikri geçen iki seyyah zamanında, yalnız câmiin hazînesi bahis mevzuu idi. Ḥarrān câmiinde tamâmen aynı cins bir kubbeye rastlayan İbn Cubayr bunun bizanslılardan kaldığını söylemektedir (s. 246). Azerbaycan'da da, bu husûsta İṣṭaḫrî zamanında, Suriye'de tâkip edilen usûl tâkip ediliyordu (*BGA*, I, 184); İrânşahr'de, avlunun ortasında, mermer sütûnları ve kapısı bulunan bir binâ var idi (*BGA*, III, 316), bu da ihtimâl aynı vaziyete delâlet etmektedir; Ermeniye'de Emevîler zamanında, Mısır'da v.b. yerlerde olduğu gibi, *bayt al-māl*'in câmide muhâfaza edildiği söylenilmektedir (*BGA*, II, 241). Kubbe umûmiyetle kurşundan olup, kapısı demirden idi. İbn al-Ḥāce câmide demir parmaklıklı bir dîvân bulundurmağı yersiz saymaktadır; zîra bu içeriye girilmesini men'etmekle müsâvîdir. Bu da gösteriyor ki, onun zamanında bu âdet hâlâ cârî idi.

İbn Cubayr'in Ḥarrān hakkındaki ifâdesi bizanslılardan kalma ihtimâl *piscina*'yı müslümanların bu şekilde kullandıklarını düşündürüyor; çünkü bizanslıların hazînesi (*sakellē*) sarayda bulunurdu; kiliseye âit hazî-

nenin (*skenophylakion*) bu şekilde emniyete alınmış olması şüphelidir (krş. Franz Dölger, *Byzantinisches Archiv*, 1927, cüz 9, s. 26, 34).

3. Câmiin mahkeme yeri olarak kullanılması.

Peygamberin, kendi câmiinde, hukukî ihtilâfları halletmesi tabiî idi (Buḫārī, *Aḥkām*, bâb 19, 29 v.b.; krş. *Ṣalāt*, bâb 71; *Ḫuṣūmāt*, bâb 4); fakat Peygamber, başka yerlerde de kazâî hukümler verebiliyordu (*ayn. esr.*, tür. yer). Hadîste, ilk zamanlarda, bâzı kadıların (Şurayḥ, al-Şa'bī, Yaḥyā b. Ya'mar, Marvān) minberin yanı-başında, bâzılarının da (al-Ḥasan, Zurā'a b. Avfā) câmii yanında dâvalara baktıkları kaydedilmektedir (Buḫārī, *Aḥkām*, bâb 18). Kiliseler de bu maksat için kullanılmakta idi (Josua Stylites, nşr. Wright, fasıl 29; krş. Mez, *Renaissance*, s. 223). Adâlet tevzii her şeyden önce hukümdarın vazifesi idi; fakat bu sâhada yardımcılara muhtac idi, mes. Abū Bakr 'in kadısı 'Omar 'in yardımcısı olarak, tâyin olunmuş idi (Ṭabarī, I, 2135); 'Omar 'in de muhtelif kadılar tâyin ettiği zikrolunur (*B G A*, VII, 227); 'Oṡmān zamanında 'Abd Allāh b. Mas'ūd Kūfe kadısı ve defterdarı idi (İbn Ḳutayba, *Ma'ārif*, nşr. Wüstenfeld, s. 128). Diğer yandan, Marvān tarafından, 42 yılında Medine 'ye kadı olarak tâyin edilen 'Abd Allāh b. Navfal müslümanların ilk kadısı olmuştur (Ṭabarī, III, 2477); rivâyete göre, 132 yılında, Medine kadısı hukümlerini câmide vermekte idi (*ayn. esr.*, s. 2505). Basra 'da al-Asvad b. Sarī' al-Tamīm, câmiin yapılmasından hemen sonra (14 yılında), hukümlerini câmide vermeğe başlamıştır (Balāẕurī, s. 346). İlk zamanlarda 'Omar islâmiyetten önce hâkimlik yapmış bir kimseyi kadı tâyin etmek istemekte idi (Kindī, *Vulāt*, s. 301 v.d.; *Ḥusn al-muḥāżara*, II, 86). Hıristiyan şâir al-Aḫṭal bile, hakem olarak; Kūfe câmiinde bulunabiliyordu (Lammens, *Mo'āwia*, s. 435 v.d.).

'Amr b. al-'Āṣī 23 veya 24 yılında, 'Omar 'in emri üzerine, Ḳays 'i al-Fusṭāṭ 'a kadı tâyin etti (*Ḥusn al-muḥāżara*, II, 86; Kindī, *Vulāt*, s. 300 v.d.). Kadı dâvalara, 'Amr câmiinde baktığı gibi, başka yerlerde de bakıyordu. Kadı Ḫayr b. Nu'aym (120—127) bâzan evinin önünde, bâzan câmide dâvalara bakıyordu; hıristiyanların dâvalarını da câmiin merdivenleri üzerinde görüyordu (Kindī, *Vulāt*, s. 351 v. dd.). Bu kadının halefi (177—184) dâvalarına bakacağı hıristiyanları câmiye almıştır (*ayn. esr.*, s. 391); bir başka kadının da (205—211) câmide dâvalara bakmağa cesâret edemediği rivâyet olunmaktadır (*ayn. esr.*, s. 428). Öyle görünüyor ki, kadı dâvalara bakacağı yeri kendisi tâyin etmekte idi. 217 yılında vazife gören bir kadı kışın, câmiin içinde, sırtını kıbleye dönerek, yazın da garp taraftaki duvarın yakınında, avluda dâvalara bakardı (*ayn. esr.*, s. 443 v.d.). Fâtımîler zamanında 'Amr câmiinin şimâl-i şarkî tarafındaki binâ kadıya tahsis edilmiş idi. 376 yılından itibâren *ḳāżi 'l-ḳużāt* (bk. Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāżara*, II, 91; Kindī, *Vulāt*, s. 590) adını alan kadı, salı ve cumartesi günleri câmide oturup, dâvalara bakardı (Maḳrīzī, II, 246; IV, 16, krş. Kindī, *Vulāt*, s. 587, 589; krş. *Sofer-nāma*, trc. Schefer, s. 149).

Bagdad 'da, Ya'ḳūbī zamanında, kadı şehrin şark kısmında ulu-câmide celseyi açardı (*B G A*, VII, 245); Şam 'da, kadı muâvinine IV. asırda, Emevîye câmiinde, husûsî bir yer ayrılmış idi (*B G A*, III, 158). Kâtib-i adiller de, Emevîye câmiinde Bāb al-Sā'āt (*ayn. esr.*, s. 17) 'ta otururlardı; Nişâpūr 'da, her pazartesi ve perşembe günleri, husûsî bir câmide *maclis al-ḥukm* akdedilirdi (*ayn. esr.*, s. 328). Kadı yavaş-yavaş kendine bir *maclis al-ḥukm* tahsis ettirmeğe muvaffak oldu (krş. *Ḥusn al-muḥāżara*, II, 96) ve al-Mu'taḍid, 279 yılında, kadıların câmide dâvalara bakmasını yasak ettirmek istedi (İbn Taġrībirdī, II/I, 87 yk., belki *ḳāṣṣ* olarak okumak gerektir; bk. Goldziher, *Muh. Stud.*, II, 164, not 4). Aynı zamanda *dār al-'adl* 'de de dâvalara bakılmakta idi (Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, II/II, 79). Bununla berâber, câmi ile adâlet tevzii işleri arasındaki münâsabet derhâl sona ermiş değildir. Fâtımîler zamanında, kadıların dâvalara kendi evlerinde bakmaları usûlü kabûl olundu; fakat 400 'den hemen sonra tâyin olunan İbn al-'Avvām dâvalara tekrar câmide, gerek *bayt al-māl* 'de, gerekse ona yakın bir hücrede bakmağa başlamıştır (Kindī, *Vulāt*, s. 612; krş. İbn Taġrībirdī, II/II, nşr. Popper, s. 69; Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā*, III, 487; 439 = 1046 yılı için bk. Nāṣir-i Ḫusrav, nşr. Schefer, s. 51 metin, s. 149 trc.). Mekke 'de *dār al-ḳāżī* doğrudan-doğruya câmi ile irtibatta idi (İbn Cubayr, s. 104). VIII. asırda İbn Baṭṭūṭa Şīraz 'da bir câmide (medrese), meşhûr bir fıkıhçının reisliği altında görülen dâvalarda hazır bulunmuştur (II, 55, 63; krş. bir de *al-Madḫal*, II, 54 aş.). Şam 'da da şâfi'î olan baş-kadı 'Ādilīya medresesinde (İbn Ḫallikān, Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, II/I, 22; krş. bir de Mısır için, *ayn. esr.*, s. 87; II/II, 253), kadı yardımcıları da al-Ẓāhirīya medresesinde dâvalara bakıyorlardı (İbn Baṭṭūṭa, I, 218); verilen hukūm medresede de infâz edilebilirdi (*ayn. esr.*, s. 220). Memlūk-

ler zamanında Mısır'da küçük bir câmiin kadı tarafından meclis olarak kullanılmasına tahsis edildiği vâkî olmuştur (Makrîzî, IV, 270; İbn Duḳmâḳ, s. 98 yk.). İbn Ḫaldûn dâvalara al-Ṣâliḥiyya medresesinde bakıyordu (*'Ibar*, VII, 453).

Büyük câmilerde, ekseriyâ bir de müftî bulunuyordu; mal. Kahire'de (al-Ḳazvînî: Suyûṭî, *Ḥusn al-muḥāżara*, I, 182; Calâl al-Dîn, *oyn. esr.*, s. 187) ve Tunus'ta (Zarkaşî, *Chronique*, trc. Fagnan, *Rec. Mém. Soc. Arch. Constantine*, 1895, XXI, 197, 202, 218, 248) olduğu üzere, ekseriyâ muayyen zamanlarda bir *ḥalḳa li 'l-fatvā*'da otururdu. Bagdad'da Abû Bakr al-Dînavarî (ölm. 405) Sufyân al-Ṣavrî'nin *maẕhab*'ine göre, Manşûr câmiinde fetvâ veren en son kadıdır (İbn Taġrîbirdî, II/II, nşr. Popper, s. 120).

F. CÂMİİN TÂLİM VE TERBİYE YERİ OLARAK KULLANILMASI.

1. Fâtımîler devrinin sonlarına kadar câmilerde dinî tedrisat.

İslâmiyetin doğurduğu yeni ilim, bünyesi itibârı ile, câmie bağlı idi. *Kur'an* ezberlemek ve anlamak başta gelmekte idi ve buna hakiki bir müslümanın ne şekilde davranması gerektiğini kat'î olarak tâyin eden hadîsler eklenmekte idi. Ekseriyâ, gerek câmide, gerek câmi dışında, dîn ve hareket tarzı hakkında Peygambere suâller sorulurdu (Buḫârî, *'Ilm*, bâb 6, 52; 23, 24, 26, 46). Peygamberin ölümünden sonra, aynı şekilde sahâbesine suâller sorulmuştur. Goldziher'in belirttiği gibi, badîslerin bir araya getirilerek sıraya konulması ile nazarî ilim tetkikleri başlamış oldu. Bunu doğrudan-doğruya hadîslerde de görmek mümkündür. Bunlara bakılırsa, bizzat Peygambere hadîsler hakkında suâller sorulmuş olduğu görülür (*ayn. esr.*, bâb 4, 14, 33, 50, 51, 53); Peygamber câmide oturur ve etrafını halka şeklinde alan cemâati aydınlatırdı. Peygamberî dinleyenler hadîsleri, üç defa tekrar ederek, ezberlerlerdi (*ayn. esr.*, bâb 8, 30, 35, 42). *'Ilm*'in lüzûmu üzerinde ısrarla durulmakta, *ṭalab al-'ilm* tavsiye olunmakta idi; bir tek hadîs öğrenmek için, bir aylık yoldan gelen biri örnek olarak gösterilmektedir (*ayn. esr.*, bâb 19—22; krş. Goldziher, *Muh. Stud.*, II, 32 v.d., 175 v.d.). Okumak ve su içmek arasındaki benzetişle ihtimâl mûsevî te'siri mevcuttur (Buḫârî, *'Ilm*, bâb 20; krş. *Emsâl*, XVIII, 4; *Pirḳê Abôth*, I, 4, 11). Hocalara da *rabbâniyûn* denilmektedir (Buḫârî, *'Ilm*, bâb 10). Talebelerden *ahl al-'ilm* adı altında teşekkül eden husûsî bir sınıf hadîs bilgisini müslüman memleketlerine yaydı (*ayn. esr.*, bâb 7). Bunlar etraflarına topladıkları kimselere islâm dininin başlıca umdelerini öğrettiler. 'Abd Allâh perşembe günleri, dinleyicileri yormamak için, yalnız bir sefere mahsûs olmak üzere, bu nevîden bir *mav'iẓa*'da bulunuyordu (*ayn. esr.*, bâb 12). İslâm tetkiklerinin tohumunu mü'minleri iyiliğe teşvik eden vaazlardan pek farklı olmayan bu çeşit sâde öğretim teşkil etmekte idi. Hocaya *faḳîh* veya *'allâma* denilmekte ve bilgiler *'ilm* veya *ḥikma*'yi teşkil etmektedir (*ayn. esr.*, bâb 15). Kabilelerin, Peygamberden ve vazife ile gönderilen hocalardan bu türlü bilgiler elde ettiler (*ayn. esr.*, bâb 25). 17 yılında 'Omar her tarafa *Kur'an* hocaları gönderdi ve halka, cuma günleri câmide bulunmalarını emretti. Tetkik mevzûlarının mûdil oluşu, islâmiyetin belli-başlı merkezlerinde yalnız bir âlimler zümresi meydana gelmesine sebep olmakla kalmayıp, aynı zamanda sistemli tedrisâta da yol açtı. Eski medeniyet ülkeleri ile temâs neticesinde, bilhassa dil bilgisi ve bununla alâkalı olarak eski şiir tetkikleri, felsefî ve nazarî ilimler, mantık v.b. gibi, yeni ilim kolları nufûz etmiş olmasına rağmen, *ḳarî* yanında, ilim adamına hâlâ *muḥaddiṯ* (*ayn. esr.*, bâb 29) denilmekte idi. Eski devrin âlimine *faḳîh* de deniliyordu (*Ḥusn al-muḥāżara*, I, 131; Ṭabarî, II, 1183, 1266; *Aġânî*, VIII, 89; İbn Sa'd, V, 167 v.b.). Yeni ilimlerin eskilere eklenmesine rağmen, câmi başlıca tedris merkezi olmakta devam etti. Eski hıristiyan memleketlerinde ilim ile uğraşmanın manastırlar ve kiliseler ile alâkalı olması bunu kolaylaştırmış olabilir (İstanbul'da Havârîler kilisesine bağlı üniversite için bk. A. Heisenberg, *Grabeskirche und Apostelkirehe*, 1908, II, 17 v.dd.).

I. asırda Medine câmiinde ilmî bir meclisten bahsedilmektedir (*Aġânî*, I, 48; IV, 162 v.d.). 'Omar b. 'Abd al-'Azîz tarafından Mısır'a müftî olarak gönderilen Yazîd b. Abî Ḥabîb (ölm. 128), ilmi Mısır'a ilk tanıtan zât olarak, zikredilmektedir (*Ḥusn al-muḥāżara*, I, 131). Aynı zamanda, bir başkası ile birlikte, al-Layṯ'e hocalık ettiği söylenir (Kindî, *Vulât*, s. 89); bu sonuncunun câmide *ḥalḳa*'sı var idi (*Ḥasn*, I, 134) ve fetvâlar ona danışılarak verilirdi. Daha önce 'Omar II., İbn 'Omar'in mavlâ'sı olan Nâfi'i, hadîs toplamak için, Mısır'a göndermiş idi (*oyn. esr.*, s. 130). Yine Magrib'e halka *Kur'an* okumayı öğretmek maksadı ile, *Kur'an*'ı gâyet iyi okuyan bir kadı yollamış idi (*ayn. esr.*, s. 131). Tedrisat böylece idâre makamları tarafından o türlü düzenlendi ki, istidatlı kimseler, resmî tedrisat yanında, öğretimi tâlî bir vazife

olarak tatbika başladılar. Daha ilk zamanlardan itibâren, başka yerlerde olduğu gibi, Mısır'da da öğretim halkı iyiliğe teşvik eden vaazlardan pek ayrılmamakta idi. Câmilerde ilk dersi verenler (*ḳaṣṣāṣ*), umûmiyetle, dinî vecîbeleri öğreten ve *Kur'an*'ı tefsir eden kadılar idi. Bunların *mav'iẓa*'ları, sahâbenin ahlâkî bir gâye güden telkinlerinin bir devamı gibi idi (bk. Buḫārī, *'Ilm*, bâb 12). 'Amr câmiinde başlayan tedrisat asırlarca devam etmiştir. III. asırda al-Şāfi'ī, ölümüne kadar (240), her sabah muhtelif mevzûlarda vaazlar vermiştir (*Ḥusn al-maḥāżara*, I, 134; Yāḳūt, *Udabā'*, VI, 383). al-Şāfi'ī'den sonra, *fiḳh* tedrisâtı büyük bir ehemmiyet kazandı. Büyük hocalar aynı zamanda fetvâlar vermekte idiler (krş. *Ḥusn*, I, 182: 'Abd Allāh al-Ḳazvīnī, ölm. 315; I, 183: 'Abd al-Raḥmān al-Rāzī, ölm. 339). 326 (938) yılında, 'Amr câmiinde şâfi'îler ile mâlikîlerin on beşer, hanefîlerin ise, üçer *ḥalḳa*'sı var idi (İbn Sa'îd, nşr. Tallquist, s. 24). Mâlikî Muḥammed al-Na'âlî (ölm. 380)'nin, o kadar çok sayıda dinleyicisi var idi ki, halkaları 17 sütûnu içine almakta idi (*Ḥusn*, I, 207). IV. asırda al-Maḳdisī, 'Amr câmiinde *fuḳahā'*, *ḳurrā'* ve *ahl al-adab va 'l-ḥikma* halkaları bulunduğunu söylemektedir (*BGA*, III, 205; V. asır için bk. Nāṣir-i Ḫusrav, nşr. Schefer, metin s. 50, trc. s. 148), al-Makdisī, aynı zamanda Abū Ḥanīfa tarafdarlarının al-Mascid al-Aḳṣā'da zikir (burada bir şey okumak mânasına gelse gerek) için toplandıklarını, *fuḳahā'*'nın da Filistin câmilerinde umûmiyetle namazlar arasında vaazda bulunduklarını söylemektedir (*BGA*, III, 182). III. asırda İbn al-Faḳîh, *fuḳahā'*'nın Sicistan, Belh ve Herat câmilerinde oturduklarını, etraflarında cemâatin halka olduğunu anlatıyor (*ayn. esr.*, II, 317). Sonradan ehemmiyetlerini kaybeden mezheplerin de câmilerde halkaları var idi. al-Maḳdīsī'ye göre, Dāvūdîya mezhebinin Fars'ta halkaları (*ayn. esr.*, III, 439), Avzā'îya'nin de Emevîye câmiinde bir meclisi var idi (*ayn. esr.*, s. 179).

Arap dili tetkikleri de câmilerde harâretli bir tedris mevzuu teşkil etmekte idi. Eski arapların belâgate olan alâkaları islâmiyette devam etti; Faḳîb Sa'îd b. al-Musayyab (ölm. 95; krş. Ṭabarī, II, 1266), Medine câmiindeki meclisinde, arap şiiri üzerinde konuşuyordu; fakat bâzı kimseler, câmide şiirden bahsedilmesine şaşmakta idiler (*Aġānī*, I, 48; IV, 162 v.d.). 256 yılında al-Ṭabarī, 'Amr câmiindeki *bayt al-māl*'in yanı-başında, isteyenlere, al-Ṭirimmāḥ'ın şiirlerini yazdırttı (Yāḳūt, *Udabā'*, VI, 432 aş.). Basra'daki ulu-câmide, *aṣḥāb al-'arabîya* bir arada otururlardı. Ḥammād b. Salama (ölm. 167 veya 169) onları ziyâret eder, bir taraftan da Ḥasan al-Baṣrī'ye ders verdirtirdi (*ayn. esr.*, IV, 135). Gırnata'da, câmide bir çok talebeyi etrafına toplayan bir nahiv âliminden bahsedilmektedir (Maḳḳarī, II, 254); Tunus'ta VIII. asırda, Zaytūna câmiinde Ḥarīrī'nin *Maḳāmāt*'ı okunuyordu (Zarkaşī, trc. Fagnan, *Rec. Soc. Arch. Constantine*, 1894, s. 111). Bagdad'da al-Kisā'ī, kendi adını verdiği câmide, sabah namazından sonra, önüne gelen şâkirdlerine ders veriyordu (Yāḳūt, *Udabā'*, IV, 243 v.d.). 200 senelerine doğru, bu şehrin ulu-câmiinde tefsir dersleri verildiği rivâyet edilmektedir (*ayn. esr.*, VII, 105). Bunun yanında hadîs tedrisâtı da ehemmiyetini muhâfaza ediyordu (Wüstenfeld, *Schâfi'î*, III, 362). Manşûr câmii bütün en meşhûr âlimlerin yer almak istedikleri bir tedris mahalli idi (Yāḳūt, *Udabā'*, I, 246 v.d.). Şehre yeni gelen yabancı, câmiye girip, hadîs hakkında dersleri dinleyebilirdi (*BGA*, III, 415, Sūs'ta). Mekke'de Şāfi'ī (Yāḳūt, *Udabā'*, VI, 391), Medine'de de İbn İsḥāḳ (ölm. 234) tedrisatta bulunuyorlardı (*ayn. esr.*, s. 400 v.d.). Şam'da III. asırda ulu-câmide *ḳirā'a* hakkında (*Ḥusn*, I, 182) birinin, hadîs hakkında da Abū Ṭāhir al-İskandarānī (ölm. 359)'nin ders verdiği söylenmektedir (*ayn. esr.*, I, 183). Müderrisler bir yerden başkasına giderlerdi. Makī b. Abī Ṭālib, Kayravan'dan Mısır'a, Mekke'ye ve Kurtuba'ya gitmiştir. Bu sonuncu şehirde, 393 (1003)'te al-Nuḫayla mescidinin iki revâkında, sonra *ḳirā'a* dersi verdiği ulu-câmide ve daha sonra da bir başka câmide bulundu ve ilmi dolayısı ile çok rağbet gördü (Yāḳūt, *Udabā'*, VII, 174). Daha ilk zamanlarda *Kur'an* okutanlar için husûsî yerler (bunların aynı zamanda dershâne vazifesi gördüklerinde şüphe yoktur) bulunduğu söyleniyor; zîra, al-Vāḳidī'ye göre, 'Abd Allāh b. Umm Maktūm Medine'de *dār al-ḳarrā'*'da oturmakta idi (*Ḥusn al-muḥāżara*, II, 142).

Zikredilen bütün misâllerden de görüldüğü üzere, yalnız ulu-câmilerde değil, diğerlerinde de ders okutulmakta idi. Mısır'da yalnız 'Amr câmii değil, sonraki belli-başlı câmiler de birer tedris merkezi olmuştur. Ṭūlūn câmiinde Şāfi'ī'nin bir şâkirdi, câmiin kurulduğu devirde hadîsler hakkında ders vermeğe başlamış idi (*Ḥusn al-muḥāżara*, II, 139). Fâtımîler zamanında aynı faâliyet devam etti. 361 (972) yılında Azhar câmii tamamlanmış idi. Az bir zaman sonra, yeni şî'î kadı 'Alī b. al-Nu'mān, kendi mezhebinin görüşlerine uygun bir şekilde fıkıh okutmağa başlamış idi; 378 yılında al-'Azīz ile vezîri Ya'ḳūb b. Killis, 35 müderris için, vakıflar te'sis ettiler; bunlara fe

nelik gelirden başka, câmi yanında yapılan bir büyük evde birer oda tahsis olundu (Maḳrîzî, IV, 49; Sulaymān Raşad al-Ḥanafî, *Kanz al-cavhar fî târîḫ al-Azhar*, s. 32 v.dd.). Ḥâkim câmii yapıldıktan bemen sonra, fukahâ burada tedriste bulunmuşlardır (Maḳrîzî, IV, 55). Fâtımîlerin 519'da yapılan al-Aḳmar câmiinde de, daha başlangıçtan itibâren ders okutulmuştur (*ayn. esr.*, s. 77).

Tâ başlangıçtan itibâren asırlar boyunca câmilerin birer tedris müessesesi olduğunu, âlimlerin câmilerde yatıp-kalkabildiklerini ve ayrıca Fâtımîler zamanında, muhtemelen daha da önceleri, âlimlere evler tahsis edildiğini kat'î olarak, söyleyebiliriz. Böylece câmi hem mahkemeye, hem mektebe, kısmen de misâfirhâneye tekabül etmekte idi. Bu sebepten şehrin umûmî toplantı yeri idi. Nāṣir-i Ḫusrav, 439 (1047) yılında her gün 5.000 kişinin, müderrislerin, hâfızlarının, talebelerin, yabancıların, mukavele ve senetler kaleme alan kâtiplerin bulunduğu 'Amr câmiindeki hareketli ve canlı kalabalığı tasvir eder (nşr. Schefer, metin, s. 50, tre. s. 148). Şahra câmiinin yalnız pazartesi ve cuma günleri açık olması bir istisnâ idi (Sauvaire, *Hist. Jérus. et Hébr.*, s. 54) ve bu pek az câmiye şâmil bir hâl idi; yine *bayt al-mâl*'in korunması maksadı ile, câminin yalnız namaz zamanları açıldığı oluyordu. Halk câmiye her hangi bir zamanda girebilmeği arzu etmekte idi (krş. Maḳrîzî, IV, 54).

2. Diğer husûsî ilmî teşekküller.

Büyük câmilerin tasvirinde, ekseriyâ, kıymetli kitaplardan bahsolunmaktadır. Bu kitaplar yavaş-yavaş hibe ve vakıf yolu ile toplanmış idi ve çok defa bir âlimin kitaplarını *muslimîn* veya *ahl al-'ilm*'e bağışladığı oluyordu (msl. al-Ḫaṭîb al-Bağdādî: Yāḳūt, *Udabā'*, I, 252; IV, 287). Diğer bir çok kütüphâneler yarı resmî idi. Bunlar, çok zaman, câmilerdeki kitap külliyâtı için tamamlayıcı mâhiyette idi; zîra içlerinde bilhassa mantık, felsefe, hendese, hey'et, mûsikî, tıp, elkimyâ gibi, câmileri alâkadar etmeyen kitaplar da var idi; bunlara *al-'ulūm al-ḳadîma* (İbn Abî Uṣaybi'a, I, 113, islâmdan önceki devir için bu tâbir kullanılmakta idi) yahut *'ulūm al-avā'il* (bu husûsta bk. Goldziher, *Abh. Pr. Ak. W.*, 1915, Phil.-hist. Kl., nr. 8, Berlin, 1916) denilmekte idi. Önce, Bagdad'da, al-Ma'mūn (198 — 202) tarafından kurulmuş olan *Bayt al-ḥikma* („hikmet yurdu") 'yi zikretmek gerekir. Bu Gundēşāpūr'da kurulmuş olan eski akademiyi hatırlatmaktadır ki, Menşūr, buradaki hastahânenin başına Cireîs b. Cibrîl'i getirmiş idi; bu zât aynı zamanda yunanca eserleri arapçaya çevirmiştir (İbn Abî Uṣaybi'a, I, 123 v.d.). *Bayt al-ḥikma*'de büyük bir kütüphâne bulunmakta idi ki, salâhiyetli âlimlerin, yukarıda bahsi geçen mevzûlarda yaptıkları tercümeler ile zenginleşti. Ayrıca yine âlimlerin bulunduğu bir rasathâne de müesseseye bağlandı (*Fihrist*, nşr. Flügel, s. 243; krş. al-Ḳıftî, *Târîḫ al-ḥukamā'*, s. 98). Halîfe al-Mu'tażid (279—289) yeni bir saray yaptırdığı zaman, civardaki bir binâda aldıkları maaş mukabilinde ders vermekle mükellef olan her ilim şûbesi âlimleri için, dâireler ve dershâneler tahsis ettirdi (Maḳrîzî, IV, 192, 2 v. dd.; Suyūṭî, *Ḥusn al-maḥâżara*, II, 142 yk.).

Zengin kimseler de bu yolu tâkip ettiler. 275 yılında ölen ve al-Munaccim diye tanınan 'Alî b. Yaḥyā'nın sarayında, dünyanın bütün kitap meraklıları tarafından ziyâret edilen bir kütüphânesi var idi; *Ḫizânat al-ḥikma* adı verilen bu kütüphânede meraklılar, hiç bir ücret ödemeksizin, bütün ilimleri tetkik edebilmekte idiler; hey'et ilmi başta gelmekte idi (Yāḳūt, *Udabā'*, V, 467). Ayrıca al-Munaccim, Fatḥ b. Ḫāḳān'a bütün bir kütüphâne hediye etmiş idi (*ayn. esr.*, s. 459 aş.; al-Ṣūlî'nin kütüphânesi için bk. *ayn. esr.*, VII, 136, 11 v.dd.). Musul'da Ca'far b. Muḥammed al-Mavṣilî (ölm. 323) bir kütüphâne ile birlikte bir *dār al-'ilm* kurmuş idi; bu kütüphânede talebeler bütün ilim kolları üzerinde çalışırlar, battâ parasız kâğıt bile te'min ederlerdi. Kütüphânenin kurucusu burada şiir hakkında ders verirdi (*ayn. esr.*, II, 420). Şiraz'da al-Maḳdisî, IV. asırda, 'Ażud al-Devla (367—372) tarafından yaptırılmış olan ve itibârlı kimselerin kabûl olunduğu büyük bir kütüphâneyi ziyâret etmiş idi. Kitaplar dolap raflarına konulmuş ve fihristlere kaydedilmiş idi. Kütüphâne (*ḫizânat al-kutub*) bir müdür (*vakîl*), bir yardımcı (*ḫâzin*) ve bir müfettiş (*muşrif*) tarafından idâre olunmakta idi (*B G A*, III, 449; bir az sonraları için bk. Yāḳūt, *Udabā'*, V, 446, 12 v. dd.). IV. asırda İbn Savvār adında biri, aynı zamanda hem Basra'da, hem Rām-Hurmuz'de, büyük birer *dār al-kutub* kurdu ve içinde çalışan âlimlere de maaş bağladı. Basra'da bir şeyh, mû'tezile kelâmı üzerinde, husûsî dersler vermekte idi (*B G A*, III, 413, 18). al-Rayy'de, aynı devirde, 10 cildlik bir fihristte isimleri kayıtlı ve içlerinde bir çok şî'î eserleri bulunan 400'den fazla deve yükü ağırlığında kitap mevcudu olan bir *dār al-kutub* var idi (Yāḳūt, *Udabā'*, II, 315, 9 v. dd.). 383 yılında vezîr Sābūr b. Ardaşîr bir *dār al-'ilm* kurdu ve içine âlimler için

büyük bir kütüphâne yaptırttı (İbn Taġrîbirdî, nşr. Popper, s. 51, 16 v. d.; İbn al-Aġîr, Kahire, IX, 35, 7).

Kütüphânelerdeki eserlerde, münhasıran değil ise de, kuvvetli bir şi'î te'siri var idi. *'Ulûm al-avâ'il*'e gelince, daha önce de söylendiği gibi, Abbâsîler bunlara karşı alâka duymakta idiler; Emevîlerden Ḫâlid b. Yazîd b. Mu'âviya, hadîs ile birlikte, elkimya ve tıp da okunmakta idi (İbn Taġrîbirdî, I, 2461, 5; Yâḳût, *Udabâ'*, IV, 165). Fakat şi'î akîdeler ile yunânî ilimler arasındaki — msl. *İḫvân al-Ṣafâ'* 'da görülen — münâsebetlerin tevlit ettiği alâka, sünnîlerden ziyâde, şi'îler üzerinde daha sürekli bir te'sirde bulunmuştur. Kahire 'de Fâtımîler, şi'îlik menfaatine, bu nevîden müesseseler kurdular. Sarayda, rivâyete göre, islâm âleminin en büyük kütüphânesi var idi. Burada, ilmin bütün kollarına dâir kitaplar ile dolu 40 oda bulunmakta idi; msl. Ṭabarî 'nin *Târîḫ* 'inin 1.200 nüshası ve „kadîm ilimlere" dâir de 18.000 kitap var idi (Maḳrîzî, II, 253—255). Vezîr Ya'ḳûb b. Killis, bir *dâr al-'ilm* kurdu, âlimlere maaş bağladı; buraya her ay 1.000 dinar sarfedilmekte idi (Yaḥyâ b. Sa'îd, nşr. Tallquist, 108a; İbn Ḫallikân, *Vafayât*, Kahire, 1310, II, 334; krş. Maḳrîzî, IV, 192, 21). al-Ḥâkim 'in 395 (1005) 'te kurduğu ilim yurdu (*dâr al-'ilm*, veya *dâr al-ḥikma*) burasını gölgede bıraktı. Bu yeni *dâr al-'ilm*, garptaki sarayın şimâl ucunda kurulmuş olup, içinde bir kütüpbâne, bir okuma salonu, toplantı ve dersler için ayrı yerler var idi. Kütüphâne me'mûrları, yardımcılar ve hademeler ile birlikte, burayı idâre etmekte idiler; âlimlere, burada çalışmak için, maaş bağlanmış idi; bütün islâmî ilimlerden başka, bilhassa hey'et, tıp ve diğer ilimler temsil edilmekte idi. al-Ḥâkim al-Fusṭâṭ 'ta buna benzer müesseseler kurdu (Maḳrîzî, II, 334 v.dd.; İbn Duḳmâḳ 'a göre, nşr. Vollers, s. 80, 5 aş. kendi zamanında [800 'e doğru] al-Fusṭâṭ 'ta *dâr al-'ilm* adlı bir binâ bulunmakta idi). 435 yılında al-Sanbadî, Kahire 'de, hey'et, hendese ve felsefe hakkında 6.500 kitabı ve 2 küresi bulunan bir kütüpbâne görmüştür (İbn al-Ḳıftî, s. 440, 13 v.d.). Burada neler okunduğunu pek bilmiyoruz (krş. Kindî, *Vulât*, s. 610, 15). Fakat bütün müessese şi'î propagandasına sıkı-sıkıya bağlı idi; pazartesi ve perşembe günleri âlimler ile ilmî toplantılar yapan *dâ'i 'l-du'ât* tarafından idâre edilmesi bunu göstermektedir (Maḳrîzî, IV, 226; Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-a'şâ*, III, 487); *dâ'i 'l-du'ât*, icâbı hâlinde, kadılık da etmekte idi (Kindî, *Vulât*, s. 600, 11). Emîr Faḫr al-Mulk 507, senesinde Haleb 'de, aynı gâyeyi güden bir müessese kurdu (İbn Taġrîbirdî, nşr. Popper, s. 360, 17). Bu ilim müesseselerinin aynı zamanda namaz kılmak için tanzim edildiğini de tahmin edebiliriz.

Dâr al-ḥikma ile islâmiyet yunânî an'aneleri devam ettirmiştir. al-Maḳrîzî, islâmiyetten önceki devrede, mısırlı âlimlerin çalıştığı bir *dâr al-ḥikma* 'dan bahsediyor (IV, 377, 4); İbn Abî Uṣaybi'a da, Mısır 'da, yunânî ilimler okutulan islâm öncesi müesseselerden bahsetmektedir (*dâr al-'ilm*, I, 104, 16, 24; Atina 'ya *dâr al-ḥikmat al-yânâniyîn* de denilmektedir: *B G A*, II, 135, 14). Bunun, msl. Bergama ve Antakya 'da taklit edilmiş olan İskenderiye *Muséion* 'u ile benzerliği açıktır (John W. H. Walden, *The Universities of Ancient Greece*, New-York, 1919, s. 48—50). al-Ḥâkim 'in kurduğu müesseseler, dinî ve siyâsî anlaşmazlıklar netîsinde, vezîr al-Afżal tarafından kapatıldı ise de, kısa bir zaman sonra, vezîr al-Ma'mûn (517 = 1123) tarafından şark sarayının cenûbundaki bir başka binâda tekrar açtırıldı (Maḳrîzî, II, 313, 337, 17 v. dd.). Fakat o devirde müessese çok küçülmüş idi. al-Mustanṣir zamanındaki kıtlık yıllarında, kütüphâne yağma edildi; saray kütüphânesinden 461 (1068) 'de, kitapların 25 deveye yükletilip götürüldüğünü görenler olmuştur (Maḳrîzî, II, 254; krş. Wüstenfeld, *Fâṭimidenchalifen*, s. 261). Fâtımîler iktidardan düşünce (567 = 1171), müessese tamâmen felce uğradı. Ṣalâḥ al-Dîn, 10 seneden fazla bir müddet zarfında, kitaplar ile birlikte, sarayın bütün hazînelerini sattırdı. Kitapların çoğu yakıldı. Nil nehrine atıldı veya büyük bir küme hâlinde dışarıya bırakıldı. Öyle ki, „kitaplardan bir tepecik" meydana geldi, askerler kıymetli cildlerden ayakkabı yaptırdılar; sonradan bu kitaplar kumların altında kaldı. Satılan kitapların adedi hakkındaki tahminler 120.000 ile 2 milyon arasında değişmektedir. Bunların çoğu, yeni kütüphâneler hesabına, kurtarılmıştır. Rivâyete göre, al-Ḳâżî 'l-Fâżil kendi hesabına 120.000 kitap satın almıştır (Maḳrîzî, II, 253—255; Abû Şâma, *Kitâb al-ravżatayn*, Kahire, 1287, I, 200, 268; krş. bir de Yâḳût, *Udabâ'*, VII, 20). Kütüphânelere revâ görülen bu hareket (krş. Yâḳût, *Udabâ'*, V, 389 v.d.) kitaplara olan nefretten ziyâde, şi'îlere karşı bir aksü'l'amelin ifâdesi idi.

3. Medresenin meydana gelmesi ve yayılması.

Dâr al-'ilm adı verilen müesseseler Fâtımî ülkelerinde şi'îlerin propaganda merkezi olarak gelişirken, şarkta, aynı nevîden sünnî bir müessese olmak üzere, medrese meydana geldi.

Şurası kayda değer ki, al-Ḥâkim 400 yılında, Kabire'de bir sünnî *dâr al-'ilm* kurdu. Burada iki mâlikî âlimi oturmakta, fıkıh ve hadîs ilimlerinde temâyüz etmiş âlimleri etraflarına toplamakta idi (İbn Taġrîbirdî, II/II, nşr. Popper, s. 64, 105, 106; al-Ẕahabî, *Duvel al-islâm*, Haydarâbâd, 1337, I, 186). Tedris câmide yapıldığına göre, müessese câmiye, muhtemelen 'Amr câmiine, bağlı olmalı idi. Bu *dâr al'-ilm* varlığını geçici bir hevese borçlu idi. Nitekim 3 sene sonra kapatıldı ve iki ilim adamı da öldürüldü. Sünnîliğin, bilhassa şâfi'î ve hanefî mezheblerinin, kuvvetlenmesi ile, şarkta kuvvetli sünnî temâyüllü bir çok tedris müesseseleri kuruldu. Sünnîlik, şarkta IV. asırda başka mezhebler ile nufûz mücâdelesine girmek mecbûriyetinde kaldı (*B G A*, III, 323, 365, 415). Bir çok müderris yaptırdıkları husûsî evlerde hadîs okutmakta ve fıkıh dersleri vermekte idiler (Merv'de 420 senesinde ölen bir müderris için bk. Maḳrîzî, II, 254; krş. Wüstenfeld, *Imâm Schâfi'î*, II, 232). 277 (890) tarihinde doğmuş olan Abû Ḥâtim al-Bustî, kendi memleketinde kütüpbânesî, yabancı talebeler için barınacak yeri olan bir mektep kurdu (*ayn. esr.*, s. 163). Âmul'de al-Rûyânî (ölm. 502) bir mektep binâ etti; kendisi burada ve Rey'de ders vermekte idi (*ayn. esr.*, III, 245). Ṭabarân'da, al-Ḥâtimî (ölm. 393 = 1003) için, bir mektep kuruldu. Bagdad'da al-İsmâ'îlî (ölm. 396 = 1006) fıkıh derslerine iki kürsü tahsis etti; bunlardan birini İbn al-Mubârak câmiinde ders vermekte olan İsfarâ'înî'ye, diğerini de al-Bâfî'ye tevdî etti (*ayn. esr.*, s. 204; krş. s. 217). 463 yılında Gazne'de ölen dil âlimi ve hiciv şâiri olan al-Zavzanî, başka âlimler ile birlikte, Madrasat al-Suyûrî'de oturuyordu (Yâḳût, *Udabâ'*, VI, 409).

Bilhassa câmide de esaslı tedrisat yapılan Nişâpûr'da bu türlü medreseler meydana geldi. Msl. fıkıh âlimi şâfi'î al-Ṣâ'iġ al-Nîsâbûrî (ölm. 349 = 960) için husûsî bir mektep açtırıldı (*ayn. esr.*, s. 156, krş. 160). Abû 'Alî al-Ḥusaynî (ölm. 393), hadîs okutmak maksadı ile, bir mektep açtı; bu mektebin 1.000 talebesi var idi; İbn Fûrak (ölm. 406; *ayn. esr.*, s. 216) ve Abu 'l-Ḳâsim al-Ḳuşayrî de 437 senesinde birer mektep açtılar (*ayn. esr.*, III, 284); Rukn al-Dîn al-İsfarâ'înî (ölm. 418 = 1027) için, daha öncekileri gölgede bırakan bir mektep açıldı (*ayn. esr.*, II, 229). Daha IV. asırda al-Maḳdisî, İrânşahr medreselerini övmektedir (*B G A*, III, 315). V. asrın ilk yarısında, Nişâpûr'da bilhassa meşhûr olan 4 medrese var idi: al-Bayhaḳîya medresesi: 141'de Nîşâpûr'da müderris olduğu zaman Bayhaḳî (dğm. 384) tarafından kurulmuştur (Wüstenfeld, *Şâfi'î*, III, 270; demek Niẓâm al-Mulk'ün doğumundan [408] önce) kurulduğunu söyleyen al-Suyûṭ bk. *Ḥusn*, II, 141) yanılmaktadır; emîr Naṣr b. Sebük-Tigin (389'da Nişâpûr vâlisi) tarafından kurulan medrese, Abû Sa'd İsmâ'îl al-Astarâbâdî tarafından kurulan medrese ve bir de, müderris Abû İsḥâḳ al-İsfarâ'înî tarafından yaptırılan medrese. Burada, Niẓâm al-Mulk tarafından İmâm al-Ḥaramayn al-Cuvaynî için bir Niẓâmîya medresesi de kurulmuş idi (Maḳrîzî, IV, 192; *Ḥusn.*, II, 141 v.dd.). Nihâyet Bagdad'da Niẓâm al-Mulk (456'dan 485'e kadar Selçuklu sultanları Alp Arslan ve Malik Şâh'ın vezîri) tarafından meşhûr al-Niẓâmîya medresesinin kuruluşu son derece mühim bir hâdise olmuş idi; inşâata 457'de başlandı ve medrese 10 zilkâde 457 (eylûl 1067)'de açıldı; bu medrese, şâfi'î müderris Abû İsḥâḳ al-Şîrâzî için kurulmuş idi; fakat müderris, rivâyete göre, arsanın haksız olarak alındığını ileri sürerek, müderrisliği kabûl etmemiş ve ilk 20 gün zarfında Abû Naṣr İbn al-Ṣabbâġ müderrislik kürsüsünü işgâl etmiştir (bk. *ayn. esr.*; Wüstenfeld, *Schâfi'î*, III, 297; İbn Ḫallikân, *Vafayât*, Kahire, I, 143 v.d.).

Müslüman tarihçiler medresenin tarihini yazmakta güçlük çekmektedirler. Medreseyi Niẓâm al-Mulk'ün kurduğu ileri sürülmekte ise de, al-Maḳrîzî ile al-Suyûṭî, ondan önce medreseler (*madâris*) bulunduğunu söylüyorlar ve yukarıda bahsi geçen dört medreseyi zikrediyorlar; gördüğümüz gibi, bu medreseler yeni bir şey değildir. al-Suyûṭî'ye göre, al-Subkî yeniliğin Niẓâm al-Mulk tarafından, talebelere maddî yardımda bulunulmakta olduğunu söylemektedir. Yukarıda söylenilenlerden anlaşılacağı üzere, bu da, yenilik değildir. Fakat Niẓâm al-Mulk'ün gayret ve heyecanı medrese için yeni bir gelişme devrinin başlangıcı olmuştur. Artık hukûmdarlar ve yüksek rütbeli şahsiyetler medrese ile alâkalanmağa başladılar ve Niẓâm al-Mulk'ün kurduğu medrese tipi, yâni talebeleri yedirip içirip barındıran mektep tipi, bundan sonra revâc buldu. En eski medreselerin içinde bir namazgâh bulunduğunu ve dolayısı ile bir câmi hüviyetine sâhip bulunduklarını tasavvur edebiliriz. Bizce mâlûm olan medrese örneği tam bir câmi olarak yapılmıştır. Eski câmilerde de talebelerin yatıp-kalktıkları odalar bulunduğuna göre, medrese ile mûtad câmi arasında esâslı fark yoktur: yalnız medreseler, bilhassa talebelerin okuması, iskân veya ibâtesi göz önünde tutularak yapılmıştır. Med-

rese (*madrasa*, cem. *madāris*), bu vasfı ifâde eder; bu ibrânîce ve arâmîce ile müşterek olan arapça *darasa* („okumak") kökünden gelmektedir (*Kur'an*, LXVIII, 37 v. b.; Kumayt, *Hāşimiyāt*, nşr. Horovitz, s. 53, 10; *Aġānī*, Kahire, XIV, 78; bk. *dārasa* „öğretmek"; Buḫārī, *Bad' al-vaḥy*, bâb 5 v.b.; „okumak": *Kāmil*, nşr. Wright, s. 171); *bayt midrās*, mûsevî mektebi için kullanılmaktadır (Buḫārī, *Cizya*, bâb 6; İbn Hişām, s. 383, 388); binâenaleyh mescid kelimesinin yapılış tarzı ile bir benzerlik vardır (bk. bir de Fleischer, *Klein Schriften*, II, 122 v.d.; Nöldeke, *Neue Beiträge z. sem. Sprachw.*, s. 38).

Medrese Irak'ta, Horasan'da, Elcezîre'de v.b., Niẓām al-Mulk devrinde veya ondan pek az bir zaman sonra gelişti. Bizzat Niẓām al-Mulk, Nişâpûr'da ve Bagdad'da kurduğu iki medrese ile iktifâ etmedi. Aynı zamanda Belh'te (Wüstenfeld, *Schāfi'ī*, III, 240), Musul'da (*ayn. esr.*, s. 319), Herat'ta (*ayn. esr.*, s. 310) ve Merv'de (Yāḳūt, IV, 509) birer *Madrasa Niẓāmiya* var idi. Herat'taki medrese için Gazne'den al-Şāşī (ölm. 485 = 1092)'yi müderris olarak getirtmişlerdi. Yerini Şîrāzī'ye terke mecbûr olan İbn al-Şabbāġ, kendisi için Bagdad'da bir medrese yapılacağına dâir, Niẓām al-Mulk'ten vaad almış idi; âlimin ölümü ile (477 senesi) bu vaad yerine getirilemedi (*ayn. esr.*, s. 304). Büyük vezîrin rakibi Tāc al-Mulk (ölm. 486 = 1093) Bagdad'da bir *Madarasa Tāciya* kurdu (*ayn. esr.*, s. 311). Nişâpûr'da da aynı devirde, 463'te ölen al-Mani'ī sâyesinde başka medreseler de kuruldu; al-Mani'ī bir câmi ile (*ayn. esr.*, s. 277) bir Şaṭībiya (*ayn. esr.*, s. 327) de yaptırtmıştır. Merv'de al-Sam'ānī (ölm. 484) şâfi'îlere âit bir medresede ders veriyordu (*ayn. esr.*, s. 321; yk. bk.). Merv al-Rūẕ'da, Aḥmed al-Mani'ī (ölm. 512) bir medrese yaptırmıştır (*ayn. esr.*, s. 326).

V. asırda Niẓām al-Mulk'ün himmeti ile gelişen medreseler, şarkta daha uzun zaman devam etti. İbn Cubayr (580 = 1184), Bagdad'da VI. asırda, şehrin şark kısmında 30'a yakın medrese olduğunu söylüyor; bunların en mühimi Niẓāmiya olup, 504'te yenilenmiştir (*Riḥla*, s. 229). 631 (1234) yılında halife al-Mustanṣir, dört mezheb için muhteşem bir medrese olan Mustanṣiriya'yi kurdu; bunlardan her birinin bir müderrisi, 75 talebesi, ayrıca bir *Kur'an* ve bir hadîs hocası, bir de hekimi var idi. Mektebe bağlı bir kütüphâne, hamamlar, bastahâne ve bir de mutfak bulunmakta idi. Medbalde bir duvar saati var idi; mektebin yanında halifenin bir köşkten (*manẓara*) bütün binâya nezâret edebileceği bir bahçe bulunuyordu (G. le Strange, *Baghdad*, s. 266 v. dd.; Wüstenfeld, *Akademien der Araber*, s. IV ve 29).

Bagdad'ın Hulagu tarafından tahribi sırasında Niẓāmiya ile Mustanṣiriya'ye bir şey olmadı; VIII. asrın başlarında İbn Baṭṭūṭa her ikisinden de bahsetmektedir (II, 108 v.d.) ve Mustanṣiriya'ye âit binaların bakiyesi bugün de duruyor. VIII. ve IX. asırlarda bu binâlardan 10'u biliniyordu; bunların içinde, bugün de mevcut olan ve şi'îler ile hanefîler için *Kur'an* ve hadîs okunmak maksadı ile kurulan şu medreseler de var idi. 'Abd al-Ḳādir al-Cilānī (688 = 1286) medresesi, Abū Ḥanīfa medresesi (aş.-yk. aynı zamanda) ve bir de Marcānīya (758 = 1357) medresesi, bu üç medreseden başka, Bagdad'da, 7 medrese daha vardır ki, bunlar XVII. ve XVIII. asırlarda kurulmuştur (L. Massignon, *Les Medresehs de Bagdâd*, *BIFAO*, 1909, VII, 77—86; bu medreselerin kitâbeleri için bk. *MIFAO*, 1912, XXXI). Moğulların 699 (1300)'da bir çok medreseleri tahrip etmiş olmalarına rağmen (Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, II/II, 163 v.d.), İbn Baṭṭūṭa VIII. asırda şarkta hâlâ gelişmiş bir hâlde bulunan tedris müesseseleri olduğunu gösteriyor: Vāsiṭ'ta *tacvīd al-Ḳur'ān* mevzuunda meşhûr olan bir medrese var idi ki, yabancı talebelere mahsus 300 odası bulunmakta idi (II, 3). Tuslar'de emîr gelirinin üçte birini medrese ve tekkelere ayırmakta idi (II, 31); Şîraz'da ve İran'ın başka şehirlerinde de medreseler kurulmuş idi (II, 62, tür. yer.). Seyyah Nîşâpûr'da, ulu câmiin yanında 4 medrese bulunduğunu söylüyor (III, 80). Ḥāfiẓ Abrū (820 = 1417)'ya göre, bu şehirde, Abbâsîler devrinde 8 medrese bulunuyordu; bu müellif şâfi'î fıkhı okutulan 17 medrese zikretmektedir (*Safar-nāma*, nşr. Schefer, notlar, s. 281). Yāḳūt, Merv'de 600 yılına doğru, Niẓāmiya'den başka, Abū Sa'īd Muḥammed b. Manṣūr al-Mustavfī (ölm. 494) tarafından kurulan medreseyi, sonra da 'Amīdiya ve Ḥātūniya medreselerini zikrediyor (IV, 509). İran'da XVIII. asırda hâlâ büyük medreseler inşâ ediliyordu ve bu medreseler bugün de mevcut bulunmaktadır (E. G. Browne, *A Year amongst the Persians*, 1916, s. 104, 217 v.d.). Her ne kadar bu tedris müesseseleri, uzun bir zaman sünnîliği temsil etmiş ise de, yerini gâyet kolayca şi'î temâyüle terketmiştir. İbn Baṭṭūṭa 728 (1328)'de Maşhad 'Alī'de büyük bir şi'î medresesine rastlamıştır (I, 415). Moğullar da medreseler yaptırıyorlardı: Cengiz'in halefleri (Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, I/I, 56) misâl olarak gös-

terilebilir. Hulagu'nun annesi, Buhârâ'da 2 medrese yaptırmıştır; bunların her birinde 1.000 talebe okumakta idi (*JA*, 4. seri, XX, 389). Medreseler en çok orta Asya'da, bilhassa Semerkand'da Timurlular zamanında, gelişti; Timur, Semerkand'a „hind tarzında" bir câmi yaptırırken, zevcesi de bir medrese inşâ ettirmiştir (İbn 'Arabşâh, *Vita Timuri*, nşr. Manger, 1767, s. 444 v. dd.; bk. bir de Diez, *Kunst der islam. Völker*, s. 99 v. dd.).

Irak ve Suriye şehirlerinde, medrese açma hareketi V. asırdan itibâren yayılmağa başladı. Nûr al-Dîn b. Zengî, şâfi'îler için, Şam'da, Haleb'de, Hama'da, Ḥimṣ'ta, Ba'albek'te medreseler yaptırdı (*JA*, 9. seri, III, 428; krş. 488; Maḳrîzî, IV, 192). Kemâl al-Dîn (ölm. 572) Musul'da, Nusaybin'de ve Şam'da birer medrese kurdu (Wüstenfeld, *Schâfi'î*, s. 317). Ṣalâḥ al-Dîn'in kardeşi Taḳî al-Dîn al-Ruhâ'da bir medrese yaptırdı (Maḳrîzî, IV, 195, 11). 578 (1183)'den 587 (1191)'ye kadar seyâhat etmiş olan İbn Cubayr Nusaybin'de 2 (s. 240), Ḥarrân'da 1 (s. 247), Haleb'de 1 (hanefilere âit) büyük medrese ile 4—5 başka medrese (s. 253) ve Hama'da 3 (s. 157), Ḥimṣ'ta 1 (s. 258), Şam'da, başta büyük al-Nûrîya olmak üzere, 20 kadar (s. 283, 8 v.d., 284, 1), Musul'da 6 veya daha fazla (s. 236 v. d.) medrese bulunduğunu yazıyor; bu sonuncu şehirdeki bir medrese iki katlı olarak yaptırılmış idi. Zamin katında bir *dâr al-ḥadîṯ* var idi (İbn Ebî Uṣaybi'a, II, 204; 585 yılı).

Medreseler, bilhassa Şam'da, çok gelişti. Bu hususîtaki bütün bilgiler Muḥyi 'l-Dîn al-Nu'aymî (ölm. 927 = 1521)'nin *Tanbîh al-ṭâlib wa irşâd al-dâris* adlı eserinde bulunmaktadır; bu eserin 'Abd al-Bâsiṭ al-'İlmavî (ölm. 1059 = 1649) tarafından yapılan bulâsası Sauvaire tarafından neşedilmiş olup (*JA*, 9. seri, III—VII), Fischer tarafından da, Miḫâ'îl Meşâḳa'dan âdeleştirilerek alınıp, neşredilmiştir (*Kl. Schriften*, III, 306 v. dd. = *ZDMG*, 1854, VIII, 346 v. dd.; krş. 1849, III, 123; Sauvaire'in neşriyâtı ile Fleischer'inki arasında bâzı ayrılıklar bulunmaktadır). Daha 400 yılında, el-Riṣâ'îya ismi ile, bir *dâr al-Ḳur'ân* (*JA*, 9. seri, III, 262) kurulmuş idi ve fıkıh tedrisi için kurulan ilk medrese, Emevîye câmiinin yanında, Şucâ' al-Davla Ṣâdir tarafından yaptırılan hanefî Ṣâdirîya medresesi idi (*ayn. esr.*, IV, 266); bundan sonra yine hanefilere âit olan ve 520 yılından önce kurulmuş bulunan Ṭarḫânîya (*göst. yer.*) ve 514'te atabey Amîn al-Davla tarafından kurulan şâfi'î Amînîya medresesi (*ayn. esr.*, III, 965) ve 536'da kurulan hanbelîlere âit Ṣarîfîya medresesi (IV, 467), 526'da, şehir duvarları dışında hükümdar âilesine mensup bir kadın tarafından kurulan hanefîlere âit Ḫâtûnîya (*ayn. esr.*, s. 254), 528'de ölen bir şeyh tarafından kurulan hanbelîlere âit al-'Omarîya (*ayn. esr.*, s. 473; bk. Fleischer, *Kl. Schr.*, III, 328) gelmektedir. Nûr al-Dîn b. Zengî (514—569 = 1146—1163) ve Ṣalâḥ al-Dîn (570—589 = 1174—1193) gibi, iki hükümdar ile emîrleri ve yakınları bu hususta büyük bir gayret sarfettiler. Nûr al-Dîn, *dâr al-ḥadîṯ* (al-Nûrîya) ile (*ayn. esr.*, III, 280) şu şâfi'î medreselerini yaptırdı: al-Ṣalâḥîya (*ayn. esr.*, s. 414), al-'Uṣrûnîya (*ayn. esr.*, s. 428), al-'İmâdîya (*ayn. esr.*, s. 430), al-Kallâsa (*ayn. esr.*, s. 439). Aynı zamanda (al-Ṣâliḥ tarafından tamamlattırılan), 'Âdilîya (*ayn. esr.*, s. 423) medresesini ve hanefî medresesi olarak da büyük ve küçük Nûrîya medreselerini yaptırmağa başladı (*ayn. esr.*, IV, 291, 388). Ayrıca Nûr al-Dîn zamanında bir emîr, şâfi'îler ve hanefîler için, Asadîya medresesini (*ayn. esr.*, III, 387), bir başkası da, biri şehrin içinde, diğeri de dışında olmak üzere, birer Mucâhidîya şâfi'î medreseleri (*ayn. esr.*, s. 440) yaptırdı; al-Duḳâḳî adında bir emîr al-Balḫîya ve al-Nâṣîya (*ayn. esr.*, IV, 245 v.d.) adlı iki hanefî medresesini, Nûr al-Dîn'in bir kölesi 565'te Rayḥânîya (*ayn. esr.*, s. 259)'yi, bir başka emîr 555'te Mu'înîya medresesini yaptırmıştır. Bir kadın *dâr al-ḥadîṯ*'i bulunan al-'Âlima medresesini (*ayn. esr.*, s. 477), 596'da ölen bir hanbelî şeyhi de Musâmirîya medresesini yaptırmıştır (Fleischer, *ayn. esr.*, s. 329). Ṣalâḥ al-Dîn şâfi'î Kallâsa medresesini tekrar yaptırmış ise de, bu bina yangında yanıp kül olmuştur (*JA*, 9. seri, III, 439). Hükümdâr, mâlikî medresesi Ṣalâḥîya ile Emevîye câmiinde bir mâlikî zâviyesi yaptırmıştır (*ayn. esr.*, IV, 460 v.d.). Ṣalâḥ al-Dîn'in devrinde ayrıca şu medreseler kurulmuştur: al-Ḳâżî 'l-Fâżil tarafından bir *dâr al-ḥadîṯ* (*ayn. esr.*, III, 277), 580'de kızı veya erkek kardeşinin kızı tarafından, şâfi'î ve hanefîler için yaptırılan al-'Aẕravîya medresesi (*ayn. esr.*, s. 425), 6 şâfi'î medresesi (*ayn. esr.*, s. 391, 399 v.d., 403, 435, 442), tahminen 5 hanefî medresesi (bunlardan birini karısı yaptırmıştır; *ayn. esr.*, IV, 256, 266, 277, 284 v.d.). Bu faâliyet VII.—IX. asırlarda devam etti; al-Nu'aymî şu rakamları vermektedir: 7 *dâr al-Ḳur'ân*, 16 *dâr al-ḥadîṯ* (bunlardan Ḳuşîya Fleischer tarafından zikredilmemektedir). Hem hadîs, hem *Kur'an* okutulan 3 medrese, 60 şâfi'î (ikisi aynı zamanda hanefîler için idi; Fleischer'de 16 ile 30 yoktur), 52 hanefî medresesi (bunların ikisi şâfi'îler için idi; Fleischer'de, Dam-

mâğîya medresesi yoktur; bu medrese, Dabbâğîya adı ile, şâfi'î medreseleri arasına idhâl olunmuştur), 4 mâlikî, 10 hanbelî (Fleischer 'de 2 Ziyâ'iya medresesinden biri yoktur, buna karşılık al-Musâmirîya zikredilmiştir), ayrıca VII. asırdan kalma 3 *madâris al-ṭibb* vardır. Bunların kurucuları umûmiyetle hükümdar veya emîrler ise de, kurucuları arasında tâcirlere, bir çok âlimlere, bâzan da kadınlara rastlanmaktadır. Şarkta olduğu gibi, bilhassa en eski devirlerde, bir medresenin muayyen bir âlim için kurulduğu (*ayn. esr.*, III, 400, 488) veya bir âlimin evini kendiliğinden medrese hâline koyduğu (al-Davla'îya, *ayn. esr.*, s. 403, krş. 439; IV, 470) sık-sık vâkî oluyordu. Miḫâ'îl Meşâḳa 'ya göre, kendi zamanında (1848) bu medreselerin hemen hepsi yok olmuş yahut husûsî ikametgâh hâline sokulmuş idi; çünkü vakıflar ortadan kalkmış idi ve kendi zamanında ancak 5 medrese bulunuyordu (Fleischer, *ayn. esr.*, s. 307—311).

Kudüs'te medrese ilk olarak Şalâḥ al-Dîn tarafından kuruldu. 585 (1189)'te Ḫânaḳâh Şalâḥîya'yi, 587'de al-Aḳṣâ'nın cenûbunda muayyen bir âlim için Ḫatanîya zâviyesini yaptırdı ve 588'de de St. Anna kilisesini al-Şalâḥîya medresesi hâline koydu. 589, 593 ve 598'de emîrler buna benzer müesseseler kurdular ve VII.—IX. asırlarda daha başkaları da kuruldu. Mueîr al-Dîn (ölm. 927=1521)'e göre, bu medrese ve tekkelerden 31'i doğrudan-doğruya harem ile temâsta idi; 29'u haremin yanında, 16'sı da bir az uzakta bulunuyordu. Bu müesseselerin tahminen 40'ına bilhassa medrese, birine *dâr al-Ḳur'ân*, birine de *dâr al-ḥadîṯ* adı verilmektedir (Sauvaire, *Hist. Jérus. et Hébr.*, 1876, s. 139 v.dd.; v. Berchem, *Corpus*, II/1; krş. Şalâḥ al-Dîn için İbn Ḫallikân, *Vafayât*, Kahire, 1310, II, 402 v. d.). al-Ḫalîl'de de bir medrese, al-Malik al-Nâṣir medresesi var idi (J. Sauvaire, *ayn. esr.*, s. 23).

Niẓâm al-Mulk'den sonra, medrese kurmakta en çok şöhret kazanan şahsiyet Şalâḥ al-Dîn olmuştur. Şalâḥ al-Dîn'in bu şöhreti, Suriye, Filistin ve Mısır gibi islâm memleketlerinde inşâ sâbasında en fazla faâliyet göstermiş olmasından gelmektedir. Daha Fâtımîlerin sukutundan önce, 566 senesinde, 'Amr câmii yanında, şâfi'îler için al-Nâṣirîya, mâlikîler için al-Ḳamḥîya, yine şâfi'îler için al-Şarîfîya (aynı zamanda, müderrisin adına izâfetle Zayn al-Tuccâr da denilir) ve bilhassa, al-Şâfi'î'nin türbesi yanındaki büyük al-Şalâḥîya veya al-Nâşirîya (isimler için bk. Maḳrîzî, IV, 251 ve *Ḥusn*, II, 142 v.d.) medreselerini kurmuştur; ayrıca 572 senesinde, Maşhad al-Ḥusayn yanında, al-Suyûfîya hanefî medresesini kurdu ve Sa'd al-Su'adâ adlı bir emîrin evini hankaha tahvil etti (*Ḥusn*, II, 141 v.d.; Maḳrîzî, IV, 192 v. dd.; İbn Ḫallikân, II, 402 v. d.). Onun bu şahsî himmetine etrafındakilerin gayretleri de eklendi. Vezîri al-Ḳâżi 'l-Fâżil 580 yılında, şâfi'îler, mâlikîler ve *iḳrâ'* için, al-Fâżilîya medresesini yaptırdı (Maḳrîzî, IV, 197), kardeşlerinden biri al-Sayfîya (*ayn. esr.*, s. 199), al-Malik al-'Âdil adlı diğer bir kardeşi Madrasat al-'Âdil (*ayn. esr.*, s. 195), kardeşinin oğlu Taḳî al-Dîn, Kahire'de, şâfi'îler için Manâzil al-'İzz yahut al-Taḳavîya (*ayn. esr.*, s. 194; İbn Duḳmâḳ, s. 93) ve diğer ikisi de al-Fayyûm medresesini kurmuştur (Maḳrîzî, IV, 195). Başka iki emîr ve yakınları Şalâḥ al-Dîn'in izinden yürüdüler (*ayn. esr.*, s. 196, 199 v.d.); aynı zamanda al-Arsûfî adında bir tâcir de 570 yılında bir medrese yaptırdı (*ayn. esr.*, s. 194). Şalâḥ al-Dîn zamanında Mısır'ı bir baştan-bir başa dolaşan İbn Cubayr İskenderiye'de bir çok medrese bulunduğunu (*Riḥla*, s. 42), al-Şâfi'î'nin türbesi yanındaki medresenin hakikî bir şehre benzediğini söylemektedir (*ayn. esr.*, s. 48).

Eyyûbîler ve Memlûkler devrinde medrese sayısı son derece arttı. Bayn al-Ḳaṣrayn sokağında, Kahire'de eski Fâtımî sarayının zemini üzerinde, iki dizi hâlinde medreseler kurulmuş idi (krş. P. Ravaisse, *M M A F*, 1889, I, 409 v. dd., levha 3). Umûmiyetle medrese evler arasında bulunuyordu. İbn Duḳmâḳ Kahire'de yalnız iki medresenin diğer binâlardan ayrı bulunduğunu kaydetmektedir (s. 98). al-Nu'aymî de, İbn Duḳmâḳ gibi, bir çok medreseyi ve mescidi *mu'allaḳa* (zemin katı üstünde) diye vasıflandırır. VIII. asrın başlarında seyâhat etmiş olan İbn Baṭṭûṭa (I, 65, 96, 106, 108) Dimyât, Munyat b. Ḫaṣîb, Ḳinâ, Ḳûş, Asnâ gibi küçük şehirlerde medreseler bulunduğunu söylüyor. İbn Duḳmâḳ (s. 90—99), 800 yılına doğru 24 medreselik bir cedvel vermektedir; bu cedvel tabi'î tamam değildir; fakat diğer taraftan bunda, al-Maḳrîzî'de bahsi geçmeyen 9 medrese yer almaktadır. Bu müellif (ölm. 845 = 1442) 73 medrese zikrediyor: bunların 14'ü şâfi'îlerin, 4'ü mâlikîlerin, 10'u hanefîlerin, 3'ü şâfi'î ve mâlikîlerin, 6'sı şâfi'î ve hanefîlerin, 1'i mâlikîlerin ve hanefîlerin, 4'ü her dört mezhebindir; 2'si *dâr al-ḥadîṯ* olarak kullanılmaktadır ve 25 medresenin hangi mezhebe âit olduğu meskût geçilmiştir; dört medrese de yarım kalmıştır. verilen mâlûmâta göre, bu medreselerin 13 kadarı 800 yılından önce, 20'si VII. asırda, 29'u VIII. asırda ve 2'si de 800'den sonra

kurulmuştur. İki hadîs mektebine (622'de kurulan al-Kāmilīya ile 780'e doğru kurulan al-Ḥarūbīya; Maḳrīzī, IV, 201, 211 v.d.) İbn Duḳmāḳ'ın zikrettiği al-Marāġīya eklenmektedir. Hanbelî mezhebinin geride kalmış olması ve Şam ile kıyaslanırsa, medreselerin çoğunun müteaddit mezhebe âit bulunması dikkate değer bir hâdisedir. Dört mezhebi temsil eden ilk Mısır medresesi 640/641'de al-Malik al-Ṣāliḥ tarafından muhtemelen al-Mustanṣirīya'yi örnek alarak kurulan Ṣāliḥīya'dır (Maḳrīzī, IV, 209 v.d.).

Ṣalāḥ al-Dīn zamanında Hicaz'da da medreseler inşa edildi. 579 senesinde 'Aden vâlisi Mekke'de, hanefiler için, ertesi sene de şafi'îler için birer medrese yaptırdı (*Chron. Mekka*, II, 104). IX. asrın başlarına kadar 11 medrese zikredilmektedir (*ayn. esr.*, s. 104—107); sonradan başka medreseler bunlara eklendi (*ayn. esr.*, III, 177 v.d., 221 v.d., 225 v.d., 351 v. dd., 417). Fakat XVIII. asırda medreseler artık ilk yapıldıkları zamanki gâyelerini kaybettiler (bk. Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 229 v.d.). Medine'de de medreseler yaptırıldı (Wüstenfeld, *Medina*, s. 58, 98, 112).

Anadolu'da medreseler Selçuklular zamanında gelişti; en eskileri VII. asırdan kalmadır. Msl. Konya'da Sırçalı medrese 640 (1242/1243)'ta, Karatay medresesi 649 (1251/1252)'da ve İnce minâreli medrese 674 (1275/1276)'te yapılmıştır (Cl. Huart, *Konia*, 1897, s. 156, 160, 178; Fr. Sarre, *Reise in Kleinasien*, 1896, s. 48 v.d., 51 v.dd.; R. Hartmann, *Im neuen Anatolien*, 1928, s. 106 v. dd.). Sivas'ta üç medrese 670 (1271/1272)'ten kalmadır (Faḫr al-Dīn tarafından kurulan Ṣāhibīya veya Gök-Medrese, Muẓaffar Barūcirdī ve Şams al-Dīn Muḥammed medreseleri. Birinci medrese ihtimâl Evliyâ Çelebî'nin zikrettiği iki katlı ve 80 odalı *dār al-tadrīs*'tir (v. Berchem, *Corpus*, III/1, s. 18 v.dd., 26 v.dd., 31 v.dd.). Divriği'de, 626 (1228/1229)'da yapılmış olan Aḥmed Şāh câmiine dâhil olan bir medrese vardır (*ayn. esr.*, s. 71 v.d., 80). 733 (1333)'e doğru İbn Baṭṭūṭa, Anadolu'nun her tarafında, hattâ küçük kasabalarda bile, medreselere rastlamıştır (II, 260, 267, 269, 283, 296 v.d., 340, 343 v.b.). Osmanlılar zamanında da yapılan medreseler için aş. bk.

Şimâlî Afrika'da medrese, *al-Ḳirṭās*'a bakılırsa, Ṣalāḥ al-Dīn zamanında meydana çıkmıştır; rivâyete göre, Muvahhidlerden Ya'ḳūb b. Yūsuf (580—595 = 1184—1199) İfrīḳiye, Magrib ve Endülüs'te câmiler, hastahâneler ve medreseler yaptırmış idi (Toruberg, *Annales Regum Maaritaniae*, Upsala, 1843, I, 143); fakat bu hususta daha başka mâlûmat verilmemektedir. Magrib medresesi münhasıran mâlikî mezhebine bağlı idi. Tunus'ta Ḥafṣîler (625—941 = 1228—1534) bir çok medrese yaptırdılar. Bunların en eskisi, 650'ye doğru yapılmış olan al-Ma'raż medresesidir. Tunus vekayinâmesinde 11 medrese zikredilmektedir (Zarkaşī, *Chronique des Almohades et des Hafçides*, trc. E. Fagnan, *Rec. Notices et Mém. Soc. Arch. Constantine*, 1895, XXI, bk. fihrist). Bunlar arasında şu medreseler meşhûrdur: 'Unḳ al-Camal medresesi, 742 (1344), bir âlim (ölm. 766 = 1364) tarafından kurulan İbn Tāfiracīn medresesi, Şammā'īya medresesi (734 = 1333'ten önce; bk. *ayn. esr.*, s. 105, 106, 221), Belḥalfavīn medresesi (796 = 1393; *ayn. esr.*, s. 183) ve IX. asırda kurulan 6 medrese (bk. *ayn. esr.*, fihrist; krş. bir de Marçais, *Manuel d'art musulman*, II, 500, nr. 2). İbn Baṭṭūṭa, VIII. asrın başlarında, al-Kutubīyīn medresesini zikrediyor (I, 20). Muvahhidler medreselerinden hiç bir eser kalmamıştır. Bu bakımdan *Ḳirṭās*'ın verdiği mâlûmat diğer kaynaklara uymuyor. Magrib'de ilk medrese, İbn Marzūḳ (*Musnad*)'a göre, al-Ṣaffārīn medresesi (aynı zamanda al-Ḥalfā'īyīn; bk. nşr. Lévi-Provençal, *Hespéris*, 1925, V, 34 [arapça] = s. 44 [fransızca] olup, Fas'ta 684 senesinde merinîlerden Abū Yūsuf Ya'ḳūb b. 'Abd al-Ḥaḳḳ (656—685 = 1258—1286) tarafından yaptırılmıştır. Fas'ta Abū Sa'īd (720—731) ile oğlu Abu 'l-Ḥasan (731—749) bir çok medrese yaptırdılar; al-Madīna al-Bayżā', Fās Cadīd'de Dār al-Maḫzan medresesi 721 (1321); al-Şihrīc medresesi 723 (1321); al-'Attārīn medresesi 725 (1325); sonra al-Vādī medresesi ve 747 (1346/1347)'de müderrisin adını alan Mişbāḥ medresesi ve Merīnî âlimi Abū 'Inān (749—759), 756 (1385)'da Bū'anānīya medresesini kurmuştur (Tornberg, *Annales Reg. Maur.*, I, 280 aş.; İbn Marzūḳ, *Hespéris*, V, 34 ve 68; Ed. Pauty, *ayn. esr.*, 1923, III, 515 v. dd.; Bel, *Inscriptions de Fès*, *J A*, 11. seri, 1917, X; 1918, XII; Marçais, *Manuel d'art musulman*, 1927, II, 465 v. dd.). Bu Merinî medreselerinin hepsi bugün mevcut bulunmaktadır; yalnız al-Lebbādīn medresesi ortadan kalkmıştır (Bel, *J A*, 11. seri, X, 148); al-Şihrīc medresesi, biri büyük ve biri küçük, iki medrese ihtivâ etmekte idi; bu küçük medrese bugün al-Ṣā'īyīn medresesidir (*ayn. esr.*, s. 215 v.d.). Şorîfler zamanında yeni medreseler kuruldu; bunlar arasında XI. (XVII.) asırda kurulan ve bugün Fas'ın en büyük medresesi olan al-Ṣarrāṭīn medresesi başta gelmekte idi (*ayn. esr.*, s. 114; Bel, Ṣaġġaṭīn şeklinde yazıyor). Abu 'l-Ḥasan diğer şehirlerde, Tāzā'da, Miknāsa'de, Salā (742=1340), Ṭanca,

Septe, Ānfā, Āzammūr, Āsfā, Āġmāt, Merrâkeş, al-Ḳaṣr al-Kabīr, Tlemsen yanında al-'Ubbād'da (747 = 1346/1347), Tlemsen ve al-Cazā'ir'de de medreseler kurdu (İbn Marzūḳ, *Hespéris*, V, 35, 69). Miknāsa medresesi, Abu 'l-Ḥasan'ın oğlu Abū 'Inān tarafından tamamlattırıldı. Bu hukümdar da, bu sâhada çok büyük bir gayret gösterdi (İbn Baṭṭūṭa, I. 84). Tlemsen'de Zayyānī Abū Ḥammū Mūsā I. 710 senesinde bir medrese kurdurmuş idi ve 737 senesinden önce de Abū Tāşfīn kendi ismini alan bir medrese inşa ettirdi (Marçais, *Monuments arabes de Tlemcen*; ayn. mil., *Manuel d'art musulman*, 1927, II, 483, 515).

İspanya'da, İbn Sa'īd (VII = XIII. asır)'e göre, medrese yok idi. Yüksek dereceli tedris câmilerde yapılmakta idi (al-Maḳḳarī, nşr. Dozy, I, 136). Daha sonraki asırda ise, Gırnata'da 750 (1349)'de Nāşirīlerden Abu 'l-Ḥaccāc Yūsuf tarafından büyük bir medrese kuruldu (Almagro Cardenas, *Boletin de la Real. Acad. de la hist.*, XXVII, 490; Marçais, *ayn. esr.*, s. 517).

İbn Sa'īd'e göre, Endülüs'te ilim adamlarına pek çok itibâr edilmekte idi. Merinîler, ilmin ilerilemesini teşvik maksadı ile, Magrib'de durmadan medrese kuruyorlardı. 688 (1289) yılında seyâhat eden al-'Abdarī, Tlemsen'de, al-Cazā'ir'de ve Constantine'de (bir tek istisnâ ile) ilme karşı hiç bir alâka kaydetmemiştir; yalnız Tunus'ta ilk olarak böyle bir alâkaya şâhid olmuştur (*JA*, 5. seri, 1854, IV, 154, 157, 158, 161, 169). Bu alâka medresenin o zamanlarda Tunus'ta yeni olarak kurulmuş olması ile münâsebetlidir. Fakat garpta medrese, ilme karşı devamlı şekilde alâka uyandırmağa muvaffak olamamıştır. İbn Ḫaldūn (ölm. 808 = 1406) medresenin Tunus'ta ve Magrib'de çoğaldığını kaydediyor ise de, tedris seviyesinin düşmekte olduğundan şikâyet ediyor. Endülüs'te müslüman kültürü kaybolmağa yüz tutmakta idi. Kurtuba ve Kayravan'ın inhitâtından sonra, Magrib'de kültür düşük bir seviyede kalmış idi. Irak'taki eski tedris merkezlerinin ehemmiyetlerini kaybetmelerine karşılık, Kahire her kesin teveccüh ettiği bir ilim merkezi olmakta idi. İran'da da ilim gelişiyordu (*Muḳaddima*, Kahire, 1322, s. 342—344, fasıl 6, nr. 2). Fakat ilmîn gerilemesi, çok geçmeden, umûmîleşti. İlim hayâtiyetini kaybetmiş idi; beynelmilel ilim hayatı da siyâsî vaziyet dolayısı ile duraklamış idi. 1517 senesinde, Afrikalı Leon, Kahire'deki medreselerin geniş ve güzel olduğunu, fakat talebe sayısının çok düşük bulunduğunu söylüyor; ona göre, talebelerin bir kaçı hâlâ fıkıh, pek azı da „edebî ve diğer ilimler" tahsil etmekte idi (Jean Léon Africain, *Description de l'Afrique*, III, 372, *Recueil de voyages et de documents...*, Ch. Schefer, Paris, 1896—1898). Mısır'da, asıl mânada medreselere karşı olan alâka büyük ölçüde azaldı ve XII. (XVIII.) asrın büyük yapıcısı olan emîr Kaṯḫudā, bir çok medrese inşâ ettirdi ise de, asıl faâliyetini câmiler üzerinde topladı. Lane, Kahire'de mühim ilim merkezi olarak, yalnız Azhar câmiini zikrediyor. Durum Mekke'de de aynı olup, orada, 1935 yıllarında tedrisat münhasıran câmide yapılmaktadır (Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, 17 ve yk. bk.). Tedrisat ve medreseler hakkında bk. bir de F. Wüstenfeld, *Die Akademien der Araber und ihre Lehrer* (Göttingen, 1837); Kremer, *Kulturgeschichte*, 1877, II, 479 v. dd.; Haneberg, *Abhandlung über das Schul- und Lehrwesen der Muhammedaner im Mittelalter*, 1850; v. Berchem, *Corpus*, I, 252—269; G. Gabrieli, *Manuale di bibliografia musulmana*, 1916, I, 109 v. dd.

4. Medreseler ve benzer müesseselerin tekâmülü.

a. Medrese, mescid ve câmi.

Yukarıda da söylenildiği gibi, medrese ile diğer câmiler arasında esâslı bir fark yok idi. Medreselerin kuruluşundan sonra bile, câmiler, eskiden olduğu gibi, birer mektep olmakta devam etti. VIII. asırda, yâni medreselerin gelişme devresinde seyâhat etmiş olan İbn Baṭṭūṭa, Şîraz câmiinde olduğu gibi, Bagdad'ın Manşūr câmiinde de hadîs derslerini dinlemiştir (II, 83, 110). Cubayr, 580 yılında Şam'daki Emeviye câmiinin bir çok hücresinin dershâne olarak kullanıldığını söylüyor; ona göre, burada büyük maddî yardımlar (*ıcrā'*, *ma'lūm*) gören şâfi'î ve malikî talebeler için *ḥalaḳāt* var idi ve mâlikî talebeler arasında bir çok *maġāriba* bulunmakta idi; umûmiyetle, câmi, yabancılar ve *ahl al-ṭalab*'e büyük maddî yardımlar (*marāfiḳ*) te'min etmekte idi (*Riḥla*, s. 266 yk., 272 yk.); İbn Baṭṭūṭa da bu câmiin muhtelif ilim kollarındaki *ḥalaḳāt al-tadrīs*'ten bahsediyor (I, 212). Mısır'da, al-Maḳrīzī zamanında (IX. asır), 'Amr câmiinde fıkıh okuyanlar için 8 dershâne var idi ve 749'dan önceleri 40'tan fazla *ḥalaḳāt* bulunmakta idi (Maḳrīzī, IV, 20, 21). Tâmir gören Ṭūlūn câmiinde, Laçin (696—708) devrinde, dört mezhebe göre, fıkıh dersleri ve aynı zamanda diğer dersler verilmeğe başlandı (*ayn. esr.*, s. 41; bk. Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, II/II, 47 v. dd.) ve 767 yılında, bir emîr buraya 7 hanefî fıkıh müderrisi yerleştirdi (Maḳrīzī, IV, 42). Azhar câmiinde, VII. asırda ve daha sonraları, 702 zelzele-

sini müteakip, bir çok dershâneler yaptırıldı ve maaşlı müderrisler te'min edildi (*ayn. esr.*, s. 52). Ḥâkim câmiinde de, zelzeleden sonra, vakıf yolu ile, hoca ve talebelere tahsisat vermek suretiyle dört mezhep için fıkıh, hadîs v.s. dersleri ihdâs olundu (*ayn. esr.*, s. 57). 543 'te yapılan Câmi' al-Ẓâfir ve al-Ḥâkim tarafından yaptırılan Maḳs câmii gibi Fâtımî câmilerinde, memlûk emîrleri yeni dersler ihdâs ettiler (*ayn. esr.*, s. 66, 81) ve yeni-yeni dersler, VIII. asırda, yalnız al-Maşhad al-Ḥusaynî 'de değil, meşhûr al-Nafîsî 'de de ihdâs olundu (*Ḥusn*, I, 195, Muḥyi 'l-Dîn).

Bir câmide muayyen bir hücre derslere ayrılınca, buraya medrese denilirdi; msl. Şam 'daki 6 medrese Emeviye câmiinde bulunmakta idi: Şâhînîya, Ġazâlîya, Ḳüşîya, 'İzzîya, Safînîya, Munaccâ'îyâ: bunların birincisi ile üçüncüsüne bâzan sâdece *ḥalḳa* da denilmekte idi (*JA*, 9. seri, III, 410, 432, 437; IV, 262, 270, 481; diğerleri için de VII, 230). Mâlikî al-Ḥâkim medresesi de 'Amr câmiinde bulunuyordu; İbn Duḳmâḳ, bu câmide, tedrîs için kurulmuş 8 zâviyeden bahsetmektedir. Ayrıca, medreseler ekseriyâ büyük câmilerin hemen yanında inşâ edilmiştir; öyle ki, bunlar câmiin bir parçasını teşkil ederdi. Mekke 'de (*Chron. Mekka*, II, 104 v. dd.; İbn Baṭṭûṭa, I, 324), Şam 'da (İbn Cubayr, s. 271), Nîşâpûr 'da (İbn Baṭṭûṭa, III, 60) ve Kahire 'de de vaziyet böyle idi; Şam 'ın garp kapısında (Bâb al-Barîd) bir şâfi'î medresesi bulunuyordu; Kahire 'de 709 'a doğru al-Ṭaybarsîya medresesi ve 730 'a doğru al-Âḳbuġâvîya medresesi, Azhar câmiine o kadar yakın yapılmış idi ki, duvarları ve pencereleri müşterek idi (buna husûsî bir fetvâ ile müsâade olunmuş idi); sonradan, bu medreseler tamâmen câmie bağlandı (Maḳrîzî, IV, 223 v. d.). Fas 'ta başlıca medreseler al-Ḳaravîyîn câmiinin etrafında toplanmış idi; Merâkeş 'te de vaziyet böyle idi (Pauty, *Hespéris*, 1923, III, 515 v. dd., 523).

Medrese, bir binâ olarak, nisbeten müstakil ise, tamâmen talebelerin oturmasına ve okumasına mahsûs bir binâ vaziyetine sâhip olurdu. Tersine olarak, tamâmen müstakil bir müessese olursa, o zaman, medrese ile câmi arasındaki fark ortadan kalkardı. Arada o derece fark kalmazdı ki, medreselerde de vaaz verilirdi. V. asırda, bir çok câmie minber konulmuş bulunuyordu; nitekim, Nîşâpûr 'daki Niẓâmîya medresesi yapılır-yapılmaz ('Abd al-Raḥîm tarafından, Wüstenfeld, *Schâfi'î*, III, 285) vaazlar verilmeğe başlanmış ve Bagdad 'daki Niẓâmîya 'ye de bir minber konulmuştur (İbn Cubayr, s. 219). Burada bir mesele ortaya çıkmakta idi: bu medreseler şâfi'î mezhebine bağlı idi; bu mezhebde ise, cuma namazının, şehrin, son derece büyük olması hâli müstesnâ, bir tek câmiinde kılınması lâzım geliyordu ve Cuvaynî 'nin, al-Manî'î câmii hatibi olmakla berâber, aynı zamanda Nişâpur medresesinde cuma namazı kıldırdığı, kat'î olarak, söylenilmektedir (Wüstenfeld, *Schâfi'î*, III, 251). Mısır 'da 569—665 arasında cumaları fi'len bir tek hutbe verilmekte idi. Fakat bu tarihten sonra, bütün büyük medreselerde birer minber bulunduruldu. Ḳalâ'ûn (678—689) tarafından yaptırılan medresede halife aynı zamanda vaaz da vermekte idi (Maḳrîzî, IV, 221). Bir çok medreselerde *cum'a* namazlarına âit minber msl. 761 'de al-Ḥicâzîya (*ayn. esr.*, s. 222 v.d.), 776 'da al-Baḳrîya 'de (*ayn. esr.*, s. 236), 797 'de al-Zamânîya 'de (*ayn. esr.* s. 241), al-Câ'i 'de (*ayn. esr.*, s. 249) cuma namazları için birer minber bulunduğu açıkça zikrolunmaktadır. Minberi bulunmayan al-Ṣâḥibîya 'ye 758 'de bir minber konulmuştur ve bu tarihten itibâren minber cuma namazlarında kullanılmağa başlanmıştır (*ayn. esr.*, s. 205). Fas 'ta, câmi ve medrese muhtelit şeklini müstakil bir binâ olan Bû'anânîya temsil etmekte idi (Bel, *JA*, 11. seri, XII, 339).

Medreseye aynı zamanda mescid denilmekte idi (İbn Cubayr, s. 48, 11, 19, 20 ile birlikte). İbn Ḥaccâc, VIII. asırda, mescid ile medrese arasında birinciye daha büyük bir ehemmiyet vermek suretiyle, bir fark tesbitine çalışmaktadır (*Madḫal*, II, 3, 48). Fakat bu ayırma tıpkı medrese ile câmi arasındaki tefrik gibi, tamâmen sun'î olarak kalmıştır. Medrese ismi, müessesenin esâs gâyesi ve binânın inşâ tarzı göz önünde tutularak veriliyordu; câmi ismi ise, içinde cuma namazı kılınan binâya veriliyordu. Msl. 772 yılında emîr Bûbakrî bir medrese ve karşısında da bir câmi yaptırmıştır; fakat 815 yılında medreseye bir minber konuldu ve câmi olarak kullanılmağa başlandı (Maḳrîzî, IV, 235 v. d.). Binâ, hem câmi, hem medrese olarak kullanılınca, her iki isim de istimâl olunabilirdi (emîr Muḳbil 'in bir kitâbesinde her iki isim de kullanılmıştır; v. Berchem, *Corpus*, I, nr. 201); böylece, msl. medresede cuma câmiinin bulunduğunu söylemek mümkündür (İbn Baṭṭûṭa, II, 39). 75 yılında yapılmağa başlanan büyük Ḥasan câmii, aynı zamanda Kahire 'nin en mühim medreselerinden biri idi (Maḳrîzî, IV, 117 v.d.). Diğer taraftan, 737 yılında Bulak 'ta yaptırılan Ḫaṭîrî câmii ile 746 'da yaptırılan Aşlam câmii aynı zamanda birer tedris müessesesi idi (*ayn. esr.*, III, 106; *Ḥusn*, I, 192). IX. asırda, al-Câmî' al-Mu'ayyadî, Kahire 'nin en

mühim yeni medresesi idi (Maḳrīzī, IV, 139). Bu asırlar zarfında medrese ve câmi isimlerinin birbirine karışmasına sık-sık rastlanmaktadır (v. Berchem, *Corpus*, I, nr. 235, 248, 253, 262). Buna mukabil, IX. asırda, msl. Maḳrīzī, mescid kelimesini sâdece, hiç bir ehemmiyeti olmayan câmiler için kullanmaktadır (IX, 263 v.d.; burada 19 mescid zikredilmiştir). XII. asırda, emîr Kaṭḫudā 18 büyük câmi ve bir çok da küçük câmi yaptırdı ve asıl medreselerin aleyhine olarak gelişen Azhar câmiindeki tedris müesseselerini kurmak suretiyle tahsili teşvik etti (al-Cabartī, *Merveilles biographiques*, III, 230 v. dd.; Sulaymān Raşad, *Kanz al-cavhar*, s. 74 v.d.); aynı vaziyet Mekke'de de olmuştur.

Türbe ile câmi arasındaki münâsebet medrese için de câridir. Şam'da Nūr al-Dīn medresesinde, kurucunun türbesi var idi (İbn Cubayr, s. 284, 4 v. dd.) ve Memlûkler devrinde, medrese kurucusunun bir *ḳubba* altına gömülmesi âdet olmuştur.

b. Hankah ve tekyeler.

Hankah ile medrese arasında da sıkı münâsebetler kuruldu. Yukarıda söylendiği üzere, dindar kimselerin câmide, msl. minârede veya eskiden damda veya civar yapılarda yahut câmideki bir hücrede devamlı olarak yatıp kalkması olağan bir şey idi. Aynı zamanda ders okumakta ve murâkabeye dalmakta kullanılan bu türlü bir hücreye *zāviya* denirdi (İbn Cubayr, s. 240, 245, 266; Maḳrīzī, IV, 20; krş. yunan. γωνία; Dozy, *Suppléments*, bk. mad.). Zâhidler, msl. IV. asırda Cavlān'da (*BGA*, II, 88) husûsî hankahlara kapanmak gibi, eski dinde mevcut âdeti muhâfaza etmişlerdi; müslüman vak'anüvisleri bu âdetin Peygamber sahâbesinden kaldığını ileri sürüyorlar (Maḳrīzī, IV, 272 v.d.). IV. asırda zâhidler ve sûfîler ve bilhassa Karrāmīya [b. bk.] yahut Kirrāmīya (Mez, *Renaissance*, s. 273) için Fergana'da, Marv al-Rūẕ'da, Semerkand'da, Curcān'da, Tabaristan'da v.b. (*BGA*, III, 323, 365) sayısız hankahlar (*ḫavānīḳ*, aynı zamanda *ḫuvānīḳ*, müf. *ḫānaḳāh*) var idi; Kudüs'te ve Mısır'da da Karrāmīya'nın içinde zikrettikleri hankahları mevcut idi (*ayn. esr.*, s. 179, 182, 202).

Ḫānaḳāh ile *ribāṭ* (cem. *rubuṭ*) arasında bir menşe' farkı var idi. Ribât tâbiri asıl mânasında, hudutlarda muhârebe (cihâd) edenlerin oturdukları binâlar için kullanılmakta idi; fakat bu kelime, aynı zamanda mânevî cihâdda bulunan sûfîler tarafından da kullanılmağa başlandı (Maḳrīzī, IV, 292 v. dd.). IV. asırda Magrib'de, Vādī Salā'da bir ribât var idi (*BGA*, II, 56). İbn Marzūḳ, — „bu memlekette şark üslûbunda yalnız iki ribât (Safī'de veya Salā'da, *Hespéris*, V, 36, 71) var" — dediği zaman, sûfîlere mi, yoksa muhâriblere mi âit bir meskenden bahsettiği anlaşılmamaktadır. V. (XI.) asırda, Niger civarında, bir çok muhârib ribâtları var idi; Muvaḥḥidîler de buradan gelmişlerdir; XV. asırdan itibâren Magrib'de ispanyollara ve portekizlilere karşı bir çok ribât yaptırıldı (Bel, *J A*, 11. seri, 1917, IX, 325, nr. 1). Şarkta, IV. asırda, muhtemelen askerî vasıfta müteaddit ribât bulunduğu söylenmektedir (*BGA*, III, 303, 354, 415). Hankah ile ribât arasındaki menşe' farkı hiç bir zaman tamâmen unutulmuş değildir; VIII. asrın başlarında ribâttan hâlâ askerî bir ikametgâh olarak bahsedilmektedir (Maḳrīzī, IV, 276). İbn Baṭṭūṭa, hankah kelimesinin garba geçmediğini söylemektedir; orada, eski arapça zâviye kelimesi kullanılmakta idi (İbn Baṭṭūṭa, I, 71; fakat İbn Marzūḳ'ta hankah olarak geçer; *Hespéris*, V, 35 v.d.). Umûmiyetle üç isim, hangi mânâya geldikleri anlaşılamayacak şekilde, kullanılmıştır (müslüman hankahları yerine *Ḳirḳās*'ta *ṣavma'a* kelimesi de kullanılmıştır: bk. Tornberg, *Annales*, s. 143; krş s. 18); zîra bu üç isim, aynı zamanda yabancıları da kabûl eden ve dolayısı ile bir misâfirhâne rolünü oynayan sûfî hankahlarını ifâde etmektedir.

İbn Baṭṭūṭa, Irak ve İran'da bir çok hankah bulunduğunu söylüyor. Vâsit yakınlarında, al-Rifā'ī'nin türbesi yanında, „binlerce fakirin", yâni sûfînin (II, 4) oturduğu bir ribât var idi; İbn Baṭṭūṭa buna *rivāḳ* diyor. Bilhassa al-Lūr'da, inanılmayacak sayıda hankaha rastlamıştır; o zamanın hükümdarı 460 zâviye yaptırmış ve gelirinin üçte birini bu zâviyeler ile medreselere tahsis etmiştir (II, 31).

İbn Cubayr, Suriye'de, ekseriyâ hakikî birer saraya benzeyen mâmûr hankahlardan bahsetmekte, hankah ve ribât isimlerinin fark gözetilmeden kullanıldığını söylemektedir (s. 243, 271, 284). İbn Baṭṭūṭa gibi ona da, bir garplı olarak, hankah kelimesi garip gelmektedir (s. 284). Bununla berâber, al-Nu'aymī, bu üç ismi birbirinden ayırıyor ve 29 *ḫavānīḳ*, 23 *rubuṭ* ve 26 *zāviya* zikrediyor. Zikrettiği en eski hankah (Duvayra) 401'de ölen bir âlim tarafından kurulmuştur (Sauvaire, *J A*, 9. seri, V, 269, 377, 387 v. dd.).

Mısır'da da durum buna benzemektedir. İlk hankah 569 yılında Ṣalāḥ al-Dīn tarafından Kahire'de (al-Ṣāliḥīya, önceleri Dār Sa'īd al-Su'adā: Maḳrīzī, IV, 273), ikincisi Suriye'de bir çok hankah yaptırmış olan Baybars al-Bunduḳdārī tarafından VII. asırda kurulmuştur (*ayn. esr.*, s. 282, 298). al-Maḳrī-

zî, 22 hankah zikretmektedir (İbn Duḳmāḳ sâdece bir adet zikreder): VI. asırda: 1; VII. asırda: 1; VIII. asırda: 18; IX. asırda: 1. Yine aynı müellif 12 *rubuṭ* zikrediyor (İbn Duḳmāḳ 8): VII. asırda: 9; VIII. asırda: 1; ayrıca al-Ḳarāfa'de kâin 5, ayrıca da 26 (İbn Duḳmāḳ 9) zâyiye zikrediyor. Bunların çoğu pek küçük olup, şehrin dışında bulunmakta idi; bunlar ekseriyâ dindar münzevîlerin meskeni olup, sonradan türbe hâline sokulmuştur. En eskileri VI. asırdan kalmadır. Kudüs'te, yine Ṣalāḥ al-Dīn bir hankah yaptırmıştır (v. Berchem, *Corpus*, II/1, 87 v. dd.). Bu şehirdeki *ḫavānīḳ*, *zavāyā* ve *rubuṭ* içinde bu sonuncular, gâlibâ bilhassa hacılar için, birer misâfirhâne vasifesini görmekte idi (*ayn. esr.*, s. 197 v. dd.; ayrıca krş. Sauvaire, *Hist. Jérus et Hébron*, fihrist). Mekke'de 50 *rubuṭ* zikredilmektedir; en eskisi 400 yılından önceye âittir (*Chron. Mekka*, II, 108—115). Ziyâret yerlerinde, hankahlar, birer misâfirhâne olarak, mühim bir rol oynamakta ve başka yerlerde de, yabancılara dâimâ açık bulunmakta idi. İbn Baṭṭūṭa, seyâhat ettiği zamanlar, buralara (o bunlara zâviye diyor), indiği gibi umûmiyetle misâfirhâne vazifesi gören medreselere de inerdi (Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, II/II, 35, not). Bâzı hankahlar ise, yalnız kadınlara tahsis edilmiş idi (Maḳrīzī, IV, 293 v.d.).

Fakat hankahların asıl gâyesi, sûfîlere oturacak ve âyinlerini yapabilecek bir yer sağlamak idi. 706 yılında Baybars hankahında 400 (Maḳrīzī, IV, 276 aş.), Siryāḳūs hankahında da 100 sûfî barınmakta idi (*ayn. esr.*, s. 285). Sûfîlere, yatıp-kalkacak yerden başka, her gün yiyecek, içecek veriliyor, ayrıca elbise ve para te'min ediliyordu; ekseriyâ hankahın bir de hamamı bulunurdu. Hankahın, *zikr*'e ve namaz kılmağa mahsûs yeri var idi. Bu itibârla, bir dereceye kadar da, bir çeşit câmi sayılırdı. İbn Cubayr içinde câmii bulunan bir ribâttan bahsetmektedir. Bu ribat Abū Ḳubays'in zirvesinde bulunuyordu (s. 108). Zâten ribâta aynı zamanda mescid de deniliyordu (Maḳrīzī, IV, 294; bk. Hanakah ve mescid: s 282 ve *mascid al-ribāṭ* tâbiri; İbn 'Arabşāh, *Vita Timuri*, nşr. Manger, III, 880). Ṣalāḥ al-Dīn'in yaptırdığı hankaha 780'de bir minâre (*mi'ẕana* ilâve edildi. Rivâyete göre, halk ayağında pabuç ile sahnda dolaşırdı (Maḳrīzī, IV, 275 aş.). Bâzan, yalnız hankah sâkinleri namaza kabûl olunurdu (*ayn. esr.*, s. 277: Ḥanaḳāh Baybars). Bu itibârla hankah sâkinleri arasında bir de imâm bulunmakta idi (*ayn. esr.*, s. 287). Başka mâbedlerde olduğu gibi, hankahlarda da mukaddes emânetler bulunurdu. Msl. Ribāṭ al-Āṯār'da Peygambere âit olduğu söylenen bir demir ve bir tahta parçası var idi (*ayn. esr.*, s. 295). Bâzan bir hankahın büyük bir câmi yanında yapıldığı olurdu; msl. Āḳbuġā hankahı Azhar câmiinin yanı-başında idi (*ayn. esr.*, s. 292; krş. bir de s. 289: Ḳūsūn) ve yahut hankahı yaptıran kimse, yanında, cuma namazı kılınmağa mahsûs bir câmi de yaptırırdı (Siryāḳūs, *ayn. esr.*, s. 285). Ḥanaḳāh Ṣāliḥiya sâkinleri, Ḥākim câmiindeki cuma namazlarına husûsî bir şekilde katılmakta idiler (*ayn. esr.*, s. 274). Fakat, daha soraları, hankahlarda cuma namazları kılınacak şekilde tedbir alındı. Msl. 663 senesinde cuma ve bayram namazlarında okunacak hutbeye mahsus olmak üzere, minber konulan *Ribāṭ al-Afram* için vaziyet böyle oldu (*ayn. esr.*, s. 297) ve al-Mu'ayyad de, hukûmdar olmadan önce yapılan bir evi *cāmi' va ḫānaḳāh*'a tahvil etti (*ayn esr.*, s. 134 aş.); bunun tam tersi olarak, sûfîlere mahsûs bir binâ câmî (al-Bāsiṭī câmii) hâline konuldu (IX. asır başları, tıpkı daha önceleri gibi, *ayn. esr.*, s. 140, aş.). VIII. asırdaki Şayḫū câmii için de vaziyet böyle oldu (hankahı yapılmadan önce; *ayn. esr.*, s. 113). Baybars al-Bunduḳdārī kendi hankahına gömülmüştür ve umûmiyetle, bankahlarda, gerek kurucusunun, gerek orada bulunmuş müttekî bir kimsenin mezarı bulunurdu.

Hankahın gelişmesi bu itibârla tamâmen medreseninkine benzemektedir. Fakat islâmiyette, dinî tedrisât ile ibâdet birbirinden ayrılmadığı için, bu iki müessese birbirine karışmıştır. Hankahlarda bile tedriste bulunulmakta idi; bugün de olduğu gibi, talebelerin bir hankahta yatıp-kalkarak bir başka medresede ders gördükleri oluyordu. Bâzı âlimler, hankahtaki odalarında talebelere hadîs şerhetmekte idiler (*ayn. esr.*, s. 294, 295, 303). Fakat bâzı hankahlarda, medreselerde olduğu gibi, ilmî bir tedrisat yapılmakta idi. 'Abd al-Laṭīf (ölm. 629 = 1231), Bagdad'daki bir ribatta usûl, hadîs v.s. okutuyordu (İbn Abī Uṣaybi'a, II, 203) ve burada, içinde kütüphânesi olan bir al-Ribāṭ al-Ḥātūnī'den bahsedilmektedir (İbn al-Ḳifṭī, nşr. Lippert, s. 269). Başka hankahlarda ise, kütüphâneler bulunmakta idi (Merv için bk. Yāḳūt, IV, 509). 756 yılında kurulmuş olan Şayḫū hankahında, gâyet şümûllü bir ders programı var idi: dört mezhebe göre fıkıh, hadîs ve kırâat okutulmakta idi (Maḳrīzī, IV, 283). Āṯār ribâtında, VIII. asırda şâfi'î fıkhı okutuluyordu (*ayn. esr.*, s. 296) ve 821 yılında yapılmış olan Cāmi' al-Faḫrī'de talebeler ile sûfîlere itinâ gösterilmekte idi (*ayn. esr.*, s. 136); al-Camālīye hanefî medresesi (730), aynı zamanda

bir hankah idi (*ayn. esr.*, s. 238 yk.). Her iki müessesenin müşterek bir müdürü var idi.

VIII. ve IX. asırda, medrese ile hankahın birleştirilmesine umûmiyetle pek sık rastlanmakta idi; msl. 757 senesinde Kahire'deki al-Niẓāmiya (v. Berchem, *Corpus*, I, 242 v.dd.)'de, 835'te Barsbay (*ayn. esr.*, s. 365 v.d.; İbn İyās, II, 21, 22, 41), 855—860'ta al-Malik al-Aşraf İnal (*ayn. esr.*, nr. 271 v. dd.) ve 879'da Kayıtbay türbelerinde böyle idi (*ayn. esr.*, s. 431 v. dd.). Aynı müessese sonradan muhtelif isimler ile anılmıştır (*ayn. esr.*, s. 172 v.dd.) ve al-Suyūṭī, *madāris* başlığı altında, bankahlardan bahsetmektedir. Şarkta İbn Baṭṭūṭa, msl. Şiraz'da ve Kerbelâ'da (II, 78 v.d., 88, 99) aynı vaziyetle karşılaşmıştır; iranlıların medreseye zâviye ismini verdiklerini söylemekle bu vaziyeti belirtmiş oluyor (II, 30, 32); garpta da, Fas'ta muhteşem bir zâviye kuran kendi hukümdarını övüyor (I, 84); burada da tasavvuf ile ilim birbirine sıkı-sıkıya bağlı idi (Dozy, *Supplément*, mad. *zāviya*). Zâviye şimâlî Afrika'da bugün de büyük bir rol oynamaktadır (bk. Depont ve Coppolani, *Les Confréries religieuses musulmanes*, Cezayir, 1897; El-Hachaichi, *Voyages au pays des Senoussia*, trc. Serres ve Lasram, Paris, 1912). Hankahlar için krş. v. Berchem, *CIA*, I, 163 v. dd., 174 v.d.

c. Hastahâneler.

İbn Cubayr ve al-Maḳrīzī'de hastahâne, (*bīmāristān*, *māristān*, *müristān*), medrese ile yakından alâkalı olarak, zikredilmektedir; bunun sebebi, muhtemelen, medresenin âlimler tarafından idâre olunması ve umûmiyetle medreseye bağlı bir tıp mektebi bulunmasıdır. al-Valīd, rivâyete göre, islâm âleminde ilk defa olarak, 88 yılında bir hastahâne yaptırmıştır (Maḳrīzī, IV, 258 v.d.; *BGA*, V, 106). İbn Ṭūlūn, Kahire'de 259 veya 261 yılında (eâmiden önce), yoksullar için bir hastahâne yaptırmış, aynı zamanda câmiin arka kısmına bir eczâhâne yerleştirmiştir. Cuma günleri bir tabîp burada hastalara bakmakta idi. Maḳrīzī'ye göre, İbn Ṭūlūn'un yaptırdığı *māristān* (İbn Duḳmāḳ, s. 99'da; „yukarıki"), Mısır'da yapılan „ilk" hastahânedir; Maḳrīzī bununla, şüphesiz, ilk resmî, mecbûrî hastahâne demek istiyor; çünkü bu hellenistik müessesenin daha önce Mısır'da bulunmaması pek muhtemel değildir (Maḳrīzī, IV, 38, 39, 258 v.d.; *Ḥusn*, II, 139). Maḳrīzī (IV, 259 v. dd.), bu *māristān*'dan başka, Mısır'daki *Māristān Kāfūr* (346 yılında, belki de İbn Duḳmāḳ'ın s. 99'da bahsettiği „aşağıki" ile aynıdır), al-Maġāfir (232—247), al-Manṣūrī (682) ve al-Mu'ayyadī (821)'yi zikrediyor. Bunlara Ṣalāḥ al-Dīn'in Mısır ve Kahire (İbn Cubayr, s. 51, 52; krş. İbn Ḫallikān, Kahire, 1302, II, 402 v. d.)'de yaşattığı iki *māristān*'ı eklemek gerekir. Şam'da İbn Cubayr iki hastahâneye rastlamıştır; bunlardan biri al-Bīmāristān al-Nūrī idi (bk. 283, 284; krş. İbn Ḫallikān, II, 403). Ayrıca Nusaybin'de 1 (s. 240), Ḥarrān'da 2 (s. 247), Haleb'de 1 (s. 253), Ḥamā'da 1 (s. 257) *māristān* zikretmektedir; Bagdad'da bir çok hastahâne bulunduğunu söylüyor ise de, sayısını bildirmemektedir. Bagdad'da III. asırdan itibâren hastahâneler bulunduğunu biliyoruz; msl. 304 yılında, Sinān b. Şābit Bagdad'daki 5 māristān'ın müdürü idi ve 3 yeni hastahânenin yapılmasını te'min etmiş idi (İbn al-Ḳifṭī, nşr. Lippert, s. 193; krş. Hilāl al-Ṣābī, *Kitāb al-wuzarā'*, nşr. Amedroz, s. 21 ve meselenin bütünü için bk. Mez, *Renaissance*, s. 326 v.d.). Büyük al-Mustanṣiriya medresesine bir *māristān* bağlı bulunmakta idi (G. le Strange, *Baġdād*, s. 268).

Tıp tedrisâtına gelince, İbn Abī Uṣaybi'a (I, 103 v. dd.), bunun islâmiyette durmadan devam ettiğini gösteriyor; misâl olarak, İskenderiye'de bir tıp mektebini idâre ve fetihten sonra islâmiyeti kabûl eden 'Abd al-Malik b. Abcar'i zikrediyor. Daha sonraları Antakya, Ḥarrān v.b.'da bellibaşlı tıp mektepleri kurulmuştur (I, 116 aş.). Uzun bir müddet boyunca hekimlerin çoğu hıristiyan idi (bk. *BGA*, III, 183). Tedrisat önceleri hastahânelere bağlı bulunuyordu. Başhekim etrafına talebeleri toplar, onları yetiştirirdi ve bunlar da kendisine yardım ederlerdi (msl. Manṣūr'un Gundēšāpūr'dan Bagdad'a çağırdığı Gorgios, bk. İbn Abī Uṣaybi'a, I, 124). Ḳalā'ūn, kendi hastahânesinde (Mansūrī), *ra'īs al-aṭibbā'* tarafından tıp dersleri verilen bir sınıf yaptırdı (Maḳrīzī, IV, 260); Şam'daki büyük al-Bīmāristān al-Nūrī'de de tıp dersleri okutulmakta idi (İbn Abī Uṣaybi'a, II, 192); bâzan, câmilerde de tıp okutulduğu oluyordu; fakat bu, büyük ölçüde felsefe ile sıkı münâsebeti olan nazarî bir ilim idi. İbn al-Haysam (ölm. 430'a doğru), al-Ḥākim devrinde, Azhar câmiinde tıp dersi vermiştir (*ayn. esr.*, II, 90) ve Laçin, Ṭūlūn câmiini tâmir ettirdiği zaman, tıp tedrisi için de vakıflar te'sis etmiş idi (Maḳrīzī, IV, 41; Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, II/II, 47'de *ṭibb* şeklinde okumak gerekir). Tıp medresede de okutulabilirdi; msl. al-Cīlī (ölm. 641) Şam'daki al-'Azrāviya medresesinde ders vermiş idi. Ayrıca husûsî *madāris al-ṭibb* var idi; bunlardan üçü Şam'da VII. asırda kurulmuş idi (*JA*, 9. seri, IV,

497—499; Fleischer, *Kl. Schr.*, III, 329). Bu-ralarda ders okutan hocalar, aynı zamanda *māristān*'da hekim olabilmekte idiler (İbn Abī Uṣaybi'a, II, 266).

d. Sıbyan mektepleri.

İslâmiyetin ilk günlerinden beri Arabistan'da okumak ve yazmak öğretiliyordu. Medine'de hocalar ekseriyâ mûsevî idi (bk. Balāẕurī, s. 473 aş.; hoca için krş. *rabbānī* tâbiri: *Kur'an*, III, 73; V, 48, 68; Buḫārī, *'İlm*, bâb 10; Ya'ḳūbī, nşr. Houtsma, II. 243); fakat yazı san'atı Mekke'deki kadar yaygın değil idi (bu mesele için bk. Nöldeke-Schwally, *Gesch. des Qorāns*, I, 15 v.d.; Goldziher, *Muh. Stud.*, I, 110 v. d.). Bedr muhârebesinden sonra, mekkeli bir çok esir, yazı yazma öğretmek için, serbest bırakıldı (*Kāmil*, nşr. Wright, s. 171; krş. Goldziher, *ayn. esr.*, s. 111; Sprenger, *Leben Muh.*, III, 131). Ḳaysārīya'nin ele geçirilmesinden sonra, esirler al-Curf'a yerleştirildi ve bâzıları mekteplerde (*kuttāb*; Balāẕurī, s. 142) ders okutmağa me'mûr edildiler. 'Omar'in çağdaşlarından olup, sonradan me'mûr ve vâli olan Cubayr b. Ḥayya, Ṭā'if'te bir mektepte muallim (*mu'allim kuttāb*) idi (İbn Ḥacar, *İṣāba*, Kahire, 1323, I, 235). Peygambere kâtiplik etmiş olan Mu'āviya çocukların tahsili ile çok alâkalanmıştır. Çocuklar yazmak, okumak, hesap ve yüzmek öğreniyorlardı; onlara bir az *Kur'an* ile dinî vazifelerin lüzûmluları öğretiliyordu. al-Ḥaccāc ve şâir Kumayt ile Ṭirimmāḥ gibi büyük şahsiyetlerin mekteplerde ders okuttukları rivâyet olunur (Lammens, *Mo'âwia*, s. 329 v.dd., 360 v.dd.). Çocuklara her şeyden önce *adab* öğretilmekte idi; bu sebeple çocuk mekteplerine *macālis al-adab* (*Aġānī*, XVIII, 2. tab., Kahire, s. 101), muallime de *mu'addib* (msl. Maḳrīzī, IV, 223; krş. Yāḳūt, *Udabā'*, IV, 272; VII, 105); bir de *mu'allim* (Buḫārī, *Diyāt*, bâb 27; Yāḳūt, III, 410; İbn Baṭṭūṭa, I, 213), son asırlarda *fiḳh* (bk. Lane, *Manners and Customs*, *Everyman's Library*, s. 61) de denilirdi. *Mu'allim* umûmiyetle pek fazla itibâr görmezdi (Lammens, *Mo'âwia*, s. 360 v.d.). Belki de bu, vaktiyle esirlerin muallim olarak kullanılmasından kalma bir duyguya dayanmaktadır; fakat bâzan âlimlerin de muallimlik yaptıkları vâkî idi. Msl. şârih, hadîs ve nahiv âlimi Ḍaḥḥāḳ b. Muzāḥim (ölm. 105 veya 106)'in, rivâyete göre, 3.000 talebesi olan bir mektebi var idi; bir merkebe binerek, talebeleri arasında dolaşırdı (Yāḳūt, *Udabā'*, IV, 272 v.d). Lisan başta geldiği için, Basra'da bir bedevî, gençlerin başına maaş ile muallim olarak getirilebilirdi (*ayn. esr.*, II, 239). Emeviler zamanında mektepler çoğaldı. Horasan'da bir çok mektep açıldı; evlerde bile ders verilmekte idi (Haneberg, *Schul- und Lehrwesen*, s. 4 v.d.). Fâtımîler zamanında, sarayda, halifenin hizmetinde çalışmak üzere yetiştirilen yüksek tabakaya mensup çocuklara mahsûs, bir mektep var idi (Maḳrīzī, II, 209—211). Mekteplerin bâzan da tabi'î olarak câmiye bağlı idi; çünkü tedrisat yavaş-yavaş *Kur'an* tedrisâtı üzerinde daha çok toplanmağa başladı. İbn Cubayr (s. 272) de, İbn Baṭṭūṭa (I, 213) gibi, çocuklara Emeviye câmiinde ders verildiğini ve câmiin şimâl kapısı yanında muallimlere mahsûs hücreler bulunduğunu söylemektedir. Palermo'da câmilerin çoğunda, *Kur'an* okutulmakta idi (*ayn. esr.*, s. 332); Yāḳūt'a göre (III, 410) bunların muallim sayısı 300'den aşağı değil idi; sayılarının çok oluşu askerlikten muâf olmalarından idi; fakat IV. asırda İbn Ḥavḳal Palermo'da 300 *katātib* saymıştır; dediğine bakılırsa, buradaki muallimler çok itibâr görürdü (*B G A*, II, 87).

Bugün de çocuklar Azhar câmiinin sahnında ders görmektedirler. VI. asırda ayrıca bir çok müstakil çocuk mektepleri var idi. İbn Cubayr Kahire'de, her şeyden önce yoksullar ve öksüzler için, bir çok büyük mektebe rastlamıştır; bunların muallimlerine ve talebelerine hükümdar yardım etmekte idi (s. 52). Müellif Şam'da da buna benzer büyük bir mektebe tesâdüf etmiştir (s. 272). Kudüs'te Ṣalāḥ al-Dīn bir sıbyan mektebi açtırmıştır (v. Berchem, *Corpus*, II/I, 108 v.dd.). İbn Cubayr'e göre, bu şark memleketlerinde *Kur'an* yalnız ezbere (*talḳīn*) öğretilmektedir. Hâlbuki yazı temrinleri şiir v.b. metinler ile yapılırdı (*Riḥla*, s. 272). Fakat bu âdet uzun zaman devâm etmedi. Umûmiyetle sıbyan mektepleri câmiinin hemen yanında yapılırdı ve yakınında içecek su çeşmesi bulunurdu. Memlûkler devrinde, hemen bütün medrese kurucuları, ona bağlı olarak, öksüz ve yoksul çocuklar için mektepler yaptırmışlardır; çocuklar bu müesseselerde meccânî olarak okur ve bâzan da yatıp-kalkar, yer-içerlerdi (Maḳrīzī, *madāris* mad., *tür. yer.*). Bu mekteplerin gâyesi, Laçin tarafından Ṭūlūn câmii yanında yaptırılan böyle bir mektep dolayısı ile, „öksüz müslüman çocuklarına Kadir-i mutlakın kitabını öğretmek ve aynı zamanda Tanrıyı hoşnut eden diğer hayırlı işler ve muhtelif dindarâne hareketler yaptırmak şeklinde târif edilmiştir (Maḳrīzī, IV, 41). Magrib'de de çocuklar yalnız *Kur'an* okumağı öğreniyorlardı. Endülüs'te ise, okuma, yazma, şiir ve bir az da nahiv öğrenmekte idiler. İfrīḳiya'de *Kur'an*'dan başka, bir az badîs ve bir az diğer ilimleri okuyorlardı

(İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima*, s. 477, v.d. fasıl VI, 32).

Sıbyan mektebine *maktab* (msl. Yāḳūt, *Udabā'*, IV, 272; Maḳrīzī, IV, 41, 201) yahut *kuttāb* (Buḫārī, *Diyāt*, bâb 27; Balāẕurī, s. 142; Maḳrīzī, IV, 197, 240); yoksul çocuklar için kurulan mekteplere de *kuttāb sabīl* yahut *maktab sabīl* denilmektedir (msl. Maḳrīzī, IV, 53, 117, 199, 201). *Sabīl* kelimesi ile mektebin umûmî bir hayır müessesesi olduğu ifâde edilmektedir (*ayn. esr.*, s. 223; Ḳalā'ūn hastahânesi için bk. *ayn. esr*, s. 260; krş. Dozy, *Supplément*, bk. mad.; Quatremère, *Hist. Salt Maml.*, I/I, 229 not ve *B G A*, IV, 211, 258). İlk tedrisat için bk. Hastings, *Encycl. of Rel. and Ethics*, Goldziher, mad. *Education*; Mez, *Renaissance*, s. 177 v.d.; Lane, *Manners and Customs*; Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 144 v. dd.; krş. bir de mad. MEKTEP).

5. Kütüphâneler.

Medine'de olduğu gibi, Mekke'de de câmilerde büyük mıkdarda kitap bulunuyordu (İbn Cubayr, s. 89, 193; Medine'de XIX. asırdaki durum için bk. Batanūnī, *Riḥla*, a. 254 v.d.). Tunus'taki Zaytūna câmiinin büyük bir kütüphânesi var idi (*Rec. Soc. Arch. Constantine*, 1894, s. 287). Bagdad'daki Niẓāmīya câmiinde de bir kütüphâne bulunuyordu; bunun hâfız-ı kütübü al-Isfarā'īnī (ölm. 488; Wüstenfeld, *Şâfi'î*, III, 314) idi. Mustanṣirīya, kitap bakımından, diğer medreselerden çok daha zengin idi (*Chron. Mekka*, III, 174). Merv'de VI. asırda câmi ve medreselerde kurulmuş 10 umûmî kütüphâne var idi; bunlardan ikisi ulucâmide bulunuyordu: birinde 12.000 kitap var idi (Yāḳūt, IV, 509). Kahire medreseleri arasında Fāżilīya bu bakımdan bilhassa zengin idi: içinde 100.000 kitap var idi (Maḳrīzī, IV, 197; bunları al-Ḳāżī 'l-Fāżil, Fāṭimī medresesinden te'min etmiş idi (Şihāb al-Dīn Abū Şāma, *K. al-Ravżatayn*, Kahire, 1287, I, 200, 268; Maḳrīzī, II, 253 v. dd.) ve İbn Taġrībirdī (II/I, 482)'ye göre, Ḳalā'ūn hastahânesinde aynı kütüphâneden gelme 100.000 kitap bulunmakta idi. Bu kütüphâneler ekseriyâ dağıtılmış ve sonra yeniden kısmen başka medreselere yerleştirilmiştir. 694 kıtlığından sonra, Fāżilīya medresesi talebeleri kıymetli kitapları birer ekmek fiatına sattılar (Maḳrīzī, IV, 197; bk. bir de s. 252). Suriye, Anadolu, (v. Berchem, *Corpus*, III, I, 26 v.d.), Magrib (*J A*, 11. seri, X, 109 v. dd.; *Hespéris*, V, 35) ve daha başka yerlerde de medrese vakıflarına bağlı kütüphâneler var idi.

İlme karşı alâka azaldıkça, bu kütüphânelerin çoğu ihmâle uğradı; mahvolmayan kitaplar ekseriyâ toplanıp, yeni kütüphânelere mâl edildi (msl. 1891 'de Kahire'deki Dār al-Kutub al-Miṣrīya). Şam için bk. Ḥabīb al-Zayyāt, *Ḫazā'in al-kutub fī Dimaşḳ wa żawāḥihā*, Kahire, 1902. Muh. Kurd 'Alī, *Ḫiṭāt*, IV, 189 v.dd.

6. Okutulan dersler ve tedris usûlleri.

Yukarıda görüldüğü üzere, en eski devirlerden beri câmilerde okutulan belli-başlı mevzûlar *Kur'an* ile hadîs olup, bunlara arap dili tetkikleri de ilâve olunmuştur. Buḫārī (*K. al-'ilm*)'de *'ilm* kelimesi, devamlı olarak, hep hadîs mânasına gelmektedir. Fakat fıkıh ve ilâhîyat sâhasındaki inkişaf neticesinde, bu mevzûlar da câmilerde okutulmağa başlandı. al-Aş'arī Basra'da, Manṣūr câmiinde, al-Cubbā'ī'nin mûtezile kelâmına dâir verdiği dersi dinlemiştir (Wüstenfeld, *Şâfi'î*, s. 131) ki, bu usûliyâta da sıkı-sıkıya bağlı bulunmakta idi (*al-muẕākara wa 'l-naẓar*, krş. Yāḳūt, *Udabā'*, VI, 383). Fakat tamâmen ayrı mevzûlar da burada okutulabilmekte idi. Bagdad'da Manṣūr câmiinde oturan al-Ḫaṭīb al-Bağdādī kendi Bagdad tarihini okutmuştur (Yāḳūt, *Udabā'*, I, 246 v.d.). Bununla berâber asıl felsefe câmilerde okutulmaz oldu. Rivâyete göre, İspanya'da felsefe ve hey'et gizlice okutuluyordu; çünkü bunlar ile uğraşanlar zındıklık ile suçlandırılıyor, hattâ taşa tutuluyor veya diri diri yakılıyordu (Maḳḳarī, nşr. Dozy, I, 136). Medreseler, her şeyden önce, fıkıh okutmak için kurulmuş olup, başlangıçta her biri bir mezhebi temsil etmekte idi. 4 mezhebin birden temsil olunduğu bir mektepte 4 medrese bulunduğu söylenebilirdi; msl. *al-Madāris al-Ṣāliḥīya* (Maḳrīzī, IV, 209, 282; aynı zamanda, içinden yol geçen *al-Madrasatāni*, s. 909; v. Berchem, *C I A*, I, 104, not 1) Niẓām al-Mulk'ün zamanından önce çok yaygın olan *dār al-ḥadīṯ* kurmak âdeti sonra da devâm etti. Maḳrīzī Kahire'de al-Malik al-Kāmil tarafından 622 senesinde kurulan al-Kāmilīya (IV, 211 v.d.) ile 785'te kurulan al-Ḫarūbīya (*ayn. esr.*, s. 201)'yi zikrediyor; bunlardan 1166 senesinde tâmir gören birincisi yine bir *ḥadīṯ* mektebi idi (v. Berchem, *C I A*, I, nr. 61). al-Malik al-Kāmil'den önce, Nūr al-Dīn (ölm. 599) Şam'da Nūrīya'yi bir *dār al-ḥadīṯ* olarak kurmuş idi (Maḳrīzī, IV, 211; krş. *J A*, 9. seri, III, 280); Maḳrīzī, bunun ilk *dār al-ḥadīṯ* olduğunu söylüyor ki, bu iddiayı düzeltmek lâzım gelmektedir. Şam'da buna benzer bir çok mektepler açıldı; bunlardan 16'sı zikredilmekte ve ayrıca üç *Kur'an* ve *ḥadīṯ* mektebi daha ilâve olunmaktadır (*J A*, 9. seri, III, 271 v. dd.; Fleischer bir az farklı bilgiler

vermektedir: *Kl. Schriften*, III, 318 v.d., 329).

Fakat alel'âde medreselerde, fıkıhtan başka mevzûlar da okutulmağa başlandı. Bunlar arasında bilhassa *naḥv* zikredilmektedir (al-Ṣāḥibīya, Maḳrīzī, IV, 205). Bagdad'daki Niẓāmīya'de olduğu gibi, diğer şark medreselerinde de felsefe tedrisâtı da yapılmakta idi (bk. Yāḳūt, *Udabā'*, VI, 409; V, 423 v. d. ve IV, 253; burada, müellif, Sulaymān b. 'Abd Allāh'ın 403 yılında Bagdad'da Niẓāmīya'de dil tetkikleri yaptığını söylemek ile bir tarih yanlışlığı yapmıştır). al-Malik al-Mu'aẓẓam 604 (1207)'te Ṣaḫra câmii yanında yalnız arap dili okutulan bir *madrasa naḥvīya* kurdu (Sanvaire, *Hist. Jérus. et Hébr.*, s. 86, 140) ve husûsî mektepler de az değil idi (bk. Subkī, *Mu'īd*, nşr. Myhrmann, s. 153). Maḳrīzī'de zikri geçenlere ekseriyâ şunlar da ilâve olunmaktadır: *ḳirā'a* (ekseriyâ *al-ḳirā'at al-sāb'*), *ḥadīṯ*, *tafsīr* ve *mī'ād* (krş. Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, II/II, 47). Husûsî *ḥadīṯ* mekteplerine ilâveten al-Subkī aynı zamanda *madāris al-tafsīr* ve *madāris al-naḥv*'i zikretmektedir (*Ma'īd al-ni'am*, nşr. Myhrmann, s. 153).

İbn Ḫaldūn *Muḳaddima* (fasıl 6, nr. 4 v.dd.)'sinde islâmî ilimlerin bütünü hakkında umûmî bilgi vermektedir. Bunları, *'ulūm ṭabī'īya* ve *'ulūm naḳlīya* olarak, ikiye ayırmaktadır. Birinciler tabi'î müşâhede ve mantıkî muhâkemeye dayanmaktadır; bu sebepten bunlara *falsafīya* yahut *'aḳlīya* adı da verilmektedir; diğerleri ise, *al-wāḍi' al-şar'ī* tarafından bildirilen vahiylere, dolayısı ile husûsî teblige dayanmaktadır. Binâenaleyh *'ulūm naḳlīya* islâmiyetin tesbit ettiği bütün ilimleri içine alıyor; bunlar arasında *Ḳur'ān*, *tafsīr* ve yedi *ḳirā'āt* (nr. 5), *ḥadīṯ* ve *al-nāsiḫ wa'l-mansūḫ*, *muṣṭalaḥ al-ḥadīṯ* (nr. 6) de dâhil olmak üzere, yardımcı ilimler, *al-fiḳh*, bilhassa *al-farā'iḍ*, mirâs hukuku (nr. 7—8); hukuk esaslarını, istidlâl usûlleri ile mezheplerin taksimini içine alan *uṣūl al-fiḳh* (nr. 9), *al-kalām* (dinî vecîbelerin başında gelen imânın geniş ölçüde izahı olan *naḳlīya* ve baştan-başa mücerret delîllere dayandığı için, mâhiyeti itibârı ile *aḳlīya* denilen iki kısımdan mürekkeptir; nr. 10), bir bakıma tatbikî kelâm sayılan *al-taṣawwuf* (nr. 11), rüyâ tâbiri (*ta'bīr al-ru'yā* (nr. 12) bulunmaktadır.

Kur'an ve hadîs ilimlerinden sonra lisânî ilimler gelmektedir; bunlar dört kısma ayrılır: *al-naḥv*, *al-laġa*, *al-bayān*, *al-adab* (nr. 37); ve bu son kısım bütün arap edebiyatının tetkikini içine alır.

'Ulūm 'aḳlīya muhtelif şekillerde taksim edilmektedir; umûmiyetle, belli-başlı 7 kısma ayrılmaktadır (nr. 13): başlıca diğer bölümlere temel teşkil eden *al-manṭiḳ* (nr. 17), sayılar ilmi *al-arişmāṭīḳī*, buna dâhil olan *ḥisāb* v.b. (nr. 14), *al-handasa* (nr. 15), *al-hay'a* (nr. 16) *al-mūsīḳī* (nr. 13), *al-ṭabī'īyāt*, müteharrik ve gayr-i müteharrik olmalarına göre, semâvî, insânî, hayvânî, nebâtî ve mâdenî cisimlerin ilmi; bundan ayrılmış kollar olarak, ekseriyâ *al-ṭibb*, *al-falāḥa* (zirâat; nr. 18—20; krş. nr. 29). Yedinci olarak, *'ilm al-ilāhīyāt* (nr. 21) gelmektedir. Sihir, tılsım, yazının gizli havassı v.b. da islâmî ilimlere dâhil bulunmaktadır (nr. 22 v. dd.).

Yukarıda söylenildiği üzere, *ṭibb* yalnız husûsî mekteplerde değil, câmilerde de öğretiliyordu. 600 yılına doğru, 'Abd al-Laṭīf Azhar câmiinde ders okutuyordu; fakat *ṭibb* derslerini de orada verip vermediği bilinmemektedir (İbn Abī Uṣaybi'a, II, 207); „felsefî ilimler" ise, câmi dışında okutulmakta idi. Başlıca ilimlerde, muayyen gâyeleri (*maḳāṣid*) olan ilimler ve âlât ve vesâil (*ālāt* veya *vasā'il*) bilgileri olarak, bugün de mevcut bir tasnif meydana geldi. Birinciye *kalām*, *al-aḫlāḳ al-dīnīya* (ahlâk, umûmiyetle *taṣawwuf*'a tekabül eder), *fiḳh*, *uṣūl al-fiḳh*, *Ḳur'ān* (*tacvīd* ve *tafsīr*) ve *ḥadīṯ* dâhil bulunmaktadır. İkinci de şunlardan mürekkeptir: lisan bilgisi (*ṣarf*, *ma'ānī*, *bayān*, *badī'*), bundan başka aruz ve kafiye, mantık ve mantıkta aş.-yk. eski *muẓākara* ve *naẓar*'ın aynı olan isbat bilgisi (*ādab al-baḥṯ*), riyâziyat (*ḥisāb* ve *cabr*), *muṣṭalaḥ al-ḥadīṯ* (krş. Muṣṭafa Bayram, *Risāla*, Kahire, 1902, s. 20; Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 200 v. dd.). Bunlar kat'î şekilde birbirinden ayrılmış değil idi. Aḥmed Paşa 1162 yılında Kahire'ye vâli olarak geldiği zaman, Azhar câmiindeki hiç bir şeyh onun sorduğu basit riyâziye ve hey'et suallerini cevaplandıramamıştır; çünkü bunlar ancak miras hukukunun gerektirdiği kadar hesaptan anlamakta idiler ve riyâziye ile ancak az sayıda şahıslar meşgûl olmakta idi. Aḥmed Paşa, vakti tâyin bakımından, hey'et ilminin, dinî vecîbelerin îfâsı için zarûrî olduğunu ileri sürdü (al-Cabartī, *Merveilles Biographiques*, II, 110 v. dd., krş. bir de A. Sprenger, *Die Schulfächer und die Scholastik der Maslime*, *Z D M G*, 1878, XXXII, 1—20).

Tedris usûlü verilen derslerin ezberlenmesini (*talḳīn*) gerektiriyordu. İlk önce *Kur'an*'ı ezberlemek, sonra da mümkün olduğu kadar çok *ḥadīṯ* öğrenmek lâzım idi. *Ḥadīṯ*'lerin talebenin zihininde yer etmesi için, bunlar, üç defa tekrar edilirdi (Buḫārī, *'Ilm*, s. 30). Çok geçmeden, dersler *imlā'* şeklinde verilmeğe başlandı; çünkü talebeler, *Kur'an* müstesnâ, okutulanları not ediyordu (Buḫārī, *'Ilm*, bâb

34, 36 bunu tecviz ediyor). Ders usûlü, dil ve edebiyat için olduğu gibi, *ḥadîṯ*, *tafsîr* v.b. için de aynı idi. Lisan âlimleri, msl. İbn Durayd (Wüstenfeld, *Schâfi'î*, s. 127) veya *luġa* bahsinde ezberden 50.000 sahife yazdırtan 'Amr b. 'Abd al-Vâḥid (ölm. 344; Yâḳût, *Udabâ'*, VII, 26) yalnız kendi eserlerini yazdırmak ile kalmıyorlar, aynı zamanda, msl. 256 yılında 'Amr câmiinde al-Ṭirimmâḥ'ı izah eden Ṭabarî'nin yaptığı gibi, şâirlerin eserlerini yazdırıyorlardı (*ayn. esr.*, VI, 432). Babası ile birlikte, câmiin ayrı-ayrı yerlerinde ders veren Abû Bakr İbn al-Anbârî (ölm. 327 veya 328), *Kur'an*'a dâir 300.000 *şevâhid* ve *Kur'an* âyetleri hakkında isnatları ile birlikte, 120 tefsiri ezbere okutabiliyordu (*ayn. esr.*, VII, 73). *Ḥadîṯ* bahsinde *imlâ'* bilhassa mühim idi; çünkü metnin doğru olarak tesbiti son derece zarûrî idi. Bu itibârla „*ḥadîṯ* yazdırıyordu" sözü sık-sık geçmektedir (*Ḥusn al-muḥâżara*, II, 39; Wüstenfeld, *Schâfi'î*, s. 210, 224, 248, 257, 287 v.b.; İbn Ḳuṭlûbuġâ, *Ṭabaḳât al-ḥanafîya*, nşr. Flügel, s. 51; Yâḳût, *Udabâ'*, I, 246). Bu itibârla bir müderrisin ders okuttuğu yer *maclis al-imlâ'* (*ayn. esr.*, II, 243; VII, 74) ve talebeler arasındaki yardımcısı da *al-mustamlî*'dir (*ayn. esr.*, VI, 282; VII, 74). Fıkıh meseleri de aynı şekilde yazdırılırdı (msl. Abû Yusûf, krş. İbn Ḳuṭlûbuġâ, nşr. Flügel, nr. 249).

Dersler, çok zaman, namazdan hemen sonra başlar ve talebeler namazı müderris ile birlikte kılarlardı. Derse bir *karî*'nın *Kur'an* okuması ile başlanırdı; aynı zamanda Peygambere duâ edilir ve başka duâlar okunurdu (İbn al-Ḥâcc (*Madḫal*, I, 56; krş. Mez, *Renaissance*, 172 v.d.). Zamanımızda hoca, umûmiyetle, yalnız *basmala* çekmektedir. Sırf *imlâ'* usûlü her yerde cârî değil idi. Zamanla, başlıca eserlerin bir çok nüshaları te'mîn edildi ve talebeler bunlardan edinebildi. Bu takdirde, metin yüksek ses ile okunuyor, hoca da izahlarda bulunuyor ve metin üzerinde düzeltmeler yaptırıyordu (Yâḳût, *Udabâ'*, I, 225). Metinlerin ilk önce dil kısmında *imlâ'* yolu ile yazdırılmasından vazgeçilmesi tabi'î idi. IV. (X.) asırdan itibâren böyle olduğu rivâyet edilmektedir (Mez, *Renaissance*, s. 171, Subkî, *Ṭabaḳât al-şâfi'îya*, III, 259'dan naklen; Suyûṭî, *Muzhir*, I, 30). Fakat bu, imlânın tamâmen terkedildiğini ifâde etmemektedir; çünkü hoca yaptığı izahları bâlâ yazdırıyordu; msl. 584'te ölen Muḥammed b. 'Abd al-Raḥmân, Ḥarîrî'nin *Maḳâmât*'ı hakkındaki bir şerhi talebelerine söyleyip, yazdırmıştır (Yâḳût, *Udabâ'*, VII, 20); bir metni yüksek ses ile okutup, mühim yerlerini izah etme usûlünü daha önce badîs âlimi İbn Kaysân (ölm. 299) kullanmış idi (*ayn. esr.*, s. 282). Bugün ya hoca veya yardımcısı izah edilecek metni matbû bir nüshadan okumaktadır.

Tedris usûlünde, hoca ile talebenin, birbirine karşılıklı sualler sorarak, iş birliği yapması öteden beri mühim bir rol oynamıştır. İbn Ḫaldûn kendi zamanındaki ders hocalarının pek azının iyi tedris usûlüne (*ṭuruḳ al-ta'lîm*) sâhip olmalarına üzülüyor. Ona göre, hocaların çoğu talebeye daha başlangıçta güç sualler sormaktadırlar; halbuki *talḳîn* muntazam olarak izahlar ile birlikte tertiplenmelidir ve talebenin muhtelif mevzûları birbirine karıştırmaması temel bir kaide teşkil eder. Tedrisat onun zamanında, bilhassa İspanya'da ve şimâlî Afrika'da, pek iyi değil idi. Çok zaman ezbere (*ḥifẓ*) fazla kıymet verilmekte idi (*Muḳaddima*, s. 342, 443 v. d., 445 = *faṣl* 6, nr. 2, 29, 30; krş. Subkî, *Mu'îd al-ni'am*, nşr. Myhrmann, s. 151 v.d.). Düşünmeden ezberlemek usûlü bilhassa *Kur'an* için cârî idi. Bu sebepten „yazdırıyor ve izah ediyordu" sözüne sık rastlanır (msl. Wüstenfeld, *Schâfi'î*, s. 220, 326). Yukarıda adı geçen İbn Kaysân, hadîsleri şerhederken, dinleyenlere bunların mânalarını da sorardı (Yâḳût, *Udabâ'*, VI, 282); talebe de hocaya sual sorabilirdi. al-Şâfi'î Mekke'de büyük *ḥalḳa*'sında oturur ve „bana istediğinizi sorun, *Kur'an*'a ve sünnete dayanarak, izah ederim" derdi (*ayn. esr.*, VI, 391; krş. *BGA*, III, 379). Müderrisin bâzan suâl yağmuruna tutulduğu olurdu (Yâḳût, *Udabâ'*, V, 272). İbn Cubayr, Bagdad Niẓâmîya'sında, hocaya yazılı olan snâller sorulduğuna şâhid olmuştur (s. 219 v. dd.). Her iki usûl bugün de câridir, hattâ büyük dershânelerde dinleyiciler ders arasında dâimâ sual sorabilmektedirler. İbn al-Ḥâcc derslerde gelişi-güzel suâl sormanın aleyhindedir (*Madḫal*, I, 57).

7. Müderrisler.

Ders hocasına *mudarris* (islâmdan önceki hocalara da aynı isim verilirdi: İbn Abî Uṣaybi'a, I, 104) denilirdi; *ustâẕ* ise, bir nevî şeref unvânıdır (bk. Yâḳût, *Udabâ'*, I, 113, 209; II, 271; V, 353, 354, 358, 448) ki, bugün talebelere hitap ederken de kullanılmaktadır. Büyük câmilerde bir çok müderris var idi. Medreselerde önce, msl. Bagdad'daki Niẓâmîya'de (yk. bk.), Kahire'de Ṣalâḥ al-Dîn tarafından kurulan ilk medresede (al-Nâṣirîya: Maḳrîzî, IV, 193) ve başka bir çok medreselerde, bir tek vazifeli müderris bulunurdu; medreseye ekseriyâ meşbûr bir müderrisin adı verilirdi (msl. Kahire'deki al-Ġaznavîya: Maḳrîzî,

IV, 235; al-Şarîfiya, ilk önce al-Nāşirîya: *ayn. esr.*, s. 193; M. İbn Raşîḳ: *ayn. esr.*, s. 195; krş. Bagdad'daki Mascid al-Kisā'î). Fakat büyük medreselerde bir çok vazifeli müderris bulunurdu; Kahire'de Şalāḥ al-Dîn, Ḳamḥîya'ye 4 müderris tâyin etmiş idi (*ayn. esr.*, s. 193 v.d.); bu takdirde, her müderrisin sınıfına muayyen (20) talebe verilirdi (*Chron. Mekka*, III, 105 v.d.). Her kesin girip-çıktığı eski câmilerde, muayyen müderris ve talebeler için kurulmuş olan medreselerden daha çok serbestlik bulunması tabi'îdir. En eski devirlerde, müderrislik resmen verilmiş bir pâye değil idi. El-kitapları çıktıktan sonra müderrislik pâyesi icâzet ile te'min edilmeğe başlandı ve bu vaziyet son zamanlara kadar devâm etti. Bir müderristen ders okuyan kimse müderrisin yazdırdığı kitaptan ders vermek salâhiyetini elde edebilirdi; müderris kitabın içine bu müsâadeyi (*icāza*) yazardı (krş. Yāḳūt, *Udabā'*, I, 253; II, 272). Her hangi bir âlim de *icāza 'āmma* yazabilirdi; bu icâzeti alan kimse âlimin bütün eserlerini okutabilirdi (İbn Baṭṭūṭa, I, 251). İbn Baṭṭūṭa Şam'da bu nevîden bir çok „icâzet" almıştır (I, 251 — 253). Seyâhat eden âlimin kendine bir çok icâzet te'min etmesi âdet idi. Msl. 'Abd al-Laṭîf, Bagdad, Horasan, Mısır ve Suriye âlimlerinden icâzetler almış idi (İbn Abî Uṣaybi'a, II, 202). 1700 yılına doğru, al-Nābulusî seyâhatı esnâsında icâzet elde etmiş idi (*Z D M G*, XVI, 690). *Tadrîs* ve *futyā* için verilen icâzetlerde muayyen tâbirler bulunurdu (al-Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-a'şā'*, XIV, 322 v.d.). Bâzı âlimler ancak ârızî olarak ders vermekte idiler. 'Abd al-Vāḥid (ölm. 494) cuma akşamları, al-Niẓāmîya'de hadîs okuturdu (Wüstenfeld, *Schâfi'î*, s. 287); ilk zamanlar, Azhar câmiinde de ders veriyordu (yk. bk.). Halife al-Ḳādir, ilk zamanlar cuma akşamları, Bagdad'da bir câmide ders verirdi (*ayn. esr.*, s. 233). Bâzı âlimler, tamâmen husûsî bir mevzûda ders okutmakta idiler; msl. bir müderris, Buhārî'nin meşhûr bir âlimden okuduğu *Ṣaḥîḥ* adlı eserini okutmak üzere, Niẓāmîya'ye dâvet olunmuş idi (*ayn. esr.*, s. 288). Fakat müderrisliğe hazırlanan ve muhtelif ilim kollarında tedrisat yapan bir çok âlim var idi. Msl. al-Şāfı'î, sabah namazından hemen sonra, *ḥalḳa*'sına yerleşip, talebelere *Kur'an* okuturdu; gün doğarken, hadîs talebeleri şerhlerini dinlemeğe gelirlerdi; Şāfi'î daha sonra usûl hakkında (*muẓakara ve 'l-naẓar*) ders okutur, öğle namazı zamanında gelen *Ahl al-'arabîya* ile *'arūż* veya *naḥv* ve *şi'r* dersi verir ve sonra kalkıp giderdi (Yāḳūt, *Udabā'*, VI, 383). İbn Kaysān da 300 senesinde, günün büyük bir kısmını aş. yk. böyle geçirmekte idi (*ayn. esr.*, VI, 282); başka müderrisler sabahın erken saatinden akşamın geç vaktine kadar ders okutuyorlardı (*ayn. esr.*, VII, 176; İbn Abî Uṣaybi'a, II, 207 yk.) ve aşırı dindar müderrisler geceyi bile câmide ibâdet ile geçirirlerdi (Wüstenfeld, *Schâfi'î*, s. 258). Bazan genç bir müderris önceleri hadîsleri yazdırmak ile işe başlar, sonradan bir câmide hakikî müderrislik vazifesini görürdü (*ayn. esr.*, s. 239).

Müderris ile talebe arasında kat'î bir ayrılık yok idi; her bangi bir kimse bir ilim kolunda icâzet alabilir ve aynı zamanda bir başkasında talebe olabilirdi. Ekseriyâ olgun müderrisler meşhûr âlimlerin derslerine devâm ederlerdi. Bu da, talebeleri bir müderrisin kürsüsünden bir başkasınınkine gitmeğe zorlamakta idi. Eskiden badîsleri toplamak için bu şekilde yer-yer dolaşılırdı (Buḫārî, *'İlm*, bâb 7, 19, 26). Âlimlerin hâl tercümeleri bu husûsa âit örnekler ile doludur; eski yunan âdeti bu şekilde devâm etmiş oluyordu (bk. J. W. H. Walden, *The Universities of Ancient Greece*, New-York, 1910); hükümdâr sarayları da aynı rolü oynamakta idi; câmilerde müderrislik edebilmeleri için, misâfir âlimlere saraydan tahsisat verilirdi (bk. msl. İbn Baṭṭūṭa, II, 75 v.dd.; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'ibar*, Bulak, 1284, VII, 452; İbn Abî Uṣaybi'a, II, 205; krş. Mommsen, *Römische Geschichte*, V, 589). Meşhûr âlimleri başka ilim adamları ziyâret ederlerdi; bu sonunculardan biri için, *ruḥila ilayhi* yahut *ilayhi kānat al-riḥla* („ona gidiliyor") denilirdi (Yāḳūt, *Udabā'*, VII, 174; *Ḥusn*, I, 207; krş. *s.* 141). İbn al-Ḥācc zamanında, Magrib'de bir müderrisin etrafında 4—600 fakîh toplanmakta idi (*Madḫal*, II, 5), bâzan bir âlim başkasının derslerine gidip sualler sorarak, onu imtihan etmeğe kalkar (bk. msl. Buḫārî: Brünnow-Fischer, *Chrestomathie*, s. 103) ve bu münâsebet ile münâzaralar başlar ve talebeler, ekseriyâ hocalarının lehine olarak, sēze karışırlardı (al-Aḫfaş, al-Kisā'î: Yāḳūt, *Udabā'*, IV, 243 v. d.). Avrupa'nın hıristiyan üniversitelerinde olduğu gibi, câmilerde de alenî münâzaralar olmakta idi; bunlarda bâzan, msl. Bagdad'da Ruṣāfa câmiinde, İbn Suraye (ölm. 306 = 918) ile Dāvūd al-Ẓāhirî arasında cereyân edip, birincinin üstün çıkması ile neticelenen münâzarada olduğu gibi, kötüye varılıyordu (Wüstenfeld, *Schâfi'î*, s. 110 v.d.). Niẓāmîya müderrisleri de mî münâzaralar tertip ederlerdi (*ayn. esr.*, s. 309). Meşhûr âlimlerin derslerine devam edenler yalnız ilim adamları değil idi; İbn Kaysān (300'e doğru) ders verdiği za-

manlar, câmiinin dışında, kendini dinlemeğe gelen yüksek şahsiyetlerin binek hayvanları bulunurdu (Yâḳût, *Udabâ'*, IV, 282). Müderrisler „sarıklılar" sınıfını teşkil etmekte idiler (*mu'ammam, muta'ammim, arbâb al-'imâma, aṣḥâb al-'imâma*; bk. Maḳrîzî, II, 246; Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, I/I, 244 v.d.; II/II, 266; Dozy, *Supplément*, II, 169ª); şarkî Endülüs'te ise. *'imâma* taşımıyorlardı; fakat bu bir istisnâ idi (Maḳrîzî, I, 137). Rivâyete göre, müderrislerin giydikleri elbiseleri tesbitte kadı Abû Yûsuf (ölm. 182) müessir olmuştur (İbn Ḳuṭlûbuġâ, nşr. Flügel, nr. 249).

Bütün değişikliklere rağmen, câmilerdeki tedris hey'etinde bir istikrar kaydedilmiştir. Bu, onlara verilen tahsisat meselesine bağlı bulunmakta idi. Para karşılığında ders vermenin câiz olup-olmadığı hususu üzerinde uzun zaman münâkaşalar edilmiştir. Hadîs kitaplarında, mesele hem menfî, hem müsbet hâl şekillerine bağlanmıştır; bu eserlerde, müderrisin para kabûl etmekle berâber, isteyemiyeceği kaydolunmakta ve aç gözlü müderrisler şiddet ile takbih edilmektedir. Para almaksızın ders veren müderrislerin adı sık-sık zikredilmektedir (Buḫârî, *İcâza*, bâb 16; Abû Dâvûd, *Buyû'*, bâb 36; İbn Mâca, *Ticârât*, bâb 8; krş. Goldziher, *Muh. Stud.*, II, 181 v.d.; Hastings, *Encycl. of Rel. and Ethics*; Lammens, *Mo'âvia*, s. 360 v.d., mad. *Education*, nr. 3—4; *JA*, 1901, s. 143; Wüstenfeld, *Schâfi'î*, s. 295; Mez, *Renaissance*, s. 176). Eski müsevî âlimlerinin aynı zamanda bir zanâat ile iştigâl etme âdetleri, müslümanlar arasında pek yaygın olmamakla berâber, mevcut idi; âlimler arasında, kunduracı ve çilingir gibi, zanâat erbâbına rastlanmakta idi (Wüstenfeld, *Schâfi'î*, s. 227, 231, 267; krş. bir de Mez, *Renaissance*, s. 179). Fakat müderrisin, verdiği dersler için, ücret alması usûlden idi. Bu ücret hukûmdarın ve başka zengin kimselerin tamâmen şahsî bağışları olabilirdi: msl. Ṭabarî, 'Amr câmiinde ders verdiği zaman, bir ücret almış idi (Yâḳût, *Udabâ'*, VI, 428; geziei âlimler için söylenenler için bk. aş.); fakat umûmiyetle, müderris, vakfolunan bir paradan muntazaman ücret alırdı; öyle ki, müderrislerin durumu „profesörünkine" benzemekte idi; bilhassa medreselerde vaziyet böyle idi. Müderrislerin maaşları (*ma'lûm*, aynı zamanda *cavâmik*, müfr. *camakîya*; bk. Dozy, *Supplément*, madd.) çok değişik olup, vakfedilen paraya bağlı idi. Suyûfîya müderrisi ayda 11 dinar almakta idi (Maḳrîzî, IV, 196); fakat Ṣalâḥ al-Dîn'in bir başka medresesinde, msl. Ṣalâḥîya'de veya Nâṣirîya'de ücret çok daha yüksek idi; baş-müderris ayda 40 dinar (13 1/3 dirhemlik) ve reis olarak da 10 dinar, ayrıca günde 60 *riṭl* ekmek almakta, Nil'den su getirmek için, emrine iki koşum hayvanı tahsis olunmuş bulunmakta idi (*ayn. esr.*, s. 251). Camâl al-Dîn medresesinde her müderris ayda 300 dirhem almakta idi (*ayn esr.*, s. 251), müderrislere aynı zamanda, muhtelif vesîleler ile, eşyâ ve mahsûl kabilinden bağışlarda bulunulurdu; ikinci Nâṣirîya medresesinde müderrislere her ay şeker ve bayramlar için et (*ayn. esr.*, s. 222); Ḥicâzîya'de *'îd al-fiṭr* için ekmek, çeşitli peksimet (*ka'k* ve *ḫuşkunânik*), kurban bayramında et ve ramazanda da yemek verilirdi (*ayn. esr.*, s. 223). Maḳrîzî'ye göre, âlimler, her ay, yiyecek maddelerden başka, 50 dinar alabiliyorlardı (III, 364). Bayramlarda, elbise ve para bağışlamak sureti ile, müderrislere husûsî bir itibâr gösterilmekte idi.

İlim adamları bir cemiyet teşkilâtına tâbî bulunurlardı. Bu teşkilâtın teferruâtı bilinmemektedir. III asrın sonlarında, Mısır'da *ri'âsa* müessesesine rastlanmaktadır. Yazîd b. Ḥabîb (ölm. 128) *faḳîh Miṣr va şayḫuhâ va sayyidunâ va-'âlimunâ*, 'Ubaydallâh b. Alî Ca'far (ölm. aş.-yk. 135) *Faḳîh Zamânihi* diye anılmakta iken, 'Abd al-Raḥmân b. al-Ḳâsim (ölm. 191), Aşhab b. 'Abd al-Ḥakam (ölm. 214 veya 215) ile başlayan bir çok âlimin Mısır'da *ri'âsa*'si olduğu (*Ḥusn*, I, 133 v.d.), yâni bir teşkilâta bağlı olduğu rivâyet olunmaktadır. Bu mevkie aynı zamanda *ri'asat al-'ilm* de denilmekte idi, msl. Yûnus (ölm. 264) için vaziyet böyle idi (*ayn. esr.*, I, 136). Mezhepler teşekkül edince, her mezhebin kendi bölgesinde bir *ra'îs* oldu. Bu hususta düstûr şu idi: *intahat ilayhi 'l-riyâsa fî maẕhab Mâlik*; msl. İbn al-Mavâz (ölm. 281) ve başkaları için (*Ḥusn*, I, 136; İbn Taġrîbirdî, II/II, 116); şâfi'îler için msl. İsfarâ'înî (ölm. 406; İbn Taġrîbirdî, II/II, 121 v.d.; krş. *Ḥusn*, I, 196; İbn Cubayr, s. 219, 220); hanefîler için msl. al-Karḫî (ölm. 340; İbn Ḳuṭlûbuġâ, nr. 115; krş. nr. 11, 13; İbn Taġrîbirdî, II/II, 116); hanbelîler için 329'da ölen al-Barbahârî (İbn Maskavayh, Kahire, 1905, I, 260). *Ra'îs* tâbiri yanında şu tâbirlere de rastlıyoruz: *imâm al-ḥanafîya bi-Baġdâd, bi-Ḫurâsân* yahut *şayḫ aṣḥâbinâ bi-Mâvarâ' al-nahr* (İbn Ḳuṭlûbuġâ, nr. 67, 96, 196; krş. *şayḫ al-ḥanafîya*: İbn Taġrîbirdî, II/II, 116; *şayḫ al-mâlikîya fî vaḳtihi*: Suyûṭî, *Ḥusn*, I, 209). Bu türlü isimlerde, msl. *imâm vaḳtihi, imâm aṣrihi* (İbn Ḳuṭlûbuġâ, nr. 206, 271), *ustâẕ zamânihi* (*Ḥusn*, I, 141), *râ's fî 'ilm al-kalâm* (*ayn. esr.*, nr. 192), *sayyidunâ* (*ayn. esr.*, nr. 50), „hanbelilerin üstâdı ve onların fakîhi" (İbn Taġrîbirdî,

II/II, 114) gibi, tâbirlerin alel'âde birer sıfat olup-olmadıklarını her zaman tesbit etmek mümkün değildir. *Riyāsa* husûsî tedris kollarında da var idi: msl. *şeyḫ al-ḳurrā' bi-Miṣr* (*Ḥusn*, I, 230), *riyāsat al-ḥadīṯ bi-Miṣr* (*ayn. esr.*, I, 163: al-Reşîd), *riyāsat al-fatvā* (Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, II/II, 27), İskenderiye'de *riyāsat al-iḳrā' ve 'l-iftā'* (Maḳrîzî, IV, 237; İbn Abî Uṣaybi'a, II, 86, 247); 684 (1285)'te bir kadı tabiplere reis tâyin olunmuştur (Quatremère, *ayn. esr.*, II/II, 81). Aynı zamanda bir de *ra'īs al-muhandisīn* var idi (Maḳrîzî, IV, 224). VII., VIII. ve IX. asırlarda bir âlime, şeref unvanı olarak, verilen *şeyḫ al-islām* tâbirine rastlanmaktadır (Suyûṭî, *Ḥusn*, I, 143, 205; Quatremère, *ayn. esr.*, II/II, 68, not; II/II, 270, 280: İbn Teymiyya); bu tâbir ihtimâl daha önceleri de kullanılmakta idi (Mez, *Renaissance*, s. 179); *şeyḫ al-şuyūḫ* unvanı ise, en mümtaz sûfî şeyhler için kullanılmakta idi (Maḳrîzî, IV, 285).

İlk devirlerdeki müderrisler teşkilâtının bakikî ehemmiyeti hakkında, sarîh olarak, bir şey bilmiyoruz. Muhtelif bölgelerde, müderris teşkilâtının başında Medine'de (İbn Cubayr, s. 200, 5), Bagdad'da (*ayn. esr.*, s. 220, 12), Kahire'de ve yukarı Mısır'da (Suyûṭî, *Ḥusn*, I, 141, 143, 191) aynı zamanda *ra'īs al-ru'asā'* (İbn Abî Uṣaybi'a, II, 204; Yâḳût, *Udabā'*, I, 248) da denilen, *ra'īs al-'ulamā'* unvanlı bir yüksek reis var idi. Her mezhebin kendi bölgesinde bir *ra'īs*'i bulunurdu (Suyûṭî, *Ḥusn*, I, 148, 21; Yaḳût, IV, 512). Yüksek reis, msl. hadîs okutan müderrislerin faâliyetine müdâhale edebilirdi (Yâḳût, *Udabā'*, *göst. yer.*). Kendisi aynı zamanda muhtemelen *naḳīb al-nuḳabā'* vazifesini görürdü; 451 senesinde halife, onun izni olmaksızın, bir müderrisi Manşûr câmiine sokmak istememiş idi (*ayn. esr.* I, 246 v.d.). Bu da ulemâ teşkilâtı reisinin, medreseye yeni müderrisler tâyini husûsunda, salâhiyet sâhibi olduğunu göstermektedir. Bir müderrisin tâyin husûsunun imtihana bağlı olup-olmadığını bilmiyoruz. Yalnız şu var ki, tedris salâhiyeti fiilen mahdut idi; fakat bu hususta mûtad ve mutlak bir usûl yok idi. al-Ḳāżi 'l-Fāżil'dan ücret alarak, al-Ḥācib Lu'lu' mescidinde ders okutan 'Abd al-Laṭîf, sonraları *bayt al-māl*'dan aldığı para mukabilinde, al-Azhar'de ders vermiştir (İbn Abî Uṣaybi'a, II, 205, 207); kendisinin müderrisler teşkilâtı ile ne gibi bir münâsebeti olduğunu bilmiyoruz. Daha sonraki devirlerde âlimlerin yüksek reisi, tedris vazifesine tâyin işinde karar sâhibi olduğu ve maaşları tesbit ettiği için, Kahire ve Mekke'de, büyük bir nufûz kazanmıştır.

Müderrisin câmideki yeri umûmiyetle bir sütûnun yanında idi; bu onun *maclis*'i idi ki, halefleri bunu tevârüs ederlerdi (al-Buvayṭî, *Ḫalīfatu 'l-Şāfi'ī fī ḫalḳatihi* (*Ḥusn al-muḥāżara*, I, 135; krş. 181 aş., 182; Maḳrîzî, IV, 5; Yâḳût, *Udabā'*, V, 135; Wüstenfeld, *Schâfi'i*, s. 239). Dış görünüş asırlar boyunca aynı kalmıştır. Dinleyiciler müderrisin karşısında halka hâlinde (Maḳrîzî, IV, 49, 17 v.d., krş. Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, I/II, 197 v.dd.) toplanıp, yere otururlardı. Müderris ya bir seccâdeye (*saccāda*; bk. Yâḳût, *Udabā'*, I, 254) ve yahut bir post (*farva*) üzerine otururdu; bu onun *vaṣīya*'sinin bir remzi idi (al-'Umarî, *Ta'rîf*, s. 134). Bir müderrisin dersini ayakta vermesi usûle aykırı idi (Yâḳût, *Udabā'*, V, 424, 8; bunun zıddı olan bir görüş için bk. Buḫārî, *'Ilm*, bâb 45); buna mukabil kalabalık derslerde müderrisin yüksek bir kürsüde oturduğuna sık-sık rastlanmaktadır (eski devir için bk. İbn Baṭṭūṭa, I, 212). İbn al-Ḥācc, müderrisin, dinleyici halkasından daha yüksek bir yerde bulunmasını câiz görmüyor, hattâ seccâde ve post üzerine oturmağı da, rahatlığa fazla düşkünlük sayarak, iyi karşılamayacak kadar ileri gidiyor (*Madḫal*, I, 96 v.d.).

Müderrislerin câmide ikamet etmeleri âdet değil idi. Tabi'îdir ki, müderris, her hangi dindâr bir kimse gibi, câmide oturabilir ve orada bir odası bile bulunabilirdi; msl. Ġazzālî Emeviye câmiinde oturmuş idi ki, bu da İbn Cubayr'de gösterilmiştir. İbn Baṭṭūṭa al-Kirmānî adında bir müderrisin Azhar câmiinin çatı arasında oturduğunu söylüyor (I, 92; bk. bir de İbn Abî Uṣaybi'a, II, 204). Fakat bunlar birer istisnâ idi. al-'Azîz, Azhar müderrisleri için, câmiin yanında bir ev yaptırdı (Maḳrîzî, IV, 49). Niẓām al-Mulk tarafından yaptırılan ilk medreselerde, ekseriyâ, müderrisler için bir mesken bulunurdu; müderris aynı zamanda burasını dershâne olarak kullanıyordu ki, sonradan da bu türlü hareket edildiği olmuştur; msl. 543 (1149)'te ölen al-Ḥarcirdî al-Bayhaḳîya'de oturuyordu (Wüstenfeld, *Schâfi'i*, s. 307) ve Ṣalāḥîya'de baş-müderrisin evi medrese binâları dâhilinde idi (İbn Cubayr, s. 48). Şam'da Şams al-Dîn (ölm. 637) 'Âdilîya'de oturmakta ve orada fıkıh okutmakta idi (İbn Abî Uṣaybi'a, II, 171; krş. s. 260). Diğer medreselerde de vaziyet her hâlde böyle olmalıdır. Bununla berâber bir çok müderrisler medrese dışında oturmakta idi ve bir çokları muhtelif yerlerde ders verirlerdi (muhtelif misâller arasında, IV. asır için bk. Wüstenfeld, *Schâfi'i*, s. 187; daha sonraları için bk. Suyûṭî, *Ḥusn al-muḥāżara*, I, 148, 185 v. dd.).

Müderrislerin çoğu aynı zamanda kadı idi (tıpkı bir bakıma müderrislerin selefleri sayılabilecek olan *ḳaṣṣāṣ* gibi, yk. bk.). Msl. Fâtımî kadısı 'Alî b. Nu'mān, Kahire'nin zaptından az bir zaman sonra, Azhar câmiinde şî'î fıkhı okuttu ve daha sonraları aynı kadı âilesinin bir başka ferdi de yine burada ders verdi (Kindî, *Vulāt*, s. 600); aynı şekilde, kadılar Bagdad'da ders okutmuşlardır (Wüstenfeld, *Schâfi'î*, s. 235). Medreselerde bilhassa yüksek kadılar, müderris sıfatı ile, bulunurlardı. Kahire'deki Şâliḥîya medresesinde banbelî baş-kadısı (Maḳrîzî, IV, 209, bir başka baş-kadı: Quatremère, *Hist. Salt. Maml.*, II/1, 135), al-Manṣūrîya'de bir yüksek kadı (Maḳrizi, IV, 219) ve al-Nāṣirîya'de yüksek malikî, hanbelî ve hanefî kadıları ders okuturlardı (*ayn. esr.*, s. 222; bk. bir de *Manāzil al-'izz*, s. 194; al-Camālîya, s. 238 v.b.; Mekke için krş. *Chron. Mekka*, II, 105 v.d.). Kadılar bu şekilde nefislerinde bir çok vazifeleri toplayabilmekte idiler. Baş-kadı İbn Bint al-A'azz (700'e doğru)'ın 17 me'mûriyeti var idi (Quatremère, *Hist. Sult. Maml*, II/1, 137 v.d.). Müderris aynı zamanda müfti de olabilirdi (bk. msl. *Udabā'*, IV, 136).

Bir müderris ölünce, mal. zamanımızda Azhar câmiinde, üç gün üst-üste yas tutulmakta, müderrisin sütûnunun yanında ve minberde *Kur'an* okunmakta ve dersler kesilmektedir (Muştafā Bayram, *Risāla*, s. 65). Bu eski bir âdettir. al-Şîrāzî öldüğü zaman, talebeleri al-Niẓāmîya'de üç gün sessiz-sessiz oturdular ve medrese tam bir sene kapalı kaldı; yine al-Cuvaynî'nin ölümünden sonra, bir sene tâtil yapıldı, rahlesi parçalandı ve talebeleri kendi kalem ve hokkalarını kırdılar (Wüstenfeld, *Schâfi'î*, s. 252, 301).

Asıl müderristen başka ekseriyâ her müderrisin yanında iki müzâkereci (*mu'îd*) bulunurdu. *Mu'îd*'in vazifesi, okutulan bahisleri, ders bittikten sonra, talebelere tekrarlatmak ve az kabiliyetli talebelere anlatmaktan ibâret idi. Meşhûr fakîh al-Bulḳînî, Ḥarrūbîya medresesinde, kayın birâderinin *mu'îd*'i olarak, mesleğe girmiş idi (Maḳrîzî, IV, 202); bir medresede müstakil müderris, bir diğerinde de *mu'îd* bulunabilirdi (msl. al-Naṣîr, ölm. 669; Suyūṭî, *Ḥusn al-muḥāẓara*, I, 189). İbn Ḫallikān, ihtiyarlayınca, tedris işini medresesindeki iki *mu'îd*'e bıraktı (Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, I/II, 182). Usûlen her birinin emrinde 2 *mu'îd* bulunan 4 müderrisi olması gereken Ṣalāḥîya medresesinde, 30 yıl içinde müderrisleri mevcut olmayan sâdece 10 *mu'îd* bulunmuştur (Maḳrîzî, IV, 251; bk. bir de s. 210; Subkî, *Mu'îd al-ni'am*, s. 154 v.d.; Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-a'şā*, V, 464 ve Haneberg, *Schul- und Lehrwesen der Muhammedaner*, s. 25; Wüstenfeld, *Die Akademien der Araber und ihre Lehrer*, 1837).

8. Talebeler.

Câmilerde bir halkaya katılıp, müderrisi dinlemek her kesin hakkı idi. al-Maḳdisî, âlimlerin al-Fārs'ta her gün sabahtan öğleye ve ikindiden gün batana kadar, câmide halk için (*li 'l-'avāmm*) bulunduklarını söylemektedir (*B G A*, III, 439). Fakat muntazam bir müderris teşkilâtı kurulunca, islâmî ilimleri muntazam bir şekilde okuyan talebeler de (*ṭalaba, ṭullāb*, mfr. *ṭālib*) bir teşkilâta bağlandılar. Müderrisler teşkilâtı ile bir araya gelerek, ilim ehli (*aṣḥāb al-'imāma*, bugün Mısır'da *ahl al-'imma*) teşkilâtı meydana geldi. Talebeler müderrislerini istedikleri gibi seçebiliyorlardı ve dolayısı ile, meşhûr müderrislerin talebesi çok oluyordu. Mâlikî imâmı Muḥammed al-Na"ālî (ölm. 380)'nin Mısır'da o kadar çok talebesi var idi ki, bunların halkası câmiin 17 sütûnunu içine alıyordu (Suyūṭî, *Ḥusn*, I, 207) ve al-İsfarā'înî (ölm. 406)'nin Mascid İbn al-Mubārak'te 300—700 talebesi var idi (Wüstenfeld, *Schâfi'î*, s. 217). Bâzı talebeler müteaddit müderrislerin derslerini tâkip etmekte idiler; İbn Ḥamakān (ölm. 405) Basra'da 470 müderrisin dersini dinlemiştir (*ayn. esr.*, s. 215). Bir çokları hiç bir zaman tahsillerini bitirmiş olmuyorlardı; çünkü, kendilerinin de ders okutmalarına rağmen, geçkin yaşlarında bile dâimâ yeni müderrislerin derslerini tâkip edebiliyorlardı (yk. bk.). Muhterisler yalnız büyük müderrislerden ders okumak (*darasa 'alā*) isterler ve bu maksat ile, islâm dünyasında sık-sık seyâhatlere çıkarlardı (*B G A*, III, 237). Gerek talebelerin ve gerek müderrislerin, *ṭalab al-'ilm* maksadı ile yaptıkları bu seyâbatler islâm dünyasında dâimâ devâm etmiştir. İbn Ḫaldūn bunu lüzûmlu sayıyor ve kendi zamanında ilmin Magrib'de çok geri bir durumda olması dolayısı ile, bir çok magriblinin Mısır'da ve Suriye'de okuduklarını söylüyor (*Muḳaddima*, fasıl 6, nr. 2, 34); son zamanlara kadar, islâm dünyasının her tarafından gelen talebeler Azhar'de toplanırlardı.

Talebe bir hocadan okur (*ḳara'a 'alā*), ondan fıkıh öğrenir (*tafaḳḳaha 'alā*, İbn Ḳutlūbuğā, s. 10, 11, 12, 14, 18, 54 v.b.) yahut ondan fıkıh okurdu (*ḳara'a 'l-fiḳh 'alā*, *ayn. esr.*, s. 12). Talebe hocasının derslerini tâkip edip, bitirince, hocası ona, okuduğu ders için, bir tasdiknâme verirdi (*ḥarraca laha... fî*: Yāḳūt, *Udabā'*, IV, 255, 17) ve talebe kendi-

siai bu ilim kolunda tahsilini bitirmiş farzedebilir (*taḥarraca ʿalayhi, ayn. esr.*, s. 244 veya *bihi fī* ...; Suyūṭī, *Ḥusn*, I, 163, 7, aş. 192, 209, 212; İbn Taġrībirdī, II/1, 122; *B G A*, III, 237; İbn Ḳuṭlūbuġā, nşr. Flügel, s. 44; Yāḳūt, IV, 512). Müderris ile olan münâsebetler baba-oğul münâsebeti gibidir; talebe hocasının elini öper. Fakat bu ona şiddetli itirazlarda bulunmalarına mâni değildir ve bu itirazlar sırasında hocaya en ufak bir saygı bile gösterilmemektedir (krş. Sulaymān Raşad, *Kanz al-cavhar*, s. 141 v.dd., 192 v.dd.).

Belli sayıda (umûmiyetle 20, yk. bk.) talebenin bir müderrisin emrine verilmesi ile, medreseler talebe ile hoca arasındaki münâsebetlerde bir yenilik yapmıştır. Tedris böylece daha teşkilâtlı ve intizamlı bir mâhiyet aldı. Buna rağmen, yine de dışarıdan talebe kabûl olunmakta idi (krş. İbn Abī Uṣaybiʿa, II, 168). İbn Ḫaldūn zamanında, medresede tedris müddeti Tunus'ta 5, Magrib'de ise, 16 sene idi (*Muḳaddima*, fasıl 6, nr. 2 = Kahire tab., s. 342). Tedrisat, tam olarak, ancak son zamanlarda teşkilâtlandırılabildi. İbn al-Ḥācc, yeni müderrisin daha bilgili olması hâli müstesnâ, talebelerin bir câmiden diğerine gitmelerini tenkit ediyor (*Madḫal*, II, 3, 9 v.d.).

Kız talebeden, istisnâî olarak, bahsolunmaktadır; al-Şāfiʿī'nin meclisinde bir tek kız talebe var idi (*Ḥusn*, I, 181 aş.). İlk asırlarda bu ender bir şey olmamalıdır; zîra hadîslerde bir çok defa bundan bahsedilmiştir; bunlardan muayyen günlerin kadınlara tahsis edilmesi lâzım geldiği anlaşılmaktadır (Buḫārī, *ʿIlm*, bâb 32, 36, 50).

Bugün Azhar câmiinde perşenbe günleri öğleden sonra ve cuma günleri ders verilmemektedir; Fās'ta da vaziyet böyledir (Péretié, *Archives Marocaines*, XVIII, 301). İbn al-Ḥācc'dan öğrendiğimize göre, bu âdet onun zamanında da var idi; çünkü o buna itiraz ediyor ve yalnız sabahların sâdece temizlik v.b. hasredilmesini istiyor (*Madḫal*, II, 13). Ona göre, cuma namazından sonraki zamanın tedrise hasredilmesi lâzımdır. Bu yapılmakta olana da uymaktadır; Azhar câmii inşâ edildikten sonra, burada tedrisat bu zamanlarda yapılmakta idi (Maḳrīzī, IV, 49, 17 v.d.; krş. Yāḳūt, *Udabā'*, VII, 198). Buna mukabil, cuma günleri dükkânların sık-sık kapandığı olurdu; al-Maḳdisī (*BGA*, III, 205) Mısır'da, İbn Baṭṭūṭa (III, 4) da Ḫwārizm'de vaziyetin böyle olduğunu söylemektedirler. al-Azhar'de yukarıda zikredilen günlerden başka, bayram günleri ve muhtelif *mōlid*'lerde, şâban, ramazan aylarında ve şevvâlin ilk yarısında ve ayrıca (diğer mûtâd bayram'ların rastlamıyorsa) sıcak mevsimde 45 gün tâtil yapılmaktadır.

Talebeler arasında yoksulların sayısı çok idi. Buḳī b. Muḫallad (ölm. 276) talebelerine, önüne atılan lâhana yaprakları ile beslenen birisi ile, kâğıt almak için ayakkabılarını satan bir başka talebeden bahsederdi (Yāḳūt, *Udabā'*, II, 370). Talebe de, her hangi bir kimse gibi, câmide yatıp-kalkabilirdi (*ayn. esr.*, I, 255, 5; 400'e doğru Emevî câmiinin minâresinde). Hayır-severler talebeler ile alâkanırlardı. Âlim halife al-Ḳādir (363—381), câmilerde oturanlara her gün kendi matbahından yemek gönderirdi (Mez, *Renaissance*, s. 11, 297 v.d., İbn al-Cavzī'den naklen) ve 312'de idâm edilmiş olan vezîr İbn al-Furāt, *ṭullāb al-ḥadīṯ* menfaatine 20.000 dirhem vakfetmiştir (bk. *K. al-vuzarā'*, nşr. Amedroz, s. 201 v. d.).

Medreselerde talebelere yatacak yer ve para verilmekte idi. Ṣalāḥ al-Dīn tarafından yaptırılan al-Suyūṭīya'de, müderrislere ayda 11 dinar ayrılmak şartı ile, talebelere *ṭabaḳāt*'ına göre, para verilirdi (Maḳrīzī, IV, 196). Bir başka medresede, her talebe günde 3 *riṭl* ekmek ve ayda 30 dirhem *faliz* almakta idi (*ayn. esr.*, s. 253). Bayramlarda et, şeker v.b. verilirdi (*ayn. esr.*, s. 222; Fās için krş. *Arch. Marocaines*, XVIII, 289). Medreselere karşı alâkanın artması ile birlikte, başka câmilerde okuyanlara karşı da alâka arttı. Ṭūlūn câmiinde, emîr Yelbuġa, 767 senesinde, 7 hanefî müderrisin iştirâki ile dersleri yeniden ihyâ etti ve her bir talebeye ayda 40 dirhem ile birer *irdabb* buğday verilmeğe başlandı (Maḳrīzī, IV, 42). 702 senesinde, yer sarsıntısından sonra, Salār tarafından tâmir edilen al-Azhar'e yeni dershâneler ve meskenler eklendi. 818 yılında burada, muhtelif milletlere mensup, 750 fakir talebe bulunuyordu; bunlar kendi revak larında oturuyorlardı. Bunlara para, yiyecek, ekmek ve helva veriliyordu (*ayn. esr.*, IV, 54). Kayıtbay (872—901), suriyeli ve türk talebeler için, yeni dâireler yaptırdı ve XII. asırda emîr Kaṯḫudā yalnız dershâneleri genişletmek ile kalmadı, aynı zamanda, mekkeli ve sudanlı talebeler için, yeni odalar yaptırdı ve yukarı Mısır talebeleri için mutfaklı yeni dâireler inşâ ettirdi (krş şark kapısı; çorba kapısı *„bāb al-şarba“*). Kaṯḫudā talebelere ramazanda bir çok aynî hediyeler gönderiyor ve günlük ekmek tayinlerini (*carāya*) arttırıyordu (bk. 820'ye doğru: Maḳrīzī, IV, 49—55 ve bugün için krş. Sulaymān Raşad al-Zayyātī, *Kanz al-cavhar fī tārīḫ al-Azhar*; Kaṯḫudā için bk. al-Cabartī, *Merveilles biographiques*, III, 238—246; Fās için bk. *Arch.*

Maroc., XVIII, 289). Az bir müddet önce 'Oşmān Kaṭḫudā körler için, câmiye bağlı olarak, bir ev yaptırdı. XIX. asırda, Muḥammed 'Alī, talebeler için yeni bir binâ inşâ ettirdi ve kendisinden sonra gelenler onu taklit ettiler (bk. Sulaymān Raşad, *Kanz al-cavhar*, s. 76, 86, 96, 112).

Câmide oturan talebeye *mucāvir* denilmektedir (Maḳrīzī, IV, 54) ki, bu kelime aynı zamanda Mekke'de kalan hacılar (İbn Cubayr, s. 122) ve câmide oturan herkes için de kullanılmaktadır (yk. bk.). Talebelere mahsus dâireler, umûmiyetle mensup oldukları milletler nazar-ı itibara alınarak, revaklara (*arvika*) ayrılmakta idi; bu tâbir talebelerin başlangıçta revaklarda oturmaları ile alâkalıdır (yk. bk.). Her revak bir şeyhin idâresi altında bulunmaktadır. Talebelerin çoğu hankahlarda, bir kısmı da husûsî meskenlerde otururlardı. Lane, Mısır'a gittiği zaman, talebelerin umûmiyetle ücret mukabilinde müderrislerin evlerinde oturup, iâşe edildiklerini görmüştür. Fas'ta bugün talebeler kendi aralarında medresede bir *muḳaddim* seçmektedirler; bu zât hem kapıcı, hem de mubassırlık vazifesini görmektedir; aynı zamanda talebelerin başlarında bir de *nāẓir* var idi (*Arch. Maroc.*, XVIII, 288—298). Azhar câmiinde meskenden başka bir de, aş.-yk. 3.000 kişiye, her gün verilen ekmek tayininē ilâveten, ayda bir ingiliz lirasına tekabül eden bir para da verilmekte idi. Bu talebe meskenlerinde ekseriyâ karışıklık çıkardı (Sulaymān Raşad, *Kanz al-cavhar*, s. 175—196) ve birinci dünya savaşını tâkip eden siyâsî kargaşalıklarda al-Azhar çok mühim bir rol oynamıştır (tedris usûlleri, müderris ve talebeler için bk. bir de 'Alī Paşa Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadīda*, IV, 26 v. dd., krş. mad. EZHER).

9. Tedrisat sâhasında yapılan son yenilikler.

İslâm dünyasının Avrupa ile olan münâsebetleri daha faâl bir şekle girince, islâm tetkiklerinin yukarıda bahsedilen inhitâtı daha da vahim bir hâl aldı. Bunun neticesinde, bir yandan örneğini Avrupa'dan alan yeni tedris müesseseleri kuruldu, bir yandan da câmilerde yapılan eski tedrisat islâh edildi.

Hindistan'da da XVIII. asırda, diğer müslüman ülkelerinde olduğu gibi, câmide tedrisat yapılmakta idi; şu fark ile ki, bu arada, farsçanın arapça yanında büyük bir ehemmiyeti var idi (bk. *Report on the State of Education in Bengal*, Kalküte, 1835; *Second Report...*, 1836). 1782'de Warren-Hastings islâh edilmiş yeni bir tedrisat tarzını tatbik eden „Calcutta Madrasah"'yi kurdu. Me'mûr yetiştiren bu müesseseyi, diğer medreseler taklit etti. 1837'de mahkemelerin resmî dili olan farsça yasak edilince, medreselerin de birer dinî müessese olmaktan başka bir mâna ve ehemmiyeti kalmadı. Msl. Aligerḥ'ta 1875'te Anglo-Oriental College ve Lâhnr'da Islamic College gibi, daha çok ingiliz tedris müesseselerine has vasıfları hâiz başka müesseseler kuruldu (bk. Th. Morison, *The History of the Muhammadan Anglo-Oriental College Aligarh*, Allahâbâd, 1909; *R M M*, 1907, I, 380 v. dd.). Bu medreselerde yeni bir islâhata sebep oldu. Calcutta Madrasah'de bir ingiliz-iran bölümü kuruldu. 1907/1908, 1909/1910, 1912'de şûralar toplandı ve 31 temmûz 1914'te *The reformed madrassah Scheme* neşredildi. Bu programa göre, islâh edilmiş medreselerde ingilizce okutulmakta ve islâmî ilimler yeni el kitaplarından öğrenilmekte idi. Yalnız Calcutta Madrasah'de bir az asrîleştirilmiş olarak, eski islâmî tarzda tedrisat yapan bir arap bölümü bulunmaktadır. Medrese tedrisâtı Kalküte'de ve diğer yerlerde yeni kurulan üniversitelerin tedrisâtı ile ayarlanmış bulunmaktadır (*Calcutta University Commission*, 1917—1919, *Report*, Kalküte, 1919, I/I, 143—187; V/II, 60—70). 1922'de 14 üniversite var idi; bunların 5'i 1919'da kurulmuş idi (*Oriente Moderno*, 1922, II, 60; bir üniversitenin kuruluşu münâsebeti ile yapılan daha önceki münâkaşalar için bk. *R M M*, 1912, XXI, 268 v. dd.). Londra üniversitesi örnek alınarak kurulan en eski üniversiteler Kalküte (1857), Madras ve Bombay (aynı yıl), Lâbur (1882), Allahâbâd (1887) üniversiteleridir (*R M M*, VI, 4; devlet kolejleri için bk. *ayn. esr.*, s. 1—51; IX, 44—81). İslâhâtın başlıca husûsiyetleri şunlardır: yeni tedris usûlleri, imtihan ile sona eren muntazam ders teşkilâtı ve salâhiyetli tedris üyelerinden müteşekkil bir hey'et.

Aynı zihniyet ile Kahire'de al-Azhar'de, hiç bir Avrupa devletinin yardımı olmaksızın, bir takım islâhat yapıldı; fakat bunlar ihtimâl cezrî islâhat değil idi. 1872 tarihinde, yeni müderrisler için imtihan usûlü konuldu ve bu usûl 1885, 1888 ve 1895'te yeni hükümler ile tamamlandı. Bununla berâber, medresenin reisi, imtihana tâbî tutmadan, müderris alabilmekte idi. Lâyık olmayan kimselerin talebeye verilen aylıklardan faydalanmasını önlemek için, talebelerin medreseye kaydolmaları gerekiyordu. 4 kânûn II. 1895'te, islâhat hazırlıkları yapmak maksadı ile, 5 kişilik bir hey'et kuruldu. Büdce ve teşkilât meseleleri ele alındı. 1896'da Ṭanṭā, Dassūḳ, Dimyat ve

ayrıca İskenderiye'deki câmi medreseleri al-Azhar'a bağlandı; 1 temmûz 1896'da (1897, 1898'de ilâveler ile), talebeler için, imtihan usûlü tatbik edildi; tarih, coğrafya ve riyâziye dersleri, ihtiyârî birer ders olarak konuldu ve ilk dört sene hâşiyeler ve bunlar üzerine yazılan „tâlikatı" okumak yasak edildi. Hey'et âzâları içinde en faâl unsur Muḥammed 'Abduh idi. Fakat 1905'te kendisi hey'etten ayrıldı. Hidiv 'Abbâs II. Ḥilmî 1908'de, sonra 1911'de, bir çok hey'etlerin bu husûstaki çalışmalarını müteâkip, esas itibârı ile bugün (1928) hâlâ mer'iyette olan yeni bir kanun çıkardı. Azhar câmii idâre cihâzı ve ona bağlı olan müesseseler (bir yandan diğer câmiler, öte yandan kadı mektepleri) yeni bir teşkilâta bağlandı. Bu teşkilât, ulemânın başında Azhar reisi ve idâre meclisi âzaları sıfatı ile, *mażâhib* reisleri olmak üzere, eski ulemâ teşkilâtına dayanmaktadır. Yeni tedris kolları kabûl edildi: *sîra* ile münâsebetli olarak ahlak, tarih, bilhassa islâm tarihi, coğrafya, tabiiye, kimya, riyâziye resim, sağlık bilgisi ve terbiye. Tedrisât, her biri 5—7 sene olmak üzere, 3 devreye ayrıldı. Talebenin, kabûl olunmak için, 10—17 yaşında olması, okuyup-yazma bilmesi ve *Kur'an*'ı ezberlemiş olması lâzım idi (1911 kanununa göre, ilk yılda *Kur'an*'ın yarısını câmide ezberliycbilirdi), fakat bu usûl 1921'de kaldırılmıştır. Her ders yılı nisanda yapılan bir imtihan ile sona ermektedir. İlk devre imtihanını veren ilk mekteplerde ders okutma hakkını kazanmaktadır; ikinci devre imtihanını verenler ise, devlet me'mûru girebilecekleri gibi, câmide imam veya hatip olabilmekte idiler. Son devre imtihanı nâmzede *'âlim* unvânını kazandırır; bu imtihanı veren, Azhar'de müderris olabileceği gibi, *şarî'at* mahkemelerinde kadı veya avukat da olabilir. 1921, 1923 ve 1924 kanunları, bir taraftan imtihanlarda yenilik yapmış, diğer taraftan da kadı mektepleri, *dâr al-'ulûm* ve diğer tedris müesseseleri ile olan münâsebetleri yeni bir şekle sokmuştur; bunun neticesinde al-Azhar'de fıkıh, tefsir, hadîs, tevhid, mantık, *vaẓ*, beyân, ahlâk, islâm tarihi, vaaz ve usûl dersleri ile birlikte, bir *ḳism al-taḫaṣṣuṣ* kuruldu. 26 ağustos 1927 tarihli kanun ile, edebiyat, hukuk, tabiiye ve tıp fakültelerinden müteşekkil bir üniversite kurulduğu zaman (bk. *Oriente Moderno*, 1925, V, 110 v. dd., 434 v. dd.; 1927, VII, 627 v.d.), câmide tedrisat meselesi yeniden babis mevzuu oldu ve 27 teşrin II. 1927'de yeni bir hey'et kanun tasarılarını tekrar gözden geçirmeğe me'mûr edildi (Mısır tedris müesseselerinin ıslâhı için bk. P. Arminjon, *L'enseignement, la doctrine et la vie dans les universités musulmanes d'Egypte*, 1907; Muṣṭafā Bayram, *Risāla*, 1902; Sulaymān Raşad al-Zayyātī, *Kanz al-cavhar fî târîḫ al-Azhar*, 1320, s. 147 v.dd.; *A'mâl maclis idârat al-Azhar*, Kahire, 1323, üzerinde müellif adı yoktur, fakat 'Abd al-Karîm Salmān tarafından yazılmıştır; krş. *al-Manār*, 1324, XXV, 703; *Commission de la Réforme de l'Université d'El-Azhar, Projet de Réforme présenté par Muh. Pasha Saïd*, Kahire, 1911 ve buna tekabül eden kanunlar; Johs. Pedersen, *al-Azhar*, Kopenhag, 1922, s. 65 v.dd.; A. Sékaly, *Revue des Études Islamiques*, 1927, I, 95 v. dd., 465 v.dd.; 1928, II, 47 v. dd.; *Oriente Moderno*, 1925, V, 113 v.d.; 1927, VII, 634). — Fas'ta sultan 1844'te Fās Cadîd medresesine Avrupa üniversitesinde okutulan derslerin konulmasını emretti (bu islâhat dolayısı ile medreseye *Madrasat al-muhandisîn* adı verildi); bu islâhat uzun ömürlü olmadı, fakat 1916'da Fas ve Rabat medreseleri tekrar islâhata tâbî tutuldu (Bel, *J A*, 2. seri, X, 152; Péretié, *Arch. Maroc.*, 1912, XVIII, 207 v.dd., Tunus için bk. *R M M*, III, 385). Birinci dünya savaşından sonra bilhassa Türkiye'de olmak üzere, bütün islâm dünyasında çok esaslı islâhat yapılmaktadır. (JOHS. PEDERSEN.)

10. Osmanlı devri medreseleri.

Osmanlı devletinin kuruluşunu müteâkip, hukûmdarlar ve devlet adamları maârif işlerine ehemmiyet verdiler. Devletin sür'atle genişleyen topraklarında, başka islâm memleketlerindeki örneklerine uygun, medreseler te'sisine başladılar. Bu medreseler, esâs aynı kalmakla berâber, bilhassa teşkilât bakımından, bir çok tahavvüller geçirdi; tedris ve kaza adları ile ikiye ayrılan ilmiye tarikı ricâline asırlarca menşe' teşkil etti. İlk devre osmanlı medreseleri daha evvel Amasya, Konya, Kayseri, Karaman ve Aksaray gibi, Anadolu şehirlerinde başladığını gördüğümüz tedris faâliyetinin devamı telâkkî olunabilir; bu faâliyet yabancı memleketlerden gelen âlimler ile onların talebesi veya tahsillerini ilim bakımından müterakkî islâm ülkelerinde ikmâl eden şahsiyetler sâyesinde mümkün olmuştur.

İlk osmanlı medresesini İznik'te Orhan Gâzî te'sis etti. Bu hukûmdar İznik'i fethettikten hemen sonra (1331), oradaki kiliselerden birini medrese hâline koydu (Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, İstanbul, 1334, s. 42; bu kilisenin „Yeni-Şehir'e çıkacak kapıda" olduğu kayıtlıdır; bk. bir de Sa'd al-Dîn, *Tâc al-tavârîḫ*, I, 43) gerekli vakıflarını yaptı ve müderrisliğine de tahsilini Mısır'da tamamlayan *Fuṣûṣ* şârihi Mevlânâ Dâ-

vud Kayserî'yi tâyin etti. Bu medrese, daha sonra aynı şehirde Süleyman Paşa'nın kurduğu medreseden ayırt edilmek için, eksoriyâ „İznik Orhaniyesi" adı ile anılmıştır. Gerek Dâvud Kayserî, gerek halefleri Tāe al-Dīn al-Kurdī ve 'Alā' al-Dīn Asvad (Mavlānā Şams al-Dīn Fanārī'ye hocalık etmiştir) devrin büyük âlimleri arasında sayılıyordu. Bu nokta göz önünde tutulur ise, İznik Orhaniyesi'ni yüksek bir müessese olarak kabûl etmek icâp eder. İznik XIV. asırda Osmanlı devletinin en mühim bir ilim merkezi idi; daha sonra bu vasıf Bursa'ya intikal eyledi. Bursa'da Orhan Gâzî, Murad Hudâvendigâr, Yıldırım Bayezid, Çelebî Mehmed ve Murad II.'ın yaptırdıkları medreselerde yüzlerce talebe toplanmış ve büyük âlimlerin tedrisâtı islâm âleminde yeni bir ilim muhiti teşekkül ettiğini isbât eylemiş idi. Bursa'dan başka Edirne'nin de gelişme gösterdiğini ve bu şehirde Murad II.'ın yaptırdığı medrese ve dârülhadîsin, İstanbul'da s e m â n i y e medreselerinin te'sisine kadar, en yüksek osmanlı medresesi sayıldığını kaydetmeliyiz.

Osmanlı ülkesinde bu ilim faâliyeti inkişâf ederken, Anadolu'nun başka yerlerinde a faâliyetin devam ettiğini, msl. Murad Hudâvendigâr'ın muâsırı olan Camāl al-Dīn Aksarāyī'nin Aksaray'da Zincirli medresedeki tedrisâtının talebeyi âdetâ cezbeylediğini görüyoruz (onun bir kısmına, evinden medreseye kadar giderken, yolda, bir kısmına medresenin revâkında, „âlim-i nihrîr mertebesinde" olanlarına da medresenin dâhilinde ders verdiğine dâir bk. *Kunh al-aḫbār*, matbû nüsha, IV/I, 76). Bu zâtın yetiştirdiği Mavlānā Şams al-Dīn Fanārī, Yıldırım Bayezid'e gücenerek, Karaman-oğlunun nezdine gittiği zaman, kendisine büyük mıkdarda bir yevmiye bağlamış ve Osmanlı hukümdarı, bu âlimi tekrar Bursa'ya celp için, Karaman-oğluna isrâr etmiş idi. Çelebi Sultan Mehmed'in Bursa sultâniyesine ilk müderris tâyin edilen ve birinci dersine gelen âlimlerin muhtelif ilimlere dâir güç suâllerine (biri müstesnâ) muvaffakiyet ile cevap veren Molla Fanārī'nin 18 yaşındaki oğlu Mehmed Şah'ın bu dersinden sonra, sultâniye müderrislerinin „ders-i âm" etmeleri âdet olmuştur. Anadolu'ya başka ülkelerden âlim celbi Osmanlılar zamanında da sık-sık rastlanan bir vâkıa idi. Murad II. zamanında Molla Yegân Mısır'da görüştüğü meşhûr Molla Gürânî'yi birlikte getirip, pâdişah ile tanıştırmış ve ona hemen Kaplıca ve Yıldırım medreseleri tevcih edilmiş idi. Şehzâde Mehmed (Fâtih)'in Manisa sancak beyliği sırasında hocalığında bulunan, Bursa kadısı olduğu zaman kendisine pek büyük tahsisat verilen âlim, bayramlardan başka, dâvet vâkî olmadıkça, pâdişahı ziyârete lüzûm görmez ve vezîrlere adları ile hitap eder, en yüksek bir şahsiyet olarak, muâmele görürdü.

Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'da s e m â n i y e medreselerini te'sis, hattâ daha ileri giderek, Kanûnî Sultan Süleyman devrine kadar osmanlı medreselerinin muahhar zamanlarda gördüğümüz şekilde, bütün teferruâtı tesbit edilmiş bir nizâma mâlik olmadığı ve teşkilâtın oldukça uzun bir tekâmül neticesinde vücût bulduğu söylenebilir. İstanbul'un fethinden sonra Mehmed II. tarafından yapılan teşkilâtta, ilk devre osmanlı medreselerinin tâbî olduğu usûller esâs tutulduğuna göre, bu medreseler hakkında az-çok bir fikir edinmek mümkündür 'Alī (*Kunh al-aḫbār*, Üniversite kütüp., nr. 5959, 87b) bu usûllerin Yıldırım Bayezid'den beri kısmen de olsa tâyin edilmiş olduğunu, binâenaleyh o zamanlar medreselerin, okutulan ilimlere göre, derecelere ayrılmış bulunduğunu belirtiyor. İsmail H. Uzunçarşılı (*Osmanlı tarihi*, Ankara, 1947, I, 269) o devirde, yüksek tahsil hâric olarak, medreselerin *Telvih*, *Miftah* ve *Hâşiye-i tecrid* okunan medreseler gibi, üç kısma ayrıldığını ve bunlardan başka sarf ve nahiv okutan medreseler bulunduğunu söylüyor. Başlangıç mâhiyetindeki ilimleri öğrenmiş bir talebenin hocasından mümkün olan istifâdeyi te'min ettikten sonra, ya kendi memleketinde ve yahut yabancı bir ülkede daha büyük bir üstâd nezdine giderek, tahsilini tamamladığı ve büyük âlimlerin bu tarzda yetiştiği mâlûmdur.

İstanbul'un fethinden sonra, Mehmed II. tahsil meselelerini ele alıp, medreselere daha mütekâmil bir şekil verdi. Kaynaklar onun şehirdeki 8 kiliseyi medrese hâline getirdiğini, Molla Zeyrek, Ali Tûsî, Molla Abdülkerim'i bunlara tâyin ettiğini kaydederler (msl. bk. Sa'd al-Dīn, *ayn. esr.*, I, 454, 467 v.d.). İlk medreseler Zeyrek ve Ayasofya câmileri etrafındaki papaslara mahsus hücreler idi; Zeyrek medresesi adını ilk müderris Molla Zeyrek'ten almıştır. Bu müessesenin iki tedris unsuru bulunduğu ve bunlardan birinin Mevlânâ Ali Tûsî olduğu anlaşılıyor. Molla Zeyrek meşhûr münâzarada Hoca-zâde'ye mağlûp sayılınca, yerine bu ikincisi tâyin edilmiştir. Ali Tûsî zamanında Zeyrek medresesinde talebeye mahsûs 40 hücre bulunduğu söylenilmektedir; Ayasofya medresesine gelince, ilk müderrisi Molla Husrev olan ve Ali Kuşçu tarafından da ders okutulan bu medrese, s e m â n i y e medreselerinin te'sisine kadar, en yüksak osmanlı medresesi olmuş ve daha sonra da ehemmiyetli medreseler den biri olarak kalmıştır.

Selim II.'in bu müesseseye iki yeni medrese ilâve etmek üzere, inşaâta başlattığı, fakat tamamlanmasının ancak halefi zamanında mümkün olduğu bilinmektedir (Âlî, *ayn. esr.*, 459b).

Fâtih Sultan Mehmed'in „tarik-ı ulemâdan zuhûr eden" vezîr Mahmud Paşa'yı me'mûr ederek, m e d â r i s - i s e m â n i y e y i (buna s a h n - ı s e m â n da denir) te'sis eylemekle, en mühim eserlerinden birini vücûda getirmiştir. İstanbul'da kendi adını taşıyan mârûf câmiin (Fâtih câmii) iki tarafında, biri şimâl (Karadeniz), diğeri cenûp (Akdeniz) cihetinde birer dershâneli, 8 medreseden mürekkep bulunan bu müessese, dördü bir tarafta ve dördü diğer tarafta olmak üzere, iki sıra teşkil ediyordu. Şimâl tarafındakilere, sıra ile, Baş-kurşunlu, Çifte-beş-kurşunlu, Çifte ayak-kurşunlu, Ayak kurşunlu ve cenûp tarafındakilere ise, Baş-kurşunlu, Ayak-kurşunlu, Çifte-ayak-kurşunlu, Çifte-baş-kurşunlu denir. Msl. „Çifte-baş-kurşunlu Karadeniz" veya „Ayak-kurşunlu-Akdeniz" tâbirlerinden sahn-ı semânın muayyen medreseleri anlaşılırdı. Bu sekiz medresedeki odaların mecmuu 152 idi. Fâtih Sultan Mehmed bu medreselere, Ali Tûsî, Hoca-zâde ve Abdülkerim gibi âlimlerden başka, Mevlânâ Muşlih al-Dîn Ḳaṣṭalânî, Hatîb-zâde Muhyiddin Mehmed, Müftî Ahmed Paşa ve Kadı-zâde Kasım gibi, devrinin tanınmış ulemâsını getirdi (tafsilât için bk. Sa'd al-Dîn, II, 462—518; *Şaḳâyiḳ* trc. s. 135—240). Daha sonra s a h n medresesine talebe (dânişmend) yetiştirmek üzere, bu medreselerin arkasında, t e t i m m e (m û s i l e - i s a h n) adı ile, 8 medrese te'sis olundu. Tetimmelerin *sûḫta* denilen talebesine imâretten yemek, ayda 12 'şer akçe „şem' bahâ" tâyin ve 3 sûhteye bir hücre tahsis edilmiş idi. Sûhtelerin sayısı 600 idi. Talebe gibi, medresede yatıp-kalkan *mu'îd*'ler vakitlerini t e t i m m e talebesini yetiştirmeğe, ilim ile meşgûl olmağa hasredecekler ve talebenin inzibâtına bakacaklardı (Âlî, *ayn. esr.*, 86a). Mûsile-i sahnın sahn-ı semândan bir kademe aşağı bir medrese derecesi addolunduğunu ve müderrisler silsilesinin mühim raddelerinden biri sayıldığını belirtmek lâzımdır. *Mu'îd*'e gelince, bu tâbirin *i'âda* kelimesinden geldiği ve müderrisin verdiği dersi talebeye tekrarlayan ve dersin muhtasarâtını okutan zâta denildiği anlaşılmaktadır. Kaynaklarda ilmiye tarikından yetişen bir zâtın hâl tercümesi anlatılırken, „falân müderrisin iâdesinden mülâzemete nâil" olduğu şeklindeki kayıtlar bu düşünceyi kuvvetlendirmektedir. *Kanûn-nâme-i âl-i Osman* (*T O M*, ilâve, İstanbul, 1330)'dan öğrendiğimize göre, sahn-ı semân müderrisliği kadılık (mevleviyet) makamında olup, sancak beylerinden, önce gelir. Sahn-ı semân ve Ayasofya müderrisleri 500 akçe ile kadılığa vâsıl olurlardı. Nişancılığın yolu da bu müderrislik idi; ihdâsından evvel, nâme-i hümâyûnlar bu müderrisler tarafından yazılırdı (Sahn müderrislerine verilen lekaplar hakkında bk. *Kanûn-nâme-i âl-i Osman*, s. 31; Feridun Bey, *Münşaât*, İstanbul, 1277, I, 11). Fâtih Sultan Mehmed'in, câmi, medrese, kütüphâne, dârüşşifâ v.b mürekkep külliyesinden başka, Eyyûb'de câmi ve medrese te'sis ettiği, ümerâ ve vüzerâsını bu kabîl müesseseler vücûda getirmeğe teşvik eylediği (Dursun Bey, *Târîḫ-i Ebu 'l-Fatḥ*, *T O M* ilâvesi, s. 64 v. dd.; Âlî, *ayn. esr.*, 86a) ve hukümdarlar ile mevkî ve servet sâhibi zâtların bu an'aneyi devam ettirdikleri biliniyor. Babası gibi, İstanbul'da câmi, medrese v. b. binâlardan mürekkep te'sislerde bulunan Bayezid II., medresesinin tedris vazifesini şeyhülislâma (o zaman meşihat makamında Ali Cemâlî Efendi var idi) tahsis etti ise de, şeyhülislâmların aynı zamanda müderrislik etmesi mümkün olamadığından, bilâhare Bayezid müderrisliğinin bir vekil mârifeti ile idâre edilmesi zarûrî görülmüş ve bu usûl neticesinde meşihatte talebe işlerini idâre eden, ders vekâleti adlı, bir makam meydana gelmiştir.

Bir ilim tâlibi, ilk bilgileri elde ettikten sonra, hocasının delâlet ve tavassutu ile, daha üstün medreseye geçer, sahn-ı semânın i d â d î s i demek olan t e t i m m e y i ikmâlden sonra, s e m â n i y e d e hücre sâhibi olurdu. Bu teşkilâta göre, medreseler h â ş i y e - i t e r i d (müderrisinin yevmiyesi 20 ve 25 akçe), m i f t a h (30 ve 35 akçe), k ı r k l ı (veya t e l v i h), h â r i c ve d â h i l (her ikisinin de yevmiyesi, s a h n müderrisliği gibi, 50 akçe) gibi kısımlara ayrılmış idi. Medreselerin derece tertibinde bânîlerinin mevkî ve şahsiyetleri (pâdişah, pâdişah evlâdı, vezîr-i âzam v.b.) göz önünde tutulmuş idi.

Medrese teşkilâtının mühim bir merhalesi, Kanûnî Sultan Süleyman tarafından, Süleymâniye medreselerinin kurulması olmuştur. Ordunun tabîp, cerrah ve mühendis ihtiyâcını göz önünde tutan bu pâdişah, İstanbul'daki mârûf câmii yanında, bir tıp medresesi (ilk müderris günde 60 akçe ile tabîp Ahmed Çelebî'dir; bk. Peçevî, *Tarih*, İstanbul, 1283, I, 462) ve dârüşşifâ, riyâziyât tahsiline mahsûs 4 medrese ve bir dârülhadîs (günde 100 akçelik) ve bir de s e m â n i y e d e olduğu gibi, bir t e t i m m e (mûsile-i süleymâniye) te'sis etti (957—963). Bu teşkilâta göre, osmanlı medreselerinde tahsil, d â h i l d e n sonra, biri hukuk, ilâhiyât ve

edebiyat tedris eden sahn-ı semânda, diğeri riyâziyat ve tıp tedris eden süleymâniyede nihâyete ermek üzere, iki kola ayrılıyordu.

Osmanlı medreseleri, bilhassa teşkilât bakımından, bir takım tebeddüller daha geçirdi; altmışlı adı ile ayrı bir derece teşkil edildi. Hâric, dâhil ve altmışlı medreseleri, iptidâ ve hareket adı ile, ikişer kısma ayrıldığı gibi, Süleymâniye küllîyesine de, beş medreseden mürekkep olup, evvelâ „havâmis“, sonra „hâmise“ denilen ve dört süleymâniye ile mûsile-i süleymâniye arasına konulan yeni bir derece ilâve olundu. Bu suretle osmanlı medreseleri, son zamana kadar devâm etmek üzere, 12 dereceye ayrıldı ki, bunlar iptidâ-i hâric, hareket-i hâric, iptidâ-i dâhil, hareket-i dâhil, mûsile-i sahn, sahn-ı semân, iptidâ-i altmışlı, hareket-i altmışlı, mûsile-i süleymâniye, havâmis-i süleymâniye, süleymâniye ve dârülhadîsten ibârettir (Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul, 1309, I, 108—117). Bunlardan aşağı olan kırklı, miftah ve hâşiye-i tecrid medreseleri dereceye dâhil değildir. İstanbul medreselerine mahsus olan dereceler Edirne ve Bursa için de câri idi. Bu iki şehrin müderrislerine devriye müderisleri denilir; kaza tarikına geçtikleri zaman, İstanbul müderislerine nazaran, daha küçük kadılıklara tâyin olunurlardı. Osmanlı teşrifâtında müderrislerin en yüksek rütbelisi (*ra'îs al-mudarrisîn*) dârülhadîs müderrisidir; ondan başlayarak, mûsile-i süleymâniye müderrislerine kadar olanlara *kibâr-i muddarrisîn* denilmiştir.

Medreselerin dâimâ birer müderrisi bulunurdu. Fakat bâzan, aynı isim altında, ûlâ, sâniye ve sâlise gibi, ayrı-ayrı kısımlardan mürekkep olanlar da var idi. Bu gibi hâllerde bunlara msl. Ûlâ-i Husrev Kethüdâ, Sâniye-i Ankaravî Mehmed Efendi, Âşire-i Saray-i İbrahim Paşa gibi isimler verilirdi. Mehmed IV. zamanında İbrahim Paşa sarayında, Galata sarayında v. b.'daki enderûn mektepleri kaldırıldığı zaman, yerine ûlâ ve sâniyesi, mûsile-i süleymâniye, diğerleri hâric raddesinde, 10 medrese te'sis edilmiş, Ankaravî Mehmed Efendi kurulmasını vasiyet ettiği medresede hareket-i dâhil raddesinde, evvel, sânî ve sâlis itibârı ile, üç müderris bulunmasını şart ittihaz eylemiş idi (Şeyhî, *Vakāyi' al-fużalā*, Üniv. kütüp., nr. I, 81; Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1282, IV, 81 v.d. Silâhdar Mehmed Ağa, *Tarih*, İstanbul, 1928, I, 648).

Dersler umûmiyetle dershânede okutulur; talebe adedi çok olunca, müderris ifâde vazifesini civar câmilerden birinde yapardı. Medrese teşkilâtında bir de dersiye tâbiri var idi ki, bunun ayrıca yeri olmayan ve münhasıran câmilerde okutturulmak üzere ihdas edilen derslere denilmiş olması mümkündür (msl. dersiye der câmi-i Sultan Bayezid, dersiye-i Ebû Bekir Paşa der câmi-i Murad Paşa). Bu dersiyelerin iptidâ-i hâricden mûsile-i sahna kadar dereceleri olan birer medrese itibâr edildiği, hattâ ûlâ ve sâniye gibi kısımlara ayrı'dığı görülmektedir (msl. sâniye-i dersiye-i Hüseyin Paşa-zâde Mehmed Bey der câmi-i Ayasofya-i kebîr). Câmilerde cuma günleri ayrıca takrirler yapılır ve bunlara vaaz denilirdi. Tarikat şeyhlerinden veya müderrislerden seçilen vâizler veya kürsü şeyhleri de merâtip silsilesine tâbî tutulurdu. Vâziyenin en yüksek mertebesi Ayasofya vâizliği idi ve onu Sultan Ahmed, Süleymâniye, Bayezid ve Fâtih gibi, selâtîn câmilerinin kürsü şeyhleri takip eder ve bu silsile küçük câmilere kadar teşmil edilirdi. Dersiyelerin, medrese gibi, tedrisat yapmasına mukabil vâziyeler daha ziyâde halka hitap eden bir mâhiyette idi. Vâizlerin zaman-zaman mevzûlarını genişleterek, memleketin huzûrunu kaçıracak mücâdelelere yol açtıkları olmuştur (msl. XVII. asırdaki kadı-zâdeliler meselesi).

Câmilerde her kesin dinleyebileceği derslerden muntazam bir medrese tahsili görmemiş olanların da istifâde ettiği, msl. Kâtib Çelebî'de ilme heves uyandıran zâtın Kadı-zâde Mehmed Efendi'nin Fâtih câmiinde verdiği dersleri olduğu biliniyor. Kâtib Çelebî daha sonra mûkulât ve menkulâtta zamanının en âlim bir şahsiyeti olan A'rec Mustafa Efendi'nin, Ayasofya ders-i âmı Kürt Abdullah Efendi'nin, Süleymâniye ders-i âmı Keçeci Mehmed Efendi'nin derslerini dinlemek suretiyle yetişmiş ve bunlar ile de iktifâ etmeyerek, yine A'rec Mustafa Efendi'den bu defa husûsî olarak cüz'iyât okumuş idi. Osmanlıların tedris an'anesinde yere pek ehemmiyet verilmez, bâzı âlimler evlerinde, kahvehânelerde, bûsılı nerede talebe etrafına toplanır ise, orada ders okuturlardı (Kâtib Çelebî, *Mîzân al-Ḥaḳḳ*, İstanbul, 1306, s. 130 v.d.; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, İstanbul, Belediye kütüp., *Tezkire* 40; Mehmed Emin, *Menâkib-i Kethüdâ-zâde Ârif Efendi*, İstanbul, 1305, s. 95 ve 189).

Medrese teşkilâtı XVI. asrın sonlarına kadar az-çok intizamını muhâfaza etti ise de, sonraları müderrislik itibârî bir mâhiyet almağa ve gittikçe çoğalan „itibârât“ yüzünden, bir takım havâî medreseler peyda olmağa başladı; bir medreseden diğerine hareket, bir pâye terfii hâline geldi. Derecesi muayyen bir

medresenin müderrisi, yerinde kalmakla berâber, daha üstün bir medreseye tahrik edilmiş sayılıyor ve buna „bi 'l-itibâr hareket-i misliye" deniliyordu. Ulemâ terâcimine âit eserlerde bu usûlün teferruâtına âit pek çok misâl bulabiliriz. Diğer taraftan her sene yapılan silsilelerde tedris tarikının üst derecelerinden 8 zât kaza tarikına nakledilir ve alt tarafta 8 müderris üst dereceye geçerdi; fakat sahn-ı semân dâimâ 8 müderrislik olarak bırakıldığı cihetle, mûsile-i sahında bir çok müderris birikir ve bunlar harekete imkân bulamazdı. Mûsile-i sahn derecesine batak denilmesi bu yüzdendir. Müderrislikte ehliyet ve kıdem zamanla metrûk kaldı; büyük makam sâhiplerinin mensûbu veya iltimaslısı olanlar bir—iki derece birden terfî ettirilmeğe başlandı ki, medrese ıstılahında buna tafra tâbir olunmuştur. Tedris tarikından kaza tarikına nakil ve terfîde de bir usûl tekarrür etmiş idi. Süleymâniye dârülhadîsi müderrisleri mahrec mevleviyetlerinin (Kudüs, Haleb, Havass-ı refi'a, yâni Eyyûb, Selânik, Yenişehir-Fener, Galata, İzmir, Sofya, Trabzon ve Girit) en mûteberine tâyin olunur, sahn-ı semâna kadar olanlar, eğer üst dereceden tâlip yok ise, aynı bakta nistifâde edebilirdi. Terfî etmekten istinkâf ile yerlerinde kalan müderrislere „zümre-i mütekaidin" denilir; devriye müderrisleri ancak devriye mevleviyetlerine tâyin edilirdi.

Medreselerde okutulan ilimler, cüz'iyât (bunlara koltuk dersleri de denir), ulûm-i âliye ve ulûm-i 'âliye olarak, 3 kısma ayrılırdı. Cüz'iyât: hesap, hendese, hey'et ve hikmet (XVI. asrın sonlarından itibâren, dinî akîdelere muhâlif görüldüğünden, kaldırılmıştır); ulûm-i âliye: kelâm, belâgat (maâni, bedî ve beyân), mantık, sarf ve nahiv; ulûm-i 'âliye ise: tefsir, hadîs ve fıkıhtan ibâret idi. Medreselerde nasıl bir program tatbik edildiği sarîh surette bilinmemekle berâber, bir ilmin aşağı medreselerde muhtasarâtı ve yukarıya doğru çıktıkça, mufassalâtı tâkip ettiği şeklindeki usûl dâimâ tatbik edilmiştir. Msl. ilk medresede mantıktan *Şemsiye* şerhini okuyan talebe, üstün medreseye geçtiği zaman, aynı ilimden *Metâli'* şerhini görür; kelâmdan *Tecrid* hâşiyesi okuyan kimse, sonra *Mevâkıf* şerhlerini tâkip eder; belâgatten, *Miftâh* şerhinden sonra *Mutavvel* gelirdi. Okutacağı eseri seçmekte serbest olan müderris derslerini, ilmî kudreti nisbetinde, bir şerh ve hâşiyeyi esâs tutmak üzere, takrir ederdi. Yüksek medreselerde en makbûl eserler usûl-i fıkıhtan *Telvih*, *Adad* ve *Menâr* şerhleri v.b., fıkıhtan *Hidâye* şerhleri, *Mülteka*, *Dürer ve Gurer* (Molla Husrev); usûl-i hadîsten İbn al-Aşîr ve İbn Hacar v.b. te'lifâtı, tefsirden *Keşşâf* (Zamahşarî) ve *Tafsîr-i Bayżâvî* idi.

Yüksek tahsilini bitiren bir dânişmend, mülâzemet ve nöbet müddetlerini geçirmek üzere, kazasker defterine kayd ile sırası gelince, en aşağı derecedeki medreselerden birine tâyin olunurdu. Münhal medrese için müteaddit tâlip bulunduğu takdirde, imtihan açılır ve medrese imtihanı kazanana tevcih edilirdi. Bidâyette pek karışık olan mülâzemet usûlünü intizam altına alan Ebüssu'ûd Efendi [b. bk.] oldu; her pâyedeki ulemânın ne kadar mülâzim vereceği, mülâzemetin 7 senede bir olacağı ve nöbet usûlü bu zât tarafından tesbit edilmiştir ve bu usûl zamanla bir takım tebeddüllere mârûz kalmış ve nizamda değişiklikler olmuştur. Cevdet Paşa (*Tarih*, XII, 83)'nın ifâdesine göre, öteden beri cârî olan usûl gereğince, yedi senede bir açılan rüûs imtihanlarına mülâzemet müddetini tamamlayan talebe girer ve muvaffak olanlara ibtidâ-i hâric rüûsu verilirdi. İmtihanlardan sonra muvaffak olamayanlar, şaşırmış olmaları veya kazananlara iltimas edilmiş bulunmak gibi, iddialar ile günlerce dedikodu ederlerdi. Garip tesâdüf eseri olarak, rüûs imtihanlarından sonra, ekseriyâ meşihat tebeddülü vukû bulduğundan, şeyhülislâmlar bu imtihanları mümkün mertebe geciktirmek isterlerdi. Mülâzemet usûlü gittikçe bozuldu; pâdişahların emri ile, doğrudan-doğruya müderrislik tevcih edilmeğe veya mülâzemetlerin yolu ile verilmeyip, para ile satıldığı ve avamdan nice kimselerin 10—15 bin akçe ile mülâzemet elde ettikleri görüldü. Bundan başka, rüûs ancak ehliyet gösterenlere verildiği hâlde, bâzı kimseler nufûzları sâyesinde daha küçük yaşta bulunan oğullarına müderrislik rüûsu aldırdılar; tedris sâhası biri „mahâdîmden", diğeri hakikî ders hocalarından mürekkep olmak üzere, 2 kısma ayrıldı; velhâsıl „ilim sâhası câhiller ile doldu" (*Koçi Bey risâlesi*, İstanbul, 1303, s. 41; Âlî, *Mavâ'id al-nafâ'is*, İstanbul, 1956, s. 102—109).

Tahsilini tamamlamak üzere İstanbul'a gelen bir ilim tâlibinin hayatını Cevdet Paşa, kendi hâl tercümesini yazarken, en doğru bir şekilde hikâye etmektedir (tezkire 400). Onun ifâdesine göre, „bir kanâat âlemi" olan medreselerde pek az masraf ile geçinilir; talebeden biri (bir çömez), parası verilmek şartı ile, yemek pişirmek ve ortalık temizlemek gibi, işler ile meşgûl olurdu. Bâzı medreselerde (msl. Hamidiye medresesi) hücre sâhibi olmak için, imtihan açılır; bu imtihanı kazananlara, biri

dâhil addolunarak, hücrede ikamet hakkı verilir. Diğeri, hâric addolunarak, her sabah vâkıfın türbesinde *Kur'an* okumak mukabilinde, tabsisâtını alıp, bir başka medresede kalırdı. Hücre-nişin talebe dersini tâkip ettiği medreseye gider-gelirdi. Fakir talebe üç aylarda, senelik ihtiyâcını te'min için, taşraya cerre çıkar, bu devrede tâtil dersleri başlardı. Şâban ayında İstanbul'da talebe mıkdarı çok azalırdı. Mâmafih yalnız bayram günleri tâtil eden ve tahsilini bütün sene tâkip ederek, diğer talebenin 10 senede yapamadığını 5—6 senede ikmâl edenler de olurdu. Dersler, sabah ve ikindi namazlarında sonra olmak üzere, günde iki defa yapılır ve icâzet sabah derslerinden alınırdı. Medresede ders alel'âde bir takrir değil idi. Ders bilhassa ilerilemiş talebe ile mübâhase şeklinde cereyân ettiğinden, müderrisin bir saatlik ders için günlerce hazırlanması gerekirdi. Medreselerde cuma ve salı günlerinde ders yapılmadığı ve talebeye husûsî işlerini görmek ve kitap istinsah etmek için vakit bırakıldığı mâlûmdur. İlk zamanlarda Molla Fenârî, talebenin tâkip edeceği kitapları istinsah edebilmesi maksadı ile, tâtil günlerine pazartesiyi de ilâve etti. Hoca Sa'd al-Dîn Efendi bu usûlün kendi zamanında devam etmekte olduğunu yazıyor (*Tâc al-tavârih*, II, 414). Medreselerde haftada dört gün ders yapılırdı. Talebe boş vakitlerini ilmî sohbetler ile veya derse çalışmak ile geçirirdi. Kendisini hakikaten ilme verenler öğrenmeğe mecbûr olduğu derslerden başka, cüz'iyâta âit risâleler okur, ayrıca farsça öğrenir, mesnevîhanlardan icâzet alır, muahhar devirlerde açılan mühendishânenin hocalarından, yeni usûl üzere, riyâziyât tahsil ederdi. Msl. Cevdet Paşa, Murad Molla dergâhı postnişîni Mehmed Murad Efendi'den, mesnevî okuyup, icâzet almış, Şevket ve Örfî divanlarını okumak üzere, şâir Fehim Efendi'nin konağına devam etmiş, hendesehâne hocası miralay Nûri Bey'den riyâziye öğrenip, karşılık olarak ona *Muntasar-ı ma'ânî* ve *Kadı Mîr* okutmuştur.

Bir zamanlar büyük ilmiye ricâli yetiştiren medreseler muahhar zamanlarda, Osmanlı devletinin bütün müesseseleri ile muvâzî olarak, gerek nizam ve gerek tedris bakımından, geriledi; garbın ilim sâhasındaki inkişâfına kayıtsız kalmak suretiyle, ihtiyâcı karşılayacak bir varlık olmaktan çıktı. Hukûmet XVIII. asrın sonlarından itibâren, bu ihtiyâcı kısmen olsun gidermek için, mühendishâne ve tıbbiye gibi, mektepler açtırırken, bir taraftan da ilmiye tarîkının islâhını düşünüyordu. Msl. Selim III. şeyhülislâm Hamîdî-zâde Mustafa Efendi'ye bu sâhada salâhiyet vermiş, fakat Hamîdî-zâde, teennî ile hareket edemediğinden, azle uğramış idi. Şeyhülislâm Samânî-zâde Ömer Hulûsî Efendi ilmiye tevcihâtında ehliyete riâyet ediyor ve bu yüzden de intisâp ve ve iltimas sâyesinde rütbe ve mansıp arayanların husûmetini kazanıyordu. Daha sonraları ilmiye tarikının islâhı dâvası ile ortaya çıkan şeyhülislâm Zeynelâbidin Efendi, talebe kılığında dolaşan serserîlerin te'dibi gibi, bâzı hayırlı işler yapmakla berâber, hatır için şuna-buna rüûs vermek suretiyle, ehliyet sâhiplerini gücendirmiş idi. Bu devirlerde, ehemmiyetsiz bir zâbıta vak'ası yüzünden, yeniçeriler ile talebe arasında hâdiseler çıkmış, talebeden büyük bir gürûhun rahleleri ve minderleri kaldırıp, hocaları dersten men'ederek, meşihat kapısına dayanması, medreselilerin ne kadar başı-boş bir hâlde bulunduğunu göstermeğe kâfîdir (Cevdet Paşa, *Tarih*, V, 108 v.d.; X, 236 v. dd.). Mâmafih bütün bunlara rağmen, medreselerden bu asırda, az da olsa, mühim şahsiyetler yetiştiğini söylemek ve bunlardan Gelenbevî İsmail Efendi, Kaz-Âbâdî Ahmed Efendi, Tatarcık Abdullah Efendi, Palabıyık Mehmed Efendi, daha sonra ders vekili Ömer Efendi, Vidinli Mustafa Efendi, Şehrî Hâfız Seyyid Efendi, Şâkir Efendi, Cevdet Paşa v.b. zikretmek yerinde olur.

1908 inkılâbından sonra medreselerin islâhı fikri, ciddî olarak, ortaya atıldı (daha önce kadı yetiştirmeğe mahsûs olup, Abdülmecid zamanında „muallimhâne-i nüvvâb" adı ile te'sis edilen ve sonra „madrasat al-ḳużât" denilen müessese için bk. Osman Ergin, *Türkiye maârif tarihi*, İstanbul, 1939, I, 135 v.d.). İlk resmî teşebbüs 1909'da Fâtih tabhâne medresesinde yapıldı ve ders vekili Hâlis Efendi islâm maârifinin asra uygun bir hâle getirilmesi zarûreti üzerinde durdu. Küçük Said Paşa ise, bilhassa riyâzî ilimlere ehemmiyet verilmesine tarafdar olduğunu ifâde etti. Bu nümûne medresesi için tanzim olunan programda, islâmî ilimlerden başka, fizik, kimya, cebir, hendese ve coğrafya gibi dersler de var idi. Gerek bu ve gerek müteâkip teşebbüslerden netice çıkmadı. Nihâyet şeyhülislâm Hayri Efendi zamanında, 1914'te „islâh-ı medâris nizamnâmesi" ile medreselere yeni bir şekil verildi. Bu nizamnâme mûcibince, İstanbul medreseleri, *dâr al-ḫilâfat al-'aliya* adı ile, bir tek medrese itibâr edildi ve tâlî kısm-ı evvel, tâli kısm-ı sânî ve âlî olmak üzere, üç devreye ayrılarak, her devrenin tahsil müddeti 4 sene olarak tâyin edildi. Tâlî sınıfların programında, islâmî ilimler ile berâber, müsbet ilimler ve yabancı diller yer alıyor, âlî kısımda ise, tefsir, hadîs, usûl-i hadîs, fıkıh,

usûl-i fıkıh, kelâm, arap edebiyatı v.b. okutuluyordu. Bundan başka bir de *madrasat al-mutaḫaṣṣiṣîn* vücûda getirilmiş idi. Dârülhilâfe medresesi me'zûnlarının kabûl olunacağı bu medresenin 1. tefsir ve hadîs, 2. fıkıh, 3. kelâm, felsefe ve tasavvuf kısımlarından mürekkep, üç şubesi var idi. Taşra medreseleri ise, 5 senede tamamlanmak üzere, ayrı bir programa tâbî tutulmuş idi. Dârülhilâfe medresesinin kısımlarına Mûsâ Kâzım Efendi'nin meşihatinde (1915) iptidâ-i hâric, iptidâ-i dâhil ve sahn isimleri verildi. Mütehassıslar medresesi de Süleymâniye medresesi ismini aldı (tafsilât için bk. Osman Ergin, *ayn. esr.*, s. 111—120, *İlmiye sâl-nâmesi*, İstanbul, 1334, s. 652—668). Bu teşkilât bir müddet bu şekilde devam ettikten sonra, Büyük Millet Meclisinin 16 mart 1924 tarihli kanunu ile, medreseler, lâğvedilerek, tarihe karıştı.

(M. C. B.)

G. CÂMİLERİN İDÂRESİ.

1. Mâlî durum.

En eski câmileri muhtelif cemâatlerin reisleri yaptırmış ve cemâatin âzaları da, ilk câmilerde bilfiil çalışmışlardır. Daha sonraki câmileri, umûmiyetle, hükümdarlar, emîrler, yüksek rütbeli me'mûrlar ve zengin kimseler yaptırmış ve her türlü bakımını te'min etmişlerdir. İbn Ṭūlūn câmii kurucusuna 120.000 dinara, Mu'ayyad câmii de 110.000 dinara mâl olmuştur (Maḳrīzī, IV, 37, 137, 138). Câmiin bakımı, vakıf (*vaḳf*, *ḥabs*) yolu ile verilen mülk sâyesinde te'min ediliyordu (bk. fıkıh kitaplarından başka, I. Kremârik, *Das Wakfrecht*, *ZDMG*, 1891, XLV, 511—576; E. Mercier, *Le code da hobous ou ouakf selon la législation musulmane*, 1899). Msl. III. asırda, câmilere bağlı binâların kirâya verildiği görülmektedir (*Papyrus Erzherzog Rainer*, *Führer*, nr. 773, 837) ve İbn Ṭūlūn kendi câmii ve bastahânesi için bir çok evleri v.b., vakıf olarak, bırakmıştır (Maḳrīzī, IV, 83; bu âdetin menşe'i için krş. Becker, *Isl.*, II, 404). Maḳrīzī'ye göre, Muḥammad Abū Bakr al-Māzarā'ī (böyle okumak lâzımdır) *Birkat al-Ḥabaş* ile *Suyūṭ*'u bağışlamadan önce (300 yılına doğru), emlâk ve arâzi vakıf olarak bırakılamıyordu. Fâtımîler bu bağışı sonradan tanımadılar (*ayn. esr.*). al-Ḥākim yalnız kendi câmilerine değil, al-Azhar, al-Ḥākimī, Dār al-'ilm, Cāmi' al-Maḳs, Cāmi' Rāşida gibi, diğer câmilere de büyük bağışlarda bulundu. Vakıflar evler, dükkân, değirmen, *ḳaysārīya* [b. bk.] ve *ḥavānīt*'ten ibâret idi ve vakıf şartnâmeleri (*ayn. esr.*, s. 50 v. d.) gelirlerin ne şekilde ve nerelere taksim edileceğini tesbit etmekte idi. Fâtımîler devrinde câmilere hamam da vakfedilirdi (*ayn. esr.*, s. 76, 529; krş, 81, 543.). Ṣalāḥ al-Dīn, kendi medreseleri için, ayrıca emlâk ve arâzi de vakfetmiştir; msl. 566 yılında, Ḳamḥīya'de bir *ḳaysārīya*, al-Fayyūm'da bir *żay'a* vakfetmiştir ve müderrisler al-Fayyūm'dan zahîre almışlar, aynı sene Ṣalāḥ al-Dīn kuyumcu dükkânları ile al-Nāṣirīya'de bir köyü vakıf olarak vermiştir (*ayn. esr.*, s. 193 v.d.; bir başka vesîka için bk. s. 196 v.d.). Memlûkler zamanında da emlâk ve arâzi, vakıf olarak, verilmiştir (bu devrin vesîkaları için bk. v. Berchem, *C I A*, I nr. 247, 252, 528; Moberg, *M O*, 1918, XII, 1 v. dd.; *J A*, 9. seri, III, 264 v.dd.; 2. seri, X, 158 v.d., 222 v.dd.; XII, 195 v. dd., 256 v.d., 363 v.dd.); bu emlâk ve arâzi ekseriyâ çok uzaklarda bulunmakta idi; msl. Mısır câmilerinin Suriye'de vakıfları var idi (v. Berchem, *C I A*, I, nr. 247; Maḳrīzī, IV, 107, 137). Yalnız câmi yaptırmak ile iktifâ edilmiyor, aynı zamanda mevcut câmilere, medreselere yeni odalar, minberler, *Kur'an* hâfızlarına ve müderrislere maaş da tahsis olunuyordu. Çok zaman, imam ve müezzinlerin maaşları, ziyâretçiler, örtüler ve yemek için husûsî vakıflar var idi (Emeyive câmii için bk. İbn Cubayr, s. 277). Vakıflar ve gâyeleri, mahkeme salonunda, kadı huzûrunda, ve şâhidler muvâcehesinde tasdik olunan vakıf şerâitnâmesinde, açık olarak, gösterilmektedir (bk. Maḳrīzī, IV, 50, 196 aş.), Ayrıca vakıfnâmeler ekseriyâ câmiin duvarına hakkettirilirdi (*ayn. esr.*, s. 76; yukarıda zikredilen kitaplar ile Taşkend vakıfnâmeleri için bk. *R M M*, 1911, XIII, 278 v. dd.). Vakıf bâzı şartlara bağlı olabilirdi; msl. bir medreseye hiç bir iranlının tâyin edilmeyeceği (Maḳrīzī, IV, 202 aş.) yahut müderrisin azlolunmayacağı veya buna benzer bir muâmeleye mârûz kalamayacağı (v. Berchem, *C I A*, I, nr, 201), hiç bir kadının ayak basamayacağı (*J A*, IX. seri, III, 398), hiç bir hıristiyan, mûsevî veya hanbelînin medresenin eşiğinden içeri adım atamayacağını (*ayn. esr.*, s. 405) şart koşulabilirdi. Ekseriyâ vakıflar vakıf yapanın âilesi için veya başka maksat ile konulmuş şartları ihtivâ ederdi. 797 (1395) yılına âit Edfū kitâbesinden anlaşıldığına göre, câmiler için de, bâzı mükellefiyetler yüklenebilirdi (v. Berchem, *C I A*, I, nr. 539). Bakımına yetecek bir vakfa sâhip olmayan bir câmi ya büs-bütün söner (msl. bk. Maḳrīzī, IV, 115. 201, 203), yahut maaşlar indirilirdi (*ayn. esr.*, s. 251). Fakat büyük câmiler için hukümdarlar, kaide olarak, yeni vakıflar meydana getirirlerdi. al-Mâvardī'ye göre, doğrudan-doğruya halîfenin himâyesi altında bulunaa ve imâm, müezzin

v.b. 'nın *bayt al-māl* 'den maaş aldıkları husûsî hukümdar câmileri var idi (*al-Aḥkām al-sulṭānīya*, nşr. Enger, s. 172 yk., 176 yk.).

Devletin *bayt al-māl* 'i eskiden câmide muhâfaza edildiği gibi, câmiin serveti de msl. 'Omar devrinde mevcûdiyeti zikredilen ve selefleri devrinde de mevcut olması muhtemel olan *kanz* ve *ḫizānat al-ka'ba*, yine câmide bulunurdu (Balāẕurī, s. 43 yk.; *Chronik Mekka*, I, 307; II, 14). Şam 'daki *bayt māl al-camī'* sahndaki *ḳubba* 'lerden birinde bulunuyordu (*B G A*, III, 157; İbn Cubayr, s. 267; İbn Baṭṭūṭa, I, 201; Medine için bk. Wüstenfeld, *Medina*, s. 86). Zenginlerin de, eskiden mâbedlerde olduğu gibi, câmilerde husûsî hazîneleri var idi (bk. Schürer, *Gesch. d. jüd. Volkes*, 1907, II, 322—328; F. Cumont, *Fouilles de Doura-Europos*, 1926, s. 405 v.d.).

2. İdâre.

Halîfe, islâm cemâatinin imâmı sıfatı ile, câmilere nezâret ederdi; yine hukümdar vâli veya unvânı ne olursa olsun, her bakımdan halîfeyi temsil eden bir kimse için de vaziyet böyle idi. Bununla berâber, câmilerin idâresi diğer resmî dâireler tarafından doğrudan-doğruya teftiş edilemezdi. Câmi, vakfa bağlanır-bağlanmaz, nev'i şahsına has bir mâhiyet almakta ve mûtad siyâsî ve husûsî gâyelerden ayrılmakta idi. Din ile olan husûsî münâsebetleri kadıya ayrı bir nufûz te'min etmekte, diğer taraftan vakıf yapanın irâdesi de dâimâ hâkim olmakta idi. Câmiin idâresini bu üç âmil tâyin etmekte ise de, bunlar arasındaki münâsebetler dâimâ her zaman vazıh değil idi.

a. Husûsî câmilerin idâresi.

Umûmiyetle câmilerin başında bir *nāẓir* veya *valī* bulunurdu. Bunlar câmileri idâre ederlerdi. Bir câmii yaptıran kimse câmie ekseriyâ kendisi *nāẓir* olur veya bir başkasını bu işe tâyin ederdi; ölümünden sonra da, çocukları veya kurucunun vakıf şartnâmesinde gösterdiği bir kimse câminin idâresini eline alırdı. İlk zamanlarda, ihtimâl bu ilk şekil umûmî kaide hâlinde idi ve Nāṣir al-Ḫusrav 'e bakılırsa, başlıca câmilerde de vaziyet böyle idi; bu zâta göre, al-Ḥākim, İbn Ṭūlūn 'un çocuklarına câmi için 30.000 dinar, minâre için 5.000 dinar, 'Amr b. al-'Āṣī 'nin çocuklarına da, yine câmi için, 100 000 dinar, vermiştir (*Sefer-Nameh*, nşr. Schefer, s. 39 ve 146, 40 ve 148). 378 senesinde, Kudüs câmiinin *mutavallī* 'sinden bahsolunmaktadır (Maḳrīzī, IV, 11). Mamlûkler zamanında yapılmış olan câmiler ve medreseler için, idârenin bânînin çocuklarına âit olduğu ekseriyâ açıkca bilinmektedir; msl. Baybars tarafından yaptırılan bir câmi (Maḳrīzī, IV, 89), vezîr al-Maḳsī 'nin tâmir ettirdiği Cāmi' Maḳs (*ayn. esr.*, s. 66), al-Ṣāḥibīya (*ayn. esr.*, s. 205), al-Ḳarāsunḳurīya (*ayn. esr.*, s. 232) ve bir de Kudüs 'teki al-Badrīya için vaziyet böyledir („fürûgun en iyilerine", bk. v. Berchem, *C I A*, II/I, 129). Bununla berâber, başka vaziyetlere de rastlanmaktadır. Bâzan bir emîr veya me'mûr mütevellî olabilmekte idi; msl. al-Mu'ayyad (Maḳrīzī, IV, 140), al-Ṭaybarsīya (*ayn. esr.*, s. 224), al-Azhar (*ayn. esr.*, s. 54 v.d.) veya Ṭūlūn câmiinde (Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā*, XI, 159—162) olduğu gibi, Camāl al-Dīn medresesinde de dâimâ *kātib al-sirr* (Maḳrīzī, IV, 256), Baybars hankahında hazînedar ve halefleri (v. Berchem, *C I A*, I, nr. 252), fakat daha sık olarak, bir kadı mütevellî olmakta idi. Msl. yukarıda bahsedilen Baybars câmiinde hanefî kadı, fürûdan sonra idâreyi ele almak mecbûriyetinde kaldı (Maḳrīzī, IV, 89); al-Āḳbuğavīya 'de, fürûun sarâhaten bertaraf edilmesi şartı ile, bir şâfi'î kadı tâyin edildi (*ayn. esr.*, s. 225). Emevîlere âit câmilerde, kaide olarak, Memlûkler zamanında bir şâfi'î baş-kadı *nāẓir* vazifesini görmekte idi (Ḳalḳaşandī, IV, 191); Kahire 'deki Nāşir câmiinde de vaziyet böyle idi (ayn. mll., XI, 262 v. dd.). Kahire 'deki büyük câmilerde, Memlûkler devrinde, kadıların ve emîrlerin câmilerde, sıra ile, *nāẓir* 'lık ettiklerini görüyoruz (bk. msl. İbn Ṭūlūn câmii, Maḳrīzī, IV, 42). Kurucuların evlâtlarının câmi idâresini ele almak istedikleri, fakat buna muvaffak olamadıkları da vâkî idi (Maḳrīzī, IV, 218, 255). Bu hâl kadıların nufûzunun artmasının bir neticesi idi. Medreselerde *nāẓir* aynı zamanda baş-müderris idi; sonraları bu iki vazife, irsiyet yolu ile, başkalarına geçmeğe başladı (*ayn. esr.*, s. 204; al-Ṣāḥibīya al-Bahā'īya; s. 238 yk.: al-Camālīya). Tustar 'de Sahl 'in fürûundan biri bir medreseyi, müderris ve *nāẓir* olarak, dört kölenin yardımı ile idâre etmekte idi (İbn Baṭṭūṭa, II, 25 v.d.).

Nāẓir câmiin mâlî ve umûmiyetle bütün işlerini idâre etmekte idi. Bâzan sâbit bir ücret alırdı: Baybars hankahında ayda 500 dirhem (bk. v. Berchem, *C I A*, I, nr. 252; Şam 'daki Dulāmīya 'de, 847 'de, ayda yalnız 60 dirhem: *J A*, 9. seri, III, 261), fakat câminin geliri ekseriyâ şahsî maksatlara sarfolunmakta idi. Bununla berâber gelirler merkezî vakıflar tarafından murâkabe edilmekte idi (aş. bk.). *Nāẓir* aynı zamanda vakıfların çoğalmasını te'mine çalışmak ile mükelleftir (bk. msl. Maḳrīzī, IV, 41). Câminin nizam ve âsâyişine de müdâhale ederdi: msl. al-Azhar *nāẓir* 'i

Emîr Savdûb, 818 senesinde, câmiden 750'ye yakın dilenciyi kovmuştur. Fakat hukümdar da ona bu yüzden hapse attırmıştır (*ayn. esr.*, s. 54). Umûmiyetle *nāẓir*'ın nufûz ve salâhiyeti çok büyük idi. 784 senesinde al-Azhar câmiindeki bir *nāẓir*, vâris bırakmadan ölen bir *mucāvir*'in mallarının talebelere dağıtılmasına karar vermiştir (*ayn. esr.*, s. 54). Ḳuṭb al-Dîn'e göre, Mekke'de *nāẓir al-Ḥarām* Peygamberin doğum yıl dönümü münâsebeti ile yapılan büyük merâsimi idâre ederdi ve bu münâsebet ile, câmide hil'atler dağıtırdı (*Chron. d. Stadt Mekka*, III, 439). Azhar câmiine tahminen 1.100 tarihinden sonra, hiç bir nâzır tâyin olunmadı; câmiin başına, idâreci olarak, şeyḫ al-Azhar unvânını taşıyan bir âlim getirildi (Sulaymān Reşad al-Zayyātī, *Kanz al-cavhar fī tārīḫ al-Azhar*, s. 123 v. dd.). Mekke'de de vaziyet aynıdır (Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 235 v.dd., 252 v.d.).

Yukarıda görüldüğü gibi, kadılar ekseriyâ husûsî câmileri, nâzır sıfatı ile, idâre etmekte idiler. Bu vaziyet bilhassa medreseler için de böyle idi. Buradaki müderrisler aynı zamanda kadı idiler (Maḳrīzī, IV, 209, 219, 222, 238 v.d.); büyük medreselerde kadılar aynı zamanda idârenin başına geçmeğe çalışmakta idiler (Ḳalḳaşandī, XI, 235). Fakat vakıf yapanın irâdesi gereğince tâyin edilen bir nâzır bulunmadığı zaman, alâkalı mezhep kadısının nâzır olması kadıların nufûzunu arttırmış idi (krş. *ZDMG*, 1897, XLV, 552). Kadılar arasında ekseriyâ anlaşmazlık doğuran bu vaziyet neticesinde (bk. msl. Maḳrīzī, IV, 218: al-Ẓāhirīya), bir tek kadı nefsinde bir çok vazifeleri toplayabilmekte ve „vakıfları sağmakta" idi (*ayn. esr.*, III, 364); bâzan kadıların idâresi o derece şiddetli idi ki, medreseler sür'atle sukut ediyordu (bk. msl. *Ṣāḥibîya* ve *Camālîya*; Maḳrīzī, IV, 204 v.d., 238). Kadılar aynı zamanda, câmi merkez idâresi yolu ile de te'sirlerini hissettiriyorlardı.

b. Câmilerde merkezî idâre.

İslâm devletlerindeki büyük câmilerin husûsî bir vaziyetleri var idi; çünkü halîfe, onlar ile, bilhassa Mekke ve Medine'deki câmiler ile, ayrıca meşgûl olmak mecbûriyetinde idi; halifeler bu sonuncu câmileri genişletmiş ve tâmir ettirmişlerdir (krş. *Chron. Mekka*, I, 145; III, 83 v. dd.). Abbâsîler zamanında, kadıların da bu husûsta bâzan rol oynadıkları vâkî idi; msl. al-Mahdī (158—169) kadıya Mekke câmiinin genişletilmesine ve tâmirine yetecek kadar para vermiştir (*Chron. Mekka*, I, 312; II, 43). 263 yılında al-Muvaffaḳ Mekke vâlisine Ka'be'de tâmirat yaptırmasını emretmiş idi (*ayn. esr.*, II, 200 v.d.). 271'de Mekke vâlisi ile kadısı, al-Muvaffaḳ'tan para te'min ederek, tâmirat işlerini yürüttüler (*ayn. esr.*, III, 136 v.d.). 281 senesinde, al-Mu'taḍid'in vezîrine Mekke kadısı *Dār al-nadva* câmiinin müstahdemlerinden (*sadana*) müteşekkil bir murahhas hey'eti ile bir dilekçe gönderdi. Halîfe, bunun üzerine, vezîrine Bagdad kadısı ile bu işi halletmesini emretti ve tâmirat işlerini idâre etmek üzere, Mekke'ye bir adam gönderdi (*Chron. Mekka*, III, 144 v. dd.).

Kadıların ehemmiyeti evvelâ din sâhasındaki husûsî bilgilerinden geliyordu. al-Ḥāriṯ b. Miskīn (237—245), gibi gayretli bir kadı Kahire'de *ḳurrā'*'ın *Kur'an*'ı ahenk ile okumalarını yasak etmiştir; aynı kadı 'Amr câmiinde bulunan mushafları teftişe tâbî tutmuş ve bunlara nezâret etmek maksadı ile, bir *amīn* tâyin etmiştir (Kindī, *Vulāt*, s. 469). Ṭūlūn câmii yapıldıktan sonra, câmiin kıblesini tâyin maksadı ile, *ḳāżi 'l-ḳużāt*'ın riyâsetinde bir hey'et kuruldu (Maḳrīzī, IV, 21 v.d.). Daha ilk zamanlarda kadılar para meselelerine müdâhale hakkını elde etmişlerdi. *al-Aḥbās*'a ilk olarak el koyan kadı Tavba b. Namir al-Ḥaźramī olmuştur; o zamana kadar bütün vakıflar ya vakıf yapanın çocukları veya onun tâyin ettiği bir şahıs tarafından idâre edilmekte idi; kendisi 118'de bütün vakıfları merkezîleştirmiş ve büyük bir dîvan vücûda getirmiştir (Kindī, *Vulāt*, s. 346). Bu merkeziyet tarzının önce nasıl işlediği belli değildir; fakat Fâtımîler zamanında mükemmel şeklini bulmuştur.

al-Mu'izz, husûsî bir *dīvān al-aḥbās* kurmuş ve baş-kadıyı bu divanın ve *cavāmi' va 'l-maṣāḥid*'in başına, nâzır olarak, tâyin etmiştir (Maḳrīzī, IV, 83 ve 75; krş. Kindī, *Vulāt*, s. 585, 587, 589; buna göre, al-'Azīz baş-kadıyı bilhassa iki câmiin başına geçirmiştir) ve bu maksatla 363 senesinde husûsî bir *bayt al-māl* kuruldu; senelik gelir olarak, 150.000 dirhem te'min edildi ki, bunun arta kalan kısmı bir sermâye teşkiline yaramakta idi. Bütün te'diyeler, câmiler husûsî idâresinin tasdikından sonra, bu divan tarafından yapılmakta idi (Maḳrīzī, IV, 83 v.d.). Böylece câmiler doğrudan-doğruya halifenin nezâreti altında olan kadılar tarafından idâre ediliyordu. Bagdad'daki *dīvān al-birr va 'l-ṣadaḳa* (Mez, *Renaissance*, s. 72) da muhtemelen aynı maksada hizmet etmiştir.

al-Ḥākim câmilerin idâre teşkilâtını islâh etti. 403 senesinde câmiler üzerinde bir tahkikat yaptırdı ve 800 (veya 830)'ünün gelirden mahrûm (*ġalla*) bulunduğu meydana çıkınca, *bayt al-māl*'den her ay 9.220 dirhem

vermek sureti ile, mâlî vaziyetlerini düzeltmeğe çalıştı ve ayrıca, 405 senesinde, câmi müstahdemleri için, yine arâzi vakıfları te'sis etti (Maḳrîzî, IV, 84, 264). Fâtımîler zamanında kadılar, ramazan ayının sonunda, Kahire'nin bütün câmi ve *maṣâhid*'ini teftiş eder ve defter tutarlardı (*ayn. esr.*, s. 84). Aynı zamanda kadı unvânını da taşıyan Fâtımî vezîrleri câmiler ile meşgûl olurlardı (Cavhar, Ya'ḳûb b. Killis, Badr al-Camâlî; krş. v. Berchem, *C I A*, I, nr. 11, 516; s. 631).

E y y û b î l e r zamanında vaziyet Fâtımîler devrindekinin aynıdır. *Dîvân al-aḥbâs*'a kadılar reislik etmekte idi (Maḳrîzî, IV, 84). Ṣalâḥ al-Dîn câmiler ve bilhassa medreseler için, büyük fedakârlıklarda bulundu (yk. bk.); bu yardımın 20.000 dirhem olduğu rivâyet (s. 43, 52, 275) edilmektedir. İbn Cubayr (*ayn. esr.*, s. 117) hukümdarın İskenderiye, Kahire ve Şam câmi ve medreselerindeki müstahdemlerin maaşlarını ödemekte olduğunu kaydetmekle, yukarıdaki mezkûr dîvanı kasdetmektedir.

Bu vaziyet M e m l û k l e r zamanında da bir müddet böyle devam etti. Baybars zamanında beş-kadı Tâc al-Dîn *nâẓir al-aḥbâs* idi. Bu zât 'Amr câmiinde tâmirat yaptırdı ve vakıfların kasası boşalınca, hukümdar *bayt al-mâl*'den yardımda bulundu (Maḳrîzî, IV, 14); mütehassıslar ile görüştükten sonra, baş-kadı Ṣalâḥ al-Dîn tarafından câmide yaptırılmış olan bir su te'sisâtını kaldırttı (*ayn. esr.*, *göst. yer.*; Suyûṭî, *Ḥusn*, II, 137). 687 senesinde, baş-kadı Taḳî al-Dîn, Ḳalâ'ûn'a 'Amr ve Azhar câmilerinin harâp olmak üzere bulunduklarından ve *aḥbâs*'ın son derece azaldığından şikâyet etmiştir. Fakat hukümdar câmilerin tâmirine müsâade etmemiş ise de, her bir câmiin tâmir işini ayrı bir emîre havâle etmiştir (Maḳrîzî, IV, 14, 15). Bu usûl sonradan bir çok defalar tatbik olundu ve emîrler ekseriyâ kadıları gölgede bırakıp, birinci plana geçtiler. Msl. 702=1303 zelzelesinden sonra (bk. Quatremère, *Hist. Sult Maml.*, II/II, 214 v.dd.) câmilerin tâmiri ayrı-ayrı emîrlere havâle olundu (Maḳrîzî, IV, 15, 53). VII. asrın ortalarından itibâren, büyük câmilerin nâzırlığını ekseriyâ emîrler îfâ etmiştir. Fakat kadı o derece nufûz sâhibi olmuştur ki, ona „mensûp olduğu mezhebin vakıfları ile alâkalı bütün husûslarda umûmî bir murâkabe" hakkı tanınmakta idi (al-'Omarî, *Ta'rîf bi 'l muṣṭalaḥ al-ṣarîf*, s. 117; krş. *Z D M G*, XLV, 559); bu görüşe göre, kadı sûistimallere de müdâhale edebilirdi. Suriye'de İbn Ḫallikân, 660 (1262) senesinde, al-'Arîş ile Fırat arasındaki bütün bölgenin kadısı, vakıf, câmi ve medreselerin murâkıbı idi (Quatremère, *Hist. Salt. Maml*, I/I,170).

Sultan Baybars vakıfları ve *Naẓir al-awḳâf* veya *nâẓir al-aḥbâs al-mabrûra* veya *nâẓir cihât al-birr*'in vaziyetini ıslâh etti (Ḳalḳaşandî, IV, 34, 38; V, 465; IX, 256; XI, 252, 257 v. dd.; krş. bir de Ḫalîl al-Ẓâhirî, *Zabdat kaşf al-mamâlik*, nşr. Ravaisse, s. 109). Maḳrîzî'ye göre, Memlûkler zamanında, vakıflar üç kısma (*cihât*) ayrılmış idi: 1. *cihât al-aḥbâs*, „davâdâr" denilen bir emîr tarafından idâre edilen bu kısım vakıf yolu ile, câmilere ve sâireye terkolunan ve 740 senesinde hepsi 130.000 *faddân*'ı bulan emlâk ve arâziyi idâre etmekte idi; 2. *cihât al-awḳâf al-ḥukmîya bi-Miṣr va 'l-Ḳâhira*, vakfolunan meskenlerin idâresine bakardı; bunun başında, *nâẓir al-awḳâf* unvânını taşıyan şâfi'î *ḳâżi 'l-ḳuẓât* bulunmakta idi. Bu kısım al-Malik al-Nâṣir Farac zamanında kapandı; çünkü hanefî baş-kadısının telkinlerine dayanan bu emîr bir çok masraflara girmiş ve hesapsız para harcamıştır; 3. *cihât al-awḳâf al-ahlîya*, başlarında vakıf sâhibinin çocukları veya hukümdarın akrabâsı veya kadılar bulunan husûsî *nâẓir*'lar tarafından idâre edilirdi. Emîrler bu emlâki ellerine geçirdiler ve Berkuk, hukümdar olmadan önce, bu kötü vaziyeti bir hey'et mârifeti ile, ortadan kaldırmağa çalıştı ise de, muvaffak olamadı. Daha sonraları vakıflar umûmiyetle ortadan kalktı; çünkü iktidara geçen emîrler onları gasbettiler (Maḳrîzî, IV, 83—86). Bugün, umûmî kaide olarak, islâm ülkelerindeki vakıflar husûsî bir vekâlete, [Türkiye'de vakıflar umûm müdürlüğüne], bağlı bulunmaktadır.

Câmi idârecilerini inşaât teftişi işleri ile vazifeli olan *nâẓir*'dan ayırmak lâzımdır. Husûsî bir câmiin inşaât işleri her hangi bir kimseye verilebilirdi (bk. msl. Maḳrîzî, IV, 92); fakat Memlûkler zamanında, bir de binâlar kâhyası (*mutavalli ṣadd al-'amâ'ir* yahut *nâẓir al-'imâra*) var idi ki, mühendislerin başı idi (*ayn. esr.*, s. 102; Ḫalîl al-Ẓâhirî, *Zubdat kaşf al-mamâlik*, nşr. Ravaisse, s. 115; krş. s. 109; v. Berchem, *C I A*, I, 742 v.d., 751).

Halîfe veya icâbında memleketin hukümdarı, diğer husûslarda olduğu gibi, bu husûsta da, en yüksek mercî idi. Yukarıda görüldüğü gibi, vakıfların idâresine müdâhale eder ve buna istediği şekli verirdi. Câmiin iç işlerine bile, husûsî me'mûrları vâsıtası ile, müdâhale ederdi. 253 (867) senesinde, al-Fayyûm isyânından sonra, polis nâzırı şiddetli emirler verdi ve câmilerde yüksek ses ile *basmala* çekmeği bile yasak etti; ramazanda namaz

1. Fusṭāṭ. ʿAmr câmii (642).

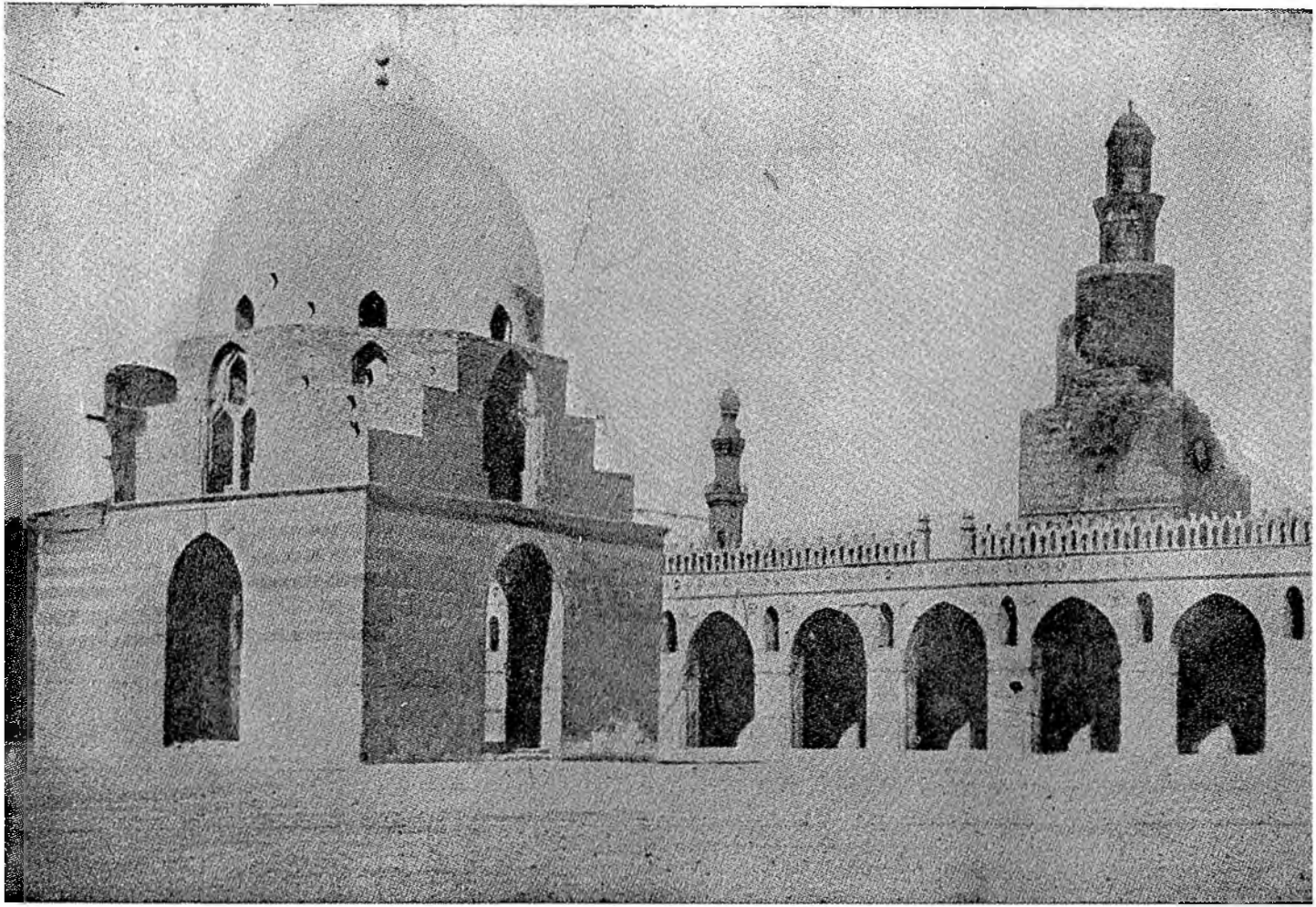

2. KAHİRE. İbn Ṭūlūn câmii (879).

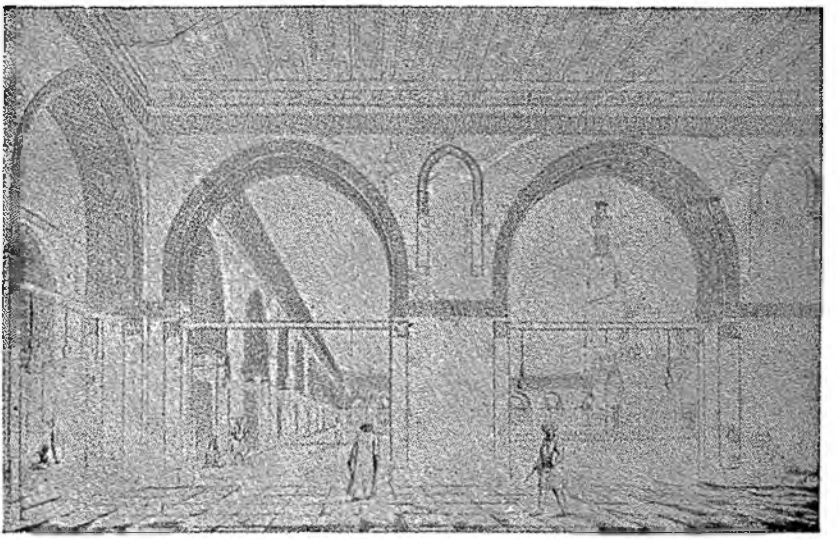

3. KAHIRE. İbn Ṭūlūn câmii (eski hâli).

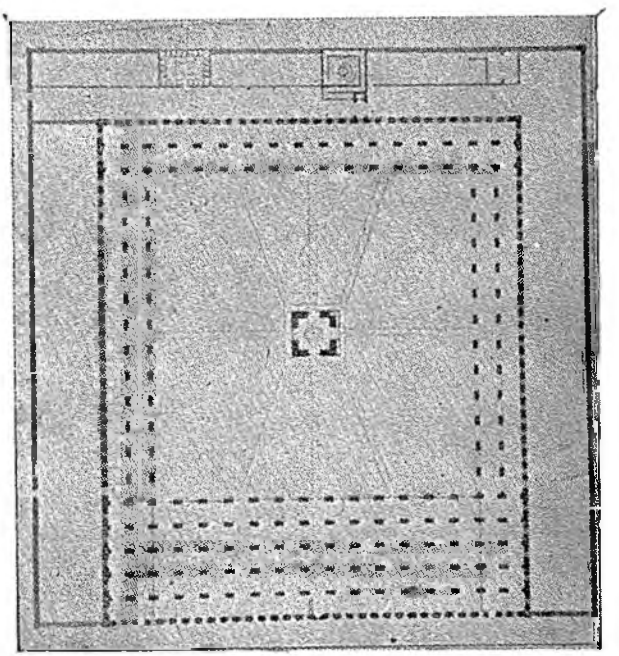

4. KAHIRE. İbn Ṭūlūn câmii (plan).

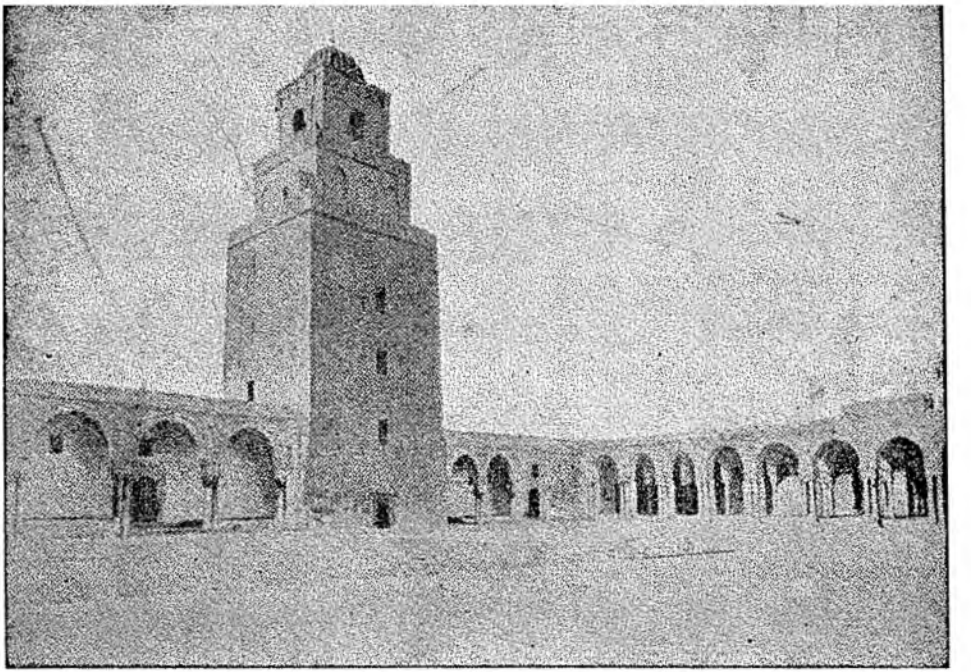

5. KAYRAVĀN. Sīdī ʿUḳba câmii (675).

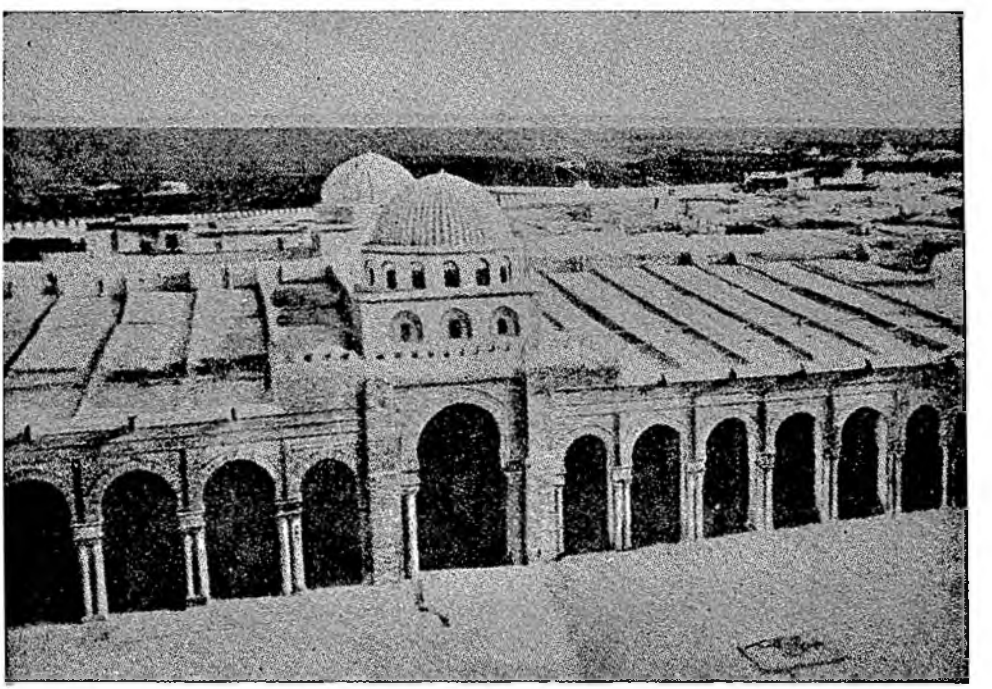

6. ḲAYRAVĀN. Sīdī ʿUḳba câmiī.

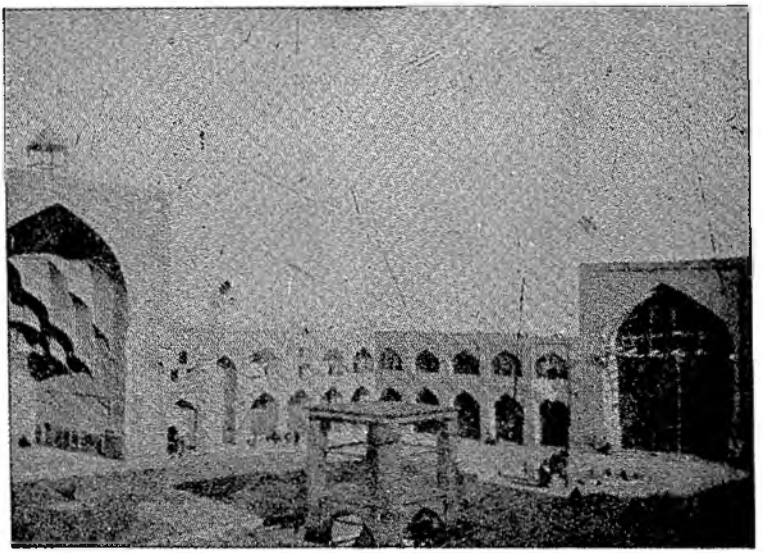

7. İŞFAHĀN. Câmi (1613).

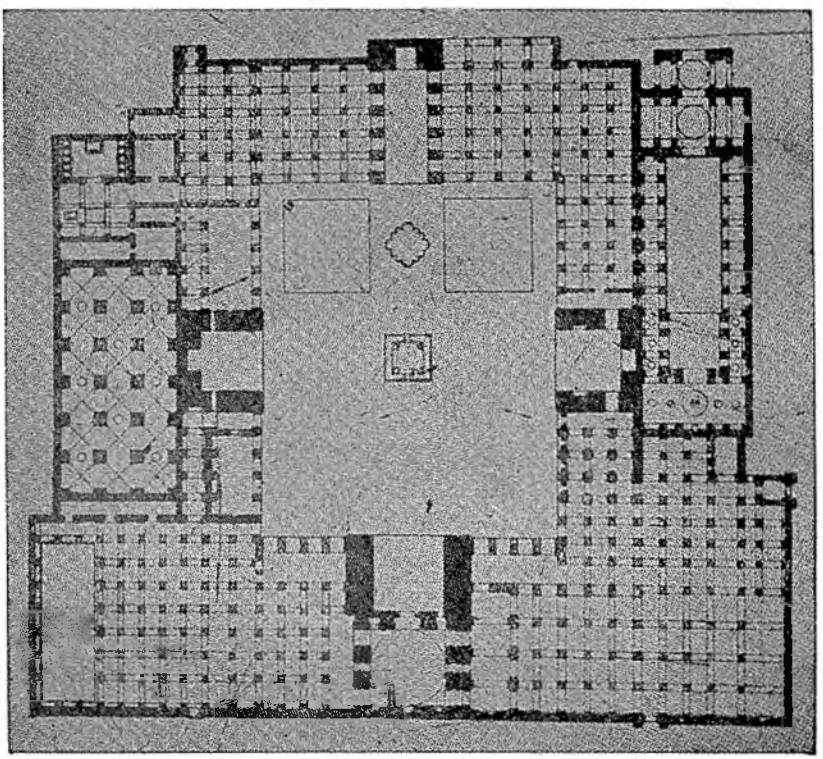

8. İŞFAHĀN. Câmi (plan).

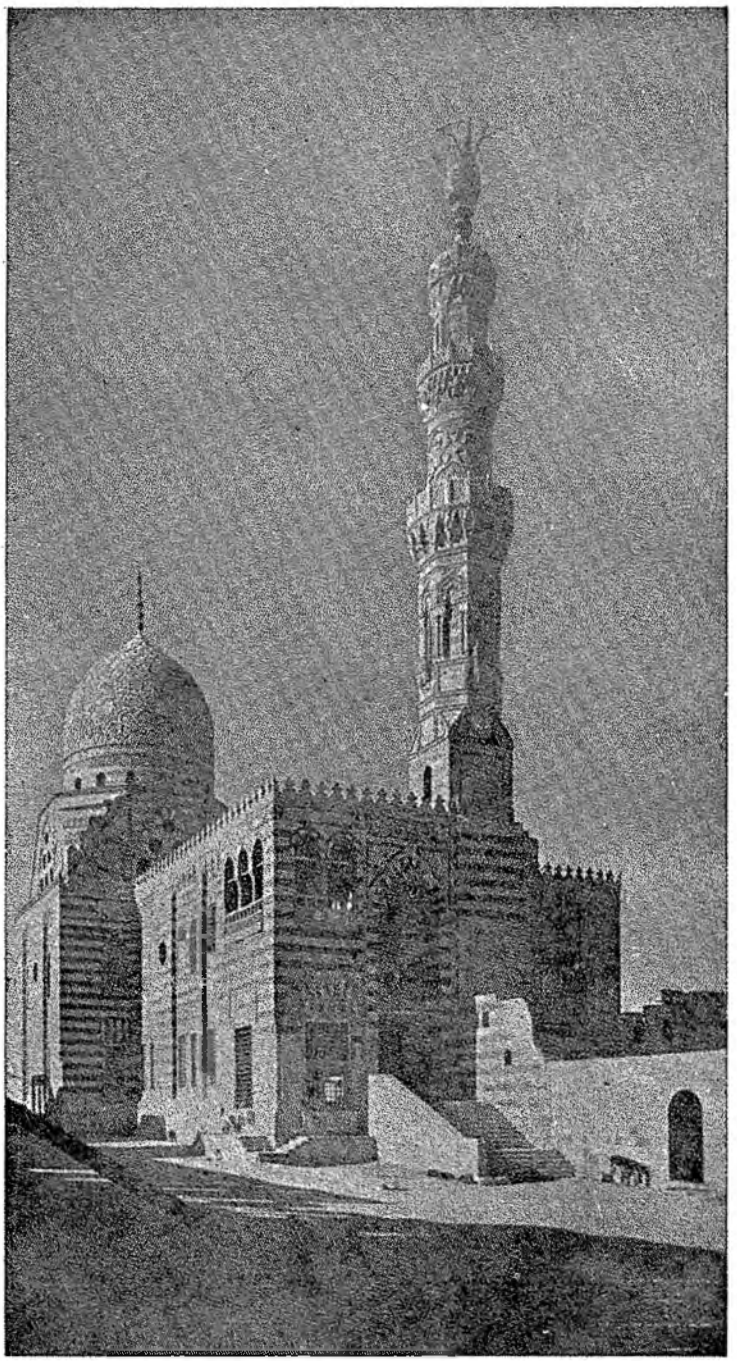

9. KAHİRE. Kayıtbay câmii (1475).

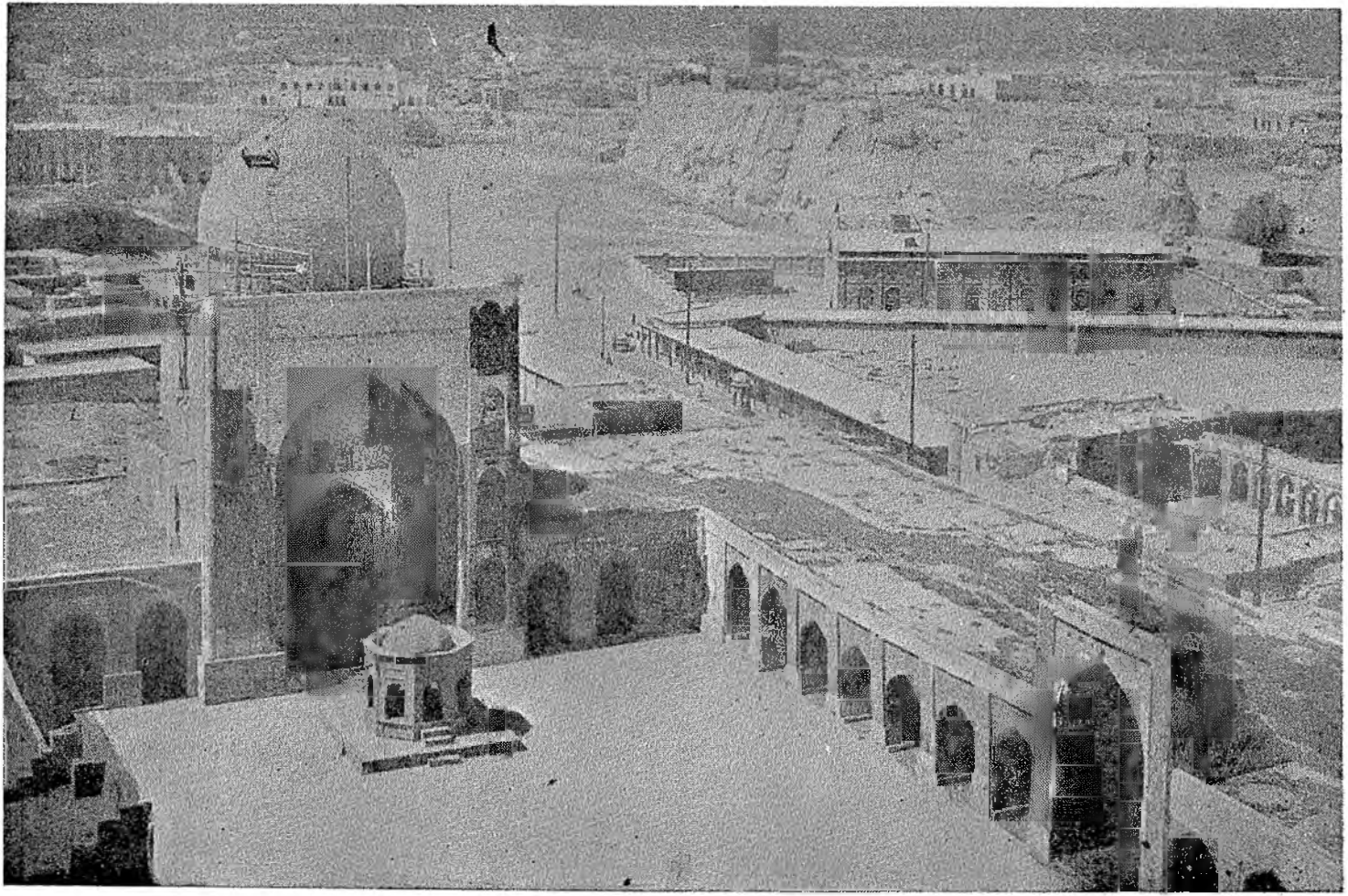

10. BUHÂRÂ. Kâliyân câmii (1611).

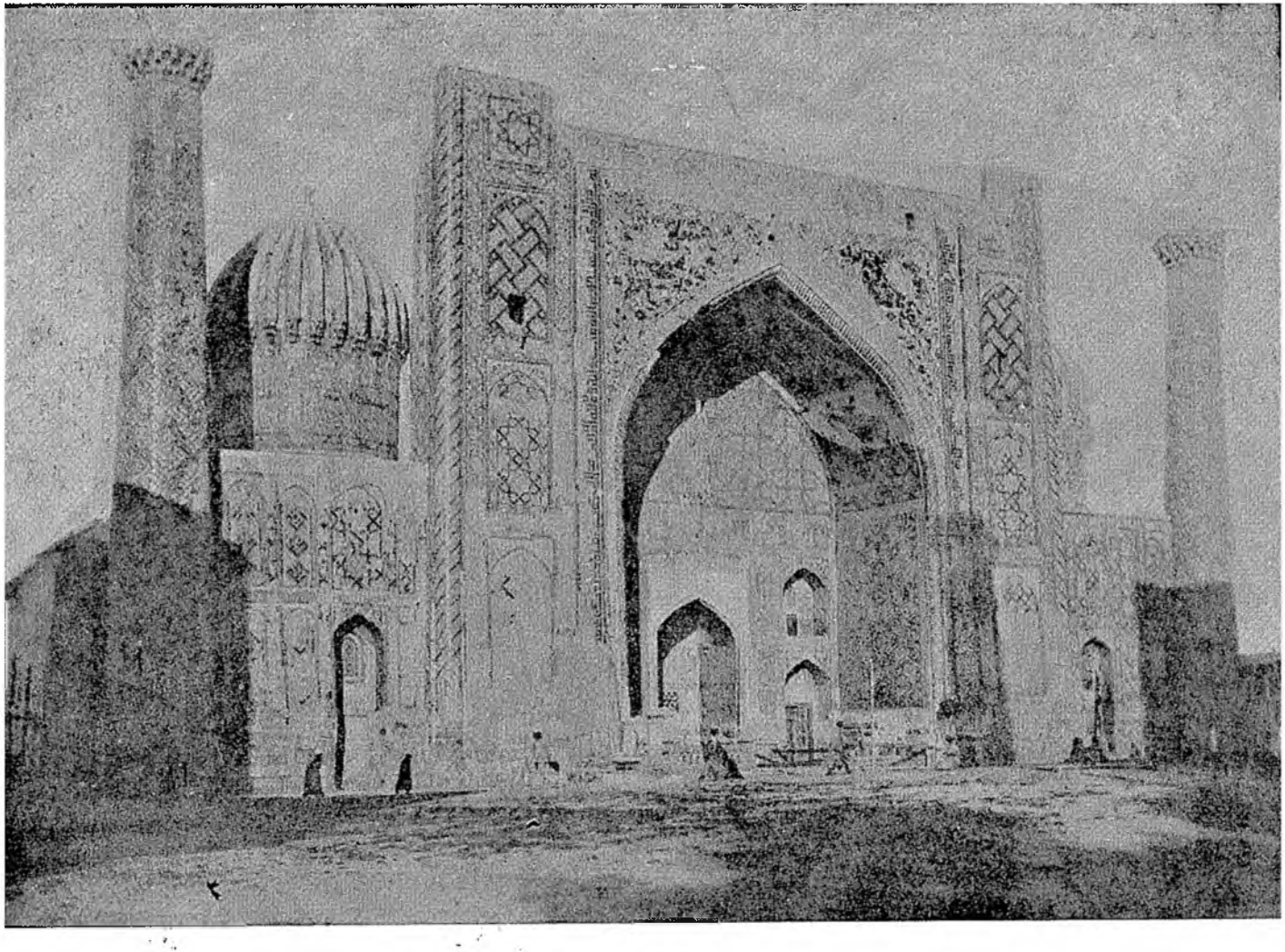

11. SEMERKAND. Şîrdâr câmii (1616).

12. İSTANBUL, Bayezid câmii (1505).

13. İSTANBUL. Süleymâniye câmii (1557).

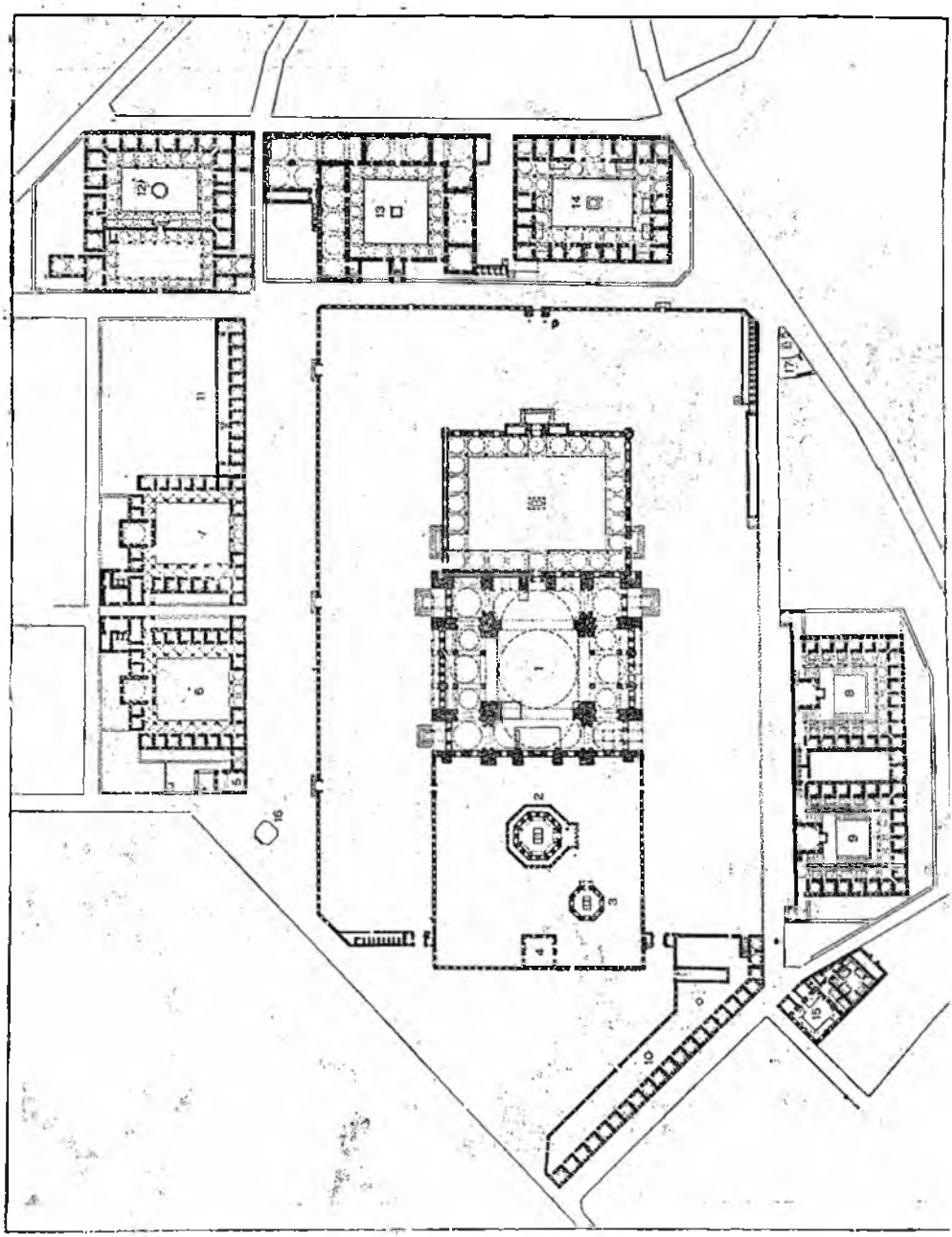

14. ISTANBUL. Süleymâniye câmii ve mülhakatı (plan).
1. Câmi. 2. Kanunî Sultan Süleyman'ın türbesi. 3. Hurrem Sultan'ın türbesi, 4. Türbedar odası, 5. Sıbyan mektebi. 6. Birinci medrese, 7. İkinci medrese, 8. Üçüncü medrese, 9. Dördüncü medrese, 10. Dârülhadîs, 11. Tıp medresesi, 12. Dârüşşifa, 13. Dârüzziyâfe, 14. Misâfirhâne tâbhâne, 15. Hamam, 16. Çeşme, 17. Mimar Sinan türbesi.

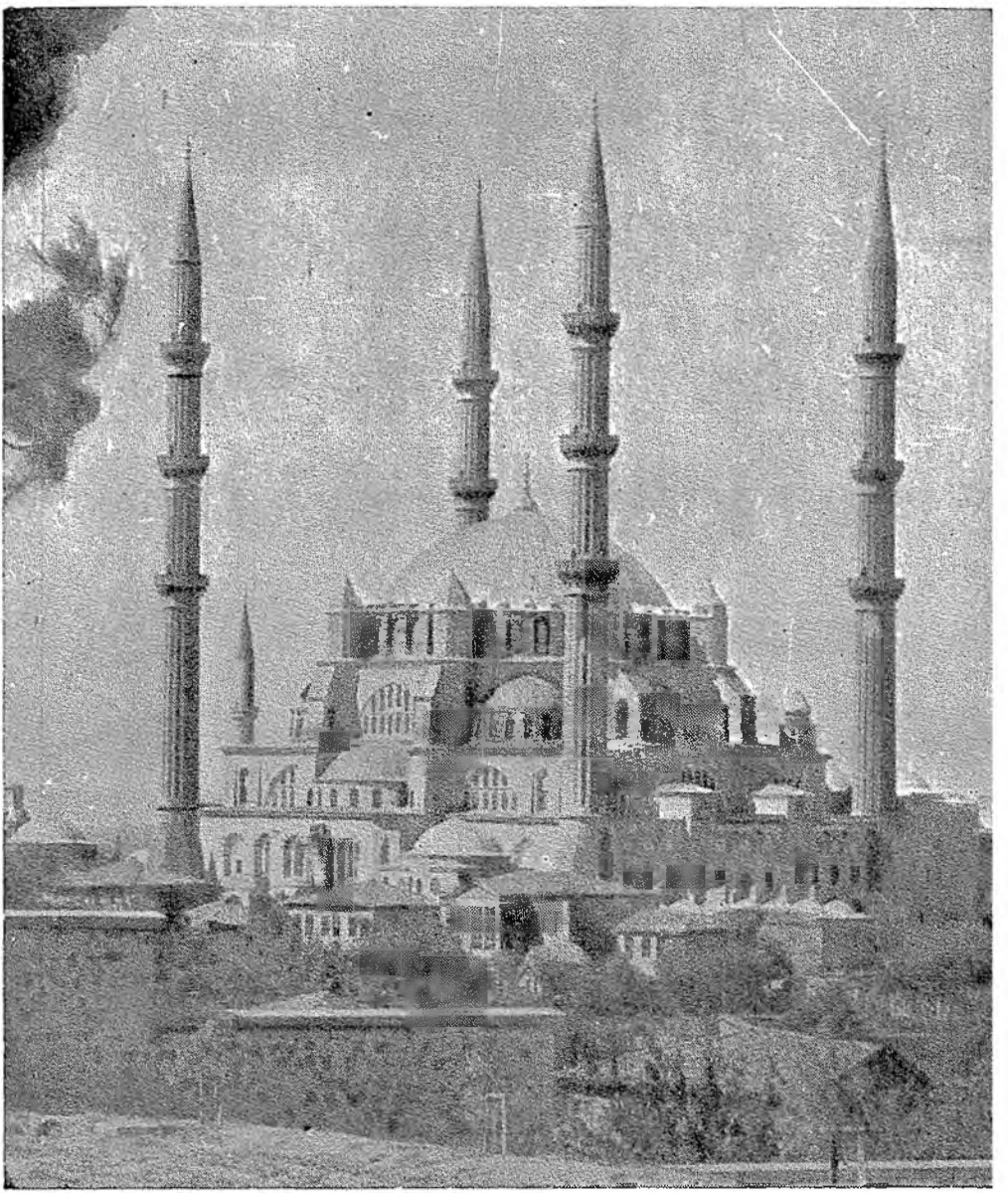

15. EDİRNE. Selimiye câmii (1574).

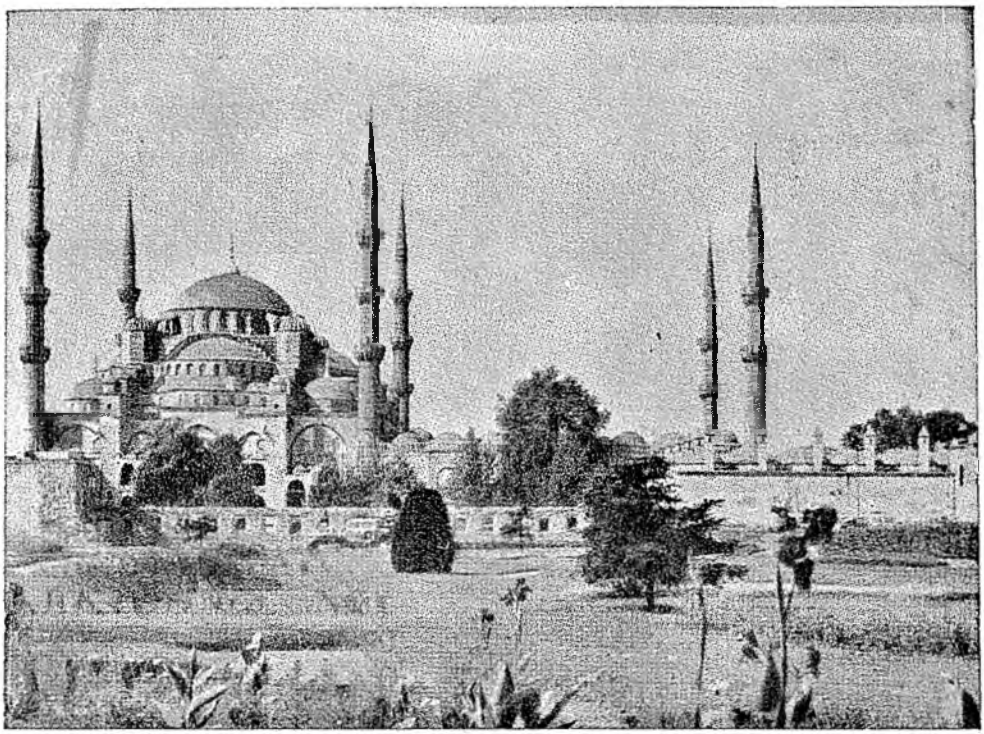

16. İSTANBUL. Sultan Ahmed câmii (1616)

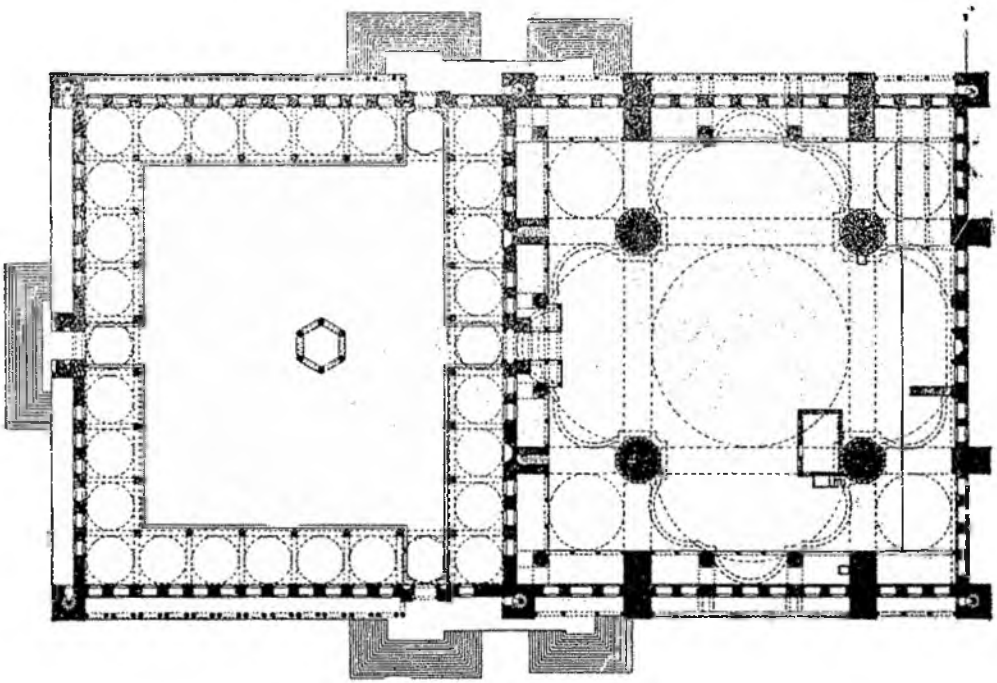

17 İSTANBUL. Sultan Ahmed câmii (plan).

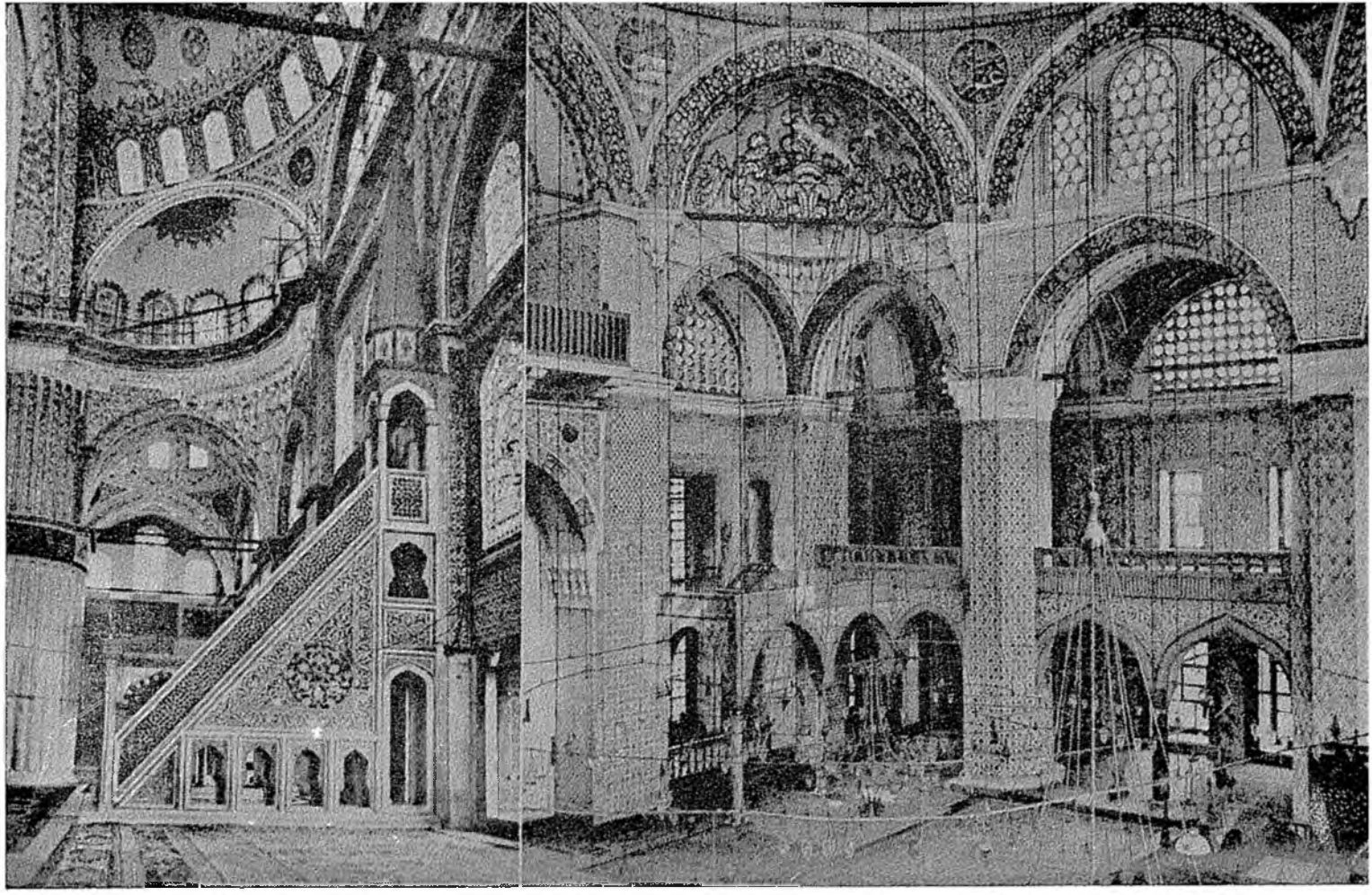

18. İSTANBUL. Sultan Ahmed (solda) ve Rüstem paşa (sağda) câmilerinin iç görünüşü.

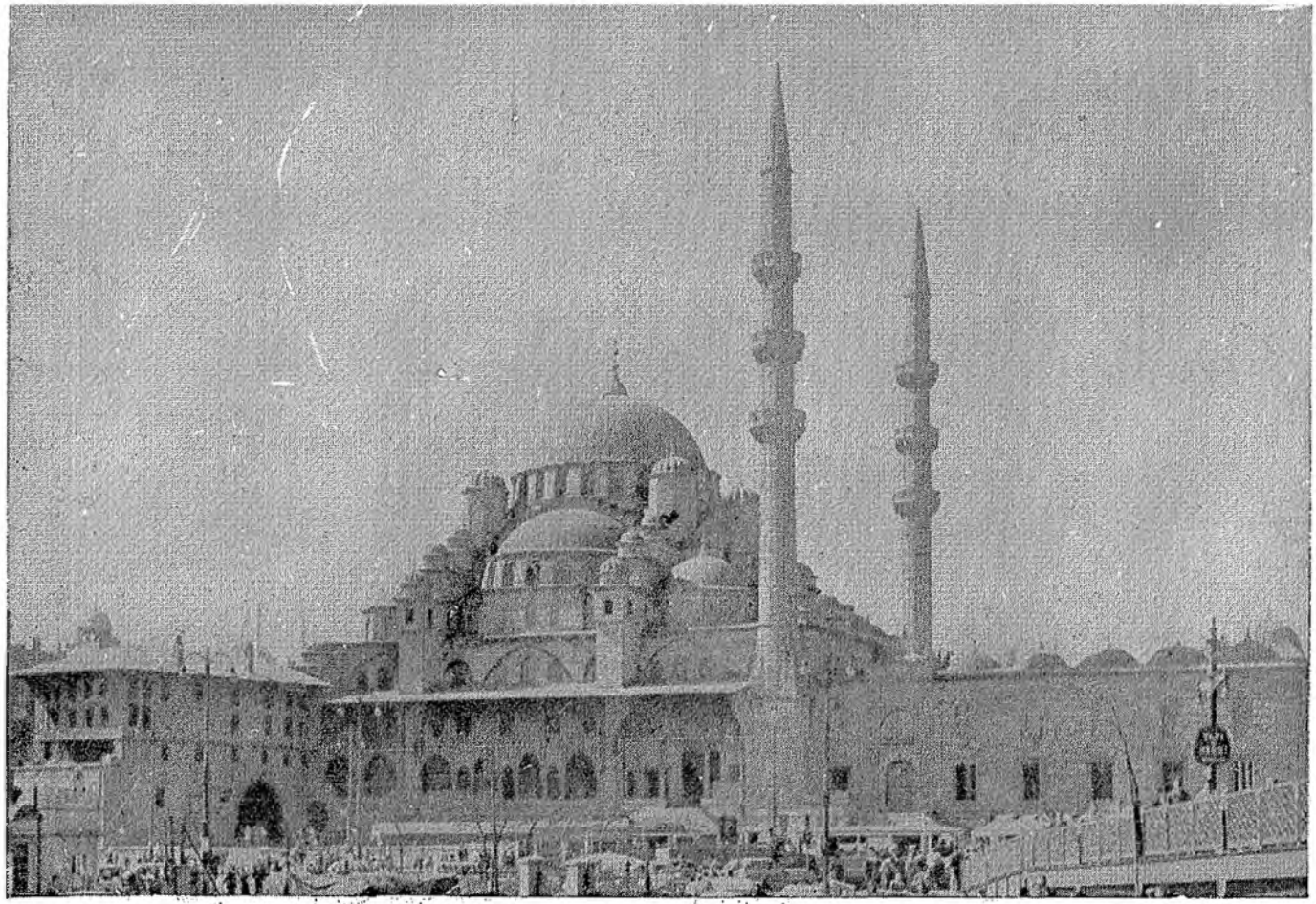

19. İSTANBUL. Yeni cămii (1663).

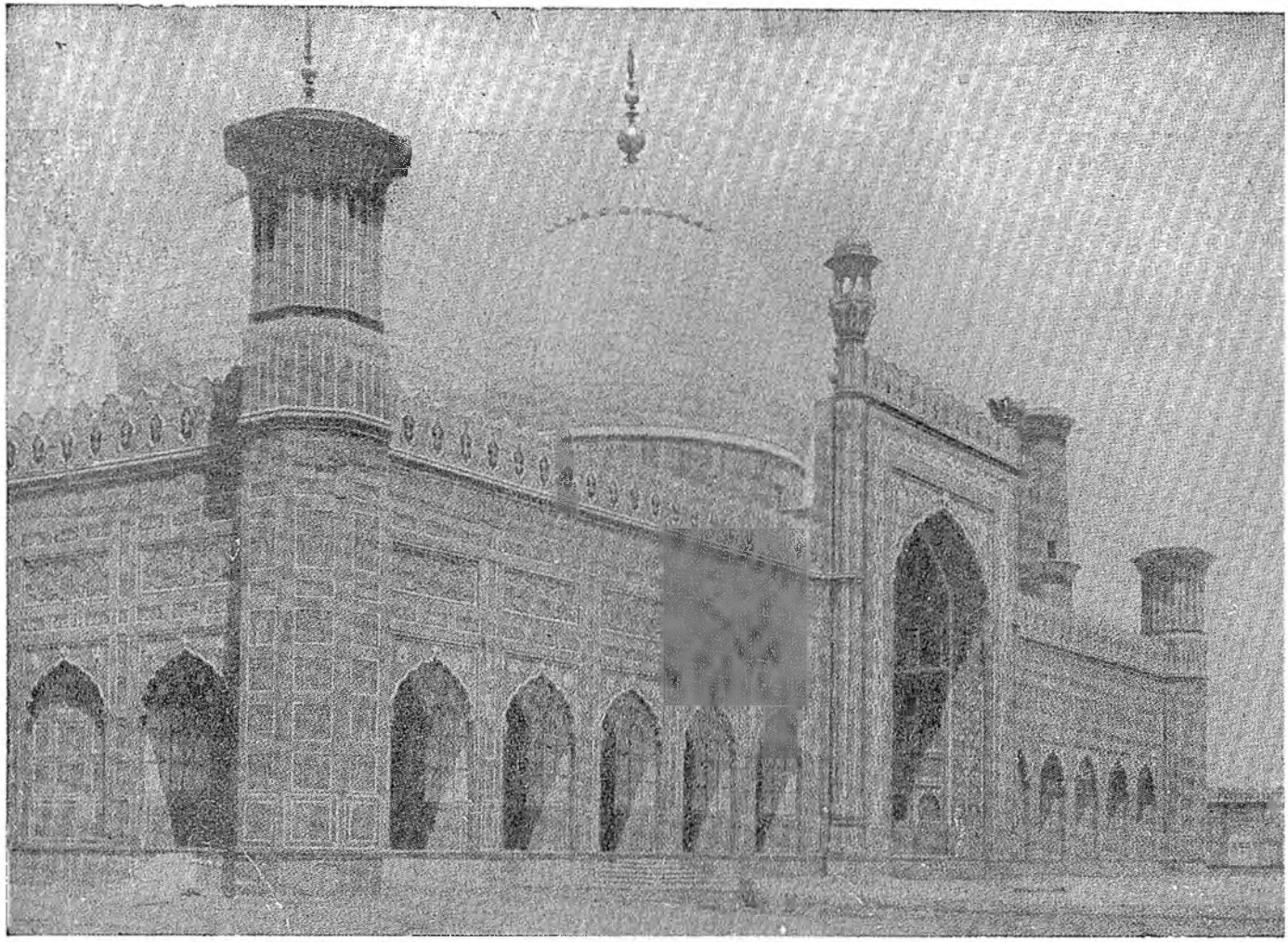

20. LAHÛR. Bedşâhî câmii (1674).

sayısı azaltıldı ve minâreden *âẓān* okumak men'edildi (*Papyrus Erzherzog Rainer, Führer*, nr. 788). 294 yılında, vâli 'Îsâ al-Nūşarî, içindeki *beyt al-mâl*'i korumak maksadı ile, 'Amr câmiini namaz saatleri dışında kapalı tuttu; bu tedbire karşı halk itiraz etti (Maḳrîzî, IV, 11; Kindî, *Vulât*, s. 266; *BGA*, VII, 116). Bu husûsta, bilhassa kargaşalık zamanlarına dâir, birbirine benzeyen bir çok misâl verilebilir. 821 yılında *nā'ib*, kadı ile birlikte, Emeviye câmiinin bütçesini gözden geçirdi ve mâlî islâhat yaptı (*JA*, 9. seri, VII, 220). Ezan şekilleri, hükümdar emirnâmeleri ile, tesbit edildi (Maḳrîzî, IV, 44, 45). 323 yılında, Bagdad vezîri, mihrâbda *Kur'an*'ın metnini kabûl edilmiş kıraâtlerden başka bir şekilde okuyan bir adamı, kadılar ve âlimler huzûrunda sorguya çektikten sonra, kırbaçlamıştır (Yâḳût, *Udabâ'*, VI, 300). Hükümdarın câmi bakımından hâiz olduğu ehemmiyet şahsına bağlı idi. Umûmiyetle resmî makamların fikirlerini kabûl etmekte idi. Msl. al-Ḫaṭîb al-Baġdâdî, halîfe al-Ḳā'im 'den Manṣûr câmiinde hadîsleri şerhetmek müsâadesini istediği zaman, halife meseleyi *naḳîb al-nuḳabā'*'ya havâle etti (Yâḳût, *Udabā'*, I, 246 v.d.; Wüstenfeld, *Schâfi'î*, III, 280).

Câmilerin açılışı husûsî merâsim ile yapılırdı. Msl. Kahire'deki al-Ṣâliḥ câmiinde ilk defa cuma namazı kılındığı zaman, câmide Bagdad 'dan gönderilmiş bir mümessil de bulunmuştur (Maḳrîzî, IV, 81). Ṭûlûn câmiinde açılış merâsiminde, al-Şâfi'î'nin talebesi olup, câmide hadîs okutan al-Rabî' b. Sulaymân'a câmiin bânisi 1.000 dinar ihsan etti (Suyûṭî, *Ḥusn*, II, 139). Maḳrîzî bir çok medreselerin açılış merâsimini anlatmaktadır. al-Mu'ayyad medresesinin açılışında, sultan maiyeti ile çevrili olarak, bir tahtta oturmakta idi; sahndaki havuz şeker ve helva ile dolu idi; ahâli yiyip içti, vaazlar verildi, sonra namaz kılındı ve hutbe okundu ve nihâyet hükümdar, câmiin müstahdemleri ile, aûfîlere hil'atler dağıttı (Maḳrîzî, IV, 139); 662 senesinde al-Ẓâhiriyya medresesinde şiirler de okundu (bk. Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, I/1, 228 v.d.), 811'de Camâl al-Dîn ve 757 'de al-Şarġitmişiyya medreselerinde de aynı şey yapıldı (Maḳrîzî, IV, 217 v.d., 253, 256).

H. CÂMİDE VAZİFELİ OLANLAR.

1. İmâm.

İslâmiyetin ilk günlerinden beri, namazı hükümdar kıldırırdı. Hükümdar, imâm olması dolayısı ile, harbi, hükümet işlerini ve cemâat ile kılınan namazları idâre ederdi. Eyâlet vâlileri de namaz (*ṣalât*) kıldırır ve vergi (*ḫarâc*) toplarlardı. Mâlî işler ile husûsî bir me'mûr vazifelendirildiği zaman, vâlî, namaz kıldırmak ve harp işlerine bakmak üzere (*'ala 'l-ṣalât va 'l-ḥarb*), tâyin edilirdi. Vâlî namazı, bilhassa cuma namazını, kıldırır, ve hutbe okurdu. Vâli bulunmadığı zaman, polis müdürü (*ṣâḥib al-şurṭa*) ona vekâlet ederdi (Maḳrîzî, IV, 83). 'Amr b. al-'Âṣî, köylülerin her iki bayramda namaz kılmalarına müsâade etmiş, fakat cuma namazlarının idâre ve kazâ salâhiyeti olan bir kimse tarafından kıldırılmasını şart koşmuş idi (*ayn. esr.*, s. 7). Abbâsîler zamanında bu vaziyet değişti. Halîfe (Maḳrîzî, IV, 45) artık muntazaman namaz kıldırmazdı; câmide namaz kıldırtan son Mısır vâlisi ve aynı zamanda son emîr 'Anbasa b. İsḥâḳ (238—242) olmuştur. Câmilere *beyt al-mâl*'den maaş alan birer imâm tâyin edildi (*ayn. esr.*, s. 83). Buna rağmen, vâli yine *'ala 'l-ṣalât* olarak vazifelendirilmekte devam ediyordu. Daha sonraları hükümdar, ancak istisnâî olarak, namaz kıldırmıştır; msl. Fâtımî halifeleri husûsî hâllerde, bilhassa ramazanda, namaz kıldırırlardı (İbn Taġrîbirdî, nşr. Juynboll, II, 482 v.dd.; Ḳalḳaşandî, *ṣubḥ al-a'şâ*, III, 509 v.dd.). Bir çok husûsî câmilerde namazı, şüphesiz, ileri gelen kimselerden biri kıldırıyordu; hadîse göre, namaz kılınırken, *Kur'an*'ı en iyi bilen, bulunmadığı takdirde, en yaşlı olan kimsenin imam olması icâp eder (Buḫârî, *Aẓān*, bâb 46, 49).

Tâyin edilen imam, dinî mevzûlarda derin vukûfu olanlar arasından, umûmiyetle Hâşimîlerden seçilirdi (Mez, *Renaissance*, s. 147); imam aynı zamanda kadı veya kadı nâibi olmakta idi (bk. Kindî, *Vulât*, s. 575, 589; İbn Baṭṭûṭa, I, 276 v.d.). İmam namaz esnâsında mihrabın önünde yer alırdı; al-Maḳdisî, garip bir hâdise olarak, Suriye'de „imâmın önünde" namaz kılındığını kaydediyor (*BGA*, III, 202); imam yüksek bir yerde de bulunabilirdi; Abû Hurayra bir gün Mekke'de namazı çatı üzerinden kıldırmıştır (Buḫârî, *Ṣalât*, bâb 17). Mekke'de İbn Cubayr zamanında tanınmış mezheplerin (ayrıca Zeyâdîlerin de) hepsinin kendi imamı var idi; bunlar birbirinin ardından kendi yerlerinde namaz kıldırırlardı. Önce şâfi'îler gelir, sonra mâlikîler, hanefîler ve hanbelîler onları tâkip ederdi; yalnız akşam namazını (*ṣalât al-maġrib*) bir arada kılarlardı; ramazanda terâvih namazı câmiin muhtelif yerlerinde kılınır ve bunlara ekseriyâ *ḳurrâ'* imamlık ederdi (*Riḥla*, s. 101, 103, 143 v.d.). Bugün de vaziyet hâlâ böyledir. Terâvih namazını her kes kendi mezhebinden olmayan imam-

lara uyarak da kılabilir (Snouck-Hurgronje, *Mekka*, II, 79 v.d.). Kudüs'te, Mucîr al-Dîn'e göre, sıra şöyle idi: mâlikîler, şâfi'îler, hanefîler ve hanbelîler; her biri haremde kendi yerinde namaz kılardı; al-Ḫalîl'de de sıra aynı idi (Sauvaire, *Hist. Jér. et Hébr.*, s. 136 v.d.). Ramazanda ayrı imamlar tâyin edildiği vâkîdir (*ayn. esr.*, s. 138).

İmamın artık siyâsî bir mevkii kalmayınca, her câmie muntazaman bir imam tâyin edildi. İmam nizâmı muhâfaza etmek ve câmide namaz kıldırmak ile mükellef idi. al-Maḳdisî zamanında 'Amr câmii imamı, her sabah, namazdan sonra, *Kur'an*'dan bir cüz okurdu (*B G A*, III, 205); fakat vazifesi yalnız cemâat ile (*fî camâ'a*) kılınan namazları kıldırmak idi. İmamın muayyen şartları hâiz olması icâp ederdi; bu şartlar mevcut olmadığı takdirde, namazın câiz olup-olmaması meselesi ortaya çıkmakta idi. Bâzılarına göre, cuma namazını kıldıranın her gün beş vakit namaz kıldıran kimse olması lâzımdır (Mâvardî, *al-Aḥkâm al-sulṭânîya*, nşr. Enger, s. 171 v. dd.; İbn al-Ḥâcc, *Kitâb al-madḫal*, II, 41, 43 v. dd., 50, 73 v. dd.; al-Subkî, *Mu'îd al-niʿam*, nşr. Myhrman, s. 163 v.d.; hadîsler için bk. Wensinck, *Handbook*, s. 109 v.d.). Namaz kıldırmak için bâzı kimselerin ücret almalarını tasvip etmeyenler çok idi; bunlar bu hususta Abû Ḥanîfa'nin bir sözüne dayanmakta idiler (*B G A*, III, 127).

2. Hatîp.

Hatîpliğin inkişâfı imamlığın inkişâfı ile muvâzî olmuştur. Abbâsî halifeleri artık muntazam bir şekilde hutbe okumaz olunca, dinî sâhada bilgi sâhibi birisi bu vazifeye getirildi [bk. mad. HATİB]. Bu hususta bizzat Peygamberin 'Utârid b. Ḥâcib adında bir hatîbi olduğuna işâret edilebilir (Câḥiz, *Bayân*, I, 178); cuma namazı dışında da vaazlarda bulunmak artık mûtad olmuş idi. Msl. Ḥasan al-Başrî meşhûr bir vâiz idi (*ayn. esr.*, s. 190). Daha sonraları, msl. Cavhar gibi, bir kumandanın, imamlık ederek, bizzat namaz kıldırdığı vâkî idi; hâlbuki hutbe bir âlime bırakılmakta idi (Maḳrîzî, IV, 44). Hatîp, nazarî olarak, hükümdarın mümessili olduğundan, hutbede ona duâ ederdi; bu bakımdan, hutbenin ayrıca siyâsî ehemmiyeti de var idi. Halifeye, veliahdine ve memleketin sultanına duâ edilirdi (yk. bk. E 1). Hutbeyi halife okuduğu zaman, kendisine de duâ ederdi (Yâḳût, *Udabâ'*, II, 349 v.d.). Fâtımîler de mensup bulundukları 'Alî sülâlesine duâ ederlerdi. Hutbeler yavaş-yavaş basma-kalıp bir hâl aldı. İbn Baṭṭûṭa (I, 348) her cuma yeni bir hutbe okuyan Mekke hatîbini övüyor. Çok defa kadılar hatîplik vazifesini de görürlerdi; bir baş-kadı da bâzan büyük bir câmide hutbe okuyabilirdi (Kindî, *Vulât*, s. 589; Maḳrîzî, IV, 132; İbn Cubayr, s. 156; Quatremère, *Hist. Sult Maml*, II/II, 25'e göre, 694 [1295]'te bir kadı, ilk defa olarak, Şam'da hatîp tâyin olundu). Hatîp aynı zamanda noter (*'adl*) de olabilir (Hilâl al-Ṣâbî, *Kitâb al-vuzarâ'*, nşr. Amedroz, s. 421 aş.) veya husûsî kâtiplik (*kâtib al-sirr*) gibi, bir başka vazife de görebilirdi (Maḳrîzî, IV, 137 v. dd.); bu son hâlde me'mûriyeti, başka me'mûriyetlerde olduğu gibi, irsî idi (*ayn. esr.*, s. 9, 98; Suyûṭî, *Ḥusn*, I, 185: al-'Irâḳî). Hatîbin çok defa bir muâvini olurdu. 414 senesinde Rûşida câmiinde yânlışlık ile tâyin edilmiş olan iki hatîp, aynı zamanda, minberden hutbe okumakta idiler (Maḳrîzî, s. 63 v.d.). Daha soraları büyük câmilerde bir çok hatîp bulunurdu; bunlar sıra ile hutbe okurlardı.

Mekke'de hatîp, husûsî bir ihtişam ile, ortaya çıkardı. Yaldızlı siyah cübbesi içinde, sarığı ve *ṭaylasân*'ı ile iki müezzinin tuttuğu siyah sancaklar arasından geçerek, minberde yerini alırdı; müezzin, elindeki kırbacı şaklatarak, onun önünde ilerilerdi. Baş-müezzin, Hacer-i esved'i öptükten sonra, hatîbin önünden elinde kılıç ile geçer ve kılıcı minberde onun beline kuşatırdı (İbn Cubayr, s. 95 v. d.; İbn Baṭṭûṭa, I, 376 v. dd.). Kırbaç (*farḳa'a*: İbn Cubayr, s. 96 v.d., 144, 156; İbn Baṭṭûṭa, I, 376, 379, 390, 394; krş. *B G A*, IV, bk. mad.) aynı zamanda hatîp dışarı çıkarken ve başka hâllerde kullanılırdı. Siyah renk Abbâsîlerin rengi idi; Mısır'da da siyah renk kullanılırdı (İbn Cubayr, s. 50). Fâtımî hatîbi başına bir takke (*ḳalansuva*: Maḳrîzî, IV, 44, 22 v.d.) giyerdi. Hatîplerin kıyâfeti zamanla ve memleketlere göre, değişti (bk. *ayn. esr.*, s. 90; *B G A*, III, 129, 416; İbn al-Ḥâcc, *Madḫal*, II, 73). Mekke'de yapılan bâzı şenliklerde gençler de hatîplik yapmıştır (İbn Cubayr, s. 149).

Hatîp, çok defa, bilhassa küçük câmilerde ve bâzan da büyüklerinde aynı zamanda imam idi (Yâḳût, *Udabâ'*, VII, 174, 179; Maḳrîzî, IV, 124); hattâ İbn al-Ḥâcc bu vaziyeti tabiî bulmaktadır (*K. al-Madḫal*, II, 59 v.d., 73, 74; bk. bir de al-Subkî, *Mu'îd*, s. 160 ve mad. HATİP).

3. *Ḳâṣṣ*'lar ve *ḳâri'*'ler.

Bu hususta bk. C 3 Bâzan, bilhassa daha sonraları, *vâ'iẓ* kelimesi, tıpkı *ḫaṭîb* gibi, resmî vâiz mânasını ifâde eder olmuştur (İbn Baṭṭûṭa, III, 9); hâlbuki *al-ḳâṣṣ* sokaklarda

halka masal anlatan mânasına gelmektedir (al-Subkī, *Muʿîd al-niʿam*, s. 161 v.d.). *Ḳurrā'* ekseriyâ medreselerde, bilhassa türbelerde de vazife görmektedirler (Maḳrīzī, IV, 223; Yāḳūt, IV, 509; Subkī, *Muʿîd*, s. 162; v. Berchem, *CIA*, I, nr. 252).

4. Müezzin.

Muhtelif rivâyetlere göre, müezzinlik hicrî 1. yılda, bâzılarına göre 2. yılda, *isrā'*'dan sonra, diğer bâzı zayıf hadîslere göre de, Peygamber Mekke'de iken ihdâs olunmuştur. İlk zamanlar halk namaza ezansız gelmekte idi. Bir rivâyete göre, Peygamber sahâbesi ile müzâkere ederken, yahudi, hıristiyen yahut mecûsîlerin âdetleri üzere, borazan (*būḳ*), çan (*nāḳūs*) veya ateş yakma tavsiyesinde bulunulmuştur. ʿAbd Allāh b. Zayd rüyâsında nasıl ezan okunacağını görmüş ve Peygamber bunu kabûl etmiştir. Bilāl ezân okuduğu zaman, ʿOmar de rüyâsında ezanın nasıl okunacağını görmüş bulunuyormuş (İbn Hişām, s. 347 v.d.; *Ḥamīs*, I, 404 v.d.; Buḫārī, *Aẕān*, bâb 1; Zurḳānī, I, 121 v. dd.). Bu hususta muhtelif rivâyetler vardır; msl. Peygamber ile ʿOmar, başka rivâyetlere göre, Abū Bakr ve 7 veya 14 *anṣār* bunu rüyâlarında görmüşlerdir; diğerlerine göre, Peygamber ezânı *miʿrāc*'da Cabrā'il'den öğrenmiştir; bu sebepten ezanın *isrā'*'dan sonra meydana çıktığı ileri sürülmektedir; tavsiyeler arasında bayrak dikilmesinden de bahsedilir (*Sīra Ḥalabiya*, II, 100 v.dd.). İbn Saʿd'e kadar giden bilhassa dikkate değer bir rivâyete göre, bir *munādī*, Bilāl, ʿOmar'ın tavsiyesi üzerine, önce sokakta ezan okumuştur: *al-ṣalāta cāmiʿatan* Diğer imkânlar üzerinde ancak sonradan görüşüldü. Fakat kullanılmakta olan ezan şekli, sonraki şekli ile, rüyâda teʾyit olunmuştur (*Ḥamis*, I, 404; *Sīra Ḥalabiya*, II, 100 v.d.). Bu izaha göre, diğer usûllerin kullanılması ikinci derecede bir keyfiyet olmalı ve ihtimâl diğer dinlerin âdet ve tatbikatına karşı alınmış muahhar bir vaziyeti göstermektedir. Fakat islâmda diğer usûller de kullanılmıştır. Fas'ta minârelere gündüzleri bir bayrak çekilir, geceleri de fener konulurdu (*JA*, 11. seri, XII, 341). İlk zamanlara âit rivâyetlerde bayrağın da bahsi geçmektedir.

Münâdîlik müessesesine araplarda sık-sık tesâdüf edilirdi. Kabîleler arasında ve şehirlerde mühim ilânlar ve umûmî toplantılar münâdiler tarafından halka bildirilirdi. Bunlara *munādī* veya *muʾaẕẕin* denilirdi (*Sīra Ḥalabiya*, II, 170; Lammens, *La Mecque*, s. 62 v. dd., 146; ayn. mil., *Berceau*, I, 229, not; ayn. mil., *Moʿâwia*, s. 150). Bu itibârla *aẕān* „ilân", *Kurʾan*, IX, 3 ve *aẕẕana* „ilân etmek", *muʾaẕẕin* „tellâl", *Kurʾan*, XII, 70 demektir. *Munādī* (Buḫārī, *Farż al-ḫums*, bâb 15) ve *muʾaẕẕin* (*ayn. esr.*, *ṣavm*, bâb 69; *Ṣalāt*, bâb 10 = *Cizya*, bâb 16; *Sīra Ḥalabiya*, II, 270) bu türlü maksatlar ile Peygamber veya Abū Bakr tarafından kullanılan bir tâbirdir. Öteden beri emirler resmen münâdîler tarafından ilân edilirdi (Ṭabarī, III, 2131, 3). Sacāḥ ile Musaylima de halkı kendi ibâdetlerine dâvet etmek için bir *muʾaẕẕin* kullanmışlardır (Ṭabarī, I, 1919, 1932; krş. Caetani, *Annali dell. Islām*, I, 410 v.d., 638 v.d.). Bu itibârla Peygamber de cemâati bir müezzin vâsıtası ile namaza çağırmağı tabiʿî bulmuş olabilirdi (*nādā li 'l-* yahut *ila 'l-ṣalāt*, *Kurʾan*, V, 63; LXII, 9; namaza dâvete *nidā'* ve *aẕān* denilirdi. Ezân okuyan kimseye de *munādī* (Buḫārī, *Vużū'*, bâb 5; *Aẕān*, bâb 7) ve *muʾaẕẕin* denilirdi; bu iki tâbir, umûmiyetle fark gözetilmeden, kullanılmaktadır (bk. Buḫārī, *Vużū'*, bâb 5; Ṭabarī, II, 297 v.d.). *Munādī 'l-ṣalāt*, *BCA*, III, 182, 12 için, aynı zamanda *ṣā'iḥ* („bağıran") tâbiri de kullanılmaktadır (Ṭabarī, III, 861; *Chron. Mekka*, I, 340).

Bu şartlar içinde *munādī*'nin en eski zamanlarda emîrlerin yardımcısı veya hizmetkârı telâkkî edilmesi tabiʿî idi; bu kimse emîrin „müezzini" idi (İbn Saʿd, I, 7; Muslim, *Ṣalāt*, hadîs 4; Maḳrīzī, IV, 43 v.b.; Ṭabarī, II, 1120). ʿOmar Kûfe'ye ʿAmmār b. Yāsir'i emîr ve ʿAbd Allāh b. Masʿūd'u da „müezzin ve vezîr" olarak gönderdi (*BGA*, V, 165). Böylece müezzinin emîrin sağ kolu olduğu görülüyor. al-Ḥusayn'in yanında *munādī*'si bulunurdu. Bu zât al-Ḥusayn'in emri üzerine ezân okurdu (Ṭabarī, II, 297 v.d.; krş. İbn Ziyād, *ayn. esr.*, s. 260 ve 196 yılında Mekke'de, *ʿāmil* için bk. *ayn. esr.*, III, 861, 13; krş. bir de *Chron. Mekka*, I, 340). İlk zamanlarda müezzin ihtimâl sokakta ezan okuyordu ve namaza dâvet pek kısa sürüyordu: *al-ṣalāta cāmiʿatan* (İbn Saʿd, I, 7, 7; *Chron. Mekka*, I, 340; Tabarī, III, 861; bk. bir de 196 yılı için, *Sīra Ḥalabiya*, II, 101; *Ḥamis*, I, 404 v.d.). Bu kısa ezân, İbn Saʿd (I, 7 v. dd.)'a göre, daha sonraları fevkalâde ahvâlde okunurdu (krş. Ṭabarī). İhtimâl daha ilk zamanlardan itibâren, husûsî bir yerde ezan okumağa başlanmış idi (bk. D 2a). Müezzin ezanı okuduktan sonra, Peygamberin yanına gitmekte, onu selâmlamakta ve namaza çağırmakta idi; aynı şey sonradan haleflerine de yapılmıştır; onlar yerine gelince, müezzin namazın başladığını bildirirdi (*aḳāma 'l-ṣalāt*; bk. Buḫārī, *Vużū'*, bâb 5; *Aẕān*, bâb 48; *Sīra Ḥalabiya*, II, 104 v.d.; Maḳrīzī, IV, 45).

Böylece müezzinin vazifesi şu 3 şeyden ibâret idi: cemâati toplamak, imâmı namaza çağırmak ve namazın başladığını ilân etmek. Zamanla bu üç vazifede değişiklik oldu.

Cemâatin yüksek sesle namaza çağırılması eski devirde pek kat'î bir usûl değil idi. Mücâdele esnâsında 60 yılında İbn Ziyâd, münâdîsi vâsıtası ile ve halkı tehditler ile akşam namazına câmie dâvet etmiş ve bir saat sonra câmi dolduğu zaman, *iḳāma* (Ṭabarī, II, 260)'ye başlamıştır. Câmiler çoğalınca, karışıklığı önlemek için, halkı namaza dâvet işi bir nizâma bağlandı ve minâreler yapıldıktan sonra da, yüksekten namaza dâvet usûlü umûmileşti. O zamana kadar namaza dâvet hazırlık mâhiyetinde ve *iḳāma* de nihâî dâvet iken, sonradan *aẕān* ve *iḳāma* namaza dâvetin birbirinden ayrı iki safhasını teşkil etmeğe başladı. Sokakta okunan ve bugün unutulmuş olan ezâna dâir mevcut rivâyete göre, 'Oṯmān al-Zavrā'da okunan bir üçüncü ezân usûlü koymuştur; bu minâredeki ezândan önce okunurdu; fakat Hişām b. 'Abd al-Malik bunu minâreden okutmuştur (Buḫārī, *Cum'a*, bâb 22, 25; *Sīra Ḥalabiya*, II, 110; İbn al-Ḥācc, *Madḫal*, II, 45). Bu cemâati sokakta namaza çağırmak âdetinin yavaş-yavaş ortadan kalktığına bir delîl teşkil etmektedir. İbn Baṭṭūṭa, istisnâî bir mâhiyette olarak, Ḫvārizm müezzinlerinin kapı-kapı dolaşıp, halkı namaza çağırdığını ve gelmeyenlerin kırbaçlandığını söylüyor ki, bu Vehhâbîlerin hareket tarzlarını hatırlatmaktadır (III, 4 v. dd.).

Sünnî ve buna uymayan şi'î ezan şeklinin ne zaman tesbit edilmiş olduğunu kat'î olarak söylemek güçtür [bk. mad. EZÂN]; *ḥayya 'ala 'l-falāḥ* ibâresi 'Abd al-Malik (65—85) zamanından kalmadır (al-Aḫṭal, nşr. Ṣalḥānī, s. 154; Horovitz, *Isl.*, 1927, XVI, 254; tekbir için bk. *göst. yer.*; ezân şekilleri için bk. *Sīra Ḥalabiya*, II, 105 v.d.). Önceleri, Medîne ve Mısır'da olduğu gibi, yalnız ulu câmilerde ezân okunmakta idi (Maḳrīzī, IV, 43 aş.); fakat çok geçmeden, diğer câmilere de birer müezzin tâyin edildi; böylece ezân şehrin her tarafından duyulabilmekte idi. Ulu câmi mümtaz vaziyette bulunuyordu. Önce ezân burada başlar, sonra diğer câmilerde de okunurdu (Maḳrīzī, IV, 43 aş., 44).

Yukarıdaki izahlara göre, Medîne'de imâmın ezan okuması tabi'î idi. Önce halîfenin câmiine mahsus olan bu âdete yalnız Medîne'de değil ('Oṯmān ve 'Alī için bk. Ṭabarī, I, 3059 v.d.), aynı zamanda Emevîler zamanında da riâyet olundu. Ezân şekli şöyle idi: *al-salām 'alayka ayyuha 'l-amīr va raḥmatu 'llāh va barakātuhu, ḥayya 'ala 'l-ṣalāt, ḥayya 'ala 'l-falāḥ al-ṣalāt, yarḥamuka 'llāh* (Maḳrīzī, IV, 45; *Sīra Ḥalabiya*, II, 105). Ezânın değişmesinde ve halîfenin câmiden uzakta bulunulmasını müteâkıp halîfeyi namaza dâvet artık cemâati toplanmağa çağırmanın tabi'î bir neticesi olmaktan çıktı. Abbâsîler ve Fâtımîler zamanında, eski âdetten yalnız şu kalmış idi: müezzinler, *ṣalāt al-faḏr*'den önce, minâreden ezânı halîfeye tevcih edilen bir selâm ile bitirmekte idiler. Müezzinin bu hareketi ilk ezan ile alâkalıdır. Ṣalāḥ al-Dīn hükümdar olunca, ezanda adının zikredilmesini istemedi; fakat bunun yerine *ṣalāt al-faḏr* için okunan ezândan önce, Peygambere selâm ifâde eden bir ibâre konulmasını emretti ki, bu 761'den sonra yalnız cuma namazlarından önce yapılmakta idi. Bir muhtesibin teşvikı ile, 791'den itibâren, Mısır'da ve Suriye'de her ezan okunuşunda Peygambere selâm edâ edilmesi kararlaştırıldı (Maḳrīzī, IV, 46; *Sīra Ḥalabiya*, II, 110). İbn Cubayr (s. 103)'e göre, Mekke'de her akşam namazından (*ṣalāt al-maġrib*) sonra, baş-müezzin zemzemin çatısı üzerinden Abbâsî halîfesine ve Ṣalāḥ al-Dīn'e cemâatin de harâretle iştirâk ettiği bir duâ okur ve Maḳrīzī (IV, 53 v.d.)'ye göre de, her namazdan sonra müezzinler hükümdara duâ ederlerdi. Eskiden kalma âdetlerden biri olarak, her namaz vaktinde hükümdarın kapısı önünde davul çalınırdı. Bu ihtirâm hareketi 368'de, halîfenin emri üzerine, 'Aẓud al-Dawla için de ifâ edildi (İbn Miskavayh, VI, 499, Kahire, 1315, s. 396).

İḳāma dâimâ namaza bir başlangıç olarak kalmıştır ve bu itibârla da ilk ezan telâkkî edilmektedir (Buḫārī, *Cum'a*, bâb 24 v.d.). En eski devirlerde, *iḳāma* hükümdarın gelişine göre âyarlanırdı ve bâzan cemâati namaza dâvet ile *iḳāma* arasında bir bayli zaman geçmesi lâzım gelirdi (bk. Ṭabarī, II, 260, 297 v.d.). Daha sonraları bu zamanlar daha kat'î olarak tesbit edildi: *aẕān* ile *iḳāma* arasında 1—3 *ṣalāt* kılınabilmekte idi (Buḫārī, *Aẕān*, bâb 14, 16). Bâzılarına göre, *aẕān* ile *iḳāma* arasında müezzin câmi kapısında, *ḥayya 'ala 'l-ṣalāt* ibâresini tekrarlamakta idi (*Sīra Ḥalabiya*, II, 105). Vaziyet icâbı *iḳāma* dâimâ câmide ifâ olunmakta idi; cuma namazlarında imâm minbere çıkarken okunurdu (Buḫārī, *Cum'a*, bâb 22, 25; *Sīra Ḥalabiya*, II, 110; Maḳrīzī, IV, 43). Müezzin onun karşısında dururdu. Bâzılarına göre, bu müezzin minâreden ezan okuyan müezzindir (*Sīra Ḥalabiya*, II, 109; krş. İbn al-Ḥācc (*Madḫal*, II, 45). Tunus'ta *iḳāma* çanlar ile ilân olunurdu (Zarkaşī, trc. Fagnan, *Rec. Soc. Arch*

Constantine, 1894, s. 111 v.d.). Müezzinin okuduğu ve bir novî imânın ikrarını ihtivâ eden ezânın onu işitenler tarafından tekrarlanması veya, hiç değilse, mukabelede bulunulması icâp eder (Buḫārī, *Cum'a*, bâb 23). Bu insan için sevaplı bir harekettir (İbn Ḳuṭlūbuġā, *Ṭabaḳāt al-ḥanafīya*, nşr. Flügel, s. 30; krş. Becker, *Zur Gesch. d. islam. Kultus*, *Isl.*, 1912, III, 374 v.dd.; *Islamstudien*, I, 472 v. dd.; Mittwoch, *Abh. Pr. A. W.*, Philhist. Cl., II).

Müezzin böylece yeni bir ehemmiyet kazandı. Vazifesi yalnız cemâati namaza dâvet değil, aynı zamanda bizzat bir nevî ibâdet idi. Daha sonraları faâliyet sâhası da genişledi. Rivâyete göre, Maslama b. Muḫallad (47—62) Mısır'a tesbihi sokmuştur. Bu bütün gece fecre kadar müezzinler tarafından Tanrının hamd ve senâsından ibâret idi (bk. Maḳrīzī, IV, 48). Aḥmed b. Tolun ve Ḫumāravayh devirlerinde, müezzinler bir hücrede bütün gece dinî metinler okurlardı; Ṣalāḥ al-Dīn yatsı ezanında *'aḳīda* okunmasını emretti ve 700 yılından itibâren, cuma sabahları minâreden zikredilmeğe başlandı (*ayn. esr.*, s. 48 v.d.; *Sīra Ḥalabīya*, II, 111). Böylece Mekke'de müezzinler şevvâl ayının ilk gecesi zemzem çatısı üzerinde sabaha kadar zikrederlerdi (İbn Cubayr, s. 155 v.d.; Şam için krş. Maḳrīzī, IV, 49). Bu çeşit gece münâcâtı şafaktan (*abad*, *tarḥīm*) bir saat önce okunan husûsî bir ezan gibi, bugün de âdet olarak yaşamaktadır; bk. Lane, *Manners and Customs* (*Everyman's Library*), s. 75 v.d., 483; krş. s. 86; Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 84 v.dd.

Müezzinin okuduğu ilk ezan böylece *Kur'an* tilâvetine benzeyen âhenkli bir şekil aldı. Maḳdisī'ye göre, IV. asırda Mısır'da, sabaha karşı ezan mersiye gibi okunurdu (*B G A*, III, 205). Bir çok müezzinin bir arada okuması ile ezan daha müessir bir hâl almakta idi. Mekke câmii gibi büyük câmilerde ezanı minâreden, önce baş-müezzin, sonra sıra ile diğerleri okumakta idiler (*Chron. Mekka*, III, 424 v.d.; İbn Cubayr, s. 145 v.dd.; krş. *B G A*, VII, 111, 1 v.dd., yk. bk.). Fakat câmiin içinde, *iḳāma*'yi husûsî surette yerleştirilen *dakka* (bk. D 2 e) üzerinde müezzinler bir arada okurlardı. Bu âdet aynı zamanda Maslama'ye de isnat olunmaktadır. III. ve IV. asırlarda, muhtelif bölgelerin kürsüleri üzerinde müezzinlerin âhenkli bir şekilde okudukları (*taṭrīb*) ezanlardan bahsolunmaktadır (Şan'ā', Mısır, Horasan için bk. *B G A*, III, 327; VII. 111; *al-mutala"ibīn* („oynayanlar") tâbiri, eğer doğru ise, bunun müezzinler için kullanılmış olması muhtemeldir; *B G A*, III, 205; krş. bir de Kindī, *Vulāt*, s. 469; Fars'ta müezzinlerin *taṭrīb*'siz ezan okudukları kaydedilmektedir (*B G A*, III, 439, 17). Bâzan bunlar büyük câmilerde cemâate imâmın sözlerini (*tablīġ*) tekrar etmek üzere, câminin muhtelif yerlerine yerleştirilmekte idi. Aynı zamanda, *tablīġ* gibi, bilhassa bir ağızdan okunan ezan bir çok kimseler tarafından *bid'a* olarak telakkî olunmakta idi (Kindī, *göst. yer.*; *Kitāb al-madḫal*, II, 45 v.d., 161 v.d.; *Sīra Ḥalabīya*, II, 111). Müezzinler bir başka şekilde daha namaza iştirâk etmekte idiler. Mekke'de hatîp minbere çıkarken, iki yanında müezzinler bulunurdu ve baş-müezzin minberde ona kılıç kuşatırdı (İbn Cubayr, s. 96 v.d.).

Müezzinlerden istenilen bâzı yeni vazifeler bilhassa büyük câmilerde bunların sayısının çoğalmasını icâp ettirdi. Medine'de Peygamberin iki müezzini var idi: bunlardan biri Abū Bakr'in mevlâsı olan Bilāl b. Ribāḥ, diğeri de İbn Umm Maktūm idi. Bunlar sıra ile vazife görmekte idiler; ayrıca 'Oṯmān'ın da ara-sıra minberin önünde ezan (yahut *iḳāma*, Maḳrīzī, IV, 43) okumuş olduğu rivâyet edilmektedir. Bu sebepten câmilerde iki müezzin bulundurmanın muvâfık olacağı düşünülmüştür (Muslim, *Ṣalāt*, hadîs 4; krş. Subkī, *Mu'id*, s. 165). Ayrıca Abū Maḥẓūra Mekke'de Peygamberin müezzini oldu. 'Omar zamanında Bilāl'in halefi, Peygamber için Ḳubā'da ezan okuduğu rivâyet olunan Sa'd al-Ḳaraẓ müezzinlik vazifesini görmüştür (Maḳrīzī, *göst. yer.*; krş. *Sīra Ḥalabīya*, II, 107 v. dd.). Mısır'da önce 'Amr zamanında al-Fusṭāṭ'ta bir müezzin var idi: Abū Muslim; sonradan 9 müezzin daha tâyin olundu. Muhtelif câmilerin müezzinleri teşekkül hâlinde bulunuyorlardı ki, bunların reisi Abū Muslim olup, sonra kardeşi Şuraḥbīl b. 'Āmir (ölm. 65) yerine geçmiştir; Maslama b. Muḫallad minâreleri onun zamanında yaptırdı (Maḳrīzī, IV, 44).

Müezzinin vazifesi kısmen babadan oğula geçmekte idi. Msl. Bilāl'in nesli al-Ravża'daki Medine câmiinde müezzinlik etmişlerdir (İbn Cubayr, s. 194); Medine'de Sa'd al-Ḳaraẓ'ın oğulları (İbn Ḳutayba, *Handb. d. Gesch.*, nşr. Wüstenfeld, s. 132, 279), Mekke'de Abū Maḥẓūra'nın oğulları (*ayn. esr.*, s. 278; *Sīra Ḥalabīya*, II, 106) müezzin idiler; Basra'da ise, al-Munẓir b. Ḥassān al-'Abdī'nin oğulları 'Ubaydullāh b. Ziyād'ın müezzinliğini yapmışlardır (İbn Ḳutayba, s. 279); bunun müezzinler teşekkülünün icâplarından olması da muhtemeldir. Magrib câmilerinde VIII. asırda her câmide 4 müezzin bulunuyor-

du ve bunlar namaz esnâsında câmiin muhtelif yerlerinde dururlardı (*Kitāb al-madḫal*, II, 47 yk.). Fakat ekseriyâ bunların sayısı daha çoktur. al-Azhar câmiinde al-Ḥākim zamanında, her biri ayda 2 dinar maaş alan 15 müezzin var idi (Maḳrīzī, IV, 51). İbn Baṭṭūṭa (I, 204) Emeviye câmiinde 70 müezzine rastlamıştır. 1900 yıllarına doğru Medine'de, Peygamberin câmiinde, 50 müezzin ve 26 müezzin yardımcısı var idi (Batanūnī, *Riḥla*, s. 242). Müezzinler umûmiyetle körler arasından seçilirdi; İbn Umm Maktūm da kör idi (Buḫārī, *Aẕān*, bâb 11; *Sīra Ḥalabiya*, II, 104; krş. Lane, *Manners and Customs*, s. 75). Rivâyete göre, Peygamber Ṣaḳīf'te bir müezzine ücret verilmesini men'etmiştir (Vāḳidī-Wellhausen, s. 383); yine rivâyete göre, müezzinlere ilk para veren 'Oṯmān olmuştur (Maḳrīzī, IV, 44) ve Aḥmed b. Tolun da onlara büyük bağışlarda bulunmuştur (*ayn. esr.*, s. 48). Müezzinler vakıflardan, ekseriyâ vakfiyelerdeki hükümler dâiresinde, kendi hisselerini muntazaman alırlardı.

Müezzinler reislerinin (*ru'asā'*: Maḳrīzī, IV, 14) idâresi altında teşkilâtlanmışlardı. Mekke'de *ra'īs al-mu'oẕẕinīn*, zemzem binâsının üst katında ezan okumakla mükellef olan *al-mu'aẕẕin al-zamzamī* idi (*Chron. Mekka*, III, 424 v.d.; İbn Cubayr, s. 145; krş. Snouck-Hurgronje, *Mekka*, II, 322). Reis imâmın yakınında bulunurdu; fakat ona tâbî idi. Bâzı bölgelerde vaaz esnâsında imâm ile (imâm hatiplik yaptığı zaman) birlikte kürsüye çıkması âdet idi (*Kitāb al-madḫal*, II, 74; buna göre, V, 1, s. 364b, str. 13 v.d. cümle düzeltilmelidir). Bunların ilk zamanlardaki mevkiini, me'mûrların, msl. *ḳāżī 'l-ḳużāt*'ın, geçit rerimlerinde oynadıkları rolden de anlamak mümkündür: bu gibi hâllerde, müezzinler önde yürümekte ve hükümdar ile vezîrini övmektedirler (Maḳrīzī, II, 246).

Müezzinin hemen yanında kıbleyi ve namaz zamanlarını tâyin ile vazifeli *muvaḳḳit* bulunmakta (Subkī, *Mu'īd*, s. 165 v.d.) ve bâzan baş-müezzin bu vazifeyi de görmekte idi (Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 322).

5. Hademeler.

Abū Hurayra'ye göre, Peygamberin câmiini bir zenc-î süpürürdü (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 72, krş. 74). Büyük câmilerde, umûmiyetle, büyük sayıda hademe (*ḫuddām*), bilhassa *bavvāb*, *farrāş* ve sucular bulunurdu (bk. msl. v. Berchem, *C I A*, I. nr. 252). Mekke'de, zemzeme nezâret, Ka'be'yi muhâfaza gibi, dâimâ hususî bir takım hizmetler de var idi (*sādin*, cem. *sadana* tâbiri aynı zamanda câmi hademeleri için de kullanılmaktadır: Maḳrīzī, IV, 76; krş. İbn Cubayr, s. 278). İbn Baṭṭūṭa (I, 278, 348) zamanında Peygamber câmiinin hademeleri (*ḫuddām*) bilhassa habeşli hadımlardan mürekkep idi; bunların reisleri (*ṣayḫ al-ḫuddām*) emîr pâyesini hâiz olup, kendisine Mısır hukûmeti tarafından maaş verilirdi 348); bk. 798 yılındaki bir emîrin unvânı: *ṣayḫ maṣā'iḫ al-sāda al-ḫuddām bi 'l-ḥaram al-ṣarīf al-nabawī* (v. Berchem, *C I A*, I, nr. 201). Kudüs câmiinde 300 yılına doğru en az 140 hademe var idi (*ḫādim*: *B G A*, V, 100); başka müelliflere göre, bu sayı 230 idi (G. le Strange, *Palestine*, s. 163) ve Muḥīr al-Dīn'e göre, 'Abd al-Malik buraya, muhâfız olarak, 3.000 zencî köle yerleştirmiştir; temizlik gibi, hademelere âit işleri de mûsevî ve hıristiyan âileler görmekte idi (Sauvaire, *Hist. Jér. et Hébr.*, s. 56 v.d.).

Başka câmilerde *ḳayyim* (cem. *ḳavama*)'in mevcûdiyetinden bahsedilmektedir; bu tâbir muhtelif işleri nefsinde toplayan bir kimse için kullanılan mübhem bir unvandır; msl. Macdīya medresesinin *ḳayyim*'i temizlik, lambaların yakılması ve su taşınması gibi işlere ve hademelere nezâret ederdi (Maḳrīzī, IV, 251). Azhar câmiinde 12 dinarlık maaşı olan ve *mi'ża'a*'ye nezâret eden bir *ḳayyim* (*ayn. esr.*, s. 51), ayrıca müezzin gibi maaş (ayda 2 dinar) alan ve kendi aralarında intihap edilen 4 *ḳavama* ve muhtemelen *ḫuddām*'a nezâret eden imâmlar var idi (bk. *ayn. esr.*, s. 51). Diğer hâllerde, bir *ḳayyim al-cāmi'*, bâzan bir kadı, muhtemelen imâm olan bir kadı, bir hatîp veya bunlara benzer bir başka kimseden bahsedilmektedir (*ayn. esr.*, s 75, 121, krş. 122; krş. İbn Cubayr, s. 51). Ayrıca, msl. Azhar'de, bir müfettişten (*muṣrif*) de bahsolunmaktadır (Maḳrīzī, IV, 51).

(JONS. PEDERSEN.)

I. İNDONEZYA'DA CÂMİ.

İndonezya'da, iki türlü yapıyı birbirinden ayırt etmek lâzımdır: bunlar cuma namazı kılınan câmi (bunlara *masdjid* ve aynı zamanda *mascid* de denilmektedir) ile alel'âde taştan binâlardır. Bu ikinci nevî yapılara memleketin her tarafında, en ufak köylerde bile, rastlanmaktadır. Bunlar menşe'lerini kısmen hususî teşebbüslere, kısmen de umûmî gayretlere borçludur. Bu yapıların isimleri yerlidir (Cava'da *laṅgar*, Sumatra'da *tajug*, Malaya'da da *Surau*). *Laṅgar* yahut hangi ad ile anılırsa-anılsın bir köy *laṅgar*'i içinde namaz kılınabilen, aynı zamanda diğer başka umûmî menfaat işlerine tahsis olunabi-

len bir ictimâ yeridir. Binânın bakımı cemâate âittir. Bu, bilbassa, köyün din adamlarının vazifelerinden idi. Husûsî şahısların yaptırdığı diğer *laṅgar*'lerin bakımı yine kendilerine bırakılmıştır. Yapı kendi arsası üzerinde bulunmaktadır ve vakıf yapan veya halefi yapının bakımı ile mükelleftir. Bununla berâber, mal sâhibi namaz kılmak veya gece barınmak isteyen yabancıları binâya almamazlık edemez. Müslüman medreselerinde dâimâ bu türlü mescidlere rastlanır (Cav. *pasaniren*). Köy *laṅgar*'inin ise, daha umûmî bir vasfı vardır.

Câmiler, dolayısı ile mescid câmiler, umûmiyetle, aynı zamanda idârî ve siyâsî mâhiyeti hâiz mühim merkezlerde bulunmakta idi. Bunların inşâsı ve bakımı müslüman cemâatinin vazifesi cümlesinden idi; her müslüman, kendinden istenen ve kudreti nisbetinde malzeme ve para te'min etmek veya bizzat çalışmak suretiyle hissesine düşeni yapmakla mükellef idi.

Yeni bir câmi yapılacağı zaman yalnız câmi binâsı için değil, aynı zamanda câmi müstahdemleri ile câmi civarında oturmak isteyen mü'minlere âit meskenler için de bir sâha tesbit olunurdu. Mü'minler gerek rûhan, gerek maddeten kendilerini ancak bu sâha içinde dinin havasına girmiş saymaktadırlar. Şeriatin zarûrî kıldığı vakfa âit şartlar henüz tamâmen yerine getirilmemiş olsa bile, câmi binâsı, hiç değilse civarı ile birlikte, halk nazarında *vakap* telâkkî olunmaktadır. *Vakap* işlerinde, umûmî hukuk hükümlerinin müdâhalesi olmaksızın, şerîatin hâkim olduğu kabûl olunmaktadır.

Her câmiin, ihtiyâca göre, kendi husûsî müstahdemleri vardır. Büyük câmilerde bunların sayısı 40 ve daha fazla olabilmektedir. Cava ve Madura'da bunlar muntazam bir merâtibe tâbîdirler. Aynı merâtip büyük ve küçük câmiler arasındaki münâsebetlerde de vardır. Câmi, hakikatte, muayyen bir muhitin ihtiyaclarına cevap vermektedir. En küçük idârî bölge merkezindeki bir câmide vazife görenler daha büyük bölgeninkine ve böylece hukûmet merkezindeki câmide vazife görenlere tâbîdir (niyâbet yerli idârenin en yüksek birliğidir). Her câmide bir reis vardır; niyâbet merkezindeki câmiin reisi aynı zamanda bütün ülkedeki câmilere bağlı me'mûrların başıdır. Diğer adalarda, diğer idâre, yerlilerin siyâsî teşkilâtı pek mütekâmil değildir; dolayısı ile layik sâhadaki merâtip silsilesi de iyice belirmemiştir; bu merâtibin mütekâmil olması nisbetinde mehtelif câmilerdeki muhtelif sınıflar arasındaki derecelenme o nisbette belirlidir. Fakat câmi müstahdemlerinin başında dâimâ bir reis bulunmaktadır. Cava'da ve Madura'da câmiin başında bulunan kimseye umûmiyetle *paṅ(h)ulu* denilmektedir. Bunun başlıca vazifesi cuma namazını kıldırmaktır; namazı kendisi imâm olarak kıldırtabilir ise de, umûmiyetle bu işi başkasına bırakır. *Pan(h)ulu*'nun yanında büyük sayıda başka me'mûrlar bulunmaktadır; umûmiyetle arapçadan alınmış olan isimleri vazifeleri kadar çeşitlidir. Bununla berâber, aralarında dâimâ bir *kètib* (cav., ar. *ḫaṭîb*)'e rastlanmaktadır. Vaazı bu zât verir yahut bir başkasına verdirebilir. Câmiin bakımı da reisin vazifeleri arasında yer almaktadır. Reis, me'mûrların topladıkları para ile, câmiin masraflarını karşılar. Bu gelirin murâkabesi de ona âittir (aş. bk.).

Umûmiyetle Cava'da, Madura'da, ekseriyâ diğer adalarda da bir câmiin reisi aynı zamanda nikâh gibi, şahsa mahsus işlerin de me'mûrudur; umûmiyetle nikâh işlerinde *vakîl* veya *valî* vazifesini görür. Aynı zamanda velî sıfatı ile hareket edecek kan akrabâsı bulunmayan kadınların nikâh merâsiminde velîlik vazifesini görür. Bu takdirde ona *valî ḥâkim* denilir. Nikâh câmide kıyılır. *Paṅ(h)ula*, istisnâî olarak, nikâh kıyarsa da bu işi umûmiyetle maiyetindeki adamlara havâle eder. İleri-gelen kimseler nikâhlarını kendi evlerinde kıydırırlar; bu takdirde, nikâhı bizzat *paṅ(h)ulu* kıyar. *Ṭalâk* ve *rucâ'* işlerine de o bakmakta ve bu husûsları, evlenmelerde olduğu gibi, bir deftere kaydetmektedir.

Sâde *laṅgar* bulunan küçük yerlerde, dinî vazifelerin icrâsında halka yardım eden bir me'mûr bulunmaktadır. Bu şahıs köyün idâre hey'etine bağlı olup, câmi müstahdemlerinin derece itibârı ile en küçüğüdür. Evlenmek isteyenler ona baş-vururlar ve köyün bağlı bulunduğu idârî bölgenin câmiine birlikte giderler. Bu me'mûr, ayrıca, *jakat* (*zakât*) ve *pitrah* (*zakât al-fiṭr*, aş. bk.) *'âmil*'i sıfatı ile de, *pan(h)ulu*'ya vekâlet eder. Memleketin bâzı bölgelerinde kendisine verilen *âmil* adı bu vazifeden gelmektedir.

Câmide vazife görenlerin tâyini, köyün örf ve âdet hukukuna göre, tâyin olunan köy câmii, müstahdemleri müstesnâ, her yerde aynı şekilde yapılmamaktadır. Cava ve Sumatra'da bu tâyin, aynı zamanda en yüksek sivil me'mûr olan yerli reislere (*nâ'ib*) bağlıdır; bu tâyinlerde az veya çok müslüman ahâlinin istekleri göz önüne alınmaktadır; bununla berâber, sivil makamlar dâimâ büyük bir salâhiyet sâhibidirler.

Câmi müstahdemlerinin gelirleri muhtelif kaynaklardan elde edilmektedir; hediyeler,

msl. iftar sofralarında, cenâzelerde görecekleri iş karşılığı aldıkları şeyler... Gelirlerinin büyük kısmını nikâh resmi, az ölçüde de *zekât* ve *fitra* teşkil etmektedir. Bu paraların idâre ve tevzî işine *paṅ(h)ulu* bakmaktadır. Daha önce söylenildiği gibi, câmi ve medreselerin bakımı da bu para ile te'min olunmaktadır. Bu vazifenin îfâsındaki ihmâl neticesinde Cava ve Madura nâipleri vaziyete müdâhale etmiş ve bakım işleri için, câmi kasası adı altında, husûsî bir kasa te'sis etmişlerdir. Bu paralar şu şekilde toplanıyordu: nikâh resmi ile *jakat* ve *pitrah*'ın muayyen bir yüzdesi bir tarafa konuluyor ve nâipler bu paraları bizzat murâkabe ediyorlardı. Fakat bu şekilde toplanan gelirler câmi müstahdemlerinin gelirlerinin ancak ufak bir kısmını teşkil ediyordu; büyük kısmı, yâni beşte dördü, kendilerine kalıyordu. Aynı vaziyet diğer adalarda da vukua geldi ise de, bu husûsta umûmî bir kaide tesbit olunamaz.

İndonezya'daki eski Felemenk hukûmeti islâmiyete ve câmiler ile alâkalı husûslara karşı tarafsız bir vaziyet muhâfaza etmekte idi. Hukûmet câmilerin ne inşaası, ne de tâmiri ile uğraşmakta idi ve para yardımları da ancak istisnâî idi. Msl., kargaşalıklar esnâsında tahrip edilen *Ḳuta raja* (Aceh = Açe)'daki büyük câmi devlet tarafından tâmir ettirildi (1881); fakat hukûmetin bu yardımını müslüman halkı tanımadı. Umûmiyetle hukûmetin resmî me'mûrları câmilerin inşâsı veya tâmiri için gerekli malzeme te'mini husûsunda hiç bir zor kullanmamağa dikkat etmekte idiler.

XIX. asrın sonlarında müstemleke idâresi önce Cava ve Madura'da câmi müstahdemlerinin vazifesini gereği gibi yapmalarına nezâret etmeğe başlamıştır. Bu tedbirler ile mevcûdu olduğu gibi muhâfaza etmek ve halka çok ağır yükler tahmil eden sûiistimâller bertaraf edilmek isteniyordu.

Jakat ve *pitrah*, müstemleke makamlarınca, „gönülden kopan hediye" sayılıyordu; bu itibârla, yerli reislerin ve köy idârelerinin *jakat* ve *pitrah* toplamaları yasak edilmiş idi. Bunları vermek veya vermemek fertlerin bileceği bir iş idi; bunları verecek kimseleri seçmek de serbest idi. *Jakat* mıkdarı, yerlere ve fertlere göre, değişmekte idi. *Jakat*'ın en az olduğu yer Cava'nın merkez kısmıdır. *Jakat*, hemen münhasıran, zirâî mahsûller, bilhassa asıl mahsûl üzerinden verilmekte idi ve nizâmî (şer'î) mıkdarın verildiği de ender idi. Hakikatte *jakat* köyün dinî me'mûru tarafından alınmakta ve *paṅ(h)ulu*'ya tevdî olunmakta idi; *paṅ(h)ulu* da bunu, tesbit olunan yüzde üzerinden, müdûnları arasında taksim etmekte idi. Toplanan *jakat*'ın hemen bütünü câmi müstahdemlerine ve köyün din adamlarına verilmekte idi: zîra bunlar hem *'âmil* idirler, hem kendilerini *faḳîr* ve *miskîn* telâkkî ederlerdi. Dediklerine göre, başkalarının aksine olarak, bunların başka gelirleri yok idi.

Pitrah muntazaman ödenmekte idi; bu „hediyeye" gelince, denilebilir ki, umûmiyetle resmî me'mûrlara değil, doğrudan-doğruya buna hakkı olanlara verilmekte idi. Bununla berâber, mühim bir kısmı *jakat*'ın tahsis edildiği yere gitmekte idi.

Hukûmet, alınan *jakat* ve *pitrah*'ın *paṅ(hu)lu*'nun eline varmasına, örf ve âdete göre dağıtılmasına dikkat etmiş ise de, bu her zaman mümkün olmamıştır.

Evlenme, *ṭalâḳ* ve *rucâ'* husûsları bir müstemleke emirnâmesi ile tanzim edilmiş idi. *Paṅ(h)alu* veya vekili, yukarıda bahsedildiği üzere, birer ahvâl-i şahsiye me'mûru sıfat ve vazifesini muhâfaza ediyorlardı. Sivil makamların tâyin ettiği *paṅ(a)ula*'dan başka kimsenin nikâh kıyması yasak edilmiş idi.

Evlenmelerin, *ṭalâḳ* ve *rucâ'*'un kayıt işleri islâh olundu. Ücretler ile onların me'mûrlara tevzii mahallî örf ve âdete göre, tesbit edildi. Bilhassa bu ücretlerin imkân nisbetinde asgarî bir hadde olmasına çalışıldı. Sonradan aynı mâhiyette emirnâmeler diğer adalara da tatbik edildi.

Câmilerin kasalarına gelince, bunlarda câmi ve medreselerin bakımına gerekli paradan daha fazlası bulunmakta ve bu umûmiyetle, mûtâd husûslar dışında, başka maksatlar için kullanılmakta idi. Bu vaziyet hukûmetin câmi kasalarını müstemleke idâresi ile yerli me'mûrların müşterek murâkabesi altına almasına sebep oldu. Bu usûl bilhassa Cava ve Madura'da tatbik olundu. Fakat diğer yerlerdeki câmi kasaları oldukları gibi muhâfaza edildi.

Bir başka bakımdan, câmi hukûmetin nüfûz bölgesine idhâl olunmuştur. Denilebilir ki, Sonda takım-adalarının müslümanlar ile meskûn hiç bir bölgesinde, mahallî hukûmetin müsâadesi olmadan, hiç bir câmi yapılamamakta idi. Hukûmetin kat'î olarak câmi inşâsına müsâadesi lüzûmlu olmasa da, projesi tasdik edilmeden inşâata başlanmamakta idi. Cava'da ve Madura'da öteden beri yeni bir câmi inşası için nâiplerin karar vermek salâhiyeti olduğu kanâati hâkim idi. Bu salâhiyeti meşrû göstermek için, bütün halk tarafından istenmediği takdirde yeni bir câmi inşâsının kazanç kıskançlıklarına ve dolayısı ile cuma namazının doğru olup-olmayacağı hakkında bir takım münâkaşalara yol açacağı, hulâsa, umûmî bir karışıklığa sebep olacağı ileri sürülmekte id

Câmiin bulunduğu yeri vakıf hâline getirmek veya hiç değilse, böyle saymak âdeti yerleşince, bu yerler, câmiin bu arâziye ihtiyâcı olmasa bile, umûmî menfaate tahsis olunmağa başlanmıştır.

Bütün bu mahzûrlar hukûmeti, bilhassa Cava ve Madura 'da, yeni câmi inşaâtını ve arâzinin vakıf olarak ilânını resmî bir müsâadeye tâbî tutmağa sevketmiştir. Eskiden müslümanların dinî ihtiyaclarına hiç bir halel getirilmemesi husûsu kabûl edilmiş idi; nâip, ancak umûmî menfaat sebepleri dolayısı ile, müsâade vermekten kaçınabilirdi.

Müstemleke idâresinin kanûnları, yerli müslümanlar için ve aynı zamanda dâvacı veya maznûn sıfatı ile mahkemeye gelen yerlilere müşâvir olarak yardım maksadı ile *paṅ(h)ulu* veya bu sıfatla hareket eden bir başkasının hazır bulunmasını mecbûrî tutmakta idi. Müşâvir sıfatı ile bu işte en mühim şahsiyetlerin bulunmasına dikkat edilmekte idi. Bunları devlet tâyin etmekte idi. Bu vazifenin *paṅ(hu)lu* 'ya verilmesinin isâbetli olduğu görülmüştür ve hemen her yerde bunlar müşâvir tâyin edilmiştir. Câmi müstahdemlerinin nâiplere bırakılmış olan tâyini husûsunda hukûmetin salâhiyeti artmıştı: çünkü bir *paṅ(h)ula* veya muâvini tâyin olunduğu zaman, ilk olarak, bunların müşâvirlik vazifesini görmeğe ehil olup-olmadıklarına bakılmakta idi.

Görülüyor ki, câmi müstahdami ile resmî makamlar arasındaki bağlar oldukça sıkı, hattâ bâzılarına göre çok sıkı idi. Bilhassa son zamanlarda, bâzı guruplar dinî ve millî hisler ile, dinî vâzifelerinin îfâsında bu bağları gevşetmeğe hattâ kopartmağa çalışmakta idi. Bu maksat ile, kendileri gibi düşünen fertlerin yardımı ile, yeni câmiler yaptırmışlardır. Yukarıda zikredilen şartlar dâhilinde bu şekilde hareket etmek mümkün idi.

Bibliyografya: C. Snouck Hurgronje, *Nederland en de Islâm* (2. tab., Leiden, 1915), XL (frns. trc. için bk. *RMM*, 1911, XIV) = *Verspr. Geschriften* (Bonn, 1924), IV/2, s. 221 v. dd.; Th. W. Juynboll, *Handleiding der Mohammedaansche wet*, (3. tab., Leiden, 1925), s. 71, 85, 194 v. dd., 283; *Adatrechtbundel*, VII, 297 v. dd.; X, 309 v. dd.; XII, 287, burada daha başka bibliyografya gösterilmiştir. (R. A. KERN.)

K. CÂMİİN MİMÂRİ TARİHİ.

Câmiin üstü açık dört köşe bir avlu hâlinde inşâsı islâmiyetin sıcak ülkelerine uygun bir mimârî şekil idi ve bu, Mısır mâbedlerinden tâ iranlıların *apadana* ve yunanlıların *stoa* 'larına kadar, bütün yakın şarkta rastlanan muhtelif tipte revakların devamından başka bir şey değil idi. Hakikatte yalnız yunanlıların *stoa* 'sı ilk islâm câmilerinin gelişmesinde kat'î bir rol oynamıştır. Câmide etrafı revak ile çevrili, umûmiyetle çok geniş bir avlu (*ṣaḥn*) görülmektedir. Bu revaklar birbirine ufkî direkler veya kemerler ile bağlı olup, üzerleri düz bir dam ile örtülüdür. Kıble tarafında revaklar, cemâatin namaz esnâsında güneşten korunmasını te'min maksadı ile, daha fazla derinleştirilmiştir. Revaklar ilk zamanlarda kadîm devre âit sütûnlar, bunların bulunmadığı yerlerde ise, tahta veya tuğla sütûnlar üzerinde durmakta idi. Kıble tarafında bulunan eyvana *al-ʿiwān al-ḳibli* ve yahut *liwān* denilmekte idi. Parmaklık ile çevrilmiş olan eyvanın bir kısmı hocalar ile hukümdarlara ayrılmış idi. Avlu tarafındaki eyvanda merdiven ile çıkılan bir peyke bulunmaktadır ki, câmi müstahdemi burada durmakta ve namaz esnâsında herkesin duyması için, icap eden tâbirleri tekrarlamaktadır. Kıble tarafındaki *liwān* 'ın duvarları içine oyulmuş mihrâp ve onun yanında da minber bulunmaktadır. Avlunun ortasında, ilk zamanlar, abdest almağa mahsûs bir çeşme bulunmakta idi; fakat çokzaman, abdest bu maksat ile yapılmış, ayrı odalarda alınırdı.

Bu üstleri açık avlu (*ṣaḥn*) şeklindeki câmiler hicretin ilk yıllarında çok büyük idi; zîrâ bunlar askerî birliklere hasredilmekte ve bu sebepten câmilere *ʿaskar* câmii denilmekte idi. Bu çeşit bir câmiin bugüne kadar kalan nisbeten en iyi örneği Kahire 'de al-Ḳaṭā'i' 'deki İbn Ṭūlūn câmiidir. 264—267 (876—879) 'de yapılmış olan bu câmi 140 × 115 m. eb'âdında olup, avlus 90 m.² dir. Başlıca *liwān* 'ın ilk önceleri beş sıra sütûnu var idi; bugün bunlardan dördü kalmıştır; avlu cihetindeki birinci sıra sütûnların yıkılmasından sonra, diğer revakların her birinin ikişer sıralık sütunları kalmıştır; bu sütûnlar, yunan agoralarında olduğu gibi, duvarlara muvâzi sivri kemerler ile biribirine merbuttur. Tuğladan sütûnlar yine tuğladan köşeli sütûnlar banlanmıştır. Sütûnlar arasındaki duvar kıt 'alarında sivri kemerler ve her iki yanında sütûnlu pencereler bulunmaktadır. Dış duvarlarda alçıdan, kafesli aynı biçimde pencereler açılmıştır. Bu büyük kısmı tâmir edilmiş olan tavan üzerleri frenk çınarı tahtası kaplı huşma kütüklerinden yapılmıştır. Mihrâbın önünde hukümdara mahsûs bir *maḳṣūra* bulunuyordu. Bir çok câmilerde olduğu gibi, bu câmide de bu *maḳṣūra* umûmiyetle üstündeki kubbede farkedilirdi. Bu çeşit câmilerin daha önce yapı

mış olanlarında, umûmiyetle *îvân*'ın sofasını kat'eden geniş sütûnlu bir yan geçitten *maḳṣūra*'ye girilirdi. Öyle ki, hükümdarın câmiye merâsimle girmesi için, bu nevi merâsime elverişli bir geçit meydana getirilmiş bulunuyordu. İbn Ṭūlūn câmiinde, umûmiyetle III. (IX.) asırdaki asker câmilerinde olduğu gibi, bu geçit kısmı yok idi ve sütunlar böylece birbirine-müsâvî aralıklar ile devâm etmekte idi. Mihrâp duvarın dışına doğru çıkıntı teşkil etmekteidive niş, yarım dâire şeklini almadan önce, duvarın içine iki basamak girmiş idi. Bu şekli alan hücrenin her iki köşesinde eski hıristiyan yapılarından alınmış ikişer sütûn yerleştirilmiştir. Beyaz badanalı duvarların önceleri boyanmış olan üst kenarları ile kemer pervazları şerit şeklinde oymalar ile süslenmiştir. Kemerlerin önceleri tezyinatlı olan iç kısmı da tamâmen badana edilmiştir. Tavanın hemen altında, tahta saçakta 1.988 m. uzunluğunda, kûfî yazı ile, sûreler bulunmaktadır; tahtadan oyulmuş harfler, pervaza tesbit edilmiştir. Câmi mazgal ile gözlü kalın bir duvar ile çevrili idi; bu duvar da üç taraftan bir ikinci dış duvar ile ihâta edilmişti. Öyle ki, bütün sâha dört köşe bir şekil almış idi ve asıl avlu ile civar sokaklar arasında dış avlular bulunmakta idi; ilk devre âit bu asker câmilerinin duvarlarında, tıpkı bir kalede olduğu gibi, yuvarlak, çıkıntılı kuleler var idi; hâlbuki bunlar müdâfaa gâyesi ile yapılmış değil idi. İbn Ṭūlūn câmiinde vaziyet böyle değil idi. Câmiin dışarısında dış yapıların şimâl kısmında bulunan ve Memlûk sultanı Laçin zamanında câmi ile birlikte tâmir gören minâre için bk. mad. MANĀRA. Yeni islâm devletinin asker bulundurulan diğer bütün şehirlerinde, msl. Basra, Kûfe, Bagdad, Sāmarrā, Raḳḳa, Kahire, Kayravan ve diğer yerlerde asker câmileri yaptırılmıştır.

Bir avlu etrafında sütûn ve pâyeler üzerine istinat ettirilen bu nevî câmiler, yalnız asker câmii olarak değil, islâmiyetin ilk asırlarında umûmî olarak kullanıldı ve eski hıristiyan kilisesi gibi, uzun zaman devâm etti.

Şam'daki Emeviye câmii, Kayravan'daki büyük Sīdī 'Uḳba câmii, günümüze kadar bu nevî câmilere sâdık kalınan Magrib'deki bir çok câmiler, Kahire'deki Cāmi' al-Azhar gibi, menşe'leri tâ hicretin ilk asırlarına kadar giden sütûnlu ve pâyeli bir çok câmi bugün de hâlâ mevcuttur. Kışın soğuk olan şehirlerde, Konya ve Sıvas gibi türk şehirlerinde, aynı zamanda Şam ve Kurtuba'daki bu nevî câmilerde olduğu gibi, câmiin harimi pencere ve kapılar ile avludan tecrit edilmiştir.

Kubbeli câmi. Yukarıda anlatılan şekildeki büyük câmiler, askerî hizmetlere tahsis olunmadıkları zaman, bilhassa büyük şehirlerde cuma câmii olarak kullanılırdı. Bu nevî câmi dışında, her şehirde, muhtelif mahalleler veya muayyen zümrelerin ihtiyâcı için, ayrıca bir çok küçük câmi de var idi. Bu câmiler için de, Mısır'da ve Magrib'de bir avlu etrafında kurulmuş câmi nev'i idâme olunmuştur; hâlbuki Elcezîre'de, Kafkasya ve İran'da, daha sert iklime elverişli ve bu memleketteki hıristiyan yapılarından ilhâm alan, kubbeli ve kapalı câmi tipi gâlip gelmiştir. Bu câmilerden bâzıları (msl. Veramîn'deki câmi), sofa ile kubbenin imtizacı eski kiliseleri, bilhassa nestûrî kiliselerini, o kadar andırmaktadır ki, M. Dieulafoy ve van Berchem bunları „kilise câmi" dedikleri, bir tek nev'a ircâ etmişlerdir. Ortada üstü kubbeli namaz yeri ve pâyeler bulunan bu nevi câmilere Tebriz, Erivan, Diyarbekir v.b. yerlerde rastlanmaktadır. Kubbeli câmi gelişmesini ancak Osmanlılarda tamamlamış ve en yüksek noktasına İstanbul'da erişmiştir.

Medrese. Şark ülkesinde açık avlu hâlinde büyük câmiin gelişmesini, Selçuklular zamanında olduğu gibi, mümkün kılan o ara meydana çıkmış olan medrese şekli oldu (bk. yk. *F* ve mad. MİMĀRİ). Bir medresenin en mükemmel planı dört cephe ortasındaki avluya açılan kemerli revakları bulunan açık bir avludur. Bu esâs plan, devamlı olarak, ancak İran'da ve istisnâî olarak da, bâzan Kahire'de kullanılmıştır. Bu avluya açılan dört eyvanın her iki köşesinde hocalara ve talebelere mahsûs umûmiyetle iki katlı, hücreler var idi. Helenistik ve Akdeniz mimârî nev'inden doğmuş olan açık avlu hâlindeki ve pâyeli câmiin aksine olarak, aynı zamanda mektep ve hankah vazifesini gören şark medresesi, Hindistan'ın budist manastırını ve Horasan eyvanını örnek almıştır; hâlbuki Suriye, Mısır ve Magrib medresesi ise, yerli binâ ve câmilerin mimârîsinin te'siri altında kalmıştır. Sünnî müslümanlığı temsil eden ve medrese vâsıtası ile onun yayılmasına çalışan türkler, daha İran'ı istilâ ve islâmiyeti kabûl etmeden önce, Buddha dini ile Türkistan'da ve Tarım havzasında İran'a nazaran daha uuzun bir zaman devam eden ve Wilhelm von Rubruck'un tasvirlerine göre, daha XIII. asırda mühim bir rol oynayan nestûrî hıristiyanlığın te'siri altında idiler. İslâmiyeti kabûl etmeden önce, türkler dinin ictimâî hayattaki yerini buddhistlerden ve nestûrîlerden öğrenmişlerdi. Bu da onların İran'da ve Anadolu'da islâmiyetin propagandacısı sıfatı ile oynadıkları rolü izah etmektedir. Propagandalarının merkezi olarak, buddhist ve nestûrîlerce mâlûm olan mimârî tarzı, yâni

bankahı kabûl edeceklerdi. Orta Asya'da dört tarafı hücreler ile çevrili bir avludan ibâret buddbist manastırlarına hâlâ tesâdüf olunmakta idi. Bunlar, umûmiyetle, ortasında bir stupa ile bir kaç toplantı yeri bulunan ve etrafı hücreler ile çevrili olan müstatil bir avludan ibâret idi. İran'da, bu manastırların te'siri altında, salîp şeklinde dört *îvân*'ı bulunan etrafı hücreler ile çevrili bu avlu, medrese için örnek bir plan hâlini aldı. Bilhassa mimârî bir husûsiyet taşıyan bu taslak aynı zamanda sünnîlerin dört mezhebi için de matlûba uygun idi; bu devletin bir kaç büyük medresesinde amelî bir ehemmiyet kazanan güzel bir terkip idi.

İranlıların medrese-câmileri. İran medresesinin etrafı hücreler ile çevrili olan dört eyvanlı avlusu, sütûnlu eski örnek câmi ile birleştirilerek, avrupalıların medrese-câmi dedikleri güzel bir terkip meydana getirildi. Mimârî bakımdan İran üslûbunun havasına pek uymayan etrafı sütûn ve pâyeler ile çevrili avlu yerine, hücreler ile çevrili gâyet büyük bir avlu meydana geldi. Avlunun değişmesi câmiin mânevî vechesini de değiştirdi. Bu yeni şekil bu arada, islâmiyetle içten ve dıştan vukû bulan savaşçı, istilâcı ve askerî icâplara göre nizamlanmış bir din yerine, her şeyden önce, âlimlerin ve kelâmcıların hâkim olduğu aklî ve felsefî bir akîde getiren değişikliği temsil etmekte idi. Hâlâ askerî kuvvetlerin idâre ettiği islâm din adamlarının dinî propagandasına tâbî mücâdeleler artık hukümdarları alâkadar eden dâhilî bir mesele olmuş idi. Eski câmi örneği ve etrafı hücreler ile çevrili İran tarzı avlunun bu terkibi hakkında bizi en çok aydınlatan yapı İsfahan'daki Mascid-i cum'a'dır. İran'daki bütün cuma câmileri gibi, Mascid-i cum'a da ilk olarak, sütûnlu ve pâyeli câmi şekli örnek alınarak yapılmış ve sonradan sık-sık genişletilmiştir. Planında görüldüğü üzere, câmi bugün, asırlar boyunca zaman-zaman sayıları arttırılmış olan, sütûn ve pâyeli revaklardan mürekkeptir. Câmide sütûn ve kiriş olarak bir çok tahta kullanılmış olmalıdır; zîra Yâḳût'a göre, İsfahan'ın Selçuklu hukümdarı Tuğrul Bey (442=1050/1051) tarafından muhâsarasında câmi, tahta te'mini maksadı ile, yıktırılmıştır. Bu devre âit rivâyetlere bakılırsa, Selçuklu hukümdarı Melikşah, câmii yeni baştan inşâ ettirirken, ilk önce hücre ile çevrili avlunun duvarlarını yaptırmıştır. Cenup tarafındaki *îvân*'ın da Melikşah tarafından yaptırıldığı söylenmektedir. Diğer üç *îvân* bugünkü şekilleri ile daha yakın bir zamanda yapılmıştır. Etrafı hücreler ile çevrili olan bu büyük avlunun inşâsı, câmie en çok yaraşan avlu mimârisinin gerektirdiği bütünlük ve genişliği sağlamıştır (dıştan, cuma câmilerinin çoğu gibi, bu câmiin de dört tarafında çarşı kurulmakta idi; bu da, câmiin dışarıya doğru gelişmesini imkânsız kılıyor ve dolayısı ile, avlu daha da ehemmiyet kazanıyordu). Bu câmideki eyvanlar artık, medreselerde, içlerinde oturulan hücreler gibi, amelî bir fayda sağlamıyor, yalnız mimârî bakımından âhenk te'minine yarıyor idi. Cenup tarafında eyvanın Mekke'ye bakan arka kısmında, kubbeli büyük bir namaz yeri inşâ edildi; mihrâb ile kürsü bu yerin cenup tarafındaki duvarda bulunmaktadır. Cuma namazları burada kılınmakta idi. Cuma câmiinin İran'a hâs olan şekli bu tarzda gelişti ve bütün İran ile Türkistan'a yayıldı. Câmi ve medreseler çok zaman türbeler ile bir arada bulunurdu [bk. MİMÂRÎ].

İlk devrede câmi inşâsı. Peygamber, sonradan yapılacak câmiler için, mimârî bakımdan, hiç bir tâlimat bırakmamıştır; bu sebepten, en eski mescidler birbirinden çok farklıdır; III. (IX.) asırdan önce, tamâmen gelişmiş bir câmi şeklinden bahsetmek mümkün değildir. Peygamberin içinde namaz kıldığı ve mü'minleri irşâd ettiği Medine'deki evi alelâde bir *dâr* idi ve ileriki câmilere örnek olmağa elverişli değil idi. Burası tuğla duvarlar ile çevrili bir avlu olup, içinde oturmağa mahsûs hücreler yapılmış idi ve iç duvar boyunca eve âit müştemilât yer almakta idi. Bugün Arabistan'da ve diğer sıcak memleketlerde hâlâ âdet olduğu üzere, bu nevi evlerin avlularına hurma ağacı gövdeleri dikilir, üzerlerine hurma yapraklarından düz bir çatı gerilir ve sonradan bu çatının üstü balçık tabakası ile kaplanırdı. Peygamberin evini de en eski rivâyetlere göre, bu şekilde tasavvur etmek gerekmektedir. Bu avluya, nefis kumaş ve halılar ile süslenmiş, misâfir kabûlüne mahsus bir çadır kurulurdu: umûmiyetle Peygamber, göçebe olan kavmine süs ve rahatlığı fazla görmüyordu (H. Lammens, *Fatima et les filles de Mahomet* ve ayn. mll., *J A*, 1915, s. 238 v. dd.). Peygamber ile zevcesine ve kızlarına âit olan bu ev etrafında, Peygamberin dostları ile tarafdarlarının her gün toplanıp, namaz kıldıkları avlu bulunmakta idi; böylece bu, ilk câmi avlusu ve dolayısı ile ilk câmi oldu. Bununla berâber, araplara hâs bu çeşit üstü açık bir avlunun mescid olarak kullanılması, câmiin, büyük bir yapı olarak, daha sonraki gelişmesi hakkında bir fikir vermez. Yarım asır boyunca ilk dört halîfe zamanında, Peygamberin câmiine karşı gösterilen saygı dolayısı ile, bu iptidâî câmi ile iktifâ olundu, ise de, Şam'daki St. Johannes kilisesinin Emeviye câmii hâline sokulması sırasında „yapı iş-

lerinde" az-çok tecrübesi bulunan ve kurucular ile olan münâsebet çevresini genişleten Emevî halîfesi Valîd I. 90 (709) yılında, Medine'ye hicret edilirken, yerini genişletmek ve oraya tamâmen yeni bir câmi yaptırmak maksadı ile, o güne kadar kullanıla-gelen ilk câmiin yıkılmasını emretmiştir. Samhûdî'nin rivâyetine göre, halîfe, bu maksat için Bizans imparatorundan usta işçiler ve tezyinat için kavkaalar istemiş ve imparator bu isteği yerine getirmiş idi. Sonra „yeni câmiin duvarları ve sütûnları biribirine müsâvî büyüklükte yontma taşlardan yapılmış ve birbirine alçı ile tutturulmuştur; aynı zamanda mermer ve kabuktan süsler konulmuş, çatı hurma ağacından yapılmış ve yaldız ile kaplanmıştır". Böylece Valîd, ilk câmiin yerine, medinelilere Suriye'de yine Bizans işçilerine, yunan mâbed medhalleri ve hıristiyan kiliselerinden alınan sütûnlar ile yaptırdığı ilk câmilere benzeyen muazzam ve sütûnlu bir câmi sundu. Medine câmii yalnız bu yunânî şekli ile daha sonraki câmi inşaâtına, bu türlü inşaâttan bahsetmek câiz ise, te'sir etmiştir (câmie bugünkü şeklini veren Memlûk sultanı Kayıtbay (888 = 1483)'dır. Arap köylerindeki halk câmilerinin bambaşka bir şekli vardır. Bunlar islâmiyetten önceki arap *muṣallā*'sının şeklini muhâfaza etmiştir.

„Namaz kılınan bu yer", eskiden olduğu gibi, bugün de bir tarafı açık, avlusuz, mihrâp ve minbersiz sütûnlu uzun bir sâhadır. Hicretin ilk yıllarında câmie verilmesi gereken şekil üzerindeki tereddütler, bu husûsta ne tâlimat, ne de kat'î ve sahîh hadîs bulunmadığını göstermektedir. Msl. kumandan 'Amr'in Fusṭāṭ'ta 21 (642) yılında yaptırdığı en eski câmi avlusuz, müstatil şeklinde, kapalı bir yerden ibâret olup, kıblesinde mihrâp yok idi. Basra'daki ilk câmi, bütün şehir bir askerî karargâh hâlinde olduğundan, karargâh ile birlikte başka yere nakledilebilmek gâyesi ile, sazdan yapılmış idi. Hicretin 16. veya 17. yılında Basra'nın yeni vâlisi Abû Mûsâ damı ot ile örtülü, tuğla ve kilden bir câmi yaptırdı. Ancak Emevî vâlisi Ziyâd zamanındadır ki, tuğla ve alçı, Kārūn nehri civarında Ahvāz taş ocaklarından te'min edilen sütûnlar ile bir câmi yaptırıldı; bu câmiin çatısı bind meşesinden yaptırılmıştır. Yine 17. yılda Kûfe'de yaptırılmış olan ilk câmi „iki yanında kanatları bulunmayan... üstü kapalı bir namaz yeri idi" (Ṭabarî); önünde açık bir sâha var idi. Ṭabarî'ye göre, *Mascid al-ḥarām* (yâni Mekke) dışında diğer câmiler de böyle idi; kudsî vasfına hürmeten bu mescide benzeyen başka câmi yaptırılmamakta idi. „Kûfe'deki bu câmi Emevîlerden Mu'āviya I. (41—62 = 661—680)'nin vâlisi Ziyâd tarafından yeniden inşâ ettirildi. Ziyâd mezdeî mimarlarının çizdikleri planı tatbik etti: (krş. Caetani, *Annali dell'Islām*, III, § 47, s. 857). Fakat diğer taraftan müstevlîler, şehirlerde ihtiyaca yeter derecede büyük yapılara rastlayınca, bunlardan faydalanıyorlardı. Msl., eski Seleukeia-Ktesiphon (al-Madā) şehrinde beyaz sarayın eyvânı içindeki insan ve hayvan tasvirleri tahrip edilmeksizin, cuma namazlarına tahsîs edildi ve Suriye'de kiliseler, şarktan cenûba cihet değiştirmek ve ön taraflarına birer avlu eklemek suretiyle, câmi hâline konuldu. Böylece ilk asırlarda câmi inşâsı her yerde o mahallin mimârî an'anelerine uyuyor ve an'anesi olmayan yerlerde de, msl. yeni kurulan askerî şehirlerde, câmi inşâsı vâliler için mühim bir mesele oluyordu. Bu tereddütlere rağmen, ilk câmi tasvirleri gösteriyor ki, ilk asırdan itibâren git-gide, sütûnlu bir avlu şeklindeki câmi tipine temâyül ediliyordu; bütün örnekler bunu gösterdiği gibi, iklim de bunu gerektiriyordu.

Mescid ve medreselerin her memlekette husûsî olarak gelişmesi.

Suriye. İlk büyük câmiler genç islâm imparatorluğunun ilk hânedanının makarrı ve medeniyetin eski bir merkezi olan, aynı zamanda yunan ve hıristiyan yapıları ile dolu bulunan Suriye'de yapılmış ve ilk gelişmeleri de bu memleketin te'siri altında kalmıştır. Bu te'sir, bir taraftan Valîd'in Mekke ile birlikte islâmiyetin en çok ziyâret edilen ve en mukaddes şehri olan Medine'de yaptırdığı Suriye câmii, diğer taraftan da arap kaynaklarından öğrendiğimiz üzere, tâ Kurtuba'daki câmilerin örnek tutulduğu Şam'daki Emeviye câmii ile bilvâsıta vukûa gelmiştir. İslâmiyetin, câmi inşâsı bakımından, ilk merkezi Emevîlerin Medine'ye karşı tuttukları Kudüs olmuştur. 'Abd al-Malik, Ḥaram al-Şarīf'te bulunan ve mukaddes kayası Ka'be'ye tefevvuk edecek olan *Ḳubbat al-ṣaḫra*'nın yanında, Justinian'a âit Meryem kilisesinin yıkılmamış kısımları ile Câmi' al-Aḳsā'yı yaptırdı (83 = 702'ye doğru bitmiştir). De Vogüé'nin verdiği plana göre, sonradan sık-sık tâmir görmüş veya yeniden yapılmış olan bu câmi, üç sahınlı, bu sefer, mihrâp ile birlikte uzun mihverde cenûba yönelmiş bir namaz yerinden ibâret idi. Bu câmiye, sonradan, kubbe ile bir enine sahın ve dört yan sahın ilâve olunmuştur. Şam'daki Emeviye câmii Antonin'in Jupiter mâbedinin bulunduğu yerde Theodosius tarafından inşâ ettirilmiş olan St. Johannes kilisesinde yapılan tâdilâttan

meydana gelmiştir. Şunu kabûl etmek gerekmektedir ki, Valîd kilisenin sütûnlarını kaldırarak, bualer ile bir birinin aynı üç sahın yaptırmıştır. Bunlar da mihrâba giden bir enine sahın ile ortalarından kesilmiştir. Zengin mozayik tezyinâtı muhtemelen Suriye te'siri ile veya bizzat suriyeli işçiler tarafından yapılmıştır (bu yapılarıa tarih ve planları için bk. Diez, *Die Kunst d. islam. Völker*, 1. tab., s. 14 v. dd. ve 2. tab. a. 32 v.dd.; burada eserlere âit bibliyografya vardır). Şam câmii enine sahın konulan ilk câmidir; Thiersch, belki de haklı olarak, bunun Bizans'taki Chalke (*Pharos*, s. 214) 'den mülhem olduğunu söylüyor. Buna günümüzde sık-sık Suriye'de ve Eleezîre'nin şimâlinde rastlanmaktadır. Haleb'in ulu câmiinde de, Emeviye câmiinin planına uygun olarak, bir enine sahın vardır; bunun câmie 365 (976) 'teki tâdilât esnâsında ilâve edilmiş olması muhtemeldir (resmi için bk. Ṣalâḥ al-Dîn, *Manuel*, s. 85). 777 (1375) 'de bitmiş olan Efes 'teki 'Îsâ câmii ile Diyarbekir câmii bu nev'in şir-'ldeki örnekleridir. Bunların te'sirine Kahire ve Magrib'de de rastlamak mümkündür.

Bu ulu câmilerin yanında, Suriye'de bir çok küçük câmiler yapıldı; bunlar bâzan eski kilise ve nâdir olarak da, eski mâbedlerden (Haleb, Ḥamâ, Ḥimṣ, Ba'albek, Trablus, 'Umṭâya) muhavvel câmiler, bâzan da ele geçen hıristiyan yapılarının sütûnları ile meydana getirilen yeni câmiler idi (Ramle, Ḳuṣayr al-Ḥallâbât, Boṣrâ). Bu câmilerin bir kaçı muhtemelen Emevîler devrine âittir; Basra'daki 'Omar câmiinin bu devre âit olduğu muhakkaktır. Ḳuṣayr al-Ḥallâbât müstesnâ olmak üzere, bütün bu câmiler, etrafı kıble tarafında iki veya daha fazla hücreler ile çevrili ve sahınsız, avlu tipindedirler. Bu hücrelerin yapısı mahallin an'anelerine ve elde mevcut mâlzemeye göre, değişmektedir. Bunların umûmiyetle sivri kemerleri ve aynı zamanda kuleli çatıları vardır; böylece avlu tarafında kapalı olan ve nâdiren açık bir revak ile uzanan cephesi daha sert bir iklime tekabül eden şimâl ve garp memleketlerine hâs bir husûsiyet taşımaktadır. Daha sonraları, Eyyûbîler ve Memlûkler zamanında, Suriye'de yapılan câmilerin planları birbirinden çok farklıdır. Msl. Haleb'deki Firdavs câmiinin sütûnlar ile çevrili küçük bir avlusu ile *ḥaram*'i teşkil eden bir sıra küçük kubbe ve köşelerinde muhtelif hücreler bulunan geniş bir sahın vardır; bu husûsta bk. M. v. Berchem ve E. Fatio, *Voyage en Syrie* (*MIFAO*, Kahire, 1914, II).

Suriye medreseleri. Suriye ve Mısır medreseleri hakkında K. A. C. Creswell (*The origin of the cruciform plan of Cairene Madrasas*, *BIFAO*, 1922)'in etraflı bir tetkiki bunların husûsî şekilleri meselesi üzerine aydınlatıcı bilgi vermektedir. Creswell, 1270 senesinden önce Haleb'de, Şam'da ve Ḥamâ'da yapılmış ve planlarının tesbiti mümkün olan 8 medreseden hareket ederek, Suriye'de tenâzurun bilinmediğini ve lüzûmlu sâhanın hiç bir plana dayanmadığını, sâdece yapıldığı arâzinin durumuna tâbî olduğunu göstermiştir. Görülüyor ki, ciheti dâimâ doğru olarak tâyin olunan husûsî bir câmi örneği karşısındayız: avluya üç sivri kemerli kapı ile açılan üç kemerli sâhadan müteşekkil geniş bir sahın; avluda bir *livân*, avlunun diğer kısımlarında bir sıra hücre ve umûmiyetle (ekseriyâ câmiin iki yanında) iki kubbeli türbe; sâhanın geri kalan kısmında lüzûmlu hücreler var idi. İki mezhep için kullanılan medreselerin iki *livân*'ı bulunurdu. al-'Ilmavî'nin XVI. asırda Şam'da saydığı 80 medrese arasında (*JA*, 9. seri, III—IV) 33'ü hanefî, 31'i şâfi'î, 9'u hanbelî, 1'i mâlikî, 6'sı da şâfi'î ve hanbelî mezhebine âit idi. Creswell'in tetkikleri Suriye'de, dört mezhebe birden âit ve salip şeklinde hiç bir medrese bulunmadığını göstermiştir ki, bu da bizi Mısır medreseleri için yeni hukümler çıkarmağa sevkediyor.

Arabistan. Arabistan'a has yerli mescid şekli, sütûnlu ve sivri kemerli hücrelerden müteşekkil geniş bir namaz yeridir. Bu yazının müellifi Baḥrayn adasında Manâma'de. daha ziyâde *maṣallâ* intibaını veren ibâdete mahsûs bu çeşit yerlere rastlamıştır (resim için bk. Diez, *Kunst d. islam. Völker*, s. 46). Sokağa açılan ve avluları olmayan bu türlü namaz yerlerinde ne eşyâ, ne minber, ne de mihrâb vardır. Arabistan'da mihrâp bilinmemekte ve büyük mescidlerde, mihrâp yerine, tezyinatlı mermer bir masa kullanılmakta idi. Fakat bu sütunlu hücreler içerilerdeki küçük köylerde rastlanan, hurma ağacı kütüklerinden yapılan halk mescidlerinin daha gösterişlisi olup, asıl örneği, Medine'de tamâmiyle bu şekilde olan al-Nabavî mescididir. Tamâmen araplara hâs olan bu câmi çaşidi yanında, Medine câmii gibi, örneği dışarıdan alınan câmiler arkeoloji bakımından pek mühim değildir. Manâma civarında bulunan ve IV. (X.) asra âit hind meşesinden yapılan eski sütûnlar ile süslü ve kitâbesinde *Mashad al-şarîf ẓu'l-mināratayn* şeklinde anılan câmiin harâbelerini de zikretmek gerekir; gerek bu sütûnlarda yazılı olan şi'î akîde, gerek XIV. asra âit kıble taşları üzerindeki yazılar, bu yapının şi'îlerin ibâdet yeri olduğunu göstermektedir (bk. Diez, *Eine schiitische Moschee*

ruine auf der Insel Bahrayn, Jrbch. d. asiat. Kunst, 1925, II).

Irak ve Elcezîre. İstilâcı arapların Irak'taki en eski müesseseleri askerî basit kamplar idi; bunlar da sazdan yapılmış idi. İlk câmiler de basit idi. Ktesiphon (Madâ'in) gibi zaptedilen şehirlerde, Sâsânîlere âit geniş odaları câmi olarak kullanıyorlardı. Kûfe'de hicretin 17. yılında sütunlu bir câmi yapılmıştır; Ṭabarî,'nin tasvir ettiği bu câmi „iranlı mimarlar" tarafından, sütûnlu ve kapalı bir namaz yeri olarak (yk. bk.), yeniden inşâ edildi. Halîfelerin hukûmet merkezinde de, Timur'un yaptığı tahribat neticesinde zikre değer bir şey kalmamıştır. Bununla berâber al-Manṣûr'un (149 = 766) cuma câmiinde, hind-meşesi ağacından tahta başlıklı sütûnlar ve düz bir dam olduğunu biliyoruz. Maḳṣûra'nin üzerinde de bir tahta kubbe bulunduğu sanılıyor. Bu câmi, Hârûn devrinde (192/193 = 808) yeniden inşâ edilmiştir. al-Mu'taẓid, ordusu ile, 280 (893)'de Samarra'dan döndüğü zaman, câmii genişletmiştir (bk. Sarre-Herzfeld, *Arch. Reise*, II, 134 v. dd. plan ile birlikte). Bagdad'ın dışındaki hudutsuz sâbada, tâ başlangıçtan itibâren, sistemli şekilde, Raḳḳa ve Samarra'da olduğu gibi, askerler için büyük câmiler yapmak imkânı hâsıl olmuştur. Bunların hepsi direkler üzerine inşâ edilmiş, III. (IX.) asra âit büyük câmiler olup, Kahire'deki İbn Ṭûlûn câmiine örnek teşkil etmiştir. Musul'daki üç eski büyük câmiden, Emeviye câmii tamâmen tahrip edilmiştir. Yâḳût'un tasvirine bakılırsa, baştan-başa alçı kitlelerinden yapılmış kavisli kemerler üzerine kurulu idi. Selçuklular ile Osmanlıların sonradan yaptırdıkları kavisli kemerli sütûn veya pâyeler üzerine kurulan câmilerin menşe'ini gâlibâ bunlarda aramak lâzımdır (aş. bk.). Nûr al-Dîn (541—569 = 1146—1173) veya Câmi' al-Kabîr de başlangıçta kemerli (salip şekliude kemerli) ve pâyeli idi. 543 (1148)'te inşa edilmiş olan bu câmide 566—568 (1170—1172)'de tâdilât yapılmış ise de, kubbe eklenmemiştir. Mucâhid'in üçüncü câmii olan Ḫiżr-İlyâs câmii baştan-başa tâmir edilmiştir. Câmi' Nabî Circîs gibi, VI. (XII.) asra âit daha küçük câmilerin üzerlerinde bir tek kubbe bulunan, içinde namaz kılınan bir çok yerleri vardır.

Bagdad'da Abbâsîler zamanında şu medreseler yapılmıştır: şâfi'î Niẓâmîya 459 (1066), Tâcîya, 482 (1289), hanefî Tutuşîya, 508 (1114), hicrî 600'e doğru Nâṣirîya ve hicrî 630'a doğru da Mustanṣirîya. Bugün de mevcut olan bu sonuncusu bir zamanlar gümrük idâresi tarafından depo olarak kullanılmıştır (bk. Sarre-Herzfeld, *Arch. Reise*, II, 161). Müstatil şeklinde (26 × 63 m.) olan bu medresenin altı *līvān*'lı, kubbeli geniş bir namaz yeri, bir sıra hüceresi ve yan hücereleri vardır. Dört mezhep dışında, bu ilk devlet medresesinde bir *dār al-ḥadîs*, bir de *dār al-Ḳur'ān* var idi. Mustanṣirîya medresesi mihverlerin kesiminde salip şeklinde *līvān* bulunan bir plana göre yapılmamış bulunuyordu; bununla berâber, bu öyle bir plan fikrini ilhâm etmekte idi ki, müstakbel medrese örneği üzerine te'sir etmiş olmalıdır. Musul'da, bir çok hanefî medreseleri var idi.

Mısır. İbn Ṭûlûn zamanında Irak'tan ilhâm alınarak yapılan pâyeli câmi örneği, Memlûkler devrine kadar Kahire'de, sütûnlu câmi örneğinin yanı-başında devam etmiştir. Kaide olarak, büyük asker câmileri ile büyük cuma câmileri pâyelidir; hâlbuki mahalle halkına tahsis olunan küçük câmiler ise, dâimâ sütûnludur; bu sonuncuların bâzısı aynı zamanda cuma câmii vazifesini de görmekte idi. Sıra hâlindeki pâyeler, *ḳibla* duvarına muvâzî olan kavisli kemerler ile, birbirine bağlanmış idi. Bu da, cemâat saflarına muvâzî olması gereken pâyelerin dört köşe olmalarının tabi'î bir neticesi idi. Sütûnlu câmilerde sahınlar, cemâat saflarına engel olmaksızın, *ḳibla* duvarına amûd olarak, birbirine bağlanabilmekte idi. Kahire'deki bu nevi câmiler şunlardır:

Fusṭâṭ'taki 'Amr İbn al-'Âṣ câmii, Yukarıda zikri geçen 21 (642) tarihli oda, yapılan ilâveler ve devamlı değişikliklerin neticesinde, bugünkü şeklini almıştır (bk. E. K. Corbett, *The History of the Mosque of Amr at Old Cairo*, *JRAS*, 1890).

263—265 (876—879) tarihli Aḥmed İbn Ṭûlûn câmii; yk. bk. bir de E. K. Corbett, *The life and Works of Ahmad Ibn Tûlûn* (*JRAS*, 1891, s. 527—562).

359—361 (970—972) tarihli, ve pâyeli al-Azhar câmii Fâtimîlerin Kahire'deki ilk câmiidir; üstünde iki kubbe (Sîdî 'Uḳba) bulunan daha geniş sahın ile dikkati çekmektedir ki, Kahire'de pek ender olarak rastlanmakta olan bu şeklin Magrib'den alınmış olması muhtemeldir. Aynı zamanda, bu tarihten itibâren, Kahire'de sık-sık rastlanan sivri kemerleri, nihâyet kemerlerin çevrelediği duvarların alçıdan zengin tezyinâtı ile de dikkati çekmektedir. Bu tezyinat yakın zamanlarda ortadan kaldırılmıştır. al-Azhar uzun zamandar beri *Dār al-funūn* olarak kullanılmaktadır.

380—403 (990—1012) tarihli ve pâyeli Ḥâkim câmii. Kıymetli alçı tezyinâtı ve kitâbelerinden başka, tarihî bakımdan mühim olan etrafı duvar ile çevrilmiş iki minâres vardır (bk. mad. MANĀRA, M. v. Berchem, *Ne*

tes d'Archéologie arabe, Monum. et inscriptions fatimides, JA, 1891, ayrı baskı, s. 23).

San'at tarihinde cephesi dolayısı ile meşhûr olan sütûnlu küçük Câmi' al-Aḳmar. Abū 'Alī al-Manṣūr al-Āmir (495—524) tarafından başlanılıp, 519 (1125)'da tamamlanmış, 799 (1396/1397)'da tâmir edilmiş olup, 815 (1412)'te yıktırılan bir minâresi var idi (bk. M. v. Berchem, *ayn. esr.*, *JA*, 1891, ayrı baskı, s. 89).

543 (1148/1149)'te Fâtımî halifesi al-Ẓāfir tarafından yaptırılan ve Osmanlılar zamanında baştan-başa tâmir edilen al-Faḳihānī câmii.

550 (1160)'ye doğru Bāb al-Zuvēle dışında yapılmış olan al-Ṣāliḥ Ṭalā'i' câmii. Mûtat örnekte sütûnları olan bu câmi muvakkaten cuma câmii olarak kullanılmıştır (bk. M. v. Berchem, *ayn. esr.*, s. 3 v. dd.; resimler için bk. R. L. Devonshire, *Some Cairo Mosques and their Founders* London, 1921, s. 1—10).

665—667 (1266—1269) tarihli al-Ẓāhir Baybars askerî câmii. Tuğla sütûnlu, duvarları kale duvarı şeklinde olan bu câmiin Ḥākim câmii gibi çıkıntılı üç kapısı vardır. Ḥarām'ın altı sıra pâyesini yan sahnın önünde, üzerinde üç sahn genişliğinde bir kubbe bulunan bir sahn kesmektedir. İki sahnlı revaklar avluyu çevirmektedir.

718—735 (1317—1335)'te kalede sütûnlar üzerinde inşâ edilen Sulṭān Muḥammed al-Nāṣir câmii.

730 (1329/1330) tarihli Amīr al-Nās (Şāri Ḥilmīya) câmii.

739—740 (1338—1340) tarihinde yapılmış olan sütûnlu al-Mardānī câmii.

747—748 (1346—1348) tarihli sütûnlu Amīr Akṣunḳur câmii.

819—823 (1416—1420 tarihli al-Mu'ayyad câmii.

Kahire dışındaki pâyeli veya sütûnlu Mısır câmileri arasında planları fransız ilmî sefer hey'eti tarafından neşrolunan, İskenderiye 'de „Athanasius" câmii ve „bin sütûnlu" câmii zikredebiliriz (*Description de l'Egypte, Antiquités*, V, bk. Thiersch, *ayn. esr.*, s. 224). Fransızlar gelmeden az evvel, İskenderiye 'de 46 'sı büyük, 88 câmi var idi. Bugün bunlardan hiç biri kalmamıştır. Yukarıda zikredilen sütûnlu iki câmi ve bilhassa „Yetmişler câmii" de denilen ikincisi, Thiersch 'e göre, dış duvara muvâzî kemerleri ve müsâvî derinlikteki *livān* 'ları (yalnız şimâldekinde dört yerine beş sıra pâye vardır) yunanlıların sütûnlu *agora* veya *gymnasion* 'unu devam ettirmektedir.

Aynı şekil delta şehirlerinde de hâkim vaziyette idi. Mısır 'da daha yeni olan ikinci şekil câmiler ileride göreceğimiz medrese şeklinden mülhem idi. Creswell 'in gösterdiği gibi, Mısır medresesi bugüne kadar, umûmiyetle sanıldığı üzere, haç şeklinde olmayıp, Suriye medresesinden ayrı bir husûsiyet taşımaktadır. Bu sebepten de Suriye 'den örnek alındığı söylenemez. Mısır 'da dört mezhebe âit ilk medrese Ṣāliḥ Nacm al-Dīn Ayyūb tarafından yaptırılmıştır. Bununla berâber, bu Ṣāliḥīya iki kısma bölünmüş bir yapıdır ve sonraki örneğin (641 = 1243/1244) aslı sayılamaz. Kahire 'deki haç şeklinde dört *livān* 'lı ilk medrese, eski Fâtımî sarayının bilhassa yıktırılan kısmının bulunduğu yerde yaptırılan Ẓāhirīya (660 = 1263) medresesidir. Cenûptaki *livān* şâfi'ilere, şimâldeki hanefilere âit idi; şark *livān* 'ında badîs okutulmakta, garp *livān* 'ında *Kur'an* 'ın yedi türlü kıraati öğretilmekte idi (Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, II). Msl. Ṣāliḥīya dört mezhebe bağlı olmakla berâber, haç şeklinde değil idi; Ẓāhirīya ise, haç şeklinde idi ve dört mezhebe bağlı değil idi. 695 (1295/1296) tarihli Nāṣirīya her birine bir *livān* tahsis edilen dört mezhebe bağlı haç şeklinde olan ilk medrese idi. Maḳrīzī ayrıca, bugün tamâmen kaybolmuş bulunan bir veya iki mezhebe bağlı daha bir çok medreseden bahsetmektedir ki, bunlar, muhtemelen, bugün mevcut olan veya harâbe hâlinde bulunan medreselerde görüleceği üzere, şekilce de birbirinden farklı idi. Suriye medreseleri ile Mısır medreseleri arasındaki büyük fark da câmiin vaziyeti idi. Suriye 'de ortası kubbeli ve iki tarafı kemerli geniş bir oda câmie ayrılmakta idi. Kahire 'de ise, *livān* 'lardan biri dâimâ câmi vazifesini görmekte ve bu maksat ile bir mihrâb bulunmakta idi. Ayrıca, Mısır medreselerinde dâimâ, Suriye medreselerinde ise, istisnâî olarak, minâre bulunmaktadır. Haç şeklindeki medresenin, istisnâî olmakla berâber, Kahire menşe'li olduğunu iddia eden Creswell 'in kanâati kabûl edilmez. Timur ile halefleri, haç şeklindeki bir çok medresenin planını, muhakkak ki, Kahire 'den almış değiller, sâdece Horasan 'ın eski geleneğine uymuşlardır. Bu husûsta daha açık bilgi edinmek için Nīşāpūr, Tūs ve Horasan 'ın diğer şehirlerinde yapılacak hafriyâtın neticesini beklemek gerekecektir. Creswell, Kahire 'de 566—811 (1170—1408) arasında yapılmış olan ve Maḳrīzī ile başkalarının zikrettiği medreselerin, tarih sırası ile, cedvelini tesbit etmiştir. Bu cedvelde 26 'sı bugün hâlâ mevcut olan 55 medrese yer almaktadır. Bunlardan ikisi, 757—764 (1356—1363) tarihli Sultan Hasan medresesi ile 811 (1408) tarihli Camāl al-Dīn medresesi iki

mezhebe bağlı idi (Creswell, *ayn. esr.*, s. 44). Bu medreseler hakkında etraflı bilgi için bk. Creswell, *ayn. esr.*, ve Diez, *Kunst d. isl. V.*, 2. tab., s. 118—125. Burada Kahire 'de bu çeşit yapıların en meşhûru olan Sultan Hasan türbe-câmi medresesinden bahis ile iktifâ edeceğiz. Bu yapı, muhtelif ibâdet yerleri olan ve dört mezhebe bağlı yapılar gurubuna dâhildir. Bununla berâber, mektep *līvān* 'ları orta avlunun dışında, yapının dört köşesinde, birbirinden tamâmen ayrı bulunurdu. Bu itibârla, dört *līvān* 'ın yalnız mimârî ve tezyinât bakımından bir mânası var idi. Kahire geleneğine göre, kıblenin *līvān* 'ı çok daha büyük olup, medrese olarak tertiplenmiş idi.

Medresenin câmi vazifesini görür hâle konulması, Çerkes Memlûkler zamanında asıl câmiin gelişmesine te'sir etmiş ve bu gelişmeye imkân vermiştir. Bu memlûkler zamanındaki câmie değişikliğe uğramış, üstü çatılı bir medrese nazarı ile bakabiliriz. Bunda, umûmiyetle üç kısım bulunmaktadır: kıble *līvān* 'ı, eski açık avlunun orta kısmında bir basamak daha aşağıda bir *līvān* ve arkada umûmiyetle daha küçük bir başka oda. Bu küçük câmilerin mimarî bakımdan pek kıymeti yok ise de, Kahire 'dekiler tezyinât bakımından, hakikaten birer değer taşımaktadır. Bu câmi gurubu içinde şunları zikredebiliriz: 880 (1475) tarihli Kayıtbay türbe-câmii, 885/886 (1480/1481) tarihli Āmir Aḫōr ve 908 (1503) tarihli al-Ġūrī câmileri. 935 (1528)'ten itibâren yapılan kubbeli türk câmileri türk geleneğine uymaktadır.

M a g r i b (şimâlî Afrika ve İspanya). Garp islâm âleminin câmi örneği ortada avlusu bulunan sütûnlu veya pâyeli câmidir. Ancak türk hâkimiyeti zamanında, şimâlî Afrika 'nın bu hâkimiyet altına giren kısımlarında, kubbeli câmi yapılmağa başlanmıştır. Sütûn veya pâye dizisi umûmiyetle kıble duvarına amud bir vaziyette olup, arzânî bir sahın ile bu duvardan ayrılmıştır. Bu sahnın mihveri, daha geniş olan orta sahnın mihveri ile kâim bir zâviye teşkil etmektedir. Yapının mihverine göre, sıralanmış olan sütûn ve pâyelerden en uçtaki iki veya üç sıra avlunun soluna ve sağına doğru uzamakta ve avlunun sıra kemerlerini meydana getirmektedir. Avlunun giriş kısmının iç tarafında umûmiyetle bir sütûn bulunmaktadır. Orta sahnın iki uç kısmı umûmiyetle kubbelidir. Cenûp câmilerine husûsiyet veren şey at nalı ve devrilmiş kayık şeklindeki kemerlerdir (at nalı ve sivri kemerin bir devamı). Garp câmilerinin mihrâbı, umûmiyetle beş zâviyeli bir hücredir ve yarım dâire şeklindeki şark mihrâbından daha derin-lemesinedir. Garbın en eski ve mühim câmileri, Ḳayravān, Tunus ve Kurtuba (ispanyol istilâsından sonra kilise olmuştur) câmileridir.

Ḳ a y r a v ā n 'daki büyük câmiin menşe'i, Kahire 'deki 'Amr câmii gibi, hicrî I. asra kadar çıkar; bununla berâber yine 'Amr câmii gibi, 'Uḳba b. Nāfi' 'den kalan da, isimden başka bir şey değildir. 76 (695)'dan itibâren, asıl mescid, önce baştan-başa tâdil edildi sonra genişletildi ise de, 221 (836)'de tamâmen tahrip edildi ve Aglebî emîri Ziyâdat Allāh tarafından yeniden yaptırıldı. III (IX.) asır boyunca da iki defa genişletildi. Sütûnlu 17 sahın kıble duvarına amûd olarak sıralanmıştır. Ortadaki sahın daha geniştir ve çifte sütûnludur. Dışarıdan, iki kubbesi ile farkedilir. *Ḥaram* 'ın iki ilk giriş arası avluya sıra-kemerler ile bağlanmış, arkada kalan kısım ise, kapılar ile kapanmış bulunmaktadır. Avlunun sıra-kemerleri pâyeler üzerine oturtulmuştur; pâyelerin karşısında çifte sütûnlar bulunmaktadır ki, bunların devrilmiş kayık şeklindeki kemerleri avluya husûsî bir güzellik vermektedir. Tunus 'taki Câmi' Zaytūna, Emevî vâlisi İbn al-Ḥabḥāb tarafından, 114 (732) senesinde, yaptırılmıştır; câmi 250 (864)'de baştan-başa tâdil edilmiştir; içinde yapılan bir çok tâmirâta rağmen, bugüne kadar IX. asır sonundaki şeklini muhâfaza etmiştir. İspanya 'da Emevîler devrine âit (eski) K u r t u b a c â m i i bulunmaktadır. Bu câmi 'Ahd al-Raḥmān I. (138—172 = 756—788) tarafından yaptırılmış ve halefleri tarafından bir çok defalar genişletilmiştir: *Ḥarām* 'da her biri 35 sütûnlu 19 sahın bulunmaktadır. Kemerlerinin iki katlı oluşu bu câmiin başlıca husûsiyetidir; bunun başka hiç bir yerde taklit edilmemiş olduğu sanılıyor. Son araştırmalar neticesinde, bugünkü zeminden hayli alçak olan ve mozayik ile süslü bulunan ilk zemin meydana çıkarılmıştır. Bu vâkıa nisbetleri değiştirmiş olmalıdır. Visigothlardan alınan at nalı şeklindeki kemer, burada, yonca biçiminde ve çentikli olmak üzere, değişik şekiller almıştır. Bu kemerler Magrib 'de (Cezayir câmii, Tlemsen v. b.) taklit edilmiştir. Ḳayravān ve Kurtuba 'da namaz hücreleri önüne konulan değişik şekillerdeki çok süslü kubbeler de çok taklit edilmiştir. S ū s (236 = 850) ve S f a x (235 = 849) câmileri Aglebîler zamanında yaptırılmış olup, sonuncusu X. asırda baştan-başa tâmir edilmiştir. Şimâlî Afrika 'da Fâtımî imparatorluğunun kuruluşu (297 = 909) câmi inşâsına yeni bir hız verdi. Bununla berâber Tunus civarında şi'îlerin yeni merkezi olan Mahdîya 'deki câmi daha önceki Aglebî câmilerinin tamâmen aynıdır. Bununla berâber

yeni olan, daha sonraları, msl. Manastır'daki câmide ve tâmir gören büyük Sfax câmiinde sık-sık rastlanan köşeli kemerlerin kullanılmasıdır. Yukarıda bahsi geçen [bk. mad. MANĀRA] ve minâresi hâlâ ayakta duran, Banī Ḥammād'ın sütûnlu büyük Ḳal'a câmiine gelince, 13 sahın ve 8 kiriş arası ihtivâ eden umûmî plandan başka bir şey bulunamamıştır (bk. Blanchet, *Nouvelles archives de Missions*, XVIII, 13 v. dd. ve Beylié, *La Kalaa des Beni Ḥammâd*, s. 77 v. dd.). Banī Ḥammād'ın Bicâya'deki ikinci câmii de tahrip edilmiştir; fakat eski bir tasvir bunun Ḳayravān örneğine uygun olduğunu göstermektedir (Beylié, *ayn. esr.*, s. 102—104).

Murâbıt (448—541 = 1056—1147) ve Muvaḥḥid câmileri (524—667 = 1120—1267). Cezayir ve Tlemsen'deki büyük câmiler, Merâkeş'teki Kutubīya ve Tinmāl câmii pâyeli ve devrik kayık şeklinde kemerli câmilerdir. Buna mukabil, bugün harâbe hâlinde bulunan ve Magrib'in en büyük câmii olan Rabat'taki Ḥasan câmii yuvarlak sütûnlar üzerinde kurulmuş idi (183 × 139 m. eb'âdında olup, 539 = 1196/1197'da inşâ edilmeğe başlanmış idi). Tlemsen câmiinin husûsiyetlerinden biri miḥrâbın arkasında bir türbe bulunuşudur. Böyle türbelere Magrib'de sık-sık rastlanmaktadır (bunun, Ḥargird medresesinin planında görüldüğü üzere, şark islâm âleminde de mâlûm olduğu sanılmaktadır; bk. Diez, *Churasan. Baudenkmäler*, s. 73).

Tunus'ta (XIII.—XIV. asırda) Muvaḥḥidlerin halefleri Merinîler (1195—1470) Tunus'ta, Tāza'deki pâyeli, geniş orta sahınlı ve 693 (1294)'te biten münharif sahınlı büyük câmi, Tunus — Cezayir hûdûdundaki büyük Ucda câmii (696=1296). Tlemsen'deki 696 (1296) tarihli, damarlı akikten sütûnları olan küçük Sidi bel-Ḥasan câmii ile, yine Tlemsen'de 710 (1310) tarihli, küçük, fakat zengin tezyinatlı Avlād al-Imām câmii. Tlemsen'de 736 (1336) tarihli büyük Manşūra câmii; gâyet muntazam bir yapı olan bu câmiin damarlı akikten sütûnlar üzerinde bulunan 13 sahnından başka, geniş mutavassıt sahın ile münharif sahın ortada *maḳṣūra*, arkada cenâze odası ve bir çok köşeli miḥrâp vardır. Tlemsen'de 739 (1339) tarihli Sidi bū Medyen al-Avbād câmii ile 754 (1353) tarihli Sidi al-Ḥalvī câmii; birincisi pâyeli, ikincisi sütûnlu olup, hafif değişik at nalı şeklinde geniş kemerleri vardır; ayrıca cenâze odaları bulunmaktadır. Merinîlerin kabristan vazifesini gören (Rabāt kapılarındaki) Şella türbe-câmii (planı için bk. Marçais, *Shella: Une nécropole mérinide*, Paris, 1922). Tlemaen'in etrafında XIV. asra âit bir çok küçük câmi bulunmaktadır.

Tunus'ta XIII. ve XIV. asırlara âit Ḥafṣī câmileri. Tunus'ta Ḥafṣī hânedanının kurucusu Abū Zakarīyā Yaḥyā I. (625—647 = 1228—1249)'nın yaptırdığı Ḳaṣba câmii; câmi 633 (1235)'te tamamlanmıştır: câmiin X. asırdan itibâren İfrīḳiya'deki câmilerde rastlanan sütûnlu kapı-kenar duvarları vardır; bunlar üzerinde at nalı şeklinde kemerler ile köşe kemerleri bulunmaktadır (bk. yk. Sfax). Bir de XIII. asra âit al-Havā câmiini zikredelim.

Şarīfler zamanında (951—1311=1544—1893) Fas câmileri. Fas'ta Kutubīya'nin temsil ettiği eski muvaḥḥidî câmi şekli tercih olunmuştur. Merâkeş'teki Bāb Dukkāla 965 (1537) ve Mavārāsīn 976 (1562) câmilerinde kıbleye amut 7 sahın ve kible duvarı boyunca da yan sahın vardır. Yenilik olarak, orta sahın dışında, yan duvarlar boyunca, diğerlerinden daha geniş olan sağ ve sol sahın ve nihâyet câmiin dört köşesinde birer kubba mevcuttur. Aynı zamanda, istisnâî olarak, ḥarām tarafında avlu boyunca uzanan ikinci bir yan sahın bulunmaktadır; Bāb Dukkāla'da da vaziyet böyledir. Merâkeş'teki Ḳaṣba câmiini Muvaḥḥidlerden al-Manṣūr yaptırmıştır. 1574'te vukû bulan bir infilâktan sonra yeniden yaptırıldı ve XVIII. ve XIX. asırlarda bir çok defalar tâmir ettirildi (bk. H. Basset ve Terasse, *Hespéris*, 1926, VI) Fas'taki al-Ḳaravīyīn ve Mūlāy İdrīs câmileri de tâmir edilmiştir.

Türk hâkimiyeti zamanında (1518'den itibâren) Cezâyir câmileri. Murâbıtlar zamanında kalma 490 (1096) tarihli büyük câmi ile Cezâyir'deki Sidi Ramżān câmileri dışında, eski devre âit ancak iki câmi bulunmaktadır. Sayıları 100'den fazla olan diğer câmiler ise, türkler devrine âittir. En eski türk câmii 1622 tarihli ʿAlī Bitşnūn (bugün Notre-Dame des Victoires) câmiidir. Bu câmiin dört tarafındaki küçük kubbeler ile tutunan büyük bir orta kubbesi vardır. Türk minâresi yerine dört köşeli bir minârenin muhâfaza edilmiş olduğu kayda değer. Cezâyir'de daha sonra yapılan bütün câmiler hep bu örneğin muhtelif şekillerini tâkip etmiştir; yalnız planı XVI. asır cizvit kiliselerininkini hatırlatan ve belki de sırf türk-bizans te'sirinde kalmış bulunan „balık pazarı" câmii (1070 = 1660) bir istisnâ teşkil etmektedir.

Son Ḥafṣīler ve türkler (1534'ten itibâren) zamanında Tunus câmileri. Son Ḥafṣīler zamanında Cāmiʿ Zaytūna tekrar tâmir edilerek, genişletildi; ayrıca bugün mev-

cut olan revak ile kemerli dış sundurma ilâve olundu. En eski türk câmii Yūsuf Dā'ī (1610 — 1637) câmiidir. Dikkate değer taraf şudur ki, bu câmi, köşe kemerli sütûnlar ile tamâmen Tunus mimarî tarzına göre yapılmıştır. Yine 1067 (1654)'de tamamlanmış olan Ḥammūda Bey câmii ile XVIII. ve XIX. asırlara âit bir çok câmiiler de böyledir. XVII. asrın ikinci yarısında yapılmış olan „türk mimârîsine uygun" (İstanbul'daki Sultan Ahmed câmii) Sidi Maḥrez câmii Tunus'ta bir istisnâdır.

Magrib'de medrese. İslâm dünyasının garp bölgesine medreseyi ilk olarak sokanlar Muvaḥḥidler olmuştur. Fakat gâlibâ onların zamanına âit hiç bir şey kalmamıştır. En eski medreseler XIII. ve XIV. asırlardan kalmadır. Bilhassa Merînîler, Magrib al-aḳṣā'da medreseler yapmışlar ve medrese inşâsını teşvik etmişlerdir; bu medreseler, Suriye'de ve Mısır'da olduğu gibi, devlet müesseseleri idi. Medresenin bu gelişmesi, Merînîler zamanında (1195—1470) sünnîlerin ve bilhassa mâlikîlerin yaptıkları islâhatın açık birer neticesi idi. Fas'ın en eski medresesi olan islâmiyet uğruna mücâdeleleri ile meşhûr Şella (yk. bk.) bânisi Ya'ḳūb Yūsuf (685—706 = 1286—1306) tarafından yaptırılan al-Ṣaffārīn medresesi Magrib'in uzak garp bölgelerindeki bütün muahhar medreselere örneklik etmiştir. Ancak husûsî binâlarda rastlanan dar bir sofaya açılan sokak kapısı, hücrelere ve ortasında havuz bulunan bir avluya götürmekte idi. Sonra, kubbeli ve mihrâplı namaz yeri gelmekte idi. Türbeler gibi buna da *ḳubba* adı verildi. Ayrıca bir dehliz vâsıtası ile ilk avludan ortasında abdest almağa mahsûs havuz bulunan bir *miża'a*'ye ve balâlara geçilirdi. *Ṣaḥn*, *ḳubba* ve *miża'a* gibi, binânın bu üç esâs kısmı ile ekseriyâ Marçais (*ayn. esr.*, II, 504)'nin üç guruba ayırdığı ve umûmiyetle mevcut sâhaya bağlı muhtelif şekillerde bir minâre bulunmaktadır.

Fas'ta zikri geçen medreseden başka, bunlardan XIV. asra âit 7 adet vardır. Meknes, Salé, Taza ve Tlemsen civarında al-Avbād medreseleri ile birlikte muhâfaza olunan medreselerin sayısı 11'dir (liste için bk. Marçais, *ayn. esr.*, II, 504 v. dd.). Fas'ın en heybetli ve en güzel medresesi Abū 'Inān tarafından 749—759 (1348—1358)'da yapılmış olan Bū 'Ināniya medresesidir. Dört köşe avlusunun sonundaki iki yan sahnı ve ıvlunun orta mihverindeki kubbeli iki hücresi ile Mısır'daki Ḥasan câmiini ve bu caniin *Īvān*'larını hatırlatmaktadır. Avluya bakan cepheler Magrib'de duvar tezyinâtında görmeğe alışık olduğumuz levhalar, alçıdan kabartmalar ve mukarnaslı pervazlar ile süslüdür.

Fas'ta XVI.—XIX. asırlardaki medreseler. Merâkeş'teki Ben Yūsuf medresesi Magrib'in en büyük medresesi olup, eski bir Murâbıt medresesinin ve Merînîlere âit Abu 'l-Ḥasan medresesinin bulunduğu yerde yapılmıştır. Medresenin planı eski olmalıdır ve muntazam tertibi ile arap sarayı *al-Ḥīrī* ile çölde bu örneğe göre yapılmış olan Emevî ve Abbâsî saraylarını hatırlatmaktadır (bk. Marçais, *ayn. esr.*, II, 702). 1670'te yapılmağa başlanan Fas'taki al-Ṣerrāṭīn medresesi, planı aynı olmakla berâber, daha küçük ve daha sâdedir.

Tunus'ta XVI.—XIX. asırda medreseler. Ḥafṣîler Tunus'ta bir çok medrese yaptırdılar. Türk medreseleri arasında en dikkate değer olanı Alī Paşa (1740—1755)'nın Bāşīya medresesidir. Hüsreli avlusu, sütûnlu mescidi, *miża'a*'si, ayrıca Mısır medreselerinde olduğu gibi, kurucusunun mezarı ile çeşmesi bulunmaktadır. Medrese, câmi ve kurucularının mezarlarından mürekkep bu toplu yapılar Tunus'ta yaygın bir şekilde bulunmaktadır (bunlarda Mısır veya şark te'siri bulunduğu şüphesizdir). Mısır'da v. Berchem'in tesbit ettiği üç çeşide, yâni câmi-türbe, medrese türbe ve hankah-türbe çeşitlerine Tunus'ta da rastlanmaktadır.

İran, Türkistan ve Efganistan. İran'da İsfahan câmiini veya Şiraz'ın eski câmiini teşkil eden muazzam yapılarda bugün rastlanan bakiyeler müstesnâ, Mısır, Magrib ve Suriye'deki gibi, eski câmilere veya câmi bakiyelerine tesâdüf olunmaz. Bununla berâber yazılı kaynaklara göre, Abbâsîler devrinin başlangıcında şehirlerde büyük câmiler yapılmış idi ve muhtemelen daha önceleri de buralarda bir kaç câmi bulunmakta idi. Meşhûr Abbâsî kumandanı Abū Muslim Merv ve Nişāpūr'da câmiler yaptırmış idi. Nişāpūr câmii tahta pâyelere istinât etmekte idi; bu çeşit câmilerin İran'da bulunduğuna dâir kaynaklarda bâzı kayıtları vardır (msl. Curcān eyâletinde bulunan al-Rubāṭ'ta, Basra körfezindeki Sīrāf'ta). Fakat IX. asırda, imkân nisbetinde, yalnız tuğla veya taş sütûnlar veya eski yapılardan alınan mermer sütûnlar kullanılmakta idi (msl. Persepolis civarında bulunan İṣṭaḫr'da). Ṣaffārilerin ikinci hükümdarı 'Amr b. al-Layṯ (265—287 = 878—900) Nişāpūr'daki büyük câmii baştan-başa tâmir ettirdi ve ayrıca Şîraz'da eski câmii yaptırdı. Bu iki câmiin sütûnları tuğladan idi; bakiyesini hâlâ Şîraz'da bulmak mümkündür.

İbn Baṭṭūṭa'ya göre, 1220 yılında moğullar tarafından tahrip edilen Belh'teki câmiin muhteşem sütûnları var idi. İsfahan'ın şarkında çöldə Nayyin şehrindeki III. (IX.) asra âit sütûnlu eski bir câmi bugün hâlâ mevcuttur. Bu câmi İran'da ilk zamanlardaki câmilerin mimârî tarzı hakkında, bir takım neticeler çıkarmağa yaramaktadır. Câmiin esas sâhası kıble duvarına amût olan, beşik şeklindeki kemerli 11 kısımdan müteşekkildir; orta kısım diğerlerinden daha geniştir; beşik şeklindeki kemer 4 kısımdan ibâret olup, beşikleri kıbleye amut olan revaklar avlunun yanlarında bulunuyordu ve giriş tarafındaki duvarda da bir kemer var idi. Böylece plan Magrib câmilerininkine benzemektedir. Muhtelif şekilli sütûn ve pâyeleri birbirini sıra ile tâkip ediyordu. Mihrâbı çevreleyen kısım alçıdan süs ve şerit hâlinde kitâbeler ile tezyin edilmiş idi (krş. H. Viollet ve S. Flury, *Un monument...*, bk. *Syria*, 1921, II ve 1930, XI). Bu nevî sütûnlu sâhanın sünnî şarktaki câmilerde ne kader esaslı bir surette yerleşmiş olduğu 1410'da Hindistan'a yaptığı seferden sonra, Timur'un Semerkand'de yeniden yaptırdığı ulu-câmide kendisini göstermektedir ki, Bibi Hanımın medresesine bitişik ve sütûnlu olan bu câmi bugün tamâmen kaybolmuştur. Câmide 7 zirâ yüksekliğinde, yontma taştan 460 sütûn var idi. Kubbesi, gâyet iyi yontulmuş, cilâlı büyük mermer levhalar ile kaplı idi. Câmiin 4 köşesinde birer minâre var idi. Kapısı tunçtan olup, duvarlarının içi ve dışı kabartma yazılar ile dolu idi (bk. Şaraf al-Dīn 'Alī Yazdī). Hind te'sirinin derecesini tesbit etmek mümkün olamamaktadır. V. (XI.) asırdan itibâren, artık İran'da hücreli ve kemerli avlunun yer aldığı, yukarıda tasvir edilen İsfahan câmiinde görüldüğü gibi, sütûnlu avluyu kapadığı müşâhede edilmektedir. Herat ulu câmiinde (belki de daha eski) sütûnlu sâhayı kapayan buna benzer bir hücreli avlu vardır (bk. Niedermayer-Diez, *Afghanistan*, s. 55 ve resimler, 149—153). Timurlular ve Safevîler devirlerindeki esaslı yapılarda, sütûnlu sâhalar tamâmen ortadan kalktı ve esas kısmı, mihrâbın ihtiyâca cevap vermediği yerde, köşelerinde kubbeli odalar bulunan bir orta kubbe ile genişletildi. Ḳumm, Meşhed ve Kerbelâ'da, İsfahan'daki Mascid-i Şāh câmii ve İran'da daha başka bir çok şehirlerdeki câmiler bu plana uygun olarak yapılmıştır. Yalnız şarkî Horasan'da, msl. Turbat-i Şaykh-i Cām'da, bu yeni örnek yanında, eski sütûnlu câmi, hakikatte kemerli atkı ve esâs sâhanın ortasında büyük kubbesi bulunan câmi devam etmiştir. Bu da bir hind te'sirine delîl teşkil eder (krş. Diez, *Churasanische Baudenkmäler*, s. 79).

Yukarıda bahsi geçen örnekteki kubbeli câmilerden Tebriz'deki „Gök mescid" ile Meşhed'deki Mascid-i Şāh'ı zikredebiliriz. Bunların planı aynı olup, ikisinin de etrafında dayanak vazifesi gören küçük kubbeler bulunan büyük birer orta kubbesi ve yanlarında ikişer minâresi vardır. Gök mescid Kara-Koyunlulardan Cihān Şāh (1437—1467)'ın zamanında yapılmıştır; diğeri ise, Amīr Malik-Şāh zamanında, mimar Aḥmed b. Şams al-Dīn Muḥammed Tabrīzī tarafından yapılmıştır (bk. *JRAS*, 1910, s. 1131). Tebriz câmiinin kubbeli sâhadan dışarı doğru çıkan ve üzerinde ufak bir kubbe bulunan bir mihrâp kısmı var idi. İki kubbe de kabartmalı yassı taşlar ile kaplıdır. Büyük kubbe yeşil zemin üzerine girift örgüler ile, küçük kubbe ise, siyah zemin üzerine beyaz yıldızlar ile süslüdür (Tavernier). Bu câmiden yalnız bu tezyinatın ihtişâmını gösteren bakiyeler kalmıştır. Buna mukabil, Meşhed'de Mascid-i Şāh hâlâ mevcuttur; fakat kubbesindeki tezyinat kaybolmuşur. Bu zümreye bir de Eriwan'da kale tepesindeki câmi, İsfahan'da Şaykh Luṭf Allāh câmii, Buhârâ'da hükümdarın ḫuṣûsî mescidi vazifesini gören Kāliyān ile 1611 tarihli halka mahsus Lab-i Ḥavż câmii girmektedir. Bu son iki câmiin büyük birer giriş *īvān*'ı var ise de, avluları yoktur. Cemâat hâlinde kılınan namazlarda, halk bu câmilerin önünde saf olur. Bu bilhassa Türkistan'da âdettir. *Īvān* ve hücreler büyütülmüş mihrâp şekillerinden başka bir şey değil idi. Belh'te bu tür ü kubbeli bir câmi vardır; çok yüksek bir *īvān*'ı bulunan bu câmi hükümdara mahsûs idi (XV. asır? krş. Niedermayer—Diez, *Afghanistan*, resim, s. 204 v. d.). Bu nevî büyük câmiler yanında, şarkislâm bölgelerinde, şehir ve köylerde, bâzan çok dikkate değer yapıda, yüzlerce küçük mescid ve câmi bulunmaktadır. Msl. İsfarā'in boz-kırındaki (İran'ın şimâli) Cāczarm'de ufak açık bir avlusu ve mihrâp önünde kubbeli sahın ve üçer renkli iki yan sofası bulunan ve nestûrî kiliselerini hatırlatan bir câmie rastlanmaktadır (bk. Diez, *Charas. Bdkm.*, s. 83). Bir de halkın muayyen zamanlarda namaz kıldığı bir nevî ḫuṣûsî mâbed olan küçük mescidlere her tarafta rastlanmaktadır. Türkistan'da, Efganistan'da (Kābul) ve orta Asya'da (Keşmīr v.b.) umûmiyetle baştan-başa oymalar ile dolu tahta pâye'ere istinât eden düz tavanlı geniş odalar zikre değer.

İran, Türkistan ve Efganistan'daki medreseler. Abbâsîler devrinde Nīşāpūr'da (Ḥāfiẓ Abrū'ya göre, 17 medrese vardır),

Merv'de, Buhârâ'da, Âmul ve Ṭūs'ta şâfiî medreseleri yapılmış idi. İlk devlet medresesinin Gazneli Maḥmūd'un kardeşi Nāṣir tarafından yaptırıldığı sanılıyor. Selçuklular zamanında, Alp Arslan ve Malikşāh'ın vezîri Niẓām al-Mulk Nîşāpūr, Ṭūs ve Bagdad'da birer medrese yaptırdı. İran'da, Timur zamanından önceki bu medreselerin hiç biri bugün mevcut değildir; yalnız Ḫārgird harâbelerindeki eyvânın bir medreseden kalmış olması büyük bir ihtimâl dâhilindedir (Diez, *ayn. esr.*, s. 71 v.d.). Fakat Timur devrinden kalma harâbeler, İran'da islâm mimârîsinin parlak devrine âit medreseler hakkında bir fikir vermektedir. Efganistan hudûdu civarında, Ḫāf yakınlarında Ḫārgird medresesi (848 = 1144/1445 'te tamamlanmıştır) bugün katışıksız bir medrese planına sâhip olan tek medresidir: haç şeklinde ve aynı büyüklükte dört eyvânı bulunan dört köşe avlu, beşik şeklinde kemerleri olan bu eyvanların her birinde iki yahut üst katı da hesaba katarsak, dört hücre vardır; ayrıca avluda dört aded kubbeli köşe-hücreleri, yan-yana kubbeli dört odadan müşekkil dehliz şeklinde bir ön-yapı vardi; tek katlı, hücreli alçak cephenin köşelerinde alçak kubbeler vardır. Duvarlar, bilhassa avlu duvarları, zengin çini levhalar, kubbeli odalar ise, büyük duvar resimleri ile süslü idi (bk. Diez, *ayn. esr.*, s. 72—76, levha 31—34). Cenûbî İran (Şîraz) mimarlarının yaptığı Ḫārgird'in alt cephesinin aksine, Türkistan medreselerinde yüksek eyvanlar ve bilhassa bütün şark bölgesine hâs revaklar vardır. Semerkand'da, Rigistān'da üç medrese vardır: Şîr-Dār (1610'a doğru), Tilla Ḳārî (1610'a doğru ?) ve Ulug Bey (1434'e doğru). Ayrıca bir de 1410'da Timur'un yaptırdığı Bibi Hanım medresesi; gâyet büyük bir avlu, kubbeli odalar, avluyu çeviren duvarın köşelerinde umûmiyetle dört minâre. Buhârâ'da, XVI. asrın sonlarına âit Mir 'Arab medresesi Şîr-Dār medresesi ile aynı biçimdedir. Herat medreselerinden, msl. meşhûr İḫlāṣîya medresesi gibi, şarkî Horasan'daki Turbat-i Şaiḫ-i Cām medresesinden de hiç bir eser kalmamıştır (bk. Diez, *ayn. esr.*, s. 78). Sicistan'da Ḳal'a-i Fatḥ civarında, XVII. asırda Malik Ḥamza tarafından yaptırılmış olan Gumbaz-i Surḫ devlet medresesinin harâbeleri mimârî bakımdan alâka çekicidir (bk. Tate, *Seistan*, resim, s. 78). Hücrelerin üzeri İran tarzı ev ve çarşılara has kubbeler ile örtülüdür. En son ve en büyük İran medresesi, Şāh Sulṭān Ḥusayn (1694—1722) adlı Safevî hükümdarı tarafından yaptırılan Mādar-i Şāh Sulṭān Ḥusayn medresesidir. Avlunun taş döşeme tezyinâtı, İran'da bugüne kadar kalmış olan bu nevi tezyinâtın en güzellerindendir (bk. Sarre, *Pers. Bdkm.* ve Diez, *Kunst d. isl. Völker*, s. 106 v. d.). Kubbede hâlâ girift şekiller ibtivâ eden eşsiz tezyinat vardır: siyah kenarlı koyu mâvi ve beyaz dallar ile zemin üzerinde sarı yapraklar.

Hindistan. Hindistan'da islâm mimârî tarihi hakkında XIII. asırdan önceye âit hiç bir şey bilinmemektedir. Harâbeleri bugün mevcut olanen eski iki câmi, Acmir ve Dehli câmileri, Cayna mâbedlerinden alınan pâyeler ile yapılmış geniş, kapalı birer avludan ibârettir. Cayna mâbedlerinde rastlanan sekiz pâyeli kubbeler burada sıra hâlinde dizilmiş bulunmaktadır. Zengin oymalı pâyelerin üzerindeki tasvirler yok edilmiştir. Alınacak pâye kalmadıktan sonra bile, dört köşe pâyelerin üzerine kemer konulmağa devam edilmiştir (Kulbarga ve Bicāpūr). Bununla berâber, bu muazzam imparatorlukta, hind-islâm câmi mimârîsi, her bölgenin ayrı geleneklerine ve tabi'î şartlarına göre, çok muhtelif şekillerde gelişmiştir. XV. asrın başlarında Dilâvar Şāh tarafından kurulan Mālvā sultanlarının pâyitahtı olan Narbada üzerindeki Mandu veya Dehli sultanı tarafından 1359'da kurulan Benares civarındaki Cavnpur gibi islâmlaşmış şehirlerdeki câmilerde gâyet açık olarak, hindû geleneği ile islâmın mimârî şekillerine eklediği sert remizciliğin terkibi göze çarpmaktadır. Yine Gucerât müslüman şehirlerinde, Aḥmadābād, Cambay, Dholkā, Maḥmūdābād'da câmi mimârîsi mahallî hindû mimârîsinden çıkmıştır; öyle ki, islâmiyetin bir câmide geniş eyvan ve minâre gibi gerekli gördüğü unsurlar tamâmen hindû mimârîsine has vâsıtalar ile yapılmıştır. Hakikatte bu câmilere islâm damgasını vuran yalnız sivri kemerlerdir. Diğer taraftan bambudan kavisli çatıların hâkim olduğu Bengâle'de, Ganj üzerindeki Gaur harâbelerinde görüldüğü üzere, câmiler bu bölgede kullanılan tuğlalar ile yapılmış olup, çatıları da kavislidir. Duvarlar döşemelik tuğla yerine, zengin tezyinatlı büyük taşlar ile kaplanmıştır. Vindhya dağlarının cenûbunda, Dekken'de ve cenûbî Hindistan'da da islâm çevrelerinde, aynı umûmî usûllere göre, yeni mimârî tarzları gelişmiştir. Aḥmednagar, Golkonda, Kulbarga, Bidār, Avrangābād ve diğer müslüman merkezlerinde, islâm mimârîsi ile câmi inşaâtı verimli bir sâha bulmuştur. Mimârî bakımından en mühim şehir, 1490'da Yūsuf 'Ādil Şāh zamanında müstakil olan ve XVII. asra kadar müstakil kalan Muḥammed 'Ādil Şāh türbesi ile mimârî devrinin

en yüksek noktasına erişmiş olan Yūsuf ʿĀdil Şāh devletinin merkezi Bīcāpūr olmuştur. Bīcāpūr câmii (XVI. asrın ikinci yarısı) büyük, pâyeli bir salondan, dörder pâye üzerinde duran küçük kubbelerden ve büyük bir orta kubbeden müteşekkildir. Moğul devri bu müslüman ve hind terkibinde, İran unsurları ekseriyâ bâriz şekilde yer almakla berâber, pek az değişiklik yapmıştır. Fatḥpūr Sīkrī'de Ekber tarafından yaptırılan avlulu muazzam câmi, ufak değişiklikler ile mūtad plânı muhâfaza etmiştir. Agra'da büyük Ekber câmiinin saçaklarının üstünde hâlâ Hindistan'a hâs ufak kameriyeler bulunmaktadır. Ancak Ekber'in haʿefleri zamanında, neticeleri Dehli ve Lahûr câmilerinde görülen bir aksül'amel baş-göstermiş ve bu benzeşme işi de böylece nihâyete ermiş idi.

Çin ve Hind-i Çinî. Magrib'den Pamir'e ve şimâl-i şarkî istikametinde daha uzaklara kadar, uçsuz-bucaksız bir boz-kır bölgesi islâm kavimlerini birbirine bağlamakta ve onlara ilk asırlar boyunca, câmi şeklinde bir birlik sağlayan bâzı müşterek vasıflar kazandırmakta idi. İslâm dininin ancak adalarda bir ekalliyet dini olarak yerleşebildiği Çin'de câmi kısa bir zamanda gâyet kuvvetle göze çarpan millî çin üslûbuna uydu; islâmiyetin yer-yer tutunduğu cenûp ve garp eyâletlerindeki câmiler de dıştan çin mâbedlerinden (yamen) farklı değil idi, içten ise, aradaki tek fark, câmilerde ilâh heykelleri yerine, mihrâp ve minber bulunuşudur. Müslüman cemâatinin ana-vatanları ile devamlı münâsebette bulunduğu limanlardaki câmiler ile ana-vatandan gelen mimarların yaptıkları birer istisnâ teşkil etmektedir. Msl. Fo-kien eyâletindeki (orta çağ müelliflerince Zaytūn) Ts'iuan-tscheu câmii bu istisnâlara dâhildir. Bu câmi 400 (1009/1010) senesinde yapılmış ve kitâbesinde yazılı olduğu üzere, 710 (1310/1311)'da kudüslü bir mimar tarafından tâmir edilmiştir. Yontma taştan yapılmış olan bu câmi, garbî Asya'dakiler gibi, açık, sütûnlu bir sâhadan müteşekkil olup, ters dönmüş kayık şeklinde (msl. Sivae'ta) kemerli hücreleri hâvîdir (bk. G. Arnaiz ve M. v. Berchem, *Mémoires sur les antiqaités musulmanes de Ts'iuan Tcheou, T'oung Pao*, 1911, XII). Orta çağda yapılmış olan Kanton'daki büyük câmi de garp geleneğini tâkip etmiş olup, bir de minâresi vardır; memleketin içindeki câmilerde ise, minâre yoktur. Burma ve Hindistan yarım-adasındaki câmiler için de, aynı şey söylenebilir. Bunlar umûmiyetle ahşap olup, yerli mimârîye uygun şekilde yapılmıştır.

Bibliyografya: Medrese ve câmi için bk. bir de MANĀRA maddesinde zikredilen eserler. Magrib için bk. G. Marçais, *Manuel d'art musalman* (2 cild, Paris, 1927). (ERNST DIEZ.)

ANADOLU'DA VE RUMELİ'DE TÜRK MESCİD VE CÂMİLERİ.

Orta çağda şarkî Anadolu. Coğrâfî bakımdan arap âlemi ile yakın temâsı olan cenûb-i şarkî Anadolu'da mescid mimârîsinde, bâzı hususlarda eski Emevî an'anesine bağlı kalınmakla berâber, Selçukluların getirdikleri yenilikler de ihmâl edilmemiştir. Nitekim esâsı Melikşah devrine âit olan Diyarbekir Ulu câmii eski Emevî câmii örneğine uygundur. Burada revaklı bir avluyu, enine uzanan ve kıbleye muvâzî pâyeli, üç sahından ibâret bir iç kısım tâkip eder. Ortada mihrâp istikametinde uzanan, yüksek çatılı bir mihver sahnına sâhip bulunan bu câmiin 1118'e doğru Artuk-oğlu İl-Aldı tarafından yaptırılan esâs cephesi ise, sütûnlar ve çeşitli tezyinat bakımından, ilk çağın tiyatro sahnelerini hâtıra getirir (J. Strzygowski – v. Berchem, *Amida*, Heidelberg, 1910, s. 298 v. d.; A. Gabriel, *Voyages archéologiques*, Paris, 1940, s. 184 v.d., levha 69–72). Meyyâfârikîn (Silvan)'de 1031 tarihli daha eski bir mescidin yerinde, Artuk-oğlu Necmeddin (1152–1179)'in yaptırdığı ulu-câmi, bu mıntakada âdet olduğu üzere, gâyet itinâlı bir taş işçiliğinden başka, dikkate değer bir takım yenilikler de gösterir. Mescid enine uzanmakta, mihrâp önünde ise, büyük bir kubbenin örttüğü bir sâha bulunmaktadır. Burayı saran kanatlar pâyeler ile ayrılmıştır (A. Gabriel, *ayn. esr.*, s. 221). Böylece burada eski Emevî an'anesine uygun mescid örneğine Selçuklular ile ehemmiyet kazanan kubbe inşâsının intibâk ettirilmiş olduğu görülür. Mardin ulu-câmii (1176) de, önceki misâlde olduğu gibi, kubbeli ve enine yayılan bir iç kısma sâhiptir (A. Gabriel, *ayn. esr.*, s. 20, levha 89). İnşâ tarihi mechûl olan Urfa ulu-câmii ise, enine uzanan üç sahından ibâret basit bir yapı olmakla berâber, pâyelerin arasındaki bölümlerin üstlerinin çapraz tonozlar ile örtülü olması bakımından, ayrı bir hususiyeti hâizdir (A. Gabriel, *ayn. esr.*, s. 280). Diyarbekir, Urfa v. b. murabbâ maktâlı minâreleri ise, bu hususta burada hâlâ eski Emevî an'anesine bağlı kalındığını gösterir. Artuk oğlu Yavlak Arslan (1184–1200)'ın başlatarak, Artuk Arslan (1200–1239)'ın tamamlattığı Düneysir (Kızıl-Tepe) ulu-câminin revâklı avlusu bugün görülmüyorsa da, bunu yıkılmış olması da muhtemeldir. İç kısı-

kıble duvarına muvâzî ve enine üç sahından ibârettir. Ancak mihrâp önünde kuvvetli pâyelere dayanan 10,5 m. çapında büyük ve yüksek bir kubbe mescidin bütün mimârîsine hâkimdir (A. Gabriel, *Dunaysir, Ars islamica*, 1936, IV, 352 v. d.; ayn. mll., *Voyages*, s. 47, levha 26—28). Son derece zengin intikal unsurları ile süslü, hâkim bir ana kubbenin etrafını at nalı gibi saran, pâyeli iç kısım, daha değişik bir şekilde, hâlen yıkılmış olan Van ulu-câmiinde (XIII. asır?) de tesbit olunmuştur (W. Bachmann, *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan*, Leipzig, 1931, s. 69, levha 60—63; basit bir planı için bk. E. Diez, O. Aslanapa, *Türk san'atı*, İstanbul, 1955, resim 547). Yalnız burada medhal kısmında ayrıca bir pâye dizisi daha bulunmakta, ön tarafta da evvelce bir avlu olduğu tahmin edilmektedir. Mimar Hüsrev tarafından 1247 'de yapılıp, şimdiki vaziyetini 1274 'te alan Malatya ulu-câmiinde, binâ derinliğine uzanmakla berâber, pâyeli yan kanatların kemerleri kıbleye muvâzî sıralanmakta ve ortadaki geniş bir eyvanı bir kubbe tâkip etmektedir (A. Gabriel, *ayn. esr.*, s. 268, levha 95—97). Böylece burada İran ve orta Asya 'da tâkip edilmiş bir mimârî tertibin, pâyeli câmi ile eyvan ve kubbe halitasının bir mümessili ile karşılaşılmaktadır. Aynı tertibin, çok daha zayıf bir şekilde, Hısn-Keyfâ (Hasankeyf) ulu-câmiinde (1394) de tatbik edilmiş olması bunun münferit bir misâl hâlinde kalmadığını gösterir (A. Gabriel, *ayn. esr.*, s. 61). Bu mıntakanın taştan inşâ edilmiş, yuvarlak gölgeli minâreleri ise, şekil itibârı ile Asya türk an'anesine ve tezyinat itibârı ile ise, arap mimarîsine bağlanır.

Orta çağda Anadolu ve Rumeli mescid ve câmilerinde ise, başlıca şu örneklere tesâdüf edilmektedir. 1. Pâyeli câmiler. Anadolu 'da 1071 'den sonra yapılan ilk mescidlerin pâyeli olduğu bilinmektedir. Ancak, gerek iklim şartları, gerek türklerin yeni san'at husûsiyetlerini araştırmaları sebebi ile bu basit örnek sür'atle değişmiş ve gelişmiştir. 1100 'e doğru yapıldığı tahmin olunan Ani câmiinde (E. Diez, H. Glück, *Die Kunst des Islams*, *Propylaen Kunstgeschichte*, resim 226) bodur, yuvarlak taş pâyelerin, yine taştan kemerleri ve zengin mukarnas tezyinâtına sâhip tonozları taşıdığı görülür. Kalın gövdeli, heybetli minâre ise, türk minârelerinin zafer âbidesi husûsiyetlerini bu eski Ermeniye merkezinde gâyet iyi belirtir. İlk inşâsı 1100 'e doğru olmakla berâber, 1135 'te tâmir ettirilen Sivas ulu-câmii ise, pâyeli örneğin belki en sâde misâlidir. Eskiden önünde bir avlusu olduğu bâzı izlerden anlaşılan ve üstü düz bir çatı ile örtülü olan bu mescidin iç kısmı, her sırada 5 pâye ile, kıble duvarına amûd ve sahna ayrılmıştır. Binânın kıble duvarına bitişik olan minâresi ise, ancak 1220 'de yapılmıştır (İsmail Hakkı ve R. Nafiz, *Sivas şehri*, İstanbul, 1928, A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, Paris, 1934, II, 143, levha 33—34). Rükneddin Mes'ûd zamanında 1155 'te inşâsına başlanarak, 1220 'de Alâeddin I. tarafından tamamlanan Konya 'daki Alâeddin câmii, bâzı ilâveler yüzünden planının hayli değişmiş olmasına rağmen, ilk şeklini açıkça gösterir. Muḥammed b. Ḥalvân al-Dimaşḳî adında bir mimârın eseri olan bu mescidde revâklı avlu yoktur. İklimin sert oluşu yüzünden, avlu cephesi kapatılmıştır. İç kısmının, esâsında, mihrâp önünde bulunan kubbeli bir sâha ile bunu çevreleyen sütûnlu kanatlardan ibâret olduğu tesbit edilebilir. Daha eski yapılardan toplanmış olan sütûnların üstlerindeki sivri kemerler kıble duvarına muvâzî olarak sıralanır (Fr. Sarre, *Konia, Seldschukische Baudenkmäler*, Berlin, tz., s. 7, resim 6 v.d.). Kayseri 'de ulû-câmi XII. asrın ortalarına doğru yapılmış olup, an'anevî pâyeli örnekte husûle gelen değişikliği göstermesi bakımından, dikkati çeker. Burada derinliğine 8 sahın ve enine ise, 5 kemer dizisi vardır. Tam ortadaki bölümün evvelce üstünün açık olup, bunun avlu fikrinin son derece küçülmüş ve mâhiyetini kaybetmiş bir hâtırası bulunduğu anlaşılmaktadır (H. Edhem, *Kayseriye şehri*, İstanbul, 1334, s. 17; A. Gabriel, *Monuments*, I, 32, levha 7—8). Mihrâbın önündeki bölümün üstü de yine bir kubbe ile örtülüdür. Kılıç Arslan II. (1156—1162) 'ın veziri Abû Sa'îd Altın-Apa 'nın yaptırdığı ve 1332 'de tâmir edilen Konya 'yadaki İplikçi câmii, bugünkü hâli ile, enine uzanan avlusuz bir binâdır. Haçvârî maktâlı iki sıra hâlindeki 12 pâye içerisini, üzerleri çapraz tonozlar ile örtülü, 22 bölüme ayırır. Böylece burada pâyeli câmi örneğinin ahşap kirişli, düz çatılarından uzaklaşıldığı tesbit olunur. Cümle kapısından mihrâp istikametinde sıralanan üç bölümün üstleri ise, ehemmiyetini belirtmek için, kubbeli tonozlar ile kapatılmıştır (F. Soyman, İ. Tongur, *Konya eski eserler kılavuzu*, Konya, 1944, s. 83; O. Aslanapa, E. Diez, *ayn. esr.*, s. 55). Saltuk-oğlu Mehmed Kızıl-Arslan 'ın 1179 'da yaptırdığı Erzurum ulu-câmii 24 pâye ve 16 duvar pâyesine dayanan, kubbe ve tonozlar ile örtülmüştür (A. Ş. Beygu, *Erzurum tarihi, anıtları ve kitâbeleri*, İstanbul, 1936, s. 98 v.d.). Atsız Elti tarafından 1210 'da yapılan

(veya tâmir ettirilen) Kayseri 'de Külük câmii ortasında üstü açık avlu bölümüne ve mihrâp önünde de 4 kemer tarafından taşınan bir kubbeye sâhiptir (H. Edhem, *ayn. esr.*, s. 32; A Gabriel, *Monuments*, s. I, 36, levha 10). Aynı örneğin daha gelişmiş bir misâli ise, Niğde 'deki Alâeddin câmiidir (1224). Derinliğine uzanan bu binânın üstü kalın pâyelere binen tonozlar ile örtülmüştür. Kıble duvarı boyunca sıralanan bölümlerin üstleri de kubbeler ile kapatılmıştır. Binânın tam ortasına isâbet eden bölüm, an'anevî avlunun bir hâtırası olarak, üstü evvelce açık bırakılmış iken, sonraları kapatılmıştır (A. Gabriel, *Monuments*, I, 117, levha 34 v. dd.). Kıble istikametinde iki pâye dizisi ile üç sahna ayrıldıklarından dolayı, hıristiyan mimarîsinin basilikaları ile mübhem bir benzerlik gören M. van Berchem tarafından böyle binâları ifâde için ortaya atılan kilise-câmi (*mosquée-église*) tâbiri yersiz ve mantığa aykırıdır. Menguşoğullarından Aḥmedşāh b. Sulaymānşāh tarafından 1228/1229 'da yaptırılan Divriği ulucâmii de aynı şekilde derinliğine uzanır. Aynı mihver üzerinde bitişik olarak mimar ahlatlı Hurramşāh tarafından (belki câmiin mimârı da aynı şahıstır) yapılan bir dârüşşifâ mevcuttur (A. Gabriel, *Monuments*, II, 174, levha 64 - 73). Burası temiz taş işçiliği, cümle kapıları ve bilhassa şimâle açılan cümle kapısının, kabartma tezyinâtı bakımından, türk san'atının en mühim eseridir. Her biri 5 sütûnlu 4 sütûn dizisi ile, uzunlamasına 5 sahna ayrılmıştır. Kemerler kıble duvarına amut olup, ortadaki sahın, âdet olduğu üzere, diğerlerinden daha geniştir. Mihrâbın önünde büyük bir kubbe mevcuttur; ayrıca ancak 19 'u aslî olan değişik intikalli tonozlar ile yeknesak olmağa çok elverişli bulunan bu örnekte göz oyalayıcı te'sir te'min edilmiştir. Kayseri 'de 1237 'de, medrese ve türbe ile berâber, bir manzûme hâlinde yapılan Ḫvānd Hatun câmiinde de murabbâ pâyeler sahınları ayırır. Mihrâp önünde kubbeli bir bölüm, ortada bir avlu hâtırası olan üstü açık bir kısım vardır. Ancak bu bölümün üstü yakın bir tarihte, binânın dış görünüşünü çok bozan, yüksek kasnaklı çirkin bir kubbe ile kapatılmıştır (H. Edhem, *ayn. esr.*, s. 63 v.d.; A. Gabriel, *Monuments*, I, 39 v.d., levha 7, 11—14). Adını helezonî çubuklu minâresinden alan Amasya 'daki Burmalı minâre câmiinde (1243 ?) pâyelerin ayırdığı 9 bölümden, ana-mihver üzerinde sıralanan üçünün kubbeli oldukları dikkati çeker (İ. Hakkı, *Kitâbeler*, s. 99; A. Gabriel, *Monuments*. II. 17, levha 10). Mimar Kalük b. Abd Allāh tarafından, vezîr Sâhib-Ata için, 1258 'de Konya 'da yapılan Lârende câmiinde, planının basit oluşuna karşılık, muhteşem bir cümle kapısı vardır. Mukarnaslı derin bir girintinin içindeki medhalin üstünde, gövdeleri amûdî çubuklu iki minâre bulunduğu bilinmektedir (biri yıkılmıştır). Bu kapı ve minâreler, ana hatları itibârı ile, tamâmen eski, Asya türk san'atına bağlıdır (M. Ferit, M. Mes'ut, *Sâhib-Ata ile oğullarının hayat ve eserleri*, İstanbul, 1934, s. 36 v.d.). Kayseri 'de Hacı Kılıç câmii de (1250) tonozlu olarak yapılmıştır (H. Edhem, *ayn. esr.*, s. 89; A. Gabriel, *Monuments*, I, 52, levha 8). Nihâyet her ikisi de belki XIV. asra âit bulunan Amasya 'da Gök-medrese câmii (A. Gabriel, *Monuments*, II, 20, levha 8, 9) ile Divriği 'de Kale câmii (A. Gabriel, *ayn. esr.*, II, 172, levha 63) uzunlamasına sıralanan pâye dizileri ile sahınlara ayrılmış ve bölümlerin her biri birer kubbe ile örtülmüştür. Böylece Anadolu 'da sütûnlar veya pâyeler tarafından taşınan, ahşap kirişli ve düz damlı mescid örneğinin sür'at ile çok kubbeli mescid örneğine doğru gelişmiş olduğu anlaşılır. XIV. asırda Anadolu 'da çok pâyeli mescidler muhtelif şekillerde inşâ edilmiştir. Nitekim Ermenak (1302), Birgi (1312), Tire (1350), Konya Ereğlisi (inşâ tarihi mechûl) ulu-câmilerinin an'aneye bağlı, düz ahşap çatı ile örtülü, pâye dizileri ile kıble duvarına muvâzî sahınlara ayrılmış basit, enine (Ermenak ve Ereğli için bk. E. Diez ve O. Aslanapa, M. Koman, *Karaman devri san'atı*, İstanbul, 1950, s. 5, 117; Birgi için bk. Riefstahl, *Cenûb-i garbî Anadolu 'da türk mimârîsi*, İstanbul, 1941, s. 20) veya Karaman 'da Gaferyat câmii gibi (Diez, Aslanapa, Koman, *ayn. esr.*, s. 108), derinliğine uzanan bâzı daha nâdir misâller olmalarına mukabil, aynı örneğin bölümleri kubbeler ile örtülü olan misâline de Antalya 'da, esâsı ve minâresi Alâeddin Keykubad zamanına âit olan ve 1372 'de tâmir gören Yivli minâre câmiinde (R. Riefstahl, *ayn. esr.*, s. 34 v.d.), tonozlar ile örtülü misâllerine ise, Manisa (1366; R. Riefstahl, *ayn, esr.*, s. 6 v.d.), esâsı Alâeddin tarafından yapılmakla berâber, 1267, 1385 ve 1861 'de ciddî surette tâmir edilen Sinop (Ş. Ülkütaşır, *Sinop 'ta Selçukiler zamanına âit tarihî eserler, Türk tarih arkeologya dergisi*, 1949, V, 131) ve Milâs (1378) ulu-câmilerinde (A. Akarca, *Milâs*, İstanbul, 1954, s. 96) rastlanır. Yalnız bu sonuncu misâlde mihrâp önünde kubbe ile bir eyvan bulunmakta ve yanlarında tonozlar sıralanmaktadır. Aynı örneğin daha gelişmiş şeklinde pâyeler ile ayrılan bölümlerin üzeri bir kubbe ile örtülü bulunmaktadır ki, böyle çok kubbeli örneğin

en büyük ölçüdeki bir misâli olarak, Bursa ulu-câmii (1399) zikredilebilir (H. Wilde, *Brussa*, Berlin, 1909, s. 32). Burada 4 sıra hâlinde beşer kubbeden 20 kubbe mevcuttur. Ortada bulunan bir bölümün içindeki şadırvan ise, eski iç avlu an'anesinin bir hâtırası olarak kabûl edilir. Gelibolu'da 1385'te yapılan câmi-i kebir tarafından da evvelce temsil edilen bu örnek, Murad I. (1363—1389) zamanına âit Filibe cuma câmiinde de, yan bölümleri tonozlar ile örtülü olarak, tatbik edilmiştir (her ikî misâl için bk. R. Anhegger, *Beiträge zur Frühosmanischen Baugeschichte*, İstanbul, 1953, s. 7, 10; resim 10, 20, 21). Edirne'de 1403—1414'te yapılan Eski câmide aynı örneğin 9 kubbeli bir misâli ile karşılaşılır (C. Gurlitt, *Die Bauten Adrianopels*, *Orientalisches Archiv*, 1910/1911, I, 2, resim 1—3; O. Aslanapa, *Edirne'de osmanlı devri âbideleri*, İstanbul, 1949, s. 6 v.d.). Ortada 4 ağır pâye bölümleri ayıran kemerlere istinat teşkil etmekte, ana-mihver sıralanan üç bölümün kubbeleri ise, değişik ve daha zengin görünüşlü intikal şekilleri ile bu bölümlerin, en eski mescidlerde olduğu gibi, hâlâ ehemmiyetlerinin tebârüz ettirildiğini göstermektedir. Türklerin hâkim oldukları topraklarda pâyeli mescid örneği az-çok farklılaşmış şekilde gelişirken, daha başka örnekler üzerinde de çalışılmıştır.

2. Ahşap istinatlı câmiler. Anadolu'nun bu kârgir eski âmileri yanında, üst örtüyü ahşap desteklerin taşıdığı bâzı örnekler de tesbit olunabilmektedir. Nitekim Beyşehir'de 1298'de yapılan Eşref-oğlu câmii mukarnaslı başlıklar ile süslü, 45 adet ağaç direk ile (yalnız ortadaki bir az geniş olan), eşit sahınlara ayrılmıştır. Burada dışarıda bir avlu yoktur. Buna mukabil, iç kısımda orta bölümün üstünün açık oluşu ve burada bir şadırvanın bulunuşu, bu bölümün menşe'inin avlu olduğunu gösterir (F. Sarre, *Reise in Kleinasien*, Berlin, 1896, s. 126, levha 50—52; O. Aslanapa, E. Diez, *Türk san'atı*, s. 306). 1272'de yapılarak 1341'de Karamanlılar devrinde tâmir gören Afyon ulu-câmiinde de, dış duvarların taştan olmasına rağmen, 5, 10 m. boyunda ağaç direkler ile sahınlara ayrılmış ve orta sahın diğerlerine nisbetle daha geniş bırakılarak, kirişler kıble duvarına amûd olarak uzatılmıştır. Ahşap istinatlı başka mescid örneği olarak, Ankara'da kıbleye amûd 5 sahınlı Aslanhâne câmii gösterilebilir (E. Mamboury, *Ankara*, 1933, s. 211). Minberi 1290 tarihli olan bu yapının başka bir benzeri yine aynı şehirde, bânisi 1328'de ölen Ahî-Elvân câmiidir (E. Mamboury, *ayn. esr.*, s. 216). Nihâyet Candaroğullarından Mehmed Bey tarafından, Kastamonu — Daday yolunda Kasaba'da yaptırılan 1366 tarihli mescid de bu zümrenin ölçüler itibârı ile mütevâzî, fakat çok muhteşem nakışlı başka bir örneğini teşkil eder (M. Akok, *Kasaba köyünde Candaroğlu Mahmud Bey câmii*, *Belleten*, 1946, X, 293 v.d.).

3. Bu örnekler dışında kalan câmiler. Aydın-oğlu İsa Bey tarafından Şamlı Ali adında bir mimara 1375'te yaptırtılan Ayasuluk (Ephesos)'taki câmi enine uzanan bir yapı olması itibârı ile, bir dereceye kadar Şam'daki Emevîya câmiini hatırlatır. Kıbleye muvâzî ikişer sahından başka, ana mihver üstünde mihrâba doğru birbirlerini tâkip eden bir çift kubbe de vardır. Bir taraftan Emevî mescid örneğinde bir gelişmeye işâret eden bu câmi, bir taraftan da dışarıda bir duvar ile ayrılmış olan revaklı avlusu, iç kısmı ve avlu duvarının birleşme noktasında yükselen bir çift minâresi ile (biri yıkılmıştır), ilk Osmanlı devri mimârîsinde de bir takım yeniliklerin başlamasına yol açmıştır (K. Otto-Dorn, *Das Isa Bey Moschee*, *Kleinasien und Byzanz*, Berlin, 1950, s. 115 v.d.; A. Ogan, *Ayasuluk'ta İsa Bey câmii*, *Vakıflar dergisi*, III, 1957). Nitekim yanındaki revakları daha derin olan böyle bir avlu Manisa'da İshak Bey tarafından 1366'da yaptırılan ulu-câmide de görülür (R. Riefstahl, *Cenûb-i garbî Anadolu*, s. 6 v.d., resim 3; Ç. Uluçay, İ. Gökçen, *Manisa tarihi*, İstanbul, 1939, s. 89 v.d.); ayn. mll., *Saruhanoğulları ve eserlerine dâir vesikalar*, İstanbul, 1940, tür. yer.). Bu eserin en dikkate değer tarafı, iç kısmının tam ortasında 8 desteğe dayanan 10,8 m. çapındaki büyük kubbedir. Bu merkezî kısmın üç tarafı, at nalı gibi, küçük murabbâ tonozlu bölümler ile sarılmıştır ki, bu tertip tarzı, Artuk-oğulları devrindeki mescid örneğinin bir kademe daha geliştiğini göstermesi bakımından, çok mühimdir. Manisa ulucâmiindeki bu tertip tarzı Edirne'de 1438—1447'de yapılan Üç-şerefeli câmiinde çok daha gelişmiş bir hâlde ortaya çıkar. Kubbeli revaklı avlunun dört köşesinde yükselen, gövdeleri değişik tezyinatlı, dört minâreye (üst kısımları yenidir) sâhip bulunan bu yapının enine uzanan bir iç kısmı vardır. Bu iç kısmın tam ortası 24 m. çapında bir ana kubbe, birer pâye ile ayrılan yan kanatların her biri ise, ikişer kubbe ile örtülmüştür (C. Gurlitt, *Die Bauten Adrianopels*, *Orientalisches Archiv*, 1910—1911, I, 51, resim 5, 6; O. Aslanapa, *Edirne*, s. 14 v.d.). Böylece türk mimârîsi çok pâyeli örnekten, merkezî kubbeli câmiye doğru gelişmiştir.

4. Tek kubbeli câmi örneği. Daha Selçuklular devrinde Anadolu'da küçük ölçüdeki ibâdet yerleri için, tek kubbeli câmiler inşâ edildiği bilinmektedir; Konya'da bunlardan bir kaçı zamanımza kadar gelmiştir ki, bunlar arasında, Keykâvus I. zamanında Hacı Ferrûh tarafından 1215'te yapılan Akçe-Gizlenmez (hâlen üstü çatı ile kapatılmıştır), 1220'de yapılmış Şeker-furûş Hüseyin b. Şâban, 1275 tarihli Abdülmü'min, 1279'da yapılan İnce minâreli dârülhadîsin câmi kısmı (yıkılmıştır), Bey-Hekim ve eşsiz bir minâreye sâhip Hoca Hasan câmileri zikredilebilir (bunlar için bk. F. Soyman, İ. Tongur, *ayn. esr.*, s. 89 v.d., 93, 96, 98). Bu nevîden mütevâzî ölçüleri dikkat nazarına alınmak suretiyle, kendi çapında bir gelişmeye tâbî tutularak, ilk Osmanlı devrinde Bursa'da Alâeddin (1326?) câmiinde (İ. Baykal, *Bursa*, s. 66; S. Çetintaş, *Türk mimârî anıtları*, İstanbul, 1946, s. 31, levha 15) ve İznik'te yeni örneklerini vermiştir. Alâeddin câmii gibi, İznik'teki Hacı Özbey (1333) ve Hacı Hamza Bey (1345) mescidleri sütûnlu, bir son cemâat yerini tâkip eden tek kubbe ile örtülü bir iç kısımdan ibârettir. Aynı yerde vezîr Hayreddin Paşa'nın mimar Hacı Mûsâ'ya 1378—1391'de yaptırdığı ve adını yeşil çiniler ile kapalı muhteşem minâresinden alan Yeşil câmi, biri kubbe ve ikisi aynalı tonoz ile örtülü, üç bölümlü bir son cemâat yerini tâkip eden iç kısmında yeni bir husûsiyete sâhiptir ki, bu da iç kısmın kubbe altı sâhasının medhal tarafında üç bölümlü bir ilâve ile uzatılmasıdır. Mahmud Çelebî câmii (1442) ise, tek kubbeli örneğin sâde ve zarîf misâllerinden biridir (İznik'teki bu eserler için bk. C. Gurlitt, *Die islamitischen Bauten von Iznik*, *Orientalisches Archiv*, 1912/1913, III, 49 v.d.; A. S. Ülgen, *İznik'te türk eserleri*, *Vakıflar dergisi*, 1938 I, 56 v.d.; K. Otto-Dorn, *Das islamische Iznik*, Berlin, 1941, tür. yer.) İnönü'nde yâdigâr câmii (1370), Ezine civarında Kemâller köyünde Asılhan Bey câmii (1382; E. H. Ayverdi, *Asılhan Bey manzûmesi*, *Vakıflar Dergisi*, III, 1957, 65 v.d.) bu örneğin birer mümessilidir. Yeşil câmi derecesinde mühim ve bilhassa cephe işçiliği bakımından, çok itinâlı olan diğer bir eser de garbî Anadolu'da Balat (Miletos)'ta 1404'te yapılan İlyas Bey câmiidir (K. Wulzinger, P. Wittek, F. Sarre, *Das islamische Milet*, Berlin, 1935, s. 11 v.d.). Osmanlıların Menteşe vâlisi Hoca Fîrûz Bey için, 1394'te Milas'ta mimar Hasan b. Abdullah tarafından yapılan mescid, gerek işçiliği, gerek tezyînatı ve planı bakımından, mühim eserlerden biridir. Pâyeli açık bir son cemâat yerini tâkip eden esâs bina üstü sahte kubbe tarzında örtülü bir medhal bölümünden geçilen tek kubbeli bir yerden ibârettir. Medhal bölümünün iki yanında, esas ibâdet sâhası ile irtibâtı olmayan kubbeli kanatlar vardır ki, bunlar bir dereceye kadar, binâya aşağıda bahsi geçecek olan ⊥ örneğinde bir mescid görünüşü verir (K. Wulzinger, *Die Piraz Moschee zu Milas*, *Festschrift der Technischen Hochschule zu Karlsruhe*, 1925; A. Akarca, *Milas*, İstanbul, 1954, s. 99).

5. ⊥ örneğinde câmiler. Osmanlı devletinin ilk gelişme safhası sırasında ortaya çıkan ⊥ planlı câmilerin şimdiki hâlde bilinen az farklı en eski örneği Tire'de Yahşı Bey (veya Yeşil imâret) câmiidir (1333) (R. Riefstahl, *ayn. esr.*, s. 26, resim 49). Son cemâat yerini tâkip eden mihver üzerinde birbiri ardından gelen kubbeli iki sâhadan ve ilk sâhanın iki yanındaki kubbeli odalardan ibâret olan bu örnekteki câmilerin diğer bir misâlinin de Bursa'da Orhan câmii olması mümkündür. Cephelerinde taş ve tuğla işçiliği gösteren bu bina, 1339'da yapılmış ve 1418'de tâmir görmüş olmasına rağmen, bugünkü hâli ile, bahsi geçen örneğin husûsiyetlerini arzeder (H. Wilde, *Bursa*, s. 11; C. Esad Arseven, *L'art turc*, İstanbul, 1939, resim 286; K. Baykal, *Bursa ve anıtları*, Bursa, 1950, s. 102; S. Çetintaş, *Türk mimârî anıtları*, İstanbul, 1946, I, 17, levha 1—4). Menşe'i husûsunda kat'î bir bilgi olmayan (bu örnek ilk olarak şurada toplanmıştır: G. de Jerphanion, *Mélanges d'archéologie anatolienne*, Beyrut, 1928, s. 44 v.d.) ve hiç bir sebebe dayanmaksızın, Bizans san'atına veya yabancı ilhâma bağlanmak istenilen (C. Gurlitt, *Bauten Adrianopels*, s. 51; E. Mamboury, *İstanbul*, İstanbul, 1951, s. 115) bu şeklin eski avlulu medrese örneğinden doğduğu, bir ihtimâl olarak, ileri sürülmüştür (K. Otto-Dorn, *İznik*, 64 v.d.), Mihver üzerindeki kubbeli ilk sâha ortasında bir şadırvan ihtivâ ettiğine ve zemini mihrâp tarafındaki diğer kubbeli sâhaya nazaran, daha aşağıda olduğuna göre, burası iç avlu fikrinin devâmına işâret eder. Zâten bu örnekteki mescidlerde hakikî iç kısım sâdece mihrâp önündeki kubbeli sâhadır; bu husus, bu kısmın diğer kubbeli kısma bir kemer ile açılması ile, açıkça görülür. Diğer taraftan yanlardaki kubbeli kanatlar esâsında câmiin iç kısmından tamâmen tecrit olunmuş misâfir (tabhâne) odaları olup, bunlar ancak sonraları iç kısma açılarak, ibâdet yeri hâline getirilmiştir. Kanâatimize göre, bu örnekteki mescidler tek kubbeli örneğin bir dereceye kadar, değişik bir şekli de sayılabilir. Osman-

lı devrinin ilk asırlarında (XIV. ve XV. asırlar) çok revaç bulan bu örnekteki câmiler imparatorluğun hemen her şehrinde yapılmıştır. Filibe imâret câmiinin (1359) bu örneğin basit bir temsilcisi olmasına karşılık (C. Rudloff — Hille, O. Rudloff, *Die Stadt Plovdiv und ihre Bauten, Bull. de l'Inst. Arch. Bulgare, VIII, 1934*), Bursa'da Murad I. (1360–1389) tarafından yaptırılan Hüdâvendigâr câmii iki katlıdır. Biri beşik tonozlu, diğeri kubbeli iç sâhalarının ibâdet yeri olmasına karşılık, üst katta at nalı şeklinde sıralanan hücreler bir medrese teşkil eder. Beş kubbeli son cemâat yerinin üstünde uzanan ikiz kemerli kat ise, binânın cephesine bir saray cephesi görünüşü verir (H. Wilde, *Brussa*, s. 12 v.d.; A. Gabriel, *Bursa'da Murad I. câmii, Vakıflar dergisi*, 1942, II, 37 v.d.; K. Baykal, *Bursa ve anıtları*, s. 27). Bursa'da Yıldırım Bayezid (1390?; H. Wilde, *Brussa*, s. 20), Amasya'da Bayezid Paşa (1414; A. Gabriel, *Monuments*, II, 25, levha 4) Edirne'de Gâzî Mihal (1422); (C. Gurlitt, *Bauten Adrianopels*, s. 52, resim 7; O. Aslanapa, *Edirne*, s. 98) bu nev'in her biri husûsiyetlere sâhip örnekleridir. Bursa'da Mehmed I. için mimar Hacı İvaz Paşa tarafından yapılan ve ancak 1424'te biten (bâzı teferruatı hiç tamamlanmamıştır) Yeşil câmi bu nev'in en mühim ve en muhteşem eseridir. Kubbeli ilk sâha hâlâ şadırvanını muhâfaza ettiğinden, bunun an'anevî iç avlunun hâtırası olduğu açıkça meydana çıkar (Wilde, *Brussa*, s. 36 v.d.; Baykal, *Bursa*, s. 137 v.d.; O. Şevki, *Yeşil câmi*, Bursa, 1933). Amasya'da Yörgüç Paşa câmii (1428; A. Gabriel, *Monuments*, II, 31, levha 5), Bursa'da Murâdiye câmii (1426–1428) ve Hamza Bey câmii (Murad II. devri; H. Wilde, *Brussa*, s. 51, 57; K. Baykal, *ayn. esr.*, s. 39 ve 35), Üsküp'te İshak Bey veya Alaca câmii (1438; H. Duda, *Balkantürkische Studien*, Wien, 1949, s. 44), Edirne'de Murâdiye câmii (O. Aslanapa, *Edirne* s. 83) Ankara'da Karaca-Bey câmii (XV. asrın ilk yarısı; İ. H. Konyalı, *Karaca-Bey mâmûresi*, İstanbul, 1943, s. 5 v.d.) ve nihâyet Candar-oğlu İsmail Bey'in 1451'de Kastamonu'da yaptırdığı İsmail Bey câmii (A. Gökoğlu, *Paflagonya*, Kastamonu, 1952, s. 200 v.d.) bu devirde inşâ edilen başlıca ⊥ örneğindeki yapılardır.

6. Dört istinatlı câmi örneği. Orta kubbesi dört pâye veya sütûna dayanan ve bu kubbe ile dış duvarlar arasında kalan bölümleri beşik tonozlu, köşelerde ise, küçük kubbeli ve diğerlerinden farklı olan bir örnek daha vardır ki, âdetâ Osmanlı mimârîsinin büyük câmilerinin öncüsü olan bu örneğin çok mükemmel bir misâli Dimetoka'da 1420'de mimar Hacı İvaz Paşa tarafından yapılan Mehmed I. câmiidir (Toğan-Bey câmii adı ile E. H. Ayverdi, *Fâtih devri mimârîsi*, İstanbul, 1953, s. 476; resim 542; krş. bir de ayn. mll., *Dimetoka'da Çelebî Sultan Mehmed câmii, Vakıflar dergisi*, 1957, III, 13 v.d.). Misâlleri pek az tanınan bu örneğin münferit kalmadığını, Atina'da Mehmed II. tarafından yaptırılan Fethiye câmii (S. Eyice, *Yunanistan'da türk mimârî eserleri, TM*, 1954, XI, 161, resim 6/8) ile Harput'ta Sare Hatun câmii (A. Gabriel, *Voyages*, 259, resim 192) ve Diyarbekir'de Bıyıklı Mehmed Paşa'nın 1522'de yaptırdığı Fâtih Paşa câmii (E. Diez, O. Aslanapa, *Türk san'atı*, s. 303) isbât eder. Bu son misâl 4 yarım-kubbesi ile, bir kademe daha ileri bir safhayı göstermektedir.

Yeni çağda Osmanlı câmileri başlıca üç üslûp devri içinde tetkik edilebilir:

I. İntikal devri osmanlı üslûbu. Câmi mimârîsi, önceki devirde başlamış olan yeni örnekler ve yeni tertipler arama yolundaki terübelere devam ederek, yep-yeni neticelere ulaşabilmiştir. Az bir zaman içinde varılan bu birbirinden farklı ve evvelkilerden çok ileri neticeler türk san'atının bu devirdeki hayâtiyetini gösterir. Şurası muhakkaktır ki, bunda henüz tanınan örnekler çok mahdut ve bunlar hakkındaki bilgiler hatâlı veya eksik iken, evvelce iddia edildiği gibi, Bizans san'atının te'sirini aramak doğru olmaz. Bizans san'atının son safhası ile, çağdaş ve İstanbul'un fethini hemen tâkip eden osmanlı-türk mimârîsi arasında bir an'ane devamına işâret eden emârelere rastlanmamaktadır. Ancak ilk Bizans devrinde bir tecrübe eseri olarak yapılmış olan İstanbul'daki Ayasofya [b. bk., bir de A. M. Schneider, *Sophienkirche und Sultansmoschee, BZ*, 1951, XLIV, 509 v.d.] türk mimarlarına yeni tecrübelerinde müşahhas bir misâl olmuştur. Bu devirde de muhtelif eski örnekler tatbik edildiği gibi, yeni tecrübelere de girişilmiştir.

1. Pâyeli câmi örneği. Bu devirde daha bir müddet eski, çok kubbeli ve içi pâyeli ulu-câmi örneğine bâzan sâdık kalındığını muhtelif yerlerdeki misâller isbat eder. Alaşehir'de iki sütûnun yardımı ile 6 kubbenin örttüğü 1465'e doğru yapılmış Şeyh Sinan câmii (R. Anhegger, *Beiträge*, s. 4, resim 1, 2), Küre'de yalnız derinliğine sıralanan orta bölümleri kubbeli, diğerleri tonozlu 1472 tarihli Hoca Şemseddin câmii (A. Gökoğlu, *Paflagonya*, s. 235 v.d.; R. Anhegger, *ayn. esr.*, s. 10, resim 18), Sofya'da ortada dört pâyenin yardımı ile 9 kubbenin örttüğü 147[illegible]

— 1494 yılları arasında yapılmış Büyük câmi veya Mahmud Paşa câmii (A. Protitch, *Guide à travers la Bulgarie*, Sofya, 1925, s. 6, resim 22), Kastamonu'da yine 9 kubbeli ve 1506'da yapılarak, 1746'da genişletilmiş olan Nasrullah câmii (A. Gökoğlu, *ayn. esr.*, s. 203 v.d.; R. Anhegger, *ayn. esr.*, s. 9, resim 12—15) ve Tokat'ta dört pâyeye dayanan 9 kubbeli Takyeciler câmii (F. Acunsal, *Gerçeklerin dili ile Tokat*, İstanbul, ts. s. 83) başlıca misâllerdir. İmparatorluğun yeni merkezi olan İstanbul'da, teâmüle aykırı olarak, her ne kadar bir ulu-câmi yapılmamış ise de, bir vezîr tarafından inşâ ettirilen bir câmide bu eski örnek tatbik olunmuştur. 1511'de ölen Atik Ali Paşa tarafından yaptırılan Zincirlikuyu câmii, iki sütûn yardımı ile, müsâvî büyüklükte kubbe tarafından örtülmüş basit bir yapıdır (*Ḥadîḳa*, I, 119; A. Gabriel, *Les mosquées de Constantinople*, Paris, 1927, s. 384; *Syria*, VII'den ayrı basım, S. Eyice, *İstanbul*, İstanbul, 1955, s. 73; İstanbul câmileri hakkında bk. bir de C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin, tz., 3 cild).

2. ⊥ biçiminde câmi örneği.

a. İç kısmı çift kubbeli olan bu örneğin kısa bir müddet daha tatbik edildiği anlaşılmaktadır. Bilhassa vezirler tarafından tercihan kullanılan bu örneğin başlıca bilinen misâlleri olarak, Bursa yakınında 1456'da yapılan Karaca-Bey câmii (E. H. Ayverdi, *Fâtih devri mimârisi*, s. 263 v.d.), İstanbul'da iç kısmını birer dehliz ile ayrılan medrese veya tabhâne odalarının çevirdiği 1464 tarihli Mahmud Paşa câmii (*Ḥadîḳa*, I, 191; A. Gabriel, s. 363; E. H. Ayverdi, *Fâtih devri*, s. 174 v.d.; S. Eyice, s. 24), bilhassa dış duvarlarının taş ve tuğla işçiliği ile dikkati çeken 1465 tarihli Murad Paşa câmii (*Ḥadîḳa*, I, 204; A. Gabriel, 365; E. H. Ayverdi, s. 190 v.d.; S. Eyice, s. 87), Üsküp'te 1470'e doğru yapılan İsâ Bey câmii (H. Duda, *Balkantürkische Studien*, Wien, 1949, s. 47 v.d.), Selânik'te İshak Paşa câmii (S. Eyice, *Yunanistan'da türk mimârî eserleri*, *TM*, 1953, s. 168 v.d., resim 15/16) ile yine aynı bâninin İnegöl'deki câmii (E. H. Ayverdi, s. 259 v.d.), Afyon'da 1472'ye doğru yapılan Gedik Ahmed Paşa câmii (E. H. Ayverdi, s. 252 v.d.) bu örneğin başlıca temsilcileridir. Bâzı ücrâ yerlerde, henüz tanınmamış misâllerin bulunabileceğini, eski Manyas'taki harap ⊥ biçimli câmi isbat eder. Kıble istikametinde arka-arkaya iki kubbe, yanlarda kubbeli odalara ve umûmiyetle 5 kubbeli bir son cemâat yerine sâhip olan bu örnekteki câmilerin, bu devirde iç kısmı tek kubbeli veya bir kubbe ile bir yarım kubbeli değişik şekilleri de ortaya çıkar.

b. İç kısmı tek kubbeli olan başlıca câmiler Tokat'ta Bayezid II.'in annesi Gülbahar Hatun adına 1485'te yapılan Hatuniye câmii (A. Gabriel, *Monuments*, II, 89, levha 20), Amasya'da 1486 tarihli Mehmed Paşa câmii (A. Gabriel, II, 42, levha 7), İstanbul'da 1485'te yapılan Davud Paşa câmii (*Ḥadîḳa*, I, 104; A. Gabriel, *Mosquées*, s. 366; E. H. Ayverdi, s. 114; S. Eyice, *İstanbul*, s. 89) tek kubbeli ve yanlarında kanatlar olan yapılardır. Bu örneğin hususiyetlerini hâiz başka misâller Selânik ve Malkara'da da tesbit edilmiştir. Bu örnek çok daha büyük ölçüdeki bâzı se'âtin câmilerinde de tatbik edilmiştir ki, bu hususta en dikkate değer misâl olarak Edirne'de 1484—1488 arasında mimar Hayreddin tarafından yapılan Bayezid II. câmii gösterilebilir (C. Gurlitt, *Bauten Adrianopels*, s. 54, resim 5, 12; O. Aslanapa, *Edirne*, s. 62 v.d.). Geniş bir manzûmenin ortasında olan câmiin iç kısmı dört yüksek duvarın çevirdiği ve tek kubbenin örttüğü bir sâhadan ibârettir. Yanlarda yine kubbeli alçak tabhâne kanatları vardır. Aynı tertip İstanbul'da Selim I. için 1522 tarihlerinde tamamlanan Sultan Selim câmiinde de tatbik olunmuştur (*Ḥadîḳa*, I, 14; A. Gabriel, s. 368; S. Eyice, s. 62). Bu örneğin belki son mümessili, hakkındaki bilgiler henüz tatmin edici olmayan, Rodos'ta Süleymâniye câmiidir (H. Balducci, *Rodos'ta türk mimârîsi*, Ankara, 1945, s. 118 v.d.).

c. İç kısmı bir kubbe ve mihrâp üstünde bir yarım kubbeli olan ⊥ biçimli câmiler ise, İstanbul'da 1473 tarihli Rum Mehmed Paşa câmii (*Ḥadîḳa*, II, 195; E. H. Ayverdi, s. 219 v.d.; S. Eyice, *İstanbul*, s. 112) ile 1497'de yapılan Atik Ali Paşa câmileridir (*Ḥadîḳa*, I, 149; A. Gabriel, s. 367; E. H. Ayverdi, s. 108 v.d.; S. Eyice, s. 38).

3. Üç şerefeli câmi örneği. Edirne'deki üç şerefeli câmi ve Manisa ulu-câmii ile önceki devirde ortaya çıkmış olan enine uzanan câmi örneği ise, daha geniş olarak İstanbul'da 1462—1470'te Mimar Sinan Atik tarafından yapılan ilk Fâtih câmiinde tatbik olunmuştur. 1765 zelzelesinden sonra şimdiki şekli ile yeniden yapılan bu binanın bâzı kısımları hâlâ mevcut olduktan başka, ilk vaziyeti hakkında bilgi te'min eden bâzı vesîkalar da vardır. İlk Fâtih câmii revaklı bir avluyu tâkip eden iç kısım, büyük bir kubbe ile bunu mihrâp cihetinden destekleyen bir yarım kubbe ile örtülmüş, bu merkezî kısmın iki yanında ise

ondan ⊥ biçimindeki câmilerde olduğu gibi, duvarları ile tecrit edilemeyip, bil'akis sâdece sütûnlar ile ayrılmış olan alçak ve kubbeli üçer bölüm sıralanmıştır (*Ḥadîḳa*, I, 8; A. Gabriel, s. 382; M. Ağaoğlu, *Die Gestalt der alten Mohammedije, Belvedere*, 1926, XLVI, 83 v.d., türkçesi, *Hayat* mec., sayı 45, 9 v.d.; ayn. mll., *The Fatih Mosque at Constantinople, Art Bulletin*, 1930, XII, 179 v.d.; K. Wulzinger, *Die Apostelkirche und die Mehmedije, Byzantion*, 1932; H. B. Kunter—S. Ülgen, *Fâtih câmii, Vakıflar Dergisi*, 1938, I, 91 v.d.; E. H. Ayverdi, s. 125 v.d.; R. Anhegger, *Eski Fâtih câmii meselesi, Tarih dergisi*, 1954, VI, 145 v.d.; E. H. Ayverdi, *Yine Fâtih câmii, Tarih dergisi*, 1954, VII, 103 v.d.; S. Eyice, s. 76). Tokat'ta XV. asrın ikinci yarısında yapıldığı tahmin edilen, fakat her kısmının aynı zamanda yapılıp-yapılmadığı tetkike muhtaç bulunan Güdük-minâre câmii (A. Gabriel, *Monuments*, II, 87 v.d.) Manisa'da 1474 tarihinde Sinan b. Abdullah'ın yaptırdığı Çâşnîgîr, 1484 tarihli İvaz Paşa veya Çaybaşı, Bayezid II.'in zevcesi ve Selim I.'in annesi Hüsnüşah Hatun için, 1491'de yaptırılan Hatuniye câmii (bu üç eser için bk. R. Riefstahl, *ayn. esr.*, s. 48 v.d., resim 25—28; Ç. Uluçay, İ. Gökçen, *Manisa*, s. 95 v. dd., resim 21, 23, 24), Hayrebolu'da 1496 tarihli Güzelce Hasan Bey câmii (R. Anhegger, *Beiträge*, s. 17, resim 32, 33) ve yine Manisa'da Süleyman I.'ın annesi Hafîze Sultan için 1522'de yapılan Sultan câmii (R. Riefstahl, *ayn. esr.*, s. 13, resim 29; Ç. Uluçay, İ. Gökçen, *Manisa*, s. 99, resim 26) bu örneğin oldukça ufak ölçüde çeşitli misâlleridir. Türk mimarîsinin gelişmesinin bir safhası olan bu örnek, kısa bir zamanda, yerini diğer nevîlere bırakmıştır.

4. İ k i y a r ı m k u b b e l i c â m i ö r n e ğ i, elde mevcut mâlûmata göre, ilk olarak, İstanbul'da Koca Mustafa Paşa câmii XV. asrın sonunda eski bir kiliseden câmi hâline getirilirken, tatbik edilmiştir (S. Eyice, *Remarques sur deux anciennes églises d'Istanbul, Actes da IX. Congrès d'Etudes Byzantines* (*Salonique*), Athènes, 1954, I, 184 v.d.; ayn. mll., *İstanbul'da Koca Mustafa Paşa câmii ve onun osmanlı türk mimarîsindeki yeri, Tarih dergisi*, 1953, V, 153 v.d.). Aynı tertip 1500—1505 tarihlerinde yine İstanbul'da, muhtemelen mimar Hayreddin tarafından yapılan Bayezid câmiinde âbidevî şeklini bulmuştur. İlk Fâtih câmiinin bir kademe daha gelişmiş şekli olan bu yapıda, ana mihver üzerinde sıralanan esâs kubbe ile iki yarım kubbe ve yanlarda asıl sâhadan pâye ve sütûnlar ile ayrılmış kubbeli bölümler vardır (*Ḥadîḳa*, I, 14; A. Gabriel, *Mosquées*, s. 372; S. Eyice, *İstanbul*, s. 40). Bu tertip, ana çizgileri ile Ayasofya'yı hatırlattığından, bir münâsebet kurmak istenilmektedir. Hâlbuki kanâatimizce Avasofya ve Bayezid câmileri birbirine benzer bir neticeye, ayrı yollardan gelerek, ulaşmışlardır. Revaklı muhteşem bir avluya sâhip olan Bayezid câmii, yanlarda dışarı taşan tabhâneleri ve bunların köşelerinde en yüksek bedî'î değerlerini bulmuş minâreleri ile, dış mimarîsinin de gelişimini tamamladığının delilleridir. Fâtih ve Edirne'deki Bayezid câmileri gibi, büyük bir imâret manzûmesinin merkezi olmasına rağmen, bu câmii saran çeşitli bayır binâları yeni bir şehircilik usûlüne göre, âdetâ şehrin içine serpiştirilmiştir.

5. T e k k u b b e l i c â m i ö r n e ğ i önceki devirlerde de olduğu gibi, küçük ölçüdeki bâzı ibâdet yerlerinde İstanbul'da ve vilâyetlerde mebzûlen kullanılmıştır. Umûmiyetle üç kubbeli bir son cemâat yerini tâkip eden sâdece tek kubbeli bir iç kısımdan ibâret olan bu câmilerin yanlarında her hangi bir şekilde ek kanatlar olmadığından, bunlar ⊥ örneğinin değişik şekilli sınıfına girmez. Bu husûsta en mükemmel örnek olarak, Üsküp'te 1492 tarihli Koca Mustafa Paşa câmii (H. Duda, *Balkantürkische Studien*, s. 51 v.d., resim 7, 8, levha 4), İstanbul'da 1491'de yapılan Fîrûz Ağa câmii gösterilebilir (*Ḥadîḳa*, I, 155; A. Gabriel, s. 370; S. Eyice, s. 29).

6. S a k ı f l ı m e s c i d ö r n e ğ i, bilhassa küçük mahalle mescidlerinde tatbik edilmiştir. Bunlar umûmiyetle üstü kiremit kaplı ahşap bir sakfın örttüğü mustatil bir sâhadan ibâret olarak, inşâ edilmiştir. Ahşap kısımların hâkim oluşu yüzünden, devamlı değişikliğe mâruz kalan bu örnekteki mescidlerin XV. asra âit güzel misâllerinden olarak İstanbul'da Yatağan (*Ḥadîḳa*, I, 224; E. H. Ayverdi, s. 202; S. Eyice, s. 65), Samanveren (*Ḥadîḳa*, I, 78; E. H. Ayverdi, s. 196; S. Eyice, s. 48) ve Timurlaş (*Ḥadîḳa*, I, 70; E. H. Ayverdi, *Fâtih* s. 200; S. Eyice, s. 49) mescid'leri zikredilebilir.

II. S i n a n v e m u a k k ı p l e r i, devri. Artık husûsiyetlerini açık şekilde bularak, gelişme yolundaki istikameti sarîh surette çizilmiş olan osmanlı-türk mimarîsinde câmi, Sinan ve muâkkıpleri devrinde yapı sanâtı, mevkî seçme, şehirlerin imâr programı (bk. O. Ergin, *Türk şehirlerinde imâret sistemi*, İstanbul, 1938), dış hatların güzelliği de en mükemmel seviyesini bulmuştur. Bu câmilerde zarif, sâde, fakat süzülmüş bir zevk mahsûlü olan çini, mermer, tahta veya sıva üzerine nakış gibi, tezyinat ile, bedî'î değer-

lerinin bir bütün olarak düşünüldüğü görülür. Avrupa te'sirinin hâkim bir vaziyet almasına, türk baroku devrine kadar devâm eden bu safhada, câmi örneklerinin zaman-zaman eski misâllere uymak ile berâber, yenilikler ihtivâ ettiği de dikkati çeker.

Gerek bu devirde, gerek daha evvelki devirde bir takım m e n z i l câmileri de yapılmıştır. Böyle menzil câmilerine misâl olarak, 1523'e doğru Gebze'de yapılan Çoban Mustafa Paşa câmii, İzmit'te 1579 tarihli Pertev Paşa câmii (A. Erdoğan, *Pertev Paşa'nın hayatı ve eserleri*, *Vakıflar dergisi*, 1942, II, 233 v.d.; S. Ülgen, *Pertev Paşa'nın eserleri, göst. yer.*, s. 241 v.d.; E. Egli, *Sinan*, s. 96 v.d.), Sinan tarafından yapılan Karapınar'da Sultan Selim câmii zikredilebilir. İnce-Su'daki 1670 tarihli Merzifonlu Kara Mustafa Paşa câmii de askerî menzil câmilerinin daha geç devre âit bir misâlidir.

1. P â y e l i c â m i ö r n e ğ i bu devirde artık hâkimiyetini tamâmen kaybetmiş ve nâdir hâllerde tatbik olunmuştur. İstanbul'da, Piyâle Paşa tarafından, 1573'te yaptırılan câmi, Atik Ali Paşa câmii (Zincirli-Kuyu) gibi, iki sütûnun yardımı ile müsâvî 6 kubbe ile örtülmüştür. Ancak bu an'anevî örnek burada, binâyı dıştan çeviren iki kat sütûnlu galeri, cephe ortasında yükselen minâre ve zarif çini tezyinâtı ile yeknasaklıktan kurtarılmıştır (*Ḥadîḳa*, II, 25; A. Gabriel, *Mosquées*, s. 385; G. Martiny, *Das Piyale Pascha Moschee*, *Ars Islamica*, 1936, III, 31 v.d.; S. Eyice, s. 122). Sivas'ta 1564 tarihli Meydan câmii enine uzanan bir sâhadan ibâret olup, üstü ahşap kirişler ile kapatılmıştır. Tokat'ta ulu-câmi, belki esâsı eski olmak ile berâber, XVIII. asırda yeniden yapılmış ve bu sırada ahşap tavanı ve pâyeler ile kemerleri son derece zengin nakışlar ile süslenmiştir. Burada yapı uzunluğuna gelişmiş, içi iki sıra dörder pâye ile üç sahna ayrılmıştır. Ancak dikkate değer bir husûsiyet, son cemâat yerinin mihrâbın karşısındaki duvarın dışında değil, iki uzun yan cephe boyunca uzanmasıdır. Câmiin medhalleri de, tabiatiyle, iki yana açılmıştır.

2. Üç ş e r e f e l i c â m i ö r n e ğ i Edirne'de tatbik olunarak, sonraları da muhtelif yerlerde tekrarlandıktan sonra, bu devirde Sinan tarafından İstanbul'da Beşiktaş'ta Sinan Paşa câmiinde (1555) de, az bir değişiklik ile, kullanılmıştır Burada son cemâat yerini takip eden iç kısım, içeride dördü kubbe, ortadakisi aynalı tonoz örtülü, 5 bölüm ile daha derinleştirilmiştir (*Ḥadîḳa*, II, 90; R. Anhegger, *Beiträge*, s. 17; E. Egli, *Sinan*, s. 70; S. Eyice, 110) ki, bu husûsiyetlere aynen sâhip diğer bir eser de İzmir'de Özdemir-oğlu Yâkub Bey'in 1598'de yaptırdığı Hisar câmiidir (R. Anhegger, s. 18, resim 39, 40).

3. İ k i y a r ı m k u b b e l i c â m i ö r n e ğ i v e b u n u n i n k i ş â f ı. Konya'da Selim I. için XVI. asrın ilk yarısında yapılan ve Sinan'a izâfe edilen Selimiye câmiinde bir kubbe ve bir yarım kubbe ile (R. Riefstahl, *Selimiyeh in Konia*, *Art Bulletin*, 1930, XII, 311; F. Soyman, İ. Tongur, *Konya rehberi*, s. 136; E. Diez, O. Aslanapa, *Türk san'atı*, s. 139, resim 261), ilk Fâtih câmii âdetâ aynen tekrarlanmıştır. Üsküdar'da, Mihrmâh Sultan için, 1547'de Sinan tarafından yapılan İskele câmi Bayezid câmii tertibinden hareket etmekle berâber, ortadaki esas kubbenin medhâl tarafı hâriç, 3 cihetten yarım kubbeler ile desteklenmek sureti ile, bir derece daha ileri bir safhaya delâlet eder (*Ḥadîḳa*, II, 186; Gabriel, s. 383; E. Egli, *Sinan*, s. 66; S. Eyice, *ayn. esr.*, s. 111). Sinan 1544—1548 yılları arasında yine İstanbul'da yaptığı Şehzâde câmiinde, yarım kubbe sayısını dörde çıkarmak sureti ile, câmi mimarîsinin merkezî plana sâhip en mükemmel eserlerinden birini vermiştir (*Ḥadîḳa*, I, 15; A. Gabriel, s. 378; E. Egli, s. 63; S. Eyice, s. 55). Medrese ve türbe gibi, bir çok müştemilâtı da içine almak sureti ile, geniş bir dış avlu ile hudutlanan bu binânın dikkate değer bir husûsiyeti de bilhassa çifte minâresinin kabartma tezyinat ile kaplı olmasıdır. Yine Sinan'ın 1550—1557 yılları arasında Süleyman I. için yaptığı Süleymâniye câmii ise, ana-hatları bakımından, Bayezid câmii tertibine uymaktadır. Burada âhenkli bir plan, binânın üst yapısının şuurlu bir şekilde kuruluşu ile, hem tevâzün, hem de bedîî bakımdan, tam mânası ile mükemmeliyete erişebilmiştir. Yapının içinde tezyinat mimârîye tâbî kalmış ve onun hatlarını gizlemeyecek surette, hesapla tatbik edilmiştir. Etrafını saran çok zengin ve geniş bir manzûmenin merkezini teşkil eden Süleymâniye câmii, iç avlunun 4 köşesinde yükselen 4 minâresi ve ehrâm şeklinde kademelenen kubbe hatları ile şehrin ufka düşen çizgisinde hâkim ve âhenkli bir yer almıştır (*Ḥadîḳa*, I, 16; A. Gabriel, s. 374; E. Egli, s. 77; S. Eyice, s. 49). Kılıç Ali Paşa câmiinde (1580) de aynı örnek daha mütevâzî ölçüde tatbik edilmiştir (*Ḥadîḳa*, II, 58; A. Gabriel, s. 376; S. Eyice, s. 106). Osmanlı-türk mimarîsi Sinan'ın 1588'de ölümünden sonra, onun geliştirmiş olduğu esaslar içinde, yeni örnekler vermeğe devâm etmiştir. Bir esas kubbeyi destekleyen 4 yarım kubbe ve köşelerde küçük 4 kubbe usûlü, İstanbul'da Ahmed I. için 1609—1617'de, Sedefkâr Mehmed Ağa tarafın-

dan yapılan Sultan Ahmed câmiinde tatbik edilmiştir (*Ḥadîḳa*, I, 18; A. Gabriel, s. 380; T. Öz, *Sultanahmed câmii*, *Vakıflar dergisi*, 1938, I, 25; 1942, II, 209; ayn. mll., *Mimar Mehmed Ağa ve Risâle-i mimâriye*, İstanbul, 1944; S. Eyice, s. 32). Aynı tertip Safiye Sultan'ın mimar Davud Ağa'ya 1597'de başlatılarak, Mustafa Ağa tarafından 1663'te Turhan Sultan için tamamlanabilen İstanbul'da Yeni câmide (= Yeni Vâlide câmii) kullanılmıştır (*Ḥadîḳa*, I, 20; A. Gabriel, s. 381; A. S. Ülgen, *Yeni câmi*, *Vakıflar dergisi*, 1942, II, 387; S. Eyice, *İstanbul*, s. 22). Anadolu'da bu planın Çankırı'da 1558'de yapıldığı tahmin olunan Büyük câmide (A. Gökoğlu, *Paflagonya*, s. 239 v.d.) ve Tosya'da 1584 tarihli Abdurrahman Paşa câmiinde (A. Gökoğlu, *ayn. esr.*, s. 228 v.d.) görülmesi, yalnız merkezdeki selâtin câmilerine mahsûs kalmadığını gösterir.

4. Tek kubbeli câmi örneği Sinan'ın nisbeten ufak ölçüdeki eserlerinde de bâzan bir takım yenilikler ile tatbik edilmiştir. Kubbesi 4 büyük kemer tarafından taşınan ve kubbe tazyikı köşe kuleleri ile karşılanan, XVI. asrın ortalarına âit Edirne-Kapısı'ndaki Mihrimah câmiinde (*Ḥadîḳa*, I, 24; Gabriel, s. 378; E. Egli, s. 75; S. Eyice, s. 70) böyle bir misâl ile karşılaşılır. Eyûb'de 1560—1566 arasında yapılan ve basık kubbesini çeviren üç taraflı dehlizi ile, Zâl Mahmud Paşa câmii ise, tek kubbeli câmiler örneği ile Manisa ulu-câmii örneği arasında bir yer alır (*Ḥadîḳa*, II, 253; A. Gabriel, s. 388; E. Egli, s. 75; S. Eyice, s. 99). En basit şekli ile tek kubbeli câmiler, gerek Sinan, gerek ondan sonraki mimarlar tarafından da yapılmıştır. Nitekim Sinan'ın Tırhala (Trikkala)'da XVI. asrın ortalarında yaptığı Osman Şah (ölm. 1567/1568) câmii bu hususta bir misâl teşkil eder (F. Babinger, *Moschee u. Grabmal des Osman Schah zu Trikkala*, *Praktika tēs Akadēmias Athēnōn*, 1929, IV, 15 v.d.; A. K. Orlandos, *Arḥitektonikē tu tzamiu Osman Saḥ*, ayn. mec., s. 319 v.d.; S. Eyice, *Yunanistan'da türk mimarî eserleri*, *TM*, 1955, II, XII, 217, resim 15, 16). Basit tek kubbeli câmilerin ekserisi küçük ölçüde yapılar olup, bunların misâllerine hemen her yerde rastlanır. Msl. Rodos'ta 1540 tarihli İbrahim Paşa, 1588 tarihli Receb Paşa ve Murad Reis câmileri gösterilebilir (H. Balducci, *Rodos'ta türk mimârîsi*, Ankara, 1945, s. 76, 86, 92).

5. Altı pâyeli câmi örneği, Sinan'ın merkezî planlı bir câmi şekli arama yolundaki tecrübeleri arasında elde ettiği neticelerden biridir. Bu örnekte câmiin iç kısmının etrafı duvarlara gömülü veya serbest altı pâye ile altı köşeli bir sâha hâlinde tersim edilmiş, bunun üstü bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbeye intikal ise, küçük yarımkubbeler ile te'min edilmiştir. Sinan İstanbul'da bu örneğin misâllerini 1556'ya doğru yapılan Ahmed Paşa câmiinde (*Ḥadîḳa*, I, 141; A. Gabriel, s. 393; A. S. Ülgen, *Topkapı'da Ahmed Paşa hey'eti*, *Vakıflar dergisi*, 1942, II, 169 v.d.; S. Eyice, s. 84) vermiştir. Ancak son zamanlarda ortaya atılan bir faraziyeye göre, câmi aslında üç şerefeli câmi örneğinde yapılacak iken, bânisinin idâmı yüzünden, esas inşâat projesi tam olarak tatbik edilememiştir (E. Egli, s. 71 ve bilhassa resim 42). Bu husûs da, altı pâyeli câmilerin üç şerefeli câmi örneği ile yakın akrabâlığını göstermesi bakımından mühimdir. Sinan aynı örneği yine İstanbul'da, Kadırga limanında, 1571'de yaptığı Sokullu Mehmed Paşa (*Ḥadîḳa*, I, 193; A. Gabriel, s. 394; E. Egli, s. 94; S. Eyice, s. 36) ve Üsküdar'da 1583'te inşa edilen Atik Vâlide veya Nûrbânû Sultan câmiinde (*Ḥadîḳa*, II, 182; A. Gabriel, s. 395; E. Egli, s. 105; S. Eyice, s. 114) tatbik etmiştir. Sinan'ın ölümünden sonra, aynı örnek İstanbul'da 1594 tarihli Cerrah Mehmed Paşa (*Ḥadîḳa*, I, 71; A. Gabriel, s. 395; S. Eyice, s. 88) ve 1734'te yapılan Hekimoğlu Ali Paşa (*Ḥadîḳa*, I, 81; A. Gabriel, s. 397; S. Eyice, s. 91) câmilerinde de görülür.

6. Sekiz pâyeli câmi örneği. Sinan tarafından önceki örneğin daha da inkişaf ettirilmek suretiyle meydana getirilmiştir. Sinan, bu örneğin ilk misâli olarak, İstanbul'da Silivrikapısı'nda İbrahim Paşa câmiini (*Ḥadîḳa*, I, 29; A. Gabriel, s. 389; E. Egli, s. 68; A. Erdoğan, *Silivrikapı'da İbrahim Paşa câmii*, *Vakıflar dergisi*, 1938, I, 29 v.d.; S. Eyice, s. 92) yaptıktan sonra, aynı tertibi 1561'e doğru yapıldığı tahmin olunan Rüstem Paşa câmiinde de kullanmıştır (*Ḥadîḳa*, I, 115; A. Gabriel, s. 389; E. Egli, s. 83; S. Eyice, s. 48). Fakat bu örneğin en âbidevî misâli, dünya mimârî tarihinin mühim eserlerinden biri olan ve merkezî planın mükemmel tatbik ediliş şeklini gösteren Edirne'de Sultan Selim (Selimiye) câmiidir. 1569—1575 yılları arasında yapılan bu âbidede, her biri üç şerefeli dört minârenin ortasındaki 31,5 m. çapındaki ana kubbesi, câmiin iç kısmının üstünü örtmektedir. Sekiz pâyenin te'min ettiği bir sekiz köşeden alikalar ile intikali te'min olunan bu kubbe, câmiin yapısı ile uzvî bir bütün teşkil eder (C. Gurlitt, *Die Bauten Adrianopels*, s. 55, resim 13, 14; O. Aslanapa, *Edirne*, s. 32 v.d.; E. Egli, s. 88 v.d.). Sinan'ın küçük ölçüdeki eserlerind

İstanbul'da Azap-Kapısı'nda Sokullu Paşa câmiinde (1577; *Ḥadîḳa*, II, 37; A. Gabriel, s. 391; E. Egli, *Sinan*, s. 98; S. Eyice, s. 101) de tatbik edilen bu örnek başka mimarlar tarafından inşâ edilen câmilerde de kullanılmıştır. Başlıca misâller olarak, İstanbul'da 1586 tarihli Mesih Paşa (*Ḥadîḳa*, I, 192; A. Gabriel, s. 390; S. Eyice, s. 83), 1584—1588 tarihli Nişancı Mehmed Paşa (*Ḥadîḳa*, I, 211; A. Gabriel, s. 392; S. Eyice, s. 74), Tokat'ta Ali Paşa (A. Gabriel, *Monuments*, II, 91, levha 21, 26), Üsküdar'da 1708—1711 tarihli Yeni Valide (*Ḥadîḳa*, II, 187; S. Eyice, s 113), Nevşehir'de 1727 tarihli Dâmad İbrahim Paşa ve Şumnu'da 1745 tarihli Şerîf Halîl Paşa (H. Duda, *Balkantürkische Studien*, s. 69, levha IX, 2) câmileri gösterilir.

7. Sakıflı mescid örneği bu devirde imparatorluğun hemen her yerinde tatbik edilmiştir. Ancak çok basit ve sâde olan ve umûmiyetle varlıklı esnaf tarafından yaptırılan böyle mescidlerin içinde, tezyinâtı veya bâzı husûsiyetleri bakımından, kendi çapında bir şâheser mâhiyetine sâhip olanlara da rastlanır. İstanbul'da zarif bir minâreye sâhip olan Burmalı mescid (*Ḥadîḳa*, I, 65; S. Eyice, s. 56), Eyûb'de Silâhî mescidi (*Ḥadîḳa*, I, 280; Eyice, s. 99), Balat'ta, 1562'de Ferruh Kethüdâ tarafından yaptılan Balat câmii (*Ḥadîḳa*, I, 55; S. Eyice, s. 65) bu örneğin başlıca misâlleridir. İstanbul'da 1592'de yapılan Topkapı dışında Takkeci İbrahim Ağa câmii (*Ḥadîḳa*, I, 232; S. Eyice, s. 85), bu örneğin bir misâli olmakla berâber, içindeki çok zengin çini kaplama, ahşap üzerine renkli nakışlar gibi tezyinî unsurları bakımından türk san'atının mühim eserlerinden biridir. Burada ayrıca, kubbe biçiminde bir tavanın oluşu da, ekseri ahşap sakıflı mescidlerin aslında böyle olduklarını göstermesi bakımından mühimdir. Gâyet mütevâzî yapısı, gâyet güzel çiniler ile kıymetlenen Ramazan Efendi veya Bezirgân mescidi (*Ḥadîḳa*, I, 66; Eyice, s. 91) de bu örneğin kayda değer bir misâlini teşkil eder.

III. Yabancı te'sirler devri. XVIII. asrın ortalarından itibâren, türk san'atına hâkim olmağa başlayan yabancı san'at te'sirleri, türk barok (D. Kuban, *Türk barok mimârîsi*, İstanbul, 1954) ve ampir üslûplarının doğmasına sebep olmuştur. Bu üslûpları, XIX. asrın sonlarında görülen ve pek az yaşayan, hem türk, hem yabancı san'atlardan unsurlar alan karışık üslûp devri tâkip etmiştir. Yabancı te'sirler devrinde yapılan câmilerin mimârî bakımından bir yenilik ortaya koymadıkları dikkati çeker. Başlangıçta henüz önceki devrin yapı bilgileri ve tecrübelerinden istifâde olunduğunu, XVIII. asırda yapılan bâzı büyük eserler isbat eder. 1759—1763'te İstanbul'da Mustafa III.'ün yaptırdığı Lâleli câmii (*Ḥadîḳa*, I, 23; S. Eyice, s. 45), ana hatları bakımından, henüz klasik devrin bâzı unsurlarının yaşadığı 8 istinatlı örneğe bir misâl olmasına karşılık, dört büyük kemerin taşıdığı tek kubbeden ibâret olan ve 1748—1755 arasında yaptırılan Nûruosmâniye câmii (*Ḥadîḳa*, I, 22; Ahmed Efendi, *Tarih-i câmi-i şerîf-i Nûruosmâniye*, *TOEM*, ilâve; S. Eyice, s. 27), tezyinâtı, inşâî unsurları, yarım yuvarlak avlusu ile, barok üslûbunun bir mümessilidir. 1765 zelzelesinde ağır tahribe uğrayan ilk Fâtih câmii de, Mustafa III. tarafından 1766—1771 yılları arasında yeniden yapılırken, daha evvelce şehzâde Sultan Ahmed, Yeni Vâlide câmilerinde kullanılan tertibin aynen tatbik edilmesi suretiyle, bir ana kubbeyi dört tarafından destekleyen dört yarım-kubbe ile inşâ edilmiştir (*Ḥadîḳa*, I, 8; A. Refik, *Hicrî XII. asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1930, s. 215; Kuban, *Barok*, s. 32). Rodos'ta 1765 tarihli Sultan Mustafa câmiinde kubbeli iç-kısmın, iki sütûnun yardımı ile, uzatıldığı ve yanlarda da birer dehliz bulunduğu görülür (H. Balducci, *Rodos*, s. 106 v.d.). Tek büyük kubbenin örtüldüğü iç-kısmı derinliğine bir az uzatma fikri bu devrin büyük câmilerinin ekserisinde tatbik olunmuştur. Msl. Mustafa III. tarafından 1757—1760'ta yapılan Üsküdar'da Ayazma câmii (*Ḥadîḳa*, II, 188; S. Eyice, s. 113) ile Dolmabahçe'de 1853'te ampir üslûbunda yapılan Bezm-i Âlem Vâlide Sultan câmiinde (S. Eyice, s. 109) aynı husûsiyeti bulmak mümkündür. Abdülhamid I. tarafından, 1778'de Beylerbeyi'nde yaptırılan Beylerbeyi (*Ḥadîḳa*, II, 71; S. Eyice, s. 117), İstanbul'da 1788 tarihli Şeb-Safâ Kadın (S. Eyice, s. 59), Üsküdar'da Selim III. tarafından 1805—1806'da yapılan Selimiye (Eyice, s. 115) câmileri türk barok üslûbunun başlıca misâlleridir. Mahmud II. tarafından 1822—1826'da yaptırılan Tophâne'deki Nusretiye câmii (*Ḥadîḳa*, II, 63; D. Kuban, *Barok*, s. 34, resim 65—72; S. Eyice, s. 107) ile evvelce bahsi geçen Bezm-i Âlem Sultan ve 1854 tarihli Ortaköy, 1851 tarihli Hırka-i Şerîf câmileri (S. Eyice, s. 120 ve 83) türk ampir üslûbunun başlıca misâlleridir. Plan bakımından bir yenilik göstermeyen bu devir câmilerinin başlıca husûsiyetleri, içlerindeki zengin malzemeli bol tezyinatta ve hayret verici derecede ince minârelerde toplanır. Ayrıca bu câmilerin bir husûsiyeti de artık açık bir revak olmaktan çıkan son cemâat yerinin üstünde, ufak bir kasır teşkil eden pâdişah dâirelerinden mürekkep, bir kasr-ı hümâyûnun

bulunuşudur. Karışık üslûbun başlıca misâlleri olarak da, Konya'da 1872'de yapılan Azîziye (F. Soyman, İ. Tongur, *Konya*, s. 114), İstanbul'da 1871'de yapılan Vâlide Pertev Niyal ve Yıldız'da 1886 tarihli Abdülhamid II. (S. Eyice, s. 87, 122) câmileri gösterilebilir. Bu devrin daha küçük ölçüdeki câmi ve mescidlerinde de büyük eserlerdeki husûsiyetleri aynen bulmak mümkündür.

Son devir türk câmileri Türkiye'de câmi mi'marîsi, bulunduğumuz asrın başlarına doğru, yeni üslûplar aramaktan ziyâde, Sinan devrinin üslûbuna dönmüş ve o devrin mimarî husûsiyetlerini hâiz yeni câmiler yapılmıştır. İstanbul'da Kemâleddin (1870—1927) tarafından yapılan Bebek, Bostancı ve Beyoğlu'nda Kamer Hatun câmilerinde eski Osmanlı devri üslûbu yeniden yaşatılmağa çalışılmıştır (S. Çetintaş, *Mimar Kemâleddin, Güzel san'atlar dergisi*, 1944, V, 160 v.d.). Eski Osmanlı mimarî esaslarına dönüşü gösteren başka eserler inşâsına devam olunduğunu son yıllarda, İstanbul'da Vasfi Egeli tarafından yapılan Şişli câmii (V. Egeli, *Şişli câmii, İstanbul Enstitüsü dergisi*, 1956, II, 19) ve 1944'te Ankara'da yapılan Kalaba câmii (A. Mortaş ve H. Kara, *Kalaba câmii, Arkitekt*, 1951, XXI, 7 v.d.) isbât etmektedir. Eski Osmanlı mimarî unsurlarının ilhamlarına geniş ölçüde yer veren yeni câmiler, İstanbul, Ankara, İzmir, Zonguldak gibi başlıca şehirlerde son senelerde yapılmaktadır. Yeni türk mimârîsinde muâsır cereyanlara uyan câmiler inşâsı için de teşebbüslere geçildiğini zaman-zaman yapılan bâzı projelerden anlamak kabildir. Ancak şimdiye kadar bunların hiç biri tatbik mevkiine konulmamıştır (böyle bir proje için bk. C. E. Arseven, *Türk san'atı tarihi*, İstanbul, tz., s. 445, resim 828). Son senelerde, Gemlik'te ve Ankara'da Koca-Tepe'de yapılması tasarlanan câmiler için, böyle yeni cereyanları aksettiren eserler meydana getirilmesi tasarlanmış, fakat bu husûsta fiiliyata henüz geçilmemiştir.

Orta çağda Anadolu medreseleri. Türkler tarafından büyük bir ehemmiyet verilerek, hâkim oldukları yerlerde gâyet mebzul mikdarda yapılan medreseler Anadolu'da büyük bir hızla çoğalmıştır. Bir avluya açılan 4 büyük eyvân ile bu eyvânlar arasındaki iki kat hâlinde sıralanan önleri revaklı hücrelerden ibâret Asya medresesi örneği, ana hatları bakımından, Selçuklular tarafından Anadolu'da inşâ edilen medreselerde tatbik olunmuştur. Henüz etraflı bir tetkik yapılmadığından, menşe'i hakkında kat'î kanaat hâsıl olmayan türk medrese mimârîsi, Asya'da olduğu gibi, muhteşem bir cümle kapısı ile, bu cepheye ihtişam veren çifte minâre ve çini tezyinâtı gibi unsurları da ihmâl etmemiştir. Ancak Anadolu'da yapılan medreseler, ölçü itibârı ile, Asya'dakiler seviyesine ulaşamamışlar, buna karşılık, küçük teferruât farkları ve bilhassa tezyinât ile, çeşitli misâllerin yeknesaklıktan kurtulmaları te'min edilmiştir. Anadolu'nun bu ilk medreseleri içinde bâzılarının muayyen bir ilme tahsis edildikleri de dikkati çeker. Msl. Konya'da Sırçalı medrese fıkıh tedrisi için yapılmış, aynı şehirdeki İnce minâreli medrese aslında bir dârülhadîs olarak te'sis edilmiştir. Kayseri ve Sivas'taki bâzı medreselerin ise, tıp tahsili ile alâkalı oldukları anlaşılmaktadır (S. Ünver, *Selçuk tabâbeti*, Ankara, 1940); son zamanlarda Kırşehir ve Kütahya'daki iki eski medrese ise, hey'et ve nücûm ilimleri tedrisi ve bunların tatbikatı ile alâkalı görülmüştür. Orta çağ Anadolu medreselerinin hemen hepsinde, bânisinin ve yakınlarının mezarlarını ihtivâ eden bir türbe bulunmaktadır. Eski Anadolu medreseleri dışarıdan büyük bir cümle kapısı vâsıtası ile geçilen bir iç avlu etrafında sıralanan hücrelerden ve bu avluya açılan bir veya bir kaç eyvândan ibârettir. Cümle kapısı karşısındaki esas eyvânın müsâit havalarda bir dershâne olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunun iki yanındaki kubbeli odalardan biri mescid ve kapalı dershâne, diğeri ise, bâzan türbe olarak kullanılmıştır. Avlulu medrese örneği, bir avlu kısmının muhtemelen iklim şartları göz önünde tutularak, büyük bir kubbe ile örtülmesi neticesinde, orta çağ Anadolu mimârîsinin ikinci medrese örneği olan kubbeli medresenin doğmasına yol açmıştır. Kubbeli medrese örneğinin fazla revaç bulmadığı, üstü açık ve avlulu örneğin, değişiklikler ile, Osmanlı devrinin sonuna kadar muhâfaza edildiği anlaşılmaktadır.

1. Avlulu medreseler. Kitâbesinden anlaşıldığına göre, Kayseri'de 1193'te yapılan Hoca Hasan medresesinde mimârîsi hakkında fikir verebilecek bir iz kalmamıştır (H. Edhem, *Kayserîye*, s. 1; A. Gabriel, *Monuments*, I, 59). Aynı şehirdeki Çifte medrese (1205—1206?) ise, Gıyâseddin Keyhusrev I. tarafından yapılan bir medrese ile, buna pek az sonra bitişik olarak inşâ edilen bir hastahâneden (Şifâiye) meydana gelmiştir (H. Edhem, s 30 v.d.; A. Gabriel, I, 60, levha 17—18). Burada bir avlu etrafında sıralanan hücreler, avlunun her cephesinin ortasında açılan birer eyvân, avluyu çeviren revaklar gibi unsurlar, tamam olarak, mevcut

tur. Sağdaki yapının içinde ayrıca bir de türbe vardır. Sivas'ta 1217—1218'de yapılan Keykâvus dârrüşşifâsı ise, tahsis edildiği gâye farklı olmakla berâber, o devrin medrese mimârîsinin husûsiyetlerine mâliktir (A. Gabriel, II, 146 v.d., levha 35—38). Kayseri'de, 1238—1239'da yapılan Emîr Sirâceddin medresesinde 3 eyvânın, yapının nihâyetinde, ⊥ şeklinde toplanmış oldukları görülür (A. Gabriel, I, 62 v. d.). Aynı şehirde Gıyâseddin'in annesi Mâhperî Hatûn için 1337—1338'den az sonra yapılan Ḫvând Hatun medresesinde sağa bir türbe bitiştirilmiş, yan eyvânlardan ise, tamâmen vazgeçilmiştir; burada iki sıra hücre vardır. Temiz bir işçilik ile yapılmış olan bu binânın dış duvarlarında ise, kale burçlarını hatırlatan çıkıntılar görülür (A. Gabriel, I, 46) Kabartma örgü motiflerinin çerçevelediği cümle kapısı mukarnaslı ve yukarıya doğru sivrilen bir girintinin içindedir. Aynı esaslara göre tezyin edilen bir kapıya Antalya'da, 1239—1240'ta Mübârizeddin Atâ Bey Armağan tarafından yaptırılan ve hâlen encak kapısı muhâfaza edilen medresede de rastlanır (R. Riefstahl, *Cenûb-i garbî Anadolu*, s. 36, 70, resim 206, 207). Konya'da Bedreddin Muslih tarafından Gıyâseddin Keyhusrev zamanında Tûs'lu Meḥmed b. Osman'a 1242/1243'te yaptırılan Sırçalı medresede avlulu medrese örneğinin en zarif misâli ile karşılaşılır (F. Sarre, *Reise*, s. 51 v. dd., levha 22—25; ayn. mll., *Konia*, s. 10; Diez ve Aslanapa, *Türk san'atı*, s. 305). Cephede hâkim bir yer alan kapı taş işçiliğinin muhteşem eserlerindendir. Kapının sağında türbe bulunmakta, avluyu üç taraftan çeviren pâyelerin gerisinde hücreler sıralanmaktadır. Avluya açılan büyük dershâne-eyvânın içindeki zengin çini kaplamanın kalan parçaları binânın ilk ihtişâmının delîlidir. Hendesî şekiller ve yazı şeritleri ihtivâ eden bu çini kaplama arasında yapıyı meydana getiren san'atkârın adı da yer almıştır. Eyvânın cenûp duvarındaki mihrâp buranın mescid olarak kullanıldığını gösterir. Medreselerde zengin taş tezyinâtına sâhip cümle kapıları bu devrin başlıca husûsiyeti olmuştur. Kırşehir'de Mengüç-oğlu Muzafferüddin Mehmed tarafından 1246'da yaptırılan medresenin itinâlı cümle kapısı, hâlen kalede Alâeddin câmiinin kapısıdır (C. H. Tarım, *Kırşehir tarihi*, Kırşehir, 1936, s. 52 v.d.). Antalya'da 1250 tarihli Karatay medresesi, köşe sütûnları geçmeler ile süslü saçaklar ile kaplı bir kapıya sâhiptir. (Lanckoronski, *Städte Pamphyliens and Pisidiens*, Wien, 1890, I; R. Riefstahl, *Cenûb-i garbî Anadolu*, s. 40 v.d., resim 92—93). Erzurum'daki Çifte minâreli medrese avlulu medrese örneği içinde istisnâî bir mevkie sâhiptir (W. Bachmann, *Kirchen und Moscheen in Kurdistan*, Leipzig, 1913, s. 74 v. d., levha 64—71; A. Beygu, *Erzurum tarihi*, İstanbul, 1936, s. 116 v.d.). Tapu kaydına göre, bu yapının Alâeddin Keykubad'ın kızı (?) Ḫvând Hatun tarafından yaptırıldığı ileri sürülmekte (A. Beygu, *ayn. esr.*, s. 125) ve 1253 tarihinde yapıldığı iddia edilmektedir. Asya medreselerinin tertibi burada sarîh olarak kendini gösterir. Çok müzeyyen cümle kapısının üstünde, çiniler ile kaplı gövdeleri amûdî çubuklu iki minâre yükselir. Avluyu çeviren iki kat hâlindeki hücrelerin önünde bulunan revakların kemerleri tezyinî şeritler ile belirtilmiştir. Avluya açılan üç eyvânın küçük olmasına mukabil, esas eyvân derin ve geniş yapılmış ve bunun dip duvarı yerine iki katlı, yuvarlak bir türbe yerleştirilmiştir ki, bu alışılmamış tertip tarzı, eyvânın iki tarafındaki kısımların da yok olması neticesinde, bu medreseye âdetâ diğerlerinden farklı bir görünüş vermiştir. Eski Anadolu medreselerinin 4'ü Sâhib-Ata lekabı ile tanınan Fahreddin Ali tarafından yaptırılmıştır (F. Uğur ve M. Mesud, *Selçuk vezîri Sâhip-Ata ile oğullarının hayat ve eserleri*, İstanbul, 1934). Akşehir'de 1250'de yapılan Taş medrese (F. Sarre, *Reise*, s. 20, levha 11—13; ayn. mll., *Konia*, s. 24; M. Ferid ve M. Mesud, *ayn. esr.*, s. 87 v. d.; E. Diez ve O. Aslanapa, *Türk san'atı*, resim s. 310) maalesef 1910'da tâmir edilmek üzere sökülmüş ve bir daha yapılmamıştır. Yapının solunda tek kubbeli bir mescid ile gâyet yüksek bir minâre bulunuyordu. Cümle kapısı ise, fazla müzeyyen değil idi. Aynı bânînin Kayseri'de 1267—1268'de yaptırdığı Sâhibiye medresesinde ise gâyet dikkat çekici kabartma tezyinat ihtivâ eden bir cümle kapısı ile karşılaşılır. Bunlar arasında üslûplaştırılmış arslan başı kabartmalar bilhassa dikkati çeker. Avluya açılan 4 eyvân burada tamamdır. Ancak küçük hücreler yerine uzun koğuşların bulunuşu dikkate değer (A. Gabriel, I, 64 v.d., levha 15, 16). Sâhib-Ata'nın üçüncü medresesi (sonuncusu kubbeli medreseler bahsinde görülecektir) Sivas'ta 1271'de konyalı Kalôyan (Kelûk ile aynı şahıs olduğu da iddia edilmiştir, bu husûsta krş. L. A. Mayer, *Islamic Architects and their Works*, Geneve, 1956, s. 77 ve 78) tarafından yapılan Gök medresedir (Sâhibiye). Aslında iki katlı olan (alt katın kışlık olduğunu Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, III, 201'de yaza.) bu medresenin çok zengin tezyinat ve hayvan başı kabartmaları ile süslü kapısı, gövdeleri

çubuklu bir çift minâre ile, daha da tebârüz ettirilmiştir. Bu cephede ayrıca bir de çeşme yer alır. Medhal eyvânın sağındaki kubbeli mescid çini kaplamasını muhâfaza etmiştir. Medresenin esâs eyvânı ile üst katı maalesef yıkılmıştır. Yine Sivas'ta 1272 tarihli, Muzaffer Bürûcirdî'nin Bürûciye medresesi, avluya açılan dört eyvânı ve medhalin iki yanında kubbeli türbe ve mescidi ile, eski Anadolu avlulu medresesinin tam bir misâlini teşkil eder. Türbe kısmı hâlâ fîrûze renginde çiniler ile kaplı olup, bu tezyinât kubbe intikalinde de mevcuttur (İ. Hakkı, *Sivas*, s. 108; A. Gabriel, II, 152 v.d., levha 47—51). Aynı şehirde Keykâvus tarafından yaptırılan Dârüşşifâ'nın karşısında, 1271—1272'de ilhânî vezîri Şams al-Dîn Muḥammed Cuvaynî'nin yaptırdığı Çifte minâreli medresesi, bugün ancak medhal cephesinin kalmış olmasına rağmen, dikkate değer husûsiyetler gösterir. Mimârî ile tezyinâtın tam bir âhenk hâlinde bulunduğu bu cephede muhteşem bir cümle kapısı vardır. Üslûplaştırılmış çeşitli unsurlar, yeknesak olmaktan kaçınan bir dikkat ile, cephe tezyinâtının esâsını teşkil etmiştir. Kapının üstünde ise, eski an'aneye uygun olarak, iki minâre yükselir (A. Gabriel, II, 157 v.d., levha 39—46). Avlulu medreselerin içinde zamanımıza kadar her iki katını da muhâfaza edebilen nâdir misâllerden Tokat'ta Gök medresenin bânisi ve inşâ tarihi bilinmemekte, ancak 1275'e doğru yapıldığı tahmin edilmektedir. Burada yine Kayseri Ḫvând Hatun ve Konya Sırçalı medreselerinde olduğu gibi, yan eyvânlardan vazgeçilmiş, avlunun iki tarafına hücreler sıralanmıştır. Esas eyvânın sağındaki kubbeli kısım bir türbe hâlindedir. Eyvân ve kemerler arasındaki sâhalar hâlâ kısmen çiniler ile kaplıdır (G. de Jerphanion, *Mélanges*, s. 75; A. Gabriel, II, 96 v.d., levha 22—24). Burasının bir dârüşşifâ olduğu yolundaki iddiâyı te'yit edecek delîl yoktur (S. Ünver, *Selçuk tabâbeti*, s. 40). Kayseri'de Abu 'l-Ḳāsim b. 'Alī al-Ṭūsī'nin 1275 tarihli Hacı Kılıç medresesi, bitişiğindeki câmiinki ile bir sırada olan zengin işlemeli cümle kapısı ile dikkati çeker (H. Edhem, *Kayseriye*, s. 90; A. Gabriel, I, 52). Aslında Ġiyāṯ al-Dīn II. tarafından 1236'da han olarak yapılan ve Hamîd-oğullarından Falak al-Dīn Dündar Bey tarafından 1301'de medrese hâline getirilen Eğridir'deki Taş medrese de iki katlıdır (İ. Hakkı, *Kitâbeler*, II, 228, resim 71; F. Sarre, *Reise*, levha 64—65). Hamîd-oğulları devrinde yapılan medreselerden cümle kapısı bakımından hayli mütevâzî bir misâl de Korkut-Eli'nde tesbit edilmiştir (İ. Hakkı, *Kitâbeler*, II, 249, not 2, resim 61; R. Riefstahl, *ayn. esr.*, s. 73, nr. 8 b, resim 208). Avlulu medreselerin klasik bir hâle gelen tertip tarzı Karaman devri medreselerinde de görülür. Bunlarda az veya çok müzeyyen bir cümle kapısı, revâklı avlu, büyük eyvân ve bunun yanında kubbeli iki oda mevcuttur. Eski medreselerin yan eyvanları ise, artık unutulmuş gibidir. Hâlen ekserisi çok harâp bir halde bulunan medreselerin içlerinde çini kaplama tezyinâtının izleri tesbit edilir. Karaman-oğlu Bedreddin Mahmud Bey'in oğlu Emîr Mûsâ'nın Ermenek'te yaptırdığı Tol medrese, Ürgüp yakınında, Damse köyünde, tahminlere göre, XIV. asrın ilk yarısına âit Taşkın Paşa medresesi, Beyşehir'de İsmail Ağa'nın 1368 tarihli Taş medresesi, Alanya civarında 1373'te Emîr Bedreddin Mahmud'un yaptırdığı Oba köyü medresesi bu safhanın başlıca misâlleridir (E. Diez, Aslanapa, M. Koman, *Karaman devri*, s. 22, 33, 188, 191). Beçin'de 1375 tarihli Ahmed Gâzî medresesinin mütevâzî ölçüleri içinde tertibi daha farklıdır. Hücreler üç tarafta bulunmakta, esas eyvânın yerini ise, kubbeli bir türbe almaktadır (İ. Hakkı, *Kitâbeler*, II, 161 v.d., resim 51—54; A. Akarca, *Milâs*, s. 117 v.d., resim 14, levha 33). Karaman'da, 1382'de Nefise Hatun'un yaptırdığı Hatuniye (Diez, s. 55) Niğde'de, 1409'da Karaman-oğlu Ali b. Alâeddin tarafından inşâ ettirilen Ak medrese (A. Gabriel, I, 137 v.d., levha 52—54; İ. H. Uzun çarşılı, *Niğde 'de Karamanoğlu Ali Bey vakfiyesi*, *Vakıflar dergisi*, 1942, II, 45 v. d.; S. Ülgen, *Niğde 'de Ak medrese*, *ayn. esr.*, s. 81 v.d.), Manisa'da Ulu câmie bitişik olarak, İshak Bey tarafından 1378'de yaptırılan medrese (R. Riefstahl, s. 9 v.d., resim 3, 11; Ç. Uluçay ve İ. Gökçen, *Manisa tarihi*, s. 90), Kayseri'de 1431/1432 tarihli Hatuniye (A. Gabriel, I, 70) ve nihâyet Aksaray'da Karaman-oğlu İbrahim Bey (1424—1463)'in Zincirli medresesi (F. Sarre, *Reise*, s. 94, levha 43; E. Diez, s. 177, resim 239—241), avlulu medrese örneğinin misâlleridir. Bunlardan Ak medrese cepheye hâkim cümle kapısı ve bu cepheyi süsleyen bir sıra hâlindeki ikiz pencereleri, Zincirli medrese ise, avluya açılan dört eyvân tertibine dönüşü göstermesi ile dikkati çeker. Anadolu'da daha başka avlulu medreseler bulunduğu muhakkaktır. Buyburt'ta Yakutiye (A. Beygu, *Erzurum*, s. 245), Mahmudiye ve Museviye (*ayn. esr.*, s. 245), Amasya'da Tuğrakiye (İ. Hakkı, *Kitâbeler*, I, 93; A. Gabriel, II, 46, not 3), Erzurum'da Sultaniye (A. Beygu, *Erzurum*, s. 136, 167) medreseleri tamâmen yıkılmıştır. Antalya,

Hakkârî ve Alaca-Höyük yakınında Kalehisar 'da da henüz tam tetkik edilmemiş avlulu medreseler tesbit olunmuştur.

2. Kubbeli medreseler. Anadolu 'nun en eski kubbeli medreselerinin Dânişmendliler tarafından yaptırıldığı zannedilmektedir. Nitekim Niksar 'da Nizâmeddin Yağıbasan medresesi (1157 tarihli kitâbesi Melik Gâzî türbesindedir, İ. Hakkı, *Kitâbeler*, I, 59; v. Berchem, *Epigraphie der Danischmendides*, *Z A*, 1912, XXVII, 86), çok harâp bir hâlde olmasına ve hiç bir tezyinât ihtivâ etmemesine rağmen, ortasında çifte köşe yarım kubbecikleri ile intikali te'min edilmiş bir kubbenin izlerini taşımaktadır (A. Gabriel, II, 122 v.d., levha 39). Tokat 'ta Çukur medresenin de kitâbesinde Dânişmendlilerden Yağıbasan (ölm. 1167) 'ın adı okunmak ile berâber buradaki tarih tereddütlere yol açmaktadır (İ. Hakkı, *Kitâbeler*, I, 3; A. Gabriel, II, 92 v.d.). Ancak hücrelerin üstü büyük bir kubbe ile örtülmüştür. Hâlen mevcut olan bu kubbenin yalnız ortasında yuvarlak bir açıklık vardır ki, bunun aslında bir fener açıklığı olup-olmadığı anlaşılmıştır. Afyon yakınında, Sincanlı 'da Boyalıköy medresesi (1210) ise, ortasında dört sütûna dayanan bir kubbe olmakla berâber, âdetâ istisnâî bir örnek manzarası gösterir (O. Aslanapa, *Selçuk devlet adamı Mübârizüddin Ertokuş tarafından yaptırılan âbideler*, *İslâm tetkikleri dergisi*, 1957, s. 106, resim 18). İsparta civarında, Atabey köyünde, 1224 'te vezîr Ertokuş b. Abdullah 'ın yaptırdığı Atabey medresesinin avlu kısmında kemer ile bağlanan dört sütûnun üstünde yükselen bir kubbe mevcuttur. Mescid-eyvâna bir türbe bitişiktir. Fazla zengin tezyinâtı olmayan bu yapı, mimârî tertibi bakımından (İ. Hakkı, *Kitâbeler*, II, 221 v. d., resim 70; O. Aslanapa, *ayn. esr.*, s. 102, resim 9—14), bir dereceye kadar, Divriği 'deki 1228/1229 tarihli Turan Melik dârüşşifâsını hâtıra getirir (krş. A. Gabriel, II, 183 v.d., resim 118). Dânişmendlilerin kubbeli medreselerine rine benzer bir misâl Konya 'da 1251 'de Emîr Celâleddin Karatay tarafından yaptılan Karatay medresesidir. Hâlen ancak bâzı parçalarının kalmasına rağmen, tertibi âşikârdır. Çifte renkli taşlardan işlenmiş olan muhteşem bir cümle kapısından başka (bu kapının benzeri Alâeddin câmiinde de vardır, krş. F. Sarre, *Reise*, levha 18 ve 19), içeride kubbe de hendesî şekiller ve çiniler ile süslenmiştir (F. Sarre, *Konia*, s. 11, levha 3—8; ayn. mll., *Reise*, s. 48 v.d.). Burada, tıpkı açık avlulu medreselerde olduğu gibi, ana eyvân ve bunun yanında kubbeli odalar mevcuttur. Çay 'da, 1258 tarihli Taş medrese de aynı örneğin sâde, fakat zarif misâllerinden birini teşkil etmektedir (İ. Hakkı, *Kitâbeler*, II, resim 12; O. Aslanapa, *ayn. esr.*, s. 107; krş. bir de K. Erdmann, *Beobachtunyen ...*, *Jahrb. d. archeol. Instit.*, 1955, s. 196, 206, resim 25). Kırşehir 'de, 1272 'de Giyâseddin Keyhusrev 'in vezîrlerinden Nûreddin Cebrâil b. Caca Bey tarafından yaptırılan medrese, dışındaki minâresine ve uzun zamandan beri câmi olarak kullanılmasına rağmen, bu örneğin en iyi muhâfaza edilmiş misâlidir. Çok zengin tezyinât ile kaplı cümle kapısı bilhassa dikkati çeker (C. H. Tarım, *Kırşehir tarihi*, s. 58 v.d.; A. S. Ülgen, *Kırşehir 'de türk eserleri*, *Vakıflar dergisi*, 1942, II, 255; W. Ruben, *Kırşehir 'in dikkatimizi çeken son'at âbideleri*, *Belleten*, 1947, XI, 603 v.d.). Buradaki bâzı sütûnlar hind veya Kafkas san'atı ile alâkalı görülmüştür (E. Diez, *Endosmoslar*, *Felsefe arşivi*, 1947, II, 222). Bu medresenin hey'et ilmi ile alâkalı bir müessese olduğu yolunda ortaya atılan nazariye (W. Ruben ve A. Sayılı, *Türk Tarih kurumu adına Kırşehir 'de Caca Bey medresesinde yapılan araştırmalar*, *Belleten*, 1947, XI 673 v.d.) pek tatmin edici değildir. Her ne kadar, kubbenin altındaki sâhanın ortasında yapılan hafriyâtta derin bir kuyu bulunmuş ise de, bunun bir rasat kuyusu olabileceğine ihtimâl vermek güçtür. Vezîr Sâhib-Ata 'nın 1258 veya 1279 'da, Konya 'da mimar Kelûk b. Abdullah 'a yaptırdığı İnce minâreli dârülhadîsi bu örneğin en muhteşem misâllerindendir. Sağ tarafındaki tek kubbeli câmi ve çiniler ile kaplı uzun minâre, alt şerefeye kadar, 1901 'de yıkılmıştır. Cümle kapısı çeşitli kabartma tezyinât ve âbidevî yazı şeritleri ile, kavisli bir çerçeveye göre tezyin edilmiştir. Burada mukarnaslı sivri kapı hücresi şeklinin kullanılmadığı görülür. Avlu kısmını örten büyük kubbe ise, mûtâd olduğu üzere, çiniler ile kaplanmıştır. İnce minâreli medrese, bilhassa kapısı ve tezyinâtı bakımından, kendi nev'inin en güzel nümûnelerinden birini teşkil eder (R. Sarre, *Reise*, s. 56, levha 30; ayn. mll., *Konia*, s. 17; Ferid ve M. Mes'ûd, *Sâhib Ata*, s. 61 v.d., yeni bir planı için bk. E. Diez ve O. Aslanapa, *Türk san'atı*, s. 308). Bu yapı yazının tezyinî bir unsur olarak kullanılmasının en çok dikkate değer misâlidir (E. Kühnel, *Islamische Schriftkunst*, Berlin-Leipzig, 1942, s. 33, resim 25). Erzurum 'da 1310 'da İlhanlılardan Ulcaytu Hudâbende zamanında Hoca Camâl al-Dîn Yâḳût adına yaptırılan Yâḳûtîya medresesinde yine çok müzeyyen bir kapı, sırlı tuğla tezyinâtlı bir minâre ve çok

zengin intikal şekillerine sâhip büyük kubbe vardır (A. Ş. Beygu, *Erzurum*, s. 150 v.d., resim 33, 36—38). An'aneye uygun olarak, burada da bir türbe mevcuttur. Ayrıca içeride taşa işlenmiş bir vakfiye de dikkati çeker ki, böyle uzun bir vakfiye Kütahya'da 1411 tarihli Yâkub Çelebî medresesinde de vardır (İ. Hakkı, *Kütahya şehri*, İstanbul, 1932, s. 79 v.d. resim 38). Yine Erzurum'da, 1314'te İlhanlılar devrinde Aḥmed b. 'Alî b. Yûsuf tarafından yaptırılan Ahmediye medresesinin de kubbeli olduğu zannedilmektedir (Beygu, *Erzurum*, s. 153 v.d., resim 39—40); ancak burası hakkında tatmin edici mâlûmat mevcut değildir. Kütahya'da 1314'te Germiyan emîrlerinden Mübârizüddin Umur b. Savcı'nın yaptırdığı Vâcidiye medresesi, diğer benzerlerinden mimârî bakımdan, yalnız hücre sayısı ile farklı, bir kubbeli medresedir (İ. Hakkı, *Kütahya*, s. 72 v.d.). Bu yapının da hey'et ilmi ile alâkalı bir müessese olduğu ileri sürülmüştür (A. Sayılı, *Vâcidiye medresesi*, *Belleten*, 1948, XII, 655 v.d., levha 145—151). Kubbeli medreselerin son iki misâline ise, Karaman'da rastlanmıştır. Bunlardan 1349'a doğru Ermenek'teki Tol medresesini yaptıran Emîr Mûsâ (ölm. 1357) tarafından inşâ ettirilen Mûsâ Paşa medresesi itinâlı bir taş işçiliği gösteren bir yapıdır. Uzun bir minâresi ve sütûnlar üzerinde yükselen bir kubbesi olan bu medrese 1927'de kısmen yıktırılmıştır (E. Diez, s. 50 v.d., resim 71—76). 1433'te Karaman-oğlu İbrahim Bey tarafından yaptırılan medresenin sağ tarafında uzun bir minâre ve türbe vardır. Yapının ön cephesinde evvelce bir revâk olduğu da kalan izlerden anlaşılmaktadır. İki katlı olan hücrelerden üst kattakiler koğuş hâlindedir. Eskiden gâyet muhteşem çiniler ile kaplı olan bu eserin, çiniden olan mihrâbı ile, oyma tahta kapı kanatları (yapan 'Omar b. İlyâs usta) hâlen İstanbul'dadır (İ. H. Uzunçarşılı, *İbrahim Bey'in Karaman imâreti*, *Belleten*, 1937, I, 56 v. d.; E. Diez ve O. Aslanapa, *Karaman devri*, s. 67 v. d., resim 91; G. Totaysalgır, *Karaman-Lârende*, *Konya*, 1944, s. 34 v. d.). Bu medresede de eyvânın yanındaki odaların kapıları üstünde taşa işlenmiş vakfiyeler mevcuttur. Eski Anadolu kubbeli medrese örneğinin osmanlı devrinde pek revâc bulmadığı ve 1589'da Bitlis'te yaptırılan Şerefiye medresesinin, başka misâller bulununcaya kadar, şimdilik münferid bir misâl olarak kalacağı söylenebilir.

Osmanlı medreselerinin mimârîsi (buradaki tedrisat ve diğer husûslar için yk. bk. Osmanlı medreseleri). Başlıca iki büyük örnek hâlinde inşâ edilmiş olan Selçuk ve Dânişmendliler medreselerine mukabil, Osmanlılar zamanında yapılan medreselerde tek örneğin hâkimiyeti müşâhede olunur. Bu tek örnek de, an'anevî avlu-eyvânlı medrese örneğinin bir az daha inkişâf ederek, yeni bir görünüş alması sûretiyle meydana gelmiştir. Osmanlı devrinde eski medrese mimarîsinin şadırvanlı iç-avlusu aynen muhâfaza edilmiş, buna mukabil, üstünde çifte minârenin yükseldiği muhteşem tezyinatlı cümle kapısı inşâsından hemen-hemen tamâmiyle vazgeçilmiştir. Ön avluya açık olan büyük dershâne-eyvânın kışın mahzûrlu olduğu göz önünde tutularak, bu eyvanın yerini büyük bir kubbenin örttüğü bir dershâne-mescid almıştır. Gerek avluyu çeviren revaklar, gerek bunu gerisinde sıralanan hücreler de umûmiyetle aynı büyüklükte kubbeler ile örtülmüştür. Osmanlı medreselerinde kubbe inşaâtına büyük bir ehemmiyet verilmiş olmakla berâber, bunların an'anevî ikinci büyük örneği teşkil eden kubbeli medrese örneği ile hiç bir münâsebeti yoktur (yegâne istisnâ Bitlis'te 1589 tarihli Şerefiye kubbeli medresesidir); zîra bu örnek adını, hücreleri örten kubbelerden değil, fakat avluyu kapatan büyük ve merkezî bir kubbeden almaktadır. Osmanlı medresesinin eski eyvanlı medrese örneğinden geldiğini gösteren bir misal Merzifon'da şamlı bir mimarın yaptığı Mehmed I. medresesidir (1414—1418). Burada pâyeli revakların çevirdiği bir iç avlu etrafında dört eyvan tertip olunmuş dört sâha görülür. Ancak bunlar kapalı ve kubbelidir. Osmanlı medrese mimarisi hep aynı ana tertip içinde kalmakla berâber, bilhassa küçük medreselerde bâzan yeknesaklıktan kurtulmak, bâzan da arâzi icâpları yüzünden, değişik husûsiyetlere sâhip nümûneler meydana getirebilmiştir. Osmanlılar devrinin en eski medreselerinden İznik'te Orhan tarafından, Ayasofya yakınında yapılan medreseden mimarîsi hakkında bir mâlûmât verebilecek iz kalmamıştır. Yine İznik'teki Süleyman Paşa medresesi, hakikaten Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa'ya âit ise, 1331'den az sonra yapılmış olmalıdır ve hâlen bilinen en eski osmanlı medresesidir. Bir avluyu at nalı gibi üç tarafından saran 8 kubbeli revakın gerisinde, her biri bir kubbe ile örtülü 11 hücre sıralanmakta, diğerlerinden bir az daha büyük olan 12. hücre dershâne-mescidi teşkil etmektedir. Böylece burada klasik Selçuk eyvanlı medreselerinden farklı bir şeklin tatbik edilmiş olduğu görülür. Mâmâfih Osmanlılarda eyvan gibi dersbâne cephesi avluya açık bir medrese nümûnesi olarak,

Bursa'da Ahmed Paşa (ölm. 1496) medresesi zikredilebilir. Bursada, gerip bir husûsiyet olarak, bu dershâne eyvanının üstü bir kubbe ile örtülmüştür.

1. Selâtin külliyeleri medreseleri. Büyük câmilerin etrafında inşâ edilen çeşitli hayır binâları arasında medreseler mühim bir yer almıştır. Bunlar mensup oldukları câmileri bir ilim merkezi hâline getirmekle berâber, bu âbidevî eserlerin dış mimârî ahenklerini de tamamlamıştır. Derslerin umûmiyetle câmilerde yapılmasına rağmen, şimdiye kadar tesbit edebildiğimiz misâllerin hepsinde, bir dershâne mescidin muhakkak bulunduğu anlaşılmaktadır. Yalnız Fâtih tarafından yaptırılan Ayasofya medresesinde bu unsur tesbit olunmamakla berâber, bu binâ aslî şeklini çok kaybettiğinden, son yıllarda da tamâmen yıktırıldığından, gerçekten bir istisnâ teşkil edip-etmediği söylenemez. Edirne'de Üç-şerefeli câmiin (1447) yanındaki Peykler ve Saatli medreseleri, selâtin külliyeleri medreselerinin en eskilerindendir. Bunlar câmiin bir tarafında sıralanmakta ve şekilleri bakımından Osmanlı medrese örneğinin ana husûsiyetlerini gösterir. Ancak dershânelerinin çifte olması kayda değer bir husûsiyettir. Kubbeler ile örtülü olan bu çifte dershânelerden birinin avluya açık olması bunu en eski Selçuk an'anesinin hâtırası olduğuna ve muhtemelen yazlık dershâne olarak kullanıldığına delîl sayılabilir. Osmanlı mimarîsinde en büyük ölçüde ilk selâtin külliyesi medresesi iso, Fatih câmii (1463—1470) etrafında toplanmıştır. Bunların câmi binâsına nazaran tamâmen mütenâzır bir esâsa göre tertip edildiği dikkati çeker. Amasya (1486), Edirne (1484—1488) ve İstanbul'daki (1501—1505) Bayezid külliyelerinin medreseleri, arâzi üzerine gelişi-güzel yayılmış münferit yapılardır. Edirne'dekinin ayrıca bitişiğinde gâyet büyük ölçüde bir dârüşşifâ oluşu, Selçuklular devrinin medrese-dârüşşifâ tertibi geleneğinin devâmına delâlet eder. Aynı husus, İstanbul'da Süleymâniye külliyesinde (1550—1557) de tatbik edilmiştir. Sinan'ın burada medreseleri câmii âdetâ çerçeve içine alan unsurlar gibi kullanmış olmasına karşılık, msl. şehrin ana caddesi kenarında olan Şehzâde câmiinde (1544—1548), dış-avlunun yalnız bir tarafına inşâ edilmiş, Edirne'de Selimiye'de de dış-avlunun kıble cihetinde en dış köşelere yerleştirilmiştir. İstanbul'un selâtin câmilerinde, XVIII. asrın ortalarından itibâren, medrese inşaâtı ehemmiyetini kaybetmiş, son devir selâtin câmilerinin yanlarında medrese yapılmasına ekseriyetle lüzûm görülmemiştir (msl. Beylerbeyi, Nusretiye, Dolmabahçe, Ortaköy ve Hamidiye câmileri).

2. Müştemilât hâlindeki medreseler. Osmanlı medreselerinin bir kısmı da bir câmiin yanında, onun bir parçası olarak, yapılmıştır. Câmi ile medrese arasındaki irtibat şu üç şekilde olur.

a. Medrese ve câmi aynı binâda. Bu husûsta şimdiki hâlde bilinen tek misâl Bursa'da Hüdâvendigâr câmii ve medresesidir (1360—1389); iki katlı olarak inşâ edilmiş olan binânın alt katının câmi olmasına mukabil, üst kat at nalı gibi uzanan bir dehlize açılan medrese hücrelerinden meydana gelmiştir.

b. Medrese câmiin bir parçası. Osmanlı mimârîsinin klâsik devrinde, bâzı orta büyüklükteki câmilerde, şadırvan avlusunu çeviren revakların gerisine medrese hücreleri sıralanmak sûretiyle, mâhiyet itibârı ile, ayrı iki hayır binâsı, müşterek bir avlu etrafında birleştirilmiştir. Fâtih'in yaptırdığı Eyüb câmiinin avlusunda bu şekilde 10 kadar medrese hücresinin bulunduğu ve bunların 1798—1799 tâmirinde kaldırıldığı bilinmektedir. Manisa'da Vâlide câmii medresesi (1522—1523) de avludadır. Aynı tertip, Sinan ile alâka derecesi pek katî olarak bilinmeyen, Halep'te Husrev Paşa (Husrevîye) külliyesinde (1537) de müşâhede olunur. Sinan'ın ekseri eserlerinde tatbik ettiği bu tarz İstanbul'da Ahmed Paşa (1555'e doğru), Sinan Paşa (1555), Edirnekapı (1560'a doğru), Sokullu Mehmed Paşa (1571), Eyüb'de Zal Mahmud Paşa (1574), Üsküdar'da Şemsî Paşa (1580), Manisa'da Murâdiye (1583—1585) câmilerinde sonraları zaman-zaman yine tercih edilmiştir. Nitekim Mimar Davud'a isnâd edilen Mesih Paşa câmii (1586) ile kiliseden çevrilen Fethiye câmii (1591), Aydın'da Cihan-zâde câmii (1756), Urfa'da Abdurrahman câmii (XVII. veya XVIII. asır) avlularındaki medreseler misâl olarak gösterilebilir. Yalnız bu sonuncuda hücreler tonozlar ile örtülüdür. Edirne'de Defterdar Mustafa Paşa câmii avlusuna ise, ancak XVIII. asırdaki tâmirde, Hacı Rûşen Efendi tarafından medrese ilâve olunmuştur. Aşağıda ayrı bir gurup hâlinde toplanacak olan müstakil medreselerden, dershânesi câmi hâline getirilmiş olanları bu örnek ile karıştırmamak lâzım gelir.

c. Medrese ayrı bir binâ hâlinde. Misâllerine hemen her yerde rastlanan bu örnekte, medrese ayrı bir binâ olarak, âit olduğu câmiin yanında, fakat dışında yer almıştır. Bursa'da Yeşil câmi medresesi (1420'ye doğru) bu örneğin eski ve güzel

misâllerindendir. İnşâ edildiği arâzinin meyilli oluşu, dershânenin çifte merdiven ile çıkılan ayrı binâ mâhiyetini almasını da te'min etmiştir. Yine Bursa'daki Bayezid I. medresesi de buna benzer. İstanbul'un fethinden sonra, kısa bir müddet için, bâzı Bizans manastırları (Pantokrator ve Pantepoptes) medrese olarak kullanıldıktan sonra, bilhassa vüzerâ câmilerinin ekserisinin yanlarına böyle medreseler yapılmak sûretiyle, kısa bir zamanda, bu ihtiyaç cevaplandırılmıştır. İstanbul'da Mahmud Paşa (1463), Has Murad Paşa (1470), Davud Paşa (1485), Atik Ali Paşa (1496), İnegöl'de İshak Paşa (1482), Afyon'da Gedik Ahmed Paşa (1472), Tokat'da Hatuniye (XV. asrın sonu) medreseleri zikredilebilir. Daha sonraları da aynı gelenek devam etmiş, Koca Mustafa Paşa (XV. asrın sonu), Gebze'de Çoban Mustafa Paşa (1523), Sinan'ın eserlerinden Haseki Hürrem Sultan (1538), Üsküdar'da Mihrimah (1547), Kılıç Ali Paşa (1580), Piyâle Paşa (XVI. asrın sonları), Üsküdar'da Atik Vâlide (1583) veya daha sonralara âit eserlerden, Galata'da Gülnûş Emetullah Sultan (1697), Nevşehir'de Dâmad İbrahim Paşa (1726) câmilerinin yanlarında, müştemilât olarak, yapılmış medreseler olduğu bilinmektedir.

3. Müstakil medreseler. Doğrudan-doğruya bir câmiin müştemilâtı olmaksızın, başlı başına medrese olarak yapılmış ayrı bir zümre daha vardır ki, buna mensup eserler bilhassa İstanbul'da çok sayıdadır. Bu medreselerin bir kısmı büyük câmilerin civarlarında inşâ edilmiş, bir kısmının da içine veya yakınına sıbyan mektebi [bk. mad. MEKTEP], sebil, türbe gibi, daha başka binâlar ilâve olunmuştur. Mimârî bakımdan en zengin ve değişik şekiller işte bu müstakil medreselerde tesbit olunmaktadır. Bunları da başlıca şu örneklere ayırmak mümkündür:

a. Küçük bir manzûme teşkil edenler. Bânînin türbesi veya onun mezarını da ihtivâ eden bir hazîre, bir sebil, bir veya bir kaç çeşme, bir câmi veya mescid, bâzı hallerde kütüphâne, bir medrese ile birleşerek, küçük bir manzûme meydana getirir. Hadım İbrahim Paşa medresesi (1560?), dershâneden başka, ayrıca bir mescide sâhiptir. Mimar Davud'un eseri, Koca Sinan Paşa medresesinden sonra, revac bulan bu örneğin başlıca mümessilleri arasında, Gazanfer Ağa (1599), Kuyucu Murad Paşa (1606), Köprülüler (XVII. asır), Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1682—1690), Amca-zâde Hüseyin Paşa (1700), Çorlulu Ali Paşa (1708), Dâmad İbrahim Paşa (1720) medreseleri zikrolunabilir.

b. Fevkânî olan medrese. İstanbul'da Seyyid Hasan Paşa medresesi (1745), küçük bir manzûme teşkil etmekle berâber, diğer bir benzeri henüz tanınmayan bir husûsiyete mâliktir ki, o da fevkanî oluşudur.

c. Yalnız medreseden ibâret olanlar. Bir takım medreseler daha vardır ki, bunlar bir dershâne-mescid ile avlu etrafında sıralanan hücrelerden ibârettir. Yanlarında bâzı hâllerde bânînin mezarı mevcuttur. Amasya'da 1488'de yapılan kapı-ağası Hüseyin Ağa medresesi, 8 köşeli planı ile, bu örneğin muhteşem ve nâdir rastlanır bir misâlidir. Sinan tarafından, yine müstakil olarak, aynı tertip İstanbul'da Rüstem Paşa medresesinde (1550) tatbik olunmuştur. Böyle yalnız dersbâne ve hücreden ibâret medreselere misâl olarak İstanbul'da, Abdülhalim Kemankeş, Mustafa Paşa medreseleri gösterilebilir.

d. Dershâneleri câmi hâline getirilenler. Bâzı müstakil medreselerin dershâneleri, minâre ilâve olunmak sûretiyle, umûmun ibâdetine açık câmi veya mescid hâline de getirilmiştir. Bunlar her ne kadar mimârî bakımından ayrı bir örnek teşkil etmemekte iseler de, husûsî vaziyetlerine binâen bunları da ayrı zümre hâlinde mütâlea etmek yerinde olur. Amasya'da Küçük Kapı-ağası medresesi (1495), Edirne'de Murad II. dârülhadîsi (1435), minâreli dershâne-câmileri ile bu örneğin misâlleridir. İstanbul'da Yeni-Bahçe'de Sultan Selim (1562'ye doğru), Köprülüler, Amca-zâde, Kara Mustafa Paşa, Vefâ'da Mimar Ağa câmileri aslında aynı addaki medreselerin dershâneleridir.

(SEMÂVİ EYİCE.)

MESCİD-İ AKSÂ. AL-MASCİD AL-AḲṢĀ, Kudüs'te eski Sulaymān mâbedinin bulunduğu yerde inşâ edilmiş olan câmiin adı. „En uzak mescid" mânâsına gelen bu tâbire, ilk defa, *Kur'an*, XVII, 1'de rastlanır: „Ona âyetlerimizden bâzılarını göstermek için, kulunu gece vakti al-Mascid al-Ḥarām'dan, havâlisini mübârek kıldığımız al-Mascid al-Aḳṣā'ya götüren Rabba hamd olsun".

İsrā' [b. bk.] maddesinde gösterildiği üzere, eski tefsirlerde bu tâbir *mi'rāc* [b. bk.] ile ilgili görülmekte ve al-Mascid al-Aḳṣā tâbiri ile de gökte bir yer (krş. *Sidrat al-muntahā*, *Kur'an*, LIII, 14) anlaşılmaktadır.

Bu tefsir dâimâ bir başka izâh şekline yol açmıştır. Buna göre, bu tâbir Kudüs'e delâlet etmektedir. Bu izâh Peygamberin „geceleyin vukû bulan seyâhatine" (*isrā'*) bağlanır. *İsrā'* ve *Mi'rāc*'ın terkibi, böylece, bize Peygamberin geceleyin al-Mascid al-Aḳṣā'ya ve oradan göklere uzanan seyâhatinin hikâyesini vermektedir.

Kur'an tefsircilerinin Kudüs'e bu ismi nasıl vermiş oldukları meselesi ortaya çıkmaktadır. Sebrieke'ye göre (bk. mad. İSRÂ), bu Emevîlerin, islâmın mukaddes yerine mukabil, Kudüs'ü yükseltmek istemelerinin bir neticesidir. Bu iddia Horovitz tarafından çürütülmüştür (bk. *bibliyografya*). Şu var ki, müslümanlık eskiden beri Kudüs'e mukaddes bir yer nazarı ile bakıyordu, nitekim burası sonradan Mekke lehine terkedilen ilk kıble idi. Bununla berâber 'Omar'ın, eski Sulaymân mâbedinin yerine (bk. mad. KUDÜS) bir mescid yaptırtmasından açıkça anlaşılacağı gibi, Kudüs kudsiyetini muhâfaza etmiş idi.

al-Mascid al-Aḳṣā' adı şimdi bilhassa eski Sulaymân mâbedinin bulunduğu yerin cenûp kısmındaki câmie verilmektedir. Bâzılarına göre, bu câmi, başlangıçta Justinian (bk. mad KUDÜS) tarafından yaptırılan bir kilise idi. Sonraki devir arap müelliflerine göre ise, bu câmi halife 'Abd al-Malik tarafından yaptırılmıştır. Bu busûs Juatinian kilisesinin gördüğü esâslı bir tâmir mânasına gelmelidir. Bu câmiin muahhar tarihi için bk. mad. KUDÜS.

Câmiin dış görünüşü ve durumu için bk. mad. KUDÜS, levha 6. Câmiin tasviri için bk. Baedeker, *Palästina und Syrien*, 7. tab., s. 54 v. dd.

Bibliyografya: Bk. mad. İSRÂ', *BGA*, III, 168—171; Mucîr al-Dîn, *al-Uns al-Calîl* (Kahire, 1283), I, 201 v. dd., 238 v. dd, 248 v.dd., 365 v. dd.; R. Hartmann, *Geschichte der Aḳṣāmoschee* (*ZDPV*, XXXII, 185 v.dd.); Caetani, *Annali*, A. H. 21, § 87 v.d.; resim için bk. *ayn. esr.*, IV, 504; J. Horovitz, *Koranische Untersuchungen* (Berlin ve Leipzig, 1926), s. 140 (bir de, *Isl.*, IX, 161 v. dd.); A. J. Wensinck, *Tree and Bird as Cosmological Symbols* (*Verh. Ak. Amst*, 1921, s. 31); F. Buhl, *Das Leben Muhammeds* (Leipzig, 1930), s. 190, not 159. (A. J. WENSINCK.)

MESCİD-İ HARÂM. AL-MASCİD AL-ḤARĀM, Mekke'de Ka'be'nin bulunduğu sâhadaki câmiin adı. Bu tâbire islâmdan önceki devirde (Horovitz, *Koranische Untersuchungen*, s. 140 v.d.) Ḳays b. al-Ḥatîm (nşr. Kowalski, V, 14)'de şu şekilde rastlanmaktadır: — „Mukaddes mescidin sâhibi Allaha ve keten iplikleri ile dokunmuş Yemen kumaşları ile örtülü olanlara yemin ederim". Medineli bir şâirin bu iki telmihi her hâlde sâdece Mekke mescidine delâlet etmektedir. Sonradan, Mekke'nin ikinci devrinden itibâren (Horovitz, *göst. yer.*) bu tâbir, muhtelif fikirler ile ilgili olarak, *Kur'an*'da sık-sık geçer: müşriklerin, halkın Mascid al-Ḥarām'a girmesini yasak etmeleri büyük günahtır (*Kur'an*, II, 214; krş. V, 3; VIII, 34; XXII, 25; XLVII, 25); yeni kıble al-Mascid al-Ḥarām istikametindedir (*Kur'an*, II, 139, 144). Ahidler de ancak al-Mascid al-Ḥarām'da tasdik olunur (IX, 7).

Bu sûrelerde al-Mascid al-Ḥarām ile, daha sonraları olduğu gibi, bir binâ değil, sâdece mukaddes bir yer sayılan Mekke kasdedilir. Nitekim *Kur'an* (XVII, 1)'da geçen al-Mascid al-Aḳṣā (b. bk.; „en uzak mescid") tâbiri de bir binâya delâlet etmez.

Hadîse göre, al-Mascid al-Ḥarām'da kılınan namazın husûsî bir değeri vardır (Buḫārî, *al-Ṣalāt fî mascid Makka*, bâb 1). Bu en eski bir mescid olup, Kudüs mescidinden 40 yıl önce yapılmıştır (Buḫārî, *Anbiyā'*, bâb 10, 40).

Açık ve küçük bir meydan üzerinde bulunan Ka'be (b. bk.), Zemzem (b. bk.) ve Maḳām İbrāhîm bu mescidin birer parçasını teşkil eder. Hicretin 8. yılında Peygamber, ibâdet için, burada bir mescid yaptırdı. Fakat çok geçmeden, burası dar gelmeğe başladı. 'Omar ve 'Oşmān zamanında civardaki evler yıktırılıp, etrafına duvar çekildi. 'Abd Allāh İbn al-Zubayr ile Emevî ve Abbâsî halîfeleri zamanında, burası, devamlı bir şekilde genişletilerek, güzelleştirildi. İbn al-Zubayr duvarın üzerine çok basit bir çatı yaptırdı. al-Mahdî her tarafına, bir nevî meşe ağacı ile kaplı sütûnları hâvî, açık odalar inşâ ettirdi. Minârelerin sayısı 7'yi buluyordu. Aydınlatmak için Ka'be'nin etrafına küçük direkler dikildi. Bir de münferit câmilerde benzeri bulunan bir tertip kabûl edildi: 4 sünnî mezhebe mensup imamlardan her birinin namaz esnâsında faydalandıkları küçük binâlar yahut da ağaçtan küçük çatılar yapıldı. Bu makamlardan her hangi birine daha fazla itinâ edilmesi, zaman-zaman hanefî ve şâfi'îler arasında kıskançlıklara sebep oldu. Nihâyet, sütûnlu odaların çakıl taşları ile kaplı zemini Ka'be'nin etrafındaki tavâf yeri ve buraya giden muhtelif yollar mermer ile döşendi.

Câmi kat'î şeklini Sultan Selim II. devrinde, 1572—1577 yılları arasında aldı; binâda tâlî bir çok düzeltmelerden başka, eski düz çatı yerine, beyaz badanalı bir çok mahrûtî kubbeler yapıldı.

Mas'ā'dan veya şehrin şarkî mahallelerinden gelip, câmie girmek isteyen bir kimsenin bir kaç basamak inmesi gerekir. Filhakika her tarafı, sel yüzünden (bk. Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, 18 v. dd.), bütün şark şehirlerinde ve bilhassa Mekke'de olduğu üzere,

asırlar boyunca durmadan yükseldiği hâlde, câmiin durumunda imkân nisbetinde her hangi bir değişiklik yapılmamıştır. Mescidin (içten alınmış) eb'âdı şu şekilde (al-Batanūnī, *Riḥla*, s. 96) gösterilmiştir: şimâl-i garbî tarafı 164 m., cenûp tarafı 166 m., şimâl tarafı 108 m., cenûb-i garbî tarafı 109 m., köşe zâviyeleri bir az kapalıdır; öyle ki, hey'et-i umûmiyesi aş.-yk. dört köşeli bir şekli andırır.

Şark cihetinden *maṭāf*'a girilirken, önce mescidin eski hudûdunu gösteren Bāb Banī Şayba'den geçilir. Bu kapıdan girerken, önce aynı zamanda al-Şāfi'ī'nin de makamı olan Maḳām İbrāhīm'e gelinir. Bu *maḳām*'ın sağında minber bulunur; solunda Zemzem binâsı vardır. XIX. asrın başında Zemzem binâsı önünde, câmiin şimâl-i şarkî istikametinde kap-kacak muhâfaza eden (*Chron. der Stadt Mekka*, II, 337 v.d.), kubbeli 2 binâ (*al-ḳabbatayn*) var idi. Sonradan bu kubbeler kaldırılmıştır (bk. Burckhardt, I, 265). Bunlar yeni planlarda hiç gösterilmemektedir. Sonra Ka'be'nin etrafında, mezheplerin imamlarına ayrılmış *maḳām*'lar gelir: Ka'be ile câmiin cenûb-i şarkî istikametinde al-Ḥanbalī'nin *maḳām* veya *muṣallā*'sı, cenûb-i garbî cihetine doğru Maḳām al-Mālikī, şimâl-i garbî tarafında Makām al-Ḥanafī bulunur. Maḳām al-Ḥanafī 2 kattan müteşekkildir; üst kat müezzin ve *muballiġ*'a, alt kat ise, imâm ve onun muâvinlerine tahsis edilmiştir. Vehhâbî hâkimiyetinin kuruluşundan beri Ḥanbalī imâmı şeref mevkiini işgâl eder. Ḥanafī'nin makamı, asırlar boyunca bir çok defalar tâdilâta uğrayan ve muhtelif maksatlara tahsis edilen eski Mekke *dār al-nadva*'sının bulunduğu yerdir. Tavâf yarı (*maṭāf*) birbirine tel ile bağlanmış bir sıra ince pirinçten sütûnlar ile belirtilmiştir. Kandiller sütûnlar arasına ve bir de bu tellere yerleştirilmektedir.

Bu câmi asırlardan beri islâmın merkezinde dinî ilimler hayatının mihrâkı olmuştur. Bu sebepten câmi veya civarında, msl. Bāb al-Salām kapısından girilince sola düşen sâhadaki Kayıtbay medresesi gibi, medreseler ve talebe için rivâklar yapılmıştır. Bununla berâber bu gibi vakıfların bir çoğu, asırlar boyunca, muhtelif gâyeler için kullanılmıştır (Burckhardt, I, 282; Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, 17). Câmi müstahdemleri için bk. ŞAYBA (BANÎ); Burckhardt, I, 287—291.

Bibliyografya: F. Wüstenfeld, *Die Chroniken der Stadt Mekka*, II, 10 v.d., 13—16, 337 v. dd.; I, 301—333, 339—345; III, 73 v. dd.; IV, 121, 139, 159, 165, 190, 203, 205, 227 v.d., 268 v.d., 313 v. dd.; İbn Cubayr, *Riḥla* (*G M S*, V, 81 v. dd.); İbn Baṭṭūṭa (nşr. ve trc. Defrémery ve Sanguinetti), I, 305 v. dd.; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 525 v.d.; *B G A*, I, 15 v.d.; V, 18—21; VII ve VIII, bk. bir de fihrist; Muḥammed Labîb al-Batanūnī, *al-Riḥla al-Ḥicāziyya*, (Kahire, 1329), s. 94 v.dd.; *Travels of Ali Bey* (London, 1816), II, 74—93 ve resim LIII, LIV; J. L. Burckhardt, *Travels in Arabia* (London, 1829), s. 243—295; A. F. Burton, *Personal Narrative of a Pilgrimage to Mecca and Medina* (Leipzig, 1874), III, 1—37; C. Snouck Hurgronje, *Mekka* (La Haye, 1888—1889), I, bölüm I; II, 230 v. dd.; *Bilderatlas*, nr. I, II, III; ayn. mll., *Bilder aus Mekka* (Leiden, 1889), nr. 1 ve 3; P. F. Keane, *Six Months in Mecca* (London, 1881), s. 24 v.dd.

(A. J. WENSINCK.)

MESEL. MAŞAL (A. cem. *amṣāl*), asılında iştikakına göre, habeşçe *mesl*, *messālē*; ârâmîce *maṣlā* ve ibrânîce *māṣāl* (bk. O. Eissfeldt, *Der Maschal im Alten Testamente Beihefte zur Z A T W*, Giessen, 1913, XXIV) gibi, m u k a y e s e ve k a r ş ı l a ş t ı r m a ifâde eder; tâbirler mûtad olarak bu şekli aldıkları için, bu kelime de sonra umûmî olarak, a t a l a r - s ö z ü ve d a r b - ı m e s e l mânasını almıştır. Bütün iptidâî medeniyetlerde görülen mecaz ve teşbih temâyülüne, sâmîler ve bilhassa araplar arasında, sık-sık tesâdüf edilmektedir ve hâlen de yüksek edebî nevîlerde ehemmiyetli bir yer tutmaktadır. Mukayesenin en basit şekli insan ile hayvan arasında teşbih suretinde görülür. Uyuyamayan bir adam için, *bāta bi-laylati anḳada* (yahut *anḳaza*) „geceyi bir kirpi gibi geçirdi" (Abū Hilāl al-'Askarī, *Macma' al-amṣāl*, Maydānī'nin kenârında, Kahire, 1310, I, 109, 15; *Lisān al-'arab*, IV, 437) denilmekte ve bir reisin veya babanın örnek olmasından ve terbiyevî te'sirinden, araplara has tekellüfsüzlük ile, şöyle bahsedilmektedir: *bāla ḥimārun fa 'stabāla aḥmiratan* yahut *bāla fādirun fa-bāla cafruhu* (al-Maydānī, *Macma' al-amṣāl*, Kahire, 1310, I, 64 ve 65). Hayvanlar ile mukayese cemiyet içinde hoşa gitmeyen şeyler hakkında kapalı bir istihzâyı ifâdeye de yarar; msl. *al-buġāṣu fī arżinā yastansiru* „bizim diyarda serçeler ak-babalığa özeniyor" (al-'Askarī, I, 193, 20). Bu nevî darb-ı meseller, çok defa bütün bir masal hâlini alacak şekilde gelişmiştir (bk. Brockelmann, *Fabel und Tiermärchen in der älteren arab. Litteratur*, *Islamica*, II, 96—128). Aralarında bir çok milletlerde mevcut mübâdele unsurları bulunduğu için, bunları bir tek kaynağa ircâ etmek hemen-hemen imkânsızdır („teke ve bıçak" hakkında münâkaşalar için bk. *Z D M G*, XLVI, 737 v.dd.; XLVII, 86

v. dd.); ancak menşe'i mâlûm olsa hâllerde bu tesbit edilebilir; msl. *Kalîla va Dimna* 'deki iki boğa masalının, al-'Askarî 'nin I, 47, 16 v. dd. 'da belirttiği üzere, 'Alî ile Osmân 'ın münâsebetlerine tatbik edilmesi mümkün değildir.

Fakat günlük hayatın şartları çok defa *af'alu min* şeklinde ortaya çıkan mukayeselere mevzû teşkil eder: al-'Askarî ile al-Maydânî, alfabe sırasına göre tanzim ettikleri darb-ı meseller külliyâtında her faslın sonunda bunlardan bir çoklarını zikretmektedirler. Alel'âde hâdiseler de darb-ı mesel hâline gelebilir (bâzı arap masallarının sonuna gelen *fa-ṣârat* veya *ẓahabat maṣalan* yahut *żuriba bihi 'l-maṣalu*); msl. kendisi hakkında bütün bildiğimiz teyzelerinden birinin, bir gün rehin olarak verip, bir daha da geri alamadığından ibâret olan Ḳu'ays fıkrası gelir (al-Mufaḍḍal b. Salama, *al-Fāḫir*, nşr. Storey, s. 24, nr. 61); yahut bir çapkının, ber iki eline birer tulum verdikten sonra, tecâvüze kalkıştığı, yağ satan zavallı bir kadının hikâyesi gibi (*al-Fāḫir*, s. 70, nr. 147). Basûs 'un tahriki ile Bekr ve Taġlib kabîleleri arasında çıkan kardeş mücâdelesi gibi, mühim tarihî vak'alar da çok defa darb-ı mesel hâlinde devam eder (*al-Fāḫir*, s. 76, nr. 157); bu sebepten al-Mufaḍḍal (*al-Fāḫir*, s. 217 – 231) ve al-Maydânî (II, 38—47) darb-ı meseller arasında meşhûr arap harp günlerini de zikrederler. al-Aştar [b. bk.] 'in zehirlenmesi haberi üzerine, Mu'âviya 'nin, sevinç izhar etmesi (al-Maydânî, I, 8, 19) veya keyif ehlî halîfe Yazîd b. 'Abd al-Malik 'in iki hânendesinin güzel seslerine dâir hâtıralar gibi (al-Maydânî, I, 137, 12) islâmî devirlere âit vak'alar da meşhûr olmuştur. Muahhar nesillere intikal eden hâdiseler, her zaman en mühim hâdiseler değildir; msl. halîfe al-Mahdî ile maiyetini istiġfâra mecbûr eden meşhûr fırtına gecesi (al-Maydânî, I, 176, 12) yahut hakanın, muhtemelen 119 (737) 'da Asad b. 'Abd Allâh tarafından mağlûp edilen Ḫuttal hukûmdarının, mağlûbiyet ve sukutu haberi (Ṭabarî, II, 1616'ya göre, bu hâdiseler Hişâm 'ın sarayında büyük bir heyecan yaratmıştır, hâlbuki al-Mufaḍḍal, *al-Fāḫir*, s. 80, 11 v.dd. 'da bunu Hazarlar ile yapılan mücâdeleye atfeder; tarihçiler böyle bir heyecandan bahsetmezler) yahut Mu'âviya tarafından Bizans imparatorluğuna gönderilen elçinin hikâyesi (İbn Ḳutayba, *'Uyūn*, s. 238, bu husûsta bir darb-ı mesel için bk. 'Askarî, I, 76, 11 v. dd.; Maydânî, II, 72, 4). Bu nevî tarihî hâtıralar çok zaman, msl. meşhûr *Ṣaḥîfat al-Mutalammis* ve *Cazā Sinimmār* gibi, bir takım telmihler şeklinde görülmektedir. Bu darb-ı meselîerin bir kısmı mahallî olup, başka yerlerde belki de hiç anlaşılmamıştır; msl. Ḥîra 'li bir kimsenin iki kötü eşeği ile (Maydânî, I, 72, 16) Mekke 'nin moda delisinden bahseden (Maydânî, 127, 11) darb-ı meseller. Medine 'de bu türlü ata-sözlerine bilhassa çok tesâdüf edilir (Maydânî, I, 168, 6, 173, 20, 261, 16, 264, 2, 280, 25, 298, 1), Basra 'da (Maydânî, I, 145, 16 ve 30, Kûfe 'ninkine benzer bir darb-ı mesel için bk. Câḥiẓ, *Kitāb al-ḥayavān*, V, 153, 13), Kûfe 'de (Maydânî, I, 97, 9) ve Ḥimṣ 'ta (Maydânî, I, 190, 21) da bu nevî darb-ı meseller mevcuttur. Husûsî meziyetleri dolayısı ile meşhûr olan kimseler, diğer yerlerde olduğu gibi, araplar arasında da darb-ı mesellerde yaşamağa devam etmektedirler. Fakat halk muhayyilesi bu husûsiyetleri ve çok defa mümessillerini kendilerinden yaratmaktadır; msl. Ḥâtim 'in cömertlik şöhretini İyâdî Ka'b b. Mâmâ ile Harim b. Sinân ('Askarî, I, 223 v. dd.; Maydânî, I, 123 v. dd.) 'ın paylaşması kabîleler arasındaki rekabetten ileri gelmektedir; yine bu sebeptendir ki, sadâkatin ('Askarî, II, 251 v.dd.; Maydânî, II, 231 v. dd.), ferâsetin (Maydânî, I, 219 v.d.) ve bilhassa aptallığın (Duġa; *al-Fāḫir*, s. 24, nr. 58; Maydânî, I, 147; Şavla: *al-Fāḫir*, s. 71, nr. 148; Arabistan 'ın aptal insanları, al-Hacar ahâlisi: Maydânî, I, 178, 19; Abû Ġabşân v.b. Maydânî, I, 146 v. dd., 150 v. dd.) bir çok mümessilleri vardır; bunların en meşhûrları hakkında ağızdan-ağıza dolaşan bir takım rivâyetlerin *adab*'e dâir eserlerde yer alan Cuḥâ (bk. Schwally, *Z D M G*, LVI, 237, *Navādir Cuḥā al-kubrā*, nşr. Hikmet Bey Şerîf, Kahire, 1346 = 1928, çoğu Nasreddin Hoca fıkralarının tercümesidir) ve bir de Irak 'ın Emevî vâlisi Yûsuf b. al-'Omar al-Ṣaḳafî 'dir (Maydânî, I, 99, 31); abdallık, hırs ve tamaın mümessilleri arasında, Penelope („dâimâ örgüsünü söken kadından daha abdal" bk. *Kur'an*, XVI, 94; krş. 'Askarî, 283, 7; Maydânî, I, 172, 5) ile Sisyphus („kayayı çevirenden daha haris": Maydânî, I, 297, 17)'a âit hâtıralar, tamâmen tahrif edilmiş bir şekilde Arabistan 'a kadar girmiş olmalıdır.

Fakat arap darb-ı meselleri arasında, tesbit edilirken mâna ve menşe'leri artık hemen tamâmiyle unutulmuş olanları vardır ve arap âlimleri 'Amâlika hakkında husûsî bir tercih ile sözde tarihten çıkarılmış bir çok izahlar bulmuşlardır; „çıplak haberci" (Maydânî, I, 31, 20) akasya kabuklarını toplayan „'Anaza kabîlesine mensup kimse" (Maydânî, I, 49, 21, 288, 17) „al-Kusa'î 'nin nedâmeti" (*al-Fāḫir*, s. 74) v. b. hakkında bir çok seçilmiş hikâyeler yan-yana bulunmaktadır. Peygamber tarafından zevcelerine söy-

lenilen Ḫuzāfa hikâyesinde (*al-Fāḫir*, s. 137, nr. 280) olduğu gibi, son derece yaygın hikâye unsurlarına rastlanmaktadır. Bir çok hâllerde âlimler hikâyeleri, sâdeliğinden dolayı, bu basit izahları bir tarafa bırakarak, yeni bir takım hikâyeler uydurmağa başlamışlardır. Msl. *Ḥidā, ḥidā, varā'aki bunduḳa* darb-ı meseli „şâhin, şâhin, mermi (ateşli silâhların icâdından önce yay ile atılırdı) arkanda" mânasına gelmektedir ki, Abū 'Ubayda bunu çocukların bir oyununa atfediyor; hâlbuki İbn al-Kalbī ile al-Şarḳī, *Ḥidā* ve *Bunduḳa*'nın cenūbî Arabistan'da birbiri ile mücâdele hâlinde bulunan kabîlelerin adları olduğunu söylemektedirler (*al-Fāḫir*, s. 38, or. 93). Aynı şekilde aynı müellifler al-Aṣma'ī'nin, haklı olarak, kelimelerin ifâde ettiği mânalara göre anladığı *tarakahu cavfa Ḥimārin*'i izah etmek için, Ḥimār'ın has isim olduğunu göstermek üzere, 'Amāliḳa zamanına âit hikâyeler uydurmuşlardır (*al-Fāḫir*, s. 12, nr. 18). İçlerinde pek harc-ı âlem hayat düsturları bulunan darb-ı mesellere de çok rastlanmaktadır. Bunlar arasında msl.: „Haklı olsun-olmasın, kardeşinin yardımına koş" (*al-Fāḫir*, s. 119, nr. 259) gibi, menşe'ini Arabistan'ın ictimâî şartlarından almış olanlar da vardır. Bunlar arasında, menşe'leri pek ender olarak tesbit edilebilen, bir çok beynelmilel ve gezici unsurlar da mevcuttur; msl. al-'Askarī, II, 32, 16'da tamâmen Roma'ya has *Res venit ad triarios*'un arapça benzeri bulunmaktadır. Burada mevzua ancak işâret edilebilmektedir. C. Brockelmann, *Ostas. Zeitschrift*, VIII, 66 v. dd.'da bu husûsla mâlûmat verilmiştir; bunlara, fransız darb-ı mesellerine tekabül eden bir kaç arap darb-ı meselini ilâve edelim: „duvarların kulağı var" (Maydānī, I, 57, 21); „kurttan bahset, kuyruğu görünsün" (I, 57 aş.) „örs ve çekiç" (I, 58, 18); „yalancının iyi bir hâfızaya sâhip olması lâzımdır" (I, 49, 13); „harekette bereket" (I, 155, 20); „yavaş giden çabuk varır" (I, 87, 21); „yağmurdan kaçan doluya tutulur" (II, 25, 9); „iki sandalya arasında oturmak" (II, 64, 7); „ateş üzerinde oturmak" (II, 74, 18); „başkasına çukur kazan, içine kendisi düşer" (II, 168, 11); „eldeki serçe damdaki güvercinden daha iyidir" (*'uṣfūrun fi 'l-kaffi ḫayrun min kurkiyyin fi 'l-cavvi*: al-Hamaẕānī, *Rāsa'il*, Beyrut, 1890, s. 44, 3).

Bu beynelmilel darb-ı meseller arasında, dinî cemâatlerin yaydıklarına husûsî bir yer ayırmak lâzımdır. Araplarınkiler arasında, sıksık *Ahd-i cedīd*'den, bilhassa dağdaki vaazdan alınmış sözlere rastlanması, bir tesâdüf eseri olmayıp, hıristiyanlığın eski Arabistan'ın fikir hayatı üzerindeki ehemmiyetinden ileri gelmiştir; msl. Mettā 7,2 = Maydānī, II, 67, 17; Mt. 7, 15 = Maydānī, I, 192, 23; Mt. 7, 16 = Maydānī, I, 34, 8, 336, 31; II, 182, 4; 'Askarī, I, 68 aş.; Mt. 9, 24 = Maydānī, II, 113, 23; Mt. 17, 3 = Maydānī, II, 67, 26; Mt. 23, 24 = Maydānī, II, 259, 16; Galatyalılara 6,7 = Maydānī, II, 73, 12. Buna mukabil, Emsâl-i Süleyman ile Vâiz'deki menşe'i şüpheli bâzı benzerlikler bir tarafa bırakılırsa, *Ahd-i atīk*'e âit olarak, Maydānī (I, 228, 20)'de bir tek bahse rastlanır ki, bu da *Tesniye* (32, 15)'den alınmış bir parça olsa gerektir. Circîs'in işkenceye mârûz bırakılması (*al-Fāḫir*, s. 256, nr. 517) ile bir çok değişik şekilleri bulunan *aṣḥāb al-kahf* hikâyesi hıristiyan efsânesi ile ilgilidir (*al-Fāḫir*, s. 109, 239; Maydānī, II, 196, 14; Ḳālī, *Amāli*, I, 61; krş. *M S O S As.*, V, 228). Buna mukabil, muhtemelen Musul'dan gelmiş olan muahhar bir darb-ı meselde *Kitāb-ı mukaddes* teki şahıslardan Nūḥ'a ancak bir defa tesâdüf ediliyor (Maydānī, II, 250, 11). Mandeîlerin kâinâtı yaratan ilâhı Fiṭaḥil, Maydānī (II, 62 v.d.)'de, belki de ancak burada zikredilen başka bir çok yabancı unsurlar gibi, sırf bilgiçlik göstermek maksadı ile kullandığı Ru'ba'nio bir beyti dolayısı ile geçmektedir (bk. Ahlwardt, *Der Diwan des Ru'ba*, XV). Muahhar an'ane, arap câhiliye devrinin hikmetleri ile meşhûr Luḳmān'ına, Aḥiḳar adı altında, bütün milletlerde müşterek olan darb-ı meseller atfetmiştir.

Darb-ı meseller mâhiyetleri itibârı ile muayyen bir şahsın eseri sayılmamakla berâber, bunların bir takım kimselere atfedilmesine çalışılmıştır. Bunların bir kısmı Peygambere veya eshâbına atfolunmaktadır. İbn Ḫallād al-Rāmhurmuzī (*Fihrist*, s. 155) ve Abū Hilāl al-'Askarī sahih hadîs mecmuaları dışındaki *amṣāl al-nabī*'yi topladılar; al-Maydānī, Abu Hilāl al-'Askarī'yi tenkit zihniyetinden mahrûm olmakla muâhaze ediyor ve mukaddimesinde (I, 3) doğru hadîse misâl olarak, Buḫārī'nin *Ṣaḥīḥ* (nşr. Krehl, II, 17)'inden alınan iyi ve kötü arkadaş arasındaki kıyası zikrediyor. Bu onun mecmuasına, seleflerinin daha evvel yapmış oldukları gibi, Peygamberin bir kısım mesellerini idhâl etmesine ve kitabının sonunda ilk halîfelerin sözlerini de ihtivâ eden husûsî bir fasıl eklemesine mâni olmamıştır. 'Alī'ye isnât edilen meseller, yalnız şî'îler tarafından değil, bütün müslümanlar tarafından da beğenilmiştir. İbn Ḳutayba (*'Uyūn al-aḫbār* (Köprülü, 155 v)'ının 5. kitabında (*Kitāb al-'ilm va 'l-bayān*) bu çeşit bir mecmuadan faydalanmıştır (bu mecmuanın muhtelif şekilleri mevcuttur, müellifi mechûl bir

mecmua için bk. *al-Tuḥfat al-bahīya*, İstanbul, 1302, s. 107—114); 'Abd al-Vāḥid b. Muḥammed al-Āmidī tarafından, alfabe sırasına göre, 510 (1116)'a doğru tanzim edilmiş olarak *Ġarar al-ḥikam wa durar al-kalim* (taş-basm., Bombay, 1280) adı altında basılmıştır; eserin ayrıca bir çok türkçe ve farsça nüshalarına da rastlanmaktadır (bk. I, 299, bir de W. U. Yule, *Apophthegms of Alee the son of Aboo Talib* (*Maṭlūb kall Ṭālib*) *with an early Persian paraphrase and an Engl. translation*, Edinburgh, 1832; *Ṣad kalima'i mavlā'i muttaḳiyān amir al-mu'minīn*, Tahran, 1394; Muallim Nâcî, *Amṡāl-i 'Alī* (İstanbul, 1313), Nasib, *Riṡta'i cevāhir* (İstanbul, 1257); bu husûsta bk. Fleischer, *Naṡr al-la'ālī*, 2. mecmua.

Bir çok ata-sözlerine manzum olarak da rastlanmaktadır. Şâirlerin divanlarında bulunan bu meseller in kendileri tarafından mı icat edildiği, yoksa sâdece onlar tarafından manzum şekle mi konulduğu hakkında hüküm vermek güçtür. al-Sukkarī (*Fihrist*, s. 78) ve 'Uyayna b. al-Minhāl (*ayn. esr.*, s. 48, 108) bu nevîden manzûmeleri toplamışlardır. al-İbşīhī'nin *Kitāb al-mustaṭraf* (Kahire, 1320, I, 27 v. dd.)'ında bunlardan büyük sayıda bulunmaktadır. Bu mecmuada câhiliye devrinin Ṭarafa (*al-Fāḫir*, s. 254, 509; al-Maydānī, I, 161), İmru'ulḳays ('Askarī, I, 255 = Maydānī, I, 133), Labīd ('Askarī, I, 37) gibi, en büyük şâirleri ile al-Farazdaḳ (*al-Fāḫir*, s. 250, nr. 496; al-'Askarī, II, 46) ve Ḥulvān'ın iki hurma' ağacı ('Askarī, I, 297, 452; Maydānī, I, 297) ile meşhûr olan Muṭī' b. İyās gibi, muahhar şâirlerin manzum meselleri bulunmaktadır. Farazdaḳ'ın içinde 'Unṡulayn'in yolu (Maydānī, I, 38 ve ondan Yāḳūt, III, 736) bahis mevzuu olan ve iyi anlaşılmayan bir şiiri yanlış yola bir örnek oldu. İsmā'īl al-Ṭālaḳānī (ölm. 385 = 995; Yāḳūṭ, *Irṡād*, VI, 501—518; Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt*, s. 35) al-Mutanabbī'nin darb-ı mesel hâlini alan şiirlerini *al-Amṡāl al-sā'ira min ṡi'r al-Mutanabbī* adlı eserinde toplamıştır (bk. *Fihrist*, Kahire², III, 23).

Darb-ı meseller arap edebiyatının başlangıcından beri âlimlerin alâkasını çekmiştir; tarihçiler ve dilciler bunları toplamak ve tefsir etmek husûsunda rekabete girişmişlerdir. Böylece elimizde bulunan eserlerin kaynakları arasında al-Ṣarḳī b. al-Ḳuṭāmī (Wüstenfeld, *Geschichtschreiber*, nr. 23) ve 'Avāna b. al-Ḥakam (*ayn. esr.*, nr. 27) ve bir de Abu 'l-Yaḳẓān (*ayn. esr.*, s. 36; *al-Fāḫir*, s. 253) gibi, vak'anüvis ve nesep âlimlerini buluyoruz. Bunların ilk ikisi Ḥişām b. al-Kalbī'nin zikrettiği kaynaklardır; tarih ve efsâne mâlzemesi için Ḥişām b. al-Kalbī'den başka Muḥammed b. Ḥabīb (Wüstenfeld, nr. 59), Zubayr b. Bakkār (*ayn. esr.*, s. 61) ve al-Madā'inī (*ayn. esr.*, s. 47) de mühimdir. Bir de bütün belli-başlı dilciler husûsî eserlerde bu mevzua temâs etmişlerdir. Dil meselelerine gösterilen alâka dolayısı ile bu mevzû çok genişlemiştir; çünkü aslında darb-ı mesel olmayan ve *la'anahu 'llāhu* (*al-Fāḫir*, s. 7) gibi, hakikatta izâha lüzûm göstermeyen bir takım tâbirleri de, zikretmektedirler; al-Mufaḍḍal (nr. 137) bâzı Sûriye araplarının yun. φησιν („dedi") kellmesini kullanmağı itiyat edinmiş olduklarını söylüyor. Bu nevîden bize kadar muhâfaza edilmiş olan en eski eser al-Mufaḍḍal al-Ḍabbī (ölm. 170 = 786)'nia *Kitāb al-amṡāl*'i olup, 1300'de İstanbul'da basılmıştır. Bundan sonra gelen eser Abū 'Ubayd al-Ḳāsim b. Sallām al-Haravī (ölm. 223 = 837'ye doğru)'nin eseri olup, İstanbul'da yazmalar arasında (bk. Rescher: *Z D M G*, LXIV, 517, nr. 43; *M S O S As.*, XIV, 6; *M O*, VII, 123) ve Escurial'de (Derenbourg, Lévi-Provençal, nr. 1757) muhâfaza edilmiştir; 'Abd Allāh al-Bakrī (ölm. 487 = 1094)'nin şerhi (*ayn. esr.*, nr. 526 ve Lâleli, nr. 1795) *al-Tuḥfa al-bahīya*'nin 1. sayısı olarak neşredilmiştir (İstanbul, 1302, s. 2 — 16); buna mukabil E. Bertheau (Göttingen, 1836)'nun tez olarak aldığı eser ise, çok daha yenidir (krş. Freytag, *Arabum Proverbia*, III, VII — XI). İbn al-A'rābī (ölm. 231)'nin talebesi olan al-Mufaḍḍal b. Salama 'nin *Kitāb al-Fāḫir*'i, C. A. Storey tarafından, „de Goeje vakfı„ hesabına, neşredildi (Leiden, 1915). Ḥamza al-İṣfahānī (ölm. aş.-yk. 450 — 460 = 960 — 970) *af'alu min* örneği üzerine tertiplenmiş bir çok darb-ı meselleri (krş. Mittwoch, *M S O S As.*, 1909, 33 v. dd.) bir eserde topladı ki, bu eser, bir Münih yazması içinde, zamanımıza kadar muhâfaza edilmiştir; müelliflerin çok kullandığı bu eserin bir kısmı al-Maydānī tarafından aynen istinsah edilmiştir. Abū Hilāl al-'Askarī (ölm. 395 = 1005'ten sonra), İstanbul'da bir çok yazmalarda muhâfaza edilen (Rescher, *Z D M G*, LXIV, 513; *M F O B*, V, 501; *M S O S As.*, XIV, 36) ve Bombay'da basılmış olan (1306—1307) ve Maydānī'nin eserinin kenarında bulunan *Camharat al-amṡāl* adlı eserini meydana getirdi; bu eser her darb-ı meseli, Ḥamza'nın geniş bir yer verdiği bütün klasik devir sonrası unsurlarını bir tarafa bırakarak, dil ve tarih bakımından izah etmeğe çalışan ilk denemeyi teşkil ediyor. al-Maydānī [b. bk.] *Macma' al-amṡāl*'inde selefleri tarafından toplanmış olan mâlzemeyi bir araya getirdi ve her fasıl yeni darb-ı meselleri ihtivâ eden bir ek ilâve etti

Bu eser daha sonraları bu mevzû hakkında örnek eser telakkî edildi ve Kātib Çelebî (nr. 11421)'nin rivâyetine göre, al-Zamaḫşarî'nin *Kitāb al-mustaḳṣā fi 'l amṯāl*'i de pek çok okunmuş olmakla berâber (*G A L*, I, 292, XIV 'te zikredilen yazmalardan başka, ayrıca İstanbul'da da vardır; *M S O S As.*, XIV, 15; *R S O*, IV, 708; *MO*, VII, 97, 102, 123; bundan başka bir de Ağa, nr. 991; Dâmad-zâde, nr. 1557, Üsküdar, *Z D M G*, LXVIII, 58; Bursa, *ayn. esr.*, s. 50; Musul, Dā'ūd, *al-Maḫṭūṭāt al-mawṣiliyya*, s. 329, 37, Kahire, *Fihrist*, III, 355) onun şöhretine devamlı şekilde halel getirmemiştir. Māvardî [b. bk.]'nin eseri, al-Zamaḫşarî'nin mesel mecmuaları gibi, halk darb-ı mesellerinden ziyâde, edebî mesellere yer vermektedir.

Böylece şarkta ancak XIX. asırda, Avrupa ilminin te'siri altında, meseller ile tekrar alâkadar olunmağa başlandı. Bugünkü arap lehçelerine âit eserlerin hemen hepsinde darb-ı meseller de bulunmaktadır (krş. Fischer, *M S O S As.*, I, 198 v. d. ile E. Littmann'ın, *Arabic Proverbs, collected by Mrs. A. P. Singer*, Kahire, 1913, s. IX; bugün bunlara bir hayli ilâveler yapılması gerekir); burada zikredilmiş bulunan yeni şark eserleri dışında şunlar da zikredilebilir: İbrāhîm Sarkîs Lubnānî, *al-Durra al-yatîma fi 'l-umṯāl al-ḳadîma* (Beyrut, 1871); Maḥmūd Ef. 'Omar al-Bācūrî, *Kitāb amṯāl al-mutakallimîn min ʿawāmm al-Miṣriyîn* (*allaẕî ḳaddamahu fi 'l-mu'tamar al-'ilmî al-ṯāmin bi-bilād al-Saʿīd va 'l-Norvēc min mamālik Ūrūbā sanat 1889 mîl*, Kahire, 1311); Ṭāhir b. Ṣāliḥ al-Cazā'irî (krş. M. Kurd 'Alî, *R A A D*, VIII, 576—596, 666—679), *Aṣhar al-amṯāl* (Kahire, 1338); krş. O. Rescher, *Ethnologisches im arabischen Sprichwort* (*Isl.*, II, 98—101; III, 178).

(C. BROCKELMANN.)

MESÎH. AL-MASĪḤ kelimesi arapçaya (*m-s-ḥ* kökü „ölçmek" ve „meshetmek" mânalarına gelir) ârâmîceden gelmiş bir kelime olup, orada מְשִׁיחָא beklenen kurtarıcıya verilen bir sıfattır. Horovitz (*Koranische Untersuchungen*, s. 129) bu kelimenin habeşceden (*masîḥ*) alınmış olabileceğini ileri sürüyor. Arap müellifleri arasında, bu kelimenin ibrânîce veya süryânîceden geldiğini ileri sürenlere de rastlanmaktadır. Ṭabarî (III, 169, *Kur'an*, III, 40'a dâir tefsir; kelimeye gerek „(günahlardan) temizlenmiş", gerek „hamd ve senâ ile dolu" mânalarına, yalnız arepçaya münhasır iştikaklar vermektedir. Horovitz (*göst. yer.*) bu kelimeye kitâbelerdeki bas isimlerde ve eski şiirde rastlandığı üzerine dikkati çekmektedir.

Kur'an'da bu kelimeye, Medine'de nâzil olan âyetlerde, *a.* IV, 170; IX, 30'da olduğu gibi, tek başına; *b.* V, 19, 76, 79'da olduğu gibi, *İbn Maryam* kelimesi ile birlikte; *c.* III, 40, IV, 156'da olduğu üzere de, 'İsā b. Maryam adından sonra rastlanmaktadır. Bu âyetlerden hiç birinde bu kelime ile ne kasdedildiğini anlatacak bir karîne yoktur. *Kur'an*, III, 40'taki „Ey Meryem, Allah sana, adı al-Masîḥ İsā b. Maryam olan, kendinden bir kelimenin geleceğini tebşir ediyor." Bu âyete dayanarak, burada al-Masîḥ'in bir has isim yerine kullanıldığı tahmin olunabilir. Fakat harf-i târife *Kur'an*'da arapça olmayan kelimeler ile bir arada rastlanmamaktadır.

Sahîh hadîste, al-Masîḥ kelimesine 3 yerde rastlanmaktadır. *a.* Peygamber rüyâsında Ka'be civarında iki adam tarafından desteklenen, lüle-lüle ıslak saçlı, yakışıklı esmer bir adam görmüş; bunun kim olduğunu sorduğu zaman, al-Masîḥ b. Maryam olduğu söylenmiş (Buḫārî, *Libās*, bâb 68; *Ta'bîr*, bâb 11; Muslim, *Îmān*, hadîs 302); *b.* 'İsā [b. bk.]'nın doğuşuna dâir olan tasvirlerde; *c.* kıyâmet gününde hıristiyanlara kime taptıkları sorulduğu zaman, Allahın oğlu al-Masîḥ'a diye cevap verecekler ve bu sebepten Cehenneme gideceklerdir (Buḫārî, *Tafsîr*, sûre 4, bâb 8; *Tawḥîd*, bâb 24; Muslim, *Îmān*, hadîs 302).

Ayrıca hadîste sık-sık al-Masîḥ al-Kaẕẕāb ve al-Masîḥ al-Daccāl tâbirlerine rastlanmaktadır. Bk. mad. DECCĀL. (A. J. WENSINCK.)

MESÎHÎ. MASĪḤÎ (1470?—1513), XV. asrın mühim türk şâirlerinden biridir. Asıl adının 'İsā olduğu bâzı eserlerde belirtilmektedir (bk. Sebî, *Tezkire*, İstanbul, 1325, s. 109; Riyāżî, *Riyāż al-şu'arā*, Üniversite kütüp., nr. 761, 122a; J. v. Hammer, *Geschichte der Osman. Dichtung*, 1836, I, 297; Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, London, 1902, II, 16; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1333, II, 410; Sâdeddin Nüzhet, *Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1931, s. 141). Âilesi hakkında hemen hiç bir bilgi mevcut olmamakla berâber, Mesîhî'nin Priştine'de doğduğunda kaynaklar müttefiktir (bk. msl. Latîfî, *Tezkire*, İstanbul, 1314, s. 309 v.b.); fakat doğum tarihi mâlûm değildir. Bâzı karînelere göre, Fâtih devri sonlarında doğmuş olması muhtemeldir.

Kendisi genç yaşında İstanbul'a gelmiş ve bâzı kaynakların rivâyetine göre, bir müddet medrese tahsili görmüştür (Âşık Çelebî, *Maşā'ir al-şu'arā*, Üniv. kütüp., TY. nr. 2406, 152b). Bu arada hüsn-i hatta merak sarmış ve az zaman içinde güzel yazı yazanlar arasına girmiştir (Müstakim-zâde, *Tuḥfe-i*

hattâtîn, İstanbul, 1928, s. 566). Kendisinin arapçayı ve bilhassa farsçayı bu dillerde şiir yazacak kadar bildiği eserlerinden anlaşılmaktadır. Mesîhî gençliğinde bir ara sipâhî olmuştur (bk. Sehî, *ayn. esr.*; Mesîhî, *Dîvân*, Üniv. kütüp., TY. nr. 899, 112a).

Mesîhî'nin hayatında ehemmiyetli ve devamlı vazifesi Hadım Ali Paşa [b. bk.]'nın dîvân kâtipliğidir (bk. Hasan Çelebî, *Tezkire*, Üniv. kütüp., TY. nr. 304, 284a). Hadım Ali Paşa'nın Mesîhî'ye tevecciihü ve rağbeti olmakla berâber, şâir, tabiatındaki derbederlik ve zevk düşkünlüğü dolayısı ile, vazifesini yerine getirmemiştir. Bunlara bilhassa sarhoşluğunu ilâve etmek lâzımdır. Bu itibârla tezkirelerin (mes. Âşık Çelebî, 112b) ifâdesine dikkat edilirse, san'atkârın bâzı husûsiyetlerini kavramak mümkündür. „Levend-meşrep, lâubâlî-mezhep" olan Mesîhî, oldukça dik kafalı olup, „kitâbet için kalem gibi", kimseye baş eğmezdi. Âşık Çelebî'nin, Merdümî Çelebî'nin babası Ali Çelebî'den duyduğuna göre, paşa, ne vakit bir şeyi yazdırmak için, Mesîhî'yi istese, bir türlü vazifesi başında bulamaz ve: — „Şu şehir oğlanını bulun" — dermiş. Kapıcılar onu ararlar, ya Tahtakale'de ya meyhânede ve yahut güzeller ile gül bahçesinde bulurlarmış. Bu tabiatı sadrâzamın, şâire muhabbetine rağmen, canını sıkmış olacak ki, uslanması için terfiini geri bıraktırmıştır. Mesîhî'nin güzellere düşkünlük derecesinde temâyülünü sezdiren bir kayıt da Âlî'de bulunmaktadır (bk. *Kunh al-aḫbâr*, basılmamış kısım, Üniv. kütüp., TY. nr. 5959, 377a; bk. bir de Ali Nihad Tarlan, *Şiir mecmualarında XVI. ve XVII. asır divân şiiri*, İstanbul, 1948, I, fas. 2, s. 61).

Mesîhî devrinin muhtelif şâirleri ve bu arada meşhûr Zâtî ile de münâsebette bulunmuş ve zamanın âdetine uygun şekilde, onun ile aralarında atışmaları da olmuştur. Zâtî'nin kendisine intihâl isnat etmesi üzerine, ona şiir ile cevaplar vermiş, fakat dâimâ terbiyeli ve ağır-başlı kalmağı bilmiştir (bk. 114a). Hadım Ali Paşa'nın Şah-Kulu muhârebesinde şehâdeti (rebiülevvel 917) Mesîhî'nin hayatında bir dönüm noktası olmuş ve şâir bundan sonra hayli yoksul bir hayat sürmeğe mecbûr olmuştur. Koruyucusuna edebiyatımızın gerçekten güzel ve te'sirli mersiyelerinden birini yazmış olan Mesîhî, bu terkib-i bendinin sonunda yeni bir hâmî aramak ihtiyâcını duymuş ve mersiyesini Yunus Paşa'nın zikri ile bitirmiştir. Fakat ne yeniçeri-ağası Yunus Paşa'dan, ne de kendisine kasîdeler sunduğu Tâc-zâde Câfer Çelebî'den beklediklerine kavuştuğunu gösterecek bir delîl yoktur. Sehî Mesîhî'nin Ali Paşa'dan sonra Yunus Paşa'ya intisabını ve onun hizmetinde iken öldüğünü söylüyorsa da, bunun hakîkate pek uygun olduğunu zannetmiyoruz. Âşık Çelebî onun Câfer Çelebî'den dîvân kâtipliği isteğinde bulunduğunu, fakat bir kaç bin tîmar ile kanâate mecbûr kaldığını belirtir. Mesîhî, Ali Paşa ve yukarıda adı geçenlerden başka, Defterdar Bedreddin ve Ahmed Çelebî'ye, Hasan Paşa'ya, Bayezid II.'e ve Yavuz Sultan Selim'e kasîdeler sunmuştur. Yavuz Sultan Selim o sırada çok meşgûl bulunduğundan, şâir ile alâkadar olmağa vakit bulamamıştır. Mesîhî 918 senesi cemâziyelevvelinin 16. cuma günü, gurup vaktinde vefat etmiştir (Âşık Çelebî).

Mesîhî'nin, 1. *Dîvân*, 2. *Şehrengîz*, 3. *Gül-i sadberk* olmak üzere, belli-başlı 3 eseri vardır.

1. *Dîvân*. Henüz basılmamış olan bu eserin İstanbul kütüphânelerinde 4 nüshası mâlûmdur (Üniv. kütüp., TY. nr. 668, 899; Lala İsmail Efendi, nr. 483; Âtıf Efendi, nr. 2054/3, bk. *İstanbal kitaplıkları yazma dîvânlar kataloğu*, İstanbul, 1947, I, 87 v. d.). Bunlardan itimada lâyık ve tam sayılabilen nüsha Üniv. kütüp., nr. 899'daki yazma olup, 1 münâcât, 21 kasîde, 1 mersiye, 1 şehrengîz, 290 gazel, 13 kıt'a, 5 matlâ ve 3 müfredden mürekkep olup, aş.-yk. 1.800 beyit ihtivâ eylemektedir. Şiirleri arasında *Râiye-i bahâriye* kasîdesi, devrinden itibâren pek beğenilmiş ve meşhûr olmuştur (krş. Âşık Çelebî v.b.), Ali Paşa için yazılan mersiye de büyük bir san'at eseri sayılmaktadır; hattâ bâzılarına göre, onun en parlak şiiri bu mersiyedir (Necib Âsım, *Mesîhî dîvânı*, *T O E M*, İstanbul, 1911, I).

Mesîhî dîvânında tarih düşürmelere rastlanmaz ise de, devrinin ictimâî hayatı bakımından dikkati çekebilecek veya bir husûsiyeti belirtecek beyitler de eksik değildir. Şiirleri arasında Avrupa dillerine tercüme edilen bilhassa meşhûr *Ayş u nûş it kim geçer kalmaz bu eyyâm-ı bahâr* nakaratını taşıyan murabbaıdır (S. W. Jones, J. v. Hammer, Gibb v.b. Bursalı Tâhir'in, bütün dîvânın almancaya tercüme edildiğini söylemesi bu murabbâ tercümesi ile ilgili olmalıdır).

2. *Şehrengîz*. İlk defa Mesîhî tarafından te'sis edilen bir edebî nev'i temsil eden bu eser, az zaman zarfında yayılarak, başta Lâmi'î Çelebî [b. bk.]'nin Bursa şehrengîzi olmak üzere, bir çok şâirler tarafından bu türlü eserler meydana getirilmesine yol açmıştır (krş. Fuad Köprülü, *Yeni türk* mecm., İstanbul, 1933, sayı 7, s. 545). Mesîhî'nin şehrengîz'ine dîvânının bâzı nüshaları içinde (Üniv. kütüp., TY. nr. 899 ve Lala İsmail, nr. 483) ve ayrıca muhtelif şiir mecmualarında tesâdüf edilmek-

tedir (msl. Üniv. kütüp., T Y. nr. 1553, var. 104 v. d. ve nr. 481, var. 63 v. d.). Mesîhî 'nin bu eseri, esâs itibârı ile, Edirne şehri ve mahbuplarından bâhis olup, münâcât (32 beyit), tabiat tasviri (gece ve gündüz hakkında 22 beyit), güzellerin tavsifi (69 beyit) ve hâtime (11 beyit) gibi kısımları ihtivâ eder. Eserin meydana getirilişinde bu eğlence mefhûmunun te'siri hissolunmaktadır. Bununla berâber Mesîhî 'nin şehrengîzi, san'atın bir nevî mizahla birleştiği, ictimâî hayatın tabiat tasvîri ile yan-yana düştüğü, klasik edebiyatın mübhem ve muhayyel sevgilisini temsil etmektedir. Vezin, şekil v.b. bakımından bir husûsiyeti yok ise de, mevzuu tamâmiyle yenidir; ictimâî âdetler, an'aneler, mahallî renkler ve tasvirler ile doludur.

Burada adı-sanı belirtilen 46 mahbûp bahis mevzuu olup, anlaşılan umûmiyetle her birine ikişer beyit ayrılmış, yalnız birine 3, diğer birine de 4 beyit tahsis olunmuştur. Hepsi müslüman olan mahbûpların şahsiyetlerine dâir esâslı bir şey çıkarmak pek mümkün olmamakla berâber, onların meslek ve baba adları gösterilmiştir. Yer-yer ata sözlerine, halk tâbirlerinin izlerine rastlamak kabildir. Ayrıca bu güzeller hemen umûmiyetle bir dükkân sâhibinin çocukları veya orada çalışan işçi çıraklarıdır. Eser nev'inin yalnız ilk mahsûlü değil, aynı zamanda belki en muvaffak örneğidir.

3. *Gül-i sadberk.* Lâtîfî (s. 310 v.d.) 'nin tasvir ve izah etmiş olduğu bu eser bir inşâ kitâbı mâhiyetindedir. Bir nüshası Üsküdar 'da Selim Ağa kütüphânesinde (Hüdâyî kitapları, mecmua, nr. 57) bulunan bu eser, isminden de anlaşılacağı vechile, yüz kadar mektubu muhtevîdir. Dilinin nisbeten sâde ve açık oluşu, edebî değer taşıması ve bâzı husûsiyetleri itibârı ile eski türk nesri bakımından, üzerinde durulmağa değer.

Mesîhî, XV. asrın ikinci yarısında gerçekten Ahmed Paşa ve Necâtî gibi şâirler arasında önde gelen bir san'atkârdır. Çok eser yazmamış olmakla berâber, yalnız dîvânı ve şehrengîzi ona yaşadığı devirden itibâren, lâyık olduğu şöhreti kazandırmağa başlamış, fakat liyâkati derecesinde şöhret bulamamıştır.

Mesîhî 'de ara-sıra Rumeli şivesinde kullanılan kelimelere ve tâbirlere rastlanır. Dili, çağdaşlarına nazaran, daha sâde ve daha açık sayılabilir. Tasannua düşkünlüğü yoktur. San'atini daha iyi belli etmiştir. Edebiyatın bütün dar kaidelerine, belli hudutlarına rağmen, muhayyile ve tedâîlerinin inceliği ve zenginliği bakımından, dikkati çeker. Bakî ve Âlî gibi, XVI. asrın şâirleri üzerinde te'siri olduğu söylenebilir. Bilhassa Bâkî, onun bahâriyesini, âdetâ beyiti-beytine tanzîr etmiştir.

Sehî ve Hasan Çelebî gibi tezkireciler şâirî medihte ittifak ederler.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. bir de Beyânî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., TY nr. 2568, 83a v.d.); Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (İstanbul, 1941), I, 184; Nesrin, *Mesîhî hayatı ve eserleri* (İstanbul, 1940, tez); Sevim Jaber, *Mesîhî 'nin hayatı ve dîvânının tenkitli metni* (İstanbul, 1953, tez); M. İzzet, *Türk edebiyatında şehrengîzler* (İstanbul, 1936, tez); Fuad Köprülü, *Eski şâirlerimiz dîvân edebiyatı antolojisi* (İstanbul, 1931), s. 73 v.b.

(ABDÜLKADİR KARAHAN.)

MESLEME. MASLAMA B. 'ABD AL-MALİK ABŪ SA'ÎD, Emevî sülâlesine mensûp bir zât olup, 'Abd Allāh b. al-Zubayr 'in Emevîleri Medine 'den uzaklaştırdığı sene doğmuştur. Annesi bir câriye olduğundan, tahta çıkmak hakkına sâhip olmamakla berâber, bizanslılara karşı yapılan muhârebelerde temâyüz etmiştir. Kardeşi al-Walīd I. 'in tahta çıkmasından sonra (şevvâl 86 = teşrin I. 705), Muḥammed b. Marvān [b. bk.] yerine, Anadolu cephesi kumandanlığını üzerine almış ve 9 (709/710) yılında Irak vâliliğine tâyin edilmiştir. Maslama 'nin yanında, başlıca arap kumandanlarından biri olarak, halîfe al-Walīd'in oğlu al-'Abbās [b. bk.]'ı da görmekteyiz. Bu iki kumandan bâzan birlikte hareket etmiş olmakla berâber, esas itibârı ile ayrı iki yol tâkip etmişlerdir; Maslama umûmiyetle Kappadokia, Pontus ve Galatia üzerinden ilerilemiş ve cenûp cephesi, Kilikia ise, ekseriyetle al-'Abbās 'a bırakılmıştır. al-Walīd zamanında arapların en mühim muvaffakiyeti 88 (707) veya 89 (708) yılında Maslama ile al-'Abbās 'ın, bütün bir kış gibi, uzun süren bir muhâsaradan sonra, ele geçirilmiş olan Ṭuvāna ile 93 (712)'te Maslama tarafından Pontus 'ta Amasia 'nın ve al-'Abbās tarafından da Pisidia 'da Antiochia Caesarea (Yalvaç) 'nın zaptı olmuştur. 95 (713/714) yılında, muhtemelen Maslama kumandasında, Galatia 'ya karşı bir sefer yapılmıştır. Kaynaklarda bu seferin idâresi bâzan Maslama 'ye, bâzan da al-'Abbās 'a atfedilmektedir. Ertesi yılın cemâziyelâhırında (şubat 715) al-Walīd ölmüş ve yerine geçen kardeşi Sulaymān da bu harbi büyük bir gayretle devam ettirmiştir. 96/97 (eylûl 715)'de, sene başından bir az önce veya sonra, Maslama ile deniz kuvvetleri kumandanı olan 'Omar b. Hubayra hareket ederek, kışı Anadolu 'da geçirdiler. Yazın Maslama Pergamus ile Sardes 'i zaptetti. 98 (716/717)'de İstanbul muhâsara edildi.

Zilhicce 97 (15 ağustos 716)'de Maslama şehrin önüne geldi ve muharrem 98 (1 eylûl ?)'de de arap filosu yetişti. Muhâsara bir yıla yakın devam etti; arapların ilk baharda yardım almış olmalarına rağmen, 99 yılının başlarında (14 ağustos 717), bir netice elde edilemedi, islâm kuvvetleri geri çekilmeğe başladı. Bu sıralarda Sulaymān vefat etti. 100 (718/719) yılında, bir kaç seneden beri Maslama'nın idâresinde bulunan İran vâliliği, yeni halîfe Omar II. tarafından, yukarıda zikri geçen İbn Hubayra'ye tevdî edildi. Yazīd II.'in tahta çıkması üzerine, Irak vâlisi Yazīd b. al-Muhallab isyân edince, Maslama ile al-'Abbās b. al-Valīd ona karşı gönderildi. 14 safer 102 (24 ağustos 720)'de eski Bâbil'e pek uzak olmayan al-'Akr civarında çok ağır bir mağlûbiyete uğradılar ve Yazīd bu muhârebede öldü. Bunun mükâfatı olarak, Irak ile Horasan Maslama'ya verildi ise de, aynı yılda tekrar azledildi ve yeniden Suriye'ye döndü. Hişām'ın halîfeliği zamanında, 107/108 (720) yılının yazında Maslama Kappadokia'da Caesarea (Kayseri)'yı zaptetti. Bundan başka türklere ve hazarlara karşı hareketle, 113 (731/732)'te Derbend'e kadar ileriledi ve burasını tahkim etti. Ertesi sene bu seferden geri dönmüştür. Maslama Suriye'de vefat etmiştir. Ölüm senesi kaynaklarda, 120 (737/738) ile 123 (740/741) arasında olmak üzere, farklı gösterilmektedir.

Bibliyografya: Balāzurī (nşr. de Goeje), s. 148 v.dd.; *Anonyme arabische Chronik* (nşr. Ahlwardt), fihrist; Ya'kūbī (nşr. Houtsma), II, 336 v.dd.; Mubarrad, *al-Kāmil* (nşr. Wright), s. 135, 287, v.d., 305, 323, 342, 478; Ṭabarī, fihrist; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris tab.), II, 44, 317 v. dd.; V, 370, 447 v. dd.; VI, 106, 119; IX, 60, 62; *Kitāb al-Aġānī* (krş. Guidi, *Tables alphabétiques*, bk. mad.); İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), IV, 412 v. dd.; V, 17—134, 170; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 509 v.dd., 565 v.dd., 600 v.dd., 634 v.dd.; Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline, and Fall* (3. tab.), s. 379 v.dd.; Brooks, *The Arabs in Asia Minor (641—750)*, *Journal of Hellenic Studies*, XVIII, 182 v. dd.; ayn. mll., *The Campaign of 716—718 from Arabic Sources* (*ayn. esr.*; XIX, 19 v.dd.); Wellhauseo, *Die Kämpfe der Araber mit den Romäern* (*Nachrichten der Kgl. Gesellsch. der Wiss. zu Göttingen*, 1901, s. 436 v.dd.); ayn. mll., *Das arabische Reich*, s. 197 v. dd.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 105, 137 v.d.; bk. bir de H. Lammens, *EI*, III, 447 v.d.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

MESNEVÎ. MAṢNAVÎ, her beyitinin mısrâları kendi aralarında kafiyeli, arûz bahirlerinin kısa şekillerinden biri ile yazılmış bir n a z ı m ş e k l i. Bu şekilde beyitlerin mıkdarı ikiden başlayarak, bir veya bir çok cildlik eserler dolduracak sayıda olabilir. Bu tarzda beyitlerden meydana gelmiş eserlere de mesnevî denildiği gibi, bu tâbir, yalnız başına, Mavlānā Calāl al-Dīn Rūmī'nin bu şekilde kaleme alınmış 6 cildlik tasavvufî eserine de alem olmuştur.

Kelime arapça *ṣ n y* kökünden, „ikişer-ikişer" mânasına gelen *maṣnan* kelimesinin bir nisbet şekli gibi göründüğüne (aş. bk.) göre, kök ve şekil bakımından, arapçadır; fakat arap dilinde aslâ kullanılmış değildir. Arapçada *yamīn gayr ẕī maṣnavīya* („istisnâsı, bozma imkânı olmayan yemin") tâbirinde (bk. msl. al-Nābiġa, *Dīvān*, nşr. H. Derenbourg, s. 177, şiir 3, beyit 5; *Lisān al-'arab*, mad. *ṣny*) bu kelimeye tesâdüf olunuyor ise de, yukarıda zikredilen mânanın edebiyat ıstılâhı ile alâkası yoktur. Ancak burada *Tāc al-'arūs* müellifi Murtaża 'l-Zabīdī (ölm. 1206=1791)'nin bir kaydını tavzih etmek lâzımdır. Fīrūzābādī'nin *Ḳāmūs*'unda bir nevî „şarkî" veya „türkî" mânasına gelen *maṣnat* kelimesini izah ederken (*Tāc*, X, 61, krş. Lane, mad. *ṣ n y*), kullandığı *dū-baytī* tâbiri hakkında, al-Zabīdī "acemlerde mesnevî adı ile tanınan türküdür; bu kelime gâlibâ bu mânadaki *maṣnāt*'ın nisbet şeklidir" demektedir. Diğer dilciler ve bu arada İbn Manẓūr (bk. *Lisān al-'arab*, XVIII, 130) yalnız *dū-baytī* tâbirini almışlar ve türkü mânasına gelen *maṣnāt* ile *maṣnavī* arasında bir münâsebet görmemişlerdir. Öyle görünüyor ki, Murtaża 'l-Zabīdī, Fīrūzābādī'nin kullandığı *dū-baytī* ile *masnavī*'yi aynı şey zannetmiştir; halbuki *dū-baytī*, „türkü" gibi, bir beste ile okunan şiir parçası olup, bunun yukarıda târif edilen mânada mesnevî ile bir alâkası yoktur.

İslâmî edebiyatlarda pek çok mahsûlleri bulunan mesnevî şeklinin menşe'i oldukça eskidir. *EI*'de R. Levy bu şeklin kasîde veya gazelin matlâ beyitinin inkişâfından meydana gelmiş olabileceği ihtimâlini ileri sürmüş idi [bk. mad. MAṢNAVÎ]. Fakat pehlevî yazısı ile yazılmış pehlevî edebiyatı üzerindeki tetkikler, mesnevî şeklinin menşe'i hakkında yeni görüşler getirmiştir. Bilhassa E. Benveniste, mensûr bir eser gibi devamlı satırlar hâlinde yazılmış olan *Draḫt āsūrīk*'in manzûm bir eser olduğunu meydana koymuş, bunun ve diğer bâzı metinlerin şekillerine bakarak, mesnevî şeklinin ve hattâ, kendisine göre, bu şekilde ilk eserlerde, msl. Daḳīḳī ile Firdavsī'nin *Šāh-nāma*'sinde kullanılan *mutaḳārib*

bahrinin İran menşe'li olduğunu iddia etmiş idi (bk. *Le texte du Draḫt āsūrīk et la versification pehlevie*, *JA*, 1930, CCXVII, 193 v. dd.; bk. bir de A. Christensen, *Les gestes des rois dans les tradition de l'Iran antiqae*, Paris, 1936, s. 46—56). *Mutaḳārib* bahrinin İran menşe'li olmasını kabûl etmek imkânsızdır; çünkü bize kadar gelen ilk şeh-nâmeler bu vezinde yazılmış ise de, ancak bâzı beyitleri bize kadar gelen daha eski bir şeh-nâme ile diğer mesneviler (aş. bk.) arûz vezninin başka bahirleri ile yazılmıştır. O hâlde *mutaḳārib* bahri, ancak uzun denemelerden sonra, destânî farsça eserler için en uygun kalıp olarak seçilmiştir ki, bu da mezkûr veznin İran menşe'li olmadığını isbata kâfî gelir. Mesnevî şekline gelince, pehlevî edebiyatında bu kadar eski mâzisi bulunan bir şeklin, yeni İran edebiyatında da kullanılması gâyet tabi'îdir (krş. Fuad Köprülü, mad. ARÛZ (İRAN).

İran menşe'li olduğu böylece sâbit olan mesnevî şekli islâmî edebiyatlar içinde, bugüne kadar gelen kayıtlara göre, ilk olarak, arap edebiyatında kullanılmıştır. Aslen iranlı olan Âbân b. 'Abd al-Ḥamîd al-Lâḥiḳî (ölm. 200=815; bk. *GAL*, *Suppl.*, I, 238 v.d.), görünüşe göre, ilk önce *Kalîla va Dimna*'yi, mesnevî şekli ile, pehlevîden arapçaya tercüme ederek, Yaḥyâ b. Ḫâlid al-Barmakî'ye ithâf etmiştir. Bundan bahseden kaynakların bu şekil için kullandıkları tâbirler dikkate değer. İbn al-Mu'tazz (ölm. 255=869; b. bk.), eseri yalnızca *muzdavica* tâbiri ile tavsif etmektedir (bk. *Ṭabaḳāt al-şu'arā' al-muḥdaṯîn*, nşr. A. İḳbâl, *GMNS*, London, 1939, XIII, 112); büyük edip Abû Bakr al-Şûlî (ölm. 335=946) ise, bütün eser için *ḳaṣîda* tâbirini kullanmakta ve bunu *muzdavica* tâbiri ile tavsif etmektedir (bk. *Kitāb al-avrāḳ, ḳism aḫbār al-şu'arā'*, nşr. J. H. Dunne, Kahire—London, 1934, s. 2, 10); aynı müellif bir yerde *ḳaṣîdat al-muzdavica* (*ayn. esr.*, s. 51, 2), bir diğerinde *ḳaṣā'id muzdavicāt* (*ayn. esr.*, s. 46, 16) tâbirlerini de kullanmaktadır. İbn al-Nadîm de, al-Şûlî gibi, *al-şi'r al-muzdavic* (bk. *al-Fihrist*, nşr. G. Flügel, s. 119, 3) tâbirini kullanır. Bu kayıtlardan anlaşılıyor ki, arap edipleri *maṯnavî* tâbirini kullanmamışlar, bu şekildeki bir manzûme veya esere *ḳaṣîda* demişler, ancak bunu *muzdavic* (müen. *muzdavica*) sıfatı ile tavsif etmişlerdir; sonraları ise, bu sıfat asıl isim yerine kullanılmıştır [bk. mad. MUZDAVİC].

Arap edebiyatında bu şekilde yazılmış eser yalnız yukarıda zikredilen *Kalîla va Dimna* tercümesi değildir. Âbân al-Lâḥiḳî, *Kitāb Sindbād*, *Kitāb Mazdak*, *Sîrat Ardaşîr*, *Sîrat Anūşirvān* v.b. eserleri yine pehlevî dilinden arapçaya, mesnevî şekli ile, tercüme etmiştir (bk. *al-Fihrist*, s. 119 ve 163; krş. *GAL*, *Suppl.*, I, 239). Bundan başka yine Yaḥyâ al-Barmakî için mesnevî şekli ile bir mantık kitabı yazmış olduğu gibi (bk. al-Şûlî, *oyn. esr.*, s. 38), oruç ve zekât hakkında da bir mesnevî yazmıştır (al-Şûlî, s. 51). Bunlardan kalan parçaların hepsinde *racaz* bahrinin kullanıldığı görülmektedir. Âbân al-Lâḥiḳî'nin mesnevî şeklindeki eserleri, isimlerinden de anlaşılacağı üzere, daha ziyâde öğretici ve ezberlenmesi icâp eden mevzûlara dâirdir. Aynı zamanlarda Sahl b. Navbaḫt da, Yaḥyâ al-Barmakî için, *Kalîla va Dimna*'yi mesnevî şekli ile arapçaya tercüme etmiş olduğu gibi (bk. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*, nşr. M. Ş. Yaltkaya ve R. Bilge, II, 1508), daha başka tercümeler de yapılmıştır (*al-Fihrist*, s. 305).

Âbân al-Lâḥiḳî'nin oğlu Ḥamdân b. Âbân da mesnevî şeklinde eser yazmıştır. Uzun olduğu tasrih edilerek, bir kısmı al-Şûlî tarafından iktibas edilen (bk. *ayn. esr.*, s. 57—62) bu eserin uzun bir manzûme mi, yoksa müstakil bir eser mi sayılması icâp ettiğine karar verilemiyor; ancak sevgi ve sevenler hakkında olması sırf edebî bir gâye ile kaleme alınmış olduğunu göstermeğe kâfîdir.

Mesnevî şeklinin daha başka san'atkârlar tarafından da, sırf edebî gâyeler ile, kullanılmış olduğu kabûl edilirse de, örneklerine hemen-hemen tesâdüf edilmemektedir. Yalnız İbn al-Mu'tazz'in, sabah içkisini zemmetmek için, *racaz* bahri ile, yazmış olduğu mesnevî şeklindeki uzun manzûme zikredilebilir (bk. *Dîvān*, nşr. B. Lewin, *Bibliotheca Islamica*, XVII, 4, İstanbul, 1945, s. 72—79). Arapların şiir an'anelerine ve anlayışına o kadar uygun düşmeyen bu şekil, daha sonraki devirlerin arapça yazan iranlı veya aslen arap olmayan şâirleri tarafından da oldukça nâdir olarak kullanılmıştır. Nitekim IV. (X.) asırda, islâm âleminin en şark taraflarından başlayarak, bütün İran'da eserler vermiş olan şâirlerden bahseden al-Ṯa'âlibî'nin *Yatîmat al-dahr*'inde, mesnevî şeklinde, ancak farsçadan tercüme mâhiyetinde bir kaç örneğe tesâdüf olunur (bk. msl. Kahire, 1934, IV, 83 v.d.).

Daha sonraki devirlerde bu şekil, yine *Kalîla va Dimna*'yi tercüme, islâh veya yeniden manzum hâle getirmek için kullanılmıştır. Bunlardan İbn al-Habbâriya (ölm. 509 = 1115)'nin *Natā'ic al-fitna fî naẓm Kalîla va Dimna*'si (bk. *GAL*, I, 252; *Suppl.*, I, 447); Mammâtî (ölm. 606 = 1209)'nin tercümesi (bk. İbn Ḫallikân, *Vafayāt al-a'yān*, Kahire, 1299, I, 68), 'Abd al-Mu'min b. al-Ḥasan'ın 640—647

(1242–1249)'de yaptığı tercüme (bk. Flügel, *Die arab. Handschriften... zu Wien*, I, 469) ve nihâyet Ḥasan b. Aḥmed al-Nakkāş'ın 828 (1424/1425)'de yazdığı *Naẓm Kalīla va Dimna* (bk. Rieu, *Suppl. to the Catal. of the Arabic Mss.*, s. 735 v.d. ve E. D. Ross, *An Arabic and a Persian metrical Version of Barzoe's autobiographie from „Kalila and Dimna*, *BSOS*, 1927, IV, 441 v. dd.)'si zikredilebilir. Yukarıda adı geçen İbn al-Habbārîya'nın mesnevî şeklinde yazılmış edebî bir eser olan *al-Ṣādiḥ va'l-bāġim*'i ile bunun muhtelif değiştirilmiş şekilleri de (bk. *GAL*, *Suppl.*, I, 447, ur. 1) arap edebiyatında bu şekilde meydana getirilmiş eserlerdendir.

Arap edebiyatında sırf edebî gâyeler ile kaleme alınmış mesnevî şeklinde eserler, görüldüğü üzere, pek az ise de, öğretici mâhiyette, bilhassa ezberlenmesi istenilen mevzûlarda, bu şekil pek çok kullanılmıştır. Bunlar arasında, nahve dâir olmak üzere, meşhûr *Maḳāmāt* sâhibi al-Ḥarîrî (ölm. 616 = 1122)'nin *Mulḥat al-i'rāb*'ı, bütün mevzuunu 1.000 beyitte hulâsa ettiği için, *Alfîya* adı verilen İbn Mālik (ölm. 672 = 1172)'in eseri zikrolunabilir. Mâmafih hadîs usûlü, fıkıh, *Kur'an*, nâdir kelimeler, sîre, tıp v.b. mevzûlarında da, yine ezberlenmek gâyesi ile, böyle 1.000 beyitlik bir çok eserler kaleme alınmıştır; bk. *GAL*, fihrist, mad. *Alfîya*.

Daha önce işâret edildiği üzere, bu şekildeki eserler arapçada münhasıran arûzun *racaz* bahri ile yazıldığından, bunlara *urcūza* [b. bk.] de denilmektedir. Riyâzî ilimler, tıbbın, ḥıfz-ı sıhha dâhil, bütün şûbeleri, dinî ve fıkhî mevzûlardan arûza kadar bütün ilimlere dâir olmak üzere yazılmış çok sayıda *urcūza*'lere tesâdüf olunmaktadır; bk. *GAL*, fihrist, mad. *urcūza*. Bunlar da öğretici mâhiyette birer mesnevîden ibârettir. Kelâm, ferâiz, mantık, beyân, ma'ânî, bedî v.b. mevzûlara dâir olan ve son zamanlara kadar tedrisatta da kullanılan bu nevî eserleri ihtivâ eden bir mecmua 1368 (1949)'de Kahire'de basılmıştır: *Maǧmū'at al-mutūn ol-kabîr*.

Müslüman iran edebiyatının IV. (X.) asırda, tarih sâhasına çıkmağa başladığı devirlerde, mesnevî şeklinin çok mebzûl mıkdarda kullanılmakta olduğunu görüyoruz. Metinleri tam olarak elimize geçmemiş bulunmakla berâber, bildiğimiz isimlere ve bilhassa Asadî'nin *Luġat-i Furs*'ünde bugüne kadar muhâfaza edilmiş olan müteferrik beyitlere bakılacak olursa, Sâmânîler devrinde mesnevî şeklinin, hiç olmazsa *ḳaṣîda* şekli kadar, ehemmiyetli olduğuna ve belki de ondan daha fazla mahsûller verdiğine hükmedilebilir. Bu devirde bu şekil için *maṣnavî* tâbiri de kullanılmış olmalıdır; çünkü edebiyat naẓariyesine dâir en eski farsça eserde, Rādûyānî'nin *Tarcumān al-balāġa*'sında (V. = XI. asır) bu tâbir kullanılmaktadır (bk. nşr. Ahmed Ateş, İstanbul, 1949, s. 90, 7). Bu devirde meydana getirilen mesnevîler arasında, İran'da millî uyanış hareketi ile müterâfık olarak, mevzûlarını eski İran tarihinden alan eserleri, yâni bir dereceye kadar millî destanları, başta zikretmek lâzımdır. Bunlardan Mas'ûdî Marvazî *Şāh-nāma* (355 = 986'dan evvel, bk. M. M. Ḳazvînî, *Bist maḳāla*, Tahran, 1313 ş., II, 7 v.d.)'si *hazac* bahrinin *mafā'îlun mafā'îlun fa'ūlan* vezni ile yazılmıştır. Bu devrin sonlarında yetişmiş olan Daḳîḳî [b. bk.], tamamlamağa muvaffak olamadığı *Şāh-nāma*'sinde, *mutaḳārib* bahrini kullanmıştır ki, uzun müddet, mesnevî için iran edebiyatında ilk olarak kullanıldığı zannedilen bu vezin, hemen görüleceği üzere, ancak uzun denemelerden sonra, destânî veya benzer mevzûlarda daha çok kullanılmağa başlanmıştır.

Mevzûlarını, esâs itibârı ile, pehlevî edebiyatındaki *andarz* („öğüt") kitaplarından (bk. A. Christensen, *Iran sous les Sasanides* 2, Paris, 1944, s. 57 v.d.) alan nasihat eserleri de mesnevî şekli ile kaleme alınmıştır. Bunlardan Abū Şakūr Bulḫî'nin *Āfarīn-nāma*'si (yazılışı 336 = 947/948), Badî' Balḫî'nin *Pand-nāma-i Anūşirvān*'ı zikredilebilir. Asadî'nin *Luġat-i Furs*'ünde müteferrik beyitlerine tesâdüf edilen Rūdakî (ölm. 329 = 940/941; b. bk.)'nin *ramal-i musaddas* bahrindeki *Kalīla va Dimnā* ile *Sindbād-nāma*'si (krş. S. Nafîsî, *Aḥvāl va aş'ār... Rūdakî*, Tahran, 1319 h. ş., III, 1076 v.dd.; ancak burada s. 1077, 7 v.d.'deki beyitler *Kalīla va Dimna*'dan değil, *Sindbād-nāma*'dendir) bu nevî mesnevîler zümresine sokulabilir. Aynı eserde islâmî İran edebiyatının bu ilk büyük şâirinin, zikredilenlerden başka, *mutaḳārib*, *ḫafîf*, *hazac* (*mafā'îlun mafā'îlun fa'ūlun* ve *maf'ūlu mafā'îlun fa'ūlun*), *muẓārî* ve *sarî* (*mufta'ilun mufta'ilun fā'ilāt*) bahirlerinde, mesnevî şeklinde beyitlerine tesâdüf olunmaktadır. Bu beyitler, tabi'îdir ki, anılan vezinlerde yazılmış ayrı-ayrı hiç olmazsa birer mesnevîye delâlet etmektedir. Bu mesnevîlerin ne gibi mevzûlara dâir olduğunu tahmin etmek mümkün değil ise de, bunlar mesnevî şeklinin bu devirde pek revacda olduğunu isbat etmeğe kâfi gelir. Bu devirde Abu 'l-Mu'ayyad al-Balḫî ile Baḫtiyârî mahlaslı bir şâirin *Yūsuf u Zulayḫā*'sı gibi, mevzuunu dinî-islâmî edebiyattan alan, fakat bugüne kadar muhâfaza edilmemiş bulunan mesnevîlerin de yazılmış olduğunu ilâve et-

mek lâzımdır. Sâmânîler devrinde yazılan mesnevîlerin hiç biri, tam olarak, bugüne kadar muhâfaza edilmemiş olduğundan, bütün olarak şekilleri bakımından bir şey söylemek, yâni daha sonraki devirlerde yazılan mesnevîlerde bulunan kısımların (aş. bk.) bunlarda da bulunup-bulunmadığını tahmin etmek kabil değildir.

Gazneliler devrinde (IV.—V. = X.—XI. asırlar) mesnevî şekli ile bir çok eserler yazılmış ise de, bunlardan ancak ikisi, yâni Firdavsî [b. bk.]'nin *Şâh-nâma*'si ile ʿAyyûḳî'nin *Varḳa u Gulşâh*'ı (bk. A. Ateş, *Yak maṣnavî-i gum şuda az davra-i ġaznavîyân, Macalla-i Dânişkada-i Adabîyât*, Tahran, 1333 h.ş., I, sayı 4, s. 1 v. dd.) tam olarak, biri de, yâni ʿUnṣurî [b. bk.]'nin *Vâmiḳ u ʿAzrâ*'sı, bâzı parçaları ve Lâmiʿî Çelebî ile Câmî'nin türkçeye tercümeleri ile mâlûmdur. Bunların birincisi İran destânî edebiyatının en yüksek eserlerini teşkil etmiş olup, müteâkip devirlerde, hiç bir san'atkâr artık bu mevzuu bu vüs'ati ile kaleme almayacaktır. ʿAyyûḳî'nin *Varḳa u Gulşâh*'ı doğrudan-doğruya arap edebiyatından alınmış ve sonraları iran ve türk edebiyatlarında, bir çok defalar tekrar edilmiş olan bir aşk mevzuunu ihtivâ eder. ʿUnṣurî'nin *Vâmiḳ u ʿAzrâ*'sı ise, mevzuunu yunancadan pehlevîye tercüme edilmiş bir aşk ve mâcera romanından almaktadır (bk. H. Ritter, *Oriens*, 1948, I, 135 v. dd.). Yine ʿUnṣurî'nin yalnız adları bilinen *ʿAyn al-ḥayât*, *Şâdbihr*, *Ḫing but surḫ but* mesnevileri, mevzûlarını türlü kaynaklardan alan birer aşk ve mâcerâ romanı gibi görünmektedir. Yukarıda bahsedilen mevcut eserler ile *Ḫing but surḫ but* (bk. Râdûyânî, *ayn. esr.*, s. 86) *mutaḳârib* vezni ile yazılmıştır. Bu eserler bir *tavḥîd* ile başlamakta, bunu bir „naat" ve sonra eserin ithaf edildiği hükümdarın medhi ve nihâyet sözün medhi kısımları tâkip etmektedir ki, müteâkip devirlerde bu kısımlar, küçük bâzı ilâveler ile, tam bir mesnevînin esâslı unsurlarını teşkil edecektir. Şekil bakımından dikkate değer başka bir husûsiyete de ʿAyyûḳî'nin eserinde tesâdüf edilmektedir; hikâye kahramanlarından birinin ağzından söylenilen gazeller asıl eser ile aynı vezinde olup, ancak kafiyeleri bakımından, gazele benzemektedir (bk. Ahmed Ateş, *ayn. esr.*, s. 9).

Büyük Selçuklular devrinde (IV.—V. = X.—XI. asırlar) mesnevî şekli dâimâ artan bir rağbete mazhar olmuştur. Mevzû bakımından, eski İran'ın efsânevî tarihinden alınmış olanlar (mes. Asadî'nin *Garşâsb-nâma*'si) gittikçe azalmaktadır. Bu gibi eserlerin yerini mevzuunu islâm tarihinden alan eserlere bırakmış olması icâp eder. Fakat bu mevzûda elimizde 482 (1089)'de yazılmış, müellifi mechûl bir *ʿAlî-nâma*'den başka eser yoktur (bk. Ahmed Ateş, *Konya kütüphânelerinde bulunan bâzı mühim yazmalar, Belleten*, 1952, XVI, 92 v. dd.). Diğer taraftan, türlü ictimâî te'sir ile sür'atle inkişaf eden tasavvuf cereyânı, esâslarını ve temsil etliği hayat tarzını telkîn etmek ve her kese kabûl ettirmek için, *maṣnavî* şeklinden istifâde etmiştir. Bu şeklin istenildiği kadar genişletilmesinin kolay olması ve araya sokulan hikâyeler ile usanmadan okunur bir hâle getirilebilmesi sûfî şâirlerin mesnevîye ilâve ettiği husûsiyetlerdir. Sanâ'î [b. bk.]'nin diğer küçük eserleri ile berâber, *Ḥadîḳa*'sı bu türlü mesnevîlerin ilk mümessilidir; ʿAṭṭâr [b. bk.], *Manṭiḳ al-ṭayr*, *Muṣîbat-nâma*, *İlâhî-nâma* v. b. başta olmak üzere, aynı şekilde pek çok eser yazdığı gibi, Mavlânâ [bk. mad. CALĀL AL-DĪN RŪMĪ]'nın yalnızca *Maṣnavî* adı ile anılan eseri, bu nevî mesnevîlerin en yükseği sayılabilir. Nâṣir-i Ḫusrav [b. bk.]'in *Rûşanâ'î-nâma*, *Saʿâdat-nâma* ve *Zâd al-musâfirîn* gibi, küçük mesnevîleri, bir bakıma eski naṣîhat mevzuunun devamı gibi sayılabilir ise de, müellifin ismâilî dünya görüşünü aksettirmesi bakımından, belki tasavvufî mesnevîlerin başına alınmak icâp eder.

Bu devirde umûmiyetle aşk ve mâcerâ hikâyeleri mevzuunda da mesnevîler meydana getirilmiş olup, bunların başında Faḫr al-Dîn Gurgânî'nin pehlevî bir metne istinât eden ve sonraları Lâmiʿî tarafından türkçeye tercüme edilmiş olan *Vîs u Râmîn*'ini zikretmek lâzımdır (bk. V. Minorsky, *Vîs u Râmîn, a Parthian Romance*, *B S O S*, 1946, IV, 741 v. dd. ve 1947, XII, 1 v. dd.). Son zamanlara kadar Firdavsî'ye isnât edilen *Yûsuf u Zulayḫâ* [b. bk.] mesnevîsi de bu devrin mahsûlüdür.

İran edebiyatında Selçuklular devri mesnevîde bütün bu nevîlerin hepsinde birden, gerek şâirlik, gerek hikâyecilik bakımından, fevkâlâde bir muvaffakiyet göstererek, tam bir mesnevîye son şeklini veren Niẓâmî (ölm. aş.-yk. 599—1203, b. bk.)'nin yetiştiği devirdir. Niẓâmî *Ḫamsa* [b. bk.] ismi altında toplanan beş mesnevîsinde, *maṣnavî* şekli ile anlatılan her türlü mevzûlarda, gerek bütüa hâlinde, gerek ayrı-ayrı iran ve türk edebiyatlarında son devirlere kadar tetkik ve taklit edilen örnekler vermiştir. Sonraki edebiyat nazariyecilerinin tam bir mesnevînin mukaddimesinin ihtivâ etmesi lâzım geldiğini söyledikleri tevhid, münâcât, naat, hukümdarın medhi, sözün öğülmesi, eserin yazılmasının sebebi kısımlarını, Niẓâmî'nin mesnevîlerine bakarak, tesbit etmişlerdir. Filhakika Niẓâmî bu kısımları

vâzıh olarak, ayırdığı gibi, bunlara Peygamberin mi'râcını anlatan kısmı da ilâve etmiştir. Niẓâmî'nin kullandığı vezinler (*Maḫzan al-asrār*'da: *sarî'*, *Ḫusrav u Şîrîn*'de: *hazac*'in, *mafā'îlun mafā'îlun fa'ūlun* şekli, *Laylā u Macnūn*'da *hazac*'in *maf'ūlu mafā'îlun fa'ūlun* şekli, *Haft Paykar*'de: *ḫafîf* ve *İskandar-nāma*'de *mutaḳārib* bahirleri), muahhar san'atkârlar tarafından, mevzûlarına en uygun vezinler telakkî edilmiş, gerek *Ḫamsa*'ye nazîre yazanlar, gerek *Ḫamsa*'deki mevzûlardan birini kaleme alanlar, hemen dâimâ, Niẓâmî'nin kullandığı vezni kullanmışlardır. Niẓâmî'de kahramanların ağzından söylenilen gazeller ise, tamâmiyle mesnevî şeklindedir (bk. *Laylā u Macnūn*, Bombay, 1304, s. 32) ki, bu usûl iran edebiyatında muhâfaza edilecektir.

Mesnevî şekli moğullar ve Timurlular devirlerinde de (XIII.—XV. asırlar) çok rağbet görmüştür. Ancak büyük mesnevî üstadları destânî mevzûlara ehemmiyet vermemişler, bilhassa İran'ın eski efsânevî tarihine âit mevzûları hemen tamâmiyle terketmişlerdir. Bunun yerine, meşhûr müverrih Ḥamd Allāh Mustavfî Ḳazvînî (b. bk.; VIII.=XIV. asır)'nin başlangıçtan kendi zamanına kadarki islâm tarihini nazm ile anlatan 75.000 beyitlik *Ẓafar-nāma*'si, Aḥmed Tabrîzî'nin moğul tarihine dâir *Şahinşāh-nāma* (bk. C. A. Storey, *Persian Literature*, I, 27 v. d.)'si ve daha sonraki devirden Şaraf al-Dîn Yazdî (ölm. 858=1457)'nin Timur ve Ḫalîl Sultan'ın tarihlerini ihtivâ eden *Ẓafar-nāma*'si gibi, hakikî tarihî vekayii ele alan ve edebî değerleri ekseriyâ çok yüksek sayılamayacak olan mesnevîler kâim olmuştur. Diğer mevzûlarda ise, Ḫusrav Dahlavî (b. bk.; ölm. 725=1335), Ḫvâcû Kirmânî ve Câmî (b. bk.; ölm. 898=1492) gibi, cidden büyük üstâdlar müstesnâ, san'atkârlar hikâye mevzûlarından ziyâde, his ve düşüncelerini anlatmağa ehemmiyet vermişlerdir. Bunun neticesi olarak, hikâye mevzûu bakımından zayıf, vak'aları pek az olan küçük hacimde eserler meydana çıkmağa başlamıştır. Bunlarda bir de, tevhid ve naatları tekrarlamak gibi, lüzûmsuz külfetlere düşüldüğünü ilâve etmek lâzımdır. Kātibî (ölm. 838=1434 veya 839)'nin *Ḫamsa*'si, 'Ârifî (ölm. 856=1452)'nin *Gūy u çavgān*'ı v.b. buna misâl olarak zikrolunabilir. Bu devrin başlarına âit Sa'dî (ölm. 690=1291)'nin, *mutaḳārib* bahri ile yazdığı ahlâkî mâhiyetteki mesnevîsi *Būstān* müellifinin dehâsının damgasını taşır ve bugüne kadar, iran edebiyatında bu nevî eserlerin en çok sevileni ve en mükemmeli olarak durmaktadır.

XVI. asırdan sonra da, bir kısmı bize kadar gelen pek çok mesnevî yazılmıştır. Bununla berâber meydana getirilen eserler, daha evvelki devirlerdekilere kıyas edilemiyecek kadar, düşük sayılabilir. Eski mevzûlar, pek az değiştirmeler ile, devam ederken, gerek İran'da, gerek bir çok iran şâirlerinin gidip yerleştikleri Hindistan'da, eski cereyanların tabi'î bir neticesi olarak, yeni bir temâyül meydana çıkmıştır. Bu da, âdetâ uzun mevzûları nazmetmeğe sabırları kalmamış olan san'atkârların kaleme aldıkları çok küçük mesnevîlerdir. Ahlî Şîrâzî (ölm. 934=1527)'nin *Sihr-i ḥalāl*, *Şam' u parvāna* v. b. gibi mesnevîleri (bk. Ch. Rieu, *Catal.*, II, 657 v. d.), Hilâlî (ölm. 935=1528)'nin *Şāh u Darvîş*'i, meşhur 'Urfî (ölm. 999=1591)'nin *Macma' al-abkār* ve *Farhād u Şîrîn*'i ve nihâyet Bahā' al-Dîn al-'Âmilî (ölm. 1030=1620)'nin *Nān u ḥalvā* ile *Şîr u şakkar* mesnevîleri v. b. dikkate değer birer örnek olarak kaydedilebilir. Bu gibi mesnevîlerden bâzılarının mevzûları ile isimleri de muayyen bir hâl almıştır: *ḳażā u ḳadar*, küçük bir hikâye ile ilâhî takdirin mâhiyetini gösterir; *şikasta basta*: bir uzvun kırılmasının verdiği ıztırabı ve tedâvîsini anlatır; *sarāpā*: bir güzelin tepeden tırnağa kadar bütün uzuvlarını ayrı-ayrı tasvir eder. Bunlardan bilhassa birinci mevzû çok rağbet görmüş olup, bu mevzuu nazmeden şâirler arasında şunlar zikredilebilir: Ṭâlib Âmulî (ölm. 1035=1625/1626), Salîm (ölm. 1057=1647), Ḥakîm Ruknā (ölm. 1066=1655/1656), Bazmî, Ulfat, Ḥâlişā, Vâlih v. b. (eserleri için bk. Üniv. kütüp., F 348 ve Es'ad Efendi kütüp., nr. 2921). *Sarāpā* yazanlardan Ârâm Maşhadî, Dâvûd Mutavallî v. b.; *şikasta basta* yazanlardan da Kalîm, Taslîm (Mîrzâ Muḥsin), 'Abd al-Razzāḳ Tabrîzî v. b. zikrolunabilir (eserleri için bk. yukarıda zikredilen yazmalar).

İran edebiyatında pek parlak bir şekilde tarih sahnesine çıktıktan sonra, moğullar devrinden itibâren, bâzı fevkalâde kabiliyetler müstesnâ, bilhassa mevzû bakımından fakirleşerek, devam eden mesnevî şekli, en son devrin edebiyatında, yerini mensûr romanlara bırakmıştır.

Burada ilâve edilmesi icâp eder ki, iran edebiyatının bütün devirlerinde mesnevî şekli ile yazılmış küçük şiir ve manzûmelere tesâdüf olunur ki, bunlar tam divanlarda, ekseriyâ *maşnavîyāt* başlığı altında, ayrı bir bölüm teşkil eder. Msl. bk. Sa'dî, *Kulliyāt*; Ḥâfiẓ, *Dîvān*.

Mesnevî şekli islâm türk edebiyatında, en eski devirlerden başlayarak

garp te'sirinin kuvvetlendiği XIX. asra kadar, pek çok kullanılmıştır. Türk edebiyatında ilk mesnevî Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥācib 'in 462 (1069/1070) 'de yazdığı *Kutadgu bilig* [b. bk.] olup, bu eser aynı zamanda müslüman türk edebiyatının en eski yâdigârıdır. Fert ve cemiyeti mevzû olarak alan ve bunlar arasındaki münâsebeti tesbit ve doğru yolu göstermeği gâye edinen bu eser, tevhîd, naat, hükümdarın medhi bölümlerini ihtivâ eden giriş kısmı ile, şekil bakımından, tam ve mükemmel bir mesnevîdir ve muâsırı olan iran mesnevîlerine benzer. Ancak burada türk halk nazım şekillerinden alınmış dörtlükler de araya sokulmuş olduğu gibi, sonunda asıl eserden bir az farklı olarak, tam *mutaḳārib* bahri ile *ḳaṣīda* şeklinde parçalara tesâdüf olunur. *Kutadgu bilig* 'den sonra, çok uzun bir fâsılayı müteâkip, islâm ülkelerinin türlü yerlerinde meydana gelen türk edebiyanın en eski eserleri arasında, hattâ diğer nazım şekilleri ile yazılmış eserlerden daha çok mıkdarda, mesnevîlere tesâdüf olunur. Bu arada Anadolu'da XIII. asırda yazılmış olan Ahmed Fakîh 'in pek kısa *Çarh-nâme* 'si, Şayyâd Ḥamza 'nın 1517 beyitlik *Yusuf ve Zülayhâ* (nşr. D. Dilçin, Ankara, 1946) 'sı sayılabilir. Yine bu eski mesnevîler arasında, XIV. asrın başlarında Gülşehrî 'nin 717 (1317) 'de ʿAṭṭār 'dan, oldukça değiştirerek, tercüme ettiği *Manṭiḳ al-ṭayr* 'ı, Âşık Paşa 'nın 730 (1330) 'da yazdığı tasavvufa dâir *Garîb-nâme* 'si zikredilebilir. Bu mesnevîlerin mukaddimelerinde mûtad kısımlar mevcut olmayıp, kısa bir tevhîdden sonra, asıl mevzua geçilmektedir. Aynı asırdan itibâren, başta Anadolu olmak üzere, âzerî ve çagatay sâhalarında da kuvvetle inkişâf eden türk edebiyatında, İran edebiyatının derin te'sirleri görülmektedir. Bunun neticesi olarak, *maṣnavî* tarzında da farsça eserler devamlı bir şekilde taklit ve tercüme edilmiştir. Nitekim bilhassa XV. asırdan itibâren, Behiştî, Hamdullah Hamdî (ölm. 914 = 1508), Yahya Bey (ölm. 990 = 1582), Nev'î zâde Atâyî (ölm. 1044 = 1634) v.b. birer *Ḫamsa* yazdıkları gibi, Rıdvan, Celîlî v.b. Niẓāmî 'nin *Ḫamsa* 'sini ve bir de Ḳuṭb ve Şeyḫî Niẓāmî 'nin *Ḫusrav u Şîrîn* 'ini tercüme etmişlerdir (bk. M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da türk edebiyatının tekâmülüne toplu bir bakış*, *Yeni türk* mecm., 1933, sayı 4, 5, ve 7). XVI. asrın en velûd osmanlı şâiri Lâmi'î Çelebî (b. bk.; ölm. 938 = 1531), 'Unṣurî 'nin *Vāmiḳ u ʿAṣrā* 'sı, Faḫr al-Dîn Gurgānî 'nin *Vays ū Rāmîn* 'i başta olmak üzere, iran edebiyatından yaptığı tercümeler ile tanınmışıdi.

Bu temâyül yanında mesnevînin iran edebiyatında o kadar tesâdüf edilmeyen mevzûlarda kullanıldığı da görülür. Bunların başında, bilhassa, *mevlid* [b. bk.] ve dinî mevzûlar gelmektedir. Küçük birer mesnevî olan mevlidler, Süleyman Çelebî 'nin *Vesîlat al-nacât* (bk. nşr. Ahmed Ateş, Ankara, 1954) 'ı ile, en yüksek mertebesine varmış telâkkî edilebilir ise de, ondan sonra da bu mevzû pek çok şâirler tarafından ele alınmıştır (bk. Neclâ Pekolcay, *Türkçe mevlid metinleri*, doktora tezi, Üniv. kütüp., tez, nr. 1821). Ḥakānî (ölm. 1015 = 1606) 'nin Peygamberin evsafını anlatan *Hilye* 'si, Ganizâde Nâdirî 'nin *Mi'râciye* 'si de bu nevî eserlerdendir.

Mesnevî şeklinin türk edebiyatında bilhassa kullanıldığı mevzûlardan biri de meşhûr sefer veya harpler ile bâzı hükümdarların hayatıdır. Ahmedî 'nin meşhûr *İskender-nâme* 'sine soktuğu osmânlı tarihi kısmından baş'ayarak, divan edebiyatının son devirlerine kadar, bu gibi mevzûlara dâir mesnevîler yazılmıştır (bk. A. S. Levend, *Gazâvât-nâmeler ve Mihal-oğlu Ali Bey 'in* [Sûzî tarafından yazılan] *Gazavât-nâmesi*, Ankara, 1956, *T T K* yayınlarından, seri XI, nr. 8).

Messevîde türk edebiyatına hâs bir mevzû da şehir ve bilhassa o şehirde bulunan güzellerin tasvirdir, *şehrengîz* denilen bu küçük mesnevîlerin ilki Mesîhî (ölm. 918 = 1512/1513; b. bk.) tarafından yazılmış olup, sonraları bir çok şâirler de aynı tarzda eserler kaleme almışlardır. Ayrıca mesnevî şekli ile yazılmış eserlerde mahallî hayata âit unsurlardan da istifâde edilmiştir. Câfer Çelebî 'nin 899 (1493/1494) 'da yazdığı *Heves-nâme* adlı mesnevîsinde (bk. M. F. Köprülü, *ayn. esr.*, *Yeni türk* mecm., sayı 5, s. 389) görülen, mahallî hayatı gösteren parçalar gittikçe artmış, bâzı mesnevîler mevzûlarını hemen tamâmiyle mahallî hayattan almıştır. Ṣābit (ölm. 1154=1712)'in *Dere-nâme* 'si ve *Berber-nâme* 'si ile Enderûnlu Fâzıl (ölm. 1225=1810) 'ın *Hûbân-nâme* 'si ve *Zenân-nâme* 'si bu türlü mesnevîlerdendir. Türk edebiyatında, ahlâkî ve tâlimî gâyeler ile de bir çok mesnevîler yazıldığını burada ilâve etmeğe hâcet yoktur.

Türkçe mesnevîlerin şekil bakımından da İran mesnevîlerinden ayrıldığı bir nokta vardır ki, bu da mesnevîlerde kahramanla ağzından yazılmış olan gazellerin, vezin ve şekil bakımından, tamâmiyle alel'âde gazeller gibi olmasıdır; ekseriyâ bunların son beyitinde şâirin mahlası da bulunmaktadır (bk. msl. *Süheyl ü nevbahar*, nşr. T. H. Mordtmann, s. 91, 95, 98 v.b.; Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnûn*, 1267, taş-basm., s. 61, 77, 102). Bâzan arada mesnevîlerin yazıldığı vezinden başka vezinde murabbâlara da tesâdüf olunur (bk. msl.

Fuzûlî, *ayn. esr.*, s. 84 v.d.). Türk edebiyatında, ele aldıkları mevzûlar ne olursa olsun, mesnevî şekli ile gerçekten beşerî bir değer taşıyan eserler meydana getiren üç isim burada ayrıca kaydedilmelidir. Bunlar *Ḫamsa*'si ile Ali Şîr Nevâ'î (ölm. 1501), *Leylâ ve Mecnûn*'u ile Fuzûlî (b. bk.; ölm. 1556) ve küçük, fakat şiir ve mânâ bakımından son derecede zengin olan *Hüsn ü aşk*'ı ile Şeyh Gâlib (b. bk.; ölm. 1798)'dir.

Türk edebiyatında garp te'siri ile berâber, XIX. asırdan sonra, mesnevî şekli yerini yavaş-yavaş roman, hikâye ve nesre terketmiştir. Mesnevî şekli u r d u edebiyatında da sıksık kullanılmıştır (bk. M. Garcin de Tassy, *Histoire de la littératare hindouie et hindoustanie*[2], Paris, 1870, I, 33 ve I—III).

B i b l i y o g r a f y a: Metinde zikredilenlerden başka, Şams-i Ḳays, *al-Mu'cam fî ma'âyir u aş'âr al-'acam* (Tahran, 1314 h.ş.), s. 308; Ḥusayn Vâ'iẓ Kāşifî, *Badâyi' al-afkâr fî ṣanâyi' al-aş'âr*; al-Tahânavî, *Kaşşâf iṣṭilâḥât al-funûn*, I, 180; Rückert, *Grammatik. Poetik und Rhetorik der Perser* (nşr. W. Pertsch), Gotba, 1874, s. 67—77; Gibb, *A History of ottoman Poetry* (London, 1900), I, 76 v. dd.; M. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi*[1] (İstanbul, 1921), s. 205 v.d.; H. İlaydın, *Türk edebiyatında nazım* (İstanbul, 1947), s. 88 v.d.

(AHMED ATEŞ.)

MESTÛC. MASTŪC, Pakistan'ın şimâl-i garbî kısmında, Yârkbūn'un yukarı vâdisinde olup, Dîr, Svât, Çitrāl siyâsî me'mûriyetine „Political Agency" dâhil bulunmuş olan k ö y, k a l e ve i d â r î b ö l ü m d ü r. Burası muhtemel eski Syāmāka arâzisinin bir cüz'ünü teşkil ediyordu (Sylvain Levi, *J A*, XI, V, 76 ve Lüders, *Weittere Beiträge zur Geschichte und Geographie von Ostturkestan*, 1930, s. 29 v.d.). Stein, Mastūc'u VIII. (m. s.) asırda çinli Wu-K'ung tarafından ziyâret edilmiş bulunan Çü-evi veya Şāng-mi arâzisi olarak teşhis etmek istemiştir (*Ancient Khotan*, I, not, s. 15 v.d.; *Serindia*, I, 18). Berenis'te bulunmuş olan bir kitâbe, Mastūc'u Vayhand'ın Hindüşâhiya hânedânının ele geçirmiş olduğunu meydana koymaktadır.

Mastūc'un tarihi Çitral'ınkine yakından bağlıdır. İngilizlerin bu iki devlet ile münâsebetlerinin menşe'i 1846'da Britanya hâkimiyetini kabûl etmiş olan Kaşmîr ile münâsebetlerine bağlanır. Lord Lytton'un umûmî vâliliği sırasında, rusların orta Asya'daki askerî faâliyetleri göz önüne alınarak, Hindūküş geçitlerini daha sıkı bir şekilde kontrol altına almak lüzûmlu görülmüş idi. Bu maksat iledir ki, Kaşmîr mihrâcesinin sulh yolu ile nufûzunu Çitrāl, Mastūc ve Yāsîn üzerine genişletmesi teşvik edildi (İngiltere'nin bu devletler ile ilk münâsebetlerine dâir tam rapor ingiliz hâriciye nezâreti yazmaları arasında, nr. 65, 1062'de bulunmaktadır). Lord Curzon tarafından kabîlelerden milis kuvvetleri alma usûlü tatbik edildikten sonra, Mastūc mevkii Çitrālî askerlerinin kumanda merkezi oldu.

B i b l i y o g r a f y a: J. Biddulph, *Tribes of the Hindoo Koosh* (1880); *Public Record Office*, Foreign Office Mss., nr. 65, 1062; A. Stein, *Serindia*, I ve III, zeyil C.

(C. COLLIN DAVIES.)

MES'ÛD. MAS'ŪD, Abū Sa'îd (998—1041), S u l t a n M a ḥ m ū d G a z n a v î'nin b ü y ü k o ğ l u o l u p, 388 (998)'de Gazne'de doğmuş ve 406 (1015/1016)'da babası tarafından veliahd ilân olunarak, 2 sene sonra Herat vâliliğine tâyin edilmiştir. 411 (1020)'de, babasının emri ile, Ġūr'a bir sefer yaparak, bu havâlinin şimâl-i garbîsini itâat altına almış, az sonra gözden düşüp, Multān'a gönderilerek, hapsedilmiştir. Mas'ūd, çok geçmeden, tekrar itibâr kazanmış ve Herat vâliliği iâde olunmuştur. 420 (1029)'de Rey eyâleti ele geçirilince, Maḥmūd Ġaznavî bu eyâleti Mas'ūd'a tevdî eylemiş, o da eyâletin tamamını fethettikten sonra, 421 (1030) senesi başlarında, Büveyhî hükümdarı 'Alā' al-Davla b. Kākavayh'ten Hemedan ve İsfahan'ı almıştır. Mas'ūd, fütûhatını genişletmek üzere iken, babasının öldüğünü ve kardeşi Abū Aḥmed Muḥammed'in tahta çıktığını öğrendi ve taht üzerinde haklarını elde etmek için, Gazne'ye gitti. Bu esnâda Muḥammed'den usanan ordu onu hal'etmiş ve hutbeyi Mas'ūd adına okutmuş idi. Muḥammed, gözleri kör edilerek, Mandîş kalesine gönderildi; Mas'ūd ise, şevvâl 421 (teşrin I. 1030)'de, babasının ölümünden takriben 5 ay sonra, tahta çıktı. Halîfe al-Ḳādir bi'llāh Mas'ūd'a *Nāṣir Dîni 'llāh*, *Ḥāfiẓ 'Ibādi 'llāh* ve *Ẓahîr Ḫalîfati 'llāh* ünvanını tevcih etti.

422 (1031)'de, Mas'ūd, Mukrān hükümdarı İsâ'ya karşı, itâatsizliğini cezâlandırmak üzere, bir ordu göaderdi; İsâ mağlûp oldu ve öldürüldü; yerine kardeşi Abu 'l-Mu'askar geçirildi. 424 (1032/1033)'te Mas'ūd Keşmir'in cenûbundaki tepelerde kâin Sarastî adlı bir kaleyi muhâsara ve hücûm ile fethettikten sonra, ilkbaharda Gazne'ye döndü. Bunu müteâkip Taberistan hükümdarı Abū Kālincār hasmâne bir vaziyet aldığından dolayı, buraya yürüyerek, Astarābād'ı zaptetti. Abū Kālincār Mas'ūd'a boyun eğmeğe ve ona senevî bir vergi vermek vaadinde bulunmağa mecbûr ol-

du. 426 (teşrin I. 1035) sonlarına doğru, Lâhûr vâlisi Aḥmed b. Yinal-Tigin ayaklandı, Mas'ûd ona karşı hindli kumandanlarından birini gönderdi ve bu kumandan, âsî tarafından mağlûp edilerek, maktûl düştü. Bunu üzerine Mas'ûd yine hindli kumandanlarından Tilak'ı yolladı. Bu kumandan Aḥmed'i mağlûp ve Sind'e doğru kaçmağa mecbûr etti. Aḥmed, Sind nehrini geçmeğe çalışırken, boğularak öldü. 427 (teşrin I. 1036) sonlarına doğru Mas'ûd, Hindistan'a bir sefer yaparak, Hânsî ve Sonepat kalelerini ele geçirdi; oğlu Macdûd'u Pencâb'a vâli bırakıp, Gazne'ye döndü. 430 (1038/1039)'da Mas'ûd 'Alî-Tigin'in oğlu Buhârâ vâlisi Pûr-i Tigin'i, hasmâne tavrından dolayı, tecziye etmek için, Amu-Deryâ nehrini geçti ise de, hiç bir şey yapmağa muvaffak olamadan, Selçukluların ric'at yolunu kesmek maksadı ile Belh üzerinde yürüdüklerini haber alıp, derhal Horasan'a döndü.

Daha saltanatının başlarından itibâren Sultan Mas'ûd, Sultan Maḥmûd'un ölümünü tâkip eden karışıklıklar devresinde, nufûzları büyük ölçüde artmış bulunan Selçuklular ile anlaşma yapmak üzere, elçi hey'etleri kabûl etmiş idi. Selçuklular 422 (1031)'de Herat'ı istilâ etmişler ise de, Farâva'da büyük zâyiâta uğratılarak, püskürtülmüşler ve Balḫân dağlarına sığınmak zorunda kalmışlardı. Bu mağlûbiyet onların hızını kesmemiş, 425 (1033/1034)'e doğru, Horasan içlerine muntazam akınlara girişmişlerdi. Şâban 426 (haziran 1035)'da Mas'ûd onlara karşı kumandanlarından ikisini, Hâcib Beg-Toğdı ile Ḥusayn 'Alî b. Mikâ'îl'i gönderdi. Bu kumandanlar, Selçukluları büyük bir hezîmete uğrattılar ise de, Gazneli askerler düşman ordugâhında yağma ile meşgûl olurken, Dâvûd'un kumandasındaki Selçuklu kuvveti dağlardan inip, intizamsız bir hâlde bulunan Gazneli kıt'alarının üzerine atıldı ve onlara müthiş telefat verdirdi. Ḥusayn 'Alî esir düştü ve Beg-Toğdı kurtulmağa muvaffak oldu. Mas'ûd, Selçuklulara karşı yürüyecek yerde, 427'de Hindistan'a faydasız bir sefer yapmakla (yk. bk.) vakit kaybetti; bu da Selçukluların daha kuvvetli bir hâle gelmeleri neticesini doğurdu. Selçuklular 428 (1036/1037)'de Balḫ'i zaptettiler; fakat Sultan Mas'ûd'un yaklaşması üzerine, Merv'e çekildiler ve sulh istediler. Mas'ûd buna memnunlukla râzı oldu; ancak bu sahte bir sulh idi. Sultan Gazne'ye dönmek üzere yola çıktığı zaman, Selçuklular onun ordusuna geriden hücûm ve askerlerinden büyük bir kısmını imhâ ettiler. Mas'ûd, bir dönüş yaparak, bu hareketin şiddetle intikamını aldı. Selçuklular gayretlerini arttırdılar ve Sarahs, Nasâ ve Bâvard ahâlisini kendi taraflarına çektiler. Bunun üzerine Mas'ûd bizzat sefere çıktı; Selçuklular da, reisleri Tuğrul Bey'in kumandasında olarak, ona doğru ilerilediler. İki ordu 8 ramazan 431 (23 mayıs 1040)'de Dandânaḳân'da karşılaştı. Muhârebede Mas'ûd şecâatle çarpıştı; fakat kumandanlarının kendini terkettiğini ve düşman tarafından sarıldığını görerek, savaş meydanından çıkacak bir yol açıp, sağ ve sâlim Gazne'ye dönmeğe muvaffak oldu.

Gerçekten Selçuklular Mas'ûd için çok fazla bir kuvvete sâhip olmuşlardı. Mas'ûd, belki de vakit kazanmak ve durumunu islâh edecek bir ordu hazırlamak niyeti ile, Hindistan'a çekilmeğe karar verdi. Bütün hazînelerini alıp, mahbus kardeşi Abû Aḥmed Muḥammed de berâberinde olduğu hâlde, Gazne'yi terketti. Sind nehrini geçtikten bir az sonra, Ribâṭ-i Mârikalab'te köleleri isyân ederek, hazînelerini yağmaladılar ve ordunun bakiyesinden yardım görmek sûretiyle, Mas'ûd'u yakaladılar ve Muḥammed'i sultan ilân ettiler. Mas'ûd, esir olarak, bir kaleye hapsedildi ve orada öldürüldü (11 cemâziyelevvel 432 = 28 kânun II. 1041). Saltanatı 10 sene 3 ay sürmüş idi.

Mas'ûd, sağlam yapılı, güçlü kuvvetli bir adam idi; cessûr ve cömert idi; fakat babasının akıl ve dirâyetinden mahrûm idi; genç ve haris nedimlerinin tavsiyesini tervice kalkışarak, hanedânının emekdar hâdimlerinin azil ve uzaklaştırılmasına, Muḥammed'in cülûsu sırasında onlara dağıttığı paranın istirdâdına teşebbüs etmekle, kumandanlarının yardımını kaybetti. Mas'ûd ilmi çok severdi ve sarayına bir çok âlim toplamış idi; bunlardan biri meşhûr Abû Rayḥân al-Bîrûnî olup, kendisine en mühim eserlerinden bâzılarını ithâf eylemiştir. Müteaddid şâirler ona medhiyeler yazarlar ve muazzam câizeler alırlardı. Devlet merkezini güzel binâlar ile süslemiş idi; yeni sarayı, muhteşem tahtı ile, devrinin hayret verici eserlerinden biri idi.

Bibliyografya: Abu 'l-Faẓl Bayhaḳî, *Târîḫ-i Mas'ûdî* (nşr. Morley); Gardêzî, *Zayn al-aḫbâr* (nşr. M. Nazim, 1928, *Browne Memorial Series*, I); İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), IX, 261—333; *Târîḫ-i Firiśta* (Bombay), s. 68—77.

(M. NAZIM.)

MES'ÛD. MAS'ÛD B. MAVDÛD B. ZENCÎ 'IZZ AL-DÎN ABU 'L-FATḤ (yahut **ABU 'L-MUẒAFFAR**), Musul hükümdarı. Mavdûd [b. bk.] 565 (1170)'te öldü; oğlu Sayf al-Dîn Gâzî [b. bk.] Musul ata-beyi olarak, onun yerine geçti. Sayf al-Dîn 570 (1175)'te Ṣalâḥ al-Dîn ile mücâdeleye girişince, onun

kuşatmış olduğu Haleb'i kurtarmağa me'mûr edilen kuvvetlerin kumandasını kardeşi Mas'ûd'a verdi. Şalâḥ al-Dîn Haleb'in muhâsarasını kaldırıp, Ḥimṣ kalesini zaptedince, bu arada Haleb ahâlisini kendi tarafına çeken Mas'ûd Şalâḥ al-Dîn'in üzerine yürüdü ise de, ramazan 570 (nisan 1175)'te Ḳurûn Ḥamât civarında yenildi. Sayf al-Dîn 3 safer 572 (11 ağustos 1176)'de, pek de emin olmayan bir başka kaynağa göre ise, 3 safer 576 (29 haziran 1180)'da öldü ve Mas'ûd da Musul hükümdarı oldu. Mas'ûd aynı zamanda, amcazâdesi al-Malik al-Ṣâliḥ [b. bk.]'in, ölmeden bir müddet önce, kendisine bıraktığı Haleb'i ilhak etti ise de, uzun zaman elinde tutamadı. Nüfûzlu emîr Mucâhid al-Dîn Kaymaz'ın tavsiyesi üzerine, yeni elde ettiği Haleb'i kardeşi 'Imâd al-Dîn Zengî'ye terketti. Bu sonuncu da, karşılık olarak, ona Sincâr'ı verdi ve muharrem 578 (mayıs 1182)'de Haleb'e girdi. Az bir müddet sonra, Şalâḥ al-Dîn, Ḥimṣ, al-Raḳḳa, Sarûc ve Naṣîbîn'i zaptetti ve aynı senenin receb (teşrin II.) ayında, Musul önünde göründü ise de, şehri zaptetmedi; ertesi ay, Sincâr'ı ele geçirmek niyeti ile, geri çekildi. Bu şehri zaptederek, 'Imâd al-Dîn'i teslim olmağa mecbûr etti (safer 579 = haziran 1183). 581 (1185)'de Şalâḥ al-Dîn tekrar Musul üzerine yürüdü; fakat bu sefer de netice alamadan, geri dönmeğe mecbûr oldu. Mayyâfârikîn şehrini ele geçirdikten sonra, üçüncü defa. Musul'u zaptetmeğe teşebbüs etti ve şehrin bir az uzağında ordugâh kurdu ise de, hastalandı ve Ḥarrân'a götürüldü. Buna rağmen 'Izz al-Dîn uzun zaman ona karşı durmağa cesâret edemedi ve müzâkere isteğinde bulundu. Şalâḥ al-Dîn müzâkereye girişmeği kabûl etti ve zilhicce 581 (mart 1186)'de aşağıdaki şartlar ile sulh yapıldı: 'Izz al-Dîn, Şalâḥ al-Dîn'in metbûluğunu kabûl ederek, Şahrazûr ile birlikte Zâb'ın arkasındaki toprakları ona bıraktı. 'Izz al-Dîn yerini oğlu Nûr al-Dîn Arslan Şah'a terkettikten sonra, 27 veya 29 şâban 589 (28 veya 30 ağustos 1193)'da öldü. Arap tarihçileri onu da, babası kadar, öğmektedirler.

Bibliyografya: İbn Ḫallikân, *Vafayât al-aʿyân* (nşr. Wüstenfeld), nr. 731 (trc. de Slane, III, 356); İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), XI, XII, *tür. yer.*; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, III, 355, 394 v. dd., 400 v.d.; *Recueil des historiens des croisades Hist. or.*, fihrist; de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie*, s. 226 v.d.; Lane-Poole, *The Muhammadan Dynasties*, s. 162 v. dd.

(K. V. Zetterstéen.)

MES'ÛD. MAS'ÛD B. MUḤAMMED TAPAR ABU 'L-FATḤ GİYÂṢ AL-DİN (529—547 = 1134—1152), Irak Selçuklu sultanı olup, zilkâde 502 (hazîran 1109)'de doğmuştur. Mes'ûd, babası tarafından, 505 (1111/1112) tarihinde, türk an'anesine göre, henüz pek küçük yaşta iken, Elcezîre meliki sıfatı ile, Musul'a gönderilmiş ve bu şehrin hâkimi bulunan Altun-Tigin oğlu emîr Mavdûd da kendisine ata-bey tâyin edilmiştir (Bundârî, Kahire, 1318, s. 158, trk. trc. Kıvâmeddin Burslan, Ankara, 1943, s. 160). Mezkûr senede, Tapar'ın emri üzerine, haçlılar ile savaş için Tebriz, Ahlat, Hemedan ve Merâga emîrleri, Musul'da Melik Mes'ûd ile ata-beyinin etrafında toplanmışlardı (İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil*, Kahire, 1301, X, 205). Fakat Mes'ûd, küçük olduğundan, Fırat'tan daha ileriye gitmemiş ve seferi ata-beyi idâre etmiştir. Mavdûd 507 (1113) yılında Şam'da öldürüldükten sonra, yerine Muhammed Tapar tarafından, Ak-Sungur al-Burasuḳî tâyin edilmiş ise de, Ak-Sungur kendisinden beklenilen başarıyı göstermemiş ve emrine girmek istemeyen Artuk Bey-oğlu İl-Gâzî tarafından bozguna uğratılmıştır (508 zilhicce = mayıs 1115). Urfalı Mathieu (nşr. Dulaurier, Paris, 1858, s. 287), Mes'ûd'un da, bu mağlûbiyet neticesinde, İl-Gâzî tarafından esir edildiğini, fakat sonra serbest bırakıldığını yazar. Ertesi yıl, Ak-Sungur azledilerek, yerine Çavuş Bey denilen Ay-Aba getirilmiştir. Muhammed Tapar 511 (1118)'de öldüğü ve yerine en büyük oğlu Mahmud geçtiği esnâda Mes'ûd, ata-beyi Çavuş Bey ile, Musul'da bulunuyordu.

Yeni hükümdarın vaziyete süʾatle hâkim olamaması üzerine, Çavuş Bey, bâzı emîrlerin teşvikı ile, 512 (1118)'de Irak-ı Arab'ı ele geçirmek için, yanına Mes'ûd'u da alarak, harekete geçti. Eski Trablus emîri meşhûr İbn 'Ammâr da Mes'ûd'un vezîri idi. Çavuş Bey, Bagdad'a giderek, bu şehrin şahnesi olan Mes'ûd'un eski ata-beyi Ak-Sungur al-Bursuḳî'yi ittifakına almış ise de, Sultan Mahmud tarafından Bagdad şahneliğine gönderilen Mengü Pars ve onunla birleşen Ḥilla emîri arap Dubays b. Ṣadaḳa karşısında muvaffak olamamış, fakat neticede Azerbaycan'ın Elcezîre'ye ilâveten Mes'ûd'a verilmesi üzerine, bir anlaşma yapılmış ve bunu müteâkip, Mes'ûd, ata-beyleri ile birlikte, Azerbaycan'a gitmiştir. Fakat Çavuş Bey, çok geçmeden, 514 (1120)'te Mes'ûd adına saltanatı ele geçirmek için, yeni bir isyân hareketine girişti. Çavuş Bey'i isyâna teşvik eden kimselerin başında Dubays b. Ṣadaḳa var idi; İbn al-Aṯîr'in ifâdesine gö

re (X, 228), mevkiini yükseltmek gâyesinî güden Dubays bunun ancak Selçuklu hânedanı arasında mücâdeleler çıktığı takdirde tahakuk edebileceğini düşünüyordu. Ak-Sungur, Dubays tarafından Çavuş Bey nezdinde ithâm edilmekte olduğunu öğrenince, korkarak, Sultan Mahmud'a iltica etmiştir. Bu esnâda Sultan Mahmud'un askerlerinin dağınık bir hâlde bulunması ile cesâreti artmış, olan Çavuş Bey, Sultan Mahmud'un tehdid ve vaadlerine aldırmayarak, Hemedan üzerine yürümüş, fakat Sultan Mahmud, Çavuş Bey'in ümidi hilâfına, kısa bir zamanda, 15.000 kişilik bir ordu toplamağa muvaffak olmuş idi. İki taraf arasında Hemedan'ın garbındaki Asadâbâd geçidi yakınında vukû bulan muhârebe Mes'ûd ordusunun bozguna uğraması ile sona erdi (14 haziran 1120). Mes'ûd ve atabeyi kaçmağa muvaffak oldular ise de, vezîr ve emîrlerinden bir çokları esîr düştü. Muhârebe meydanından 12 fersah mesâfedeki bir dağa saklanmış olan Mes'ûd, buradan ağa-beyisine haber gönderip, hayatının bağışlanması ricâsında bulunmuş, Sultan Mahmud da onu affetmiştir. 'İmâd al-Dîn İşfahânî (Bundârî, s. 121, trk. s. 127) sultanın Mes'ûd'a eski mevkiini verdiğini ve ata-bey olarak da bir başkasını tâyin ettiğini bildiriyor ise de, hakikatte Mahmud'un, yeni bir isyân çıkarmasından endîşe ederek, kardeşini yanında alıkoyduğu anlaşılıyor (bk. İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam fî târîḫ al-mulûk va 'l-umam*, Haydarâbâd, 1359, IX, 225; İbn al-Aṯîr, X, 253). 521 (1127)'de Rey şehrinde huzûruna çağırdığı Mahmud ile görüşen Sultan Sancar, avdet ederken, Mes'ûd ve onun küçük kardeşi Tuğrul'u da berâberinde Horasan'a götürmüş ve Mes'ûd'u Cürcân'a tâyin etmiştir. Mes'ûd mühim bir kuvvet ile Cürcân'a giderek, Astarâbâd'da oturmuş ve Taberistan ispehbedi ('Alâ' al-Davla 'Alî b. Şahriyâr) ile dostca geçinmiştir; fakat ispehbedin bir takım bahâneler ile huzûruna gelmekten imtinâ etmesine kızan Sultan Sancar, Mes'ûd'u Taberistan'ın zaptına me'mûr etmiş ise de, Mes'ûd bu vazifesinde muvaffak olamamıştır (İbn İsfandiyâr, *Târîḫ-i Ṭabaristân*, Tahran, II, 63 v.d., 68, 71). 524 (1130) yılı sonlarında Sultan Mahmud'un isyân eden emîrlerinden bâzıları, Mes'ûd'u ağa-beyisine karşı harekete geçmek için çağırdılar. Mes'ûd, aynı senenin zilhiccesinde (teşrîn II.), Cürcân'dan Sâve'ye geldi. Bu gelişin Bagdad'a müteveccih olduğu sözleri üzerine, Sultan Mahmud Hemedan'a doğru yola çıktı. Bu hareketinde muvaffak olamayan Mes'ûd, ancak Sultan Mahmud'un ölümü (525 = 1131) üzerine, saltanatı ele geçirmek üzere tekrar faâliyete geçmiş, Tebriz'e hâkim olmuş ve burada Mahmud'un oğlu Dâvud tarafından bir aydan fazla muhâsara edilmiştir. Yeğeninin çekilmesi üzerine, Arslan Taş-oğlu, Şehrizûr hâkimi Kıfçak'ın yanına giderek, topladığı 10.000 kişilik bir ordu ile Bagdad'a teveccüh eden Mes'ûd'un halîfe Mustarşid'e elçi gönderdiğini ve hutbenin kendi adına okunmasını istediğini görüyoruz. Mes'ûd, halîfeden, bu kararın Sancar'e âit olduğu cevabını alınca, Musul ve Haleb emîri Ak-Sungur-oğlu Zengî'den yardım vaadini aldıktan sonra, Bagdad üzerine yürümüş ve yeniden halîfeye elçi göndererek, isteğini tekrarlamış ve hattâ bu defa onu tehdit dahi etmiştir. Bu esnâda Mes'ûd'un kardeşlerinden Fars ve Hûzistan hâkimi Selçukşah, yanında ata-beyi Karaca olduğu hâlde, ordusunun başında Bagdad'a gelmiş ve halîfe tarafından iyi bir kabûl görmüş idi. Devrin muktedir kumandanlarından biri sayılan Karaca, Bagdad'ı Mes'ûd ile ona yardıma gelen Zengî'ye karşı müdâfaa etmiş ise de, Sancar'in Rey'e gelmesi üzerine aralarında bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre, Mes'ûd sultan, Selçukşah onun veliahdi olacak, halîfe de, bunun tahakkuku için, yapacağı yardıma karşılık Irak-ı Arab'ı kendi idâresine alacak idi. Sancar'in Rey'den Hemedan'a yürümesi üzerine, Mes'ûd, Selçukşah, Karaca ve halîfe ona karşı savaşa karar vererek, Bagdad'dan hareket ettiler; zorla sefere çıkarılmış olan al-Mustarşid, Zengî ve Dubays'in, Sancar'in emri ile Bagdad'a yürümekte olduklarını haber alınca, geri döndü. Maiyetinde Karaca'dan başka bir çok mühim emîrler de bulunan Mes'ûd, Asadâbâd'a gelmiş olan Sancar'in üzerine değil, Azerbaycan'a yollanmış, fakat Sancar arkasını bırakmayarak, onu Dînavar yakınında (İbn al-Aṯîr'e göre, 'Avlan denilen yerde muhârebeye mecbûr etmiş idi. 8 receb 525 (25 mayıs 1132)'de cereyân eden şiddetli bir savaş, Karaca'nın cesûrâne bücûmlarına rağmen, Mes'ûd'un yenilmesi ile sona erdi.

Esir düşen emîrlere pek şiddetli davranmış olan Sancar, savaş meydanından kaçmış olan Mes'ûd'u yanına çağırarak, şefkatle muâmele etmiş, onu eski vilâyeti Arrân'a gönderdikten ve Irak Selçuklu sultanlığını da Mes'ûd'un küçük kardeşi Tuğrul'a verdikten sonra Horasan'a dönmüştür. Tuğrul, amcasının Horasan'a dönmesini müteâkip, Azerbaycan'da bulunan yeğeni Dâvud'un muhâlefeti ile karşılaşmış, fakat onun beylerinden bâzılarının kendi tarafına geçmesi üzerine, ramazan 526 (temmûz—ağustos 1132)'de vukû bulan savaşı kazanmıştır. Mağlûbiyetinden sonra Dâvud, Azerbaycan'da Mes'ûd ile birleşmiş, [illegible]

Tuğrul 'un sür'atle üzerlerine gelmesinden dolayı, savaşa cesâret edemeyerek, Bagdad 'a gitmişlerdir. Aynı yılın zilhiccesi sonunda (teşrin II.) ata-beyi Ak-Sungur el-Ahmedilî ile Dâvud, ertesi yılın safer ayında da (kânûn I. — II.) Mes'ûd Bagdad 'a geldi. Burada halîfe Mutarşid ile bir yıl önce yapılan anlaşmaya benzer bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşma mûcibince, Tuğrul 'dan tahtı almak için yapılacak sefere halîfe katılmayacak, yalnız askerini gönderecek idi. Bâzı kaynaklara göre, 5 rebiülevvel pazartesi günü (14 kânun II. 1133) yapılan merâsimden sonra, Mes'ûd Azerbaycan 'a hareket etmiştir. Bu esnâda Tuğrul İsfahan 'da, ata-beyi Kara-Sungur ile başlıca emîrleri de Azerbaycan 'da idiler. Mes'ûd ve Ak-Sungur 'un gelişi üzerine, bunlardan her biri bir yere çekilmiştir. Mes'ûd ve Ak-Sungur el-Ahmedilî bâzı başarılardan sonra, Ḫvârizmşâh 'Ayn al-Davla, emîr Piş-Tigin ve emîr Bulak 'ın bulundukları Erdebil 'i kuşatmışlar ve bunu müteâkip, üzerlerine gelen Kara-Sungur 'u bozguna uğratmışlardır. Bu zaferden sonra Hemedan 'a yürüyen Mes'ûd az bir asker ile karşısına çıkan Sultan Tuğrul 'u kaçmağa mecbûr ederek, Hemedan 'a girmiştir (şâban 527 = mayıs 1133); fakat az sonra Mes'ûd 'un muvaffakiyetlerinde mühim bir rol oynamış olan Ak-Sungur (Kasravî Tabrîzî, *Şahryârân-i gumnâm*, Tahran, 1308, II, 115), Hemedan 'a bir konak mesâfedeki Kara-Tigin çayırında bâtınîler tarafından öldürülmüştür. Mes'ûd Ak-Sungur 'u öldürmekle ithâm edilmiş ise de (İbn al-Cavzî, X, 29; İbn al-Aṯîr, X, 292), bunu Tuğrul 'un vezîri Ḳıvâm al-Dîn Dergezînî 'nin yaptırmış olması da mümkündür ('Imâd al-Dîn, s. 155, tre. s. 158). Mes'ûd İsfahan 'a sığınan Tuğrul 'u buradan da uzaklaştırmış ve bir çarpışmada onu yeniden bozguna uğratarak, Taberistan melikine ilticâya mecbûr etmiştir. Bu muvaffakiyetten sonra, Hemedan 'a dönen Mes'ûd, ilk baharda yeğeni Dâvud 'u te'dip için, Azerbaycan 'a gitmiş ve onu bir kalede muhâsara etmiştir; fakat bu esnâda Tuğrul, Taberistan 'dan ayrılarak, kuvvet toplamış ve Mes'ûd 'un emîrlerinden bâzılarını da kendi tarafına çekerek, harekete geçmiş idi. Bunu haber alan Mes'ûd, yanında Togan-Yürek-oğlu Abdurrahman ve Bâzdâr Yırankuş gibi emîrler ile, onu Kazvin civarında karşıladı; fakat emîrlerinden bâzılarının kardeşinin tarafına geçmesi üzerine, yanında az bir asker kaldığından, bozgun hâlinde geri çekilerek (ramazan sonları), halîfeden aldığı müsâade ile Bagdad 'a geldi. Mes'ûd ile pek iyi anlaşmış olan halîfe Mustarşid ona her türlü yardımda bulunuyor ve kendisini kardeşine karşı çıkmağa teşvik ediyordu. Fakat bu esnâda bir daha düzelmemek üzere aralarının açılmasına sebebiyet veren bir hâdise oldu: bir müddet önce Alp-Kuş, Oğul Bey ve diğer bâzı Selçuklu emîrleri halîfenin hizmetine girmişlerdi. Kendilerine vaadlerde bulunarak, yanına çağıran Sultan Tuğrul 'a bunların muvâfakat cevabı verdiklerinin anlaşılması üzerine, halîfe bu emîrlerden Oğul Bey'i tevkif ve malını yağma ettirmiş, diğerleri de korkup, Mes'ûd 'a sığınmışlardı. Mustarşid emîrlerin kendisine teslim edilmesini istemiş ise de, Mes'ûd bunu yapmamıştır. Bunun üzerine Mustarşid, Mes'ûd 'un derbâl Bagdad 'ı terketmesini istemiş, sonra kıymetli hediyeler yollayarak, talebinî tekrarlamış ise de, şehrin kapılarından birinin yanında konaklamış olan Mes'ûd yerinden kımıldamamıştır. Halîfe, onu şehirden zorla uzaklaştırmak için, askeri ile harekete geçmek üzere iken, Sultan Tuğrul 'un öldüğü haberi alındı. Mes'ûd tahtı bilhassa Azerbaycan 'da bulunan Dâvud 'dan önce ele geçirmek için, derhâl yola çıktı ve yeğeni gelmeden, Hemedan 'a vardı. Çoğu Dâvud 'a mütemâyil olan emîrler, sür'atli gelişi yüzünden, ister-istemez Mes'ûd 'a itâat ettiler. Mes'ûd gelişinin ikinci günü Irak Selçuklu tahtına cülûs etmiştir (muharrem 529 = teşrin I. 1134). Yeni Selçuklu sultanının ilk işi Dâvud 'dan gelebilecek her hangi bir tehlikeyi önlemeğe çalışmak olmuş ve bunun için yeğenini, kızı ile evleudirip, veliahd yapmış ve Azerbaycan 'da bâzı yerler ile Arrân ve Ahlat bölgelerini ona iktâ etmiştir. Diğer taraftan Tuğrul 'un ata-beyi Kara-Sungur 'u da eski nufûzlu mevkiinde bırakmıştır; fakat bu hareketi kendisine eskiden beri tahakküm etmekte olan Bâzdâr Yırankuş 'un memnûniyetsizliğine sebep olmuş ve Mîrâhûr Kızıl, Sungur, Çavlı v.b. emîrler ile birleşerek, Mes'ûd 'un hizmetinden ayrılmıştır. Bu emîrler ilk önce kendileri ile aynı fikirde olan Hûzistân emîri Porsuk-oğlu Porsuk 'un yanına gitmişler ve oradan hizmetine girmek ve sultana karşı sefer yapmak niyetinde ise, yanında bulunmak istedikleri yolunda halîfeye mektup göndermişler ve müsbet bir cevap almışlardır. Sultan Tuğrul 'un tarafdarı olan Dubays de bunların arasında idi. Fakat Dubays, az sonra, kendisinin bu emîrler tarafından can düşmanı Mustarşid e teslim edileceğini anlayarak, kaçıp, Sultan Mes'ûd 'un huzûruna geldi. Mes'ûd bu emîrlerin üzerine yürüyerek, onlardan bâzılarını esir etti, diğerleri de perişan bir hâlde Bagdad 'a kaçmışlardır.

Selçuklu hânedanı âzası arasındaki bu saltanat mücâdeleleri al-Mustarşid 'de halifeliğin cismânî kudretini tekrar elde etmek ümidini uyandırmış idi. Mes'ûd 'un sultanlıktan hal'ine ve ona karşı mücâdelenin cevâzına

dâir fakîhlerden fetvâ almış olan halîfe 20 receb 529 (6 mayıs 1135)'da, Bagdad'dan ayrılmıştır. Ordusunda fakîh, âlim ve şâirlerin de bulunduğu kalabalık bir başı-bozuk zümresi var idi. Sayısı yolda 7.000'i bulan bu ordunun bir kısmını Selçuklu emîrlerinin askerleri teşkil ediyordu. Bu esnâda Hemedan'da bulunan Sultan Mes'ûd'un yanında 1.500 kadar asker var idi. Fazla olarak, etraftaki emîrler halîfeye bağlılıklarını bildiriyorlardı. Durum Sultan Mes'ûd için pek vahim görünüyordu. Lâkin halîfenin yavaş gitmesi Mes'ûd'un vaziyetini birden-bire değiştirmiştir. Bu gibi hâllerde dâimâ dirâyetini göstermiş olan Sultan Mes'ûd, Selçuklu emîrlerinden bir çoklarının gönlünü alarak, ordusunu 15.000'e çıkarmış, buna karşılık halîfenin askerlerinden bir kısmı kaçmış ve kuvveti 5.000'e inmiş idi. Buna rağmen halîfe, askeri ile kendisine katılmak için beklemesi husûsunda haber gönderen Dâvud'un sözlerine kulak vermeyerek, yoluna devam etmiştir.

İki ordu (10 ramazan = 24 hazîran), Hemedan'a dört konak mesâfedeki Bihistûn yakınında Dayrmark'te karşılaştı. Savaş başlar-başlamaz, halîfe ordusundaki türklerin hepsi Mes'ûd'un tarafına geçtiler ('İmâd al-Dîn, s. 162, trc. s. 164; bk. bir de İbn al-Azrak, 165a). Bunun neticesinde halîfe, erkânı ve ordusunun geri kalan kısmı ile, esir edilmiştir (savaşta 5 kişi öldüğü veya İbn al-Aşîr XI, 11'de kaydedildiği gibi, hiç kimsenin ölmediği söylenir). Sultan Mes'ûd esir halîfeye hürmetle muâmele etmiş ve itâatinden çıkmış olan yeğeni Dâvud'u te'dip için, Mustarşid'i de yanına alarak, Azerbaycan'a gitmiştir. Mes'ûd daha Hemedan'da iken, Bagdad'a şahne olarak gönderdiği eski Basra vâlisi Bey-Aba vâsıtası ile halîfenin bütün mallarına el koydurmuştur.

Merâga'dan 2 fersah mesâfede kurulmuş olan ordugâhta, sultana para vermesi, asker sâhibi olmaması ve sarayından çıkmaması şartları üzerinde Mustarşid ile Mes'ûd arasında bir anlaşma yapılmış, fakat az sonra halîfe, bâtınîler tarafından, öldürülmüştür. Bâzı kaynaklarda halîfenin Sultan Sancar'ın emri üzerine öldürüldüğü, Mes'ûd'un da bunda medhaldar olduğu iddia edilmiştir ki, doğru olabilir Mes'ûd az sonra, Hille'ye gitmek için, müsâade bekleyen Dubays'i öldürtmüştür. Mustarşid'in yerine oğlu Râşid bi'llâh geçirilmiştir. Fakat sultan Mes'ûd bundan memnun kalmadı ve dinî işlerden başka hiç bir şey ile meşgûl olmayacak bir halîfe istediğini bildirdi. Bunun üzerine Mustarşid'in vezîri Zaynabî, Mustaẓhir bi'llâh'ın oğlu Abû 'Abd Allâh Muḥammed'in, aranılan vasıfları hâiz bir insan olduğunu söyleyerek, hilâfete geçirilmesini teklif etti (İbn al-Azrak, 165a ve ondan naklen İbn al-Vâṣil, s. 61, 63).

Sultan Mes'ûd metbûluğunu tanımak istemeyen Ahlat emîri Sökmen II.'i itâate mecbûr etmiş, Râşid'den babası ile vaktiyle kararlaştırılmış olan parayı istemiş, fakat talebi reddolunduğu gibi, parayı istemeğe gelen Yırankuş ile Bagdad şahnesi Bey-Aba şehirden çıkarılmış idi. Çok geçmeden, amcasına itâat etmeyen Dâvud ve onu tâkiben, içlerinde halîfeliği ve sultanlığı hukmü altına almak isteyen 'İmâd al-Dîn Zengî de bulunduğu hâlde, diğer bir çok emîrler Bagdad'a geldiler. Hutbeden Mes'ûd'un ismi çıkarılıp, yerine Dâvud'unki ikame edildi. Bunun üzerine Mes'ûd Bagdad'ı muhâsara etti. 50 günden fazla süren muhâsaranın sonlarına doğru şehirde karışıklıklar çıktı; muhâlifler arasında da anlaşmazlık zuhûr etti ve emîrler birer-birer Bagdad'dan uzaklaştılar. Râşid hazînesini ve adamlarını alarak, Zengî ile birlikte, Musul'a gitti. Mes'ûd, Râşid'in ayrılışından bir gün sonra (530 = 1136), şehre girmiş ve büyük bir korku içinde bulunan halka şefkat ile muâmele etmiştir. Râşid hal'edilerek, evvelce kararlaştırıldığı gibi, Mustaẓhir'in oğlu Abû 'Abd Allâh Muḥammed, al-Muktafî bi 'llâh lekabı ile, halîfelik makamına getirilmiştir. Dâvûd, sultan tarafından gönderilen Kara-Sungur'a mağlûp olmuş, Zengî ise, yeni halîfeye bi'at mecbûriyetinde kalmıştır. Bu muvaffakiyetten sonra sultan isyân eden emîrleri af, hattâ bâzılarını taltif etmiştir. 532 (1138)'de Mengü Bars isyân etmiş ve sultan tarafından gönderilen Kara-Sungur, berâberinde Melik Dâvud ve daha bir çok emîrlerin de bulunduğu âsî emîr ile başa çıkamayarak, Hemedan'da bulunan sultanın nezdine dönmüş, nihâyet iki taraf arasında Gurşenbih'te vukû bulan muhârebede (şâban = nisan/mayıs) Mengü Para mağlûp olup, katledilmiştir. Efendisinin ölümünden çok müteessir olan Boz-Aba'nın ânî hücûmu vaziyeti değiştirmiş, bu defa sultan, mağlûp olarak, Azerbaycan'a çekilmeğe mecbûr kalmıştır. Uğradığı mağlûbiyete rağmen, durumunu çabucak düzelten Sultan Mes'ûd aynı yılda huzûruna gelen Selçukşah'a Ahlat bölgesini iktâ ederek, onu, kendisine atabey yaptığı Oğuzoğlu ile, bu bölgeye göndermiştir. Aynı yıl içinde Mes'ûd, vezîri Darguzînî'yi azlederek, bu makamı Kamâl al-Dîn Muḥammed b. 'Alî al-Ḫâzin'e vermiştir. Kamâl al-Dîn kısa bir zamanda işleri yoluna koymuş ve bilhassa mâliyeyi ıslâh ederek, devlet gelirini arttırmış

idi. Fakat emîrleri istirkabı ve sultana tahakküm eden Kara-Sungur'un öldürülmesi için, hukümdarına telkinlerde bulunması, yalnız kendi hayatına mâl olmakla kalmamış, aynı zamanda Mes'ûd'un da şeref ve haysiyetini kırmıştır. Yanına birer tehdit vâsıtası olarak, Selçukşah ve Dâvud'u alan Kara-Sungur 10.000 atlı ile Azerbaycan'dan Hemedan civarına gelmiş ve sultana vezîrin kendisine teslim edilmesini, aksi takdirde başka bir sultana hizmet edeceğini bildirmiştir. Mes'ûd emîrlerinden ekserisinin Kara-Sungur ile birlik olduğunu görünce, çâresiz kalarak, vezîrini fedâ etmeğe mecbûr olmuştur (şevvâl 533 = hazîran 1139). Bu hâdiseden sonra Kara-Sungur'un vezîri 'İzz al-Mulk sultana vezîr tâyin edilmiş ve Mes'ûd Kara-Sungur ve diğer emîrlerin büs-bütün hukmü altına girmiştir. Bunu müteâkip, Kara-Sungur Boz-Aba'yı te'dip için, Fars'a giderek, Selçukşah'ı melik olarak bıraktıktan sonra, geri dönmüştür. Fakat Boz-Aba, daha Kara-Sungur dönerken, sığındığı yerden inerek, Selçukşah'ı yakalayıp, bir kalede hapsetmiş ve bu melik burada ölmüş veya öldürülmüştür.

535 (1140/1141) yılında Arrân ve Azerbaycan hâkimi ata-bey Kara-Sungur, bir kaç defa halîfelerin hizmetinde hukümdarına isyân etmiş olduğu hâlde affedilmiş bulunan Bâzdâr Yırankuş vefat etmişlerdir. Kara-Sungur, bütün hayatı müddetince Mes'ûd'a hukmetmiş olmakla berâber, ona büyük hizmetlerde bulunmuş, Arrân ve Azerbaycan'ı da gürcü hücûmlarından korumuş idi. Sâhip bulunduğu yerleri ve ordusunu, vasiyeti üzerine, Çavlı Candar almıştır. 537 (1142)'de Sultan Sancar Rey şehrini yeğenine bırakmıştır. Bu münâsebetle şehrin vâlisi olup, bâtınîlere karşı kazandığı başarılar ile tanınmış olan emîr 'Abbâs Rey'den Bagdad'da bulunan yeni metbûunun huzûruna gelmiştir. Mes'ûd, yanında 'Abbâs olduğu hâlde Rey'e gidip, şehri tesellüm etmiştir. Sultan kışları dâimâ Bagdad'da geçirirdi. Bunu halîfe ve kendi şahnesini kontrol etmekten ziyâde, zevki için yapıyordu. Fakat 538 (1143)'deki gelişi Ak-Sungur-oğlu Zengî'ye sefer yapmak için idi. Gerçekten Mes'ûd'un, hiç de haksız olmayarak, gerek halîfelerin ve gerek emîrlerin muhâlefet ve isyân hareketlerinde dahli olduğundan dolayı, Musul-Haleb emîrine karşı büyük bir kini var idi. Bagdad'da ordusunu hazırlamağa başladığı sırada Zengî 100.000 dinar vermesi ve oğullarından Sayf al-Dîn Gâzî'nin dâimâ hizmetinde bulunması şartı ile, sultanın gönlünü almağa muvaffak oldu. Aynı yılda sultanın yeğeni Dâvud, oturmakta olduğu Tebriz'de, bâtınîler tarafından öldürüldü. Bir çok hâdiselerden sonra, nihâyet amcasına itâat eden Dâvud'un, Mes'ûd tarafından Suriye'ye haçlılara karşı gönderileceğini duyarak, büyük bir telâşa kapılan Zengî tarafından öldürtüldüğü rivâyet edilmiştir ki (Bundârî, 177, trk. 178), aslı olmasa gerektir. 540 (1145)'ta Rey vâlisi 'Abbâs ile Boz-Aba yanlarında bâzı Selçuklu şehzâdeleri olduğu hâlde, zâhiren bağlılıklarını bildirmek, hakikatte saltanatı Mes'ûd'un elinden almak için, İsfahan'dan harekete geçmişlerdir. Onların asıl maksadını anlamış olan Mes'ûd, Arrân emîri Çavlı Candar'ın yardıma gelmemesi yüzünden, hâcibi Toğan-Yürek-oğlu Abdurrahman ve Has Bey lekaplı Bey Arslan ile birlikte, Bagdad'a gitmeğe mecbûr olmuştur. 'Abbâs ve Boz-Aba Hemedan'a gelmiş ve Kutlu-Aba da kendilerine iltihâk etmiştir. Bagdad'da 3 ay kalan sultan, nihâyet Azerbaycan'da Çavlı ile buluşup, isyâncıları geri dönmeğe mecbûr etmiştir. 541'de sultan, 'Abbâs ile berâber, Bagdad'a gelmiş, Toğan-Yürek-oğlu da, gürcülere karşı sefer yapmak için, Arrân'a gitmiş idi. Yanındaki emîrler arasında, sultandan zorla ayırdığı Has Bey de var idi. Mes'ûd ayrılırken, bir fırsat bulur-bulmaz, Toğan-Yürek-oğlu'nu öldürmesini Has Bey'e emretmiş idi. Sefer esnâsında fırsat bulan Has Bey emîrlerden Zengî Candar'ın yardımı ile Abdurrahman'ı öldürmüş, bunu haber alan sultan da 'Abbâs'a aynı şeyi yapmış idi. Boz-Aba'ya gelince, dostlarının öcünü almak için, Sultan Mahmud'un iki oğlu berâberinde olmak üzere, bir ordu ile harekete geçmiş, İsfahan'a gelerek, burada Sultan Mahmud'un oğullarından Muhammed'i tahta çıkardıktan sonra, Hemedan'a yürümüş idi. Has Bey, Toğan-Yürek-oğlu'nun öldürülmesinden sonra, Erdebil'i kuşatarak, vire ile şehri Ak-Arslan'ın elinden almış ise de, Merâga önünde uzun müddet beklemeğe mecbûr kalmış idi. İbn al-Asîr (XI, 45)'e göre, Sultan Mes'ûd, Hemedan'a gelmekte olan Boz-Aba'ya, anlaşma teklifinde bulunmuş, fakat redd ile karşılanmıştır. Mes'ûd, sür'atle yetişmesi için, Bey Arslan'a bir, biri arkasından adam gönderiyordu. Boz-Aba'nın her hâlde emîrlerden bâzılarının kendisine katılacağı ümidi ile, ağır hareket etmesi, Has Bey'in yetişmesine imkân vermiştir. İki ordu Hemedan'a bir konak mesâfedeki Kara-Tigin çayırında karşılaşmış, şiddetli bir savaş neticesinde Boz-Aba sultan ordusunun sağ ve sol kollarını bozguna uğratmış ise de, cepheden yaptığı hücûmlardan birinde atının sürçmesi veya öldürülmesi üzerine, esir düşmüş, ordusu yenilmiş ve kendisi de öldürülmüştür (542 = 1147; Bundârî, s. 200, türkçe 200). Mes'ûd

üç büyük emîrinin tahakkümünden kurtulduktan sonra, devletinin idâresini Bey Arslan 'a tevdî etmiştir. Has Bey Azerbaycan 'a gelmiş olan oğuz beylerinden birinin oğlu olup, asıl adı Bey Arslan idi. O kısa bir zaman içinde Mes'ûd nezdinde büyük bir itibâr kazanmış ve bu husus emîrler arasında büyük bir kıskançlık husûle getirmiş, Mes'ûd 'a karşı yapılan isyân ve muhâlefet hareketlerinde mühim bir âmil teşkil etmiştir.

Devlet idâresini eline alan Has Bey 'in ilk işi, İbn al-Cavzî (X, 124) 'ye göre, basımları olan bâzı emîrleri öldürmek olmuştur. Bundan dolayı kendilerinin de aynı âkıbete uğrayacaklarından korkan veya onu çekemeyen bir çok beyler, Melik Muhammed etrafında yeni bir muhâlefet teşkil ederek, 543 (1148) 'te Bagdad 'a geldiler. Fakat halîfelik, evvelce almış olduğu acı derslerden dolayı bu defa sultana sâdık kaldılar ve bu yüzden bunlar ile Bagdad halkı arasında bâzı hâdiseler vukû buldu. Mes'ûd bunları te'dip için yola çıktığı sırada, amcası Sancar tarafından, Rey 'e çağırıldı. Buna derhâl icâbet eden Sultan Mes'ûd verdiği izahat ile amcasını tatmin etmiş ve hattâ, bir rivâyete göre (*Selçak-nâme*, Tahran, 1332 h. ş., s. 64), Sancar bilâhare huzûruna gelen Has Bey 'in meziyetlerini görerek, onun daha fazla teveccühe lâyık olduğunu söylemiştir. Mes'ûd, amcasının iltifat ve ihsanlarına nâil olarak, Bagdad 'a gelmiş (zilhicce 544 = nisan 1150), kendisi daha Rey 'de iken, bir ara Bagdad 'ı kuşatmış olan âsî emîrler, birer-ikişer gelerek, kendilerini affettirmişlerdir. Sultan, Bagdad 'da bir müddet eğlendikten sonra, buradan ayrılarak, ülkesindeki Sâve, Tebriz gibi bâzı şehirleri dolaşmıştır (545 = 1151). Artık Sultan Mes'ûd 'un karşısında hiç bir mâni kalmamış idi. Rey 'den Haleb 'e ve Erzurum 'a (bu şehir ve bölgesinin hâkimi olan Saltuklu beyi de Mes'ûd 'u metbû tanıyordu) kadar olan yerlerde, adı hutbelerde okunuyordu. Mes'ûd bu kudretli ve parlak zamanında şiddetli bir hummâya tutulup, bir hafta yattıktan sonra, Hemedan 'da vefat etmiş (1 receb 547 = 2 teşrin I. 1152) ve bu şehirdeki hadım Calâl al-Davla İkbâl 'in medresesinde gömülmüştür.

Bütün müverrihler, bir çok meziyetlerini sayarak, Sultan Mes'ûd 'u överler. İbn al-Aşîr (XI, 72), pek haklı olarak, Mes'ûd 'un ölümü ile Selçuklu hânedanının ikbâlinin de sona erdiğini söylemektedir. Aynı müverrih Mes'ûd 'un iyi ahlâklı, mâkûl, mülâyim bir insan olup, halkı sevdiğini, şaka ve latîfeden de hoşlandığını yazar. Mes'ûd 'un hukümdarlığı zamanında kendisi ile emîrleri arasında vukû bulan hâdiseler her şeyden önce devletin bu esnâda pek kuvvetlenmiş olan feodal bünyesinden gelmektedir. Geniş iktâlara ve fazla sayıda askerlere sâhip olan emîrler, hiç olmazsa kendi iktâ sâhalarında, eski türk devlet hayatında olduğu gibi, tam bir istiklâl elde etmek istiyorlar ve kendilerinden başkalarının sultan üzerinde nufûz kazanmasına tahammül edemiyorlardı. Bu hâdiselerden Mes'ûd 'un emîrlerine karşı pek vefakâr olmadığı hukmü de çıkarılabilir. 'İmâd al-Dîn de, onu medhetmekle berâber, muvaffakiyetlerini tâlihli olması ile izah eder ve onun bir çok âdî kimseleri yükselttiğini söyler; fakat burada umûmî hatları ile yazılmış olan hayatı, Mes'ûd 'un muvaffakiyetlerinin daha ziyâde şahsî meziyetlerinden geldiğini göstermektedir. Diğer tabt müddeîleri arasında sultan olabilmesi, halîfelerin ihtiraslarını kırması, emîrlerin nufûz ve tahakkümlerine sed çekmesi, onun dirâyetli bir hukümdar olduğunu isbat etmektedir. Muhakkak ki, o son büyük Selçuklu idi. Mes'ûd halîfelerin vazife ve salâhiyetlerini yalnız dinî işler ile meşgûl olmak şeklinde tahdit etmiş, Muktafî 'ye türk memlûkü satın almayacağına dâir yemin ettirmiş idi.

Sultan Mes'ûd 'un, hayatta kalmış oğlu olmadığından, ölümünde yanında bulunan yeğeni Sultan Mahmud oğlu Melikşah, Has Bey ve diğer beyler tarafından, Selçuklu tahtına çıkarılmıştır.

Bibliyografya: İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam fî târîḫ al-mulûk va 'l-umam* (Haydarâbâd, 1359), IX, 217, 225; X, tür. yer.; İbn al-Azrak, *Târîḫ-i Mayyâfârikîn* (British Museum, Or. 5803), s. 165a-b, 166a-b; İbn al-Ḳalânisî, *Ẕayl târîḫ Dimaşḳ* (nşr. Amedroz), Beyrut, 1908; al-Bundârî, *Zubdat al-nuṣra* (Kahire, 1318), tür. yer., trk. tre. Kıvâmüddin Burslan (TTK, Ankara), 1943, fihrist; İbn al-Aşîr, *al-Kâmil* (Kahire, 1301), X, tür. yer.; XI, tür. yer.; *Târîḫ al-davlat al-atabagîya, Recueil des historiens des Croisades* (*Historiens orientaux*, II, 2. kısım), tür. yer.; *Aḫbâr al-davlat al-salçûḳîya* (nşr. M. İkbâl), Lâhûr, 1933, fihrist; İbn Vâṣil, *Mufarric ol-kurûb* (nşr. Camâl al-Din al-Şayyâl), Mısır, 1953, I, tür. yer.; Kamâl al-Dîn İbn al-'Adîm, *Zubdat al-ṭalab* (nşr. Sâmî al-Dahhân), Şam, 1954, II, 250, 258, 260, 264; Sibṭ İbn al-Cavzî, *Mir'ât al-zamân* (Haydarâbâd, 1371), fihrist; İbn Ḫallikân, *Vafayât ol-a'yân* (Kahire, 1948), IV, 288 v.d.; Müneccim-başı, *Câmi' al-duval* (Süleymâniye kütüp., Es'ad Efendi kütüp., nr. 2103), 365a-367b (bilhassa İbn al-Aşîr 'den); Mes'ûd devri için de pek mühim

olan Ẓahîr-i Nisâbûrî 'nin bugünüz bulunamamış olan *Selçuk-nâme*'sinin muhtevâsı (Râvandî, *Râḥat al-ṣudûr* GMNS, 1921, s. 224—249) ve Raşîd al-Dîn (*Câmi' al-tavârîḫ*, Topkapı sarayı, nr. 2935, Selçuklular kısmı)'in eserlerinde bize kadar gelmiştir. Son yıllarda İran'da Ẓahîr-i Nisâbûrî 'nin *Selçuk-nâme*'si adı ile basılan eser (Tahran, 1332 h. ş.) Raşîd al-Dîn veya onu kopye etmiş olan Ḥâfiẓ Abrû 'nun kitabındaki Selçuklular kısmının gâyet kötü bir neşrinden başka bir şey değildir; Ḥamd Allâh Mustavfî, *Târîḫ-i Guzîda* (GMS, 1910), s. 464—468; al-Ḥusaynî, *al-'urâża fi'l-ḥikâyat al-salçûḳîya* (Kahire, 1326), s. 117—128; Mîrḫvand, *Ravżat al-ṣafâ* (Luknov, 1332), IV, 114—117; Bar Hebraeus (Abu 'l Farac), *Târîḫ* (trk. tre.), Ömer Rıza Doğrul (TTK, Ankara), II, fihrist; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi* (TTK, Ankara), 1955, II, fihrist.

(FARUK SÜMER.)

MES'ÛD. MAS'ÛD B. SA'D B. SALMÂN (1046?—1121), İran edebiyatının büyük şâirlerinden biri. Adı, farsça dil kaidelerine göre, baba, oğul ve dede adları izâfetle birleştirilerek, dâimâ Mas'ûd-i Sad'-i Salmân şeklinde kaydedilir. Bâzı şiirlerinden (*Dîvân-i Mas'ûd-i Sa'd-i Salmân*, nşr. Raşîd Yâsamî, Tahran, 1318 h. ş., s. 4, 51; nâşirin mukaddimesi, s. VI ve Niẓâmî 'Arûżî, *Çahâr-maḳâla*, nşr. M. M. Ḳazvînî, *GMS*, XI, hâşiyeler, s. 143) anlaşıldığı üzere, aslen hemedanlı bir âileye mensuptur. Mas'ûd, yedi ceddinin Gazneliler devletine hizmet ettiğini söyler ise de, tabi'î mübâlegalıdır. Bir şiirinde de, babası Sa'd 'in en yüksek mevkîleri işgâl ederek, Gazneliler devletine 60 sene hizmet ettiğini söyler (*Dîvân*, s. 375). Bu husûsu diğer tarihî kaynaklar da te'yit etmektedir. Nitekim Bayhaḳî, *Târîḫ* (bk. nşr. Ġanî ve Fayyâż, Tahran, 1324 h. ş., s. 501)'inde, Sultan Mas'ûd b. Maḥmûd Ġaznavî 'nin oğlu Macdûd 'u, Hindistan nâibi olarak, Lahûr'a gönderdiği zaman (427 = 1036), yanına verilen bir kaç yüksek me'mûrdan birinin Mas'ûd'un babası Sa'd-i Salmân olduğunu kaydeder. Vazifesi de bir nevî mâliye nâzırlığı olan müstevfîlik idi. Sa'd-i Salmân, Lahûr'da uzun zaman kalmış ve kendisine mühim bir servet te'min etmiştir. Oğlu Mas'ûd, bâzı İran tezkire müelliflerinin muhtelif rivâyetlerine rağmen, bu şehirde dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi olarak, belli bir yıl gösterilmemekte ise de, Ḳazvînî 'nin gösterdiği vecihle, bizzat şâirin *Dîvân*'ından çıkardığı delîllere dayanarak, 438—440 (1046—1050) yılları arasında doğduğu kabûl edilebilir (bk. *JRAS*, 1905 ve 1906).

Mas'ûd-i Sa'd 'in çocukluk ve ilk gençlik çağları hakkında kaynaklarda her hangi bir kayda tesâdüf edilmez. Bununla berâber, kendisi, esaslı ve ciddî bir tahsil gördükten sonra, Gazneliler devletinde idârî bir vazifeye girmiş olmalıdır. Her hâlde babasının mevkiinin kendisinin mesleğinde sür'atle ilerilemenin imkânlarını te'min etmiş olması icâp eder. Sonra evlenmiş ve anlaşıldığına göre, bir oğlu ile bir kızı dünyaya gelmiştir; çünkü ilk hapis şiirlerinde yalnız bunlardan ve bunlara karşı duyduğu hasretinden bahsetmektedir (bk. msl. *Dîvân*, s. 331). Daha sonraki şiirlerde acı ile bahsettiği (*Dîvân*, s. 122, 493) bu devirlerde, „Lahûr kendisi için bir çayırlık ve kendisi orada dolaşan bir arslan gibi" idi. Kırk yaşına kadar devam eden bu refah ve saâdet devrinde, her hâlde 465 (1072/1073) yıllarında, Mas'ûd-i Sa'd Lahûr'da Sultan İbrahim (450—492 = 1059—1099)'in oğlu Sayf al-Davla Abu 'l-Ḳâsim Maḥmûd'un maiyetinde görülmektedir. Bu şehzâdenin, Gazne'den uzak olduğu için, yarı müstakil bir devlet merkezi gibi olan sarayında mühim bir mevkî işgâl ediyordu. Vazifesi (*'âmil*) yükselmiş olduğu gibi, bu gayretli şehzâdenin islâm idâresini kabûl etmemiş Hindistan şehir ve devletlerine karşı yaptığı bütün seferlere, emîrler gibi, iştirâk ediyor ve bunlar hakkında yazdığı kasîdeler ile, şehzâdenin faâliyetlerini ebedîleştiriyordu. Bu arada 469 (1076/1077) yılında, anılan şehzâdenin resmen Hindistan nâibi olması münâsebeti ile de, bir kasîde yazmıştır (*Dîvân*, s. 332 v.d.). Yine her hâlde bu sırada, Lahur 'da, o zaman günün konuşma mevzuu hâlini alan son derecede güzel bir binâ yaptırmış idi (binânın şâirâne bir tasviri için bk. Abu 'l-Farac Rûnî, *Dîvân*, Tahran, 1304 h. ş., s. 124 v.d.). Mas'ûd-i Sa'd cömert ve „halka iyilik yapmadan geçecek günlerini ömürden saymayacak" (*Dîvân*, s. 360) kadar iyilik seven bir mizaca ve bu temâyülünden hâsıl olan arzularını tatbik edecek imkânlara da yeter derecede sâhip bulunduğundan, âdetâ bir şehzâde gibi yaşamakta idi. Bu sırada, zaman-zaman asıl idâre merkezi olan Gazne'ye giderek, Sultan İbrahim için de medhiyeler yazdırıyordu.

480 (1087) yılına doğru „garazkâr bir kimse" Sultan İbrahim'e mürâcaat ederek, oğlu Sayf al-Davla Maḥmûd'un Selçukluların yanına gitmek istediğini bildirdi. Bir kısım ülkesini ellerine geçirmiş oldukları gibi, geri kalan kısımlarını da elde etmek istediklerini bildiğinden, esâsen Selçuklulardan endîşe etmekte olan hükümdar, böyle bir harekelin

doğuracağı tehlikeden dolayı, belki bir ihtiyat tedbiri olarak, oğlu ile nedîmlerini ve bu arada Mas'ûd-i Sa'd'i yakalatıp, her birini bir hisara hapsetti. Mas'ûd Hindistan'da sarp bir dağın üzerinde bulunan Dahak hisarına konuldu. Burada nisbeten râhat, bilhassa bâzı dostlarının yardımı ile, maddî bakımdan endîşesiz bulunuyordu. Sanki bu hâl düşmanlarını yeter derecede memnûn etmediğinden, hükümdârın emri ile, kötü iklimli ve daha sarp bir dağın tepesinde bulunan Sû hisarına nakledildi. Burada ayağında demirler var idi ve çok kötü bir hâlde bulunuyordu. Buna rağmen aynı yerde mahbus bulunan Bahrâm adlı birinden nücûm ve hey'et ilmini öğrendi ve mahbesinden çok iyi seyredebildiği yıldızlara bakarak, bu sâhadaki bilgisini kuvvetlendirdi.

Mas'ûd-i Sa'd bu iki mahbesinde tam 7 yıl kaldı. Hapisten kurtulmak için yeptığı bütün teşebbüsler netice vermediği gibi, üstelik bundan sonra bir takım gazneli şehzâdeler için kullanılan ve kendisinin en meşhûr mahbesi olan Nây hisarına gönderildi. Kendi ifâdesine göre, göklere kadar yükselen bu hisarda, gömleğini yırtacak kadar bir harekete imkân vermeyen dar ve karanlık bir odaya konuldu; elleri ve ayakları zincire vurulmuş olup, yatağı bir hasır parçası idi (*Dîvân*, s. 1 v. d., 7 v.d., 19 v. b.; mukaddime, s. XVI v d.). Bu kalede 3 yıl mahbus kaldıktan sonra, yâni hepsi birden 10 yıllık mahbusluk hayatından sonra, Abu 'l-Ḳâsım Ḫâṣṣ 'ın şefâati ile affedilerek, hapisten çıkarıldı (490 = 1097 'ye doğru). Mas'ûd, Lahûr'a, âilesinin yanına döndü.

Bu hâdiseden az sonra, Sultan İbrahim öldü: yerine Hindistan nâibi olan ve Mas'ûd-i Sa'd 'ın mahbesten döndükten sonra yazdığı şiirlerde medhettiği oğlu Sultan Mas'ûd III. (492 — 508 = 1099 — 1114) tahta çıktı. Bu hükümdar, Hindistan nâibi olarak, oğlu Şirzâd'ı ve yanında kumandan olarak da, edebiyattan anlayan ve şâir hâmîsi olan şâirimizin dostu Abû Naṣr Hibat Allâh Fârisî (bk. 'Avfî, *Lubâb al-albâb*, nşr. E. G. Browne, Leiden, 1906, I, 71 v.d., 307 v.d.)'yi Lahûr'a gönderdi. Mas'ûd-i Sa'd yeniden Lahûr sarayında parlak bir mevkî kazandı. Bir aralık, şiirlerinde iftiharile bahsettiği üzere (msl. *Dîvân*, s. 256, 702), yeni fethedilen Çalender vilâyetinin idâresi kendisine verildi. Düşman Hind ülkeleri ile çevrili olduğu gibi, çok sarp bir arâzide bulunan böyle bir şehrin idâresi Mas'ûd-i Sa'd 'in elde etmek istediği mevkîlerin en yükseği gibi görünmektedir. Bundan dolayı büyük bir saâdet içinde, idârî ve askerî kabiliyetlerini meydana çıkaran işler yapmağa koyuldu. Fakat kendisini kıskananların yapabilecekleri fenâlıkları acı tecrübe ile görmüş ve tatmış olduğundan, yine böyle bir felâkete uğrayabileceğinden endîşe ediyordu (*Dîvân*, s. 255 v.d.). Nitekim korktukları, pek az bir müddet sonra, başına geldi: Abû Naṣr Fârisî, belki saray desîseleri ile, hükümdarın gazabına uğradıktan sonra, Mas'ûd-i Sa'd Çalender'deki vazifesinden azledildi. Bunu müteâkip kendi malı olan köye deylemli askerler yerleştirildi. Buna mukabil, kendisine kirâ verilmediği gibi, evleri de harâp edildi.

Lahur'da kendisine düşmanlık yapanlara karşı bir mukabelede bulunmasına imkân olmayan Mas'ûd-i Sa'd, Gazne'ye, Sultan Mes'ûd III.'un yanına gitti. Fakat gâlibâ düşmanları daha erken davranmışlardı. Bundan dolayı Gazne'de bu Sultan tarafından yakalatılarak, bundan evelki mahbeslerinden daha feci bir şekilde imiş gibi tasvir ettiği Marane kalesinde hapsedildi. 'Arûżî'nin dediği gibi (*Çahâr-maḳâla*, nşr. M. M. Ḳazvînî, s. 45), sekiz yıl kadar burada mahbus kaldıktan sonra, 500 (1106) yılına doğru affedildi; ihtiyar, zayıf düşmüş ve hastalıklı bir hâlde hapisten çıktı. O zaman kendisine saray kütüphânesinin idâresi verildi. Canla-başla sarıldığını söylediği bu vazifesinden yeter mıkdarda bir maaş aldığı hâlde, yine doğduğu şehre dönmeği arzu ediyordu. Bununla berâber, Sultan Bahramşâh'ın zamanına tesâdüf eden ölümüne kadar, Gazne'de kalmış görünmektedir. Her hâlde, bâzı kaynakların kaydettiği üzere, gittikçe daha münzevî bir hayat geçirmeğe başlamış ve nihâyet 515 (1121) yılında, 80 yaşlarında ölmüştür.

Mas'ûd-i Sa'd, Marane'deki hapsinden sonra yazdığı şiirlerde, kalabalık âilesinden (*'ayâl*) ve çok mıkdardaki çocuklarından (*avlâd*) bahsediyorsa da, bu sonunculardan yalnız ikisinin adı bilinmektedir: hapsi sırasında ölmüş olan Şâliḥ ve kendisinden sonra yaşamış olan Sa'âdat. Bu ikinci oğlu şâirlik sâhasında ilerileyerek, Gazneli Bahrâm-şâh (511—547 = 1118—1152)'ın saray şâirlerinden biri olmuştur (bk. Aḥmed Amîn Râzî, *Haft-iḳlîm*, Üniversite kütüp., F. Y. 230, 371b ve Raşîd Yâsamî, mukaddime, s. XXXV).

Avfî (bk. *Lubâb al-albâb*, II, 246), Mas'ûd-i Sa'd 'ın farsça, arapça ve hindû dilinde (*hindûî*) olmak üzere, 3 dîvanı ile Firdavsî'nin *Şâh-nâma*'sinden yaptığı bir müntehabâtı (*ayn. esr.*, II, 33) olduğunu söyler. 'Avfî'ye göre, ancak Mas'ûd'un *İḫtiyârât-i Şâh-nâma* adını verdiği bu seçmeleri okuyanlar Firdavsî'nin san'atkârlık kudretini ve üstadlığını anlayabilirler. Bugün *Şâh-nâma*'den yapılmış bir çok seçmelere tesâdüf olunursa da, bunların

Mas'ûd'un *İḫtiyârât-i Şâh-nâma*'si ile alâkasını tesbit etmek mümkün değildir (krş. Ethé, *Catal. of the Persian Mss. in the Library of India Office*, nr. 882, I. 554).

Şâirin diğer eserlerinden hindû dili ile divanına gelince, kendisinin Lahur'da yetiştiği düşünülürse, bu şehir halkının konuşma veya edebiyat dili ile, bir divan teşkil edecek kadar şiirler yazmış olması mümkün ve tabi'î karşılanabilir. Bâzı kaynaklarda Ḫusrav Dahlavî [b. bk.]'nin *Ġurrat al-kamâl* adlı divanının mukaddimesinde bu divandan bahsedildiği kayıtlı ise de, benim gördüğüm oldukça iyi bir nüshada (Üniversite kütüp., F. Y. nr. 458) hindû dilinden bahsediliyorsa da, Mas'ûd-i Sa'd'ın böyle bir divanı zikredilmemektedir. Bugün onun hindû dilinde tam bir divanına tesâdüf edilmediği gibi, münferit şiirlerine de rastlanmamaktadır (krş. Sprenger, *Early Hindustany Poetry*, *J A S of Bengal*, XXII, 242 v.d.; Bland, *Lettre à M. G. de Tassy sur Mas'oud poëte persan et hindoui*, *J A*, 1853, s. 356 v. dd.).

Mas'ûd'un arapça şiirlerinden bir takım örnekler, bilhassa Raşîd al-Dîn Vaṭvâṭ'ın *Ḥadâ'iḳ al-siḥr* 'inde, muhtelif edebî san'atlara misâl olmak üzere, zikredilmiştir (bk. nşr. 'A. İḳbâl, Tahran, 1308, h. ş., s 30, 41, 57). Kendi de şiirlerinde arapça ve farsçadaki mahâretinden bahseder (bk. msl. *Dîvân*, s 93, 19, 551, 5, 584. 11). Bununla berâber bugün onun ancak münferit beyitlerine tesâdüf edilir.

Mas'ûd-i Sa'd'in asıl eseri, yâni farsça divanı ise, bugün görünüşe göre, tam olarak elde bulunmaktadır. Bu divan Gazneliler devrinin büyük şâirlerinden ve İran'da tasavvuf edebiyatının ilk büyük üstadı olan Sanâ'î (ölm. 525; b. bk.) tarafından toplanmıştır. Bu toplamanın nasıl tertip edildiği mâlûm değildir. Fakat bu toplama, Mas'ûd'a âit olmayan bâzı parçaları ihtivâ ettiğinden, tenkide uğramıştır; Sanâ'î şâiri medheden uzun bir kıt'a yazarak, bu yanlışından dolayı özür dilemiştir (bk. *Dîvân ... al-Sanâ'î al-Ġaznavî*, nşr Müderris Rażavî, Tahran, 1330 h. ş., s. 775 v.d,). Bu divanın yazma nüshaları çok nâdir olup, en eskileri XI. (XVII.) asrın başlarından kalmadır Bu nüshalar ile Sanâ'î'nin topladığı divan nüshasının alâkası belli değildir. Mas'ûd'un bu divanı iki defa basılmıştır. Abu'l-Ḳâsim Ḥünsârî tarafından neşredilen taş basma (Tahran, 1296) ile Raşîd Yâsamî tarafından neşredilen basması (Tahran, 1318 h. ş.). Esas itibârı ile birinci basmaya istinat eden bu ikincisinde metin, nerede bulundukları ve mâhiyetleri tasrih edilmemiş olan bâzı yazma nüsha ve mecmualardaki parçalara bakılarak, tashih ve ikmâl edilmiştir. Bu itibârla bu neşrin metnî, ilmî bakımdan, birincisi kadar itimâda şâyan sayılamaz.

Aşağı-yukarı 15.000 beyit ihtivâ eden farsça divanın büyük bir kısmını, muâsır diğer şâirlerin divanlarında olduğu gibi, kasîdeler işgâl etmektedir Bundan sonra mıkdar itibârı ile en çok olan şiirleri kıt'alardır. Divanda az mıkdarda gazeller, rübâîler, mesnevîyat ve bir de müteferrik şiirler bulunmaktadır. Raşîd Yâsamî basmasında bunlar kendi aralarında, kafiyelerine göre, alfabe sırasına konulmuştur.

Mas'ûd-i Sa'd-i Salmân'ın şiirleri ekseriyâ Sultan İbrahim'den Bahrâm Şâh'a kadar olan Gazneli hukümdarlar ile bu devletin ileri gelen şahsiyetlerini medhetmek için kaleme alınmıştır. Fakat Mas'ûd, mühim bir kısmı mahbusluğu zamanında yazılmış olan bu şiirlerde, son derecede müreffeh bir hayattan sonra düştüğü zindanlardan, düşmanlarının istediği gibi, yoksulluk ve acze mahkûm edilmesinden, servetinin müsâderesinden duyduğu acıdan, annesinden, çocuklarından, doğduğu ve sevdiği yerlerden uzak kalmanın ıztıraplarından v.b. bahsetmiştir. Hiç bir memdûha hitap edilmeden kaleme alınmış bu mevzûlarda şiirleri de vardır. Divanın en güzel ve en dokunaklı parçalarını bu hapishâne şiirleri ('Arûżî'nin tâbiri ile: *ḥabsîyât*) teşkil eder. Hatlâ Nizâmî 'Arûżî, bunları okurken, ihtiyârsız. gözlerinden yaşlar döküldüğünü söyler (*Çahârmaḳala*, s. 45). Şâirin asıl medhiyeleri, b'zzat kend sinin de söylediği gibi (bk. *Dîvân*, s. 52, 10—12), diğer şâirlerin medhiyelerinden ayrılır. Çok varlıklı ve devletle mühim bir mevkî işgâl eden bir âileden olduğu için, idâre me'mûrları (*dabîrân*) zümresinden olduğu hâlde, her zaman kendini âdetâ kumandanlar (*amîrân*) zümresinden imiş gibi saydığından, medhiyeleri para elde etmek için yazılmış değildir; bunlar sırf kendisinin şiir yazmak arzusunu tatmin etmek gâyesi ile yazılmış gibidir Muâsır şâirler ile bütün İran münekkitlerinin kabûl ettiği gibi, son derecede kuvvetli olan üslûbunda, zaman-zaman Firdavsî, 'Unṣurî, Minüçihrî ve Labibî'nin te'sirleri görülür ise de, bu te'sirler pek sathî kalmıştır. Bilhassa şiirlerini övdüğü kimselere beğendirmek mecbûriyetinde olmadığından, bunları, kendi gerçek duygu ve düşüncelerinin ifâdesi için, bir vâsıta olarak kullanmıştır. Divanın kasîde ve kıt'alar kısmında zaman-zaman muvaffak olmamış beyitlere, iyi seçilmemiş kelimelere ve iyi ifâde edilmemiş veya yersiz edebî san'atlara tesâdüf edilir ise de, bu nevî şiirleri umûmiyetle son derece kuvvetli ve te'sirlidir. Acı hayat tecrübeleri bâzan ona derin bir şiir ile berâber yüksek bir

düşüncenin ifâdesini kazandırmıştır. Bundan dolayı Raşîd al-Dîn Vaṭvâṭ, şiirlerinin çoğunun, bilhassa hapiste yazdıklarının „al-kalâm al-câmi“, yâni aynı zamanda bir hikmet ve öğüt ihtivâ eden şiirler olduğunu söyledikten sonra, „iran şâirlerinden hiç biri bu tarzda, ne mânaların güzelliğinde, ne kelimelerin letâfetinde, onun tozuna ulaşamaz“ (*Ḥadâ'iḳ al-siḥr*, s. 82) demektedir.

Mas'ûd-i Sa'd'in şiirleri daha şâirin hayatında, edebî dili farsça olan bütün islâm âleminde, Türkistan, İran ve Hindistan'da, büyük bir şöhret kazandı. Kendisi de bir şiirinde (bk. *Dîvân*, s. 382), Irak (yâni Irak-ı Acem) ve Horasan'da, şiirlerinin çok beğenilip, sevildiğini söylemektedir. Câize almak için kendisini medheden msl. Raşîdî Samarḳandî gibi bir takım şâirler bir tarafa bırakılırsa, büyük üstadların bile onun te'sirinde kaldıkları ve onu medhettikleri görülür. Bunların başında divanını toplamış olan Sanâ'î'yi zikretmek icâp eder. Selçukluların büyük şâiri Mu'izzî de Mas'ûd'un hayranlarından idi ve onun için bir medhiyesi vardır. Daha muahhar devirlerde ise, msl. Kamâl al-Dîn İṣfahânî ile Ḥâfiẓ'da da onun te'sirlerine tesâdüf olunur. Mas'ûd'un bâzı beyitleri halk arasında yayılmış ve darb-ı mesel hâlini almıştır (Dihḫudâ, *Amṡâl u ḥikam*, Tahran, 1310 h. ş., I — IV, bk. fihrist)

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, Devlatşâh, *Taẕkirat al-şu'arâ'* (nşr. E. G. Browne), s. 47 v.d.; Aḥmed Amîn Râzî, *Haft-iḳlîm* (Üniversite kütüp., F Y. 230, 367ª v. dd.; Luṭf-'Alî Bek Âẕer, *Âtaşkada* (Bombay, 1299), s. 162 v. dd; Âzâd Belgirâmî, *Subḥat al-marcân*, s. 24; Riżâ-Ḳulî Han Hidâyat, *Macma' al-faṣaḥâ*, I, 514 v. dd.; Ch. Rieu, *Catal.*, II, 548 v. d.; Ed. Sachau ve H. Ethé, *Catal.*, I, 461 v. d; H. Ethé, *Catal.*, I, 567 v. d.; İbn Yûsuf Şîrâzî, *Fihrist-i Kitâbḫâna-i Maclis-i Şerây-i Millî* (Tahran, 1318 — 1321 h. ş.), III, 410 v. dd.; Suhaylî, *Ḥişâr-i Nây* (Tahran, 1317 h. ş.); *Gr. I Ph*, II, 256; Browne, *L H P*. II, 324 v. dd.; Badî' al-Zamân Furûzânfar, *Suḫan u suḫanvarân* (Tahran, 1309 h. ş.). I, 211 v dd. (AHMED ATEŞ.)

MES'ÛDÎ, AL-MAS ÛDÎ, ABU 'L-ḤASAN 'ALÎ B. AL-ḤUSAYN, arap tarih ve coğrafyacısı ve hicrî IV. asrın en çeşitli yazılar yazan müelliflerinden biri. Hayatı hakkındaki bilgileri eserlerinde tesâdüfen verilmiş olan mâlûmattan çıkarmak mümkündür; çalışmaları zamanının mütebahhirleri tarafından tâkip edilen yollar dışında gelişmiş olduğundan, bunlar arasında hiç itibâr görmemiştir. *Fihrist* müellifi onu bir magribli saymaktadır. Fakat bizzat kendi kayıtlarına göre, Bagdad'da doğmuş olup, sahâbeden Mas'ûd'un neslinden gelen bir arap âilesine mensûp idi. Gençliğinde İran'ı dolaştı; 305 (915)'te İṣṭaḫr'da kaldı. Ertesi yıl Hindistan'a giderek, Multân ile al-Manṣûra'yi ziyâret etti. Kanbâya ve Şaymûr yolu ile Seylân'a kadar gitti; Çin denizinde bir sefer için, tâcirlere iltihak eyledi ve dönüşte Zengibar'a kadar gidip, buradan Umân'a geldi. Sonra onu yeniden Hazer denizinin cenûp sâhillerine doğru seyâhatte ve 314 (926)'te Filistin'in Ṭabarîya şehrinde buluyoruz. 332 (943)'de Antakya'yı ve Suriye'nin hudut şehirlerini ziyâret etti ve doğduğu eyâlete, Basra'ya, yaptığı kısa bir ziyâretten sonra, 334 (945)'te Şam'da kaldı. Sonraları bâzan Suriye'de, bâzan Mısır'da yaşamış olduğu sanılmaktadır, 336 (947)'da ve 344 (955)'te Fusṭâṭ'ta oturdu; 345 (956) veya 346 cemâziyelâhirinde burada öldü.

Hayatının bitmez-tükenmez hareketliliği edebî faâliyetine de geçmiştir. Onu seyâhate teşvik eden şey sâdece mâcerâ zevki olmayıp, aynı zamanda öğrenmek husûsundaki kuvvetli arzusu idi. Bu yüzden bilgisi derinleşememiş, sathî kalmıştır. Daha sonra al-Bîrûnî'nin yaptığı gibi, bizzat kaynaklara baş-vurmuyor, sathî bir bilgi ile iktifâ ederek, efsâne ve masalları tenkitsiz kabûl ediyor. Bununla berâber, islâm âlemini çevreleyen topraklar hakkında son derecede kıymetli bilgileri ona borçluyuz. Anlatışı sırasında ve bilgi mâlzemesini ortaya koyarken, ilmî araştırmalarında düştüğü kusurlardan kurtulamamıştır. Ele aldığı bir mevzuu hiç bir zaman sonuna kadar götürmez, mütemâdiyen ondan uzaklaşır. Eserleri, lisâniyât ve kelimenin dar manâsı ile ilâhiyattan başka, çağdaşlarını alâkadar eden hemen bütün mevzûların, bilhassa tabiat felsefesi, ahlâk, siyâset ve serbest dinî fikirler etrafında meydana gelmiş olan fırkalar hakkında bilgileri içine alır. de Goeje'nin *Kitâb al-tanbîh*, mukaddimesinde (s. VI) fihristi verilen eserlerinin büyük bir kısmı, umûmî alâkayı çekmediği için, kaybolmuştur. Sonraki nesiller onun yalnız tarihçiliği ile alâkadar olmuştur. 332 (943) yılında, görünüşe göre, 30 cild kadar tutmuş olan *Kitâb aḫbâr al-zamân va man abâdahu 'l-ḥidṡân min al-umam al-mâżiya va 'l-âcyâl al-ḫâliya va 'l-mamâlik al-dâṡira* adlı, büyük umûmî tarihine başladı; bu tarihinin İstanbul'da Ayasofya kütüphânesinde 20 cildinin bulunduğuna dâir, Burckhardt, *Travels in Nubia*, s. 527'de bulunan kayıt, maalesef tahakkuk etmemiştir. A. v.

Kremer'in Haleb'de satın aldığı bir tek cild, kitabın birinci cildi, Viyana'da muhâfaza edilmektedir (bk. v. Kremer, *S B W A*, 1850, s. 207—211; Flügel, *Die ar. pers. u. türk. Hss. der K. K. Hofbibliothek*, II, nr. 1262; aynı kısmın bir başka yazması Berlin'dedir (bk. Ahlwardt, nr. 9426). Eser dünyanın yaratılışı ile başlar, kısa bir coğrâfî hulâsadan sonra, islâm hâricindeki milletlerden bahseder ve Mısır tarihine dâir efsâneleri etraflı bir şekilde anlatır. Mas'ûdî, bunun bir hulâsasını, bir cildi belki Oxford'da Bodliana kütüphânesinde bulunan (bk. Uri, *Catalogas codd. mss. or.*, I, 666) *Kitâb al-awsaṭ*'a almıştır. Bu iki eserin muhtevâsını, daha da ihtisâr edilmiş bir şekilde, ilk defa olarak eemâziyelevvel 336 (teşrin II./kânûn I. 947)'da tamamladığı *Murûc al-ẕahab va ma'âdin al-cawâhir*'de topladı ve 345 (956) yılında bu eseri yeniden gözden geçirdi. Eser, Paris basmasında istifâde edilmiş olan yazmalardan başka, Ambrosiana (*R S O*, IV, 97), Fas (*Fihrist Mascid al-Ḳarawiyîn*, nr. 1298) ve Musul (Dâvûd, *Maḫṭûṭât al-Mawṣil*, s. 122, nr. 22; s. 173, nr. 32),'da pek çok yazmalar hâlinde muhâfaza edilmiştir; basmalar için bk. Maçoudi, *Les prairies d'or* (ismin başka türlü tercümesi için bk. Gildemeister, *W Z K M*, V, 202), C. Barbier de Meynard ile Pavet de Courteille'in metni ve tercümesi, (9 cild, Paris 1861—1877); Bulak, 1283, (Kahire, 1313); İbn al-Aṯîr'in hâşiyesinde (Bulak, 1303); Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭîb*, I—III, hâşiyesinde (Kahire, 1302). İbrâhim al-İbşîhî, 1118 (1706) senesinde, *Murûc al-ẕahab*'in Emevî devletinin yıkılmasına kadar olan kısmının bir hulâsasını yapmıştır (Viyana yazması, Flügel, nr. 807). Bunun diğer bir hulâsası, 638 (1248) yılına kadar bir zeyil ile, Abû 'Abd Allâh Muḥammed b. 'Alî al-Şâṭibî tarafından, Fas'ta Tâza'de, *al-Cumân fî muḫtaṣar aḫbâr al-zamân* ismi ile kaleme alınmıştır. (bu hulâsa, yanlışlıkla, de Sacy tarafından, *N E*, II, 1787 'de al-Maḳḳarî'ye isnat edilmiştir; yazma, Gayangos, 64, var. 31—195; bk. Asin Palacios, *Escatalogia*, s. 374; diğer yazmaları Kahire ve Şam'da bulunmaktadır; bk. M. Kurd 'Alî, *R A A D*, III, 239—242); fakat ilk önce bu eserde, *Murûc al-ẕahab* ile birlikte, bir dereceye kadar esâslı eserlerden de istifâde edilip-edilmediğini tesbit etmek lâzım gelmektedir. Husûsiyle Hind okyanusu hakkında Râmhurmuzî'nin *Kitâb acâ'ib al-hind*'i ile genişletilmiş olan coğrâfî ve bir de Mısır'ın efsânevî tarihini ihtivâ eden en mühim eserinin *Kitâb aḫbâr al-zamân va 'acâ'ib al-buldân* veya *Muḫtaṣar al-'acâ'ib va 'l-ġarâ'ib* ismini taşıyan müellifi mechûl bir muhtasarı Paris'teki mütaaddit nüshaları ile muhâfaza edilmiştir (bk. Carra de Vaux, *J A*, 9. seri, VII, 133—144). Mas'ûdî, hayatının sonuna doğru, *Kitâb al-tanbîh va 'l-işrâf* (nşr. de Goeje, *B G A*, Leiden, 1894, VIII; bir Leipzig yazmasının yardımı ile, bu esere yapılan ilâveler için bk. *Z D M G*, LVI, 223—236; krş. Carra de Vaux, *Maçoudi le livre de l'avertissement et de la revision*, frns. trc., Paris, 1897)'unda bizzat yazdığı eserlerinin bir bütün hâlinde, hulâsasını yaptı ve kendisince zarûrî görülen yerlerden yeni menbâlar ile bunu tamamladı.

Bibliyografya: İbn al-Nadîm, *Kitâb al-fihrist* (nşr. Flügel), s. 154; Yâḳût, *İrşâd al-arîb*, V, 147 v.dd.; al-Subkî, *Ṭabaḳât al-şâfi'iyya*, II, 307; Quatremère, *J A*, seri 3, VII, 1—31; Wüstenfeld, *Geschichtschreiber der Araber*, nr. 119; Brockelmann, *G A L*, I, 141 v.dd.; Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, s. 352 v.dd.; J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatiche Streifzüge*, s. XXXIV/V. (C. BROCKELMANN.)

MEŞHED. AL-MAŞHAD, Horasan (b. bk.) eyâletinin merkezi ve İran'da şi'îlerin en büyük ziyâret yeri olup, deniz seviyesine nazaran 970 m. irtifâda, 59° 35′ şark tûlü ve 36° 16′ şimâl arzında, şimâl-i garbîden cenûb-i şarkîye doğru uzanan ve genişliği 18—45 km. arasında değişen Keşef-Rûd vâdisinde bulunur. „Âb-i Meşhed" ismi de verilen bu akarsu Ṭûs (b. bk.) harâbelerinin 20 km. kadar şimâl-i garbîsinde, Çaşma-i Gilâs adlı kaynaktan doğar (krş. Fraser, *ayn. esr.*, s. 350; Khanikoff, *ayn. esr.*, s. 110; Yate, *ayn. esr.*, s. 315) ve Meşhed'in 150 km. kadar cenûbunda, İran — Sovyetler birliği hudûdunda Herî (Harî)-Rûd (b. bk.)'a karışır. Meşhed şehri Keşef-Rûd yatağının 7 km. kadar cenûbunda bulunur. Bu akarsuyu boylayan dağlar Meşhed civarında 2.700—3.000 m. kadar yükselir. Yüksek bir mevkîde bulunması ve dağların yakınlığı yüzünden, Meşhed'in iklimi, kışın sert olmakla berâber, yaz mevsiminde şiddetli sıcaklar olur ve umûmiyetle buranın havası iyi sayılır.

Meşhed şehri islâmdan önceki Ṭûs (b. bk.) şehrinin bir mânada yerini almış telâkkî edilebilir ve oldukça sık bir şekilde bununla karıştırılmıştır.

Ṭûs isminin hem bir şehir, hem de şehrin bulunduğu bölge adı olması ve iki beldenin de bu bölgede başlıca şehirler olarak tanınması, muahhar arap coğrafyacıları arasında, pâyitaht olarak, Ṭûs'un Ṭâbarân, Nûḳân adlı iki şehirden mürekkep bulunduğu gibi hatâlı bir telakkînin yerleşmesine sebebiyet vermiştir ki, Abu 'l-Fidâ' (*ayn. esr.*, s. 453) tara-

ından zikredilen Yāḳūt, III, 560, 5 (doğrusu IV, 824, 20) ve İbn al-Aṯīr (b. bk.)'in *Lubāb*'ında böyledir. Birbirine sözde bitişik olan bu iki şehri daha sonra Ḳazvīnī (*Āṯār al-bilād*, nşr. Wüstenfeld, s. 275, 21) iki mahalle telakkī etmiştir. Böyle çifte bir Ṭūs telakkīsi Avrupa eserlerinde de oldukça sık bir şekilde tekrarlanmışlır. Kabûlü mümkün olmayan bu görüş tarzı aleyhinde önce Sykes (*JRAS*, 1910, s. 1115—1116) ve onu tâkip ederek, Diez (*Churasanische Baudenkmäler*, Berlin, 1918, I, 53 v.d.), haklı olarak, mevkî aldılar. En eski arap coğrafyacıları Ṭābarān ve Nūḳān'ı, doğru olarak, birbirinden ayrı iki şehir gösterirler. Ṭābarān — Ṭūs'un bulunduğu yer, şehrin hâlâ mevcut harâbeleri sâyesinde, doğru bir şekilde tâyin edilmektedir. Nūḳān şehri ise, arap kaynaklarının şehâdetine göre, Hārūn al-Raşīd ve 'Alī al-Riżā (bu husûs için aş. bk.)'nın türbelerinden 1/4 fersah yahut 1 arap mili mesâfede idi ki, buna göre, şimdiki Meşhed'in hemen yanında bulunması icâp eder. Ṭūs harâbeleri ile Meşhed arasında ise, 25 km. kadar bir mesâfe bulunmaktadır.

Nūḳān (oldukça sık bir şekilde, yanlış olarak, Navḳān kaydedilmiştir), bâzan daha sarîh olarak (msl. Yāḳūt, III, 153, 21), Nūḳān Ṭūs diye isimlendirilmiştir; bâzan da (msl. İṣṭaḫrī = *B G A*, I, 257 3; Ḥamd Allāh al-Mustavfī, *ayn. esr.*, s. 151, 2—3, yanlış olarak, Sanābāẕ ile karıştırılmıştır. Bu iki mevkî arasında mesâfe bir arap mili (Yāḳūt, III, 153, 21) veya hemen-hemen buna müsâvî olmak üzere 1/4 fersah (İṣṭaḫrī, Abu 'l-Fidā', *ayn. esr.*, s. 451 'de zikredilen İbn Ḥavḳal) kadar tahmin edilmekte idi. Nūḳān şimdiki Meşhed'in şark veya şimâl-i şarkîsinde bulunurdu ve muhtemel olarak bu şehrin şimâl-i şarkî mahallesine kadar kısmen uzanıyordu.

İslâm tarihinin iki büyük şahsiyeti olan halîfe Hārūn al-Raşīd ile 'Alī al-Riżā b. Mūsā'nın cenâzeleri 10 sene kadar bir müddet ile Nūḳān'da yahut bunun bir kısmını teşkil eden Sanābāẕ köyünde kaldı.

Hārūn al-Raşīd Horasan'a karşı bir sefer açmak teşebbüsünde iken, Sanābāẕ'da bir kalede ağır sûrette hastalanarak, bir kaç gün içinde vefat etti (193 = 809). Rivâyet edildiğine göre (bk. Ṭabarī, *ayn. esr.*, III, 737, 13 — 17), ölümünün yakın olduğunu anlayan halîfe, sözü geçen kale yanındaki bahçede mezarını kazdırdı ve burada *Kur'an* okuttu.

Hārūn al-Raşīd'in son günlerini geçirdiği meskene dâir elimizde bulunan üç rivâyet, ilk bakışta, birbirini tutmaz gibi görünüyor. Ṭabarī'nin zikrettiği iki rivâyetten birincisine göre (III, 736, 17—18; 737, 1), halîfe Cunayd b. 'Abd al-Raḥmān'ın mâlikânesine inmiş idi; ikinci rivâyete göre (III, 735, 15—16; 738, 14 — 15) Hārūn al-Raşīd Ḥumayd b. Abī Ġanm'in kalesinde ikamet ediyordu. Yāḳūt (III, 560)'taki kayıt ise, Hārūn al- Raşīd ve 'Alī al-Riżā'nın türbelerinin Ḥumayd b. Ḳaḥṭaba'ye âit evin bahçelerinin birinde bulunduğunu ifâde etmektedir. Bununla berâber Ḥumayd b. Abī Ġanm ile Ḥumayd b. Ḳaḥṭaba'nin aynı şahıs olması ve evvelkinin evinin (*dār*) ikincisine atfedilen ev ile aynı olması husûsunda şüphe yoktur ve her ikisi de Ṭayy kabîlesine mensup olarak zikredilmektedir.

Ṭabarī'de *dār* Ḥumayd yerine bir *dār* İbn 'Abd al-Raḥmān'dan bahsedilen ikinci rivâyet hakkında da şu noktaya işâret edilebilir ki, Cunayd b. 'Abd al-Raḥmān (b. bk.), Emevîler zamanında (Hişām'ın halifeliği), 111—116 (729—734) yıllarında henüz Horasan vâliliğinde bulunuyordu (bu husûsta krş. Weil, *ayn. esr.*, I, 629—631; E. V. Zambaur, *ayn. esr.*, s. 47). Cunayd'in Nişāpūr veya Ṭūs'tan ziyâde, muhtemelen kendi tarafından inşâ edilmiş olan Sanābāẕ kalesinde oturduğu şüphesiz gibidir. Haleflerinden Ḥumayd de daha sonraları bu kaleyi, geniş ölçüde büyültmek sûretiyle, kendisine ikamet yeri olarak seçmiş görünüyor. Elimizdeki kaynakların bu mâlikâneyi hem Cunayd'e, hem de Ḥumayd'e âit olarak göstermeleri bu suretle izâh edilebilir. Ḥumayd'in ölümününden sonra belki de burası doğrudan-doğruya Abbâsîlerin eline geçmiş idi.

Hārūn al-Raşīd'in ölümünden 10 sene kadar sonra halîfe al-Ma'mūn, Merv'den dönerken, adı geçen kalede bir kaç gün kaldı. 12 şi'î imâmından 8. olan dâmadı ve saltanat vârisi 'Alī al-'Riżā (b. bk.) b. Mūsā o sırada yanında bulunuyordu. Bu zât 203 (818) senesinde, ânî olarak, vefat etti (ölüm günü için rivâyetler muhteliftir, krş. Strothmann, *Die Zwölfer-Shi'a*, Leipzig, 1926, s. 171; ayrıca, Weil, *ayn. esr.*, II, 225b; Fraser, *Narrative of a Journey into Khorasan*, London, 1825, s. 449—451, burada imâmın ölümü hakkında Meşhed'de halk ağzında dolaşan rivâyet nakledilir; Yate, *ayn. esr.*, s. 340—342; Sykes, *The Glory of the Shia World*, London, 1910, s. 235—238; W. Jackson, *ayn. esr.*, s. 265 v.d.).

Sanābāẕ'ı bütün şi'î âleminde meşhûr kılan husûs, halîfe Hārūn al-Raşīd'in türbesinin değil, fevkalâde tâziz edilen bir imâmın türbesinin burada bulunması oldu ve başlangıçta küçük bir mevkîden ibâret iken, büyük bir şehir hâline gelen belde al-Mašhad (Meşhed, „mübârek mezar"; bilhassa burada yatanın Peygamber âilesine mensûb olması dolayısı ile)

ismini aldı. *Maşhad* kelimesinin mânası husûsunda krş. mad. MESCİD, *B.* 4 ve v. Berchem, (Diez, *Churasanische Baudenkmäler*, Berlin, 1918, I, 89—90). İbn Ḥavḳal bu mukaddes makamı sâdece Meşhed ismi ile kaydeder; Yâḳût (III, 153) daha doğru bir şekilde al-Maşhad al-Riżāvī (Riżā'nın mübârek türbesi) diye zikreder; farsçada ayrıca *Maşhad-i muḳaddas* tâbirine tesâdüf edilir (msl. Ḥemd Allāh al-Mustavfī, s. 151). Mevkī ismi olarak, Maşhad, ilk defa al-Muḳaddasī (s. 352)'de, yâni X. asrın son üçte birinde, görünür. XIV. asrın ortalarına doğru, seyyâh İbn Baṭṭūṭa (III, 71) „Meşhed al-Riżā şehri" tâbirini kullanır. Orta çağ sonlarına doğru, XIV. asrın ilk yarısına kadar, İlhanlılar nezdinde sikkeler üzerinde görülen Nūḳān isminin (krş. Codrington, *A Manual of Musalman Numismatics*, London, 1904, s. 189) yavaş-yavaş ortadan çekilerek, Meşhed = al-Maşhad ismi karşısında kaybolduğu anlaşılıyor. Zamanımızda Meşhed ekseriyetle Maşhad-i Riżā, Maşhad-i Muḳaddas veya Maşhad-i Ṭūs (daha İbn Baṭṭūṭa, III, 66'da görünmektedir) adları ile anılmaktadır. Edebiyatta (bilhassa şiirde) buranın sâdece Ṭūs diye, yâni eski Ṭūs'a veya doğrudan-doğruya bu ismi taşımış olan şehre mukabil, yeni Ṭūs mânasında oldukça sık zikredildiği görülüyor; krş. msl. Muḥammed Mahdī al-'Alavī, *Tārīḫ Ṭūs va 'l-Maşhad al-Riżāvī* (Bagdad, 1927), s. 3.

Meşhed'in tarihi, Muḥammed Ḥasan-Ḫān Ṣanī' al-Davla'nın *Maṭla' al-şams* (3 cild, Tahran, 1301 — 1303) adlı eserinde, tafsilâtlı bir şekilde, ele alınmıştır. İkinci cildi Meşhed'in tarih ve topografyasına hasredilmiş olan bu eser, 428 (1036) ile 1302 (1885) arasındaki devre için kıymetli tarihî malzeme vermektedir. Bu eser hakkında bk. Yate, s. 313 v. d.; E. G. Browne, *A Literary History of Persia* (Cambridge, 1928), IV, 445—456. *Maṭla' al-şams*, Yate'in eserinde (s. 314—326) şehrin taribine dâir başlıca kaynağı teşkil etmektedir. Krş. bir de Muḥammed Mahdī al-'Alavī, *ayn. esr.*, s. 13—16'daki tarih sırası ile kayıtlar.

Sanābāẕ — Meşhed'in ehemmiyeti, buradaki mukaddes ziyâretgâhın şöhreti ve aynı zamanda Ṭūs'un inhilâli ile berâber artmıştır. Timur'un oğullarından Mīrānşāh 791 (1389) senesinde Ṭūs'a öldürücü bir darbe indirdi. Şibirde hukūm süren moğul asîlzâdesi, müstakil devlet kurmak niyeti ile, ayaklanınca, Mīrānşāh, babasının emrine uyarak, onun üzerine yürüdü. Şehir, bir kaç ey süren bir kuşatmadan sonra, ele geçirilince, yağmalandı ve harâbe yığını hâline getirildi; rivâyete göre, halktan 10.000 kişi de kılıçtan geçirildi (bk. Yate, s. 316; Sykes, *JRAS*, 1910, s. 1118; Browne, III, 190). Kurtulabilenler alevî imâmın mukaddes türbesi etrafına yerleştiler. Bu tarihten itibâren Ṭūs metrûk kaldı ve onun yerine Meşhed bu bölgenin merkezi oldu.

Meşhed'in siyâsî tarihi, ana çizgileri ile Horasan [b. bk.]'ınkine uyduğu için, burada şehrin mâzisinde ancak başlıca vak'alara işâret edilecektir. İran'ın bütün büyük şehirleri gibi, Meşhed de ihtilâl ve harplere sahne oldu. 'Alī al-Riżā'nın türbesini korumak maksadı ile, daha 1037 senesinde Gaznelilerden Mas'ūd [b. bk.] devrinde, o zamanın Horasan vâlisi tahkimat inşâ ettirdi; bunu müteakip 1121'de tekmil belde, bir sûr ile kuşatılmak sûretiyle, düşmanların şerrinden bir müddet korunmuş oldu. Fakat 1161'de Ġuzz [bk. mad. OĞUZ] türk kabîlesi şehri ele geçirdi ise de, yağma esnâsında mukaddes türbe ve çevresine tecâvüz edilmedi. 1296'da Sultan Ġāzān [b. bk.] devrinde de moğul tecâvüzlerinden bahsedilmektedir. Şehir ve mukaddes türbe için büyük hizmetler görmüş olanların belki en başında ilk Timurlu hukümdarlarından Şāhruḫ (809—850 = 1406—1446, b. bk.) ve dindar zevcesi Cavhar Şāẕ'ı zikretmek icâp eder.

Safevî [b. bk.] hânedanının iktidarı ele geçirmesi ile Meşhed için bir ümrân devri başlamıştır. Daha bu hânedanın ilk hukümdarı olan İsmā'īl I. (907—930 = 1501—1524, b. bk.) şî'î mezhebini devletin resmî dini hâline getirdi. Gerek onun, gerekse haleflerinin hukümdarlık devrinde İran hudutları dâhilindeki mukaddes şehirler, bu arada bilhassa Meşhed ve Ḳumm, husûsî bir ihtimama mevzû oldular. Bu şehirlerdeki mukaddes türbelerin ziyâreti büyük ölçüde inkişâf etti. Hukümdarlar Meşhed'de inşaâta büyük emek sarfettiler. Bu yolda Şāh İsmā'īl'in halefi Ṭahmāsp I. (930—984 = 1524—1576, b. bk.) ve meşhûr hukümdar Şāh 'Abbās I. (995—1037 = 1587—1627, b. bk.) en fazla ileri gittiler.

Şehir XVI. asırda Özbeklerin bir biri arkasına yaptıkları tecâvüzlerden çok sıkıntı çekti. Bu sûretle 1507 senesinde Şeybānī Ḫān orduları tarafından zaptedildi [bk. mad. ŞEYBĀNİLER]; Şāh Ṭahmāsp I. ancak 1528'de bunları şehirden çıkarabildi. Şehir daha kuvvetli sûrlar ve burclar ile tahkim edildi ve bu sâyede, Özbeklerin 1535'te yaptıkları bir tecâvüz başarı ile neticelenmedi. Bununla berâber 1544'te Özbekler şehre girerek, bir çok insanı kılıçtan geçirdiler. 1589 senesi, Meşhed için, pek felâketli oldu. Şeybânîlerden 'Abd al-Mu'min şehre tecâvüz ve 4 aylık bir kuşatmadan sonra müdâfîleri teslim olmağa mecbûr etti; mukaddes mahalle de yağmaya

uğradı. 1587'de Ḳazvīn şehrinde resmen tahta çıkıncaya kadar, 1585'ten itibâren Meşhed şehrinde ikâmet etmiş olan Şāh 'Abbās I. bu şehri Özbeklerden ancak 1598 senesinde geri alabildi.

Şāh Ṭahmāsp II. [b. bk.]'ın saltanatı başlarında, 1722 senesinde efganlı Abdālī [b. bk.] kabîlesi Horasan'ı istilâ etti. Meşhed de bunların eline geçti ise de, iranlılar 1726 senesinde, 2 ay süren bir kuşatmadan sonra, şehri geri almağa muvaffak olabildiler. Nādirşāb (1736—1747, b. bk.) Meşhed'de kendisine bir türbe inşâ ettirdi.

Nādirşāh'ın ölümünden sonra vukua gelen verâset mücâdeleleri yüzünden, İran devletinin bütünlüğü tehlikeye düştü. Nādir Şāh devletinin bütün şark kısmı, yânî başta Horasan eyâleti (Nīşāpūr havâlisi müstesnâ), İran'ın bu siyâsî zaaf devresinde kudretli Efgan şâhı Aḥmed Durrānī'nin eline geçti. Karīm Han Zand'in Horasan'ı İran ile tekrar birleştirme gayreti boşa çıktı. Aḥmed Şāh [b. bk.], iranlıları mağlûp ederek, 8 ay süren bir muhâsaradan sonra, 1167 (1753) senesinde Meşhed'i ele geçirdi. Aḥmed Şāh ve halefi Timur Şāh, Horasan'ı kendi devletleri ile İran arasında kendilerine tâbî bir devlet hâline koyup, başına Şāhruḫ'u geçirdiler; bununla berâber, her iki efganlı hukümdar da, fırsat düştükçe, hakikî metbûlar sıfatı ile, Meşhed'de para bastırdılar. Kör olan Şāhruḫ'un hâkimiyeti, kısa fâsılalar ile, yarım asra yakın bir zaman sürdü ve bu devrede mühim bir hâdise olmadı. Timur-Şāh'ın ölümünden sonradır ki, Kaçar hânedânının kurucusu olan Āġa Muḥammed Han (b. bk., 1207 = 1796), iktidarı Şāhruḫ'un elinden alıp, onu idâm ettirdi (1210 = 1795) bu sûretle Horasan'ın İran'dan ayrılığına son vermeğe hazırlanıyordu. Āġa Muḥammed'in vakitsiz ölümü (1211 = 1796), Herat'a kaçmış olan Nādir'in Meşhed'e dönerek, iktidarı ele almasına meydan verdi. Pâyitahtının Kaçar orduları tarafından kuşatılmasından netice çıkmadı. Bununla berâber 1803'te Fatḥ 'Alī Şāh burayı aylarca muhâsara ettikten sonra, Nādir'in parası tükenince, ele geçirmeğe muvaffak oldu.

İran hukümdarına mensûp fertler arasındaki sonu gelmez rekabet didişmeleri hukûm sürerken, Horasan eyâleti 1825'ten itibâren Türkmen kabîlelerinin akınlarından çok zarar gördü (krş. Conolly, *ayn. esr.*, I, 288 ve Yate, *ayn. esr.*, s. 53). Âsâyişi iâde etmek üzere, veliahd 'Abbās Mirza Horasan'a bir ordu ile girip, karargâhını Meşhed'de kurdu. Kendisi de 1249 (1833)'da burada öldü.

Meşhed'i XIX. asırda alâkalandıran en ehemmiyetli siyâsî hâdise, İran tahtında bulunan Muḥammed 'Abbās Şāh'ın amca-oğlu olup, o zaman Horasan vâliliğinde bulunan Ḥasan Han Sālār'ın isyânı oldu. 1847—1849'da takriben iki sene müddetle kendisine karşı gönderilen hukûmet kuvvetlerine dayandı; Nāṣir al-Dīn Şāh'ın tahta çıktığı sırada (1848) Horasan fi'len müstakil durumda idi. Nihâyet kıtlıktan tahammülü kalmamış olan Meşhed halkının Sālār'a karşı isyânı sırasında, Ḥusām, al-Salṭana ordusu şehri ele geçirebildi.

1911 senesinde heratlı Yūsuf Han isimli biri, Muḥammed 'Alī Şāh adı ile, kendisini Meşhed'de hâkim ilân etti ve etrafında toplanan bir takım mürteciîlerin yardımı ile Horasan'da bir müddet süren karışıklıklara sebep oldu. Bu hâdise, rus kuvvetlerinin memlekete girmesi için, bir bahâne teşkil etti. Bu kuvvetler 29 mar 1912'de İran'ın hukümranlık hakkını kabaca çiğneyerek, Meşhed'i topa tutmak suretiyle, şehir halkından ve ziyâretçilerden bir çok insanın ölümüne sebep oldu. İran'ın bu mühim ziyâret yerinin topa tutulması bütün islâm âleminde gâyet acı bir te'sir yarattı; bir müddet sonra Yūsuf Han, iranlılar tarafından ele geçirilerek, idâm edildi (krş. E. Browne, *The Press and Poetry of Modern Persia*, Cambridge, 1914, s. 124, 127, 136; Sykes, *History of Persia*, London, 1927, II, 426 v.d.).

Şark kısmı XVIII. asırda efganlıların eline geçtiğinden beri, eski sâhasının ancak yarısı kadar bir yer kaplayan Horasan eyâletinin baş şehri ve şarkî İran'ın merkezi olan Meşhed'in sâbit nüfusu 250 000 kadar tahmin edilmektedir (Horasan'ın sâhası hakkında bk. G. le. Strange, *ayn. esr.*, s. 383 v.d.; *Isl.*, XI, 108 v.d., krş. bir de mad. HOKAND). Orta çağda bu mühim ve geniş eyâletin merkezi Ṭūs olmayıp, Naysābūr (bugünkü farsçada Nīşāpūr) idi. Nādirîlerin ortadan kalkmasından itibâren, mûtad olarak hânedâna mensup bir şehzâde eyâlet vâliliğine getiriliyordu; 1845'ten beri vâliler büyük iradlı ve çok ehemmiyetli *mutavalli-bāşī*, me'mûriyetini, yânî imâmın mukaddes türbesinin reisi veya hazînedarlığını da üzerlerine almakta idiler (krş Yate, *ayn., esr.*, s. 322).

Meşhed'in son zamanlara kadar elde mevcut yegâne planı 1870 senelerine doğru ingiliz miralayı Dolmage tarafından çizilmiş bulunan ve pek de doğru olmayan bir plan idi (krş. Curzon, *ayn. esr.*, I, 151, not 2, 160); bu plan Max Gregor (*ayn. esr.*, I, 284)'da neşredilmiştir. Şehir mihveri şimâl-i garbî istikametinde uzayan intizamsız bir mustatil şeklindedir. En doğru gibi görünen tahminlere göre, şehrin çevresi 9,5—10 km. ve en fazla genişliği ise, 1,5—1,8 km. olup, şehri baştan-başa geçen

başlıca cadde olan Ḫiyābān'ın uzunluğu ise, 3 km. 'den bir az eksiktir.

İran'ın ekseri şehirleri gibi, Meşhed de, manzarasına husûsiyet veren aş.-yk. 141 (143) kule ihtivâ eden heybetli bir s û r ile kuşatılmıştır. Tahkimatın takviyesine hizmet eden hatlar, yâni küçük bir hendek ile ana-duvar önünde meyilli bir şev ve hepsini birden dışarıdan kuşatan geniş bir hendek şimdi çok harâp bir hâlde olup, hattâ kısmen ortadan kalkmış bulunmaktadır.

Şehrin cenûb-i garbî kesiminde bulunan iç-kale (*erk*) şehir tahkimâtı manzûmesine dâhil bir cüz' olup, bundan ayrılamaz. İç-kale mustatil şekilli olup, köşelerinde kütlevî dört kule ve ayrıca daha küçük burclar bulunur. Zamanımızda mimârî bakımından epeyce fenâ bir durumda olan asıl iç-kaleye 'Abbās Mīrzā [b. bk.] tarafından başlatılıp, ancak 1876'da tamamlanmış bulunan bir saray bağlanır ki, bunun çok geniş bir sâha kaplayan bahçeleri vardır (krş. Yate, *ayn. esr.*, s. 327); bu sarayda eyâlet vâlisi oturur. Max Gregor'a göre, 1.110 m². sâha kaplayan bütün bu hukûmet mahallesi, askerî geçit merâsiminin yapıldığı geniş bir meydan (Maydān-i Tōp) ile şehirden ayrılmıştır.

Şehir sûrlarının 6 kapısı vardır. Şehir 6 büyük ve 10 küçük mahalleye ayrılmıştır (bk. Yate, *ayn. esr.*, s. 328); 6 büyük mahalle, her birinde bulunan sûr kapılarından birinin adını taşır; bk. al-Mahdī al-'Alavī, *ayn. esr.*, s. 4.

Bütün şehri aş.-yk. birbirine müsâvî iki kısma ayıran cadde Meşhed'e büyük hizmeti dokunmuş olan Şāh 'Abbās I. (1587—1627; bk. Yate, *ayn. esr.*, s. 319; krş. Sykes, *The Glory of the Shia World*, s. 231)'ın eseridir. Muhteşem bir gezinti yeri ve başlıca münâkale mihveri olan bu cadde bütün gün her sınıftan ve pek çeşitli milletlere mensup insanlar, bu arada sayısız şi'î hacıları, deve ve merkep kervanları ile, ardı-arası kesilmeden, tâkip edilir; öğleye doğru kalabalık büs-bütün artar.

Ḫiyābān'dan geçen 2,5 m. genişlikte ve 1,5 m. derinlikteki kanal, Meşhed'in yakınından geçen, fakat içinde az su bulunan K e ş e f-R ū d tarafından değil, yukarıda anılan ve önce Ṭūs şehrine de su veren Çaşma-i Gīlās tarafından beslenmektedir. Ṭūs hemen-hemen terk edilmiş olduğu sırada, Sultan Ḥusayn b. Manṣūr b. Bayḳara (1468—1506; bk. mad. ḤUSAYN MĪRZĀ)'nın veziri 'Alī Şīr Navā'ī XVI. asrın başında bu menbaın suyunu 74 km. uzunlukta bir su yolu ile Meşhed'e getirtmek suretiyle, Ṭūs'un ortadan kalkmasını tasdik etmiş oldu; krş. Yate, *ayn esr.*, s. 315; al-Mahdī al-'Alavī, *ayn. esr.*, s. 13). Bu kanalın inşâsı Meşhed'in inkişâfına geniş ölçüde te'sir etmiştir; zirâ şehre girdikten sonra kirlenmiş olmasına rağmen, halkın en büyük kısmı bu suyu içmek ve abdest almak için kullanmaktadır (bu hususta bk. 'Abd al-Karīm, *ayn. esr.*, s. 74). Bundan başka başlıca kapıların dışında büyük ve derin sarnıçlar da vardır. Su tuzlumsu ve kükürtlü olduğu için, lezzeti çok kötüdür; krş. Conolly, I, 333 v.d.; Khanikoff, s. 105; Curzon, I, 153.

Ana cadde, mukaddes mahalleden geçerken, iki kısma ayrılır: şimâl-i garbîde Bālā Ḫiyābān (yukarı Ḫ.), şimâl-i şarkî ve cenûb-i şarkîde Pā'īn Ḫiyābān (aşağı Ḫ.); birincisi ikincisinden aş.-yk. 3 defa daha uzundur. İmam 'Alī al-Riżā merkadinin bulunduğu mukaddes mahalleye, mûtad olarak, Best adı verilmektedir; buraya *Ḥaram-i şarīf* veya *Ḥaram-i maḳaddas* yahut da *Ḥaram al-riżāvī* denilir; çok defa kısaca *Imām* denildiği de olur; zîra İran'da da Irak'ta olduğu gibi, bu unvân, bir imama tahsis edilmiş olan bir binâ veya bir arâziye de verilmektedir. Aş.-yk. 210 × 270 metrelik bir mustatil olan Best, Ḫiyābān'ın aşağı yarısında bulunur. Avluları, câmileri, mukaddes makamları, medrese ve kervansarayları, çarşıları ve ikametgâh hizmetini gören evleri ile, burası bir mânada ayrı bir şehir meydana getirir; bir sûr bunu Meşhed'in diğer mahallelerinden tamâmiyle ayırır. Şimâlde ve cenûpta iki büyük kapı buraya Ḫiyābān'dan girilmesini te'min eder ise de, bu kapılara gerilen zincirler, hiç bir arabanın veya bir yük hayvanının içeri girmesine imkân bırakmaz; zîra Best'in zemini mübârek sayılır ve buraya ancak yayalar basabilirler. Ârızî olarak buraya giren hayvanlar, mukaddes makam idâresinin malı olur. Best aynı zamanda sığınma yeri hukukuna sâhiptir (esâsen Best ismi de bundan gelir). Buraya iltică edeo borçlular alacaklılarından korunmuş olurlar. Suçlular ancak mütevellî-başının emri ile teslim edilebilirler; bu ise, şimdi ancak üçüncü günün sonunda vâkî olmaktadır. Bütün mahallede ayrı bir polis kuvveti sıkı bir inzibat tatbik edilmesine nezâret eder; hırsızlar için ayrı bir hapishâne vardır (planı için bk. Yate, s. 332, nr. 75); bu hususta bilhassa krş. Conolly, I, 263; Khanikoff, s. 98; Bassett, *ayn. esr.*, s. 224; Curzon, I, 153 v.d.; Massy, *ayn. esr.*, s. 1006; Yate, s. 334.

Best'e giriş, müslüman olmayanlara, mutlak sûrette, yasaktır. Evvelce gâlibâ bu hususta o derece sıkı davranılmıyordu; zîra Clavijo (bk. *bibl.*) 1404'te İmām al-Riżā'nın merkadini, gizlenmeksizin, ziyâret edebilmiş idi.

XIX. asırda Fraser (1822, 1833), Conolly (1830), Burnes (1832), Ferrier (1845), Eastwick (1862), Vâmbéry (1863), miralay Dolmage (1860 ve 1870 arasında) ve Massy (1893) mukaddes mahalleyi ziyâret ettiler ise de, bunlardan yalnız Fraser, Conolly, Dolmage ve Massy türbeye girebilmişlerdir; Vâmbéry ve Massy müslüman kıyâfetine girmişler, ötekiler ise, avrupalı kıyâfetini muhâfaza etmişlerdi. Dolmage istisnâ edilecek olur ise, yukarıda isimleri sayılan seyyahlar mukaddes mahalleyi az-çok tafsilatlı bir şekilde tasvir etmişlerdir. Sykes (*J R A S*, 1910, s. 1130—1148 ve *The Glory of the Shia World*)'ın mufassal ve doğru tasviri İngiltere konsolosluğu ataşesi Ḫān Bahādur Aḥmed Dīn-Ḫān (krş. *J R A S*, 1910, s. 1113)'ın verdiği mâlûmata dayanmaktadır. Bir de Curzon, I, 154 v.d. ve Mahdī al-'Alavī, s. 17—22 kaydedilmelidir.

Best'in en tafsilâtlı planı Şanī' al-Davla'nin yukarıda zikredilen *Maṭla' al-şams* adlı eserinde bulunmaktadır (1885); bu plan Yate (*ayn. esr.*, s. 332)'de de dercedilmiştir. İranlı mimar Mu'āvin-i Şanā'ī daha küçük mikyaslı bir plan çizmiştir (krş. Sykes, *The Shia World*, s. 240); bu plan teferruatta Şanī' al-Davla'ninkinden epeyce farklı olup, aradaki farkların ne doreceye kadar hakikate tekabül ettiği hakkında şimdilik kat'î bir şey söylemek mümkün değildir.

'Alī al-Riżā merkadinin tarihini, edebî eserler ve kitâbelerin şehâdeti sâyesinde, ana çizgileri ile biliyoruz (bu hususta bk. bilhassa Yate, *ayn. esr.*, s. 317 v.d., notlar; Sykes, *J R A S*, 1910, s. 1130 v.d.; Mahdī al-'Alavī, s. 14 v.d.).

Mahallī efsâneye göre, büyük İskender, merkadin yerinin istikbâlde bir azîze medfen olacağını rüyâsında görerek, bu mahallin etrafını daha o zamandan bir duvar ile çevirtmiş imiş (bk. Fraser, *Narrative*, s. 449; Sykes, *ayn. esr.*, s. 1130). İbn Ḥavḳal (*B G A*, II, 313)'den öğrendiğimize göre, daha X. asrın ikinci yarısında merkadin etrafı müstahkem bir duvar ile kuşatılmış olup, mütedeyyin insanlar bunun dâhilinde i'tikâfa [b. bk.] çekilebiliyorlardı. Abu 'l-Fidā' (s. 452)'da bulunan al-Muhallabī'nin hemen-hemen aynı devre âit ifâdesi bu mâlûmata uymaktadır. On sene kadar sonra, Gazneli Sultan Maḥmūd (998—1030), gördüğü bir rüyâ neticesinde, türbeyi genişletti ve bir de (yeni) duvar yaptırdı (bk. Sykes, s. 1130). Bunu tâkip eden bir devirde merkad, bir dereceye kadar, ihmâle uğramış olmalı ki, bir asır kadar sonra, mahallī rivâyete göre, hasta oğlunun şifâ bulması üzerine, Selçuklu sultanı Sancar [b. bk.] tarafından verilen emir ile binâ tâmir ve ihyâ edildi (bk. Fraser, *ayn. esr.*, s. 451; Napier, *J R G S*, 1876, XLVI, 80 v. d.; Sykes, *ayn. esr.*, s. 1141 v.d. ve *The Shia World*, s. 438 v. d.). Merkad dâhilindeki 512 (1118) tarihli kitâbe, şüphesiz, bu hâdise ile alâkalıdır (bu kitâbe için bk. Sykes, s. 1142 v.d. ve krş. Mahdī al-'Alavī, s. 18). Burada 612 (1215) senesinde girişilen başka bir tâmire âit bir kitâbe daha bulunmaktadır (Sykes, s. 1142 v.d.). Meşhed'in bu en eski iki kitâbesinin mevcûdiyeti, Cengiz Han moğullarının 1210'da Horasan'ı istilâları sırasında, merkadi yağma etmekle berâber, binâyı tahrip etmediklerini ortaya koyar. Sultan Ulcaytu Ḫudābanda (1304—1316) zamanında, binânın tâmir edildiğinden bahsolunmaktadır (krş. Sykes, *J R A S*, 1910, s. 1132; Mahdī al-'Alavī, s. 18). İmam 'Alī al-Riżā merkadinin İbn Baṭṭūṭa (III, s. 77—79) tarafından yapılan bir az daha tafsilâtlı tasviri XIV. asrın ortalarına rastlar. Timur'un oğlu Şāhruḫ (1406—1446) ve bunun zevcesi Cavhar-Şāz, haremi imar için, büyük gayret sarfettiler. Bu sonuncusu, binânın cenûp kısmında hâlâ kendi ismini taşıyan zarif câmii inşâ ettirdi. Merkadin garp tarafında bulunan muhteşem dehliz (*dār al-siyāda*) ile yanındaki yapı (*dār al-ḥuffāẓ*) da bu sultanın eseridir. Timur'un torunu Sultan Hüseyin Baykara (1469—1506, bk. mad. HÜSEYİN MİRZA) zamanında Ali Şîr Nevâî, Ṣaḥn-i Kuhna („eski avlu") 'nin cenûp kısmında muhteşem bir kemerli kapı yaptırdı; buna âit kitâbe için bk. Sykes, s. 1133.

Safevîlerin tahta geçmeleri Meşhed için yeni bir umran devrinin başlangıcı oldu. Bu hanedâna mensup hükümdarlar binâları büyültmek ve imparatorluklarının dinî merkezi olmuş bulunan 'Alī al-Riżā merkadini mümkün olan en muhteşem tarzda süslemek için, âdetâ birbirleri ile yarıştılar. Bu bakımdan bilhassa Ṭahmāsp I., 'Abbās I., 'Abbās II. ve Sulaymān I.'ı saymak yerinde olur. Ṭahmāsp I. (1574—1576), Ṣaḥn-i Kuhna'nin şimâl kısmında, altın kaplamalı bir minâre yaptırdı. Türbenin kubbesini altın levhalar ve altından bir sütûn ile süsledi. Özbekler, 1589'daki taaruzlarında, bu muhteşem tezyinâtı ele geçirdiler. Safevîler arasında Meşhed için en büyük gayret sarfeden 'Abbās I. (1587—1627) oldu. 'Abbās II. (1641—1666) Ṣaḥn-i Kuhna'nin tezyinâtını tamamladı. Kısmen Sykes (s. 1133, bk. bir de Khanikoff, s. 103)'ta bulunan kitâbe Muḥammed Riżā 'Abbāsī tarafından yazılmıştır (bu şahsiyet hakkında bk. Sarre ve Mittwoch, *ayn. esr.*, s. 15—16). Su-

Jaymān I. (1666—1694) bilhassa türbe kısmının tâmiri ile meşgûl oldu; bk. Mahdī al-'Alavī, s. 19 (krş. bir de Yate, s. 343; Sykea, s. 1137).

Safevîler devrinde, yabancı hukümdarlar da imâmın türbesine ehemmiyetli hibelerde bulundular. 1695 senesinde Meşhed'e, ziyâretçi olarak, gelmiş bulunan Akbar Şāh (bu husûsta bk. Yate, s. 319) ve daha önce 1512'de Hindistan'da Dekken hukümdarı Ḳuṭb Şāh bu arada zikrolunabilir.

Meşhed şehrine, XVIII. asırda en büyük hizmette bulunan şahsiyet Nādir Şāh (1736—1743) oldu. Kendisi tam bir sünnî olmakla berâber, Hindistan seferinden getirdiği muazzam altın ganîmetinin mühim bir kısmını şi'îlerin büyük ziyaretgâhını ihtişamlı bir şekilde süslemek husûsunda harcadı. Sultan Hüseyin Baykara zamanında inşâ edilmiş olan Ṣaḥn-i Kuhna'nin cenûp yarısını tamâmiyle yeniden inşâ ettirdi. Buradaki kemerli kapıyı, zengin tezyinat ile süsledi ve altın levhalar ile kaplattı ki, bu kapıya hâlâ „Nādir'in altın kapısı" denilmektedir. Nādir Şāh 1730'da, yâni tahta çıkmadan evvel, Ṣaḥn-i Kuhna'nin şimâl tarafında, Ṭahmāsp I.'ın inşâ ettirdiği minâreye nazîre olmak üzere, üst kısmı altın kaplı bir minâre inşâ ettirmiş idi. Nādir Şāh'ın merkadi ihyâ ve tezyin husûsundaki gayretleri hakkında bk. bir de Muḥammed 'Alī Ḥazīn, *Tārīḫ aḥvāl Şoyḫ Ḥazīn* (*Memoirs*, nşr. Belfour, London, 1831, s. 272).

XIX. asırda, Kaçar hânedânına mensup hukümdarlar, Fatḥ 'Alī (1797—1834), Muḥammed Şāh (1834—1848) ve Nāṣir al-Dīn (1848—1896), imamın mukaddes türbesini kendisine lâyık bir hâlde muhâfaza etmek husûsunda, seleflerinin yolunda yürüdüler.

Geçmiş asırlar zarfında vukûa gelmiş bir çok yağmalara rağmen bu alevî imâmın makamı hâlâ kıymet biçilmez hazîneler ihtivâ etmekte, ibâdethâneleri ve ihtişamlı avluların zenginliği, kapladıkları geniş sâha bakımından, Mekke istisnâ edilecek olur ise, müslümanlığın bütün diğer büyük mukaddes makamlarını, hattâ o derece takdir edilen Necef ve Kerbelâ'yı geride bırakmaktadır.

Ḥaram'ı bütün teferruâtına varıncaya kadar sadâkatle tasvir ve inşaâtın tarihini doğru bir şekilde tesbit etmek, hâl-i hâzır durum dolayısı ile, mümkün değildir; zîra başka din mensûplarının mukaddes makama girmelerinin kat'î surette yasak olması, müslüman olmayan ilim adamlarının ilmî tetkikler yaparak, mevzûu doğrudan-doğruya tanımalarına imkân bırakmamış bulunuyor.

Avrupalılar veya şarklılar tarafından mahallin mukaddes mahallin tasviri eşâsına dayanarak ve kezâ burada bulunan kitâbelerin (bu kitâbelere ilk defa Khanikoff, s. 103—104 dikkati çekmiş ve Ḫān Bahādur Aḥmed Dīn'in yardımı ile, Sykes bunların en ehemmiyetlilerini neşretmiştir: *JRAS*, 1910, s. 1131 v.d.) sağladığı kıymetli bilgilerin yardımı sâyesinde, doğruya yakın bir ihtimâlle, sandûkanın bulunduğu hücre bir tarafa bırakılacak olur ise, şimdiki görünüşün (daha yeni olan kubbe hâricinde) XII. asrın başlarına çıktığını mevcut bir kitâbe (512 = 1118) yardımı ile farzetmek mümkündür. Orta çağın daha eski devrelerinden pek az şey kalmış olsa gerektir. Yukarıda, bilhassa mukaddes makamın kısa tarihinde hülâsa edildiği gibi, *ḥaram*'in bugünkü hâli, esâs itibârı ile, XV. asırdan XIX. asra akdar, 5 asırlık bir müddet boyunca devam etmiş bulunan inşâ faâliyetinin neticesi olarak görünmektedir.

Kubbeli türbe ve muhtelif ekleri mukaddes mahallenin ortasında yükselmekte, şimâlde ve şarkta mustatil şekilli iki büyük avlu, Ṣaḥn-i Kuhna ve Ṣaḥn-i Nav ile hudutlanmakta, buna mukabil cenûp tarafında Cavhar-Şāz câmiinin geniş yapısı ile temâsa gelmektedir.

Best'e girişte ziyâretçilerin makbûl saydıkları kapı, Bālā-Ḫiyābān'da bir zincir gerili bulunan kapıdır. Yol 80 m. kadar bir mesâfe üzerinde, dükkânların sıralandığı caddeyi takip ederek, büyük bir kemerli kapıda nihâyet bulur ve buradan Ṣaḥn-i Kuhna'ye girilir. Bunun şimâl kısmı Şāh 'Abbās I.'tan kalma olup, cenûp kısmı XV. asrın ikinci yarısına (Sultan Hüseyin Baykara devri) âit bulunmaktadır; bununla berâber Nādir Şāh tarafından büyük ölçüde ihyâ edilmiş ve süslenmiştir. Büyük kapılar, hücre şeklinde (bu sebeple eyvân tesmiye edilen) dehlizler avluya girişi sağlar. 'Abbās I. tarafından inşâ ettirilmiş bulunan garp ve şark kapıları daha sâde bir üslûptadır. Birincisinin üzerinde saat kulesi bulunmakta, ikincisinin sahanlığı *naḳḳāra-ḫāna*, yâni musikî salonu hizmetini görmektedir: şu mânada ki, diğer büyük şehirlerde olduğu gibi, her gün güneşin doğuş ve batışı sırasında, eski bir an'aneye uyularak, burada „nöbet" çalınır. Şark kapısından Pā'īn-Ḫiyābān çarşısı geçilerek, Best'ia şark mahrecine varılır. 'Abbās II. tarafından inşâ edilmiş şimâl kapısı ve bilhassa cenûpta Nādir Şāh'ın inşâ ettirdiği ve bütün *ḥaram*'in en heybetli binâsı olan „Nādir'in altın kapısı", mimârî bakımdan, çok daha büyük te'sir bırakır. Bu iki muhteşem kapının her birinin yanında 30 m. yüksekliğinde ve üst kısmı altın kaplanmış birer minâre yükselir. Şimâl minâresi Ṭahmāsp I., cenûp minâresi de Nādir Şāh tarafın-

dan inşâ ettirilmiştir. Nâdir Şâh orta yere, çok köşeli meşhûr *Saḳḳā-ḫāna-i Nādirī* („Nâdir'in saka evi")'yi büyük masraflar ile, Herat'tan getirttiği yekpâre mermerden inşâ ettirmiş olup, bunun üzerinde altın yaldızlı bir kubbe bulunur. Avlunun duvarı, büyük kısmında, iki katlı hücreler ile inkıtâa uğramakta olup, alt kat san'atkârlar, mektepler ve me'mûrlara mahsûs ikametgâhlar ile işgâl edilmiş, üst kat ise, imâmın yüksek me'murlarına tahsis olunmuş bulunmaktadır. Takriben 90 m. uzunluk ve 60 m. genişliği bulunan avlu, siyâhımsı renkte, aynı zamanda mezar taşı olarak da kullanılan Meşhed taşı ile kaplanmıştır. Ṣaḥn-i Kuhna'nin resmi için bk. Yate, s. 340, 346; Sykes, *The Glory...*, s. 241; Nâdir Şâh'ın altın kapısının resmi için bk. Yate, s. 328 ve Sykes, *ayn. esr.*, s. 245.

Nâdir'in altın kapısından cenûpta mukaddes türbe mahallesine, merkad ile bunu kuşatan dehliz ve odalara geçilir. Bâzan Best'e teşmil edilmekle berâber, *ḥaram*, kezâ *ḥaram-i muḳaddas* veya *ḥaram-i mubārak* tâbirleri, dar mânası ile, mukaddes mahallenin bir merkezî nüvesine âit bulunur. Yine buraya *al-Rawża al-maṭahhara* ve *Āsitāne* (mukaddes eşik) isimleri de verilir. „Altın kapı yolu„ geçildikten sonra, Cavbar-Şâẕ'ın inşâ ettirmiş olduğu Dâr al-Siyâda'ye varılır ki, burada bir duvara, muhtemel olarak, imâm 'Alī al-Riżā'ya verilen zehirli üzümlerin konmuş olduğu tabak asılmıştır. Ziyâretçi burada gümüş bir parmaklıktan mukaddes türbeye bir göz atabilir. Cenûb-i şarkîye doğru yola devam edilince, daha küçük ve daha sâde bir sûrette süslenmiş Dâr al-Ḥuffāẕ'a girilir.

Türbenin kubbesi şimâlde Dâr al-Ḥuffāẕ'a temâs eder. Türbenin dâhili (resmi için bk. Sykes, *ayn. esr.*, s. 251), 10 m. uzunluğa mukabil 9 m. genişliği ile, hemen-hemen murabbâ şeklinde olup, doğrudan-doğruya penceresi olmaksızın, yaldızlı mumlar ve kandiller ile devamlı bir sûrette aydınlatılır ve hârikulâde bir ihtişâm ile süslenmiş bulunur. Asıl mezar şimâl-i şarkî köşesinde ve pek san'atlı bir şekilde işlenmiş üç parmaklık ile kuşatılmış olup, bunlardan 1747 tarihini taşıyan birisi Nâdir Şâh'ın yıkılmış türbesinden getirilmiş olmalıdır. 'Abbâs I. merkadin üst kapağı ile altın kaplamasını vermiş, merkadin ayak ucundaki bir çıkıntıya Fatḥ 'Alī Şâh, kıymetli taşlar ile süslenmiş som altından yalancı bir kapı koydurmuştur (resmi için bk. Sykes, *ayn. esr.*, s. 225). Duvarlara gömülmüş camlı dolaplar içinde çok kıymetli hediyeler, çoğu hükümdar hânedanının hibesi olan mücevherli silâhlar v. b. saklanır. Duvarda önce zikri geçen 512 (1118) ve 612 (1215) tarihli kitâbeler vardır ki, bunlardan birincisi sülüs yazısının en eski nümûnesini teşkil eder (krş. v. Berchem: Diez, *Churasan. Baudenkmäler*, I, 97, not 8). Bu iki kitâbe sâyesinde, şimdiki türbenin inşâ tarihi XII. asrın başı olarak tesbit edilmiş bulunmakta, hâlbuki aynı binânın bir cüz'ünü teşkil eden, üzeri yaldızlı bakır levhalar ile kaplı 20 m. yüksekliğindeki kubbenin, dış tarafına konmuş iki kitâbe sâyesinde, 1607'de 'Abbâs I. tarafından inşâ ve Sulaymân I. tarafından 1675'te tâmir edildiği anlaşılmaktadır. İmâmın mezarının yeri hakkındaki an'ane şimdiye kadar hiç inkitâa uğramamış bulunduğuna göre, şimdiki kubbenin hakikî mezar üzerinde yükselmekte olduğu hemen-hemen tam bir kat'iyetle kabûl edilebilir. Hârûn al-Raşîd'in mezarının şimdi hiç bir izi görülmüyor. Bu mezar, muhtemel olarak, türbenin ortasında bulunuyordu; Hârûn'dan sonra vefat eden imâmın binânın bir köşesinde gömülmüş olması bundan ileri gelmiştir.

Asıl *ḥaram*'e dâhil sayılan diğer mahal ve binâlar arasında, *ḥaram*'in şimâl-i şarkîsinde, 'Abbâs I.'ın en değerli kumandanlarından Allāh Verdi Han'ın *gumbad* (kümbet, kubbeli türbe)'i de sayılabilir; krş. Conolly, I, 271 Sykes, *The Glory of the Shia World*, s. 266, resimler için, bir de Diez, *Persien: Islam. Baukunst in Charasan*, s. 54.

Mukaddes türbeden, şark kapısı ile çıkılacak olur ise, iki odadan geçilerek, Nāṣiral-Dīn'in *Ṣaḥn-i nav* („yeni avlu") 'e açılan altın kapısına varılır. Şimâl kenarı Pā'in hiyābān'a temâs eder. Fatḥ 'Alī Şâh bu avluya 1818'de başlatmış ve iki halefinin devam ettirdiği inşaât 1855'te sona ermiştir.

Yukarıda bahsedilen Dâr al-Siyâda'den cenûba dönülecek olur ise, Cavhar Şâẕ Sultan tarafından te'sis edilmiş olan ve onun ismini taşıyan zarif câmie gelinir. Takriben 84 m. genişliğe mukabil, 95 m. boyunda şimâl-i şarkîye doğru uzanan mustatil şekilli bu avlunun her dört kenarının ortasında dehliz biçiminde bir kapı (*ayvān*) açılmış olup, duvarların yüzü üzerinde mesken olarak kullanılan iki katlı hücreler bulunur. Bu câmiin dört eyvânından en büyük ve en muhteşemi, cenupta bulunan ve namaz yeri olarak kullanılan *ayvān-i maḳṣūra*'dir (*maḳṣūra* için bk. mad. MESCID). Burada, Mahdī'nin bir gün gelip çıkarak mü'minlere görüneceğine inanılan ahşap bir kürsü bulunur. Dehliz şekilli kapının üzerinde yükseklik ve büyüklükçe imâmın türbesininkini aşan mavi bir kubbe vardır ki, bunun iki yanında mâvî çini kaplı iki minâre yükselir. Avlunun ortasında *Mascid-i Pīr-zan* („ihtiyar

kadın câmî") yer alır: burası tabta parmaklık ile çevrili ve etrafında, taştan yalaklara dökülen suların geçdiği bir kanal bulunan üstü açık mürabbâ şekilli bir sâbadır.

Cavhar-Şâz câmii, mukaddes mahallenin en fazla te'sir bırakan ve en fazla zarâfet ve asâlete sahip bulunan binâsıdır. Krş. Fraser, *Narrative*, s. 447; Vámbéry, *Meine Wanderungen...*, s. 322 ve Sykes, *J A R S*, 1910, s. 1145—Câmiin resimleri için bk. Sykes, *The Glory of the Shia World*, s. 263; Yate, 344 (*Ayvân-i maḳṣûra* ve *Mascid-i Pîr-zan*); Diez, *Persien: Islam. Baukunst*, s. 45—48.

Ḥaram'e gelenlerin ziyâret etmeleri mûtad olan muhtelif mukaddes ziyâretgâhlar arasında yalnız ikisini zikredeceğiz ki, bunların birisi „Ziyārat-i ḳadam-i mubārak (veya: şarîf)" „mübârek [veya: şerif] ayağın ziyâret yeri", buranın planı için bk. Yate, s. 332, nr. 16) olup, buraya *Cây-i sang-i çahârpā* („ayak taşının yeri") ismi verilir. Burası, üstü kubbeli ve dâirevî bir sâha (Cavhar-Şâz câmiinin şimâl eyvânı şarkında) olup, burada 'Alî al-Riżā'nın ayak izini taşıdığı iddia olunan koyu renkli beyzî bir taş bulunmaktadır (krş. Massy, *ayn. esr.*, s. 1004 v.d.). İkinci ziyâretgâh yüksek bir taş sütun olup, taşçı kalemi ile buna taştan bir havuz yerleştirilmiştir ki, bunun Best'e gökten düştüğü iddia olunur (bk. Massy, *ayn. esr.*, s. 1002).

Mukaddes mahalle içinde şehrin en zengin ve en fazla rağbet gören pazarları, en iyi techiz edilmiş medreseleri, en güzel kervansarayları ve hamamları yer alır. Bütün bunlar ve buradaki meskenler „imâmın" malı sayılır ve ibâdetgâhın dinî idâre makamı tarafından idâre edilir. Best'in hey'et-i umûmiyesi ona tâbîdir. Mukaddes makamın ayrıca bütün İran eyâletlerinde ve bilhassa Meşhed'in yakın-uzak çevresinde, muazzam bir servet teşkil eden çeşitli evkafı, mülkleri, binâları, kanalları (*ḳanāt*, b. bk.) bulunur. Bu gayr-i menkûl servetin te'min ettiği kira ve iltizam bedeli gibi bütün gelire, oldukça yüksek bir yekûn tutan cenâze gömme vergisi, şî'î hacıların hibeleri v.s. katılır. Bu vâridâta karşılık olarak da büyük masraflar görülür ki, bunların arasında sayısı ehemmiyetli yüksek me'mûrlar ile çok mıkdardaki küçük me'mûr maaşları ve müstahdem ücretleri, bir çok hacılara yapılan yardımlar, tâmir, tenvir, tezyin masrafları v.b. yer alır. *Ḥaram*'in vâridâtı, asırlar boyunca, tabiatiyle, bir çok değişikliklere uğramıştır. Söylediğine göre, Safevîler devri sonunda bu vâridat senede 300.000 gümüş sikkeye yükseliyor; Fraser'in ilk ziyâreti sırasında (1822), o vakit hukûm süren âsâyişsizlik yüzünden, 40.000—50.000'e düşmüş bulunuyordu (*Narrative*, s. 456). Daha sonraki seyyahlar arasında Bassett (1878) ve Curzon (1889) imâmın senelik vâridâtını 320.000—340.000 gümüş sikke (aynî hibeler dâhil değil) olarak tahmin etmişlerdir. XIX. asrın son yıllarında Massy (s. 1106) ve Yate (s. 344) 400.000 tahmin ediyorlar. İbrahim Bey (*ayn. esr.*, s. 43)'in 800.000'e yükselen tahmini mübâlegalı olsa gerektir.

Öteden biri *ḥaram* idâresinin başında din adamları arasından olmayan mütevellî-başı [b. bk.] bulunur. İran'ın en büyük ibâdetgâhının reisi ve gâyet zengin bir vâridâtın hâzinedârı olmak sıfatı ile, bu me'mûrun sâhip olduğu geniş nufûz ve salâhiyet dolayısı ile, bir ferdin bu makama getirilmesi, büyük bir itimat ve itibâr nişânesi sayılır. Bahsi geçen makamı işgâl ve dinî sultayı temsil eden şahsiyet ile hukûmet sultasını temsil eden Horasan eyâleti vâlisi arasında sık-sık salâhiyet ve nufûz rekabetleri baş-gösterdiği için, XIX. asrın ortasından itibâren, dinî makamın mülkî idâreye bağlılığı, mütevellî-başılık me'mûriyetinin o sırada idâre başında bulunan vâliye verilmesi şûretiyle te'min edildi (bk. Yate, s. 322, 344). Mütevellî-başının *ḥaram* vâridâtından ancak 10 % nisbetinde müteneffî olmasına rağmen, gâyet kazançlı olan bu çifte me'mûriyet aynı şahsın üzerinde ancak bir kaç sene kalabilmektedir. Mütevellî-başının yanında *mutavallî* denilen yüksek me'mûrlardan mürekkep bir maiyet bulunur. Bundan başka, emri altında, mukaddes mahallede pek çok me'mûr ve müstahdem vardır; dinî hukuk sâhasında salâhiyet sâhibi olan ve büyük nüfuz ve itibârı hâiz bulunan *muctahid* [b. bk.]'ler başta yer alırlar. Bunların arkasından dinî merâsimi idâre eden, medreselerde tedrisatta bulunan ve ziyâretlere nezâret eden, daha aşağı bir derecede din adamları (*mullā*) gelir ki, bunların çoğu imâmın mührü ile damgalanan resmî ve sîkaları yazmak ile geçinirler. Bir kısım mukaddes türbede ziyâretçilerin dileklerine cevap olan bu vesîkaların bir sûreti için bk Sykes, *The Glory...*, s. 278, krş. Khanikoff, s 99). Meşhed ibâdetgâhının idâresi hakkında krş. Fraser, *ayn. esr.*, s. 455 v.d.; Curzon I, 162—164; Massy, s. 1006 ve bilhassa Yate s. 344 v. dd.

Orta çağ arap kaynaklarından öğrendiğim gibi, 'Alî al-Riżā türbesinin ziyâreti erken devirlerde başlamıştır. Bu arada hukümdarları ziyâretinden bile bahsedilmektedir.

Her sene, vasatî olarak, Meşhed'e gelen ziyâretçilerin sayısı hakkında XIX. asırda çeşitli tahminler ileri sürülmekte olup, doğru bilgi elde edilmesinin güçlüğü ve sayının se-

neden-seneye değişmesi sebebi ile, bunlara pek güvenilmez. Yate (s. 334) XIX. asrın son 10 yıllarına doğru ziyâretçi sayısını 30.000 kadar tahmin ettiği hâlde, daha eski seyyahlar (Marsh müstesnâ, bu zât 1872'de 20—30.000 sayısını veriyor), umûmiyetle daha büyük rakamlar ileri sürerler: Bellew (1872): 40—50.000; Ferrier (1845): 50.000; Khanikoff (1858) ve Eastwick (1862): 50.000'den fazla; Curzon (1889): aş.-yk. 100.000. Bu sonuncu tahminin mübâlegalı olduğu âşikârdır. Burada büyük dinî merâsim icrâ edilecek günlerde, bilhassa imâmın ölüm gününde (krş. resim, Diez, *Persien*..., s. 46) ve Kerbelâ hâilesi hâtırasının yaşatıldığı muharrem ayının ilk 10 gününde [bk. mad. TA'ZIYA] ziyâretçilerin tehâcümü fazla olur. 1830 senesi muharrem âyînisinin tafsilâtlı bir tasvirini Conolly (*Journey*, I, 267—284, 335 v.d.) vermiştir. 1894 senesine âit daha kısa bir tasvir de Yate tarafından verilmiştir (s. 146). Muharrem âyîni sırasında Meşhed'de bir ziyâretçinin ressam 'Alî al-Rizâ Abbâsî tarafından yapılmış resmi için bk. Sarre ve Mittwoch, *Zeichnungen des Riża 'Abbasi* (München, 1914), levha I (kezâ s. 23, 49 ve *Isl.*, II, 216 v. d.).

Meşhed'e ayak basan her ziyâretçinin 3 gün (Vâmbéry'ye göre 6 gün). parasız bakılmağa hakkı vardır. Mukaddes mahallede Bâlâ Ḫiyâbân'ın cenûbunda, münhasıran ziyâretçilere mahsus imârethâne mevcuttur (plan için bk. Yate, s. 332) ki, burada her gün 5—600 ziyâretçiye parasız yemek verilir; krş. Vámbéry, *ayn. esr.*, s. 323; Goldsmith, *Eastern Persia*, I, 364 ve Curzon, I, 162.

Şî'î hacıların imam 'Alî al-Rizâ türbesini resmî ziyâreti sırasında riâyet edilmesi icâp eden **ziyâret merâsimi** hususunda Massy, *ayn. esr.* ve bilhassa Sykes, *JRAS*, 1910, 1144—1145 ve *The Glory*, s. 240 v.d.'da Ḫân Bahâdur Aḥmed al-Dîn Ḫân'ın anlattıklarına dayanan tasvirlere sâhip bulunuyoruz. İmamın düşmanlarına, bu arada halîfe Hârûn ve Ma'mûn'a, 3 kere lânet ederek, türbenin 3 defa tavâf [b. bk.] edilmesi bilhassa kaydedilmeğe değer.

Şartlarına uygun olarak, imam 'Alî al-Rizâ türbesini ziyâret eden her şî'î hacısı ismine *Meşhedî* unvânını ilâve etmek hakkını da kazanır.

Meşhed İran'ın ziyâret mahalleri arasında baş mevkii işgâl eder. İslâmiyetin büyük ziyâret makamları arasında Meşhed, şî'î din adamlarının itiraflarına göre, yedinci mevkîde bulunmaktadır; zîra bunlar Meşhed'den evvel yalnız Mekke ve Medine'yi değil, Irak'taki 4 şî'î ziyâretgâhı olan Necef, Kerbelâ, Sâmarrâ ve Kâẓimayn'i de sıralamaktadırlar (krş. Sykes, *The Glory of the Shia World*, s. XIII). Şî'îler arasında yayılmış olan ve Curzon (I, 150) tarafından nakledilen bir inanışa göre, Meşhed, beşinci yeri alan Kâẓimayn'ın arkasından altıncı gelmekte ve yediciliğe geçen Sâmarrâ'ya tekaddüm etmektedir.

Her şî'înin kendi mezarını sevilen imamlardan biri yanında görmeği çok arzu etmesi, büyük ziyâret makamları yanında öteden beri büyük **mezarlıklar** meydana gelmesini sağlamıştır. Her sene Meşhed'e, önce tabiatiyle İran'ın muhtelif bölgelerinden, sonra da başka memleketlerden, bilhassa Hindistan'dan, kezâ Efganistan ve Türkistan'dan binlerce cenâze getirilmektedir. İran'ın başka hiç bir yerinde Meşhed'de olduğu kadar çok kabir görülmez. Mezarlıkların toprağına dâimâ üst-üste cenâze gömüldüğü için, güzel ve sağlam âbidevî kabirler inşâsına rağbet edilmeyerek, ekseriyetle kaba granit kütleleri ve Meşhed civarındaki ocaklardan çıkartılan saponit taşları kullanılmaktadır (bu hususta ayrıca krş. Conolly, I, 343 v.d. ve Khanikoff, s. 105). En fazla itibar gören yerlerin de doğrudan-doğruya mukaddes mahallede bulunacağı tabiî olup, burada faydalanılabilecek her toprak parçası bu hususta kullanılmaktadır. Avludaki taşlar bile, altında yatanlar için mezar kapağı hizmetini görürler. Best dâhilindeki kabirler için tarhedilen ve mıkdarı 'Alî al-Rizâ türbesine olan mesâfeye göre değişen para, *ḥaram* idâresinin vâridâtı arasında çok geniş bir kaynak teşkil eder.

Best hâricindeki büyük mezarlıklar (*maḳbara*) arasında en ehemmiyetlisi Maḳbara Ḳatlgâh („idam mahalli") olup, mukaddes mahallenin şimâlinde uzanmaktadır. Bu kabristanın şarkında ve ona bitişik olarak, Sayyid Aḥmed mezarlığı bulunur ki, burada yedinci imam Mûsâ al-Kâẓim'ın 3 oğlu gömülmüştür; bk. Mahdî al-'Alavî, s. 8.

Pâ'în Ḫiyâbân mahallesinde **Maḳbara-i Pîr-i Pâlândûz** bulunur. İç kalenin cenûb-i şarkîsinde Gumbad-i Sabz („yeşil türbe") mezarlığı vardır ki, adını orada mevcut yarı-yarıya yıkılmış ve şimdi dervişler tarafından ikamet edilmekte olan bir kûnbedden alır. Krş. Yate, s. 328; Mahdî al-'Alavî, s. 9.

Nûḳân mahallesinde de Şâh-zâda Muḥammed (bk. Mahdî al-'Alavî, s. 8) makberesi bulunur. Bu hususta şu noktayı kaydetmek yerinde olur ki, Nûḳân kapısı dışında ve eski Nûḳân şehrinin kurulmuş olduğu yerde (yk. bk.) gâyet büyük bir kabristanın bakiyeleri bulunmakta ve burada, 760—1099 (1359—1688) tarihlerine âit pek güzel işlenmiş taş

lâhitlere ratlanmaktadır (Sykes tarafından yapılan araştırmalar hususunda bk. *JRAS*, 1930, s. 1116.)

Meşhed dışında, şehrin bir çeyrek saat kadar cenûbunda, taşlık bir zemin üzerinde Mirzā İbrāhīm al-Riżavī kabristanı (bk. Mahdī al-'Alavī, s. 8) ve daha uzakta, şehrin 4 km. kadar şimâlinde Ḫvācā Rabī' mezarlığı (bk. Sykes, *ayn. esr.*, s. 1124 ve İbn Sa'd, VI, 127 v.d.) bulunmaktadır. Halkın inanışına göre, bu zat 'Alī ile münâsebetlerine rağmen, sünnî idi ve bir mânada Horasan sünnîlerinin pîri sayılırdı ki, bunlar arasında Meşhed'de ikamet edenler umûmiyetle onun türbesi yakınına gömülmektedir. Rabī'in türbesi, Horasan türbelerinin en fazla dikkat çekicileri arasında olup, üzeri kubbeli, 8 köşeli geniş bir binâ ise de, zamanımızda yarı harâp bir hâlde bulunmaktadır.

Meşhed İran'da islâm din ve hukukunun tetkik merkezi olup, oldukça çok sayıda m e d r e s e bu hizmete tahsis edilmiştir. Tarih sırasına dâir mâlûmat eki ile Fraser (s. 456—460) tarafından verilen medreseler listesinde 14'ünün ismi zikredilen 16 medrese bulunmakta, Khanikoff (s. 107)'ta isimleri ile 13 medrese zikredilmekte, Mahdī al-'Alavī (s. 9—12) daha önce 20 medrese mevcut olduğunu kayderek, bunların 15'inin ismini vermekte ve ayrıca daha yeni bâzı medreseler bulunduğunu söylemektedir. Fraser ayrıca muhtelif medreselerin durumları ve bunlara mensup *mullā* sayısı hakkında kısa mâlûmat veriyor. Yate (s. 329 v.d.) ise, en mârûf 6 medreseyi saymakla iktifâ ediyor. Birbirini münâsip şekilde tamamlayan bu listeler sâyesinde cem'an 20 medrese adını öğrenmiş bulunuyoruz. Yine adı geçen kaynaklardaki tarihlerin yardımı ile, zamanımızda mevcut Meşhed medreselerinden en eskisinin Dūdar medresesi olduğu anlaşılıyor ki, bu müessese 823 (1420)'te Timur Sultan Şāhruḫ tarafından kurulmuş ve Sulaymān I. zamanında ihyâ edilmiştir. Aynı hukümdar Perīzād medresesini de te'sis etmiş ve bu medrese yine Sulaymān I. tarafından, baştan-başa tekrar kurulmuştur. Birbirleri ile hemen aynı yaşta olan Ḫayrāt Ḫān (1058 = 1649) ve Mīrzā Ca'far (1059 = 1650) medreseleri 'Abbās II. zamanından kalmadır. Hâlâ mevcut ve sayısı en az 9 olan eski medreselerin çoğu yukarıda tâmir edici olarak zikredilen Şāh Sulaymān I. (1666—1694) zamanına çıkıyor. Kaçar hanedânına gelince, Fatḫ 'Alī Şāh zamanında 1, Nāṣir al-Dīn zamanında 2 medrese te'sis edilmiş ve bu sonuncu hukümdar ayrıca harâp olmuş 2 eski medreseyi tâmir ettirmiştir.

San'at tarihi noktasından, en mühim olarak, Mīrzā Ca'far medresesi zikredilmek icâp eder ki, bu medrese, Hindistan'da büyük bir servet kazanmış olan aynı isimde bir iranlı tarafından 1059 (1650)'da yaptırılmış ve zengin vakıflar ile desteklenmiştir. Mīrzā Ca'far medresesi Meşhed'de, imâmın türbesi ile Cavbar-Şāḥ câmiinden sonra, en güzel âbide olarak telâkkî edilmektedir. İnşâ tarzı (revaklı kapılar ve hücreli avlu) ve ihtişamlı tezyinatı ile, mukaddes mahallenin saray ve câmilerinde beliren üslûp ile berâber, İran'deki dini mimârînin vasıflarını arzetmektedir (Fraser, s. 446 v. d.). Yalnız Mīrzā Ca'far medresesi değil, muazzam maddî imkânlara sâhip diğer benzer müesseseler de, bu arada yine evvelkisi gibi Sulaymān I. zamanında kurulmuş Pā'īn-Pā medresesi, varlıklarını Hindistan'da büyük servetler kazanmış olan iranlılara borçludur (bn son iki medresenin te'sisi hususunda krş. Fraser, s. 457 v. dd.; Sykes, *The Glory...*, s. 267 v. dd.). En meşhûr medreseler Best dâhilinde bulunur ki, bunlar arasında en eskiler olarak, yukarıda zikredilen Dūdar, Perīzād ve Ḫayrāt-Ḫān'dan başka, Bālāsar ile 'Alī Naḳī Mīrzā medreseleri sayılabilir. Bir az evvel bahsedilen Mīrzā Ca'far medresesi ile Mustaşār medresesi, hiç değil ise ara kapıları vâsıtası ile, *ḥaram* mahallesinin *şaḥn-i kuhno*'sine açılır.

Geçimleri çeşitli vakıflar ile te'min edilen talebeler de medreselerde otururlar. Khanikoff zamanında (1858), hiç bir şöhretli müderris tedrisatta bulunmadığı ve talebe sayısı pek az olduğu hâlde, XIX. asrın ikinci yarısında Meşhed medreselerinin şöhreti o derece arttı ki, Sykes (*The Glory*, s. 267 v.d.) 1910'da İran, Hindistan ve daha başka şi'î muhitlerinden gelmiş bulunan talebe sayısını 1.200 olarak tahmin etmektedir. 9 senelik tahsilini Meşhed'de bitirenler, bu tahsili tamamlamak isterler ise, Meşhed-i 'Alī (Necef, b. bk.)'ye giderek, şi'a dünyasının en salâhiyetli âlimleri sayılan müderrislerden ders alırlar.

Meşhed medreselerinin kütüphânelerindeki k ı y m e t l i k i t a p l a r hakkında vâzıh bir şey bilmiyoruz. Yalnız Fraser (s. 457) Fāżil Han medresesinin zengin bir kütüphânesi olduğunu söylüyor. *Ḥaram* idâresinde Sultan Şāhruḫ tarafından XV. asrın ilk yarısında te'sis edilmiş çok zengin ve çok kıymetli bir kütüphâne bulunur (yerini gösteren plân için bk. Yate, s. 332, nr. 65; krş. nr. 29). Fakat kurucusu ve halefleri tarafından bir bir araya getirilmiş olan hazînelerin çoğu Meşhed'in 1589'da 'Abd al-Mu'min Han'ın özbekleri tarafından yağma edilmesi sırasın-

mahvoldu (krş. Yate, s. 318; Sykes, *The Glory.*, s. 239; bir de Herzfeld, *Epehmerides Orientales*, 1926, nr. 28, s. 78 v.d.). Burada bulunan yazmaların tetkiki ile mühim bilgiler elde edileceğinde şüphe yoktur.

Burada **Meşhed matbaalarını** kısaca zikredeceğiz. Bunlar (gazeteler v. b.) XIX. asrın son 10 senelerinde faâliyete başladı. Bu hususta bk. Browne, *The Press and Poetry of Modern Persia* (Cambridge, 1914), s. 348 (fihrist: Meched); Browne, *Literary History of Persia* (Cambridge, 1928), IV, 223, 489; Mahdî al-ʿAlavî, s. 12.

Meşhed'in mukaddes mahallesinde, kabristanlarda, husûsî türbeler yanında, medreseler ve diğer dinî vasıflı müesseseler civarında, bir çok **câmiler** vardır.

Ayaıca şehrin dışında, Pāʾīn-Ḥiyābān kapısından takriben 1 km. mesâfede, Herat yolu üzerinde bulunan **muṣallā** zikredilmeğe değer ki, 10 m. derinliği olan *ayvān*'ın önünde 20 m. yükseklikde büyük bir kemeri mevcuttur.

Meşhed'in dışarıdan görünüşü her ne kadar çok câzip ise de, şehrin içine girildiği zaman duyulan intibâların, ayrı bir yer sayılması icâp eden Best bir tarafa bırakılmak şartiyle, pek müsâit olmadığını işâret etmek lâzımdır. Yukarıda tasvir edilen kalabalık ana cadde (Ḥiyābān) dışındaki sokaklar umûmiyetle dar ve karanlık olup, bunların zemini, kerpiçten inşâ edilmiş evlerin avlusuna nisbetle daha yüksektir ve bu evlere oldukça karanlık uzun dehlizler vâsıtası ile girilmektedir (krş. Khanikoff, s. 104; Yate, s. 328).

Meşhed'in dâimî nüfusu, ziyâretçiler bir tarafa bırakılmak sûretiyle, ekseriyâ maiyeti ile berâber burada oturan ve şehri büyük bir umrân seviyesine ulaştıran Nâdir Şâh zamanında, âzamî haddine varmış idi. Bu sırada Meşhed'de 60.000 meskûn ev bulunduğu söylenmektedir. Fakat Nâdir Şâh'ın ölümünü tâkip eden yarım asırlık devre içinde şehir çok geriledi; öyle ki, 1796'da burada ancak 3.000 ev var idi (krş. Yate, s. 330). XIX. asırda yavaş, fakat devamlı bir gelişme kaydedildi.

Truilhier 1807'de Meşhed'deki ev sayısını 4.000 kadar tahmin ediyordu. Fraser 1822'de 7.700 ev ve 25.000—30.000 nüfus sayısını zikretmektedir. Conolly (1830) ve Burnes (1832) nüfus için 40.000 sayısını ileri sürüyorlar. Ferrier (1845) ve Khanikoff (1858) bunu 60.000 olarak tahmin ediyorlardı. 1874'te Horasan müthiş bir kıtlığa uğradı ve bu âfet yalnız Meşhed'de 24.000 cana mal oldu (krş. Goldsmid, I, 361). 1873'te şehir nüfusunu 80.000 olarak gösteren Baker, gâlibâ gerçekten fazla, 1889'da Curzon ise, 45.000 olarak, hakikatten düşük sayılar veriyorlar. XX. asırda Meşhed'in nüfusu 100.000'e erişmiş görünüyor (bk. Mahdî al-ʿAlavî, s. 4); buna göre, Meşhed İran'ın, Tahran ve Tebriz'den sonra, üçüncü şehri olmaktadır. [Son yıllara âit resmî kaynaklarda Meşhed'in nüfusu 1940'ta 176.400 ve 1953'te ise, 250.000 olarak gösterilmektedir; Tahran'dan sonra ikinci].

Meşhed'in dâimî nüfusu oldukça karışık bir terkip arzeder. Burayı ziyâret eden şi'î hacıların sayısının çokluğu ve hiç değilse eski zamanlarda ticâretin çok faâl oluşu yüzünden, buraya yerleşmiş olan türkmen, efganlı, hindli v.b. gibi, yabancı milletlere mensup olanların sayısı fazladır. Pek küçük bir zümre hâricinde, şehrin bütün müslümanları şi'îdir. Sünnîler bilhassa efganlı ve türkmenlerden mürekkep bulunur. Yukarıda söylendiği gibi, Mascid-i Şâh ile Maḳbara Ḫvāca Rabīʿ'de sünnîler ibâdet ederler. Meşhed'de yerleşmiş hıristiyanlar pek az olup, ticaret ile uğraşan bir kaç ermeniden ve 1889'da teʾsis edilen Rusya ve İngiltere konsoloslukları meʾmûrlarından ibârettir.

Nâdir Şâh Meşhed'e Ḳazvîn'den getirttiği 100 kadar yahudi âilesini de yerleştirmiştir. Hükümdarın ölümünden sonra, bilhassa 1839'da başlarına gelenleri müteâkip, bunların durumları fenâlaştı. O sene kurban bayramı sırasında bir yahudi karısı, bir hekimin tavaiyesi üzerine, çıbanlı elini o sırada öldürülen bir sokak köpeğinin karnına sokunca, müslümanlar bunu kendi âyinlerine karşı bir hakaret telakki ettiler. Heyecana gelen ayak takımı yahudi mahallesine hücûm ile yağma ve kıtâle giriştı ve havrayı tahrip etti. Hayatta kalan yahudiler müslümanlığı kabûle mecbûr oldular. Bu müslüman olmuş yahudilere, müslümanlığa yeni girdikleri için, *cadîd*, daha doğrusu *cadîd al-islām* („yeni müslüman olan") denilir. Bu din değiştirme sathî bir mâhiyiette olmuş idi. Gerçekte bu *cadîd*'ler, şüphe uyandırmamak için, câmie muntazaman devam ederler ise de, çoğu kendi aralarında gizlice eski dinlerine göre hareket etmekte olmalıdırlar. Zamanımızda Meşhed'de oturan, küçük ölçüde ticâret, hekimlik v.b. geçinen müslüman yahudilerin sayısı 1878'de, Bassett tarafından, 300 âile ve Yate tarafından da 200 âile olarak tahmin edilmiştir. Meşhed mûsevîleri ve 1839 hâdisesi hakkında krş. Truilhier, s. 273; Conolly, I, 300—308; J. Wolf, *Narrative*, s. 177, 394 v.dd.; Ferrier, s. 122 v.d.; J. J. Benjamin (bk. *bibl.*), s. 189 v.d.; Vâmbéry, *Wanderungen*, s. 324 v.d.; Bassett, s. 230—233; Yate, s. 322.

Müslüman halk arasında rûhânîler başlıca rolü oynar. Her yerde *mullā*, *ṭolba* ve der-

vîşler görülür; çok sayıda 'Alī neslinden olduklarını iddia eden seyyidlere rastlanır ki, bu arada imam 'Alī al-Riżā 'dan gelen Riżāvîler husûsî imtiyazlardan faydalanırlar.

Meşhed islâm âleminin en mutaasıp şehirlerinden biri olmakla kalmayıp, ahlak kaidelerinin de en gevşek olduğu yerlerden biridir. Şi'îler nezdinde kabûl edilen muvakkat nikâh şeklindeki fuhuş (krş. farsça *şīġe*, bk. mad. MUT'A) burada büyük revâc görür. Şi'î hacılarının çoğu bu muvakkat evlenme usûlüne başvururlar (krş. Khanikoff, s. 98; Curzon, I, 164 v.d.; İbrāhīm Bey, s. 45; Yate, s. 419; Allemagne, III, 86 v.d.).

Meşhed halkı bâtıl itikatlara fazlası ile tâbî gibi tasvir edilmiştir. Bu hususta bilhassa bk. Bassett, s. 228 v.d. ve krş. Conolly, I, 271 v. dd. İmâmın türbesinde tecellî eden mûcizelerden çok bahsedilir. Bu husûsa dâir hikâyeler için bk. Fraser, s. 451 v.d.; Bassett, s. 326 v.d.; Massy, s. 992 v.d., 1002; Yate, s. 325, 337.

Meşhed halkı kısmen ziyâret vesîlesi ile te'min edilen kazançlar, kısmen de şehirde icrâ edilen san'atlar ve ticâret ile geçinir.

Evvelce pek gelişmiş bulunan **s a n ' a t l a r** şimdi çok gerilemiş bulunmaktadır. Timur'un Horasan'a naklettiği bir şamlı zümre vâsıtası ile, memlekete yerleşmiş olan meşhûr kılıç imâlâtı şimdi ortadan kalkmış bulunuyor; krş. Truilbier, s. 275; Fraser, s. 468; Ferrier, s. 124 Curzon, I, 166.

Meşhed'e has bir san'at, şehrin bir buçuk saat cenûbundaki ocaklardan çıkarılan *saponit* („Meşhed taşı"), *serpantin*'den yapılan süslü çanak çömleklerdir (saksı, testi, bardak v.b.). Bu taş san'atının menşe'i eski olup, arap kaynakları orta çağda Ṭūs şehri civarında ve bilhassa Meşhed'e tekaddüm etmiş bulunan Nūḳān şehrinde bunun mevcûdiyetine işâret ederler; bk. *B G A*, I, 258; II, 313; III, 324, 326; Abu 'l-Fidā', s. 452 (al-Muballabī'ye göre); Abū Ḥamīd al-Ġarnāṭī, *J A*, 1925, s. 203; Yāḳūt, IV, 824 ve krş. G. le Strange, *ayn. esr.*, s. 389. XIX. asır için bk. Truilhier, s. 274 v.d.; Fraser, s. 469; Ferrier, s. 124; Bellew, s. 366 v.d.; Baker, s. 184; Mac Gregor, I, 291 v.d.; Bassett, s. 234; Curzon, I, 167.

Nişāpūr şehri şarkındaki meşhûr fîrûze mâden ocakları (Nişāpūr'dan aş.-yk. bir buçuk günlük mesâfede; bu husûsta bk. mad. FİRÛZE ve krş. G. le Strange, s. 389; Fraser, s. 409—420; Ferrier, s. 106 v.d.; Khanikoff, s. 90 v.dd.; Bassett, s. 216 v.d.; Yate, s. 399—408) eskiden Meşhed'in sanâyî ve ticâret sâhasında büyük faâliyet yaratırdı. Evvelce Meşhed fîrûze ticâretinin merkezi idi; zîra mâden yatağından elde edilen bütün mahsûl buraya gelir ve Meşhed'de ticâretin ileri gelenleri tarafından alınıp-satılırdı. Şehre gelen fîrûzeler, burada tasnif edilerek, ticârete sürülürdü. Şimdi çıkan en güzel fîrûzeler doğrudan-doğruya mâdenlerden ecnebî memleketlere gönderilmekte ve Meşhed'e umûmiyetle daha az değerli mallar gelmekte ve burada mahâretli işçiler tarafından işlenerek, ziynet eşyâsı ve ziyâretçileri alâkalandıran maddeler hâline getirilmektedir. Meşhed'deki fîrûze san'atı hakkında bk. Truilhier, s. 274; Bellew, s. 367; Goldsmid, I, 365; Baker, s. 184.

D o k u m a c ı l ı k Meşhed'de hâlâ ehemmiyetli bir sanâyî şûbesi teşkil eder. Evvelce burada dokunan halılar, şimdi az-çok makineleşmiş olan faâliyetlerin ortaya koyduğu halılara nisbetle, çok daha pahalıya satılırdı. **M e ş h e d ī** ismi ile tanınan ve Keşmir'de yapılanlara benzeyen şallar makbûldür. Meşhed kadifeleri Fraser zamanında İran'ın en güzel kadifesi olarak sayılırdı. Meşhed dokmacılığı hakkında krş. Fraser, s. 468; Ferrier, s. 124; Goldsmid, I, 365; Baker, s. 184 v.d.; Curzon, I, 167; İbrāhīm Bey, s. 47; Schweinitz, s. 27 v.d.; Allemagne, III, 110.

XIX. asrın ortalarına kadar Meşhed şarkî İran'ın başta gelen ticâret merkezlerinden idi. Kervan yollarının ehemmiyetli düğüm noktası olarak, orta Asya ve bilhassa Efganistan ile yapılan ticârette mutavassıt rolü oynuyordu. Fakat Rusya Türkistan'a yerleşip, Hazer ötesi demiryollarını inşâ edince, Meşhed'in transit ticâreti fazlası ile geriledi. Bununla berâber şehir bu gün bile, buraya gelen bir çok ziyâretçi kafileleri sâyesinde pek **e h e m m i y e t l i b i r t i c â r e t m e r k e z i** sayılmağa devam etmektedir. Meşhed demir-yolu istasyonu ve Sovyetler birliğinin Türkmenistan cümhûriyeti merkezi Aşkābād [b. bk.]'dan 230 km. mesâfede bulunur.

Meşhed'e giden ziyâretçi ve daha başka ecnebîler, sayısı pek çok olan **k e r v a n s a r a y l a r d a** ikâmet ederler. Fraser zamanında, terkedilmiş ve harâp olmuş bulunanlar dışında, bunlardan 25—30 kadar var idi (bk. Fraser, *Narrative*, s. 460). Khanikoff (s. 107 v.d.) 16 kervansaray kaydetmektedir. Bunlardan yalnız ziyâretçilere mahsûs olan dördü Best dâhilinde bulunur; bunlar arasında en eskisi Ṭahmāsp I. tarafından inşâ edilmiş, Sultan kervansarayı olup, diğerleri Sulaymān I. zamanından kalmadır.

B i b l i y o g r a f y a: Metinde zikredilen kaynaklardan başka, bk. *B G A* (nşr. de Goeje), I, 257; II, 313; III, 25, 50, 319, 333; VI, 24; VII, 171, 278; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 113, 486, 560 v. d.; IV,

824; Ḳazvīnī, *Āṯār al-bilād* (nşr. Wüstenfeld), s. 262, 275; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-baldān* (Paris tab.), s. 450, 452; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (= *G M S*, XXIII), s. 150 v.d.; İbn Baṭṭūṭa (Paris tab.), II, 79; 'Abd al-Karīm (1741), *Boyān-i vāḳi'a* ve bu fareşa eserin fransızca tercümesi: *Voyage de l'Inde à la Mekka par Abdoul-Kérym* (trc. Langlès) Paris, 1797, s. 69—74; Nāṣir al-Dīn Şāh, *Reise nach Khorasan* (1866), fareşa metin, Tahran, 1286 = 1896, s. 180—225; İbrāhīm Bey, *Siyāḥat-Nāma* (İstanbul tab.); alm. trc. W. Schultz, *Zustände des heutigen Persiens, wie sie das Reisetagebuch Ibrahim Beys enthüllt* (Leipzig, 1903), s. 40—49; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1316), VI, 4290—4291; Muḥammed Mahdī al-'Alavī, *Tārīḫ Ṭūs va al-Maşhad al-Riżāvī* (Bagdad, 1346=1927), krş. bir de Ḥusayn Ḫān b. Ca'far al-Mūsavī isimli bir ziyâretçinin Berlin devlet kütüphânesinde saklanan 1819—1820 senelerine âit Kerbelâ—Meşhed seyâhatinin yazması; Pertsch, *Verzeichniss der persisch. Hdschr... zu Berlin* (Berlin, 1888), nr. 360, s. 378—379. Şanī' al-Davla, *Maṭla' al-şams* hakkında yk. bk.

Avrupalıların verdikleri bilgi hüsûsunda, Meşhed'e dâir ilk tasvirin seyyah Fraser (1822) tarafından verildiğini kaydetmek lâzımdır. Conolly (I, 260) ve Burnes (II, 78) bu tasviri tamâmiyle inanılmağa lâyık buluyorlar. Conolly, Ferrier, Khanikoff, Eastwick, Mac Gregor, Bassett, O'Donovan, Curzon, Massy, E. Diez; fakat bilhassa C. E. Yate ve Sykes şehir hakkında ehemmiyetle mâlûmat vermektedirler. Bu son iki zât 1893—1897 ve 1905—1912 senelerinde Horasan'da İngiltere umûmî konsolosluğu vazifesini görmüşlerdir.—Ruy Gonzoles de Clavijo (1404), *Embassy to the Coart of Timur* (nşr. C. R. Markham, Hakluyt Society, London, 1859, XXVI, 109—110); Truilhier (1807), *Bullctin de la Société de Geogr.*, Paris, 1838, IX, 272—282); J. B. Fraser (1822), *Narrative of a Journay into Khorasan in the years 1821—22*, London, 1825, s. 436—548; A. Conolly (1830), *Journey to the North of India* (London, 1834), I, 255—289, 296—368; A. Burnes (1832), *Travels into Bokhara* (London, 1834), II, 76—87; J. B. Fraser (1833), *A Winter's Journey from Constantinople to Teheran* (London, 1838), I, 213—255; J. Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara in the years 1843—1845*[3] (London, 1846), s. 177—196, 386—408; J. P. Ferrier (1845), *Caravan Journeys and Wanderings in Persia*[2] (London, 1857), s. 111—133; J. J. Benjamin, *8 Jahre in Asien und Europa*[2], (Hannover, 1858), s. 189—190; N. de Khanikoff (1858), *Mémoire sur la partie mértdionale de l'Asie centrale* (Paris, 1861), s. 95—111; N. de Khanikoff, *Méched, la ville sainte et son territoire* (*le Tour du Monde*), Paris, 1861, nr. 95—96; Eastwick (1862), *Journal of a diplomamat's three years residence in Persia* (London, 1864), II, 190—234; H. Wámbéry (1863), *Reise in Mittelasien* (Leipzig, 1865), 2. tab., 1873, s. 248—258, keza: *Meine Wanderungen und Erlebnisse in Persien* (Pesth, 1867), s. 313—327; H. W. Bellew (1872), *From the Indus to the Tigris* (London, 1874), s. 358—368; Fr. John Goldsmid (ve Evan Smith, 1872), *Eastern Persia* (London, 1876), I, 356, 366; H. C. Marsh (1872), *A ride through Islam...* (London, 1877), s. 96—112; V. Baker (1873), *Clouds in the East* (London, 1876), s. 177—194; C. M. Mac Gregor (1875), *Narrative of a Joarney through the province of Khorasan* (London, 1879), I, 277—309; II, 4; J. Bassett (1878), *Persia, the Land of the Imams* (London, 1887), s. 219—247; E. O' Donovan (1880), *The Merw Oasis*, (London, 1882), I, 478—502; II, 1—14; A. C. Yate (1885, C. E. Yate'in kardeşi), *Travels with the Afghan Boundary Commission* (Edinburgh, 1887, s. 360—384; G. Radde (1886), *Transkaspien und Nordchorassan*, *Pet.-Mitt.*, Ergz. H. 126, s. 174—178; G. Curzon (1889), *Persia and the Persian Question* (London, 1892), I, 148—176; H. St. Massy (1893), *An Englishman in the shrine of Imam Reza in Mashad* (*The Nineteenth Century and after*, London, 1913, LXXIII[b], 990—1007); C. E. Yate (1885, 1893—1897), *Khurasan and Sistan* (Edinburgh, 1900), s. 40—50, 53, 140—149, 294—346, 406, 418—421 (resimler ile); Percy Sykes (1893, 1902, 1905—1912), *Ten Thousand Miles in Persia* (London, 1902), s. 24—26, 236, 301, 367, 385, 401; ayn. mll, *Historical notes on Khurasan*, (*J R A S*, 1910, s. 1113—1148, 1152—1154); ayn. mll. (ve Ḥān Bahādur Aḥmed Dīn Ḫān), *The Glory of the Shia World* (London, 1910) s 227—269 (resimler ile); Ella C. Sykes, *Persia and its people* (London, 1910), s 88—105; H. R. Allemagne (1907), *Du Khorassan aa pays des Bakhtiaris* (Paris, 1911), III, 75—114 (güzel resimler ile); W. Jackson (1907), *From Constantinople to the Home of Omar Khayyam*, New-York, 1911, s. 263—277; H. H. Graf von Schweinitz (1908), *Orientalische Wanderungen in Turkestan*

und im nordöstl. Persien, Berlin, 1918, s. 52—61, 66—69, 76—78, 85—86, ayrıca bk. fihrist; 19—20, 23—29, 36, 2, 32, 38; ayn. mll., *Persien: Islamische Baukunst in Charāsān*, Hagen i. W. 1923, s. 43—79, 91, 154; O. von Niedermayer (1913, 1916), *Unter der Glutsonne Irans* (Dachau, 1925), s. 207.—K. Ritter, *Erdkunde* (1838), VIII, 11, 127, 283—308, 310; (1840), IX, 904; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 388—391, 431, bu iki eserin umûmî tasvirlerinde Ṭûs ve Meşhed gerektiği şekilde birbirinden ayrılmamıştır. Bu hususta yukarıda söylenenlere bakılmalıdır.

(M. STRECK.)

MEŞHED-İ ALİ. [Bk. NECEF.]

MEŞHED-İ HÜSEYİN. [Bk. KERBELÂ.]

MEŞHED-İ MISRİYÂN. MAŞHAD-İ MİŞRİYÂN, Türkmenistan'da bir şehir harâbesi olup, Atrak ile bunun sağ kolu olan Sumbar'ın birleştiği yerin şimâl-i garbîsinde yahut daha sarih olarak, Çat'tan amûdi bir şekilde Çikişler—Aydın (demir-yolu istasyonu) caddesine inen yol üzerinde bulunmaktadır.

Hendek ve tuğla duvar ile çevrilmiş olan harâbeler 130 hektar kadar bir sâhayı kaplamaktadır. Bugün türkmenlerin bulunduğu boz-kırda kâin eski şehrin suyu, Çat'ın aş.-yk. 60 km. yukarısında Atrak'tan getirilen bir kanal vâsıtası ile, te'min ediliyordu. Kanal buradan şimâle doğru uzanmakta ve bir köprü ile Sumbar'ı aşarak, 2 m. yüksekliğinde bir dolma sâha üzerinden geçmektedir; burada kanalın genişliği 4 m. bulmaktadır.

Toprak üstünde güzel bir câmi harâbesini görmek mümkündür; câmiin çiniler ile süslü giriş kapısında bulunan kitâbeye göre, bu *ṭāḳ* 'Alā' al-Dunyā va 'l-Dīn Ġiyāṯ al-İslām va 'l-Muslimīn ẓill Allāh fi 'l-'ālamīn Sulṭān Muḥammed b. Sulṭān Tökiş Burhān Amīr al-Mu'minīn tarafından bina edilmiştir. Burada bahis mevzuu olan Ḫvārizmşāh Muḥammed 1200—1220 yıllarında hüküm sürmüştür. Her iki minârede şu ibâreler okunmaktadır: *Bismillāh... barakatun min Allāhi mimmā amara bihi Abū Ga'far Aḥmad b. Abi 'l-Aġarr ṣāḥib al-ribāṭ, a'azzahu 'llāhu. 'Amal 'Alī R...* (?). Aḥmed'in kim olduğu mâlûm değildir; fakat *„ribāṭ* sâhibi" unvânını taşımış olması, Maşhad-i Mişriyân'ın müstahkem bir hudut kışlası (*ribāṭ*) olduğuna delâlet eder. Şark kapısı civârında ayrıca bir „ak mescid" bulunuyordu.

Rivâyete göre (Conolly), Maşhad-i Mişriyân'ın tahribi „tatar kalmukları"na atfedilmektedir; fakat kalmuklar buraya ancak 1600 yıllarında gelmişlerdir.

Maşhad-i Mişriyân (diğer şekilleri; Mestorian, Mest-Debran, Mest-Dovran, Mastān) adının menşe'i sarih değildir ve muhtemel olarak, *Nestoriyān (nestûrîler) ile izah edilebilir; bunun için belki de Yazdagird II.'in Hazer denizinin şarkındaki Çöl (*ﺟﻮﻝ) seferinde hıristiyanları tâkip etmiş olduğu hatırlatılabilir (Hoffmann, s. 50; Labourt, *Le christianisme dans l'Empire Perse*, 1904, s. 126).

Cürcân'ın şimâlinde bu harâbelerin bulunduğu sâha müslüman kaynaklarında Dihistān adını taşır; bu isim, Atrak havzasında göçebe hayat süren eski bir iskit kavmi olan Daha'yi hatırlatmaktadır (Yun. Δάαι ve hattâ Δάσαι, bk. Tomaschek = Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopedie*², IV, stn. 1945). Daha kavminin Parnoi kolundan Arşak sülâlesi neş'et etmiş ve Partlar üzererinde hâkimiyet te'sis eylemiştir (krş. Minorskiy, *Trancaucasica*, *JA*, 1930, s. 56).

Atrak havzası (eskiden Σάρνιος) kadîm ve müslüman coğrafyacıları tarafından tasvir edilmiş sâhaların en ücrâ köşesinde bulunmaktadır. Kaynaklar, Dihistān'da oldukça karışık bir şekilde bir kaç meskûn mahal zikretmektedir. Hoffmann ile Barthold'ün gösterdiği üzere, bunları 1. sâhildeki meskûn mahal, 2. Dihistan şehri ve 3. Dihistān *ribāṭ*'ı olarak, bir birindea ayırt etmek icâp eder.

1. Bunlardan ilk zikredilen mahal, arkasında gemilerin sığındığı bir burnun (*daḫla*) ucunda bulunmaktadır. Marquart, *Ērānšahr*, s. 130'da bunun adının, İṣṭaḫrī, s. 219, not *b*'deki farklı şekillerde görülen „Dihistān Bayāsīn" olduğu neticesine varmakta ve bunu (Curcān'da) Ṭabarī, II, 1330, Balāẕurī, s. 337 ve İbn Ḫurdāẕbīh, s. 35'te zikredilen Bayāsān nâhiyesi olarak kabûl etmektedir. *Ḥudūd al-'ālam*'de Dihistān sâhilinde bulunan bir Dihistān-Sur yarım adasına rastlanır. Bu ﺟﻮ Cürcân'a şimâlden hücûm eden (İbn al-Aṯīr, III, 22) bir türk (?) beyi ﺟﻮ veya ﺟﻮﺭ'dan gelmiş olabilir (Hoffmann, s. 281). Nihâyet Ṭabarī (II, 1325) Dihistān'dan 5 fersah mesâfede bir Buḥayra adasından bahseder. Barthold bütün bu isimleri Atrak munsabının önüne uzanan Ḥasan-Ḳulī burnu ile birleştirmektedir [*Şāḥnāma*'de zikredilen Diz-i Alānān için bk. bir de mad. TÛRÂN].

İṣṭaḫrī'deki kayıt da meseleyi daha çok karıştırıyor; çünkü s. 219'da Cürcân nehrinin munsabında bulunan Abaskûn (bugünkü Gümüş-Tepe?) ve Dihistān'ın, zikredilen ucu arasındaki mesâfe 50 *fersah* ve s. 226'da ise, 6 *marḥala* (her merhale = 8 ²/₃ *fersah*) tahmin

ediliyor. Bu kayıtlar olduğu gibi kabûl edilirse (Hoffmann, s. 279'da bu ismi „Dihistân-*Tabāşīr" şeklinde okumaktadır), Dihistân'ın ucunun oldukça uzak bir mesâfede, şimâlde, Krasnovodsk körfezinde bulunması icâbeder. Bu vaziyette, tabi'î, bunun Buḥayra (= Ḥasan-Ḳulī) ile aynı olmasına imkân yoktur (Hoffmann, s. 278).

2. Ērān'a dâir pehlevî dili ile yazılmış şehirler cedvelinde Dibistān şehri Arşaklardan Narsabē adında birisi tarafından (Marquart, *Ērānşahr*, s. 73), *Nuzhat al-ḳulūb* (s. 166)'e göre ise, Sāsānîlerden Ḳubād b. Fīrūz tarafından kurulmuştur. Muḳaddasī'ye göre, Dihistān şehri Aḫūr ismini taşıyordu. Ṭabarī'ye göre, Dihistān (şehri) Cürcân (nehrinden) 23 fersah ve yukarıda işâret edildiği üzere, Buḥayra'den 5 fersah bir mesâfede bulunuyordu. Bu son mesâfe Ḥasan-Ḳulī ile Maşhad-i Miṣriyān arasındaki hakikî mesâfeden daha kısadır.

3. Maşhad-i Miṣriyān harâbeleri, câmi kitâbesinde de işâret edildiği gibi, Ribāṭ Dibistān'a âit bulunmalıdır. Burası, Muḳaddasī, s. 358'de (krş. bir de s. 312, 367, 372) Aḫūr'dan ayrı olarak zikredilmektedir. Bu boz-kırın sınırındaki Ribāṭ güzel mescidlere ve zengin pazarlara sâhip bulunuyordu. Dihistān şehrindeki her iki pazar da „Ribāṭ Afvāra ve Dibistān" 'a âit vakıf sayılıyordu (Muḳaddasī, s. 356). Yāḳūt (I, 39)'ta verilen mâlûmata dayanan Barthold, XII. asırda Dihistān nâhiyesinin merkezi olarak, Curcān—Ribāṭ yolunun şarkında bulunan Aḫūr'u değil, Ribāṭ'ı kabûl etmektedir.

Bibliyografya: Müslüman kaynakları için bk. *Ḥudūd al-'ālam* (372=983 yılına âit müellifi mechul coğrafya kitabı), nşr. Barthold, Leningrad, 1930, var. 5b; Conolly, *Journey to the North of India* (London, 1838), I, 76 v. d.; Vâmbéry, *Reise in Mittelasien*2 (Leipzig, 1873), s. 85 (harâbelerin yunanî menşe'i hakkında hayalî mâlûmat verilmektedir); Lomakin, *Osmotr razvalin Meşhed-i Mesterian* (*Izv. kavk. otd. russ. geogr. obşç*, IV, 15 v. dd.); A. Kohn, *Die Ruinen d. alter Städte Mesched und* (!) *Mesterian* (*Globus*, 1876, nr. 71); Blaramberg, *Die Ruinen d. Stadt Mestorian* (*Pet. Mitt.*, 1876 XXII,); Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Akten* (1880), s. 271—281 (araplar tarafından verilen mâlûmatın mükemmel bir tahlilini ihtivâ etmektedir); Marquart, *Ērānşahr*, s. 51, 73, 310; Barthold, *Istor.-geogr. obzor Irana* (1903), s. 82; Semenov, *Nadpisi na portale meçeti v Meşhed-i Miṣrian* (*Zap.*, XVIII, 0154—0157); Barthold, *Istorii oroşeniya Turkestana* (Petersburg, 1914), s. 31—37 (bu az bilinen eserde Türkistan nehir havzalarının tam bir tasviri vardır).

(V. MINORSKY.)

METÂLİ. MAṬĀLİ, (A.), *tl'* („güneş, yıldız v. b. doğması") kökünden bir mekân ismi olan *maṭla'*'ın cemi şekli olup, edebiyatta bir şiirin ilk beyti demektir. Hey'et ilminde, ıstılâh olarak, iki türlü *maṭla'* vardır.

1. Küre-i müstakimedeki *maṭla'* (*R*). Bugün bütün gök noktaları için metâli-i müstakime tâbiri kullanılmaktadır. Eskiler ise, bu tâbiri yalnız dâire-i husûfa âit noktalar için kullanıyorlardı. Bir noktanın *R maṭla'*'ını bulmak için, bu noktadan muaddilü'nnihara amut vaziyette bir meyil dâiresi geçirilir. O zaman, metâli-i müstakime, umûmiyetle hamel burcunun mebdei (evvel-i hamel veya itidâl-i rebî noktası) ile bu meyil dâiresinin muaddilü'nnihara kestiği nokta arasındaki muaddilü'nnihar kavsidir. Bir çok arap bey'et âlimleri bir *R' maṭla'*'ını cedi burcunun mebdeine göre hesap edeler ki, o zaman $R'+90^\circ$ muaddilü'nnihar üzerinde dâire-i husûfun en yüksek noktasına tekâbül eden noktayı verir. Suter'e göre, bu tâyin ahkâm-ı nücûma âit bâzı maksatlar için mühimdir. Şekil 1'de dâire-i husûf'un *A* noktası veya *S* yıldızı ufkun üstüne çıkarsa, kutupları *P* ve *P'* hatt-ı istivanın *B* noktasıda ufkun üstüne çıkar ve bu sûretle küre-i müstakimedeki γ *B* kavsi dâire-i husûfun γ *A* kavsinin *maṭla'*'ıdır.

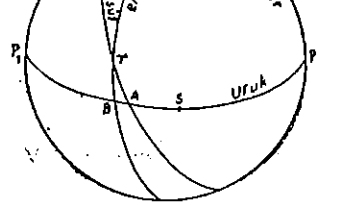

Şekil 1

Bundan başka mıntakatülbürûc (zodiyak) daki bir burcun metâliinden bahsedilir ki bu metâli mezkûr burcun 30 derecesi ile berâber çıkan hatt-ı istivâ kavsidir. Mıntakatü'lbürûcdaki muhtelif burclara âit metâliin değeri umûmiyetle birbirinden ayrıdır. Yalnız evvel-i hamel noktasından aynı uzaklıkta olanlarda (mizan ile mütenâzır) ve cedinin mebdeinden eşit mesâfede bulunanlarda (Seretan ile mütenâzır) aynıdır.

Metâliin küre-i müstakimede hâiz olduğu ehemmiyet (hey'î maksatlardan ayrı olarak)

ezcümle menâzirî irtisamlarda dâire-i husûfun derecelerine tekabül eden kavisleri birer dâire kavsi şeklinde vermelerinden ileri gelir ki, dâire-i husûf bu derecelere göre, usturlapta taksim olunur.

Muḥammed b. Müsâ al-Ḫvârizmî, al-Battânî, al-Bîrûnî v b. gibi, bir çok islâm âlimleri metâli-i müstakîme cedvelleri tertip etmişlerdir.

Eğer ele alınan nokta dâire-i husûf üzerinde değil ise, metâli semânın ortasında, yâni bugünkü târife uygun olarak, yukarı nısfınnehar üzerinde, yıldız ile berâber hareket eden (*tatavvasaṭ*) hatt-ı istivâ derecelerine âit bulunur.

Küre-i müstakimedeki metâlie (ekseriyetle *al-burūc* ilâvesi ile) şu isimler verilir: *maṭâlî' fi 'l-falak al-mustaḳîm*; *m. li 'l-burūc fî ḫaṭṭ al-istivā'*; m. *al-burūc bi-ḫaṭṭ al-istivā'*; *m. fî mavżi' ḫaṭṭ al-istivā'*; *m. al-kura 'l-mustaḳîma*; *m. al-kura al-muntaṣiba* veya *fi 'l-kara* v. b.; *m. al-istivā'îya* ve *al-falakîya*.

Eğer cedi burcundan itibâren sayılırsa, o zaman metâli-i müstakîmeye *maṭâlî' al-ḳubba* yahut *ḳubbat al-arż*, yâni arz kubbesinin metâlii adı verilir.

2. Mâil-metâli (şekil 2). Nerede olursa-olsun, dâire-i husûfa âit bir *A* noktasının metâlii kutupları *P*, *P'* olan hatt-ı istivâ üzerindeki γ *B* kavsidir ki, bu kavis o nokta tulû ederken, ufuk ile evvel-i hamel noktası arasını verir (eğer bu nokta yerine bir *S* yıldızı alınırsa, o zaman n o k t a kelimesi yerine, y ı l d ı z kelimesini ikame etmek lâzımdır. Bu ekseriyetle cedi burcundan başlanmak şartı ile yapılır).

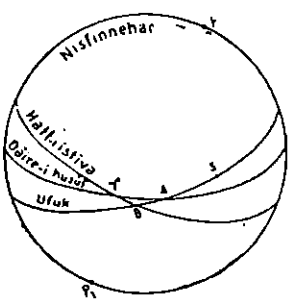

Şekil 2

Mâil-metâlie âit cedveller ancak bâzı noktalar içio verilebilir; çünkü bunlar bir yerden bir yere değişir. Mâmafih mâil-metâli, müstakim metâliden kolayca hesap edilir.

Mâil-metâli *maṭâlî' al-balad*, *maṭâlî' al-buldān*, *m. al-iḳlîm*, *m. fi 'l-balad*, *m. fi 'l-iḳlîm*, *m. al-baladîya*, *m. al-ufḳîya*, *m. fi 'l-aflâk al-mā'ila*, *m. al-burūc fi 'l-kara 'l-mā'ila*, *m. al-şuraḳ* adları ile tesmiye edilir. Bundan başka *maṭâlî' al-naẕîr* ve *maṭâlî' al-vaḳt* de kullanılır.

Metâli-i müstakîmeye kürevî metâli, metâli-i mâileye de mahallî metâli denilebilir.

Mâil-metâli için arap hey'et-şinasları, Batlamyus'a istinâden, bazı düstûrlar kurmuşlardır. ε dâire-i hüsûfun muâddilünnihara nazaran meylini, δ dâire-i husûf üzerinde alınan bir *A* noktasının meylini, *a*, metâli-i müstakîmeyi ve *r* nısıf kutrun taksimat sayısını (muahhar araplarda ve avrupalılarda $r = l$ vaz'olunur) göstermek şartı ile, hem al-Ḫvârizmî hem al-Battânî ve diğerleri şu düstûru veriyorlar:

$$\sin a_1 = \frac{\sin \delta}{\cos \delta} \cdot \frac{\cos \varepsilon}{\sin \varepsilon} \cdot r = \mathrm{rt}\, g\, \delta \cot \varepsilon.$$

a_2 mâil-metâlie gelince, φ mahallin arzını göstermek şartı ile, şöyle olur: a_2 = müstakim metâli (a_1) + arc $\left(\sin \frac{\sin \varphi}{\cos \varphi} \cdot \frac{\sin \delta}{\cos \delta}\right) = a_1 \pm$ arcsin (tg φ tg δ).

Burada şuna işâret edelim ki, al-Ḫvârizmî (ölm. 850) ile eserini 900'den evvel ortaya koyan al-Battânî düstûru sinüs ve kosinüs ile verdikleri hâlde, rasatlarını 825 ve 830'da yapmış olan ʿAbbâs al-Ḥâsib mümâs ve tamâm-mümâs kullanmıştır.

Eğer elde cedvel yoksa, metâlii tâyin etmek için, yukarıdaki düstûrlar kullanılır. Fakat buna benzer meseleleri halletmek için yapılmış olan bir çok âletler de vardır. En basitleri küre-i musanna'a (yıldız küresi) ve kaide üzerine oturtulmuş küredir; zîrâ bunlarda semâ dâireleri dâire-i azîme olarak gözükür. Bunun için ayrıca hendesî usûller de tatbik edilmektedir. Bu gibilerde semâ dâirelerinin mürtesemleri kullanılır. Usturlap (bk. J. Frank, *Die Verwendung des Astrolabs nach al-Khvārizmî*, *Abhandl. zur Gesch. der Naturwiss.* v. b., 1922, cüz III), dâire-i zarkālî (bk. Mittelberger) Werner'in meteoroskobu, (bk. *Yoannis Verneri de Meteoroscopiis*, J. Würschmidt tarafından neşredilmiştir: *Abhandl. zur Gesch. der Mathematik*, 1913, XXIV/II) ve rub'-i mukantara bu kabildendir. Sinüs ve kosinüslerin okunmasına müsâit sinüs kadranı ile de yukarıdaki düstûrlar halledilebilir (rub'-i mukantaralar için bk. Schmalzl, *Zur Geschichte des Quadranten bei den Arabern*, München, 1929).

Metâli gibi, *maġārib* de ölçülebilir. Eğer tulû eden noktalar yerine, gurûp edenler alınırsa, bunlara âit kavislere *maġārib* denilir (al-Bîrûnî, *al-Ḳānūn al-Mas'ūdî*'de bu sonunculara mahsus bir cedvel vermektedir)

Z e y i l. Yunanlılar, araplar ve XIII.—XVI. asırlarda yaşayan Avrupa hey'et-şinasları σφαῖρα kelimesi ile 1. küre ve hendesî küre, 2. aynı merkezi hâiz iki küre sathı arasındaki tabaka ve 3. dâire-i husûf episikl ve anilmer-

kez gibi, semâ cisimlerinin mahrekini teşkil eden dâireleri kasdetmişlerdir.

Arapça *kara* kelimesi bunlardan yalnız birinci mânada, *falak* ise, ikinci ve üçüncü mânada alınır. İbn al-Haysam [bk. mad. AL-ḤARAḲÎ] nazariyesinde de ikinci mânadadır. Küre-i müstakîme, *al-falak al-mustaḳîm* ise, muaddilünnihar üzerinde bulunanlar için küre-i semâdır. al-Ḫvārizmī cedvellerinin latince tercümesinde (cedvel 50) küre-i müstakîmeye âit metâlî mevzuunda „Horoscopus secundum terram Arin" denildiği görülür, *arin* kelimesi sanskrit *azin=ucain=ujjayini* şeklinde bir hatâdan ibârettir. Bu bir nevî *ḳubbat al-arż* („arzın kubbesi"), muaddilünniharın ortası ve dolayısı ile meskûn bulunan arzın ortası demektir. Muadilünnihar üzerinde bulunmayan noktaların her birinin bir küre-i mâilesi vardır, binâenaleyh bu kürelerin sayısı nâmütenâhidir.

Bibliyografya: Ptolemaeus, *Almagest* (tab. Heiberg), tür. yer.; Baṭṭānī, *Opus astronomicum* . . ., nşr. C. A. Nallino; H. Suter, *Die astronomischen Tafeln des Muḥammed İbn Mūsā ol-Khvārizmī* (krş. mad. AL-ḪVĀRIZMĪ) ve bir çok hey'et eserleri. (E. WIEDEMANN.)

METĀVİLA. [Bk. MUTAVĀLİ.]

METEMMÂ. [Bk. MATAMMĀ.]

METİN. MATN (A), bir çok mânaya gelen bir ıstılah (bk. lugat kitapları) olup, bir m e t i n, bilhassa bir h a d î s m e t n i demek olan mânaları burada zikredilmeğe değer.

Matn yazılı bir parça mânası ile câbiliye devri şiirinde de görülür ve bu mânada, bugüne kadar, arap edebiyatında kullanılmıştır. Kelime bilhassa bir kitabın, şifâhî veya yazılı veya basılı izahlarından ayrı olarak, asıl metnine delâlet etmektedir.

Bu kelime, hadîslere taalluk ettiği zaman, hadîsleri nesilden nesle nakleden âlimlerden (*isnād*) ayrı olarak, yalnız onların metnine delâlet eder.

Bibliyografya: Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 6 v.d.

(A. J. WENSINCK.)

MEVDÛD. MAVDŪD (1021—1049), ABU 'L-FATḤ ŞİHĀB AL-DAVLA VA ḲUṬB AL-MILLA, G a z n e h u k ü m d a r l a r ı n d a n olup, 412 (1021/1022) yılına doğru doğmuştur. Muharrem 432 (eylûl 1040)'de vezîr têyin olunan Ḫvāca Abū Naṣr Aḥmed b. Muḥammed ile berâber Belh'in idâresine me'mûr edilmiştir. Bir kaç ay sonra babası Sultan Mas'ūd tahtından indirildi ve yerine Sultan Maḥmūd'un oğlu Muḥammed geçirildi. Mavdūd, bunu haber alınca, Belh'i terkederek, Gazne'yi hâkimiyeti altına aldı ve kışı saltanatı Muḥammed'in elinden almak için, ona karşı sefer hazırlıkları ile geçirdi. Kış sonunda Muḥammed, Gazne'yi almak için, Hindistan'dan hareket etti; Mavdūd da, onun ile karşılaşmak üzere, ileriledi. 3 şâban 432 (6 nisan 1041)'de Dunpür veya Dīnavar (Peşâver — Kâbul yolu üzerinde, bugünkü Fatḥābād) civarında, Mavdūd'un zaferi ile neticelenen çetin bir savaş oldu; Muḥammed, 'Abd al-Raḥīm müstesnâ olmak üzere, bütün oğulları ile, Sulaymān b. Yūsuf ve belhli Nūş-Tigin tarafından esir alınıp, idâm edildi. Mavdūd, muzaffer olarak, Gazne'ye döndü; fakat henüz kat'î hâkimiyetini kuramamış idi. Kardeşi Mullān vâlisi Maḥdūd, Lahur yolu ile, Gazne'ye doğru ileriliyordu; fakat Lâbur'a vardıklan 3 gün sonra, 10 zilhicce 432 (11 ağustos 1041) sabahı, esrârengiz bir şekilde, öldü.

435 (1043/1044) yılında Vayhand'daki Hindüşâhîya sülâlesinden Caypāl'in oğlu Suḫpāl, diğer adı ile Navāsa-Şāh, bâzı hindli racalar ile ittifak edip, Lâhur'u muhâsara etti ise de, savaş esnâsında maktûl düştü. Onun ölümünden sonra, racalar birbirlerine girdiler ve muhâsarayı kaldırarak, memleketlerine çekildiler. Müslümanlar racaları kovaladılar ve müttefik racalardan Dīpāl Haryāna'nin sığınmış olduğu Sonīpat kalesini kuşattılar. Kale ele geçirilerek, yağma edildi ise de, Dīpāl kaçmağa muvaffak oldu. Kalede ḥapsedilmiş olan 5.000 kadar müslüman serbest bırakıldı. Bunun üzerine gâlipler başka bir racaya, İbn al-Aṯīr'e göre, Tābat Bālrī'ye hücûm ettiler ve bulunduğu kaleyi zaptederek, büyük bir ganîmet ile Lâhur'a döndüler. Bu zaferler Gaznelilerin Hindistan'da sona ermek üzere olan nufûzlarını, hiç değilse bir müddet için, yeniden sağlamlaştırdı.

Mavdūd'un bütün ihtirâsı, babasının Selçuklulara bırakmak mecbûriyetinde kaldığı eyâletleri ele geçirerek, devletinin ihtişâmını ihyâ etmek idi. Muharrem 435 (ağustos 1043)'te Horasan'a hücûm etti; fakat Alp Arslan b. Dāvūd [b. bk.] tarafından mağlûp edildi. Bir ay sonra, Gazne kuvvetleri Bust civarında bulunan Selçuklu müfrezelerini mağlûbiyete uğrattılar ise de, asıl Selçuklular o kadar kuvvetlenmişlerdi ki, Mavdūd onları tek başına itâat altına alamıyacağını anladı. Bir çok müzâkerelerden sonra, İsfahan hâkimi ile Türkistan hanının yardımını te'min ederek, Türkistan hanının kuvvetlerine iltihak etmek üzere, Belh'e hareket etti. Henüz pek uzaklaşmamış idi ki, karın ağrısına tutularak, sancılar içinde, Gazne'ye dönmek mecbûriyetinde kaldı, 20 receb 441 (18 kânun I. 1049)'de, Gazne'de öldü

Mavdûd iyi bir hükümdar idi ve cömertliği ile tanınmış idi. Paykân-i Mavdûdî („Mavdûd'un oku") tâbiri onun adından gelmektedir. Mavdûd'un savaşlarda altın ok kullandığı rivâyet olunurdu; ok birisine isâbet ederse, cenâzesi okun altını ile kaldırılır, sâdece yaralanırsa, tedâvî masrafını yine okun parası karşılarmış Mavdûd çok mâhir bir kumandan idi ve vakitsiz ölümü Selçuklu hâkimiyetine karşı mücâdele için beslenen ümitlere son verdi.

Bibliyografya: Gardîzî, *Zeyn al-aḫbār* (nşr. M. Nâẓım, *Browne Memorial Series*, 1); Faḫr-i Mudîr, *Âdâb al-mulûk* (India Office, yazm. nr. 647), 79b—80a; İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), IX, 331-339; Minhâc-i Sirâc; *Ṭabaḳât-i Nâṣirî* (ingl. trc. Raverty), s. 95—97; Mustavfî, *Târîḫ-i guzîda*, *G M S*, XIV/1, 402; Mîr-Ḫvând, *Ravżat al-ṣafâ'* (Newalkishore, 1914), IV, 47 ve Firişta (Newalkishore, 1884), s. 44—46. (M. NAZIM.)

MEVDÛD. MAVDÛD B. 'İMÂD AL-DİN ZENGİ, ḲUṬB AL-DİN AL-A'RAC, Musul meliki. Cemâziyelâhir 544 (teşrin II. 1149)'te büyük kardeşi Sayf al-Dîn Ġâzî II. (b. bk.)'nin ölümünden sonra, Mavdûd kudretli vezîr al-Cavâd (b. bk.) ve boş-kumandan Zayn al-Dîn 'Alî'nin teşvikı ile, Musul meliki olarak, tanındı. Bâzı emîrler Mavdûd'un Haleb'de oturan üçüncü kardeşi Nûr al-Dîn Maḥmûd ile müzâkerelere giriştiler; Nûr al-Dîn Sincâr'ı zaptetti. Mavdûd muhârebeye hazırlanmakta iken, yalnız Ṣalâḥ al-Dîn değil, aynı zamanda franklardan da çekinen vezîri onu bu niyetinden vazgeçirmeğe muvaffak oldu. Bunun üzerine Nûr al-Dîn Sincâr'ı kardeşine terketti ve buna karşılık olarak, Ḥimṣ ile al-Raḥba'yi aldı. Başka husûslarda da Mavdûd vezîrinin sözü ile hareket etti. Fakat al-Cavâd nihâyet gözden düştü ve 558 (1163) senesinde hapse atılarak, yerine Zayn al-Dîn 'Alî Küçük getirildi. Ertesi sene Mavdûd, kardeşi Nûr al-Dîn ile birleşerek, onun franklara karşı açtığı savaşa katıldı ve ramazan ayında (eylûl 1164) müttefik hıristiyanları mağlûp ederek, Ḳal'at Ḥârim'i hücûm ile zaptetti. En makbûl rivâyete göre, Mavdûd 22 zilhicce 565 (6 eylûl 1170)'te, aş.-yk. 40 yaşlarında, ölmüştür. Şark tarihçileri onu, doğru ve iyi kalpli olarak, tasvir ederler. Oğlu Sayf al-Dîn Ġâzî II. Musul'da onun yerini aldı.

Bibliyografya: İbn Ḫallikân, *Vafayât al-a'yân* (nşr. Wüstenfeld, nr. 754; trc. de Slane, III, 458); İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), XI, *tür. yer.*; Usâma b. Munḳiẕ (Derenbourg tab.), I, 298, 301—303; 350 v.d., 353; *Recueil des historiens des croisades. Hist. or.*, bk. fihrist; de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie*, s. 226 v.d.; Lane-Poole, *The Moh. Dynasties*, s. 163 v.d. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

MEVKİF. MAVḲİF (A.), *v ḳ f* („durmak") 'den iştikak eden mekân ismidir. Kelimenin, tâbir olarak, iki mânası zikredilebilir.

a. Hacc esnâsında *vuḳûf* (b. bk.)'un yapıldığı mahal, yânî 'Arafât (b. bk.), Muzdalifa (b. bk.) veya Cem'. Pek meşhûr hadîslerde Peygamber bütün 'Arafât ve bütün Muzdalifa'nin *mavḳif* olduğunu beyân eder (Muslim, *Ḥacc*, hadîs 149; Abû Dâvûd, *Manâsik*, bâb 56b, 64 v.b.; krş. *Handbook of Early Muh. Tradition*, mad. *'Arafa*). Snouck Hurgronje (*Het mekkaansche feest*, s. 150 = *Verspr. Geschr.*, I, 99), bu hadîslerin gâyesinin 'Arafât dağı ile Muzdalifa dağını, şüphesiz câhiliye devrinde mevcut olan kudsî vasıflarından ayırmak olduğunu tahmin etmiştir.

b. Mahşer gününde cezâ gününün bir çok sahnelerinin geçeceği yer; krş. Ġazzâlî, *al-Durrat al-fâḫira* (nşr. Gautier), s. 577, 683, 12, 813; *Kitâb aḥvâl al-ḳiyâma* (nşr. M. Wolff. s. 65 v.d). (A. J. WENSINCK.)

MEVLÂ. MAVLÂ (A.), muhtelif mânalara gelen bir tâbir olup (krş. *Lisân al-'arab*, XX, 289 v. dd.), bunlar arasında şu mânalar zikrolunabilir:

a. Velî, hâmî, yardımcı. Kelime bu mânada *Kur'an* (XLVII, 12)'da kullanılmıştır: „Allah mü'minin mevlâsıdır, kâfirlerin mevlâsı yoktur" (krş. bir de III, 143; VI, 62; VIII, 41; IX, 51; XXII, 78; LXVI, 2). Mevlâ şiîlerde aynı mânada kullanılmaktadır. Buna göre, Peygamber 'Alî için, bizzat kendisinin mevlâsı olduğu kimselerin mevlâsı olduğunu söylemiştir. *Lisân* müellifine göre, bu hadîste Ġadîr al-Ḫumm (b. bk.) ile münâsebeti olan *mavlâ* kelimesi bir de *valî* mânasına gelmektedir (krş. C. van Arendonk, *De opkomst van het Zaidietische imamaat*, s. 18 v.d.). Kelimenin bir de Aḥmed b. Ḥanbal'in *Musnad* (I, 84, 118 v.d., 152, 330 v.d.; IV, 281 v.b.)'inde de geçtiğini işâret etmek gerektir.

b. Sâhip, *Kur'an* (II, 286; krş. VI, 62; X, 31)'da bu mânada (*sayyid*'in müterâdifi olarak), arapça eserlerde *mavlâ* diye anılan Allahı ifâde etmektedir. Bu sebepten, hadîste „kölenin sâhibine *mavlâ* denilmesi yasak edilmiştir" (Buḫârî, *Cihâd*, bâb 165; Muslim, *Alfâẓ*, hadîs, 15, 16).

Hadîste *mavlâ* kelimesinin „bir kölenin efendisi" mânasına kullanıldığı da vâkîdir (krş. msl. meşhûr hadîste: „Üç zümre insan... ve Allaha ve aynı zamanda efendilerine karşı

vazifesini yerine getiren köle iki misli mükâfatlandırılacaktır"; bk. Buḫārī, *'İlm*, bâb 31; Muslim, *Aymān*, hadîs 45).

Mavlā kelimesi ile yapılan mürekkep isimler islâm dünyasının bir çok bölgelerinde sık-sık kullanılmaktadır; msl. *mavlāy(a)*, (*moulāy*) „efendimiz" (bilhassa şimâlî Afrika'da, velîler ile alâkalı olarak), *mavlavî* (*mollā*) bilhassa Hindistan'da âlimler ve velîler için.

Mavlā tâbiri, azadlılar ile olan alâkası bakımından, bunların eski sâhiplerini ifâde etmektedir; msl. hadîs: „kendi (meşrû) *mavlā*'sının izni olmadan, yeni bir efendiye bağlanan kimse Allahın gazabına uğrayacaktır" (Buḫārī, *Cizya*, bâb 17; Muslim, *'Itḳ*, hadîs 18, 19).

c. Azadlı köle, bk. msl. hadîs: *„mavlā*, âit olduğu halktan sayılır (Buḫārī, *Farā'iḍ*, bâb 24 v.d.). Bu mânada *mavlā*, daha doğrusu kelimenin cem. şekli *mavālī*, arapça eserlerde sık-sık geçer. *Mavālī* fikri kadar, *mavālī*'nin vaziyet ve gâyeleri de von Kremer (*Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*, II, 154) ve Goldziher (*Muhammedanische Studien*, I, 104 v.dd.) tarafından izah edilmiştir; bu sonuncu müellif bu mevzuu, bilhassa *şu'ūbiya* [b. bk.] ile olan münâsebeti bakımından ele almıştır. Verâset hukuku bakımından, *mavālī*'nin durumu için bk. mad. MİRĀṢ.

Bibliyografya: Maddede zikredilen eserlerden başka bk. bir de Doutté, *R H R*, XLI, s. 30 v. dd.; Littmann, *N G W*, 1916, s. 102. (A. J. WENSINCK.)

MEVLÂNÂ HÜNKÂR. [Bk. MOLLA HÜNKÂR.]

MEVLÂNÂ YÛSUFÎ. MAVLĀNĀ YŪSUFĪ büyük hind-türk imparatoru Humāyūn (1530—1556)'un münşîsi olup, muhtemelen Babur ve Humāyūn'un meşhûr hekimi Yûsuf b. Muḥammed Yûsufî ile aynı şahıs olmalıdır. 940 (1533/1534)'ta oğlu Rafî' al-Dīn Ḥusayn ve bir çok talebeleri (*ṭullāb*) için yazdığı meşhûr *Badā'i' al-inşā'* ile Hind edebiyatında yer aldı. Kitap, inşâ san'atının muhtelif nevîleri hakkında ve mektuplaşan kimselerin ictimâî mevkîleri bakımından olan münâsebetlerine göre, tertiplenen bir mukaddimeyi hâvîdir. Yûsufî muhtelif nevîden muhâberâtı üç sınıfa ayırıyor: yüksek tabakadan şahıslara mektuplar (*murakḳa'āt*), aynı seviyede olan şahıslar arasındaki mektuplar (*murāsalāt*) ve aşağı seviyede şahıslara mektuplar (*riḳā'*). Sonra muhtelif kısımlara ayırdığı mektup örnekleri gelmektedir; yüksek dereceli sultanlardan sultanlara, aynı veya aşağı dereceden olanlara, şehzâdelerden sultanlara ve diğer şehzâdelere, hükümdar kızlarından hükümdar kızlarına, emîrlere, vezîr-i âzamlara, divan mensuplarına, *munşī*'lere, *sādāt*'a, şeyhlere, hâkimlere, tabîplere, şâirlere ve hey'etşinaslsra mektuplar ve daha sonra husûsî diyebileceğimiz mektuplar gelmektedir. Bunlar cevap bekleme, yolculuk, ayrılık acısı, memleket hasreti, yakın bir dönüş, sadâkatsizlik, barışmalar, özür dilemeler, tebrikler, tâziye v.b. gibi, muhtelif vesîleler ile, akrabâ ve dostlar arasında yazılan mektuplar... *Ḫātima*'de muhtelif elkap (*'unvān*) örnekleri vermektedir. Dehli'de, taşbasması ile basılmış (1843?) olan bu eser *İnşāy-i Yūsufī* adı ile de tanınmaktadır; yazma nüshaları pek çoktur. Eğer Yûsufî hakîkaten tabîp Yûsufî ile aynı şahıs ise, bir takım tıbbî eserler de kaleme almış olmalıdır. Bunların başlıcaları şunlardır: *Ṭibb-i Yūsufī* (taş-basm., Cavnpur, 1874), *'Ilāc al-amrāż* (taş-basm., 1863), *Mulḥaḳa-i 'Ilāc al-amrāż* (taş-basm., 1879), *Dalā'il al-nabż* (taş-basm., 1874).

Bibliyografya: H. Ethé, *Gr. I Ph.*, II, 340; W. Pertsh, *Verze. der persis. Handschriften der Kgl. Bibliothek zu Berlin*, 1888, nr. 691/1ve 1065: Rieu, *Cat. Pers. Mss. Brit. Mus.*, s. 529ᵃ, 1089ᵃ, 797ᵇ, 983ᵇ; E. Browne, *A Catal. of the Persian Manuscripts in the Library of the University of Cambridge*, 1896, nr. 183, I, 275; *Ḥabib al-siyar*, III/III. 336; E. Edwards, *A Catal. of the Persian printed Books in the British Museum*. 1922, s 734. (E. BERTHELS.)

MEVLEVÎLİK. MAVLAVİYA, Mavlānā Calāl al-Dīn Rūmī (b. bk.)'ye mensup tarîkat Mavlānā Calāl al-Dīn Muḥammed Balḫī etrâfında toplanan kimseler onu bir pîr, bir mürşid, hattâ bir Tanrı mazharı ve mir'ât görüyordu. Fakat bu topluluğun zikri, evrâdı, tekkesi ve husûsî kisvesi yok idi. Zâten Mevlânâ da, babası *sulṭān al-'ulamā* Muḥammed Bahā' al-Dīn Valad de, babasının halîfesi ve kendisinin babasından sonra mürşidi Sayyid Burhān al-Dīn Muḥaḳḳiḳ Tirmizī de aynı yolda yürümüşlerdi ve aynı neş'eye sâhip idiler ki, bu neş'eye ancak melâmet neş'esi diyebiliriz. Mevlânâ kendisine intisâp edenleri, saç, kaş, sakal ve bıyıklardan yahut iki kaşın ortasından makas ile bir kaç kıl kestirmek sûretiyle, tıraş ettiriyordu. Bütün merâsim bundan ibâret idi (Aflākī, Üniversite kütüp., F 1231, 55ᵇ, 75ᵇ, 99ᵇ). Hırka giydirmeğe âit bâzı rivâyetler var ise de, bu bütün tarîkatlarda umûmîdir. Mevlânâ'nın bu basit tıraş merâsimini yapması Şams al-Dīn Tabrīzī'nin gelişinden evvelki devre âittir; çünkü Şams al-Dīn geldikten sonra, o bütün merâsimden el çekmiş, onun ölümünden sonra (1247) taraf-

darlarına Şalāḥ al-Dīn Zarkūb Ḳonavī (ölm. 1258)'yi, bunun vefatı üzerine de Çelebî Ḥusām al-Dīn (ölm. 1284)'i şeyh olarak tanıtmış ve onların birliğini bu sûretle te'min etmiş idi (*Ibtidā-nāma*, nşr. Calāl Humāyi, Tahran, 1315 h. ş., s. 63—70, 113, 116). Mevlânâ zamanında ve sonraki ilk devirlerde semâ için henüz bir usûl konulmamış idi. Zâten mûsiki âletleri çalınır ve neşîdeler okunur iken, semâ etmek, bütün aûfîlerde müşterekti; ancak tarzda bâzı değişiklikler vardır. Bu bakımdan Mevlânâ'nın ve ilk mevlevîlerin semâ'ı bu tarîkatin husûsî vasfı sayılmaz.

Bu devirde, sonradan *muḳābala* adı verilen usûl ve erkânı tesbit edilmiş bir tören yok idi. Sultan Veled (ölm. 1312)'in eserlerinden sonra ilk iki kaynak, yâni Macd al-Dīn Farīdūn Sipahsālār (ölm. 1321'den önce)'ın *Risāla-i Sipahsālār ba-manāḳib-i Ḫudāvandigār*'ı ile Aflāki Aḥmed Dede (ölm 1360)'nin *Manāḳib al-ʿārifīn*'i bu ilk devrin semâ'ını şöyle anlatıyor: biri yemekler yaptırır, eşi-dostu çağırır, yenilir ve içilir. Çok defa yemekten önce, *ḳavvāl*, *şayyād* ve *ġāyanda* denilen hânendeler neşîdeler okumağa, rebâb, ney ve def çalmağa başlarlar ve Mevlânâ semâ'a kalkardı. Sipahsālār semâda sıçramak, ayak vurmak, kol açmak, birini kucaklamak ve berâber semâ etmek, halkı semâ'a teşvik eylemek, semâ ederken birine secde etmek gibi şeylerden bahsediyor (trc. Midhat Bahârî; İstanbul, 1331, s. 93 v.d. *Manāḳib al-ʿārifīn*, Mevlânâ'nın semâ ederken, konuştuğunu (28b), gazel inşâd ettiğini (29a), nâralar atıp, sözler söylediğini (29b), semâ ederek, sokakta yürüdüğünü (31b), kavvâlleri kucaklayıp, rübâî okuduğunu (35b), birini çağırıp, kucakladığını, yüzünü-gözünü öptüğünü ve gazel inşâd ettiğini (25b), kendisine hayran-hayran bakan birini semâ'a teşvik ettiğini (36b, 62b), fetvâ verdiğini (40a), bağırarak, birini payladığını (41b), bir gün bir sarhoşun kendisi ile birlikte semâ ederken, ona çarptığını ve men'etmek isteyenlere Mevlânâ'nın müsâade etmediğini (98b), okuyucuları kucaklayıp, salavât getirdiğini (78a) anlatır. Bu örnekler daha da çoğaltılabilir. Sipahsālār, semâda sıçramanın ulvî âleme iştiyâk ve ittisâle, ayak vurmanın Tanrı varlığından başka mevhûm varlıkları ayak altına almağa, kol açmanın mânevî vuslat, dolayısı ile neş'eye ve nefs ile savaşta üstün gelmeğe, birini kucaklamanın onda kendi cemâlini görmeğe, halkı semâ'a teşvik etmenin feyz ve rahmeti yaymağa, birine secde etmenin onda Tanrı sıfatlarından bir sıfatı müşâhedeye delâlet ettiğini, söylüyor (s. 93 v.d.). Hâlbuki *muḳābala*'den bahsederken anlatılacağı gibi, son zamanlarda, daha doğrusu mevlevî tarîkati, tam olarak, bütün âdâb ve erkânı ile kurulduktan sonra, bunların hiç birini görmüyoruz.

Mevlânâ'dan sonra, Çelebî Ḥusām al-Dīn'in hilâfeti zamanında, her cuma günü, cuma namazından sonra semâ edildiğini, *Kur'an* ve *Kur'an*'dan sonra da *Maṣnavî* okunduğunu yine *Manāḳib al-ʿārifīn* (150b)'den öğreniyoruz. Ancak aynı eserde Merâm bağında bir meclisten bahsedilmesi, semâın türbeden başka yerlerde de icrâ edildiğini gösteriyor (*göst. yer.*). Bu sûretle, Mevlânâ zamanındakine nazaran, *Kur'an* ve *Maṣnavî* okunmasından ibâret bir fark husûle gelmiş bulunuyor.

Sultan Veled'in zamanında da aynı tarzın devâm ettiğini Kayseri'de Mu'īn al-Dīn Pervâne (ölm. 1277)'nin Ḳuṭb al-Dīn Şīrāzī (ölm. 1316) için yaptırdığı medresede, ilk dera verildikten sonra, semâ edilmesinden anlıyoruz (*ayn. esr.*, 157b). Mevlânâ'nın zamanında olduğu gibi, yine semâ meclisleri yapılmakta ve Sultan Veled ile dostları dâvet edilmektedir (162b—163a). Ulu Ârif Çelebî (ölm. 1320)'nin, daha babası sağ iken, Tebriz'e gittiği zaman, bir semâ meclisinde, *Kur'an* ve kendi gazelleri okunduktan sonra, semâ ettiğini, bir de semâ meclisleri kurulduğunu, semâ ederken, nâralar attığını, biri ile kucaklaşıp, rübâîler inşâd ettiğini biliyoruz (*Manāḳib al-ʿārifīn*, 150b—187a).

Aflākī *Manāḳib al-ʿārifīn*'i 1353'te, yâni Ulu Ârif Çelebî'nin oğlu Emîr Âdil Çelebî'nin zamanında, tamamlamıştır. Öyle olduğu hâlde henüz *muḳābala*'den bahis yoktur. Sâkib Dede (ölm. 1735; *Sefīne-i nefīse*, Mısır, 1283, cüz 1, s. 77 v.d.) 1373'te vefat ettiğini söylediği Celâleddin Ergun Çelebî'ye *İşārat al-beşāra* adlı, 18 sahifelik bir risâle isnât eder. Bu risâlede, *muḳābala*'nin son şekli, kat'î olarak, görülmektedir. Fakat risâlenin üslûbu Sâkib Dede'nin mustalah ve ağdalı üslûbudur. Gerçekten Ergun Çelebî'nin semâ bakkında bir risâlesi var ise bile, Sâkib Dede onu, ilâveler ve kendi üslûbu ile, yeniden yazmış ve bu hâle getirmiştir; binâenaleyh bu risâleye itimâd etmemize imkân yoktur. Zâten Sâkib Dede, Ergun Çelebî'nin oğlu olup, 1305/1306'da öldüğü rivâyet edilen Bürhâneddin İlyas Çelebî'den bahsederken, birinin semâ meşk etmekte olduğunu söylediği hâlde (s. 97), 1338'de ölen Emîr Âbid Çelebî-oğlu Şahmelek'in torunlarından bulunan ve Konya'da mesnevî-han olan Çelebî Salâheddin'den bahsederken, semâ meşkinin bile âdet olmadığını söyler (s. 206).

Son şekli ile *muḳābala*'den bahseden ilk manzûm risâle, 1544'ten sonra vefat etmiş olan Divâne Mehmed Çelebî'ye âittir. Bir nüshası Konya müzesi kütüphânesinde (nr. 1091/40) bulunan bu risâle, hattâ daha doğrusu mesnevî tarzındaki şiir, 52 beyittir (metin için bk. A. Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan sonra mevlevîlik*, İstanbul, 1953, s. 473—476).

Sâkib Dede, 1460'ta vefat eden Pîr Âdil Çelebî'nin hâl tercümesinde, mevlevîlik âyîn ve erkânının onun zamanında vaz'edildiğini bildirir (s. 134). Sâkib Dede'nin ifâdesi Âdil Çelebî'ye Pîr denilmesinin sebebini de izah eder. Bayezid II. devri (1481—1512) şâirlerinden bursalı Uzun Firdevsî (ölm. 1512'den sonra) tarafından toplanmış ve yazılmış olduğu görülen *Menâkib-i Hacı Bektaş-ı Velî* (Üniversite kütüp., T Y 4820, a. 176)'de, sonradan eklendiği anlaşılan bir menkıbede, Şems'in Sultan Veled'e söylediği sözler kayıtlıdır ki, bu kayıt, hem bu uydurma menkıbenin, mevlevîliğin tâm kuruluşundan, yâni XV. yüz yıldan sonra (belki de daha sonraki asırlarda), eklendiğini, hem de XV. asır başlarında bile semâ tâlimi gibi bir şeyin mevcut olmadığını ve tarîkatin, tam mânası ile, kurulmamış bulunduğunu gösterir.

Mevlânâ zamanında tekke henüz mevcut değil idi. Selçuklu emîrlerinden horasanlı Tâc al-Dîn Mu'tazz (ölm. 1278), Mevlânâ'yı sevenlere bir *dâr al-'uşşâḳ* yaptırmak istemiş; Mevlânâ kabûl etmemekle berâber, nihâyet Sultan Veled'in ricâsı ile, medresenin yanına, yoksul müridler için, bir kaç oda yapılmış idi (*Manâḳib al-'ârifîn*, 46 a—b). Mevlânâ'nın Badr al-Dîn Naccâr-Mavlavî (*ayn. esr.*, 46b), Macd al-Dîn Vaiad (74a), Suhrâb Mavlavî (173b) gibi halifeleri bulunduğunu da biliyoruz. İhtimâl bunlara, Şams Tabrîzi'nin gelişinden önce, hilâfet verilmiştir. Hâsılı Mevlânâ zamanında mevlevîlik tarîkı ile mevlevî tekkesinin ancak nüvesi var idi; mevlevîliğe henüz bir tarîkat denilmesine imkân yok idi.

Mevlânâ'nın vefâtından bir müddet sonra, Selçuk beylerinden 'Alam al-Dîn Ḳaysar (ölm. 1284)'in teşebbüsü ile, Mevlânâ türbesi yapılmış (*ayn. esr.*, 193b; A. Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddin*, 2. tab., İstanbul, 1952, s. 130—134), böylece Mevlânâ'yı sevenlere bir merkez kurulmuştur. 'Alam al-Dîn Ḳaysar'ı 3 bendlik bir terci' ve 11 beyitlik bir gazel ile öven, türbenin yapılışını, medresenin tâmirini bilhassa belirten Sultan Veled (*Dîvân*, nşr. F. N. Uzluk, Ankara, 1941, s. 9 v.d., 86 v.d.) yalnız Mevlânâ'yı görüp, sevenlere değil, Selçuklu beylerine, moğul büyüklerine, pâdişahlara, hattâ moğul beyleri ile Selçuklu beylerinin zevcelerine kasideler yazmış, hepsi ile iyi geçinmiş, mantıkî bir şekilde hareket eden temkinli bir zâttır. Türbeye vakıflar sağlamak sûretiyle, bu merkezin bekasını te'min etmiş, Amasya'ya, Kırşehir'e Erzincan'a halîfeler yollayıp, zâviyeler kurdurarak, Mevlânâ mensuplarını bir merkeze bağlı merkezler etrafında toplamış, bu tarîkatı yaymağa başlamıştır (bk. *Mevlânâ'dan sonra mevlevîlik*, s. 29—52).

Sultan Veled'in oğlu olan ve ondan sonra mevlevîliği temsil eden Ulu Ârif Çelebî (Emîr Ârif-i Kebîr) de, babası gibi, zamanının bütün nüfuslu şahsiyetleri ile iyi geçinmektedir. Kısa ömrünün büyük bir kısmını seyâhatler ile geçirmiş, Lârende, Beyşehir, Akşehir, Kara-Hisar, Amasya, Niğde, Sivas, Tokat, Birgi, Denizli, Menteşe, Alâiye, Antalya, Bayburt, Erzurum, Irak, Tebriz, Merend ve Sultaniye'de bulunmuş ve hemen her gittiği yerde bir zâviye kurulmuştur (*Mevlânâ'dan sonra mevlevîlik*, s. 35—95, bilhassa s. 86).

Mevlevîliğin bu kuruluş ve yayılış devresinde Sultan Veled ve Ulu Ârif Çelebî kadar nüfûzlu bir şahsiyet de Sultan Veled'in kızı Mutahhare Hatun'dan doğan ve Germiyanlı Süleyman-Şah'ın neslinden Bâli Çelebî-oğlu Afyon-Karahisarlı Divâne Mehmed Çelebî (ölm. 1544'ten sonra)'dir. Konya, Hacı-Bektaş, Bagdad, Necef, Kerbelâ, Horasan, Mısır, Kütahya, Lâzkiye ve İstanbul gibi, bir çok yerleri gezmiş, Haleb, Burdur, Eğridir, Sandıklı, İstanbul'da Galata'da Kule-Kapısı, Mısır, Cezâyir, Midilli, muhtemelen Lâzkiye, Tebriz, İsfahan ve belki Bagdad mevlevîhâneleri onun tarafından kurulmuştur (bk. Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan sonra mevlevîlik*, s. 101—122; şiirleri için bk. *oyn. esr.*, s. 473—493). Sîneçâk Yusuf (ölm. 1546), Mecdeddin Feridun, Eflâkî, Şâhidî (ölm. 1550) ve *Maşnavî*'den müntehabât yapanlar ile *Maşnavî* şârihleri v. b. bu tarîkatın yayılmasına hizmet edenler arasında sayılmalıdır (*Mevlânâ'dan sonra mevlevîlik*, s. 122—150). Velhâsıl Mevlânâ'dan sonra XV. asra kadar geçen devir, tarîkatın bütün âdâb ve erkânı ile kuruluş ve yayılış devresidir ve tarîkat, artık hiç bir kaidesi değişmemek üzere, XV. asrın ilk yarısında tam şeklini almıştır. Bu bakımdan mevlevîlerin, Sultan Veled'in mevlevî tarîkatının âdâb ve erkânını tesbit hakkındaki kanâatleri yanlış olmakla berâber, türbenin kuruluşuna müsâade etmesi, vakıflar sağlaması ve böylece merkeziyetin te'min edilişi sebebi ile bunun kuruluşunu hazırlaması dolayısı ile, tarîkatin te'sîsinde ilk mühim hizmet, şüphe yok ki, onundur.

Çelebîlik makamı. Mevlânâ'dan sonra, onun yerine Çelebî Ḥusâm al-Dîn geçmiş,

Sultan Veled de dâhil olduğu hâlde, bütün Mevlânâ'yı sevenler onu Mevlânâ'nın halîfesi tanımışlardır; 1284'te vefâtı üzerine, Sultan Veled'in *İbtidâ-nâma* (s. 139 v.d., 325 v.d., 327—329)'de anlattığı gibi, Bektemür-oğlu Şeyh Kerîmeddin'e tâbî olmuş, onu *kuṭb* tanımıştır. Bu zât Çelebî Ḥusâm al-Dîn'den sonra 7 yıl hilâfet makamında bulunmuştur (*ayn. esr.*, s. 33 v. d.). Şeyh Kerîmeddin'in 1292'de vefâtından sonra Sultan Veled hilâfet makamını işgâl etmiştir. Sultan Veled'in 1312'de vefâtından sonra yerine, sırası ile, oğlu Ulu Ârif Çelebî, bu zâtın kardeşi Şemseddin Âbid Çelebî, diğer kardeşi Vâcid Çelebî ve Ulu Ârif Çelebî'nin oğlu Emîr Âlem Çelebî geçmiş, fakat bu sonuncusu bilfiil „çelebîlik" makamında bulunamamış, Ulu Ârif Çelebî'nin oğlu Emîr Âdil Çelebî çelebîlik makamına geçmiştir. Görülüyor ki, mevlevîliği temsil eden, Mevlânâ soyundan olmayan ilk iki halîfeden sonra, mutlaka Mevlânâ'nın soyundan kimseler çelebî olmuş ve Sultan Veled'den itibâren bu bir teâmül olarak devam etmiştir. Çelebîler bâzan siyâsete karışmışlar. evkaf yüzünden birbirleri ile uğraşmışlar ve bu sebep ile sürgüne uğrayanlar da olmuştur (bk. *Mevlânâ'dan sonra mevlevîlik*, s. 97—100, 151—170; M. Çağatay Uluçay, *Sürgünler*, *Belleten*, 1951, XV, 558, not 206, 558 v.d.). Selim III. zamanında Hacı Mehmed Çelebî'nin nizâm-ı cedîde muhâlefet ettiğini ve saray ile arasının açıldığını biliyoruz. Birinci dünya harbinde Veled Çelebî'nin gönüllü bir mevlevî alayı kurduğu da kaydedilebilir (bk. *Mevlânâ'dan sonra mevlevîlik*, s. 170—181).

K a y n a k l a r. Mevlevîliğin kuruluş devrine âit en eski iki kaynak vardır ki, bunların ikisi de Divâne Mehmed Çelebî'ye âittir. Bunların biri, daha önce de bahsedilen 52 beyitlik mesnevî, diğeri Konya müzesinde 1188 numarada kayıtlı mensur küçük bir risâledir. Birincisinde *muḳâbala*'nın remizlerinden, ikincisinde ise, sülûkten bahsedilmektedir. Bu iki risâleden sonra, Şâhidî'nin olduğunu sandığımız, Mevlânâ'ya atfedilen 91 beytin ve *fâ'ilâtan mafâ'îlun fâ'ilun* vezninde, *'İşḳ-nâma* (Konya müzesi kütüp., nr. 2194 ve 2195) adlı bir risâle ve *fâ'ilâtun fâ'ilâtun fâ'ilât* vezninde 81 beyitlik *Tirâş-nâma* adlı bir mesnevî gelir. Bu iki risâleoin nüshaları pek çoktur. İkinci risâle saç, kaş, bıyık, sakal tıraşından, hor birinin nelere işâret olduğundan bahseder, aynı zamanda fütüvvetten de bahsettiği için, bir fütüvvet-nâme hususiyetini taşır (bir nüshası için bk. Konya müzesi kütüp., nr. D. 4. 37). Bunlardan sonra Rusûhî İsmail Ankaravî (ölm. 1631)'nin türkçe ve basılmamış *Risâla-i uṣûl-i ṭarîḳat-i nâzanîn* adlı küçük bir risâlesi (Konya müzesi kütüp., nr. 1665, 2188 ve 2101; Hâlet Efendi kütüp., nr. 351) ile matbû *Minhâc al-fuḳarâ* (Bulak, 1256)'sı ve âdetâ bu kitabın arapçaya tercümesi olan *Niṣâb al-Mavlavî*'si, Gümüş-Ayak Mehmed Dede (ölm. 1703)'nin *Sulûk-nâma-i ṭarîḳat-i mavlaviya*'si, 'Abd al-Ġanî al-Nâbulûsî (ölm. 1731)'nin arapça *al-'Uḳûd al-lu'lu'iya fî ṭarîḳ al-sâdat al-mavlaviya*'si, Kusec Ahmed Dede (ölm. 1777)'nin arapça *al-Tuḥfat al-bahiya fî ṭarîḳ al-mavlaviya*'si, Şeyh Gâlib (ölm. 1799)'in bu risâleye yazdığı arapça *al-Ṣuḥbat al-ṣâfiya* adlı şerhi ve daha sonraki eserler hep ilk kaynaklardan faydalanmak ve şahsî görüşler de eklenmek suretiyle meydana getirilmiş eserlerdir (bk. *Mevlânâ'dan sonra mevlevîlik*, s. 189—195).

M e v l e v î s i l s i l e s i. Mevlevîler sûfîlerin â l e v î s i l s i l e dedikleri silsileyi kabûl ederler ki, bu silsile Cunayd Bağdâdî'den Peygambere şöyle çıkarılır: Cunayd Bağdâdî (ölm. 910) — Sarî Saḳaṭî (ölm. 855) — Ma'rûf Karḫî (ölm. 815) — Dâvûd Ṭâ'î (ölm. 800) — Ḥabîb A'camî (ölm. 768) — Ḥasan Baṣrî (ölm. 799) — 'Alî (ölm. 661) — Muḥammed (ölm. 632). Ancak şunu da söyliyelim ki, Peygamberin sahâbeye hırka giydirmesi, zikrî telkin etmesi v.b. dâir rivâyet edilen hadîsleri hadîs bilginleri şiddetle reddediyorlar ('Alî Ḳârî, *Mavżu'ât al-kabîr*, İstanbul, 1289, s. 62 v.d.). Bu silsilede adı geçen Ma'rûf Karḫî, 12 imamdan 8. imâm 'Alî al-Riżâ (ölm. 818) tarafından ihtidâ ettirilmiş bulunduğundan, bilhassa şî'ilik te'siri altında kalan sûfîler silsileyi şöyle de yürütürler: Cunayd Bağdâdî — Sarîy Saḳaṭî — Ma'rûf Karḫî — imâm 'Alî al-Riżâ, imâm Mûsâ al-Kâẓim (ölm. 799) — imâm Câ'far al-Ṣâdiḳ (ölm. 765) — imâm Muḥammed al-Bâḳir (ölm. 733) — imâm 'Alî Zayn al-'Âbidîn (ölm. 712) — imâm Ḥusayn b. 'Alî al-Şahîd (ölm. 680) — imâm Ḥasan b. 'Alî al-Muctabâ (ölm. 678) — imâm 'Alî (661) — Muḥammed (bk. *Mevlânâ'dan sonra mevlevîlik*, s. 201).

Mevlevî silsilesi, Cunayd'den aşağıya doğru, şöyle yürütülmektedir: Cunayd Bağdâdî — Abû Bakr Şiblî (ölm. 946) — Muḥammed Zaccâc (ölm. 1001) — Abû Bakr Nassâc (ölm. 1094) — Aḥmed Ġazzâlî (ölm. 1123) — Aḥmed Ḥaṭîbî (Sulṭân al-'Ulamâ'nın büyük babası, ölm. 1139?) — Şams al-A'imma Saraḫsî (ölm. 1090) — Muḥammed Bahâ'al-Dîn Valad Sulṭân al-'Ulamâ' (ölm. 1231) — Sayyid Burhân al-Dîn Muḥaḳḳiḳ Tirmizî (ölm. 1240/1241?) — Mavlânâ Calâl al-Dîn Muḥammed Balḫî (ölm. 1273; *Manâḳib al-'ârifîn*, 191 b).

Şams al-A'imma Sarahsî 'nin kızı Firdavs Hatun, Mevlânâ 'nın babası Sulṭân al-'Ulamâ 'nın büyük babası Aḥmed Ḫaṭîbî 'nin, zevcesidir. 1090 'da ölen Şams al-A'imma 'nin dâmâdının halîfesi olması, hele 1231 'de vefat eden Sulṭân al-'Ulamâ 'nın ondan feyz alması imkânsızdır. Sipahsâlâr (trc. *Midhad Buhârî*, s. 15, 30) Mevlânâ 'nın kendi babasından, onun da yine kendi babasından feyz aldığını, Aḥmed Ḫaṭîbî 'nin Aḥmed Ġazzâlî 'nin halîfesi olduğunu bildirir.

Sulṭân al-'Ulamâ 'yı Nacm al-Dîn Kubrâ (ölm. 1221) halîfesi sayanlara göre, silsile şöyledir: Cunayd Baġdâdî — Mamşâd Dînavarî (ölm. 911) — Muḥammed Dînavarî (ölm. 980) — Muḥammed Bakrî (ölm. 990) — Vacîh al-Dîn Ḳâzî (ölm. 1050 yahut 1109), Abû 'l-Nacîb 'Abd al-Ḳâbir Suhravardî (ölm. 1167) — 'Ammâr Yâsir (ölm. ?) — Nacm al-Dîn Kubrâ (ölm. 1221) — Sulṭân al-'Ulamâ' Muḥammed Bahâ' al-Dîn Valad — Mevlânâ. Bu silsile halvetiye silsilesidir. Rusûhî 'nin mevlevîliği halvetîlik göstermesinin sebebi de işte bu silsiledir (*ayn. esr.*, s. 193). Silsileyi daha başka türlü yürütenler de vardır. Şeyh Gâlib 'in *al-Ṣuḥbat al-ṣâfiya* 'si de mevlevîliğin horasânîler ile hemedânîlerden geldiğini söyler (*ayn. esr.*, s. 194 v.d., 203 v.d.).

Mevlevîlikte iki neş'e (temâyül). Mevlânâ zamanından son zamanlara kadar tarikat erbabında iki ayrı neş'e olduğunu görüyoruz. Ulu Ârif Çelebî 'nin garip hâlleri, şaraba düşkünlüğü, Emîr Âbid Çelebî 'nin aynı neş'eye sâhip oluşu, bıyıklarını kesmeyişi, Dîvâne Mehmed Çelebî 'nin *çahâr-żarb* oluşu, Hacı Bektaş 'ı ziyârete gidişi, 40 mevlevî, 40 bektâşî *abdal* 'ı ile Irak 'ı, Horasan 'ı ziyâret edişi, İran kalenderlerinin kendisine büyük bir saygı göstermesi, kendisine intisap edenleri, *çahâr-żarb* tıraş ettirmesi, bâzı kere mevlevî sikkesi, seyfî denilen üstü basık külâh, bâzı kere 12 terkli, yâni dilimli, kalenderî — bektâşî tacı giymesi, 'Alî 'ye, ehl-i beyte büyük bir sevgi göstermesi, Yusuf Sîne-çâk ile mensuplarının da aynı neş'eye sâhip oluşları, buna karışılık msl. Çelebî Ḥusâm al-Dîn 'in halîfesi amasyalı Alâeddin 'in Ulu Ârif Çelebî 'nin bu hâllerini beğenmemiş gibi şeyler, bu iki neş'eyi açıkça göstermektedir. XV. asır şâir ve nâsirlerinden Vâhidî 'nin *Manâḳib-i Ḫᵛâca-i cihân ve natîca-i cân* (İstanbul, Üniv. kütüp., nr. T Y 9504) adlı ve yer-yer şiirler ile bezenmiş mensur kitabındaki şemsîler de mevlevîlerin bu temâyüllerini benimsemiş olanlarıdır. Bu melâmet neş'esine sâhip olanlara Şems kolu ve buna mukabil zühde riâyet edenlere Veled kolu denile-gelmiştir. Şeyh Gâlib bunu reddediyorsa da, her iki neş'enin mevcûdiyetini hem kendisi, hem Esrâr Dede, hem de daha önce Sâkib Dede kabûl ediyorlar. Ancak şu da kaydedilmelidir ki, bu iki neş'e mevlevîliği iki kola, iki şûbeye ayırmış değildir ve bu ancak meşrep ayrılığından doğmuş bir husûsiyetten ibârettir (bk. *ayn. esr.*, s. 204 – 243).

İctimâî bayatta mevlevîlik. Mevlânâyı sayanlar, onu pîr ve muktedâ tanıyanlar arasında büyükler, beyler bulunmakla berâber, kendisi halk tarafından da benimsenmiş idi. Kendisinden sonra bilhassa Ulu Ârif Çelebî bütün halk tarafından sevilmiş ve sayılmış idi. Mûsikî, raks ve şiire dayanan mevlevîlik, henüz erkân ve âdâbı tam olarak kurulmadığı için, halka inebiliyordu. Yenideyeniye açılan mevlevî zâviyeleri halîfeler tarafından kuruluyordu. Tekke kurulduktan sonra, vakıf sağlanmakta ve bu vesîle ile hukûmetin muzâhereti de te'min edilmekte idi; fakat her hâlde halîfe tarafından korunan vakfa dayanmayanlar da var idi. Beyler, paşalar ve pâdişahlar tarafından kurulan tekkeler de var idi. Msl. Dîvâne Mehmed Çelebî zamanında ve onun himmeti ile kurulan tekkelerden yalnız biri, Galata 'da Kule-Kapısı mevlevîhânesi bir vezîr tarafından vakfedilen bahçeye inşâ edilmiş idi. Bu devirde mevlevî köyleri de var idi. Şâhidî 'nin *Gulşan-i asrâr* adlı, farsça olup, bilhassa Dîvâne Mehmed Çelebî 'nin bayatını ve husûsiyetlerini ihtivâ eden mühim mesnevîsinden anlaşıldığına göre, Lâzikiye köylerinden Kozluk ve Vakıf köyleri âdetâ bir mevlevî köyüdür. Bursa 'da Sikke köyü ile Kütahya civarında Çakır köyü de birer mevlevî köyüdür. Ayasulug 'da Hoca İbrahim mahallesine mülhak bir mevlevîhâne ile Ayasulug 'a tâbî Ede köyünde Keçeli Ali mevlevîhânesinin mevcûdiyeti biliniyor (Başvekâlet arşivi, *Tapu tahrir defteri*, yeni nr. 166, s. 437, 937 = tarih 1530).

Mevlevîlikte bu devirlerde kadın da erkekten hemen-hemen ayrılmamaktadır. Mevlânâ 'nın ve torunu Ulu Ârif Çelebî 'nin kadın meclislerinde semâ ettiği mâlûmdur. Bu gibi meclislerde kadınlardan cezbeye kapılanların da semâa katıldıkları muhakkaktır. Sultan Veled 'in kızı Şeref Hatun 'un bir çok müridi, Ulu Ârif Çelebî 'nin de Tokat 'ta bir kadın halîfesi var idi. Dîvâne Mehmed Çelebî 'nin torunu ve Hızır-Şah Çelebî 'nin oğlu Şah Mehmed Çelebî 'den sonra kızı Destînâ, Kara-Hisar mevlevîhânesine mütevellî olmuştur. Aynı soydan küçük Mehmed Çelebî 'den sonra büyük kızı Güneş Han, sikke ve hırka giyer, yüzü peçeli olarak, mevlevî *muḳâbala* 'sini idâre ederdi. Derviş Yakîn adlı bir mevlevî dervişinin bu hanıma bir de medhiyesi vardır. Yine ay-

soydan Küçük Ali Çelebî'nin kızı Güneş Hanım Sugra da bilfiil şeyhlik etmiştir. Bu hanım aynı zamanda şâirdir.

Mevlevîlik, XVI. asırdan itibâren, yüksek tabakaya bağlanmağa, yavaş-yavaş köylerden kasabalara, kasabalardan şehirlere çekilmeğe başladı. Tarîkata gene halktan intisap edenler yok değil idi. Fakat halktan ziyâde vezîrler, bey-zâdeler ve hukûmet ricâli, hattâ son zamanlarda pâdişahlar (msl. Selim III., Mahmud II. ve Abdülmecid) tarîkata giriyor ve mevlevîlik artık yüksek zümreye mâl oluyordu (bk. A. Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 244—266, 278—281).

Mevlânâ hiç bir vakit siyâsi bir harekette bulunmamıştır. Sultan Osman'a: — Himmet edip, saltanatı sana verdik — demesi, bir gün Bâbâ-i Marandi adlı birine, iltifatına gücenip, sarayı terketmesi menkıbesine eklenen bir fıkradır (A. Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddin*, s. 241 v.d.). Sultan Veled ile oğlu Ulu Ârif Çelebi'nin ise, büyükler ve moğul beyleri ile münâsebetleri, taraf tutarak değil, kendilerini saydırmak ve hepsini bir görmek sûretiyle, müsbet bir tarzda idi. Fakat Mevlânâ'ya gösterilen saygı yüzünden, Osmanlılar da, diğer beyler de mevlevîlere saygı göstermişler, Mevlânâ türbesini mânevî ve yüksek bir makam telakkî etmişlerdir. XV. — XVI. asırlarda Anadolu'da ve bilhassa Rumeli'de kaynaşan şiî-bâtınî cereyanı dikkati celbedince, kalenderîlik ve bektâşilik ile kaynaşan, hattâ şemsîler diye anılan mevlevîlerin bir kısmı aleyhine de yazılar yazılmağa, sözler söylenmeğe başlanmıştır. Fakat bunlara karşılık, daha çok olan zâhid mevlevîlerin mevcûdiyeti bu tarîkate karşı şiddetli bir harekete mâni olmuştur. Sûfîleri tutan, İran şahlarını meşrû metbû sayan alevîler, onlar ile bağdaşan hurûfiler, iktidârı elde etmeğe çalışan ve devlet içinde gizli bir devlet olan hamzevîler şiddetle tenkil edilir iken, alevî ve hurûfî inançları benimseyen mevlevîler hakkında bile, onlarda bu çeşit bir dâva ve hareket tarafdarlığı görülmediği için, böyle bir harekete girişilmemiştir. XVII. asırda çelebîlik makamının Abaza Mehmed Paşa'ya tarafdar oluşu, Selim III. zamanında Mehmed Emin Çelebî'nin, Konya müftüsü ile birleşerek, nizâm-ı cedîde muârız bulunuşu da istisnâî hâdiselerdir. Nitekim bu sırada Şeyh Gâlib Selim III.'in din ve dünyaya müceddid olduğunu söylüyor, pâdişah da Mevlânâ sandûkasına bir pûşide gönderiyordu (Şeyh Gâlib, *Dîvân*, s. 63 v.d.; *Mevlâ-â'dan sonra mevlevîlik*, s. 171, not 206). Tanzimattan sonra Sultan Aziz'in hal'inde ve Abdülhamîd II.'in cülûsunda, hürriyet hareketlerinde mevlevîliğin değil, Yeni-Kapı mevlevî şeyhi Osman Salâheddin (ölm. 1887) ve oğlu Mehmed Celâleddin (ölm. 1908) dedelerin şahsî te'sirleri olmuştur.

Mevlevîler ve diğer tarîkatler. Mevlânâ kendi yolunu tasavvuf yolu görmüyor idi (*Mevlânâ Celâleddin*, s. 64). Ulu Ârif Çelebî'nin de fütüvvet ehli ve Baraklılar ile arası gâyet iyi olduğu hâlde, diğer tarîkatlerin dervişlerini görünüşe kâni olan ve törenlere tâbî bulunan kişiler görüyordu (*Mevlânâ'dan sonra mevlevîlik*, s. 83—86). Bu görüş tarîkat kurulduktan sonra da devam etmiştir. Mevleviler, esmâ ve etvâr-ı seb'a ile sülûkü kabûl eden tarîkatlere „sûfî tarîkatleri", şeyhlerine „sûfî şeyhleri", dervişlerine „sûfî dervişleri", tekkelerine „sûfî tekkeleri" derler. Mevlevîlerden biri, yahut bir kaçı, her hangi bir sûfî tekkesine giderse, bir kenara çekilip oturur, onlar kıyâm zikrine kalkarlarsa, o da kalkar, ayakta durur, fakat zikre iştirâk etmez ve halkaya girmezdi. Yalnız onlar, ism-i celâl zikrine başladıkları zaman, sağ eli ile hırkasının yakasını tutarak, sol eli ile, bel hizâsında, hırkanın sağ tarafını tutup, açılmasına mâni olarak, durduğu yerde semâ'a başlardı. Mevlevîlerin sûfî tekkelerine gitmeleri nâdir idi; zâten nev-niyâzları, yâni tarîkate yeni girmiş ve yeni semâ çıkarmış muhipleri, dedeleri, yâni mürebbîleri, semâlarının bozulmaması için, sûfî tekkelerine yollamazlardı. Mevlevî şeyhlerinin sûfî tekkelerine, sûfî şeyhlerinin mevlevîhânelere gelip-gitmeleri, ancak mersiye, mevlid, mi'râciye okunması ve post cemiyeti gibi, bir törende olurdu. Sûfî tekkesine giden mevlevî şeyhi, tekke şeyhinin alt yanında mevkî alır ve ism-i celâl esnâsında, isterse, semâ ederdi. Sûfî şeyhleri mevlevîhâneye gelirler ise, semâhâneye girerler, şeyhin alt yanında mevkî alırlar, mevlevîlere uyup, bilir-bilmez. „devr-i veledîde" bulunurlar ve ondan sonra ayakta durup, semâi seyrederlerdi.

Mevleviler ile bektâşîler horasânîlerden, yâni aşk ve cezbeyi esas tutan melâmet erbâbından oldukları için, bilhassa mevlevî şemsîler bektâşîler ile pek güzel kaynaşıyorlardı Celâleddin Ergun Çelebî'nin 7 terkli tac, Divâne Mehmed Çelebî'nin 12 terkli kalenderî — bektâşî tac giydiğini, Irak ve İran'a giderken, Hacı Bektaş'ı ziyâret ettiğini, oradan da yanına 40 bektâşî abdalı aldığını biliyoruz Bu birlik son zamanlara kadar sürüp gitmiştir Msl. Bahâriye şeyhi Hüseyin Fahreddin Dede (ölm. 1911), Sütlüce bektâşî dergâhı şeyhi Münir Babe'dan nasip almıştır. Daha bu çeşid bir hayli mevleviler vardır. Ancak şunu da söylemek gerektir ki, mevlevî, bektâşî de olsa, onda bektâşîlik pek geride kalır; çünkü

bedi'î zevk ile mevlevîlik, bektâşîliği dâimâ geride bırakır (*ayn. esr.*, s. 293—304).

Hacı Bayram (ölm. 1429/1430)'e kadar melâmetiye, Hacı Bayram 'ın halîfesi Emîr Sakkînî 'den sonra melâmîye Osmanlı hukûmetine karşı bir hareket hazırlarken, İstanbul 'da 1572 veya 1573 'te idâm edilen Bosnalı Hamza Bâlî 'den sonra, hamzevîye tâbiri ile anılan erbâb-ı melâmet, sûfîyeye karşı rusûm tanımayan, husûsî giyim-kuşam, mürettep zikir ve vird, muayyen tekke v.b. kabûl etmeyen aşk ve cezbeyi esas tutan bir yoldur ki, bu yolu temsil edenlere horasânîler, Horasan erleri (veya erenleri) denildiği mâlûmdur ki, Mevlânâ Celâleddin de bunlardandır. Mevlevîlik kurulunca, bu esasların mühim bir kısmından ayrılmakla berâber, yine de bu tarîkatta aşk ve cezbe esas olmuştur. Bu bakımdan, esmâ ile sülûk edenleri, evvelce de işâret edildiği gibi, sûfî sayan mevlevîler, melâmet ehli ile dâimâ kaynaşmışlar ve bir çok mevlevî büyükleri hamzevîliği de intisap etmişlerdir. Mevlevîliğin, bunlardan başka, burûfî mezhebi ile, hattâ zaman-zaman nakşibendîyenin bir kısmı ile az-çok münâsebeti olmuş, halvetîyeden meydana gelen gülşenîye tarîkati de mevlevîliğin te'siri altında gelişmiştir (*ayn. esr.*, s. 306—328).

M e v l e v î l i k ve f ü t ü v v e t e h l i. Gerek Mevlânâ 'nın, gerek Şams al-Dīn Tabrīzi 'nin fütüvvet ehli ile, bilhassa bunların rind olanları ile kaynaştıkları görülmektedir. Çelebî Hüsâmeddîn Konya ahîlerinin pîri Ahî-Türk 'ün oğludur. Sultan Veled *Dîvân* 'ında bir çok ahîleri över. Ulu Ârif Çelebî 'nin de fütüvvet ehli ile müsbet münâsebetleri vardır. Bir çok mevlevî san'atkârının esnaf teşkilâtından uzak kalamayacağı, bir çok mevlevînin de aynı zamanda hamzevîliğe intisap ettiği düşünülür ise, mevlevîlerin rind kısmının, son zamanlara kadar, fütüvvet ehli ile kaynaştığı anlaşılır (*ayn. esr.*, s. 304 v.d.).

M e v l e v î l i k â d â b v e e r k â n ı. Mevlevîliği temsil eden ç e l e b î, ilk zamanlarda, dergâh zâbitânı denilen, ileri gelen ve hizmet sâhibi bulunan dedeler tarafından tâyin edilirken, sonradan vakıf yüzünden, çelebîler arasındaki münâzaalar bu istiklâli bozmuş ve çelebîler, pâdişahın irâdesi ile tâyin edilmeğe başlamış idi. Meclis-i meşâyih kurulduktan sonra, bu meclis tâyin keyfiyetini şeyhülislâma arzeder, o da bunu pâdişaha bildirir ve pâdişahın irâdesi de çelebîye tebliğ olunurdu. Şeyhlerin tâyininde, posta geçirilişinde de çeşitli ve sâbit usûller var idi (*ayn. esr.*, s. 267—270).

Her tekkede, muayyen günlerde, Konya 'da cuma günü, cuma namazından sonra, *m u ḳ ā b a l a* yapılırdı. Karşılaşma mânasına gelen mukabele şöyle cereyân ederdi: namaz kılındıktan sonra, şeyh postuna geçer, her kes onun ile berâber oturur ve yeri öpüp, hırkasına bürünmüş olarak, yukarıda *muṭrib* yahut *muṭrib-ḫāna* denilen yerde okunan na't dinlerdi. Na'tten sonra, ney ile bir taksim başlar, bunun sonunda kudümler vurulurken, her kes, iki elini yere vurup, şeyh ile berâber, ayağa kalkardı. Şeyh postundan çalınan peşreve ayak uydurarak, yavaş-yavaş sağa doğru yürür, başkaları da onun ardından gider, postun hizâsına gelince, baş kesilir, yâni hafîfçe baş öne doğru eğilerek ve bir az rükû vaziyetine gelinerek, niyâz edilirdi. Postun önünde, öndeki postun öbür yanına geçip döner ve bu yandakiler, birbirlerinin kaşlarının arasına bakıp, birbirlerine karşı niyâz ederler; postun öbür yanındaki dönüp yürür, bu taraftaki onun yerini alır, arkadan gelen ile niyâzlaşırdı. Bu sûretle, kıdem sırası ile, en son gelen sâlik, kıdem bakımından en yüksek olan şeyh ile niyâz ederdi. Bu devir 3 kere tekrarlanırdı ki, buna „Sultan Veled devri" yahut „devr-i veledî" denilirdi. Üçüncü devrede sondaki, şeyhi beklemeden, niyâz edip yürür, şeyh postuna geçer, her kes yerinde durur, şeyh ile berâber baş kesilir, sonra semâzen-başı şeyhin önüne gidip niyâz eder, onun ile berâber yine her kes niyâz eder, semâzen-başı şeyhin önünde durur. Hırkalarını atıp, sağ kol üstte olmak, parmaklar açık ve düz olarak, omuzları tutmak sûretiyle, niyaz vaziyetinde bulunan semâzenler, birer-birer şeyhin elini öpüp, semâa girmeğe başlarlardı. Semâzen şeyhin elini öperek, niyâz edince, şeyh de onun sikkesini öperek, ona niyâz eder, usta semâzen ise, semâzen-başı kenarda durarak, onu ortaya alır; acemî ise, ortaya doğru durup, kenarın yolunu açarak, kenara sürerdi. Son semâzen de semâa girdikten sonra, semâzen-başı niyâz eder, şeyh de niyâz edip, postun gerisine çekilirdi. Bundan sonra semâzen-başının vazifesi, yürümeyenlerin yanına gidip, yürütmek, tenevvüreler birbirine dokunur ise, buna mâni olmak idi. Âyîn denen ve kudüm ile ney ile okunan neşîdenin durak yeri gelince, semâzenler dururlar ve sendelememek için ikişer — üçer ve yan-yana gelip, birbirlerine dayanırlardı. Semâda açılan kollar yine ilk vaziyette omuz başlarına gelirdi. Şeyh ile berâber niyâz edildikten sonra, birinci selâm bitmiş olurdu.

İkinci devreye, ilk devreye girildiği gibi, girilirdi. Ancak semâzenler, bu sefer şeyhin önünde yalnız baş keserler, şeyhin elini öpmezlerdi. İkinci ve üçüncü selâmlardan sonra, dördüncü devreye girilir ve bu devrenin sonunda âyîn

biter, taksim başlardı. Taksim de bitince, *Kur'an* okunur iken, her kes yerine oturur, evvelce dördüncü devreye girmeyen bir kaç dede semâzenlerin sırtlarına hırkalarını koyardı. *Kur'an* bitince, şeyh ayağa kalkar, onun ile berâber, her kes kalkar, şeyh bir gülbank çeker, her kes bütün kuvveti ile ve nefesi ne kadar uzayabilir ise, o kadar, bir *hû* çeker; şeyh yavaş-yavaş semâ-hâne kapısına doğru yürür, avîze altında bir selâm verir, semâzen-başı veya tarîkatçı veyahut abçı dede selâmı alır, kapıya yakın bir kere daha selâm verir, bu selâmı da mutripten kudüm-zenbaşı alırdı. Nihâyet şeyh kapıda, geriye dönüp, niyâz eder, selâmlarda da bu sefer onun ile berâber her kes baş keserdi. Şeyh gittikten sonra, her kes birer-birer ve sırası ile kapıya geri dönüp, semâ-hâneye baş keserek, çıkar giderdi (*ayn. esr.*, s. 370 — 379).

Bu mukabeleden başka bir de niyâz mukabelesi var idi ki, bu ziyâretçilerden biri nezir yollar yahut hüseynî âyini okununca, şeyh mutribe nezir gönderir, bunun üzerine dördüncü devrede son peşrev çalınmaz, neyzen-başı kısa bir taksim yapar ve niyâz mukabelesi başlardı. Mevlevîler mukabeleyi çeşitli remizleri muhtevî bir bütün hâlinde görürlerdi (*ayn. esr.*, s. 379 — 387).

Mevlevîlikte, muhib, dede, şeyh ve halîfe olmak üzere, 4 derece vardır. Muhib, bir şeyhe intisap edip, sikke giyen ve semâ çıkaran kişi idi. Dede, dervişliğe ikrar verip, dergâhta çeşitli hizmetleri görerek, 1001 gün çile çakaran kişi idi [bk. mad. ÇİLE]. Şeyh, pîr makamında bulunan, mevlevîliği temsil eden zât idi. Şeyhler seyyid değil iseler, beyaz, seyyid iseler, yeşil, aynı zamanda hilâfet de almışlar ise, duhânî, yâni siyaha pek yakın koyu mor destar sararlardı. Hilâfet ise, mâoevî bir makam idi. Olgun bir dervişe, yahut muhibbe bir mevlevî halîfesi hilâfet verir, halîfe duhânî destar sarmak salâhiyetini kazanır, bir yerin şeyhliği münhal olur ise, tercihan oraya tâyin olunurdu (*ayn. esr.*, s. 390—408).

Mevlevî tekkelerinde mutbaha yakın bir yerde bir oda bulunur; bu odaya meydan-ı şerîf derler ki, buraya muhibler giremez. Sabah namazından sonra meydana girilir. En sonra, Konya'da tarîkatçı, başka tekkelerde aşçı-başı girer. Yere, öperek, oturur. Onun ile berâber ve hep birden meydandakiler de, yeri öpüp, otururlar. Dışarı meydancısı denilen dede, bir tepsi içinde, birer lokmalık ekmekler getirir; sırası ile her kese sunar, arkasından kahveler gelir, fincanlar toplandıktan sonra, murâkabe başlar. Her kes *ḳuṭb* tanıdığına teveccüh eder ve gönlünden, mutlak varlıktan başka, her şeyi çıkarmağa gayret eder. Bir müddet sonra, tarîkatçı yahut aşçı dede, besmele çekerek, *Kur'an*'ın CX. sûresini okur, fâtiha der; fâtiha okunduktan sonra, yine tarîkatçı yahut aşçı bir gülbank çeker; semâ-hâneden çıkılır gibi, meydandan çıkılır (*ayn. esr.*, s. 409 v. dd.).

Mevlevîlerde semâ ile sülûk yoktur; yalnız ism-i Celâl, yâni „Allah" adını, gayr-i muayyen olarak, zikir vardır (*ayn. esr.*, s. 411—413).

Mevlevîlikte bir de 'ayn-i oam denilen bir merâsim vardır. Akşam yemeğinden sonra ayn-i cem'in yapılacağı odaya yahut meydana girilir. Kahveler içilir. Fincanlar toplandıktan sonra, neyzen başı bir taksim yapar, taksimden sonra bir âyîn okunur; isteyenler hırka ile, semâ ederler; âyin bittikten sonra, şeyh ayn-i cem gülbankini çeker, hep birden yer öpülür, ondan sonra her kes bağdaş kurar. Yemişler gelir, şerbetler içilir, sohbet edilir ve ilâhîler okunur. Sabah ezânına kadar süren ayn-i cem, ezan okununca, şeyhin „fâtiba" demesi ile, sona erer; buradan, semâhâneden çıkıldığı gibi, çıkılır, câmie gidilir. Ayn-i cem gündüzün, bir ovada veya bir mesîre yerinde dahi yapılabilirdi (*ayn. esr.*, s. 413 v. dd.).

Edebiyat, mûsikî ve san'at tarihimizde büyük bir te'siri olan mevlevîlik, konuşma tâbirlerine, terbiye usûlüne, yemek, yatmak, kalkmak gibi gündelik işlere varıncaya kadar, kendine mahsus tarzı bulunan en mazbut bir tarîkat idi (*ayn. esr.*, s. 415 v.d.).

(ABDÜLBÂKÎ GÖLPINARLI.)

MEVLİD. MAVLİD (A.) yahut MAVLŪD (cem. *mavālid*), bir kimsenin bilhassa Peygamberin doğum günü, doğum yeri ve doğum günü münâsebeti ile yapılan anma merâsimi (bk. mel. *mavlid al-nabī*). Peygamberin hayatı ve yaşadığı yerler, zamanla müslümanlar nazarında, büyük bir ehemmiyet ve kutsiyet kazandı. Peygamberin doğduğu ev (*mavlid al-nabī*) önceleri büyük bir rol oynamış görünmüyor. Bununla berâber Mekke'de bugünkü Sūḳ al-Layl'de bulunan bu ev hakkında, bilhassa şehrin vekayinâmelerinde (nşr. Wüstenfeld, I, 422), bilgi bulunmaktadır. İlk olarak Hārūn al-Raşīd'in annesi al-Ḫayzurān (ölm. 173 = 789/790) bir mesken olan bu evi mescid hâline getirdi [İbn Cubayr, *Riḥla GMS*, V, 115; *Die Chroniken der Stadt Mekka*, nşr. Wüstenfeld, I, 322]. Mü'minler Peygambere karşı olan hürmetlerini göstermek ve teberrük etmek (*li 'l-tabarruk*) için, onun Medine'de bulunan kabrini ziyâret ettikler gibi, evini de ziyâret ediyorlardı. Zamanla eve karşı beslenen hürmet, ifâdesini ehemmi-

yeti ile mütenâsip bir mimârî şeklinde buldu (İbn Cubayr, nşr. Wright, s. 114, 163; al-Batanūnī, *al-Riḥlat al-ḥicāziya*, Kahire, 1328, s. 34 v.d.; evin bugünkü durumu için bk. Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, 106; II, 27).

Peygamberin, umûmiyetle 12 rebiülevvel pazartesi günü olarak kabûl edilmiş olan doğum gününü anmaya dâir bilgilere ancak çok daha sonraki vesîkalarda tesâdüf edilmektedir. Wüstenfeld (*Abh GWG*, XXXVII, nr. 126)'e isnât edilen ve çok dindar bir şâfi'î olan Karacî (ölm. 343 = 954/955)'nin, orucunu bozarak, bu günü kutladığı ve bir de *'îd al-fiṭr*'da aynı şekilde hareket ettiği hakkındaki rivâyet kaynaklar ile te'yit edilmemektedir. Mâmafih Peygamberin doğum, hicret ve ölüm günleri olmak dolayısı ile hayatında mühim bir rolü olan pazartesi günü (Ġazzālī, *İḥyā'*, Bulak, I, 363 v.b.; krş. bir de Wensinck, *Mohammed en de Joden*, s. 126) umûmiyetle oruç tutulması âdeti de vardır. Fakat o gün, husûsî mâhiyetteki âyinlerden ayrı olarak, Mekke için husûsî bir kutlulama merâsimi tertip edilmiş olduğunu biliyoruz; bunun mahallî an'ane dolayısı ile Mekke'de olması, her şeyden önce, uzun zamandan beri mevcut olan bir âdetin şâhidi bulunan İbn Cubayr (ölm. 614=1217/1218; *Riḥla*, s. 113, 114, 163) tarafından kaydedilmesi pek tabi'î idi. Merâsimin husûsiyeti bu münâsebetle bütün gün açık olan Peygamberin doğduğu evin bir az daha çok kimse tarafından ziyâret edilmesidir. Bu ziyâret ve orada yapılan merâsim (*maṣḥ* v.b.) evliyâya yapılan tâzime benzer bir şekilde cereyân ederdi.

Peygambere yapılan tâzim merâsimi yeni şekiller almıştır. Bunlar, zaman ve mekâna bağlı tabi'î farklara rağmen, müşterek husûsiyetler taşımakta ve *laylat al-mavlid* veya kısaca *mavlid al-nabi* adı altında toplanmaktadır. Mısır'da daha orta ve son Fâtımîler devrinde bu *mavlid* merâsiminin ilk şekline raatlanmaktadır [bk. Curcî Zaydan, *Tārīḫ tamaddun al-islāmīya*, Kahire, 1906, V, 148, trk. trc. Zeki Megâmiz, *Medeniyet-i islâmiye tarihi*, İstanbul, 1330, V, 251]. Vezîr al-Afżal (487 — 515 = 1094 — 1121) zamanında „dört *mavlid*'in" ortadan kaldırıldığı, fakat sonraları bütün ihtişâmı ile ihyâ edildiği de söylenilmektedir (Maḳrīzī, *al-Ḫiṭaṭ*, I, 466; merâsimin tasviri için bk. I, 433 v. dd.). Merâsim gündüz yapılmakta ve buna ancak şehrin bilhassa dinî ve mülkî me'mûr çevreleri katılmaktadır. Asıl merâsimden önce yapılan tebrikler henüz mevcut değil idi; fakat ileri gelenlerin hepsi halîfenin sarayına, merâsim ile, gitmekte ve sarayın tül ile örtülü balkonlarından birinde bir kürsüde oturan halîfenin huzûrunda, Kahire'nin üç hatîbi [b. bk.] bir biri ardından vaaz etmekte idi. Vaazların muhtevâsına gelince, kandil gecelerinde ve bayram münâsebeti ile söylenenlerin aynı olduğu anlaşılıyor. Şunu kaydetmek gerekir ki, mevlid sâdece Peygambere mahsus olmayıp, 'Alî'nin, Fâṭima'nın, hattâ o günkü halîfenin de aynı şekilde mevlid günleri (*mavlid al-imām al-ḥāżir* I) vardır. [Bu günlerde yemek ve tatlılar ikrâm olunur, herkes birbirine hediyeler verirdi (al-Maḳrīzī, Kahire, 1270, I, 490 v.d.)]. Gerek bu merâsimin esâs mefhûmunda, gerek bu fikrin ayrı-ayrı unsurlarından birinde şi'î te'sirini görmemek mümkün değildir.

Fâtımîler devrinde, daha tam mânası ile, bir halk merâsimi mâhiyeti mevcut değildir. Bu da Kahire Fâtımîlerinin büyük tarihçileri Maḳrīzī ve Ḳalḳaşandī bir tarafa, sünnî çevrelere âit eserlerde ve hattâ Kahire'deki ahvâle şâhit olan ve mevlid merâsiminin tarihini derinden-derine tetkik eden 'Alī Paşa Mubārak gibi müelliflerde de bu merâsimden neden hiç bahsedilmediğini izah etmektedir. Müslüman müelliflerince mevlid, yâni ilk defa 604 (1207/1208) yılında Ṣalāḥ al-Dīn'in enişte si al-Malik Muẓaffar al-Dīn Kök-Böri tarafından yapılan, mevlidin menşe'î sayılan merâsim yanında, Fâtımî devri mevlidleri hemen tamâmen unutulmuş gibidir. Bu mevlid hakkında en etraflı bilgi, daha sonraki müelliflerin faydalandığı nisbeten genç çağdaş ve büyük tarihçi İbn Ḫallikān (ölm. 681 = 1286)'da bulunmaktadır (krş. msl. al-Suyūṭī, *Ḥusn al-maḳṣid*, C. Brockelmann, *GAL*, II, 157) v.b.). Bu hükümdarın şahsiyeti ve haçlı seferleri ile sarsılmış olan saltanat devri, İbn Ḫallikān'ın ehemmiyetle üzerinde durduğu muhiti bu türlü merâsimin tertibinde hıristiyan te'sirleri bulunduğu düşüncesini uyandırmakta ise de, diğer taraftan sûfî hareketi ile olan sıkı bağları da bam-başka mâhiyette te'sirlerde kaldığı ihtimâlini düşündürmektedir. Merâsiminin tasviri bize bu te'sirleri vâzıh bir şekilde gösterir. Pek uzak yerlerden ahâlinin işlirâk edeceği merâsim için çok evvelden hazırlık yapılmağa başlanır. [Bagdad, Musul, Cezîre, Sincar, Nusaybin ve İran'dan bir çok fakîh, sûfî, vâiz ve kariler, muharrem ayından başlayarak, rebiülevvel ayının ilk günlerine kadar, Erbil'e gelir ve Muẓaffar al-Dīn'in yanında toplanırlardı]. Ata-bey evvelden, ziyâretçileri bu maksat ile kurulmuş ve husûsî surette tezyin edilmiş ahşap kubbeler içine yerleştirmek ve onları mûsikî, şarkı ve her nevî eğlenceler (şatranç oyunu,

hokkabaz v.b.) ile meşgûl etmek endîşesindedir. [Kale kapısından meydana yakın hankah kapısına kadar uzanan sâha dâhilindeki 20 kadar ahşap kubbeden biri Muẓaffar al-Dīn 'e diğerleri de devlet ricâline mahsûs idi. Safer ayının ilk gününde kubbeler süslenir, katlarına muganniler ve hayâlciler yerleştirilir; Muẓaffar al-Dīn, her gün ikindi namazını kıldıktan sonra kubbelerde neler yaptıklarına bakar, hankahta kalarak, orada âyinde bulunur ve sabah namazını müteâkip, ava çıkar, öğleden sonra, kaleye dönerdi]. Şehrin sokaklarında haftalarca bir panayır canlılığı bukûm sürer, mevlid arefesi akşamı, namazdan sonra başlarında ata-beyin bulunduğu tantanalı bir fener alayı şehrin kalesinden sûfî hankahına doğru gider, ertesi sabah halk, önüne hukümdara mahsus ahşap bir kule, vâiz için de bir kürsü konulan bu hankahın önünde tekrar toplanır. Hukümdar bu kuleden hem vaazı dinlemek için kürsünün etrafında toplanan kalabalığı, hem de meydanda saf hâlinde duran cemâati görebilmektedir. Vaazın muhtevâsı hakkında hiç bir şey bilinmemektedir. Vaaz bitince ata-bey ileri gelen misâfirleri kuleye dâvet ile, onlara hil'atler giydirirdi. Bundan sonra, ata-bey tarafından, halka meydanda ve ileri gelen zevâta da hankah içinde ziyâfet verilir. Ata-bey, daha evvelki geceler olduğu gibi, ertesi geceyi de sûfî toplantısında semâ ile geçirir (İbn Ḫallikān, Bulak, 1299, II, 550 v.dd. [Muẓaffar al-Dīn, mevlid günü ihtilâflı olduğu için, *mavlid al-nabī* merâsimini bir sene rebiyülevvelin 8., bir sene de 12. günü yaptırırdı]. Fâtımî merâsimi ile karşılaştırılınca, burada bilhassa şu husûs göze çarpmaktadır: buna daha büyük nisbette sûfîler ve halk tabakası iştirâk ettirilir; mevlidin halk arasında kazandığı büyük rağbetin sebebi, sûfîlik ile bu sıkı râbıtasıdır ve hâdise bu bakımdan bilhassa mühimdir. Burada alâkayı çeken bâzı husûslar da şunlardır: Kahire 'nin sâir bayram günlerinde bulunmayan bir kandil alayı, iştirâk edenlere yemekler, mütenevvî tatlılar, câizeler ve vaazlar mevcuttur. Bu merâsim sonradan yapılan bütün mevlidlerin başlangıcı gibi görünmektedir. Mevlid artık Ṣalāḥ al-Dīn devrinde, Selçuklular te'siri olarak gösterebileceğimiz dinî ve siyâsî hareket neticesinde, Mısır 'da da yayılmıştır. Dikkat nazarına alınması lâzım gelen husûs orada, her şeyden evvel, halkın dinî hislerinin ifâdesi demek olan mevlid tezâhürüne zemin hazırlayan sûfîliğin çabucak derin kökler salmış olmasıdır.

Mevlid buradan, eski şeklinden oldukça ayrılmış ve yenileşmiş olarak, nihâyet Mekke 'ye geçti. Sonra evvelâ şimâlî Afrika sâhili boyunca Septe, Tlemsen, Fas ve İspanya 'ya kadar, sonra şark tarafına, Hindistan 'a doğru yayıldı ve esâs noktaları tamâmen aynı, ekseriyetle fevkal'âde bir debdebe ile icrâ olunan bir merâsim içinde bütün islâm dünyâsını birleştirdi. Bütün bu ülkelerdeki mevlîdin, en teferruatlısı Mekke 'de olmak üzere (*Chroniken*, ngr. Wüstenfeld, III, 438 v.d.; İbn Ḥacar al-Haytamī, *Mavlid*, yeni devir için bk. Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 57 v. dd.), Mısır (bk. Tavfīḳ al-Bakrī, *Bayt al-ṣiddīḳ*, Kahire, 1323, s. 404 v. dd.; Lane, *Manners and Customs*[5], 1871, II, 166 v. dd.) ve Hindistan (Snouck Hurgronje, *Achehnese*, I, 207; ayn. mil., *Verspreide Geschriften*, II, 8 v. dd.; Herklots, *Qanoon e Islam*, 1832, s. 233 v.d.; Goldziher, *Culte des saints*, 1880, s. 13; burada ekseriyâ bu günde Peygamberin doğumu değil, ölümü anılır) için, muhtelif tasvirleri mevcuttur. İslâm âleminde müslüman türkler de mevlide bîgâne kalmamışlardır. Mevlid Murad III. devrinden itibâren, 996 senesinde, resmen Osmanlı imparatorluk teşrifâtında yer aldı ve halk nazarında gittikçe artan bir rağbet kazandı. Hattâ daha sonraları âdetâ bir bayram mahiyetini aldı. Eski zamanlarda İstanbul sarayında yapılan merâsimin tasvirlerinden (Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général* ..., Paris, 1787, I, 255 v. dd.; *G O R*, VIII, 441), bunun diğer islâm memleketlerinde daha çok rağbet kazanan merâsim ile yakınlığını açıkça görmek mümkün oluyor. [Osmanlı imparatorluğu dâhilindeki bir mevlid merâsimi Es'ad Efendi (*Teşrifât-ı kadîme*, s. 1—13)'de, tafsilâtlı bir şekilde, şöyle tasvir edilmektedir: rebiülevvel ayının on ikisinde Sultan Ahmed câmiinde okunacak mevlidin vezirlere gönderilecek dâvet tezkirelerini, kethüdâ bey, mevlidin okunacağı saatı tasrih ederek, yazardı. Kazaskerler, ulemâ ve meşâyihin derecelerine göre, yazılan tezkireleri mevlid gününün arifesinde çavuş-başı ağaya teslim edilirdi; muhtelif ağalara yazılan tezkireler de divan çavuşları ile gönderilir, müderrislerin tezkireleri İstanbul kadısı tarafından yollanırdı. Reisülküttâb da, şeyhülislâma mevlid saatini bildiren bir pusula yazıp, mevlid gününden bir kaç gün önce gönderirdi. Mevlid gününde resmî kıyâfetler ile gelen devlet erkânı câmide toplanır ve kendilerine tahsis olunan yerleri işgâl ederdi. Erkân atlar ile giderek, pâdişahı bâb-ı hümâyûndan câmie getirirlerdi.

Şeyhülislâmdan sonra sadrâzam, reisülküttap, çavuş-başı ağa, tezkireci ve mektûbî efendiler câmie gelirler ve seccâdelerine otururlardı. Sonra teşrifâtî, halife ve kesedar

getirdikleri buhurdanlardan birini şeyhülislâmın, diğerini de vezirlerin önüne koyar, pâdişah geleceği zaman buhurdanları götürürdü. Bu esnâda müezzinler mahfilinde *Kur'an* okunurdu; bundan sonra hünkâr mahfilinin kafesli penceresi, pâdişah gelince, bu gelişi haber vermek maksadı ile, açılır ve her kes ayağa kalkıp hürmetle eğilirdi. Sonra müezzinler mahfilinde „târif" okunur, bunu müteâkip Ayasofya, Sultan Ahmed şeyhleri ve nöbetli olan şeyh efendi, sıra ile, vaaz verirlerdi; şeyhler kürsüye çıktıkça, hazır bulunanlara şerbet ve buhûr dağıtılırdı. Vaaz bitince, bu şeyhlere, dârüssaâde ağası tarafından, ferâce ve samur kürkler ihsân olunurdu. Bundan sonra ilk mevlidhan kürsüye çıkıp, bir kısım okur ve kürsüden inince, dârüssaâde ağası ona hil'at giydirirdi. İkinci mevlidhan da bir az okuduktan sonra, şerîfin mektubunu getirmiş olan müjdeci-başı bunu sadrâzama teslim eder ve o da mektubu reisülküttaba verirdi. Mektup pâdişahın huzûrunda okunduktan sonra, dârüssaâde ağasına samur kürk, reisülküttâp ile müjdeci-başılara hil'atler ihsân olunurdu. Pâdişah, peşkir ağası vâsıtası ile, sadrâzama Medine'den gelen hurmadan hediye ederdi. Sadrâzam bunları tevzî ettirirdi. Hurma getiren peşkir ağasına para ihsanında bulunulurdu. Üçüncü mevlidhan kürsüye çıkınca, Sultan Ahmed mütevellîsi sadrâzamın, Ayasofya mütevellîsi şeyhülislâmın, diğer evkaf mütevellîleri de orada bulunan vezir, ulemâ ve hâcegânın önüne şeker tablaları koyarlar, sonra bu tablalar kaldırılırdı. Mevlidhan kürsüden indikten sonra, pâdişah saraya döner ve bunu müteâkip de halk dağılırdı.

Mevlid merâsimi (daha doğrusu alayı) ekseriyâ Sultan Ahmed câmiinde yapılırken, daha sonraki zamanlarda bu alayların Bayezid, Nusretiye, Beylerbeyi v.b. câmilerinde de yapıldığı görülüyor. Mevlid alayları, Mahmud II.'dan ve bilhassa tanzimattan sonra, ictimâî ve resmî hayatın yeni icâplarına uygun bir şekil almış, Mahmud II.'dan itibâren, eski teşrîfat kaidelerine riâyet edilmekle berâber, merâsime bâzı yenilikler de ilâve olunmuştur. Msl. Abdülâziz'in 1281'de Bayezid, 1282'de Nusretiye câmilerinde yapılan mevlid alaylarına, vükelâ başta olmak üzere, teşrîfâta dâhil bütün ricâlin iştirâk ettiğini, pâdişahın câmie gidiş ve gelişinde askerî merâsim yapıldığını, gece minârelerin, sarayların ve resmî binâların donatılıp, tenvir edildiğini, beş vakitte harp gemilerinden ve tophâneden toplar atıldığını devletin resmî cerîdesi olan *Takvîm-i vekayi*'den öğreniyoruz. Abdülmecid II. mevlid alaylarını Yıldız'daki Hamidiye câmiinde yaptırmak itiyadında idi; merâsimin mevlid okutulmasına âit kısımları an'aneye uygun bir şekilde olurdu. Ancak hünkâr câmie çıkar ve saraya dönerken, icrâsı mûtad olan askerî merâsime çok itinâ edilir, hattâ pâdişah muvâcehesinde büyük bir resm-i geçit yapılırdı (1304 senesi mevlid alayına âit tafsilât için bk. *Tarik* gazetesi, 13 rebiülevvel 1304, sayı 972). Mevlid alayları osmanlı saltanatının son zamanlarına kadar devam etmiş ve imparatorlukla berâber ortadan kalkmıştır. Muhtelif münâsebetler ile yalnız evlerde veya câmilerde, şahıslar ve cemiyetler tarafından, mevlid okutulmaktadır].

Muahhar zamanlarda bu merâsimde her şeyden evvel hâkim olan husus, Peygamberin doğumundan itibâren, onun hayatını ve evsâfını medih ve senâ eden manzum eserlerin, mevlidlerin okunmasıdır. Bunun menşe'ini evvelce Fâtımîlerin merkezi Kahire'de ve ve Erbil'de söylenmiş olan dinî vaazlar teşkil etmektedir. İbn Diḥya'nın, Erbil'de iken, Kök-Böri'ye takdim edilmek üzere yazdığı *Kitāb al-tanwīr fī mawlid al-sirāc al-munīr* [629 = 1231/1232]'i bu asırda kaleme alınmış ilk mevlid olarak meşhurdur (Brockelmann, *G A L*, II, 310). *Mevlid* adı verilen bu eserlerin okunması, ancak çok sonraki bir devirde, kandil alayı, yemekler ve sokaklarda gittikçe bir panayır mâhiyetini alan eğlenceler yanında, mevlid merâsiminin hâkim bir unsuru hâlini aldı. Msl. bu Mekke'de bugün câmide yapılan merâsimin başlıca unsurunu teşkil etmektedir; dindar kimseler, akşamları aralarında toplanarak, daha günlerce evvel mevlid okurlar, müderrisler de, talebelerine mevlid okumak için, derslerine ara verirler, yollarda ve kahvelerde bulunan halk onları dinleyerek, ferah bulurlar. Bu mevlid metinlerinin mıkdarı oldukça çoktur. Ka'b b. Zuhayr'in Peygamber zamanında söylemiş olduğu ve çok rağbet edilen *Bānat Su'ād*'ı, Buaīrī'nin *Burda* ve *Hamziya*'si ve bunların sayısız nazîreleri yanında, asıl mevlid denilebilecek bir kısım eserler daha vardır. [Msl. İbn al-'Arabī (ölm. 638 = 1240), *al-Mawlid al-cismānī wa 'l-rūḥānī*, Zamlakānī (667 — 727 = 1269 — 1327), *Mawlid al-Nabī* (bk. Ahlwardt, nr. 9527); Şams al-Dīn Muḥammed İbn al-Cazarī (751—833 = 1350—1429), *al-Mawlid al-kabīr* ve ayn. mil., *Zāt al-ṣifā' fī sīrat al-Nabī wa 'l-ḫulafā*, bk. Ahmed Ateş, Süleyman Çelebî, *Vesiletü 'n-necât = Mevlid*, nşr. T D K, Ankara, 1954, s. 10—14 ve Neclâ Pekolcay, *Türkçe mevlid metinleri*, doktora tezi, İstanbul, 1950, Türkiyat ens., nr. 346, I, 16—19]. Bunlardan bâzıları, İbn al-Ḥacar al-Haytamī'ninki gibi, öğretme gâyesini güder, bâzıları da ehemmiyetli mevlid metinleridir; msl. İbn al-Cav-

zî (*G A L*, I, 503) ve al-Barzancî (bk. *G A L*, II, 384) 'nin eserleri gibi, kısa metinler olup, ahlâkî gâyeler ile kaleme alınmıştır. Arapçadan başka dillerde, bilhassa türkçe olarak, çok mıkdarda mevlid metinleri mevcuttur. [İran edebiyatında Kerbelâ vak'asını anlatan eserler çok rağbet gördüğünden, mevlide dâir nisbeten az mıkdarda eser kaleme alınmış olmalıdır (msl. al-Kāzarūnî, *al-Muntaḳā fî sîrat al-mavlid al-nabiy va 'l-muṣṭafā* (*G A L*, II, 249; *Suppl.*, II, 262; al-'Askalānî, *al-Durrat al-kāmina*, Haydarâbâd, 1350, IV, 255) tercümesi. İstanbul kütüphânelerinde mevcut farsça mevlid veya mevlide dâir eserler için bk. Neclâ Pekolcay, *ayn. esr.*, I, 19 v.d.

Türkçe mevlide dâir eserlerin en yaygın olanı Süleyman Çelebî 'nin *Vesîletü 'n-necât* 'ıdır (yazılışı 812 = 1409). Bu eserin muayyen vesîlelerde okunmak gâyesi ile hazırlanmış, büyük, küçük ölçüde, bâzan başka mevlidler ile de karıştırılmış olarak, muhtelif nüshalarına tesâdüf edilir (krş. Neclâ Pekolcay, *ayn. esr.*, I, 31—164 ve esas metin için II. cild); en çok okunan basma nüshadaki fazla beyitlerin başka şahıslara âit mevlid metinlerindeki yeri için bk. ayn. mll., *Süleyman Çelebî mevlidi metni ve menşe'i meselesi*, Edebiyat Fak., *Türk dili ve edebiyatı, dergisi*, İstanbul, 1954, VI. Eserin yazma nüshaları arasında rumca tercümesi, basılmış olarak da kürtçe ve arnavutça nüshaları bulunmaktadır. Süleyman Çelebî 'den başka, türkçe mevlid yazanlar, alfabe sırasına göre, Abdî, Ahmedî, Behiştî, Hafî, Hamdî, Halil, Hoca-oğlu, Muhammed Hamdî el-Hüseynî, Muhibbî, Mustafa-oğlu, Râgıb, Refet, Sinan-oğlu, Şehîdî, Şemsî, Yahya v.b. 'dır.]. Manzûm mevlidlerin ehemmiyetini bunların diğer bayramlara da geçmiş olması gösterir. *Mavlid* kelimesi bundan dolayı bayram ve bilhassa bayram ziyâfetinin (*'azîma*) müterâdifi olmuştur (Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 147, 154 ve tür. yer.; Becker, *Isl.*, 1911, II, 26 v.dd.). Bayram ile hiç alâkası olmadan da mevlid okunmaktadır; msl. halk arasında bir adağın yerine getirilmesi için okunmaktadır (Filistin için bk. T. Canaan, *Journ. of the Pal. Or. Soc.*, 1926, VI, 55 v. dd.; krş. bir de İbn al-'Arabî 'ye âit olduğu söylenilen mevlidin giriş kısmındaki hikâyeler). Arapçada, mevlidlerin hâricî şekilleri de, muhtevâları kadar, birbirine benzer. Birbirini tâkip eden manzûm ve mensûr parçalar, ekseriyâ Peygamber için getirilen salâtlar ile birbirine bağlanır. Sonuna umûmiyetle zikirler ve duâlar ilâve edilir.

Mevlid, halkın dinî ihtiyâcına bir karşılık olduğu kadar, sûfî hareketinin kuvveti neticesinde, Peygambere karşı duyulan tâzimin muhteşem bir ifâdesi olarak, bütün islâm dünyası içinde mevkî kazanmıştır. Fakat onun her zaman şiddetli bir aksül'amel ile karşılaştığını da ilâve etmek lâzımdır. Bu aksül'amel Erbil merâsiminden itibâren başlar (bk. al-Suyūṭî, *Ḥusn al-maḳṣid*). Mevlid merâsimi hakikatte sünnete şiddetle karşı gelen bir *bid'a* idi [bk. Muḥammed b. Muḥammed 'Abdāriyyi 'l-Fāsî (ölm. 737 = 1336), *Madḫal al-şar' al-şarîf 'ala 'l-maẓāhibi 'l-arba'a*]. Mevlid merâsiminin harâretli müdâfîleri bunu kabûl etmek mecbûriyetinde kaldılar; bu sebepten koyu sünnîler bu merâsimi ekseriyetle reddediyorlar ise de, bu işte de, diğer hâllerde olduğu gibi, fiiliyat akîdeye galebe çalıyor. [Mâlikî âlimlerinden Tāc al-Dîn al-Fākihānî mevlid merâsimini tenbeller ve tufeylîlerin ihdâs ettiğini, mevlid toplantılarının, âile nezdinde yapıldığı takdirde, *makrūh* ve mevlid okutmak maksadı ile yapılan umûmî toplantılar esnâsında zâhidlerin teganni ve raksetmelerinin, kadınların gençler ile bir arada toplanmalarının *ḥurūm* olduğunu söylemekte, bid'atin mübah olmadığında icmâ-ı ümmet bulunduğunu kaydetmektedir (bk. *Kitāb al-mavrid fi 'l-nahyi 'alā 'amal al-mavlid*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 1444, tür. yer.)].

Mevlid merâsimi halkın dinî hayatında sarsılmaz kökler salınca, bunun zamanla *icmā'* 'ın bir unsuru olarak kabûl edilmesi zarûrî olmuştur. Bu suretle *bid'a* 'yı, hiç olmazsa nazariyatta, bir *bid'a ḥasana* olarak, meşrûlaştırmak vazîfesi müdâfîleri için kolaylaşmış idi. Mevlidin umûmî olarak kabûl edilmesi sâyesinde, esâs merhale aşılmış oldu ve muhâlefete meşrû bir itiraz sâhası kalmadı. Bununla berâber merâsimin yalnız dış şekilleri ve tatbikatı ile mücâdele imkânı var idi; mevlid tarafdarları fakirlere ikrâm edilen yemekler, *Kur'an* 'ın ve mevlidlerin sık-sık okunması ve bilhassa Peygamberin doğumu münâsebeti ile yapılan şenlikler gibi husûsları ileri sürmekten geri kalmıyorlar. Karşı koyma hareketinin üzerinde durulması lâzım gelen şâyân-ı dikkat bir noktası şudur ki, muhâlif olanlar, bilhassa sûfî ve diğer te'sirleri (*raḳṣ*, *samā'*, *vacd* kandil alayı v.b.) gösteren şekillere itiraz etmişlerdir. Bu mücâdelenin en şâyân-ı dikkat vesîkası al-Suyūṭî (ölm. 911 = 1505) 'nin bir fetvâsıdır (bk. Brockelmann, *G A L*, II, 157 : *Ḥusn al-maḳṣid fî 'amal al-mavlid*) ki, burada merâsimin tarihçesinin bir icmâli verilmekte ve sonra lehinde ve aleyhindeki fikirler etraflı olarak ortaya konmakta ve merâsimin, bütün sûiistimaller bertaraf edildiği nisbette, *bid'a ḥasana* olarak kabûle şâyân olduğu neticesine varılmaktadır. İbn al-Ḥacar al-Haytamî, *Mavlid* 'inde ve Ḳuṭb al-Dîn (*Chroniken d. Stadt Mekka*, III,

139 v.d.) aynı görüşü temsil ediyorlar; hâlbuki, koyu bir mâlikî sıfatı ile, İbn al-Ḥācc (ölm. 737 = 1337) merâsimi şiddetle tenkit ediyor (*Kitāb al-madḫal*, 1320, I, 153 v.dd.). [Ancak onun itirazı da mevlid okutulması hakkında değil, mevlid merâsiminin teferruâtı hakkındadır].

Bu mücâdele VIII. ve IX. asırlarda görünüşte en son noktasına vâsıl olmuş bulunmakla berâber, sonraları da tamâmiyle sükûnet bulmuş değildir ve hattâ Vahhâbîlerin sahneye çıkması buna yeni bir canlılık vermiştir. Peygambere gösterilen tâzim ilk islâmiyeti temiz ve saf bir şekilde ihyâdan ibâret olan esâs umdeleri ile tezat hâlindedir; bundan dolayı onlar bu tâzimin en canlı ve muhteşem tezâhürlerine karşı menfî bir tavır takınmaktadırlar. Onlar bu suretle bid'atlere karşı koyan hanbelî İbn Taymīya (ölm. 728)'nin itirazlarını fiiliyâta çıkarıyorlar (İbn Taymīya mevlid gecesindeki *ḫatma* merâsimine muhâliftir; bk. *Fatāva*, Kahire, 1326, I, 312). Buna benzer düşüncelere daha sonra Muḥammed 'Abdub (ölm. 1905; b. bk.)'un nazariyeleri arasında da tesâdüf edilmektedir. Muḥammed 'Abduh, *al-Manār* mecmuasında, evliyâya yapılan tâzim münâsebeti ile, mevlide şiddetle itiraz etmiştir (Goldziher, *Richtungen der islam. Koranauslegung*, s. 369 v.dd.).

Mevlid müslüman evliyâsının tebcilinde de büyük bir rol oynamaktadır. Bir evliyâya yapılan duâlar muayyen günlere bağlı olmamakla berâber, bâzı günler ve bunlar içinde bilhassa mevlid günleri, bu duâ için münâsip sayılır. Ekseriyâ bu merâsim islâmiyetten önceki devirden beri bir kutsiyet vasfı taşıyan yerlere bağlanmıştır (Tanta'da şeyh Ḥasan al-Badavī'nin mevlidi: Goldziher, *Muh. Studien*, II, 338 v. dd.). İsmi bilinmeyen evliyâların da mevlidleri vardır. Dervîşlerin tarikat çevrelerinde, Peygamberin mevlidi yanında, tarîkat kurucusunun mevlidi husûsî bir rağbet görmektedir. 'Alī Paşa Mubārak (*al-Ḫiṭaṭ al-cadīda*, I, 90; III, 129 v. dd.) bugünkü Kahire'de bu nevîden pek çok mevlid merâsimi görmüştür: bu mevlidlerde bilhassa şehir göz kamaştırıcı kandiller ile donatılmakta, tantanalı bir alay tertiplenmekte (*maḥfil*; *Mavlid al-Nabī*'de: *mawkab*; krş. P. Kahle, *Isl.*, 1916, VI, 155 v. dd.) ve büyük ziyâfetler verilmektedir. Mısır halkının dinini bu türlü merâsimden ayrı düşünmek mümkün değildir. [Bel, Tlemsen'de bu münâsebet ile melikin medih ve senâsını ihtivâ eden uzun kasîdelerin de inşâd ve tegannî olunduğunu kaydeder; bk. mad. ABŪ ḤAMMŪ MŪSĀ].

Bibliyografya: Yukarıda zikredilen eserlerden başka bk. bir de Muḥ. Tavfīḳ al-Bakrī, *Bayt al-ṣiddīḳ* (Kahire, 1323), s. 404 v. dd.; al-Saḫāvī, *al-Tibr al-masbūk* (Bulak, 1896), s. 13 v.d.; Ahlwardt, *Verzeichn. der arab. Hs. der Kg. Bibl. zu Berlin*'de bir çok mevlid metni tavsif edilmiştir. Septe'de Abu 'l-'Abbās b. 'Abd Allāh al-Laḥmī'nin mevlidi tamâmiyle husûsî bir kıymet arzetmektedir (Brockelmann, *GAL*, I, 366); J.—J. L. Bargès, *Complément de l'histoire des Bani-Zeiyān*, 1887, s. 47 v. dd.; *Description de l'Égypte* (Paris, 1826), XIV, 196 v.dd.; A. Mez, *Renaissance d. Islāms* (1922), s. 403; Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*[2] (1925), s. 257 [Irm. Engelke, *Sulejman Tschelebi's Lobgedicht* (1926); F. Lyman Mac Callum, *The Mevlidi Sherif By Sulejman Chelebi*, The Wisdom of the east series (London, 1943)]. (H. FUCHS.)

[Bu madde NECLÂ PEKOLCAY tarafından ikmâl edilmiştir].

MEVLÛD. [Bk. MEVLİD.]

MEVSİM. MAVSİM (A., *w-s-m* „dağlamak suretiyle damga vurmak"), p a z a r, b a y r a m, ş e n l i k. Kelime, bu mânası ile, Arabistan'ın Ukāz, Macanna, Ẕu 'l-Macāz v.b. gibi yerlerde kurulan eski panayırları münâsebeti ile hadîsle geçer (Buḫārī, *Ḥacc*, bâb 150; *Tafsīr*, sûre II, bâb 34). Bu panayırlarda Arabistan'ın en kötü şahısları toplanırdı (*al-mawsim yaǧma' ra'ā' al-nās*, Buḫārī, *Ḥudūd*, bâb 31). Msl. bu toplantılardan istifâde ederek, vefat etmiş olan kimselerin işlerini tanzim maksadı ile, bir takım beyanlar ve araştırmalar yapılırdı (Buḫārī, *Ḥums*, bâb 13; *Manāḳib al-anṣār*, bâb 27). Hac mahalli eski Arabistan'ın belli-başlı panayır yerlerinden biri olduğu için, *mawāsim* tâbiri de ekseriyâ *ḥacc* kelimesi ile birlikte kullanılırdı (*mawāsim al-ḥacc*, Buḫārī, *Ḥacc*, bâb 150; *Buyū'*, bâb 1; Abū Dāvūd, *Manāsiḳ*, bâb 6). Bundan dolayı *mawsim* tâbiri iki istikamette inkişâf etmiş ve umûmî mânada b a y r a m (dinî, Dozy, *Supplément*, bk. mad.) ve m e v s i m mânalarını kazanmıştır. Lübnan'da bu tâbir ipek böceği yetiştirme mevsimine delâlet eder (Bustānī, *Muḥīṭ* v.b.).

Hindistan'da ve Avrupa dillerinde dünyanın bu bölgelerinde müşâhede edilen muntazam rüzgarlara ve yağmur devrelerine verilmek suretiyle, bugün kullanılan „mevsim" (*mausoon*, *mousson*, *moesson*) mânasını kazanmıştır.

Bibliyografya: Makalede zikredilmiş eserlerden başka bk. bir de *Lisān al-'arab*, XVI, 123 v. dd.; Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums* (Berlin, 1897), s. 84 v. dd., 246; Yule ve Burnell, *Hobson-Jobson* (nşr. Crooke), London, 1903, bk. mad. *monsoon* (A. J. WENSINCK.)

MEVVÂL. MAVVĀL, MAVĀLİYĀ, bir arap halk türküsü şekli. Rivâyete göre, bu nazım şekli Vâsiṭ halkı tarafından icât edilmiştir; fakat her hâlde, bu şehirde islâh edildikten sonra, ona rağbet kazandıran Bagdad halkı olmuştur. Hârûn al-Raşîd'in Bermekî âilesini katlettirdiği sırada, onlar için ağlamağı yasak ettiği hikâye olunur. Bu esnâda, *Bin bir gece*'nin meşhur şahsiyeti Ca'far'in bir kölesi, eski efendisi için, konuşma dilinde bir mersiye tertip ettirmiş idi ve her bendin sonunda *yā mavāliyā* („ey efendilerim") kelimeleri bulunuyordu; bu nazım şeklinin ismi bu kelimelerden gelmektedir.

Mavāliya veya *mavāliyā*'dan meydana gelmiş ve halka âit bir şekil olan *mavvāl*, vezin bakımından, *basīṭ* bahrinden (1. *'arūż*) bir türküdür ki, her mısrâın son tef'ilesi *fā'ilan*, *fi'lun* veya *fi'lān*'dır.

İptidâî şeklinde *mavvāl* her dört mısrâı kendi aralarında kafiyeli olan bendlerden terekküp ediyordu. Daha sonra bâzı değişiklikler husûle gelmiştir: bâzan bend 5 mısrâ ibtivâ eder; burada 4. müstesnâ, 1., 2., 3. ve 5. mısrâlar aralarında kafiyelidir; bâzan da 7 mısrâ ibtivâ eder; burada 1., 2., 3. ve 7. mısrâlar kafiyelidir ve 4., 5. ve 6. mısrâlar da kendi aralarında kâfiyelenir.

Kırmızı *mavvāl* harp türkülerinde ve yeşil *mavvāl* aşk türkülerinde kullanılmıştır.

[Bu tâbir türkçede „uzun nağmeler ile okunan halk türküsü" mânesını almış, buradan da *maval okumak* („karşısındakini aldatmak için yalan ve uzun ifâdeler kullanmak"), *maval dinlemek* v.b. gibi tâbirler çıkmıştır].

Bibliyografya: Mad. ARÛZ; Fleischer (*ZDMG*, VII, 365 v.d.); *Description de l'Egypte* (2. tab., Paris, 1822: XIV, 306; XVIII, 1. kısım, 75 v.d.); Dozy, *Suppl. aax dict.*, II, 844; al-Ḫafâcî, *Şifā' al-ġalīl* (Kahire, 1320), s. 9; Bustānî, *Muḥīṭ al-muḥīṭ* (Beyrut, 1870), s. 2011 (mad. *m v l*) ve 2289 (mad. *v l y*); İbn Ḫaldûn, *Muḳaddima*, III, 451 v.d.; Muḥammed Ṭal'at, *Ġāyat al-arab fī şinā'āt şi'r al-'arab* (2. tab., Kahire, 1316), s. 101; Muḥammed al-Damanhûrî, *Ḥāşiya 'ala 'l-Kāfī* (Kahire, 1316), s. 36; al-Muḥibbî, *Ḫulāṣat al-āṯār* (Kahire, 1284), I, 109; Sayyid Amîn, *Bulbul al-afrāḥ va muzîl al-atrāḥ fi 'l-mavāvîl al-ḫuzr va 'l-ḥamr al-milāḥ* (Kahire, 1316), s. 4 v.d.; Cabrân Miḫā'îl Fûtiya, *al-Basṭ al-şāfî* (Beyrut, 1890), s. 105; al-Abşîhî, *al-Mustaṭraf* (Bulak, 1292), II, 258, 271; L. Cheikho, *'Ilm al-adab* (6. tab., Beyrut, 1908), I, 429; 'Abd al-Hâdî Nacâ al-Abyârî, *Su'ūd al-maṭālî' li-su'ūd al-mutālî'* (Bulak, 1283), I, 283; Jules David, *Les Maouels* (Caen, 1864); Hammer-Purgstall, *Notice sur les Mowaschschahat* (*JA*, ağustos 1859, s. 155 v.d.); Aḥmed al-Hâşimî, *Mîzān al-ẕahab fī şinā'at şi'r al-'arab* (Kahire, ts.), s. 140; al-Cabartî, *'Acā'ib al-āṯār fi 'l-tarācim va 'l-aḫbār* (Bulak, ts.), I, 293.

(MOH. BENCHENEB.)

MEVZÛNE. MAVZŪNA, XVIII. asırda ve XIX. asrın başında Fas şerîfleri tarafından bastırılan küçük gümüş sikke. *Mavzūna* en küçük gümüş para olup, bronzdan 24 bakır *fulūs* yahut bir çeyrek *dirham* kıymetindedir. *Mavzūna*'ye *ūca* de deniliyordu. 1911 (1330)'de 10,5 ve 2 *mavzūna* değerinde bakır sikkeler tedâvüle çıkarıldı; böylece bir *mavzūna* bir fransız santimine muâdil idi. Muahhar sikkelerde *mavzūna* ismi kayboldu ve yerini *sentîm* aldı.

Bibliyografya: J. J. Marcel, *Tableau général des Monnaies ayant course en Algérie* (Paris, 1844), s. 9, 36—40.

(J. ALLAN.)

MEYDÂNÎ. AL-MAYDĀNĪ (? — 1124) AḤMED B. MUḤAMMED B. AḤMED B. İBRÂHÎM AL-MAYDĀNĪ, arap dil ve edebiyat âlimi. Nîşâpûr'un Maydân-i Ziyâd mahallesinde doğdu. Tahsilini Nîşâpûr'da yaptı. al-Vâḥidî, Ya'ḳūb b. Aḥmed al-Nîsâbûrî gibi, büyük âlimlerden *Kur'an*'a müteallik ilimler ve bilhassa tefsîr, hâdis, fıkıh, lugat, nahiv v.b. ilimleri tahsil etti. Sonradan kendisi de kıymetli talebeler yetiştirdi; oğlu Abû Sa'd Sa'îd (ölm. 539 = 1145, bk. *Buġyat al-vu'āt*, s. 245; *Inbāh al-ruvāt*, II, 51 ve burada gösterilen yerler), Abû Ca'far al-Bayhaḳî (ölm. 544 = 1150), al-Sam'ânî (ölm. 562 = 1264) ve Abû Ya'ḳūb Yûsuf b. Ṭâhir al-Ḫûrî (ölm. 532 = 1137) bunlardandır. Hayatı hakkında elimizde fazla bilgi bulunmayan al-Maydânî'nin eserlerini kıskanan çağdaş al-Zamaḫşarî ile aralarında geçen bir az tahrif edilmiş bir hâdiseyi, dolayısı ile, hayatından bahseden kaynakların çoğu nakleder. al-Maydânî aynı zamanda şâir idi. 25 ramazan 518 (6 teşrin II. 1124) tarihinde öldü ve doğduğu mahalledeki mezarlığa defnedildi.

al-Maydânî'nin en mühim eseri arap atasözlerinin hemen hepsini ihtivâ eden *K. Mac-ma' al-amṯāl*'dir. Eski kaynakların ekserisi bu eserin kendi sâhasında en mükemmel te'lif olduğunda ittifak ederler. Eserde 6.000'den fazla ata-sözü, alfabe sırasına göre dizilerek, hangi münâsebetler ile kullanıldığı, ne münâsebet ile ortaya çıktığı ve dil bakımından güçlükleri izah edilir. Ayrıca, „ayyām al-'arab"ın bir listesine (29. bâb) Peygamberin hadisleri ile dört halîfeye ve bâzı mühim şahsi-

yetlere âit veciz sözlere (30. bâb) ayrılmış iki bâbı ihtivâ eder. Ata-sözlerinin menşe'leri tesbit edilirken, ekseriyâ islâmdan evvelki devre âit fıkralar nakledilir ki, bu, esere dil, edebiyat ve ahlâk yönlerinden olduğu kadar, tarihî bir kaynak olmak ehemmiyetini de ilâve etmektedir. Yazıldığı asırdan beri kıymet ve ehemmiyetini muhâfaza eden *Macma' al-amṡāl*'in muhtelif kütüphânelerde pek çok yazmasına tesâdüf edilir (bk. Brockelmann, *GAL*, I, 289; *Sappl.*, I, 506 v.d.; ayrıca Üniversite kütüp., AY 841; Bursa, Hüseyin Çelebî kütüp., nr. 1146; Konya, Yusuf Ağa kütüp., nr. 5498/5499; Kayseri, Râşid Efendi kütüp., nr. 544). Başlıca basmaları şunlardır: Bulak, 1284; Tahran, 1290, Kahire, 1310. Eser, al-Ḳāsim b. Muḥammed b. ʿAlī al-Bakracī (ölm. 1169 = 1756) tarafından, 1139 (1726/1727)'da *al-Durr al-muntaḫab* adı ile hulâsa edilmiş (Ahlwardt, *Verzeichniss*, nr. 8672 ve Kahire², III, 97), diğer bir hulâsası Ak-Şemseddin tarafından yapılmış (Kahire², III, 389), ayrıca, bir türk tarafından, 1179 (1668)'da nazma çekilmiştir (Gotha, nr. 1250, ayrıca bk. *Kaşf al-ẓunūn*, II, 1598). İbrâhîm al-Aḥdab al-Ṭrablūsî (ölm. 1308 h.)'nin vücûda getirdiği manzum şekli, şerhi ile berâber, *Farā'id al-la'āl naẓm Macma' al-amṡāl* adı ile, Beyrut'ta 1312'de basılmıştır. G. W. Freytag, *Macma' al-amṡāl*'i latinceye tercüme etmiştir: *Arabum proverbia*, Bonnae, 1838–1843, I–III. Bu eser ayrıca, şerhi ile birlikte, *Manba' al-zalāl al-ma'ānī fī tarcumat Macma' al-amṡāl li 'l-Maydānī* adı ile, al-Sayyid Ḥāfiẓ Muḥammed Şākir b. al-Ḥāc İbrāhîm Ḥilmî al-ʿAyntābî tarafından türkçeye tercüme edilmiştir. Mütercim eseri dört cilde ayırmış, birincisini 1289'da bitirmiş, her sene bir cildi hazırlamak sureti ile, tercümeyi 1294'te tamamlamıştır. Bu tercümenin mütercimin el yazısı ile yazılmış yegâne nüshası Üniversite kütüphânesindedir (nr. TY 167–170).

al-Maydānî'nin diğer mühim eseri olan *K. al-Sāmī fi 'l-asāmī*, arapçadan farsçaya, bir lugattir ve 14 ramazan 497 (11 hazîran 1140)'de yazılmıştır. Eser şu kısımlara göre tertip edilmiştir: *a.* Dînî tâbir ve kelimeler (*al-ṡar-ʿiyāt*), *b.* canlılar (*al-ḥayvānāt*), *c.* semâvî şeyler (*al-āṡār al-ʿulviya*), *d.* dünyevî şeyler (*al-āṡār al-suflīya*). Bu kısımlar da ayrıca ikinci derecede bâblara ayrılır. Eserin pek çok yazma nüshası vardır (bk. Brockelmann, *göst. yer.*; ayrıca bk. *Ḥadā'iḳ*; İbn Yūsuf-i Şîrāzî, *Fihrist-i kitābḫāna-i Şārā-yi millî*, Tahran, 1318–1321, s. 96–98 ve Üniversite kütüp., nr. FY 1164, 22 şevvâl 676 tarihli, mukabele ve tashih görmüş, doğru ve sağlam bir nüsha ve nr. FY 695; Bagdadlı Vehbi kütüp., nr. 1914). Bu eser, Tahran'da 1273'te taş-basması ile, basılmıştır. Müellifin oğlu Abū Sa'd Sa'îd 'in eski menbâlarda zikredilen *al-Asmā' fi 'l-asmā'*'ı bn eserin al-Cavharî'nin *Ṣaḥāḥ*'ına göre tertip edilmiş bir hulâsası olmalıdır, bk. Leiden, nr. 108; Brockelmann, Maydānî, *E.I.* Bu eserin *al-Ibāna* adlı bir şerhi için bk. *Rawżāt al-cannāt* (krş. *Ḥadā'iḳ.*, *göst. yer.*). al-Maydānî'nin diğer eserleri şunlardır: *Nuzhat al-ṭarf fī 'ilm al-ṣarf*, arapçada kelimelerin tasrifini 10 bâbda inceleyen bir eserdir. Yazma nüshalarına da tesâdüf edilen bu eser, İstanbul'da 1299 tarihinde, al-Zamaḫşarî'nin ve İbn Hişām'ın yine sarfa dâir birer eseri ile bir arada, basılmıştır. *K. al-Hādī li 'l-ṣādī*, farsça izahlı bir arapça nahvdir. Leyden, nr. 162'de kayıtlı müellifi mechûl şerhin de bizzat müellif tarafından vücûda getirildiği düşünülebilir (bk. *Suppl.*, I, 507); diğer yazmaları için bk. *Suppl.*, I, 507; ayrıca Üniversite kütüp., nr. F 695 (91ᵇ–129ᵃ), 837, 838. al-Maydānî, *Ḳayd al-avābid min al-favā'id* adlı eserini al-Cavharî'nin *Ṣaḥāḥ al-luġa*'sını tenkiden kaleme almıştır (W. Ahlwardt, *ayn. esr.*, nr. 6942).

Bunlardan başka, eserlerinden *Şarḥ ḳaṣīdat al-Nābiġa*'sı (G. Vajda, *Index générale des mss.*, s. 549, nr. 6022) ve Abū Aḥmed Manṣūr al-Azdî al-Haravî (ölm. 440 = 1048)'nin risâlelerini toplamak sûreti ile meydana getirdiği *Manyat al-rāżī bi-rasā'il al-Ḳāżī*'sı (*Suppl.*, I, 155), isimlerin eem'ini ve harfleri bahis mevzuu eden bir risâlesi ile (Leiden, nr. 163), yine nahve dâir bir başka risâlesi (G. Vajda, *ayn. esr.*, s. 599, nr. 4000) mahfûzdur. Ayrıca, hal tercümesine ve kitâbiyâta âit kaynaklarda, müellifin dil ve edebiyata dâir olduğu anlaşılan şu eserleri zikredilmektedir: *Ġarīb al-luġa*, *K. al-anmūzac fi 'l-naḥv*, *Kitāb naḥv al-Maydānī* (yukarıda zikredilen nahiv risâlesi belki bunlardan biridir), *Şarḥ al-Mufaṣṣalīyāt*, *Kitāb al-maṣādir*.

Bibliyografya: ʿAbd al-Ġāfir al-Fārisî, *al-Siyāḳ li-tārīḫ Nīsābūr* (Maydānî'nin bu eserdeki tercüme-i hâli, Üniversite kütüp., nr. FY 695'teki iki eserini ihtivâ eden yazmanın sonunda nakledilmiştir, 128ᵇ); al-Samʿānî, *Kitāb al-ansāb* (Leiden-London, 1912), 548ᵃ; al-Anbārî, *Nazhat al-alibbā' fī ṭabaḳāt al-udabā' ay al-nuḥāt* (Kahire, 1294), s. 446 v.d.; Yāḳūt, *Mu'cam al-udabā'* (nşr. Aḥmed Farîd Rifāʿî, Kahire, 1936), V, 45 v. dd.; İbn al-Aṯīr, *K. al-kāmil fi 'l-tārīḫ* (nşr. Tornberg), XII, 194 (sene 518); Camāl al-Dīn Abu 'l-Ḥasan al-Ḳifṭî, *İnbāh al-ruvāt ʿalā anbāh al-nuḥāt*

(nşr. Muḥammed Abu 'l-Faḍl İbrāhīm), Kahire, 1371, I, 121 v. dd.; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (Bulak, 1299), I, 57; al-Yāfi'ī, *Mir'āt al-canān* (Haydarâbâd, 1337), I, 223; İbn Kaṯīr, *al-Bidāya va 'l-nihāya* (Kahire, 1358), XII, 194; al-Suyūṭī, *Buġyat al-va'āt fī ṭabaḳāt al-luġavīyīn va 'l-naḥāt* (Kahire, 1326), s. 155; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (İstanbul, 1941 — 1943), s. 974, 1597, 1703, 1943, 2026; ayn. mil., *Sullam al-vuṣūl* (Şehid Ali Paşa kütüp., nr. 1887), 542a; İbn al-'İmād, *Şaẕarāt al-ẕahab* (Kahire, 1350 — 1351), IV, 58; M. Quatremère, *Mémoire sur la vie et les ouvrages de Meïdani* (*J A*, 1828, 2. seri, I, 177 — 233); ayn. mll., *Proverbes arabes de Meïdani* (ayn. mecm., 1837, seri 3, IV, 497 — 543; 1838, V, 209 — 258); Y. Sarkis, *Mu'cam al-maṭbū'āt al-'arabiya va 'l-mu'arraba* (Kahire, 1931), II, 1824 v.d.; İsmail Paşa, *Hadiyat al-'ārifīn asmā' al-mu'allifīn* (İstanbul, 1951), I, 82; C. Brockelmann, *G A L*, I, 289; *Suppl.*, I, 506 v.d.; *EI*, bk. mad. MAIDĀNĪ.

(NİHAD M. ÇETİN.)

MEYİL. AL-MAYL (A.), h e y'e t i l m i n d e çok ehemmiyeti olan bir k e m i y e t.

Birinci meyil (*al-mayl al-avval*) istivâ hattının iki kutbundan ve husûf dâiresinin bir derecesinden (nokta) geçen bir dâire kavsi, daha doğrusu, bu nokta ile istivâ hattı arasındaki kavistir. Bu kavis istivâ hattına amûddur.

İkinci mayi (*al-mayl al-ṯānī*) husûf dâiresinin iki kutbundan ve bn dâirenin bir noktasından geçen bir dâire kavsidir, daha doğrusu, bu nokta ile istivâ hattı arasındaki kavistir. Bu kavis istivâ hattına amûd vaziyettedir.

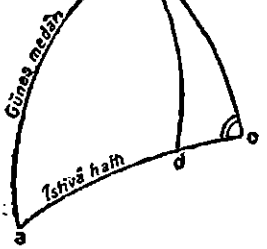

Şekilde *a b* husûf dâiresini, *a c* istivâ hattını göstermektedir; *b c*, *a c*'ye *b d*, *a b*'ye amûddur; binâenaleyh *b c* ilk meyli, *b d* de ikinciyi temsil etmektedir. Hesaplama icâbı, *a b c* ve *a b d* kürevî üçkenlerinin her birinin birer kaim zâviyesi bulunması lâzımdır. Birinci meyle aynı zamanda *mayl al-falak mu'addil al-nahār* („istivâ hattı üzerindeki meyil") da denilmektedir.

Husûf dâiresinin meyli, yâni bu dâire sathının istivâ hattına olan meyli, bilhassa mühimdir; bn meyil güneşin tabavvül noktalarında birinci meyle müsâvîdir. Buna *mayl falak al-burūc* („husûf dâiresinin meyli"), *al-mayl al-a'ẓam* („en büyük meyil"), *al-mayl kullahu* yahut *al-mayl al-kullī* („küllî meyil") adı verilmektedir. Bunu berikinden ayırt etmek için, her hangi bir derecedeki bir meyle *al-mayl al-cuz'ī* („cüz'î meyil") denilmektedir.

Husûf dâiresi noktaları değil de, her hangi bir yıldız bahis mevzûu olunca, ilk meyle tekabül eden kavse *bu'd*, ikinci meyle tekabül edene *'arż* adı verilmektedir. Birinci hâlde, umûmiyetle meyilden, ikincide ise, arz derecesinden bahsedilmektedir.

Husûf dâiresinin meyli güneş manzûmesinin esâs kemiyetlerinden biridir. Bn sebepten devamlı olarak hesaplamağa çalışılmış ve bu da hemen dâimâ, güneşin yaz ve kış tabavvüllerindeki α_1 ve α_2 eve noktalarının irtifâını hesaplamak için yapılmıştır. O devrelerde güneş istivâ hattının bâzan şimâline, bâzan cenûbuna müsâvî mesâfelerde bulunur. Husûf dâiresinin inhirâfı o zaman $\frac{\alpha_1 - \alpha_2}{2} = \varepsilon$'dir. Muḥammed b. Şabbāḥ (875 yılına doğru)'ın bunu üç muhtelif noktadan tâyin etmek istediğini burada zikretmek gerekir (O. Schirmer, *ayn. esr.*, s. 52).

İlk usûlü Batlamyus, Hipparchus ve Eratosthenes kullanmışlardır; bunlar aynı zamanda iki halka, quadrant ve semâ musanna'a küresi gibi, muhtelif âletler de kullanmakta idiler. İslâmiyet devrinde bu müşâhedelere, güneşin tabavvül noktalarına mutlaka gündüzleri değil, geceleri de girdiği ve gök yüzünün kapalı olabileceği v.b. da göz önünde tutularak, daha da mühim âletler ile devam edildi. Müşâhedeler, bahsedilen muayyen zamandan önce veya sonra yapılmakta ve mutavassıt hadler teşkili sûretiyle aranan kıymet hesaplanmakta idi; msl. al-Ḫucandī bu usûlü tatbik etmekte idi (kullanılan âletler için bk. Wiedemann ve Th. W. Juynboll, *Avicennas Schrift über ein von ihm ersonnenes Beobachtungsinstrument*, *Acta orientalia*, 1926, V, 81 — 167). O Schirmer (*Studien zur Astronomie der Araber*, *S B P M S Erl.*, 1926, LVIII, 33 — 90) bu şekilde elde edilen değerlerin cedvelini vermiştir. Ölçüler, husûf dâiresi inhirâfının zamanla azaldığını, başka tâbir ile, husûf dâiresi sathının istivâ hattına yaklaştığını göstermiştir. O. Schirmer (*ayn. esr.*), müslüman âlimler tarafından, bu mevzûda yapılan müşâhedelerin umûmî hülâsasını vermiştir.

Aynı mevzû ile alâkalı olarak, *al-ufḳ al-mā'il* („meyilli ufuk") tâbirini de zikretmek gerekir; bu tâbir ile, istivâ ufku bâric, her hangi bir ufuk, yâni istivâ ufkuna doğru inhirâf etmiş ufuk kasdedilmektedir. *Ḫaṭṭ mā'il 'an ḫaṭṭ al-istivā'* („istivâ hattından inhirâf etmiş olan hat") tâbirine gelince, bununla da, istivâ hattına müsâvî olarak, arz küresi üzerine, gerek şimâl, gerek cenûp kısmına yerleştirilen bir bat (bir dâire) kasdediliyor. *Falak mā'il 'an falak mu'addil al-nahār* küresi semâ küresi üzerine konan halkaya tekabül etmektedir; *irtifā' allāẕī lā mayl li-samtihi* de birinci amûdun, yâni ufkun şark ve garp noktalarından geçen amûdun üzerindeki üçüncü irtifâ demektir.

(E. WIEDEMANN.)

MEYMENDÎ. AL-MAYMANDÎ, ŞAMS AL-KUFĀT ABU 'L-ḲĀSIM AḤMED B. ḤASAN, Sultan Maḥmûd Ġaznavî'nin meşhûr vezîri ve süt kardeşi olup, onun ile birlikte yetişmiş ve tahsil görmüştür. Aḥmed'in babası Ḥasan Sebük-Tigin'in idâresinde, Bust *'āmil*'i idi. Sonra vergileri zimmetine geçirmek suçu ile idâm edildi. Sâmânîlerden Nūḥ b. Manṣûr 384 (994)'te Maḥmûd'a Horasan ordularının kumandanlığını tevcih edince, Maḥmûd muhâbere işlerinin başına Aḥmed'i getirdi. Bu hizmetinde sür'atle yükseldi ve birbirini tâkiben muhâsebe âmiri (*mustawfī mamlākāt*), harp dîvanı reisi (*ṣāḥib-i dīvān-i 'arż*) oldu. Bust ve Ruḫḫāc eyâletlerinde *'āmil*'lik vazifelerinde bulundu. Sultan Maḥmûd 404 (1013)'te kendisini, Abu 'l-'Abbās al-Faḍl b. Aḥmed al-İsfarā'inî'nin yerine, vezîr tâyin etti. Aḥmed, 12 sene müddet ile, Maḥmûd'un gittikçe büyüyen imparatorluğunun işlerini büyük bir dirâyet ve kiyâset ile idâre etti. Aḥmed ciddî ve titiz idi; en ufak vazife ihmâline, cârî resmî usûllerden her hangi bir inhirâfa tahammül etmezdi; o kadar ki, devlet ricâlinin büyük bir kısmı aleyhine döndü. Nihâyet gözden düştü ve 415 (1024)'te azledilerek, cenûbî Keşmir dağlarında Kâlincar kalesinde hapsedildi. Aḥmed tarafından dâimâ müdâfaa edilen Mas'ûd iktidara gelince, ona 422 (1031)'de yeniden kendisini vezîr tâyin ettirdi. Aḥmed 424 muharreminde (kânûn I. 1032) vefat etti.

Maymandî şarkın büyük vezîrlerinden biri addolunmaktadır. Kendisi âlimleri teşvik eden, onlara çok hürmet gösteren ve mâlûmatlı bir zât idi; bütün muhâberâtın, farsça yerine, arapça olarak yapılmasını emretmiştir.

Bibliyografya: al-'Utbî, *Kitāb al-Yamīnī* (Lahûr tab.), s. 226—274; *Āṣāru 'l-vuzarā* (India Office yazm., nr. 1569), 89b—106a; Bayhaḳī, *Tārīḫ-i Mas'ūdī*.

(M. NAZIM.)

MEYMENE. MAYMANA, [Efganistan'ın şimâl hudut bölgesinde bir eyâlet ile bu eyâletin merkezi olan şehrin adıdır. Murġāb ve Sangalak nehirleri ile sulanan, fakat bâzı kısımları çöl hâlinde bulunan eyâletin sâhası 12. 300 km². olup, sayısı 100.000 kadar olan karışık bir nüfus barındırmaktadır. Mühim bir kısmını Özbeklerin teşkil ettiği ahâlinin başlıca meşgûliyeti kısmen göçebelik ile hayvan besleme olup, astragan sanâyii, pamuk ve haşhaş ekimi ile halı imâli de mühim yer alır].

Şehrin eski adı olan al-Yahūdān veya al-Yahūdîya (Yāḳūt'a bir de Yahūdān al-Kubrā), Maymana („mes'ut şehir") 'ye çevrilmiştir. 36° şimâl arzı ve 64° 45' şark tûlünde kâin olan şehir, bugün Efganistan Türkistan'ında Herat ile Belh arasındaki ticâret yolu üzerinde, bir çok yolların kavşak noktasında, küçük bir eyâlet olan Almār'ın merkezini teşkil etmektedir. Efganistan Türkistan'ı Sar-i-Pul, Şibarġān, Andḫuy ve Maymana'yi içine almakta ve bunlar bir arada bâzan *Çahār Vilāyat* adı ile de anılmaktadır. Dost Muḥammed, 1855 yılında, bu bölgeyi Buḫārā'nın elinden aldı. Sâha üzerindeki hâkimiyet, nzun bir müddet münâzaalı kaldıktan sonra, 1873'te Kâbil'de imzâlanan ingiliz-rus anlaşması ile, Efganistan'a geçti.

Bend-i Türkistan'ın alçak kolları, Amu-Derya düzlüğüne doğru yavaş-yavaş alçalmakta olup, burası Efganistan'ın zirâate elverişli yerlerinden birini teşkil eder. 1863'te Vambéry tarafından ziyâret edilmesinden evvel, Maymana'ye tek bir avrupalı, Stirling, ayak basmış idi. Vambéry'ye göre, balçıktan aş.-yk. 1.500 ev ile tuğladan yapılmış, fakat çok tahribe uğramış bir pazar yeri var idi. Ahâlisi tâcik, heratlı, yahudi, hindû ve efganlı ile karışık Özbeklerden ibâret idi. Son zamanlarda şehrin ticâreti oldukça ehemmiyet kazanmıştır. Maymana halı, yün ve deve tüyü mâmûlleri ile olduğu kadar, pamuk ve astragan işleme merkezi olarak da meşhûrdur. Başlıca ticâret malı olan kişniş, anason ve fıstık İran'a ve Bagdad'a sevkedilmektedir. Mahallî kaynaklara göre, şehrin nüfusu 30.000 (1945)'e yükselmiş bulunmaktadır.

Bibliyografya: A. Vambéry, *Travels in Central Asia* (London, 1864), s. 244; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 424; Th. Holdich, *The Gates of India* (London, 1910), s. 249.

(R. B. WHITEHEAD.)

[Bu madde R. R. A. tarafından ikmâl edilmiştir].

MEYMÛNE. MAYMŪNA, Peygamberin son zevcesi olup, Havāzin kabîlesine mensup Banî Ṣa'ṣa'a'dan al-Ḥāriṯ'in kızı ve 'Abbās'ın baldızıdır. Bir Ṣakîfî olan ilk kocasını bıraktıktan ve ikinci kocası ḳureyşli Abū Rukm öldükten sonra, dul olarak, Mekke'de yaşadı; Peygamber de burada 7 yılında, şüphesiz bilhassa siyâsî sebepler ile, kendisine *'amra* tevcih edildiği sırada, ona evlenme teklif etti. Peygamberin Mekke'de Maymūna ile evlenmek arzusunu burada uzun zaman kalmasını istemeyen Mekkeliler kabûl etmediler. Bunun üzerine nikâh Mekke'nin şimâlinde Sarif mevkiinde kıyıldı. Maymūna bu izdivacı eniştesi 'Abbās'ın reyine bırakmış ve nikâh onun tasvibi ile akdedilmiş idi. Bu hâdise esnâsında Peygamberin hâlâ *iḥrām*'da olup-olmadığı meselesi çok münâkaşa edilmiş ve muhtelif şekillerde halledilmiş bir meseledir. Mihr olarak verilen paranın 500 dirhem olduğu söylenilmektedir. Maymūna Peygamberin diğer zevcelerinden çok yaşamış, 61 (681) yılında, düğünün yapıldığı Sarif'te, ölmüş ve orada gömülmüştür.

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 790 v.d.; İbn Sa'd (nşr. Sachau), VIII, 94—100; Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, 1595 v.d.; al-Bakrî (nşr. Wüstenfeld), s. 772 v.d.; Caetani, *Annali dell' Islām*, II, 66 v.d. (FR. BUHL.)

MEYSÂN. MAYSĀN, cenûbî Irak'ta bir bölgenin adı. Orta çağın sonlarından itibâren artık kullanılmaz olan bu kelimenin nereden geldiği ve ne ifâde ettiği bilinmiyor. Çivi hattı ile yazılı kitâbelerde kelimenin kat'î bir izine rastlanmamaktadır; zîra Hommel (*Ethnog. and Geogr. des alt. Orients*, München, 1926, s. 261, 263)'in bu kelime ile bir tuttuğu bâbil dilindeki *Miṣ*, İncil şerhçilerinin çok zaman bu kelimeye benzettikleri *Meṣa* (מֵישָׁא, *Tekvin*, X, 30) gibi, bu hususta pek hesaba katılmamak gerekir. Maysān, ilk defa I. (m. s.) asırda, Strabon'da Μεσήνη şeklinde görülmektedir; Batlamyus Basra körfezinin en iç kısmındaki sâhaya Μαϊσανίτης κόλπος ismini vermiş idi. Kelimenin yunanca olmadığı muhakkaktır. İki nehir arasında bulunan „orta memleket" hayâlî bir iştikaktan başka bir şey değildir. Çivi hattı kitâbelerinde Mesene, cenûbî Kaldu devletlerinin, bilhassa en cenuptaki Bīt-Yakīn'in, ülkesi olarak, görünmektedir; bu kitâbelerde bir, Bīt-Yakīn'e çok benzeyen „deniz memleketi" (*Māt-tâmdi*) tâbirine rastlanmaktadır; Mesene'nin Dicle ile Hûzistan arasındaki kısmı, babilonyalılar zamanında, Gambulu adlı ârâmî göçebe kabîlesinin yurdu idi (bu hususta bk. Streck, *Assurbanipal*, Leipzig, 1916, III, 778, 785, 796 v.d.).

Klasik eserlerde Mesene'nin aş.-yk. müterâdifi olan Charakene kelimesi de kullanılmaktadır. II. (m. ö.) asırda (129) Mesene veya Charakene, hayatı hakkında sikkelerinden başka bir kaynağa sâhip olmadığımız, Hyspaosines adında biri tarafından kurulmuş küçük bir kırallık olarak görünmektedir. Tahminen üç buçuk asır devam ettikten sonra, bu devlet, 224 ve 227 yılları arasında, Ardaşīr I. tarafından ortadan kaldırılmıştır; bu son hâdiseye dâir arap rivâyetleri için bk. Nöldeke, *Gesch. der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, Leiden, 1879, s. 13 (Ṭabarî, I, 818). Charakene, dar mânada, kavşak noktalarından itibâren, Fırat ve Dicle deltasını ifâde etmektedir; bunun hemen şimâlinde Mesene bulunuyordu. Mesene ve Charakene'nin şark ve garp hudutları hakkında biç bir bilgiye sâhip değiliz. Weissbach (bk. *bibl.*)'ın ileri sürdüğü üzere, Mesene, az bir zaman sonra, Charakene hükümdarları tarafından ele geçirilmiş ve adı bütün ülkeye teşmil edilmiş olmalıdır.

Mesene *Talmud*'da, *Mēšān* (*Mēšūn*) ve süryânîce eserlerde de *Mayšān* olarak geçer. İranlılarda *Mēšūn*, ermenilerde *Mēšun* kelimelerine rastlanmaktadır; bu hususta bk. Schaeder, *ayn. esr.*, s. 11. Araplar kelimeyi Maysān şeklinde aldılar ise de, Mayšān şekline de rastlanmaktadır (bk. msl. Ṭabarî, III, 1980, 5). Eski Mesene adını, arap kaynaklarınca, Basra körfezi civârında *Maḳāma* müellifi şâir Ḥarīrî'nin doğum yeri olarak gösterilen ve Basra körfezi civârında bulunan Maşān mahallinin isminde de bulmak belki mümkündür; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 536; Yāḳūt, *İrşād al-arīb* (nşr. Margoliouth), VI, 167; Ḳazvînî, *Āṯār al-bilād* (nşr. Wüstenfeld), s. 309.

Mesene-Charakene için olduğu gibi, orta çağdaki arap Maysān kakkında da, bu ülkenin sâhasını ve hudutlarını tam olarak tesbite imkân veren doğru bilgilere sâhip değiliz. Yāḳūt, IV, 714 ve Ḳazvînî'ye göre, Maysān „Basra ile Vâsıt arasında, idâre merkezinin adı da Maysān olan, içinde bir çok köy ve hurmalık bulunan geniş bir bölgedir". Bu bölge, arapların da kabûl etmiş olduğu gibi, eski Sâsânî Savād [b. bk.] taksimâtının altıda birine tekabül etmekte olup, adına *Şāz-i Bahman* yahut „Dicle bölgesi" denilmekte idi; Fırat-Basra adına da rastlanmaktadır. Burası dört kısma (*ṭassūc*; b. bk.) bölünmüş idi: Ardaşīr Bahman, Maysān, Dastimaysān, Abāz-Ḳubāz, Dicle çevresinin bu dört bölgesi, Ku-

dâma (*B G A*, VI, 236, 12)'ye göre, daha sonraları Basra bölgesinin içine alındı. Bu dört *tassūc* Dicle'nin şark tarafında olmalıdır. Bahman-Ardaşīr'in aynı adı taşıyan merkezi Dicle'nin sağ veya şimâl sâhilinde, nehrin garp veya cenup sâhilinde kâin Ubulla'nın karşısında (bu tahminen bugün yeni Basra'nın limanı 'Aşşār'ın bulunduğu yerde) bulunuyordu.

İkinci bölge olan Maysān, içinde aynı ismi taşıyan şehrin bulunduğu ve bütün çevrenin merkezi olan bölgedir. Bununla berâber, arap kaynakları, çevrenin merkezi olarak, ekseriyâ al-Maẕār'ı zikretmektedirler; fakat al-Maẕār Maysān adını taşıyan daha eski bir şehrin yerini almış olmalıdır. al-Maẕār'ın yerini tamâmiyle tesbit etmek mümkün olmaktadır (yk. bk.); burası Dicle'nin şark sâhilinde, Ḳurna'nın aş.-yk. $45^1/_2$ km. şimâlinde bulunmaktadır. Dastimaysān ise, Diele'nin şarkında, muhtemelen al-Maẕār'ın cenup veya cenûb-i şarkîsinde bulunmakta idi. Dördüncü bölge olan Abāẕ-Ḳubāẕ'a gelince, Marquart (*agn. esr.*, s. 41) ile Herzfeld (*Isl.*, XI, 150), Ḥamza al-İṣfahānī (*Tārīḫ*, nşr. Gottwaldt, s. 57)'ye istinâden, kelimeyi İzaẕ-Kavāẕ (Ḳubāẕ) şeklinde düzeltmek istiyorlar. Bu mahal, muhtemelen, al-Maẕār yakınlarında, Dicle'nin şark sâhilinde bulunmakta idi. Bu bölgelerin mevkii Ḳudâma (s. 235, 13 v.d.)'de verilen mâlûmâta uymaktadır; buna göre, Maysān'ın dört bölgesi Dicle'nin „şarkında" bulunmakta idi.

Daha Sâsânîler zamanında, nastûrî kilisesine bağlı, Maysān adını taşıyan ve dört bölgeden bâret bir eyâlet var idi; bunlar Perāt dhe Mayṣān, Karkhā dhe Mayṣān, Bēth Raymā ve Nehar Gūl piskoposlukları idi (bk. bilhassa Sachau, *agn. esr.*, s. 48 v.d.). Marquart bu dört rûhânî bölgenin, arapların Maysān çevresinin dört idârî bölgesine tekabül etmesi gerektiğini söylüyor. Bu görüş Schaeder (*agn. esr.*, s. 29 v.d.)'in isbat ettiği gibi, müdâfaa dilemez. Perāt dhe Mayṣān'ın Bahman Ardaşīr ile aynı olduğu muhakkaktır; fakat ikinci rûhânî bölge, yâni Karḫā dhe Mayṣān, Maysān veya Maẕār'a tekabül etmemekte olup, bölgenin çok daha cenûbunda, bugünkü Muammera'nın bulunduğu yerde olmalıdır. Bēth Raymā'nın ise, Dicle'nin şark sâhilinde değil, arap sâhilinde, Basra'dan bir az uzakta, bu şehrin şimâlinde bulunması muhtemeldir ve arapların dört idâre bölgesinden birine tekabül etmemesi gerekmektedir. Nehar Gūl (Gūr), arap coğrafyacılarının *Nahr Cār*'una tekabül edebilir (krş. Sachau, *agn. esr.*, s. 1; Schaeder, *agn. esr.*, s. 37). Nehar Gūl tahminen Ḥuvayza yakınlarında, Hûzistan taraflarında bulunmuş olabilir (aş. bk.); bunun dördüncü *tassūc* olan Abāẕ-Ḳubāẕ'a tekabül edip-etmediği söylenemez.

Dicle'nin garp sâhilinde bulunan ve Savād'a bağlı farzedilen toprakların da, Basra körfezine kadar, aynı çevreye dâhil bulunmuş olmaları lâzımdır; zîra bahsi geçen garp idârî bölgeleri ile cenuptaki bölgeleri içine alan bir sâha mevcut değildir. Turfan yazmalarına bakılırsa (Schaeder, *agn. esr.*, s. 28), Sâsânîler devrinde olduğu gibi, islâmiyet devrinde de Irak'ın cenup kısmına Maysān (veya Mēşūn) adı verilmekte idi. Fakat arap kaynaklarına göre, bu tâbir yalnız cenup memleketlerini değil, şimâldekilerini de ifâde ediyordu. Yāḳūt ile Ḳazvīnī'nin ifâdelerine göre, Maysān bölgesi Vāsiṭ [b. bk.]'a kadar uzamakta idi; Maysān adı ile anılan eyâletin şimâlindeki hudutları teşkil eden hudut, muhtemelen bugünkü Kūt al-'Amāra [b. bk.] bölgesinde bulunuyordu (arap coğrafyacılarında Māẕarāyā; bk. mad. DİCLE ve Streck, *Babylonien*, II, 310 v.d.). Kaskar idârî bölgesi de buraya kadar uzanmakta olup, bilhassa Dicle'nin şarkındaki bölgeleri ihtivâ ettiği sanılmaktadır [bk. mad. KASKAR]. Şunu hatırlatmak gerektir ki, arap devrinde Dicle'nin bugünkü mecrâsından yalnız Şaṭṭ al-'Arab ile nehrin al-Maẕār'a kadar olan kısmı bahis mevzuu olmakta idi. O devirde Dicle'nin yatağı, Kaskar bölgesinin hudûdunu teşkil eden Nahr al-Ġarrāf (Şaṭṭ al-Ḥayy)'ın yatağı ile birleşmekte idi (yk. bk.). Maysān bâzan Kaskar yerine kullanılmaktadır (Schaeder, *agn. esr.*, s. 14, 17 v.d.). Maysān, şarka doğru, aş.-yk. Savād'ın allüvyon ülkelerine, Hûzistan hudûduna, yer-yer de bugünkü Irak hudûdunun ötesine kadar uzanmakta idi; hiç değil ise, İran topraklarında bulunan Ḥuvayza (bugün Ḥaviza), Maysān'a dâhil bir şehir olarak, açıkça zikredilmektedir.

Bataklık bölgeler, *al-Baṭā'iḥ*, daha ziyâde Maysān topraklarında bulunuyordu (bk. mad. AL-BAṬĀ'IḤ ve bir de 'Alī Şarḳī, al-Ḥālīya ve al-Cazā'ir, *Laġat al-'arab* (Bagdad, 1927), mad. *al-baṭā'iḥ*, IV, 375—384, 474—477 yahut 526—530 ve VI, 277 v. dd.; Hāşim al-Sa'dī, *Cuġrāfiyat al-'Irāḳ*, 2. tab., Bagdad, 1927, s. 40). Bugün al-Baṭā'iḥ yerine, onun aş.-yk. müterâdifi olan *al-Âhvār* (cem. *hōr*) kullanılmaktadır (bk. 'Alī Şarḳī, IV, 376). Avrupalı müelliflerin eserlerinde birbirine karıştırılmakta olan Ḫōr ve al-Hōr kelimeleri (ekseriyâ Ḫōr) açıkça ayırt edilmelidir [bk. mad. AL-BAṬĪḤA]. *Havr* (daha eski diğer bir şekli *havl*), halk dilinde *hōr* („devamlı bataklık, muvakkat göl, su basmasına mârûz toprak"; bk. mad. AL-BAṬĪḤA ve *BGA*, nşr. de Goeje, IV, 370; G. le Strange,

JRAS, 1895, s. 298) ve *al-ḫavr*, halk dilinde Ḫōr = bir nehrin kolu, kıyı gölü için yk. bk.; bilhassa Bagdad'da çıkan *Luġat al-'arab* mecmuasının nâşiri P. Anastase-Mari'nin notu için bk. M. Lidzbarski, *Das Johannesbuch der Mandaeer* (Giessen, 1915), s. 145.

Dicle çevresinde bir bölge, yukarıda gördüğümüz gibi, Dastimaysān adını taşımakta idi. Arap kaynaklarında, bu isme Dastū- ve Dasta-Maysān şekillerinde harekelenmiş olarak rastlanmaktadır. İbn Ḫallikān, kelimeyi dâimâ farsça şekli ile Daşt-i Mayşān olarak yazar; bk. *Marāṣid al-iṭṭilā'*, nşr. Juynboll, V, 468. Burada *dast*, *daşt* farsça *deşt* = „ova" kelimesinden başka bir şey olamaz; Dast kelimesinin orta-farsça Daskert (arap. Daskar, b. bk.)'in kısaltılmış şekli olduğunu ileri süren Schaeder (*ayn. esr.*, s. 34)'in bu iddiası pek yerinde değildir. Bu bölgenin, „Maysān ovası" olarak, niçin asıl Maysān'dan ayırt edilmiş olması meselesi bizim için hâlâ karanlıktır. Bu bölge ötekilerden daha mı düz idi ve daha mı az bataklıklı idi? Şurası muhakkak ki, Dast-i Maysān ile Maysān aynı değildir (G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905, s. 43, doğru değildir; Dast-i Maysān'ın tasviri için bk. Yāḳūt, II, 574). Dast-i Maysān'ın idâre merkezi olarak zikredilen Basāmatā başkaca bilinmemektedir; zâten bu kelimenin bize doğru olarak intikal ettiği de mâlûm değildir; bu muhtemelen, al-Muḳaddasī (*BGA*, III, 114, 9; orada sikke darbı için krş. *ZDKG*, XXIX, 26)'nin Vāsiṭ çevresindeki yerler arasında zikrettiği Basāmīya'dir (bk. Ṭabarī, III, 1958, 17; *ZDMG*, XXIX, 660; XXXIX, 26).

Yāḳūt'daki umûmî mâlûmattan, Dast-i Maysān ülkesinin hudutları hakkında kat'î bir bilgi elde edilememektedir. İbn Rusta (*BGA*, VII, 94, 21)'de bu hususta kısa bir bilgi vardır; buna göre, arap kaynaklarında sıksık rastlanan 'Abdasī denilen yer, Dast-i Maysān'da, 'Abdasī ile Dast-i Maysān Vāsiṭ istikametinde al-Mazār'ın yukarı kısmında, bulunmaktadır. Bu ise, Ḳudāma (*BGA*, VI, 226, 5—6)'nin verdiği bir yol haritasına da uymaktadır; buna göre, Bāzibīn üzerinden Vāsiṭ'tan Basra'ya giden bir posta yolu, sırası ile, 'Abdas (='Abdasī) ve al-Mazār'dan geçmektedir. Bāzibīn ile 'Abdas arasındaki mesâfe 5 posta menzili (sikka) tahmin edilmektedir; bk. bir de Streck, *Babylonien*, I, 13 v.d. Bir *sikka* ortalama 6—8 km. olacağına göre (bk. Streck, *ayn. esr.*, s. XV), Bāzibīn ile 'Abdas arasındaki mesâfe 48—64 km. olarak hesaplanabilir; Bāzibīn ile Vāsiṭ arası da aş.-yk. 23 km. idi, 'Abdasī'ye âit tahmin, İbn Ḥavḳal (*BGA*, II, 159, 13)'in verdiği mâlûmata uymaktadır; burada Basra ülkesinin hurma ağaçlıkları 'Abbadān (yâni cenupta, deniz kenarında, b. bk.)'dan 'Abdāsī (I)'ye kadar, fâsılasız olarak, 20 fersah (= 150 km. fazla) bir uzunlukta devam etmektedir. Mûelliflerden zikrettiğimiz parçalara göre, 'Abdasī'nin bulunduğu yeri, al-Mazār'dan çok uzakta, muhtemelen Dicle'nin, orta çağda kuru olan şark mecrâsına oldukça yakın bir yerde aramak uygun olur.

'Abdasī'nin tahminî mevkii hakkında elde ettiğimiz mâlûmat bize Dast-i Maysān'ın mevkii hakkında bâzı ip uçları vermektedir. Buna göre, Dast-i Maysān, asıl Maysān (al-Mazār da dâhil olmak üzere)'ın yukarı kısmında bulunmalı ve umûmiyetle, bütün Maysān topraklarının şimâl ucundaki kısmını da ihtivâ etmiş olmalıdır. Dast-i Maysān şarka doğru tâ Hûzistān'a kadar uzanmakta idi. Yalnız şunu da unutmamak gerekir ki, Maysān toprakların şark hudûdu, halifelik zamanında taşra idâresine âit teşkilâtta yapılan müteaddit değişiklikler neticesi olarak, bir çok tahavvüllere uğramıştır (bk. Schwarz, *ayn. esr.*, s. 290, 291).

Dast-i Maysān'ın, Ubulla'nin dâhil bulunduğu Bahman-Ardaşīr bölgesinden Maysān idârî bölgesi ile ayrılmış olduğunu bildiğimize göre, gerek İbn Ḫurdāẕbeh'te, gerek Yāḳūt (bk. Streck, *ayn. esr.*, s. 16, 19)'ta Dast-i Maysān'ın Ubulla ile bir sayılması şaşılacak bir şeydir. Bu kayıt bir yanılmadan ileri gelmiyor ise, bunu Abbâsîler devrinde, Dast-i Maysān'a âit vergi murâkabe ve tahsil merkezinin Ubulla'ye nakledildiği şeklinde izah edebiliriz. Nitekim Savād'daki vergi mülâhazaları ile teşkil edilmiş bulunan çevre taksimâtının, hiç değil ise son Abbâsî hukümdarları zamanında, amelî bir ehemmiyeti kalmamış idi. Daha sonraları Dicle çevresinin Basra idârî bölgesine girmesi ve bu çevreye âit bâzı dâirelerin Basra yakınındaki şehirlere ve bu arada Ubulla'ye nakledilmiş olması muhtemeldir.

Dast-i Maysān'ın bir kısmına Cūḫā adı verilmekte idi. Burası aş.-yk. al-Mazār'dan hareket ile 'Abdasī'ye kadar Dicle boyunca çıkarak, bunların bugünkü mecrâsının garbına doğru uzamakta idi. İbn Rusta (*ayn. esr.*, s. 95)'ye göre, Dicle'nin mecrâsı Vāsiṭ istikametine doğru kıvrılmadan önce, nehrin sularının bir kısmı evvelâ Cūḫā'da, bahsi geçen iki şehir arasındaki bataklıklarda, birikmekte idi. Emevîler zamanında, ictimâ yeri olarak Cūḫā'yı seçmiş olan hâricîlerin mücâdelelerine dâir rivâyetler de bu bölgenin daha önce zikr-

edilen mevkide olması gerektiğini gösteriyor; krş. Wellhausen, *N G W Gött.*, N. F. V, nr. 2 (1901), s. 22. Cūḫā'nın Nahr al-Ġarrāf (Şaṭṭ al-Ḥayy)'a ve hattâ garba doğru daha da ötelere kadar uzanıp-uzanmadığını bilmiyoruz. Bahsedilen Nahr al-Ġarrāf'ın garp sâhilinden bir az uzakta bir Tell Cōḫā yükselmektedir; bunun tam mevkii 40° 52′ tûl (Greenw.) ve 31° 45′ şimâl arz dâiresindedir. *Umma* (mefhûm yazısı ile *Giṣ-Uḫ*) adını taşıyan çok eski ve mühim şehrin bakiyelerini gizleyen bu tepenin adında, Cūḫā ülkesinin orta çağdaki isminin muhâfaza edilmiş olması mümkündür. 3200 (m. ö.) yılına âit kitâbelerde zikredilen ve Hammurabi devrinden önce adı tarihten silinmiş olan Umma şehri için bk. Hommel, *agn. esr.*, s. 354 v.d., 1019, 1102 (fihrist) ve Unger, *Reallexik. der Vorgeschichte*, (1928), XV, 3 v.d. Diğer taraftan Cūḫā, Cavḫā, Cavḫān gibi isimlere, orta çağda Irak ve Hûzistan'ın coğrâfî isimlerinde rastlanmaktadır (bk. Yāḳūt, I, 669, 15—16; II, 143, 144, 1; III, 15, 12; Cūḫā (Cavḫā) için bk. Scbaeder, *ayn. esr.*, s. 23.

Orta çağ arap Meysān sâhasının tekabül ettiği cenûbî Irak'ta, asırlar boyunca, toprak üstünde esâslı değişiklikler olmuştur. Bu sebepten bu ülkedeki nehir ve göllerin tarihi çok karışıktır ve sâhil ile alâkalı meseleler de bilhassa müşkül bir durumdadır. Önce şunu zikretmek lâzımdır ki, Basra körfezi, Ḫalīc al-Baṣra veya ıraklıların bugünkü tâbiri ile al-Fāris (bk. Hāşim al-Sa'dī, *agn. esr.*, s. 20, 41; 'Abd al-Razzāḳ al-Ḥasanī, *agn. esr.*, s. 115; *Luġat al-'arab*, III, 58; bk. bir de mad. BAḤR AL-FĀRIS), eski ve orta çağda, bugünkünden çok daha şimâle doğru uzanmakta idi. Körfez Babilonya devrinde, deniz kadar geniş bir göl şeklinde, aş.-yk. 31° şimâl arz dâiresine kadar gelmekte ve *Nāru Marratu* adını taşımakta idi (bk. Streck, *Assarbanipal*, Leipzig, 1916, III, 796). Ḳurna'dan itibâren, Fırat'ın daha sonraki mecrâsı ve bugünkü Abū Kelām ve al-Ḥammār bataklık göller olarak gösterilen sâhalardır. Abū Şahrayn harâbelerinden meydana gelen tepe bölgesine kadar garp istikametinde uzamakta idi. Abū Şahrayn (eski Eridu), göl civarında bulunan kitâbelerden görüldüğü üzere, bu gölün kenarında idi (bk. Langdon, *Ausgrabungen in Babylonien seit 1918* (= *A O*, 1928, XXVI, 3—4); Ḳurna'dan itibâren, bahsi geçen gölden şarka doğru Kārūn'a kadar uzanan bir kol ayrılmakta idi. Ḳurna'nın cenûbunda, bugün Şaṭṭ al-'Arab'ın yatağı bulunan geniş körfezin iki tarafında, Basra'dan ötelere kadar uzanan ülke, kadîm çağda kısmen deniz ile kaplı (bk. Herzfeld, Sarre-Herzfeld'de, *Archäolog. Reise im Euphrat- und Tigrisgebiet*, Berlin, 1911, I, 251), fakat muhtemelen bataklık idi. Her hâlde Sargonîler zamanında, Fırat, Dicle, Kerḫā ve Kārūn denize veya ona bağlı olan göle ayrı-ayrı munsaplar ile dökülüyordu.

Tarihî devirlerden beri deltanın tahminen ne kadar genişlediği söylenebilir ise de, ayrı-ayrı her asırda denizden ne kadar toprak kazanıldığı tam olarak tesbit edilemez; zîra denizin dâimâ aynı derecede çekilip-çekilmediği bilinmemektedir. Orta çağda 48° 22′ şark tûlünde ve 30° 12′ şimâl arzında ve Basra'dan tahminen 70 km. uzakta bulunan 'Abbadān [b. bk.] Irak'ın en cenûbuna düşen bir şehir sayılıyordu. İbn Baṭṭūṭa (Paris tab., II, 18)'ya göre, XIV. asrın birinci yarısında sâhilden bir saatlik mesâfede bulunuyordu. Bugün bu mesâfe 30 km.'den fazla artmış bulunmaktadır. Son 5 yüz yıl içinde, kara en az 4 km. artıyordu. Basra körfezinin şimâl ucunda her asırda devamlı surette artan allüvyon teşekkülü için bk. mad. ŞAṬṬ AL-'ARAB; S. Genthe, *Der pers. Meerbusen* (Marburg, 1896), s. 54 v.d.; *Persian Gulf* (= *Handbooks of the Historical Section of the Foreign Office*, nr. 76, London, 1920), s. 13; Hāşim al-Sa'dī, *agn. esr.*, s. 51 v.d. Geçen asırdan beri en cenuptaki iskân yeri, bir telgraf merkezi ve bir deniz-feneri bulunan Fāo'dur.

Cenûbî Irak'ın nehir ve göllerine, kanal te'sislerine ve aynı zamanda bataklık bölgeye (bk. al-Baṭīḥa yahut al-Baṭā'iḥ, yk. bk.) gelince, X. asrın başlarına âit İbn Serapion'un elde mevcut coğrafya kısmında açık ve etraflı bir tasvir mevcuttur; bu meseleler ile alâkalı kısma âit metin için bk. G. le Strange, *J R A S*, 1895, s. 9 v.d., 28 v. dd., (XIII—XVI), 33 v.d.; 46 v.d., 296—311.

Muhtemelen daha orta çağda, Dicle bugün Kūt al-'Amāra [b. bk.]'nin bulunduğu ve orta çağ arap kaynaklarında bahsi geçen Māzarāyā'nın bulunmuş olduğu yer civârında, biri şark, biri de garp kolu olmak üzere, ikiye ayrılıyordu. En az dört asırdan beri, şark kolu 'Amāra'den geçerek, Ḳurna'ye giden mecrâ dâhilinde akmakta, daha ziyâde bir kanala benzeyen ve ancak suların yükselme zamanlarında seyrüseferе müsâit olan garp kolu ise, Fırat ile muvâsalayı te'min etmekte idi. Avrupalı müelliflerin eserlerinde, bu garp koluna bugün Şaṭṭ al-Ḥayy adı verilmektedir. Bu avrupalı seyyahların kullandığı ve muhtemelen ilk defa XVIII. asrın son 10 yılında rastlanan bir isimdir (bk. Beauchamp için Ritter, *Erdkunde*, XI, 973). Şaṭṭ al-Ḥayy (al-Ḥayy nehri), nehrin Ḥayy'a kadar şimâl kısmını belirtmek için, bu ülkede

kullanılmakta bulunan bir isimdir; fakat bugün Irak'ta nehrin bütün mecrâsına umûmiyetle Nahr al-Ġarrāf denilmektedir (bk. Hāşim al-Sa'dī, 'Abd al-Razzāḳ al-Ḥasanī'nin eserlerinden alınan parçalar). Yāḳūt (II, 533, 5 v.d.; III, 781, 3)'a göre, Nahr al-Ġarrāf, Dicle'nin beş kolundan birinin ve bu kolun geçtiği bölgenin adıdır. Daha önceleri Nahr al-Ġarrāf'a al-Musarhad adı da verilmiş olmalıdır (bk. *Luġat al-'arab*, I, 51). al-Ḥayy'in bulunduğu yerde Nahr al-Ġarrāf iki küçük kola ayrılmaktadır: Abū Cuḥayrāt adı verilen garptaki kol devamlı surette akmakta olup, şarktaki Şaṭṭ al-'Amā (bk. bir de A'mā) bugün tamâmen kurumuştur (bu hususta bk. *Luġat al-'arab*, I, 51, bir de s. 225 v.d.'daki ilâve ve tashihler). Başlıca garp kolu da Şaṭra'nin 6 km. yukarısında ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan biri, büyük Nahr al-Şaṭra'dir. al-Muntafiḳ *livā* merkezi olup, bir kaç seneden beri al-Muḳayyar-Ur istasyonunda, Basra—Bagdad tâlî demir-yoluna bağlanmış bulunan Nāṣiriyya (Nāṣrīya; bk. bir de Kūt al-'Amāra) civârında Fırat'a dökülmektedir; şarkta bulunan diğer kol ise, daha küçük olup, adı Nahr Badi'a (Bad'a)'dır. Rivâyete göre, mecrâsı Muntafiḳ aşîreti tarafından kazılmış ve Sūḳ al-Şiyūḫ [b. bk.]'un bir az şarkında, Hōr al-Ḥammār'a dökülmektedir.

Nahr al-Ġarrāf, türk hâkimiyeti zamanında olduğu gibi, bugün de şimâl kısmı (al-Ḥayy de dâhil olmak üzere) idârî bakımdan Kūt (al-'Amāra) livâsına bağlı olan havzası ile al-Muntafiḳ livâsının cenûp kısmı için bk. KŪT AL-'AMĀRA; Streck, *Babylonien*, II, 311 v.d.; *Luġat al-'arab*, I, 51 v.d., 152, 217, 219, 222—226; Hāşim al-Sa'dī, s. 17, 25, 142, 144 v.d., 147, 159, 162 v.d.; 'Abd al-Razzāḳ al-Ḥasanī, *ayn. esr.*, s. 41 v.d., 68, 109—113, 130. Garpta Nahr al-Ġarrāf, şarkta Dicle ve cenupta Fırat arasında uzanan geniş topraklar, coğrafya bakımından, bugün hâlâ iyice bilinmemektedir. Ritter tarafından eski seyyahların tasvirlerinden faydalanılmıştır; *Erdkunde von Asien*, XI, 935 v.d., 973, 998 v.d., bk. bir de H. Petermann, *Reisen im Orient*, Leipzig, 1861, II, 82, 138 v.d.; E. Sachau, *Am Euphrat und Tigris* (Leipzig, 1900), s. 66—80 (harita II) ve A. de Liedekerke-Beaufort, *Babyloniaca* (Paris, 1922), VII, 110—116.

Dicle'nin Māzarāyā veya Kūt al-'Amāra civârında ikiye ayrılması çok eski ve muhtemelen Babilonya zamanında olmalıdır. al-Şaṭra'nin cenûb-i şarkîsindeki Tellō (eski Lagaş) şehri harâbeleri ve civârdaki bâzı harâbe yığınları (msl. al-Hibba, Serġul), bugünkü Nahr al-Ġarrāf'tan az bir mesâfede bir nehir kolu (kanal?) üzerinde bulunmaktadır (yk. bk.). Dicle'nin garp mecrâsı olan Nahr al-Ġarrāf, muhtemelen başlangıçta insan eli ile belki de en kadîm devirlerde Fırat ile bir irtibat te'min için kazılmıştır. Bu kolun Babilonya devrinde, asıl Dicle'nin mecrâsı bulunmuş olması pek muhtemeldir (bk. Meissner, *Babylonien und Assyrien*, I, harita). Ancak milâddan bir kaç asır önce, bilemediğimiz sebeplerden, Dicle'nin esâs suyunun bugünkü şark mecrâsına dönmüş olması muhtemeldir. Son Sâsânîler devrinde, Baṭīḥa bataklıklarının son derece genişlemesi ile alâkalı olarak, ikinci bir değişiklik vukua gelmiştir. Yāḳūt (I, 669, 5)'taki bir kayda göre, Dicle, Bahrām V. Ġūr (420—438) devrinden itibâren, al-Mazār istikametinde şarka doğru akmaz olmuş ve muhtemelen Kaskar istikametine doğrulan kolun mecrâsından akmağa başlamıştır. Ḳubāẕ Pērōz (457—484) ve Ḫusrav II. Parvēz (590—628) zamanındaki sedlerin yıkılışı, bu değişmeyi kolaylaştırmış olmalıdır. İslâm hâkimiyetinin ilk zamanlarında Dicle'nin yalnız garp mecrâsından aktığı sâbittir. Şark mecrâsı, al-Mazār'a kadar, tamâmen kuru idi; ancak bu şehirden itibâren tekrar içinde su bulunuyordu. Nehrin bilhassa orta çağdaki durumu için bk. İbn Rosteh (*B G A*, VII), s. 94, 21 v.d. ve G. le Strange, *J R A S*, 1895, s. 300 v.d. ve Schaeder, *ayn. esr.*, s. 21 v.d.; bk. bir de G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 27 v.d.

IX. (XV.) asrın ilk yarısında, Dicle hâlâ garp yatağında akıyordu; fakat bunu tâkip eden yüz yıl boyunca, mecrâsının istikametini değiştirdi ve asıl şark yatağından akmağa başladı; öyle ki seyrüsefer bu sonuncu mecrâya geçmiş idi. Bu durum, avrupalı seyyahların notlarından öğrendiğimize göre (bk. G. le Strange, *The Lands* ..., s. 28 v.d.), hiç değil ise XVI. asrın ortalarından itibâren vukû bulmuştur. Dicle'nin şark kolu bugüne kadar asıl Dicle olarak kalmıştır.

Arap orta çağında, al-Mazār'ın cenûbunda akar suyu olan ve adına Diclat al-'Avrā (yk. bk.) denilen Dicle'nin şark kısmı, İbn Serapion'a göre, bugünkü Ḳurna'nin bir az aşağısında, Baṭīḥa'dan çıkan Nahr Abi 'l-Asad ile birleşiyordu.

Dicle'nin aşağı mecrâsı hakkında Yāḳūt'un verdiği mâlûmat İbn Serapion'nunkiden çok farklıdır. İbn Serapion'dan 300 sene sonra Yāḳūt tarafından verilen mâlûmatın, nehir sisteminde âni bir değişikliği ne dereceye kadar aksettirdiğini tâyin etmek imkânsızdır. Yāḳūt (II, 553, 5 v.d.; bir de Streck, *Babylonien*, I, 39 v.d.)'a göre, Dicle, Vāsiṭ'ı sulaḍıktan son-

ra, beş kola ayrılmakta ve bunlar da al-Maṭāra denilen yerde tekrar birleşmekte idi. Bu Maṭāra (diğer şekilleri Maṭārā ve Maṭār, *BGA*, II, 35, 15; III, 161, 2) Basra'ya bir günlük mesâfede idi; yâni bu şehir ile Ḳurna arasında tahminen yarı yolda bulunuyordu.

Dicle'nin bahsi geçen beş kolu, Yāḳūt'a göre, şu adları taşıyordu: Nahr Sāsī, N. Ġarrāf, N. Daḳla, N. Ca'far ve N. Maysān. Bir başka yerde (Yāḳūt, III, 11, 10) Sāsī, Vāsiṭ'ın yukarı tarafındaki bir yerin adı olarak geçmektedir. Ġarrāf'ın bugün Dicle'nin garp kolunu (Şaṭṭ al-Ḥayy) ifâde için kullanıldığını gördük. Nahr Daḳla (muhtemelen arapça Dicla'nin ermenicesi), Yāḳūt'a göre (IV, 830, 22 veya IV, 838, 2), Nahr Abi 'l-Asad'in çok yakınından ve Nahr Ca'far'ın şarkından akmakta idi. Bu sonuncusu (bk. Yāḳūt, IV, 838, 2), Vāsiṭ ile Nahr Daḳla arasında bulunuyordu. Nihâyet Nahr Maysān, muhtemelen, Diclat al-'Avrā'nın al-Maẓār'dan Nahr Abi 'l-Asad'in munsabına kadar olan mecrâ ile aynı idi (bk. Yāḳūt, I, 603, 4).

Diclat al-'Avrā'nın muhtemelen al-Maẓār civârındaki bir sed ile kapanmış olan yukarı mecrâsı da suyunu Nahr Abi 'l-Asad'den almış olmalı idi. Arap coğrafyacısı Ḳudāma şöyle demektedir: „Dicle, Baṭīḥa'dan çıkışında iki kola ayrılmaktadır; bunlardan biri Basra, diğeri de al-Maẓār'a doğru akmaktadır." Nahr Maysān kenarında, „al-Maẓār ile Başra arasında", Yāḳūt'a göre (I, 603, 4), al-Bazzāz köyü bulunmaktadır.

Fırat'a gelince, bir vakitler Dicle'nin asıl mecrâsı olan garp kolu gibi, o da, rivâyete göre, orta çağda Küfa ve Ḥilla'nin yukarı taraflarında iki kola ayrılarak, Baṭīḥa'ya dökülmekte idi (bk. bilhassa İbn Serapion, nşr. G. le Strange, *JRAS*, 1895, s. 10, 16 v.d.; bir de 47, 260); G. le Strange, *The Lands ...*, s. 74 ve mad. AL-FURĀT.

Baṭīḥa'dan çıkan ve garp coğrafyacılarının ekseriyâ Dicle'nin garptaki son kısmı telâkkî ettikleri Nahr Abi 'l-Asad, bir takım mâkûl sebepler dolayısı ile, Fırat'ın da son kısmı olarak kabûl edilebilir (yk. bk., Yāḳūt, IV, 830, 22). Yāḳūt (IV, 561, 22)'un yukarıda bahsi geçen al-Maṭāra'nin, „Dicle ve Fırat kenarında, ikisinin birleştiği noktada" bulunduğuna dâir ifâdesi de bunu göstermektedir. Fırat'ın aşağı mecrâsının orta çağ sonlarından XVII. asra kadar olan zamanda uğradığı değişiklik hakkında pek az bilgiye sâhip bulunmaktayız. Bununla berâber XV. asrın başlarından ve daha sonraları tahminen XVI. asırdan itibâren, Fırat'ın bütün sularının bataklıklarda kaybolmadığını, bir kısmının, nehrin aş.-yk. bugünkü mecrâsına tekabül eden bir mecrâda ve sonra da Nahr Abi 'l-Asad'in mecrâsında aktığını ve böylece doğrudan-doğruya Dicle ile birleştiğini tahmin edebiliriz. Avrupalı seyyahların verdiği mâlûmattan anlaşılıyor ki (bk. G. le Strange, *The Lands ...*, s. 28 v.d.), iki nehrin birleştiği yerde, en geç XVI. asırdan itibâren, al-Ḳurna [bk. mad. ŞAṬṬ AL-'ARAB] adını taşıyan bir kale bulunmakta idi. Fırat mecrâsının XX. asrın başlarında ingiliz mühendisi Willcocks tarafından düzeltilmesinden itibâren [bk. mad. ŞAṬṬ AL-'ARAB], yalnız Fırat'ın ehemmiyetsiz bir kolu Ḳurna civârında Dicle'ye dökülmekte, asıl mecrâsı ise, yeni bir kanal ile, bataklık al-Ḥamār'dan geçmekte ve Ḳarmat 'Alī'nin yukarı tarafında (tahminen Basra'nın 15 km. şimâlinde) bugün Şaṭṭ al-'Arab denilen nehre karışmaktadır. Adını Ḳarmat 'Alī (halk dilinde Ḳurmat ve Ġurmat 'Alī)'den alan Fırat'ın bugünkü mecrâsı için bk. Hāşim al-Sa'dī, s. 20, 6 v.d., 36, 10, 159, 5 v.d.; 'Abd al-Razzāḳ al-Ḥasanī, s. 69, 2; *Luġat al-'arab*, I, 365, 8 v.d.; IV, 527, 3; *Mesopotamia* (*Handbooks of the Foreign Office*, London, 1920), s. 6, 52 v.d., 55, nr. 63.

Orta çağda, Dicle'nin al-Maẓār'dan Basra körfezindeki munsabına kadar şark mecrâsı Diclat al-'Avrā' („kör Dicle") adını taşımakta idi; bilhassa bk. İbn Rosteh (*BGA*, VII, 94 v.d.) ve İbn Serapion (*JRAS*, 1895, s. 28, 299—303); Streck (*Babylonien*, I, 41 v.d.); G. le Strange (*The Lands ...*, s. 43); Schaeder (*ayn. esr.*, s. 21 v. dd.). Yāḳūt (IV, 830, 22), Diclat al-'Avrā' adını yalnız al-Maṭāra'den denize kadar olan kısma, yâni Dicle ile Fırat'ın müşterek mecrâsına vermektedir. Ayrıca nehir mecrâsının bu son kısmı için, orta çağ arap müelliflerinde şu husûsî isimlere de rastlanmaktadır: Diclat al-Başra, Fayż al-Baṣra (bk. msl. Yāḳūt, III, 931, 10) ve Bāẓavard (Yāḳūt, I, 462, 11).

Babilonya devrinde, Dicle'nin aşağı mecrâsının husûsî bir adı (Surāpu) olduğu sanılıyor; bk. Meissner, *ayn. esr.*, s. 5. Tahminen iki asırdan beri Dicle ile Fırat'ın birleşmiş mecrâsına Şaṭṭ al-'Arab („arapların nehri") adı verilmektedir; zîra bu kıyılar 1640 yılından beri, fâsılalar ile, kısmen İran'a dâhil edilmiş olmasına rağmen, tamâmen arap kabilelerine mensup ahâli ile meskûndur. Şaṭṭ al-'Arab adına XI. asırda pek seyrek rastlanmaktadır. Bk. msl. Nāṣir Ḫusrav, *Safar-nāma*, nşr. Schefer, s. 89. Mecrâsının aşağı kısmında Şaṭṭ al-'Arab 1640'tan beri, İran ve Osmanlı devletleri arasında, birinci dünya harbinden sonra da İran ile Irak kırallığı arasın-

da ekseriyâ itirazlara mevzû olan hudûdu teşkil etmiştir; tahminen Muḥammera'nin yukarı tarafından (veya garptan) bir saatlik mesâfede bulunan şark sâhili İran'a âittir (bk. bir de mad. ŞAṬṬ AL-'ARAB ve *Persian Gulf, Handbooks of the Foreign Office*, London, 1920, s. 15, 54, nr. 76).

Diclat al-'Avrā'nın bugünkü Şaṭṭ al-'Arab'a tekabül eden kısmından orta çağda her iki tarafa da kanallar ayrılıyordu; Basra civârındaki kanallar bilhassa meşhûr idi. Garp sâhilindeki en mühim kanallar Nahr Ma'ḳil (bugün al-'Aşşār'ın yukarı tarafında bir saatlik mesâfede bulunan bir yerin adı) ile Nahr Ubulla (bugünkü Nahr al-'Aşşār olsa gerek) idi; bunlar Basra civârında birleşmekte ve bu şehri Dicle'ye bağlamakta idi. Yine garp tarafında, orta çağda, Basra'nın tahminen 25 km. cenûbunda bulunan Nahr Abi 'l-Ḫaṣīb'i de zikretmek lâzımdır ki, bu nehir bugün de mevcuttur ve adını Basra sancağına bağlı bir kazaya ve onun merkezine vermiştir (bk. Cuinet, *ayn. esr.*, s. 23; 'Abd al-Razzāḳ al-Ḥasanī, *ayn. esr.*, s. 118). Sağ (şark) sâhilindeki kanalların en mühimi Nahr Bayān idi; bk. Schwarz, *Iran im Mittelalter*, s. 311, 390 v.d. Nahr Bayān, Dicle ile Kārūn arasında sun'î bir irtibat sağlıyordu. Bugün de mevcut ve garp sâhilinde olan bir başka kanal, Nahr Bayān'ın şimâlindeki Nahr Rayyān (Rayān?; bugün Riyān)'dır. Dicle'den aş.-yk. bugünkü Ḳurna bölgesinde ayrılmakta olan diğer bir kanalın adı Nahr al-Maẕār olmayıp, Nahr al-Mubārak idi (bk. de Goeje, *J R A S*, 1895, s. 749, *J R A S*, 1895, s. 30, 2, 307 v.d., düzeltmeler ve Streck, *Babylonien*, I, 41). Orta çağda mevcut olan bu çok sayıdaki kanallara bugün Şaṭṭ al-'Arab bölgesinde umûmiyetle pek az rastlanmaktadır. Halîfelik devrine âit hususlar için bk. bilhassa İbn Serapion, *J R A S*, 1895, s. 29 v.d. (metin s. 303—311), bk. bir de Streck, *Babylonien*, I, 42 ve G. le Strange, *The Lands ...*, s. 46 v. dd.; krş. bilhassa *Luġat al-'arab* (1913), III, 57—68, 128—132, bir de s. 673 v.d. (ek) ve bk. s. 700—704 (fihrist)'te eski ve yeni kanallar listesini ihtivâ eden *al-Baṣra wa anhāruhā*; al-Nabhānī, *al-Tuḥfa al-Nabhāniya fī tārīḫ al-Ǧazīra al-'Arabīya*, (2. tab., Kahire), 1342 (1923), II, 15—53.

Maysān bölgesinin nehir ve göllerinden bahsettikten sonra, çok kısa olarak, burada bu bölgenin mühim mevkîlerini zikredeceğiz. Orta çağ arap coğrafyacıları, idâre merkezi olarak, yukarıda adı geçen ve Dicle'nin şark sâhilinde Basra'ya 4 günlük mesâfede bulunan al-Maẕār şehrini göstermektedirler. Yāḳūt (IV, 468)'a göre, şi'î ahâliye âit olarak, şâhâne bir câmi ile 680'de Kerbelâ'da ölen 'Abd al-'Allāh b. 'Alī'nin türbesi vardır (bk. Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen der arab. Stämme*, fihrist, 1853, s. 8 ve Yāḳūt, VI, 506). Bu câmi bugün de mevcuttur ve al-Maẕār'ın mevkiini kat'î olarak tâyin etmemize yaramaktadır ki, bugüne kadar bunun farkında olunmamıştır (bu yüzden G. le Strange, *The Lands ...*, s. 42, al-Maẕār'ın mevkii husûsunda yanılmıştır). Bugün al-Maẕār adı memlekette bile bilinmemektedir; şehirden kalan yegâne binâ alevîlere âit câmi olduğu için, buraya bugün sâdece 'Abd Allāh b. 'Alī adını vermektedirler (bk. Keppel, *Personal Narrative of a Journey from India to England*, London, 1827, I, 91; Chesney, *Expedition for the Survey of the rivers Euphrates and Tigris*, London, 1856, atlas, levha X; Schläffli, *Reisen im Orient*, Winterthur, 1864, s. 137; Rich için bk. Ritter, XI, 945). 1927'de ziyâretim sırasında 'Uzayr'e kadar 3 saatlik mesâfede bulunan 'Abd Allāh b. 'Alī'yi Dicle'nin sol sâhiline tahminen 10 dakikalık bir mesâfede küçük bir tepe üzerinde tesbit ettim. Dicle bu noktada bir kavis çizmektedir. Kubbesi uzaktan görülen türbe-câmi mustatil şeklinde bir avlunun cenup tarafında yükselmektedir; bu avluya, şimâldeki duvarda açılan bir kapıdan girilmektedir. *Maḳāmāt* müellifi Herîrî, Yāḳūt'un rivâyetine göre (IV, 468), al-Maẕār'da ölmüş olmalıdır. İbn Rosteh (*B G A*, VII, 95, 21)'e göre, suların meccezir hareketi al-Maẕār'a kadar kendini hissettirmekte idi; bu mâlûmat ile Schläffli'nin verdiği bilgi birbirini tutmaktadır; bâzan suların yükselişi, daha şimâlde bulunan Ḳal'at Ṣāliḥ'te bile hissedilmektedir (bk. Hāşim al-Sa'dī, *ayn. esr.*, s. 39, 2; bk. bir de *The Persian Gulf Pilot*, London, 1898, s. 295). al-Maẕār'ın karşısında, yâni garp sâhilinde, al-Ḥāṭrā bulunmakta idi (Yāḳūt, IV, 947, 6).

Yāḳūt (IV, 714) Maysān'ın idâre merkezinin de Maysān olduğunu söylüyor ki, bu ancak kısaltılmış şekli aynı zamanda Maysān olan Furāt Maysān'ın değil, dar mânada Maysān bölgesinin merkezi al-Maẕār olabilir.

al-Maẕār adı, muhtemelen, eski Maysān şehrinin bulunduğu yerde kurulmuş bir şehre ancak islâmiyet devrinde verilmiştir. Dahâ önce zikri geçen ve Dicle'nin sol sâhilinde bulunan Ḳal'at Ṣāliḥ ve 'Amāra livâsına bağlı 'Abd Allāh b. 'Alī için bk. Hāşim al-Sa'd s. 151; 'Abd al-Razzāḳ al-Ḥasanī, s. 123—134 ve *Luġat al-'arab*, IV, 377, 2, 378, 4, 536 Asrımızda gelişmiş olan ve 'Abd al-Allāh b 'Alī'den iki saatlik mesâfede bulunan bu yerin bugün 3.000 kadar nüfusu bulunmakta-

Ḳal'at Ṣāliḥ, muhakkak ki, al-Maẓār 'ın bulunduğu yerde değildir; zîra al-Maẓār orta büyüklükte bir şehir idi; alevîlere âit câmiin de, şehrin civârında değil, içinde olması gerekmektedir.

Önce zikri geçen ve Dicle 'nin garp sâhilinde, 'Abd Allāh b. 'Alī 'nin cenûbunda bulunan 'Uzayr (bugün umûmiyetle 'Azēr de okunur) 'e gelince, Maysān topraklarına dâhil olduğuna bilhassa işâret etmek lâzımdır (bk. Yāḳūt, IV, 319, 714; Ḳazvînī, *Āṯār al-bilād*, Wüstenfeld, II, 310). Ezra ('Uzayr) 'nın mezarını hâvî bulunan bu şehrin asıl ismi, orta çağda arap ve mûsevî kaynaklarına göre, Nahr Samura (halk dilinde Simmara) idi; bk. msl. Yāḳūt, IV, 840, 20. 'Uzayr için bk. bilhassa D. S. Sassoon, s. 169 v.d. ve mad. 'UZAYR.

al-Maẓār 'ın şimâlinde bulunan 'Abdasī ('Abdas v.b.) şehrinden daha önce bahsedildilmiş idi. Maysān 'a dâhil bulunan Ḥuvayza (bugün Ḥavīza) şehri için yk. bk. ve mad. ḤAVĪZA; bu maddenin bibliyografyasına şunlar eklenebilir; Layard, *JRGS* (1846), XVI, 34 v. dd.; J. de Morgan, *Mission scientif. en Perse, Etud. géograph.* (Paris, 1895), II, 278 ve Schwarz, *Irān im Mittelaltter*, s. 392 v.d.; *Luġta al-'arab*, VI, 277 v.d,

Bugün Nahr al-Ġarrāf (Ṣaṭṭ al-Ḥayy) üzerindeki belli-başlı şehirler yakın zamanlara âit bulunmaktadır. Bunlar şimâlden cenûba doğru şunlardır: Ḥayy (Kūt al-Ḥayy), 9—10.000 nüfuslu bir şehirdir (bk. *Luġat al-'arab*, I, 152, 224). 1.500 nüfuslu Ḳal'at Sikkar ile 7.000 nüfuslu Ṣaṭra; bu üç şehir için bk. Cuinet, III, 290, 310 v.d., 312—315 (burada Ḳal'at Sikkar yerine, yanlış olarak, Kalfat Sakar yazılıdır); Sachau, *Am Euphrat und Tigris*, Leipzig, 1900, s. 69 v.d.; 'Abd al-Razzāḳ al-Ḥasanī, s. 111 v. dd., 130 v.d.; Hāşim al-Sa'dī, s. 147, 162 v.d.

Daha XX. asrın ilk yıllarında, Dicle ile Fırat 'ın hakikî birleşme noktası sayılan yerde, 2.000 nüfusu olan ve orta çağda mevcut olduğu henüz isbat edilmemiş bulunan Ḳurna (Ḳorna, Gurna) kasabası bulunmaktadır; bu kasaba hakkında yk. bk., bir de Mignan, *Travels in Chaldaea*, London, 1829, s. 264 v.d.; Ritter, XI, 1018—1023; Cuinet, III, 211 v.dd.; 'Abd al-Razzāḳ al-Ḥasanī, s. 119; Hāşim al-Sa'dī, s. 156; *Luġat al-'arab*, III, 57. Yāḳūt 'a göre, Dicle ve Fırat 'ın iki kolunun orta çağda civârında birleştiği al-Maṭāra mevkii Ḳurna ile Basra 'dan aynı mesâfede bulunmalıdır. Basra 'nın yukarı tarafında 3 saat mesâfede, nehrin sağ sâhilinde, daha önce de zikredildiği üzere, Fırat 'ın asıl sularının bugün Dicle 'ye veya Ṣaṭṭ al-'Arab 'a döküldüğü Ḳarmat 'Alī köyüne rastlanmaktadır,

İslâmiyet devrinde al-Maẓār 'ın Abbâsîler tarafından uzun zaman resmen pâyitaht telakkî edilmiş olmasına rağmen, Basra eski Maysān bölgesinin en büyük ve en mühim şehri ve bu bölgenin hakikî merkezi idi. Orta çağ Basra 'sı, yeni Başra ve al-'Aṣṣār 'ı ihtivâ eden Basra için bk. mad. BASRA.

al-'Aṣṣār orta çağda Basra şehrinin Dicle üzerindeki dış mahallesi ve limanı olarak, mühim bir rol oynamış bulunan Ubulla 'nin bulunduğu yerde olsa gerektir. Bizim kaynaklarımızda Ubulla 'nin kendi adını taşıyan bir kanalın şimâlinde, yâni Dicle ile Basra 'da birleşen Nahr al-Ma'ḳil ve Nahr al-Ubulla kanallarının meydana getirdiği bir ada üzerinde olduğu, açık olarak, söylenmektedir. al-'Aṣṣār 'ın cenûbundan tahminen bir saatlik uzaklıkta Ṣaṭṭ al-'Arab 'dan ayrılan bugünkü Nahr al-Ḫūra (*Luġat al-'arab*, III, 63 'e rağmen) Nahr al-Ubulla olamaz. Cenûbî Irak 'ın başlıca ticâret şehri olan bugünkü al-'Aṣṣār 'ın nüfusu Basra 'nınkinden aşağı değildir. Eski Ubulla, eski Ἀποδόγον ἐμπόριον (bk. Pauly-Wissowa, *Realex. der klass. Altertumswiss.*, I, 111, ilâve); krş. G. le Strange, *J R A S*, 1895, s. 306 ve *The Lands ...*, s. 47; Drouin (bk. *Bibliogr.*), s. 9; Sachau, *Abh. Pr. Ak. W.*, 1919, nr. 1, s. 20, 51 v.d.; *Isl.*, XI, 151; *Luġat al-'arab*, V, 477; VI, 200, 1 ve mad. AL-UBULLA.

al-'Aṣṣār 'ın karşı tarafında, Ṣaṭṭ al-'Arab 'ın şark sâhilinde, bugün al-Tanūma kasabası bulunmaktadır; krş. *Luġat al-'arab*, III, 129, 3, 230, 9; 'Abd al-Razzāḳ al-Ḥasanī, s. 118; Hāşim al-Sa'dī, s. 156, 6). Bu şehrin bulunduğu yerde, hiç değil ise civârında, kadîm ve orta çağda, Plinius 'un Forat adı ile zikrettiği mühim bir liman bulunmakta idi (krş. bir de Drouin, s. 8). Talmud (krş. Berliner, s. 44) 'da ve süryânî kaynaklarda, bu yere Perāt de Maysān, orta çağ arap müelliflerinde Furāt Maysān yahut Furāt al-Baṣra olarak rastlanmaktadır. Süryâni ve arap kaynaklarında kısaca Perāt veya Furat da görülmemektedir; bu Furāt kelimesinin Furāt = Fırat ile alâkası yoktur. Sâsânîlerin ilk kıralı Ardaşīr I. şehri tekrar yaptırınca, ona Bahman-Ardaşīr veya kısaltılmış şekli ile, Bahmanşīr adı verildi; krş. Ḥamza al-İṣfahānī, *Tārīḫ* (nşr. Gottwaldt), s. 37 v.d., 46 ve *Isl.*, XI, 149. Krş. yukarıda bahsi geçen Bamşīr (= Bahmanşīr). Arap kaynaklarından Furāt-Maysān 'ın nehrin sol sâhilinde, Ubulla 'nin karşısında, kâin olduğu açıkça meydana çıkıyor; krş. Wellhausen, *Abh. G. W. Gött.*, N. F., V, nr. 2 (1901), s. 34 ve Schaeder, *agn. esr.*, s. 31. Furāt Maysān ile bugünkü Basra, hattâ eski Basra şeh-

rinin, bâzı âlimlerin iddia ettikleri gibi, aynı olduğu doğru değildir (krş. Nöldeke, *SB Ak. Wien*, 1893, Abh. IX, 18; Marquart, s. 41; Sachau, *Abh. Pr. Ak. W.*, 1919, nr. 1, s. 49; Herzfeld, Sarre-Herzfeld, *Archäol. Reise im Euphrat und Tigrisgebiet*, I, 251). Perât de Mayşān, sonradan Basra'ya nakledilen nastûrî metropolit kilisesinin merkezi idi (değişikliğe dâir ilk kayıt 893'e doğrudur); krş. Sachau, s. 49 ve Schaeder, s. 31 v.d. Perât de Mayşān rûhânî bölgesinin eski adı, ekseriyâ, hattâ piskoposluk makamının naklinden sonra bile, Basra yerine kullanılmıştır. Emevîler devrine âit olup, Mayşān'da basılmış bulunan paralara gelince, buradaki Maysān şehri Karḫ Maysān değil (Mordtmann'ın, *ZDMG*, XXXIII, 126'da ileri sürdüğü gibi), al-Furāt Maysān olmalıdır yahut Schaeder, s. 34'te olduğu gibi, Maysān (al-Maẕār) olmalıdır. Abu'l-Fidā', *Taḳvîm al-buldān* (nşr. Reinaud), s. 296'da „Maysān, Basra ülkesinin alçak bölgesinde kâin bir kasabadır" derken, Maysān (al-Maẕār)'dan değil, Furāt Maysān'dan bahsetmektedir.

Eulaeus veya Ducayl (bugünkü Kārūn)'in döküldüğü Şaṭṭ al-'Arab'ın şark sâhilinde, büyük İskender eski bir iskân yerinde, Alexandreia adını verdiği, yeni bir şehir kurdu. Selefkîlerden biri tarafından yeniden yaptırılan bu şehir Antiocheia adını aldı. Daha sonraları Spasines (Hyspaosines), Mesene ve Charakene'den müstakil bir krallık meydana getirdiği zaman, krallık makarrı olarak Alexandreia-Antiocheia'yı seçti ve şehre Χάραξ Σπασίνου adını verdi; bu isme Palmyra kitâbelerinde rastlanmaktadır (ârâmîce Karḫā Aspasinā yahut sâdeee Karḫā). Ardaşîr I.'in şehri tekrar yaptırdığı rivâyet olunmaktadır; Sâsânîler devrinde taşıdığı Astarābāẕ Ardaşîr (kısaltılmış şekli Astābāẕ) adı bundan gelmektedir; bu hususta bk. Nöldeke, *Gesch. der Araber u. Perser zur Zeit der Sāsāniden*, Leiden, 1879, s. 14; Marquart, s. 41; Herzfeld, *Isl.*, XI, 150; Ḥamza al-İṣfahānī, s. 47'de İnşā Ardaşîr şeklinde kaydedilmiştir. Bu isimlerin yan-başında „de Maysān" adının ilâvesi ile, daha vâzıh bir şekil almış olan eski Karḫā adı da devâm etmiştir. Süryânî metinlerde hep Karḫā de Mayşān şeklinde geçmektedir. Bu şehirde, islâmiyet devrinde ortadan kalktığı sanılan bir nastûrî piskoposluğu var idi; bk. Sachau, s. 49 v.d. ve Schaeder, s. 33. Araplar bunu K a r ḫ [b. bk.] M a y s ā n şeklinde aldılar; bk. mel. Yāḳūt, IV, 207, 1. Irak'ta 443 (1051)'e doğru seyâhat etmiş olan iranlı Nāṣir-i Ḫusrav (bk. *Safarnāma*, nşr. Schefer, s. 89), Basra bölgesinde 'Aḳr Maysān adını taşıyan bir yer olduğunu kaydediyor ki, bu isim, belki de, Karḫ Maysān'ın yanlış bir istinsahıdır. Karḫ Maysān'ın, umûmiyetle ancak 1812'de kurulmuş olan Muḥammera adlı bir iskele şehrinin yerinde veya hiç değil ise, limanının hemen yakınlarında bulunduğu söylenmektedir; bk. msl. Andreas: Pauly-Wissowa, *Realenzykl.*, I, 1394 v.d.; Drouin, s. 7; Herzfeld, Sarre-Herzfeld, *Archäologische Reise*, I, 251; Sachau, s. 50; Schaeder, s. 33. Mâmafih Karḫ Maysān'ın mutlaka bu yerde olması gerekmemektedir; belki de bir az daha şimâldedir; bk. msl. Mordtmann, *SB Bayr. Ak.*, 1875, II, zeyil III, 14. Ayrıca Alexandreia-Charax Spasinu-Karḫ Maysān için bilhassa bk. Andreas, *Alexandreia* (Pauly-Wissowa, *Realenzykl.*, I, 1390 v.dd. ve Charax, *Spasinu*; Weissbach *ayn. esr.*, III, 2122); Drouin, s. 31 v.dd. Arsakî ve Sâsânî devirlerinde Karḫ Maysān'da basılmış olan paralar için bk. Mordtmann, *ZDMG*, XXXIII, 126 v.d. ve Hill, *Catalogue of Greek Coins of Arabia and Persia in the British Museum*, London, 1922; bk. bir de MUḤAMMERA.

Orta çağda Irak'ın en cenûptaki şehri 'A b b ā d ā n idi; o devirde şehir deniz kenârında bulunuyordu; fakat son Abbâsîler zamanında ise, denizden bir az uzakta ve mühim bir liman idi; bk. mad. 'ABBĀDĀN.

XX. asrın başlarında 'Abbādān küçük bir köyden ibâret iken, son zamanlarda fevkal'âde bir gelişme gösterdi ve bu gelişme, bilhassa Anglo-Iran Oil Company'nin burayı, Şuster ve Maydān-i Naftūn (yk. bk.)'dan gelen petrol borularının son istasyonu hâline getirmesi ile daha da arttı. Bugün petrol gemilere 'Abbādān'dan yükletilmektedir; 'Abbādān'da mühim sanâyî te'sisleri yapılmıştır. Asıl 'Abbādān'ın cenûbunda beş dakikalık bir mesâfede bulunan Brēm gelişmiş ve bir şehir olmuştur ve bugün B r ē m 'A b b ā d ā n veyahut 'Abbādān al-Ḥadīṯa = yeni 'Abbādān adını taşımaktadır (her hâlde hurma mânasına gelmeyen) Brēm kelimesinin mânası için bk. *Laġat al-'arab*, I, 125, 1 v.d., 443, 5; III, 592, 2 aş. Brēm'de halîfe Hārūn al-Reşîd zamanından kaldığı sanılan bir kale veya müstahkem mevkî bulunmaktadır; bk. *Laġat al-'arab*, I, 126, 9 v.d. Bugün 'Abbādān, Basra-'Aşşār ve Muḥammera'den sonra, Şaṭṭ al-'Arab ülkesinin en mühim bir şehridir. 'Abbādān adasındaki diğer mahaller için bk. *Laġat al-'arab*, I, 128, 3 v.d. Birinci cihan harbinden önce, İran'ın hâkimiyeti altındaki Muḥammera şeyhine âit olan ada, 1911 senesinde ingilizler tarafından, 99 sene için, kirâlanmış idi. Orta çağda 'Abbādān şehri için krş. *Laġat al-'arab*, I, 121—129; W.

Schweer, *Die türk.-persisch. Erdölvorkommen* (Hamburg, 1919), s. 52, 112, 114 v.d. 'Abbâdân civârında orta çağda, al-Ḫaşabât [b. bk.] adını taşıyan deniz fenerleri yükselmekte idi.

Daha önce belirtildiği gibi, 'Abbâdân bugün denize 30 km. 'den fazla bir mesâfede bulunmaktadır. Irak 'ın en cenûbundaki yer, tahminen bir asır önce, Basra körfezi kenarında inşâ edilmiş olan deniz feneri ve telgraf stasyonu ile meşhûr olan nokta F ā o [b. bk.] 'dur; bu mahal ve ona bağlı bölge için bk. Cuinet, III, 268 v. dd.; 'Abd al-Razzāḳ al-Ḥasanī, s. 118; Hāşim al-Sa'dī, s. 21, 152, 9 aş.; bk. bir de mad. ŞAṬṬ AL-'ARAB. Türkler bu mühim sevkulceyşî noktayı tahkim etmişlerdi; bk. *Persian Gulf* (*Handbooks* ...), s. 54; *Mesopotamia* (*Handbooks* ...), s. 48, 63; al-Nabhānī, II, 142—146.

Burada şu husus üzerine de dikkati çekmek yerinde olur; Irak 'ın cenûbunda yerleştirilmiş olan Afrika siyâhîleri [bk. madd. ve AL-BAṬĪḤA, ZİNC] isyân ettikleri zaman (IX. asrın ikinci yarısı), Şaṭṭ al-'Arab 'ın garbında bir takım müstahkem mevkîler yaptılar ve halife ordularına karşı bu mevkîleri birer üss olarak kullandılar. Basra 'nın cenûbunda Nahr Abi 'l-Ḫaşîb üzerindeki al-Muḫtāra (Yāḳūt, IV, 831, 5) şehri belli-başlı kalelerini teşkil etmekte idi. Müstahkem mevkîlerinden diğer ikisi al-Mani'a ile al-Manṣūra idi. Halife al-Mu'tamid 'in kardeşi al-Muvaffaḳ siyâhîlere karşı askerî harekâtın idâresini eline alınca, ordugâhını Şaṭṭ al-'Arab 'ın şark sâhilindeki bu son ikinci müstahkem mevkî karşısında kurdu; bu karargâhtan, kısa bir zamanda, câmileri, çarşıları ve aynı zamanda bir darphânesi olan ve al-Muvaffaḳīya adını taşıyan mühim bir şehir doğdu. Fakat 883 'te al-Muḫtāra 'nin zaptı üzerine, âsîlerin kuvveti mağlûp edilmiş ve müthiş köle savaşı sona erince, bu yeni şehir kısa bir zamanda ihmâle uğramış olmalıdır. al-Muvaffaḳīya ve siyâhîlere âit bahsi geçen üç mevkî için bk. Weil, *Gesch. der Chalif.*, II, 456, 462, 464; Lang, *Z D M G*, XL, 610; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendl.*, I, 585 v.d.; Nöldeke, *Orientalische Skizzen* (1892), s. 177—183; de Goeje, *Mém. sur les Carmathes* (Leiden, 1886), s. 103.

Maysān 'ın n ü f u s u arap istilâsının ilk yıllarında iran unsurları ile karışık idi; ırklarının saflığı ile öğünen araplar, maysānlıları kendilerinden aşağı görmekte idiler. Böylece şâir al-Aḫṭal 'in nazarında, araplara edilecek en te'sirli küfürün, niçin onları Maysān 'ın Azḳubā (bk. Yāḳūt, I, 233, 6) halkından saymak, yânî araplıklarını inkâr etmek, gerektiğini anlamaktayız; krş. Goldziher, *Mohammedanische Studien* (Halle, 1889), I, 118, 119, not 1 'de *Kitāb al-Aġānī* (XVII, 65, 23) 'de zikredilen yerler. Bu, tabi'î olarak, Maysān araplarında bir aksül'amel yarattı. Dast-i Maysān ve bütün müslümanları bir (*şu'ūbīya* [b. bk.]) addeden telâkkînin harâretli tarafdarı meşhûr şâir ve tarihçi Sahl b. Hārūn [b. bk.] ise, bil'akis Maysān halkının temiz ırktan geldiğini iftihâr ile söylüyor; bk. Goldziher, I, 161.

Maysān 'ın müslüman olan ahâlisi orta çağda, bugün olduğu gibi, ekseriyetle şi'î idi. Arap istilâsından önce mûsevîlerin sayısı yüksek olmalı idi. Bugün bâlâ Basra 'da kalabalık bir mûsevî cemâati vardır. 'Uzayr 'de hıristiyanlar ile müslümanların da saygı gösterdikleri Ezra 'ya âit olduğu söylenilen ve makbûl bir ziyâretgâh olan türbesi mûsevîlerin elinde bulunmaktadır.

Efsâneye göre, hıristiyanlık I. (m. s.) asırda Maysān 'a girmiştir. 'Īsā 'nın Mārī adlı tamâmen efsânevî bir şahsiyet olan bir aözdehavârîsi, orta ve cenûbî Irak 'ta *İncil* vâizi telâkkî edilmektedir (bk. Raabe, *Geschichte des Dominus Mari*, Leipzig, 1893 (diss.), s. 57 v.d. ve Streck, *Babylonien*, II, 286 v.d.); kat'î olan bir şey var ise, o da 410 yılından itibâren, 4 rûhânî dâireli müstakil bir Maysān rûhânî bölgesi mevcut olduğudur; bk. *Z D M G*, XLIII, 394; Marquart, s. 41 ve Sachau, s. 48—52.

Mandeîlerin (*Kur'an* 'da *sābi'a*; b. bk.) Subbē adı verilen tarîkatin belli-başlı merkezleri cenûbî Irak 'ta Maysān 'da ve bilhassa bataklık bölgesinde bulunuyordu. Bunların sayısı bugün çok azalmıştır. XIX. asırda coğrâfî dağılışları için bk. Chwolson, *Die Ssabier und der Ssabismus* (Petersburg, 1850), I, 124 v.d. ve Euting, *Das Ausland* (1876), s. 244 v.d. 1927 'de mandeîlerden öğrendiğime göre, Maysān 'ın büyük şehirlerinde yerleşmiş Mandeî nüfusunu şu şekilde hesaplamak mümkündür: 'Amāra ve Ḫavîza 'da 1.000 'er, Ḳal'at Ṣāliḥ 'te 500, Muḥammera 'de 500, Basra 'da 300 ve Ḳurna 'de 100 mandeî bulunmaktadır. Babilonya ârâmîlerinden gelme köylü nüfusun bir bakiyesi olan mandeîlerin konuştukları dil, esas itibârı ile, eskiden cenûbî Arabistan 'da hâkim olan ârâmî lehcesinden, eski Mesene ve Charakene krallığı lehcesinin (Targum 'daki tâbiri ile) Meşān lehcesinin aynıdır; bk. Nöldeke, *Mandäische Grammatik* (Halle, 1875), s. XXVI ve Pognon, *Inschript. Mandaites des coupes de Khouabir* (Paris, 1898—1899), s. 13 v.d., 224.

I. (VII.) asrın başlarında veya III. (IX.) asırda Maysān 'a yerleşmiş olan hindli *çat*

(ar. *zaṭṭ*) halkı ve şarkî Afrika'dan gelme zencîler için yk. bk. ve madd. ZENC ve ZUṬṬ.

Orta çağda Maysân'daki imâlâta gelince, burada yapılan ve çok meşhûr olan hasır zikre değer; bk. Frânkel, *Die aram. Fremdwörter im Arabisch.* (Leiden, 1886), s. 92. Bugün de Maysân'da ahâlinin büyük kısmı, devamlı olarak, hasır örmekle meşgûldür; zîra cenûbî Irak'ın alçak topraklarında yaşıyan ahâli, bilhassa duvarları saz ile örülü ve adına *şerîfa* [b. bk.] denilen, fıçı şeklinde, ince uzun kulübelerde oturmaktadır.

Maysân'ın tarihi, islâmiyet devrinden itibâren, esas itibârı ile Irak, bilhassa cenûbî Irak (Basra eyâleti ve Baṭîḥa) tarihi ile aynıdır; krş. madd. IRAK, BASRA ve AL-BAṬÎḤA. Burada yalnız Maysân'a bağlı olan ve Dast-i Maysân ile birlikte, 14 (635) yılında arapların hâkimiyeti altına geçmiş bulunan Dicle çevresi zikredilecektir; bu fetih için bk. Balâẕurî, s. 340—346 ve Caetani, *Annali dell' Islâm*, III, 252, 301 v.dd. (§ 6 ve 81—86), VI, 108 (bk. fihrist, mad. Maysân).

Maysân'ın idâre merkezi al-Maẕâr, arap istilâsından sonra ve bu istilâ zamanında bir çok mühim savaşlara sahne olmuştur. 12 (633) yılında al-Ḫâlid ile al-Muṯannâ bu şehir yakınlarında iranlılar ile büyük bir muhârebe yaptılar ki, bu Irak'ı istilâ ettikleri tarihten sonra yapılan ilk savaş idi. Bu savaşa, bâzan, civardaki kanala izâfeten al-Ṣinî adı verilmektedir (Yâḳût, I, 937, 17). Yenilen iranlıların bu savaşta 30.000 kişi kaybettikleri rivâyet olunur; bk. Balâẕurî, 242, 9; Ṭabarî, I, 2026—2029; al-Mas'ûdî, IV, 205; Müller, *Der Islâm*, I, 228; Caetani, II, 959—962 (§ 196—200). Dast-i Maysân'da Cûhâ topraklarına sığınıp saklanan hâricîler ile 43 (664)'te yapılan savaşlarda al-Maẕâr civarında ve şehrin içinde şiddetli çarpışmalar oldu. Kûfa ahâlisi, âsîleri Ma'ḳil b. Ḳaya'in idâresinde çekilmeğe mecbûr etti; bk. Wellhausen, *Abh. G. W. Gött.*, N. F., V, nr. 2 (1901), s. 22 v.d. 'Alî taraftarları ile yapılan savaşlarda, Muṣ'eb b. Zubayr 67 (686)'de, al-Maẕâr civarında, Muḫtâr tarafından sevkedilen ve Aḥmed al-Naḫlî tarafından kumanda edilen orduyu büyük bir bozguna uğrattı; bu bozgun, Muḫtâr'ın tuttuğu şi'îlik için, kötü neticeler doğurdu; bk. Yâḳût, IV, 468; Weil, s. 83. Bir kaç asır sonra, al-Maẕâr civarında tekrar savaşıldı; fakat bu sefer iki taraf karşılıklı olarak, aynı zamanda muvaffakiyet ve bozguna uğradı. Bu savaşlar, Büveyhîlerin taht mücâdeleleri dolayısı ile, Abû Kâlîcâr [b. bk.] ile Calâl al-Davla arasında 421 (1030)'de yapılan savaşlardır.

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka bk. *BGA* (tür. yer.); İbn Serapion (nşr. G. le Strange, *JRAS*, 1895, s. 1 v.d., 255 v.d.); Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), fihrist; Balâẕurî, *Futûḥ al-baldân* (nşr. de Goeje), fihrist, 533, 575, (mad. *Maẕâr* ve *Maysân*); Ṭabarî, *Târîḫ* (nşr. de Goeje) fihrist, mad. *Dast-i Maysân*, *Maysân*, *Maẕâr*; *Kitâb al-Aġânî*, fihrist; Streck, *Babylonien nach den arab. Geographen* (Leiden, 1900—1901), tür. yer., I ve II; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 26—30, 40—49, 80; Caetani, *Annali dell' Islâm*, fihrist; II, 1381; VI, 108, 116; 'Abd al-Razzâḳ al-Ḥasanî, *Riḥla fî 'l-'Irâḳ* (2. tab., Bagdad, 1925); Hâşim al-Sa'dî, *Cuġrâfîyat al-'Irâḳ* (*al-ḥadîṯa*), (2. tab., Bagdad, 1927). — Viv. de St. Martin, *Recherches sur l'Hist. et la Géogr. de la Mésène et de la Characène* (Paris, 1838); Ritter, *Erdkunde von Asien*, X, 55, 121, 150, 181; XI (tür. yer.); Reinaud, *Mém. sur le commencement et la fin du rogaume de la Mésène et de la Characène* (*JA*, 1861, XVIII, 161—262 (aynı zamanda ayrı olarak); E. Drouin, *Notice historique et géograph. sur la Characène* (Paris, 1890, ayr. bask., *Muséon*, IX, 148 v.d.); Andreas, mad. *Aginis*, *Alexandreia* (nr. 13), *Ampe*, *Ange* (nr. 2), *Aple* (Pauly-Wissova, *Realencykl. der klass. Altertumswiss.*, I, 810—816, 1390—1396, 1877—1880, 2185—2188, 2810—2812; Weissbach, mad. *Ange*, *Charakene*, *Charax Spasina* (veya *Hyspaosines* ve *Isidor de Charax*), *Euphrates* (Pauly-Wissowe, *Real.*, II, 2299; III, 2116—2119, 2122; VI, 1200 v.d.; IX, 540, 2067—2068; Marquart, *Ērânşahr* (*Abh. G. W. Gött.*, N. F., III, nr. 2, 1901, s. 40 v.dd.; Herzfeld, *Memnon* (Leipzig, 1907), I, 135—140; Sachau, *Abh. Pr. Ak. W.*, 1919, nr. 1, s. 48—52; G. F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins of Arabia, Mesopotamia and Persia* (London, 1922), s. CXCIV—CCXIV, 289—313; E. Herzfeld, *Isl.*, XI, 149—151 (Sâsânîlerin Maysân'daki vakıfları); H. Schaeder, *Isl.*, XIV, 11—14; Neubauer, *La Géographie du Talmud* (Paris, 1868), s. 325—382; H. Graetz, *Das Königreich Mesene und seine jüdische Bevölkerung* (Breslau, 1879); A. Berliner, *Beiträge zur Geographie und Ethnogr. Babyloniens im Talmud and Midraṣch* (Berlin, 1883), s. 17, 43 v.d.; Lévy, *Chaldäisch. Wörterbuch*, II, 574 b (zeyil II, 304'e ilâve); S. Fraenkel, *Die aram. Fremdwörter im Arab.* (Leiden, 1886), s. 92, 217 v.d.; S. Funk, *Babel and Bibel* (= *Monumenta Talmudica*, Leipzig, 1913, I),

s. 340 (fihrist); J. R. Ġanīma, *Nuzhat al-muštāḳ fī tārīḫ Yahūd al-ʿIrāḳ* (Bagdad, 1924); D. S. Sassoon, *The History of the Jews in Baṣra* (*The Jewish Quarterly Review*, London, 1927, XVII, 407—469).

(M. STRECK.)

MEYSERE. MAYSARA, 122 (739/740) yılında arap hâkimiyetine karşı isyân eden Magrib berberîlerinin reisi. Maṭġāralar kabîlesine mensûp olup, tarihçiler kendisine al-Ḥaḳīr lekabını vermişlerdir; çünkü aşağı tabakadan idi ve isyândan evvel Ḳayravān pazarında sakalık ederdi.

I. (VII.) asrın sonunda Mūsā b. Nuṣayr'in geri çağrılmasından sonra, şimâlî Afrika içten-içe kaynaşmağa başladı. Tanca vâlisi 'Omar b. 'Abd Allāh al-Murādī ile Sūs vâlisi olan 'Uḳba b. Nāfi' 'in torunu Ḥabīb b. Abī 'Ubayda Fas berberîlerine vergi husûsunda islâmiyeti kabûl etmemiş mağlûplar muâmelesi yapıyor ve en güzel kadınlarını, esir olarak, Dimeşḳ'a gönderiyorlardı. Ḥabīb'in, kuvvetleri ile berâber, Sicilya'yı zaptetmek üzere hareket etmesi, ayaklanmağa vesîle oldu. Geniş ölçüde isyân hareketi başladı; berberîler başlarına Maysara al-Maṭġārī'yi getirdiler. Akrabâları Miknāsa ve Braġvāṭa [b. bk.] kabîleleri ile birlikte, Maysara Tanca üzerine yürüdü ve orayı zaptetti. Araplar boşuna mukavemet ettiler; hattâ o zamanki İspanya vâlisi 'Uḳba b. Ḥaccāc, Tanca'ya yardım etmek için, boğazı geçti ise de, gayretleri fayda vermedi. Maysara, çok geçmeden, kendi adamları tarafından öldürüldü; fakat onun halefi, Ḫālid b. Ḥamīd al-Zanātī daha az tâlihli çıkmadı. 123 (740) başlangıcında, Vādī Şalif havâlisindeki *Ġazvat al-aṣrāf* ismi ile anılan kanlı bir savaşta arapları bozguna uğrattı. Bu umûmî ayaklanmayı bastırmak için, nihâyet şarkta mühim bir sefer kuvveti teşkil etmek gerekti ve isyânın bastırılması büyük kayıplara mâl oldu.

Bibliyografya: İbn al-Ḳūṭīya, *Tārīḫ iftitāḥ al-Andalus* (Madrid, 1926), metin s. 14 v.d., trc. s. 10 v.d.; İbn 'Iẓārī, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. Dozy), I, 39 v. d.; trc. Fagnan, I, 50 v. dd.); İbn al-Aṯīr, *Kāmil*, V, 142 = *Annales du Maghreb et de l'Espagne*, s. 63 v.dd.; al-Nuvayrī, *Histoire d'Afrique* (nşr. Gaspar Remiro), s. 34 v.d.; İbn Ḫaldūn, *ʿIbar* (*Histoire des Berbères*, nşr. ve trc. de Slane, metin, I, 137 ve 151; trc., I, 216 v.d., 237 v.d.); Fournel, *Les Berbères* (Paris, 1875), I, 286 v.dd.; R. Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne*, I, 241 v. dd.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MEYSİR. MAYSİR (A.), bir ok oyunu olup, bunun ile kesilen hayvanın parçaları dağıtılırdı. Bu oyun araplar arasında câhiliye devrine âit bir âdet idi. Bu tâbir tâlih ve kolay başarı mânasına kullanılmış olmalıdır (*yasira*, „kolay gelmek", *yasssra* „tâlihli olmak"); krş. *maysara*, „rahatlık, zenginlik". On kişilik bir arap topluluğu bir deve yavrusu satın alarak, onu 10 parçaya ayırıyor. Oyunu idâre eden şahıs (*yāsir*), iştirâk edenlerin adları yazılı olan okları bir çuval içinden gelişi-güzel çekmek sûretiyle, her kesin hissesini dağıtıyor. Başka bir oyun tarzına göre, kesilen hayvan 28 parçaya taksim edilirdi; sonra oklar çekilir ve ilk çekilen oka bir, ikincisine iki, üçüncüsüne üç parça olmak üzere, yediye kadar devam eder, son üç oku çekenler hiç bir şey alamazlardı. Her biri ayrı-ayrı isimler taşıyan bu oklar Mekke'de mâbed bekçileri tarafından muhâfaza edilirdi.

Bu oyuna müşriklere mahsus bir oyun olarak bakılmış ve *Kur'an* (II, 216 ve V, 92) bunu, şarap ve putlar ile birlikte, büyük günahlardan biri sayarak, yasak etmiştir.

Bu ok falına seyâhatlere çıkarken veya her hangi mühim bir işe başlarken de mürâcaat edilmekte idi. Bir putun önünde çekilen okların birinde „evet" ve diğerinde „hayır" yazılı bulunurdu. Bâzan işin yapılması veya bir müddet beklemesi gerektiği yolunda cevapları ihtivâ eden üç ok kullanılırdı. *İstiḳsām* adı verilen bu oyunu Doutté yunanlıların *rhabdomantik*'i ile karşılaştırmaktadır.

Müfessirler ile muhtelif hadîslerde *maysir* kelimesinin daha geniş mânada kullanılışına da tesâdüf olunmaktadır. Zamaḫşarī bunun *ḳimār*'ın ifâde ettiği mânaya geldiğini kaydeder. Bir hadîse göre, *maysir* zar oyunu ile de ilgilidir: — „Bu menfûr zar oyunu acem *maysir*'inden (*maysir al-ʿacam*) gelmektedir." 'Alī'den nakledilen bir rivâyete göre, bu tâbir ile tavla ve şatranç oyunları (tabi'î ancak zar kullanılan oyunlar) ve İbn Sīrīn'e göre ise, bütün kumar oyunları kasdedilmektedir.

Bibliyografya: Cavharī, *Ḳāmūs*; Zamaḫşarī, *Kaşşāf* (nşr. Nassau Lees), I, 380; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), I, 300 v. dd.; Huber, *Über das Maisir genannte Spiel*; Freytag, *Einleitung*, s. 170 v. dd.; E. Doutté, *Magie et religion dans l'Afrique du Nord* (Algier, 1909), s. 373 v. dd.

(B. CARRA DE VAUX.)

MEYSUN. MAYSŪN, Kalb kabîlesi reisi Baḥdal b. Unayf [b. bk.]'in kızı, halîfe Yazīd I.'in annesi. Mu'āviya ile evlendikten sonra, âilesinin ve kabîlesinin dini olan hıristiyanlığı muhâfaza edip-etmediği bilinmemektedir. Kendisine isnât edilen şiir-

lerde çöl hasretini anlatır ve zevcine karşı pek zayıf bir bağlılık izhâr eder. Her hâlde eski olan bu şiir parçasının Maysūn'a isnât edilmesine, haklı olarak, itirâzda bulunulmuştur. Oğlu Yazīd'in terbiyesi ile bilfiil meşgûl olmuş ve halîfenin gençliğinin bir kısmını geçirdiği Kalb kabîlesinin yaşadığı sâhada, onun ile berâber, bulunmuştur. Kocasından bu suretle geçici olarak ayrı bulunması onun Mu'âviya tarafından boşanmış olduğu rivâyetine yol açmıştır. Maysūn her hâlde oğlu Yazīd'in hilâfetinden önce ölmüş olmalıdır.

Bibliyografya: H. Lammens, *Études sur le règne du calife omaiyade Mo'âwia I* (*MFOB*, III, 286 v.d., 305 ve s. 312—314'teki bibliyografya. (H. LAMMENS.)

MAYSŪR. MAYSŪR (ingl. MYSORE), sanskr. Mahişa-Canūru („manda şehri"), eenûbî Hindistan'da bir devlet olup, 29.458 mil.² arâzi işgâl eder. Memleketin hindû hükümdarları XVIII. asırda, burası Ḥaydar 'Alī [b. bk.] tarafından işgâl edilinceye kadar, tutundular. Ḥaydar 'Alī'nin halefi Tīpū Sulṭān [b. bk.] zamanında Seringapatam ingilizler tarafından 1214 (1799)'te zaptedilince, Lord Wellesley Maysūr'u eski hindû hânedanına iâde etti. Memleketteki müslümanların ekseriyetini sünnîler teşkil eder ve burada pek az şi'î bulunur. Müslüman âbideleri arasında en ehemmiyetlileri Gancam'de Ḥaydar 'Alī ve Tīpū Sulṭān'ın Gumbaz ismi verilen türbesi ve Seringapatam'da Daryā Davlat yazlık sarayıdır. Memleketin nüfusu 1911'de 5.806.193 olup, bunun 314 494'ü müslüman idi (1941'de bu nüfus sayısı 7.329.000 olmuştur). Memleketin merkezi aynı ismi taşımaktadır. Burada konuşulan diller *kanarî*, *hindustānî*, *tamil* ve *telegu*'dur.

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer of India*, Mysore and Coorg. (Calcutta, 1908); *Census of India, 1911* (Bangelore, 1912), XXI. (M. HIDAYET HOSAIN.)

MEYTE. MAYTA (A., *mayt*'in müennesi), „ölü, leş" (akılsız mahlûklar için kullanılır), isim olarak, ölü hayvan, kesilmemiş, her hangi bir şekilde ölmüş hayvan mânasına gelmektedir. Daha yeni bir ıstılah olarak da evvelâ şerîat usûlüne uygun şekilde kesilmeyen ve dolayısı ile eti harâm olan bir hayvanı ve sonra, gerek usûlüne göre kesilmediği, gerek umûmiyetle eti harâm olduğu için, yenmesi yasak olan hayvanları ifâde etmektedir.

Mayta'nın bir sıfat olarak kullanılması için bk. *Kur'an*, XXXVI, 33; bunun hâricinde bu kelime, yukarıda işâret edilen mânada, isim olarak, *Kur'an*'ın şu kısımlarında geçmektedir: XVI, 116: „Sizlere, *mayta*, kan, domuz eti ve Allahtan başkasının adı anılarak kesilen hayvan etini harâm etti; fakat bir kimse bunlardan birini, Allahın emirlerine riâyetsizlik etmek ve günâha girmek niyeti olmaksızın, yemek mecbûriyetinde kalırsa, Allah ona karşı rahîm ve gafûrdur" (bu sûre III. Mekke devresi adı verilen devreye âittir; zîra VI, 119 da aynı fikre bağlanabilir ve VI, 146'daki aynı hâllerde bir istisnânın mevcûdiyeti, bu âyetin temâyülüne göre, ancak bu istisnânın meşrû sayılacağı mukaddem bir âyetin mevcûdiyeti hâlinde — burada olduğu gibi — açıkça izah olunabilir; krş. Nöldeke-Schwally, *Gesehichte des Qorāns*, I, 146 v.d; Grimme, *Mohammed*, II, 26'da bütün sûre Mekke'nin son devrine bağlanmaktadır); VI, 140 ve 146: „Dediler ki, bu hayvanın karnında bulunan şeyler, biz erkeklere mahsustur ve zevcelerimize harâmdır; fakat bu bir *mayta* (ölü doğmuş hayvan) ise, her kesin onda hissesi vardır... Söyle, ancak *mayta*, akıtılmış kan yahut pislik (*rics*) olan domuz eti yahut Allahtan başkasının adı anılarak kesilen bir hayvanın mekrûh eti hâric, bana gelen vahyilerde memnû olan, yenmemesi gereken hiç bir şey bulmuyorum; fakat bir kimse Allahın emirlerine itâatsizlik etmek ve günâh işlemek niyeti olmaksızın, bunlardan birini yemeğe mecbûr kalırsa, Allah ona karşı rahîm ve gafûrdur" (bu âyetler III. Mekke devresine âittir; krş. Nöldeke-Schwally, I, 161; Grimme, II, 26); *Kur'an*, II, 172: „Allah sizlere *mayta*, kan, domuz eti ve Allahtan başkası anılarak kesilen hayvan etini harâm etmiştir; fakat bir kimse, Allahın emirlerine itâatsizlik etmek ve günâh işlemek niyeti olmaksızın, bu şeylerden birini yemeğe mecbûr kalırsa onun hareketi günâh sayılmaz; Allah ona karşı rahîm ve gafûrdur" (bu âyet, hicretin 2. yılında, Bedr gazvesinden önceye âittir; krş. Nöldeke-Schwally, I, 178; Grimme, II, 27); V, 2, 3: „Sizlere *mayta*, kan, domuz eti, Allahtan başkasının adı anılarak kesilen hayvan eti, boğazlanmış, vurularak öldürülmüş, düşerek veya boynuz darbesi ile ölmüş hayvan eti, vahşi hayvanların parçalayıp, yediği hayvan eti, temizlediklerinizi müstesnâ, ve putlar üzerinde kesilen ve oklar vâsıtası ile paylaşılan hayvan etleri harâm edilmiştir; fakat bir kimse Allahın emirlerine riâyetsizlik etmek ve günâh işlemek niyeti olmaksızın, sırf açlık yüzünden, bunlardan birini yemeğe mecbûr olursa, Allah ona karşı rahîm ve gafûrdur" (büyük bir ihtimâl ile bu âyetler hicretin 10. yılındaki vedâ haccından sonraya âittir).

Kur'an, VI, 140'tan arap câhiliye devrinde yiyeceğe dâir olan bir çok hükümlerde, *mayta*'nin Mekke ahâlisi için her hâlde bir rol oynamakta olduğu anlaşılmaktadır (krş. Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*, 2. tab., s. 168 v.dd.). Bu rolün açık olarak tâyini mümkün değil ise de (al-Ṭabarī'nin en eski tefsircilerden bu sûre hakkında zaptettiği ve aslında bir tek teferruâta âit olan izahlar, güvenilebilir bir an'anenin tamâmiyle ortadan kalkmış olduğunu göstermektedir), tereddütsüz şunu kabûl etmek lâzımdır ki, *Kur'an*'daki memnûiyet, câhiliye devrine âit aynı mâhiyetteki bir yasağın muhtemelen değiştirilmiş şeklinden ibârettir. Her iki yasak hukmü de, hayvan kanı ile beslenme husûsunda duyulan dinî bir korkuya dayanmaktadır; filhakika *Kur'an*'da zikredilen bütün âyetlerde, *mayta* yanında, kanın da yasak edildiğini görmekteyiz. Peygamberin bu husûsta, mûseviliğin te'sirinde kaldığını ileri sürmek gerekmez; battâ böyle bir iddiâyı bertaraf etmek lâzımdır; zîra *Kur'an*, II, 172'deki umûmî ifâde mûsevîliğe karşı şiddetle cephe alınan bir devirde tekrar edilmekte ve *Kur'an*, VI, 147 (Medine devrine âit, sonradan buraya konmuştur)'de *mayta* v.b. mûsevîlerin gıdâlar ile alâkalı hukümlerine karşı konulmaktadır. *Mayta*'ye dâir âyette (V, 2) *mayta*'nin ne olduğu izah edilmektedir; âyetin ikinci kısmında, hastalıktan ölen hayvanlar hâric olmak üzere, daha önce umûmî şekilde işâret edilen bellibaşlı *mayta* nevîleri zikredilmektedir ve böylece, müfessirler, haksız olarak, misâl gösterilen husûsî hâlleri asıl *mayta* telâkkî etmişlerdir (*Kur'an*'ın yalnız bu kısmında); „tathir", hayvanın usûlüne göre kesilmesi mânasına gelmektedir; bu sâyede hayvan artık *mayta* olmaktan çıkar ve eti yenilebilir.

Kur'an'ın bu hukümleri, hadîslerde daha ziyâde inkişâf ettirilmiştir. Bunlara göre, *mayta*'leri, daha doğrusu yenilebilen kısımlarını satmak yasaktır; bâzı hadîsler (bilhassa Aḥmed b. Ḥanbal'in naklettikleri) *mayta*'den alınan her hangi bir parçanın kullanılmasını men'etmekte, hâlbuki bâzı hadîsler *mayta* derisinin kullanılmasına açıkça cevaz vermektedir. *Mayta*'ye dâir olan bu yasaktan balık ve çekirgeler istisnâ edilmektedir; bunlar umûmiyetle mübah olan iki *mayta* sayılmaktadır; yânî balık ile çekirgelerin usûlüne uygun olarak öldürülmesi şartı koşulmamaktadır (zîra bunların „kanı" yoktur, yk. bk.). Bâzı hadîsler, kıyas yolu ile bu müsâadeyi genişletecek, daha ilk zamanlardan itibâren, yalnız balıkların değil, bütün deniz hayvanlarının (bu takdirde, usûlü gereğince „deniz kesme işini yapmıştır" denilmektedir), hattâ msl. kuşların da usûlü dâiresinde kesilmeden yenilebileceğini söylemekte ise de, diğer bâzı hadîsler bu müsâadeyi, su yüzünde kalanlara mukabil, denizin sâhile attığı ve suların yükselip-alçalması neticesinde sâhilde kalan balıklara inhisar ettirmektedir; fakat aynı zamanda Abū Bakr'in su yüzündeki balıkların da yenilebileceğine dâir beyanda bulunduğu da rivâyet olunmaktadır. Burada bir de denizin karaya attığı ve Abū 'Ubayda kumandasındaki müslüman ordusunun, çâresizlik içinde, yemek mecbûriyetinde kaldığı (bâzan balık diye vasıflandırılan) bir deniz canavarı meselesinden bahsetmeliyiz; fakat bu an'ane ve hakkındaki izahlar (ancak açlık yüzünden yenildiği ve *Kur'an*'ın „zarûret hâlleri" için kabûl ettiği müsâadeden faydalanıldığı şeklindeki izahlar), bu türlü fevkalâde hâllerde hâkim olan kararsızlığı aksettirmektedir. Canlı hayvanlardan koparılan etlerin de *mayta* sayılması gerektiği husûsuna da, ilk defa olarak, yine hadîslerde rastlanmaktadır. Eti harâm olan hayvanlardan yapılan yemeklerin de nihâyet *mayta* sayılmasına yol açılmıştır. *Kur'an*'da daha önce zikri geçen hukümleri, msl. kıtlık hâlinde *mayta*'nin yenilmesine ve *mayta* olmaktan kurtarmak için, ölmek üzere olan hayvanın usûlü gereğince kesilmesine dâir olan müsâade burada da, tabi'î olarak, meydana çıkmaktadır.

Ḥammād (*Kitāb al-ūṣār*)'ın İbrāhīm al-Naḫa'ī'den naklettiği bâzı hadîsler bizi daha sonraki bir devre götürmektedir; bu hadîslerden birine göre, balıklar yenilmesi câiz olan tek deniz hayvanlarıdır; iki ayrı şekilde rivâyet olunan diğer bir hadîste ise, bu müsâade denizin karaya attığı veya denizin alçalması ile karada kalan balıklara inhisâr ettirilmektedir. Bu hâllerde balıkların usûlüne göre kesilmiş olmaları gerekmemektedir. Bir başka hadîste, öldürülen bir dişi hayvanın ceninini husûsî bir „tathire" tâbî tutmak, yânî merâsim ile kesmek zarûrî midir? suâli ortaya konulmakta ve buna müabet cevap verilmektedir.

Şerîatin *mayta*'yi alâkadar eden başlıca hukümleri şunlardır: *mayta*'nin, fıkıh mânasında, *makrūh* ve *ḥarām* olduğu ve dolayısı ile yenmesi câiz olmadığı, fakat balıkların bir istisnâ teşkil ettiği ittifakla kabûl olunmaktadır; mâlikîler ile hanbelîler deniz hayvanlarının çoğunu istisnâ etmektedirler ve hattâ şâfi'î mezhebine göre, bütün deniz hayvanları istisnâ edilmektedir (hanefîler bu meselede İbrāhīm al-Naḫa'ī'nin görüşünü kabûl ediyorlar; yalnız „atılmış—su

üstünde" tâbirleri yerine aş.-yk. aynı mânaya gelen „bir başka sebeple öldürülen — kendiliklerinden ölen" tâbirlerini koymuşlardır; yk. bk.). Yenilen *mayta*'nın kemikleri, kılları v.b. gibi kısımları da *mayta* sayılmaktadır. Şâfi'îlerin kanâati bu merkezdedir; hanefîler ise, bu kanâatte değildirler; mâlikîlere göre, yalnız kemikleri *mayta* sayılır; hayvanın derisi, debaglandığı takdirde, temizlenmiş sayılmakta ve kullanılabilmektedir. Zarûret hâlinde hayvan kesilmesini (*ẕakāt* yahut *taẕkiya*; umûmîyetle usûlüne uygun hayvan kesme *ẕabḥ* veya *naḥr*'dir) şâfi'îler ve hanefîler (aynı zamanda al-Zuhrī'ye göre), hayvanın öleceğine muhakkak gözü ile bakılsa bile, kesme ânında hâlâ yaşamakta olduğuna dâir alâmetlerin mevcut olması şartı ile, câiz görmektedirler; mâlikîler arasında hâkim olan bir görüşe göre, bu şekilde hayvan kesilmesi mûteber olmaz ve hayvan *mayta* sayılır (bu kanâat imam Mālik'in şahsî görüşüne aykırıdır). Cenin meselesinde (yk. bk.) İbrāhīm al-Naḫa'ī ve Abū Ḥanīfa'yi tâkiben, hanefîler müsbet (buna karşılık al-Şaybānī mâlikîlerin zikredeceğimiz kanâatini temsil etmektedir), mâlikîler ile şâfi'îler ise, menfî cevap vermektedirler (bu hususta „dişi hayvanın usûlüne uygun olarak kesilmesi, ceninin de kesilmesi demektir" denilmektedir); yalnız şu kayıt ile ki, mâlikîler ceninin teşekkül etmiş olmasını, ilk şart olarak, ileri sürmektedirler (bizzat imam Mālik, anasının bedeninden ayrı olan ceninin de, „kanını akıtmak maksadı ile", kesilmesini şart koşmaktadır). Umûmî kanâate göre, *mayta*'yi yemek zorunda kalan kimse, onu yiyebilir; yalnız açlıktan ölmemek için, *mayta* yemeğe mecbûr kalınca, doyuncaya kadar mı, yoksa ölmeyecek kadar mı yemek gerektiği meselesinde fikirler muhteliftir; ayrıca şâfi'îler ile hanbelîler bir kimsenin gayr-i meşrû yollar ile böyle bir mecbûriyete düşmemesini (*Kur'an*'ın hükümlerine aykırı bir tefsir) istemektedirler.

Mayta henüz açıkça târif edilemediği gibi, diğer mekrûh hayvan etleri arasında da bir ayırma yapılamamıştır. Bâzan *mayta* fıkıh eserlerinde *Kur'an* (V, 4)'a dayanarak, burada gösterilen hususlar bâzan daraltılıp, bâzan genişletilmektir. Fıkıh eserlerinde görüldüğü üzere, ıstılâh üzerindeki bu kararsızlık ayrı kanâatlerin çarpışmasında çok zaman daha da büyük karışıklığa sebep olmuştur.

Bibliyografya : Lane, *Ar.-Engl. Lexicon*, bk. mad.; hadîs ve fıkıh eserleri; Wensinck, *Handbook of early Muhammadan Tradition*, bk. mad.; Juynboll, *Handleiding tot de kennis van de Mohammedaansche Wet*, 3. tab., s. 169 v.d. (J. SCHACHT.)

MEYYÂFÂRİKİN. MAYYĀFĀRIḲĪN, Diyarbekir'in şimâl-i şarkîsinde bir şehir olup, bugün Silvan adını taşımaktadır. Bu ismin diğer islâmî şekilleri arasında Māfārḳīn, Mafārḳīn, Fārḳīn (al-Fāriḳī nisbeai bundan gelir) de vardır. Şehrin adı yun. Martyropolis, süryân. Mīpherḳēṭ, ermen. Nphrkert (daha sonra Muharkin, Muphargin)'tir. Yāḳūt (IV, 702)'a göre, şehrin eski adı Madūr-ṣālā (oku. *ḳāla* < **matarkhalokh*, ermen. „din kurbanları şehri") idi. Tigranokerta = Mayyāfārikīn için aş. bk.

[Coğrafya. Şehir Muş ovasında genişleyen Murad ırmağı (şarkî Fırat) vâdisini, suları Dicle nehrine dökülen Diyârbekir havzasından ayıran cenûb-i şarkî Toros dağlarının yüksek seddi önünde uzanan, kısmen meşe çalılıkları ile örtülü alçak dağlar (Hazro ve Erbat dağları) ile cenûba doğru genişleyen ovanın temâs sâhasında, deniz seviyesinden 850 m. irtifâda, dağ eteğini garp-şark umûmî istikametinde tâkip eden kadîm yol üzerinde bir merhale teşkil etmekte olup, Diyarbekir'in 84 km. şimâl-i şarkîsinde, Dicle nehri vâdisinin 40 km. şimâlinde, bu nehrin başlıca kollarından Batman çayı vâdisinin 22 km. garbında bulunmakta, şimâldeki tepelerden doğan küçük bir dere (Farkin suyu), buradan geçerek, 25 km. kadar cenupta Batman çayına karışmaktadır. Şimâldeki dağlık sâha ile tekerlekli vâsıtaların geçmesine el-verişsiz bir kaç patika hâricinde, hemen-hemen irtibâtı olmayan şehir, cenup istikâmetinde 38 km.'lik iptidâî bir yol ile Diyarbekir—Kurtalan demiryolunun Sinan istasyonuna bağlanır ise de, evvelce olduğu gibi, bugün de şehri alâkadar eden esas yol, Diyabekir'i Siirt ve Bitlis'e ve bu sonuncu şehir üzerinden Van gölü havzasına bağlayan büyük caddedir. Yakın devirlerde, bu cadde yerine, daha cenuptan geçen iptidâî bir yol (Diyarbekir—Sinan—Beşiri yolu) kaim olmuş ve bu sûretle Mayyāfārikīn, bir merhale olarak, ehemmiyetini kaybetmiş iken, son senelerde garp—şark irtibâtı eski an'anevi mecrâsına yeniden dönmüştür. Her ne kadar sözü geçen yol üzerinde münâkale faâliyetinin motörlü vâsıtalar ile yapılması, burayı zarûrî bir konak yeri olmaktan çıkarmış ise de, şehir işlek bir yol üzerinde bulunmanın çeşitli imtiyazlarından faydalanmakta, geçen asır sonlarından itibâren kaybetmiş olduğu nüfusu yeniden artmaktadır.

1891 yıllarında (Cuinet) Silvan kazasında 25.217 nüfuslu 363 köy mevcut idi. Bunlardan 18.500'ü müslim, 6.717'si hıristiyan (ermeni ve

yakûbî) idi. Şehrin 1.450 hânesi ve 7.000 nüfusu var idi (yarısı müslüman, yarısı hıristiyan).

Şehire, zamanızda, merkezi olduğu idârî bölgenin adı ile, Silvan denilmektedir. Silvan'ın 1927'de 2.605 olarak tesbit edilen nüfusu 1940'ta 3.118, 1950'de 4.254 ve 1955 (sayımın muvakkat neticelerine göre)'te 5.684 olmuştur. 1950'ye doğru şehirde 4 mahalleye ayrılmış 840 ev bulunmakta idi (İller bankası, *Belediyeler yıllığı*, Ankara, 1950, III, 329). Diyarbakır vilâyetine bağlı olan Silvan kazâsının 1.912 km. arâzisi üzerinde yaşayan nüfusa 1955'te 28.679 idi ve kaza hudutları dâhilinde 3 nâhiyeye (Silvan, Hazro ve Başnik) ayrılmak suretiyle, 69 köy bulunuyordu.

(BESİM DARKOT.)]

Eski tarihi. Mayyâfârikîn'in şimâlindeki sıra dağlar uzun müddet bu bölgenin en eski sâkinlerinin bakiyelerine melce' teşkil etmiştir. 600 tarihlerinde Georgius Cyprius (nşr. Gelzer, s. 48) buralarda hâlâ, Ḫoyt ve Şâşûn bölgelerinin adlarını aldıkları, Χοδα'ί-ται ve Σανασουνῖται'den bahsediyor. Marquart (1916) Kafkas (cenûbî Kafkas?) dillerine âit ön eklerin yardımı ile teşkil olunduğunu farzettiği M-īpher-kēṭ ve Ma-muṣ-el(i) adlarında yerli dillere âit unsurlar bulunduğunu tahmin etmektedir. Honigmann (*Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches*, Bruxelles, 1935, s. 7, not 5) Mayyâfârikîn adının, Marquart'ın bütün iddialarına rağmen, süryânî menşe'li olduğuna inanmaktadır. Efsâneye göre (Yâḳût, IV, 703), Martyropolis'in kurucusu Marūṯā b. Layūṯā dağlı kavimlere mensup bir anadan doğmuştur. Marquart Layūṯā yazılışında Urṭā(n) < Urarṭu adının bozulmuş bir şekli olduğunu kabûl etmektedir (*Handes Amsorva*, 1915, s. 96; 1916, s. 126). Mervânîlerden Abū Naṣr da Sanāsuna hâkimi Sanḥarîb'in kızı ile evli idi; krş. Amedroz, *JRAS*, 1903.

Lehmann-Haupt Mayyâfârikîn'in eski bir âsûrî şehri olduğunu ileri sürer (*Armenien*, I, 396, 398: „aslında bir âsûrî te'sisi").

Tigranokerta = Mayyâfârikîn (?). daha Moltke (1838) Mayyâfârikîn'in eski Tigranokerta, yâni evvelâ Nicephorius sâhillerinde kazandığı zaferden sonra (6 teşrin I, 69 m. ö.) Lucullus ve daha sonra Nero zamanında Corbulo (m. s. 63'e doğru) tarafından zapt ve IV. asrın ortalarına kadar kendisinden bahsedilen, büyük Tigranes II.'in 80 (m. ö.) yıllarında te'sis ettiği yeni hukûmet merkezi olduğu fikrine varmıştır. Diğer âlimler Tigranokerta'yı Siirt (d'Anville), Erzen (H. Kiepert, 1873)'de Kefr-Cöz yanında (Kiepert, 1875), Naṣîbîn garbındaki Tell-Armen (Ed. Sachau; bk. DUNAYSİR) olduğu fikrini ileri sürmüşlerdir. Muahhar ermeni an'anesi Tigranokerta adını Diyarbekir'e izâfe etmiş idi. Moltke'nin fikri Lehmann-Haupt ve W. Belek tarafından, 1898—1899 yıllarındaki şarkî Anadolu seyâhatlerinden sonra, israrla ele alınmıştır.

Mayyâfârikîn'in şimâl tarafındaki sûrunda tahrip edilmiş yun. bir kitâbe mevcuttur. Bu kitâbe Lehmann-Haupt tarafından okunmuş ve neşredilmiştir. Lehmann-Haupt kitâbeyi ermeni vâli Pap (369—374)'a izâfe ediyor ki, bu da bu hükümdarın zamanının şartlarına oldukça uygun görünmektedir. Marquart (1916) Lehmann-Haupt'un bu fikrinin bâzı noktalarını tenkit etmekle berâber, bunu yeni mutâlealar ile, redden ziyâde, desteklemiş oluyor.

Kadîm müelliflerde Tigranokerta hakkındaki birbirine zıt bilgiler netice itibârı ile şu esas noktaya varmaktadır: Eğer Mayyâfârikîn Tigranokerta değil ise, kitâbenin bulunduğu kaya parçaları şehrin inşâsı zamanında başka bir yerden getirilmemiş olduğuna göre, burada Pap zamanında hangi mechûl şehir bulunmakta idi?

Tigranokerta'nın Mayyâfârikîn'in aynı olmasına karşı en esaslı itiraz noktası, Eutrop, VI, 9,1 ve Faustus, V, 24'e göre, Tigranokerta'nın Arzanene (Aldznikh)'de kâin bulunmuş olmasıdır. Diğer taraftan Mamuşel ırmağı IV. asırda muhtemelen bu eyâletin garp hudûdunu teşkil etmekte idi. Bundan dolayı, eğer Batman suyu Mamuşel'in aynı idi ise, Tigranokerta'nın bu Batman suyunun garbında olması icâp eder (Hübschmann, *Die altarm. Ortsnamen, Indogermanische Forsehungen*, 1904, s. 473 v.dd.). Bu son zikredilen isim, Marquart tarafından al-Musūliyāt adı ile birleştirilmiştir; Muḳâddasî (s. 144), al-Musūliyāt adını, Dicle (sol tarafındaki ve Batman çayı olması gereken) kollarından birine vermektedir. Bununla berâber bir Musūliya (?) bölgesi çok daha şarkta, Bitlis çayının yukarı mecrâsında, Baṭrīḳ Muşālīḳ'in bir zamanlar sâhibi olduğu topraklarda mevcuttur; krş. Kisravî, Yâḳût, II, 551 v.d.).

Faustus'un verdiği bilgiyi (IV, 24 ve 27) Mayyâfârikîn'in coğrâfî durumu (Batman suyunun 20 km. garbında) ile uzlaştırmak için, Marquart, Fārikîn suyu ile Mamuşel (Nikephorius)'in aynı olduğunu, Musūliyāt'ın da bütün Batman suyu manzûmesine (Sātîdamā, Nymphios v.b.) teşmil edilmesi gerektiğini ileri sürüyor. Dağlık arâzide takriben Mayyâfârikîn'in 5 km. şimâlinden çıkan [İbn al-Azraḳ bunun kaynağına Ra's al-'Ayn, *Cihannüma*, s. 437 ise, 'Ayn al-Ḥavż adını veriyor] ve (Faustus'a göre bunun sağ kıyısında bulun-

ması icâp eden) Mambrē manastırının vaziyetine uymayan Fārikîn suyunun ehemmiyetsizliği Marquart'ın tahminlerini zayıf düşürmektedir. Nihâyet Mayyāfārikîn'in coğrâfî mevkii Tigranes'in alâkası bakımından ele alınacak olursa, Tigranokerta = Mayyāfārikîn'in garptan gelen bir düşmana karşı (Lucullus!) her türlü koruma vâsıtalarından mahrûm olduğu hâlde, şarktan taarruz edecek olan bir düşmanın Bitlis (eski Κλειτοῦρα Βαλαλείσων, krş. Tomaschek, *Sasun*, *S B Ak. Wien*, 1895, s. 8)'e giden ana yol üzerinde Ermeniye ile irtibâtının kolayca kesilebileceğini kabûl etmek gerekir. Buna karşılık Mayyāfārikîn'in coğrâfî durumu sonradan Bizans devletinin müdâfaa siyâsetinde mühim bir rol oynamış idi.

Bu şartlar altında ve yerinde esaslı bir tetkik yapılmadan, Tigranokerta'nın mevkiini tâyin bakımından bütün güçlüklerin giderilmiş olduğunu kabûl etmek yanlış olur.

Mayyāfārikîn (Martyropolis). Bu iki şehrin aynı oluşu her türlü şüphenin üstündedir. Martyropolis'in kuruluşu bakkındaki hıristiyan (süryânî, ermeni ve yunan) kaynakları çoktur. Mayyāfārikîn'in yâkûbî kilisesinde muhâfaza edilmiş olan bir süryânîce „tarihi" (*Taʿrīḫā*) şehrin tarihçisi İbn al-Azraḳ için tercüme edilmiş olup, hülâsa hâlinde Yāḳūt (IV, 703—707) ve Ḳazvînî (II, 379—380)'de mevcuttur (Marquart, *Handes Amsorya*, 1916, s. 125—135).

Şehir, rivâyete göre, „büyük bir kasabanın (*ḳarya ʿaẓīma*), bulunduğu yerde" İran hukümdarı Yezdigird I.'ten bu hususta müsâade alan piskopos Mārūṯā (Mār Mārūṯā) tarafından kurulmuştur. Bu ruhânînin tarihî faâliyeti takriben 383—420 arasına rastlar (hâl tercümesi kaynaklar için bk Marquart, *ayn. esr.*, s. 91—92, 125). Mārūṯā'nın, İran hıristiyan din şehidlerinin nâşlarını naklettiği Martyropolis şehri ilk olarak 410 yılında zikrolunmaktadır. Süryânîce bir isim olan Mipherḳēṭ'in aslı şüphelidir (yk. bk.). Ermenicede şehrin ilk defa olarak Nphrkert (bir defa da Nphret) şeklinde, VII. asır coğrafyasında zikri geçer.

Daha Diokletian ile 297'de yapılan sulh neticesinde toprakları üzerinde Martyropolis'in kurulmuş olduğu Sophanene eyâleti Roma imparatorluğunun bir kısmını teşkil etmekte idi. İmparator Jovian'ın yaptığı kötü şartlar altındaki sulhte bile (363) Sophanene imparatorun elinde kalmış idi. Theodosius II. (401—450) devrinde hemen hudûdun yanında bulunan yeni şehir büyük bir ehemmiyet kazanarak, Sophanene (= büyük Tsophkh)'nin merkezi oldu. Şehir henüz kâfî derecede tahkim edilmemiş idi; 502'de Sâsânî hukümdarı Kavāẕ b. Pērūz, burasını zaptedip, abâlisini Hûzistân'a göndererek, bunlar için orada (Yāḳūt, IV, 707) Abaz—Ḳobāẕ (Weh-Āmiẕ Kāvāẕ = Arracān; krş. Marquart, *Ērānšahr*, s. 41, 307) şehrini inşa ettirdi. Martyropolis'in tahkimine imparator Anastasius başlamış idi; fakat Dārā ile Trabzon arasındaki şark hudûdunun tam olarak düzenlenme işini ilk defa Justinian, tahta çıktıktan sonra (527), ele almıştır. Bu mânada Theodosiopolis (Erzurum) vâlisinin emrinde bulunan bir kumandanın merkezi olan Martyropolis en mühim askerî merkezlerden biri hâlini aldı. Bu arada şehrin adı da Iustinianopolis'e tahvil edildi (Joannes Malalas, Bonn tab., 427, 4; krş. Honigmann, *ayn. esr.*, s. 17). Procop (*De aedificiis*, III) yüksekliği ve kalınlığı iki misline çıkarılan şehir surunun ve şehrin bütün müdâfaa sisteminin (dış sûrlar, sûr dışındaki istihkâmlar v.b.) tam bir tasvirini vermektedir; krş. Adontz, *ayn. esr.*, s. 10—12, 140—142. 589 yılında şehir Sâsânîlerin eline düştü; fakat 591'de, imparator Maurikios'un Husrav II.'e yaptığı yardıma mukabil, bizanslılara iâde edildi. İmparator Heraklius şehri 18 (639) yılına kadar elinde tuttu [krş. Yāḳūt, *göst. yer.*, Muralt, I, *Chronogr. byz.*, I'de tarih eksiktir].

Martyropolis'in mukadderâtındaki bu değişiklikler muhtemelen, Ermeniye tasvirinde Nphṛet (Nphrkert)'in Arzanene bölgesinin 10 nâhiyesinden biri olarak gösterilmesine mukabil, VII. asrın ermeni coğrafyasında (nşr. Patkanow, trc., s. 45; Marquart, *Ērānšahr*, s. 18 ve 161) İran eyâleti Aldznikh (Arzanene)'in Tsophkh (Sophanene)'den Khalirt (=Batman suyu) mecrâsı ile ayrılmış olmasını izah etmektedir.

İbn al-Azraḳ ve Yāḳūt'un naklettikleri hıristiyan efsânesi şehrin Mār Mārūṯā zamanında inşâ edilen binâlar, hakkında çok tafsilâtlı mâlûmatı bâvî bulunmaktadır. Din kurbanlarının geri kalan büyük kısmının defnedildiği sûrun kemerleri (*ṭîḳān*); ihtimam ile kaydedilmiş, şehrin 8 kapısı; aziz Petrus ve Pavlus manastırı; her biri birer kule ve birer kilise inşâ ettirmiş olan Bizans imparatorunun 3 nâzırının yaptırdıkları binâlar hakkında mâlûmat verir. Bugün Mayyāfārikîn'de muhteşem bir bazilikanın ve aziz Bâkire (al-ʿAẕrā) kilisesinin harâbeleri görülmektedir. Bu yapıları etraflı olarak tetkik etmiş olan Miss G. L. Bell, bazilikayı V. asrın başına âit göstermekte („not much later than the beginning of the 5 th century") ve aziz Bâkire kilisesinin, Husrav II.'i imparator Maurikios'un kendisine yaptığ

yardıma teşekkür maksadı ile inşâ ettirdiği iki kiliseden birisi olduğu faraziyesini ortaya atmaktadır; krş. Abu 'l-Farac, *Muḫtaṣar* (nşr. Pocock), s. 98.

İslâm devri. Halîfe 'Omar zamanında 19 (640) yılında Mayyâfârikîn 'İyâż b. Ġanm tarafından sulhan alındı (Belâẕurî, s. 175 v.d.); şehir sonraları umûmiyetle Diyarbekir 'in mukadderâtını paylaşmıştır.

Mayyâfârikîn 'in bölgeler arasındaki coğrâfî vaziyeti arap coğrafyacılarını şaşırtmıştır: İbn Rusta (s. 106) şehri Elcezîre 'ye tâbî addederken, diğerleri (İbn Ḥavḳal, s. 246) onu Ermeniye 'ye âit olarak mütâlea etmiştir. Bu müelliflere nazaran Mayyâfârikîn, durgun suyu yüzünden, gayr-ı sıhhî bir iklime mâlik olmakla berâber, bâzı çekici tarafları da olan müstahkem, küçük bir şehir idi (İṣṭaḫrî, s. 76; İbn Ḥavḳal, s. 131, 151, 153; Muḳaddesî, s. 54). Mâmafih Mayyâfârikîn ve Erzen civarı (*ziyâ' va-ḳala'*) İbn Ḥavḳal zamanında nüfûzunu tamâmiyle kaybetmiş idi.

Hamdânîler ve Büveyhîler. Mayyâfârikîn Hamdânîlerin (317—394) sâhibi oldukları bölgenin bir kısmını teşkil etmekte idi. Bunlar şehirde Bâb al-Farağ ve 'l-Ġamm kapısı yakınında kendileri için bir saray (*ḳaṣr*) inşâ ettirmişlerdi (Yâḳût); Evliyâ Çelebî tarafından (1655; IV, 71—74) *Sayf al-davla sarâyı* adı altında zikrolunan binânın bu kasrın harâbeleri olması muhtemeldir. Bâb al-Maydân da Sayf al-Davla 'ye (333—356) âit idi. Bu hükümdar Mayyâfârikîn 'de defnolunmuştur; krş. *Cihannümâ*, s. 437 ve krş. mad. HAMDÂNİLER. 352 yılında Hamdânîlerin mevâlisinden Naca adlı biri Mayyâfârikîn 'de bir isyân çıkarmış idi. 362 (973/974) 'de Nâṣir al-Davla 'nin oğlu Hibat Allâh şehir civarında bizanslıları mağlûbiyete uğrattı.

367 (978) yılında Büveyhîlerden 'Ażud al-Davla, yeğeni Baḫtiyâr 'ı kendisine karşı desteklemiş olan Hamdânîleri azil ve 368 yılında onun kumandanlarından Abu 'l-Vafâ Mayyâfârikîn 'i işgâl etti (İbn Miskavayh, nşr. Amedroz, II, 199, 266, 312, 384).

Marvânîler. 'Ażud al-Davla 'nin ölümünden sonra (374) Mayyâfârikîn ve Diyarbekir 'in mütebâkî kısmı kürt Bâẕ [bk. madd. KÜRTLER, MERVÂNİLER] 'ın eline düştü. Bu zât Mayyâfârikîn 'in deylem muhâfızlarını kılıçtan geçirmiş ve aâhip olduğu bölgeyi Büveyhîlerden Şamṣâm al-Davla 'ye ve bu arada Musul 'a dönmüş bulunan Nâṣir al-Davla 'nin oğullarına karşı müdâfaa ve muhâfazayı başarmıştır. Bâẕ 'ın ölümünden sonra yeğeni Abū 'Alî al-Ḥasan b. Marvân Mayyâfârikîn 'e yerleşmiş ve şehir bu asır boyunca Mervânîlerin pâyitahtı olarak kalmıştır (380—479 ve 486 yılında). 384 yılında Abū 'Alî tarafından tâyin edilmiş vâli Mammâ, Hamdânîlerin desîseleri ile tahrik edilen şehir sâkinlerinin isyânını teskine muvaffak olmuştur. Mumahhid al-Davla 'den şehir sûrunda 391 (1000) tarihli bir kitâbe kalmıştır. 392 yılında alevî bir zorba Mayyâfârikîn 'de huzûrsuzluk yarattı. 401 senesinde Mumahhid al-Davla 'nin katlinden sonra, şehre Mammâ 'nın oğullarından biri olan kâtil Şarva, gürcü birliklerine dayanarak, hâkim oldu; fakat Sa'îd Abū Naṣr Erzen 'den gelip, şehri ele geçirerek, uzun ve parlak bir saltanat sürdü (401—453).

403 yılında manastır ve aziz Bâkire kilisesinin bulunduğu tepe üzerinde güzel ve altın kaplamalar ile süslü bir saray inşâ edildi. al-'Aẕrâ kilisesi ile münâsebeti mechûl olan bu hıristiyan manastırı melkîlere âit bir kilise hâline getirildi. Sonraları bir hastahâne, büyük bir saati (*bankān* < fars. *pingān*) bulunan bir câmi ve hamamlar inşâ olundu. Su Ra's al-'Ayn kaynağından bütün şehir içine sevkedildi. Sâtîdamâ (Batman suyu) kenarında bir saray yaptırıldı ve orada şehrin suyu, bir dolap vâsıtası ile, yukarıya çekildi. Ḥavv (Ḥazrō?) ırmağı üzerine bir köprü kurulmuş idi. Şeyḫ Abū Naṣr al-Manâzî bir vakıf ile Mayyâfârikîn câmiine (?) bir kütüphâne te'min etmiş idi. Şehri *sanâsina* (Şâşûn sâkinleri) 'ye karşı korumak üzere, bir kale inşâ edildi.

İbn al-Azrak 'ın bu tâdâdı, şehri Abū Naṣr idâresinde 6 cemâziyelevvel 438 'de ziyâret etmiş olan Nâṣir Ḫusrav 'in verdiği mâlûmat ile tamamlanıyor. Bu iranlı seyyah, muazzam beyaz kayalardan inşâ edilmiş bulunan şehrin sûrlarından [İbn Miskavayh, II, 384: „siyah taştan sağlam duvarlar"; Lehmann-Haupt: „sarımtırak beyaz kireç taşı"], tamâmiyle demirden garp kapısından, ulu-câmiden ve her evin önünden geçen (biri içilecek suyu ihtivâ eden açık, diğeri pis suları uzaklaştırması için kapalı) su kanallarından bahsediyor. Şehrin dışında kervanlar ile sıcak su hamamları ve ikinci bir ulu-câmi bulunuyordu. Şehrin şimâlinde yine bir ulu-câmi ve hamamlara mâlik Muḥdaṯa (dış mahalle) var idi. Şehirden 4 fersah uzakta (Sâtidamâ kıyısında?), emîrin inşâ ettirdiği yeni pazar yeri Naṣrîya bulunuyordu.

Şehrin içinde defnolunan Abū Naṣr 'ın vefatından sonra Selçuklar Mayyâfârikîn işlerine karışmağa başladılar, 458 yılında Tuğrul Bey tarafından gönderilen Sallâr Ḫorâsânî 5.000 süvâri ile şehrin önünde göründü. 463 yılında şehir meşhûr Niẓâm al-Mulk tarafından ziyâret edildi. 478 senesinde Mervânîlerin eski

veziri İbn Cahîr Malikşâh'ın emri ile eski efendilerinin pâyitahtını muhâsaraya başladı; şehir 1 cemâziyelevvel 478'de teslim oldu. 1.000.000 dinar tahmin edilen Marvân-oğulları hazînesini İbn Cahîr naklettirdi. 482 yılında İbn Cahîr'in oğlu 'Amîd al-Davla Mayyâfârikîn vâliliğine getirildi. Malikşâh'ın ölümünden sonra (485) Mervânîlerden Naşr al-Davla her ne kadar Mayyâfârikîn'e dönmeğe muvaffak oldu ise de, Suriye Selçuklularından Tutuş rebiülevvelde (486) şehri zaptetmiştir; krş. İbn al-Azrak, Amedroz, *JRAS*, 1903. 532 yıllarında (İbn al-Aşîr, XI, 43) Mervânîler âilesinin son evlâtları Mayyâfârikîn civarından kayboldular.

Artuk-oğulları ve Eyyûbîler, 515 (1121) yılında Selçuklu sultanı Mahmud, Artuk-oğulları hânedanının Mardin kolu kurucusu İl-Gâzî'nin arâzisine Mayyâfârikîn'i de iktâ olarak ilâve etti. İl-Gâzî buraya oğlu Süleyman (516—518)'ı gönderdi; krş. Abu 'l-Farac (nşr. Pocock), s. 149 ve Kâtib Ferdî, *Mardin mülûk-i artukîye tarihi* (te'lifi 944 = 1537), nşr. Ali Emirî Efendi, İstanbul, 1331, s. 20. 580 (1184)'e kadar Mayyâfârikîn'de 6 Artuk beyi biribiri arkasına hukûm sürdüler. Heltâ 587 (1191)'de son Artuk-oğlu Yavla Arslan, kısa bir zaman için, şehre hâkim oldu.

581'de Eyyûbîler Mayyâfârikîn'e hâkim olmuş bulunuyorlardı. Bunlar şehri 658 (1260) yılına kadar ellerinde tuttular. Şalâḥ al-Dîn burada, Bizans bazilikasının sütunlarını da kullanmak suretiyle, bir câmi inşâ ettirdi (G. L. Bell, *oyn. esr.*, levha XI). Eyyûbîler zamanında Mayyâfârikîn'de sikke de darbolunmuş idi. Bu sikkelerde (tarihleri 591, 612, 618'dir) insan resmi veya remzî şekiller addedilebilecek acâip insan şekilleri mevcuttur (Gâlib Edhem, *Catalogues des monnaies turcomanes...*, İstanbul, 1894, s. 149—162). Şehir sûrlarında şu Eyyûbî hukümdarlarının kitâbeleri vardır: Avḥad Naçm al-Dîn Ayyûb (600? tarihli), Malik Aşraf Mûsâ (zamanı 607—617), Malik Muẓaffar Ġâzî (623), Malik Kâmil Muḥammed (654). Mayyâfârikîn'de 515—618 arasında hukûm sürmüş olan hukümdarların tam bir listesi van Berchem tarafından, Lehmann-Haupt'un *Materialien* eserinin zeyli olarak, bu eserin 134. sahifesinde gösterilmiştir.

Moğullar. Moğul hakanı 639 (1241)'da Eyyûbîlerden Şihâb al-Dîn Ġâzî'den kendisine itaat etmesini ve şehrin sûrlarını yıktırmasını talep etmiş, Şihâb al-Dîn Ġâzî ise, buna kaçamaklı bir cevap vermiş idi. 650 (1252) yılında moğullar Mayyâfârikîn bölgesini yağma ettiler. Hulagu'nun, 658 (1260) Suriye seferinden sonra moğul şehzâdesi Yaşmut'un ordusu Mayyâfârikîn'i muhâsara etti. al-Malik al-Kâmil tarafından hayranlık uyandıracak bir cesâret ile müdâfaa edilen şehirde korkunç bir kıtlığa sebep olduğu cihetle, Mayyâfârikîn teslim olmağa mecbur kaldı. Müdâfîlerden ancak 70 kişi hayatta idi. Kâmil zâlimâne bir surette, işkence ile öldürüldü ve başı, bir mızrağın ucuna takılarak, Şam sokaklarında dolaştırıldı (Raşîd al-Dîn, nşr. Quatremère, s. 330 v.d., 350—375; d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, III, 354). Hulagu ölümünden evvel, 662 (1264) senesinde Diyarbekir bölgesini kumandanlarından Tüdân [bk. SULDUZ]'a tevcih etti. 3 yıl sonra Abaḳa Mayyâfârikîn'i, adını zikretmek suretiyle, kat'î olarak, babasının dul kalmış zevcesi Ḳutuy-Ḫâtûn'a temlik etti. Sonraları Mayyâfârikîn, müstakil durumunu kaybederek, Diyarbekir'in mukadderâtına iştirâk etmiştir [bk. mad. DİYARBEKİR.]

796 yılında Timur Mardin'de bulunduğu sırada, muhtelif Melikler (bunlar arasında Arzîn (1) ve Batman mülkü, ona itâatlerini arzetmek üzere, her taraftan koşuştular. *Ẓafer-nâma* (I, 665) bunlar arasında bir Mayyâfârikîn hâkiminden bahsetmemektedir. Diyarbekir'in işgâlinden sonra Timur, Muş'a gitmek üzere, Mayyâfârikîn ve Sêvâsar (Şâşûn'da Antok şarkında bir dağ sırtının adı) üzerinden geçen yolu seçti (*ayn. esr.*, I, 685). Bu yürüyüş oldukça mühim bir askerî kuvvetin Mayyâfârikîn — Muş yolu üzerinden geçişinin yegâne misâlini teşkil eder.

Safevîler ve Osmanlılar. Diyarbekir bölgesinde türkmen hânedanlarının (Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu) hâkimiyeti hakkındaki bilgiler henüz tam değildir. Son Ak-Koyunlu hukümdarı Murad'a karşı yaptığı mücâdele sırasında Şâh İsmâ'îl I. Şafavî, 913 yılında bütün Diyabekr bölgesini işgâl ederek, idâresini Ḫân Muḥammed Ustaçlu'ya bıraktı (*Şaraf-nâma*, I, 408; *'Âlem-ârâ*, s. 23—25). Çaldıran mağlûbiyeti bütün şarkî Anadolu'da iranlılar aleyhine isyânlar çıkmasını intâc etti. Kürt reisi Seyyid Aḥmed Bey Rûzakî, Mayyâfârikîn ve Ataḳ (Hattâḫ; krş. Georgius Cyprius Κάστρον Ἀτταχᾶς)'ı eline geçirdi. Mayyâfârikîn, Ḳara-Ḫân'ın mağlûp olduğu (921) Koçhisar (Mardin cenûbunda) savaşını müteâkip, kat'î olarak, Osmanlı sultanlarının hâkimiyetine geçti (Hammer, *G O R*², I, 731—741).

1529'da Mayyâfârikîn portekizli cezvit Tenreiro tarafından ziyâret edildi. Burada „yunanca kitâbeli bir çok binalara" tesâdüf eden bu zât: „duvarlarda parlak renkler ve yaldız ile resmedilmiş havârî ve aziz resimleri var-

dır... Şehir hemen-hemen gayr-i meskûndur" demektedir.

Süleymânî kürtleri. Zikredilen dış hâdiseler çerçevesinde yerli kürt reislerinin nufûzu gittikçe büyümeğe başlamış idi. XV. asrın sonlarına doğru bütün Batman suyu havzasının bir kolu Mayyâfârikîn'de, diğer kolu Ḳulp'ta yerleşen Süleymânî kürt reisleri hâkimiyetine nasıl girdiği görülmektedir (*Şaraf-nâma*, I, 261—271). 1838 yılında Moltke şehri Kürdistan'ın bu kısmının Osmanlılar tarafından bir az evvel vukû bulan işgâlinin izlerini taşıyan tam bir harâbe hâlinde görmüş idi. Mâmafih kürtler bölge hâkimiyetini fiilen XX. asrın başlarına kadar ellerinde tuttular (krş. Lehmann-Haupt, *Armenien*, I, 394, 419). İdârî yer adları listesinden (cuinet, II, 470) eski Mayyâfârikîn adı çıkarak, onun yerine kâim olan Silvan ismi (eskiden Silvānî) Sulaymānî > Slēvānî kelimesinden başka bir şey değildir. Krş: fârisî *Mihmān* (< *Mēhmān*) > kürtçe *Mēvān*.

Bibliyografya: Tigranokerta meselesi için bk. bilhassa H. Kiepert, *Über die Lage d. arm. Hauptstadt Tigranokerta* (*SBPr. Ak. W.*, 1873, s. 164—210); Mommsen ve Kiepert, *Die Lage von Tigranokerta* (*Hermes*, 1875, IX, 129—149); Sachau, *Über die Lage von Tigranokerta* (*Abh. Pr. Ak. W.*, 1881, s. 1); Henderson, *Controversies in Armenian topography*, I, *The site of Tigranocerta* (*Joarn. of Philology*, 1903, XXVIII, 99—121); Hübschmann, *Die alt-armenischen Ortsnamen* (*Indogerm. Forsch.*, 1904), XVI, 473—475); Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt* (Berlin, 1910), I, 380—429 (Mayyâfârikîn'in 1258 yılına kadar umûmî tasvir ve tarihi), 500—523, 419—420 (Ardaşîr I ? devrinde sâsânî kabartmaları ile Boşāt sarayı), 500—523 (Tigranokerta), 537—540 (*bibliyografya* W. Belck ve C. F. Lehmann-Haupt'un daha evvelki neşriyâtının tam bir listesi); (Berlin, 1926), II, 396—421, *9—10 (Marquart ile münâkaşa); Marquart, *Mipherqēṭ und Tigranokerta* (*Handes Amsorya*, 1916, stn. 68—135, krş. yine Marquart, *Ērānşahr*, s. 161, 306 (müellif Νικηφόριος'u evvel emirde yunanlılaşmış bir yer adı veya fârisî *Nēvak-farr'in bir şekli addetmiş idi) ve Marquart, *Südarmenien und die Tigrisquellen* (*Handes Amsorya*, 1915, stn. 116, Sātīdamā).

Bizans devri için: Marquart ve Lehmann-Haupt, mezkûr eserler; Chapot, *La frontière de l'Euphrate de Pompée à la conquête arabe* (Paris, 1907), s. 359—360; Adontz, *Armenia v epoḫu Yustiniana* (Petersburg, 1908, fihrist; IV. asra dâir tam bir coğrâfî ve siyâsî tetkik); Miss G. L. Bell, *Churches and monasteries of the Ṭūr 'Abdin and neighbouring districts* (*Zeitschr. f. Gesch. d. Architektur*, Beih. 9, Heidelberg, 1913, s. 86—92, levha XI: Salâheddin câmii), XII—XIV: bazilika, XV—XIX ve XXVIII, 1: al-'Azrā).

İslâm devri için: Metinde zikredilen kaynaklar ve G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 111 v.d. Şehrin husûsî tarihi, arap dilinde 572 yılında Aḥmed b. Yūsuf b. 'Alī İbn al-Azraḳ al-Fārikī tarafından, te'lif olunan ve yegâne nüshası Brit. Mus., Or. 5803 (daha eski bir nüsha parçası Or. 6310)'te kayıtlı bulunan *Tārīḫ Mayyāfārikīn*'dir. İbn al-Azraḳ'ın tarihi 'İzz al-Dīn b. Şaddād al-Ḥalabī tarafından *al-A'lāḳ al-ḫaṭīra fī ẕikr umarā' al-Şām va 'l-Cazīra* (Bodleiana: Marsh 333, Katalog I, nr. 945)'nin II. cildinde, zikir ve iltimâm olunmaktadır. İbn al-Azraḳ ve İbn Şaddād tarihlerinin neşri *GMS* tarafından ele alınmıştır. İbn al-Azraḳ (ve kısmen de İbn Şaddād)'ın verdiği mâlûmat, Amedroz tarafından, şu makalelerde mükemmelen hulâsa edilmiştir: *Three Arabic MSS on the history of the city of Mayyafariqin* (*JRAS* 1903, s. 784—812); *Marwanid dynasty of Mayyafariqin* (*JRAS*, 1903, s. 123—154); *Notes on two articles on Mayyafariqin* (Marquart'ın mülâhazaları, *JRAS*, 1909, s. 170—176). 1898—1899 alman hey'etinin topladığı kitâbe mâlzemesi M. van Berchem tarafından tetkik edilmiştir: *Arabische Inschriften aus Armenien und Diyārbekr* (Lehmann-Haupt, *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens Abh. G. W. Gött.*, N. F., IX, nr. 3, s. 125—142); Nāṣir-i Ḫusrav, *Safar-nāma* (nşr. Schefer), s. 7 v.d.; trc., s. 24 v.d.; Raşīd al-Dīn, *Cāmi' ol-tavārīḫ* (nşr. Quatremère), s. 331 (Āmid) ve 360—375 (nâşirin Mayyāfārikîn üzerinde mükemmel bir tetkiki ile berâber); Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 437; Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme*, IV, 71—74 (mühim tafsilât); A. Tenreiro (1529), *Itinerario ... da India* (Coimbra, 1560; 2. tab., 1762): Bitlīs-Ḥazō-„Monfarquim"; Moltke, *Briefe über Zustände ... in der Türkei* (nşr. Kiepert), Berlin, 1841, s. 287; Ritter, *Erdkande*, X, 79, 87—95'in de kabûl ettiği gibi, Moltke'nin bahsettiği nehrin („güzel kıvrımlar ile yayladan Dicle'ye yönelen bol sulu bir nehir") Batman çayı olduğu anlaşılıyor; Taylor, *Travels in Kurdistan* (*JRGS*, 1865, 21—58, makale hâlâ bütün kıymetini muhâfaza etmektedir); Cu-

inet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1891), II, 470–472 (*Silvān*); Lehmann-Haupt, *Armenien* (yk. bk.); Flury, *Islam. Schriftbänder* (Paris, 1921), s. 44–48 (Mayyāfāriḳīn'deki Ṣalāḥ al-Dīn'in kitâbesi; iki levha ile) (Honigmann, Ernst, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches* (Bruxelles, 1935)]. (V. MINORSKY.)

MEZÂR-I ŞERÎF. MAZĀR-İ ŞARĪF, Amu-Derya ırmağının cenûbunda Efganistan'ın bir şehri. Orta çağda Balh [b. bk.] şehrinin aş.-yk. 22 km. şarkında Ḫayr köyü bulunuyordu ve buraya daha sonra Ḫᵛâca Ḫayrān denildi. Biri VI. (XII.) asırda 1135/1136 senesinden sonra, Sultan Sancar devrinde, diğeri 885 (1480/1481) tarihinde, Timur hânedanından Sultan Hüseyin zamanında, burada halife 'Alī'nin türbesi bulunduğu keşfedildi ve bunun doğru olduğu ilân edildi. Çok geçmeden, türbenin yanında bir ziyâret yeri (*mazār*) meydana geldi ve ticâret de gelişti. Hâlâ mevcut olan ikinci türbe (birincisi Cengiz Han tarafından tahrip edilmiş olmalıdır) 886 (1481/1482)'da inşa edildi. Özbekler zamanında ziyaretgâh pek ehemmiyetli olmayıp, bir takım özbek sultanlarının buraya defnedilmesine rağmen, adı pek az geçerdi. XIX. asrın ilk yarısında burası, seyyahlar tarafından, sâdece Mazār ismi ile zikredilmiştir. Görünüşe bakılırsa Mazār-i Şarīf ismi son bir asır içinde yer tutmuştur. 'Abd al-Karīm Buḫārī (nşr. Schefer, s. 4) burayı Efganistan şehirleri arasında bile saymamaktadır. 1832'de, A. Burnes'in geçtiği sırada, burası aş.-yk. 500 evlik küçük bir şehir idi. 1866'da Efganistan'ın şi'î vâlisi Nā'ib 'Ālim Ḫān burasını, kendisine merkez olarak, seçti ve bundan sonra Mazār-i Şarīf Efganistan Türkistan'ının baş şehri oldu.

1878'de Mazār-i Şarīf, rus kumandanı Matveev tarafından, şimâlî Efganistan'ın en iyi şehirlerinden biri olarak zikredilmiş ve nüfusu 30.000 tahmin edilmiş idi (Kostenko, *Turkestankiy kray*, II, 157). İkinci cihan harbinden sonra şehrin nüfusu 42.000 tahmin edilmekte idi.

Bibliyografya: Birinci mezârın keşfi hakkında Abū Ḥāmid al-Andalusī al-Ġarnāṭī (*GAL*, I, 477; burada isim bir az değişiktir)'nin metni için krş. *J A*, (1925), CCVII, 145 v. dd.; ikinci mezar hakkında bk. Ḫᵛândmīr [b. bk.], *Ḥabīb al-siyar* (Tahran, taş-basm.), III, 260 v.d.; C. E. Yate, *Northern Afghanistan* (Edinburgh ve London, 1888), s. 279 v.dd.

(W. BARTHOLD.)

MEZÂTÎ. MAZĀTĪ, yirmiden fazla abāżī müellifi yahut sâdece dindarlıkları ile tanınmış kimselere verilmiş lekap olup, bunlar arasında Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Bakr 'in tilmizi Abu 'l-Rabī' Sulaymān b. Yaḫlaf al-Mazātī bilhassa zikredilebilir. İlim ve fazîleti ile meşhûr olan bu zât hayatını okumak ve ders vermek ile geçirmiş, 474 (1081/1082)'te, o tarihlerde Gabes ve Trabulus arasındaki arâziyi işgâl etmiş olan Mazāta kabîlesinin kolu Banī Vīslū (ويسلو)'ya âit bir köyde ölmüştür; usûl-i fıkıhtan *al-Muṭḫaf* isimli eserin müellifidir.

Bibliyografya: Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. Sa'īd, al-Şammāḫī, *Kitāb al-siyar* (Kahire, 1301), s. 412, 592.

(MOH. BEN CHENEB.)

MEZDEK. MAZDAK, Ḫurrakān-oğlu Zarādušt tarafından kurulan, kendisinden iki asır önce, fakat İran'da ancak kendi propagandasından sonra yayılan ve hükümdar Kavāẕ (488–531 milâdî, bir fâsıla ile) zamanında memleketin siyâseti üzerine büyük bir te'sir yapmış olan dinî bir akîdenin havârîsi. Kavāẕ bu akîdeye tarafdar oldu; hattâ bunun telkinlerini tatbik ettirmek için, hükümler ısdar ettirdi; fakat yaptığı islâhattan sonra, Mazdak ile ona iltihak etmiş olanların büyük bir kısmını öldürdü. Bu akîdenin en çok bilinen hususiyeti insanlar arasındaki bütün kıskançlık ve anlaşmazlık sebeplerini ortadan kaldırmak ve böylece mülkte ve kadınlarda iştirâki kabûl ederek, dini saf bir hâle getirmekten ibâret idi.

Elimizdeki kaynaklara dayanarak, Mazdak akîdesini teferruatı ile yeniden te'sis ve onunla diğer İran din veya mezhepleri arasındaki münâsebetleri tesbit etmek mümkün değildir. Burada ancak belli-başlı hususiyetlere işâret edilecektir.

Kaynaklar. Kavāẕ'in hükümdarlığı hakkında teferruatlı nakillere ve Mazdak ile akîdesi hakkında bâzı mühim kayıtlara çağdaş süryânî ve Bizans müelliflerinde tesâdüf olunur (Yosua Stylites, Agathias, Prokop, Malalas, Theophanes). Pehlevî eserlerinde Mazdak hakkında ancak bir kaç telmih bulunmaktadır. Mazdak ile hükümdar Kavāẕ arasında mevcut münâsebetler hakkındaki kayıtların ekserisini bize arap ve fars müellifler vermektedir ve bunlar, her şeyden evvel, en meşhur arapça tercümesi İbn al-Muḳaffa' tarafından meydana getirilmiş olan *Ḫᵛadāynāmag*, yâni Sâsânî vekayînâmelerine dayanmaktadır. Baron Rosen, diğer arapça tercümelerin buna dayanmadığını, bunlardan bâzılarının doğrudan-doğruya metnin aslından meydana getirildiğini isbât etmiştir. Bâzı müellifler araya başka pehlevî eserlerinden tari-

hî veya efsânevî vak'alar ilâve etmişler, bâzıları da muhtelif rivâyetleri uzlaştırmağa çalışmış ve bunlarda asıl şekli yeniden te'sis için, düzeltmeler yapmışlardır. Ellerinde bu muhtelif tercüme veya islâh edilmiş şekiller bulunan arap ve fars müellifleri kaynaklarını çok nâdir olarak zikrediyorlar. Daha Nöldeke muhtelif arap ve fars rivâyetlerinin iki „esas kaynağını" birbirinden ayırıyordu (birincisi İbn Ḳutayba ile Eutychius ve al-Ṭabarī 'nin bir kısmı tarafından, ikinciai al-Ya'ḳūbī ile al-Ṭabarī 'nin diğer kısmı tarafından tâkip edilmiştir). Christensen, mühim tetkiklerinde, arap ve fars müellifler tarafından yapılan muhtelif tercüme veya değiştirilmiş şekillerinde kullandıkları *Ḫᵛadāīnāmaġ* an'anesinin dört unsurunu birbirinden ayırabildiğini ileri sürmektedir. Nöldeke 'nin iki „esas kaynağı" bunların ilk ikisine tekabül eder, bir üçüncü kaynak al-Dīnavarī (Nöldeke bunun rivâyetini diğer iki „esas kaynağın" âhenkleştirilmiş bir şekli sanmaktadır) ve *Nihāyat al-arab fī aḫbār al-fars va'l-'arab* (*J R A S*, 1900, s. 195 v.dd.) tarafından temsil edilmektedir; nihâyet bir dördüncüsü, efsânevî mâhiyette olan ve kısmen Niẓām al-Mulk 'ün *Siyāsat-nāma* 'sinde yer alan husûsî unsurları temsil eder; bunlar *Ḫᵛadāīnāmaġ* 'dan da müstakildir. Christensen 'e göre, bu efsânevî an'anelerin müşterek kaynağı, halk arasında çok yayılmış olup, İbn al-Muḳaffa' tarafından arapçaya tercüme ve Ābān b. 'Abd al-Ḥamīd al-Lāḥiḳī tarafından nazmedilen pehlevî dilinde yazılmış bir eser veya bir roman (*Kalīla va Dimna* gibi), Mazdak kitabı olmalıdır. Bu dördüncü rivâyet yolunun unsurları, Christensen 'e göre, *Kitāb al-aġānī*, al-Ṣa'ālibī, Firdavsī, al-Birūnī, İbn al-Aṯīr ve Abu 'l-Fidā' 'da bulunmaktadır. al-Mas'ūdi ile Ḫᵛārizmī 'nin verdikleri bilgiler de *Kitāb Mazdak* 'ten gelmektedir.

Müstakil rivâyetler başka yerlerde, msl. al-Ḥīra arapları nezdinde, muhâfaza edilmiş olmalıdır. al-Ṣahrastānī tarafından verilen ve başkalarında bulunmayan ve asıl kaynağı mühtedî zerdüştî Muḥammed b. Hārūn Abū 'Īsā al-Varrāḳ olan bilgiler (bâzı münekkidler bunların hiç bir tarihî kıymeti olmadığını ileri sürüyorlar) bir Mazdak an'anesine, belki de şimdi kaybolmuş mezhep kitaplarına dayanmış olmalıdır. Mazdakîlere zerdüştî diyen *Fihrist* 'teki bilgilerin kaynağı mâlûm değildir; *Dabistān-i maẕāhib* adlı olup, XVII. asırda yazılmış bulunan farsça eser, ihtimâl yukarıda zikredilmiş kaynaklardan yapılmış kıymetsiz bir toplamadan ibârettir ve mezdekî kitabı olduğu iddia edilen *Dīsnād* da bir uydurmadan ibârettir.

A k î d e. Bu kaynaklardan çoğunun Mazdak islâhatının bilhassa ictimâî veçhesine ehemmiyet vermesi ve mezhebin husûsî akîde veya inançlarını zikretmesi (*al-Fihrist* ve İbn al-Aṯīr gibi, bâzıları onu Zerdüştîlik ile alâkalı görürler), bu mevzûu tetkik eden şarkiyatçıların ekserisi (msl. Nöldeke, Nicholson ve Wesendonk) bu islâhatı zerdüştî dinini saf bir hâle getirmek gâyesini güden ictimâî bir hareket olarak, telâkkî etmeğe sevketmiştir: mülk ve kadınlar hakkındaki hükümleri ile (hayvanları öldürmek ve etini yemek yasağı gibi) zühd ile alâkalı mâhiyetteki emirlerinin dinî bir gâyesi olan ve bu husûsiyeti ile bugünkü ictimâî iştirâkçilikten açıkça ayrılan bir nazariye.

Christensen daha evvel zikredilmiş olan tetkikinde, bil'akis mezdekîliğin her şeyden evvel dinî bir cereyân olduğu ve ictimâî hukümlerinin aslında pek tâlî ehemmiyeti bulunduğu neticesine varmaktadır; ona göre, mezdekîlik daha iki asır evvel Zerdüşt tarafından vaz'edilmiş olan maniheizmin islâh edilmiş bir şeklidir. Christensen Malalas 'ın meşhûr iki yazısına dayanır. Bunlardan birincisi Diocletianus zamanında, Mani dininden Bundos tarafından, resmî Mani dinine muhâlif olarak, Roma 'da yayılmak istenilen akîdelerden bahseder; bu Bundos, sonraları İran 'a giderek, akîdesini orada yaymış ve buna τῶν Δαριοσθενῶν (pehl. *darist-dānān* = „doğru dinliler") denilmiştir. Diğer yazıda Mazdak dinini kabûl etmesine telmihen, kıral Kavāẕ 'a ὁ Δαρδάσθενος (ὁ Δαρίσθενος yerine yanlış şekil) denilmektedir. Arapça metinlerde bulunan ve arap harflerinin şekilleri ile izah edilebilecek olan bu lekabın son derecede bozulmuş olan şekillerinin aslı دِرِسْ دِرِسْ gibi, bir halk şekli olmalıdır (al-Ṣa'ālibī bu lekabı „sakalı dökülsün" diye tercüme ettiriyor ki, bu دِرِسْ دِرِسْ gibi bir şekil farzettirmektedir). Christensen bu yaklaştırmaların Bundos ile Zarāduşt 'ün aynı kimse olduğunu kabûl etmek için kâfî geldiği (Bundos islâhatçının şeref unvanı olmalıdır, pehl. *bundīġ*, *bundaġ* „muhterem") kanâatini ileri sürmekte ve mezdekîliği bir Mani dini ὀρθοδοξία 'sı olarak târif etmektedir.

Bu nazariye, İran din tarihi husûsiyeti ile birlikte, bize bu iddia lehinde en iyi delîli veren al-Ṣahrastānī 'nin anlattıkları ile te'yit edilmiştir ve gerçekte diğerini destekliyenler bu dinler tarihçisinin şehâdetinin bütün kıymetini inkâr etmek mecbûriyetinde kalmışlardır. Christensen bizanslı müelliflerin mezdekîlere, pek haklı olarak, Mani dini tarafdarı dedikleri neticesine de varıyor; fakat garp

ta pek az tanınmış bir akîde (burada bil'akis Mani dini yayılmış idi ve bir dereceye kadar İran ilhadlarının örneğini temsil ediyordu) hakkındaki tasniflerinin pek de kıymetli olmadığına işâret etmek yerinde olacaktır.

al-Şahrastānī'nin anlattıklarından Mazdak'in sisteminin Mani'ninkine benzediği anlaşılıyor; yalnız o karanlıkların kendi irâde ve ihtiyarları ile (*bi 'l-ḳaṣd va 'l-iḫtiyār*) değil de, körü-körüne ve tesâdüfî bir şekilde (*bi 'l-ḫabṭ va 'l-ittifāḳ*) hareket etmiş bulunduğunu; karışmanın da *bi 'l-ḫabṭ va'l-ittifāḳ* hareket etmiş bulunduğunu ve kurtuluşun da aynı şekilde *bi 'l-ḫabṭ va 'l-ittifāḳ* tahakkuk edeceğini söylüyordu. Bu hususta hatırlatmak lâzımdır ki, aynı müellif Mani dininden bahsederken, karışmanın sebepleri hakkında Mani dini mensuplarının fikirlerinin birbirlerinden ayrı olduğunu ve bâzılarının, kâinâtın yaratılışına dâir ilk faraziyeyi tasdik edenlere muhâlif olarak, bunun *bi 'l-ḫabṭ va 'l-ittifāḳ* husûle geldiğini söylemektedir. Diğer müslüman müelliflerde *sanavîya* fırkaları arasındaki münâkaşanın bu noktasına telmihler vardır; al-Muṭehhar b. Ṭâbir al-Maḳdisī, mes. *bi 'l-ḫabṭ va 'l-ittifāḳ* karışmanın *ṣābi'î*'ler tarafından tâlim edildiğini söyler; bu isim bâzan Mani dini mensupları mânasına gelmektedir. Bütün bunlar bu hususta Mazdak dininin zikredilmesinin *sanavîya* fırkaları arasındaki münâkaşaların şartlarına çok iyi uyduğu intibâını verebilir. İhtimâl Mazdak dininin dinî ameller hakkındaki emirleri *bi 'l-ḫabṭ va 'l-ittifāḳ* karışma akîdesi ile alâkalandırılabilir.

al-Şahrastānî, görünüşe göre, başka kaynaklardan alarak, Mazdak dinine göre, kâinâtın yaratılışı hakkında daha başka tafsilât vermektedir (İran hukümdarının etrafında bulunan mansıp sâhipleri gibi, tapılan şayi ihâta eden 4 kuvvet; 7 vezir, 12 mânevî varlık, 3 unsur, hayrın idârecisi ve şerrin idârecisi v. s.); bu tafsilâtın başka irfâniye ve seneviyenin kâinâtın tekevvünü hakkındaki faraziyelerinde benzerleri vardır ve İran iktitafçılığı üzerindeki son araştırmaların neticelerine göre, isimleri ile, tetkik etmek icâp eder.

al-Şahrastānî, nihâyet ism-i âzamın harfleri hakkında bâzı cifrî düşüncelere telmih eder ve Mazdak dini fırkalarından (Abū Muslimîya v.b. gibi) İran'da, Sogd'a kadar, kendi zamanında hâlâ mevcût olanları zikreder.

Bunlardan Mani dini ile mezdekîlik arasındaki bütün bağlılığı inkâr etmenin biç değilse vakitsiz olacağı neticesi çıkarılabilir; yalnız öyle görünüyor ki, Zerdüşt veya Mani dini te'siri arasında kat'î bir seçme yapmaktan ziyâde, mezdekîliği daha kudretli iki dinî kuvvetin, resmî din ve Mani ilhadının ve başka unsurların da aynı zamanda te'sir etmiş olduğu (nitekim Mani dinî irfâniyesinin *mes.* millî dine çok şeyler borçlu olduğu gibi) bir irfan şekli olarak, nazar-ı itibâra almak daha iyi olacaktır.

Ne olursa-olsun, kaynaklardan çok açık şekilde meydana çıkan ve çağdaşların gözlerine çarpan en belli husûsiyet, insâniyetçi ve iştirâkçı temâyülün mazdak dinî emirlerinin bütünü, bilhassa kısa bir devrede tatbik edilmiş olan kadınların ve mülkün müşterek olmasına dâir olanlardır. Fırkanın dinî ve irfânî husûsiyetleri ile zühdî emirleri (hayvanları öldürmek ve etini yemek yasağı v.b.) birbiri ile çok iyi uyuşmaktadır; bunlar iştirâkçi emirler ile berâber kurtuluş ve irfana varış için tâkip edilecek yolun korucu unsurları olmalıdır.

Burada da, Mani dininde olduğu gibi, muhtemelen yüksek bir züht yolu mevcût idi. Halk, tabi'î olarak, bu esasları benimsemiş ve geniş mikyasta ve büyük bir istekle tatbika çalışmış olmalıdır; böylece hiç olmazsa menşe'de, islahçı ile seçkin tarafdarlarının maksatlarını ziyâdesi ile aşıp, ifratlara varılmıştır. Bu aynı zamanda fırkanın dinî husûsiyetinin neden dolayı unutulduğunu ve ictimâî emir ve nizamların hâfızalarda neden daha canlı kalmış olduğunu da izah eder. Şerîati kuran ile idâre edenlerin de kaynaklarda kendilerine isnad edilmiş ifratlara düşüp-düşmedikleri kestirilemez ise de, şurası var ki, çok zaman islâhçıların başlangıçtaki iyi niyetleri şe'niyet ile temâs neticesinde bozulmuştur.

Mazdak dini, zerdüştîlik çerçevesi içinde kalan ve müstakil bir din husûsiyeti taşımayan, tasfiye edici bir islâh hareketi olarak nazar-ı itibâra alınırsa, bu emirlerin bütününe tabi'î bir kıymet vermek lâzım gelir. Muâsır kaynaklar Mezdekîler tarafından seçilmiş, Malala'ya nazaran *Indarazar* (Nöldeke bunu pehlevî *endarzgar* „öğütçü" ile münâsebetli görmektedir; krş. Mani dini mensupları *ispasogh* veya *episkopos*) adını taşıyan ve katliâm gününde diğer mezdekîler ile berâber öldürülen bir baş-râhipten bahsederler; Christensen'e göre, bunun Mazdak ile aynı kimse olduğunu kabûl etmek mümkündür.

Katliâmdan sonra yapılan işkenceler arasında, mezdekî kitapları tahrip edilmiş olmalıdır. VII. asırda yazılmış olan farsça *Dabistān-i maẕāhib* umûmiyetle sahte telakkî edilen *Dīsnād* adlı bir kitabı zikretmektedir; bu kitaptan gelen bütün sözde-kayıtlar al-Şahras

tânî'nin metninden ve bir de, eserin diğer kısımları gibi, başka kaynaklardan alınmıştır. Halk arasında çok yayılan ve İbn al-Muḳaffa' tarafından arapçaya çevrilmiş olup, Âbân b. 'Abd al-Ḥamîd al-Lâḥiḳî tarafından arapça olarak nazmedilmiş olan *Kitâb Mazdak*, dinî bir rehber kitabı değil, bir eğlence kitabı idi (yk. bk.).

Kavâẕ zamanında mezdekî hareketinin tarihi, katliâm. Mazdak (Mazdaḳ da yazılır)'in şahsı hakkında az şey biliniyor. Babasının adı Bâmdâẕ (Mazdak gibi farsça bir isim) idi ve Ṭabarî'ye göre, Christensen'in Mâẕarâyâ ile aynı sandığı اطدرب şehrinden idiler; İştaḫr ile Tebriz de islâhcının doğum yeri olarak gösterilmiştir. Bâzı kaynaklara nazaran, onun bir zerdüştî râhibi (*mōbaz*) olması icâp eder; bâzan hikâye rivâyetini tâkip eden (yk. bk.) al-Bîrûnî ona *Mōbeẕān mōbaẕ* demektedir. Akîdesinin tafsilâtı da mâlûm değildir; fakat onun kendisinden iki asır evvel yaşamış olan mübeşşiri Pasâ'lı Zarâduşt'ün akîdesini geliştirip, yaydığı muhakkaktır. Heftalîlerin zaferlerinden sonra, İran'ın çok karışık olan durumunun ihtilâlci akîdenin yapılmasını kolaylaştırdığı bedihîdir; fakat yeni hükümdarın (tahta 488 'de çıkmıştır) yeni dini neden kabûl ettiğini (bu mes'ele eski müellifleri de çok düşündürmüştür) ve Mazdak ile nasıl münâsebete giriştiğini tesbit etmek güçtür.

Asiller ile yüksek râhipler sınıfının sıkıcı bulduğu nufûzu kırmak zarûreti hükümdarı bu sınıfların imtiyazlarını yıkmak gâyesini güden bir dinden, kendi gâyeleri için, faydalanmağa sevketmiş olabilir. Kavâẕ için sağlam irâdeli bir insan diyen Nöldeke ona bu tasavvurları isnât etmektedir; bu fikri kabûl eden Christensen, bâzı kaynaklardaki telmihleri Kavâẕ'ın asrımiyetine delîl telakkî etmektedir. Onun söylediği gibi, kaynaklarda bu hükümdarın „Machiavelli'nin vasıflarına sâhip" olduğu kabûl edilemez ve ona göre, Kavâẕ her şeyden evvel, dinî sâikler ile hareket etmiş idi ve dinin kendine te'min edebileceği siyâsî kazançlardan istifâde etmekle berâber, yeni akîdenin dinî muhtevâsının câzibesine kapılmış idi. Her ne kadar düşmanca temâyüllü arapça bir kaynak hükümdarın *zandîḳ* olarak, kan dökülmekten korktuğunu iddia ediyor ise de, her hâlde insânî bakımdan bir hangi bir peşin hüküm ile, muhârebelerde kendini zaptetmemiş olduğu meydandadır. Christensen onun Mazdak ahlâkı karşısında durumunu Constantinus'un hıristiyan akîdesi karşısındaki durumu ile mukayese ediyor. Yalnız şu var ki, kaynakların muhtelif temâyülleri ve umûmiyetle başkaları aleyhinde Anûşarvân'ı yükseltmeğe çalışan Ḫusrav zamanındaki rivâyetler karşısında, Kavâẕ hakkında bir hüküm vermek çok güçtür. Yüksek sınıflarda pek çok din değiştirmeleri oldu. Halkın bu dini kabûlünde içinde bulunduğu sefilâne şartlardan başka, bir de her devirde kitleleri iğfâl etmiş olan bu akîdenin mâhiyeti kolaylaştırmakta idi. Mezdekîlik böylece mühim bir kuvvet oluyor ve devlet teşkilâtına nufûz ediyordu. Hükümdarın lehte oluşu, tatbikatta muâsır kaynakların telmih ettikleri tedbirler ile, kendini gösterdi; fakat bunların, gerek kadınların müşterek olması (ihtimal yalnız Sâsânî kanununda daha evvel mevcût olan hükümlerin bir genişletilmesi bahis mevzuu olmuştur), gerek malların müşterek olması (yalnız zenginlerden vergi alınması?) husûsunda Mezdekî mefkûrelerinin ne dereceye kadar tahakkuk ettirildiği bilinmemektedir. Fakat muhakkak olan şey şudur ki, Ḫusrav, hükümdarlığının başlangıcında, mülkiyet ve âile teşkilâtında meydana gelen fecî neticelere çâre olmak üzere, mühim tedbirler almak mecbûriyetinde kalmıştır; fakat bu gibi sû-i istimâller, Kavâẕ'in kabûl ettiği kanûnî tedbirlerin doğrudan-doğruya neticesi olmayıp, daha ziyâde, iştirâkçiliğin daha sonraki şiddetli tatbikından ileri gelmiştir.

Hükümdarın Mazdak tarafdarı siyâseti ve dinin gittikçe artan kudreti sarayda ayaklanmağa sebep oldu ve Kavâẕ, tahttan indirilerek, hapsedildi; yerine kardeşi Cāmāsp seçildi. Kavâẕ kaçıp, Heftalîlerin yanına sığınmağa ve onların yardımı ile, memleketini tekrar elde etmeğe (498 veya 499) muvaffak oldu. Bu sırada, hükümdarın tahttan indirilmesine rağmen, din gittikçe daha fazla yayılmış ve kuvveti endîşe verici bir hal almış idi. Rehberler tarafından teşvik edilen ve islâhın dinî unsurlarından ziyâde, sağlayacağı amelî faydalarına karşı daha ziyâde hassas olan halk, kendini, tabiî olarak, her türlü ifrâta terketmiş ve neticede karışıklıklar patlak vermiş idi; asillerin mülkleri yağma edilmiş, kadınlar kaçırılmış idi; bunlar, bu din aleyhindeki çağdaş arap ve fars kaynaklarının iştirâkçi esaslara karşı duydukları nefreti ve sarfettikleri ağır sözleri izah eder. Bütün bunlar memleketo dönen hükümdarı dehşete düşürmüş olmalıdır. Kendisi yeniden tahta çıkınca, derhal belli-başlı düşmanlarından intikam aldı ve Bizans imparatorluğuna karşı savaşabilmek için, asîller ve râhipler sınıfının ekseriyeti ile anlaşmak gerektiğini anladı. Şehzâde Ḫusrav, din tarafdarlarını bir takım faâliyetler ile, taht üzerindeki haklarını teh-

dit etmekte olduğunu görüyordu; çünkü bunlar, nufûzlarından istifâde ederek, Kavâẕ'ın büyük oğlu Paẕgaḫvâr-şâh (Phthasuarsan)'ın seçilmesini te'min etmek istiyorlardı. Bir de (ve bilhassa IV. zümredeki kaynaklarda, yk. bk.) rivâyete göre, Ḫusrav Mazdak'ten intikam almağı sabırsızlık ile beklemekte idi; zîra Mazdak dinin esaslarına saygısını göstermek için Kavâẕ'ın kendisine takdim ettiği Ḫusrav'in annesini, zevce olarak, almaktan istinkâf etmiş idi. Daha o zamandan siyâsî meziyetlerini göstermiş olan Ḫusrav, babasının üzerinde çok müessir olmuş, o da, Mazdak'in dinini kabûl edenler ile berâber, ilâhiyâta dâir bir münâkaşa bahâne ederek (yahut başka bir rivâyete göre, Paẕaşḫvâr-Şâh'ın tahta halef seçilmesinin halka ilânı için), onları kitle hâlinde saraya getirerek, katliâm edilmeleri lüzûmuna kanaat getirmiş olmalıdır. Katliâm 528'de veya 529 başında cereyân etti. Arap müellifleri bunu, haksız olarak, Ḫusrav'in hukümdarlığının başında cereyân etmiş gösterirler; bu hareket Ḫusrav'e Anûşarvân ünvanını kazandırdı. Öldürülenlerin sayısı belli değildir. Kavâẕ 531'de öldü ve kendisinden sonra Ḫusrav iştirâkçiliğin tatbîkı ile bozulmuş olan mülkiyet ve âile teşkilâtını yeniden nizâma koymak için, husûsî tedbirler aldı; sağ kalan Mezdekîlere hunharca işkenceler yapıldı ve kitapları yakıldı.

Katliâmdan sonra Mezdekîlik. Mezdekiliğin tâkibat ile ortadan kalkmış olması muhtemel değildir; kalanlar İran'da, muhtelif yerlerde, dağlara çekilmiş olmalıdırlar; sonraları buralarda müslüman müelliflerin Mezdekîler ile alâkalı göstermekte tereddüt etmedikleri mezheplere (msl. *Ḫurramîya*) rastlanmıştır. *Siyāsat-nāma*'sinde mezheplerin bilinmesine büyük ehemmiyet veren Niẓâm al-Mulk bu noktada çok açıktır (bâzı âlimlere göre, bâtınîlik ve ismâilîlikte mezdekîlik unsurları bulmak mümkündür). Fakat bâklarında pek fazla bir şey bilinmeyen bu mezhepler ile eski İran din şekilleri arasındaki münâsebet mes'elesini, İran irfâniyesi ve iktitafçılığı hakkındaki araştırmaların ilerilemesinden sonra tetkik etmek gerekir; burada bunlardan bahsedilmiyecektir. Krş. mad. İSMĀ'İLİYA, ḪURRAMİYA, MUBAYYİḌA, MUḤAMMİRA, MUḲANNA', RĀVANDİYA, SİNBĀD v.b.

Bibliyografya: Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und der Arober zur Zeit der Sasaniden* (Leiden, 1879), s. 455—467 (esas kaynak); krş. ayn. mil., *Deutsche Rundschau* (1879), s 284 v.dd. (mevzuun halkın anlayabileceği bir şekli); E. G. Browne, *A Literary History of Persia* (Cambridge, 1900 ve 1928), I; O. G. v. Wesendonk, *Die Mazdakiten* (*NO*, VI, 35—41); ayn. mll., *Die Religion der Drusen* (*ayn. mecm.*, VII, 85—88, 127—130); A. Christensen, *Le règne da roi Kewādh I et le communisme mazdakite* (*Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab*, Hist.-filol. Meddelelser, Kopenhag, 1925, IX, 6, çok mühim).

(MICHELANGELO GUIDI.)

MEZḤİC. MAẒḤİC, Yemen menşe'li arap kabîlesi. Arap ensâb âlimlerine göre, kabîlenin ceddi olan Mâlik b. Udad dördüncü nesilden Ḳaḥtān'a mensup, olup, Maẓḥic lekabı aynı adı taşıyan bir dağdan almıştır. Rivâyete göre, kardeşi Ṭayyi de, kendisi gibi, bu dağda dünyaya gelmiştir. Mâlik b. Udad'in oğulları olarak şu şahıslar zikredilmektedir: Sa'd al-'Aşîra, Cald, aynı zamanda Murâd da denilen Yuḥâbir ile 'Anz adı verilen Zayd. Rivâyete göre, ana vatanları Tarc civarında „Yemen'e giden yol üzerinde" (bk. Yâḳût) bulunan Maẓḥic kabîlesi, Ḫaş'am ve Murâd adlı akrabâ kabîleler ile birlikte, Peygamberin zuhûruna doğru, 'Âmir b. Ṣa'ṣa'a kabilesine karşı harbe girişmişlerdir. Fayl al-Rîḥ muhârebesinin bu harpte vukûa geldiği rivâyet edilmektedir. İslâmiyet devrinde, Maẓḥic, Hamdân ve Kinda kabîlelerine mensup âileler Kûfe'de itibârda idiler.

Bibliyografya: Ṭabarî, *fihrist*; İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld), s. 237; al-Bakrî (nşr. Wüstenfeld), s. 721; Wüstenfeld, *Tabellen*, I ve *Register*; Wellhausen, *Sturz des arab. Reiches*, s. 248.

(H. H. BRÄU.)

MEZEMORTA HÜSEYİN PAŞA. MEZZOMORTO ḤUSAYN PAŞA, AL-ḤĀCC, XVII. asır osmanlı kapudan-ı deryâlarından. Gençliğinde, garp ocaklarının mensûbu olarak, ispanyollar ile yapılan bir deniz muhârebesinde aldığı yaralardan öldüğü sanılarak, terkedilmiş, bilâhare yaşadığı anlaşılmıştır. İtalyanca yarı-ölü mânasına gelen mezzomorto tâbiri kendisine lekap olmuş ve tâbir türkler arasında mezemorta şeklini almıştır. Menşe'i hakkında fazla mâlûmat yoktur. Ancak bâzı kaynaklarda magribli olduğu kaydedilmektedir (D. Cantemir, *the History of the Othman Empire*, London, 1734, II, 399; Majorkalı bir dönme olduğu hakkında bk. de la Motraye, *Voyages*, La Haye, 1727, I, 206). Hüseyin Ağa'nın gençlik zamanları hakkında da fazla mâlûmat yoktur. Cantemir (II, 399)'e inanmak lâzım gelir ise, korsan olarak, Akdeniz'de bir çok çarpışmalarda bulunan Hüseyin Ağa, bir defa esir düşmüş, fakat fidye sâyesinde hürriyetine kavuşmuştur. Kendisi 1674 tarihinden

itibâren tanınmış bir korsan olarak görünmektedir (Grammont, *Relations entre La France et La régence d'Alger au XVIIe siècle*, Cezâyir, 1955, s. 52). Zamanla şöhreti ve nufûzu artan Hüseyin Ağa Cezâyir'in en mümtaz simâlarından biri olmuş ve Dayı Baba Hasan onu kendisi için tehlikeli bir rakip telakkî edip, Cezâyir'den uzaklaştırmak için, o sırada korsanların fransız gemi ve sâhillerine yaptıkları akınlara karşı, 1683 yılı yaz aylarında Cezâyir limanına gelen Duquesne emrindeki fransız filosuna; başka reisler ile berâber, rehin olarak, göndermiştir. Cezâyir'de sulh tarafdarı, halk ve yeniçeriler ile harp tarafdarı denizciler arasında dâimî bir mücâdele var idi. Dayı Baba Hasan'ın şehirde sükûneti te'min edememesinden istifâde ederek, fransız amiralini kandıran Hüseyin Ağa karaya çıktı ve istinât ettiği denizciler zümresi sâyesinde, dayıyı öldürterek, idâreyi ele aldı ve Cezâyir dayısı seçildi. Bundan sonra, Mezemorta derhâl fransız filosu üzerine ateş açtırdı; Duquesne bir müddet daha muhâsaraya devam etti ise de, bir şey elde edemeden dönmeğe mecbûr oldu, fransızlar Mezemorta ile sulh yaptılar (Grammont, s. 83; Eugène Plantet, *Correspondance des Deys d'Alger avec la cour de France, 1579—1833*, Paris, 1889, s. 84).

Mezemorta 1686'da Cezâyir beyler-beyisi olarak görülmektedir. Kendisi Tunus'ta çıkan dâhilî karışıklıkta, bir kısım halkın dâveti üzerine, Tunus işlerine müdâhale ederek, buraya İbrahim Hoca idâresinde bir kuvvet gönderdi. Merkezî hukûmet aynı yıl Mora üzerine yapılacak sefer için, Cezâyir beyler-beyi sıfatı ile, kendisinden gemi istedi (Grammont, *Histoire d'Alger sous la domination turque*, Paris, 1886, s. 254; Safvet, *Kaptan Mezemorta Hüseyin Paşa*, İstanbul, 1327, s. 120 v.dd.). Hüseyin Paşa bir aralık beyler-beyilikten azledilerek, yerine İsmail Paşa getirildi ise de, Cezâyir halkı bu tâyinden memnûn kalmadığından, istekleri üzerine, mevkiine iâde edildi (Başvekâlet, arşivi, *Mühimme defteri*, nr, 99, s. 35). Beyler-beyiliği zamanında ispanyolları Oran'dan atmak için uğraşan Hüseyin Paşa, aynı zamanda fransızlar ile yapılan ahidnâmenin her iki taraftan bozulması ve 1688'de mareşal d'Estrées emrindeki fransız filosunun Cezâyir'i topa tutması üzerine, emrindeki korsanlar ile, fransız sâhillerini ve ticâret gemilerini vurarak, mukabele etti. Fransızlar, Bâbıâlînin müdâhalesi ve bâzı tâdiller ile, yeniden sulh akdetmeği kabûl ettiler (Grammont, *Relations*, s. 134 v.d.). 1689 yılında Hüseyin Paşa'nın, Cezâyir beyler-beyiliğine ilâveten, kapudan-ı deryalık mevkiine getirilmesi düşünüldü; hattâ tâyini dahi yapıldı; fakat kaptanlık dâvetnâmesi ile giden şahıs, henüz Cezâyir'e varmadan, burada karışıklık çıkmış ve Mezemorta'nın durumu sarsılmış idi. İstinatgâhı olan dayı İbrahim Hoca, yeniçeriler ile arası bozulup, Tunus'a kaçınca, durumu daha da fenâlaştı. Nihâyet halk ve yeniçerilerin ayaklanması üzerine, karşı duramıyarak, Tunus'a, oradan da İstanbul'a geldi. Cezâyirliler ve âyân Hüseyin Paşa'yı beyler-beyiliğe kabûl ve kapudan-ı derya olur ise, hizmet etmeyecekleri haberini, o yıl yapılacak deniz seferi için göndermeği taahhüt ettikleri gemiler ile, bildirmişlerdi. Bunun üzerine, Cezâyir beylerbeyiliğine Hamamcı Mustafa Ağa, kaptan-ı deryalığa da Mısırlı-zâde İbrahim Paşa getirildi. Mezemorta Hüseyin Paşa da mart 1690'da Tuna kapdanlığına tâyin edildi (*Mühimme defteri*, nr. 99, s. 31, 32, 98, 99, 105; Safvet, *ayn. esr.*, s. 116 v.dd.; Silâhdar Mehmed Ağa, *Tarih*, İstanbul, 1928, II, 487 v.dd.); 1690'da Vidin'in kurtarılması için yapılan harekâtı Tuna nehrinden desteklemeğe me'mûr oldu. Daha sonra Karadeniz kapudanı unvânını aldı. 24 teşrin I. 1691'de, mîrî kalyonlar kapudanlığı ile, kendisine Rodos sancağı tevcih edildi. Bu sıralarda Venedik donanmasının Ege denizinde faâliyete geçmesi ihtimâli osmanlı deniz kuvvetlerini hayli meşgûl ediyordu. 1694'te venedikliler Sakız'ı zaptetmiş ve boğazları tehdit edebilecek bir duruma girmişlerdi. Adayı istirdat için, hummâlı bir hazırlık sonunda, serdarlığını Anadolu beyler-beyisi Mısırlı-zâde İbrahim Paşa'nın, kapudanlığını Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın yaptığı donanmaya, mirî kalyonlar kapudanı sıfatı ile, iştirâk eden Hüseyin Paşa, Çeşme yarım-adası ile Sakız adası arasındaki Koyun adaları (Spalmadores) civarında, şubat 1695'te cereyân eden iki deniz muhârebesinde, yaptığı mâhirâne manevralar ile, zafer kazanılmasında en büyük âmil olmuş idi. Bu savaşı müteâkip Sakız adası geri alınmıştır (Safvet, *Koyun adaları önündeki deniz harbi ve Sakız'ın kurtarılışı*, *TOEM*, sene 1, 1326, cüz 3, s. 150—177).

Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın Sakız muhâfızlığına tâyin edilmesi üzerine, Mezemorta, 1 mayıs 1695 (= 17 ramazan 1106)'te vezâret ile, kapudan-ı deryalık mevkiine getirildi (Silâhdar Mehmed Ağa, *Nusret-nâme*, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2369, 217^a); venediklileri Adalar denizinden atmak için faâliyete geçti. Eylül 1695 (safer 1107)'te Sakız ve İstanköy'ü vurmak üzere gelen 96 gemilik Venedik donanmasını, Midilli adasının Zeytinburnu karşısında, mağlûp etti. Bu muhâ-

rebede venediklilerin 10 kalyonu batmış, diğerleri ağır hasâra uğramış idi. Hüseyin Paşa 1696'da Mora'da yapılacak harekâtı denizden desteklemeğe me'mûr oldu; Venedik donanmasını 3 aya yakın bir zaman tâkip ile, muhârebeye zorladıktan sonra, Andros ve Jura adaları ile Egriboz adası arasındaki sâhada yakalayarak, mağlûp etti. 5 temmûz 1697 (15 zilhicce 1108)'de A. Molino idâresindeki Venedik donanmasını Bozca-Ada civarında, 2 saat devam eden bir muhârebeden sonra, hezîmete uğrattı. Venediklileri, kat'î muhârebeye teşvik etmek için, tâkip ederek, onları Egriboz adası karşısında bulunan Andros adası önlerinde, 3 eylûl 1697 (14 safer 1109)'de mağlûp etti. Venediklîler, savaşlarda çekingen hareket ettikleri için, kat'î netice elde edilemiyordu. 21 eylûl 1698'de Giacomo Cornaro idâresindeki donanmaya Midilli sularında hücûm etti. Bâzı garp kaynakları (Zinkeisen, *GOR*, V, 183), zaferi venediklilerin kazandığını söylüyor ise de, osmanlı kaynakları (Silâhdar Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, 267 a–b; Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1282, II, 440; Defterdar Mehmed Paşa, *Zubdat al-vaḳāyi'*, Hamidiye kütüp., nr. 949, 412b–413a) zaferin osmanlı donanması tarafından kazanıldığını ifâde etmekte müttefiktir.

Karlofça muâhedesinin imzâlanmasından sonra, Hüseyin Paşa, garbî Akdeniz'i korsanlardan temizlemeğe, aynı zamanda Adalar denizindeki bâzı adaların dolmuş olan limanlarının açılmasına çalıştı (*Mühimme defteri*, nr. 111, s. 536, 547; Safvet, *ayn. esr.*, s. 9 v.d., 11). Hüseyin Paşa, hayatının nihâyetlerine doğru, mesâne hastalığından muztarip idi. Son seferinden dönüşünde, iki ay kadar basta yattıktan sonra, Mustafa II.'nın huzûruna çıkabilmiş idi (Silâhdar, *ayn. esr.*, 267b). Mezemorta Hüseyin Paşa'nın bu hastalıktan 1701'de Paros (Bare) adasında vefat ettiği anlaşılıyor. Cesedi Sakız adasına nakil ve orada defnedilmiştir. Bâzı kaynakların, msl. Râmiz Paşa-zâde Mehmed İzzet (*Harîta-i kapudânân-ı deryâ*, İstanbul, 1249, s. 77 v.d.)'in, kaydı hilâfına vefatında kapudan-ı deryâ bulunuyordu (krş. Silâhdar, 276a; *Mühimme defteri*, nr. 111, s. 644). Ölüm tarihi hakkındaki kayıtlar birbirini tutmamaktadır (Safvet, *ayn. esr.*, s. 7: 13 safer 1113; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, II, 201 v.d.: 14 safer 1113; Mehmed Hafîd, *Safînat al-vuzarā'*, İstanbul, 1952, nşr. İ. Parmaksızoğlu, s. 42; 15 rebiülevvel 1113; Râmiz Paşa-zâde, *ayn. esr.*, s. 77 v.d.: 1114). Hüseyin Paşa'nın halefi olan Abdülfettâh Paşa'nın tâyin tarihi ağustos sonları 1701 (rebiülevvel başları 1113) olduğuna göre, vefatının zikredilen ayın ortalarında olması muhtemeldir (*Mühimme defteri*, nr. 111, s. 644; Silâhdar, 276a).

Mezemorta Hüseyin Paşa'nın asıl değeri kazandığı deniz muhârebelerinden ziyâde, idâresini eline aldığı zaman ihmâlden dolayı, kifâyetsiz durumda bulunan osmanlı bahriyesini islâh etmesi, ihtiyaçlarını gidermesi ve bunları bir *Kanûn-nâme* ile intizama sokmasındadır. Avrupa'da, harp gemiciliği bakımından, devri çoktan başlamış olan ve hükûmet tarafından pek o kadar ehemmiyet verilmeyen kalyon filolarının kıymetini takdir ederek, bunları az zaman içinde osmanlı donanmasının en esâslı rüknü hâline getirdi. Vefatında kalyon mıkdarı 40'a çıkmış idi. Mezemorta'nın hazırlattığı *Kanûn-nâme* vefatından sonra çıkmıştır. Kendisi, bu *Kanûn-nâme* ile, deniz kuvvetlerinin bahriyeden yetişme ellerde bulunmasını te'min etmek istemiş, aynı zamanda, terfî ve tekaütlük meselelerini yoluna koymuş idi (*Mühimme defteri*, nr. 108, s. 112; nr. 112, s. 1–6; Safvet, *ayn. esr.*, s. 53 v.d., 123 v.dd; *Kanûn-nâme* için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı*, Ankara, 1948, s. 498, 499, 523 v. dd.).

Vefatında küçük yaşta iki oğlu ile 12 yaşlarında bir kızı kaldı. Kapudân-ı derya Abdülfettâh Paşa'ya hitâben yazılmış olan bir hükümde, âile ve çocuklarının sefâlet içinde kalmamalarını te'min etmek için, Sakız ve İstanbul'daki emvâl, eşyâ ve parasının defter hâlinde tesbit edilmesi emredilmiştir (*Mühimme defteri*, nr. 111, s. 646; Safvet, s. 7, 8; *Sicill*, II, 201'de bir oğlu olduğu söylenilmektedir; Oğullarından biri bahriye ümerâsından Said Bey'dir. 1712 ve 1720 tarihli vesîkalarda (*Mühimme defteri*, nr. 119, s. 109; nr. 129, s. 264) zikredilen deniz ümerâsından Mezemorta-zâde Ali Paşa Hüseyin Paşa'nın diğer oğlu olmalıdır.

Mezemorta Hüseyin Paşa'nın İstanbul'da Tophâne sırtlarında inşâ ettirdiği rivâyet olunan mükellef saray için bk. Tournefort, *A Voyage into the Levant*, London, 1718, I, 378).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, bk. Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 98, s. 117; nr. 100, s. 91; nr. 104, s. 164; nr. 105, s. 56 v.d.; nr. 108, s. 112; nr. 110, s. 42, 86, 116, 472 v.d.; nr. 112, s. 1–6; Silâhdar, *Nusret-nâme*, 227b–228b, 244a–b, 258b–259b, 266b; ayn. mil., *Tarih* (İstanbul, 1928), II, 505, 541, 546, 553, 637, 790 v.dd.; Defterdar Mehmed Paşa, *Zubdat al-vaḳāyi'*, 202a, 334a v.dd., 341b, 355a, 388b; 395b; Râşid, *Tarih*, II, 105, 126, 279, 320, 356, 359, 40-; Tournefort, *ayn. esr.*, II, 36;

D. Cantemir, *ayn. esr.*, II, 400 v. dd., 422; Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1838), XII, 377, 392, 393, 417; XIII, 14, 67, 68, 72; Mignot, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1771), s. 508 v. dd., 537; Zinkeisen, *GOR*, V, 178 v. dd., 183; N. Jorga, *GOR*, IV, 268 v.d.; P. Rycaut, *The History of Turks beginning with the year 1679* (London, 1700), s. 518 v.d., 525 v.d., 537, 545 v.d.; Aziz Sâmib İlter, *Şimâlî Afrika'da türkler* (İstanbul, 1937), II, 7, 10 v. dd., 143; Fevzi Kurdoğlu, *Türklerin deniz muhârebeleri* (İstanbul, 1940), II, 6. kısım. (CENGİZ ORHONLU.)

MEZRE. [Bk. EL'AZİZ.]

MEZYEDİLER. BANÎ MAZYAD, al-Ḥilla'de hüküm sürmüş bir müslüman hânedânı. Asad kabîlesine mensup Banî Mazyad Dicle'nin garbında, Kûfa ile Hît arasında, otururdu. Cenûb-i şarkîde, Hûzistan hudûdunda ise, Banî Dubays yerleşmiş idi. Banî Dubays ile sıhrî münâsebeti olan Abu 'l-Ġanâ'im Muḥammed b. Mazyad'in, bunların reislerinden ihtilâfa düştüğü birisini öldürmesi üzerine, bunlar arasında savaş başladı (401 = 1010/1011). Abu 'l-Ġanâ'im kardeşi Abu 'l-Ḥasan 'Alî'nin yanına kaçtı. Bu sonuncusu Banî Dubays'e karşı ordusu ile yürüdü ise de, mağlûp oldu ve Abu 'l-Ġanâ'im harp meydanında maktûl düştü. 403 (1012/1013) yılında Abu 'l-Ḥasan 'Alî, Büveyhîlerden Sulṭân al-Davla tarafından emîr olarak tanındı. Muharrem 405 (temmûz 1014)'te 'Alî, uğradığı mağlûbiyetin intikamını almak üzere, Banî Dubays üzerine bir sefer tertip ederek, Dubays'in oğullarından Ḥassân ve Nabhân'ı öldürdü ise de, daha aynı yılın cemâziyelevvelinde (teşrin I. — teşrin II. 1014) bunlar kardeşi Muzar tarafından tardedildi. 'Alî'nin zilkâde 408 (mart/nisan 1018)'de ölümü üzerine, yerini oğlu Dubays aldı. Bagdad'daki ücretli türk askerlerinin yardımı ile, kardeşi al-Muḳallad iktidarı eline geçirmeğe çalıştı ise de, âsâyiş pek çabuk iâde edildi. al-Muḳallad Musul'a, 'Ukaylîlerin yanına gitti. Bir kaç yıl sonra, Dubays Ḳarvâş b. al-Muḳallad [b. bk.] ile savaşmağa mecbûr oldu. Buna dâbilî karışıklıklar da eklendi. Büveyhîlerden Abû Kâlîcâr ile Calâl al-Davla arasındaki mücâdelede Dubays Abû Kâlîcâr'ı, al-Muḳallad de Calâl al-Davla'yi destekledi. Abû Kâlîcâr 421 (1030)'de yenildikten sonra, al-Muḳallad Banî Ḥafâca ve Calâl al-Davla'nin birlikleri ile berâber, kardeşinin topraklarına girdi. Dubays kaçmağa mecbûr oldu ve memleketi tahrip edildi. Fakat pek az sonra sulh akdedildi; Dubays, Calâl al-Davla'ye mühim mıkdarda para ödemek şartı ile, memleketine yeniden sâhip oldu. Üçüncü kardeşi Ṣâbit Bagdad şahnesi al-Basâsîrî [b. bk.] ile birleşti ve 424 (1032/1033) yılında ikisi de Dubays'e karşı harekete geçtiler. Dubays onlara karşı kovvet sevketti; fakat birlikleri mağlûp olduğu gibi, bizzat Dubays de kaçmağa mecbûr kaldı. Takviye kuvvetleri aldıktan sonra, Ṣâbit 'in üzerine yürüdü. Dubays Carcarâyâ yakınında yapılan kanlı bir savaş sonunda, topraklarından bir kısmını terke mecbûr oldu ve savaşa katılmakta geç kalmış olan al-Basâsîrî Bagdad'a döndü. Receb 446 (teşrin I./teşrin II. 1054)'da Banî Ḥafâca, her ne kadar Dubays'in topraklarına saldırmış ise de, al-Basâsîrî'nin yardımı sâyesinde, sür'atle tardedilmiştir. Bir kaç yıl sonra Dubays'in ittifak akdettiği al-Basâsîrî ile Selçuk sultanı Tuğrul ve onun taraftarı Ḳurayş b. Badrân [b. bk.] arasında harp çıktı. Dubays şevvâl 474 (mart/nisan 1082)'te, 80 yaşında öldü. Yerine oğlu Manṣûr geçmiş ise de, rebiülevvel 479 (hazîran/temmûz 1086)'da öldü. Onun oğlu ve halefi Ṣadaḳa [b. bk.] zamanında, Mezyedîlerin hâkimiyeti hemen-hemen bütün Irak'a yayıldı. Ṣadaḳa başlangıçta Berkyaruk [b. bk.]'un harâretli bir tarafdarı idi. Fakat 494 (1100/1101) senesinde onun kardeşi Muḥammed'e döndü. Hît, Vâsiṭ, Basra ve Takrît birbiri arkasına Ṣadaḳa'nın eline düştü. Fakat onun Basra'ya tâyin ettiği vâli, vazifesinin icâp ettirdiği ehliyeti gösteremediğinden, Muḥammed bu şehrin idâresini bizzat eline alarak, buraya yeni bir vâli tâyin etti. Ṣadaḳa'nın idâresi altında hukûmet merkezi olan al-Câmi'âyn genişletilip, taḥkim edilerek, al-Ḥilla adını aldı (495 = 1101/1102). Ṣadaḳa'nın mütemâdiyen artan kudreti Muḥammed'e tehlikeli görünmeğe başladı ve uzun müzâkerelerden sonra, nihâyet ikisi arasında anlaşmazlık açık bir hâl aldı. Receb 501 (şubat/mart 1108)'de sultan Muḥammed ordusunun başında Bagdad'dan hareket ederek, Ṣadaḳa'nın üzerine yürüdü. Ṣadaḳa ile ittifak etmiş olan araplardan bir kısmı kaçtı; Ṣadaḳa savaş meydanında öldü. Oğlu Dubays, esir düşerken, iki kardeşi kaçmak sûretiyle kurtuldular. Dubays, ancak Muḥammed'in ölümünden sonra, memleketine dönebildi (511 = 1118). Bu zât 529 (1135) senesinde bir sûikast neticesinde öldürülmüştür [bk. mad. DUBAYS]. Dubays'in yerini oğlu Ṣadaḳa aldı. Sultan Mas'ûd ile yeğeni Dâvûd arasındaki mücâdelede Ṣadaḳa Mas'ûd'un tarafını tuttu. Mas'ûd'un zaferinden sonra, gâlip birliklerden bir kısmı, ganîmet elde etmek için, harekete

geçtiler; fakat aralarında Şadaḳa'nın da bulunduğu bâzı emîrler, düşman tarafından esir edilerek, öldürüldüler (532 = 1137/1138). Bundan sonra Şadaḳa'nın kardeşi Muḥammed Ḥilla emîri olarak tanındı. 540 (1145/1146) yılında kardeşlerin üçüncüsü 'Alī, sultandan korktuğu için, Ḥilla'ye teveccüh ederek, Muḥammed'i oradan tardetti. Şehri ele geçirdikten sonra, sultanın birlikleri kaçmağa mecbûr oldu. Ancak 542 (1147/1148) yılında, Mas'ūd'un kumandanlarından Salārkerd 'Alī'yi Ḥilla'den kaçırmağa muvaffak olmuş, fakat aynı sene içinde, 'Alī tarafından yenilerek, şehri boşaltmak zorunda kalmıştır. 544 (1149/1150)'te 'Alī halîfe al-Muḳtafī'yi sultan Mas'ūd'dan ayırmağa çalışmıştır. Fakat halîfe, kabûl etmeyerek, sultanı yanına çağırınca, 'Alī itâate mecbûr kaldı; bunun üzerine kendisi ile birleşmiş olan âsîler dağıldılar. 'Alī ertesi yıl içinde öldü ve Mas'ūd Ḥilla'yi daha önce adı geçen Salārkerd'e, iktâ olarak, verdi.

Mas'ūd'un ölümünden sonra (547 = 1152), şehir Bagdad vâlisi Mas'ūd Bilāl'in eline düştü; fakat bu zât da halîfenin ordusu tarafından kaçmağa mecbûr edildi ve Ḥilla halîfe birliklerinin eline geçti. Sultan Muḥammed 551 (1157)'de al-Muḳtafī [b. bk.]'nin üzerine yürüdüğü sırada, halîfenin kuvvetleri şehri terkedip, geri çekilmek zorunda kalınca, Muḥammed Ḥilla'yi işgâl etti. Mezyedîler sultan Muḥammed'in nâibinin kumandası altına girdiler. 558 (1162/1163) yılında halîfe al-Mustanciḍ, bunlara karşı bir ordu sevkederek, iktidarlarına son verdi. Bu vak'a esnâsında 4.000 kişi öldürülmüştür; sağ kalanların da öldürülmesi hakkında emîr çıkınca, Mezyedîler dört tarafa dağılıp, kayboldular.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), IX, 157, 170, 174 v.d., 215 v.d., 227, 248 v. dd., 265 v.d., 297, 358, 381, 411, 430—438, 447 v.d.; X, 5, 78, 98 v. d., 177, 192, 198, 209 v.d., 223, 243—248, 251 v.d., 254, 258, 264, 266 v.d, 272 v.d, 276 v.dd., 283 v.d., 289 v. dd, 302—313, 376—380, 394—399, 422—430, 435, 439—443, 459—461, 470 v. dd.; XI, 18 v.dd., 30, 40, 69, 80 v.d., 88, 94, 100, 195; İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar*, IV, 276—293; Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 67 v.dd., 78, 80, 87, 97 v d., 102 v.d., 144, 152, 156—160, 214—232, 242, 257, 259, 309 v.d.; Karabacek, *Beiträge zur Geschichte der Mazjaditen*; Stanley Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties*, s. 119 v.d.; de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie*, s. 137.

(K. V. Zetterstéen.)

MEZZOMORTO. [Bk. MEZEMORTA HÜSEYİN PAŞA.]

MIKNATIS. MAĠNAṬIS, MAĠNĀṬĪS, MAĠNĪṬĪS, miknatıs taşı ve pusula.

I. Miknatıs taşı çok tesâdüf edilen bir mâdendir ve bu sebepten coğrafya ve kozmografya âlimlerinin eserlerinde sık-sık zikri geçer; msl. Aristo'ya isnât edilen taşlar hakkındaki kitapta (*Petrologie*) ve al-Dimaşḳī, al-Ḳazvīnī, İbn al-Faḳīh, al-Tīfāşī, al-Ḳalḳaşandī v.b.'da, Ānid ve Ḥaşacī (?)'den bahsedilirken, miknatıs taşının buralarda sert kaya hâlinde bulunduğu söylenilmektedir. İbn Sīnā'ya göre, en iyi miknatıs taşı hind miknatıs taşıdır; al-Ḳazvīnī de bu taşın Hindistan'dan geldiğini söylemektedir. Yunanlılar ile romalılar gibi, araplar da miknatıs taşının hassaları ve demir üzerindeki te'sirleri ile uğraşmışlardır. Miknatıs taşının demir bir iğneyi (halka)

MEZYEDİLERİN ŞECERESİ.

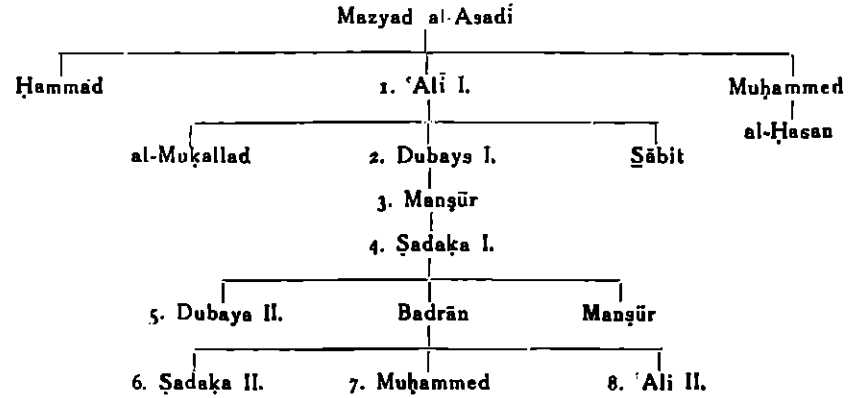

çekip tuttuğunu, bu iğnenin bir ikincisini, ikincisinin bir üçüncüsünü v.b. tuttuğunu ve bu şekilde bir halka meydana geldiğini görmüşlerdir.

Mıknatıs taşının çekme kuvveti tesbit edilmiştir. Müelliflerin çoğu, bir mıknatıs taşının, kendi ağırlığının iki misli, Ḥaşacī mıknatıs taşının da üç misli ağırlığındaki bir demiri kaldırabildiğini söylemektedirler. Cābir b. Ḥayyān al-Ṣūfī'nin bilhassa çok kuvvetli bir mıknatıs taşı var idi. Cābir b. Ḥayyān bu taşın tunca da te'sir ettiğini ileri sürmektedir. Şams al-Dīn al-Dimaşḳī, aşağıda zikredilecek eserinde (s. 73 veya 85) başka bilgi de vermektedir (krş. bir de E. Wiedemann, *Beiträge*, II, 3: *Über Magnetismus*, *S B P M S Erlg.*, 1904, XXXVI, 322).

İbn al-Faḳīh ve al-Ḳalḳaşandī'ye göre, mıknatıs taşına sürtülen bıçak ve kılıçlar mıknatıslanır; bunlar da, iğneler gibi, karbon, yâni çelik ihtivâ eden demirden terekküp etmektedir. Bunlar, mıknatısiyet bakımından, mıknatıs taşından daha kuvvetli olup, onun gibi, mıknatısiyetini kaybetmez.

Su yüzünde kalan iğnelerin mıknatıs taşına sürtülmüş uclarının bâzan cenûba, bâzan da şimâle dönük olduğu görülmüştür ki, buna sebep, uçların mıknatıs taşının iki ayrı kutbundan birine sürtülmüş olmasıdır; taşa sürtülmemiş olan ucun da değişikliğe uğradığı husûsunda şüphe olmadığı sanılmaktadır. 'Uṭārid al-Ḥassāb, biri çeken, biri iten, üçüncüsü de bir taraftan çeken, bir taraftan iten üç çeşit mıknatıs taşından bahseder ise de, her hâlde bu izâhat mıknatıslandırılmış iğnenin hassalarına âittir.

Araplar mıknatısiyet hâdiselerini, nazarî olarak, izaha çalışmışlardır. Fakat İbn Buṭlān bu izahların tatmin edici olmadığını söylemektedir: „bu hâdiseyi (demirin cezbetme kudretini), hislerimizle idrâk etmemize rağmen, kat'î şekilde izah edememek bizim için üzücüdür". Cābir b. Ḥayyān, bu çekme kudretini, mıknatısiyeti, gayr-i maddî bir kudret saymakta ve bunu güzel kokular sınıfına sokmaktadır. al-Ṭuġrā'ī, mıknatıs taşını rûh ihtivâ eden taşlar sınıfına idhâl etmektedir (krş. E. Wiedemann, *Beiträge*, XXIV: *Zur Alchemie bei den Arabern*, *S B P M S Ergl.*, 1911, XLIII, 82). al-Rāzī, bugün mevcut olmayan *Kitāb 'illat cażb ḥacar al-maġnāṭīs li 'l-ḥadīd wa-fīhi kalām kaṣīr fi 'l-ḥalā'* („*Maġnāṭīs*'in demiri cezbetmesi sebepleri hakkında", burada boşluk hakkında bir çok sözler vardır; bk. İbn Abī 'Uṣaybi'a, I, 320)'da mıknatıs taşının hassalarını boşluk ile izah ediyor. İbn Sīnā, *Kitāb al-şifā'* (2. *maḳāla*)'sında hiç anlaşılmayan bir takım nazariyeler ortaya koyuyor; İbn Ḥazm'ın *Kitāb ṭavḳ al-ḥamāma fi 'l-ulfa wa 'l-ullāf*'ında ileri sürdüğü görüşler daha açıktır. al-Ḳazvīnī çekme sebebini daha vücut bulur-bulmaz aralarında aşk ve câzibe meydana gelen mâhiyet benzerliklerine atfetmektedir. — Araplar şiirde ve nesirde, mıknatısın demire olan te'sirini, âşıkın sevgilisine olan te'sirine benzetmekten hoşlanırlar.

Bu çekme kuvvetinin bir çok efsâneye bağlanmış olması tabi'î bir şeydir. Gûyâ demir putlar, mıknatıs taşları vâsıtası ile, havada asılı durmaktadır (E. Wiedemann, *Beitr.*, XII: *Über Lampen und Uhren*, *S B P M S Erlg.*, 1907, X, 207, nr. VIII). Yine hikâyeye göre, gemilerden çiviler sökülmüş (Sindbād'ın gemisinde olduğu gibi) ve gemiler batmıştır. al-Ḳazvīnī (*'Acā'ib al-maḫlūḳāt*, I, 172)'ye göre Ḳulzum yakınlarında, denizin altında dağlar varmış ve bunlar mıknatıslı imiş; bu sebepten, Kızıldeniz'de, gemi tahtaları kayışlar ile birbirine tutturulurmuş. Bir başka rivâyete göre, bir zaman teke kanında bırakılan mıknatıs taşının mıknatısiyeti artarmış ki, bu rivâyet tabi'î doğru değildir.

Mıknatıs taşı bâzan tıpta da kullanılmakta idi (bk. İbn Sīnā ve İbn al-Bayṭār v.b.). Elkimyâda mıknatıs taşına „arslan" veya „parlak gözlü" derler.

Demiri çeken mıknatıs taşı yanında, başka cisimlere karşı çekme kuvveti taşıyan daha bir çok taşlar mevcuttur. Msl. altında cıvaya karşı mıknatısiyet hassası vardır v.b. Aralarında bâzı nebatların da bulunduğu bu çeşit cisimler hakkında Şams al-Dīn al-Dimaşḳī'nin *'Acā'ib* adlı eserinde (arapça metin, s. 73—77, trc. s. 85—89) bir çok bilgi bulunmaktadır.

al-Ḳazvīnī de, *lāḳiṭ* („toplayan, devşiren") adı altında, bu türlü bir çok mıknatıs zikretmektedir.

II. Pusulayı şark arapları Çin denizcilerinden öğrendiler ve önce ona husûsî bir isim takmadılar; İran limanları ile Çin'in cenûbu arasında büyük bir ticâret faâliyeti vardır. Pusula, Çin'in cenup tarafından Suriye'ye girdi ve avrupalılar bunu Akdeniz limanlarında gördüler. Fakat çok muhtemel olarak, pusula, VIII. ve X. asırlarda şimâlî Avrupa'ya ticâret yolları olarak kullanılan rus nehirleri vâsıtası ile girdi. Bu da şimâlî Avrupa'nın ve şimâl memleketleri insanlarının uzak deniz seferlerine girişebilmelerini izah etmektedir (bk. R. Hennig, *Verhandl. der Gesellsch. deutscher Naturforscher . . .*, 84. toplantı, 1912, II/II, 95).

Müslümanlar, yönlerini mıknatıslı bir ibre ile tâyin etmek için, cenûbu gösterir uca

bakmakta idiler; hakikatte, Suriye'nin bir çok yerleri için, Mekke cenûpta bulunmakta ve kıble [b. bk.] de hemen tamâmen cenûp istikamete tekabül etmektedir. Dozy, muhtemelen „mıknatıs" (*colomita*) kelimesine tekabül eden *Ḳaramît* kelimesinin bulunduğu en eski metnin 239 (854) senesine âit olduğunu söylemektedir (*Supplément*, II, 337). Dozy bu kelimeye neşrettiği *al-Bayān al-maġrib* (*Histoire de l'Afrique et de l'Espagne*)'de rastlamıştır. Bununla berâber, ciddî itirazlara dayanılarak, bu metindeki *ḳaramît* kelimesinin pusula mânasına gelmediği ileri sürülmüştür (*MSOS As.*, Berlin, 1900, X, 268). IX. (m. s.) asra âit seyahat-nâmelerde ve aynı zamanda al-Mas'ūdî (923)'de, dört cihetin pusulalardaki gibi verilmesine bakarak, G. Ferrand daha o devirde pusula kullanıldığı neticesini çıkarıyor. Bundan sonra pusulaya âit diğer en eski metin 'Avfî'nin *Cavāmi' al-ḥikāyāt*'ında bulunmaktadır; bu metin aynı müellifin *Lubāb al-albāb* (nşr. Browne ve Mîrzā Muḥammed Ḳazvînî)'ında da vardır. Hind okyanusu'nda yahut Basra körfezindeki bir fırtınada, bir kaptan, rivâyete göre, yolunu mıknatıs taşına sürtünmüş olan bir balık vâsıtası ile bulmuştur. al-Maḳrîzî, *Kitāb al-ḫiṭaṭ* (Bulak, 1270, I, 240, Kahire, 1324, I, 357; *Z. f. Phys.*, 1924, XIV, 166) adlı kitabında, buna benzer bir hâdiseden, mıknatıs taşına sürtülmüş olan ve denizde kullanılan bir balıktan bahsetmektedir.

Baylak al-Ḳıbcaḳî adında bir müellif, 640 (1242/1243) yılında, *Kitāb kanz al-tuccār fî ma'rifat al-aḥcār* adlı eserinde, pusula hakkında etraflı bilgi vermekte ve Akdeniz'de nasıl kullanıldığından bahsetmektedir. Msl. bir saza veya bir saman çöpüne, „dişi" bir mıknatıs taşına sürtülmüş olduğu söylenen bir iğne, amud şekilde, geçirilmektedir. Diğer hâllerde, iki saman çöpü, haç şeklinde, birbiri üzerine konulmaktadır. Bunlar suyun üstüne bırakılmakta ve dâire teşkil edecek şekilde gezdirilen bir mıknatıs taşı ile döndürülmekte ve sonra mıknatıs taşı birden geri çekilmektedir. İğne *ḳibla* istikametine tekabül eden cenûba tevecciih etmektedir. Döndürme hâdisesine, muhtemelen, sihirli bir hâdise gözü ile bakılmaktadır; fakat bunun fizik ilminde izahı mevcuttur. Bu dâire şeklindeki hareket ile, su yüzündeki çok yapışkan tabaka ortadan kalkmakta ve böylece mıknatısiyet taşıyan cisim serbest hareket edebilmektedir. Fakat, her zaman dâirevî bir harekete tâbî tutulmayıp, akseriyâ iğne ile desteği sâdece suyun üzerine konulmaktadır.

Bundan başka al-Zarḳurî, makinalı oyuncakların çalışması hakkındaki bir eserinde, muhtelif pusula şekillerinden, msl. içinde mıknatıslı bir iğne bulunan, güzel renklere boyanmış küçük tahta bir balıktan bahsetmekte, dindar kimseleri irkiltebilecek olan balık yerine, bâzan üzerinde *miḥrāb* resmi bulunan yuvarlak bir tahta kullanıldığını söylemektedir. al-Zarḳurî, bundan başka, tamâmen bizim pusulaya benzeyen bir cihâzı tasvir etmektedir. Kâğıttan bir dâirenin merkezi altına, mütenâzır şekilde mıknatıslı iki iğne konulur. Kâğıdın merkezinin alt kısmına bir nokta üstünde dönebilen bir huni yerleştirilir; bunların hepsi, üstü cam ile örtülü üstüvâne şeklinde, *ḥuḳḳ al-ḳibla* („kıbleyi tâyin eden kutu") yahut *bayt al-ibra* („ibre yuvası") adı verilen bir kutuya tesbit olunur. Niebuhr'a göre, bugün de pusula bu tâbir ile, yâni *bayt al-'ibra* ile, ifâde edilmektedir. Zamanımızda basit bir güneş saati kadranını da hâvi olan bu türlü pusulalar kullanılmaktadır. Muḥammed b. Abi 'l-Ḫayr al-Ḥasanî adında biri, Wiedemann'ın makalesinde zikrettiklerinden başka, Beyrut'ta bir yazma nüshası bulunan *al-Nacūm al-ṣārıḳāt* (bk. E. Wiedemann, *Z. für Physik*, 1923, XIII, 113) adlı eserinde, pusula hakkında etraflı bilgi vermektedir; Cambridge yazmasının 1103'te mi, yoksa 1588'de mi yazılmış olduğu, kat'î olarak, tesbit edilememektedir. İbre, orta kısmı çukurlaştırılmış veya kabartılmış bir bakır levha üzerine tesbit edilir ve hepsi birlikte bakır bir destek üzerine konulur. İbrenin uçlarından birine, muhtemelen cenûbu gösteren ucuna, ötekisinden ayırt edilebilmek için, ufak bir şey eklenmiştir.

Berlin yazmasında (Ahlwardt, nr. 5811) „kıbleyi ve dört cihetî tâyine yarayan tas (*tāsa*) imâline dâir müellifi bilinmeyen bir eserin mühim bir parçası bulunmaktadır. Bu metinde, iğne ucunun cenûbu, iğne deliğinin de şimâli gösterdiği yazılıdır. İğneyi mıknatısa sürtmek (*ḥakk*) işi bugün pusulaya verilen *ḥikk* adını izah etmektedir.

Türkçe p u s u l a (aslı italyancadır) denilen asıl pusula ve ona bağlı rüzgâr gülü hakkında teferruâta girmek bizi çok uzaklara götürebilir. Burada sâdece „rüzgâr gülünde", cenûba *al-ḳibla*, aynı zamanda, *al-canūb* denildiğine işâret edeceğiz (bu hususta bk. bir de K. Foy, *Die Windrose bei den Osmane.. und Griechen mit Benutzung der Baḥrîya des Admirals Piri Reis vom Jahr 1520*, *MSOS As.*, Berlin, 1908, XI, 234 v. dd.).

B i b l i y o g r a f y a: Aḥmed b. Yūsuf al-Tîfāşî, *Azhār al-afkār fî cavāhir al-aḥcār* (nşr. A. R. Biscia), 1. tab., Floransa, 1818 (arapça metin ile italyancaya tercümesini ihtivâ etmektedir), s. 37 ve 49; *Ahmed Teifascite Flor di pensieri sulle*

pietre preziose (nşr. A. R. Biscia), 2. tab. (yalnız tercümesi vardır), Bologna, 1906, s. 83; krş. bir de C. Brockelmann, *G A L*, I, 495 (Ravius'un tercümesi ilk 4 faslı ihtivâ eder); Şams al-Dîn al-Dimaşkî, *Kitâb Nuḫbat al-dahr fî 'acâ'ib al-barr va 'l-baḥr* (nşr. A. F. Mehren), 1866; tercümesi için bk. A. F. Mehren, *Manuel de cosmographie du Moyen-âge* (Kopenhag, 1874); al-Ḳazvînî, *'Acâ'ib al-maḫlûḳât* (nşr. Wüstenfeld), II, 239; J. Ruska, *Das Steinbuch aus der Kosmographie von al-Ḳazwini*, s. 38 (Beilage zum Jahresbericht 1895/1896 der Oberrealschule Heidelberg); ayn. mll., *Das Steinbuch des Aristoteles* (Heidelberg, 1912), s. 154; Clément Mullet, *Essai sur la minéralogie arobe* (*J A*, 6. seri, 1868, XI, 170—178); F. Wiedemann, *Beiträge*, II, *Zur Geschichte der Naturwissenchaften*, 3. *Über Magnetismus*, *S B P M S Erlg.*, 1904, XXXVI, 322—331 ve ilâve; ayn. mll., *Beiträge* XLI, *Zwei naturwissenschaftliche Stellen aus dem Werk von Ibn Ḥazm über die Liebe und den Magneten* (*ayn. esr.*, 1915, XLVII, 95 v. dd.); aya. mll., *Magnetische Wirkungen nach der Anschauung der Araber* (*Z. für Physik*, 1920), XIII, 141 v.d.; ayn. mll., *Über Schiffe, deren Bretter nicht zasammengenagelt sind* (*Geschichtsblätter für Technik ...*, 1916), s. 280 v.d.

Pusula için bk. J. Klaproth, *Lettre à M. Al. de Humboldt sur l'invention de la boussole* (Paris, 1834); E. Wiedemann, *Über die Geschichte des Kompasses bei den Arabern* (*Verhandl. der physikalischen Gesellschaft* (1908), IX, 764—773; 1909, XI, 262—266; 1919, XXI, 665 v. dd.; *Z. für Physik* (1923), XIII, 113—116; 1923, XIV, 240; 1924, XXIV, 166 v. dd.; G. Ferrand, *Notes sur l'histoire orientale* (*Contribution à l'histoire de la boussole*, *Publication de l'Institut des Hautes-Etudes marocaines*, *Mélanges René Basset*, 1923, I, 1—16).

Beiträge, II'de daha eski bibliyografya, toplu olarak, bulunmaktadır. Pusulaya dâir diğer eserlerde, msl. Clément Mullet'de de aynı şey vardır. Kısmen Çin'de pusulaya dâir olan A. Schück (*Der Komposs...*, Hamburg, 1911, 1915 v. dd.)'ün tetkikleri de bu sâhada husûsî bir ehemmiyet taşımaktadır.

(E. WIEDEMANN.)

MINTAKA. MİNṬAḲA yahut MİNṬAḲAT AL-BURŪC, aynı zamanda MİNṬAḲAT FALAK AL-BURŪC yahut, daha seyrek olarak, NİṬĀḲ AL-BURŪC, ilmî eserlerde pek sık olarak kullanılan *falak al-burūc* ıstılâhı gibi, 12 burc („müstahkem kale", yun. πύργοι) mânasına kullanılmakta ve aynı zamanda arap hey'et ve nücûm ilimlerinde, her biri 30°'lik 12 burc mıntakasının teşkil ettiği dâire-i husûf mıntakası mânasına da gelmektedir.

Kur'an'da üç ayrı yerde *minṭaḳa*'ya telmihler vardır. XV, 16: „Gökyüzüne müstahkem kaleler (*burūc*) koyduk ve seyredenler için onları süsledik". XXV, 61: „Ey gökyüzüne müstahkem kaleler (*burūc*) koyan ve oraya bir kandil ile ışık saçan bir ay yerleştiren sana şükürler olsun!" *Kur'an*, LXXXV *Sūrat ol-burūc* adını taşır ve 1. âyeti şudur: „Burcları (*burūc*) olan göğe yemin ederim ki..."

Burclar mıntakası mefhûmunun menşe'i Babilonya'dan çıkmış olması büyük bir ihtimâl dâhilindedir, fakat hangi devre âit olduğunu, kat'î olarak, tesbit etmek imkânsızdır. Bununla berâber, burcları güneşin ve seyyârelerin mahrekleri etrâfında toplamak fikri Hammurabi devrinden önceye rastlar ve her hâlde milâddan 3000 sene evveline kadar çıkar; âşinâsı olduğumuz hemen bütün isimlere sümer kitâbelerinde rastlanmaktadır. Boğazköy'de bulunan ve milâddan 1300 sene öncesine âit olan listede, Arslan ve Terâzi burcları hâriç, bütün mıntaka burcları yer almaktadır.

İslâmiyetin ilk zamanlarına âit göğün yegâne iptidâî tasviri Ḳuṣayr 'Amra kubbesindeki resim olup, burada dâire-i husûf geniş bir şerit hâlinde gösterilmiştir ve 12 burc da bunun üzerinde serpilmiş bulunmaktadır; ayrıca, bu dâirenin kutbu, 12 tûl dâiresi, aynı zamanda istivâ hattı ve bir takım mütevâzî dâireler de yer almıştır. Kubbenin yarım-dâire şeklindeki iç yüzü üzerinde göğün hatt-ı istivâ ötelerinde cenûp arzlarına kadar tersim edilmiş olması yüzünden, hatt-ı istivâ ile dâire-i husûf birer büyük dâire şeklinde gösterilmemiştir. Kubbe resmindeki muhtelif burcların ve bilhassa mıntakada bulunanların, tasvir usûlü Farnese atlasınınkine çok benzemektedir (Şuna işâret etmek gerekir ki, Ḳuṣayr 'Amra'deki kubbe resmi semânın aynadaki aksini temsil etmektedir).

On iki burc. Umûmî bilgiler. Burc'arın adı, arapça eserlerde, bir çok değişik şekiller ile geçmektedir: aşağıda zikredilen adlar, en fazla kullanılmış olanlardır. Bir burca dâhil sâbit yıldızlar arasında, esâs olarak, burcun şeklini tâyin edenler (*kavâkib min al-ṣūra*), yâni aslî yıldızlar ile burcun dışına çıkan (*ḫâric al-ṣūra*) ve burc ile pek az alâkası olan tâlî yıldızlar ayırt edilmektedir.

Burada verilen izâhat, esâs itibârı ile, al-Ḳazvînî'nin *Cosmographie*'sinin 1. kısmına dayanmaktadır.

1. *al-Ḥamal* veya *al-Kabš* (*Koç, Aries*). 13 aslî yıldızdan müteşekkil olup, bunların hemen yakınlarında 5 tâlî yıldız bulunmaktadır; ön tarafı garbe, arka tarafı şarka müteveccihtir, koçun yüzü sırtına dönüktür. Boynuzu üzerindeki iki parlak yıldıza (β ve γ) *al-Şarafāni* yahut *al-Nāṭiḥ* („boynuz vuran") denilmektedir; bunlar, aynı zamanda ayın 28 menzilinden birincisini teşkil etmektedir. — Bir başka telakkîye göre, *al-Nāṭiḥ* ismi, koç şeklinin üstünde bulunan ve yanlış olarak α Arietis („Koç α 'sı") denilen yıldıza verilmektedir. Bu buredaki ε, δ ve ρ yıldızları *al-Baṭayn* („karıncık") adı altında, ayın ikinci menzilini teşkil eder.

2. *al-Ṯawr* (*Boğa, Taurus*). 32 aslî, 11 tâlî yıldız ihtivâ eder; ön kısmı şarka müteveccihtir. Şimâl tarafındaki boynuzun ucunda bulunan parlak yıldız (muhtemelen Boğa β 'sı = β Tauri) hem Boğa, hem de Auriga (*„Māsik al-ʿinān"*) 'ya dâhil sayılır. α 'ya *al-Dabarān, ʿAyn al-ṯawr, Tāli 'l-nacm, Ḥādi 'l-nacm* ve *al-Fanīḳ* („büyük deve") adları verilmekte olup, bunun yakınındaki kümeye Hyades (*al-Ḳilāṣ* „yavru develer") denilmektedir. Burcun ucundaki bâriz kümeye Süreyyâ (*al-Ṯurayyā*), ϰ ve υ yıldızlarına da *al-Kalbāni* (*Dabarān* 'ın „iki köpeği") adı verilmektedir. Süreyyâ ayın 3. menzilini, Hyades kümeleri, *al-Dabarān* yıldızı ile berâber, ayın 4. menzilini teşkil etmektedir.

3. *al-Ṭawʾamāni* yahut *al-Cavzā'* (*İkizler, Gemini*), 18 aslî, 7 tâlî yıldız. *Cavzā'* burcu, başları şimâl-i şarkîye, ayakları da cenûb-i garbîye müteveccih, iki insan şeklindedir. Parlak Castor ve Pollux (α ve β) yıldızları *al-Ẓirāʿ al-maḥsūṭa* adını taşımaktadır; bunlar ayın 7. menzilini teşkil eder. γ ve ξ 'ye *al-Hanʿa* adı verilmektedir; bunlar, *al-Cavzā'* burcunun diğer üç yıldızı ile birlikte, ayın 6. menzilini teşkil ederler. Bu burcun η ve μ yıldızlarına da *al-Baḥāṭi* ismi verilir.

4. *al-Sarafān* (*Yengeç, Cancer*). Bu burc 9 aslî, 4 tâlî yıldız ihtivâ eder. ε yıldızı, γ ve δ ile birlikte, ayın 8. menzilini teşkil etmekte ve arapça *al-Naṣra* („burun kıkırdağı") 'ye yahut *Almagest* 'e tekabül etmek üzere, *al-Maʿlaf* (krş. *Praesepe*) adını taşımaktadır. Burcun cenûptaki arka ayağında bulunan β yıldızına *al-Ṭaraf* („uc") denilmektedir. Yengecin ξ ve Arslanın λ yıldızları ayın 9. menzilini (*al-Ṭarf* „bakış") teşkil etmektedir.

5. *al-Asad* (*Arslan, Leo*). 27 aslî, 8 tâlî yıldız ihtivâ etmekte olup, garba müteveccih addedilmektedir. α (Regulus), γ ζ ve η yıldızları ayın 10. menzilini teşkil etmekte olup, *al-Cabha* („aralanın alnı") adını taşımaktadır. δ ve θ yıldızlarına *al-Zabra* („aralanın yelesi") veya *Kāhil al-Asad* denilmektedir ki, bunlar ayın 11. menzilini meydana getirirler. Arslanın β yıldızına *Ḳunb al-Asad* ve ayın 12. menzili olarak da *al-Ṣarfa* denilmektedir. Bir başka telakkîye göre, *Ḳanb al-Asad* ismi al-Şarfa civarındaki bir kaç küçük yıldıza âittir.

6. *al-Sunbula* (*Başak*) yahut *al-ʿAẕrā'* (*Virgo*, yalnız *Almagest* 'ten alınan sâbit yıldızlar listesinde), 26 aslî ve 6 tâlî yıldız. Başağın başı Arslan β 'sının cenûbunda, ayakları Terâzi α ve β 'sının garbındadır. Omuzundaki β, η, γ, δ ve ε yıldızları ayın 13. menzilini (*al-ʿAvvā'*) teşkil etmektedir; Başağın α yıldızı, ayın 14. menzili olan *al-Simāk al-aʿzal* yahut *al-Sunbula* (krş. *Spica*) 'yi teşkil eder ki, bu son isim bütün burca teşmil edilmiştir (not: Başağın α yıldızı için kullanılan *Sāḳ al-Asad* ismi ayın 14. menzilinin adı olarak zikrolunmamıştır). Ayın 15. menzili, sol ayaktaki Φ_1, ι, ϰ ve λ yıldızlarından meydana gelmekte olup, buna *al-Ġafr* adı verilir.

7. *al-Mīzān* (*Terâzi, Librae*), 8 aslî, 9 tâlî yıldız ihtivâ eder ki, Terâzinin kefesindeki α ve β yıldızları *al-Zubānā* veya *Zubāniyā al-ʿAḳrab* („Akrebin kıskaçları") adı altında ayın 16. menzilini meydana getirmektedir (krş. Terâzi burcunun sümerce Zi.BA.AN.NA ve akatça *zibānītu* adları).

8. *al-ʿAḳrab* (*Akrep, Scorpion*). 21 aslî, 3 tâlî yıldız. Burcun başı garba, kuyruğu şarka dönüktür. β, δ ve π yıldızları *ol-İklīl* adı altında ayın 17. menzilini, α yıldızı, *Ḳalb al-ʿAḳrab* adı altında, 18. menzilini, λ ve υ yıldızları da *al-Ṣavla* („akrebin iğnesi") adı altında ayın 19. menzilini teşkil eder. *Ḳalb al-ʿAḳrab* 'ın sağında ve solundaki σ, τ yıldızlarına *al-Niyāṭ* adı verilmektedir.

9. *al-Rāmī* (*Okçu, Sagittarius*) yahut *al-Ḳavs* (*Yay*), aynı zamanda *al-Sahm* (*Ok*). 31 aslî yıldızdan mürekkep olup, tâlî yıldız ihtivâ etmemektedir. Ok ve yay ile berâber tasvirin yüzü garba, at şekilli vücûdun art kısmı şarka dönüktür (Ḳusayr 'Amra kubbesindeki resimde, bil'akis okçunun vücûdunun üst kısmı at vücûdunun arka tarafına dönük ve bu ard kısım üzerinden garba müteveccih gösterilmiştir). γ (Okun ucunda), δ (Yayın kabzasında), ε (Yayın cenûp ucunda), η (ön sağ ayakta) yıldızlarına *al-Naʿām al-vārid* denilmekte, ο (sol omuzda), φ (okun yaya yerleştiği yerde), τ (kürek kemiğinde) ve ξ (koltuk altında) yıldızlarına da *al-Naʿām al-ṣādir* adları verilmektedir. *al-Naʿāʾim* adı altında

birleşen iki yıldız kümesi ayın 20. menzilini teşkil etmektedir. Yayın şimâl inhinâsı üzerindeki μ ve λ yıldızlarına *al-Ẓalîmâni*, α (diz kapağında) ve β_1 β_2 (baldır kemiğinde) yıldızlarına hep birden *al-Şuradâni* ismi verilmektedir. Yayın π yıldızı yanındaki seyrek yıldızlı sâha, *al-Balda* veya *Baldat al-Ṣa'lab* adı altında, ayın 21. menzilini teşkil etmektedir.

10. *al-Cady* (*Oğlak*, *Capricornus*), 28 aslî yıldızdan müteşekkil olup, tâlî yıldız ihtivâ etmemektedir. Şekli garba müteveccih tasavvur edilmektedir. Şaktaki boynuz üzerinde bulunan α, β yıldızları ayın 22. menzili olan *Sa'd al-Ẓâbiḥ*'i meydana getirir. Kuyruktaki γ, δ yıldızlarına da *al-Muḥibbâni* adı verilir.

11. *Sâkib al-mâ'* yahut *al-Sâḳi* (*Aquarius*) yahut *al-Dalv* (*Kova*) burcu, 42 aslî ve 3 tâlî yıldız ihtivâ eden *Dalv*'in başı şimâl-i garbîye, ayakları ise, cenûb-i şarkîye müteveccihtir; sağ omuzundaki α ve o yıldızlarına *Sa'd al-Malik* veya *Sa'd al-Mulk* denilmektedir. Sol el üstündeki 2 (yahut 3) yıldız (μ, υ yahut μ, ν, ε) *Sa'd al-Bula'* olup, ayın 23. menzilini, sol omuzdaki β ve ζ yıldızları ile Akrebin c_1, c_2 yıldızları *Sa'd al-Su'ûd* adı altında ayın 24. menzilini teşkil etmektedir. Sağ kol ve sol eldeki γ, ζ, π ve η yıldızları *Sa'd al-Aḫbiya* adı altında ayın 25. menzilini meydana getirir.

12. *al-Samakatâni*, yahut *al-Ḥût* (*Balık*, *Pisces*) burcu. 34 aslî ve 4 tâlî yıldızdan mürekkep olup, burcun şekli iki balıktan teşekkül etmiş farzolunmaktadır; garptaki balık Pegasus (al-Faras al-A'ẓam) burcunun sırtı cenûbunda, şarktaki balık ise, Andromeda (Ẓât al-Kursî) burcunun cenûbunda bulunmaktadır. İki balık, yıldız şeridi ile, birbirine bağlanmıştır. al-Ḳazvînî bu burc dâhilinde husûsî yıldızlardan bahsetmemektedir.

İlk bakışta görüldüğü üzere, ayın 28 menzilinin (*manâzil*) pek çoğu 12 burc (*barâc*) sâhasına düşmekte ve bu burcların bir cüz'ünü teşkil etmektedir. Yalnız şu dört menzil (*manzil*) burclar mıntakasına dâhil değildir: nr. 5 *al-Haḳ'a* (Orionus = al-Cabbâr'ın λ, φ_1, φ_2 yıldızları); nr. 26 *al-Farġ al-avval* (α, β Pegasi); nr. 27 *al-Farġ al-Ṯânî* (γ Pegasi, α Andromedae); nr. 28 *Baṭn al-Ḥût* yahut *al-Riṣâ'* (β Andromedae civarında, balık şeklinde toplanmış, bir takım yıldızlar).

Burclar mıntakasında 1. (*al-Ḥamal*), 4. (*al-Saraṭân*), 7. (*al-Mîzân*) ve 10. (*al-Cady*) burcları *al-burûc al-munḳaliba* (ζώδια τροπικά) ismi altında toplanmıştır; 2. (*al-Ṯavr*), 5. (*al-Asad*), 8. (*al-'Aḳrab*) ve 11. (*al-Dalv*) burclarına *al-burûc al-ṯâbita* (ζώδια στερεά) denilmekte, 3. (*al-Cavzâ'*), 6. (*al-'Aẓrâ'* = *al-Sunbula*), 9. (*al-Râmî* = *al-Ḳavs*) ve 12. (*al-Samakatâni* = *al-Ḥût*) burclar ise, *burûc ẕavât al-casadayn* (ζώδια δίσωμα, yâni signa bicorpora „çifte işâret") adı ile zikredilmektedir, zîra bunlarda İkizler, Başak taşıyan bâkire, vücûdunun yarısı at olan Okçu ve iki Balık vardır.

al-Ḳazvînî, Batlamyus'a istinâden, mıntakanın vüs'atini 486. 259. 721 1/7 *mil*, her burcun uzunluğunu 39. 388. 310 2/3 *mil* ve genişliğini de 1. 322, 943 1/3 *mil* olarak, göstermektedir.

İlm-i nücûmda mıntaka.
Muṣalloṣât

Arap nücûm ilminde, *al-muṣalloṣât* (müfr. *muṣalloṣa*) tâbiri ile orta çağ tercümelerinde, ekseriyâ *triplicitates* kelimesi ile karşılanan yunanca τρίγωνα, latince *trigona* yahut *triqueta*'yı anlamak lâzımdır.

Burada 12 burc mıntakası birbirini kesen ve biri anâsır-ı erbaadan birine bağlanan dört eş-kenar üçkenin tepelerine, üçer-üçer konulmaktadır. Her üçkene, biri gündüz, biri gece için olmak üzere, yedi seyyârenin ikisi hâkim yıldız (*rabb*, cem. *arbâb*, yunanca οἰκοδεσπόται yahut τριγωνοκράτορες) olarak verilmiştir. Bir üçüncüsü, ilk iki seyyâreye, „refâkat edici" sıfatı ile, bağlanmaktadır.

Guruplaşma şu şekildedir:

1. *Muṣalloṣa* — Unsur: ateş.

Burc mıntakası: *al-Ḥamal*, *al-Asad* ve *al-Râmî* (nr. 1, 5 ve 9).

Hâkim yıldızlar: gündüz için: *al-şams* (güneş), gece için *Muştarî* (Jupiter).

Refâkat edici: *Zuḥal* (Saturn).

2. *Muṣalloṣa* — Unsur: toprak.

Burc mıntakası: *al-Ṯavr*, *al-'Aẓrâ'* ve *al-Cady* (nr. 2, 6 ve 10).

Hâkim yıldızlar: gündüz için: *Zuhra* (Venüs), gece için *al-Ḳamar* (ay).

Refâkat edici: *Mirrîḫ* (Merih, Mars).

3. *Muṣalloṣa* — Unsur: hava.

Burc mıntakası: *al-Cavzâ'*, *al-Mîzân* ve *al-Dalv* (nr. 3, 7 ve 11).

Hâkim yıldızlar: gündüz için: *Zuḥal* (Saturn), gece için: *'Uṭârid* (Merkur).

Refâkat edici: *Muştarî* (Jupiter)

4. *Muṣalloṣa* — Unsur: su.

Burc mıntakası; *al-Saraṭân*, *al-'Aḳrab* ve *al-Samakatâni* (nr. 4, 8 ve 12).

Hâkim yıldızlar: gündüz için: *Zuhra* (Venus), gece için: *Mirrîḫ* (Merih),

Refâkat edici: *al-Ḳamar* (ay).

Muṣalloṣât'ın tevzii (τετραβιβλος) Batlamyus zamanına çıkmaktadır.

Vucûh veya *şuvar*. Her burcu üç kısma bölünce, her biri 10° olan 36 *decani* elde edilir ki, bunlara arapçada *vucûh* (müfr.: *vach*),

ṣuvar (müfr.: *ṣūra*), kezâ *darîcān* (aslı yunanca olan bindce *drekkāṇa* kelimesinden alınmıştır), yahut da *dahac* (farsça), yunancada δεκανοί yahut πρόσωπα, orta çağ latincesinde ise, *facies*, daha seyrek olarak, *decani* denilmektedir. Bunların ilm-i nücûmda mânaları, mısırlılardan mülhem olan yunanlılardakinin aynıdır. Batlamyus'ta *decani*'nin zikri geçmemektedir. *al-Ṣuvar*, asıl mânasında, babilonyalı Teukros'un *paranatellonta*'larını ifâde etmektedir ki, bu da, onun cedvelinde göre, muhtelif *decani*'ler ile hem-zaman olarak tulû eden burclardır. Abü Ma'şar ve başka arap müellifleri, *paranatellona*'ların cedvelini, hiç bir değişiklik yapmaksızın, Teukros'tan almışlar, fakat ilm-i nücûm bakımından bunların ekli bulunan tefsirlerini bırakmışlardır.

Buyūt. Yunanca οἶκοι veya τόποι, latince *domicilia* veya (orta çağ latincesindeki) *domus* tâbiri yerine, araplar *buyūt* (müfr. *bayt*) tâbirini kullanırlar. Ay ile güneşten her biri 12 buredan birinin hâkimi (*ṣāḥib, rabb*, yunanca οἰκοδεσπότης, yk. bk. *muṣallaṣāt*) olup, diğer beş seyyârenin her biri, yine Batlamyus'taki τετραβίβλος'tan beri aşağıdaki cedvelde gösterildiği şekilde aynı zamanda iki burca hâkim bulunmaktadır.

Arslan — Güneş	Oğlak burcu	Zuhâl
Yengeç — Ay	Kova burcu	
Yay / Balık	Müşteri	Akrep / Koç	Merih
Terâzi / Boğa	Zühre	Başak / İkizler	Utârit

Arslandan Akrebe kadar olan *burāc* gündüz, diğerleri de gece "evleri" (*buyūt*)'dir. Gündüz saatlerinde gündüz evinde, gece saatlerinde de gece evinde bulunan seyyâreye ilm-i nücûm bakımından büyük bir kudret atfedilir.

Ṣ a r a f, h u b ū ṭ. *Ṣaraf* (cem. *aṣrāf*) kelimesi ile, yunancadaki ὕψωμα Plinius'taki *sublimitas*, Firmicus Maternus'taki *altitudo*, orta çağ latincesindeki *exaltatio* mânalarını anlamak gerektir; *hubāt*, yunanca ταπείνωσις, ταπείνωμα daha seyrek olarak κοίλωμα, klasik latince *derectio*, orta çağ lâtincesinde *casus* mukabilidir.

Bir seyyâre, nücûmî bakımdan, en yüksek te'sirine kendi *şaraf*'inde ulaşır; *hubāṭ*'ta iken, yâni huâûf dâiresi mahreki üzerinde *şaraf*'ına tamâmiyle karşısında (kutren mâkûs) olan noktasında iken de, te'siri asgarî haddine inmiş bulunur.

Seyyâre	*Şaraf*	*Hubāṭ*
Güneş	Koç 19°	Terâzi 19°
Ay	Boğa 3°	Akreb 3°
Zuhâl	Terâzi 21° (20°)*	Koç 21°
Müşteri	Yengeç 15°	Oğlak 15°
Merih	Oğlak 28°	Yengeç 28°
Zühre	Balık 27°	Başak 27°
Utârit	Başak 15°	Balık 15°

Kadîm çağda ortaya konmuş olan *şaraf*'ler cedvelinde aksayan tek nokta, Zuhal için, Terâzi burcunun 21°'si yerine 20° gösterilmiş olmasıdır ki, bu da çok eski bir hatâdan ileri gelmektedir; buna Plinius'ta, Firmicus'ta ve Hind hey'et âlimi Varâha-Mibira'da da rastlanmaktadır.

al-Bal'amî, dünyanın yaradılışı sırasında seyyârelerin *şaraf*'lerinde bulunduklarını farzetmekte idi.

Abü Ma'şar'dan beri, muhtelif arap müellifleri de, *şaraf*'leri ve *hubāṭ*'ları ayın ukdelerine (*'aḳdāni* yahut *'uḳdatāni 'l-Ḳamar*) de *şaraf* ve *hubāṭ* kıymetleri izâfe etmişlerdir. Msl. sâ'id ukde (*ra's*) *şaraf* olarak: İkizler 3°; *hubāṭ* olarak: Yay 3° ve buna karşılık nâzil ukde (*ẕanab*)'de *şaraf* olarak Yay 3°, *hubāṭ* olarak İkizler 3°. Bu ilâveler yunan ilm-i nücûmunda bilinmemekte idi.

Ḥudūd. Beş seyyâreden her biri (güneş ve ay hâriç) 12 burcun her birinde bir çok derece boyunda bir sâhaya (arap. *ḥadd*, cem. *ḥudūd*, yunanca ὅριον, latince *fines*, orta çağ latincesinde *terminus*) mâlik bulunur ki, bu sâha ilm-i nücûm bakımından seyyâre kadar mühimdir ve zâyicelerde onun yerini alabilir.

Bu te'sir sâhalarının 12 burc mıntakası üzerindeki yayılışı husûsunda fikirler son derece muhtelif idi ve bu husûsta, hiç bir zaman, fikir birliği tahakkuk edemedi. Batlamyus, kendi zamanında mevcut olan mısırlılara ve keldânilere âit taksimata bir yenisini ilâve etmiştir (muhtelif sistemler τετράβιβλος, I, 20, var. 43'te etraflı şekilde izah edilmiştir; bu husûsta esaslı bir tetkik için bk. Boll, *Neues zur babylonischen Planetenordnung*, *Z A*, 1913, XXXVIII, 340 v. dd.). Arap nücûm ilminde münhasıran Mısır sistemi kullanılmış olup, bu sistemde muhtelif sâhalara (*ḥadd*) tamâmiyle farklı eb'ad atfedilmektedir.

Hey'et ilminde mıntaka.

Mıntaka, yunan hey'et ilminde olduğu gibi, bütün hesapların esâsını teşkil etmekte ve 360°'ye (*cuz'*, cem. *aczā'* yahut *daraca*, topluluk ismi *darac*, cem. *daracāt*) ayrılmakta olup, her derece 60 dakika (*daḳīḳa*, cem. *daḳā'iḳ*), her dakika 60 sâniyeye (*ṯāniya*, cem. *ṣavānī*), her sâniye de 60 sâliseye (*ṯālisa*, cem. *ṣavālis*) bölünmektedir.

Husûf dâiresinin istivâ hattı (*dā'ira veya falak mu'addil al-nahār*) ile kesişme noktaları iki itidâl noktasında (*al-i'tidālāni*, ekinoks), şimâl ve cenûp cihetindeki en büyük noktaları ise, iki inkılap (*al-inḳilābāni*, sols

tis) noktasını meydana getirir. Sâbit bir yıldızın veya seyyârenin burçlar mıntakasına nazaran mevkii, *ṭūl* (çem. *aṭvāl*, yahut al-Battānī'de *al-ʿuẓ' allaẓī fīhi 'l-kawkab*)'ü ve *ʿarż* (çem. *ʿarāż*)'ı ile tâyin edilir. Tûller, evvel-i Hamel (i'tidâl-i rebîʿ, *al-nuḳṭat al-rabīʿiya*) noktasından itibâren sayılır.

Husûf dâiresi sathına amûd olarak çizilen mihver, sâbit yıldızlar küresini husûf dâiresinin iki kutbunda (*ḳuṭbā dāʾirat al-burūc*) kat'eder.

Arapların semâ haritalarında ve semâ kürelerinde çok defa istivâî-husûfî müşterek bir vazʿî kemiyetler sistemine rastlanır (yk. bk., Ḳuṣayr ʿAmra kubbesindeki duvar resmi mü-

Husûf dâiresi meyli hakkında müslümanların yaptığı hesapların mukayeseli cedveli

Rasadı yapanlar	Yer	Yıl	Rasat edilen meyil	Vasatî meyil	Hatâlar
Eratosthenes	İskenderiye	(230 m. ö.)		23° 43′ 45″	+ 7′ 35″
Hipparchus	Rodos	(130 m. ö.)	23° 51′ 20″	42′ 57″	+ 8′ 23″
Batlamyus	İskenderiye	(140 m. s.)		41′ 10″	+ 10′ 10″
Tabulae probatae (*al-Zīc al-mumtaḥan*)	Bagdad	829	33′	35′ 41″	— 2′ 41″
Maʾmūn zamanında diğer müşâhidler	Şam	832	33′ 52″	35′ 40″	— 1′ 48″
Banî Mûsâ	Bagdad	(860)	35′	35′ 26″	— 0′ 26″
al-Battânî	al-Raḳḳa	(880)	35′	35′ 17″	— 0′ 17″
Banî Amâcûr	?	(918)	35′	35′ 0″	0′ 0″
ʿAbd al-Raḥmân al-Ṣûfî	Bagdad ?	(965)	33′ 45″	34′ 35″	— 0′ 50″
Abu 'l-Vafâʾ	Bagdad	987	35′	34′ 25″	+ 0′ 35″
Vîcân b. Rustam al-Kûhî	Bagdad	988	51′ 1″	34′ 25″	+ 16′ 36″
İbn Yûnus	Kahire	1001	34′ 52″	34′ 19″	+ 0′ 33″
al-Bîrûnî	Ġazna	(1019)	35′	34′ 10″	+ 0′ 50″
Alphons cedvelleri	Tuleytula	(1250)	32′ 29″	32′ 19″	+ 0′ 10″
İbn al-Şâṭir	Şam	(1363)	31′	31′ 25″	— 0′ 25″
Ulug Bey	Semerkand	(1437)	30′ 17″	30′ 49″	— 0′ 32″

nâsebeti ile); bu sistem, husûf dâiresi kutuplarından geçen nısfünnehâr dâireleri ile istivâ hattına muvâzî olan dâirelerden mürekkeptir.

Ric'î hareket (al-Baṭṭānî'de *ḥarakat al-kavākib al-ṣābita*, daha sonraki müelliflerde, daha sarîh olarak, *mubādarat nuḳṭat al-iʿtidāl*). Arap hey'et âlimleri arasında, Batlamyus'un ve iskenderiyeli Theo (Sâvun al-İskandarânî)'nun nazariyelerinin ayrı-ayrı tarafdarları vardır. Batlamyus ric'î hareketi semâ kubbesinin husûf dâiresi kutbu etrafında, 36.000 senelik bir devre içinde, devamlı sûrette dönmesi olarak tasavvur ediyordu. Theo'nun eski metinlerden nakledilen görüşüne göre ise, ric'î hareket vetîresi, güneş mahrekinin ukdeleri etrafında raksî bir hareketten ibâret olmalıdır. Bu nazariyeye göre, ric'î hareket, nihâî vûs'atine „ukde"nin 8° gerbında veya şarkında ulaşmaktadır. Her 80 senede bir 1° lik yer değişimi olmaktadır. Öyle ki, bütün bu hareket 2.560 sene sonunda aynı şekilde tekerrür etmektedir. Bu sonuncu nazariye bilhassa Hindistan'da rağbet gördü ve daha da geliştirildi. Şâbit b. Ḳurra, husûf dâiresi meylinin azalmasını da hesaba katan (müşâhededen ziyâde, faraziye hâlinde) bir izahatta bulunmuş ve devrenin uzunluğunu 4.171 $^1/_2$ sene olarak tahmin etmiştir. al-Battânî Theo'nun ve *aṣḥāb al-ṭilsamāt* (οἱ ἀποτελεσματικοι)'ın bu ihtizâz nazariyesini redd ve cerhetmiştir. Daha yeni rasatların neticelerini karşılaştırmak sûretiyle ric'î hareketin her 66 senede 1° olduğunu bulmuştur ki, bu da 23.760 senelik bir devrenin eş.-yk. 10 % nisbetinde daha küçük bir kısmına tekabül eder. 70 senede 1°'ye tekabül eden ve çok doğru olan bir kıymete E. Zinner (*Geschichte der Sternkunde*, s. 289)'e göre, seyrek de olsa, arap müelliflerinde rastlanmaktadır.

Meyil (b. bk., *mayl falak al-burūc*, daha sık olarak da, *al-mayl cuzʾî* „mıntaka dâhilindeki noktaların inhirâfına" zıt olarak, *al-mayl kulluhu* yahut *al-mayl al-kullî*; krş. al-Aġzâvî, s. 21). Klasik devirde arap hey'et âlimlerinin alâkası husûf dâiresinin meylini tâyin meselesi üzerinde toplanmış idi. İbn Yûnus (Leiden veya Paris yazması, nr. 2495, fasıl IX, s. 222), islâmiyet devrinde ilk tâyin ve tesbit teşebbüsü olarak, 778 - 786 arasındaki devirde yapılan ve $\varepsilon = 23° 31'$ de-

ğerini tesbit eden bir rasattan bahseder. Daha sonraki devirlerde fevkalâde çok rasatlar yapılmıştır (bu husûsta daha etraflı bilgi için bk. Nallino'nun al-Battānī, *Opus Astronomicum* hakkındaki notları, I, 157 v. dd.).

al-Battānī, rasatları esnâsında, bir ihtilâf-ı manzar cedveli (Triquetrum, *ʿiżāda ṭavīla*) ile çok ince taksimatlı bir duvar dâiresi (*libna*) kullanmıştır. Bu âletler sâyesinde, al-Raḳḳa'da güneşin semtürre'se olan asgarî mesâfesini 12° 26′, âzamî mesâfesini 59° 36′ olarak tesbit etmiştir; bundan da $\varepsilon = \frac{47° 10′}{2} = 23° 35′$ neticesi elde edilmektedir. al-Battānī'nin hesaplarına ve bütün cedvellerine esâs teşkil eden bu tahminler diğer arap hey'et âlimleri tarafından da kabûl edilmiştir.

Husûf dâiresi meylinin her zaman için sâbit olduğu ve yahut asırlar boyunca bir azalmaya tâbi bulunduğu meselesi, muhtelif âlimler tarafından, başka-başka şekillerde halledilmiştir. Hakikatte rasadlar bu hususta kâfî bir isâbet kaydedememekte idi ve hindliler tarafından bulunmuş ve araştırmalara esâs teşkil etmiş olan $\varepsilon = 24°$ kıymeti, rasadlara değil, Euklides'in ortaya koyduğu bir mûtâya dayanmakta idi ki, buna göre, çağdaşı olan nücûm âlimleri husûf dâiresi meylini, dâire muhitinin 1/15 parçasına müsâvî addetmekte idiler.

Aşağıdaki cedvel, husûf dâiresi meyli hakkında arapların buldukları kıymetlere umûmî bir bakış mâhiyetindedir (krş. Nallino, *al-Battānī, Opus Astronomicum, gösl. yer.*). „Vasatî meyil" sütûnu, Bessel'in şu formülüne göre, bahis mevzuu devir için hesaplanan hakikî kıymetleri vermektedir:

$$\varepsilon = 23° 28′ 18″.0 - 0″.48\,368.\,t - 0″.000\,002\,722\,95.\,t^2$$

(t 1750'den sonraki senelerde)

kavis içindeki tarihler tahmînîdir, yânî müellifler tarafından verilmemiştir.

Bibliyografya: al-Battānī, *Kitāb al-zīc al-ṣābi'* (*Opus Astronomicum*, nşr. C. A. Nallino), Milano, 1899, 1903, 1907, I—III; al-Ḳazvīnī, *Āṯār al-bilād va aḫbār al-ʿibād* („*Kosmographie*", nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1849, I, 9. ve 10. araştırmalar; al-Ḳazvīnī, *Kosmographie* (trc. H. Ethé) (yukarıdaki gibi, Leipzig, 1868), I; Fr. Boll, *Sphaera* (Leipzig, 1903); Boll Bezold, *Sternglaube und Sterndeutung* (3. tab., nşr. W. Gundel), Leipzig, 1926; F. L. Ginzel, *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie* (Leipzig, 1906, I; A. Jeremias, *Handbuch der altorientalischen Geisteskultur* (2. tab., Berlin ve Leipzig, 1929), s. 201—228; E. Zinner, *Geschichte der Sternkunde* (Berlin, 1931), s. 288, 289, 292, 293. (WILLY HARTNER.)

MISIR. MİṢR (halk dilinde MAṢR), eski sâmî bir kökten gelmektedir. Memleketi göstermek için Avrupa dillerinde kullanılan Egypt ismi yun. Αἴγυπτος kelimesinden gelir. İslâm devrinde bu kelime, kısaltılmış olarak, *ḳibṭ* şeklini almış ve memleket ahâlisinin ismi olarak kullanılmıştır.

Afrika kıt'asının şimâl-i şarkîsinde, Nil nehri boyunda uzanan memleket üzerinde kurulmuş devlet (1922—1953 krallık ve bu tarihten sonra cümhûriyet). XIX. asrın ilk yarısında memleketin başına geçmiş bulunan kavalalı Mehmed Ali Paşa hânedanının ve onları istihlâf etmiş olan zamanımız siyâsetçilerinin kuvvetle tarafdar oldukları „Nil havzasının siyâsî vahdeti" fikrine rağmen, bugünkü Mısır, adı geçen havzanın ancak Vādī Ḥalfā şimâlinde 22° şimâl arzından itibâren, aşağı kısmını ihtivâ etmekte, daha cenûbîdeki topraklar üzerinde, 1956 senesi başından beri, Sudan ismi altında, ayrı bir devlet kurulmuş bulunmaktadır. Mısır devletinin toprakları garpta 25° şarkî nısfünnehar dâiresi boyunda Libya devleti arâzisinden ayrılmakta, şarkta ise, ʿAḳaba körfezinin şimâl müntehâsına kadar, Kızıldeniz ile ve buradan itibâren Akdeniz sâhilinde Gazze — al-ʿArîş arasında Rafa mevkiine doğru çekilen bir hat boyunda, İsrail devleti toprakları ile hudutlanmaktadır. Mısır devletinin arâzisi 1.000.000 km². kadar bir sâha kaplamakta (bunun 59.000 km² Süveyş kanalının şarkında, Asya'ya âit sayılan Sînâ yarımadasında) ise de, bu arâzinin 94 %'ünden fazlası, iklimin çok kurak olması yüzünden, gayr-i meskûn çöl hâlinde olup, Mısır'ın mezrû ve meskûn olan kısmı, Nil boyunda uzanan ve nehrin deltası üzerinde genişleyen 34 800 km². bir sâhadan ibârettir. 1955 senesi hazîranında Mısır'ın 23.240.000 olarak tahmin edilen nüfusunun tamâmı bu topraklar üzerinde yaşamakta, bu suretle devamlı bir vâhaya benzetilen meskûn sâhalarda 1 km². başına, vasatî olarak, 700 kişi düşmekte, ayrıca mezrû sâhalar dışında yaşayan bedeviler 55.000 kadar tahmin edilmektedir.

Mısır'ın nüfusu, XIX. asrın başlarından itibâren, gittikçe sür'atlenmek üzere, tedrici bir artma kaydetmiştir. Filhakika 1800 senesinde Fransız sefer hey'eti tarafından 2.460.000 ve 1821'de Mehmed Ali Paşa zamanında 2.536.000 olarak tahmin edilen nüfus, 1846'da 4.476.000, 1882'de 6.813.000, 1897'de 9.734.000 olmuş, 1927'de 14.218.000, 1937'de 15.904.000 ve 1947'de ise, 19.022.000'e yükselmiş idi. Bu

nüfus içinde 90 % 'dan fazlasını arapça konuşan müslüman halk teşkil etmekte, geri kalanlar arasında en çok sayıda (7 % kadar) bir hıristiyan mezhebine tâbî kıptîler [b. bk.] bulunmakta, bunlardan başka Mısır 'da daha az sayıda diğer zümrelere (katolik, rum ortodoks, mûsevî v.b.) de tesâdüf olunmaktadır. Mısır nüfusunun beşte dördünden fazlasını geçimini topraktan sağlayanlar teşkil eder. Çiftçi zümresini meydana getiren nüfusa *fallāḥ* adı verilir. İkinci cihan harbinden evvelki yıllarda, bu zümrenin 90 % 'ından fazlası küçük mülk sâhibi olup, ellerinde bulunan topraklar Mısır 'daki mezrû arâzinin 30 % kadarını teşkil ediyordu. Bu arâzinin 39 % 'u ise, nüfusun ancak 0,6 'sını meydana getiren küçük zümreye âit bulunuyordu. Büyük mülkler daha ziyâde delta bölgesinde ve kanallar vâsıtası ile dâimî olarak sulama imkânı bulunan topraklar üzerinde yayılmış idi. Mısır 'da cümhûriyet idâresi kurulduktan sonra, hukûmet büyük mülkleri topraksız veya az toprağa sâhip çiftçilere tevzî etmek üzere, bir takım teşebbüslere geçmiştir. Bilindiği gibi, önceleri Mısır 'ın mezrû arazisi feyezân eden Nil sularının yayıldığı havzalara inhisar ederken, nüfusun sür'atle artması karşısında, zirâati daha geniş sâhalara yaymak ve bu sâhaları kısa süren feyezân devresi dışında, devâmlı bir şekilde sulamak sureti ile, topraktan senede 2—3 mahsûl almak gâyesi ile, XIX. asrın ortalarından itibâren nehrin seviyesini bendler vâsıtası ile yükseltmek ve bu bendlerden alınan suları, kanallar vâsıtası ile, tarlalara sevketmek teşebbüslerine girişilmiştir. 1896 senesine doğru 12.000 km.² kadar tahmin edilen dâimî sulama sâhası, yeni bendler ve kanallar inşâsı suretiyle, 1946 senesinde 20.000 km². aşmış, buna mukabil, ancak feyezân sırasında sulanan havzaların sâhası 4.000 km.² düşmüş idi. Sözü geçen bendlerden başlıcaları delta bölgesinde (Nil 'in Dimyat kolu üzerinde Zifta ve Raşid kolu üzerinde Edfina bendleri ve deltanın başlangıcı yerinde Mehmed Ali çiftebendi), orta Mısır 'da (Assiyut bendi) ve yukarı Mısır 'da (Nag Hamınadi ve Esna) bulunuyordu. Daha ziyâde mahallî kanalları beslemek üzere inşâ edilmiş olan bu bendlerden başka, Nil 'in taşıdığı su kütlesinin büyük bir kısmını tutmak üzere Assuvan 'da 38 m. yüksekliğinde ve tuttuğu su mıkdarı 5 milyar m³. olan büyük bir bendin inşâsı yakın zamanda tamamlandı. Bununla berâber, memleketin yakın gelecekteki ihtiyâcları göz önüne alınarak, Assuvan bendinin 6 km. kadar cenûbunda muazzam bir bend daha inşâsı kararlaştırılmıştır ki, al-Sadd al-Ālī („yüksek bend") ismi verilecek olan bu bendin uzunluğu 5 km., yüksekliği 110 m. olacaktır ve gerisinde 70—90 milyar m³. su birikeceği hesaplanmaktadır.

Bendlerin biriktirdiği ve kanalların tarlalara sevkettiği su sâyesinde mümkün olan Mısır zirâati, bir taraftan kalabalık nüfusun gıdâsını teşkil eden mahsûlleri (buğday, arpa, bakla, soğan v.b.), bir taraftan da ihrâc edilmek suretiyle, memleketin idhâlâtını karşılayacak ticârî mahsûlleri (başta pamuk, senelik istihsâl mıkdarı 400—500.000 ton, ayrıca şeker kamışı, pirinç, susam v.b.) istihsâl gâyesine yöneltilmiş bulunmakta, ehlî hayvan yetiştirilmesi, otlakların kifâyetsizliği yüzünden, inkişâf edememekte, buna mukabil Sînâ bölgesinde petrol istihsâli oldukça genişlemektedir (1955 'te 1,8 milyon ton). Sanâyî faâliyeti arasında dokumacılık ve tütün inhisarı, sun'î gübre imâli oldukça büyük bir ehemmiyet arzeylemektedir.

İdârî bakımdan Mısır, 6 'sı aşağı Mısır 'da (al-Vach al-Baḥrī) ve 8 'i yukarı Mısır 'da (al-Ṣa'īd) olmak üzere, 14 eyâlete (*mudīriyat*) ve ayrıca 5 şehir idâresine (*muḥāfaẓa*) ayrılmış olup, 1952 senesinde, iki şehrin nüfusu 1.000.000 'u aşmış bulunuyordu (Kahire, 2.364.000, İskenderiye 1.069.000). Ayrıca 6 şehrin nüfusu 100.000 'den fazla idi (Port-Said 190.000, Tanta 152.000, Manşūra 119.000, Süveyş 115.000, Assiyut 100.000, Damanhur 100.000). Bu şehirlerden ancak Kahire ve İskenderiye büyük şehir vasfını hâizdir. Süveyş kanalı boyundaki iki şehir (Port-Said ve Süveyş) transit merkezi olup, diğerleri, zirâî sâhalar arasında, zirâat mahsûllerinin pazar yerleri mâhiyetinde bulunmakta idi. Mısır 'daki demir-yollarının uzunluğu 6.322 km. ve ticâret gemilerinin tonajı ise, 113.000 tondan ibâret idi. 1955 senesinde Mısır 'ın ihrâcâtı 138,4 milyon (bunun 113 milyonu pamuk), idhâlâtı ise, 183,2 milyon mısır lirasına yükseliyordu.

(BESİM DARKOT.)

Mısır 'ın müslümanlar tarafından fethi 18 (639) yılının sonlarında başlamıştır. O zamandan beri bu memleket islâmın siyâsî, fikrî ve dinî inkişâf merkezlerinden biri olmuş ve bugüne kadar bu mevkiini muhâfaza etmiştir. Diğer taraftan, islâm âleminde hiç bir yer yoktur ki, yeni Avrupa ile Mısır kadar sıkı bir surette temâsa gelmiş olsun. Bu hâl Mısır hayatının zâten pek mûdil ve girift olan tezâhürlerini toptan kavramaktaki güçlüğü bir kat daha arttırmaktadır. Buna rağmen, bunun terkibî bir bulâsasını yapmağa girişiyor isek, bu teşebbüs ancak orta çağ Mısır 'ı ile yeni Mısır 'ı esaslı bir şekilde ikiye ayırmakla mümkündür. Yeni Mısır 1798 'de fransız istilâsı ve Mehmed Ali

'nin hâkimiyeti ile başlar. Eski devre ile muâsır devre arasında bir çok râbıtalar var ise de, bu tarihten itibâren, Mısır tamâmiyle başka bir veche almış olup, büsbütün yeni bir devletin doğduğu görülür ki, bunun, her şeyden evvel, ilmî bir usûl ile tetkik edilmesi gerekir. Nil vâdisinde Avrupa'nın müdâhalesi o sâhada eski yunan medeniyetinin zuhûrundan daha şümûllü te'sirler husûle getirmiştir. Hidivler ile büsbütün yeni bir devir başlamıştır ki, Mısır'ın pek çok asırlar sürmüş olan tarihi, hiç şüphesiz, ielâm devri ile karşılaştırılıp, mukayese edilebilir.

Bütün hânedanlar ve ehemmiyetli şahsiyetler husûsî maddelere mevzû teşkil ettikleri cihetle burada ancak umûmî bir görüş ile iktifâ edilecek ve husûsî mevzûlara giremeyen, girmemeleri lâzım gelen tarihî mülâhazalara ve vâkıalara ancak işâret edilecektir.

Mısır hükümdar ve hâkimleri

1.

Fetihten Osmanlılar devrine kadar (VII.—XVI. asırlar)

'Amr b. al-'Āṣ'ın Mısır'ı fethi	18—21=639—641
İlk halîfeler zamanında Mısır vâlileri	21—38=641—658
Emevî vâlileri	38—132=658—750
Abbâsî vâlileri	132—254=750—868
Tolunlular hânedanı	254—292=868—905
Abbâsî vâlileri	292—323=905—935
İḫşîdîler hânedanı	323—358=935—969
Fâtımî halîfeleri	358—567=969—1171
Eyyûbî hânedânı	567—648=1171—1250
Türk memlûkleri (*baḥrî*)	648—792=1250—1390
Çerkes memlûkleri (*burcî*)	792—923=1390—1517

2.

Osmanlılar devri (XVI.—XIX. asırlar)

3.

Mehmed Ali hânedânı devri ve istiklâl (XIX. asırdan itibâren)

I.

FETİHTEN OSMANLILAR DEVRİNE KADAR (VII.—XVI. asırlar)

Suriye ve Irak'ta yapılan büyük fütûhât neticesinde, merkez olan Medine yeni islâm devletinin bir ucunda kalmış idi. Bizans imparatorluğuna tâbî bulunan Mısır, yeni arap devleti için dâimî bir tehlike teşkil ediyor ve Bizans askerî limanı Klysma (Ḳulzum, Süveyş) Medine'yi tehdit eder bir komşu gibi görünüyordu. Bundan başka bol hubûbât yetiştiren Mısır, Medine'deki merkez hükûmete uzaklardaki Suriye ve Irak'tan daha ziyâde fethedilmeğe değer bir yer gibi görünmüş olmalıdır; her hâlde fethi müteâkip, derhâl Hicaz'a muntazam surette hubûbât nakli başlamıştır. Binâenaleyh Mısır'ın halîfenin arzusu hilâfına zaptedilmiş olduğuna dâir arap rivâyeti tarihî bir hakikat olmasa gerektir. Zâten 18 (639) yılında fütûhat devrinin ilk senelerinde yapılmış olan akın siyâseti her yerde terkedilmiş, onun yerine fetih siyâseti güdülmeğe başlanmış idi. O sırada Mısır'ın vaziyeti de fethe müsâit idi. 10 sene kadar süren İran hâkimiyetini, imparator Heraklius'un galebesinden sonra, şiddetli bir Bizans aksül'ameli takip etmiş idi. Bu imparator, ileri sürdüğü bir anlaşma düstûru ile, monophysitler ile dyophysitler arasında sürüp-giden kavgalara nihâyet vermeği ve bu suretle yeniden kurulan devlete tek bir kilise vücûda getirmeği umuyordu. Fakat bu teşebbüs çok geç kalmış idi; monophysit mısırlılar monotheletler tarafından ileri sürülen ara-bulma teklifini, çok muhtemeldir ki, hiç bir vakit anlamamışlar ve dâimâ Chalkedon konsilinin kararının kendilerine cebren kabûl ettirilmek istenildiğine zâhip olmuşlardır. Diğer cihetten, imparatorluğun mâlî bakımdan Mısır'dan fazla mutâlebatta bulunduğu ve kilise işleri ile mâliye işlerinin aynı eller ile idâre edildiği düşünülürse, Mısır'ın imparatorluğa pek candan bağlı bulunmadığı kolayca tahmin edilebilir. 631'de imparator Heraklius İskenderiye'ye patrik sıfatı ile ve bütün mülkî idârenin başı olarak Kafkasya'da Phasis piskoposu Cyrus'u göndermiş idi. Bu şahıs 10 sene süren bir mücâdele ve en şiddetli usûller ile, anlaşma düstûrunu kıptî kilisesine kabûl ettirmeğe ve aynı zamanda vergi hâsılâtını arttırmağa çalışmıştır. Kıptîler arasında kalan ona dâir rivâyetler pek aleyhindedir; zîrâ araplara yolu hazırlamakla kalmamış, Mısır idâresinin başında bulunanlar arasında araplar ile en ehemmiyetli mukaveleleri de o yapmıştır. Filhakika müslûman an'anesi, araplar arasında efsânevî bir mâhiyet almış olan Muḳavḳis [b. bk.]'in başlıca evsâfını bu Cyrus'tan iktibas etmiştir. Mısır'ın fâtihi Amr b. al-'Āṣ [b. bk.]'tır. Evvelce Suriye'de temâyüz etmiş ve 18 (639) yılının kânûn I.'unda birden-bire Mısır'ın askersiz bırakılmış olan şark hudûduna çıkagelmiştir. Takriben bir ay sonra (muharrem 19 = kânûn II. 640) yalnız 3—4.000 kişi ile Pelusium'u zaptetmiştir. Fakat kat'î bir muhâbereye ancak sahâbeden meşhûr Zubayr'in kumandası altında, tahminen 5.000 kişilik bir imdat kuvveti aldıktan sonra, girişebilmiş-

tir. 'Amr bu yardım sâyesinde, Augustalis Theodoros'un kumandasındaki Bizans kuvvetlerine Heliopolis muhârebesinde galebe çalmış (19 receb = temmûz 640) ve müteâkiben Babyloo varoşlarından birini işgâl etmiştir. Şehrin kalesi baylı müddet dayanmağa muvaffak olmuştur. Orada bulunan Cyrus, kendi ordugâhında karşılaştığı oldukça şiddetli bir muhâlefete rağmen, 'Amr ile müzâkereye girişmiş ve sonra, akdettiği muâhedeyi imparatora tasdik ettirmek üzere, Mısır'dan çıkıp gitmiştir. Heraklius pek ziyâde kızmış ve hiyânet ile ithâm edilen Cyrus sürgüne mahkûm edilmiştir. Bir az sonra (23 safer 20 = 11 şubat 641) imparator ölmüştür. Bu vak'anın te'siri altında bütün imdat ümitlerini kesilmiş gören Babylon kalesi teslim olmuştur (21 rebiülâhır 20 = 9 nisan 641). Bu suretle, Babylon yukarı Nil vâdisinin anahtarı mesâbesinde olduğundan, şarkî delta ile yukarı Mısır (Ṣa'îd) 'Amr'in eline geçmiş ve o vakit Nil'i geçip, nehrin garp kolunu yavaş-yavaş tâkip ederek, İskenderiye'ye doğru ilerilemeğe başlamıştır. Yolda bir piskoposluk makamı olan Nikiu şehri 26 cemâziyelevvelde (13 mayıs) teslim olmuştur. İskenderiye'de şiddetli bir mukavemet ile karşılaşmış ve bu mıntakayı muvakkaten işgâl edebilmiş ise de, deniz kalesini zaptetmeğe imkân bulamamıştır. Mısır'ın geri kalan taraflarında hâkimiyetinin yavaş-yavaş nasıl yayıldığına dâir bilgilerimiz eksiktir. Bu esnâde Konstantiniye (İstanbul)'de fikirler değişmiş, 'Amr'den mümkün olduğu kadar müsâit teslim şartları koparmak üzere, Cyrus tekrar Mısır'a gönderilmiştir ve bu zât 2 şevvâl 20 (14 eylûl 641)'de İskenderiye'ye gelmiştir. Onun tâkip ettiği siyâset haylı karanlıktır. Önce yapıldığının aksine, kıptîlere hoş görünmeğe gayret etmiştir ve arap hâkimiyeti altında, Mısır'a baş-papas (primat) olmağa çalışmış olması imkânsız değildir. Son baharda, iskenderiyelilerin haberi olmaksızın, şehrin müteâkip sene 16 şevvâl 21 (17 eylûl 642)'den evvel, grekler tarafından tahliye edileceğine dâir 'Amr ile bir mukavele yapmıştır. Bu anlaşmaya göre, bir mıkdar fidye mukabilinde, ahâlinin mallarının ve canlarının masûniyeti ve dinlerini serbestçe icrâ etmeleri te'min olunuyordu. Halk bu muâhededen dolayı evvelâ infial göstermiş ise de, sonradan zarûrete boyun eğmiştir. Grekler şehri tahliye ederek, tâyin edilen tarihte araplara teslim etmişlerdir. O sıralarda Cyrus ölmüştür. 'Amr gerilerini emniyet altına almak için, müteâkip kış (22 = 642/643) esnâsında civardaki Pentepolis (Barḳa) üzerine sefere çıkmış ve bu suretle memleketin zaptı sona ermiştir. İdâre merkezi olarak, İskenderiye değil, Babylon önüne kurulmuş olan ve yavaş-yavaş bir şehir hâline gelmeğe başlayan ordugâh seçilmiş ve burası Fusṭāṭ [bk. mad. KAHİRE] adını almıştır. Bizanslılar yeni bir teşebbüse girişmişler ve 25/26 (645) yılında, Manuel'in kumandası altında, bir donanma İskenderiye limanına gelmiştir; şehir halkı ayaklanarak, bizanslıları karşılamışlardır. Bu sırada 'Amr artık Mısır idâresinin başında bulunmuyordu; fakat halefi bu birden-bire çıkan müşkilât karşısında kifâyet gösteremediğinden, tekrar onu dâvet etmek lâzım gelmiştir. 'Amr askerî mahâreti ile bizanslıları az zaman içinde memleketten tardetmeğe ve İskenderiye'yi, bu defa, hücûm ile ve kat'î surette geri almağa muvaffak olmuştur (25 = 646).

Cenup hudûdunda yapılan askerî hareketler ile memleketin fethi tamamlanmış ve sağlamlanmıştır. Mısır'ın umûmî surette tabi'î hudutlarını şimâlde — deniz, garpta — Libya çölü, şarkta — Kızıldeniz ve Arabistan çölü teşkil eder. Yalnız cenup hudûdu pek belli değil idi. Bu da İskenderiye'nin ikinci işgâlinden evvel vâli olarak 'Amr'e halef olan ve 'Oṡmān'ın katline yakın bir zamana kadar o mevkîde kalan 'Abd Allāh b. Sa'd'in bir seferi ile te'min edilmiştir. 31 (651/652)'de Asvan (Assuan)'ın cenûbunda Nûbe hıristiyan kırallığının üzerine yürüyerek, Dongola (al-Kindī'de: Dumḳula, nşr. Guest, s. 12 ve 13)'ya kadar ilerilemiş ve sonra, o senenin ramazan ayında, Nûbe bukümdarı ile zamanımıza kadar mahfûz kalan bir muâhede akdetmiştir (*Ḫiṭaṭ*, I, 200, 12 v. dd.; krş. *Zeitschr. für Assyriol.*, XXII, 141 v.dd.). Nûbe'de, devlet me'mûrları vâsıtası ile, emtia mübâdelesi için teşkilât yapılmıştır; bu muâhedeye *baḳt* [b. bk.] adı verilmiştir ki, bunun latince *pactum*'dan gelmiş olmasının pek muhtemel bulunduğunu burada kaydetmemiz gerekir. Memlûkler zamanına kadar Philae (*Bilāḳ*) Mısır'ın cenup hudûdunu teşkil etmiştir. Nûbe kırallığının en şimâl noktası al-Ḳaṣr idi.

Halîfe 'Oṡmān zamanında vergi idâresi ile arap askerleri arasında her yerde ihtilâflar çıktığı vakit, 'Abd Allāh b. Sa'd Mısır'dan çekilmeğe mecbûr kalmış ve 'Oṡmān'ı öldürenler oradan Medine üzerine yürümüşlerdir (35 = 656). O vakit Mısır, rakîp halîfe Mu'āviya'nın kumandanı 'Amr b. al-'Āṣ tarafından zaptedilinceye kadar (38 = 658), 'Alī'nin hukmü altına girmiştir. Bundan sonra, 64–65 (683–684)'e kadar rakîp halîfe 'Abd Allāh b. al-Zubayr'in yalnız ismen hâkimiyetine tâbî kaldığı devre bir tarafa bırakılırsa, Mısır Emevîlerin hâkimiyeti altında kalmış-

tır. Bu devrin vâlilerinin en ehemmiyetlilerinden biri halîfe 'Abd al-Malik 'in kardeşi, 'Abd al-'Azīz b. Marvān (b. bk.) 'dır ki, Ḥalvān 'daki ikametgâhından memleketi müstakillen denilebilecek bir surette idâre etmiştir. Bu idâre üzerinde icrâ ettiği te'sirin izleri uzun müddet sürmüştür. Bu devrenin daha sonraki vâlilerinin, siyâsî tarih bakımından ziyâde, iktisâdî tarih bakımından ehemmiyetleri vardır. Emevîler hânedanı yıkıldığı vakit, bedbaht Marvān II. Mısır 'da son bir melce' aramış ve orada ölmüştür. Bu vâkıa hıristiyan kıptîler üzerinde o kadar derin bir te'sir husûle getirmiştir ki, Daniel 'in kıptî *Malḥama* 'sine kadar girmiştir. Bu kitapta Marvān II. 666 (M+ε+ϱ+ο+υ+ν = 666) rakamı ile 17. kıral gibi görünür. Aşmūnayn 'li Severus, vâkıayı gören birinin ağızından işittiğini iddia ederek, Marvān 'ın ölümüne dâir, pek ziyâde ilgi uyandıran uzun bir hikâye bırakmıştır ki, müslüman müverrihlerinin kısaca kayıtlarından haylı farklıdır (nşr. Evetts, s. 119 v.dd.; nşr. Seybold, s. 173 v.dd.; Severus 'un Hamburg yazması, s. 165 v. dd.). Abbâsîler burada „türkler" olarak gösterilir ve Daniel 'in *Malḥama* 'sinde Marvān 'a galebe çalan Pitourgos gibi tasvir edilir. Hilâfetin Emevîlerden Abbâsîlere geçmesi, müslüman an'anelerine göre, hiç bir te'sir husûle getirmemekte olduğundan, bu hıristiyan şehâdetlerinin kaydı ehemmiyetlidir. Bu hânedan değişmesi, iktisâdî bakımdan da ehemmiyetli olmuştur.

Abbâsîler devrinde memleket 242 (856) tarihine kadar hemen hepsi arap olan vâliler tarafından idâre edilmiştir. Bu tarihte son arap vâli memleketi terketmiş ve ondan sonra, Aḥmed b. Tolun tarafından, ilk türk hânedanı kuruluncaya kadar, hep türk vâliler idâresinde kalmıştır. Halîfelerden yalnız al-Ma'mūn Nil vâdisine gitmiş ve onun zamanından itibâren halîfeler ile vâliler arasında, bir me'mûriyet olarak, ihdâs edilen bir nevî hukümdar nâipleri Mısır 'ı nâdiren ziyâret etmişlerdir. Bilhassa Tolunlulara tekaddüm eden devirde başlayıp, Memlûkler devrine kadar süren en ehemmiyetli tarihî vak'a Mısır 'ın araplaştırılması ve islâmlaştırılması olmuştur. Bu iki hâdise aynı mâhiyette bâdiseler değildir; zîrâ hıristiyan kalan mısırlılar bile, çok geçmeden, arapça konuşmağa ve IV. (X.) asırdan itibâren, kıptî papaslar arapça yazmağa başlamışlardır. Araplaşma muhtelif sebeplerden ileri gelmiştir. İdâre merkezi Fusṭāṭ 'ta toplanan şehirli arap ahâli ile kıptî dilinde konuşan vilâyetlere giden yüksek arap me'mûrlarının köylerdeki halkın araplaştırılmasında te'sirleri olmamış gibidir. Rivâyete göre, 87 (705/706) 'de resmen tatbik edilen araplaştırma teşebbüsü (fiiliyatta grek-arap, iki dil kullanılması II. asrın başlangıcına kadar devam etmiştir) ahâlinin 1 % 'i üzerinde bile müessir olmamıştır. Araplaştırmakta en ziyâde te'sir gösteren, ona evvelce yunan harsının varamadığı derecede bir vüs'at veren başlıca âmil köylere yavaş-yavaş bedevî arapların yerleştirilmesi olmuştur. Şehirli olan ve nizâm ve intizâmı takdire değer şehirler kurmuş bulunan greklerin aksine olarak, araplarda başlangıçta şehirli evsâfı yok idi. Vâkıa Mekke ve Medine ahâlisi ve Suriye arapları çabucak şehir hayatına alışmışlar ise de, onlara yazlık ikamet yerleri de hazırlamak lâzım gelmiştir; *rabī' valaban* 'lerinden vazgeçememişler ve bu sayfiyeler ekseriyâ vilâyetlerde kat'î olarak yerleşmeğe vesîle olmuştur. Buna mukabil, gerek askerlerin arkasına takılarak, gerek bir usûl dâiresinde iskân maksadı ile (msl. 107 = 725 'te Kaysler gibi), gerek yavaş-yavaş kendiliğinden vukū bulan bir hicret hareketi neticesinde gelen bir çok bedevî kabîleleri bir mahalde oturup, yerleşmeğe hiç alışkın değildirler. Bu kabîleler ve kabîle kolları yavaş-yavaş cenūba doğru Nil vâdisinin iki tarafındaki mezrû bölgelerin kenarlarına sokulmuşlardır. Çiftçi ahâli, hubûbat vererek, onların yetiştirdikleri hayvanlardan istifâde etmişlerdir. Fakat bu münâsebetler, ekseriyâ, pek o kadar sulh yolu ile olmamıştır. Vergi tazyıkına inzimâm eden bedevî tecâvüzleri kıptî ahâli için bitip-tükenmez b'r felâket kaynağı olmuştur. Sonraları kabîleler, bâzan kısmen, bâzan da bütün bir kabîle, meskūn hayatın câzibesine dayanamamış ve bu suretle Nil vâdisinde, kıptî ahâlinin damarlarında git-gide artan bir nisbette, arap kanı deverân etmeğe başlamıştır. Bu temsil keyfiyeti hâlâ devam etmektedir ve hidivlerin idâresi, Mısır 'ın kenar taraflarında dâimâ dolaşan bu bedevîleri iskân etmek için, hayli gayret sarfetmiştir. Eski zamanlara dâir pek kıt olan, fakat sonradan git-gide çoğalan mâlûmata göre (krş. El-Macrizi's *Abhandlung über die in Ägypten eingewanderten arabischen Stämme*, nşr. Wüstenfeld), bu sâhada gâyet ehemmiyetli bir nüfus hareketi vukū bulmuş ve te'sirleri kısmen Sudan 'a kadar aksetmiştir. Kabîlelerin yahut münferit şahısların (tâcirler) Kızıldeniz yolu ile yukarı Mısır 'a muhâceretlerinin bu harekete ne nisbette inzimâm ettiği husûsu henüz tetkik edilmemiş ise de, Strabon tarafından daha o zaman, yukarı Mısır 'daki Koptos şehrinin yarı arap olarak tavsif edilmiş olması dikkate şâyândır. Arabistan ve Mısır aynı devletin cüz'üleri

olunca, ticâret ve hars mübâdelelerine hizmet eden eski yollarda daha kalabalık bir hareket görülmüş olduğu muhakkaktır. Vâkıa bu bedevî araplar hiç bir vakit büyük bir medeniyet âmili olmamışlar ise de, Nil vâdisi medeniyeti tarafından temsil edilmiş ve geriye yalnız arap dili kalmıştır. Irkların karışması, bugünkü fellahlar ile fir'avunlar devri köylüleri arasında mevcut olan ırk ve ahlâk benzerliğinin delâlet ettiğinden daha ehemmiyetli bir surette vukû bulmuş olsa gerektir. Nil bölgesinin hayvanlarında görülen temsil kudretinin bu hususta da te'sir icrâ ettiği muhakkak ise de, geniş ölçüde ırk karışmaları olmaksızın, vilâyetlerdeki, gâyet muhafazakâr zihniyete sâhip olan kıptî köylülerin yabancı bir dili almış olmaları başka suretle izah edilemez. Binâenaleyh yalnız araplar mısırlılaşma ile kalmamış, fazla olarak kıptîler de pek derin bir surette araplaşmıştır.

Bu arapleşma, ekseriyâ tâbi'î bir surette, bir i s l â m l a ş m a ile birlikte yürümüştür; fakat islâmlaşmağa daha başka kanunlar da âmil olmuştur. Dinî bakımdan araplar kıptîleri Bizans boyunduruğundan kurtarmışlar ise de, bundan dolayı kıptîlerin islâmiyete karşı basmâne vaziyetleri değişmemiştir. Fetih zamanında iki dinî cemâat, bir tarafta yâkubîler, yâni kıptî kilisesi, diğer tarafta melkitler, yâni Cyrus tarafından temsil edilen Bizans ortodoks kilisesi var idi. Her tarafta yaptıkları gibi, arapların ilhâda sapan temâyülü tutmaları üzerine yâkûbîler mutlak bir tefevvuk kazanmışlardır; bir çok melkit manastırını ve kilisesini ele geçirmişler ve araplar ile iyi münâsebetlerinden istifâde ederek, kendi cemâatlerine mümkün olabildiği kadar melkit çekmeğe çalışmışlardır. Bu suretle melkitlerin iki kat cizye vermelerini karar altına aldırmağa muvaffak olmaları üzerine, bunların bir çoğu yâkûbî mezhebini kabûle mecbûr olmuştur. Daha sonraları bu usûl, araplar tarafından, her iki mezhebe mensup hıristiyanlar aleyhine tatbik edilmiştir. Araplar başlangıçta kıptîlere Bizans boyunduruğunu kıran kurtarıcılar gibi göründüğünden, bu cereyânın sevki ile ilk yıllarda, tabi'î surette, bir çok ihtidâlar vukû bulmuştur; fakat ilk asırlarda, umûmiyetle, onları islâma celbetmek siyâsetinden eser görülmez. Hattâ arap idâresi muntazam bir patrik intihap etmiş ve 'Abd al-'Azîz ile daha başkaları sonradan fiilen ve şeriat nâmına men'edilmiş olan kilise inşâsına izin vermişlerdir. Bu devirde hıristiyanlar tarafından yazılmış olan arapça kaynaklar arapların hıristiyanlardan çektikleri paradan başka bir şeye ehemmiyet vermedikleri hissini uyandırmaktadır. Bununla berâber, bu mâlî istismâra hıristiyan dini aleyhine taarruzlar karışırdı. Bu kabilden olarak, zikri geçen 'Abd al-'Azîz'in oğlu al-Aşbağ hıristiyanları, namaza iştirâk etmek için, zorlamıştır. Diğer cihetten arap idâresi, iktisâdî sebeplerden dolayı, memleketi en kıymetli kuvvetlerinden mahrûm bırakan keşişlik sûistimâllerine karşı tedbirler almak lüzûmunu duymuştur ve hıristiyanların, ihtidâ ettikleri zaman alınmayan, ağır bir vergi vermekte olduklarını söylemeğe hâcet yoktur. Bundan başka hıristiyanlar, dinlerinin resmen tasdik edilmiş olmasına rağmen, bâzan bilhassa müslüman ahâlinin aşağı tabakaları tarafından, hırpalanıyordu. Bütün bu sebepler Mısır'ın nasıl olup da bu kadar çabuk bir surette islâmlaştığını izah eder ve VIII. (XIV.) asırda divanlarda çok mıkdarda hıristiyan me'mûrlar bulunduğundan dolayı halk arasında kıyâm hareketleri görülmüş bulunması hayreti mûcip olur (Makrîzî, *Ḫiṭaṭ*, II, 512 v.dd.). Hıristiyan me'mûrlar aleyhinde mücâdele Mısır'ın bütün tarihi boyunca devam eder. İslâm devrinde ilk asrın sonlarında mülkî idârenin en yüksek makamlarında hıristiyan me'mûrlar bulunduğunu görürüz. 'Omar II. tarafından hattâ küçük me'mûrların yerlerini bile müslümanlar ile doldurmak teşebbüsü (*Der Islam*, II, 365), daha tatbikından evvel, muvaffakiyetsizliğe mahkûm görülmüştür. Bütün me'mûrların islâmlaştırırılması, yukarıdan aşağıya doğru, asırlar boyunca devam etmiş ise de, idârî teşkilâtın gâyet mûdil olmasından dolayı, asırlarca daha kıptî hıristiyanların istihdâmı zarûrî görülmüştür. Fâtımîler devrinde vezâret makmlarında bile sûretâ islâm görünen hıristiyanlara ve yahudilere rastlanır. al-Şayrafî'nin *Dîvân al-inşâ'* (*Ḳânûn dîvân al-rasâ'il*, s. 94 v.d.)'sında münâkaşa ettiği vaziyetten o zaman divanlarda hıristiyan me'mûrların pek çok olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Daha Memlûkler devrinde de böyle bir hâl bahis mevzuu idi. Her devirde hukûmetlerin umûmî sûrette hıristiyanları, bilhassa vergilere taallûk eden sebeplerden dolayı olsa gerek, himâye ettiği, fakat bâzan halk tabakalarının taassubuna boyun eğmek mecbûriyetinde kalmış olduğu, müteaddit vesîleler ile, görülebilir. Fakat bâzı hukûmdarların, msl. Fâtımî halifelerinden Ḥâkim'in, halkın temâyüllerine bizzat iştirâk ettikleri de görülür. Bu vâdide şerîatın hıristiyanlar ve yahudiler aleyhindeki ahkâmının nasıl olup da yavaş-yavaş, fakat mütemâdiyen artan bir şiddetle tatbikına mecbûriyet hâsıl olduğu müşâhede edilir; msl. giyime

dâir kaideler, ata binmek, yeniden kilise inşâ etmek memnûniyeti v.b.; fakat, halk arasında büyük galeyan görülen devirlerde bile, bu hükümler ancak oldukça kısa bir müddet tatbik edilmiştir. Yoksa, onlara riâyet edilmediğinden dolayı, halkın yeniden ve mütemâdiyen ayaklanmasına mahal kalmazdı. Te'lif ettiği *Ḫiṭaṭ*'ın muhtelif fıkralarında bu vaziyetten bahseden Makrîzî islâmın yayılmasında iki büyük devir gösterir. Evvelâ al-Ma'mûn devrinde kıptîlerin büyük kıyâmını tâkip eden yıllar. Vergi yükünün mütemâdiyen artması yüzünden, kıptîler arasında zuhûr eden bâzı kıyamlar al-Ma'mûn ve kumandanları tarafından son derecede şiddetle bastırılmıştır (daha ziyâde tafsilât için bk. Becker, *Beiträge zur Geschichte Aegyptens*, s. 129 v. d.) Bu devirden itibâren kıptîler ihtidâ etmişler ve araplar bu topluluğun başına geçmişlerdir. Sonra hayli muahhar bir devirde Nâṣir b. Ḳalâ'ûn (720=1320 'den itibâren) zamanında kıptîler gâyet vahîm bir ikinci buhran geçirmişlerdir: yalnız merkezde değil, bütün memlekette kiliseler tahrip edilmiş, hıristiyanlar tâkibâta mârûz kalmış ve Ḳalyûb gibi küçük bir kasabada bir günde 450 hıristiyan ihtidâ etmiştir (Wüstenfeld, Macrizi's *Geschichte der Kopten*, s. 81); başka yerlerde de aynı hâl vukû bulmuştur. Bu itisaflar hıristiyanların son mukavemetini kırmış gibi görünür ve o zaman islâmlaştırma bugün müşâhede ettiğimiz noktaya erişmiştir. Ancak (Kahire 'nin bir semti olan) eski Mısır 'da ve yukarı Mısır 'ın bâzı yerlerinde oldukça kalabalık kıptî cemâatleri kalmıştır. Becker (*Beiträge*..., s. 113) 'de cizye hâsılâtına müsteniden yapılan bir hesaba göre, Ṣalâḥ al-Dîn devrinde islâmlaştırmanın bugünkü vaziyete tekabül ettiği görülür. Fakat bu hesap doğru olmasa gerektir; zîrâ son zamanlarda keşfedilen *papyrus* yazılarındaki kayıtlarda, o zaman şerîat ahkâmına göre tâyin edilmiş bulunan cizyenin mıkdarı bu hesabın istinat ettiği mıkdardan hayli aşağı idi; bundan dolayı Ṣalâḥ al-Dîn devrindeki hıristiyanların mıkdarı şimdikinden daha çok olmak lâzım gelir. İslâmlaştırma hareketi, Tolunluların memleketin başına geçmesi ile, yüksek bir bir dereceye varmış olmakla berâber, daha sonra, ancak Memlûkler devrinde bütün kuvveti ile inkişâf ettiği anlaşılmaktadır.

Tolunlular (b. bk.) ile Mısır 'da islâm devrinin ayrı bir tarihi başlar. Bu hânedanın hükümdarlığı ele almasına büyük bir iktisâdî gerileme tekaddüm etmiştir; zîrâ hukûmet memleketi mâlî bakımdan, insafsızca istismâr etmiştir (krş. *Beiträge*, s. 136 v. dd.). Ekseriyâ müstakil gibi olan vâliler ve yahut mâliye işleri başında bulunanlar bir takım mültezimlerden başka bir şey değil idiler. Vergi hâsılâtı kısmen Bagdad 'a gider, kısmen de bir birbiri ardı-sıra gelen vâlilerin cebine girer ve memlekette bir şey kalmazdı. Müstakil bir hânedanın kurulması ile vaziyet değişmiştir. Ondan sonra para memlekette kalmıştır. Merkezî hukûmete karşı müstakil olan bir Aḥmed b. Tolun (b. bk.) için yapılacak iş yalnız memleketi istismâr etmek degil, hânedanın ihtişâmını artırmak için, onun istihsâl kudretini de devam ettirmek idi. Mısır, sâdece bir mülhak eyâlet vaziyetinden çıkıp, büyük bir devlet merkezi olmuş, idâre salâb bulmuş ve Mısır 'ın müstakil bir hukûmete mâlik bulunduğu bütün devirlerde olduğu gibi, umûmî refah artmıştır. Asırlardan beri ilk defa olarak, Suriye yeniden Mısır 'ın idâresine geçmiştir ve filhakika bütün eski çağların tarihi gibi, islâm devrinin tarihi de gösterir ki, bu iki memleket arasında sıkı bir tesânüt mevcuttur. Bu noktada bahis mevzuu olan mesele müstakil bir Mısır devletinin tabi'î surette genişlemesidir. Tolunlular zamanında Mısır 'ın pâyitahtı Samarrâ ve Bagdad örneklerine göre tanzim edilmiş, san'at ve medeniyet bakımından, kendisine mahsus bir benlik de göstermiştir (E. Riehmond, *The Significance of Cairo*, *Journ. R. As. Soc.*, 1913, s. 23 v. dd.). Tolunlular ile Mısır tarihinde yeni bir devir başlaması ve Mısır 'ın da islâm medeniyetinin muhtelif safhalarını arzetmesi inkârı kâbil olmayan bir vâkıadır.

Medeniyet tarihi bakımından, 18—1212 (639—1798) yıllarına kadar birbirinden bâriz bir surette farklı dört devir ayırt edilir: arap devri, arap-iran devri, iran-türk devri ve türk devri. Bununla berâber mezkûr devirler tetkik edilirken ahâlinin temel tabakasının eraplaşmış kıptîlerden mürekkep olduğu bir an bile gözden kaçırılmamalıdır. Arap devri vasfının Tolunlulardan evvelki devre verilmesi gerekir. Arap-iran devri Tolunlular, İḫşîdîler ve Fâtımîler devirlerini ihtivâ eder. Medeniyetin iran mümeyyiz vasfı git-gide artan bir kuvvetle tezâhür eder. Fâtımîler, şi'î kanâatinde olmalarına rağmen, medeniyet bakımımdan, Mısır 'daki inkişâfın devamına halel getirmemişlerdir. Fâtımî devrinin sonlarında, Ṣalâḥ al-Dîn ve Eyyûbîler ile bir yenilik başlamıştır. Bunlar Afrika 'ya büyük Selçuk devletinin rûhunu ve medeniyetini de getirmişlerdir. İleride etraflı sûrette göstereceğimiz gibi, san'atta, teknikte, siyâsî ve dinî hayatta, hattâ yazıda bile bir yeni devir meydana çıkmıştır. Bu ikinci iran-türk devri Memlûkler devrini baştan-başa

ihtivâ eder. Filhakika Memlûkler her auretle kendilerini, siyâsî emellerine ve saray erkânının unvanlarına kadar tevârüs ettikleri Eyyûbîlerin vârisleri saymışlardır. Bundan başka Osmanlı idâresi de ayrı bir devir sayılabilir. Bu devirde Mısır bir türk eyâleti hâline gelmiştir.

Siyâsî tarih bakımından, zaman sırası tamâmiyle başkadır. 18—254 (639—868) ve 923—1212 (1517—1798) devirleri Mısır'ın istiklâl devrinin mukaddime ve hâtimeleri gibidir. Bu istiklâl devri, siyâsî bakımdan, üç devreye ayrılır ki, Fâtımîler devri ikinci devreyi teşkil eder. Fâtımîlerden evvelki devrenin mümeyyiz vasfı türk vâlilerinin hilâfet merkezine karşı istiklâl mücâdeleleridir. Tolunluların istiklâli ancak memlûklerin büyük kıyâmı sâyesinde mümkün olmuştur ve onun bastırılmasını müteâkip, bu hânedanın geçici saltanatı nihâyete ermiştir. İḫşîd ve halefleri daha az mukavemete rastlamışlardır. İḫşîdîlerin hâkimiyeti Hamdânîler ve Büveyhîlerin hâkimiyetleri ile mütenâzır bir hâdisedir; bu devletlerin kurulması ancak Abbâsî devletinin inhilâli sâyesinde mümkün olabilmiştir. Bu devir hilâfeti himâye altına alma mücâdelesi ile geçmiştir. İki Mısır hânedanı ancak IV. asra kadar tutunabilmişlerdir. Millî ve dinî temelleri olmadığından, münhasıran müessislerinin şahsî değerlerine istinat etmiştir; eserleri de, ölümlerinden sonra, tarafdarlarının menfaat birliği sâyesinde, bir müddet daha devam etmiştir. Bunlar mezkûr devirde silâh kuvveti ile varılan neticelerin büyük ölçüde değişik safhalarını gösteren dikkate değer misâllerdir; bu hânedanların başları muvaffak olmuş kumandanlar idi; bununla berâber, Memlûkler devrinde ümerâ arasından türeyen hukümdarlardan farklıdırlar. Meşrûiyet fikri, henüz keyfî hareket ve işleri ahvâlin icâbına göre yürütmek usûlü ile tamâmiyle ortadan kaldırılmamıştır. Askerin yanında hâlâ, ehemmiyetli bir âmil gibi, mâliyeci vardır. Mazarâ'îyûn âilesi efrâdının, hiç bir resmî sıfatları ve askerî kuvvetleri olmaksızın, mahza iktisâdî üstünlükleri sâyesinde, Mısır'ı idâre etmiş olmaları gibi bir hâl o devrin mümeyyiz vasfıdır. İdâre teşkilâtını ellerinde bulunduran me'mûrlar ve vergi tahsildarları, mâziden bu bakiyeleri, henüz mevkîlerini Memlûkler devrinin ber şeyi perîşan eden ve inhilâle uğratan askerî idâresine terketmemiştir. Gerek dâhilî bünye bakımından, gerek siyâsî bakımdan, Fâtımîlerden evvelki devir ile onlardan sonraki devir, aralarında hayli müşterek vasıflar mevcut olmakla berâber, birbirinden derin sûrette farklıdır.

Fâtımîler devrinin mümeyyiz vasfı büs bütün başkadır. Mısır'ı, ilk defa olarak, hayatiyeti hâiz ve dinî bir temele müstenit bir saltanat hânedanı ele almıştır. Vâkıa Mısır şî'î değildir ve sonradan Şalâḥ al-Dîn'in sünnîliği kolayca iâde etmiş olması, cebren kabûl ettirilen mezhebe ancak zâhirî bir sûrette boyun eğilmiş bulunduğunu göstermiştir. Fakat hânedanın nufûz ve kudretini devam ettirmek ve olsa-olsa ancak sarayda büyük mevkîler işgâl etmelerine müsâade edilen askerî kumandanların ihtiraslarını önlemek için, dinî nufûzun baha biçilmez bir kıymeti var idi. Bundan başka, al-Mu'izz memlekete, Tolun ve İḫşîd gibi, meşrû bir hukümdarın mümessili ve vâlisi sıfati ile değil, yolu kumandanları tarafından açılan, kudretli bir devletin mutlak hukümdarı gibi gelmiştir. Mısır'da saltanat süren ilk Fâtımî, mütevâzî bir başlangıçtan sonra, mevkiini güçlükle zapt etmeğe mecbûr kalmamıştır; şimâlî Afrika'dan bir hukümdar kudreti, dinî hâleye bürünmüş bir imam sıfatı ile ve parlak bir halîfe şeklinde gelmiştir. Fâtımîler, Abbâsîler devletinin idâresine ve hattâ daha eski İran örneklerine göre teşkilâtlandırılmış idi. Fâtımîlerin ders almağa ihtiyacları yok idi; fakat memleketin eski idârî usûllerini kendilerinin koydukları merâtip kaideleri ile pek mâhirâne bir sûrette mezcetmişlerdi. İçlerinden bâzıları bizzat mükemmel idâre adamları oldukları gibi, etraflarına mümtaz devlet ricâli toplamasını da bildiler. Nufûz ve iktidarları askerî darbelere imkân bırakmıyordu. Fakat zaman geçtikçe, tabiatiyle, Abbâsîlerin âkıbetine uğradılar ve ordularında Memlûk usûlü baş-gösterdi; fakat ancak Şalâḥ al-Dîn ve halefleri askerî birlikler ihdâsı ve mutavassıt bir âmil olan me'mûrlar hâkimiyetinin kaldırılıp, bu hâkimiyetin Memlûklerin eline geçmesine ve bunların ahâlinin başına belâ kesilmelerine sebep olmuşlardır.

Fâtımî'ler devrinin siyâsî meseleleri de bundan evvelki devrin meselelerinden tamâmiyle farklı idi. Filhakika Mısır fâtihinin zamanında olduğu gibi, hâlâ bir Suriye meselesi var idi; fakat bu memleketi elde etmek için, artık kuvvetli bir halîfeler devleti ile değil, Büveyhîler ve Selçuklular ile savaşılıyordu. Bu hânedanların saltanat sürdükleri devletler ile Fâtımîlerin memleketleri arasında, kâh bir tarafa, kâh diğer tarafa meyleden, bir takım müstakil küçük devletler var idi. Hutbeyi kendi nâmlarına okutmak meselesinden dolayı, Abbâsîler ile Fâtımîler arasında bir harp oldu. Umûmî tarih bakımından ehemiyetsiz bir hâdise gibi görünen, bununla berâber Fâtımîlerin en

yüksek emellerinin tabakkuku mâhiyetinde olan bu vak'a, bir aralık Bagdad'da iktidar mevkiini ele geçirmiş olan Basâsîrî'nin, gâyet kısa bir müddet (449/450 = 1058) esnâsında, Abbâsîlerin pâyitahtında, Fâtımîler ve onların ecdâdı nâmına hutbe okutmuş olmasıdır. Fâtımî devleti, refah ve şevket devrinde, şarkî Akdeniz'de yegâne büyük islâm devleti idi. Sicilya'ya ve cenûbî İtalya'ya kadar yayılan ve Bizans'ı Mısır ile karşılaştıran tarihî muhâsama burada tezâhür ediyordu. Mısır'ın Şalāḥ al-Dīn tarafından lâkviye edilen ve Memlûkler devrine kadar devam eden üstün mevkiini Fâtımîler te'sis etmişlerdir. al-Mu'izz'den al-Mustanṣir'a kadar, Mısır'ın muhâfaza ettiği bu refah devrini, iktisâdî ve siyâsî inhitâtından bir az evvel, iranlı Nāṣir Ḫusrav çok parlak bir sûrette tasvir etmiştir. O vakit islâm âleminde başka hiç bir memleket Mısır'a kıyas edilemezdi. Ancak büyük Selçuklu hukümdarları sonraları birinciliği Irak'a iâde etmişlerdir. Selçukluların büyük fütûhâtından, sonra Suriye Fâtımîlerin elinden çıkmıştır. Mısır'ı ellerinde tutarak, çok geçmeden vukû bulan haçlılar istilâsına karşı, belki, çetin bir mukavemet göstermişlerdi. Fakat düşkün bir Mısır, ata-beylerin küçük devletleri ile berâber, ilk zamanlarda buna muvaffak olamamıştır. Zâten al-Mustanṣir devrinin kıtlık ve kıyâmlar içinde geçen yıllarından beri Fâtımîlerin kudreti inhitâta yüz tutmuş idi. Badr al-Camālī [b. bk.] ve oğlu al-Afḍal [b. bk.] bu inhitâtı ancak muvakkat bir zaman için durdurabildiler. Askerî idâre memleketi harâp etti. O zaman haçlılar istilâsı vukua gelmiş ve Fâtımîlerio yıldızı gurûba yaklaşırken, Almarich Kahire kapılarına dayanmıştır. Bu inhitat Mısır'ın, Eyyubîler [b. bk.] ve Memlûkler [b. bk.] devirlerinin teşkil ettiği büyük devresine doğru bir intikal merhalesi teşkil eder.

Şalāḥ al-Dīn her şeyi yeni esaslar üstüne kurup, düzeltmiştir. Yeni bir medeniyet merhalesinin evvelce işâret edilmiş bulunan müeyyiz vasıfları, siyâsî sâhada da yeni bir devrin ifâdesinden başka bir şey değildir. Mısır'ın bitmez-tükenmez denilebilecek derecede olan tabiî zenginliği, memlekette nizâm ve intizâmı yürütmeğe muktedir olan hukümdarlarının geniş siyâset tâkip etmelerine henüz müsâit idi. Fâtımîlerin inhitat devrinde, memleket içinde çıkan isyânları bastırmak ve haçlıların istilâsına karşı koymak gibi, başa çıkamadıkları güç işler Eyyubîler ve halefleri tarafından başarılmıştır. Mısır artık şark ve garp arasındaki savaşın merkezi olmuştur. Dimyat'ın adı son haçlı seferlerinin ehemmiyetli vak'alarını hatırlatır. Eyyubîler, Selçuklular devrinin dinî aksül'amellerine istinad ederek, islâmın düşmanlarına karşı cihâdı hânedanlarının tâkip etmekle mükellef bulunduğuna imân eden hakikî mücâhidler olmuşlardır. Suriye'yi, uzun bir zaman için, yeniden Mısır ile birleştirmişlerdir. Bu şanlı hânedanın âzası, teessüf olunur ki, aralarında sağlam bir birlik göstererememiştir; bir çok şûbelere ayrılan hânedân, dâhilî savaşlar ile kendi kendisini parçalamağı hedef tutar gibi hareket etmiştir. Tefevvuk dâimâ Mısır hukümdarında kalmıştır; hânedânın sıklet merkezi orada idi. Şalāḥ al-Dīn, al-'Ādil ve al-Kāmil bilhassa Mısır hukümdarları olmuşlardır. Eyyûbîler Oğuzlara [b. bk.] istinat ediyordu; bu noktada, hânedan için, ırkî bir temel kurmak mümkün idi; fakat muhtelif şûbelerin birbiri ile uğraşmaları yüzünden, o imkân ortadan kaldırılmıştır. Birliği artık hânedan değil, ekseriyeti memlûklerden mürekkep olan devlet askerlerinin ırkî akrabâlıkları temsil ediyordu. Sancakları altında yalnız türkler harbetmiyordu, islavlar ve rumlar da var idi; fakat türk unsuru ekseriyeti teşkil ediyordu. Hukümdarların aralarındaki kardeş kavgaları onları, git-gide artan bir sûrette, askerî kumandanlarının hukümleri altında bırakmış ve nihâyet muhteris kumandanların ellerinde bir oyuncak mesâbesine düşürmüştür. Bundan dolayı, ancak ismen saltanat süren bu hukümdarların ortadan kalkmaları ve hayli zamandan beri hakikî nufûzu ellerine almış bulunanların iktidar mevkiine resmen geçmeleri ehemmiyetli bir tarihî hâdise teşkil etmemiştir.

Hânedan fikri yavaş-yavaş kaybolmuştur. Vâkıa bütün devlette Eyyubîlere karşı merbûtiyet bâkî kalmış ve Baḥriye (türk) memlûkleri devrinde Ḳalā'ūn bir nevi saltanat hânedanı kurmağa muvaffak olmuş ise de, Çerkes memlûkleri ile askerî zümre yalnız sözde kalmamış, fiilen teessüs etmiştir. Askerî bir derebeyliğin kurulması tamâmiyle bir askerî dâirenin meydana çıkmasına sebep olmuştur. Devlet, emlâk üzerine değil, irad üzerine müstenid ve askerî bakımdan da yerlerinde oturan ve icâbında askere gelen tebeaya değil, fakat satın alınıp, sonradan azat edilen kölelere müstenit bir derebeylik devletidir. Memlûk aristokrasisi, asıl mısırlı unsur üzerine çöken ve onu fırsat düştükçe insafsız sûrette istismâr eden sathî bir tabaka hâlindedir. Dâimâ birbiri ile uğraşan, memleketi keyiflerine göre idâre eden Memlûkler, ırk bakımından, yabancı bir unsurdur ve sayı itibârı ile asıl Mısır ahâlisi ile aralarında nisbet yoktur. Asırlarca iktidar mevkiinde kalmaları, bâhusus kudretli hareketlerde bulunmaları ve vü-

cûda getirdikleri inşaâtın büyük ehemmiyeti, ilk bakışta, bir muammâ gibi görünür. Bir kere Baybars zamanında Memlûklerin moğul istilâsına sed teşkil etmiş olduklarını düşünmek lâzımdır. 'Ayn Câlût muhârebesi tesâdüf kabilinden bir muvaffakiyet değildir. Ḳalā'ūn da ve ondan sonra başkaları da dâimâ İlhanlıları püskürtmüşlerdir. Bunlar kölemenlikten yetişmiş bu hükümdarları, dünya tarihinde şereflе andıran başarılardır; zîrâ bu sûretle Mısır Irak'ın uğradığı âkıbetten masûn kalmış ve bu sâyede Nil vâdisi, başka hiç bir islâm memleketine nasip olmayan bir şekilde, iktisâden ve fikren mütemâdî surette bir inkişâfa nâil olmuştur. Bu muazzam başarının yanında, haçlıların kat'î sûrette püskürtülüp, def'edilmiş olmaları kolay ve ehemmiyeti az bir muvaffakiyet gibi görünür. Nûbe'nin zaptı da, Mısır tarihinden ziyâde, Sudan tarihi bakımından ehemmiyetli olmuştur; fakat her cihete doğru büyük bir yayılma kuvveti tezâhür etmiştir. Kuvvetli bir teşekkül olan Mısır devleti beynelmilel alâkayı çekmiştir. Altın-Ordu ile münâsebetleri, İlhanlılar aleyhine müşterek haroketleri dolayısı ile kurulmuş idi; fakat Bizans ve başka Avrupa devletleri de kuvvetli Mısır sultanlarının dostluğunu kazanmağa çalışmışlardır. Mütemâdî harplerin pek çok para sarfını istilzâm ettiği sıralarda Kahire'de birbiri ardı sıra muazzam binâlar inşâ edilmiştir. Bugün bile Kahire'nin mümeyyiz vasfını teşkil eden eski âbidelerin hemen hepsi Memlûklerin eseridir. Bünyesi bu kadar zayıf olan bir devlette bu işlerin görülmesi için lâzım olan kudret ve para nereden geliyordu? Her şeyden evvel Baybars, Ḳalā'ūn, Nāṣir, Berkuk, Kayıt-Bay gibi büyük hükümdarların hârikulâde kabiliyetlerinin memlekete bu refah ve serveti te'min etmiş bulunması melhûzdur. Memlûkler devleti gibi, her neferin en yüksek mevkie çıkması mümkün olan bir devlette en müstaid olanların kendiliklerinden tebârüz etmeleri idâre tarzının rûhunu teşkil ettiği cihetle, ancak fevkalâde icraât kudretine mâlik olanlar devletin başına geçebilirler. Buna hâricî tehlike karşısında, zümre rekabetlerine rağmen, gâyet kuvvetli bir tesânüt duygusu inzimâm ediyordu. Diğer cihetten, ekserisi türk veya çerkes olan memlûkler, esir pazarlarında, fıtraten cengâver ırkların en gürbüz ve en mümtaz ferdlerinden seçiliyordu. Buna emirlerin aralarındaki rekabet sevki ile, gâyet itinâlı bir askerî terbiye de inzimâm ediyordu. Baybars'ın, moğullar tarafından mülkleri zaptedilerek, açıkta kalmış olan Abbâsîleri Mısır'a dâvet etmesi mâhirâne bir hareket olmuştur. Memlûk sultanlarının, meşrûiyeti hayli münâkaşaya mahal verebilecek mâhiyette olan hükümdarlıkları, bu sûretle her türlü tereddüd ve şüpheden kurtarılmıştır. Bu mâhirâne darbe, onların mânevî nufûzlarını, bugün güçlükle takdir edebildiğimiz bir nisbette arttırmıştır. Zâten büyük memlûk sultanları hükümdarlık evsafından mahrûm değil idiler. Bâzan zirâatin terakkîsine de çalıştıkları olmuştur, kanallar açılmış ve ıslâhâta teşebbüs edilmiştir. Bununla berâber, köylerde bedevî arap unsuru, fellâhların yanında endîşe verici bir ehemmiyet kesbetmiş idi ve bâzan zirâatin de mutazarrır olduğu kuvvetli ve devamlı bir müdâheleye lüzûm gösteriyordu. Bu devrin parlak medeniyeti, köy halkı ağır vergiler yükü altında ezilmekle berâber, yalnız emlâk gelirleri ile beslenemezdi. Bu devirde Mısır'ın başlıca irad menbaı Mısır'dan geçen ve ileride bahsedilecek olan Hindistan ticâreti idi. Bu ticâret kesilince, Memlûklerin hâkimiyeti de sona ermiştir. Portekizliler Hind okyanusunda ve Kızıldeniz'de yerleştikleri ve Hindistan ticâretini Ümit burnu yoluna çevirdikleri vakit, Mısır'ın refâhı da ortadan kalkmıştır. Aynı yıllarda Osmanlı hâkimiyeti Nil vâdisine yayılmıştır. Dünya ticâretinin yerini değiştirmesi ve Amerika'nın keşfi Akdeniz'in bütün şark tarafını ikinci dereceye düşürmüş ve medeniyetin mihrâkı başka tarafa gitmiş idi.

Hukûmet ve idâre. Arap coğrafyacılarında ve tarihçilerinde, idârî taksîmat birliği olarak, eski devirde *kūra* ve Fâtımîlerden sonraki devirde *'amal* (cem. *a'māl*) görülür. Sonradan yeni devirde bu sonuncuya *mudīrīyo* adı verilmiştir. Milne tarafından, *A History of Egypt under Roman Rule* (s. 216)'de yapılan mukayeseden, büyük ve küçük idârî taksimâtın romalılar devrinden Mehmed Ali'ye kadar hiç değişmeyerek, olduğu gibi kaldığı zannı hâsıl olur ise de, daha derin bir inceleme mâzî ile hâl arasındaki benzerliklerin tesâdüfî olduğunu gösterir. İdârî bünye asırlar boyunca derin değişiklikler geçirmiştir. Eski *nomos* taksimâtını, romalılar devrinde *pagi* ve *pagarchie* taksimâtı tâkip etmiş ve bunların yerine de, büyük emlâkin ehemmiyetlerinin artması sevki ile, Bizans devrinde, oldukça karışık bir sistem kaim olmuştur. Bu idârenin en iyi bir hulâsasını Mathias Gelzer (*Studien zur bizantinischen Verwaltung Ägyptens, Leipziger Hist. Abhandlungen*, XIII) yapmıştır. İslâm devri bu vaziyeti inkişâf ettirmiştir. Bize ilk doğru mâlûmatı veren I. asrın sonuna (VIII. asır başlangıcı) âit olan Aphrodito papirüsleridir. Bunlara göre vaziyet şöyledir: Mısır halîfeler devletinin bir σύμβουλος (*amir*)

idâresine tevdî edilmiş bir eyâletidir. Aşağı ve yukarı Mısır ayrı idârî bölgelerdir; fakat bunları ikinci derecedeki bütün taksimâtı ihtivâ eden başlıca bölgeler zannetmemelidir. Asıl idârî birlik gibi görünen ve Bizans *pagarchie*'sine tekabül eden *kūra*'lerin başları doğrudan-doğruya umûmî vâliye bağlıdır. Eski *nomos* artık coğrâfî bir tâbirden ibâret kalmıştır. *Kūra*'ye mülhak köylerin (*ḳarya*) başında πρωτοκωμῆται vardır: kıptîce *lashane*, arap. *māzūt*, cem. *mazūvīt* (tafsilât ve bibliyografya için bk. *Der Islam*, II, 361 v.d.). Bu idârenin nasıl tekâmül ettiğine dâir sarîh bilgilerimiz yoktur ve elimizde bulunan bâzı mâlûmat, şimdiye kadar, usûlü dâiresinde tetkik edilmemiştir. *Kūra*, Fâtımîler devrine kadar, idârî teşkilâtın temeli kalmıştır. Vâkıa bâzan *al-Rīf* diye anılan, *Asfal al-arż*, aşağı Mısır gibi, daha geniş idârî çerçeveler zuhûr ettiği de görülür. *Asfal al-arż* da, *Baṭn al-rīf* (Nil'in iki kolunun arasındaki yerler), *al-Ḥavf al-ġarbī* (Delta'da Reşid kolunun garbında kâin münbit yerler) ve *al-Ḥavf al-şarḳī* (Dimyat kolunun şarkındaki kalan kısım) olarak taksim edilir. Yukarı Mısır (*al-Ṣa'īd*) iki mıntakaya ayrılır. Fakat bu isimler, idârî birlikten ziyâde, coğrâfî adlardır ve sâhaları da kat'î değildir. *Kūra* taksimâtı da değişikliklere uğramış, icâbında ilgâ edilmiş yâhut başka *kūra*'ler ile birleştirilmişlerdir. Bundan başka, bilhassa Delta'da, arâzi ve nehir kollarında vukua gelen büyük değişiklikler dolayısı ile, taksimâtın nereleri içine aldığını doğru olarak tâyin güçleşmiştir. Bu hususta, A. R. Guest tarafından, kıymetli bir deneme yapılmıştır (*The Delta in the Middle Ages*, *Journ. R. As. Soc.*, 1912, s. 941 v.dd.). *Kūra*'lerin sayısına dâir muhtelif rakamlar kaydedilmiştir ve bu sayı da, şüphesiz, değişikliklere uğramıştır. Maḳrīzī (*Ḫiṭaṭ*, I, 73, 26) tarafından verilen mâlûmata göre, aşağı Mısır'da 25—38 ve Guest'in tetkiklerine göre, 31—37 *kūra* var idi. Yukarı Mısır hakkında bu adetler 28—30 arasındadır (*kūra*'ler cedveli için bk. Maḳrīzī, I, 72 v.d.; nşr. Wiet, I, 306 v.dd.; *Bibl. Geogr. Arab.*, V, 73; VI, 81; VII, 331; İbn Duḳmāḳ, IV, 128; V, 42; Ḳalḳaşandī, trc. Wüstenfeld, s. 92 v.dd.; Yāḳūt, IV, 549). Bunlara, *Ḳibla kūra*'leri denilen, Kızıldeniz sâhilindeki ve Sînâ yarım-adasındaki *kūra*'leri de ilâve etmek lâzımdır (Ḳalḳaşandī, *ayn. esr.*, s. 100 v.d.). Vâhalar [bk. madd. BAḤRİYA, DĀḪLE, ḤĀRGE] ile Barḳa'nın idâreleri ayrıdır. Maḳrīzī, Ḳuḍā'ī'ye atfen, her *kūra*'ye mülhak *ḳarya* (köy)'lerin sayılarını kaydeder. 345 (956) yılına âit kayda göre, bütün Mısır'da mevcut bulunan köylerin sayısı, 1.439'u aşağı Mısır'da ve 956'sı yukarı Mısır'da olmak üzere, 2.395 imiş (*Ḫiṭaṭ*, I, 73, 35; İbn Duḳmāḳ, V, 43). Arap fethinden takriben bir asır sonra, hâlâ 10.000 müreffeh köy var imiş. Fakat bu kayıt mübâlegalı görünür (Maḳrīzī, nşr. Wiet, I, 312). Sonraları köylerin sayısı pek çok azalmış olmalıdır.

Memleketin idârî taksimâtının git-gide uğradığı değişikliklerin Mısır'ın mütemâdî ve önüne geçilmez bir sûrette inhitat etmesinden ileri geldiği âşikârdır. Nüfusun ve vergi hâsılâtının azalması yüzünden, iktisâdî inkişaf devrinde ber biri ayrı husûsî bir idâreye ihtiyac gösteren dâirelerin birleştirilmesi ile, idârî taksimat birlikleri mütemâdiyen büyüyen birer sâha işgâl etmişlerdir. Fâtımîler devrinin sonundan itibâren, eski *kūra*'lerin yerine *a'māl* teşkilâtı kurulmuştur. Musabbiḥī'nin eski taksimâta vâkıf bulunmasına ve diğer cihetten al-Mustanṣir devrinin sonundan itibâren, yeni *'amal*'lerin bir cedveli kaydedilmiş olmasına (Abū Şāliḥ, nrş. Evetts, 7b, 8a) göre, yeni taksimâtın Fâtımî devletinin bakiyelerini derleyip-toplamış olan Badr al-Camālī tarafından yapılmış olması muhtemeldir. Bununla berâber, memleketin idârî taksimâtı bir defada yapılmış gibi görünmüyor ve ancak al-Mustanṣir devrinin felâketinden sonra memleketin tamâmiyle inhitâtı idârî sâhada da korkunç bir sür'at ile tezâhür ediyor. Bazan *kūra* ile müterâdif gibi görünen *'amal*, bunu ihtivâ eden bir mefhûm olmayıp, sâdece onun yerine geçmiştir. Mısır'ın; 50—70 *kūra* yerine, birden bire 10 adedi yukarı Mısır ve 16 adedi aşağı Mısır'da olmak üzere, 26 *a'māl*'e taksim edilmiş olduğu görülür (*Ḫiṭaṭ*, I, 72, 26 v. dd.). Fakat gerileme hareketi orada kalmamış, memleket inhitatta devâm etmiş ve idârî taksimâtın aynı zamanda sâhaları büyümüş ve sayıları azalmıştır. Muḥammed b. Ḳalā'ün devrinde 715 (1315)'te tanzim edilmiş olan meşhûr *Rōk Nāṣirī* kadastrosunda, 9'u yukarı Mısır'da olmak üzere, yalnız 15 vilâyet görülür (*Ḫiṭaṭ*, I, 74, 5, nşr. Wiet, I, 312) ve hattâ Osmanlı hâkimiyetinde memleketin iktisâdî inhitâtı zamanında, ancak 12 (J. v. Hammer, *Geschichte des osman. Reiches*, II, 653) yahut 14 (de Sacy, *Institut Royal de France*, I, 91) vilâyet var idi. Fransız seferi zamanında, Dimyat ve Reşid dâhil olmak üzere, 16 vilâyet mevcut idi. Tabi'î vilâyetlerin sayılarının bütün bu değişiklikleri memleketin refâhı ile doğrudan-doğruya a[illegible] kadar değildir; filhakika bilhassa aşağı Mı[illegible]'da, bâzan münhasıran şekle müteallik birle[illegible]tirmeler ve ayırmalar yapılmıştır; bu sûret[illegible] *Rōk Nāṣirī*'den sonra, eserlerini aynı devir[illegible] yazdıkları hâlde, aşağı Mısır'da İbn Duḳmāḳ

8 ve İbn Ci'ān 12 (ve aşağı Mısır'a bağladığı Cīzeh ile) 13 vilâyet sayarlar; fakat her hâlde bir çok *kūra*'ler yerine, sayıları daha az vilâyetler kurulmasının başlıca sebebinin iktisâdî inhitat ve memleketin nüfusunun azalması olduğunda şüphe yoktur Mısır'ın XIX. asırda siyâsî idâresinin tarihi bu hususta bir mukayese esâsı teşkil eder. Alfred von Kremer (*Ägypten*, II, 8) hidivler devrinden beri *mudīrīya* adı verilen vilâyetlerin 1860—1870 arasında, „tasarruf maksadı ile", birleştirilmiş olduklarını izah etmiştir. Bu vilâyetler ancak son zamanlarda, eski *kūra*'lerden daha geniş bir mefhûma müstenit telâkkî edilmiştir; zîra bugün onların ayrılmış bulundukları *markaz*'ler eski *kūra*'lere ve bugünkü *nāḥiya*'ler eski *ḳarya*'lere tekabül eder. Meselenin bir kısmının olsun ilk bakışta kavranabilmesi için, aşağıda umûmî bir cedvelde Mısır vilâyetlerinin birbirini tâkip eden bir çok cedvellerinden üçünü, Rōk Nāşirī, Bonapart zamanı ve hidivlik devrindeki teşkilât cedvellerini kaydedeceğiz.

Rōk Nāşirī	*Descr. de l'Egypte*	Hidivlik devri
715 = 1315	1212 = 1798	1913
1. Ḳūş	1. Thebes (vilâyeti)	1. Asvān (Nubye) 2. Ḳenā
2. Aḫmīm	2. Girgeh (vil.)	3. Girgā
3. Asyūṭ 4. Manfalūṭ	3. Syout	4. Asyūṭ
5. Aşmūnayn	4. Minyah	5. Minyā
6. Bahnasā	5. Beny Soueyf	6. Beni Suēf
7. Fayyūm	6. Fayoum	7. Fayyūm
8. Aṭfīḥ 9. Cīze	7. Atfyeh 8. Gyzeb	8. Cīze
10. Ḳalyūb	9. Qelyoub	9. Ḳalyūbīya
11. Şarḳiya	10. Charqyeh	10. Şarḳiye
12. Uşmūm Ṭanāḥ Daḳahlīya ve başka mülhakat ile berâber.	11. Mansourah	11. Daḳahlīya
	12. Damiette	
13. Ġarbīya	13. Gharbyeh	12. Ġarbīye
14. Manūfīya	14. Menouf	13. Manūfīya
	15. Rosette	
15. Buḥayra	16. Babyreh	14. Buḥayra

Bu cedvel tetkik edilirken, orada kalan devirlerde bir çok geniş değişiklikler vukua gelmiş bulunduğu hatırdan çıkarılmamalıdır. — Kahire ile İskenderiye gibi, büyük şehirler ile bir kaç hudut mevkiinin bu muhtelif idârelerde dâimâ müstesnâ bir vaziyette kalmış bulundukları na dikkati çekmekle iktifâ etmek gerektir. Şimdiki idârî teşkilâtta el'an aşağıdaki *muḥāfiẓa*'lıklar vardır: Kahire, İskenderiye, Süveyş kanalı ve şehri ile al-'Arīş, yâni Sînâ; birinciler dâhiliye nezâretine ve sonuncu harbiye nezâretine bağlıdır (Mısır maârif nezâreti tarafından neşredilmiş olan *Coğrāfiyā Miṣr va 'l-Sūdān*, 2. tab., s. 112 v.d.). Daha evvelki bir devirde Burullus, Reşîd, Dimyat ve Kızıldeniz limanları buna benzer bir vaziyette idi.

İdâre ve mâliye. Mısır'ın idârî tarihinin tam bir taslağını yapmak henüz mümkün değildir; bununla berâber, verilecek bâzı mâlûmat meselesinin tetkikine bir başlangıç teşkil edebilir. Hiç bir devirde umûmî vaziyeti sarîh ve toplu bir sûrette göstermek mümkün değildir ve bilhassa arap devri karanlıktır. Her idâre tarzının nüvesini mâliye idâresi teşkil eder; zîra memleketin idâresinde istihdâf edilen başlıca gâye vergilerin zamanında ve mümkün olduğu kadar çok tahsil edilmesidir. Askerin ve me'mûrların aylıkları bu para ile verilerek, memleket idâre edilir. Mâliye usûlü, başlangıçtan itibâren, son derecede karışık idi ve Mısır'ın islâm devri tarihi boyunca, fellâhlara kan emici yarasalar gibi görünen ve iktidar mevkiinde bulunan askerî sınıfın dolandırıcı telâkkî ettiği kıptîler tarafından anlaşılıp, tatbik olunabiliyordu. Bu gâyet ehemmiyetli me'mûr sınıfının yanında, bir çok saray erkânı ve yüksek me'mûr sınıfları da var idi ki, bunlara dâir bilgilerimiz, idârenin hakikatte nasıl işlediği hakkındaki mâlûmâtımızdan daha iyidir.

İlk asırlarda birbirinden tamâmiyle farklı iki büyük memûriyet, vâli ve mâliye idâresi başı vardır. Vâlinin (*amīr*) emri altında yalnız asker ile bir *ṣāḥib al-ṣurṭa* kumandasında, polis bulunuyordu ve bunlar *'ala 'l-ṣalāt va 'l-ma'ūna*'ye me'mûr idi. Onun yanındaki hazîne *'āmil*'i, berâtında *'ala 'l-ḫarāc* me'mûr edilmiştir. Bu iki me'mûrun birbirini sıkı bir nezâret altında tutmuş olmaları muhtemeldir. İcrâ kuvvetini hâiz askerî me'mûr sıfatı ile, vâli birinci geliyordu; fakat rütbe itibârı ile müsâvî idiler ve hattâ al-Kindî (nşr. Guest, s. 109) tarafından nakledilen bir misâlin açıkça gösterdiği gibi, hazîne âmirinin nufûzu üstün idi. İki me'mûriyet bâzan birleştirilirdi (krş. *Beitrāge*, II, 154). İbn Ṭūlūn ancak hazîne işlerinde de kendisine salâhiyet verildikten sonra vaziyete hâkim olmuştur. İdârî kuvvetlerin bu sûretle taksîmi, ondan sonra, mâliye idâresinde devam edip-gider. Bu sûretle Abbâsî devrinin başlangıcına kadar, mâliye idâresinde arap *'āmil*'in maiyetinde iki kıptî baş-me'mûr (*chartularii*) bulunuyordu; fakat bu iki yüksek mâliye baş-me'mûru, biri yukarı, diğeri aşağı Mısır divanlarına me'mûr edilmeyip, işleri el-birliği ile idâre ederlerdi. Ab-

bâsî devrinin başlangıcında da mâliye idâresinin başında iki me'mûr bulunduğu görülür ise de, Severus'un söylediğine göre (Severus von Aşmûnayn, Hamburg nüshası, nşr. Seybold, s. 196, 15; Severus'un diğer nüshasında farklı mâlûmat vardır), bunların her biri memleketin iki kısmını ayrı-ayrı idâre ederdi. Hubûbâtın devlet anbarlarına teslimi işlerinde de iki me'mûr ayrı-ayrı makbuz verir idi (*Zeitschr. für Assyriol.*, XX, 101). Bizans zamanından kalan bu usûl sonradan asırlarca devam etmiştir. Fâtımîler devrinde ve daha sonraları dîvan reisinin yahut bir *muşārif*'in yanında, onlar ile berâber tasdika me'mûr, *nāẓir* unvanlı bir murâkıp vardır (misâl için bk. İbn Mammâtî, s. 7; *Ḫiṭaṭ*, I, 82, 28). İlk asırda eski *eparchie*, başında bir *dux* ile, mâliye idâresi hizmeti için ibka edilmiştir. *Dux*'un maiyetinde, Fuṣṭāṭ'a te'diyelere me'mûr ζυγοστάται vardır. Bunların vazifeleri henüz iyice anlaşılmamıştır. Asıl karanlık kalan nokta *dux*'ün *pagarch* yahut *ṣāḥib al-kūra* veya διοικητής ile münâsebetleridir. Vâli, verginin tesviyesi için, buna müracaat eder. İcâbında hesap vermek için, idâre merkezine bizzat gitmekle mükelleftir ve orada dâimî bir mümessil (ἀποκρισιάριος) bulundurur. Mahallî me'mûrlar *māzāt* (yk. bk.) ile evrak kâtipleridir. Aynen vergi tahsil edenlere *ḳabbāl* denilir (bk. *Papyri Schott-Reinhardt*, I, 45) ve bunlar nâhiye tarafından seçilirler. I. asrın sonundaki vergiler ve binâenaleyh eski devre dâir bilgilerimiz de Aphrodito papirüslerinden gelmektedir (*Papyri Schott Reinhardt*, *I*; *Greek Papyri in the British Museum*, IV; *Zeitschr. für Assyriol.*, XX, 68; *Der Islam*, II, 245). Hukûmet *ṣāḥib al-kūra*'den iki türlü vergi, δημόσια ve ἐκατοστύοντα ister. Bu vergilerin *kūra*'nın idârî taksîmâtı arasında tevzii, evvelden hazırlanıp bildirilen mâlûmâta göre, hukûmet tarafından kararlaştırılıp, mezkûr idâre taksimâtına doğrudan-doğruya, fakat *ṣāḥib al-kūra* vâsıtası ile, gönderilen bir emirnâme (ἐντάγιον) ile bildirilir. δημόσια yahut alel-'âde vergilerin başlıcaları şunlardır: 1. χρυσικὰ δημόσια = *cizya*'ler, münhasıran nakitle ödenen vergi ve 2. σιτικὰ δημόσια = *ẓorîbat al-ṭa'ām*, buğday yahut arpa ile ödenen vergiler. Bu iki verginin mıkdarı merkezî idâre tarafından tâyin olunur. Binâenaleyh vergi tamâmen müşterek mâhiyette olup, bunun mükellefler arasında taksimi mahallî me'mûrların işidir. χρυσικὰ aşağıdaki vergilerden mürekkeptir: *a.* akar vergisi (ὀημόσια γῆς); *b.* şahsî vergi (ἀνδρισμός, διαγραφον); *c.* mahallî idâre vergisi (δαπάνη). Hiç bir müikû olmayarak, yalnız san'at icrâ eden şahıslar bile akar vergisine tâbîdirler. Şahsî vergi, aslında, umûmî bir vergi değildir; fakat hangi esâslara müsteniden tarh ve tahsil edildiği henüz iyice anlaşılamamıştır. Bu para ile tesviye edilen vergilerin yanında, bâzan para (ἀπαργυρισμός = *şaman*) ile de ödenen vergi (embola) vardır. Bunun bir kısmı mahallî ihtiyacları te'min için aynî (δαπάνη) vergi olarak kullanılır; geri kalanı Babilonya yahut İskenderiye'deki devlet ambarlarına götürülür. „Fevkal'âde" vergiler de δημόσια kadar muntazamdır. *Kūra*'lerden gemi inşâsı için mâlzeme, âletler yahut yevmiyeleri ile berâber, usta amele ve gemiciler istenilir. *Kūra* bu şeyleri vermek ve icâbında satın almakla mükelleftir. Aynen yapılması lâzım gelen bu tekâlîf yerine, para verilmesi kolayca kabûl edilmez, fakat şahsî hissenin nâhiyede nakden ödenmiş olması muhtemeldir. Bütün bu teklifler şer'î mâhiyette tasavvur edilip, konulmuştur. — Yazma vesîkalarda tasvir edilen fiilî vaziyet fıkıh âlimlerinin *cizya* [b. bk.] ve *ḫarāc* [b. bk.]'a müteallik kayıtlarına pek uygun görünmez; bu husûsa dâir yürütülen faraziyelerden mezkûr iki kelimeye tahsis edilen maddelerde bahsedilmiştir. Fakîhlerin mütâlealarına mukabil, Maḳrîzî (*Ḫiṭaṭ*, I, 77, 5 v.dd.; nşr. Wiet, I, 323 v.d.)'de eski bir müverrihin mükemmel bir fezlekesi vardır ki, vergilerin müşterek mâhiyetini tamâmiyle gösterir ve papirüslerdeki mâlûmat ile kolayca uzlaştırılabilir. Daha sonraki devir hakkında al-Muḳaddasî (de Goeje, 2. tab., s. 212, 14) Mısır'da, hakikatte, *ḫarāc* olmadığını, arâzinin hukûmetin malı olduğunu, köylü tarafından yalnız çift sürüldüğünü ve mahsûl alındıktan sonra, kirâ bedeli me'mûrlar tarafından cibâyet edilip, bakiyenin köylüye kaldığını söyler. Abbâsî devrine âit Mısır vesîkalarında sâdece „vergi" ve „emlâk vergisi" şeklinde, iki mânada *ḫarāc* kelimesine muntazaman rastlanırsa da, Muḳaddasî'nin verdiği mâlûmat, Mısır'da *ḫarāc* ve arâzi kirâsı birlikte yürütüldüğünden, esas itibârı ile, doğrudur (*Zeitschr. f. Assyriol.*, XXI, 312).

Arap devrinde Mısır'ın zirâat usûlünü iyice anlamak için, araplar memleketin idâresini ellerine aldıkları vakit, hukûmetin hiç bir tarafta hakikî mükellefler, yâni köylüler ile doğrudan-doğruya münâsebette bulunmadığını, fakat Bizans devrinin *patrocinium* usûlü sâyesinde, emlâk sâhibi gibi telâkkî edilen zengin patronların vergilerin ödenmesini tekeffül eden mutavassıt bir mevkî işgâl etmekte olduklarını bilmek gerektir. Köylüler de toprağa bağlı idiler; ikamet yerlerini, izin

tezkiresi almaksızın, değiştiremezlerdi. İslâm devrinin ilk zamanlarında bu köylülerin (*cāliya*, φυγάδες) kaçmalarının önüne geçmek için, boyuna mücâdele edildiği görülür. Bu büyük emlâk sâhiplerinin yerine nizam dâiresinde me'mûrlar konulup-konulmadığı ve şâyet konulmuş ise, ne dereceye kadar böyle yapıldığı, yoksa, daha muhtemel görüldüğü üzere, bunların yerleri yavaş-yavaş araplara verilmek üzere, oldukları gibi mi bırakıldığı hususlarını tahkik etmek henüz mümkün olamamıştır. Her hâlde Fâtımî devrinin idârî muâmelâtında (bu daha çok eski bir usûlün mevcut olduğuna delâlet eder) üç türlü vergi me'mûru var idi (İbn Mammâtî, 8, 1): 1. *bi 'l-amān*, yâni kefâlet göstermeğe mecbûr tutulmaksızın, te'diyeleri kabûl edilen şahıslar; 2. *bi-bażl*, yâni kendilerinden evvelkilerden fazla vergi verebileceklerini taahhüt eden ve, hiç olmazsa, haleflerinin verdikleri vergi kadar bir te'diyeden mes'ûl olan şahıslar; 3. *bi-żamān*, yâni mıkdarı muayyen bir meblâğ te'diyesini taahhüt eden ve ondan mes'ûl olan şahıslar. En sık tatbik edilmiş gibi görünen bu son şekildeki taahhüdün bir benzeri de mâlikânelerin (*ḳaṭā'i'*) muayyen bir icrâ ve fiilen bir *żamān* yahut bir *taḳabbul* teşkil eden ve *iḳṭā'* tâbiri ile anılan bir mıkdar vergi mukabilinde, alenî arttırma (*tazāyud*) ile husûsî şahıslara ihâlesi usûlüdür. Bu *ḳaṭā'i'*'in, başlangıçta, ancak devlete âit mâlikânelerden ve *agri deserti* (*mavāt*)'den ibâret olmaları muhtemeldir; fakat anlaşıldığına göre, yavaş-yavaş en zengin toprakları da ihtivâ etmişlerdir. *Ḳaṭā'i'*'in icâre verimlerinin vergi idâresinden ayrı mı, yoksa ona dâhil mi bulunduğu husûsu henüz belli değildir. Her hâlde vergi mültezimi ile devletin himâyesi altında kiraladığı mîrî emlâkin vergisinden mes'ûl bulunan husûsî şahıs arasında, husûsiyle *ḳaṭā'i'*'in bu ihâlelerinde yalnız arâzi ve gayr-i menkul mallar değil, şahıslar da, hattâ bâzan bütün köylerde bahis mevzuu olduğu için, büyük bir fark yoktur. Sonradan bütün memleket *iḳṭā'āt* ile çevrildiği için, *iḳṭā'* tâbiri askerî dirlik mânasını almıştır. Silvestre de Sacy tarafından tetkik edilmiş olan bu tedricî değişmede bugün de hâlâ ehemmiyetini muhâfaza eden (krş. *Sur la nature et les révolutions da Droit de Propriété territoriale en Egypte*) *Institut Royal de France*, I, V, VII) bir kaç merhale vardır. Abbâsîler ve müstakil vâliler devirlerinde malikânelerin müzâyede ile iltizâma ihâleleri senede bir kere 'Amr câmiinde ve sonradan Ṭûlûn câmiinde yapılırdı. Fenâ mahsûl yahut buna benzer bir âfet takdirinde, zararın bir dereceye kadar kapanmasına imkân bırakmak için, ihâleler dört sene müddetle yapılırdı. İltizam bedeli *ḫarāc*'dır. Muhtelif islâhat ve cedvellerin iyi hâlde muhâfazası v.b. için yapılan masraflar tenzil edildikten sonra, artan ve ekseriyâ gâyet ehemmiyetli bir mıkdara varan vâridat mültezimin kazancıdır. Mültezimin mahallî me'mûrlara karşı nasıl bir rol oynadığını bilmiyoruz. Kadastro, her edilirdi de bir, baştan-aşağı yeniden tanzim 30 sene- (*Ḫiṭaṭ*, I, 82). Fâtımîler devrinin başlangıcında mevcut olan vaziyet şudur: iltizamlara her kes tâlip olabilir. Fâtımîler devri sonlarına doğru askerlerin nisbeti hayli yüksek bir dereceye varmış bulunuyordu. İyi hâsılât getiren *żiyā' al-umarā* ile iyi bâsılât vermeyen ve neferlere ihâle olunan emlâkten bahsolunmaktadır (*Ḫiṭaṭ*, I, 83, 4). Mukavele sâhiplerine *muḳṭa'* adı verilir. Mukaveleler 30 sene müddetle yapılır. Mısır'da 501 (1107/1108) senesine doğru mevcut bulunan bu usûl, aş.yk. 2 asır evvel, Irak'ta müşâhede edilebilirdi (krş. Kremer, *Einnahmebudget des Abbasiden-Reiches*, s. 17). Irak'ta ve Mısır'da, yavaş-yavaş ekseriyetini askerler teşkil eden, büyük şahsiyetler git-gide daha az vergi vermişler ve bu sûretle evvelce iltizâma verilen bu mâlikâneler, gerek vergi gerek iltizam bedeli olarak yapılması lâzım gelen te'diyât, maaş karşılığı sayılarak, tedrîcen askerî dirliklere (zeâmetlere ve timarlara) inkılâp etmiştir. Maḳrîzî (*Ḫiṭaṭ*, I, 95, 22)'ye göre, bu yolda kat'î adım Nizâm al-Mulk tarafından atılmış ve 480 (1087) tarihinden itibâren umûmî sûrette ona imtisâl edilmiştir. Bu zât, fiilen mevcut bulunan bir vaziyeti kanûnî bir şekle sokmaktan başka bir şey yapmamış olsa gerektir. Bu usûlün ittihâzından sonra mâlikânelerin büyük bir refah devrine girdikleri söylenir. Bu rivâyet emîrlerin büyük dirlikleri için doğru olabilir; sayısı pek çok olan küçük dirlikler için bu emsâl harâbîye müncer olmuştur; zîrâ bahis mevzuu yalnız devletin alacağı bir verginin başkaları tarafından cibâyeti olmayıp, hakikatte köyler ve kazâlar bu mâlikânelerde devlet hazînesi yerine geçen dirlik esbâbının insaflarına kalmıştır. Bu usûlün Mısır'a Ṣalāḥ al-Dīn yahut onun haleflerinden biri tarafından sokulmuş olması muhtemeldir. 515 (1121)'te vergi iltizâmı ile askerî dirlik arasında mutavassıt bir şeklin mevcûdiyeti sarâhatle görülür (*Ḫiṭaṭ*, s. 83, 18). Askerler vergi te'diye etmedikleri cihetle, birikmiş olan küllî mıkdarda bekayâ (*bavāḳī*) o sene affedilmiştir. Mezkûr *bavāḳī* henüz, sonradan olduğu gibi, münhasıran askerî dirlikler bahis mevzûu olmadığını gösteriyor. Hükümdarlar ehemmiyetli ziraât hâsılâ-

tından vazgeçemeyecekleri için, mâlikânelerin büyük bir kısmı ile irâdlarının hukûmetin emrinde kalmış olması tabi'îdir. Ṣalāḥ al-Dīn 'den sonra Eyyûbî devrinde, *Ḫiṭaṭ* (I, 87 v.dd.) 'ta, mâlikânelerin nasıl tevzî edilmiş bulunduklarına dâir dikkate değer bir cedvel vardır. Sonradan zaman-zaman kadastronun yeniden tanzimi münâsebeti ile, bu tevzîlerde değişiklikler olmuştur. Bu aûretle Memlûkler devrinde yapılan bir tevzîde ihâlesi mümkün olan arâziden 4/24 'un sultanlara, 10/24 'un emîrlere ve 10/24 'ün de askerlere tahsis edilmiş olduğu görülür. Elde edilen en iyi mâlûmat 715 (1315) 'te Muḥammed b. Ḳalā'ūn tarafından tanzim ettirilmiş olan *Rōk Nāṣirī* (*Ḫiṭaṭ*, I, 87 v.dd.) 'ye dâirdir. Burada tevzî 10 (sultan), 14 (dirlikler) nisbetinde yapılmıştır. İlk defa olarak, şahsî vergiler (*cavālī*) köylerde *iḳṭā'* 'a idhâl edilmiş ve büyük şehirlere ayrıca ihâle olunmuştur. *Muḳṭa'*, git-gide, dirliğin mutlak âmiri kesilir. Daha çok sonra, Memlûkler devrinin nihâyetine doğru, yayılmış olan bir tevzî sûreti, İbn Cī'ān 'ın bir risâlesi ile, zamanımıza kadar mahfûz kalmıştır. *Muḳṭa'* 'dan sonra Osmanlı devrinde, doğrudan-doğruya mal sâhibi gibi görünen *maltazim* çıkmıştır (bu husûsa dâir krş. de Sacy, *göst. yer.*). Tevzî beratlarına eskiden *sicill* ve sonradan *miṣāl* adı verilmiştir.

Maḳrīzī 'nin zamanında bütün Mısır 'da aşağıda gösterilen 7 türlü emlâk var idi (*Ḫiṭaṭ*, I, 97, 14): 1. *dīvān al-ḫāṣṣ* (İbn Ḳalā'ūn zamanında *vazirāt* yerine kaim olmuştur, Ḳalḳaşandī-Wüstenfeld, s. 157) 'a ve *dīvān mufrad* (Barḳūḳ tarafından ihdâs edilmiştir, *ayn. esr.*, s. 158) 'e âit mâlikâneler; 2. emîrlerin ve askerlerin dirlikleri; 3. mütenevvî vakıflar; dirlikler ve vakfa tahvil olunabilir, fakat ekseriyâ feshedilirdi (bu meseleye dâir krş. *Der Islām*, I, 95 v.dd.); 4. *aḥbās* (bir nevî husûsî vakıf, *rizḳ* ile aynı olması muhtemeldir; krş. Ḳalḳaşandī, *Ṣaw' al-ṣubḥ*, s. 250, nr. 8); 5. *amlāk*, devlet hazînesinden (*bayt al-māl*) mülk olarak satın alınan emlâk (bu mâlikânelerin irâdı sonradan yine dirliğe geçmiştir; krş. Ḳalḳaşandī-Wüstenfeld, s. 158, IV, burada yazmanın metninde „emlâk sandığı" yerine *amlāk*; bir de krş. de Sacy, *göst. yer.*, I, 86 v.dd.); 6. ve 7. hâlî ve susuz arâzi. Bu taksim sonraları, bir çok değişiklikler ile, fransız istilâsına kadar kalmıştır; fakat burada meselenin bütün tafsilâtından bahsetmeğe imkân yoktur. Alâkadar olan okuyuculara aşağıdaki eserlere mürâcaat etmelerini tavsiye ederiz: de Sacy 'nin bir kaç defa zikredilen eseri, Lancret, *Mémoire sur le système d'imposition territoriale et sur l'administration des provinces de l'Egypte dans les dernières années du gouvernement des mamloaks* (*Description de l'Egypte, État Moderne*, 2. tab., XI, 461 v. dd.; le comte Estève, *Mémoire sur les finances de l'Egypte depuis sa conquête par le Sultan Sélim Ier jusqu'à celle du général en chef Bonaparte* (*ayn. esr.*, XII, 41 v. dd.); Tallien, *Mémoire sur l'administration de l'Egypte à l'époque de l'arrivée des Français* (*Mémoires sur l'Egypte*, III, 190).

Zirâî rejimin bu taslağından sonra, asıl devlet teşkilâtına dönelim. İlk asırların iptidâî vaziyeti, ara-sıra divanlar ihdâsı müstesnâ olmak üzere, Banī Ṭūlūn ve Banī İḫşīd devirleri boyunca devam eder; yalnız şu fark ile ki, bu devirlerde bütün kuvvet hukümdarın elinde toplanmış bulunuyordu. İbn Ṭūlūn hakkında arap olmayan bir idâre teşkil ettiği, yalnız ismen değil, fiilen de bir vezîri bulunan ilk hukümdar olduğu söylenir. İḫşīd için de *ravātib* 'i yahut nakdî tahsisâtı onun ihdâs etmiş olduğu rivâyet edilir (*Ḫiṭaṭ*, I, 99, 19); bu usûle dâir az şey bilinmektedir. Ondan sonra elimizde Fâtımîler devrinin umûmî hayatını gösteren iyi mâlûmat vardır. Maḳrīzī (*Ḫiṭaṭ*, I, 91, 27) 'nin anlattığına göre, divanın üç şûbesi vardır: 1. *Kitābat al-cuyūš*; 2. *Kitābat al-ḫarāc* ve 3. *Kitābat al-inšā' va 'l-mukātabāt*. Filhakika Fâtımî vezâretinde bu üç şûbenin faâliyette bulunduklarını görürüz. *Dīvān al-inšā'* hakkında gâyet doğru malûmâtımız vardır; zîrâ *Ḫiṭaṭ*, II, 224 v. dd. ve Ḳalḳaşandī-Wüstenfeld, 188 'den başka al-Ṣayrafī tarafından bu bahse dâir yazılmış bir kitap, *Ḳānūn Dīvān al-rasā'il* (nşr. 'Alī Bahgat, Kahire, 1905) vardır ki, o devir hakkında gâyet kıymetli bir eserdir. Ḳalḳaşandī bu eseri, kendisinin inşâ san'atına dâir yazmış olduğu büyük esere (*L'art du Style*), müellifin adını zikretmeksizin, dercetmiş ve muahhar bir devre atfeylemiştir. Bu bahse dâir daha ziyâde tafsilât için bk. Becker, *Beiträge*, III. *Dīvān al-cayš* 'in, daha Fâtımî devrinden evvel, büyük bir ehemmiyeti var idi. Divanlar usûlünün menşe'ini, hiç olmazsa araplar hakkında, orada aramak gerektir. Eski devirde askerî divan 4 kere tensik ve islâh edilmiş ise de, ancak türk muhâfızların zuhûrundan ve Fâtımîler tarafından berberî ve zencî askerlerin orduya alınmasından sonra, tamâmiyle yeni bir esâs üzerine kurulmuştur. Maḳrīzī (*Ḫiṭaṭ*, I, 94) bu tekâmülün dikkate değer bir taslağını yapar. Başlangıçta asker bir maaş (*'aṭā*) alır ve ancak askerî dirliklerin zuhûrundan sonra bu hâl değişir; fakat bütün devirlerde askerî dîvanda maaşlar ile *iḳṭā'āt* yan-yana görülür (Ḳalḳaşandī-

Wüstenfeld, s. 190 v.d.). Askerî divanın (*gāst. yer.*, s. 191 v. dd.) *davāvîn al-amvāl* yahut mâliye divanları ile münâsebetlerinin bundan ileri geldiği anlaşılır. Devletin, şerîat bakımından, şer'î ve şer'î olmayan iki türlü vâridâtı vardır (şer'î vâridat hakkında bk. mad. BAYT AL-MĀL). Şer'î olmayan vâridat şehirlerde cibâyet edilen *bāc*, *mükūs*, yâni türlü-türlü küçük vergiler ve inhisarlardan alınan büyük bir meblâğdır. Fâtımîler devrinde mevcut olan ve muahharen Ṣalāḥ al-Dīn tarafından ilgâ edilen *maks*'lerin (*bāc*) mükemmel bir cedveli vardır (*Ḫiṭaṭ*, I, 104, 6); İbn Ṭūlūn evvelce bunları ilgâ etmiş (*ayn. esr.*, II, 267, 33), fakat İbn Ḳalā'ūn da, aynı mâhiyette, bir takım müthiş sûistimâlleri ortadan kaldırmağa mecbûr olmuştur (*ayn. esr.*, I, 87, 53). Halkın teveccühünü kazanmak isteyen kudretli hükümdarlar tarafından *mukūs*'ün ilgâsı dikkate değer bir hâdisedir (*Der Islam*, I, 99). Bu vergilere, *ḫarāc*'lara mukabil, *hilālî* denilirdi; zîrâ *ḫarāc* şemsî seneye, *mukūs* kamerî seneye göre hesap edilirdi. Mısır'a ilk olarak bu nevî vergi sokan Banî Ṭūlūn'un büyük hasmı İbn Mudabbir imiş (krş. *Beiträge*, II, 144 v. dd.). Fâtımî devrinin şer'î olmayan vâridat kaynaklarına dâir, *Ḫiṭaṭ*, I, 107—111; İbn Mammātî, 10—26 ve Ḳalḳaşandî-Wüstenfeld, s. 159—171 'de mâlûmat vardır. *Davāvîn al-amvāl*'in mühim bir kısmını ambarlar (kitap, silâh, elbise v.b.) teşkil ediyordu; Ḳalḳaşandî-Wüstenfeld, s. 175 ve *Ḫiṭaṭ*, I, 408 v.dd. 'da bunlar zikir ve tâdâd edilmiştir.

Fakat bu divanlar Fâtımî idâresi merâtibinin ancak bir kısmını teşkil ediyordu. Bu merâtibin tertibi şöyle idi: A. Askerî me'mûrlar (*arbāb al-suyūf*). 1. ordu mensûpları: vezîrler, idâre me'mûrları (*ṣāḥib al-bāb*), büyük kumandanlar (*isfah-salār*) v.b. 2. halîfenin yanında saray erkânının işgâl ettikleri bir çok mansıplar. B. Mülkî me'mûrlar (*arbāb al-aḳlām*): 1. dinî mansıplar (baş-kadı, baş-*dā'î*, *muḥtasib*, *bayt al-māl* müdürü, *al-nā'ib* ve *Kar'an* okuyanlar); 2. yukarıda kaydedildiği üzere, üç kısma ayrılmış bulunan divanların bir çok tâlî şûbeleri ihtivâ eden dâireleri; 3. hekimler; 4. saray şâirleri. Bütün bu me'mûrlar pâyitahtta ikamet ederlerdi. Vâliler gibi, başka zümreler de pâyitabt hâricinde yaşarlardı. Bütün bu mâlûmat Ḳalḳaşandî-Wüstenfeld, s. 181 v.d. 'dan alınmıştır. Diğer vilâyet me'mûrları hakkında bk. İbn Mammātî, s. 7 v.dd., bir de krş. İbn aş Şayrafî, *Code de la Chancellerie d'Etat* (trc. Massé), Kahire, 1913.

Fâtımî devrinin devlet me'mûrları ve saray erkânı kadrosundan Memlûklerin karışık ve mütehavvil olan me'mûrlar usûlü çıkmıştır ki, bunun hakkında etraflı mâlûmâtımız vardır (krş. *Ḫiṭaṭ*, II, 204—229 ve tür. yer; Ḳalḳaşandî, *Ṣav' al-ṣubḥ*, s. 234—269, trc. Wüstenfeld, s. 157 ve tür. yer.; 'Omarî'nin idâre işlerine dâir eseri, *al-Ta'rīf bi 'l-muṣṭalaḥ al-ṣarīf*; Quatremère, *Sultans Mamlouks*; Ḫalîl al-Ẓāhirî, *Zubdat Kaşf al-mamālik*, nşr. Ravaisse; İbn İyās, *Badā'i' al-ẓuhūr*; van Berchem, *Corpus Inscriptionum Arabicarum*; Blochet, *Histoire de l'Egypte de Maḳrīzi*). Memlûkler [b. bk.] devletinin muazzam teşkilâtını burada etraflı sûrette anlatmağa imkân yoktur. Yalnız Fâtımîler ile Memlûkler usûlü arasındaki dikkate değer bâzı farkları kaydedebiliriz. Tekâmül üç istikamette vukû bulmuştur; irâ nî leş me, me'mûr la rın çoğalması ve as ker î leş me si, *dār* yahut *ḫazānat al-ṣarāb* yerine, *ṣarāb-ḫāna*; *ḫazānat al-firāş* yerine, *firāş-ḫāna*; *ḫazānat al-surāc* yerine, *rikāb-ḫānah* v.b. konulmuştur. *Ṣāḥib al-maclis* yerine, *cāndār*; *ṣāḥib bayt al-māl* yerine, *ḫāzindār* v.b. Fakat aynı zamanda me'mûriyetlerin sayısı artmıştır. Fâtımîler devrinin yukarıda hepsi tâdâd edilmiş bulunan dinî mansıplarına karşılık olarak, Memlûkler devrinde aşağıdaki 10 mansıp görülür: baş-kadı, askerî kadı (kazasker), *muftî dār al-'adl*, *vakil bayt al-māl* (yalnız vergi alım-satımları için), *muḥtasib*, *naḳīb al-aşrāf*, *nāẓir al-bīmāristān*, *nāẓir al-aḥbās*, *şayḫ al-şuyūḫ*, *nāẓir al-avḳāf*. Bu me'mûriyetlerin bir kısmı bugün hâlâ mevcuttur ve ilk defa olarak, Fâtımîlerden sonraki devirde zuhûr etmiş olmaları dikkate şâyândır. İdârî ve askerî merâtiple de me'mûriyetlerin sayısının aynı sûretle arttığı görülür. Nihâyet bâriz bir askerîleşme göze çarpar. Burada, her şeyden evvel, *nā'ib* yahut sultanın nâibi mansıbını kaydetmek gerektir; bu mansıpta bulunanlara *sulṭān muḫtaṣar* adı verilir (*Ṣav' al-ṣubḥ*, s. 246, 2). Fâtımîler devrinde hükümdar nâipliği dinî bir mansıp idi; nâip, aynı zamanda, elçiler teşrifatçısı idi ve bu sûretle, daha sonraları *mihmandār* vazifesini görürdü. Fakat asker hükümdarlar devrinde sultan nâibi vazifesinin ancak bir asker tarafından îfâ edilebilmesi siyâsî idârenin geçirdiği değişikliğe tamâmiyle uygun idi. *Nā'ib kāfil* (daha aşağı rütbede nâipler de var idi) devletin en yüksek me'mûru idi, hattâ bir vezîr bulunduğu vakit, onun da mâfevki idi. Vezîr tamâmiyle bir idâre me'muru olmuş ve mülkî kuvvetin âmiri sıfatı ile, unvânı *ṣāḥib* (*Ḫiṭaṭ*, II, 223, 20) idi. Vâkıa Fatımîler devrinde de askerîleşme hayli ziyâde idi; yukarıda görüldüğü gibi, hükümdarın maiyeti erkânı hemen tamâmiyle askerî me'mûrdan müteşek-

kil idi; bu, bilhassa, sonradan *dawātdār* [b. bk.] unvanı verilen *ḥāmil al-dawāt* (yazı-takımı taşıyan) hakkında hayreti mûcib bir hâl idi. Fakat bu vazîfenin delâlet ettiği mefhûmun değişmesi eski şekillerin içine girmiş bulunan yeni fikri gösterir. Aynı sûretle eski adlarını muhâfaza eden bir çok me'mûriyetler muhtelif devirlerde muhtelif şeylere delâlet eder. Bütün bu dikkate şâyân meseleler etraflı sûrette tetkik edilmeğe değer bir hâlde kalmıştır. Memlûkler devrinde devletin tamâmiyle askerileştirilmesinin en tam şekli sonradan Osmanlı devrinde büs-bütün inkişâf etmiştir ki, bu husûsa dâir esaslı noktalar yukarıda söylenmiştir. Bu mesele hakkında, Marcel 'in eserinden başka, içinde Mısır *ḳānūn-nāma* 'sinin ehemmiyetli kısımları dereedilmiş bulunan de Sacy 'nin eseri görülebilir.

Mısır 'ın **iktisâdî hayatı** coğrâfî esâslara müsteniddir. Sıcak bölgenin bu yağmurları kıt, çöl gibi memleketinde Nil ve onun muntazam feyezanları kalabalık bir çiftçi ahâliyi beslemek imkânını verir; bir devlet teşkiline kifâyet edecek kadar kuvvetlenmiş olan bu ahâli yalnız şimâl ve cenûp cihetlerinden ecnebî nufûzu tehlikesine mârûzdur. Nehir, aynı zamanda, mahsûllerin mübâdelesini ve dolayısı ile ticâret ve sanâyiin inkişâfını te'min eden emsâlsiz bir tabi'î muvâsala yolu teşkil eder. Buna ikinci derecede, beynelmilel ticâret mübâdeleleri bakımından, memleketin müsâit vaziyeti inzimâm eder. Mısır dâimâ Afrika, Asya ve Avrupa arasında ticârî emtia mübâdelesinin tabi'î bir merkezi olmuştur. Bundan dolayı memleket yalnız ticârî mutavassıtların kazançları ile kalmaz; kendi ham ve sınâî mahsûllerini revaclandırmak imkânını da elde eder. Bu coğrâfî âmillerin te'siri, beynelmilel ticârî mübâdeleler ve asrî teknik neticesinde husûle gelen muvâzeneden dolayı, şimdiki devirden ziyâde orta çağda daha açık bir sûrette görülür. Orta çağda Nil 'in feyezânı bütün iktisâdî hayata hâkimdir; bunun dikkate şâyân bir misâlini *Beiträge*, I, 47 v.dd. 'da görürüz. Vergi hâsılâtı Nil 'e bağlıdır, un ve ekmek fiyatları Nil 'e bağlıdır. Nil 'in yükselmesinin ilk alâmetleri Assuan 'da haziranın son haftasında ve Kahire 'de, 15 ağustosa doğru, yarı yüksekliğe ve eylûl nihâyetinde âzamî yüksekliğe varır. 15 gün sonra alçalmağa başlar; teşrin II. ortalarına doğru tekrar yarı yüksekliğe iner ve mayıs sonunda en alçak seviyeyi bulur. En yüksek seviye ile en alçak seviye arasındaki fark şimdiki hâlde Assuan 'da 7 ve Kahire 'de 4,9 m. 'dir (Baedeker, *Ägypten*, 7. tab., s. LXVI). Orta çağda suların yüksekliği *miḳyās al-Nil* (nilometre) vâsıtasi ile, zirâ (*ẓirā'*) ve parmak hesâbı ile ölçülürdü. Araplar devrinde Asvan, Dendera, Ansinâ ve Ḥulvān 'da mikyaslar inşâ edilmiş ve sonra en meşhûr mikyas Ravża adasında yapılmıştır (bk. I, 855). İslâm devrinin ilk asırlarında feyezânın matlûp yüksekliği 16 zirâ idi; 12 ve 18 zirâ suların âzamî lâzım gelen hâdler idi; çünkü mahsûlde ifrat mümkün idi. Orta çağın sonlarına doğru, IX. (XV.) asırdan itibâren, toprağın seviyesi o kadar yükselmiş idi ki, 16 zirâ artık kifâyet etmemekte idi; tabi'î seviye 17 yahut 18 zirâa çıkmış idi; hattâ suların bâzan 20 zirâa kadar çıktığı olurdu (Ḳalḳaşandī-Wüstenfeld, s. 22 v.dd.). Nehir yalnız, ekseriyâ hayli yüksek olan kıyıları basmakla kalmazdı; asırlar boyunca değişikliklere uğrayan mükemmel bir cedvel şebekesi ile, iki taraftaki toprakların içerilerine sevkolunurdu. Nil muayyen bir yüksekliğe çıkıncaya kadar, cedveller kapalı tutulurdu. Kahire civârında *ḫalīc* 'in açılması senenin en büyük bayramlarından biri idi. Pek eskiden kalma merâsim ve hükûmetin iştirâkı ile, parlak bir sûrette icrâ edilirdi; zîra eski nil bayramları, hemen hiç değiştirilmeksizin, müslümanlar tarafından kabûl olunmuş idi (*agn. esr.*, s. 209 v.dd.; İbn Taġribirdī, II, 480 v.dd.; *Ḫiṭaṭ*, I, 470 v.dd.). Bu cedvellerin en büyükleri ve en ehemmiyetlileri, müellifler tarafından, etraflı bir sûrette târif edilmiştir (Ḳalḳaşandī, Wüstenfeld, s. 23 v. dd.; *Ḫiṭaṭ*, I, 70 v. dd.). Feyizli sular bütün memleketi kapladıktan sonra, münbit rüsûbunun toprağa çökmesi için, bir müddet o hâlde bırakılıp, sonra tekrar akıtılırdı. O vakit, henüz nemli kalan toprağa hubûbat tohumları saçılıp, iptidâî bir merdâne geçirme usûlü ile gömülürdü. Bir kaç ay sonra mahsûl yetiştiği vakit, kuru toprak gelecek feyezana kadar ekinsiz bırakılırdı. Su basan toprakların bu yıllık ekimine kış zirâati (*al-aṣnāf al-ṣitāviya*) denilirdi. Bu sûretle, başlıca mahsûl olarak, buğday, arpa, bakla, bezelye, nohut, mercimek, keten, yonca, soğan, sarımsak, tirmiz (hayvan yemi) alınırdı. Dâimâ sulanan topraklarda, kış zirâatine karşılık, bir de yaz ekimi (*ṣayfiya*) var idi. Başlıca mahsûlleri: şeker kamışı, kavun ve karpuz, börülce, susam, pamuk, yer-elması, patlıcan, çivit otu, kara turp, şalgam, mârul ve karnabahar idi (*Ḫiṭaṭ*, I, 101 v. dd.; İbn Mammātī, s. 29 v. dd, bunlardan başka krş. Ḳalḳaşandī-Wüstenfeld, s. 33 v. dd.; von Kremer, *Ägypten*, I, 197 v. dd). Asma, hurma ağacı ve daha bâzı yemiş ağaçları da yetişirdi. Çok sulak yerlerde, msl. Fayyūm 'da, pirinç de ekilirdi; yukarı Mısır 'da *dura* (hind darısı denilen bir nevi hayvan yemi)

yetişirdi. Bâzı ekinler için, dâimâ sulanan topraklarda senede üç mahsûle kadar alınabilir. Mısır 'da zirâî ve mâlî sene kıptîlerin kullandıkları şemsî sene idi, *tût* ayında başlardı. Maḳrîzî (*Ḫiṭaṭ*, I, 270 v. dd.; trc. Casanova, s. 54 v. dd.) ve İbn Mammâtî (s. 26 v. dd.) 'de muhtelif aylarda yapılması lâzım gelen ekinler ve vergilerin te'diye zamanlarını gösteren dikkate değer bir takvim vardır. Yeni devir ile mukayeseler için krş. G. P. Foaden ve F. Fletcher, *Textbock of Egyptian Agriculture* (Kahire, 1908—1910, 2 cild). Memleket ancak şemsî seneye göre mahsûl verdiği, hâlbuki vergiler kamerî seneye göre tahsil edildiği için, 32 şemsî sene takriben 33 kamerî seneye muâdil olduğu cihetle, umûmî muhâsebe defterlerinden her 33 kamerî senede bir seneyi tamâmiyle çıkarmak icâp ediyordu. Kâğıt üzerinde yapılan ve kimsenin kâr yahut zararını mûcip olmayan bu tesviye muâmelesine *taḥvîl al-sana* (*Ḫiṭaṭ*, I, 273 v. dd., trc. Casanova, s. 66 v. dd.) denilirdi. Arâzinin cinsi ve bundan dolayı zirâî mahsûl verimi ve vergi hâsılâtı gâyet mütehavvil idi. Yeni devirde sâdece, *rayy*, yâni feyezânın eriştiği toprak ve *şarâḳî*, yâni suların erişmediği toprak ayırt edildiği hâlde (von Kremer, *Ägypten*, I, 179), orta çağda nevîleri İbn Mammâtî (*s.* 28 v.dd.) 'de, *Ḫiṭaṭ* (I, 100) 'ta Ḳalḳaşandî-Wüstenfeld (s. 152 v.dd.) 'de tâdâd edilen bir kaç türlü toprak tasnif olunurdu. Alel'âde kullanılan zirâî toprak ölçüsü *faddân* (4200,83 m.²) idi ki, bu da *Ḥâkim* 'e atfen anılan 400 *ḳaṣaba* murabbaına taksim olunuyordu (*Ḫiṭaṭ*, I, 103, 16); *ḳaṣuba* murabbaı = bugün 12. 69 m.²; hattî *ḳaṣaba* 3,55 m.; *ẕirâ'* (bugün 0,58 m.) daha küçük idi. Arâzî mesâhası usûlleri hakkında krş. İbn Mammâtî, s. 32 v. dd. En ehemmiyetli hacim ölçüsü *irdabb* (eski *artabe* = 198 litre) idi ve 6 *vayba* (1 *vayba* = 33 litre) alırdı. Bununla berâber, muhtelif büyüklükte irdebler kullanılmıştır. Başlıca tartı *ḳinṭâr* (44,9 kgr.) idi; 1 kantar 100 *rıṭl* olduğuna göre, bir *rıṭl* bir litreden bir az az demek idi. *Ḳinṭâr layṭî* ve *ḳinṭâr caravî* adları ile, iki türlü kantar kullanılırdı (Ḳalḳaşandî-Wüstenfeld, s. 224).

Mısır umûmiyetle tam bir zirâat memleketi gibi telâkkî edilirse de, Mommsen 'in dikkati celbetmiş olduğu gibi, kadîm Mısır ahâlisinin büyük bir kısmı maişetlerini s a n â y î ile te'min ederlerdi. Vâkıâ Mısır 'da icrâ edilen san'atların hemen hepsi, ham madde itibârı ile, ziraate bağlı idi: msl. ihrâcat için de çalışan dokumacılık, nebatî v.b. yağlar sanâyii. İdhâlât maddeleri ile çalışan san'atlerin sayısı azdır, msl. sâhil şehirlerinden Tinnîş ve orta Mısır 'da Dilâş şehrinde görülen ehemmiyetsiz demircilik san'ati gibi. Dokumacılık san'atinde sık-sık kullanılan ipek de (gâlibâ Sûriye 'den) idhâl edilirdi. Deri idhalâtı ancak nâdir nevîlere münhasır kalmıştır; orta Mısır 'ın dericilik san'ati memleketin ihtiyaclarına yetişmiyordu. Sanâyiin en ehemmiyetlisi, şüphesiz ki, dokumacılık idi. Fakat ancak hıristiyan ahâli merkezleri olarak mâlûm bulunan Tinnîs, Dimyat, Bahnasâ, Aşmûnayn, Asyût, Aḫmîm gibi yerlerde büyük mikyasla icrâ edilirdi. Araplar dokumacılık etmemişlerdir. Yün, pamuk ve keten dokumaları arasında bir ayırt yapılabilir. Keten bez san'atı en ziyâde aşağı Mısır 'da ve kısmen orta Mısır 'da var idi. Yün ve pamuk bilhassa orta ve yukarı Mısır 'da işlenmiş gibi görünüyor. Yün Bahnasâ ve Aḫmîm arasında, bir çok fabrikalarda, yelken bezi, elbise kumaşı ve halı yapmak için kullanılmıştır. Çift olarak satılan meşhûr, 30 zirâ boyundaki yelkenlerin yanında, Ermeniye 'nin kırmızı yünlülerinin de taklitleri dokunurdu. Keçi tüyleri fenâ cins kumaşlar imâlinde kullanılırdı. Yukarı Mısır 'ın yünlüleri büyük mikyasta ihrâc olunurdu ve İran 'ın içerilerinde dahi kadar meşhûr idi. Bugün Mısır 'ın iktisâdî hayatına hâkim bulunan pamuğa gelince, arap devrinden itibâren, hattâ daha evvelden beri ekilir ve işlenirdi. Bu imâlâtın başlıca merkezi Bahnasâ idi. Vâhalarda bile, orada ekilen pamuk ile elbise yapılırdı. Fakakt bütün bunlar mahallî sanâyî sınıflarına girer ve ihrâcattan eser görülmez.

Mısır 'da dokumacılık san'atinin en mühim şûbesi k e t e n b e z i i m â l i idi. Bu san'atın başlıca merkezleri Delta 'nın şimâl-i şark ve şimâl-i garp köşelerinde, şarkta Dimyat ve Tinnîs 'te ve garpta İskenderiye 'de idi. Mâmûlâtı şark ve garp memleketlerine ihrâc olunurdu (Ali Bahgât, *Les Manufactures d'Étoffe en Égypte au Moyen-Age, Institut Egyptien*, 6 nisan 1903). Şark dokumacılığı hakkında etraflı bilgilerimiz vardır. Dimyat ve Tinnîs 'in etrafında, bugünkü Menzaleh gölünün yerinde ve çerçevesinde toplanmış olan bir takım küçük kasabalarda bir çok mahallî ihtisaslar vücûda getirilmiş idi. Hepsi *şarb* denilen bir bez imâl ederlerdi ki, bir topu 100 dinara kadar satılırdı. Dimyat 'ta bu kumaşın yalnız beyazı ve Tinnîs 'te yalnız renklisi yapılırdı. Bundan başka, bütün bu mahallerde sırma-teller ve ipek-yollar ile san'atkârane dokumalar imâli pek revâcda idi. Yalnız Tinnîs 'te 5.000 tezgâh var idi. Eskiden, Herodot devrinde olduğu gibi, kadınlar değil, erkekler dokurlardı. Bu san'at kadınların sâhasına inhisar etmiş değ l idi; fakat kaynakları dikkat

ve ihtiyatla tefsir etmek şartı ile, nasıl oldukları tasavvur edilebilecek bir takım husûsî şekiller alıyordu. Bu san'atin tamâmiyle devlete münhasır olduğu zannedilmiş idi ki, bu doğru değildir. Devlet müesseseleri ile husûsî teşebbüleri vâzıhan ayırt edebiliriz. Bu devlet imâlâthânelerinin fevkalâde faâliyetlerinin sebebini anlamak için, devletin pek çok mıkdarda giyecek dağıttığını bilmek lâzımdır. Senede iki def'a bütün saraya elbise dağıtılırdı; fazla olarak, o devirde, bugün rütbeler ve nişanlar tevcih edilmesi gibi ve belki daha sık ve daha çok giyecek verilirdi. Bundan başka, sermâyeyi ticârî veya sinâî teşebbüslere koymaktan ise, kıymetli eşyâ toplamağa tahsis etmek daha sağlam görülen bir devirde bir çok kıymetli elbise sâhibi olmak, sermâye yatırmak bakımından, ihmâl edilemeyecek bir usûl idi. Devlet fabrikalalarının mâmûlâtından pazara çıkan eşyâ gözden düşen büyük şahsiyetlerin bu nevî elbiseleri idi. İmâlât merkezinde yapılan elbiseler Kahire'ye gönderilir ve orada, halifeye mahsus olanlar sarayın kadınlar dâiresinde bir kere daha gözden geçirilirdi. Burada bir kadının idâresi altında 30 genç kız çalışırdı. Burada, fakat yalnız burada bizanslıların *gineke* (harem)'sine rastlarız.

Husûsî imâlâthânelerin teşkilâtı büs-bütün başka idi. Dimyat şehrinin dışında, nehrin sâhilinde, bir takım büyük binâlar var idi; bunların üst katlarındaki imâlethâneler amele tarafından kirâlanabilirdi. Kıymetli kumaşlar ancak orada dokunurdu. Çok yazık ki, bu imâlathâneleri ameleye kimin kiraladığını bilmiyoruz: devlet mi, yahut bir takım zengin insanlar mı? Bütün satışların idâresi devlet tarafından tasdik-nâmeli simsarların elinde idi; hiç bir satış, onların aracılığı olmaksızın, yapılamazdı; bunlar devlet tarafından salâhiyetli ve zarûrî mutavassıtlar gibi görünürler. Fakat ameleye ham maddeyi veronler de onlar olsa gerektir. Her hâlde muayyen bir elbise yapılması için, her ameleye verilen kumaş mıkdarının hesabını gâyet doğru olarak tutarlar ve bunun hakikaten sarfedilmiş olmasına nezâret ederler. Şâyet amelenin eline kumaş kalırsa, kıymeti ücretinden tenzil edilir. Elbiseler bittikten sonra, gâyet ileri gitmiş bir iş bölümüne delâlet eder bir sûrette, bir takım ellerden geçer. Evvelâ bir amele elbiseleri katlar, ikinci bir amele sarar, bir üçüncüsü sepetlere yahut sandıklara yerleştirir. dördüncü bir ame'e de parçaları bağlar; her biri küçük bir ücret alıp, sandığın üstüne kendi işâretini koyar. Ondan sonra sandıklar gemilere yükletilip, ticârete sevkolunur.

Başka sanâyii kısaca saymakla iktifâ edeceğiz. Mısır'da zeytin ağacı yok idi; yalnız bâzı yerlerde bahçe ağacı gibi dikilirdi. Bundan dolayı, zeytin yağını kâmilen hâriçden getirmek ve yakmak için daha ucuz bir yağ kullanmak icâp ediyordu. Mısırlılar, eski devirlerden beri, bu yağları muhtelif yağlı tohumları sıkarak, tedârik ederlerdi. Bu maksat ile turp, kolza, mârul, susam, yabâni safran, hardal, keten ve kenevir ekerlerdi. Bu nevî yağ istihsâlinin hiç bir vakit mahallî ihtiyaclara lâzım olan mıkdarı geçmemiş olması muhtemeldir. Yağ çıkarıldıktan sonra, kalan posa sığır yemi gibi kullanılırdı. Sanâyiide yağdan ancak, Koptos şehrinde pek çok olduğu anlaşılan sabun imâlâthanesinde istifâde edilirdi. Sabun muhtelif renklerde imâl olunur ve sürümü çok bir metâ idi. Kamış şekeri imâli daha az ehemmiyetli değil idi. O zaman da, şeker kamışı işlenmeksizin, olduğu gibi de, çok mıkdarda istihlâk edilirdi; fakat kamış pek ziyâde rağbet gören şeker istihsâli için daha çok kullanılırdı. Burada sanâyiin en ehemmiyetli şûbelerinin birinden bahsedildiğini takdir etmek için, şekerden hisar yahut başka biçimlerde binlerce şekiller döküldüğüne ve bunların halifeler tarafından bütün me'mûrlara hediye edildiğine dâir müelliflerin hikâyelerini okumak kifâyet eder. Şeker, aynı zamanda, bir ihrâcat metâı idi. Şeker imâlâthânelerinin teşkilâtı hakkında hiç bir mâlûmâtımız yok ise de, bu imâlin tekniğini biliyoruz.— Bu gâyet ehemmiyetli sanâyiin yanında, IV. (X.) asırda kâğıdın çıkması ile ortadan kalkan papirus imâli gibi, daha mütevâzî san'atler de var idi. Burada ikinci derecede sanâyiin tafsilâtına girişemeyiz. Muhtelif san'atlerin başlarında *şayh*'ler bulunuyordu ve san'at erbâbı birer esnaf hey'eti hâlinde teşkilâtlandırılmış idi.

Memleketin zirâî ve sınâî büyük faâliyeti pek ziyâde genişlemiş bir ticârete delâlet ediyordu. Fakat hubûbât ticâretinin teşkilâtı hakkında bilgilerimiz çok eksiktir. Bütün toprak mahsûlleri gibi, bu da gâyet sıkı bir devlet murâkabesi altında bulunduruluyordu: bunun mutlak sûrette bir devlet inhisarı teşkil etmediği de muhtemeldir. Bununla berâber, aynen cibâyet edilen vergilerin hâsılâtı devlet tarafından satışa çıkarılırdı [bk. mad. BAĶT]. Arabistan'a hubûbât ihrâc edildiği gibi, Suriye'ye de hubûbat ve un ihrâc olunuyordu. Husûsî ticârete dâir hiç bir bilgimiz yok gibidir. Yalnız husûsî sahıslar tarafından yapılan ihtikâr yüzünden çıkan kıtlıklardan sık-sık bahsolun-

maktadır. Fakat ekseriyâ bir husûsî teşebbüs başı gibi, menfaati bulunmasının sevki ile, devlet de ihtikâr yapıyordu. Buğdayın yanında keten de, ticâret metâı gibi, bir rol oynuyordu. Keten ticâretinin merkezi Fayyûm bizâsında, Nil vâdisinde idi; fakat asıl Fayyûm'da aşağı nevîden bir keten yetiştiriyordu. Yukarı Mısır'da hubûbat ticâretinin merkezi daha cenûpta, Asyût'tan pek uzak olmıyan Manfalût'ta idi. Hubûbât, keten ve pamuk da kısmen dışarıya, hattâ İtalya'ya kadar sevkolunuyordu. Hâricî ticârette, umûmî bakımdan, üç cereyân seçilebilirdi: Asvan ve Asyût yolu ile Nube ve Sudan ticâreti; Kızıldeniz limanları yolu ile Hindistan'a doğru transit ticâreti ve nihâyet Akdeniz ticâreti.

İkinci şeklâleye kadar altın ve gümüş arap sikkeleri tedâvül ediyordu; bu hudûdun ilerisinde ticâret sâdece emtia mübâdelesi ile yapılıyordu. Nube'nin başlıca ihrâcâtı, İbn Ṭûlûn tarafından zencî alaylarının teşkilinden beri pek çok istihdâm edilen esirler (*'abid*) idi. Buna haylı mıkdarda, bilhassa Allâḳî'de, yıkama usûlü ile, toplanan altın ihrâcâtı da inzimâm ediyordu. Devlet darbhânesi bilhassa Takrûr'dan, yâni Sudan'dan gelen altın ile para basıyordu. Bu altının Mısır'a nasıl geldiği bilinmiyor; belki Asvan ve Asyût yolu ile geliyordu. Buna mukabil, Mısır Sudan'a hubûbât ve dokumalar ihrâc ettiği gibi, boncuk, tarak ve mercan da yolluyordu [bk. mad. ASVAN]. İslâm devrinin ilk asırları esnâsında Asvan, hiç şüphesiz, yukarı Mısır'ın en ehemmiyetli şehri idi. Sonradan, Fâtımîler devrinde, Hindistan'a doğru transit ticâreti sâyesinde, git-gide daha ziyâde refah ve umrân kesbeden Ḳûṣ ön sıraya geçmiştir [bk. mad. 'AYẒĀB]. Zengin mısırlıların ticârî faâliyetini tâkip etmek sûreti ile, Hindistan ticâretinin mazhar olduğu terakkîler hakkında bir fikir edinilebilir. Fâtımîlerden evvelki devirde, zirâî işletmeler ve onunla berâber giden buğday ihtikârı, boşta kalan sermâyelerden istifâde yollarının başlıcalarını teşkil ediyordu. Buna ilâveten, her devirde mağazalar, hamamlar ve kirâ evleri inşâsı sermâye yatırmak husûsunda pek ziyâde rağbet gören usûller idi. Fakat Eyyûbîler ve Memlûkler zamanında, Hindistan ticâreti bu husûsta daha büyük bir rol oynuyordu. Bu ticâret, başlıca merkezleri Ḳûṣ ve Kahire'de bulunan ve kâremit denilen bir nevî tüccar cemiyetinin elinde bulunuyordu. Bu kelimenin nereden geldiği pek belli değildir. Kâremitlerin pek ehemmiyetli beynelmilel istikrazlar ile iştigâl eden bir bankaları var idi. Memlûkler zamanında bunları, mutavassıt olarak, bahârât (bilhassa biber ve tarçın) ticâretinden atmak için yapılan bir teşebbüs boşa gitmiştir. Her devirde devletin müdâhalelerinden zarar görmüşlerdir. Mısır'dan geçen bütün emtia *zakât* resmine tâbî idi. Ṣalâḥ al-Dîn devrinde 5 yahut 6 yerde 2 ½ % alınırdı ve bu sûretle transit resmi emtianın kıymetinin 15 %'ine çıkardı. Fâtımîler devrinin son senesinde Kahire'den 800.000 dinarlık bahârât geçmiştir. Bu rakamın sonradan artmış olması muhtemeldir. Bagdad'ın refah ve umrânı devâm ettiği müddetçe, Hindistan ticâreti bu şehirden geçerdi. O devirde Akdeniz ile Kızıldeniz arasında ticâret yapan yahudi, *raẓânî*'ler Nil vâdisinden geçmezlerdi. Ancak Bagdad inhitâta başladığı zaman ve bâhusus bu şehrin düşmesinden sonra, şarkî Hindistan deniz yolunun ve Amerika'nın keşfi ile, mezkûr ticâret ehemmiyetini kaybedinceye kadar, Mısır başlıca transit sâhası olmuştur.

Mısır'ın Akdeniz ticâreti hakkında, Amari tarafından neşredilen ticâret muâhedeleri (*Diplomi Arabi*) sâyesinde, garp kaynaklarından iyi mâlûmat alınmıştır. Bu ticâretin umûmî hey'etini çizen iki güzel eser vardır: Heyd, *Geschichte des Levantehandels* ve Schaube, *Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebietes*. Bu iki esere son zamanlarda, de Goeje'nin küçük bir tetkiki inzimâm etmiştir: *Internationaal Handelsverkeer in de Middeleeuwen* (*K. Akademie van Wetenschappen*, 4. Reeks, Dell IX). Burada Mısır'ın gümrük siyâseti hakkında, gümrük resimlerine müstenit olan ve *dogana*'da temerküz eden devlet ticâretine dâir bâzı mütâ.ealar ilâve edilebilir; şimdiye kadar ihmâl edilmiş bulunan arap kaynaklarında bu husûsa dâir sarîh mâlûmat vardır. Bu nokta hakkında, pek tabi'î olarak, yalnız Fâtımîler devrine ve ondan sonraki devirlere âit mâlûmat mevcuttur; zîrâ Avrupa ile münâsebetler ancak haçlılar devrinden sonra başlamıştır. İtalya şehirleri ile ticâretin, ehemmiyetçe, Fâtımîlerden evvelki devirde Bizans ve garp ile yapılan eşyâ mübâdelesini geçmiş olduğu şüphesizdir. Gümrük resimleri, emtianın kıymetlerine göre, hesap edilirdi. İlk devirde 10 % üzerinden resim alınırdı; Ṣalâḥ al-Dîn devrinde bu resim 5 %'e inmiştir; mâmafih bu devirde gümrük resmi, emtianın nev'ine ve menşe'ine göre, 10 %'dan 35 %'e ve hattâ daha ziyâde bir nisbete kadar değişirdi. 10 % gümrük târifesinde en müsâit resim olmuş idi; mes. Pisa Mısır'da istihsâl edilmeyen kereste, demir ve zift için, o kadar resim verirdi. Kıymetli mâdenler bâzan gümrük resminden muâl idi; fakat ekseriyâ

2 1/2 % 'tan 10 % 'a kadar resim verirdi. Mısır'ın gümrük siyâseti memlekette bulamadığı ve behemmahal muhtâc olduğu maddeleri çekmeği istihdâf ediyordu. Bunlar, en başta kereste ve demir ile gemilerin inşâlarına ve muhârebe için techizlerine lâzım olan şeylerdi. Bütün ticâret muâhedelerinde kereste, demir ve ziftin adı geçer; bunların Mısır'a idhâli husûsunda her türlü kolaylık gösterilirdi. Tabi'î, garp memleketleri Mısır'ın, harp hazırlıklarını idâme etmek için, bu maddelere muhtac bulunduğunu biliyorlardı. Bundan dolayı, papalar, haçlı seferleri esnâsında, bu maddelerin naklini müteaddit defalar harp kaçakçılığı sırasına koymuşlardır. Bu maddelerin memleketten tekrar ihrâcı da yasak idi: *dogana*, yâni gümrük divanı, depo etmek için, bunları günün râyici üzerinden satın alırdı. Devlet burada yalnız aracı olarak değil, alıcı olarak da işe karışır ve bu husûstaki muâmele şöyle yapılırdı: bir tâcir, aralarında kereste yahut demir bulunan bir takım emtia getirince, evvelâ idhâl ettiği bütün kereste ve demir için gümrük resmi vermeğe mecbûr idi. Eğer bunlardan daha ziyâde miktarda getirirse, devlet onları satın alırdı. Fakat tâcir bedelinin hepsini altın olarak alamazdı: yalnız 1/3'ini altın olarak alır ve 2/3'sine karşılık şap verilirdi. Bir taraftan idhâl edilen keresteler satın alındığı gibi, diğer cihetten Mısır ormanları da devlete mâl edilmiş idi ki, bu husûsa dâir etraflı mâlûmatımız vardır (Ali Bahgat, *Les Forêts en Egypte, Institut Egyptien*, 1900, s. 141 v. dd.). Kereste, demir, zift, kıtık ve bunlar gibi memlekette bulunmayan ve devletin ihtiyâcı olan şeyler inhisâr altında idi. Bunları mümkün olabildiği kadar ucuz tedârik etmek için, hukûmet Mısır'da çıkan ve yabancı memleket'er tarafından bilhassa aranılan, msl. başta şap, soda ve zümrüt olmak üzere, yüksek değerli şeyleri, mübâdele vâsıtası olarak kullanmak için, inhisar altına almış idi. Şap bedevîler tarafından Libya çölünden ve vâhalardan çıkarılıp, Nil kenarında bâzı limanlara, bilhassa Ḳūṣ, Aḫmīm, Asyūṭ ve Bahnasā'ya getirilirdi. Orada devlet tarafından kentali 30 dirheme, belki daha ucuza satın alınırdı. Husûsî sûrette şap ticâreti yapmak yasak idi ve yapanlar şiddetle cezâlandırılırdı. *Dogana* vâsıtası ile yapılan devlet ticâretinin vasatî ihrâcâtı 5 000 kentale çıkardı ve bâzan 13.000 kentale kadar yükselirdi. Cârî fiyat 4 dinar ile 6 dinar arasında değişirdi. Çıkarılan şapın yalnız bir kısmı Mısır'da kalırdı; dâhilde en çok kullananlar boyacılar idi; zîrâ şap kırmızı boya istihzârına yarıyordu. Her hâlde Kahire'de bütün satışın yekûnu 80 kentali geçmezdi; mısırlılar şapı yabancılardan daha pahalı, kentalini 6 1/2—7 1/2 dinara satın alırlardı. Soda Delta'nın garp kenarında Vādī Naṭrūn'da çıkarılıyordu. Burada bedevîler yalnız nakil işini yapıyorlardı; mâdenin işletmesi, oldukça kalabalık me'mûrlardan ve devlet amelesinden mürekkep, bir hey'etin elinde idi. Bir kental yerinde devlete 2 dirheme mâl olurdu; Kahire'de ve İskenderiye'de 70 dirheme satılırdı ki, hayli yüksek nakil masraflarına rağmen, hatırı sayılır bir kâr bırakırdı. Bundan başka, arapların her kafile yükünün 1/3'ini bedâva taşımaları usûlden olduğundan, nakil masrafı pek fazla değil idi. Zümrüt mâdenlerinin de münhasıran devlet tarafından işletildiği anlaşılmaktadır. Zümrütü hâvî tabakalar mağaralar içinde bulunduğundan, buralara meş'ale ve ip ile girilirdi. Bocā mıntakasında yıkama usûlü ile altın çıkarmak işinde husûsî teşebbüsler serbest bırakılıyor ise de, zümrüt çıkarma işi devlete hasredilmiş idi. Hukûmet âlât ve edevâtı verir ve amele ücretlerini de te'diye ederdi. Kıymetli taşları alıp götürmemeleri için, amelenin işletme mahallinden ancak çırçıplak çıkmalarına müsâade edilirdi. Hâsılâtı sultanın hazînesine teslim olunurdu. İnhisar, umûmî sûrette, daha sonraki bir devrin mümeyyiz sıfatıdır. Memlûkler devrinde devlet, her şeyden evvel, kâr etmeği düşünürdü. Daha evvel de cârî olan bu usûlün adı *ṭarḥ* olup, devletin, ticârî arecılık rolünün kendisine münhasır kalmasını istemesinden ibâret idi. Bu sâha şimdiye kadar az tetkik edilmiştir. M. Sobernheim'in *Das Zuckermonopol unter Sultan Barsbay* (*Zeitschr. für Assyriol.*, XXVII, 75 v.dd.) unvanlı iyi bir tetkiki vardır.

Bütün bu geçen meseleler, *Beiträge*, III'te izah olunmuştur. *Klio*, IX, 2, s. 1 v.dd.'da ve *Der Islam*, I, 93 v.dd.'da intişâr eden incelemeler hazırlık mâhiyetinde sayılabilir. Ticârî işletmelerin ve küçük san'atlerin teferruâtına dâir İbn al-Ḥācc tarafından, *Madḫal*, III'te kıymetli mâlûmat verilmiştir. Osmanlı devrindeki iktisâdî hayata dâir, fransız seferi vesilesi ile vücûda getirilen eserler dışında, ayrı araştırmalar yoktur.

Fikir hayatı ve san'at. Bu mahdut çerçeve içinde Mısır'da islâm devri esnâsındaki fikir hayatına dâir derin ve etraflı mütâlea yürütmeğe imkân yoktur. Mısır'da, islâmın başlangıcından şimdiki devre kadar, fâsılasız imtidat eden bir fikrî inkişâf eserleri karşısında bulunduğumuzu teemmül etmek gerektir. Halk yazılarını, halk hikâyelerini, kara-göze benzeyen *ṭayf al-ḫayāl* için yazılmış oyunları nazar-ı itibâra almayarak, câmi, medrese, kütüphâne, hastahâne ve divanlarda-

ki faâliyetleri ile nam kazanmış olan adamları saymak bile mümkün değildir. Aynı sûretle Mısır'ın muhteşem âbidelerini vücûda getirmiş olan mimar ve san'atkârlardan çoğunun adları bile belli değildir. Bunların faâliyetlerini ve yaşadıkları devir ile münâsebetlerini tâkip etmek imkânsız gibidir. Her hâlde burada bir fikrî kudretin birikmiş tezâhürleri görülür ki, onsuz orta çağda Mısır'ın arzettiği umûmî levha canlandırıcı bir rûhtan mahrûm kalmış olurdu. Mevzuun genişliği dolayısı ile burada müslüman Mısır'da fikrî kültürün esâslı ve mümeyyiz sıfatlarının neler olduğunu araştırmaktan fazla bir şey yapılamaz. Mısır evvelâ, şâfi'î ve mâlikî, iki ehemmiyetli fıkıh mektebinin beşiği olmuştur. İkinci olarak tasavvuf burada da, her yerde olduğu gibi, teşkilâtının hâricî şekillerine kendisinin husûsî damgasını basmıştır. Üçüncü olarak Nil vâdisi sevgisi ve eski tarihin şa'şa'ası, başka hiç bir islâm memleketinin tefevvuk edemediği bir tarihî an'ane yaratmıştır; nihâyet Mısır şarkta halk hikâyesinin vatanıdır.

Mısır'da likir hayatının başlangıçlarını koyu bir karanlık sarmaktadır. Her hâlde Nil vâdisi sâkinleri ilk kat'î münâkaşalarda hiç bir rol oynamamıştır; o zamanlar Mısır bir vilâyet idi ve başka dertler ile meşgûl bulunuyordu. Makrîzî (*Ḫiṭaṭ*, I, 332) muhtelif konak yerlerinde ikamet edenlerin oralardaki eshâb ve tâbiînin mezheplerine uyduklarını hikâye eder. Bu sûretle mısırlılar Mısır fâtihinin oğlu 'Abd Allâh b. 'Amr'i ve bir nesil sonra Layṯ b. Sa'd'i tâkip etmişlerdir. 'Abd Allâh Peygamberin hadîslerinden ve insanın âkıbetine taallûk eden meselelerden bahsetmiştir. Filhakika 'Abd Allâh b. 'Amr'in, İbn Lahî'a'ya atfen, yayılmış bulunan kıyâmete dâir hadîsler ihtivâ eden bir *ṣaḥîfa*'si, papirüs üstüne yazılmış olarak, zamanımıza kadar kalmıştır (*Papyri Schott-Reinhardt*, I, 9). Bu İbn Lahî'a Mısır'ın II. asrın ilk yarısında yaşayan, en meşhûr hadîs âlimlerinden biri olup, Layṯ ile berâber, o zamanın en mûteber müellifidir. Şarkın büyük dinî mücâdelelerinin, mezhep ve fıkıh inkişâfının Mısır'daki tatbikatta bile nasıl izler bırakmış olduğunu, şimdi al-Kindî (nşr. Guest)'nin yardımı ile, mükemmel sûrette inceyebiliriz. *Ḥarâm* ve *ḥalâl* bahsini inceleyen ilk bakiî fıkıh âlimi bir *mevlâ* olan Yazîd b. Abî Ḥabîb'dir ki, 'Omar II. devrinde yetişmiştir. Umûmî sûrette mevlâlar Mısır'da da pek büyük rol oynarlar. Sonra mâlikî mezhebi Mısır'da bayılı erkenden, büyük bir ehemmiyet kesbetmiştir. Onu Mısır'a ilk olarak, bir mevlâ, 'Abd al-Raḥîm (ölm. 163 = 779) sokmuştur. al-Şâfi'î 198 (813)'de Mısır'a gelip, bir çok tilmiz peydâ edinceye kadar, yalnız mâlikî mezhebi hukûm sürmüştür. Şâfi'î, 204 (820)'te vefatına kadar, mezhebini yaymıştır ve türbesi el'an bir ziyâretgâhtır. Hanefî mezhebi, tesâdüfî olarak, Bagdad'dan gönderilen bir kadı tarafından temsil edilmiştir; fakat bu mezhebin ilk mümessili, *aḥbâs*'ı ilgâ etmek istediği için, başında Layṯ b. Sa'd bulunan, şiddetli bir mukavemet ile karşılaşmıştır (al-Kindî, s. 371 v. dd.; *Ḫiṭaṭ*, II, 334; bir de II, 294 v. dd.). Fâtımîler gelip de, her şeyi şî'î-ismâilî mezhebinin esâslarına uydurmaya kadar, mâlikî ve şâfi'î mezhepleri üstün bir durumda kalmışlardır. Şî'î mezhebinin Mısır'da yeni ve hiç işitilmemiş bir şey olmadığı husûsu pek az bilinen bir vâkıadır. *Ḫiṭaṭ* (II, 334 v. dd.)'ta şî'anın yalnız başlangıç tarihi değil, Mısır'daki faâliyetine tahsis edilmiş bir bahis de vardır. Fâtımî devrinden evvel sokaklarda kanlı hâdiseler olmuştur. Mutaassıp sünnî olan zenci askerler gelip-geçenlere mezheplerini sorarlardı: — *„Man ḫâluka ?"* (buna: — *„Ma'âvîya !"* diye cevap vermek lâzım idi; *ayn., esr.* s. 340). Bu gibi hâller ancak şî'aya karşı kuvvetli bir bareketin mevcûdiyeti ile izah olunabilir. Her hâlde ahâlinin büyük ekseriyeti sünnî idi; bundan dolayı Fâtımîler ile ismâilî-şî'îliğin yegâne mûteber mezhep gibi ortaya çıkması, halk için, ehemmiyetli bir darbe olmuştur. *Aẕân*'a derhâl mâlûm olan ilâve sokulmuştur; *ṣalât*, 'Alî, Fâṭima ve onların evlâdı nâmına okunmuştur; *basmala*'nin yüksek sesle okunması icâp etmiştir; *farâ'iḍ*'in bâzı ahkâmı değiştirilmiştir; ramazan esnâsında *ru'ya* ve *tarâvîḥ* kaldırılmıştır. Mu'âviya'nin sevdiği sebze olduğu için, *melâḫiyâ*'nın satışı yasak edilmiştir v.b. al-Ḥâkim zamanında ilk halifelere lânet okumak usûlü bile sokulmuştur. Fakat bunun üzerine ahâli galeyâna gelmiş ve daha başka şî'î ahkâmı yerine, bâzan sünnî ahkâmı konulmuştur. İmâm al-Muntaẓar için duâ edilen ve kısa süren saltanat fâsılası (425/426=1033/1034) esnâsında, biri imâmî, biri ismâilî, biri şâfi'î ve biri mâlikî olmak üzere, dört kadı bulunduğu görülür. Bundan anlaşılacağı üzere, eski sünnî mezheplerden başlıcaları mahfûz kalmış ve nihâyet Ṣalâḥ al-Dîn memlekete çok arzu edilen sünnîliği iâde ettiği vakit, bunun pek ziyâde rağbet gördüğü meydana çıkmıştır.

Hakikatte Fâtımîler zamanı fikir hayatının parlak bir devresi olmuş idi. Evvelce vezîr İbn Killis fıkıh, akâid ve sarf âlimlerini ve şâirleri etrâfında toplamış ve Mısır'da bir ismâilî fıkhı kurmak için, bütün kuvveti ile uğraşmış idi. Fâtımîlerin parlak devrinde içinden

kadılar yetişmiş olan meşhûr Bani 'l-Nu'mân âilesi de buna benzer bir rol oynamıştır (R. Gottheil, *Journ. Amer. A. Soc.*, XXVII, 217—296). Âlimlere tahsisat tâyin edilmeğe başlanmış, ilk yüksek ilâm mektebi olan *dâr al-ḥikma* te'sis olunmuştur (*Ḫiṭaṭ*, II, 342, 4); *Kur'an* okuyanlar, sarf âlimleri ve tabîpler orada ders verirlerdi. Bu mektebin kapanmasından sonra, *dâr al-'ilm al-cadîda* gelişmiştir (*ayn. esr.*, I, 445, 29). al-Azhar [b. bk.] câmiine, 35 müderristen mürekkep, bir tedris hey'eti tâyin olunmuştur (*ayn. esr.*, II, 341, 14). Fâtımî halîfelerin kurdukları zengin kütüphânelerin (*ayn. esr.*, I, 407 v.dd.) de delâlet ettiği gâyet faâl fikir hayatı ancak Ṣalâḥ al-Dîn ile Selçukluların dinî aksül'amelleri de Mısır'a girdiği vakit, en parlak devrine erişmiştir. Muhârebeler içinde geçen bu devrin mümeyyiz vasıtlarından biri, yalnız Eyyûbîlerin değil, birer asker hukümdar olan Memlûk sultanlarının bile fikrî ve bilhassa dinî hayatın inkişâfı uğrunda büyük gayret sarfetmiş olmalarıdır. O devirde medreseler, hankahlar çoğalmış, fıkıh ve tasavvuf, bu devirde atılan esaslar üzerinde, inkişâf etmiştir. En evvel mâlikî ve şâfi'îlere mahsus medreseler yapılmış olduğunu söylemeğe hâcet yoktur. Fakat bu devirden itibâren Abû Ḥanîfa mezhebi de Mısır'a girmiştir. Hanefî medreselerinin sayısı pek çoktur. Bu hâl Nür al-Dîn 'in hanefî mezhebi gayretini gütmesinden ileri gelmiştir (*ayn. esr.*, II, 343, 30). Bu devirden beri başlıca üç mezhep için de kadılar vardır. Mısır'da hiç bir vakit büyük bir nufûz kazanmamış olan hanbelî mezhebini Baybars al-Bunduḳdârî ilâve etmiştir (Suyûṭî, I, 274). Mısır medreseleri âlemi pek husûsî bir muhittir. Başlangıçta her mezhebin kendisine mahsus medresesi olduğu anlaşılıyor. Bu sûretle Ṣalâḥ al-Dîn başlıca üç mezhep için medreseler yaptırmıştır. Sonraları aynı medresede ve türlütürlü karışık sûretlerde, iki mezhebin birden toplandığı görülür. Çok defa, hadîs ve *Kur'an* kıraâti için, kürsiler ihdâs olunmuştur. Fakat 641 (1243)'den itibâren dört mezhep tek bir medresede toplanmıştır (*Ḫiṭaṭ*, II, 374, 1); büyük medreselerde yegâne gayr-i dinî ilim olan tabâbet de okutulurdu (*Ḫiṭaṭ*, II, 380,2). Sonradan fıkıh tarafından tasavvufa karşı alınan vaziyeti bilenler için, VIII. (XIV.) asırdan itibâren, aynı medresede yan-yana bir fıkıh ve tasavvuf meklebinin mevcut olduğunu ve hattâ bâzan iki dersin aynı hoca tarafından verildiğini müşâhede etmek bilhassa dikkate şâyândır (*ayn. esr.*, II, 392, 14; 394, 18; 398, 9; 399, 12). Ṣalâḥ al-Dîn zamanından beri akâid husûsunda Aş'arî mezhebinin elzem sayıldığını ve bütün müderrislerden behemmahâl o mezhebin tedris edilmesinin istenildiğini söylemeğe hâcet yoktur. Muahharen İbn Taymiya'nin bertaraf edilmiş olması bu cereyânı bir kere daha meydan çıkarmıştır. Medreselerin gerilemesinden sonra, Memlûkler devrinin son zamanlarında ve Osmanlı idâresinde al-Azhar câmii git-gide Mısır'da fikir hayatının mihrakı olmuştur.

Hanefî mezhebine karşı gösterilen resmî teveccühe rağmen, bu muhitte bilhassa eski mâlikî ve şâfi'î mezhebleri yayılmıştır. İlk zamanlarından itibâren, şâfi'îler arasında al-Muzanî ile sahîh altı hadîs mecmuasından birini meydana getirmiş olup, uzun müddet Mısır'da ikamet etmiş bulunan al-Nisâ'î zikrolunabilir; sonraki devir için de Subkî, Bulḳînî, Zakarîyâ al-Anṣârî, İbn Ḥacar al-Aşkalânî ve Suyûṭî yolu ile, Şarbînî, Şabramallîsî'ye çıkabilir. Fakat şafi'îler arasında en mûteber iki müellif al-Ramlî (*Nihâya*) ve İbn Ḥacar al-Haysamî (*Tuḥfa*)'dir ki, bunlardan birincisi aslen mısırlı olup, ikincisi de, hiç olmazsa, Mısır'da yetişmiştir. *Fihrist* ilk mâlikî âlimleri arasında bir hayli mısırlı isim kaydeder. Bütün şimâlî Afrika'da ve Endülüs'te mâlikî mezhebi Mısır'dan yayılmıştır. Sonraki devirde bilhassa *Madḫal* müellifi İbn al-Ḥâcc'ı ve sonradan Laḳânî, Ucḥûrî ve Zarḳânî'yi zikretmek gerektir. Sonradan gelen âlimler, her ne kadar eski büyük müellifleri tekrarlamaktan başka bir şey yapmamışlar ise de, her hâlde fikir hayatının mümessili olmuşlardır. Faâliyetleri bilhassa fetvâ sahâsında görülmüş ve bu sâyede bâzan inkişaf imkânı bulunmuştur. Fakat her hâlde bu merhalede fikir hayatının tedrîcî bir uyuşmasına şâhid olmaktayız.

Tasavvufun Mısır'daki tarihine dâir henüz araştırmalar yapılmamıştır; halbuki bu meslek Eyyûbîler ve Memlûkler devrinde ve şimdiki devre kadar mütemâdiyen büyük bir rol oynamıştır. En eski mutasavvıflardan biri olan Ẕu 'l-Nûn, mısırlı idi. Mutasavvıf arap şâirlerinin belki en büyüğü olan İbn al-Fâriż Nil vâdisinde doğmuş idi ve Büşîrî'nin bütün islâm âleminde derin bir rağbet ve hürmetle karşılanan *Burda*'si Mısır'dan çıkmıştır. Sûfîyenin, teşkilâtlanmış bir meslek gibi, ilk def'a olarak 200 (815) yılında kaydedilmiş 'ulunduğu görülür. O zaman bu tarîkat siyâsî karışıklıklarda bâzı roller oynamıştır (al-Kindî, nşr. Guest, s. 162). Bundan sonra tarîkatlar, Ṣalâḥ al-Dîn 'in haleflerinin zamanlarında, Makrîzî (*Ḫiṭaṭ*, II, 414 v.dd.)'de kaydedilen uzun bir hankahlar ve zâviyeler cedvelinin gösterdiği gibi, en parlak devirlerine erişmiştir.

Fâtımîler devrinde başka sûretle kullanılmış olan *Dār Sa'īd ul-su'adā* (*Ḫiṭaṭ*, II, 415), Ṣalāḥ al-Dīn tarafından (569 = 1173) ilk hankah olarak vakfedilmiştir. Evvelâ yabancı mutasavvıflara tahsis edilmiş ise de, sonradan Mısır'da tasavvufun merkezi olmuştur. Şeyhine *ṣayḫ al-ṣuyūḫ* unvanı verilmiş idi ki, sonradan bütün hankahların şeyhleri bu unvanı takınmışlardır. Eyyûbîler zamanında büyük câmide icrâ edilen merâsimlerde bu sûfîler mühim rol oynamıştır. Cuma günü şeyh dervişler tarafından taşınan bir sayvan altında ve müridleri tarafından tâkip edilerek, câmie gider ve cuma namazından evvel ve sonra vaaz verirdi. O zaman yalnız erkekler için değil, derviş kadınlar için de bu gibi müesseseler var idi (*Ḫiṭaṭ*, II, 428, 1); buralara, bir sığınak gibi, boşanmış kadınları alırlardı. Bu sûfî müesseselerinden pek azının bâzı tarîkatlara hasredildiği görülür (*ayn. esr.*, II, 432; 435, 10, 25; Şeyh 'Adī'nin kurmuş olduğu 'Adavîya tarîkatının böyle bir tekkesi var idi: tarîkatların ekserisinin adı şeyhten onu te'sis eden kimseden alınmıştır. Sonradan mârûf olan Mısır tarîkatlarının adları tamâmiyle kaybolmuştur. Bununla berâber, Maḳrīzī (IX. = XV. asır) daha o zaman al-Fūḳarā al-Aḥmadīya al-Rifā'īya'den bahseder (*Ḫiṭaṭ*, II, 428, 25). Muhtelif tarîkatların tarihi henüz yazılmamıştır. Fakat her hâlde aşağıdaki zâtların 4 büyük *ḳuṭb* olarak kabûl edildikleri görülür: 'Abd al-Ḳādir al-Gīlānī, Aḥmed al-Rifā'ī, Ṭanṭa velîsi Aḥmed al-Badavī ve İbrāhīm al-Dasūḳī. Bu 4 *ḳuṭb*'dan al-Badavī ve al-Dasūḳī hakikaten mısırlıdırlar ve al-Rifā'ī Mısır'da vefât etmiştir (*ayn. esr.*, II, 428, 27). Bu velîlere göre tesmiye edilen tarîkatler şunlardır: Ḳādirīya (Mısır'da şûbeleri yoktur), Rifā'īya (tek bir şeyhe bağlı olmakla berâber, Bāzīya, Malkīya ve Ḥabībīya kollarına ayrılır); Aḥmedīya (Mısır'da halk arasında en ziyâde yayılmış olan tarîkattir; her birinin başında ayrı bir şeyh bulunan 16 şûbeye ayrılmıştır; bunlardan en mârûf olanları Bayūmīya ve Şinnāvîya şûbeleridir); nihâyet Barāhima (Şahāviya ve Şarāniba adları ile, iki müstakil şûbeye ayrılmıştır). Aşağıda verilecek olan mâlûmat gibi, 'Alī Paşa Mubārak (*Ḫiṭaṭ cadīda*, III, 129)'ten alınmış olan bu taslak, tabi'î, son asır zarfında husûle gelmiş olmayıp, burada tetkik mevzuu olan devirde yavaş-yavaş teşekkül etmiştir. Dört kutba mensup cemâatlerin yanında, şāzilîler, çok eski zamandan beri, hakikaten kendi yurtlarında bulunuyorlardı; hattâ adları bile bir mısırlıdan gelmiştir. Suyūṭī (*Ḥusn al-muḥāżara*, Kahire, 1299, I, 292 v. dd.) tarafından verilen mısırlı mutasavvıflar cedveline göre, ilk asırlarda bunların üstün bir vaziyet kazanmış oldukları zannı hâsıl olur. 'Alī Paşa Mubārak 13 şûbe zikreder. Bundan sonra Sa'dīya, Naḳşbandīya ve 4 şûbe ile Ḫalvatīya ve bilhassa berberîlerin rağbet ettiği Mīrġanīya tarîkatlerini sayar. Bu son tarîkat yenidir. Bütün tarîkatler son zamanlarda mensup olduğu âilenin damarlarında Vafā'î şerîflerinin kanı ile Şiddīḳîlerin, yâni Abū Bakr sülâlesinin, kanı karışmış bulunan Şayḫ al-Bakrī'ye tâbî bulunmakta idiler. Bekrîler, asırlardan beri Mısır'ın fikir hayatında, husûsiyle tasavvuf sâhasında, bir rol oynamaktadırlar. Hâricî faâliyetlerine gelince, dervişleri *kisva* ve *maḥmal*'e refâkat ederler ve muhtelif mevlidleri, bilhassa eskiden Özbekīya'de ve 'Abbāsīya'de büyük merâsim ile icrâ edilen *mevlid al-nabī*'yi tes'îd ederlerdi.

Mısırlıların fikrî faâliyet sâhasında vücûda getirdikleri en ehemmiyetli eserler t a r i h e d â i r t e' l i f l e r d i r. Belki dünyada hiç bir kavim yoktur ki, mahzâ tarihî âbidelerin mevcûdiyeti dolayısı ile, mısırlılar kadar tarih araştırmalarına sevkedilmiş olsun. Buna rağmen, müslümanlar islâmdan evvelki tarih hakkında hiç bir vakit menkıbe ve efsâneden ileri gitmemişlerdir. Bu te'liflerin umûmî bir ikmâli İbn Vaṣīf-Şāh tarafından yapılmıştır. Fakat islâm devri hakkında da pek erkenden siyâsî tarih, terâcim-i ahvâl ve *ḫiṭaṭ* (topografya ve arkeoloji araştırmaları)'a doğru üç istikamette alâka uyanmıştır. Aynı müellifler eksiriyâ bu üç sâhayı tetkik etmişlerdir. İlk başlangıçlar karanlıktır. A. R. Guest, al-Kindī neşrine ilâve ettiği medhalde, bize kadar gelen tarihî eserlerin nasıl inkişâf ettiklerine dâir bulunabilen mâlûmâtı toplamıştır. Eserleri mahfûz kalan müelliflerin en eskisi olan İbn 'Abd al-Ḥakam (ölm. 257 = 871)'de, sonradan ayrılan üç mevzû henüz bir aradadır. Sonra al-Kindī (ölm. 350 = 961)'de bunların ayrı-ayrı yazılmağa başlandığı görülür. İşin güçlüğü, terâcimde mahallî husûsiyetleri korumakta idi. Bu noktada iki katlı bir alâka var idi: bir taraftan bu husûsa lâzım olan an'anelerin ve tercüme-i hâl tezkirelerinin tetkiki ve diğer cihetten mahallî meşhûr adamlar bulmak zevki ki, bu gayrètin sevkı ile Mısır'da geçici bir sûrette yaşamış olan âlimler bile hesaba katılmıştır. al-Kindī'den İbn Ḥacar al-Asḳalānī'ye, İbn Yūnus'tan Suyūṭī'ye ve Maḳrīzī'nin *Muḳaffā*'sına kadar, bir sıra uzanıp-gider. Umûmî sûrette, mısırlı kadılar ve âlimler bahis mevzuu olduğu vakit, seçme esâsı, Mısır ile münâsebetleridir. Aynı sûretle, s i y â s î t a r i h bırakmış olan müelliflerden de Mısır tarihinde ihtisasları olanları kaydedece-

ğiz; zîrâ âlimlerin tercüme-i hâlinde Subkī ve umûmî tarihte Nuvayrī gibi şahsiyetler başka çerçeve içine girerler. İbn al-Dāyā gibi, halk arasında çok rağbet kazanmış bir müellif Banī Ṭūlūn devri ve pek geniş eserler bırakmış olan İbn Zulāḳ da Fâtımî devri hakkında tafsilâtlı mecmualar kaleme almışlardır. *Beiträge*, I 'de Fâtımî devrinin bütün tarihçiliği mütâlea edilmiştir. Fâtımî devrinden itibâren git-gide daha ziyâde hissedilmeğe başlayan bir fark, eski devre nisbetle me'mûr sınıfına mensup müelliflerin çoğalmasıdır. Musabbiḥī daha o zaman bir çok resmî vesikalar derceder; İbn al-Ma'mūn 'da ve Ḳāżī Fāżil 'da bu tarz bir kaide yerini tutar. Aynı suretle Fâtımîlerin teşrifat usûllerinin İbn Ṭuvayr 'de görülen ince târifleri, teşrifâta dâir bir saray risâlesinden istinsah edilmiş gibi görünmektedir; ondan sonra İbn Mammātī divan kâideleri, daha sonra al-'Omarī bir inşa ve devlet dâireleri bilgisi vücûda getirmiş ve al-Ḳalḳaşandī de bunu pek mükemmel sûrette devam ettirmiştir. al-Nâbulusī, *Tārīḫ al-Fayyūm* 'da bir resmî muhtıra ve *Luma'* 'da, az-çok kapalı sûrette, eski me'mûriyetine iâdesi için devlet reisine sunulan istidâ bulunmaktadır. Nihâyet İbn Duḳmāḳ ve İbn Ci'ān gibi zâtlar da kadastro defterlerini kısmen yahut tamâmen dereceederler. Aynı zamanda tarihî kayıtlar da ihmâl edilmemiştir; İbn İyās ve daha bir çokları gibi, devletin Suriye 'de ve Mısır 'daki tarihinden pek etraflı sûrette bahseden müellifler unutulmamalıdır. Mısır gibi, hattâ siyâsî müesseseler hakkında bile bu kadar mükemmel bir tarihî an'ane vücûda getirmiş müslüman memleketler azdır.

Nihâyet *Ḥiṭaṭ* ismi altında yazılmış olan te'liflerin ayrı bir hususiyeti vardır. Vâkıâ başka memleketlerde de aynı yolda temâyüller görülmüş ise de, bu nevî eserler başka hiç bir yerde, Mısır 'da olduğu kadar, inkişâf etmemiştir. Şüphesiz, bu al-Kindī ve Ḳużā'ī 'ler Pausaniasse derecesinde değil iseler de, doğru mâlûmat vermekte yüksek bir dereceye varmışlardır. Meşgûl olduğumuz nevîden te'liflerin bu pîrlerinden Maḳrīzī 'nin, ekseriyâ işâret edilen eksikliklerine rağmen, pek kıymetli bir eser olan *Ḥiṭaṭ* 'ına kadar, İbn Abi 'l-Barakāt, Cavvānī, İbo 'Abd al-Ẓāhir ve İbn al-Mutavvac 'den geçen fâsılasız bir an'ane silsilesi devam eder. Vâkıa bir kaç asır süren çalışma mahsûllerinden iktitaf edildiği için, *Ḥiṭaṭ* 'ın te'lifinde Maḳrīzī 'nin pek büyük hissesi yok ise de, aynı müellifin *Mukaffā* 'sı ve *Sulūk* 'ü ile yan-yana getirilince, Mısır 'da Osmanlı zamanından evvelki devirde tarihçilik sâhasında te'lif edilmiş bulunan eserler hakkında gâyet müsâit bir fikir edinilir.

Mısır 'da doğmuş olan, öyle olmasa bile, her hâlde orada son şeklini almış bulunan halk edebiyatından kısaca bahsedilmezse, Mısır 'ın fikir tarihine dâir çizilen levha eksik kalır. Bin bir gece hikâyeleri için bk. mad. ALF LAYLA VA LAYLA. *'Antar*, *Ẓāhir Baybars*, *Sayf b. Ḏū Yazan* ve *Banī Hilāl* unvanlı büyük hikâyeler şimdiye kadar pek az tetkik edilmiştir (Brockelmann, *G A L*, II, 62; *Suppl.*, II, 59 v. dd.; *Sayf* hikâyesindeki temâyüllere dâir krş. *Der Islam*, I, 172 v.d.). Fâtımî halîfelerinden Ḥākim 'in acâyip şahsiyeti bile pek çabuk bir halk romanı mevzuu olmuştur (de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes*, I). *Ṭayf al-ḫayāl* oyunu daha ziyâde hezil mâhiyetindedir; bu oyunun en eski mümessili İbn Dāniyāl hakkında bk. G. Jacob, *Geschichte des Schattentheaters*, s. 36 v. dd. ve *Ein ägyptischer Jahrmarkt im XIII. Jahrhundert* (*Bayer. Ak. d. Wiss. Sitz.-Ber.*, 1910, 10).

Edebiyat ve fen sâhasında, umûmî sûrette müslüman ile mısırlı arasında bir hudût çizmek zâten güç idi. Mısır 'ın lamâmiyle şarkî Akdeniz san'atı ve medeniyeti zümresine mensup bulunması itibârı ile, san'at sâhasında böyle bir şey yapmağa imkân yok gibidir. Kahire âbidelerinin sık-sık zikredilmelerinin sebebi koleyea gidip görülen bir yerde bulunmaları ve tarihin müsâit ahvâli sâyesinde, pek iyi bir hâlde mahfûz kalmış olma arıdır. Kahire 'de görülen bu san'atte, yukarıda söylenildiği gibi, Mısır 'a has hiç bir mümeyyiz vasıf bulunmadığı iddia edilmiştir. İslâm âleminde san'at ve ilim beynelmilel mahsûllerdir; fakat bütün bu beynelmilel mâhiyete rağmen, Mısır mimârîsinde, Mısır san'atında mahallî bir mümeyyiz vasıf vardır. Bunlar mâlikî yahut şâfi'î mezhepleri gibi, memlekete intibak etmişlerdir. İslâm devrinin ilk zamanlarında kıptî yapılarının tekniği hayli itibârda idi; zîrâ bir çok yabancı inşaâtta kıptîlerin devlet hizmeti için, amele gibi toplanmış oldukları görülür (*Der Islam*, III, 403). Bu sûretle Mısır 'ın ilk müslüman âbidelerinde, her ne kadar eski câmilerin planlarında ve umûmî şekil ve tertiplerinde bâriçden getirilmiş olan an'ane tebârüz etmekte ise de, bir kıptî hususiyeti bulunduğu söylenebilir. Bu ilk asırlara dâir pek az şey bilinmektedir. Mısır 'da müslüman san'atının tarihi, tezyinâtı ve mimârîsi hakkında derin fikir ihtilâfları bulunan Ṭūlūn câmii ile başlar (krş. Herzfeld ve Strzygowski, *Der Islam*, I—II; II, 396 'da kaydedilen bibliyografya ve daha sonra Herzfeld, *Erster vorläufiger Bericht über die*

Ausgrabungen von Samarra, Berlin, 1912). Tezyinâtın, direklerin ve kemerlerin inşâları usûlünün, minârenin husûsî şeklinin yerli veya Sāmarrā'dan getirilmiş olup-olmadığı meselesi halli san'at müverrihlerine bırakılması icâp eden bir meseledir. Banî Ṭūlūn devri medeniyetinin umûmî evsâfı dışarıdan getirilmiş olma ihtimâlini kuvvetlendirir; bununla berâber, yalnız hâricî ve göz ile görülen evsâfın şarktan iktibâs edilip, yerli mimârî ve san'at şekillerine temsil edilmiş olması da muhtemeldir. Câzip güzelliğinde irânî evsâfının (iki kavsin kesilmesi ile teşekkül eden kemerler, başı ve sonu olmayan tezyinat, uzun ve girift çizgili kûfî yazı) inkârı kabil olmayan Fâtımî devri san'atı hakkında da bu gibi suâller vâriddir. Burada da tezyinat Herzfeld tarafından Banî Ṭūlūn devri an'anelerinin inkişâfı mâhiyetinde görüldüğü hâlde, S. Flury (*Die Ornamente der Hakim- und Ashar-Moschee*, 1912) bu tekâmülü kabûl etmemektedir. Fâtımî san'atı evvelâ van Berchem (*JA*, 1891, s. 411 v. dd.) ve sonra Strzygowski tarafından, *Mshatta*'da ve *Amido*'da tetkik edilmiştir. En ehemmiyetli Mısır âbideleri KAHİRE maddesinde sayılmıştır. Ṣalāḥ al-Dīn ile yeni bir devir başlar ki, kendi devrinin irticâî vasfına uygundur. San'at da, hiç olmazsa hâricî bir sûrette, âbidelerin ve yazılarının tezyinâtında o zamana kadar kullanılan kûfî yerine, nesih yazısının görülmesi sûretinde yeni bir rûh izhâr eder. Bu devirde bir takım yeni ihtiyaçlar ile berâber ve sonradan Memlûkler devrinde git-gide daha ziyâde inkişâf eden medrese ve hankah gibi yeni inşaât örnekleri meydana çıkar. Fâtımîler devrinde zuhûru müşâhede edilmiş bulunan kubbe zamanla daha ziyâde şarklı şekillere girer ve evvelce gördüğümüz gibi, Memlûk devri İran te'siri altında kalmıştır. Murabbâdan kubbenin müdevver kaidesine geçmek usûlü mâhiyetinde, stalaktit şeklinde inşaât inkişâf eder. Şarktan başka bir iktibas da cepheye verilen ehemmiyet olsa gerektir. O vakte kadar görülmeyen bu husûsiyet ilk önce Fâtımî devrinin sonlarında Akmar câmiinde müşâhede edilir ve Sulṭān Ḥassān câmiinin muazzam kapısında san'at tekâmülünün en yüksek mertebesine erişir. Daha ziyâde tafsilât için bk. madd. KAHİRE, ARABESK, MESCİD ve bir de Franz Pacha, *Cairo*; Saladin-Migeon, *Manuel d'Art musulman*; St. Lane Poole, *The Art of the Saracens in Egypt*; Herz Bey, *Le Musée national de l'Art Arabe* (fihrist); Gayet, *L'Art arabe*; Fouquet, *Contribution à l'Étude de la Céramique orientale* (*Institut égyptien*, 1900); Artin Jacoub, *Contribution à l'Étude da Blason en Orient*. Mısır'da mimârî ve ev eşyâsı san'atının ilmî bir sûrette incelenmesi henüz başlangıçtadır ve bilhassa mısırlı sayılabilecek muhtevâsı henüz sarîh bir sûrette tesbit edilememiştir.

Umûmiyet üzere muayyen bir dâire içinde inkişâf eden kapalı bir medeniyet siyâsî bir hudut ile meşruttur. Hâlbuki Mısır, devlet olarak, ancak geçici bir sûrette Nil vâdisine münhasır kalmıştır. Evvelâ halîfeler devletinin bir eyâleti, sonra Suriye'yi ve başka memleketleri içine alan büyük bir devletin nüvesi olmuştur. Buna islâm medeniyetinin beynelmilel mâhiyeti ve müslüman âlimlerinin memleketten-memlekete geçmesi inzimâm ediyordu; hâsılı yukarıda san'at ve fikir hayatı hakkında çizilmiş olan levha münhasıran Mısır'a âit olmayıp, umûmiyetle ön Asya medeniyetini tavsif eder. Vâkıâ Mısır, gördüğümüz gibi, bâzı mahallî husûsiyetler arzeder ise de, bilhassa fikir sâhasında eser vücûda getirme kudretini, halîfeler ve sultanlar şehri olan Kahire'nin parlak hayatının cezbettiği fikrî kuvvetlerin durmadan gelip-yerleşmelerine borçludur. Orta çağ Mısır'ı parlak ve muhteşem bir levha arzeder; fakat bu askerî islâm devleti daha o zaman inhitat tohumlarını ihtivâ ediyordu. Fransız seferî hey'eti Mısır'da bitkin ve gerilemiş bir memleket bulmuştur. Yeni Mısır, hidivlerin eseridir.

Bibliyografya: En ehemmiyetli eserler metinde zikredilmiştir. Bundan başka bk. saltanat hânedanlarına ve hukûmdarlarına tahsis edilen maddeler. Bu mevzûdan teferruâtı ile bahseden umûmî bir eser yoktur. En iyi mâlûmat aşağıdaki eserlerde mevcuttur: St. Lane Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages*; J. Marcel, *Description de l'Egypte*; Else Reitemeyer, *Beschreibung Ägyptens im Mittelalter* (Leipzig, 1903; bu eserde orta çağda Mısır'ın tarihi değil, fakat muntazam bir tavsifi vermek için bir teşebbüs yapılmıştır). (C. H. BECKER.)

2.

OSMANLILAR DEVRİ

(XVI.—XIX. asırlar)

Portekizlilerin Hind okyanusunda ve Kızıldeniz'de yerleştikleri ve Hindistan ticâretini Ümit-Burnu yoluna çevirdikleri vakit Mısır'ın ehemmiyeti azalmış idi. [Osmanlı devletinin kölemen hâkimiyetini ortadan kaldırıp ona âit toprakları kendi idâresi altına alması, yâni Mısır'da Osmanlı devrinin başlaması bu zamanlara tesâdüf eder. Bilindiği gibi, Yavuz Sultan Selim [b. bk.] Merc Dâbık muhârebesin-

de [b. bk.] kölemen hukümdârı Ḳanṣūh Ġavrī [b. bk.]'yi mağlûp ettikten sonra, Suriye şehirlerinin itâatini te'min ederek, evvelâ Haleb'e ve sonra Şam'a girmiş, Mısır'ı ele geçirmek üzere hazırlıklara başlamış idi. Bu sırada kölemen tahtına çıkarılan Tumanbay [b. bk.] Osmanlı istilâsını durduracak kuvvetlerin kumandasını Can-Berdi Ġazālī'ye tevdî etmiş, Selim I. de sadrâzam Sinan Paşa emrindeki bir orduyu ona karşı göndermiş idi. İki taraf arasında Gazze civârında vukû bulan muhârebede (922 zilkâde sonları = 1516 sonları) Osmanlı ordusunun merkezinde Sinan Paşa, sağ cenâhında Ferhad Bey ve sol cenâhında ise, İsâ Bey oğlu Mehmed Bey var idi (Sa'd al-Dīn, *Tāc al-tavārīḫ*, II, 347 v. dd.). Mısır ordusunda Can-Berdi Ġazālī'den başka ileri gelen bir çok kölemen emîri bulunuyordu (krş. Suhaylī, *Tārīḫ Miṣr al-cadīd*, İstanbul, 1142). Osmanlı kuvvetlerinin tam galebesi ile nihâyete eren bu muhârebede kölemenler ağır telefat verdiler; kurtulanlar çöle doğru çekilmeğe mecbûr kaldığından, Mısır yolu Yavuz Sultan Selim'e açılmış oldu. Osmanlı pâdişahı kölemen sultanına haber gönderip, tâbiiyet şartı ile, ona Gazze'den Mısır'a kadar uzanan toprakları bırakmak teklifinde bulundu ise de, red ile karşılandığından, Sînâ çölünü geçmeğe karar verdi. Böyle bir seferin tehlikeli olduğunu ileri süren, Hüseyin Paşa'nın muhâlefetine rağmen, harekete geçti. Kabîle şeyhleri Osmanlı hâkimiyetine mutâvaat ediyor, Safet, Taberiye, Trablus ve Kudüs gibi şehirler teslim oluyordu. Bu harekât esnâsında yağan bol yağmurlar Osmanlı ordusunun çölü geçmesini kolaylaştırdı. Yavuz Sultan Selim, müşkülâta mâruz kalmadan, Kahire civarında Birkat al-Ḥāǧǧ mevkiine vardı. Kölemen ordusuna âit topların bu mevkî ile Kahire arasındaki Âdiliye'de bulunduğunu öğrenen Yavuz Sultan Selim, al-Muḳaṭṭam dağını dolaşmak sûretiyle, Ridâniye'ye geldiğinden, kölemen topçusunun te'sirinden masûn kalmış idi. Mısır'ın kaderini tâyin eden kat'î muhârebe 28 zilhicce 922 (23 kânûn II. 1517)'de vukû buldu. Bizzat Yavuz Sultan Selim'in idâre ettiği Osmanlı ordusunun sağ cenâhına, Anadolu askeri ile, Sinan Paşa, sol cenâhına, Rumeli askeri ile, Yunus Paşa kumanda ediyordu. Muhârebenin Osmanlı ordusu lehine bir cereyân aldığını gören Tumanbay, en seçkin zırhlı süvârilerinin başında olduğu hâlde, ileri atılarak, Yavuz Sultan Selim'i diri veya ölü ele geçirmek için, cesâretli bir teşebbüste bulundu; fakat bu teşebbüs, sadrâzam Sinan Paşa, Ramazan-oğlu Mahmud Bey ve Florine beyi Yunus Bey gibi, değerli kumandanların ve bir hayli Osmanlı askerinin ölümünden başka bir netice vermedi. Ridâniye muhârebesi Osmanlı ordusunun zaferi ile nihâyet bularak, Kahire işgâl edildi. Kölemen emîrlerinden bir kısmı Yavuz Sultan Selim'e itâat etmekle berâber, kurtulmuş olan Tumanbay'ın mukavemeti henüz kırılmış değil idi ve pâdişahın amannâmelerine rağmen, şurada-burada çarpışıyordu. Bu hukümdar 28 kânûn II. gecesi bir baskın ile Kahire'yi geri aldı ise de, şehir sadrâzam Yunus Paşa tarafından istirdat olundu. Pâdişahın bütün teşebbüslerine rağmen teslim olmayan ve mukavemette ısrar eden Tumanbay'ı nihâyet Osmanlı kuvvetleri esir etmeğe muvaffak oldular (bu husûstaki iki rivâyet için bk. mad. AYAS PAŞA). Yavuz Sultan Selim, kahramanlığını takdir ederek, saygı ile karşıladığı bu şeci hukümdârı, bir Osmanlı vâlisi sıfatı ile, belki Mısır'da bırakmak düşüncesinde idi; fakat halk tarafından çok sevildiğini ve Mısır'da kalmasının tehlikeli olacağını hissederek, onu öldürtmek mecbûriyetinde kaldı. Tumanbay'ın ölümü ile Mısır'da çerkes kölemenleri devleti ortadan kalkmış ve Osmanlı devri başlamış oluyordu.

Yavuz Sultan Selim Mısır eyâletini evvelâ Yunus Paşa'ya, sonra kölemen ümerâsından Hayırbay'a tevcih etti (Hayırbay'ın Mısır emîrülümerâlığı 5 seneden bir az fazla sürmüştür); Kahire kalesine 5 000 süvâri ve 500 piyâdeden mürekkep bir muhâfız kuvvetini yerleştirdi; Mısır ülemâ ve meşâyihine iyi muâmelede bulundu; Sulṭān Ġavrī zamanındaki dört kadıyı huzûruna celbederek, makamlarında bıraktı. Kölemen beylerinden Osmanlı devletine itâat edenlere dokunmadı; onların ve halkın gelirlerine, vakıflarına, câmi, medrese ve diğer hayır eserlerine tecâvüz edilmemesini emretti; memleketin tahririni de Rumeli kazaskeri Kemâl Paşa-zâde'ye tevdî etti ki, Mısır'ın ilk mevleviyeti bu zâta tevcih olunmuştur.

Kanûnî Sultan Süleyman, sadrâzam Pîrî Paşa'nın yerine, has-oda-başı Frenk İbrahim Ağa (Paşa)'yı sadârete tâyin edince, ikinci vezir Ahmed Paşa gücenerek, Mısır eyâletine tâlip oldu ve oraya gittikten bir az sonra isyân edip, sultanlığını ilân etti ise de, muhâfız beylerinden Mahmud Bey bu isyânı bastırdı ve Garbiye'de bir köyde yakaladığı Ahmed Paşa'yı idâm ettirdi. Hayırbay'ın ölümünden beri ıslâha muhtac bir vaziyet arzeden Mısır'da bu vazifeyi üzerine alan sadrâzam İbrahim Paşa [b. bk.], 3 ay kaldığı bu memlekette hukûmete karşı gelen kölemen beylerini te'dip etmiş, sadâkat gösterenlere himâyekâr davranmış, hattâ içlerinden devlet hizmetine faydalı olabileceklerini

İstanbul'a getirtmiştir. İbrahim Paşa'nın Mısır beyler-beyliğine tâyin ettiği Süleyman Paşa Mısır'ın en dikkate değer vâlilerinden biri oldu. 11 seneden fazla devâm eden me'mûriyeti esnâsında, biri kale içinde, diğeri Bulak adası üzerinde, iki câmiden başka, daha bir çok inşaat vücûda getiren ve İstanbul'a Mısır hazînesi göndermek usûlü kendisi ile başlayan Süleyman Paşa, Kanûnî Sultan Süleyman'ın emri ile, Süveyş'te bir donanma vücûda getirmiş, 72 gemiden mürekkep olan bu donanma ile Aden'i zaptettikten sonra, Hind okyanosunu geçip, Diu adasını zapteden portekizlilere karşı muhârebelerde bulunmuş ve avdetinde Yemen'i zaptetmiştir (1538/1539). Daha sonraları Mısır vâliliğine getirilen Koca Sinan Paşa da Yemen'de isyân eden imam Mutahhar'a karşı sefere me'mûr edilmiş ve bu memlekette Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesinde büyük hizmette bulunmuştur (1568).

XVI. asrın sonlarında ve XVII. asırda Mısır'da birbirini müteâkip isyân veya tegallüp hâdiselerine rastlanır. 1004—1007 (1596-1598)'de Mısır beyler-beyliğinde bulunan Seyyid Mehmed Paşa, bir müddet saltanat iddiasına kalkıştıktan sonra, hukûmete inkıyâd eden şeyh Mukla'yi Mısır ümerâsı arasına idhâl eylemiş ise de, bir müddet sonra aynı şahıs tekrar baş-kaldırmış, ancak idâm edilmek sûreti ile, âsâyişin iâdesi mümkün olmuştur. Mehmed Paşa'nın haleflerinden Hacı İbrahim Paşa mütegallibe tarafından katledilmiş, Gürcü Mehmed Paşa'nın te'min ettiği nisbî sükûn Hasan Paşa zamanında tekrar bozulmuştur. Bu beyler-beyi zamanında mütegallibe halktan *fulba* adı ile bir para topluyor ve bu ahâliyi büyük bir sıkıntıya uğratıyordu. Silâhdar Mehmed Paşa'nın beyler-beyliği devrinde Osmanlı hukûmeti *fulba*'nin kaldırılmasını ve *fulba* isteyenlerin katledilmesini emretmekle, ahâliyi zulümden kurtardı Silâhdar Mehmed Paşa, bu emre riâyet etmeyen mütegallibeyi şiddetle cezâlandırıp, bâzılarını evvelâ nasihat ile yola getirmeğe çalıştıktan sonra, üzerlerine asker sevkederek, ele-başılarını öldürtmek, bir kısmını Yemen'e sürmek, gibi faâliyetleri ile Mısır'da oldukça devamlı bir sükûnet te'minine muvaffak oldu. Şurasını hemen söylemek lâzımdır ki, Mısır'da kölemen ocağı devâm ettiği için, bu kabîl tegallüp hareketleri hiç bir zaman tamâmiyle bertaraf edilememiş ve Mısır'da Osmanlı hukûmetini müşkil vaziyetler ile karşılaştıran hâdiseler son zamanlara kadar eksik olmamıştır. Kölemen ocağının Yavuz Sultan Selim zamanında veya daha sonra ortadan kaldırılmaması, Mısır'da asırlarca süren huzûrsuzluğun bir sebebi olarak gösterilebilir. Bâzı müellifler yeni eyâletin başına geçecek beyler-beylerinin fazla kuvvet sâhibi olmaması gerektiğini ve bunun için Memlûk teşkilâtının bırakıldığını ileri sürerler. Kölemen teşkilâtında en ehemmiyetli şahsiyet *şayḫ al-balad* idi; ondan sonra *amîr al-ḥâcc*, v.b. gibi mansıplar gelir ve bu mansıplar Kölemen beylerinin başlıca rekabet mevzûlarını teşkil ederdi. Osmanlıların Mısır'daki ilk hâkimiyet devrinde kölemenler, *kâsimîya* ve *fiḳârîya* adı ile, birbirine rakîp iki zümre hâline gelmişlerdir. Bu zümrelerin, kölemen beylerinden Sûdûn Bey'in iki oğlu Ḳâsim ve Ẕu'l-Fiḳâr beylerin idâre ettiği bir cenk oyununda doğduğu söylenir. Kölemenlerin yeniçeriler ve azaplar ile münâsebeti de (bunlar zümrelerden bâzan biri ile, bâzan diğeri ile anlaşırdı) mücâdeleyi daha tehlikeli bir hâle getiren âmiller arasındadır. Bu mücâdeleye vâlilerin de katıldığı olur, Mısır'ın karışık devirlerinde, irsâliye (Mısır hazînesi) senelerce İstanbul'a gönderilemez, vâliler kölemen beylerinin nufûzu altına düşer ve hattâ mevkilerinden uzaklaştırılırlardı. Mısır'a yükletilen vergiler bâzan o kadar ağırlaşırdı ki, halkın ödeme tâkati kesilir, zirâat imkânsız bir hâle gelirdi. 1643'te, bir gün halk toplanarak, vâli Maksûd Paşa'ya baş-vurmuş ve İstanbul'a arz ve mahzar gönderilmesini talep etmiş idi (Naimâ, IV, 53 v.d.). Mısır'da yeniçeriler ile azaplar arasında sık-sık mücâdeleler geçer, bâzaa bir ocak, bâzan diğer bir ocak tegallüp ettiğinden vâli, devletin nufûzunu iâde için, büyük gayretler sarfetmek mecbûriyetinde kalırdı. XVII. asrın sonlarında Mısır'ı avuç içine alan, hattâ hazîneye mahsûs gümrük resmini bile gasbeden yeniçeriler ile aylarca uğraştığını bildirdiğimiz Çelebî İsmail Paşa iskat edilmiş, memleket evvelâ Ahmed, sonra Ali Ağa'ların hukmü altına düşmüş idi. Bundan soora bir müddet kölemenlerden İsmail Bey'in Mısır'a hâkim olduğu ve ölümünden (1101) soora, beyler-beyi Ali Paşa'nın hukûmet nufûzunu iâde ettiği, kısa bir zaman sonra tekrar yeniçeri tegallübünün başladığı görülüyor. Bu kabil vekayiè misâl olmak üzere, 1711 hâdiselerini göstermek mümkündür. O tarihte Kahire'nin *şayḫ al-balad*'i *kâsimîya*'den Ayyûb Bey idi ve bu mevkii *fiḳârîya*'den Kaytas Bey ele geçirmek istiyordu. Vâli Köse Halil Paşa Ayyûb Bey'i tutmuş, asker ise, ikiye ayrılmış idi. Taraflar arasında Kahire sokaklarında hakikî muhârebeler cereyân ettikten sonra, *kâsimîya*'den olduğu hâlde vaziyetin inkişâfını bekleyen Abû Şanab İbrâhim Bey'in yardımı ile, Kaytas Bey galebe çaldı. Abû Şanab ise defterdarlığı elde etti. Vâli yerinden atıldı.

Bâbıâlî Mısır'da esaslı bir nizâm kuracak hâlde bulunmadığından, işi idâre ederek, Mısır'a başka vâliler tâyin etmekle berâber, bir taraftan da fırsat kollayarak, Kaytas Bey'i öldürttü (Râşid, *Tarih*, III, 144, 380—384; IV, 140 v.d.; V, 113 v. dd.). Buna benzer daha muahhar bir hâdise de *amîr al-ḥâcc* İsmail Bey'in, tegallübü arttırarak, vâli Receb Paşa'yı mevkiinden uzaklaştırması ve Mısır'ın bütün idâresini eline alarak, kâşifliklere kendi adamlarını tâyin ettirmesidir. Rakibi Çerkes Mehmed Bey ile mücâdeleye mecbûr olan İsmail Bey, 1135 (1722)'te eski sadrâzamlardan olan beyler-beyi Mehmed Paşa tarafından tenkil edilmiştir (Râşid, *ayn. esr.*, s. 295—300; Küçük Çelebî-zâde Âsım, *Tarih*, s. 82—85). *Ḳāsimîya* ile *fiḳārîya* arasındaki mücâdele daha senelerce sürdü; nihâyet 1142 (1729/1730)'de *fiḳārîya* galebe edip, rakiplerinin çoğunu öldürttü; kalanlar Suriye ve Ṣa'îd taraflarına kaçtılar. Bundan sonra Mısır'a yeniçeri kethüdâlarından Osman Kâhya ve müteâkiben İbrahim Kâhya (1741—1742)'nın hâkim oldukları görülür. İdâreyi kendine hasreden ve mütlefiki azaplar kethüdâsı Rıdvan Ağa'ya meclûp olduğu zevk ve safahat âlemlerini bırakan İbrahim nihâyet zamanında beyler-beylerin nufûzunu çok azaltmakla berâber, Mısır'ın âsâyişi ve iktisâdî durumu nisbeten düzelmiş, gıdâ maddeleri ucuzlamış ve irsâliyeler İstanbul'a muntazam sûrette gönderilmiştir. Mâmafih kölemen beylerinin rekabeti ve bundan mütevellit karışıklıklar ortadan kalkmış değil idi. Bu devirde *ḳāsimîya* ikiye bölünerek, aralarında mücâdele başlamış. Koca Râgıb Paşa, Mısır vâlisi iken, bunların islâhına teşebbüs etmiş idi; Koca Râgıb Paşa'nın Mısır'dan azlinde kölemen beylerinin te'siri olmuştur.

Kölemen isyânlarının en mühimi Bulut-Kapan Ali Bey isyânıdır. Ali Bey Mısır'daki rakîplerine galebe edip, mansıplara kendi adamlarını getirdikten sonra, tehlikeli gördüğü kimseleri, kölelerinden Abu 'l-Ẕahab Mehmed Bey vâsıtası ile, imhâ ve yetiştirdiği memlûkleri ümerâ sınıfına idhâl ettirmiş idi. Hazînedar „büyük" İsmail Bey ile Cezzâr Ahmed Bey (Paşa) Bulut-Kapan Ali Bey'in kölelerinden idi. Ali Bey, son rakibi olup, aralarında birbirlerine dokunmayacaklarına dâir ahid bulunan Sâlih Bey'i de öldürttükten ve onun kölemenlerini şuraya-buraya kaçmağa mecbûr ettikten sonra, Memlûk devletini kasdederek, „onlar da bizim gibi memlûk iken, mülûk oldular" düşüncesi ile. Mısır'ın müstakil hükümdarı olmak sevdâsına düştü. Metbuuna karşı yabancı devletlerden yardım te'minine çalışıp, evvelâ Venedik'e birini gönderdi ve bu devlete Osmanlı devletine âit adaları pişkeş çekerek, ittifak talebinde bulundu ise de, Venedik böyla büyük bir işi göze aldıramayacak kadar zayıf idi. Bunun üzerine Ali Bey 1768'den beri Osmanlılar ile harp hâlinde olan ve Akdeniz'e donanma göndermiş bulunan Rusya ile anlaşmağı işine daha elverişli buldu. Bu sırada 12.000 asker ile Osmanlı ordusuna yardım mecbûriyetinde olduğundan, sefer hazırlıklarına başladı. Rakiplerinin bu hazırlığı isyân mukaddimesi şeklinde göstermesine inanan Bâbıâlî tarafından onun öldürtülmek istendiği ve isyânın bu yüzden çıktığı düşüncesi vârit değildir. Ali Bey'in kendi nufûz ve kuvvetine güvendiği, Osmanlı devletinin müşkil durumundan istifâde ederek, ruslar ile anlaşıp, bir büyük devlet kurmak istediği şüphesizdir. Kendisi Hicaz'ı istilâ ettirip, emâret makamına getirdiği şerîf 'Abd Allâh'tan **s u l t a n** unvânını aldıktan ve Abu 'l-Ẕahab Mehmed Bey'i Suriye'nin zaptına gönderdikten sonra, 1771'de Kont Aleksey Orlov'a mürâcaat etti ve ruslar ile müttefikan Osmanlı devletine karşı harbetmek vaadinde bulundu. Suriye'nin istilâsında kendisine Akkâ emîri Tâhir Ömer de yardım ediyordu. Diğer taraftan Bâbıâlî'yi tutan İsmail Bey, Ali Bey'in bu kadar iktidar sâhibi olmasını hoş görmedi, Abu 'l-Ẕahab Mehmed Bey'in fikrini çelip, berâberindeki kuvvetler ile Mısır'a dönmesi vaziyeti değiştirdi. Mısır'dan Akkâ'ya gitmek mecbûriyetinde kalan Ali Bey, Aleksey Orlov'a tekrar baş-vurdu. Top, mühimmât, mâlzeme ve mühendis istedi; fakat Rusya'dan ancak küçük bir yardım elde edebildi; Tâhir Ömer'in gönderdiği kuvvet ile Mısır'a yürüyerek, Salâhiye mevkiinde Abu 'l-Ẕahab'in kuvvetlerini bozdu; fakat 13 nisan 1773'te Kahire civârında mağlûp olarak, esir düştü (M. Savary, *Lettres sur l'Egypte*, Paris, 1789, II, 208—273). Ali Bey'den sonra Bâbıâlî Mısır'ı Abu 'l-Ẕahab Mehmed Bey'in hukmü altında bırakarak, ono Tâbir Ömer'in tenkiline me'mûr etti; Yafa'yı muhâsara ve zapt ederek, Tâhir Ömer'i 'Anaza urbanına iltiçâya mecbûr eden bu zâta, talebi üzerine, vezâretle Mısır vâliliğini tevcih eyledi ise de, Mehmed Bey bir az sonra vefat ettiğinden, tevcih emri geri alındı.

Bundan sonra Mısır yine bir karışıklık devresine girmiş, Memlûkler Abu 'l-Ẕahab'in *muḥammadîya* denilen kölleri ile Ali Bey'in *'olavîya* adını taşıyan kölelerinden mürekkep olarak iki zümreye ayrılmış idi. Nufûz *muḥammadîya*'nin eline geçmiş ve *şaḫḫ al-*

bal 'l'liğe bu zümreden İbrahim Bey sâhip olmuş idi. İbrahim Bey'in karşısında bulunan *'alaviya*'nin reisi İsmail Bey hiç bir işe karışmadığı hâlde, mârûz kaldığı haşin muâmelelerden dolayı, *muḥammadiya*'ye karşı cephe aldı ve onları mağlûp ederek, kendisine vâli İzzet Mehmed Paşa tarafından *şayḫ al-balad*'lik hil'atı giydirildi. Bu devirde yukarı Mısır İbrahim ve Murad Bey'lerin ve aşağı Mısır ise, İsmail Bey'in nufûzu altında bulunuyor, yukarı Mısır'a hâkim olanlar zahîre nakline mânî olduklarından, aşağı Mısır halkı kıtlık ve sefâlet çekiyor, İsmail Bey'in sefer masraflarını karşılamak maksadı ile koyduğu tekâlif bu sefâleti büs-bütün ağırlaştırıyordu. Bu vaziyeti ıslâh için *muḥammadiya*'yi tenkilden başka çâre olmadığını gören İsmail Bey, *'alaviya*'nin başlıca ümerâsı ile Ciddâvî Ḥasan Bey'in karşı tarafa geçmesi üzerine, Suriye tarafına çekilmek mecbûriyetinde kaldı ve İbrahim Bey tekrar *şayḫ al-balad* oldu. Bu defa da *'alaviya*'nin minneti altında kalmak *muḥammadiya*'ye ağır geldiğinden, iki zümre arasında mücâdele başladı. Bu mücâdele Mısır vâlilerinin birbirini müteâkip azil ve nasblarına, Bâbıâlî nufûzunun bir kat daha kırılmasına, halkın yaşama şartlarının çok düşük bir seviyeye inmesine sebep oldu. Bilhassa salgın hastalıkların inzimâmı ile, 1198 (1784) senesi Mısır için hakikî bir sefâlet senesi teşkil etti (Mısır'ın bu devirlerdeki vaziyeti için bk. *Aḥvâl-i Mısır'a dâir Dersaâdet'e vârid olan taḥrirat, Umûr-ı Mısriye'ye dâir Cezzâr'ın inhâsı*, Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul, 1309, III, 294—300). Nihâyet Bâbıâlî Mısır'daki bu tegallübü ortadan kaldırmak vazifesi ile, kapudan-ı deryâ Cezâyirli Ḥasan Paşa'yı Mısır'a gönderdi (10 şâban 1200 = 9 hazîran 1786), aynı zamanda Rakka vâlisi Abdullah Paşa da karadan sevkedilmiş idi. Kölemen beyleri bu ciddî teşebbüs karşısında vâli Yeğen Mehmed Paşa'ya tezellül etmeğe başladılar. Cezâyirli Ḥasan Paşa, Mısır'da zulmün kaldırılacağını, her hususta hakkaniyete riâyet edileceğini ve eski âdilâne idârenin tekrar teessüs edeceğini ilân eder yollu beyânları ile, halkı âdetâ cezbediyor ve ahâli, kölemen beylerden yüz çevirip, hukûmet tarafına dönüyordu (kapudan-ı deryânın bu bâbda isdâr ettiği buyuruldulardan biri için bk. Cevdet Paşa, *ayn. esr.*, III, 305). Gün geçtikçe vaziyetin aleyhlerine döndüğünü gören Murad ve İbrahim Bey'ler Raşîd'de karadan gelecek Osmanlı kuvvetlerini beklemekte olan Ḥasan Paşa'ya derhâl taarruz etmeğe karar verdiler. Ḥasan Paşa, askerinin bir kısmını siperlere yerleştirmek, bir kısmını donanmaya irkâp etmek sûreti ile, lâzım gelen tedbirleri alarak, kölemenlerden Laçın ve Mustafa Bey'lerin Rabmâniye civarındaki ordularına hücûm etti. Âsîler perişân olarak, silâhlarını ve eşyâlarını bırakıp, kaçtılar. Diğer taraftan Kabire'de ulemâ, meşâyih ve asker kalede toplanmış ve halk sancak altına dâvet edilmiş idi. Bu sırada işi sulh yolu ile halletmek isteyen İbrahim Bey ile şiddet tarafdarı Murad Bey müştereken harekete karar verdiler; su yollarını, zahîre gelecek tarafları kapatarak, vilâyet erkânını kalede mensûr bir vaziyette bıraktılar. Fakat âsîlerin kaleye hücûm ettikleri gün kapudan paşanın donanma ile gelmesi ahâliyi sevinçten çılgına döndürdü. Ḥasan Paşa, Ezher ülemâsının da hazır bulunduğu meşveret meclisinde, tegallübün izâlesini te'min edecek tedbirler aldı. Askere de eski kanunlarına riâyet etmelerini tenbih edip, firârî ümerânın mâlûl olan mukataalarının satılması, bir kaç seneden beri geri kalmış *irsâliye*'lerin İstanbul'a gönderilmesi, bacc kafileleri işinin yoluna konulması gibi, meselelerin halline çalıştı. Bu sırada Abdî ve Derviş Paşa'ların idâresindeki Osmanlı kuvvetleri de Mısır'a varmış bulunuyordu.

Mâmafih Murad ve İbrahim Bey'lerin mukavemeti devam ediyor, ara-sıra çarpışmalar vukû buluyordu. Donanma askeri ile esirler arasındaki kanlı muhârebenin neticesi belli olmamış, bundan başka Abdî Paşa'nın askerleri ile kölemenlerin çarpışması da kezâ neticesiz kaldığından, Osmanlı kuvvetleri Kahire'ye, kölemenler ise, Circe'ye çekilmiş idi. Âsîlerin kısa bir zaman sonra Cize'yi basmak teşebbüsleri akim kaldığından, İbrahim Bey yukarı Mısır'a çekildi. Hukûmetin maksadı, Mısır'da kalmak şartı ile, aman dileyen İbrahim Bey ve adamlarının tamâmen tenkili idi. Hattâ bu maksat ile girişilen seferde Circe'ye kadar sokulmuş olan âsîler mağlûp edilmiş idi. Fakat bu esnâda zuhûr etmiş bulunan türk-rus seferi Mısır işlerini oluruna bağlamak zarûretini tevlit etti. Ḥasan Paşa bâzı beldeleri İbrahim ve Murad Bey'lere bıraktı ve İsmail Bey'e de bir mıkdar yardımcı kuvvet verdikten sonra, 1201 (1887) sonlarında Mısır'dan ayrıldı. Velhâsıl Bâbıâlî'nin bütün gayretine rağmen, Mısır'ın dâhilî vaziyetinde esaslı bir değişiklik olmadı. Murad ve İbrahim Bey'ler „kibliye ümerâsı" denilen kölemen beyleri ile birleşerek, tekrar ayaklandılar ve yine bir takım talepler ileri sürdüler. Rus seferi Bâbıâlî'nin Mısır işleri ile kâfî derecede alâkadar olmasına mâni teşkil etmiş, *şayḫ al-balad* İsmail Bey ise, koyduğu ağır vergilerden halkı bizâr eylemiş idi. İsmail Bey, yerine Osman Bey'i bıraktıktan sonra, 1205 (1791)'te ölünce, *şayḫ al-balad* Ciddâvî Ḥa-

san, defterdar Ali va Osman Bey 'ler birbirlerine düştüler; İbrahim ve Murad Bey 'ler de, bu fırsattan bilistifâde, Kahire 'ye gelmek istediklerini bildirdiler ise de, talepleri kabûl olunmadığından, donanma ve asker ile taarruza geçtiler. Günlerce süren çarpışmalardan sonra Osman Bey 'in yanlış hareketlerinden faydalanarak, şehre girmeğe muvaffak oldular. Bâbıâlî o müşkil senelerde bu vaziyeti de kabûl etmek zorunda kaldı.]

Bir müddet sonra Mısır fransızların taarruzuna uğradı. Fransa 'yı Mısır seferine sevkeden başlıca sebeplerden biri İngiltere 'nin daha evvel davranıp, böyle bir teşebbüse atılmasının önüne geçmek idi. XVIII. asır boyunca Fransa 'nın Mısır 'daki ticârî menfaatleri İngiltere 'ninkilerden dâimâ üstün idi. Fakat İngiltere 'nin bir aralık Mısır 'da isyân eden ve müstakil bir devlet kurmağa kalkışan Ali Bey [b. bk.] ile bir ticâret muâhedesi akdederek, Mısır ve Hindistan arasında ticâret yapmak için, ingiliz gemilerinin Kızıldeniz 'e girmelerine müsâade almasından sonra, İngiltere 'nin Mısır işlerine müdâhalesi siyâsî bir tehlike hâlini almış idi. Coğrâfî mevkii bu memleketi, Hindistan taraflarında kurulmağa başlayan müstemlekelerin sağlam bir sûrette teessüsü için, yalnız deniz yolu ile münâkalenin kâfî gelmeyeceği anlaşıldığından beri, Avrupa siyâsî menfaatlerinin birinci mevzuu hâline getirmiş idi. Fransa 'da Mısır 'ı zaptetmek tasavvuru XVIII. asır boyunca müzâkere edilmiş, fakat Türkiye ile an'anevî bir mâhiyet alan iyi münâsebetleri bozmamak mülâhazası, bunun kuvveden fiile çıkarılmasına mâni olmuş idi. Nihâyet Napoléon Bonaparte 'ın Talleyrand tarafından desteklenen teşebbüsü üzerine, Fransa hükûmeti 5 mart 1798 seferine karar verdi. Türkiye 'ye gelince, 1768 'de Ali Bey 'e karşı mütâdı hilâfına almış olduğu şiddetli tedbirler bu devletin müstakbel vukuatı evvelden sezmiş olduğunu açıkça gösterir. Mısır 'da ise, bir avrupalı devletin istilâsından endîşe edildiğini belirtecek hiç bir emâre görülmüyordu.

Takriben 400 gemiden mürekkep olan ve Bonaparte 'ın kumandasında 35.000 muhârip taşıyan fransız donanması 2 temmûz 1798 'de İskenderiye civârına yanaştı. Bu şehir kolaylıkla işgâl edilince, fransızlar derhâl Kahire üzerine yürümeğe başladılar. Kölemen beylerinden Murad ve İbrahim tarafından, Nil üzerinde Embâba hizâsında hazırlanan mukavemet, çok geçmeden, ehramlar muhârebesinde kırılarak, 23 temmûzda Kahire işgâl olundu. Murad Bey yukarı Mısır 'a, İbrahim Bey ise deltaya kaçtı. İlk anlarda ahâlinin kapıldığı korku ve telâş çok sürmemiş ise de, bir beyannâme ile „halâskâr" ve „islâm dostu" diye tavsif edilen fransız askerine karşı emniyet ve itimat göstermekten de çekiniliyordu. Bonaparte, çok geçmeden, ahâli arasında zuhûr eden bâzı kıyâm hareketlerini şiddetle bastırmağa mecbûr kalmıştır. Mısır 'a asker çıkarılmasından bir ay sonra fransız donanmasının, ingiliz amirali Nelson tarafından, Abû-Kîr limanında tahrip edilmesi (1 ağustos) İngiltere tarafından Fransız teşebbüsüne indirilen ve nihâyet fransızların Mısır 'dan çekilmesi ile neticelenen darbelerin birincisi olmuştur. Bâbıâlî Fransa 'ya harp ilân etti ise de, türk askerleri ancak ertesi yıl (1799) ortalarında Mısır 'da görünebildi. Bu müddet zarfında Fransa memlekette bir idâre teşkilâtı kurmuştur. Bununla berâber mısırlılar Fransa 'nın teşebbüslerine, hattâ memleketin dinî âdetlerine son derecede riâyet atmesine ve ordu ile berâber gelmiş olan âlimlerin tetkiklerine karşı bile müstehzî tavırlarını değiştirmemişlerdi. Bundan başka ahâli, fransızların da emlâk vergisi istediklerini görerek, bu cihetten ümitleri boşa çıkmış ve fazla olarak, müslüman ekseriyeti bu yabancıların devlet ve idâre işlerinde tercihan Mısır hıristiyanlarını (kıptî, rum ve suriyeli) istihdâm etmelerinden memnûn kalmamıştır. Bundan dolayı, 21 teşrin I. 1798 'de Kahire 'de oldukça ehemmiyetli bir kıyâm hareketi zuhûr etmiş ve al-Azhar topa tutularak, bastırılmıştır. Bonaparte, türk askerinin Mısır 'ı istilâ etmesini önlemek için, şubat 1799 'da Suriye seferine çıkmıştır. Fakat Cezzâr Ahmed Paşa [b. bk.] tarafından müdâfaa edilen Akkâ kalesini alamayarak, mayısta geri dönmeğe mecbûr kalmıştır. Avdetinden bir ay sonra, türk kıt'aları (bunlar arasında Kavalalı Mehmed Ali Paşa da bulunuyordu), ingiliz gemileri ile gelerek, Abû-Kîr 'e çıktılar (14 temmûz 1799) ise de, mağlûp oldular ve 2 ağustosta son sığınakları olan Abû-Kîr kalesi Bonaparte tarafından zaptedildi. Bonaparte 'ın Mısır 'dan ayrılmasından (22 ağustos) sonra, fransızlar Kleber (hazîran 1800 'de öldürülmüştür) ve Menou 'nun kumandaları altında iki yıl daha Mısır 'da tutunmuşlardı; fakat 1801 ağustosunda, son mukavemet noktaları da ingiliz ve türk kuvvetleri tarafından zaptedilince, Mısır 'dan çekilmeğe mecbûr kaldılar.

Kölemen tahakkümünün kırılması ve Mısır 'da türk idâresinin kuvvetlenmesi gibi, siyâsî neticelerinden başka, fransız seferî hey'etinin ilmî tetkikleri gâyet ehemmiyetli neticeler vermiştir (bu tetkikler 21 ağustos 1798 'de Bonaparte tarafından Kahire 'de te'sis edilmiş bulunan

Mısır enstitüsünde toplanmıştır; bk. Bréhier, *l'Égypte de 1798 à 1900*, s. 61—80; bunlar 8 cild hâlinde *Description de l'Égypte* adı ile, neşrolunmuştur, krş. *bibliyografya*). Mısır hakkında yapılmış olan bu tetkikler yeni Mısır'a dâir bütün Avrupa bilgilerinin esâsını teşkil eder; msl. Lepère'in Akdeniz ile Kızıldeniz arasında bir kanal açmak imkânına dâir yapılmış olan etraflı tetkikleri). Bununla berâber Mısır'ın harsî gelişmesi üzerinde fransızların te'siri, hemen-hemen hiç denilecek kadar, az olmuştur. Şarklı ve garplı iki medeniyet arasında çok geniş bir açıklık bulunduğu için, daha ilk devre zarfında, bu sâhada zikre değecek kıymette neticeler husûle gelmesi me'mûl değil idi; al-Cabartî'nin ecnebî işgâlini anlatan eseri okuyanlar üzerinde böyle bir intibâ bırakmaktadır.

Başlangıçta Osmanlı türkleri ile Memlûkler arasında mevcut olan gerginlik, işgâli tâkip eden kargaşalıklardan sonra, uzun zaman devâm etmedi. Osmanlı hâkimiyeti zamanında Mısır'a gelen türk asker ve me'mûrları, çok geçmeden, sayıca çok olan ve memleketin idâresinde yardımlarına ihtiyac bulunan Memlûkler ile kaynaştılar. Ayrıca Mem'ûklerin (*al-ṣarākisa*) sayısı, Kafkasya'dan esir satın almak suretiyle, arttı. XVII. asır müelliflerinden biri (Vansleb, s. 13) bu devirde, Mısır'ın kıptîler, magribliler, arap, türk, rum, yahudi ve frenkler ile meskûn olduğunu söylüyor. „Türkler idâre eden sınıfı teşkil etmekte olup, Memlûkler de bu sınıfa dâhil sayılıyorlardı ve aralarında hiç bir fark gözetilmiyordu". memlûkleri birbirinden ayıran zümreler ve mücâdelelerde Osmanlı dostluğu ve düşmanlığı diye bir şey bulunduğunu kaydetmiyor; bu mücâdeleler sâdece mahallî ve şahsî kalmıştır.

Osmanlı hâkimiyetinin ilk asrında İstanbul'dan memleketi idâre etmek maksadı ile gönderilen beylerbeyilerin salâhiyeti tam ve katî idi. Beylerbeyinin emrinde 7 askerî birlik (ocak) bulunmakta idi; [Mısır eyâletindeki bu kuvvetler cemâat-i gönüllüyân, cemâat-i tüfenkciyân-ı süvârî, cemâat-i mustahfızân, kale-i Mısr, cemâat-i azabân; cemâat-i tâife-i çerâkise, cemâat-i çavuşân, cemâat-i müteferrikadan mürekkep idi (Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme*, X, 141 v.d.; Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirâî ekonominin hukukî esâsları*, 1. *Kanûnlar*, İstanbul, 1945, s 355—387) ve her ocağın ağası, kethüdâsı, hazinedârı v.b. var idi]. Bunlardan altısı Selim I. tarafından ihdâs olunmuş idi. Memlûklerden müteşekkil yedinci birlik de sonradan ilâve edilmiş idi. Bu birlikler 20.000 kişilik idi. Birliklere, vâli değil, kendi ağaları kumanda ederdi; bu ağa yeniçeri ocağına bağlı olup, Kahire kalesinde otururdu. Sonraları, bu birlikler git-gide müstakil oldular, hattâ beğenmedikleri beylerbeyini devirecek kadar ileri gittiler; XVII. asırda memlûk beylerinin elinde kuvvetli bir âlet mevkiine düştüler. Mühim idâre işleri, büyük bir divanda yahut devlet şûrâsında görülmekte idi; bu divan yalnız fevkalâde hallerde toplanırdı. Burada yüksek me'mûrlar ile askerî reisler ve yüksek din adamları da temsil olunmakta idi. Mahallî ve husûsî hukûmet işleri 12 sancak beyi tarafından görülmekte idi; bu on iki bey aynı zamanda derebeylik aristokrasisini temsil etmekte idiler; bununla berâber daha başlangıçtan itibâren, onları husûsî eyâletlere bağlayan bağlar gâlibâ gevşek idi; zîrâ bunlar arasında vâlinin kâhyası, defterdar, *amîr al-ḥacc* ve *amîr al-ḫazna*'nin de adları geçmektedir; bunların ilk üçü aynı zamanda büyük divanın âzası idi. Diğer beyler, Süveyş'te, Dimyat'ta, İskenderiye'de askerî kumandan ve Nil deltasındaki beş büyük eyâletin idâre âmirleri idiler. Bu 12 beyden başka, buna benzer vazifeleri 'gören 12 bey daha var idi. Taşranın hakikî idâresini *kāşif* adı verilen bir me'mûr sınıfı görmekte idi. Bunların esâs vazifeleri gelirleri tahsil etmek idi. Bâzı büyük beyler de kendi makarlarında *kāşif* idiler ve yahut emirlerinde muhtelif *kāşif* 'ler var idi. Vansleb 36 *kāşif* 'lik zikretmektedir. Gelirlere gelince, bunlar muhtelif sûrette tahsil edilmekte idi; zîra yukarı ve aşağı Mısır'ın muhtelif yerlerindeki mahallî âdetler bir birinden son derece farklı idi. En müstâmel şekil iltizâm idi; mültezimler, topraklar üzerinde, muhtelif şekillerde mülkiyet hakkına sâhip idiler ki, bu haklar onlara babadan intikal etmekte idi. Bunlar geliri fellâhlardan, gerek vergi şeklinde, gerek aynî olarak ve umûmiyetle *şayḫ al-balad* adı verilen köy eşrâfı vâsıtası ile, tahsil ederlerdi. Vergi tahsili için ayrıca, büyük bir kısmı kıptî olan ikinci dereceden bir çok me'mûr tahsildar kullanılmakta idi. Bâzı kâşifler aynı zamanda mültezim idi. Bu idâre tarzı Mısır'a has olan idâre ile toprak mülkiyeti arasındaki sıkı bağlılığı göstermektedir. Bu tarz Memlûk sultanları (Kayıtbay nizâmnâmesi) zamanında cârî olan usûlün devamı olup, Sultan Süleyman'ın *Ḳānūn-nāma-i Miṣr*'ında tekrar düzene konulmuştur (bk. J. v. Hammer, *Des Osmanischen Reiches Staatsvertassung und Staatsverwaltang*, Wien, 1815, I, 101—142. [Bk. bir de *'Ayn 'Alî risâlesi*, İstanbul,

1280, s. 8; H. Dehérain, *L'Egypte turque, Histoire de la nation égyptienne*. Paris, 1934, II, 57—64. burada bilhassa kâşiflerin hak ve vecîbeleri üzerinde ısrarla durulmaktadır].

Kahire'de başında rûznâmeci bulunan büyük bir dâire bu vergileri tahsil eder ve vergi defterlerini tutardı. Toplanan gelirler kısmen askerî birliklere ve sulama, köprü ve su bendi v.b. inşâata, kısmen de hükûmete verilen harâca ayrılırdı; bu sonuncu başlangıçta 800 000 duka iken, sonradan 600.000'e ve nihâyet 400.000 dukaya indirildi. XVIII. asırda harâc fiilen ödenmez oldu.

Toprak vergisinden başka, ayrı adlar altında, bir çok vergiler de var idi. Bunlar az-çok keyfî bir şekilde tahsil edilmekte idi ve zamanla, hükûmetteki bozukluk o derece arttı ki, bu vergiler halkı mütemâdiyen ağır yükler altında bıraktı. Köy halkı arap akın'larına mârûz kaldıktan başka, ayrıca hükûmetin kontrol edemediği memlûk me'mûr ve mal sâhiplerinin tahsil ettiği ağır vergilerin yükü altında ezilmekte idi.

Mısır vâlilerinin çoğu burada kaldıkları kısa zamanı, imkân nisbetinde, kendileri için istifâdeli kılmağa gayret ediyorlar ve bir çoğu da, İstanbul'a döndükten sonra, bu hırs ve tamahlarını hayatları ile ödüyorlardı. XVII. asırda, hakikî nufûz ve salâhiyet Kahire'deki büyük beylerde idi ve ellerinde askerî birlikler tutan bu beyler, ancak, işlerine karışmayan paşalara müsâmaha ve tahammül ediyorlardı. Bu zamana kadar, mem'ekette en nufûzlu iki mevkî. *şayḫ al-balad* denilen Kahire kumandanlığı ile *amîr al-ḥācc* mevkii idi (yk. bk.).

Vansleb ve Lucas gibi avrupalı seyyahlar, Mısır'ın XVIII. asırda zengin bir memleket olduğu ve verginin fiilen ödenmeyişi sâyesinde bütün paraların memlekette kalmakta olduğu husûsu üzerine dikkati çekmektedirler; fakat servetler, memleketi idâre eden bir ekalliyetin elinde kalmakta ve köy halkı ise, büyük bir zarûret içinde bulunmakta idi. Fenâ teşkilât ayrıca arada bir korkunç kıtlıklara sebep olmakta ve XVII. asrın ortalarına doğru da memleketi kasıp-kavuran vebâ salgını hüküm sürmekte idi. Memlûk sultanlarının son saltanat devirlerinden itibâren memleket, Hindistan ticâret yolunun değişmesi ile, büyük bir gelir kaynağından mahrûm kaldı. İthalât artık Afrika orta bölgeleri mahsûllerine, kahveye, Arabistan'ın baharlı nebatlarına, ihrâcât ise, buğday, pamuk ve şeker gibi, Mısır'ın mahsûllerine inhisar etmekte idi. Memleketin kereste ihtiyâcı Türkiye'den te'min ediliyordu. Ayrıca, hıristiyan memleketler ile olan ticâret, çok zaman, mahallî makamların aldıkları keyfî tedbirlerden doğan ciddî mâniler yüzünden, yapılamıyordu. Daha sonra, Avrupa müstemleke devletlerinin siyâsî emelleri tekrar Mısır'a döndü; zîra XIX. asırda tahakkuk edecek olan yeni imkânlar Mısır'ın yeniden Hindistan yolu üzerinde mühim bir menzil olarak meydana çıkmasına sebep oldu. Bu devirde Mısır hâkimiyeti, Türkiye için bir çok bakımlardan çok faydalı olmakta idi. Bâbıâlî harplerde Mısır askerlerinden istifâde etmekte ve memleket, Suriye, Hicaz ve Yemen'deki harp hareketleri için, bir üss vazifesi görmekte idi. Selim II. devrinde yeniden girişilen Yemen seferi itinâ ile, Kahire'de hazırlanmış idi. Bununla berâber, Ali Bey zamanında olduğu gibi, istiklâl temâyülleri meydana çıkar çıkmaz, türklerin Suriye ve Arabistan üzerindeki hâkimiyeti, derhal ciddî olarak, tehlikeye düştü.

Osmanlı devletine ilhâk edilmiş olması Mısır'ın islâm âlemiodeki fikrî üstünlüğüne halel getirmedi; al-Azhar [b. bk.] islâm âleminin en mühim merkezlerinden biri olarak kaldı; vâliler ve diğer yüksek me'mûrlar, memleketteki diğer dinî müesseseler gibi, bu câmiye de bir çok evkaf tahsis etmişler ve tâmirât yapmışlardır. İslâm ilmi gelişmeğe devam ettiği hâlde, Mısır'da bu devrede pek o kadar büyük şahıslar yetişmedi. En mühim şahsiyetler fıkıh sâhasında al-Navavî'nin şârihi al-Ramlî (ölm. 1596; b. bk.), tasavvufta al-Şa'rānî (b. bk., ölm. 1565) ve arap dil ve edebiyatı sâhasında 'Abd al-Ḳādir al-Baġdādî (ölm. 1682; b. bk.)'dir. Ahmediye mezhebinin kurucusu olan Aḥmed al-Badavî [b. bk.]'ye halk arasında çok hürmet edilmektedir.

Mısır'da Osmanlı devri, mimârî ve san'at bakımlarından, oldukça alâka çekicidir. Hayırbay başta olmak üzere, bir çok vâliler câmi yaptırmışlardır; bu câmiler Memlûk mimârîsinden Osmanlı tarzına geçiş devrinin eseridir. Kahire'de aynı zamanda, Memlûk beyleri tarafından yaptırılmış câmiler de vardır; bunlar arasında Ali Bey'e izâfe edilen Abü Ẕahab'ın 1773'te yaptırdığı câmi zikredilebilir. Memlûkler tarafından bir kaç güzel saray da yaptırılmıştır; bunlardan pek azı bugüne kalmıştır (bk. R. L. Devonshire, *L'Égypte musulmane et les fondateurs de ses monaments*, Paris, 1926, s. 115 v. dd.).

Bibliyografya: Mısır'ın Osmanlı idâresindeki tarihinin kaynakları üzerinde fazla tetkikler yapılmamıştır. Arapça eserler arasından şunları zikretmek gerektir (bk. Brockelmann, *G A L*, II, 289 v. dd.): İbn İyās, *Badā'i' al-zuhūr fī vaḳā'i' al-duhūr* (Bulak, 1312), III, 101 v. dd. (1522 yılına kadar); al-Minbācī, *al-Budūr al-sāfira fī man valiya*

'l-Ḳāhira (yazm., Viyana, or. 9152; 1549 'a kadar); al-Burcī, *al-Riyāż al-zāhira fī aḫbār Miṣr va 'l-Ḳāhira* (yazm. Cezâyir, nr. 1605); İbn Zunbul, *Fatḥ Miṣr* (bir çok yazm., 1517—1519); al-İsḥāḳī (bk. Babinger, *G O W*, s. 160 v. dd.), *Davḥat al-azhār fī man valiya 'l-dıyār al-Miṣrıya* (aynı yerde şu ad ile de anılmaktadır : *Laṭā'if aḫbār al-uvel fī man taṣarrafa bi-Miṣr min arbāb al-duvel*; Kahire 'de muhtelif tarihlerde basılmıştır : 1276, 1296, 1300, 1304; 1623 'e kadar); ayn. mll., *al-Ravż al-bāsim fī aḫbār man mażā min al-'avālim* (bir çok yazm., Paris, nr. 1562 ve Brit. Mus, nr. 1251, 1623 'e kadar); al-Ġumrī, *Ẓahirat al-i'lām bi-tārīḫ umarā' 'l-Miṣr fī 'l-islām*, yalnız yazm., 1630 'a kadar); Muḥammed b. Muḥammed b. Abi 'l-Surūr, *al-Tuḥfat al-bahīya fī tamalluk āl 'Oṣmān al-diyār al-Miṣrıya* (bir kaç yazm., 1634 'e kadar); ayn. mll., *al-Ravżat al-zahıya fī vulāt Miṣr al-Ḳāhira al-Mu'izzīya* (bir kaç yazm., 1651 'e kadar); ayn. mll., *al-Kavākib al-sā'ira fī aḫbār Miṣr va 'l-Ḳāhira* (bir kaç yazm., 1645 'e kadar); al-'Avfī, *Tarācim al-ṣavā'iḳ fī vāḳ'at al-ṣanāciḳ* (bir çok yazm., 1658 ve 1661 yıllarına âit bir çok vak'alardan bahseder); 'Abd al-Ḳādir, *Tārīḫ* (yazm., Berlin, *G A L*, II, 299; 1603 – 1643 yılları); İbrāhīm al-Ḥaṭṭāb, *Mabda' al-'acā'ib bi-mā cā'a fī Miṣr min al-maṣā'ib* (yazm., Kahire, *G A L*, II, 299, aş. yk. 1721 'de yazılmıştır); al-Damirdaşī, *al-Durra al-marṣāna fī vaḳā'i' al-kinānā* (bir kaç yazm., *G A L*, II, 300; 1688 – 1755 yılları); Muṣṭafā b. İbrāhīm, *Tārīḫ Miṣr* (yazm., Kopenhag, nr. 159, 1686—1739 yılları); al-Cabartī, *'Acā'ib al-āṣār fī 'l-tarācim va 'l-aḫbāl* (Kahire, 1236, I ve II, 1694 'ten fransız işgâline kadar).

XVI. asırdan itibâren, osmanlı vekayinâmelerinin hepsinde Mısır 'a dâir bilgiler vardır. Türkçe kaynaklardan Osmanlı imparatorluğunun Selim I. zamanına kadar olan büyük tarihî eserlerinden muhtelif *Selimnâme* 'leri zikretmek gerektir : Mısır 'ın işgâli üzerine : Haydar Çelebî, *Tagebuch des ägyptischen Feldzuges Sultan Selims* (trc. Halil Edhem, Weimar, 1916, *Deutsche Orientbücherei*, XX). Aşağıdaki eser yalnız Mısır 'a âiltir : 'Abd al-Ṣamad, *Navādir al-aḫbār* (bir kaç yazm., *G O W*, s. 58 v. dd., 1540 'a kadar; eski bir arap eserinin devamı ve türkçe trc.); Ṣāliḥ b. Calāl, *Tārīḫ-i Miṣr-i cedīd* (bir kaç yazm., *G O W*, s. 100 v. dd.; 1546 'da yazılmıştır); Yūsuf b. Ni'mat Allāh, *Tārīḫ Miṣr* (yazm., Turin, *G O W*, s. 121; arapça eski eserin türkçe tercümesi ve 1592 'ye kadar devamı); 'Alī, *Ḥālāt al-Ḳāhira min al-'ādāt al-zāhira* (bir kaç yazm, *G O W*, s. 133; 1599 'da yazılmıştır). Maḥmūd b. 'Abd Allāh, *Tārīḫ-i Miṣr*, bir kaç yazm., *G O W*, s. 243 v. dd.; 1679 'a kadar).

J. J. Marcel, *Histoire de l'Egypte depuis la conquête Arabe jusqu'à celle des Français* (Paris, 1834, s. 416 v.dd., bu müellif en mühim arapça kaynaklardan faydalanmıştır); M. Delaporte, *Abrégé chronologique de l'histoire des Momlouks d'Egypte depuis leur origine jusqu'à la conquête des Français*, (*Description de l'Egypte*², Paris, 1826 XV, 322 v. dd.); M. A. Lancret, *Mémoire sur le système d'imposition territoriale et sur l'administration des provinces de l'Egypte* (*Description de l'Égypte*², Paris, 1822, XI, 461 v. dd.); François Charles-Roux, *Les origines de l'expédition d'Egypte* (Paris, 1910); Osmanlı imparatorluğu tarihine dâir umûmî mâhiyetteki eserler.

Vansleb, *Nouvelle relation d'un voyage fait en Egypte* (Paris, 1677); Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme*, X; Paul Lucas, *Voyage dans la Turqaie, l'Asie, Sourie, Palestine, Haute et Basse Egypte* v.b. (Amsterdam, 1720), I, II; B. de Maillet, *Description de l'Egypte* (Paris, 1735); krş. bir de madd. MISIR ve KIPTİLER. (J. H. KRAMERS.)

3.

MEHMED ALİ HÂNEDÂNI DEVRİ VE İSTİKLÂL

(XIX. asırdan itibâren)

Fransız askerinin çekilmesinden sonra, türk idâre makamları ile eski nufûzlarını tekrar elde etmek isteyen kölemen beyleri arasında çarpışmalar başladı. Kölemenler ingilizlerden himâye görüyorlardı; Murad Bey 'in ölümünden sonra, bunların başına 'Oṣmān Bey Bardīsī geçmiş idi. Diğer cihetten türkler, pek tabi'î olarak, vaziyetten istifâde ile, memleketi sıkı bir sûrette ellerine almak istiyorlardı; fakat idâre usûlleri ve birbirl ardı-sıra gelen vâlilerin, aylıklarının verilmemesi yüzünden, kendi askerleri arasında çıkan isyân hareketlerini bastırmaktan âciz kalmaları Bardīsī ve tarafdarlarına geçici bir muvaffakiyet te'min etmiş idi. Hâmîleri olan ingilizler 1803 martında Mısır 'dan çekilmişlerdi; fakat Mısır 'ı fransızlardan kurtarmak üzere gönderilmiş olan kuvvetler içinde bulunan kavalalı Mehmed Ali, [b. bk.], maiyetindeki askeri ile, Bardīsī 'nin en emin istinadgâhlarından birini teşkil ediyordu. Onun yardımı ile Bardīsī ve ihtiyar İbrahim Bey Kahire 'de tutunabildiler. Bu müddet zarfında Ḥābiâlī 'n 'n vâlileri ancak Delta 'nın bâzı

kısımlarına hukmedebiliyorlardı. Vâli Hurşid Paşa bir müddet Kahire kalesinde oturabilmiş idi; fakat nihâyet nuıûzu mütemâdiyen artan Mehmed Ali tarafından, oradan uzaklaştırıldı.

Bu ilk beş senenin oldukça menfî mâhiyetteki neticelerinden sonra, bunu takip eden ikinci devrenin Mısır için gâyet büyük ehemmiyeti vardır. Siyâsî bakımdan Mehmed Ali 'nin iktidarı ele almasının en ehemmiyetli neticesi de memlekette bu ülke için bir hânedânın kurulmuş olmasıdır. Mehmed Ali 'nin bütün yaptıkları gerçi şahsî emellerini tahakkuk ettirmeğe mâtûf ise de, bunlar Mısır tarihinde derin akisler uyandırmıştır. O hem Mısır 'ın, hem de kendi hânedânının mukadderâtını tâyin eden kuvvetlere hâkim olmuştur. Bunlar şöyle hulâsa edilebilir: evvelâ Mısır 'ın kendi kuvvetlerinin seferber edilmesi ve sâniyen avrupalı muallimler getirilmesi ve Avrupa usûllerinin kabûlü. Fikir bakımından, Mehmed Ali devrinin ilk zamanlarından ingiliz işgâline kadar, Mısır 'ın her zamankinden ziyâde türk osmanlı te'sirleri altında kalmış olduğu müşâhede edilir. Vâlinin idâre tarzı, müstakil ve şahsî olmakla berâber, gerek kullandığı usûller, gerek kendisinin ve etrafındakilerin zevk ve temâyülleri Osmanlı imparatorluğu an'anelerinin te'siri ile meşbû idi (misâl olarak, Mehmed Ali tarafından kalede yaptırılmış olan mermer câmiin İstanbul üslûbunda inşâ ettirilmiş olması gösterilebilir). Mehmed Ali 'nin hâkimiyet sâhasının 1833 ile 1840 arasında kazandığı genişlik eskiden beri Suriye 'nin ilhakını istihdaf etmiş olan Mısır siyâsetinin tarihî ve tabi'î neticesi olmuştur; hâkimiyette Mehmed Ali 'nin tâkip ettiği büyük devlet siyâsetinin Mısır için pek fazla bir ehemmiyeti yok idi. Sudan 'ın fethi, Mısır 'ın hâli ve istikbâli için daha ehemmiyetli idi. 2 rebiülâhır 1257 (23 mayıs 1841) fermanı ile kapanan bu devrenin sonunda Mısır 'ın millet'ler arası vaziyeti tamâmiyle değişmiş id. Zâhiren tekrar bir türk vilâyeti olmuş idi; fakat hakikatte dört büyük Avrupa devletinin (Fransa müstesnâ) müdâhaleleri vâkıası Mısır 'ın Avrupa 'ya, bilhassa İngiltere 'ye bağlı bir vaziyete düşmek yolunda bulunduğunu göstermiştir. Şubat 1838 'de Aden 'in ingilizler tarafından işgâli bu yeni vaziyeti açıkça gösteren bir alâmet idi. Mehmed Ali vaziyetin böyle olduğunu pek iyi biliyorda (Cromer, *Modern Egypt*, I, 16). Kendisi Fransa 'nın sâdık bir dostu kaldı ise de, bu dostluğun faydasını göremedi. Bununla berâber, hukûm sürdüğü müddetçe, Mısır 'ın dâhilî işlerinde ecnebî müdâhalesini bertaraf etmeğe muvaffak olmuştur; Süveyş kanalının açılmasına izin vermekten dâimâ çekinmiş olmasının sebebi de budur.

Mehmed Ali [b. bk.] 'nin son seneleri ile İbrahim [b. bk.] 'in pek kısa süren vâliliği ve Abbâs, Said ve İsmail [b. bk.] 'in vâlilikleri başka bir devreye âittir. Bu devre esnâsında Mısır, Osmanlı imparatorluğundan gittikçe ayrılarak, Avrupa 'nın siyâsî ve iktisâdî nufûzu altına girmiştir. Cenup tarafları (1872 'de Habeşistan harbi, 1865 'te Bâbıâlî tarafından Mısır 'a terkedilen Savâkin ve Muşavva') müstesnâ olmak üzere, arâzisi de genişlememiştir. Bu devre esnâsında Mısır 'ın Türkiye ile münâsebetleri, husûsiyle bidivlerin vergilerini arttırmak mukabilinde, pâdişahlardan yeni imtiyazlar koparmak yolunu tutmaları sevki ile, şahsî bir mâhiyet almıştır. Fakat Osmanlı hukûmeti bâzan (msl. Abbâs 'ın vâliliğe geçmesinin ilk zamanlarında olduğu gibi) Mısır işlerinde hakikî bir nufûz yürütmeğe teşebbüs etmiş ise de, bundan esâslı bir netice elde edememiştir. Vukuâtın cereyânına bakılınca, pâdişahın kendi müsâadesi olmaksızın, İsmail Paşa 'yı yeniden istikraz akdinden men'etmiş olduğu hatıra bile gelemez. Mısır ordusu ancak nazarî bir sûrette türk ordusuna dâhil bulunuyordu (böyle olmakla berâber, Mısır askeri Rusya 'ya karşı harplere iştirâk etmiştir) ve 1879 'da pâdişahın İsmail Paşa 'yı azletmesi ancak pek husûsî bâzı hâller dolayısı ile mümkün olabilmiştir. Vâliler memleket içinde, an'anevî şark usûlüne göre, hudutsuz bir mutlakiyet ile hukûm sürüyorlardı. Garp medeniyetine, husûsiyle fransız medeniyetine düşman olan Abbâs Paşa müstesnâ olmak üzere, vâliler Avrupa ilmini, müesseselerini ve san'atını tervic etmişler, bu suretle Mısır daha çok avrupalılaştırılmıştır. Bilindiği üzere, bütün bu işler memleketin, refâhını arttırmak şöyle dursun, mâlî harâbîsini intâc etmiştir. Bunun sebebini, İsmail Paşa 'nın müsrifliğinden ziyâde, islâhâtın icrâsında tatbik edilmiş olan usûlde aramak gerektir. Bu usûl, şark idâresinin istikbâli hesaba katmamasından ileri geliyordu. Avrupalıların Mısır 'a mâlî kolaylıklar göstermesi mezkûr usûlün felâketli neticelerini büs bütün arttırmıştır. Bütün avrupalı simsarlar az-çok sergüzeşt peşinde koşan bir takım serserîler idi; tâkip ettikleri yegâne gâye, mukavelelere riâyet edilmediği bahânesi ile, Mısır hukûmetinden büyük tazminatlar koparmak idi. Bu gibi güçlükler yüzünden, bir çok nâfıa işleri geri kalmış ve gayr-i muntazam borçlar arttıkça artmıştır (bu zincirleme felâketlerin başlangıçları v. Kremer tarafından pek güzel tasvir edilmiştir, II, 28). Bununla berâber en büyük müşkilât Said Paşa ile İsmail Paşa

taraflarından yapılan (1862, 1864, 1866, 1868, 1872) istikrazlardan çıkmıştır. Bu istikrazlar o kadar kabardı ki, nihâyet İsmail Paşa'nın düşmesine sebep oldu. Hisse senetleri hâmillerinin büyük bir kısmı fransız ve az bir kısmı da ingiliz idi. Bu suretle Mısır işlerinde eskiden beri rakip olan Fransa ve İngiltere ecnebî müdâhalesinde ön-ayak oldular ; bu iki memleketin mümessilleri, 1876'dan itibâren Mısır'ın iradları ve masrafları üzerine konulan „çifte murâkabeye" iştirâk ettiler; bu kontrol ancak bir ingiliz ve bir fransızın Mısır hukûmetinde nâzırlık ettikleri müddet (28 ağustos 1878 – 5 nisan 1879) esnâsında inkıtaa uğradı. Fransa'nın mâlî alâkası, hiç üphesiz, daha emniyetli idi; fakat ticârî ve siyâsî mevkii sâyesinde İngiltere'nin nufûzu daha ziyâde idi. Bundan başka 1857'de Perim adasının ve 1878'de Kıbrıs'ın ingiliz kuvvetleri tarafından işgâli İngiltere'nin mevkiini bir kat daha takviye etmiştir. Bununla berâber, 1882'de ingiliz işgâline kadar, Mısır'ın başka milletler ile münâsebetleri, yalnız kapitülasyonlar ve 1876'dan itibâren muhtelit mahkemelerin kazâları ile (aş. bk.) tahdide uğrayan, az-çok müstakil bir devlet münâsebetleri mâhiyetinde idi. 1873'ten itibâren hidiv. münhasıran siyâsî mahiyette olan muâhedeler müstesnâ olmak üzere, başka devletler ile muâhede akdedebilmiştir. 1869'da açılan Süveyş kanalının açılma merâsimine gelen Avrupa hukümdarları tarafından kendisine müsâvî muâmele edilmiştir. Bununla berâber Mısır hukûmet dâirelerinde avrupalı me'mûrların sayısı gittikçe çoğaldığı gibi, Fransa ve İngiltere konsolosluklarının nufûzu da hayli artmıştır.

Bu üçüncü devrenin başlangıcında, husûsiyle devlet inhisarının ilgâsından sonra, Mısır ahâlisinin geçim şartları düzelmiş idi. Fakat bu müsâit iktisâdî ahvâlden fellâhlar pek az istifâde etmişler ve bilhassa 1876'dan sonra, hukûmetin taahhütlerini îfâ edebilmesine yegâne çâre olarak konulan ağır ve yıkıcı vergiler yüzünden, ancak 1890 tarihine doğru nihâyet bulan derin bir sefâlet baş-göstermiştir. Hoşnutsuzluk uyandıran bu hâl ilk **milliyetçi hareketin** sebeplerinden biri olmuştur. Bu hareket, daha Mehmed Ali zamanında varlığını hissettirmiş olan halkın orta sınıfları arasında başlamıştır. Garp ve şarktan (Camâl al-Dîn Afğânî) gelen fikirlerin te'sirleri altında, bu sınıflar ictimâî hayatta ehemmiyetli birer âmil olmuş idi. Mâmafih bu devirde din ulemâsı bu harekete. hiç hoşlanmadıkları yenilik fikirlerine ve farmasonluğa temâyülünden dolayı, karışmamış idi Milliyetçiler İsmail'in mâlî siyâsetini tenkit ve memlekette avrupalı unsurları tutmakla türk ve çerkesleri, mısırlıların zararına, bimâye etmekle ithâm eyliyorlardı. Husûsiyle orduda yerlilere yapılan muâmele (1875'te Sudan'a ve Habeşistan'a gönderilen asker münhasıran fellâhlardan mürekkep idi) infiâli mûcip olmuş idi. Âmme efkârı, ilk defa olarak, 1877'de kendini belirtmeğe başlamıştır. O yıl milliyetçiler bir kaç gazete (bunlar arasında *Mişr* ve *al-Vaṭan*.). neşretmişler ve ilk defa olarak, *Mişr li'l-Mişriyin* şiârı işitilmeğe başlamıştır. Milliyetçi gazeteler, zecrî tedbirlere rağmen, hukûmet aleyhine şiddetli tenkidler neşretmişlerdir; en büyük şikâyetlerden biri Mısır askerinin türk-rus harbine iştirâki idi. Bunun ilk neticesi, 1879 nisanında iki avrupalı nâzır da dâhil olarak, Nübâr Paşa kabinesinin düşürülmesi olmuştur. Milliyetçilerin İsmail'in azlini tervic etmiş olmaları da melhûzdur (M. Sabry, *La Génèse* ..., s. 160). Bu hareketin daha ehemmiyetli bir neticesi, orduda türk-çerkes zâbitler aleyhinde başlayan cereyandır ki, bu yüzden vukua gelen kıyâm memleketin ingiliz askerleri tarafından işgâline müncer oldu. [Bu işgâl, hidiv İsmail Paşa'nın geniş ölçüdeki istikrazlarından mütevellit ecnebî kontrolü ile alâkalı bir kıyâm hareketinin neticesinde tahakkuk etmiştir. Sıkı bir tasarruf siyâsetinin icâbı olarak yapılan tensikatla bir çok zâbit açığa çıkarıldığından, orduda şiddetli bir infiâl uyanmış ve gadre uğrayanlar, Miralay Ahmed Arâbî Bey isminde bir zâtın etrafında toplanarak, millî bir hareket vücûda getirmek istemişlerdi. Bu hareket 1879'da Nübâr Paşa kabinesinin sukûtuna ve ingilizler ile fransızların tazyiki üzerine, İsmail Paşa'nın hidivlikten azline sebep olmuş ve Tevfik Paşa'nın hidivliğiode Mısır mâliyesi kontrol altına alınmış idi.

Bu hâdiseler ordudaki memnûniyetsizliğin artması ve Arâbi Paşa'nın daha büyük bir nufûz elde etmesi tehlikeli bir vaziyet ortaya çıkardı. Arâbî evvelâ „cihâdiye" müsteşarlığına, daha sonra Mahmud Sâmî Paşa kabinesinde „cihâdiye" nâzırlığına getirildi (1882). Mahmud Sâmî ve 'Arâbî Paşa'ların ecnebî aleyhdarlığı ve orduda yeni bir tensikat hareketine geçmeleri karşısında, İngiltere ve Fransa müdâhale ederek, Bâbıâlînin protestosuna rağmen, İskenderiye'ye bir donanma yolladılar. İstanbul'dan Mısır'a gönderilen müşir Derviş Paşa'nın faâliyetinden ve İstanbul'da toplanan konferanstan bir fâide hâsıl olmadı. Vaziyete hâkim bulunan 'Arâbî'nin İskenderiye istihkâmlarını takviye etmesi ingilizleri büs-bütün kuşkulandırmış, âdî bir zâbıta vak'ası İskenderiye'de kanlı çarpışmaların çıkmasına yol açmış idi. Mısır'daki millî ha-

reketi müsâit karşılayan, fakat ingilizlerin Mısır'a türk askeri gönderilmesi tavsiyesine karşı bidâyetde tereddüt gösteren Bâbıâlî, işin ehâmet kesbetmesi üzerine, ingiliz sefiri Lord Dufferio ile müzâkere ederek, Mısır'a asker sevketmek niyetinde bulunduğunu izhâr etti; fakat İngiltere evvelâ 'Arâbî Paşa'nın âsî ilân edilmesini istemiş, Bâbıâlî bunun asker sevkinden sonra yapılacağı teklifini kabûl ettirememiştir. Beyannâmenin neşrinden sonra ise, ingilizler evveleo derpiş edilen askerî anlaşmaya yanaşmadılar. Diğer taraftan ingiliz amiralı Sir Seymour İskenderiye istihkâmlarının takviyesinden vazgeçildiği hâlde, bununla iktifâ etmeyerek, bâzılarının teslimini talep etti ve redd ile mukabele görünce, İskenderiye'yi topa tuttu (11 temmûz). Bundan sonra ingiliz donanması general Wolesley kumandasında asker çıkarıp, 'Arâbî'nin Tal al-Kabîr'deki ordugâhını bir ihânetten istifâde etmek sûretiyle, ele geçirdi. Esir ve divân-ı harp tarafından idâma mahkûm edilen 'Arâbî Seylân'a sürüldü; aynı zamanda İngiltere Bâbıâlî'ye artık Mısır'a osmanlı askeri sevkine lüzûm kalmadığını bildirdi.

İngilizler Mısır'ı işgâl etmekle berâber, Osmanlı hukûmranlığına dokunmadılar; fakat 3 kânûn II. 1883'te neşrettikleri bir beyannâme ile bu memlekette, lüzûm gördükleri müddetçe, kalacaklarını ilân ettiler. Mısır mâliyesini islâh için Londra'da toplanan konferans dağılmış. Mısır tamâmiyle ingiliz kontrolü altına girmiş idi. 17 hazîran 1884'te Bâbıâlî'nin, devletlere gönderdiği tahrirat ile, Mısır'ın tahliyesi veya muhtelit kuvvetler tarafından işgâli talebinden de netice çıkmamıştır. Şunu da belirtmek lâzımdır ki, İngiltere'yi Mısır'da sağlam bir sûrette yerleşmeğe sevkeden âmil bu memleketin Hindistan yolu üzerinde bulunmasıdır. Bilhassa Fransa'nın Cezayir ve Tunus'u zaptetmesinden, Süveyş kanalının açılmasından sonra Mısır'ın ele geçirilmesi daha çok arzu edilir olmuş idi. İngiltere'nin Süveyş geçidinin kuvvetli bir ecnebî devlet nufûzu altında kalması husûsunda büyük bir alâkası var idi. İngiltere tahliye husûsunda yapılan bütün teşebbüsleri bâzan müzâkere tekliflerini geçiştirmek, bâzan da kabûl edilemiyecek şartlar ileri sürüp, görüşmeler kesilince mes'ûliyeti karşısındakine yüklemek gibi mûtad diplomasi usûlleri ile oyaladı ve işgâlini devam ettirdi. Fransa'nın, bu mesele ile alâkadar olmaktan vazgeçerek, gözünü Fas'a dikmesi de ingilizleri Mısır'da serbest bırakan bir âmil sayılmaktadır.

Mısır yüzünden Bâbıâlî ile İngiltere arasında zuhûr eden ihtilâflardan biri de, Akabe meselesi oldu. Londra muâhedesi Mısır'ı Mehmed Ali'ye bıraktığı zaman, bu memleket ile Osmanlı toprakları arasındaki hudût al-'Arîş civârından Akabe'ye uzanıyor ve Mısır hacılarının emniyeti için, hudut üzerindeki bir kaç mevkiin Mısır kuvvetleri tarafından işgâline müsâade edilmiş bulunuyordu. Süveyş kanalı açıldıktan ve hacc yolu değiştikten sonra, bu işgâle lüzûm kalmamış ve 1892'de Abbâs Hilmî Paşa hidiv olunca, Bâbıâlî mezkûr mevkilerin kendisine âit olduğunu bildirmiş idi. İngiltere Mısır'a âit meselelerde, türklerin muvâfakati olmadan, tâdilât yapılamayacağını ileri sürmekle berâber, iş 1906'ya kadar sürüncemede kaldı. Bu tarihte Bâbıâlî Hicaz demiryolu güzergâhında pek mühim bir mevkî olan Akabe'yi ve yine o civardaki Tâba'yi işgâl ettirdi. Hâlbuki İngiltere Bagdad hattı ile alâkalı olan Küveyt gibi, Hicaz demiryolu ile ilgili bulunan Akabe'nin kendi nufûzu altında bulunmasını, Hindistan yolu bakımından, elzem görüyordu. Bu yüzden, İngiltere faâliyete geçerek, Avrupa'da hiç bir devletten müzâheret görmeyen Osmanlı hukûmetini deniz kuvvetleri ile tehdit etti ve Sînâ yarımadasındaki yerlerin tahliyesi için, 10 günlük bir ultimatum verdi. Bâbıâlî bu tehdide mukavemet imkânını bulamadığından, işgâl ettirdiği yerlerin tahliyesine râzı olmuş. Osmanlı-Mısır zâbitlerinden mürekkep bir heyet mârifeti ile, Akabe körfezinde Ra's-Tâba'den al-'Arîş civarına kadar uzanan hudûdu yeniden tesbit ettirmek meebûriyetinde kalmıştır.

İşgâl ile Mısır'ın beynelmilel vaziyetinde, nazarî olarak, hiç bir değişiklik olmamış idi; Mısır iki metbûiyet, bir mâlî vesâyet, üç türlü adliye, bir yâbancı asker işgâli altında bulunuyordu ve iki medeniyetin çarpıştığı bir sahne olmuş idi. Bu devirde İngiltere Osmanlı devletinin hukûmranlık sâhası dâhilinde muhtar bir eyâlet olan ve pâdişaha tâbî bir hidiv tarafından idâre edilen Mısır'ı yavaş-yavaş hakikî metbuundan büs bütün ayırmağa mâtûf bir yol tuttu; devlet ile hidiviyyet arasındaki bağları, hemen-hemen şekilden ibâret kalacak derecede, zayıflattı (mes. Trablus ve Balkan harplerinde bu memleket bî'taraf vaziyette bırakılacaktır). Mısır'ı İngiltere'ye bağlayan hukûki bir esas mevcut olmamakla ve her ikisi arasındaki münâsebet yalnız fiilî bir vaziyetten ibâret bulunmakla berâber, ingiliz baş-konsolosları (sıra ile Malet, Cromer, Gorst ve Kitchner) hidiv ile „reis-i nuzzârın" bir nevî müşteşarı olup, her mesele onun tavsiyesi dâiresinde hallolunurdu. Mısır

idâresinde vazifeli bulunan ingiliz me'mûrları yarı-resmî surette baş-konsolosa bağlı idiler. Baş-konsoloslardan, resmî vazifesinin nisbeten ehemmiyetsiz olmasına rağmen, Mısır'ın en kuvvetli şahsiyeti hâline gelen Lord Cromer (1883—1907) memlekette âdetâ eski bir Roma umûmî vâlisi gibi hukmetmiştir. İngiltere siyâsetinin en evvel Lord Cromer'in „beynelmilel" addettiği meseleler, yâni başka devletlerin, bilhassa Fransa'nın, evvelce yapılmış mukavelelere müsteniden, Mısır işlerinin idâresine müdâhaleleri ile meşgûl olması lâzım gelmiştir. İngiltere ancak 1904'te ingiliz-fransız itilâfından sonra, Mısır'da serbest kalmıştır. İngiliz idâre usûlü „Mısır'ı idâre edenleri idâre etmek" idi. 'Arâbî Paşa vak'ası yüzünden dağılan Mısır ordusu bu devrede, bir ingiliz kumandanının idâresi altında, yeniden teşkilâtlandırılmıştır. Bu vazife bir kaç sene Kitchner Paşa (meşhûr Lord Kitchner) tarafından îfâ edilmiştir.]

Mısır menfaatlerinin, büyük bir mikyasta, ingiliz menfaatlerinin aynı olması ona müsâit bir zemin hazırlamıştır. Bu sûretle İngiltere, büyük devletler tarafından tekeffül edilen bir istikraz yaparak ve dâhilde pek sıkı tedbirler alarak, muvaffak olabilmiştir. Mâliye işlerini böyle sağlam bir temel üstüne kurmuş ve 1904'te „düyûn-i umûmiye sandığının" ehemmiyeti o kadar azalmış idi ki, bu sâyede Mısır nihâyet mâlî serbestîsini geri alabilmiş idi. Vâkıa 1914'te düyûn-i umûmiye 1882 borçlarından daha az değil idi; fakat iktisâdî refahta büyük inkişaflar husûle gelmiş idi (aş. bk.). Türkiye'ye gelince, bu devletin Mısır işlerindeki nufûzu mütemâdiyen azalmıştır. 1885'te Gâzî Ahmed Muhtar Paşa'nın, âlî komiser olarak, Mısır'a gönderilmesinden bir netice çıkmamıştır; bununla berâber, o esnâda Muhtar Paşa tarafından yarı-resmî surette geniş bir islâm ittihâdı propagandası yapılıyordu. Sînâ yarım-adası üzerinde hâkimiyetini te'yit için 1892 ve 1906'da pâdişah tarafından yapılan teşebbüsler kat'î muvaffakiyetsizliğe uğramıştır. Türk-italyan muhârebesi esnâsında Mısır'ın Trablusgarb'a asker göndermesine İngiltere müsâade etmemiştir. Diğer cihetten Türkiye artık Mısır milliyetçileri ile anlaşamıyordu; 1880'den sonra (Abdülhamid devrinde bir çoğu Mısır'da melce' bulmuş olan) „genç-türkler" bu hususta Abdülhamid kadar da muvaffak olamadılar. Memlekette fransızlara karşı gösterilen tevecc-üh sebebinden, Fransa'nın ingiliz işgâline muhâlefeti daha müessir oluyordu. Abbas Hilmî Paşa hidiv olduktan sonra, fransız kültürü eniden o kadar revâc bulmuş idi ki, buna karşı İngiltere bâzan tedbir almağa lüzûm görmüştür (1894'te Nûbâr Paşa'nın iskatı). Milliyetçiler 1904'e kader Fransa'dan meded umuyorlardı; hidivlerin hiç bir nufûzu yok idi. Abbas Hilmî Paşa, ilkin milliyetçi bir tavır takınmış, sonraları İstanbul ile iyi münâsebetler idâmesine ehemmiyet vermiş olmakla berâber, muvaffakiyet elde edememiştir.

Mısır'ın refâhı ve beynelmilel vaziyeti bakımından büyük ehemmiyeti olan Sudan da, Mısır gibi, Osmanlı devletinin bir vilâyeti idi. 1841 tarihli bir ferman ile bu mıntakaların idâresi de, verâset hakkı tanınmayarak, Mehmed Ali'ye tevcih olunmuş idi. İsmail zamanında Sudan, Mısır nâmına, ingiliz vâliler (Baker ve Gordon) tarafından idâre edilmiştir. Fakat Mahdî Muhammed Aḥmed [b. bk.]'in kıyâmı ve husûsiyle Ḫarṭûm'un zaptı (26 kânûn il. 1885) ile Mısır hâkimiyeti fâsılaya uğradıktan sonra, Sudan işleri tamâmiyle ingilizlerin elinde kalmıştır; Sudan'ın istirdâdı hakkında da aynı şey söylenebilir; hidiv, ismen, Mısır ordusunun başı idi; fakat 1883'le ordunun tensikından sonra yüksek rütbeli zâbitlerin hepsi ingiliz idi. 1898'de yeniden fethedildikten sonra, Sudan'ın tekrar Mısır idâresine geçmesine İngiltere râzı olmadı. 19 kânûn il. 1899 tarihinde Sudan'da ingiliz-mısır hâkimiyeti kuruldu ve Bâbıâlî'nin hukuku nazar-ı itibâra alınmadı; hidiv, her ne kadar pâdişahın tâbiiyeti altında ise de, müstakil hükümdar gibi hareket etti. Diğer cihetten Sudan'da ingiliz hâkimiyetinin sağlamlaşması Nil vâdisinde İngiltere'nin nufûzunu pek ziyâde arttırdı.

'Arâbî'nin mağlûbiyetinden sonra, **milliyetçi hareket** muvakkaten bastırıldı ve Lord Cromer'in iş başında bulunduğu müddetçe, siyâsî ehemmiyetini kaybetti. Bu esnâda yetişmekte bulunan yeni bir neslin başına genç Muṣṭafâ Kâmil Paşa (b. bk.; 10 şubat 1908'de 34 yaşında ölmüştür) geçti; 1899'da *al-Liwā'* gazetesini te'sis etti ve 1907'de *al-Ḥizb al-waṭanī*'nin ilk reisi oldu. Bu ikinci milliyetçiler nesli de fransız kültürü ile yoğrulmuş idi. Bunlar, fikir bakımından, selefleriden daha iyi mücehhez idiler; „Mısır mısırlıların" mücâdelesine başlarken, itidâl gösterdiler ve ihtilâlci fikirleri reddettiler. Lord Cromer'in yerine, Sir Eldon Gorst (1907—1911) gelince, milliyetçilere karşı alınacak tavır ve hareket meselesi ingiliz siyâsetinin halletmesi icâp eden en ehemmiyetli meselelerden birini teşkil etmiştir. 1906'da Denşavay hâdisesi ingiliz aleyhdârlığının hâlâ derin bir sûrette hukûm sürmekte olduğunu göstermiş idi; mücrimler başkalarına ibret olacak bir sûrette cezâlandırılmakla berâber, ingiliz

messilleri, bundan sonra milliyetçilerin temâyüllerine karşı daha uzlaşıcı bir tavır aldılar. Fakat her şeye rağmen, bu yeni siyâset beklenilen neticeleri vermedi. 1909'da matbuatın hürriyetini yeniden takyit etmek ve talebeleri İngiltere aleyhinde nümâyiş yaptıkları için, al-Azhar'i bir müddet kapatmak lâzım geldi. Bu devre esnâsında 20 şubat 1910'da nâzırlar meclisi reisi kıptî Bütros Ġālī Paşa (kabinesine Sa'd Zağlül de girmiş idi) genç bir müslüman milliyetçi tarafından öldürüldü. Bu hâdise milliyetçi fırkanın hıristiyan ve müslüman unsurları arasında ayrılığı mûcip oldu ve çok geçmeden, ağır karışıklıklara sebebiyet verecek gibi göründü. Aynı sene umûmî meclis Süveyş kanalı imtiyâzının 1968'den sonra uzatılması teklifini reddetti. Bu sûretle 1911'de Gorst çekilerek, yerine Lord Kitchner gelince, İngiltere 18 kânûn I. 1914 te Mısır'da ingiliz himâyesi te'sis edilinceye kadar devam eden daha sıkı bir idâre tarzına avdet etti. İngiliz himâyesi ilânının ertesi günü Abbas Hilmî Paşa azledilmiş sayılarak, yerine, sultan unvânı ile, amcası Hüseyin Kâmil geçirildi. Şeyhülislâmının bir fetvâsı ile yeni hukûmdarın islâm dâvasına hâin olduğunu, aleyhinde harbetmek gerektiğini ve katle müstahak bulunduğunu ilân etti (fetvânın metni için bk. Jacob, *Hilfsbuch für Vorlesungen über das Osmanisch-Türkische*, Berlin, 1916, II, 46).

Birinci cihan harbi esnâsında Mısır ingiliz imparatorluğunun sevkülceyş teşkilâtının halkalarından biri oldu. 6 teşrin II. 1914'ten itibâren, bu memleket Türkiye ile harp hâlinde idi; fakat Mısır topraklarının müdâfaası tamâmiyle ingilizlerin elinde bulunuyordu. Bundan sonra artık meclis toplanmadı ve örfî idâre ilân olundu. Harp, Lozan muâhedesi (24 tommûz 1923) ile, Türkiye ve Mısır arasındaki bütün bağların kat'î sûrette kesilmesini intâc etti; mâmafih bu muâhede hakkında Mısır'ın reyi alınmadı. Harbin daha ehemmiyetli bir neticesi milliyetçiliğin yeniden uyanması oldu. İngiltere himâyesi aleyhindeki bu harekete bir çok sebepler, ezcümle halka yükletilen ağır teklifler ve hukûmet teşkilâtında ingiliz me'mûrların mütemâdiyen artması sâik oldu. Wilson prensipleri de mısırlıların siyâsî istiklâllerini istemeğe teşvik etti. Bu defa ahâlinin eskisinden daha kalabalık bir kısmı milliyetçileri tâkip etti; kıptîler tekrar onlara iltihak etmişlerdi. al-Azhar mahfillerinde bile milliyetçi propaganda teşeî ediliyordu. Bu hareketin başına, harpten evvel adliye nâzırlığında bulunmuş olan ve bu esnâda, siyâsî bakımdan, mütedil sayılan Sa'd Zağlül Paşa geçti. Bununla berâber, Mısır isteklerinin Londra'da lâkayıtlık ile karşılanması mısırlıları mütedil tedbirlerden vazgeçmeğe sevketti. Bundan sonraki üç yıl içinde İngiltere ile mücâdele devam etti. Milliyetçiler türlütürlü kargaşalıklar (baltalama hareketleri, avrupalılar aleyhinde kıyamlar) çıkardılar, mukavemet usûllerine (grev, tahkikat yapmak üzere, İngiltere tarafından Lord Milner'in reisliği altında Mısır'a gönderilen hey'ete karşı boykota baş-vurdular ve ingiliz idâresinin haysiyet ve itibârını kırmağa çalıştılar. İngilizler askerî kuvvete (örfî idâre muhâfaza edildi) ve sürgün tedbirlerine (Zağlül iki kere sürgün edildi) mürâcaat ettiler. Aynı zamanda bolşevik tahrikçiler ve eski hidiv Abbas Hilmî Paşa'nın tarafdarları da faâliyette idiler. Nihâyet İngiltere hukûmeti tuttuğu yolu değiştirdi; ingiliz himâyesinin ilgâsını ilân ve Mısır'ın hâkim ve müstakil bir devlet olduğunu tasdik etti (28 şubat 1922). Sultan Mehmed Fuad, Melik Fuad I. adını almış, kânûn II. 1924'te yapılan ilk parlemento seçimlerini Vafd partisi büyük bir ekseriyetle kazanmış ve Sa'd Zağlūl Paşa hukûmetin başına geçmiştir. Mâmafih bâzı mühim noktalar (ezcümle Mısır'ın müdâfaası ve Sudan meselesi) ileride tesviye edilmek üzere, muallakta bırakılmış bulunuyordu. Bir müddet sonra işgâl ordusu kumandanı Lee Stack'in katli üzerine, Mısır'da ingiliz baskısı arttı; fakat milliyetçi hareket şiddetini kaybetmedi; 1927'de Sa'd Zağlūl Paşa'nın ölümünden sonra, Naḥās Paşa'nın idâre ettiği Vafd partisi mücâdeleye devam ediyordu. 1936'da Vafd hukûmeti, Mısır'ın yalnız kanal bölgesinde âzamî 10.000 kişilik bir askerî kuvvet ile 400 pilot bulundurmak şartı ile, ingilizler tarafından tahliyesini te'min ettiği gibi, ertesi sene Montreux anlaşması ile kapitülâsyonlar da ilgâ edildi.

[Bu anlaşmadan sonra saray ile Vafd partisi arasında tekrar ihtilâf baş-gösterdi. Fārūḳ Naḥās Paşa'yı iktidardan uzaklaştırıp, meclisi feshetti. Vafd partisi ikiye ayrılmış ve 1938 seçiminde ise, ancak 12 meb'us çıkarabilmiş idi.

İkinci cihan harbi esnâsında Mısır'ın İngiltere'ye karşı tâkip ettiği müsâit siyâseti, evvelâ kısmî, sonra bir az daha fazla ve nihâyet tam olmak üzere, üç safha arzeder. Ali Mâhir Paşa kabinesi saray ve meclis ile anlaşmış olarak, İngiltere'ye tarafdarlık gösterdi; fakat hazîran 1940'ta İtalya harbe girdiği zaman, İngiltere'nin bütün ısrarlarına rağmen, harbe dâhil olmadı. 1940-1942'de Ḥasan Şabrī ve Sirrī Paşa kabineleri İngiltere'ye dahi müsâit davrandı. Nihâyet Rommel'in par[illegible]

muvaffakiyetleri Mısır'da mihvere tarafdarlığı arttırdı ve Sirrî Paşa bu temâyülü önleyecek bir kudret gösteremedi. Şubat 1942'de Sirrî Paşa'yı çekilmeğe mecbûr eden Fârûk, ingilizlerin cebri ile, Naḥâs Paşa'yı iktidar makamına getirmek zorunda kaldı. Mart 1942 seçimini parlak bir sûrette kazanan Vafd partisi, örfî idâre ilân ederek, matbuata sansür koymuş ve İngiltere aleyhindeki neşriyâtı men'etmiştir. Rommel'in muvaffakiyet devresinde Naḥâs Paşa hukûmetinin İngiltere için kuvvetli bir destek teşkil ettiği muhakkaktır. Nihâyet mareşal Montgomery al-'Alamayn muhârebesini kazanınca (teşrin I. 1942), mihver tehlikesi bertaraf oldu. Bu vaziyet Mısır'a kaybettiği itibârı iâde etmekle berâber, Naḥâs Paşa artık İngiltere için elzem olmaktan çıkmış idi. Bu zâta karşı kinini muhâfaza eden melik Fârûk teşrin I. 1944'te onu iktidardan uzaklaştırıp, yerine Aḥmed Mâhir Paşa'yı getirdi. Mâhir Paşa, meclis ile anlaşarak, mihvere harp ilân etti.

Harpten sonra bir taraftan arap ittifakına, diğer taraftan birleşmiş milletler câmiasına giren Mısır, ingiliz kuvvetlerinin memleketten çıkması ve Sudan üzerinde kendisine tam bir hükümranlık te'min edilmesi talebinde bulundu. Fakat Noḳrâşî Paşa ve Şidḳî Paşa kabineleri zamanında girişilen müzâkerelerden netice çıkmadı. Mamafih İngiltere, birleşmiş milletler nazdındeki vaziyeti düzeltmek için, Kahire'yi tahliye etti. Bu devirde Mısır'da milliyetçi ihtilâl hareketlerinin şiddetlendiği, Kahire ve İskenderiye'de büyük nümâyişler vukû bulduğu görülüyor. Bundan başka İsrail devleti ile harp de son devir Mısır tarihinin kayda değer hâdiselerinden birini teşkil eder. Birleşmiş milletler, araplar ile yahudiler arasındaki anlaşmazlığa, hiç değilse kâğıt üzerinde, bir hâl çâresi olmak üzere, Ḳudüs şehrini taksim ederek, ona beynelmilel bir durum vermişlerdi. Bu hâl tarzı ve İsrâil devletinin kurulması arapları memnûn etmedi. Araplar ile yahudiler arasında çıkan harp Mısır kuvvetlerinin mağlûbiyeti ve 24 şubat 1949 Rodos mütârekesi ile sona erdi. 1950'de seçimleri parlak bir sûrette kazanan Vafd partisi meclise tamâmen hâkim bir duruma girdi, meşrûtiyeti tâdil ve kıralın unvânını Mısır ve Sudan kıralı şekline tahvil eyledi; 1936 muâhedesini de feshetti. Bu devrede Mısır siyâsetinde başlıca iki mesele, kanal bölgesinin tahliyesi ve Nil vâdisinin tevḥîdi idi. Bu gâyelerin tahakkuku için faâliyete geçen Naḥâs Paşa 1951'de ingilizlere karşı „kanal harbi" denilen mücâdeleyi açmış, 1952'de mısırlılar Tallal-Kabir'deki işgâl kuvvetlerine hücûm etmişlerdi Bu hâdiselerin cereyânı esnâsında Kahire'de geniş ölçüde kundakçılık hareketlerine de girişildi; şehirde büyük yangınlar çıktı. Vaziyete hâkim bulunan Malik Fârûk Naḥâs Paşa'yı iktidardan uzaklaştırdı. Alî Mâhir kanal harbini durdurdu.

Bundan sonra Mehmed Ali bânedanının hâkimiyetine son verecek vak'aların inkişâf ettiğini görüyoruz. 23 temmûz 1952'de kaymakam Nâṣir tarafından sevk ve idâre edilen bir zâbit zümresi, umûmî karargâhı ele geçirerek, general Nacîb'i ordunun başına getirdi. Üç gün sonra Malik Fârûk, 1936'dan beri işgâl etmekte olduğu Mısır tahtından ferâgate mecbûr kalarak, eylûlde memleketten ayrıldı; haziran 1953'te cümhûriyet ilân edilip, general Nacîb aynı zamanda devlet ve hukûmet reisliğine geldi; 'Abd al-Nâṣir ise, ikinci reis oldu. 1954'te bu iki politika adamının arasında zuhûr eden ihtilâf Nacîb'in devlet reisliğinde kalması, baş-vekâletin de 'Abd al-Nâṣir tarafından deruhde edilmesi şeklinde hallolunmuş, aynı sene içinde ingilizler ile kanal bölgesinin 20 ay zarfında tahliye edileceğine dâir bir anlaşma imzâlanmıştır.

Mısır bir müddet müslüman kardeşler (*al-iḫwân al-muslimîn*) teşkilâtının tedhişçi hareketleri içinde bocaladıktan sonra, general Nacîb cümhûr reisliğinden çekilmek mecbûriyetinde kaldı ve memleketin mukadderâtına Camâl 'Abd al-Nâṣir hâkim oldu. Şubat 1956'da beynelmilel bankanın, Asvân baraj inşaâtına sarfedilmek üzere, Mısır'a 200.000.000 dolarlık bir ikrazda bulunması hususunda varılan bir esas anlaşma, Amerika Birleşik devletlerinin muhâlefeti dolayısı ile, geri kaldı. 23 temmûz 1956'daki umûmî intihâb neticesinde cümhûr reisliğine seçilen 'Abd al-Nâṣir 26 temmûzda Süveyş kanalı şirketinin millîleştirildiğini ve inşaâtın kanal hâsılatı ile yapılacağını ilân ve Süveyş kanalı meselesi için Londra'da yapılacak toplantıya iştirâkten imtinâ etti. 30 teşrin I.'de Sînâ yarım adasının İsrâil devletinin taarruzuna uğraması, kanalın mısırlılar tarafından kapatılması, İngiltere ve Fransa'nın kuvvet sevketmek sureti ile bu meseleye fiilen karışması, birleşmiş milletlerin mûdâhalesi neticesinde ingiliz fransız seferinin nihâyet bularak, kanalın tekrar seyr ve sefere açılması ve nihâyet şubat 1958'de Suriye ve bilâhare Yemen'in iltihâkı ile Birleşmiş arap devletinin teşekkülü gibi hâdiselerden başka, Mısır'da siyâsî faâliyetlerin çeşitli tezâhürleri de hâlâ dikkati çekmektedir).

Hukûmet ve idâre. Fransızların çekilmesinden sonra kölemen beylerinin sayısı tekrar 24'e çıkarılmıştır. Fakat idâre kuvvetleri fransız işgâli ile o kadar sarsılmış idi ki, bün-

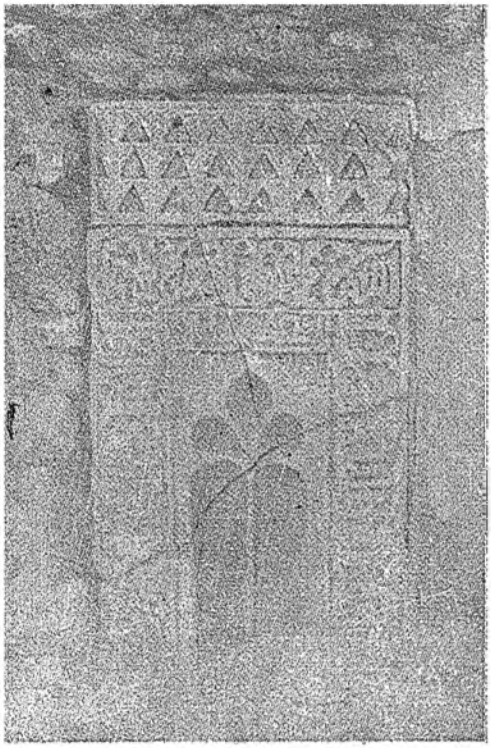

1. BAHRAYN. Bir câmi mihrâbı.

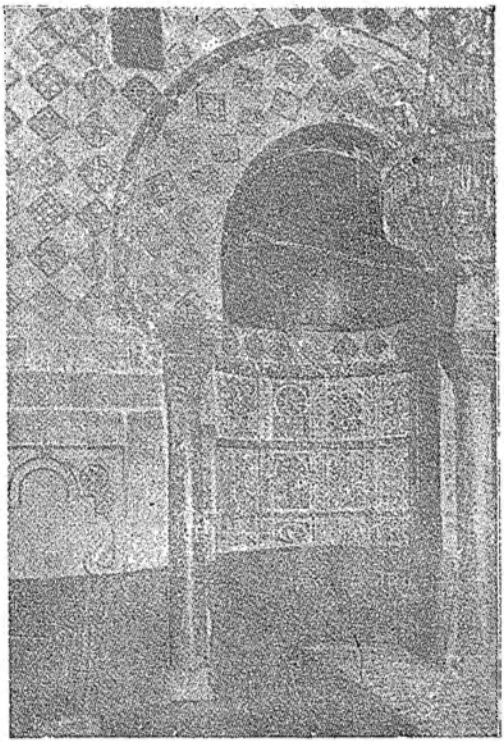

2. ḲAYRAVĀN. Sîdi ʿUḳba câmii mihrâbı.

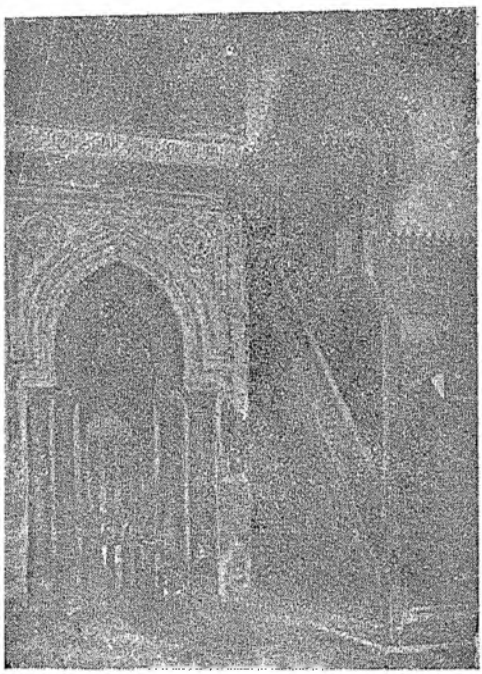

3. KAHİRE. Aḥmed b. Ṭūlūn câmii mihrâbı.

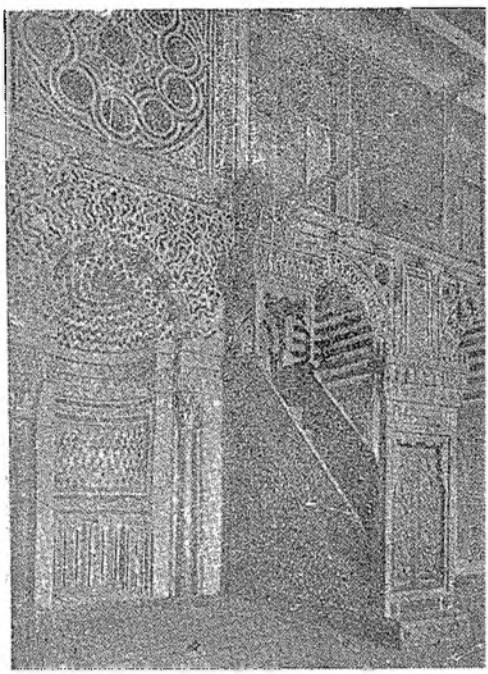

4. KAHİRE. Mu'ayyad câmii mihrâbı.

5. KAHİRE. Sayyida Nafîsa câmii mihrâbı.

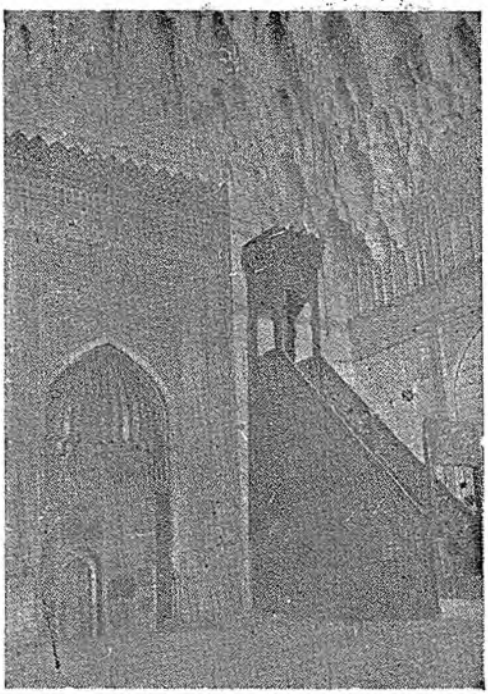

6. MEŞHED. Cavhar Şâd câmii mihrâbı.

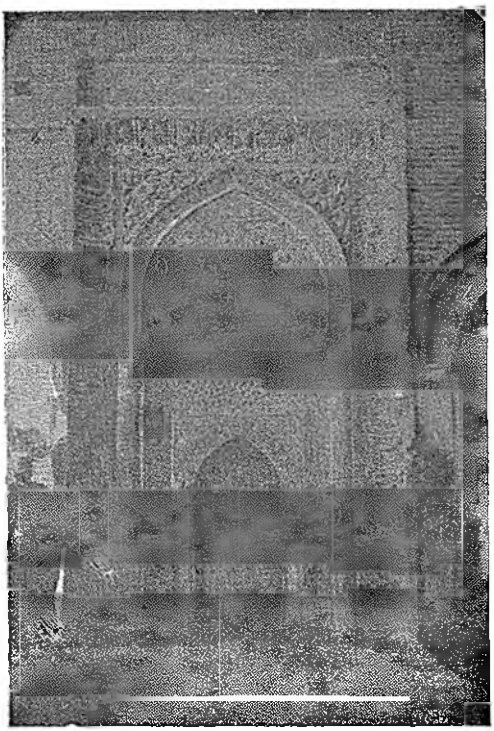

7. İSFAHAN. Ulcaytu câmii mihrâbı.

8. İRAN üslûbunda perdahlı çini mihrâb.

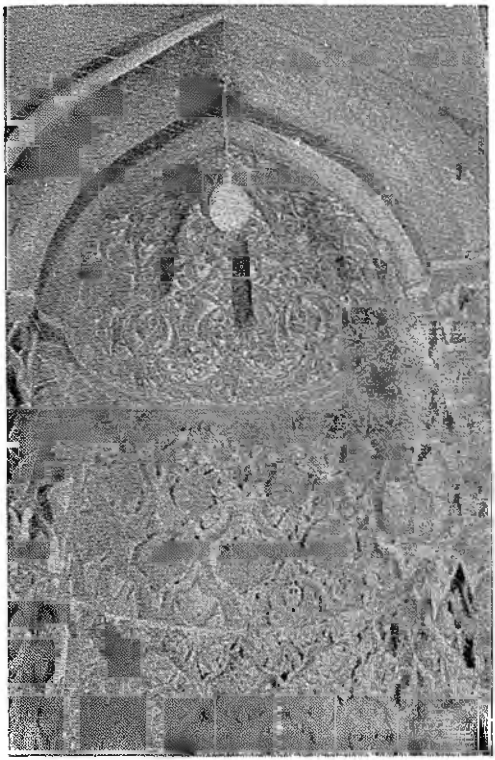

9. DİVRİK. Ulu câmi mihrâbından bir kısım.

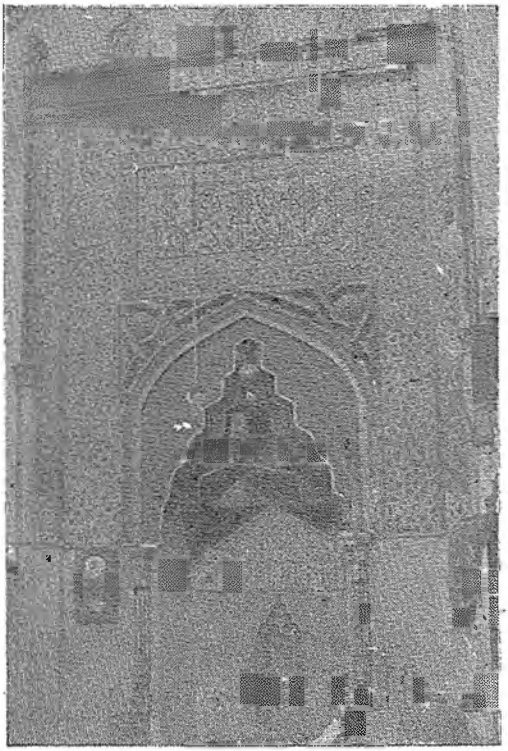

10. KAYSERİ. Külük câmii mihrâbı.

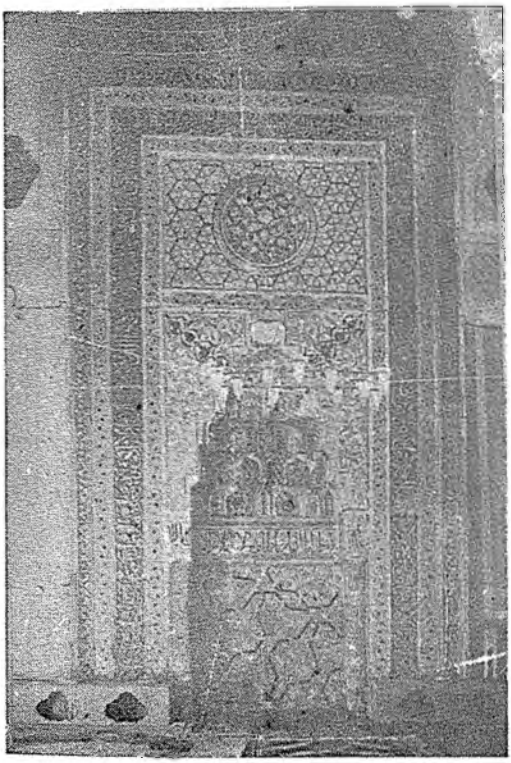

11. ANKARA. Ahî Şereſeddin câmii mihrâbı.

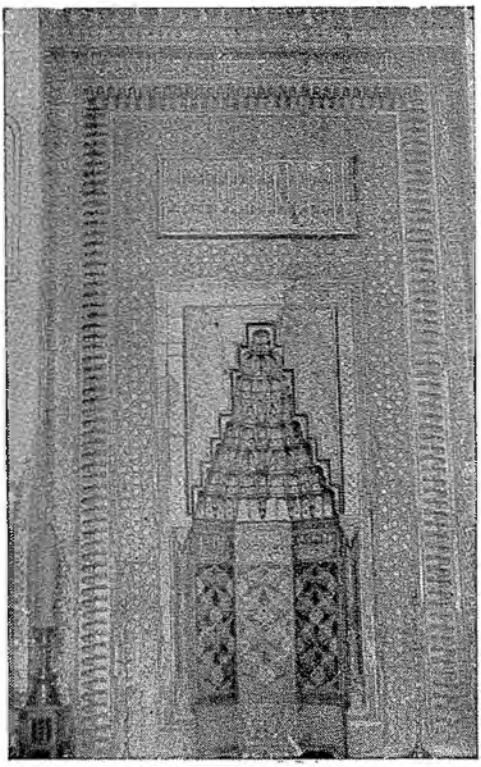

12. EDİRNE. Murâdiye câmii mihrâbı.

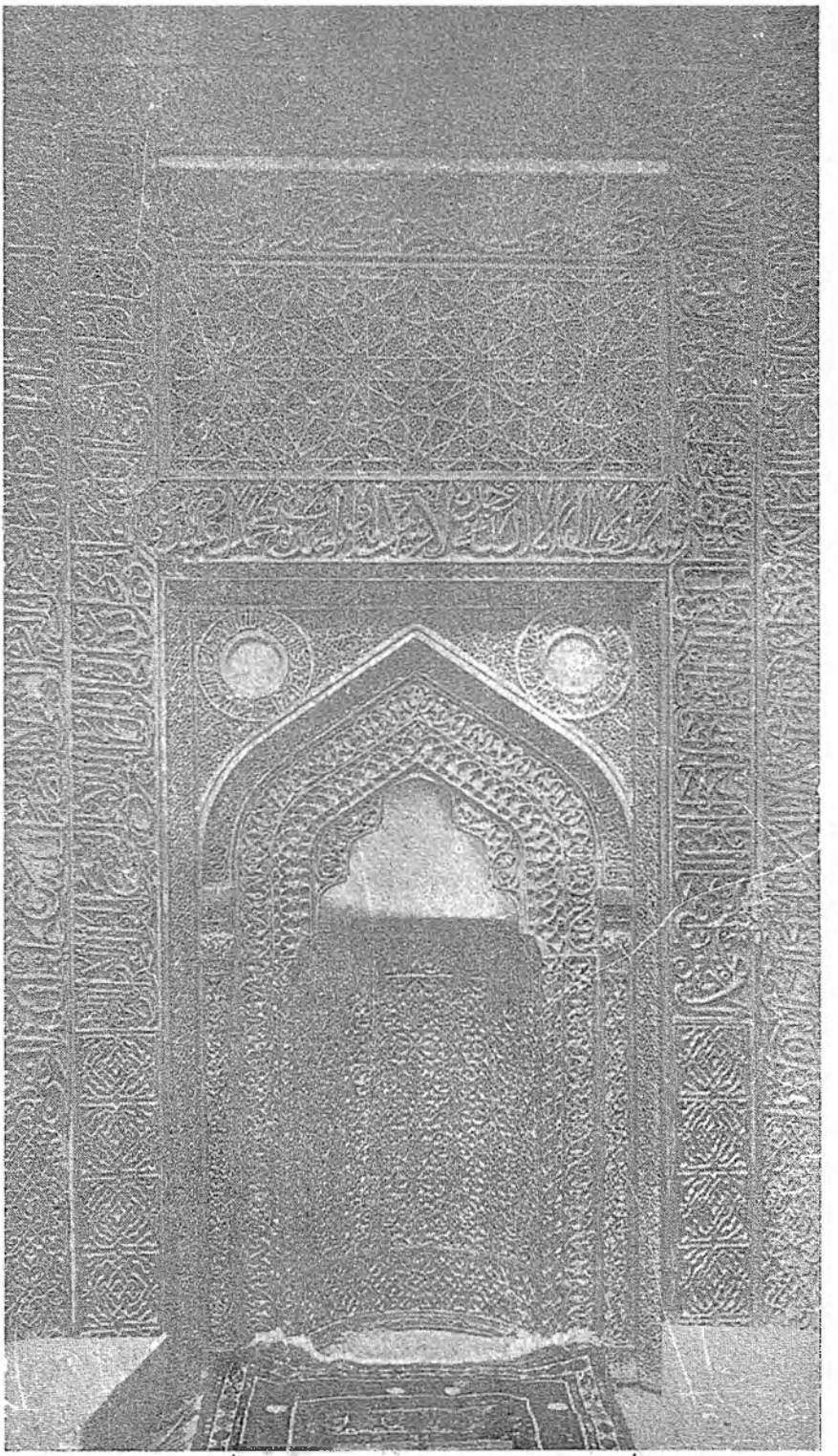

13. DAMSA (Ürgüp). Taşkun Paşa câmii mihrâbı.

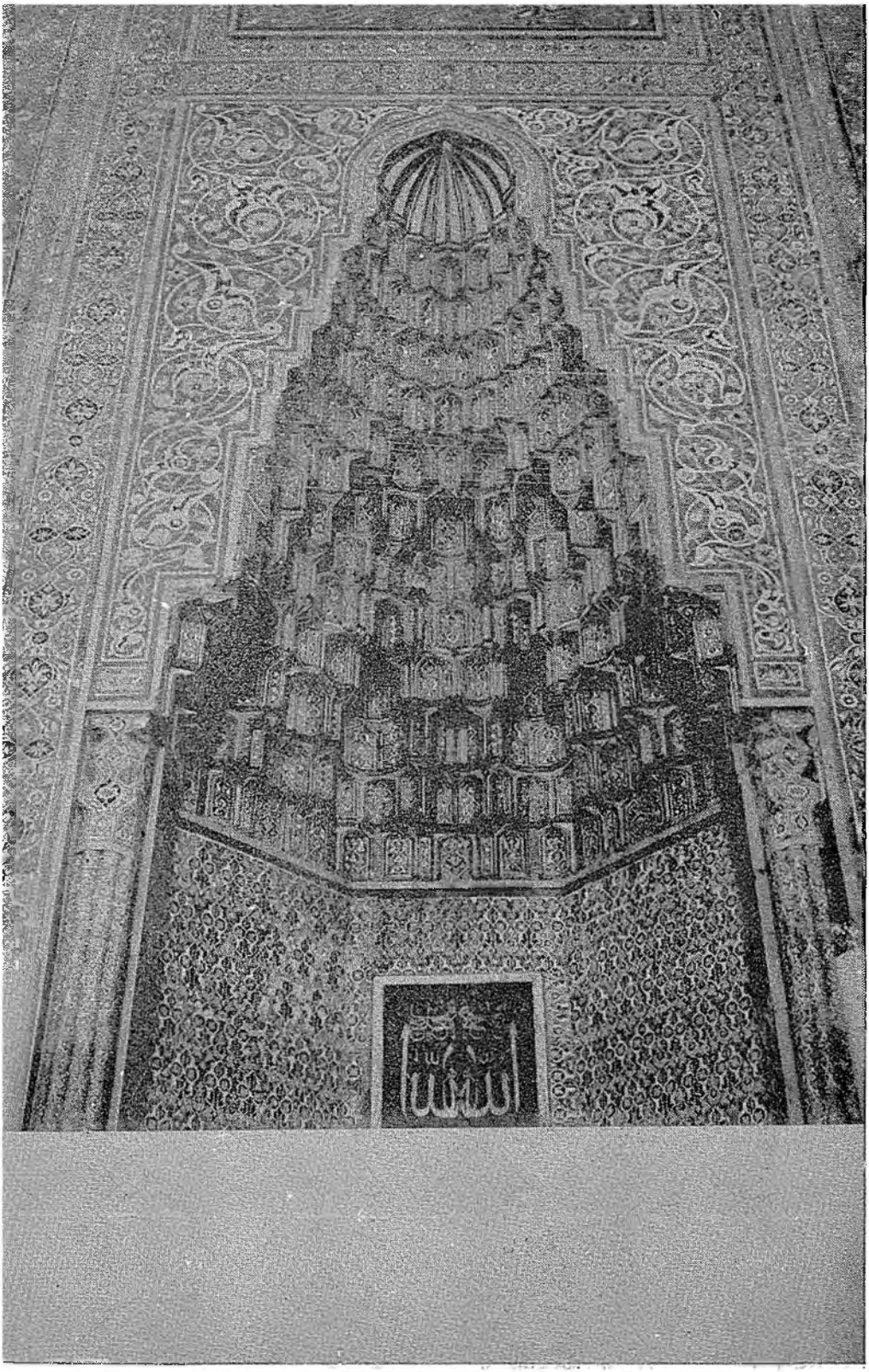

14. BURSA: Yeşil câmi mihrâbı.

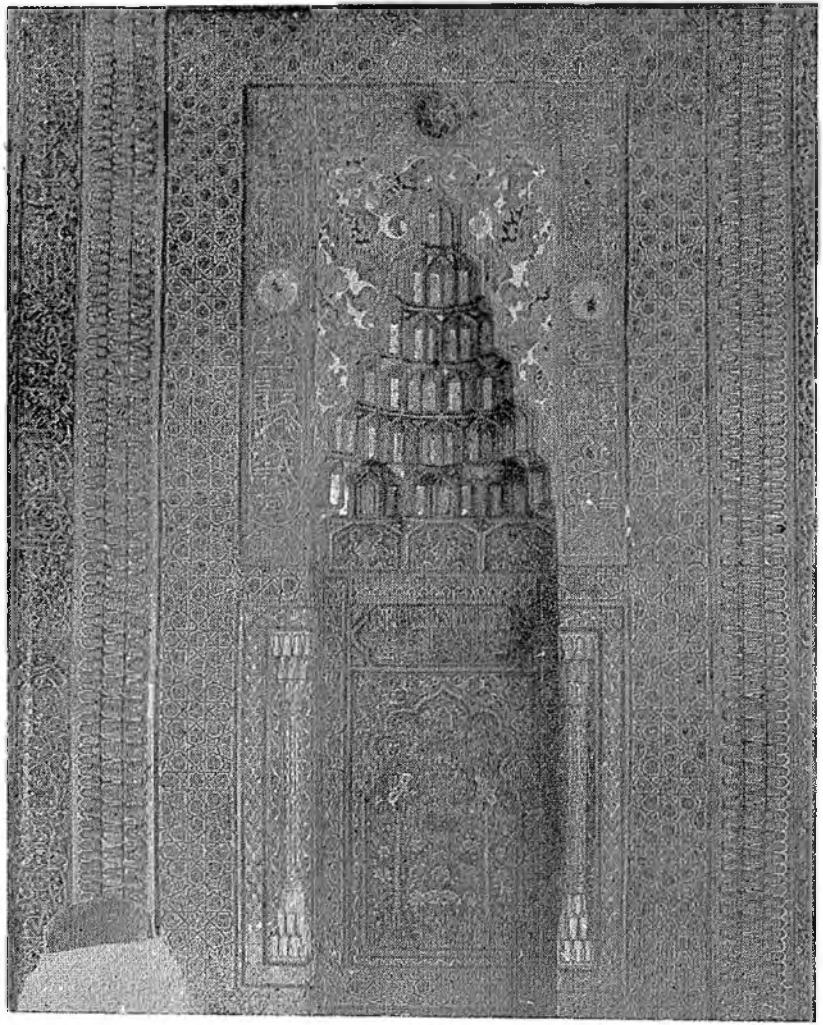

15. BURSA. Yeşil türbe mihrâbı.

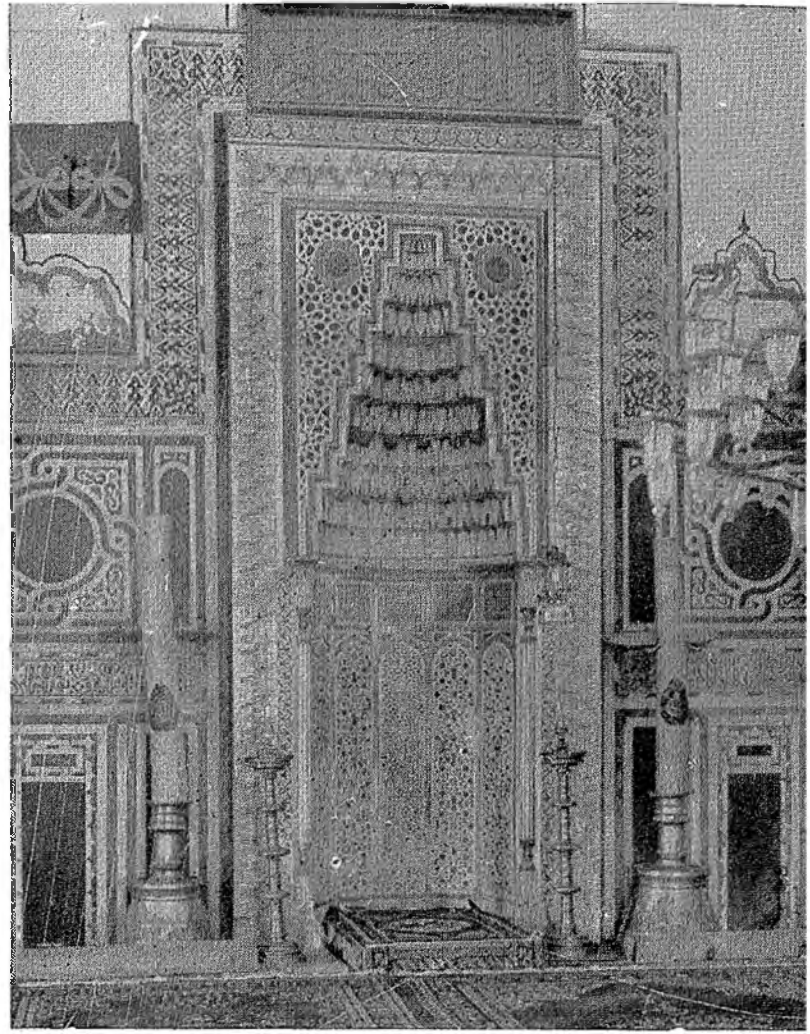

16. GEBZE. Mustafa Paşa câmii mihrâbı.

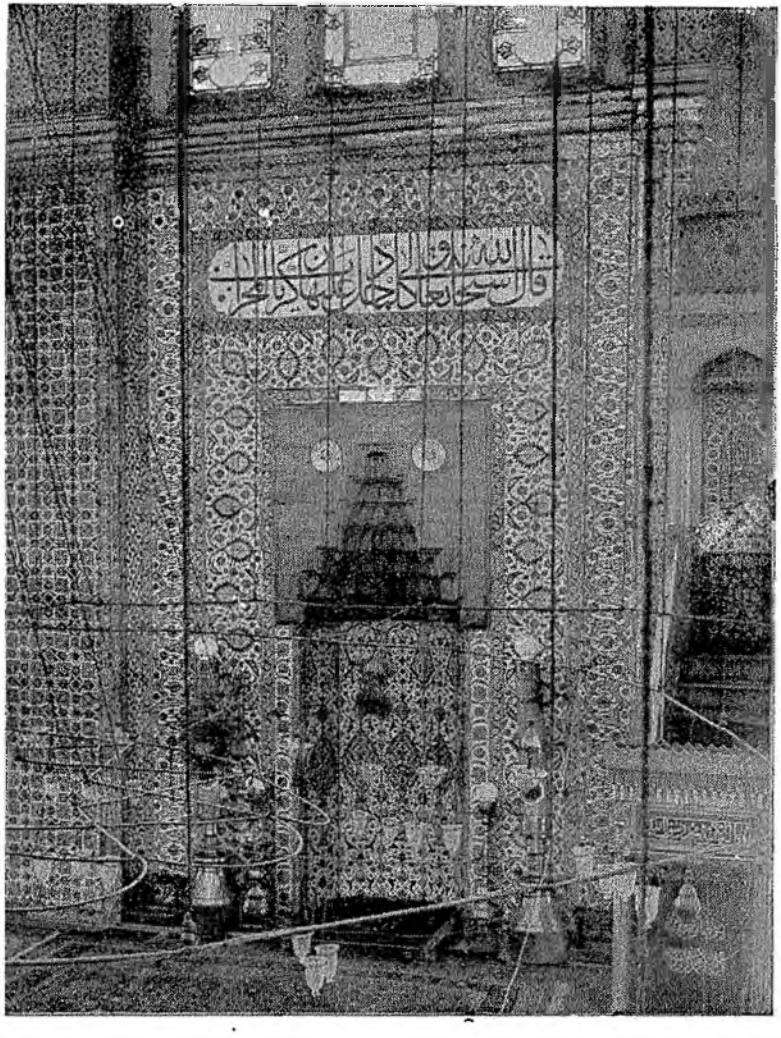

17. İSTANBUL. Rüstem Paşa câmii mihrâbı.

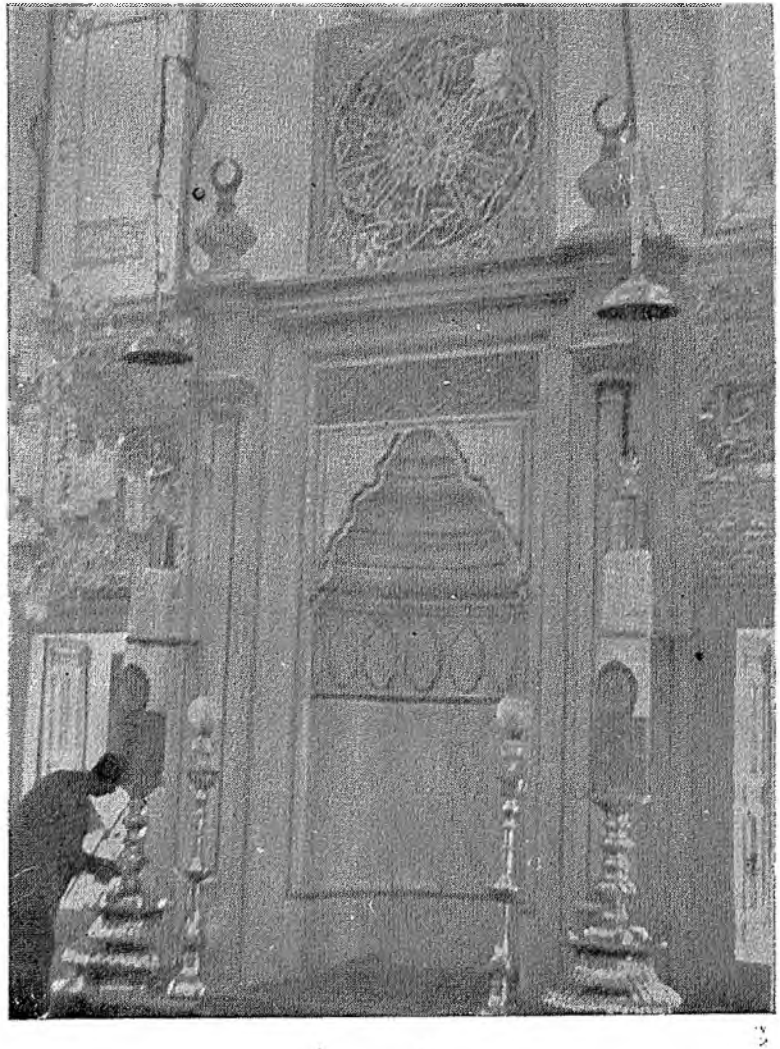

18. İSTANBUL. Beylerbeyi câmii mihrâbı.

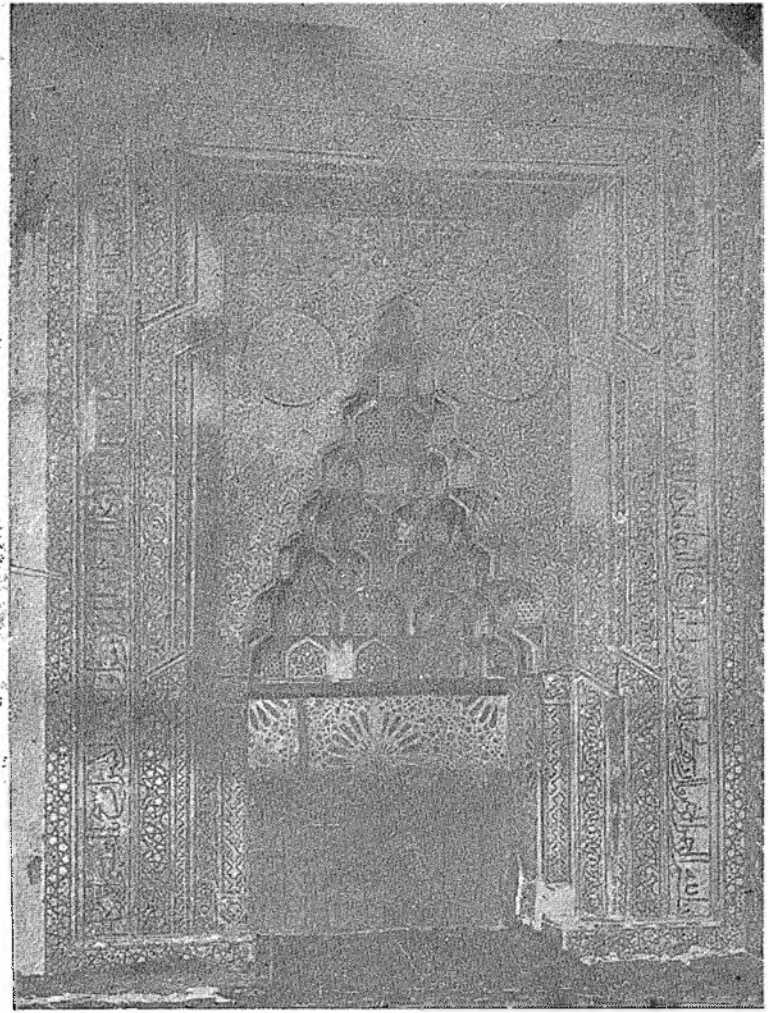

19. EEYŞEHİR. Eşref-oğlu câmii mihrâbı.

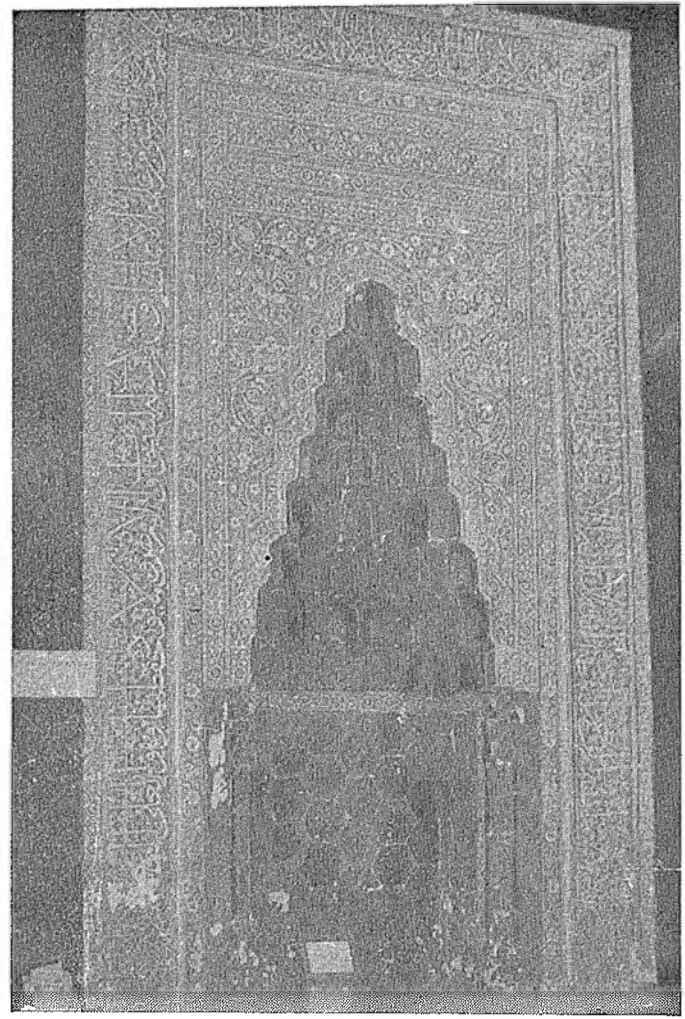

20. KARAMAN. İbrahim bey câmii mihrâbı.

lar Mehmed Ali'nin irâdesine karşı koyacak tâkati bulamadılar. Fransız işgâli pek az devam etmiş ve yeni hukûmet temellenememiş idi. Fransızlar, vergilerin tahsili için, eskiden beri mevcut olan müesseselerden istifâde etmek mecbûriyetinde kalmışlardı; yaptıkları en ehemmiyetli yenilik Kahire'do 10 şeyhten mürekkep ve hukûmet işlerine nezâret salâhiyetini hâiz bir divan teşkili olmuş idi; kölemen sınıflarının mümessilleri bu divândan tamâmiyle dışarı bırakılmış idi. Boneparte'ın yanına, eski türk vâlilerinin usûlüne uygun olarak, bir *kaṯḫudā* (Mısır arap. *kiḫya*) verilmiş idi.

Mısır'da azimkâr bir idâre bulunduğu zamanlarda olduğu gibi, Mehmed Ali'nin hukûmet usûlü de tekrar merkeziyetçi bir şekil aldı. Kölemen nufûzu tamâmiyle ilgâ edilerek (kölemen beylerinin toptan katli), idâreye, pâdişahın metbûiyeti altında, yalnız vâli hâkim olmuştur. Mamafih bu sûretle fiilen kurulan saltanat, başlangıçta eski usûllere uygun bir mâhiyet arzetmiştir; fakat sonu böyle olmamıştır. Mısır bundan sonra bir takım derebeylerin ellerine düşmemiştir. Memlekette Avrupa menfaatlerinin gittikçe artan gerginliği neticesinde, hânedan başta olmak üzere, hukûmet meşrûtiyetle idâre edilen bir monarşi hâline gelmek yolunu tutmuştur; bununla berâber mutlakiyet, halk mümessilleri tarafından değil, Avrupa hukûmetlerinin mümessilleri tarafından murâkabe ediliyordu.

Bâbıâlîye karşı tâbiiyet ve metbûiyet münâsebetleri dâhilî işlerde vâlilerin ellerini bağlamamış idi. Hattâ hukûmleri 1914'e kadar, nazarî bir sûrette Mısır'ın beynelmilel hukukî vaziyetinin esâsını teşkil etmiş bulunan 23 mayıs 1841 fermanından (fermanın türkçe metni için bk. Ahmed Lutfî, *Tarih-i Devlet-i aliyye-i osmâniye*, İstanbul, 1302, VI, 140; frns. metin Noradounghian, *Recueil*, II, 335) sonra da öyle devam etmiştir. Mezkûr fermanda dâhilî idâreye taalûk eden hukûmler şunlardan ibârettir: Gülhâne hatt-ı hümâyûnunun (1839) tatbiki, aynı tarihli başka bir ferman ile senevî 80.000 kese akçe (= 400.000 lira) vergi verilmesi (bu vergi 27 mayıs 1866 tarihli bir ferman ile 150.000 kese akçeye çıkarılmıştır), sikkelerin pâdişah nâmına darbı, ordu mevcûdunun 18.000 neferi geçmemesi (8 hazîran 1873 tarihli bir ferman ile bu tahdit kaldırılmıştır), vâlilerin ancak miralay rütbesine kadar askerî rütbeler tevcihine me'zûn olmaları ve husûsî bir müsâade olmadıkça, harp gemisi inşâsının memnûiyeti. Ancak 1841'den sonra fermanlarda bâzı hafif değişiklikler yapılmış ve 8 hazîran 1873 fermanı daha önceki bütün hukûmleri bir araya toplamıştır. Tevfik ve Abbas Hilmi Paşa'lara verilen fermanlar aş.-yk. aynı hukûmleri ihtivâ ediyordu.

Mehmed Ali'nin kurduğu idârenin başında (âzası kendisi tarafından seçilmiş) **divanlar** ve **meclisler** vardi ve bunların hepsi birden **merkezî hukûmeti** teşkil ediyordu. En ehemmiyetlileri Kahire kalesinde *kiḫya*'nın riyâseti altındaki *dîvân al-ḫidîvî* idi ki, aynı zamanda yüksek adâlet divanı vazifesini de görürdü (Lane, I, 130). Bundan başka *maclis al-maṣvara, maclis al-cihâdîya, maclis al-tarshâna, dîvân al-tuccâr* v.b. var idi. Bütün bu müesseseler, icâbında, kazâî ve icrâî salâhiyetler kullanabilirdi. Şer'î dâvâlar her sene İstanbul'dan gönderilen hanefî mezhebinden bir kadı tarafından, merkez mahkemesinde rü'yet ediliyordu. Bir de ulemâ meclisi var idi ki, daha ziyâde millî mâhiyette olan ve fransız işgâli zamanında büyük nufûz sâhibi bulunan bu unsur Mehmed Ali devrinde ehemmiyetini kaybetmiştir. Muhtelif divânların sayısı, adları ve salâhiyetleri, mütemâdî olarak değişmiştir (bk. Zaydân, *Maşâhîr al-şarḳ*, I, 24). Sa'îd Paşa divânlardan üçünü **nezârete** tahvil etmiştir: hâriciye, mâliye ve harbiye nezâretleri ve *kiḫya*'nın yerine, *ma'îya* nâmı ile, bir nevî divân teşkil olunmuştur. Bu muhtelif teşkilâtın işleme tarzı lâyıkı ile tanzim edilmiş değil idi (krş. von Kremer, II, 9 v.d.). İsmail Paşa dâhiliye, bahriye, maârif ('Alî Mubârak Paşa), nâfia ve ticâret nezaretlerini ihdâs etmiştir (1876); umûmî esaslar bir *maclis ḫuṣûṣî* tarafından veriliyordu. Vakıflar idâresi henüz başlı-başına bir nezâret teşkil etmiyordu. Bu hidiv her ne kadar başlangıçta hukûmet işlerini istediği gibi idâre etmeğe muvaffak olmuş ise de, nezâretlere geçen muhtelif şahsiyetler de nufûzlarını yürütmeğe başlamışlar ve husûsiyle hidivliğin sonlarına doğru Nûbâr Paşa kabinesinde, kısa bir müddet esnâsında, aynı zamanda Mısır idâresinde avrupalılardan müteşekkil bir kaç dâire muhtelif nezâretlerde büyük nufûz kazanmıştır. 1866'da bir nevî millet mümessilleri meclisi (*maclis niyâbî*, 25 teşrin II. 1866'da açılmıştır) ihdâs olunmuştur; bu meclisin âzası nâhiyeler tarafından seçiliyordu; fakat bu millet meclisi rüşeymi ancak istişârî mâhiyette, mahdut bir salâhiyeti hâiz olduğu ve senede bir kere ictimâa çağrıldığı için, o sıralarda hukûmet işlerinde ehemmiyetli bir te'sir göstermemiştir. Bu meclis ancak 1879'dan sonra „bir muhâlefet fırkası ile" hakikî bir millet meclisi olmuştur.

1878'de İsmail Paşa tarafından [bâdemâ idâre-i şahsiyeye nihâyet vererek, umûr-ı hukûmeti meclis-i nuzzâra tevdî ve onlar vâsı-

tası ile memleketi idâre edeceği] beyânı ile ihdâs edilen meşrûtî idâre uzun sürmemiştir. İsmail Paşa 'nın azlinden sonra, 2 şubat 1882 'de yeni bir kanun-i osâsî vueûda getirmiş olan Tevfik Paşa 'nın meclis ile iş-birliği yapabileceği umulmuş idi; fakat bu ümit, 'Arâbî 'nin sebeb olduğu ihtilâl ile, pek çabuk boşa çıkmıştır. İşgâlden sonra İngiltere, o sırada İstanbul 'da sefiri bulunup, fevkal'âde me'mûriyet ile muvakkaten Mısır 'a gönderilen ve meşhûr raporu şubat 1883 'te takdim edilmiş olan Lord Dufferin vâsıtası ile, hukûmet işlerine müdâhale etmiştir. Aynı senenin mayıs ayında ilân edilen yeni bir kanûn-i esâsî ile hidivliğin teşri'î kuvveti tamâmiyle değiştirilerek, 30 âzalı bir istişâre hey'eti ve ilk meclisin genişletilmesi suretiyle, gâyet mahdut salâhiyetli bir umûmî meclis ihdâs olunmuştur. Bu usûl 30 sene devam etmiş ve ingilizlere, muhtelif nezâretlere konulan „müşâvirler" vâsıtası ile, Mısır hukûmetini idâre etmek imkânını vermiştir. 1913 'te mezkûr iki meclis birleşerek, istişârî mâhiyette teşri'î bir hey'ete inkılâp etmiştir; bu meclis nâzırlar ile 66 seçilmiş ve 17 tâyin olunmuş âzadan mürekkep idi. Mâmafih bu meclis, örfî idâre ilânı üzerine, 1914 'ten sonra toplanmamıştır. Nihâyet Mısır ın istiklâli ilân edildikten (28 şubat 1922) sonra, 30 âzalı bir komisyon tarafından hazırlanan kanûn-i esâsî 19 nisan 1923 'te melik Fu'âd tarafından ilân olunmuştur. Bu kanun Mısır 'da milleti temsil eden meşrûtî bir monarşi kurmuştur.

Mehmed Ali tarafından idâre bölgelerinin tensiki 1813 'te başlamıştır. Bu tensikat bölgelerin sayısını azaltmak ve gâyet merkeziyetçi bir idâre kurmak suretiyle yapılmıştır. 1840 'ta ancak 7 bölge (*mudîriya*) var idi: aşağı Mısır 'da (Kahire ve İskenderiye muhâfızlıklarından başka), Buḥayra, Manûfiya, Deḳahlîya, Şarḳîya ve orta ve yukarı Mısır 'da Banî Suvayf (Fayyûm dâhil), Minyâ ve İsnâ. Her bölgenin başında bir müdür bulunuyordu ve me'mûrlar tarafından idâre edilen merkezlere taksim edilmiş idi. Merkezler nâzır idâresinde, ayrı kısımlara ve bunlar da, *şayḫ al-balad* 'lerin (geçen devirden alınan unvanlar ve vazifeler) idâresinde, nâhiyelere ayrılmış idi. Her nâhiyede zirâat işlerine bakan ve *ḫavlî* denilen bir me'mûr, vergileri tahsil eden bir *ṣarrâf* ve kadı nâibî sıfatı ile *şâhid* yahut da *ma'ẕûn* var idi. Müdürlüklere dâimâ „türkler" tâyin olunurdu. *Ḫavlî* 'lerin ve *ṣarrâf* 'ların hepsi kıptî ve diğer me'mûrların ekserisi yerli müslümanlar idi. Mehmed Ali 'nin ilk iki halefi zamanında merkezin murâkabesi gevşemiş ve sûistimâllere yol açılmıştır. O zaman İsmâil Paşa, yeniden bir idârî taksimat yaparak, Mısır 'ı üç büyük dâireye ayırmıştır: al-Beḥarî (Buḥayra, Cîza, Ḳalyûbîya. Şarḳîya, Manûfîya, Garbîya ve Deḳahlîya müdiriyetlerini ihtivâ eder) al-Vuṣṭânî (Banî Suvayf, Fayyûm ve Minyâ müdiriyetlerini ihtivâ eder), al-Sa'îd (Asyût, Circa, Ḳenâ ve İsnâ müdîriyetlerini ihtivâ eder). Bunlardan başka Kahire, İskenderiye, Dimyat, Raşîd, al-'Arîş, Port-Sa'îd, Süveyş ve Savâkin muhâfızlıkları (*muḥâfaẓa*) var idi. Eski tâlî taksimat alıkonulmuştur; yalnız her nâhiyenin başına bir *'umda* getirilmiştir ve *şayḫ al-balad* buna yardım etmekle mükellef kılınmıştır; bunların ikisi de ahâli tarafından seçilirdi. Temsilî mâhiyette teşkil edilen bölge meclislerine zirâat işlerinde geniş salâhiyet verildiği için, *ḫavlî* me'mûriyetleri lağvedilmiş idi. Bu sûretle her merkezde ve her müdiriyette eşraftan mürekkep bir *hay'a niyâbîya* teşkil olunmuş idi. 1866 'da Kahire 'de *maclis niyâbî* bu idârî usûllere göre teşkil edilmiştir. Bu sırada „türk" müdürler yerine, yerli müdürler tâyini olmuştur; ahâlinin kendi aralarından seçilen me'mûrlara itâat etmeğe alışması bir az zamana tevakkuf etmiştir. Bu idâre şekli, ana hatları itibârı ile, son zamanlara kadar devam etmiştir.

Geçen asırlarda olduğu gibi, idâre şekli toprak ile sıkı bir sûrette alâkadar idi. Mehmed Ali toprağa mutlak sûrette tasarrufu, tamâmiyle denebilecek şekilde, ilgâ etmiş idi. Zirâate elverişli topraklar kadastro idâresi (*rüz-nâma*) tarafından fellâhlara (her birine üçten beş feddana kadar) dağıtılmış, ancak temlik edilmeyip, yalnız ekip-biçme hakkı verilmiştir. Toprağı satmak veya başkasına devretmek hakları yok idi; *ḫarâc* verirlerdi ve topraklarına *ḫarâcî* denilirdi. Bu vergiler me'mûrlar tarafından cibâyet edilirdi ve mültezimlere ihâle usûlü kaldırılmış idi. Vaktiyle bu usûlden istifâde etmiş olanlara, tâviz olarak, kölemenler zamanından beri tasarrufları altında bulunup, vergiye tâbî olmayan arâziden (*üsiya*) intifâ hakkı bırakılmış ve yıllık bir irad verilmiştir. Zamanla bu *üsiya* toprakları da, *ḫarâcî* 'ler gibi, mîrîye kalmış, yâhut mülk hâline inkılâp etmiştir. Başka nevîden istisnâî mâhiyette husûsî mülkler (*rizḳa*) de yavaş-yavaş *ḫarâcî* sınıfına girmiştir. Bir takım işlenmemiş topraklar, zirâat yapılmak üzere, Mehmed Ali tarafından, büyük me'mûrlara ve eşrâfa dağıtılarak, *ib'âdîya* unvanı ile, yani bir sınıf ihdâs olunmuştur. *İb'âdiya* toprakları vergiden muaf idi; fakat satılamazdı. Aynı şartlar ile vâlinin âilesi âzasına ve bâzı büyük me'mûrlara, çiftlik sûretiyle, büyük mâlikâneler verilmiştir; bunlar İsmail Paşa zamanında

dā'ira nâmı altında toplanan büyük idâreleri teşkil etmiştir. Çok geçmeden, bu muhtelif sınıf toprakların hepsi mülk olmuştur. *Ḫarâcî* topraklarını işletenlerin tasarruf haklarını tahdit eden kayıtlar muhtelif kanunlar ve husûsiyle *muḳābala* kanunu ile ilgâ edilmiştir. Bu sûretle, hemen hiç husûsî *mulk* bulunmayan bir hâlden, yavaş-yavaş mülkün umûmî bir kaide olduğu şimdiki hâle intikal edilmiştir. Ecnebîler toprağa tasarruf hakkını ancak 10 hazîran 1867 kanununda sonra, resmen iktisap etmişlerdir; fakat Mehmed Ali daha önce de bir çok ecnebîye *ib'ādiya* vermiş idi. Her şeye rağmen, bugün Mısır 'da avrupalıların tasarrufunda pek az toprak vardır. Mısır emlâk kanûnu Mısır müdevvenâtında ve muhtelit medenî kanunda bulunmaktadır. Eski vakıf arâziye gelince, bunun büyük bir kısmı Mehmed Ali tarafından müsâdere edilmiş olup, şimdi mülk sınıfına dâhildir.

Mısır 'ın **mâlî idâresi** hakkındaki bilgiler, başta Cave (1876) olmak üzere, avrupalılar tarafından yapılan tetkikler sâyesinde, başka hukûmet şûbelerine dâir bilgilerden daha iyidir. Vâridâtın en belli-başlısı olan emlâk vergisinin cibâyeti dâimâ pek çok sûistimâllere, husûsiyle İsmail Paşa zamanında düyûn-i umûmiye taksitlerini karşılayabilmek için, bir kaç sene evvelden tahsil usûllerine mahal vermiştir. Bir kaç kere tâdil ve nihâyet 1880 'de ilgâ edilen *muḳābala* kanûnu, mâlî siyâset bakımından, garip bir misâl idi; altı senelik vergilerini peşin verenleri gelecekteki vergilerinin yarısını vermekten muâf tutuyordu. Diğer ehemmiyetli bir vâridat menbaı (gümrük resimleri) XIX. asrın başlangıcına kadar, mültezimlere ihâle ediliyordu. Mâliye idâresine avrupalı me'mûrlar alınalıdan beri bu vergiler daha muntazam surette cibâyet edilmiştir. İsmail Paşa zamanında mâliye idâresinin husûsiyetlerinden biri de bidive âit mâlikânelerin (*dā'ira sanīya*) devlet emlâki ile bir arada toplanmış olması idi.

Adliyenin islâhı yolunda girişilen ilk teşebbüs 1866 'da muhtelit mahkemelerin ihdâsı olmuştur; Nübâr Paşa, devletler ile uzun müzâkerelerden sonra, bu mahkemelerin teşkiline muvaffak olmuştur. Mısır 'da ecnebî konsoloslukların kazâsı, yerli adliyenin ehliyetsizliği yüzünden, kapitülasyonlar ile tesbit olan hudûdu bayli tecâvüz etmiş bulunduğundan, bu sâhada islâhat yapılması zarûret hâline gelmiş idi. Muhtelit mahkemelerin kurulmasından sonra, konsoloshâneler yalnız aynı milliyetten ecnebîler arasındaki dâvalara bakmışlardır ve her konsoloshâne kendi tebeasının ceza dâvalarını rü'yet etmiştir. Muhtelit hâkimlerin Mısır me'mûru olmaları meşrut idi; fakat çoğu kapitülasyonlardan istifâde hakkını hâiz bulunan garplı devletler tebeasından seçilmiş idi. Muhtelit mahkemelerin Mısır hukûmeti hakkında da hukûm vermek salâhiyetleri var idi; bu sûretle hukûmet içinde yabancı bir kuvvet evsâfına mâlik idiler. Diğer taraftan Bâbıâlî 'nin şiddetli itirâzını bertaraf etmek icâp etmiştir; Türkiye kendi vilâyetlerinden birinde resmen böyle müstakil bir kazâî teşkilât vücûda getirilmesini hoş görmüyordu. Bununla berâber 1872 tarihli bir ferman ile (Noradounghian, III, 340) pâdişah buna muvâfakat etmiştir. Muhtelit mahkemelerin ihdâsından 7 sene sonra, 4 hazîran 1883 kararnâmesi ile, onların örneği üzerine, yeniden bir takım mahallî mahkemeler teşkil edilerek, me'mûrlar ve me'mûr divânları tarafından görülen kazâî işler onlara havâle olunmuştur. Bu iki türlü kazâî teşkilât tarafından tatbik edilen kanunlar birbirinin aynı gibidir ve fransız kanunlarından hayli iktibaslarda bulunmuştur. Yeni kanunlar da 1883 'te neşrolunmuştur (cezâ kanunu ve cezâ ilk tahkikat kanunu 1904 'te yenilenmiştir). Sa'îd Paşa zamanındaki ceza kanunu (öteden beriden telfik edilmiş bir halitadan ibâret idi) hakkında bk. von Kremer, II, 52—66. Müslümanların âile ve verâset kazâsı, 1897 tarihli (ve daha sonra 1909 ve 1910) bir karar-nâme ile tensik edilmiş olan hanefî mezhebi mahkemelerine âittir. Mâmafih muhtelif mahkemelerin hâkimlerini tenvir etmek üzere izdivaca, vesâyete ve verâsete müteallik hanefî fıkıh ahkâmını madde-madde tedvin eden bir eser mevcuttur. Bunun 647 maddeli fransızca bir tercümesi J. Wathelet ve R. G. Brunton tarafından tertip edilmiş olan *Codes et Lois Egyptiens*'in yeni bir baskısında (Brüksel, 1920) mündericdir. Arapça metin 1917 'de Mısır 'da neşrolunmuştur. Eski adliye (hakkanîye) nâzırı Ḳadrî Paşa da, tâlîm ve tedris bakımından, baneli fıkhının mülkiyete ve vecâibe dâir ahkâmını tedvin etmiş idi (arap. baskı, Kahire, 1909); fakat bu müdevvenat Mısır mahkemelerinde, *Mecelle* gibi, mutlak sûrette mutâ değildir.

Muhtelif hıristiyan cemâatlerinin bu husûsta kendilerine mahsûs kazâları vardır.

İktisâdî inkişâf. Mehmed Ali tarafından ihdâs edilen iktisâdî yeniliklerin en ehemmiyetlileri pamuk zirâatinin idhâli ve inhisarlar teşkili olmuştur. Son derecede merkezîleştirilen hukûmet tarafından teşvik ve tatbik edilen bu yenilikler sâyesinde, geniş siyâsî emellerin takip edilmesine imkân bulunmuştur. Bu

iktisâdî nizam aslında tamâmiyle şarklı idi; fakat iki cihetten Avrupa usûllerine yaklaşıyordu. Evvelâ vâli, Avrupa usûllerini tatbik etmek maksadı ile, Mısır'a avrupalı mütehassıslar getirmiştir. Sâniyen zirâî mahsûller Avrupa'ya satılıyordu ve bu sûretle teessüs eden ticârî münâsebetler, Abbas Paşa tarafından inhisarların ilgâsından sonra, yeniden gâyet ehemmiyetli neticeler tevlit etmiştir. Bu sûretle Mısır çiftçileri ile avrupalı alıcılar arasında, hemen dâimâ başka unsurların tavassutu ile, serbest mübâdele esâsına müstenit, ticârî münâsebetler kurulmuştur. Mâmafih bu değişiklik memleketin sâlim ve müstakil bir surette inkişâfına büyük zararlar vermekten hâlî kalmamıştır. Avrupalı tâcirler ve onların yardımcıları evvelden tahmin edilen mahsûlün bedeline mahsûben, büyük meblağlar vermeğe başlamışlardır; bunun zârûrî neticesi olarak, köylüler borçlanmışlar ve tâcirler paralarını kaybetmişlerdir. Bu noktada, daha küçük mikyasta, devlet borcunu tevlit eden ârâz, yâni memleketin refâhı hakkında fazla bir itimâd görülür. Mısırlılar kredi kullanmak yolunu bilmiyorlardı; zîra iktisâdî an'aneleri onları bu şekilde sermâye terâkümüne alıştırmamış idi. Ondan sonra, Avrupa memlekete bir takım eşyâ idhâl ediyordu ki, bunlara, iktisâden, ahâlinin hakikî ihtiyâcı yok idi. Bunların arasında, evvelâ, pamuk işleyen fabrikalara lâzım olan ve bilhassa İngiltere'den gelen makina'ları zikredelim. Bu sûretle, istihsâlin artmasına rağmen, memleket zenginleşmemiştir; umûmiyet itibârı ile ahâli, devlet hâzinesi gibi, borca batmış ve sefâlet içinde kalmış idi; fakat gerek iktisâdî, gerek mâlî bakımdan, Avrupa ve bilhassa İngiltere ile Mısır arasında sıkı bağlar teşekkül etmiş idi. İngiltere'nin Mısır'daki ticârî menfaatlerinin ehemmiyetini takdir etmek için, von Kremer tarafından 1850 sıralarında idhâlât ve ihrâcâta dâir zikredilen rakamlara bir göz atmak kifâyet eder. Bu vaziyet, iktisâdı ve mâlî buhran gelip çattığı vakit, niçin İngiltere'nin en faâl bir sûrette müdâhale etmiş ve askerî işgâle kadar ileri gitmiş olduğunu izah eder. 1882 'den sonra Mısır, pamuk zirâatinin genişlemesi neticesinde, İngiltere'ye iktisâden daha ziyâde bağlanmıştır. Diğer taraftan buna karşılık, ingiliz murâkabesi sâyesinde, memleket yeniden bir istihsâl buhranına uğramamıştır. Burada da Mehmed Ali tarafından uyandırılan ümitlerin boşa çıkmadığını müşâhede ederiz. Ancak diğer bir çok müslüman memleketlerinde olduğu gibi, bundan müslüman ahâli değil, başkaları müstefit olmuştur.

Mısır'ın iktisâdi bakımdan avrupalılaştırılması hakkında henüz etraflı bir araştırma yapılmamıştır. Bundan dolayı, yaptığımız taslaktan sonra, en ehemmiyetli bâzı noktaları incelemekle iktifâ etmemiz gerekir.

Mısır, münhasıran z i r â î bir memleket olarak kalmamakla berâber, bu bakımdan her türlü tahminin fevkinde inkişâf etmiştir. Kölemenler devrinde memleket ancak kendi istihlâkine lâzım geldiği kadar buğday istihsâl ederdi. Kendisine hâs merkezîleştirme usûlü ile Mısır'da çok verimli bir istihsâl devresi açan Mehmed Ali'dir.

Toprağın iyi s u l a n m a s ı, en esaslı bir nokta olarak, ele alınmıştır; geçen asırlarda bu cihet çok ihmâl edilmiş idi. Fransızlar mevcut kanalları etraflı surette tetkik etmeğe henüz vakit bulamamışlardı. Mehmed Ali bu meseleyi azimkârâne bir surette ele almıştır. Yeni kanallar tanzim etmek ve açmak için binlerce kişi fedâ etmiştir. Bu kanalların en meşhûru İskenderiye'den Nil'in Reşid koluna giden Maḥmûdiya kanalıdır. Sulama ameliyeleri yalnız zirâat sâhasını genişletmekle kalmamış, Mehmed Ali tarafından ilk defa olarak, içlerinde bütün sene su bulunan kanallar vâsıtası ile, bir dâimî sulama usûlü ihdâs olunmuştur. Bundan başka, köylüleri hiç bir suretle işe karıştırmayarak, sulama ameliyelerinin ve suyun dağılmasının murâkebesini bu işe mahsus me'mûrlara (krş. *ḥavlî*) havâle etmiştir. İsmail Paşa kanal açmak işine devam etmiştir (yukarı Mısır'da İbrâhîmîya ve Nil'i Süveyş kanalına bağlayan İsmâ'ilîya cedvelleri). Hidivliği esaâsında sulama işlerinin umûmî murâkebesi yerine, bu iş, hukûmet mühendislerinin nezâreti altında, bölge meclislerine ve mahallî meclislere bırakılmıştır; fakat aynı zamanda, mahallî makamlar tarafından su dağılması husûsunda sûistimaller sıklaşmıştır. Bu vaziyet ancak 1882 'den itibâren murâkebe işi ingiliz me'mûrlara tevdî edildikten sonra, düzelmiştir. Hattâ sulama işlerine nezâret etmek ingiliz idâresinin başlıca meşgalelerinden biri olmuştur; parasızlıktan dolayı bütün başka masraflar kısıldığı hâlde, 1884 istikrâzından 1.000 000 lira bu cihete tahsis edilmiştir. Varılan neticeler bütün ümitleri tahakkuk ettirmiştir. Mehmed Ali zamanında fransız mühendisler tarafından başlanmış olan Cîza civarındaki su bendi de ingiliz mühendisler tarafından tamamlanmıştır. Bu inşaâtı meşhur Asvân bendi (1902 'de bitirilmiş ve 1912 'de yükseltilmiştir) tâkip etmiştir ki, sâdece zirâî bir eserden ibâret olmayıp, Nil mecrâsının aşağı tarafında kalan arâziyi sulamak için lâzım olan suların da bir dereceye kadar bi-

riktirilmesine müsâittir. Sudan'ı sulamak için, Hartum'un yukarısında Beyaz-Nil ve Mâvi-Nil üzerlerine yapılmış olan muazzam bendler (birincisi 1926'da açılmıştır) hakkında da, fakat daha büyük ölçüde, aynı mülâhazalar yürütülebilir. Mısır'da harbe tekaddüm eden karışıklıklar esnâsında, İngiltere'nin Nil suları üzerindeki hâkimiyeti milliyetçiler aleyhindeki mücâdelesinde en müessir silâhlarından biri olmuştur. Asıl Mısır'da sulama işleri idâresi hemen tamâmiyle mısırlı me'mûrların elindedir. Sedlerin ve tesviyelerin bakımı hâricinde, fellâhlar, ekseriyetle, eski *sâkiya* (su dolabı) ve *şâdûf* usûllerine bağlı kalmışlardır; bununla berâber büyük mâlikânelerde artık yeni te'sisler kullanılmaktadır.

Fakat sulama işlerinde gösterilen himmetlerden başka, Mehmed Ali tarafından arâziye tasarruf husûsunda tâkip edilen siyâset de ziraâte elverişli toprakların sâhasını hayli arttırmıştır. Bundan başka kurduğu inhisarlar usûlü ile zirâatin inkişâf tarzı üzerinde kat'î bir te'sir icrâ etmiştir. Bütün mahsûlleri bir elde toplamağa muvaffak olmuş ve bunları istediği gibi kullanmıştır; köylüler mahsûllerini hukûmete satmağa mecbûr ve vergilerini aynen vermekle mükellef olan gündelikçi ameleden başka bir şey değil idiler. Şahsî teşebbüse karşı, angaryalar ve mecbûrî askerlik hizmeti ile bir kat daha ağırlaşan bu engele rağmen, vâli çiftçilerden daha yüksek verim almağa muvaffak olmuş ve bu suretle ihrâc edilecek mıkdarı arttırmıştır. Mısır, başlıca mahsûl olarak, dâimâ buğday yetiştirmiştir; bununla berâber, Mehmed Ali 1821'de, ahâlinin mukavemetine rağmen, pamuk zirâatini kurmağa muvaffak olmuştur. Evvelâ memlekette bulunan bir nevî yabânî pamuk (*mako*) ekilmiştir; *sea-island* tohumları 1828 de getirilmiştir. Pamuk ekilen sâha bubûbat ekilen sâhadan pek çok daha büyük nisbetlerde artmıştır. Ancak şu fark ile ki, pamuk mahsûlü ihrâc edilmeğe mahsûs olduğu hâlde, buğday, arpa, mısır (*dura*) ve pirinç (Delta'da) gibi hubûbat memleketle istihlâk edilirdi. İnhisarlar usûlünün ilgâsından sonra, zirâat aynı yolda inkişâfta devam etmiş ve işgâlden sonra, hayli zamandan beri pamuğun başlıca alıcıları olan ingilizler pamuk zirâatini daha büyük bir ölçüde inkişâf ettirmişlerdir. 1883'ten 1908'e kadar pamuk ekilen sâha iki misline (800.000 *faddân*'dan 1.640.000 *faddân*'a) çıkmış ve bu suretle bubûbat ekilen sâhayı geçmiştir. Bundan sonra bir tevakkuf devresi gelmiştir. Harp esnâsında hubûbat zirâatini teşvik etmek bile icâp etmiştir (1919'daki nisbetler şöyledir: pamuk 1.573.000 *faddân* ve buğday 1.274.000 *faddân*); hattâ zirâate elverişli toprakların üçte birinden fazlasında pamuk ekilmesini yasak etmeğe lüzûm görülmüştür.

Mehmed Ali zirâatte başka bir yenilik daha yapmıştır; gemilerine lâzım olan halatları yapmak için, Mısır'a kenevir zirâatını sokmuştur. İsmail Paşa tarafından yukarı Mısır'daki mâlikânelerinde (1867'den itibâren) diktirilmiş olan şeker kamışı da yeni bir mahsûl olmuştur. Bu zirâat pamuk zirâati kadar iyi netice vermemiştir. Eski zirâatlerden keten zirâati hayli azalmıştır. O zamana kadar rağbet gören tütün zirâati de düşmüş ve nihâyet 1890'da tamâmiyle yasak edilmiştir. Harpten sonra bu zirâate yeniden başlanmıştır.

Zirâat, mahsûlden başka, toprak vergisi ile de bazineye ehemmiyetli vâridat te'min etmektedir. Bu vergi dâimâ hukûmet vâridâtının en ehemmiyetli bir kısmını teşkil etmiş ve fellâhlar sınıfına ağır bir yük olmuştur. Mehmed Ali toprak vergisini mahsûlden aynen alırdı. Üç sene ödemeyenler kendilerine verilmiş olan arâziyi kaybederlerdi. Sonraları fellâhlara mühlet verilmemiş ve İsmail Paşa zamanında, bunlar vergilerini verebilmek için, ekseriyâ murâbahacılara baş-vurmağa mecbûr kalmışlardır. Bâzan hukûmet de ödünç para verenlere mürâcaat etmiştir (1878'de olduğu gibi; Cromer, I, 38). Daha sonra zirâat bankası aynı hizmetleri yapmıştır; bunun neticesinde toprak, ekseriyâ, karar-nâme ile satılmıştır. 5 *faddân*'dan az olan mülklerin terhin edilmesini yahut karar-nâme ile satılmasını men'eden ve „5 *faddân* kanûnu" denilen, 1912 kanûnu ancak kısmen bir salâb husûle getirmiştir.

Sanâyî geçen asırlarda olduğundan fazla bir ehemmiyet kesbetmemiştir. Mahallî küçük san'atlar (dokumacılar, çömlekçiler, demirciler v.b.) XIX. asrın başlangıcında tamâmiyle orta çağda olduğu vaziyette bulunuyordu. Mehmed Ali onları da kurduğu inhisarlar usûlüne sokmuştur. Kendi hesaplarına çalışanlar şiddetle cezâlandırılıyordu (Lane, I, 149). Bu devirde eski esnaf cemiyetleri, her ne kadar Mısır'ın türkler tarafından zaptından sonra hayli azalmış ise de, henüz mevcut idi (bk. Thorning, *Türk. Bibliothek*, XVI, 80). Fakat XIX. asır esnâsında Avrupa idhalâtının rekabeti inhitâtı arttırmıştır. Bu eski usûlde imâl şekilleri mevcûdiyetini her ne kadar zamanımıza kadar sürüklemiş ise de, esnaf cemiyetleri 1880'de resmen ilgâ edilmiştir. Yeni sanâyî arasında yukarı Mısır'da bulunan bir çok şeker fabrikaları ile İskenderiye'deki (1873'ten beri şimdi yalnız idhâlât tütünü kullanan, işleyen sigara sanâyiini zikretmek gerekir. Mısır'ın

pamuk hiç işlenmez gibidir; bununla berâber dokuma fabrikaları vardır (msl. Mısır millî iplik fabrikası). Yeni sanâyiin hemen hepsi (bira, sabun, hazır elbise, pirinç değirmenleri gibi) avrupalılar tarafından idâre edilmekte idi. Bunlar evvelâ avrupalı amelo kullanmışlardır; fakat yerlerine, yavaş-yavaş mısırlılar geçmiştir. Bu işçiler artık Avrupa 'nın sendika şekillerine alışmışlardır.

Ticârî münâkalât da, iktisâdî inkişaf ile mütenâsip bir surette, artmıştır. Eskiden Nil 'in ve kollarının teşkil ettiği yolun yanında, yeni büyük kanallar dâhilî seyr-i sefâin sâhasını genişletmiştir. Süveyş kanalının, her ne kadar Mısır topraklarında bulunuyor ise de, memleketin ticâreti bakımından bir ehemmiyeti yok idi. Onu kazanmak için (1859—1869) mısırlı işçiler kullanılmıştır. Vâli Sa'id Paşa, şirketin yarı sermâyesini vermek suretiyle, hiç olmazsa hânedanına, bir irâd kaynağı te'min etmiştir. Fakat 1876 'da İsmail Paşa 'nın hisse senetlerini İngiltere hukûmetine satmağa mecbûr kaldığından beri, Mısır kanal işletmesinin muazzam vâridâtından hiç bir şey almamakta idi. 1968 'den sonra kanal Mısır 'ın malı olacağından, mısırlılar, 1910 'da imtiyâzın uzatılmasını reddetmek suretiyle, ellerinden geleni yapmışlardır. Fazla olarak, bu kanal Mısır 'a bir takım yeni vecîbeler yükletmiştir. 29 teşrin I. 1888 taribli Süveyş kanalı muâhedesi (İngiltere tarafından 1904 'te tasdik edilmiştir) kanalın, sulh zamanında olduğu gibi, harp zamanında da her türlü gemilere açık kalacağını beyân eder. Bu hukmün icrâsı muhtelif memleketlerin Kahire 'de bulunan mümessillerine havâle edilmiştir. Fakat kanalın müdâfaası için icâp eden tedbirler dâimâ, bilhassa birinci cihan harbi esnâsında bir türk taarruzu bu ciheti tehdit ettiği vakit, Mısır 'da bulunması dolayısı ile, İngiltere tarafından alınmıştır. Mısır istiklâlinin ilânından sonra kanalın müdâfaası İngiltere ile Mısır arasında ihtilâflı noktalardan biri olarak kalmıştır. Dâhilde cedveller yollara hâcet bırakmadığı cihetle, en başta demir yolları gelir. Bunların yapılmasına 1852 'de Abbas Paşa zamanında başlanmıştır. İsmail Paşa zamanında Delta şebekesinin en büyük kısmı yapılmış ve yukarı Mısır 'da demir-yolu Asyût 'a kadar tamamlanmıştır; bu hat, işgâlden sonra, Asvân 'a kadar uzatılmıştır; fakat Asvân ile Sudan 'daki geniş demir-yolu şebekesinin başladığı Vâdi Ḥalfa arasında demir-yolu yoktur. Harp esnâsında Süveyş kanalı üzerinden al-Ḳantara 'ye kadar, Yafa 'dan gelen demir-yolu ile karşılanan, bir hat yapılmıştır. Mısır demir-yolları 1904 'e kadar, mâlî müşkilât neticesinde, bir beynelmilel idâre elinde kalmıştır. İşletme, İsmail Paşa zamanından beri, mısırlı me'mûrlar ve mühendislere tevdî edilmiştir.

Hâsılı Mısır 'da yeni iksâdî, binâenaleyh zirâî istikameti tâyin etmeğe müsâit bir şey var ise, o da **hâricî ticâretidir.** Mısır 'ın XIX. asrın başlangıcındaki ticârî münâsebetleri orta çağda hayli parlak bir devir geçirmiş olan hind mahsûlleri transitinin kırıntılarından ibâret idi; bu ticâret şimdi Sudan ve cenûbî Arabistan mahsûllerine münhasır kalmıştır. Mehmed Ali 'nin usûlü, hukûmet ticâreti yahut inhisarlar sâyesinde, Mısır, eski çağlardan beri, ilk defa olarak, mahsûlât ihrâc edebilmiştir. Mâmafih bu sistem, vâli tarafından tâcirlerin muâmelesinden daha ağır muâmele gören müslümanlar hakkında olduğu gibi tâcirler hakkında de zararlı idi. İngiltere 1838 'de Türkiye ile Mehmed Ali 'nin iktisâdî usûlü aleyhine bir ticârî muâmele yapmağa kadar varmıştır. Sa'îd Paşa zamanında hubûbat ihrâcâtı henüz pamuk ihrâcâtından fazla idi; fakat halefinin zamanından beri pamuk ihrâcâtı hubûbat ihrâcâtını geçmiştir; bu devirde şimâlî Amerika dâhilî harbi Mısır 'da pamuk yetiştirmesinde ve ihrâcında büyük bir artmayı mûcip olmuştur. Son asrın ortasından beri ham pamuğun başlıca alıcısı İngiltere idi; bundan dolayı pamuk zirâatinin idâmesine çok alâka göstermiştir. 1882 'den beri bu zirâat o kadar inkişâf etmiştir ki, Mısır, Amerika ve Hindistan 'dan sonra, dünyada pamuk ihrâc eden memleketlerin başına geçmiştir. Bu bahse dâir neşriyatta mezkûr ihrâcâta dâir rakamlar kolaylıkla bulunabilir. Bunlar bilhassa İskenderiye gümrüğünün istatistiklerine müstenittir. Mâmafih inhisarlar usûlünün ilgâsından sonra, pamuk ticâretinin ne sûretle inkişâf ettiği pek iyi bilinmemektedir. Ecnebî alıcıların, daha ziyâde suriyeli yahut kıptî aracılar kullanmış olmaları melhûzdur. Ekseriyâ ticâretin inkişâfına pek müsâit olmayan usûllere başvurulmuş gibi görünür: msl. köylüye alelhesap para vermek teklif edilmiştir yahut alıcı iyi bir mahsûl umarak, fazla kâr ümidi ile, büyük zarar ihtimâllerini göze almıştır bu sûretle müstâhsil gibi, alıcı da zarara uğramıştır. Hubûbât ihrâcâtı pamuk ihrâcâtından daha az muntazam idi (1910 ile 1920 arasında nisbet takriben 1 : 9 olmuştur). Bâzı seneler (harp esnâsında) hâricden buğday idhâl etmek bile lâzım gelmiştir. Şeker ve sigaralar en ehemmiyetli ihrâcât emtiasındandır.

İdhâlâtın büyük bir kısmı ingiliz fabrikalarının pamukluları, dokumaları ve sonra kömür (Türkiye 'den), çelik, tütün ve makine-

lerden ibâret idi. Harpten evvel idhâlât yapan başlıca memleketler, İngiltere'den sonra, Türkiye, Fransa ve Avusturya (elbise ve fes) idi. Bu Avrupa idhâlâtı pek çabuk ahâlinin zarûrî ihtiyacları hâline geçmiş ve avrupalılaşmaya maddî mümeyyiz sıfatını vermeğe bayli yardım etmiştir. Mısır'ın ticârî inkişâfında, başlangıçtan itibâren, İngiltere'nin başka her hangi bir memleketten daha büyük bir hissesi bulunduğu âşikârdır. Bu hisse harpten evvel 37 % idi; hâlbuki 1919'da hemen-hemen 60 %'a varıyordu. Ticâret muvâzenesi, bir kaç istisnâ ile, dâimâ Mısır'ın lehinde olmuştur. Bundan memleketin ne dereceye kadar istifâde ettiğini tâyin etmek güçtür. Bu kârdan mühim bir kısmını, düyûn-ı umûmiye taksitlerini ödemek için, ayırmak lâzım gelmiştir. Her hâlde bu sûretle memlekete akan servetler mütesâvî bir sûrette dağılmamıştır; zîra, köylü sınıfı yoksul ve borçlu kalmıştır. Zengin toprak sâhiplerinden sonra, avrupalılar da çok müsâit bir vaziyetten istifâde ediyorlardı; çünkü kapitülâsyonlar onları vergiden muâf tutuyordu ve yine kapitülâsyonların tahdit ettiği gümrük resmi hiç bir vakit 8 %'i geçmiyordu.

Dâhilî ticâret de Mehmed Ali tarafından inhisâr altına alınmıştır. Fellâhlara yüksek fiyat ile almağa icbâr ettiği bubûbâtı onlar sonradan, daha az bir fiyat ile satmağa mecbûr kalıyorlardı. Sa'îd Paşa zamanındaki dâhilî ticârete dâir von Kremer (II, 212 v. dd.)'de etraflı tafsilât vardır. Burada avrupalılar tarafından getirilen ticârî usûllere rağmen pek çok eski usûllere de tesâdüf edilir. Her ne kadar pazar hayatının eski letâfeti ve eskiden bulunan iyi cins emtia kalmamış ise de, gâyet işlek bir hâlde devam eden *bāzār* (msl. Kahire'de Ḫān al-Ḫalîlî) teşkilâtını zikretmek gerektir.

Nüfus. XIX. asrın başlangıcından beri Mısır nüfusunun hızla artması hayat şartlarının ne kadar müsâit bir şekil aldığını gösterir. Yapılan tahminlere itimat câiz ise, fransız istilâsı zamanından Sa'îd Paşa'nın vâliliğine kadar nüfusun sayısı hemen-hemen iki misline (2.460.000'den 4.476.440'a) çıkmıştır. Bu terakkî asrın sonuna kadar aynı nisbetlerde devam etmiş (1882'de: 6.813.919 ve 1897'de: 9.734.405) ve ondan sonra hafîf bir durgunluk husûle gelmiştir (1907'de 11.287.359 ve 1917'de: 12.750.918). Zirâate elverişli sâha nisbeten mahdut (*R M M*, LIII, 119'a göre: 33.607 km².) olduğu için, nüfusun kesâfeti hayli yüksektir.

Bugün nüfusun takriben 92%'sini mütecânis ve arapça konuşan ahâli teşkil etmektedir. Çiftçi sınıfı fellâhlar ile şehirli ahâliden mürekkeptir. Bunların takriben 93 %'ü müslümandır; geri kalanlar biristiyan kıptîlerdir (1917'de: 854.778). Yerli olmayan unsurlar türkler, şarklı hiristiyanlar ve yahudiler ile avrupalılardır. Başka müslüman memleketlerinde olduğu gibi, din ve ırk farkına karşılık, bir ictimâî vaziyet farkı vardır.

Ahâlinin esâsını teşkil eden fellâhlar Nil'in ve cedvellerinin kenarlarındaki köylerde yaşarlar ve oralarda, bir çok asırlar evvel yaşadıkları gibi, bir hayat sürerler. Mehmed Ali'nin aldığı iktisâdî tedbirler onları çok yoksul düşürmüştür ve İsmail Paşa zamanından beri, altında ezildikleri ağır vergiler ve tahsildarlar tarafından tatbik edilen insafsızca usûller dolayısı ile, hâlleri ekseriyâ avrupalı muharrirler tarafından acıklı bir sûrette tasvir edilmiştir. Fakat bu devir esnâsında nüfusun dâimâ çoğalması isbat eder ki, bütün sıkıntılarına rağmen, hayat şartları geçen asırlardan daha müsâit bir şekil almıştır. Mısır köylüsü, zorla istenilmedikçe, vergi vermekten nefret etmiştir; bundan başka, bilhassa tasarruf kabiliyeti olmadığı için, süflî bir mevkîde kalmıştır. Mehmed Ali fellâh alayları teşkil etmeğe başladığı vakit, askerlikten kaçınanların kendikendilerini sakatlamağa kadar vardıkları görülmüştür. Bununla berâber fellâhlar, muktedir zâbitler tarafından kumanda edildikleri vakit, msl. 1897'de Sudan seferinde olduğu gibi, iyi asker olduklarını göstermişlerdir.

XIX. asır esnâsında, Mısır'ın muhtelif yerlerindeki meskûn ahâli arap kabîlelerinin neslinden olduklarını söylerlerdi. Çiftçilerin en aşağı tabakasının elinde en küçük bir toprak parçası bile yok idi. Büyük mâlikânelerde ücretli reneber gibi çalışırlardı. Onlardan soara en küçük toprak (50 *faddān* kadar-) sâhipleri gelirdi. En müsâit vaziyette bulunanlar *ṣayḫ al-balad* sınıfına mensûp olanlardır ki, bunlar, Lord Cromer'in dediği gibi, çiftlik beyleridir.

Mısır'da Mehmed Ali hânedanı devrinin, yerli unsur bakımından, pek büyük ehemmiyeti olmuştur; onun, umûmî hayata ve memleket idâresine dâimâ artan bir surette karışmasına imkân vermiştir. Daha evvelki asırlarda *'ulamā* sınıfı, hemen tamâmiyle denilebilecek bir surette, yerli ahâli arasından çıkardı; yüksek me'mûriyetlerde münhasıran türk istihdâm etmiş olan Mehmed Ali zamanından beri, bir nevî orta sınıf teşekkül etmeğe başlamış ve fellâhların dostu olarak şöhret almış olan Sa'îd Paşa zamanında orduya ve mülkî idâreye girmelerine müsâade edilmiştir. Bu suretle İsmail devrinin sonlarına doğru umûmî surette türklere muhâlif, bir nevî âmme efkârı

vücûda gelmiştir. Bu Mısır yerlisi mütefekkir zümrenin en ziyâde temâyüz eden mümessilleri arasında 'Alî Paşa Mubârak [b. bk.] ve riyâziyeci Maḥmûd al-Falakî [b. bk.]'yi zikretmek gerektir. Sa'îd Paşa zamanında yerli unsur lehinde ittihaz olunan tedbirlerden biri, resmî dil olarak, türkçe yerine, arapça konulması olmuştur. Bununla berâber, bu milliyetçi hareket başlangıçta sırf Avrupa nufûzunun neticesi idi ve halk kütlelerinin şuuruna kök salmamış idi. Yalnız XX. asırda vukû bulan milliyetçi uyanış halkın daha kalabalık sınıfları tarafından anlaşılmış gibi görünmektedir. Bundan başka, milliyetçi propaganda ancak şehirlerin civarında yaşayan fellâhlara erişebilmiş idi.

Dört s ü n n î mezhebin resmî teşkilâtı vardır. En ziyâde yayılmış olan mezhep şâfi'î mezhebidir ve yukarı Mısır ahâlisinin bir kısmı mâlikîdir. Bununla berâber, Mısır'ın türkler tarafından zaptından beri, kazâ dâimâ hanefî fıkhına göre icrâ edildiği için, şimdi, münhasıran ibâdete taallûk etmeyen husûslarda bu mezhebe göre hareket edilmektedir. Hacc farîzası, son seneler esnâsında, vasatî olarak 16.000 mısırlı tarafından îfâ edilmiştir. Resmen icrâ edilen süunî merâsiminden başka fellâhlar arasında zirâat takvimi gibi, muhâfaza edilmiş bulunan kıptî takvimine göre, bir takım mahallî bayramlar da tes'îd edilmektedir. Bu bayramlar, eski zamanlardan beri, bâzı tabi'î hâdiselerin tekerrürüne bağlıdır; bu hâdiselerin başında Nil'in feyezânı gelir. Ağustosta Kahire *ḥalîc* [b. bk.]'inin açılması münâsebeti ile yapılan büyük bayram pek meşhûrdur. Bu merâsimden bir çoğunun tarihi bâzı müslüman velîlerinin mevlidlerine tesâdüf eder (msl. Ṭanṭâ'da Şeyḫ Ḥasan al-Badavî ve Kahire'de Şeyḫ Bayyûmî). Mevlidlerin sayısı pek çoktur; hattâ bir çok velîlerin adları bile belli değildir. Bunların tes'îd edildikleri yerlerin bir çoğu islâm devrinden evvel mevcut bulunan mukaddes mahaller olsa gerektir. 'Alî Paşa Mubârak tarafından yazılmış olan *Ḫiṭaṭ cadîda* (bk. bilhassa VIII.—XVII. kısımlar ; krş. Goldziher, *WZKM*, IV, 351)'de mısırlıların halk dini ve mahallî örf ve âdetler etraflı surette tasvir edilmiştir. En ziyâde yayılmış bulunan t a r î k a t l e r de aynı eserde (III, 129; bir de *R M M*, LIII, 123) zikredilmiştir. 1550'den beri bu tarîkatlar Şeyḫ al-Bakrî (1811'den beri *naḳîb al-aṣrâf*)'nin idâresi altındadır.

Ahâlinin t ü r k unsuru sayı itibârı ile yerli unsura nisbeten her ne kadar pek az ise de, Mehmed Ali hânedânı devrinin bütün imtidâdınca üstün bir mevkî işgâl etmiştir. Zâten hânedan da bu sınıfın başında gelmekte ve fazla olarak, başlıca ümerâsını ve me'mûrlarını o zümre arasından seçmekte idi. Bunlar türk siyâsetinin ve türk kültürünün âmilleri idiler. Lâkin aslen Osmanlı imparatorluğunun arap olmayan unsurlarına mensûp idiler. Aslen çerkes olanlar, daha kölemenler devrinde, bayli kalabalık idi. İngiliz işgâlinden evvel, „türk" âileleri bâzan Türkiye'nin başka taraflarından geliyordu. Türk paşaları yalnız memleket idâresinin başında bulunan sınıfa dâhil olmakla kalmayıp, bundan başka, vâlilerin himâyesi sâyesinde, en büyük arâzi sâhipleri idiler. Mâmafih bu „türklerin" bir çoğu mısırlılaşmıştır (Lord Cromer bunlara *turco-egyptiens* demektedir) ve milliyetçi harekete taraftarlık etmişlerdir. Reis-i nuzzâr makamında bulunmuş olan Şarîf Paşa [b. bk.] ve Riyâż Paşa ('Arâbî hareketi esnâsında ve onu müteâkip) bu hâli gösteren misâllerdir. „T ü r k" yüksek tabakası, bir kaç nesil esnâsında, en çok avrupalılaşmış Mısır müslümanları zümresini teşkil etmiştir.

Mısır b e d e v î l e r i n i n sayısı 600.000'e varmakta idi. Bunlar hâlis araptırlar; Sînâ yarım-adasında, Delta'da ve yukarı Mısır'da bulunurlardı. Sîvâ vâhasındakiler müstesnâ olmak üzere, Libya çölündeki berberî kabîleleri araplaşmıştır. 'Abâbde ve Becâ [bk. madd.]'lar yukarı Mısır'ın asıl yerli kabîleleridir. Hidivlik devrinde hükümet dâimâ ahâliyi bu bedevîlerin akınlarından korumağa muvaffak olmuştur.

Z e n c î u n s u r da müslümandır; fakat zencîler, ictimâî bakımdan, esir idiler. Esâret 1877 tarihine kadar Mısır'da resmen var idi. O tarihte İngiltere ve Mısır arasında akdedilen bir mukavele ile, Mısır topraklarında zencî esir alınıp satılması yasak edilmiştir. Esârete dâir yeni bir mukavele, 1895'te şahsî hürriyete her türlü tecâvüzü cinâyet saymış ve 1923 kanûn-i esâsîsinin 3. maddesi bütün Mısır tebeasının şahsî hürriyetini tekeffül etmiştir. Zencî alım satımı aleyhinde alınan şiddetli tedbirler Sudan'dan yeniden esir getirilmesini imkân hâricine çıkarmıştır. Zencî esirlerin çoğu kadınlar ve hadımlar idi. Zencî kanının XIX. asırda mısırlıların fizik vasıfları üzerindeki te'siri bugün de göze çarpmaktadır. Asrın ilk kısmında Kafkasya ve habeş esirleri hâlâ getirilmekte idi.

al-Azbar talebesi diğer y a b a n c ı m ü s l ü m a n u n s u r l a r ı n mühim bir kısmını teşkil eder. En kalabalık kısmı şimâlî Afrika ve Suriye talebesidir; bunlar bâzan mısırlı *'ulamâ* sınıfına geçerler. Şî'îler yalnız şehirlerde, az sayıda bir İran cemâati tarafından, temsil edilmektedir; bunların arasında babâîlere de rastlanmaktadır.

Müslüman kadınlarının asrîleşme hareketi ancak XIX. asrın sonlarında başlamıştır. Kāsim Amîn (ölm. 1908) bu hareketin başında bulunuyordu. Aslen kürt olan bu mısırlı 1899'da neşrettiği *Taḥrîr al-mar'a* ve bir kaç sene sonra çıkardığı *al-Mar'āt al-cadîda* (Sa'd Zağlūl'a itbâf edilmiştir) kitapları ile ya şiddetli bir muhâlet, yahut kuvvetli bir tarafdarlık uyandırmıştır. Bu harekete müslüman kadınları iştirâk etmiştir; msl. Malak Ḥifnî Nāṣif (doğm. 1886; Bāḥişat al-Bādiya müsteâr adı ile, *Nisā'iyāt*'ı yazmıştır). Yüksek tahsil görmüş suriyeli hıristiyan kadınları arasında da bu cereyânın harâretli tarafdarları var idi (bk. *Oriente Moderno*, V, nr. 11). Bu hareketin neticesi olarak, kadınların tâlim ve terbiyesinde bir terakkî husûle gelmiştir (bk. Martin Hartmann, *Die Frau im Islam*, Halle, 1909).

Kıptîler [b. bk.], yukarı Mısır'da sâkin olanlar müstesnâ olmak üzere, orta sınıfın aşağı tabakasını teşkil ederler; ekseriyetle şehirlerde san'at ile iştigâl ederler ve hukûmet dâirelerinde küçük me'mûriyetlerde bulunurlar. Lane bunların 150.000 kadar olduklarını tahmîn etmektedir. Her ne kadar hıristiyan iseler de, kıptîlerin müslümanlar ile müşterek olan bir çok noktaları vardır. Sünnet olurlar ve kadınları tesettür ederler; uzun müddet kıptîler için mecbûrî olan koyu renkli elbise ve sarık şimdi yalnız kıptî papazlarında kalmıştır. Mehmed Ali devrinde kıptîler vilâyet dâirelerinde teknik mâhiyetteki bir çok me'mûriyetlerde bulunurlardı; kölemenler zamanında olduğu gibi, eşrâftan sayılan ve büyük nufûzları olan kıptîler de var idi; Mu'allim Circîs al-Cavharî (ölm. 1811) ve Mu'allim Ġālî (ölm. 1821) gibi. Bunlar *ra'îs al-kuttāb* me'mûriyetinde bulunurlardı ve bâzan Mehmed Ali Paşa'nın gazabına uğramışlardı. Curcî Zaydān, Ya'kūb Bey Naḥla Rüfîlā'nın *Tārîḫ al-ummat al-ḳibṭîya*'sinden naklen, bunların tercüme-i hâllerini kaydetmiştir. Butrus Ġālî Paşa (1847—1910) nâzır olan ilk kıptîdir. Onun öldürülmesinden sonra kıptîler artık millî etçi müslüman hareketine iştirâk etmek istememişlerdir. Bugün kıptîlerin başlıca merkezi Asyūṭ'ta bulunmaktadır.

Mısır'da ermeniler pek kalabalık değildi; umûmî sûrette küçük dükkâncılık yaparlardı. XIX. asır esnâsında bâzı ermeniler hukûmette büyük mevkiler işgâl etmişlerdir. Bunların en ehemmiyetlileri, eskiden vergi mültezimi iken, Mehmed Ali'nin müşâviri olan Boğos Bey (*Maṣāḥîr al-ṣarḳ*, I, 226) ile Mısır'ın işgâlinden evvel ve sonra bir kaç defa reîs-i nuẓẓâr olan Nübār Paşa'dır. Bu ermeni aydınları fransız kültürünün Mısır'da inkişâfına çok hizmet etmişlerdir.

Mârûnî hıristiyan suriyeliler (Aşvām), kölemenler devrinden beri, Mısır'da yerleşmişlerdir. İsmail Paşa zamanında, yabancı dil bilmeleri ve Avrupa usûllerini kolayca almaları dolayısı ile, idârî teşkilâtın en işe yarayan unsurları olmuşlar (Cromer, II, 217), fakat çok yüksek mevkilere çıkamamışlardır. Başka suriyeliler, ticârette servet kazanmak ümidi ile, Mısır'a hicret etmişler iseede, bâzan zamanın iktisâdî güçlükleri neticesinde, yeniden geldikleri gibi, fakir düşmüşlerdir. Amîn Şamîl (1828—1897; *Maṣāḥîr al-ṣarḳ*, II, 169'da tercüme-i hâli vardır) bu zümreye bir misâl teşkil eder. Bu suriyeli muhâcir pamuk ticâretinde çok büyük bir servet kazanmış ve sonra kaybetmiştir; ömrünü velûd bir muharrir gibi bitirmiş ve dâimâ ahvâle intibâk etmek husûsunda kabiliyet göstermiştir. Suriyeliler dâimâ yeni fikrî hayatın harâretli tarafdarları olduklarını, muharrir, müellif ve gazeteci olarak, isbat etmişlerdir. Milliyet propagandacıları arasında suriyelilere de tesâdüf edilir (msl. Salîm al-Naḳḳāş gibi; bk. *bibliyografya*). Mizaclarındaki bâzı hâller dolayısı ile, bir zümre olarak, müslümanların nefretini celbetmişlerdir.

Rumlar Mısır'da münbasıran iktisâdî bakımdan ehemmiyetlidirler. İskenderiye rumlarının büyük bir iktisâdî faâliyeti vardır. Her tarafta bakkal ve bâzan tefeci gibi, aşağı tabakadan rumlara tesâdüf edilir.

Yahudilerin aş.-yk. yarısı Mısır'da doğmuş yerlilerdir ve yarısı yabancılardır. Asrın sonlarına doğru 30.000 kadar idiler. Hemen hepsi Kahire'de ve İskenderiye'de yaşar ve bilhassa sarraflık ve bankacılık ile meşgûl olurlar. Suriyeliler gibi, 1877'de milliyetçi hareket tezâhürlerine iştirâk etmişlerdir. Bunlardan biri, müsteâr adı Abū Naẓẓāra olan James Sanua Mısır'da ilk arap tiyatrosunu te'sis etmiştir. 1877'de halk dili ile arapça gazete gibi bir şey çıkararak, hidivi tenkit etmiş ve bunun üzerine memleketten çıkarılmıştır (Sabry, *La Génèse...*, s. 127). 1840'tan beri Kahire'de yahudi mektepleri vardır.

Mısır'da avrupalıların sayılarının mütemâdiyen artması memleketin „avrupalılaştırılmasının", bir neticesi olmaktan ziyâde, sebeplerinden biridir. Bu avrupalıların bir çoğu ancak pasaportları itibârı ile avrupalıdırlar. Son zamanlara kadar kapitülâsyonlar ile bahşedilmekte bulunan muâfiyetler sâyesinde çoğalan meşhûr levantiler zümresini teşkil etmişlerdir. İslâhâtın ve teknik işlerin yapılması için, Mısır hukûmetinin hizmetine

girmiş olan avrupalılar muhtelif milletlere mensûp idiler: fransızlar (de Sèves—Sulaymān Paşa, Mehmed Ali'nin *nizām* askerini kuran; Clot Bey, tıbbiye mektebini kuran; Ferdinand de Lesseps v.b.), isviçreli (Dor Bey ve Münzinger), avusturyalı (Sudan'da Slatin Paşa, İsmail Paşa zamanında mâliye müşâviri olan Blum Paşa) ve ingiliz (Sudan'da vâlilik etmiş olan Baker ve Gordon). Ecnebîler nufûzlu bir sınıf teşkil etmekte idiler; her ne kadar, nazarî olarak, Mısır me'mûru iseler de, muhtelit mahkemelerde, düyûn-i umûmîyede ve bilhassa ingiliz me'mûrlar, nezâretler ve işgâlden sonra başka dâirelerde, me'mûriyetlerde bulunmuşlardır. Nihâyet Sa'îd ve İsmâ'îl Paşa'lar zamanında bir takım ticârî veya teknik teşebbüs tasarıları ile Mısır'a gelip, para koparmağa çalışmış olan bir çok avrupalı sergüştçileri de kaydetmek gerektir.

T e d r i s a t XIX. asırda, an'anevî müslüman usûlüne göre, devâm etmiştir; Mehmed Ali tarafından bir Avrupa usûlü idhâl edilmiş idi; fakat bu ikisini birleştirmek tamâmiyle mümkün olamamıştır.

Memleketin her tarafında eski arap *kuttāb*'ları, zamanımıza kadar, hukûmetin murâkabesi olmaksızın, devâm etmiş (hukûmetin alâkası, idâresindeki vakıf emlâkinden, hocaların maaşlarını vermekten ibâret kalıyordu), yalnız 1876 kanûnu ile programa hesap derai ilâve olunmuştur. al-Azhar [b. bk.] dinî tedrisâtın diğer rüknünü teşkil eder. Son hidivler, Mehmed Ali tarafından ihmâl edilmiş olan bu müessese ile yakından alâkadar olmuşlardır. 1924'te al-Azhar talebesinin sayısı, 9.758'i mısırlı olmak üzere, 10.287'ye varıyordu. al-Azhar örneği üzerine teşkil olunan diğer üniversiteler İskenderiye, Ṭanṭā, Dasūk ve Dimyat'ta kurulmuştur. Bunlardan başka Kahire'de *ḳāżī* yetiştirmeğe mahsûs bir mektep var idi. 1924'te hukûmet, al-Azhar üniversitesinin şehâdetnâmeleri ile, hukûmet mekteplerinin şehâdetnâmeleri arasında muâdelet te'sis etmek için, tedbirler almıştır (*Oriente Moderno*, V, nr. 2).

Hıristiyanların, husûsiyle kıptîlerin, ilk ve orta mektepleri vardır.

Mehmed Ali Avrupa tedrisâtını, bilhassa ordunun zâbitlerini ve kurduğu silâh fabrikalarının me'mûrlarını, lâzım olan bilgiler ile, techiz etmek için, idhâl etmiştir. Paris'te „Mission Égyptienne" (*al-Baʿaṯāt al-ʿilmīya*) denilen teşkilât bu maksatla vücûda getirilmiştir. 1826'da başlamış ve ilk olarak Fransa'ya 40 mısırlı talebe göndermiştir, fakat 1870'te kaldırılmıştır. Bu müessese memnûniyeti mûcip neticeler vermemiştir; tâbî tutuldukları askerî terbiye talebede ferdî yahut ictimâî istiklâl fikri inkişâf ettirmeğe müsâit değil idi. Böyle olmakla berâber, bâzı mümtaz mısırlıların kültürlerini mezkûr müesseseye borçlu oldukları da bir hakikattir. Mehmed Ali tarafından Kahire'de ve İskenderiye'de açılan ve yerli mısırlılar kabûl edilmeyen askerî mekteplerden başka, Kahire'de, Clot Bey'in idâresi altında, bir tıbbiye mektebi kurulmuştur. 1836'da ihdâs olunan *maclis al-maʿārif*'te fransız kültürü mütefevvik bir mevkîde idi. Aynı zamanda memleketin her tarafında 50 kadar ilk ve orta mektep (bu sonuncular fransız liseleri örneğinde) açılmıştır. Bilhassa mısırlıların tâlim ve terbiyesi istihdâf ediliyor ve tedrisat arapça yapılıyordu. Fakat çocuklarını mektebe göndermeleri için ebeveynin ekseriyâ zorlanması lâzım gelmiştir. 'Abbās Paşa bütün mektepleri kapatmıştır. Dor bu hareketin bir irticâ fikri ile değil, mektepleri islâh ederek, yeniden açmak maksadı ile yapılmış olduğunu söylüyor. Sa'îd Paşa zamanında tıbbiye mektebi Clot Bey tarafından tekrar açılmıştır; fakat İsmâ'îl Paşa zamanında, bilhassa Kahire'de bir çok yeni mektepler ve tedrisat müesseseleri (bunların en mârûf olanlarından biri *Dār al-ʿulūm* lisesidir) açılmıştır. Bu icraâtı ilhâm eden zât o sırada maârif nâzırı bulunan 'Alī Paşa Mubārak [b. bk.] idi. Yukarıda zikri geçen ve ilk, orta ve yüksek mektepler arasında bir ayırma yapan ve Mısır'da maârifin tevhidi esâsından hareket eden 8 teşrin II. 1867 kanûnu da onun eseridir. Maârif sâhasında yapılan bu hareketin Mısır'da teknik bilgileri bol-bol yayacağı umulabilirdi; fakat fiiliyâtta, bu garp ilimleri „aşısından" (Dor) halkın ancak küçük bir kısmı istifâde etmiştir. Filhakika tedris usûlleri şahsiyetin inkişâfına müsâit bir mâhiyette değil idi; vâridat kıtlığı yüzünden, İsmâ'îl Paşa'nın hidivliğinin sonlarında bir çok mektebin kapatılmasını icâp ettirmiştir; yerli muallimlere hakikaten kifâyetsiz maaşlar veriliyordu. Binâenaleyh ümmî kütlesini türk-mısırlı mütefekkirler sınıflarından ayıran uçurum bir az daha derinleşmiştir. İlk milliyetçi hareketin muvaffakiyetsizliğini bu vaziyete atfetmek gerektir. İngiliz işgâlinin ilk zamanlarında maârifin yayılması husûsunda pek az şey yapılmıştır (bk. Cromer, II, 524 v.dd.; Vollers'in tenkidleri için bk. *Historische Zeitschrift*, 1909, s. 79 v. dd.). 1875'te iki kız mektebi açılmış ise de, müslüman kadınlarının tâlim ve terbiyesine ancak asrın sonunda ciddî alâka gösterilmiştir. Şimdiki hâlde kız *kuttāb*'ları için, devlet tarafından açılmış yahut husûsî (ekserisi İskenderiye'de) müesseseler vardır.

Mısır üniversitesi (*al-Cāmi'at al-miṣrīya*) mebzûl âneler ve teberrûlar sâyesinde, 1908 'de Kahire 'de te'sis olunmuş ve sonradan hükümdar olan prens Aḥmed Fu'âd Paşa tarafından açılmıştır. İlk yıllarda, yalnız edebiyat ve tarih dersleri verilmiştir; hem mısırlı, hem avrupalı profesörler var idi ve bilhassa avrupalı müsteşrikler dâvet edilmiş idi. Başlangıçta üniversite tarafından, ileride Kahire üniversitesinde profesörlük etmek üzere, muhtelif Avrupa üniversitelerine Mısır gençleri gönderilmiştir. 1924 'te üniversite bir devlet müessesesi olmuştur. O zamandan beri, teşkilâtını ve faâliyetini genişletmek üzere, bir takım esâslar hazırlanmıştır (*Oriente Moderno*, V, 110, 434). Beklenebileceği üzere, yeni üniversite ilmî incelemeleri teşvik etmiş ve bunların neticeleri bâzan al-Azhar 'ın akîdelerine taban-tabana zıd çıkmıştır.

Yukarıda zikrettiğimiz tedris müesseselerinden başka bir hayli ecnebî mektebi ve bunların arasında Kahire ve İskenderiye 'de misyoner mektepleri (Kahire 'de ilk amerikan misyoner mektebi 1855 'te kurulmuştur) var idi. Bâzan, Sa'îd Paşa zamanında olduğu gibi, bunlara hükümet tarafından tahsisat verilmiş ve bunlar da memleketin yüksek sınıflarına mensûp mısırlıların fikrî inkişâfları üzerinde te'sir icrâ etmiştir.

Mısır 'a matbaanın idhâli Mehmed Ali 'nin tedrisât programı ile yakından alâkadardır. Fransızlar tarafından, kendileri için, getirilmiş olan matbaa malzemesinden hiç bir eser kalmamıştır. İlk matbaa 1821 'de Bulak 'ta kurulmuş ve hukûmetin açtığı mektepler için arapça ve türkçe kitaplar basarak, işe başlamıştır. Daha bu ilk yıllardan itibâren arap, türk ve daha az bir derecede iran edebiyatının mühim eserlerinin neşrine çalışılmıştır. İlk basılmış olan kitaplardan biri gibi görünen nahve dâir *al-Acrūmīya* (1239/1824; bk. Zenker, *Bibliotheca Orientalis*, Leipzig, 1856, I, 19) al-Azhar 'de okunmuştur (von Kremer, II, 285). Fakat matbaa, aş.-yk. 1850 'den sonra, büyük faâliyet göstermiştir. Bu yolda Avrupa tarafından büyük teşvik görmüştür. Avrupa kütüphâneleri kataloglarından bir çoğunun şehâdet ettiği bu verimli faâliyet, Mısır 'ın ilmî ve edebî inkişâfı ile berâber, Avrupa 'da şarka dâir incelemelere yaramıştır (Brockelmann, *GAL*, II, 471). 1870 'te 'Alî Paşa Mubârak tarafından kurulmuş olan *al-Kutubḫāna al-ḫidīwīya* hakkında da aynı şey söylenebilir. Mısır 'da matbaacılığın başlangıçları matbuatın başlangıçları ile alâkalıdır: 1828 'den beri, iç-kalede başka bir matbaada, *al-Vaḳā'i' al-Miṣrīya* unvânı ile, resmî bir gazete neşrine başlanmıştır. 1875 'e doğru (Bulak 'taki kâğıt fabrikası gibi, *Dā'ıra sanīya* 'ye âit olan) Bulak matbaası daha ziyâde ehemmiyet kazanmış idi. Bu müessese hâricinde, Kahire 'de ve İskenderiye 'de, daha başka husûsî hurûfat ve taş basması matbaaları var idi. Mâmafih 1876 'dan sonra, bâzı müteşebbis suriyelilerin ön-ayak olmaları ile, doğmağa başlayan arap matbuatına îfâ ettiği hizmetler ve ilk milliyetçi hareketin te'siri ile, matbaacılık büyük bir ehemmiyet kazanmıştır.

Arap matbuatı fikrî inkişâfa kitaplardan ziyâde hizmet etmiştir (bk. mad. MATBUAT; bilhassa 1878 'de matbuat hareketi için krş. M. Sabry, *La Génèse*, s. 127). *al-Muḳaṭṭam* ve milliyetçi gazeteler intişâra devam ettikleri hâlde, müslümanların büyük siyâsî gazetesi *al-Ma'ayyad* 1915 'te kapanmıştır (*RMM*, LIII, 124).

Arapça dinî eserler sâhasında geçen asırlar an'anesinin temâdîsi yolunda, pek az adam yetişmiştir ve hepsi de XIX. asrın ilk yarısında yaşamışlardır. İçlerinden en ziyâde temeyyüz edeni al-Bâcūrī (b. bk.; ölm. 1861) 'dir. Bununla berâber Muḥammed Abduh [b. bk.] ve talebeleri islâm dini bahsini parlak bir sûrette tâzelemiş ve akaid ilminde yeni bir çığır açmışlardır. Eski islâm ilminin usûlünü tâkip etmekle berâber, metinlerin büsbütün yeni bir sûrette tefsîri ile, islâm dininin hâlâ pek ziyâde hayâtiyeti bulunduğunu ve muâsır medeniyet ile teâruz etmediğini isbat etmek istemişlerdir. Muḥammed Abduh 'ün makalelerinden bir çoğu (1897 'den beri suriyeli Sayyid Raşīd Riżā tarafından neşredilmekte bulunan) *al-Manār* mecmuasında çıkmıştır. Goldziher tarafından *Kulturwahhabitismus* diye tavsif edilen bu yeni görüşlerin garp medeniyetinin idhâl edilmesinin te'siri ile doğduğu âşikâr ise de, doğrudan-doğruya garp fikrinden neş'et ettiği söylenemez. Bu görüş ve fikirler, *al-Aflāk* gazetesinin tercüman olduğu, muhâfazakâr al-Azhar muhitlerinde şiddetli bir muhâlefetle karşılanmıştır.

Şiir, edebî bir şekil olarak, dâimâ eski arap tarzına bağlı kalmıştır ve her ne kadar bâzı şâirler zamanlarında bir dereceye kadar şöhret kazanmışlar ise de (msl. Şeyḫ Muḥammed Şihāb al-Dīn, 1787—1858; bk. von Kremer, II, 294), yeni Mısır 'da şöhretli umûmiyetle kabûl edilmiş hiç bir arap şâiri yetişmemiş gibi görünüyor.

Diğer nevîlerde arap edebiyatı eski usûlleri ve eski üslûbu az çok bırakmış ve garbın edebî usûllerini almıştır; yapılan sayısız tercümeler sâyesinde örnek eksikliği çekilmemiştir. İlk tercüme edilen eserler Mehmed Ali 'nin mekteplerine mahsûs Fransız ders kitapları, id

Sa'îd Paşa zamanından beri bir çok ilmî ve edebî eserler tercüme edilmiştir: Rifâ'e Bey al-Ṭahṭavî (1801—1872) tarafından tercüme edilmiş olan fransızca tarih ve coğrafya kitapları Avrupa edebî usûllerini yaymağa çok hizmet etmiştir. Mısırlılar romanlarda, tiyatro piyeslerinde, Avrupa'da mûtad olanın aksine, nesri nâdiren kullanmakta devam etmişlerdir. Buna mukabil, msl. Muṣṭafâ Kāmil'in eserleri ve başka milliyetçi yazılar gibi, siyâsî yahut ictimâî yarı-ilmî te'liflerde bol-bol nesir kullanılmıştır; kezâ yukarıda kaydedilen feminizme dâir yazılarda böyle yapılmıştır Bu yazılar ya günlük gazetelerde ve bir çok mecmualarda, yahut kitap şeklinde neşrolunmuştur. Bu bususta suriyelilerin ve yahudilerin büyük hisseleri vardır.

al-Cabartî'nin eserleri muâsır tarihçilikte pek büyük bir yer tutar. Bunlar tarihî müellefâtın an'anevî üslûbu ile yazılmıştır. Farîd Bey'in Mehmed Ali tarihi ve İlyās al-Ayyūbî'nin İsmā'îl Paşa devrinde Mısır tarihi (bk. *Bibliyografya*) gibi daha yeni eserlerde Avrupa usûlleri ve kaynakları kullanılmıştır. Suriyeli Curcî Zaydān'ın tarihe ve tercüme-i hâllere dâir eserleri hakkında da aynı şey söylenebilir. 'Alî Paşa Mubārak'in *al-Ḫiṭaṭ al-cadîda*'sinde, Mısır'a has olan an'aneye uygun ve müellifin açmağa teşebbüs ettiği yeni bir *ḫiṭaṭ* üslûbu örneği görürüz. Bu eser, Lane'in *Modern Egyptians* kitabı ile berâber, XIX. asrın başlangıcında Mısır'a ve ahâlisine dâir en iyi mâlûmat kaynaklarından biridir. Muhtelif seyahat-nâmeler de aynı sınıfa katılabilir; bilhassa al Batanūnî'nin kitabı (bk. Lammens, *R M M*, nr. XXXV.II) gibi, hacca dâir olanları ve İbrâhîm Rif'at Paşa al-Livā'nın *Mir'āt al-Ḥaramayn* (2 cild, Kahire, 1344=1925) kitabındaki muhtelif *ḥacc* hikâyeleri bu kabîldendir.

Bütün XIX. asır boyunca halk dili ile manzum *mavāli* ve *zacal* ve nesir ile *balad* yâhut *siyar* şekillerinde mevcûdiyetini muhâfaza etmiş ve revâcda kalmış olan halk edebiyatını unutmamak gereklir. Bunlarda müellifler, Abū Zayd, 'Antar v.b. gibi, az çok mısırlılaştırılmış kahramanların menkıbelerini hikâye ederler. Muḥammed b. 'Uṯmān Calāl Mısır'ın halk arapçasını edebiyata sokmağı denemiştir; 1880 ile 1890 arasında Racine ve Molière'in eserlerinden bir kaçını Mısır lehçesi ile tercüme etmiş ise de, bunlar münevver halk arasında rağbet bulmamıştır. Bir amerikalı, 1896'ya doğru, Mısır'da konuşulan halk lehçelerinden birinin latin alfabesi ile yazılması için, boş yere bir propagandaya da girişmiş idi (*Z A*, 1898, s. 277 v.dd.).

Mısır'da, zamanımıza kadar, zayıf bir sûrette mevcûdiyetini muhâfaza etmiş bulunan hayâl oyunları Prüfer ve Kahle tarafından tetkik edilmiştir. Cezayirli Ḥasan Ḳaşḳāş, XIX. asrın son yarısında, bu nevî oyunları, yenileyerek, şimdiki şekle koymuştur [bk. mad. ḤAYĀL-i ẒILL]. Lane türk karagöz oyunlarının mevcûdiyetine dikkati celbeder (II, 113).

Bibliyografya: Prens İbrāhîm Ḥilmî, *The Literature of Egypt and the Sudan* (2 cild, London, 1886); R. Maunier, *Bibliographie économique, juridique et sociale de l'Égypte moderne (1798—1916)*, Kahire, 1916. —Umûmî mâhiyette eserler: *Description de l'Égypte, ou recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée françoise, publiée par l'ordre du Gouvernement*, 8 cild. fol. (cild 4—6: *État moderne*), Paris, 1818—1828 (11 cild levha *Planches* ve haritalar), 2. baskı 25 cilddir, Paris, 1820—1830; E. W. Lane, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians* (2 cild, London, 1836); Clot Bey, *Aperçu général sur l'Égypte* (Bruxelles, 1840); (Pückler-Muskau), *Aus Mehemed Alis Reich* (Stuttgart, 1844); A. von Kremer, *Ägypten* (2 cild, Leipzig, 1863); M. Lüttke, *Ägyptens neue Zeit* (Leipzig, 1873); J. C. Mc Coan, *Egypt as it is* (London, 1878); Georg Ebers, *Ägypten* ² (2 cild, Stuttgart, 1879); W. McE. Dye, *Moslem Egypt and Christian Abessynia* (New York, 1880); C. van Bemmelen, *L'Égypte et l'Europe, par un ancien juge mixte* (2 cild, Leiden, 1882—1884); 'Alî Paşa Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-Tawfīḳiya* (yk. bk., 20 cild, Bulak, 1306=1888/1889); Lord Cromer, *Modern Egypt* (2 cild, London, 1908; trc. Plüddemann, (2 cild, Berlin, 1908); Sidney Low, *Egypt in Transition* (London, 1914); W. L. Balls, *Egypt of the Egyptians* (London, 1915); Schweinfurth, *Auf unbetretenen Wegen in Ägypten* (Berlin, 1923). — Siyâsî tarih; kaynaklar: Noradounghian, *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman* (4 cild, Paris, 1898—1906); Martens, *Recueil Général de Traités*. Bu mevzua dâir sayısı pek çok olan eserlerin tam sayılabilecek bir listesini bile burada vermeğe imkân olmadığından, aşağıdaki listede tarih sırası ile en ehemmiyetli eserleri kaydettik. Avrupa'da çıkan son eserlerde bilhassa Mısır'ın beynelmilel vaziyetine temâs edilmektedir. al-Cabartî, *'Acā'ib al-āṯār* (Kahire, 1297), III ve IV (1820'ye kadar); Aḥmed Cevdet Paşa, *Tārîḫ* (İstanbul, 1271—1301 (1855—1883); VII—XII

(1825'e kadar); Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa* (Gotha, 1863), VI, VII; F. Mengin, *Histoire de l'Égypte sous le Gouvernement de Mohammed-Aly* (2 cild, Paris, 1823); Ed. de Cadalvène, *Histoire de la guerre de Méhémed Ali contre la Porte Ottomane* (*1841—1833*), Paris, 1837; P. Mouriez, *Histoire de Méhémet Ali* (5 cild, Paris, 1855—1857); P. Merruau, *l'Égypte contemporaine de Méhémet Ali à Saïd Pacha* (Paris, 1858); C. Zaydān, *Tārīḫ Miṣr al-ḥadiṯ* (Kahire, 1306); Salīm al-Naḳḳāş, *Miṣr li 'l-Miṣriyīn* (Kahire, 1302), IV—IX; Muḥammed Farīd, *al-Bahcat al-Tavfīḳiya fī tārīḫ mu'assis al-'ā'ilat al-Ḥadīviya* (Bulak, 1308); Milner, *England in Egypt* (London, 1894); Muḥammed 'Abd al-Mu'ṭī al-İsḥāḳī, *Aḫbār al-uvul fī man taṣarrafa fī Miṣr min arbāb al-duvul* (Kahire, 1331); Miḫā'īl Şarūtīm Bey, *ol-Kāfī fī tārīḫ Miṣr al-ḳadīm va 'l-ḥadiṯ* (Bulak, 1318); Louis Bréhier, *L'Égypte de 1898 à 1900* (Paris, 1900); Edw. Dicey, *The Story of the Khedivate* (London, 1902); C. de Freycinet, *La question d'Égypte* (Paris, 1905); Th. Rothstein, *Egypt's Ruin* (London, 1910); A. E. B. P. Weigall, *History of Events in Egypt, 1798—1914* (Edinburgh, 1915); Abdul Aziz Sebawisch, *Ägypten und der Krieg* (Berlin, 1915); M. M. Rifat, *Die Knechtung Ägyptens* (Berlin, 1915); Lord Cromer, *Abbas II* (London, 1916); A. Hasenclever, *Geschichte Ägyptens im 19. Jahrhundert* (Halle, 1917); V. Chirol, *The Egyptian Problem* (London, 1920); Roger Lambelin, *L'Égypte et l'Angleterre* (Paris, 1922); M. Sabry, *La Génèse de l'Esprit National Égyptien* (*1863—1882*), Paris, 1924; İlyās al-Ayyūbī, *Tārīḫ Miṣr fī 'ahd al-ḫadīv İsmā'īl Bāşā* (2 cild, Kahire, 1341=1923).— Hukûmet ve idâre. *Recueil de tous les documents officiels du Gouvernement Égyptien* (Kahire, 1876—1904); W. Hayton, *Recent Constitutional Development in Egypt* (Cambridge, 1924); Ibrahim White, *La nouvelle Constitution de l'Égypte* (Paris, 1925); Kampffmeyer, *Die ägyptische Verfassung vom 19. April 1923. Arab. u. franzōs. Text mit einer Einführung in die Verfassungsgeschichte Ägyptens* (*MSOS As.*, 1924, XXVI, 1—82; Artin Bey, *La propriété foncière en Égypte* (Kahire, 1883); Moḥammed Kamel Moursy, *De l'étendue du droit de propriété en Égypte*. (Paris, 1914); G. Pélissier du Rausas, *Le Régime des capitulations dans l'Emptre Ottoman*, II., *L'Égypte* (Paris, 1911). — İktisâdî gelişme. *Annuaire statistique de l'Égypte* (Paris. 1918); S. Strakosch, *Erwachende Agrarländer, Nationalwirtschaft in Ägypten und im Sudan unter englischem Einflusse* (Berlin, 1910); G. Blanchard, *Cours d'économie politique II* (*avec oppendice sur les particularités de l'Égypte*), Paris, 1912; F. Magnus, *Ägygten, seine volkswirtschaftlichen Grundlagen und sein Wirtschaftsleben* (Tübingen, 1913); Pyritz, *Die volkswirtschaftliche Entwicklungstendenz in Ägypten and im englisch-ägyptischen Sudan* (*Koloniale Abhandlungen*, H. 52/56, Berlin, 1912); O. Pickot, *L'Égpte* (*L'Économiste français*, 1922, s. 426); Foaden ve Fletcher, *Textbook of Egyptian Agriculture* (2 cild, Kahire, 1908—1910); J. Barois, *Les irrigations en Égypte* (Paris, 1904); F. C. Roux, *La production du coton en Égypte* (Paris, 1908); Ali Bahgat, *Les forêts en Égypte* (Institut Egyptien, 1900); Hussein Ali el Rifal, *La question agraire en Égypte* (Paris, 1919); R. Dedreux, *Der Suezkanal im internationalen Rechte* (Bonn, 1913); G. Martin, *Les bazars du Caire et les petits métiers arabes* (Paris, 1910). — Ahâli. Edmond About, *Le Fellah* (Paris, 1869); H. Wachenhusen, *Von armen egyptischen Mann, Fellahleben* (Berlin, 1871); C. Zaydān, *Maşāhīr al-şarḳ* (2 cild, Kahire, 1910); A. Kennett, *Bedouin Justice; Laws and Customs among the Egyptian Bedouin* (Cambridge, 1925); *Annuaire du monde Musulman* (*RMM*, 1922—1923, LIV, 24—29); S. A. Leeder, *Modern Sons of the Pharaos* (London, New York, Toronto, 1918); Michell, *An Egyptian Calender* (London, 1900). — Tedrisât, ilim ve edebiyat. E. Dor, *L'Instruction publique en Égypte* (Bruxelles, 1872); Jacoub Artin, *L'Instruction publique en Égypte* (Kahire, 1889); P. Arminjon, *L'Enseignement, la doctrine et la vie dans les Universités musulmanes d'Égypte* (Paris, 1907); Muḥammed b. İbrāhīm al-Aḥmedī al-Ẓavāhirī, *al-'Ilm va 'l-'ulamā' va nizām al-ta'līm* (Ṭanṭā, 1904); C. Brockelmann, *GAL*, II, 469—492; I. Goldziher, *Die Richtungen der islomischen Koranauslegung* (Leiden, 1920), 320—370; Philippe di Ṭarrāzī, *Tārīḫ al-ṣiḥāfat al-'arabīya* (Beyrut, 1913); Prüfer, *Ein islamisches Schattenspiel* (Erlangen, 1906); P. Kahle, *Zur Geschichte des arabischen Schattentheaters in Ägypten* (Leipzig. 1909); ayn. mll., *Arabische Schattenspielfiguren aus Ägypten* (*Islam*, 1910, I, 264 v. dd.; 1911, II, 143 v. dd.; Aḥmed Zéki Pacha, *Le passé et l'avenir de l'Art musulman en Égypte* (*L'Egypte contemporaine*, Kahire, 1913, IV). (J. H. KRAMERS.)

MISRÂ. MIṢRĀʿ, arûz ilmine taalluk eden bir tâbir olup, bir beytin yarısı veya bir parçası mânasına gelir; ilk mısraa *ṣadr* ve ikincisine *ʿacuz* denilir. Her mısrâ 2, 3 veya 4 *taf'ila* veya *cuz'*'den müteşekkildir. İlk mısraın son *cuz'*'üne *ʿarūż* ve ikincinin son *cuz'*'üne *żarb* denilir. Umûmî kâide olarak, bir şiirin ilk beytinde, *ʿarūż cuz'*'ü *żarb cuz'*'ü ile aynı vezin (*taṣrīʿ*) ve kafiyede (*takfiya*) olmalıdır.

(MOH. BENCHENEB.)

MİCMARA. [Bk. MİCMER.]

MİCMER. MİCMARA (A.), buhurdan, „kor" mânasındaki *camra*'den gelmektedir; Akrep (Aratus'ta θυτήριον, Cicero Manilius v.b. *ara*) yahut Buhurdan (Batlamyus'ta θυμιατήριον, Geminus'ta *turibulum*) burcunun cenûbundaki Sunak (Autel) burcunun arapça adı.

Bibliyografya: al-Ḳazwīnī (nşr. Wüstenfeld), I, 41; L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809), s. 280; A. Hauber, *Planetenkinderbilder und Sternbilder* (Strassburg, 1916), s. 198 v.d.

(J. RUSKA.)

MİDHAT PAŞA. MİDḤAT PAŞA (1822—1884), Osmanlı devlet adamı, sadrâzamı ve birinci meşrûtiyetin kurucusudur. Rusçuklu Hacı Ali Efendi-zâde Hacı Hâfız Mehmed Eşref Efendi'nin oğludur. Safer 1238 (nisan—mayıs 1822)'de İstanbul'da doğdu. İlk adı ve mahlası, Ahmed Şefik olduğu ve on yaşında da *Kur'an*'ı hıfzettiği için, önceleri Hâfız Şefik ismi ile anılmakta idi. 11 yaşında iken, babasının nâip tâyin edildiği Vidin'e, ebeveyni ile, gitti ve ertesi sene, onlar ile berâber, İstanbul'a dönerek, reisülküttâb Âkif Paşa'nın delâleti ile, divân-ı hümâyûn kalemine devâma başladı. Divanî yazısını altı ayda öğrenerek, ehliyetini göstərdi ve âdet olduğu üzere, diğer kâtipler gibi, kendisine „Midhat" mahlası verildi ve artık bundan sonra tamâmen bu isim ile anılır oldu. 1251 (1835/1836)'de, yine babasının Lofça kazası nâipliğine tâyin edilmesi ile, oraya gitmek mecbûriyetinde kalan Midhat, orada evvelce Vidin'de iken başladığı arabî ilimleri tahsiline devâm etti. Bir sene sonra, İstanbul'a döndükleri vakit, artık câmi derslerine devâm edebilecek bir seviyeye ulaşmış idi. Bu sebep ile, bu defa, bir taraftan kaleme devâm ederken, diğer yandan Fâtih câmiinde Toyran'ı Mehmed Efendi, Zagralı Şerif Efendi ve Şeyh Mehmed Efendi gibi âlimlerden de nahiv, mantık, meânî, fıkıh ve hikmet okudu. Ayrıca Kethüdâ-zâde Ârif ve Murad Molla şeyhi Murad Efendi gibi devrin meşhûr ilim ve irfan sâhibi şahsiyetlerinden farsça öğreniyordu. 1254 (1838)'te birinci defa teşkil olunan ve Bâbıâlî kalemlerinde ve tahsil çağında bulunan kâtiplerin de gönderildiği Mekteb-i irfâniyeye bir müddet devâm etmiş ise de, burada öğretilenleri daha evvel kendisi okuduğu için, mektebi terk ile yine câmi derslerine devam etmiş idi. 1256 (1840)'da Bâbıâlî'de sadâret mektubî kalemine nakledildi. İki sene sonra, hayatını kazanmak mecbûriyeti karşısında, taşraya çıkmak zorunda kaldı ve 2.500 kuruş aylık ile, Şam tahrirat kâtipliği refâkatine tâyin olundu. İki buçuk sene orada ve Sayda eyâleti hizmetinde bulunduktan ve bir aralık İstanbul'a dönüp, bu defa da, Sâmî Bekir Paşa'nın divan kitâbeti ile, evvelâ Konya'ya (1261), sonra da, yine onunla birlikte, Kastamonu'ya (1263) gittikten sonra, 1264 (1848)'te İstanbul'a döndü ve evlendi.

Kendisi bu esnâda, muhtelif rütbeler de almış idi: 1259'da hâcegânlık rütbesini aldığı gibi, bir sene sonra râbia ve müteâkıben sâlise rütbesine yükseldi. 1265 (1849)'te, Meclis-i vâlâ reisi Rıfat Paşa'nın delâleti ile, o sıralarda pek fazla ehemmiyet kazanan bu meclise bağlı mazbata odasına nakledilerek, 1266 (1850)'da, sâniye rütbesi ile, bu kaleme mümeyyiz, ertesi sene de mütemâyiz rütbesi ile buraya ser-halîfe tâyin olundu. Midhat Efendi, bu vazifede iken, Şam ve Halep gümrükleri iltizâmından dolayı, Cezâyirli-oğlu Mıgırdıç ile sarraf Misak arasında çıkan ve derhâl büyük bir ehemmiyet kazanak, hazinenin 30.000 kese akçelik bir ilişiğini de ilgilendiren ihtilâfın tahkikine ve aynı zamanda yanlış ve zararlı işler yaptığı ileri sürülen Arabistan ordusu müşîri Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın durumunu teftişe gönderildi. Bu vazifeleri altı ayda, mükemmel şekilde, başardı. Hazinenin alacağını, fazlası ile, gizlenen ve kaçırılan alacakları da meydana çıkarmak sureti ile, tahsil etti ve yaptığı tahkikat neticesinde, Mehmed Paşa'nın dürzî meselesindeki hatâlarını ve mes'ûliyetini, azlini gerektirecek şekilde, ortaya koydu. Bu muvaffakiyeti bilhassa sadrâzam Reşid Paşa tarafından takdir olundu. Bundan sonra Reşid Paşa'nın reisi bulunduğu meclis-i vâlâda veya Âlî, Rüşdî ve Rıfat Paşa'lar gibi vükelânın başkanlığında toplanan mühim meclislerin müzâkere zabıtlarını tutmakta hâiz olduğu itimâd ve liyâkatine binâen, dâimâ Midhat Efendi bulunduruldu. Şekib Paşa'nın reislik ettiği Meclis-i vâlâ-yi ahkâm-ı adliye'nin yazı işleri, Rumeli ve Anadolu olarak ikiye ayrılınca, Midhat Efendi, ûlâ rütbesi sınıf-ı sânîsi ile, Anadolu

ikinci kâtibi tâyin olundu. Bir müddet sonra, Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın sadârete gelmesi, yeni sadrâzamın da kendi hakkında yaptığı tahkikat işlerinden dolayı Midhat Efendi'ye teveccüh beslememesi, onun bu sıralarda Fransa ve İngiltere sefâretlerince bir çok şikâyete vesîle olan Balkanlarda başı-bozuk askerlerin ve küçük me'mûrların yolsuzluklarını tahkik ve gereğini yapma vazife ve salâhiyeti ile Rumeli'nin „sağ kolundaki" mahallere gönderilmesini mûcip oldu (1271 = 1854/1855). Altı ay kadar, bu vazife ile, İslimiye, Cuma, Şumnu mıntakalarında dolaştı; suçluları tesbit ettirdi ve muhâkemelerini yaptırarak, cezâlarını verdirdi. Dönüşünde, sadâret makamında bulduğu Reşid Paşa'ya bu husûsta bir lâyiha vererek, yapılacak islâhat hakkında fikirlerini arzetti.

Midhat Efendi, bundan sonra, büyük bir zelzele felâketine uğrayan Bursa halkına hukûmetin yardımlarını dağıtmağa ve heyecânı teskine me'mûr edilerek, zelzele bölgesine gönderildi. Dönüşünde eski vazifesine devâm etti. Fakat Mustafa Reşid Paşa'nın sadâretten ayrılması ve Mısır'a seyâhati, Âlî Paşa'nın da Avrupa'ya gitmesi ve sadâret kaymakamlığında tekrar Kıbrıs'lı Mehmed Paşa'nın bulunması, Midhat Efendi aleyhinde yeni bâzı iddiâlara yol açtı: onun, 1269 (1853) tarihinden itibâren, devlet me'mûrlarının, mukataa iltizâmını derûhte etmeleri kat'iyen men'olunmuş iken, İstanbul'daki balıkhâne mukataasına iştirâki ileri sürülüyor ve kendisine devlet nizâmına karşı hareket isnâd olunuyordu. Sadrâzamın da bu ihbâr ve isnâdlara inanması ve Midhat Efendi'nin açıkça aleyhinde bulunması üzerine, o, vükelâ meclisine sunduğu takrirler ile, bu meselede muhâkemesini istedi ve Meslis-i vâlâda bütün vükelâ ve devlet ricâli hazır olduğu hâlde yapılan muhâkemesinde isnâdların garaza mebnî olduğu anlaşıldı ve berâat ederek, umûmî efkârda daha büyük bir itibâr kazandı. Paris muâhedesinden (1856) sonra ve Reşid Paşa ile Âlî ve Yusuf Kâmil Paşa'ların eski mevkilerini tekrar aldıkları bir sırada, Midhat Efendi Silistre vâlisi Mirza Said Paşa ile Vidin vâlisi Muammer Paşa hakkında tahkikata gönderildi ve o sırada Tırnova'da bulgarlar tarafından çıkarılan hâdisenin yatıştırılması da, bir ek vazife olarak, kendisine verildi (1857). Kendisi bu vazifeleri başarı ile yapmış ve gördüğü işler ile, sunduğu evrak ve mazbataları Meclis-i vâlâ ile Meclis-i vükelâca da tesdik edilmişken, azledilen alâkadarların sarayın adamları olması yüzünden, Midhat Efendi'nin yaptığı tahkikat mâbeyn tarafından reddolunmuştur ve bu işi tahkika başka birisi gönderilmiştir. Bundan üzüntü duyan Midhat Efendi, sadrâzam Âlî Paşa'dan müsaade alarak, bir müddet dinlenmek ve tedâvî olunmak üzere, Avrupa'ya gitti (1858). Paris, Londra, Brüksel ve Viyana'da altı ay bulundu, bu müddet zarfında görgüsünü arttırdığı gibi, evvelce başladığı ve şiddetle lüzûmunu hissettiği fransızcasını da ileriletti. Yurda dönüşünde Meclis-i vâlâ baş-kâtipliğine getirildi (1859). Bu esnâda vukû bulan Kuleli vak'ası maznunlarının sorgusunu yapmağa, ser-asker Rıza Paşa ile birlikte, Midhat Efendi me'mûr edilmiş, bu vazifeyi yaparken, maznunlara karşı bir az sertçe muâmelesi de görülmüş idi. Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın üçüncü sadâretinde, sadrâzamın Rusçuk, Vidin ve Niş taraflarında yaptığı bir tetkik seyâhatinde Midhat Efendi'nin evvelce iki defa o bölgede me'mûriyeti sırasında gördüğü hizmetlerin isâbetini takdir etmiş ve onun vezâret rütbesi ile, Niş vâliliğine tâyin olunmasını Mâbeyn'e ve Bâbıâlî'ye yazması ve İstanbul'a döndükten sonra da bunu te'kit etmesi üzerine, iktidar ve liyâkati Abdülmecid tarafından da tasdik olunarak, bu vazifeye getirilmiş idi (receb 1277 = kânûn II. 1861). Midhat Paşa Niş'te çok başarılı bir vâli oldu: evvelâ eşkiyâlık hareketlerinin sebebini araştırarak, islâm ve hıristiyan ahâli arasında emniyet, âşâyiş ve âhengi te'min edecek tedbirler aldı, sonra eyâlet yollarının ve köprülerinin inşâsı, birikmiş vergilerin iki sene için te'cîli, zaptiye askerleri ihdâsı sûreti ile de, bulgarların durmadan Sırbistan'a göçmelerini önledi. Diğer taraftan, cins ve mezhep gözetmeksizin, sosyal ve kültürel sâhalarda da halkın yararına bir çok islâhat ve te'sisât vücûda getirdi. Üç seneden az bir zamanda, bu eyâletteki inkişâfı gören Bâbıâlî, fenâ idâre sebebi ile, ber tarafı karışmış bir hâlde bulunan komşu Prizrin eyâletini de Niş'e ilhâk etmiş, Midhat Paşa burasının da idâresini eline alarak, derbal Prizrin, İpek ve yakova taraflarında da islâhat hareketlerine girişmiş idi. Bu arada arnavutlar arasındaki kan dâvâlarını bedele bağlıyarak, silâh taşımak âdetinin terkine ve Niş'te olduğu gibi, zaptiye askerleri ihdâsına halkın muvâfakatini elde etti ve böylece bu bölgede de emniyet ve âsâyişi kurdu (1863). Niş ve Prizrin'de nizâmın kurulması, yabancılar ve Sırbistan tarafından tahrikât ve şikâyetlerin arkası almış ise de, Vidin ve Silistre eyâletlerinin durumu ve idâreleri isteğe uygun değil idi ve ruslar, Avrupa'ya bulgarların buralarda gadre uğradıkları yolunda durmadan haberler yayıyorlardı ki, bu durum karşısında Âlî ve Fuad Paşa'lar, belki de meb'usân meclisine bir mukaddime olmak üzere tasavvur ettikleri vilâ

yetler teşkili usûlüne Midhat Paşa'nın Niş eyâletindeki icrâatını esâs olarak almak istediler ve meseleyi onunla birlikte müzâkere etmek için, Midhat Paşa'yı İstanbul'a çağırdılar. Neticede, Silistre, Vidin ve Niş eyâletleri birleştirilip, Tuna adı ile, bir vilâyet teşkil olundu; Fuad Paşa'nın başkanlık yaptığı ve Midhat Paşa'nın da katıldığı bir komisyon bir nizamnâme hazırladıktan ve bunu meclis-i vükelâ tasvip ederek, hakkında irâde sâdır olduktan sonra vâliliğine de Midhat Paşa tâyin edildi (cemâziyelevvel 1281 = teşrin I. 1864). Midhat Paşa, önce yeni vilâyet usûl ve nizâmları aleyhinde hareket eden ve bu nizâmların tatbikını husûsî emel ve menfaatlerine aykırı sayan bâzı kimseler ile mücâdele mecbûriyetinde kaldı. Bu muhâlefeti bertaraf ettikten sonra, onun 6 ay zarfında tamamlamağa muvaffak olduğu nizamların başında, köylerde ihtiyar meclisleri, kazâlarda idâre ve deâvî meclisleri teşkili, bunların yeniden gözden geçirilen, yeni mülkî ve idârî taksimâta göre tesbit edilen sancaklara ve nihâyet vilâyet merkezine bağlı olması, umûmî meclisin ise, senede bir defa toplanması meselesi geliyordu. Diğer taraftan vilâyet muâvini, merkez mutasarrıfı, ecnebî işleri ve nâfia müdürleri nâmı ile, yeni makam ve me'mûriyetlerinin ihdâsı da bu işler cümlesinden idi ki, bu sûretle meydana gelen vilâyet hey'efi devletçe istenen şekle tamâmen uygun düştüğü cihetle, Tuna vilâyeti diğer vilâyetlere örnek alındı ve bu esâs üzerine Edirne ve Haleb vilâyetleri teşkil edildi. Midhat Paşa'nın üç buçuk sene kaldığı Tuna vâliliğinde başardığı işler şu sûretle hulâsa olunabilir: ilk olarak, şose yolları işini ele aldı. O zamana kadar nâfia nezâretinin yol yaptırmak husûsundaki usûlünün faydalı olmadığını gören Midhat Paşa, yapılacak yolun ölçtürülerek, bu yoldan faydalanacak ahâlinin nüfusuna taksim edilmesi ve bu hesaba göre, bir köy halkının hissesine düşen şosenin kendileri tarafından, boş günlerinde yapılması usûlünü koydu ve tatbik etti. Köprü yapma işini de kasabalardaki iktidar sâhiplerine verdi; bu sûretle vilâyetin her tarafında 3 senede 3.000 km. yol ve irili ufaklı 1.400'den fazla köprü yaptırmağa muvaffak oldu. İkinci olarak başardığı mühim iş umûmî emniyet meselesi idi. Son zamanlarda bihassa Tırnova ve İslimye tarafında türeyen eşkiyâ, yeniden tanzim ve tensik edilen vilâyet zaptiye kuvvetleri tarafından, kısa zamanda, tepelendi ve vilâyetin her tarafında tam bir emniyet sağlandı. Üçüncüsü, menâfi sandıkları adı ile kurduğu teşkilâtta gösterdiği başarıdır. Zirâatcilerin dâimâ muhtac oldukları parayı murâbahacılara mürâcaata mecbûr kalmaksızın, mûtedil fâiz karşılığında te'min edebilmeleri maksadı ile, bu türlü bir te'sis meydana getirmeği, Midhat Paşa öteden beri düşünmekte idi. Bir çok köylerde mevcut sâhipsiz toprakları, imece sureti ile, işlettirmek ve mahsûllerinin bedelini her kazâ merkezinde menâfi sandıklarında toplattırmak usûlü ile, böyle bir müessese vücûda getirdi ve köylülerin zirâat işlerinde ihtiyacları olan parayı buradan sağlayabilmeleri mümkün oldu. Midhat Paşa'nın Tuna vâliliğinde dördüncü teşebbüs ve başarısı Tuna üzerinde işletilmesine başlanan ticâret vapurları işidir. Bu hususta, Cuma ve Karasu panayır yerlerinin islâh edilerek, satılmasından elde edilen para ile, Tırnova ve Selvi kazâları dâhilindeki müşterek koru ve baltalıkların balk arasında taksim ve köy nüfusuna göre, tapu ile birer bedel karşılığında satılmasından toplanan geliri, Tuna'da işletmek üzere satın alınacak vapurlar için, bir sermâye yaptı ve önce Niş ve Seyyâre, sonra da Sofya ve Midhat Paşa adlarındaki gemilerin satın alınarak, bunların idâre-i nehriye adı ile kurulan bir hey'et tarafından işletilmesini te'min etti. Bunlardan başka şoselerde işleyen posta arabaları için bir şirket ve bu maksat ile Rusçuk'ta bir fabrika kurdurdu. Evvelce Niş'te açtığı gibi, bu defa da Rusçuk ve Sofya'da, müslim ve gayr-i müslim yetim çocuklar için, birer islâh-hâne açtı, çerkes ve Kırım havâlisi muhâcirlerinin vilâyet dâhilinde iskânı meselesinde büyük bir dikkat ve dirâyet göstererek, bu unsurların bundan sonra buzûrsuzluk yaratmamalarını, aralarındaki esirlik usûlünü terketmelerini sağlayan ve geçim sıkıntısından kurtulmalarına yol açacak olan tedbirler aldı. Diğer taraftan, hukûmet dâirelerinin ve hapishânelerin tanzimi ile, belediye hizmetlerini görecek dâireleri de meydana getirdi. Vergi işlerinde de âdilâne usûller bulan, bu vergiler arasında halka çok ağır gelenlerin kaldırılması cihetine giden Midhat Paşa, vergilerin toplanmasında sağlam esâslar kurarak, hazîneye âit alacakların senesi içinde tahsilini mümkün kıldı. Bu sâyede vilâyetin 1282 (1865/1866) senesi geliri 300 000 keseye yükselmiş idi. Midhat Paşa, bu ve buna benzer nizâm ve te'sisleri ile, idâresi altında bulunan halka, türklere ve bulgarlara, aynı derecede serbest çalışma şevkını ve teşebbüs rûhunu aşılamış oluyordu ki, onu bu vasıfları ile bugünkü Bulgaristan'ı teşkil edecek olan topraklardaki yeniliklerin kurucusu saymakta mübâlega olmasa gerektir.

Midhat Paşa'nın Tuna vilâyetinde gördüğü işler ve muhtelif unsurlar arasında bir ahenk kurmak ve memleketi tam bir emniyete kavuşturmak husûsundaki başarısı, Bulgaristan'da

tahrikât yaparak, hâdiseler çıkartmak isteyen ve kökü Rusya'da bulunan islav komitelerinin ve o zamanki rus siyâsetinin işine gelmiyor, İstanbul'daki rus elçişi bir taraftan bukûmeti ve sarayı bu vâlinin aleyhine kışkırtmağa, güyâ Tuna'yı Mısır gibi imtiyâz sâhibi bir memleket yapacağı şüphesini uyandırmağa çalışırken, öte yandan Romanya'da tecbiz edilen silâhlı kuvvetlerin Tuna'yı geçerek, bu bölgenin âsâyişini bozacak hareketlere girişmesini te'mine gayret gösteriyordu. Nitekim 1866 senesi yaz aylarında bu türlü bir hudûdu tecâvüz ve bulgar ahâliyi ayaklandırmak yolunda bir teşebbüs görüldü ise de, Midhat Paşa'nın zamanında ve isâbetli olarak, aldığı tedbirler sâyesinde, hâdisenin büyümesine imkân bırakmadan ve müsebbiplerin en şiddetli cezâlara çarptırılarak, söndürülmesi, Ziştova, Tırnova ve Selvi gibi, bulgarların hayli kesif oldukları bölgelerde de, âsâyişi iâde etti. Rusçuk meclis-i kebîr-i temyizi adı verilen mahkemenin kararları gereğince, suçlular burada cezâlarını gördüğü gibi, bir kısım papazlar Aynaroz'a sürülmüş, hâdiseye adı karışan yabancılar da, konsolosları vâsıtası ile, hudût dışı edilmiş idi. Bu sırada Sultan Abdülaziz Avrupa seyâhatinden Tuna yolu ile dönüyordu. Vâlinin Peşte'den karşıladığı pâdişah, bir gece Vidin'de, iki gece de Rusçuk'ta kaldığı zaman, Midhat Paşa'nın gördüğü bütün işleri tâkdir etti. Midhat Paşa'nın Tuna vilâyetinin emniyet ve huzûrunu daha fazla kuvvetlendirmek husûsunda daha başka tedbirlere de başvurduğu görülmektedir: köylerde ihtiyat askeri adı ile birer hey'et ve vilâyet içinde sâhil ve hudût karakolları kurması bu cümledendir. Öyle görünüyor ki, onun bu bölgede başardığı, memleketin ve halkın yararına gerçekleştirdiği işler, Midhat Paşa'yı Tuna vâliliğinden kaldırtmak ve böylece ayrılma hareketlerine yol açacak karışıklığın devamını isteyen ruslar ve sırplar tarafından hoş karşılanmamakta ve Bükreş'teki islav komitesi mârifeti ile ona karşı sûikastler tertibine girişilmektedir ki, bu türlü teşebbüsler gerçekleşememiş ve yapılan tahkikat neticesinde, fâiller ele geçirilerek, tahrikâtın nereden ve kimler tarafından geldiği iyice öğrenilmiştir.

Âlî Paşa'nın Girit'te ve Fuad Paşa'nın sadâret kaymakamlığında bulunduğu sırada Midhat Paşa, Tuna vilâyeti ile diğer vilâyetlere âit işleri müzâkere etmek üzere, İstanbul'a çağırıldı ve bu işin bitirilmesinden sonra ise, Girit'ten dönen sadrâzamın gösterdiği lüzûm üzerine, yâni o zamana kadar mevcût olan ve bütün işlerin yegâne mercii bulunan meclis-i vâlânın, şûrâ-i devlet ve ahkâm-ı adliye gibi, iki dâireye taksimi ve umûr-ı teşriiye ve hukûkiyenin, mülkî ve icrâya âit işlerden tefrikı ile, şûrây-ı devlet reisliğine pek çok başarıları her tarafça takdir ve teslim edilen Tuna vâlisi Midhat Paşa getirildi (11 zilkâde 1284=5 mart 1868; bu husûsta mâbeyn baş-kitâbetine yazılan tezkere için bk. Mahmud Kemâl İnal, *Son sadrâzamlar, Midhat Paşa*, s. 319). Midhat Paşa, şûrây-ı devlet reisi sıfatı ile vazife gördüğü esnâda, bir çok nizamlar vücûda getirdi; ölçü ve tartıların âşâr sistemine tahvili, bir maâdin nizam-nâmesinin yapılması, İstanbul'da bir sanâyî mektebi ile Emniyet sandığının kurulması. Kendisinin Tuna'dan ayrılması üzerine, faâliyetlerini arttıran islav komitelerinin bulgarları ayaklandırdıkları ve hareketlerini Filibe'ye kadar sirâyet ettirdikleri görülünce (1868), pâdişah tarafından: — „Bu heriflerin hakkından sen geliyorsun, işi bitirip, yine az vakitte dönerain" — denilerek, bu ihtilâlin söndürülmesine tekrar Midhat Paşa gönderildi ki, o 20 gün zarfında buna muvaffak olarak, İstanbul'a döndü. Bundan sonra Midhat Paşa'nın Bagdad vâliliğine tâyin edildiğini görüyoruz. Şûrâ-i devlet reisliğinden ayrılması, sadrâzam Âlî Paşa ile aralarında bâzı hususlarda ihtilâf çıkmasından, ezcümle bir takım kanûn ve nizamnâmelerin şûrâ-i devlette tetkik ve müzâkeresine lüzûm görülmeyerek tatbik edilmesinden ve bu hâlin de Midhat Paşa tarafından iyi karşılanmamasından ileri geldiği, fakat Âlî Paşa'nın da bâzı meselelerde onun temerrüt göstermesine ve fransız, ingiliz elçilerine dayanarak, sadrâzamı şûrâ-i devlet işlerine müdâhale ettirmemesine tahammül edemeyerek, taşrada bir vazifeye tâyinini uygun gördüğü anlaşılmaktadır. Bu tebeddülü sadrâzam bir meclis günü, o sırada şûrâ-i devlet baş-kâtibi bulunan Mahmud Bey (Mahmud Celâleddin Paşa) vâsıtası ile, Midhat Paşa'ya teblig ettirmiş ve onun yeni vazifeyi kabûl ettiği de görülmüş idi. Bagdad vâliliğine 27 şubat 1869 (15 zilkâde 1285)'da tâyin edilen Midhat Paşa martta yeni vazifesi başına hareket etti ve kendisine 6. ordunun nezâreti vazifesi de, munzam olarak, verildi. Onun Bagdad'a varır-varmaz ilk işi o zamana kadar bu bölgede tatbik edilmekte olan eski usûl ihtisâp ve bâc rüsûmu gibi, zararlı vergileri kaldırarak, yerine Bagdad civarı arâzisinden ve bahçeleri mahsûlâtından âşâr alınmasını koymak oldu. Bu, aynı sûretle, Bagdad'ın, Basra ve Musul dâhil, diğer sancaklarına da teşmil edildi. Bu türlü mülkî ve mâlî islâhattan sonra, askerî kur'a usûlünü te'sis etmek istedi. Evvelâ bu husûsta halkın muhâlefeti ile karşılaştı ve bu yüzden zâten buna taraftar olmayan ser-asker Hüseyin Avni Paşa tarafından ordu nezâreti uhdesinden alındı ise

de, istifâ etmek istemesi üzerine, aynı nezârete, eskisi gibi, yine o baktı ve bu teşkilâtı tatbika muvaffak oldu. İran devleti ile, Süleymâniye hudûdu üzerindeki dağlık bölgede yaşayan ve sünnî — şâfiî mezhebinde oldukları için, İran me'mûrları ile ihtilâfa düşerek, beri tarafa sığınmak mecbûriyetinde kalan halkı münâsip yerlerde barındırdı ve haklarında İran hukûmetince af muâmelesi tatbik edileceğine dâir te'minat elde etmeğe, Bâbıâlî vâsıtası ile, muvaffak oldu. Zimmetlerinde küllîyetli mıkdarda hazîne alacağı bulunan kabîle ve aşîretlerden ancak asker kuvveti ile tahsilât yapılabilmekte olması ve Dağâra taraflarında bulunanların ise, bu yüzden isyân çıkarması üzerine, Midhat Paşa Divâniye'de, nizâmiye askeri ile birlikte, Müntefik suvârilerini, kürt ve çeçen kuvvetlerinden mürekkep taburları tahşid ederek, bizzat harekete geçmiş, Nâsır Paşa ile Mansur Paşa'nın yardımından da faydalanarak, meseleyi yatıştırmağa ve Divâniye'de tertip ettiği bir mahkeme vâsıtası ile de suçluları cezâlandırmağa muvaffak olmuş idi. Onun bundan sonra ele aldığı mesele, arâzisi aslen arâzi-i hârâciyeden olduğu için, tasarruf hakkı, diğer emlâk ve mirî çiftlikler gibi, devlete âit ve içindeki çiftçiler de ortakçı ve yarıcı kabîlinden kimseler olan ve mukâtaa adı ile, türlü parçalara ayrılarak, mahsûlün 2/3'si mîrîye ve 1/3'i zirâatçiye kalan Irak arâzisinde öteden beri mevcut huzûrsuzluk âmillerini ve ekseriyâ vukû bulan isyânların sebeplerini ortadan kaldırmağa çalışmak oldu. Bunun için, arâzi, tabiatına göre, muhtelif nevîlere bölünerek, ayrı-ayrı şekillerde, tapu ile, halka dağıtılmak ve hazînece sâdece mahsûlün yine muhtelif nisbetlerde öşrünü almak esâsını koydu. Diğer taraftan Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletilmesi, bu nehirler taştığı vakit yaptıkları tahribâtı önlemek için, Cezâyir sedleri denilen sedlerin inşâsına teşebbüs, Bagdad'da emniyet sandığı, hastahâne ve islâhhâne gibi müesseselerin kurulması, şehrin muhtelif semtlerinde tulumbalar ile umûmî çeşmeler açılması, Kâzımiye mevkiinde tramvay işletilmesi gibi mühim işler başardı ve Irak'ı refâha kavuşturmağa çalıştı. 1869 senesinde, İran şâhı Bagdad'a geldiği vakit, Midhat Paşa Abdülâziz'in irâdesi gereğince, ona mihmandarlıkta bulunmuş ve 3 ay kadar süren Necef, Kerbelâ ve diğer yerlerdeki ziyâretlerinde, kendisine refâkat etmiş idi. Bu esnâda Bagdad'da İran parasının tedâvülü meselesi de halledildi. Daha sonra Basra kasabasını Şatt al-'Arab sâhiline naklettirdi; Basra tersânesini ihyâ, Nâsıriye kasabasını te'sis ve Küveyt kasabasının da tâbiiyetini tashih ile Basra'ya bağlanmasını te'min etti. Midhat Paşa'nın, bu başarılı icraâtına ilâveten, Necd'deki durumu da ıslâh ederek, Vahhâbîler ile olan münâsebetleri düzeltmeğe muvaffak olması pâdişah ve Bâbıâlî tarafından takdir edildi. Abdülaziz onu murassâ bir kılıç ile mükâfatlandırdığı gibi, sadrâzam Âlî Paşa da, kendi el yazısı ile gönderdiği bir mektupta (23 cemâziyelevvel 1288=10 ağustos 1871), Necd kıt'ası ile birlikte, bütün Irak bölgesinin inzibât altına alınmasından dolayı kendisini tebrik ederek, burasının az bir zaman sonra, ikinci bir Mısır olacağı ümidini belirtti. Filhakika Midhat Paşa, Bagdad vâliliğinde kaldığı üç sene içinde, memleketin imârına sarfettikleri dışında, gelir fazlası olarak, İstanbul'a da evvelkiler ile kıyaslanamayacak derecede fazla para göndermeğe muvaffak olmuş ve bundan sonra senede 250.000 altın gönderilmesini de taahhüt etmiş idi. Fakat Âlî Paşa'nın ölümü (1871) ile, yerine Mahmud Nedim Paşa'nın geçmesi ve yeni sadrâzamın da Midhat Paşa aleyhdarlarının telkinlerine uyarak, onun icraât ve sarfiyâtını tenkide başlaması ve bilhassa İstanbul'a gönderdiği 50.000 kese akçe ile iktifâ edilmeyerek, Bâbıâlî'de teşkil olunan islâhat komisyonu mârifeti ile, vilâyetia imâr ve maârifine tahsis olunan paradan 24.000 kesesinin de hazîneye gönderilmesinde ısrar olunması üzerine, Midhat Paşa istifâya mecbûr oldu ve bu istifâ kabûl olunarak, yerine müşir Rauf Paşa gönderildi. Midhat Paşa mayıs 1871'de Bagdad'dan ayrılarak, Haleb yolu ile, İstanbul'a döndü. Bagdad'dan ayrılış şeklinin azil suretiyle olduğunu ve hesaplarının yeni vâli tarafından görülmesinin, gizli bir tâlimât icâbından bulunduğu ve fakat Rauf Paşa'nın Midhat Paşa'yı sorumlu bir duruma sokacak tahkikata girişmeyerek, Bâbıâlî'ye, hiç bir sûretle ilişiği bulunmadığı yolunda telgraf gönderdiği, buna rağmen, Mahmud Nedim Paşa'nın onu Sivas'a sürmeğe teşebbüs eylediği de hâdiselerin seyrinden anlaşılmaktadır. Sadrâzamın muhâlifi olanlar ve onun yüzünden birer sûretle zarara uğrayanlar, Midhat Paşa İstanbul'a gelir-gelmez, etrafını aldılar ve konağına devama başladılar ki, bunu gören Mahmud Nedim Paşa, kendisini makamında emin ve müsterih hissedebilmek için, derhâl onu Edirne vâliliğine tâyin ettirdi (20 cemâziyelevvel 1289=26 temmûz 1872). Mâmafih Midhat Paşa'nın Edirne'ye hareketinden önce, teşekkür ve vedâ için Abdülaziz'in huzûruna kabûl olunması, pâdişahın millet ve memleket ahvâlini perişan bir hâle getiren Mahmud Nedim Paşa'yı değiştirmek istediğini ona ihsâs etmesi ve Midhat Paşa ile, bu defa Bagdad vâliliğine tâyin edilen

Fosfor Mustafa Paşa, baş-mabeyinci Hurşid Bey'in de sadrâzamın yaptığı fenâlıkları sayıp dökmeleri neticesinde, mühr-i hümâyûn Mahmud Nedim Paşa'dan alındı ve Midhat Paşa, Edirne vâliliğine tâyininden beş gün sonra, sadâret makamına getirildi. Sadâret fermanında pâdişah onun iktidar ve liyâkatine itimâdını belirtiyordu (25 cemâziyelevvel = 31 temmûz 1872). Midhat Paşa'nın sadârette ilk işi, selefi tarafından, evvelce birer bahâne ile, öteye-beriye sürülmüş olan devlet adamlarını İstanbul'a celbetmek bu arada Maraş ve Karahisar-ı Şarkî vâliliklerinden Cevdet Paşa ile Râsim Paşa'yı getirterek, Şirvânî-zâde Rüşdi Paşa'yı dâhiliye, Cevdet Psşa'yı maârif, Paris sefiri Cemil Paşa'yı hâriciye ve İzmir vâlisi Sâdık Paşa'yı da mâliye nezâretlerine tâyin ettirmek oldu. Böylece bir müddetten beri heyecan hâlinde bulunan umûmî efkâra sükûnet ve emniyet geldi. Midhat Paşa'nın bu birinci sadâreti ancak üç ay kadar sürebildi. Bu müddet zarfında her hangi mühim siyâsî bir hâdise olmamış, icraâtı memleketin imârı işlerine münhasır kalmış idi. Ancak selefi zamanında istikraz olunan 10 milyon liradan Mahmud Nedim Paşa'nın senet ile aldığı yüz bin lirayı, onun şahsına zimmet addederek, geri almağa teşebbüs etti ki, muhâkeme neticesinde kendisinden tahsiline hüküm verildiği hâlde, pâdişah tarafından affedilmiştir. Diğer taraftan bu paranın aranmasının, sarayın halk nazarında israf ile ithâm edilmesi maksadını güttüğüne dâir ifsad edici bir telkinin pâdişaha duyurulması, Abdülaziz'in Midhat Paşa hakkında şüpheye düşmesine sebep olmuş ve kısa zamanda azlinin başlıca sebeplerinden biri bulunmuş idi. Kezâ pâdişahın huzûrunda tavır ve sözlerinin hoşa gitmemesi, her huzûra çıkışında mütemâdiyen Mahmud Nedim Paşa aleyhinde bulunması ile garezkârlığına hükmolunması ve nihâyet bir sabah, beyaz atına binerek, Topkapı sarayında hırka-i saâdet dâiresine doğru gelmesinin usûle aykırı ve saray içinde ata binmenin sâdece pâdişaha mahsûs olduğunu bilmemezlikten gelmesi ve bunun sarayca lâubâlî bir hareket sayılması, Midhat Paşa'nın azlinin diğer sebepleri arasında zikredilmektedir. Filhakika o, kısa süren bu sadâretinde, Karadağ ile zuhûr eden anlaşmazlığı asker sevki ile halledip, Bagdad cihetinde iranlıların tahrip ettikleri karakollar meselesini ve daha bâzı husûslarda, ezcümle Anadolu'da ve Rumeli'de demir-yolu inşaâtı meselelerinde gayret ve himmetini göstermiş iken, Mısır hidivi İsmail Paşa'nın, izin almadan, Avrupa'dan istikrazda bulunmak müsâadesi istemesine, siyâsî, idârî ve mâlî mahzûrlarını göstererek, râzı olmaması, fakat pâdişahın bu yoldaki irâdesini te'kit eylemesi ve bu sebepten sadrâzama kızgınlığını belli etmesi ile, 16 şâban 1289 (19 teşrin I. 1872)'da azlolundu ve yerine Mütercim Rüşdi Paşa getirildi. Midhat Paşa'ya 20.000 kuruş mâzûliyet maaşı tahsis olundu. Bir kaç ay sonra, sadârette yeni bir değişiklik üzerine, sadrâzam Es'ad Paşa onu, devlet kanunlarına tam vukûfu cihetiyle, divân-ı ahkâm-ı adliye nâzırlığına tâyin ettirdi (1873). Daha sonra Şirvânî-zâde Rüşdi Paşa sadârete geçince, kendi yalısında bâzı vükelâ ile, devlet idâresindeki fenâlıkların önlenmesi ve gelir ile masrafların muvâzenesi için bâzı kanûn ve nizamların hazırlanması ve meclis-i meb'ûsan açılması hakkında istişâreler yapıldığı sırada, Midhat Paşa tarafından bu yolda bir lâyihanın kaleme alınması ve bunun pâdişaha takdim olunması kararlaştırıldı. Fakat sadrâzamın Abdülaziz'e, vakitsiz olarak, bundan bahsetmesi ve pâdişahın da ziyâdesi ile hiddetlenmesi üzerine, adliye nezâretinden azil (28 receb 1290 = 21 eylûl 1873) ve çok geçmeden, Selânik vâliliğine tâyin edildi (22 şâban 1290 = 15 teşrin I. 1873). Midhat Paşa Selânik vâliliğinde üç ay kadar bir müddet bulundu ve bu sırada bir islâhhâne açtırdı ve buna gelir te'minine, şehrin imârına, türkçe ve fransızca ders okutacak bir idâdî açılmasına teşebbüs etti. Fakat memleketin hayrına olan bu icraâtı nazara alınmayarak ve kendi tâbiri ile, „Dersaâdetçe nazar-ı hoşnûdi ile görülmeyerek", birden-bire azledildi (kânûn II. 1874). Onun bu defaki mâzûliyeti bir buçuk sene kadar sürdü. Bu müddet zarfında, İstanbul civarında tedârik ettiği arâzi ile meşgûl oldu. Hersek hâdiselerinin vahâmetinin arttığı, Sırbistan ile Karadağ'ın bu isyân ve ihtilâllere karıştığı, bunun Bulgaristan taraflarına yayılmasının önlenemediği 1875 senesi yaz aylarında, pâdişah Mahmud Nedim Paşa'yı ikinci defa sadârete tâyin ederken, Midhat Paşa'yı da, 40.000 kuruş maaş ile, ikinci defa olarak, adliye nâzırlığına getirdi (19 receb 1292 = 21 ağustos 1875). Fakat Midhat Paşa sadrâzamın icraâtını isâbetli bulmuyordu: devlet borçlarına âit tahvilât faizlerinin, sorgusuz ve alacaklılara mürâcaat edilmeksizin, tenzil ve tevkif edilmesi, Hersek isyânının bütün Rumeli'yi kaplaması tehlikesi karşısında Mahmud Nedim Paşa'nın rus sefiri İgnatyev'in tavsiyeleri ile hareket etmesi, onda bu hareketlerin devlet ve memleket için büyük fenâlıklar doğuracağı şüphesini uyandırmış ve bu sebep ile 29 şevvâl 1292 (28 teşrin II. 1875)'de, adliye nâzırlığından istifâ ederek, çekilmiştir. Abdülaziz istifâ sebebini sorduğu vakit, ona baş-mâbeyinci Hâfız Mehmed Bey

vâsıtası ile cevâben, „devlet idâresine dâir muayyen bir kanun olmayıp, iktidara gelenlerin keyfî irâdesi ile vâkî icraâttan mülkî ve siyâsî işlerin muhtel olduğunu ve askerî nizamların bozulduğunu, mâlî işlerin ise, islâhı kabil olamayacak bir raddeye geldiğini ve bu bâllerden 3—4 ay sonunda ne türlü vahim âkıbetler zuhûr edeceğini anlayan bir kimse için, sabır ve tahammül mümkün olamayacağını" söyleyen Midhat Paşa, kendine göre, diğer bir vazife, msl. bir vilâyet vâliliği istiyor, belki de bu hareketi ile, her suretle zararlı saydığı Mahmud Nedim Paşa'yı hukûmet başından uzaklaştıracağını ümit ediyordu. Bununla berâber o, ne bir vâliliğe gönderildi, ne de derhâl ümidi tahakkuk etti; ancak 5—6 ay sonradır ki, Mahmud Nedim Paşa'nın, gerek mâlî işlerde, gerek dâhilî meselelerde isâbetsiz tedbirleri umûmî hoşnutsuzluk doğurup da, medreselerdeki talebelerin, umûmî efkârın his ve düşüncelerine tercüman olarak, bir nümâyiş tertip etmeleri, bâb-ı fetvâya ve Bâbıâlî'ye gelmeleri üzerine, sadârette değişiklik yapıldı ve bu arada, Midhat Paşa, mâzûliyet maaşı ile, mecâlis-i âliyeye me'mûr edildi (24 rebiülâhır 1293 = 19 mayıs 1876). Çok geçmeden, Yusuf Kâmil Paşa'nın infisâlı üzerine, şûrâ-ı devlet reisliğine, ikinci defa olarak, tâyin edildi (12 cemâziyelevvel 1293 = 5 hazîran 1876). Mütereim Rüşdi Paşa'nın sadârette bulunduğu bu sırada, Hüseyin Avni Paşa, Bursa'dan çağırtılarak, tekrar ser-askerliğe getirilmiş, Abdülâziz'in tahttan indirilmesini düşünen ve isteyenler onun şahsında kudretli bir icrâcı bulmuşlardı. Pâdişaha hatâsını söylemeğe kimsenin cesâreti olmadığı gibi, söylense bile, onun tarafından kabûl edilmek ihtimâli de bulunmadığı için, her kesçe saltanat tebeddülü zarûrî görünüyordu. Midhat Paşa da, Hüseyin Avni Paşa gibi, şahsî gareze dayanmadan, sâdece devletin hayatını devâm ettirmek için, tek çâre bildiği meşrûtiyet usûlünün kurulmasına ancak Abdülâziz'in saltanat tahtında bulunmasını mâni gördüğü için, hal'i tarafdarı idi. Bu esnâda galeyan hâlinde bulunan efkâr-ı umûmiyeyi yatıştırmak husûsunda ne gibi tedbir alınmasını kendisinden kızlar-ağası Cevher Ağa vâsıtası ile soran vâlide Pertevniyâl Sultan'a „umûm tebaanın hürriyet ve müsâvâtı ve vükelânın me'zûniyet ve mes'ûliyeti esâslarını şâmil bir kanûnun hemen vaz'ı ve ilânı" yolunda bir lâyiha takdim ettiği gibi, sadrâzam Mütercim Rüşdi Paşa'ya gönderdiği bir mektuptan anlaşıldığına göre, pâdişaha da „islâhât-ı cedîde ve muntazamanın icrâsı için" mütemâdî istirhamlarda bulunuyor ve bu husûsta zât-i şahâne bir taahhüt altına alınacak olur ise, tebdîl-i hareket etmenin, yâni Abdülâziz'i hal'etmekten sarf-ı nazar eylemenin daha hayırlı olacağı düşüncesini ileri sürüyordu. Fakat onun bu tavsiyeleri tutulmadı ve pâdişah tahttan indirildi; bunu icrâ edenler arasında Midhat Paşa da bulundu. Mâmafih o, Hüseyin Avni Paşa'ya bu işte asker kullanmasının nizamları bozacağını ve câiz olmayacağını söylemiş ise de, umûmun arzusuna ve maslâhatın tabi'î seyrine karşı koyamamış ve Rüşdi Paşa ile birlikte ser-askerlik dâiresinde yeni pâdişaha ilk bi'at edenler sırasında yer almış idi. Midhat Paşa bu suretle saltanat değişikliğinden asıl maksadın devlet ve milletin uğradığı buhran ve tehlike hâlinden kurtulması ile devletin idâre-i umûmiyesi için doğru ve sâbit bir meslek ittihaz kılınması olduğunu, bunun için de tek çârenin meşveret, serbestî ve hürriyet esasları üzerine dayanan ve Avrupa'nın ileri ve medenî hâlini meydana getiren bir kanûn-i esâsî ile idâre usûlünün memleketimizde de tatbiki bulunduğunu düşünüyor ve böyle kanûn-i esâsînin, bir an evvel hazırlanarak, kabûlünü istiyordu. Hâlbuki Mütercim Rüşdi ve Hüseyin Avni Paşa'lar hazırlanmakta olan bu kanûnun bâzı mühim maddelerine muârız oldukları için, cülûs hattında bile bundan bahsettirmemişlerdi. Abdürrahman Şerel Bey'in o zaman sadâret müsteşârı bulunan Said Efendi'den naklettiğine göre, Midhat Paşa bu yeni kanûnun gecikmesinden doğacak iç ve dış zararları sayarak, bir an önce tatbika konulmasını istedikçe, sadrâzam kendisi hakkında „paşamız akılsız bir adamdır, alel'acele kaleme aldırdığı o kanûn iptidâ kendi başını yiyecektir" diyor ve bu suretle bu işte Midhat Paşa kadar samimî ve heyecanlı olmadığını da gösteriyordu. Filhakika gerek Hüseyin Avni Paşa, gerek Mütercim Rüşdi Paşa, terakkî fikrine karşı olmamakla berâber, pek esâslı değişikliğe râzı olamıyorlar ve ileri fikirlerin reisi sayılan Midhat Paşa'nın hazırlattığı kanûn-ı esâsî lâyihasından telâş ediyorlardı. O, zamanın en mühim adamı olmuş idi. Devletin selâmeti, âdetâ, Midhat Paşa'nın başarısına veya başarısızlığına bağlı gibi görünüyordu. Bu esnâda Abdülâziz, hal'inin 6. günü, Fer'iye sarayında intihar etmiş idi. Tahta çıkan Sultan Murad'ın ise, hastalığı uzuyor, Rumeli ihtilâli, Girid vak'aları serî hâl çâreleri bekliyordu. Bu meseleleri görüşmek üzere, bir akşam Midhat Paşa'nın konağında toplanan meclis-i vükelâ, Çerkes Hasan'ın bücûmuna uğramış, Hüseyin Avni Paşa ile hâriciye nâzırı Râşid Paşa ve daha bâzıları öldürülmüş idi. Bundan sonra, yine pek mühim ve âcil bir siyâsî meseleyi müzâkere için Bâbıâlîde bütün vükelâ, vezîrler, ulemâ ve devlet ricâlinin iş-

tirâki ile akdedilen umûmî meclis toplantısını, Midhat Paşa, bir fırsat sayarak, kanûn-i esâsî için evvelden hazırladığı müsveddeyi ortaya koymuş, daha sonra bâb-ı fetvâda akdedilen mecliste de, bunun başlıca maddeleri çoğunluk ile kabûl olunmuş, bâzı kısımlarının değiştirilip, düzeltilmesi için, yine Midhat Paşa'nın reisliğinde bir komisyon kurulmuş idi. Pâdişahın rahatsızlığının şifâ bulmayacağı anlaşılıp da, hilâfet ve saltanat makamına Abdülhamid II. gelince (1 eylûl 1876), gayr-i resmî olarak, bu hususdaki lâyihayı ona da takdim etti. Bunu esâs itibârı ile kabûl eden yeni pâdişah, „usûl ve istidâd-ı memlekete muvâfık olmayan şeyler" vükelâ arasında müzâkere ve tâdil olunmak üzere, Midhat Paşa'ya tâlimat verdi (9 zilkâde 1293=26 teşrin II. 1876). Bu sırada, Sırbistan ile muhârebenin aldığı son durum ve bir Bulgaristan teşkili maksadı ile rusların harekete geçmesi İstanbul konferansına yol açmış, bir taraftan kanun-ı esâsî meseleleri, diğer taraftan siyâsî ve askerî hâdiseler sadrâzam Mütercim Rüşdi Paşa'yı bunaltmış idi ki, onun sıhhî sebepler ile istifâsı üzerine, Midhat Paşa ikinci defa sadârete geldi (3 zilhicce 1293 = 19 kânûn I. 1876). Abdülhâmid, bu münâsebet ile gönderdiği hatt-ı hümâyûnda, „bir yed-i iktidâra tevdî-i idâreye lüzûm" hissettiği ve bu yüzden „sıfat-ı matlûbe ve müstakimeyi câmî" olan Midhat Paşa'nın „uhde-i hamiyetine" mesned-i sadâreti tevcih" eylediğini bildiriyordu. Diğer taraftan Mahmud Kemâl İnal'ın gördüğü bir muhtıraya göre iae, pâdişah, onu „hasbez zaman ve bizzarûre" bu mevkie getirmiş idi. Mâmafih böyle buhranlı bir zamanda Midhat Paşa'nın sadârete geçmesinin en muvâfık bir tedbir olacağını bizzat Rüşdi Paşa pâdişaha telkîn etmiş ve böylece umûmî efkârın arzusuna da tercüman olmuş idi. Dâhilde ve bâricde itibârı büyük olan ve hürriyet-sever türkler tarafından istendiği kadar, şark meselesinde Osmanlı devletini tutan devletlerce de müsâit karşılanan Midhat Paşa'nın sadrâzamlığından büyük faydalar beklenmekte idi. İngiltere'nin o zamanki İstanbul sefiri Sir Henry Elliot hukûmetine gönderdiği bir mektupta, onu Türkiye'nin yetiştirdiği büyük adamların en faâli ve en hürriyet-perveri olarak tavsif edip, pâdişah ile sadrâzamların iktidarlarının üstünde bir meşrûtiyet idâresine taraftar bulunduğunu ve hürriyet-severlerin tek selâmet ümidi olduğunu bildirdiği gibi, Bismark da, bir münâsebet ile, Midhat Paşa'yı asrın büyük adamlarından saydığını ve şark meselesinin, onun iktidara gelmesi ile, yoluna girebileceğine inandığını, ne istediğini bilen ve maksatlarından zerre kadar inhirâf etmeden hareket eyleyen bir zât olduğunu bildirmiş idi. Midhat Paşa'nın Avrupa umûmî efkârı tarafından tutulduğunun diğer bir delîli olarak da onun iktidara gelmesi ile, Osmanlı tahvilâtının Paris ve Londra borsalarında derhâl yükselmesi ve sadârette kaldığı müddetçe, mütemâdiyen yükselmeğe devâm etmesi gösterilebilir. Midhat Paşa'nın sadârete geçmesi ile derhâl kanûn-ı esâsî tashihat ve tâdilâtı tamamlandı. Bu işte Midhat Paşa, bâzan geceleri sabahlara kadar çalışıyordu. Lâyiha meclis-i vükelâda müzâkere olunduğu sırada, pâdişahın emniyet etmediği kimseleri sürebilmesi için, 113 maddeye tehlikeli bir fıkra ilâvesi hakkında bir irâde-i seniye çıktı. Ziya Paşa ve Nâmık Kemâl Bey gibi, Midhat Paşa da bu maddenin konulmasına şiddetle aleyhdar idi. Bu yüzden müzâkereler ve çetin münâkaşalar yapıldığı sırada, bir gece Midhat Paşa'nın konağında Midhat Paşa ile Ziya Paşa ve Nâmık Kemâl Bey arasında oldukça sert bir tartışma oldu ve muârızlarının „biz böyle pejmürde bir kanûn-i esâsî istemeyiz" yolundaki iddialarına, o: „— Kanûn her ne sûretle tashihâta uğrasa, bunu nevâkısı ile berâber kabûl etmek lâzımdır; anda görülecek nevâkıs ve zevâidi meclis-i mebʻûsân mahiv ve isbâta muktedirdir" — diyerek, mukabelede bulundu. Bu sûretle 113. maddeye böyle bir fıkranın konulmasına mânî olmadı. 23 kânun I. 1876 (7 zilhicce 1293)'da, sadâretinin beşinci gününde, Bâbıâlî meydanında hatt-ı hümâyûn ile birlikte kanûn-ı esâsî ilân olundu. Bu münâsebet ile Midhat Paşa, söylediği nutukta, devlet-i osmaniyede hürriyet, adâlet ve müsâvat devresinin başladığını, medeniyet-i hâzırayı teʼmin eden yeni kanûnların merʼiyete girdiğini, vatanperver bir edâ ile, umûmî efkâra bildirdi. İstanbul'un her tarafında görülen memnûniyet tezâhürlerinde, halkın tertip ettiği nümâyişlerde, pâdişah ile birlikte, „Yaşasın Midhat Paşa!" sesleri duyuluyordu. Kanûn-i esâsînin ilânı günü Haliç'te bahriye nezâretinde de İstanbul sefirler konferansı açılmış ve altı büyük devletin mümessil ve sefirleri ile, Rumeli ve Bulgaristan'da mevcut ihtilâflı meselelerin müzâkeresine başlanmış idi. General İgnatief ve onu destekleyen İngiliz murahhası Salisbury sulhü teʼsis etmek ve alâkadar oldukları bölgelerde istedikleri ıslâhâtı gerçekleştirmek husûsunda konferans çalışmalarına engel olunmamasını ve kanûn-i esâsî ilânının ancak bir gösterişten ibâret bulunduğunu bildirirlerken, Midhat Paşa da, konferans kararlarının reddinin tabiʻî ve zarûrî olduğunu mâbeyine yazıyordu; çünkü ona göre, meşrûtiyetin kurulması imparatorluk dâhilinde yaşayan bütün

unsurların her birine, cins ve din ayrılığı gözetmeksizin, aynı hakları ve tam bir emniyet verecek, mevzii islâhat tasarılarına ve teşebbüslerine lüzûm bırakmayacak idi. Bununla berâber sadrâzam, İngiltere ve Fransa gibi memleketlerde fikirleri kazanmanın şart olduğunu ve oralara münâsip ve nufûzlu kimseler gönderilerek, konferans kararlarından doğacak mahzûrları anlatmak gerektiğini de takdir ediyor ve nâfia müsteşarı Odian Efendi'yi gönderiyordu. Konferans çalışmaları esnâsında Salisbury'nin bir anlaşma vukûa gelmesi husûsunda, bir taraftan murahhaslar, diğer taraftan Bâbıâlî ve Midhat Paşa nezdinde gayretler sarfetmesine karşılık, İngiltere sefiri Henry Elliot'un hareket hattı, Osmanlı hukûmetini mukavemete teşvik eder görünmesi ile ve ingiliz baş-vekili Disraeli'ye de istinât ettiği zannolunması ile, Midhat Paşa bir az sert hareket etmekte idi. Salisbury'nin bu meseleye dâir kendisine gönderdiği mahrem bir mektuba cevâbında (18 kânûn II. 1877), o konferans kararları ile „hukûmet-i şâhânenin istiklâl, şeref ve haysiyetinin çok vahîm bir sûrette halelâar edildiğine kuvvetle kanî" bulunduğunu bildiriyor ve redd husûsunda her kesin ittifak hâlinde olduğunu da ilâve ediyordu. Filhakika 19 kânûn II. 1877'de Bâbıâlî'de bir meclis-i umûmî akdedilip, bu mesele müzâkere edildiği vakit, başta sâbık sadrâzam Mütercim Rüşdi Paşa olduğu hâlde, kâhir bir ekseriyet bu tekliflerin reddini heyecanla istemiş, hattâ âzâdan ermeni katolik râhibi Enfiyeciyan — „Bu teklifler islâh değil ifsaddır... Bu türlü tekliflerin reddi emrinde kâffemiz müttehiden ifnâ-i vücûd etmeliyiz" — demiş, yine hazır bulunanlardan Mekteb-i sultânî nâzırı Sava Paşa da bu sözleri desteklemiş idi. Hülâsa Midhat Paşa'nın konferans kararlarını Bâbıâlî vâsıtası ile reddederek, harbe yol açtığı ve „makam-ı sadârete geldiği günden itibâren efkâr-ı islâmiyeyi... Rusya devleti ile muhârebe etmeğe teşvik eylediği" yolunda, Abdülhamid II.'in hukmü ve Cevdet Paşa'nın buna benzer mütâleaları mübâlegalı sayılmak lâzım gelir. Esâsen Midhat Paşa bu kararları reddedilecek olursa, Osmanlı devleti lehine değiştirileceğine hukmediyor ve ancak o zaman bu tavassut ve müdâhalenin ehven-i şer olarak kabûlünün düşünülebileceğine inanıyordu ki, sonradan vücûda getirilen Londra protokolu muhtevâsı, onun bu ümit ve temennîsini kısmen gerçekleştirmiş sayılabilir. Fakat bu protokolun reddinden sonra doğan vahim neticelerin mes'ûliyeti, Midhat Paşa artık sadârette bulunmadığı cihetle, ona yükletilemezdi. Damadı Vefik Bey'in sözleri ve Nâmık Kemâl Bey'in Abdülhak Hâmid Bey'e yazdığı mektubundaki ifâdesi de bunu desteklemektedir.

Midhat Paşa, Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde rol oynamış bir devlet adamı olarak, pâdişaha dâimâ şüpheli görünüyor ve Abdülhamid'in ona karşı itimadsızlığı günden-güne artıyordu. Kendisi ise, hakkındaki emniyetsizlik sebebi ile, her an başına bir tehlike geleceğini düşünmüyor, gerek sözlerinde, gerek tavır ve hareketlerinde ihtiyatlı davranmıyor, hukûmdarı kuşkulandıracak hareketlerden geri durmuyordu ki, bunun neticesi olarak, azil ve memleketten uzaklaştırılması gecikmedi. Bu ikinci sadâretinden azli için, umûmiyetle şu sebepler ileri sürülmektedir: evvelâ Meşîhat dâiresinde „asâkir-i milliye" adı ile, ilmiye mensuplarından bir sınıf asker tertibine girişilmesi, Ziyâ Paşa ile Nâmık Kemâl Bey'in de içinde bulunduğu bir encümenin başına Midhat Paşa'nın getirilmesi, millî askerin sadrâzam lehinde nümâyişler yapması, bu hareketlerin muhâlifler tarafından pâdişahın vehmini arttıracak şekilde saraya duyurulmasıdır ki, çok geçmeden, millî asker ve onu teşkil eden encümen ilgâ edildi. İkinci sebep. Midhat Paşa'nın Ziyâ Paşa ile Nâmık Kemâl Bey'i tutması ve onları merkezden uzaklaştırmak isteyen pâdişaha karşı son derece himâye etmesi idi. Suriye vâliliğine tâyin edilen Ziyâ Paşa'ya „mevkî-i me'mûriyetinin ehemmiyeti ile mütenâsip olmak üzere", birinci rütbe osmânî nişânı verilmesine dâir yazdığı tezkereye de redd cevabı verilmemiş idi. Daha bâzı mârûzâtının dinlenmemesi ve yaptığı inhâların nazara alınmaması, msl. mâliye nazırı Gâlib Paşa'nın idârede gösterdiği aciz sebebi ile azlini arzettiği hâlde, Abdülhamid'in onu âyân âzalığına tâyin etmesi, Midhat Paşa'nın ise, kavâim-i nakdiye işlerinin karışıklığı sebebi ile, hazînenin uğradığı zarardan meclis-i meb'ûsanda bahsedilmesi muhtemel bulunduğu için, bu zâtın kendisini temize çıkarmadıkça meclis-i âyâna tâyininin uygun olmıyacağı cevabını vermesi ve bu arzının, sadrâzamın düşmanları tarafından istismar edilerek, „efendimizi meb'ûsanla korkutuyor" gibi sözler söylenmesi azlini intâc eden sebeplerden sayılmaktadır. Midhat Paşa, bu hareketlerden münfail olarak, bir kaç gün işlere bakmadı; konağında kaldı. Amedci Mahmud Bey (Mahmud Celâleddin Paşa)'e de: — „Ben istifâ edecek değilim, pâdişah beni azlederse etsin... Lâkin bu defâki infisâlim sâbıklarına kıyâs olunmaz". — diyordu. Bu sırada saraya ağır bir tezkere yazdı. Bunda meşrûtiyeti kurmaktan maksadın istibdadı kaldırmak ve pâdişahı vazifelerinde ikaz ile mes'ûl devlet adamları

nın vazifelerini tâyin ve millet efrâdı arasında tam bir müsâvât sağlamak olduğunu bildirmekte, bu hareketin şark meselesini iyi bir şekilde halletmek için, avrupalılara karşı gösterişten ibâret bir hamle olmadığını, elbirliği ile ve gerçekten yurdun ıslâhına çalışmak lâzım geldiğini ilâve etmekte idi. 18 kânûn II. 1877 tarihini taşıyan ve Midhat Paşa 'nın hâtırâtında bulunduğu gibi, o devrin ecnebî matbûatında da çıkan bu arîzanın tesnî edilmiş olduğunu, onun aleyhinde bulunanlar tarafından tertip veya Midhat Paşa 'nın bir yazısının bu suretle tahrif edilerek, ecnebi matbuâta verilmiş olacağını, Mahmud Kemâl İnal kaydetmekte ve bu husûsta babaası Mehmed Emin Paşa 'nın bir kaydını da, isbat sadedinde, zikreylemektedir. Mâmafih Midhat Paşa 'nın mizac ve seciyesi, doğru ve tok sözlülüğü düşünülür, kanûn-ı esâsî hukümlerine ne kadar bağlı bulunduğu göz önüne alınır ise, sadâretten azli arifesindeki rûh hâleti içinde, buna çok yakın ifâdeler ile, pâdişaha arîza takdim etmesinin mümkün bulunduğu tasavvur olunabilir. Midhat Paşa 21 muharrem 1294 (5 şubat 1877)'te saraya çağırıldı ve mâbeyin feriki Said Paşa vâsıtası ile, mühr-i hümâyûn kendisinden alınarak, derhâl memleket dışına çıkarılmak üzere, İzzeddin vapuruna binmesi husûsundaki irâde teblig edildi. Halefi olan Edhem Paşa 'ya yazılan hatt-ı hümâyûnda „Midhat Paşa 'nın kanûn-ı esâsî hukmünce, memâlik-i mahrûsemizden bâis-i tebâudü olan bâzı esbâbdan dolayı infisâli vukû bulmasına mebni" denildiğine göre, ona ağır suçlar isnât edilmekte idi ki, bu ithamların başında zaptiye nâzırı Ömer Fevzi Paşa 'nın jurnalinde zikretiği „yakında diktatör olacağı" hakkındaki sözler veya devleti cümhûriyet şekline sokmak istediği hakkındaki rivâyetler bulunsa gerektir. Midhat Paşa azil ve yurttan uzaklaşma kararını sükûnet ile karşıladı ise de, Said Paşa 'nın kendisine pâdişahın selâmı ile birlikte yakında tekrar İstanbul 'a çağırılacağı hakkındaki vaad ve irâde-i seniyeye cevâben: —„Teessüf ederim ki, İstanbul 'a avdetimde ne şevketlû efendimizi saraylarda ve ne de bu mülkü yerinde görmeyeceğimden edilen hatânın o zaman derecesi anlaşılacaktır" — diye mukabele etmekten kendini alamadı ve âilesi ile görüşmesine meydan verilmeden, vapura bindi ve evvelâ Brindizi 'ye çıkarak, oradan Napoli 'ye gitti ve bir ay orada kaldıktan sonra, İspanya 'yı ve bilhassa Endülüs 'ü görmek istedi. Bir müddet de oraları gezdikten sonra, Paris 'e ve Londra 'ya gitti. Midhat Paşa 'nın azli ve sürülmesi umûmî efkâra bir çok resmî ilânlar ile duyurulur iken, bu hareketi haklı göstermek ve onun aleyhinde bir cereyân uyandırmak için çalışıldığı görülmektedir. Buna rağmen, münevver ve hürriyet tarafdarı çevrelerde, bilhassa yüksek tahsilde bulunan bâzı gençler üzerinde, fenâ bir te'sir yaptı ve protestolara sebep oldu. Kezâ, Avrupa siyâset çevrelerinde de müsâit olmayan bir te'sir yarattı. Ancak İstanbul 'da Midhat Paşa 'yı sevmeyen bir takım kimseler, içlerinde Ahmed Midhat Efendi gibi, Midhat Paşa 'nın yetiştirdiği ve Dâr-ı şûrâ-ı askerî âzasından Kâzım Paşa gibi zâtlar da bulunan bâzıları, her hâlde pâdişaha hoş görünmek için, onun aleyhinde neşriyatta bulunmaktan veya yakışıksız bir şekilde onu hicvetmekten geri kalmadılar. O Avrupa 'da iken osmanlı—rus harbi oluyor, kendisi de hâdiseleri uzaktan takip ediyordu. Oralarda vatan ve memleketin hayrına bâzı temaslar yaptığı gibi, evvelâ mâbeyine, sonra da meşihata gönderdiği mektuplar ile, siyâsî güçlüklerin halli ve yapılması gereken işler husûsunda düşündüklerini de bildirdi. Kezâ osmanlı devletinin hıristiyan tebeası hakkındaki inâyetlerine ve Rusya 'nın hak ve insafa uymayan hareketleri hakkında, bir risâle yazıp, fransızca ve ingilizce nüshalarını Avrupa 'da neşretti, daha sonra, İstanbul (1295)'da *Memâlik-i osmaniyenin mâzî, hâl ve istikbâli* adı ile basılmıştır. Abdülhamid bir taraftan umûmî efkârın Midhat Paşa 'ya mütemâyil olduğunu görerek, İstanbul matbûatında onun aleyhinde neşriyatta bulunulmasını te'min ediyor, diğer taraftan Avrupa 'daki ikametinin uzamasının, şahsı ve hukûmeti hakkında müsâit bir te'sir yaratmayacağını düşünerek, memlekete celbini istiyordu. Bu maksat ile, teşrifat nâzırı Kemâl Bey ve Midhat Paşa arasında bir hayli mektup teâtî edilmiş idi. Nihâyet 22 ağustos 1878 'de, Midhat Paşa 'nın İskoçya 'da Duc de Sadırlandy 'nin şatosunda misâfir bulunduğu sırada, mâbeyin baş-kâtibi Âlî Paşa-zâde Ali Fuad Bey 'den pâdişah tarafından affedildiği yolunda bir haber alması üzerine, Akdeniz sâhillerinde mevkî ve havası sıhhatine uygun olabilecek bir yerde âilesi ile birlikte oturmasına müsâade olunmasını istedi; Girit 'te oturması uygun görülerek, ayda 200 lira maaş tahsisi ve ayrıca 1.000 lira da yol harçlığı verilmek ve âilesi yanına gönderilmek sureti ile, isteği yerine getirildi.

28 eylûl 1878 'de Hanya 'ya varan ve burada âilesi ile birlikte iki ay kadar kalan Midhat Paşa, bundan sonra Suriye vâliliğine tâyin edildi. Onun bu vazifeye getirilmesi, Yemen ve Suriye vilâyetlerinin Mısır 'a ilhâkı için o sırada hidiv tarafından tahriklerde bulunulduğu yolunda bir rivâyetin hukûmete aksetmesi

ve bunun önü alınmak üzere, pek fazla ıslâha ihtiyâcı olan Suriye eyâletinin, iktidar ve nufûz sâhibi bir zâta tevdiinin o zamanki sadrâzam Saffet Paşa tarafından düşünülmesi ve bu fikri pâdişahın da tasvip etmesi üzerine vukû bulmuş idi. Gerçi Midhat Paşa kendisinin „fikren ve cismen yorulmuş ve yaşının da şeyhuhate varmış“ olmasını ileri sürerek, hiç bir hizmet ve me'mûriyet isteğinde bulunmuyor ise de, pâdişahın bu iltifat ve inâyetine îtizâr beyan etmeğe de cesâret edemedi ve Girit 'ten me'mûriyet mahalline husûsî surette gönderilen bir vapur ile, doğruca gitti. Ancak ona mâbeyinden gönderilen telgrafta, yeni vazifesinde yapacağı icraâtı ve alacağı tedbirleri pey-derpey istizân etmesinin pâdişahın irâdesi cümlesinden olduğu bildirilmiş idi ki, böyle bir idâre tarzı onun meslek ve meşrebine hiç de uymuyordu. Bununla berâber Midhat Paşa oraya gider-gitmez, evvelce Tuna ve Bagdad vâliliklerinde edindiği tecrübelerden de faydalanarak, büyük bir şevk ve azim ile çalışmağa koyuldu. Şam 'da, Beyrut 'ta ve bu bölgenin muhtelif yerlerinde harsî ve ictimâî müesseseler vücûda getirdi; vilâyetin imârına, yollar v. b. inşâsına çalıştı, Şam 'da bir islâh-hane vücûda getirdi, Trablus 'ta tramvay işletilmesini te'min ettirdi. Akkâ kalesindeki gayr-i sıhhî ve gayr-i insânî şartlar içinde bulunan zindanı kaldırttı, hulâsa, kendi tâbiri ile, „Konya ve Ankara vilâyetlerinde ne yapılırsa, Suriye 'de de aynı ile onun icrâsını iltizâm“ eyledi. Fakat pâdişah ondan dâimâ şüphe etmekte ve oraya gönderdiği hafiyeler ile, harekâtını kontrol ettirmekte idi. Mahmud Nedim Paşa gibi koyu bir muhâlifinin dâhiliye nezâretine tâyin edilmesi, Cevdet Paşa, Mahmud Celâleddin Paşa, Nusret Paşa ve Sürûrî Efendi gibi, öteden beri kendine garez dolayısı ile aleyhdar bulunan kimselerin saraya yakın ve nufûzlu mevkîlerde bulunması, Midhat Paşa 'nın şevkini kırmakta ve onu yeise uğratmakta idi. Tekrar hizmetten affını ricâ etti ise de, kabûl olunmadı. Bu esnâda Mârûnîler ile Dürzîler arasında Ḥavrân bölgesinde bir hâdise çıkınca, ingiliz ve fransızların birer tarafı tutması, Midhat Paşa aleyhinde Bâbıâlîye yersiz bâzı ihbarlarda bulunulmasına sebep olmuş idi. İngiliz elçisinin Suriye 'ye yaptığı seyâhat de bu türlü şikâyetleri arttırdı. Vilâyet mektupçusunun islâhhâne kapısı üzerine yazdırdığı ibârede dâver ve hidiv tâbirlerini kullanması, Şam 'da tiyatro ve şehir bahçesi ihdâsının halk tarafından büyük bir memnûniyet ile karşılanarak „yaşasın Midhat Paşa“ diye tezâhürâtta bulunmaları ve bu hâdiselerin Midhat Paşa 'nın şüpheli hareketlerine bir delîl gibi gösterilerek ve onun Suriye 'yi zaptedip, müstakil bir hukûmet kuracağı hakkında bir iftirânın saraya bildirilmesi, sâbık ordu müşîri Hüseyin Fevzi Paşa 'nın Şam 'a gelerek, kendisinden kuvvetli te'minat alınması yolunda pâdişahın bir irâdesinin teblig edilmesine sebep oldu. Hakkındaki şüphe ve tereddüdün de, vilâyetin hukûmet-i mümtâze şekline tahvili sûretindeki söylentileri destekleyen icrsâttan, ingiliz elçisine lüzûmundan fazla saygı göstermesinden ve Cebel Lübnan 'ın Suriye ile birleştirilmesine dâir rivâyet olunan teşebbüslerden ileri geldiği bildiriliyordu.

Midhat Paşa 'nın yeni bir istifaya teşebbüsüne meydan kalmadan, 27 şâban 1297 (4 ağustos 1880) 'de Aydın vilâyetine becâyişi yapıldı ve ağustos sonlarına doğru İzmir 'e vardı. Midhat Paşa bu son vazifesinde bir seneden az bir zaman kalabildi. Şahsını hedef tutan gayr-i müsâit cereyanlardan müteessir olan yeni vâli, muvâsalatını pâdişaha ve devlete sadâkatini, hakkındaki isnâdları ve fesadları mâbeyin baş-kâtipliğine bildirdi ve maaşının arttırılmasını da diledi. Diğer taraftan, selefi Hamdî Paşa 'nın başladığı işlere devam ile, İzmir 'de zapt ve raptın takviyesine çalıştı. Bu sırada İstanbul 'daki dostlarından endîşe verici mektuplar almakta, kendisinin ve diğer bâzı kimselerin bertaraf edilmesi ve imhâsı maksadı ile, Sultan Abdülaziz 'in intihar etmeyip, öldürüldüğü yolunda bir fesadın tertip ve kendisinin de bunda medhaldar olduğunun iddia edildiğini öğrenmekte idi. Mürettiplerin başında da yukarıda zikredilen aleyhdarları bulunuyordu. Bâzı dostları, hattâ bir kısım yabancı tanıdıkları, hazırlanmakta olan bu müşkil ve belâlı durumdan kurtulması için, Avrupa 'ya gitmesini ihtar ve tavsiye ettiler ise de, buna ehemmiyet vermedi. Bu sırada Sakız adasında vukû bulan zelzele münâsebeti ile, felâketzedelere yardım husûsunda onun gösterdiği gayret, pâdişah tarafından takdir olunmuş ve Abdülhamid 'in riyâsetinde, bu maksat ile, toplanacak hey'ete Midhat Paşa da âza tâyin edilmiş, her hâlde bu türlü iltifatlar ile, avutulmak istenilmiş idi. Filhakika çok geçmeden yâver bin-başı Hüsni Bey adında biri, İzmir 'e gönderilerek, vâlinin hareketleri günü gününe tâkip edildi ve saraya bildirildi. Nihâyet Said Paşa kabinesi, Midhat ve mütercim Rüşdi Paşa 'lar hakkında istintak hey'etinin iddia ve ithamlarına istinâdeo, Midhat Paşa 'nın azli ve tevkifi ile, İzmir 'deo getirilirken, vapurda sorguya çekilmeleri husûsunu adliye nâzırı Cevdet Paşa 'ya havâle etti (16 cemâziyelâhır 1298= 16 mayıs 1881). Bu maksat ile İzmir 'e sûret-i

mahsûsada gönderilen Hilmî Paşa, Midhat Paşa hukûmet konağının harem dâiresinde âilesi ile berâber uykuda bulunduğu sırada, gece yarısı burayı basarak, onu yakalamağa teşebbüs etti; fakat bu arada konaktan ayrılan ve hâdisenin dehşeti ile Fransız konsoloshânesine sığınan vâliyi bulamadı. Ancak mesele saraya ve hukûmete aksettirildikten ve adliye nâzırı Cevdet Paşa'nın, vâli vekili vâsıtası ile, Fransız konsoloshânesi nezdindeki teşebbüslerinden ve te'minâtından sonra, İzmir'deki bilcümle ecnebî konsoloslarının himâyesi altında bulunduğu bildirilen Midhat Paşa, hayat ve nâmusuna halel gelmemek ve muhâkemesi alenî olmak şartı ile, Hilmî Paşa'ya teslim oldu ve kendisini almağa gelen İstanbul vapuru ile, bir kaç gün sonra, mevkuf olarak, İstanbul'a getirildi. Yıldız'da çadır köşküne götürülen Midhat Paşa'nın buradaki mahbesinde de, Sürûrî Efendi'nin riyâsetindeki Abdüllatif Bey ve kurenâdan Râgıb Bey'den müteşekkil istintak hey'etinin huzûrunda, sorgusuna devam olundu. Haziran 1881'de diğer maznûnlar ile birlikte cereyân eden muhâkemesi esnâsında, Midhat Paşa vâkî isnadları, yânî Abdülaziz'in dâmad Mahmud ve Nûrî Paşa'lar tarafından katlettirilmesi meselesinde, Midhat Paşa'nın da mâlûmat ve muvâfakati bulunduğu yolundaki ithâmı, uzun ve müdellel müdâfaası ile, çürüttü; muhâkemenin tarafgirâne bir şekilde cereyân ettiği ve bir çok noksanları bulunduğu noktası üzerinde durdu, fakat bunun netice üzerinde te'siri olmadı ve muhâkemenin sonunda Sultan Abdülaziz'in şehâdetinde fâil-i müşterek olmak üzere, diğer maznûnlar ile birlikte, idâmına karar verildiği tebliğ olundu. Sadâret mâzûlleri, hey'et-i vükelâ, müşirler ve feriklerden mürekkep olarak, sarayda toplanan fevkalâde mecliste, mahkeme-i temyiz cezâ dâiresince tanzim olunan ilâm hukmünün icrâsı yahut hafifleştirilmesi husûsunda her kesin re'yi alındı ve ekseriyetin cezânın infâzını ve ekalliyetin hafifleştirilmesini istediği görüldü. Pâdişah, ekalliyetin re'yini tercih ederek, idâm hukmünü sürgüne çevirdi; 28 temmûz 1881'de, hukmün tebliğinden 31 gün sonra, İzzeddin vapuru ile ve Cidde yolu ile Tâif'e gönderildi.

Midhat Paşa'nın Tâif'teki sürgün hayatı 3 sene kadar devâm etmiştir. Kendisi burada türlü mahrûmiyet ve meşakkatler içinde kaldı. Şerîf Abdülmuttalib ile Hicaz'a tâyin edilen vâli ve kumandanlar, mahbusların kaçmaması için, bir çok tedbirler alıyor, onları lâyık olmadıkları muâmelelere dûçâr ediyorlardı. Midhat Paşa bir kaç defa bundan şikâyet etti ve hacc için Mekke'ye gitmesine müsâade olunmasını ricâ eyledi ise de, bu isteği kabûl edilmedi. İzmir'de oturan âilesi ile haberleşmesi de mümkün olmuyordu. Kendisini avutmak için, bütün zamanını ibâdete, hadîs ve tefsir mütâleasına hasrediyordu. *Kur'an*'ı tekrar hıfzetmiş idi. Meşrûtiyetten sonra neşredilen hâtırâlarını da bu sırada yazdı. Tâif'te, mahbûsiyetinin üçüncü senesi sonunda, Midhat Paşa'nın sağ kürek kemiğinde şîrpençe çıktı. Tabîp yüz-başı Mehmed Nâşid Efendi ameliyâta lüzûm gösterdi ise de, paşa buna râzı olmadı; Mekke'den hâzık bir tabîp gönderilmesi istendi. Vâli Osman Paşa buna ehemmiyet vermedi. Ancak felâket arkadaşlarının gayreti ile, yara iyileşti. Muhâfızları tarafından defâlarca zehirlenmesine teşebbüs edildi; müteyakkız davranılması sâyesinde buna mâni olundu. Nihâyet 8 mayıs 1884'te, evvelce bu maksat ile hazırlanan ve bir yüz-başı ile bir mülâzim-i sânî, bir çavuş ve beş neferden mürekkep bir katiller zümresi, pâdişahtan aldıkları emir üzerine, gece yarısı kapısını kırarak, odasına girdiler ve Midhat Paşa'yı boğdular; fakat tabîp Nâşid Efendi tarafından verilip, mâbeyine gönderilen raporda „şîrpençenin vücûduna bahşettiği zaaf-ı azîmden ve hıyarcığa müşâbih diğer çıbandan vefat eylediği" bildirildi ve ölümü umûmî efkâra bu sûretle duyuruldu. Zevceleri Naime ve Şehriban Hanım'lar ile oğlu Ali Haydar Bey, kızları Memduha, Vesîme ve Sâbire Hanım'lar bu acı haberi İzmir'de duymuşlardı.

Midhat Paşa, ezcümle siyâsî hareketlerinde teennî ve ihtiyâta riâyet etmemek, Avrupa siyâsî vaziyetine yakından vâkıf olmamak gibi, bâzı kusurları ile berâber, çok vatanperver ve iyi niyet sâhibi bir devlet adamı idi. Bütün fiil ve hareketlerinin sâiki devletin hayır ve nef'i olmuştur. Bilhassa çok iyi bir vâli olduğunda her kes müttefiktir; fakat serbest ve bâzı cür'etkârâne hareketleri, istibdat muhitlerince, onun cümhûriyet tarafdarlığı ile ithâmına sebep olmuştur.

Bibliyografya: Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa, hayat-ı siyâsiyesi. Tabsıra-i ibret* (İstanbul, 1325); ayn. mll., *Midhat Paşa. Mir'ât-ı hayret* (İstanbul, 1325); ingl. nşr. *The Life of Midhat Pasha by his son Ali Haydar Midhat* (London, 1903); frns. nşr. *Midhat-Pacha, sa vie, son oeuvre, par son fils Ali Haydar Midhat Bey* (Paris, 1908); Yüsuf Kamâl Beg Hatata, *Muzakkirât Midhat Pâşâ* (Kahire, 1331); Léouzon-le-Duc, *Midhat Pacha* (Paris, 1877); Bénoit Brunswick, *La vérité sur Midhat Pacha* (Paris, 1877); A. Clician Vasıf Efendi, *Son Altesse Midhat Pacha, grand vizir* (Paris, 1909); *Un horrible assassinat commi*

sur l'ordre spécial du Sultan Abdul-Hamid II. Assassinat de Midhat Pacha d'après les documents officiels de la Jeune Turquie (nşr. Le Comité Ottoman d'Union et de Progrès, Genève, 1898); *Midhat Paşa ve Damad Mahmud Paşa hazerâtının Sultan Abdülhamid'in emri ile keyfiyet-i şahâdetleri* (Genève, 1314 = 1896); Süreyyâ Rif'at, *Midhat Paşa'nın katilleri* (İstanbul, 1324); *Feryâd ve figanlar* (İstanbul, 1326); *Aḥvâl al-davla 'l-'oṣmāniya al-siyāsiya bi 'l-naẓar ila 'l-māżi va 'l-ḥāl va 'l-istiḳbāl, ta'lif Midḥat Paşa va ḳad tarcamahā Ḫalil Efendi al-Ḫūrī* (Beyrut, 1879); Mehmed Rüşdi, *Midhat Paşa'nın vasiyet-nâmesi ve şehâdeti* (İstanbul, 1325); Selânikli Fâik, *Midhat Paşa'nın son seneleri* (Selânik, ts.); Ali, *İstanbul'da yarım asırlık vekayi-i mühimme* (İstanbul, 1325); A. D. Mordtmann, *Stambul und das moderne Türkentum* (Leipzig, 1878), s. 82 v.dd.; Dempwolff, *Serail und Hoche Pforte* (Wien, 1879); Carl v. Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei* (Wien, 1908), s. 375 v.dd.; Mahmud Kemâl İnal, *Son sadrâzamlar* (İstanbul, 1940), s. 315—414; Mehmed Zeki Pakalın, *Midhat Paşa* (İstanbul, 1940); Bekir Sıdkı Baykal, *1293 meşrûtiyeti* (*Belleten*, sayı 21—22); ayn. mil., *Lord Salisbury'nin İstanbul'da fevkal'âde murahhaslığı* (*DTCF* mecm., II, sayı 4); Refik Fenmen, *Midhat Paşa'nın iktisâdî icraâtı* (*Türk iktisat cemiyeti tetkikler serisi*, nr. 1, Ankara, 1942); Bekir Sıdkı Baykal, *1877 harbi ve bununla ilgili mes'eleler hakkında bâzı vesikalar* (*Tarih vesikaları*, sayı 3, 1941); Süleyman Paşa, *Hiss-i inkılâp* (İstanbul, 1326); Said Paşa, *Hâtırât I* (İstanbul, 1328); Ahmed Râsim, *İstibdattan hâkimiyet-i milliyeye* (İstanbul, 1925); Osman Nurî, *Abdülhamid-i sânî ve devr-i saltanatı* (İstanbul, 1327); Ahmed Sâib, *Abdülhamid'in evâil-i saltanatı* (Kahire, 1326); ayn. mll., *Tarih-i Sultan Murad-ı hâmis* (Kahire, ts.); ayn. mll., *Vak'a-i Sultan Abdül'aziz* (Kahire, 1320); Mehmed Memduh, *Esvât-ı sudûr* (İzmir, 1328); ayn. mil., *Mir'ât-ı şuûnât* (İzmir, 1328); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüşdi Paşa'ların tevkiflerine dâir vesikalar* (*TTK*, Ankara, 1946); ayn. mll., *Midhat Paşa ve Tâif mahkûmları* (*TTK*, Ankara, 1950); Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı hakikat* (İstanbul, 1326); Abdurrahman Şeref, *Tarih musâhabeleri* (İstanbul, 1339).

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

MİDİLLİ, eski adı Lesbos; orta çağdan itibâren, merkezinin adına izâfe edilerek, Mytilene (Μυτιλήνη) tesmiye olunmuş ve bu isim Midilli (eski yazılışı umûmiyetle ميدللى) şeklinde türkçeleştirilmiştir. Ege denizinde XV. asrın ortalarından beri Osmanlı imparatorluğunun bir cüz'ünü teşkil etmiş ve ancak 1912 senesinden itibâren Yunanistan hâkimiyetine geçmiş bir ada olup, Edremit körfezinin önünü kapatmakta ve Anadolu topraklarından, şimâlde Müsellim kanalı ve şarkta Midilli kanalı ismi verilen iki boğaz ile ayrılmaktadır; bu boğazların genişliği evvelkinde 8, 5 ve ikincisinde 12 km. düşmektedir. Adanın mesâhası 1.750 km.²'dır.

Midilli adası, kaidesi cenûb-i şarkî — şimâl-i garbî istikametinde uzanan, tepesi şimâl-i şarkîye (Sykamia burnu, Pîrî Reis'te Köreke burnu) dönük, kenarları yuvarlaklaştırılmış bir müselles şeklinde olup, cenûb-i şarkîdeki Malya (Pîrî Reis'te Varya) burnu ve garptaki Sığrı (Sigrion) burunları arasında uzanan kaidesi üzerinde, denize dar medhaller ile açılan, fakat içeriye doğru genişleyen iki körfez bulunur; bunlar cenûb-i şarkîde Yera (Géras: körfezin garp kıyısındaki kadîm Hiera) ve cenûpta Kalonya (Kalone, kadîm Euripos Pyrrhaios; şark kıyılarındaki Pyrrha) körfezleri olup, bilhassa küçük hacimde deniz vâsıtaları için eşsiz birer sığınak teşkil eder. Fazla yüksek olmamakla berâber, oldukça dağlık bir görünüşü olan Midilli'nin zemin ârızaları, ada içerlerine iyice sokulan körfezler vâsıtası ile parçalı bir manzara arzeder. Cenuptaki iki körfez arasında, en yüksek zirve bulunur (Olympos kütlesinde Aya-İlya tepesi, 940 m.); Yera körfezinin şarkındaki dar Malya yarım-adası üzerinde Amali dağı (530 m.), garptaki yarımada üzerinde de Hypsilon dağı (kadîm Ordymnos, 542 m.), nihâyet müsellesin şimâl köşesinde Karakaş (Lapetymnos dağı, 838 m.) bulunur. Adanın geri kalan toprakları üzerinde basık tepeler manzarası hâkimdir; alçak ovaların başlıcasına Kalonya körfezi şimâlinde rastlanır; ovalar adanın diğer kısımlarında tepelerin ayırdığı vâdi tabanlarına ve dar kıyı düzlüklerine inhisar eder. Midilli adasında yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağışlı Akdeniz iklimi hüküm sürer; bâzı kış mevsimlerinde oldukça şiddetli, fakat süreksiz soğuk baskınları kaydedilir. Adanın iklim şartları hemen her türlü mütedil memleket mahsûllerinin yetişmesine elverişli ise de, zirâat faâliyeti, tarla hâline getirilmeğe müsâit topraklarının azlığından, engele uğrar. Buna mukabil, alçak yamaçlar baştan-başa üzüm bağları ve bilhassa zeytinlikler ile kaplıdır; yamaçlarda palamutundan istifâde edilen meşelikler uzanır; yüksek sırtlar üzerinde de

çam ormanları bulunur (Yera ve Kalonya körfezlerinin şimâl müntehâları arasında uzanan sâha Çamlık adını muhâfaza etmiştir). Ada halkının geçim kaynakları arasında zeytin yağı ve sabun imâli, şarapçılık ile berâber, kıyılarda yapılan balıkçılık (bilhassa sardalya) sayılabilir.

Midilli adasının XIX. asrın ortalarında 50.000 kadar tahmin edilen nüfusu, asrın sonuna doğru, 100.000'i aşmış bulunuyordu. Cuinet, 1890 senelerine doğru, nüfusu 107.183 olarak gösterir ki, bunlar arasında 92.600 rum ortodoks, 13.712 müslüman var idi; diğer unsurların (katolik, yahudi ve ermeni) sayısı bini bulmuyordu. Lausanne sulh anlaşmasına göre, Midilli türkleri Anadolu rumları ile mübâdele edildiler. 1928'de Midilli nüfusu 137.140'a varmakta, Midilli idârî bölgesinin nüfusu, kendisine tâbî bulunan adalar ile berâber, 2.138 km.² üzerinde 161.557'ye yükselmekte idi. Bu sayı 1955 nüfus sayımında 154.795 olarak tesbit edilmiş olup, adanın Anadolu'ya dönük şark sâhilinde yer alan merkezinin nüfusu 25.518'e varıyordu.

İdârî bakımdan, Osmanlı hâkimiyetinin son senelerinde Midilli adası, „Akdeniz adaları" (Cezâir-i bahr-i sefîd) vilâyetinin bir sancağını teşkil ediyor ve bu sancak, Midilli, Molova (Molyvos, kadîm Methymna; adanın şimâl sâhilinde), Pilemar (Plomari = Potamos, cenûpta) kazalarını ihtivâ ediyordu. Anadolu kıyısı önündeki Cunda (Yunt) adaları da, ayrı bir kaza olarak, bu sancağa bağlı bulunuyordu. Yunan idâresi altında Midilli *nomós*'u Mytilini (Midilli), Methymna ve Plomarion bölümlerine (eparchie) ayrılmakta, ayrıca Limni ve Aiyos Evstratios (eski adı ile Bozbaba) adası da Midilli'ye bağlanmış bulunmaktadır.

T a r i h. İlk çağın tarihî vukuatına erkenden iştirâk eden Lesbos, önceleri mahallî küçük devletler tarafından idâre edilmiş Eolia (garbî Anadolu)'dan, Ege adalarından Yunanistan'dan gemici muhâcirlerin katılması ile nüfusu karışık bir terkip almış, vakit-vakit Fenike, İran, Atina hâkimiyeti altına düşmekle berâber, çok defa mahallî muhtâriyetini muhâfaza etmiş, Delos ittihadı dâhilinde yer almış, İskender istilâsını müteâkip, Ptolemaeus hânedanının, sonra Roma imparatorluğunun hudutları içine girmiş; nihâyet şarkî Roma devleti hissesine düşmüştür; adanın ilk çağ topoğrafyası için bk. Pauly-Wissowa, *Realencycl.*, XII, 2107—2133, mad. Lesbos.

Anadolu'nun Malazgirt zaferinden az sonra Selçuklular tarafından kısa zamanda işgâl edilmesi neticesinde, Midilli de islâm âleminin hudûdu üzerinde yer almış oldu. 484 (1091)'e doğru İzmir emîri Çaka (Çaba, Anna Komnena'da Τζαχας) Bey'in hazırladığı deniz kuvvetleri tarafından, diğer bir kısım Ege adaları ile berâber, Midilli de fethedildi ise de, Çaka'nın Bizans topraklarında sür'atle ilerilemesinden endişeye düşen imparator Alexios Komnenos, hîle yoluna giderek, Çaka'yı, dâmadı ve İznik sultanı Kılıç Arslan I. b. Süleyman vâsıtası ile, öldürttü ve Midilli tekrar Bizans hâkimiyetine döndü. İstanbul'un latinler tarafından zaptından (1204) sonra, ada bir müddet venediklilerin elinde kaldı. 1355'te imparator Ioannis V. Paleologos, kız kardeşi Maria'nın Ceneviz reislerinden Francesco Gattilusio ile evlenmesi dolayısı ile adayı ona verdi ki, Midilli Gattilusio dukaları elinde bir asırdan fazla bir müddet kalmıştır. İstanbul'un fethi sırasında Midilli, Mehmed II. tarafından, 3.000 duka altın vergiye bağlandı. Kısa bir zaman sonra vezîr-i âzam Mahmud Paşa, İmroz, Limni ve Semendirek adalarını zaptetti (1456). Aynı sene Midilli önünde demirleyen türk donanmasına Dorino Gattilusio kendi hizmetinde bulunan müverrih Dukas'ı kıymetli hediyeler ile yolladı ve taarruzdan kurtuldu; kısa bir müddet sonra vukua gelen ölümünde yerine geçen oğlu Domenico, kardeşi Niccolo tarafından hapis ve idam edildi (1458). Niccolo'nun gerek bu hareketi, gerekse İtalya'dan gelen korsanların adayı üs olarak kullanmalarına müsâade etmesi pâdişahın hiddetini, haklı olarak, tahrik etti. 866 (1462) senesinde vezîr-i âzam Mahmud Paşa donanma ile Midilli'yi fethe çıktığı sırada, Mehmed II. de Anadolu kıyılarına gelmiş bulunuyordu. Teslim talebinin reddi üzerine kuşatma başladı ve kale, 27 gün topa tutulduktan sonra, fethedildi. Ele geçirilen 300 kadar italyan ve aragonlu korsan idam olundu; yerli halkın hayatı bağışlandı; zenginler İstanbul'a nakledilerek, orada yerleştirildi; fakirler yerlerinde bırakılıp, vergiye bağlandı, orta tabakaya mensup gençler de orduya alındı ve vakit geçirilmeden, adada emlâk tahriri yapıldı; kalede bir câmi inşâ edildi; krş. Newton, I, 117; Koldewey, s. 11; adanın fethi hakkında bk. Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibār fî asfār al-biḥār* (nşr. İbrahim Müteferrika), İstanbul, 1141, 61b; Âşık Paşazâde (nşr. Giese), Leipzig, 1929, s. 156 v.d., Hammer, *G O R*, II, 15, 67; Zinkeisen, II, 226 239 v.d. Venediklilerin Orsato Giustiniani kumandasında bir kuvvet ile adayı geri alma teşebbüsleri (1464) boşa çıktı (Hammer, II, 83 v.d.). Venediklilerin Pietro Mocenigo kumandasındaki kuvvetleri Midilli'ye taarruz (1474) ile tahribatta bulundu 907 (1501) senesinde Venedik'e yardım için Ege denizine sevk

edilen „200 pâre" kadırgadan mürekkep bir fransız donanması Ravenstein kumandasında Midilli önünde göründü. Manisa vâlisi şehzâde Korkut, kaleye yardım için, bir mıkdar asker gönderdi. Bayezid II. Hersek-zâde Ahmed Paşa kumandasında bir donanmayı Midilli'ye yolladı ve Anadolu beyler-beyi Sinan Paşa da sefere iştirâk etti; türk kuvvetlerinin yaklaştığını haber alan fransız donanması, Rodos'tan gelecek yardımı beklemeden, çekildi (J. v. Hammer, II, 327; Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, 10 a—b).

Midilli Abdülhamid II. zamanında büyük devletlerin Bâbıâlî'yi tazyık için giriştiği hareketlere sahne teşkil etti. Abdül'aziz devrinde fransız tebeasından Lorando ve Tubini'den alınan ve tedâhülde kalan borçları ödetmek üzere, sefir Constans hukukî bir dâvayı siyâsî bir mesele hâline sokarak, Bâbıâlî ile münâsebeti kesti. Fransa hükümeti Midilli önlerine donanma gönderip (25 teşrin I. 1901), borcunu ödemeği kabûl etmiş bulunan Osmanlı hukûmetinden, talepleri is'âf edilmediği takdirde, Midilli'yi terketmemek tehdidi ile, ayrıca bâzı imtiyazlar koparmağa muvaffak oldu. Bu hâdiseden bir kaç sene sonra büyük devletler, Makedonya'da üç vilâyette (Selânik, Manastır, Kosova) müdâhale mâhiyeti arzeder şekilde mâlî islâhat yapılması husûsunda Bâbıâlî'yi tazyik etmeğe başladılar. Abdülhamid II.'in mukavemeti karşısında, Almanya müstesnâ, diğer beş devlet Midilli'ye harp gemileri gönderip, gümrük ve posta-telgraf idârelerini işgâl (26 teşrin II. 1905) ettiler ve Abdülhamid II. mukavemette ısrâr gösterince, bir kısım harp gemileri vâsıtası ile, Limni'ye tecâvüze kalkıştılar. Osmanlı hukûmeti, Almanya'nın tavsiyesi üzerine, üç vilâyette mâlî murâkabenin kabûlü zorunda kaldı ve işgâl hâdisesi bu suretle nihâyet buldu.

1912 senesi ilk baharında Rodos ve 12 ada İtalya kuvvetleri tarafından işgâl edildi ise de, Çanakkale boğazını abluka eden italyan donanması Midilli'ye taarruz etmedi; fakat aynı yılın son baharında Balkan harbinin başlaması üzerine, Midilli adasına 21 teşrin II. tarihinde yunanlılar asker çıkarttılar ve adanın işgâlini 3 kânûn II. 1929'da tamamladılar. 30 mayıs 1913'te Londra konferansı, yunan işgâlindeki adaların Yunanistan'a terkini kararlaştırdı; Osmanlı murahhaslarının ileri sürdükleri itirâzî kayıtlara rağmen, Midilli Yunanistan'ın eline geçmiş bulundu.

Bibliyografya: Pîrî Reis, *Kitâb-ı bahriye* (yazılış 1521, nşr. Türk tarihi araştırma kurumu), İstanbul, 1935, s. 130 v.d.; *Cezair-i bahr-i sefid vilâyeti sâlnâmesi* (h. 1301 senesinden itibâren); Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1898), VI, 4242 v.d.; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, 449—474; Süleyman Fâik, *Rehber-i derya* (İstanbul, 1299 h.), I, 55—59; Ch. Buondelmonti (1422), *Liber insularum Archipelagi* (Paris, 1897); Bertrandon de la Broquière (1432), *Voyage d'outremer* (Paris, 1892²); Thevet (1540—1554), *Cosmographie du Levant*; Le Gouz de la Boullaye (1643), *Voyages et observations* (Paris, 1657²), 21 v.d.; Pitton de Tournefort (1700), *Relation d'un voyage du Levant* (Amsterdam, 1718), I, 148 v.d.; Pococke (1739), *Description of the East* (London, 1745), II/II; Choiseul—Gouffier (1776), *Voyage pittoresqae de la Grèce* (Paris, 1782), I; G. A. Olivier (1794), *Voyage dans l'Empire ottoman*, I, 265; II, 207; Reczynski (1814), *Malerische Reise in einige Provinzen des osmanischen Reich.* (Breslau, 1828), 144 v.d.; Zander, *Beiträge zur Kunde der Insel Lesbos* (Hamburg, 1827); A. F. Didot, *Notes d'un voyage dans le Levant* (Paris, 1827); V. Fontanier, *Voyage en Orient* (Paris, 1829); M. Michaud et M. Paujoulat, *Correspondance d'Orient* (Paris, 1833); Newton, *Travels and Discoveries in the Levant* (London, 1865), I, 37 v.d.; A. Conze, *Reise auf der Insel Lesbos* (Hannover, 1865); Colnaghi, 1854), *Tour in Mytilene*, 347 v. dd.; R. Coldewey, *Die antiken Baureste der Insel Lesbos. Kais. deutsch. archâol. Institut* (Berlin, 1890). (BESİM DARKOT.)

MİDRĀR, BANŪ. [Bk. SİCİLMĀSA.]

MİḤĀ'İL ṢABBĀĞ. [Bk. MİHÂİL SABBÂĞ.]

MİHÂİL SABBÂĞ. MİḤĀ'İL ṢABBĀĞ, bir arap müellifi olup, 1784'te 'Akkā'da katolik bir âilede dünyaya gelmiş, Şam'da tahsil görmüş ve sonra Mısır'a gitmiştir. Orada Napoleon'un seferine iştirâk eden fransızlara katıldı, onlar ile berâber memleketi terketmeğe mecbûr oldu ve Paris'e gitti. Devlet matbaasında musahhih, Millî kütüphânede şark yazmaları müstensihi olarak kullanıldı ise de, intizamsızlığı yüzünden, de Sacy ve talebelerinin ana dili hakkındaki derin bilgisini takdir etmelerine rağmen, kendine rahat ve sâbit bir hayat te'min edemedi. Bizzat kendisi de bu bilgisinden yalnız devrinin büyüklerine eski tarzda kasîdeler yazmak ve para kazanmak için faydalandı. Msl. devlet matbaasına ziyâreti münâsebeti ile, „başhâkime", 1805'te papa Pius VII.'e, 1810'da, evlenmesi münâsebeti ile, Napoleon'a, 1811'de Roma kıralına, 1814'te Louis XVIII.'ye medhiyeler yazdı. Bu manzûmeler ve Pius

VII. 'un hakkında yazdığı kasîde, de Sacy tarafından yapılan latince tercümesi ile, Louis XVIII. 'nin hakkında yazdığı da, Grangeret de Lagrange 'ın fransızcaya tercümesi ile, devlet matbaasında basıldı. Yine sağlığında, posta güvercinleri hakkında bir eseri neşrolundu: *Kitāb musābaḳat al-barḳ va'l-ġamām fī su'āt al-ḥamām* (*La colombe messagère plus rapide que l'éclair, plus prompte qae la nue*, arapçadan frns. trc. Silv. de Sacy, Paris, 1805); bundan da şu tercümeler yapılmıştır: *Die blitzgeschwinde Briefpost, oder sinnreiche Kunst des Orients, Tauben zum Bestellen der Briefe abzurichten*, nach dem Arab. des M. S. Herborn, 1806; *Beschreibung der Kunst der Taubenpost, welche seit der Zeit der Erlösung gebraucht wird* (arapçadan trc. Dr. Th. J. K. Arnold, Frankfurt, 1817); *La colomba messagiere ratta piu del lampo* (trc. S. A. Cataneo, Milano, 1822); *Die Brieftaube schneller als der Blitz* (arapçadan trc. C. Löper), Strassburg, 1879. — Bundan başka yazma hâlinde Suriye 'de bir çöl arap kabîleleri tarihi, bir Suriye ve Mısır tarihi ve bir de *al-Risāla al-tāmma fī kalām al-'āmma va'l-manāhic fī aḥvāl al-kalām al-dāric* bırakmıştır; bu son eser Suriye ve Mısır 'da konuşma dili hakkında Miḫā'īl Ṣabbāġ 'ın topladığı lûgat ve gramer bilgileri bakımından mühim olup, Münih yazmasına istinât edilerek, H. Thorbecke (Strassburg, 1886) tarafından neşredilmiştir.

Bibliyografya: Humbert, *Anthologie Arabe*, s. 291 v. dd. *Biographie Universelle*, XXXIX, 427; *GAL*, II, 479 ve *Suppl.*, II, 728. (C. BROCKELMANN.)

MİHAL-OĞULLARI (MİḪĀL BEY, KÖSE MİḪĀL ve ĞĀZİ MİḪĀL-OĞULLARI), Osmanlı devletinin ilk devirlerinden itibâren askerî tarihinde mühim rol oynamış ve bilhassa akıncı teşkilâtında vazife almış ümerâ âilelerinden biridir. Menşe'i, umûmiyetle, Osman Gâzî zamanında Harman-Kaya (Bilecik vilâyetinde, Gâzî Mihal nâhiyesindeki Harman köyü) tekfûru olup, sonradan Osmanlılara itâat ile islâmiyeti kabûl eden Köse Mihal 'a bağlanan bu âile, asırlar boyunca, imparatorluğa hizmet etmiş, kuruluş ve yükseliş devirlerinde namlı kahraman gâziler yetiştirmiştir.

İlk devirlere âit bilgilerin mevcut olmaması veya azlığı sebebi ile, Mihal-oğulları âilesi en eski ceddinin Köse Mihal Bey veya Edirne 'de 839 (1436)'da medfûn Gâzî Mihal Bey (Paşa) bulunduğu hakkında, bir zaman tereddüt hâsıl olmuş (Mehmed Zeki, *T T E M*, nr. 11/88, 1341) ve hattâ ikisinin aynı şahıs olduğu zannedilmiş ise de (bk. *E I*), bugün, son tetkiklerin ve araştırmaların ışığı altında, Köse Mihal Bey 'in bu âilenin en eski ceddi, Edirne 'de medfûn Gâzî Mihal Bey 'in ise, bunun torunu olduğu kabûl olunmaktadır. Kezâ Köse Mihal Bey 'in rum aslından geldiği muhakkak sayılmakta, fakat Paleologos hânedanına mensup bulunması keyfiyeti (J. v. Hammer, trk. trc., I, 320) isbât ve tevsîke muhtac bir faraziye olmaktan ileri geçememektedir. Aynı sûretle, onun bulgar çarlarından biri bulunduğu hakkında bulgarlar arasında mevcut rivâyeti aksettiren bulgar tarihçilerinin iddiaları (Y. Trifanov, *Ülkü* mecm., 1941, nr. 95 — 96) ile türk veya arap aslından olduğuna dâir yanlış ve hatâlı tarihî kayıtların ve yahut Bizans hizmetindeki nogay beylerinden biri olduğu yolunda yapılan istidlâllerin de bu mâhiyette kabûl edilmesi daha doğru olsa gerektir (tafsilât için bk. Yaşar Gökçek, *Köse Mihal-oğulları*, 1950, tez). Mihal-oğulları âilesinin Köse Mihal [b. bk.]'e göre adlanmasının sarîh bir delîli, daha sonraları bu âile fertlerinden bâzılarının, ilk devirlerdeki Osmanlı an'anelerine uyarak, Malkoç, Evrenos ve Zaganos isimlerinde olduğu gibi, Mihal ismini almalarına mukabil, âilenin bâzan Mihal-oğulları (Gâzî Mihal-oğulları), bâzan da Köse Mihal-oğulları olarak tanınması ve kaynaklar (msl. Âşık Paşa-zâde, s. 102) ile vakfiyelere bu sûretle geçmesi gösterilebilir. Bu âile, Köse-Mihal 'in ölümünden ve Rumeli fütûhâtı başladıktan sonra, hudutlarda askerî vazifeler ve düşman memleketlerine akın işleri ile görevlendirilince, „Mihallı akıncılar" adını aldı. 1326 'da, Bursa 'nın fethinden bir müddet sonra ölen Köse Mihal Bey 'in oğullarından hangisinin ilk Mihallı akıncı kumandanı olduğu kat'îyetle söylenemez ve esâsen evlâtları hakkında bir ihtilâf mevcut ise de, bunlardan Bayezid I. devrine kadar yaşayan ve belki de Vize kalesini zapteden ve Mihal-oğlu diye sâdece âile adı ile zikredilen (*Tāc al-tavārīḫ*, I, 86) Aziz Bey (Paşa) adındaki oğlunun kendisinden sonra da, irsen intikal sûreti ile, bunun oğlu Gâzî Mihal Bey (ölm. 1436)'in, ilk Mihallı akıncılar reisi sıfatı ile, Rumeli fütûhatına katıldığı bilinmektedir. Yine Bayezid I. 'in 793 (1390)'teki bir beratının gösterdiğine göre, birinci Kosova muhârebesinde (1389) yararlığı görülen ve pâdişahın *al-amīr-i 'l-kabīr... maliku 'l-ġuzāt va'l-mucāhidīn* diye tavsif ettiği Gâzî Ali Bey adındaki diğer oğlu da (bk. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, İstanbul, 1927, s. 25 'te vakfiye defterinden alınmış şecere; Mehmed Nüzhet, *Ahvâl-i Mihal Gâzî*, İstanbul, 1315, s. 45 v. dd.), her hâlde Mihal-oğulları âilesinin

ilk akıncı kumandanlarından idi. Diğer taraftan Enverî'nin *Düstûr-nâme*'de Şam'dan geldiğini söylediği Mihal Bey'i Köse Mihal Bey olarak kabûl etmek mümkün olursa, bunun bir de Balta Bey adında bir oğlu olduğunu ve onun da her hâlde bu âilenin ilk akıncı kumandanlarından bulunduğunu düşünmek icâp eder ki, Balta Bey'in oğlu İlyas'ın Bayezid—Timur muhâresinde pâdişahın en yakın müdâfii olması ve bunun oğlu Mahmud'un da, İhtiman'da yerleşmiş Mihallı akıncıların reisi bulunması (Enverî, *Düstûr-nâme*, nşr. Mükrimin Halil Yınanç, s. 90 v.d.) bu faraziyeyi kuvvetlendirecek mâhiyettedir. Mihal-oğullarında akıncılık faâliyetleri, diğer akıncı beyliği yapan mârûf âileler, Malkoç-oğulları, Evrenos-oğulları, Turhan-oğullarında olduğu gibi, irsî idi. Osmanlı imparatorluğunda, büyük ehemmiyet verilerek, hususî kanunlar ile mensuplarına bir çok imtiyazlar tanıyan akıncı teşkilâtı (bk. mad. AKINCI, krş. *Akıncı kanun-nâmesi*) bu devletin ilk devirlerinde geniş bir ihtiyâca cevap vermekte idi. XVI. asrın sonlarına kadar kuvvetli bir teşkilât hâlinde yaşayan ve mütemâdiyen geliştirilen, kendilerine mahsûs âdetler te'sis eden bu teşkilât içinde Mihal-oğulları akıncıları, umûmiyetle, Niğbolu, Plevne havâlisinde, Sofya ve Semendire taraflarında bulunur ve Mihallı bir akıncı kumandanının idâresi altında, istenilen yere akınlar yaparlardı. Turhanlı akıncıların Mora taraflarında, Evrenos-oğulları akıncılarının Arnavutluk ve Dalmaçya havâlisinde, Malkoç-oğullarının ise, Bosna taraflarında bu türlü vazifelerde bulunmaları teâmül icâbı idi. XV. asrın başlarında, fetret devrinde, bu âileden Gâzî Mihal Bey'in oğulları Yahşı (yahut Bahşı) ve Mehmed Bey'lerin dâhilî mücâdelelere karıştıkları görülmektedir. Bunlardan birincisinin 1413 ve ikincisinin de 1423'te vefatları bilindiğine göre, bâzı şecerelerde Köse Mihal'ın evlâtları olarak gösterilmeleri, bir çok bakımlardan, hakikate uymamaktadır. Bil'akis Yahşı Bey'in Mihal-oğlu Mehmed Bey'in oğlu olduğuna dâir bir kayıt da mevcuttur (*Tâc al-tavârîḫ*, I, 267) ki, bu keyfiyet şimdiye kadar bu konuda inceleme yapmış olanların gözünden kaçmış olsa gerektir. Aynı suretle *Sicill-i osmânî*'nin, yanlış bir şekilde, Mehmed Bey'in oğlu olarak zikrettiği Hızır Bey (Paşa; ölm. h. 856) de gerek Edirne'deki mezar kitâbesinden, gerek vakfiyelerdeki şecerelerden öğrendiğimize göre, Gâzî Mihal Bey'in oğlu ve Mehmed Bey'in kardeşidir. Mihal-oğlu Mehmed Bey, Mûsâ Çelebî'nin beyler-beyi olduğu için, onun ölümünü müteâkip, Tokat'ta kısa bir müddet hapsedilmiş (*Tâc ol-tavârîḫ*, I, 297) fakat sonra serbest bırakılmış idi ki, bu Timurtaş Paza-zâde Oruç Bey'in Geyve kasabasındaki zâviyesi için tertip ettirmiş olduğu, rebiülevvel 823 (mart 1420) tarihli vakfiyesinde şâhidler arasında bulunması ile tesbit edilebilmektedir. Ancak aynı sene zarfında çıkan simavnalı Şeyh Bedreddin [b. bk.] hâdisesinde de alâkalı olması ve belki de Mûsâ Çelebî devrinden beri aralarında dostluk cârî olan şeyhin isyânına gizlice müzâhir bulunması sebebi ile, ikiuei defa tevkif ve Tokat'ta hapsoluumuş ve daha sonra Murad II. tarafından, Düzme Mustafa isyânı sırasında, tekrar serbest bırakılmış idi. Kendisi çok geçmeden, küçük şehzâde Mustafa isyânı esnâsında, İznik'te Tâceddin-oğlu Mehmed tarafından öldürüldü (tafsilât için bk. *Tâc al-tavârîḫ*, I, 311; Uzunçarşılı, *Mihal-oğlu Mehmed Bey neden dolayı Çelebî Mehmed tarafından Tokat kalesine hapsedilmiş idi*, *Belleten*, 1957, sayı. 81). Evliyâ Çelebî (*Seyahat-nâme*, III, 305)'ye göre, mezarı Plevne'dedir. Eğer bu doğru ise, Mihal-oğullarının Rumeli kolunda Plevneli Mihal-oğulları Mehmed Bey'e dayanmakta idi; fakat onun evlâd ve ahfâdı bilinmediğine veya uzun sürmediğine göre, bu kol onun kardeşi Hızır Bey (Paşa)'in oğlu ve torunları ile uzun müddet yaşamış idi (Yaşar Gökçek, tez). Bu âilenin Rumeli'deki ikinci kolu Tırnova'da yerleşmiş idi ve vakfiyelere nazaran, bu kasabada ayrı bir Mihal-oğlu kolu te'sis eden Hızır Bey'in diğer oğlu ve şehzâde Mustafa isyânı sırasında Eflâk hudûdu ve Silistre'yi muhâfazaya me'mûr Gâzî Fîrûz Bey olmuş idi (Neşrî, *Cihannümâ*, nşr. Taeschner, s. 152). Bu bölgedeki üçüncü Mihal-oğulları kolu ise, yukarıda zikrettiğimiz gibi, İhtiman'da yerleşenler idi ve muhtemelen Balta Bey, daha sarîb olarak, bunun torunu Mahmud Bey tarafından te'sis edilmiş idi (Yaşar Gökçek, tez). Rumeli'deki bütün Mihal-oğulları kollarının müşterek ve çok mühim faâliyetleri, Mihallı akıncılara kumandan olmak, akınları tertip ve idâre etmek, bir de kendi bölgelerinde geniş vakıflar te'sis etmek noktalarında toplanmaktadır. Mihal-oğulları âilesinin Anadolu koluna gelince, bunlar da, Köse Mihal'ın oğlu Gâzî Ali Bey'in nesli olarak, Amasya'da ve yine Köse Mihal'a bağlanmak sûretiyle, Bursa'da olmak üzere, iki istikamette devam etmiştir. Murad II. devri başlarında Amasya vâlisi bulunan Yörgüç Paşa'nın da, aykırı iddiada bulunulmasına ve onun soyunun amasyalı olduğunun ileri sürülmesine rağmen (Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya tarihi*, III, 191 v.d.), Mihal-oğullarının Amasya koluna mensûp olduğu vakfiye kayıtlarından anlaşılmaktadır (Uzunçarşılı, *Kitâbeler*; Yaşar Gökçek, tez). Ancak

Yörgüç Paşa 'nın Amasya 'daki câmiinin kapısı üzerindeki kitâbe ile kabir taşının „Yörgüç Paşa b. Abdullah" nâmına bulunması, bunun vakfiye kaydı ile uygun düşmemesi, babası Mehmed Bey ve dolayısı ile Köse Mihal Bey 'in doğrudan-doğruya torunu olduğu keyfiyetini yine şüpheli bırakmaktadır. Fâtih devrinde, devlete çok mühim hizmet ve yararlıkları görülen Mihal-oğulları, Hızır Bey 'in oğulları İskender, Bâlî ve bilhassa Gâzî Ali Bey 'ler idi ki, bunlardan sonuncusu âilenin Plevne kolunu te'sis etmiş ve bu kol bugüne kadar devam eylemiştir. Gâzî Ali Bey Mihal-oğulları içinde en fazla şöhret kazanan ve akınları ile her tarafta kendisinden bahsettiren meşhûr bir akıncı kumandanı oldu. Onun adını, evvelâ 1462 'deki Eflâk seferine iştirâk eden akıncı kumandanları arasında görüyoruz. Mihal-oğlu Ali Bey voyvoda Vlad 'ı, mağlûbiyetinden sonra, Transilvanya 'ya kadar tâkip etmiş idi (*Tâc al-tavârîḫ*, I, 491). Ertesi sene, kendisi pâdişahın Bosna kıralı üzerine sefer yapmasında âmil olduğu gibi (*ayn. esr.*, s. 492 v.d.), 1464 'te, kardeşi İskender Bey 'in İzvornik muhâfazasında bulunduğu sırada, Mahmud Paşa ile birlikte, Bosna 'da Yayca (Jajcza) hisarını muhâsara eden kuvvetlerden Mihallı akıncılara kumanda etti ve müteâkıben macar kıralı Matyas 'ı, İzvornik muhâsarasından ferâgat ederek, sür'atle ric'ate zorladı; Semendire civarında yaptığı bir savaşta macar kumandanlarından ve kıralın akrabâsı bulunan Szilágyi Mihály 'i esir etti (J. v. Hammer, III, 83). Bu esnâda, Szilâgyi 'nin kemiyet itibârı ile üstün ordusunu, 3.000 kişilik bir akıncı kuvveti ile, yenmeğe muvaffak olmuş ve pek çok esir almış idi ki, Mehmed Nüzhet (*Aḥvâl-i Gâzî Mihal*, s. 61) 'e göre, bu esirlerin biri de Matyas 'ın kızı idi ve onu Gâzî Ali Bey zevceliğe alarak, Mâhitâb Hatun tesmiye etmiş (Yaşar Gökçek, tez) ve ondan bilâhare Gâzî Hasan Bey adını alan oğlu doğmuştur. Kendisi de Mihal-oğullarından bulunan bu muharrir, her hâlde âile an'anesinde yaşayan rivâyeti bu şekilde aksettiriyordu. Mâmafih Mâhitâb Hatun 'un Szilágyi Mihály 'in ikinci zevcesinden doğma bir kızı olabileceğini, bu konuda tetkikat yapmış olan bir sırp tarihçisi de kabûl etmekte, daha sonra ise, kanâatini değiştirerek, Eflâk voyvodası Radulek 'in kızı bulunması muhtemel olduğunu ilâve eylemektedir (Olesnicki 'nin Zagrep 'te —1933— intişâr etmiş bir makalesinden ve Sûzî Çelebî hakkındaki tetkikinden [1934] naklen, Âgâh Sırrı Levend, *Gazavât-nâmeler ve Mihal-oğlu Ali Bey 'in Gazavât-nâmesi*, Ankara, 1956, s. 190).

Mihal-oğlu Ali Bey ile kardeşleri İskender ve Bâlî Bey 'leri, Fâtih 'in Ak-Koyunlulara karşı yaptığı harpte rol oynayan kumandanlar arasında görüyoruz. 1472 'de şehzâde Mustafa ve Gedik Ahmed Paşa 'nın idâre ettiği Osmanlı ordusu, Tokat 'ı tahrip ettikten sonra, Karaman eyâletine kadar ilerileyen ve Yusufça Mirza kumandasında bulunan Ak-Koyunlu kuvvetleri ile Beyşehri tarafında karşılaştıktan ve ertesi seoe Uzun Hasan Bey 'e karşı büyük bir sefer icrâsı kararlaştırıldıktan ve buna bir hazırlık olmak üzere, Gedik Ahmed Paşa 'nın tavsiyesi ile, Gâzî Ali Bey 'in Mihallı akıncılar ile imparatorluğun şark hudutlarında bulunması uygun görülmüş idi. Kendisine Sivas eyâleti, kardeşi İskender Bey 'e Kayseriye sancağı ve diğer kardeşi Bâlî Bey 'e de Niksar sübaşılığı tevcih olunmuş, hudûdun muhâfazası ile düşman arâzisini yağmalamak işi bunlara pâdişah tarafından emredilmiş idi (Âşık Paşazâde, s. 178; Hayrullah Efendi, *Tarih*, VIII, 142). Mihal-oğulları bu vazifeyi muvaffakiyetle gördükten ve Otluk-Beli muhârebesinde de yararlık gösterdikten sonra, yine akıncılık işlerine devam etmek üzere, 1474 'te Rumeli 'ye naklolundular. Bu sırada Gâzî Ali Bey 'in 7.000 akıncı ile Macaristan 'a girdiğini, o zamana kadar hiç bir Osmanlı akıncı kuvvetinin ulaşamadığı yerlere kadar akın yaptığını, Körös nehirlerini (Fekete-Körös, Feher-Körös) geçerek, Varad (Nagyvarad) şehrini vurup, yağma ettiğini görüyoruz (Oruç Bey, *Tevârih i Âl-i Osman*, s. 128 v.d.). Kendisi, 1476 Boğdan seferinden önce, 10.000 akıncı ile, bu memleketin itâat altına alınmasını te'mine gönderildi. Pâdişahın bu seferden döndüğü esnâda ise, ona macarların Tuna ile Morava nehirleri mültekasında iki metin kale inşâ ettikleri haberini ulaştırdı (Oruç Bey, s. 129; *Tâc al-tavârîḫ*, I, 561). Ertesi sene Gâzî Ali Bey, tekrar Eflâk 'ten geçerek, Macaristan 'a bir akın yaptı, sonra İşkodra muhâsarasına katıldı ve bilâhare Venedik civarına akın yapmağa me'mûr edildi. 1478 'de cereyân eden bu akında Ali Bey, kardeşleri İskender ve Bâlî Bey 'ler ile birlikte, Friuli üzerinden hücûma geçmiş, Isonso nehrini geçerek, Kerintia ve aşağı İstiria dağlarını aşmış ve bin bir müşkilâtı yenerek, Lavabel derbendine kadar ulaşmış ve geçtiği yerlerde büyük bir heyecan yaratmış idi (bk. J. v. Hammer, trk. trc. Atâ Bey, III, 177 v. d.). Mihal-oğullarının Fâtih devrindeki son akını, diğer akıncı beyleri ile birlikte, 1479 'da tekrar Macaristan 'a karşı vukû buldu (Oruç Bey, s. 130). Bayezid devrinde de Gâzî Ali ve kardeşi İskender Bey 'lerin Kili ve Ak-Kirman kalelerinin zaptındaki

evvel ve 1485'te Boğdan'a akın yaptıkları görülmektedir. Gâzî Ali Bey ile birlikte kısmen bu akınlara iştirâk edip, sonradan onun gazâlarını 1.800 beyitlik bir destan şeklinde ve *Gazavât-nâme* hâlinde yazan Sûzî Çelebî'nin 330 defa Tuna'yı geçtiğini söylediği bu mihallı akıncı kumandanının son akınını J. v. Hammer, garp kaynaklarından naklen, 1492 senesinde göstermekte ve Karniola, Karintia, İstiria'da cereyân edip, Leibach'a kadar uzayan ve 15.000 kadar esiri hâmil bulunan bu akından dönüşlerinde, imparator Maximilian'ın kumandanlarından Rudolf von Khewenbuller'in kumandasındaki avusturyalılar tarafından Villach civarında pusuya düşürülerek, Gâzî Ali Bey'in esir olduğunu ve kurşuna dizildiğini bildirmekte (J. v. Hammer, trk., trc., IV, 26; frns. trc., IV, 35) ve bu rivâyet umûmiyetle kabûl edilmekte (Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, II, 203) ise de, bu âile ahfâdından Mehmed Nüzhet Paşa, Mehmed Safiyüddin Bey eserlerinde, her hâlde âilenin şifâhî an'anelerine dayanarak, bunu kat'iyetle reddetmekte (*Ahvâl-i Mihal Gâzî*, s. 76; *Gâzî Mihal Bey ve evlâd ve ahfâdının devlet-i aliyyeye hidemât-ı mesbûkaları*, Üniversite kütüp., nr. T. 4610, s. 154) ve türbesinin de Plevne'de bulunduğunu belirtmektedirler. Diğer taraftan bu meseleyi ayrıca inceleyen Olesnicki de, Gâzî Ali Bey'in 913 (1507)'te Plevne'de vefat edip, evvelce yaptırdığı mescidi yanındaki türbede medfûn olduğunu bildirmekte, onun 1492 akınında esir düşerek, idâm edildiği hakkındaki rivâyetin, Ali Bey'in sâdece adını duymakla mütbiş bir korkuya düşen halkı teskin etmek maksadı ile, bu avusturya kumandanı tarafından uydurulduğunu, nitekim bundan evvel de buna benzer rivâyetlerin kasden ortaya atılmış bulunduğunu ilâve eylemektedir ki, bu suretle, Hayrullah Efendi'nin ve her hâlde ondan naklen Mehmed Nüzhet Paşa'nın 904 (1498/1499)'te o sıralarda Semendire sancak beyliğinde bulunan Mihal-oğlu Ali Bey'in, diğer bâzı akıncı kumandanları ile birlikte, Rusya'ya akın yaptıkları yolunda verdikleri bilginin (Hayrullah Efendi, *Tarih*, IX, 119 v.d.; *Ahvâl-i Mihal Gâzî*, s. 77) sıhhatinden şüphe etmemek ve ölümü hakkında son olarak ileri sürülen 906 (1500) tarihini kabûl etmek daha doğru olsa gerektir (bk. Yaşar Gökçek, tez). Gâzî Ali Bey'in kardeşi İskender Bey ise, Osmanlı — Mısır harpleri esnâsında, bir defa Kayseriye sancak beyliğine getirilerek, Dulkadir-oğlu Şah Budak Bey'e yardıma gönderilmiş, fakat vukû bulan muhârebede kendisi esir ve oğlu maktûl düşmüş (1490), Alâüddevle Bey tarafından da, Osmanlıların büyük bir mağlûbiyete uğradıklarını göstermek üzere, İskender Bey Mısır sultanına gönderilmiş idi ki, ertesi sene, yapılan anlaşma neticesinde, serbest bırakıldı ve memleketine döndü (*Tâc al-tavârîḫ*, II, 63 v. dd.; J. v. Hammer, trk. trc., IV, 22; Uzunçarşılı, II, 185 v.d.). İskender Bey'in bundan sonraki hayat ve icraâtına dâir başkaca sarîh bilgimiz olmayıp, bir tahrir defteri kaydından Yahşı ve Mahmud Bey'ler ismindeki oğulları ile Yahşı Bey'in üç oğlunu biliyorsak da (krş. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livâsı*, s. 431 v.d.), Gâzî Ali Bey'in oğullarının Bayezid II. ve kısmen Selim I. devrindeki faâliyetleri hakkında oldukça mâlûmatımız vardır. Onun Gâzî Hasan Bey'den başka, Ahmed, Mehmed, Hızır ve Mustafa adında beş oğlu var idi ve bunların hepsi de, sancak beyi sıfatı ile, XVI. asrın birinci yarısında mühim vazifeler görmüşlerdi. Ahmed Bey'in annesinin Savoie hânedanına mensûp bir kadın bulunduğu ileri sürülmekte (Paolo di Giovio, *Historiarum sui temporis*, II, 281'den naklen, Yaşar Gökçek, tez) ve Mehmed Bey'in annesinin ise, Selimşah Hatun binti Abdullah olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan büyük oğlu Hasan Bey'in, Bosna vâlisi Yâkub Paşa'nın (Bayezid II. devri) emri ile, Macaristan'a büyük miktarda bir akın yaptığını, dönüşünde, pusuya düşürülerek, ağır zâyiâta uğratıldığını biliyoruz (müellifi mechûl bir tarihe, Bosna müzesi, nr. 552'ye atfen, Olesnicki'den naklen Âgâh Sırrı Levend, *Gazavât-nâme*, s. 195). Mehmed Bey ise, Yavuz Sultan Selim devrinde ve Çaldıran seferinde pişdar ordusu kumandanlığı yaptıktan, pâdişah Erzincan'a vardığı vakit, ona Şah İsmail hakkında haberler gönderdikten (*Tâc al-tavârîḫ*, II, 260), müteâkiben 1517'de Bosna, 1520'de Hersek sancak beyliklerinde bulunduktan sonra, Kanûnî Sultan Süleyman devrinde de pek çok yararlığı görülmüş serhad ümerâsından idi. Belgrad'ın fethi sırasında, akıncı kumandanı sıfatı ile, Eflâk'tan geçerek, Erdel ve Tamışvar taraflarında akın yapmış, Muhaç muhârebesinde (1526) yararlığı görülmüş, daha sonra Viyana muhâsarası sırasında ve 1532 alman seferinde de hizmet etmiş idi (Mehmed Nüzhet, s. 81). Babası ve bâzı kardeşleri gibi, *gâzî* lekabı ile anılan Mehmed Bey'in ilim adamları ve şâirlere karşı çok tevecc ühkâr bulunduğu, ezcümle Plevne'de Gâzî Ali Bey medresesine müderris tâyin edilen bursalı Nihâlî Câfer Çelebî'yi her zaman meclisinde bulundurduğu da bilinmektedir. Taşköprü-zâde'nin aynı zamanda çok nüktedân bir şâir olarak tanıttığı Nihâlî (*Şakayık* tercümesi, I, 472) Galata kadılığına tâyin edildiği ve kendisi de şaraptan men'oluu-

duğu zaman, yine o sıralarda bir serhad sancak beyliğine tâyin edilip, akın yapmaması emrolunan Mihal-oğlu Gâzî Mehmed Bey ile kendi vaziyeti hakkında „Mihal-oğlu'na uçta sancak verip, uç işletme deyü yasak etmek, bana Galata'yı verip, şarap içme demeğe benzer" dediği meşhûrdur (Âşık Çelebi'den naklen A.S. Levent, *Gazavât-nâme*, s. 196). Gâzî Ali Bey'in diğer oğlu Ahmed Bey ise, şâir idi. Topkapı sarayı kütüphânesindeki (Revan köşkü, nr. 1969) bir mecmuada Mihal-oğlu Ahmed Bey'e âit bir gazel onun şâirlik kudreti hakkında bir fikir vermektedir (Sâdeddin Nüzhet Ergun, *Türk şâirleri*, I, 301). Seyyid-Gâzî'de yaptırdığı (917=1511) binâsı ile de tanıdığımız Mihal-oğlu Ahmed Bey'in, diğer bir çok Mihal-oğulları gibi, aynı zamanda bektâşîlik ile de alâkası var idi (Mahmud Râgıb Köse-Mihal-oğlu'nun fikirlerine atfen, Sâdeddin Nüzhet Ergun, *göst. yer.*). Gâzî Ali Bey'in dördüncü oğlu Hızır Bey (Paşa)'i yine Kanûnî devrindeki ümerâ arasında görüyoruz. Peçevî (I, 233)'nin bildirdiğine göre, 1542'de avusturyalıların Peşte'yi muhâsaralarında mahsurlardan biri de Köstendil sancak beyi Mihal-oğlu Hızır Paşa idi ki, kâtibi Mehmed Efendi bu hâdise hakkında kendisinden bilgi almış idi. Daha sonra Hızır Bey Segedin sancak beyi olmuş ve macar kumandanlarından Tot Mihály'in bu kaleye karşı hücûm teşebbüsünü önceden keşfederek, isâbetli tedbirler almış ve Segedin ovasında vukû bulan muhârebede (958=1551) muzafferiyeti te'min etmekte başlıca âmil olmuş idi (Peçevî, I, 228; bk. mad ALİ PAŞA, HADIM). Hızır Paşa'nın bu me'mûriyette uzun müddet kaldığı ve Selim II. devri başlarında vefat ettiği rivâyet olunmaktadır (*Sicill-i osmânî*, II, 278). Hemen dâimâ sancak beyi sıfat ve mevkiinde bulunan Mihal-oğulları âilesine mensup ümerâ akıncı kumandanlığında iken, akıncı kuvvetlerinin umûmiyetle sağ kolunu teşkil etmişlerdir. Kanûnî Sultan Süleyman devrinde Macaristan'da ve Avusturya'ya karşı seferlerde Plevne, Tırnova ve İhtiman'daki Mihallı akıncıların mevcûdu 50.000 kişi kadar idi. 1595'te sadrâzam Koca Sinan Paşa'nın Eflâk voyvodasına karşı icrâ ettiği te'dip hareketi esnâsında, yanlış tedbiri yüzünden, akıncılar ağır zâyiâta uğramış ve bundan sonra içlerinde Mihal-oğullarının da bulunduğu bu teşkilât ehemmiyetini büyük mikyasta kaybetmiş ve yerini serhad kolu denilen teşkilâta bırakmış idi. Mihal-oğulları içinde XVI. asırda yaşamış ve Silistre, Vidin sancak beyliklerinde ve İskender Paşa'nın lehliler ile yaptığı harpte (1029 = 1620) bu sıfat ile bulunmuş olan ikinci bir Hızır Paşa (Koca) vardır ki, babasının ismi kaynaklarda zikredilmemekle berâber (Naimâ, II, 179), bu da Gâzî Mehmed Bey'in veya İskender Bey-zâde Yahşı Bey'in oğlu (T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası*, s. 432) ve yine Plevne kolundan olmalıdır ve Mehmed Safiyeddin Bey (*ayn. esr.*, s. 126)'in zannettiği gibi, XVI. asrın ortalarında yaşayan Hızır-Paşa ile aynı şahıs değildir. Mihal-oğulları âilesinin Tırnova kolu oldukça mechûldür ve bu hususta şimdilik, Tırnova'ya âit vakfiye ve diğer vesîkalar ele geçinceye kadar, bulgar tarihçilerinin bu meselede verdikleri bilgi ile iktifâya mecbûruz. Bunların verdiği mâlûmâta göre, Tırnova'daki en eski câmiin bânisi Gâzî Fîrûz Bey'dir ve bunun oğlu Ali Fîrûz Bey ile bunun da oğulları Mihal, Murad ve Umur Bey'ler bu âilenin en eski tanınan şahsiyetleridir (Y. Trifanov, *göst. yer.*; Luko N. Oslekov'un tetkiklerinden naklen, Yaşar Gökçek, tez). Fakat bunların rolleri iyice bilinememektedir. İhtimanlı Mihal-oğullarına gelince, bunların kurucusu olarak, sâdece yukarıda belirtildiği gibi, Mahmud Bey mâlûmdur ve Murad II. devrinde yaşadığı muhtemel bulunan ve bursalı Mihal-oğulları ile de bir alâkası görülen bu Mahmud Bey'den sonra, bir buçuk asırlık müddet içinde gelip-geçmiş Mihal-oğulları şimdilik mechûldür ve ancak elimizdeki vesîkalar bu kolun müteâkip şeceresini, XVII. asrın ortalarından itibâren vâzıh olarak göstermektedir (Yaşar Gökçek). Gerek Mehmed Safiyeddin Bey, gerek bugüne kadar yaşayan diğer bâzı araştırıcılar (Hâlid Şâzî Bey, Mustafa Râgıb Bey, Mahmud Râgıb Köse-Mihal gibi) kâmilen Mihal-oğullarının İhtiman koluna mensup kimselerdir. Âilenin Amasya kolu da hâlâ yaşamaktadır ve bugün eldeki Gâzî Ali Bey vakfiyeleri ile buna müteallik vesâik sâyesinde, bu kolun şeceresi muntazam ve müteselsil bir hâlde mazbuttur (Yaşar Gökçek tarafından tesbit edilen şecereye bâzı ilâveler yapılmıştır).

Mihal-oğulları daha ilk pâdişahlar zamanından itibâren bulundukları yerlerde geniş mikyasta temlik ve ihsanlara nâil olmuşlar, bir çok vakıflar te'sis etmişlerdir. Bayezid I.'in 1390'da Kosova'daki fevkal'âde yararlığından dolayı, lalası Köse Mihal-Bey-oğlu Gâzî Ali Bey'e sancak verilmesini bildirdiği beratta ona aynı zamanda bir cv temlik ettiği de kaydedilmekte idi. Bundan sonra bir asır zarfında bu âilenin muhtelif yerlerdeki kollarını her pâdişah tarafından geniş temlikler yapılmış olması tabi'idir. Bu cümleden olmak üzere Mihal-oğulları tarafından fetihlerine şu veya bu sûretle iştirâk edilen Vize, Pınar-Hisarı, Edir-

MİHAL-OĞULLARI

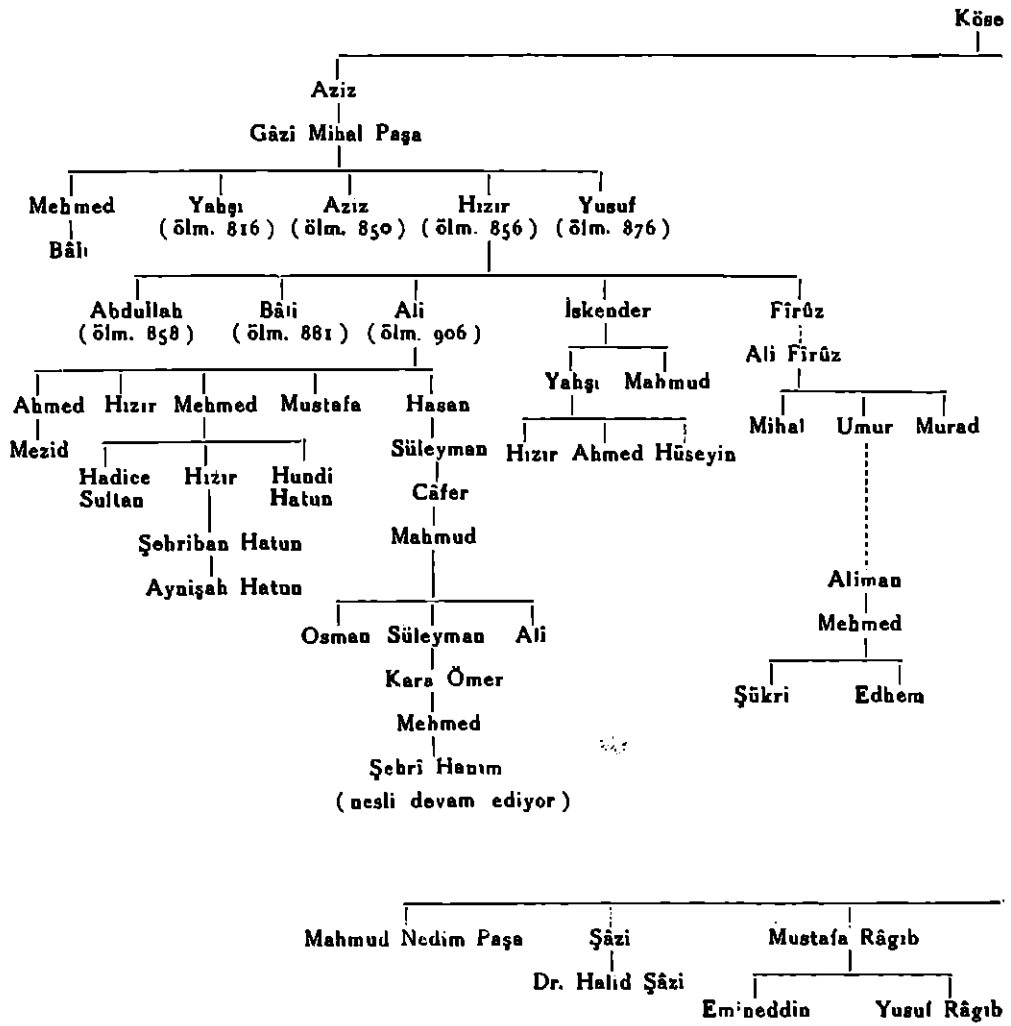

ŞECERESİ

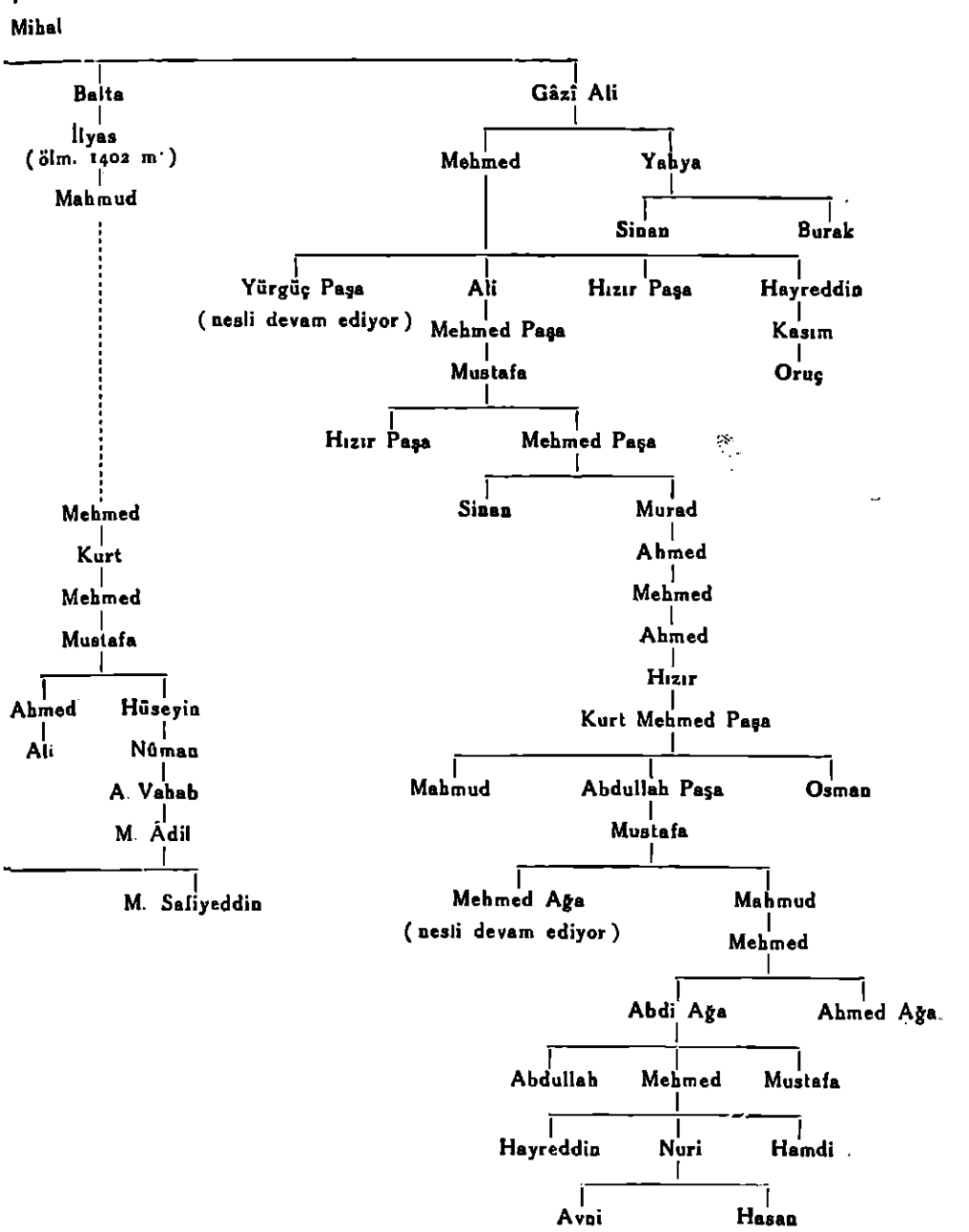
Mihal
Balta
İlyas
(ölm. 1402 m.)
Mahmud
Mehmed
Kurt
Mehmed
Mustafa
Ahmed
Ali
Hüseyin
Nûman
A. Vahab
M. Âdil
M. Safiyeddin
Gâzî Ali
Mehmed
Yahya
Sinan
Burak
Yürgüç Paşa
(nesli devam ediyor)
Ali
Mehmed Paşa
Mustafa
Hızır Paşa
Mehmed Paşa
Hızır Paşa
Hayreddin
Kasım
Oruç
Sinan
Murad
Ahmed
Mehmed
Ahmed
Hızır
Kurt Mehmed Paşa
Mahmud
Abdullah Paşa
Osman
Mustafa
Mehmed Ağa
(nesli devam ediyor)
Mahmud
Mehmed
Abdi Ağa
Ahmed Ağa
Abdullah
Mehmed
Mustafa
Hayreddin
Nuri
Hamdi
Avni
Hasan

ne, sonra yine onların akıncı kumandanı ve sancak beyi sıfatı ile zaptettikleri Plevne, Tırnova ve İhtiman bölgelerinde mülk sâhibi oldukları ve bilâhare de mâliki bulundukları arâzi ve emlâki vakıf hâline getirdikleri mâlûmdur. Mehmed Nüzhet Paşa'nın sûretini neşrettiği Hızır Bey-oğlu Gâzî Ali Bey'in 900 (1494/1495) tarihli vakfiyesi, pâdişah tarafından kendisine hibe ve ihsân olunan ve elinde sarîh mülkü bulunan Plevne kasabası ile oğullarının oturduğu köyleri (Dolna-Dosoyça, Gorna-Dosoyça, Ilanca, Niğbolu dâhilindeki köyler), bütün arâzisi, bağ ve bahçeleri, akan ve akmayan büyük-küçük bütün suları v. b. ile, hayatta iken Plevne'de yaptırdığı câmi, medrese, zâviye ve imâretin mâmûr bulunması için, şer'î ve sahîh olarak vakfeylediğini ve büyük oğlu Gâzî Hasan Bey tarafından buna muahharen yapılan ilâveleri göstermektedir (*Ahvâl-i Mihal Gâzî*, s. 86 v. dd.). Gâzî Mihal Bey de Edirne'de te'sis ettiği ve aslen zâviye iken, sonradan câmi hâline getirilen mescidi ile imâreti için (kitâbe tarihi 825 h.), kendisine Murad II. tarafından temlik edildiği anlaşılan Edirne'nin Üsküdar nâhiyesi köylerinden Havaroş (Havaroz) köyünü vakfetmiş idi ki, sonradan Fâtih Sultan Mehmed de buna ilâveten Pınar-Hisarı, Urum-Beylü, Geredelü ve Manastır köylerini bu imâret evkafı için, onun evlâtlarına temlik etmiş, bilâhare Bayezid II. ve Selim I. taraflarından da bunların vakfiyeti mûteber tutulmuş idi (krş. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s. 244 v. dd. ve tür yer.); kezâ Filibe'de Ravnik köyü. Çaldıran muhârebesinde şehid düşen ve belki de âilenin Tırnova veya İhtiman kolundan bulunan Mihal-oğlu Mehmed Bey'e çiftlik olarak verilmiş, fakat babalarının şehâdetinden sonra vârisleri tarafından bu çiftlik, yine Yavuz Sultan Selim ümerâsından İşkodra sancak beyi Mehmed Bey'e satılmış idi (s. 408). Evliyâ Çelebî (*Seyahat-nâme*, III, 390) bize XVII. asrın ikinci yarısında İhtiman kasabasının ocak beyinin Gâzî Mihal-oğullarına mensûp olduğunu bildirmektedir. Amasya ve Bursa havâlisinde de Mihal-oğullarına âit bir takım evkaf ve emlâk mevcut idi (bk. Yaşar Gökçek).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Th. Spandouyn Cantacasin, *Petit traité de l'Origine des Turcs* (Schefer tab.), s. 267; J. v. Hammer, Zinkeisen, lorga tarihleri; C. Jirecek, *Dos Fürstentum Bulgarien* (Wien, 1891), s. 138; W. Tomaschek, *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter* (*S B Ak. Wien*, Phil.-hist. Kl., 1891, CXXIV, 95); *Edirne sâlnâmesi 1309 senesi*, s. 82 v. dd.; Bâdî Ahmed Efendi, *Riyâz-ı belde-i Edirne* (Bayezid umûmî kütüp.), diğer umûmî eserler için bk. Yaşar Gökçek'in tezindeki bibliyografya.

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

MİḤNA. [Bk. MİHNE]

MİḤNE. MİḤNA, arap. *maḥana* ("düzleştirmek") fiilinde ve bâzı habeşçe müştaklarda görülen *m-ḥ-n* kökünden bir isim olup, sınama, imtihan (msl. Peygamberlerin ve husûsiyle Peygamber âilesi, yâni 'Alî tarafdarlarının bu dünyada mârûz kaldıkları mihnet ve işkenceler; krş. Goldziher, *Vorlesungen*, s. 212 v. dd., 261) ve bir nevî işkence mânasına gelmektedir. Kelime, bu son mânada, çok defa mûtezilenin 218 (833)'den 234 (848)'e kadar devam eden işkence ile soruşturma ve tazyikları için kullanılmıştır. Bu fiilin 8. şekli olan *imtiḥana* ("işkence etmek") için bk. bilhassa Quatremère, *Histoire des sultans mamlouks*, I/II, s. 81, not. 101.

Mûtezilenin ilk işkence ile soruşturma usûlü Abbâsî halifesi al-Ma'mûn (198—218=813—833) tarafından, saltanatının sonlarına doğru, ihdâs edildi. al-Ma'mûn, kanâat bakımından, mûtezilî idi ve bilhassa mûtezilenin *Kur'an*'ın yaratılmış olduğu hakkındaki fikirlerine inanıyordu (krş. madd. KUR'AN ve MÜTEZİLE). al-Ma'mûn Bagdad vâlisi İsḥâḳ b. İbrâhîm'e bir mektup gönderip, idâresinde bulunan kadıları huzûruna çağırarak, *Kur'an* hakkındaki fikirlerini öğrenmesini emrediyordu (Ṭabarî, III, 1112 v. dd., trc. Patton, s. 57—61; *Kitâb Baġdâd*, s. 338 v. dd., krş. Abu 'l-Maḥâsin, I, 636 v. dd.; *Fragmenta hist. arab.*, s. 465). Halifenin kanâatine uygun fikir aerdedenler, kazâ dâirelerine kanûnî şâhidler dâvet edip, halifeninkine benzer bir soruşturma ihdâsına mecbûr tutuluyorlardı.

Bu mektup eyâletlere gönderildi. Mısır'da hemen hiç bir şey yapılmadı. Kûfe'de halkın ekseriyeti bu emrin yerine getirilmesini istemiyordu. Halife Anadolu'ya giderken, Şam'da âlimleri bizzat sorguya çekmiştir.

Halifenin İsḥâḳ b. İbrâhîm'e gönderdiği ikinci bir mektupta, bizzat imtihana tâbî tutmak üzere, Bagdad'ın ileri gelen kelâm âlimlerinin nezdine gönderilmesini emretti. Bunların başında yer almış bulunan, sünnî akîdelerin belli-başlı müdâfii Aḥmed b. Muḥammed Ḥanbal [b. bk.]'in adı, al-Ma'mûn ve halefleri zamanında *Miḥna*'nin harâretli müdâfilerinden baş-kadı Aḥmed b. Abî Du'âd'ın isteği üzerine, Ilsteden çıkarılmıştır. Saraya dâvet edilen yedi şahıs arasında, al-Vaḳidî [b. bk.]'nin kâtibi ve *Kitâb al-ṭabaḳât* müellifi Muḥammed b. Sa'd [b. bk.] da bulunuyordu. Hepsi, bu tazyika boyun eğip, kendilerine zor-

la telkin edilen fikirleri kabûl ettiler. Orada İshâḳ b. İbrâhîm, kelâmcıların huzûrunda, onlara itiraflarını tekrar ettirdi (Ṭabarî, III, 1116 v. dd.). Bu muvaffakiyet halifeyi bu fikri daha fazla tâkibe sevketti. al-Ma'mûn kelâm sâhasındaki bir takım delîllerin biribirine karıştığı bir üçüncü mektubunda (Ṭabarî, III, 1117 v. dd.; trc. Patton, s. 65 v. dd.) İshâḳ b. İbrâhîm'e idâresinde bulunan bütün kadıları sorguya çekmesini ve onların da kendi yönlerindeki bütün şâhid ve yardımcıları fıkıh meselelerinden sorguya ve imtihana tâbî tutmasını emretti. İshâḳ b. İbrâhîm Bagdad'ın en ileri gelen âlimlerinin bir kısmını huzûruna çağırıp, sorguya çekti (Ṭabarî, III, 1121 v. dd.; trc. Patton, s. 69 v. dd.). Bunlar arasında Aḥmed b. Ḥanbal de bulunuyordu. Bu soruşturma neticesinde, bâzıları fikirlerinden vazgeçti, bâzıları ısrar etti; Aḥmed b. Ḥanbal bu sonunculardan idi.

İshâḳ b. İbrâhîm'e yazdığı dördüncü bir mektupta (Ṭabarî, III, 1125 v. dd.; trc. Patton, s. 74 v.dd.) halife her âlimin şahsiyeti ve yaşayış tarzı üzerinde duruyor ve içlerinden tatmin edici cevap vermeyenlerin Tarsus'taki karargâhına gönderilmelerini emrediyordu. İshâḳ b. İbrâhîm'in açtığı yeni bir soruşturmada, sâdece iki âlim, Aḥmed b. Ḥanbal ile Muḥammed b. Nûḥ, kendi fikirlerinde ısrâr ettiler. İkisi de nezâret altında Tarsus'a gönderildi. Daha Tarsus'a varmadan, yolda halifenin ölüm hâberi geldi. Bunun üzerine Bagdad'a gönderildiler. Muḥammed b. Nûḥ, hilâfet merkezine ulaşmadan, yolda öldü.

Aḥmed b. Ḥanbal hapiste kaldı. Başkaları gibi, o da *takîya* [b. bk.]'de bulunmağa zorlandı ise de, bildiğinden şaşmadı. al-Ma'mûn'un kardeşi ve halefi al-Mu'taṣim (218—227 = 833 - 842)'ın huzûruna çağırıldı ve bu münâbet ile, Aḥmed b. Ḥanbal ile halife Aḥmed b. Abî Du'âd v.b. arasında *Kur'an*'ın mâhiyeti ve diğer kelâma dâir mevzûlar üzerinde, üç gün süren harâretli münâkaşalar oldu. Bununla berâber, Aḥmed b. Ḥanbal'in durumunda hiç bir değişiklik olmayınca, halifenin emri ile kırbaçlattırıldı ve sonra, balkın ayaklanmasından korkularak (zîra Aḥmed b. Ḥanbal halk tarafından çok sevilmekte idi). serbest bırakıtırıldı. al-Mu'taṣim zamanı ile alâkalı olarak, *miḥna*'ye dâir daha fazla bir şey bilinmemektedir (Abu 'l-Maḥâsin, I, 649; Patton, s. 113); zîra al-Mu'taṣim kelâma dâir meselelere selefi kadar vâkıf değil idi ve bunlara alâka göstermiyordu.

Halifeye halef olan oğlu al-Vâṯiḳ bi'llâh (227 — 232=842 — 847) babasının *miḥna*'ye lüzûmundan fazla müdâhale etmesini önlemiş bir kimse olarak tanınmasına rağmen, al-Ma'mûn'un tâkip ettiği usûlü devam ettirdi (Abu 'l-Maḥâsin, I, 683; Patton, s. 115 v. dd.). Eyâlet vâlilerine idâreleri altında bulunan ileri gelen şahsiyetleri imtihana tâbî tutmalarını emretti. Bu emrin neticelerine dâir az şey biliniyor. Bu arada Aḥmed b. Ḥanbal her kesin sevdiği bir âlim olmuş idi; fakat Aḥmed b. Du'âd tarafından soruşturmalara tekrar başlandığını görünce, kendi isteği ile tedrisatta bulunmaktan vazgeçti ve daha sonra kendi hâline bırakıldı.

al-Vâṯiḳ nufûzlu bir şahsiyetin, bir sûikasd hareketine karışan kelâm âlimi Aḥmed b. Naṣr b. Mâlik al-Ḫuzâ'î'nin soruşturmasında bizzat buluodu (Weil, II, 341; Patton, s. 116 v. dd.; krş. Ṭabarî, III, 1343 v. dd.; de Goeje, *Fragmenta hist. arab.*, s. 529 v. dd.). *Kur'an* bakkında soruşturmaya tâbî tutulan al-Ḫuzâ'î *Kur'an*'ın Tanrının kelâmı olduğuna inandığını söyledi. Halife hiç bir ilerileme kaydetmeyen soruşturmaya son verdi ve âlimin bizzat başını kesmek istedi ise de, bunu daha mâhir birine bırakmağa mecbûr oldu (şâban 231=846).

al-Vâṯiḳ devrinde fikirlerinde ısrâr eden kayda değer başka şahsiyetler arasında Nu'aym b. Ḥammâd, Şâfi'î'nin talebesi ve onun bâzı eserlerinin nâşiri Abû Ya'ḳûb Yûsuf b. Yaḥyâ al-Buvaytî (Patton, s. 119) vardır. Bunların ikisi de hapiste öldü. Aḥmed b. Abî Du'âd'ın taassubuna bir misâl olmak üzere, şunu anlatırlar: 231 (846)'de fidye mukabilinde bizanslılardan 4 600 müslüman esirinin alınması teklif edildiği vakit, bu esirler arasından *Kur'an*'ın yaratılmış olduğunu kabûl etmeyenlerin, bizanslılara terkedilmesini istedi ve isteği yerine getirildi (Ṭabarî, III, 1351 v. dd.: *Frogm. hist arab.*, II, 532; Abu 'l-Maḥâsin, I, 684; Patton, s. 120). al-Vâṯiḳ'ın, ölmeden önce, mûtezilî akîdelerini terkettiği söylenir. al-Vâṯiḳ'ın halefi al-Mutavakkil (232 — 247=847—861)'in ilk halifelik yıllarında *miḥna*'ye devâm edildi ise de, halife 234'le bunun tatbikını durdurdu ve *Kur'an*'ın yaratılmış olduğuna dâir tedris ve telkininde bulunmağı, ölüm cezâsı ile, men'etti.

[Aşağı-yukarı 218 (833)'de başlayıp, 234 (848)'e kadar devâm eden *miḥna*, bundan böyle, sâdece *Kur'an*'ın yaradılmış olduğunu kabûl etmeyenler için değil, hâkim olan dini inanışa aykırı fikir taşıyanlara da tatbik edildi. Nitekim kelimenin bilhassa V. (XI.) asırda aynı mânada kullanıldığı görülüyor. Filhakika bu asırda meşhûr iran mutasavvıf şâir ve ediplerinden, heratlı 'Abd Allâh Anṣârî (396 — 481=1006 — 1089)'nin, tecsime kaç

fikirlerinden dolayı, 430 (1038/1039)'da Gazneli Sultan Mas'ûd ve 450 (1058/1059)'de de Selçuklu Alp-Arslan tarafından, müteaddit defalar *miḥna*'ye mârûz bırakıldığı ve neticede sürgün veya hapsedildiği mâlûmdur (İbn Racab, *Kitâb al-ẕayl alâ ṭabaḳât al-ḥanâbila*, Dimeşḳ, 1951, s. 72 v.d.; M. Şerefeddin, *Selçuklular devrinde mezâhib*, *TM*, I, 109 v.d.). Yine aynı asırda, vezîri 'Amîd al-Mulk Abû Naṣr al-Kunduri'nin teşvik ve tahriki ile, Selçuklu hükümdarlarından Tuğrul Bey'in memleketlerinden uzaklaştırdığı Ḳuşayrî gibi, eş'arî akîdesine bağlı ileri gelen şâfi'î ve hanefîlerin mârûz kaldıkları hâdise de *miḥna* kelimesi ile ifâde edilmiştir. Ancak bunlar, hapsedilmeden veya sürülmeden önce, bir imtihan veya sorguya çekilmedikleri için, *miḥna* kelimesi ile sâdece mecâzen belâ ve felâket (*Ḳâmûs* trc., IV, 759) veya Tanrının tecrübe maksadı ile başlarına getirdiği felâketin kasdedildiği düşünülebilir. Nitekim bu şekilde memleketlerinden uzaklaştırılmak felâketine mârûz kalanlardan Abu 'l-Ḳâsim Ḳuşayrî'nin başından geçenleri anlatan ve Abu 'l-Ḥasan al-Aş'arî'nin fikirlerini müdâfaa eden *Şikâyat ahl al-sanna bi ḥikâyat mâ nâlahum min al-miḥna* adlı risâlesinde (Subkî, *Ṭabaḳât*, II, 270 v.dd.; M. Şerefeddin, s. 104) de kelime belâ veya felâket mânasında kullanılmış olmalıdır).

Bibliyografya: al-Ya'ḳûbî, *Târîḫ* (nşr. Houtsma), II, 491, 500—509, 521, 527, 528, 575, 582; al-Ṭaberî (nşr. de Goeje), III; al-Mas'ûdî (Paris tab.), VI, 283 v.dd.; VII, 101; VIII, 300 v.dd.; X, 45, 51, 70; *Fragmenta historicorum orabicorum* (nşr. de Goeje), Leiden, 1871, II; Aḥmed b. Abî Ṭâhir Ṭayfûr, *Kitâb Baġdâd* (nşr. Keller), Leipzig, 1908; İbn al-Aşîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), VI, 297—301, 314; VII, 14 v.dd.; Abu 'l-Fidâ', *Târîḫ* (İstanbul, 1286), II, 31 v. dd.; Abu 'l-Maḥâsin b. Taġribirdî, *al-Nuḳûm al-ẓâhira* (nşr. *T G J*, Juynboll); Tâc al-Dîn 'Abd al-Vahhâb al-Subkî, *Ṭabaḳât al-şâfi'iyya* (Kahire, 1324), I, 205 v. dd.; W. M. Patton, *Ahmed b. Ḥanbal and the Miḥna* (Leiden, 1897 A. von Kremer, *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams* (Leipzig, 1868), s. 233 v.dd.; M. Th. Houtsma, *De strijd over het dogma in den Islâm tot op el-Ash'ari* (Leiden, 1875), s. 107 v.dd.; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland* (*Allgem Geschichte in Einzeldarstellungen*, I. II, IV, 514 v.d.. 523 v. dd.); W. Muir. *Th. Caliphate* (nşr. T. H. Weir), Edinburgh 1924. s. 507, 512, 520 v.dd.; Goldziher *Vorlesungen über den Islam* (Heidelberg, 1910); ayn. mll., *Z D M G*, LII, 155 v. dd.; Abû Bakr al-Ḫaṭîb al-Baġdâdî, *Târîḫ Baġdâd* (Kahire, 1349), V, 177; Mas'ûdî, *al-Tanbîh vo 'l-işrâf* (nşr. de Goeje), 1894, s. 191. (A. J. Wensinck.)

MİHR, iran şemsî senesinin 7. ayı olup, sâbit senenin 17 eylûlünden 16 teşrin I.'ine kadar devam eder ve binâenaleyh sonbahar bu ay ile başlar. Aynı zamanda *mihr* her ayın 16. gününün ismidir. Ay olan *mihr*'i gün olan *mihr*'den ayırt etmek için, birinciye *mihr māh*, ikinciye *mihr rūz* adı verilir. *Mihr māh* ile *mihr rūz*'un aynı zamana rastladığı, *mihrgān* adı verilen 16 *mihr*'de ayın 21'ine kadar devam eden büyük bayramlardan biri başlar; bu bayrama da *mihrgān* adı verilir. Bayramın birinci gününe *mihr-i āmma*, sonuncu gününe *mihr-i ḫāṣṣa* denilir. Bu bayrama âit hâtıralar kısmen son baharın başlangıcı, kısmen ayın ismini taşıdığı ve rivâyete göre, dünyada ilk görünüşü 16 *mihr*'e tesâdüf eden güneş, kısmen de şu kahramanlık efsânesi ile alâkalıdır: *Mihrgān*, Ferîdûn'un Żaḥḥâk'a galebe ettikten sonra, tahta çıkışı münâsebeti ile yapılan bayramdır. Aşağıda gösterilen kaynaklar bu bayramlara âit âdetler hakkında bilgi vermektedir.

Bibliyografya: Ginzel, *Handbuch des math. u techn. Chronologie*, I, § 67 v. dd.; al-Bîrûnî, *Âṯâr* (nşr. Sachau), s. 42 v.d., 70, 222 v.dd.; Vullers, *Lexicon persico-latinum*, bk. mad. *mihrgān*; Ḳazvînî, *'Acâ'ib al-maḫlûḳât* (nşr. Wüstenfeld), s. 81 v.d.

(M. Plessner.)

MİHRAB. [Bk. MİHRAB.]

MİHRAB. MİḤRÂB (bk. bir de mad. MESCİD) için müsteşrikler ve san'at tarihçileri iki menşe' gösterirler: hıristiyan kilisesi mihrâbı ve buddhist hücresi. M. v. Berchem (*Notes d'archéologie arabe*, *J A*, 1891, XVII, 427)'e göre, kilise ile alâkalı olarak, „câmiin harem inde kalen şey, bir nevî küçük hücre olan mihrabdır." Mihrâbın câmide yer alışı hıristiyan mimârîsinin te'siri ile ilk defa büyük câmiler yaptırmağa başlamış olan Emevîlere, baklı olarak, atfedilmektedir. Arap ve İran köylerindeki basit câmilerde bugün bile mihrâb yeri bulunmamaktadır. Rivâyete göre, Vâlid I. bizanslı mimarlardan istifâde ederek yaptırdığı Medine câmiini gezerken, câmi için hıristiyan kiliselerini örnek aldığı ileri sürülerek, itâba uğramıştır (Wüstenfeld, *Geschichte der Stadt Medina*, *Abh. G W Gött.*, 1861, IX). Suriye'de yaptırdığı câmilerdeki mihrâba hücre şekli verdiği zaman, 'Omer b. 'Abd al-'Azîz de, kilise ile câmi arasındaki benzerlik dolayısı ile, mutaassıpların itirâz ve itâplarına mârûz kalmış idi.

Lammens'in baş-vurduğu muhtelif kaynaklar „mihrâbın baştan-başa kiliseden taklit edildiğini ve ancak islâmiyetin ikinci asrında ve büyük güçlükle kabûl olunduğunu" göstermektedir (*Ziyād*, s. 94, not 1; C. H. Becker, *Zur Geschichte des islamischen Kultus, Islamstudien*, s. 493). Büyük câmilerin kıble tarafındaki duvarlarına bir çok hücreler yapılmış olması, belki de hıristiyan âdetlerinin taklit edildiği düşüncesine karşı bir hareket ifâde etmekte idi. Diğer taraftan unutmamalıdır ki, yarım-üstüvâne şeklindeki hücre Akdeniz mimârîsinin en yaygın tezyinâtından idi ve bunun kabûl edilmiş olması daha çok büyük olan hıristiyan mihrâbının taklidinden daha tabi'î idi. Mihrâbın putlar için kullanılan buddhist veya hindû hücresinden gelmiş olması da, birincisi kadar yakın veya uzak bir ihtimâldir; zîra hindû putlarını heykeli, çok istisnâî hâllerde bir hücreye konulurdu; umûmiyetle dört köşe ayrı bir mâbedde dururdu. Şarkta türkler tarafından yapılan ve Selçuklular ile diğer türk kavimleri tarafından Anadolu'ya sokulan ve XIII. asrın sonlarından itibâren Mezopotamya'da görülen çok köşeli mihrâbın mevcûdiyetini ancak onu getirenlerin husûsî zevkleri ile izah etmek mümkündür. İbâdet yerlerinin kalbi mâhiyetinde olan mihrâb câmi tezyinâtının en göz-alıcı noktası olarak telâkkî edilmiştir. Kendisi ile birlikte, asırlar boyunca durmadan gelişen islâm san'atının tezyinat tarz ve usûlünü getirmiş olan mihrâbın, san'at tarihi bakımından, büyük bir ehemmiyeti vardır. Kültür ve san'at için bir ölçü olan mihrab, lâyıkı ile tetkik edilince, san'atın hâkim temâyüllerini ve ictimâî değişiklikler neticesinde meydana gelen gelişmelerî göstermektedir. Mihrâbın tarihini yazmak gelecekte yapılacak bir vazifedir. Biz burada bunun ancak umûmî hatlarını vereceğiz.

T a r i h. İlk zamanlarda kıble, mihrab ile değil, renkli bir çizgi veya üzerinde muayyen işâretler bolunan bir taş levha gibi, her hangi bir işâret ile, gösterilmekte idi. Abū Hurayra'ye göre, Peygamberin Medine'deki ilk câmiinde „cemâat, mihrâb veya namaz hücresi yerine, bir taş parçasına tevecc̈üh etmekte idi; başlangıçta bu taş parçası câmiin şimâl duvarına konulmuş idi; Mekke kıble olunca, cenup duvarına konuldu (P. F. Burton, *Personal Narrative of a Pilgrimage to Macca and Medina*, 1874, II, 72). Fusṭāṭ'taki 21 (642) tarihli eski 'Amr câmiinde de mihrâb yok idi; fakat kıble, gâyet sahîh olarak, tâyin ve tesbit olunmuş idi (Corbett. *J R A S*, s. 757—800). Araplar tarafından, mihrab yerine kullanılan kıble levhaları, mihrâb yanında ve mihrâba rağmen, Arabistan'da ve Arabistan dışında bir çok asırlar kullanılmıştır. Asıl Arabistan'daki câmiler hakkında hâlâ bir şey bilmemekteyiz; ancak hudut bölgelerindeki bir kaç yapıya bakıp, bâzı neticeler alabiliyoruz. XI.—XII. asra âit Baḥrayn câmiinin harâbeleri (Diez, *Eine shiitische Moscheraine auf der Insel Bahrein, Jahrb. d. asiat. Kunst*, 1925, II) ile Zengibar'daki Kisimkazi câmii (*J R A S*, 1922, II) şimdi iyice bilinen iki örnektir. Bu nevî taştan veya alçıdan levhalar XIII. asra kadar, kıbleyi göstermek makeadı ile, bilhassa haremin cephesindeki pâyelere teabit edilirdi. Kahire'de olduğu gibi, Musul'da da (Herzfeld, *Arch. Reise*, II, 277, 288) bu levhalara raslanmaktadır; eski câmiler muhâfaza edilmiş olsa idi, bunlara Bagdad'da ve daha başka yerlerde de rastlamak mümkün olurdu. Bu nevî düz mihrâb levhaları bunları yaptıran halîfelere ve vezîrlere, mahdut bir şekilde de olsa, isimlerini ebedîleştirmek imkânını veriyordu. Buna misâl olarak, vezîr al-Afḍal'in ḫalîfe al-Mustanṣir adına 485 (1092)'te İbn Ṭūlūn câmiine koydurduğu son derece süslü alçı levha ile Sultan Laçın (696—698 = 1296—1298) tarafından buna nazîre olarak koydurulan levhayı göstermek mümkündür (resim iç'in bk. Flury, *Die Ornamente der Hakim- und Ashar-Moschee*, 1912, levha XVI). Fakat VIII. asırda, islâm mimârîsi şuurlu bir şekilde büyük yapılar istikametinde geliştiği zaman, mihrâb köşelerinde sütûnlar bulunan yarım-üstüvâne şeklinde bir hücre olarak meydana çıkmış ve bu görünüşü, mahallî değişikliklere rağmen, ana hatları ile bugüne kadar muhâfaza edilmiştir.

M e z o p o t a m y a. Bu çeşit mihrâbın en eski örneği Bagdad'daki *Cāmi' al-Ḥaṣṣaki* mihrâbıdır [şimdi Bagdad müzesinde bulunmaktadır]. Bu mihrab 0,31 m. derinliğinde yarım-üstüvâne şeklinde bir hücre olan 1.6 m. boyunda, 0,93 m. genişliğinde yekpâre bir mermerden ibârettir. Sütûnların gövdesi burmalıdır ve Korint tarzına yakın başlıkları bulunmaktadır; at nalı şeklindeki kemer, başlık tablosu olmadan, doğrudan-doğruya bunların üzerine istinât ettirilmiştir. Aslında düz olan mihrâbın orta mihverinde süs olarak, yapı bakımından hiç bir vazifesi olmayan ve şâkulen yükselen, yol şeklinde, daha sonraki islâm tezyinâtının „dokuma" üslûbuna uygun bir şerit vardır. Herzfeld'e göre, bu mihrab 145 (h.) yılında yeniden kurulan yeni Bagdad'a şimâlî Suriye'den veya Diyarbekir'den su yolu ile getirilmiştir; bu ve Mezopotamya'da buna benzer başka mihrâblar, hıristiyan kiliselerinin aynı şekildeki mihrâblarından örnek almıştır (*Isl.*, I, 35 v. dd.). Ḥaṣṣakī tarzında mihrâba 297 (910)

'de al-Muktadir tarafından yaptırılmış olan Âmid'in duvarlarında da rastlanmaktadır (bk. M. v. Berchem, *Inschriften aus Syrien* ...; De Beylie, *Prome et Samarra*, res. 42; v. Berchem-Strzygowski, *Amida*, res. 12, 292, levha III v.d.). Sivri kemere geçiş burada da muhtemelen milâdî X. ve kat'î olarak da XI. asırda vukû bulmuştur. Yarım-üstüvâne şeklindeki mihrâbların yerine, msl. Abū Hurayra'nın türbesindeki gibi (Sarre-Herzfeld, *Arch. R.*, I, 133 v.d.), yandan deniz kabuğunu andıran, müstatil şekilde yontulmuş, yassı mihrâblara rastlanmaktadır. İşlenmesi kolay olan alçı taşının kullanılması XIII. asırda mihrâbların şekilce tekâmülünü çabuklaştırmıştır. Takrīt'teki al-Arba'în türbesinde 660 (1261/1262) yılına âit merdiven silmeli kemer ile bir alçı mihrâb bulunmaktadır. Sincar'da aş.-yk. 657 (1258) yılına âit olan Zaynab türbesinde, baştan başa tezyinatlı ve şerit hâlinde kitâbeler ile kaplı bir alçı mihrab vardır (*Arch. Reise*, s. 308 v.d., levha IV). Bu tezyinat zenginliği, Musul'daki 543 (1148) tarihli büyük câmiin zengin mihrâbında ve diğer mihrâblarda görüldüğü üzere, taştan mihrâblara da te'sir etmiş olmalıdır (*Arch. R.*, levha V, XCI, XCII). İran'dakinin aksine, burada mâlzeme olarak en ziyâde taş kullanılmıştır. Artık altı ve üstü vazo şeklinde, burmalı küçük sütûnlar, zikzaklı kemerler, zengin tezyinatlı ve yivli şeritler meydana çıkıyor (Musul'da Badr al-Dīn câmii mihrâbı). Helenistik istiridye kabuğu tarzı devam ettiği müddetçe, tabi'î mâhiyetini kaybetmiş, küçülmüş yarım kubbe şeklinde tezyinî bir mâhiyet almıştır. Hücre kemerinin dört köşe çerçeve içine alınması, menşei helenistik olan bir yapı unsurunun şark mimârî rûhuna uydurulmasını tamamlamıştır. Hücre tonuzunun altındaki boş sâhada umûmiyetle aşağıya sarkan kabartma hâlinde işlenmiş bir istiridye kabuğu bulunmaktadır. Câmi' al-'Omarîya (*Arch. R.*, levha CXXXV)'deki gibi, çıkıntılı kemer ile nihâyetlenen dört köşe sathî hücreler değişik birer çeşit olarak görünmektedir. Bununla berâber, Musul'da 686 (1287) tarihli, yâni İlhanlı hükümdarı Argun devrine âit, Pancah 'Alī'de rastladığımız mukarnaslı, çok köşeli mihrâb, umûmî şekiller ve teferruatın, mücerret olarak, tebellür etmesine yol açan Selçuklu te'sirini açıkça göstermektedir. Yan sütûnların o güne kadar zâhirî olan vazifesi kemer boyunca doğrudan-doğruya devam etmek sûretiyle, artık kaybolmuştur. Nihâyet Mezopotamya'daki köşe mihrâblarını zikredebiliriz. Bunlar kıbleyi tesbit zarûreti dolayısı ile ve binânın cihetini kıbleye çevirmeğe imkân bulunmadığı zaman meydana çıkmış idi. Bu türlü istisnâlar yalnız türbelere inhisar etmiştir (Musul'daki Maşhad İmām 'Avn al-Dīn; bk. Herzfeld, *Arch. R.*, levha CXXXV).

Suriye. Şam'daki Emeviye câmiinde bugün 12 mihrâb bulunmaktadır (A. Dickie planı ve bunun tamamlanmış şekli için bk. C. Watzinger ve K. Wulzinger, *Damaskus, Die islamische Stadt*). Esaslı bir şekilde tetkik edilirse, bunlardan Suriye'de mihrâbın geçirdiği değişiklikler hakkında umûmî bir fikir edinmek mümkün olabilir. Yalnız asıl mihrâb, tezyinat bakımından olmasa bile, mimârî şekli bakımından, câmiin yapıldığı tarihe âit olmalıdır. Diğer mihrâblar bilhassa XIV. asırda ve daha sonraları konulmuştur (*JA*, 1896, VII. seri, s. 185). Valīd zamanında bizanslı mimarların tercih ettikleri iki duvar tezyinât tekniğinden biri „opus sectile", diğeri de cam mozayık idi. Bunlar, oymalı pervaz ile birlikte, münhasıran ilk mihrablarda kullanılmış olmalıdır. Câmii 580 (1184)'de, yâni 461 (1066)'deki büyük yangından sonra, ilk olarak oraya gitmiş bulunan İbn Cubayr'in tasviri, muhtemelen henüz daha çok Emevî üslûbunda olan, o zamanki tezyinat ile mihrab hakkında bize bir fikir veriyor. Mihrâbın duvarı mermer levhalar ile kaplı idi; mihrâbın kemerinde, mâvi zemin üzerine altın yaldızlı harfler ile yazılmış kitâbeleri var idi; muhtemelen mozayik ve müstatil şekillerinde çerçevelenmiş idi. Kemer ile çerçeve arasındaki köşe dolguları meşhûr „Valīd'in bağları" ile süslü idi; bunların mozayik olması büyük ihtimâl dâhilindedir. Mihrâbın kemer kısmında da muhtemelen aynı tezyinat var idi. Nihâyet mihrâb çerçevesi, başka tezyin unsûrları yanında İspanya'ya girmiş olan küçük sıra kemerler ile nihâyetlenmekte ve bunun üzerinde duvar kısmı, ortada Ka'be olmak üzere, mozayikten meşhûr şehir manzaraları ve ağaç resimleri ile süslü bulunmakta idi. Bu mozayiklerin bâzı bakiyeleri hâlâ muhâfaza edilmekte ve bir müddet önce câmide fransızlar tarafından meydana çıkarılan mozayikler, bunların renklerinin hârikulâde güzelliği hakkında bir fikir vermektedir. Daha 1893'te yanan mihrâbın da küçük sıra kemerleri var idi (resim için bk. Saladin, *Manuel*, şekil 35); ayrıca mihrâbın üzerinde, Emevi menşe'li olduğu anlaşılan, dâire şeklinde bir kemer bulunuyordu (Kurtuba câmii ile Şam Emeviye câmii arasındaki münâsebetler üzerinde bilhassa duran Marçais, *La mosquée d'el Walīd à Damas et son influence sur l'architecture musulmane d'Occident*, *R. Afr.*, L'ye göre, bütün kemerler başlangıçta burada da at nalı şeklinde olup, eski tasvirlerden anlaşıldığı üzere, tâ-

mirlerde olduğu gibi, iki kat hâlinde sıralanmış idi).

Câmi' al-Aḳṣā mihrâbının 583 (1187)'te Ṣalāḥ al-Dīn'in emri üzerine mermer ile kaplandığını biliyoruz. Bu mihrâbın geniş yay biçiminde, sivri kemerli, bir hüeresi vardır. Kenger yaprağı başlıklı ikişer köşe sütûnu Ṣalāḥ al-Dīn'den evveldir (resim için bk. Saladin, *ayn. esr.*, şekil 28). G. Le Bon (*La civilisation arabe*, s. 148, şekil 68) bu câmiin yan kanatlarında iki garip mihrâb hücresi bulunduğunu söylüyor. Eyyûbîler zamanında renkli taştan örgü şekilleri şimâlî Suriye'de çok revâcda idi. Bunlar kısmen köşeli, kısmen yuvarlak kemerli dokumalardan mülhem örgülü geçmeler olup, silmeli veya çeşitli renklerde mermer şeritler hâlinde, kapı cephelerinde mihrâb hücrelerinde kullanılmakta idi. Bunlar sâyesinde mihrâb tezyinâtı son derece gelişti. Haleb'deki Sultâniye medresesi ile 633 (1335) tarihli al-Firdavs câmii ve medresesi, bundan başka Kudüs'te Baybars tarafından tâmir ettirilen Ḳubbat al-Silsile mihrâbı bunu göstermektedir (resim için bk. Creswell, *The Works of Sultan Bibars*, *B I F A O*, XXVI, Pl. 28, 29). Suriye mihrâblarının bir başka hususiyeti de, mihrâb yarım kubbesinin tezyinâtıdır; „opus sectile" hâlinde, çok güzel binâ ve ağaç manzaralarından ibâret olan bir tezyinattır ki, buna misâl olarak Trablus'taki 693 (1294) tarihli büyük câmiin mihrâbı gösterilebilir (resim için bk. *M I F A O*, 1909, XXV, levha 5). Suriye'de daha sonraki mihrâblar, renkli mermer kakmalar ile, eski an'aneyi devam ettirmiştir: bunlara türk te'siri ile mukarnaslar ilâve edilmiştir.

Mısır. Kahire'de mevcut en eski câmi olan Aḥmed b. Ṭūlūn câmiinin asıl mihrâbı, umûmî hey'eti itibârı ile, yapıldığı zamandan kalmış sayılmaktadır. Sütûn başlıkları hizâsındaki kitâbeli mozayik saçaklı şeridi ve bunun altındaki mermer kaplamalar ya Ḳalā'ūn yahut da daha muhtemelen Laçın zamanındaki tâmirde yapılmıştır. Bu sûretle Kahire'de III. (h.) asrın ortalarında, iki yanında ikişer sütûn bulunan, eski hıristiyan yapılarından alınmış ve ayrıca yükseltilmiş sivri kemerli, dört köşe çerçeveli, çifte kademeli (iç-içe iki) hücrenin temsil ettiği bir tarz meydana çıkmış ve bu şekil Mısır'a has bir üslûp olmuştur. Mezopotamya'ya has istiridye kabuğu dolgusu yerine, mihrâb kemeri düz bırakılırdı veya muhtemelen, Ḳayravān'da olduğu gibi, boyalı idi. Dar ve yükseltilmiş olan mihrâb kemeri Fâtımîler zamanında devam etmiştir; diğer taraftan yanları sütûnlu ve çifte kademeli mihrâb daha sonraki bütün Kahire mihrâblarına göstərişli bir manzara vermiştir. Yalnız üst kısmının üçte biri asıl şekli ile muhâfaza edilmiş olan IV. (X.) asra âit alçı mihrâb, köşelerinde ikişer sütûnu ile birlikte, aynı bünyeyi hâiz idi. Kahire arap müzesinde bunun bir kopyası vardır. İstiridye kabuğu tezyin unsuru çok daha sonra ilâve edilmiştir (Flury, *Ein Stuckmihrâb des IV. (X.) Jahrhunderts*, *Sarre-Festschrift = Jhb. d. asiat. Kunst*, 1925). Kahire'de Muḳaṭṭam'da 748 (1085) tarihli Ciyûşî türbe-mescidin bir asır sonraya âit ve çok süslü alçı mihrâbının da fazlası ile yükseltilmiş sivri kemer ile bu biçim bir hücresi vardır (resim için bk. Flury, *Ornamente*, *ayn. esr.*, levha XVII; Sprenger, *Handbuch der Kunstgeschichte*, VI, şekil 400). Fâtımîlere âit Ḥākim ve Azhar câmilerinin ilk mihrâbları da muhtemelen bu örneğe dâhil idi. 519 (1125) yılında tamamlanan al-Aḳmar câmiinin cephesinde, Kahire'de çok taklit edilen yeni bir unsur ortaya çıkar; bu, üst kısmı istiridye kabuğu gibi, yivli bir hücredir. Yukarıda bahsi geçen ve arap müzesinde kopyası bulunan alçı mihrâb, her hâlde bu devirde bir istiridye kabuğu unsuru ilâvesi ile güzelleştirilmek istenmiş olmalıdır. Sultan Ṣāliḥ Nacm al-Dīn Ayyūb'un dul zevcesi Şacarat al-Durr [b. bk.]'ün 648 (1250) tarihli türbesinin daha ileri bir merhale teşkil eden ve mukarnaslı mihrâbı daha çok bu tarza bağlıdır (resimler için bk. R. L. Devonshire, *Some Cairo Mosques*, London, 1921, s. 32). Bununla beraber böyle değişik şekiller istisnâ teşkil etmektedir. Diğer taraftan alçı mihrab Memlûkler zamanına kadar devam etmiştir. Msl. Creswell (*The Works of Sultan Bibars*. *B I F A O*, 1926, XXVI), Amr câmiinin Sultan Baybars (658–676 = 1260–1277) tarafından tekrar yaptırılan şimâl duvarının dış köşesindeki alçı mihrâbın, üslûp bakımından, Baybars zamanına âit olduğunu ileri sürüyor. Alçı kabartmalar ile yapılan bu çok tezyinâtın ihtişâmı, burada mihrâbın üst kısmında küçük kemer sıralarındaki mukarnaslar ile daha da arttırılmıştır. Böylece alçı tezyinat te'sir imkânlarının son haddine erişmiş bulunuyordu. Moğulların Suriye'yi istilâsı ile, Suriye'nin Mısır san'atı üzerindeki te'siri yeni bir hayat kazandı (Kahire aynı zamanda Musul'un 653 = 1255'te moğullar tarafından zaptından ve bu yüzden meşhûr bakır işçilerinin oradan Kahire'ye göçmesinden de faydalandı. Kahire'de savatlama mâden san'atı bu zamandan sonra çok gelişti; krş Creswell, *ayn. esr.*, s. 182) Suriye te'siri ile Mısır'a renkli mermer levhalar ve mozayik ile Suriye'ye has mihrab da girmiş ve buradan diğer mihrâb örneklerini uzaklaştırarak, yalnız başına hâkim olmuştur. Bu yeni tarzda yapılmış mihrab

hücrelerinin en eskileri, VII. (XIII.) asrın sonlarına doğru Ḳalāvūn'un yaptırdığı binâlarda görülmektedir. Köşelerindeki çifte sütûnlar bunlara gotik bir zerâfet ve yükseklik vermektedir. Kemerler ekseriyâ çeşitli renkler ve san'atkârâne şekilde birbirine geçirilmiş kama taşlarından meydana getirilmiştir. Mihrâb duvarları, küçük sıra-kemerlerin aralarında, hendesî şekilli mozayik sâhaları ile kaplanmış ve istiridye kabuğu şeklindeki hücre başları da açık ve koyu renk şeritler ile, ekseriyâ zikzaklar hâlinde, süslenmiştir. İstisnâî olarak, Ḳalāvūn'un Māristān mescidinde olduğu gibi, aynı yerde cam mozayiklere de rastlanmaktadır. Daha sonraki çerkes memlûkleri zamanında, mihrâb tezyinâtı son derece incelmiştir. Kakmalarda sedef, fîrûze, akik, fil dişi ve diğer kıymetli taşlar bile kullanılmıştır (bk. madd. ABŪ BAKR B. MUZHİR ve AL-ĠŪRĪ ; krş. Briggs, *Muh. Arch.*, res. 119 ve 127).

VI. (XII.) asra âit al-Azhar, Sayyida Ruḳayya ve Sayyida Nafīsa'nın bugün Arap müzesinde muhâfaza edilmekte olan tahta mihrabları ayrı bir gurup teşkil etmektedir.

M a g r i b. garp islâm memleketlerinde mihrâbın tarihi, Ḳ a y r a v ā n'da ulu câmiin mihrab hücresi ile başlamıştır. Gerçi daha sonraki mihrâblar için doğrudan-doğruya bir örnek teşkil etmemiş (bu hücre câmiin kütüphânesinin giriş yerine münhasır kalmıştır), geniş yarım-üstüvâne şeklindeki hücresi ve hafif yuvarlak, fakat yine de sivri geniş kemeri ile, garp mihrâbına doğru geçişi göstermektedir. Kırmızı ve sarı benekli taşlardan köşe sütûnları, kadîm devrin sonlarına âit ayaklar üzerine oturmakta ve Bizans üslûbuna çalan yastıklı, kırmızı somaki mermer başlıklar taşımaktadır ki, bunun tablası kûfî kitâbeler ile süslüdür. Hücre duvarı, kısmen oymalı, kısmen kabartmalı mermer levhalar ile kaplıdır ki, bunların çevreleri yer-yer kitâbeler ile süslüdür. Arkada bir boşluk vardır. Hücre tonozu dâire şeklinde tertiplenmiş Mşattā'yı hatırlatan kıvrık asma dalları izlerini hâlâ muhâfaza etmektedir (resim için bk. G. Marçais, *Coupole et plafonds de la Grande Mosquée de Kairouan*, 1925, levha VIII). Duvar içindeki boşluk ile hücre tonozunu ayıran saçak şeridi kemer yüzü ve kemeri çeviren duvarlar, İbrāhīm b. Aġlab tarafından verilen ve kısmen Bagdad'da, kısmen de bagdadlı bir usta tarafından Tunus'ta yapılan, perdahlı çiniler ile kaplıdır. Böylece kendine henüz bir üslûp aramakta olan islâmiyetin ilk devrinde tek örnek olan bu mihrab islâm ülkesinde altın yaldız ile te'sîri bir kat daha arttırılmış kabartma ve boya süşü ve parlak çini nâmına ne varsa, hepsini bir araya toplamaktadır. Bir asır sonra, Kurtuba câmiinin mihrâbı garp üslûbunun tam gelişmiş şeklini göstermektedir. 970 yılında al-Ḥakam II. tarafından yaptırılmış olan bu mihrâb, 3,5 m. çapında, 7—8 m. yüksekliğinde ve 7 köşeli münferit bir boşluktan ibârettir. Bu 7 köşeden biri kapının bu'unduğu duvarı teşkil etmektedir. Döşeme ve duvarlar, dört köşe beyaz mermer levhalar ile kaplıdır; üst kısmında kitâbe ve korniş vardır; bu sonuncunun üst kısmında başlıkları yaldızlı mermer sütûnlar üzerine (üç dilimli yonca) kemerler ile zengin tezyinatlı bir hücre duvarı üst katı teşkil etmektedir; bu kat bir kitâbe şeridi ile nihâyet bulmakta olup, istiridye kabuğu şeklinde yekpâre bir mermer levha ile kaplıdır. Dış duvar üzerindeki kitâbede san'atkârın adı (Badr al-Ḥayyān) yazılıdır. San'at tarihi bakımından mühim olan kısım bu odaya açılan giriş duvarıdır ki, bu üstte küçük sıra kemerlerden bir geçit ile dört köşe çerçeveli at-nalı kemer biçiminde bir kapıdan ibârettir. Bir çok Magrib memleketlerinde gerek mihrâb, gerek kapı duvarları için örnek teşkil eden ve kendine hâs şekilde gelişmiş olan bu duvar şekli, en eski örnek olan Ḳayravân ulu câmii kütüphânesinin giriş duvarından ve yahut müşterek bir örnek olan en eski bir Suriye örneğinden alınmıştır (bk. Marçais, *Manuel*, I, 264 v.d.). Kurtuba'da değişik, görülmemiş bir mihrâb boşluğu ile karşılaşıyoruz. Bunun menşe'i, muhakkak ki, oradaki hücreden ayrıdır ve mukaddes emânetlere yapılan merâsim ile alâkalı, husûsî bir vazifesi olan çok eski bir şekle bağlanmaktadır. Rivâyete göre, bu odada Peygambere âit mukaddes bir emânet bulunmakta idi ve mü'minler yedi defa etrafında tavâf ederlerdi. Horasan'da Ḥargird medresesinde buna benzer, tamâmiyle münferit [bk. mad MESCİD], bir mihrâba rastlanmaktadır (burada hindlilerin mukaddes emânetlere gösterilen tâzimi, *pradakshina*'nın te'siri olup-olmadığını tâyin etmek güçtür. Sunakların, aziz türbelerinin ve diğer emânetlerin duvarlar ile çevrilmesi, bilindiği gibi, şimâl memleketlerinde de çok yayılmış idi). At-nalı kemer, iç-içe bir kaç dikmüstakil çerçeve ve küçük sıra kemerler geçidi, bundan sonraki nizâmî mihrâb duvarının şeklini veren unsurlardır. At-nalı kemerlerin kama taşları, Suriye ve Mısır'da olduğu gibi, karışık şekiller ile birbirine bağlanmış olmamakla berâber, ekseriyâ birbirini tâkip eden renkler ile, boyalı yahut düz veya Kurtuba'da olduğu gibi, biri düz, biri kabartmalıdır. Kurtuba'da köşe dolguları hâlâ hurma yaprakları biçimindeydi ve kengeri andıran kıvrık

dallardan kabartmalar ile dolu olup, iki çerçeve hâlinde kûfî yazılar ile süslüdür (krş. R. Amador de los Rios, *Inscripciones arabes de Córdoba*, Madrid, 1892). Küçük yonca kemerler geçidinin hücreleri mozayik ile süslüdür (bk. E. Kühnel, *Maurische Kunst*, levha 13, 14). Tahminen milâdî 1135 yılına âit Tlemsen'deki ulu-câmiin beş köşeli mihrâb hücresinin duvarı aynı şekilde yapılmıştır (bk. Kühnel, levha 24). Bununla berâber, burada köşe dolgularında, ilk defa XI. asrın ikinci yarısında Saragossa'daki al-Cafariya'nin mihrâbı üzerinde görünen mücerret gülçelere rastlanmaktadır (bk. Marçais, *Manuel*, şekil 215). Atlas dağlarında Tinmâl'de milâdî 1153'te kurulmuş olan Muvahhidler câmiindeki mihrâb duvarında kıvrık dal yerine, sık-sık halılarda rastlanan örgü şeridi örnekleri bulunmaktadır (bk. şekil 216). Küçük sıra kemerli geçidi yerine, birbirini tâkip etmek üzere yuvarlak kemerli pencereler ile düz hücreler vardır. Nizâmî şekle uymayan bir örneğe, Carîd vâhasında 590 (1194)'da yapılan Tozeur câmiinin mihrâbında rastlamaktayız (bk. şekil 218). Hücre duvarının üstünde de çifte kemer ile zengin tezyinat vardır. Marçais bu ayrılığı, câmiin fâtih Murâbıtların ahfâdından birinin emri ile, fakat Muvahhidler zamanında endülüslü mimarlar tarafından inşâ ettirilmiş olması ile izah ediyor. Buradaki hücre alel'acele düşünülüp-yapılmış intibâını vermektedir. Burada resmi görülen Biskra civârında Zîbân vâhasında bulunan ve Cezâyir'in en eski câmii sayılan Sîdî Oḳba'daki mihrâba belki daha ziyâde halk an'anesinden doğma ve bu sebepten te'sirli olan bir örnek gözü ile bakılabilir. Bunun tarihi belli değildir. Tezyinâtı küçük san'atlar sâhasından alınmıştır. XIII.—XVI. asırda Muvahhidlerden sonra gelen hânedan sülâleleri zamanında bile, Kurtuba'daki mihrâb duvarı örnek olmakta devam etmiştir. Yalnız nisbetler daha incelmiş, at-nalı kemerler daha zarifleşmiş ve küçük sıra kemerlerin yerini, alçı şebekeler içinde renkli camlar ile süslü pencereler almıştır. Münferit mihrâb hücreleri yerlerini yarım üstüvâne veya çok köşeli hücrelere terketmiştir. Misâl olarak, Taza, Tlemsen ve civarındaki Sîdî bel Ḥasan ve al-'Ubbâd, Fas ve Gırnata'daki Ḥamrâ' câmilerinin mihrâblarını gösterebiliriz; bu sonuncusu mozayik ile kaplıdır (bk. Marçais, *ayn. esr.*, şekil 336—338 ve P. Ricard, *Pour comprendre l'art musulman*, Paris, 1924, levha X, XI). Tunus'ta da XV.—XVIII. asırlarda düz yuvarlak hücreli mihrab ve değişik renkli kama taşlarından müteşekkil dört köşe çerçeveli at-nalı kemerler devam etmekte idi. Kaideleri dâimâ mermer veya çini ile kaplıdır; hücre yarım kubbeleri de istiridye biçiminde yivler ile süslüdür.

İran, Türkistan, Efganistan. Bugüne kadar bilinen en eski iki mihrâb, İsfahan'ın cenûbunda, IX.—X. asra âit Nâyin câmiinde (Viollet ve Flury, *Syria*, 1921, levha XXX. ve Flury, *Syria*, 1930) ve Horasan'da XI—XII. asırlara âit Ḫargird'deki eyvanda bulunmaktadır (Diez, *Churasanische Baudenkmäler*, levha 30).

Tezyinat farklarına rağmen, bu iki alçı mihrâb birbirine çok benzemektedir. İkisi de, dik dört köşe şeklinde, köşelerinde başlıklı daha kısa sütûnlar bulunan hücreler olup, çok sık kıvrık dal tezyinâtı ile süslü, ileri doğru fırlamış sivri kemerli yarım kubbeleri ve bunun etrafını çeviren müstatil çevreleri vardır. Yarım kubbenin arka duvarı, hücre mimârîsinin bir tekrarı mâhiyetindedir; öyle ki, hücre içinde hücreden bahsetmek mümkündür. Böylece Flury'nin gösterdiği tarih doğru ise, belki III. (IX.) asırdan, muhtemelen de IV. (X.) asırdan itibâren İran'da zengin çifte çerçeveli bir mihrâb örneği meydana çıkmıştır ki, bugüne kadar kalan ve bu nev'e en yakın bir örnektir ve İsfahan'daki 710 (1310) tarihli cuma mescidinin alçı mihrâbından anlaşılacağı üzere, XIV. asra kadar devam etmiştir (Diez, *K. d. isl. Völker*, 1. tab. s. 109; 2. tab. s. 85). Bu arada başlangıçta sırf nebâtî şekillere inhisar eden süs, yerini geniş ölçüde yazıya bırakmıştır ki, bu değişikliği XI. asırdan itibâren adım-adım tâkip etmek mümkündür. İran'a âit hususiyet bakımından, Kahire'de Muḳaṭṭam'da 478 (1085) tarihli Ciyûşî câmiinin alçı mihrâbı da bu gelişmede mühim bir yer tutar (resim için bk. Flury, *Ornamente*, levha XVII). Alçı mihrâb yanında İran'da, aynı zamanda perdahlı çiniler ile süslü, ikinci tip mihrâb da gelişmiştir; bununla, câmi tezyinâtının bu şekli ve İran çinicilik san'atı en yüksek noktasına varmıştır. Örnek olarak 624 (1226) tarihli Kâşân camiinin perdahlı çiniden mihrâbını (Berlin'dedir, bk. Springer, *Kunstgesch.*, VI, 435) ve Kelekian'ın elinde bulunan buna benzer Varâmîn câmii mihrâbını zikredebiliriz (*Kat. d. Ausst. muhammedanischer Kunst*, London 1931). Bu mihrâblar da, aynı örnekteki alçı mihrâblar gibi, iki hücreli ise de, daha yassıdır; bunlar, hücre olmaktan ziyâde, bir çerçeve mâhiyetindedir. Yaylı kemer yerine burada üst kısımda köşeleri düz inen hücre vardır ki, bu muhtemelen kullanılan mâl zeme dolayısı ile meydana gelen bir değişikliktir. Renk bakımından, zemin açık mâvi olup üzerinde koyu mâvi kabartma yazılar ile kal-

ve rengi perdahlı tezyinat vardır. Renkler ile bol tezyinâtın imtizâcı sâyesinde, bu mihrâblar insanda gerçekten hârikulâde bir te'sir yaratmakta ve islâm tezyinat san'atının en yüksek idealini gerçekleştirmektedir. Timurlular devrinde mihrâb yeni bir şekil alıyor. Yarım dâire veya dört köşe yassı hücre yerine, eskisinden daha büyük eb'adda, daha geniş ve daha derin çok köşeli, sekiz köşeden çıkma, beş köşeli bir mihrâb meydana geliyor. Tezyinat Timurlulara has duvar tezyinâtı ile müvâzî yürümektedir. Aynı şekilde alt kısım, göğüs yüksekliğine kadar, çok köşeli çiniler ile kaplıdır; üst kısmındaki duvarlar derinliğine mukarnaslar ile nihâyetlenen yassı, küçük hücrelere bölünmüş olup, bunlar da ya boyalıdır, yahut çini ile kaplıdır ve nihâyet hücrelerin dört köşe çerçeveleri ile bunları dolduran kitâbe şeritleri, ekseriyâ, çok ince işlenmiş çini mozayik ile kaplıdır ki, bu Timurlular devri mimârî tezyinâtının övünülecek bir başarısıdır. Misâl olarak, Ḫargird medresesinin câmiindeki mihrâb (Diez, *Chur. Baudenkmäler*, levha 33, 1), Herat civarındaki Ziyârat Abū Valīd'in mihrâbı ile Meşhed'de Cavhar-Şad câmiinin muhteşem mihrâbını (Diez, *K. d. isl. Völker*, şekil 146 ve 108) zikredebiliriz; bunların hepsi IX. (XV.) asra âittir. Herat'ta bugün enkaz hâlinde bulunan muhteşem medresedeki mihrâb, Meşhed'deki mihrâbın aynı olmalıdır, bu medrese de aynı sultan tarafından yaptırılmış ve muhtemelen aynı mimar tarafından inşâ edilmiştir. Safevîler zamanında, mukarnaslı ve mozayikli mihrâblar yanında, boyalı hücrelere de rastlanmaktadır; bunlar tuğla kırmızısı bir zemin üzerinde, beyaz renkte çatallı, kıvrık dallar ile süslüdür. Daha 1913 senesinde, İsfahan dışındaki Muṣallā harâbelerinde ve Horasan'da Raşhār'da bu şekil mihrâblara rastlanmıştır (bk. Diez, *Chur. Baudenkmäler*, levha 22, 3). Bunlar çok yayılmış gibi görünüyor. Son olarak şunu da zikretmek lâzımdır: Ḫargird'deki Timur medresesinin *ḳibla-īwān*'ında, mihrâb yerine, bir kapı ile eyvaoa açılan penceresiz bir oda vardır. Magrib'de sık-sık rastlanan mihrâb odaları ile olan benzerlik çok açıktır (yk. bk.).

Hindistan. Hindistan'da XIII. asırdan öncesine âit câmiler muhâfaza edilmemiştir. XIII.—XVI. asır câmilerinde mihrâbların köşelerinde hind usûlü tezyinat ile kaplı sütûnlar vardır. Hücreler üzerinde alınlık şeklindeki kısımlar hususî bir tezyinat ile belirtilmiştir. Ayrıca hücre duvarı, süs olarak, ekseriyâ lotus gülçesi ve içinden kıvrık dallar çıkan, ters dönmüş bir vazo ile kabartma hâlinde süslenmiştir. Bu çeşitten bir çok hücrelere XIV.—XVI. asra âit Gucarāt ve Aḥmadābad câmilerinde rastlanmaktadır. Hindistan'a âit bir husûsiyet şudur: esâs yapının her biri birer kubbe teşkil eden mimârî unsurlara tekabül etmek üzere, kıble duvarına 3—5, hattâ bâzan 7 mihrâb konulmaktadır (Bharoch, Champanir, Gucarāt'taki câmi ve mescidler). Ayrıca içlerinde mihrâb odaları bulunan câmiler de vardır ki, bunların mâbud heykellerini ihtivâ eden eski hücrelerin bir başka şekli olduğunu, Havell ile birlikte, iddia edebiliriz (Dholka, Gucarāt ve Aḥmedābād'da Han mescidi). Bu itibârla hind te'siri Acmir ve Dehli'nin en eski câmilerinde hâkim bir vaziyette olmamasına rağmen, Hindistan dışındaki, msl. bu sebeple İran'da Ḫargird'de ve hattâ Magrib'deki münferit mihrâbların hind te'siri altında yapılmış olmaları yine imkân dâhilindedir. Fakat Gucarāt'ta bu hücreler en eski câmilerde mihrab vazifesi görmüş olmalıdır; deniz kenarındaki bu eyâletlerin, milletler arası ticâret sâyesinde, dış memleketlere bir te'sirde bulunmuş olması mümkündür (krş. *Arch. Survey of India, Western India*, VI, VII, Gucarāt, Aḥmadābād).

Hind-türk imparatorları ile birlikte, iran te'siri kendisini hissettirmeğe başladığı zaman, hind unsuru yavaş-yavaş mihrablardan kaybo'du ve yerini, renkli mermer kaplı, çok köşeli hücre duvarları aldı. Hukümdar Ekber zamanında, hind tezyinâtına âit bâzı teferruat devam etmiştir. Msl. Fatḥpūr Sikri'deki ulu câmide bulunan mihrab kemerleri oyma hurma yaprağı şeritleri işlemelidir; kullanılan mâlzeme taştır; fakat renkli taş kakmalar İran çinili mihrablarının taklididir (bk. E. W. Smith, *A History of fine Art in India* ve Diez, *K. d. isl. Völker*, s. 229 ve 141). Agra ve Dehli'deki saray câmilerinde renkli taş kakmalardan çiçekli kıvrık dallar ile süslü parlak beyaz mermerden mihrâblara rastlamaktayız. Fakat Hindistan'ın ve bugün umûmiyetle bütün islâm memleketlerinin en muhteşem mihrâbı, Dekken'de 'Ādil Şāh'ın eski hukümet merkezi olan Bicapur'daki câmiin mihrâbıdır. Bir zamanlar bununla boy ölçüşen yegâne mihrâb Valīd'in Şam'daki mihrâbı olmalıdır. Çifte sütûnlar üzerinde duran muazzam bir kemer ile çerçevelenmiş olan bu mihrâb, sekiz köşe esâsı üzerinden, beş köşeli olarak, inşâ edilmiş olup, duvarın içine gömülüdür; bu duvar üzerinde hücre şekli üç defa daha tekrarlanmıştır. Fakat ortadaki üç hücre sâhasından biri Süleyman mührü (sekizli yıldız) ile asıl kıbleyi belirtmektedir. Kemer köşe dolgularında altın yaldızlı, muazzam harfler ile yazılmış olan *Allah* ve *Muḥammed* kelimeleri mü'minlerin kalp-

lerini huşû ile doldurmaktadır; bu isimler, aynı zamanda, iki taraftaki davul şeklindeki yuvarlak camlarda da tekrarlanmaktadır. Bicapur'da, itibârî bir şekilde yüzlerce defa kullanılmış olan bu tezyinat burada gerçek bir değer alıyor. Minâreler ve kubbeli türbeler yapının güzelliğini arttırmakta ve üette de aralarına esas şekil olarak bir hücre daha almaktadır. Bu heybetli süs alçak kabartma olarak yapılmış, kırmızı, mâvi ve siyah renkler ile boyanmış ve bol altın ile yaldızlanmıştır. Her iki taraftaki dört köşe sâhada ve kemerlerin kenarlarında, şerit ve yuvarlaklar hâlinde, kitâbeler bulunmaktadır.

Bibliyografya: MİNÂRE ve MESCİD maddelerindeki bibliyografyadan mihrâb için de istifâde edilebilir; mihrab tarihi hakkında henüz hususî bir eser yoktur. Bu maddede kaydedilen eserler şunlardır: F. Sarre ve E. Herzfeld, *Archeologische Reise*, 4 cild; E. Herzfeld, *Die Genesis der islâmischen Kunst und das Mshattaproblem* (Hâşşakî mihrâbı için), *Isl.*, I; M. v. Berchem ve J. Strzygowski, *Amida*; H. Viollet ve S. Flury, *Un monument des premiers siècles de l'hègire en Perse* (*Syria*, 1921); S. Flury, *La mosquée de Nâyin* (*Syria*, 1930); ayn. mll., *Die Ornâmentik der Hakim und Ashar Mosche* (Heidelberg, 1912); ayn. mll., *Ein Stuckmihrab des IV.* (*X.*) *Jahrh.* (*Jahrb. d. as. Kunst*, 1925); E. Diez, *Eine schiitische Moscheeruine auf Bahrein* (*Jahrb. d. as. Kunst*, 1925); ayn. mll., *Die Kunst der isl. Völker*, *Handbuch d. Kunstwissenschaft*; ayn. mll., *Churasanische Baudenkmäler*; K. A. C. Creswell, *A brief Chronology of the Muhammadan Monaments of Egypt to A. D. 1517* (*BIFAO*, XVI); ayn. mll., *The Works of Sultan Bibars in Egypt* (*BIFAO*, XXVI); P. Ravaisse, *Sur trois mihrâbs en bois sculpté* (*Mém. Inst. Egypt.*, 1889, II); G. Marçais, *Manael d'art musulman* (2 cild, 1926); E. Kühnel, *Maurische Kunst* (*K. d. Orient*, IX); H. Saladin, *La mosquée de Sidi Okba à Kairouan*; G. Marçais, *Coupoles et plafonds de la Grande Mosquée der Kairouan*; J. H. Löytved, *Konia, Inschriften der seldschuqischen Bauten*; C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*; *Arch. Survey of India*, *Western India*, VI ve VII; H. Cousens, *Bijapur, a Guide to its Ruins* (Poona, 1923).

(E. DİEZ.)

Anadolu'da Selçuklular devrinden itibâren yapılmış olan taş ve çini mihrâblar diğer islâm memleketlerinden hiç birinde görülmeyen bir değişiklik ile zengin çeşitler meydana getirmektedir. Şarkî Anadolu'da Artuklular ülkesinde dikkati çeken bâzı taş mihrâblar kalmıştır. Bunlar arasında Mardin civarında Dunaysir (bugün Kızıl-Tepe)'de 601 (1204) tarihli ulu câmiin içinde ve son cemâat yerinde bulunan mihrâblar, husûsî şekilleri ile, en çok üzerlerinde durulmağa değer örneklerdir. Câmiin mihrâbı, biri istridye kabuğu ve diğeri 7 dilimli olmak üzere, iç-içe iki hücrelidir. Köşelerde zengin tezyinatlı süs sütûnları, üç katlı mukarnas başlıkları ile, dikkati çekiyor. Lotus, palmet sıralaması friz ile, iki ince kemer şeridinden sonra, hendesî yıldız şekilleri ihtivâ eden geniş bir şerit mihrâbın etrafını çeviriyor; bunun dışında da, biri işlenmiş hâlde, üç silme çerçeveyi tamamlıyor. Mihrab kitâbeleri süsler arasında hemen-hemen kaybolmuş gibidir. Son cemâat yerindeki mihrâb daha sâdedir. İki hücreli olmakla berâber, yalnız ortadaki hücrede mukarnaslar ve köşe sütûnlarından ibâret sâde tezyinat vardır. Mihrâbın dış kenarına kabartma hâlinde iri ve karışık örgü unsurları işlenmiştir (bk. A. Gabriel, *Voyages archéologiqaes dans la Turquie orientale*, Paris, 1940, s. 50 v.d., levha 28,2, 31.1,2). Niğde'de 1224 tarihli 'Alâ' al-Dîn câmiinin mihrâbı Selçuklu devrinin zengin tezyinatlı büyük taş mihrâblarının en eski örneği olup, çift hücrelidir. Ortada 7 köşeli ve üstü mukarnaslı bir hücre, bunun dışında yine üstü mukarnaslı daha büyük ve geniş bir hücre bulunur. Bunlar hendesî yıldız ve örgü süsleri ile gülçelerden ibâret sâde ve düz unsurlar ile süslenmiştir (A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, Paris, 1931, I, 120, şekil 36). Bundan bir müddet sonra yapılan 1228 tarihli Divrik ulu câmiinin mihrâbı iyi muhâfaza edilmiş diğer bir örneği gösteriyor. Burada mihrâb hücresi ileri doğru fırlamış, kademeli bir aivri kemer ile nihâyetlenmektedir. Yanlarda köşe sütunları bunların yukarı tarafında hücrenin üst yarısını dolduran iri şekilli yaprak unsurları, sıralar hâlinde, birbiri üzerine bindirilerek, âdetâ baroklaşmış bir tezyinat tarzı meydana getirmektedir. Bunlar birbiri içine geçmeler hâlinde giren kabartma lotus ve palmetlerden mürekkep çerçeveler içine alınmıştır. En üstte hücre kemerinin ortası bir mihverin iki tarafına mütenâzır olarak, palmet, lotus ve rûmîlerden mürekkep kabartmalar ile doldurulmuştur (A. Gabriel, *oyn. esr.*, II, 180 v.d., şekil 72,1; 73,1; bk. resim 9)

Çinili mihrâblar arasında bugün artık mevcut olmayan Van ulu câmii mihrâbından sonra, Konya 'Alâ' al-Dîn câmiinin 1220 tarihli mihrâbından yalnız kenar şeritlerinin

üst kısmındaki mozayik çiniler kalmıştır. Alt taraflarda çinilerin dökülmüş olduğu yerler sonradan alçı ile tamamlanmış, ortasına da yama gibi mermerden yeni bir mihrâb yerleştirilmiştir. Sağlam kalan kısımlar bize sâdece eski çini mozayikler hakkında bir fikir verebilecek durumdadır. İki renkli kıvrık dallar ve rûmîlerden ibâret bir tezyinat içinde dış şeritlerde çiçekli kûfî ile *Âyat al-Kursî* yazılıdır (M. Zeki Oral, *Konya'da Alâeddin câmii ve türbeleri*, İlâhiyat fakültesi, Türk ve islâm san'atları tarihi ens., *Yıllık*, I, Ankara, 1956/1957, I. 46 v.d., 54). Kayseri'de 1210 tarihli mütevâzî bir yapı olan Külük câmiinde şaşırtıcı te'sir bırakan zengin mozayik çinili mihrâbın, kısmen harâp olmuş ise de, çok ince bir tarzda yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Fîrûze ve lâcivert çiniler hendesî yıldız örneklerine göre sıralanmıştır. Dış kenarda, çiçekli nesih ile, bir âyet yazılmıştır. Mihrâbın üst tarafında, yatık müstatil bir çerçeve içinde, örgülü ve çiçekli kûfî ile yazılmış bir kelime-i şehâdet umûmî görünüşü kuvvetle canlandırmaktadır (bk. resim 10). Bu çiniler 1210 tarihinden kalmış ise, bugün mevcut en eski mozayik çinili mihrab karşısında bulunuyoruz demektir. Fakat üslûp bakımından bunların daha sonraki bir devre, XIII. asrın ikinci yarısına âit olması akla daha yakın gelmektedir (A. Gabriel, *ayn. esr.*, I, 38 v.d., levha X, 2). Konya'da Sâhib Atâ veya Lârende câmiinin 1258 tarihli mozayik çinili mihrâbı câmiin tâmirinde, üçte birine kadar toprağa gömülü kaldığından, basık bir manzara göstermiyor. Bu hâl yabancı çevrelerde selçuk mihrâbları hakkında yanlış fikirler uyanmasına sebep olmuştur. Çinilerde hendesî ve nebâtî tezyin unsurları, birbirine karışmadan, ölçülü şekilde mihrâbın terkibine uydurulmuştur. Dış kenar şeritlerinde ve mukarnasların ortasındaki ince kıvrık dallı rûmîlerde itinâlı, zarif bir şekilde açık ve koyu renklerin âhengi bilhassa dikkati çekmektedir (Kühnel, *Die islamische Kunst*; Springer, *Kunstgeschiehte*, Leipzig, 1929, VI, 432, şekil 441). Yanlış olarak, Energe câmii mihrâbı diye yazılmış ve tarihi de, bir az erken olarak, 1251 gösterilmiştir. Yine Konya'da Sadreddin Konevî türbesinin mozayik çinili muhteşem mihrâbı, 1274 tarihinden kalmış olup, hendesî yıldız şekillerinin zengin çeşitleri ile göze çarpar; hâkim renkler fîrûze ve mâvidir.

Harput'ta 1279 tarihli İbn 'Arabşâh mescidinde mozayik çini tezyinatlı mihrâbın hücresi 6 ve 3 köşeli yıldız şeklinde kesilmiş fîrûze ve patlıcânî renkte çiniler ile değişik bir manzara gösteriyor. Kenar şeritlerinde aynı renk ile lotus ve hurma yaprağı sıralaması şeritler ve kıvrık dallar ile rûmîler vardır. Çok basit ve karanlık bir mescid içinde bulunduğundan, bu mozayik çinili selçuk mihrâbı, son yıllara kadar, bilinmeden kalmıştır.

Selçuklular devrinden kalma en büyük ve en gösterişlî mozayik çinili mihrâb 1285 tarihli Beyşehir'deki Eşrefoğlu câmiinde kalmıştır. Bâzı yerleri bozulmuş ve dökülmüş olmakla berâber, bütünü ile bu mihrâb Selçuklu çini san'atının renk çeşitlerini bütün tâzeliği ile muhâfaza etmektedir. Burada hendesî şekiller daha hâkim olup, nebat şekillerinden tamâmiyle ayrıdır. Çok ince bir tarzda işlenmiş kıvrık dallar ve rûmîler ile iç kenar şeridi, hendesî yıldız şekilleri ile, orta şeridin bir defa üstünden, bir defa altından geçerek, iki defa kıvrılıyor ve ortada bu iki şerit birbiri içine geçiyor. Dıştan ikinci şerit, Selçuk neshi ile, bir âyet ihtivâ etmektedir. Mukarnas dolguların üst köşelerine iki büyük dâire yerleştirilmiş, bunların içi ful, hurma yaprağı ve rûmî olarak, nebat şekilleri ile doldurulmuştur. Mihrâb hücresinin alt kısmında çiniler dökülmüş olduğundan, burası tabta ile kapatılmıştır (resim 11). Ankara'da Ahî Şerefeddin (Arslan-Hâne) câmiinin çini mozayik ve alçı kabartma tezyinâtı ile, 1290 tarihli mihrâbı hemen-hemen aynı devirden kalmakla berâber, tamâmen değişik tezyinat ile işlenmiştir. Hâkim renkler fîrûze ve mor patlıcânîdir. Dışarıya doğru bir çini, bir alçı olarak, dört şerit sıralanmıştır. Hendesî şeritler çini, çiçekli nesih ile âyet yazılı şerit ve rûmîler ile süslü dış şerit alçıdır. Mukarnaslardaki yıldız, üçken ve damalı çini tezyinat Sâhib-Ata câmii mihrâbını hatırlatıyor. Mihrab hücresinin köşelerindeki kıvrık dallar ile rûmî ve palmet tezyinâtı, şimdi parçalanmış ve Avrupa müzelerine dağılarak, ortadan kaybolmuş bulunan XIII. asır ortasına âit Konya'daki Bey Hakîm câmii mihrâbına uygundur. Alçı ve çini ile karışık mihrab tezyinâtı Anadolu'da, ilk defa, bugün yıkılmış olan XII. asır Van ulu câmiinde ve mihrâbında görülür. Anadolu'da bunun başka devâmı olmamıştır. Bu daha ziyâde İran'da görülen bir tezyinât usûlüdür; bk. K. Otto Dorn, *Der Mihrab von Arslanhane Moschee in Ankara* (*Anatolia*, 1956, I,—7175, şekil XXI — XVIII).

XIV. asırda çini san'atında gürülen durakлama çinili mihrâblar üzerinde de tesirini göstermiştir. Bu zamandan kalan iki mozayik çinili mihrâbdan biri Birgi ulu câmiindedir. 712 (1312) tarihli Birgi ulu câmiinin mihrâbı, her hâlde minber ile aynı zamanda, 1322'de

tamamlanmış olmalıdır. İyi durumda bulunan bu çinili mihrâb basitleştirilmiş hendesî şekiller ile kuru bir manzara gösterir. Bir tek nebâtî tezyinat iç şeritte görülen kaba rûmîlerden ibârettir. Selçuk mihrâblarının ihtişâmından artık burada eser kalmamıştır (R. Riefstahl, *Turkish Architectare in South-Western Anatolia*, Cambridge, 1931, s. 27, şekil 36). Yine XIV. asırdan kalan Karaman civarındaki Gafaryat köyü ulu câmiinin mozayik çinili mihrâbında da tamâmen basit hendesî tezyinat ile kolay bir imâl tarzı göze çarpmaktadır (O. Aslanapa, *Osmanlılar devrinde Kütahya çinileri*, İstanbul, 1949, s. 5, şekil 2; Diez, Aslanapa, Koman, *Karaman devri san'atı*, İstanbul, 1950, s. 108, şekil 110). XIV. asırdan bir de ağaç mihrâb kalmıştır. İslâm dünyasında sayıları pek az olan bu ağaç mihrâblardan bütün Anadolu san'atında tek örnek bu mihrâbdır. Hâlen Ankara Etnoğrafya müzesine kaldırılmış olan bu mihrâb Ürgüp'ün Damsa köyünde Taşkın Paşa câmiinde bulunuyordu (resim 13). Mihrab baştan-başa âyetler, nebâtî ve hendesî şekiller işlenerek doldurulmuştur. Hücrenin etrafında geniş şeritler sıralanmıştır. Dış şeritte, okunaklı bir nesih ile, *Âyat al-Kursi* yazılıdır. İkinci şerit yine bir âyet ihtivâ eder. Bu şeritlerin alt uçları birinde kıvrık dallar, palmet ve rûmîler, diğerinde iç-içe palmetlerden müteşekkil geçmeler ile doldurulmuştur. Hücrenin üstünde kelime-i şehâdet, daha yukarıda geniş müstatil sâha hâlinde hendesî yıldız tezyinâtı görülür. Sivri hücre kemerinin köşe dolguları çok ince nakış rûmîler ve kıvrık dallar ile, işlenmiştir; üzerinde, hafif kabartma olarak, sağda, solda birer dâire mevcut olup, sağdakinin ortasında *Allâh*, soldakinin ortasında *Muhammed* kelimeleri, yazılıdır. İç-içe üç sivri kemer ile çevrilmiş olan mihrâb hücresi, üstte dilimli bir kemer ile, nihâyetlenir. İri başlıklı köşe sütuncukları üzerine oturtulmuş dış kemerde de bir âyet yazılıdır. Bundan sonra ince, kıvrık dallar ve rûmîler ile ikinci kemer, iç tarafta ful şekilleri ihtivâ eden üçüncü kemer bulunmaktadır. Mihrâb hücresi de nebâtî şekillerden müteşekkil gâyet sık ve karışık tezyinat ile doldurulmuştur. Bu mihrâb üzerinde XIV. asır türk tezyinâtının bütün ana unsurları bir araya toplanmış bulunmaktadır.

Osmanlılar devrinde çini, taş veya ikisi karışık olarak yapılan mihrâblar mimârîye bağlı muvâzî bir gelişme gösterir. Bunlar hem rûmîlerin içinde, hem de son cemâat yerlerinde yapılmağa başlanmıştır. Konya'da Karamanlılardan kalma Haa-Bey dârülhuffâzının 1421 tarihli mozayik çinili mihrâbı çok harap bir durumdadır. Bursa'daki Yeşil câmiin mozayik çinili büyük ve muhteşem mihrâbı ile aynı tarihe rastladığından, ikisi arasında yapılacak bir karşılaştırma çok dikkate değer (resim 14). Karaman eseri olan mihrâb kolay bir usûlde ve hendesî şekiller ile işlenmiştir. Yeşil câmi mihrâbında ise, Selçuk devrinde bile rastlanmayan bir zenginlik ve ihtişâm ile, eski çini mozayik san'atının yeniden canlandığı görülür. Yalnız burada mozayik çiniler sâdece mihrâb hücresinin köşe dolgularında ve en üst kısımlarda kullanılmış, böylece uzaktan bakılınca, yukarıdaki şekillerin parlak ve göze çarpacak hâle gelmesi te'min edilmiştir. Diğer kısımlarda mihrab renkli sırdan yapılmış çini levhalar ile kaplıdır. Yeşil câmiin çinili mihrâbı, bütün bu cins eserler arasında, en büyük ölçüde (15 m.) yapılmış olanıdır. Selçuklu çinilerinden fazla olarak, bunda sarı ve tatlı yeşil renkler vardır, altın yaldız da kullanılmıştır. Yeşil türbe mihrâbı daha mütevâzî ölçüde yapılmış, yalnız hücre içerisinde, dilimli kemer biçiminde bir çerçeve ile, tabi'î yaprak ve çiçek tezyinâtından çok zengin ve ebedî bir bahar havası yaratılmıştır (resim 15, her iki mihrâb için bk. bir de mad. BURSA).

Karaman'da İbrahim Bey imâretinin bugün İstanbul'da Çinili-Köşk'te bulunan 1433 tarihli muhteşem çinili mihrâbı ile, Edirne'de Murâdiye câmiinin çinili mihrâbı aynı devirde Karaman ve osmanlı çinili mihrâblarını bir defa daha karşılaştırmamıza imkân vermektedir. Burada Karaman mihrâbı nebâtî şekillerin zenginliği ve inceliği, dış şeridi çeviren *Âyat al-Kursi*'nin çiçekli kûfî ve nesih yazıları ile karışık istifi ile, Edirne'deki osmanlı mihrâbını gölgede bırakmaktadır (resim 20). Bu eserlerde artık mozayik çini yoktur, bunlar renkli sır usûlü ile yapılmış çini levhalar hâlindedir. Aralarında altın yaldızlı çiniler de görülür. Edirne mihrâbında altın yaldız yoktur (resim 12). Mısır memlûklerinde olduğu gibi, renkli taş kakmalar ile tezyin edilmiş bir mihrab, Gebze'de 1523 tarihli Çoban Mustafa Paşa câmiinde vardır. Fakat burada mihrâbın vâzıh yapısı, mimârî nisbetleri ve tezyinât şekilleri, Memlûklerden tamâmiyle farklı olup, osmanlı mimârîsinin havasına intibâk ettirilmiştir (resim 16).

XVI. asrın ikinci yarısında, osmanlı çinilerinin parlak devrinden kalma en zengin mihrâblardan biri İstanbul'da bulunan 1561 tarihli Rüstem Paşa câmii mihrâbıdır. Beş köşeli mihrâbın, mukarnaslar sâbası hâric, her tarafı çini tezyinât ile kaplıdır. Bunlarda beyaz zemin üzerine, firûze, koyu mâvi ve açık

kahve rengine bakan bir kırmızı hâkimdir. Henüz mercan kırmızısı görülmez (resim 17). Yine İstanbul'da, Sultan Ahmed semtinde, 1572 tarihli Sokullu Mehmed Paşa câmiinin mihrâbı, değişik bir görüş ile, belirtilmiştir. Mihrâb hücresi çıplak mermer hâlinde bırakılmış, bunun etrafını çeviren mihrâb duvarı, yeşil, koyu mâvi, fîrûze ve mercan kırmızısı olarak, tabi'î yaprak ve çiçek tezyinatlı osmanlı çinilerinin en güzel örnekleri ile kaplanmıştır. Yeşil rengin hâkim olduğu bu zengin tezyinât ortasında çıplak mihrab hücresi, ilk bakışta, dikkati çeker. Üsküdar'daki Çinili câmiinin 1640 tarihli mihrâbı, çinilerin bozulup, fakirleştiği bir devirde yapılmasına rağmen, iri nebâtî şekiller ve gösterişli tezyinat ile göze çarpmaktadır (Aslanapa, *ayn. esr.*, s. 105—109, şekil 102).

Nihâyet, barok devrinde, mimârîye uygun olarak, mihrâb hücresi eski husûsiyetini tamâmiyle değiştirmiş, mukarnasların yerini kademeli yuvarlak silmeler almış, umûmî görünüşü soğuk ve cansız bir te'sir uyandırmaktan ileri geçememiştir. Buna misâl olarak, İstanbul'da Beylerbeyi câmiinin 1778 tarihli mihrâbı (resim 18) gösterilebilir. (OKTAY ASLANAPA.)

MİHRÂN. [Bk. MİHRÂN.]

MİHRAN. MİHRÂN, Hind ülkesinin şimâl-i garbîsinden (Pakistan) geçen ve şimdi umûmiyetle İ n d u s veya S i n d ismi ile tanınan büyük nehre islâm müellifleri tarafından verilen isim olup, hindliler arasında buna sanskr. „nehir" mânasına *Sindhu* denilir ki, bu isim yunanlılara Σίνθος şeklinde geçmiş ve ilk islâm kaynaklarında, nehir havzasının Sind ülkesi denilen aşağı kısmındaki meerâya Âb-i Sind „Sind ırmağı" ismi verilmiştir. Yunan ve Roma kaynaklarında, şimdi garp memleketlerinde, daha ziyâde Ἰνδός ve İndus isimleri kullanılmaktadır. Bununla berâber Plinius (VI, 71) İndus nehrine Sindus da denildiğini kaydeder. Kâtib Çelebî (*Cihannüma*, s. 225) İndus'tan Nehr-i Hind tâbiri ile bahsetmektedir.

İndus nehri, Tıbet yaylasının garbında, 6.660 m. irtifâındaki mukaddes Kaylâsa dağının şimâl-i şarkî yamaçlarından doğar ki, aynı değ kütlesinin cenûp tarafındaki Manasarovar göllerinden, kendisinin en büyük tâbii olan Satlec (Sutlaj) nehri çıkmaktadır; İndus nehri ise, evvelâ şimâle, sonra garba doğru akıp, soldan Gartok çayını aldıktan sonra, şimâl-i garbîye yönelerek, hâlen Hindistan ile Pakistan arasında ihtilâf mevzuu olan Keşmir ülkesinin Ladakh bölgesine girer ve burada başlıca iskân noktası olan Leh (deniz seviyesine nazaran irtifâı 3.430 m.)'ten geçer ve daha sonra Karakorum dağlarından doğan ve dağların cenûba bakan yamaçlarını tâkip eden Shayok suyunu sağından alır; bunu müteâkip Hinduküş dağlarının şark uçlarında, aynı isimli mevkîden geçen Gilgit suyu ile sağdan birleştikten sonra, cenûb-i garbîye dönerek, asıl Pakistan topraklarına girer; Âtak (Attok) kasabası yakınında, yine sağdan Kâbil (Kābul) ırmağını alır ki, bu akar su, Efganistan'ın pâyitahtından ve Haybar geçidi yanından ve nihâyet Peşâvar şehri şimâlinden geçmekte ve yukarı mecrâsı, Pakistan'ın en yüksek bir bölgesinde bulunan Çitral suyunu alarak, büyümektedir. Yatağının seviyesi Âtak'ta 300 m 'ye inmiş olan İndus, bundan sonra, Sulaymān dağlarının şark yamaçlarını tâkip eder ve kendisine bu dağlardan inen bir takım seller katılır. Derâ İsmâ'îl Han mevkiinde Pencâb ovası başlamış bulunur ki, nehrin buradan itibâren munsaba kadar olan havzası, pek az yağmur almak suretiyle, yarı çöl vasfını taşımakta, esâsında pek mümbit olan topraktan ancak sulama sûreti ile, istifâde edebilmektedir. Mithankot mevkinin hemen yukarısında nehre Pancnad (Pañjanada) ismi verilen büyük bir nehir iltihâk eder ki, gerçekte bu akar su, Pencâb (Beş-Su, ing. imlâsı ile Punjab) ülkesindeki 5 ırmağın birleşmesi ile meydana gelmektedir. Bu 5 ırmak, şimâlden cenûba doğru, şöyle sıralanır: garbî Keşmir'den doğan ve bir kolu bu ülkenin payitahtı Srinagar'dan geçen Cilâm (Jhelum), Hindistan'ın şimâl-i garbî hudutlarındaki dağlık bölgeden doğan ve Keşmir ülkesinin cenûbundan (Jammu) geçerek, Pencâb şimâlinde Cilâm'ı alan Çinâb (Chenab), buna nazaran cenûb-i şarkîde az-çok muvâzî bir mecrâ tâkip ederek, Lâbur'dan geçen ve Multan şimâlinde Çinâb'a dökülen Ravi, Kappurthala civarından geçerek, Satlec'e karışan Bias ve nihâyet bütün bu nehirleri toplayıp, Pancnad ismi ile, İndus'a kavuşan Satlec Bu nehirlerin arasında, cenûb-i garbîye doğru alçalıp düzleşen ve sulama sâyesinde zirâat imkânları gelişen sâhalara *doab* ismi verilmektedir: Sind Sagar Doab, Joch Doab, Rechna Doab, Bari Doab. İndus nehri, bundan sonra, ehemmiyetli bir tâbî almaz, Kashmor mevkiinde Sind ülkesine girer; burada, Bakker yukarısında, mahallî isim olarak nehre Daryā („deniz") adı verilmektedir. Nihâyet bir çok kollara (en az 11) ayrılan nehir, geniş bir delta üzerinde, Hind okyanusuna dökülür. Delta munsap bölgesine kadîm müellifler Pattalene derlerdi ve buranın pâyitahtı Pattala („iskele") idi. Şimdi bütün İndus havzasının iskelesi deltanın garbında, nehrin çamurlarından korunmuş bir koy kenarında

kurulan Karachi şehri olup, bu şehir, Pakistan devletine merkez olduktan sonra, birden-bire çok büyümüştür (1931 'de nüfusu 264.000; 1951 'de 1.126.000).

Nehrin uzunluğu 2.880 km. olup, havzasının kapladığı sâha 960.000 km.² 'dır. İndus 'ta su seviyesi yükselmesi, dağlardaki karların erimesi ile, nisanda başlar ve mevsim yağmurları ile desteklenerek, temmûzda âzamî seviyesini bulduktan sonra, eylûlde yeniden iner. Eskiler nezdinde İndus nehri, Nil ve Ganj 'dan sonra, dünyanın en büyük akar suyu sayılmakta idi. Bununla berâber nehrin kaynaklarına âit eskiler doğru bilgiye sâhip bulunuyorlardı. *Cihannümâ* 'da nehrin menbâının Ganj nehri menbâları yakınında gösterilmesi ancak takribî bir doğruluk ifâde eder. Diğer taraftan nehrin aşağı meerâsı da, tarih devirleri zarfında, mühim değişikliklere uğramış, yataklar yer değiştirmiş, delta denize doğru genişlemiştir. Bu değişiklikler, H. G. Raverty tarafından, esaslı bir şekilde ele alınmış bulunmaktadır.

Bibliyografya: *Realencyclopaedie der class. Altertumswiss.*, IX, 1369—1372 (Wecker); Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), İstanbul, 1145, s. 225 v. dd.; H. G. Raverty (*JASB*, 1892, LXI). (BESİM DARKOT.)

MİHRGÂN. [Bk. MİHR.]

MİHRÎ. [Bk. MİHRÎ.]

MİHRÎ HATUN. MİHRÎ HATUN (?—1506), türk divan edebiyatının XV. asır sonlarında yetişen tanınmış kadın şâiri. Mihrî Hatun. Gümüşlü-oğullarından Pîr İlyâs Şucâeddin Halvetî (ölm. 813=1410) 'nin torunudur. Babası, Belâyî mahlası ile şiirler yazan, bir kadı idi (Lâtifî, *Tezkire*, İstanbul, 1314, s. 319 v.d.; ayrıca krş. Osman Fevzi Olcay, *Amasya meşâhiri*, basılmamış, Üniv. kütüp., nr. T 9382, s. 152 v. dd.; krş. *Dîvân*, Üniv. kütüp., nr. T 1994/2,39. gazel).

Kaynaklar Mihrî 'nin âilesinin Amasyalı olduğunda müttefiktir (msl. bk. Sehî Bey, *Tezkire*, İstanbul, 1325, s. 122 v. dd.). Mehmed Zihnî 'nin „İstanbul ediplerinden olduğunu" söylemesi bir yanılma olmalıdır (*Maşâhîr al-nisâ'*, İstanbul, 1295, II, 240) kendisinin doğum yılı meçhûldür. Ancak dîvânının baş tarafında mesnevî şekli ile yazılmış olan *Tazarrû-nâme* 'de ecelden, emândan bahsetmesi, bâzı gazellerinde „ihtiyarladığına" işâret etmesi, temiz bir aşk ile sevdiklerinden biri ve kendisinden azıcık yaşlı olan Müeyyed-zâde 'nin 860 (1456) 'ta doğmuş olması ve şâir Makâmî 'nin onun için yazdığı „at" redifli bir gazelde onun ihtiyarlamış olmasından bahsetmesi (Mihrî, *Dîvân*, aynı nüsha sonlarında) göz önünde tutulursa, onun, hiç olmazsa, 45 yıl yaşadığını kabûl etmek icâp eder. Bu takdirde Mihrî Hatun 'un 865 (1460) sıralarında doğduğunu ileri sürmek mümkündür.

Adı ve mahlasının Mihrî olduğunu Âşık Çelebî açıkça yazıyorsa da (*Maşâ'ir al-şu'arâ'*, Üniv. kütüp., nr. T 2406, 159ª), Evliyâ Çelebî (*Seyâhat-nâme*, İstanbul, 1314, II, 192) Mihrmâh, muahhar bâzı eserler ise (msl. Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1333, II, 408), Fahrünnisâ veya Mihrünnisâ (krş. Murad Uraz, *Türk edip ve şâirleri*, s. 113) adları üzerinde, kaynak göstermeden, durmuşlardır.

Mihrî Hatun 'un, devrine göre, tahsil görmüş bir âileden yetiştiği, iyi tahsil gördüğü, arapça ve farsçayı öğrendiği, „bedi ve beyândan nasîbedâr" olduğu,kendi şiirleri ve kaynaklar ile, sâbittir. Yalnız Evliyâ Çelebî (*göst. yer.*) 'nin „yetmiş cild kitab-ı mûteberi hıfzedüp, cümle ulemâyı mübâhase-i ulûm ve fünûnda âciz bırakmış" demesi, onun mâlûm üslûp ve edâsının bir tezâhürü olduğu gibi, „fıkha, ferâize, hayza, nifasa dâir risâleleri" bulunduğundan bahsetmesi de, mevcut duruma göre, bir latîfe mâhiyetinde olabilir (krş. *göst. yer.*; ayrıca bk. *Seyahat-nâme*, İstanbul, 1314, I, 342).

Mihrî 'nin gençliğinde pek güzel, hoş sohbet, bir az şûh, fakat o nisbette afîf, ismetli ve irâdesine hâkim olduğuna, ondan bahseden bellibaşlı eserlerde, işâret olunmuştur. Yüz ve ahlâk güzelliğini aynı ölçüde birleştiren Mihrî Hatûn, bir çok tâlipleri çıkmış olmasına rağmn, hiç evlenmemiştir. Hattâ bunlardan Eyûp müderrisi Paşa Çelebî 'nin onu istemesi ile alâkalı açık-saçık bir kıt'a da kaynaklara geçmiştir (krş. Âşık Çelebî, *ayn. esr.*, 160ª).

Şehzâde Ahmed 'in Amasya vâliliği sırasında (1481—1512) onun tarafında teşekkül eden edebî çevrede Mihrî de var idi. Dîvânındaki kasîdelerin hemen umûmiyetle bu şehzâdeye ve bilhassa çok zaman, bayram tebrikleri vesîlesi ile, sunulmuş olması da dikkate değer. Yine aynı şehzâde çevresinde yaşamış bâzı şahsiyetler ile tamâmen hayâlî aşklarına veya âşıkane latîfelerine, müşâarelerine, devrinden başlayarak, zamanımıza kadar, muhtelif eserlerde tesâdüf edilmektedir. Bu arada dillere destân olan rûhî mâhiyette münâsebetleri bilhassa Müeyyed-zâde Abdurrahman Çelebî ve Sinan Paşa-zâde İskender Çelebî etrafında toplanır. Filhakika Mihrî 'nin bilhassa İskender Çelebî 'ye olan rûhî zaafı bir çok gazellerinde (*Dîvân*, 157ᵇ), îhâm san'atından istifâde ederek, anlattığı farkedilmektedir; fakat yine

kaynakların açıkladığına göre, Sultan Ahmed meclisinde, zarîfler ve şâirler bu cihetî îmâ yollu nükteler sarfedince, Mihrî Hatun bunlara ince mukabelelerde bulunmuştur (krş. Latîfî v.b.). Mihrî'nin Necâtî, Güvâhî, Makâmî, Âfitâbî, Münîrî v.b. gibi kendi devri şâirleri ile ahbaplık, tanışıklık veya muhâberâtı olduğu da bilinmektedir. Bunlardan şüphesiz en çok te'siri altında kaldığı ve san'atı bakımından en fazla ilgi duyduğu Necâtî'dir ve bütün yazdıklarını dâimâ ona göndermiştir (Latîfî, *göst. yer.*). Mihrî'nin hemen bütün hayatı, kendisinin „geçmiş ki hayıf Mihrî Amâsiyye'de ömrin" (yalnız Üniversite kütüp. nüshasında mevcut bir gazel maktaı, 176. gazel) mısraında da belirttiği gibi, doğum yerinde geçmiştir. Yalnız civâr bâzı şehirleri gördüğü, yaylalara çıktığı yine şiirlerinden anlaşılmaktadır (krş. *Dîvân*, gazeliyât kısmında Lâdik hakkındaki murabbâ ve Könicek ile alâkalı gazel). Ölümü, Amasya'da, 912 (1506)'dedir. Bayezid II. (1481—1512) tarafından yaptırılan ve Zevâdiye adı ile tanınan halvetî tekkesinde, dedesinin yanına, gömülmüştür.

Dîvânındaki bâzı gazellere, çağdaşlarının latîfelerine, kaynaklardaki kayıtlardan çıkarılabilecek bilgilere bakılırsa, Mihrî, „hoştab', şîrîn-edâ" bir san'atkârdır. Nefsine itimat besleyen, sağlam seciyeli şâirdir. *Tazarrû-nâme*'sinin son taraflarında, bir kadın olmak hasebi ile, kendi devrinin erkeklerine ve onların zihniyetine karşı, nefsini müdâfaa etmesi de, şahsiyetini belirten delîllere eklenebilir. Âşık Çelebî (*ayn. esr.*) de bu fikri te'yit eden bir lisan kullanmıştır.

Mihrî Hatun'un başlıca eseri dîvânıdır. Dîvânın baş tarafındaki *Tazarrû-nâme*'sini de divânın bir parçası saymak doğru olur. Mihrî *Dîvân*'ının İstanbul'da bilinen belli-başlı yazmaları üç nüshaya inhisâr etmektedir (Üniv. kütüp., nr. T 1994/2; Ali Emîrî kütüp., nr. 414 ve Ayasofya kütüp., nr. 3974). Bunlardan en tamam sayılabilecek, en çok güvenilebilecek olanı Üniversite kütüp. yazmasıdır. Bu yazma 2 tevhid, 460 beyitlik bir mesnevî (*Tazarrû-nâme*, içinde münâcat, naat, mev'izeler v.b. da vardır), biri Bayezid II.'e ve 11'i de şehzâde Ahmed'e olmak üzere, 12 kasîde, 205 gazel, 8 murabbâ, 1 müstezât, 1 muhammes ve 7 müfred ihtivâ etmektedir (krş. *İstanbul kitaplıkları türkçe yazma dîvânlar kataloğu*, İstanbul, 1947, I, 74; Sabri Kalkandelen, *Üniversite kütüphânesi dîvânlar kataloğu*, yazma, Üniversite kütüp.)

Mihrî'nin en çok kullandığı vezinler remel, hezec ve muzârî bahirlerindendir. Devrine göre, dil sâdeliği, tabi'îlik ve kolay yazıyor hissi vermiş olmasına rağmen, imâle ve zihaflar çoktur. Yazış tarzı bakımından, çağdaşları ve msl. Necâtî ile, mukayese edilir ise, hayli gölgede kalır. Ancak şiirlerinde samîmîliği, günlük vak'alara teması, ona ayrı bir husûsiyet verir. Mihrî Hatun, Necâtî'yi kendisine örnek edinmiş olmakla berâber, bu kadar ile iktifâ etmemiş, ara-sıra şiirde ona yetiştiğini îmâ eylemiştir. Necatî (ölm. 914=1508)'nin „döne döne" redifli iki gazeline söylediği nazîrenin güzelliğine kaynaklarda temâs edilmiştir (bk. Latîfî v.b.). Fakat Necâtî'nin bu kabil hareketlerinden memnûn kalmadığı onun hakkında yazdığı rivâyet edilen bir kıt'asından da anlaşılmaktadır (*ayn. esr.* v. b.).

Mihrî'nin şiirlerindeki bir husûsiyet de hisli bir kadının aşklarının, eski edebiyatımızın imkân verdiği âzamî derecede, pervâsız denilebilecek şekilde, ifâde edilmiş olmasıdır. Bu cihet tezkirelerde de (bk. Latîfî, Âşık Çelebî, *göst. yer.*) belirtilmiştir. Hiç bir osmanlı kadın şâiri (msl. Zeyneb, Ayşe, Hubbâ v. b.) mısrâlarında onun kadar sevdiğine aşkını açıkça ifâde etmemiş ve onun derecesinde samîmî olmamıştır. Ondaki sâde dil ve samimîlik eski edebiyatımızda pek az şâire nasip olmuştur.

Bibliyografya: Metinde geçenlerden başka, bk. 'Âlî, *Kunh al-aḫbār* (basılmamış kısım, Üniversite kütüp., nr. T 5959), 171b; Hasan Çelebî, *Tezkire* (Üniversite kütüp., nr. T 1628), 215 a; Beyânî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. T 2568), 86b—87a; Kaf-zâde Fâizî, *Zubdat al-aş'âr* (Üniv. kütüp., nr. T 3289), 105a; Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (London, 1902), II, 123 v. dd.; Nâcî, *Esâmî* (İstanbul, 1308), s. 310; Ahmed Muhtar Hacı Bey-zâde, *Şâir hanımlarımız* (İstanbul, 1311), s. 559 v.d.; Fâik Reşad, *Tarih-i edebiyat-ı osmâniye* (İstanbul, 1327), s. 195 v.d.; Şehâbeddin Süleyman, *Tarih-i edebiyat* (İstanbul, 1328), s. 58; ayn. mlf. ve Köprülü-zâde M. Fuad, *Osmanlı tarih-i edebiyatı* (İstanbul, 1332), s. 248 v. dd.; Ali Emîrî, *Tarih ve edebiyat mecmuası* (İstanbul, 1335), II, 508 v.d.; İbrahim Necmi, *Tarih-i edebiyat dersleri* (İstanbul, 1338), I, 79; Hüsâmeddin, *Amasya tarihi* (İstanbul, 1927), III, 249; Taha Ay, *Türk kadın şâirleri* (İstanbul, 1934), s. 52 v. dd.; Th. Menzel, *EJ*, mad. *Mihrî Ḫātūn*; Murad Uraz, *Kadın şâirlerimiz* (İstanbul, 1941), s. 16 v. dd.; Belma Ferman, *Mihrî Hanım, hayatı ve dîvânı* (basılmamış, 1951, Üniv. kütüp., tez nr. 1976); Ferda Güley, *Necati Bey, hayatı, edebî şahsiyeti... bakımlarından dîvânı* (basılmamış, 1951, Türkiyat enstitüsü, tez nr. 361).

(ABDÜLKADİR KARAHAN.)

MİHR-U-MĀH. [Bk. MİHR-Ü-MÂH SULTAN.]

MİHR-Ü-MÂH SULTAN. MİHR-U-MĀH SULṬĀN (? — 1578), Kanûnî Sultan Süleyman'ın Haseki Hurrem Sultan'dan doğan kızı ve sadrâzam Rüstem Paşa'nın zevcesidir. Sultan'ın ismi bâzı eserlerde Mihr-Mâh şeklinde yazıldığından onu Mihrmâh (mes. J. v. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, fnce. trc., VI, şecere) ve Mihrimâh okuyanlar var ise de, daha güvenilir müelliflerde görülen Mihrümâh şekli (bk. mes. 'Âlî, *Kunh al-aḫbār*, basılmamış kısım, Üniv. kütüp., nr. T. 5959, 240a v.dd.; Kara Çelebî-zâde Abdül'aziz, *Ravżat al-abrār*, 443, 458 ve bâzan Peçevî, *Tarih*, I, 440), mâna bakımından, hakikate daha uygun görülüyor. Doğum tarihini şimdilik bilmediğimiz Mihr-ü-Mâh'ın 1539'da evlendirildiğini göz önünde tutmak ve o esnâdaki muhtemel yaşına bakarak, kendisinin Kanûnî'nin cülûsundan 2 sene kadar evvel dünyaya geldiği neticesini çıkarmak temâyülünde bulunanlar vardır. Ancak şerîat hükümlerine göre, nikâh yaşı muayyen bir esâsa bağlanamayacağından, bu kabil tahminlere fazla değer verilemez. Diğer taraftan o sırada şehzâde Bayezid'in 13—14 yaşlarında bulunması Mihr-ü-Mâh'ın gelinlik çağında olduğuna delîl teşkil edebilir.

Yegâne kızı olan Mihr-ü-Mâh'ı erkek evlâdından ziyâde seven Kanûnî Sultan Süleyman (Müneccim-başı, III, 510) ona karşı, hemen her isteğini yerine getirecek kadar, zaaf göstermiştir. Bunu pek iyi bilen Hurrem Sultan [b. bk.]'ın bir arzuyu is'âf ettirmek üzere yazdığı mektuplardan birinde, „Mihr-ü-Mâh'ın yüzü suyuna" ibâresi ile, pâdişahın hislerinden istifâde etmek istemesi Kanûnî'nin kızına karşı beslediği şefkat ve muhabbetin bir delîli sayılabilir (Ç. Uluçay, *Osmanlı sultanlarının aşk mektupları*, İstanbul, 1950, s. 43). Pâdişâh ikbâl içinde yaşamasını arzuladığı Mihr-ü-Mâh'a zevc olarak, yakışıklı olmamakla berâber, dirâyetli ve muktedir birini (Peçevî I, 21), sarayda yetişip, Diyarbekir beylerbeyliğine tâyin edilen Rüstem Paşa'yı münâsip gördü. Rüstem Paşa'nın düşmanları, onda cüzzâm hastalığı bulunduğu şâyiasını çıkardıkları zaman, pâdişah etibbây-ı hâsseden Mehmed Ağa (Osman-zâde Tâib, *Ḥadîḳat al-vuzarā'*, s. 28)'yı gönderip, bu şâyiânın asılsızlığını tahkik ettirdikten sonra, şehzâde Bayezid ve Cihangir'in sünnet düğünü ile birlikte, kızının Rüstem Paşa ile izdivâc merâsiminini yaptırttı (11—26 teşrin II. 1539). Sonradan sadârete yükselerek, senelerce bu makamda kalan Rüstem Paşa [b. bk.] Hurrem Sultan'ın da itimâdını kazanmış bir şahsiyet idi. Haseki Sultan, kızı ve dâmâdı ile berâber, pâdişah üzerinde kuvvetli bir nufûz te'sis etmiş ve Kanûnî'yi, bilhassa yaşlılık senelerinde, yolsuz hareketlere sevketmiştir ki, bu hâdiselerde Mihr-ü-Mâh Sultan'ın mühim bir hissesi bulunduğu muhakkaktır. Şehzâde Mustafa bertaraf edilerek, ana-baba bir kardeşi Bayezid'e saltanat yolunu açmak, iki senelik bir mâzûliyetten sonra, Rüstem Paşa'yı tekrar sadârete getirmek (Solak-zâde, *Tarih*, s. 534; bk. bir de mad. AHMED PAŞA, KARA) husûsunda onun büyük bir faâliyet sarfettiği görülür. Pâdişah işin iç yüzünü öğrendikten sonra, Bayezid'den yüz çevirmiş ve daha ziyâde şehzâde Selim'e teveccüh göstermeğe başlamış idi. Gerek bu hâdise ve gerek, evvelâ Hurrem Sultan'ın, daha sonra da Rüstem Paşa'nın ölümleri Mihr-ü-Mâh'ın mevkiini sarsmadı. Yalnız şehzâde Bayezid ile Selim arasındaki saltanat kavgaları Bayezid'in yenilerek, İran'a kaçıp, orada öldürülmesi kendisini müşkül bir duruma düşürmüş olmalıdır ki, bu vaziyet karşısında babasından eski saraya çekilmek ricâsında bulundu. Fakat kendi kesesinden kadırgalar techizini vaad ile, pâdişahı Malta seferine teşvik etmek gibi faâliyetlerine bakılırsa, Kanûnî'nin ölümüne kadar nufûzunun devâm ettiği anlaşılır (J. v. Hammer, trk. trc., VI, 101) Mihr-ü-Mâh Sultan kardeşi şehzâde Selim ile münâsebetini bozmamış, o tahta çıkınca, sultan derhâl yeni hükümdarın ziyâretine koşmuş, ve âcil ihtiyaclar için, ona 50.000 altın borç vermiş idi (Selânikî, *Tarih*, s. 57).

Mihr-ü-Mâh Sultan'ın ölüm tarihi hakkında, onu babasının sağlığında ölmüş gösterecek kadar, aykırı rivâyetler vardır; Kara Çelebî-zâde (*ayn. esr.*, s. 458)'nin verdiği zilkâde 984 tarihi de doğru değildir. Sultanın 25 kânûn II. 1578'de öldüğünü kaydeden S. Gerlach (*Tage Buch*, Frankfurt, 1674, s. 449; *EI*, mad. MİHRİMAH) rivâyeti doğru olarak kabûl edilmektedir; babasının Süleymâniye câmii yakınındaki türbesine gömülmüştür.

Mihr-ü-Mâh Sultan saltanat mücâdelelerinde tatsız bir rol oynamakla berâber, XVI. asrın en kuvvetli hükümdarının ihtişam ve ikbâl içinde yaşamış sevgili kızı olmak itibârı ile, alâka çeken bir simâ hâlinde tarihe geçmiştir. Dindarlığı ve pek büyük servetini hayır işlerine tahsis etmesi de, ona ayrı bir husûsiyet vermektedir ('Âlî, Peçevî; Gerlech Mihr-ü-Mâh'ın gelirini günde 2.000 duka tahmin etmiştir, *ayn. esr.*, s. 266; Filibe'deki emlâki için bk. Tayyib Gökbilgin, *XV.—XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livâsı*, İstanbul, 1952, s. 500 v.d.). Mihr-ü-Mâh Sultan İstanbul'da Edirnekapısı'nda, tek minâreli bir câmi, bir çeşme, bir medrese ve bir hamam (Ayvansarâyî, *Ḥadî-*

ḳat al-cavāmi', I, 24; câmi için sarfedilen paranın hazîneden verildiğine dâir bk. Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme*, I, 165; hamamın inşasına dâir İstanbul kadısına gönderilen 11 muharrem 973 tarihli hukûm için bk. Ahmed Refik, *XVI. asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1935, s. 22). Üsküdar'da İskele-Başı'nda 2 minâreli bir câmi, bir çeşme ve mihman-saray yaptırmıştır. Burada kalacak yolculara 3 gün ikişer öğün ekmek ve çorba, bir mum ve hayvan yemi verilirdi (Evliyâ Çelebî, I, 475; câmiin kitâbesi için bk. Ayvansarâyî Hüseyin, *ayn. esr.*, II, 186). Sultan Üsküdar'daki câmiin civârında ikametine mahsus bir saray inşa ettirmiş idi. Mihr-ü-Mâh'ın mühim hayır eserlerinden biri de Mekke'de 'Ayn Zubayda su yollarını tâmir ettirmesi ve suyu şehre kadar getirip, sarnıçlar ve havuzlar yaptırmasıdır. Bu hizmetinden bahsedilirken, eğer 'Ayn Zubayda Mekke'ye getirilmese idi, halkın hattâ hicrete bile mecbûr kalacağı ileri sürülmek gibi mübâlegalı iddialar, yapılan işin ancak ehemmiyetini belirtmek bakımından, değer taşır (Eyyûb Sabrî, *Mir'āt al-Ḥaramayn. Mir'āt Makka*, İstanbul, 1301, s. 740—756).

Mihr-ü-Mâh Sultan'ın Rüstem Paşa'dan Hümâşâh Ayşe Hanım Sultan isminde bir kızı ile, 20—30 yaşlarında ölen iki oğlu dünyaya geldi (Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, I, 83; A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford, 1956, şecere XXX'da Mihr-ü-Mâh Sultan'ın kızından başka, 1570'te ölen Osman adlı bir oğlu olduğu kaydedilmektedir). Ayşe Hanım Sultan sadrâzam Semiz Ahmed Paşa ile evlenmiş, müteferrika Osman Bey (Karahisar sancağı beyi, ölm. 999 = 1590/1591), Mustafa Paşa (Kilis sancak beyi, şahâdeti 1001 = 1593), kapıcı-başı Abdürrahman Bey (ölm. 1004 = 1595/1596) dünyaya gelmiştir (Mehmed Süreyyâ, *ayn. esr.*, I, 202; IV, 379; bk. bir de Alderson, şeçere). Civan kapıcı-başı ve Sultan-zâde lekapları ile meşhûr sadrâzam Mehmed Paşa (b. bk.) Mihr-ü-Mâh'ın Abdurrahman Bey'den gelen torunudur.

Murad III.'ın kızlarından olup, mîrâhûr Ahmed Paşa ile evlenen sultan ile Mustafa II.'nın 1155'te doğarak, 1177'de ölen ve Mahmud II.'un Bursalı Said Paşa ile evlenen kızları da Mihr-ü-Mâh ismini taşıyordu (Osmanlı sülâlesinden aynı ismi taşıyan diğer mensupları için bk. Alderson, *ayn. esr.*, fihrist).

Bibliyografya: Metinde gösterilen eserlerden başka, bk. Ph. du Fresne-Canaye, *Le voyage du Levant* (Paris, 1897), 312 ve fihrist, mad. Roustem Pasha; J. Chesnau, *Le voyage de Monsieur d'Aramon* (Paris, 1887), s. XIX, 59; Artus Thomas, *Continuation de l'Histoire des Turcs* (Paris, 1662); İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1951—1954), III, kısım 1—2, fihrist; Ahmed Refik, *Kadınlar saltanatı* (İstanbul, 1332), s. 65 v.dd., 78 v.d.; Çağatay Uluçay, *Haremden mektuplar* (İstanbul, 1956; Mihr-ü-Mâh Sultan'ın Topkapı sarayı arşivinde mahfûz bulunan mektuplarını muhtevîdir).

(M. CAVİD BAYSUN.)

MİKÂİL. MİKĀ'İL MİKĀL (krş. mad. MALĀ'İKA). Meleğin adı *Kur'an*, II, 97'de bir defa geçer: „Bir kimse Allaha, meleklerine, elçilerine, Cabrā'il'e ve Mikāl'e düşman olursa, muhakkak Allah kâfirlerin düşmanıdır". Bu âyeti tefsir etmek için, iki rivâyete istinât olunur. Birincisine göre, Peygamberin nübüvvetin'in doğruluğunu denemek isteyen yahudiler ona bir çok sualler sordular; hepsine doğru cevaplar verdi. Nihâyet vahyleri kendisine kimin getirdiğini sordular. Cabrā'il olduğunu söylemesi üzerine, yahudiler onun kendilerinin düşmanı olduğunu söylediler; kendilerinin hâmîsi bereket ve kurtuluş meleği olan Mikā'il'e karşılık, onun tahrip ve sefâlet meleği olduğunu iddia ettiler (Ṭabarî, *Tafsîr*, I, 324 v.dd.).— İkinci rivâyete göre, 'Omar bir defa Medine havrasına (*midrās*) girdi ve yahudi'lere Cabrā'il hakkında sualler sordu. Bu melek ile Mikā'il hakkında, yukarıda nakledi'lene benzer, bilgiler verdiler: bunun üzerine 'Omar sordu: „Allaha nisbetle bu iki meleğin durumu nedir?". Yahudiler şu cevabı verdiler: „Cabrā'il sağında, Mikā'il solundadır ve ikisi birbirine düşmandırlar". 'Omar buna şu cevabı verdi: „Allahın yanında bu mevkii işgâl ediyorlar ise, ikisinin arasında bir düşmanlık hissi mevcut olamaz. Fakat siz eşeklerden daha çok imânsızsınız ve bu iki melekten birine düşman olan, Allahın düşmanıdır" ve bunun üzerine 'Omar Peygamberin yanına gitti; Peygamber onu şu sözler ile karşıladı: „Bir kimse Allaha... düşman olursa,... âyetini gelirmek suretiyle, senden evvel cevâp verdi" (*Kur'an*, II, 92; Ṭabarî, *Tafsîr*, I, 327; Zamaḫşarî, s. 92; Bayżāvî, II, 91).

Cabrā'il'e yahudilere karşı düşmanca bir tavır isnât eden yahudi an'aneleri bilinmemektedir. Yukarıda nakledildiği üzere, Mikā'il'in vazifesine gelince, bunun için kâfî derecede mâlzeme vardır. Dānyāl, XII, 1'de Mikā'il'e büyük hukümdar, Banî İsrā'il halkının hâmîsi denilmektedir; krş. *Targum Canticum*, VIII, 9: „Mikā'il, Banî İsrā'il'in efendisi"; Danyāl, X, 13, 21'de, Mikā'il'in iran ve yunan kırallarına karşı yahudileri himâye ettiği söylenir; bundan başka, *Enoch*, XX, 5'te ona beşeri-

yetin en iyi kısmının hâmîsi denilir; *Testamentum Levi*, XV, 6; *Test. Dan.*, VI, 2.

Vita Adae et Evae, bahis XII v. dd.'da şeytan ve diğer meleklere Âdem'e secde etmelerini emreden Mîkā'îl'dir. Bu hikâye *Kur'an*'da bir çok defalar zikredilmiş ise de [bk. mad. IBLIS], islâmî eserlerde *Vita Adae et Evae*'de Mîkā'îl'e isnât edilen bu vazifeye dâir hiç bir ize tesâdüf olunmaz; Mîkāl *Kur'an*'da yalnız bir defa zikredilir; o da kendileri gibi hareket etmeği kabûl etmeyen İblîs'e karşılık, Âdem'e ilk olarak kendisi ile Cabrā'îl'in secde etmesi münâsebeti iledir (al-Kisā'î, s. 27).

Yahudi eserlerinde Mîkā'îl'e isnât edilen başka husûsiyetler (insan ile Allah arasında mutavassıt l. *Enoch*, XL, 9; *Test. Dan.*, VI, 2; 3. Baruch, XL, 2) veya *Ahd-i cedîd*'dekiler (ibrânîlere risâle, 9: Mîkā'îl, Mūsā'nın cesedi husûsunda, şeytan ile münâkaşa etmektedir; Yuhanna, melhamesi, XII, 7 v. dd.: Mîkā'îl ve meleklerinin ejdere karşı savaş yapması ve sonunda buoun yenilmesi) islâmî eserlerde gâlibâ bulunmamaktadır. Şüphesiz, cehennemin yaratıldığından beri, Mîkā'îl'i aslâ gülmemiş gösteren hadîste (Aḥmed b. Ḥanbal, III, 224), beşeriyetin (yahudiler, hıristiyanlar) hâmîsi olmak sıfatı ile, Mîkā'îl'e bir telmih bulunabilir. Bunun hâricinde, Mîkā'îl hadîste çok seyrek zikredilir (Buḫārī, *Bad' al-ḫalḳ*, bâb 7, burada Mîkā'îl, cehennemin bekçisi Mālik ve Cabrā'îl ile berâber, Peygamberin rüyâsına girer; Nasā'î, *İftitāḥ*, bâb 37, burada Mîkā'îl Peygambere *Kur'an*'ı yedi *ḥurūf*'a göre okuttuması için, Cabrā'îl'i teşvik eder).

al-Ya'ḳūbî, karşılığı ne yahudi ve ne de hıristiyan eserlerinde bulunan bir hikâye kaydeder; bu hikâye açıkça şi'î bir temâyül göstərdiğinden, bunda şaşılacak bir şey yoktur. Allah bir gün Cabrā'îl ile Mîkā'îl'e, birinin ölmesi icâp ettiğini bildirdi. Bununla berâber ne biri, ne ötekisi eşi için kendini fedâ etmeği arzu etmiyordu; o zaman Allah onlara dedi: „'Alî'yi örnek alınız, o (hicrete hemen tekaddüm eden gecede) Peygamberin hayatı yerine, kendi hayatını vermeği arzu ediyordu" (Ya'ḳūbî, II, 39).

Peygamberin *isrā* („gece göğe seyâhat") 'sından önce, onun göğsünü yaran meleklerden biri olarak (Ṭabarî, nşr. de Goeje, I, 1157 v.dd.; İbn al-Aṯîr, nşr. Tornberg, II, 36 v. dd.) ve Badr muhârebesinde müslümanların yardımına gelen melekler arasında zikredilir (İbn Sa'd, II/1, 9, 12).

Kur'an'da olduğu gibi, Ṭabarî'nin zikrettiği bir şiirde (*Tafsîr*, I, 329) bu isim *vakala*'dan *mif'āl* şeklinde imiş gibi, Mîkāl'dir (Horovitz). Doğrudan-doğruya yunanlıların, pek muhtemel olarak da ibrânîlerin ve ârâmîlerin uzak hâtırası olarak, al-Kisā'î (s. 12)'de bu isim bir başka şekli ile muhâfaza edilmiştir. Kisā'î (s. 15), yedinci kat gökte denizin muhâfızı olan Mîkā'îl'e karşılık, ikinci kat göğün hizmetlerini yapana Mîḫā'îl demektedir. Bu isim diğer şekilleri Mîkā'il, Mîka'îl, Mîkā'în ve Mîkā'îll'dir. Bu dört mukarrep meleğin isimlerinin sibirde kullanılışında, Mîkā'îl'in adının arkadaşlarınınki ile aynı sıraya konulduğunu söylemeğe hâcet yoktur (bk. msl. Zwemer, *The Influence of Animism on Islam*, s. 193, 197).

Bibliyografya: al-Ya'ḳūbî (nşr. Houtsma); al-Kisā'î, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (nşr. Eisenberg), Leiden, 1922; al-Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, 329 v. dd.; *Lisān al-'arab*, XX, 159 (kelimenin şekli ve mânası hakkında); İbn Hişām (nşr. Wüsteofeld), s. 328, 624; Rhodokanakis (*WZKM*, XVII, 282); Umayya b. Abî Ṣalt (nşr. Schulthess, *Beiträge z. Assyriologie*, VII, nr. LV, st. 8; Horovitz, *Koranische Untersuchungen* (Leipzig, 1926), s. 243. (A. J. WENSINCK.)

MİKĀL. [Bk. MİKĀİL.]

MİḲĀT. [Bk. MİKĀT.]

MİḲĀT. MİḲĀT (A.), tesbit edilen veya tam saat, *vḳt*'dan *mif'āl* şekli olup, cem. *mavāḳît* olan bu kelimeye, bu mânası ile, *Kur'an*'da bir çok yerlerde rastlanmaktadır (*Kur'an*, II, 185; VII, 138 v.d., 154; XXVI, 37; XLIV, 40; LVI, 50; LXXVIII, 17).

Kelime, *ḥadîṯ*'te ve *fiḳh*'ta, namaz zamanlarını ve *ḥaram*'e ayak basanların *iḥrām* giymek mecbûriyetinde oldukları yeri ifâde etmektedir. Bu sonuncu mâna için bk. mad. IḤRĀM.

Her ne kadar *Kur'an*'da bâzı namazların kılınma zamanlarına dâir umûmî mâhiyette işâretlere rastlanmakta ise de (bk. *Kur'an*, II, 239; XI, 116; XVII, 80; XXIV, 29), Peygamberin sağlığında, ne günlük namaz sayısının, ne de zamanının tesbit edilmemiş olduğu, bunların ancak Peygamberin ölümünden hemen sonraki yıllarda tesbit olunduğu söylenilebilir.

Bu namazların bâzılarına mübhem isimler veren hadîslere bakarak, bu tereddüt devresine âit bâzı hâtıraları bulmak imkânı vardır. Msl. *ṣalāt al-ẓuhr*'a *al-hacir al-ūlā*, *ṣalāt al-maġrib*'e *'işā'*, *ṣalāt al-'işā'*'ya *'atama*, *ṣalāt al-facr*'e *ġadāt* denilmektedir (Buḫārî, *Mavāḳît al-ṣalāt*, bâb 13, 19). Başka hadîslerde *ṣalāt al-'işā'* mânasında kullanılar *al-'atama* tâbiri, bedevîlere isnât edilerek, men'olunmaktadır (Muslim, *Masācid*, hadîs nr. 228, 229; Abū

Dâvûd, *Ḥudûd*, bâb 78; Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, II, 10 v.dd.); bir de Buḫârî, *Mavâḳît*, bâb 20; Muslim, *Ṣalât*, hadîs nr. 129 v.b., burada *'atama*, tenkit edilmeden, kullanılmıştır.

Bâzı hadîslerde bu tereddütlere dâir o kadar çok misâller vardır ki, Emevîler, hiç değilse bâzıları, namaz vakitlerini geciktirmeğe meyletmişlerdir (Buḫârî, *Mavâḳît*, bâb 7; Muslim, *Masâcid*, hadîs, nr. 166, 167; al-Nasâ'î, *İmâma*, bâb 18, 55; Zayd b. 'Alî, *Macmû' al-fiḳh*, nr. 113). Fakat buna mukabil, tam zamanında kılınan bir namazın en makbûl bir hareket olduğu beyân edilmiştir (Buḫârî, *Cihâd*, bâb 1; *Mavâḳît*, bâb 5; Muslim, *İmân*, hadîs nr. 138, 139; Tirmiẕî, *Ṣalât*, bâb 13, *Birr*, bâb 2). Başka hadîslerde, aynı şey en geç kılınan namaz için söylenilmektedir (Tirmiẕî, *Ṣalât*, bâb 13).

Bu ilk durum, bir çok bakımlardan, bir hadîste aksini bulmaktadır; buna göre, 'Omar b. 'Abd al-'Azîz, bir gün, bir namazı geç kılmış ve bu sebepten 'Urva b. al-Zubayr tarafından azarlanmış, Urva, ona bir defa al-Muġîra b. Şu'ba 'nin de, aynı sebepten dolayı, Abû Mas'ûd al-Anṣârî tarafından azarlandığını anlatmış ve bu son zât Cebrâil 'in, Peygamberin huzûrunda beş vakit namazı tam zamanında kılmak için, beş defa yer yüzüne indiğini iddia etmiştir. Bu sebepten 'Omar 'Urva 'ye sözünü dinlemesini tavsiye etmiştir (Buḫârî, *Mavâḳît*, bâb 1; Muslim, *Masâcid*, hadîs nr. 166, 167; al-Nasâ'î, *Mavâḳît*, bâb 10).

Eski bir takım hadîsler, Peygamber zamanında, Medine 'de şu şekilde hareket edildiğini göstermektedir:

a. ṣalât al-ẓahr („öğle namazı"), güneşin en yüksekten alçalmağa başladığı zaman kılınırdı (Buḫârî, *Mavâḳît*, bâb 11);

b. ṣalât al-'aṣr („ikindi namazı"), güneş 'Â'işa 'nin odasına vurduğu ve henüz hiç bir gölge düşmediği zaman kılınırdı (Buḫârî, *Mavâḳît*, bâb 13; Muslim, *Masâcid*, hadîs nr. 168). Bu namazdan sonra, güneş daha „canlı" ve „temiz" iken, mü'minler için şehrin en uzak semtlerine gidecek vakit kalmakta idi (Buḫârî, *Mavâḳît*, bâb 1, 13, 14, 18, 21);

c. ṣalât al-maġrib („akşam namazı"), mü'minlerin oklarının düştüğü yeri görebilecekleri zaman kılınmış bulunmalı idi (Buḫârî, *Mavâḳît*, bâb 21);

d. ṣalât al-'işâ' („yatsı namazı"), bâzan daha geç bir zamanda, bâzan da gecenin ilk sülüsünden sonraya kadar bırakılabiliyordu (Buḫârî, *Mavâḳît*, bâb 11, 20, 21, 24);

e. ṣalât al-fajr („sabah namazı"), Peygamber tarafından kılındığı zaman, bir insan yanındaki kimseyi farkedebilmekte (Buḫârî, *Mavâḳît*, bâb 13); fakat evlerine dönen kadınlar ise, henüz farkedilmemekte idi (Buḫârî, *Mavâḳît*, bâb 27).

Diğer bir takım hadîslerde, bu umûmî mâhiyetteki hususlar, muhtelif namazların ilk ve son hadleri zikredilmek sûreti ile, tasrih edilmiş bulunmakta idi (bk. mes. Muslim, *Masâcid*, hadîs nr. 176, 177).

Peygamber bir gün şu namazları kılmıştır:

a. ṣalât al-ẓuhr, güneş alçalmağa başlarken;

b. ṣalât al-'aṣr, güneş daha yüksekte, beyaz ve lekesiz iken;

c. ṣalât al-maġrib, güneş battıktan hemen sonra;

d. ṣalât al-'işâ', alaca karanlığın sonunda;

e. ṣalât al-fajr, gün ağarırken.

Peygamber ertesi gün namazları şöyle kılmıştır:

a. ẓuhr, bir gün öncekinden daha geç olarak;

b. 'aṣr, bir gün öncekinden daha geç, fakat güneş henüz yükseklerde iken;

c. maġrib, alaca karanlığın sonundan önce;

d. 'işâ', gecenin ilk üçte biri geçtikten sonra;

e. fajr, güneşin doğmasına yakın (*asfara bihâ*).

al-Şâfi'î (*Kitâb al-umm*, I, 62)'nin naklettiği bir hadîste zikri geçen *mavâḳît* 'in tesbiti Cabrâ'îl 'e atfedilmektedir (krş. Zayd b. 'Alî, *Macmû' al-fiḳh*, nr. 109). Bu *mavâḳît* 'in ekserisi fıkıh eserlerine de geçmiştir. Bunları burada etraflı bir şekilde nakletmek mümkün değildir. Aşağıdaki hülâsa kâfidir:

a. ẓuhr, güneşin alçalmağa başladığı andan itibâren, gölgelerin cisimleri ile, öğle vakti düşen gölgeler hâriç, aynı uzunlukta olduğu âna kadar. Yalnız hanefîler bu husûsa iştirâk etmemektedirler; zîra onlar için bu vakit, gölgelerin âit oldukları cisimlerden iki misli büyük olduğu zaman sona ermektedir. Çok sıcak zamanlarda, *ẓuhr* 'un imkân nisbetinde geç kılınması tavsiye olunmaktadır;

b. 'aṣr, *ẓuhr* için cevaz verilen son dakikadan itibâren güneşin batmasına kadar. İmâm Mâlik 'e göre, bunun başlangıcı bir az daha sonradır;

c. maġrib, gurubu tâkip eden ândan gurup yerindeki kızıllığın kaybolduğu âna kadar. Yalnız başlangıç ânının intihabı husûsunda ehemmiyetsiz ayrılıklar vardır;

d. 'işâ', akşam namazı için zikredilen son hadden itibâren, gecenin üçte biri veya yarısı geçinceye kadar, yahut da fecir vaktine kadar;

e. fajr, şafak vaktinden güneşin doğmasına kadar.

Bu *mavāḳît* yanında hadîs ve fıḳıh eserlerinde, msl. güneşin doğduğu ve battığı zamanlar ile öğle vaktinde namaz kılmanın câiz olmadığı ânlara rastlamaktayız (Buḫārī, *Mavāḳît*, bâb 30—32; Muslim, *Ṣalāt al-musāfirīn*, hadîs nr. 285—294; krş. al-Navavī'nin bu husûs ile ilgili şerhleri, ayrıca bir de Wensinck, *A Handbook of Early Muh. Trad.*, s. 192[a]). Ā'işa'ye göre, namaz kılmak için yalnız güneşin doğma veya batma ânını beklemek câiz değildir (Muslim, *Musāfirīn*, hadîs, nr. 296). Mekke'de her an namaz kılmağa cevaz verilmiştir (Buḫārī, *Ḥacc*, bâb 73; Tirmizī, *Ḥacc*, bâb 42).

Bibliyografya: Zikredilen eserlerden başka, bk. Zayd b. 'Alī, *Macmū' al-fiḳh* (nşr. Grilfini), Milano, 1919, s. 23 v. dd.; Abu'l-Ḳāsim al-Muḥaḳḳiḳ, *Kitāb ṣarā'i' al-Islām* (Calcutta, 1255), s. 26; A. Querry, *Droit musulman* (Paris, 1871), s. 50 v. dd.; Mālik, *al-Muvaṭṭa'*, *Vuḳūt al-ṣalāt*, I, 12 v.dd.; Ḫalīl b. İsḥāḳ, *al-Muḫtaṣar fi'l-fiḳh* (Paris, 1318 = 1900), s. 13 v.d.; Guidi ve D. Santillana, *Il Muḫtaṣar o Sommario dell, diritto malechita di Ḫalil ibn Isḥāq* (Milano, 1919), I, 45 v.d.; al-Şāfi'ī, *Kitāb al-umm* (Kahire, 1321—1325), I, 61 v.dd.; Th. W. Juynboll, *Handleiding tot de kennis van de Moh. Wet*[3] (Leiden, 1925), s. 53 v.d.; Burhān al-Dīn Abu'l-Ḥasan 'Alī b. Abī Bakr al-Marġinānī, *al-Hidāya va'l-kifāya* (Bombay, 1280), I, 83—89; al-Ṣa'rānī, *al-Mīzān al-kubrā* (Kahire, 1279), I, 158—160.

(A. J. WENSINCK.)

MİKNĀS. [Bk. MEKNES.]

MİḲYĀS. [Bk. MİKYAS.]

MİKYAS. MİḲYĀS (A.), pirinçten yapılmış her hangi basit bir ölçü âleti. Msl. güneş saatinin ibresi; Mısır'da Nil mikyası, yânî suyun muntazam yükseliş ve alçalışını tesbit eden âlete bu isim verilmekte idi. Sular, sathı ayna gibi düz hâle getirilmek için, bir havuza aktarılmakta, suyun orta yerinde suyu ölçme âleti, yânî üzerinde arşın ve parmak taksimâtı bulunan bir sütûn dikilmekte idi. Suyun yüksekliği her gün bir me'mûr tarafından tesbit edilmekte ve bir dellâl vâsıtası ile ilân olunmakta idi.

Önceleri Nil nehrinin taşan suları iskandil âleti (*al-raṣāṣa*) ile ölçülürdü. İbn 'Abd al-Ḥakam, al-Ḳuḍā'ī ve başkalarına göre, Ya'ḳūb'un oğlu Yūsuf ilk Nil mikyasını Memphis'te yaptırmıştır; daha sonraları „ihtiyar Dalūka" tarafından Aḫmīm ve Anşinā (Antinoë)'da Nil mikyasları yaptırılmıştır. Mısır'ın 'Amr b. al-'Āṣ tarafından zaptına kadar, yunanlılar zamanında, orada kullanılan Nil mikyasları bundan ibâret idi. 'Amr, biri Asvān'da, biri de Dendera'da olmak üzere, iki adet Nil mikyası yaptırdı. Diğer Nil mikyasları Mu'āviya ve 'Abd al-'Azīz zamanlarında yaptırıldı. Son olarak halîfe al-Mutavakkil büyük bir Nil mikyâsı yaptırdı ve hıristiyan me'mûrların başına Abu'l-Raddād'ı geçirdi ki, al-Maḳrīzī (ölm. 1442) zamanına kadar, bu vazife âllesi efrâdına irsen intikâl ede-geldi.

Rivâyete göre, Mısırlılar, nehir taşmağa başladığı zaman, nehirde bir genç kızı boğarak, kurban ederlerdi. 'Amr'ın, suya attığı bir yazı ile, Nil'i Allahın emri gereğince yükselip-alçalmağa mecbûr ettiği söylenir.

Bibliyografya: al-Muḳaddasī, *BGA* III, 206; al-Ḳazvīnī (nşr. Wüstenfeld), I, 186; H. Ethé, *al-Kazwinis Kosmographie* (1868), s. 379; al-Dimaşḳī, *Cosmographie* (nşr. M. A. F. Mehren), s. 90; al-Maḳrīzī, *K. al-Ḫiṭaṭ* (Bulak, 1270), I, 57 v.dd.; U. Bouriant, *Description topographique et historique de l'Égypte* (*Mém. de la mission archéol. française du Caire*, 1925), I, 162 v.dd.; A. Mez, *Die Renaissance des Islâms* (1922), s. 427; Ali Bey, *Travels* (London, 1816), II, 23 v.d. (J. RUSKA.)

MİLĀD. [Bk. MİLĀD.]

MİLĀD. MİLĀD (A.), bâzı arap lugat âlimlerine göre, bu kelime, „doğum yeri" mânasına da gelen *mavlid*'den ayırt edilmek için „doğum zamanı" mânasında kullanılmaktadır. *Mavlid* kelimesi umûmiyetle Peygamberin ve islâm evliyâsının doğum zamanını ifâde etmek için kullanılır [bk. mad. MEVLİD]; *mīlād* „'İsā'nın doğduğu zaman" mânasına geldiği gibi, bir de onun doğum yortusunu da ifâde etmektedir. Diğer husûsî mânalar için bk. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, bk. mad. (A. J. WENSINCK.)

MİLAS. MİLĀS, Anadolu'nun cenûb-i garbîsinde, Karia (sonra Menteşe) bölgesine merkez olmuş bir şehirdir. Eski ismi Mylasa (garp kaynaklarında muhtelif yazılışlar Melas, Milaso, Milasso, Milaxo, Melaxo, Melaso) olan bu şehir, zamanımızda, Muğla vilâyeti dâhilinde bir kaza merkezidir (nüfus: 10.145).

Şehir kendi ismi ile tanınan odanın garbında yükselen Sodra dağı (565 m.)'nın şark eteklerinden ayrılan 4 tepe ile bu tepeler arasındaki düzlükler üzerinde kurulmuştur. Sözü geçen tepelerin en yükseği, şehrin içine doğru uzayan ve şimdi yalnız şark ucu meskûn bulunan Hıdırlık tepesi (180 m.) olup, zirvesinde kadîm Milas kalesinin enkazına tesâdüf edilir. Bu tepenin önünde ve şehrin ortasında yükselen Hisar-Başı tepesi (90 m.) Milas'ın eski nüvesini teşkil eder. Şehrin başlıca fâali-

yet merkezi, çarşısı ve resmî binâları bu tepenin etek veya yamaçlarında sıralanır; şehir, buradan itibâren, bir taraftan cenûptaki ovaya (taban seviyesi 48—50 m.), diğer taraftan şimâldeki Değirmen ve şimâl-i şarkîdeki Topbaşı tepelerine doğru yayılır ve hâlen 14 mahalleye ayrılmış 2.500 kadar ev ihtivâ eder. Şehrin içinden tanzim edilmiş bir meerâ ile geçen Balavca deresi daha şimâlde Sarı-Çay'a karışır. Ovanın başlıca akar suyu olan bu çay ise, Güllük iskelesi şimâlinde Mandalya körfezinin Asin-kale koyuna dökülür. Sarı-Çay ağzının bir az cenûbunda bir kum seddi ile denizden kısmen tecrit edilmiş ince uzun bir göl (Hocat gölü) vardır ki, bunun kara tarafında nihâyetlendiği noktada, Sakız mevkiinde, kadîm Milas'ın iskelesi olan Passala bulunmakta idi; alüvyon birikmesi neticesinde, burası şimdi kara içinde kalmıştır. Sarı-Çay'ın bataklık vadisini tâkip etmemek için, Sodra dağının cenûp eteğini dolaşan 26 km. bir yol, Milâs'ı şimdiki iskelesi olan Güllük (eski adı: Küllük, 1950'de 681 nüfuslu bir nâhiye merkezi)'e birleştirir ki, Bodrum'a giden şose, bu yolun 17. kilometresinden ayrılmaktadır. Diğer taraftan, ovayı garptan şarka keserek, şarktaki yaylaların yamacına tırmanan 71 km. bir yol şehri vilâyet merkezine (Muğla) birleştirir ki, Milâs'ın ve tekmil Menteşe bölgesinin İzmir ile olan irtibâtı bu yol vâsıtası ile ve Aydın üzerinden sağlanmakta idi. Şimdi şimâl istikametinde inşâ edilmekte olan Selimiye (eski ismi: Mandalyat, 1955'te 1.477 nüfuslu nâhiye merkezi) — Söke — Milet üzerinden geçecek yol bu irtibâtı kısaltmış (238 km.'ye karşı 209 km.) ve kolaylaştırmış olacaktır. Bahsedilen bu yollardan başka, Milâs ovası ile şimâldeki Karpuzlu ve Çine ovaları arasında, Beş-Parmak dağına tırmanan patikalar vardır ki, bu iptidâi yollar, eski devirlerde, şimâlî Karya'nın Alabanda ve Labranda gibi merkezlerini Milet (orta çağda: Balat; b. bk.) limanına bağlamak bakımından, ehemmiyetli rol oynamakta idi. Çok mümbit topraklı bir ova kenarında, sözü geçen yolların düğüm noktasında, tahkime elverişli bir mevkîde, denize uzak olmamakla berâber, bu taraftan gelecek tecâvüzlere doğrudan-doğruya mâruz bulunmayışı Milas'ın ilk çağdan beri ehemmiyetli bir merkez rolünü oynamış olmasını izah eder. Ayrıca burası Mandalya körfezinde orta çağda Asın kalesi (Iasos, krş. Judeich, *Athen. Mitt.*, XV, 139) ve daha sonra Fâtih Sultan Mehmed tarafından inşâ ettirilen bir kale (bk. Pîrî Reis, *Kitab-i bahriye*, fasıl 21) ile de korunmakta idi.

İlk çağ başlarında Karlar ve Lelegler ile iskân edilmiş ve erkenden Ege kıyıları ve adaları nüfusunun göçlerine ve şarklı istilâcıların te'sirine mâruz kalmış bir bölgede, Milâs şehrinin ne zaman kurulmuş olduğu, kât'î şekilde, bilinmemektedir. Burada yalnız Bizanslı Stephanos'un naklettiği bir efsâne — şehrin rüzgârlar hâkimi Aiolos neslinden Mylassos tarafından te'sis edilmiş olması — hatırlanabilir; bununla berâber şehrin ismi muhakkak ki, hellenistik devirden evvellere çıkmaktadır. V. (m. ö.) asırda İyonya ihtilâline ve İran harplerine karışmış, bir aralık Delos deniz ittifakına girmiş, IV. asrın ilk yarısında İran'ın Karya satraplığına merkez olmuş, İskender istilâsından sonra Lysimakhos'un, daha sonra Selefkîlerin hâkimiyetine girmiş olmakla berâber, ekseriyetle mahallî muhtâriyetini muhâfaza etmiş, II. (m. ö.) asrın başlarında Roma nufûzu bölgede hissedilmeğe başlamış, 40 (m. ö.) senesinde bir isyân yüzünden tâhrip edilmiş, daha sonra da imparator Augustus'un yardımını görmüş ve milâd yıllarında, Mylasa'da kabûl edilen inanca göre, burada Roma ve Augustus mâbedi inşâ olunmuştur ki, bu mâbedin Spon ve Wheler (XVII. asır) tarafından tasvir edilen bakiyelerinden şimdi şehrin cenûb-i şarkîsinde bir kaç duvar parçası görülmektedir. Sodra dağındaki mermer yatakları sâyesinde Mylasa'da bir çok antik âbide inşa edilmiş idi. Hisar-başı tepesinin şarkında bugün ayakta duran korint üslûplu bir mermer sütûnun âit bulunmuş olması muhtemel meşhur Karya Zeus'i mâbedinden başka, tiyatro (Top-Başı tepesinin şark yamacında), hamam, çarşı v. b. gibi yapıların mâlzemesi doğrudan-doğruya kadîm şehrin üzerine yerleşmiş olan yeni Milas'ın inşaâtında kullanıldığı için, eski eserlerden pek azı ayakta kalmıştır. Eski şehri kuşatan sûrlardan kalan tek eser, şimâle doğru açılan Korint üslûplu mermer bir kapı olup, kilit taşı üzerindeki balta tasviri dolayısı ile, buna „Baltalı-Kapı" denilmektedir. Hıdırlık tepesindeki iç kale surlarından da bir kaç sıra duvar kalmış bulunuyor.

Bizans imparatorluğu devrinde Mylasa büyük bir canlılığa sahne olmamıştır. Ovada görülen ve şehirde müteaddit kollara ayrılan su kemerlerinin bu devrin başına âit olduğu tahmin edilmektedir. V. asrın ikinci yarısında Mylasa bir piskoposluk merkezi oldu ise de, sonraları rûhânî merkez Stauropolis (Tavas ile Acı-Payam arasında Kızılca-Köy yerinde)'e geçti ve fetihten sonra ortadan kalktı. Malazgirt zaferinden (1071) pek az sonra, Anadolu'nun hemen bütün garp sâhilleri, komşu adalar ile berâber, türklerin ilk istilâ dalgasına mâruz kaldı. Milâs'ın hangi tarihte feth-

edildiği husûsunda doğrudan-doğruya bilgimiz olmamakla berâber, buraya yakın Latmos (Beş-Parmak) keşişlerinin 1079 senesinde, türk akınları sebebi ile manastırlarını terketmek mecbûriyetinde kaldıkları bilinmektedir (Th. Wiegand, *Milet*, III/I, 185). Her ne kadar bölge, yeniden Bizans hâkimiyeti altına girdi ise de, Selçuklu imparatorluğunun hudut bölgelerine yerleştirilen kuvvetli göçebe türk kabileleri Bizans topraklarına sık-sık akınlarda bulunmakta ve sürülerine kış otlakları temin etmek üzere, sâhile kadar inmekte idiler. Latinlerin mağlûbiyetinden sonra imparatorluk merkezi yeniden İstabul'a nakledilince (1261), bölge kat'î olarak türk hâkimiyeti altına girdi; bununla berâber, bu hâkimiyetin hangi tarihte ve ne yoldan te'sis edildiği iyice bilinmiyor. Komnenler zamanından itibâren, Milâs ile berâber, bir *thema* teşkil etmiş olan (bk. W. Tomaschek, *Zur hist. Topographie Kleinasiens im Mittelalter*, Wien, 1891, *Abh. d. Ak. d. W.*, s. 38) ve hiç değilse 1271 tarihine kadar Bizanslılar elinde bulunan, daha sonra Menteşe türkleri tarafından zapdedilmiş olan Melanudion (belki Mandalya) 1296, 'da kısa bir zaman için, Alexios Philanthropenos kumandasındaki Bizans kuvvetleri eline geçtiği (Wiegand, *ayn. esr.*), fakat bu hâkimiyetin kısa sürdüğü anlaşılıyor. Pachymeres (Bonn tab., I, 472; II. 211) tarafından, Menteşe beyine her hâlde sâhil beyi (*amîr al-savâḥil* tâbirinden bozulmuş olarak, Σαλπάκις=Salpakis Mantakhias) denilmesi ve Sanudo (Hopf, *Chron. greco-romaines*, s. 145)'nun da Turquenodoman (oku: Turqmenodomar = deniz türkmeni) tâbirini kullanması, fethin hiç değilse, kısmen deniz yolu ile vukua geldiği fikrini uyandırmaktadır. 1291'de Milas'ta Selçuklu sultanı Mes'ud II. nâmına basılmış bir sikkenin bulunması, Menteşe beylerinin bu fütûhatı Selçuklular nâmına yaptıkları ve ancak imparatorluğun yıkılmasından sonra beyliğin müstakil devlet hâline geldiği anlaşılıyor. al-'Umarî, 1330 tarihine doğru, Milâs'ı Menteşe beyliğinin merkezi olarak zikreder (nşr. Taeschner, s. 21; burada geçen ملاس, ملاش'ın bozulmuş şekli olmalıdır; aynı eserde, Anadolu'da yaşamış ve müslüman olmuş bir genovalının verdiği mâlûmata atfen, s. 47, Fōkeh = Phokee'nin devlet merkezi gibi gösterilmesi, muhtemel olarak, müellife âit bir hatâdır ve bunun Muğla olarak, düzeltilmesi de câiz değildir). İbn Baṭṭūṭa da Milâs'ı merkez olarak gösterir. Seyyah, 1333'te Menteşe ülkesini ziyâret ettiği sırada, Milas'ta ahîlere misâfir olmuş (XIV. asrın sonlarında Milas'ta tertip edilmiş bir fütüvvetnâma için bk Taeschner, *Islamica*, IV, 40), Anadolu'nun en güzel ve en büyük şehirlerinden saydığı Milâs'ın sularının, meyve ve bahçelerinin bolluğunu medhederek, ismini Şucā' al-Dīn Orhan b. Menteşe olarak zikreylediği hükümdarı Milâs yakınındaki mukarrı olan Barçin (Beçin)'de ziyâret etmiştir (*Seyahat-nâme*, I, 321 v.d.). İbn Baṭṭūṭa, Milâs'ta Abū Şustarî isimli bir ahî zâhid ile tanışmıştır ki, bu zâtın, 3 asır sonra, Evliya Çelebî (*Seyahat-nâme*, IX, 210)'nin Şeyh Şüşterî ismi ile Milâs evliyâları arasında saydığı zât olması muhtemeldir ki, türbesinin yeri şimdi bu kitâbe ile hatırlanmakta ve halk tarafından, Şöşter, Töşter, Düşter veya Kısmet Dede ismi verilmek sûretiyle, ziyâret edilmektedir (A. ve T. Akarca, *Milâs*, s. 92, not).

P. Wittek, Menteşe beyliği devrinde Milâs'ta ehemmiyetli binâlar inşâ edilmiş olmasını, hükümdarların daba ziyâde esâs makarları olan Beçin'i süslemeğe himmet etmeleri ile izah etmekte, bu devre âit iki câmiin sûrlar ile kaplı olan şehir dışında bulunuşunu da, türk hâkimiyeti kurulduktan sonra, eski şehrin hıristiyan nüfusa tahsis edilmiş olması ihtimâline bağlamaktadır. Hisar-Başı tepesinin teşkil ettiği eski şehirde, belki bir kiliseden tahvil edilmiş olan tek bir câmi bulunmakta ve tepenin üzerindeki bu ibâdetgâha Belen câmii ismi verilmektedir ki, bunun adı Wittek (*E I*, mad. Milas)'te Bülent câmi, Evliyâ Çelebî *Seyahat-nâme*'sinin IX. cildinin 1935 tab'ında ise, Balık câmii olarak zikredilmektedir. Şehir içinde Menteşe beyliği devrine âit iki câmiden en eskisi, cenupta Hacı İlyas mahallesindeki câmi olup, Menteşe-oğullarından Orhan Bey zamanında, 730 (1330) tarihinde inşâ edilmiştir. Kitâbesinde câmiin bânisi olan Ṣalāḥ al-Dīn'in adı geçmektedir (belki Evliyâ Çelebî'de Ṣalāḥ al-Dīn Sultan ismi ile zikredilen velî). Tuğla ile karışık taştan yapılmış duvarlı ve üzeri kiremit örtülü olan bu câmiin yanında bir merdiven minâresi bulunur. Diğer câmi, Ahmed Gâzî tarafından 780 (1378)'de şehrin şarkında yaptırılmış olan Ulu câmi olup, bunun da bir merdiven minâresi vardır. Câmiin aynı tarihi taşıyan minberi İstanbul'da islâm eserleri müzesinde bulunmaktadır (*Kitâbeler*, şekil 47; A. ve T. Akarca, *Milâs*, levha 17, 18; câmilerin plânları ve inşâ tarzları hakkında bk. bu son eser). Yine bu devre âit olduğu tahmin edilen Hoca Badr al-Dīn medresesi şimdi ortadan kalkmış bulunmaktadır.

Milâs bölgesi, Bayezid I. zamanında, 792 (1390) tarihinde, Osmanlı imparatorluğuna ilhâk edildi. Fethin bu tarihi, osmanlı hükümdarının 21 mayıs 1390'da Balat limanı için vened klilere bahşettiği imtiyâzın tarihi ile de

desteklenmekte dir (*Diplomatarium Veneto-Levantinum*, Venedik, 1899, II, nr. 314). Bayezid, Menteşe iline Fîrûz Bey'i vâli tâyin etti. Osmanlıların memlekete gelişi üzerine Mısır'a kaçan Menteşe beyi, muhtemel olarak, Balat'ta hüküm sürmekte olan bey idi (*Düstûr-nâme-i Enverî*, nşr. Mükrimin Halil, İstanbul, 1928, s. 88); hâlbuki Milâs ve Beçin'de hüküm süren Ahmed Gâzî 1391 temmûzuna kadar burada tutunabilmiş olmalıdır; zîra Beçin'deki mezar taşında, kendisinin 793 sâbanında (1391 temmûz) Beçin'de şehid olarak, vefat ettiği yazılıdır.

Milas âbidevî mimarlık eserini osmanlı vâlisi Fîrûz Bey'in câmii ile kazanmıştır. Bu zât tarafından 1394'te şehrin şimâlinde, Hisar-Başı ile Değirmen-tepesi arasındaki boyun üzerinde yaptırılmış olan câmi Bursa'da husûsî şahısların yaptırdıkları câmiler üslûbundadır (K. Wulzinger, *Die Piruz Moschee zu Melas*, *Festschr. d. Tech. Hochschule in Karlsruhe*, 1925; A ve T. Akarca, *ayn. esr.*, s. 99 v. dd., levha 19 — 21). Diğer câmilerden farklı olarak, üzeri kurşun ile örtülü olduğu için, halk tarafından Kurşunlu câmi ismi ile anılan bu câmi, ⊥ şeklinde bir yapı olup, dışı mâvimsi damarlı mermer ile kaplı bulunduğu için, buna Gök-câmi adı da verilmektedir (krş. Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme*, IX). Fîrûz Bey câmiinin dışındaki imâretten bugün yalnız avlu kenarındaki medrese odaları kalmıştır.

İlk Osmanlı hâkimiyeti 12 seneye yakın bir zaman sürdükten sonra, takriben 20 sene kabir müddet inkıtâa uğradı; bu devre zarfında Menteşe-oğulları yeniden memlekete hâkim oldular ise de, bu kısa hâkimiyet devirlerinde ne Milâs'ta, ne de Beçin'de bir eser bırakmamışlardır. Menteşeli İlyas Bey Bayezid'in şehzâdeleri arasındaki didişmeler sırasında bunlardan kâh birine, kâh diğerlerine tarafdarlık etmiş, nihâyet Mehmed Çelebî Anadolu'yu kendi hâkimiyeti altına alınca, 1415'te ona tâbî olmuştur. 1421'de vukua gelen ölümü üzerine, yerini alan iki oğlu memlekette pek kısa bir müddet başa geçmişler ise de, 1424'te vaziyet nihâyete ermiş ve Milâs, Osmanlı imparatorluğunun Anadolu eyâletinde, merkezi Muğla'ya naklediilen menteşe sancağı hudutları içinde yer almıştır. Abū Bakr b. Bahrām al-Dimaşkī'den iktibas edilmek sureti ile, Kâtib Çelebî de (*Cihannümâ*, nşr. İbrahim Müteferrika, s. 638) şimdiki Milas kazasının toprakları üzerinde Beçin ve Mandalyat (bugün Selimiye) kazâlarının adı zikredilmektedir ki, Milas yerine Beçin'in kullanılması, eski an'aneye uyularak, idâre merkezi olmak üzere, Beçin adının bir müddet olsun muhâfaza edilmiş bulunduğunu gösterir.

Milâs'ın XVII. asrın ikinci yarısına (1671) âit bir tasvirini Evliyâ Çelebî vermektedir. Seyyahın ifâdesine göre, Milâs „Su-dere" dağı yakınında taşlık bir bayır üzerine kurulmuş bir şehir olup, kalesi yıkılmış olduğu için, dizdar ve muhâfızı bulunmamakta, 12 mahalleye bölünmüş kârgir ve üzeri toprak örtülü bağ ve bahçeli (bahçelerinde limon, turunç ve incir yetişen) 1.000 ev ihtivâ etmekte idi. Evliyâ Çelebî, havasının ağır ve sıtmasının şiddetli olduğunu, Milâs'ın başlıca mahsûlünü tütünün teşkil ettiğini ve bu mahsûlün kervanlar ile bütün Anadolu'ya sevkedildiğini söyleyerek, şehirde 7 mihrâb (en mühimleri câmi-i kebîr dediği ve halkın, mermerleri dolayısı ile, Gök-câmi demekte olduğu Fîrûz Bey câmii ile Gâzî Ahmed Bey câmii), 2 hamam (bunlardan biri hâlâ mevcuttur), 2 han (biri 50 dükkân ihtivâ eden kurşunlu han ki, sonradan ortadan kalkmıştır) bulunduğunu kaydetmekte, harâbelerinden mübâlegalı bir şekilde bahseylemektedir. XVIII. asrın sonunda buradan geçen Pococke, Milâs'ta Korint üslûbunda sütûnlar ile çevrili Roma ve Augustus mâbedi harâbesinin henüz mevcut olduğunu görmüş idi. Buna mukabil, Sodra dağı eteğinde bir düzlük ortasında bulunan ve şimdi Gümüş-Kesen adı verilen kitâbesiz mezar âbidesi eski seyyahların tasvir ettiği şekilde bâkî kalmıştır (A. ve T. Akarca, *ayn. esr.*, levha 14); Texier bu yapıyı muhteşem Mausolos mezar âbidesinin sâdeleştirilmiş bir örneği gibi görmekte, mâmafih raf şekilli kabarık saçak tertibi dolayısı ile, binânın Titus devrinden sonraya âit olduğu hukmünü vermektedir.

Osmanlı hâkimiyetinin ilk devirlerinde Milâs, bölge merkezi rolünü kaybetmiş olmakla berâber, Anadolu'nun cenûb-i garbî sâhilleri önünde yapılan askerî hareketler, msl. Rodos seferi sırasında Ayasulug—Balat ile Marmaris arasında bir konak yeri rolünü oynamış ise de, sonraları muhtemel olarak Büyük Menderes nehri ağzındaki bataklık sâhaların genişlemesi yüzünden, şimâl istikametinde İzmir ile olan irtibâtı hemen-hemen kesilmiş ve sapa kalmış idi. XVII. asırdan itibâren Milâs çevresindeki yolların eşkiyâ yüzünden tehlikeli bir hâl almış olduğu anlaşılıyor. XVIII. asırda ise, hukûmetin nufûzu Milâs'ta çok zayıflamış, fiilî hâkimiyet mahallî ağaların eline geçmiş idi. Bunların mazgallı duvarları ile, küçük bir şatoyu andıran ikametgâhları, hâlâ ayakta durmaktadır. Derebeylerin tenkili ancak asrın sonunda mümkün olabilmiş, bununla berâber Milâs ve çevresinin nisbî tecerrüt hâli, yakın yıllara kadar devam etmiştir,

XIX. asrın sonlarında şehrin nüfusu 12.000 olarak gösterilmekte olup, Cuinet bu nüfusun 9.737 'sinin müslüman, 1.930 'unun rum (bunlar XIX. asırda buraya komşu adalardan gelmişler ve Lausanne muâhedesi hükmüne göre, 1924 'te Yunanistan türkleri ile mübâdele edilmek suretiyle, memleketten ayrılmışlardır) ve 300 kadarının mûsevî (bunlar da Milâs 'a XIX. asırda Rodos 'tan gelmişlerdir; XX. asır başında 150 hâne iken, İzmir ve İsrael 'e hicret etmeleri yüzünden, son senelerde ev sayısı 27, nüfus sayısı 118 'e düşmüştür) olduğunu kaydetmektedir. Birinci cihan harbinden sonra bölge italyan kuvvetleri tarafından işgâl edilmiş ise de, millî mücâdelenin iyi bir inkişaf yoluna girmesi üzerine, bu kuvvetler memleketi tahliye etmiştir. Milâs 'ın 1927 'de 7.347 olarak tesbit edilmiş bulunan nüfusu, tedricî bir artma ile, 1950 'de 8.930 ve 1955 sayımının muvakkat neticelerine göre de 10.145 olmuştur. 1.821 km². arâziye sâhip olan ve merkez nâhiyesinden başka, Güllük, Ören (Gereme) ve Selimiye (Mandalyat) nâhiyeleri dâhilinde 88 köy ihtivâ eden Milâs kazasının nüfusu ise, 53 863 'e varmaktadır.

Bir iskân merkezi ve hareket üssü olarak, Milâs 'tan bahsederken, türk orta-çağ devrinde büyük bir ehemmiyet kazanmış olan Beçin 'i zikretmek gerekir: burası Milâs 'ın 5 km. cenûbunda, dik yamaçlar ile ova kenarında 180 m. irtifâa birden yükselen yamaç üstüne inşâ edilmiş bir kale ile bunun cenûp tarafında genişce bir düzlük üzerine yerleşmiş bir iskân sâhasından ibârettir. Kadîm çağda burada müstahkem bir şehir bulunuyor idi ki, buna âit sûr, mâbed ve mezar bakiyeleri hâlâ görülür. Bununla berâber, burası ehemmiyetini Menteşeoğulları zamanında kazanmış, bu hânedan tahkime elverişli ve müdâfaası kolay olan bu mevkîde, kadîm çağdan kalma temeller ve Bizans devri duvarları üzerine heybetli bir kale binâ ederek, pâyitahtlarını burada te'sis eylemiştir. Önceleri Barçin ismi ile anılan kaleye (İbn Baṭṭûṭa 'da böyledir), sonradan Peçin veya Beçin (Evliyâ Çelebî 'de yazılı olduğu ve bugün söylenildiği gibi) denilmiştir. Rumlar da buraya Petsona (italyan kaynaklarında Pezona) diyorlardı. Üç taraftan yalçın kaya yamaçları üzerine oturmuş olan kaleye, yanında arslan heykelleri bulunan bir kulenin yükseldiği bir kapı ile girilir. Evliyâ Çelebî bu kapının önünde bir „zenberekli köprü" bulunduğunu söyler. Bu köprünün altındaki hendek şimdi dolmuştur. Onun ziyâreti sırasında dizdarı ve 20 muhâfızı bulunan bu kale Menteşe bölgesinin hapishânesi olarak kullanılmakta idi. Hâlen fakir bir köyün barındığı hisarda yalnız bir mâbed temeli görülmektedir. Hisara girilen tarafın karşısında, kısmen bâkî kalmış olan sûrların kuşattığı geniş bir sahanlık üzerinde, ekserisi yıkılmış bir çok harâbeler hâlinde, şehrin bakiyesi yer almaktadır. Bunlar arasında en sağlam kalmış yapı, Ahmed Gâzî 'nin 777 (1375) tarihinde inşâ ettirmiş olduğu zarif medresedir (bk. İsmail Hakkı, *Kitâbeler*, şekil 51—54; Akarca, *ayn. esr.*, şekil 14, levha 33 v.d.). Bir avlu etrafında 10 oda ihtivâ eden bu medreseye âbidevî bir kapıdan girilir ve kapının karşısında, eyvanın bulunduğu yerde, medresenin bânisi Ahmed Gâzî 'nin üzeri kiremit örtülmüş kubbeli türbesi bulunur. Türbe sivri bir kemer ile medrese avlusuna açılır ki, bu kemerin dış köşelerinde bayrak tutan iki arslan kabartmasından sağdakinin elindeki bayrakta Ahmed Gâzî 'nin ismi yazılıdır. Kendisine kutsiyet izâfe edilen Ahmed Gâzî türbesi muhtelif vesîleler ile halk tarafından ziyâret olunur. Medresenin karşısında Orhan Bey câmii bulunur ki, Evliya Çelebî 'nin 732 (1333) tarihli kitâbesini kaydettiği bu ulu câmiin şimdi yalnız temelleri ve kapısı kalmıştır. Şehirde ayrıca bir hamam, iki türbe ve halkın Kızıl-Han dediği büyük bir binâ vardır. Sûr dışında, duvarların hemen şarkından başlıyan kabristanda, XIV. ve XV. asırlara âit gâyet güzel işlenmiş mezar taşları bulunur. Ayrıca daha şarkta, yayla kenarında Kepez mevkiinde halkın Yelli câmi dediği binâ harâbesi ile üst kısmı çökmüş bir hamam ve bir medrese harâbesi görülür. Geniş bir sâhaya yayılmış olan bu yapılar Beçin 'in Menteşe-oğulları zamanında büyük bir şehir hâlini almış olduğunu isbât eder. Ḳalḳaşandî (*Ṣubḥ al-aʿšā'*, VIII, 18) burayı, Balat ve Barçin beyi emir Mûsâ 'nın mülkü olarak gösterir (Mûsâ J. H. Mordtmann kolleksiyonunda bir sikke ile tanınmaktadır.). XIV. asrın ortasında *Bāznāma* 'sini bir Menteşe-oğluna ithâf etmiş bulunan Maḥmûd b. Muḥammed barçinlidir (J. v. Hammer, *Falknerklee*, Wien, 1840).

17 teşrin I. 1414 'te Menteşe-oğlu İlyas Bey burada venedikliler ile bir muâhede imzâlamıştır (bk. *Diplomatarium Veneto-Levantinum*, II, nr. 166). Menteşe beyliğinin sukutundan sonra Barçin (Beçin) tedrîcen inhitâta uğramıştır. Evliyâ Çelebî zamanında burada 100 kadar ev bulunuyordu. Zamanımızda bir kaç mahalleye ayrılan Beçin köyünde 520 kadar nüfus yaşamaktadır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, bk. Pauly-Wissowa, *Realencyclopaedie der class. Altertumswissenschaft*, XVI, 1, 1046—1064 (W. Ruge, Mylassa maddesi); W. M. Ramsay, *Historical geographie*

of Asia Minor (London, 1890), bk. fihrist; W. Judeich, *Kleinasiatische Studien* (Marburg, 1892), s. 274; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), III, 666 v.d.; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1898), VI, 4521; *Aydın vilâyeti salnâmesi* (1326), s. 727 v.d.; W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant du Moyen Âge* (Paris, 1923), I, 535; İbn Baṭṭūṭa, *Seyahat-nâme* (tre. Mehmed Şerif), İstanbul, 1335, I, 321 v.d.; Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme* (İstanbul, 1935), s. 208 — 211; Spon ve Wheler, *Voyage d'Italie, ... du Levant* (1675), I, 275; Choiseul-Goulfier, *Voyage dans l'Empire Ottoman*, I, 234 v.d.; R. Pococke, *A Description of the East* (London, 1743), II; R. Chandler, *Voyage dans l'Asie Mineure et en Grèce* (Paris, 1784), I; Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten aus dem Orient* (Stuttgart, 1837); Charles Texier, *Asie Mineure* (Paris, 1872), s. 648; Ch. Fellows, *Travels and Researches in Asia Minor* (London, 1852), s. 278; Berndorf ve Niemann, *Reisen in Lykien und Karien* (Wien, 1884); G. Gousin, *Mylasa et Olymos* (*Bull. de correspondence hélléniqae*, 1898, XXII, 421 v. d.); M. Dubois, *Antiquité de Mylasa* (*Bull. de cor. héll.*, 31 v. d., 95 v. d.); A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien* (*Pet. Mitt., Ergz. H.*, 183; V, 18; Ahmed Tevhid, *T O E M*, II, 761; III, 1146; Hâfız Kadri, *Menteşe'de Menteşelilerden sonraki âsâr* (*T O E M*, V, 308 v. d.); G. Guidi, *Viaggio di esplorazione in Caria* (*Ann. della Regia Scuola Archeologica di Atene*, 1921/1922; IV — V); A. Laumonier, *Notes sur un voyage en Carie* (*Revue archéologique*, VI. seri, 1923, II); W. M. Buckler, *Documents from Mylasa* (*Ann. of the Brit. School at Athens*, XXII, 191); P. Wittek, *Menteşe beyliği* (tre. O. Ş. Gökyay), Ankara, 1944; B. Darkot ve S. Erinç, *Observations géographiques dans le Sud-Orient de l'Anatolie* (*Review of the geogr. Inst. Univ. Istanbul*, 1954, I, 160 v.d.); *Belediyeler yıllığı* (nşr. İller bankası), 1949, II, 835 — 845; Aşkıdil ve Türkân Akarca, *Milâs coğrafyası, tarihi ve arkeolojisi* (İstanbul, 1954).

(BESİM DARKOT.)

MİLET. (Bk. BALAT.)

MİLİANA, Cezâyir ülkesinde, Cezâyir şehrinin 91 km. cenûb-i garbîsinde bir **şehir** olup, garbî Zakkar dağı yamacında 720 m. irtifâda bir düzlük üzerinde kurulmuştur ve Şelif vâdisine şark ve cenûpta bâkim bir vaziyettedir. Şehir, yerliler tarafından işletilen bağ ve bahçeler ile kuşatılmış olup, avrupalı muhâcirler ise, yamaçlar üzerinde şöhretli mahsûl veren üzüm bağları yetiştirmişlerdir. Öteden beri Zakkar dağ kütlesinin çoğu berberî halkı için zirâî merkez ve pazar yeri olan Miliana, sonraları civarlarında işletilmeğe başlanan demir yatakları sâyesinde, aynı zamanda bir mâdencilik merkezi de olmuştur. Bu havâlinin Mitica bölgesinin ve Cezâyir'in yerli halkı XIV. (m. s.) asır başlarında yaşamış ve Cezâyir şehirleri hakkında hicv-âmiz sözleri ile şöhret bulmuş olan Murâbiṭ Sîdi Aḥmed b. Yûsuf'un türbesine ziyârete gelirler. Şehrin nüfusu 1926'da 9.770 idi (2.784 avrupalı, geri kalan 6.996 yerli); [bu nüfus 1948 sayımı sırasında 15.327 olarak tesbit edilmiştir].

Miliana Roma devrinin Zucchabar şehri yerinde kurulmuştur ki, bu şehrin harâbeleri Bakri zamanında bâlâ görülmekte idi ve XVIII. asırda Shaw tarafından bahsedilen bâzı izler, fransız işgâli sırasında henüz bâkî bulunuyordu. Zamanımızdaki şehrin kuruluşu X. asra çıkar ve Bakri, şehrin bânisi olarak, burayı oğluna ikamet yeri olmak üzere tahsis eden Şanhâca reisi Ziri b. Manâd'ı gösterir. Adı geçen müellif buradan mâmur, bolluk, pazarı kalabalık bir halk tarafından ziyâret edilen bir şehir olarak bahseder. İdrîsî suların bolluğunu ve yakınlardaki toprakların kuvvetini zikreder. Ḥammâdî hanedânının sukutundan sonra, Miliana Muvaḥḥidlerin eline geçti, bir aralık 'Alî ve Yaḥyâ b. Ġâniya tarafından işgâl edildi; bundan sonra, bir buçuk asır müddet ile, Ḥafsîler, Tlemsenli 'Abd al-Vâdîler ve Merinîler arasında mücâdele mevzuu oldu.

XV. asırda Miliana, Medeace, Tenes ile berâber, Zayyânî saltanat müddeîsi tarafından kurulan küçük müstakil bir devlete dâhil bulundu ve onun oğlu, devletin bütünlüğünü kendi lehine te'min edince, yeniden Tlemsen'e tâbî kaldı; bununla berâber Afrikalı Leo, şehir halkının hemen tamâmiyle müstakil bulunduğunu söylemektedir. Türkler bu istiklâle nihâyet verdiler. Oruç Cezâyir'i fethettikten sonra, bu şehri de ele geçirdi. Türk hâkimiyeti devrinde burası Dâr al-sulṭân'a, yâni doğrudan-doğruya Cezâyir paşasına tâbî arâziye dâhil bulunuyordu. Burada oturan türk me'mûrlarından biri, her yıl eyâlet merkezinden gönderilen kuvvetlerin yardımı ile, vergi toplamak üzere, aşîretleri dolaşırdı. Cezâyir şehri fransızlar tarafından işgâl edilince, Miliana bir müddet müstakil kaldı. 1834'te emîr 'Abd al-Ḳâdir burayı zaptederek, başına bir bey tâyin etti. Fransızlar şehri 8 hazîran 1840'ta işgâl ettiler ise de. Medea bölgesinde bulunan garbî Mitica ve Şelif vâdisinde harekât icrâ

edildiği 1842 senesine kadar, burada hemenhemen muhâsara altında kaldılar.

Bibliyografya: al-Bakrī, *Masālik* (2. tab., Cezâyir, 1911, s. 62; tre. de Slane, nşr. Fagnan, s. 127); Léon l'Africain, *Description de l'Afrique* (nşr. Schefer), kitap V, III, 53; Julienne, *Les R'ira de la subdivision de Miliana* (*R. Afr.*, 1857); Lebrun, *Miliane* (*R Afr.*, 1864); Shaw, *Travels* (Oxford, 1738), s. 62; Trumelet, *l'Algérie légendaire* (Alger, 1892), s. 399 v. dd. (G. YVER.)

MİLK (A.), zilyedlik, temellük. Bu kelime, *Kur'an*'da geçmemekle berâber, umûmiyetle bir fıkıh ıstılâhı olarak kullanılmaktadır. Kelimenin işâret edilen iki mânası, Avrupa hukukunda zilyedlik ve temellük mefhûmları arasında yapılan tefrikin *fıḳh*'ta mevcut olmadığını göstermektedir. Filhakika bir şey üzerinde sâhip olunan fi'lî temellük, msl. Avrupa hukukundaki dar mânada „zilyedlik" kelimesi için hususî bir ıstılâh vardır: *yad*, kelime mânasında „el"; fakat hakikî zilyedlik ile fi'lî temellük arasındaki fark islâm hukukunda hiç bir rol oynamamaktadır ve mülkiyet için, müsbet veya menfî olarak, fiilî temellük salâhiyetini nazar-ı itibâra alan bir kelime yoktur. Netice olarak, msl. bir şey üzerindeki mülkiyet hakkı — mukavelede devir kasdedilmiş olmak şartı ile, o şey derhâl teslim olunmasa bile — bir başkasına derhâl devrolunabilmektedir. Diğer taraftan, yalnız eşyâ değil, aynı zamanda haklar da temellük edilebilir.

Aşağıdaki hususlar, mülkiyet ve hukukî ihtilâf mevzuu olmaktan müstesnâdırlar: 1. faydasız şeyler (msl. yabânî hayvanlar); 2. kullanılmaları dince yasak olan şeyler (msl. şarap); 3. dînen pis addedilen şeyler ile temiz bir şeyin esâs kısmı olmadıkları gibi, temizlenmelerine imkân olmayacak derecede telvis edilen şeyler (msl. domuz, gübre v.b.). Bununla berâber, bu çeşit şeylerin iktisâbı bahis mevzuu olduğu zaman, artık mülk değil, *iḥtiṣāṣ*'tan, onlar üzerinde hususî bir haktan, bahsedilmektedir; bu çeşit şeyler ile alâkalı hukukî ihtilâflar için de hususî tâbirler kullanılmaktadır.

Kamāl al-milk, mülk sâhibinin mülkiyet hakkının *zakāt*'a tâbî olduğunu farzettirmektedir (bk. mad. ZAKĀT).

Bibliyografya: Bk. madd. 'ABD, BAY', MĀL, ŞİRKA, TİCĀRA ve bunlara âit bibliyografyalar; Juynboll, *Handleiding* (1930), § 60 ve bu kısım için gösterilen bibliyografya; al-Ġazzālī, *al-Vaǧīz*, I, 85 v. d.; Pröbster, *Privateigentum und Kollektivismus im mahammedanischen Liegenschaftsrecht usw.* (*Islamica*, IV, 343 v dd.). (M. PLESSNER.)

MİLLA. (Bk. MİLLET.)

MİLLET. MİLLA (A.), din, menâsik. Bu kelime ibrânîce ve yahudi-hıristiyan-ârâmîce olan *milla*, *mella* („meʿhûm, kelime") şekillerine ne kadar yakın ise de, bunun *Kuran*'da mâlûm olarak kabûl edilen din veya menâsik mânasını nasıl aldığını isbât etmek imkânsızdır. Bu tâbirin arapça mı, yoksa Peygamber zamanında veya ondan evvel arapçaya girmiş yabancı bir kelime mi olduğu da kat'î olarak bilinmemektedir (Nöldeke, fiilin 4. bâbı olan *amalla* yahut *amlā* („yazdırmak") 'ya işâret etmekle, bunun arapça olduğunu kabûl eder görünüyor). *Kur'an*'da (hattâ çok vâzıh olmayan XXXVIII, 6. ayette de) „din" mânasını ifâde etmekte olup, gerek müşrikler (VII, 86 v.d.; XIV, 16; XVIII, 19) ile mûsevî ve hıristiyanların dini (II, 114), gerek hakikî din (XII, 38) hakkında kullanılmaktadır. Medine'de nâzil olan âyetlerde bu kelime hususî bir mâna kazanmaktadır; burada yahudilere karşı münâkaşada İbrâhîm *milla*'sinden bahsedilir (II, 124; III, 89; XVI, 124; XXII, 77 v.d.; krş. IV, 124; VI, 162; XII, 37) ki, Peygamberin bu dini ihyâ etmekle mükellef olduğu mânasına gelir. İslâm eserlerinde *Kur'an*'daki mânaya uygun olarak kalmış ise de, kelimeye nâdir tesâdüf edilir. Harf-i târif ile *al-milla* Peygambere vahyedilmiş olan hakikî dini ve dolayısı ile *ahl al-milla*'yi, yânî müslümanları ifâde eder (Ṭabarī, III, 813, 15, 883, 4); kelimenin zıddı olan *al-ẕimma*, islâmiyetin himâyesi altındaki gayr-i müslimleri ifâde eden *ahl al-ẕimma* yerine kullanılır (msl. İbn Saʿd, III/I, 238, 21). Bundan bir de *millî* şekli meydana gelmiş ve *ẕimmî*'nin zıddı olarak kullanılmıştır (Bayhaḳī, nşr. Schwally, s. 121).

Bibliyografya: Nöldeke, *Orientalische Skizzen*, s. 40; *Z D M G*, LVII, 413; Ṭabarī (nşr. de Goeje), fihrist; Snouck Hurgronje, *Het Mekkaansche Feest*, s. 30 v. dd. (F. BUHL.)

MİLYANA. (Bk. MİLİANA.)

MİM. MİM, arap alfabesinin 24. harfi olup, adedî kıymeti 40'tır. Harfin muhtelif şekilleri için bk. mad. ARABİSTAN. Cenûbî Arabistan'ın ve menşe'i bu bölge olan kabîlelerin bâzı lehcelerinde, *mīm, l* yanında harf-i târif olarak kullanılmış ve kullanılmaktadır. Şu meşhûr hadîsi cenûbî arabistanlı bir adama isnât ederler: *Laysa min am-birri am-ṣiyāmu fī 'm-safar*. Krş. İbn Yaʿīş (nşr. Jahn), II, 1331; Rhodokanakis, *Der vulgärarab. Dialekt im Dofār* (Wien, 1911), II, 110; Landberg, *Etudes sur les dialectes de l'Arabie méridionale*, II/II, 281—290. (A. J. WENSINCK.)

MİMÂRÎ. MİʿMÂRİ, müslüman mimârîsinde başlıca dinî yapı örnekleri (Suriye-Mısır mektebi):

Câmiler. Câmi müslümanlığın başlangıcından beri mevcuttur. İslâm ibâdetinin sâdeliği sâde bir plana müsâade ediyordu ki, bu da hicretin ilk asırlarında tesbit edilmiş bulunmaktadır: düz bir dam (*saḳf*) örtülü revaklar (*rivāḳ*) ile çevrili büyük, dört köşe bir avlu (*ṣaḥn*). Bu düz dam taştan (*ḥacar*) direkli (*ʿamūd*) veya tuğla (*libn*) payeli (*rukn*) kemerler (*ṭāḳ*) üzerinde durur. Bu planın unsurları bir taraftan ahemenî tarzındaki İran saraylarından, belki de uzaktan-uzağa Mısır saraylarından, yunan „agorasından", diğer taraftan Mısır veya Suriye kiliselerinden alınmışa benziyor.

Fakat en eski yapıların ortadan kalkmış veya değişikliklere uğramış olması dolayısı ile, meseleyi takribî olarak halletmek, yapılacak hafriyâtın ve en eski câmilere âit kaynakların yakından tetkiki ile kabil olacaktır. Sāmarrā'da, yakın zamanlarda yapılan araştırmalar, Elcezîre'nin Abbâsî halifelerinin makarrı olmak bakımından, Arabistan ve Suriye yanında, mühim bir rol oynamış olduğunu göstermektedir. Kilise gibi, câmi de muayyen bir cihete teveccüh etmektedir. *Kur'an*'a göre, câmi müslümanların namaz kılarken, yönelmeleri lâzım gelen tarafa, Mekke (*ḳibla*)'ye teveccüh eder. Bu itibârla bir câmiin katʿî teveccüh noktası her memleketin arz ve tûl derecesine tâbîdir. Bu yön, Suriye'de cenûba, Kahire'de şarka, daha doğrusu şark—cenûb-i şarkîyedir. Kıble tarafındaki revaklar daha çok cemâati alabilmesi için, geniş tutulmuş olup, diğer üçünden daha çok kemer ihtivâ etmektedir. Buna „kıble revakı" mânasına *al-īvān al-ḳiblī*, halk arasında *līvān ḳiblī* veya kısaca *līvān* denilir. Mihrabın bulunduğu ön kısım, oymalı tahtadan bir parmaklık (*maḳṣūra*) ile, ekseriyâ ikiye ayrılır ve avlu tarafından imâmın sözlerini tekrarlayanlar (*muballiġ*) için bir seki (*dikka*) ihtivâ eder. Bu kısmın nihâyetinde Mekke'nin istikametini gösteren bir hücre (*ḳibla, miḥrāb*) vardır; bunun da yanında üzerinde imâmın veya hatîbin [b. bk.] vaaz ettiği minber [b. bk.] bulunur.

Bu tertip tarzı ile ilk kiliseler arasında açık bir benzerlik bulunmaktadır. Ortasında abdest almak için havuzu (*mīżā'*) bulunan revaklar ile çevrili avlu, dört tarafı revaklı ve ortasında fıskiyeli bir havuz bulunan *atrium*'u hatırlatır. Mihrâb kısmı kilisenin esas kısmına tekabül eder. Parmaklık bir nevî koro yeri, mihrab ise, küçük ölçüde bir *abside*'dir. Nihâyet belki de çan kulesinden alınmış olan ezân (*aẕān*) için kullanılan şerefeler ile mücehhez minâre (*manāra, maʿẕana*) câmiin görülebilen hâricî alâmetidir. İlk çan kuleleri gibi, onun da muayyen bir yeri olmayıp, bâzan binanın bir köşesinde, bâzan da başka bir tarafında bulunur. Bu benzerlik kolayca izah edilebilir. Müslüman fâtihler zaptettikleri ülkelerde çok ileri gitmiş olan bu san'atı benimsediler ve bir çok kiliseleri câmi hâline koymak ile işe başladılar. Bunlar msl. Şam'ın büyük câmii ve Kudüs'te al-Aḳṣā câmii gibi, iki büyük yapıdır ki, ilk bakışta hıristiyan asılları farkedilmektedir.

Üslûp ve yapı usûlü, bilhassa mâlzeme, büyük kapılar, cephe ve minâreler, iç kemerlerin yan görünüşü ve tezyînat bakımından, asırdan asıra değiştirilmiştir. Fakat câmiin zemin planı, Osmanlı devrine kadar, aynı kalmıştır.

Câmii ifâde etmek için kullanılan ilk ve en çok kullanılmış olan kelime meseciddir [b. bk.]. *Kur'an*'da yalnız bu tâbir vardır ve eski müellifler de bu kelime ile, büyük-küçük, her nevî câmii kasdederler. Fakat hicretin IV. asrına doğru, medeniyetin ve mimârînin ilerilemesi ile, câmiler ikiye ayrıldı. Cemâatin cuma namazını kıldığı büyük câmiler, *mascid al-camāʿa* yahut *mascid li'l-cumʿa* veya *mascid cāmiʿ* adını aldı. Bir müddet sonra büyük câmie kısaca *al-cāmiʿ* denildi. *Mascid* tâbiri o zamandan itibâren, sayıları gittikçe azalan ikinci derecede câmilere verildi. Yalnız Mekke, Medine ve Kudüs'ün büyük câmileri, *Kur'an*'da *mascid* diye zikredildiği ve bu kelime de halk arasında çok yayıldığı için, yine bu ad ile anılmağa devâm edildi.

Tâbirlerdeki bu gelişmeyi müelliflerin eserlerinde görmek mümkün olduğu gibi, tarihleri belli, doğru ve resmî birer vesîka teşkil eden binâlardaki kitâbelerde de görülebilir. Kahire'de 265 (879)'te yapılmış olan Aḥmed b. Ṭūlūn câmiinin kitâbesinde *mascid* tâbiri geçer. Fakat iki asır sonra Kahire'de 485 (1092)'te yapılan Miḳyās al-Nīl câmii üç vakfiyesinde de *cāmiʿ* ismini taşır.

Medreseler. Mısır ve Suriye'de şiʿîliği yayan Fâtımî halîfeleri câmilerin umûmî plânını değiştirmediler. Bu planı, eski şekli ile, Kahire'de yaptırdıkları eâmilerde görmek mümkündür. Fakat onların devrinden itibâren dinî akîdelerin gelişmesi, moğul istilâsının doğurduğu siyâsî vaziyet ve Bagdad halifeliğinin parçalanması, müslüman şarkta, bilhassa alevî veya şiʿî mezhep ve hânedanlara karşı yönelen bir aksül'amel yarattı. Bu dinî (eş'arî) ve siyâsî (sünnî) aksül'amel, bayatın bütün sâhalarında, bir çok yeniliklere sebep oldu. Bunlardan en mühimi medresenin gelişmesi olmuş-

tur. Medrese ilk önce IV. asrın başlangıcında Horasan'da doğmuş (h.) idi. Önceleri sünnî mezhebi akîdelerine göre, dinî ilimler, yâni hadîs, tefsir ve fıkıh öğreten husûsî bir mektep idi. Fakat V. (XI.) asırda, Abbâsî halifelerinin kudretli tâbîleri ve sünnîlik ile eş'arîliğin resmî hâmîleri olan Bagdad Selçuklu sultanları medreseyi hukûmet idâresinin her sınıfı için seçkin me'mûr yetiştirmeğe mahsûs bir devlet müessesesi hâline koydular. Medrese böylece kudretli bir siyâsî ve dinî propaganda merkezi, sünnîliğin resmî mektebi ve hemen-hemen bir hukûmet müessesesi hâline geldi. Medrese, bu şekli ile, VI. (XII.) asırda sünnî atabeyler, bilhassa Nûr al-Dîn tarafından Suriye'de, Şalâḥ al-Dîn tarafından da Mısır'da kuruldu.

Medrese câmiden, mâhiyet, gâye, menşe' ve tarih bakımından olduğu kadar, plan cihetinden de ayrılır. Şalâḥ al-Dîn, Mısır'da medrese kurduğu zaman, bu plan çoktan sâbit bir şekil almış bulunuyordu: dört tarafı yüksek duvar ve dört *līvān* ile çevrili, üstü açık, dört köşe bir avlu (*ṣaḥn* veya *ḳā'a*), 4 kollu avluya yüksek birer kemer (*'aḳd*) ile açılır; binânın dış köşelerinde, müessesenin müstahdem ve me'mûrlarının meskenleri bulunur. Bu dört kollu mütenâzır plan dörtlü medreseye, yâni sünnîliğin 4 esâs mezhebinden (*ḥanafî, şāfi'î, mālikî, ḥanbalî*), müteşekkil mektebe son derece uygundur. Her mezhep, 764 (1363)'te Kahire'de yapılmış olan Sulṭān Ḥasan medresesi kitâbelerinin gösterdiği üzere, dört *līvān*'dan birine yerleşmiştir. Bu planın Suriye'den alınmış olduğu sanılıyor. Buna Suriye-Mısır medreselerinden çok önceki devre âit, dikkati çeken bir Suriye binâsında, Ḳaṣr 'Ammān'da, rastlanmaktadır. Câmi planı gibi, medrese planı da muhtelif menşe'li unsurlardan meydana gelmiştir. *Līvān*'lar, İran üslûbunda (sâsânî sarayları) olduğu üzere, kemerlidir; fakat bunların merkezî bir avlu etrafında haç şeklindeki tertipleri bâzı Bizans ve Suriye kiliselerinin mütenâzır ve iki mihverli planını hatırlatır. Ḳaṣr 'Ammān da, bâzı mimârî teferrûât ile, bunlara daha fazla yaklaşır.

Câmi gibi, medrese üslûbu ve inşâ tarzı da, asırdan asıra değişmiştir. Nitekim XIV. asrın sonuna kadar, *līvān*'lar, İran ve Bizans usûllerine göre, dilimli kubbe (*ḳabv* veya *'aḳd*), tuğla (*libn*) tonoz ile, örtülmüştür. Kahire'nin kubbeli son büyük medresesi 788 (1386)'de Sultan Berkuk tarafından yaptırılmıştır. Sonradan kubbelerin yerini düz ahşap (*ḫaşab*) dam aldı. Tavanların rengârenk tezyinât: yapı san'atındaki derin çöküşü güçlük ile gizler. Bu kubbeden kalan tek şey, avluya açılan 4 *līvān*'ın baş-kemerine âit olan kemerdir ki, bu da kesme taştan yapılmıştır. Fakat bu değişikliğe rağmen, medresenin planı ve umûmî tertibi, Osmanlı fethine kadar, olduğu gibi kaldı.

Sünnî aksûl'amel neticesinde, medreseye benzer muhtelif müesseseler bilhassa hadîs tedrisi vazifesini gören *dār al-ḥadīṯ* doğdu. Fakat bu müesseseler, aynı siyâsî ehemmiyette olmadığı için, ikinci derecede kaldı ve ayrı bir mimârî üslûp yaratamadı. Daha doğrusu bunlar medresenin sâdece bir başka nev'i olduğundan, umûmî plan bunlara da tatbik edildi.

Şi'î akîdelerinin tekrar baş kaldırmasından korkan Eyyûbîler zamanında, medrese siyâsî temâyüllü bir hukûmet müessesesi vasfını muhâfaza etti. İlk neticesi bir Fâtımî mektebi olan *Dār al-'ilm*'in kapatılması oldu. Burası, şi'î akîdeleri ile berâber, eski İran ve Yunan ilimlerini de okutan bir nevî „akademi" idi. Fakat sünnîlik yalnız şi'î akîdelerine hücûm etmedi, haçlılar, onun karşısına yeni bir rakip olarak, Kudüs'ün latin kırallığını çıkardılar. Derebeylik idâre tarzı ve siyâsî adem-i merkeziyet yüzünden güçlük ile karşılaşan Şalâḥ al-Dîn ve halefleri bu krallığı zayıf düşürmeğe muvaffak olmuşlar, fakat ortadan kaldıramamışlardı. Bu işi başaran Baybars Eyyûbî derebeyliğinin harâbeleri üzerine Memlûk sultanlığını kurdu. Bu sultanlık ve muntazam bir ordu ile müdâfaa edilen ve yukarıdan aşağıya bir merâtip silsilesi ile idâre olunan tamâmiyle merkezîleştirilmiş bir devlet idi.

Baybars bu kuvvet sâyesinde bir darbede latin kırallığı ile şi'î-bâtınîlerin (*ḥaşşāşîn*) kalelerini ortadan kaldırdı. Sonra Suriye'de son müdâfaa hattı olan 1258'de Hulagu'nun ortadan kaldırdığı Bagdad halîfeliğinin bakiyesini Kahire'de toplamak suretiyle, nufûzuna müslümanlar nazarında makbûl dinî bir mesnet te'min etti. Rûhânî ve cismânî kuvvet ikiliğini, kendi menfaatine göre, tanzim ederek, moğul istilâsının kopardığı bağı yeniden kurdu ve bir önceki asrın büyük sünnîlerinin tasarladığı eseri bu suretle tamamladı.

Böylece mukaddes harbin (*cihād*) ilhâm ettiği sünnîliğin muhârip rûhu yatışmış ve hayırlı işler ile mânevî murâkabeye yönelmiştir. Savaşçı rolünü bitiren medrese, eski vasfını kaybederek, câmie yaklaşmıştır. Artık bütün büyük medreseler, cuma namazı kılınabilmek üzere, tanzim edildi. Diğer 3 *līvān*'dan daha geniş olan *līvān ḳiblî* câmi olarak kullanılmağa ve minber ile mihrâbı da ihtivâ etmeğe başlamıştır. Nihâyet medreseye eklenen minâre ona bir câmi manzarası verdi. Fakat bu arada medrese öyle bir

nufûz kazandı ki, câmiin nufûzu altına girecek yerde, onun yerini almağa başladı. Mûtad planlı büyük câmilerin soyısı gittikçe azalırken, dört kollu planlı medreselerin sayısı, Osmanlı devrine kadar, arttı.

Bu gelişme dilde de görülmektedir. Cuma namazına ayrılan medreseler *madrasa li'l-cum'a* adını almış, sonraları ise, büyük câmiler gibi, kısaca *cāmi'* ismini taşımıştır. XV. asrın başlarında Kahire'nin topografyasına âit bir eser yazan Makrîzî Memlûklerin büyük medreselerinin çoğunu böyle adlandırmaktadır. 830 (1427) senesinden sonraki kitâbeler de medreselerin resmen bu ad ile anıldıklarını göstermektedir. Böylece *madrasa* tâbiri eski *masjid* kelimesinin âkıbetine uğramış ve ehemmiyetsiz müesseselere inhisâr etmiştir; bugün Mısır'da sâdece dinî olmayan bir mektep mânasına kullanılmaktadır. Dinî mâhiyetteki bütün büyük yapılara *cāmi'* denilmektedir.

Böylece ilk câmi olan mescid, büyük câmi ve mescid, medrese ise, biri câmi ve biri mektep olmak üzere, ikiye ayrılıyor. Bu iki câmi nev'i mimârî planlarında ayrı kalıyor ise de, gâyelerinde birleşiyor. Medrese planı, bunu ortadan kaldıran Osmanlı devrine kadar, farklı kalıyor. Osmanlılar Mısır'da ve Suriye'de büyük câmi planına göre câmiler yaptırmağa devam ettiler. Bu plan türk mimârîsinin te'siri ile değiştirilmiş kubbeli bir plandır.

Tekkeler. Medreseyi İran'dan Mısıra'a kadar götüren sünnî aksül'amel, zamanla, çok eski olmasına rağmen, ilk günlerdeki islâmiyete yabancı olan unsurlar da karıştırıyordu. Bunların en ehemmiyetlisi tasavvuf oldu. Bu aslen İran'dan gelen, tasavvufî temâyüllü bir nevî şark tekkeleri idi. Tasavvufun mimârî âbidesi *ḫanaḳāh* (fars. *ḫāngāh*)'tır. Bu, evvelâ Suriye'ye gelmiş, ilk Mısır hânkahının kurucusu Şalâḥ al-Dîn tarafından da Mısır'a idhâl edilmiştir. Burada, hankah tâbiri, eski bir hudut kara-kolunu ifâde eden arapça *ribāṭ* kelimesi ile hemen-hemen aynı mânaya gelmiştir. *Ribāṭ* ilk vasfını kaybederek, bir sûfî bânkahı hâlini almıştır.

Ribāṭ ve *ḫānḳāh*, ayrı bir mimârî şekil yaratmadan, Eyyûbîler ve sonra Memlûkler zamanında gelişti. Bu *ḫānḳāh*'larda kâh selâtin câmii (Kahire'de Amîr Şayḫû tekkesi, 756=1355), kâh medrese (Kahire'de Sultan Baybars II. tekkesi, 709=1310) planı taklit edilmiştir. Selâtin câmii ve medrese gibi *ḫānḳāh*'ta da minâre, mihrâb, kürsü ve minber yer almaktadır. Yalnız bir sıra hücreler, târik-i dünyalar için tertiplenmiş olan bu *ḫānḳāh*'lara bir husûsiyet vermektedir. Bugün bunlardan bilhassa Kahire'de, sultan Inal *ḫānḳāh*'ı (858=1454) gibi, dikkate değer örnekler mevcuttur.

Osmanlı fethinde *ribāṭ* ve *hānaḳāh*'ın yerini türk-iran derviş tekkeleri almıştır. Tekke de İstanbul mimârî üslûbunun (kubbeli sahınlar) te'siri altında kalmıştır (kubbeli revak). Son olarak, zâviyeyi de zikredelim. Bu kelime garpta ve müslüman şarkta bir hücre, bir savmaa ifâde eder. Fakat Mısır'da çok küçük câmilere de *zāviya* denilir.

Çeşmeler ve mektepler. Yukarıda zikredilen üç büyük nevî, yâni câmi, medrese ve tekke yanında, ikinci derecede birer yapı olan *sabîl* ve *kuttāb*'a rastlamaktayız. Sebil (*sabîl*) „yol" demektir; *fî sabîl Allāh*, „Allahın yolunda, Allahın aşkına", tâbiri her türlü hayır eseri, mukaddes cihat, sadaka ve bilhassa her kesin parasız istifâde ettiği hayır müesseseleri için kullanılır. Şarkta su çok kıymetli bir nesnedir. Peygambere izâfe edilen bir hadîse göre, su vermek en fazla sevap kazandıran sadakalardan biridir. Böylece *sabîl*, başlangıçta her türlü hayır müessesesini ifâde etmekle berâber, daha sonra asıl çeşmeleri ifâde eder olmuştur.

Suriye-Mısır mimârîsinde *sabîl*'in diğer yapılardan ayrı olarak bulunduğu pek nâdirdir. Bunlara bir câmiin, bir medresenin köşesinde veya bir tekkenin zemin katında rastlanır. Çaprazlama iki büyük murabbâ penceresi ile tanınır. Bu pencereler güzel tunç kafesler ile kapatılmış ve zarif oyma ve kabartmalar ile süslenmiştir.

Sabîl'in üzerinde *kuttāb* veya *maktab* denilen ilk mektep bulunur. Bu da uzaktan iki cephede küçük sütûnlar üzerine kemer ile oturan güzel şebnişten farkedilir. Bu zarif *sabîl-kuttāb* unsuru Osmanlı devrine kadar devam eder. Ondan sonra *sabîl* evvelâ *kuttāb* ile, bilâhare, tek başına inşâ edilerek, diğer binalardan ayrılmış ve zamanımıza kadar gittikçe muayyen üslûbunu kaybetmiştir.

Türbeler. En eski devirlerde Suriye — Mısır türbesinin [krş. mad. KUBBE] kendine has mimârî şekli var idi: dört köşe üstü kubbeli mik'ap şeklinde bir sahn. Bu nevî, eski Mısır *maṣṭaba*'sine uzaktan uzağa benzemektedir. Daha ziyâde Suriye'deki bâzı örneklerde rastlanan ve bir hıristiyan nev'i olan *kalybe* (καύβη) ile alâkalı görünmektedir. Eski Suriye *kalybe*'lerinde taslağı görülen dört köşe bir plan üzerine kubbe oturtma meselesi müslüman mimârîsinde iranlıların, romalıların ve bizanslıların düşünce ve buluşlarını aksettiren en çeşitli hâl çâreleri bulmuştur. Dört köşe ile dâire arasında bulunan intikal sâhası, ya mermer kirecinden bir sıva ile kaplı döşe-

melik tahtalar ile, ya önce tuğla, sonra da taştan yapılmış köşeli nısıf kemerler ile veyahut taş sarkıtmalı güzel alîkalar ile kaplıdır. Mâlzeme, nisbetler, irtihat mıntakası, çonber, kubbe, hülâsa tezyinât ve üslûbu teşkil eden her şey asırdan-asıra değişmiş, fakat umûmî plan, osmanlı devrine kadar, aynı kalmıştır.

Türbenio klasik ismi *turba* 'dir; fakat kubbe binânın en göze çarpan kısmı olduğundan, *ḳubba* adı bütün binâya teşmil edilmiştir. Suriye ve mısırlı müelliflerde veya kitâbelerde bu iki tâbir, farksız olarak, bütün türbeyi, yânî içinde mezar bulunan yapıyı ifâde etmektedir. Mezara, *ḳabr*, *madfan* veya *ẓarîḥ* denilir.

Türbe bâzan bir mezarlıkta yalnız başına, ekseriyâ bir kaçı duvar ile çevrilmiş bir yerde (*ḥavş*), bir küll teşkil etmeksizin bulunur. Büyük bir şahsın mezarı, ekseriyâ yaptırdığı dinî bir binânın köşesinde yer alır. Rönessansın büyük italyan „condottiere" 'leri gibi, sultanlar, servete kavuşan ve azadlı köle olan emîrler kendi mezarlarını önceden hazırlamakta idiler.

Türbenin dinî bir yapı ile yan-yana yapılmasından üç muhtelit şekil meydana çıkmıştır: c â m i - t ü r b e, m e d r e s e - t ü r b e, h a n k a h - t ü r b e. Kahire 'deki başlıca türbeler şunlardır: Sultan Şayḫ (823 = 1420) câmii, Sultan Kayıtbay (879 = 1474) medresesi, umûmiyetle „Berkuk 'un mezarı" denilen Sultan Farac (813 = 1411) hankahı. H a n k a h - m e d r e s e - t ü r b e gibi daha muhtelit şekillere de rastlanmaktadır: Sultan Berkuk (788 = 1386) ile Sultan Inal (858—1454) 'ın muazzam türbeleri bu şeklin örnekleridir.

Bütün bu muhtelit örneklerde *sabîl-kuttâb* ile bir veya bir çok kubbe, bir veya bir kaç minâre bulunmaktadır. Bunların husûsî isimleri yoktur. Bu büyük yapıların kitâbeleri gibi, bânileri de bunlara, ehemmiyet verdikleri kısımlarına göre, ayrı-ayrı adlar koymuşlardır.

Suriye — Mısır mimârîsinin bütün örnekleri gibi, türbe şekli de, Osmanlı fethi ile berâber, ortadan kalkmış ise de, türbe ismi, artık her hangi bir mezarı ifâde etmesine rağmen, yaşamakta devam etmiştir.

M ü b â r e k m a k a m l a r v e b u r a l a r ı n z i y â r e t i. Kurucusunun kat'î arzu ve niyetine rağmen, islâmiyet erkenden evliyâya ve kerâmetlerine itikadı kabûl etti. Bu itikat, şark dinlerinde, islâmiyetin meydana çıkması ile değişmiyecek kadar kuvvetli bir şekilde yerleşmiş bulunmakta idi. Bilhassa Suriye 'de hıristiyanlığa mukavemet etmiş olan yerli ilâhlara bağlı putperestlik, islâmiyet devrinde, gizli olarak kaldı. Bunları temessül eder görünmekle berâber, islâmiyet bunlara müsâmaha göstermiştir. Başlangıçtaki müslüman evliyâsının çokluğu ısrar ile devam etmiş olan bu mahâllî an'anelerde izahını bulmaktadır. Bunların bâzıları, itikat intikali veya sâde kelime uzlaşmaları ile, müslüman ziyâret yerleri hâline getirilmiş olan eski devirlere âit mukaddes sayılan makamlardır. Bâzıları *Kur'an* 'da bahsi geçen Muhammed, İsâ ve Benî İsrail peygamberleri gibi, mühim şahsiyet ile alâkalıdır. Diğer bâzıları ise, tarihî kahraman, fâtih veya büyük hükümdar, nihâyet halkın tabiat üstü şeylere karşı yenilmez bir meyil ile evliyâ sırasına geçirdiği meşhûr kimseler, târik-i dünyalar, din adamları ve âlimlere âittir. Bütün bu evliyânın makamları (*maṣhad*) vardır. Bunların korâmetlerine itikat bu yerleri ziyâret mahalli (*mazâr*) hâline getirmiştir.

Bu makamların (*maṣhad*) husûsî bir mimârîsi yoktur. Hemen dâimâ bir velînin mezarı üzerine binâ edildiği için, türbe şeklinde yapılmıştır. Mimârî bakımdan, *maṣhad* sâdece türbenin değişik ve belki de en eski bir şeklidir. Kireç ile badana edilmiş, üstü kubbeli en küçük nev 'inden (*marbûṭ*, *ṣayḫ*, *valî*, *nabî*, *maḳâm*) mûtâd türbeye kadar, her boyda *maṣhad* 'e rastlanmaktadır. An'anevî plandan ayrılan yegâne binâ 72 (691) 'de halîfe 'Abd al-Malik tarafından yaptırılmış ve o zamandan beri bir çok defa tâmir edilmiş olan Kudüs 'teki meşhûr Ḳubbat al-Ṣaḫra 'dır. Meşhûr kaya ve dâirevî plan üzerine etrafı sekiz köşeli çift duvar çevrili geniş kubbesi ile alâkalı bir çok yahudi ve hıristiyan efsânesi mevcuttur. Şüphesiz, *ḳubba* 'den önce bu yerdeki eski devirlere âit hıristiyan âbidesinden alınan bu kısmen dâirevî, kısmen köşeli plana, islâmiyetten evvelki devirlerde yapılmış bir kaç Suriye kilisesinde de (Boṣrâ, Ezra', Ḳal'at Sim'ân v.b.) rastlanmaktadır. Fakat Ḳubbat al-Ṣaḫra ve ondan ilham alınarak yapılan bâzı tâlî binâlar dışında (Kudüs 'te Zincir kubbesi, Kahire 'de Sultan Kalavun 'un türbesi v.b.) bu planın Suriye — Mısır mimârîsi üzerinde uzun ömürlü bir te'siri olmamıştır.

Türbenin ve *maṣhad* 'in dışında, bu kubbe mimârîde ancak bir yerde kullanılmıştır. Bu da, yine *ḳubba* adı verilen küçük bir künbettir ki, büyük câmilerin harimlerinin nihâyetinde, mihrâbın önünde bulunur. Bu eski unsurun kiliseden, msl. bâzı kiliselerin yan taraflarındaki sahında, koro yerinin önünde bulunan kubbeden alınmış olması muhtemeldir. Burası Osmanlı devrine kadar, büyük câmilerde kubbeli olarak yapılan tek yerdir. Osmanlılar, İstanbul 'a has mimârî üslûbuna uyarak,

büyük câmilerin avluları etrafındaki revaklar üzerine kubbeler inşâ etmişlerdir.

(M. VAN BERCHEM.)

MİNÂ. [Bk. MİNA.]

MİNA. MİNÂ, okunuşu sonraları çok defa *munā*, Mekke şarkındaki dağlarda, buradan 'Arafāt [b. bk.]'a giden yol üzerinde bir yer. Muḳaddasī'nin bu iki yer arasında bir fersaḥ olarak tahmin ettiği mesâfe, Wavell'a göre, 5 mil (aş.-yk. 8 km.) olarak ifâde edilmiştir ki, bu son müellif yolun buradan 'Arafāt'a kadar olan kısmını da 9 mil (14 km. kadar) göstermektedir. Minā garp—şark istikametli dar vâdi içinde bulunur ki, dik ve nebâtî örtüden mahrûm granit kayaları arasında sıkışan vâdinin uzunluğunu Burckhardt 1.500 adım olarak tahmin eder. Vâdinin şimâl tarafında Ṣabīr ismi verilen bir dağ vardır. Mekke'den gelen yolcular, basamaklı bir dağ yolu ile, vâdiye garp ucundan giderler. Burası Peygamber ile medineliler arasında vukua gelen müzâkereler sebebi ile meşhûr olmuş bulunan 'Aḳaba'dır. Kasaba bâzıları epeyce büyük olan ve iki uzun sokak boyunca sıralanan taştan evlerden meydana gelmiştir. 'Aḳaba'ya yakın bir yerde, bir duvara dayanmış kaba yapılı kısa bir sütûndan ibâret „büyük Camra" yahut „Camrat al-'Aḳaba" (krş. mad. CAMRA) bulunur ki, hacılar buna taş atarlar. Bir az daha şarkta „orta Camra" yolunun ortasında, orta Camra bulunur ve nihâyet müsâvî bir mesâfeden sonra, üçüncü Camra (buna „birinci Camra" denilmektedir) yer alır. Vâdinin şark ucuna yaklaşılınca, yolun sağında, duvar ile çevrili, müstatil şekilli bir câmi, Mascid al-Ḫayf bulunur ki, Ṣalāḥ al-Dīn tarafından ihyâ olunmuş ve 874 (1467)'te Memlûk sultanı Kayıtbay tarafından yeniden inşâ ettirilmiştir. Çevre duvarının şark kenarında üç sıradan meydana gelme sütunlar dizisi sona erer ki, bu sütunlar diğer kenarlarda mevcut değildir. Evvelce durumun böyle olmadığı anlaşılıyor; zîra İbn Rusta (hicretin 300. yılına doğru) câmiin 168 sütûnu olduğunu söylemektedir ki, bunun yalnız 78'i garp kanadına istinatgâh olmakta idi. Duvarın şimâl kenarında bir takım kapılar açılmıştır. Câmi avlusu ortasında, bir kuyu üzerinde kubbeli ve minâreli küçük bir yapı yükselmektedir. Bundan başka garp kenarındaki sütûnlar dizisi üzerinde de bir kubbe bulunur (resim için bk. mad. ḤACC, I/V, 13).

Minā'nın husûsiyeti, Muḳaddasī'nin de söylemiş olduğu gibi, senenin en büyük kısmında burada hüküm süren ıssızlık ve sessizliğe mukabil, hacc sırasında buradan geçen muazzam insan kütlesinin hareketi arasındaki büyük farktan ileri gelir. Wavell'ın söylediği gibi, bu sırada yarım milyon kadar insan, ağır yüklü hayvanlar ile berâber, güneşin doğuşu ile sabahın saat onu arasında, 9 millik bir mesâfeyi almak zorundadırlar. Bu sırada vâdi, hacıların geceleyecekleri çadırlar ile, baştan-başa kaplanır. Her ne kadar Muḳaddasī taştan ve hind meşesinden inşa edilmiş güzel evlerden (bunlar arasında sık-sık zikri geçen bir *dār al-imāra* vardır) bahsetmekte ve Minā'da hâlâ büyük kârgir evler bulunmakta ise de, bunlar umûmiyetle boş kalmakta ve hacc mevsiminde varlıklı kimselere kiralanmakta, hacılardan bir çoğu çadırda gecelemeği tercih etmektedir. Şehrin bu sûretle hâlî kalması hukuk erbâbı arasında münâkaşaya sebep olmuş ve bâzıları, bu hâl dolayısı ile, Minā ile Mekke'yi tek bir şehir (*miṣr*) telâkkî ettikleri hâlde, bir kısmı bunu kabûl etmemiştir. Kasabanın ve hacc yolu üzerinde bulunan diğer mevkîlerin devamlı olarak iskân edilmeyişine te'sir eden bir sebep de hacc sırasında burasının temizliğine rivâyet edilememesi olsa gerektir. Mascid al-Ḫayf'in bile kirliliğinden şikâyet edilmekte ve buna Minā'da kurban edilen hayvanların bakiyelerinin sebep olduğu taaffün de katılmaktadır.

Minā'daki hacc merâsimi [bk. mad. ḤACC], islâmdan evvelki devirden kalma âdetleri hatırlatmakta ise de, islâmiyetin te'siri ile, bu âdetlerin ilk şeklini doğru olarak tasavvur etmeğe imkân bulunmamaktadır. Eski şâirler buna, ancak dolayısı ile, temâs etmektedirler. Bununla berâber medineli şâir Ḳays b. Ḫaṭīm (nşr. Kowalski, nr. 4, s. 1 v. dd.)'in zikrettiği „Minā'da üç gün", burada âşıkane münâsebetler kurmağa vesîle olan şenlikleri bahis mevzuu etmektedir. İslâm devrinde mânası tamâmiyle karanlığa dalmış olan taş atma âdeti, üç taş yığınının evvelce mevcut olduğu husûsunda şüpheye düşülmüş olsa bile, muhakkak ki en eski devirlerden kalmadır [bk. mad. CAMRA].

Minā'daki merâsimin eski devirde haccın hâtimesini teşkil etmekte olduğu âşikârdır. Peygamberin müdâhalesi de burada en derinlere nufûz etmiştir. Peygamber Minā'da ikametten evvel, haccın müslümanlığa hâs vasfını taşımak üzere, Mekke'nin ziyâret edilmesini şart koşmuş olmakla berâber, eski âdet yine esâs durumunu muhâfaza etmiştir; yâni hacc Mekke'de değil, evvelce olduğu gibi, Minā'da sona ermektedir. „Koç kurban edilen yer" (*Kur'an*, XXXVII, 101 v.dd.) olarak Ṣabīr dağının cenûp yamacının ekseriyet tarafından tercih edilmesi de, muhtemel olarak, islâmdan evvelki devre âit bir âdetin devâmını teşkil

eder; zîra burası, İbrâhîm kıssasına bağlanmak sureti ile, kadîm bir kurban yeri, islâmiyete mâl edilmiştir. Burton'un tasvirine göre, bu bir kaç basamaktan çıkılarak erişilen dört köşe bir taş safîhasıdır. Peygamber bile bizzat eski kurban yerini yasak etmemiş, bütün Minâ'nın kurban yeri olduğunu söyleyerek, buraya verilen ehemmiyeti ortadan kaldırmış, 'Arafât ve Muzdalifa'de de bu mâkûl yoldan gitmiştir.

Mekke'ye gelen hacıların, dinî kaidelere göre, 8 zilhicce günü sabahın erken vaktinde Mekke'den çıkarak, öğle namazını Minâ'da kılmaları, 9 zilhicce günü güneşin doğmasına kadar burada kaldıktan sonra, 'Arafât'a gitmeleri icâp etmektedir. Bununla berâber, çoğu bu tarzda hareket etmeyerek, daha 8 zilhicce günü 'Arafât'a doğru yollarına devam etmekte ve akşam oraya varmaktadırlar. 'Arafât ve Muzdalifa'deki hacc merâsiminden sonra (ancak güneş doğduktan sonra yola çıkılmasını icâp ettiren islâmdan önceki âdetlerden farklı olarak), 10 zilhicce günü güneş doğmadan evvel büyük kurban gününü (*yawm al-aḍḥā*, yahut *yawm al-noḥr*) kutlulamak üzere, Minâ'ya hareket edilmektedir. Kurban kesme, saç ve tırnak kesme ve taş atma gibi, son merâsim burada yapılmaktadır. Bu merâsimin sırası husûsunda fikir birliği yoktur ve Peygamberin bu husûsa lâkayıt bulunduğunu bildiren bir hadîs de mevcuttur (Vâḳidî, trc. Wellhausen, s. 429).

Kayda değer bir husûs taş atmadaki değişikliktir. kurban günü 'Aḳaba'deki yığın taşlanmakta, hâlbuki müteâkip üç gün zarfında, hacılar her gün yığından her birine 7 çakıl atmakla mükellef bulunmaktadır (resimler için bk. mad. ḤACC ve Burton, II, 205). Minâ'da geçen üç gün yahut *taşrîḳ* (b. bk.), 11, 12 ve 13 zilhicce, haccın sonunu teşkil etmekte, bu günler neş'e içinde, gece tenvirâtı ve silâh atışları ile kutlanmaktadır. Bununla berâber bütün hacılar, üç günün bitmesini beklemeyerek, daha önceden dönüş seferine başlamaktadırlar.

Bibliyografya: Vâḳidî (trc. Wellhausen), s. 423, 426, 428; İbn Sa'd (oşr. Sachau), II/1, 125; al-Muḳaddasî, *BGA*, III, 76; İbn Rusta, *gāst. yer.*, VII, 55; Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 642 v.d.; Burckhardt, *Reisen in Arabien*, s. 415–431; Burton, *A Pilgrimage to al-Madinah and Meccah* (Memorial Edition), 1893, II, 203–222; al-Batanûnî, *al-Riḥla al-ḥicāziya* (Kahire, 1329); Wavell, *A modern Pilgrim*, s. 153–171; Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*², s. 80, 88; Snouck Hurgronje, *Het mekkaansche Feest* (Leiden, 1880), bilhassa s. 158–167; Juynboll, *Handbuch*, s. 151–157; Gaudefroy-Demombynes, *Le Pèlerinage à la Mekke* (1923), s. 238 v.dd.; krş. mad. CAMRA, buna şu ilâveleri yapmak gereklidir: Houtsma, *Het Skopelisme en het Steenwerpen te Minā* (*Versl. Med. Ak. Amst, Afd. Letterkunde*), 4. Reeks, IV, 104–217; Chauvin, *Le jet de pierres et le pèlerinage de Mecque* (*Annales de l'Acad. d'Archéologie de Belgique*, V. seri, IV, 272 v. dd.); Wensinck, *Handbook of Early Muh. Tradition*... (Burada Minâ maddesi, ayrıca Minâ günlerinde oruç tutma yasağı ve Minâ gecelerini geçirmek mecbûriyeti bahis mevzuu edilmektedir). (FR. BUHL.)

MİNÂRA. [Bk. MİNÂRE.]

MİNÂRE. MİNÂRA, *minâre*. Yapı mâlzemesi, tekniği ve tezyinâtı. Minâre inşâsı için, her memleketin umûmiyetle yapı malzemesine tâbî olarak, ya tuğla veya taş kullanılırdı. Msl. mevcut minârelere bakarak, İspanya'da minârelerin taştan; Magrib'de bilhassa tuğladan, Kahire'de taştan; Arabistan, Suriye, Anadolu ve Elcezîre'de taş veya tuğladan; Irak, İran ve Efganistan'da tuğladan; nihâyet Hindistan'da taş ve tuğladan yapıldığını söyleyebiliriz. İran'da, Kerât'taki minâre gibi, münferit bâzı istisnâlara rastlanmaktadır ki, taş ve kumlu kireç harcından yapılmış olup, dış kısmı tuğla ile kaplıdır. Kumlu kireç harcı, ekseriyâ, bir çok binâların temel ve temel duvarlarında da kullanılmakta, fakat bunların tuğladan birer yapı olmak vasıflarına halel getirmemekte idi. Sanat bakımından en mühim olan nokta, İran'da ve Irak'ta dış satıhtaki tuğlaların örülüş şeklidir; bu tuğlaların değişik şekilleri, daha doğrusu süsleri, minârelerin dış tezyinâtını meydana getirmektedir; bir ufkî, bir şâkulî tabaka örerek (*hazārbāf*, bağ) ve bunları münâvebe ile kabartma hâlinde tertipleyerek, bir zemin meydana getirilmektedir ki, bunun üzerine, husûsî şekilde hazırlanmış olan yine tuğladan kitâbe ve tezyinat şeritleri tesbit olunmuşlur. Türkistan'daki minâreler ile Timurlulara âit minâreler, ayrıca renkli çiniler ile süslüdür. Timur'dan sonraki devirde de, câmilerin giriş kısımlarında, bugün sayıları iki olan minârelerde çinili tezyinâta rastlanmaktadır (Tebriz, Meşhed v.b.). Tepenin hemen altındaki şerefelerde (frs. *guldeast*) tuğla işçiliği umûmiyetle en yüksek noktasına varmaktadır. Şerefe için gerekli olan kaide kısmı çıkıntılar (*muḳarnas*) teşkil eden raflar veya küçük hücre dizilerinden müteşekkildir.

Gâye ve mâna. *Manāra* veya *minār* kelimesi islâm ülkelerinde her türlü kule mâna-

sına kullanılmaktadır. Bu kelime, islâmiyetten önce, gözetleme veya işâret kulesi ve yahut da zafer tâkı hakkında da kullanılmakta idi. Horasan'da bir tepenin üzerinde bulunan Kerât kulesi (aş. bk.), münferit ve hâkim durumu ile, bir haber kulesi olarak yapılmıştır; bu da göstermektedir ki, islâmî devirde yapılan bu kuleler şekil bakımından câmilere bağlı minârelerin aynıdır. Muhtelif maksatlar için kullanılan bu kuleler, şekil bakımından, aynı sınıfa dâhil bulunmakta ve aynı ismi taşımaktadır. Uzaktan kervanlar için bir işâret noktası ve aynı zamanda işâret kuleleri vazîfesi gören *manâra*'lere dâir eski müelliflerde bir çok mâlûmat vardır (bk. Diez, *Persien, Islam. Bk. in Khurâsân*, s. 59). Bu türlü kulelere, tâ Çin'den geçerek, büyük Okyanus'a kadar, büyük Asya boz-kırlarında rastlanmakta idi. Hakikatte bunların pek azı Asya'ya âit bir husûsiyete mâlik idi. Bu kuleler içinde, istisnâî olarak, minâre adını taşıyanlar da vardır. Msl. Gazneli Mahmud kulesi kitâbelerde *Âmah* (aş. bk.) adını taşımakta idi. Herat'taki musallâ minârelerinden birinin adı, kitâbesinde sâdece '*imârat* (bk. Niedermayer — Diez, *Afghanistan*, s. 59)'tir. Hind kıralı Asoka tarafından m. ö. 250 ve 232 yılları arasında yaptırılan *stambha* veya *lât*'lara müslüman şarktaki minârelerin birer öncüsü gözü ile bakabiliriz. Hakikî pâye itibârî ile, minâreden çok küçük boyda olmalarına rağmen, bu kulelerin bir çoğu, çok köşeli ve üstüvânî olmak gibi, aynı taksimat üzere yapılmıştır. Bunlar kısmen dinî, kısmen âbidevî bir vasıf taşımakta idi. Bunların menşe'leri en eski zamanlardan beri ülûhiyet remzi olarak hind-ârîler tarafından dikilen tahta direkler olmalıdır. Kâbil civarında tuğladan yapılmış olan ve tarihi bilinmeyen hind Buddha *stambha*'sı Gazne'de rastladığımız âbidevî vasıftaki en eski müslüman kulelerine kadar çıkmamıza imkân veren bir mutavassıt örnektir' (aş. bk.).

Şekil. Bahsettiğimiz benzerlik gösteriyorki, minâreler, şekil bakımından, en'anevî ve mûtad kulelerin aynıdır. H. Thiersch'in gösterdiği üzere, Akdeniz memleketlerinde deniz fenerleri, Suriye'de gözetleme kuleleri ile mesken ve kilise kuleleri minârelere nümûne olmuştur. Samarrâ'daki Malvîya ve Kahire'deki İbn Ṭûlûn câmii minâreleri ise, eski şark örneklerinden gelmektedir. İran'da ve Sicistan'da da, nestûrî çan kuleleri ilk minârelere dört köşe veya çok köşeli şekillerini ilhâm etmiş olabilir (bk. Diez, *Persien, Islam. Bk. in Khurâsân*, s. 75). Fakat şark imparatorluğunda ekseriyâ *mîl* adı ile anılan üstüvânî ve ince uzun minâre örneği diğerlerini gölgede bıraktı; bu penceresiz ve âbidevî kule tarzının pencereli ve odalı garp kulelerine üstün gelmesi idi. Yukarıda söylenildiği üzere, bu kulelerin en eski örneği hind *lât*'ları idi. Gazne'deki Sultan Maḥmûd ve Mas'ûd II.'un gözetleme kuleleri, tıpkı hind *dwayastambha*'ları gibi, birer zafer sütunu olarak yapılmıştır. Bunların şekli Hindistan'dan mülhem olup, müslüman İran'a has bir mâna ve üslûp almıştır (krş. Diez, *ayn. esr.*, s. 76 ve 151 v. dd.). Bu âbidevî hindû ilhâmının en iyi delîli Dehli'deki Ḳuṭb-Minâr [b. bk.]'dır (VII.=XIII. asrın başları; krş. M. v. Berchem, Diez, *Churasanische Baudenkm.*, s. 109 v. dd.).

Farsçada minâre için *mîl* kelimesinin kullanılması, bunların ilk örneği olarak, iptidâî işâret direk veya sütûnlarını düşündürmektedir. Evliyâ mezarlarını göstermek için, bugün de hâlâ İran'ın iptidâî bölgelerinde kullanılan bu türlü direkler, İran'ın türkler ile meskûn yerlerinde ve Anadolu'da şehir ve câmi kapıları önüne veya câmi *îvân*'larına dörder veya sekizerlik çilli takımlar hâlinde konulan tezyinî yuvarlak direklere örneklik etmiş olmalıdır. Bunlar ekseriyâ bir minâre şeklinde iseler de, yâni birer şerefeleri var ise de, çok zaman yalnız bedîî bir maksada hizmet etmektedirler. Dört köşe ve yuvarlak minârelerin içlerinde şerefelere çıkan helezonî birer merdiven bulunmaktadır. İran'ın tuğladan yapılmış eski minârelerindeki bu şerefelerin (*guldast*) hepsi harâp olmuştur; çünkü bunlar tahtadan idi. Bunları bugün Kerbelâ, Kum ve Meşhed gibi, bâzı ziyâret mahallerinde iyi muhâfaza edilmiş bulunan minârelerin şerefelerine benzeyealer tahta parmaklıklı, çubuklu ve işlemeli çatılı küçük hücreler şeklinde, tasavvur edebiliriz. Şarkî Avrupa (msl. Transilvanya)'da bâzı ahşap kilise kulelerinin hücreleri ile mukayese edilirse, minâre şerefelerinin alel'âde ahşap yapı husûsiyetlerini taşıdığını görürüz.

Minârelerin şekil ve mânaları. Garp ve şark islâm minâreleri arasında, maksad birliğine rağmen, bir fark, hattâ kat'î bir tezat vardır. Magrib, Mısır ve Suriye'nin dört köşe veya çok köşeli minâreleri, esas itibârı ile, birer mesken vazîfesini de görmektedir; şark memleketlerindeki üstüvânî minârler ise, yalnız âbidevî birer yapı, remzî birer sütûn mâhiyetindedir. Garptaki köşeli minâreler, destekler vâsıtası ile, katlara ayrılmış olup, her katta dışarıya pencereler açılmıştır; bu minâreler ekseriyâ bodur ve ağırdır, buna mukabil şarkın üstüvânî minâreleri bu şekle bürün-

müş olan mutlakın, mücerredin, yapı üzerinde ülûhiyetin intikâl ve duraksız yükselişinin remzini temsil etmektedir. Garptâki minâreler birer münferit kule olup, birbirlerine tamâmen benzemezler; şarkta ise, VI. (XII.) asırda üstüvânî örnek minârelerin tek ve mutlak şekli olarak yerleşmiş, hiç bir değişikliğe yer vermemiştir. Garptaki kuleler, böylece çausız ve ışıksız bir kilise, bir gözetleme kulesi veya deniz feneri gibi, bünyelerine yabancı bir medeniyetin hâtırası olarak kalmıştır; şarktaki kuleler birer „minâre" hâlinde âdetâ rûhlaşmıştır. Kahire'deki minâreler, gösterişli şekilleri ile, alâka çekmekte idi. Türk ve iran minâreleri ise, birer âbide şekli altında âdetâ bir imân tezâhürü hüviyetine bürünmüş olup, sonsuz bir hamle ile, gök yüzüne yükselmektedir. Tuğladan tezyinatları, daha da kesifleşerek, yukarılara doğru, açık, koyu tezâdı içinde, şerefeye (*guldast*) kadar yükselir. Şerefeye verilen şekil tamâmen sihirli bir te'sir yaratmak gâyesini taşımaktadır. Minârenin külâhı çanak şeklinde küçük hücrelerden müteşekkil bir şerefe üzerinde oturmaktadır; uzaktan bu yapı husûsiyetinin incelik ve sırrına kolayca varılamaz. Bu şerefenin üzerinde âdetâ uçar gibi görünen parmaklıklar türlü renklerile parlardı. Minârenin taş kaplamaları ve yaldızlı alemi, cilâlı kubbeler gibi, sihirli ışıklar saçardı.

Muhtelif memleketlerde minâre şekilleri ve minârenin gelişmesi. **Suriye** dört köşe minârelerin ana yurdudur; eski yerli mezar kulelerinin, mesken ve gözetleme kulelerinin, sonra bunların yerini alan çan kulelerinin şekline bürünmüş ve bu şekli devam ettirmiştir. Müslümanlar önce câhiliye devrine âit kuleleri minâre olarak kullandılar ve kuleli kilisaler câmi hâline sokulmadığı zaman, münferit minârelere ekseriyâ câmiler eklendi (Brünnov'un verdiği bilgi için bk. Thiersch, *Pharos*, s. 101). Bu çeşit minârelerin en eskilerine, taştan binâlar memleketi olan ve eski ve sağlam taş kulelerin bulunduğu Ḥavrān'da tesâdüf edilmektedir (Bosra, 'Omar b. al-Ḫaṭṭāb câmiinin minâresi, halîle 'Omar devrine âit kitâbe, Dār al-Muslim v. b.). Şam'da, 86 (705 ?) tarihinde Walîd tarafından yaptırılmağa başlanan Emevîye câmiinin cenûp tarafındaki iki minâresi eski Yuḥannā kilisesine âit idi; şimâl tarafındaki minâre ise, baştan-başa Walîd tarafından yaptırılmıştır; bu itibârla, bu minâre islâm devrine âit en eski müstakil minâredir. Emevîye câmiinin minâreleri İspanya'ya (Kurtuba), Emevîler vâsıtası ile, yalnız Suriye için değil, Magrib için de, örnek vazifesini görmüştür. Daha sonraları Suriye'de rastladığımız Mısır'a has minârelerde dâimâ Mısır te'siri yer almıştır; bunlar umûmiyetle Memlûk te'sisleridir. Bugün Suriye'deki minârelerin, tarih sırası ile, cedvelini vermek mümkün değildir (krş. Thiersch, *ayn. esr.*, s. 99—110, resimler).

Filistin. Mısır ile bem-hudut olan bu memlekette Mısır'ın te'siri kendisini gösterir. Dört köşe bir kaide üzerinde yükselen sekiz köşeli minâre örneği hâkim durumdadır. Ġazza'nın büyük câmiinin minâresi, gittikçe daralan bir çok bölmeler ile kesilmiş, sekiz köşelidir. Aynı şehirdeki al-Hāşim câmiinin minâresi ise, baştan aşağı aynı çapta olup, geniş çıkıntılar teşkil eden pencereli dört kattan ibârettir. Daha az ehemmiyetli câmilerin minâreleri sekiz köşeli ve bodurdur. al-Ḫalīl'deki 'Alī Bakka minâresinin yarısı dört, yarısı da sekiz köşelidir; alt katında mihrab şeklinde yüksek bir hücre vardır. Sekiz köşeli minârelere Kudüs'te de rastlanmakta olup, burada şimâlî Suriye'ye has dört köşe minâreler ile karşı-karşıya bulunulmaktadır. Bu son şekil minârelere Ḥaram al-Šarīf'te Marḳad-i 'Īsā kilisesi yanındaki Sīdna 'Omar câmiinde, Yafa, Hayfa, Sayda, Sur ve Beyrut'ta, memleketin içlerinde, Taberiye, Şaffed, Nablus v.b. yerlerde rastlanmaktadır. Buna mukabil VII. (XIII.) asra âit olan Ramla câmiinin minâresi, istinât pâyeleri ile, sivri kemerli hücreleri ve cüce sütûnları ile, ap-ayrı bir örnektir. Thiersch'e göre, bu minâre 1160—1180 arasında Kudüs'te yapılmış olup, Marḳad-i 'Īsā kilisesinin bugün yalnız kâidesi mevcût bulunan meşhûr çan kulesinin bir taklididir (Thiersch, *ayn. esr.*, s. 119 v. dd. ve resim).

Mısır. Mısır'daki en eski minâre İbn Ṭūlūn câmiinin minâresidir. Samarra'daki *malwîya* gibi, bu minâre de câmiin dışında olup, şekli bakımından ona uymakta ise de, mâlzemesi (kireç taşı) bakımından bir ayrılık göstermektedir. Birinci katı dört köşeli olup, at nalı şeklinde pencereleri vardır; ikinci katı ise, üstüvânîdir. Dışarıdan her iki kat boyunca bir merdiven yükselir. En üstteki iki kat sekiz köşeli olup, daha sonraları Memlûk Sultanı Laçın tarafından yaptırılmıştır. Yabancı bir mimarın yaptığı âşikâr olan ve bir çok yabancı te'sirler taşıdığı görülen bu minâre hakkında kat'î bir şey söylenemez. Tarih bakımından hemen bundan sonra yapılmış olan minâreler Ḥākim câmiinin, yontma taş ile örülüp, sonradan tuğla ile kaplanan iki minâresidir; bunlar her hâlde câmi ile aynı zamanda, 393—404 (1002—1013) yılları arasında yapılmıştır; Baybars II. devrinde yeni-

den tuğla ile kaplanmış ve üzerlerine yeni külâhlar eklenmiş idi (703 = 1303/1304). Bu iki minârenin şekilleri bir birine benzemez, şimâldeki üstüvânî ve dört köşe bir kaide üzerinde yükselir; cenûptaki ise, kâideden itibâren, yarıya kadar dört köşedir; bunun üzerine, git gide daralan sekiz köşeli dört kat daha vardır; bunlardan birincisinin kenarları yarı-üstüvânî şekildedir. Taştan kakma tezyinat aynı devirde yapılmış olan kapı tezyinâtına benzemektedir (bu resim için bk. Diez, *K. d. Isl. Völk.*, 1. tab., s. 58; 2. tab., s. 54). Bu iki minâreden cenûpta olanı Kahire'deki minârelerinin ceddi sayılabilir. Ekseriyâ üstüvânî bir kat ile nihâyet bulan dört ve sekiz köşeli şekli devam edecektir. Daha sonraki gelişmeler, daha çok incelik ve zarâfet aranan nisbetlere, hücreler vâsıtası ile, bölmeler teşkiline, mukarnas desteklere inhisar etmiştir. Bu gelişme ikinci Memlûk devrinde, Kayıtbay zamanında en yüksek noktasına ulaşmıştır. Kendi türbesi yanındaki câmiin minâresi aşılamayacak bir değer taşımaktadır. Thiersch, *ayn. esr.*, Mısır'da 1000—1356 (m.) arasında yapılmış olan en mühim minârelerin cedvelini, bir çok resim ile birlikte, vermektedir.

A r a b i s t a n. Filistin'de olduğu gibi, Arabistan'da da husûsî bir minâre örneği yoktur. Burada husûsiyet taşıyan bir dinî mimârî gelişmemiştir. Medine'deki Valîd câmiinin minâresi Suriye minârelerinin şeklindedir. Bugün Medine'de görülen minâreler Kayıtbay (888=1483) câminin altıncı defa tâmirinden kalmadır. Bunlar memlûk minâreleri örneğine göre yapılmış sekiz köşeli ve üstüvânî, ince, uzun minârelerdir. Harîmi on defa tâmir görmüş olan Mekke'deki yedi minâre, muahhar minâre şeklinde olup, çok zaman zarîf türk minârelerinin te'sirinde kalmıştır (Thiersch, *ayn. esr.*, s. 123). IX. (XV.) asra âit iki yuvarlak, ince, uzun ve zarîf minâre, bugün hâlâ Bahrayn adasındaki câmi harâbesinde ayakta durmaktadır (krş. Diez, *Jahrbuch d. asiatischen Kunst*, 1925, II/2).

M a g r i b. Afrika'da en eski olarak bildiğimiz *şavma'a* (Magrib'deki minârelere bu ad verilir) Kayravân'dadır. Bu 105 (724) tarihine âit Sîdî Oḳba câmiinin üç katlı kalın minâresidir. En üstteki iki içerlek kat, kör hücreler ile birlikte, üç köşesinde mazgal delikleri bulunan ve avluya yalnız üç pencere ile bakan tezyinatsız üst kattan daha sonra yapılmış olmalıdır. Alt kattaki sarmış ile Pharos'un yarı büyüklüğündeki gövdesine bakarak, Thiersch minârenin Pharos'tan mülhem olduğunu ileri sürmektedir. Yine II. (VIII.) asra âit olan bir başka *şavma'a* da, XIX. asırda baştan-başa tâmir görmeden önceki hâli ile, Tunus'taki al-Zaytûna câmiinin minâresidir. Minârenin eski resimlerinde, dört köşe, tezyinatsız bir alt kat ile, sekiz köşeli, daha küçük çaplı bir üst kat, yüksek, kârgir korkuluklu bir seki düzlüğü, bir de etrâfı sütûnlu şerefe görülmektedir. Minârenin alt kısmı eski olmalıdır; ikinci kısım ile korkuluk muhtemelen 1653 tâmiri sırasında yapılmıştır (resim için bk. *K. d. O.*, IX; Kühnel, *Maurische Kunst*, VI). Mısır te'siri, şâyet bundan bahsetmek mümkün ise, Tunus'a kadar yayılmakta idi; cenûpta, Kurtuba'da 'Abd al-Raḥmān III. tarafından 339/340 (951)'ta yaptırılan ve 1593'te tahrip edilmiş olan *şavma'a*'nın temsil ettiği ispanyol te'sir sâhası başlamakta idi. al-İdrîsî (aş.-yk. 548 = 1154) bu minâreyi tasvir etmektedir. Ona göre, Kurtuba'daki minâre, dört köşe, yüksek bir kule olup, sathı zengin kabartma tezyinat ve kitâbeler ile kaplı idi. Minâre, üst kısmında, iki dizi kör sıra kemerler ile nihâyet bulmakta idi; bu sıra kemerlere Kurtuba câmiinde ve Magrib'deki minârelerde rastlanmaktadır. Seki düzlüğü üzerinde, dört köşe, muhtemelen dört kapılı bir ikinci kat bulunmakta idi ve külâhında 3 altın, 2 gümüş küre ile zambak yaprakları parlamakta idi (bk. Thiersch, *ayn. esr.*, s. 127). Bu minârenin bir ceddi 'Abd al-Raḥmān I.'in yaptırdığı, daha mütevâzî bir minâre idi ki, bunun da örneği, Marçais (*R Afr.*, 1906)'nin gösterdiği gibi, Şam'daki Valîd minâreleri idi. Heybetli ve muhteşem olan Kurtuba'daki ikinci minâre İşbiliye ve Fas'taki minârelere örneklik etmiş olmalıdır. 393 (1001)'te yapılmış olan Ḳal'a Banî Ḥammād minâresini de bu arada saymak gerekir; bu Fâtımîler devrinden kalan tek minâre olup, Muvahhidîler tarafından, 1152'de, yarı-yarıya tahrip edilmiştir (bk. Saladin, *Bull. arch.*, 1904, s. 243 v. dd.). Bu yapı yontma taştan yapılmış dört köşe bir minâre olup, üç köşesi tamâmen düz ve tezyinatsızdır; yalnız avluya bakan köşesinde yassı, kör hücreler ile üst-üste, 3 sıra hâlinde, kapıları vardır (resim için bk. Thiersch, *ayn. esr.*, s. 130; Kühnel, *ayn. esr.*, XVIII; Saladin, *Manuel*, s. 217; Marçais, *Manuel*... ve *göst. yer.*) Bu minâre, Giralda'nın ve bu çeşit yapıların tezyinat tarzını göstermektedir, yâni orta mihverdeki iki pencere ve iki kapı, iki yanlarında iki misli yükseklikte yassı hücreler olmak üzere, şâkulî vaziyette üst-üste bulunmaktadır. İşbiliye'deki Giralda (aş.-yk. 1190'da) ile Rabat'taki Ḥasan adı verilen minâre ve Merâkeş'teki Kutubîya arasında bir yakınlık vardır; bu son iki minâre VI. (XII.) asrın

sonlarına âittir (resim için bk. Thiersch, Kühnel, Marçais); bunların hepsi dört köşe olup, üst kısımlarında, daha dar olmak üzere, dört köşe katlar vardır; bu minârelerden yalnız Kutubiya'deki muhâfaza edilmiştir. Bunlarda daha sonraki Magrib minârelerinde örnek bir mâhiyet alan tezyinat yer almaktadır: hendesî şekilde kabartma şebekeler veya at nalı şeklinde kemerli mukarnas hücreler içinde zarif pencereler. Fas'ın diğer şehirlerinde, Fas'a, Tetuan, Tanca v.b.'da daha yeni zamanlara âit minârelere rastlanmaktadır. Cezâyir'e has minâre örneği bilhassa Tlemsen'deki, çoğu XIII. veya XIV. asra âit olan minârelerde görülmektedir. Bununla berâber kabartma bendesî şekiller hâkim duruma geçmekte ve pencereler ortadan kalkmakta olup, minârelerin şekilleri daha mücerrede gitmektedir. Buna karşılık büyük manşûra câmiinin minâresi, gerek eb'âdında, gerek tezyinâtında, Magrib'e has bir vasıf taşımaktadır; zîra bu minâre bir Merînî hükümdarı tarafından yaptırılmıştır (701/702=1302). Böylece dört köşe minâre bütün garpta hâkim vaziyettedir. Ancak sonraları XVI. asırda Tunus'ta sekiz köşe minârelere rastlanmağa başlamıştır; Saladin bunlarda hanefî te'siri olduğunu söylüyor.

Irak ve Cezîre. Burada da İran'da ve şark memleketlerindeki gelişmenin aynına şâhid olmaktayız. Ayakta kalan en eski minâreler Samarra'daki iki *malvîya*'dır. III. (IX.) asra âit olan bu minâreler, helezonî kule şekilleri ile, münferit kalmaktadır; yalnız islâmiyetin başlangıcındaki arap san'atının kabûl edip, değiştirdiği Babilonya mimârîsinin hususiyetlerini (mimârîde helezon şekilleri gibi taşımaktadır. Tamâmen arap vasfını hâiz bu yapıları Akdeniz mimârîsinin te'siri ile dört ve sekiz köşeli minâreler tâkip etmiş ve nihâyet, türklerin gelmesi ile, umûmiyetle sekiz köşeli bir kaide üzerinde üstüvânî minâreler yapılmağa başlamıştır. Herzfeld (*Arch. Reise*, II, 229)'e göre, aşağıdaki liste tanzim edilmiştir. Raḳḳa, sûr dışı câmi, IV. (X.)—V (XI.) asra âit dört köşe minâre; Raḳḳa, sûr içi üstüvânî minâre, Nûr al-Dîn 561 (1166); Abû Hurayra, üstüvânî; Bâlis, sekiz köşe, 589 (1193)—615 (1218); Erbil, sekiz köşe kâide üzerinde, üstüvânî, 586 — 630 (1190—1232); Sincâr, sekiz köşe kâide, üstüvânî, 598 (1201); Bagdad, Sûḳ al-Ġazl, üstüvânî kaide (?), 630 (1232); Musul ulu câmi minâresi, dört köşe kaide üzerinde üstüvânî; Musul ḳal'a minâresi, dört köşe kaide, üstüvânî; Musul Maksûra minâresi; Ta'ûk, çok köşeli kaide üzerinde üstüvânî. Bunlara Fırat nehrindeki 'Ana adasında V. (XI.) asra âit, taştan yapılmış ve tezyinatlı, sekiz köşeli, husûsî bir şekli hâiz minâre (Herzfeld, *ayn.*, *esr.*, II, 319, levha 137) ile VIII. (XIV.) asırdan beri aynı örneğin tekrarlandığı daha yeni minâreleri de eklemek gerekir.

İran. İran'da memleketin şark ve şimâlindeki komşuları olan Efganistan, Sicistan ve Türkistan'ın en eski minâreleri, III. (IX.) asra âit Zaranc, Nâd, 'Alî, Sicistân (bugün 25—30 kadem yüksekliğinde olup, önceleri en az bunun iki misli idi; bk. G. P. Tate, *Seistan*, Kalküte, 1910, 202 ve levha) minârelerinin harâbelerinde görüldüğü üzere, bilhassa sekiz köşeli olmalıdır. Bu eski minârelere örnek olarak, bütün Asya bozkırlarında yaygın hâlde bulunan gözetleme kulelerini göstermek mümkündür. Pencere şekilleri ve kuturların genişliği bunlardan mülhemdir. Sekiz köşeli minârelere Amrân, Sicistân'da (V.—VII. asırlarda?) rastlanmaktadır, Gazne'deki aş.—yk. 410 (1019/1020) ve 495 (1101/1102) tarihlerine âit iki gözetleme kulesi de sekiz köşeli olup, yalnız yukarı kısımları üstüvânîdir (başlangıçta yükseklikleri aş.-yk. 140 kadem olmalıdır: her iki kuledeki kitâbelere göre, bunların yapılması tam unvanları ile zikredilen Maḥmûd veya Mas'ûd tarafından emredilmiştir (krş. Diez, *Chur. Bdkm.*, s. 162 v. dd.). Bu iki kısımdan müteşekkil kulelere benzeyen minâreler arasında Herat'ın şarkında Sirvân minâresi (yüksekliği aş.-yk. 29 m.) ile şarkî Horasan'da Kerât'ta, alt kısımları sekiz köşeli, üst kısımları ise, üstüvânî olan (yüksekliği aş-yk. 24 m.) minâreleri zikredebiliriz; bu iki minâre V. (XI.) — VI. (XII.) asırlara âittir. İran'da ve şarkındaki komşu memleketlerde; Sangbast, Fîrûzâbâd, Ḳâsimâbâd (Sicistân), Ḫusravgird (Sabzavar)'de 505 (1111); Damġân (2), Bostâm, Sava, Semnân, Tabas, Köhne-Ürgenç (eski Ḫîva), Amu-Derya üzerinde Termes. Buhârâ, Manâr-i Kalyân'da 542 (1147/1148); Kâşân, Mestoryân (Atrek'in şimâlinde, türkmen bozkırlarında iki kule) ve İsfâhân (4)'de V (XI.)—VI. (XII.) asırlara âit üstüvânî minârelere rastlanmaktadır (cedvel için bk. Diez, *Persien, Isl. Bk. in Churâsân*, s. 168 v.d.). Timur devrinde mimârînin umûmî olarak gelişmesi ile, minâreler, şekil ve güzellik bakımından, son bir inkişâf gösterir. Herat'taki Timurlulara âit harâbelerde bunun bir kaç örneğini görmek mümkündür. Kâidesi umûmiyetle beyaz mermer üzerine kabartma yazılar ile süslü olup, gövdesi, tâ tepelere kadar, sadef kakmaları hatırlatan, cidden fevkal'âde parlak mozayikler ile kaplı, çok köşeli ve üs-

tüvânî 7 minârenin bakiyeleri hâlâ mevcuttur (krş. Niedermayer-Diez, *Afghanistan*, s. 58 v. dd. ve resim 157 v. dd.). Bu Timur devri minârelerine şunlar da dâhildir: Semerkand'ın çoğu harâp olmuş minâreleri, Meşhed'de Emîr Melikşâh'ın yaptırdığı Mascid-i Şâh'ın çiniler ile süslü minâre; bir de Cihân Şâh tarafından Tebriz'de 841—872 (1437—1467)'de yaptırılmış olup, yıkılmış bulunan mâvi câmiin iki minâresi. Bu sonuncu minâreler bütün İran ve Türkistan'da yaygın olan ve câmi kapısının veya duvarının iki yanında yahut kapıların üzerinde üst yapı şeklinde yükselen çifte kuleler sınıfına girmektedir. Selçuklular ile moğulların gelişinden itibâren çok rastlanan bu çifte kuleler hiç bir zaman zikri geçen ve bilhassa tezyinât bakımından mühim olan münferit minârelerin yüksekliğine ulaşamamıştır.

Hindistan'da mühim olan bir tek minâreye rastlamaktayız: Aybek Ḳuṭb al-Dîn adına eski Dehli'de yaptırılmağa başlanan ve İl-Tutmış tarafından tamamlanan (kutru 14 m., yüksekliği 72,54 m.) Ḳuṭb Minâr. İslâm dünyasında en yüksek ve en güzel olan bu minârenin altındaki üç katı kırmızı kum taşından olup, tâmir gören üstteki iki katı ise, kum taşı tabakaları ve mermerden yapılmıştır. Vaktiyle üst kısmında bulunan çardak, bir yer sarsıntısı neticesinde, 1803'te düşmüş ve bu sefer altta yapılmıştır. Dışı oluk şeklinde ve yuvarlak pâyeler ile süslü olup, âyetler ile doldurulmuştur. Pathan sülâlelerinin bu şekilde bir çok minâreler yaptırdıkları muhakkaktır; fakat bunlar yıkılmış olmalıdır. Bununla berâber bisardaki ince, uzun ve üstüvânî Latki, Mascid minâresi gibi, münferit minâreler bunların mûtad olduğunu göstermektedir (krş. *Arch. Surv. India, A. R.* kısım I, 1913—1914, levha I). Fakat bunlara Hindistan'ın muayyen yerlerinde rastlanmakta idi. Cavnpur, Sirkej, Manda, Kulbargah v.b. câmileri umûmiyetle XIV.—XV. asırlara âittir ve minâreleri yoktur. Buna karşılık, Aḥmedâbâd'daki XV. — XVI. asırlara âit câmiin minâreleri husûsiyet arzetmektedir; bunlar kapıların iki yanında veya çevre duvarlarının köşelerinde, moğul ve iran minâreleri gibi, çifter-çifter yükselmektedir. Şekil bakımından, Aḥmedâbâd'daki kuleler çeşitli görünüşleri, dirsekli 3—6 şerefeleri ile, tamâmen Hindistan'a has bir vasıf taşımaktadır. Nihâyet Hind-türk imparatorluğunda iran menşe'li, düz, yuvarlak veya perdahlı sathalar ile kaplı minâreler hâkim ise de, üstündeki çardaklar başka değişiklikler ile bunlara hindûlara has bir husûsiyet kazandırmıştır.

Bibliyografya: Minâreye dâir esaslı araştırma Hermann Tiersch tarafından yapılmıştır: *Pharos in Antike, Islam und Occident* (B. G. Teubner, Leipzig ve Berlin, 1909); bunda husûsî mâhiyetteki tetkiklere atıflar yapılmıştır. Umûmî mâhiyetteki eserler şunlardır: E. Diez, *Die Kunst der islamischen Völker* (tamamlayıcı cild olarak: *Hdbch. d. Kunstwissenschaft*, Wildpark-Postdam; 1. tab., 1915; 2. tab., 1927); Saladin, *Manuel d'art musulman* (Paris, 1907); G. Marçais, *Manuel d'art musulman*, 1926; bir de bk. mad. *Mimârî* (M. v. Berchem). Ayrı-ayrı memleketler için:

Suriye: M. v. Berchem, *Inscriptions arabes de Syrie* (*Mémoires de l'Institut Egyptien*, Kahire, 1897); ayn. mll., *Voyage en Syrie* (*MIFAO*, 1914, 2. cild); R. Phené Spiers, *The great Mosque of the Omeyades, Damascus* ve ayn. mil., *Architecture, East and West* (London 1907); Marçais, *Mosquée de Valid* (*Rev. Afr.*, L); *JA*, 1896, yeni seri, VII; F. K. Wulzinger ve C. Watzinger, *Damascus, die antike und die islamische Stadt*, 2 cild; I. cildin tenkidi için bk. bir de Herzfeld *DLZ*, 1922. — Mısır: M. v. Berchem (*CIA*, I, *tür. yer.*); ayn. mll., *Notes d'Archéologie arabe, Monuments et Inscriptions Fatimides* (*JA*, 1891 ve 1892); K. A. C. Creswell, *Brief Chronology of the Muhammedan Monuments in Egypt to A.D. 1517*, *BIFAO*, cild XVI); Mısır'daki mimârînin kaynağı için bk. Comité de Conservation des Monumenst de l'art arabe'ın neşrettiği 30 cildi aşan neşriyat. — Magrib: M. v. Berchem, *L'art musulman au musée de Tlemsen* (*Journal d. Savants*, 1906); G. Marçais, *Les monuments arabes de Tlemcen*; ayn. mll., *RAfr.*, XLIX ve L; ayn. mll., *L'art en Algérie* (Cezâyir, 1906); Saladin, *La mosquée de Sidi-Okba á Kairouan* (Paris, 1903); Marçais, *Manuel de l'art musulman*, çok etraflı olarak Magrib'den bahseder; E. Kühnel, *Die Qal'a der Beni Hammad in Algerien* (*Monatshefte f. Kw.*, 1908, I/II, 1013 v. dd.); ayn. mll., *Algerien* (Leipzig, 1909), *Stätten der Kultur*, XVIII). — İran, Türkistan, Efganistan: F. Sarre, *Denkmäler persischer Baukanst* (2 cild, Berlin, 1910); Diez, *Churâsânische Baudenkmäler* (M. v. Berschem'in bir tetkiki ile birlikte, Berlin, 1918); ayn. mll., *Persien, Islamische Baukunst in Churâsân* (Hagen ve Munchen, 1923); ayn. mll., *Die buddhistischen und islamischen Baudenkmäler Afghanistans*, Niedermayer-Diez, *Afghanistan* (Leipzig, 1924). — Ana-

dolu ve Türkiye: F. Sarre, *ayn. esr.*; M. v. Berchem, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*, III: *Asie Mineure* (Kahire, 1910); J. H. Löytved, *Konia, Inschriften der Seldschuqischen Bauten* (Berlin, 1907); C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels* (Berlin, 1912, 3 cild). — Hindistan: *Reports of the Archaeological Survey of India* (1871 'den itibâren); Fergusson, *History of Indian and Eastern Architecture* (2. tab., 1908, 2 cild); Emmanuel La Roche, *Indische Baukunst* (6 cild, 1921). (E. DİEZ.)

ANADOLU'DA TÜRK MİNÂRELERİ

I.

Orta çağda.

Anadolu'da bir kısım eski câmilerin minâreleri olmadığı ve ezânın duvar kalınlığı içine yapılmış bir merdiven vâsıtası ile çıkılan damdan okunduğu ileri sürülmüştür (A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, Paris, 1934, I, 35, not 1; E. Diez, *Türk san'atı*, İstanbul, 1946, s. 64). Sivas ulu câmii (A. Gabriel, *Monuments*, II, 146), Kayseri'de Ḫvānd Hatun câmii ve Sultan Hanı mescidi (Gabriel, I, 44, 97) buna misâl teşkil eder. Fakat Anadolu'da esasları iki ayrı menşe'den gelen iki ayrı minâre örneğinin hâkim olduğu tesbit edilmektedir. Bunlara bir de bâzı mescidlerde kullanılan üçüncü bir minâre örneği de ilâve edilebilir. Ancak bu örneklerin dışında kalan istisnâî bâzı minâreler de vardır ki, bunlar arasında en ehemmiyetlisi Urfa ulu câmiinin minâresidir (A. Gabriel, *Voyages archéologiques*, Paris, 1940, I, 282, levha 101). Yontma taştan inşâ edilmiş sekiz köşeli heybetli bir kule olan bu minârenin şerefesi en yukarıdaki kemerli açıklıktan ibârettir. Ani'de yapılan azametli ve kalın minâre de âdetâ bir zafer âbidesi evsâfını hâizdir (Lynch, *Armenia Travel and Studies*, London—New York, 1901, I, 376, resim 30; H. Glück — E. Diez, *Kunst des Islam*, s. 55, resim 227).

1. Suriye (arap) anasine bağlı minâreler. Sûriye'nin dört köşe arap minâre örneğinin cenûbî Anadolu'ya yayıldığı görülmektedir. Evliyâ Çelebî'den beri yerli ve yabancı seyyahlar bunların, yanlış olarak, kilise kuleleri olduklarını ileri sürmüşlerdir (krş. J. Strzygowski, *Kara Amid, Orientaliches Archiv*, 1911 — 1912, I, 5; krş. *Mardin ve Diyarbekir vilâyetlerinde icrâ olunmuş bir arkeologya seyahati*, *Türk tarih, ark. ve etn. derg.*, 1933, I, 141). Son yıllarda Suriye ve Anadolu'da yapılan tetkikler tamâmen islâmî olan bu eserlerin hayli büyük yekûn tuttuğunu meydana koymuştur (A. Gabriel, *Mosquées et medressés ortokides*, *Halil Edhem hâtıra kitabı*, Ankara, 1947, I, 215, not 10; ayn. mil., *Voyages*, s. 193 v.d.). Artuk-oğullarının hâkim oldukları yerlerde bilhassa revâc bulan bu minâreler XVI. asra kadar inşâ edilmeğe devam olunmuştur. Düneysir'in bu örneğe uygun üç minâresinden şimdi yalnız biri kalmıştır (A. Gabriel, *Dunaysir*, bk. *Ars Islamica*, 1937, IV, 377, resim 17; ayn. mil., *Voyages*, I, 51, levha 33). Bu dört köşe heybetli kulenin sathında âyetler yazılmıştır. 1212'de tamamlanan Meyyâfârikîn (Silvan) minâresi ise, aynı örneğin daha sâde bir nümûnesidir (A. Gabriel, *Voyages*, I, 228, levha 80 *c*, *e*; B. Konyar, *Diyarbekir yıllığı*, Ankara, 1936, III, 314, resim 208). Urfa'da Makam-ı İbrahim'deki minâre dört köşe planlı şeklin bir örneği olduğu (A. Gabriel, *Voyages*, levha 101 a) gibi, Harrân'daki (A. Gabriel, *Voyages*, levha 103 *e*, *f*; van Berchem v. b., *Amida*, Heidelberg, 1910, resim 281) minârelerin de aynı örneğin nümûneleri oldukları bilindikten başka, Diyarbekir'de de bu nevîden bir çok eserler vardır. *Amida*, s. 331—333; A. Gabriel, *Voyages*, I, 193; B. Konyar, *Diyarbekir kitâbeleri*, II, 43, resim 36) ve buradaki Lâle câmiinin de 1160'ta yapıldığı tahmin olunan murabbâ planlı bir minâresi vardır (*Voyages*, resim 148; Konyar, *ayn. esr.*, s. 139, resim 81) XVI. asırda da Diyarbekir'de bu nevî minâreler inşasına devam edilerek, Şeyh Matar (1512) ve Peygamber (1524) câmilerinin minâreleri meydana getirilmiştir (B. Konyar, *Diyarbekir yıllığı*, III, resim 139 v. d. ve 112; B. Günkut, *Diyarbekir tarihi*, Diyarbekir, tz., s. 109—111; S. Çetintaş, *Minârelerimiz*, bk. *Güzel san'atlar dergisi*, 1942, sayı 4, resim 35). Şeyh Matar câmii (Evliya Çelebî'de: Muallak câmi) minâresinin dikkate değer bir husûsiyeti de dört sütûn üzerine oturtulmuş olmasıdır. Bu bölgede murabbâ planlı minârelerin ez olmadığını daha az tanınan Hanî'deki „Yasin" minâresi (B. Konyar, *Diyarbekir yıllığı*, III, 365, resim 247 v. d.) ve Lice yakınında bulunan Atak'taki minâre (*ayn. esr.*, s. 357) isbat eder. Sayıları hayli çok olan bu minârelerin eski çan kuleleri olmadıkları artık anlaşılmıştır. Suriye de Emevîler devrinden beri yerleşerek te'sirlerini Anadolu'da da gösteren bu örnek, Asya'dan gelen türk te'siri ile, yerini yuvarlak ince minârelere bırakmakla berâber, bu sonuncular dış tezyinâtında Suriye geleneğine sâdık kalmıştır. A. Gabriel'e göre, böyle minâreler ancak XIV. asırdan sonra yapılmıştır (*Voyages*, s. 23). Aynı müellif bunların

murabbâ planlı kaidelerinin daha eskiden aynı yerde murabbâ planlı bir minâre bulunduğuna delîl teşkil ettiğini ileri sürer ise de, bu izah pek tatminkâr değildir. Asya türk an'anesine uygun olarak, dışı sırlı tuğlalar ile süslü bulunan Siirt ulu câmii minâresi, alt kısmının dört köşe ve gövdesinin yuvarlak olması bakımından, bir istisnâ teşkil eder. İnce silmeler ile gövdeleri kısımlara ayrılarak, tezyin edilen bu taş minâreleri yine Artukoğulları sâhasında bulmak kabildir. Mardin (1177'ye doğru?, *Voyages*, s. 23, resim 15, levha 14, 21; İ. Artuk, *Mardin Artuk-oğulları tarihi*, İstanbul, 1944; Kâtib Ferdî, *Mardin Artuklular tarihi*, İstanbul, 1339, s. 38, Ali Emîrî Efendi'nin hâşiyesi: câmiin vakfiye kitâbenin de iki minâreli olduğu kayıtlıdır), Hısn-Keyfâ (*Voyages*, s. 65, resim 53, levha 40, 44), Bitlis (*Voyages*, lev. 84) ve Diyarbekir'de Safa câmii minâreleri (B. Konyar, *Diyarbekir gıllığı*, III, 198, resim 136 v.d.; B. Günkut, *Diyarbekir tarihi*, s. 130) başlıca misâllerdir. Ramazan-oğulları tarafından yapılan Adana ulu camiinin sekiz köşeli minâresi de, renkli ve kabartma tezyinâtı ile, Suriye an'anesine uygun olarak, yuvarlağa yaklaşan şekli ile, türk minâre örnekleri arasında bir yer almaktadır (*Güzel san'atlar dergisi*, sayı 4, resim 28; K. Otto-Dorn, *Islamische Denkmäler Kilikiens*, *Jahrbach für Kleinasiatische Forschang*, nr. 2, 1952, s. 119, resim 15).

2. Asya (türk) an'anesine bağlı minâreler. Türkler ile Anadolu'ya giren yuvarlak gövdeli minâre mimârîsinin kökü Asya'ya bağlanır. Anadolu'nun ilk minâreleri hakkında sarîh bir bilgi yoktur. Erzurum'da şimdi saat kulesi olan Tepsi minârenin Saltuklular zamanına (1184) âit olduğu iddia edilmektedir (A. Ş. Beygu, *Erzurum*, İstanbul, 1936, s. 93, resim 8, krş. mad. ERZURUM). Kitâbesinin tarih kısmı maalesef yakınlarda tahribe uğrayan bu minârenin yuvarlak gövdesi, dış sathını süsleyen renkli tuğla tezyinâtı ile, tamâmen Asya minârelerini hatırlatır. Anadolu'nun âbidevî minâreleri XIII. asırda yapılmağa başlamıştır ki, bunlardan biri Akşehir'de Taş-medrese (1216—1217) minâresidir (F. Sarre, *Konia*, Berlin, tz., s. 24, resim 37; M. Ferit Uğur, M. Mes'ut Koman, *Selçuk veziri Sâhib Ata*, İstanbul, 1934, s. 93, resim 42, 43; İ. H. Konyalı, *Akşehir*, İstanbul, 1945, 285 v.dd.). Yuvarlak, fakat kalın olan bu minâreuin kayda değer bir husûsiyeti de iki şerefeli oluşudur. Sırlı mâvi renkte tuğlalar ile kaplı olan gövdenin bilhassa yukarı kısmında İran ve Irak'ta diğer nümûneleri bulunan baklava şekilleri ile süslü olduğu görülür. Eski bir Selçuk minâresi Niğde'de Alâeddin câmiine (1223) âit olandır (*Monuments*, I, 121, levha 34). Dört köşe kısa bir kürsü, köşe uçlarının kesilmesi sûretiyle sekiz cepheli yüksek bir çokköşeliye intikal etmekte ve câmiin duvarları hizâsında ise, ağır, kalın, yuvarlak gövde başlamaktadır (şerefeden yukarısı yenidir); gövdenin sathı renkli taş kuşaklar ile süslenmiştir. Anadolu'nun Divriği, Kayseri, Sivas ulu câmileri gibi, eski bâzı eserlerin minâreleri ilk yapıldıkları devre âit değildir. Bunlardan Sivas'taki minâre XIII. asırda câminin dışına eklenmiştir. Kalın olmakla berâber, âhenkli bir görünüşü olan gövde itinâlı ve zarif bir tuğla işçiliği gösterir (A. Hakkı — R. Nâfiz, *Sivas şehri*, İstanbul, 1928, resim 35; A. Gabriel, *Monuments*, II, 145, lev. 34; *Güzel san'atlar dergisi*, sayı 4, resim 23). Kayseri ulu câmiinin binâdan sonra yapılan muhteşem minâresi de, Sivas'takinin yakın bir benzeridir (*Monuments*, I, 35). Böyle câmi binâsından ayrı olarak inşâ edilen âbidevî minârelerin en zengin süslü misâli Antalya'nın meşhûr Yivli minâresidir. 1219—1238 arasında yaptırıldığı tahmin olunan (R. Riestahl, *Cenûb-i garbî Anadolu*, İstanbul, 1941, 34, resim 80, 81, 88) bu minârenin kürsü kısmı, sekiz köşeli pabuç kısmı ile, amûdî yivler ve çubuklar ihtivâ eden gövdeye geçmektedir. Yarım yuvarlak ve sivri çubuklar ile süslenen bu gövde, âdetâ bir yıldız biçiminde olan maktaı ile, menşe' bakımından, eski türk kule minâre ve türbe mimârîsine dayanmaktadır (bu şeklin remzî mânası için krş. Diez, *Die Siegestürme in Ghazna als Weltbilder*, *Kunst des Orients*, 1950, I, 37 v.d.). Bu devir minârelerinin âdetâ câmi binâsından ayrı, başlı-başına âbideler hâlinde inşâ edilmesine mukabil, yine XIII. asırda minâreye büyük bir mimârî terkip içinde yer verme fikri de tatbik edilmiştir. Esâsı Selçuklular ile gelen büyük cümle kapısı ve bu kapının üstünde yükselen çift minâreden mürekkep tertip tarzı, Anadolu'da da, bilhassa medreselerde, tatbik olunmuştur. Nitekim Sivas'ta Çifte minâreli medresenin (1217; *Monuments*, II, 151, lev. 39; İ. Hakkı—R. Nâfiz, *Sivas*, res. 15, 16) minârelerinde gövdelerin tuğla örgüsünde hendesî bir şeklin mevcûdiyeti görülür. Şerefe çıkıntıları ise, tuğla çıkmalar ile te'min edilmiştir. Erzurum'daki çifte minâreli medresenin kapı üstündeki minâreleri (W. Bachmann, *Kirchen und Moscheen*, Leipzig, 1913, s. 77, levha 65; Ş. Beygu, s. 116, resim 17) amûdî yarım-yuvarlak ve sivri çubukları ile, Antalya'daki mi-

nâreyi hatırlatır. Alttaki cümle kapısının zengin tezyinâtı, bu minârelerin sırlı tuğladan tezyinâtı ile bir kat daha zenginleştirilmiştir. 1258 tarihli Sâhib Ata câmiinin ise, kapısı üstündeki çift minâreden ancak biri kalmıştır (F. Sarre, *Konia*, s. 15, lev. 11; Cl. Huart, *Konia*, Paris, 1897, s. 154; Ferid—Mes'ud, *Sâhib Ata*, s. 42, resim 1). Bunun da gövdesinin asıl kısmının âdetâ bir çubuk demeti şeklinde yapılmış olduğu dikkati çeker. Sivas'ta 1271'de yapılan Gök medresenin de kapısı üstündeki çift minârenin gövdeleri tezyinatlı ve yayvan çubukludur (R. Nafiz — İ. Hakkı, *Sivas*, resim 20, 21; *Monuments*, II, 159, lev. 52). Niğde'de Sungur Bey câmiinin (1276?) çift olduğu zannedilen minâreleri artık mevcut değildir (*Monuments*, I, 128). Avlulu medrese geleneğinin tabi'î bir neticesi olan bu cümle kapısı minâreleri tertibi yavaş-yavaş terkedilmiş ve minâre câmi mimârisi çerçevesi içinde bir gelişmeye tâbî tutulmuştur. Fakat bu Selçuklu minârelerinde muhteşem, âbidevî bir görünüş ve gövdenin zengin sırlı ve renkli tuğla tezyinâtı ihmâl edilmeyen unsurlar olmuştur. Konya'da Güdük minâre adı ile tanınan Hatuniye imâreti (1230) minâresinin, geçen asrın ortasına kadar, gâyet uzun ve çifte şerefeli olduğu 1854'de yapılan bir resimden anlaşılmaktadır (A. Cemâl, *Konya*, İstanbul, 1932, s. 55; A. Süheyl Ünver, *Konya'da ikinci bir çift şerefeli minâre*, *Konya* dergisi, 1947, F. Soyman, İ. Tongur, *Konya eski eserler kılavuzu*, Konya, 1944, s. 94). Konya'da İnce minâreli medresenin çifte şerefeli minâresi 1901'de alt şerefesi hizâsında yıkılıncaya kadar, bu nev'in en muhteşem örneği idi (F. Sarre, *Konia*, s. 17; res. 26—28; C. Esad Arseven, *L'Art turc*, İstanbul, 1939, s. 57, resim 96—97; Ferid—Mes'ud, *Sâhib Ata*, s. 68, res. 27, 28, 35, 36). Âit olduğu binânın nisbetlerini dikkate almaksızın yükselen bu âbidenin kürsü kısmının taştan olmasına mukabil, gövdesi çubuklu ve yivli olup, ayrıca bu gövdenin sathı, hendesî şekillere göre tertip edilmiş renkli sırlı tuğlalar ile kaplanmıştır. Bu tuğlaların arasında yer alan koyu mor renkte dışarı taşkın menşûr biçimindeki tuğlalar, satıhlarının parlaması sûretiyle, minârenin ihtişâmını bir kat daha arttırmaktadır. Minâre gövdelerinin bir takım girinti ve çıkıntılar ile hareketlendirilmesi fikri, en garip ifâdesini Konya'da, ne zaman yapıldığı bilinmeyen küçük Hoca Hasan mescidi minâresinde bulmuştur (F. Soyman, İ. Tongur, *Konya*, 98). Yivli ve çubuklu minâreler arasında gövdesi burmalı çubuklar ile süslü olan bir misâl Amasya'da 1237—1247 arasında yapılan Burmalı-minâre câmiinin yanında görülür (*Monuments*, II, 17). Ancak bu minârenin ne zaman yapıldığı hususunda tereddüt vardır (H. Hüsâmeddin, *Amasya tarihi*, I, 116 v.d.; İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, İstanbul, 1927, s. 99). Yavaş-yavaş Anadolu minârelerinde gövdelerinin çubuk ve yivler ile süslenmesi terkedilmeğe başlanmış, ancak bir müddet daha gövdelerin satıhları renkli sırlı tuğlalar ile kaplanmağa devam etmiştir. Erzurum'da İlhanlılar zamanında yapılan Yakutiye mescidi (1310) minâresi, hiç bir intikal unsuru taşımaksızın, temelden itibâren yuvarlak olarak yükselmesine rağmen, zamanımıza kadar gelebilen gövdesinin bakiyesi gâyet zengin kabartma sırlı çiniden bir örgü tezyinâtı ile kaplı bulunmaktadır (Ş. Beygu, s. 150, resim 33). Kırşehir'de Caca-Bey câmiinin binâdan ayrı olarak yapılan minâresinin de gövdesi zengin tezyinât ve mâvi çiniler ile kaplanmıştır (C. H. Tarım, *Kırşehir tarihi*, Kırşehir, 1938, s. 58 v.d.; S. Ülgen, *Kırşehir'de türk eserleri*, *Vak. d.*, 1942, II, 255, resim 2, 7, 8). Halk arasında bu yüzden „Cincıklı minâre" adı ile tanınan bu minâre Anadolu'da bir nev'in timsâli olmuştur. Birgi ulu câmiinin (1312) kıble duvarına bitişik minâresinde (Riefstahl, *ayn. esr.*, s. 22, res. 34; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, II, 31 v. dd.), Akşehir'deki gibi, renkli sırlı tuğladan baklava biçiminde tezyinât görülür. Yine aynı bölgede, Manisa'da, ulu câmi (Riefstahl, s. 10, res. 20; Ç. Uluçay—İ. Gökçen, *Manisa tarihi*, İstanbul, 1939, s. 89, res. 20) ve Tire'de inşa tarihi şüpheli Yalıçı Bey veya Yeşil-imâret câmii (Riefstahl, s. 27, res. 50; tarihi hususunda krş. R. Anhegger, *Eski Fâtih câmii meselesi*, *T D*, 1954, VI, 155, not 11) minâreleri de aynı hususiyeti gösterir. Riefstahl (s. 12)'in hendesî şekiller ile süslü halı zeminlerini hatırlattığını yazdığı bu minârelerin gövdelerinin süslenmesinde, lâcivert, mâvi, yeşil ve erguvânî renkli çini tuğlaların kullanıldığı tesbit edilmiştir. Böyle bir misâl de Bergama Müfti (Arap?) câmii minâresidir (M. Rahmi, A. Aziz, *Bergama tarihi*, İzmir, 1929, s. 62; O. Beyatlı, *Bergama tarihinde türk-islâm eserleri*, İstanbul, 1956, s. 14, res. 14). Garbî Anadolu'nun mühim âbidelerinden Balat (Miletos)'ta 1404 tarihli Menteşe-oğlu İlyas Bey câmiinin tuğla minâresi (K. Wulzinger, F. Sarre, P. Wittek, *Dos islamische Milet*, Berlin, 34, lev. 1, 3, 24), sâde görünüşüne mukabil, câmiinin sağ tarafındaki mevkii itibâri ile, mühim bir husûs arzeder ise de, bu minâre artık mevcut değildir. Garbî Anadolu'nun diğer değerli bir eseri olan Ayasuluk'ta 1375 tarihli İsâ Bey câmiinin ise, aslında iki minâresi olduğu tesbit edilmiş-

tir (*Forschungen in Ephesos*, Wien, 1906, s. 113, 119, lev. 3; (K. Otto-Dorn, *Das Isa Bey Mosehee, Kleinasien und Byzanz*, Berlin 1950, s. 115 v. d.; A. Ogan, *İsa Bey câmii*, *VD*, 1957, III). Ancak biri mevcut olan bu minârelerin tezyinî bir hususiyeti olmamasına karşılık, avlu duvarı ile câmi kısmının birleştiği yerde inşâ edilmesi bakımından, dikkati çeker. Sonraki devrin osmanlı mimârîsi, minâre inşasında, umûmiyetle, bu tertibe sâdık kalmıştır. Dışı renkli minârelerin en zengin misâllerinden biri İznik'te 1378—1391'de yapılan Yeşil câmie âittir (S. Ülgen, *İznik'te türk eserleri*, *Vak. d.*, 1938, I, 58; K. Otto-Dorn, *Das islamische Iznik*, Berlin, 1941, 30, levha 6, 7, 11). Câmiin köşesinde yükselen minârenin kürsüsü yoktur. İznik'teki diğer minâreler çok daha basit ve iddiasızdır. Ancak Eşref Rûmî manzûmesindeki minârede şerit hâlinde çiniler var ise de, bunlar iç tezyinatta kullanılan çinilerdendir. Maalesef Bursa'daki minârelerin çoğu 1855 zelzelesinde yıkılmış (C. M. Koyunluoğlu, *Bursa tarihi*, Bursa, 1935, s. 101) ve sonra geçen asrın sonlarında hâkim zevke göre yeniden yapılmıştır (krş. H. Wilde, *Brussa*, Berlin, 1909, 19, 25, 35, 42, 51); nitekim ulu câmiin çifte minâresinin aslında yivli sütûnlar biçiminde ve Yeşil câmiininki gibi, çiniler ile süslü oldukları bilinmektedir (krş. Ch. Texier, *Asie Mineure*, Paris, 1862, s. 127, 129 ve L. de Laborde, *Voyage de l'Asie Mineure*, Paris, 1838, s. 23, levha). Osmanlı mimârîsi Selçuk an'anesinin cümle kapısı üstünde yükselen çifte minâre tertibini tamâmen terketmiş ve minâreye câmi mimârîsinin umûmî âhengi içinde mühim bir yer vermiştir. Bunun neticesi olarak da, osmanlı minâresi, eskisi gibi, yer ve nisbet itibârı ile câmi binâsından ayrı olmaktan çıkarak, onun dış manzarasını tamamlayan bir unsur olmuştur. Bursa gibi, Edirne minâreleri de Mahmud I. (1730—1754) zamanındaki zelzelede harâp olduğundan, ekserisi ilk şekillerini bugüne kadar muhâfaza edememekle berâber, içlerinde aşağı kısımlarında mühim bâzı husûsiyetler arzedenler tesbit olunmaktadır. Nitekim Eski câmiin (1403—1414) murabbâ planlı minâre kürsülerinin köşelerdeki yarım yuvarlak şebnişinleri ile, âdetâ bir kale burcu manzarasına sâhip olması dikkati çeker (N. Peremeci, *Edirne tarihi*, İstanbul, 1940, s. 54, res. 5; O. Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı devri âbideleri*, İstanbul, 1940, res. 12). Kürsüoün kapı çerçevesi ve cephe tezyinâtı ile, âbidevî husûsiyeti daha bâriz bir şekle sokulmuştur. 1438—1448 arasında yapılan Üç-Şerefeli câmiin dört muhteşem minâresi avlunun dört köşesinde yer almıştır (C. Gurlitt, *Die Bauten Adrianopels*, *Orientaliches Archiv*, 1910, I, 51, N. Peremeci, s. 55, res. 8; O. Aslanapa, s. 14). Şerefelerinin biçiminden yukarı kısımlarının XVIII. asırda yeniden yapıldığı anlaşılan bu minârelerin şerefelerinin her birine ayrı yollardan çıkılması halk nazarında dâimâ bayramlık uyandırmıştır. Uzunlarının boyları 70 m.'yi bulan bu minârelerin gövdelerinin alt kısımlarının taş kaplaması arasında görülen kırmızı tezyinât osmanlı mimârîsinin ilk devrinde minâreleri renkli olarak inşâ temâyülünün henüz bâkî olduğunu gösterir. Bunlara „baklavalı" „şişhâneli" veya „çubuklu, burmalı" gibi adlar verilir (E. H. Ayverdi, *Fâtih devri mimârîsi*, İstanbul, 1953, 93 v.d.). Ancak minârelerin dış süslerinin esas gövdenin dışında 50 cm. kalınlığında bir kaplama hâlinde oluşu (S. Çetintaş, *Minârelerimiz*, *Güzel san'atlar derg.*, 1942, sayı IV, 60) gövdelere kalın bir görünüş vermiştir. Karaman-oğulları devrinde, XIV. asrın ilk yarısında Karaman'da yapılan Mûsâ Paşa medresesinin 1927'de yıkılan uzun taş minâresi (F. Sarre, *Konia*, Berlin, 1908, s. 20, res. 30; E. Diez, O. Aslanapa, M. Koman, *Karaman devri son'atı*, İstanbul, 1950, s. 50, res. 75, 76), renkli tezyinatı, yuvarlak gövdesi, ufkî yazı şeritleri ve bilhassa bugüne kadar kalabilen pek nâdir misâllerden olan petek kısmı ile dikkati çekiyordu. Renkli gövdesi ve kabartma süsleri ile, ona benzeyen diğer bir minâre aynı yerdeki İbrahim Bey imâreti (1433) minâresidir (Diez, Aslanapa, Koman, s. 67, res. 69). Konya Ereğlisi'ndeki ulu câmiin minâresi ise, sekiz köşeli kürsü kısmında kemerler ihtivâ etmektedir (*ayn. esr.*, res. 166) ki, bu bakımdan, bir dereceye kadar, bâzı osmanlı minârelerini hatırlatır.

3. Minber biçimi minâreler. Anadolu'da bilhassa mescidlerde rastlanan basit bir minâre şekli daha vardır ki, bunlar doğrudan-doğruya binâya veya avlu duvarının bir cephesine bitişik taş bir merdivenden ve bunun yukarı ucunda bir şerefeden ibârettir. Görünüş bakımından, minberi hatıra getiren bu minârelerin inşâsında, iddia edildiği gibi, uzak tc'sirler aramaktan ziyâde (J. Schacht, *Ein archaischer Minaret-Typ in Ägypten und Anatolien*. *Ars Islamica*, 1938, V, 46 v.d.), bir ihtiyâcın en kolay cevaplandırılışını sebep olarak görmek yerinde olur. Bu nevî minârelerin bâzı misâlleri Schacht ve Wittek (P. Wittek, *Menteşe beyliği*, Ankara, 1944, s. 118, 127) tarafından tanıtıldığı gibi, Milas (A. Akarca, *Milas*, İstanbul, 1954, lev. 17; Wulzinger, Wittek, Sarre, *Milet*, s. 4, 38, lev. 16)

ve Kayseri civarında olanları (G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce*, Paris, 1925, lev. 19) da bilinmektedir. Kayseri—Nevşehir bölgesinde bu örnek minârelerin sayısız denilecek kadar çok olduğu ve bunların her devirde yapıldıkları söylenebilir.

II.

Yeni çağda.

Osmanlı devri minârelerinin tezyinat itibârı ile daha sâdeleşmesine karşılık, bağlı oldukları câmi binâsının dış güzelliğinin tamamlayıcı bir unsuru olmuştur.

1. Büyük câmilerin minâreleri. Aydın-oğlu İsâ Bey câmii ile Edirne'de üç şerefeli câmide başlamış olan çok sayıda minârenin câmiin muayyen yerlerinde inşâsı fikri daha kuvvetlenmiş ve Osmanlı devri içinde pâdişahlar veya yakınları tarafından yapılan câmilerin umûmiyetle çifte (pek nâdir hallerde daha fazla) minâreli olması hemen-hemen kaide hâline gelmiştir. İstanbul'un fethinden sonra câmie çevrilen Ayasofya'nın şimâl yarım kubbesi önündeki kulelerden birinin minâre hâline getirildiği tesbit olunmuştur (W. Emerson, R. L. van Nice, *Hagia Sophia and the first minaret*, *A J A*, 1950, LIV, 28 v.d., levha 13—14). Ahşap olması muhtemel bulunan bu minâre Selim II. zamanındaki tâmirde kaldırılmıştır (A. Refik, *On altıncı asırda İstanbul*, İstanbul, 1953, s. 21, 23). Umûmiyetle Ayasofya'nın tuğla minâresi Fâtih Sultan Mehmed, Bâb-ı hümâyûn tarafındaki minâresi Bayezid II. devrine izâfe edilir (*Ḥadîḳat al-cevâmi'*, İstanbul, 1281, I, 3 v.d.); câmiin sol tarafındaki eş-minâre ise Sinan tarafından inşâ edilmiştir. Fetihten sonra câmie çevrilen kiliselerde mevcut kulelerden minâre olarak istifâde olunduğunun tek misâli Galata'da Arap camiidir. Bu dominiken kilisesinin dört köşe çan kulesi, minâre hâline getirilerek, hâlâ kullanılmaktadır (C. Esad Arseven, *Eski Galata*, İstanbul, 1329, 46 v. d.; E. Dalleggio d'Alessio, *Le pietre sepolcrali di Arap Giami*, Genova, 1942; B. Palazzo, *L'Arap cami*, İstanbul, 1946). Bu mâbedin Arap câmii adını almasında Suriye minârelerinin biçimini hatırlatan bu kulenin payı olsa gerekir 1463—1471 'de yapılan Fâtih câmiinin birer şerefeli iki minâresi avlu ile câmiin birleştikleri köşelerdedir (H. Baki Kunter, A. Saim Ülgen, *Fatih camii*, *Vak. d.*, 1938, I, 91 v. d.; E. H. Ayverdi, *Fatih devri*, s. 140, 145). Câmiin ikinci inşasından sonra da aynen muhâfaza edilen bu minâreler (Choiseul—Gouffier, *Voyage pittoresque*, Paris, 1842, III, levha 83) geçen asırdaki bir tâmirde şimdiki şekillerini almıştır. XV. asra âit olan alt kısımları (E. H. Ayverdi, *Yine Fâtih camii*, *T D*, 1954, sayı 10, 103 v.d.,) bu devrin minârelerinin başlıca husûsiyetleri olan profilli silmelerden meydana gelen sâde tezyinâta ve gâyet yayvan baklavalardan mürekkep bir pabuç (Osmanlı minâresinin aksâmının adları için bk. C. Esat Arseven, *San'at ansi lopedisi*, mad. *minâre*) kısmına sâhiptir. Osmanlı san'atının „klâsik" devrinin gövdeleri, tezyinatlı minârelerine, 1501—1505'e âit Bayezid câmii ile 1522 tarihli Sultan Selim ve 1543—1548 taribli Şehzâde câmilerinde rastlanır. Bunlardan Bayezid câmiininkileri gerek kürsü, gerek gövde kısımları renkli tezyinat ile kaplıdır; sol minâre 1683 yangınında harâp olarak, bu tezyinâtını gövde kısmında kaybetmiştir. Başlangıçta tek şerefeli olan bu osmanlı minârelerinde (krş. Edirne'de Bayezid câmii; O. Aslanapa, *Edirne*, a. 62 v.d.; Amasya'da Bayezid câmii; *Monaments*, II, 33 v.d.), Sinan devrinden itibâren, şerefeler sayısının çoğaldığı görülür. Şehzâde câmiinde minârelerin gövdelerinde kabartma örgü şekilleri uzanmakta ise de, bu tezyinât (*Güzel san'atlar dergisi*, IV, res. 20) tek olarak kalmıştır. XV. asırdan itibâren, pabuç kısmında intikal unsuru olarak kullanılan yayvan baklavalar da terkedilerek, bunların yerini daha sâde ehrâmî bir intikal şekli almıştır. Şerefelerin çıkıntılarının tabanları mukarnaslı konsollar tarafından taşınmış ve şerefelerin bu tezyinî görünüşleri, şebekeli korkuluklar ile, daha da arttırılmıştır. Dâimâ kurşun kaplı olan sivri ahşap külâh ile kârgir minârenin birleştiği yerde, muhtemelen minâreye bir nevî nazarlık teşkil etmek düşüncesi ile, bir sıra mâvi çini konulması âdet olmuştur. Muahhar osmanlı devrinde bu çinilerin yerine kabartma bir çelenk dizisi işlenmiştir. 1550—1557'de inşâ edilen Süleymâniye câmii minârelerinde, bütün bu yenilikler tatbik edildikten başka, avlunun dört köşesinde yükselen minârelerin câmi ve müştemilâtının teşkil ettiği manzûmenin bütünü içinde, ehemmiyetli bir güzellik vazifesi vardır. Gövdelerin ince, amûdî çubuklar ile satıhlara bölünmesinde, tezyinî bir gâye kadar, hâlâ garbî Anadolu'da kullanılan ahşap minâre an'anesinin te'sirini de aramak yerinde olur. Edirne'de 1569—1575'te yapılan Selimiye'nin boyları 70 m.'yi geçen 4 muhteşem minâresi (*Güzel san'atlar dergisi*, IV. sayıda resimleri vardır), sâde tezyinâtı ile, çizgi güzelliğini dâimâ ön plânda tutan mimârîsinin bu fikrini âbideleştirdikten başka, câmiin dört köşesinde yükselmek sûretiyle, kubbenin ağırlık ve ufkiliğine tezat teşkil eder (krş. Gurlitt, *Orientalisches Archiv*; O. As-

lanapa, *Edirne*, s. 32 v.d.). 1611—1617 'de yapılan, Sultan-Ahmed câmii minârelerinin mâbedin köşelerine her biri üçer şerefeli dört, avlunun köşelerine de ikişer şerefeli bir çift minârenin yerleştirilmesi sûretiyle, 6 minâre ve bunlardaki 16 şerefe ile, istisnâî zenginlikte bir görünüş kazanmışlır. 1598 'de başlanıp, 1663 'te biten Yeni câmide ise, üçer şerefeli iki minâre, âbenkli hatları ve zengin sarkıtmalı şerefe çıkıntıları ile, zarif bir şekilde câmiin ufkî ve amûdî hatlarını muvâzelendirir (S. Ülgen, *Yeni câmi, Vak d.*, II, 387 v.d.). Üsküdar 'da 1710 'da yapılan *Yeni Vâlide* câmiinin minâreleri eski türk geleneğine sâdık kalınmış olan son misâllerdir. Bunlarda yukarı şerefelerinin şerefe altı sarkıtma çıkıntılarının, alttakilere nazaran, daha uzun olmasında, klasik osmanlı mimârîsinin dikkat ettiği menâzır inceliklerden birinin henüz yaşadığı dikkati çeker.

Türk mimârîsinde, XVIII. asrın ortalarından itibâren başlayan yabancı te'sirler devrinde, minâre mimârîsi de çok değişmiş, evvelki devrin tezyinât unsurlarını tamâmen unuttuktan başka, aşırı derecede bir incelme temâyülünün neticesi olarak, hayret verici inceliklerde yapılmağa başlamışlardır. 1755 'te biten Nûruosmâniye câmii minârelerinin tamâmen „barok" üslûpta olmalarına rağmen (D. Kuban, *Barok mimârîsi*, İstanbul, 1952), külâhlarının aslında ahşap olduğu (krş. H. Saladin, *Manuel d'art musulman*, Paris, 1907, res. 395) ve ancak son yarım asır içinde şimdiki şekillerini aldıkları bilinmektedir. Bu devreden itibâren, minârelerin kürsü kısımları eski mimârî hususiyetlerini kaybettikten başka, papuç kısmının intikal unsuru olarak gördüğü vazife tamâmen ihmâl edilmiş ve bu mühim kısma daha ziyâde tezyinî bir vazife verilmiştir. Bu hususun, 1760 'ta biten Üsküdar Ayazma câmiinin tek minâresinde görüldüğü gibi (Kuban, *Barok*, s. 29), daha sonraki misâllerde de tekrarlandığı müşâhede olunur. Bu devir minârelerinin muayyen mimârî hesaplara göre inşa edilmediğinin en bâriz delîli de Lâleli, Halıcıoğlu, Üsküdar, Selimiye, Nusrotiye, Beylerbeyi câmilerindeki minârelerin ilk düşünüldükleri gibi yapılmamalarıdır. Bunlardan ilk ikisi ve sonuncusu önce tek minâreli olarak yapılmış, sonra ikinci minâre ilâve edilmiş (*Hadîka*, I, 23, 309; II, 171), Selimiye minâreleri ise, inşâat esnâsında fazla kalın görülerek, dışlarından tıraş edilmek sûretiyle, inceltilmeğe teşebbüs olunmuş ve bu yüzden bir fırtınada yıkılmış (*Hadîka*, II, 179) ve nihâyet Nusretiye câmii minâreleri, inşaât bittikten sonra, mahyalar denizden görülemediği için, yükseltilmiştir (*Hadîka*, II, 158). Türk baroku devrinde minârelerin şerefe altlarının bilezikler ve boğumlar ile süslenmesi kâfî görülmüş (*Güzel san'atlar derg.*, sayı IV, resim 34), pabuç kısımlarına da bâzan kürevî bir şekil verilmiştir. Bu devrin son cemâat yerlerinin üstüne bir kasr-ı hümâyûn (veya hünkâr dâiresi) inşâ edilmesi minâre kürsülerinin bu kısmın içine gizlenmelerine de sebep olmuştur ki, bunun en bâriz bir misâli 1854 'te yapılan Dolmabahçe 'deki Bezm-i-Âlem Sultan câmii minâreleridir. Fransız *empire* üslûbunun te'siri altında kalan bu devrin mimârîsi, bu minârelere (Hırka-i şerîf, Dolmabahçe, Ortaköy) şerefe altlarını „korint" başlıkları şeklinde yapmak sûretiyle (*Güzel san'atlar derg.*, IV, resim 33), minârelere âdetâ muazzam ölçüde „korint" sütunları manzarası vermiş ve bu husus, gövdelerin son derece inceltilmesi ile, daha da belirtilmiştir. Geçen asrın sonlarında, İran minârelerinden alınan ilhâm ile, şerefelerin ince sütûnlara dayanan birer sakıfla kapatılması usûlü de çıkmış ve türk minâre an'anesine aykırı olan bu şekil İstanbul 'da bâzı küçük câmiler ile, Kasım-Paşa câmiinin çift minâresinde (son tâmirde kaldırıldı), Ortaköy 'de Mecidiye ve Kâğıthâne câmii minârelerinde tatbik olunabilmiştir. Anadolu 'da, Konya 'da Azîziye câmii bu biçimde iki minâreye sâhiptir (F. Soyman, İ. Tongur, *Konya*, s. 144). Geçen asrın sonlarında hâkim olan garip ve karışık mimârî temâyüller neticesinde, minârelerde „gotik" üslûbunun unsurları da tatbik olunmuş ve Mecidiye ile Kâğıthâne câmileri minâreleri, bu üslûba göre, yapılmıştır. Bu devirde minârelerin incelikleri ile birlikte, çok kalabalık ve ağır tezyinat ile kaplanmaları da esas olmuştur. Nitekim 1871 'de yapılan Aksaray 'da Vâlide ve Yıldız 'da Hamîdiye câmileri minârelerinde bu husus açıkça tesbit edilebilir.

2. Orta büyüklükteki câmilerin minâreleri. Bu minâreler, tek olduklarından, umûmiyetle câmiin sağ tarafında inşâ edilmiştir. Osmanlı devrinde bu minârelerde tezyinât yoktur. Ancak bâzı minârelerin kürsü kısımlarında, âdetâ bu kısma başlı-başına bir mimârî görünüş veren çerçeve taksimâtı görülür ki, bunun İstanbul (S. Eyice, *Koca Mustafa Paşa câmii, T D*, 1953, V, resim 8), Edirne (O. Aslanapa, *Edirne*, 1949, resim 96; *Güzel san'atlar dergisi*, IV, resim 1, 13: Ayverdi, *Fatih devri*, resim 206) ve Rumeli 'de misâlleri (H. Duda, *Balkantürkische Stadien*, Wien, 1949, lev. IV²; E. H. Ayverdi, *Yugoslavya 'da türk âbideleri, V D*, 1927, III, res 26) vardır. Rumeli 'nin muhtelif yerlerinde ise

gövdelerin kırmızı renkte ve baklava biçiminde bir örgü tezyinâtı ile kaplı olduğu tesbit edilmiştir. Bunlardan Filibe'de Cuma câmii (R. Anhegger, *Beiträge z. Frühosm. Baugeschichte*, İstanbul, 1953, resim 20), Selânik'teki Alaca-İmâret câmii minâresi (S. Eyice, *Yunanistan'da türk eserleri*, *T M*, 1954, IX, 168) yıktırılmış olmasına karşılık, Karaferye (Veria)'de başka bir örnek hâlâ mevcuttur (krş. *T M*, 1955, X, 206, resim 1). Rumeli minârelerinin nisbet itibârı ile haylı yüksek inşâ edildikleri de, mahallî bir hususiyet olarak, dikkati çeker. Eski türk minâre geleneğindeki gövdelerin çubuklar ile süslenmesi ise, bâzı misâllerde yine tatbik edilmiştir; bunların düz çubuklu olanları bulunduğu gibi (R. Riefstahl, *ayn. esr.*, resim 55), kısma yivli ve çubuklu olanları (resim 28, 56; İ. H. Konyalı, *Karacabey mamûresi*, İstanbul, 1943, s. 11), battâ burmalı çubuklu olanları da vardır (Üsküp'te Karlı-zâde Mehmed Bey câmii için bk. E. H. Ayverdi, *Yugoslavya'da türk âbideleri*, resim 29; Afyon'da Gedik Ahmed Paşa câmii; E. H. Ayverdi, *Fatih devri*, resim 218). Fakat bütün bu tezyinatlı minâreler osmanlı mimârîsinde münferit misâller olarak kalmıştır. Minârelerin tezyinatı gövdeleri amûdî satıhlara bölen ince çubuklardan (Mısır'daki misâller için bk. L. Hautecoeur—G. Wiet, *Les Mosquées du Caire*, Paris, 1932, levha 227, 229) ve şerefe altındaki mukarnaslı çıkmalardan ibâret kalmıştır. Bu minârelerin güzellikleri sâde ve sâkin zarâfetlerinde, inceliklerinde ve binâ ile tam bir âhenk teşkil eden ölçülü nisbetlerinde toplanır. XVIII. asrın ortalarından itibâren, minârelerin şerefe altlarındaki mukarnasları artık unutulmuş ve bunun yerini boğumlu çıkıntılar, bilezikler almış, bâzı nâdir hâllerde, şerefe altı istiridye kabuğu biçiminde çizgiler ile süslenmiştir. Geçen asrın minâreleri ise, mimârîde hâkim olan türlü zevklerin izlerini taşır.

3. Mescid minâreleri, âit oldukları binâların bütün mütevâzî ölçülerine rağmen, çok değişiklikler gösterir (başlıca misâller için krş. S. Eyice, *İstanbul'da bâzı câmi ve mescid minâreleri*, *T M*, 1953, X, 247—268). Bunların içinde yuvarlak veya sivri düz çubuklu (E. H. Ayverdi, *Fâtih devri*, resim 176, 194; S. Eyice, res. 12) veya burmalı (s. Eyice, resim 10) olanları bulunduğu gibi, dikkat çekici tuğla süsleri ihtivâ edenleri (Ayverdi, res. 138, 139, 195; S. Eyice, res. 11) veya biçimi ile diğerlerinden ayrılanları vardır. Bu hususta bilhassa İstanbul'da çok çeşitli örnekler ile karşılaşmak mümkün idi; fakat umûmiyetle ahşap minâre mimârîsinden ilhâm almak sûretiyle yapılan bu minâreler maalesef son yıllarda sür'atle ortadan kalkmıştır. Bunların içinde, şerefe çıkıntısı olmaksızın, baca biçiminde (Mimar Sinan, Semiz Alî Paşa, Silâhî Mehmed Bey ve Derviş Ali mescidleri) veya binâonın dışına cumba şeklinde asılı olanlar (Timur-Taş, Topkapı sarayında Beşir Ağa), minber-minâre şeklinde olanlar (Küçük-Çekmece'de Sokullu) veya bu şekilde olmakla berâber, şerefesi aynı zamanda bir çeşme üzerine oturtulmuş olanlar (1957'de yıktırılan Yenibahçe mescidi) vardır. Bir şadırvan üstünde olan XIV. asra âit bir minâre de Bursa'da Timur-Taş câmii minâresidir. Bu küçük mescid minâreleri arasında bâzan garip biçimlerde olanlara da rastlanır (msl. İstanbul'da 1945'te yıktırılan ve cümle kapısı üstünde olan Tulumcu mescidi minâresi ile bir sütûn üstüne oturtulmuş şerefeden ibâret Küçük-Piyâle mescidi minâreleri).

(SEMÂVİ EYİCE.)

MİNBAR. [Bk. MİNBER.]

MİNBER. MİNBAR (A.), minber [bk. mad. MESCİD]. Minber şeklinin menşe'î hakkında etraflı tetkik için bk. C. H. Becker, *Die Kanzel im Kultus des alten Islam* (*Nöldeke-Festschrift* ve *Islamstudien*). Becker bir de en eski bir tarihî kaynak zikretmektedir ki, Peygamber hicretin 7. yılında, üzerinde halka vaaz verdiği minberini yaptırdı; bunun iki basamağı, bir de oturacak yeri (*maḳ'ad*) var idi. Bu mâlûmata göre, minber başlangıçta yüksek bir kürsü veya bir taht idi. Peygamberin ölümünü tâkip eden sabah, Ebû Bakr, hararetli bir müzâkereden sonra, cemâat içinde merâsim ile, Peygamberin minberine çıktı. Cemâat orada kendisine müttefikan bi'at etti. Sonraki halîfeler bu an'aneye uydular; vâliler de, vazifeye başladıkları ve ondan ayrıldıkları zaman, minbere çıkmağı âdet edindiler. Buna göre, minberin en eski devirde, ibâdet ile bir münâsebeti yok idi. Divan toplantılarında hükümdar buraya çıkar, otururdu. Minber, ibâdetin cemâat hâlinde gelişmesi ile birlikte, yavaş yavaş ibâdette bir rol oynamağa başladı. Becker'e göre, minberin hükümdar veya hâkim kürsüsü vaziyetinden, alel'âde minber hâline gelme tarihi Emevî saltanatının nihâyet bulusuna tekabül etmektedir. Mısır'da hicrî 132 yılında bütün eyâlet câmilerine birer minber konulmuştur; diğer islâm memleketlerinde aş.-yk. aynı zamanlarda câmilere minber vaz' edilmiştir. Daha Abbâsîler devrinin başlarında minber münhasıran bir kürsü idi. Becker'e göre, minber ilk defa Mu'âviya veya vekili mârifeti ile, Medine'de Muṣallâ'da yapılan dinî merâsime sokulduğu zaman, kürsü olarak

kullanılmıştır. Muşallā'da Peygamberin minberi yok idi. Fakat orada ibâdetten başka bir şey bahis mevzuu olamazdı.

Dâimâ mihrâbın ve cemâatin sağında bulunan ve kürsü olarak kullanılan minberin esas şekli merdivenlere açılan, kanatlı veya kanatsız bir kapı çerçevesi ve üzerinde, mâbed sayvanları gibi, bir sayvan bulunan bir sahanlıktan ibârettir. Bu şekil, en yaygın olan tahta minbere hâs bir şekildir. Taş veya tuğladan minberler ise, çok daha sâde olup, umûmiyetle üç veya dört basamaklı bir merdiven ile varılan çıplak bir sahanlıktan ibâret idi. Tahtadan yapılmış olan nefis minberler san'at tarihinin en meşhûr minberi olan Ḳayravān'daki büyük câmiin minberi ile başlar. Bu câmi İbrāhīm II. İbn Aġlab (261—281 = 874—894) tarafından genişletilirken, rivâyete göre, Bagdad'daki mihrap duvarının parlak çinileri ile kaplanmış ve yerine konulmuştur. Bu minber abanozdan yapılmış olup, vâizin durduğu yere çıkılan 17 basamaklı merdiveniyle, artık kat'î şeklini almış bulunuyordu. Bununla berâber, minber henüz daha sonraki tahta minberlere has ve değişmez yapıya ulaşmış değil idi. Mal. henüz giriş kapısı üzerinde çatısı yok idi. Birbirinden farklı eb'adda, 200'e yakın oyma şeritten mürekkep yapısı, Bagdad'da eşine pek rastlanmayacak ve Ḳayravān'da da mühim telâkkî olunamayacak derecede, iptidâî ve aynı zamanda göçebe rûhunu aksettiren karışık bir tezyinat yığınından başka bir şey değildir. Saladin minberin, Ḳayravān'ın 441 (1049)'de, Fâtımîlerden Mustanṣir Abū Tamīm'in askerleri tarafından yağmalandıktan sonra, tâmir edilmiş olduğunu belirtmiştir. Filvâkî minber bir çok defalar hasâra uğramış ve tâmir görmüştür. Yerinde yapılacak dikkatli çalışmalara dayanan bir araştırmaaya baş-vurulmadıkça, bugünkü umûmî görünüşünü tenkidî bir tetkike tâbî tutmak imkânsızdır. Kühnel'in belirttiği gibi, tezyinat Emevîlere âit telâkkî olunmalıdır (Springer, *Kunstgeschichte*, VI, 385).

Kabartma şeritlerindeki üzüm salkımları, sebze ve hurma dalları şekilleri ile dolu satıhlar, Mşattā [b. bk.]'daki tezyinâta benzemektedir; türlü türlü hendesî şekillere gelince, bunlara daha önce Diyarbekir'deki islâmdan evvele âit sütûnların gövdesinde rastlanmaktadır (bk. van Berchem-Strzygowski, *Amida*). Minberin, arkeoloji bakımından, alâkaya değer olan bu şekil yığınının, Sāmarrā'dan bu yana Abbâsîlere âit olduğunu bildiğimiz tezyinat ile hiç bir münâsebeti yoktur. Burada Mşattā ile mukayese edilebilecek bir hâdise karşısında bulunmaktayız; zîrâ orada da ayrı kaynaklara âit muhtelif tezyinât, müşterek bir manzara teşkil edecek şekilde, bir araya getirilmiş olup, bunların birbirine benzeyen tarafı, hepsinde koyu bir zeminin bulunmasıdır. Bu oymalı şeritlerin ve hevenkli satıhların esâs unsurlarının Bagdad'da ne zamandan beri mevcut bulunduğunu bilmiyoruz; bunların orada bir Emevî minberine âit oluşu ve parçalarının sonradan Ḳayravān'a götürülmüş ve mahallî ilâveler ile tamamlanmış olması muhtemeldir.

Abbâsîler zamanından kalma bir kaç minber, üzüm hevenkleri ile süslü çerçeve usûlünde, devrin Suriye-Mısır üslûbunu tâkip etmiştir. Hevenklerin bütün sathı kaplamasının önüne geçmek için, bunlar çok köşeli, küçük kısımlara ayrılmıştır (Kühnel, bk. Springer, *Kunstgeschichte*, VI, 406). Mihrap maddesinde resmi verilen XII. asra âit olan ve Kahire'de bulunan tahta mihrap, 1091 (m.) yılında Askalan câmii için yapılan ve bugün Ḫalīl al-Raḥmān'da bulunan minber ile, 1155 (m.)'te yapılıp, yukarı Nil üzerinde Ḳūs'ta 'Amr câmiinde bulunan minberin temsil ettiği üslûbu göstermektedir.

Minber Fâtımîler devrinde, 1168 (m.)'de Nūr al-Dīn tarafından Haleb için yaptırılan ve daha sonraları Ṣalāḥ al-Dīn tarafından Kudüs'e naklolunan (Saladin, *Manuel*, resim 28), Kudüs'teki Masjid al-Aḳṣā minberinin temsil ettiği minber şeklini bulmuştur. Çerçevesi, kapısı ve üzerinde kubbeli sayvanı bulunmaktadır. Esâs tezyinat şekilleri sekiz köşeli yıldızlardır ve yıldız şeklinde çok köşeli satıhlar, fil dişinden ve sadefden kakmalar ile süslüdür. 1269 (m.) senesine âit İbn Ṭūlūn câmiindeki Sultan Laçın minberinin yalnız çerçevesi kalmış; satıhları ise, Kahire'de arap müzesinde ve South-Kensington Museum'da muhâfaza edilmiştir (krş. *Descriptive Catalogue of the Arab Museum*, Kahire). Kahire'deki Sultan Ḥasan (757—764=1356—1363) medresesi câmiindeki taş minber, tahta minberlerin bâzan taş minberlere örneklik ettiğini isbât etmektedir. Kapı çerçevesinin üstünde ve aynı zamanda kubbede de rastlanan mukarnas, burada mihrabda olduğu gibi, Suriye yolu ile vâkî olan türk te'sirinin neticesidir. Mihrab gibi, minberin de en parlak devri Kahire'de XV. asra ve daha sonraları ikinci Memlûkler zamanına tesâdüf etmektedir. Takarrür eden şekilde artık esâslı bir değişiklik olmamaktadır. Manzara muayyen bir kaideye uygun olarak kalmakta, yalnız teferrüât değişmektedir. South Kensington Museum'da, Kahire'deki bu üslûbun tamâmen gelişmiş bir örneği bulunmaktadır. Kitâbeye bakılırsa, bu minber Ḳayıtbay (1468—1495) tarafından yaptırılmış

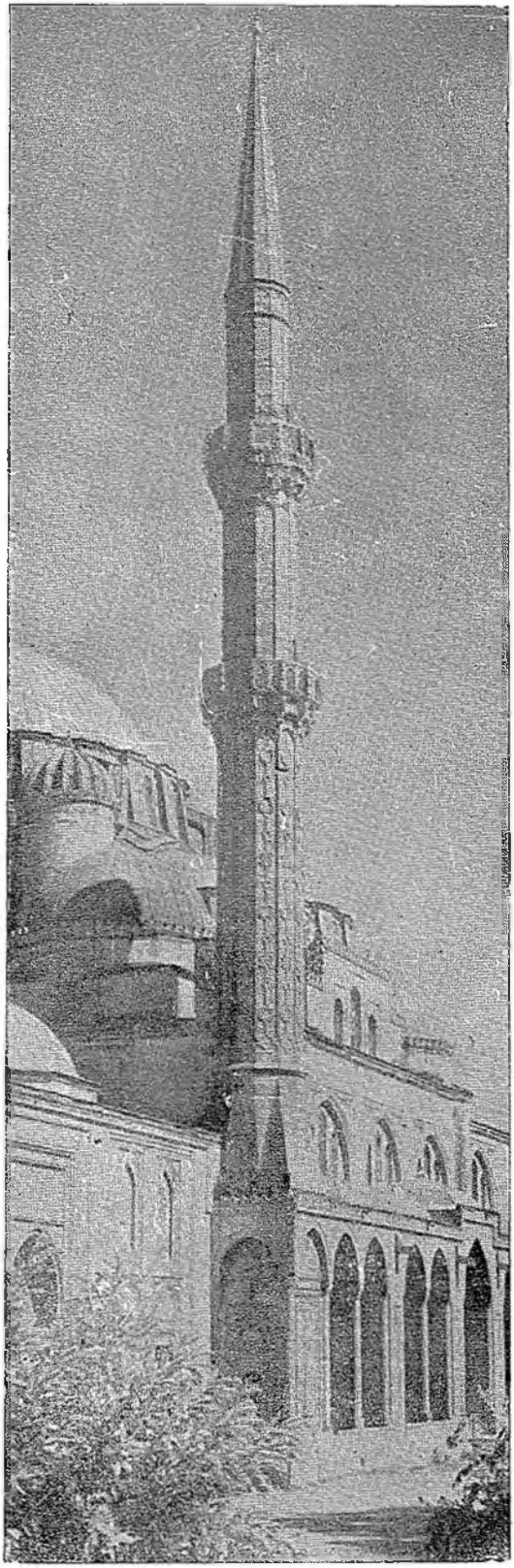

1. ISTANBUL. Şehzâde câmii.

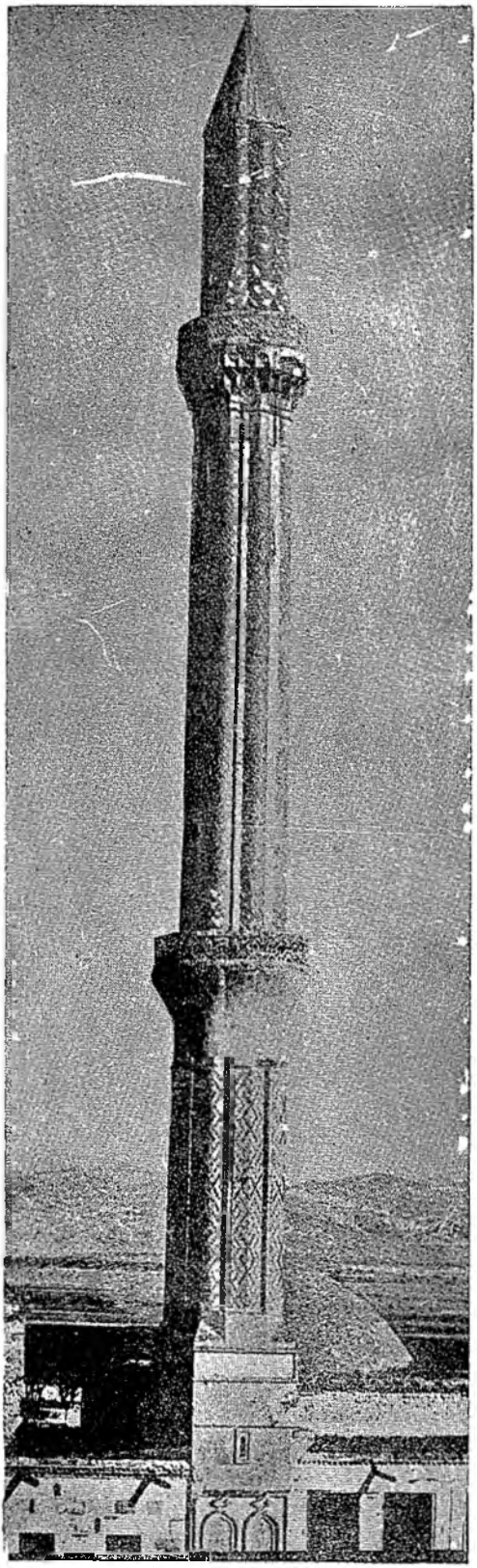

2. KONYA. İnce minâre.

3. Memlûk devri minâreleri.

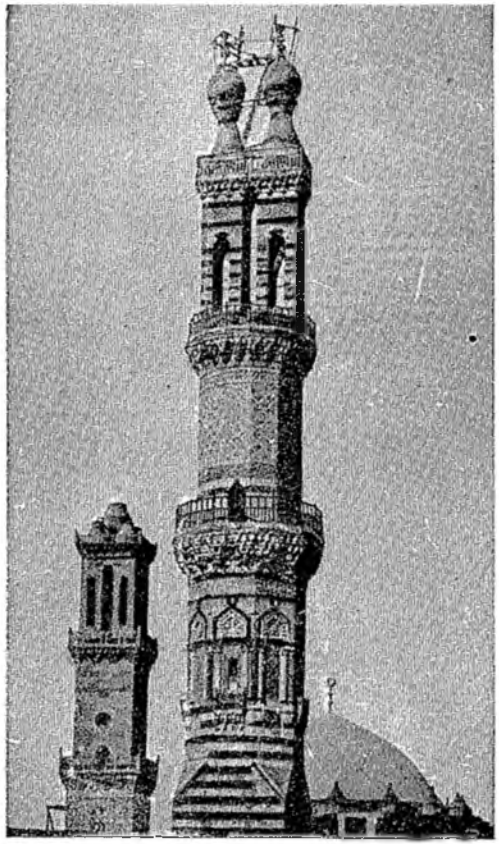

4. KAHİRE. al-Azhar câmii.

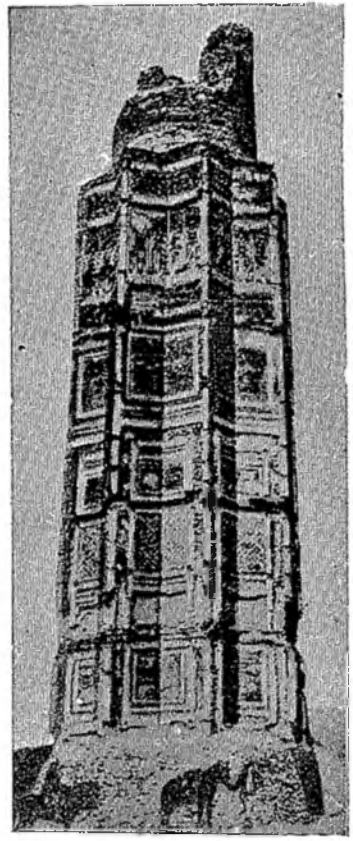

5. GAZNE. Mas'ûd minâresi.

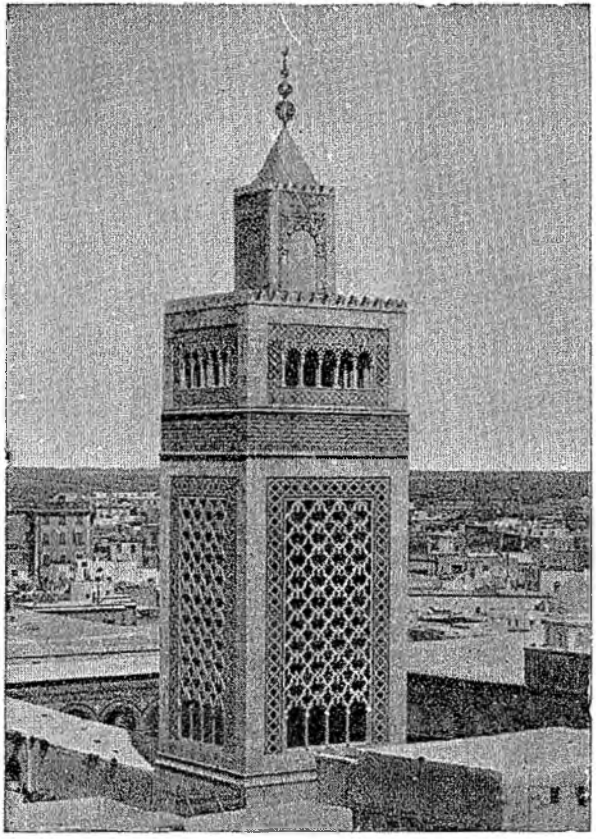

6. TUNUS. Zaytūna câmii.

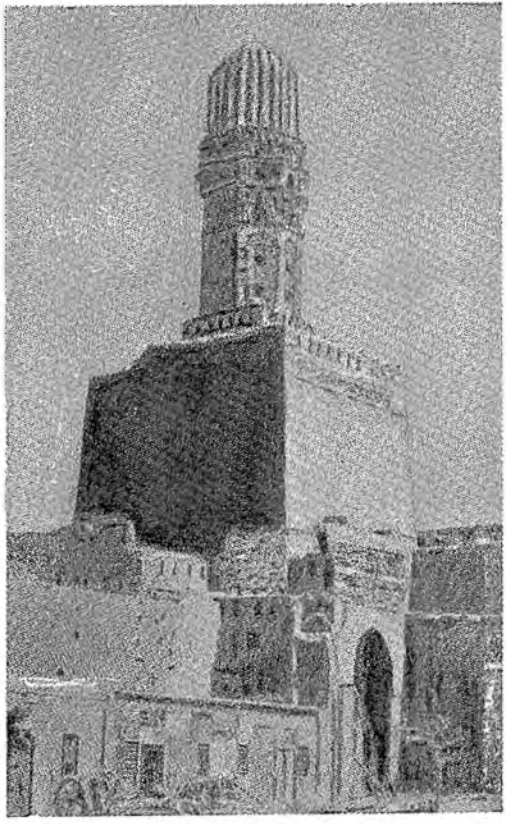

7. KAHIRE. al-Ḥākim câmii.

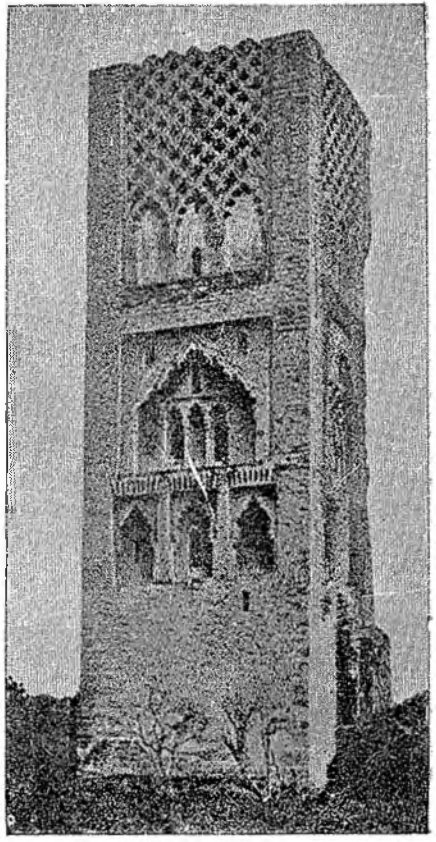

8. RABAT. Ḥasan minâresi.

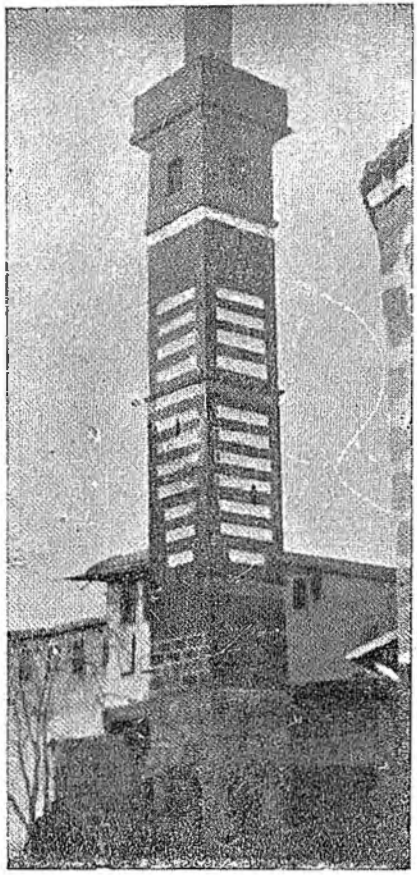

9. DIYÂRBEKIR. Şeyh Matar.

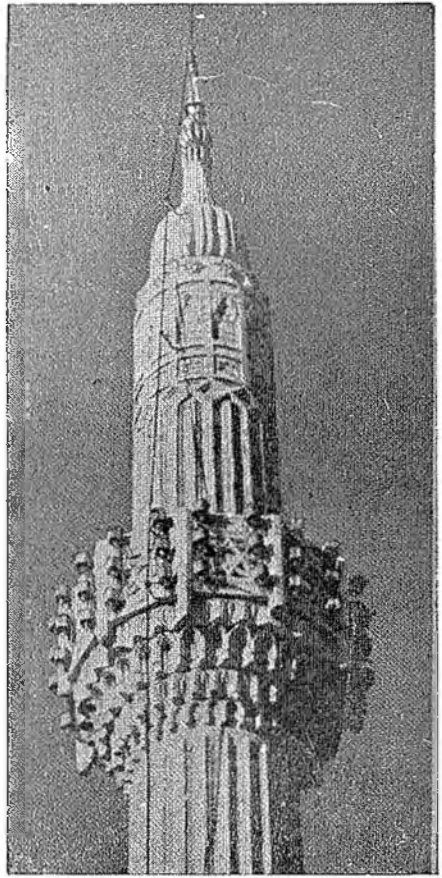

10. İSTANBUL. Vâlide câmii.

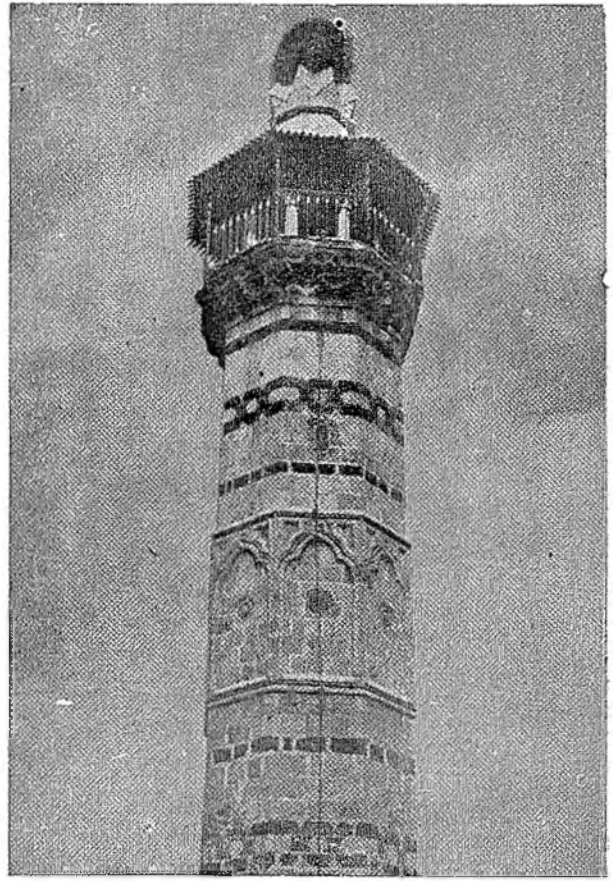

11. ADANA. Ulu câmii.

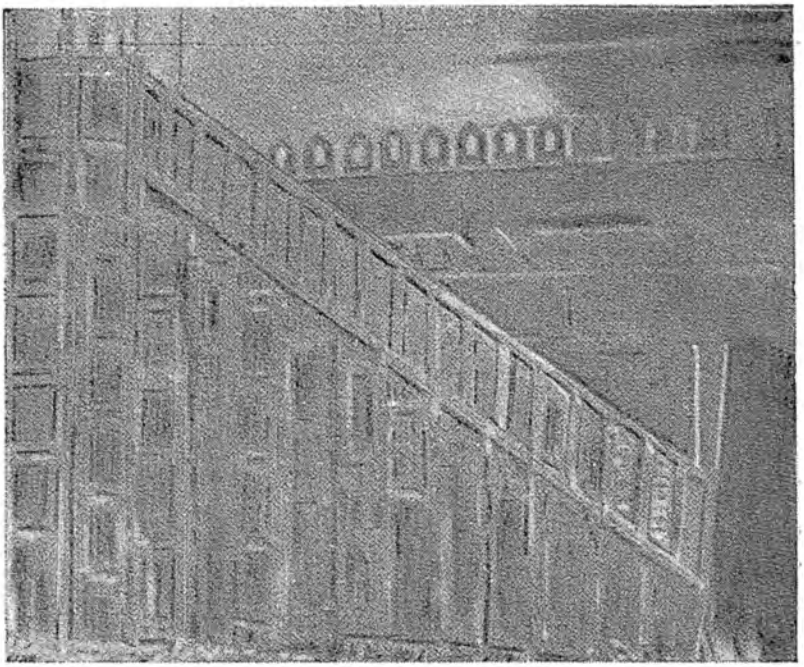

1. Ḳayravān. Sidī Uḳba câmii minberi.

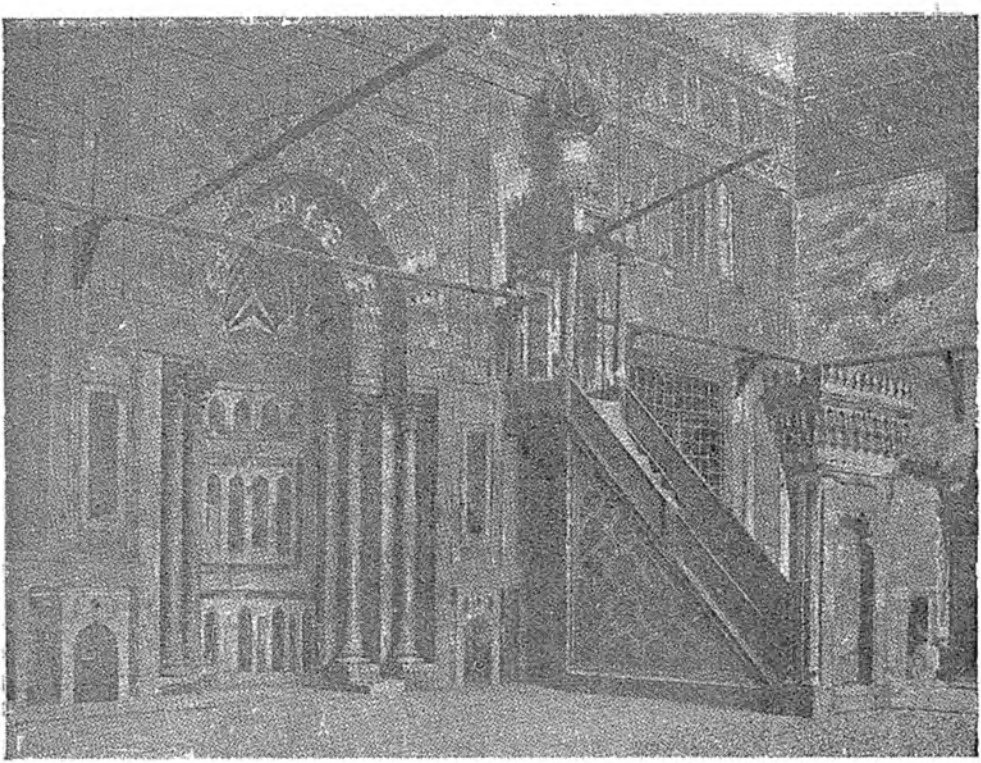

2. Kahire. Sultan Ḥasan câmii minberi.

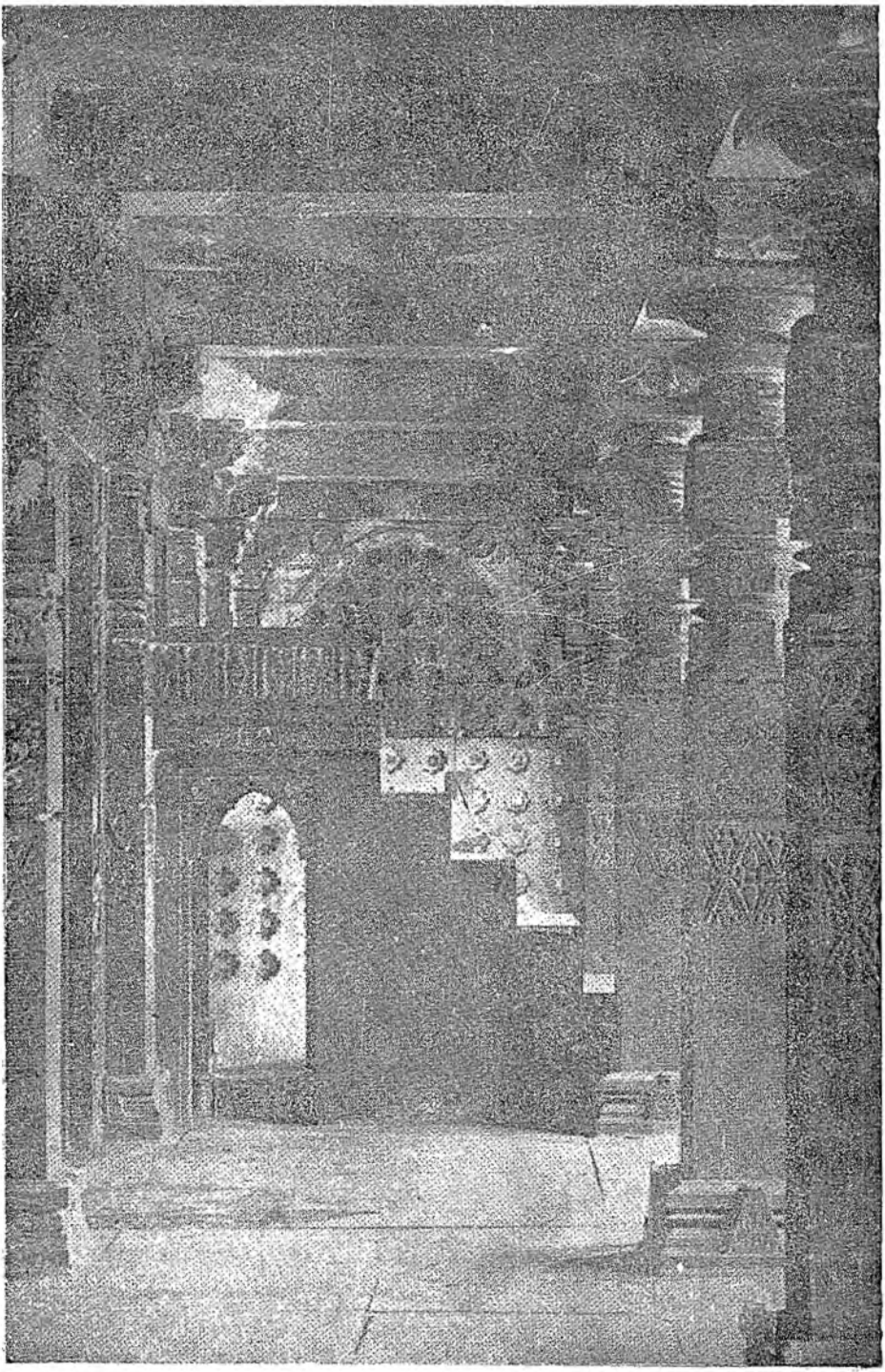

3. OŞMĀNĀBĀD. Parenda câmii minberi.

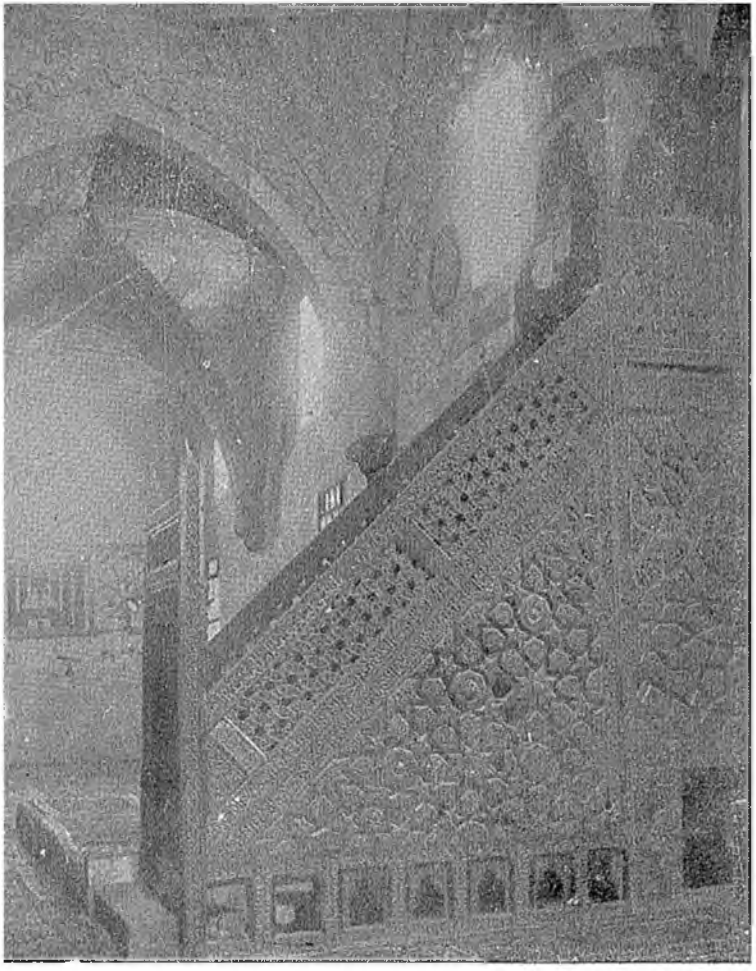

4. KONYA. Alâeddin câmii minberi.

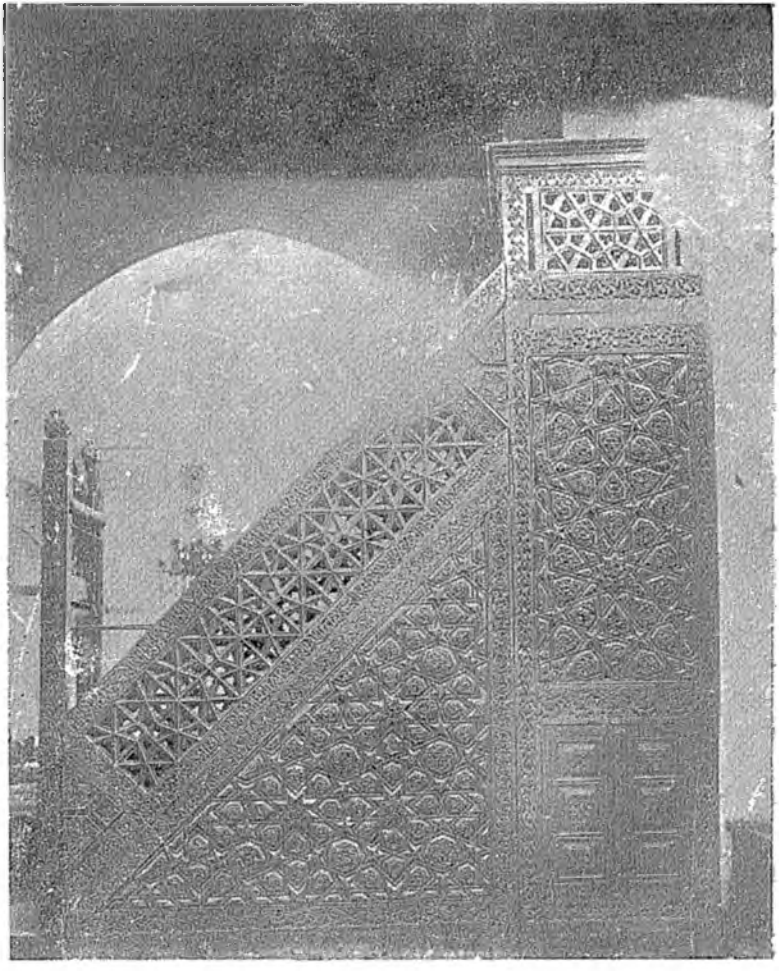

5. AKSARAY. (Konya. Ulu câmii minberi.

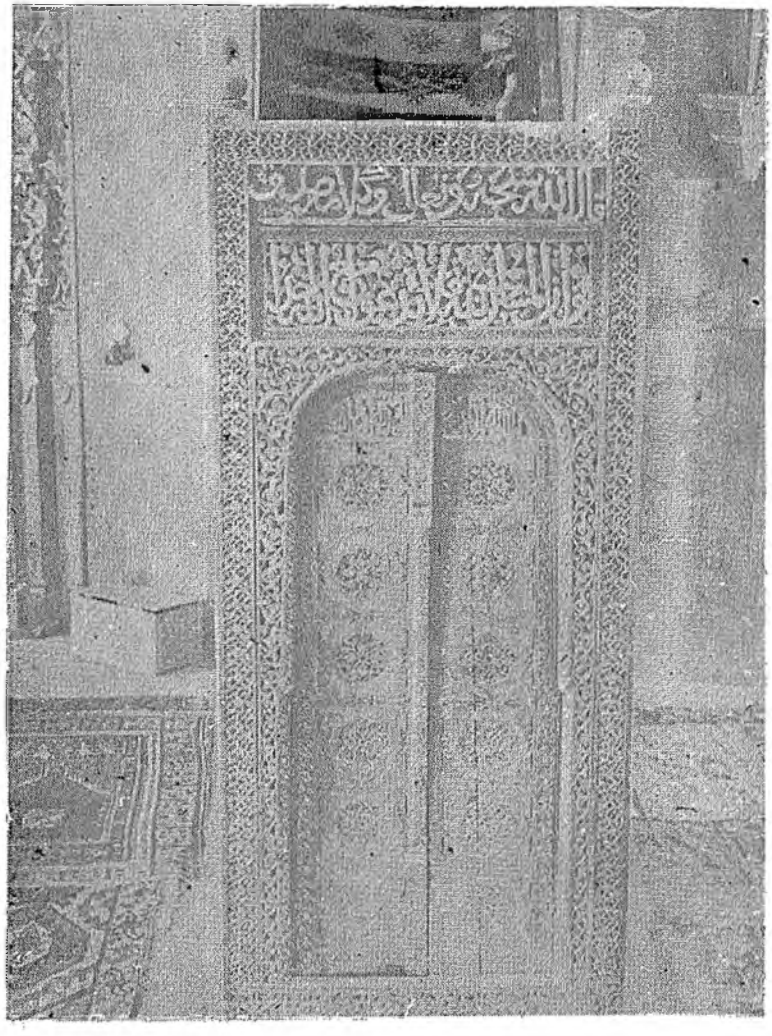

6. DIVRIK. Ulu câmii minberi kapı),

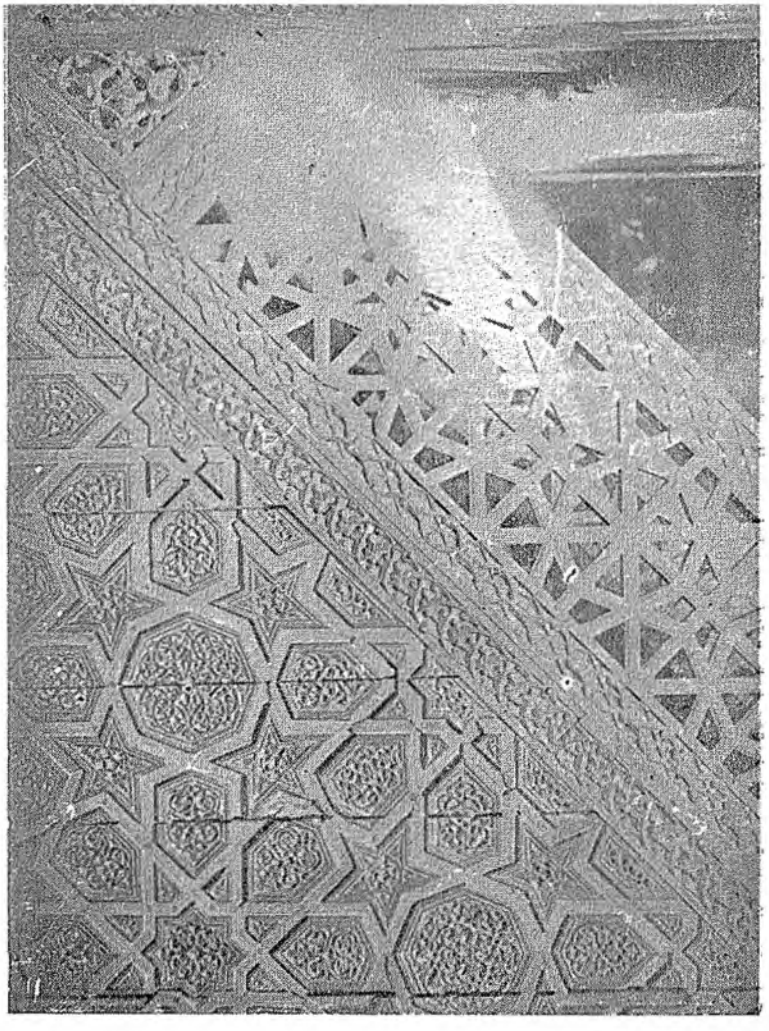

7. ANKARA. Ahî Şerefeddin câmii minberi.

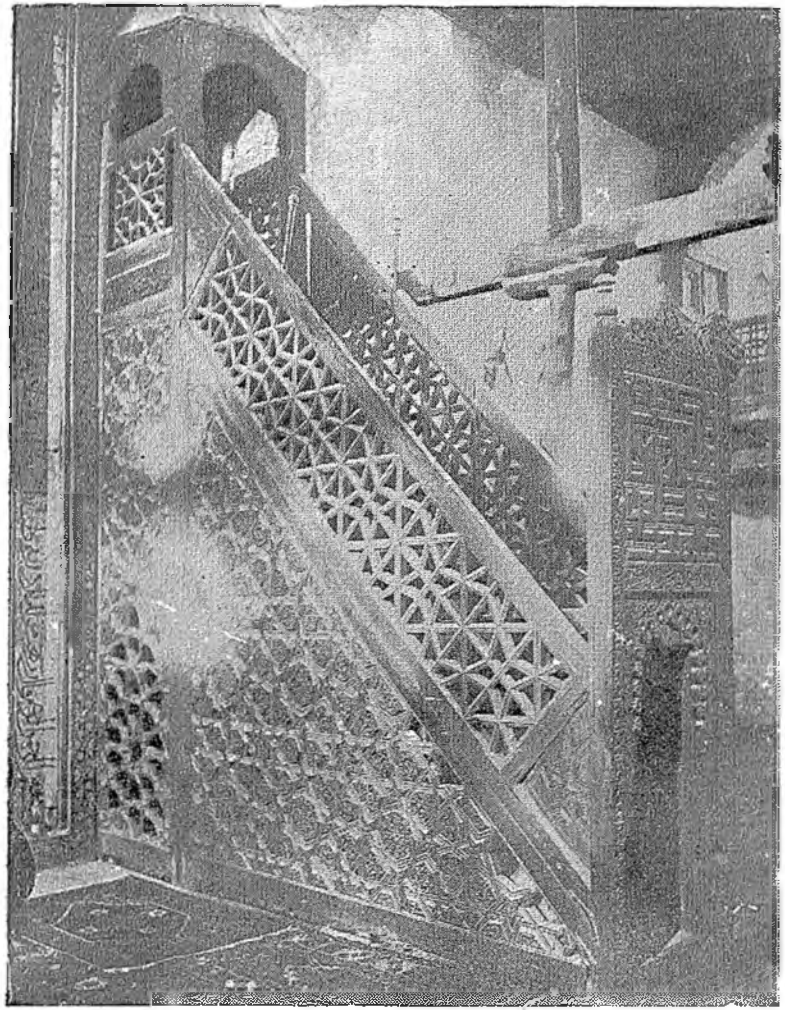

8. BEYŞEHIR. Eşref-oğlu câmii minberi.

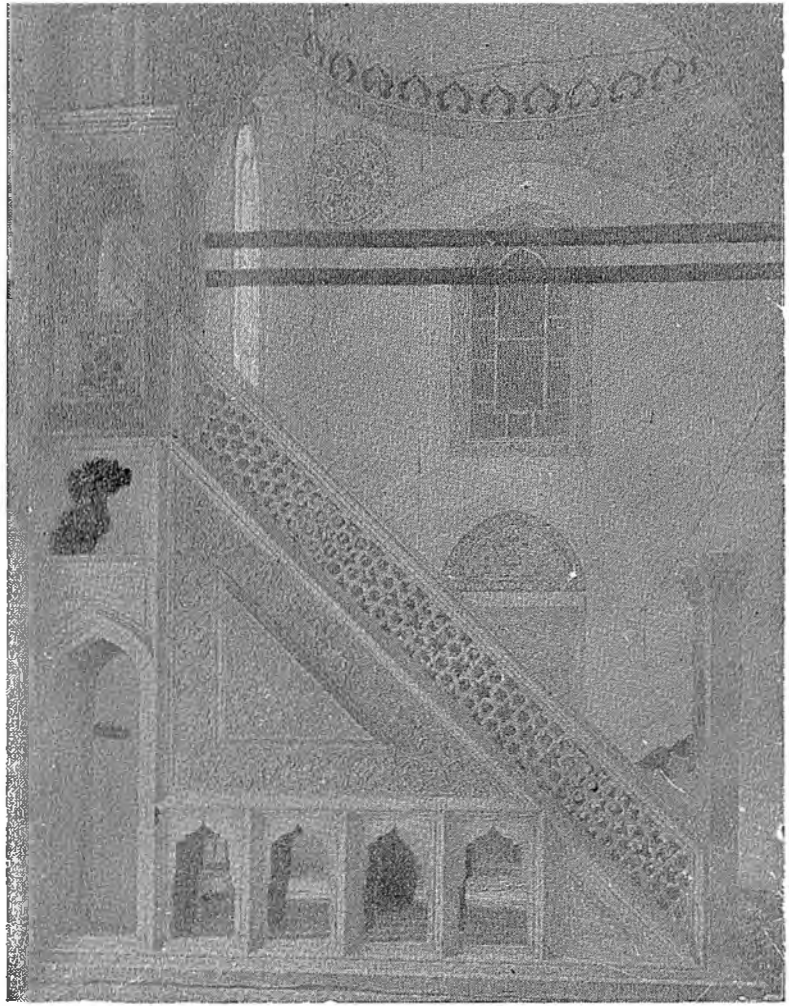

9. KONYA. Selimiye câmii minberi.

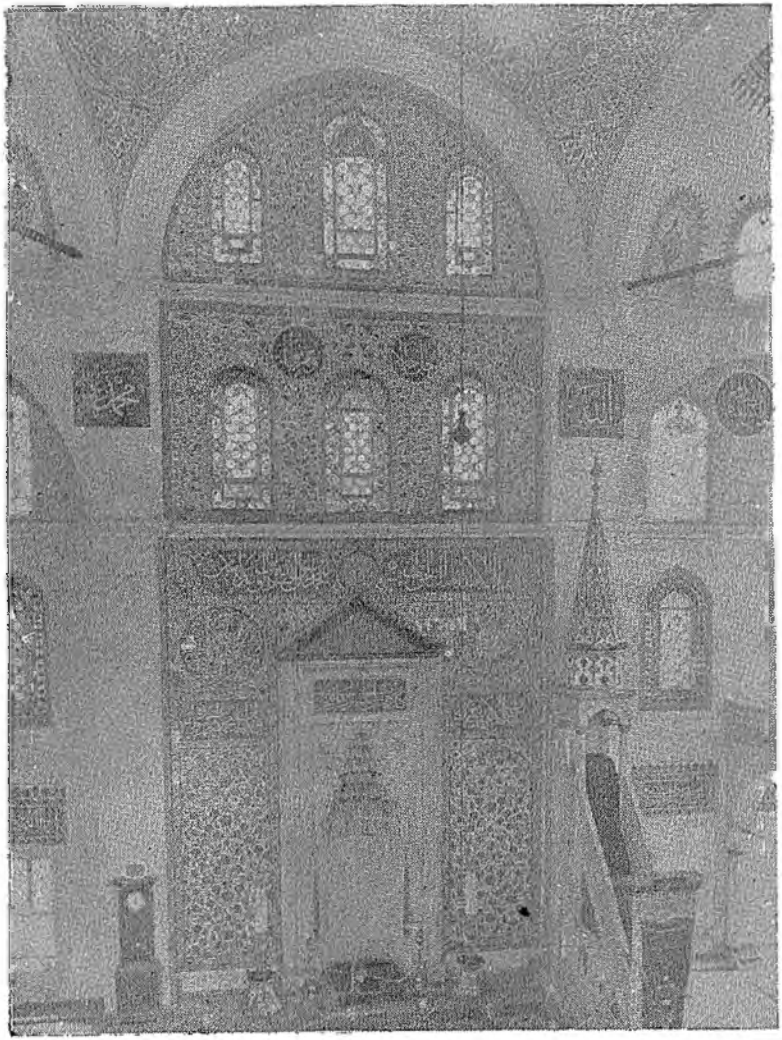

10. İSTANBUL. Sokullu câmii minberi.

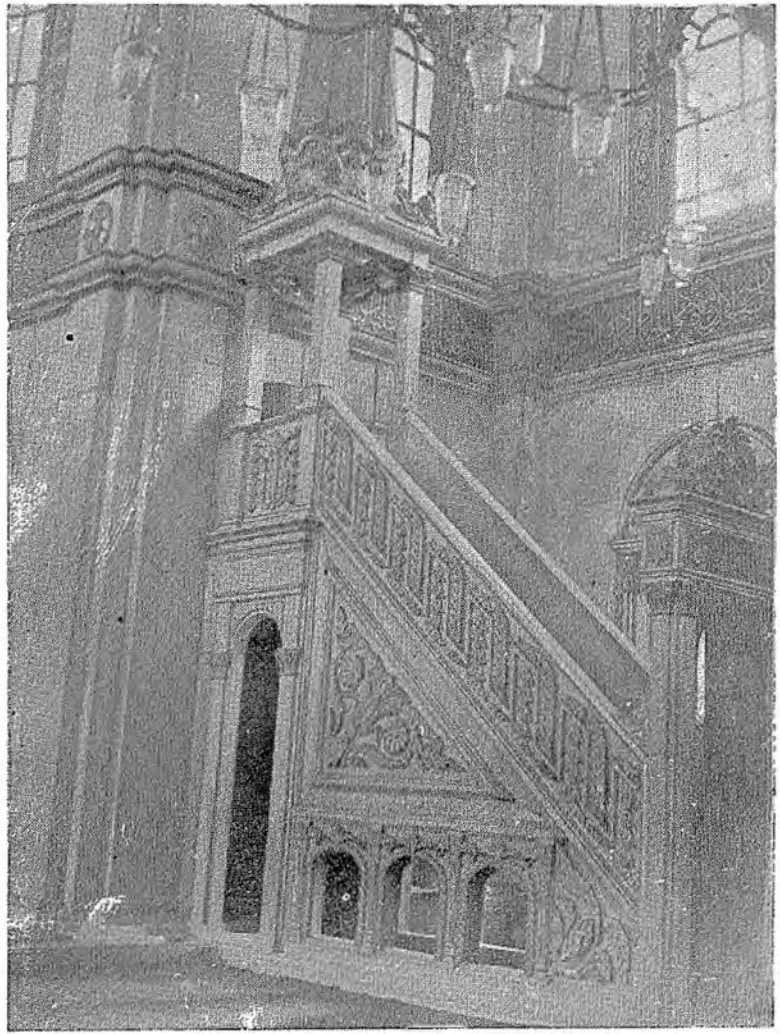

11. İSTANBUL. Nusretiye câmii minberi.

olup, tahta kısımlarında ustaca işlenmiş fil dişi satıhlar ve boya izleri bulunmaktadır. Mûtâd yıldız şekli yerini düz bir satha bırakmıştır. Briggs (*Muham. Arch. in Egypt and Palestine*, s. 217)'e göre, çiçek soğanı şeklindeki kubbesi, zirvesi ve stalaktitlerindeki bilâlleri ile, o devre âit husûsiyetler taşımaktadır.

Türk hâkimiyetinden sonra, Kahire'de al-Burdaynī câmiinin içine bir san'at eseri olan minberi, eski güzel an'anenin devam ettiğini gösteren iyi bir misâldir. Kurtuba'daki Ḥakam II. minberi bugün mevcut olmamakla berâber, arap müelliflerin rivâyetine göre, pek değerli bir eser olup, Makkarī'ye göre, 35.705 dinar kıymetinde idi. Tekerlekler üzerinde yürütülebilen bu minberde halîfe 'Omar'e âit *Kur'an* bulunmakta idi. Konya'daki 'Alā' al-Dīn câmiinde ceviz bir minber vardır; üst kısmındaki kitâbeye göre, 550 (1155) senesinde Aḫlât ahâlisinden bir san'atkâr tarafından yapılmıştır. Minberin kapısındaki iki kitâbede Sultan Mas'ūd I. (510—551 = 1116—1156) ile Kılıç Arslan II. (551—584 = 1156—1188)'ın adları yazılıdır (bk. J. H. Loytved, *Konia* ve F. Sarre, *Seldschuktsche Kleinkunst*, s. 27 v.d., levha VI—VIII). Ayrıca, merdiven parmaklıklarının çerçevelerinde âyetler yazılıdır. Minber, Suriye ve Mısır'da mevcut minber şeklinde ise de, salâbetli ve sağlam yapısı ile ondan ayrılmaktadır. Yıldız şeklinde çok köşeli satıhlar burada da yan duvarları kaplamakta olup, XI. asrın başlarından itibâren bütün şark memleketlerinde rastladığımız şekilde, birbirine mütenâzır iç-içe hurma dalı şekilleri ile baştan-başa süslüdür (bk. Sarre, *ayn. esr.*, resim 24).

İran ve Efganistan'daki bütün eski minberler, moğul istilâsı neticesinde ortadan kalkmış olmalıdır. Buna mukabil, Meşhed'de İmam Rizā hareminde 840—850 (1436—1446)'ye doğru yapılmış olan ve burada resmini verdiğimiz Cavhar Şāh Āġa câmiindeki minber, tezyinat bakımından, başkalarına benzememekte olup, Timur devri minberlerinin bir örneğini teşkil etmektedir. Burada, esâa şeklin yerini, o devre hâs halı üslûbu üzere, kakma hurma hevenkleri ile süslü, tahtadan beş köşe ve yıldız şeklinde ufak satıhlar ile kaplı bir şekil almıştır. Türkmenistan'daki eski minberler hakkında mâlûmat bulunmamaktadır. Hindistan'da minberlerin hemen hepsi taştan yapılmış idi. Müslüman Hindistan'ın muhtelif şehirlerinde, bâzan çok zengin oyma minberler de bugüne kadar muhâfaza edilmiştir. Hindistan'da çok revacda bulunan ve dinî yapılarında tezyini çatı veya kubbesi ile güzel bir manzara teşkil eden dört pâyeli bölümü burada taş minbere de tatbik edilmiştir. Aslında hind mimârîsine âit olan bu şeklin türkler tarafından Akdeniz'in müslüman memleketlerine nakledildiği ve minbere tatbik edildiği ihtimâli düşünülebilir. Bu nevî sayvanlı minberlere Cucarât ve Aḥmadābād eyâletlerindeki câmilerde sık-sık rastlanmaktadır (bk. *Arch. Survey of India*, Western India). Msl. Dholka'daki 1333 tarihli Hilāl Ḫān Ḳāżī câmiinde, yedi basamak merdiveni ve pâyeli sayvanı olan taştan bir minber bulunmaktadır. Fakat bu minberin giriş kapısı yoktur. Üç köşeli yan duvarları, kabartma oymalar ile süslü dört köşe parçalara bölünmüştür. Merdiven basamakları da aynı tezyinâtı ihtivâ eder (*Arch. Survey of India*, Western India, VI, Gucarat, levha XXVIII, XXX). Hayarâbâd'da ise, minberler çok sâde ve ağırdır ve sayvanları yoktur (resmi için bk. Parenda minberi).

Bibliyografya: M. S. Briggs, *Muhammadan Architecture in Egypt and Palestine* (Oxford, 1924); E. Kühnel, *Die islamische Kunst* (Springer, *Handbuch der Kunstgesch.*, VI); J. H. Loytved, *Konia, Inschriften des seldschukischen Bauten* (Berlin, 1907); F. Sarre, *Seldschukische Kleinkunst* (Leipzig, 1909); J. Strzygowski, *Altai-Iran* (Ḳayravān'daki minber tezyinâtı); *Arch. Survey of India*, Western India, VI, Gucarat, VII, Aḥmadābād; R. Mielck, *Zur Geschichte der Kanzel im Islam* (*Der Islam*, XIII, 1/2). (E. DİEZ.)

Anadolu'da türk minberleri. Anadolu Selçuklularından kalma minberlerin en eskisi yukarıda kısaca bahis mevzuu edilen Konya'daki 'Alā' al-Dīn câmii minberidir. Türk ve islâm san'atının en muhteşem ağaç işçiliği eserlerinden biri olan bu minberin kapısı üzerinde, Kılıç Arslan'ın oğlu Sultan Mas'ūd adına, kûfî yazı ile, bir kitâbe vardır. Kapının etrafına Selçuklu neshî ile yazılmış uzun bir kitâbede Sultan Mas'ūd'un oğlu Kılıç Arslan II.'ın adı geçmektedir. Minber şerefesinin sol köşe direği üzerinde ustanın adı okunur: Aḫlat'lı Hacı Mengim-Berti. Bu kitâbe minberin 550 yılının receb ayında (eylûl 1155) yapıldığını göstermektedir (krş. M. Zeki Oral, *Konya Alâeddin câmii ve türbeleri, İlâhiyat Fakültesi, Türk ve islâm san'atları tarihi enstitüsü yıllığı*, Ankara, 1956/1957, I, 53, not 22). Minber merdiveninin korkuluk çerçevelerinde süslü ve girift bir kûfî ile âyetler yazılmıştır. Mimârî yapısının sağlam nisbetleri, tezyinâtının sâdeliği ve bütünlük te'siri ile, bu minber tamâmiyle âbidevî bir görünüştedir. Abanoz ağacından işlenmiş ve birbirine geçmiş olarak birleş-

tirilmiş kitâbelikler sekiz kenarlı yıldız ve bir ucu uzatılmış beş-kenar biçiminde parçalar hâlindedir. Bunların üzerinde, mütenâzır olarak, rûmîler ve asma dallarından ibâret ince kabartmalar bulunur. Kitâbelikleria etrâfını çeviren çerçevelerde ise, dal ve lotus çiçeği örneklerinin sıralanmasından ibâret şeritler görülür. Korkuluk şebekelerinde murabbâ sâbalar içinde kar billûrlarını andıran altı kollu yıldız şekilleri, iki sıra hâlinde, yanyana dizilmiş ve bunlar kendi aralarında ayrıca sekiz kenarlı ve dört köşeli yıldız şekilleri meydana getirmiştir. Minber kapısının cephesi tezyinatının zenginliği ile bütün diğer kısımları gölgede bırakmaktadır. Kapı zarif, yuvarlak dilimli bir sivri kemer ile nihâyetlenmektedir.Köşe dolgularında asma dalları, rûmîler ve kenar şeritlerinde lotus çiçekleri tezyinâtı hâkimdir. Yan direkler üzerinde, dış yüzleri kabartma hâlinde yine lotus çiçekleri ile işlenmiş çam kozalağı biçiminde birer top vardır. Minber sahanlığının ehrâm şeklindeki külâhı tâmir görmüş olmalıdır; zîra minber yapısının umûmî ahengine uygun düşmemektedir. (bk. resim 4).

Anadolu'nun bu en eski minberi XIII. asrın sonuna kadar bir çok minberlere örnek olmuştur. Ankara'da Ahî Şerefeddin (Arslan Hâne) câmiinin ceviz ağacından yapılmış 689 (1290) tarihli minberi, daha seyrekleşmiş ve basitleştirilmiş rûmî ve asma tezyinâtı ile, aynı örneği devâm ettirmektedir. Bunun iki kitâbesinde Selçuklu sultanı Ġiyâş al-Dîn Kayhusrav'in adı ve 689 tarihi ile minberi yapan usta Muḥammed b. Abū Bakr al-Naccār'ın adı yazılıdır (bk. resim 7). Aynı usta Ankara'da 699(1299) tarihli Kızıl Bey câmii minberini tâmir etmiştir (bk. B. Ögel, *Selçuklar devri Anadolu ağaç işçiliği hakkında notlar*, *ayn. esr.*, I, 210 v. dd.). Beyşehir'de Eşrefoğlu câmiinin 697 (1298) tarihli minberi de Konya'daki muhteşem minberin te'siri altında yapılmıştır. Yapısı ve umûmî görünüşü bakımından, ona uymakla berâber, daha fakir, tezyin unsurları dağınık ve kabalaşmış bir eserdir. Bir çok kısımları tâmir görmüş, kitâbeliklerin çoğu yerlerinden çıkarılmıştır (bk. resim 8).

XII. asrın sonundan kalan Ankara 'Alā' al-Dîn câmii minberi, İbrāhîm b. Abî Bakr Rūmî al-Naccār tarafından, 1198'de yapılmıştır. Sekiz kenarlı kitâbelikler hâlinde, birbirine geçmiş lotus çiçekleri ile, câzip bir şekilde, süslenmiştir (bk. Bahâeddin Ögel, *ayn. esr.*, s. 210 v.d., şekil 8b; E. Mamboury, *Guide touristique*, Ankara, 1933, s. 219). Anadolu'da Selçuklular devrine âit diğer minberler arasında en mühimleri XIII. asrın başından kaldığı tahmin olunan Malatya ulu câmii minberi ile, 638 (1240) tarihli Divrik ulu câmii minberidir Çok harap bir durumda bulunan Malatya minberinin şark taraftaki korkuluğunda, çiçekli kûfî ile, tarihsiz olarak, câmiin yapı kitâbesi ve yaptıran emîrin adı yazılıdır. Bu minber korkuluk şebekeleri çiçekli kûfî kitâbe bêlinde işlenen yegâne örnek olarak kabûl edilebilir (bk. A. Gabriel, *Voyages archéologiques dans la Turquie oriental*, Paris, 1940, I, 353, levha 97, şekil 3 — 4; Ettinghausen, *Archaeologica Orientalia in memoriam E. Herzfeld*, New-York, 1952, s. 82). Çoğu kaybolmuş ve gelişi-güzel eklenmiş olan kitâbelikler rûmîler ve lotus çiçekleri ile işlenmiştir. Çerçevelerde ince kıvrak rûmîler ihtivâ eden tezyinât görülmektedir.

Abanoz ağacından yapılmış olan Divrik ulu câmii minberi değişik bir tezyin tarzı gösteriyor. Kitâbesine göre, Aḥmed b. İbrāhîm al-Tiflisî tarafından, 638 (1241)'de yapılmıştır (bk. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, II, 181, levha 72). Çok köşeli iri yıldız kitâbeliklerin etrafına bir ucu uzatılmış beş-kenar kitâbelikler dizilmesinden meydana gelmiştir. Korkuluklarda büyük altı-kenar levhalar görülmektedir. Bunlar bir lotus, bir asma dalı olarak, mütenâzır bir kabartma ile işlenmiş ve kalın parmaklıklar ile köşelerinden ve yanlarından birbirine bağlanmıştır. Çerçevelerde girift bir nesih ile âyetler yazılıdır (bk. resim 6). Aksaray'da Karamanlılardan İbrahim II. Bey tarafından tamamlanan ulu câmide eski bir câmiden alınarak buraya getirilmiş muhteşem Selçuklu minberi devrin sonunu kapatmaktadır. Bunun korkuluklarında iç-içe geçmiş dâirelerden ibâret, değişik şebekeler göze çarpıyor. Çerçeveler çiçekli kûfî kitâbeler ile işlenmiştir. Yıldız, beş ve sekiz-kenar biçimli kitâbeliklerde sık rûmî, asma dalı, çerçevelerde ise, lotuslardan ibâret tezyinât görülüyor (bk. resim 5).

Selçuklular devrinden kalan taş minberlerin çoğu, kötü tâmirler sonunda, aslî şekillerini kaybetmiştir. Basit ve san'at bakımından ilgi çekmeyen bu minberler üzerinde durmadan, XIV. asır beylikler devri minberlerine geçilecek olursa, bunlar arasında Birgi ulu câmiinin 722 (1322) tarihli minberi başta gelir. Sağ tarafındaki dört kitâbeden birinde ustanın adı (Muẓaffar al-Dîn b. 'Abd al-Vāḥid b. Sulaymān al-Ġarbî) kaydedilmektedir. Diğerlerinde âyetler bulunmaktadır. Korkuluklarda, murabbâlar içinde altı kollu yıldız şekilleri ile, şebekeler Selçuklu an'anesini, bozulmuş ve iyi anlaşılmamış hâlde devâm ettiriyor. Çerçeve'er rûmî, lotus ve asma dalları ile işlenmiştir. Kitâ-

beliklerde yıldız, beş ve sekiz kenarlı olarak sıralanmış, üzerleri çok ince rûmîler ve hendesî tezyinat ile süslenmiştir. Bu minber, son zamanlarda yapılan boyalar ve altın yaldızlar yüzünden, çirkinleşmiştir (bk. R. M. Riefstahl, *Turkish Architecture in Southwestern Anatolia*, Cambridge Mass., 1931, s. 28, resim 37).

Manisa ulu câmiinin 778 (1376) tarihli minberi, kitâbesine göre, al-Ḥācc Muḥammed b. 'Abd al-'Azîz tarafından yapılmıştır. Burada kitâbeliklerin tertibi çok köşeli büyük yıldızların etrafına bir ucu uzatılmış beş-kenarlar şeklinde olup, Divrik ulu câmii minberindekilerini hatırlatmaktadır. Bunların üstünde çok ince çizilmiş asma dalı ve rûmîler bulunur. Aynı tezyinat minberin diğer kısımlarında da hâkimdir (bk. Riefstahl, *ayn. esr.*, s. 10, resim. 13, 13a 13b). Bursa ulu câmiinde Osmanlılardan kalma ceviz ağacından yapılmış minber asrın sonuna âittir. Bu siyah boyalı minberin kapısı üzerindeki kitâbede, minberin Yıldırım Bayezit'in emri ile, 802 (1399)'de yaptırıldığı yazılıdır. Kapının sağ tarafında diğer bir kitâbede ustanın adı okunmaktadır (al-Ḥācc Muḥammed 'Abd al-'Azîz b. al-Dakîva; belki daha doğru olarak al-Dikkî veya Ladikî; krş. Hartmann, *O L Z*, 1932, stn. 594; Wiitek, *ayn. esr.*, stn. 593; L. A. Mayer, *J R A S*, 1957, 3—4, s. 243 v.d.). Bu en eski Osmanlı minberinde henüz Selçuklu an'anesi devâm etmekle berâber, sahanlık kısmı, değişik nisbetleri ve mimârî hatları ile, yeni bir san'atın doğuşunu haber vermektedir. XIV. asrın sonundan kalmış olup, 816 (1414)'da Çelebî Sultan Mehmed zamanında tâmir görmüş olan Ankara Ahî Elvân câmiinin çok harap minberi ile, Ürgüp'ün Damsa köyünde Taşkın Paşa câmiinin Ankara etnoğrafya müzesine kaldırılmış olan minberi bu devir, ağaç minberlerin belli-başlı örnekleridir. Bundan sonra ağaç minberlerde yavaş-yavaş bir bozulma ve azalma başlar. Manisa'da Hatuniye câmiinin 900 (1495) tarihli minberi bunların iyice değişmiş bir örneğini gösterir. Tezyin unsurları kabalaşmış ve mimârî nisbetlerin âhengi kaybolmuştur (bk. Riefestahl, *ayn. esr.*, resim 27). Osmanlılar devrinde mermerden yapılmış minberler artık geniş ölçüde yayılmış ve câmilerin tezyinâtı ile, âhenkli bir bütün hâlinde, ele alınmıştır. Bunlar Osmanlı mimârîsine muvâzî bir gelişme gösterir. XVI. asırda bunların en güzel örnekleri meydana gelmiştir. Sultan Selim II. tarafından yaptırılmış olan Konya Selimiye câmii minberi, sâde mermer yapısı, mûtâd mimârî hatları, ölçülü tezyinatı, sahanlığı üzerinde bir kümbedi andıran çadır biçiminde büyük mahrûtî külâhı ile, bunlar arasında mühim bir yer almaktadır (bk. resim 9). Bunun yivlenmiş üstüvânî bir kaide üzerine yivli mahrûtî külâhı Konya Mevlânâ kümbedine benzetilmiş olmalıdır.

Bâzan minber külâhının çini ile kaplandığı da görülür. İstanbul'da Sultan-Ahmed'de 1572 tarihli Sokullu câmiinin minber külâhı, mercan kırmızısının da görüldüğü çok renkli ve en nâdide Osmanlı çinileri ile tamâmen kaplanmıştır (bk. resim 10).

Barok devrinde, câmilerin mimârîsine uyarak, minberde barok tenziyat ile süsleniyor. İstanbul'da Tophânede 1826 tarihli Nusretiye câmii minberi, iri kenger yaprakları tenziyâtı ile, câmiler için tamâmiyle yabancı bir şekil almış olan değişik bir süs göstermektedir. Bunların korkulukları artık şebekeli olmayıp, sâdece dış yüzleri kabartmalıdır (bk. resim 11).

(OKTAY ASLANAPA.)

MİNİCOY. [Bk. MİNİKOY.]

MİNİKOY. MİNİCOY, Hind okyanusunun Amman denizi kısmında Hindistan'ın en yakın sâhiline 275 km. mesâfede, Lakkadiv ve Maldiv adaları arasında bulunan bir mercan adası olup, önceleri Cannanore sâhibi 'Alî Râcâ'ya âit bulunmakla berâber, kavmî ve coğrâfî bağlılığı Maldiv adaları iledir. Her ne kadar adanın uzunluğu 6 mili bulur ise de, genişliği pek az olduğundan, mesâhası ancak 1 3/4 mil²'dan ibârettir. Adanın 3.000 kadar tahmin edilen nüfusu, muhtemelen menşe'i itibârı ile, seylânlı olup, XIV. asırdan beri müslümanlığı kabûl etmiştir. Bunlar, mahl dili konuşmakla berâber, yazıda arap harfleri kullanırlar. Ada halkı ancak tek kadın ile evlenirler ve kızların izdivâca muvâfakat etmeleri şarttır. Bunlar evlenirken, dırahoma vermeyip, bil'akis erkekten bir takım hediyeler alırlar. Kadınlarda örtünme âdeti yoktur. Ada 3 ictimâî sınıfa (kast) ayrılır. Adanın bütün nüfusu 10 mahalleye ayrılmış tek bir köyde oturur: bu mahallelerin her birinde erkekler ve kadınların ayrı-ayrı erkek ve kadın re'isleri bulunur. Erkekler gemici ve balıkçıdır. İhtiyac maddelerinin çoğu hârîcden idhâl olunur. Başlıca ihrâcât ise, hindistan cevizi ve bunun elyâfı, sedef kabukları ile kuru balıktan ibârettir. Kadınların işgâl ettikleri ehemmiyetli durum, bunun Marco Polo (nşr. Yule, II, 404) tarafından zikredilen „kadın adası" olması ihtimâlinin ortaya atılmasına sebep olmuştur. Minikoy adası hâlen İngiltere ticâret nezâretine bağlı bulunmaktadır.

B i b l i y o g r a f y a: *Account of the Island of Minicoy* (*The General Report of the Trigonometrical Survey of India 1869 — 1870*, s. XXVI—XXXI); *Imperial Gazetteer of India*, bk. madd.; *Black-wood's Magazine* (1889), s. 197—213, 307—323; W. Lo-

gan (1870) ve H. M. Winterbotham (1876), *Report on Minicoy*; W. Logan, *Malabar*, I, 285—287. (J. ALLAN.)

MİNṬAḲA. [Bk. MINTAKA.]

MİNÛÇİHRİ. [Bk. MİNÛÇİHRÎ.]

MİNÛÇİHRÎ. MİNÛÇİHRİ (?— 1040), ABU 'L-NAcM AḤMED B. ḲÛŞ B. AḤMED MİNÛÇİHRİ (bâzan MANÛÇİHRİ), DÂMĠÂNİ, Gazneliler devletinin ilk zamanlarında yetişmiş büyük iran şâirlerinden biri. Bâzı kaynaklarda babasının adı Ya'ḳûb şeklinde kaydedilmiş ise de, nasıl okunması icâp ettiği pek bilinmeyen Ḳûş adı, *Dîvân* 'ında (bk. nşr. Kazimirski, Paris, 1886; bundan sonra yalnız K şeklinde kısaltılacaktır —nr. 47, 31; nşr. Muḥammed-Dabîr Siyâḳî, Tahran, 1326 h. ş.— bundan sonra D şeklinde kısaltılacaktır — s. 97) ve 'Avfî (*Lubâb al-albâb*, nşr. E. G Browne, *PHT*, nr. 2, II, 53) 'de bulunmaktadır ve bundan dolayı doğruluğundan şüphe edilemez. Yine bâzı kaynaklarda (msl. Davlatşâh, *Taẕkirat al-şu'arâ*, nş. E. G. Browne, *PHT*, nr. 1, London-Leiden, 1901, s. 40), doğduğu şehir olarak, Belh gösterilir ise de, bizzat şâir şiirlerinde Dâmġân 'lı olduğunu söylemektedir (*Dîvân*, K, nr. 48,54; D, s. 100). Nihâyet yine Davlatşâh 'tan itibâren bir çok kaynaklarda, onun *Şaşt galla* („altmış sürü sâhibi") veya *saşt kula* („baş parmağı sakat") lekabını taşıdığı kaydedilir ve bu lekabı izah etmek için, bir takım hikâyeler uydurulur; msl. bunlardan birine göre, pek çok hayvan sürüleri olduğu için bu lekabı almıştır v. b. (bk. Davlatşâh, *ayn. esr.*; Riżâ-Ḳulîḫân Hidâyat, *Macma' al-fuṣaḥâ'*, Tahran, 1295, taş-basm., I, 542; Luṭf-Alî Bey Âzar, *Âteşgada*, Bombay, 1299, s. 321). Fakat yalnız şurası muhakkaktır ki, bu kayıt bir yanlışlıktan ileri gelmiştir; çünkü bu lekap aslında, VI. (XII.) asır şâirlerinden olup, *Râḥat al-ṣudûr* müellifi al-Râvandî 'nin yaşlı bir çağdaşı olan (bk. *Râḥat al-ṣudûr*, nşr. M. İḳbâl, *GMNS*, nr. 2, s. 57; trk. trc. A. Ateş, Ankara, 1957, I, 56) Aḥmed b. Minûçihrî 'nin lekabı idi; her ikisinin adlarının aynı olması, birinin mahlası ile diğerinin baba adının birbirine benzemesi bu yanlışlığın meydana gelmesine sebep olmuş olmalıdır (krş. Muḥammed Taḳî Malik al-Şu'arâ', *Macalla-i mihr*, 1317 h. ş., yıl 6, sayı 5).

Minûçihrî 'nin âilesi hakkında biç bir bilgimiz olmadığı gibi, kendisinin ne zaman doğduğu da mâlûm değildir. Ancak 'Avfî (*Lubâb, göst. yer.*)'nin kısa ömürlü olduğunu söylemesine ve 426 (1035) 'da yazılmış olan (aş. bk.) bir şiirinde (*Dîvân*, K, nr. 35, 11; D, s. 69) gençliğinden bahsetmesine bakılırsa, V. (XI.) asrın ilk yıllarında doğduğunu kabûl etmek icâp eder. Yine şiirlerinden anlaşıldığına göre, gâyet ciddî bir tahsil görmüş, din ilmi, nahiv ve tıp öğrendiği gibi, arap şâirlerinden bir çoğunun divanlarını ezberlemiş idi (bk. *Dîvân*, K, nr. 35, 35 v.d.; D, s. 70). 'Avfî 'ye inanmak lâzım gelirse, daha çocukluğunda büyük bir şâirlik kabiliyeti göstermeğe başlamış ve sorulan her edebî şekle manzûm olarak, hazırlıksız, cevap verirmiş. Onun şiir sâhasında hocasının, 'Unṣurî [b. bk.] 'nin de üstâdı olan Abu 'l-Farac Sicazî (bâzı kaynaklardaki Sancarî şekli yanlıştır) olduğu söylenir. Fakat bu şâirin 392 (1002) 'de öldüğü ve Minûçihrî 'nin ise, V. asrın ilk yıllarında doğduğu düşünülür ise. bunun mümkün olamayacağı hemen meydana çıkar.

Ne olursa-olsun, Minûçihrî ciddî bir tahsilden sonra, çok kabiliyetli bir genç sıfatı ile kendisine intisap edip, hizmetine gireceği bir hükümdar aramış olmalıdır. Kaynaklar onun ilk önce Gazneli Maḥmûd 'un tâbii ve dâmâdı olan Cureân 'ın yarı müstakil hükümdarı Ziyârîlerden Falak al-Ma'âlî Minûçihr b. Ḳâbûs (403—420 = 1012—1029) 'un hizmetine girdiğini ve Minûçihrî mahlasını bu hükümdarın adından aldığını söylemekte mütteftiktirler. *Dîvân* 'ında bulunan iki kasîdenin (K, nr. 28 ve 36; D, s. 47 v. dd., 60 v. dd.) bâzı nüshalarında bulunan şekillerinin başlığında gerçekten bu emîrin adı vardır. Fakat kasîdelerin metninde buna delâlet edecek en küçük bir işârete tesâdüf edilmez. Yalnız birinci kasîdede (beyit 11) bir *ispahbad* lekap veya unvânı geçer ki, Falak al-Maâlî Minûçihr 'in böyle bir lekabı olduğu mâlûm değildir; aynı devirde Mâzenderân 'da resmî unvânları *ispahbad* olan Bâvendîler âilesi hüküm sürmekte idi. Hattâ İbn al-Aşîr (nşr. Tornberg, X, 252) bu âileden 396—419 yılları arasında hüküm sürmüş olan Rustam b. Şahriyâr 'dan yalnız *ispahbad* diyerek, bahsetmektedir ki, Minûçihrî 'nin kâsidesinde zikrettiği şahıs pek âlâ bu zât olabilir. Bundan dolayı, Minûçihrî 'nin ilk gençliğinde Ziyârî âilesine intisâp etmiş olması çok şüpheli görünmektedir. Mamafih onun ilk şiirlerinin kaybolmuş olması da çok muhtemeldir.

Riżâ-Ḳulîḫân Hidâyat (*Macma' al-fuṣaḥâ, göst. yer.*), nereden aldığını zikretmeden, ölümünü 411 (1020) 'de gösterdiği bu Falak al-Ma'âlî Minûçihr 'den sonra, Minûçihrî 'nin 'Unṣurî 'ye bir kasîde sunarak, Sultan Maḥmûd Ġaznavî 'nin sarayına gittiğini, bu arada oğlu Sultan Muḥammed 'e intisap edip yanında „tarhanlık" derecesine yükseldiğini, yâni istediği zaman, izinsiz olarak, şehzâdenin yanına girebildiğini söylemektedir. Fakat şâirin divânında, ne Sultan Maḥmûd için, ne oğlu Muḥam-

med için, her hangi bir şiiri vardır. Ancak Horasan „sipehsâlârı" şeklinde vasıflandırdığı Muḥammed b. Naṣr adında bir şahıs için yazılmış bir *musammaṭ*'ı vardır (*Dîvân*, K, nr. 66; D, s. 167 v. dd.). Bu şahsın babası Maḥmûd Ġaznavî'nin kardeşi olup, 412 (1021/1022)'de ölen Naṣr b. Naṣr al-Dîn olmalıdır (bk. 'Utbî, *Târîḫ al-Yamînî*, II, 330 v. dd.; M. Nâẓım, *The Life and Time of Sultan Mahmud*, s. 152). Minûçihrî bir müddet bu vâlinin yanında kalarak, tarhanlık mevkiini kazanmış ve Rizâ-Ḳulîḫân'ın rivâyeti bundan ileri gelmiş olabilir.

Minûçihrî'nin *Dîvân*'ına istinâden tesbit edilebilen en eski kayıtlar onu 423—424 h. yılları sırasında Rey şehrinde göstermektedir. Bu sırada memdûhlarından biri 'Alî b. Muḥammed al-'İmrânî olup, bu zât Rey şehrinin büyük ve nufûzlu âilelerinden birine mensûptur ve 423—424 (h.) yıllarında Gazneli Sultan Mas'ûd (421—432=1030—1040)'un bu şehir ile İsfahan'ı almak isteyen 'Alâ' al-Devla Kâkûya (398—433 h.)'ye karşı gönderdiği orduya iştirâk etmiş idi (İbn al-Aṯîr, IX, 247 v.d., 251 v.d. ve 289 v.d.). Minûçihrî onu medhetmek için yazdığı ilk kasîdede (*Dîvân*, K, nr, 48, D, s. 98 v.d.), söze felekten şikâyet ile başlayıp, uzak yerlerden mütevâzî câizeler ümit ederek geldiğini (beyit 39 v.d., 59 v.d.) anlatır ki, bu kendisinin şâirlik ile bir geçim kaynağı te'min etmek üzere yaptığı ilk uzun seyâhate delâlet edebilir. Fakat her hâlde bu şahsın yanında devâmlı ve kendisini tatmin edecek bir iş bulamadığından, o civardaki daha başka şahsiyetleri de medhetmiştir. Bunlar arasında kısa bir müddet Sultan Mas'ûd'un Irak veziri olup, Rey'e gelen ve 424 (1033)'te azledilen (bk. Bayhaḳî, *Târîḫ*, nşr. Ġanî ve Fayyâz, Tahran, 1324, s. 357, 361, 367 ve fihrist) Ḫvâca Ṭâhir Dabîr'i de zikretmek lâzımdır. Şâir onu vazifesi başında bulunan bir şahsiyet olarak medhetmektedir (*Dîvân*, K, nr. 50; D, s. 102 v. dd.). Minûçihrî'nin belki Abû Ḥarb Baḫtiyâr Muḥammed hakkındaki şiirlerini de *Dîvân*, K, nr. 12, 39, 47, 61; D, s. 20, 78, 96 ve 138) bu devreye koymak lâzımdır; çünkü bu şahıs yukarıda anılan 'Alâ' al-Devla Muḥammed Kâkûya'nın oğlu olup, İsfahan civarında Naṭanz'ın „sâhibi" bulunan Abû Ḥarb'den başka bir kimse olamaz. *Dîvân*, K, nr, 27 (D, s. 46 v.d.) Minûçihrî'nin bu esnâda sultan Mas'ûd'a intisâba çalıştığını gösterebilir. Elhâsıl şimdiye kadar verilen izahattan anlaşılacağı üzere, Minûçihrî ilk gençlik çağlarında, kaynakların bildirdiği gibi, Gazneli Maḥmûd'un sarayına gitmemiş, garbî İran'daki küçük derebeylerden veya nufûzlu âilelerden birine intisap edebilmek için, türlü şehirlerde dolaşmıştır. Görünüşe göre, bu sırada yalnız Rey'de 'İmrânî âilesi yanında kendisine bir dereceye kadar devamlı bir mevkî te'min edebilmiştir (krş. bir de *Dîvân*, K, nr. 2, 51; D, s. 3, 101).

Minûçihrî Rey şehrinde bulunduğu sıralarda Sultan Mas'ûd onun şiirini istemiş (bk. *Dîvân*, K, nr. 40, 19), kendisi de şiirlerini göndermiş ve yaya olarak, Gazne'ye gitmiştir (beyit 20, 41—45). Bu sırada Sultan Mas'ûd Sârî'ye bir sefer yapmış ve şâir uzun müddet onun dönmesini beklemek mecbûriyetinde kalmış idi. Bu sefer 426 (1035)'da yapıldığından (bk. Bayhaḳî, s. 454) bu şiir mezkûr tarihte söylenmiştir. Yine bu şiirden anlaşılıyor ki, şâir hükümdarın sarayına, onun arzusuna rağmen, kolayca girmiştir. Burada bulunan „üstad şâirler" kendisini „insafsızca imtihan etmişler", ancak kudretine kanâat getirdikten sonra, aralarına kabûl etmişlerdi (aynı şiir, beyit 35 v.d.). Bu imtihanın semeresi İran edebiyatında eşsiz kalan (bu hüküm 'Avfî'nindir, *göst. yer.*) *Şam'îya* kasîdesidir (*Dîvân*, K, nr. 33; D, s. 64 v.dd.) ki, bulmaca tarzında mum tasviri ile, devrin *malik al-şu'arâ*'sı olan 'Unṣurî'nin medhini ve berat tasvirini ihtivâ eder. Minûçihrî bu imtihandan sıkılmış görünmüyor veya bunu kendi şâirlik kudretine karşı bir saygısızlık telâkkî etmiyor. Bil'akis 'Unṣurî'nin üstadlığını gerçekten kabûl ediyor, hattâ kendisinin onun huzûruna çıkmasını cür'etkârlık saymakta, „onun önüne iyice işlenmemiş şiirini götürüp.... tavus kuyruğu üzerine daha güzel bir nakış mı yapacaksın?... cihan üstadlarının çekindiği kimsenin yanına câhillik ile gitme" demekte ve nihâyet „üstâdının meclisi alevlendirilmiş bir ateş gibidir, sen de su kenârında oturmuş, alıcısı olmayan deveye benziyorsun. Câhil deve bilgisizlikten yol üstünde uyur, deve parçalayan arslandan çekinmez diyerek, şiirini tamamlar. Bu sırada sultana yazdığı kasîdede kendisini ona bir üstad olarak tanıtmıyor, „hükümdarın kendisinden ümitli olduğunu" (*Dîvân*, K, nr. 42, 50) söylüyor. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, Minûçihrî bu sırada, yâni 426 (1035) yılında henüz çok genç idi; bundan dolayı kabiliyet ve istidâdından emin ise de, cür'etli bir ifâde tarzı kullanmamış idi. Burada kaydetmek yerinde olacaktır ki, Minûçihrî'nin bâzı kaynaklarda 'Unṣurî'nin talebesi olarak gösterilmesi doğru değildir; o 'Unṣurî'nin karşısına çıktığı zaman sunduğu kasîdenin isbat ettiği gibi, genç, fakat her bakımdan üstad bir şâir idi.

Minûçihrî bu parlak imtihan sonunda Mas'ûd'un sarayına girmiş ise de, bursada yeni bir

takım güçlükler ile karşılaşmakta gecikmiştir. Daha hükümdârı beklerken onu kıskanan ve mühim bir vazifesi (*'āriż*) bulunan yaşlı bir şâir onun aleyhinde bulunmağa başlamış ve Mas'ûd'un gözünden düşürmeğe çalışmıştır. Fakat bu rakibin gayretleri boşa gitti; çünkü hükümdar ondan Minüçihrî'nin bir şiirine nazîre yazmasını istemiş, o bir yılda buna muvaffak olamamış idi (bk. *Dîvân*, K, nr. 35; D, s. 69 v.d., beyit 31). Şâir bu rakibini bertaraf ettikten sonra, Mas'ûd'un başlıca şâirleri zümresine girmiştir. Bugüne kadar kalan şiirlerinin mühim bir kısmı (13 *kaṣîda* ve 6 *musammaṭ*) vesîleler ile bu hükümdarı medhetmek için söylenmiştir. Bundan başka Mas'ûd'un meşhûr vezîri Aḥmed b. 'Abd al-Ṣamad (vezîr oluşu: 424 = 1033; ölm. 438 = 1047)'in medhi için bir çok kasîdeler yazmıştır ki, bunlar arasında en parlak şiirlerinden biri olan meşhûr *Lâmiya*'sini (*Dîvân*, K, nr. 29; D, s. 49 v.dd.) zikretmek lâzımdır. Şâirin bu medhiyelerine mukabil, iyi bir vazife ile oldukça mühim câizeler almış olduğu tahmin edilebilir. Fakat bu husûsta her hangi bir kayıt yoktur.

Minüçihrî Sultan Mas'ûd'un hayatı boyunca, onun hizmetinde kalmamıştır; çünkü 426 (1035) ile Sultan Mas'ûd'un katli tarihi olan 432 (1040) arasında, onun çevresi dışında her hangi bir şahıs için yazılmış bir kasîdesi yoktur. Buna mukabil şiirlerinde, bu hükümdar ile alâkalı olarak, 430 (1038) yılına kadar olan vak'alara işâretler bulmak mümkündür. Msl. *Dîvân*, K, nr. 17, D, s. 29 v.d.'da Sultan Mas'ûd'un Pur-Tig'ın (b. bk.)'i tâkip ederken, Ceyhun üzerine köprü kurmasından bahsolunur ki, bu hâdise 430 (1038)'da vukua gelmiş idi (bk. Bayhaḳî, s. 566). Bunun gibi, *Dîvân*, K, nr. 43, D, s. 87 v. d. da onun tam tech'izatlı bir ordu ile Belh'e gelmesinden, hasta olan ülkenin iyileşeceğinden (beyit 24 v.d.), düşmanların memleketin bir parçasını koparmış olmalarından (beyit 37 v. d.) bahsedilir. Bu Sultan Mas'ûd'un 430 yılında, Selçuklulara karşı savaşmak üzere, sefere çıkıp, Belh'e gelmesinin tasvîridir (bk. Bayhaḳî, s. 566).

Minüçihrî'nin *Dîvân*'ında 430 (1038)'dan sonraki hâdiselere dâir kayıtlar bulunmamaktadır. Buna istinâden, onun ölüm tarihi olarak gösterilen (Riżâ-Ḳulîḫân, I, 543) 432 (1040) yılında, genç yaşında ('Avfî) öldüğünü kabûl etmek lâzımdır.

Minüçihrî'nin eseri bugüne kadar gelmiş olan küçük *Dîvân*'ından ibârettir. Bu *Dîvân*'ın aslında 30.000 beyit olduğuna dâir rivâyet (Riżâ-Ḳulîḫân, I, 543) her hâlde çok mübâlegalı olmalıdır; çünkü *Dîvân*'ında bayatının her safhasına âit kâfî mıkdarda şiir bulunmaktadır. Hattâ öyle ki, 426—430 yılları arasında, Sultan Mas'ûd'un Selçuklular karşısında türlü mağlûbiyetlere uğradığı Gazneliler devletinin pek şiddetli sarsıntılar geçirdiği bir sırada, Minüçihrî'nin hükümdara *Dîvân*'ında mevcut olan mıkdarda medhiye sunmak fırsatını ve imkânını bulmasına hayret etmemek kâbil değildir. Onun *Dîvân*'ından ancak ilk gençlik çağında söylemiş olduğu bâzı şiirler zâyî olmuş olabilir.

Devlatşâh (*Tāẕkira*, s. 40)'a göre, İran'da meşhûr olan bu *Dîvân*, XIX. asra gelince, çok nâdir bir hâl almış idi. Öyle ki, Riżâ-Ḳulîḫân (*göst. yer.*), Tahran ve Şîrâz'da onun tam bir divanını bulamamış, şiirlerini ancak mecmualardan toplamıştır. Minüçihrî *Dîvân*'ının eski yazma nüshalarına maalesef tesâdüf edilememektedir. Mevcut nüshalar arasında şunlar zikredilebilir: VIII. (XIV.) asra âit bir mecmuada meşhûr *Lâmiya*'si vardır (bk. Ż. Ḥadâ'iḳ, *Fihrist-i kitābḫāna-i sārā-i millî*, Tahran, 1318 — 1321 h. ş. s. 157); Paris'te Bibi. Nationale'de bulunan milâdî 1580 (h. X. asır)'e doğru istinsah edilmiş nüsha (bk. E. Blochet, *Catal.*, III, 25 v. d.); İran'da Ḥâcc Ḥusayn Aḳâ Malik'in kütüphânesine âit nüsha (istinsahı 1011 h.); merhum Dihḫudâ'ya âit 1051 h. tarihli nüsha. Bunlar dışında yazma nüshaların hepsi Riżâ-Ḳulîḫân'ın toplayıp neşrettiği (aş. bk.) nüshadan yeni olup, hemenhemen tamâmiyle buna istinat etmektedir. İstanbul kütüphânelerinde ise, bu *Dîvân*'ın nüshalarına ben tesâdüf edemedim.

Basmalarına gelince, *Taẕkira-i Kāẓim* (yegâne nüshası için bk Ż. Ḥadâ'iḳ, *ayn. esr.*, s. 160 v.d.) müellifi Kāẓim Minüçihrî *Dîvân*'ının şiirlerini ilk defa olarak bulduğunu ve 1260'ta neşrettiğini söylemektedir. Riżâ-Ḳulîḫan'da, muhtelif mecmualardan topladığı ve hepsi 3.000 beyit kadar olan şiirleri, kafiyelerine göre tertip ederek, bir mukaddime ile neşretmiştir (Tahran, 1282, 1295 ve bir de tarihsiz taş-basm.). Ayrıca *Maema' al-fuṣaḥā'*'sına 1.700 kadar beyitini almıştır. Bundan başka Muḥammed Ḥusayn'ın bir neşri vardır (Tahran, 1315). Avrupa'da ilk olarak A. ve B. Kazimirski, kendisinde bulunan bir yazmaya dayanarak, evvelâ bir seçme neşretmiş idi (*Spécimen du Divan de Menutchehri...*, Versailles, 1876); sonra yine tercümeleri, şerhleri, ve Bayhaḳî'nin uzun bir bulâsasını ihtivâ eden tarihî bir giriş kısmı ile birlikte neşretmiştir (*Menoutchehri, poète persane du XI ième siecle...*, Paris, 1886). Nihâyet Muḥammed Dābîr Siyâḳî bu *Dîvân*'ın tenkitli bir neşrini vermek istemiştir: *Dîvān-i ustād Minūçihrî-i Dāmġānî*, Tahran, 1326 h. ş. (*İspand*, nr. 2).

Fakat bu neşir usûl bakımından kifâyetsiz olduğu gibi, metin de umûmiyetle Kazimirski basmasından daha iyi değildir.

Minûçihrî'nin *Dîvân*'ı son basmasında 57 kasîde veya kasîde parçası, 12 *musammaṭ*, 20 gazel, kıt'a v.b., 6 rubâî ve 10 müteferrik beyitten ibârettir. Eski basmalarda Minûçihrî'ye âit olmayan bir kaç şiir *dîvân*'a sokulmuştur. Bunların başlıcaları şunlardır: *Dîvân*, K, nr. 5 (*Bâ'iya*, Mu'izzî'nin olmalıdır, bk. M. Mu'în, *Mocalla-i mihr*, yıl 7, sayı 7—8), K, nr. 21 (*Râ'iya*, Labîbî'nindir), K, nr. 32 (*Nûniya*, Ḫvâcûy-i Kirmânî'nindir).

Minûçihrî'nin üslûp bakımından husûsiyeti bu devir İran şâirleri arasında arap edebiyatını şüphesiz en iyi bilen bir şâir olmasından ileri gelmektedir. Kendisi arap şâirlerinin divanlarını ezbere bilmekle övündüğü gibi, msl. 'Unsurî'ye sunduğu kasîdede olduğu üzere, başka bir çok kasîdelerinde de, bunların isimlerini sıralamaktan hoşlanırdı. Onun bu bilgisi üslûbuna çok te'sir etmiştir. Kasîdeleri, tam mânası ile, bir câhiliye devrine has kaside taslağını gösterir. Kullandığı edebî san'atler ise, yine câhiliye şâirlerinde olduğu gibi, çok canlı teşbihler ile her unsuru iyice düşünülmüş „temsillerdir". Bir kasîdesine ötüşü ile ayrılığı haber veren bir kargayı tasvir ederek başlaması (*Dîvân*, K, nr. 37; D, s. 49), bir kervan ile akşam üzeri başlayan seyâhat ve ayrılık tasviri de yine ancak bu te'sir ile izah edilebilir (krş. *Dîvân*, K, s. 88 v.b.). İran muhiti için pek yabancı gelmesi gereken bu girişleri müteâkip, ekseriyâ bindiği atı son derecede parlak bir şekilde tasvir eder ki, bu da câhiliye şâirinin deve tasvirinden alınmış gibi görünmektedir. Minûçihrî bunlar dışında, kasîdesine ilk bahar, son bahar veya son baharda üzümün sıkılarak, şarap hâline getirilmesi tasviri ile başlar. Bu sûretle canlı tabiat tasvirleri yapar. Fakat bu tasvirler durgun birer levha hâlinde değil, bir hikâye ve hareket hâlindedir. Bilhassa böyle nesiblerinde başka şâirlerde bulunmayan benzetmeler yapar. Msl. *Dîvân*, K, nr. 22, D, s. 38'de, daha evvelki Rûdakî'nin başka şekillerde yaptığı gibi, şarap yapılmasını canlı bir mâcerâ şeklinde anlatır. Minûçihrî, kasîde ve *musammaṭ*'larında türlü şekillere soktuğu, fakat esâsı aynı kalan bu mâcerâyı canlı teşbih ve temsiller ile anlatmaktan yorulmaz.

Minûçihrî'nin üslûbunun bir husûsiyeti de kısa ve hareketli vezinleri (msl. hezec-i müseddes ve mütekarib) kasîdelerinde kullanmasıdır. Uzun bir vezin kullanmış ise, çok zaman beyitlerde ara kafiyeler kullanarak (*taṣrî'* veya *tasmîṭ*), bunları yine kısa vezinler kadar canlı ve hareketli bir hâle getirir. Kendisi şiirlerinde bilhassa *musammaṭ*'ları ile öğünmektedir (bk. *Dîvân*, K, nr. 1644; D, s. 91). İlk kıt'ası *a a a a a a* (veya *b*) şeklinde kafiyeli, diğer kıt'aları ilk 5 mısrâı kendi aralarında kafiyeli, 6. mısrâları bütün şiirde kendi aralarında kafiyeli 6'şar mısrâlık kıt'alardan müteşekkil bu şiir şeklini İran edebiyatında ilk olarak Minûçihrî kullanmıştır. İstenildiği kadar uzatılmağa elverişli olan bu parçalardan müteşekkil şiir şeklinde (bunlardan *Dîvân*, K, nr. 63, 193 beyittir) şâir, sıkmadan veya sıkılmadan, tabiat ve eğlence meclisi tasvirleri ile berâber medihlerini istediği kadar genişletmek imkânını bulmaktadır. Ancak Minûçihrî, şiir ne kadar uzarsa uzasın, mevzû birliğini muhâfaza etmeğe muvaffak olmaktadır. Bu şiirlerde bâzan şekilleri zorlanmış arapça ve farsça kelimeler ile farsça şiire o kadar uymayan ve bundan dolayı sonraları terkedilmiş bulunan vezinleri (msl. *mafâ'îlun mafâ'îlun mafâ'îlun*; bk. *Dîvân*, K, nr. 37; D, s. 72) kullanılmaktadır.

Minûçihrî'nin şiirleri asıl mâna bakımından tâzelik ve güzelliklerini muhâfaza etmektedir. Bu şiirlerde derin bir tabiat sevgisi, şarabın ve yemeklerin verdiği zevk (bk. msl. *Dîvân*, K, nr. 92; D, s. 117), haftanın her gününde bir bahâne ile şarap içmeği tavsiye eder; krş. K, nr. 75), şiddetli olmakla berâber, içli olmayan bir aşk tasvir edilmektedir. Bundan dolayı onun İmâm al-Ḥaramayn Abu 'l-Ma'âlî al-Cuvaynî (bk. *G A L*², I, 486; *Suppl.*, I, 671)'nin irşâdı ile tasavvuf yoluna girdiği hâkkındaki rivâyetler tamâmiyle yersizdir. Esâsen Cuvaynî 419 (1028) yılında doğmuş olduğundan, onun zaman bakımından da Minûçihrî'nin mürşidi olmasına imkân yoktur. Velhâsıl Minûçihrî Farruḫî de dâhil, devrinin bütün şâirlerinden çok, maddî ve sâde bir yaşama zevkini duymuş ve bunu şiirleri ile anlatmış olan şâirdir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, bk. Aḥmed Amîn Râzî, *Haft iḳlîm* (Üniv. kütüp., F. 338); Ch. Rieu, *Suppl. to the catal. of the Persian Mss.*, 139 b, 144 a; M. Abdul Muqtadir, *Catal. of the arabic and Persian Mss. at Bankipore* (Kalküte, 1908), I, 14 v. dd. Ż. Ḥadâ'iḳ, *Fihrist-i kitâbḫâna-i madrasa-i 'âlî-i sipahsâlâr* (Tahran, 1316 — 1318, h. ş.), II, 684 v. d.; ayn. mll., *Fihrist-i kitâbḫâna-i maclis-i şûrâ-i millî* (Tahran, 1318 — 1321 h. ş.), s. 428 — 431; Munzavî, *Fihrist-i kitâbḫâna-i ihdâ'î-i ... Mişkât ba kitâbḫâna-i dânişgâh-i Ṭahrân* (Tahran, 1332 h. ş.). II, 71 v. dd.; *GIPh.*, I, 225 v. d.; E. G. Browne, *A Literary History of Persia* (London, 1920), II, 153 v. dd.; Badî' al-Zamân Furûzânfar,

Suḫan u suḫanvarān (Tahran, 1318 h.ş.), I, 125 v.d.; Ẕabîḥ Allāh Ṣafā, *Târîḫ-i adabiyāt dar Îrān* (Tahran), s 489 v. dd.; Muḥammed Ḳazvînî, *Aḥmed b. Minüçihrî şaşt-galla* (*Yâdigâr*, Tahran, 1323, yıl 1, sayı 2, s. 52 v. dd.); Sa'îd Nafîsî, *Aḥvāl a aş'ār-i Rūdakî-i Samarḳandî* (Tahran, 1319 h.ş.), III, 1035 — 1310 (Minüçihrî'nin *Şam-'îya*'si ile diğer bir şiirinde zikredilen şâirler hakkında). (AHMED ATEŞ.)

MİR. [Bk. MİR.]

MİR. Mİ'R, ar. *amîr* kelimesinden kısaltılmış olup, *amîr* ve *mîrzā* [b. bk.] mefhûmlarına yakın bir mânâ ifâde eden farsça unvan (kelime başındaki *alif*'in düşmesi için krş. Abū Sahl yerine Bū Sahl v.b.). *Amîr* unvanı gibi, *mîr* unvanı da hükümdarlar için kullanılmaktadır (Minüçihrî, nşr. Biberstein-Kazimirski, 1886, s. 96'da Gazne sultanı Mas'ûd'dan bahsederken, onu *mîr* unvanı ile tavsif ediyor; fakat bu unvan şâirler ve diğer edipler için de kullanılmaktadır (msl. Mîr 'Alî Şîr, Mîr Ḫvând, Mîr Muḥsin; aş. bk.). Hindistan'da seyyidler bâzan kendilerine bu unvanı verirler. Kelime, cins ismi olduğu zaman, *şāḥib* karşılığı olarak kullanılır; msl. *mîr panc*, *mîr āḫûr*. Bu kelimeden türkçede *mîrî* ("devlete âit") sıfatı vücut bulmuştur ve bu Irak'ta konuşma dilindeki *al-mîrî* ("hukûmet") kelimesini doğurmuştur. (R. LEVY.)

MİR. MİR, Mîr Muḥammed Taḳî b. Mîr 'Abd Allāh'ın mahlası. Aslen Akbarābād'dan olup, babasının ölümünden sonra Şāh 'Âlam (1173—1221=1759—1806) zamanında Dehlî'ye gitmiş ve Sirâc al-Dîn 'Alî Ḫān Ârzû'nun talebesi olmuştur. 1190 (1776)'dan itibâren hayatını Lucknow'da geçirmiştir. Urdu dilinin en büyük şâiri olarak kabûl edilmektedir. Lucknow'da 1225 (1810) senesinde, 100 yaşında ölmüştür. Hindistan'da müteaddit defalar basılmış olan 6 *dîvân*'ı ile Urdu şâirlerinin hâl tercümesini ihtivâ eden *Nuḳāt al-şu'arā'* adlı eseri te'lif etmiştir.

Bibliyografya: Şîfta, *Gulşan-i bîḫār*, var. 167—176; Âzâd, *Âb-i ḥayât* (Lahur, 1913), s. 203—241; Karîm al-Dîn, *Târîḫ-i şu'arā'-i urdā* (Dehlî, 1848), s. 115—120. (M. HİDAYET HOSAIN.)

MİR AMMĀN. [Bk. AMMĀN.]

MİR CUMLA. [Bk. MUḤAMMED SA'ÎD.]

MİR ḪĀVAND. [Bk. MİRḪOND.]

Mİ'RÂC. [Bk. Mİ'RÂC.]

Mİ'RÂC. Mİ'RĀC (A.), aslında merdiven, sonra yükseliş, bilhassa Peygamberin göğe çıkışı. *Kur'an* (LXXXI, 19—25 ve LIII, 1—12)'da semâvî bir habercinin Peygambere göründüğü anlatılmaktadır. Buna benzer ikinci bir görünmeden (LIII, 12—18) de bahsedilmektedir. Her iki hâlde de Peygamber kendisine uzaktan semâvî bir tezâhürün yaklaştığını görüyor; fakat kendisinin alınıp, semâya götürülmüş olduğuna dâir, her hangi bir îmâ mevcut değildir. *Kur'an* (XVII, 1)'da îmâ edilen vâkıa ise, başka türlüdür: "Kulunu, âyetlerimizi göstermek için, bir gece al-Mascid al-Ḥarâm'dan havâlisini mübârek kıldığımız al-Mascid al-Aḳṣā'ya götüren Allah kusurlardan münezzehtir. Kuldan Pengamberin kasdedilmiş olduğu umûmiyetle kabûl edilmektedir ve bundan şüphe etmek için de bir sebep yoktur (Schrieke, *Isl.*, VI, 13, not 6; Bevan, *ZATW*, XXVII, 53 v.d.). al-Mascid al-Ḥarâm'ın Mekke'deki mâbed olduğu *Kur'an*'daki ifâdeden sâbittir (Horovitz, *Koran. Unters.*, s. 140); fakat al-Mascid al-Aḳṣā neresidir? Hadîste kabûl edilen izahlardan birine göre, al-Mascid al-Aḳṣā'dan Kudüs kasdedilmiştir (bk. Schricke, *ayn. esr.*, s. 12, 14; bk. mad. İSRĀ'); fakat *Kur'an*, XXX, 1'de Filistin'den *adna 'l-arż* olarak bahseden Peygamber, nasıl olur da Kudüs'te kâin bir mâbede al-Mascid al-Aḳṣā diyebilir?, bu izahın tarihi pek kat'î değildir; ihtimâl 'Omar b. Abî Rabî'a (nşr. Schwarz, XCI) ve Abū Şaḫr (*Lieder der Hudailiten*, nşr. Wellhausen, CCLXIV, 24) bunu biliyorlardı; fakat bu vesîkalar da ancak Emevî devrine âittir (Lammens, *Sanctuaires*, s. 72 hilâfına bir de *Aġānî*, XXI, 94 v. dd.'ye göre, Emevî tarafdarı olup, 'Abd al-Malik'i öven Abū Şaḫr için de aynı şey söylenebilir). al-Mascid al-Aḳṣā ile Peygamber, ihtimâl, yedinci kat göğün en yüksek noktasında, meleklerin Allaha hamd ve senâ ettikleri bir yeri kasdetmiştir. Buna göre, *Kur'an*, XVII, 1'de, geceleyin semâlara yükseldiği hakkında, Peygamberin bizzat bir şehâdetine sâhip bulunuyoruz (Schrieke, *ayn. esr.*, s. 13 v. dd.; Horovitz, *Isl.*, IX, 161 v. dd.). Fakat bu şehâdet de vâkıayı işâret etmekle iktifâ ediyor ve bunun seyri hakkında bir şey bildirmiyor. Semâya çıkma imkânı meselesine *Kur'an*'ın bir çok yerlerinde temâs edilmiştir; XI, 38'de Fir'avn Hâmān'a: — "Bana bir saray yap, belki semâların yollarına erişirim de Mūsā'nın tanrısına ulaşırım" — diye emir veriyor (bk. bir de XXVIII, 3). *Kur'an*, LII, 38'de münkirlere: — "Elinizde bir merdiven (*sullam*) mi var ki, semâvî sesleri duyuyorsunuz" — diye soruluyor ve VI, 35'te Peygamberin göklere merdiven dayayıp, yere bambaşka âyetler getirmesi hâlinde, onu dinleyenler üzerindeki te'sirin ne olacağı tahmin olunmaktadır. Eski şâirler, bir kimsenin kurtulmak istediği bir şeyden kaçmak mânasına, bir merdiven ile gö-

ğe çıkmaktan bahsederlerdi (Zuhayr, *Muʿallaḳa*, s. 54; Aʿşā, XV, 32).

Hadîs Peygamberin mi'râcı hakkında daha fazla tafsilât vermektedir. Peygamberin anlattıklarında mi'râc, Kudüs'e bir gece seyâhatine bağlanıyor; öyle ki, mir'âc oradaki mâbedden başlayarak, vukû buluyor. Fakat mi'râcın Mekke'den başladığını anlatan ve içinde Kudüs'e seyâhatin hiç zikri geçmeyen rivâyetler de vardır. Bunlardan birinde mi'râc „kalbin tasfiyesinden" hemen sonra olmuştur (bk. Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 1; *Ḥacc*, bâb 76; *Manāḳib*, bâb 42; Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, IV, 207; V, 43; Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 1157 v.d.). Son zikredilen yerde şöyle deniliyor: — „Peygamber vahy aldığı ve kureyşlilerin yaptıkları gibi, Kâbe'de uyurken, Cabrā'īl ve Mīkā'īl ona gelip, şöyle dediler: — Biz kime dâir emir aldık? — Buna kendileri cevap verdiler: — Rebblerine dâir. — Bunun üzerine gittiler, ertesi gece üç olarak geldiler. Onu uyur bulunca, sırt üstü yatırdılar, göğsünü açtılar, zemzem kuyusundan su getirdiler ve vücûdunda şüphe, putperestlik şirk ve delâlet olarak ne bulduları ise, yıkadılar. Sonra imân ve hikmetle dolu bir altın kap getirdiler. Böylece kalbi imân ve hikmet ile doldu. Bunu müteâkip Peygamber göğün en alt tabakasına götürüldü." — Aynı rivâyetin muhtelif şekilleri türlü ilâve ve farklar göstermektedir; bunlardan birine göre, msl. Cabrā'īl Peygamberin evinde kendikendine açılan çatıdan girerek, ona gelmiştir; bir başka rivâyete göre, ona görünen yalnız Cabrā'īl idi. Daha buna benzer bir çok rivâyet farkları vardır. Fakat bütün bu rivâyetler mi'râcı Peygamberin ilk zamanlarında vâkî ve peygamberliğin bir nevî başlangıcı gösteriyorlar ki, „kalbin tasfiyesi" buna yol açmaktadır. — Kavimler hakkındaki mukayeseli araştırmalar (Schrieke, *ayn. esr.*, s. 2—4) gösteriyor ki, göğe çıkmadan önce, kalbin tasfiye edildiğine dâir başka misâller de vardır. Bunun bir benzeri câhiliye devrinde bulunuyor (Horovitz, *ayn. esr.*, s. 171 v.dd.); haltâ bunların bâzıları hıristiyan menkıbelerine de girmiştir (s. 170 v.d.). Başka bir rivâyet (İbn Saʿd, I/I, 143) de mi'râcın Mekke'den başladığını söylüyorsa da, bu rivâyet bunu, çok evvel, Peygamberin çocukluğunda vâkî olan kalbin temizlenmesi ile ilgili göstermiyor [bk. mad. ḤALİMA].

Fakat mi'râcın Mekke'den başladığı hakkında, şüphesiz, daha önceye âit olan rivâyetin yerini, nasıl olmuş da, bunun Kudüs'ten başladığını ileri süren bir diğer rivâyet almıştır? *Kur'an*'da al-Mascid al-Aḳṣā'nın yerinin Kudüs'te gösterilmiş olması, 'Abd al-Malik'in mü'minlerin nazarında Kudüs'e husûsî bir ehemmiyet kazandırmak bakımından sarfettiği gayretleri ile ilgilidir (Schrieke, s. 13; Horovitz, s. 165 v.dd.; ayn. mll., *Islamic Culture*, II, 35 v.d.). Nitekim bu izahın 'Abd al-Malik'in zamanından daha eskiye râcî olduğu isbat edilemez. Bu izah daha da kolay revaç bulabilirdi; çünkü Kudüs hıristiyanlarca 'İsā'nın göğe çıkışının başlagıç noktası idi ve IV. asırdan beri 'İsā'nın ayak izi „göğe çıkma kilisesinde" hacılara gösteriliyordu. Nitekim şimdi de, belki de tâ 'Abd al-Malik zamanından beri, müslüman ziyâretçilere Peygamberin ayak izi gösterilmektedir (Horovitz, s. 167 v.d.). Bir de „semâvî Kudüs" tasavvuru da, *isrā'* rivâyetlerinin teşekkülüne te'sir etmiş olmalıdır. Peygamber Kudüs'te İbrāhīm, Mūsā ve 'İsā'ya tesâdüf etmiş ise, bu peygamberlerin dünyadaki Kudüs'te oldukları birden anlaşılamaz ise de, al-Bayt al-Muḳaddas ile (İbn Hişām, s. 267) „semâvî Kudüs" kasdedilmiş ise, o zaman bunun hayret edilecek bir tarafı kalmaz (Horovitz, s. 168; başka bir izah. için bk. mad. İSRĀ'). Belki *allaẕī bāraknā ḥavlahu* ifâdesi de Kudüs izâhını desteklemek için alınmıştır; bu kelimelerin *Kur'an*'da geçtiği yerler arz-ı mukaddesteki yerler ile münâsebetlidir (Lammens, s. 72, not). Yukarıda kaydedilen rivâyetler, yalnız Cabrā'īl'in Peygamberi alıp semâlara götürdüğünü bildiriyorsa da, nasıl götürüldüğünü anlatmıyor. Hâlbuki diğer rivâyetler göğe çıkışın bir merdiven (*miʿrāc*) ile vukû bulduğunu ilâve ediyor (bk. İbn Hişām, s. 268; Ṭabarī, *Tafsīr*, XV, 10; İbn Saʿd, I/I, 143); bu merdiven muhteşem imiş; ölüm hâlinde olan kimseler gözlerini ona dikerler ve insanların rûhları, onun vâsıtası ile göğe yükselirmiş. Bu merdiven, son olarak, *Tekvīn*, XXVIII, 12'deki Yaʿḳūb'un merdiveni ile aynı olmalıdır; babeşçe yıl dönümü kitabı, XXVII, 21'de buna *maʿāreg* deniliyor ve *Kur'an*, LXX, 3,4, Allāhı, „meleklerin ve rûhların çıktığı" (*taʿruc*) *„Ẕu 'l-maʿārič* diye adlandırıyor. *Kur'an*, XXXII, 4'e göre, *amr* Allaha yükselmektedir; LVII, 4 ve XXXIV, 2'ye göre, Allah „gökten inen ve göğe yükselen her şeyi" bilir ve XLIII, 32'de insanların evlerindeki basamaklardan (*maʿārič*) bahsedilmektedir. Buna göre, Peygamber de ihtimâl babeşçeden alınmış olan (Horovitz, s. 174 v.dd.) bu kelimeyi zâten bilmekte idi. Kezâ mandeîlerde de merdiven (*sumbilta*) göğe çıkma vâsıtasıdır (*Ginza*, trc. von Lidzbarski, s. 49, 208, 490) ve Mithras âyînlerinde ölüm merdiveni temsiline benzeyen noktalar vardır (bk. Andrae, *Die Person Muhammeds*, s. 45; Wetter, *Phos*, s. 114, not 2). Ölüyü ay tabakasına (*falak al-ḳamar*) götürmeğe yarayan

(Bevan, *ayn. esr.*, s. 59) zerdüştîlerin *ʿamûd al-sabḥ* (*Fihrist*, s. 335, 10)'i daha uzak bir benzerlik göstermektedir.

Nasıl *miʿrâc* göğe çıkma ile münâsebetli ise, Burâḳ da, başlangıçtan itibâren, Kudüs'e kadar yapılan gece seyâhati ile alâkalıdır; fakat bu daha ilk zamanlarda *Miʿrâc* menkıbeleri içine girmiştir (bk. Buḫârî, *Manâḳib*, bâb 42; Aḥmed b. Ḥanbal, *Masnad*, IV, 207; V, 387; Ṭabarî, *Tafsîr*, XV, 12). Peygamberden önce, Burâḳ binek hayvanı olarak, daha evvelki peygamberler tarafından (İbn Hişâm, s. 263; Diyârbakrî, *Târîḫ al-ḫamîs*, I, 349), bilhassa İbrâhîm tarafından, kullanılmıştır ('Aecâc, nşr. Ahlwardt, XLV, 48—52; Ṭabarî, *Tafsîr*, XV, 5; Ṯaʿlabî, *ʿArâʾis*, s. 63; Ḥalabî, I, 369). Muhtelif peygamberler için müşterek olan bir binek hayvanı mefhûmu başka yerden alınmıştır: şüphesiz ancak muahhar kaynaklarda mevcut bulunan *Midraş*'ın bir ifâdesine göre (*Yalḳûṭ, Zekeriyâ* hakkında, IX, nr. 875; *Pirḳê de R. Eliʿezer*, XLI), İbrâhîm'in bindiği eşek idi (*Tekvîn*, XXII, 3), Zippora ve oğullarının bindikleri de aynı hayvan idi (*Hurûc*, IV, 20) ve *Zekeriyâ*, IX, 9'a göre, Mesîh bunun üzerinde gelecektir (bk. bir de İbn Saʿd, I/II, 176). Bu binek hayvanının bir eşek olduğuna dâir hâtıra, Burâḳ'ın „bir katırdan daha alçak ve bir eşekten daha yüksek olduğu" şeklindeki tasavvuru ile, islâmî an'anede devam ediyor (Buḫârî, *Manâḳib*, bâb 43; bir de İbn Hişâm s. 264; İbn Saʿd, I/I, 143). İbn Saʿd bunu bir dişi hayvan olarak anlatıyor ve İbn İsḥâḳ tarafından al-Ḥasan al-Baṣrî'ye isnât edilen bir rivâyette (İbn Hişâm, *göst. yer.*) Burâḳ'ın kanatlı olduğu söyleniyor. Ṯaʿlabî gâlibâ Burâḳ'ın bir insan çehresinde olduğunu söyleyenlerin ilkidir (Ḥalabî, I, 370); Arnold (*Painting in Islam*, s. 118 v. dd.)'un etraflıca ele aldığı minyatürlerde al-Burâḳ'ın başı ekseriyâ bir kadın başı gibidir.

Peygamber ile berâber geçtiği yedi gökten her birinin kapısı önünde Cabrâʾîl'e kendisinin ve refikının adı soruluyor (Buḫârî, *Ṣalât*, bâb 1; Ṭabarî, *Tafsîr*, XV, 4: ayn. mll., *Târîḫ*, nşr. de Goeje, I, 1157). Cabrâʾîl bunlara cevap verdikten sonra, Muhammed'in Peygamber olarak mı gönderildiği (*avaḳad buʿiṯa ilayhi*; Ṭabarî, *Târîḫ*, I, 1158'de bulunan aslındaki *avaḳad buʿiṯa*'nin düzeltilmiş şekli suâli tâkip ediyor; bu da, miʿrâcın Peygamberin risâletinden kısa bir zaman sonra vukû bulduğunu göstermektedir (Schrieke, s. 6). Göğün her katında önceki peygamberlerden birine tesâdüf ediyorlar: ekseriyâ Âdam birinci, Yaḥyâ ve ʿİsâ ikinci, Yûsuf üçüncü, İdrîs dördüncü, Hârûn beşinci, Mûsâ altıncı ve İbrâhîm yedinci kat gökte bulunmaktadır; fakat bâzı değişik rivâyetler de vardır; mes. Âdam ölenlerin rûhlarını sorguya çeker görünmektedir (Andrae, s. 44 v.d.; Schrieke, s. 17; ayrıca Aḥmed b. Ḥanbal, *Masnad*, V, 143; krş. *Apoc. Mosis*, s. 37). Geri kalan peygamberlere gelince, her biri tasvir edildikten sonra, onların Peygamberi selâmladıkları söylenilmekle iktifâ ediliyor; yalnız Mûsâ istisnâ teşkil eder: Peygamberin Allah nezdinde kendisinden de daha itibârlı ve ümmetinin onun ümmetinden daha çok sayıda olduğunu açıkça söylüyor (Ṭabarî, *Tafsîr*, XV, 11). Peygamber Mûsâ ile bir defa daha bir mükâlemeye girişiyor ki, bundan sonra Allah ona mü'minler için günde 50 vakit namazı farz kılıyor. Mûsâ'nın tavsiyesi üzerine, Peygamber müteaddit defalar namaz sayısının indirilmesini dileyor ki, bu dilek her defasında Allah tarafından kabûl ediliyor; fakat Mûsâ beş vakit namazı da çok bulunca, Peygamber yeni bir indirme dileğinde bulunmaktan imtinâ ediyor (bu rivâyetin ilk örneği olarak bk. *Tekvîn*, XVIII, 23 v. dd.; krş. Goldziber, *Studien*, I, 36; Schrieke, s. 19; Andrae, s. 82); bâzı rivâyetlere göre, Mûsâ yedinci kat gökte bulunmaktadır. Peygamber ile buluşmalarının burada olması çok daha mantıkî görünüyor. Cennet ve cehennem ziyâretleri de miʿrâca dâhildir; cennet, bâzı rivâyetlere göre, yedinci, bâzılarına göre, birinci kat gökte bulunmaktadır; bâzı rivâyetlerde de cennetten hiç bahis yoktur. Cennetin ırmaklarına dâir ifâdeler birbirini tutmamaktadır (Schrieke, s. 19; bk. mad. KAVŞAR). *Sidrat al-muntahâ*'nın yeri ekseriyâ yedinci kat gökte gösterilmiştir (Bevan, s. 59; Schrieke, s. 18). Cehennem bir tasvirde birinci kat gökte yer almaktadır; bir başkasına göre, cehennemliklerin cezâ gördüğü yer gök ile yer arasındaki yol üzerindedir ve Peygamber bunu Bayt al-Muḳaddes'e seyâhatinde görmüştür (Ṭabarî, *Tafsîr*, XV, 101 ve bundan başka Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, I, 257; II, 353; III, 120, 182, 224, 231, 239). Cehennem azapları hakkında bk. Schrieke, s. 17; Andrae, s. 44; Horovitz, *ayn. esr.*, s. 173; Reitzenstein, *Das mandäische Buch der Grösse*, s. 81 v. dd.; Lidzbarski, *Johannisbuch*, s. 98 v. dd.; *Ginza*, s. 183.

Eski rivâyetler, Peygamberin yedinci kat gökte, Allahın „arşı" karşısına çıktığı ve orada namaz hakkında Allah ile konuştuğu rivâyet edilmektedir (yk. bk.). Ancak Peygamberin Allah ile başka mevzûları da konuşması nâdir rivâyetlerde görülür (Ṭabarî, *Tafsîr*, XXVII, 26; Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, IV, 66 rüyâ olarak; Andrae, s. 70). Yalnız Peygamberin o zaman Allahı yüz-yüze gördü-

gü iddiası itiraza yol açmış (Andrae, s. 71 v.dd.) ve mi'râc hakkında, bunun bir rüyâ mı, yahut bir gerçek mi olduğu, Peygamberin yalnız rûhu mu, yoksa vücûdu da mı göklere yükseldiği suâli daha ilk zamanlarda ortaya, çıkmıştır (Caetani, *Annali*, giriş, § 320; Andrae, s. 72; Bevan, s. 60; Schrieke, s. 13, not 1).

Bunlardan başka, hadîste Asin (*Escatologia*, Madrid, 1919, s. 7—52; ayn. mll., *Dante y el Islam*, Madrid, 1927, s. 25—71)'in münâkaşasını yaptığı diğer teferruât da bulunmaktadır. İslâm müellifleri, mi'râcın nasıl olduğunu anlatırken, yahudi-hıristiyan *malḥama* [b. bk.] kitaplarındaki örnekleri kullanmışlardır; bir kaç noktası Arda Viraf'ın pehlevî *malḥama* kitabından alınmıştır; bk. Andrae, Bevan, Schrieke, Horovitz ve W. Bousset'nin makaleleri: *A R W*, VI, 136—169.

Muahhar tasvirler (Chauvin, *Bibliographie*, XI, 207 v. dd.; Asin, *Escatologia*, s. 53 v. dd.; ayn. mll., *Dante*, s. 72 v. dd.; Nallino, *R S O*, VIII, 802), daha sonraki menbâlara dağılmış olan mâlzemeyi toplayarak, bir sıraya koymaktadır; bunlar, fikir bakımından derinliğini arttırmaksızın, yalnız mevzuu genişletiyor. Halk için yazılmış daha muahhar mi'rac-nâmeler arasında al-Ġayṭī (bu doğru şekildir, bk. Nallino, *ayn. esr.*, s. 813)'ninki ile Dardîr (ölm. 1201)'in bunun üzerine hâşiyesi ve bir de Barzancî (ölm. 1179)'ninki zikredilebilir. Arap olmayan müslüman memleketlerinde farsça, türkçe, hindce ve malay dilinde bu menkıbeyi işleyen eserler bunların yayılmasına yardım etmiştir (bk. Chauvin, *göst. yer.*).

Peygamberin mi'râcı sonradan rûhunun ilâhî mahkeme huzûruna çıkışını tasvir için bir örnek hizmetini görmüştür (Asin, *Escatologia*, s. 59 v.d.). Fakat sûfîler için bu, rûhun, cismânî kayıtlarından kurtularak, mârifetullâha yükselmesinin timsâlidir. İbn al-'Arabî bunu *Kitāb al-isrā' ilā maḳām al-asrā* (Asin, s. 61 v.dd.; Andrae, s. 81 v.d.) adlı eserinde izah etmektedir ve *Futūḥāt* (II, 356—375)'ında bu seyâhati bir mü'min ile bir feylesûfa berâberce yaptırıyor, mü'min için gizli bir sır kalmadığı hâlde, feylesûf ancak yedinci kat göğe ulaşıyor (Asin, s. 63 v. dd.). Nihâyet Abu 'l-'Alā' al-Ma'arrî'nin *Risālat al-ġufrān*'ı, mi'râcın an'anevî izahları hakkında bir tehzil ortaya koymaktadır (Asin, s. 71 v.dd.). Orta çağ hıristiyanlığının islâm mi'râc menkıbelerine âşinâlığını ve bunların Dante üzerindeki te'sirini Asin, zikri geçen eserinde, çok defa ele almaktadır; ayrı bir tetkikinde (*La escatologia musulmana en la divina comedia*, Madrid, 1924) bu müellif, *Escatologia* adlı eserinin uyandırdığı alâka üzerine, 1923 yılına kadar bu mevzûda yazılmış olanları bir araya getirmiş ve bunların münâkaşasını yapmıştır.

İbn Sa'd (I/I, 147)'e göre, *isrā'*, rebiülevvelde, mi'râc 17 ramazanda vukû bulmuştur; fakat asırlardan beri 27 recebden — bu Mekke'nin tarihinde de ayrıca ehemmiyeti olan bir gündür (bk. Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 71) — önceki gece *laylat al-mi'rāc* itibâr edilmektedir ve bu gece tıpkı mevlid-i nebevî gibi, mi'râc menkıbesi okunarak, tes'ît edilmektedir (bk. İbn al-Ḥācc, *Madḫal*, I, 143 v. dd.; Herklots, *Qanoon e Islam*², s. 165; Lane, *Manners and Customs*, London, 1896, s. 474 v.d.; Snouck Hurgronje, *The Achehnese*, I, 219; Asin, *Escatologia*, s. 97).

Bibliyografya: Madde içinde verilenlerden başka bk. bir de R. Hartmann, *Bibliothek-Warburg, Vorträge 1928/1929* (Leipzig, 1930), s. 42—65. (J. HOROVITZ.)

MİRÂHÛR. MİRĀḪŪR, *amîrāḫūr*'dan muharref olarak, *imrāḫūr* ve *mîrāḫūr* denilen vazife sâhibi. Sâsânîlerdeki *ahavarasalar*'dan bozma olarak *āḫūr-sālār* şeklini almış olmalıdır (A. Christensen, *L'Empire des Sassânides*, 1936, s. 93). Abbâsîlerde, büyük Selçuklular, Anadolu Selçuluları ve Memlûk devletlerinde *amîr-i āḫūr* ismindeki me'mûra Osmanlılarda, kısaltılarak, *mîrāḫūr*, moğullarda ise, *aḫtaçı* veya *aḳtaçı* denilmiştir.

Abbâsîlerde *mîrāḫūr*, diğer unvân sâhipleri gibi, halîfenin maiyeti erkânından idi (İbn al-Fuwaṭī, *al-Ḥawādiṯ al-cāmi'a*, Bagdad, 1351, s. 33, 52, 95, 117). Büyük Selçuklularda hükümdarın maiyetinde ve sarayında hizmet etmek için satın alınıp, yetiştirilen köleler arasından yükselen ve sultanın hayvanlarına bakan has-ahırın birinci âmirine *amîr-i āḫūr* denilirdi. Bu hizmet sâhibi Anadolu Selçuklularında da aynı idi (Râvandî, *Rāḥat al-ṣudūr*, nşr. M. İḳbāl, G. M. S., 1921, II, 145 v. d., 455 ve Muḥammed b. İbrāhîm, *Târîḫ-i Salçukiyān-i Kirmān*, nşr. Houtsma, Leiden, 1886, I, 96; İbn Bîbî, *Selçuk-nâme*, nşr. Houtsma, Leiden, 1902, IV, 41, 44; Aksarâyî, *Musāmarat al-aḫbār*, Ankara, 1944, s. 42, 70, 74 v. d.). Anadolu Selçuklularında bozulmuş bir şekil olarak *kund istabl* (Connétable = istabl kontu) denilmektedir (İbn Bîbî, IV, 64, 118, 287 ve Yazıcı-zâde Ali, *Selçuk-nâme*, nşr. Houtsma, Leiden, 1902, III, 146 v. d.). Anadolu Selçuklularındaki mîrâhûr, merâsim esnâsında, sultanın atının dizginini tutardı.

Mîrâhûra dâir, Memlûk sultanları zamanına âit tarihlerde mufassal mâlûmat vardır (türk ve çerkes memlûklerinde sultana âit has ahır veya resmî tâbir ile istabl-ı sultânîye nezâret eden emîre *amîrāḫūr kabîr* denilirdi. Bu

vazife sâhibi ilk zamanlarda yüzler emîrlerinden idi ise de, al-Malik Manṣûr Kalavun zamanında (XIII. asrın ikinci yarısı), derecesi yükseltilerek, binler ümerâsı (*maḳaddimat al-alf*) arasından tâyin edilmiştir. İstabl-ı sultânîde büyük mîrâhûrdan başka onun maiyeti olarak tablhâne emîrlerinden ikinci ve üçüncü mîrâhûrlar da var idi. Büyük mîrâhûrun derecesi XV. asrın ortalarında sultana en yakın emîrlerin beşincisi olarak görülmektedir. Büyük mîrâhûrun emrinde onlar ümerâsından *sarāḫūr* ismi ile has ahır müdürü ve bunun emrinde *ocâḳî* denilen seyis bölüğü ve *amîr āḫār al-mahāra*, yâni deve ahırı müdürü, *amîr āḫūr al-dassār*, yâni deve ahırları müdürü ve *amîr āḫūr al-savāḳî* denilen yolları sulama ahırı müdürü ve *amîr āḫūr al-barîd* adı ile de, kara postası güvercinlerine nezâret eden hademelerin müdürü bulunurdu. Memlûk sultanlığında büyük emîrlerin birer arması olduğu gibi, büyük mirâhûrun da, at nalı şeklinde, arması var idi. Bu armalar, merâsimlerde bindikleri altın üzerinde, bayraklarında ve hattâ evlerinde de bulunurdu.

Has-ahır teşkilâtını da, diğer mühim teşkilâtlar gibi, Anadolu Selçuklularından alarak, bunu Memlûk devletinin istabl-i sultânî teşkilâtını da ilâve ederek, tevsî eden Osmanlı devletinin ilk zamanlarında hukümdar hayvanlarına bakan dâirenin âmiri olmak üzere, bir mîrâhûru var idi. Teşkilâtın genişlemesi neticesinde ve Fâtih Sultan Mehmed zamanında mîrâhûr iki olmuştur. Bunlardan birincisine mîrâhûr-i evvel ve ikincisine mirâhûr-i sânî denilmiştir (*Kanûn-nâme-i âl-i Osman*, *TOEM*, ilâve, İstanbul, 1330, s. 11 v.d.). Büyük mîrâhûr, pâdişahın atının yanında yürümek imtiyazına nâil olan üzengi veya rikâb-ı hümâyûn ağalarından idi. Pâdişahın sefere hareketinde veya gezintilerinde hukümdarın atının sağında bulunuyordu. Fâtih'in *Kanun-nâme*'sine göre, teşrifatta derecesi kapıcı-başının altında ve saraydaki av kuşlarının âmiri olan çakırcı-başının ve XVI. asırda çaşnigir-başının üstünde idi. XVII. asırda resmî serpuşlarının selimî kavuk olduğu görülüyor.

Büyük mîrâhûr her sene ilk baharda Hızır İlyasta istabl-ı âmire (has-ahır) hayvanları Kâğıthane'de çayıra çıkarılınca, orada Emîrâhûr köşkü denilen mahalde pâdişahı ziyâfet çekerdi. Büyük mîrâhûrun, sancak beyi derecesinde olduğu için, bir tuğu var idi. Osmanlı devletinin gerek merkezinde, gerek eyâletlerindeki istabl-i âmîreye bağlı teşkilâttan birinci mîrâhûr mes'ûl idi. Birinci ve ikinci mîrâhûrların, maaşlarından başka, arpalık denilen dirlikleri de var idi. XVI. asrın ikinci yarısında büyük mîrâhûra sancak beyliği verilirse, 400.000 ve küçük mîrâhûra 330.000 akçelik has tevcih olunurdu. Daha sonraki tarihlerde mîrâhûrlardan beyler-beyi ve vezirliğe ve hattâ sadrâzamlığa tâyin edilenler görülmüştür.

Devlet merkezinde birinci ve ikinci mîrâhûrlardan sonra bu ikisine bağlı bir takım vazifeler de var idi. Büyük mîrâhûrun maiyetinde kendisine muâvin olarak kethüdâ ile ayrıca birinci istabl-i âmire de birinci kethüdâ ve küçük mîrâhûra tâbî istabl-ı âmirede ikinci kethüdâ bulunurdu. Küçük ahır denilen ikinci mîrâhûra tâbî ahırun kethüdâsı terfî ederse, birinci mîrâhûrun kethüdâsı olurdu. Her iki mirâhûrlukta da, kethüdâlardan başka, emin, kâtip, rûz-nâmeci, rûz-nâme halifesi ve voynuk kâtibi gibi, vazife sâhiplerinden mürekkep bir kalem hey'eti var idi. Bundan başka bas-ahıra verilen arpayı ve çayırlardan biçilen otu mâliye hesâbına kontrol etmek üzere, defterdarlık başmuhâsebesinden tâyin edilmiş bir de kâtip bulunurdu. Mîrâhûrluğa tâbî hizmet efrâdının isim, künye ve maaşlarını hâvî defterler büyük mîrâhûrun kalem dâiresinde idi (Başvekâlet arşivi, Cevdet tasnifi, saray vesîkaları, nr. 2601, 2602).

Pâdişah hayvanlarının bulunduğu has-ahır Topkapı sarayının orta kapısından içeri girilince, sol tarafta, baltacılar ocağının arka tarafında bulunmakta idi; bu ahırların bulunduğu büyük kapıdan (bunlar hâlâ mevcuttur) sarayın birinci meydanına, yâni bâb-ı hümâyûn ile orta-kapı arasına çıkılırdı ve burada düyük mîrâhûrun dâiresi mevcut idi. Bu has-ahırda pâdişaha mahsûs atlar ile müzeyyen at giyim eşyâsını hâvî raht hazînesi var idi. Bundan başka yine Topkapı-sarayı (sarây-i cedid-i âmire)'nın sâhil kısmında da ahırlar var idi. Bugün de Ahırkapı denilen mahalde enderûn ricâli ile, has-odalıların cündî ağaları ve harem-ağalarının hayvanlarına mahsûs ahırlar bulunmakta idi. Bunlardan başka, ikinci mîrâhûrluğa bağlı olarak, Vefâ semtinde de ahırlar var idi; bunun da bir kalem hey'eti olup, emrindeki seyisi ve arabacı bölükleri efrâdına mahsûs künye ve maaş defterlerini tutarlardı.

Ahır balkı denilen istabl-ı âmirede, büyük mîrâhûra bağlı olarak, sarac, nalband, deveci, katırcı bölükleri var idi; her bölükte zâbit olarak kethüdâ, bölük-başı, oda-başı bulunuyordu. Hassa saracları denilen sarac bölüklerinin baş-âmirine sarac-başı denilirdi. Bu bölük efrâdı has-ahıra âit eğer, koşum v.b. gibi hayvan takımlarını imâl ederlerdi; 11 bölük olan hassa saraclarının her bir bölüğünde 10 kadar san'at-

kâr çalışırdı. Sarac-başıdan sonra kethüdâ, rahtvan has-ağası, rahtvan-ı sânî ve kürsidar gibi zâbitler gelirdi. Saraçlardan terfî edenler kapı-kulu süvârisi bölüklerine çıkarılır veya timârlı sipâhî olurlardı. Yine büyük ahıra tâbî hassa nalbandları 300 kadar idi; bunlar 3 kısım olup, nal ve mıh döken ve hayvan nallayan ve hayvanların hastalıklarına bakan sınıfları ihtivâ ediyor, bunlardan başka ikinci mîrâhûrluğa bağlı nalbandlar bulunuyordu.

İstabl-ı âmirede birinci ve ikinci mîrâhûrluğa bağlı sârban bölükleri denilen deveci bölükleri olup, bunlar Anadolu'da muayyen yerlerdeki kışlaklarda bulunurlardı. Büyük-mîrâhûrluğun emri altında vasatî olarak 1.000 kadar deve var idi. Deveciler 2 kısım olup, bir kısmı sârbân-ı mâde denilen dişi develere bakan deveciler ve diğeri de sârbân-ı ner denilen erkek develere bakan deveciler idi. Hassa develerine yaylaklar, korular ve kışlaklar tahsis edilmiş idi. Hârbende denilen ve 11 bölükten ibâret olan katırcılar ise, sarayın 2.000 ve daha ziyâde katırına bakarlardı. Hârbende ocaklarında katırların yular, palan ve koşumlarını yapmak için, iki sınıf ile ayrıca bir de nalband kısmı var idi. Sarayda hizmet eden seyislere at-oğlanları denilirdi; pâdişah sefere çıktığı vakit, gerek hükümdarın ve gerek maiyetinin atlarını, çadırlarını, hazîneyi, ağırlıkları ve silâhları taşıyan beygirleri bunlar idâre ederlerdi; at-oğlanlarının bir kısmı büyük ve bir kısmı küçük mîrâhûrluğa bağlı idiler.

Merkez mîrâhûrluk teşkilâtından başka, büyük mîrâhûrluğa tâbî olarak, Rumeli ve Anadolu'da yond-oğlanları, taylar ağası, korucular, voynuklar gibi hizmet sınıfları var idi. Yondculara madiyân-ı hassa denilirdi; bunlar yond ocaklarındaki kısraklara bakarlardı. Taycılar, istabl-ı âmirede yetiştirilen taylara hizmet ederlerdi; kanûn üzere, her çiftlikte iki tay beslenir ve ağalarına da taycılar ağası denilirdi. Korucular, hâs-ı hümâyûna âit koruları muhâfaza ile mükellef bir sınıf idi; zamanı gelince otları biçerek satarlar ve bedelini mîrâhûra teslim ederlerdi; bu para hulûndarın cep harçlığı olarak, büyük-mîrâhûr tarafından enderûn hazînesine teslim olunur ve bu hizmete karşılık olarak, pâdişah ocak eskilerinden 12 kişiye sipâhîlik verirdi. Birinci mîrâhûrluğa (istabl-ı âmire-i evvel) tâbî koruların hudutları, davarlar ve neferât mevcûdu her üç senede bir tahrir olunur ve bu tahrir defteri defterhâne-i âmirede hıfzedilirdi.

Büyük mîrâhûrluğa bağlı hassa ve âmme isimleri ile iki kısım voynuk var idi. Hâssa voynukları voynuk sancak beyleri ve âmme voynukları da çeri-başıların emrinde idiler. Her çeri-başı emrindeki voynukların nöbetli olanlarını, çayır biçmek için, İstanbul'a gönderir ve bunlar 6 ay müddetle hassa atlara ve çayırlara hizmet ederlerdi. İstabl-ı âmirenin taşradaki teşkilâtında hizmet edenlerin bir kısmı hizmetleri mukabelesinde timarlı ve bir kısmı da bütün örfî tekâlüften muâf idiler. Daha yukarıda işâret edildiği üzere, büyük mîrâhûrun nezâreti altında raht hazînesi ismi ile altın, gümüş, kıymetli taşlar ve murassâ ağır koşum takımlarını muhâfaza eden bir hazîne var idi; buna has-ahır murassaât hazînesi de denilirdi. Burada muhtelif sûrette pâdişaha takdim edilen rahtlar hıfzedilerek, muntazam bir de defter tutulur ve defterin bir sûreti de defterdarlık baş-muhâsebesinde bulunurdu; raht hazînesi mühr-i hümâyun ile mühürlenirdi. Osmanlı devletinin vezîr, beylerbeyi ve sancak beylerinin de kethüdâ, kapıcı-başı, çaşnigir, hazînedar v.b. gibi maiyetleri erkânı arasında mîrâhûrlar da var idi (*Kanûn-nâme*, Veliyüddin Efendi kitapları, nr. 1970).

Mahmud II. zamanında yapılan yeni teşkilât sırasında lüzûmsuz addedilen ikinci mîrâhûrluk 1251 (1835)'de kaldırılmıştır. Yine bu tarihte kapıcı-başılar, rikâb ve dergâh-ı âlî kapıcı-başılıkları ismi ile, ikiye ayrılarak, pâdişahın selâmlık resminde bulunmak üzere, ayrılan kırk kapıcı-başı, rikâb kapıcı-başısı adı ile, mîrâhûrluğa bağlanmıştır (Lutfî, *Tarih*, İstanbul, 1302, V, 32 vd.). Bundan iki sene sonra, yânî 1253 (1837)'te mîrâhûr Hasan Bey'in vefatı üzerine, mîrâhûr unvanı kaldırılarak, yerine istabl-ı âmire müdürlüğü ihdâs edilmiş ve tebdil ahırı baş hademesi Osman Ağa ilk defa istabl-ı âmire müdürü olmuştur (Lutfî, *Tarih*, V, 100).

Osmanlı devletinde mîrâhûrluk pâye olarak da verilmiş ve kapıcı-başılığın üstünde tutulmuş ise de, bu rütbenin tevcihi nâdirdir ve bu büyük bir teveccüh eseridir. Çepan-oğlu Süleyman Bey'e, kapıcı-başılık uhdesinde iken, birinci mîrâhûrluk pâyesi verilmiştir. Mîrâhûrluğun yerine kaim olan istabl-ı âmire müdürlüğü, pâye olarak da tevcih olunmuş ve bu pâye sonraları askerî kaymakamlığa muâdil tutulmuştur.

Bibliyografya: İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal* (İstanbul, 1941); ayn. mll., *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı* (Ankara, 1945); Halîl Zâhirî, *Zubdat kaşf al-mamâlik*; İbn Taghribirdî, *Nucûm al-ẓâhira*; Makrîzî, *Kitâb al-sulûk*; *Hist. des Sultans Mamlouks*, tür. yer.; Kalkaşandî, *Şubḥ al-aʿşâ*; *Tevârih-i*

âl-i Selçuk (Ankara, 1952), bk. fihrist; *Kanûn-nâme* (Âşir Efendi kitapları, nr. 1004); Koçi Bey, *Teşkilât mecmuası* (husûsî kütüp.); Avnî Ömer, *Kanûn-nâme-i hâkanî* (*Belleten*, sayı 59); *Kavânîn-i osmânî ve râbıta-i âsitâne* (husûsî kütüp.); Atâ Bey, *Enderun tarihi* (İstanbul tab.), I, 290; A. Thomas, *Continuation de l'hist. des turcs* (Paris, 1662); Başvekâlet arşivi, Cevdet tasnifi, saray vesikaları, nr. 395, 1680, 6978, 1322, 2601, 4265, 2602, 2362, 1947, 2818, 2813, 6654, 6799, 6798. Nimetî Efendi, *Kanûn-na-mesi* (husûsî kütüp.); *Vekayi-i tarihiye* (Es'ad Efendi kütüp., nr. 2151); Başvekâlet arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, defter nr. 7235, 7250, 7254, 8204; İbnül'emin tasnifi, saray vesikaları, 2818; *Sicill-i osmânî*, IV, 232. (İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI.)

MİRÂN. [Bk. MİRÂN.]

MİRÂN MUHAMMED ŞAH I. MİRÂN MUḤAMMED ŞÂH I., Handeş'te hâkim olan Fârûkî sülâlesinin XI. hükümdarı olup, mezkûr sülâlenin Gücerât'a iltica eden küçük koluna mensuptur. Ataları, Gücerât hükümdarı Maḥmûd I.'un Fârûkîlerin büyük kolunun sona ermesi üzerine, Muḥammed'in babası 'Âdil Han III.'ı Handeş tahtına çıkardığı zamana kadar, mezkûr hükümdarlıkta yaşamış ve Muẓaffarî hânedanına mensûp kadınlar ile evlenmişlerdi. Annesi tarafından 'Âdil Han'ın oğlu Muẓaffar II.'in torunu olan Muḥammed 1520 senesinde Handeş'te babasına halef oldu. 1527'de, gâfilâne bir hareket ile, Berâr hâkimi 'Alâ' al-Dîn 'İmâd Şâh'ın davâsına karışarak, düşmanı olan Aḥmednagar hâkimi Burhân Niẓâm Şâh I.'a karşı ona yardımda bulundu. Muḥammed muhârebede yenilerek, Handeş'e geri püskürtüldü ise de, Gücerât hâkimi bulunan dayısı Bahâdur'un yardımını sağlayarak, onun ile birlikte Aḥmednagar ülkesine taarruz etti. Bu taarruz kısmen muvaffak oldu ise de, Muḥammed kayıpları için Burhân I.'dan tazminat aldı. Muḥammed 1531 senesinde Mândû'nun zaptı ve Mâlvâ'nın Gücerât'a ilhâk edilmesi ile biten savaşta dayısının yanında yer aldı. Muḥammed 1537'de, Bahâdur'un ölümü üzerine, annesi dolayısı ile Gücerât tahtına vâris olarak dâvet edildi ise de, Aḥmedâbâd'a giderken, yolda öldü.

Bibliyografya: Muḥammed Ḳâsim Firişta, *Gulşan-i İbrâhîmî* (Bombay, 1832); *An Arabic History of Gudjarât* (nşr. E. Denison Ross), *Indian Texts Series*; T. W. Haig, *The Fārūḳī Dynasty of Khāndesh* (*The Indian Antiquary*), 1918. (T. W. HAIG.)

MİRÂS. [Bk. MİRAS.]

MİRAS. MİRÂṢ (A.; cem. *mavârîṯ*), miras; *mûriṯ*, miras bırakan, *vâriṯ* miras alan.

1. Miras hukuku (en güç ve en mühim kısmına atfen *'ilm al-farâ'iḍ* „farzlar ilmi" adı verilmiştir ki, *Kur'an*, IV, 16 ile alâkalı olarak tesbit edilen hisseler mânasına gelmektedir), şer'î hukûmler ile geniş ölçüde geliştirilen islâm hukukunun muhtelif bölümlerinden birini teşkil etmektedir. *Kur'an*'ın hükümleri bu husûsta çok etraflı olmakla berâber, bunlardan nihâî ve gerekli neticeler çıkarmak husûsundaki gayretler büyük sayıda hadîslerin vücut bulmasına sebep oldu ve *Kur'an*'da sarîh bir hukme bağlanmamış olan meseleler üzerinde mühim fikir ayrılıkları doğurdu. Miras hukukunda, islâmiyetten önceki arap medeniyetinin husûsiyetlerine âit izlere de rastlamaktayız.

2. İslâmiyetin zuhûrundan önce, araplarda cârî pederşâhî usûle uygun olarak, vasiyetnâme bırakmadan ölen bir ferdin terekesi baba tarafından en yakın akrabâ veya akrabâlarına geçmekte idi; *'aṣaba* (aş.-yk. *agnati*'ye tekabül eder) denilen akrabâların tevârüs sırası, islâm miras hukukunda da devam etmiştir (aş. bk.). Rüşd yaşına gelmemiş olanlar, askerliğe ehil olmadıklarından, kadınlar gibi, miras dışı bırakılmakta idiler. Dul kadınlar da mirasa ehil değil idiler; hattâ başlangıçta kendileri de terekeden sayılıyorlardı ki, bu araplarda sık-sık görülen kardeşlerin dul karıları ile evlenme âdetinde devâm eden bir telakkî idi. *Kur'an* (IV, 23)'da bu usûl yasak edilmiştir. Burada ilk doğan çocuğa karşı sâmîlerin diğer hukukunda da bulunan tercihli muâmelenin izine rastlanmamaktadır. Bu iptidâî hukukî vaziyet daha Peygamberin zamanında, kadının lehine olarak, değişmiş bulunuyordu; bilhassa ölünün erkek vâris bırakmaması hâlinde, kızları hemen ekseriyâ mallara temellük ediyorlardı; bununla berâber, yine islâmın koyduğu hukümlerden anlaşıldığı üzere, kadın vasiyetnâmesiz tevârüste erkek ile müsâvî muâmeleye tâbî tutulmuyordu. Bu başlıca vârislerin yanında câhiliye devrinde, daha sonraları *ẕavu 'l-farâ'iḍ* denilen ikinci derecedeki vârisler de tanınmakta idi. Bu hukümleri te'yit eden *Kur'an* (II, 176 ve IV, 37)'da görüldüğü üzere, bunlara ana-baba, „akrabâlar" (her hâlde *'aṣaba* olmayan kimseler) ve bir de âilenin mensûpları (*ḥalif*, cem. *ḥulafâ'*) girmekte idi; kendilerine düşen hisseler, *Kur'an* (II, 176)'ın hukümlerine tevfikan, hiç değilse kısmen, mirasçının son vasiyetine göre tâyin edilmekte idi.

3. İslâmiyet bu miras hukukunun teferruâtında geniş ölçüde değişiklik yapmıştır. Bu

değişikliğin esâsını, umûmiyetle âile hukuku bakımından [bk. mad. ṬALĀḲ], kadının durumunun islâbı ile alâkalı yenilikler teşkil etmekte idi; bunun yanında, câhiliye devrinde muhtelif şekilde tatbik edilen bu husûsun kanûnî bir şekilde tesbiti için gayret sarfedildiği açıkça görülmektedir. İslâmiyet bunun ana hatlarını ve umûmî fikirlerini yukarıda kısaca izah olunan şekli ile muhâfaza etmiş ise de, husûsî şartlar altında yapılan bir hukmü sonradan tatbika muvaffak olamamıştır; hicretten hemen sonra Peygamber, kendisi ile birlikte hicret edenler (*muhācirūn*) ile mü'min medinelilerin (*anṣār*) birbirlerini kardeş farzetmeleri ve dolayısı ile birbirinin vârisi olabileceğini, hâlbuki *muhācirūn* ile Mekke'de kalan akrabâları, mü'min olsalar bile, aralarında karâbet bağının kopmuş sayılacağını hukme bağlamış idi (*Kur'an*, VIII, 73; krş. bir de VIII, 76); fakat bu hüküm sonra açık olarak bertaraf edilmektedir (bk. XXXIII, 6). Hadîs bu kardeşliği *ḥalîf*'in husûsî bir hâmîsi telâkkî etmektedir (yk. bk.). Medine devrinin başlarında ikinci derecedeki vârislik (*ḥulafā'*) usûlüne ve dolayısı ile miras hukuku tatbikatının bütününe hukukî bir şekil verilmiştir (*Kur'an*, II, 176, muhtemelen, hicretin ikinci yılının ramazanına âittir ve IV, 37 de daha sonraki bir tarihe âit olmalıdır; bunun Bayżāvî'deki ilk ifâdesi, muhakkak ki, en iyisidir); *Kur'an*, II, 176'da ikinci dereceden mirasçıların hakkaniyet dâiresinde muâmeleye tâbî tutulmalarının bir vazife sayılması, daha sonraki hükümlerin alacağı inkişâfı göstermektedir. Dul kadının bir yıllık nafakasını te'min maksadı ile bir miras hakkı tanınması da (*Kur'an*, II, 241 v.d.) bu telâkkîye bağlanmaktadır. Pek az bir zaman sonraya, muhtemelen hicretin 3. yılına âit olan âyet (IV, 23) şöyledir: — „Ey mü'minler, arzuları hilâfına, kadınları miras olarak almanıza cevâz yoktur"; bu hüküm miras bırakmış olan kimsenin dul karısını kayın birâderleri ile evlenmeğe zorlayan, umûmiyetle kadının erkek akrabâlarına âit olan velîlik hakkını zorla alan *'aṣaba*'ye karşı konulmuş bir yasaktır. Bütün bunlar, asıl mânası ile, miras hukukunun bir hukmü olarak düşünülmüş olmayıp, daha ziyâde kadının durumunu düzeltmek husûsunda sarfedilen gayretlerin bir kısmını teşkil etmektedir [bk. mad. ṬALĀḲ]. Muhtemelen bir çok müslümanın şehit düştüğü Uḥud gazvesinden az sonra, bunun neticesi olarak, *Kur'an*, IV, 8—18'de miras hukukuna âit şu nihâî hüküm yer aldı: — „Ana-babanın veya yakın akrabaların bıraktığı şeylerin bir kısmı erkeklere, ana-babanın ve yakın akrabâların, ister çok-ister az olsun, bıraktıklarının bir kısmı, muayyen hisse olarak, kadınlara âittir. 9. âyette „(mirasa ehliyeti olmayanlar" yakın akrabâlar, öksüzler ve yoksullar, hisseler dağılırken orada iseler, onlara da terekeden bir mıkdar verin ve onlara iyi muâmele edin" (10. v.d. âyetlerde, ayrıca öksüzlere yapılacak muâmeleden bahsedilmektedir). 12. âyette „Allah, çocuklarınızı alâkadar eden husûslarda, şunları emretmektedir: erkek çocuk, kızın aldığı hissenin 2 mislini alır; mirasçı olarak yalnız ikiden fazla kız çocuk var ise, terekenin $^2/_3$'si onlara âittir; bir kız bulunduğu takdirde, yarısını alır. Müteveffânın çocukları var ise, ana-babanın her birine terekenin $^1/_6$'i isâbet eder, çocukları yoksa, yalnız ana-babası mirasçı ise, terekenin $^1/_3$'i annesine düşer; eğer müteveffânın erkek kardeşleri var ise, o zaman annesi terekenin $^1/_6$'ini alır. Bütün bunlar müteveffânın bağışı yerine getirildikten ve borcu ödendikten sonra hesap edilir. Ana-babanızın veya çocuklarınızın size ne kadar faydalı olduğunu siz bilemezseniz. Bu Allah tarafından tesbit edilmiştir ve Allah alîm ve hakîmdir. 13. âyette „çocukları yoksa, zevcelerinizin mirasının yarısı; çocukları varsa, bağış veya borç ödendikten sonra, $^1/_4$'i size âittir. 14. âyette „çocuğunuz yoksa, bıraktığınız mirasın $^1/_4$'i, çocuğunuz var ise, bağış veya borç ödendikten sonra, $^1/_8$'i zevcelere âittir", 15. âyette uzak akrabâlar, vasiyet yolu ile, bir kadın veya erkeğin mallarını tevârüs etmeleri hâlinde, miras bırakanın bir erkek veya bir kız kardeşi var ise, her birine $^1/_6$ hisse düşer; eğer daha fazla kardeşleri var ise, o zaman bağış veya borç ödendikten sonra, 16. âyette haklarına halel getirmeksizin, hepsine birden terekenin $^1/_3$'i düşer. Bu Allah'ın bir emridir ve Allah alîm ve hakîmdir. İkinci derecedeki mirasçıların miras hisselerinde halledilmemiş mes'eleler mevcut olduğundan, *Kur'an*, IV, 175'te şu tamamlayıcı hüküm konulmuştur: — „Senden bir karar istemektedirler; şöyle söyle: — Allah, ikinci derecedeki vârisler için, size şöyle emretmektedir: bir kimse evlât bırakmadan ölürse ve yalnız bir kız kardeşi var ise, terekenin yarısı ona kalır (aynı şekilde evlât bırakmadan ölen kız kardeşinin mirası da ona kalır): ölen kimsenin iki kız kardeşi var ise, o zaman erkek kardeşin hissesi kadar bir hisse alır..."

Bu hükümlerin gâyesi, *'aṣaba*'nin miras hukukunu tamamlamak olup, bütün miras hukukunu yeniden tanzim etmek değildir. Bu sebepten, zikri geçen şahıslardan her birine muayyen bir hisse ayrılmıştır; geri kalan kısmı, umûmiyetle eskiden olduğu gibi, *'aṣaba*'ye düşmektedir Burada aynı derecedeki kadın mirasçılara, erkek mirasçılara düşen his-

senin yarısını tahsis etmek temâyülü açıkça görünüyor; kız çocuklar yanında erkek çocukların bulunmaması hâlinde (ve aynı şekilde, kız kardeşler yanında erkek kardeşlerin bulunmaması hâlinde) bile, erkek çocuklara düşecek hissesinin hepsini alamamaktadırlar. Burada gösterilen sâbit hisseler, câhiliye devrinde mûtâd olan *Kur'an*, II, 176'da da cevaz verilen vasiyet yolu ile tesbit edilen hisseleri ortadan kaldırmaktadır; bu cihet ilk zamanlarda başka türlü tefsir edilmiş olan bir hadîsin, tarih bakımından, hareket noktasını teşkil etmektedir; bu tefsire göre, mirasçılar lehine yapılan bağışlar mûteber sayılmamaktadır. Aynı şekilde, dul kadının hissesinin hadîste tâyin edilmiş olması ile, *Kur'an*, II, 241 v.dd. hüküm sayılabilir. Yalnız *Kur'an*, IV, 15'in tefsirinde bir az güçlük vardır; fakat öteden beri tefsir edildiği gibi, bu âyetin ana bir kız ve erkek kardeşleri göz önünde tuttuğunda şüphe yoktur; Ubay'in metninde buna tekabül eden bir ilâve vardır (krş. Nöldeke—Bergsträsser, *Geschichte des Qorâns*, III, 85, 93, not 5). Buna mukabil, *Kur'an*, IV, 175 ise, ana-baba bir erkek ve kız kardeşlere dâirdir (*Kur'an*'da baba bir erkek ve kız kardeşler için nasıl bir muâmele görüleceği hakkında sarâhat yoktur). *Kur'an*, IV, 12'deki „ikiden fazla" (kız) sözünü, âyetin rûhuna göre, „iki ve daha ziyâde" (kız) şeklinde anlamak gerektir; aynı yerden anaya, terekenin 1/3'i düştüğü zaman, babanın 2/3 hissesi tevârüs edeceği mânası anlaşılmaktadır.

4. Miras hukuku hükümlerinin ortaya konulmasını gerektiren sebepler hakkında hadîste verilen etraflı bilgiler tarih bakımından kat'î değildir; bir takım sebeplerden, bunun Uhud gazvesinden az bir müddet sonra te'sis edildiği anlaşılıyor. Sâdece *Kur'an*'ın hükümlerini tekrarlayan bir çok hadîs burada bir tarafa bırakılabilir. Hadîs, pek ender olarak, *Kur'an* hükümleri ile aykırı gelmektedir; bunlar arasında bir kadının annesine vermiş olduğu bir köleyi, annesinden kalan tek miras olarak geri alması vardır (buna benzer bir hâl de, annesine bir bahçe vermiş olan bir erkeğin miras hakkı bahis mevzuu olmaktadır; bu değişiklik ile *Kur'an* ve *hadîs* arasındaki fark ortadan kalkmaktadır). Bir başka rivâyete göre, Peygamber *muhâcir* karılarının kocalarına âit evlere tevârüs etmelerine izin vermiş olmalıdır; burada, metne göre, nihâî tanzim sırasında sona erecek olan muvakkat bir hüküm bahis mevzuu olamaz. Birinci hadîs lehinde biç bir şey söylenemez; hâlbuki hukukî bir kâideye esâs teşkil edemeyecek olan ikinci hadîste ise, tarihî bir temel bulmak mümkündür.

5. *Kur'an*'ın hükümleri bir çok hadîsler ile tamamlanmış ve geliştirilmiştir; bu hadîsler sahâbelerin verdikleri kararların mühim bir kısmını ihtivâ etmektedir (muhtelit bir örnek için bk. İbn Ḥanbal, IV, 279 v.d.). Hakikatte bu bile vâkî olmayıp, bunları daha ziyâde *Kur'an*'ın miras hukuku ile alâkalı hükümlerinde husûle gelen gelişmeye dâir isimsiz şehâdetler olarak kabûl etmek gerekmektedir. Bu gelişme safhasında, bir kâfirin bir müslümana vâris olamayacağı, kat'î olarak, ortaya konulmuş idi; yine bâzı muhâlefete rağmen, bir müslümanın da bir kâfirden hiç bir şey tevârüs edemeyeceğine karar verilmiştir; fakat *murtadd*'in terekesi husûsunda ittifaka varılamamıştır. Vasiyet yolu ile miras bırakan kimseyi öldüren şahsın da miras hakkı bertaraf edilmiştir; bu hak, bir görüşe göre, dâimâ, başka bir görüşe göre ise, öldürme taammüden (*'amd*; krş. mad. ḲATL) vâkî olduğu taktirde ortadan kalkmaktadır. Kölenin hiç bir miras hakkı olmaması tabi'idir. Miras hakkı için kanûnî karâbet şarttır; gayr-i meşrû çocuklar ile evlatlık olmalarına *li'ân* (b. bk.) yolu ile itiraz edilmiş olanlar, babalarının veya akrabâlarının terekeleri üzerinde kanûnî bir hak iddia edemezler. Arabistan'da câhiliye devrinde başlayıp, sonradan devam ede-gelen bir merâtipte yer alan *'aṣaba*'ye bir de azadlı kölenin efendisi (*mevlâ*, b. bk.) eklenmektedir; *mevlâ* ile azadlı köle birbirlerinden miras alabilirler; bir görüşe göre, aynı hak, alâkalı şahsın müslümanlığı huzûrunda kabûl ettiği kimse mânasına gelen *mevlâ*'ya da tanınmıştır. *Mevlâ*'dan sonra, bâzı itirazlara rağmen, *ẕavu 'l-arḥâm*, yâni vasiyet edene ana tarafından akrabâ olan ve dayısı (*ḫâl*) tarafından temsil edilen şahıslar gelmektedir. Bütün bu vârisler mevcut olmadığı takdirde, kelimenin dar ve geniş mânası ile kabîle mensûpları tesbit olunmaktadır. *Kur'an*, IV, 14'teki hükümler, evlilik zamanında ölen kadının miras hakkına da, teşmil olunmaktadır; iki kızın hisseleri meselesi hakkında, hiç şüphesiz, *Kur'an*, IV, 12'nin rûhuna uyan karar ($^2/_3$) yanında, *Kur'an*'ın harfi-harfine tefsirine dayanan bir başka ($^1/_2$) hüküm de ilâve olunmaktadır; nihâyet *Kur'an*'da haklarında sarîh olarak hiç hüküm bulunmayan baba bir erkek kardeşlerin, öz kardeşler lehine bertaraf edilmeleri gerektiği kabûl olunmaktadır. Daha sonra tekrar meydana çıkan bâzı değişiklikler ile, erkek evlâdın kızı, asıl kız, büyük baba ve analar da, ana baba muâmelesi görmektedir; fakat bu hükümler ancak muhâlif kanâati bertaraf ettikten ve teferruâttaki bâzı tereddütleri ortadan kaldırdıktan sonra yerleşebilmiştir. Burada

kardeşler yanında, *'aṣaba* sıfatı ile, büyük babanın hissesinin ne olacağı mes'elesi ortaya çıkıyor ki, bu büyük babanın sıra itibârı ile olan değişik vaziyeti ile ilgilidir; diğer görüşler yanında, sonradan kabûl edilen, fakat en eski olmayan bir görüşün mevcûdiyetine şâhit olmaktayız. *Kur'an*, terekenin taksiminden önce, bağışlar ile borçların indirilmesini emretmektedir ve ilk zamanlarda, muhtemelen *Kur'an*'daki ifâdeleri lafzî mânası ile kabûl ederek, bağışları borçlardan öne aldılar; fakat bir çok münâkaşalardan sonra, bunun aksi kabûl olundu. Öldürülen bir adam için verilen *diya* [b. bk.], terekenin bir parçası olarak, umûmî miras hukuku kaidelerine dâhil oluyordu; fakat en eski devirde, kadına, öldürülen kocasının *diya*'sı üzerinde hiç bir hak tanınmamış idi ki, bu arapların eski âile telakkîlerine bağlı bir görüşten gelmektedir. Nihâyet bunun aksi görüş kabûl olunmuştur. Ayrıca teferruât mes'eleleri üzerinde, ekseriyâ birbirinin zıddı olan bir çok kanâat mevcuttur ki, bu da mevzuun ne kadar ciddiyetle tetkik edilmiş olduğunu gösterir. İslâmiyetin başlangıcında miras hukukuna karşı gösterilen alâkanın izlerine hadîste rastlamaktayız. Peygamberin miras hukukunu tetkik etmeği ve öğretmeği emrettiği bâzı hadîsler vardır. Mevzuun güçlüğünden dolayı, Peygamber bunu „ilmin yarısı" saymakta ve akılda tutulması zor olan bu bilginin cemâatin hâfızasından kısa zamanda silinmesinden korkmaktadır.

6. Miras hukuku tam ifâdesini *fiḳh* ilminde bulmuştur. Şâfi'î mezhebine göre, bunun umûmî hatları şunlardır (diğer mezhepler arasındaki en mühim ayrılıklar için aş. bk.).

a. Umûmiyetle vasiyet dışı olan miras hukuku. İslâm hukukuna göre, müteveffâ ile mirasçının malları arasında bir birlik yoktur. İşte bu sebepten terekenin alacaklıları alacaklarını ancak terekeye karşı ileri sürebilirler; diğer taraftan mirasçılar, borçları ödenmeden, tereke üzerinde hiç bir hak iddia edemezler. Böylece *fiḳh*, mirası reddetme, bir mirasa dâhil olmanın muhtelif şekilleri v.b. hakkında, husûsî bir görüş tanımamaktadır. Müteveffânın kabûl etmiş olduğu vecîbeler dışında, terekenin borçları, cenâze masrafları ile müteveffânın yerine getirmediği vecîbelerden ibârettir; bu vecîbeler müşahhas, maddî şeyler (msl. verilmemiş *zakât*), ödenmek sureti ile telâfisi mümkün olabilen (msl. tutulmamış oruç) yahut da müteveffâyı temsil eden bir kimsenin masrafını terekeden almak sûreti ile edâ edebildiği (msl. sebepsiz yere edâ edilemeyen hacc farîzası gibi) vecîbelerden ibârettir. Borçlardan sonra, terekeden bağışlar indirilir [bk. mad. VAṢİYA]; terekenin geri kalan kısmı mirasçılara âittir. İlk şart, mirasçının, vesiyetnâme sâhibinin ölümünde, hayatta olmasıdır; şüpheli hâllerde, birbirinden tevârüs edecek olan ve ölmüş bulunan şahıslardan hangisinin daha önce öldüğü tesbit edilmediği tekdirde, umûmiyetle aralarında bir tevârüs mevcut olmaktadır (bu hukme hadîste de rastlanmaktadır; fakat bu husûsta eski bir ihtilâf vardır). Vasiyetnâme sâhibinin ölümünde mirasçının hayatta olması lâzımdır; yalnız bir kimse öldüğü zaman, karısı gebe veya *umm al-valad* ise, doğmamış çocuk için bir hisse ayrılır (hadîs bu husûsta farklıdır). Bir kimse, kendisine ölmüş nazarı ile bakılacak kadar, uzun bir zaman kaybolmuş ise, kadı, mirasçıların dileği üzerine tahkikat yaptıktan sonra, gâibin „muhtemelen ölmüş" olduğunu ilân edebilir; bu karar neticesinde, mirasçılar terekeye mevakkaten sâhip olurlar. Miras bırakanın ölümüne sebep olan kimse ile *murtadd*, *ḥarbî* (müslüman devletin anlaşmağa yanaşmadığı bir devletin gayr-i müslim tebeası) ve köle miras hakkına sâhip değildir. Câhiliye devri araplarının miras hukukunda olduğu gibi, *'aṣaba*'nın tevârüs sırası, islâmiyet devrinde de vasiyetnâmesi bulunmayan miras hukukuna temel teşkil etmektedir; *'aṣaba*'ler mûtad vârislerdir; başka şahısların malları üzerindeki miras hakkı, umûmî kaidenin bir istisnâsından ibârettir; *'aṣaba*'nın birbirinden tevârüs sırası için aş. bk. *Kur'an*'da muayyen hisse sâhibi mirasçılar (aş. bk.) için tesbit edilen hisseler ayrıldıktan sonra, *'aṣaba* terekenin bütününü alır. *'Aṣaba* bulunmaz ise, *Kur'an*'da muayyen hisse sâhipleri için tesbit edilen hisseler çıkarıldıktan sonra, kalan hisseler hazîneye (*bayt al-māl*) devrolunur ('Omar II.'in bundan farklı bir karar vermiş olduğu rivâyet olunmaktadır; bk. al-Dārimī, *Farā'iḍ*, bâb 56); bu, şer'î hükümler dâiresinde müslümanların menfaatine tatbik edildiği nisbette, hadîslerde hâkim olan görüşte yapılan mühim bir değişikliktir; aksi takdirde *Kur'an*'da gösterilen hisse sâhipleri, hisseleri nisbetinde, „rücû hakkı" gereğince, terekenin geri kalan kısmını da alırlar; ölünün her hangi bir şekilde kan akrabâsı olmamak şartı ile, dul kadın veya erkek bunun dışında kalır (dul kadının, öldürülen kocasının diyetini miras olarak alamaması hâlinde olduğu gibi, burada da eski arap kabîle telakkisi hâkimdir. *'Aṣaba* müfrez hisseli mirasçı bulunmadığı ve hazînenin de usûlü dâiresinde idâre olunmadığı hâllerde *ẕavu 'l-arḥām*, yâni ölünün kadın tarafından akrabâları ile müfrez hisse sâhibi olmayan kadın akrabâlar terekeye tevârüs ederler (bun-

ların miras haklarının sırası hususunda iki nazariye vardır). Bu akrabâlardan hiç biri mevcut olmadığı takdirde, terekeyi müslümanların bayrına kullanmağa âmâde olan her hangi ehil bir müslüman alabilir.

b. *'Aṣaba*'nın miras hakkı. *'Aṣaba*, esâs itibârı ile câhiliye devrinde de tatbik olunan aşağıdaki sıraya göre, miras alırdı. 1. Ölünün erkek cihetinden erkek fürûu; en yakın akrabâ en uzak akrabânın miras almasına mâni teşkil eder. 2. Erkek cihetinden yakın erkek usûl (ced); fakat ölünün babası (en uzak usûlü olan büyük babası değil), kardeşlerinden önce, mirasa sâhip olur; büyük baba ise, kardeşler ile berâber, mirastan istifâde eder (aş. bk.). 3. Babanın fürûn arasında erkek tarafından en yakın erkek akrabâ, önce ana-baba bir erkek kardeş, sonra baba bir erkek kardeş, sonra ana-baba bir kardeşin fürûu ve nihâyet baba bir kardeşin fürûu. 4. Büyük babanın fürûu (3'te olduğu gibi) içinde, erkek tarafından en yakın erkek akrabâ. 5. Nihâyet vasiyet-nâme sâhibi bir azadlı ise, *mevlâ*, yâni efendi (veya hanım) ve ayrıca *'aṣaba*'sı. — Vasiyet-nâme sâhibinin kardeşleri, *'aṣaba* olarak, büyük baba ile berâber müsâvî hisseler alırlar; fakat ikiden fazla kardeş var ise, büyük baba, kendisine ve bütün kardeşlere düşen hissenin $^1/_3$'ini alır. Aynı zamanda mefrûz hisse sâhibi başka mirasçılar var ise, büyük babaya ayrıca terekenin (mefrûz hisse sâhibi olarak alacağı) en az $^1/_6$'i düşer; o zaman bo üç şıkkın kendisi için en uygun olanını seçer. Bu kaide büyük babanın kardeşleri ve kardeşlerin de büyük babayı miras dışı bırakan, birbirine zıt eski iki görüş arasında bir uzlaşma olsa gerektir (bk. 5). — Kadın *'aṣaba* müteveffâ erkek evlatlar ile berâber, kız çocuklar da bırakmış ise, kızlar da erkek evlâtlar ile birlikte miras alırlar. Yalnız erkek evlâdın hissesi kız evlâdınkinin iki mislidir (*Kur'an*, IV, 12); hâlbuki kıza ayrılan mefrûz hisse, *Kur'an*'daki hükümlerin rûhuna uygun olarak, hazfedilmiştir. Bu sebepten vasiyet-nâme sâhibinin oğlu ile birlikte mirastan hisse alan kızlarına *'aṣaba* denilmekte, erkek ve kız *'aṣaba*'yı birbirinden ayırt etmek için, erkeklere *'aṣaba bi-nafsihi* ve kızlara *'aṣaba bi'l-ġayri* adı verilmektedir. Müteveffânın oğlunun kızı da mirasa dâhil olan oğlunun oğlu ile aynı muâmeleye tâbî tutulmaktadır; ayrıca (*Kur'an*, IV, 175) öz erkek kardeş ile birlikte mirasa katılan öz kız kardeş ve nihâyet baba bir erkek kardeş ile birlikte baba bir kız kardeş de aynı muâmeleye tâbîdir (büyük babaya nazaran öz kız kardeş ile baba bir kız kardeş *'aṣaba bi'l-ġayri*'dir). — Bir öz kız kardeş ile baba bir kız kardeş, müteveffânın bir kızı veya bir oğlu ile birlikte, mirasa iştirâk ederse, kız kardeşler *Kur'an* (IV, 175)'da gösterilen mefrûz hisseyi alamazlar. Bu takdirde bu hisse oğula veya oğlan kızına düşer (*Kur'an*, IV, 12); fakat bunlar, bütün mefrûz hisseler verildikten sonra, terekenin geri kalan kısmını alırlar; bu sebepten bunlara *'aṣaba ma'a'l-ġayri* („bir başkasının yanında *'aṣaba* olan") denilmektedir.

c. Mefrûz hisseli mirasçının hakkı (*ẕavu'l-farâ'iż*; krş. mad. FARÂ'İŻ). Bu hususlaki hükümler, umûmiyetle, *Kur'an* hükümlerinin lafzî tefsirine dayanmaktadır. Hakikatte yalnız kıza, ana babaya, karı kocaya, ve kız kardeşlere (bâzı tahditler ile) hisse tanınmakta idi. Erkek evlâdın kızına, müteveffânın kızına tatbik edilen kaideler; büyük baba ve büyük anaya da, ana babaya tatbik olunan kaideler teşmil edilmiş idi; ayrıca kız kardeşler arasında, öz kız kardeş ile baba bir — ana-bir kız kardeşler tefriki yapılmıştır. Böylece mefrûz hisseye sâhip mirasçıların yekûnu 12'yi bulmaktadır. 1. Müteveffânın kızı terekenin yarısını; iki ve daha fazla kız, $^2/_3$'sini almaktadırlar; fakat kızlar, müteveffânın oğlu ile birlikte miras almakta iseler, o zaman mefrûz hisse hakları ortadan kalkmakta ve kızlar ile erkekler, ödenecek mefrûz hisseler çıktıktan sonra, kalan terekeye sâhip olurlar ve bu taksimde bir kızın hissesi, bir erkek mirasçının hissesinin yarısı kadardır. 2. Erkek evlâdın kızı müteveffânın kızı ile aynı kaidelere tâbîdir; eğer müteveffânın bir oğlunun oğlu ile birlikte mirasa iştirâk ederse, *'aṣaba bi'l-ġayri* sıfatı ile, erkeğe düşenin yarısını alır. Erkek evlâdın kızı, babası tarafından müteveffâya akrabâ olduğundan, müteveffânın bir oğlunun da aynı zamanda mirasçı olmasından dolayı, mirastan mahrûm kalır. Buna karşılık bir kız, erkek evlâdın kızını terekeden mahrûm bırakmaz; bununla berâber müteveffânın kızları ile erkek evlâdın kızları bir arada mefrûz hisse olarak terekenin $^2/_3$'sini aldıklarından, ortada bir tek kız bulunduğu takdirde, erkek evlâdın kızına terekenin $^1/_6$'i düşer; iki veya daha fazla kız mirasçı bulunduğu takdirde ise, erkek evlâdın oğlu ile birlikte, *'aṣaba bi'l-ġayri* olarak, mirasa iştirak ettiğinden, erkek evlâdın kızına hiç bir şey düşmez. 3. Babanın mefrûz hissesi, dâima, terekenin $^1/_6$'idir. Baba ayrıca, *'aṣaba* sıfatı ile de, müteveffânın mirasa iştirak edecek erkek evlâtları bulunmadığı takdirde, mefrûz hisse olarak terekenin, bütün mefrûz hisseler çıktıktan sonra, kalan kısmını alır. 4. Erkek soyundan büyük baba (o bulunmadığı zaman, daha uzak ced)

da, mefrûz hisse olarak, terekenin $^1/_6$'ını alabilir ise de, müteveffânın babası sağ ise, hiç bir şey alamaz; fakat ne müteveffânın erkek evlâtları, ne de babası mirasa iştirâk etmiyorlar ise, *'aṣaba* sıfatı ile, mirastan hisse alır. Kendisinden başka müteveffânın erkek kardeşleri de var ise, onlar ile birlikte *'aṣaba* sıfatı ile mirâsa iştirâk eder; daha başka mefrûz hisse sâhipleri bulunduğu hâllerde büyük babaya düşen hisse için bk. *b*. 5. Ana, *Kur'an*, IV, 12'ye göre, müteveffânın çocukları, oğlunun çocukları yahut iki veya ikiden fazla erkek veya kız kardeşleri bulunduğu takdirde, terekenin $^1/_6$'ını, böyle olmadığı takdirde $^1/_3$'ini alır. *Kur'an*'daki bu hükümler için yk. bk. Fiiliyatta baba, bu hâlde, umûmiyetle terekenin $^2/_3$'sini alır, yânî tevârüs sırasına göre, mefrûz hisseli mirasçı olarak, $^1/_6$ ve *'aṣaba* olarak da geri kalanı alır. İstisnâî haller için bk. aş. *d*). 6. Büyük ananın mefrûz hissesi dâimâ $^1/_6$'dır; bununla berâber ananın anası, ana tarafından, bir müteveffânın babasının anası da babası ve anası tarafından bertaraf edilmektedirler; her iki taraftan büyük ana ve büyük babanın bulunmaması hâlinde, müteveffânın bütün diğer kadın ceddî müteveffânın mirasa ehliyetsiz erkek ceddi ile akrabâ olmamak şartı ile, aynı haklara sâhiptirler (bu sebepten ana tarafından büyük babanın anası mirasa iştirâk edememektedir). 7. Müteveffânın bir öz kız kardeşi terekenin yarısını, iki ve daha fazlası hep birlikte $^2/_3$'sini alırlar (*Kur'an*, IV, 175); öz erkek kardeş veya büyük baba yanında müteveffânın öz kız kardeşi *'aṣaba li 'l-ġayri* olmakta ve erkek kardeşe düşen hissenin yarısı kader hisse almaktadır (*Kur'an*, IV, 175); fakat müteveffânın kızı veya oğlunun kızı yanında, *'aṣaba ma'a 'l-ġayri* (bk. yk. *b*) olmaktadır; müteveffânın oğlu, oğlunun oğlu ve babası var ise, kendisi mirastan hisse almamaktadır; ancak müteveffâ, erkek ve kadın, hiç bir usûl ve fürû bırakmadan ölmüş ise, mefrûz hisse alabilmektir. 8. Baba bir kız kardeşe, öz kız kardeşe tatbik edilen kaide tatbik olunmaktadır; baba bir kız kardeş, baba bir erkek kardeş veya büyük baba yanında, *'aṣaba bi 'l-ġayri*; müteveffânın kızı veya oğlunun kızı yanında ise, *'aṣaba ma'a 'l-ġayri* olmaktadır; müteveffânın oğlu, oğlunun oğlu, babası ve öz kardeşleri var ise, o mirasa iştirâk edemez. Öz kız kardeşler, baba bir kız kardeşlerini, ancak iki veya daha ziyâde öz kız kardeş bir arada terekenin $^2/_3$'sini aldıkları zaman, miras dışı bırakırlar; zâten bu takdirde, üvey kız kardeşlere terekeden bir şey kalmamaktadır. Bununla berâber, üvey kız kardeş, ana baba bir kız kardeş ile birlikte, mirasa iştirâk ederse ve ikisi birlikte terekenin $^2/_3$'sini alırlar ise, birincisi bu hissenin yarısını, ikincisi bu hâlde, ana bir kardeşin yanında *'aṣaba bi 'l-ġayri* olarak bulunmamak şartı ile, $^1/_6$'sını alır (müteveffânın kızları ile oğullarının kızları bir arada bulundukları hâlde tatbik olunan kaide aynen burada da cârî olmaktadır; yk. bk.). 9 ve 10. Ana bir erkek ve kız kardeşin miras hakkı *Kur'an*, IV, 15'e dayanmaktadır; her biri tek başına olduğu zaman, terekenin $^1/_6$'sını alır; iki veya daha fazla oldukları zaman, terenin $^1/_3$'üne müsâvi olarak tevârüs ederler; eğer müteveffânın erkek fürûu veya usûlü var ise, o zaman mirasa iştirâk hakkından mahrûm kalırlar. 11. *Kur'an*, IV, 13'e göre, karısı ölen koca terekenin yarısını alır. Fakat ölenin bir oğlu veya oğlunun çocuğu var ise, o zaman dul koca terekenin $^1/_4$'ini alır; bu takdirde, kendisi ile birlikte tevârüs eden çocukların kendi sulbünden gelmiş olup-olmaması mühim değildir. 12. Dul kadın, *Kur'an*, IV, 14 gereğince, aynı şartlar altında, terekeden dul kocanın alacağı hisseyi alır; müteveffânın birden ziyâde dul karısı var ise, o zaman kadınlar „dul kadın" için tesbit olunan mefrûz hisseyi aralarında müsâvî olarak paylaşılırlar. *'İdda* (b. bk.) esnâsında, movakkat bir *ṭalâḳ*'tan sonra, kadın ile erkek, miras hukuku bakımından, yine karı-koca telakkî edilmektedirler.

d. Umûmî kaidelerin istisnâlar. Mefrûz hisseli mirasçıların hep birden mirasa iştirâk edememelerine ve ikinci derecedeki akrabâların, umûmiyetle, birinci derecedekiler tarafından bertaraf edilmelerine rağmen, mirasa katılan mefrûz hisseli mirasçıların sayısı o derece kabarık olabilir ki, mefrûz hisselerin yekûnu bâzan bütün tereke yekûnunu aşabilir. Bu hâllerde bunların hisseleri mütenâsiben azaltılır (bk. mad. 'AVL). Zâten bir çok mirasçıların bulunması umûmî kaideyi ancak husûsî isimler alan bir takım husûsî hâllerde değiştirmektedir. Bu hâllerde esâs kaideler sıkı bir şekilde tatbik olundukları takdirde, miras hisseleri de aralarında kanona aykırı nisbette olurdu, *ġarîbatân* hâlinde olduğu gibi; msl. biri ölür ve arkasında mirasçı olarak koca veya karısı ile ana babası kalırsa, bu hâlde anası terekenin $^1/_3$'ini alır, fakat hissesi $^2/_3$'ye yükselen babanın miras hakkında ya dul kadının mefrûz hissesi, yânî $^1/_4$'i yahut da dul kocanın hissesi, yânî yarısı, çıkarılır ve böylece hissesinin $^1/_{12}$ veya $^1/_6$'sı tenzil olunur; hadîse göre, bu hâlde ana ile baba, dul kadın veya erkeğin hissesi çıktıktan sonra kalan, $^1/_2$ nisbetinde tevârüs ederler ki, bu da *Kur'an* hükümlerinin rûhuna

uymaktadır. Bir başka hâl *muşarraka* olup, ölen kadına arkasında kocası, annesi, iki veya daha ziyâde ana bir erkek kardeş ve ayrıca bir veya bir çok öz erkek kardeş bıraktığı hâldir. Bu durumda mefrûz hisseler bütün tereke yekûnuna yükseldiğinden, ölen kadının üvey kardeşlerinden bir az daha yakın olan öz kardeşlerine, *'aşaba* olarak, hiç bir miras hissesi kalmamaktadır; bu takdirde (bunun 'Omar tarafından halledildiği sanılıyor) kanun öz kardeşlerin üvey kardeşler ile aynı haklara sâhip olmalarını istemektedir. Öyle ki, bunlar aslında yalnız üvey kardeşlere ayrılan $^1/_3$ hisseyi müsâvî olarak paylaşmaktadırlar. Aynı nevîden bir üçüncü hâl için bk. mad. AKDARİYA.

7. Mezhepler ve ilk fakîhler arasındaki en mühim ayrılıklar şunlar idi: kâfirin müslümandan, müslümanın da kâfirden miras alamayacağı hususunda her kes müttefiktir; bununla berâber Sa'îd b. al-Musayyib ile İbrâhîm al-Naḫa'î bu ikinci şıkta miras hakkı tanımaktadırlar. Muhtelif dinlere, mensup kâfirler, Mâlik ve İbn Ḥanbal'e göre, birbirlerinden miras alamaz; Abû Ḥanîfa ve Şâfi'î'ye göre ise, alabilirler. *Murtad*'in terekesi üzerinde üç istisnâ vardır: Mâlik, Şâfi'î ve İbn Ḥanbal'e göre, onun bütün serveti devlet hazînesine, Abû Yûsuf ve Şaybânî'ye göre ise, müslüman mirasçılarına âittir; nihâyet Abû Ḥanîfa'ye göre de, müslüman iken elde ettikleri müslüman mirasçılarına irtidattan sonra elde ettikleri ise, devlet hazînesine verilmelidir. Miras bırakanı taammüden (*'amd*) ve kanuna aykırı olarak öldüren kimsenin mirastan mahrûm kalacağı hususunda her kes ittifak hâlindedir; *ḫaṭâ* neticesi öldüren kimsenin de terekeden mahrûm olacağı hususunda Abû Ḥanîfa, Şâfi'î ve İbn Ḥanbal ittifak etmekte iseler de, Mâlik bu fikirde değildir. Bir dereceye kadar köle olan bir kimse, Abû Ḥanîfa, Mâlik ve Şâfi'î'ye göre, ne miras bırakabilir, ne de başkasından kalan mirası alabilir; İbn Ḥanbal, Abû Yûsuf, Şaybânî ve al-Muzanî'ye göre ise, serbest olduğu nisbette miras da bırakır, miras da alır. Abû Ḥanîfa ve İbn Ḥanbal'e göre, bunlar *ẕavu 'l-arḥâm*, *'aşaba* ve mefrûz hisseli mirasçı bulunmadığı takdirde, miras hakkına sâhip olurlar; hâlbuki Mâlik, Şâfi'î, al-Zuhrî, al-Avzâ'î ve Dâvûd al-Ẓâhirî'ye göre ise, bu hâlde devlet hazînesi işe müdâhale eder. Yalnız mefrûz hisseli mirasçılar var ise, bu takdirde geri kalan, Mâlik ve Şâfi'î'ye göre, hazîneye; Abû Ḥanîfa ve İbn Ḥanbal'e göre ise, yine mefrûz hisseli mirasçılara kalır. Sa'îd b. Musayyib'e göre, mirasçının kızı yanında, dayısı da miras alır. Bir kimsenin bir kabîleye bağlanması ile (umûmiyetle arap olmayan bir kimsenin müslüman olması ile, bk. yk. 5) elde edilen ve azadlı kölelerin eski sâhibi mevlâsının *diya*'sine kefil olmasını intâc eden mevlâlık münâsebeti, umûmî kanâate göre, hiç bir miras hakkı doğurmaz. İbrâhîm al-Naḫa'î ile Abû Ḥanîfa bu görüşe muârızdırlar; fakat Abû Ḥanîfa'ye göre, mevlâlık münâsebeti, *diya* vermediği takdirde, dâimâ bozulabilir. İbn Ḥanbal'e göre, müteveffânın babası büyük anasını mirastan mahrûm bırakmaz; ona göre, büyük ana, bu hâlde, terekenin $^1/_6$'ini ve yahut müteveffânın annesi ile müsâvî hisse alır. Mâlik'e göre, müteveffânın kadın usûlü arasında yalnız büyük baba ve ananın anneleri ve onların anneleri v.b. mirasa iştirâk edebilirler; Abû Ḥanîfa'ye göre de, bütün erkek usûlün anneleri ve onların anneleri v.b. da miras hakkına sâhiptirler. Şâfi'î bu iki görüşü de kaydetmiştir. Fakat ikinci görüş daha meşhûr olup, *maẕhab*'e girmiştir. Mâlik ve Şâfi'î'ye göre, baba ve ana tarafından büyük analar, büyük anaya düşen $^1/_6$ hisseyi, müteveffâya en yakın olanı nazara almaksızın, müsâvî olarak paylaşırlar. Fakat Abû Ḥanîfa'ye göre, baba tarafından müteveffâya en yakın olan büyük ana, anne tarafından en uzak olan büyük anneyi mirastan mahrûm bırakır. Her iki taraftan bir mefrûz hisseyi tevârüs eden kimse, Mâlik ve Şâfi'î'ye göre, „en kuvvetli akrabâlığı" bakımından, Abû Ḥanîfa ve İbn Ḥanbal'e göre ise, her iki akrabâlığı dolayısı ile (krş. al-Dârimî *Farâ'iż*, bâb 48) tevârüs eder; baba tarafından iki amca-zâdeden, aynı zamanda ana tarafına kardeş olanı, umûmî kanâate göre, terekenin $^1/_6$'ini alır ve geriye kalan kısım *'aşaba* sıfatı ile, müsâvî hisseler hâlinde her ikisine verilir; hâlbuki Abû Şavr ile basralı al-Ḥasan hepsinin tevârüs etmesini istemektedirler. *Li'ân* yolu ile evlâdlığı reddolunan çocuğun terekesi, gayr-i meşrû bir çocuğunki gibi, başka vârisler bulunmadığı takdirde, Abû Ḥanîfa'ye göre, anaya (*Kur'an*'daki mefrûz hisse olarak, terekenin $^1/_3$'i ve geri kalanı devlet hazînesine geçer) kalır; İbn Ḥanbal'den nakledilen başka görüşe nazaran, anasının *'aşaba*'sı, terekenin geri kalan kısmını alan kendi *'aşaba*'sı ile aynı haklara sâhiptirler; diğer görüş Abû Ḥanîfa'nin görüşüne uymaktadır. *Muşarraka* denilen husûsî hâlde, Mâlik'in görüşü Şâfi'î'ninkine uymaktadır (yk. bk. 6 *d*); bu aynı zamanda al-Zuhrî, Sa'îd b. al-Musayyib ve başkalarının da görüşüdür. Abû Ḥanîfa ile tarafdarlarına, İbn Ḥanbal ve Dâvûd al-Ẓâhirî'ye göre, öz erkek kardeşler fiilen hiç bir şey almazlar.

8 *a.* İmâmîlerin (12 imam kabûl eden şiîler) miras hukuku, sünnîlerin miras hukukunun dayandığı esâslara istinât etmekte ise de, gelişmesinde bir takım hususiyetler göstermektedir ki, bunların çoğu hadîslere ve *Kur'an* 'dan sonraki ilk gelişmelere dayanmaktadır. En mühim ayrılıklar arasında, tâbir ve ifâdelerdeki ayrılıklar müteakıb kayda değer nokta, *'aṣaba* ile *ẕavu 'l-arḥâm* 'ın birleşmiş ve bir tek mirasçı zümresi teşkil etmiş olmasıdır. Bu zümre de 3 sınıfa ayrılmaktadır: 1. birinci dereceden usûl ve fürû; 2. birinci dereceden usûlün usûl ve fürûu; 3. amca, hala, dayı ve teyzeler. Bu zümrelerden her biri bir sonrakini miras dışı bırakmaktadır ve ilk iki sınıfın iki bölümü içinde, en yakın derecedeki akrabâ daha uzak derecedeki bütün mirasçıları miras dışı bırakmaktadır; msl. müteveffânın kızı, erkek evlâdın oğlunu v.b. bertaraf etmektedir; üçüncü zümre içinde müteveffânın amcaları, dayıları, teyze, halaları ve bunların fürûu ile babasının amcaları, dayıları, teyze ve halaları ile onların fürûu arasında da bir fark gözetilmekte olup, burada en yakın derecedeki akrabâ en uzağını mirastan mahrûm bırakmaktadır. Aynı derece içinde ana ve babanın (erkek veya kadın) öz akrabâları, baba tarafından olan (ana tarafından değil) bütün akrabâları miras dışında bırakmaktadır. Msl. öz kız kardeş, üvey erkek kardeşi mirastan mahrûm etmektir; ana tarafından akrabâlar aynı derecedeki diğer akrabâlar tarafından ancak terekeden artan hisseden mahrûm bırakılırlar. Müteveffâ ile olan yakınlıkları muhtelif şahıslara bağlanan akrabâlar aynı zamanda mirasa iştirâk ettikleri takdirde, alacakları hisselerin birbirlerine olan nisbeti kendilerini müteveffâya akrabâ kılan şahısların nazarî hisselerine göre tesbit olunur; msl. amcalar ve dayılar aynı zamanda mirasa iştirâk ederlerse, amcalar terekenin $^2/_3$ 'sini (yâni babanın nazarî hissesini), dayılar da $^1/_3$ 'ini (yâni ananın nazarî hissesini) alırlar; müteveffânın oğlunun çocukları, kızının çocukları, kız ve erkek kardeşlerinin çocukları, ana ve baba tarafından büyük ana ve büyük babalar da aynı şekilde mirastan hisse alırlar. Ayrıca müteveffânın erkek ve kız kardeşleri için câri olan kaideler, aynı zamanda babasının erkek ve kız kardeşlerine de, bunlar mirasa iştirâk ettikleri takdirde, tatbik olunmaktadır; msl. müteveffânın aynı ana ve aynı babadan olma erkek ve kız kardeşleri (amca, halalar) ile aynı anadan olma erkek ve kız kardeşleri (teyzeler ve dayılar) aynı zamanda miras iştirâk ederlerse, bu sonuncular birinciler tarafından miras dışı bırakılmazlar ve müsâvî hisseler hâlinde, terekenin $^1/_3$ 'ini (bir tek kimse var ise, $^1/_6$ 'ini) diğerleri ise, terekenin $^2/_3$ 'sini alırlar (*Kur'an*, VI, 15) ve amcalardan her biri halaların aldıklarının iki mislini alır; amcalar ile halalar yerine bunların çocukları var ise, o zaman da aynı şekilde hareket olunur. Büyük baba (ve icâbında en uzak usûl akrabâsı) dâimâ müteveffânın kardeşleri ile müsâvî şekilde mirastan hisse alır. Birbirine benzeyen zümreler içinde erkek mirasçı hususî hükümler ile aksi tesbit edilmemiş ise, kadın mirasçının iki misli hisse alır (yk. bk.) bunun dışında, baba tarafından erkek akrabâ sünnîlerde olduğu gibi, diğer akrabâlara nazaran bir takım imtiyazlardan istifâde etmemektedir. Bu kan akrabâları yanında, hususî sebebler dolayısı ile mirasçı olanlar, yâni karı veya koca ile *mevlâ* gelmektedir; *mevlâ*: 1. müteveffâyı köle iken azâd eden kimse 2. önünde müteveffânın müslüman olduğu veya onun adına *diya* vermeği taahüt eden kimse, 3. burada devlet hazînesinin yerini alan ve müslümanların umûmî hâmîsi sıfatı ile son olarak mirasa iştirâki istenen imamdır. — İki büyük zümrede, alel'âde mirasçılar ile, *Kur'an* 'a istinâden mefrûz bir hisse isteyen mirasçılar vardır. Tereke bütün mefrûz hisseleri karşılayamazsa, o zaman ana tarafından akrabâ değil, baba tarafından akrabâların hisselerinden mütenâsip hadler dâhilinde indirme yapılır. Mefrûz hisseler ödendikten sonra geri kalan kısım, yukarıda bahsedilen kaideler gereğince, kan akrabâlarına verilir; terekeye iştirâk eden hiç bir kan akrabâsı yok ise, mefrûz hisse sâhipleri, karı koca müstesnâ olmak üzere, terekenin geri kalan kısmını alırlar (yk. bk.). Kan akrabâlarından hiç birisinin bulunmaması hâlinde, *mevlâ* 'lar gösterilen sıra ile mirastan hisse alırlar; öyle ki, *imâm*, yâni hazîne, mirasa son olarak iştirâk eder. Bu umûmî kaidelerin neticesi şu oluyor: terekenin taksimi şiîler ile sünnîlerde birbirinden ayrı bir veche gösteriyor. Buna bir de teferruatta farklar eklenmektedir ki, bunların en mühimleri şunlardır: bir müslüman, bir gayr-i müslimden (ve mürtedden) miras alabilmektedir; en uzak müslüman mirasçı, bütün gayr-i müslim mirasçılardan önce gelmektedir; bununla berâber her mezhepten gayr-i müslimler kendi aralarında tevârüste bulunabilirler; müslüman olarak doğan mürtedin terekesi irtidat tarihinden itibâren açılır. Müteveffâyı kazâen öldüren vârisi tereke üzerindeki hakkını kaybetmez, müteveffânın tek mirasçısı köle ise, bir başkası tarafından tereke hesabına satın alınır (yeni sâhibi onu satmağı reddedemez). Bu şekilde hür olur ve terekenin geri kalan kısmını alır; müteveffânın ana babası köle

iseler, bu takdirde tereke hesabına satın alınmaları gerekir; bâzılarına göre, müteveffânın köle olan çocukları münâkaşalı 'ır ve bâzılarına göre de, bütün mirasçıları (bu görüş kabûl olunmamıştır) aynı muâmeleye tâbî tutulur. Yarı köle, hür olduğu nisbette, mirastan hisse alabilir. Her iki taraftan mirasa iştirâki bahis mevzuu olan kimse, her iki hakkı dolayısı ile mirasa katılır. Evlâtlığı *li'ān* ile reddolunan çocuğun terekesinden, ana, *Kur'an* 'daki mefrûz hissesine tekabül eden $^1/_3$'i alır ve geri kalana da, umûmî görüşe göre, *'aṣaba* sıfatı ile tevârüs eder; bâzılarına göre ise, $^2/_3$ hisse imama kalır; gayr-i meşrû çocuk ile usûl akrabâsı (annesi ile anasının ana babaları da dâhil) arasında hiç bir miras münâsebeti yoktur; ancak kendisi ile furûu arasında bir münâsebet mevcuttur; fürûu bulunmadığı takdirde, tereke imama kalır. *Ġaribatān* denilen husûsî hâlde, umûmî esâslardan ayrılmak câiz değildir. Umûmiyetle şi'î miras hukuku *Kur'an* 'da ve hadîslerdeki müşterek esâslardan müstakil olarak, bir nizam göstermekte ve sünnî hukuka nazaran, câhiliye devri arap esaslarından daha çok uzaklaşmaktadır; bunun sünnî esâsların mevcûdiyetini ne derece gerektirip-gerektirmediği henüz tetkik olunmamıştır (bu keyfiyet zeydîler için isbât edilmiştir; Bergsträsser, *OLZ*, XXV, 124).

b. Şi'î Zeydîlerin mîras hukuku için bk. Strothmann, *Isl.*, XIII, 36 v.dd).

c. İbâdî hâricîlerin miras hukukunun en mühim husûsiyetleri şunlardır: baba tarafından büyük baba, müteveffânın fürûu var ise, mefrûz hisseli mirasçı olarak, terekenin $^1/_6$'ini alır; aksi takdirde *'aṣaba* sıfatı ile mirasa iştirâk eder ve müteveffânın kardeşlerini miras dışı bırakır; nitekim kendisi de müteveffânın babası tarafından mirastan mahrûm edilir. Büyük ana ancak müteveffânın annesi tarafından miras dışı bırakılabilir. Kölelikten âzâd etme tereke üzerinde bir bak doğurmaz. Zencî, hindli, habeş ve nubeli azadlı köleler, başka mirasçı olmaz ise (bk. fasıl 5, kabîle kardeşleri), bir başkasından tevârüste bulunabilirler. Hiç bir mirasçı bulunmadığı takdirde, tereke sadaka olarak dağıtılır. *Muşarraka* hâlinde, şi'îlerdeki gibi hareket olunur (bk. yk. 6 *d*). — Bu miras telakkîsinin sünnî telakkîden geldiği âşikârdır.

9. Âile hukukunun bir şûbesi olan ve *Kur'an* 'daki etraflı hükümler ile müslümanlar için dinî bir mâhiyet alan miras hukuku, islâm hukukunun *dâimâ* büyük itinâ ile tatbik olunan bir faslını teşkil etmiştir [bk. madd. 'ĀDA ve ŞARĪ'A]. Zamanla en muazzam terekenin ister-istemez parçalanmasına sebep olan bu hukukun feodâ karşılanan neticesi muhtelif şekillerde önlenmeğe çalışılmıştır. Sık-sık baş-vurulan çârelerden biri, büyük emlâki vakıf hâline sokmak olmuştur [bk. mad. VAḲF]; vakfı yapan şahıs, bu vakfın gelirleri hakkında istediği hükümleri koyabilmekte idi; bununla berâber zamanla vakıflar da büyük ölçüde parçalandı. İndonezya 'da, tatbik olunan bir diğer usûl, mahallî *'āda* 'ye tekabül edecek şekilde, terekenin yalnız bir kısmını mirasçılar arasında taksim etmekten ibârettir; müteveffâ sağlığında, terekeyi ekseriyâ hibe şeklinde yahut uzlaşma yolu ile dağıtmakta veya bu husûsa me'mûr edilen bir kimse müteveffânın mallarını ve vecîbelerini tekabbül etmektedir; burada gayr-i menkuller islâmın miras taksimi dışında kalmaktadır. Miras hukukunun hükümlerinden kurtulmak için bulunan şer'î hileler (*ḥiyal*) eski müelliflerde zikrolunmaktadır.

Bugüne kadar Hindistan 'daki bâzı yenilik tarafdarları, başta Ḫudā-Buḫş olmak üzere, miras hukukunu tenkide cesâret etmişler ve ilgâsını istemişlerdir; bu hukuk bugün islâm memleketlerinde şer'î mahkemelerde tatbik olunmaktadır. Bu mahkemeler aynı zamanda miras hukukuna yabancı olanların güç buldukları terekenin taksimi işini de hall ve faslet-mektedir. İslâm miras hukuku, tereke meseleleri dolayısı ile, şer'î mahkemelere baş-vuran gayr-i müslimlere de tatbik olunmaktadır ki, bu da müslüman memleketlerinde sık-sık vâkî olmaktadır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, 2. kısım için bk. Robertson Smith, *Kinship and Marriage* (2. tab., s. 65 v. dd. 3. kısım için bk. (*Kur'an* âyetlerinin tarih sırası) „Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorāns*, I (yukarıda verilen izahlardan kısmen farklı); Peltier ve Bousquet, *Les successions agnatiques mitigées* (aynı zamanda daha sonraki gelişmeler). 4. ve 5. kısım için bk. Wensinck, *Handbook of Early Muhammadan Tradition*, mad. *Heirs*; Petier, *Le Livre des Testaments da „Çaḥiḥ" d' el-Bokhârî*; al-Şavkānī, *Noyl al-avṭār* (*Kitāb al-farā'iż* 'da). 6. ve 7. kısım için en eski devir husûsunda Mālik 'in *al-Muvaṭṭā'* 'ının iki metni bilhassa çok değerli kaynaklardır; Juynboll, *Handleiding tot de kennis van de mohammadaansche wet* (3. tabı.), s. 241 dd.; Sachau, *Muhammadanische Recht*, s. 181 v dd. (Şāfi'ī); Baillie, *The Moohummudan Law of Inheritance*; ayn. mll., *A Digest of Moohummudan Law*, I (2. tab.); G. Bergsträsser, *Grundzüge des islamischen Rechts*, s. 90 v. dd. (Hanefî); Ḫalīl b. Isḥāḳ, *Muḫtaṣar* trc.)

Guidi ve Santillana), Sénch Pérez, *Particiόn de herencias entre los Musulmanes* (Mâlikî); Hirsch, *Abd ul Kadir Muhammed: Wissenschoft des Erbrechts* (Hanefî ve Şâfi'î). 6.—8. kısımlar için bk. Vesey-Fitzgerald, *Muhammadan Law*, s. 111 v. dd. 8a. kısım için bk. Querry, *Droit musulman*, II, 326 v. dd.; Baillie, *Digest*, II, 85. kısım için bk. *Bergsträsser* (*OLZ*, XXV, 124); Strothmann (*Isl.*, XIII, 36 v. dd.). 8c. için bk. kısım Sachau, *SB Pr. Ak. W.*, 1894, s. 159 v. dd. 9. kısım için bk. Juynboll, *Handleiding*, s. 250 v. dd.; *REI*, I, 47 v. dd.; II, 502 v. dd.; V, 1 v. dd.; VI, 158 v. d.; *OM*, 1937, s. 541; Hamid Ali (*Islamic Culture*, XI, 354 v. dd.; 444 v. dd.).

(JOSEPH SCHACHT.)

MİRDÂS. [Bk. MİRDÂS.]

MİRDÂS. MİRDÂS B. UDAYYA (?—681), Basra hâricîlerinin reisi olup, 61 (680/681) yılında öldürülmüştür. Mirdâs hâricîler hareketine bir çok mühim şahsiyetler te'min etmiş olan Tamîm kabîlesinin Rabî'a b. Ḥanẓala b. Mâlik b. Zaydmanât koluna (Rabî'a al-Vuṣtâ ismi ile mârûftur; krş. *Naḳâ'iḍ*, nşr. Bevan, s. 185, 5 = 699, 11; *Mufaḍḍaliyât*, nşr. Lyall, s. 123, 12, 772, 8) mensûp bulunuyordu. Babası Ḥudayr b. 'Amr b. 'Abd b. Ka'b olup, annesi Muḥârib b. Ḥaṣafa kabîlesine mensûp Udayya idi (İbn Durayd, *Kitâb al-iştiḳâḳ*, nşr. Wüstenfeld, s. 209; Ṭabarî, Mubarrad; Balâẕurî, bk. *bibliyografya*). Kendisi ekseriyetle künyesi olan Abū Bilāl ile anılmaktadır.

Kardeşi 'Urva b. Udayya, Şiffîn muhârebesinde, hâricîlerin ayrılmalarına ön-ayak olanlardan biri idi. Kendisi de bu harekete iştirâk etmiş ve al-Nahravân'da halîfe 'Alî'ye karşı cephe alanlar safında bulunmuştur (38 = 658/659). Mağlûbiyetten sonra, kardeşi gibi, eski fikrine sâdık kalmış olmakla berâber, hiç bir siyâsî faâliyette bulunmadığı gibi, silâhlı isyâna, siyâsî kıtâle (*istiʿrāż*) ve kadınların hâricîler hareketine karışmalarına muhâlif olduğunu da açıklamıştır. Mirdâs'ın Mu'âviya devrinin sonuna kadar muhâfaza ettiği bu temkinli hareket tarzı, onun aşırı hâricîlerce *ḳa'ada* („mücâdeleye iştirâk etmeyenler") zümresine idhâline sebep olmuş ise de, Basra vâlisi 'Ubayd Allāh b. Ziyâd'ın hâricîleri tenkil sırasında giriştiği tedhiş üzerine, tekrar harekete geçmeğe mecbûr kalmıştır. al-Balcâ' veya al-Başcâ' (Balâẕurî'ye istinat eden İbn al-Aşîr'de rastlanan ismin bu sonuncu şekli yanlış olmalıdır) adında bir kadın, vâli tarafından çok ağır bir işkenceye mârûz bırakılmıştır. Bundan büyük bir heyecâna kapılan Mirdâs, 40 kadar taraftarı ile birlikte, Basra'dan çıkmış ve Fârs hudûdunda bulunan al-Ahvâz'a gitmiştir. Mirdâs, hâricîlerde âdet olan hiç bir taassuba kendini kaptırmadan, uzun bir müddet burada kalmıştır. O yalnız kendisinin ve maiyetinin hakkı olan ve *ʿuşr* („resmî gelir") 'ya tekabül eden bir vergi almakla iktifâ etmiştir (60 = 679/680). 'Ubayd Allāh b. Ziyâd Mirdâs'a karşı, 2.000 kişilik bir kuvvet ile, Kilâbîlerin reisi Aslam b. Zur'a (bu çok mârûf bir isim olup, al-Ṭabarî'de İbn Ḥişn'a âit iki kaydın birincisinde zikredilmektedir; al-Dînavarî: Aslam b. Rabî'a; Yâḳût: Ma'bad b. Aslam)'yı göndermiştir. Âsak (veya Mîcâs; bk. Yâḳût, IV, 712—713 'teki manzûme) köyü yanında Aslam ile Mirdâs karşılaştılar. Sayılarının az olmasına rağmen, hâricîler gâlip geldiler. Ertesi sene, Tamîmlerden 'Abbâd b. Aḫẓar kumandasında, 4.000 kişilik bir kuvvet gönderildi. Bunlar hâricîler ile Darâbcird civarında bir yerde karşılaştılar. Bir çoma günü idi ve her iki taraf, muhârebeye başlamadan evvel, namazı edâ etmek husûsunda mutâbık kaldılar; fakat hukûmet kuvvetleri, verdikleri sözü tutmayarak, namaz esnâsında hâricîleri kılıçtan geçirdiler. Mirdâs'ın kafası, İbn Ziyâd'a gösterilmek üzere, Basra'ya götürüldü.

Aslından pek ehemmiyetli olmayan bu hâdise, Mirdâs'ın takvâ ve riyâzât ile geniş bir şöhret kazanmış olmasından dolayı, bütün Irak'ta büyük bir akis yarattı. Bir az sonra Azraḳîler isyânının başına geçmiş olan 'Abîda b. Hilâl derhâl onun intikamını aldı. Halîfe Yazîd I.'in ölümü üzerine (65=684/685), hâricîler Mirdâs nâmına tekrar harekete geçtiler. Mirdâs'ın kahramanlığı ve ölümü bir çok şâirlerin ve bunlar arasında 'İmrân b. Ḥiṭṭân'ın şiirlerinde yer almıştır. Onun hâtırası hâricîler arasında uzun zaman tâziz edilmiş ve bu bilhassa Ṣufrîya'nın merkezi olan 'Omân'da (al-Mubarrad, s. 533, 14 = *Aġânî*, XVI, 154), çok geniş ölçüde yayılmıştır. Azraḳîlere nisbetle daha az inatçı olan Ṣufrîya, gerçekten, Mirdâs'ı kendi öncüsü olarak telâkkî etmekte haklı idi [krş. Haarbrücker, *asch-Scharastânîs Religionspartheien and Philosophen-Schulen*, II, 406; Şahfûr b. Ṭâhir al-Isfarâ'inî, *Kitâb al-Tabṣîr fi'l-dîn*'e göre (Brockelmann, *GAL*, I, 387)]; diğer taraftan mûtezile Mirdâs'ın ancak bir mecbûriyet altında (*munkiran*) ayaklandığını iddia etmektedir. Şî'îler onun gerçekten hâricî olduğunu bile inkâr etmişlerdir (al-Mubarred, s. 560 v.d.).

Mirdâs'ın kardeşi 'Urva b. Udayya'ye gelince, onun bu isyân ile hiç bir ilgisi olmaması icâp eder; fakat bu onu İbn Ziyâd'ın

tâkibinden kurtaramamıştır; İbn Ziyâd onu da ele geçirmiş ve Mirdâs'ın ölümünden kısa bir müddet sonra, idâm ettirmiştir. 'Urva'nın 58 (677/678)'den, Mirdâs'ın isyânından evvel idâm ettirmiş olması (Ṭabarī, II, 185) pek vârit değildir.

Bibliyografya: Mufassal ve tam mâlûmat için bk. al-Mubarrad, *al-Kāmil* (nşr. Wright), s. 584—596 (kaynaklar gösterilmemiştir); al-Balāẕurī, *Ansāb al-oşrāf* (İstanbul, Âşir Efendi, 386a—387b, al-Mubarrad'e çok yakın, fakat onun aynı değildir; burada da bir çok parçalar zikredilmekte, fakat *isnād*'lar verilmemektedir); al-Ṭabarī, *Tārīḫ* (nşr. de Goeje), II, 186 v.d., 390 v.d. (Vahb b. Carīr ile diğer bir râvîsi meçhûl kaynağa dayanmakta olup, bunlardan birincisi pek itimâda şâyân değildir; diğeri ise, al-Mubarrad ve al-Balāẕurī'ye oldukça yakın, fakat daha kısadır); Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān* (nşr. Wüstenfeld), I, 61 v.d. (krş. bir de II, 434, 1; anlaşıldığına göre, başka müstakil bir kaynaktan istifâde edilmiştir); İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), III, 428 v.dd.; IV, 81 v. d. (Ṭabarī ile Balāẕurī'ye uymakta olup, Urva'nın ölümü husûsunda Mubarrad, s. 592'deki bilginin aynını vermektedir); al-Dīnavarī, *al-Aḫbār al-ṭiwāl* (nşr. Guirgass), s. 278 v.d. (vak'ayı biliyor, fakat bunu yanlış olarak Azraḳīlere (dikkat!) atfediyor ve Mirdâs'ı hiç zikretmiyor). — Krş. bir de Wellhausen, *Die rel.-pol. Oppositionsparteien* (*Abh. G. W. Gött.*, 1901, s. 25 v dd.).

(G. Levi Della Vida.)

MİRDÂSİLER. MİRDÂSİ, Suriye'de bir arap sülâlesi. Mirdâsîlerin ismi bedevî Kilâb kabîlesinin reisi olan Şâliḥ b. Mirdâs'tan gelmektedir. Mirdâs'ın şahsiyeti hakkında her hangi bir mâlûmata sâhip değiliz. Şâliḥ'in mufassal hâl tercümesi ve halefi Şibl al-Davla için bk. madd.; sülâlenin diğer hukümdarları için bk. mad. HALEB.

Kilâbîler V. (XI.) asrın başlarında Irak'tan Haleb civarına kadar geldiler. 414 (1023) yılında bunların reisi Şâliḥ şebrî hâkimiyeti altına aldı. Başta oldukça kuvvetli olan sülâle yavaş yavaş o derece zayıfladı ki, son hukümdarı Sābiḳ 472 (1079)'de, kardeşinin mukavemetine rağmen, hâkimiyetini bir kaç küçük şehir mukabilinde, o devrin kuvvetli bir bedevî reisi Muslim b. Ḳurayş'e devretti.

Suriye'nin son arap sülâlerinden biri olan Mirdâsîlerin tarihteki ehemmiyeti, bu memleketin şimâl eyâletini teşkil eden Haleb'i, bâzan ailâb kuvveti, bâzan siyâsî mahâret ile, bizanslılar ile türklere karşı müdâfaa etmiş olmasındadır. Sülâlenin şeceresi için bk. Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties*, London, 1894; buraya bir de Şibl al-Davla Naṣr (2)'ın oğlu Mubârak ile Raşīd al-Davla Maḥmūd (4)'un oğulları Şabîb ile Vaṯṯāb ilâve edilmelidir.

(Sobernheim.)

MİRḤ^VĀND. [Bk. MİRHOND.]

MİRHOND. MİRḤ^VĀND (1433—1498) veya MİR ḤĀVAND, meşhûr iran tarihçilerinden olup, BURHĀN AL-DİN HĀVAND ŞĀH B. MAḤMŪD'un oğludur. Mirḫ^vānd aslen Buhârâ'da oturan sâdâttan bir âileye mensûptur. Babası, tahsil maksadı ile, Belh'e gidip, orada yerleşmiştir (bk. *Ḥabîb al-siyar*, cüz 3, s. 189). Mirḫ^vānd'ın 66 yaşında öldüğüne bakılarak, 837 (1433) tarihinde doğduğu söylenebilir. Mirḫ^vānd iyi bir tahsil gördükten sonra, daha gençliğinden itibâren, tarihe merak sarmış, bu sâhada geniş bir bilgi edinmiştir (*Rawżat al-ṣafā'*, s. 3). Bu sâhadaki bilgisini bilen arkadaşları, kendisini bir eser yazmağa teşvik etmişler ise de, Mirḫ^vānd, türlü mahrûmiyetler yüzünden, uzun zaman bir şey yazamamıştır. Nihâyet böyle bir işi başarabilmek için, bir hâmîye muhtac olduğunu düşünmüş ve bu maksat ile, o sıralarda ilim adamlarına büyük bir alâka gösteren 'Alī Şīr Navā'ī'nin himâyesini sağlamak çârelerini aramış ve arkadaşlarından birinin tavassutu ile bunu te'mine muvaffak olmuştur. 'Alī Şīr Navā'ī, eserini yazabilmesi için kendisine Herat'ta İncil ırmağı kenarında bulunan İhlâsiye bankahında mesken ve gerekli kitapları te'min etti. 'Alī Şīr Navā'ī'nin İhlâsiye medresesi ile bankahını 888 (1483) tarihinden sonra inşa ettirdiğine (bk. mad. ALİ ŞİR NEVÂİ) bakılarak, Mirḫ^vānd'ın bu tarihten sonra buraya yerleştiği ve eserini yazmağa başladığı neticesi çıkarılabilir. Ayrıca kendisinin bu tarihlerde 50'yi aşkın bir yaşta bulunduğu da anlaşılmaktadır. Buna göre, geri kalan 15 senelik ömrünü eserini yazmağa hasretmiştir. Ömrünün son yıllarında gögüs zâfiyeti ve sancılar yüzünden, tarihinin 6. cildini yatakta yazmak zorunda kaldı (*Rawżat al-ṣafā'*, VI, 298). Hayatının son yılını Herat'ın Gazurgāh adlı semtinde, her şeyden ilgisini keserek, kendini ibâdete vermekle geçirdi. Nihâyet bütün gayret ve isteğine rağmen, eserini tamamlayamadan, 2 receb 903 (24 şubat 1498)'te hayata gözlerini kapadı (*Ḥabîb al-siyar*). Mirḫ^vānd'ın en meşhûr eseri olan *Rawżat al-ṣafā fī sīrat al-anbiyā' wa 'l-mulūk wa 'l-ḫulafā'*, umûmî mâhiyette bir tarih olup, Âdem'den başlayarak, 929 (1522/1523) tarihine kadar gelir. Müellif kitabının başında daha önce yazılmış 50'ye yakın arapça ve farsça tarih kitabının adını sayar (bk.

I, 7). Fakat bir çoğu hâlen elimizde bulunmayan bu eserlerin hangilerinden doğrudan-doğruya faydalandığını kaydetmez. Bununla berâber kitabın metninde, bilhassa ihtilâflı noktalarda, yer-yer faydalandığı bu eserlerin bir kısmının isimlerini zikreder (msl. bk. s 8 v. d.). Ancak eserin bütünü ile Ḥâfiẓ Abrû'nun *Zübdat al-tevârîḫ*'inden mülhem olduğu anlaşılmaktadır (bk. F. Tauer, *Archiv Orientalni*, IV, nr. 2, 1932, s. 254).

Rav̲żat al-ṣafâ', her biri bir cild teşkil eden 7 bölümden ibârettir: I. cild, eserin te'lif sebepleri ile tarih ilminin faydalarından, tarihçinin vasıflarından ve zamanına kadar yazılmış olan arapça ve farsça tarih kitaplarından bahseden bir ön sözden sonra, ilk mahlûklardan başlayarak, Peygamber kıssaları ve sayılarını içine alır. II. cild Peygamber ve halîfelerinin taribine ayrılmıştır. III. cild 12 imam ile Emevî ve Abbâsî halifeleri tarihidir. IV. cild Abbâsîlere çağdaş hükümdarlara âit vak'aları içine alır. V. cild Cengiz'in zuhûru, istilâsı ile evlâtlarının hükümdarlıklarını anlatır. VI. cild Timur ve haleflerinin tarihinden bahseder. VII. cild iki kısımdan ibâret olup, birinci kısım, Ḥusayn Bahâdır Han'ın fütuhâtını, *Ḥâtime* adını verdiği ikinci kısım ise, garip mahlûklar ile, kısmen efsâne havası içinde muhtelif yer ve şehirler hakkında coğrâfî bilgi ihtivâ eder. Bu iki kısımdan birincisinin, gerek üslûp, gerek muhtevâ bakımından, *Ḥabîb al-siyar*'in aynı devire isâbet eden kısmı ile hemen tamâmen aynı olduğuna bakılırsa, kızı tarafından torunu Ḫvândmîr (b. bk.)'in kaleminden çıktığı anlaşılır. Nitekim bu cildin matbû nüshasının mukaddimesinde, ihtimâl evvelce Mîrḫvând tarafından kaleme alınmış olduğu için, önce onun ismi zikredilmiş ve hemen onu tâkiben de Ḫvândmîr'ın ismi kaydedilmiştir (s. 1).

Şarkta ve garpta uzun zaman büyük bir şöhreti olan bu eserin muhtelif dünya kütüphânelerinde bol sayıda yazma nüshalarına rastlandığı gibi (bk. Storey, I, 93 v. dd. ve I, kısım 2, 1236 v d.), Bombay, Tahran ve Lucknow'da bir çok basmaları yapılmıştır. Bunlardan başka eserin muhtelif kısımları, başka başka kimseler tarafından neşredilmiştir (bk. *ayn. esr.*, s. 95—98).

Eserin şimdiye kadar yapılmış tam bir tercümesi yoktur. Muhtelif dillere yapılan kısmî tercümeler (bk. Storey, s. 98 — 100) arasında en tam olanı ve muntazam bir sıra tâkip edeni türkçe tercümesidir. *Rav̲żat al-ṣafâ*'yı ilk önce Balatî-zâde Kemâlî türkçeye çevirmeğe başlamış, fakat ancak baştan 1. ve 2. cildlerini bitirebilmiştir (bu tercümenin İstanbul ve diğer dünya kütüphânelerindeki nüshaları için bk. *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları kataloğu*, fasikül 1, s. 47—53; Storey, *ayn. esr.*, s. 98). Bu eserlerde zikredilenlerden başka Topkapı-sarayı kütüp., Revan, 1430 - 1433, Emânet hazînesi, 1379—1380, Hazîne, 1409—1410, 1469). Eserin 3. ve 4. cildleri ise, sadrâzam Rüstem Paşa'nın emri ile, Muṣṭafâ b. Ḥasanşâh tarafından türkçeye çevrilmiştir (muhtelif yazmaları için bk. aynı katalog, fasikül 1, s. 78 v.d.). Balatî-zâde tarafından yapılan tercüme 1338'de İstanbul'da basılmıştır.

Mîrḫvând eserinin hacmi ile mütenâsip bir tarihçi olmaktan uzaktır. *Rav̲żat al-ṣafâ*'nın bilhassa kendi kaleminden çıkan altı cildi bir derleme mahsûlü olmaktan ileri gitmez. Eserin mukaddimesinde (s. 6), bugünkü tarihçiden ziyâde, bir vak'anüviste bulunması gereken husûsiyetleri sıralarken, tarihçinin mütedil bir dindar olmasını, her şeyi olduğu gibi, açıkça yazmasını, ancak bu mümkün olmadığı zamanlarda fikirlerini bir takım remiz, îmâ ve kinâye yolu ile ifâde etmesini, kötüleme ve örtmede ifrattan kaçınmasını, üslûbunun sâde, açık ve güzel olmasını, dâimâ ahlâk sâhibi bir insan olarak tanınmasını şart koşar. Bir kısmı, daha önce başkaları tarafından (Subkî'den naklen Müneccim-başı, I) da söylenmiş olan bu hususlardan bilhassa hâdiseleri olduğu gibi aksettirmeğe imkân olmadığı zamanlarda, îmâ ve kinâye yoluna sapmanın gerekli olduğu düşüncesinin izlerine sonradan bâzı osmanlı vak'anüvislerinin eserlerinde rastlanmaktadır. Nitekim Mehmed Şefik'in Edirne vak'asından bahseden *Şefik-nâme* adlı eseri tamâmiyle bu esâsa uyularak kaleme alınmıştır.

Bibliyografya: *Rav̲żat al-ṣafâ'*, (Bombay, h. 271) I, 3 — 7; II, 267; Ḫvândmîr, *Ḥabîb al-siyar*, III/III, 339 ve ondan naklen 'Abd al-Ḥusayn Navâ'î, *Ricâl-i kitâb-i Ḥabîb al-siyar* (Tahran, 1324, h. ş.), s. 183 v. d.; C. A. Storey, *Persian Literature*, I, kısım 1, s. 92 — 101; I, kısım 2, s. 1236 v.d. (kaynakların hemen hepsi burada gösterilmiştir). (TAHSİN YAZICI.)

MİRRİḪ. [Bk. MERİḪ.]

MİRYAM. [Bk. MERYEM.]

MİRZÄ. [Bk. MIRZA.]

MİRZA. MİRZÂ veya MIRZÂ, farsça bir unvan olup, „hükümdar soyundan gelen mânâsında olan *mîr-zâde* veya *amîr-zâde*'nin (krş. Sa'dî v.b.'larında rastlanan *malik-zâde* ve *farhang-zâde*) kısaltılmış şeklidir. Bu ünvan, ilk mânâsı dışında, asîllere ve diğer ileri gelenlere de verilmekte idi ki, bu mânası ile,

türkçe *ağa* 'ya tekabül etmektedir. Hindistan 'ın Nâdir Şâh tarafından fethinden beri *mullâ* veya *'ulamâ* sınıfı dışındaki okumuş kimseler için de kullanılmıştır. Bu unvan XX. asrın başlarında şehzâde isminin sonuna, diğer şahıslarda ise isimlerin başına konulmakta idi: msl. *Ḥusayn Mîrzâ* „şehzâde Ḥusayn 'e, *Mîrzâ Ḥusayn* ise, „ Ḥusayn Bey" 'e tekabül etmekte idi.

(R. LEVY.)

MİRZA. MİRZÂ MUḤAMMED CA'FAR. [Bk. MUHAMMED CÂFER KARACADÂGÎ.]

MİRZA TAḲÎ HAN. MİRZÂ TAḲÎ ḪÂN (?—1852), *Amîr-i niẓâm* veya *Amîr-i kabîr*, Farâhân 'da mütevâzî bir âileye mensup olarak dünyaya geldi; babası önceleri aşçı, sonra da ömrünün son yıllarında, Muḥammed Şâh Kaçar (1834—1848) 'ın sadrâzamı olan *ḳâ'im maḳâm* Mîrzâ Abu 'l-Ḳâsim 'ın vekil-harcı oldu. Taḳî Han 1829 'da Tahran' da rus elçisi Grebaydov 'un katlinden sonra, Petersburg 'a gönderilen İran bey'etinin reisine, genç bir uşak olarak, refâkat etti. Avrupa 'daki bu ikametinden sonra İran 'a dönüşünde *mîrzâ*, yâni kâtiplik mansıbına yükseldi ve bunun neticesinde de *ḥan* unvanını aldı. Bu genç me'mûr, efendisi ve hâmîsinin öldüğü sırada Azerbaycan 'da bulunan ordunun mes'ûliyetini deruhte eden vezîr unvanını alacak kadar temâyüz etmiş idi. Kendisine daha başka mevkîler de verildi; İran ve Türkiye arasında askıda kalan anlaşmazlıklara son vermek için, Erzurum 'da yapılan müzâkereler sırasında, *muşîr al-dawla* unvanı ile, memleketini temsile gönderildi. Orta elçi olarak tâyininden sonra, hastalanmış idi. Erzurum muâhedesi sona erince, Mîrzâ Taḳî Tahran 'a döndü ve Azerbaycan vâlisi olarak gönderilen genç veliahd Nâṣir al-Dîn 'e refâkate me'mûr edildi. Taḳî Han 'ın efendisi 1848 'de pâdişah olup, Tahran 'a dönünce, Taḳî Han 'a sadrâzamlık mevkiini verdi. Denildiğine göre, ister tevâzuundan, ister ihtiyatlı oluşundan olsun, o bu vazîfeyi deruhte edenlere verilen sadrâzam ünvânını reddetti; fakat her hâlde Azerbaycan 'da başkumandan olarak taşıdığı daha az ehemmiyetli olan *amîr-i niẓâm* unvanı ile iktifâ etti. Mîrzâ Taḳî Han, Şâh 'ın hemşîresi ile evlenerek, hükümdar âilesine intisap etti. Şâhın hemşîresinin şahsında, yaşamasına fırsat veren kısa yıllar içerisinde, son derece sadâkat gösteren bir zevce buldu.

Mîrzâ Taḳî Han vazifeleri sırasında İran 'de nâdir görülen irtikâpta bulunmamak dürüstlüğüne sâhip idi ve memleketine karşı büyük bir hassâsiyet gösterir, ecnebîlerin kendi işlerine müdâhalesine tahammül edemezdi. Bundan başka ulemânın irticâ faâliyetini öğrenince, elindeki bütün vâsıtalar ile, onların desîselerine mâni olmağa çalıştı. Mîrzâ Taḳî Han, kendi askerlerini karşısına dikmek isteyen düşmanlarının gayretlerine rağmen, orduyu yeniden teşkilâtlandırdı; memleketin mâlî sistemini ıslâha çalıştı ve bu gayretleri sâyesinde, eyâletlerin hazîneleri kendi-kendilerine yetebilecek hâle geldi. İç ve dış ticâreti teşvik etti. Tahran 'a bugün mâlik olduğu güzel pazarları kazandıran da odur. Daha önce işâret edildiği gibi, onun vazîfede bulunduğu devir sâkin bir devir olmadı. 1850 'de Tebriz 'de Bâb [b. bk.] 'ın idâmı, Yezd ve Zancân 'da bâbîlerini isyânları ve Tahran 'da bâbîlerden „yedi şehîdin" idâmı vukû buldu. Ayaklanmalar büyük bir gaddarlık ile bertaraf edildi ve neticede bâbîler, bunların mes'ûlü saydıkları *amîr-i niẓâm* 'ın hayatına sûikasdda bulundular. Mîrzâ Taḳî Han, bemenbemen vazîfeye girişinden itibâren, şâh üzerindeki te'sirinden dolayı, şâhın annesinin ve kaçınılmaz rakiplerin kıskançlığını tahrik etmiş ve mütekebbir seciyesi de bunların gizli hücûmlarını teşvik etmiş idi. Teşrîn II. 1851 'de düşmanları onu azlettirmeğe muvaffak oldular. Rus elçisinin, umûmî hoşnutsuzluğa rağmen, Mîrzâ Taḳî Han 'ı himâye etmesine kızan şâh, mâzûl vezîrin, gözden düşmüş bir vaziyette, Kâşân 'a çekilmesini emretti. Burada 9 kânûn II. 1852 'de şâhın ferrâş-başısı tarafından öldürüldü.

Bibliyografya: Layd Sheil, *Glimpses of Persia* (London, 1856), s. 201 v.d., 248—252; R. G. Watson, *History of Persia* (London, 1866), s. 364—404; Muḥammed Taḳî, *Târîḫ-i Ḳâcâriyya* (Tahran, ts.), kısım III (sahîfe numaraları konulmamış), var. 13b, 14b, 26; Sir Percy Sykes, *A History of Persia* (London, 1930), II, 339 v.d., 344 v.d.

(R. LEVY.)

MİRZÂPÛR. [Bk. MIRZAPÛR.]

MİRZÂPÛR. MİRZÂPÛR, Hindistan 'ın merkezî eyâletleri dâhilinde Benares 'e bağlı idârî bölüm ve şehir. Birinci cihan harbi başlamadan önce, bölümün 11.313 km² arâzisi üzerinde 1.100 000 nüfus yaşamakta olup, bunun ancak % 7 'si müslüman idi. Bunlar, daha büyük bir hayatiyete sâhip oldukları gibi, aralarında çok fakir olanlar az olduğundan, hindûlara nisbetle, daha fazla bir hızla artmakta idiler. Bununla berâber bu bölge, Hindû dininin esaslı kalelerinden biri olup, nüfusu içinde müslümanlığa geçenler azdır. Tarihinin ilk devirleri hakkında hiç bir şey bilinmeyen bu bölge, XI. asırda Râcpûtlar tarafından zaptedildi ve müteâkip asır içinde Cavnpûr müslüman hukümdarlarının eline geçti. Hind-türk imparatorluğunun hâkimiyeti devrine kadar bölge Hindistan 'ın askerî tarihinde ehemmiyetli bir rol oynadı; zîra şark yoluna hâ-

kim olan büyük Çunār kalesi burada bulunuyordu.

Abravra civarında Rasulpur'da Sayyid Aşrāf 'Alī isimli bir müslüman din adamının ziyâretgâh hâline gelmiş türbesi bulunur. Bicaygarh kalesinin medhali yakınında, hisarı Şēr Şāh için, bir mûcize yolu ile fethettiği söylenen Sayyid Zayn al-'Ābidīn'in mezarı gösterilir. Çunār şehrinde iki câmi bulunur ki, bunların birinde, rivâyete göre, Ḥasan ve Ḥusayn'e âit olan elbiseler saklanmaktadır. Efganlı velî Şāh Ḳāsim Sulaymānī (1545—1606)'nin türbesi ile âilesine mensûp fertlerin mezarları, mimârî bakımdan, dikkati çeken bir manzûme meydana getirir; türbe etrafında, 17—21 cemâziyelevvel günlerinde, âyin icrâ olunur.

Mirzāpūr şehri, aynı isimli idârî bölümün merkezi olup, 1911'de 32.000 nüfusa sâhip bulunuyordu ve bu nüfusun 1/6'ini müslümanlar teşkil etmekte idi. Bu şehir, Hind-türk imparatorluğu devrinde, XVII. asrın sonunda, te'sis edilmiştir: XVIII. asırda ve XIX. asrın başında ehemmiyetli yolların düğüm noktasında bulunması ve Ganj nehrinin yukarı mecrâsında büyük gemilerin girebildiği son limanı meydana getirmesi bakımından, canlı bir ticâret merkezi hâlini aldı. 1864'te Şarkî hind demir yollarının inşâsı şehri sapa bir yerde bıraktı ve demir yolları, bütün ticâret faâliyetini kendine çektiği için, o zamandan beri gerilemekte devam etti.

Şehrin câmileri arasında birisi Ganga Bibi isimli bir müslüman tarafından, XIX. asır ortasında, inşâ edilmiştir. Aynı kimse bir saray inşâsı için de hibede bulunmuş idi. Şehirde hindûlara âit ve bir çok ziyâretçilerin kutluladığı meşhûr Vindheśvarī türbesi vardır ki, evvelce bilhassa Thuglar tarafından, husûsî bir ihtirâm mevzuu olmakta idi.

Bibliyografya: D. L. Drake-Brockman, *District Gazetteer of Mirzapur* (Allahâbâd, 1911). (J. ALLAN.)

MİSĀḤA. [Bk. MESĀḤA.]

MİS'AR. [Bk. MİS'AR.]

MİS'AR. MİS'AR B. MUHALHİL ABŪ DULAF AL-ḤAZRACİ AL-YANBŪ'Ī, arap şâiri; gezgin bir edebiyatçı olarak, Sâmânîlerden Naṣr II. b. Aḥmed (301—331 = 913—942)'in sarayında yaşadı ve 331 yılında, bu hükümdarın emri ile, bir çinli şehzâdenin sefâret heyetini memleketlerine götürmeğe me'mûr edildi ve dönüşte Hindistan'ı ziyâret etti. Sonra Büveyhî vezîri al-Ṣāḥib al-Ṭālaḳānī (al-Sam'ānī, *Ansāb*, 363b'de böyle) İsmā'īl b. 'Abbād (ölm. 385 = 995, bk. mad. IBN 'ABBĀD)'ın teveccühünü kazandı. Banī Sāsān'ın argosu hakkındaki bir kasîdesini ona ithâf etti; hâmîsi bunu o kadar beğendi ki, bizzat onun üzerine bir şerh yazdı (seçme parçalar için bk. Ṣa'ālibī, *Yatīma*, III, 176—194). Abū Dulaf Mis'ar'ın doğum ve ölüm tarihleri hiç bir yerde kat'î olarak gösterilmiş değildir. Ṣa'ālibī (*ayn. esr.*, III, 174) tarafından zikredilen şiirlerinde, uzak seyâhatlerine telmihler vardır. Elimizde bulunan yegâne mevsûk bilgileri *Fihrist* müellifine borçluyuz; müellif (burada *va kāna cavvālat*[an], tabi'i Flügel'in not 182'de yaptığı gibi, „yaygın bir şâyia dolaştı" şeklinde değil, fakat „büyük bir seyyâh idi" şeklinde tercüme edilmelidir), Mukrān'daki sözde altından bir mâbed hakkındaki bir hikâyesi (s. 346,30 v. dd.) ile çin pâyitahtı hakkındaki bir hikâyesini (s. 350,15 v. dd.) vermektedir. Bu kayıtlar ile Yāḳūt (*Mu'cam*, III, 457,20 v. dd., 451,9 v. dd.) ta bulunan, Abū Dulaf'e isnât edilen seyâhat hikâyesinde mevcut muvâzî kayıtlar arasındaki bir mukayese Yāḳūt'taki hikâyenin sonradan bozulmuş bir şekil olduğunu gösterir (bk. Marquart, *Festschrift*, Sachau, s. 292). Kayıtların iç tenkidi de bunu te'yit etmektedir. İslâm topraklarını terkettikten sonra, girilen ilk memleket olarak, Ḫargāh (Yāḳūt, IV, 449, 7)'ı, yânî Marquart (*S B B A*, 1912, s. 492)'ın kabûl ettiği üzere, Kâşgar'ın türkçe karşılığı olan Ordu-Kend'i zikreder; hâlbuki bu müellif Boğra hanların bu ülkesinden hukümdarları 'Alī soyundan gelen Boğraç kabîlesine âit bir yer olarak bir defa daha bahseder (*ayn. esr.*, s. 447 v. dd.); nitekim şark türkçesi ile Satuk Boğra Han destanı bunun 'Alī'nin torunu olduğunu iddia etmektedir. Şu hâlde hikâye muhtelif kaynaklardan istifâde edilerek, meydana getirilmiştir. Marquart (*Festschrif*, s. 271 v.d.), müellifin (*ayn. esr.*, s. 458, 6) bizzat tesâdüf ettiği, sözde Sicistān hâkimi, Ya'ḳūb b. Layṯ'in kız kardeşi Bānūy'un oğlu, Abū Ca'far Muḥammed b. Aḥmed b. Layṯ'in 1002—1003'te Gazneli Maḥmūd tarafından yakalanıp, 1008'de ölmüş olan 'Amr b. Layṯ'in kız torunu Bānū'nun oğlu Ḫalef b. Aḥmed olduğunu da farketmiştir. Böylece bu müellifin coğrâfî kayıtlarının bile tamâmiyle itimada şâyân olmadığı görülmektedir. Seyâhat hikâyesi, Yāḳūt'tan başka, bir de Ḳazvīnī'nin *'Acā'ib al-maḫlūḳāt*'ının ikinci yazılışında (Gotha kütüphânesi, nr. 1506 yazması; Möller, nr. 2316) bulunmaktadır ve bu yazmadan istifâde edilerek, Schlözer tarafından basılmıştır.

Bibliyografya: al-Ṣa'ālibī, *Yatīmat al-dahr*, III, 174—194; F. Wüstenfeld, *Des Abu Dolef Misar Bericht über die türkischen Horden* (*Zeitschr. für vergl. Erkande*, yıl 1, c. II, eüz 9), Magdeburg, 1842; *Abu Dolaf Misaris ben Mohalhal de itinere*

sao asiatico commentarius (nşr. Schlözer), Berlin, 1845; W. Grigoriev, *Ob arobskom puteşestvennike X. veka Abu Dolef i stranstvovanii ego po Sredney Azii* (*Jurn. minist. narodn. prasveşçen.*, CIXIII/2, 1872, s. 1—45). (C. BROCKELMANN.)

MİSBAḤA. [Bk. SUBḤA.]

MİSİS. MİṢṢİṢ, arap. AL-MAṢṢİṢA. Adana ovasında, Ceyhan nehrinin garp (sağ) yakasında, Adana şehrine 27 km. mesâfede, nâhiye merkezi bir köy (1950'de nüfusu 1.177) olup, Adana vilâyetinin merkez kazasına bağlıdır.

Eski devirlerde burası Μόψου ἐστία tesmiye edilirdi ki, Külek boğazındaki Μόψου κρήνη gibi, bu ismin menşe'i efsânevî bir şahsiyet olan Mopsos'a bağlanır (Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I/II³, § 483). Kadîm çağda şehrin başlıca şöhreti buranın piskoposu Theodoros (ölm. 428)'tan ileri gelmiş idi ki, bu zât Nestorios'un hocası olmuş ve ermeni alfabesi mûcidi şehir dışı piskoposu (horepiskopos) Maşt'oc'u tanımış idi (Pecters, *Revue des études armen.*, Paris, 1929, IX, 210; Theodoros hakkında krş. mal. al-Mas'ûdî, *Tanbîh*, nşr. de Goeje, s. 152; Michel le Syrien, trc Chabot, II, 3; Barhebraeus, *Chron.*, nşr. de Boor, I, 77, 19, 96, 4); Justinianos devrinde, 550 senesi hazîranında Mopsuestia'da, buranın isminin piskoposlar cedvelinden çıkartılmış olduğunu tesbit eden bir rûhânî meclis toplandı (Mansi, *Acta Concil.*, IX, stn. 275—289; Hefele, *Konsiliengeschichte*, II², 832 v. dd. Bundan sonra şehrin ismi umûmiyetle Μοψουεστία (okunuşu: Mopsuhestia?; krş. *Append. ad Petri Sicali hist. Manich.*, nşr. Gieseler, s. 63. 1; Wilh. Schulze, *Zeitschr. f. vergl. Sprochforschung*, 1895, XXXIII, yeni seri, XIII, 372; Gelzer, s. 819'da Georg. Kypr. akkında kayıtlar; süryânîce Mompsuhestia: Nöldeke, *WZKM*, 1889, III, 356; Severus Antioch., *Epist.*, V, 6, nşr. Brooks, s. 338; arap. Mâbsubastiyâ: İbn Ḫurdâẕbih, nşr. de Coeje, s. 99). Eski çağ sonundan itibâren Mompsistea (*Tab. Peut.*) halk şekli, Μαμίστα bizans şekli de görülmektedir (Michael Glykas, *Annal.*, Bonn. Corpus. s. 750, 4; Anne Komnena, nşr. Reifferscheid, II, 140, 5; İdrîsî, nşr. Gildemeister, *ZDPV*, VIII, 24'te: Mânistrâ; „İsimleri sonradan değişen şehirlere dâir" bizans eserinde, nşr. Burchardt, Hierokles. *Synekem.*, Leipzig. 1893, s. 62, zeyil, I, nr. 29, doğru olmayan bir şekilde, Καστάβαλα Κιλικίας ἡ νῦν Μάμιστα demekte olup, birinci şehir şimdiki Bodrum-Kale olmalıdır), Masista (Theodosius, *De situ terrae sanctae*, bahis 32, nşr. Geyer; *Corp. Script. Eccles. Lat.*, XXXIX, 150, 6), yâni sûryânî Maşîştâ (*Notitia Antiochena*, nşr. Raḥmânî, *I fosti della chiesa patriarcale Antiochena*, Roma, 1920, s. V; *Byzant. Ztschr.*, XXV, 74, 81) ve diğer isimler ki, sonradan arap. al-Maṣṣîṣa, ermeni. Meis, türk. Misis (Miṣṣiṣ veya Miaaîs) olmuştur.

Nakledildiğine göre, imparator Herakleios, arapların yaklaşması üzerine, arada tamâmiyle boş bir sâha bırakmak için, Antakya ile Mopsuhestia arasındaki bölgeyi boşaltıp, tahrip ettirdi (Ṭabarî, I, 2396; Balâẕurî, nşr. de Goeje, s. 163: İskenderun ile Tarsus arası) ve Emevîler zamanında araplar tarafından al-Maṣṣîṣa'dan Mal'atya'ya kadar olan bölgede fethedilen şehirler, merdelîlerin akınları sebebi ile, ne tahkim, ve ne de iskân edildi (Theophanes, nşr. de Boor, I, 363, 17). Abu 'l-Ḫaṭṭâb al-Azdî (Balâẕurî, s. 164)'ye göre, araplar al-Maṣṣîṣa ve Tarsus'u Abû 'Ubayda vâsıtası ile, başkalarına göre, onun adamlarından Maysara b. Masrûḳ vâsıtası ile, fethettiler ki, bu son kumandan daha sonra Zanda'ye kadar ileriledi (16 = 637 yılında; Caetani, *Annali dell 'Islâm*, III, 805, § 311). Mu'âviya 25 (h.) yılında, Ammûriya'ye karşı olan seferinde, Antakya ile Tarsus arasındaki bütün kalelerin terkedilmiş olduğunu gördü (yk. bk.); fakat *Maġâzî Mu'âviya* kitabına bakılırsa, Antakya'ya kadar, bütün Bizans kalelerini tahrip ettiren, 31 (684/685) yılında Daravlîya (Frigya'da Δορύλαιον = Eskişehir) seferi dönüşünde, bizzat Mu'âviya olmuştur (Balâẕurî, s. 164 v.d.). Suriye'de Abd al-Malik'e karşı vukua gelen isyândan sonra, imparator Konstantinos IV. Pogonatos, 65 (684/685) senesinde şehir üzerine yürüyerek, burayı geri aldı (Ya'ḳûbî, *Târîḫ*, nşr. Houtsma, II, 321); Yaḥyâ b. al-Ḥakam, 77 senesinde Malatya ile al-Maṣṣîṣa arasındaki Marc al-Ṣaḥm üzerine yürüdü (Ya'ḳûbî, II, 337). Şehir ancak 84 (703) senesi yaz seferi sırasında, 'Abd al-Malik'in oğlu 'Abd Allâh tarafından, tekrar alındı ve iç kalesi, eski temelleri üzerinde yeniden inşâ edildi (Balâẕurî, s. 165; Ya'ḳûbî, II, 466; Vâḳidî: Ṭabarî, II, 1127'de; İbn al-Aṣîr, nşr. Tornberg, IV, 398; Theophanes, *Chron.*, nşr. de Boor, s. 372, 4; Süryânî Mihail, trc. Chabot, II, 477; Elias-Nisibin, *Opus chronolog.*, nşr. Brooks, s. 156; trc. 75; *Script. Syri.*, *chronica minora*, nşr. Guidi, s. 232; trc. s. 75, sene 1015 selefkî; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 472). Ertesi sene, 300 seçkin muhârip ile berâber kaleye kuvvet yerleştirdi ve hisarın bulunduğu tepeye (*tall al-ḥiṣn*) bir câmi inşâ ettirdi. Bir hıristiyan kilisesi zahîre anbarı *huryun*, *huryâ* = *horreum*, *horrea*, krş. Balâẕurî s. 165; İbn al-Şiḥna, Beyrut, s. 179)

hâline konuldu. Anili Samuel'in vakayinâme sinde, yanlış olarak, 692 (m. s.) senesine âit gibi gösterilen ve müslümanların 'Abd al-Malik zamanında „Mamestia, yâni Meis" şehrini sağlam duvarlar ile tahkim ettiklerini bildiren kayıt da, şüphesiz, bu vak'a ile alâkalı bulunmaktadır (*Ratio temporum usqae ad suam aetatem presbyteri Samuelis Aniensis*: Euseb. Pamphil., *Chron.*, nşr. A. Mai ve I. Zohrab, Mediolani, 1818, zeyil, s. 57; Alişan, *Sissouan*, s. 286). Her sene kış mevsiminde Antakya kuvvetlerine (*tavâlî*) mensup 1.500—2.000 askeri burada bulundurmak âdet olmuş idi. Süryânî Mihâil (trc. Chabot, III, 478)'e göre, 'Abd al-Malik, selefi 1017 (805 m.) yılında al-Maṣṣîṣa'da vefat etti.

Rivâyete göre, 'Omar II. Misis'i ve Antakya ile bu şehir arasında bulunan bütün kaleleri tahrip etmeğe niyetlenmiş ise de, ölümü sebebi ile (Balâẕurî, s. 167) yahut müşâvirlerinin ısrârı yüzünden, bu iateği yerine getirilmemiştir. Rivâyetin bu son şekline göre, bukümdar şehrin Kafarbayya dış mahallesinde büyük bir câmi inşâ ettirmiştir; bu câmide bir sarnıç var idi ve bunun üzerindeki kitâbede, binânın 'Omar tarafından yaptırıldığı yazılmış idi. „Hisar câmii" ismi verilen bu câmi ancak al-Mu'taṣim zamanında harâp olmuş idi (Balâẕurî, s. 165, fakat Kafarbayya, muhtemel olarak, ancak al-Mahdî veya Hârûn al-Raşîd tarafından te'sis edilmiştir (aş. bk.). Yazîd b. Cubayr („Αζιδος ὁ τοῦ Χουνεῖ) 704 (m. s.)'te Sis (Τὸ Σίσιον κάστρου, al-Ṭabarî ve İbn al-Aşîr'de: el-Maṣṣîṣa nâhiyesinde Sûsana) üzerine yürüdü ise de, imparatorun kardeşi Herakleios tarafından püskürtüldü (Theophanes, nşr. de Boor, s. 372, 33, 6196 hilkat yılında; Ṭabarî, II, 1185 ve İbn al-Aşîr, IV, 419, yanlış olarak, hicretin 87 senesinde). Hişâm, şehrin kale dış kısmını (*al-rabaḍ*) te'sis etti, Marvân II., Ceyhan nehrinin şarkında, al-Ḥuşûş mahallesini inşâ ettirip, alışep bir sûr ve bir hendek ile kuşattı. al-Maṣṣîṣa ile Azana arasında şehre 9 mil mesâfedeki Cisr al-Valîd adlı köprü 125 (742/743)'te inşâ ve 225 (840)'te al-Mu'taṣim tarafından tâmir edildi (Balâẕurî, s. 168; Yâḳût, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, II, 82; Şafî al-Dîn, *Marâṣid*, nşr. Juynboll, I, 255). VIII. asrın ikinci yarısında halîfe al-Valîd ve Yazîd III. daha evvel Mu'âviya'nın 670 senesinde Basra bölgesine göndermiş olduğu Zuṭṭ çingene kabîlesini, büyük manda sürüleri ile berâber, Misis havâlisine yerleştirdiler; bu kabîle Cabal al-Lukkâm arâzisine çok zarar veren arslanları imhâ etmekle vazifelendirilmiş idi (Balâẕurî, s. 168; De Goeje, *Bijdrage tot de Geschiedenis der Zigeuners*, 1875, s. 17, 22).

İlk Abbâsî halîfesi Abu'l-'Abbâs al-Saffâḥ, tabta çıktıktan sonra, buradaki muhâfızlara 400 asker daha ilâve etti ve bunlara toprak dağıttı; daha sonra al-Manṣûr da bunlara aynı şekilde bağışta bulundu. al-Manṣûr 140 (757/758) yılında, bir sene evvel zelzele yüzünden zarara uğramış bulunan sûrları tâmir ettirdi ve al-Ma'mûra ismini verdiği şehrin çok eksilmiş olan nüfusunu, 8.000 muhâcir ile çoğaltdı (Balâẕurî, s. 166; İbn al-Aşîr, V, 382; Yâḳût, IV, 579, *al-Ma'mûriya* kelimesinde; İbn Şihna, s. 179). Eski bir mâbedin yerinde, eb'âdı 'Omar câmininkini bile geçen büyük bir câmi inşa ettirdi ki, 'Abd Allâh b. Ṭâhir Magrib vâlisi tâyin edildiği zaman (şu hâlde 211 = 826 senesinde), al-Ma'mûn bunu daha da büyütmüştür. al-Manṣûr muhâfızların sayısını 1.000'e yükselterek, şehre iranlılar, islavlar ve hıristiyan araplardan (nabatîler) mürekkep al-Ḥuşûş halkını da yerleştirdi ve kendilerine toprak verdi ki, bunlar daha evvel buraya Marvân tarafından nakledilmişlerdi (yk. bk.). Abbâsîler devrinde al-Maṣṣîṣa halkının, bizanslılar tarafından icrâ edilen tazyik karşısında, memleketlerinden çekilip gitmeğe karar verdikleri sırada, Ṣâliḥ b. 'Alî'nin 140 (757/758) tarihinde şehri yeniden binâ etmek ve müslümanlar ile iskân eylemek üzere, Cabrâ'îl b. Yaḥyâ al-Bacalî al-Ḥurâsânî'yi gönderdiğine dâir olan kayıt yukarıda zikredilen vak'a ile münâsebetli olsa gerektir (Balâẕurî, s. 166; Ṭabarî, II, 135'e göre, 141 senesinde). al-Mahdî muhâfızların sayısını 2.000'e çıkarttı ki, buna, aş.-yk. aynı sayıda olmak üzere, her sene burada kışı geçiren antakyalı kuvvetleri de ilâve etmek lâzımdır. Bu durum Sâlim b. Burullus'ün şehre vâli tâyin edildiği zamana kadar devam etmiş ve bu zât Antakya kuvvetlerinin yerini almak üzere, muhâfızlara yeniden 500 asker ilâve eylemiştir. 'Eneş süryânî kitâbesi (Chabot, *J A*, IX. seri, 1900, XVI, 287; Pognon, *Inscriptions sémitiques de la Syrie et de la Mésopotamie*, s. 148 v. dd., nr. 84). M. s. 780 (1091 selefi) senesinde al-Mahdî'nin Ceyhan (süryân. Giḥôn) nehrine kadar bir seferinden kısaca bahsetmektedir. Hârûn al-Raşîd Kafarbayya'yi inşâ ettirdi, yahut başka bir rivâyete göre, al-Mahdî tarafından Misis kalesi dışında inşâ ettirilmiş olan bu mahallenin planını değiştirip, etrafını bir hendek ile çevirtti; sûrlar inşâsına da teşebbüs etti ise de, bunlar ancak ölümünden sonra, al-Mu'taṣim tarafından tamamlatılmıştır. 187 (803) senesinde bir zelzele şehri tahrip etti (Ṭabarî, III, 688). Ertesi sene bizanslılar al-Maṣṣîṣa ve 'Ayn Zarba bölgesine girip, yağmaladılar

ve Tarsus halkını esir alıp, götürdüler; bunun üzerine Hārūn al-Raşīd bizanslılara karşı harekete geçip, onları püskürttü (Sōryānī Mihâil, III, 16). Ṭabarī (III, 709) ve İbn al-Aşīr (VI, 136)'e göre, bizanslılar 190 (806) senesinde, 'Ayn Zarba ve Kanīsat al-Savdā' havâlisine akın ederek, halkından bir kısmını esir aldılar ise de, al-maşşīṣalılar bunların ele geçirmiş oldukları ganîmetleri geri aldılar. Eğer bu hâdiseler, muhtemel göründüğü gibi, Bizans vakayinâmecilerinin (Theophanes, *Chron.*, nşr. de Boor, s. 446, 18; Georg. Kedren, Bonn, II, 17) naklettikleri garip rivâyeti, yânî m. s. 771/772 (6264 hilkat yılı) senesinde Ἀλφαδὰλ Βαδινὰϱ (yâni al-Faḍl b. Dīnār)'ın 500 bizanslı esiri sürüp götürürken, Μομψουεστείς'lerin bir çıkış hareketi neticesinde, 1.000 asker ile berâber, bütün ganîmetlerini kaybetmiş olması rivâyetini karşılıyor ise, bu hâdiselerin hem anlatılışlarının, hem de tarihlerinin yanlış olduğu neticesi çıkar.

13 hazîran 1122 selefkî (m. s. 811) tarihinde şiddetli bir zelzele şehrin sûrlarını ve bir çok evlerini, 3 köyü ile berâber, tahrip etti, al-Maşşīṣa civarında Ceyhan nehrinin akışı, takriben bir hafta kadar, gemilerin teknesi karaya oturacak şekilde inkılâba uğradı (Süryânî Mihail, III, 17). 198 (813/814)'e doğru Ṣābit b. Naṣr al-Ḫuzā'ī Suriye hudûdunda al-Maşşīṣa ve Azana bölgesinde muhârebeler yaptı (Ya'ḳūbī, II, 541). al-Ma'mūn, Bilâd al-Rūm üzerine yürüyüşü sırasında, 215 senesi muharrem ayında (mart 830) Misis ve Tarsus'tan geçti (Ṭabarī, III, 1103; İbn al-Aşīr, VI, 294; Abu 'l-Fidā', *Annales Muslem*, nşr. Reiske, II, 152; Weil, *Gesch. d. Chalif.*, II, 239). Buna mukabele etmek üzere, imparator Theophilos 216 (831) senesinde iki şehrin arâzisine bir sefer yaptı ki, bu sırada 2.000 kişi öldü veya esir alındı (Ṭabarī, II, 1104; İbn al-Aşīr, VI, 295). İmparator Theophilos'un Μομψουεστίται'leri de mağlûp etmiş olduğu Zibaṭra seferi (837; Const. Porphyrog., *De Caerim.*, Bonn, s. 503; Vasilev, *Vizantiya i Arabi, Zopiski ist.-filol. fak. imp. S. Pt. Univ.*, 1900, kısım LVI, s. 88 v.d., not 4) arkasından, al-Mu'taṣim bi 'llāh, ertesi sene 'Ammūriya üzerine yürüdü; ordusunun bir kısmına ve bu arada al-Maşşīṣa kuvvetlerine Başīr kumanda ediyordu (Süryânî Mihâil, III, 96). 245 (859) senesinde Suriye, al-Cazīra ve Adana bölgesinin bir çok şehirlerini tahrip eden şiddetli bir zelzeleden zarar gördü (Ṭabarī, III, 1440). Halîfe al-Mu'taḍid, Şuğūr al-Şāmiya'yı tanzim ettikten sonra, 287 (900)'de al-Maşşīṣa'dan hareket edip, Funduḳ al-Ḫusayn, al-İskandarīya ve Bağrās üzerinden Antakya, Haleb ve al-Rakḳa'ya döndü (Ṭabarī, III, 2198—2200; al-Funduḳ, Şuğūr dâhilinde, al-Maşşīṣa yakınında bir mevkîdir: Yāḳūt, III, 918; Ṣafī al-Dīn, *Marāṣid*, II, 365).

292 (904/905)'de Andronikos Mar'aş arâzisine girince, al-Maşşīṣa ve Tarsus halkı onun üzerine yürüdü ise de, mağlûp edildiler ve reisleri olan Abu 'l-Ricāl b. Abī Bakkār öldü (Ṭabarī, III, 2251; İbn al-Aşīr, VII, 371; Vasilev, *Zap....*, 1902, kısım LXVI, 154, not 2).

344 (955/956) senesinde Tarsus, Adana ve Misis hudut şehirleri süvârileri, Bizans imparatorunun bir elçisi ile berâber, Ḥamdânî Sayf al-Davla'ya giderek, onunla bir mütâreke kararlaştırdılar (al-Nuvayrī ve Kamāl al-Dīn: Freytag, *Z D M G*, XI, 193; İbn Ẓāfir al-Azdī, *Kitāb al-duval al-munḳaṭi'a*, trc. Vasilev, *ayn. esr.*, *Prilojen.*, s. 86). Leon Phokas tarafından 349 (960)'da el-Küçük boğazında yenilen Sayf al-Davla geceyi el-Ḥavānīt'te geçirip, al-Maşşīṣa'ya uğrayarak, Haleb'e döndü (Kamāl al-Dīn, Freytag, *ayn. esr.*, s. 196; Yaḥyā b. Sa'īd, *Tārīḫ*, nşr. Kraçkovski-Vasilev, *Patrol. orient.*, 1924, XIII, 782).

İmparator Nikephoros, 352 senesinde Adana'yı zaptedince, bu şehrin halkı al-Maşşīṣa'ya kaçtı. Bunun üzerine hukûmdar bu şehre karşı domestikos Johannes-Tzimiskes (Yānīs b. al-Şimişḳīḳ al-Dumistiḳ)'i yolladı. Tzimiskes Misis'i bir kaç gün kuşattıktan sonra, yiyecek sıkıntısı yüzünden, çekilmek zorunda kaldı ve çekilirken de şehir civarını tahrip ederek, Ceyhan nehri ağzındaki al-Mallūn (Μαλλός) şehrini yaktı (Yaḥyā b. Sa'īd, *ayn. esr.*, s. 793 v.d.). 353 senesi zilkâde ayında (teşrin II. 964) imparator bizzat hudut bölgesine (*al-ṣaġr*) gelerek, Misis şehrini 50 gün müddet ile kuşattı ise de, o da yiyecek kıtlığından çekilip, kışı Ḳaysarīya'de geçirdi. En nihâyet Misis hücûm ile Tzimiskes (ermen. Kiurjan) tarafından, 11 receb 357 (13 temmûz 965) perşembe günü, zaptedildi. Halk şehri yakıp, Kafarbayya'ya çıktı. İki şehri birleştiren köprü üzerinde çetin bir savaştan sonra, bizanslılar burayı da ele geçirip, bütün nüfusu esir aldılar (Yaḥyā b. Sa'īd, *ayn. esr.*, s. 795; İbn al-Aşīr, VIII, 408—411; Abu 'l-Fidā', *Ann. Musl.*, II, 482 v.d.; Süryânî Mihail, III, 128; Elias Nisiben., nşr. Brooks, s. 218; trc., s. 106; Georg. Kedren., Bonn, tab., II, 362; Leon Diakon; Bonn tab., s. 52 v.d.; Matt'ēos Urhayec'i, nşr. Dulaurier, *Rec. Hist. Crois., Doeum. Arm.*, I, 5; Taronlu Step'an Ansolik, *Armen. Gesch.*, trc. H. Gelzer ve A. Burckhardt, Leipzig, 1907, s. 134, 24). Rivâyete göre, sayısı 200.000 olan bu esirler imparatorun kardeşi Leon tarafın-

dan kuşatılmış bulunan Tarsus'un kapıları önüne. şehir halkını korkutmak için, götürüldü (İbn Şiḥna, *Ravżat al-manāẓir*, Freytag, *ZDMG*, XI, 207; Elias Nisiben., *ayn. esr.*). Tarsus ve al-Miṣīṣa'nın kapıları yaldızlanarak, İstanbul'a zafer ganîmetleri olarak gönderildi ve bunlardan bir kısmı iç kaleye, ötekiler altın kapı yanına konuldu (Georg. Kedren., II, 393).

Şehir bir asırdan fazla bir zaman bizanslılar elinde kaldı. İmparator Basileios II. Bolgaroktonos, kuropalat Taǰk'lı Davit'in ölümünden (31 mart 1000) sonra, kırallığını miras olarak almak üzere Ermeniye'ye gitmeden evvel, Misis ve Tarsos bölgesinde 6 ay kadar kaldı (Yaḥyā b. Sa'īd, *Tārīḫ*, nşr. Rosen, *Zapiski imp. okad. nauk*, Petersburg, 1883, XLIV, 39). 1042'ye doğru imparator Konstantinos Monomachos Arkruni hânedanından Ḥasan'ın oğlu ve Ḫaç'ik'in torunu Aplġarib'i Kilikya'ya vâli olarak gönderdi (St. Martin, *Mém. sur l'Arm.*, I, 199). 1085'e doğru şehir İstanbul'da Sebastos (Süryânî Mihail, III, 173) yahut ber hâlde kuropalat pâyesine yükseltilmiş olan Philaretos Brachomios'un elinde bulunuyordu (Mich. Attal., Bonn, tab., s. 301). Bu zâtın kısa ömürlü kırallığı Tarsus arâzisini, Malatya, Urfa ve Antakya'ya kadar, ihtivâ etmekte idi (Süryânî Mihail, *ayn. esr.*; Laurant, *Byzance et Antioche sous le curopalate Philaréte*, *Rev. des et. armén.*, 1929, IX, 61—72). Haçlıların gelmesinden az evvel, Selçuklu türkleri Tarsus, Misis ve 'Ayn Zarba ile Adana bölgesinin diğer şehirlerini ele geçirdiler (Süryânî Mihail, III, 179). Franklar, Lambron'lu Öşin III.'ün dâvet etmiş olduğu Tankred'in kumandasında, 1097 eylûl sonunda, şehri zaptettiler; al-Maṣṣīṣa, bir gün kuşatıldıktan sonra, hücûm ile alındı; şehir halkı öldürüldü ve gâliplerin eline büyük mikdarda ganîmet geçti (Albert. Aquens., III, 15 v.d.: Migne, *Patrol. Lat.*, CLXVI, sütûn 446 v.d.; Radulf. Cadom., *Gesta Tancredi*, bahis 39 v.d.). Guillaume de Tyr (III, 121, Migne, *Patrol. Lat.*, CCI, stn. 295), bu vesile ile, al-Maṣṣīṣa'nın bir tasvirini yapmaktadır. Tankred ile bozuşmuş olan kont Balduin, filo kumandanı Guinemer de Boulogne ile berâber, onu tâkip etti ve karargâhını Ceyhan köprüsü yakınında bir çadırda kurdu. Guinemer onu burada bırakıp, filosu ile berâber al-Lāẕiḳiyya'ye gitti, iki rakip çetin bir savaşa giriştiler; sonunda Balduin şarka doğru çekildi (Albert. Aquens., III, bahis 15, 59: Migne, *ayn. esr.*, stn. 446, 472). Tankred, şehir halkına *„Plus paternas quam principis leges“* (Radulf. Cadom., bahis 44) verdikten sonra, onu tâkip etti. Zaptedilen arâziyi imparator adına teslim almak üzere, haçlı ordusu ile birlikte gelen bizanslı kumandan Tatikios, 1098 şubat başında Antakya muhâsarası sırasında, onlardan ayrıldı ve Tursol (Tarsus), Mamietra ve Addena (Adana) şehirlerini Bohemond'a verdi (Raymond d'Agiles: Bongars, *Gesta Dei per Francos*, Hannover, 1611, s. 146, 5). Bohemond, Tarsus, 'Ayn Zarba ve Misis şehirlerini ancak ağustos ayında teslim aldı (Guillaume de Tyr, VII, 2). Misis, bir müddet için, bizanslıların eline geçti. Tankred burayı 1101'de tekrar aldı (Radulf. Cadom., bahis 143) ise de, 1103'te esâretten dönen Bohemond'a Tarsus, Adana 'Ayn Zarba ile berâber geri vermek zorunda kaldı (Guillaume de Tyr, *göst. yer.*). Gerçekte ertesi sene bizanlı kumandanı Monastras Longinias, Tarsus, Adana ve Μάμιστα'yı Bizans nâmına zaptetti (Anna Komnena, 'Αλεξίας, nşr. Reifferscheid, II, 140, 5 Μάμιστα'nın müteaddıt defalar tekrarladığı Μόψου ἐστίαι ile bir olduğunu farkedememiştir). Bohemond ile imparator Alexios arasındaki eylûl 1108 muâhedesi neticesinde, şehir Bohemond'un hissesine düşüyordu (Anna Komnena, *ayn. esr.*, II, 218); bundan bir sene önce Tankred (Ταγγρέ), 10.000 kişilik bir ordunun başında olarak, burayı Bizans kuvvetlerinin kumandanı ermeni Aspietes'in elinden almış idi (Anna Komnena, II, 147). Bu sırada şehrin Ceyhan'ın iki tarafında bulunan mahallelerinden biri (muhtemel olarak Kafarbayya) harâbe hâlinde idi (Anna Komnena, *göst. yer.*). 1108'de Tankred'e karşı Kaysūn'daki Koġ Vasil ile ittifak eden Baudoin de Bourg ve Jocelin de Courtenay, ondan 800 kişilik bir kuvvet aldılar ve Misis'te Bizans hesabına ücretli muhâfız olarak bulunmuş Peçeneklerin yardımını te'min ettiler (Matt'ēos Urhayec'i, trc. Dulaurier, s. 266 v.d. = *Rec. hist. Crois. Docum. arm.*, I, 86). 1114 senesinde vukua gelen büyük zelzele Misis ile berâber Kilikya ve Suriye'nin bir çok şehirlerini tahrip etti (Smbat, *Docum. Arm.*, I, 614).

Antakya frank patrikliği devrinde Mopsuestie-Mamistra, Anazarba mezhebi eyâletinden ayrılarak, başlı başına bir merkez hâline konuldu (Süryânî Mihail, III, 191) ki, sâhası Adana ile İskenderun körfezi yakınlarındaki Selevkia arâzisi arasında uzanıyordu.

1132—1133 senelerinde Rupēn hânedanından Konstantin'in oğlu Levon I. (Λεβούνης) ermenilerin Msis (yahut Mises, Mamestia veya Mamuestia) dedikleri şehri rumlardan aldı (Kinnamos, I, 7; III, 14; Smbat Sparapet, *Chronik*, *Docum. Arm.*, I, 615). İmparator Joannes II.

Komnenos'un kardeşi İsaak onun yanına gitti ve Levon kendi kızını İsaak'ın oğlu ilo evlendirerek, Misis ve Adana şehirlerini de ona verdi. Fakat araları açılınca, Levon vermiş olduklarının hepsini geri aldı ve İsaak, oğlu ile berâber, Sultan Mas'ûd'un yanına kaçmak zorunda kaldı (Süryânî Mihail, III, 230). Aldatılarak, Raymond de Poitiers'nin eline düşen (1136/1137) Levon, iki ay sonra hürriyetine kavuşabilmek için, Misis, Adana ve Sarvantik'ar (şimdi Savrun-Kale?)'ı franklara bırakmağa mecbûr oldu ise de, çok geçmeden buraları geri aldı (*Docum. arm.*, I, 152 v.d. = *Chronique de Mathieu d'Edesse*, trc. Dulaurier, s. 457; Smbat, *ayn. esr.*, s. 616). 1137 (1448 sel.) senesinde imparator Ioannes, Levon'dan intikamını aldı: Adana ovasına girerek, Tarsus, Adana ve Misis şehirlerini zaptedip, bizzat Levon'u, karısı ve çocukları ile berâber, esir etti ve İstanbul'a götürdü ki, Levon sonraları orada ölmüştür (İbn al-Aṯîr, XI, 35, Süryânî Mihail, III, 245; Gregor. presb., *Fortsetzung der Chronik des Matt'ēos*, trc. Dulaurier, s. 323; krş. *Docum. arm*, I, s. XXXII, 1 ve 153, 4; Guillaume de Tyr, XIV, 24; Röhricht, *Gesch. d. Kgr. Jerusalem*, s. 211). Ioannis Macar kıralı Koloman'ın torunu ve Boris'in oğlu Koloman (Calamanus)'ı Kilikya'ya vâli tâyin etti (Guillaume de Tyr, XIV, 24; XIX, 9: Migne, *Patr. Lat.*, CCI, stn. 603, 756; Bongars, *Gesta Dei per Francos*, s. 1182, 46; *Regum et principum epistolae*, nr. 24'te bir „Dux Ciliciae" zikredilmektedir). İmparator Ioannes'in 8 nisan 1143'te Marc al-Dībāc'da ölmesinden sonra (Guillaume de Tyr, XV, 22 v.d.; Röhricht, *ayn. esr.*, s. 228, 4) yerine geçen Manuel I. Komnenos, onun cenâzesini gemi ile Mopsuestia'dan denize kadar Pyramos (Ceyhan) üzerinden denize ve oradan İstanbul'a naklettirdi (Niketas Choniat., *Man. Komn.*, Bonn, I, 67).

Levon'un oğlu olup, İstanbul'dan kaçarak, memleketine dönebilen Thoros II. B zans hâkimiyetini yeniden sarsmağa teşebbüs etti. 1151'de Misis ile Tīl (Tall Ḥamdūn)'i bizanslılardan aldı (Smbat, *Docum. Arm.*, I, 619) ve kumandanları Thomas'ı esir etti. Ertesi sene imparator Manuel. Andronikos Komnenos'u Tarsus ve Misis vâlisi tâyin edip, 12.000 süvâri ile ona karşı gönderdi (Gregor. presb., *Docum. arm*, I, 167 = Mathieu d'Edesse, trc. Dulaurier, s. 334; Smbat, *Chronik: Docum. Arm.*, I. 619). Thoros'u küçük Ermeniye hukümdârı olarak tanımayan Andronikos, Misis üzerine yürüdü ise de, ermenilerin bir çıkış hareketine gâfil avlandı ve suvârileri ile berâber güç kurtuldu. Ermeni hukümdârı bu sûretle yalnız şehirde bulunan bol zahîre ve harp malzemesine el koymakla kalmayıp, Kilikya'nın büyük bir kısmına da hâkim oldu (Gregor. presb., trc. Dulaurier, s. 334 — 336 = *Docum. arm.*, 167 v.d.; Smbat, *göst. yer.*). Bizzat mukabele edemeyecek kadar zayıf olan imparator iki defa, hediyeler göndermek sûretiyle, Konya Selçuklu sultanı Kılıç Arslan II. (Gregor.'da, yanlış olarak, Mas'ūd)'ı Thoros'a karşı harekete geçirmeği denedi. Birincisinde sultan ermeni hukümdârının kendisine tâbiiyeti ve rumlardan aldığı toprakların iâdesini kabûl ettirmek ile iktifâ etti (1153); ikincisinde (1156) ise, Misis, 'Ayn Zarba ve Tall Ḥamdūn (ermen. T'il Hamtunoy) üzerine yürüdü ise de, bu şehirleri ele geçiremedi ve büyük kayıplar ile dönmeğe mecbûr oldu (Gregor., *ayn. esr.*, s. 338 = *Doc. arm.*, I, 171).

İmparator Manuel 1159'da, haçlılara yardım etmek üzere, büyük bir ordu ile bizzat Kilikya'dan geçdi. İmparator teşrin II. başında halkına hiç bir fenâlık yapmamak sûretiyle Misis'e girdiği sırada (Gregor., s. 353 v.d. = *Doc. arm.*, I, 187), Thoros dağlık ve vahşî bir bölgedeki Vahka'ya çekilmiş idi (*Armen. Reimchronik*, bk. *Doc. arm.*, I, 505). İmparator bu şehirde yahut 7 ay müddetle karargâhını kurmuş olduğu buna yakın *pratum palliorum*'da (Guillaume de Tyr, XIII, 27'de *Marc al-dibāc*'ı böyle tercüme ediyor) Frank asîllerinin tâzimlerini kabûl etti (Röhricht, *Gesch. d. Kgr. Jerusalem*, s. 298). Sonunda Thorosda, büyük bir beceriklilik göstererek, onunla uzlaşıp, Kilikya'da bâzı şehirleri terk ve imparatora tâbiiyeti kabûl etmek şartı ile, Misis, Anezarba ve Vahka „sebastosu" ünvanını aldı (*Doc. arm*, I, 186; Smbat, *ayn. esr.*, s. 622). Kendisini Misis ile Adana arasında bir av esnâsında öldürmeğe teşebbüs eden kardeşi Mleh onun tarafından kovuldu ve kendisine Nūr al-Dīn tarafından Ḳūrus (Kyrrhos) şehri verildi (Smbat, *göst. yer.*). Thoros'un ölümünden (1168 - 1169) sonra, Mleh (arap. Māliḥ b. Līvun al-Armanī) onun yerine geçti; önceleri yalnız geçidler bölgesinde (*bilād al-durūb*) hukūm sürmekte idi. 1171'de Mamistra (Misis) yakınında kont Etienne de Blois'ya hücûm ederek, onu esir etti (Guillaume de Tyr, XX, 25—28). Müttefiki Nūr al-Dīn'in yardımı ile, 568 (1172/1173)'de Adana, Misis ve Tarsus'u bizanslıların elinden almağa muvaffak oldu (İbn al-Aṯîr, XI, 255; Kamāl al-Dīn; trc. Röhricht, *Beiträge z. Gesch. d. Kreuzzüge*, Berlin, 1874, 336).

Mleh'in halefi Ruppēu III., Antakya'da hukūm süren Bohemond'un eline bîle ile düş-

lüğü için, kardeşi Levon (II.) 1184'te Misis, Adana ve Tall Ḥamdūn (T'ilb)'u terketmek ve 3.000 dinar ödemek şartı ile, onu salıverdim; Rupēn de bu kaleleri Franklardan hemen geri aldı (Sūryānī Mihail, III, 397; *Doc. arm.*, I, 394, 1).

Katolikos Grigor IV.'un yeğeni ve Ṭarōn'lu Ç'ortvanēl'in oğlu olup, 1189'da kardeşi Şahinşāh ile Kilikya'ya gelmiş bulunan Het'um, Levon II. (1185—1219)'dan, yeğeni ve Rupēn III.'in kızı Alice'i ve Misis şehrini aldı ise de, aynı sene içinde öldü (Smbat, *Doc. arm.*, I, 629; Marquart, *Südarmenien and die Tigrisquellen*, Wienne, 1930, s. 481 v.d.). İmparator Friedrich Barbarossa 586 (1190) senesinde, Tarsus ve Misis yolu ile, Suriye'ye gitmek üzere iken, Kalykadnos (Gök-Su)'tan geçerken, feci bir âkıbete uğradı (İbn Şaddād, *Rec. Hist. Orient. des Crois.*, III, 162'de ermeni katolikosuna atfedilen [?] mektup); ordusunun bir kısmı bunun üzerine Tarsus, Mamistra ve Thegio'dan geçerek, Antakya'ya yöneldi (burada zikri geçen Thegio Ḥiṣn al-Muṣaḳḳab olup, Röhricht, *ayn. esr.*, s. 530, 4 tarafından farzedildiği gibi, Suriye geçidindeki Portella değildir).

Avusturya ve Steiermark dükası Leopold VII.'un ve onun *Deutschmeister*'i Hermann von Salza'nın maiyeti sıfatı ile şark memleketlerini ziyâret eden Wilbrand von Oldenburg, 1212 senesi başında geldiği Mamistere'yi tasvir etmektedir (Wilbr., bahis 18; nşr. Laurent, *Peregrinatores*, Leipzig, 1864, s. 175; krş. Tomaschek, *S-B. Ak. Wien*, 1891, Abh. VIII, s. 71). Levon II. Cenova ve Venedik cümhûriyetlerine Misis'te ticâret müesseseleri kurmak imtiyazları verdi; Ceyhan'ın ağzı çamur ile tedrîcen tıkanmazdan evvel buraya henüz denizden gelinmekte idi (Alişan, *Sissouan ou l'Arméno-Cilicie*, s. 287). Levon'un ölümünden (1219) sonra, Antakya'daki Raymond Rupēn'in Ermeniye tahtını ele geçirmek teşebbüsleri boşa çıktı; her ne kadar Tarsus'u zaptetti ve Misis'e taarruzda bulundu ise de, Constantin de Baržberd tarafından esir alındı ve 1222 senesinde mabbeste öldü (*Doc. arm.*, I, 514; Röhricht, *ayn. esr.*, s. 741 v.d.).

Rupēn hânedanı Misis'te bir asır müddetle, hemen-hemen tam bir sükûn içinde, hüküm sürdü ve şehir en parlak devrini Het'um I. (1219—1270) zamanında yaşadı. Hükümdarın son ve ıztıraplı senelerine kadar her yıl burada kutlanan dinî bayramlar vesilesi ile büyük sayıda asîller ve eşraf bir araya gelirdi; burada Levon'un yirmi yaşında şövalye olması münâsebeti ile parlak merâsim icrâ edildi; şüphesiz, Sīs'in tahribinden sonra, kral hükûmetinin merkezini buraya nakletmiş idi (Alişan, *Sissouan*, s. 287). Baybars'ın 664 (1266)'te Het'um'u cezâlandırmak üzere, Hama emîri al-Malik al-Manṣūr kumandasında gönderdiği kuvvetler Ḳal'at al-'Amūdayn'e ve Sīs bölgesine kadar girerken, Sayf al-Dīn Kalavun Misis, Adana, Ayas ve Tarsus'u zaptediyordu (al-Maḳrīzī, *Hist. des sult. Mamlouks*, trc. Quatremère, I/II, 34 v.d.; Abu 'l-Fidā', *Annal. Musl.*, nşr. Reiske, V, 18; al-Nuvayrī, bk. Weil, *Gesch. d. Chalif.*, IV, 56). Üç sene sonra Misis havâlisi zelzeleden zarar gördü (al-Suyūṭī, *Docum. arm.*, 1906, II, 772, not). Baybars (ermen. *pntuḫtar* = arap. *bunduḳdār*'dan), 673 (1275 ilk baharı)'te bizzat Het'um'un oğlu Levon III.'a karşı yürüyerek, Korikos'a kadar bütün Kilikya'yı tahrip etti; Misis ve Sīs'e taarruzda bulundu; al-Maṣṣīṣa'ya karşı olan taarruzu 26 martta vukua geldi; halk kılıçtan geçirildi, hemen bütün evler yakıldı ve Ceyhan üzerindeki büyük köprü (erm. Kandarayn Msisay, yâni Ḳanṭarat al-Maṣṣīṣa) tahrip edildi (al-Maḳrīzī, I/II, 123 v.d. ve not 154; Mufaḍḍal b. Abi 'l-Faḍā'il, nşr. Blochet, *Patrol. Orient.*, XIV, 389; Barhebraeus, *Chron. syr.*, nşr. Becan, s. 531, 6; Smbat, *Chronik*, *Docum. arm.*, I, 653; Röhricht, *Gesch. d. Kgr. Jerusalem*, s. 967; van Berchem, *C I A*, I, 688, not 2). 697 (1297/1298)'de emîr Sayf al-Dīn Kıpçak'ın Dimaşḳ nâibi Sayf al-Dīn İlbekī al-Sāḳī al-Ẓāhirī, Şafad nâibi Sayf al-Dīn Bizlār al-Manṣūrī ve emîr Sayf al-Dīn 'Azāz al-Ṣālihī kumandasında bir ordu Sīs ülkesine girdi, bunların ele geçirdikleri ehemmiyetsiz mevkiler (Tali Ḥamdūn, Ḥammūş (Ḥummayiş), Ḳal'at Naeima, al-Maṣṣīṣa, Sirfandikār, Ḥacar Şuğlān, al-Nuḳayr ve Zanclara) arasında al-Maṣṣīṣa'dan husûsî olarak bahsedilmemektedir (al-Maḳrīzī, II/II, 60—65; Mufaḍḍal, *ayn. esr.*, s. 602; al-Nuvayrī, bk. Blochet). 1322'de mısırlılar, kayıklar üzerinde kurulmuş bir köprü ile, Ceyhan nehrini geçerek, Misis üzerine çekilmiş olan ermenileri arkadan çevirip, onları ağır bir mağlûbiyete uğrattılar ki, bu sırada ermeni baronlarından ölenler arasında Cilknoc'dan Het'um, kardeşi Konstantin, Vahram Lotik, ordu mareşalinin oğlu Ōşin ve ayrıca 21 suvâri ile bir çok asker sayılmaktadır (*Doc. arm.*, I, 668'de Smbat'ın devamı). Smbat'ın devam ettiricisi, bir Mısır ordusu tarafından Misis (Mamuestia), Adana, al-Mallūn (Mlun) ve Tarsus'a karşı 1334/1335'te yapılan bir akından bahsetmektedir (*Doc. arm.*, I, 671; Tomaschek, *S. B. Ak. Wien.*, 1891, Abh. VIII, s. 68). Mısırlıların son istilâsı 823 (1373/1374) senesine rastladı; diğer şehirler arasında,

mısırlılar Sîs, Adana, Misis ve 'Ayn Zarba'yı tahrip ettiler. Levon IV., Ğaban kalesinde 9 ay kuşatıldıktan sonra, 1375'te teslim olmak zorunda kaldı (*Doc. arm.*, I, 686, not 3). Bu sûretle şehir Memlûkler devletinin *fatūḥāt al-cahānīya*'si içine lâfzan girmiş oldu; bütün ehemmiyetini daha önceden kaybetmiş idi ve bu sebeple 1467'de Şahsuvâr tarafından fethedilen şehirler arasında adı bile geçmemektedir (Alişan, *Sissouan*, s. 290).

Ermeni kaynakları 1175 ile 1370 seneleri arasında Misis'te sekiz baş-piskopos bulunmuş olduğunu tesbite imkân vermektedir. En sonunda, mısırlıların sık-sık vukua gelen istilâları yüzünden, latin baş-piskoposluğu papa Jean XXII. emri ile, 1320'de Ayas'a nakledildi (Alişan, *Sissouan*, s. 290).

Küçük Ermeniye kırallığının sukûtundan sonra, Adana bölgesi tedrîcen Ramazan-oğulları ile Dulkadırlıların hâkimiyeti altına girdi. Osmanlı bukümdârı Selim I. 922 (1516)'de Mısır'a karşı zafer ile sona eren sefere çıktığı sırada, hattâ bu seferden dönüşünde, memleketi şarktan dolaşmağı tercih etti (Taeschner, *Anatol. Wegenetz*, II, 32). Marc Dâbik [b. bk.] muhârebesinin vukua geldiği bu seneden itibâren, Misis kat'î olarak türk hâkimiyeti altına girmiş bulundu.

1542'de Kafarbayya'de, buradan geçen kervanlar için, bir han inşâ edildi ki, bu han 1830'da Hasan Paşa tarafından tâmir edilmiştir. 1736'da Ceyhan üzerindeki köprü, orta kemerinin yıkılması ile, kullanılmaz bir hâle geldi ve 1766'da tâmir edildi ise de, 1832'de İbrahim Paşa ordusu ile Belen'de savaştıktan sonra geri çekilen Osmanlı kuvvetleri köprüyü uçurdular. 1850'ye doğru köprüden ancak çökmüş kısma döşenmiş tahtalar üzerinden geçilebiliyordu.

Son asırlarda Misis, umûmiyetle burada pek az duraklamış olan garplı veya şarklı seyyahlar tarafından zikredilmektedir. Bu şekilde buradan 1432'de Burgonyalı Bertrandon de la Broquière (mevkiin adını *Misse-sur-Jehan* olarak kaydeder), XVI. asırda P. Belon, 1682'de hacca giden Mehmed Edîb, 1695'te Antakya ermeni patriği Makarios, 1704'te Paul Lucas, 1736'da Chevalier Otter, 1766'da Danimarkalı Caraten Niebuhr, 1813'te Macdonald Kinneir, 1834'te Aucher Eloy, 1836'da miralay Chesney, 1840'ta Ainsworth, 1853'te Victor Langlois geçtiler ki, bu sonuncunun verdiği mâlûmat, hemen-hemen bütünü ile, Carl Ritter (*Erdkunde*, XIX, 96—115) tarafından kullanılmıştır. 8 mart 1568'de Ludwig von Rautter tarafından ziyâreti kaydedilen „Merges Galles", Röhricht-Meissner tarafından, *Deutsche Pilgerreisen nach dem hl. Lande*, 1880, s. 434, not 4'te gösterildiği gibi, al-Maṣṣīṣa olmayıp, Bāb İskandarūn („Suriye kapısı") yakınındaki Merkez kalesidir. [1082 (1671) senesinde buradan geçen Evliyâ Çelebî Misis'i 150 akçelik bir kazâ olarak zikretmekle berâber, bu mahallin bir harâbe hâlinde olduğunu, yakın zamana kadar köprü başında harâp bir han var iken, Mehmed IV.'in emri ile, Köprülü Mehmed Paşa tarafından nehrin karşı tarafına 120 ocaklı büyük bir han inşa edildiğini, gelip geçenlere mutfağından ekmek, mum ve çorba verildiğini, burada 300 asker bulundurularak, muhtelif istikametlere gidecek tüccar kafilelerini, eşkiyâdan korumak üzere, bunların yanına yüzer yiğit katılıp, ayrılırken kendilerinden selâmet kağıtları alındığını, evvelce buradan 40—50 atlı selâmet ile geçmek kâbil değil iken, şimdi bu sâyede seyâhatlerin kolaylaştığını, hanın dışında toprak örtülü 380 ev ve köpörü ile han arasında 20 kârgir dükkân ve köprünün karşı tarafından kâr-i kadîm değirmenler bulunduğunu söylemekte, köprünün tâmirine ve hanın inşasına dâir 1072 (1661/1662) tarihli iki kitâbeyi de kaydeylemektedir (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1935, IX, 338—340).] Misis'in zamanıza yakın bir devrine, eski eserlerine, orta çağdan XIX. veya XX. asra kadar hârabelerine dâir bir az daha fazla tafsilâtlı tasvirler V. Langlois, Alişan ve Cousin'de bulunmaktadır (bk. *bibliyografya*).

Anadolu—Bagdad demir-yolunun Adana ovasından ve bu arada Misis'ten geçen Dorak (şimdiki adı Durak) — Ma'mūra arasındaki kısmı, henüz Toros ve Bahçe (Amanos) tünelleri tamamlanmış olduğu bir sırada, 27 nisan 1912'de açıldı. Misis millî mücâdele senelerinde, türk-fransız kuvvetleri arasındaki savaşlar sırasında, bâzı vukuâta sahne oldu. 1919'da fransızlar buraya 1.200—1.500 ermeni yerleştirmişlerdi; 27—28 mayıs 1920'de türk kuvvetleri bir bölük kadar olan mubâfızları kuşatmağa teşebbüs ettiler; temmûz sonunda fransız kuvvetleri Adana'ya çekildiler; krş. E. Brémond, *La Cilicie en 1919—1920* (*Rev. Étud. Armén.*, Paris, 1920, I, 311, 360, 363, 365). Türklerin gelmesi ile, yeni yerleştirilmiş olan ermeniler de buradan çekildiler. Zamanımızda Misis'in bütün ehemmiyetine komşu Ceyhan kasabası vâris olmuştur. [Bu kasaba Misis'in 22 km. şarkında ve Ceyhan nehrinin sol sâhilinde olup, önceleri burada Yarsuvat adlı bir köy (evvelce bir kışlak) mevcut iken, XIX. asrın sonlarına doğru muhâcirler ile iskân edilerek, Hamidiye ismi verilmiş ve burası daha sonra Adana sancağı dâhilinde bir kaza merkezi olmuştur. Cümhûriyet devrinde Cey-

han ismini alan bu kasaba, 1927 'de anoak 7.317 nüfuslu iken, 1935 'te nüfusu 10.000 'i aşmış, 1950 'de 18.000 'e yaklaşmış ve nihâyet 1955 'te 23.284 'e yükselerek, Adana bölgesinde büyük bir faâliyet merkezi hâlini almıştır.]

Arap coğrafyacılarına göre, al-Maṣṣīṣa Ceyhan nehri üzerinde bulunuyordu. Ceyhan (Πύραμος) ise, bâzı devirlerde munsapları birleşmiş olması muhtemel bulunan Seybao (Σάρος) ile, bizans müellifleri tarafından ekseriyâ karıştırılmıştır (Georg. Kedren., Bono tab., II, 362; Anna Komnena, nşr. Reifferscheid, II, 147). al-Maṣṣīṣa Bayyāa 'tan bir—iki gün, 'Ayn Zarba ve Aẓana şehirlerinin her birinden bir gün ve Akdeniz sâhilinden 12 mil mesâfede bulunuyordu. Şehrin câmii minâresinden sâhil görülebiliyordu; arada güzel ve münbit ova (kadîm çağda Ἀλήιον πεδίον) uzanıyordu. al-Maṣṣīṣa Kafarbayya 'ye Konstantin tarafından inşâ ve Justinianos tarafından tâmir edilen bir taş köprü ile bağlanıyordu. Şehir civarında Ceyhan nehri tarafından sulanan bahçeler ve hubûbat tarlaları uzanıyordu. Yāḳūt 'a göre, şehir sûrlarının menşe 'de 5 kapısı var idi. Kafarbayya 'ninkinde ise, kapı sayısı 4 idi. al-Maṣṣīṣa 'ya mahsus sanâyî olmak üzere, bütün dünyaya gönderilen kıymetli kürkler zikredilmektedir. İbn Ḫurdāẕbih, Yāḳūt v.b. gibi müellifler al-Maṣṣīṣa 'ya 10 mil mesâfede, bir az yanlış olarak, Cabal al-Lukkām (Amanus) eteğinde gösterdikleri Marc al-Dībāc ovasını, bilhassa Memlûk sultanları ile küçük ermeni hükümdarı arasında muhârebe sahnesi olarak, zikretmektedirler (muhtemel olarak, burası Cicero 'nun konaklamış bulunduğu *„ager Mopsuestiae“* 'dir, *ad. fam.*, III, 8). Bu yolda şehrin şimâl-i şarkîsinde, Sīs yolu üzerinde nehrin al-'Amūdayn geçit yeri mevcut idi (al-Maḳrīzī, nşr. Quatremère, II/II, 61; krş. Ḳal'at 'Amūdayn: Abu 'l-Fidā', *Ann. Musl.*, V, 18; Alişan, *Sissouan*, s. 225 v.d. burayı şarkta fazla uzakta, „Hemetie-Kalesi“ mevkiinde farzetmektedir). Misis yakınında Marc al-Aṭrāḥūn ismi verilen bir çayırlak da zikredilmektedir (Yāḳūt, IV, 487; Ṣafī al-Dīn, *Marāṣid*, III, 74). Şuġūr al-Maṣṣīṣa kalelerinden Tall Ḥāmid, şimdi Ceyhan ismi verilen Hamidiye 'ye tekabül etmektedir (*Z D M G*, XI, 191, 200; Yāḳūt, I, 866; Ṣafī al-Dīn, I, 211; İbn al-Şiḥna, Beyrut tab., s. 339). Tall Ḥūm da burada bulunuyordu (Yāḳūt, I, 867; *Marāṣid*, I, 211; İbn al-Şiḥna. *ayn. esr.*, tam mevkii belli değil). Cabal Lukkām eteğinde bulunan ve Darb al-'Ayn geçidi önünde yer alan al-'Ayn da al-Maṣṣīṣa kaleleri arasında sayılıyordu (Yāḳūt, III, 756; *Marāṣid*, II, 293); bu kalelerin budûdunda, Haleb arâzisine doğru Būḳa (b. bk.; krş. bir de van Berehem, *Voyage en Syrie*, I, 257, 8) bulunuyordu. Ḥiṣn Sinān (al-Balāẕurī, s. 165; Yāḳūt, III, 155) da, muhtemel olarak, Misis yakınında idi. Bu bölgede Ṣaniyat al-'Uḳāb isimli bir geçit vardır ki, bunu Dimeşk yakınında bulunan aynı isimli geçit ile karıştırmamak lâzımdır (Yāḳūt, I, 936; *Marāṣid*, I, 230). Yeri uzak olan Samālū kalesi (mevkii hakkında bk. Tomaschek, *Festschrift für H. Kiepert*, s. 144) bile bâzı defalar Suriye *şuġūr* 'u arasında ve Tarsus ile al-Maṣṣīṣa civârında gösterilmiştir (Balāẕurī, s. 170: Ẓamālū; Yāḳūt, III, 416; *Marāṣid*, II, 167; byzan. τὸ κάστρον Σημαλοῦος). Yāḳūt (III, 416) şimdiki Söğütlü-Su üzerindeki al-Ṣafṣāf 'ı da al-Maṣṣīṣa hudut bölgesi dâhilinde göstermektedir (*Z D M G*, XI, 180; Abu 'l-Fidā', *Annales*, II, 649, not 76 münâsebeti ile Reiske Kâtib Çelebî 'nin Ḥiṣn Ṣafṣāf, yâni Söğüt kalesi kaydını nakletmektedir). Şehirden uzak olmayan bir yerde 1200 (m.) 'e doğru zikredilen süryânî manastırı Gavikāẖ var idi (Barhebr., *Chron. eccl.*, nşr. Abbeloos-Lamy, I, 624: Alişan, *Sissouan*, s. 295 'te: Coḫaẖ, muhtemel olarak *Joacheth*). Yakındaki Adamodana (şimdiki Tumlu-Kale) ve Cumbetefort (*„in territorio Meloni“*, yâni Mlun, ar. al-Mallūn), Wilbrand d'Oldenburg 'a göre, 1212 'ye doğru alman („allemani“) tarîkatlerinin elinde idi. Venediklilerin Misis 'te bir kiliseleri var idi (*Gestes des Chiprots*, *Doc. arm.*, II, 831); ermeni müellifleri burada aziz Sarkis, Thoros ve Stephan kiliselerini zikrederler (Alişan, s. 288 v.d.).

Zamanımızın Misis 'i, tam 37° şimâl arzında bir köy (resim için bk. Alişan, s. 283) olup, Ceyhan nehrinin sağ tarafındaki meyilli arâzi üzerinde yer almaktadır. Temelleri eski çağa çıkan 9 kemerli bir taş köprü (Baedeker, *Konstantinopel*, 1914, s. 303 'te, yanlış olarak, „5 kemerli“; Alişan, *Sissouan*, s. 289, resim; Lohmann, *Im Kloster zu Sis*, s. 15) ile nehrin sol sâhiline geçilmekte, burada sûr bakiyeleri ve kitâbeler, eski Mopsuhestia 'nın mevkiini hâlâ göstermektedir. Orta çağın Kafarbayya 'si burada bulunuyordu. Bu Kafarbayya şekli hemen bütün arap müelliflerinde ve muahhar kaynaklarda aynen geçmektedir. al-İdrīsī (trc. Jaubert, II, 133) ve Kâtib Çelebî (*Cihannümâ*, İstanbul, 1145 [1732], s. 602) 'de Kafarbinâ yazılıdır (Taeschner, *Türk. Bibl.*, XXII, s. 145, 1.) Langlois (*Voyage*, s. 462) ve diğerleri bu ismi mahallinde işitmiş gibi görünüyorlar (Heberdey-Wilhelm, *Denkschr. Ak. Wien*, XLIV, Abh. VI, s. 11 v.d.). Birinci Cihan harbi sırasında neşredilmiş 1 : 200.000 mikyaslı Osmanlı erkân-ı harbiye haritasının Adana

paftasında, şehrin iki yarısı „Misis nâhiyesi" ve „Havraniye" olarak kaydedilmiştir. Bu sonuncu isim sözü geçen haritanın yeni tabı'larında da tekrar edilmektedir (nehrin cenup tarafında). [1950 sayımı Misis'in 1.177 nüfusuna karşılık, Havraniye'de 1.218 nüfus kaydetmekte idi.] İbn al-Şihna (Beyrut, s. 179)'ye göre, Kafarbayya'ye „küçük Bagdad" da denilirdi.

[Misis Ceyhan nehrinin ince, sarı toprak (*lōss*) yamaçlar arasında darlaşan bir boğazdan çıktığı yerde kurulmuş olup, Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin orta mecrâları arasında yer alan dağlık bölgenin nihâî ârızaları Misis cenûbunda 780 m.'ye kadar yükselen Nûr dağı ile burada temâsa gelmekte, bu sûretle şehir geniş Adana ovasının cenûb-i garbîye doğru genişleyerek, Ceyhan nehri ağzı ve Kara-Taş burnu ile Mersin arasında doğrudan-doğruya Akdeniz ile temâsa gelen kısmını (Çukur-Ova), şimâl-i şarkîde Ceyhan nehrinin iki tarafında genişleyen ve cenûpta denizden Misis dağları ile tecrit edilmiş bulunan iç kısmına (Yukarı-Ova) birleştiren geçit mevkiinde yer almaktadır. Burada adı geçen Nur dağı, Ceyhan nehri aşağı mecrâsını soldan tâkip etmekte ve cenûpta Misis dağlarına birleşmektedir ki, adını Misis şehrinden alan bu dağlar, İskenderun körfezi kıyıları boyunca, şimâl-i şarkîye doğru uzanarak, Toprak-Kale — İskenderun demir-yolunun geçtiği boğazda Amanus dağları ile temâsa gelmektedir. Adana'yı İskenderun'a bağlayan kara yolu kasabanın önünde Ceyhan nehrinin cenûbuna geçtiği hâlde, demir-yolu nehri şimâlden tâkip ederek, ancak 7 km. şarkta Yılanlı-Kale (Şahmeran kalesi)'den evvel bir demir köprü ile cenup yakasına atlamaktadır. Misis'in demir-yolu istasyonu kasabanın 2 km. kadar şimâlinde olup, son senelerde bu tarafa muhâcirlerin iskân edildiği bir çok evler yapılmıştır]. Nûr dağı için bk. Alişan, s. 284. Misis dağları (*Stadiasm. mar. magn.*: Πάριον ὄρος) bilhassa Nûr dağı kısmında ibtivâ ettiği nebatların zenginliği ile meşhur olup, bunlar 24—26 nisan 1859'da avusturyalı Theodor Kotschy tarafından tetkik edilmiştir. Tıbbî nebatların mevcûdiyeti dolayısı ile, bir takım müellifler, İbn al-Rūmiya tarafından, Dioskūrides'in kitabına yapılan şerhteki kayda dayanarak, al-Maşīşa'yı Hippokrates (İbukrāt)'in vatanı kabûl etmişlerdir; bâzıları ise, onun menşe'ini Ḥimṣ olarak göstermektedirler (Mufaḍḍal b. Abi 'l-Faḍā'il: *Patrol. Orient.*, XIV, 393; İbn al-Şihna, Beyrut tab., s. 180).

Eskiden küçük gemiler vâsıtası ile Misis'e kadar seyrüsefer imkânı olan Ceyhan nehrinin munsabı üzerinde al-Mallūn bulunuyordu (Μαλλός; şimdiki yeri Karataş (İskele) olmaktan ziyâde, Bebeli [Ceyhan'ın denize dökülmeden evvel, şarka döndüğü nokta cenûbunda 1.500 nüfuslu büyük köy] olsa gerektir; krş. R. Kiepert, *Form. orb. antiqu.*, VIII, metin, s. 19 a). Frank müellifleri de Misis'in bir limanından („*Portus de Mamistra*") bahsederler (Raimundus de Aiguilers, *Historia Francor. qui ceperunt Iherusalem*, bahis XI, krş. *Doc. arm.* I, s. XLVI, not 1) ki, muhtemel olarak, İdrīsī'nin zikrettiği al-Buṣā mevkii „*fauces flaminis Malmistrae*" yakınında bulunuyordu (*ZDPV*, VIII, 141; Tomaschek, *S. B. Ak. Wien*, 1891, CXXIV, Abh. VIII, s. 69'da: al-Būṣā).

Bibliyografya: al-Ḫwārizmī, *Kitāb Ṣūrat al-arż* (nşr. v. Mžik, *Bibl. arab. Histor. Geogr.*, Leipzig, 1926, III, 20, nr. 275); al-Battānī, *al-Zīc* (nşr. Nallino), II, 173; III, 237 (nr. 121); al-İṣṭaḫrī, *BGA* I, 63; İbn Ḥavḳal, *BGA*, II, 122; al-Maḳdisī, *BGA*, III, 22, 35; İbn al-Faḳih, *BGA*, V, 7, 25, 112 v. d., 116 118, 123, 295, 300; İbn Ḫurdāẕbih, *BGA*, VI, 99, 108, 170, 173, 177; Ḳudāma, *BGA*, VI, 229, 253, 258; İbn Rusta, *BGA*, VII, 83, 91, 97, 107; al-Ya'ḳūbī, *BGA*, VII, 238, 362; al-Mas'ūdī, *Kitāb al-tanbīh* (*BGA*, VIII, 58, 152); ayn. mll., *Muruc al-ẕahab* (nşr. Defrémery-Sanguinetti), VIII, 295; al-Hamdānī, *Ṣifat Gazīrat al-'arab* (nşr. D. H. Müller), I, 2; al-İdrīsī (nşr. Gildemeister), *ZDPV*, VIII, 24; al-Dimaşḳī (nşr. Mehren), s. 214; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud), s. 251; al-Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān* (nşr. de Goeje), s. 165 v. d., 168; İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), fihrist, II, 809; al-Ṭabarī, *Chron.*, fihrist, s. 778; al-Ya'ḳūbī, *Tārīḫ* (nşr. Houtsma), II, 321, 337, 466, 541; Yāḳūt, *Muc'am* (nşr. Wüstenfeld), II, 82; IV, 287, 558, 579; Ṣafī al-Dīn, *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll), I, 255; II, 502; III, 112, 124; Ḥamd Allāh al-Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. G. le Strange), s. 209 (trc. s. 201); al-Maḳrīzī, *Hist. des Salt. Mamlouks de l'Égypte* (nşr. Quatremère), 1840, I/II, 123, 124, not 154; 1842, II/I, 260; al-Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā'* (Kahire), III, 237; IV, 77, 82, 134, tc. Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. CVI, 9, 19, 100; İbn al-Şihna, *al-Durr al-muntaḫab fī tārīḫ Ḥalab* (nşr. Sarkīs), Beyrut, 1909, s. 178—181, krş. fihrist, s. 292; G. le Strange, *Palestine ander the Moslems*, s. 26 v.d., 37 v.d., 62 v.d., 78, 82, 505; ayn. mll., *Eastern Caliphate*, s. 128, 130 v.dd., 141; *Recueil hist. eroisad.*, *Docum. armén.*, fihrist, I, 824; K. Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1859), XIX 96—115 (eski seyâhatler bibliyografyası); Saint Martin, *Mémoir. hist. et géogr. sur*

l'Arménn. (Paris, 1818), I, 199 (P. Č'amči-'an, *Armen. Gesch.*, II, 995; III, 59, 157, 335); Leake, *Journal of a tour in Asia Minor* (London, 1824), s. 217; Barker, *Lares and Penates* (London, 1853), s. 34, not 2, 111; J. v. Hammer, *Gesch. der Ilchane* (Darmstadt, 1842), I, 291; Vict. Langlois, *Voyage en Cilicie, Mopsueste* (*Rev. Arch.*, 1855, XII, 410—420); F. X. Schaffer, *Cilicia* (*Pet. Mitt.*, Erg. H., CXLI, 40; Tchihatcheff, *Asie Mineure* (Paris, 1866), I, 304—311; Du Cange, *Familles d'outre-mer* (Paris, 1869), s. 770 v.d.; C. Favre ve B. Mandrot, *Bulletin de la Société de Géographie* (1878 kânun II.—şubat) ve *Globus*, 1878, XXXIV, 236; Ramsay, *Histor. Geogr. of Asia Minor* (1890), s. 385 ve fihrist, s. 483; Tomaschek, *SB Ak. Wien*, 1891, Abh. VIII, s. 68—71, 76; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1891), II, 42 v.d.; Heberdey-Wilhelm (*Denkschr. Ak. Wien*, 1896, XLIV, Abh. VI, 11 v.d.); Levond Alişan, *Sissouan ou l'Arméno-Cilicie* (Venedig, 1899); E. Lohmann, *Im Kloster zu Sis* (Striegau, 1901), s. 3, 15, 31; A. Janke, *Auf Alexanders d. Gr. Pfaden* (Berlin, 1904), s. 76; G. Cousin, *Kyros le Jeune en Asie Mineure* (Nancy, 1904; Paris, tez, 1904/1905), s. 277 v.d., 436 v.dd.; G. L. Bell (*Rev. Arch.*, IV. seri, 1906, VII, 386); Taeschner, *Dos anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen*, I (*Türk. Biblioth.*, 1924, XXII, 30); ayn. mll., *al-'Umari's Bericht über Anatolien in seinem Werke Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār* (Leipzig, 1929), I, 66; Victor Schultze, *Altchristliche Städte and Landschaften* (Gütersloh, 1926), II/II, 305—315.

(E. HONIGMANN.)

MİSḲĀL. [Bk. MİSKAL.]

MİSKAL. MİSḲĀL (A.), bir cismin ve zenî, tartısı, *Kur'an*'da kelimeye bu mâna verilmektedir. Kıymetli mâdenlerin, mücehverlerin, ilâçların v.b. ağırlığını ölçmeğe yarayan bu tartı, muhtemelen arap tartı manzûmesinin en eski vâhidi olmalıdır. *Miṣḳāl*, Suriye'de araplar tarafından kabûl edilen romalıların Konstantin sistemine dâhil bulunan *solidus*'e tekabül etmektedir. 'Abd al-Melik, 77 (696) tarihli mâlî islâhatta, bunu altın ağırlığı için, ölçü vâhidi olarak kabûl etmiştir. Onun *dînār*'ı 65, 55 dânelik (4, 25 gr.) *miṣḳāl* ağırlığında idi; bu sebepten *miṣḳāl* dinarın müterâdifi olarak kullanılmıştır. Gümüş *dirham* 1 *miṣḳāl*'in 7/10'u ağırlığında idi; bir *miṣḳāl*'de 24 *ḳīrāṭ* vardır. İslâm âleminin muhtelif kısımlarında, ağırlık ölçülcri bakımından, pek az fark mevcuttur.

Bibliyografya: Bk. madd. DİNAR ve HABBE.

(J. ALLAN.)

MİSKİN. [Bk. MİSKİN.]

MİSKİN. MİSKİN, fakir mânasına gelen bir kelime olup, hayret verici bir yayılma kabiliyeti göstermiştir. Bu kelime âsûrî dilinde *muskēnu* („fakir") şeklindedir (Hamurabi kanununda bütün haklara mâlik vatandaşlar ile köleler arasında bulunan bir halk sınıfını göstermek için kullanılmıştır; King'e göre, hâkim sınıfa mensûp olmayan hür adamlara denilir); fakir mânasına olarak, ârâmî dilinde *meskin* ibrânî dilinde *miskēn*, cenûbî Arabistan ve habeş dilinde *meskin* ve buna mukabil şimâlî Arabistan dilinde *miskīn* şeklindedir; arapçadan italyancaya *mèschino* ve fransızcaya *mesquin* şekillerinde girmiştir. Arapçanın *mif-'īl* kalıbına uyduğu için hem müzekker, hem müennes olan isimlerden sayılır; aynı zamanda müennesi olmak üzere, *miskīna* (cem. *miskīnāt*) şekline de rastlanır. *Kur'an*'da mü'minlerin yardım etmek ile mükellef tutuldukları insanlar sayılırken, *miskīn* kelimesi sık-sık kullanılmıştır. *Kur'an* (XI, 60)'da bu kelimenin *fuḳarā'*'nın yanı-sıra zikredildiğini göz önünde tutan müfessirler ve fakîhler her iki tâbir arasında bir fark te'sisine lüzûm görmüşlerdir. Bunlar, umûmiyet itibârı ile, *miskīn* kelimesini „muhtac, yoksul" olarak izah etmekle berâber, fukarâ hakkında yaptıkları gibi, *Kur'an*, XVIII, 78'e atıfta bulunmaktan geri durmazlar ki, burada bir gemiye müştereken sâhip olan fakir insanlardan bahsedilmektedir. Bu izahın kat'iyetten ne kadar uzak olduğunu, şâfi'îlerin aksine, mâlikîlerin *miskīnāna*'den son derece sefâlet içinde bulunan kimseleri anlamaları göstermektedir (krş. Lane, kelimenin birbirine zıt târiflerini bir araya toplamıştır). *Kur'an* (XC, 16)'da buna eklenen *ẕū matraba* kelimeleri de mes'eleyi daha fazla aydınlatmaz; „fakir" mânasından mânevî mânada „aşağı, sefil" mânasına kolayca geçmektedir. Msl. İbn Sa'd (III/I, 6)'da Abū Sufyān'ın karısı Hind *al-miskīna* sıfatı ile anılmıştır. Diğer taraftan kelimenin „âciz" mânasına gelebildiği de Peygambere atfedilen *„miskīn* olarak yaşamama, *miskīn* olarak ölmeme müsâade et; beni *miskīnūn* arasına kabûl et" sözlerinden anlaşılır.

Bibliyografya: Âsûrî dilindeki şekli hakkında bk. Gesenius, *Hebräisches Wörterbuch*, 16. tab., bibliyografya ve King, *History of Babylon*, s. 164; arapçası için bk. Lane, I, 1305; Abū İshāḳ al-Şirāzi, *Tanbīh* (nşr. Juynboll), I, 879, 6 v.d.; Th. W. Juynboll, *Handbuch des islamischen Gesetzes*, s. 106.

(FR. BUHL.)

MİŞR. [Bk. MISIR.]

MİŞRA'. [Bk. MISRÂ.]

MİŞRÎ. [Bk. NİYĀZÎ.]

MİŞŞİŞ. [Bk. MİSİS.]

MİSVĀK. [Bk. MİSVÂK.]

MİSVÂK. MİSVĀK (A.), diş fırçası ve bir de kürdan mânalarına gelir. Kelimenin daha çok kullanılan şekli, dişleri temizleme mânasına gelen *sivāk* (cem. *suvak*) şeklidir. Bu iki kelimenin hiç birine *Kur'an*'da rastlanmaz. Hadîste *misvāk* kelimesi hiç geçmemekte, buna karşılık, *sivāk* kelimesi sıksık kullanılmaktadır. Nasıl kullanıldığını anlamak için bu âletin, bir ucu fırça şeklinde çentiklenmiş yumuşak bir ağaç parçasından ibâret olduğunu bilmek gerekir. Kürdan olarak kullanılan çöp ise, daha küçük ve ince olmalıdır (bk. Muslim, *Ṭahāra*, hadîs 45). Zayd b. Ḫālid'in, „kalemini kulağına takan bir kâtip gibi, kürdanı kulağının arkasında, câmide oturmağı âdet edindiği söylenir (Abū Dāvūd, *Ṭuhāra*, bâb 25; al-Ṭirmiẕī, *Ṭahāra*, bâb 18; Buḫārī, *Maġāzī*, bâb 83).

Hadîste, umûmiyetle, Peygamberin *misvāk*'e verdiği ehemmiyet üzerinde ısrarla durulmaktadır. Rivâyete göre, Peygamber evine girergirmez, derhâl *misvāk*'ini ararדı (Muslim, *Ṭahāra*, bâb 43; Abū Dāvūd, *Ṭahāra*, bâb 27). Hizmetkârı Abd Allāh b. Mas'ūd, Peygamberin *sivāk*'ine ihtimam gösteren mânasına, *ṣāḥib al-sivāk* adını almıştır (Buḫārī, *Faḍā'il al-ṣaḥāba*, bâb 20). Peygamber gece uyanınca, teheccüt namazını kılmadan önce, dişlerini *sivāk* ile temizlerdi (Buḫārī, *Aẕān*, bâb 8; *Vuḍū'*, bâb 73; *Tahaccud*, bâb 9; Abū Dāvūd, *Ṭahāra*, bâb 30; Muslim, *Ṭahāra*, 46, 47). Oruçlu iken de *sivāk* kullandığı rivâyet edilmektedir (Aḥmed b. Ḥanbal, II, 445 v.d.).

Misvāk, bilhasse abdesten (*vuḍū'*) önce namaza hazırlık olarak, kullanılmaktadır. Peygamberin *misvāk* kullanmağa büyük ehemmiyet verdiği ve cemâatini fazla sıkıntıya sokmaktan çekinmese, her namazdan önce bunu mecbûrî kılacağı söylenir (Buḫārī, *Aẕān*, bâb 8; Muslim, *Ṭahāra*, hadîs 42; Abū Dāvūd, *Ṭahāra*, bâb 25; Tirmiẕī, *Ṭahāra*, bâb 18). Bir hadîste söylendiğine göre, Peygamber her namazdan önce abdest almak mecbûriyetinin kaldırılmasına karşılık, namazlardan önce *sivāk* kullanılmasını farz kılmıştır (Abū Dāvūd, *Ṭahāra*, bâb 25). Bir başka hadîste (Nasā'ī, *Cum'a*, bâb 66) cuma namazından önce *misvāk* kullanılması farz sayılmıştır.

Bütün bu hadîslerde *sivāk*'e verilen değer, „fıtrî dinin" (*fiṭra*: Abū Dāvūd, *Ṭahāra*, bâb 29) âdetlerinde veya daha önceki peygamberlerin emirlerinde (Tirmiẕī, *Nikāḥ*, bâb 1) yer almış buluması ile desteklenmektedir.

Bununla berâber, *fıḳh*'ta hiç bir hâlde *misvāk* kullanma mecbûriyetinden bahsedilmemektedir. Bu noktada her kes müttefik ise de, bâzı hadîslere göre, zâhirîler namazdan önce *misvāk* kullanmağı farz addetmektedirler. Fakat bu hadîsler umûmiyetle sahîh olarak kabûl edilmemektedir. Fıḳıhta *misvāk*'in her zaman, bilhassa şu hâllerde kullanılması tavsiye edilmektedir: namaz ile ilgili bütün hâllerde, abdest alırken, *Kur'an* okunmadan önce, uykudan önce ve ağız kurudukça (msl. uzun bir sükûttan sonra).

Şâfi'î mezhebine göre, ramazan günlerinde, öğle ve akşam arasında *misvāk* kullanmak mekrûhtur (krş. Nasā'ī, *Ṭahāra*, bâb 6).

Orta sertlikte *orāk* ağacından, ne çok kuru, ne de çok ıslak *misvāk* kullanılması tavsiye edilmektedir; damak ile dişlerin yaolarını temizlemek için, *misvāk*, ağızın sağ tarafından başlamak üzere, diş yuvalarını incitmemek maksadı ile, bir yukarı, bir aşağı sürtülür.

Bibliyografya: Wensinck, *A Handbook of Early Muh. Tradition*, bk. mad. *Tooth-brush*; Muslim, *Ṣaḥīḥ*, Navavī şerhi (Bulak, 1290), I, 325; Wellhausen, *Reste arab. Heidentums* (2. tab.), s. 172; Goldziher (*R H R*, XLIII, 15 v. dd.); Buhl, *Das Leben Mahammeds*, s. 354, not 94.

(A. J. WENSINCK.)

Mİ'ZAF. [Bk. Mİ'ZEF.]

Mİ'ZAZ. [Bk. ḤAMĀ'İL.]

MİYĀNCİ. [Bk. MİYANCI.]

MİYANCI. MİYĀNCİ (1531—1635), tam ismi Mīr Muḥammed b. Ḳāżī Ṣā'in-datā b. Ḳāżī Ḳalandar olup, umûmiyetle Miyān Mīr yahut Miyânci denilmektedir; 938 (1531)'de Sîvastān (Sind)'da doğmuştur. Nesebi halife 'Omar'e kadar çıkarılıyordu. Hayatının son 60 senesini Lâhur'da büyük bir velîlik şöhreti içinde geçirdi. Kendisi 1045 (1635) yılında ölmüştür; fakat 'Abd al-Ḥamīd'in *Bādṣāh-nāma* (I, 330)'sine göre, ölüm tarihi 1044 (1634) olmalıdır, Şāh Cihān bir çok defa kendisini ziyâret etmiş ve hükümdar Dārā-Şikūh mezarının üstüne muhteşem türbe yaptırmıştır. Bu hükümdar aynı zamanda *Safīnat al-avliyā'* adlı bir eser yazarak, onunla müridlerinin hayatını etraflı bir şekilde tasvir etmiştir.

Bibliyografya: *Safīnat al-avliyā'*, s. 70; *Ḫazīnat al-aṣfiyā'*, s. 154; 'Abd al-Ḥamīd, *Bādṣāh-nāma*, I, 329; Rieu, *Cat. Persian MSS in the British Museum*, I, 358.

(M. HİDAYET HOSAIN.)

MÎZĀN. [Bk. MİZÂN.]

MÎZÂN. AL-MİZĀN, terâzi; bilindiği gibi, *vazana* („tartmak") 'den bir âlet ismidir. *Vazana* tartmak mânası yanında, bir de „teaviye etmek" mânasına gelmektedir. Nitekim almancada da tesviye işinde kullanılan âlete Wasserwage („su terâzisi") denilmektedir. Bundan dolayı, bu yazıda aşağıdaki hususlar tetkik olunacaktır:

1. Kelimenin mûtad manasında, tartmağa yarayan muhtelif âletler; bunlara hacimlerin ve izâfî sıkletlerin tâyini hakkında kısa mâlûmat eklenmiştir. 2. Tesviye işinde kullanılan aletler.

1. TERÂZİLER.

Terâzi [bk. mad. AL-ḲARAṢṬŪN] daha önce etraflı bir şekilde tetkik edilmiş idi. Terâzi ile alâkalı umûmî esaslar orada incelenmiştir. Müslümanların kullandığı iki kolu birbirine müsâvi olan mûtad terâzi, kadîm çağda şarkta ve garpta her vakit kullanılan terâzilerin aynıdır. Bunu muhâfaza edilen örneklerden ve muhtelif eserlerde, bilhassa al-Ḫāzinī 'nin eserinde ve Ḳazvīnī 'nin bir yazmasında Mizan burcu şekillerinden (şekil 1); Ḥarīrī 'nin bir yazmasında ve Abu 'l-Faḍl 'ın *Ā'īn-i Akbarī* adlı eserinde rastladığımız resimlerden (şekil 2) biliyoruz. Ch. Schefer 'in Nāṣir-i Ḫusrav 'in *Safar-nāma* (*Sefer-Nameh*, *Relation du voyage de Nassiri Khosrau*, nşr. Ch. Schefer, *Publications de l'école des langues orientales vivantes*, II. seri, Paris, 1881, I) 'yi neşrinde faydalandığı güzel yazmanın 88. sahifesinde, Mascid al-Aḳṣā resminin üzerinde *tarāzā* ismi ile gösterilen bir terâzi bulunmaktadır.

Mûtad şekildeki terâzi *mīzān* adını taşımakta ise de, *Kur'an* 'da bu âlet için *ḳusṭās* kelimesine rastlanmaktadır; al-Ṣa'labī 'ye göre, bu yabancı bir kelimedir. Diğer tâbirler şun-

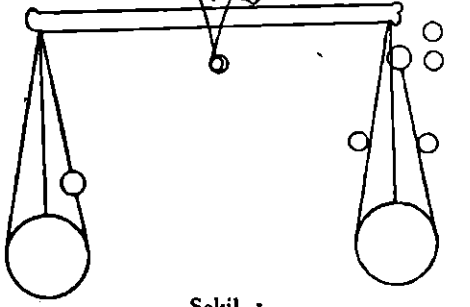

Şekil 1.

lardır: *ṣāḥīn*; bu kelime yalnız terâzinin kollarını ve dilini ifâde etmemekte, aynı zamanda *Iḫwān al-ṣafa* tarafından *ḳabbān* (kantar) 'a karşılık olarak gösterilmektedir; farsça *tarāzū* 'dan gelme *tarīs*; altın terâzisi için kullanılan *miḥmal*; terâzi kolları ve dili için de *ḳubba*; *mincam*, hem terâzi dili, hem kolları mânasına gelmektedir. J. Ruska 'ya göre, *ḥabbā-*

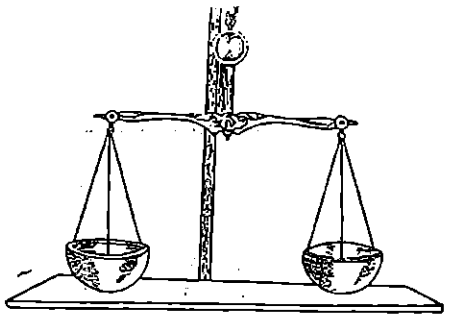

Şekil 2.

ba tâbiri terâzi (altın terâzisi) için kullanılmış olmalıdır. Bununla ilgili tâbirler için bk. mad. ḲARAṢṬŪN. al-Maḳdisī, *Aḥsan al-taḳāsīm fī ma'rifat al-aḳālīm* (s. 141) adlı eserinde, terâzi imâl edilen yer olarak, bir çok mâhir ustaların heyet âletleri yaptığı Ḥarrān 'ı zikrediyor. — Ḥarrān terâzilerinin dakikliği meşhûr idi.

Mâdenler ile kıymetli taşları, izâfî sıkletlerine tekabül eden bir kemiyete göre, vasıflandırmağa, mağşûş maddeleri mağşûş olmayanlardan, dolayısı ile hîlesizlerinden ayırt etmeğe ve Arşimed kanûnunu tatbik ederek, halitalar ile mâdenlerin terkibâtını bulmağa yarayan terâzilerin imâline araplar husûsî bir ehemmiyet verirlerdi. Onlar bu terâzilere *mīzān al-mā'* („su terâzisi") demekte idiler. al-Ḫāzinī (1100 'e doğru, b. bk.) terâzi imâl edenler arasından şu şahısları zikrediyor: Sanad (Sind) b. 'Alī (250=864 'e doğru), Muḥammed b. Zakarīyā al-Rāzī (ölm. 313=925), İbn al-'Amīd (ölm. 359=969/970), Yuḥannā b. Yūsuf (muhtemelen al-Ḳass, ölm. 370=980/981), İbn Sīnā (ölm. 428=1037), Aḥmed al-Faḍl al-Massāḥ (al-Bīrūnī tarafından „Massāḥ" lekabı olmaksızın, zikredilmektedir) ve Abū Ḥafṣ 'Omar al-Ḫayyāmī (meşhûr riyâziyeci hiç bir zaman Abū Ḥafṣ künyesini taşımamış olduğu için, al-Ḫāzinī 'nin bahsettiği şahsın bu olup-olmadığı şüâli hatıra gelebilir). Bu kimselerin imâl ettikleri terâziler daha oldukça basit idi; zîrâ onlar 2 ve en çok 3 kefe kullanıyorlardı; al-Ḫāzinī 'nin bir çağdaşı Abū Ḥākim al-Muẓaffar İbn İsmā'īl al-İsfizārī (ölm. 515=1121) bunlara iki kefe daha ekledi. Bu ve başka islâhlar sâyesinde, terâzinin kullanılması son derece kolaylaştı. al-Bayhaḳī (E. Wiedemann, *Beitr. XX, Einige Biographien naçh al-Bayhaḳī*, *SBPMS Erlg.*, 1910, XLII,

17) onun hakkında şunları yazıyor: „Sahtelikleri keşfe yarayan Arşimed terâzisini imâl etti. Ulu sultanın hazîneci-başısı ihtilâsların böylece meydana çıkmasından korktu. Bu sebepten hepsini kırıp, parça-parça etti, al-Maẓaffar kederinden öldü." al-Ḫāzinī bunun üzerine al-Muẓaffar'ın işini ele aldı ve terâziyi

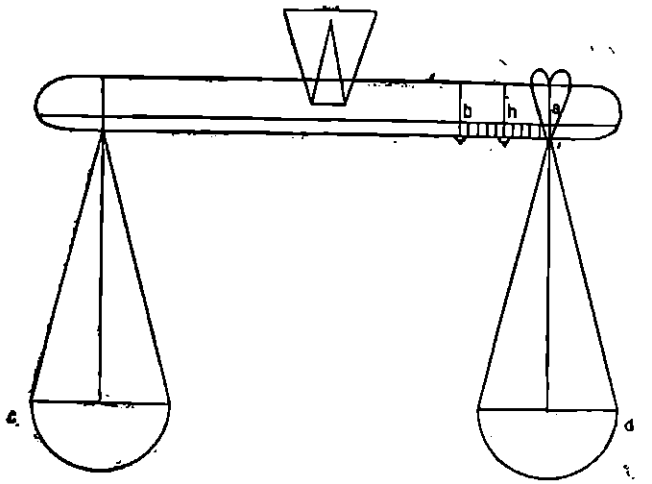

Şekil 3.

dâhiyâne bir ölçü âleti hâline getirdi ve buna *al-mīzān al-cāmi'* adını verdi. Fakat kitabına, selefinin bâtırasına izâfetle. *Kitāb mīzān al-ḥikma* ismini koydu.

Altın, gümüş ve bunların halitalarının tahlili gibi, husûsî bir takım maksatlar ile, mes. Muḥammed b. Zakarīya al-Rāzī (şekil 3) fizikî (*ṭabī'ī*) terâzisinde olduğu gibi, gerek terâziye, gerek terâzi kolu üzerinde gidip-gelebilen kefelere ve mütebarrik terâzi dirhemlerine muhtelif tertibat yapıldı; menşe'i yunan örneklerine, mes. Arşimed'inkine kadar gider (şekil 4; krş. al-Ḫāzinī, *göst. yer.*). Şimdi al-Ḫāzinī'nin hikmet terâzisi daha etraflı bir şekilde anlatılacaktır (bk. bir de H. Bauerreis, *Zur Geschichte des spez. Gewichtes im Altertum und Mittelalter*. Dissertation Erlangen, 1913; burada imkân nisbetinde aslının mütâlealarına istinâden, „hikmet terâzisi" yeniden tesbit edilmiştir; Erlangen'de ve München'deki alman müzesinde örnekleri bulunmaktadır; şekil ve fotoğrafa istinâden yapılmıştır;

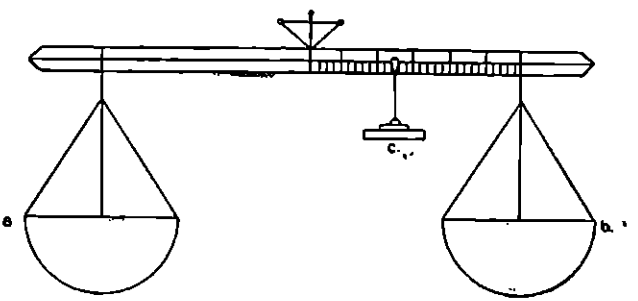

Şekil 4.

aslında sağı ve solu tersinedir).

al-Ḫāzinī *A* terâzisinin koluna (şekil 5) 6 cm. kalınlık ve 2 m. uzunluk vermektedir. Orta kısmı, bir meyil vermesini önlemek için, *C* parçası ile kuvvetlendirilmiştir. Bir *B* kirişi (*'arḍa*) *C*'ye sokulmuştur. Onun üst kısmında ve dilin altında, *B*'ye benzeyen *F* kirişi vardır. Dilin iç kısmında, uzunluğu aş.-yk. $^1/_2$ m. olan *D* iğnesi hareket etmektedir. En üstteki *E* kirişi halkalar ile herhangi bir şekilde tesbit edilen bir sırığa asılı durmaktadır. *B* ve *F* kirişlerinin birbirine tekabül eden noktalarındaki kenetlerden, yâni küçük deliklerden ipler geçirilerek, tesbit edilmiştir. Bu şekilde terâzi kolunun fazla sıklıştı

göz önüne alınırsa, mihver üzerine vâkî olacak sürtünmenin önlenmiş olduğu görülür. Terâzi kolunun alt tarafında ortada görünen düğme terâzi iğnesini tesbit etmeğe yahut onu düz tutmak için kaldırmağa yarar. Bunun için iğnenin aşağı kısmında bir delik vâsıtası ile terâzi kolunu geçen bir ucu vardır. al-Ḫāzinī, daha kısa terâzi kolları kullanılabileceğini söylüyor ise de, bu takdirde bütün diğer ölçülerin aynı nisbet dâhilinde küçültülmesi gerekmektedir. Terâzi kolunun, şekilde görüldüğü gibi, yalnız bir tarafında değil, iki tarafında da taksimat vardır. Kefeler çok zarif çelik halkalar (*ġurāb* „karga") vâsıtası ile, terâzi koluna asılmıştır. Halkaların uçları terâzi kolunun üst sathındaki küçük yivlere geçirilmiştir. İzâfî sıkletlerin tâyini, yâni halitalar ve kıymetli taşların mâhiyetlerinin tesbiti için, bilhassa 5 kefe kullanılmaktadır. Bu kefeler arasında *H* kefesine (şekil 5a) mahrûtî kefe, yahut, mağşuş olmayan maddeleri mağşuş olanlardan v. b. ayırt etmeğe yaradığı için, *al-ḥākim* adı verilmektedir. Bu kefe suya daldırılmaktadır. Daldırılırken az mukavemet görmesi için de, alt kısmına mahrûtî ve sivri bir şekil verilmiştir. *J* kefesine kanatlı (*mucannaḥ*) kefe denilmektedir (şekil 5b ve 5c, kefenin yandan ve yukarıdan görünüşü). Yanındaki kefelerin istenildiği kadar yaklaştırılmasını te'min maksadı ile, ortadaki kefenin iki yanı içeriye doğru yivlidir. Buna aynı zamanda *munaḳḳal* de denilmektedir. Ayrıca mütebarrik bir *K* ağırlığı da vardır (*al-rummāna al-sayyāra*) ki, icâbında, en hafif terâzi kolunun ağırlığını telâfî etmeğe yaramaktadır. Buna aynı zamanda telâfî (*al-ta'dīl*) *rummāna'sı* adı verilir. Diğer kefelere dirhemler konulmaktadır. al-Ḫāzinī kendi terâzisi ile son derece dakik tartılar elde ediyordu ki, bu terâzi kolunun uzunluğu, terâziyi asmanın hususiyeti, sıklet merkezi ile dönüş mihverinin birbirine çok yakın ve bütün terâzinin gâyet dakik bir şekilde imâl edilmiş bulunması sâyesinde mümkün olmakta idi. al-Ḫāzinī, bütün terâzinin ağırlığı 1.000 miskal olur ise, 1 *ḥabba* = $^1/_{68}$ miskal, yâni 4,5 kiloda 0,75 gramlık farkı gösterebildiğini söylemektedir.

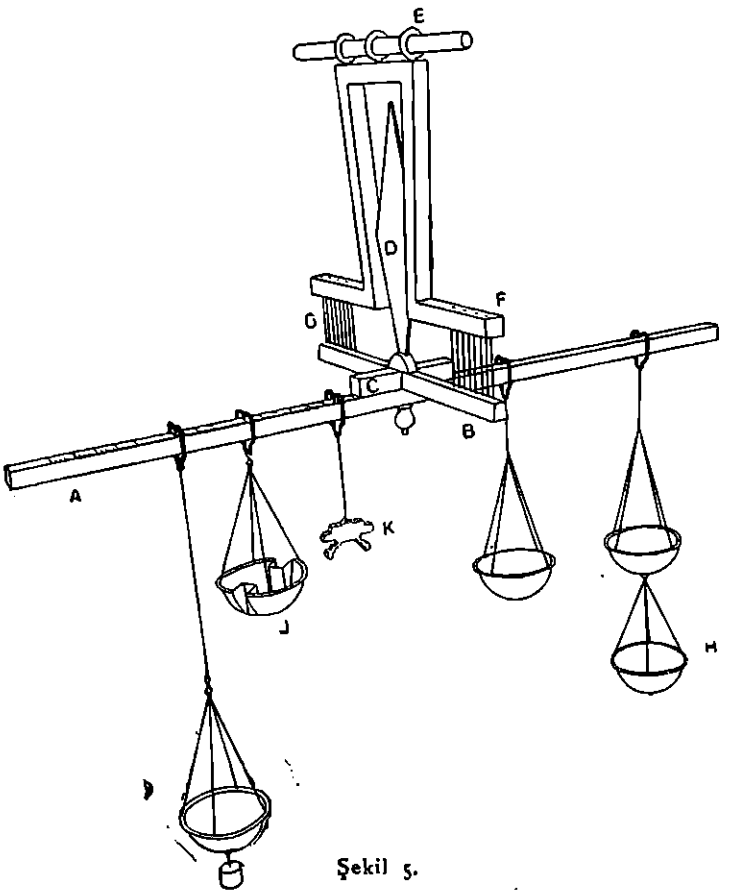

Şekil 5.

al-Ḫāzinī terâzisini muhtelif cisimlerin tartısı için kullanmıştır. Önce alel'âde şeylerin tartısı, izâfî sıkletin tâyinine tâbî bütün ölçüler saf (*ṣamîm*) ve mağşuş mâdenlerin birbirinden tefriki, halitaların terkibi, dirhemin dinara tahvili ve daha bir çok ticârî muâmeleler için kullanmıştır. Bütün bu işlerde kefeler, muvâzene hâline gelinceye kadar, hareket ettirilir ve istenilen ağırlık bir çok hallerde, terâzi kolunun üzerindeki taksimattan okunurdu.

H î l e l i t e r â z i l e r. *Kur'an* (XXVI, 182; VII, 13; XVII, 37)'ın muhtelif yerlerinde daha Peygamber zamanında, sahtekârlık maksadı ile, yanlış tartan terâziler kullanıldığına işâret vardır. Msl. *Kur'an*'ın bir yerinde „doğru (*mustaḳîm*) terâzi ile ölçünüz", ifâdesine rastlanmaktadır. al-Cavbarî (XIII. asrın ortalarında yaşamıştır; krş. E. Wiedemann, *Beiträge*, IV, *Über Wagen bei den Arabern*, *SBPMS Erlg.*, 1905, XXXVII, 388)

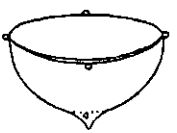

Şekil 5a.

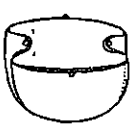

Şekil 5b.

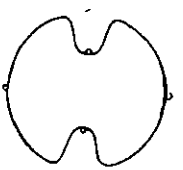

Şekil 5c.

bu türlü iki terâziden bahsetmektedir. Bunların birinde, terâzi kolu içi boş ve iki ucu kapalı bir borudan ibârettir ve borunun içinde bir az civa bulunmaktadır; terâzi kolunu hafif eğmek suretiyle, civayı tartılan eşyânın ve daraların bulunduğu tarafa akıtmak ve böylece istenilen kısmı ağır bastırmak mümkün oluyordu. Bu çeşit bir terâzi Kahire'de, E. W. Lane zamanında, dolandırıcı bir *muḥtasib* (zaptiye) tarafından kullanılmıştır. İkinci terâzide ise, iğne demirden idi ve tâcirin mıknatıslı bir yüzüğü var idi. Yüzüğü münâsip bir şekilde yaklaştırmak suretiyle, terâzi sağa veya sola meylediyordu.

Terâzi veya ona tatbik olunan esaslar, tartı işinden başka, diğer bir çok husûslarda da kullanılmakta idi. Bir mihver etrafında döndürülen ve bilhassa su akıtmak veya boşaltmak suretiyle, bâzan bir, bâzan diğer tarafı ağır basan âletler, mihanikî hareketler elde etmek için kullanılmakta idi. Bu âletlere de *mîzân* deniliyordu (Banî Mûsâ ve al-Cazarî'nin yazıları; msl. F. Hauser, *Über das Kitāb al-ḥiyal, Das Werk über die sinnreichen Anordnungen der Banū Mūsā*, *z. Gesch. der Naturwissenschaften und Med.*, faa. II, 1922; E. Wiedemann, ve F. Hauser, *Über die Uhren im Bereich der islamischen Kultur*, *Nova Acta der Kais. Leop.-Carol. Akademie*, 1915, C, nr. 5). Vakit tâyininde kullanılan zaman terâzisinde (saat) kolları birbirine müsâvî bir manivelanın uçlarından birine, dibinde bir delik bulunan ve içi kum veya su dolu bir kap asılıdır. Kum veya suyun yavaş-yavaş akması ile bozulan muvâzene, her seferinde diğer kolun üzerine kayan ağırlıklar ile tekrar te'sis edilmektedir. Bunların sıkletinden veya vaziyetlerinden vakit tâyin edilmektedir (E. Wiedemann, *Beiträge*, XXXVII: *Über die Stundenwage*, *S B P M S Erlg.*, 1914, XLVI, 27; F. Hauser, E. von Bassermann—Jordan, *Die Geschichte der zeitmessung und der Uhren* adlı eserde bu âlet hakkında etraflı bilgi verilmiştir).

Ekser zanâat adamlarınca „terâzi" *al-miṣṭara*, yâni cedvel, *al-barkaz*, yâni pergel, *al-ḳūniyā* veya şâkul ipi mânalarına gelir; çünkü bu âletler çarpıklıkları v.b. göstermeğe yaramaktadır. — *Miḳyāl*, endâze, *ṣāhln* ve *ḳubbān* ticârî muâmelelerde emtianın tam veya fazla olduğunu tesbite yaramaktadır (*Rasā'il Iḫwān al-ṣafā*, Bombay, 1305, I/II, 128).

al-Mîzān'ın başka bir kaç mânası için bk. Dozy, *Supplément*, mad. *vozana*.

Riyâziyede terâzi bâzı riyâzî usûllerin tahkikında kullanılmaktadır. Kantar mâkûs nisbeti göstermekte kullanılır (yk. bk.): kantara takılan ağırlık kantar kolunun uzunluğu ile mâkûsen mütenâsiptir (krş. msl. Th. Ibel, *Die Wage im Altertum und Mittelalter*, *Programm Forchheim*, 1905/1906, s. 93; *Rasā'il Iḫwān al-ṣafā'*, Bombay, 1305, I/II, 10 ve tür. yer.).

al-Bîrûnî muâdelelerin halli usûlünü (*al-ǧabr va 'l-muḳābala*) izah için terâzi kullanmıştır (*Kitāb tafhîm* ..., Berlin kütüp., nr. 5665, 9 b), „Terâzi kolu vâsıtası ile yapılacak usûle", yanlış olarak, çifte kullanma usûlü denilmektedir. Vefk [b. bk.]'te en büyük ve en küçük rakamların yekûnuna *mîzân* denilmektedir. Bu şâkûlî ve ufkî sıranın veya çapraz rakamlar yekûnunun yarısıdır (G. Bergsträsser, *Zu den magischen Quadraten*, *Isl.*, 1922, XIII, 233).

E l k i m y a y a, kemiyetler arasındaki doğru münâsebetlerden bahsettiği için, *'ilm al-mîzān* („terâzi ilmi") denilmektedir; çünkü msl. iksîr v. b. istihsâli sırasında mıkdarlar arasındaki tam münâsebetlerin seçilmesinden bahs eder,

Bilindiği üzere, bir adedin 9 'a bölünüp-bölünemeyeceği 9 delîli ile anlaşılır. Bunun için sayının, rakamlarının mecmûu alınır ve 9 veya başka bir rakam kalıncaya kadar, bundan 9 'lar çıkarılır ve bu rakama da *mîzân* denilir. Aynı şekilde *mîzân* kelimesi her hangi bir hesabın doğruluğunu isbat için de kullanılır (Bahâ' al-Dîn, *Ḫulâṣat al-ḥisâb*, nşr. G. H. F. Nesselmann, Berlin, 1843).

Mîzân kelimesinin diğer istimâlleri arasında, Şeria kaynağı yakınındaki Bâniyâs civarında bulunan bir hudut ağacına „*mîzân* ağacı" denildiğini de zikretmek gerekir. Kıyâmet gününde uzun kollu bir terâzi kurulacağını da buraya ilâve edelim (bu terâzi için bk. msl. M. Wolff, *Muhammedanische Eschatologie*, Leipzig, 1872, metin, s. 81, trc. s. 148 ve al-Ġazzâlî, *al-Durrat al-fâḫira fî kaşf 'ulûm al-âḫira*, nşr. L. Gautier, Leipzig, 1878, metin, s. 67, trc. s. 79).

İzâfî ağırlıklar. Yukarıda hikmet terâzisinin ve daha başka terâzilerin cisimlerin saflık derecesini tesbite ve halitaların terkibini tâyine yaradığını söylemiş idik. Şimdi, arapların bu hususta çalışmalarından kısa bahsedeceğiz. Burada iki mıkdar nazar-ı itibâra alınacaktır. Hacimleri müsâvi cisimlerin

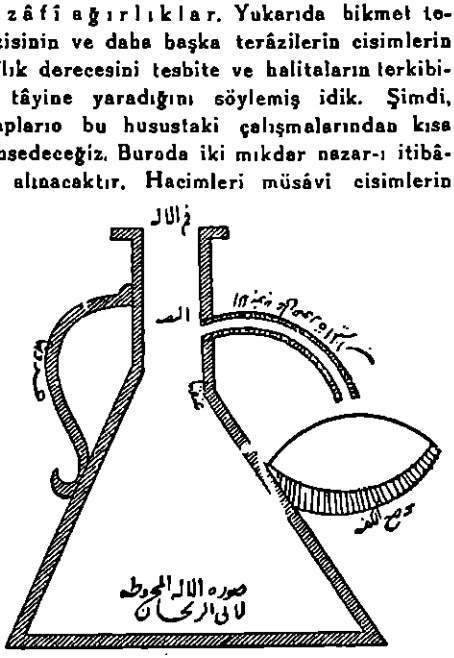

Şekil 6.

ağırlıkları mukayese edilir. Bu izafî ağırlıkları araştırma demek olur (ağırlık ve hacim vâhidlerine tekabül eden izâfî ağırlık ve izâfî hacim tâbirlerine arap müelliflerinde rastlanmadığını kaydetmek gerektir. Msl. al-Bîrûnî, muhtelif cisimlerin hacimlerine tekabül eden yüz miskalinin yer değiştirttiği su mıkdarını ve 100 miskal altının hâcmioe müsâvî olan mâdenlerin ağırlığını, 100 miskallik mâvi yâkut hacmine müsâvî diğer maddelerin ağırlığını veriyor). Böylece Bîrûnî muhtelif mâdenlerin yarı küreler ve müşâvî kalınlıkta çubuklar alarak, bunların ağırlıklarını mukayese etmekte yahut da her hangi bir ağırlığın hacmi bulunmak suretiyle müsâvî ağırlıktaki hacimler birbirleri ile mukayese edilmekte ve sonra izâfî ağırlıkları (yâni ağırlık vâhidinin hacimleri) birbiri ile kıyaslanmaktadır. Bu ölçülerde ya bir mâyie batırılan cismin yer değiştirttiği mâyiin hacmi kadar bir ağırlık kaybettiği hakikatini ortaya koyan Arşimid kanununa dayanan usûllerden faydalanılır yahut da cismin yer değiştirdiği mâyi tesbit edilir. Bu maksat ile Bîrûnî mahrûtî bir kap (*al-âlat al-maḫrûṭiya*) imâl etmiştir (şekil 6). Kaba, yan borudan akıncaya kadar, su doldurulur; sonra mümkün olduğu kadar büyük ve muayyen kütlede bir madde (ağırlık P_1) ile borunun altına konulan çanakta (P_2) tartılır. Madde kabın içine atılır ve çanak içine dökülen su (P_3) ile birlikte tartılır ve $P_3 - P_2$ 'den, P_1 'e tekabül eden su hacmi elde edilir ki, Bîrûnî bunu sonradan 100 miskale iblâğ ediyor. Hemen dâimâ araplar, izâfî ağırlığı tâyin hususunda, kadîm devir müelliflerine ve bilhassa Menelaus 'un „muayyen bir mahlût cisimdeki ayrı-ayrı cisimlerin mıkdarını bilme usûlü hakkındaki" (*fî ḥîlat allatî ya'rafu bi-hâ mikdâr kull vâḥid min 'idda acsâm maḫṭaliṭa*) bir eserine (Escurial 'deki yazmaya göre) ve *Ma'rifat kammiyat tamayyuz al-acsâm al-muḫtaliṭa* (İbn al-Ḳifṭî 'ye göre, s. 321; Würschmidt, *Philologus* 'ta bu eserin değiştirilmiş bir şeklini neşretmiştir) 'ye bağlı kalmışlardır.

Bîrûnî 'nin eserinde, Arşimed ile Manâṭiyûs (Nöldeke 'ye göre, Μανέθως olmalıdır) isimli bir müellif geçmektedir. Fakat müslümanlar kadîm çağ yunan müelliflerinin verdikleri bilgileri gözü kapalı olarak kabûl etmiş değillerdir; msl. Bîrûnî 'ye göre, iki cisimden meydana gelmiş bir halitanın terkibini bulmak mümkündür; fakat Menelaus 'un iddia ettiği gibi, üçlü bir halitanın terkibini bulmak mümkün değildir. Müslüman müellifleri arasında mevzuumuza dâir en mühim tetkikleri Bîrûnî 'nin yaptığında şüphe yoktur; bu tetkikleri, bugün mevcut olan „mâdenler ve kıymetli taşların hacim bakımından münâsebetleri hakkında makale" (*Maḳâla fî 'l-nisab allatî bayn al-filizzât wa 'l-cawâhir fî 'l-ḥacm*; krş. bir de Bîrûnî, *Chronology*, metin s. XXXXIV) 'si ile al-Ḫâzinî tarafından bâzı parçaları nakledilen bir başka eserinde bulunmaktadır. Bîrûnî bu ilk eseri kuyumcuların, muayyen bir cismi meydana getirmek için gereken mâden kütlelerini tâyin etmek hususunda karşılaştıkları güçlükler dolayısı ile yazmıştır. Bîrûnî kendinden evvel gelenler ara-

sında şunları zikrediyor: Sanad b. 'Alī, Yuḥannā b. Yūsuf, Aḥmed al-Faḍl al-Buḫārī. Elimizde mevcut bilgiye göre, Bīrūnī'nin yolunu tâkip eden veya verdiği bilgilerden faydalanmış olan müellifler ve eserler şunlardır: Abū Ḥafṣ 'Omar al-Ḫayyāmī (yk. bk.), al-İsfizārī (yk. bk.), al-Ḫāzinī (yk. bk.), Faḫr al-Dīn Muḥammed b. 'Omar al-Rāzī (ölm. 1210, Suter, nr. 328, ayrıca Abu'l-Faḍl Allamī, Eliyā Misrāḫī, Eflâtun'a atfedilen ve Bayezid zamanında Sinan-oğlu'nun bir kölesi tarafından yazılan bir eser, al-Ġaffārī tarafından yazılan türkçe bir eser, bir de Muḥammed b. Manṣūr'un meydana getirdiği farsça bir kitap (bu eserler ve umûmiyetle islâm müelliflerinin mâdenler hakkındaki eserleri için krş. E. Wiedemann, *Beitr.*, XXX: *Zur Mineralogie des Islam*, *SPMS Erl.*, 1912, XLIV, 205). Ayrıca şu eserleri de zikretmek gerekir: Abū Manṣūr al-Nayrīzī (Euklides'in şârihi ile karıştırılmamalıdır)'nin tetkiki ile Samū'il b. Yaḥyā b. 'Abbās al-Maġribī al-Andalusī (Maġāra'da 1174/1175'te ölmüştür; bk. İbn al-Ḳiftī, s. 209; Suter, nr. 302)'nin içlerindeki muhtelif cisimlerin mıkdarını tesbit için halitalara tatbik edilen ölçüye dâir olan *Minbar fī miṣāḥat al-acsām al-muḫtaliṭa li 'stiḫrāc miḳdār machūlihā* adlı eser.

İzâfî ağırlıklara dâir bilgiler şu busûslara temâs etmektedir: *A.* mâdenler: altın, cıva, tunç (*ṣifr*), bakır, pirinç (*ṣibḥ*), demir, kalay (*raṣāṣ*), kurşun (*usruf* ve *usrub*). *B.* kıymetli taşlar: mâvi yâkut, kırmızı yâkut, zümrüt, lâcivert taşı, inci, akîk, mercan, damarlı akik ve Necef taşı. *C.* diğer cisimler: fir'avn camı, Siminyān kili, saf tuz, tuzlu toprak (*sabaḫ*), reçine, mine (*mīnā*), kehribar, zift, fıl dişi, bal mumu, bakkam ağacı, söğüt.

Hacimleri müsâvî mâyilerin ağırlığı ile aynı ağırlıktaki mâyilerin hacimleri bâzan doğrudan-doğruya, bâzan da araplarca bilinen Pappus mikyası ile tâyin edilmektedir. Birincisi, yağ ve şarap gibi günlük hayatta kullanılan mâyilerde büyük bir rol oynamaktadır. İkincisinin daha ziyâde ilmî bir değeri var idi. Şurası dikkate değer ki, aynı ağırlıktaki soğuk su ile idrarın, sıcak su ile sıcak idrardan daha büyük bir hacme sâhip olduğu, muayyen ağırlıkta bir buzun aynı ağırlıktaki sudan, hacim itibârı ile, daha büyük olduğu araplarca bilinmekte idi.

Pappus'un mikyâsı ile şu mâyiler ölçülmüştür: soğuk tatlı su, sıcak su, buz (aslında burada yeri yoktur), deniz suyu, sirke, şarap, susam yağı, zeytin yağı, inek sütü, tavuk yumurtası, sıhhatli bir insanın kanı, sıcak idrar, soğuk idrar,

H. Bauerreiss'in al-Ḫāzinī'yo istinâden, imkân nisbetinde doğru olarak, çizdiği su terâzisini şekil 7 göstermektedir. *X* Aleti ağırlaştırmağa yarayan mahrut şeklinde ağır bir cisimdir. Romeo rakamlarının yanında onlara tekabül eden yekûnlar bulunmaktadır; teferruât için Bauerreiss'in eserlerine baş-vurmak gerekir. Aynı ağırlıktaki yüzen cisimlerin su içinde aynı derinliğe çöktükleri esâsı, Abū Ḥātim al-Ḳazvīnī'nin *Kitāb al-ḥiyal fī 'l-fiḳh* adlı eserinde, şer'î bir hilede tatbik sâhası bulmuştur. Bir devenin ağırlığı şu şekilde tâyin edilmektedir: bir deve bir kayığa konulmakta ve kayığın su içine ne kadar gömüldüğü tesbit olunmakta, sonra, devenin yerine, kayığa, suya aynı derecede gömülünceye kadar, demir konulmaktadır (bk. J. Schacht, G. Bergsträsser, *Beitr. zur semitischen Philologie und Linguistik*).

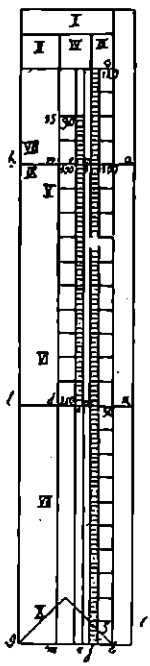

Şekil 7.

Tıp eserlerinde ve ölçü ve ağırlıklara dâir eserlerde, müsâvî hacimdeki şarap, yağ ve balın ağırlıkları hakkında, bilgiler bulunmaktadır (bk. Bauerreiss, *göst. yer.*).

Muayyen cisimler husûsunda, müslümanların elde ettiği değerler bugünkülere tamâmiyle tekabül etmekte olup, dakîklik bakımından, geçen asrın başlarında elde edilenlerden daha üstün idi.

Bibliyografya: Bk. mad. AL-ḲARAṢṬŪN.

2. TESVİYE ETME (*vazana* „tesviye etmek", latin. *librare.*)

Müslüman müellifler, hiç şüphe yok ki, başka milletlerden, gerek bizanslılardan, gerek iranlılardan tesviyeye yarayan bir çok usûller almışlardır (aş. bk.). İbn Vaḫşiye'nin su yolu yapma usûlüne dâir verdiği bilgiler, yunan kaynaklarından faydalanmış olan Vitruv'un verdiklerine uymaktadır. Müslümanlar bir taraftan bizzat yunan eserlerinden faydalanmışlardır, msl. Philemon (M. Steinschneider'e göre, Pbilon)'da su yolları meylinin asgarî 5 : 1.000 olması gerektiğine dâir bir bilgiye rastlanmaktadır; diğer taraftan müslümanlar, köylülerin ve kanal inşâ edenlerin amelî tecrübelerinden faydalanmışlardır. Heron'un mevzuu-

muza dâir başlıca „Metrika“ ve „Dioptra hakkında“ (Heron, *Opera omnia*, nşr. H. Schöne, Leipzig, 1903, III) eserlerinin müslümanlarca bilinip bilinmediği mâlûm değildir; zîra hâl tercümesi ve bibliyografya eserlerinde buna tekabül eden hiç bir kitap adı zikredilmemektedir; fakat *Fihrist*'te zikredilen „Usturlabın kullanılışı hakkında“ yazılan risâle geodesie meselelerini ele almış olabilir. Müslüman kaynaklarında tetkik edilen bir çok meseleler, zâviye ölçmeğe yarayan âletlere, „dioptra“ lara dâir olan eserlerdeki meselelere çok benzemektedir. Bununla berâber müslümanlar bu âlet yerine ustarlap veya „rub'-dâire“ kullanmakta idiler. Aşağıda izah edilen usûllerden birinin veya ötekinin müslümanlar ve bilhassa onlar tarafından keşfolunduğunu, bu mesele hakkında eser yazan müelliflerden öğrenmek kabil değildir; zîra bu usûller, ekseriyet itibârı ile, zanâat erbâbından gelmiştir.

Tesviye işinde iki mesele ile karşılaşılmaktadır: evvelâ bir sathı tamâmen müstevî ve ufkî vaziyete veya bir değnek ve yahut bir sathı tam şâkûlî vaziyete getirmek, sâniyen, muayyen bir nokta ile aynı yükseklikte bulunan bir noktayı tâyin etmek veya iki nokta arasındaki yükseklik farkını bulmak.

I. Bir satıh aşağıdaki şekilde müstevî ve ufkî hâle getirilmektedir:

Kenarı tamâmen düz olan bir cedvel satıh üzerinde muhtelif istikâmetlerde gezdirilir ve bütün vaziyetlerde cedvelin satha temâs edip etmediğine ve aralarından ışık geçip-geçmediğine bakılır; cedvel satha her noktada temâs eder ve aralarından ışık sızmazsa, satıh tam mânası ile müstevî hâle gelmiş demektir (al-Şîrâzî, aş. bk.).

Cedvelin düz olup-olmadığı şöyle anlaşılır: bir ucuna bağlanan bir ip, cedvelin bütün uzunluğunca gerilir ve her noktasına aynı derecede temâs edip-etmediğine bakılır. Üç cedvelin düz olup-olmadığını tâyin için, bunlar, sıra ile, yan-yana konulur, sonra kenarları değiştirilir (her birinin kenarı diğerinin kenarına ayrı-ayrı tatbik olunur; bk. İbn Yûnus, C. Schoy'a nazan, aş. bk.).

Bir sathın tamâmiyle ufkî olup-olmadığını anlamak için, aşağıdaki usûllere baş-vurulmaktadır:

1. Satıh üzerine su dökülür ve suyun her tarafa aynı derecede yayılıp-yayılmadığına bakılır; bu en çok baş-vurulan bir usûldür; Proklos, *Hypotyposis* (nşr. K. Manitius, Leipzig, 1909, s. 50, 51) adlı eserinde, aynı usûlü tavsiye etmektedir. Bu dökülen suyun hiç bir taraftan akmadığı vaziyettir.

2. Satıh üzerine yuvarlanabilen bir cisim konur; eğer cisim, yuvarlanıp düşmez, satıh üzerinde durursa, o satıh ufkî demektir (al-Şîrâzî, aş. bk.).

3. Kenarları her tarafta aynı yükseklikte ve dip kısma muvâzî olan bir çanak veya tabağa (*cafna*, şekil 8) su konur ve bunun kenarı-

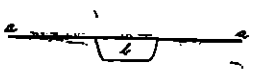

Şekil 8.

lara kadar aynı hizâda yükselip-yükselmediğine bakılır (İbn Luyûn, aş. bk.), sonra tabağın kenarına düz bir cedvel konur ve üstünden suyun sathı gözden geçirilir.

İbn Sînâ (Leiden kütüp., nr. 1061), yükseklik ölçmeğe mahsûs bir âletin alt kısmının sathını kontrol etmek için, bu satıhta kenarları tamâmen şâkulî olan bir delik açıp, delikten sonra, çanağa tatbik edilen usûlü tekrarlamaktadır. Büyük bir halkanın tamâmen düz olduğunu muâyene etmek için, al-'Urḍî *al-afâzagn* adını verdiği bir usûlü tatbik ediyor. Bu hazır bir vâsıta olmayıp, her defa hazırlanması gereken bir âlettir. Muâyeneden geçecek olan olan halka önce bir taban terâzisi vâsıtası ile yere ufkî olarak konur (şekil 9).

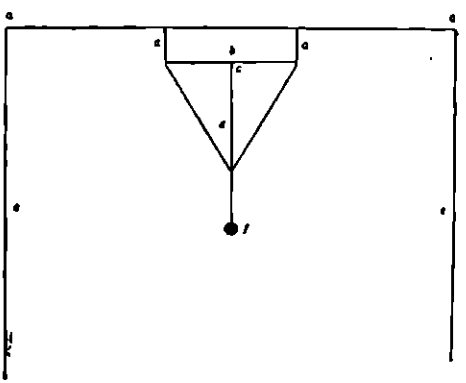

Şekil 9.

Aşlında *e* dayama çubuğu, *a ip*, *b c marcikāl*, yâni tahtadan bir müselles *d* ince iplik, *f* (*şakkāla*) bulunmaktadır.

Halkanın iç kısmının muḳa"ar sathında, çömlek toprağı ile değirmi bir su yolu yapılır. Dış kenarın yüksekliği halka sathınınkine müsâvî olup, iç kenarınki ise, bir az daha fazladır. Arıka su konur ve üstüne bir az ince kül dökülür. Su, halkanın üzerine aktığı zaman, halkanın daha alçak kısımlarına dolar ve daha yüksek kısımlarda ise, kül olduğu gibi kalır. Böylece halka sathının düz olmayan kısımları

tesbit edilmiş olur (şekil 10). al-'Urżî tecrübenin hiç rüzgâr olmayan bir yerde yapılması gerektiğine işâret etmektedir. al-'Urżî,

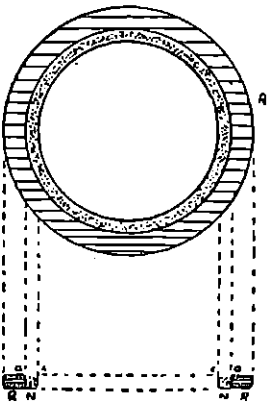

Şekil 10.

aynı usûlü Şam'daki su borularının aynı seviyede olup-olmadıklarını muâyenede de kullanmıştır. Su haznesinin ortasına, muhtemelen yukarıda anlatılana benzeyen bir arık koymuş, sonra çizilmiş su arıktan su yollarına aynı şekilde akıncaya kadar, boruların diplerini alçaltmış veya yükseltmiştir. Bu sâyede, yukarıdaki misâlde görüldüğü üzere, seviye farkları meydana çıkmıştır (şekil 11). Bk.

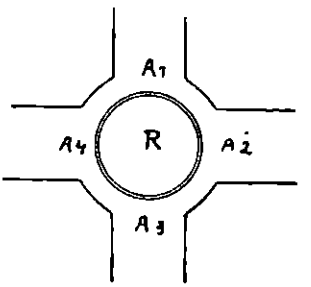

Şekil 11.

H. J. Seemann, *S B P M S Erl.*, 1928, LX, 49, 81 ve J. Frank, *Zeitschr. f. Instrumentenkunde*, 1929, XLVIII.

4. Meselâ tahtadan mâmûl tepesinden kaidesine bir amûd indirilmiş olan eş-kenarlı bir müsellesin (şekil 12) tepesinden aşağıya doğru bir şâkul (*śāḳūl, buld, balad* [βόλις 'ten], *śaḳḳāla*) asılır; ekseriyâ kaidenin ortasında, şâkulün ucundaki kurşun için, açık bir yer bırakılır. Şâkul, amûda intibak ederse, satıh ufkî demektir (şekiller al-Şîrâzî ve al-Ḫalḫālî'den alınmıştır). Bu türlü resimlere bakarak, müslüman âlimlerince rakkasın mâlûm olduğu kanâatine varılmıştır ki, bu yanlıştır (bk. E. Wiede-

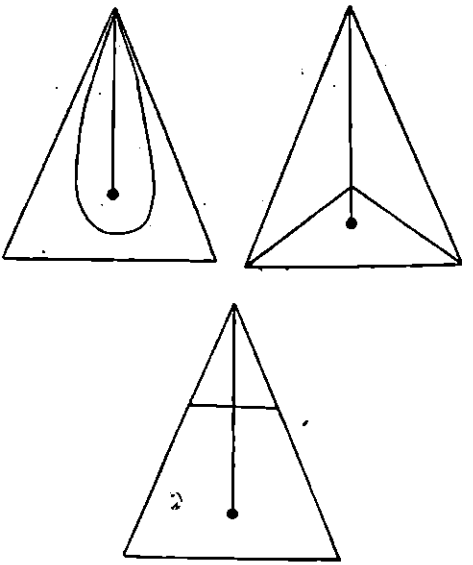

Şekil 12.

mann, *Verhdl. d. d. phys. Ges.*, 1919, s. 663; âlete *al-fādin* denilmektedir [al-Şîrâzî ve al-'Urżî'de de böyledir.]. Dozy, *ayn. esr.*, II, 246).

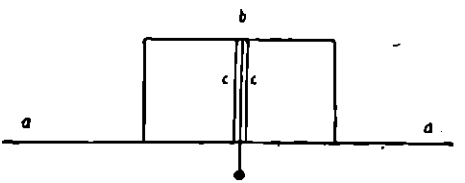

Şekil 13.

Mimar terâzisinde (şekil 13), İbn Luyūn ve al-Ṭiġnārî'ye göre (aş. bk.), muâyenesi istenilen terâzi kolu *a a*'nın üzerine, dört köşeli bir tahta konulur; bu tahtanın ortasından *b a* amûdu geçirilir ve önüne de bir şâkul konur;

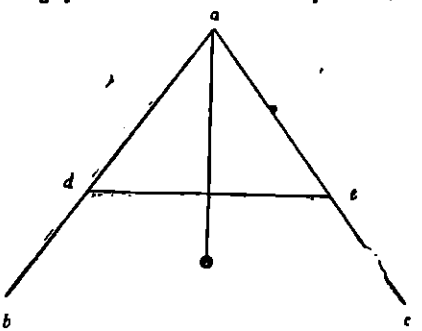

Şekil 14.

asıl şekle bakılırsa, şâkul birbirine muvâzî iki bat arasındadır.

al-Marrākuşî (aş. bk.) daha mükemmel bir şekil tavsif etmektedir (şekil 14). Bu şekil

de, *a b*, *a c*, *d e* birer çubuktur; ayrıca *a b* = *a c* ve *a d e* de kenarları birbirine eş bir müsellestir; *d e* orta yerinden delinmiştir. Delikten geçmek şartı ile, *a* noktasından bir şâkul asılır. *b* ve *c*'nin istinat ettiği satıh ufkî ise, şâkûl deliğin tam ortasına gelir. Taban terâzisi ve benzer âletlerin doğruluğunu tesbit için, âletin tepesinden asılan şâkulün, kaideye amûd düşüp-düşmediğine bakılır. Taban terâzisinin muayyen bir vaziyetinde şâkul tam amûd olunca, bu muhtelif vaziyetlerde ufkî bir satıh üzerine konulur ve her şeyden evvel birinci vaziyete amûd şekilde solu sağa gelmek şartı ile bir başka vaziyete getirilir. Eğer şâkul icâp eden vaziyete gelirse, taban terâzisi doğru demektir; birinci hâlde tam amûd olmazsa, hatâ gerek satıhın ve gerek taban terâzisinin vaziyeti bakımından tashih edilmelidir.

Burada tasvir olunan taban terâzisine bilhassa *kūnîya* (γωνία) denilmektedir; kelime umûmiyetle dülgerlerin ve aynı zamanda Abu'l-Vafâ' gibi (bk. *Abhandlungen zur Geschichte der Naturwissenschaften und Medizin*, 1922, cüz IV, 98) hendesecilerin kullandıkları tahtadan düz gönye mânasına gelmektedir (bk. *Mafâtîḥ al-'ulâm*, nşr. v. Vloten, s. 255). al-Şîrâzî (*Nihâyat al-idrâk fî dirâyat al-aflâk*, *maḳâla* 2, fasıl 13)'ye göre, kelimenin bir müterâdifi de vardır: *afadan*. İbn Vaḥşîya (Leiden, yazm., nr. 1279, s. 527)'de bulunan *favdān*, Dozy (*Supplément*, II, 246)'deki *fādin* ve *fādim* aynı kökten gelmektedir. *Favd*'ia tesniyesi olan *favdān* da aynı kökten gelmektedir.

Bâzan tesviye işinin *şāḳūl* ile de yapıldığı kaydına rastlanmaktadır: msl. al-Battânî (nşr. Nallino, 1903, metin, s. 137)'de *mavzūn bi 'l-şāḳūl* tâbirine rastlıyoruz ve İbn Sînâ da buna tamâmen uyan izahlarda bulunuyor (Leiden, yazm., nr. 1061). Bâzan şâkûle bir gönye yaklaştırılır ve gönyenin bir kenarı satıh üzerine konur, yahut da başlıca kısmı şâkul olan tesviye âleti yerine, sâdece *şāḳūl* kullanılır.

Daha geniş, msl. dam v. b. gibi, satıhlar için, önce bir değnek (*ḳubṭāl*=cubitale) üzerine tesviye âletleri konulur: buna *mîzān al-izur* (yahut mimarların kullandığı *mîzān al-bannā'în*, krş. İbn Luyûn, aş. bk.) adı verilir.

5. Düz bir satıh üzerinde müsâvî uzunlukta üç değnek ile yapılan köşeli bir ehrâmın zirvesine sivri uçlu bir şâkul asılır. Bu üç kaidenin ortasında durmalıdır (al-Ḫâzinî, bk. aş.)

6. Zirveleri müsâvî yükseklikte olan iki ehrâm-ı müsellesî *A I H K* ile *B L M N*'nin *A* ve *B* zirveleri üzerine uzunca *A B* değneği konulur (şekil 15) ve bunun alt kısmına aşağıya doğru sarkan bir şâkul veya terâzi kolları için yukarıda anlatılan âlete benzer bir âlet ile birlikte bir üçken tesbit edilir. Şâkul veya terâzi dili tam doğru vaziyete gelirse, değnek de, satıh da ufkî demektir (al-Marrâkuşî, aş. bk.).

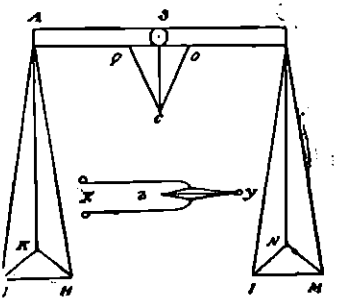

Şekil 15.

Satıhlara tam ufkîlik vermek kaygusu, yalnız yapı işlerinde değil, rasad âletlerinin ve aynı zamanda tûl dâireleri ve sonra da kıbleyi bulmağa yarayan „hind dâiresinin" imâlinde büyük bir ehemmiyet taşır. Burada düz satıh yere değil, msl. taş gibi sağlam sâbit bir şey üzerine konulur. „Hind dâiresine" tekabül eden inşa tarzı Proklos'un bypotyposis (*göst. yer.*)'i münâsebeti ile, araplar tarafından aynı şekilde tasvir edilmiştir.

Şimdi bir cismin şâkulî olup-olmadığını tesbite yarayan usûlleri görelim:

1. En basit usûl cisimlerin yanında bir şâkul sallandırmaktır. Düz ve şâkulî satıhlarda asıldığı nokta satıh üzerinde olduğu zaman, şâkul satıh ile tam temâsa gelmektedir. „Rub'-dâire" ile yapılan işlerde dâima bu usûl tavsiye olunur (aş. bk.).

2. Şâkul ipinin asıldığı nokta satıhtan bir az ileride ise, o zaman ipin her noktasının satıh ile olan mesâfesi aynı olmalıdır.

3. Güneş saati milinin ekseriyâ yukarı kısmına doğru mahrûtî olan şâkûlî çubuğun kenarına İbn Yûnus (aş. bk.) bir oluk açıyor; bu oluk kısmında yarım-küre şeklinde oyuk ile nihâyet bulur. Milin tepesinden, bu delikten geçmek üzere, bir iplik sarkıtılmakta olup, bunun ucunda küre şeklinde bir ağırlık bulunmaktadır. Bu ağırlık oyuğa girerse, bu milin şâkulî olduğunu gösterir.

4. Güneş saati mili, kaidesi üzerinde, öne, arkaya doğru (*muḳbil va mudbir*) kımıldatılır; gölgesi üzerinde durduğu düz satıhta kaydırıldığı esnâda güneşin hareketine tamâmiyle tekabül edecek şekilde değişmiş olmalıdır (İbn Yûnus, aş. bk.).

5. Çubuğun yere istinât ettiği noktada bir dâire çizilir ve bir pergel vâsıtası ile, güneş saati milinin tepesinin dâirenin bütün noktaları arasındaki mesâfenin aynı olup-olmadığına bakılır.

6. İbn Sînâ güneş saati milinde kaidesine muvâzî bir yarık açmakta, bunu dibi ufkî ve içi bulanık su ile dolu bir kaba koymakta ve su sathının yarık ile bir hizâda olup-olmadığına bakmakta idi.

7. Düz bir sathın tamâmen şâkulî olup-olmadığını muâyene etmek için, birbirinin tam eşi tabtadan dik dörtken mengur, L_1 ve L_2 (şekil 16), biri altta ve biri üstte olmak üzere, satha intibâk ettirilir; L_1'in üst kenarına bir şâkul bağlanıp, aşağıya sarkıtılır ve şâkul ipinin L_2'ye tamâmiyle temâs edip-etmediğine bakılır: en iyisi, L_1 ile şâkulün kurşunu arasına gâyet ince bir cedvel koymak ve L_2'ye nazaran şâkul ipinin vaziyetini tesbit etmektir (al-Marrākuşī, aş. bk.).

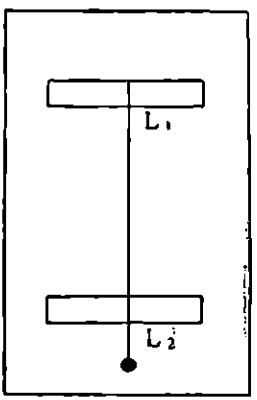

Şekil 16.

II. Su yolları inşâsında lüzûmlu olduğu üzere, birbirinden a mesâfesinde olan bir s_1 ve s_2 noktaları arasındaki yükseklik farkını bulmak için, s_2 noktasında bulunan şâkulî vaziyetteki bir çubuk istikametinde, yerden h yüksekliğinde duran bir âlet vâsıtası ile, s_1 noktasına bakılır ve h_1 yüksekliği tesbit olunur ki, burası bakılan noktanın yere nazaran yüksekliğini vermektedir; bunun üzerine bir işâret konulabilir (bugünkü ölçülerde s_2'de bulunan çubuk üzerinde taksimat bulunmaktadır). Yükseklik farkı $h_1 - h$'dır. Şekil 19'a göre, arapların da, Heron gibi, buna benzer bir şey kullandıkları sanılmaktadır. İbn al-'Avvām (aş. bk.) dört köşeli bir tahta kullanmakta idi. Bu tahtanın üzerinde birbirine temâa eden dâireler çizilidir: bu dâireler, ayrı renkler ile birbirlerinden ayrılmaktadır ve yahut bunların merkezleri birbirinden ayrıdır. Çubukları tamâmen şâkulî vaziyette bulundurmak için, yanlarına şâkul asılmaktadır (şekil 17).

Ufkî görüş hattı aşağıdaki muhtelif şekillerde elde edilmektedir:

1. Uzunluğu msl. bir arşın olan müstatil şekilli bir çubuk, üst sathı ufkî görünecek şekilde konulur ve bu satıh boyunca bakılır.

2. Çubuk (*kubṭāl*) yukarıda bahsi geçen tabak veya kabın üzerine konulur (şekil 8) ve üstünden bakılır.

3. Çubuğun ucuna başları delik ve yükseklikleri aynı olan çiviler konulur ve bu deliklerden bakılır.

4. Daha kaba bir müşâhede için, her iki noktaya oluk şeklinde iki kiremit de konulabilir; daha kolaylık için, iki yarım borudan da faydalanılabilir (İbn al-'Avvām, aş. bk.).

5. Ufkî bir yere, msl. bir kuyunun kenarına veya kapağı üzerine, bir usturlap konulur ve „şâhısa" bakılır.

Yükseklik farklarını bulmak için, başka usûller şunlardır:

1. En yüksek bir yerden en alçağa doğru, l uzunluğunda bir çubuk dik tutularak, bir ucu görülebilecek kadar uzağa bir yardımcıya taşıtılır; gözün bulunduğu yükseklik h olursa, $l-h$ yükseklik farkını gösterir. Mesâfe değneğin ucu iyice fark-edilemeyecek kadar büyük olursa, o zaman bu uca bir ışık, msl. bir mum, konur ve müşâhede gece karanlığında yapılır.

2. Bir kuyunun dışında bulunan bir yerin, kuyudaki su sathından daha alçak olup-olmadığı, bu sathın toprağa veya kuyunun kenarına olan mesâfesi kuyuya bir çubuk sokmakla veya umûmiyetle ateş gibi parlayan ağır bir cisim bağlanmış olan bir ip sarkıtmakla tâyin edilir ve bu mütâ hesapta dikkat nazarına alınır.

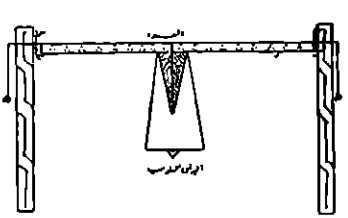

Şekil 17.

3. Çubuğun (şekil 17) üzerine şâkul ile birlikte bir üçken konulur; iki ucuna, nihâyetlerinde a ve b cisimleri bulunan iki ip bağlanır. Seviye farkları tesbit edilmek istenilen iki noktaya 1 ve 2 kazıkları dikilir; a ipi alçak seviyedeki 1. kazığa bağlanır ve diğer ip, şâkul sâbit kalıncaya kadar, 2. kazık boyunca yukarıdan aşağıya doğru indirilir. b ipinin kaymasına tekabül eden kemiyet yükseklik farkını gösterir (al-Ḫāzinī, aş. bk.).

4. *Marcikāl* („yarasa", şekil 18), iki kenarı birbirine müsâvî bir üçken ile üçüncü kenarının ortasından sarkıtılan bir şâkulden mürekkeptir. Üçken bu kenarından asılıdır. Birbirine 10 arşın mesâfe ile ikişer arşın boyunda

iki değnek konur; bunların uçlarından bir ip geçirilir ve *murciḳāl*, *a a* ipleri ile, bu ipe asılır. Şâkul üçkenin ucundan geçerse, iki noktanın aynı yükseklikte olduğu anlaşılır. Aksi takdirde, değneklerden biri, msl. altına

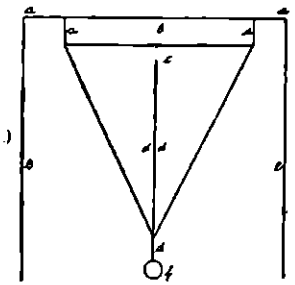

Şekil 18.

bir taş konularak, yükseltilir. Aynı zamanda burada, nr. 3 'te olduğu gibi, ipin uçlarından biri kaydırılabilir (İbn Luyūn, aş. bk.).

5. İsmi bilinmeyen bir müellif (Paris yazm., nr. 2468), üç tesviye âleti tasvir etmiş ve resimlerini yapmıştır (şekil 19 a—e). Bunlardan birinde (*al-maṣhār* „mâlûm") bir arşın boyunda bir çubuk boylu-boyunca delinir ve ortasına iğneli bir çerçeve yerleştirilir (şekil 19 a). Delikten tahminen 15 arşın uzunluğunda bir ip geçirilir ve bu yukarıda bahsedilen tahtadan iki şâkulî çubuğa bağlanır. İkinci âlet (şekil 19 b) *al-ṣabīha*, („benzer"), *murciḳāl*'e tekabül etmektedir; yalnız iki *a a* ipleri yerine burada halkalar vardır ki, bunlar *a a* ipi üzerinde kaydırılmaktadır. Üçüncü âlet (şekil 19 c: *al-anbūb*, „boru") de al-Karḫī ve Bahā' al-Dīn tarafından zikrolunmakta ise de, târif edilmemiştir; bu muhtemelen bizim borulu terâzimize tekabül etmektedir ki, Heron (*Dioptra*, s. 197 ve *göst. yer.*) tarafından etraflı bir şekilde

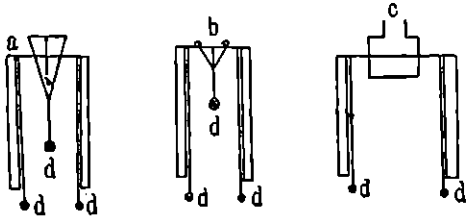

Şekil 19a. Şekil 19b. Şekil 19c.

(Paris yazm., nr. 1417 'de *a* — mâlûm, *b* — benzer, *c* — boru, *d* — ağırlık).

tasvir edilmiş olan su ile dolu mütevâsıl bir borudur. Fakat Heron bu alete, muhtemelen bir *dioptra* ile alâkalı olduğu için, husûsî bir isim vermemiştir. Şekildeki şâkul üzerinde *ṣaḳḳāla* bulunmaktadır (bk. E. Wiedemann, *Beitr.*, XXXV, bir de aş. bk.).

Ṭiġnārī ayrıca *mīzān al-ḳaf'* 'dan ve İbn Vaḥşīya (aş. bk.) pirinçten mâmûl *kafar* veya *kakar* adlı bir başka âletten bahsetmektedir. Fakat bu iki âlet tasvir olunmamıştır.

Müslümanların tesviye âletlerine dâir etraflı bilgi veren müellifler şunlardır:

1. İbn Vaḥşīya (Abū Ṭālib al-Zayyāt, ölm. 870), *Kitāb al-falāḥa al-nabaṭīya* („Nabatîlerin zirâat kitabı"; krş. H. Schmeller, *Abhandlungen zur Gesch. der Naturwissensch. und Medizin*, Erlangen, 1922, cüz VI, s. 36). Onun verdiği bilgiler, sayısız şârihler tarafından, ikmâl edilmiştir.

2. al-Ḫāzinī (1100'e doğru), *Kitāb mīzān al-ḥikma*; krş. Th. Ibel, *Die Wage im Altertum u. Mittelalter* (tez, Erlangen, 1908), s. 159 v. dd.

3. İbn al-'Avvām (1130'a doğru), *Kitāb al-falāḥa* (krş. E. Wiedemann, *Beiträge*, X, bir de aş. bk.).

4. Abū 'Oṯmān İbn Luyūn (1348'e doğru), *Racaz fī 'l-falāḥa*; ayrıca arâzi tesviyesinden v.b. 'dan bahsediyor; bu hususta al-Ṭiġnārī ve başkalarına atfen mülâhazalar (krş. E. Wiedemann, *Beiträge*, X, 317 ve Dozy, *Supplément*, II, 302 ve 579).

5. Bahā' al-Dīn al-'Āmilī (1547—1622), *Ḫulāṣat al-ḥisāb* (nşr. F. Nesselmann, bk. E. Wiedemann, *Beiträge*, X, 319).

Tesviye hakkında, hey'et ilmine dâir eserlerde, msl. Ḳuṭb al-Dīn al-Şīrāzī (ölm. 1311, krş. E. Wiedemann, *Z. für Physik*, 1922, X, 267)'de ve al-Ḫalḫālī'de nısfınnehâr dâiresinin ölçülmesi dolayısı ile, etraflı bilgiler vardır. Ayrıca usturlabın kullanılmasına dâir bir çok eserlerde, arâzi ölçümü meseleleri dolayısı ile, mevzuumuzu ilgilendiren bilgiler vardır, msl. al-Bīrūnī (krş. E. Wiedemann, *Beiträge*, XVIII, 59 v. dd.).

Burada bir defa daha tesviye âletlerinin adlarını sıralayalım:

Mīzān, mīzān al-bannā'īn, mīzān al-ḳaf', mīzān al-izur, ḳubṭāl, kūniya, fādin, ḳādin, afādayn, cafna, murciḳāl, kakar.

İslâmiyetin ilk devirlerine âit su yolları v.b. tesviyesi hakkında etraflı tasvirlere rastlamadım. Bibliyografya için bk. E. Wiedemann. *Beiträge*, III, 229; XVIII, 26 ve H. Schmeller, *ayn. esr.*, s. 41. — Kadîm çağ için bk. C. Merkel, *Die Ingenieuretechnik im Alterum* ve H. Diels, *Antike Technik*² (Leipzig, 1920).

Bibliyografya: Lerchundi ve Simonet, *Chrestomatia arabigo española* (Granada, 1881), s. 138—139 (bk. yk. İbn Luyūn, yâni Leon); krş. bir de Fleischer, *Kleinere Schriften* (1888), III, 187—198; C. Schoy, *Die Gnomonik der Araber* (İbn Yūnus) s. 6 v.d.; E. v. Bassermann-Jordan, *Die*

Geschichte der Zeitmessung und der Uhren, F (1923), I; E. Wiedemann, *Beiträge*, X, *Zur Technik der Araber*; III, *Über Nivellieren und Vermessen* (*S B P M S Erl.*, 1906, XXXVIII, 310—321); ayn. mll., *Beiträge*, XVIII, nr. 3: *Geodaetische Messungen* (*ayn. mecm.*, 1909, XLI, 59—78); ayn. mll., *Beiträge*, XXXV: *Über Nivellieren* (*ayn. mecm.*, 1914, XLV, 15 v.d.); Ḳuṭb al-Dīn al-Şīrāzī, *Nihāyat al-idrāk fī dirāyat al-aflāk* (krş. E. Wiedemann, *Z. für Physik*, 1922, X, 267; *Verhandlungen der deutschen physik. Gesch.*, 1919, s. 663); al-Marrākuşī, *Traité des instruments astronomiques* (nşr. L. A. Sédillot), I, 376; İbn Sīnā, *Fī ittiḫāẕ al-ālat al-raṣdīya* (yazm., Leiden, nr. 1061); krş. E. Weidemann, *Über ein von Ibn Sīnā* (*Avicenna*) *hergestelltes Beobachtungsinstrument* (*Z. für Instrumentenkunde*, 1925, s. 269—275); Ḥusayn al-Ḥusaynī al-Ḥalḥālī, *Risāla fi 'l-dā'ira al-hindiya* (yazm., Gotha, nr. 1417); Mu'ayyad al-Dīn al-'Urżī, *Risāla fī kayfiyat al-irṣād va mā yuḥtācu ilā 'ilmihi va'amalihi min al-ṭuruḳ al-mu'addiya ilā ma'rifa 'avdāt al-kavākib* ... (Paris, yazm., nr. 2544; aynı zamanda Merâga rasadhânesinin âletlerini de tasvir edilmektedir, bk. H. J. Seemann, *göst. yer.*).

(E. WIEDEMANN.)

MİZANA. [Bk. MİNÂRE.]

Mİ'ZEF. Mi'ZAF, Mİ'ZAFA (A. cem. *ma'āzif*), mûsikî hakkında eser yazan arap, iranlı ve türk müelliflerinin bahsettikleri muhtelif mûsikî âletleri arasında, rebâb, harp, santur ve çeng gibi âletleri ihtivâ eden „açık telli" (*avtār muṭlaḳa*) âletler zümresi vardır. Bunlar arasında *ma'āzif* adı ile anılan mûsikî âletleri bulunmaktadır. Bugün bu kelime aş.-yk. bütün telli ve nefesli âletleri ifâde etmekte ise de (*M F O B*, VI, 28), orta çağda daha dar mânada kullanılmakta ve „açık telli âletleri" ifâde etmekte idi. al-Cavharī (ölm. aş.-yk. 1003'e doğru) ile al-Şaġānī (ölm. 1261) bunları „*'ūd, ṭunbūr* ve benzer sazlar gibi çalınan mûsikî âleti" diye târif etmektedirler; bu da *ma'āzif*'in, *'ūd* ve *ṭunbūr* gibi, parmak veya mızrap ile çalındığını göstermektedir. *Tāc al-'arūs*, tefi *ma'āzif* zümresine idhâl etmektedir ki, bu 'Omar'in bir çok müellifi hatâya sürükleyen *marra bi-'azfi duffin* „tef sesleri arasında geçti") şeklindeki ibâresinden çıkarılmış yanlış bir mânadır (krş. Sachs, *Real-lexikon der Musikinstrumente*). *Mafātīḥ al-'ulūm* (X. asır) müellifi *mi'zafa*'nın „ırak lıklara mahsûs telli saz" olduğunu söylemekte, hâlbuki al-Muṭarrizī (XII. asır), bunun „yemenliler tarafından îmâl edildiğini" yazmaktadır; İbn Ḫurdāẕbih (ölm. 912) de bu sazın Yemen'den geldiğini ileri sürmektedir (al-Mas'ūdī, VIII, 93). al-Ṣalāḥī, daha tam bir tasnif yapmakta ve *mi'zaf*'i *barābiṭ* (barbatlar) ve çeng zümresi arasında zikretmektedir; bu tasnif, *mi'zaf* ve *mi'zafa* tâbirlerinin „çok telli bir çalgıyı" ifâde ettiğini söyleyen ve bu mevzûda bizim için en eski kaynak olan al-Layṯ b. al-Muẓaffar (VIII. asır)'in tasnifine uymaktadır; al-Fārābī (ölm. 950) ise, *ma'āzif*'in bilhassa „açık telli" sazlar olduğunu ileri sürmektedir (Kosegarten, *Lib. cant.*, 77, 110). *Kitāb al-aġānī*'de *mi'zafa*, muhtemelen çalınmasında hiç bir san'at hüneri olmadığından, saz şâirlerinin elinde pek görünmemektedir. Bunu çalanlardan biri Muḥammed b. Ḥāriṯ b. Başkīr (IX. asır), bu sazın bir fâre kapanı olup-olmadığı yollu alaylı bir suâle muhâtap olmuştur (*Aġānī*, X, 153).

Rivâyete göre, *ma'āzif* Âdam'in yedinci neslinden Lamak'in oğlu Żilāl tarafından „icât" edilmiştir (Mas'ūdī, VIII, 89). *Ma'āzif*'i kıyâmet alâmetlerinden sayan bir hadîsten sonra (Tirmiẕī, II, 33), fakîhlerin siyâset icâbı bu *malāhī* veya „memnû zevklerin" menşe'ini Żilāl veya Żalāl („hatâ, tahrip")'e atfetmiş olmaları çok muhtemeldir. Diğer taraftan şu ibâreye rastlamaktayız: „Davud Peygamberin mezâmir okuyarak çaldığı bir *mi'zafa*'si var idi" (*'Iḳd al-farīd*, III, 189); bu onun bir *kinnōr* ustası olduğunu söyleyen mûsovî an'anesinin (Mülûk-i evvel, XVI, 16, 23) bir aksidir. Bu kelime muhtemelen büyüye inanılan günlerden bugüne intikal etmiştir. Cinlerin sesine *'azf* denilmekte ve cinler *mi'zaf* sesleri ile çağırılmakta idi. İslâmiyet devrinde çalgıcılar mûsikîlerinin cinlerden ilhâm aldığını ileri sürmekte idiler. Yunanlıların μάγαδις'i *mi'zaf* nev'inden bir çalgı olup, menşei Lidya idi ve bu ismin sâmî dilindeki kelimenin aynı olduğu sanılmaktadır.

L i r ve r e b â b. Eski âbidelerde sâmîlerin ellerinde görülen bu sazların, *fallāḥīn* dışında, o zamanın çalgıcıları nezdinde pek rağbet görmediği sanılıyor. Yalnız Horasan'a has yedi telli *vanaç* (= *zanaç*)'in böyle bir çalgı olması muhtemeldir (Mas'ūdī, VIII, 90). Bu iki kelime yunancadan alınmıştır ve arapçada, umûmiyetle, *lūr* ve *ḳīṯāra* adları ile anılmaktadır. Filistin'de ve Mısır'da bugün *ṭunbūra barbarīya* veya *ḳīṯāra* (*kissara*) adı ile tanınan iptidâî bir *lūr* örneği bulunmaktadır. Villoteau (*Descr. de l'Égypte, État Moderne*, I, 918) ve Saint-Saëns (Lavignac, *Encycl. de la musique*, I, 528), eski yunanlıların lir çalma usûlünün büyük ölçüdo bugünkü Mısır'da *ḳīṯāra* çalmada yer aldığını isbat etmişlerdir.

Şuna işâret etmek gerekir ki, *ḳîṯāra*'nin tellerine vurulan darbeye arapçada *ḥarroka* denilmekte idi ve bu da, yunan. κρέκω'nun aynıdır.

Harp. Elimizde tellerin altında ses kutusu bulunan bakikî bir sümer harpı var ise de, bu örnek çalgının araplarda ve farslarda yüksek mûsikî sâhasında pek rağbet görmemiş, ancak köylüler arasında revâc bulmuş olduğu sanılıyor. Filistin'de ve yukarı Mısır'da bugün bu çalgıya *ṭunbūra sūdānî* ve *nanga* denilmektedir. Tellerin üstünde ses kutusu bulunan harp sâmîlerde çok mühim bir çalgı idi ve buniara âsûrî heykellerinde de rastlanmaktadır (bk. âsûr. *sanaḳu* ve habeş. *sanḳo*). Evliyâ Çelebî (*Seyahotnâme*, I/II, 227) iranlıların *çang* dedikleri bu çalgınının, bazret-i Sulaymān'ı avutmak için, Phytagoras tarafından „icat" olunduğunu al-Şalāḥî (var. 15) ise, Bizans'tan alındığını söylüyor. Bununla berâber, İbn Ḫurdāẕbih ile al-Cavharî bunun iranlılara has bir çalgı olduğunu ileri sürüyorlar; nitekim buna sâsânî heykellerinde rastlanmaktadır (Ker Porter, *Travels*, II, 175). Araplar bu çalgıya *cank* yahut *ṣanc* demekte idiler (krş. al-Cavālīḳī, nşr. Sachau, s. 97). Muhtemelen *cank* ve *ṣanc* ayrı harp nevileri olup, biri İran, diğeri arap çalgısı idi. Biri düz, diğeri eğri gövdeli olmak üzere, iki nev'i var idi. *Mafātīḥ al-'ulām*'da bizanslıların *salbāḳ* (σαμβύκη) ile *lūr* (λύρα)'u *cank* ve *ṣanc*'a benzetilmektedir. Araplarda *cank* âleti al-A'şā Maymūn (ölm. aş.-yk. 629) zamanından beri zikredilmektedir. Fārābî, *Kitāb al-mūsiḳî* adlı eserinde, *ma'āzif*, *cunūk* yahut *ṣunūc* ile, „bütün notalar için, değerlerine göre ayrı bir teli" bulunan ve kendi ifâdesine göre, aynı zamanda 15 (diatonik) ve 25 (kromatik) teli olan başka çalgılara bir fasıl ayırmıştır (Kosegarten, *göst. yer.*). İbn Sînā (ölm. 1037) ve İbn Zayla (ölm. 1048) *ṣanc*'dan bahsetmektedirler; diğer taraftan *Kanz al-tuḥaf* (XIV. asır) 'ta ve İbn Ġaybî (ölm. 1435)'nin eserlerinde *çang*, etraflı olarak, tasvir edilmektedir. Eğik ses kutusunun uzunluğu 109 cm., sapınınki (*dasta*) de 81 cm. idi. Gövdeden altındaki ufkî ölçü çizgisine kadar, keçi kılından 24 veya 25 tel gerili ve mâdenî çengellere (*malāvî*) bağlı idi. Çalgıcılar, usûlcülerin bütün *ġam*'larını ihtivâ etmek maksadı ile, 35 kadar tel kullanmakta idiler. Gövdenin yüz kısmı deriden, fakat çerçevenin geri kalan kısmı ise, asma kütüğü veya erik ağacı tahtasından yapılmıştır. Çalgının sapı sol kolun altına alınmakta ve parmak uçlarına mızrap (*zaḫmāt*) geçirilmiş iki el ile çalınmakta idi. Bugün harp araplarda ve türklerde hiç kullanılmamaktadır. İranlılarda pek ender rastlanmakta olan bu çalgı, bugünkü şekli ile garplılarınkinden pek az farklıdır (Advielle, *La musique chez les Persans*, s. 13); hâlbuki Kaempfer (XVII. asır)'in bu isim altında tasvir ettiği âlet, kitara (zither) idi. 1638'de Evliyâ Çelebî İstanbul'da çenk çalan ancak 15 çalgıcıya rastlamıştır; çünkü ona göre, bu çalınması çok güç bir çalgı imiş (*Seyahat-nâme*, I/II, 234). O devirde türk *çeng*'inin 40 teli var idi Engel, XVI. (XVII. değil) asra âit çok büyük bir çalgıdan bahsetmektedir (*Musical Instr. in the South Kensington Museum*, s. 59).

Çang veya *cang*'in „kanbur sırtı" şâirlerin sık-sık kullandıkları bir teşbih olmakla berâber, bu, muhakkak ki, en iyi tanınan çalgı örneği idi. Bir de „düz sırtlı" bir çalgı vardır. İbn Ġaybî'nin bahsettiği bir çalgının „kanburu" daha fazla idi ve muhtemelen bu sebepten çalgıya *eğri* denilmekte idi. Bu da, *çang* gibi, deri kaplı olmakla berâber, gövde kısmı ve kulakları tahtadan yapılmış idi.

Salbāḳ lugatlerde ve yazmaların çoğunda, yanlış olarak, *salyāḳ*, *ṣalyāḳ* [b. bk.], veya *salbān* adı verilen bir Bizans harpı araplar tarafından bilinmekte idi. Bu gerçekte eski yunanca σαμβύκη'dan gelme idi ve *Mafātīḥ al-'ulūm* (s. 236)'da *cank*'e benzeyen yunan ve bizans çalgısı olarak tasvir edilmekte idi. İbn Ḫurdāẕbih'e göre, bu çalgının 24 teli var idi (Maʿūdî, VIII, 91; krş. Farmer, *Byzantine musical instruments in the ninth century*, s. 4 v.d.). İbn Sînā, *ṣanc* ile birlikte, bu çalgıyı „açık telli" çalgılar arasına koyuyor.

'Anḳā (Psalterion). Bir satıh üzerinde gerilmiş „açık telli" çalgıları anlatırken, İbn Sînā ile İbn Zayla, *'anḳā* adı verilen bir sazdan bahsetmektedirler. Bu isim „uzun boyunlu" bir çalgıyı akla getiriliyor ise de, aynı *ḥamilāt* (köprü) üzerinde gerilmiş muhtelif uzunluktaki teller hakkında verilen bilgi, burada bahsedilen çalgının bir başka nev'i, sonraları *ḳānūn* adı ile tanınan, şibih müoharif şeklinde bir santur olduğunu kabûle bizi zorluyor. *'Anḳā* kelimesi aynı zamanda efsânevî bir kuşu (phönix) ifâde etmekte idi; eski yunanlıların φοίνιξ adında bir çalgıları olduğu mâlûmdur. Bununla berâber, XI. asırdan sonra bunun adı geçmektedir.

Ḳānūn [b. bk.]. arapların ve türklerin bu adı verdikleri çalgı, İbn Ġaybî'ye göre, Eflâtûn tarafından icât edilmiş, fakat X. asırda tanınan şekli ile bu icat al-Fārābî'ye atfedilmiştir (İbn Ḫallikān, *Biog. Dict.*, III, 309). Kelimenin kendisi, yunanca κανών'dan gelmektedir. Bu çalgı, Bar Bahlūl (X. asır)'ün muhtelif el yazması kitaplarında *kithara* olarak geç-

mekte olup, *ḳānūn* kelimesi zikrolunmamaktadır. Bu kelime *Bin bir gece* (nşr. Macnaghten, 49. ve 143. geceler) masallarında geçmekte ve bir yerde de *ḳānūn mişrī* diye zikredilmektedir. *Ḳānūn* bilhassa İspanya'da revaeda idi ve al-Şaḳundī (ölm. 1231) bunu İşbiliye'de yapılan Endülüs çalgıları arasında göstermektedir (al-Makkarī, *Analectes*, II, 143 v. d.). *Kanz al-tuḥaf*'ta ve İbn Ġaybī'de bu çalgı etraflı bir şekilde tasvir edilmektedir. Çalgının pek derin olmayan (9 cm.) yassı şibih münharif şeklindeki gövdesi asma kütüğü veya erik ağacından mâmûl idi. Üst ve alt kenarların uzunluğu 81 cm. ve 40,5 cm. idi, meyilli kenarın uzunluğu ise, 74,25 cm.'dir. 64 telli (İbn Ġaybī'de 72 ?) olup, bunlar üçer üçer sıralanmıştır. *Ḳānūn* İran'da rağbetten düşmüş olmakla berâber, Türkiye, Magrib, Mısır ve Suriye'de mûteber bir çalgıdır; üçer üçer olmak üzere, 51 — 75 tellidir.

Bu türlü çalgıların daha geniş satıblısı *nazha* adını taşır. Şafī al-Dīn ʿAbd al-Muʾmin (ölm. 1294) tarafından icât edilmiş olan bu çalgının resmine bu müellifin *Kitāb al-advār* (krş. Farmer, *Arabic musical mss. in the Bodleian Library* adlı eserinde raslanmaktadır. Husûsiyetleri *Kanz al-tuḥaf*'ta ve İbn Ġaybī tarafından etraflı bir şekilde izah edilmiştir. Eb'âdı 74,25 cm. × 54 cm. olup, gövdenin derinliği 27 cm. idi; çalgının üzerinde 108 teli var idi.

Santur (Tympanon). İbn Sīnā ile İbn Zayla, çubuklar (*maṭārik*) ile çalınan „açık telli" *ṣanc ṣīnī* (çin *ṣanc*'ı) adlı bir çalgıdan bahsetmektir. Bunun daha sonra *sinṭīr* veya *sanṭūr* (*ṣantūr*, *sintīr* ve *ṣanṭīr* şeklinde de yazılmaktadır) olduğu meydandadır. Kelime doğrudan-doğruya ârâmîceden alınmış ise de, aslının yunanca ψαλτήριον olduğu muhakkaktır. Gerçekte bu çalgıya mûsevîler ile yunanlılarda aynı zamanda rastlanmaktadır. Yapı itibârı ile *ḳānūn*'a benzer ise de, bir kenar yerine iki kenarı da eğridir. Mısır'da ikişer ikişer konulmuş telleri mâdenî olup, *ḳānūn*'da olduğu gibi, mızrap ile değil, küçük değnekler (*mażārib*) ile çalınır. Bu çalgıdan İbn Ḫaldūn (ölm. 1406) ile al-Hayṣamī (ölm. 1563) bahsetmekte iseler de, araplarda her zaman aynı derecede rağbette değil idi. XVIII. asırda Russell (I, 152) ve Niebuhr bu çalgının mevcûdiyetinden ihtiyat ile bahsetmekte idiler. Villoteau ve Lane Mısır'da bu çalgıya yalnız mûsevîlerin, rumların ve başka yabancı ahâlinin elinde rastladıklarını söylemekte iseler de, Muşarḳa ve Darvîş Muḥammed gibi, mısırlı müellifler bunu hiç zikretmezler. Bugün bu çalgıya fiilen Suriye ve Mısır'da rastlanmamaktadır. Magrib'de mevcûdiyetine dâir Höst, Christianowitsch ve Salvador-Daniel'de hiç bir bilgi verilmemektedir ve her ne kadar Delphin ile Guin bu çalgıdan bahsediyorlar ise de, bugün oralarda bunu bilen yok gibidir. XVII. asırda Chardin bu çalgıdan bahsetmektedir. Kaempfer adını bile anmıyor; hâlbuki XIX. asırda Advielle bu çalgıyı tasvir ediyor ve resmini veriyor. Türkiye'de her ne kadar XVII. asırda Meninski bu ismi zikrediyor ise de, çağdaşları olan Kâtib Çelebî ve Evliyâ Çelebî, türk mûsikî âletleri sırasında bu ismi anmıyorlar. XVIII. asırda Toderini *santūr*'dan bahsediyor. Bugün bu çalgı memlekette en rağbette olan çalgılardandır; iki şekli vardır: türk santuru ve fransız santuru. Bunlardan birincisi yalnız mûsevî çalgıcılar tarafından çalınmakta olup, beşer-beşer dizilmiş 160 teli vardır. Yalnız türklerde bulunan ikincisi ise, XIX. asrın ortalarına doğru Mûsika-i hümâyun mensûplarından Miralay Hilmî Bey tarafından Avrupa'dan Türkiye'ye getirilmiştir. Bunun da beşer beşer dizilmiş 105 teli bulunur.

Bibliyografya: Farmer, *History of Arabian music* (London, 1929); ayn. mll., *Studies in oriental musical instruments* (London, 1931); ayn. mll., *Historical facts for the Arabian musical influence* (London, 1931); Kosegarten, *Alii Ispahanensis liber cantilenarum magnus* (Greifswald, 1840—1842); Land, *Recherches sur l'histoire de la gamme arabe* (Leiden, 1884); d'Erlanger, *La musique arabe*, I, *al-Fārābī* (Paris, 1930); İbn Sīnā, *al-Şifā'* (India Office, yazm., nr. 1811, var. 173); İbn Zayla (Brit. Museum, yazm. nr., 2361; var. 235ᵛ) *Kanz al-tuḥaf* (British Museum, yazm., nr. 2361, var. 263—264ᵛ); İbn Ġaybī (Bodleian Library, yazm., March, nr. 282, var. 78); al-Masʿūdī (Paris tab.); İbn ʿAbd Rabbihi, *al-ʿIḳd al-farīd* (Kahire, 1887/1888); Lavignac, *Encyclopédie de la musique*; al-Şalāḥī (Madrid, yazm., nr. 603); *ZDPV*, Leipzig, 1927, s. 19; al-Hayṣamī, Staats-Bibl., Berlin, nr. 5517, var. 24ᵛ; Niebuhr, *Voyage en Arabie* (Amsterdam, 1776—1780), s. 143; Kaempfer, *Amoen. Exot.* (Lemgo, 1712); Russel, *Natural hist. of Aleppo* (London, 1794); İbn Ḫaldūn (*NE*, XX, 412); al-Ḫvārizmī, *Liber Mafātīḥ ol-ʿalūm* (nşr. van Vloten), Leiden, 1895 ve makalede zikredilen kaynaklar. Diğer eserler için bk. Farmer, *Stadies in Oriental musical instruments*, s. 6'da zikredilenler. (H. G. FARMER.)

MİZMĀR. [Bk. MIZMĀR.]

MİZMĀR. MİZMĀR (A.) „nefes ile çalınan kamış düdük"; cins ismi olarak, „nefesli çalgı-

lar" zümresine dâhil bütün çalgıları ifâde etmektedir. Husûsî olarak, İbn Sînâ (ölm. 1037)'ya göre bir nevi kavala (uzun kamış boru) delâlet eder; İbn Sînâ *mizmār* ("ney")'ı "ucundan üflenerek çalınan bir çalgı" gibi târif etmekte ve onu "bir delikten üflenerek çalınan *yarā*'" ("flût")'dan ayırmaktadır. İbn Zayla (ölm. 1048) aynı şeyi yazmakta, fakat fars. *nāy* yerine, arap. *mizmār* kelimesini kullanmaktadır. İbn Sînâ'nın *al-Nacāt* adlı risâlesinde *mizmār* kelimesine, fakat farsça *Dānişnāma*'sının aynı bahsinde *nāy* kelimesine rastlamaktayız. Ayrıca *Mafātiḥ al-'ulām* (s. 236)'da "*mizmār nāy*'dır" denilmektedir. Burada bizi alâkadar eden hususta, "nefesli çalgıları" (*mazāmīr*) ikiye ayırabiliriz: 1. ney gibi olanlar, 2. flût gibi olanlar. Birinciler arasında klarinet, obua, tek borulu çalgı olan saksafon ve emsâli; aynı zamanda gayda ve *chêng* gibi, çift borulo çalgılar yer alır. İkinciler arasında ise, flavta çığırtma ve pan flavtası vardır.

a. Ney cinsinden düdükler. — Tek borulu kamış kaval cinsinden çalgılar. Kamış düdüklere eski sâmî san'at eserlerinde ve edebî yazılarında rastlanır (Lavignac, I, 35 v.d.). Tarihî rivâyetlere göre, bunları farslar "icâd" etmiştir (Mas'ūdî, *Murāc*, VIII, 90). Bunu bizzat Camşîd'in "icâd" ettiği ileri sürülmektedir (Evliyâ Çelebî, I, 641). Müslüman kavimlerde, mahrut veya mustatil boru boru (*unbūb*) şeklinde, parmaklar için delikleri (*şakāb*) bulunan ve tek veya çift kapaklar ile çalınan kamış düdüklere (*kaşaba, kaşşa*) rastlanmaktadır. VI. asır araplarında *mizmār*'a, şenlik ve ziyâfetlerde (*Mufażżaliyāt*, XVII), VII. asırda ise, Hicaz mûsevî kabîlelerinin savaşta kullandıkları çalgılardan biri olarak, rastlanmaktadır (*Aġānī*, II, 172). İslâmiyetten sonra kamış düdükler, muhtemelen bunları çalan kadınların (*zammāra*) şarkta öteden beri hafif meşrep sayılmaları dolayısı ile, yasak edildi; nitekim *zammāra* ile *zāniya* kelimeleri hemen-hemen aynı mânayı ifâde eder olmuştur. Peygamberin Abū Mūsā al-Aş'arī'nin *ḳirā'a*'sini öven meşhûr hadîsinde *mizmār*a telmihte bulunmuş olması pek muhtemel değildir. Telmîh daha ziyâde, Davud mâbedininin *mazāmīr*'i arasındaki bir *mazmār* (ibrânîce *mizmōr* "mazāmīr")'a âit idi (bk. H. G. Farmer, *Hist. of Arabian music*, s. 33). İlk zamanlarda arapların *mizmār* dediklerine iranlılar *nāy* demekte ve bu sonuncular flavtayı *nāy-i norm* ("yumuşak ney") adı ile ayırt etmekte idiler. Daha sonraları çalgıların renklerine göre, neye *nāy-i siyāh* ("siyah ney"), flavtaya da *nāy-i sa-fīd* ("beyaz ney") adını verdiler. IX. asrın başlangıcına doğru, Abbâsî sarayı mûsikî üstadlarından Zunāmī adında biri, bir ney icad etti; buna, mûcidin adına izâfeten, *nāy-i zunāmī* veya *zunāmī* (*Tāc al-'orūs*, bk. mad.) adı verildi. Bu icadın ne olduğu açıkça kestirilememektedir. Belki çalgının tonunu değiştirmek için üstüvâneden faydalanmış veya mahrûtî bir boru ilâve etmiştir (bk. H. G. Farmer, *Studies*, s. 79, 82). Bu devirde, düdük nevinden çalgıların üstüvânî veya mahrûtî mi oldukları yahut tek veya çift kapak ile mi çalındıkları hakkında hiç bir bilgiye sâhip değiliz. İcada gösterilen büyük alâkaya rağmen, şarkta *zunāmī* kelimesi pek rağbet görmemiştir. Adının halk dilinde *zullāmī* şekline girdiğini gördüğümüz bu çalgı garpta, al-Şaḳundī (ölm. 1231; al-Maḳḳarī, *Moh. Dyn.*, I, 59)'den öğrendiğimize göre, yalnız İspanya'da değil, aynı zamanda Magrib (İbn Ḫaldūn, II, 353)'de borulu çalgıların en mühimi oldu. Bu mûsikî âleti ispanyollarda *xelemi* adını aldı (krş. bir de Schiaparrelli, mad.).

Fārābī (ölm. 950) *mizmār* (= *mizmār vāḥid*)'ı hem târif etmiş, hem resmini çizmiştir. Bunun parmaklara mahsus deliği vardır ve tam bir oktavlık ses çıkarmaktadır. Fārābī aynı zamanda *suryānay* adı verilen küçük bir *mizmār*'dan da bahsediyor (Kosegarten, s. 951; Land, s. 122; d'Erlanger, s. 262). Bu çalgının husûsiyetlerinden biri *ṣa'īra* idi *Mafātiḥ al-'ulām*'da şöyle denilmektedir (s. 237): "*Ṣa'īra mizmār*'ın ucudur; bunun sâyesinde *mizmār* (ses hacmi bakımından) dar ve geniş olabilmektedir. Bu hakikatte, çalgının ucuna sokulan üstüvanî bir boru idi; istenildiği zaman bununla sesi alçaltmak mümkün olurdu (bk. H. G. Farmer, *Stadies*, s. 82; buna sonradan *ṭavḳ* (*Kanz al-taḥaf*) veya *faṣl* (Villoteau) adı verildi. Buna *ṣa'īra* denilmesi belki de üstüvânenin yukarı kısmına konulup, çevrilen düğmeden dolayıdır. *Surgānay* kelimesi *surnāy* ve sonra da *surnā* olmuştur. Halk iştikakına göre, bu kelime *sār* ("bayram") ve *nāy* ("kamış")'dan meydana gelmiş ise de, bu şekil yalnız lugat kitaplarında bulunmaktadır (*Burhān-i kāṭi'*). Fakat bâzı yeni müellifler kelimeyi *şūrnāy* şeklinde yazmaktadırlar. *Surnāy*, daha IX. asırdan itibâren savaş mûsikîsinde kullanılmağa başlamıştır (*Aġānī*, XVI 139; metinde *surnāb*).

XI. asırda İbn Zayla, delikler üzerinde parmakların mahâret ile oynatılması ve ağız tarafından üfleme tarzı sâyesinde *nāy*'dan nasıl sesler elde edilebileceğini göstermiştir. Farsça *Kanz al-tuḥaf* (XV. asır)'ta *nāy-i siyāh* adı ile bahsedilen *mizmār*'ın hem târifi

yapılmış, hem resmi çizilmiştir. Aleti çalmağa yarayan çubuğun nasıl yapıldığına dâir olan ve bunun iki kamıştan ibâret olduğuou bildiren izahlar daha kıymetlidir. XII. asırda bir türk müellifi, Ahmed-oğlu Şükrullah, bu eserden geniş ölçüde istifâde etmiştir (Lavignac, I, 3012). İbn Ġaybī (ölm. 1435) parmaklar ve ağızlık vâsıtası ile *zamr siyāh nāy*'den her sesin elde edebileceğini söylüyor. Ona göre, en küçük çalgı olan *surnā* yüksek perdelere çıkarmaktadır. Bu zât, aynı zamanda, bu sonuncuya benzeyen *balabān* adlı diğer bir mûsikî âleti daha zikrediyor. Evliyâ Çelebî bunun Şiraz'dan geldiğini söylüyor. Muḥammed b. Murād (XV. asır)'ın risâlesinde, *nay asvad* (= *nāy-i siyāh*)'in 27 cm. uzunluğunda olduğu yazılıdır.

Türklerde faraça *surnā* kelimesi *zurna* şeklini almıştır; bu kelime şarkta hem *zamr* (= *mizmār*), hem *zūrnā* mânalarına gelmekte idi. Evliyâ Çelebî (XVII. asır) kendi devrindeki borulu çalgılar arasında şunları zikrediyor: *kaba zurna* veya *acamî zūrnā*, *'arabî zūrnā*, *aṣafī zūrnā*, *şihābī zūrnā* (mağrip zurnası). Evliyâ Çelebî, aynı zamanda, ingilizlerin icad ettiği bir mûsikî âleti olan *ḳurnāṭa*'dan da bahsetmektedir (I, 642). Eğer bahsedilen âlet *ḳurnayṭa*'nın aynı ise, bu 1650'de Denner tarafından yapılan klârinet idi ki, Evliyâ Çelebî'nin bahsettiği tarihten sonraya âittir. Bununla berâber iranlılar kendi çalgılarına *surnā* demekte devâm etmişlerdir; Kaempfer XVI. asıra âit bu mûsikî âletinin resmini çizmiştir. Russell (I, 155) Suriye'de, Villoteau (I, 356 v.d.) da Mısır'da XVIII. asırda kullanılmakta olan muhtelif cinste borulu çalgılardan bahsetmektedirler.

Bu sonuncu müellif bunları otraflı şekilde târif etmiş ve resimlerini yapmıştır. Bunlar üç nevîdir: *kaba zūrnā* veya *zamr al-kabīr*, *zamr* veya *zūrnā* ve *zūrnā curā* veya *zamr al-ṣuġayyir*; birinci ile sonuncunun uzunlukları sırası ile 58,3 cm. ve 31,2 cm.'dir. Bugün mevcut olan çalgının da resmi Sachs, s. 428, Lavignac, s. 2893, tarafından çizilmiştir. Örnekler için bk. Bruxelles, nr. 122, 355. 358; New-York, nr. 1331.

Garpta da *ġayṭa* veya *ġā'iṭa* [b. bk.] adında yeni bir musiki âletine rastlanmaktadır. Bu âlet, rivâyete göre, türkler tarafından getirilmiştir (Delphin ve Guin, s. 48); fakat buisim Elcezîre *surnāy*'ını mağrip *ġayṭa*'sı ile bir tutan İbn Baṭṭūṭa (ölm. 1377) tarafından zikredilmektedir (II, 126). Bununla berâber, iki türlü *ġayṭa* vardır: bunlardan biri üstüvânî bir borudan müteşekkil olup, basit değnek ile ve diğeri mahrûtî olup, çifte kamış ile çalınmaktadır. Bu, *ġayṭa*'nın garpta niçin dâimâ *surnāy* ve *mizmār* ile bir sayılmadığını izah etmektedir (*Taẕkirat al-nisyān*, s. 93; Muḥammed al-Ṣaġīr, s. 34). Üstüvânî borulu âlet Mısır'da *ġiṭa* adı ile tanınmaktadır. Teferruat için bk. Bū 'Alī, s. 103; Delphin ve Guin, s. 47. Örnek ve resimler için bk. Höst. s. 261, levha XXXI; Bruxelles, nr. 351; New-York, nr. 402, 2824; Lavignac, s. 2921.

Garbî Avrupa'da da meşhûr olmuş bir borulu çalgı, kamış ile çalınan *būḳ*'tur. Asıl *būḳ* [b. bk.] bir nefir veya borazan olup, boynuz veya mûdenden yapılmış idi. Parmak delikleri olan ve bir kamış ile çalınan ve bir az bugünkü saksafona benzeyen bu yeni çeşit çalgı X. asırda, Endülüs halîfesi al-Ḥakam II. tarafından „tekâmül" ettirildi (*Bibl. de Autores Españ.*, LI, 410). İbn Ḫaldūn (II, 353) bunun *zamr* cinsinin en iyisi olduğunu söylüyor. İbn Ġaybī Bodleian kütüp.'deki el yazısı ile kaleme alınmış vesiyet-nâme *būḳ* şeklini kullanıyor ve „*būḳ* de denilen" ifâdesini ilâve ediyorsa da, bu son kelime silinmiştir. Bu çalgının *Cantigas de Santa Maria* (Riano, şekil 41 b)'de resmi yapılmış olmalıdır.

Dikkate değer bir çalgı da, Avrupa orgunun öncüsü olan *'irāḳiya* veya *'irākya*'dır. Üstüvânî bir borusu olan bu çalgı çiftu kamış ile çalınmaktadır. Ġazzālī (ölm. 1111)'nin bahsettiği *nāy 'irāḳī*'den iştikâk etmiş olmalıdır. Villoteau (I, 943 v.d.) tarafından etraflıca târif edilmiş ve resmi yapılmıştır. Örnekler için bk. Bruxelles, nr. 124; New-York, 2861.

Müslüman milletlerde zurnalar açık havada çalınan çalgılardandır. *Binbir gece*'de görüldüğü üzere, nasıl halk mûsikisinde, merâsimlerde, alaylarda ve savaş mûsikisinde yer almakta idi ise, bugün de, muhtemelen dâimâ olduğu gibi, aynı yeri muhâfaza etmektedir.

Çiftе ney. İbn Ḫurdāẕbih, *diyānat* (Mas'ūdī, *Murūc*, VIII, 90) adı verilen cihet neyin iranlılar tarafından „icad" edildiğini söylüyor. VIII. asırda Ḳuṣayr 'Amra (Musil, levha XXIV)'deki fresklerde görünmesine rağmen, arap müelliflerinde adı geçen bu çeşit çalgıların en eskisidir. Kelimenin *Dūnāy* olması gerektiği ileri sürülmüştür; Fārābī (H. G. Farmer, *Studies*, s. 57). de *diyānay* kelimesini kullanmış ve aynı zamanda *mizmār al-muṯannā* veya *muzāvac* de denilen bu çalgıyı târif ve tersim etmiştir. Boruların ikisi de aynı uzunlukta olup, her birinde, parmaklar için, beşer delik bulunmakta ve her iki delik arasından birer oktav elde edilmekte idi. Orta çağda *zammāra* (halk dilinde *zammāra*) adı ile mâlûm olan ve *Glossarium Latino-Arabicum* (XI. asır)'da ve *Vocabulista*

(XIII. asır)'da tamâmen *fistula* ile aynı tutulmuş olan bu çalgının, hakikatte, eski *diyânay* olması muhtemeldir. XIII. asırdan itibâren, Mısır eserlerinde *mevşūt* kelimesine rastlanmaktadır (al-Maḳrīzī, I/1, 136). Kelimenin kendisi „bitişik" (bk. H. G. Farmer, *Studies*, s. 78) mânasına gelmektedir ve bu, şüphesiz, çifte neydir. En az XVIII. asırdan itibâren *zummāra* şarkta bu çalgının ismi olmuştur (krş. Niebuhr, I, 145) ve Lane (s. 367) bunu târif etmekte ve resmini vermektedir. Bu çalgının üstüvânî boruları vardır ve basit değnekler ile çalınmaktadır. Parmaklar için sayısı değişik delikleri vardır ve isimleri de ayrıdır (Sachs, s. 433). Magrib'de çalgıya *maḳrūn* ve *maḳrūna* adı verilmektedir (Lavignac, s. 2793; *Rfr.* 1866); halbuki Suriye'de ona halk telaffuzu veya seslerin yer değiştirmiş şekli ile, eski *muzāvac* adı verilmektedir (bk. Sachs, s. 257; Dalman, *Pal. Divan*, örnekler ve tasvirler için bk. Bruxelles, nr. 115—118; New-York, nr. 8167, 2633 ve *ZDMG*, 1927, s. 19). Benim koleksiyonumdaki örnekler 18—43 cm. uzunluğundadır. South Kensington müzesinde 144 cm. uzunluğunda bu nevîden bir âlet bulunmaktadır). Daha önceki mûsiki âleti gibi, bu da basit değnekler ile çalınmaktadır. Pes perdeden sesler, ses alçaltmak için bağlanmış olan muntazam borular (*ziyādāt*) ile elde edilmektedir. Suriye'de *arġūl*'un ufak çeşidine *maṣḥūra* denilmektedir; bu kelime, lugatlerde bulunmamakla berâber, dikkate değer bir kelimedir. Lane (s. 367), *ẕikr*'lerde ve Nil nehri kayıkçıları tarafından kullanıldığını söylediği altı delikli bir başka çalgıdan bahsediyor. Örnekler için bk. Bruxellee, nr. 342—346; *ZDMG*, 1927, levha 2.

Tulumlu düdük. Şarkta eski bir çalgıdır. İslâmdan hemen önceki devirde Sâsânîler devrine âit heykellerde rastlanmaktadır (Ker Porter, *Travels*, II, levha 64). Bunun sâmî dilindeki eski adı bilinmiyor; fakat İbn Sînā ile İbn Zayla bu çalgıyı *mizmār al-cirāb* adı ile zikir ve „husûsî tertibat" ile çalınan bir çalgı olarak tasvir ediyorlar. Her ne kadar Niebuhr (I, 146) buna *zummārat al-kirba* ve Lane (s. 386) *zummāra bi-su'n* adını veriyor ise de, arapça konuşan memleketlerdeki umûmî adı, Tunus'ta *mizavd* kelimesine rastlanmak ile berâber, *zukra*'dır (von Hornbostel, s. 4). Bâzı avrupalı müelliflerarapça *zukra* kelimesinin başka şekillerini veriyor; msl. Villoteau (I, 970) *zūḳḳara* ve Rouanet (Lavignac, s. 2812) *suḳḳara*. İran'da tulumlu flavta uzun zamandan beri *nāy-i anbān* ve *nāy-i maşk* veya *maşkak* (*Burhān-i ḳāṭi'*) adı altında bilinmekte idi; hindustânî dilinde *moşk* veya *muşuk* (Tagore, s. 24, Day, s. 151) kelimesi bundan iştikak etmiştir. Türkçe kelimenin eski *tulum*, *tulum* veya *tulūm* (Meninski, Sachs; bk. Evliyâ Çeleb, I, 642; *tulūm düdük*) şekli idi; fakat *ġaydā* kelimesinin de halk arasında müteammim olduğu sanılıyor; bu kelimeye ayrıca bütün Balkan memleketlerinde de rastlanmaktadır (bk. arap. *ġayṭa*; ispanyol. *gaita*; ingilizce *wayghte*).

Müslüman millettlerde kullanılan tulumlu flavtanın umûmiyetle delikli (5—6 delik) bir borusu ile bir ağızlığı olup, pek ender olarak, bir de pes ses çıkaran bir borusu vardır. Külâh şeklinde bir kısım ile nihâyetlenen delikli boru umûmiyetle çifttir; bu çalgıya *zummāra* denilmesi de, ihtimâl, bu husûsiyetten ileri gelmektedir. Tahta borunun üzerinde ekseriyâ mâdenî kakmalar bulunmaktadır; bu çalgının diğer bir husûsiyeti de püsküller ve boncuklar ile süslü olmasıdır. Resimleri için Niebuhr (levha XXVI) ve Sachs (s. 43), bugünkü örnekleri de Bruxelles, nr. 372'de bulunmaktadır.

a. Serbest kamışlı çalgı. Çinlilerin *chêng*'i böyle bir çalgıdır. Müslüman kavimler bu çalgıyı, bilmekle berâber, kullanmamış olmalıdırlar. Çeng *Mafātiḥ al-'ulūm*'da şöyle târif edilmektedir: *muṭlaḳ* çinlilerin mûsikî âletlerindendir. Bir birine bağlanır, borulardan (*anābîb*) müteşekkil olup, farsça adı *bîşa musta*'dır (s. 237). İbn Ġaybî'de daha başka mâlûmat buluyoruz. Ona göre, *çabçîḳ* veya *mūsîḳār-i ḥaṭāy* birbirine rabtedilmiş kamış borulardan yapılmakta idi. Bu çalgı, bir boruya üflemek ve delikle üzerinde parmakları oynatmak sureti ile çalınmakta idi. Resim ve târifi için bk. van Aalst, *Chinese music*, s. 80.

b. Düdük nev'inden çalgılar. — Arap, iranlı türklerin kullandıkları flavta garbî Avrupa flütlerinin aksine olarak, çalınırken, şâkûlî vaziyette tutulur ve ağızlığındaki delikten (*manfaḥ*) üflenir. Evliyâ Çelebî bu çeşit çalgıyı, yâni çoban kavalını (krş. καvδός) ilk olarak Pythagoras'ın mı, yoksa Mûsâ'nın mı „icâd" ettiği husûsunda tereddüt etmektedir. İbn Ḫurdēẕbih bunun kürtlerden alındığı (al-Mas'ūdî, VIII çe) ve İbn Ġaybî (*Şarḥ al-advār*) ise, bunun *nāy-i abyaż* „beyaz ney" olduğunu ileri sürüyor. İbn al-A'rābî (ölm. 846)'den öğrendiğimize göre, araplar bu çalgıya *şiyā'* adını vermekte idiler. Arap flavtasının husûsiyetlerinden biri uzunluğu idi; bu da, gevşeze insanları arap flavtasına benzeten eski yunan ata sözünü izah eder (*Menandri Fragm.*).

İslâmiyetin ilk zamanlarında araplar flavtalarına *ḳuṣṣāba* (sonradan *ḳaṣaba* şeklini almıştır)

adını vermekte idiler; şâir al-A'şâ (ölm. 629) ile Ru'ba b. al-'Accâc (VIII. asır) bu tâbiri kullanmışlardır. Bu tâbirler, iran te'sirlerinin en kuvvetli olduğu devirde, şarkta kullanılmaz oldular. İranlılar *nây* ve *surnây*'dan ayırmak maksadı ile, kendi flütlerine *nây-i norm* („yumuşak ney") adını vermekte idiler; böylece garpta *ḳuṣṣâba* ve *ḳaṣaba* kelimeleri kullanılmakta devâm etmesine rağmen, şark arapları kendi çalgılarına *nây* adını verdiler. İlk zamanlara âit, belki de ayrı yapıda bir çalgı olan flütü ifâde eden diğer bir kelime de *yarâ'* (al-Ḫvârizmî, *Mafâtîḥ al-'ulûm*, s. 236)'dır ve XI. asrın *Glossarium Latino-Arabicum*'u bu kelimeyi *calamaula* ile bir tutuyor. XIII. asırda *yarâ'* kelimesi şarkta Şafî al-Dîn 'Abd al-Mu'min (s. 9) tarafından ve garpta da al-Şaḳuodî (al-Maḳḳarî, I, 59, *barâ'* yerine *yarâ'* okumalıdır) tarafından biliniyordu. Muâsırı *Vocabulista in Arabico*'da bu (*yarâ'*) *fistula* ile karşılanmaktadır. *Hayra'a* ve *har'a* (al-Cavharî ve al-Fîrûzâbâdî) tâbirleri *yarâ* kelimesinin halk ağzındaki şekilleri olmalıdır.

Kelimenin küçültme şekli olan *ḳuşîba* (*ḳuşayba*) bâzan küçük bir flütü ifâde etmek için de kullanılmaktadır; umumiyet ile Irak'ta (*İḫvân al-Ṣafâ'*), Mısır'da (al-Maḳrîzî, I, 136), İspanya'da (al-Şalâḥî, *Voc. in Arab.*) ve Magrib'de (İbn Ḫaldûn, II, 352) ve *ṣabbâba* ve *ṣabâb* (< *ṣ-b-b* „gelişmek") kelimeleri kullanılır. Kelime garbî Avrupa'da *exabeba* şeklini almıştır. Küçük flüt makamına gelen bir başka kelime de *cavâḳ* idi; bu kelimeye latin müelliflerinde *joch* (Du Cange) şeklinde rastlanmakta idi. İran'da küçük flüte *pîşa* (*Kanz al-tuḥaf*) denilmekte idi ki, Balkan memleketlerindeki *ptscoin* ve *pisak* kelimeleri bundan gelmiştir.

Aġânî (IX, 71)'de *nây* kelimesi yer almıştır; fakat bunun bir flüt mü yoksa bir zurna mı ifâde ettiği kat'î olarak bilinmemektedir. Fârâbî (Kosegarten, s. 45) flüt (*nây*) üzerinde durmuyor ve bunun değerce *mizmâr*'dan aşağı (*uḫur*) olduğunu söylüyor ise de, çok geçmeden, *nây*, muhtemelen sûfîlerin, *zikr* ve dervişlerin rağbeti sâyesinde, oda mûsikî âleti olarak çok değer kazanmıştır. Şafî al-Dîn 'Abd al-Mu'min (ölm. 1294), *nây*'ı, parmak konacak sekiz delikli bir çalgı olarak târif ediyor ve alt kısmında, gördüğü işe telmihen *şucâ'* („şiddetli") adı verilen, baş parmak için bir delik daha olduğunu söylüyor. Farsça *Konz al-tuḥaf* (XIV. asır)'ta iki çeşit küçük flütten bahsedilmektedir. *Şarḥ al-advâr* (XV. asır)'da ise, *nây abyaż*'ın 63 cm. uzunluğunda olduğu yazılıdır. Burada 5 ayrı boy verilmektedir; en uzunu 99 cm. olup, iki tânesi daha kısa ve en kısası da 31,5 cm. boyundadır. İbn Ġaybî bunun bir kaç çeşidini zikreder: *nây-i bamm*, 67,5 cm. uzunluğunda olup, lavtanın en kalın telinin perdesine muâdildir. *Nây-i zîr* 33,75 cm. uzunluğunda olup, lavtanın en ince telinin perdesine uyar. Evliyâ Çelebî (XVII. asır), *şâh'manşûr*, *dâvûdî* ve *bol-âheng* de dâhil olmak üzere, bir kaç nevî türk neyinin adlarını vermektedir (I, 623). [Osmanlılar tarafından kullanılmış olan ney 7 türlü olup, her birinin bir de *nişfiya*'si vardır. Bunlardan başka aynı cinsten bir çalgı olan *girift* mevcuttur (Lavignac, s. 3018 v. dd.)]. Villoteau (I, 954) XVIII. asrın sonu Mısır çalgılarını târif etmekte ve bunların resimlerini vermektedir. 77 cm. boyunda olan en uzunu *nây-şâh* 48, 8 cm. boyunda olan en küçüğü de bugünkü Suriye'de *kiraft* (Muşârḳa, s. 29) adı verilen *nây ciraf* idi. Bu müellifin zikrettiği diğer neyler şunlardır: *nây kuşuk*, *nây sufurca* (? *şupurda*), *nây muṭlaḳ* ve *nây ḥusaynî*. Osmanlı ülkesinde oda mûsikîsinde kullanılmış olan en küçük flüt *supurda* (Lavignac, s. 3019)'dir. Türk ve Mısır flütleri umûmiyet ile güzel yapılı olup, ağızlıkları bulunmaktadır. Filistin'de ve Magrib'de bunlar hâlâ mevcut olup, az-çok iptidâî bir görünüşleri vardır ve 7 delikli flüt daha müteammim olmakla berâber (Christianowitsch, levha 2), 5 veya 6 delikli çalgılar da revâcdadır (Delphin ve Guin, s. 45; *Z D P V*, 1927, levha 1). Magrib'de flütler sâz heyetlerinde hâlâ *ḳaṣaba* (halk dilinde *ḳaṣba*) adını taşımaktadır; umûmiyetle uzunlukları da 40 cm.'dir, hâlbuki *cavâḳ* veya *ṣabbâba* (*ṣabâb*) daha kısadır. Memleketin içerilerinde *giblî* ve *sudâsî* adı verilen, daha uzun flüt cinsleri vardır.

Çığırtma veya düdük de şarkta rağbet görmüştür. Bu araplarda *nây labak*, iranlılarda *sût*, türklerde *düdük*, hindlilerde *alġûza* âletidir. *İḫvân al-ṣafâ'* ve *Mafâtîḥ al-'ulûm* (X. asır)'da artık *ṣaffâra* kelimesi yer almaktadır ki, bu şüphesiz, gagalı düdüğü ifâde ediyordu (bk. H. G. Farmer, *Studies*, s. 83). Villoteau (I, 951), kendi zamanında Mısır'da bu çeşit bir çalgı olduğunu söylüyor. Evliyâ Çelebî *düdük*'ü dokuz muhtelif çeşidi ile birlikte zikretmektedir (I, 642); Kâtib Çelebî de bundan bahseder (I, 400). *Şâhîn*'in, orta çağda garbî Avrupa'da flüt ve dümbelek çalanlarda sık-sık görüldüğü üzere, üç delikli bir çığırtma olduğu sanılıyor. Bu çalgı bir elin parmakları ile çalınıyordu; öteki el ile *ṭabl* veya davul çalınırdı. Ġazzâlî'nin „davulcunun (*ṭabbâl*) şâhini" sözünü buna göre izah etmek mümkündür.

Pau flütleri de halk arasında müteammimdir. Evliyâ Çelebî (I, 624, 636), *müsiḳār* denilen bo çalgının „icâdını" aynı zamanda Pythagoras ile Müsâ'ya atfetmektedir. Bu kelime her ne kadar *Mafâtiḥ al-'ulūm* (bk. bir de Meninski)'da „besteci" mânasına geliyor ise de, XV. asırda bir çalgıyı da ifâde ediyordu (*NE*, XIV. 312). Bir muâsır müellif olan İbn Ġaybî, *müsiḳār*'ın açık borulu bir çalgı olduğunu, bunun uzunları pes sesler ve kısaları da tiz sesler çıkardığını söylüyor. Bu çalgı için kullanılan bir başka isme de rastlanmaktadır: *müsiḳāl* (*Farhang-i şu'ārî*). Halbuki Kâtib Çelebî (I, 400) *miṣḳāl*, Toderini (I, 237)'de *mcscol* kelimelerini kullanmaktadırlar ki, bu, şüphesiz, rumeoce *muscal* kelimesini doğurmuştur. *Müsiḳāl* kelimesi son zamanlara kadar yaşamıştır (Villoteau, I, 963). Hâlbuki bugün umûmiyetle kullanılan kelime *canāḥ* (Muşârḳa, s. 29)'tır. [Pedro de Alcala (1503) kelimeyi harp için kullanmakta ise de, bunu *cank* ile karıştırmaktadır.] XVIII. asırda Russel (*The Natural History of Aleppo*, I, 156), 3—23 borulu çalgılara rastlandığını söylüyor. Kaempfer (s. 743) XVII. asra âit bir iran çalgısının resmini vermektedir.

Mazāmīr sınıfından olan çalgı isimleri arapçada sık ve çoktur. Bu makalede zikredilmeyen çalgı isimlerinin büyük bir kısmına menşe'i mahallere ve halka bağlı olup, kaynakları, msl. *zamcara* ve *zamḥar*'de olduğu gibi, ekseriyâ bir birinden tefrik edilebilir. *Hunbāḳa*, *noḳīb* ve *zanbāḳ* gibi, en eski kelimeler daha çok dikkate değer. İlk iki kelimeye al-Fîrûzâbâdî (ölm. 1414)'de rastlanmaktadır ve *mizmār* ile aynı değerde olan *noḳīb* kelimesi, Hezkiyâl, XXVIII, 13'te çok münâkaşa edilen kısmı hatırlatmaktadır. *Zanbaḳ*'a al-Azharî (ölm. 981)'de ve hattâ daha önce de (bk. Lane mad.) rastlanmaktadır. Yunan. σαμβύκη ve latin. *sambuca* telli bir çalgı idi. Sevillalı İsidor'un *sambuca*'sının „bir nefesli çalgı" olduğunda uzun zaman tereddüt edilmiştir; fakat arap. *zanbaḳ*, *zammāra* ve *mizmār* ile aynı değerde olduğuna göre, bu, Sevillalı İsidor'un izâhını kabûl etmek için, haklı bir sebep olarak görülebilir.

Bibliyografya: Farmer, *A history of Arabian Music to the XIII th century* (London, 1929); ayn. mll., *Stadies in Oriental musical Instraments* (London, 1931); ayn. mil., *The Organ f the Ancients from Eastern Sources* (London, 1930); ayn. mll., *Historical Facts for the Arabian Musical Influence* (London, 1930); İbn Sînâ, *al-Şifā'* (India Office, yazm. 1811); *al-Nacāt*, (Bodleian Library yazm., Marsh, nr. 521); *Dāniş-nāma* (Brit. Museum, nr. 16659); al-Ḫvārizmî, *Mafâtîḥ al-'ulūm* (nşr. v. Vloten), II, XIII; Lavignac, *Encyclopédie de la musiqae*; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*; *Kitāb al-Aġānî* (Bulak tab.); al-Maḳḳarî, *The history of the Mohammedan dynasties in Spain* (trc. P. de Gayangos); İbn Ḫaldûn, *Prolegomena* (*NE*, XVI—XVIII): Schiaparelli, *Vocabulista in Arabico*; Kosegarten, *Alii Ispahanensis liber cantilenarum magnus*; Land, *Recherches sur l'histoire de la gamme arabe* (*Actes du VIeme Congrée Intern. des Orient.*, 1883); d'Erlanger, *La musique Arabe*, I, *al-Fārābi*; *Kanz al-Tuḥaf* (Brit. Museum, yazm., Or., nr. 2361); İbn Zayla, *Kitāb al-kāfi fi'l-māsiḳi* (Brit. Museum., yazm., Or., 2361); Muḥammed b. Murâd'ın eseri (Brit. Museum., yazm., or. 2361); İbn Ġaybî, *Cāmi' al-olḥān* (Bodleian Library, yazm., Marsh, nr. 282); Kaempfer, *Amoenitatum exoticarum...*; Villoteau, *Descr. de l'Égypte, état mod.*; Sachs, *Reallexikon der Musikinstramente*; Delphin ve Guin, *Notes sur la poésie et la musique arabes*; Bû 'Alî, *Kitāb al-Kaşf al-Ḳinā'*; Höst, *Nachrichten von Marokos und Fes*; Riaño, *Notes on early Spanish music*; Ġazzâlî (*JRAS*, 1901/1902); Seybold, *Glossarium Latino-Arabicum*; al-Maḳrîzi, *Hist. des sultans mamlouks* (trc. Quatremère); Niebuhr, *Voyage en Arabie* (1776); Muşârḳa (*MFOB*. VI); Lane, *Modern Egyptians* (5. tab.); von Hornbostel, *Sammelbände der internationalen Musikgesellschaft*, VIII/1; *Rasā'il... Iḫvān al-şafā'* (Bombay tab.); al-Şalâḥî, *Kitāb al-İmtā'* (Madrid, yazm. nr. 603); Şafî al-Dîn 'Abd al-Mu'min, *al-Şarafiya* (Bodlein Library, yazm., Marsh, or. 115); Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunān* (nşr. Flugel); Toderini, *Lateratura Tarchesca*; Christianowitsch, *Esquisse historique de la musique arabe.*

Çalgı örnekleri için bk. Brüssel, *Catalogue descr.... du Masée Instrumental du Conservatoire royal de Musique*; New-York, *Catalogue of the Crosby Brown collection of musical instruments.*

(H. G. FARMER.)

MİZVÂR. [Bk. MİZVÂR.]

MİZVÂR. MİZVÂR berberîce *amzvār*'ın arapçalaştırılmış şekli olup, önde giden, başta bulunan mânasına gelir ve arapça *muḳaddam*'e tekabül eder; bu son kelime gibi, ekseriyâ şimâlî Afrika'da dinî tarîkat (*ṭarîḳa*, b. bk.) reisi, bir *zāviya* [b. bk.]'yi muhâfazaya me'mûr kimse ve yahut *şorfā* (b. bk., cem. *şurafā'*'nın lehce şekli),

topluluğunun reisi mânasına gelmektedir. Magrib'de, eski berberî teşkilâtının devâm ettiği bölgelerde, bilhassa büyük ve orta Atlas'ta *amzvār*, bâzan cemâatin siyâsî müşâviri mânasına gelen, *anflūs*'un müterâdifidir (krş. R. Montagne, *Les Berbères et le Makhzen dans le Sud du Maroc*, Paris, 1930, s. 222).

Mizvār (yahut *mazvār*) tâbiri, Muvahhidler müesseseleri dolayısı ile, Magrip vekayi-nâmelerinde, daha ilk zamandan itibâren yer alır. *Mizvār* bir fırka reisini ifâde etmektedir ve buna tekâbül eden vazifenin o devirde *ḥāfiẓ* veya *muḥtasib* (b. bk.) mansıbı ile ekseriyâ biribirine karıştırıldığı sanılmaktadır. Mu'minî halifesi Abū Yūsuf Ya'ḳūb al-Manṣūr zamanında 21 muvahhid kabîlesinin her birinin bir *mizvār*'ı var idi; bunlardan biri merâtip itibârı ile, birinciler, yâni muvahhidler, biri de sonradan onlara iltihak edenler (*ġuzāt*) için idi (*Kitāb al-ansāb*, E. Levy-Provençal, *Documents inédits d'histoire almohade*, Paris, 1928, s. 70; bk. bir de s. 63 v. d. ve İbn Faḍl Allāh al-'Umarî'nin *Masālik al-abṣār* tercümesinde Gaudefroy-Demombynes'in ön sözü, Paris, 1927, s. XXXVI).

Bugün *mizvār* umûmiyetle Fas'ta Büyük Sahrânın başlıca cemâatlerinin bu şehirde yaşayan *naḳīb*'leri için kullanılmaktadır.

(E. LEVY-PROVENÇAL.)

MOBED. MŌBEẒ (F.), arapçaya مُوبَذ veya مُوبَذ şeklinde geçmiştir; farsça cem. *mōbeẓān* da arapçada mevcuttur. Fakat „*mōbeẓ*'lerin reisi", „büyük *mōbeẓ*" demek olan *mōbeẓān mōbeẓ* tâbirinde olduğu gibi, *mōbeẓ* ile birlikte kullanılır. *Mōbeẓān mōbeẓ* mânasında yalnız *mōbeẓān* olarak da tesâdüf olunur. Arapça cem. *mavābiẓ*'dir. Kelime „mecûsîlerin reisi" demek olan pehl. *magupat*'tan gelmektedir ve şu hâlde rûhânî zümre ile alâkalı bir vazifeye delâlet etmektedir. Mas'ūdī (*Kitāb al-tanbīh wa 'l-išrāf*, *B G A*, VII, 103)'ye göre, kelimenin mânası *ḥāfiẓ al-dīn* olup, *ma* („din") ile *baẓ* („hâmî") 'den müştak olmalıdır ve Ya'ḳūbī (*Tārīḫ*, I, 207)'ye göre, *'ālim al-'ulamā'* mânasındadır. Bu kelime ermeni metinlerinde *mogpet* şeklindedir: yunanca dinî menkıbelerde μανίπτας, μανιπτούς, μαύτης, μαύπτης, μάπτα şekillerinde; süryânî ve bilhassa İran dinî menkıbelerinde yalnız ܡܘܓܦܛ şeklinde değil, aynı zamanda ܡܘܓܒܕ şeklinde de bulunur; bir parçada ܡܘܓܒܕ kelimesi doğrudan-doğruya ܩܕܡ ܡܘܓܒܕ önünde kullanılmıştır. Süryânîcede yunanca ἀρχίμαγος, ἀρχιερεὺς τῶν μάγων'a tekabül eden *rēš mugūšī* ve *rāšā damgūšī* şekilleri de vardır. *Mōbeẓ*'lerin vazife ve işleri hakkında tatmin edici bilgilere sâhip değiliz; *mōbeẓ*'lerin reisinin, yâni *mōbeẓān mōbeẓ*'in vazife ve işi hakkında daha çok bilgimiz vardır. Aşağıda verilen bilgiler Sâsânîler devrine, zerdüşt rûhânî sınıfının yeniden teşkilâtlandığı ve arapça veya farsça müslüman kaynaklarda in'ikâs eden devre âittir.

Muahhar *Avesta*'da rûhânî teşkilât ile alâkalı kayıtlar bulunmaktadır, fakat isimler Sâsânî devrindekilere tekabül etmemektedir; nitekim en yüksek vazifeye, Sâsânîler zamanında *mōbeẓān mōbeẓ*'e tevdî edilene, *zarathustrotema* denilmiştir ve bu vazife sâhiplerinin *mōbeẓ*'lerin re'isi olarak, adlî salâhiyetleri vardır. *Magupat* tâbiri ancak *Avesta*'nın pehlevî tâbirlerinde bulunur.

Mōbeẓ veya *mōbeẓān mōbeẓ*, yâni *mobeẓ*'lerin re'si hakkında bilgi veren kaynaklar pehlevîce veya bunlara istinat eden kaynaklardır. Bugüne kadar gelmiş olan birinciler arasında şu eserler bulunmaktadır: başka şeyler ile birlikte, *mōbeẓān mōbeẓ*'lerin bir cedvelini veren *Bundahišn Ardā Virāf nāmak*, *Kārnāmak-ī Artaḫšīr-i Pāpakān* (trc. Nöldeke, bk. *Benfey-Festschrift = Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen*, 1878; IV ve bir de Pagliaro, *L'Epica e il Romanzo nel Medio Evo persiano*, Floransa, 1927; metnin bir parçası, nr. 1—3; Nyberg, *Hilfsbuch für das Pehlevi*'de yeniden neşredilmiştir), *Mātikān-i hazār dātestān*, Bartholomae, *Zum sasanidischen Recht* (*S B Ak. Heid.*, 1922)'da tetkik edilmiş olup, *mōbeẓ* ve *mōbeẓān mōbeẓ*'lerin adlî imtiyazlarını tanımak bakımından, kıymetlidir) içinde hukuka âit bilgiler bulunan bâzı küçük ahlâk risâleleri (bk. Pagliaro, *R S O*, 1925, X, 468—577) v.b., arapça ve farsça kaynaklarda bulduğumuz *mōbeẓ*'ler ve *mōbeẓān mōbeẓ* hakkındaki müteaddit bilgiler kaybolmuş pehlevî kaynaklarından veya bunların arapça ve farsça olarak kaleme alınmış şekillerinden gelmektedir. Msl. *Šāh-nāma*, bilhassa son kısmında, *mōbeẓ*'ler hakkında pek çok bilgi ihtivâ eder; fakat burada imtiyaz ve salâhiyetleri hakkında açık ve tam kayıtlar mevcut değildir; bilindiği gibi, *Šāh-nāma*'nın mevzuu *Ḫvadāināmag*'in yeni farsça ile yazılmış mensûr bir şeklinden alınmıştır. Darmesteter tarafından, *J A*, 1904, I'de neşr ve tercüme edilmiş olan Tansar mektubunun elimizde bulunan şekli Sâsânîlerin merâtip silsilesi ve aynı zamanda *mōbeẓ*'ler hakkında çok defa dikkate değer bilgiler vermektedir; bu mektup, Christensen'e göre, Ardašīr zamanına değil, daha ziyâde büyük Ḫusrav zamanına âit bir vesikadan gelmektedir (bk

Empire des Sassanides, III. v. d. ve son olarak, *Abersam et Tansar*, *A O*, X, 43 *v.* dd.).

Eserleri bize *mōbeẕ* hakkında mâlumat veren müteaddit arap ve iran muharrirleri mevzûlarının İran'a müteallik olan kısımlarını muâsır *mōbeẕ*'lerin veya büyük *mōbeẕ*'lerin doğrudan-doğruya verdikleri bilgilerden başka, artık mevcut olmayan meselâ *Ḫvadāïnāmag* ve *Āïn-nāma*, yâni „merâsim kitabı" (*Kitāb al-rusūm*) gibi, pehlevî eserlerin arapçaya (bilhassa İbn al-Muḳaffâ' tarafından) yapılmış tercümelerinden almışlardır (aş. bk.). Câḥiẓ'in *Kitāb al-tāc* veya *Kitāb aḫlāḳ al-mulūk* (bk. F. Gabrieli, *R S O*, 1928, X, 232—308), yine bizzat Câḥiẓ'in diğer yazıları ve ona isnat edilen *Kitāb al-moḥāsin va 'l-aḍdād* çok mühimdir; Ya'ḳūbî, İbn Ḳutayba, Dînavarî, Ṭabarî, Mas'ūdî, Ḥamza al-İṣfahānî, al-Ṣa'ālibî, Nuvayrî, Şahrastānî v. b. gibi tarihçilerin, vekayi-nâmecilerin, coğrafyacıların, türlü mevzûlarda eser yazanların veya edebiyatçıların eserleri de kayda değer.

Bu eserlerin gerek pehlevî asılları, gerek birbirleri ile münâsebet bakımından çok muhtelif hâllerde bulunduklarını ve efsânevî kayıtlar ile gerçek kayıtlar, msl. *mōbeẕ*'lerin vazifelerinin bir kısmı ile alâkalı bâzı kayıtlar, ekseriyâ birbirlerine karıştığı için, kıymetçe birbirlerinden çok farklı olduklarını söylemeğe hacet yoktur.

Süryânî, yunan (bilhassa din uğrunda ölenlerin hikâyeleri) ve ermeni kaynaklarından da çok kıymetli bilgiler çıkarılabilir.

Kaynakların bütününden Ardaşîr'e isnat edilen devlet teşkilâtında (bk. *Kitāb al-tāc*, s. 23—30) te'lif edildiği şekilde, Sâsânîler devrindeki rûhânî sınıfın merâtip silsilesi içinde *mōbeẕ*'in vazifesini açıkça tesbit etmek mümkün olmadığı gibi, değişmelerini de takip etmek kabil değildir (bk. Tansar'ın mektubu, Mas'ūdî, *Tanbîh*, s. 103 v. d. ve *Murūc* II, 153; Ya'ḳūbî, *Tārîḫ*, I, 202; al-Şahrastānî, nşr. Cureton, s. 193; trc. Haarbrücker, I, 292). Rûhânî sınıfın teşkilâtı mühim bir şekilde değişmiş olduğundan, bugünkü parsî merâtip silsilesinden kat'î hiç bir şey çıkarılamaz. Bununla berâber her zaman *mōbeẕ* denilen yüksek rûhânîlerin kırallığın muhtelif vilâyetlerinde (rûhânî bölgelerinde denilebilirdi), iranlıların hayatı üzerinde o kadar büyük te'siri olan mecûsîlerin mevrus rûhânî sınıfının çeşitli işlerini teşkilâtlandırmak ve bunlara nezâret etmekle, yâni yalnız mezhebin çok ince teferruatlı merâsimlerine, kurbanların ve âteşgedelerin muhâfazasına değil, aynı zamanda rûhlara ihtimam etmek ve halkın tahsili ile vazifelendirilmiş olduklarına inanmak lâzım gelir. Bu *mōbeẕ*'ler ve reisleri (aş. bk.), bütün râhipler gibi yalnız mukaddes değil, aynı zamanda lâdinî ilmin de muhâfızları idiler (bk. *Tanbîh*, s. 97, burada *mōbeẕ* ve *hērbeẕ*'lerin hudutsuz ilmine işâret edilmektedir) ve arap muharrirleri de *mōbeẕ*'lerin bilgilerinden istifâde etmiş olmalıdırlar (bk. İnostrantsef, *Etudes sassanides*, s. 10). *Mōbeẕ*'lerin adlî salâhiyetleri de var idi (yk. bk.); dinî menkıbelerde icrâ kuvveti ile mücehhez olarak da görünmektedirler; fakat işkence bey'etleri lâdinî me'mûrlar ile râhiplerden müteşekkil olduğundan, icrâ kudretinin bütün bey'et veya mümessilleri tarafından kullanılmış olması çok muhtemeldir. *Mōbeẕ* ünvanı münhasıran vilâyet veya rûhânî bölgenin bu reislerine verilmezdi (bununla berâber bunların husûsiyetini teşkil eder); çünkü krallık sarayında kaynaklara ve bilhassa *Şāh-nāma*'ye göre, *mōbeẕ* ve *hērbeẕ* denilen bir çok yüksek râhipler bulunurdu; bunlar büyük *mōbeẕ* (yk. bk.)'in etrafında bir nevî meclis teşkil ediyorlardı yahut başka vazifeler ile vazifelendirilmiş idiler. *Mōbeẕ* tâbiri yavaş-yavaş, bugün olduğu gibi, dinin bütün vazifeleri için mükemmel sûrette yetişmiş bir râhip mânasını almış olmalıdır. Bundan başka İran râhiplerine verilen diğer, isimler gerek onların rütbesi (msl. *dastūr*), gerek tesâdüfen îfâ edilen vazifeler ile alâkalı (bk. mad. ZERDÜŞTİLİK) gibi görünmektedir. *Rat* ile *magupat* bâzan aynı dereceye konulmaktadır. *Mōbeẕ*'in râhipler sınıfı fevkinde teşkil edilmiş bir vazife (ihtimâl muallimlik) olan *hērbeẕ* gibi, merâtip silsilesinin diğer dereceleri ile *mōbeẕ*'in münâsebetleri vâzıh değildir. Mas'ūdî (*Tanbîh*, s. 103) *hērbeẕ*'lerin *mōbeẕ*'lerden aşağı olduğunu söylemektedir.

İran râhipleri merâtip silsilesinin en üstünde, şüphesiz, *hērbeẕān hērbeẕ*, yâni *hērbeẕ*'lerin reisi ve *mōbeẕān mōbeẕ*, yâni *mōbeẕ*'lerin reisi bulunuyor. Meşhûr mektubu yazmış olan Tansar'a Dēnkart'ta *hērbeẕān hērbeẕ* denilmektedir; Darmesteter'e göre, bu tâbir „dîn reisi" demektir; halbuki Mas'ūdî (*Tanbîh*, s. 99) ona Ardaşîr'in *mōbeẕ*'i demektedir. Filhakika kaynaklarımızdan emin bir şekilde anlaşılmaktadır ki, rûhânî sınıfın en yüksek reisi sarayın da birinci şahsiyeti olan *mōbeẕ*'lerin reisi (*mōbeẕān mōbeẕ*) idi; devlet içinde hakikî bir devlet teşkil eden zerdüşt rûhânî sınıfının bütün iktidarı bu yüksek râhipte toplanmakta idi. Mas'ūdî (*Tanbîh*, s. 103) onun derecesinin aş.-yk. bir peygamber derecesine müsâvî olduğunu söyler.

Sâsânî teşrifâtına dâir bilgiler arasında ona dâimâ birinci mevkî verilir; kendisi ekse-

riyâ yüksek râhiplerden, *hêrbeẕ* veya *mōbeẕ*'lerden müteşekkil büyük bir hey'eti ile çevrili olarak görülür. Rûhânî sınıfın reisi olması sıfatı ile üzerine düşmüş bulunan vazifeler, yânî bütün dinî hayata nezâret, ilâhiyata ve dinî siyâsete dâir meselelerin kararlaştırılması, türlü mansıplara tâyin veya bunlardan azil hâricinde, burada işâret edilmesi gereken diğer vazifeleri vardır. Christensen, müteaddit kaynaklardan (Tansar'ın mektubu; Mas'ūdī, *Tanbīh*, s. 103 v.d.; Ya'ḳūbī, *Tārīḫ*, I, 202), 4 veya 5 yüksek memûrun kıral yanında ihtimâl teşkil tarzları ve uzuvların sayıları değişmiş olan, fakat dâimâ *mōbeẕān mōbeẕ*'in dâhil bulunduğu bir nevî vekiller heyeti (msl. bk. *Şāh-nāma*, nşr. Mohl, VI, 223, burada, *mōbeẕ*'e „kıralın veziri" denilir) meydana getirdiğinin istidlâl edilebileceğini zanneder. Fakat o, aynı zamanda, eyâlet *mōbeẕ*'lerinin reisi olarak, en yüksek hâkim idi. Nitekim *mōbeẕ*'ler kendi eyâletlerinde yüksek dereceli hâkim sıfatını hâiz bulunuyorlardı. Bartholomae'nin pehlevî hukuku metinleri üzerinde yaptığı araştırmalardan (bilhassa *Mātikān-i hazār dātestān* üzerinde bk. *Zum sasanidischen Recht*, s. 24 v.dd.) muhtelif eyâletlerde bidâyet mahkemeleri ve iki derece (*kas* „küçük", *mas* „üst") hâkimlerin mevcut olduğu ve bunların üzerinde de oradaki *mōbeẕ*'in bulunduğu neticesi çıkmaktadır. En yüksek hâkim nihâyet *mōbeẕān mōbeẕ* idi ve bunun kat'î kararı münâkaşa edilemezdi. *Mōbeẕ*'lerin adlî vazifeleri için süryânî veya yunan dinî menkıbelerine müracâat etmek faydalıdır (bk. Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Akten persiseher Märtyrer*, Leipzig, 1880, Becao v.b. metinler, *Patrologia Orient.*, II v.b.); arap müellifleri de, bilhassa *mōbeẕān mōbeẕ* ile alâkalı bususlarda oldukça doğru ve sıhhatli bir fikir verir; nitekim Ṭabarī, I, 952 (Nöldeke, *Geschichte der Perser u. Araber*, s. 230)'de *mōbeẕān mōbeẕ* Zū Yazan'ın oğlunun bir işi hakkında kırala tavsiyede bulunurken, her şeyden önce ricâsının kabûl edilmesi için, genç adamın hakkını tebârüz ettirdi; Mas'ūdī, *Murūc*, I, 118 ve *Tanbīh*, s. 103'te ona *ḳāżī 'l-ḳużāt*, denilir; yine *Murūc*, I, 130 da, Ḫusrav'ın oğlu Hurmuz'ün şiddetli hareketleri münâsebetiyle, *mōbeẕ*'lerin kazâ hakkını ilgâ ettiğinden, iyi an'ane ve eski kanunların terkedilmiş kaldığı söylenir. Ṯa'ālibī (*Histoire des Perses*, s. 506 v.d.)'de zevcelerinden birincisi ile altıncısı aleyhinde verilecek olan ölüm hukmü hakkında fikrini aldığı *mōbeẕān mōbeẕ* tarafından verilen alâka çekici iki cevap vardır; *Kitāb al-tāc* (s. 78)'da *mōbeẕ*'in verdiği ince bir cevaba hayran kalan kıral Kavāẕ'ın şöyle dediği hikâye edilir: — „Kırallar seni haklı olarak birinci mevkie getirmiş ve kazâ hakkının dizginlerini senin eline teslim etmiştir."

Bâzı arap kaynakları *navrāz* ile *mihrgān*'da yapılan büyük bayramlar münâsebeti ile kurulan yüksek mahkemelere de işâret eder (msl. *Kitāb al-tāc*, s. 159—163; *al-Maḥāsin va 'l-aḍdād*, s. 359—365; Bīrūnī, *al-Āṯār al-bāḳiya*, nşr. Sachau, s. 215—219, 222 v.d.; *Siyāsatnāma*, nşr. Schefer, s. 38—40 v.b.). Bu hikâyelere göre, halk bu günlerde en mühim uzvu büyük *mōbeẕ* olan hey'et önünde o gün kıraldan şikâyet edebilirdi. İlk şikâyet *mōbeẕ* tarafından muhâkeme edilirdi; o, önünde diz çökerek, inkıyat tâbirleri söyleyen kıral üzerinde de bir mahkûmiyet kararı verebilirdi; müteâkip şikâyetler kıral tarafından hükme bağlanırdı. al-Nuvayrī'ye göre, *mōbeẕ* bu merâsim günlerinde kıralа üzerine duâlar okuttuğu bir sepet meyve verirdi. Tansar'ın mektubu (*JA*, 1904, s. 544 v.d.) taht vârisinin tâyini husûsunda Ardaşīr tarafından te'sis edilmiş olan usûlde *mōbeẕ*'in en mühim rolü oynadığını, yânî kendisi ile berâber müzâkereye çağrılmış olan diğer şahsiyetleri ittifak edemedikleri hâllerde onun ilâhî ilham ile yeni seçileni ilân ettiğini bize bildirmektedir. Büyük *mōbeẕ*'in kendisine tamâmiyle itimat eden kıralın mahrem müşâviri ve rehberi mevkii (ona sık-sık „kıralın müşâviri" denilir) *Şāh-nāma*'den ve diğer arapça ve farsça kaynaklardan (bk. Ṯa'ālibī, s. 504 v.d.; al-Mas'ūdī, *Murūc*, I, 120) açıkça anlaşılmaktadır; burada Hurmuz'ün oğlu Bahrām'ın oğlu Bahrām büyük *mōbeẕ*'e şöyle der: —„Ey dinin koruyucusu, kıralın müşâviri ve bizzat onun ihmâl ettiği devlet işlerine dikkatini çeken". Mas'ūdī (*Tanbīh*, s. 104)'ye göre, *Āʾīn-nāma*'nin bir kısmını teşkil eden ve onun sözüne göre, çok hacımlı olan *Gāh-nāma*'nin, yânî me'mûriyetler cedvelinin bir nüshası yalnız *mōbeẕ*'lerde ve büyük devlet adamlarında bulunurdu (bir *Āʾīn-nāma*, İbn Muḳaffa' tarafından, *Kitāb al-rusūm* adı ile, arapçaya tercüme edilmiştir).

Büyük *mōbeẕ* hakkında kaynaklarda bulunan bilgiler arasında bir de şu husus vardır: muhârebe zamanlarında kıralın ziyâfeti çok sâde olduğu hâlde, üç dâvetliden biri büyük *mōbeẕ* idi; zafer kazanılınca, diğer büyük mansıp sâhipleri ile birlikte, bir nutuk verirdi *Kitāb al-tāc*, s. 173 v.d.). Kaynaklarda çok tebârüz ettirilen bir husûsiyet de, bütün diğer *mōbeẕ*'ler gibi, büyük *mōbeẕ*'in hâkim olmşudur. *Şāh-nāma* (burada en çok dikkat (şâyân olanlar arasında ancak bir kaç kayıt seçilmiştir)

'de büyük *möbeẕ* 'in Ḫusrav 'e söylediğine göre, Eflâtun mektebine mensup olan Bizans elçisi, ona 7 suâl sorar ; büyük *möbeẕ* bunlara kıralı heyecâna düşüren cevaplar bulur (nşr. Mohl, VI, 442 v.dd.); başkalarında olduğu gibi, bu hikâyede de büyük *möbeẕ*, birine göre, *möbeẕ* veya *hērbeẕ* denilen ve *dastūr* unvânını da taşıyan başka râhipler ile çevrilidir. Krş. bir de büyük *möbeẕ* 'in Ḫusrav Anūşarvān 'a sorduğu suâller (*Ṣāh-nāma*, nşr. Mohl, VI, 394 v.dd.), Anūşarvān 'ın oğlu Hurmuz 'e suâller sormak için, büyük *möbeẕ* 'in başkanlığı altında, *möbeẕ* 'ler meclisi teşkili (*ayn. esr.*, s. 424—430). Bir başka parça (*ayn. esr.*, VI, 442 v. dd.), kıral Hurmuz tarafından zehirlenmiş olan yüksek me'mûru teselli eden büyük *möbeẕ* 'in kahramanca vazifeşinaslığını bize tasvir eder. Büyük *möbeẕ* aynı zamanda kuşların dilinin tercümânı olarak görünmektedir (bk. Mas'ūdī, *Murūc*, I, 120, Hurmuz 'ün oğlu Bahrām 'ın oğlu Bahrām (276—293) 'ın zâlimliğini bildiren baykuşlar arasındaki konuşma ; Ṭabarī, I, 965, trc. Nöldeke, s. 250), Ḫusrav zamanında çakalların istilâsını memleketinin dinsizliğinden dolayı bir cezâ olarak izah eder.

Peygamberin doğduğu gece büyük *möbeẕ* 'in rüyâ görmesi ve aynı gecede vukua gelen fevkalâde hâdiseleri tâbir etmesi hikâyesi araplar arasıada çok yayılmıştır (Ṭabarī, I, 982 v. dd. ; Nöldeke, s. 253 ; *Annali dell' Islām*, I, 150); Ḥamza al-İṣfahānī (nşr. Gottwaldt, s. 27), *möbeẕ* Mardānşāh 'ın oğlu Bahrām 'ın tertip etmiş olduğu bir Sâsânî hukümdarları listesini zikretmektedir (Nöldeke, s. 101).

Dalâlet mezheplerine karşı dinî münâkaşalarda, hıristiyanların tâkipte ve işkencelerinde *möbeẕ* 'ler ve büyük *möbeẕ* dâimâ en başta gelmektedirler (Hoffmann, *Auszüge*, Becan metinleri; *Patrologia Orientalia* v.b.). Krş. bir de madd. MAZDAK, ZİNDİḲ

Sâsânîler devri büyük *möbeẕ* 'ler ile *Bundahišn* 'in son muharrirlerinin muâsırı olan *möbeẕ* 'lerin bir cedveli bu eserde (s. 33) bulunmaktadır (Christensen, *l'Empire des Sassanides*, s. 35). Ardaşīr tarafından tâyin edilen ilk büyük *möbeẕ*, al-Ṭabarī (Nöldeke, s. 9) *Pahr* (?) isminde bir kimse olmalıdır. *Möbeẕān möbeẕ* Āturpāt-i Zartūštān, pehlevî kaynaklarına göre, 150 yıl yaşamış olup, 90 yılını büyük *möbeẕ* olarak geçirmiştir. Elişe (trc. Langlois, II, 230), ilâhiyat sâhasında son derecede geniş bilgisinden dolayı, *hamakdēn* („bütün dini bilen") şeref unvanını taşıyan bir büyük *möbeẕ* zikreder. Bu ünvan gâlibâ oldukça sıksık *möbeẕ* 'lere verilmekte idi. Muhtelif kaynaklarda, bu arada süryânî, yunanca ve ermenice dinî menkıbelerde hikâyelerinde büyük *möbeẕ* 'lerin adlarına işâret edilmiştir; Herzfeld 'in Palkuli âbidesi bakkındaki eserinde bunların mühürleri de bulunmaktadır. Bâzı metinlere göre, Mazdak 'in bir *möbeẕ*, hattâ büyük *möbeẕ* olması icâp eder. İbn al-Faḳīh, *BGA*, V, 216 'da, başka şahsiyetler ile birlikte, cehâlet ve adâletsizlik ile hukūm veren *möbeẕ* ve *hērbeẕ* 'leri temsil eden resimlerin manzum tasviri vardır. *Zamzamah* için bk. mad. ZERDÜŞTİLİK ve Goldziher, *Muhammedanische Studien*, I, 170 ve al-Cāḥiẓ, *Bayān* (nşr. Sandūbī), Kahire, 1927), III, 7 ; şu'ūbiya münâsebeti ile, zerdüştî rûhânî sınıfının şu'ûbiye hareketinde mühim bir rolü olduğu mâlûmdur (bk. İnostranzev, *Études sassanides*, Petersburg, 1909, s. 10—15).

İslâm fütûhatından sonra, müslümanlığın yayıldığı nisbette, büyük *möbeẕ* ve *möbeẕ* 'lerin ehemmiyeti azaldı ; şüphesiz, kaynaklar onların ismini zikretmekte devam etmiş ve arap müellifleri doğrudan-doğruya *möbeẕ* 'ler tarafından verilen bilgilerden istifâde etmişlerdir (Ṭabarī, I, 2874, h. 31 yılı vekayii arasında vâli Mahāvayhi 'ye kıral Yazdcird 'i öldürmesini tavsiye eden *möbeẕ* 'i zikreder; Mas'ūdī, *Tanbīh*, s. 104, 345 (h.) yılında bütün İran topraklarındaki *möbeẕ* 'lerin adını bildirir).

Bugünkü parsi teşkilâtı farklıdır; *möbeẕ*, dininin bütün vazifelerini yapabilecek evsâfı hâiz. bir râhibe delâlet eder; burada bu teşkilâtın teferruatına girmeğe ihtiyac yoktur.

Bibliyografya : Makalede zikredilenlerden başka, bk. Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leiden, 1879); A. Christensen, *L'Empire des Sassanides* (*D. Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Sikrifter*, 7 Raekke), Kopenhag, 1907; Chr. Bartolomae, *Zum sasanidischen Recht*, IV (*S B Ak Heid.*, 1922); A. Pagliaro, *Tracce di diritto sāsānidico nel trattatelli morali Pehlevici* (*R S O*, 1925, X, 468—477); F. Gabrieli, *Etichetta di corte e costami Sāsānidi nel Kitāb Aḫlaq al-mulūk di al-Ǧāḥiẓ* (*R S O*, 1928, XI, 292—305). (MICHELANGELO GUIDI.)

MÖBEẔ. [Bk. MOBED.]

MODON. (Methoni, türk kaynaklarında Motun), Mora 'da bir şehir olup, Messenia bölgesinin cenûb-i garbîsinde Akritas (Gallo) burnunun 35 km. kadar şimâl-i garbîsinde, Sapienza adasının karşısında, Tomeus dağı eteğinde bulunur. Modon daha ilk-çağda Μεθώνη veya Μοθώνη (lat. Methone) adları ile zikredilmekte olup, sonradan garplılar tarafından da kabûl edilmiş olan orta çağ italyanca adı *Modon* bu son isimden gelmiştir. Modon 'un orta çağdaki ehemmiyeti eski de-

virlere nisbetle çok daha fazla oldu. Şehrin kayalar ile korunmuş olan limanı, garp memleketlerinden şark iskelelerine giden gemiler için, iyi bir sığınak ve ikmâl merkezi rolünü oynuyordu. Bu sebeple muhtelif seyyahlar arasında, mukaddes ülke ziyâretçileri de burayı zikretmiş ve haritalarını bile vermişlerdir.

İdrîsî, Sicilya kıralı Roger II. için yazdığı ve 548 (1153) senesine doğru tamamladığı coğrafyasında, Yunanistan'ın bir çok şehir ve limanlarını ve bu arada müstahkem bir mevkî olan Modon'u zikrederek, kalesinin denize hâkim bulunduğunu söylemektedir (*Géographie d'Edrisi*, nşr. A. Jaubert, Paris, 1848, s. 305). İmparator Alexios III. zamanında (1199) yapılmış olan anlaşma hükmüne göre, Venedik Modon limanında serbestçe ticârette bulunmak hakkına sâhip idi. Şehir 1125'te venedikliler, 1146'da Normanlar tarafından büyük zararlara uğradıktan sonra, yavaş-yavaş kalkınabilmişidi. İmparatorluk pâyitahtının haçlılar tarafından zaptından (1204) ve evvelce Bizans imparatorluğuna âit bulunan toprakların taksiminden sonra, Modon 1247'de Guillaume de Villehardouin tarafından Venediklilere terkedilerek, iki buçuk asır kadar onlarda kaldı. İşte bu asırlar şehir için altın devri olmuş ve önce korsan yatağı olan bu yer, Suriye ve Mısır deniz yolu üzerinde emin ve ehemmiyetli bir uğrak mahalli rolü oynamak sûretiyle, yeniden gelişmiştir. XV. asırda şehrin nüfusu rumlardan, avrupalılardan, türk, yahudi, arnavut ve çingenelerden mürekkep bir halita durumu arzediyordu Civardaki türkler şehir halkına domuz satarak kazanç te'min etmekte idiler. XV. asır sonuna âit bir tahmine göre, her sene Modon'dan Venedik'e 5.000 domuz ihrâc olunurdu. Yine o sırada, buraya takrîben 40 mil mesâfede bir memleket olan Gyppe'den gelen ve bu memleketi, söylenişe göre, hıristiyan olarak terketmeğe mecbûr kalıp, papanın bir izin vesikası ile kendilerine sığınak arayan çingeneler de Modon'a yerleşmişlerdi (krş. *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff*, nşr. E. v. Groote, Köln, 1860, s. XVIII, 27, 67 v.d.; *ZDPV*, 1894, XXVII, 144). Bilinen şudur ki, Modon çingeneleri, tarihî hâdiselere uyarak, 1500 senesinden sonra hemen-hemen hep birden müslüman oldular. XVII. asrın sonunda zâhiren hıristiyanlığa döndüler, 1715'te tekrar müslüman olup, 1821'den sonra yeniden hıristiyanlığa geçtiler.

XIV. asrın ikinci yarısında Modon'un nüfusu, Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş olan Mora'yı terkederek, buraya sığınan hıristiyanların ve yahudilerin katılması ile, büyük ölçüde arttı. Her ne kadar şehir emniyet altında bulunmakta ise de, civarları türk akınlarına mâruz kalıyordu. Msl. 1480'de türkler şehrin yakınında bir ovaya hücûm ederek, buradaki zeytin ağaçlarını yakmışlardı. Asrın son senelerinde Venedik cümhûriyeti türklerin fütûhat arzularına hedef teşkil eden Modon ve diğer şark müstemlekeleri husûsunda büyük endişeye düşmekte idi. 1499'da amiral Antonio Grimani Modon'u türklere karşı müdâfaa etmek emrini hükûmetinden aldı. Aynı senenin temmûz ayında türk donanması Modon civarına gelerek, Venedik donanması ile savaşa başladı. Ağustos 1499'da şehir yakınlarında vukûa gelen bir muhârebede Korfu vâlisi venedikli Andrea Loredano, türkler tarafından ele geçirilerek, idam olundu. Bunun üzerine amiral Melchior Trevisano Modon'un ve diğer şark müstemlekelerinin müdâfaası husûsunda Venedik cümhûriyeti tarafından vazifelendirildi. Bu sırada Venedik Osmanlı devleti ile sulh yollarını araştırmış ise de, Sultan Bayezid II. tarafından ileri sürülen ve Modon'un teslimini de ihtivâ eden şartlar çok ağır göründüğünden, sulh mümkün olamadı. Bu arada türkler 23 mart 1500 tarihinde Modon'a yakın Merona hisarını ele geçirdiler. Daha önce 18 şubatta Modon vâlisi Marco Gabrieli şehri tehdid eden büyük tehlikeyi Venedik'e bir rapor ile bildirmiş, Modon'un müdâfaası için hazırlıklı 4.000 asker gerektiğini, ayrıca top, silâh ve cephâneye ve bilhassa tükenmeğe yüz tutmuş olan baruta ihtiyac bulunduğunu ileri sürmüş idi.

Venedik, mâlî vaziyetinin iyi olmamasına rağmen, Modon'a para, asker ve top te'min etti ise de, Osmanlı donanması yeniden göründü ve pâdişah da kuvvetli bir ordunun başında şebre yaklaştı. Venedik filosunun, Modon muhâsarasını kaldırmak maksadı ile, 24 temmûz 1500'de Jeronymo Contarini kumandasında girişti̇ği taaruz hareketi, büyük kayıplara uğramak sûretiyle, neticesiz kaldı. Amiralin ifâdesine göre, türk donanması bu sefer kuvvetli toplar ile techiz edilmiş bulunuyordu. Bu sırada Modon muhâfızları açlığa dayanamaz hâle gelmişlerdi. Her ne kadar 4 Venedik kadırgası, türk gemilerinin arasından sıyrılıp, limana girmeğe ve Modon'a erzak, asker ve cephâne çıkartmağa muvaffak oldu ise de, bütün bu hâdiseler ile şehrin durumu düzelmiş olmadı. [Mora'nın fethini tamamlamak için, venediklilere âit kalenin zaptını elzem gören ve Yâkub Paşa kumandasındaki osmanlı donanmasını göndermiş bulunan Bayezid II. kendisi de ordu ile 7 nisanda İstanbul'dan hareket ederek, Mora önlerine gelmiş idi.

4 hafta süren kuşatma sırasında karadan ve denizden yapılan şiddetli hücûmlar esnâsında Modon mukavemete devâm etti; hattâ Sinan Paşa'nın karadan giriştiği ilk taarruz da def'edildi ise de, arkadan gelen kuvvetlerin hücûmu neticesinde, şehir fethedildi ve venediklilerin şehir içinde yaptıkları mukavemet kırıldı (10 ağustos 1500). Pâdişah, 5 gün süren yangından sonra, fethin altıncı günü şehre girmeğe muvaffak oldu (Sa'd al-Dīn, *Tāc al-tavārīḫ*, I, 98 v.d.; J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi*, trc. Atâ Bey, IV, 45 v.d.; Feridun Bey, *Münşeât* (İstanbul, 1274), I, 340—344. Modon kalesinin zaptına dâir fetihnâme sûreti). Şehrin balkına gelince, bunlar arasında binlerce ihtiyar, kadın ve çocuk önceden venedik tarafından Girit ve Zanta'ya taşınmışlardı. Şehrin zaptı sırasında ölenler arasında Modon'un katolik piskoposu Andrea Falcus ile venedikli veya başka memleketli ileri gelenler ve kumandanlar bulunuyordu.

Modon'un türkler tarafından zaptedildiği haberi Venedik'te derin bir mâtem yarattı. İçine düşülen ümitsizlik, Doge Augustinos Barbarigo'nun papaya ve muhtelif hıristiyan hükümdarlara 7 eylûl tarihi ile gönderdiği yazıdan anlaşılmaktadır. Venedikliler tek teselliyi Venedik donanmasının Modon'u geri alacağı hususunda besledikleri temelsiz ümitte buluyorlardı. Venedik senatosu Modon'dan kurtulan bir kısım halkı Kefalonya adasına yerleştirmekle meşgûl oluyor, pâdişah ise, tahkimâtına haklı olarak hayran olduğu şehrin fethini Allahın bir lûtfu telâkkî ediyordu. Bayezid II. Modon'a girdiği sırada, şehrin bir kısmı muhâfızlar tarafından yakılmış idi. Pâdişah sûrlara ilk tırmanmış olan yeniçeriyi sancak beyi pâyesine yükseltti ve şehrin baş kilisesi olan St. Jean mâbedini câmiye çevirtti; 14 ağustosta buraya ihtişam ile girerek, namâz kıldı. Az sonra da surları tâmir edilmiş olan Modon'a yeni nüfusu yerleştirmeğe teşebbüs etti. Mora'nın her köyünden buraya 5 âile getirtildi ve şehrin geliri Mekke'ye vakfedildi. Pâdişah kısa bir müddet burada kaldıktan sonra, hayatını bağışlamış olduğu son Venedik vâlisi Marco Gabrieli'yi berâber alıp, şehirden ayrıldı. Sinoplu tarihçi Safâî her hâlde 1521'den evvel Lepanto ve Modon'un fethine dâir bir tarih yazmıştır (*Fetih-nâme-i Ayabolı ve Modon*). Münşî Seyyid Mehmed'in Bayezid II. tarafından Modon'un fethine dâir kaleme almış olduğu makale de pâdişaha fetih sırasındaki icraâtını aydınlatmaktadır (krş. F. Babinger, *GOW*. Leipzig, 1909, s. 49).

1531'de St. Jean şövalyeleri Modon'u türklerden geri alıp, buraya yerleşmek teşebbüsünde bulundular. Papa Clemente VII.'nin yeğeni olan kumandanları râhip Fra Bernardus Salbiati küçük bir filo hazırladı. Modon limanında çalışan iki rum ile babası önce Modon gümrüğünde çalışmış olan Jovannis Skandalis adlı ve Zantalı başka bir rum, bu teşebbüsü destekledi. Salbiati kumandasındaki filo, askere sığınak hizmetini de görebilecek iki ticâret gemisi ile berâber Sapienza adasına yöneldi. Şövalyelerin harp gemileri bu ada civarında saklanırken, Skandalis'in idâresindeki ticâret gemileri limana yanaştı. Bu iki geminin kısmen tüccar, kısmen de yeniçeri olduğu ileri sürülen mürettebâtına, güçlük çekmeden, karaya çıkmak ve geceyi liman yakınındaki bureda geçirmek izni verildi. Böylelikle Skandalis'in kuvvetleri burcun muhâfızlarını zararsız hâle getirmek ve şehrin hemen tamâmını ele geçirmek imkânını buldu. Türk muhâfızlarının geri kalan kısmı vaktiyle Venedik vâlisinin konağı olan saraya çekilerek, Skandalis kuvvetlerine karşı şiddetle müdâfaaya girişti. Bu mukavemete kat'î olarak son vermek için, Sapienza yakınında gizlenmiş olan harp gemilerinin işe karışması gerekiyordu. Bunlar epeyce gecikerek, Modon'a yaklaştılar ve şehri topa tuttular; fakat az sonra heybetli bir türk donanması ufukta görününce, şövalyeler ve Skandalis, 1.600 esiri berâber götürmek sûretiyle, Modon'u terketmek zorunda kaldılar.

1532—1534 senelerî Charles-Quint hizmetinde bir ispanyol kuvvetinin komşu Koron şehrini ele geçirmiş bulunması Modon için endîşeli bir devir oldu. Fakat bunu tâkip eden oldukça uzun bir devre zarfında sükûn ve âsâyiş hüküm sürdü. 1667—1668'de Mora'yı gezmiş olan Evliyâ Çelebî'nin seyahatnâmesinde Modon ve civarı hakkında etraflı ve değerli bilgi bulunmakta, Kâtib Çelebî (ölm. 1658)'de ise, ancak ehemmiyetsiz mâlûmata rastlanmaktadır. Ayrıca Modon kalesi ve civar sâhilleri hakkında bk. Pîrî Reis, *Kitâb-ı bahriye*, var. 302 v.d.

(Evliyâ Çelebî'nin târifine göre, kale cenûba doğru uzanan ve karaya ancak 400 adımlık bir dil ile bağlı bulunan bir burun üzerinde inşâ edilmiş olup, buraya iki katlı hendek üzerinde her gece zincir ile kaldırılan ahşap bir köprüden girilmekte idi. Sûrlar kara tarafında 3 kat, deniz tarafında tek kat ve 25 kule ihtivâ ediyor, hârice 4 kapı ile açılıyordu. Çevresi 1.500 adım olan kale dâhilinde ayrıca halkın kasaba ismini verdiği 700 adım muhitinde bir hisar bulunuyordu. Bu hisar 50 ev ile Murad III. tarafından yaptırılmış küçük bir câmi ihtivâ etmekte idi. Kale içinde ise kire-

mit örtülü ve sarnıçlı 700 ev bulunuyordu. Burada kiliseden çevrilmiş Sultan Bayezid câmii 16 mermer sütûn ve servi kirişleri üzerinde nakışlı tavanı olan 80 × 100 ayak eb'âdında bir binâ idi. Ayrıca kale dışında şimâl tarafında hıristiyanların oturduğu 200 kârgir ev var idi. Bağlarında üzüm, nar yetişirdi; mahsûlleri arasında zeytin, sabun, pamuk ve ipek başta geliyordu]. 1684'te Osmanlı devleti ile Venedik, Avusturya, Polonya ve Rusya arasında başlayan harp sırasında Modon, bütün Mora ile berâber, Venedik tarafından tekrar ele geçirildi. 1686'da general Francesco Morosini, rum ve avusturyalı kuvvetlerin yardımı ile, şehirdeki türk muhâfızlarının çetin müdâfaasını kırabildi ve bu sûretle Modon Venedik hâkimiyetine geçmiş bulundu. [O sıralarda Mora'nın müdâfaası ile mükellef olanlar, kalenin metâneti ve düşman tarafından kolayca zaptolunamayacağını tahmin edip, Mısır'dan Eğriboz adasına gönderilmiş olan 2.000 askerin vürûdunu bekleyerek, derhâl Modon'a yardım göndermeğe lüzûm görmüşlerdi. Halbuki venedikliler kaleyi şiddetle bir muhâsaraya tâbî tutarak, 16 gün içinde müdâfileri çok zor bir duruma düşürmüşlerdi. Vaziyetten haberdâr olan Mora ser-askeri divrikli Mehmed Paşa venediklilerin teklifi ve müdâfilerin de kabûl ettikleri istîmân teklifine istemeye-istemeye muvâfakat etmiş idi (Râşid, *Tarih*, I, 478 v.d.)]. Eski baş kilise yeniden katolik mâbedi hâline konuldu, türkler Modon'un terkini ancak 1699'da Karlofça muâhedesi ile kabûl ettiler. Bunu takip eden yıllarda venedikliler şehri yeniden kalkındırmağa çalıştılar. Modon Mora'nın taksim edilmiş olduğu 7 eyâletten (*camere*) üçüncüsüne bağlandı ve bu eyâlet de 4 idârî bölüme ayrıldı (Fanari, Arcadia, Navarin ve Modon). Modon bölümünde Venedik idâresi tarafından yapılmış bir nüfus sayımının 29 eylûl 1690 tarihli bir rapor vâsıtası ile ele geçen neticeleri, burada nüfusun çok azalmış olduğunu ortaya koymaktadır. Bu vesîkaya göre, idârî bölgeye dâhil bulunan ve isimleri ile berâber zikredilen 218 günde ancak 11.202 nüfus yaşamakta idi. Kalesi ile berâber Modon'da ise, bir kaçı müslüman olması muhtemel, 236 nüfus mevcut idi. XVII. asrın sonunda ve XVIII. asrın başlarında, Modon idârî bölümüne tâbî bulunan bir çok köyün ismi türkçe idi ki, bu isimler kısmen zamanımıza kadar bâkî kalmıştır (krş. S. P. Lambros, *Deltion, Société historique et éthnologique de Grèce*, 1885, II, 686—710, levha VII; ayrıca bir de Ἱστορικὰ Μελετήματα, Atina, 1884, s. 114 v. dd.; Pier' Antonio Pacifico, *Breve descrizzione corographica del Peloponneso o' Morea*, Venedik, 1704, s. 125 v. dd.).

Şehirde bıraktığı eserler kitâbeleri ile bâkî kalmış olan Morosini tarafından zaptedildikten sonra, Modon takriben 19 sene Venedik hâkimiyeti altında kaldı. 1715 senesinde vezîr-i âzam Dâmad Ali Paşa kısa bir zamanda bir çok rumdan yardım görerek, yalnız Modon'u değil, Mora'nın hemen tamâmını da venediklilerden geri aldı, Navarin ve Koron muhâfızları, 1715 yazında, türk ordusunun yaklaşması üzerine, bu kaleleri halk ile berâber terkederek, daha müstahkem olan Modon'a sığınmışlardı. Çok geçmeden türk donanması ve kara ordusu şehri kuşattı. Kısa bir müdâfaadan sonra, Modon türklere teslim oldu. Şehrin zaptından sonra Modon civarı halkından bir kısmı, can ve mallarını kurtarmak için, müslüman oldular. Önce Modon'da ve civarında mülk sâhibi olan türklere, mülkleri iâde edildi. 1718'de Paaarofça muâhedesi Modon'u kat'î olarak türk hâkimiyetine iâde etti. Şehir 1715 hâdiselerinin zararından çabuk kurtuldu. 1725'ten itibâren Modon ile şimâlî Afrika memleketleri, bilhassa Tunus ve Cezayir arasında ticârî münasebetler gelişmeye başladı. Daha önceleri de bu nevîden münâsebetler, daha az faal bir şekilde vukua gelmiş idi. Modon 1768—1774 türk—rus harbinde oldukça ehemmiyetli bir rol oynadı. Rus fırka kumandanı Georg Vladimir Dolgoruki 1769 senesinde Modon'u 500 rus, 150 kadar karadağlı ve 100 rum (ekserisi manyalı) ile kuşattı. Kalede bulunan 800 yeniçeriye şehir ve civarında yaşayıp, eli silâh tutan türkler de katıldılar. Şehrin surları o sırada iyi bir durumda olduğu gibi, cephâne ve erzak da bol idi. Muhâsara uzun sürdü ve savaş daha ziyâde topçu düellosu mâhiyetinde devam etti. Ruslar denizden de iki harp gemisi ile savaşa katılıyorlardı. 1769 mayısında Mora içerilerinden türkler ve arnavutlar Modon'un yardımına geldiler. Bunları gören kale muhâfızları kahramanca bir çıkış hareketi yaparak, rusları ağır kayıplara uğrattılar. Ruslar toplarının çoğunu bırakarak, Navarin istikametinde kaçmak zorunda kaldılar ve bâzı rum ileri gelenleri ile berâber, Mora'yı terkettiler. Bir kaç sene sonra türkler Modon'da ruslardan 1769'da almış oldukları topları teşhir etmekte idiler. İnanılır kaynakların verdiği bilgiye göre, 1820'ye doğru Modon türklerinden 4—500 asker çıkabilirdi. Yine o sıralarda şehirdeki türkler arasında Ali Ağa, zenginliği ve diğer meziyetleri ile, göze çarpıyordu. Modon civarı ekseriyâ rum-

lar tarafından iskân edilmiş idi. Bunlar, çoğu türklere âit olan toprakları işlerlerdi. 1821 ile 1827 arasında, Mora ihtilâli sırasında romların şehri ele geçirmek husûsundaki bütün teşebbüsleri boşa çıktı. 1821 martı sonunda Methone ortodoks kilisesinin Gregorios ismi verilen reisi ve diğer reisler kumandasındaki ihtilâlciler Modon ile buna yakın Koroni ve Neokastron kalelerini kuşattılar. İlkbahar başından itibâren yunan adaları romları ve daha sonra da garbî avrupa yunan dostları bunların yardımına koştular. 18 mayıs 1821 'de Nikolaos Mpotasis ve Anastasios Koladrutsos adlı Spatzio 'lu iki kaptanın kumandasındaki gemiler Modon 'u denizden abluka ettiler; fakat bu nümâyişler ne şehir muhâfızlarını, ne de şehrin silâhlı türk nüfusunu yıldırmadı. Aksine olarak, bunlar her istikamette çıkış hareketlerinde bulunarak, ihtilâlin yapılmaması için ellerinden geleni yaptılar. Modon 'daki türkler ile ihtilâlciler arasında kanlı savaşlar oldu. 1821 temmûzunda türk gemileri Modon 'un eksiklerini tamamladılarsa da, muhâfızları yiyecekten, hattâ içecek sudan mahrum ve bütün tehlikeye mâruz kalmış olan komşu Neokastron kalesine yardım teşebbüsünde muvaffak olamadılar. 8 ağustosta Modon türkleri, komşularının yardımına koşmağa karar verdiler ise de, bu arada Neokastron muhâfızları ihtilâlcilere teslim olmak zorunda kalmışlardı. Bunun üzerine o gün Modon Neokastron yolu üzerinde yapılan savaşta Manya 'nın meşhur âilelerinden birinin neslinden olan tanınmış reis Konstantin Pierrakos Mavromichalis öldürüldü. Yunanlılar Modon kuşatmasını yavaş-yavaş terkettiler. Şehir, osmanlı donanmasının sık-sık vukua gelen yardımından faydalanarak, dayanmağa devam etti.

Kavalalı Mehmed Ali Paşa 'nın oğlu İbrahim Paşa yunan ihtilâlini bastırıp, Mora 'yı yatıştırmağa çalıştığı sırada, Madon ve civarı ona başlıca asker çıkartma üssü hizmetini gördü. İbrahim Paşa buraya 24 şubat 1825 'te asker çıkarttı ve ehemmiyetli tahkimat yaptırttı. [Modon 'un İbrahim Paşa tarafından kurtarılması hakkında bk. Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul, 1301, XII, 119. Navarin vak'asından sonra İbrahim Mora 'dan çekilince], 8 teşrin I. 1828 de şehir fransız kumandanı N. J. Maison tarafından zaptedildi. Fransızlar, bir kaç ay sonra, burayı boşaltarak, yunanlılara terkettiler. [Bu hususta bk. bir de Lutfî, *Tarih*, İstanbul, 1291, II, 6].

Bibliyografya : Metinde zikredilenlerden başka, bk. Ant. G. Momferatos, Μεθώνη καὶ Κορώνη ἐπὶ Ἐνετοκρατίας ὑπὸ κοινωνικήν, πολιτικὴν καὶ δημοσιονομικὴν ἔποψιν (Atina, 1914); K. Hopf, *Geschichte Griechenlands im Mittelalter* (Leipzig, 1867—1868), I ve II, tür. yer; W. Miller, *The Latins in the Levant* (London, 1908); eserin yunanca tercümesinde S. P. Lambros tarafından yapılmış bir çok ilâve ve tashih notları vardır (Atina, 1909—1910), tür. yer.; R. Röbricht — H. Meisner, *Deutsche Pilegerreisen nach dem heiligen Lande* (Berlin, 1880), s. 689; Heyd, *Histoire du Commerce du Levant* (Leipzig, 1885), I ve II, tür. yer; S. P. Lambros, Νέος Ἑλληνομνήμων (mecmua), cedveller ihtivâ eden cild (Atina, 1930), s. 420; C. N. Sathas, *Monumenta Hellenicae historiae* (Paris, 1880 — 1890), I — X (bilhassa IV ve VI); C. L. F. Tafel — R. J. Predelli, *Diplomatarium Veneto-Levantinum* (1300—1454), I ve II (Venedik, 1880—1899); E. Gerland, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras* (Leipzig, 1903, bu üç eserde Modon 'a âit vesikalar vardır); Sanudo, *Diarii*, III, tür. yer., bilhassa s. 688—694; P. Bembo, *Rerum Venetorum historiae* (Basel, 1556), var. 110—114; F. Sansovino, *Historia universale dell' origine et imperio de' Turchi* (Venedik, 1573), var. 201; *Historia potitica* (Bonn tab.), s. 56—58; *Echthesis Chronico* (nşr. S. P. Lambros), London, 1902, s. 22 v.dd., 43; G. Cogo, *La guerro di Venezia contro i Turchi* (1499—1501 ; *Nuovo archivio Veneto*, 1888, XVIII, 25 v. dd.); Spandugino 'dan alınarak : C. N. Sathas, *ayn. esr.*, IX, 193 v.d.; G. Bosio, *Dell' istoria della Sacra Religione et illustrissima Militia de S. Giovanni Gierosolimitano* (Roma, 1594), s. 75 v.d., 103—117; Kâtib Çelebî, *Rumeli und Bosna* (trc. J.v. Hammer), Wien, 1812, s. 112, 120 v. dd.; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1928), VII, 334 v. dd.; K. N. Sathas, Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, (Atina, 1869), tür yer.; P. M. Kontogannis, Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' Ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον (1768—1774, Atina, 1903), s. 170, 174 v. dd., 185 v. dd.; A. Komnenos Hypsilantis, Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν (İstanbul, 1870), s. 31, 299, 462; Pouqueville, *Voyage de la Grèce* (Paris, 1826), VI, 61 v. dd.; W. M. Leake, *Travels in the Morea* (London, 1830), I, 208, 428 v. dd.; J. Philemon, Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως (Atina, 1859—1861), I—IV, tür. yer.; K. Mendelssohn-Bartholdy, *Geschichte Griechenlands von der Eroberung Konstantinopels durch die Türken ... bis auf unsere Tage* (Leipzig, 1870—1874), I, II, tür. yer.; A. Reumont, *Reiseschilderung und Umrisse aus südlichen*

Gegenden (Stuttgart ve Tübingen, 1835), s. 83 v. dd.; J. A. Buchon, *La Grèce continentale et la Morée* (Paris, 1843), s. 97.

(NIKOS A. BEES.)

MODUN. [Bk. MODON.]

MOGADOR (arap. Suvayra), Fas ülkesinde Atlas okyanusu sâhilinde bir şehir. Üzerinde şehrin kurulmuş olduğu kayalık çıkıntı ile şimâl rüzgârlarından, boyu 1 km. bulan bir ada vâsıtası ile de garp rüzgârlarından korunan Mogador koyu büyük tonajlı gemilerin sokulmasına gayr-i müsâit orta değerde tabi'î bir liman olmakla berâber, Fas'ın umûmiyetle gemicilik bakımından elverişsiz olan Okyanus kıyılarındaki bütün sığınak yerleri arasında, her mevsimde faydalanabilmek imtiyâzı ile, kendisine üstünlük sağlar. Çok eski devirlerden beri bu elverişli durumdan istifâde edilmiş olsa gerektir. Kaynaklardaki vuzuhsuzluğa rağmen, Mogador'un Hannon tarafından (V. asır) te'sis edilen 5 Finike kolonisinden biri olmasının muhtemel bulunduğu söylenebilir. Ada Hera veya Juno ismini taşımış olmalıdır. Plinius I. (m. ö.) asrın sonunda, kıral Juba II. tarafından, *Purpurariae insulae*'de erguvan boyahâneleri kurulduğunu söyler. Bu ismi taşıyan adalar yüksek Atlasların şimâlindeki 6 Getul kavmi olan „Autololesler karşısında" bulunmakta idi. Roma'da meşhûr olan getul erguvan boyası, bu kıyılar üzerinde bol mikdarda bulunan kavkaalardan elde ediliyordu. *Purpurariae insulae* olarak teşhis edilebilecek bir ada ve adacıklar bu sâhilde yalnız Mogador'da bulunmakta ise de, eski coğrafyacıların verdikleri bilgiye dayanarak, varılan hüküm, henüz her hangi bir arkeoloji keşfi ile desteklenmiş değildir.

al-Bakrî (eserini 1068'de tamamlamıştır)'ye göre, çok emin bir demirleme yeri olan Amogdul, milâdın XI. asrında bütün Süs eyâleti için liman hizmetini görmekte idi. Bu isimde buranın evliyâsından Sîdî Mogdûl'un adı belirmektedir ki, zamanımızda da tâziz edilen bu velînin türbesi sâhilde Vâdi 'l-Ḳṣob munsabı yakınında bulunmaktadır. Hakkında hiç bir şey bilinmeyen bu velînin berberî aslından eski bir yer adını kendisine isim seçmiş olması da mümkündür. Gerçekte Mogador adı Mogdûl'un ispanyolca veya portekizce bir yazılış şekli olup, önceleri bâzan metinlerde rastlanan Mogodul ve Mogodor şekilleri de kullanılmıştır. Ada ve liman XIV. veya XV. asırlara âit bir takım deniz haritalarında Ch. de la Roncière, *La Découverte de l'Afrique au Moyen-âge*, 1925) Mogodor veya Mongodor ismini taşımakta ise de, portekiz kıralı Dom Manuel I. kendi hânedanına mensup Diogo d'Azambuja'yı *Castello Real de Mogador* isimli bir kale inşâsı ile vazifelendirdiği sırada (1506), burada bir şehir yok idi. Yerlilerin düşmanca davranışları dolayısı ile güçlükler ile tamamlanan kale, bunların tecâvüzlerine uzun müddet dayanamadı. Safi ve Agadir (Guer burnundaki Santa Cruz)'de kabîlelerin dalmış oldukları kargaşalık durumu portekizlilerin buraya yerleşip nufûzlarını dâhile doğru geliştirmelerini kolaylaştırdığı hâlde, görünüşe bakılır ise, bunlar Mogador'da berberîlerin eski Ragrâga murâbıtî teşekkülü ile karşılaştılar. Castello Real'de kuşatılan muhâfız kuvvetlerinin ihtiyâcı Portekiz'den ve Madeira'dan bir dereceye kadar te'min edildi ise de, sonunda 1510 senesi teşrin I. veya teşrin II. aylarında kabîleler üstün gelerek, bugün bilinmeyen şartlar ile kaleyi ele geçirdiler.

XVII. asırdan kalma bir resim ile XVIII. asra âit planlar, Castello Real'in mevkii hakkında şüphe bırakmamaktadır. Castello Real Vâdi 'l-Ḳṣob munsabında, portekizlilerden kalma bir kale gibi gösterilen, fakat gerçekte XVIII. asrın sonunda yapılmış bulunan bir kalenin yerinde değil, adanın karşısında, şimâl boğazı kenarında, şimdiki limanın garp mendireğinin istinât ettiği kaya çıkıntısı üzerinde kurulmuş idi. Fas ülkesi hükümdarları tarafından bâzan terkedilen, bâzan az-çok tâmir edilip, vakit-vakit küçük bir muhâfız kuvveti yerleştirilen eski portekiz şatosu 1764 veya 1765'e kadar bâkî kaldı ve ancak şehir kurulurken yıkıldı.

Portekiz teşebbüsünün muvaffakiyetsizlik ile neticelenmiş olmasına rağmen, Mogador'un imtiyazlı vaziyeti Avrupa devletlerinin dikkatini çekmekten geri kalmadı. XVII. asırda Mogador'da faslı, cezayirli yahut avrupalı korsanların yerleşmesinden korkan İspanya, Hindistan yolunu korumak için, burayı ele geçirmeği düşündü. Yine o sırada ingilizler Mogador'u İspanya'ya karşı bir üss hâline koymağı düşünmüşlerdi. Sultan Mavlāy Zaydān 1611/1612'de ve oğlu 'Abd al-Malik 1628'de, ecnebîlerin yerleşmesini önlemek üzere, burayı tahkim etmeği tasarladılar. Bu devir Richelieu ve papa Joseph'in Fransa'da müstemlekeler politikasını hazırladıkları devir idi. 1626'da şövalye de Razilly onlara Mogador adasının işgâl edilerek, burada ticâret ve balıkçılık üssleri kurulmasını teklif etti.

Bu tasavvur ve teşebbüslere rağmen, ada ve sâhil hemen tamâmiyle ıssız kalmış idi. Bununla berâber, gemiler limana uğrardı. Mal. XVII. asrın ilk yirmi beş yılında Merâkeş ile Felemenk arasında ticârî mübâdelelerin büyük kısmı Mogador'dan yapılıyordu. Daha sonra

Mavlāy İsmā'īl zamanında liman bilhassa burada dinlenmek ve gemilerini tâmir etmek için gelen korsanlara sığınak bizmetini gördü.

1751'de Sīdī Muḥammed b. 'Abd Allāh, Merâkeş bölgesinde babasının halifesi sıfatı ile bulunurken, tebeasının Avrupa ile ticârî münâsebetlerini geliştirmek isteyerek, Mogador adasını bir Danimarka şirketine verdi ise de, bu şirket Agadir'de yerleşmeği tercih etti ve esâsen muvaffak da olamadı. Bir kaç sene sonra hukümdar olan ve Merâkeş'i kendisine pâyitaht yapan Sīdī Muḥammed bizzat Mogador'da bir şehir kurmağa ve bütün cenûbî Fas ülkesinin ticâretini buraya çekmeğe karar verdi. Bu teşebbüs yalnız ticârî hareketlerin gelişmesi ile gümrük gelirlerinin artmasını sağlamakla kalmayacak, bu gelire çoğu kendi tarafından inşâ ettirilerek, onun tasarrufunda bulunan gayr-i menkûllerin te'min edeceği kazanç da katılmış olacak idi. Liman aynı zamanda korsanlara üss hizmetini görecek, bunların Avrupa gemilerine karşı icrâ ettikleri tehdit sâyesinde Avrupa'nın bıristiyan devletleri sultan ile muâhedeler imzalamak, bu vesile ile de kendisine değerli hediyeler, hattâ para takdim etmek zorunda kalacaklardı. Kurduğu şehrin kalabalıklaşması ve ticâret merkezi hâlini alması için sultan Avrupa konsoloslarının ve tüccarlarının buraya gelip yerleşmelerini ve kendi hesaplarına mesken yaptırmalarını istedi.

1760'tan itibâren bâzı yapı işlerine girişildi ise de, şehrin gerçekten temelinin atılması 1764 son baharına rastladı ve buraya S u v a y r a (Souria), yâni „küçük kale" ismi verildi ki, şehir yerliler tarafından bu ad ile anılmakta, Mogador ismi ise, yalnız avrupalılar tarafından kullanılmaktadır. Bir de berberileşmiş Tasuiri (*Tasuit*) ismi vardır. Şehrin kurulması sırasında sultanın emrinde bir çok mimar ve usta çalıştı; Mogador düz caddeleri, âbideleri, kapıları Avrupa üslûbunda inşa edilmiş olan Fas'ın başka hiç bir şehrinde eşine rastlanmayan ve şehre husûsî manzarasını veren tabiyelerini kendisini inşâ edenlere borçludur. Sīdī Muḥammed şehrin dışında, Diyābāt adlı küçük köy karşısında, eksibe kumları ile yarı-yarıya gömülmüş hâlde, bugün hâlâ mevcût olan bir köşk de yaptırdı.

Sultanın tasavvurları ancak kısmen tahakkuk edebildi. İhrâc malları üzerine konulan gümrük resminin azaltılacağı vaadi ile Mogador'a gelmiş olan tâcirler, sultanın taahhütlerini yerine getirmediğini ve ticârete gittikçe daha ağır külfetler yüklediğini görerek, hayâl kırıklığına uğradılar. Sīdī Muḥammed zamanında Mogador pek fazla bir umrâna erişemedi ve halefleri zamanında daha da geriledi. Şehrin merkezlere ve büyük yollara nazaran uzakta kalmış durumu, XIX. asır boyunca ekseriyâ buranın itibârdan düşmüş büyük me'mûrlar için siyâsî mahbes veya mecbûrî ikamet yeri olarak kullanılmasına meydan verdi. Bununla berâber Mogador, Sūs ve Mauritanya istikametine giden kervanların hareket üssü olarak, oldukça ehemmiyetli bir ticârî faâliyet muhâfaza etti ise de, Agadir limanının açılması bu faâliyeti az-çok köstekiemiştir.

15 ağustos 1844'te, Isly muhârebesinden hemen sonra, Prince de Joinville kumandasındaki fransız deniz kuvvetleri, daha evvel Tanca'yı olduğu gibi, Mogador'u da bombardıman etti. Bunda güdülen maksat, bizzat kendisine âit olan ve büyük gelir sağlayan bir şehri hedef tutmakla sultan Mavlāy 'Abd al-Raḥmān'a te'sirli bir harekette bulunmak idi. Üç saat süren bombardıman neticesinde kalenin tabyaları susturuldu; bundan sonra fransız kuvvetleri adaya çıktılar ki, buradaki muhâfızlar câmie çekilerek, ertesi sabaha kadar çetin bir müdâfaada bulundular. 16 ağustosta 600 kişilik bir müfreze barutları ıslatmak, topların kamasını almak ve Mogador'un son tahkimâtını tahrip etmek üzere, karaya çıktı. Fransız güllelerinden az zarar görmüş, fakat sâkinleri tarafından tahliye edilmiş olan şehir yakıldı ve civardaki kabîleler (Şiyāẓma ve Ḥāḥa) tarafından yağmalandı.

Mogador hâlâ bir idârî bölüm merkezi olup, 1926'da 18.401 nüfusa sâhip bulunuyordu. [Bu sayı 1952'de az bir artma ile 22.291 olmuştur (avrupalı sayısı 1.277)]. Şehir nüfusunda yahudiler mühim bir yer tutarlar (1926'da 7.730 kişi) Şehrin iklimi gâyet mûtedil ve yeknesak olmakla berâber, hemen-hemen devâmlı bir şekilde esen ve civardaki eksibelerin kumlarını sürükleyen bir rüzgâr yüzünden, sıkıcı bir hâl alır.

Bibliyografya: R. Rojet, *Le Maroc chez les auteurs anciens* (1924); St. Gsell, *Histoire ancienne de l'Afriqae du Nord*; al-Bakrī, *Description de l'Afriqae septentrionale* (nşr. ve trc. de Slane), 1911—1913; Damião de Góis, *Cronico de felicissimo rei D. Manael* (nşr. de Lopes), Coïmbra, 1926; H. de Castries, *Sources inédites de l'histoire du Maroc*; al-Zayānī (nşr. ve trc. Houdas), 1886; al-Nāṣirī, *Kitāb al-istiḳṣā'* (trc. Fumey, *AM*, IX ve X); ayrıca bk. Duarte Pacheco Pereira, *Esmeraldo de Situ Orbis* (nşr. Epiphanio da Silva Dias, trc. R. Ricard, *Hespéris*, 1927, s. 249); [Bidé de Maurville], *Relation de l'affaire de Larache* (Amsterdam, 1775), s. 224;

G. Höst, *Nachrichten von Marokos und Fes* (Kopenhag, 1781); G. Höst, *Den Marokanske Kajser Mohammed ben Abdallah's Historie* (Kopenhag, 1791); Chénier, *Recherches historiques sur les Maares* (1787), III; Lemprière, *Voyage dans l'Empire de Maroc* (trc. Sainte-Suzanne), 1801; Jackson, *An account of the empire of Marocco* (London, 1809); H. de Castries, *Le Danemark et le Maroc* (*Hespéris*, 1926, s. 342 v. dd.); Doutté, *En tribu* (1914), s. 352—358; Latreille, *La Campogne de 1844 au Maroc.*

(P. DE CENIVAL.)

MOĞUL. [Bk. HİND-TÜRK İMPARATORLUĞU.]

MOḤĀ. [Bk. MOHA.]

MOHA. MOḤĀ, Yemen'in Kızıldeniz kıyısında küçük bir şehir ve liman olup, 13° 19' 50" şimâl arzı ve 43° 12' 10" şark tûlünde bulunur. Evvelce büyük olan şehir, bir birinden takriben 2,5 km. mesâfede ve üzerlerinde birer kale bulunan iki burun arasındaki küçük bir koy kenârında yer alır. Şehri kuşatan yarım dâire şeklindeki sûrların dört kapısı vardır: şimâlde Bāb al-Ḥamūdiya'den şehrin başlıca kalesine ve denize doğru dil şeklinde ilerileyen bir kara çıkıntısına gidilir. Şarkta, sûrların takriben ortasındaki Bāb al-Ṣāzilī'den al-Barūz hisarına ve oradan da şark istikametinde Ta'izz yoluna ve şimâl istikametinde ise, Bēt al-Faḳīh üzerinden, al-Ḥudayda'ye varılır. Cenûptaki Bāb al-Sundūl'dan al-Baḥr kalesine ve 'Aden yoluna geçilir. Nihâyet garptaki Bāb al-Baḥr'deo limana çıkılır ki, bunun taş rıhtımı şimdi çok harâp bir hâldedir; sûrlar da aynı durumdadır. Takriben 1,3 km.² sâha kaplayan şehrin denizden muhteşem bir görünüşü vardır: evlerin meydana getirdiği beyaz yığın denizin koyu mâvi zemini ile göz alıcı bir tezat yaratır. Fakat yaklaşılınca savaşların, istilâların ve kargaşalıkların sebep olduğu tahribat meydana çıkar. Evlerinin bir çoğu terkedilmiş olup, araplardan başka Somālîlerden Danākil'den ve yahudilerden ve az sayıda Parsîlerden mürekkep olan sâkinleri şehir dışındaki kulübelere yerleşmişlerdir. Şimâlde büyük mezarlık ve beyaz kireç ile badana edilmiş bir câmi bulunur ki, bunun içinde Şayḫ 'Alī b. 'Omar al-Ṣāzilī yatar. Şehrin şark kısmında 118 ayak yüksekliğinde minâresi ile Moḫā'nın uzaktan seçilen ehemmiyetli bir yapısı olan câmi ve şurada-burada daha küçük başka câmiler vardır. Şehrin civarı çorak olup, içilecek su Moḫā'nın 39 km. şimâlinde Mavza'dan künkler ile gelir. Geçen asır içinde şerin nüfusu büyük değişikliklere uğramıştır. 1824'te 20.000 olarak tahmin edilen nüfus 1878/1879'da 5 - 8.000'e inmiş, 1882'de şehir içinde yaşayanlar 1.500'e, 1901'de 400'e kadar düşmüş idi.

al-Hamdānī'de, al-Mandab mūnâsebeti ile, al-Moḫā'dan, Banī Maʿīd kıyıları arâzisinde bulunduğu söylenerek, bahsedilmektedir; Mas'ūdī de coğrâfî eserinde şehirden kısaca bahsediyor. Portekizliler şehri Avrupa'da tanınmış olan Moca ismi ile kaydetmektedirler; P. Manoel d'Almeyda burayı *Historia geral de Ethiopia a alta un Balthesar Tellez* (Coimbra, 1660)'da Moquá ismi ile zikretmektedir.

Zamanımızdan 850 sene kadar evvel Moḫā ehemmiyetsiz bir mevkî iken, Şayḫ Ṣāzilī kahve ağacı tânelerinin hasaalarını keşfedip, kahve içmek âdetini ortaya koyunca, çabuk ehemmiyet kazandı. 1513'te Alfonso Albuquerque Moḫā şehrini henüz pek mütevâzî bir durumda bulmuş ise de, 1610'da Habeşistan ile olan ticâret bakımından en ehemmiyetli liman hâline gelmiş olan Moḫā ile ingilizler münâsebet kurmağa çalışmakta idiler; hollandalılar ise, burada bir ticârî müessese kurmuşlardı. O sırada kahve, diğer maddeler ile berâber, Yemen'in en ehemmiyetli ihrâc maddesi olmuş ve bu andan itibâren de kahveye „moka" adı verilmiş idi. Niebuhr zamanında 1763'te, şehir hâlâ umran içinde bulunuyordu. Fakat Aden'in ingilizler tarafından zaptı Moḫā için çok zararlı oldu; Aden ve Ḥudayda limanları cenûbî Yemen'in ticâretini hemen tamâmiyle kendilerine çektiler. Osmanlı hâkimiyeti altında Moḫā, Ta'izz sancağına bir kaza şeklinde bağlanmış olmakla berâber, ticârî bakımdan ehemmiyeti pek azalmış bulunuyordu. Şehirde sanâyî, yok hükmünde olup, daha ziyâde mahallî ihtiyacları karşılayacak mâhiyettedir: çivit boyası ve ispirtolu maddeler hazırlanması ki, bu sonuncu iş ile yahudiler meşgûl olurlar. Telgraf hattı Moḫā'yı Ta'izz üzerinden Ṣan'ā', Zabīd üzerinden Ḥudayda'ye, ayrıca Şayḫ Sa'īd ve Parīm'e bağlardı. Birinci cihan harbi nihâyetlendikten sonra, Moḫā'da yeni bir kalkınma kaydedilmiş, evvelce hemen tamâmiyle Ḥudayda'ye çekilmiş olan ticârî faâliyetin bir kısmı Moḫā'ya dönmüştür.

Bibliyografya: al-Hamdānī, *Ṣifa cazirat al-'arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884 — 1891, s. 119; Mas'ūdī, *Tanbih* (*BGA*, VIII, 260); C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhag, 1772), s. 221 v.d.; R. Manzoni, *El Yémen, tre anni nell' Arabia feliee* (Roma, 1884), s. 349—351; G. W. Bury, *Arabia Infelix or the Turks in Yamen* (London, 1915), s. 24, 119; A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (*Osten und Orient*, Forschungen, Wien. 1922, IV), I, 4, 102; (Brünn, 1931), II, 51,

134; *A Handbook of Arabia*, I, *General, compiled by the geographical Section of the Naval Intelligence Division, Naval Staff Admiralty*; London (I. D. 1128), s. 158, 169, 171, 224, 499). (A. GROHMANN.)

MOHAMND. [Bk. MOHMEND.]

MOHMEND. MOHAMND, Hindistan'ın şimâl-i garbî hudûdunda bir Paṭhān kabîlesinin adıdır. Mohmandlerin oturduğu topraklar, Peşāvar bölgesinin şimâl-i garbîsinden başlayarak, Durand hudut hattı boyunca, Efganistan içlerine kadar yayılır.

Yerli bir an'aneye göre, Paṭhān aşîretinin iki büyük kolu olan Khakhailer ve Ghoria Ḫēl'ler XV asrın sonlarında Efganistan'daki yurtlarını terkederek, Hindistan'ın şimâl-i garbî hudûduna doğru göç etmişlerdir. XVI. asrın ilk yıllarında bir Ghoria Ḫēl aşîretini teşkil eden Mohmandlor, Hayber bölgesine vardılar. Hiç bir zaman Hind-türk imparatorlarına fiilen tâbî olmayan Mohmandler, Akbar'in hâkimiyeti zamanında, Cacāla (Rohānia)'nın reisliğinde isyân ettiler.

Mamandlar, Bangaşlar ve Darvēş Ḫēl Vazîrîleri v.b. bir çok hudut kabîleleri gibi, Mohmandlere, gerek Efganistan'da, gerekse eski ingiliz topraklarında rastlanmaktadır. Eski ingiliz hâkimiyeti altındaki topraklarda, ingiliz idârî hudûdu içinde, Peşāvar in cenûbundaki kabîleler Kuz mohmandleri (ovalılar). şimâl-i garbîdeki yarı müstakil tepelerde oturan Bar mohmendleri (dağlılar) olarak ikiye ayrılabilir.

Muayyen bölgelerde yerleşmiş vaziyette olan mohmandlar, kabîleler arasındaki akrabâlık bağlarını koparararak, kat'î bir sûrette ayrılmış hâldedirler. İngiliz idâresi altındaki hudutlarda at üstünde dolaşan Mohmandler, Tarakzaylar, Baezaylar ve Khvaezaylar adı altında başlıca üç kola ayrılırlar. Pencâb'ın ilhâkını tâkip eden 30 sene zarfında, bunların ingiliz topraklarına yaptıkları akınları cezâlandırmak için, 6 te'dip seferi yapılmıştır. Bâzı Mohmand kolları, 1893 Durand anlaşması ile, ingiliz nufûz bölgesi dâbiline kat'î olarak yerleştirilmiş, 1896'da ise, şark kabîleleri veya „emniyet altına alınmış" adı ile anılan Halîmzay, Kamali Davezay, Utmanzay ve Tarakzaylar Hindistan hukûmetinin siyâsi kontrolünü kabûl etmişlerdi (bk. *Parliamentary Popers*, 1908, Cd. 4,201, s. 123). Bununla berâber, bu vaziyet onların 1897'deki Paṭhān isyânına katılmalarına engel olmadı ve reisleri Nacm al-Dīn (Adda Mullā)'in emri ile, Peşāvar bölgesinde Şankargarh köyüne ve yakınında bulunan Şabḳadar kalesine taarruz ettiler.

Mohmandler coğrâfî, iktisâdî ve siyâsî sebeplerden dolayı, endîşe verici bir unsûr olmuşlardır. Yaşadıkları bölgelerin taşlı tepeler ve tamâmen susuz topraklar ihtivâ etmesi, onları, mevcûdiyetlerini muhâfaza edebilmek için, meskûn toprakları akınlar yapmağa mecbûr etmiştir. Hayber geçidinin yamaçlarında bulunmaları keyfiyeti, onları Peşāvar ve Kābul arasında gidip gelen kervanları dâimâ yağma etmelerine sebep olmuştur. Onların Smatzay ve Şinpoḫ yakınında bulunmaları, Hindistan-Efganistan hudûdunun tâyini sırasında mühim bir tereddüt mevzuu olmuştur. Bunda efganlıların yaptıkları desîselerin te'siri olduğu ve çıkan kargaşalığa kısmen Kâbil'den idâre edilen ingiliz aleyhdarı propagandânın sebep olduğu söylenebilir.

Mohmandler, 1908'deki Zakka Ḫēl seferinin sonlarında el-ele verip mukavemet ettilerse de, düşman kuvvetlerini dağıtmak için, ilk defa olarak kullanılan seri ateşli 18 parça top sâyesinde kolayca yenildiler. Mohmandler, 1915 nisanında, ingiliz topraklarına tekrar akın ettilerse de, derhâl püskürtüldüler ve ağır bir tazminat ödemeğe mecbûr edildiler. 1916 ağustosunda bâzı türk me'mûrları, Cambridge me'zûnu ve Kābul'deki Amîr koleji profesörlerinden Muḥammed 'Alî'nin müşâvirliğini yaptığı meşhûr Turangzay'lı Hacı ve oğulları, kabîlelerin içinde kargaşalıklar çıkararak, Hindistan hudûdunun asâyişini ara sıra bozmuşlardır. Hacı'nın bind millî kongresi ile münâsebette bulunan „kızıl gömlek" teşkilâtının reisi 'Abd al-Ġaffār Ḫān ile sıhriyet dolayısı ile müttefik bulunması mânidardır. Mohmand kabîlesi Peşāvar bölgesinde sulh ve âsâyişi bozmağa devam etmektedir ve bilhassa son olarak, 1935'te. Hindistan hukûmeti onlara karşı zor kullanmak mecbûriyetinde kalmış idi.

Bibliyografya: C. U. Aitchison, *Treaties, Engagements and Sonads* (1909), XI; C. C. Davies, *The Problem of the North-West Frontier* (1932); *Frontier and Overseas Expeditions from India* (*Confidential*), I ve zeyil A; *North-West Frontier Province Administration Reports* (yıllık neşriyat); W. H. Paget ve A. H. Mason, *Record of Expeditions against the N. W. F. Tribes since the Annexation of the Punjab* (1885); *Panjab Administration Reports* (1850—1900), *Parliamentary Papers* (1908), LXXIV, Cd. 4201; H. A. Rose, *Glossary of Tribes and Castes of the Panjab and North-West Frontier Province*, bk. Mohmand, III, 1914. (C. COLLIN DAVIES.)

MOHUR, Hindistan'da altın para Bu kelime mühür veya sikke mânasına gelen sanskr. *mudrā*'dan alınmış, farsça *muhr* olup, ilk defa, Muḥammed b. Tuġluḳ'un bastırdığı

bir sikke üzerinde görülmüştür; buradaki mânası „damgalanmış, mühürlenmiş" demektir. XVI. asrın sonlarına doğru bu kelime, bir istilâh olmaktan çok, halk tarafından umûmiyetle altın paraları ifâde için kullanılmakta idi.

Akbar 'den önceki iki asırda, Hindistan 'da pek az altın para bastırılmıştır. Akbar 'in yaptığı islâhattan biri de fazla mıkdarda altın para bastırmak olmuştur. Yalnız kısa bir müddet tedâvül etmiş olan bir çok mâdenî paradan başka, Dehli sultanlarının eski altın tanka [b. bk.] 'sini 170 habbe (11, 02 gr.) olmak üzere, tekrar tedâvüle çıkardı ve buna *mohur* adını verdi. Cihângîr 'in hâtıralarında (trc. A. Rogers, s. 10, *OTF*, XIX, 10), 100, 50, 20, 10, 5 ve 1 *tola* 'lık *muhr* 'lerden bahsettiğine bakarak, bu ismin önceleri her hangi bir altın para için kullanıldığını söyleyebiliriz. Akbar ve Cihângîr 'in para bastırmak husûsundaki tecrübelerinden sonra, bâzan ufaklıkları da bulunan yalnız bir tek altın para bastırıldı; böylece bu umûmî isim, Hindistan 'daki ingiliz tâcirlerince kat'î bir mâna almağa başladı. Hind-türk imparatorluğunun son günlerine kadar, XVIII. ve XIX. asırlarda da, onun yerini almış olan devletlerde *mohar* bastırmağa devam olunmuştur. Akbar ve Cihângîr aynı zamanda, yuvarlak ve dört köşe paralar bastırdılar; Akbar bir de, şekilleri dolayısı ile, *miḥrâbî* adı verilen bir kaç para bastırdı. Abu 'l-Faẓl ve Cihângîr 'in bahsettikleri bir çok para arasında, yalnız Akbar ve Cihângîr 'in bastırdıkları beş *muhr* bilinmektedir. Hindistan 'da kullanılan para gümüş rupya olduğu için, *mohur* 'un kıymeti, altın fiyatına göre, değişmekte idi. XVIII. asrın ikinci yarısında ve XIX. asrın başlarında, Hindistan şark kumpanyası, Hindistan 'da esâs para olarak bir altın para tesbitine çalıştı ve üzerinde Hind-türk imparatoruna âit yazılar bulunan *mohar* 'lar bastırdı (Bombay 'da bunlara altın rupya denilmektedir). Fakat altın ve gümüş paraların değerlerini muhâfaza ettirmek husûsundaki gayretleri boşa gitti. İngiliz Hindistanı 'na 1835 'te tek örnek bir para sokulduğu zaman, ingiliz paralarına has husûsiyetleri olan bir altın *mohur* veya 15 rupyalık bir para William IV. tarafından bastırıldı ise de, tedâvüle sürülemedi. Bu *mohur* 'u tekrar kullanmak husûsundaki son teşebbüstür. Arada rastlanan Victoria 'nın 1861 'de, 1862 v.b. tarihlerde bastırdığı paralar birer örnekten ibârettir.

Bibliyografya: R. Chalmers, *A History of Currency in the British Colonies* (London, 1893), s. 336—348; *Imperial Gazetteer of India* (Oxford, 1907), IV, 513—521; S. Lane-Poole, *Catalogue of Moghul Coins in the British Museum* (London, 1892), s. LXXII — LXXVIII; E. Thurston, *History of Coinage of the East India Company* (Madras, 1890). (J. ALLAN.)

MOLLÂ. [Bk. MEVLÂ.]

MOLLA GÜRÂNÎ. MOLLÂ GÜRÂNÎ (1416—1488), AḤMED B. İSMÂ'İL B. 'OṢMÂN AL-KÜRÂNÎ, osmanlı müfessir, fakîh, hadîs âlimi ve şeybülislâmı. Şahrizûr 'a bağlı Kürân kasabasının bir köyünde 813 (1416) yılında doğdu. Pek küçük iken, memleketinde *Kur'an* 'ı ezberlediği gibi, nahiv, maânî, beyân ve „yedi kıraât" gibi, ilimleri de burada okudu. Yine çok küçük bir yaşta, devrinde âdet olduğu üzere, tahsil için müteaddit şehirleri dolaştı: Bagdad, Diyarbekir ve Ḥişn Kayfâ 'dan sonra, 830 (1426/1427) yılında veya bu sıralarda, yâni henüz 17 yaşında iken, Şam 'a geldi ve bu şehrin tanınmış âlimlerinden muhtelif ilimleri tahsil ettikten sonra, 835 (1431/1432) yıllarında, Kudüs 'ten geçerek, Kahire 'ye gitti. Bu esnâda çok fakir bir gezgin talebe olan al-Kürânî, İbn Ḥacar al-'Asḳalânî (b. bk.; ölm. 852=1449) gibi, devrin en büyük din âliminden bilhassa al-Buḫârî [b. bk.] 'nin *al-Ṣaḥîḥ* 'i ile fıkha dâir eserler okudu; aynı zamanda diğer mühim ulemânın da derslerine devam etti. Kendisi de bu sırada arapça, fıkıh, tefsir, hadîs ve kıraât sâhalarında değerli bir âlim sayılıyordu. Bir müddet sonra Memlûk devleti ileri gelenlerinin ve hukûmdarlarının meclislerinde yapılan bir nevî huzûr derslerine iştirâk ederek, yapılan münâzaralarda, fesâbatı ve bilgisi ile, az zamanda kendini tanıtmağa muvaffak oldu. Gâlibâ bu sâyede, Barḳûḳîya medresesine fıkıh müderrisi tâyin edildi.

Çağdaşı ve kendisi ile berâber aynı hocanın talebesi olan al-Saḫâvî 'nin tenkitkâr bir dil ile anlattığına göre, al-Ẓâhir Çakmak hukûmdar olunca (842=1438), al-Kürânî sık-sık onun yanına giderek, nedimleri ve havâssı arasına katılmış, binnetice büyük bir servete nâil olmuş, bir kaç kere evlenerek, zevcelerini boşamıştır. 844 (1440) yılında veya pek az evvel, Ḥamîd al-Dîn al-Nu'mânî ile aralarında çıkan münâkaşada ağır sözler kulmış ve Molla Gürânî Abû Ḥanîfa [b. bk.] neslinden olan Ḥamîd al-Dîn 'in ceddine söymüş, bunun üzerine yakalatılarak, burca hapsedilmiştir. al-Kürânî, yapılan muhâkemede suçu sâbit olunca, cezâlandırıldıktan başka, Barḳûḳîya 'deki müderrislikten çıkarıldı ve Şam 'a nefyedildi; bunun üzerine eşyâsını satarak, bu şehre gitti. Bir aralık hacca gitmek üzere, Ṭûr Sînâ 'ya gelmiş iken, yine yakalandı ve Fırat nehrinin ötesine sürüldü. Bu-

nun üzerine Rum, yâni Osmanlı ülkesine geldi. Osmanlı kaynakları (bk. *bibliyografya*) hacca gitmekte olan Molla Yegân (Sultan Murad Hüdavedigâr devri âlimlerinden, bk. Taşköprü-zâde, *Şaḳā'iḳ*, Kahire, 1299, I, 83 v. dd.)'ın ona Kahire'de tesâdüf ettiğini ve Anadolu'ya gelmek için kendisini iknâa muvaffak olduğunu söylemekte müttefiktir. Hâlbuki hâdiselerin cereyânına bakılacak olursa, eğer Molla Yegân'a kendisi Anadolu'ya götürmesini ricâ etmemiş ise, onun böyle bir teklifi memnûniyetle kabûl edeceği muhakkaktır. Bundan başka Molla Yegân'ın, hacc dönüşü hediye olarak, Sultan Murad II.'a getirdiği âlimin, belki itibârını düşürmemek için, eski mâcerâlarından biç bahsetmemiş olması, Molla Gürânî'nin de bunları hatırlamak istememesi gâyet tabi'îdir. Yoksa, al-Saḫāvî gibi, ciddî bir âlimin, kendi muhitinde bile bulunmayan diğer bir âlimin ölümünden sonra itibârını düşürmek için, böyle vak'alar icat etmesi lâzım gelirdi ki, bu imkânsızdır. Elhâsıl Molla Yegân hacc dönüşünde, belki Haleb'de, ona tesâdüf etmiş ve onu Osmanlı pâdişahına getirmiştir.

Sultan Murad II. Molla Gürânî'yi hemen eski Kaplıca'daki medreseye, sonra Yıldırım medresesine müderris tâyin etti. Molla Gürânî, bu sırada, hükümdarın arzusu üzerine, şâfi'î mezhebini bırakıp, hanefî mezhebine girdi. Onun sert ve eğilmez mizâcını gören pâdişah, bir müddet sonra, kendisini o sırada Manisa'da vâli bulunan ve henüz *Kur'an*'ı hatmedememiş olan oğlu şehzâde Mehmed (Fâtih Sultan Mehmed, bk. mad. MEHMED II.)'e muallim tâyin etti ve icâbında talebesini dövmesine müsâade ettiğini anlatmak için, bir sopa vererek, Manisa'ya gönderdi. Henüz çocuk olan şehzâde bu mânen ve maddeten heybetli (çünkü kaynaklar onun iri yapılı ve büyük sakallı olduğunu söylerler) hocanın sopasını da yiyerek, kısa bir zamanda *Kur'an*'ı hatmetmeğe muvaffak oldu ve bunu haber alan babası, çok sevinerek, Gürânî'ye pek büyük ihsanlar yolladı. Bu sûretle Fâtih'in yetişmesinde hayırlı hizmetleri görülen âlim, gâlibâ genç şehzâde kat'î şekilde hükümdar oluncaya kadar, onun yanında muallim olarak kalmıştır.

Şehzâde Mehmed hükümdar olunca (855= 1451), hocasına vezîrlik teklif etti ise de, Molla Gürânî kabûl etmedi; bunun üzerine kazasker tâyin edildi. İstanbul'un zaptı (857=1453) üzerine yazılan fetih-nâmelerden birini Molla Gürânî, parlak bir üslûp ile, kaleme almıştır (Feridun Bey, *Münşeāt*, İstanbul, 1275, I, 228 v. dd., trk. trc. Ahmed Ateş, *İstanbul fethine dâir Fâtih Sultan Mehmed tarafından gönderilen mektaplar ve bunlara gelen cevaplar*, *Tarih dergisi*, 1953, IV, 13 v. dd.). Molla Gürânî'nin kazaskerliği esnâsında, müstakil bir tarzda hareket ederek, hükümdarın fikrini almadan tâyinler yapması, idâre başında bulunanları ve bizzat pâdişahı endîşeye düşürdü. Fakat hocasının yüzüne karşı bu hususta bir şey söylemeyen hükümdar, vezîrleri ile meşveretten sonra, ona ecdâdının Bursa'daki vakıflarının kötü idâresinden, bunların ıslâha muhtac olduğundan bahsetti. Molla Gürânî ıslâhatı bizzat yapmak istediğini söyleyince, Bursa kadılığına tâyin edildi. Ancak bu vazifesi o kadar çok devam etmemiş olmalıdır; çünkü pâdişahtan gelen bir fermanı, şerîate uygun görmediği için, getiren çavuşun önünde yırttı ve çavuşu hakaret ile kovdu. Bunun üzerine Fâtih onu azletti. Bu hâdise 858 (1454) yılında vukua gelmiş olmalıdır (aş. bk.).

Azilden müteessir olan Molla Gürânî, hacc bahânesi ile, Anadolu'yu terketti. En mühim osmanlı kaynakları — Taşköprü-zâde ve onu tercüme eden Hoca Sa'd al-Dîn — Gürânî'nin Mısır'a gittiğini ve burada Memlûk hükümdarı Kayıtbay [b. bk.]'ın teveccühünü kazandığını, sonra Fâtih'in yazdığı mektup üzerine, Memlûk hükümdarının onu istemeye-istemeye geri gönderdiğini kaydederler. Fakat Molla Gürânî, nefyedilmesinden sonra, gâlibâ bir daha Mısır'a dönmemiştir; çünkü al-Saḫāvî 859 (1455) yılında Haleb'de bulunduğunu, sonra Şam diyârına gittiğini, 861 (1457) yılında da hacc farîzasını yerine getirdiğini kaydetmektedir. Eğer bu dolaşmaları sırasında Kahire'ye uğramış ve burada bir vazife almış olsa idi, bunu muhakkak kaydederdi. Bundan başka Kayıtbay hükümdar iken, onun ile görüşmesine imkân yoktur; çünkü bu zât 872 (1468) yılında tahta geçmiştir. Hâlbuki Molla Gürânî 861 (1457)'de İstanbul'a dönmüş idi (aş. bk.). Binâenaleyh Gürânî'nin onun teveccühünü kazanması, Fâtih'in ona mektup yazarak, kendisini istetmesi v.b. rivâyetler hiç bir esâsa dayanmamaktadır.

Molla Gürânî 861 (1407) yılında, haccdan sonra doğrudan-doğruya İstanbul'a dönmüş olmalıdır; çünkü Mora seferinde onun yanında bulunan Âşık Paşa-zâde (bk. *Tarih*, nşr. Âlî, İstanbul, 1332, s. 151) bu sefer esnâsında 861 (h.) yılında Molla Gürânî'nin Arabistan'dan döndüğü haberini almış ve yine seferde ona Bursa kadılığını vermiş olduğunu, yakın bir şâhid sıfatı ile, kaydeder. Molla Gürânî eski vazifesine pek yüksek bir maaş ile tâyin edilmiş idi; bundan başka kendisine vakitli-vakitsiz hediyeler, köleler ve câriyeler gönderilirdi. 860 (1456)'ta Kudüs'te başlamış olduğu *Ġāyat al-amānī* adlı tefsirini 867 (1462/1463)

'de ikmâl ederek, Fâtih 'e ithâf etti (bk. H. Ritter, *Ayasofya kütüphânesinde tefsir ilmine âit arapça yazmalar*, *T M*, 1945, VII — VIII/II, 64). 885 (1480) yılında şeyhülislâm tâyin edildi. Bu vazifede 8 sene kaldıktan sonra, gâlibâ yaşlılıktan mütevellit uzun bir hastalık neticesinde, 893 (1488) yılında öldü (vefatına ve defnine dâir tafsilât için bk. *Şakayık tercümesi*, s. 110 v.d.). Başta Sultan Bayezid II. ve Osmanlı devletinin bütün ileri gelenleri olmak üzere, çocuk ve kadınları da dâhil, büyük bir halk kütlesi cenâzesinde hazır bulundu ve eski Aksaray — Topkapı tramvay yolunun sol tarafında bulunan kendi yaptırdığı câmiin mihrâbı önüne defnedildi.

Molla Gürânî öldüğü zaman, vasiyeti üzerine, Sultan Bayezid II. 'in ödemiş olduğu 180.000 akçelik bir borç bırakmış ise de, arap kaynaklarında bir az hasetle bahsedilen kazanmış olduğu muazzam servet ile, pek müreffeh bir şekilde yaşamıştır. Birisi 876 (h.)'da inşâ edilmiş olan 4 câmi (bk. Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, I, 187 ve 207) ile dârülhadîs, bir hamam ve başka binâlar yaptırmıştır.

Molla Gürânî bir çok kıymetli eserler yazmıştır. Bunların başında, yukarıda zikredilen *Ġâyat al-amânî fî tafsîr al-Sab' al-Maṯânî* (veya *al-kelâm al-rabbânî*, yazmaları Dâmâd İbrahim Paşa kütüp., nr. 146, istinsahı h. 884, Selim Ağa kütüp., nr. 93) adlı büyük tefsirini zikretmek lâzımdır. Hadîs sâhasında Buḫârî 'nin şerhi olan *al-Kevṯar al-cârî ilâ riyâż Ṣaḥîḥ al-Buḫârî* (yazmaları: Köprülü kütüp., nr. 328, istinsahı h. 874; Ayasofya kütüp., 686)'yi yazmıştır; kıraât ilmi sâhasında *Kaşf al-asrâr 'an ḳirâ'ât al-a'immat al-aḫyâr* (yazması: Süleymâniye kütüp., nr. 47/2, istinsahı h. 884), *Lavâmî' al-ġurar fî şarḥ ḳaṣâ'id al-Durar* (Süleymâniye kütüp., nr. 47/1) ve *Daf' al-ḫıtâm 'an vaḳf Hamza ve Hişâm'* ı vardır; usûl-i fıkha dâir Tâc al-Dîn al-Subkî (ölm. 771=1369, bk. *G A L*, II, 89; *Suppl.*, II, 105)'nin *Cam' al-cevâmi' fi 'l-uṣûl* 'ünün şerhi olan *al-Budûr al-lavâmi'* 'i yazmıştır. Nihâyet Molla Ḫusrav (b. bk., ölm. 886 = 1480)'in *al-Risâlat al-valâ'iya* 'sine karşı kaleme almış olduğu *Risâlat al-volâ'* 'sı zikredilebilir. Fâtih 'in adına yazdığı söylenilen ve gâlibâ bugün bir nüshası mevcut olmayan *al-Şâfiya* adlı, arûz ilmine dâir 600 beyitlik bir manzûmesi olduğu bilinmektedir. Arap kaynakları Fâtih v.b. için yazılmış arapça parlak kasîdeleri olduğunu kaydederler ise de, bunlar da gâlibâ toplu bir hâlde, bugüne kadar, muhâfaza edilmiş değildir.

Arap kaynaklarının „diyâr-ı Rum 'un âlimi" dedikleri Molla Gürânî, bâzan sertlik ve mânâsız gurûr derecesine varmakla berâber, sağlam ve sarsılmaz bir ilim haysiyet ve ahlâkına sâhip idi. Pâdişah da dâhil olmak üzere, devrin en mühim şahsiyetlerine karşı âdetâ mütehakkim bir şekilde hareket eder, onları yalnız adları ile çağırırdı. Bilhassa Fâtih 'i, kendisine karşı duyduğu samimî sevgi ve alâka sebebi ile, her zaman tenkit etmekten geri durmaz, yediği ve giydiği şeylerin, dinî bakımdan, kusursuz olmasını isterdi ve bu nasihatlerini de sert sözler ile söylerdi. Ölmeden önce, Bayezid II. 'e haber göndorip, başka şeyler arasında, adâlet ve memleketin korunması ile meşgûl olmasını tenbih etmiştir. Kendisine bu kadar yakın olan pâdişahları, bayramlarda bile, dâvet edilmeden, ziyâret etmezdi. Diğer ilim adamlarına mütevâzî davranır ve onlara karşı kıskançlık göstermezdi; hattâ resmî vazifelerde kendisini geride bırakanların meziyetlerini tasdik eder ve haklı olarak ilerilemiş olduklarını söylerdi. Resmen müderrislikten ayrıldıktan sonrada da, tâlim vazifesini ihmâl etmedi; âdetâ husûsî dersler vererek, bir çok kimselerin dinî ilimler sâhasında yetişmesini ve ilerilemesini te'min etti. Molla Gürânî, Osmanlı ulemâsı arasında, sağlam ahlâklı, hiç bir kuvvet karşısında ilmî kanâatlerinden fedâkârlık etmeyen ve ilmi her şeyin üstünde tutan bir âlim timsâli olarak mümtaz bir mevkî almıştır.

Bibliyografya: Metinde geçenlerden başka, bk. al-Saḫâvî, *al-Żav' al-lâmi'* (Kahire, 1353), I, 241 v. dd.; Taşköprü-zâde, *Şaḳâ'iḳ* (Kahire, 1299), I, 88 v. dd.; trk. trc. Mecdî (İstanbul, 1269), s. 102 v. dd.; Sa'd al-Dîn, *Tâc al-tevârîḫ* (İstanbul, 1280), I, 450, 469; II, 441 v. dd. (bu bahis aynen *Şaḳâ'iḳ*'ın tercümesinden ibârettir); Solakzâde, *Tarih* (İstanbul, 1297), s. 213, 219; Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme*, I, 317; al-Şavkânî, *al-Badr al-ṭâli'* (Kahire, 1348), I, 39 v. dd.; M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, III, 161; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, II, 3; *İlmiye sâlnâmesi* (İstanbul, 1334), s. 334 v. dd.; J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye târihi* (trc. Mehmed Atâ), III, 237; *GAL*, II, 228 v. dd.; *Suppl.*, II, 319 v.d.; *İstanbul kütüphânelerinde Fâtih 'in husûsî kütüphânesine ve Fâtih çağı müelliflerine âit eserler* (*İstanbul Üniversitesi yayınları*, nr. 549), s. 9, 32 v.d., 71. (AHMED ATEŞ.)

MOLLÂ ḪUSRAV. [Bk. HUSREV MOLLA.]

MOLLA HÜNKÂR. MAVLÂNÂ ḪUNKÂR, mevlevî tarîkatı pîri Mevlânâ'nın unvanıdır [bk. mad. MEVLEVİLİK]. *Ḫunkâr* kelimesi, *mavlâ* kelimesi ile aynı mânada olup, farsça *ḫudâvandgâr* sözünün türkçe şeklidir. Aflâkî'ye göre (*Saints des Derviş-*

ches Tourneurs, I, 59), *ḫudāvandigār* unvanı, Mavlānā Calāl al-Dīn'e babası tarafından verilmiştir. Şemseddin Sâmî, lûgatinde (*Ḳāmās-i turkī*), *hunkār* unvanının, sultan ve hükümdar mânalarından başka, *pīr hunkār* veya *mollā hunkār* terkiplerinde olduğu gibi, bâzı velîlere verildiği kaydedilmektedir. Böyle bir unvanın temelini teşkil eden fikir, ihtimâl velînin vazife veya bir mansıp kabûl ettiği takdirde, dünyayı idâre edebileceği fikri ile ilgilidir. Nitekim bu fikir İbn al-'Arabī tarafından ileri sürülmüştür (*Futūḥāt Makkīya*, I, 262; II, 407). İbn al-'Arabī, böyle bir velîye hakikî bir halîfe nazarı ile bakmaktadır. *Çelebî* unvanı ise, daha ziyâde, Mevlânâ soyundan gelen mevlevî tarîkatı reisleri için kullanılmaktadır (Sâmî, *ayn. esr.*, s. 510 a).

(D. S. MARGOLIOUTH.)

MOMBASA (ممباسة eski Mvita), Afrika'nın şark sâhilinde bir ada ve şehir olup, 4° 3' cenûp arzı ile 39° 39' şark tûlünde bulunur. Şimâlden cenûba boyu takriben 4,8 km., şarktan garba eni de hemen-hemen bu kadar olan ada, suyu derin bir körfezin ortasında o şekilde yer almış bulunur ki, hemen her taraftan kara ile kuşatılmış durumda olan bu körfez ancak cenûb-i şarkî köşesinde Hind okyanusuna açılır. Durumundaki bu hususiyet, W. E. Taylor'a Mvita ("kuşatılmış burun") adının (*n*)*ta* ("nokta")'dan iştikak etmiş olması ihtimâlini ilhâm etmiştir. Daha çok tesâdüf edilen *vita* ("barp") izah tarzı, fonetik bakımından kabûl edilemez. Bu kelimenin başka bir izah şekli de bunu *fita* ("gizlenmiş") kelimesinden iştikak ettirmek olup, bu ise burunun körfez içindeki saklı durumuna, yahut da bir rivâyete göre, halkının Pate'lilerin bir istilâsı sırasında çalılık sâhada saklanmış bulunmasına bağlanmaktadır.

Mombasa şehri adının şark nihâyetinde yer almakta olup, Uganda demir-yollarının bitiş noktası olmak bakımından, ticârî ehemmiyeti büyüktür. Birinci cihan harbinden sonra 44.000 olarak tesbit edilen nüfusunun 26.906'sı "afrikalı" (bilhassa Svahililerden müteşekkil sâbit nüfûsu ile diğer kabîlelere mensup gelip-geçici zümreler) ismi altında kaydedilmiş olup, bunun dışında, 7.523 arap, 7.556 hindli, 1.000 avrupalı ve ayrıca "diğer ırklara" mensûp unsurlar bulunmakta idi. [1948 sayımında şehrin nüfusu 84.746'ya yükselmiş olup, bunun arasında yerli olmayanlar 41.893'e varıyordu. Nihâyet 1954 senesinde şehrin nüfusu 98.000'e varmıştır ki, bunun 50.000'i zenci, 27.000'i hindli ve pâkistanlı, 3.000'i avrupalıdır.] Araplar, svahililer ve hindlilerin çoğu müslümandır. Arapler ile svahililer bilhassa şâfi'î mezhebine mensûp sünnî olmakla berâber, ibâżîyamensûbu olan çok yaşlı bir kaç kişiye rastlanır. Şehirde bir çok câmi mevcut olup, bunlar umûmiyetle basit ve minâresiz binâlardır. Müezzinler ezanı câmiin düz olan damı üzerinde okurlar.

Mombasa'nın menşe'i oldukça karanlık kalmıştır. Hıristiyanlığın doğduğu asırlarda Afrika'nın şark sâhillerinde arapların ticâret merkezleri bulunduğu ve *Periplus maris Erythraei*'nin verdiği bilgiye göre, arap tâcirlerin çok defa yerli kadınlar ile evlendiği biliniyor. Bundan anlaşıldığı üzere, svahili ırkının menşe'i epeyce eskidir. Bununla berâber arapların ilk devamlı yerleşmeleri, muhtemel olarak, islâmiyetten sonraya rastlıyor. Pate kolonisinin kuruluş yılı olarak 69 (689) senesi gösterilmektedir. Yerli an'aneye bakılırsa, Lamu 'Abd al-Malik b. Marvân (684—705)'ın gönderdiği muhâcirler tarafından kurulduğuna göre, bu iki şehrin bir biriyle çağdaş olduğu şüphesizdir. Gerek Lamu ve gerek Pate kolonilerinin bu devre âit rivâyetlerinde Mombasa yalnız bir defa kaptan Stigand (*Land of Zindj*, s. 29)'a söylenmiş rivâyetlerde zikredilmektedir. Buna göre, 'Abd al-Malik'in gönderdiği suriyeliler "Pate, Malindi, Zanzibar, Mombasa, Lamu ve Kilva şehirlerini kurmuşlardır". Diğer kaynaklar, Kilva'nın çok daha sonra, 365 (976)'te kurulmuş olduğunu kaydeder. *Kilva vekayi-nâmesi*, şehrin kurucusu ve ilk "sultan"ı şîrazlı 'Alī b. Ḥasan'ın kendi oğullarından birini Mombasa'ya hükümdar tâyin ettiğini nakleder; portekizliler tarafından hukûmetleri ellerinden alınan "şîrazlı şeyhlerin" ilk geleni her hâlde bu zât olacaktır. Mombasa'nın bir müddet Kilva'ya tâbî bulunduğu tahmin edilmekte ise de, İdrīsī'nin ve daha sonra İbn Sa'īd'in bahsettiği "Zanc kıralı"nın ne dereceye kadar müstakil olduğu açık şekilde belli değildir. Yerli kaynaklara göre, Svahili nüfusunu meydana getiren on iki *ḳabīla* veya *ṭā'ifa*'nin isimleri, bunların menşe'lerinin çeşitli ve muhtemel olarak nisbeten yeni olduğunu belirtmektedir; zîra nüfus kütlesi o sırada teʾsis edilmiş bulunan kolonilerden geliyordu. Krapf (*Dictionary*, s. 240) tarafından nakledilen bir rivâyete göre, şehir (şimdiki yerinde değil, bir az daha şimâlde Kwa Mvita diye tanılan mahalde), türbesi kendisine gösterilmiş bulunan Shehe Mvita isimli birisi tarafından kurulmuş idi. Bununla berâber bu isim, mevkiin adını izah için uydurulmuş da olabilir. Mombasa adının ne zaman eski isim yerini aldığı belli olmamakla berâber, arap coğrafyacıları tarafından daha XII. asırda kullanıldığı bilinmektedir. İdrīsī'nin bu ismi zikrettiği yukarıda

söylenmiş idi. İbn Sa'îd şehrin garbında, Malindi'den takriben bir derece mesâfede, şimdi „Port Tudor" denilen yer olduğu anlaşılan büyük bir koydan bahsetmektedir. Kilva'ya giderken, Mombasa'ya uğramış olan İbn Baṭṭûṭa buranın Savâḥil diyarından deniz yolu ile iki günlük mesâfede büyük bir ada olup, kara üzerinde biç toprağı bulunmadığını, adada meyva ağaçları mevcut olmakla berâber, hubûbatın buraya Savâḥil'den gönderilmesi icâp ettiğini, halkın gıdâsını bilhassa muz ve balık teşkil eylediğini, balkın dindar, doğru ve nâmuslu olduğunu ve iyi inşâ edilmiş câmileri bulunduğunu söylemektedir. Bu ifâdeye göre, Mombasa karşısındaki kıyı Savâḥil'e dâhil telâkkî edilmekte idi. Zamanımızda Svahililer, „Svahilini" tâbirini Malindi ile Lamu arasında uzanan ve kendi ırklarına beşik olduğunu kabûl ettikleri dar sâhil şeridine tahsis etmektedirler. Eğer İbn Baṭṭûṭa, hubûbatın Savâḥil'den getirtildiğini söylememiş olsa idi, onun da kelimeyi bu manâda aldığına hukmedilebilirdi; fakat bu ifâdeden sözü geçen yerin cenûpta olduğu anlaşılıyor; zîra darı yüklü kayıklar, cenûb-i garbî istikametli mevsim rüzgârları yardımı ile, buraya gelmektedir (krş. Taylor, *Aphorisms*, § 128).

Mombasa'ya ilk gelen avrupalı, adaya 7 nisan 1498'de varan, fakat şeyhin gönderdiği kılavuzun ihânetinden korkarak, karaya çıkamayıp, komşu Malindi'ye doğru yoluna devam eden Vasco de Gama oldu. Bu devletçiğin başındaki reis, portekizli kaptanın Mombasa'ya karşı kendisine yardım edeceğini umarak, ona iyi davrandı. Şehir 1505'te Almeida, 1528'de Nuno da Cunha ve 1589'da Continho tarafından, kısmen veya tamâmiyle tahribe uğradıktan sonra, 1590'da veya bu tarihe doğru, portekizlilere tâbî oldu. Bundan evvel Mombasa şeyhini Osmanlı imparatorluğuna sadâkat arzetmeğe teşvik etmiş bulunan Mir 'Alî Bey, Continho filosu tarafından, çekilmeğe zorlanmış idi. O sırada, Zimba istilâsı vukua gelmiş idi. Menşe'i anlaşılmamış olan bu kabîle şimâl-i şarkîye doğru ilerleyişi sırasında geçtiği yerleri alt-üst etmiş idi ve „muhtemel olarak garp sâhilinden yahut ona yakın bir yerden geliyordu" (krş. Theal, I, 352). Zimba kabîlesi Mombasa'dan Malindi üzerine yürüdü. Buranın portekizli muhâfızları, yerli müttefiklerden de yardım görerek, başarılı bir surette onlara karşı koydular; öyle ki, taarruz edenler büs-bütün imhâ edilmemişlerse bile, kabîle olarak, ortadan kalktılar. Şîrâzî şeyhlerin sonuncusu olan Şaho Mşaham b. Hişâm'ın hukümdarlığına nihâyet verilerek, Malindi şeyhi Aḥmed, sultan unvânı ile, onun yerine geçirildi. Portekizliler buraya göç etmeğe teşvik edildiler ise de, 1615'te yerleşenlerin sayısı, muhâfızlar hâricinde, ancak 50'yi buluyordu (krş. Strandes, s. 173). 1605'te bir Augustin râhipleri manastırı kuruldu ki, burası, diğer dinî müesseseler ile berâber, 1612'ye kadar Goa (Hindistan) piskoposluğuna tâbî bulunmakta iken, o yıl Mozambik içio ayrı bir dinî bölge te'sis edildi. Şeyḫ Aḥmed 1609'da ölünce, yerine oğlu Ḥasan geçirildi. Portekizlilerin ona karşı revâ gördükleri hareket tarzı, müstemlekeler tarihinin utanç verici yapraklarından birini teşkil eder. Ḥasan, vâli De Mello Pereira'nın teşviki ile, öldürüldü (1615), yedi yaşındaki oğlu Yûsuf Goa'ya gönderilerek, orada vaftiz edildi ve kendisine Geronimo Chingulia ismi verildi. 1618'de Lisbon'da yüksek dinî mahkeme, uzun tahkikat neticesinde, Ḥasan'ın mâsum olduğuna ve Yûsuf'un babası yerine geçmeğe hakkı bulunduğuna karar verdi. Yûsuf, 1630'da memleketine gönderilerek, sultan ilân edildi. Bir müddet hıristiyan kaldıktan sonra, babasının mezarı önünde ibâdette bulunduğu görülerek, dini terketme ile suçlandırılınca, „işkence" merkezi olan Goa'ya gönderileceğinden korkarak, isyân etti ve müslümanlığını ikrâr edip, Mombasa'daki bütün portekizlileri kılıçtan geçirtti (krş. Faria y Sousa, III, IV, I, 391). Tanga, Mtangata ve diğer şehirler de Mombasa'yı taklit ettiler (1631). Mombasa, Goa'dan gönderilen portekiz filosu ile, F. de Mowra tarafından 3 ay kuşatıldı ise de, bir netice alınmadı. Bununla berâber Yûsuf, devamlı olarak mukavemet edemiyeceğini görerek, kaleyi yıkıp, şehri de tahrip ederek, Arabistan'a çekildi. Yeni vâli Seixas de Cabreira âsî şehirleri itâat altına aldı ve kaleyi tâmir ettirdi ki, büyük kapı üzerindeki kitâbe bunu hatırlatmaktadır. Portekizlilerin istibdâdı gittikçe arttığı için, sâhil arapları müstevlîleri daha evvel Maskat'tan da çıkartmış olan 'Omân imâmı Sulṭân b. Sayf al-Ya'rubî'yi 1660'ta veya bu tarihe doğru yardıma çağırdılar. İmâm, uzun bir muhâsara ve müteaddit savaşlardan sonra, Mombasa'ya girdi. Az sonra burayı tekrar elden çıkarttı ise de, portekiz satveti de artık sone ermekte olduğundan, Sayf b. Sulṭân 1698'de Mombasa'yı geri aldı. Naṣr b. 'Abd Allâh al-Mazrui'yi buraya vâli tâyin etti. Portekizliler, dâhilî didişmeden ve bu vâliye karşı bir ayaklanmadan faydalanarak, 1728'de şehre son bir taarruzda bulundular. Luis de Mello Sampayo, Pate sultanı Bwana Tamu Mknu (Abû Bakr b. Muḥammed) yardımı ile, burayı ele geçirdi. Bu işgâl kısa sürdü ve muhtemel olarak Taylor (*Aphorisms*, § 401) tara-

fından zikredilen yerli an'anenin hatırladığı yeni bir katl-i âm ile sona erdi. Bunu takip eden kargaşalık devri o derece çekilmez bir hâl aldı ki, yalnız Mombasa'nın „on iki kabîlesi" değil, kıt'a üzerindeki putperest Wanyika reisleri bile, Sayf b. Sulṭān'ı yardıma çağırdılar. O da buraya 3 gemi ile bir vâli gönderdi. Zamanla fi'len Mombasa'nın müstakil hukümdarları durumuna geçmiş bulunan bir âilenin ilk uzvu olan Muḥammed b. 'Osmān al-Mazrui 1739'da vâliliğe geçti. Ya'rubî'ler Āl Bū Sa'îdî tarafından imâmlıktan indirilince, Mazrui'ler bu yeni hânedanı tanımak istemediler. Uzun zaman arada didişme olmadı ise de, Sa'îd b. Sulṭān (1804—1856)'ın takip ettiği daha faâl siyâset, 1823'te Mazrui'leri İngiltere himâyesini istemeğe meyletirdi. Bu himâye kaptan Owen tarafından muvakkat olarak te'min edidi ise de, merkezî hukûmet tarafından tasdik olunmadığı için, 3 sene sonra geri alındı. Nihâyet, Mazrui reislerin ihânete uğrayıp, ele geçirilerek, Bandar 'Abbās'a sürgün edilmeleri üzerine, 1837'de Sa'îd Mombasa'ya girdi. Bu tarihten itibâren, İngiltere himâyesinin kurulduğu 1890 senesine kadar Mombasa, Zengibar „sayyidi"nin (şimdi Sulṭān denilmekte) hâkimiyeti altında kaldı ki, bu reis, şarkî Afrika sâhilinde şarkî Afrika Britanya kumpanyası tarafından 1887'de kendisine kirâlanan 10 mil genişliğindeki arâzi üzerinde bâzı hukümranlık haklarına sâhip bulunmaktadır. Bu tarihten sonra şehrin tarihinde kayda değer başlıca vak'a, 1895'te Mazrui'lerin isyânı olup, bu hâdise, İngiltere'nin kıt'a arâzisi üzerindeki himâyenin kumpanyadan imparatorluk hukûmetine geçmiş olduğunu ilân etmesi ile aynı zamana rastlamıştır. Daha sonra, Uganda demiryolunun tamamlanması ve adanın garp ucunda, Mombasa'dan daha eski bir şehir olduğu rivâyet edilen al-Kilindini limanının inşâsı Mombasa'yı Avrupa ticâret gemilerinin uğradığı bir liman hâline koydu.

Mombasa'da konuşulan Svahili lehçesi, W. E. Taylor tarafından „doğru beyânlara ve ciddî münâkaşalara en fazla uyan, „merkezî" mâhiyette „gerçek" dil telâkkî edilmiş olmakla berâber, zamanımızda en çok yayılmış bulunan Zengibar dilidir. Şiir san'atı, yakın zamana kadar, burada çok rağbet görmüş idi; en tanınmış yerli şâirler Muyaka bin Mvinyi Haci, Mvalimu Sikucua (ölm. 1891), Hemedi b. Muḥammed b. Aḥmed al-Mambasī (XIX. asrın son senelelerinde hayatta idi), Muḥammed b. Aḥmed, 'Abd Allāh Boraşidi ve Mvinyi Mugvama'dır.

Bibliyografya: R. F. Burton, *Zanzibar* (2 cild, London); Charles Eliot, *The East Africa Protectorate* (London, 1905); Faria y Sousa, *Asia Portugaesa*; G. Ferrand, *Relations de voyages et textes géographiques arabes, persans et turks relatifs à l'Extrême-Orient, du XVIIème au XVIIIème siècles* (Paris, 1913—1914); Guillain, *Documents sur l'histoire, la géographie et le commerce de l'Afriqae Orientale* (3 cild, Paris, 1856); İbn Baṭṭūṭa, *Travels in Asia and Africa* (trc. ve seçme H. A. R. Gibb (London, 1929); J. L. Krapf, *Reisen in Ostafrika, ausgeführt in den Jahren 1837—1855* (Kornthal ve Stuttgart, 1858); ayn. mll., *Dictionary of the Swahili Language* (London, 1882); W. F. W. Owen, *Narrative of Voyages to explore the Shores of Africa, Arabia and Madagascar* (2 cild; London, 1833); W. H. Schoff, *Periplus of the Erythraean Sea, Translated from the Greek and annotated* (London, 1912); C. H. Stigand, *The Land of Zinj* (London, 1913); W. E. Taylor, *A Grammar of Dialectic Changes in the Swahili Language* (Cambridge, 1915); Justus Straudes, *Die Portugiesenzeit von Deutsch- und Englisch-Ostafrika* (Berlin, 1899); S. Arthur Strong, *History of Kilwa* (*J R A S*, 1895, s. 385—430); W. E. Taylor, *African Aphorisms, or Saws from Swahililand* (London, 1891); A. Werner, *A Swahili History of Pate...* (*JAS*, 1915); Guillain ve Owen tarafından tercümeleri yapılmış olan Mombasa arap vekayi-nâmesi Krapf tarafından da almancaya çevrilmiştir (*Das Ausland*, 1858). (A. WERNER.)

MONASTIR. [Bk. MANASTIR.]

MOROS. [Bk. MAGRIBÎLER.]

MOPLA (MOPLAH), aslı MĀPİLLA. Cenûbî Hindistan'ın garp sâhili (Malabar) üzerinde yaşayan, menşe'i hem arap, hem hindli olan müslüman halkın adı. 1921 nüfus sayımında bunların sayısı 1.099.453'e varmış idi. Malayaların dilinde *mā* („büyük") ile *pilla* („çocuk") kelimelerinden iştikak etmiş gibi görünen bu isim önceleri bütün ecnebîlere verilmiş, ilk olarak da hıristiyanlara, yahudilere ve müslümanlara tatbik edilmiş bir şeref unvanı idi ve bu sırada müslümanlara tahsis edilmemiş bulunuyordu; bununla berâber, böyle bir iştikak fikri münâkaşa mevzuu da olmuş idi (Thornton, s. 460 v.d.). Māpillaların menşe'i babârât, fil-dişi v.b. ticâretinin bu sâhillere cezbettiği arap tâcirler olup, bunlar muhtelif ticâret merkezlerinde yerleşmişler ve bölgedeki yerli kadınlar ile evlenmişler. Sayıları din değiştirmeleri ile de artmış idi. Bununla berâber, arap unsurları çoktan beri yeni gelenler ile beslenmediği için, Māpillalar şimdi

yerlilere yaklaşmış bulunuyor ve yabancı bir kan ile karışma eseri göstermiyorlar. Bunların adı geçen sâhillere ilk yerleşme tarihleri kat'î olarak belli değildir ve Mâpillaların kendileri hakkında ileri sürdükleri efsânelerin hiç bir tarihî kıymeti yoktur (Zayn al-Dīn, s. 21 — 25). Tahmin edildiğine göre, yabancı tâcirler, donanmalarını techiz etmek üzere, kendilerinden istifâde eden hindû racalardan teşvik görmüşlerdir. XVI. asır başına doğru Mâpillalar Malabar nüfusunun 1/5'i olarak tahmin ediliyorlardı (Barbosa, s. 310). Bununla berâber, Hindistan'ın bu kısmına portekizlilerin gelişi müslüman hâkimiyetini duraklattı ve arap ticâretini iflâs ettirdi. Mâpillalar bilhassa sâhilde ticâret işlerinde başarı göstermekte devam ederken, iç taraflarda, büyük sayıda olarak, zirâat ile geçinirlerdi. Aralarında sünnîler bulunduğu gibi, şî'î olanlar da vardır; sünnîler şâfi'î mezhebine mensûptürler. Dinî reislerine *tangal* (şahıs zamirinin büyüklere hitâp ederken mûtad olarak kullanılan cemî hâlinde tâzim şekli) denilir ve kendilerine fazla hürmette bulunulur; bunların büyük bir kısmı tahsilini, dinî teşkilâtlarının başlıca merkezi olan Ponnâni'deki Camā'at câmiine bağlı bir medresede görürler. Ponnâni *tangal* kendisinin peygamber neslinden geldiğini iddia eden bir araptır. Mahallî âdete göre, bu pâye ana tarafından intikal eder, yâni bir *tangal*'in yerine oğlu değil, kız kardeşinin çocuğu olan yeğeni geçer.

Mâpillaların tarihi taassup ve huzûrsuzluk hâdiseleri ile doludur: bunlar, 1524'te Cranganur yahudilerine tecâvüz ederek, onları öldürdüler; kurtulabilenler 1565'te Cochin'e kaçarak, orada hâlâ mevcût olan yahudi cemâatini kurdular (Zayn al-Dīn, s. 50 v.d.; Francis Day, s. 351 v.d.). Mâpillalar Kalikut Zamorin'in süryânî hıristiyanlarını kendi topraklarından kovmağa da râzı ettiler (Francis Day, s. 367). Mâpillalar kendi dindaşları tarafından bile fazla hareketli unsurlar telâkkî edilmektedir. Ḥaydar ʿAlī [b. bk.], hâkimiyetini Malabar sâhillerine doğru genişlettiği sırada, Mâpillalar, ona karşı savaşmak üzere, hindûlar ile birleştiler ve 1785'te Tīpū Sulṭān [b. bk.]'a karşı isyân ederek, onun topraklarını yağmaladılar (Francis Day, s. 368). Yakın devirlerde, bir asırlık zaman boyunca, taassup yüzünden vukûa gelen ayaklanmaların sayısı 51'den az değildir (bilhassa Malabar'ın Ernad idârî bölümünde). Bâzı Mâpillalar bir hindû mülk sâhibini öldürmek ile başlayıp, şehidlik derecesini kazanmak üzere, kâfirleri öldürmeğe devam ederlerdi. Daha başkaları da, karılarını boşadıktan sonra, beyaz şehid libâsı giyinerek, bunlara katılır, ölümü hiçe sayarak, kâfirler ile döğüşüp ölüme atılırlar; hindû mâbedlerini kirletip, yakarlar ve hindûları öldürmeyip, zorla sünnet ederlerdi. Bu ayaklanmalardan bâzıları, muhtemel olarak, hindû arâzi sâhiplerinin tazyiklerinden ileri gelmiş olmakla berâber, 1921'de vukua gelen halifelik hareketi ile körüklenmiş esaslı bir hazırlık ve geniş sâhaya yayılma vasıfları ile daha evvelki isyânlardan farklı siyâsî bir mâhiyet almış idi.

Cenûbî Malabar mâpillaları umûmiyetle islâm şerîatına, riâyet ederler; şimâldekiler ise, marumakkattāyam, mahallî mirâs kaidelerine uyarlar ki, buna göre, bir ferdin malların kız kardeşinin oğlu vâris olur. Zevce erkeğin âilesi efrâdından sayılmaz, annesinin evinde oturur ve ancak zaman-zaman kocası tarafından ziyâret edilir. Diğer taraftan bir insanın şahsen sâhip olduğu mallar, müslüman şerîatına göre, zevcesine ve âilesine düşer.

Mâpillalar Malayalam dili konuşmakla berâber, arap yazısının bir az değiştirilmiş bir şeklini kullanırlar. Çoğu câhil olup, içlerinde okuma yazma bilenleri azdır. Edebiyatları bilhassa dinî savaşları tasvir eden şarkılardan mürekkep olup, şarkıları ancak taassuplarını okşadığı nisbette severler. Câmileri diğer müslümanlarınkinden tamâmiyle farklıdır; zîrâ bu câmilerin minâresi olmayıp, ekseriyetle bir kaç katlı, iki veya daha fazla damlıdır. Üslûpları ile Hind mâbedlerini andırırlar ve gerçekten mâpilla câmilerinin çoğu menşe'de hindû mâbedi idi.

Lakkadiv adalarında, Seylan'da, Birmanya ve Malaka bölgelerinde de, Mâpillalara rastlanmaktadır.

Bibliyografya: Zayn al-Dīn, *Tuḥfat al-mujāhidīn*; *Historia dos Portugueses en Malabar por Zinadim, publicado e traduzido por David Lopes* (Lissabon, 1898); *The Tohfut-ul-Mujahideen* (trc. M. J. Rowlandson), London, 1833; Odoardo Barbosa (bunlara Mapuleres der), Ramusio, *Navigationi et Viaggi* (Venedik, 1563), I, 310 E; L. K. Anantha Krishna Iyer, *Cochin Tribes and Castes* (Madras, 1912), II, fasıl XVII; Ḳādir Ḥusayn Ḫān, *South Indian Musalmans* (Madras, 1910); E. Thurston, *Castes and Tribes of Southern India* (Madras, 1909), IV, 455 v. dd.; C. A. Innes, *Malabar* (*Madras District Gozetteers*), Madras, 1908, s. 82—89, 189—199; L. Bouvat, *Les Moplahs da Sud de l'Inde* (*R M M*, XLVII, 65 v. dd.); P. Holland-Pryor, *Mappilahs of Moplahs* (Kalküte, 1904); F. Fawcett, *A popular Moplah song* (*Indian Antiquary*, Bombay, 1890, XXVIII, 64—71; *War Songs of the Mappila*

of Malabar (*ayn. esr.*, Bombay, 1901, XXX, 499 — 508); *Correspondence on Moplah Outrages in Malabar, for the years 1849—1853* (Madras, 1863); *Parliamentary Papers, East India* (*Moploh Rebellion*, London, 1921); J. J. Banning, *The Moplah Rebellion of 1921* (*M W*, New York, 1923, XIII, 379).

(T. W. ARNOLD.)

MOPLAH. [Bk. MOPLA.]

MORA. MOREA, ilk çağda Yunanistan'ın iç kalesi sayılan Peloponès yarım-adasına orta ve yeni çağlarda sık-sık verilen isim. Mora adı ilk defa 1111 (m. s.) senesinde Brit. Mus. Add. 28816 yunanca yazmanın 143ª yaprağı üzerine konulmuş başlıkla görülmektedir (krş. M Vogel — V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig, 1909, s. 28, 466; ayrıca bk. *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, IX, 72). Önceleri Mora adı ile bütün Peloponès değil, yalnız Ichthys yarım-adası, sonra bunun etrafındaki arâzi ve bütün Elis ülkesi anlaşılıyordu. İnanılır kaynaklar, XIV. asırda bile Mora isminin yalnız Elis için kullanıldığını göstermektedir. Bundan sonra bu isim yavaş-yavaş bütün Peloponès yarım-adasına teşmil edildi ve bu coğrâfî mânası ile, yalnız yunanlılar arasında değil, diğer şark ve garp kavimleri arasında da yer tuttu.

Mora isminin aslî şekli (ὁ Μορέας, Μορεάς, harflerin berâber okunması ile Μοριάς) yanında yunan edebiyatında bu yer isminin değişik şekillerine rastlanmaktadır: ἡ Ἀμουρέα, ἡ Ἀμούρεα, ὁ Ἀμουρέας, ὁ Μορίας, ὁ Μορία, ἡ Μόρα, ἡ Μορέα. Orta ve yeni çağlar garp kaynaklarında en çok rastlanan *Amorea* (bilhassa XIII. — XIV. asır italyan-latin vesîkalarında), *Amorée* (bilhassa XV. — XVI. asır vesikalarında), *la Morea* (italyancaya mahsûs), *La Morée* (fransızca) şekilleri yanında şunlara da tesâdüf edilir: *l'Amourée*, *la Moarée* (en eskileri XIII. asra âit fransızca metinlerde). Bütün bu şekiller harf-i târif ile ismin hatâlı bir sûrette ayrılması ile izah edilir: *La Morea-Amorea* v. b.

İslâm âlemine âit metinlerde Mora = Peloponès için başlıca 7 şekil tesbit edilmiştir: *Lamureya*, *Lamoreya*, *Almora*, *al-Mora*, *Moria*, *Mora* ve *Moreh*. İlk beş şekil araplara âit olup, son iki şekil türk ve arap metinlerinde görülür. Bununla berâber, yarım-adanın klasik ismini, bâzı değişiklikler ile berâber, zikreden arap metinleri de vardır (aş. bk.).

Mora isminin menşe'i, ilim adamlarını asırlardan beri meşgûl etmiştir. Bâzı XVI. asır âlimleri bu ismi Morlara (ital. Mori) bağlamak istediler. Bunların vaktiyle Peloponès'e yerleşmiş oldukları iddia ediliyordu. Bununla berâber, zamanımızda bile tarafdar bulmuş olan bu iştikak tarzı ne bir tarih an'anesine, ne de lisanın tâbî olduğu ilmî esaslara dayanmaktadır. İlk defa Emerson (*History of Modern Greece*, I, 60) tarafından ileri sürülen ve sonra Fallmerayer tarafından kabûl edilen fikre göre, Moreas, slav menşe'li *more* (mer=deniz) kelimesinden geliyordu. Daha önceden Kopitar (*Wiener Jahrbücher der Litteratur*, 1830, I, 111 — 120) tarafından tenkit edilen, daha sonra Zinkeisen ve Hopf tarafından hatâlı ve gayr-i muhtemel görülen bu düşünüş tarzı daha sonra bir çok hellenist ve slav dili âlimleri tarafından da reddedildi. Zamanımızda umûmiyetle Moreas'ın yunanca Μορέα (murier „dut ağacı") kelimesinden geldiği kabûl edilmektedir ki, bu husus, G. N. Chatzidakis tarafından, bilhassa lisaniyate âit delîller ile, desteklenerek, açık bir şekilde gösterildi (Ἀθηνᾶ dergisi, 1893, V, 23e, 401, 549; Γλωσσολογικαὶ Μελέται, Atina, 1900, s. 1 v. dd.). Asırlardan beri bütün Peloponès yarım-adasına yayılmış olan Mora isminin, yukarıda söylenildiği gibi, ilk defa kullanıldığı Elis ülkesinde tarlalara orta çağdan itibâren çok geniş sâhalar üzerinde dut ağacı dikilmiş idi. Bu ağaçlar vaktiyle Peloponès'te ve bilhassa Patras'ta çok gelişmiş bulunan ipek böcekçiliği için çok lüzûmlu idi. Esâsen Roma imparatorluk devri müellifleri (Plinius, *Hist. not.*, XIX, 4; Pausanias, V, 5, 2; VI, 26, 4; VII, 21.7) Elis'te ipeğe benzer bir madde olan Βύσσον yetiştirdiğini bildiriyorlar. Her ne olursa olsun, Yunanistan halkı daha XVI. asırda Mora adının dut ağacı ile bir münâsebeti olduğuna inanıyordu. Msl. Leunclavius'un şâbidliği bunu açıkça isbât etmektedir (*Annales Sultanorum Othmanidarum a Turcis suo lingua scripti*, 1596, s. 63): „Nomen ipsum (= Morea) derivant Graeci nunc ab arbore *moro*, quod tota regione scilicet arbor haec frequens sit".

Orta çağ islâm eserlerinde *Amureya* = Amorion (Frigya'daki müstahkem şehir) ile *Lamureya* = Moreas (Peleponnes) arasında bir iltibas hâsıl oldu. Ne olursa-olsun Abu 'l-Ḳâsim Firdavsî'nin *Amure(y)a* [*Amore (y)a*, *Ammuri(y)a*, *Amori(y) a* v b.]'sı her hâlde evvelce Rûm devletinin pâyitahtı ve „göz bebeği" telakkî edilen Amorion olmak icâp eder. Neṣîr al-Dîn al-Ṭûsî (XIII. asır ortası) ve Uluġ Bey'in coğrâfî cedvellerinde Amureya, Mora'dan ziyâde Amorion olarak anlaşılmalıdır (krş. P. Karolidis, *Wissenschaftliches Jahrbuch* [Ἐπετηρίς] *der Universität Athen*, 1906/1907, III, 288—257; A. Hantzis, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, 1931,

IX, 65 v. dd.) İdrîsî'nin 1192 (m. s.) senesinde çizilmiş küçük haritasında *Belobūnes* = Pelopones (yâni yarım-adanın eski çağdaki ismi) görülmekte, buna mukabil İbn Sa'd'ın 1276 tarihli ve bilhassa İdrîsî'nin coğrâfî tetkiklerine (1154) istinât eden kozmoğrafyasını ihtivâ ettiği tahmin olunan arapça coğrafya haritasında (Codex Parisinus, 2214) Moria (orta çağdaki ve şimdiki ismi) okunmaktadır (krş. K. Miller, *Mappae Arabicae*, Stuttgart, 1926, I).

İslâm kavimlerinin Mora'yı gerçekten tanımaları XIII. asra rastlar ki, o sırada eski yunan kültürü burada çoktan ortadan kalkmış ve hıristiyanlık hâkim duruma geçmiş idi. IV. asrın sonunda (395 m. s.) Alarich hemen bütün yarım-adanın altını üstüne getirmiş ve eski çağın meşhûr ibâdetgâhları ile berâber, bir çok şehirleri tahrip etmiş idi. İki asır kadar sonra (589'a doğru) türk aslından olan avarlar, bir takım müttefik slav kavimleri ile berâber, Mora'yı istilâ ederek, buraya yerleştiler. Bununla berâber, şu husûs da kaydedilmelidir ki, bu bilgi hâdiselerin vukûu zamanından sonraya âit ve tarafsız sayılamayacak kaynaklar tarafından veriliyor. XIX. asrın bâzı ilim adamlarının Mora garbında 218 sene müddetle (589—807) Bizanslılara ve hıristiyan ortodokslara kapalı kalmış müstakil bir avar (veya avar-slav) devletinin yaşamış bulunduğuna dâir tarihî vâkıa gibi ileri sürdükleri şey gerçekte bir efsâne olmalıdır (krş. E. Curtius, *Peloponnesos*, Gotha, 1851, I, 86). Bununla berâber, orta çağ boyunca Mora'da ırkî ve kavmî bakımdan bir çok karışmalar olduğu da muhakkaktır. VIII. asırda en geç olarak imparator Konstantinos V. (741—775) zamanında, 746 senesindeki müthiş vebâ salgınından sonra, hemen-hemen nüfussuz kalmış olan Mora'ya bir çok slav âileleri göç ettiler. Bu salgın İstanbul'da da büyük zâyiâta sebep olduğu için, adı geçen hukümdar, pâyitahttaki boşlukları Mora'dan getirtilecek nüfus kütlesi ile doldurmağa teşebbüs etmiş idi. Bu karar bundan sonra yarım-adada grek unsurunun zayıflamasına sebep olmuştur. Böyle olmakla berâber, bilhassa Arkadiya, Mesenya, Elis ve Lakonya'ya yerleşen ve tabiatın ılık bir iklim sağladığı Mora'da kendilerine yeni bir vatan bulmağı ümit eden bu slavların şimâlden yalnız düşmanlık ve yağmacılık hırsı ile değil, çok defa sulhçu göçmenler gibi, gelmiş oldukları farzedilebilir.

Schafarik (*Slavische Altertümer*, alm. trc. Wuttke, II, 192)'e göre, slavların Mora'ya yayılmalarının 746 ve 799 yılları arasında tahdidi gerekir. Her ne olursa-olsun, memleketin tamâmen slavlaşması ve Fallmerayer ile arkadaşlarının ileri sürdükleri gibi, yunanlı unsurların sahneden büs-bütün uzaklaştırılması bahis mevzûu olamaz. Asıl Yunanistan (Mora'nın dışında)'a gelip, yerleşmiş olan slavlar pek çok sayıda olmamalıdır. Bunlar daha ziyâde, şuraya buraya yerleşen çiftçiler ve göçebe çobanlar idi. Bunların medeniyet seviyeleri şüphesiz epeyce geri bir durumda bulunuyordu. Bundan başka gerek Mora'da, gerekse asıl Yunanistan'de, dilleri bakımından yunanlı olan unsurlar sâhillere ve iç kısımlardaki şehir ve kalelere hâkim bulundukları gibi, medeniyet itibârı ile, asırlar zarfında bâkî kalabilecek ve hattâ yabancı slavları temsil edebilecek bir seviyede idiler. Mora'ya yerleşen slavlar Bizans'a karşı sık-sık baş kaldırdıklarından, onlara karşı askerî hareketlere girişilmiş idi. Bu suretle Atinalı imparatoriçe İrene 783 senesinde Patrikios Staurakios'u Mora ve Yunanistan slavlarını cezâlandırmağa me'mûr etti. Görünüşe bakılırsa, büyük bir kuvvetin başında bulunan bu kumandan, işini bir kaç ay zarfında, hoşnutluk verecek şekilde, başardı. Slavları itâat altına alıp, onları imparatorluk hazînesine senelik vergilerini ödemeğe meebûr etti; büyük ganîmetler ve çok sayıda esirler ile İstanbul'a dönerek, hipodromda bir zafer alayı tertip etti.

Çok geçmeden, Mora slavları Bizans devletine karşı tekrar isyâna geçerek, sâhil şehirlerini bile tehdide başladılar. Afrika müslümanları tarafından desteklenerek, 807 (veya 805)'de Patras'ı karadan kuşattılar. Bu ehemmiyetli beldenin halkı ısrar ile müdâfaada bulundular ve Korint imparatorluk kuvvetleri kumandanın yardımından ümit kesince, şiddetli bir çıkış hareketine geçerek, düşmanlarını püskürttüler. Slavlara yardım eden müslümanların kim oldukları hakkında bir şey bilinmemekte ise de, bunların, 807'de halîfelerinin emri ile, yalnız Patras'a değil, aynı zamanda Rodos'a ve diğer adalara taarruz eden kuvvetler olması muhtemeldir. Patras bozgunu Mora slavlarının kuvvetini kırdı. Bununla berâber, slavlar, Bizans'ın askerî hâkimiyetinden kurtulmak için, bir kaç defa daha ayaklandılar ise de, başarı gösteremediler. 850 senesinde Bizanslı kumandan Theoktistos Bryennios Mora'yı Ezerit ve Melinger adlı iki âsî slav kabîlesinin yerleşmiş oldukları Taygetos ve Parnon dağlık sâhalarına kadar itâat altına aldı. Bizans'a karşı en fazla müddetle karşı koyan, bâzan vergi vermek zorunda kalan, bâzan ona düşman kesilen bu iki kabîle oldu. IX. asırdan itibâren Mora slavlarının kütle hâlinde hıristiyanlığa geçmeleri başladı ki, bunların tedricî olarak yunanlılaş-

maları olhasse bu din değiştirme ile izah edilmiş, moralılar ile slavların karışması hiç şüphesiz evvelkilerin kuvvetlenmesine hizmet etmiştir.

Sicilya 'ya yerleşmiş olan Normanlar, Bizans 'ta Komnen hânedanının hüküm sürdüğü sırada, yalnız Yunanistan sâbillerine değil, memleketin iç kısımlarına ve Balkan yarım-adasındaki muhtelif eyâletlere de el uzatmışlardı. Norman kralı Rogar II., 1146'da Yunanistan 'e karşı açtığı seferde Mora 'yı denizden dolaştı ve kuvvetle tahkim edilmiş Malvasia 'ya karşı başarısız bir hücûmdan sonra, o sırada sanâyii ve zenginliği ile meşhûr olan Korinth şehrini, mukavemet görmeden, ele geçirip, vahşî bir şekilde yağmaladı. İdrîsî 1154 senesinde tamamladığı *Nazhat al-muştâḳ* isimli coğrâfî eserini bu kırala ithâf etmiş idi. İdrîsî 'nin eserinde Mora (*Belbones*) Akdeniz 'in çok kalabalık mâmûr bir adası olarak tasvir edilmekte, burada zikredilmeğe değer 13 büyük şehir, bir çok kale, müstahkem mahal ve köyler bulunduğu söylenilmektedir. İdrîsî Mora şehirleri arasında şunları sayar: Korinth „büyük ve çok nüfuslu bir şehir"; Batra (Patras) „bir burun üzerinde kurulmuş" olup, „meşhûr" bir kilisesi (Havârî Andrea kilisesi) vardır; Arkadia (kadîm Kyparissia), „ve büyük ve çok nüfuslu bir şehir" olup, limanına çok gemi uğrar; Irouda (= Navarin) „çok geniş limanlı"; Motonia (= Modon, b. bk.) „müstahkem bir şehir" olup, denize hâkim bir kale tarafından korunmakta idi; Coronia (= Koron) „denize hâkim kalesi olan küçük bir şehir"; el Kedemona (= Lakedaimonia, orta çağ Sparta 'sı), „sâhilde 6 mil mesâfede ehemmiyetli ve mâmûr bir belde"; Maliessa (= Monembasia, Malvasia) „gâyet yüksekte bulunan, Girit adasını gören (!) ve denize hâkim bir kale ile korunmuş şehir"; Arghu (= Argoa), „meşhûr mevkî ve güzel ülke"; Anaboli (= Nauplion, rum Napoli 'si). İdrîsî Mora sâhillerinin uzunluğunu 1.000 mil olarak tahmin etmekte ve buranın genişliği ancak 6 mile (= Hexamelion. aş. bk.) varan bir berzah ile karaya bağlandığını söylemektedir. Bu berzah üzerinden yalnız küçük gemiler Korint körfezinden Saronik körfezine geçebilirlerdi; büyük gemiler ise, bütün Mora yarım-adasının etrafını dolaşmak zorunda idiler. İdrîsî 'nin Malea burnu ile Tainaron burnunu birbirine karıştırması orta çağ metinlerinde sık-sık rastlanan bir hâldir. Umûmiyetle İdrîsî 'nin tasviri şahsî müşâhedelere dayanmaz (krş. *Géographie d'Edrisi*, trc. Amédée Jaubert, Paris, 1840, II, 122; ayrıca bir de Th. Luc. Fr. Tafel, *Constantinus Porphyrogenitus, De provinciis regni byzontini liber secundus: Europa*. Tübingen, 1847, s. 27 v. dd.).

Arap coğrafyacısının Mora 'ya âit tasvirini tamamlayan bilgiye XII. asrın muhtelif kaynaklarında, bu arada, Saragossa 'dan hareket ederek, mûsevîlerin dünyaya nasıl yayılmış olduklarını öğrenmek niyeti ile, yunan ülkesini ve diğer memleketleri gezmiş bulunan Tudelalı ispanyol yahudisi Benjamin (ölm. 1173) 'in seyâhatnâmesinde rastlanmaktadır.

İstanbul'un latinler tarafından zaptı (1204) ve Bizans imparatorluğunun bunu tâkiben çökmesi üzerine, ülkelerinin taksimi de Mora 'nın kaderi üzerine büyük te'sir yaptı. Boniface de Montferrat, müâbedeler hukmüne göre, kendisine düşen Anadolu 'daki topraklar ile mübâdele etmek sureti ile, 1204 'te „Makedonya 'da Thessalonike kırallığını" kurdu. Tarafdarları ile buradan harekete geçen Boniface, oldukça kolay bir şekilde ve bir sene içinde, asıl Yunanistan ve Mora 'nın büyük bir kısmını ele geçirdi. Guillaume de Champlitte ve Geoffroi de Villehardouin (oğul) adlı iki şövalye, Mora 'yı franklara mâl edenlerin başında gösterilebilir. Bunların birincisi 1209 senesinde Fransa 'ya dönünce, ikincisi yalnız başına fütûhata devâm etti ve memleket bundan sonra garp âleminde „Achaïa prenaliği" ismini aldı. Bununla berâber, derebeylik teşkilâtı Mora 'ya franklar ile berâber 1204 'te gelmiş denemez; zîra bu nizâm Komnenler zamanından beri memlekette mevcut idi.

Mora 'ya hâkim olan franklar burada yeni kale ve şatolar yaptılar ki, bunların çoğu yarım-ada üzerinde türk hâkimiyeti yerleştiği sırada, henüz mevcut idi. 1205 'ten sonra franklar arasında dağıtılmış olan timarlar da XV. asırda Osmanlıların irsî mülkleri hâlini aldı.

Dördüncü haçlı seferinden sonra, venedikli lerin Mora 'da kendilerine ticâret ve mübâdele merkezleri sağladıklarını da belirtmek gerekir. Bu sûretle cümhûriyet, Lakedaimonia eyâletini, Kalabryta, Modon ve Patras 'ı (bu iki sâhil şehrinin civar arâzileri ile berâber) elde etti. Bunun dâhilinde Bizans yüksek sınıfına mensup bâzı büyük âilelerin mülkleri de var idi. Bu devirde Venedik Mora 'daki iktisâdî ve ticârî imtiyazlarını ve topraklarını genişletmeğe, hattâ bütün Mora 'yı elde etmeğe muvaffak oldu (aş. bk.). Achaïa prenslerinin dördüncüsü — yukarıda babsi geçen Geoffroi 'nın ikinci oğlu — Guillaume II. de Villehardouin (1245 — 1278) memleketin fethini fi'len tamamlamış bulunuyordu. 1248 senesinde, o zamana kadar müstakil ve İznik bizanslı hükümdarlarının müttefiki kalmış olan Monembasia 'yı, bâzı şartlar ile, teslim olmağa

mecbûr etti; daha sonra aynı prens, frank hâkimiyetine karşı düşmanlık duyguları beslemiş olan ve bilâhare türk hâkimiyeti altında da oldukça ehemmiyetli bir rol oynamış bulunan bâzı Mora kabîlelerini itâat altına aldı. Tskonya ve Lakonya 'nın vahşî dağ halkını elinde tutabilmek için, prens 1249 senesinde kadîm Sparta yakınında, Tayget dağları yamaçlarında Mysithra (Mystra) tepesi üzerinde, aynı isim ile, bir kale yaptırdı. Çok geçmeden, bu kudretli kale etrafında bir frank-bizans şehri kurularak, burası san'at ve ilmî tetkikler merkezi hâlini aldı. Mystra şehrinin ileride Mora despotluğuna merkez olması ve yarım-adadaki türk hâkimiyeti altında da bir ehemmiyetini tamâmiyle kaybetmemesi mukadder idi. Guillaume II. zamanında kudretinin zirvesine erişmiş olan frank hâkimiyeti, yine bu prens zamanında, neticeleri ağır olan bir mağlûbiyete de uğradı. 1259 teşrin I. ayında Kastoria ve Monastiri (Pelagonia) arasında, Longos Vorilla denilen yerde, Epir despotu Michael Angelos II. ile İznik hükümdarı, müstakbel Bizans imparatoru Michael VIII. Paleologos arasında kanlı bir savaş vukûa geldi. Despot Michael Angelos II. 'un oğlu Sebastokrator İohannes 'in ihâneti yüzünden, despotun kuvvetleri, müttefikleri ile berâber, mağlûp oldular. Guillaume II. da, kurtulmak için, kaçmak zorunda kaldı ve sonra aldatılarak, sığındığı yerden çıkınca, yakalanıp, düşmanlarına esir düştü. 1262 'de ancak bizans imparatoruna sadâkat yemininde bulunmak ve yeni metbûuna Mora 'nın dört mühim kalesini (Mystra, Maina, Geraki ve Monembasin) ve böylelikle Lakonya 'nın mühim bir kısmını terketmek şartı ile, serbest bırakıldı. Bizanslılar bu sûretle Mora 'nın cenûb-i şarkîsinde yarım-adanın geri kalan kısımlarının zaptını kolaylaştıracak ehemmiyetli bir istinat sâhası te'min ettiler. Guillaume II. 'un itâat yeminini pek az bir müddetle tutmuş olması bizanslılara bu yolda harekete geçme fırsatı verdi.

Bu sırada islâm kavimlerinin Mora yarım-adası ile olan münâsebetleri daha sıklaşmağa başladı. Michael VIII. Paleologos 'un üvey kardeşlerinden Sebastokrator Konstantinos, ekserisi makedonyalılardan ve türklerden müteşekkil büyük bir kuvvetin başında olarak, 1262 senesinde Mora 'ya çıktı. Mora 'ya buradaki bizans topraklarını idâre etmek üzere gelen bu kardeş, Guillaume II. 'un hürriyetini kazanmak için, bırakmak zorunda kaldığı kalelere muhâfızlar yerleştirdi ve kendisi de merkez olarak Mystra 'yı seçti. Çok geçmeden franklar ile bizanlılar arasında Mora 'da harp başladı. Bizanslıları desteklemek üzere, 1263 senesi ilk baharında, isimleri yunan kaynaklarında Melik ve Şalik olarak tesbit edilmiş olan iki kumandanın idâresi altında, imparator Michael VIII. hizmetindeki 5.000 (bir rivâyete göre 3.000) kişilik ücretli türk askerleri Monembasia 'da karaya çıktı. Bu zamana kadar bildiğimiz kaynaklara göre, Mora 'da savaşan ilk türkler olan bu reislerin menşe'leri ve nereden geldikleri hakkında doğru bilgiye sâhip bulunmuyoruz. Bunlar, hıristiyan bir hükümdar hizmetine girerek, ücret karşılığında onlar hesabına savaşan Selçuklu yahut daha başka menş'eli türkler olmalıdır. Konstantinos 'un başarılarında her hâlde bu türk kuvvetlerinin büyük hissesi oldu. Yunanlılar, bilhassa Tsakonya ve diğer şark vilâyetleri halkı, Mora slavları, Gasmuller — yâni frank-yunan melezleri — ile berâber, bu ücretli türk askerleri Lakonya 'dan gelerek, frank prensliğinin merkez bölgesini teşkil eden Elis 'e saldırdılar. Melik ve Şalik 'in kuvvetleri önce Skorta dağlık bölgesine girip, burayı alt-üst ettiler. Konstantinos 'un müsâadesi ile, memleketi yağma edip, hayvanları topladılar. Bu şartlar altında Skortalılar Bizans imparatoruna itâat yemininde bulunup, franklara karşı onun ordusunda yer almak zorunda kaldılar. Sebastokrator 'un çok karışık unsurlardan mürekkep olan ordusu Veligosti topraklarını (Megalopolis civarında) işgâl edip, yangına verdi ise de, kaleyi ele geçirmedi. Daha sonra Kalabryta 'yı zaptedip, meşhûr latin İsova manastırını yaktı; fakat bir müddet sonra Olympia civarında büyük bir bozguna uğradı.

Ertesi senenin (1264) ilk baharında Sebastokrator Konstantinos Mora franklarına karşı savaşa devam etti ise de, hiç bir başarı elde edemedi. Bil'akis 6 aylık ücretleri birikmiş olan türk müttefikleri kendisine zorluk çıkarttılar. Melik ve Şalik bu ücreti vermemek sûreti ile kendilerine karşı sözünde durmamış olmakla suçlandırdıkları Konstantinos 'tan ayrılıp, Karytaina 'ya doğru yola koyuldular. Sebastokrator, türklerin dostluğunu yeniden kazanmak için, epeyce uğraştı ise de, bunlar Guillaume II. 'un tarafını tuttular ve ücretli asker olarak, Mora frank prensinin ordusuna katıldılar ve durumun çok geçmeden franklar lehine dönmesine meydan verdiler. İmparator ordusuna karşı Messenia ve Arkadia hudutları üzerinde harekete geçen türk-frank ordusu Makryplagi boğazına (Megalopolis ile Kalamata arasında, şimdi demir-yolunun geçtiği yer) girdiği sırada, başında Alexios Phylis, Makrinos ve Alexios Kabellarios adlı kumandanlar bulunan bizans ordusunun taarruzuna uğradı. Türk-frank ordusunun

Anselme de Toucy kumandasındaki öncüleri boğaza hâkim tepeleri tutan bizanslıların üstün sayısı karşısında iki defa çekilmek zorunda kaldı ise de, çetin savaşlar sonunda, tepeler ele geçirildi ve düşman boğazdan çıkarıldı. Melik ve Şalik 'in kuvvetleri, bunları tâkip ederek, zaferi tamamladılar.

Makryplagi boğazı muhârebesinden sonra, Skorta dağlılarının, franklara karşı tekrar silâha sarılarak, Buchelet (Araklovon) ve Krytaina kalelerini kuşatmakta oldukları haberi geldi. Skorta âsilerini dâimâ itâat altında tutmuş bulunan Karytaina baronu Geoffroy Bruyère artık Mora'da bulunmadığı için Guillaume II. türk kumandanı Melik'i, kuvvetleri ile isyânı bastırmak üzere, haşin Skorta ülkesine karşı gönderince, daha evvel türklerden çok yılmış olan âsîler prense boyun eğdiler ve af dilediler. Prens de buna râzı oldu.

[Dört dilde (yunanca, fransızca, katalanca ve italyanca) bugün hâlâ mevcut olan „Mora vekayi-nâmesi" türk ücretli askerlerinin Mora 'daki faâliyetlerinden bahseden tek kaynaktır (1262—1265). Aynı vekayi-nâme türklerin 1295 'te Mora 'yı terketmek ve Asya 'daki ana yurtlarına dönmek için müsâade istediklerini ilâve etmektedir. Melik, Mora prensiplerinden dostâne bir şekilde izin alarak, memleketine döndü. Bununla berâber, bu vekayi-nâme bâzı türklerin Mora 'da kalmağı tercih ettiklerini bilhassa kaydetmektedir. Bunlar vaftiz olmuş ve moralı kadınlar ile evlenmiş kimseler idi. XIV. asrın ilk yarısına doğru, Melik 'in adamlarından bâzı türkler bu suretle Elis 'e yerleşmiş bulunuyorlardı. Mora 'nın şimâl-i garbîsinde bugünkü Turkochori (Demos Vupras'on 'da) ve Maliki (türk köyü Demos Tritaias 'ta) adlı köyler isimlerini Guillame II. Willehardouin zamanında yerleşmiş olan türklere borçludurlar. Bu hukümdar Melik 'in Mora 'da kalan adamlarından ikisine şövalye unvânı ile berâber toprak da vermiştir. Vekayi-nâmenin katalanca nüshasına göre, bizzat Malik, Guillaume II. de Willehardouin 'in tavassutu ile, dul bir asil frank kadını ile evlenmiştir. Türk-Mora münâsebetlerinin XIII. asrın ikinci yarısından itibâren başlamış olması tarihî bir hakikattir. Hukümdarın ölümünden sonra (1278), kendisinin türk müttefiklerine verdiği topraklara ve 1280 yılına doğru, bir müddet Napoli ve Sicilya kralı Charles adına Mora vâlisi sıfatı ile hareket eden Galerano d 'Ivry 'nin askerleri tarafından bu toprakların işgâl edildiğine dâir kayıtlara rastlamaktayız. Charles I. ile onun Mora 'daki halefi hizmetlerinde sık-sık türk askerleri bulundurmuşlardır. XIV. asrın başlarından itibâren, Anadolu 'dan gelen müslüman korsanların Mora sâhil bölgelerini sık-sık yağmaladıkları oluyordu. Bâzan hıristiyanların, bilhassa katalanların da bunlar ile birlik oldukları vâkî idi].

XIV. asrın ortalarına doğru Mora topraklarının idâresi mühim bir değişikliğe uğradı. 1349 senesinde imparator Iohannes Kantakuzenos bu topraklar üzerinde hânedanın küçük oğluna tahsis edilecek bir Mystra despotluğu kurdu ki, bu idâre osmanlı fütûhatına (1380) kadar bâkî kalmıştır. Bu despotluğun başına ilk olarak imparatorun ikinci oğlu Manuel Kantakuzenos geçirildi. Bu despot frankların türk taarruzlarına karşı dayanmalarına yardımda bulundu. Bu taarruzlar eskiden çok mâmûr olan Korinth şehri ve civarını o kadar zarara uğratmış idi ki, korinthliler Achaïa prensi Robert II. 'e 1358 şubatında âcil bir yardım ricâsında bulundular. Robert II., 23 nisanda Floransalı büyük seneschall Niccolo Acciajoli ve evlâtlarına geniş Korinth çevresini irsî bir baronluk şeklinde tahsis etti. Başta türklerin XIV. asır ortalarından itibâren tecâvüzleri ve devamlı bir şekilde ilerileyen Osmanlıların taarruzları olmak üzere, bir takım hâdiseler Yunanistan 'a arnavut takviye kuvvetlerinin gönderilmesini tâcil etti. Birinci Mystra despotu Manuel bunları asker, çiftçi veya avcı olarak yaşayacakları bir takım boş sâha'ara yerleştirdi. Bunları Arkadia ve Lakonia 'da kütle hâlinde buluyoruz. Daha sonra 10.000 kadar arnavut âilesi başka bir Mystra despotu (Bizans imparatoru Iohannes V. 'in oğlu) Theodoros Paleologos (1384—1407) tarafından buraya yerleştirildi. İnanılır kaynaklara göre, bu 10.000 âile, türk taarruzları ve daha başka sebepler yüzünden, Tesalya ve Akarnanya 'yı, sürüleri ve diğer malları ile, terketmek zorunda kalıp, berzâha kadar gelmiş ve burada duraklayıp, Theodoros I. 'a, Mora 'daki topraklarına yerleşmelerine izin vermesi için, ricâcılar yollamış idi. Despot, onların ricâsını kabûl ederek, Mora 'nın geniş bir kısmında yayılıp, yerleşmelerine müsaâde etti. Bu sıralarda Mora 'nın durumu yeniden mühim değişikliklere uğradı.

[Türklerin az bir müddet evvel (1378) Patras 'ı işgâl ettiklerine dâir G. Bosio (*Dell' istoria della Sacra Religione et illustrissima militia di J. Gio. Gierosolimitano*, Roma, 1594, II, 126 v.dd.) tarafından ileri sürülen iddiaya asılsız gözü ile bakılabilir. O tarihlerde Mora 'da yine büyük değişikler olmakta idi. 1380 'de Achaïa prensine Jacques de Baux 'nun hizmetine girmiş olan ve yunan topraklarında sergüzeşt ve servet arayan prensin 1383 'te Tarso 'da ölümünden sonra, Navarre bölüğü Mora 'nın büyük bir kısmının mutlak hâkimi

oldu. 1386 'da Navarre bölüğünün başına Pierre de St. Exupery (Bordo de St. Superan) geçti. Bu zât, türkleri ve aynı zamanda yunanlıları Theodore I. 'a karşı kışkırtmak sûreti ile, Mora 'da nufûz ve kudretini genişletmeğe muvaffak oldu. 1396—1402 arasında, Achaïa hükümdarı unvanını bile aldı (bu unvan ona, Napoli Ladislaus tarafından, para yerine verilmiş idi). Bundan bir müddet önce (29 eylûl 1394) Nerio I. Acciajoli adında kudretli ve müteşebbis bir floransalı Yunanistan 'da mühim bir rol oynamış bulunuyordu. Daha önce zikri geçen Nicholo I. Acciajoli 'nin yeğeni olan bu zât, kısmen mirâs yolu ile, kısmen de satın almak sûreti ile, Mora 'da geniş topraklar elde etmiş idi.

Ölümünden az önce, Napoli kıralı Ladislaus tarafından Atina 'nın ve ona bağlı toprakların irsî dukası ilân edildiği zaman ikbâlin en yüksek noktasına erişmiş bulunuyordu. 1389 'da venedikliler mühim bir kale olan Nauplion 'u işgâl ettiler ve Argos 'u elde etmek için teşebbüse geçtiler. Mystra despotu ve Nerio I. Acciajoli 'nin dâmâdı olan Theodoros I. Paleologos, kayın babasının teşvikı üzerine, venediklilerden evvel davranarak, Argos 'u zaptetti. Bunun neticesinde hıristiyan devletler arasında savaş başladı ki, bu savaş türkler lehine olarak, nihâyet bulmuştur. Mystra despotu, Argos 'u isteyen Venedik 'e cevap olarak, burayı ancak pâdişahın muvâfakati ile verebileceğini bildirdi. Nihâyet venedikliler navarralılar ile birleştiler. Bordo de St. Superdu bir takım ihânetler sâyesinde, 10 eylûl 1389 'da Nerio I. Acciajoli 'yi esir etmeğe muvaffak oldu. Bu sonuncu, bir yıl kadar navaralı kumandanlar elinde kaldı ise de, sonunda serbest bırakıldı.] Az sonra, neticesi itibârı ile fevkalâde ehemmiyetli bir hâdise, Balkan yarım-adasının içlerini asırlar boyunca türk hâkimiyeti altına koyacak Kosova muhârebesi vukua geldi (15 hazîran 1389). Navarralıların Mystra despotuna karşı seferlerine iştirâk için dâvet etmeleri üzerine, 1392 senesi sonunda Evrenos Bey kumandasında bir Osmanlı ordusu Mora 'da görüldü. Türkler yarım-adanın müstahkem mevkîlerini zaptettiler. O sırada Mora vâlisi tâyin edilmiş olan Nerio I. Acciajoli bunun üzerine, Bayezid I. 'e vergi ödemek ve ona sâdık bir tâbî olmağı kabûl etmek taahhüdünde bulundu. Nerio 'nun ölümünden sonra, dâmadları Theodoros I. ve Karl Tocco arasında didişmeler başladı ve bundan faydalanan türkler Yunanistan 'da büyük terakkîler kaydettiler. Bununla berâber, türk tehlikesi iki rakibin barışmasına sebep oldu. Bunun üzerine, latinlerden nefret eden yunan mültecileri ile uzun müzâkerelerden sonra, Timur-Taş Paşa kuvvetleri Tesalya 'dan hareket ederek, Attika 'ya girdi. 1394 senesi sonunda yahut ertesi senenin ilk yedi haftası içinde venedikliler Atina 'yı ve türklerin kuşatmış oldukları Akropol 'u ele geçirdiler. Theodoros Berzah civarında türklere karşı çıkmağa hazırlanıyordu. Bu sırada (28 eylûl 1396) osmanlı ordusu Niğbolu önünde Macaristan, Almanya ve Fransa 'nın en güzîde şövalyelerini yendi ve Tuna cenûbundaki ülkeler üzerinde hâkimiyetlerini sağlamlaştırdı. Bunun üzerine Bayezid I. Bizans imparatorluğunun cılız kırıntılarına ve yunanistan 'daki küçük prensliklere karşı harekete geçmeği kararlaştırdı. Rumeli beylerbeyi Yâkub Paşa ile Evrenos Bey 'e, 50.000 kişilik bir kuvvetle berzahı aşma emrini verdi. Yâkub Paşa Argos 'u zaptettiği sırada, Evrenos Bey Mesenya 'daki Venedik kolonilerine karşı hücûma geçiyordu. Achaïa prensi Bardo de S. Superan ve Mystra despotu Theodoros I., türklerin zaferi üzerine, Osmanlılara vergi ile bağlanmak zorunda kaldılar. Pek büyük ganîmetler elde eden Yâkub Paşa ve Evrenos Bey bu sefer berzahı aksi istikamette geçtiler ve ertesi sene (1397) Atina şehrini zaptettiler ise de, hâkimiyetleri uzun sürmedi. Yunan kaynaklarından ayrı olarak, islâmî metinlerde de *madînat al-ḥukamā* diye isimlendirilen Atina 'nın, Sultan Bayezid askerleri tarafından, 1397 senesine doğru, fethedildiği kaydolunmaktadır (krş. J. H. Mordtmann, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, 1923, IV, 346 v. dd.). Elverişsiz şartlar ve bilhassa türklerin taarruzları yüzünden, Mystra despotu Theodoros idâreden bıktığı için, şehir ve kalelerini Rodos Hospitalier şövalyelerine satmağa karar vermiş idi. Bu hususta yapılan müzâkerelerden sonra, Korinth, Kalavryta ve Mystra şehirleri 1400—1402 seneleri arasında, para karşılığında, şövalyelere devredildi ise de, bunlar Mora 'da devamlı bir şekilde tutunamadılar; zîra yunan halkı bilhassa Mystra 'da bu satış muâmelesine karşı itirazda bulundu ve Sultan Bayezid de, despotun metbûu sıfatı ile, buna râzı olmadı. Theodoros bunun üzerine satış muâmelesini feshederek, Rodos şövalyelerinin zararını kısmen para vermek, kısmen de Salona kontuluğunu ve Zituni baronluğunu terketmek sûreti ile karşıladı. Theodoros bu mülkleri, Ankara muhârebesinden (1402) sonra, Osmanlıların elinden almış bulunuyordu.

Emîr Süleyman (1403—1411) Mora 'ya hâkim olmaktan vazgeçti. Bu sırada Mora üzerinde Venedik te'sir ve hâkimiyeti artmağa başladı. Venedikliler 1407 'de Lepanto [b. bk.] 'yu

işgâl ettiler; ertesi sene de Patras ve civârına el koydular. Birbiri karşısında bulunan ve „küçük Dardaneller diye anılan bu iki mühim mevkie sâhip olmak sûreti ile Korinth körfezinde üsslenen türk korsanlarının zararını önleyebildiler. Bundan bir müddet evvel arnavut Spata âilesi, gerektiği zaman türkler ile iş-birliği yapmak üzere, Lopanto'ya yerleşmiş idi. Bu sırada Patras, buraya yerleşmiş olan piskopos Stephanos Zaccaria tarafından, papa adına idâre edilmekte idi. Türkler devamlı tecâvüzler ile kendisini rahatsız ettiği için, o da şehri ve civarını venediklilere devretti. Venedikliler bundan sonra Tsakonya'nın sâhil şehri olan Astros'u ele geçirdiler; Nauplion tahkimâtını ve ellerindeki diğer kaleleri kuvvetlendirdiler. Venedik cümhûriyeti 1406 ve 1411 'de Emîr Süleyman ile, Mora 'da ve şarkın diğer kısımlarındaki müstemlekelerinin durumunu sağlamlaştıran anlaşmalar yaptı. Sultan Murad II. (1421—1451) zamanında osmanlılar, burayı yeniden ele geçirmek için, harekete geçtiler. Bununla berâber venedikliler Mora 'daki müstemlekelerinin müdâfaası için lüzûmlu tedbirleri almak imkânını bulabildiler. Nauplion ve Argos ülkesi ile Mesenya 'daki mâmûr müstemlekelerine bir çok savaşçı arnavut muhâcir yerleştirdiler. Acciajoli hânedanı da Korinth ve Attika 'da bu muhâcirleri iyi karşıladılar. Bu suretle XV. asrın ilk yarısında arnavut unsuru Mora 'da geniş bir şekilde temsil edilmiş bulunuyordu ki, bu unsur daha sonra Mora etrafındaki adalara da geçmiştir. Yunanlı unsurların ve venediklilerin Osmanlı devletine karşı mücâdeleleri sırasında bunlar çok defa göze çarpacak hareketlerde bulundular ise de, ahlâki bakımdan, pek memnûnluk vermediler. Bugün Mora 'da ve buna yakın bölgelerde bu arnavut muhâcirlerin nesli hâlâ görülmektedir.

Ankara muhârebesinden sonra, Mora 'daki frank hâkimiyeti gerilerken, bizanslılar bütün yarım-adayı tekrar ele geçirmek için büyük gayretler harcadılar. Theodoros I. daha önceden, Venedik 'in de yardımı ile, berzah üzerinde türklere karşı kuvvetli tahkimat kurmak istemiş idi. Bu tahkimat müslümanların Mora 'ya yaklaşmasını önleyecek idi. İmparator Manuel II. Paleologos despotun bu büyük tasavvurunu ele aldı ve bunu tahakkuk ettirmek için pek büyük bir gayret sarfetti.

Korinth yakınlarında, berzahta, iki deniz arasında 24 stadyum boyunda bir sûr yaptırdı ve buna, orta çağda berzah için kullanılan „Hexamilion" (6 mil) ismi verildi. Sûrun her köşesinde ve ortasında birer kale ile 153 adet müstahkem burc ve derin çukurlar var idi. Yapı mâlzemesi eski sûrlardan ve müstahkem yerlerden getirildi. 25 günlük (8 nisan—3 mayıs 1415) kısa bir zamanda büyük sûr tamamlanmış idi. Bu sûra büyük ümitler bağlandı ise de, çok geçmeden bunların bir işe yaramayacağı anlaşıldı. Türkler Hexamilion sûruna Germe-Hisar diyorlardı. [1416 'da Manuel II. Achaïa prensi Centurione II. Zaccaria üzerindeki metbûluğunu te'yit ettikten ve bir çok yunan ve arnavut arkon 'unu itaât altına aldıktan sonra, Mora 'yı terkederek, bunlardan bir kısmı ile birlikte, İstanbul 'a döndü].

Bizanslılar ile Emîr Süleyman ve Çelebî Sultan Mehmed arasında hüküm sürmüş olan dostluk münâsebetleri, 1423 'te Murad II. tahta çıkınca, birden-bire sona erdi. Bu hükümdar 1423 'te Turhan Paşa [b. bk.]'ya Mora 'yı yatıştırmak emrini verdi. Bu meşhûr kumandan Attika dukası Antonio I. Acciajoli 'nin de hükümdarın tâbii sıfatı ile katıldığı 25.000 kişilik bir ordunun başında Tesalya 'dan harekete geçti. O kadar güvenilen Korinth sûrunun türk hücûmlarına karşı yeter derecede kuvvetli olmadığı çabuk meydana çıktı. Turhan Paşa, Hexamilon sûrlarının büyük kısmını yıktırarak, Mora 'ya girdi. Mystra, Lontari, Gardiki (Makryplagi boğazında) ile bizanslılara veya latinlere âit diğer kaleler türklerin eline geçti. Fakat Turhan Paşa ciddî bir vaziyet ile karşılaştı: moralılar türk ordusunun bir kısmına Monsari geçidinde hücûm ederek, türklerin elde ettikleri ganîmetlerden bir kısmını geri aldılar. Arnavutlar da, Arcadia 'da, Tavia (bugünkü Davia; Tripolitza 'dan Wytina 'ya giden yol üzerinde) şehrinde toplanarak, içlerinden birini kendilerine kumandan tâyin ettiler ve cenuptan dönmekte olan Turhan Paşa 'nın kuvvetlerine hücûm etmeğe karar verdiler. Yapılan çarpışmada arnavutlar bozguna uğrayarak, kaçmak zorunda kaldılar. Turhan Paşa, onları kovalayarak, bir çoklarını öldürdü ve 800 kadarını da esir aldı]. Turhan Paşa büyük ganîmetler ile Tesalya 'ya döndü. Turhan Paşa Mora 'daki hıristiyan prensliklerini itâat altına almak üzere, pâdişahın kendisine verdiği emri 1423 'te henüz tamâmiyle yerine getirmiş olmuyordu.

Osmanlı kuvvetlerinin Mora 'dan çekilmelerinden az sonra, imparator Manuel II. Paleologos Sultan Murad II. 'a sulh teklifinde bulundu ki, bunun üzerine varılan anlaşmaya göre, Mora despotu pâdişaha her sene 100.000 hyperpyra 'lık bir vergi ödeyecek ve Korint sûrlarını terke hazır bulunduğunu bildirecek idi. 1423 'te Mora 'daki müstemlekeleri Turhan Bey (Paşa) 'in taarruzları yüzünden çok zarar görmüş olan ve müslüman korsanların devamlı hücûmlarına

mârûz bulonan Venedik, vaziyet ile alâkalı bütün hıristiyan devletlerini birleşik bir cephe teşkil etmeğe çağırdı. Fakat buna kimse yanaşmadı. Böyle endîşeli bir devirde Mora 'daki hıristiyan prensleri didişiyor ve hattâ birbirlerine karşı silâha sarılıyorlardı. Memleketin arnavut halkı da kendi hesabına çalışıyor, hattâ ayrılık teşebbüslerine girişiyordu.

Bu siyâsî karışıklık devrinde Mora 'daki yunan milliyet şuurunun, devam edip, kuvvetlenebilmiş olması şaşılacak bir hâdisedir. Mystra bu sırada bir nevî renaissance merkezi, aynı zamanda kadîm çağ ile de münâsebetli ilmî tetkikler ocağı oldu. Bu sırada Mora 'da, aynı zamanda eflâtûncu feylesûf ve ictimâî-siyâsî islâhât taraftarı olan bir ilim adamı yetişti ki, bu kendi-kendine „Plethon" adını vermiş bulunan Georgios Gemistos idi. Sayısı çok olması lâzım gelen taraftarları gizli bir cemiyet kurdular. Plethon (ölm. 1449 şubat ile 1450 temmûzu arasında) bir zaman Bursa 'da yaşamış ve orada, mûsevîlik, hıristiyanlık ve islâmiyeti mistik olmadığı için reddeden ve 1390 senesine doğru, Bayezid I. 'in emri ile, mürtedlik ile ithâm edilerek, idâm olunan Ellisaios adlı bir mûsevînin talebesi idi. Türkiye 'de eskiden mevcut ve „Ahîlik" adı verilen buna benzer bir temâyülün, Plethon akîdesine ve bunun neticesi olarak kurulmuş olan gizli cemiyete hareket noktası teşkil ettiği farâziyesi ileri sürülmüştür (krş. Fr. Taeschner, *Isl.*, 1929, XVIII, 236—243; *Islamica*, 1929, IV, 1 v. dd.; *Byzantinisch-Neugriechische Jarhrbücher*, 1929/1930, VIII, 100—113; bk. bir de Nikos A. Bees, *ayn. esr.*, 1928/1929, VII, 237). Plethon 'un eserleri yalnız garp hıristiyan âleminde, Yunanistan 'da yayılmakla kalmamış, türkler tarafından da tanınmış idi. Topkapı sarayı kütüphânesinde, Enderun 1896 yazması, Plethon 'un başlıca eseri olan *Nomoi* 'nin bir kısmının arapça tercümesini ihtivâ eder. Fâtih Sultan Mehmed 'in emri ile yapıldığı rivâyet edilen bu tercüme, müellif adı olmaksızın, zamanımıza intikal etmiştir (krş. Ahmed Zeki Paşa, *Sur une traduction de Yemistos [Plethon]*, *Bulletin de l 'Institut d 'Egypte*, 1927, s. 13 v. dd.).

Bizans imparatoru Manuil II. 'in oğlu ve tabt vârisi Iohannes Paleologos (1425—1448) Murad II. ile bir anlaşmaya vardı. Türk tehdidi Mora üzerinde gittikçe daha ciddî bir hâl almakta idi. 1427 teşrin II. 'den beri Konstantin Paleologos despotluk mevkiinde idi. Sonradan Bizans imparatoru olan bu şahsiyetin yanında Mora prensleri olarak bulunan kardeşleri Thomas ve Demetrius seciye ve cesâret bakımından onun derecesine varamadıkları gibi, hareket ve düşünce tarzları ile Mora 'nın türkler tarafından fethini çabuklaştırdılar. Üç kardeş ve bilhassa Konstantin bütün Mora 'yı (Venedik kolonileri dışında) yunan hâkimiyeti altına koydular ise de, aralarında geçimsizlikler olmakta idi. 1429/1430 'da Konstantin, Murad II. 'a haracgüzâr olarak kilise prensi Pandolf Malatesta 'nın işgâl etmekte bulunduğu Patras 'ı ele geçirdi. Hükümdar Konstantin 'in bu hareketine itiraz etti ise de, Konstantin, becerikli bir elçi sâyesinde, bu muhâlefeti önlemeğe muvaffak oldu. Bu elçi, vekayinâmesi XV. asır türk ve yunan tarihi bakımından çok ehemmiyetli bir kaynak olan Georgios Phrantzes idi. 1431 'de Turhan Paşa Konstantin 'in bu arada tâmir etmek fırsatını bulduğu Hexamilion sûrlarını ikinci defa yıkmak üzere, Mora 'nın şimal hudutlarında göründü. Garp âleminde Osmanlılara karşı papa Eugenius IV. 'un teşebbüsü neticesinde, Venedik ve Macaristan 'ın birleşmesi ile yeni bir ittifak kurulmuş bulunuyordu. Bu sıralarda Arnavutluk 'ta İskender Bey 'in türklere karşı hareketleri hıristiyan âleminde derin akisler bırakmış, bu âleme cesâret vermiş idi. Müttefiklerin teşvik ettiği Konstantin de, ittifaka dâhil olarak, 1444 ilk-baharında asıl Yunanistan 'a tecâvüz etmek niyeti ile, esaslı bir kuvvet başında berzâhı aşıp, başarılar elde etti. Pâdişaha tâbî bulunan Atina prensi Nerio II. Acciajoli 'yi kendine itâate ve senelik vergi ödemeğe mecbûr etti. Muhtelif mevkîleri (Theben, Livadia, Zituni ve Lidoriki) ele geçirerek, Pindus dağları hıristiyan halkını Tesalya ovasındaki türk ordularına karşı silâha sarılmağa teşvik etti. Phthiotis 'e yerleşmiş ve pâdişah tarafından kendisine bâzı imtiyazlar verilmiş bulunan bir arnavut kabîlesi Konstantin 'e iltihâk etti. Konstantin Korint körfezi kenarında türklerin venediklilere terketmiş oldukları küçük Witrinitza şehrini de ele geçirdi. Pindus 'taki ulahlara tâyin ettiği bu reis, Ithome dağı eteğinde Fanar 'a yerleşti.

Osmanlıların Varna zaferi (10 teşrin II. 1444) Balkanlardaki durumu değiştirdi ve vaziyet Mora 'daki yunan hâkimiyeti içinde zararlı oldu. Yeniden çok kuvvetlenmiş olan türkler, dikkatlerini tekrar cenûba çevirdiler. Murad II. vergisini ödemek ve sâdık bir tâbî olarak kendisine yardım etmek vaadinde bulunan Atina prensi Nerio II. 'yu yerinde bıraktı. Mora 'daki kolonileri kurtarabilmek ümidi ile, venedikliler de, Varna muhârebesinden az sonra, bir anlaşma yaptılar. Bunun neticesinde Paleologlar türklerin karşısında yalnız kaldılar. Durumun tehlikesini açıkça farketmemiş görünüyorlardı.

Nerio II. yeniden türk hâkimiyetini kabûl edince, Konstantin Paleogolos büyük bir kuvvetin başında Attika'ya girerek, Atina'yı kuşatmış idi. Böyle bir tecâvüze uğrayan Atina prensi pâdişahtan yardım istedi. Bunun üzerine Murad II. Konstantin'in, Attika'yı boşaltmakla berâber, 1444 senesinde Yunanistan'da ve cenûbî Tesalya'da işgâl etmiş oldukları türklere âit bütün topraklardan da çekilmesini istedi. Konstantin pâdişahın elçilerine silâh kuvveti ile zaptettiği yerleri bırakmayacağı cevabını verdi. Bunun üzerine Murad II. Mora'ya karşı bir sefer açılmasını karar altına aldı. Anadolu ve Rumeli'den gelen büyük kuvvetler 1446 senesinde Serez'de toplandılar. Konstantin ile kardeşi Thomas da o sırada zamanına göre ehemmiyetli sayılan bir orduyu berzahta topladılar. Pâdişah Makedonya'daki kuvvetlerini, mukavemetle karşılaşmadan, 1446 senesi kışında Berzah'a kadar getirip, Mingiae (şimdiki adı Μυίγες) mevkiinde karargâh kurdu. Maiyetinde Mora'ya iki defa girmiş olan, bu memleketi ve halkını iyi bilen Turhan Paşa da bulunuyordu. Tarihçi Chalkokondilas (nşr. Darké, II, 114)'ın ifâdesine göre, pâdişahın berzah yakınındaki karargâhı, teşkilât bakımından, o zamana kadar mevcut olanların en mükemmeli idi. Az sonra Mora'nın kapısında kanlı bir savaş başladı. Sûrlar günlerce topa tutulduktan sonra hücûma geçildi. Sultanın gözü önünde bir yeniçeri duvarlara tırmanmağa baş'ayınca müdâfiler korkuya düştüler. Bu sûretle, kısmen kapılardan, kısmen de topun açtığı gediklerden giren türkler Hexamilion'u ele geçirdiler. Phrantzes'in vekâyinâmesinde bu hâdisenin tarihi 10 kânûn I. 1446 olarak gösterilmekte ise de, Joannicius Cartanus'un *Chronicum breve*'sinde kaydedilen 14 kânûn I. 1446 tarihi zamanımız tarihçilerinin çoğu tarafından kabûl edilmiş bulunmaktadır.

Konstantin ile Thomas. Paleologos, kardeşler berzahtaki bozgundan sonra dağılmış olan ordularını toplamağa çalıştılar ise de, muvaffak olamayınca, yarım-adanın iç taraflarına kaçtılar. Sultan Murad II. Turhan Bey'i 10.000 kişilik bir kuvvet ile Paleologların arkasından yolladı. Kendisi de Korint körfezinin cenup kıyısını Patras istikametinde tâkip etti. Şehrin aşağı kısmını yaktırdı ve çevresini Klarenza'ya kadar tahrip ettikten sonra, Korint istikametine avdet etti. Turhan Bey de Mora içlerinden zengin ganîmetler ve çok sayıda esir ile dönüyordu. Bundan sonra, Paleologlar pâdişah ile müzâkereye girişmek istediler. Yunanistan'daki toprakları ve 1444'te ele geçirdikleri Tesalya'yı bırakmağı; kendisine her yıl vergi vermeği kabûl ettiler. Bunun üzerine hükümdar iki kardeşe Mora'daki topraklarını geri verdi. İmparator Iohannes VIII. Paleologos'un 3 teşrin I. 1448'de ölümü üzerine, kardeşi Konstantin'in Bizans tahtına çıkması Mystra kilisesinde debdebe ile ilân edildi. Konstantin Murad II.'a harac-güzâr olduğundan, onun tahta çıkması pâdişahın muvâfakati ile olmuş idi. Fakat çok geçmeden, Boğaziçi kıyılarında cihan tarihine âit bir hâdise vukûa geldi; 29 mayıs 1453'te İstanbul türklerin eline geçti ve eski Mora despotu olan Konstantin, Bizans imparatorlarının sonuncusu olarak, fetih sırasında öldü. Kardeşleri olan Thomas ve Demetrius bu haberi alınca, Mora'daki topraklarının yıllık bir vergi karşılığı olarak kendilerine bırakılmasını istirhâm etmek üzere, elçiler gönderdiler. Bu dilekleri kabûl edildi ise de, Paleologların bundan sonraki hâkimiyet devirleri kısa sürdü ve daha ziyâde sözde kaldı. Daha 1453 senesinde 30.000 Mora arnavudu Paleologlara karşı ayaklandı. 1454 temmûzunda Venedik cümhûriyeti, kendisini alâkadar eden muhtelif meseleleri halletmek ve Paleologlar ve arnavutlar arasındaki gerginliği yatıştırmak üzere, Vettore Capello'yu Mora'ya gönderdi ise de, muvaffakiyet elde edilemedi. Bu arada Fâtih Sultan Mehmed, Paleologlar lehine duruma müdâhale etmek üzere, Turhan Bey'in ikinci oğlu Ömer'e gerekli emri vermiş idi (1453 sonu). Ömer Bey arnavutları mağlûp etti ve Paleologlar pâdişahın tâbii olarak, Mora'da hâkimiyetlerine yeniden başlamış o'dular. Vergilerini bir kaç sene muntazam olarak verdiler ise de, sonra çeşitli bahâneler ile bunu reddettiler; hattâ Osmanlılar aleyhine garp devletleri ile münâsebetler kurmak teşebbüsünde bulundular ki, pâdişah tabiatiyle bu durumu alâkasızca karşılayamazdı.

Paleologların sonu geldiği bu sırada garp âlemi son Bizans imparatorunun aralarında iyi geçinmeyen iki kardeşine karşı alâka göstermiyordu. Papa Kallist III.'in bir filosu Ege denizine girdiği sırada, Thomas bundan cesâretlenerek, Mehmed II.'e karşı olan vergi borcunu ödemeği reddetti. Pâdişah, tekrarlanan isteklere rağmen, üç seneden beri paleologlardan vergi almamış idi. Bu durum üzerine Mora'daki âsî tâbîlerin işini bir neticeye bağlamak zamanı geldiğini düşünen Mehmed II., 1458 senesi ortalarında, büyük bir ordu ile Mora'ya girerek, Tarsos'u teslim olmağa mecbûr etti. Arkadya'daki Rupsli kalesi iki gün dayandıktan sonra düştü. Mehmed II. Arkadya'dan Mora'nın şimâl-i garbîsine geçti. Thomas Paleologos'un pây-tahtı olan Patras'ın halkı yeniden boşaltıldı; kale muhâfızları dayanma-

ğa cesâret edemediler ve pâdişah da şehir halkına karşı çok iyi muâmelede bulundu. Daha 1458 temmûzunda Mehmed II., Bositza (Agion)'yı ele geçirdikten sonra, Korint önüne gelmiş idi. 6 ağustos 1458'de kale kumandanları teslim şartlarını müzâkereye giriştiler. Paleologlar Korint'in türkler eline geçmesinden çok ürkmüşlerdi. Bunun üzerine Mathaios Asan'a sulh müzâkeresine me'mûr edildi. Pâdişâh Mora despotlarının dileklerini de epeyce ağır şartlar ile kabûl etti. 1458'de Mehmed II. Mora'yı terkederek, önce türklerin eline geçmiş olan Atina'ya uğradı. Hükümdarın bu yıl Mora'daki faâliyetleri hasûsunda muhtelif kaynaklar birbirine uymamaktadır. Tarihçiler arasında Mehmed II.'in bu seferini bir tahrip teşebbüsü gibi telâkkî edenler bulunmaktadır. Fâtih patraalılara karşı insanca muâmele etti ve Korint'i zaptettikten sonra halkın can ve malına dokunmadı. Yalnız bir çok hıristiyan âilesini İstanbul'a ve pâyitaht civarına nakletti. Bunlar çeşitli san'at şûbelerinde ve zirâat işçiliğinde, pâyitahtın müstahsil unsurları arasında yer aldılar.

Mehmed II. 1458 senesinde Mora'da ele geçirdiği toprakları Tesalya ile birleştirerek, Turhan Bey-oğlu Ömer Bey'in idâresine verdi. Pâdişahın Mora'dan ayrılmasından pek az sonra, Paleologlar yeniden harekete geçtiler. Mehmed II. Ömer Bey'i me'mûriyetinden ayırdı ve kendisi bizzat buraya gelerek, Paleologların hâkimiyetine kat'î şekilde son verip, Mora'yı bir türk idârî bölgesi hâline koymağa karar verdi. Demetrius, Mystra kalesini müdâfaa edip, kurtarabilecek bir şahsiyet değil idi. Dayanmak niyeti ile her ne kadar kaleye kapandı ise de, çok geçmeden, burayı türklere teslim etti ve kendisi de bir takım sergüzeştlerden sonra, râhip Dorotheos ismi ile, 1470 senesinde Edirne'de öldü (krş. Th. Spandugino, *I Commantari di l'Origine de principi Turchi*, Floransa, 1551, s. 43 v.d.). Demetrius zarar vermeyecek hâle getirilince, pâdişah Thomas'a döndü. Mystra'nın türkler tarafından zaptı üzerine, Thomas, mülkünü korumak için, her hangi bir harekete geçmek cesâretini gösterememiş idi. Daha ziyâde icâbında Mora'yı terkedebileceği açık bir yol tutmak isteyordu. Bu arada Mora şehirleri, hemen hiç bir mukavemet ile karşılaşılmadan, osmanlı ordusu tarafından ele geçirilmekte idi. Thomas, âilesi ile berâber, Porto Longo (Navarin civarında)'da gemiye binerek, 28 temmûz 1460'ta Korfu'ya ve sonra Roma'ya geçerek, 18 mayıs 1465'te orada öldü. Başlıca düşmanlarının ortadan kalkması üzerine, Mehmed II. Messina'dan Mora'ya muzafferâne yürüyüşüne devâm etti ve nihâyet 1460 yazı sonlarında Mora'yı terketti. Dört ay evvel buraya gelirken kararlaştırdığı hasûsları hemen tamâmiyle tabakkuk ettirmiş bulunuyordu. Yarım-ada, bir iki noktası hâric olmak üzere, türk toprağı hâline gelmiş idi. Pâdişah Zaganos Paşa'yı Mora'ya vâli tâyin ederek, kendisini yarım-adanın yeniden teşkilâtlandırılmasına me'mûr etmiş idi. Memleket, bâzı küçük istisnâlar dışında, iktisâdî bakımdan berâp olmuş ve isizlaşmış durumda idi. 1460'ta Mora Tesalya ile birleştirildi ise de, sonradan tekrar ayrıldı XV. asırda Mora Rumeli eyâletine bağlı 109 zeâmet ile 342 timar ihtivâ eden bir sancak meydana getiriyordu. Sonraları Mora 6 sancağa ayrılan ayrı bir eyâlet hâline konuldu (sancaklar: Mesestese, Ayamavra, İnebahtı, Karlıeli, Patras ve Manya. (isyân hâlinde). 1570 senelerine kadar Mora'nın idârî merkezi Korint (Gördes), Londari, Nauplion (Anaboli) 1786 ile 1821 arasında Tripolitza'ya nakledilmiştir. [Evliyâ Çelebî, XVII. asrın ikinci yarısında Mora'yı ziyâret ettiği sırada, Patras'ın Mora eyâleti paşalarına tahtgâh olduğunu söylemekte ve „kanun üzere Gördes (Korint)'ten sonra Mora paşasının tahtı hâlâ budur" demektedir]. Memleketin türkler zamanında 22 veya 24 kasabaya ayrılmış olması, kısmen memleketin tabi'î şartlarının bir icâbı, kısmen de daha evvelki devirlerden kalan an'anelerin devâmı ile izâh edilebilir.

Mora'da Osmanlı hâkimiyeti kurulunca, türklere has idâre tarzı da memlekete girmiş oldu ve türk-islâm unsurların sayısı arttı. Daha bu hâkimiyetin birinci devresinde (1458—1687), Osmanlı imparatorluğunun başka ülkelerinden müslüman unsurların buraya geçmeleri, bir kısım moralıların müslüman olmaları, moralı kadınların müslümanlar ile evlenmeleri v.b. gibi çeşitli sebepler de buna te'sir etmiştir. Balkan yarım-adasının şark kısımlarında ve Anadolu'da pek çok sayıda hıristiyan müslümanlığı kabûl etmiş olduğu hâlde, Mora hıristiyanları, memleketin türkler tarafından fethi sırasında kendi mezheplerine sâdık kalacak kadar kuvvetli oldukları gibi, kendileri de, bölgenin yeni hâkimleri tarafından din değiştirmeğe zorlanmadılar. Bu yüzden Mora'da müslümanlık nisbeten az yayıldı ve en ziyâde arnavutlar arasında gelişti (bu hasûsta krş. C. Jiralek, *Studien zur Geschichte und Geographie Albaniens im Mittelalter*, Budapeşte, 1916). Anadolu, Bosna ve Girit'te olduğu gibi, Mora'da da zâdegân ile orta sınıf halk, mülklerini muhâfaza etmek üzere, müslüman olmuşlardı. Ayrıca gizlice hıristiyan kalanlar bulunduğu gibi, müslümanlığa sathî bir şekilde intibâk etmiş olanlar da var idi. Müslüman

oldukları hâlde bir takım hıristiyan âdetlerini muhâfaza edenlere en çok şimdiki Olympia eyâleti topraklarında rastlanıyordu ki, bunların çoğu Mora ihtilâli sırasında yok olmuştur. Bardunalıların büyük kısmı da, sathî şekilde islâmiyeti kabûl etmiş bulunanlardan meydana geliyordu. Mora'da yunan unsurlarının uzun süren türk hâkimiyeti sırasında nasıl bâkî kalmış olduğu hususunda kabûl edilmesi güç nazariyeler ileri sürülmüştür. Mehmed II. tarafından, hıristiyan tebeanın imparatorluk ile münâsebetleri hususunda, meydana getirilmiş nizamların moralı hıristiyanlar için faydalı olmuş bulunduğundan bahsetmekte ise de, bu nazariyelerin fetih devrine kadar çıkartılması münâkaşa edilebilir (bu hususta krş. Fr. Giese, *Isl.*, 1931, XIX, 264 v. dd.). Bununla berâber, rum ortodoks kilisesinin, umûmiyetle şarkta olduğu gibi, Mora'da da hıristiyan unsurunun bekasına hizmet etmiş olması da düşünülebilir. Mora'da râhipler zümresi türk idârî makamları nezdinde umûmiyetle imtiyazlı bir mevkie sâhip bulunmakta ve bu sûretle hıristiyanların menfaatini müdâfaa edebilmekte idi. Moralıların kurnazlığı da, yeniçeri ocağına efrat te'min etmek üzere, resmî bir muâmele olarak, türkler tarafından tatbik edilmiş hıristiyan çocuklarının devşirilmesi usûlünden kendilerini kısmen veya tamâmen kurtarıyordu. Esâsen Mora hıristiyanları kan vergisi dedikleri bu devşirmeği kendileri için yabancı hâkimiyetinin en ağır gelen bir yükü olarak telâkkî etmekte idiler. Kanûnî Süleyman'ın ölümünden sonra (1566), durum gittikçe daha bozuldu. Mora'da da, fetihten sonra, arâzinin fethedene âit olduğu esâsından hareket edilmekte idi. Sâhipsiz arâziye devlet tarafından el konularak, buraları askerlere timar yahut câmilere vakıf veya şahıslara hediye gibi tevcih ediliyordu. Bu suretle türklerin uzun sürmüş hâkimiyetleri sırasında en büyük arâzi ve en iyi topraklar türklerin eline geçmiş idi. Umûmî kaide olarak hıristiyanların büyük mülk sâhibi olmaları men'edilmiş idi. Reâyâ senelik kazançlarının 1/5'ini verdikleri gibi, daha başka bir takım vergiler ödemeğe de mecbûr idiler.

Türk idâresi ile uzlaşamayan bir takım moralı hıristiyanlar, zengin toprakları bırakıp, daha serbest bir hayat sürmek üzere, ıssız yerlere, bilhassa dağlık sâhalara çekilmek temâyülü gösteriyorlardı. Bunun neticesi olarak, 1460 — 1821 arasında, Mora'nın dağlık bölgelerinin bilhassa hıristiyanlar tarafından iskân edilmiş olduğu görülmektedir. Türk hâkimiyeti devrinde Mora'da yunanlılığın bekasına hizmet eden âmiller arasında, Osmanlıların bahşetmiş olduğu siyâsî haklar büyük rol oynamıştır. Bunların başında cemâatlerin serbest idâresi gelir. Türk devrindeki yunan cemâati, kadim Yunanistan'daki müesseselerin bir bakiyesi gibi görünüyor. 1715—1821 arasında cemâatlerin haklarına türkler tarafından bir takım tahditler konuldu. Türkler, önce hemen-hemen kayıtsız şartsız verilmiş imtiyazların mahzûrunu muhtemel olarak görmüş bulunduklarından, cemâati idâre edenlerin seçilmesi işine karışıyor yahut da kendi tarafdarlarının seçilmesini destekleyen propagandalar yapıyorlardı. Muhtarlar („koca-başılar") türklerin yardımı ile yalnız uzun seneler için seçilmekle kalmayıp, haklarını çocuklarına ve torunlarına da devredebiliyorlardı. Moralılar arasında en iyi muâmele görenler, şüphesiz, islâmiyetin mukaddes mahallerine ve hükümdar âilelerine has olarak verilen şehir ve köylerde oturanlar idi. Msl. Dimitzana şehri aslında bir Mekke vakfı olup, Vâlide Sultan'ın himâyesi altına konulmuş bulunuyordu.

Mora'da te'sis edilmiş olan nizama boyun eğmek istemeyen ve buna karşı silâha davranan „kleftler" var idi ki, türkler bunlara karşı, hıristiyanlar arasından seçilmiş ve askerce bir nizâma tâbî tululan bir nevî zâbıta teşkili olan „armatoli" kuvvetleri çıkartmakta idiler. 1715—1821 arasındaki devrede türk idâresi bilhassa boğazların (derbend) bulunduğu yerlerde münâkaleyi kurmak üzere muhâfaza teşkilâtı te'min etmiş idi ki, buraya yerleştirilmiş muhâfızlar yolcuların emniyet içinde seyâhatlerine nezâret ederlerdi. Korint ile Argos arasındaki *derbenekia* („küçük derbend") ile Arkadya ve Messenya arasında da Lontari *derbenia*'sı (ortaçağda adı geçen Makriplagi boğazı) münâkâle hususunda pek büyük rol oynamıştır. Manyalılar, vahşî dağlarında, Mora'nın diğer kısımlarında ağır basan türk hâkimiyetinin pek farkında olmuyorlardı. Bu kabîleler 1460 ile 1821 arasında her hangi bir hâricî kuvvete karşı dâimâ isyân hâlinde yaşadılar. Osmanlı idâresi de, kendilerinden bir vergi almak şartı ile, bunların muhtâriyetini kabûl etmiş ise de, kararlaştırılan vergi her zaman alınamamakta idi. Mora hıristiyanları askerlik hizmetinden muâf bulunmakla berâber, kırallık hâkimiyeti devrinde sık-sık ortaya koydukları cengâverlikleri bâkî kalmış idi. Bu sebeple, memleketin hâkimine karşı bâzan yalnız, bâzan diğer hıristiyanların yardımı ile, sık-sık baş kaldırdılar.

1460'tan sonra, Mehmed II.'in Mora'nın büyük kısmını bir Osmanlı memleketi hâline koymasını müteâkip, Mora uzun zaman türkler ile venedikliler arasında gâyet çetin sa-

vaşlara sahne oldu. Hıristiyan nüfusun ekseriyeti venediklilerin safında savaştı. Venedik ücretli askerlerinin başındaki İskender Bey bu sırada öldü (1468). İki sene sonra Eğriboz 'da türk hâkimiyeti esaslı bir şekilde kurulmuş idi ve Mora yeni hâdiselerin arifesinde bulunuyordu.

1499 'da Osmanlı imparatorluğu ile Venedik arasında yeni bir harp başladı. 29/30 ağustos 1499 'da Lepanto (İnebahtı) türklere teslim oldu. 1500 senesi ilk-baharında Bayezid II., Yâkub Paşa 'ya Modon [b. bk.] 'u donanması ile kuşatma emri verdi. Kendisi de, büyük bir ordunun başına geçerek, İstanbul 'dan Mora 'ya doğru sefere çıktı. 9 ağustos 1500 'de (Kâtib Çelebî 'ye göre, 14 muharrem 906), uzun bir muhâsaradan sonra, pâdişahın huzûrunda Modon fethedildi. Bayezid II. Modon ve Koron baş kilisesini câmie çevirtti. 1502/1503 'te Venedik, Messina 'daki eski kolonileri ile berâber, bu arada Krokondilos Kladas tarafından Venedik hesabına ele geçirilmiş olan Mayna 'dan vazgeçtiğini kabûl ederek, sulha râzı oldu. 1532 'de Mora yeniden ehemmiyetli bir harp sahnesi oldu. İmparator Karl V. Mora 'ya müdâhale etmek karârında idi. Hazîran 1532 'de Messina 'da büyük bir filo toplandı. Papa ile St. Jean şövalyeleri, cenevizliler ve sicilyalılar da cenovalı Andrea Doria 'nın kumandasına verilmiş olan bu sefere iştirâk ettiler. Çetin ve kanlı savaşlardan sonra, müttefikler Koron 'u ele geçirdiler. Andrea Doria buradan Patras 'a yöneldi ve orayı da teslim aldı ve kumandan büyük bir ganîmet yükü ile memleketine döndü. O sırada tahta çıkmış olan Kanûnî Sultan Süleyman, Yahyâ Paşa 'nın oğlu Mehmed Bey 'e Mora sancağını vererek, onu Andrea Doria 'nın eline geçen kaleleri geri almağa me'mûr etti. Süleyman II. 1537 'de Venedik 'e karşı sefer ilân etti. Mora sancak beyi Kasım Paşa Mora 'daki Venedik kalelerini zaptetmekle vazifelendirildi. Barbaros Hayreddin Paşa Venedik kolonilerine büyük zararlar vermiş idi. Cümhûriyetin kendi müttefikleri olan papa Paul III. ile imparator Karl V. 'a gücenmeğe hakkı var idi. Venedik 1540 senesinde Ceneviz elinde bulunan kolonileri kurtarabilmek için, Süleyman I. ile sulh akdetti. Bu sulh ile Venedik Nauplion ve Monembasia 'yı da türklere bıraktı. Türkler yeni toprakları iskân etmeğe çalıştılar. 1550 senesine doğru, tekmil Mora 'da 42.000 kadar hıristiyan âilesi yaşamakta idi. Bu devirdeki Mora 'nın müslüman nüfusu hakkında bilgimiz yoktur. Bununla berâber, müslümanların hıristiyanlara nisbetle daha az sayıda bulundukları söylenebilir. XVII. asırda Mora tarihi için pek büyük ehemmiyeti hâiz iki kaynaktan biri Kâtib Çelebî 'nin *Cihannümâ* 'sı, diğeri de, Evliya Çelebî 'nin *Seyahatnâme* 'sidir. Evliyâ Çelebî Mora 'yı, 1668 ve 1670 senelerinde gezmiş olup, eseri şimdiye kadar bildiğimiz islâmî kaynaklar arasında Mora hakkında en zengin ve en dikkat çekici bilgi ihtivâ edenidir. Evliyâ Çelebî 'nin anlattıkları şahsî müşâhedelerine dayanmakta ve az çok mübâlega temâyülü ile berâber, canlı tasvirler arzetmektedir. *Seyahatnâme* 'nin VIII. cildinde bulunan Mora 'ya âit kısımda eserin yazılı kaynaklarını tâyin etmek güçtür. Eserde mâbedler, islâm tarîkatleri ve Mora 'nın hıristiyan halkına âit bahisler husûsî bir ehemmiyet taşır (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1928, VIII; Fr. Babinger, *G O W*, s 219 v. dd.; Fr. Taeschner, *Isl.* 'da, 1928, XVIII, 299 v.d.). Evliyâ Çelebî 'nin Mora 'da dolaştığı sırada burada muhtelif islâm tarîkatleri yerleşmiş bulunuyordu. Esâsen yunan âleminde bu türlü tarîkatlerin XV. asırdan 1828 senesine kadar çok yayılmış bulunduğu bilinmektedir (krş. F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford, 1929, I—II).

1683 senesi sonuoda Osmanlı imparatorluğuna karşı, Venedik, Yunanistan, Avusturya, Rusya devletleri ve papalık tarafından bir ittifak kuruldu. Francesco Morosini, Venedik hukûmeti tarafından, türklere karşı bir an evvel harekete geçmeğe me'mûr edildi. Karada ve denizde 42 gün süren muhârebelerden sonra, Koron Morosini tarafından hücûm ile zaptedildi. Morosini ile Graf Otto Wilhelm von Königsmark, Hannibal von Degenfeld, 1685 yazı ile 1686 temmûzu arasında kalan müddet zarfında eski ve yeni Navarin, Kalamata, Modon, Zarnata, Passava, Celefa ve Vitilo 'yu ve cenûbî Mora 'daki diğer müstahkem mevkîleri türklerden aldılar. Ser-asker İsmail Paşa mağlûp olarak, Mora içlerine çekilmek zorunda kaldı. Mayna 'da bulunan Hasan Paşa, Morosini ile müzâkereye girişerek, teslim oldu. Buna karşılık, bir çok türk kaleleri gâyet çetin müdâfaada bulundular. Nauplion 'un zaptı venediklilerin müttefiklerine çok zamana ve pahalıya mâl oldu. 1687 sonunda Mora Monembasia 'ya kadar Venedik eline geçmiş idi. Bununla berâber, türklerin aralıksız hücûmu yüzünden, yarım-ada henüz venediklilerin emniyetli bir hâle gelmemiş idi. 26 kânun II. 1699 'da imzâlanan Karlofça muâhedesi ile, Osmanlı devleti Mora 'yı Venedik cümhûriyetine terketmek mecbûriyetinde kaldı. Mora ve aslında Yunanistan körfezleri bundan sonra türklere de, Venediklilere de açık olacaktı. Mora 'daki Venedik hâkimiyetinin bu son devresi (1669—1715

veya 1718) husûsunda bilhassa krş. L. Ranke, *Zur venetianischen Geschichte* (Leipzig, 1878), s. 277—361. Bu kısa devre içinde Venedik'in Mora'da epeyce gayret sarfetmiş olduğu söylenebilir.

Mora'nın venediklîler tarafından işgâlinden sonra, garplı ilim adamlarının alâkası yarımada üzerine çevrildi. XVIII. asrın başlarında Avrupa'da vukua gelen karışıklıklardan faydalanan Osmanlı imparatorluğu 1714 senesi sonunda Mora'yı yeniden Dâmad Ali Paşa kumandasında fethetme teşebbüsüne geçti. Mezhep ve âile menfaatleri bakımından venediklilerden zarar görmüş olan bir çok moralı rum, onlara karşı hoşnutsuzluk ve nefret hissediyorlar, hattâ türklerin geri gelmesini istiyorlardı (krş. De la Montray, *Voyage*, I, 462). Bir dereceye kadar mukavemet göstermiş olan bâzı büyük kaleler dışında, türkler tarafından memleket kolaylıkla elo geçirildi. Bütün Mora'yı yeniden Osmanlı ülkesi hâline koyao bu fethin tarihi bir takım çağdaşlar tarafından anlatılmıştır.

Pasarofça muâhedesi (10 hazîran 1718) Mora'yı kat'î olarak türk hâkimiyeti altına koydu. 1718—1821 seneleri arasındaki bu ikinci türk hâkimiyeti devri hakkında zengin kaynaklara sâhip bulunuyoruz. Türkçe ve rumca yazılmış vesîkalar sâyesinde, bu devri ince teferruatı ile tetkik etmek imkânı vardır. 1715 senesinden sonra, bir çok hıristiyan yeniden islâm dinine geçtiler. 1720 senesinde yapılan bir nüfus tahriri sâyesinde, Mora'da 11 yaşından yukarı 60.000 erkek hıristiyan bulunduğu anlaşılıyor. Bu sırada müslümanların sayısı daha az olmak icâp ediyor. 1769 ile 1780 arasında ise, memleketin umûmiyetle az olan nüfusu içinde, hıristiyanların gerilemesine karşılık, türklerin çoğaldığı görülmektedir. 1715 ile 1780 arasında memleket „Mora vâlisi" denilen 3 tuğlu vezir pâyesinde bir paşa tarafından idâre edildi. Vâlinin me'mûriyeti müddetle kayıtlı değil idi ve umûmiyetle yanında kendine yardımcı iki paşa daha bulunuyordu. 1780 'den sonra, 1821 'e kadar, bu idâre değiştirildi ve Mora'nın idâresi muayyen bir paşaya değil, sâdece bir *muḥaṣṣıl*'a verildi ki, bu *muḥaṣṣıl*, bâzan paşa ünvanını taşımakta idi. İdârenin başında, yüksek me'mûr olarak, bir mukabeleci, bir defter kâhyası ve bir hıristiyan tercüman bulunuyordu. Bu sırada Mora 22 kasabaya ayrılmış idi. Türk hâkimiyetinin bu devresinde hıristiyanların mahallî muhtâriyetleri bir çok husûslarda daha da kuvvetlendi. Moralılar garbî Avrupa devletleri tarafından bir kaç defa ümide düşürülmüş, sonra hayâl kırıklığına uğratılmış olduklarından, türk hâkimiyetinden sıyrılmak üzere, rusları kendileri için kurtarıcı gördüler. Deli Petro zamanından beri, ruslar ile yunanlılar arasında münâsebetler gittikçe kuvvetlenmiş idi. XVIII. asrın ortasında rus propagandası Balkan memleketlerindeki hıristiyanlar arasında şiddetini arttırmış idi. Katerina II. zamanında ruslar, rumlar arasından seçtikleri adamlarının yardımı ile, Mora hıristiyanlarının ileri gelenleri ve râhipler sınıfını umûmî bir isyân fikrine kolayca yöneltebildiler. Bunlar arasında Kalamata'nın nufûzlu emlâk sâhiplerinden Panayotis Mpenakis bulunuyordu. Bu sinsi propaganda türklerin dikkatini çekmekten geri kalmamış idi. 1767—1768 'de hıristiyanlar isyân hazırlıkları yaptılar. 15 teşrin I. 1768 'de Bâbıâlî Rusya'ya harp ilân etti. Techizâtı zayıf bir rus donanması Akdeniz sularında göründü. 17 şubat 1770 'te Th. Orloff, Vitylo 'da karaya çıkınca, maynalılar tarafından hararetle karşılandı ise de, gemilerde yetecek kadar silâh, cephâne olmadığı gibi, kâfî asker de bulunmadığından, rumların ümitleri çabuk kırıldı. 21 temmûz 1774 'te Osmanlı ve Rusya imparatorlukları arasında Küçük-Kaynarca muâhedesi imzâlandı ki, buna göre, pâdişah tarafından hıristiyanlara tam bir vicdan hürriyeti ve diğer bâzı haklar bahşediliyordu. 1770 'ten sonra hukûmet, sâhiplerini ihtilâl ile münâsebetii gördüğü bâzı hıristiyan mülklerini müsâdere ederek, bunları câmi ve akaretlere vakfetmiştir. Küçük-Kaynarca muâhedesi ve daha sonra Aynalı-Kavak tenkihnâmesi (10 mart 1779) de Mora hıristiyanlarına âit arâziyi iâde ve sâhiplerinin zararını tazmin etmek tahahhûdünde bulunmuş olmakla berâber, bu taahhüdün ne dereceye kadar yerine getirilmiş olduğu belli değildir. Bununla berâber, Mora hıristiyanları, ayrıca 10 hazîran 1783 ve 29 kânûn II. 1791 muâhedeleri ile de değiştirilerek, iki imparatorluk arasındaki anlaşmalardan çeşitli faydalar te'min ettiler. Muâhedeler hukmüne göre, Mora hıristiyanlarının rus bayrağı altında deniz ticâreti yapmaları, 1775 ve 1821 arasında iktisâdî inkişaflarına hizmet etti. Garbî Avrupa ile Mora rumları arasında fikrî münâsebetler 1790 'dan sonra gittikçe arttı. Yeni nesil bu fikirler ile besleniyordu. Paris anlaşması (1815) senelerinden beri, moralılar ve diğer yunanlılar, memlekette türk hâkimiyetine son vermek için, başkalarından evvel kendi kuvvetlerine dayanmak lüzûmunu duymağa başlamışlardı. Buna hazırlanmakta, müsâit fırsat beklenmekte idi. 1821 senesi ilk baharında, Mora vâlisi Hurşid Paşa, ordusunun büyük kısmı ile, Yanina 'da âsî Tepede-

lenli Ali Paşa'yı kuşattığı sırada, Mora rumları ayaklandılar. Meşhûr bir kleft âilesinden gelme Theodoros Kolokotronis'in büyük bir rol oynadığı bu isyânın çabuk gelişmesi ile Mora'da müteaddit kaleler âsîlerin eline geçti. Fakat 1824 senesi sonunda Bâbıâlî mısırlı İbrahim Paşa'yı yunan ihtilâlinin bastırılmasına me'mûr etti. Kuvvetlerini Messeniya'ya çıkartan İbrahim Paşa türk hâkimiyetini Mora'nın büyük kısmında yeniden te'sis etti ise de, ihtilâli tamâmiyle söndüremedi. Bu sırada yunan dostluğu garp memleketlerinde çok ileri gitmiş ve Avrupa hukûmetleri Yunanistan'ın istiklâli dâvasını ele almağa başlamışlardı. 6 temmûz 1827'de İngiltere, Fransa ve Rusya Londra'da Mora ile asıl Yunanistan'ın bâzı şehirleri üzerinde, Osmanlı hukümranlığı altında kalmak şartı ile, muhtar bir prenslik kurulmasına karar verdiler. Osmanlı devleti kendi görüşünde ısrar ile, Avrupa devletlerinin Mora ihtilâline müdâhalelerini reddetti. 20 teşrin I. 1827'de yukarıda sözü geçen devletlerin müşterek faâliyetleri Navarin limanında türk-mısır donanmasını tahrip etti. Trözene'de toplanan yunan millî meclisi tarafından müstakil Yunanistan'ın devlet re'si seçilmiş olan Iohannes Kapodistrias 18 kânûn II. 1828'de Nauplion'a geldi. 6 ağustos 1828'de İngiltere, mısır kuvvetlerinin Mora'dan tahliyesi husûsunda, Mehmed Ali Paşa ile bir anlaşmaya vardı. Az sonra kral Charles X.'ın emri ile, general N. J. Maison kumandasında bir fransız ordusu, türk-mısır kuvvetlerini Mora'dan çıkarmak üzere, Messenya'da karaya çıktı. 1828 son baharında İbrahim Paşa, 3 sene müddetle kalmış bulunduğu Mora'dan Mısır'a döndü. Uzun süren müzâkerelerden, büyük devletler arasında anlaşmazlıklardan sonra, yunan dostu Bavyera kıralı Ludwig'in ikinci oğlu Otto (Othon) 6 şubat 1833'te, Yunanistan'ın ilk kralı sıfatı ile, Nauplion'a çıktı. Bundan sonra Mora yunan devletinin bir cüz'ünü teşkil etmiştir. 1821—1827 ihtilâli sırasında, Mora müslümanlarından bâzıları din değiştirmek, daha sonra, büyük kısmı da memleketi terketmek zorunda kalmıştır. Bununla berâber, zamanımızda bile, bir çok binâlar, kitâbeler ve bilhassa yer isimleri ile türk hâkimiyetinin izleri pâyidar olmaktadır. [1951 senesinde Mora'nın 21.556 km². arâzisi üzerinde yaşayan nüfus 1.129.000 idi ve memleket 7 idârî bölgeye (nomoi) ayrılıyordu: Argolide (merkezi Argos), Korintos (Korinthos), Arkadya (Tripolis), Akaya (Patras), Elide (Pirgos), Lakonya (Sparta), Messenya (Kalamat = Kelama)

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, bk. J. v. Hammer, *GOR*: J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters* (Stuttgart—Tübingen, 1830—1836), I—II; Zinkeisen *Geschichte des Osmanischen Reiches* (Gotha, 1840—1863); J. A. Buchon, *Recherhes et matériaux pour servir à une histoire de la domination française en Orient* (Paris, 1811—1840), I—II; ayn. mll., *Recherches historiques sur la Principaaté française de Morée* (Paris, 1845), I—II; ayn. mll., *Nouvelles recherches historiques sur la Principauté française de Morée* (Paris, 1843); ayn. mll., *Histoire des conquêtes et de l'établissement des Français dans les états de l'ancienne Grèce* (Paris, 1846); K. Hopf, *Geschichte Griechenlands im Mittelalter* (Leipzig, 1867—1868), I—II; W. Heyd, *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter* (Stuttgart, 1879), I—II; E. Gregorovius, *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter*² (Stuttgart, 1889); E. Gerland, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras* (Leipzig, 1903); Rennell Rodd, *The Princes of Achaja and the Chronicles of Morea* (London, 1907). I—II; W. Miller, *The Lotins in the Levant* (London, 1908; yunanca ilâveli trc. S. P. Lambros, Athen, 1909—1910), I—II; A. Struck, *Miotra* (Wien — Leipzig, 1910); *Nachricht vom russischen Seekriege wieder die Türken in den Jahren 1769—1773* (= F. Gedicke, J. E. Biester, *Berliner Monatschrift*, 1787 — 1788, I — XII): R. Chandler, *Reise in Griechenland* (Leipzig, 1777); Sonnini, *Voyages en Grèce et en Turquie* (Paris, 1801); W. Eton, *A Survey of the Turkish Empire* (London, 1798); A. L. Castellan, *Lettres sur la Morée et les îles de Gérigo, Hydra et Zante* (Paris, 1808), I—II; Olivier, *Voyage dans l'empire ottoman* (Paris, 1801); D. ve N. Stéphanopoli, *Voyage* (Paris, 1800); Pouqueville, *Voyage en Morée, à Constantinople et en Albanie* (Paris, 1805); ayn. mll., *Voyage de la Grèce* (Paris, 1826—1827), I—VI; W. M. Leake, *Travels in Morea* (London, 1830), I—III; *Peloponnesiaca* (London, 1846); W. Gell, *Narrative of a Journey in the Morea* (London, 1823); K. Koumas, Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων (Wien, 1832), I—XII; K. N. Sathas, Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς (Athen, 1869); P. M. Kontojiannis, Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης β' Ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον (Athen, 1903); A. Lignos, Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Ὕδρας (Pire, 1921—1930), I—XIV; T. Kandiloros, Ὁ Ἀρματωλισμὸς τῆς Πελοποννήσου (Atina, 1924); Ambrosios Phrantzis, Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος

(Atina, 1839), I—III; Sp. Trikoupis, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως (2. tab., London, 1862), I—IV; N. Spiliadis, Ἀπομνημονεύματα (Atina, 1850—1857), I—III; M. Oikonomos, Ἱστορικὰ τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας (Atina, 1873); Manrer, *Das griechische Volk* (Heidelberg, 1853); A. Sorel, *La Question d'Orient au 18ème siècle* (Paris 1889); Sp. G. Papas, *La France et la Grèce à l'époque du Directoire* (Atina, 1907). (NİKOS A. BEES.)

MORÂDÂBÂD. [Bk. MURÂDÂBÂD.]

MORİSCO. [Bk. MORİSKOLAR.]

MORİSKOLAR (frns. Morisques), katolik İspanyol hukümdarları Ferdinando ve İzabella tarafından, 2 kânûn II. 1492 'de Gırnata 'nın zaptından ve Naṣrî hânedanına mensûp son hukümdarın sukûtundan sonra, memlekette kalan müslümanlara İspanya 'da verilen isimdir.

Moriskoların İspanya 'dan çıkarılmalarına kadar olan tarihleri hakkında yalnız ispanyol kaynakları mâlûmat verir. Bu meseleye müteallik arap metinleri çok nâdirdir. Bir az mufassal bilgi ihtivâ eden tek eser Moriskoların İspanya 'dan çıkışı ile muâsır bir müellifin, magribli al-Maḳḳarî 'nin, *Nafḥ al-ṭîb* 'ıdır. İspanyollar tarafından girişilen yeniden zapt hareketinin genişlemesi ile mütenâsip olarak, gittikçe daha fazla bir müslüman kütlesi hıristiyanların hâkimiyeti altına düşmüş oluyordu. Bu müslümanların çoğu dinlerine bağlı kalıyor ve en kesif kütleleri Aragon ile Valensiya 'da bulunuyordu; bunlar Gırnata devletindeki dindaşları ile devamlı münâsebât hâlinde idiler; fakat Naṣrîler devleti pâyitahtının aukûtu neticesinde diğer müslümanlar ile aynı vaziyete geldiler. Gerçi Gırnata 'nın teslim muâhedesi can ve mal emniyeti ile din ve ibâdet hürriyetine müteallik bir çok şartlar ihtivâ etmekte idi; fakat bu şartlara uzun müddet riâyet edilmedi ve çok geçmeden kardinal Cisneros ve baş-piskopos Hernando Hernawto de Talavera 'nın teşvikı ile, Gırnata ahâlisinin tanassur ettirilmesi teşebbüslerine girişildi. Bilhassa Cisneros 1499 'dan itibâren işe koyuldu; evvelâ iknâ yolunu tecrübe etti; sonra muhtelif islâm ilim şûbelerine âit mümkün olduğu kadar çok eserleri, yakmak suretiyle, ortadan kaldırmağa uğraştı. Sarfettiği gayretin semeresi görünüşte gönül rızâsı ile vukû bulmuş bir kaç tanassurdan ibâret kaldı ve büyük bir isyâna müncer oldu. Bu isyân Gırnata 'daki Abbaicin (ar. *al-Bayyāzîn*) mahallesinden başlayarak, Sierra Nevada 'nın cenup sath-ı mâili ile Akdeniz arasında bulunan bütün Alpujarras (ar. *al-Buṣārāt*, b. bk.) dağlık bölgesine yayıldı ve Alméria, Baza, Guadix şehirlerine, Serrania de Ronda 'ya sirâyet etti. Bunun neticesi, 1501 'de müslümanları İspanya 'dan çıkmak veya hıristiyanlığı kabûl etmek husûsunda muhayyer bırakan bir fermanın isdârı oldu. Ancak bunun harfi harfine tatbik edilmediği anlaşılıyor. Gırnata devleti Moriskoları, dağlara çekilerek, yarım asırdan fazla bir zaman, hemen-hemen istiklâllerini muhâfaza etmişlerdir. Fakat bu ilk zecrî tedbir Kastilya 'da oturan müslümanların büyük bir kısmını hıristiyanlığı kabûle mecbûr etti. Aragon 'daki Moriskolara gelince, bunlar, bâzı tahditlere mârûz kalmakla berâber, fazla rahatsız edilmediler ve bu husûsta Inqnisition 'a emirler verildi. Mâmafih XVI. asrın ilk senelerinde Albarraein, Ternel ve Manises müslümanlarının, kütle hâlinde, hıristiyan olduğu görülmektedir. Çılgın (la Loca) Juanna ve sonra Carlos I. tarafından müsâit karşılanan aksül'amel gün geçtikçe kuvvetleniyordu. 1526 'da Valansiya Moriskoları memleketi terketmek emrini aldılar. Madrid 'de, İspanya 'da yaşamakta devam eden Moriskoların tazyikına müteâdir ağır tedbirler husûsunda karar verildiği 1566 'ya kadar vaziyet hayli karışık bir şekilde devam etti. Gittikçe ehemmiyetini kaybeden arap dilinin, hattâ islâmiyeti muhâfaza etmiş cemâatler içinde dahi, kullanılması men' edildi. Dinî âyînlerini icrâ etmemeleri, kendilerine mahsûs elbiseleri giymemeleri, hayat tarzlarını değiştirmeleri kat'î surette emrolundu. Bunun üzerine bu defa Gırnata ve Alpujarras Moriskoları açıktan-açığa isyân etmekte tereddüt göstermediler. Bu isyân da, yine Gırnata 'daki Albacín 'de ve 1568 'de zuhûr etmiş ve dağlık havâliye yayılmış idi. İsyân önce İspanyol vekayinâmelerinde Abenhumayya denilen İbn Umayya, sonra 'Abd Allāh b. 'Abbō (Abenaboo) tarafından sevk ve idâre edildi; bu hareketi bastırmak için kanlı seferlere ihtiyac hâsıl oldu. Birbirini müteâkip, Marquis de Mondéjar ve Don Juan de Austria 'nın idâre ettiği harp senelerce sürdü.

Kat'î tard ve ihrâc kararını her ne kadar Philipp II. 1582 'de tasarlamış ise de, bunu kendisi tatbik etmiş değildir. Ferman 1609 'da Philipp III. tarafından imzâlanmıştır. O sene ile müteâkip seneler zarfında büyük mikdarda (tahminen yarım milyon) Morisko, bir daha dönüş ümidi olmamak şartı ile, denizi geçmeğe mecbûr bırakılmışlardı.

Arap tarihçilerine göre, XVII. asrın başlangıcındaki bu çıkış Moriskolar için felâketlerin en elîmi oldu. Pek çoğu bu cebrî göç esnâsında öldü. Bir kısmı şarktaki müslüman ülkelerini geçmek üzere, Fransa 'ya gitti; bir kısmı Mısır 'a ve İstanbul 'a yerleşti; fakat en

büyük kısmı İspanya limanlarından yakın mesâfede bulunan şimâlî Afrika'ya geçti ve orada kendilerine Andalus ismi verildi. Bunlar bâzı yerlerde kabûl edilmediler ise de, Magrib onlara büyük bir hüsn-i kabûl gösterdi. En kalabalık toplulukları bir tarafta Salé ve Rabat, diğer tarafta Tetuan'dadır ve burada onların ahfâdı ahâlinin en müreffeh ve sanâyîci sınıfını teşkil etmektedir. Magrib'in Atlas sâhili şehirlerinde yaşayan endelüslülerin büyük bir kısmı denizciliğe intisap etti. Magrib'in mârûf korsanlarının hemen hepsi ispanyol dilini unutmamış ve ispanyol âdetlerini muhâfaza etmiş Moriskolardan mürekkep idi. Diğer taraftan, Magrib sultanları, bu muhâcirlerin yardımı sâyesinde, seçkin askerlerden mürekkep Endülüs kıt'aları teşkil etmişlerdir ve bunların Sa'dîler devrinde, bilhassa Sudan'ın fethinde, büyük hizmetleri olmuştur. Çok geçmeden Fas'ta büyücek bir Morisko topluluğu teşekkül etti. Cezâyir kıt'asında Tlemsen, Oran ve Cezâyir şehirlerine de bir mıkdar Morisko yerleşti. Moriskolar Tunus'ta Osman Dayı tarafından iyi karşılanmışlar ve kendi isimlerini alan iki mahallede toplanmışlardır [bk. mad. TUNUS]. Şehirli olmayan Moriskolar mâmûr bir hâle gelen küçük iskân yerleri vücûda getirdiler ki, bunların Endülüs'e has manzaraları hâlâ müşâhede olunmaktadır. Solimân, Grombâlia, Cedeyda, Zaġuān, Ṭeburba, Testur ve Ḳal'at al-Andalus bunlar arasındadır.

Bibliyografya: En eski ispanyol kaynakları şunlardır: L. del Marmol Carvajal, *Historia de la rebelión y castigo de los moriscos del Reyno de Granada* (Malaga, 1600); F. M. de Guadalajara y Xavierr, *Memorable expulsión y justissimo destierro de los moriscos de España* (Pampelune, 1613). Daha muahhar tetkikler arasında şunlar zikredilebilir: A. L. Rochau, *Die Moriscos in Spanien* (Leipzig, 1853); F. Janer, *Condición social de los moriscos en España* (Madrid, 1857; frns. trc. J. G. Magnabal, Paris, 1859); R. Contreras, *Nuevos datos sobre la guerra y expulsion de los moriscos* (*Revista de España*, 1879, LXVIII, 185 — 209); M. Danvila y Colládo, *La expulsión de los moriscos españoles* (Madrid, 1889); L. Dollfus, *Morisques et Chrétiens de 1492 à 1570* (*RHR*, 1889 teşrin I., XX); P. Boronat y Barrachina, *Los moriscos españoles y su expulsión* (Valencia, 1901); H. C. Lea; *The Moriscos in Spain; their conversion and expulsion* (Philadelphia, 1901); F. Valladar, *Los moriscos granadinos* (*La Alhambra*, Granada, 1909, XII, 343 — 346); P. Longas, *Vida religiosa de los moriscos* (Madrid, 1915); B. Sánchez Alonso, *Fuentes de la historia española* (Madrid, 1919), nr. 3314 — 3342; H. de Castries, *Les sources inédites de l'histoire du Maroc* (I. seri, *France*, Paris, 1911, III, 187 v. dd.; A. González Palencia, *Historia de la España musulmana* (Barcelona, 1925), s. 95 — 98.

Arap kaynakları: al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb* (*Analectes*, nşr. Dozy, Dugat, Krehl ve Wright, II, 812 - 815); Muḥammed al-Ṭāhir İbn 'Āşūr, *Maşīr al-Andalusiyīn* (*Naşrat al-cam'iyat al-Ḥaldūniya*, Tunus, 1930, s, 16—26). (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

Moriskos Mavritanyalı demek olan Maure kelimesinin tezyif mânasını taşıyan bir şeklidir. R. Dozy (*Supplément aux dictionnaires arabes*, Leiden, 1881, I, 425) bu kelimeyi vergi vermek şartı ile yerlerinde kalma'arına müsâade edilen ve ispanyolcaya *mudejar* şeklinde geçen *mudaccan* kelimesinin mukabili olarak gösterir. Müdeccenlere, *ahl al-dacn* veya kısaca al-Dacn dahi denilirdi. Bu kelime bâzı me'hazlarda (msl. bk. Kâtib Çelebi, *Tuḥfat al-kibār fī asfār al-biḥār*, İstanbul, 1141, 18b) *mudaccal* şeklindedir (*mudruc* olarak gösterildiği hakkında bk. A. N. Kurat, *İngiliz-türk münâsebetlerinin başlangıç ve gelişmesi*, Ankara, 1953, s. 173 v. d.). İspanya'da Carloa I. zamanında müslümanlara karşı tazyik artınca, bunlar da Cezayir havâlisinde büyük bir nufûz kazanmış bulunan türk denizcisi Barbaros Hayreddia'den yardım istediler ve Barbaros Hayreddin İspanya sâhillerine 36 gemi gönderdi. Bu gemilerden karaya çıkarılan asker ispanyolların taarruz ettiği müslümanları korumağa ve 70.000 kişiyi Cezayir topraklarına taşımağa muvaffak oldu. Gemilerin, bu nakil için, İspanya ve Afrika sâhilleri arasında 7 sefer yaptığı söylenir. Endülüs'ün çalışkan müslümanları, zirâat ve sanâyî bakımından, Cezayir havâlisinin gelişmesine hizmet ettiler. Barbaros bu cesûr insanların güvenilir bir kuvvet teşkil edeceğini anlamış ve giriştiği seferlerde onlardan çok faydalanmıştır (Peçuylu İbrahim, *Tarih*, İstanbul, 1283, I, 39 v.d.; Ch. Farine, *Deux Pirades au XVIe siècle*, Paris, 1861, s. 177 v.d.). 1541'de Charles Quin Cezayir'i zapta teşebbüs ettiği sırada Barbaros Hayreddin Paşa'nın yerine bıraktığı Hasan Ağa, memleketin müdâfaasını, diğer kuvvetler ile birlikte, 5—6.000 endülüslü müslüman ile te'min eylemiş idi (E. Mercier, *Histoire de l'Afripae septentrionale*, Paris, 1891, III, 5). İspanya müslümanlarına Osmanlıların daha sonra da yardım ettiği, msl. Kılıç Ali Paşa'nın Cezayir beylerbeyliği zamanında onlara silâh ve mühimmat

gönderdiği ileri sürülüyor. XVII. asrın başlarında İspanyollar Endülüs müslümanlarını, kat'î olarak, tarda karar verdikleri zaman bu tâlihsiz insanları barındırmağa çalışan yine Osmanlı imparatorluğu olmuştur; şimâlî Afrika'da iyi kabûl gördükleri yerlerin çoğu türk hâkimiyeti altındaki topraklardır ve bunların İstanbul'a getirilenlerine Galata'da bir mahalle tahsis edilmiştir (Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme*, İstanbul, 1314, I, 431). Bu mahalledeki büyük câmi Endülüs muhâcirlerine izâfeten Arap câmii adını taşımaktadır. Ahmed I. İspanya müslümanlarından İngiltere'ye sığınanların Türkiye'ye gönderilmesi için, kıral James I.'e, bir nâmeyi hâmil olarak, müteferrika Elhâc İbrahim Ağa adlı bir elçi göndermiş, fakat bundan bir netice çıkmamış idi (bk. A. N. Kurat, *ayn. esr.*, *göst. yer.*). (M. CAVİD BAYSUN.)

MORON, arap. MAVZŪR, İspanya'nın cenûbunda küçük bir şehir olup, Guadaira vâdisinin sağ kıyısında, Sierra de Moron eteğinde bulunur. Kurtuba'nın cenûb-i garbîsine ve İşbiliye'nin cenûb-i şarkîsine düşer. İslâm devrinde burası bir idârî bölümün (*kūra*) ve civarında zeytinlikler bulunan zirâî bir sâhanın merkezi idi. Burası X. asrın başında meşhûr âsî 'Omar b. Ḥafṣūn'un mukavemet üsslerinden birini teşkil etti ve hisarı 311 (923)'de 'Abd al-Raḥmān III.'ın kuvvetleri tarafından zaptedildi. Müteâkip asırda küçük devletler kurulduğu sırada Moron, Tunus ülkesindeki Gabes bölgesinden gelme ebâdîlerden Banî Dammar adlı küçük berber hânedanına merkez oldu. Bunlardan burada 433 (1041)'te istiklâlini ilk ilân eden Muḥammed b. Nūḥ'un babası Nūḥ b. Abî Tarîd 1013'ten itibâren bu şehirde, Kurtuba hukûmetine fiilen itâat etmeksizin, yaşamış idi. İşbiliye'deki abāżî al-Mu'tażid, çok geçmeden Muḥammed b. Nūḥ'a karşı gönderilerek, ona bir tuzak kurdu. Muḥammed b. Nūḥ'un 449 (1057)'da ölümünden sonra yerine geçen oğlu Manād 'Imād al-Davla az sonra al-Mu'tażid tarafından Moron'da kuşatıldı ve hayatının bağışlanmasına karşılık, 458 (1066)'de şehri ona bıraktı. Moron ve bölgesi İşbiliye devletine ilhâk edilerek, bundan sonra bu pâyitahtın mukadderâtına iştirâk etti.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān* (nşr. Wüstenfeld), IV, 680; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), metin s. 175, tre. s. 250; İbn 'Iẓārī, *al-Bayān al-maġrib* (nşr. Dozy), II, 195 (tre. Fagnan), 306; III, nşr. Lévi-Provençal, zeyil, 295—296; Dozy, *Hist. Mus. Esp.*, IV, 300 v.d., C. F. Seybold, yk. II, 87.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MOROS. [Bk. MAGRİBİLER.]

MOSTAGANEM. [Bk. MUSTAGANİM.]

MOSTAR. Hersek ülkesinin merkezi olan bu şehir, Bosna'nın merkezi Saray-Bosna (Sarajevo)'nın 162 km. cenûb-i garbîsinde, deniz seviyesinden 60 m. irtifâda, Sarajevo (Mostar)-Dubrovnik demir-yolu üzerinde bulunur. Alâka çekici manzarası olan Mostar Neretva (Narenta) ırmağının iki sâhilinde Podveleż ve Hum dağları eteğinde kurulmuş olup, şehrin eski kısımları (Konak, Çarşıya v.b.) şarkta, yeni mahalleleri ise, garpta yer alır. Şehrin nüfusu 1921'de 18.176 iken [1953'te 31.608 olmuştur], Mostar'da 33 câmi, 2 sırp ortodoks ve bir katolik kilisesi mevcût olup, burada bir müfti ve bir kadı bulunur. Ticâreti faâl olan şehrin civârında üzüm bağları, meyve bahçeleri ve bilhassa tütün ekilen tarlalar vardır.

Roma imparatorluğu zamanında Mostar ovasında mevcût bulunmuş olan bir Roma kolonisi sonradan büyük istilâlar sırasında ortadan kalkmıştır. Daha sonraki asırlarda bölgeye hicret eden slav kabîleleri Zahumlje arâzisini, merkezi olan Blagaj (şimdiki Mostar yakınında) ile berâber, işgâl ettiler. Dalmaçyalı Orbini ve Luccari (her ikisi de XVII. asır başlarında)'nin rivâyetlerine bakılırsa, yeni Mostar şehri 1440'ta, daha sonra St. Sava dükası Stefan Vukçiç Kosaça'nın tâbii Radivoj Gost tarafından inşâ edilmiş olmalıdır. Vesikalar Neretva köprüsü üzerindeki iki şatodan („Do castelli al ponte de Neretua") ancak 1452 tarihinde bahsediyorlar; asıl şehrin adı ise, ilk defa 1499 senesinde zikredilmektedir.

Fakat Mostar'ın inkişâfı Hersek'in türkler tarafından fethi (1483; krş. J. v. Hemmer, *GOR*², I, 628) ile başlar. Bu hâdisenin neticesi olarak, Blagaj inhitâta uğramış, bu yeni koloni ise, Neretva vâdisinde önce ehemmiyetli sevkulceyş mevkii, sonra ise, faâl ticâret merkezi olarak hızla gelişme kaydetmiştir. Koloni tahtadan bir köprü etrafında yer aldığı için buraya sâdece *Most* („köprü"), *Mostici* veya *Mostar*, daha doğru olarak *Mostari* (cem. hâlinde „köprücüler") deniliyordu. Bu „köprü yeri", daha önce Foça'da oturmuş olan Hersek türk sancak beyine 1522'den itibâren merkez olmuştur. Kâtib Çelebî o asırlarda Neretva ırmağından geçmenin pek tehlikeli olduğunu kaydeder. Alttan destekleri olmayan tahta köprü, zincirlere asılı olup, o derece sallanıyordu ki, üzerinden geçerken, insana ölüm korkusu gelirdi. Bu yüzden halk Sultan Süleyman'a burada bir taş köprü inşâ ettirmesi ricâsında bulunmuşlardı. Mahallî rivâyete göre, pâdişahın gönderdiği mimar

Sinan burada köprü inşâsını imkânsız görmüş, bunun üzerine yerli bir mimar çıkıp, ırmağı 27,34 m. açıklığında ve 19 m. yüksekliğinde tek bir kemer ile aşan meşhûr köprüyü 974 (1566/1567)'te inşâ etmiş. Bu rivâyetin hakikate hiç uymadığı âşikârdır. Köprünün mimar Koca Sinan tarafından inşâ edildiğini yazan Evliyâ Çelebî'nin kaydettiği iki tarih, gerçekten, ebced hesabı ile yılı göstermektedir. Bunlardan biri قدرت كمرى diğeri, ال چكدى اكى اوبرودن بزده چكرز شاهم 'dır. Bu köprü şehre ismini vermekle kalmamış, onun başlıca dikkat çeken eseri olmuş ve olmakta devam etmiştir. Fransız seyyahı A. Poullet daha 1658 'de „inşâsının mukayese kabûl etmez bir cür'et eseri olduğunu ve Venedik 'te bir mimârî hârikası sayılan Realto 'den daha vüsâtli bulunduğunu zikretmektedir (krş. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 1908, XX, 49). Evliyâ Çelebî 'nin etraflı tasvirinde de aynı hayranlık belirmektedir. Zamanımızın bir seyyahı eski Mostar köprüsünün bütün dünyada eşsiz bir eser olduğunu söylemektedir (R. Michel, *Fahrten in den Reichslanden. Bilder und Skizzen aus Bosnien und der Herzegovina* (Wien-Leipzig, 1912, s. 31). Aynı müellif daha önce neşredilmiş Mostar 'a dâir bir eserinde bu köprüyü „taş kesilmiş bir hilâle" benzetiyordu. Köprünün binâsı çok defa romalılara atfedilmiştir. Köprü temeli belki romadan kalma olabilir ise de, şimdiki yapı hiç şüphesiz türk devrine âittir. Bununla berâber, hiç değilse eserin türk olmadığını, dalmaçyalı italyan mimarlar tarafından yapıldığını iddia edenler olmuştur (J. de Asboth, *An official toar through Bosnia and Herzegovina* (London, 1890, s. 257).

Mostar 'ı 1075 (1664/1665) 'te ziyâret etmiş olan Evliyâ Çelebî, *Seyyâhat-nâme* 'sinde şehre dâir çeşitli izâhat vermekte, msl. 53 mahalle, kârgir, üzeri kaplı (= şist taş levhaları) ve kiremit örtülü 3.040 ev (1929 'a doğru ev sayısı 2.916 idi), 350 dükkân, 45 câmi ve mescid bulunduğunu kaydetmektedir. Seyyah tarafından Mostar 'ın câmileri arasında çarşı içindeki eski câmi (878 = 1473), Hacı Mehmed Bey câmii (965 = 1557), Hacı Ali Ağa mescidi (1016 = 1607), Defterdar Mehmed Paşa câmii (1017 = 1608), Kusku Mehmed Paşa câmii (1027 = 1617), ve İbrâhim Ağa câmii (1044 = 1634) inşâ tarihleri ile zikredilmektedir. Mostar câmilerinin en büyük ve en güzeli Hacı Mehmed Bey câmii olup, buna bütün halk tarafından „Karagöz Bey câmii" ismi verilmektedir. Peez araştırmalarında (aş. bk.) 27 câmi ve 26 vakıf binâ zikredilmekte ve bunların vakıfnâmelerinin mevcût olup-olmadığı da ayrıca bildirilmektedir.

XVII. ve XXVIII. asırlarda Mostar, venedikliler tarafından müteaddit defalar tehdit edildi (1652, 1693, 1717). Daha sonra (1863) Hersek, Bosna vilâyetine ilhâk edildiğinden, Mostar sâdece bir müsellimin makarrı oldu. 1832 'de Hersek yeniden vilâyet hâline konularak, Mostar bu vilâyet vezîri tâyin edilen Ali Paşa (Rizvanbegoviç) 'ya merkez oldu.

Türk hâkimiyeti sırasında Mostar 'dan müteaddit türk-islâm edebiyat ve ilim adamları yetişti. Şâirler arasında şu isimler zikredilebilir: Żiyā'ī (ölm. 972 = 1564), Derviş Paşa (Bajezidagiç; 1599 ve 1601 'de Bosna vâlisi), bu zâtın oğlu olan Ahmed Bey Şabūḥī, Aḥmed Ruşdī (doğm. 1047 = 1637); ilim ve din adamları arasında da şunlar sayılabilir: 'Alī Dede b. Muṣṭafā (ölm. 1007 = 1598), Şeyuyolekaplı Mostar müftisi ve müteaddit eserler şârihi olan Mustafa Eyyûbî-zâde (ölm. 1119 = 1707), Ahmed Efendi Mostārī (Mostarac, ölm. 1190 = 1776) ki, bu zâtın fetvâları (*Fatāvā-i Aḥmed*) Bosna 'da çok münteşirdir, Mostar müftisi Mustafa Şidḳī (Karabeg) ki, büyük hacimli *Ḥāşiya ... 'alā Mir'āt al-uṣūl* adlı eseri Saray-Bosna 'da tab'edilmiştir (1316). Bu zâtın 1878 'de öldürülmesinden bir kaç gün sonra (5 ağustos), Mostar, Avusturya-Macaristan kuvvetleri tarafından, her hangi bir mukâvemet ile karşılaşılmadan, işgâl edilerek, 5 teşrin I. 1908 'de bu devlete ilhâk edildi ve 1918 'e kadar böyle kaldı. Bu 40 senelik devre (1878 — 1918) içinde Mostar, müslümanlar ve bâzan da sırplılar tarafından Avusturya-Macaristan idâre tarzına karşı gösterilen muhâlefete sahne oldu. Yine Mostar 'da müslümanlar arasında kültüre müteallik husûslarda muhtâriyet isteği hareketleri doğarak, 10 sene sürdü (1899 — 1909, bk. mad. BOSNA). Bu hâreketin başında bulunan Mostar müftisi Ali Fehmî Džabic 1902 'de İstanbul 'a kaçmağa mecbûr olmuş ve burada dârülfünûna arap edebiyatı müderrisi tâyin edilmiş ve bu sıfat ile, diğer eserleri arasında bilhassa *Ḥusn al-ṣaḥāba fī şarḥ aş'ār al-ṣaḥāba* 'yi neşretmiş idi (İstanbul, 1324). Yine dinî muhtâriyet, mücâdelesi vesîlesi ile, 1906 'dan itibâren, „*Musâvat*" ismi ile sırp-hırvat dilinde yazılan siyâsî bir gazete neşredildi. Birinci cihan harbinden az evvel Mostar 'da âileler için *Biser* („İnci" ; 1912 'den itibâren) isim bir müslüman gazetesi ile 30 kadar kitap ve broşür ihtivâ eden *Muslimanska biblioteka* („müslüman kütüphânesi") intişâr etti.

Avusturya-Macaristan imparatorluğunun 1918 'de yıkılmasını müteâkip, [Hersek Bosna ile berâber sırp-hırvat-slovenler (sonradan yugoslavya) krallığına ilhâk edildi ve 1929 'da mer-

kezi Split olan Primorie (sâhil) eyâletine bağlandı. İkinci cihan harbi sırasında (1941) alman istilâsına uğrayan ve İtalya nufûzu altındaki Hırvatistan kırallığına bağlanan memleket, harbin sona ermesini müteâkip, yeniden Yugoslavya hudutları içine girdi ve bu devlete dâhil Bosna-Hersek cümhûriyeti içinde bir idârî bölüm merkezi oldu.]

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, *Rumeli und Bosna* (trc. J. v. Hammer), Wien, 1812, s. 175; St. Novaković, *Hadži-Kalfa . . . o Balkanskom poluostrvu* (=*Spomenik XVIII*, Sırbistan kral. akad., Belgrad, 1892, 91 a; Evliyâ Çelebî, *Seyyâhat-nâme* (İstanbul, 1318), VI, 481—486 (*Gl. z. m.*, 1908, XX, 328 — 332); C. J. Jireçek, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters* (Prag, 1879), s 79 v.d.; M. H. Muhibić, *Stara čaprija u Mostaru* (*Gl. z. m.*, 1889, cüz 3, s. 10 — 13; alman. için bk. *Wissenschaftl. Mitteilungen aus B. und der H.*, I, 510 v.dd.); C. peez, *Mostar und sein Culturkreis* (Leipzig, 1891; plan ile); H. Renner, *Darch Bosnien und die Hercegovina, kreuz und quer* (2. tab., Berlin, 1897), s. 297 — 316; S. Beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine* (Sarajevo, 1900), s. 184 v.d. (= Hersek vâlilerinin cedveli); L. Grgjič Bjelokosić, *Mostar nekad i sad* (*Zvez da*, Belgrad, 1901; *Die österr.-ung. Monarchie in Wort und Bild*: *Bosnien und Hercegovina* (Wien, 1901), s. 112 — 120; A. Welny, *Bosnischer Bote für das Jahr 1903* (Sarajevo), s. 224 v.d.; Dr. M. Mandie, *Povijest okupacije B. i H.* (Zagreb, 1910), s. 45 v.d.; Dr. S. Beg Bašagič, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* (Sarajevo, 1912), fihrist; V. Corovic, *Bošna i Hercegovina* (Belgrad, 1925), s. 165; ayn. mll. ve M. Filipovic (*Narodna enciklopedija*, Zagreb, 1926—1929, II, 889); *Almanach kraljevine Jugoslavije* (Zagreb, 1930 'dan itibâren), I, 99 ve 433 v.d. (FEHİM BAJRAKTAREVİÇ.)

MŌṢUL. [Bk. MUSUL.]

MOZARABES. [Bk. MOZARAPLAR.]

MOZARAPLAR, islâm hâkimiyeti altında yaşayıp, islâm medeniyetinin te'sirine kuvvetle mârûz kalan İspanya hıristiyanlarına orta-çağda verilen isimdir. Mozarap arapça *musta'rib* 'den gelmektedir ve bu arapça kelimenin mânası ispanyolcadaki *mozárabe* 'nin mânasına tamâmiyle tekabül etmektedir. Bundan başka kelimenin arapça şekli orta-çağ ispanyol arşiv vesikaları ile de sâbittir.

Bilindiği gibi, islâmiyetin esaslarına göre, bir memleket fethedilince, yeni tebea, isterse müslümanlığı kabûl eder, isterse, cizyeye tâbî, yâni zimmî [b. bk.] olmak şartı ile, eski dininde kalabilirdi. İspanya 'nın ilk arap vâlileri bu hususta geniş bir müsâmaha göstermişlerdir. Teslim muâhedeleri, hiç değilse, Murcia Vizigot hukümdârı Theodemir ile 'Abd al-'Azīz b. Mūsā b. Nuṣayr arasında akdedilmiş olup, metni elde bulunan ve bu nevîden bir ahidnâmeye göre hukûm verilir ise, bu nokta da kat'î ve sarîhtir. İspanya 'da islâmiyetin hıristiyanlara karşı bu tarzdaki tavır ve hareketi, müteâkip asırlarda, Murâbıtlar ve Muvahhidlerin gelişine kadar aslâ değişikliğe uğramamıştır. Gerçi ilk Emevîler devrinde i'tisaf şeklinde tecellî eden bir hıristiyan aleyhdarlığı olmuştur; fakat bu, hukümdarların taassubundan ziyâde, devlet nizâmının korunması endîşesi ile yapılmıştır. Filvâkî büyük şehirlerdeki hıristiyan cemâatleri milliyet hareketlerinin ocağı hâlinde idi ve bu hareketler bilhassa III. (IX.) asırda patlak vermiştir. Bunlar arasında en mühimlerinden biri olarak sâdece bir dinî ayaklanma hudutlarını çok aşan Mozarab 'Omar b. Ḥafṣūn [b. bk.] 'un isyânı zikredilebilir. Aynı devirde bilhassa Ḳurṭuba 'da bir kaç meczûbun, islâmiyeti tahkîr ettikleri için, îdam ile cezâlandırılmaları zarûreti hâsıl oldu. Kadıların bu cezâyı çok tiksinerek verdikleri anlaşılmaktadır; hukûmet, Eulogius ve Alvarus gibi, müfrit hıristiyan mistiklerinin taşkınlıklarına kilise tarafından son verilmek için, bir rûhânî meclis toplanması husûsunda teşebbüse geçmiştir.

IV. (X.) asırda Mozaraplar, her hâlde, müslüman cemiyetinin muhtelif sınıfları ile iyi geçiniyorlardı ve kendileri de esaslı surette araplaşmışlardı. Müslümanlar mahallî latinceyi bildikleri gibi, onlar da arap dil ve edebiyatını biliyorlardı. O zamanlar karşılıklı te'sirler çok kuvvetli idi ve bu orta çağın sonuna kadar sürmüştür.

İdâre bakımından Emevîler devrinde İspanya hıristiyan cemâatlerinin kendi aralarından seçtiği ve hukûmetin tasdik ettiği me'mûrların doğrudan-doğruya hukmü altına konulmuş idi. Bâzan, *defensor* ve *proteetor* gibi, latince unvanlar taşıyan reislerine daha ziyâde kont (*comes*, ispan. *conde* arap. *ḳūmis*) denilirdi. Hıristiyanların vermekle mükellef oldukları vergi *exceptor* denilen bir me'mûr tarafından toplanılırdı; aralarındaki ihtilâfları hâlletmek için, ayrıca hâkimleri (arap. *ḳāżi 'l-naṣārā* veya *ḳāżi 'l-'acam*, letince *censor*) var idi ve bunlar Vizigot kanûnunu (sonradan *Fuero Juzgo* olan *Liber Judicum*) tatbik ederlerdi.

Ḳurṭuba ve İşbiliya hıristiyan cemâatleri bunların içlerinde en mühim olanları idi. Fakat ba-

lifelik devrinde İspanya metropolitinin (*maṭrān*) oturduğu yer olan Ṭulaytula cemâati onlardan üstün idi. Diğer yerlerde papaz sınıfı piskoposun (*uskuf*) hukmüne tâbî idi. İbâdet kiliselerde yapılır, büyük şehirlerin civârında din adamlarının (*rāhib*) yaşadığı manastırlar (*dayr*) bulunurdu; bunlardan biri Ḳurṭuba yakınında Armilāṭ (Guadimellato) manastırı idi.

İspanya mozaraplarının tarihi, şüphesiz ki, aynı zamanda hem islâm siyâsî tarihi, hem de *reconquista*'nın tarihi ile yakından alâkalıdır; fakat onun inkişaf safhaları İspanya'daki arap medeniyetinin, islâm hâkimiyeti zevâl bulduktan sonra dahi kendi hayatını devâm ettirecek olan çok mühim hususiyetini bilhassa aydınlatmaktadır. Ṭulaytula büyük kilisesi arşivinden gelen ve daha ziyâde XII. ve XIII. asra âit bulunan pek çok vesikanın yakın zamanlarda negredilmiş olması sâyesinde hıristiyanların zaptettiği İspanya'daki ictimâî muhitlerin derinden-derine araplaştığını bütün genişliği ile tâyin etmek mümkün oluyor ve bu araplaşmanın mülkî, askerî ve iktisâdî sâhalara, dinî merâsime (mozarap menâsiki) kadar nufûz ettiği görülüyor. Doğrudan doğruya Kurtuba san'atından gelen, hemen dâimâ at nalı şeklinde, kemerler ile temâyüz eden ve kendine mahsûs bir san'at olan mozarap san'atının menşe'ini de bu cemâate ve onların şimâlî İspanya'ya hicret etmiş torunlarına izâfe etmek gerektir.

Bibliyografya: Bir az tarafgirâne olmakla berâber, en mühim eser F. J. Simonet, *Historia de los Mozárabes de España* (Madrid, 1903)'dır, bir de şu dikkate değer esere de birinci derecede bir yer verilmelidir: A. González, Palencia, *Los Mozárabes de Toledo en los siglos XII y XIII* (4 cild, Madrid, 1926–1930); bk. bir de R Chábas, *Los Mozárabes de Valencia* (Valencia, 1891); R. Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne* (2. tab, Leiden, 1931, bilhassa c. II); M. Gómez Moreno, *Iglesias mozárabes; arte español de los siglos IX—XI* (Madrid, 1919); A. González Palencia, *Historia de la España musulmana* (Barcelona, 1925); E. Lévi-Provençal, *L'Espagne musulmane du Xème siècle, Institutions et vie sociale* (Paris, 1932, s. 31–37); R. Menéndez Pidal, *La España del Cid* (Madrid, 1929), s 98 v.dd.; F. Pons Boigues, *Apuntes sobre los escrituras mozárabes toledanas* (Madrid, 1897); E. Saavedra, *La mujer mozárabe* (Madrid, 1904). (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MŞATTĀ. [Bk. MŞATTA.]

MŞATTA. MŞATTĀ, Ürdün'de müstahkem bir saray harâbesi.

Yapı tasviri. al-Mşattā „kışlak" Ürdün'ün şarkında, Şam'ın aş.-yk. 200 km. cenûbunda ve Lût denizinin şimâl sâhilinin 40 km. şarkında, Şam'dan Medine ve Mekke'ye giden hacc yolunun (*darb al-ḥacc*) yakınlarındadır. Yapı yanları 144 m. uzunlukta olan ve köşelerinde kuleler ile müdâfaa-edilen, dört-köşe bir duvar ile çevrilidir. Giriş kapısı cenûp kısmın ortasında olup, iki tarafında sekiz-köşeli bir kaide üzerinde yükselen beş-köşeli birer yarım-kulesi vardır; bu kulelerden müteâkip yuvarlak kulelere kadar, 5 m. yüksekliğinde ve 40 m. fazla uzunlukta bir süs şeridi bulunmaktadır ki, bunun bir kısmı Berlin'e gönderilmiş ve bu sâyede Mşattā câhiliye devri mimârî ve tezyinî san'atının dünyaca meşhûr bir eseri olarak tanınmış ve şark arkeolojisi üzerinde barâretli münâkaşaların merkezi olmuştur. Dış duvarın içindeki yapı 3 kısım olarak düşünülmüştür. Bunlardan yalnız ortadaki kısım kısmen tamamlanmıştır. Bu orta kısım da 3 parçaya ayrılmıştır: 1. giriş kısmı, 2. ortada üstü açık dört-köşe avlu ve 3. hukümdara mahsûs kısım. B. Schulz (*Jahrbuch d. preuss. Kunstsammlungen*, 1904 XXV)'un planında bir medhal ile bir giriş dehlizi vardır; bunların ikisi de kemerlidir. Ayrıca bu planda bunların etrafında bir takım odalar vardır ki, bunlardan medhalin sağına düşen mustatil bir oda, duvar içindeki hücresinin mihrap olması ihtimâli dolayısı ile, Herzfeld tarafından, bir câmi olarak tavsif edilmiştir. Bu kısmın bugün yalnız temel duvarları mevcuttur. Dört-köşeli büyük avlunun cenup kısmında duvarları tuğla ile örülmüş bir havuz bulunmaktadır; Tristram bunun karşısına düşen tarafta bir ikinci havuzdan bahsetmektedir; öyle ki, Schulz, tenâzür sebebi ile, avloda plan gereğince 4 havuz düşünülmüş olduğunu ileri sürmektedir. Hukümdarlara mahsûs kısım, 3 sahınlı bir oda, kubbeli bir salon ve yanlarda oturmağa mahsûs odalardan müteşekkildir. Duvarlar, aş.-yk. 1.50 m. yüksekliğinde olup, üst kısımları tuğladan ve geri kalan kısımları âdî duvar taşlarından örülmüştür (21×21 ve 27×27, kalınlığı 65 cm.). Üç sahınlı dehlizin sağında ve solundaki odaların beşik şeklinde çatı kemerleri vardır; bu kemerlerin en küçükleri bugün hâlâ mevcut olup, kapıların hafifletici kemerleri gibi, sivri yay-görünüşleri ile dikkati çekmektedir. Schulz orada bulup çıkardığı parçalardan, yıkılmış olan cepheyi, tam bir kat'iyet ile, yeniden yaptırılabilmiştir. Cephe kısmı, 3 sahına tekabül eden kubbe şeklinde 3 kemerden ibârettir; bu kemerler pâyelere istinat etmektedir. Dehliz, sütûnlar vâsıtası ile, 3 kısma bölünmüş

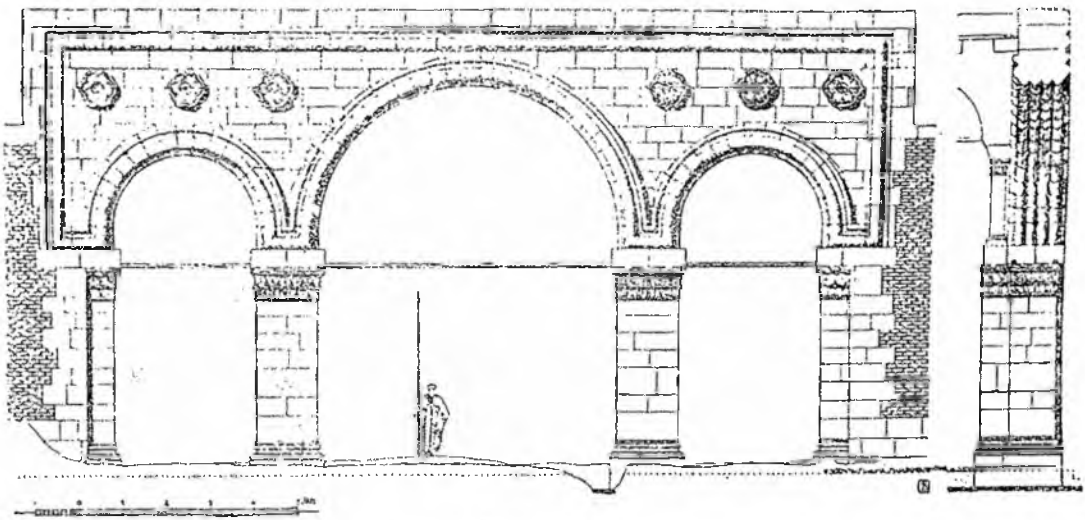

MŞATTĀ. Üç sahınlı büyük odanın önden görünüşü.

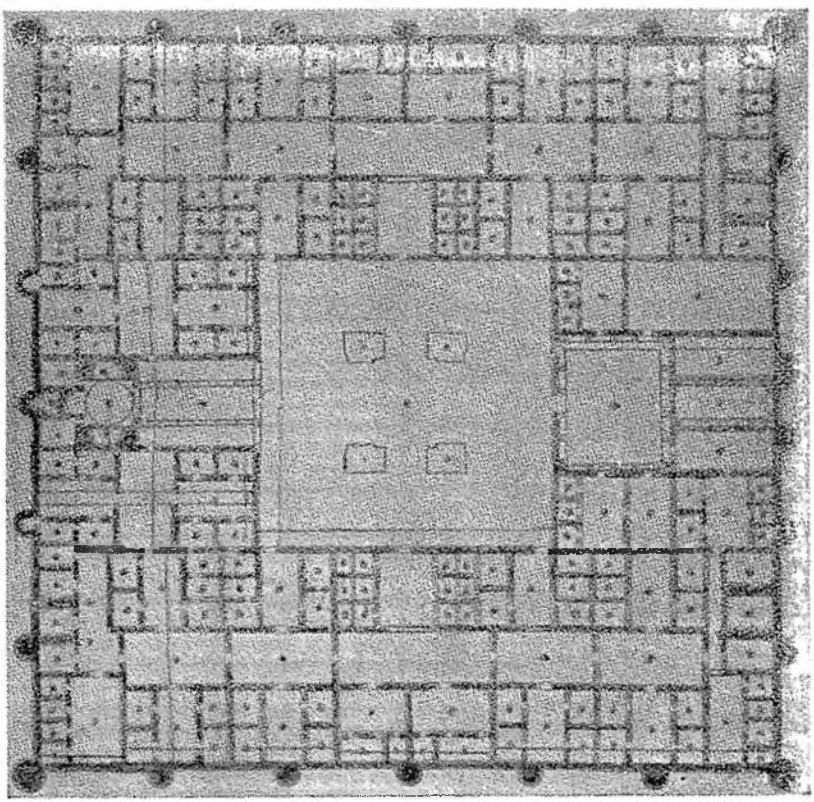

MŞATTĀ. Yapının plan denemesi.

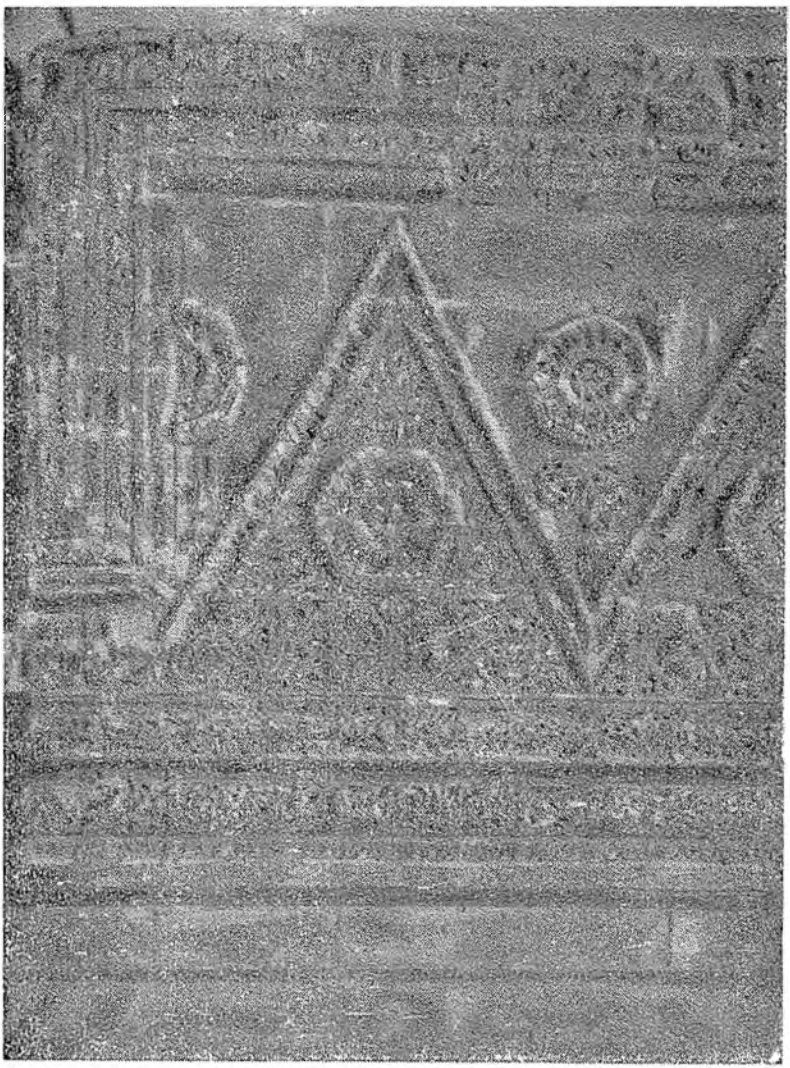

MŞATTÄ. Yapının yüzü.

idi; bu sütûnların bir kaçının gövdesi ile, üzerinde boya ve altın yaldız izlerine rastlanan bir sütûn başlığı bulunmuştur. Schulz, sütûnların gövde ve başlıklarındaki delik ve yarıklara bakarak, bunların başka bir yapıdan getirilip, burada kullanılmış olduğunu ileri sürüyor. Ayrıca cephe kısmının ufkî şekilde nihâyet buluşu gösteriyor ki, üstünün sivri bir çatı ile değil, düz bir dam ile örtülmesi düşünülmüş idi. Bu kısma yüksekliğini vermek için, iki sıra sütûn dizisi üzerine ikinci bir sütûn katı konulmuştur ki, bu tertibe Suriye mimârîsinde çok rastlanmaktadır. Nihâyet mustatil dehlizden ikinci bir kapı ile girilen dört-köşe kabûl ve merâsim salonunun üstü, 1 tam, 3 yarım kubbe ile örtülü idi ki, bunların hepsi çökmüştür. Dış duvarlarının iç kısmındaki dişler, sarayın iki büyük kanadında askerler v. b. için meskenlerin düşünülmüş olduğunu göstermektedir. Duvarların bu vaziyetine bakarak, Schulz bu kanatların planını çizebilmiştir. Dört-köşe çevre duvarı ile yuvarlak kuleler, bütün yapı ile birlikte, yarıda kalmış idi. Cephedeki kapı duvarının alt kısımlarındaki tezyinatlı büyük pervazın başlıca süsü 44 tâne yarım üçken teşkil eden zikzaklı kabartma şekillerdir. Bu üçken sâhalar, pervazın bittiği yerlerde, alçak kabartma, sık asma dalları ile süslüdür. Birbirine girmiş, biri yukarı, ötekisi aşağı doğru olan iki üçkenin ortasında, kenger yaprakları ile süslü kabartılar hâlinde, gülçeler vardır. Pervazın kaidesi, bir duvar etekliği ile tam kavaldan müteşekkil olup, şekil değiştirmiş bir dam korkuluğu biçimindedir. Pervazı yandan ve üstten çevreleyen saçaklık süslü silmeler ile kaplıdır. Schulz'un tahminine göre, inşaat durdurulmadan önce, kapının sol tarafından saçaklığa kadar olan kısmı tamamlanmış idi, sağ taraftaki kısım ise, pervazın yarı yüksekliğine kadar çıkmış bulunuyordu.

Asma dallı üç-köşe sâhalar büyük bir tenevvû göstermektedir. Burada üçkenlerin tasvirinde *Jahrb. d. Preuss. Kunstsammlungen*, 1904, XXV, levha VIII'deki resmî neşriyâttaki taslağı tâkip edeceğiz. A ve B üçkenlerinde dâireler içinde asma dalları ile üzümleri gagalayan kuşlar vardır; ayrıca A üçkeninin zirvesinde, T'ang sülâlesi zamanından itibâren çin mezar plastik san'atında büyük rağbette olan, insan başlı efsânevî bir hayvan bulunmakta idi. C'de dâireler birbiri içine geçmekte ve asma dalları yanında lotus çiçekleri yer almaktadır. D — I'de gerçeğe daha yakın bir şekilde çizilmiş olan asma dalları, iki yanlarında arslanlar ve kartal başlı, kanatlı arslanlar bulunan vazolardan taşmaktadır. Ayrıca bu asma bezekleri mandaları, parslar, vaşak ve ceylanlar ile süslüdür. J üçkeninde asma bezekler doğrudan-doğruya topraktan çıkmaktadır; bu bölmede, burada tamâmen istisnâî olarak, üzüm toplayan iki insan tasviri vardır. L üçkeni kapının sağına düşen ilk hayvan tasvirleri ile süslü olan son üçkendir. Sağ taraftaki bölmelerin üslûbu tamâmen başkadır. M — T'lerin de asma dallı çatıları vardır ve bunlar o derece incedir ki, âdetâ oyayı andırmaktadır ve bölmeden-bölmeye değişen örnek burada, imkân nisbetinde büyük ölçüde, tekrarlanmaktadır. U ve nihâyet V'de, asma bezekleri yerine, hurma yaprakları ve helezonlar ile nihâyetlenen mahrûtî şekiller ile kaplıdır.

Yapının şekil ve gâyesi. Plân bir *ḥira* planı şeklindedir; yâni arap çadırlarının yapı mâlzemesi ile inşâ edilen tarzdadır; adını orta mihverinde bulunan hukümdar çadırı veya meskeni ile birlikte Laḫmîlerin pâyitahtından almıştır ki, bu Mas'ûdî'deki Sâmarrâ tasvirinin aynıdır (krş. E. Herzfeld, *Erster vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen von Samarra*, Berlin, 1912, s. 39 v.d.) Mşattâ, Uḫaydir ve Sâmarrâ bu türlü şark sarayının küçük birer örneğidir. Yapının görünüşü Irak'taki Uḫaydir'a âit plan sâyesinde, bir örnek olarak kabûl edilebildiği gibi, bu yapıların ehemmiyeti de ilk defa H. Lammens (*La Bâdia et la Ḥira sous les Omeiades*, *MFOB*, IV)'in tetkikleri sâyesinde belirmiş oldu. Bunlara istinat ederek, Herzfeld Mşattâ'yı, Emevî halifelerinden birinin oturması için, *ḥira* şeklinde yapılmış bir *bâdiya*, yâni bir sahrâ sarayı olarak izah etti.

Mşattâ'nın keşfi, bibliyografya ve tarihinin tesbiti. Mşattâ 1872'de, H.B. Tristram tarafından, ilk defa olarak keşfedildikten sonra, onun arkeoloji müşâviri J. Fergusson bu barâbeyi Sâsânîlere âit bir saray olarak izah etmiştir. Ona göre, bu saray 614 (m. s.) tarihinde Suriye'yi fetheden Ḫusrav II. tarafından yaptırılmıştır. Mşattâ böylece Tristram'ın *The Land of Moab* (London, 1873) adlı eseri ile, san'at tarihine girdi. Arkeoloji tetkik ve münâkaşaları, ancak Mşattâ 1898'de A. Musil tarafından ziyâret ve R. E. Brünnow ile A. V. Domaszewski tarafından yapılan planı (*Provincia Arabia*, 1904 — 1909) neşir edildikten sonra başladı. Bu ara B. Schulz'un idâresindeki Prusya hafriyat heyeti Mşattâ'nın bulunduğu yere gitmiş bulunuyordu Schulz ve Strzygowski'nin tetkikleri Berlin'de *Jahrb. d. preuss. Kunst.* (1904)'de neşredildi. W. Bode Mşattâ'nın cephe kısmını Berlin'e nakletme fikrini Strzygowski'ye borçludur. İmparator Wilhelm II.'in bu tasarıya

karşı gösterdiği ilgi ve Sultan Abdülhamid ile olan dostâne münâsebetleri sâyesinde, çöl ortasında bulunan bu değerli eserin bir kısmı Almanya'ya nakledildi.

Yapı ve tezyinat tarihi üzerindeki araştırmaları esas alan Strzygowski, Mşattā'nın 400 — 600 (m. s.) tarihlerinde yapılmış olduğunu ileri sürmektedir. Van Berchem ise, tarihî bir takım sebeplerden, Clermont-Ganneau ve Dussaud ile birlikte, inşâ tarihi olarak, Laḫmîler zamanını göstermektedir. Onlara göre, Mşattā'nın IV. asırda yapılmış olması gerektir (*Aux pays de Moab et d'Edom*, 1909, IV, 401 — 408); hâlbuki Brünnov ile Musil bunun Ġassānîler zamanında yapılmış olduğunu ileri sürmektedirler. Buna karşılık C. H. Becker, Strzygowski'nin eseri hakkındaki yazısında (*ZA*, 1905/1906, XIX, 419 v. dd. ve *Islamstudien*, s. 276 v. dd.), inşa tarihi olarak, Emevî devri üzerinde duruyor; E. Herzfeld, *Genesis der islam. Kunst und das Mshattaproblem* (*Islam.*, 1910, I, 27 — 63 ve 105 — 144) adlı eserinde, san'at tarihinden aldığı delîller ile bunu isbata çalışmıştır; bu husûs H. Lammens'in aynı zamanda *MFOB*, 1910, IV, 91 — 112'de çıkan *Bâdia et Ḥîra* adlı tetkikinde de te'yit edilmektedir. Herzfeld de *Mshattâ, Ḥîra und Bâdiya* (*Jb. d. preuss. Ksts.*, 1921) adlı eserinde de Emevîler devri üzerinde durmuş ve eserine Walîd II'in yaptırdığı tâmirattan bahseden bir kitâbeyi eklemiştir. Walîd II. bir yıl süren saltanattan sonra (126=743/744) katledilmiştir ki, bu sebepten yapı tamamlanamamıştır. Mşattā'yı Walîd II.'in yaptırmış olduğu iddiası, İbn Muḳaffa'ʿ'ın rivâyetine dayanan H. Lammens (*JA*, 1915) tarafından da ileri sürülmüştür; buna göre, Walîd II. çölde kendi adını taşıyacak olan bir „şehir" kurarken, İbrâhîm adında biri tarafından öldürülmüştür. Lammens kurulan bu şehrin Mşattā olduğunu ileri sürüyor. Suriye çöllerindeki saraylar son zamanlarda Kudüs'te St. Étienne mektebi hocalarından Jaussen ve Savignac tarafından etraflıca tetkik edilmiştir (*Mission Arch. en Arabie III. Les chateaux Arabes de Qoseir Amra, Haraneh et Tûba*, Paris, 1922, 2 cild). Ṭūba ve Mşattā hakkında bu iki zât, selefleri gibi, bu yapıların aynı devre âit olduğu neticesine varmışlardır. Bu yapıların Emevîler devride yapılmış olmasını imkânsız gören hocalar bunların câhiliye devrine âit olacağını ileri sürüyorlar. İki yapı da tamamlanmamış olduğundan, bunların bir hükümdar sülâlesinin ve bir imparatorluğun son günlerine âit olması gerekir. İçinde putların bulunması dolayısı ile, Mşattā islâmiyet devrine mâledilemez (krş. Diez, *Die Kunst der islamischen Völker*, 2. tab., 1926, s. 153).

Mşattā'nın Emevîler devrine âit oluşu lehindeki delîller. 1904'te Mşattā hakkındaki tetkikleri neşrettiği zaman, Strzygowski'nin eli altındaki arkeoloji mâlzemesi, tarihî durumun tam olarak tâyini bakımından, kâfî değil idi. O zaman Emevî san'atı hakkında kat'î bir fikir edinmek güç idi. Bir çok yıllar süren ikameti ve mükerrer seyâhatları sâyesinde memleketi gâyet iyi tanıyan Herzfeld, 6 sene sonra çok daha sağlam bilgiler ile mes'eleyi ele alabildi. Kat'î neticeler çıkarabildiği en mühim âbide, kendisi ve Sarre tarafından Bagdad'da bulunup, meydana çıkarılan Cāmiʿ al-Ḥaṣṣakī'nin Abbâsîlerden önce veya ilk Abbâsî devrine âit olması gereken ve tezyinâtı Mşattā'nınkine benzeyen mihrâbıdır (*Isl.*, I, 33 v.dd., levha 1). Kapının sağındaki bücrenin bir mihrap olması fikrini kat'î olarak reddetmek lâzımdır; nitekim Herzfeld bunun üzerinde pek durmamaktadır. Hâlbuki sathî düşünce tarafdarları, mihrâbı elverişli bir delîl ve iyi bir hareket noktası olarak ele alıyorlar. Schulz mahallinde yaptığı tetkiklerde bu hücrenin mihrap olmadığını daha önce söylemiş idi ve onun tetkik planında duvardan 0,65 m. ileriye çıkan ve 1,62 m. genişliğinde ve 1,48 m. derinliğinde bir mihrap görülmektedir. Mihrablarda hiç bir zaman rastlanmayan duvar çıkıntısı kadar (bir istisnâ hiç bir şey ifâde etmez), ancak çok büyük yeni câmi mihraplarında mümkün olabilen genişlik (umûmiyetle bu derinlik başka yerlerde yoktur), burada ancak bir mahkeme eyvânı veya buna benzer bir şey bahis mevzuu olduğunu açıkça göstermektedir. Ḳaṣr al-Ṭūba'nın cenup duvarında, birbirine benzeyen kilise mihrâbı şeklinde, yarı-dâire biçiminde 3 m. kadar genişlikte 4 mihrab bulunmaktadır ki, hiç bir müsiüman arkeolog bunların mihrab olduğunu kabûl etmez. Bununla berâber Mşattā'nın Emevîler devrine âit olduğuna dâir böyle hayâlî delîller ileri sürmeğe lüzûm yoktur. Kullanılan mâlzemenin tenevvüünde ve mimârî tarzında ve binâ tezyinâtında Strzygowski'nin işâret ettiği, fakat izah edemediği küçük san'at esaslarının tatbikı ve nihâyet 4 gruba giren üçken sâhaların değişik üslûbunda sağlam delîller bulunmaktadır.

Mşattā'nın hükümdara âit kısmında Irak tuğla yapısı ile Suriye yontma-taş yapısının birarada bulunması, Emevîler tarafından tekrar tatbik edilen iş mükellefiyeti usûlü ilo çalıştırılan muhtelif işçi grupları tarafından yapılmış olduğunu göstermektedir. Tuğla kemer inşaâtı da Irak usûlüne uygundur ve ayrıca VII.

asrın başlarında henüz bilinmeyen sivri kemerler bulunmaktadır ki, en aşağı 600 (m. s.) yılından önceye âit bir tarih üzerinde durmak imkânını vermemektedir. Bununla berâber sivri kemerler ancak islâmiyetin ilk zamanlarında her tarafta görünmeğe başlamıştır. Kilise mimârîsinde yumurta şeklinde, Suriye'ye hâs bezeklerin yan görünüşüne, saçaklarda ise, şimâlî Mezopotamya'ya hâs görünüşlere rastlıyoruz. Revaktaki sütûnların islâmiyetin ilk zamanlarında el altında bulunan bakiyelerden te'min edildiği anlaşılmaktadır. Câhiliye devrinde kemerlerde ne tahta gergi, ne de eski bakiyeler kullanılmakta idi (Herzfeld).

Strzygowski ve Herzfeld'in söylediklerine ön kısım tezyinâtının ehemmiyeti hakkında bir kaç söz ekleyelim. Münâkaşalarda bugüne kadar iki nokta üzerinde pek durulmamış idi: bir taraftan tezyinat pervazının yarım kalmış hiç bir zaman tamamlanmamış olan tezyinatlı büyük bir cephenin alt kısmı olarak kabûl ve izah edilmesi, diğer taraftan bu tezyinat usûlünün İran dokuma san'atından geldiği. Ancak bu san'at bu tezyinâtın esaslarını verebilir ve bunun ve o güne kadar kullanılan mimârî tezyinatında yep-yeni ve duyulmamış bir san'atın meydana çıkışını izah edebilir. Bu pervaz üzerinde, plan gereğince, halılarda görüldüğü gibi, daha muhteşem tezyinatlı kapı cephesi tasavvut edilmiş olmalıdır. XVIII. ve XIX. asır rus nakışlarında ve işlemelerinde İran-Kafkas halıları te'sirinde meydana gelen birbirine zıt hayvan grupları ve ortalarında (gülçe yerine) birer servi bulunan asma dalları ile kaplı zikzaklı pervazlar, bu örneklerin ne derece yaygın bir rağbette olduğunu göstermektedir. Binâ tezyinâtında kullanılan ve rağbette olan bu dokuma örnekleri, memleketin ve devrin san'atına has an'anevî şekillere büründü. Muhtelif memleketlerdeki yontma taşların üslûp ve örnek çeşitliliğini bununla izah etmek mümkündür.

O güne kadar tâkip edilen an'anenin terki ve başka bir cihetten de emniyetle yönelme isteği, dünya ve cemiyet telâkkîsinde derin bir değişikliği gerektirmektedir. Bu derece mükemmel, kendi içine kapalı bir san'at şuûru, ister Laḫmî—ister Ġassânî olsun, an'aneleri tanımayan bir çöl şeyhinin ihtirası ile izah olunamaz. Bu şuûr, muazzam mâlî kaynaklar ve büyük bir kudret yanında, son derece düzenli bir san'at kültürünü gerektirmektedir; bu ise, ancak Emevîler sarayında bulunabilirdi ki, bunun hakîkaten mevcut olduğunu muhtelif kaynaklardan öğrenmekteyiz. Böyle bir eseri ancak mimârîden anlayan biri meydana getirebilirdi ve ancak dünyanın her tarafından gelen âlim, şâir ve san'atkârlar ile dolu bir saraydan böyle bir eserin planı doğabilirdi.

Sütûnlu ve hücreli yunan mimârîsinden bo kat'î ayrılış, ancak sağlam ve islâmiyet gibi, büs-bütün farklı dinî bir ideâlin gurûrlu şuûruna varmış yep-yeni dünya görüşünün bir ifâdesi olarak, izah edilebilir. İlk defa olarak, bu yeni akîde burada bir takım şekilli zemin üzerinde yer alan bir örnek ile an'atkârca bir ifâde kazanıyordu ki, bu XI. asırda Ḫargird *ayvān*'ının pervaz kitâbeleri şeklinde bir gelişme gösterecek idi (krş. Diez, *Charasanische Bdkm.*, levha 18/2). (E. DİEZ.)

MU'AḤḤİR. [Bk. ALLAH.]

MUALLİM NÂCİ. [Bk. NÂCİ.]

MU'ĀMALĀT. [Bk. İBÂDÂT.]

MU'AMMĀ. [Bk. MUAMMÂ.]

MUAMMÂ. AL-MU'AMMĀ (A.), *taf'îl* bâbından ism-i mef'ûldür. Aslında „körletmek" manâsına olup, türkçede „anlaşılması güç veya imkânsız söz" mânasına da gelir; ıstılâh olarak, bir takım remizler ve delîller ile çözülebilen bir edebî sıfatı, daha doğrusu bilmeceyi ifâde etmek için kullanılır. *Mu'ammā* ve onun ile pek yakın alâkası bulunan *luġaz*, beyan ilminin furûundan olup, beyânda gâye vuzûh ve sarâhat olduğu hâlde, muammânın da esâsı gizleme (*iḫfā'*) ve îmâdır; bu itibâr ile *bayān* ile *mu'ammā* biribirinin hilâfı olur (*Mawsū'āt al-'ulūm*, I, 229, 298). Bütün teferruâtına kadar tesbit edilen bu san'atin gizleme şekilleri zevke hoş gelmek ve intikali imkân dışında bulunmamak üzere, tertip edilmiş olmak lâzımdır. Muammâ ile lugaz arasındaki farka gelince, birincisinde bir şeyin (daha ziyâde şahsın) ismi, diğerinde ise, zâtı kasdedilir (bk. Mîr Ḥusayn b. Muḥammed al-Ḥusaynī; ölm. 904 = 1498/1499, *Risāla-i mu'ammā*; Fuzûlî, *Risāla-i mu'ammayāt*, nşr. Kemâl Edib, *Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi dergisi* Ankara, 1949. VII, sayı 1, s. 77 — 105; Paşa-zâde Hasîbî Efendi, *Risāla fî fann al-mu'ammā*; Ali Nihad Tarlan, *Dîvân edebiyatında muammâ*, s. 7 v.d.). Bu eserlerin birbiri ile alâkalarını tesbit için karşılaştırılmaları lâzımdır. Muammâyı zâhirî, bâzan müphem bir mânası olan bir cümle veya bir manzûmenin, bir takım usûller yardımı ile, bâzı harflerini kullanmak, bâzılarını düşürmek ve bâzılarının müterâdiflerini almak v.b. üzere tertip etme san'atıdır şeklinde daha etraflı olarak târif edilebilir (bu usûllere âit kaideler ile onların örneklerini gösteren eserler için bk. *bibliyografya*).

Muammâ tertibi hususunda başlangıçta üç ameliye (âmâl-i selâse) mevcut iken, sonra-

dan buna bir dördüncüsü ilâve edilmiştir (Hasîbî Efendi, ilâveden bahsetmeyerek, dört kaideyi birbirini tâkiben izah etmiştir). Muammâ tertibi için kullanılan 4 âmâl şunlardır: *a. a'mâl-i taḫşîlî* (gizlenen ismi bir kelime içinde yazıp, nereden başladığını ve nerede bittiğini gösterir; *tanṣîṣ* veya *taṣrîḥ*, *tasmiya*, *talmîḥ*, *taṣbîḥ* ve *istiāra*, *kināya*, *tarāduf*, *iştirāk*, *ḥisāb-i cumal*'den mürekkep olmak üzere, 9 kısma ayrılır); *b. a'mâl-i takmîlî* (gizlenen isme âit harflerin yan-yana getirilmesi, lüzûmsuz harflerin düşürülmesi v.b. hakkındaki nsûlü gösterir ve *ta'lîf* [*ittiṣâlî*, *imtizâcî*], *iskāṭ* [*'aynî*, *miṣlî*], *ḳalb* [*ḳalb-i kulb*, *ḳalb-i ba'ż*] 'den mürekkep olmak üzere, 3 kısma ayrılır); *c. a'mâl-i tashîlî* (muammânın hal yolunu göstermek usûlü olup, *intiḳād*, *taḥlîl*, *tarkîb* ve *tabdîlî*'den mürekkep olmak üzere, 4 kısma ayrılır); *d. a'mâl-i tazyidî* (kasdedilen ismin harflerine âit hareke, sükûn, şedde v.b. gösterir ve *taḥrîk*, *taskîn*, *taṣdîd*, *taḫfîf*, *madd* ve *ḳaṣr*'dan mürekkep olmak üzere, 6 kısma ayrılır). Muammâ ekseriyâ tek bir isim gizleyen bir beyit şeklinde tertip edilmekle berâber, müteaddit isimleri, hattâ her mısrâında bir ibârenin muhtelif kelimelerini ihtivâ etmek üzere de yapılabilir. Muammâyı ihtivâ eden kelimelerin sın mısraında olmasına dikkat edilir ise de, bu kaideye her zaman riâyet edilmediği de görülmektedir (muhtelif örnekler için bk. *Muammayât-ı Ârifî Efendi*, Üniversite kütüp., TY, nr. 796, 61b) ve bir vak'ayı üstü örtülü bir şekilde anlatmak için, muammâ ve lugaz san'atından istifâde edildiği olar. Buna en güzel misâl olarak, osmanlı vak'anüvislerinden Şefik Efendi'nin *Şefik-nâme* adlı küçük tarihini zikredebiliriz. Bu eserde müellif Edirne vak'asını her kesin anlayamayacağı bir tarzda hikâye etmek üzere, muammâ ve lugaz usûllerinden faydalanmıştır.

Muammâya iranlıların, lugaza ise, arapların daha ziyâde ehemmiyet verdiği görülmektedir. Türk dîvân edebiyatında ise, lugaz ihmâl edilmemekle berâber, muammâ ve onun ile münâsebeti bulunan *ta'miya* daha makbûl tutulmuştur. Araplar muammânın arûz mûcidi Ḫalîl b. Aḥmed tarafından icât edildiğini ileri sürerler; iranlılar ise, bunu 'Alî b. Abî Ṭâlib'e izâfe ederler (bunun doğru olmadığı hakkında bk. *Mawżū'āt al-'ulūm*, I, 301). İran'da muammâ kaidelerinin en ince teferruâtına kadar tesbit edildiğini, Hüseyin Baykara devrinde türkçe ve farsça mükemmel muammâlar tertip edilen 'Alî Şîr Navā'î'nin muhitinde bu san'atın pek ileri giderek, bu vâdide bir çok eserler vücûda getiren şâirler yetiştiğini biliyoruz. Muammâ san'atı osmanlı edebiyatına gâlibâ XVI. asrın başlarında gelmiş ve İran edebiyatındakinden hiç aşağı kalmayan, belki de bâzı husûsiyetler ibrâz eden bir inkişâf göstermiştir. Hasan Çelebî mârûf tezkiresinde, babası Kınalı-zâde Ali Efendi ile Edirneli Emrî'nin hâl tercümelerinde bu san'atın osmanlı edebiyatına gelişine dâir dikkate şâyân mâlûmat vermektedir. Bu müellife göre, „diyâr-ı Rum'da muammânın nâmı yok iken, o sırada Edirne'de Üç-şerefeli medresesinde Merhaba Efendi'nin dânişmendi bulunan Ali Çelebî ile arkadaşı Emrî'nin eline Mîr Ḥusayn b. Muḥammed al-Ḥusaynî'nin muammâ risâlesi geçmiş, iki arkadaştan Emrî okumak, Ali Çelebî yazmak sûreti ile, risâleyi istinsah ve mükemmelen tetebbû ettikten sonra, bu san'atta büyük bir mahâret sâhibi olarak, muammâ tertibine başlamışlardır. Hasan Çelebî'nin fikrine göre, Emrî muammâlarını garip beyitler şeklinde tertip ettiği hâlde. Kınalı-zâde Ali Efendi bu san'atı ihtivâ eden mısrâlardaki hüner bir tarafa bırakılacak olsa dahi, vücûda getirdiği beyitlerin ayrıca bir „letâfet ve melâhati" vardır. Filvâkî bir muammânın ciddeden güzel olması için, beyitin zâhirde de hoş bir fikir veya his ifâde etmesi gerekir. Diğer taraftan Hasan Çelebî, Emrî'den bahsederken, bu şâir hakkında „fenn-i şerîf-i muammâda ol denlü ad çıkarmıştır ki, muammâyât-ı Mîr Hüseyn'i bî-nâm ve nişân" etmiştir demekten de kendini alamıyor ve Emrî'nin irticâlen muammâ söylemekte de mahâret sâhibi olduğunu ve Edirne mesîrelerinde eğlenmek itiyadında olan şâirin Beşâret adlı ve Şemsî mahlaslı bir iranlı şâir tarafından söylenen hâle münâsip bir muammâya karşılık, Beşâret ismi üzerine farsça ve bedâhaten bir muammâ beyti inşât eylediğini kaydediyor. Muammâya ehemmiyet veren ve bir çok muammâlar tertip ettikten başka, bu san'ata dâir farsça bir de eser yazan Fuzûlî bir tarafa bırakılır ise, büyük türk şâirlerinin (msl. Bâkî, Nef'î, Nedim) bu tarza itibâr etmemişlerdir. Mâmâfih Nâbî gibi sayılı san'atkârların bu oyuncaklı san'at ile uğraştıklarını ve dîvan tertip edenlerden mühim bir kısmının bu hünerden de nesîbedâr olduklarını göstermek üzere, dîvânlarında bir kaç muammâ ve lugaz bulunduğunu görüyoruz.

Muammânın daha iyi anlaşılması için arap, fars ve türk dillerinde bu hususta bir kaç misâl zikretmek faydalı olur.

İsmu man kānā afżalu 'l-ḳavm
avvalu 's-sūm āḫiru 'ṣ-ṣavm

Sūm kelimesinin ilk harfi olan *s* ile *ṣavm* („oruc") 'ın sonu *'îd* (bayram) birleşince,

Sa'îd ismi çıkar (*Mavżū'āt al-'ulām*, I, 302).

Nām-i dilbar sa ḥarf mî-mānad
Har gakî az digar ba-rutba buland

Burada kasdedilen isimdeki harfler sıra ile biri birinden birer mertebe üstün, yâni $b=2$, $k=20$, $r=200$'dür. Bu harfler bir araya gelince, *Bekir* ismi çıkar (Nâlî, *Dîvân*, trk. yazm.).

Şevḳ ile ḫāṭır-ı ġamkin niçe gelsün cûşa
Şem'-i bezm almayacak sāyesini āġāşa

Burada *Şem'-i bezm*'in müterâdifi *mâm*, sâyenin müterâdifi *ẓill* olduğuna göre, bu ikinci kelime birincinin ortasına getirilince, *Maẓlûm* ismi çıkar (Nâbî, *Dîvân*, muammâyât kısmı).

Beyân-ı nev-ni hālān-ı çemenden
o bālā ḳaddi çeksem bir kenāra

Burada *beyân* kelimesinin *elif*'ini bir tarafa (başa) çekince, *Emin* ismi çıkar ki, bu beyit zâhirî mâna bakımından da, muvaffak olmuş sayılanlardan biridir (Sünbül-zâde Vehbî, *Dîvân*).

Hakikî şiir ile alâkası olmayan, fakat zihnî bir kabiliyet ve mümârese neticesi bulunduğu da inkâr edilemeyen muammâ hüneri git-gide itibârını kaybetmiş, mâmâfih eski tarz devam ettiği müddetçe, hattâ teceddüt devri başladıktan sonra dahi muammâ söyleyenlere rastlanmıştır (msl. Nâmık Kemâl). Saz şâirleri arasında öteden beri revacda olan muammâcılık son zamanlara kadar muhâfaza edilmiştir.

Muammâ ile benzerliği belirtilen *luġaz* (cem. *alġāz*), gerçi bir ismi değil de, bir şeyi gizlemek üzere tertip edilen bir hüner olmak itibârı ile, birincinin hemen-hemen aynı gibi görünüyor ise de, aralarında yapılış bakımından mühim bir fark vardır. Ekseriyâ *nedir ol* veya *ol nedir* gibi ibâreler ile başlayan ve uzunca bir manzûmeden mürekkep olup, halk bilmecelerinin edebî bir şekliui andıran bu san'ata bir cismin kapalı bir sûrette târifi diyebiliriz. Lugaz için türkçe dîvânlarda pek çok misâl vardır. Bu arada muammâ ile alâkalı bir san'at olan *ta'miya*'ye de temâs etmek lüzûmu vardır. Bir hâdise hakkında tertip edilen mısrâın (beyit veya cümle de olabilir) harflerine verilmiş adedî kıymeti cem'etmek sûreti ile hâdisenin vukû tarihini çıkarmak üzere yapılan tarihlerin eksiğini tamamlamak veya fazlasını tarhetmek üzere kullanılan îmâ ve remizli usûle *ta'miya* denilir.

Belgrad'ın İvaz Mehmed Paşa tarafından anlaşma sûreti ile fethine Râgıb Efendi (sadrâzam Koca Râgıb Paşa)'nın söylediği şu beyitin *leşker-i kāffār* terkibinin ikinci mısrâdan tarhı ioâp eder. Bu tâmiyeli tarihin, hâdiseye uygunluğu bakımından da, ayrı bir güzellik arzettiğini söylemeğe hâcet yoktur. Bâzı şâirler muammâ ile lugazın mezciaden meydana gelen bir tarz tâkip etmişler ve buna „muammâ ber tarik-ı lugaz demişlerdir.

Çıkarıp leşker-i küffârı dedim târîḫin
Belġrād ḳal'asını aldı Muḥammed Poşa

Bibliyografya: Taşköprü-zâde, *Mavżū'āt al-'ulām* (İstanbul, 1313), I, 229 v. dd.; ayn. mll., *Şaḳā'iḳ-i nu'mānîya* (trk. tro.), İstanbul, 1268, s. 166; Mîr Ḥusayn b. Muḥammed al-Ḥusaynî, *Risāla-i mu'ammā* (Üniversite kütüp., fara. yazma, nr. 590; 'Alî Şîr Navā'î adına yazılmıştır; muammânın usûllerini ve bir çok misâlleri muhtevîdir); Hasibî Efendi, *Risāla fî fann al-mu'ammā* (Üniver. kütüp., nr. TY. 590; muammânın usûllerini ve bir çok örneklerini ihtivâ eder); Ali Nihad Tarlan, *Dîvân edebiyatında muammâ* (İstanbul, 1936; burada bibliyografya gösterilmiştir); Edirneli Emrî, *Muammayât* (Üniver. kütüp., nr. TY. 794; 634 kadar muammâ ihtivâ eder); Ârifî Efendi, *Muammayât*, Üniver. kütüp., nr. TY; 794; 180 kadar muammâyı hâvidir); Kınalı-zâde Hasan Çelebî, *Tezkire* (bilhassa Kınalı-zâde Ali Efendi ile Emrî'nin hâl tercümeleri).— Arap edebiyatında muammânın başlıca üstadları ve muammâ şârihleri hakkında bk. Kemâl Edib, *Fuzûlî'nin muammâ risâlesi* (*Dil ve Tarih-Coğrafya fak. mecmuası*, VII, sayı 1, s. 65, not 19—20; i burada türk edebiyatında muammâ şarihleri hakkında mâlûmat vardır). Nâbî, *Dîvân* (İstanbul, muammayât kısmı; 185 kadar muammâyı ihtivâ eder); Konyalı Nâlî, *Dîvân*, 132 muammâ ihtivâ eder); Fıtnat Hanım, *Dîvân* (İstanbul, 1269; burada 35 muammâ mevcuttur); Sünbül-zâde Vehbî, *Dîvân* (Bulak, 1253; 32 muammâyı muhtevîdir); Neylî, *Dîvân*; *Muammayât-ı Câmî*; Moh. Ben Cheneb, *IA*, bk. mad., burada gösterilen bibliyografya aşağıdadır: Ḳuṭb al-Dîn al-Nahravālî, *al-Kanz al-asmà' fî fann al-mu'ammā* (Brockelmann, *GAL*, II, 285, 383); 'Abd al-Mun'im b. Aḥmed al-Bakkā', *al-Ṭirāz al-asmā' 'alā kanz al-mu'ammā* (*GAL*, II, 285.381); *Calā' al-doyāci fi 'l-mu'ammayāt va 'l-alġāz va 'l-aḥāci* (Beyrut, 1882); Ṭāhir b. Ṣāliḥ al-Cazā'irî, *Tashîl al-macāz fî fann al-mu'ammā va 'l-alġāz* (Beyrut, 1308); 'Abd al-Hādî Nacā al-Abyārî, *Su'ād al-muṭālî' li su'ād al-maṭālî'* (Bulak, 1283), I, 3; 'Abd al-Ḳādir b. Muḥammed al-Ṭabarî, *'Uyūn al-masā'il min a'yān al-masā'il* (Kahire, 1316), s. 108; Muḥammed b. Ḳays al-Rāzî, *al-Mu'cam fî ma'āyîr aş'ār al-'acam*

(Leiden, 1901), s. 397: al-Curcānī, *Ta'rīfāt* (İstanbul, 1307), s. 150; Garcin de Tassy, *Rhétor. et prosodie des langues des musul. de l'Or.* (Paris, 1873), s. 165.

(M. CAVİD BAYSUN.)

MU'AṬṬİLA. [Bk. TA'ṬİL.]

MU'ĀVAŻA. [Bk. MUÂVAZA.]

MUÂVAZA. MU'ĀVAŻA (A), mübâdele, değiş-tokuş.

1. *Mu'āvaża*, mübâdele, değiş-tokuş, hukuk tarihi bakımından, iki taraflı alış-verişin ilk şekli olup, satışa (*bay'*; romalılarda: *emptio-venditio*) tekaddüm etmiştir. Ancak zaman ile para meydana çıkıp da, diğer tarafın karşılık olarak vereceği malı para ile ödemesi neticesinde, mübâdelenin yerini satış almıştır. Eski islâm hukukunda dört türlü satış var idi.

a. Bir malın bir başka mal ile mübâdelesi; bu iptidâî mübâdeledir (*mu'āvaża*). Mübâdele peşin olarak yapılan bir alış-veriştir; devir ve teslim „elden ele" (*yadan bi-yadin*) yapılır.

b. Bir şeyin bir semen (*ṯaman*) karşılığında mübâdelesi. Semen (altın veya gümüş) ile para kasdolunmaktadır. Burada, kelimenin asıl mânasında, satış [bk. mad. BAY'] mevcuttur.

c. Bir semenin (*ṯaman*) bir başka semen ile mübâdelesi; altının veya gümüşün, altın veya gümüş ile mübâdelesi. Buna *ṣarf* (b. bk.; para mübâdelesi) denilir.

d. Bir alacağın (*dayn*, borç), muayyen bir para karşılığında mübâdelesi. Bu zümreye bilhassa *salam* veya *salaf* [b. bk.] girmektedir.

2. *Mu'āvaża*, *ṣulḥ* [b. bk.] denilen anlaşmanın tâlî bir bölümüdür. İbn al-Ḳāsim (s. 338)'ın ve diğer fakîhlerin târifine göre, anlaşma *ṣulḥ al-ibrā'* („borcun tenzili", tebriyesi değil) ve *ṣulḥ al-mu'āvaża* („borc mübâdelesi") olmak üzere, ikiye ayrılmaktadır. Bu sonuncuyu İbn al-Ḳāsim şöyle târif ediyor: „... ve mübâdele, yâni mübâdele anlaşması, bir kimseye âit hakkın üçüncü bir şahsa devridir; msl. bir kimse bir evin tâmamı veya bir kısmı üzerinde bir bak iddia ettiği zaman, diğeri bu iddiayı kabûl eder ve bu husûsta bir anlaşma yaparak, borcu muayyen bir eşyâ, msl. elbise ile öder." Bu hâlde alacaklı, üzerinde hak iddia ve borcunun reddettiği şey yerine, anlaşmazlık mevzuu olan borcun ortadan kalkması için, bir başka şey alır. Hukukî bir talep karşısında, eşyâ îtası yerine, bir anlaşma da akdedilebilir. Şu misâl yukarıdaki izahları aydınlatmaktadır: Zayd, 'Amr'a karşı hukûkî bir talepte bulunur. Amr da Zayd'den bir hak iddia eder. Bu vaziyette ikisi de bir *ṣulḥ al-mu'āvaża*'da isteklerinden vazgeçer ve talepleri iptâl olunur.

3. *Mu'āvaża*, nihâyet, islâm hukukunun mukavele bahsine âit bir istılah olup, bu mevzûda, bugüne kadar, kaynaklara dayanan umûmî bir tetkik yapılmamıştır. Bir mukavele (*'aḳd*) tek taraflı veya iki taraflı (*contractus unilateralis* veya *bilateralis*) bir vecibeye istinâden yapılabilir. Karşılıklı vecîbelere (talep ve mukabil-talep) dayanılarak yapılan bu sonuncu şekil mukaveleye islâm hukukunda *mu'āvaża* denilmektedir. Bu çeşit mukaveleler, msl. satış, kirâ, evlenme v.b. mukaveleleridir.

Bibliyografya: L. W. C. van den Berg, *De Contractu „do ut des"* (Leiden, 1868), s. 29; Aḥmed Abu 'l-Fatḥ, *al-Mu'āmalāt* (Kahire, 1340), I, 41, 187 v. dd.; al-Şīrāzī, *Kitāb al-tanbīh* (nşr. A. W. T. Juynboll), Leiden, 1879, s. XI, XLVIII, XIV; R. Grasshoff, *Die allgemeinen Lehren des Obligationenrechts* (Göttingen, 1895); bk. bir de fıkıh eserleri.

(OTTO SPIES.)

MU'ĀVİYA. [Bk. MUÂVİYE.]

MUÂVİYE. MU'ĀVİYA, ilk Emevî halifesi. Abū Sufyān ile (? — 680; Kureyşlerin reisi 'Utba b. Rabī'a'nın kızı) Hind'in oğlu olup, milâdî VII. yüz yılın ilk 10 yılı içinde Mekke'de doğmuştur. Mekke'nin en nüfûzlu şahsiyeti, hattâ belki de bu cemâatin hakikî reisi olan babasının nezareti altında Kureyşlerin anladığı mânada idâre usûllerini kavramağa fırsat bulmuş idi. Mekke'nin teslim (*fatḥ*) yılında müslüman olduktan sonra [kendi rivâyetine göre, 'Umrat al-Ḳażā'da müslüman olmuştur]. Peygamberin yanına kâtip olarak, girdi. Mu'āviya, bu sıfatı ile, yeni hukûmet sisteminin bütün müesseselerini ve ayrı zamanda, sonradan birlikte çalışacağı veya mücâdele edeceği kimseleri tanımış oldu: 'Omar, 'Alī, Ṭalḥa, Zubayr ve 'Ā'işa, 'Amr b. al-'Āṣ ve Muġīra b. Şu'ba. Bu iki cepheli yetişme tarzı genç ve fevkalâde müstaid Mu'āviya'yi çok erken olgunlaştırmış ve ono istikbâli için hazırlamış idi.

Mu'āviya Abū Bakr'in halifeliğinde, kardeşi Yazīd ile birlikte, Suriye fetbine gönderilince, bu yeni sâbada hayret uyandıracak bir faâliyet göstermiş ve 'Omar'in hilâfeti zamanında, Caesarea (Kayseriye)'nın ve Finike cihilindeki diğer şehirlerin alınması gibi, askerî başarılar ile temâyüz etmiştir. Yazīd'in zamansız ölümü üzerine, Mu'āviya, Şam vâlisi olarak, onuo yerine gitti. 'Omar zamanında yalnız Şam ordugâh ve vilâyetini idâreye me'mûr olan Mu'āviya, halifenin vefatından sonra, 'Oşmān zamanında arap silâhlarının fethettiği Suriye'nin diğer vilâyetlerinin idâresi'ni de uhdesinde birleştirdi. Kendisine akrabâ olan 'Oşmān onun nufûzunu tasdik ve daha da

tezyit etti. Mu'āviya böylece hâkimiyeti altındaki kimseleri kendisine bağlamış ve 20 yıllık idâresi esnâsında Suriye'yi yeni devletin en iyi teşkilâtlandırılmış ve en iyi yetiştirilmiş askerî birliklerine sâhip, örnek bir eyâleti hâline getirmiştir. 'Oṡmān'ın öldürülmesine mâni olamayan Mu'āviya gâyet mâhirâne bir sûrette onun intikâmını almağı kendine bir vazife bildi. Bu onu hilâfete götürecek idi; aynı zamanda, 'Alī ile de açıktan-açığa mücâdeleye sevkedecek idi. Mu'āviya tearruz husûsunda aceleye kapılmadan rakibinin kuvvetlerini isrâfa ve itibârını dâhilî savaşlarda ve mes. 'Alī'yi selefinin katline iştirâk ile itbâm eden muhâliflerine (*'Oṡmāniya* fırkası) ve diğerlerine karşı giriştiği beyhûde mücâdelelerde boş yere harcamağa bıraktı. Ṣiffīn yanındaki neticesiz savaş, Aẕruḥ'ta baş-vurulan hakem kararı ile son buldu. 'Alī'nin hal'ini isteyen bu karar Mu'āviya'ye hareket serbestîliği vermiş oluyordu. Mu'āviya tam bu sıralarda 'Amr b. al-'Āṣ'ı kendi dâvasına kazanmış idi; Mısır'ı elde etmek için, bu kıymetli yardımcıdan faydalandı. Mu'āviya askerî ve siyâsî başarılarından cesâretlenerek, bir taraftan kendisini askerî birlikleri tarafından halîfe ilân ettirirken, diğer taraftan hâlâ 'Alī'ye tâbî eyâletlere de mütemâdiyen akınlar yapmakta idi. İbn Mulcam'in sûikastı, Mu'āviya'nin tabta çıkması için, son engeli de ortadan kaldırmış oldu. Bunun üzerine Kudüs'te kendisine resmen bi'at edildi. Onun için halîfe unvanı 20 yıllık gayretlerinin ve emektar suriyeli me'mûrlarının sadâkati sâyesinde elde ettiği bir emr-i vâkînin resmî bir tasdikından ibâret idi. Nizam ve âsâyiş isteyenler onu devletin 10 yıldan fazla bir zamandan beri içinde çırpındığı istikrarsızlığa son verilebilecek tek insan sayıyorlardı. 41 (661)'de Irak'a yaptığı sür'atli bir sefer ile Ḥasan b. 'Alī'yi âilesinin hilâfet üzerindeki iddialarından kat'î olarak vazgeçirtmeğe muvaffak oldu. Dicle şarkındaki eyâletlerin itâat altına alınması halîfeliğin birliğini yeniden sağladı; bu yıla *al-Camā'a* („birleşme") yılı denilmiştir.

İran'da ise, Ziyād b. Abīhi [b. bk.] adında biri 'Alī âilesinin bayrağını inat ile tutmakta idi. Mu'āviya onu *istilḥāḳ*, yâni kendisini, ona ayrı, baba (Abū Sufyān) bir kardeşi olarak tanımak sûreti ile kazandı. Bu cür'etkârâne oyun, Mu'āviya'yi çoktan beri kendisi ile iş-birliği eden 'Amr b. al-'Āṣ ve Muġīra b. Şu'ba'nin rakibi ve hilâfetin en ziyâde ileri gelen idârecisinin sadâkatini te'min etmiş oldu. Bu dört başın müşterek faâliyeti karşısında Emevî aleyhdarlığının bütün desîseleri boşa çıkmağa mahkûm idi. Muġīra'nin ölümünden sonra, Ziyād, Baṣra vâliliğine ilâve olarak, Kûfe'nin aynı zamanda 8 yıl müddetle bütün şarkeyâletlerinin idâresini üzerine aldı. Ehliyeti ve kuvvetliliği sâyesinde Ziyād kendisine gösterilen emniyete tam mânası ile lâyık olduğunu isbat etmiştir. Devletin bu yarısı için her hangi bir endîşe duymayan Mu'āviya, artık kendisini, muazzam devletin diğer kısmında âsâyişi iâdeye, refâhı te'mine ve daha henüz sona ermiş uzun mücâdelenin izlerini silmeğe vakfetti. Kumandanlar uzak hudutlarda durmadan fetihlerde bulunurken, garp donanmasını teşkilâtlandırdı. Kıbrıs ve Rodos'u zaptetti. Oğlu Yazīd İstanbul'u iki defa yakından kuşattı. Mu'āviya'nin başlıca eseri, siyâsetine körükörüne itâat eden birliklerden teşkil ettiği Suriye ordusu oldu. Bu ordu halîfeleri için devletin büyük askerî ihtiyat kuvveti olmuş, sayısız asker ve kumandanlar yetiştirirken, muazzam bir fidanlık vazifesi görmüştür. Mu'āviya bu orduyu Bizans topraklarına her yıl yaptığı akınlar ile dâimâ tâlimli tutmağı başardı. Bu akınlar, muayyen bir fetih planına göre yapılan seferlerden ziyâde, büyük ölçüde baskınlardan ibâret idi. Mu'āviya, bu yoldan düşmanını öz memleketinde meşgûl etmek sûretiyle, bizzat kendi hudutlarını te'sirli bir şekilde müdâfaa etmiş oluyordu. 'Alī ile yaptığı mücâdele esnâsında Marda'ilerin (*mārûnîler*) hücûmuna uğrayınca, bu mâcerâcıların geri çekilmelerini Bizans imparatoruna para vermek sûretiyle te'min etmekte tereddüt etmedi. Halîfe ilân edildikten sonra, bu tarihten beri devlet merkezi olan Şam'ı ordusunun başına geçmek üzere nâdiren terketmiş olmasına rağmen, yine de „zaferi sağlayan adam" olmakta devam etmekte idi. Ordunun rahatına ve techizâtına itinâ ediyor, ücretlerini iki misline çıkarıyor ve bu ücretleri o zamana kadar alışılmamış bir intizam ile ödemeğe çalışıyordu. Rakibi 'Alī'nin şehâdetine göre, Mu'āviya Suriye ordusuna emir verince, „bu ordu ücret talep etmeden, yılda iki-üç defa, kumandanları kendisini nereye sevkederse oraya gidiyordu". Seziş kabiliyeti sâyesinde, her zaman için, gerek Kureyşler arasından, gerek diğer kabîlelerden en işe yarar idârecileri ve en iyi kumandanları seçebiliyordu. Adları evvelce zikredilenlere Ḍaḥḥāk b. Ḳays, Abu 'l-A'var al Sulamī, Muslim b. 'Uḳba, Busr b. Abī Arṭāt, Ḥabīb b. Maslama de ilâve edilebilir. Cömertliği ve muazzam para tahsisleri sâyesinde Peygamber âilesi efrâdının, Alevî ve Hâşimîlerin, mes. İbn 'Abbās, İbn Ca'far, 'Alī, kardeşi 'Aḳīl ve „iki Hasanlar" (*al-Ḥasanān*)'ın, yâni 'Alī'nin oğullarının, rahat durmalarını te'mine muvaf-

fak olmuş idi. Sarcūnī âilesinin iş sâhasındaki tecrübelerinden faydalanarak, mâlî teşkilâtı düzene koymuş idi. Bu mâlî islâhat ona, ordusunun bakımını, âmme hizmetlerinin yerine getirilmesini ve tâkip ettiği siyâsetin başarısına yarayacak geliri te'min etmekte idi. Her zaman zirâat ile meşgûl olmaktan geri kalmamıştır. Bilhassa çok ihmâl edilmiş olan Hicaz eyâletinde zirâati geliştirmek için gayretler sarfetti. Onun akrabâları ve nüfuz sâhibi muâsırları tarafından örnek alınan bu gayreti, Emevîler devrinde bu bölgeye daha sonraları görülmeyen bir gelişme çağı te'min etmiştir. Mu'âviya Medine, Mekke ve Ṭā'if civarındaki arâzide geniş tarlalar açtırmış, kuyular kazdırmış ve su bendleri yaptırmıştır.

Mu'âviya Suriye'deki hâkimiyetini, Kelb kabilesine mensup karısı Maysūn'un kabîledaşları ile olan sıkı bir râbıtaya ve bunların tavassutu ile de Ḳuḍā'îler ve diğer yemenli kabîlelere istinât ettirmiş idi; bu yemenli zümreler Suriye'deki arapların büyük ekseriyetini teşkil etmekte idi. Bütün Emevî devri boyunca Suriye'nin hâkimiyeti hep bu temele dayanmış ve bundan kuvvet almıştır. Mu'âviya'nın hıristiyanlara karşı tâkip ettiği siyâset, her şeyden evvel müsâmahalı bir siyâset idi. O nihâyet zengin, fakat zorlu ve eğlenceye düşkün tabiatını frenlemeğe çalışmak sûretiyle, oğlu Yazīd'i kendi idâre geleneklerine devama muktedir bir halîfe olarak yetiştirmeğe çalışmış idi. Halîfeliğinin sona ermek üzere olduğunu hissedince, büyük bir mahâret ile Yazīd'i evvelâ Suriye'de, sonra da diğer eyâletlerde kendisine halef olarak kabûl ettirmeğe muvaffak oldu. Bu nâzik iş onun son siyâsî zaferidir. 60 (679 teşrin I.) yılında halîfeliğinin 20. yılına basmış ve devamlı başarılar ile geçmiş olan hayatının hemen-hemen 80. yılını arkasında bırakmış bulunuyordu. Mu'âviya hicretin 3. veya 4. yılında İbn Durayd (*Kitāb al-iştiḳāḳ*, s. 256)'in iddiası hilâfına olarak, bülûğa ermiş bulunmalıdır; çünkü bu tarihten 4 yıl sonra Peygamberin kâtibi olmuştur. Kırk yıllık siyâsî hayatında ciddî hiç bir hâdise meslekî ilerilemesine sekte vermemiş idi. Ḥasan b. 'Alī'nin halîfelikten vazgeçmesinden sonra, „rakipsiz ve islâm kuvvetlerinin fethettiği topraklarda, islâm fetihlerinden hiç birini elden çıkarmadan, hüküm sürmüş idi. Ne 'Abd al-Malik, ne Manṣūr, ne de Hārūn al-Raşīd, islâm tarihinde bu eşsiz övgüye hak kazanmışlardır" (al-Ẕahabī). Şam'da 60 yılı recebinde (680 nisan) öldü ve türbesinin hâlâ mevcut bulunduğu Bāb al-Ṣaġīr mezarlığına gömüldü. Ölümünden önce, Yazīd'in Anadolu'dan dönmesine kadar niyâbetini Żaḥḥāk b. Ḳays ile Muslim b. 'Uḳba'ye tevcih etmiş idi. Peygamberin sahâbesi ve kâtibi, „mü'minlerin anası" Umm Ḥabība'nın kardeşi bulunmanın te'min ettiği mertebe onu şî'îlerin kininden ve bir kaç Abbâsî halîfesinin resmî tel'înlerinden kurtaramamıştır. Hâtırasına karşı oğlu Yazīd'in hâtırasından daha müsâmahalı davranan sünnî an'ane umûmiyetle onun sahâbelere mahsûs hakkını kabûl ve teslim etmektedir. Sûriyeliler şan ve şeref dolu olan idâresinin hâtırasını uzun müddet hürmetle yâdetmişlerdir. Mu'âviya'nın Suriye hâricinde bile Ḥanbelîler arasında *ġulāt* adı verilen, kendisine taassup ile bağlı, tarafdarları da var idi.

Mu'âviya'nın siyâseti. Arapların tarihî ve edebî eserlerinde Mu'âviya'nın „akıllıca mülâyemeti ve nefsine tam hâkimiyetine" (Wellhausen), arapların *ḥilm* kelimesi ile ifâde ettikleri mefhûm içinde mündemic husûsiyetlere bir fasıl ayırmayanları pek azdır. Araplar bu ana husûsiyet ile hakîki idâre adamlarını vasıflandırmak isterler. Süfyânîlerden olan bu hükümdar hayatının büyük başarısını bu husûsiyetine borçlu olmalıdır. Böylece „Mu'âviya'nın *ḥilm*'i" darb-ı mesel olmuştur. Bir az karışık ve daha ziyâde zamana uygun şekilde hareket etmek husûsiyeti ile bu *ḥilm*, kurnazlık ve pek de vicdânî olmayan bir siyâset ile bağdaşabilir. Mu'âviya'nın bu vaziyeti, hükümdarın izzet-i nefsine karşı yapılan en ânî hakaretlerde bile, muhâfaza ettiği söylenmektedir. Onun güler yüzü ve soğuk-kanlılığı en inatçı düşmanlarını bile zararsız hâle getirebiliyordu. Tahsis ettiği maaşların ve cömertçe ihsanların altın zinciri ile en inatçı aleyhdarlarının dizginlerini elinde tutmağı başarmış idi. Dostları, bâzı ihsanlarının azameti karşısında hayretlerini ifâde ettiklerinde, „bir harp bundan çok fazlasına mâl olur" demeği itiyat etmiş idi. Alevî ve Hâşimîlere karşı hep bu usûlü kullanmıştır. Mu'âviya, haksız olarak, 'Alī'yi sebbetmek âdetini koymakla suçlandırılmıştır. Hâlbuki Mervânîlerden önce bu âdetin izlerine, kat'î olarak, rastlanmamaktadır.

Emevî âilesinin tâlî kolları Mu'âviya'ye mümtaz yardımcılar sağlayordu. Fakat Mu'âviya bunların en harislerini lüzûmundan fazla yükseltmiyor veya bir mevkide uzun müddet bırakmıyordu. Bütün akrabâlarına kendi emirlerini körü-körüne yerine getirmekten ibâret olan danışma duygusu aşılamak husûsunda da, büyük bir mahâret göstermekte idi. Emevîler kendisinin tabi'î yardımcıları idiler. Mu'âviya de onları kullanmamazlık edemiyordu; fakat henüz halledilmemiş olan saltanatın intikali

mes'elesi onu iktidarın mes'üliyetlerini paylaşmağa dâvet ettiği akrabâlarına karşı itimatsızlığa sevkediyordu. Onları gözden uzak tutmamağa itinâ ederdi. Söz götürmez bir nüfûza sâhip olup, kendi nâmlarına çalıştırdıklarını belli etmekten çekinmeyen İbn 'Âmir, Sa'îd b. al-'Âṣ ve Marvân b. al-Ḥakam gibi, akrabâlarının bilhassa zekî olanlarına karşı, ihtiraslarının müteveccih olduğu gâyeye erme ümitlerini tamâmiyle kıracak şekilde hareket etmekte idi. Halîfe 'Oşmân'ın oğullarını, endişe etmeğe değmeyecek kadar, ehemmiyetsiz addediyordu. Buna mukabil Marvân ile Sa'îd, hemen muntazam denilebilecek fâsılalar ile, islâmın ve hukûm süren hânedanın beşiği Hicaz'ın idâresinde bir birlerine halef-selef olmakta idiler. Mu'âviya onların, bu kadar mühim bir merkezde, hânedanın istikbalini tehlikeye düşürebilecek bir durum ve muhit yaratmalarına zaman bırakmak istememekte idi. Nihâyet bu iki akrâbasının yerine artık hemen-hemen yetişmiş bulunan yeğeni, Sufyânîlerden, Valîd b. 'Utba'yi seçmeğe karar verdi. Şark eyâletlerinin bağlı bulundukları önemli Irak vilâyetinde Mu'âviya, Muğîra, Ziyâd ve bu sonuncunun oğlu 'Ubayd Allâh gibi, Sakafîlere mensûp me'mûrları tercih etmekte idi. Mu'âviya Ṭâ'if'in zekî ahâlisi içinden çıkmış olan bu kimselerin bağlılığını takdir ediyordu; diğer Emevî kollarının kıskandığı bu kimseler, mevkîlerini borçlu oldukları hukûmdara dayanmak zorunda kalmışlardı. Ziyâd'ın son derece yükselişi ve halîfenin ona gösterdiği itimat, bir an için, Mu'âviya'de onun kendisine halef olmağa çalıştığı intibaını uyandırmış idi. Akrabâlarına karşı takındığı bu tavırda hânedanın menfaatleri bütün diğer mülâhazalara hâkim bulunmakta idi. Valiahd genç idi. Mu'âviya Emevî akrâbalarını, veliahdinin rakibi olarak ortaya atılmak hevesinden alıkoymak endîşesinde idi. Bu plan başlangıçta Yazîd'in aleyhine oldu. Eğer Mu'âviya tecrübesiz Valîd yerine, kudretli Marvân'ı Hicaz vâliliğinde bırakmış veya oraya yeniden tâyin etmiş olsa idi, gaflet içinde bulunan Ḥusayn Kerbelâ teşebbüsünden her hâlde vazgeçirilmiş olurdu.

An'anevî nokta-i nazardan Mu'âviya tamâmiyle örnek bir arap hukûmdarı olarak görünüyor. Edipler, hukukçular, ansiklopediciler ve seçme şiir mecmuaları tertip edenler, insanların idâresi ve devlet işlerine müteallik bir darb-ı mesel veya ata-sözü zikrettiklerinde, bunu Mu'âviya'ye mâletmekte pek tereddüt etmezlerdi. Mu'âviya lehindeki tam ittifakı sünnîlik bir tenkide tebdîl etmekte ve Mu'âviya'yi Peygambere vekâlet demek olan halifeliği hukûmdarlığa, diğer bir tâbir ile, islâmiyet içinde, rûhâniyeti en yüksek ve hakikatte sırf dünyevî olan bir iktidar hâline sokmakla suçlandırmaktadır. Bu hukûm Mu'âviya'yi kötülemeği hedef tutmakta ise de, hakikatte asıl onun büyük meziyetini belirtmiş bulunuyor. Onun şahsında, nizam tanımayan bedevî unsurunun tecâvüzlerine karşı kendilerini güçlükle müdâfaa eden selefleri arasında beyhûde yere aranılan hukûmdar, yâni teşkilâtçı ve idâreci vasıfları gâyet açık bir şekilde belirmektedir. Rûhânî iktidarın bu istihâlesi, bunun lüzûmunu ilk olarak takdir edip, gerçekleştirmeğe çalışan 'Omer zamanında başlamış idi. Mu'âviya bunun inkişâfını daha mâessir bir merkezleştirme yoluna, hukûmdarın şahsî kudret ve salâhiyetlerini genişletmeğe gayret etti. Hukûmdara, halk arasına çıkmanın ve teşrifâtın vereceği faydaları te'min için, namazlarının o vakta kadar son derece halkçı olan mâhiyetini daha resmî bir hâle getirdi. Mu'âviya *minbar*'de muhâfızları (*şurṭa*) tarafından etrafı çevrili olarak göründü — 'Alî daha evvel bir muhâfız kıt'asına mâlik idi — ve *ḫuṭba*'yi oturmuş vaziyette okudu. Onun bu hareketinde bir gurûr nişânesi görülmek istenmiştir; fakat böyle bir iddiayı ileri sürmek şu noktayı unutmak olur: *minbar*, başlangıçta, hukûmdarın oturduğu yer, taht mâhiyetini taşımakta idi; bir merâsim eşyâsı, vaaz kürsüsü olması, mescidin sırf ibâdethâne olmasından sonradır. Bu *mulk* ithâmı Mu'âviya'nin dinî inancını da şüpheli göstermek hedefini güdüyordu; fakat ahlâka ve husûsî hayatına ağır bir ciddiyet hâkim idi. İyi bir baba ve âilesine düşkün bir koca idi. Dinî vazifelerini dikkat ve ihtimam ile îfâ ederdi. İyi bir müslüman olarak vefat ettiği görülmüş idi.

Ḥilm'i yanında vak'anüvisler, müttefikan, Mu'âviya'nin müdil şahsiyetinin ikinci bir husûsiyetini de belirtmektedirler: arapların *dâhiya* dedikleri siyâsî kurnazlık böyle bir şöhrete hak kazanmak için siyâset ustalığı yanında, büyük bir belâgat kabiliyetine, sür'atle karar verebilme kudretine, icât edici bir düşünceye ve nihâyet hîleden çekinmiyecek kadar geniş bir vicdana da sâhip olmağı gerektirirdi. Mu'âviya zamanının ön safında gelen 5 kureyşli hatip arasında sayılmakta idi. „Dilim ile Ziyâd (b. Abîhi)'ın kılıcı ile kazand-ığından fazla başarı elde ettim" demekten hoşlanırdı. Arap müellifleri onun bu muvaffakiyetlerini hukûmdarın hîle ve desîselerine atfetmektedirler. Mu'âviya'nin, başına belâ kesilen rakiplerinden kurtulmak için, zor ve zehir kullanmaktan çekinmediği rivâyet olunur. Bu ithâma delîl olarak, 'Abd al-Raḥmân b. Ḫâlid (İbn

al-Valîd), Ḥasan b. 'Alî ve Aştar b. Mâlik hâdiseleri zikredilir; fakat bu hâdiselerin her biri daha tabiî olarak izah olunabilir. Biz Mu'âviya, tabiatları itibârı ile, lüzûmsuz cinâyetler işlemeğe karşı isteksiz, mes'eleleri zorla halletmeği tercih etmeyecek derecede basîretli, fakat devletin menfaatini icâp ettirir görünüdüğü takdirde, bu nevîden bir adımı atmakta tereddüt edecek derecede de temiz ve vicdanlı hareket etmeyen devlet adamları sınıfına idhâl edilebilir. Halefilerinden biri, 'Abd al-Malik, ona *„mudâhin* halife" demekte idi. Kendi kendisini mahvetmiş, unutulmuş ve Medine'ye çekilmiş olan Ḥasan (İbn 'Alî) artık vaziyeti değiştiremezdi. Yukarıda zikredilen diğer iki şahıs ise, ya kazâya uğrayarak yahut da husûsî intikama kurban giderek, ölmüşlerdir.

Bu zamanın bir nevî gazetecileri olan şâirler muâsırları üzerinde inkârı kâbil olmayan bir nufûza sâhip idiler. Hukümdar bunları murâkabe altında, hânedanın menfaatlerine tâbî tutmağa muvaffak oldu. Bizzat kendisi şiirin füsununa karşı çok hassas olduğu için, şiirin, kabîle düşmanlıklarının dâimî menbaı olan bioiyden vazgeçip, vatan sevgisini geliştirmekle iktifâ etmesini tercih ederdi. Millî birlik, *camâ'a*'nın yeniden kurucusu olan Mu'âviya, âsâyişsizliğin açtığı yaraları iyileştirmek için, karşılıklı anlaşma ve tesânüdün lüzûmunu her kesten ziyâde hissetmekte idi. Kafiye meraklılarının siyâset sâhasına akınlarını önleyemediği için, bunları zengin ihsanlar ve ince bir nezâket ile kendi tarafına çekmeğe gayret etti. Bunları kazanmak, „iyi bir matbuata" sâhip olmak ve umûmiyetle kendi aralarından çıkan saz şâirleri ile sıkı bir fikrî birlik hâlinde bulunan bunların kabîlelerini nizam ve intizam için kazanmak demek idi; oğlu Yazîd'in bu şâirler ile olan münâsebet ve dostluğu, bunları Emevîler menfaatine kazanmak ve mürtecî fırkaların yaklaşma teşebbüslerinden kurtarmak husûsunda istismâr etti. Medhiyelerini bol ihsanlar ile ödedi; serkeşlikleri yüzünden, mahallî idâre ile başları derde girdiği zaman onları himâye etti. Kendi âilesioi küçük düşürür görünen bâzı şâir küstahlıklarına göz yummakta tereddüt etti. Bu nevîden küstahlıklar Abbâsî devrinde şâirler için ölüm demekti. Mu'âviya, bundan başka, bu ağızlarında bakla ıslanmayan dostlarına me'mûrların sûistimallerini kontrol vazifesini de bırakarak, bu sûretle vâlilerinin kendi başlarına buyruk olmalarına karşı bir çâre de te'min etmiş oldu. Bu hareket aynı zamanda bütün fırkaların kendilerine yaranmağa çalıştığı ve kavga çıkarmaktan hoşlanan tabiatlarının yarattığı dehşetten sarhoş olan bu gezgin muganniîlerin gururlarını da okşuyordu. Bu müsâmaha karşılığında, Mu'âviya, onlardan menfaatine daha az dayanan hizmetler istemesini de başardı. Onları umûmî efkâra Yazîd'e veliahd olarak biat etmek husûsunda hazırlamakla vazifelendirdi. Araplar, halkçı hislerine bu kadar aykırı olan bu adama, alıştırmak ve halîfeye bu başarıyı elde etmek için zaman bırakmak husûsunda, sözleri akisler yapan bu münâdîlerin tavassutu kadar hiç bir şey mühim olamazdı. Bu tavassut hukûmete, ihtiyatla arka planda kalmak ve tam zamanında serbestçe meydana çıkmak imkânını verdi.

Tarafgir olan Mas'ûdî bile Mu'âviya'nın mâhirâne siyâset oyununu „onun muazzam cömertliğini, tebeasını garkettiği ihsanları, onların tevecühlerini elde etmeği ve kalplerini kendisini akrabâ ve âile bağlılıkları üstünde tutturacak kadar büyük bir mahâretle kazanmasını" takdir etmekten kendini alamamıştır. Hakaretlere tahammül, idâre husûsunda metânet, insanlara mevkîlerine göre muâmele ustalığı, bamiyyet, tebeasının her birine ictimâî mevkie göre, saygı gösterme, bu 'Alî tarafdarı tarihçilerin bile kabûl ettikleri meziyetlerdir.

Şimdi sünnîlerin ona karşı ithamlarını gözden geçirelim: sünnîler, bu ithamları makbûl göstermek için, onları ağır başlı Ḥasan al-Baṣrî'ye izâfe etmeğe çalışmaktadır. „Mu'âviya'nın 4 suçu vardır — ki bunlardan birisi bile onu lekelemeğe yeterdi —: milleti kıymetsiz insanlar eline bırakmış idi (Yazîd'e *bay'a* ettirmek sûretiyle); kendisine sormadan, milletin mukadderâtını, idâre hakkını, hem de bir çok Peygamber sahâbesinin ve faziletli insanların yaşadığı bir devirde ve bunların zararına olarak, gasbetmiş idi; ipeklilere bürünmüş ve çalgı çalmaktan hoşlanan islâh kabûl etmez bir sarhoşu kendisine halef tâyin etmiş, Ziyâd'ı kardeş edinmiş ve nihâyet Ḥucr b. 'Adî [b. bk.]'yi ölüme mahkûm etmiş idi". Tarafsız bir tarihçi hukümdarı bu ithamlar karşısında temize çıkarmak husûsunda pek güçlük çekmektedir; çünkü bu ithamlar sâdece Mu'âviya'nın muhitinin peşin hukümlerinin çok üstünde kalmasını te'min eden keskin siyâsî görüşünü ve idârî kabiliyet ve ehliyetini belirtmektedir. Kendisine yükletilen suçlar, halîfeliğin bütün tarihi boyunca gördüğü en uzun (20 senelik) bir âsâyiş ve refah devresi sağlamıştır.

Kısaca, Mu'âviya müslüman hukümdarlarının en sevimli ve müstaitlerinden biri olarak görünmektedir. Araplar onun şahsında hukümdarlık kudretinin timsâlini görmektedirler. Mas'ûdî'nin kanâatine göre, halefleri

onun mahâret derecesine ulaşamaz; olsa-olsa ancak onu taklide teşebbüs edebilirlerdi. Sufyâoîlere mensûp bu dâhî hukümdara karşı doydukları az yakınlığa rağmen, Mervânîler çok kere onun ortaya koyduğu idârî gelenek ve usûllere dayanmışlardır. Mu'âviya, hiç şüphesiz, islâmın en modern hukümdarları gibi, hareket etmiş idi. Umûmî efkârı küçük görmüyordu. İnsanların idâresinde yalnızca kuvvetin başarı sağlayacağına inanmaması, sonraları, mes. Abbâsîlerin yaptığı gibi, eski Asya mutlakiyetlerini yeniden te'sise çalışmayarak, bil'akis sevgilerini kazanmak sûretiyle, tebeasının kendisine bağlanmasını tercih etmiş olması, „dünyanın kılıçtan daha iyi olarak dil ile idâre edileceğine" inanması onun lehine kaydedilecek husûslardır. Bu kanâati onu bedevî demokrasisinin bir çok müesseselerini, mes. eyâletlerden ve büyük kabîlelerden gelecek hey'etleri (*vufûd*), onlara şahsan şikâyet etmek hakkını tanımak sûretiyle, sık-sık fikirlerini almak ve idârî işlere açıkça iştirâk ettirmek yolu ile, kabûle sevketmiş idi. Mâbir hukümdar, eski bedevî ferdiyetçiliğinin bu türlü ifâde yollarını idâre etmeğe ve kendi planlarının tahakkukuna kullanmağı biliyordu. Bizans vak'anüvislerine o, kendi σύμβολοι'ları arasında bir πρωτοσύβουλος gibi görünmüş idi. Suriye'deki müşâvere meclisinin müzâkerelerinde bir *primus inter pares* mevkiinde idi. Yavaş-yavaş tebeasının siyâsî terbiyesini geliştirmeğe ve başı-boş hareketlerinin önüne geçmeğe muvaffak olmuş idi. Hiç bir zaman onların tenkidlerinden ve şâirlerin hicivlerinden ürkmüyordu. „Birer fiil hâline inkılâp etmediği müddetçe, kelimeleri bein alâkadar etmez" demek itiyadında idi. Bu geniş düşünüş tarzı Mervânîlerde gittikçe nâdirleşecek ve Abbâsî mutlakiyetin zuhûru ile tamâmiyle kaybolacaktır.

Siyâset sâhasında saçını ağartmış kimselerde çok zaman görüldüğü gibi, uzun müddet iktidarda kalmış olması—fâsılasız 40 yıl hukûm sürmüş idi — onu şüpheci yapmış idi. Kötülükten uzak olan bu şüphecilik, onda, ziyâretçilerinin ricâ ve ithamlarını gözleri yarı kapalı, hiç sesini çıkarmadan dinlerken, sanki onların mûtad mübâlegalarına karşı anlayış göstermiyormuş gibi, dudaklarında beliren tecrübeli tebessümde tebârüz ederdi. Gençliğini Mekke'nin gayr-i mütecânis çevresinde geçirdiği ve sonra Medine'de sahâbenin o nev'i şahsına münhasır muhitinde bulunduğu için, çağdaşlarını, insan-severlikleri husûsunda kuruntuya kapılmayacak kadar, yakından tanıyordu. İktidarda kalma çârelerini hiç kimse onun kadar mahâretle kullanmamıştır. Diğer halîfeler cesâret ve sert davranışta, *zuhd*'de, ilim sevgisinde ve büyük kütleyi büyüleyen diğer hasletlerde onu geçmişlerdir; fakat biç birinde, Mu'âviya gibi, bir devlet kurucusunun keskin görüş, kuvvet, sür'atle harekete geçiş, tâkip fikri, eskimiş peşin kanâatlerden âzâdelik, arapların hoşuna gidecek tarzda hareket edebilme, hüner vasfı, insanlara hizmet etmek ve onları darıltmamak için, onların peşin kanâatlerine müsâmaha göstermek gibi hasletler yok idi. Mu'âviya pek nâdir olan bütün bu husûsların şahsında bulunması sâyesinde, bedevîleri asâyişsizlikten kurtarıp zapt ve rapt altına aldı. Mu'âviya'nin eseri üzerinde, kaçınılması imkânsız hatâları ile birlikte, âdilâne bir hukûm verilmek istenirse, çalıştığı nankör muhiti, bedevîlerin iliklerine işlemiş ferdiyetçiliğin mukavemetini hesaba katmak gerekir. Mu'âviya bunları yalnız nizama sokmakla kalmamış, onları hattâ daha yüksek kültürlü, çok eski medeniyetlerin vârisi olan millettere hukmedecek fâtihler hâline de getirmiştir. Mu'âviya islâmiyete de çok fâideli olmuştur. Mu'âviya'nin ve kudretli vâlilerinin, 'Amr, Ziyâd'ın ve Marvânların müdâhalesi olmasa idi, bütün islâm devleti, Irak ve Horasan'da olduğu gibi, arapların manâsız kabîle kavgalarını yürüttükleri bir mücâdele sahnesi hâlini alırdı. Mu'âviya tahta çıktıktan sonra, o vakte kadar Suriye'de başarı te'min etmiş olan idâre usûllerini hilâfetin diğer bölgelerine de adım-adım teşmil etti. Bu eyâlette elde ettiği neticelerden cesâret alarak, 'Omar'e izâfe edilen bir söze göre, „islâmın çekirdeğini" teşkil eden diğer bedevîleri de zapt ve rapt altına almağa başladı. İlk Sûriye halîfesi bu isyâna mütemâyil, fakat Suriye'nin te'siri ile gittikçe yatıştırılıp, kurduğu idârenin başında bulunanlar tarafından terbiye edilen kütleden sonraları pâyitahtının kudretli ordusunun çekirdeğini teşkil etmiş olan askerleri topladı. Bunlar iki vecheli vazifelerini — hâricde *cihâd* ve devletin birliğini, *camâ'a*'yı, dâhilden gelebilecek her türlü tehdide karşı ayakta tutmak vazifelerini — îfâya dâimâ hazır, mükemmel birlikler idi. Arap kervan rehberlerine, bedevîlere, bütün varlıkları ile toprağa bağlı olan bu insanlara, Mu'âviya „denizlere hâkim olmanın" ehemmiyetini öğretmeğe muvaffak oldu. Arap deniz hâkimiyeti bu tarihten itibâren başlar. Hemen-hemen aynı büyük sabır ile, rûhânî devlet idâre usûlünü değiştirmeğe çalıştı. Peygamber ve Medine hilâfetinin muvâfık bulduğu sünnîliğin iptidâî müesseselerine uymak mecbûriyetinde bulunduğu için, bunu büyük bir devletin ihtiyaclarına uydurmağa uğraştı. Hânedana âit istihlâfı tanzim sûretiyle, hiç değilse nizamsız şûrâ idâresini

ortadan kaldırmağa muvaffak oldu. Mâliyeyi bir düzene bağladı; kendisinden evvelki idârede kabûl edilmiş olup, devlete yapılan hizmetler ile hiç bir alâkası olmayan muazzam aylıkların yeniden gözden geçirilip kısılmasını te'min etti. O vakte kadar hilâfetin merkez hazînesi eyâletlerden elde edilen vergiler ile ancak gayr-i muntazam bir sûrette ve her zaman istemeye-istemeye takviye edilmekte idi. Mu'âviya her idârî bölgenin vergi mıkdarını tesbit ve bunun tahsilini bir nizâma sokmağa çalıştı. Onun idâresi altında, devlet hazînesi fâtihlerin istedikleri gibi kullandığı bir yardımcı kasa olmaktan çıkmış idi. Selefleri, siyâsetlerinin muvaffakiyeti için mühim olan yardımları veya bîtaraflığı sağlamak için, bu kasayı zaman-zaman boşaltmak mecbûriyetinde kalmışlardı. O vakte kadar *māl al-muslimīn* („müslümanların müşterek serveti") mâhiyetinde olan hazîne âmmeye mahsûs masrafları, temsil ödeneklerini karşılamağa ve devletin müdâfaasını sağlamağa mahsus *māl Allāh* („devlet hazînesi") hâline geldi. Bu islâhat, Mu'âviya'yi islâmın ilk meliki, hükümdarı, hudutlu bir iktidara sâhip seleflerinin aksine olarak, tebealarının âsâyişsizlik temâyüllerinden ve eski sû-i istimâllerin muhâfazasında menfaatleri olan bir zümreden müstakil ilk hükümdârı yaptı. Mu'âviya'den evvel hilâfet ancak ismen mevcût idi. Bu zâhirî şeklin yerine, Abū Sufyān'ın oğlu şe'niyeti getirmiş ve arap devletini kurmuş idi.

Bibliyografya: H. Lammens, *Etudes sur le règne du calife omaiyade Moawia I*; ayn. mil., *Califot de Yazid I* (*MFOB*, I — VI ve ayrı baskı); G. Levi della Vida, *Il califfato di 'Ali secondo il Kitāb ansāb al-aśrāf di al-Balāḏuri* (*RSO*, VI, 427 — 507); Lammens, *Ziād ibn Abihi, viceroi de l'Iraq, lieutenant de Mo'āwia I*, (*MFOB*, IV). (H. LAMMENS.)

MU'ĀVİYA B. 'UBAYD ALLĀH. [Bk. EBÛ UBEYDULLAH.]

MU'AVVİẒATĀNİ. [Bk. MUAVVİZETÂNİ.]

MUAVVİZETÂNİ. MU'AVVİẒATĀNİ, *Kur'an*'ın CXIII. ve CXIV. sûrelerine verilen ad olup, „De ki ben sığınırım (*ḳul a'ūzu*...) kelimeleri ile başlar. Bu ıstılâha *mu'avviẓāt* şeklinde de rastlanır ve bu CXII. sûreye ıtlâk olunur. Mu'avviẓatāni *Kur'an*'ın en çok okunan (her namazdan sonra: Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, IV, 155; yatmadan önce: Buḫārī, *Da'avāt*, bâb 12; nazar değmesini men'etmek için: Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians*, London, 1899, s. 259) sûrelerindendir.

MU'AYYAD. [Bk. HİŞÂM II.]

MU'AYYAD AL-DAVLA. [Bk. MÜEYYED-ÜD-DEVLE.]

MU'AYYAD FI 'L-DİN [Bk. MÜEYYED Fİ 'D-DİN.]

MU'AYYAD-ZĀDA. [Bk. MÜEYYED-ZÂDE.]

MU'AẒẒAM. [Bk. TÛRÂN-ŞÂH.]

MU'AẒẒAM. [Bk. MELİK-ÜL-MUAZZAM.]

MU'AẒẒİN. [Bk. MESCİD, EZAN.]

MUBĀḤ. [Bk. ŞARİ'A.]

MUBĀHALA. [Bk. MÜBÂHELE.]

MUBALLİĠ. [Bk. MESCİD.]

MUBĀRAK ĠĀZİ. [Bk. MÜBÂREK GÂZİ.]

MUBĀRAK-ŞĀH. [Bk. MÜBAREK-ŞAH.]

MUBĀRİZ AL-DİN. [Bk. MUḤAMMED B. AL-MUẒAFFAR.]

MUBARRAD. [Bk. MÜBERRED.]

MUBARRAZ. [Bk. MÜBERREZ.]

MUBAYYİḌA. [Bk. AL-MUḲANNA'.]

MUBDİ'. [Bk. ALLAH, b, 2.]

MUCĀDİLA, MUCĀDALA [Bk. MÜCÂDELE.]

MUCĀHİD. [Bk. MÜCÂHİD.]

MUCĀHİD. [Bk. RESÛLİLER.]

MUCASSİMA. [Bk. TAŞBİH.]

MUCAVVAZA. [Bk. SARIK.]

MUCİB. [Bk. ALLAH, b, 3.]

MUCİR AL-DİN. [Bk. AL-'OLAYMİ.]

MU'CİZA. [Bk. MÛCİZE.]

MÛCİZE. MU'CİZA (A.) '-*c*-*z* kökünden, IV. bâbdan ism-i fâil olup, lûgat mânası ile „karşı konulmaz, insanı âciz bırakan, hârika" karşılığında kullanılan bir ıstılâhtır. Âyetleri (*āyāt* „alâmetler") üzerinde ısrarla durmakla berâber, Peygamberin mûcizeler ile münâsebeti *Kur'an*'da geçmez [bk. mad. KUR'AN]. Muahhar eserlerde bile Peygamberin başlıca mûcizesi *Kur'an*'dır (bk. Abū Nu'aym, *Dalā'il al-nubuvva*, s. 74). *Mu'ciza* ve *āya* zamanla müterâdif oldular; bunlar resûllerinin samimiyet ve doğruluklarını isbat için, Allah tarafından gösterilen hârikaları ifâde eder. Kerâmet [b. bk.] tâbiri evliyâlar için kullanılır; *Kāramat* mûcizeden, ancak Allah tarafından bir evliyâya ihsan edilmiş olan şahsî bir hârikayı ifâde etmek bakımından ayrılır.

Resûllerin ve peygamberlerin mûcizeleri, bilhassa Muḥammed'e gelenler *sīra*'de ve *ḥadīṯ*'te geçmektedir. Fakat en eski imân şekillerinde olduğu gibi, bu eserlerde de mûcize tâbiri yoktur. *Fiḳh Akbar*, II, 16. bâb, peygamberlerin *āyāt*'ını ve evliyâların *karāmāt*'ını zikrediyor. Mûcize, Abū Ḥafṣ 'Umar al-Nasafī'nin imân ikrârında geçer (ngr. Cureton, s. 4; Taftāzānī, s. 165); „ve o onları (resûlleri) eşyânın mûtad nizâmına aykırı olan mûcizeler ile tahkim etti". Taftāzānī bunu şu

tarzda izah ediyor: — „Mûcize, peygamber olduğunu ileri süren kimsenin, bu iddiayı kabûl etmeyen kimselere karşı (meydan okumak üzere) elinde bulunan ve eşyânın alışılmış düzeninden inhirâf eden öyle bir şeydir ki, bu kimselerin bir benzerini yapmalarını imkânsız kılan bir mâhiyet taşımaktadır. Mûcize, resûllerinin sıdkını göstermek hususunda, Allahın şehâdetidir. al-Îcî 'nin *Mevâḳif* 'inde tam ve sarîh bir târif bulunmaktadır. O mûcizenin şu şekilde târifini izah ediyor: bununla Allahın resûlü olduğunu iddia eden kimsenin sıdkını isbât etmesi kasdedilmiştir. Sonra da aşağıdaki şartları sayıyor: 1. bu Allahın bir işi olmalıdır; 2. eşyânın mûtad nizâmına aykırı olmalıdır; 3. buna itiraz imkânsız olmalıdır; 4. bu, sıdkın delîli olarak, peygamber olduğunu iddia eden kimseden çıkması lâzımdır; 5. Resûlün sözü ile mutâbakat hâlinde olmalıdır; 6. bizzat mûcize onun iddiasının (*da'vâ*) bir tekzibi olmamalıdır; 7. bu, onun dâvasını tâkip etmelidir.

Ayrıca al-Îcî 'ye göre, mûcize, Allahın idâresini, yâni resûlünün tebligleri ile insanların necâta kavuşmasını gerçekleştirmek maksadı ile, doğruluğunu göstermek istediği kimsenin elinde mûcizeyi balketmesi ile vukû bulur. Nihâyet mûcize âdet-i ilâhiyeye uygun olarak, resûllerin doğru olduğu kanâatini te'yit edecek şekilde vukû bulur.

Bibliyografya: Abû Ḥanîfa, *Fiḳh akbar* ('Alî b. Sulṭân Muḥammed al-Ḳârî 'nin şerhi ile, Kahire, 1327), s. 69; Abu 'l-Barakât 'Abd Allâh b. Aḥmed al-Nasafî, *'Umda* (nşr. Cureton), s. 15 v.dd.; Abû Ḥafṣ al-Nasafî (İstanbul, 1313), s. 165—167; Muḥammed A'lâ al-Tahânavî, *Kaşşâf iṣṭilâḥât al-funûn* (Kalküte, 1862), s. 975 v. dd.; Abû Nu'aym Aḥmed b. 'Abd Allâh al-İsbahânî, *Dalâ'il al-Nubuvva* (Haydarâbâd, 1320). (A. J. WENSINCK.)

MUCTAHİD. [Bk. İCTİHÂD.]

MUCTASS. [Bk. MÛCTESS.]

MUDAVVANA. [Bk. SAḤNÛN.]

MUDDASSİR. [Bk. MÜDESSİR.]

MUDİR. [Bk. MÜDİR.]

MUFADDAL. AL-MUFAḌḌAL B. MUḤAMMED B. YA'LÂ B. 'ÂMİR B. SÂLİM B. AL-RAMMÂL AL-ŻABBÎ, Kûfe mektebine mensup bir arap dilcisi. Doğum yılı bilinmeyen al-Mufaḍḍal, menşe' itibârı ile, bir doğmuş bir arap idi; babası 30—90 (h.) yılları sırasında Horasan hudûdu üzerindeki arap askerî hareketlerine dâir mâlûmat için, itimat edilir bir râvî olarak zikredilmiştir (Ṭabarî, *Târîḫ*). Oğlunun bu bölgede doğmuş olması muhtemeldir. 'Alî âilesinin tarafdarı olarak, *al-Nafs al-Zakiyya* 'nın kardeşi İbrâhîm b. 'Abd Allâh b. Ḥasan 'ın Abbâsî halifesi al-Manṣûr 'a karşı çıkardığı isyâna iştirâk etti. Bu isyân bastırıldı ve İbrâhîm öldürüldü; al-Mufaḍḍal hapse atıldı; fakat halîfe tarafından affedildi ve oğlu müstakbel halîfe al-Mahdî 'ye mürebbî tâyin edildi ve bunun maiyetinde olarak, Horasan 'ı da ziyâret etti. Sonraları Kûfe 'de yaşadı, dil tetkikleri ve tedris ile meşgûl oldu. Evlâtlığı İbn al-A'râbî talebeleri arasında yer almıştır. Ölüm yılı için muhtelif tarihler verilmiştir; *al-Fihrist* hiç bir tarih vermemektedir. Hâlbuki diğer kaynaklar 164 (780), 168 (784) ve 170 (786) hicrî yıllarını göstermektedir.

al-Mufaḍḍal, muâsırı Ḥammâd [b. bk.] gibi, *al-Râviya* lekap ve şeref unvanını kazanmış ve câhiliye şiiri sâhasında salâhiyetli bir âlim telâkkî edilmiştir. Ḥammâd 'ın aksine olarak, rivâyetlerinin doğruluk ve sadâkati ile övülür. *Kitâb al-aġânî* 'de bu hususu açıkça gösteren bir kaç hikâye vardır. Ḥammâd kendi yazdığı şiirleri câhiliyenin meşhûr şâirlerine isnât etmekle tenkit edildiği hâlde, al-Mufaḍḍal eski şiiri *saf* hâlinde ve olduğu gibi rivâyet etmekle medhedilmektedir. Tabi'î bu iki râvî arasında, *Aġânî* 'nin hikâyelerinde de ifâde edilen büyük bir rekabet var idi; bunlara göre, al-Mufaḍḍal Ḥammâd 'ın te'sirinin arap şiiri için meş'ûm olduğunu, bu sebepten bir daha düzelemeyeceğini söylemiştir. Bunun nasıl olduğu, Ḥammâd 'ın, şiirlerin müelliflerini gösterirken, aldanıp-aldanmadığı yahut dil hatâları yapıp-yapmadığı sorulunca, şu cevabı verdiği rivâyet olunmaktadır: „Hepsi bundan ibâret olsa idi, düzeltilebilirdi; fakat o çok daha fenâsını yapmıştır. Kendisi eski şiiri çok iyi bilen bir kimse olduğundan, eski şâirler tarzında şiirler yazmak imkânına sâhip idi; eski mevsûk kasîdeler içine kendi şiir parçalarını koymuştur, öyle ki, ancak eski şiiri çok iyi bilen bir kimse bunları farkedebilir" (bk. *Aġânî*, V, 172 ve Yâḳût, *Irşâd*, s. 171). Yine rivâyete göre, bir gün Ḥammâd halîfe al-Mahdî 'nin huzûrunda kendi şiirlerini Zuhayr b. Abî Sulmâ 'nın şiirleri diye naklederken, al-Mufaḍḍal onu yakalamış idi. Ḥammâd 'ın inşâd ettiği şiir *da'ẕâ* kelimeleri ile başlamakta idi ve halife noksan olan *naslb* 'i isteyince, bir kaç *naslb* beyiti ilâve etmiş idi. Bununla berâber, al-Mufaḍḍal haklı olarak, muhâfaza edilmiş olan beyitlerin evvelinde bir *naslb* bulunmuş olmasının mümkün olduğunu, fakat artık kimsenin bunu bilmediğini söylemiş, bunun üzerine Ḥammâd da şiiri bozduğunu itirâf etmeğe mecbûr olmuş idi. Şunu kaydetmek gerekir ki, *Aġânî* 'de kendinden bahsedilen parçada Ḥammâd

şiir okuduğu için bir eâize almış, fakat al-Mufaẓẓal'a çok daha fazla para verilmiştir. al-Mufaẓẓal mükâfâtını yalnız bilgisi için değil, aynı zamanda metinleri rivâyet etmekteki doğruluk ve sadâkati dolayısı ile almakta idi (bk. *Aġānī, göst. yer.* ve Yāḳūt, *Irşād, göst. yer.*).

al-Mufaẓẓal arap dilciliğinin muhtelif sâhalarında tetkiklerde bulunmuştur. Nâdir olarak kullanılan arapça tâbirleri çok iyi bildiği kabûl edilirdi; nahivci olarak tanınmış idi; hem ensâb, hem de arapların eski muhârebe günleri (*ayyām al-'arab*) sâhalarında üstad idi. Muhtelif eserler yazmıştır: bir *Kitāb al-amṡāl* (darb-ı meseller hakkında), bir *Kitāb al-'arāż* (arûza dâir), bir *Kitāb ma'na 'l-şi'r* (şiirlerin mânası hakkında) ve bir lugat: *Kitāb al-alfāẓ*. Fakat en mühim eseri talebesi müstakbel halîfe al-Mahdī için topladığı *al-Mufaḍḍaliyāt* adı ile tanınan, eski arap kasîdeleri mecmuasıdır. Arapça şiir mecmualarının en kıymetlisi olan bu müntehabâtın aslı için, gâlibâ bizzat al-Mufaẓẓal başka bir izah vermiştir. Buna göre, bir defa, İbrāhīm b. 'Abd Allāh, onun yanında saklanmış; isteği üzerine, okumak için, ona bir kaç kitap vermiş; İbrāhīm bâzı şiirler üzerine işâretler koymuş, al-Mufaẓẓal da bunları bir cild hâlinde toplamıştır; zîra İbrāhīm eski şiiri çok iyi anlarmış. Bu mecmuaya sonraları *İḫtiyār al-Mufaḍḍal* denilmiştir (bk. Flügel, *Gramm. Schulen*, s. 144, not 1).

al-Mufaḍḍaliyāt ekseriyâ pek çok beyitlerden meydana gelen kasîdeler ve bâzan daha az büyüklükte parçalardan ibâret 126 manzûme ihtivâ eder; hâlbuki Abū Tammām'ın mecmuası *al-Ḥamāsa*'de, yalnız şiir parçaları veya münferit beyitler vardır. *Ḥamāsa* aş.-yk. bir buçuk asır daha sonraya âittir. Eskiden beri *al-Mufaḍḍaliyāt*'tan daha çok beğenilmiş ve ondan fazla şerhedilmiştir. Bununla berâber al-Mufaẓẓal'ın seçmeleri çok daha üstün bir kıymettedir. Hemen münhasıran câhiliye ve *Muḫaḍramūn* devri şâirlerinin eserlerini ihtivâ eder; nitekim 67 şâirden ancak 6 tânesi müslüman menşe'lidir. *al-Mufaḍḍaliyāt*'ta kasîdeleri bulunan şâirlerden ikisi hıristiyandır. Ekseriyâ içinde zikredilen va'alara göre, devirleri tesbit edilebilen şiirler bâzan çok eskidir. En eskileri al-Muraḳḳiş al-Akbar'e isnât edilenler olup, ihtimâl milâdî VI. asrın başlarına âittir. al-Mufaẓẓal'ın seçmeleri eski arap şiirinden yapılmış zengin bir seçme olup, içindeki şiirlerin eskiliği ile kıymeti daha ziyâde artmaktadır. Bundan başka, çağdaşlarınca iyi şöhrete sâhip olan müellifinin adı, *al-Mufaḍḍaliyāt*'taki şiirlerin gerçekten eski arap şiirinin mevsûk örnekleri olduğuna dâir, bize bir nevî te'minat vermektedir.

Bibliyografya: *Kitāb al-aġānī*, V, 172 v.d. ve tür. yer.; *Fihrist* (nşr. Flügel), s. 68 v.d.; Yāḳūt, *Irşād al-arīb ilā ma'rifat al-adīb* (nşr. Margoliouth), London, 1926, VII, 171 v. dd.; al-Mufaẓẓal al-Ḍabbī, *al-Mufaḍḍaliyāt* (nşr. Ch. Lyall), Oxford, 1918—1924, bilhassa II. cild mukaddimesi; C. Brockelmann, *G A L*, I, 19, 116; *Suppl.*, I, 36 v. dd.; G. Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber* (Leipzig, 1862), s. 142 v.dd.; *Die Mufaḍḍalijāt* (nş. H. Thorbecke), Leipzig, 1885. (İLSE LICHTENSTÄDTER.)

MUFAŻŻAL. [Bk. MUFADDAL.]

MUFĀḤARA. [Bk. MÜFÂHARE.]

MUFĪD. [Bk. MÜFID.]

MUFTĪ. [Bk. FETVA.]

MUĠAMMAS. [Bk. MUGAMMES.]

MUGAMMES. MUĠAMMAS, yahut başkalarına göre, MUĠAMMIS, Mekke civârında mukaddes toprakların hudûdunda bir v â d i. An'aneye göre, Abraha [b. bk.], Mekke üzerine yürüdüğü zaman, ordusu ile, burada karargâh kurdu ise de, kuşlar tarafından havadan atılan taşlar ile askerleri öldürüldüğünden, maksadına nâil olamadı. Abraha'ye kılavuzluk ettikten sonra ölmüş olan ṯā'ifli Abū Riġāl'in mezarını Muġammas'te gösterirler. Abū Riġāl, kılavuzluk etmiş olduğu için, mekkelilerce o derece menfûr bir insan sayılmıştır ki, mezarını taşlamak âdet olmuştur [bk. AL-CAMRA]. Bu izahın doğruluğu şüpheli ise de, Ḥassān b. Ṯābit (nşr. Hirschfeld, LXII/1)'in bir beyti, Peygamber zamanında Abū Riġāl adının ağıza alınmasının Ṯā'iflilerce bir hakaret sayıldığını göstermektedir. Mezarının çok eskiden beri taşlanmakta olduğu Carīr'in şu mısraından anlaşılmaktadır. „al-Farazdaḳ öldüğü zaman, onu, Abū Riġāl'i taşladığınız gibi, taşlayın".

Bibliyografya: Bakrī, *Mu'cam ma'sta'com* (nşr. Wüstenfeld) s. 553; İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 33; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 93 v.d.; Azraḳī (nşr. Wüstenfeld), s. 93 v.d.; Nöldeke, *Geschichte der Araber und Perser*, s. 207 v.d.

(FR. BUHL.)

MUGAN. MŪĠĀN (MŪḲĀN), Aras (Araxes) ırmağının aşağı mecrâsının cenûp tarafında bir b o z - k ı r olup, bunun bir kısmı (aş.-yk. 5.000 km².) Rusya ve bir kısmı (3.000—3.500 km².) İran hâkimiyeti altında bulunmaktadır. Denize kadar uzanan bo boz-kır Kūr (rus. Kura) ırmağı ile bunun kollarından olan Aras'ın çekilmesi neticesinde meydana gelmiştir (sonuncusu bir kaç defa mecrâsını değiştirmiştir; kollarından biri doğrudan-doğ-

ruya Kızıl-Ağaç körfezine ulaşmaktadır). Mūġān'ın iç taraflarında ancak bir kaç kaynakta su bulunur; fakat her tarafta tesâdüf edilen tepecikler buradaki eski sulama te'sislerinin izlerine işâret etmektedir. Mūġān'ın havası kışın çok mülâyim (Ḳazvīnī buna *curūm Āẕarbaycān* demektedir) olup, ilk baharda muhteşem bir yeşillik ile kaplanır. Yazları ise, burası sıcaklığı ile hakikî bir cehenneme dönmekte ve yılanlar ile dolmaktadır (Monteith: „Hazîranda yılanlar kelimenin tam mânası ile toprağı kaplar; krş. Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī, bk. Ḳazvīnī, s. 379).

Adı. Eski arap eserlerinde (Balāẕurī, Ṭabarī) bu bölgenin adı Mūḳōn (harf-i târifsiz) şeklinde yazılmakla berâber, arap coğrafyacılarının bâzı yazma nüshalarında bir de Mūġān [belki de halk iştikakı ile: *mūġān* „mecûsîler, âteş-perestler"] şekline de rastlanır ki, bu şekil moğul devrinde artık nmûmîleşmiştir. Markwart (*ZDMG*, 1895, s. 633) Mūḳān'ı kadîm müelliflerin bu bölgede zikrettikleri bir kavmin ismi ile birleştirmektedir: Hekataeus, Fr. 170: ἐκ Μυκῶν εἰς Ἀράξην; Pomponius Mela, kitap III, bâb V: *Mochi* („ad Hyrcanium fretum Albani et Moschi et Hyrcani"). Bu kavim bu civarda oturan „kaspililer" ile ilgili olabilir (krş. Hübschmann, *Die altarmen. Ortsnamen*, 1904, s. 269; krş. Yāḳūt, IV, 676, İbn al-Kalbî tarafından uydurulan şecereye göre, Mūḳān ve Cîlān, her ikisi de, Taberistan ahâlisi — Kamāşaḥ (?) b. Yāfaṯ b. Nūḥ'un oğulları idi, krş. *Tekvin*, X). Theophanes sâlnâmesinde Βουκανία (diğer şekli: Βουκαχία) ermeni coğrafyasında Mūḳān, gürcü sâlnâmesinde Mowakan (başka bir Mowakan da Alazan ile Iora'nın birleştiği yerde bulunuyordu).

Tarih. Rivâyete göre, 678 yılında bir Bizans kumandanı Leontius Iberia, Albania, Boukania (yk. bk.) ve Media'yı zaptetmiştir. Mūḳān bölgesini 21 (642) yılında Surāḳa'nın gönderdiği Bukayr fethetmiş ve al-Ḳabc (Kafkas) dağlarındaki Mūḳān ahâlisi adına bir berât vermiştir (Ṭabarī, I, 2666), Balāẕurī (s. 327 v. dd.)'ye göre, 25 (645) yılında Walīd b. ʿUḳba Mūḳān ahâlisine (*ahl Mūḳān*), al-Babr [bk. ṬĀROM] ve al-Ṭaylasān (=Ṭāliş)'a karşı bir sefer yapmıştır. Başka bir sefer de Saʿîd b. ʿĀṣî tarafından Mūḳān ve Cîlān ahâlisine karşı yapılmış ve muvaffak olunmasına rağmen, araplar çok ağır zâyiâta uğramışlardır. Yaʿḳūbī (nşr. Houtsma, II, 395, 15)'ye göre, müstakbel halife Marvān II. b. Muḥammed de Cîlān ile Mūḳān'a karşı bir sefer yapmıştır. Mūḳān'ın bir çok defalar Bābak tarafından müstahkem mevkî olarak kullanılmış olduğu kaydedilir (Ṭabarī, III, 1174, 1178). III. (IX.) asırda İbn Ḫurdāẕbih (s. 119), Mūḳān'ın hâkimi olarak, bir Şakla (?)'dan bahseder. Masʿūdī (*Murūc*, II, 5)'ye göre, onun zamanında Şarvān [bk. ŠIRVĀN], Lāyirān (muhtelif şekiller vardır) ve al-Mūḳāniya memleketlerini zaptetmiştir. Mūḳān'ın bir dereceye kadar müstakil olduğu İbn Miskavayhi (nşr. Morgoliouth, I, 399)'den de anlaşılmaktadır; burada zikredildiğine göre, deylemlilere karşı yapılan isyânda (326=937) Gîl hâkimi Laşkarî b. Mardî ile Mūḳān ispehbedi İbn Dalūla, müttefik sıfatı ile, birlikte hareket etmişlerdi. 339 (950) yılında Daysān adlı bir kürt vezîrini „Mūḳān dağlarına (!) müstahkem bir mevkî vücûda getirmek için" göndermiştir. 349 yılında da Mūḳān âsîlerin ilticâ ettikleri bir yer olarak görülmektedir (İbn Miskavayhi, II, 136, 178 v.d.). Şâir Ḳaṭrān [b. bk.] Mūḳān ispehbedinin Revvâdîlerden Vahsūdān'a karşı isyânından bahseder (344 — 378; Kisravī, *Pādşāhān-i gumnām*, Tahran, 1929, II, 94). Daha sonraları Mūḳān bilhassa göçebe fâtihlerin kışlakları için mükemmel bir sâha olarak zikredilir. Yāḳūt (IV, 676) zamanında Mūḳān ahâlisinin ekseriyetini henüz türkmenler teşkil ediyordu. Ḫvārizmşāh Calāl al-Dīn'in tarihinde Mūḳān sık-sık zikredilir. Sultan ganîmetlerini buraya gönderir, ağırlıklarını burada emniyet altına alır, askerlerini burada toplar (Nasavī, *Sīra*, s. 210, 280, 366 v.b.). Fakat daha 617 (1220/1221) yılında moğul kumandanları Cebe ile Subutay kışı Mūḳān'da geçirdiler (Cuvaynī, I, 116) ve Ḳazvīnī (s. 379)'ye göre, moğullar Mūġān'ı, kendilerine kışlak yapmak üzere, ellerine geçirmişler ve türkmenleri buradan uzaklaştırmışlardır. Timur zamanında Mūḳān kendisinin beğendiği kışlak olan Kara-Bağ bölgesine bağlanmıştır. 804 (1401) kışında Timur burada eski bir kanalı yeniden açtırmış ve ona kendi kabîlesinin adı olan Barlas adını vermiştir. Kanal, Kūşki Çanġşī yanında, Aras'tan başlar ve 10 *farsaḫ* uzaklıkta olan Sarca-Pīl (Bel?)'e kadar gelir. Timur'un emirlerini vermek üzere, nehri geçmiş olmasından (kendisi Aras'ın şimâlinde bulunuyordu, *Ẓafar-nāma*, II, 395), kanalın Aras'ın cenûp tarafından, Mūġān boz-kırında bulunduğu kabûl edilebilir. Bu kanal her hâlde Yegin Gavurarḫı olmalıdır ki, bunun, 50 km. uzunluğunda izleri bâlâ görülmektedir. Sarca-Pīl belki de rus haritalarındaki Çarçeli'ye tekabül eder (Monteith'in pek aarîh olmayan ifâdesine göre, Barlas kanalı Kara-Su civarında başlar?). Bu kanal Timur'un 806 yılında Aras'ın şimâlinde, Baylaḳān şehrine doğru aç-

tırmış olduğu kanal olacaktır (*Ẓafar-nāma*, II, 543).

Safevîler devrinde (belki de daha Kara-Koyunlular zamanında) Mūḳān bir şî'î türkmen aşîretinin elinde bulunuyordu. Bunlar Şāhseven adı ile kurulmuş olan sülâlenin dayandığı asıl kuvveti teşkil ediyorlardı. 1813 'te akdedilen Gülistan muâhedesinin II. maddesi ile Mūġān bölgesi Rusya ile İran arasında taksim olundu. Hudut hattı, daha mafassal olarak, Türkmen-Çay [b. bk.] anlaşmasının IV. maddesi ile tesbit edilmiştir. 1884 'te Rusya iranlı göçebelerin rus hudûdunu geçmelerini yasak etti. XIX. asrın sonlarında Mūġān 'ın sulanması için yapılan plan 1902—1907 yıllarında tahakkuk ettirildi. Açılan dört kanal ile 200.000 *ha* arâzi sulanacak idi (bilhassa pamuk zirâati yapılacak idi). 1884 'ten itibâren, buradan yalnız rus tebeası göçeheler istifâde etmiştir. Fakat 1917 'de artık burada, 17.000 nüfusu ihtivâ eden 46 rus köyü kurulmuş idi ve sayıları 30.000 kadar olan türk göçebeler de Kür 'un her iki tarafına ve Aras boyuna yerleşmiş bulunuyorlardı. 1918 ihtilâlinde Mūġān 'a yerleşmiş olan rus muhâcirler burasını terketmişler ve kanallar da kullanılmaz hâle gelmiştir. 1920—1924 yıllarında kanallar tekrar tâmir edilmiş ve ruslar da yerlerine geri dönmeğe başlamışlardır. Mūġān bölgesinde sulanabilecek arâzinin mıkdarı 253.000 *ha* olarak hesaplanmıştır; bunun şimâlinde bulunan Mîl bozkırında (*Mil-i Baylaḳān*; krş. Ḫanikov, *Mém. sur les inscriptions musulm. au Caucase*, *JA*, 1862, s. 72) daha 165.000 *ha* arâzi buna ilâve edilebilir.

Tarihî coğrafya. Arap coğrafyacıları Mūḳān 'ı iyi tanırlar (krş. *bibliyografya*). Moğullar devrinde Şalāvāt sıra dağlarının (rus Ṭāliş 'inin garp kısmı ve Kara-Su ile Bolgaru arasında su kesimi) bütün şimâlî bölgesi, Kara-Su 'yun aşağı mecrâsının şark tarafı (ırmak burada şimâle döner) ve Aras 'ın cenûp tarafı Mūġān 'a dâhil idi. Mūġān şarkta Hazer denizine kadar uzanıyor ve rus Ṭāliş 'inin sâhil kısmını içine alıyordu. Bunun çevrelediği dağlık kısım da buraya giriyordu. Araplar devrinde de durum böyle olmuş olmalıdır; çünkü İbn Miskavayh (II, 136) 'in *Cibāl Mūḳān* ifâdesi ile, ancak bu kısım kasdetmiş olabilir. Muḳaddasî (s. 380), diğer fevkalâde şeyler arasında, Mūḳān 'dan bir *marḥala* (7—8 *farsaḫ* = 35—40 km.) uzaklıkta bulunan çok kuvvetli bir kaleden de bahseder. al-Ḫsra (?) adını taşıyan bu kalede evler ve saraylarda, vahşî kuş ve hayvanlar şeklinde, büyük mıkdarda altın (*ẕahab ʿaẓīm*) bulunmakta imiş. „Bir çok hukümdarlar bunları ele geçirmek için, harp hileleri kullanmışlar ise de, oraya çıkmağa muvaffak olamamışlardır." Muḳaddasî kalenin Mūḳān 'a âit olduğunu ayrıca zikretmemiş ve ancak duyup-işittiklerini kaydetmiş olacaktır. Bununla belki de Şindān-Ḳal'a (Mūġān 'dan aş-yk. 75 km. = 2 *marḥala* olup, Şahristān 'ın tahmin edilen mevkiinin cenûbunda) kasdedilmiş olabilir. Bu muazzam dağda (6.000 kadem) hakikaten mühim istihkâmların izleri hâlen görünmektedir. Radde, s. 135: „Kuvvetli bir kalenin harâbeleri... tuğladan yapılmış bir çok binâların harâbeleri"). Bir de İṣṭaḫrî 'nin farsça tercümesindeki (s. 186, 17): „Gîl ve Mūḳān, bunlar yaya kavim olup, nâdiren ata binerler" ibâresi ile ancak hâlâ yukarı Ṭāliş 'te oturan, eski bir kavmin bakiyesini teşkil eden ahâli kasdedilmiş olabilir (burada dağlılar gerçekten ova sâkinlerinden çok farklıdır).

Mas'ūdî, *Murāc*, II, 5 (Marquart, *Ērānšahr*, s. 119 'a alınmamıştır) 'te ayrıca kaydedildiğine göre, Şirvân hâkimi tarafından zaptedilen al-Mūḳāniya, Ḳabala yakınında (krş. ŞEKKÎ), yâni Kür 'un şimâlinde bulunuyordu ve Hazer denizi sâhilindeki al-Mūḳāniya de başka bir yer idi (krş. *Ḥudūd al-ʿālam*, izahlı nşr. Minorsky, *G M S*, 1837, s. 407). Gürcü sâlnâmesinde (Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, 18), Thargamos 'un oğlu Mowakan, babasından „Mtkwar (= Kur) 'ın şimâlini (!), bunun küçük Alazan (lora?) ile birleştiği yerden denize kadar olan kısmını aldı ve burada Mowakneth şehrini (memleketini?) kurdu". *Ayn. esr.*, I, 397 'de Şirvânşāh (XII. asır) 'a „Mowakan ve Şirvān hâkimi" denilmektedir. Vaḫuşt kendisinin „gürcü coğrafyasında" (XVIII. asır), Movakan 'ın Kür ile Alazan arasında bulunduğunu kaydeder. Gürcü dilinde Movakan tâbiri aynı zamanda Kür 'un cenûbundaki Mūġān için de kullanılmaktadır (Brosset, *ayn. esr.*, I, 161). Bundan da anlaşılıyor ki, evvelce Mūḳān (Μοχοι, Mochi? kavmi adına izâfetle) adı ile anılan bölge daha geniş bir sâha işgâl ediyordu.

Kür 'un cenûbundaki Mūḳān hakkında müslüman coğrafyacılarında şu mâlûmâtı buluyoruz: İṣṭaḫrî (s. 182 = İbn Ḥavḳal, s. 239) Mūḳān 'ı Azerbaycan şehirleri arasında sayıyor ve yerini (s. 219) Gîlān 'dan Bāb al-Abvāb 'a giden yol üzerinde gösteriyor (krş. DERBEND). Bir ilâveye nazaran (s. 190 *h*), Mūḳān şehri Bākū 'dan, içinde *sūmāḫî* balığının avlandığı (**sūfmāḫî* „bir nevî balık") bir körfez (*faṿhat al-baḥr* = Kızıl-Ağaç körfezi) ile ayrılır. Bu körfezin (?) kıyılarında Mūḳān bulunur ve orada bir zerdüştî (*al-macūs*) zümresine âit bir çok köyler vardır. Arrān şehirlerini sayarken, Muḳaddasî (s. 376) bir Mūġakān (Şir-

vān ile Bākū arasında) zikreder; fakat Azerbaycan'ın çok mâmûr şehirleri arasında da Müğān'ı kaydeder (s. 378). Müğakān hudutta (*'alā rā's al-ḥadd*), büyük cadde (*al-sikka*) üzerinde olup, bir de aynı isme Hazer denizi yolunu tasvir ederken, rastlanmaktadır (*ayn. esr.*, s. 373, krş. İṣṭaḫrī, s. 219): Sālūs (Çālūs)'tan İsbiẓrūẓ 1. *marḥala*, oradan Dülāb (İran Ṭāliş'inde)'a 10 *marḥala*, Kubao-rūz'a 3 *m.*, oradan Müğakān'a 2 *m.*, oradan Şamāḫiya'ye 2 *m.* Bu yol üzerinde muhtelif mahaller birbirine oldukça yakın olup, sâhilden de pek uzaklaşmamaktadır. Buna göre, Müğakān'ın rus Ṭāliş'inde (Lankurān civarında) aranması icâp eder. Müğakān (İṣṭaḫrī: Müķān) şehri her hâlde Ardabīl'i Barẓa'a'da arap idâre merkezine bağlayan ve bütün Müķān bölgesini cenûb-i şarkîden şimâl-i garbî istikametinde geçen cadde üzerinde değil idi. Bu caddenin güzergâhı şöyledir: Ardabīl—15 *farsaḫ*—Barzand — 7 *f.*— Balḫāb—7 *f.*—Varşān — 7 *f.*—Baylaķān—7 *f.*— Yūnān (Yūmān, Tūmān v.b.) — 7*f.*—Barẓa'a (İṣṭaḫrī, s. 192; İbn Ḥavķal, s. 251 [mühim tafsilât]; Muķaddasī, s. 381). Eğer *farsaḫ* = 5 km. hesap edilirse, şu neticeye varılabilir: Barzand böylece Ķal'a Barzand köyüne tekabül eder; Balḫāb = Bel-Bulaḫ (boz-kırın ortasında bir çeşme ve Kervansaray harâbesi; krş. İbn Ḥavķal, s. 251); Varşān = Altan (Aras sâhilinde bir istihkâm harâbesi ve boz-kır istikametine giden bir kanal); Baylaķān = Mīl (aslında Mīl-i Baylaķān, tahrip edilen müstahkem Uren-Ķal'a yanında; krş. Ḫanikov, *JA*, ağustos 1862, s. 72); Yūnān (?) = Bayat civarında — Hind-Arḫı (Barẓa'a için, krş. mad.). Ḥamdullāh, *Nuzhat al-ķulūb*, s. 181'de mühim üçüncü seyâhat yolu şöyledir (cenûb-i garbîden şimâl-i şarkîye doğru): Ardabīl—8 *farsaḫ*—Ribāṭ Arşaķ—8*f.*— Vrnķ (?) köyü—4 *f.* Bācarvān (İṣṭaḫrī, s. 182 'de buna Cābarvān tekabül etse gerek; belki de Urmiya gölünün cenûbunda bulunan ve aynı adı taşıyan bir mahall ile karıştırılmıştır; krş. mad. NIRIẒ) — 8*f.* — Bēlasuvār — 6 *f.* — Cūy-i nav — 6 *f.* — Maḥmūd-ābād-i Gavbārī. Kat'î noktalar Ardabīl ile Bēlasuvār (rus gümrük istasyonu)'dır. Bācarvān Ḥamdullāh'a göre, eski Müğān şehri (*Şahristān*) idi; burası Ücarūd nâhiyesinden neş'et edip, Aras — Āstuarium'un cenûbunda bir gölde kaybolan müstakil Bolgaru ırmağının kaynaklarının birinde aranmalıdır.

Bolgaru rus telâffuz şeklidir. *-ru* hecesi her hâlde „ırmak" mânasına geliyor. Olearius ile Struys'ta, daha doğru şekli ile Bolharu yazılmaktadır. Bu isim bir kaynağın adı olan Balḫ-Āb (Baḫlāb) ile ilgili olmalıdır. Ḥamdullāh, gâyet sarîh olarak târif ettiği caddenin Barzand civarında bir *farsaḫ* (şark) mesâfeden geçtiğini kaydediyor. Fakat Barzand ırmağı Bolgaru'nun en garpta olan bir kaynağıdır. Barzand'in 1 *farsaḫ* (5 km.) şarkında ve ırmağa müvâzî olarak Dīza ırmağı akmaktadır. Dīza köyü („küçük kale"; krş. Olearius: *Dizla*) bu ırmağın her iki kolunun birleştiği yerde bulunuyor (bu husûs Muķaddasī, s. 378'de Müğān için verilen tefsiri âta nyuyor). *Şahristān* Müğān (Müğakān ile karıştırılmamalı) = Bācarvān = Dīza tekâbülü oldukça imkân dâhilinde görülmektedir. Bācarvān her hangi bir İran şivesinde „Vān pazarı" mânasına gelebilir. Bolgaru'nun yukarı mecrâsına Bāzār-Çay adı verilmekte ve burada büyük bir Vān köyü bulunmaktadır. Rus Ṭāliş'inde daha iki köy „Bācirevān" adını taşımaktadır ki, bunların eski şehrin tâbîleri olması pek muhtemeldir.

Ḥamdullāh (s. 89) Müğān *vilāyat*'ini Arrān'dan ayırmaktadır. Ona göre, Müğān „Pīşkīn (bugünkü Mīḫkīn) *taman*'ının karşısında" bulunan Sang-bar-Sang geçidinden Aras'a kadar uzanır. Burada zikredilen geçit belki Şalavāt geçidine (*Taş-Dere*) tekabül ediyor. Bu sonuncusu Ķara-Su'yu onun sağ kolu olan Sambur (Yālt nâhiyesi)'dan ayırır ve cadde buradan garba, Aras istikametine gider. Ḥamdullāh Müğān'ın 5 şehrini zikreder: 1. Bācarvān (yk. bk.); 2. Barzand, Bolgaru'nun garp tarafındaki esas kolu olup, burada bugün en az 7 köy bu adı taşımaktadır; 3. Bēlasuvār, Büveyhî emîrlerinden birine izâfetle bu ismi almıştır (krş. İbn Miskavayh, I, 401); bu ad „büyük süvâri" mânasına gelir (krş. Gīlān lehcesinde : *pilla* „büyük"). Bēlasuvār, Bācarvān (= Bolgaru) kıyısındaki Bēlasuvār bugün rus Ṭāliş'inin şimâl-i garbîsinde olup, burada rus gümrük istasyonu bulunmaktadır; 4. Hamaşahrā, rus Ṭāliş'inde bir kale olup, Bēlasuvār'ın 20 km. cenûb-i şarkîsindedir; 5. Maḥmūdābād, İlhanlılardan Maḥmūd (Ġazan Han) tarafından kurulmuş olup, Gavbārī ovasında, denize yakın bir yerde bulunuyordu. Ḥamdullāh'taki yol güzergâhından (Bēlasuvār — 6 *farsaḫ* — Cūy-i nav [„yeni kanal"] — 6 *f.* — Maḥmūdābād) anlaşıldığına göre, Cūy-i nav, Kızıl-Ağaç civarında, Aras'ın denize dökülen kolunun cenûbunda olup, Maḥmūdābād ise, Lankurān'ın 20 km. şimâlinde bulunan Maḥmūdāvār köyüne tekabül eder.

Tavakkul b. Bazzāz'ın *Şafvat al-ṣafā* (a. 12)'sında bir kürt ordusu hakkında pek sarîh olmayan bir kayıt vardır. İbrāhīm b. Adham (ölm. 166 = 783) âilesinden bir beyin kumandasında olan bu kuvvet Sincān'dan gelip, Azer-

baycan'ı zaptetmiştir. O vakit Müġān, Arrān, Alīvān (?) ve Dār-i Būm (?) ahâlisi islâmiyeti kabûl etmiştir. *S.ncan* kürtlerine gelince, müellifin burada Revvâdîler sülâlesini kasdettiğini düşündüren bâzı sebepler vardır; bunların mümessilleri Azerbaycan'da X.— XIII. asırlarda hukûm sürmüşlerdir (krş. madd. MARĀĠA ve TABRĪZ).

Bibliyografya: Bk. mad. ŞAHSEVEN. *Cihān-numā*, s. 192; Olearius (1633), *Voyages*, kitap IV, bâb 21 [1656 tab., s. 447 — 451]: Şamāḫa — Cavād — Balharu — Becirvān — Dizle — Aġız — Sāmiyān — Ardabīl; J. Struys, *Les Voyages* (Amsterdam, 1720), bâb 27 (II, 235), geçilen yol Olearius'unkinin aynıdır; J. J. Lerch, *Nachricht von d. zweiten Reise nach Persien* (1747; *Büsching's Magazin*, kısım X, s. 367 — 476: Şamāḫa — Cavād — Bolgaru — Lankurān — Astārā — Raşt); Monteith, *Journal of a tour through Azerdbijan* (!; *JRGS*, 1834, III, 28 — 31): Ardabīl — Barzand — Kızıl-Ḳal'a (dört ırmağın birleştiği yerde) — Ḳuyular-Tapa — Aġamazār — Yedi-Bölük — Altun [Altan] — Taḫt — Aslanduz-Bayat (yanlış olarak eski Baylaḳān denilmiş) — Barẓa'a; Toropov, *Muganskaya steppe* (*Kavkaz. kalendar*, 1864, s. 242 — 298); ayn. mll. (*Kavkaz*, 1864, nr. 28); Ogranoviç, *Uroçişçe Belasawar* (*Kavkaz*, 1871, nr. 32); Dorn, *Caspia* (Petersburg, 1875), fihrist; Ogranoviç, *Provintsii Persii Ardebilskaya i Serabskaya* (*Zap. Kavk. otd. imper. russ. geogr. obşç.*, 1876, X/I, 214: Ucarūd); Radde, *Reisen an der Persisch-Russischen Grenze, Talysch und seine Bewohner* (Leipzig, 1886), tür. yer: Belasuwar v.b. Müġān'ın teşekkülü ve sulama işleri için krş. V. S. Klupt, *Zakavkazye* (Moskova, 1929), s. 50.

(V. MINORSKY.)

MUĠĪRA. [Bk. MUGĪRE.]

MUGĪRE. MUĠĪRA B. ŞU'BA, Peygamberin sahâbelerinden bir zât olup, Ṣaḳīf kabîlesinin bir kolunu teşkil eden Aḥlāf'a mensûptur; bilâhare al-Lāt'a âit puthânenin muhâfızları bulunan Banī Mu'attib kabîlesine intisap etmiştir; şehid sahâbe Urva b. Mas'ūd [b. bk.]'un yeğenidir; câhiliye zamanında al-Lāt puthânesinin adamlarından 13 kişiyi öldürdüğü için Ṭā'if'te vaziyeti zorlaşmış, ancak 'Urva'nın müdâbelesi ile kurtulmuştur. Muġīra, doğum yeri olan Ṭā'if'ten ayrılarak, Medine'ye gelip, islâmiyeti kabûl etti ve sakifleri müslümanlığa celp için istihdam olundu; Ṭā'if'in inkıyâdından sonra, şehrin puthânesi tahrip, al-Lāt bazînesinin tasfiyesine me'mûr edildi. Abū Bakr'in halifeliği devrinde Kureyşlere tahsis edilen büyük mevkilerden birini elde etmeğe muvaffak olamadı; fakat idâreyi elinde bulunduran çevrelerin yakınında tutunabildi. Halife 'Omar, Muġīra'nın ahlâkına pek güvenememekle berâber, onu Basra vâliliğine gönderdi. Muġīra'nın idârî hayatı bir müddet için sekteye uğramış, zinâ ile itham edildiğinden, 'Omar tarafından azledilmiştir. Rivâyete göre, kendisi en çok evlenip-boşayan adam idi ve bu hûsusta 300, 700, 1.000 rakamları ileri sürülmüştür. Muġīra, 21 (642)'de tekrar vazifeye alınarak, mühim bir me'mûriyet olan Kûfe vâliliğine getirildi. Medine'de oturan kölesi Abū Lu'lu' halîfe 'Omar'ı şehid etti. 'Oṡmān'ın halifeliği zamanında tekrar husûsî hayata dönmüş olarak yaşadı; 'Alī'nin halifeliği esnâsında, hâdiselerin cereyânını tâkip etmek için, Ṭā'if'e çekildi. Dâvet edilmediği hâlde, Aẓruḥ [b. bk.] toplantısına katıldı. 40 (660)'ta 'Alī'nin öldürülmesinden çıkan karışıklıktan faydalanarak, Mu'āviya'den bir berat uydurup, yıllık hacc idâresinin kendine âit olduğunu iddia etti. Mu'āviya, zamanın sayılı dâhîlerinden biri olan, müşkilleri halleden bir adam olarak tanınan Muġīra çapındaki yardımcıların değerini doğru bir şekilde kestirmesini bilirdi. Onun, yedi kapı arkasında hapsedilse bile, hepsinin kilidini açmanın yolunu bulacak bir zekâya mâlik olduğu söylenirdi. Dedi-koduya müsâit seciyesi, 'Alī tarafdarlarına bağlı olması, Kureyşlerin iddia ve hasedlerinden, Anṣār zümrelerinin de dar düşüncesinden uzak bulunması, zekî ve müteşebbis Ṣaḳīf kabîlesine mensûbiyeti, hâsılı bütün bu husûsiyetleri Mu'āviya'nın dikkatini onun üzerinde topluyordu. 41 (661)'de Mu'āviya Muġīra'yı Şī'a'nın desîseleri ve hâricîlerin sürekli isyânları yüzünden, kargaşalık içinde bir bölge teşkil eden Kûfe'ye vâli tâyin etti. Muġīra, 'Alī tarafdarlığına karışmamağa muvaffak oldu; onlara yalnız fazla göze batacak gürültülü hareketlerden çekinmelerini tavsiye ile iktifâ etti. 60 yaşını bulan bu dirâyetli adamın beslediği tek emel mevkiini muhâfaza etmek, hareketli bir surette geçen hayatını sükûnetli bir şeref ve itibâr içinde tamamlamak idi. Menfaat dolayısı ile Süfyânîler ile birleşen ve zamanın icâplarına göre davranan bu adam sâdece, basîretli bir zât olan Mu'āviya'yi idâre etmeğe bakmış ve Emevî sülâlesinin kuvvetlenmesine şahsî râhatını pek fedâ etmek istememiştir. Hâricîlerin reisi Mustavrid'in ânî isyânı bu nstaca te'min edilmiş muvâzeneyi, az kalsın, bozuyordu. Muġīra büyük bir mahâret ile âsîler üzerine onların yeni zuhûr eden düşmanlarını,

„şî'a'nın en seçkin kısmını" saldırtmağa muvaffak oldu. Bunlar, kazansalar da-kaybetseler de, kendisinin meşgûliyet yükünü hafifletmiş olmaktan hâlî kalmayacaklardı. 'Alî tarafdarları ile hâricîleri biribirine düşürmek eyâletin tehlikeli kargaşalık unsurunu zararsız bir hâle koymak demek idi. Muğîra desîseyi ölçülü bir sûrette kullanmak sâyesinde, ele avuca sığmaz ırakılara, mecbûr bırakılmış olmaksızın, icâbında müsâmaha göstermek ve şiddetli davranmaktan çekinmek sûreti ile mevkiini muhâfazaya muvaffak oldu. Hattâ ayrıldıktan sonra idâre ettiği bu halka kendisini arattırdı. Muğîra'den pek de hoşnut olmayan Mu'âviya, iki yüzlü bir siyâset tâkip eden bu vâlisini azletmeğe karar verdi. Muğîra tam zamanında hâdise icât edip, me'mûriyetin devâmını te'min etmeği pek iyi biliyordu. Bu defa ileride halefi olacak Ziyâd b. Abîhi [b. bk.]'nin affı esbâbını hazırladı. Yazîd 'i meşrû vâris ilân etmesi tasavvurunu telkin sûreti ile, Mu'âviya'yi yola getirmiş olması da muhtemeldir. Irak'ta vaziyet kâffî derecede düzeldiği, hâricen nizam hüküm sürdüğü cihetle, Mu'âviya onu ölümüne kadar yerinde bıraktı. Muğîra'nın vefatı tarihi kat'î olarak tesbit edilememektedir; bu hadiseyi 48—51 (668—671) arasında göstermek lâzımdır. Muğîra b. Şu'ba tâûndan ölmüş ve bu sırada yaşı tahminen 70'i bulmuş idi.

Bibliyografya : *Aġānî*, XIV, 97, 140—148; XVI, 2 v. d.; XVIII, 165; XX, 117 XXI, 282 v. dd.; İbn al-Aşîr, *Usd al-ġāba*, IV, 116; Ṭabarî (nşr. de Goeje), II, 4, 8, 10, 16, 19 v. dd., 36—39, 40, 42, 44, 61, 67, 86 v.dd., 111—115, 173 v.d., 181, 207. — Başka kaynaklar için bk. H. Lammens, *Ziād ibn Abihi, viceroi de l'Iraq, lieutenant de Mo'āwia Ier*, (*R S O*, IV'ten ayrı basım, s. 1—15).

(H. LAMMENS.)

MUĞNİ. [Bk. ALLAH.]

MUHÂCİRÛN. AL-MUHĀCİRŪN, muhâcirler, *Kur'an*'da sık-sık geçen ve Peygamberin Mediue'ye hicretinde onu tâkip edenlere verilen isimdir. Kelime *hicra* kelimesinden iştikak etmiş olup, mânası „kaçmak" değil de, yerine yeni bir râbıta kurulabilecek olan ve menşe'e istinât eden bir râbıtanın kırılması veya kesilmesidir. *Muhācir* tâbiri Peygamberin kendisi hakkında kulla nılmayarak, yalnız ondan evvel, onunla berâber ve ondan sonra hicret etmiş ve sonradan Medine nüfusunun mühim bir kısmını teşkil etmişolan kimseler hakkında kullanılır. Peygamberin, Medine'nin yerlisi olan eshâbına, kendilerini muhâcirūn'dan ayırmak için, anşār adı verilmiştir; zîra *muhācirūn* Mekke'deki yurtlarını ve geçimlerini terkettikten sonra, başlıca onların yardımına ve faâl himâyesine muhtac kalmıştır. Bunlara karşı devamlı bir sevgi uyandırmak Peygamberin başlıca vazifelerinden biri olmuştur; çünkü hicretlerini hemen tâkip eden günlerde bunların çoğu gâyet fenâ şartlar içinde bulunuyorlardı. Peygamber, büyük bir talâkat ile, onları Allahın has kulları olarak tasvir ediyor ve bunların fedakârlıklarına karşılık muazzam bir ecre nâil olacaklarını bildiriyor: „şüphesiz imân edenler ve Allah yolunda muhâcir olup da, mücâhede edenler, muhakkak Allahın rahmetini umarlar" (*Kur'an*, II, 215); „Benim içim hicret edenlerin, yurtlarından çıkarılanların günâhları affedilecektir" (*Kur'an*, III, 191). Yer yüzü kendilerine barınak te'min edecek derecede geniş olduğu hâlde, Mekke'de kalanlar ve hicretten korkanlar şiddetle muâheze edilmişlerdir. Her kim Allah yolunda hicret ederse, yer yüzünde gidecek çok yer de bulur, genişlik de bulur ve her kim Allah ve Peygamber için hicret kasdı ile evinden çıkar da, sonra kendisine ölüm yetişirse muhakkak ki, Allah tarafından mükâfatlandırılacaktır (*Kur'an*, III, 101). Bununla berâber bu henüz gerçekleşmemiş olan bir istikbâlin işâreti idi ve bu güzel sözlere ilâve olarak (bk. XVI, 43; VIII, 75; XXII, 57), Peygamber güç şartlar içinde yaşamakta olanlara yardım husûsunda daha amelî gayretlerde bulundu. Harplerde alınmış olan ganîmetin bir kısmı Allah yolunda bulundukları için mal ve mülkünden ayrılmış olan fakir muhâcirlere verildi: „Bunlar sâdıktırlar" (LIX, 8). Medineliler ile onların arasındaki bağı mümkün olduğu kadar sıkılaştırmak için, *Kur'an*, VIII, 73'te bildirilir ki, hak dini uğruna mücâhede için, yurtlarını terketmiş olan muhâcirler ile onlara barınak vermiş (İbn Hişām, s. 321 v. dd) ve yardım etmiş olanlar (*anṣār*) birbirlerine vâris olurlar ve birbirlerinin işlerine velî olurlar; hâlbuki diğer taraftan, islâmiyeti kabûl ettikleri hâlde, hicret etmiş olanlar bu tevârüs haklarından faydalanamayacaklardır. Umûmî tefsire göre, bu beyân Peygamberin her mü'min muhâcir ile bir medineli arasında te'sis ettiği husûsu „kardeşlik" bağına âittir; bununla berâber bu beyân, sâdece umûmî bir esâsı ifâde ettiği cihetle, pek kat'î değildir (bk. Fr. Buhl, *Leben Muhammeds*, s. 209). Bundan başka umûmî tefsir miras için konulan hükümlerde (*Kur'an*, IV, 13, 15) bu husûsî bağın pek erkenden tekrar kaldırıldığına dâir bir delîl görülmektedir.

Hicret edenlerin nâil oldukları yüksek takdir *Kur'an* (IX, 20)'da çok kuvvetli bir ifâde buluyor; burada: — „İmân etmiş ve hicret etmiş ve Allah uğruna cihad yolunda canları-

nı ve mallarını vermiş olanlar, Allah indinde (diğer mü'minlerden) daha yüksek bir dereceye ereceklerdir; bunlar hayra ve umduklarına nâil olanlardır" — denilmektedir. *Muhâcir* bu sûretle bir şeref unvanı oldu (*Kur'an*, XXIX, 25'te Lût kendisi için bu sıfatı kullanıyor). Medine'ye değil de, Habeşistan'a hicret etmiş olan kimseler de kendilerine gurur ile *muhâcir* diyorlardı (bk. Fr. Buhl, *ayn. esr.*, s. 172). Fakat asıl hicret bizzat Peygamberin de katıldığı Medine'ye hicrettir. Peygamberin artan kudreti zaman-zaman, mekkelilerin, putperest şehirlerini terkederek, Medine'ye gelmelerine sebep olduğu cibetle, *muhâcirûn*'un sayısı gittikçe çoğaldı. *Kur'an* (VIII, 76)'da bunlardan bahsedilmekte olup, burada ilk muhâcirlerden sonra hicret ederek, müteâkiben eski muhâcirler ile yan-yana dövüşenler de bu cemâate mensûp olarak tanınmışlardır („onlar sizdendir"). Bilhassa Ḥudaybiya [b. bk.] sulhünden sonra mekkeli kadınların, putperest kocalarını terkederek, Medine'ye gittikleri görülüyor. Peygamberin muâhedeyi tefsirine göre, kendisine „kadınların sadâkat yeminini" etmiş olanlar da mekkelilere teslim edilmediler (bk. *Kur'an*, LX, 11 v. dd.). Böylece eski ve yeni *muhâcirûn*. Medine nüfusunun artan bir unsurunu teşkil ettiler. Bunlar, cemâatin diğer unsurları ile birlikte, onlar ile müsâvî haklara mâlik olarak zikredilmektedir (*Kur'an*, XXIII, 6, 49). Bununla ilgili olarak, söylemek icâp eder ki, *muhâcir* kelimesi, *ensâr* kelimesi gibi, nisbelerde kullanılmamıştır.

Bu muhâcirlerin Peygamber indinde bilhassa kıymetli olmalarının sebebi kolayca anlaşılır; zîra bunlar Mekke'de onun ıztıraplarını paylaştılar, onun için en büyük fedakârlıkları yaptılar ve bunlar islâm dinini sâf bir inanç ile kabûl etmişlerdi. Mekke'nin fethi ile, muhâceret durdu ise de, *muhâcirûn* şerefli, ayrı bir zümre olarak, kaldı. Bunlar ile cemâatin diğer unsurları arasında bir dereceye kadar rekabetin kolayca çıkabileceğini tahmin etmek tabi'îdir. *Muhâcirûn* ile medineliler arasında, gerçekten, bir dereceye kadar ihtilâf olduğu, Peygamberin ölümünden sonraki karışıklıklar sırasında halîfesi olarak, kendilerinden birini, Sa'd b. 'Ubāda'yi, getirmek husûsundaki gayretlerinden açıkça görülmektedir. Bu teşebbüs 'Omar, Abū Bakr ve Abū 'Ubayda'nın kudretli bareketi ile akâmete uğradı ve cemâatin idâresi, Peygamberin Mekke'deki eski muhâliflerinin soyundan gelen kimseler tarafından iktidar ele geçirilinceye kadar, *muhâcirûn*'un elinde kaldı.

Bibliyografya: Bk. mad. MUHAMMED; bilhassa İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 341 v.dd. (FR. BUHL.)

Muhâcir ünvanının kimleri verilmesi câiz olduğu meselesi hadîste iki mânada münâkaşa edilmektedir. Bir kısım hadîslere göre, hicret devri Mekke'nin işgâli ile sona erer (*lā hicra ba'd al-fatḥ*); diğer bir kısım hadîslere göre, hicretin yerine mukaddes cihad kaim oluyor (bk. Wensinck, *Handbook of Early Muḥammadan Tradition*, bk. *Hicra*). Hâriciler kendi karargâhlarına (*mu'askar*) iltihak edenlere *muhâcir* adını veriyorlar; mutasavvıf'ar kelimeye mânevî bir mâhiyet vermişlerdir. (A. J. WENSINCK.)

[Bugün *muhâcir* kelimesi ile başka dindeki milletler tarafından istilâ edilen eski osmanlı topraklarından Türkiye'ye göç eden müslüman ahâli kasdedilmektedir. XVIII. ve XIX. asırlarda rusların eline geçen bir kısım topraklardan kütle hâlinde ayrılan müslümanların Türkiye'yi kendilerine vatan ittihaz ve geldikleri toprakların ahâl'si ile ihtilât ettikleri mâlûmdur. XX. asırda, Balkan harbinden sonra, Osmanlılar Rumeli'deki vilâyetleri elden çıkardıkları zaman, bu topraklarda kıtâlden kurtulan müsiüman ahâli ana vatana ilticâ etmiş ve memleketin muhtelif yerlerinde iskân edilmiştir. İstiklâl mücâdelesinde Türkiye'nin muzafferiyeti ve Lozan muâhedesinin akdi Türkiye ile Yunanistan arasında bir mübâdele anlaşmasını icâp ettirmiş, Türkiye'deki rumlar (İstanbul'dakiler müstesnâ), Yunanistan'daki müslümanlar (garbî Trakya'dakiler müstesnâ) mübâdele edilmiştir. Bu suretle Türkiye'ye gelenler hakkında *muhâcir* yerine *mubâdil* demek lâzımdır. Balkan memleketlerinde barınamayarak, hâlâ Türkiye'ye gelen kütlelere rastlanmaktadır. Şimdi *muhâcir* kelimesi yerine, *göçmen* tâbirî kullanılmaktadır. Osmanlı idâresi zamanında muhâcirlere âit işler ile meşgûl olan teşkilâta „Aşâir ve muhâcirin müdüriyet-i umûmîyesi" denilirdi. Mubâcirler ve mübâdiller iskânı Türkiye için mühim bir mes'ele teşkil etmiştir].

MUHĀCİRŪN. [Bk. MUHÂCİRÛN.]

MUHĀCİRŪNA. [Bk. MUHÂCİRÛN.]

MUḤĀL. [Bk. MANTIK.]

MUHALLAB. [Bk. MÜHELLEB.]

MUHALLABİ. [Bk. MÜHELLEB.]

MUḤAMMARA. [Bk. MUHAMMERE.]

MUHAMMED. [Bk. MEHMED VE MUHAMMED.]

MUḤAMMED. MUḤAMMED, Sonuncu Peygamber ve islâm dininin kurucusu. Peygamberin doğup, büyümüş olduğu Mekke şehri, VI. asırda faâl Kureyşler tara-

fından, çok sayıda ziyâretçi celbeden makamlardan istifâde edilmek suretiyle, mâmûr bir ticâret merkezi hâline getirilmiş bulunuyordu. Elimizdeki güvenilmez kaynaklar, Peygamberin doğum yılını kat'îyetle tesbit için, kâfî gelmemektedir. Peygamberin 10 (622—632) yıl devam etmiş olan Medine faâliyeti mâlûmdur; fakat Mekke devri hususunda kat'î tarihî kayıtlar mevcut değildir. Bununla berâber, kısmen Abū Ḳays b. Abī Anas'e, kısmen Ḥassān b. Ṯābit (nşr. Hirschfeld, nr. 19, 1)'e isnât edilen şiirlerde, onun Mekke'de „on ve daha bir kaç sene" devam eden peygamberlik faâliyeti hakkında verilen bilgiyi şüphe ile karşılamak için hiç bir sebep yoktur. Her iki devir arasındaki benzerlik tam olmadığı gibi, diğer taraftan Mekke'de haccın her sene muntazam bir şekilde tekrarlanması halkın seneleri bunlara göre hesaplamasını kolaylaştırmış bulunduğundan, burada meydana gelmiş olan tarihî kayıtların, başka yerlerdekilere nisbetle, daha çok itimâda lâyık olduğu muhakkaktır. Mekke devri her hâlde pek kısa sürmüş olmalıdır; çünkü Urva'nin verdiği aşağıda zikredilen bilgiye göre (bk. Ṭabarī, I, 1181), Peygamber tarafdarlarının Habeşistan'a hicret edip, tekrar geri dönmelerine kadar, „bir kaç sene" geçmiş idi; bunlar döndükten sonra tekrar tazyikler başlamış ve bu nihâyet müslümanların Medine'ye hicret etmelerine sebep olmuştur. Muḥammed'in peygamberliğinden evvelki zaman için pek sarîh olmayan tek bir *'umr* (*Kur'an*, X, 17) tâbirini biliyoruz. İslâm tarihçileri, vahiy geldiği vakit, kendisinin 40, bâzıları ise, 43 yaşında olduğunu söylerler; mevcut tarihî kaynıklardan, Peygamberin „fil yılında" (bk. mad. ABRAHA ve *Kur'an*, CV) doğmuş olduğu rivâyeti ise, pek de tarihî olmayan mütâlealara dayanmaktadır; hakikatte Abraha'nin Mekke'ye hücûmu 570 yılından çok önce vukû bulmuş olmalıdır. Bütün bu tarihî hesaplara rağmen, Lammens pek de esassız olmayan bâzı tereddütler ortaya atmıştır ki, buna göre, Peygamber Medine'ye hicreti ve oradaki faâliyeti esnâsında, 50 yaşlarında olmamalıdır. 580 veya bunu tâkip eden yıllar, hakikate uygun olarak, Peygamberin doğum senesi olarak kabûl edilebilir ve *Kur'an*'daki *'umr* tâbiri de böylece aş.-yk. 30 yıllık bir devreyi ifâde eder.

Muḥammed ismine, araplara göre (msl. İbn Durayd, nşr. Wüstenfeld, s. 6 v.d.; İbn Sa'd, I/I, 111 v.d.), daha evvelce de rastlanmakta olup, bunun sonradan Peygambere verilmiş bir isim olduğu zannedilmemelidir. Peygamberin şeceresine gelince, bir çok eski şiirler (msl. Ḥassān b. Ṯābit, nşr. Hirschfeld, nr. 25, 7; A'şā, krş. İbn Hişām, s. 256, 1; Ca'far hakkında krş. bir de Ḥassān b. Ṯābit, nr. 21, 8; Ka'b b. Mālik, krş. İbn Hişām, s. 800; Ḥamza, krş. İbn Hişām, s. 630, 7; Abū Lahab için bk. Ḥassān b. Ṯābit, nr. 217, 3), onun Hāşim neslinden geldiğine dâir rivâyetlerdeki bilgiyi te'yit etmektedir. Peygamberin bu kadar uzun bir müddet Mekke'deki düşmanlarına karşı koyabilmesi, ancak bu âilenin bir âzası olarak kabûl ve oldukça kuvvetli bir âile tarafından müdâfaa edilmiş olması ile izah edilebilir (Şu'ayb'in düşmanları ağzından söylenen sözler için krş. *Kur'an*, XI, 93: —„ Soyuuu dikkate almasa idik, biz seni çoktan taşlardık"). Banī Muṭṭalib ile akrabâ olan Hāşim soyu (İbn Hişām, s. 536, 14) şüphesiz Mekke'nin yüksek âileleri arasında bulunmuş olmalıdır (krş. İbn Hişām, s 821 ve şâire Ḳutayla'nin sözleri için bk. *ayn. esr.*, s. 539; bunun saygı ifâde eden bir tâbir olması da mümkündür; krş. Sulaymān'ın ilâhîleri, VII, 2; Dalman, *Palästinischer Diwan*, s. 190, 255 v.d.; E. Littmann, *Neuarabische Volkspoesie*, s. 141). Diğer taraftan Peygamberin Mekke'deki muhâlifleri, kendisinin her iki şehrin (Mekke ve Ṭā'if) ileri gelenlerinden biri olduğu takdirde, ona inanacaklarını söylemektedirler (bk. *Kur'an*, XLIII, 30). Hāşim soyu her hâlde şehrin ileri gelen âilelerinden olan Maḫzūm veya Umayya ile boy ölçüşecek vaziyette değil idi; Peygamber ile onun bâzı akrabâlarının muhtaç durumda bulundukları hakkındaki sözler de Hāşim soyunun o vakitler fakirleşmiş olması ihtimâlini göstermektedir. Annesi tarafından Medine ile bugün pek iyi bilinmeyen akrabâlık münâsebetleri var idi [krş. madd. ĀMİNA ve HĀŞİM]; Mūsā b. 'Uḳba'ye göre, medineliler al-'Abbās'ı kendisinin „yeğeni" sayarlardı (krş. İbn Sa'd, IV/I, 8, 12). Ataları hakkında bundan başka kat'î hiç bir şey bilinmemektedir ve bu husûsta söylenenlerin çoğu menkıbeden ibâret kalmaktadır. Peygamber daha doğmadan ölmüş olan babası 'Abd Allāh çok tanınmamış bir simâdır. Büyük babasının adı Şayba veya 'Abd al-Muṭṭalib'dir; bu iki isim arasındaki münâsebet açık olmadığı gibi, 'Abd al-Muṭṭalib ile çok sık zikredilen Muṭṭalib âilesi (Ḥassān b. Ṯābit, nr. 184, 2; İbn Hişām, s. 230, 13, 536, 14) veya Banī Şayba (İbn Sa'd, I/I, 94, 6; II/I, 124, 25) arasındaki münâsebet de iyice aydınlanmış değildir. *Kur'an* (XCIII, 6 v.d.)'dan kat'î olarak öğrendiğimiz şey Peygamberin yetim olarak, çok ağır şartlar altında, büyümüş bulunmasıdır. Tarihî şahsiyet olarak ancak onun amcaları ele alınabilir: Abū Ṭālib (*Sīra*'ye göre, onu şefkat ile yanına almıştır), 'Abbās, Ḥamza [bbk.] ve 'Abd al-'Uzzā [bk. mad. ABŪ

LAHAB]. Çocukluğunda bedevî kabîlesi Sa'd b. Bakr yanında bulunduğu hakkındaki rivâyet için bk. mad. HALÎME. Göğsünün yarılması ve kalbinin, temizlenmesi (buna benzer bir hikâye Umayya b. Abi' l-Şalt hakkında da söylenir: krş. Goldziher, *Abh. z. arab. Phil.*, I, 213) *Kur'an*, XCIV'da anlatılmaktadır.

Daha önce zikredilen sûrede (XCIII) yoksul yetimin Allah tarafından zengin kılınmış olduğu bildirilmektedir. Rivâyette buna Peygamberin hizmetinde bulunduğu zengin bir tüccarın dul zevcesi ile evlenmesi tekabül eder [bk. mad. HADÎCE]. Bu evlenmeden, daha sonraki vak'alarda rol oynamış olan dört kız ile küçük yaşta ölen bir kaç erkek evlât dünyaya gelmiştir; oğullarından birinin tarihî şahsiyet olması muhtemeldir; çünkü onun taşıdığı müşrik ismi 'Abd Manâf (Sprenger, I, 199 v.dd., Caetani, I, 173)'ın sonradan uydurulmuş olmasına ihtimâl verilemez. Peygamberin erkek evlâtlarının bulunmamasından ileri gelen noksanlığı hafifletmek (Lammens) için, sonradan uydurulan böyle bir tesellî, bunların doğar-doğmaz ve arka-arkaya ölmüş olarak gösterilmeleri karşısında, çok zayıf bir imkân teşkil ederdi. *Kur'an*'da ticâret işlerine gösterilen açık alâka (II, 194; LXII, 9 v.d.) ve bununla ilgili tâbirlere sık-sık rastlanması (benzer ifâdeler için krş. Sifr al-Hikma, IV, 20; Pirqe Abot, III, 16; IV, 22; Horn, *Geschichte der persischen Litteratur*, s. 10), tabi'î, Ḫadîca'nın yardımcısı ve kocası sıfatı ile, Peygamberin ticâret işlerine iştirâk etmiş olması ile izah edilebilir. Buna karşılık onun, gerek çocukluğunda Abû Ṭâlib ile birlikte, gerek Ḫadîca'nin hizmetinde, komşu memleketlere ticâret seyâhatleri yapmış olduğu hakkındaki rivâyetler üzerinde durmamak daha doğru olur. Bunların anlatılış tarzı muayyen bir müdâfaa maksadını [bk. mad. BAHÎRE] açığa vurmaktadır. Peygamberin daha sonraki dinî gelişmesini izah için bunların hiç birine lüzûm yoktur. *Kur'an* (XXXVII, 137 v.d.) da onun bizzat Lût'un evleri yanından geçmiş olduğunu, kat'î olarak isbat etmez. Ḫadîca de, tek başına ve kendi hesabına ticâret kervanları tertip etmemiş değildir. Ka'be'nin yeniden inşasına Peygamberin iştirâki hakkında da bir rivâyet vardır.

Şimdiye kadar temâs edilen meseleler hakikatte pek mühim değildir; fakat Peygamberin Peygamber olarak meydana çıkışı ile ilgili meseleler daha ağır basan bir ehemmiyette oldukları hâlde, bunların araştırılmasında da, kaynakların aksikliğinden dolayı, büyük güçlükler ile karşılaşılmaktadır. Mühim olan, yabancı te'sirlere karşı büyük bir meyil gösteren Peygamberin kendi fikirlerini nereden aldığı meselesidir. Onun önceleri kendi muhitindeki dinî görüşleri paylaşmış olması pek muhtemeldir (amcası Abû Lahab müşrikliğin şiddetli müdâfii olduğu gibi, amcası Abû Ṭâlib de islâmiyeti kabûl etmeden ölmüştür) ve bu yalnız yukarıda zikredilen oğlunun ismi ile değil, aynı zamanda *Kur'an* (bk. XCIII, 3: —„Tanrı seni yanılmış hâlde buldu ve doğru yola sevketti") ile de te'kit edilmektedir (krş. bir de *Kur'an*, XLII, 52: — „Sen kitabın ve imânın ne olduğunu bilmiyordun" —. İbn al-Kalbî'ye göre, 'Uzzâ'ya, bir defa kurbanlık bir koyun götürmüştür). Bu hususta hayatının daha sonraki yıllarında da açıkça görünen izler bulunmaktadır. O da hemşehrilerinin cinlere veya şeytanlara ve fenâ alâmetlere v.b. olan inançlarını kabûl ediyordu; Mekke, Ka'ba ile birlikte, onun için mukaddes bir yer idi; (*Kur'an*, XXVII, 93; XXVIII, 57; XXIX, 67; CV, 1 v.dd.; CVI, 1 v. dd.); oradaki kurban kesme âdetini hakikî menâsikten sayıyor (CVIII, 2) ve kendi tarafdarlarının hacc seferlerine iştirâkine müsâade ediyor (VII, 29 v.d.); böylece, haccın, sonradan dinin esas rükünlerinden biri olarak alınması daha kolay olmuştur (aş. bk.). İleride, tekrar baş-göstermiş, fakat derhal önlenmiş olan bir müşriklik hâdisesi ile Peygamberin Mekke ilâhlarına karşı tedricî olarak giriştiği esâs düşünce mücâdelesinden bahsedilecektir. Peygamberin kendisi de, eski arap kâhinlerinin (bugünkü Rvala hakkında krş. Musil, *Die Kultur*, 1910, s. 10) te'siri altında kalmıştır; etrafındakilere bildirmeğe başladığı vahiylerde onlara mahaûs sihirli yemin şekillerini içine alan ifâde tarzları ile secîlerini (*sac'*; krş. Goldziher, *Abhandlungen z. arab. Philol.*, I, 59 v.dd.; Mas'ûdî, *Murûc*, II, 381 v.d.) hatırlatan bir ifâde şekli kullanılmıştır. Fakat yeni bir fikir âleminin, gittikçe artan bir nisbette, onun varlığını sarması ve nihâyet bir kuvvetin te'siri ile ortaya çıkıp, onlara bildirmesi ile, bütün bu eski tasavvurlar, pek az bir kısmı hâric, arka plâna itilmiştir. Bu yeni fikirler, esas itibârı ile, „semâvî" dinlere, yahudiliğe ve hıristiyanlığa işâret etmekte ve çok defa söylenenlerin daha eski vahye dayanan dinlerde de aynen bulunması, bunların hakikat olduğunun reddedilmez bir delîli olarak ileri sürülmektedir (krş. bilhassa *Kur'an*, X, 94: — „Bizim sana vahyettiklerimiz hakkında şüphe edersen, senden önce kitabı okumuş olanlara sor"). Her halde şu kat'îdir ki, o bunları yahudi ve hıristiyan mukaddes kitaplarını bizzat okumak suretiyle elde etmemiştir. *Kur'an* (VII, 156)'da onun hakkında, okuyup yazması husûsunda bir şey söylemeden yalnız *ummî* [b. bk.] tâbiri kullanılmakta-

dır. Bir tâcir olarak, onun okumak-yazmak husûsunda, şüphesiz bir dereceye kadar, melekesi olması icâp eder. Fakat okuma-yazması ve bu hususta bilgisi olmayan bir kimsenin, ibrânîce ve yunanca yazılmış olan *Kitâb-ı mukaddes*'i okumasına imkân yoktur ve Peygamberin de böyle olduğu *Kur'an*'ın her yerinde açıkça görülmektedir. Kelimenin bu izâhı yerine Wensinck (*Acta orient.*, II, 191) ve yahudiee *Ummōt ha-'Olām* tâbirine istinâden Horovitz (*Koranische Untersuchungen*, s. 52), „müşrik", ἐθνικός mânasını koymak isterlerse de, bu bâzan uygun düşmekle berâber, bâzan da, msl. II, 73'te yahudiler içinde „kitab sâhibi olanlar" ile *ummiyūn*[a] arasındaki fark ifâde edilirken, pek uymamaktadır. Peygamberin *Kitâb-ı mukaddes* hakkında bir takım bilgisi olmakla berâber, ibrânîce ve yunanca *Kitâb-ı mukaddes*'lerin onun için tamâmen kapalı bulunmasına ve bunun sık-sık *Kur'an* ile de te'kit edilmesine bakılırsa, burada kelimenin umûmî mânasının daha uygun olduğu anlaşılır. 'İsā *İncil*'i „almıştır" (*Kur'an*, III, 44; V, 50; LVII, 27) ve bunun kanûn gibi „tutulması" lâzımdır tarzında (V, 70, 72) ifâdeler, Peygamberin bu eserin asıl münderecâtına iyice vâkıf olmadığını göstermektedir. *Kur'an* (XXI, 105)'da tam bir Mezâmir parçasına rastlanırsa da, bu bir tek misâldir; Peygamberin kendisi *Ahd-i atik*'in bir kısmı olan Zebûr hakkında bir şey bilmemekte idi (XVII, 57). Deve ile iğne deliği mukayesesi (VII, 38) her hangi bir edebî te'sire delâlet etmez. Diğer taraftan yeniden ele alınan hikâyeler, msl. uzun Yūsuf kıssası (*Kur'an*, XII) dolayısı ile, *Kitab-ı mukaddes*'ten yalnız *Ahd-i atîk* ile değil, aynı zamanda (krş. Maryam, 'İsā, Zakariyā ve Yaḥyā hakkında söylenen sözler) *Ahd-i cedîd* ile de bir muvâzîlik gösterir; Aṣḥāb al-Kahf [b. bk.] ve M. Huber, *Die Wanderlegende von den Siebenschläfern*, (1910) hikâyesi de hıristiyanlar tarafından anlatılanlara benzer. Bu sebepten dolayı, muhâlifleri onun yabancı muallimleri olduğunu iddia etmişlerdir (XVI, 105; XXV, 5 v.d.; XLIV, 13). Bu iddia XVI, 105'teki itiraz ile reddedilmiştir. Bir de *Kur'an*'dan anlaşıldığına göre, onun başkaları vâsıtası ile temâs ettiği kitaplar *Kitab-ı mukaddes*'in asıl şekilleri olmayıp, ona verilen mâlûmat *Midraş* veya gayri-mevsuk eserlerden alınmıştır; bu da Arabistan'da o zamanki dinî temâyüllerin bolluğu ve çeşitliliği ile kolayca izah edilebilir. Bilhassa 'İsā'nın doğuşu ve çocukluğu hakkındaki kısımlar (XIX, 22 v.dd.; III, 41; V, 109 v.d.) gayr-ı mevsûk kaynaklar ile benzerlik gösterir. 'İsā'nın ölümünün tasviri de (IV, 156) maniheîler ve basilîlerinkine benzerlikler göstermektedir.

Peygamberin fikirlerine te'sir etmiş olan muayyen bir dinî fıkraya daha yakından işâret etmek, o zamanki durum hakkında bilgi eksikliği yüzünden, pek mümkün değildir. Bir çok delîller, ilk devirlerde muhtelif te'sirler, bilhassa hıristiyan mezheplerinin, daha sonraları da yahudilerin te'siri altında kalmış olduğunu gösterir. Suriye'ye veya Fırat boylarına giden kervanlar, deniz yolundan Habeşistan ile kurulan münâsebetler, büyük pazar yerlerine giden yabancı tâcirler vâsıtası ile, Arabistan'da her iki din hakkında mâlûmat edinmek mümkün idi. Hıristiyanlık yalnız cenûbî Arabistan'ın medenî kısmında değil, bir çok bedevî kabîleler arasında (msl. Bakr, Taġlib, Ḥanīfa, Ṭayy) da iyice yerleşmiş, Medine ve bunun şimâl tarafındaki vâhalarda ise, yahudi kolonileri teşekkül etmiş bulunuyordu. Bilhassa Mekke'de oturanlar hıristiyan ve yahudiler ile her vakit münâsebette bulunmak imkânına sâhip idiler. Büyük bayramlar her taraftan insanları toplamakta idi; şehirdeki makamların ziyâretine hıristiyanların iştirâk ettiği bilhassa kaydedilmektedir (Snouck Hurgronje, *Het Mekkaansche Feest*, s. 28, 128, 159); Mekke'de, ayrıca, harp esiri hıristiyanlar ile buraya hicret etmiş olan Ġassānîler de yaşıyorlardı (Azraḳī, nşr. Wüstenfeld, s. 97, 458, 466; Ṭā'if'te hıristiyan esirler için krş İbn Hişām, s. 280 v.d.). *Kur'an*'da ârâmîceden gelme tâbirler yanında, bir kaç habeşçe kelimeye de tesâdüf edilir ki, bunlar Habeşistan'ın dinî te'sirine şehâdet eder (krş. Nöldeke, *Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, s. 47). Son zamanlarda, daha çok cenûbî Arabistan'da vukua gelmiş olduğu ileri sürülen dinî gelişme ile bunun Peygamberin fikir ve ifâdesinde esas kaynak teşkil ettiği düşüncesi üzerinde durulmaktadır. Bu, tabiî, hesâba katılması lâzım gelen bir imkândır. Fakat cenûbî Arabistan'da din tarihi hakkında daha fazla bilgi elde edilinceye ve bilhassa *Kur'an*'daki habeşçeden gelme kelimelerin cenûp arapçasındaki şekilleri ortaya çıkıncaya kadar, bunun bir tarafa bırakılması daha iyi olacaktır. Bir de şuna dikkat etmelidir ki, *Kur'an*'da peygamberler tarihinde arapların 'Ād [b. bk.] ve Ṯamūd [b. bk.] kavimleri sık-sık zikredilmekle, fakat nâdir olarak cenûbî Arabistan'ın eski tarihine temâs edilmektedir (XXVII, 20 v. dd.; XXXIV, 14 v.d; XLIV, 36; L, 13; buna mukabil bk. LXXXV, 1 v. dd.; krş. Hartmann, *Die arabische Frage*, s. 474). Peygambere isnat edilen bir hadîste (Buḫārī, nşr. Krehl, III, 56): „İmân ve hikmet yemenlilere

bastır" denilmektedir; burada „yemenli" kelimesi, metnin gelişine göre, bedevîlerin kabalığına mukabil, ancak „yemen tarzında", yâni ablâkî, insânî mânasına gelmektedir. Fakat buna yapılacak asıl itiraz, bu faraziyenin pek zarûrî olmayan, dolaşık bir yol oluşudur; çünki her hangi bir cenûbî arap yolu ile aydınlanmasına lüzûm kalmadan, her yerde doğrudan-doğruya hıristiyanlık ile bağdaşmakta olduğunu iddia etmektedir. Mekke 'deki dinî mes'elelerde Yemen 'in te'siri ne kadar çok belirtilmek istenirse, mekkelilerin Peygambere karşı gösterdikleri çetin muhâlefeti anlamak da o nisbette güçleşir. Tor Andrae 'nin Peygamberde hıristiyanlığın te'sirini araştırma tarzı daha büyük bir değer taşımaktadır. Müellif, Muḥammed için, monofizistliğe nisbetle daha yakın olan nestûrîliğin İran devleti içindeki hâkim durumuna işâret ettikten sonra, Peygamberin düşünceleri ile süryânilerin kilise kitapları arasındaki yakınlığa dikkati çekmektedir: msl. dünya malına kıymet vermemek, kâfirlerin gurûr ve havâîliklerine karşı sert hukümler; gülme, şaka ve boş-boğazlığa karşı îkaz, sadakanın, günahların kefâreti bakımından, ehemmiyeti; cennet tasvirleri (Ephraem Syrus 'ta da hûriler vardır) v. b. Bu dikkate değer benzerlikler yanında bir de Peygamberin 'Îsâ hakkındaki telakkîsine işâret etmek lâzımdır. Bu, onu diğer peygamber kıssalarından ayıran ve kilise akaidine son derece yaklaşan, msl. 'Îsâ 'nın doğuşunun tasviri ile onun mûcizeleri ve açık bir şekilde kelâm (logos) nazariyesini hatırlatması (III, 34; IV, 169) gibi, bir çok hususlar bakımından dikkate değer bir telâkkîdir. Daha Mekke devrinde bile (msl. XLIII, 57 v. dd.), Peygamber 'Îsâ 'nın Allahın oğlu olduğu telakkîsine şiddetle karşı koyuyor ve 'Îsâ 'nın, kendisi hakkında, hiç bir zaman böyle bir iddiada bulunmamış olduğu, kât'î olarak, ifâde ediliyor. Burada nastûrîler ile bir yakınlık aramak kâfî değildir; çünkü onlar da 'Îsâ 'nın Allahın oğlu olduğunu inkâr etmiyorlar. Başlangıçtan beri islâmın eski vâhiy dinlerinden ve bunlar arasında hıristiyanlıktan farksız olduğunu söylediğine göre, Peygamberin burada hıristiyanlığın bu husûsu arka plâna atan bir mezhebinin te'sirinde kalmış olması aneak bahis mevzuu olabilir.

Muḥammed 'in inkişâfı hakkında *Kur'an* 'dan elde edilebilecek bilgiye mühim bir ilâve olarak, rivâyetler gelir ki, bun'ara göre, bu doğru dini arayanlar arasında o yalnız değil idi. Burada eski arap dini ile iktifâ etmeyip, yeni bir mânevî imân özleyen bir çok kimseler bulunmakta ve bunlar arasında bilhassa Ḫadîca 'nin yeğeni Varaḳa b. Nevfal zikredilmektedir. Daha sonraki islâm fikirleri ile beslenmiş oldukları için, bu rivâyetlerden bugünkü şekilleri ile istifâde edilemez ise de, bunlar *Kur'an* dışında olup, Muḥammed 'i daha iyi göstermek gâyesi gütmediğinden, şüphesiz, tarihî bir esâsa dayanmaktadır. Bunlara bir de, arap rivâyetlerinde mübhem bir şekilde yer alan *ḥanîf* [b. bk.] 'ler ile şiirleri de *Kur'an* ile yakın temâsta bulunan Umayya b. Abi 'l-Ṣalt [b. bk.] 'ı ekleyebiliriz. Bu sonuncunun şiirlerinin hiç değilse bir kısmı mevsuk olarak kabûl edilebilse, büyük bir ehemmiyet kazanmış olurdu (krş. mad. MUSAYLİMA).

Muḥammed Arabistan 'a nufûz etmiş olan dinî fikirler ile temâs neticesinde kuvvetli bir rûhî heyecan içinde bulunurken, birden-bire şuurunu alt-üst eden, onu mânevî bir kuvvetle sarıp, bütün hayatına te'sir eyleyen bir şey vukua geldi. Allah tarafından kendisine esrârengiz bir şekilde bildirilmiş olan vahiyleri vatandaşlarına bildirmek üzere, kendisinin Peygamber seçilmiş olduğunu anladı. Caetani bunun uzun bir inkişâf ve devamlı bir düşünme neticesi olduğunu ileri sürüyor ki, bu doğru değildir. Ânî bir şuur ile Allahın sözünü insanlara bildirmek üzere kendisinin seçilmiş olduğunu idrâk etmiştir diyen rivâyetlere inanmamak için hiç bir sebep yoktur. Bu bütün peygamberlerde böyle olmuştur. Yavaş-yavaş gelişen derin düşünceler değil, bil'akis, ancak muazzam bir rûhî hâdise onun kendi vazifesine karşı sarsılmaz imân ile hareket etmesini sağlayabilirdi. Bu, zaman bakımından tesbit edilen kat'î âna işâret eden *Kur'an* âyeti ile de te'yit edilmektedir (bk. XLIV, 2 v.d., XCVII, 1; II, 181). Burada onun peygamberliği için inen vahiynin *Kur'an* 'da bulunup-bulunmadığı mühim değildir (umûmî olarak kâbûl edilen âyetler için bk. XCVI, 1 v. dd., bâzılarına göre ise, LXXIV, 1 v. dd.) ve ilk vahyinin kaydedilmemiş olması ihtimâli de göz önünde tutulmalıdır. Eğer bu gerçekten böyle olmuş ise, bunların kasden meskût geçilmiş olmaları için mâkul bir sebep yoktur; çünkü onun düşünce âleminin, eski vahiy yolunu muhâfaza etmekle berâber, tamâmen zıt bir kanâata tahavvül ettiğini tasavvur etmek yersiz olurdu.

Bu vahiylerin ne şekilde vukû bulduğu hakkında *Kur'an* 'da pek az ip ucu vardır; bunun üzerine Peygamberin tamâmen kaldıramadığı ve kaldırmak istemediği bir örtü örtülmüştür. Belki bu gizleme (LXXIII, 1; LXXIV, 1) eski arap kâhinleri tarzında, vahiylerin gelmesi için bir hazırlık olmuştur; fakat bunu, dolayısı ile ve sık-sık, muhâliflerin Peygamber için deli (*mecnûn*), falcı (*kâhin*) ve sihirbaz (*sâḥir*) şeklinde ileri sürdükleri ithâmlar tâkip

eder ki, bu da, Peygamber'in, vahiy geldiği anlarda, etrâfındakiler üzerinde eski Arabistan'daki bu gibi şahısların yaptıkları te'siri yapmış olduğunu gösterir. Bunlar yanında, bir de, onun bu gibi anlardaki vaziyetini etraflıca tasvir eden ve doğruluğunda hiç şüphe olmayan rivâyetler vardır; bunlar, muhakkak ki, sonradan uydurulmuş değildir; zîra böyle bir şeyi uydurmak islâmiyetin ilk zamanları için lüzûmsuz idi; çünkü Peygamberin esrârengiz hâleti, etrafındakilere ilhâmının insan üstü bir menşe'den geldiğini isbat için de en kuvvetli bir delîl teşkil ediyordu. Bizans müelliflerinde Peygamberin sar'alı olduğu hakkında bâzı kayıtlar vardır (msl. Theophanes, *Chronographie*, nşr. de Boor, I, 334) ve modern rûhiyatçılar onun geçirdiği nöbetlerin tarzı hakkında farklı düşünmekle berâber, bu tasvirlerin doğruluğunu kabûl etmektedirler. Bu ilâhî vahiylerin gerçekliği hakkında kendisinin hiç bir şüphesi yok idi. Bu ilk devreye âit vahiylerdeki tasvirlerde (bk. msl. X, 16, 20, 113; XXVIII, 85 v.d.; LXIX, 44; LXXV, 16 v.d.; krş. VII, 202; XVI, 100; mutlak emirler LXXIV, 2; XCVI, 1; kendi kendini itham LXXX, 1 v. dd. v.b.) görüldüğü gibi, Mekke'de bu yüksek vazifesine sarsılmaz bir îmân ile bağlı kalarak, kendisine karşı gösterilen düşmanlıklara ve hücûmlara yıllarca tahammül etmiş olması ile de sâbittir.

Böylece *Kur'an*, hadîs ve rivâyetlerin yardımı ile, Muḥammed'in inkişâfı ve peygamberliği husûsunda umûmiyetle tatmin edici bilgi elde etmek mümkün olmakla berâber, kendisine gelen vahiyler hakkında *Kur'an*'da tamâmen başka bir nokta-i nezar serdedilmektedir. Bunun esâsını arş-ı âlâda bulunan ilâhî bir **k i t a p** (*al-Kitāb*), ancak temiz kimselerin dokunabileceği mahfûz bir **y a z ı** (LVI, 76 v. dd.), orada muhâfaza edilmekte olan bir **l e v h a** (LXXXV, 21 v.d.), mübârek yapraklar üzerinde, yüksek, temiz, asîl ve mûtekid bir yazıcının elinden çıkan (LXXX, 13 v. dd.) bir **a n a k i t a p** (XLIII, 2 v.d.) teşkil etmektedir. Peygamberin kendisi bu yazıyı okumamış ve bu ona parçalar hâlinde, kendisinin ve ümmetinin anlayabileceği arap diline nakledilmek suretiyle, şifâhî olarak, bildirilmiş (krş. XII, 1; XIII, 37; XX, 112; XXVI, 192 v.dd.; XLI, 2; XLIV, 58 ve bilhassa XLI, 44: „Ve eğer biz onu yabancı bir *Kur'an* yapsa idik, diyeceklerdi ki, âyetleri = *āyāt* „mûcize" tafsil edilse idi. Araba yabancı dilde mi?). Buna bir de Muḥammed'in, kendisine bu kitabın tamâmen bildirilmemiş olduğunu idrâk ettiği de ilâve edilmelidir; msl. peygamberler kıssasında, bunların hepsinin kendisine bildirilmemiş olduğu ayrıca ifâde edilmektedir (XL, 78; IV, 162). Peygamber, vahiyleri kulağı ile duymuş (LXXV, 16 v.dd. v.b.), bir çok yerde bunun bir rûh (XXVI, 192 v.d.; XVI, 104; XLII, 52) veya bir melek (XVI, 2; XV, 8; krş. LIII, 5 v.dd.; LXXXI, 23 v.dd.) ve Medine'de nâzil olan âyetlerin birinde Cabrâ'îl (II, 91) vâsıtası ile vukû bulduğu ifâde edilmiştir. „Kendi rüyâlarından", nâdir olarak, bahsedilir (msl. VIII, 45; XLVIII, 27) ve böyle vaziyetlerde bile onun neler duymuş olduğu mühim değildir (LII, 10; LXXXI, 19). Bu vahiylerin ona nâzil olması büyük bir mûcize idi; diğer taraftan bir kaç defa kat'î bir şekilde ifâde edildiğine göre, ona umûmî mânada başka mûcize göstermek imkânı verilmemiştir.

Kur'an'da ancak hulâsası verilmiş olan, her şeyi içine alan bu ilâhî kitap, aynı zamanda bütün eski ilâhî dinlerin peygamberlerine vahyedilen kitapların menşe'idir ve bundan dolayı bu dinlerde islâm dini ile bir olup, sık-sık ifâde edildiği gibi, bunlar islâm tarafından tasdik edilmektedir (krş. Ḥassān b. Ṯābit, nr. 134, 5). Bu Âdam ile başlayıp, kendisi ile sona eren peygamberler dizisi hakkındaki nazariye ile ilgilidir. Bu husûsta islâmiyet mûsevîliğe uymamakta ve *Ahd-i atîk*'te adları geçen kitap sâhibi büyük peygamberler burada zikredilmemektedir; bunların yerine yahudilerde peygamberlerden sayılmayan Lût, Yûsuf, Sulaymān, Ayyûb v.b. geçmektedir. 'İsā ve Yaḥyā v.b. zikri bunu daha çok hıristiyanlığa yaklaştırmakta ve eski hıristiyanlık ile bâzı müşterek noktaları ortaya çıkarmaktadır. Orta Mekke devrinde, mekkelilerin Peygamberi kat'î bir şekilde reddetmeğe başlamaları üzerine, bu peygamberler hakkında bir çok kıssalar anlatılmıştır.

İslâmın ilk hamleleri nassî bir vahdâniyet mefhûmundan ziyâde, kuvvetli bir umûmî dinî-ahlâkî hisse dayanmakta idi ki, bunun sonraları Muḥammed'i ilâhlara karşı kat'î bir cephe almağa doğru götürmesi mukadder idi. Muḥammed, her şeyden önce Allah tarafından yaratılmış olan insanın ahlâkî mesûliyet duygusu ile hareket etmekte ve kıyâmet gününde vereceği hesap düşüncesi altında olduğu düşüncesi içinde bulunmakta idi. Bu düşünceyi Allahın gazabına uğrayanların çektikleri eziyetler ile cennetleki huzûr tâkip eder. Daha sonra her şeye hâkim olan vahdâniyet fikri ön plana geçer. İslâmın mü'minlere yüklediği vecîbeler pek mahdut ve basittir: Allaha inanmak, günahların affı için ona yalvarmak (XXIII, 11), gündüz ve geceleri ibâdet etmek (XI, 116; LXXIII, 20; krş. LXXVI, 25 v.d.), insanlara, bilhassa muhtac kimselere yardımda bulunmak, aldatıcı servetten ve her türlü hîle-

den kendini kurtarmak (XXVI, 182 v.d.; LV, 8 v.d.), temiz bir hayat sürmek ve o devrin vahşî âdetine uyarak, yeni doğan kız çocukları gömmemek (VI, 152; XVII, 33, fakirlik yüzünden, krş. al-Mubarrad, *Kāmil*, nşr. Wright, s. 277; belki bu, aslında, yalnız kız evlâtlar dünyaya geldiği vakit, erkek evlâda sâhip olabilmek için, yapılan bir sihir teşkil ediyordu; krş. Musil, *Ḳuṣayr ʿAmra*, s. 38; Peygamberden önce de bu vahşî âdete karşı mücâdele eden kimseler olmuş idi; krş. al-Mubarrad, *Kāmil, göst. yer.*). Bu, *muslim* (LXVIII, 35; XXI, 108 v.b.) veya *ḥanīf* (X, 105; XXX, 29; XCVIII, 4; krş. VI, 79; bk. mad.) adı verilen, hakikî takvâ sâhibinin mefkûresi idi (islâmiyetin Aʿşā 'nın şiirinde zikredilen esasları için krş. bir de İbn Hişām, s. 255; *Morgenländische Forschungen*, s. 25 v.d.).

Bütün bunlardan açık olarak anlaşıldığına göre, Peygamber önce yeni bir din kurmağı düşünmemiştir. Onun vazifesi ancak bu zamana kadar kendilerine hiç bir peygamber gönderilmemiş olan vatandaşlarına (VI, 157; XXVIII, 46; XXXII, 2; XXXIV, 43; XXXVI, 5; Hūd ve Ṣāliḥ dikkate alınmamıştır), kıyâmet gününün yaklaşması karşısında, bir tehlikeyi „haber verici" olmak (LI, 50; LXXIV, 2; LXXIX, 45; LXXX, 11; LXXXVIII, 21 v.d,), „kitap sâhiplerinin" araplarca anlaşılmayan kitaplarında mevcut olan ve kendisine vahiy yolu ile bildirilen şeyleri açık ve arapça *Kur'an* şeklinde bildirmek ve onları böylece Allahın gazabından kurtarmak idi. Bundan dolayı yahudi ve hıristiyanların da onun sözlerinin doğruluğunu te'yit etmeleri gerekir (X, 94; XVI, 45; XXI, 7; XXVI, 197; XXVIII, 52 v.b.).

Peygamber ile mekkeliler arasındaki münâsebetlere gelince, kaynakların kifâyetsizliği yüzünden, bu husûsta bilgimiz çok noksandır. *Kur'an* 'da ancak telmihler mevcut olup, bunların tarih sırasına göre sıralanmasına imkân yoktur; rivâyetler çok olmakla berâber, bunların hepsini hakikat olarak kabûl etmek güçtür. Yalnız 'Urva 'nin halife 'Abd al-Malik 'e takdim ettiği mârûzatla (Ṭabarī, I, 1180 v.d.; 1224 v.d.) esas vak'alar hakkında kısa, fakat güvenilir mâhiyette bir umûmî görüş mevcuttur (krş. al-Zuhra, bk. İbn Sa'd, I/I, 113). Başlangıçta Peygamber pek büyük bir muhâlefet ile karşılaşmadı ve onu tâkip edenlerin sayısı da pek az değil idi. Ṣāliḥ (XI, 64) hakkında söylenen sözleri, belki de mekkelilerin ondan daha çok şeyler beklemiş oldukları husûsunda bir îmâ telâkkî etmek mümkündür. Ḫadīca 'nin islâmiyeti ilk kabûl eden şahıs olduğunda bütün rivâyetler müttefiktir; fakat erkeklerden kimin ilk önce müslüman olduğu husûsundaki rivâyetler muhteliftir. Ne olursa olsun, Abū Bakr, azatlı kölelerden olan Zayd b. Ḥāriṯa, Zubayr b. al-ʿAvvām, Ṭalḥa b. ʿUbayd Allāh, ʿAbd al-Raḥmān b. ʿAvf, Saʿd b. Abī Vaḳḳāṣ ve Peygamberin amca-zâdesi ʿAlī [b. bk.] onun en eski tarafdarları arasında bulunuyorlardı. Fakat islâmiyeti kabûl etmiş olanların çoğu genç ve ictimâî münâsebetler bakımından zayıf durumda bulunan kimselerden ibâret olup, hâli-vakti yerinde olan kimseler ile hâkim tabaka çekingenlik gösteriyordu (XIX, 74; XXXIV, 30 v.dd.; XXXVIII, 62 v.d.; LXXIII, 11; LXXX, 1 v.dd.; krş. bir de VII, 73; XI, 29; XVII, 17; XXVI, 111). Peygamberin Mekke 'deki hâkim dine karşı açıkça cephe alması ile, bu durum daha çok şiddetlendi; çünkü mekkelilerin çoğu dinî ictimâlara karşı içten ilgisiz kalmakla berâber, böyle bir dinî inkılâbın kendi ticârî menfaatlerine zararlı olabileceğini anlamışlardı. Onların Peygambere karşı hareketlerinde bu husûsun en mühim sebeplerden birini teşkil etmiş olduğu muhakkaktır; *Kur'an* 'da da bu husûsta Kureyşleri teskine çalışan âyetler vardır: Mekke 'deki mukaddes makam, mekkelilerin de en yüksek tanrı olarak tanıdıkları Allaha âittir (XXXI, 24; XXXIX, 39; krş. Ḳays b. al-Ḫaṭīm, nşr. Kowalski, V, 14; XIII, 12, burada Allah Ka'be 'nin sâhibi olarak geçer) ve mekkeliler ona teslim oldukları takdirde, Allah bu makamı muhâfaza ve takdis edecektir (XXVII, 93; XXVIII, 57; XXIX, 67; CVI, 1 v. dd.). Buna, bir de, tâcirlerin din sâhasındaki muhâfazakârlıkları ile bunların yeni ve hayâlî tasavvurlara, bilhassa ölülerin tekrar diriltilmesine karşı duydukları nefreti de eklemek gerekir.

Rivâyetlerde Peygamber ile tarafdarlarının mekkelilerin tâkip ve tazyikına uğradıkları hakkında geniş bilgi verilmektedir. Bunlarda mübâlega bulunması pek muhtemel olmakla bereber, esâsında, şüphesiz, bir hakikat payı vardır. 'Urva mü'minleri iki defa hicrete mecbûr eden iki *fitna* (karışıklık) 'den bahseder ve *Kur'an* 'da Peygamberin muhâlifleri olan erkek ve kadınların sebep oldukları „karışıklıklar" (LXXXV, 10) ve Mekke hâkimlerinin Peygamberin ibâdetine mâni olmak istedikleri de ayrıca zikredilmektedir (XCVI, 9 v.d.; krş. bir de VII, 84) ki, bunların yapmak arzu ettikleri şeyler hakkındaki şikâyetleri (VIII, 26; XXX, 17, 78; krş. XI, 93) doğrudan-doğruya bir hakikat gibi kabûl etmek de gerekmez. Peygamber kıssalarında sık-sık tesâdüf edilen husûsiyetlerden biri de, muhâliflerin peygamberleri ve tarafdarlarını taşlamakla korkutmalarıdır (XI, 93 v.b.) ki, bunun

mekkeliler tarafından Peygambere karşı hakikaten tatbik edilmiş olması mümkündür; bu ancak ânî bir hiddet parlamasından ibâret kalmış olabilir; aradaki mücâdele her hâlde, umûmiyetle söz ile ve sonsuz münâkaşa yolu ile yapılmış ve bunda da Peygamber mânen ve fikren üstün gelmiştir. Onun kuvveti, mekkelilerin idrâkleri üstünde olan daha yüksek mânevî bir âlemde yaşaması ve insanlar ile cinlerin bir araya gelmesi sureti ile bile bir benzerini ortaya koyamayacakları fikirler ileri sürmüş olmasında idi (XVII, 90). Muhâliflerinin, Allahı asıl ve hakikî ilâh olarak kabûl ettikleri hâlde, bu görüşten bir netice çıkarmak istemediklerine sık-sık ve yerinde işâret etmekte ise de, en kuvvetli delilleri bile maddî menfaatler üzerine kurulan, sarsılmaz bir bâtıl itikatlar duvarına çarparak, parçalanmakta idi. Bu durum onun vaazlarında husûsî bir şekilde te'sir etti. Muhâliflerin Peygamber tarafından ileri sürülen ilâhî cezânın gelmeyişini alaya almalarına mukabil (XXXVIII, 15; LXX, 5), onların daha çok önceki peygamberlerin de çağdaşları tarafından güvensizlik ile karşılanmış oldukları ve bu yüzden Allahın korkunç gazabına uğradıkları tasvir edilmiştir. Bu çâreye daha önceleri baş-vurulmamış olması Peygamberin ilk vaazlarının her hangi bir huzûrsuzluk uyandırmamış olması ile izah edilebilir; nitekim bu nevî âyetlere daha eski sûrelerde tesâdüf edilmez. Mekkelilerin lâkayıtlığı Peygamberi, onları îkaz maksadı ile, bu silâha baş-vurmağa mecbûr etmiştir. Araplar, eski tâcir kavimlerden haberdar olduklarından ve bunlardan msl. Şamût [b. bk.] kavminin yok edildiğini bildiklerinden, bu husûslara işâret edilmesi te'sirsiz kalmamıştır. Fakat git-gide bunun da te'siri kaybolmuştur. Böyle açık bir hakikate karşı gelinmesi Peygamber için o kadar anlaşılmaz bir şey idi ki, o ancak islâm naslarının belli bir şekil almasında büyük ehemmiyeti olan şu fikirde tesellî bulabilmiştir: insanlar, kadir-i mutlak olan Allahın arzusuna elbette karşı gelemezlerdi: demek ki, muhâliflerin ona inanmamaları da bir ilâhî arzunun tecellîsidir. „Allah dilediğini yanlış yola, dilediğini de doğru yola sevkeder" (X, 99; XXXII, 12 v. dd.; XXXV, 9; LXXIV, 34 v.b.) — bu görüşü muhâlifler Peygamberin kendisine karşı da kullanmağa kalkışmışlardır (XVI, 37; XXXVI, 47).

Mekke devrinde, maalesef az-çok karanlık kalan, bâzı mühim vak'alara rastlanmaktadır ki, bunlardan da, bâzı kat'î olmayan neticeler çıkarılabilir. *Kur'an*'da bu husûsta her hangi bir bilgi bulunmamasına rağmen (XVI, 43 v.d. 'da da bundan bahsedilmez), Mekke'deki islâm cemâatinin çok güç duruma düşmüş ve mühim bir kısmının Habeşistan'a hicret etmiş olduğunu biliyoruz. Daha sonraları bu hicrete katılmış olanlara, tıpkı Medine'ye yapılan büyük hicrete katılanlar için olduğu gibi, asâlet pâyesi verilmiştir (Wellhausen, *Skizzen*, IV, 113); anlaşıldığına göre, Peygamber kendi tarafdarlarından Mekke'de bu şartlar altında imânlarını muhâfaza edebileceklerinde şüphesi olanları Habeşistan'a gitmelerini tavsiye etmiştir (bunlardan bâzılarının Medine'ye dönüşlerinde soğuk karşılanmış oldukları hakkındaki rivâyet için krş. Buḫārī, nşr. Krehl, III, 128). Hicret etmiş olanların Habeşistan'da siyâsî propaganda ile meşgûl olmaları ihtimâlini ileri süren M. Hartmann'ın iddiası mesnetsizdir. 'Urva'ya göre, bu muhâcirler (her hâlde, bunların mühim bir kısmı), bâzı yüksek şahsiyetlerin islâmiyeti kabûl etmeleri ile islâm dininin kuvvet bulması üzerine ana yurtlarına dönmüşlerdir. Mâmafih bu husûsta muhâcirlerin kısım-kısım geri dönmüş oldukları hakkındaki 'Urva'nın söyledikleri ile uzlaştırılması güç olmayan başka değişik rivâyetler de vardır.

Mekke devrinde vukua gelen ve aydınlatılması oldukça güç bir hâdise de Peygamber ile Hāşimîlerin arasının açılmasıdır. Peygamberin mekkelilere karşı mücâdelesi, ancak onun kendi âilesi tarafından gördüğü yardım sâyesinde mümkün olduğu husûsuna daha önce işâret edilmiş idi. Bu yüzden de *Kur'an*'da lânetlenmiş olan Abū Lahab [b. bk.] ile karısından başka, Hāşimîlerin bepsi, pek azının ona imân getirmiş olmasına rağmen, Peygambere karşı akrabâlık vazifelerini hakkı ile yerine getirmiştir. Bu sebepten, mekkelilerin günün birinde, açıkça tecâvüze geçerek, kan dökmeden, bütün Hāşimîleri zararsız bir hâle getirmek istemeleri tabi'î bir şey idi. Hāşimîleri kendi semtlerine çekilmeğe mecbûr etmeleri, onlar ile kız alıp-vermemeğe ve ticâret münâsebetlerinde bulunmamağa karar vermeleri hakkındaki rivâyet, gerek *Kur'an*, gerek 'Urva tarafından te'yit edilmemekte, esâsında şüpheli ve çok mübâlegalı görünmektedir. Rivâyette bu teşebbüsün sonunda muvaffak olmadığı da ilâve edilmektedir. Buna mukabil Peygamberin müşkil duruma düşen müslümanlara karşı üzerine alınış olduğu vecibeler ile nüfûzlu tâcirlerin düşmanlığı yüzünden, Ḫadīca'nın mühim zararlar görmüş olması pek muhtemeldir.

Mekke devrinin sonlarına doğru Peygamberin meşhur „en uzak mâbede" yapılan gece seyâhati vukua gelmiştir ki, *Kur'an* (XVII, 1;

belki de 62) 'da buna, kısaca, telmih edilmektedir. Hâkim kanâate göre, bu seyâhatin son uoktası Kudüs 'teki mâbed olup, bundan, bu şehre o zamanlar büyük bir ehemmiyet verdiği neticesi çıkarılmaktadır. Son zamanlarda Schrieke (*Isl.*, VI, 1 v. dd.) ve Horovitz (*ayn. esr.*, IX, 159 v. dd.) *Mascid al-Akṣā* ile gökte meleklerin ibâdet ettikleri bir mâbed kasdedilmiş olduğunu göstermek istemişlerdir (krş. VII, 205; XXXIX, 75) ki, bu görüş lehinde, şüphesiz, bir çok delîl gösterilebilir ve bunlar arasında bilhassa bu gece seyâhatinin İbn İsḥāk tarafından zikredilen hadîs ile Mi'rāc 'a bağlanabilir; *Kur'an* 'da da bir çok defa göğe çıkmaktan bahsedilmektedir (VI, 35; XVII, 92 v. dd.; XV, 14 v.d.).

Bir başka teferruat olarak, evvelce de işâret edildiği gibi, Peygamber „kitap sâhiplerinin" dini ile islâmın uzlaşma hâlinde olduğuna kuvvetle inanmış bulunduğu hâlde, Mekke devrinde bile hıristiyan akîdelerini reddettiğini hatırlatmak gerekir. Bu onun ancak müşrik muhâlifleri ile Mekke 'de yapması muhtemel olan münâkaşasından iyice anlaşılmaktadır (bk. XLIII, 57 v. dd.). Fakat bu, islâmın bu eski dinler ile aslında aynı olduğu fikrine halel getirmez; yalnız daha sonra kilise tarafından kabûl edilen yanlış inançlar bunları birbirinden uzaklaştırmıştır; 'İsâ da vaktiyle kendi ulûhiyeti hakkındaki inanca kuvvetle karşı koymuş idi. Kendi nazariyesinin hudutlandırılması hiç de ehemmiyetsiz olmayıp, daha sonra mûsevîliği tenkit ederken de, bir örnek teşkil etmiştir.

Mekke devrinin sonu hakkındaki kaynaklar bir az daha fazladır; yalnız burada sonradan bir takım muayyen maksatlar ile meydana getirilmiş rivâyetlerin ilk hadîsleri süslemiş olduğunu hesaba katmamız gerekir. 'Urva 'nin verdiği bilgiye göre, tarafdarlarının bir kısmının Habeşistan 'a hicret etmesinden sonra, Peygamber Mekke eşrâfından bazı kimselere ('Omar 'in de bunlar arasında bulunması muhtemeldir) islâmiyeti kabûl ettirmeğe muvaffak olmuş idi; fakat onun islâmiyeti yayma teşebbüsü bâzı noktalarda muvaffak olamamıştır. Ḫadîca ile Abū Ṭālib 'in ölümü üzerine, Peygamberin durumu ümitsiz bir hâl almış idi. Ṭā'if 'e yerleşmek husûsundaki tecrübesi de, dine dâvetinin bâzı cinler tarafından kabûl edilmiş olması (krş. XLVI, 28; LXXII, 1) rûhunu bir az takviye etmekle berâber, rivâyete göre, onu büyük tehlikeler ile karşı-karşıya bırakmıştır. Peygamber o zaman Mut'im b. 'Adî 'nin himâyesinde bulunmuş olmalıdır; bu husûs Ḥassān b. Ṣābit (nr. LXXXVIII) tarafından da te'yit edilmektedir. Peygamber, bu teşebbüsü ile, kendi vazifesini yapmış bir olarak bununla iktifâ eder ve vatandaşlarının kurtuluş yoluna girmek istemeyişlerini de Allahın arzusu olarak, telakkî edebilirdi (krş. X, 99; XLIII, 89). Fakat kendisinin Allah tarafından seçilen bir vâsıta olduğu hakkındaki inancı o kadar kuvvetli idi ki, başlamış olduğu işi tamamlamadan, bundan vazgeçmesine imkân yok idi. Onun hayret edilecek derecede insanlara dinî telkin kabiliyeti de etrafında bulunanlardan daha geniş bir te'sir sâhası istiyor ve kendisi de bu mücâdelelerden bir az da mânen yorulmuş bulunuyordu. Bütün bunlar, bir arap sıfatı ile mevcut kavim ve kabîle bağlarını kesmenin çok ağır gelmesine rağmen, onu faâliyet sâhasını Mekke dışında aramağa sevketti. Mekke 'ye hacc maksadı ile her taraftan gelen insan topluluğu 'da böyle bir teşebbüs için iyi bir fırsat teşkil ediyordu. Bâzı teşebbüslerden sonra, Medine [b. bk.] 'den gelmiş olan bâzı kimseler nezdinde müsâit bir zemin buldu. Maalesef o zamanlarda bu şehirdeki vaziyet hakkında pek az bilgiye sâhip bulunuyoruz; fakat buradaki kalabalık yahudi cemâatinin Medine köylülerine dinî fikirleri yaymak bakımından daha çok te'sir etmiş olduğu kabûl edilebilir (krş. İbn Hişām. s. 178). Medineliler, hiç şüphesiz, bir dini vâizden ziyâde, kendilerine siyasî bir rehber arıyor ve böylece Bu'aṯ [b. bk.] harbinde son haddini bulan kabile mücâdeleleri ile zayıf düşmüş siyâsî durumlarını tekrar düzeltmek istiyorlardı. Bununla Peygamberi hayatında en güç meselelerden birini teşkil eden ikilik karşısında görüyoruz. Bugüne kadar yalnız dinî düşünceler ile hareket eden ve daha çok insanların kıyâmet gününde verecekleri hesap üzerinde duran, kendisine yöneltilen hücûm ve hakaretlere karşı büyük bir tahammül ve sabır gösteren, bunlara kuvvetle karşı koymak husûsunda ürkerek davranan (XVI, 127) ve her şeyi Allahın takdirine bırakan Peygamberin, Medine 'ye göç edip, dünya sahnesinde görünmesi ile yüksek bir siyâsî dâhî olduğu meydana çıktı. Onun Mekke 'de bundan sonra husûle gelecek siyâsî inkişafları göz önünde tutmuş olduğu anlaşılıyor (bk. XXX, 1 v. dd.; bir de M. Hartmann, *Die arabische Frage*, s. 53). Medinelilerin her hâlde onu içinde bulundukları ictimâî dertlerine yardım edebilecek biri olarak tanımış olmaları icâp eder.

Peygamber hacc için Mekke 'ye gelmiş olan bâzı medineliler ile münâsebet kurduktan sonra, oraya gönderdiği adamları vâsıtası ile, islâmiyeti yaymağa başladı ve böylece al-'Aḳraba [b.bk.] 'de yapılan muvakkat anlaşmadan sonra, ertesi sene, 622 yılının haccında aynı yerde daha çok

sayıda medineliler ile resmî bir muâhede yaptı. Buna göre, medineliler Peygamberi kendi cemâatlerine kabûl ediyor ve kendilerinden biri gibi himâye taahüdünde bulunuyorlardı. Medine'ye göç ettikleri takdirde, aynı husûsun Peygamberin mekkeli tarafdarlarına da teşmili kararlaştırılıyor. Rivâyette, haklı olarak, sonraki taahhütlerden bahsedilmemekte, ancak medinelilerin Peygamberi kendi himâyelerine almağı taahhüd ettikleri zikredilmektedir. İbn Hişām (s. 287)'a göre ise, Peygamber ilk 'Akaba anlaşmasında onlara bir çok vecîbeler yüklemiş bulunuyordu; fakat bu „kadınlar biati", isminden de anlaşıldığı gibi, daha sonraki bir âyetten (LX, 12) alınmış olup, açıkça Mekke'deki vaziyet ile ilgilidir (bk. bilhassa çocukları öldürmeme andı). Mekkelilerin haberdar olmamaları imkânsız bulunan bu konuşmalar büyük bir memnûniyetsizlik uyandırmış ve 'Urva'nın ifâdesi ile, müslümanlara karşı ikinci bir *fitna*'nın çıkmasına sebep olmuş, bu da müslümanların Medine'ye hicret husûsunda verdikleri karara daha sıkı sarılmalarını te'min etmiştir. Büyük veya küçük guruplar hâlinde müslümanlar böylece Medine'ye göç etmişler ve Mekke'de yalnız Peygamber ile Abū Bakr ve rivâyete göre, bir de 'Alī kalmıştır. Peygamberin diğerleri ile birlikte hicret etmemiş olmasının sebebi, mekkelilerin umûmiyetle hicrete mâni olmak ihtimâllerinden ileri gelmiştir. Mekkeliler onu, başka bir kabîle ile birleştiği takdirde, kendilerine gelecek tehlikeyi görebilecek kadar, iyi tanıyorlardı; bu sebepten rivâyete bu hususta şüphe ile bakmak için hiç bir sebep yoktur. Rivâyet onun şehri terketmesine bir az daha destan şekli vermiştir (krş. Dāvūd'un kaçışı: Ṭabarī, I, 556). Peygamberin, Abū Bakr ile birlikte, bir mağarada kalmış olması *Kur'an* (IX, 40) ile te'yit edilmektedir.

Peygamberin hicretini [b. bk.] müslümanlar, haklı olarak, bir tarih başlangıcı kabûl etmişlerdir; çünkü bu, kısa bir zamanda, dünya ölçüsünde mühim olan bir gelişmenin başlangıcını teşkil etmektedir. Bu hesaba göre, Peygamber ilk yılın rebiüevvel ayının 12'sinde, yâni 24 eylül 622'de Medine'nin bir kenar muhallesi olan Ḳubā'ya gelmiş ve çok geçmeden, oradan yeni meskenine ulaşmıştır. Burada onu büyük bir siyâset ve teşkilât kabiliyeti isteyen meseleler bekliyordu. O burada göreceği işlerde ancak tam mânası ile kendisine inandıkları için, birlikte hicret eden ve ilerideki bütün hayatlarını ona bağlamış olan muhâcirlere [bk. mad. MUHÂCİRÛN] dayanabiliyordu. Bunlara bir de daha önce veya Peygamberin buraya gelmesi ile islâmiyeti kabûl etmiş olan medineliler, *anṣār* [b. bk.] veya yardımcılar katıldılar; fakat bunlar ahâlinin ancak bir kısmını teşkil ediyordu. Peygamber, 'Avs Allāh gibi, ancak bâzı kabîlelerin açık muhâlefeti ile karşılaşmıştır. Bunlar yanında mühim bir topluluk teşkil eden, açıkça muhâlefet etmemekle berâber, bu yeni duruma çok isteksiz olarak baş eğen, fakat Peygambere bir çok güç anlar hazırlamış olan münâfıklar [bk. mad. MUNĀFİḲŪN] var idi. Bir tâlih eseri olarak, bunların başında hazrecîlerden 'Abd Allāh b. Ubayy gibi biri bulunuyordu ve bu da kararsızlık husûsunda münâfıklığı o kadar ileriletmiş idi ki, başarı ile karşı konabilecek her fırsatı, devamlı olarak, kaçırıyordu. Diğer bir tehlike de Medine'nin iki mühim kabîlesi olan 'Avs ile Ḫazrac arasında mevcut eski kuvvetli düşmanlığın hâlâ ortadan kalkmamış olması idi; bu düşmanlık her fırsatta yeniden alevlenebilirdi. Nihâyet bütün bunlara bir de yahudileri eklemek lâzımdır (bilhassa *al-Kāhināni*, yâni Nażīr ve Ḳurayẓa; krş. Ḳays b.al-Ḫaṭīm, nşr. Kowalski, XX; Ḥassān b. Ṯābit, nr. 216, 19; İbn Hişām, s. 660 ve İbn Sa'd, VIII, 86, 91). Ḫaybar v.b. yerlerdeki büyük yahudi cemâatlerine dayanan ve zengin olan Medine yahudi kabîleleri mühim mevkî işgâl ediyorlardı. Bunların mevcûdiyeti, Peygamberin öğrettiklerinin hakikat olduğunu tasdik etmeleri icâp ettiğinden, müslümanlar için faydalı olabilirdi. Mekke'de ortodoks kilisesinin 'İsā hakkındaki nazariyelerini reddetmiş olduğu için, Medine'deki hıristiyanlar ile olan münâsebetleri pek iyi değil idi; fakat bunlar burada mühim bir mevkî işgâl etmedikleri için, onlar ile fazla hesaplaşmağa lüzûm yok idi. Peygamber onlara karşı, yahudilere nazaran, daha fazla bir yakınlık besliyordu (V, 85; LVII, 27).

Peygamber, bu karışık unsurlardan birleşmiş bir cemâat vücûda getirecekti. Halledilmesi gereken ilk mesele, büyük bir kısmı parasız ve işsiz bulunan muhâcirlerin zarûrî ihtiyaclarını te'min etmek idi. Bunlar, muvakkat olarak, ensârın misâfirseverliğinden istifâde ettilerse de, bunun kâlî gelmeyeceği âşikâr idi. Himâye işini takviye etmek için, her bir muhâcir ile bir medineli arasında kardeşlik bağlarının kurulmasını emretti. Bunun yanında bir de, ikişer-ikişer muhâcirler arasında da böyle kardeşlik bağları kuruldu. Medinliler ile muhâcirler arasında kurulmuş olan bu kardeşlik, Bedr muhârebesini müteâkip kaldırılmış (XXXIII, 6) olup, bundan sonra bunun izlerine pek az tesâdüf edilir (İbn Sa'd, III, XXXIV). Buna karşılık, Peygamber ile

yahudiler arasında soğukluk görülmeğe başladığı daha sonraki bir devreden kalma, Peygamberin cemâat teşkilâtına dâir kıymetli bir vesîka İbn İsḥâḳ'ın eserinde bulunmaktadır. Bu vesîka Peygamberin nâdir tesâdüf edilir bir diploması kabiliyetine sâhip olduğunu göstermektedir. Burada onun tasavvur ettiği dinî *umma* teşkilâtı henüz ön plana alınmamakta ve umûmiyetle mevcut vaziyete göre hareket edilmektedir. Tabi'îdir ki, az-çok ehemmiyetli olan her şey Allah ve Peygamberin yüksek sultasına tâbî bulunuyor, fakat *umma* yahudiler ile müşrikleri de içine alıyor ve bütünü ile eski arap kavmî teşkilâtındaki hukukî durumu muhâfaza ediyordu. Fakat *Kur'an*'da da zikri geçmeyen (VIII, 58 bununla ilgili olmasa gerek) bu taslak büyük bir amelî ehemmiyet kazanamamış ve vak'aların çok hızlı gelişmesi üzerine, kısa bir zaman sonra, bunun tatbikine de lüzûm kalmamıştır.

Peygamberin bundan sonraki tedbirleri, müslümanlar ile birlikte, yahudi ve hıristiyanları da kendisine yaklaştırmıştır. Böylece muharremin 10. günü bir oruç ve sulh günü olarak ilân edildi (yahudilerin de 10. *tişri*'de oruçları var idi) ki, bunun daha eski bir an'ane ile ilgili olduğu, ârâmî dilinden gelmekte olan '*āṣūrā*' isminden de anlaşılmaktadır. Sabah ve akşam namazlarına bir de, yahudilerde de bulunan, öğle namazı ilâve edilmiş (II, 239) ve namazdan önce alınan abdest husûsunda da kolaylaştırıcı hükümler konulmuştur (IV, 46; V, 97). Cuma günü ise, müşterek namaz günü olarak (krş. yahudilerde Paraskeue; İbn Sa'd, III/I, 83, 23 'in tashihi için krş. Becker, *Isl.*, III, 379), daha hicretten önce, Muṣ'ab b. 'Umayr (bâzılarına göre, Asad b. Zurāra) tarafından kabûl edilmiş idi. Kudüs'ün kıble [b. bk.] olarak seçilmiş olması pek kat'î değildir; çünkü bu Mekke'de henüz umûmîleşmiş bir şekil almamış idi. O vakitler bu vazifeyi Ka'be'nin görmüş olduğu pek kabûl edilemez; bu takdirde bu şekilde birbirinden farklı rivâyetler meydana gelmemiş olurdu. Kudüs'ün kıble olarak kullanılmasının yahudilerin te'siri ile ilgili olduğu kat'î değildir; o zamanlar, bu şehrin aynı maksatla kullanılması umûmî bir âdet hükmüne girmiş bulunuyordu (msl. Ebioni ve Elkesai). *Kur'an*'da bu hususta bir kayıt yoktur. Müslümanlar için sür'atle hazırlanmış olduğu rivâyet edilen bir ibâdet mahallinde (İbn Hişām, s. 336) bir çokları yahudi sinagoglarının taklidini görüyorlarsa da, Caetani, çok haklı olarak, buna itiraz etmiştir. Burada ibâdet mahallinden maksat, bu işe ayrılan bir binâ olup, *mascid* olarak gösterilen yer ise, her türlü dünyevî işler için kullanılan ve Peygamber ile âilesinin oturduğu bir avlu (*dār*) idi ve asıl ibâdet için *muṣallā* [bk. mad. MEDİNE] 'da toplanılıyordu. Fakat Peygamberin „rakip mescidi" (IX, 108; aş. bk.) adı ile andığı mahal ise, gerçek yahudi sinagoğunu hatırlatan bir binâ olacaktır. Bütün bu benzeyişlere rağmen, yahudiler islâmiyete yanaşmadılar. Onlar, şüphesiz, „bir mesih" bekliyorlardı (İbn Hişām, s. 286, 373 v.d.), fakat bir arabı mesih olarak kabûl etmeleri imkânsız idi. Onun için bunlardan pek az kimse islâmiyeti kabûl etmiş (III, 106) ve geri kalanları Peygambere şiddetle muhâlefet göstermişlerdir. Diğer semavî dinler gibi, yahudiler de kitâp sâhibi idiler. Yahudilere de her ne kadar vahiylerin küçük bir parçası (IV, 47; krş. III, 115) ve bunlar arasında bâzı husûsî ve zamanla mukayyet esaslar gelmiş idi ise de, bunlar mukaddes kitaplarındaki bir çok şeyleri saklamışlar (II, 39, 141, 154, 169; III, 64 v.b.), bunu tahrif etmişler (II, 56; IV, 48; V, 16, 45; VII, 162; krş. Ḥassān b. Ṣābit, nr. 96, 2; bk. mad. TAḤRİF) ve böylece eski mukaddes kitaptan bir şey kalmamıştır (LXII, 5). Peygamberin teklif etmiş olmasına rağmen, yahudiler bunun aksini isbat edemediler (III, 87). Yahudilerin tenkitleri, kötü alayları ve kelimeleri tersine çevirmeleri (msl. III, 177 v.d., IV, 48), müslümanlar ile aralarını iyice açmış bulunuyordu. Hıristiyanların kilise akîdeleri de sonradan bir çok değişikliklere uğramış idi. Böylece değişmiş olan ve yalnız kendilerince hakikî dini temsil ettiklerini iddia eden (II, 107) bütün bu ilâhî dinlerin yeniden islâhı gerekiyordu. Bundan dolayı Muḥammed, diğer peygamberler arasında, husûsî bir mevkî işgâl ediyor: o Peygamberlerin hâtemi (XXXIII, 40; bu sonuncu olduğunu ifâde eden tasvirî tâbiri Mani de kendisi için kullanmış idi), son peygamber olup, İsâ da, Aḥmed ismi ile, ona işâret etmiş idi (LXI, 6; krş. III, 75). Peygamber, eskiden olduğu gibi, bu defa da, kendisinin yeni bir din getirmeyip, ancak daha önce de peygamberler tarafından bildirilen şeyleri yerine getirmek istediğini söylüyor. Buna rağmen, hicretten sonra geçen ilk yıllar islâmiyetin kendi başına bir din olarak ortaya çıktığı seneleri olmuştur; çünkü ilâhî dinlerin tenkidi ile birlikte islâmın kuruluşu da, yan-yana devam ediyor ve mühim noktalarda onlardaki bir çok şeyleri benimsiyordu. Böylece islâmiyet açıkça millî bir husûsiyet kazanıyor ve eski arap medeniyetinden bir çok şeyler islâmiyet fikri ile birleşiyor. Hicretin 2. yılında (ağustos 623 — hazîran 624), kıble olarak, Kudüs yerine, Mekke'deki Hacer-i Esved'in bulunduğu eski mukaddes makam tes-

bit ediliyor (II, 136—145); çünkü burası „insanların toplantı ve sığınma yeri" (II, 119) idi. Böylece Mekke gerçek dinin merkezi olmuştur. İslâmın esas meâsiklerinden olan hacc merâsimine iştirâk etmek o sırada müslümanlar için mümkün olmadığından, Peygamber aynı yılın 10 zilhiccesinde Medine'de *muṣallā* üzerinde bir kurban kestirmiş (Ṭabarī, I, 1362; İbn Ṣa'd, I/II, 9'a göre, bu Mekke'nin zaptından sonra da devam etmiştir) ve ertesi sene hacc müslümanların Allaha karşı farzlarından biri olmuştur (III, 90 v.d.). Cuma günü ehemmiyetini muhâfaza etmekle berâber, yahudilerin *sabbat*'ı gibi, istirahat günü olmamıştır (LXII, 9 v.d.); çünkü islâmiyette, *Ahd-i alük*'te olduğu gibi, dünyayı yarattıktan sonra, Allahın istirahat etmesi tasavvuru mevcut değildir (L, 37). *'Āşūrā'* orucu yerine, en mühim vahyilerin nâzil olduğu ramazan ayında (II, 281) bir ay boyunca ve gökte güneş göründuğü müddetçe, oruç tutma usûlü kabûl edilmiştir. Böyle bir an'ane eskiden Mani mezhebinde de var idi [bk. mad RAMAZAN].

Neticesi bakımından mühim olan bu islâmın millîleşmesi ile Peygamber yahudi ve hıristiyanlar tarafından değiştirilmiş olan İbrâhîm dininin (*millat İbrâhim*) aslî şeklini iâde ve böylece islâmın daha önceki ilâhî dinler ile olan münâsebetini tâyin etmiştir. Yahudi ve hıristiyanlar tarafından büyük bir imân timsâli olarak kabûl edilen İbrâhim, islâm nazarında da, yalnız müşriklere karşı değil, kitap sâhiplerine karşı da büyük bir *ḥanîf* telakkî edilmektedir (msl. VI, 79; II, 129; III, 60, 89; VI, 162; XVI, 124). İbrâhîm ile oğlu İsmâ'îl arapların ceddi olup, Mekke'de, o sırada müşrikler tarafından kirletilmiş olan mukaddes makamı te'sis etmişler ve Peygamber de bunu eski hâline irca etmiştir (II, 118 v.dd.; XXII, 27 v.dd.).

İslâm dininin böylece kuruluşu ile meydana gelen değişik vaziyete göre, Peygamberin şahsî durumu da yavaş-yavaş değişmiştir. Yukarıda bahsi geçen cemâat teşkilâtına göre, bütün ehemmiyetli meseleler Allahın ve Peygamberin irâdesine vaz'edilecek idi; şimdi ise, Allaha ve Peygambere itâat müslümanların esas vecîbelerinden olmuştur (III, 3, 29, 126, 166; IV, 17 v.d., 62; V, 93; XXIV, 51, 62; krş. bir de LX, 12; İbn Hişām, s. 289), itâat etmeyenlerin de cehennem azâbına uğrayacakları bildirilmiştir (IX, 64). Allah ile birlikte Peygambere de inanmak lâzımdır (XLVIII, 9; LXIV, 8 v.b.): Allah onu himâye ettiği gibi, Cabrā'îl ile melekler de ona yardım ederler (LXVI, 4). Ona, rûhânî rehberlikten başka, bâzı dünyevî imtiyazlar da verilmiştir (XXIV, 62; XLIX, 2 v.dd; XXIV, 63; LVIII, 13 v.dd.; XXXIII, 53).

Mekke'nin dinî bir merkez hâline getirilmesi Peygamberin karşısına tasavvur edilemeyen neticeler doğuracak olan yeni meseleler çıkarmıştır. Mekke'nin içinde ve civarında bulunan mukaddes makamların ziyâreti müslümanlar için bir vazife olunca (XXII, 25 v.d.), bunun dışında bırakılmış olan müslümanların burasını ellerine geçirmeleri en âcil bir zarûret hâline gelmiştir. Bu da *cihād* [b. bk.]'ı meydana getirmiştir. Bu gâyeye erişmek için, bir çok güçlüklerin bertaraf edilmesi lâzım idi. Medineliler, her hangi bir taarruz hâlinde, Peygamberi kendilerinden biri gibi, himâye edeceklerine söz vermişlerdi; fakat onun Mekke'nin harpçi tâcirlerine karşı harekete geçmesine taraftar değillerdi. Kendi kabîle ve kan kardeşlerine karşı açıkça savaş vaziyetinde bulunmak, muhâcirlerin de araplık hislerine dokunuyordu. Bu muhâlefetten Peygamberin memnûn kalmadığı da açık idi (II, 212; XXII, 39 v.dd. v.b.). Fakat bundan sonraki vak'aların gelişmesi bu meseleyi de kendiliğinden halletmiştir. İkinci yılın ramazanında, Peygamberin rehberliği altında, Mekke'ye karşı harekete geçilirken, muhâcirlerden başka, bir çok ensâr da müslümanların safında yer almış bulunuyordu. Mekkelilerin Suriye'den gelmekte olan bir kervanı ile Badr [b. bk.] civarında karşılaşıldı. Kervan başı olan Abū Sufyān [b. bk.], yardım isteyerek, Mekke'ye adamlar gönderdi. Fakat sâhile doğru kaymak suretiyle (VIII, 43), kendisini emniyet altına alınca, tekrar adamlar göndererek, yardıma ihtiyâcı olmadığını bildirdi. Heyecâna gelmiş olan mekkeliler bu arada Peygamberinkinin üç misli kalabalık bir kuvvet toplamışlardı ve kendilerini rahatsız eden düşmanlarına esaslı bir darbe indirmek için, bu fırsatı kaçırmak istemiyorlardı. Bunlar Badr'e doğru harekete geçtiler ve bundan haberi olmayan Peygamber de, çok geçmeden, oraya vardı. Vaziyet anlaşılınca, müslümanları büyük bir korku aldı (VIII, 5 v.dd.; 'Urva'nın verdiği bilginin devamı için krş. Ṭabarī, I, 1284 v.d.); fakat Allahın yardımı ile müslümanlar kendilerinden çok üstün olan düşmana karşı tam bir zafer kazandılar. Mekkelilerin bir kısmı ve bunlar arasında Mekke eşrâfının başında bulunan Abū Cahl maktûl düştü. Aralarında Peygamberin amcası 'Abbās da bulunan bir çokları, esir olarak, Medine'ye getirildi. Bunlardan al-Naḍr ile 'Ukba b. Abī Mu'ayṭ idâm edildi ve geri kalanlar, fidye karşılığında, serbest bırakıldı. İlk bakışta ehemmiyetsiz gibi görünen bu karşılaşma (arâzi durumu için bk. Doughty, *Travels in Arabia*, II, 378), islâm tarihi bakımından, en mü-

him vak'alardan biri ve buradaki zafer de Allahın müslümanlara gönderdiği yardımın bir tecellîsi olmuştur (VIII, 17, 66; III, 119; krş. Ka'b b. Mālik, bk. İbn Hişām, s. 520 v.d.). Bunlardan başka, ticâret şehri olan Mekke'nin Arabistan'da büyük bir şöhreti var idi ve bütün gözlerin onu mağlûp eden kimseye çevrileceği âşikâr idi. Peygamber bundan sonra daha büyük bir gayretle harekete geçti ve elde edilen imkânlardan istifâde etmesini bildi. Müslümanların nasıl hareket edecekleri tâyin edilince VIII, 57 v.dd.), yahudi kabîlesi olan Ḳaynuḳā' kaleleri muhâsara altına alındı. Münâfıkların kendileri iyice karşı koymadıkları gibi, diğer yahudiler de dindaşlarını yalnız bıraktılar (krş. LIX, 14) ve bunlar da şarkî Ürdün'e göç etmek zorunda kaldılar.

Bu mücâdeleler devam ederken, Peygamber kendisini başka taraflardan gelmek ihtimâli olan hücûmlara karşı korumak için, bize kadar gelmiş olan yazılardan (krş. J. Sperber, *MSOS As.*, 1916) anlaşıldığı üzere, Medine hâkimi sıfatı ile, muhtelif bedevî kabîleleri ile, yukarıda da zikredildiği gibi, tamâmen siyâsî elde karşılıklı yardım anlaşmaları yaptı.

Hicretin 3. yılında (hazîran 624 — hazîran 625) müslümanlar mekkelilerin kervanlarına hücûm etmekte devam ettiler. Kureyşler de, gerek bunlara karşı koymak, gerek Badr muhârebesinin öcünü almak için, harekete geçmek zarûretini hissettiler. 3.000 kişilik bir kuvvet hazırlandı ve bu iş için en münâsip görülen Abū Sufyān'ın idâresi altında, Medine üzerine yürüdü. Etrafındakilerin şehir içinde müdâfaada kalma tavsiyesine rağmen (krş. III, 148, 162), Peygamber, münâfıkların safları terketmeleri üzerine, ehemmiyetli bir şekilde azalmış olan kuvvetleri ile, dışarı çıkmağa karar verdi ve Uḥud [b. bk.] dağı eteklerinde mevzî aldı. Mekkelilerin sayı bakımından üstünlüklerine rağmen, muhârebe başlangıçta müslümanların lehinde cereyân etmiş idi; fakat artçı olarak yerleştirilen okçuların, Peygamberin emirleri hilâfına yerlerini terk ile, umûmî çarpışmaya karışmaları üzerine, Ḫālid b. Valīd [b. bk.], müslümanlara yandan hücûm için, bundan derhâl istifâde etti. Bunun üzerine müslümanların bir kısmı kaçmağa başladı ve etrafa da Peygamberin maktûl düştüğü şâyiası yayıldı (krş. III, 138). Hakikatte Peygamber ancak yaralandı ve bâzı sahâbesi ile birlikte, dağın cenûp tarafındaki sarp bir vâdiden istifâde ederek, çekildi. Bereket versin, mekkeliler zaferlerinden istifâde edememişler, Peygamberin kâfi derecede cezâlandırıldığı ve kendi şereflerinin de kurtarıldığı düşüncesi ile, Mekke'ye geri dönmüşlerdir. Böylece Peygamber fenâ bir durumdan kurtulmuş, fakat müslümanlardan bir çok kimseler ve bunlar arasında Ḥamza [b. bk.] şehid düşmüş idi. Peygamber bütün kuvveti ile müslümanların mâneviyâtını yükseltmeğe çalıştı ise de (III, 114 v.d., 133—154, 159—200), mağlûbiyetin te'siri kendisini göstermekte gecikmedi. Muhârebeye iştirâk etmemiş olan yahudiler (İbn Hişām'a göre, Sabbat bayramını bahâne etmişlerdir), bundan memnûniyetlerini gizlemiyorlardı ve muhtelif bedevî kabîleleri de ertesi sene, hicretin 4. yılında (hazîran 625 — hazîran başı 626.) kendi serkeşliklerini açığa vurdular (krş. mad. BI'R MA'ŪNA). Bunlara karşı tedbir alınmalı idi. Medine'deki bir yahudi kabîlesi Naẓīr tarafından Ka'b b. Aşraf (b. bk. ve krş. Ḥassān b. Ṯābit, nr. 97)'in öldürülmesi üzerine, Allaha ve Peygambere karşı gelen (LIX, 4) bu kabîleye karşı harekete geçildi ve bir kaç haftalık muhâsaradan sonra (Ṭabarī, I, 1850; krş. Euting, *Tagebuch*, s. 111), yahudiler, mallarının bir kısmı ile silâhlarını bırakmak suretiyle, Ḫaybar veya Suriye'ye hicrete karar verdiler (LIX, 6 v.dd.).

İslâmiyette içkinin harâm edilmesi bu zamanlara tesâdüf eder (V, 92 v.d.; krş. bilhassa LXXXIII, 25; XVI, 69; IV, 46; II, 216). Bunu eski sâmî şark dünyasının muhtelif tezâhürleri ile ilgili görmek isteyenler olmuş ise de, bunun asıl sebebi *meysir* [b. bk.] oyununda aranmalıdır. Arapların fakir hayatına bir renk katan, onlara asâletlerini göstermek fırsatını veren ve develer kesilmek suretiyle yapılan içki meclisleri ile kumar oyunları, müslümanların müşrikler ile şüpheli münâsebetlerde bulunmalarına, hıristiyan ve yahudi meyhânecileri ile temâs etmelerine sebep olduğundan, bunların yeni dinin sâliklerine zararlı te'sirleri dokunabilirdi (krş. Wāḳidī, trc. Wellhausen, s. 100; Buḫārī, nşr. Krehl, II, 270 v.d.). Peygamber islâm muhitini kuvvetleadirmek işi ile meşgûl iken, Mekke'den yeni bir tehlike belirdi. Kervan'ları devamlı olarak rahatsız edilen (krş. Ḥassān b. Ṯābit, nr. 16, 6 v.d.) ve Ḫaybar yahudileri tarafından da teşvik gören mekkeliler, Medine'nin kendi ellerine geçmesinin zarûrî olduğunu düşündüler. Kendi kuvvetlerine güvenemeyen mekkeliler, muhtelif bedevî kabîleleri ile de anlaşmalar yapmak sûretiyle, büyük (söylendiğine göre 10.000 kişilik) bir ordu vücûda getirdiler ve bunun ile hicretin 5. yılında (hazîran 626—mayıs 627) Medine'ye karşı harekete geçtiler. Muhâsaranın mevsimi hakkında gösterilen çeşitli tarihlere bakılırsa (bâzılarına göre, arpa harmanlarından bir ay sonra; bâzılarına göre, kışın soğuk kasırgalarında, bk. XXXIII, 9; krş. Ḥassān b. Ṯābit, nr. 14,

9), bunun oldukça uzun sürmüş olması muhtemeldir (krş. Doughty, *Travels*, II, 429 v. dd.). Bu heybetli ordunun yaklaşması Medine'de büyük bir korku uyandırdı; münâfıkların şüpheli durumları ve yahudilerin düşman ile iş birliği yaptıklarının anlaşılması (XXXIII, 10 v. dd.) ile bu endîşe daha da arttı. Peygamber mukavemet kuvvetini arttırmak için, şehrin muhâfaza altına alınmamış olan kısımlarının etrâfına hendek kazdırdı. Muhâsaranın uzamasından istifâde ederek, Peygamber Ġaṭafânlar ile gizli müzâkerelere başladı. Birbirlerine pek güvenmeyen düşmanlar, havaların bozulması ile, muhâsaraya devam etmek istemediler ve birbiri ardınca uzaklaşmağa başladılar. Böylece Kureyşlerin Peygamberi ortadan kaldırmak için giriştikleri son teşebbüs de boşa çıktı. Bu handak muhârebesi, bunların bir kısmı için, kanlı hâdiseler doğurdu. Düşmanın geri çekilmesi ile, müslümanlar büyük bir yahudi kavmi olan Ḳurayẓa'ya karşı harp açtılar ve onları muhâsara altına aldılar. Yahudiler, müttefikleri Avs'in tavassutu ile, bu muhâsaradan zararsız bir şekilde kurtulabileceklerini düşünmüşler ise de, bu defa ümitleri boşa çıkmıştır. Ḳurayẓaların Medine'den uzaklaşması ile, şehirde yahudiler azalmış olmakla berâber, bir kısmı hâlâ kalmış idi. (krş. İbn Hişām, s. 895; Vāḳidī, trc. Wellhausen, s. 264, 309, 393; Ḥassān b. Ṯābit, nr. 133, 7); fakat Peygamber artık tamâmen dinî bir cemâat (*umma*) kurmak maksadına yaklaşmış bulunuyordu. Hicretin 6. yılına (mayıs 627—mayıs 628) kadar, mekkelilerin kervanlarına taarruza ve bedevî kabîlelere karşı ceza seferlerine devam edildi. Pek ehemmiyetli olmayan bu seferlerden, bilhassa o tarihlere tesâdüf eden Banī Muṣṭalīḳ'a karşı yapılan sefer dikkate değer.

Hicretin 6. yılının sonlarına doğru Peygamberin Mekke'deki durumu çok kuvvetlenmiş idi; fakat kendisi ve muhâcirler hâlâ Mekke'nin ve mukaddes makamların uzağında bulunuyorlardı. Bu arada gelen-gidenler vâsıtası ile Mekke'de de Peygambere karşı fikirlerin değişmeğe başlamış olduğu öğreniliyordu (krş. XLVIII, 25; LX, 7). Sonu şüpheli olan harpten yorulanların sayısı gittikçe artıyor, Peygamber ile anlaşmanın ticâret işleri bakımından da faydalı olacağını düşünenler çoğalıyordu. Vaziyetin bu şekilde değişmesine güvenerek, Peygamber 6. yılın zilkâdesinde (mart 628) müslümanlara, yanlarına kurbanlarını alarak, kendisi ile birlikte Mekke'ye bir *'Umra* yapmalarını emretti. Allah müslümanların bu işte muvaffak olacaklarını bildirmiş idi (XLVIII, 27). Peygamber, muayyen bir maksatla, bu *'umra*'yi seçmiş olmalıdır (İbn Hişām, s. 740; Vāḳidī, trc. Wellhausen, s. 249 v.d., 253; krş. *Kur'an*, XX, 30, 34). Hacc mevsiminde gidildiği takdirde, müslümanlardan, kendilerine karşı harp etmiş olan kabîleler ile karşılaşmak ihtimâli var idi (krş. belki de II, 192). Bu cesûr bir adım idi. Mukavemet ihtimâline karşı bâzı tedbirler alınmak istenilmiş ise de, sonunda bundan vazgeçilmiş ve müslümanlar sâdece hacılar gibi yola çıkmışlardır. Mekke'de bir çok kimseler Peygamberin arzusunun yerine getirilmesine taraftar idi. Fakat henüz kuvvetli olan harp fırkası buna yanaşmamış ve Peygamberin şehre girmesine mâni olmak için, silâhlı kuvvetler göndermiştir. Peygamber al-Ḥudaybiya [b. bk.]'de konaklıyarak, mekkeliler ile müzâkerelere başladı. Konuşmalar bir netice vermeyince, âile bağları ile himâyesi te'min edilmiş olan 'Oṯmān'ı şehre mümessil olarak gönderdi. Çok gecikmiş olan 'Oṯmān'ın öldürülmüş olduğu hakkında şâyialar çıkınca, vaziyet ciddîleşti. Peygamber bütün müslümenları toplayıp, onlara son nefeslerine kadar mücâdele edeceklerine dâir yemin ettirdi (XLVIII, 10, 18). Fakat, çok geçmeden, bir kaç mekkeli, kendi siyâsetlerine has, uzlaştırıcı bir teklif getirdi; buna göre, Peygamber bu defa geri çekilecek, *'umra*'yi gelecek sene ifâ edecekti. Peygamber bu teklifi kabûl etti; kureyşler ile 10 yıllık bir mütâreke imzâladı; buna karşılık, kendisine gelen bütün mekkelileri iâde edecek idi. Müslümanların bir kısmı bu anlaşmağa taraftar olmadı; fakat Peygamber *'umra* münâsebeti ile şehirde kesilmek üzere getirilen hayvanları orada kestirdi (bk. Lane, *Lexic.*, mad. *maḥill*); kendisi saçlarını kestirdiği gibi, pek memnûn kalmayan taraftarlarına da aynı şeyi yapmalarını emretti. Bu anlaşmanın siyâsî bir şâheser olduğunu ancak sonradan keşfettiler; bununla Peygamber mekkelilere, hor gördükleri bir kaçağı müsâvî haklara sâhip bir rakip olarak kabûl ettirmiş ve onlar ile ilerisi için büyük vaatler taşıyan bir sulh yapmış idi.

Ertesi sene yerine getirilemeyen *'umra*'ye mukabil, 7. yılın (mayıs 628 — nisan 629) başında, müslümanlar yahudilerin oturduğu verimli Ḫaybar [b. bk.] ovasını ellerine geçirdiler. Bu Peygamberin ilk fethettiği yer idi ve bu münâsebetle bundan sonrakiler için örnek olacak bir usûl konuldu: yahudi ve hıristiyanlar, tealim olarak, bulundukları yerlerde, bir nevî kiracı gibi bırakıldıkları takdirde, her yıl belli bir vergi vereceklerdi. Vādi 'l-Ḳurā'daki yahudi kolonilerinin ellerine geçmesi ile, müslümanlar zengin oldular (XLVIII, 18 — 21).

Kat'î tarihi tam olarak tesbit edilememekle berâber, rivâyetlere göre, bugünlerde İsken-

deriye vâlisi Muḳavḳis'e, Habeşistan hükümdarına, Bizans imparatoruna, İran şâhına v.b. Peygamber mektuplar göndererek, bunlara islâmiyeti kabûl etmeleri teklifinde bulunmuştur (İskenderiye vâlisine gönderilen mektubun aslı zannedilen bir yazının doğru olmadığı sonradan anlaşılmıştır; bk. *JA*, 1854, s. 482 v. dd.; Zaydān, *Hilāl*, 1904, s. 103 v.d; *Becker Papyr Schott — Reinhardt*, I, 3). Mâmafih bu mektuplar hakkında söylenenler de, bir çoklarının düşündükleri gibi, pek doğru olmasa gerek. Teferruâta girmeden bile, o zaman belli bir maksatla Mekke'nin zaptını göz önünde tutan ve gâyet ciddî bir siyâset adamı olduğunu gördüğümüz Peygamberin böyle bir hayâl peşinden koşmasına ihtimâl verilmez. Peygamberin islâmın cihanşümûl bir dini olmasını düşünüp-düşünmediği husûsunda bk. msl. Nöldeke, *WZKM*, XXI, 307; Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, s. 25 ve T. W. Arnold, *The Preaching of Islam*, s. 23 v. dd. (buna mukabil krş. bir de Snouck Hurgronje, *Mohammadanism*, s. 48 v. dd.; H. Lammens, *Études sur le règne du calife Mo'awia*, I, 422). Mekke'de nâzil olan bunun ile ilgili âyetler (VI, 90; XII, 104; XXI, 157; XXV, 1; XXXIV, 27; XXXVI, 70; XXXVIII, 87; LXVIII, 52; LXXXI, 27; daha sonrakiler için krş. III, 90; XXII, 25) metnin gelişi veya açık mukayeseler (VI, 92; XLII, 5; krş. XXVI, 214) ile hudutlanmıştır. Medine'de nâzil olan âyetlerde ise, izah ve isbata („dinde zorlama yoktur", II, 257; krş. XVI, 126) karşılık, islâmiyetin silâh kuvveti ile yayılması fikri yer almıştır (III, 79; IX, 33; LXI, 9). Peygamberin Mekke'nin zaptından sonra, „ehl-i kitâba" karşı da savaş açmasına (aş. bk.) gelince, askerî hareketlerinden onun Bizans ve İran hâkimiyeti altındaki arapları düşündüğü anlaşılıyor. Fakat mühim olan şey, Peygamberin en kuvvetli zamanlarında bile, yahudi ve hıristiyanların islâmiyeti kabûl etmelerini teklif etmeyip, ancak onların tâbiiyetleri ile belli bir vergi ödemeleri ile iktifâ etmiş olmasıdır.

Buna karşılık, bu devirden itibâren Peygamberin arap kabîlelerine gönderdiği yazılar başka bir husûsiyet taşımaktadır. Peygamber artık yalnız siyâsî anlaşmalar ile iktifâ etmiyor, kendi kuvvetine dayanarak, arapların namaz kılmak ve „sadaka" vermek sûretiyle, islâmiyeti kabûl etmelerini istiyor; hattâ Suriye hudûdunda bulunan Cuẕāmlara, bu hususta bir karara varmak üzere, 2 aylık bir mühlet (*amān*) de veriyor (bk. Sperber, *ayn. esr.*, s. 14 v. dd.).

629. yılın martında Peygamber, Ḥudaybiya ulhü ile kendisine sağlanmış olan *'umra* „musâlaha" veya „kaza" *'umra*'si)'yi ifâ etmiştir. Vatanından çıkarılmış olan biri için, Medine hâkimi sıfatı ile, Mekke'yi ziyâret etmek, gerçekten büyük ve tatmin edici bir hâdise idi. Bu münâsebetle, 'Amr b. al-'Āṣī ve bir askerî dehâ olan Ḫālid b. Walīd gibi, bâzı mühim şahsiyetlerin Mekke'de açıkça onun tarafına geçmelerinin ehemmiyeti çok büyük olmuştur. Peygamberin amcası 'Abbās ile iyi bir vatanperver (İbn Hişām, s. 275) ve ihtiyatlı bir adam olan Abū Sufyān da, gizli müzâkereleri ile, önüne geçilmez vaziyetin mümkün mertebe güzel bir neticeye varmasına çalışmışlardır. Müslümanların askerî seferleri devam etmiştir. Müslümanlar Bizans topraklarında oturan arapları hâkimiyetleri altına almak istedikleri vakit, şarkî Ürdün'de Mu'ta [b. bk.]'de ilk defa mühim bir bozguna uğramışlardır (Theophanes, *Chronographie*, nşr. de Boor, I, 335). Artık bir çok bedevî kabîleleri Peygamber ile birleşmenin faydalarını takdir ediyor ve Sulaymler gibi, büyükçe guruplar, kendi istekleri ile islâmiyeti kabûl ederek, onun bayrağı altına giriyorlardı.

Peygamberin Kureyşler ile yapılan mütârekenin ilk fırsatta ortadan kaldırılması gerektiği fikrinde olduğu bir hakikat olarak kabûl edilebilir; çünkü mukaddes makamların hâlâ müşriklerin elinde bulunmasına müslümanlar daha fazla tahammül edemezlerdi (IX, 17 v. dd.; krş. III, 3). Burada mekkelilerin tedbirsizliği onların işine yaradı. Abū Sufyān'ın tavsiyesine rağmen, Mekke'deki harp fırkası, Peygamberin müttefiki olan Ḫuzā'îlere karşı, Bakrîlere yardım edince, kâfi bir sebep ortaya çıkmış oldu (krş. muhtemel olarak, IX, 12 v.d.). 8. yılın (mayıs 629 — nisan 630) ramazanında Peygamber, muhâcir, ensâr ve bedevîlerden mürekkep bir ordunun başında, Medine'den hareket etti. Bu haber Mekke'de korku ile karşılandı ve harp isteyenlerin sayısı gittikçe azalmış olduğundan, Mekke'de artık iyi niyet sâhipleri ön safa geçebiliyorlardı. Abū Sufyān ve diğer bâzı kimseler (bunlar arasında Peygambere dost olan Ḫuzā'îlerden Budayl b. Waraḳa da bulunuyordu) ile birlikte, şehir dışına gönderildiler. Bunlar şehrin yakınında Peygamber ile karşılaşarak, ona biat ettiler ve silâhlı mukavemetten vazgeçen bütün Kureyşler için, umûmî affın takbikını sağlamağa muvaffak oldular (krş. 'Urwa, Ṭabarī, I, 1634 v.d.). Barışmak istemeyen küçük bir zümre dışında (krş. *Diwan der Hudhailiten*, nr. 183; Mubarrad, *al-Kāmil*, nşr. Wright, s. 365), bütün mekkeliler bunu kabûl ettiler; Peygamber de böylece, harpsiz denebilecek bir şekilde, kendi vatanı olan şehre girdi; ahâlinin aş.-yk. hepsi islâmiyeti kabûl

etti. Peygamber eski düşmanlarına karşı çok yumuşak davrandı ve kıymetli hediyeler ile gönüllerî kendisine bağlamağa çalıştı (*ta'lîf al-ḳulūb*, sadakanın başka bir kullanışı için bk. IX, 60); yalnız Mekke ve civarındaki bütün putların yok edilmesini emretti (bu gâlibiyetten sonra husûle gelen yüksek ruh hâleti için bk. CX ve XLVIII, 1 v.d.; Peygamberin başarısı günahlarının Allah tarafından affına bir işâret idi).

Mekke'nin alınması ile müslümanların işleri benüz bitmiş değil idi. Mekke'nin yakın müttefiki olan Ṭā'if henüz ayakta durduğu gibi, Havāzin kabîleleri de orta Arabistan'da kat'î bir savaşa hazırlanıyorlardı. Bu bedevîler ile müslümanlar arasında, Ṭā'if [b. bk.] yolu üzerinde, Ḥunayn yanında bir çarpışma oldu; yeni ihtidâ edenlerden bir çoğunun sadâkatsizlikleri yüzünden, Peygamber çok ağır bir hezîmet ile karşı-karşıya bulunurken, bâzı müslümanlar kaçanları geri çevirmeğe ve düşmanları yenmeğe muvaffak oldular (IX, 25 v.d.). Fakat henüz tecrübesiz olan müslüman askerlerine, tahkim edilmiş Ṭā'if'i de zaptettirmek mümkün olamamıştır (zaptedilemeyen kalenin tasviri için bk. *Diwan der Hadhailiten*, nr. 66, 10 v.d.); fakat daha sonra ṭā'ifliler de islâmiyeti kabûl ettiler. Peygamber muhâsarayı kaldırdıktan sonra, Ḥunayn'de ele geçen ganîmeti taksim ederken, Mekke'deki eski muhâliflerine „gönül kazanmak" için, değerli hediyeler verdi; bu ganîmetten faydalanamayan ensâr, Mekke'ye girişinden sonra, Peygamberin bu şehirde oturacağı endîşesine kapıldılarsa da (krş. Ḥasaān b. Ṯābit, nr. XXXI), Peygamber onlar hakkında takdirkâr sözler kullanınca, kendilerini tutamayarak, ağladılar ve memnûniyetlerini bildirdiler.

Hicretin 9. yılı (nisan 630 — nisan 631) müslümanların hâfızasında, Arabistan'ın muhtelif kısımlarından kendi kabîleleri adına, Mekke'nin hâkimine tâbiiyetlerini bildirmek üzere gelen bir çok sefâretlerin hâtırâsını muhâfaza eder (krş. CX, 3). Peygamber kendisi de kabîlelere tâbiiyet şartlarını bildiren fermanlar göndermiştir. Bu yılın son baharında, Peygamber şimâlî Arabistan'a büyükçe bir sefer yapmağa karar verdi; burada şarkî Ürdün'deki mağlûbiyet henüz unutulmamış olduğu gibi, Ġassānîlerin emîri de düşmanca tavırlar takınmış idi (krş. İbn Hişām, s. 911). Fakat bu sefer pek akis bulamadı. Münâfıklar gibi, bedevîler de seferden kaçındılar; hattâ Peygamberin sâdık tarafdarlarından bâzıları da, bu yakıcı sıcaklarda uzak sefere çıkmaktan korktuklarından, buna karşı bir çok mâzeretler buldular (krş. IX, 45; LVI, 84—91, 98 v.dd.). O günlerde Peygamberin, vaktiyle Mekke'de yapmış olduğu gibi, Medine'de de oldukça zorlu bir muhâlefet ile mücâdele etmiş olduğu anlaşılıyor (IX, 58—73, 125; krş. IX, 71, 129 v.d.). Bu mücâdele gittikçe genişlemiş ve muhâlefetin bir kısmı, rivâyete göre, başlarında zâhid Abū 'Āmir 'Abd 'Amr olmak üzere, müslümanların arasını açmak için, kendilerine mahsûs bir mâbed yapmışlardır (IX, 108 v.dd.). Fakat bu hususta elde yeter derecede bilgi bulunmadığından, bu meseleyî aydınlatmak mümkün değildir. Muhhâlefete rağmen, Peygamber kendi planını tatbik etti. Müslümanlar büyük güçlükler ile hudûttaki Tabūk (romalılar memleketinde, İbn Hişām, s. 956)'e varınca, orada bir müddet kalarak, tekrar Medine'ye döndüler. Sefer büs-bütün başarısız olmadı. Peygamberin itibârı şimdi o kadar yükselmiş idi ki, Tabūk'te iken, Arabistan'ın şimâl kısmında bulunan küçük hıristiyan ve yahudi devletleri kendisine tâbî oldular; bunlar arasında bilhassa Ayla [b. bk.]'nin hıristiyan beyi Yuḥannā ile Aẕruḥ [b. bk.] ahâlisi ve liman şehri Makna yahudileri var idi. Bundan başka Ḫālid çok mühim bir nokta olan Dūmat al-Candal'i zaptetti (bu husûsun tenkidi için krş. Caetani, II/1, 261—268; Sperber, *ayn. esr.* s. 44 v.dd.; Peygamberin Makna yahudilerine göndermiş olduğu iddia edilen mektubu için bk. bir de Wensinck, *Isl.*, II, 290).

Medine'deki ciddî durumun nasıl gelişmiş olduğu hakkında başka bilgi yoktur; fakat Tabūk seferinden az sonra 'Abd Allāh b. Ubayy'in ölümünün aradaki gerginliğin bir az hafiflemesine yardım etmiş olması kabûl edilebilir. Bu yıllarda Medine hâkiminin itibârı dışarıda çok artmış bulunuyordu. Mekke onun elinde bulunduğu gibi, bedevîler arasında da bir çok yerlerde, Peygambere tâbî olmak suretiyle, kendilerini emniyete almak ve onun zengin ganîmetlerinden faydalanmak isteği görüldü. Bunlar arasında bilhassa bir kabîleler topluluğu olan 'Āmir b. Ṣa'ṣa'a, büyük Tamīm kabîlesinin bâzı kolları, komşu Asad, şimâl-i şarkîde Bakr ve Taġlibler bulunuyordu. Çok uzaklarda, iranlıların hâkimiyeti altında bulunan Baḥrayn ve 'Umān gibi bölgelerde, hattâ cenûbî arap emîrleri arasına da islâm dini ve nizâmı girmiş ve bâzı yerlerde gayretli tarafdarlar bulmuş idi. Buna rağmen, daha henüz her tarafta islâmiyet kabûl edilmiş değil idi. Açıkça muhâlefet edenlere karşı hareket tavrı açık idi: eğer bunlar müşrik iseler ve müşriklikte ısrar edip, putlara tapmaktan vazgeçmezlerse, bunlara karşı cihad açılabilirdi. Arabistan'da bunlardan başka, islâmiyetin kuvvetini bissetmi-

olan yahudiler ile daha büyük sayıda hıristiyanlar bulunuyordu; şarkta ve cenûp taraflarında bir mıkdar parsî var idi ve bunlar müslümanlar için bir mesele teşkil ediyorlardı. Müslümanlar nazarında hıristiyanlar ile yahudiler de Allah yolundan ayrılmışlardı; Allaha oğul teşrik ediyor ve Allahtan başka bâzı şahıslara da, daha önceleri kâfirlerin yaptıkları gibi, kulluk ediyorlardı (IX, 29 v.dd.); islâmiyeti kabûl etmeyen müşriklere olduğu gibi, bunlara karşı da mücâdele edileceği beklenebilirdi (krş. IX, 76 v.dd.). Diğer taraftan keşiş ve râhipleri bulunduğundan dolayı, mütevâzî olan ve müslümanlara karşı iyi niyetler besleyen hıristiyanlar hakkında, yahudilere nisbetle, daha fazla yakınlık gösteriliyordu (V, 85; krş. LVII, 21). Bu görüş farkı, Tor Andrae tarafından işâret edilen, monophysitler ile nestûrîler arasındaki zıddiyet ile izah edilebilir. Bunlardan birincileri, 'İsâ'ya dâirnazariyeler ile Peygamberin nefretini celbediyorlar, o devrin İran devletinde mühim rol oynamakta olan sonuncular ise, daha yumuşak davranıyorlardı. Yahudiler hakkındaki ifâdeler çok sert idi. Fakat sonunda hıristiyanlar ile yahudiler „ehl-i kitab" ismi altında birleştirilmiş olup, müslümanların siyâsî hâkimiyetini kabûl ederek, muayyen bir vergi (*cizya*, b. bk.) vermek suretiyle, ikisinin de kendi dinlerini muhâfaza etmelerine müsâade edilmiştir; bunu kabûl etmedikleri takdirde onlar da düşman muâmelesi göreceklerdir. Ehl-i kitaba karşı gösterilen diğer bir müsâmaha da, müslümanlara onlardan kız almak ve onların yemeklerinden yemek müsâadesinin verilmiş olmasıdır (V, 7). Ehl-i kitab arasına parsîler de alınmış (*macûs*: XXII, 17) ise de, bu sonraları bâzı güçlüklere sebep olmuştur (Ṭabarî, I, 1005, 19 v.d.; Belâẕurî, s. 79). „Ehl-i kitab" mefhûmunun bu şekilde genişletilmesi husûsunda *Kur'an*'da bir şey yoktur ve ancak Peygamberin Hacar parsîlerine (İbn Sa'd, I/II, 19) yazdığı bir mektupta geçmektedir; fakat müslümanlara bunların kızları ile evlenmek ve kestikleri hayvanların etlerini yemek müsâadesi verilmemiştir.

Bu istisnâlar dışında, Peygamber sırf din esâsına göre kurulan bir *umma* vücûda getirmek gâyesine artık daha da yaklaşmış ve Arabistan'ın büyük bir kısmının ahâlisi din vâsıtası ile birleştirilmiş bulunuyordu. Eski kabîle zıddiyeti, bunun doğurduğu sonsuz mücâdeleler, kan dâvası ve bunları körükleyen hicivler Peygamberin arzusu ile ortadan kalkacak ve bütün müslümanlar birbirlerini kardeş bissedeceklerdi (IX, 11; XLIX, 10 v.d.). İnsanlar arasında, takvâ farkından başka, hiç bir ayrılış kalmayacaktı (XLIX, 13). İslâmiyetin gittikçe sür'atle genişlemesi ortaya yeni-yeni meseleler çıkarmıştır. İlk müslümanlar gerçekten Peygamberin sözlerine inanmışlar ve onların imânları her türlü sıkıntı ve tehlikeler ile tecrübe edilmiş idi; bunların yanına, korkudan (krş. Ka'b b. Zuhayr'in şiiri; Huẕaylîlerden Usayd b. Abî İyâs'ın şiiri için bk. Kosegarten, *Carmina Husail.*, nr. 127) veya maddî menfaatler yüzünden katılan yeni müslümanlar var idi. Bunların eski âdet ve görüşlerinden tamâmen ve derhâl vazgeçmeleri imkânsız idi (bunlardaki hiciv ve medhiyeler için bk. İbn Hişâm, s. 934 v.dd.). Bedevîlerin gerçek dinden ne kadar uzak bulundukları *Kur'an* (XLIX, 14)'da açıkça ifâde edilmiştir: onlar inandıklarını değil, ancak islâmiyeti kabûl ettiklerini söyleyebilirler. İslâmiyeti yeni kabûl eden bu kimselerin bu gibi meseleler için yeter derecede olgunlaşmamış olmalarından dolayı, cemiyet düzeninde, önceleri olduğu gibi, yalnız dinî esâslara bağlı kalmak mümkün olmuyordu. Bu hususta bâzı tereddütlerin bulunması tabi'î idi; bir çok şeyler henüz başlangıçta bulunuyordu. İslâmın esâslarından olan ve sonradan beş olarak tesbit edilen günlük ibâdet vakitleri de *Kur'an*'da ayrıca zikredilmemiştir (yk. bk.; A'şâ'nın şiirinde geçen: „öğleden önce ve akşam" tâbiri için krş. *Morgenl. Forschungen*, s. 259); bunun Peygamberin hayatının sonlarına doğru tesbit edilmiş olması muhtemeldir (Peygamberin mektuplarının birinde 5 vaktin zikri için bk. İbn Hişâm, s. 962). *Kur'an*'da, bir az tafsilâtla, ancak bir kaç dinî menâsikten bahsedilmektedir: Mekke'deki mukaddes makamlara yapılan hacc ve şehir içinde ifâ edilen *'umra*. Hicretin 8. yılında Peygamber, Mekke'nin hâkimi olduğu hâlde, hacc seferine iştirâk etmemiştir (*'umra* hakkında bk. İbn Hişâm, a. 886; Ṭabarî, I, 1670 [*'Urva*], 1685; Vâḳidî, s. 380; İbn Sa'd, II/I, 123 v.d.; III/I, 103, 18, krş. II/I, 123 v.d.; Snouck Hurgronje, *Het Mekkaansche Feest*, s. 58 v.d.). Peygamber hicretin 9. yılında da Mekke'de haccda bulunmamış ve Abû Bakr'ı mümessil olarak göndermiş ve orada neticesi bakımından mühim olan bir beyannâme okutmuştur (Buḫârî, III, 163, 249; umûmî an'aneye göre, bu 'Alî tarafından okunmuştur; krş. Ṭabarî, I, 1760 v.d.; İbn Sa'd, II/I, 121 v.d.). Bu *barâ'a* [b. bk.]'de bütün müşriklerin hacca iştirâki men'edilmekte ve bunlara, islâmiyeti kabûl etmeleri için, 4 aylık bir mühlet verilmektedir (*Kur'an*, IX). Bununla Peygamberin her iki haccda da bulunmaması izah edilmiş olmaktadır. Peygamber İbrâhîm tarafından vaz'edilmiş olan menâsiki (II, 119 v.d.) ifâ etmek için, hâkimiyetin tamâmen kendi eline geç-

mesini bekliyordu. Böylece her şey hazırlanmış ve 10. yılın (nisan 631 — mart 632) sonunda, Peygamber ilk defa islâh edilmiş haccı (vedâ haccı, islâm haccı) ifâ etmiş ve bundan sonraki bütün haccılar için, bir esâs teşkil eylemiştir. Şurası kaydadeğer ki, eski müşriklerin bayramını (msl. Minâ'daki *Avṣān* için krş. Farazdak, *ZDMG*, LIX, 604; Azrakī, nşr. Wüstenfeld, s. 402) ortadan kaldırıp, buna islâmî bir şekil verecek olan hacc menâsiki kaideleri, esas itibârı ile, hadîslere istinat etmekte ve *Kur'an*'da ancak parça hâlinde ve dolayısı ile zikredilmektedir. Fakat bugünkü şekil, şüphesiz, bütünü ile, Peygamber tarafından tesbit edilmiş olan kaidelere dayanmaktadır (krş. mad. HACC).

Vedâ haccında Peygamberin, çok te'sirli, fakat muhtelif şekilde rivâyet edilmiş olan hutbesi, onun faâliyetinin en yüksek noktasını teşkil eder. Onun bu anda neler hissetmiş olduğunu *Kur'an* (V, 5)'daki ifâdeden anlamak mümkündür: — „Bugün sizin dininizi kemâline getirdim size nimetimi tamamladım ve size din olarak islâmı seçtim. Peygamberin hayatı bir kaç ay sonra sona erdiği için, bu sözler bilhassa büyük bir te'sir yapmıştır. Peygamberin bu husûsu düşünmemiş olduğunu, ölümünden bir ay evvel bir sefere hazırlanmış bulunması göstermektedir. Bu sefer gene Usâma [b. bk.]'nin idâresi altında, şarkî Ürdün'e yapılacak idi. O zamanlar diğer işler de onun bütün kuvveti ile iş başında bulunmasını istiyordu; çünkü bir çok yerlerde muhtelif „yalancı peygamberler" ortaya çıkmış ve huzûrsuzluk yaratmışlardı (krş. madd. AL-ASWAD, ṬULAYḤA ve MUSAYLİMA). Peygamber birden-bire hastalanıyor. Bu hastalığın Medine sıtması (Farazdak, IX, 13) olması muhtemeldir. Fakat bu hastalık devamlı surette ruhca ve bedence büyük bir heyecan içinde bulunmuş bir insan için tehlikeli oldu ve nihâyet bicretin 9. yılının 13 rebiülevvelinde (8 hazîran 632), Ḥassān b. Ṯābit, nr. CXXXII'te ve diğer rivâyetlerde zikredilen pazartesi günü için, ancak bu tarih bahis mevzuu olabilir), en çok sevdiği 'Ā'işa'nin kucağında rûhunu teslim etti. Rivâyete göre, son sözleri şu olmuştur: — „Cennetten en yüksek dost" (dost mânasına gelen *rafīḳ* yerinde, Goldziher bir vakitler *raḳī'* „gök kubbesi" kelimesini görmek istemiştir). Peygamber hiç erkek evlât bırakmamıştır (kıptî cârîyeden dünyaya gelen küçük İbrāhīm de Peygamberden bir az önce ölmüştür). Ölüm haberi Medine'de büyük bir heyecâna sebep olmuş ve ancak ölümünden bir gün geçtikten sonra, nâşı 'Ā'işa'nin evinin altına gömülmüştür (Ṭabarī, I, 1817; İbn Sa'd, II/II, 57, 2, 58, 28, 59, 1, 71, 6).

Peygamberin hâl tercümesi ile meşgûl olanların her adımda karşılaştıkları en büyük güçlük, faâliyetinin asıl sırrı, şahsiyetinin hârikulâde kuvveti, etrafındakilere te'sir kabiliyeti hakkında eski kaynaklarda ayrıca kayıtların bulunmamasıdır. *Kur'an*'dan onun ilk ilhamları hakkında az-çok fikir ediniyoruz ve Medine'deki yüksek siyâsî kabiliyetini biliyoruz. Gerek Badr muhârebesinde, gerek Ḥudaybiya anlaşmasında onun rûh yüksekliğini bütün azameti ile meydana çıkaran bâzı misâllere şâhid oluyoruz; fakat bunlar ancak tektük kıvılcımlar olup, esas meselelerde çok defa satırlar arasından okumak ve kıyaslar ile iktifâ etmek mecbûriyetindeyiz. Asıl mühim mesele başlangıçtan sonuna kadar, kendisinin Allah tarafından bu işe dâvet edildiğine sarsılmaz bir imânla bağlanmış olmasıdır. Onun bu husûsta zerre kadar tereddûde düşmemiş olması, etrafındakileri de tasavvur edilemez bir te'sir altında bırakmıştır. Allahın emirlerini yerine getirirken göstermiş olduğu emniyet, onun söz ve emirlerine karşı itâati kaçınılmaz kılan bir kuvvet vermişlir. O kendi şahsiyetini bütün kusurları ile açıkça ortaya koymuştur: kudreti ve bilgisi mahdut olup, mûcize göstermek kuvveti de ona verilmemiş idi; bizzat kendisi de, hiç çekinmeden, kendi günahlarından bahseder ve bunlardan dolayı kendi-kendini yererdi (VI, 69; XXXIV, 49; XL, 57; XLVII, 21; XLVIII, 1 v.d.; LXXX, 1 v.dd.; IX, 43). Allahın lûtfu olan vahiyler dışında, o diğer insanlardan farksız idi ve çok defa kendisinin öleceğinden bahsederdi (XXXIX, 31; XXI, 35 v.d.; III, 138; İbn Hişām, s. 1012 v.d., buradaki vâkıa tarihî olmayıp, Peygamber hakkında muayyen maksatlar ile ortaya çıkan hikâyelerin başlangıcını teşkil eder). Bu, daha sonraki devirde yaşayan müslümanları tatmin edemeyen bir husûstur; nitekim çok erkenden, bilhassa hıristiyanlar ile yapılan münâzaralarda sıkışık duruma düşen müslümanlar (bk. M. Schreiner, *ZDMG*, XLII, 594), Peygamberin şahsını ve hayatını insan üstü husûsiyetler ile süslemeğe çalışmışlardır. Onun için Peygamberin şahsiyeti ve faâliyeti hakkında, *Kur'an* ile de te'yit edilmiş olan rivâyetlerden başka, onu müslümanlar nazarında da pek iyi göstermeyen rivâyetler de vardır; bunların daha sonradan uydurulmuş olması imkânsızdır. Aksine olarak, daha sonraları, istenilen kısımların perdelenmesi ve değiştirilmesi ile, bunların ortadan kaldırılmasına gayret edilmiştir (krş. msl. Mekke'deki putlar ve *'umra* ile hacc arasındaki ihrâm vak'aları).

Peygamberin hâl tercümesini yazanlar için, bir çok hususlarda dikkatli olmak gerekmekle

berâber, onun faâliyetinin, şimdiye kadar onun hayatı ile meşgûl yeni eserlerde her vakit hakkı ile ele alınmamış olan, fakat esâslı bir şekilde belirtilmesi gereken mühim bir tarafı vardır. Bâzı yeni araştırmalarda, yalnız bütün lehinde olmayan husus'arın belirtilmesi ile iktifâ edilmemiş, asıl dinî ehemmiyeti de arka plana atılmıştır. Eğer Peygamber yalnız düşmanların tasvir ettikleri gibi bir insan olmuş olsa idi, islâm dini bu şekilde gelişmemiş olurdu. Tarafsız bir tarihçi için, onun vatandaşları arasında bir dinî his uyandırmış olması, gerek vatandaşları, gerek daha sonra müslümanlar tarafından fethedilen kültür muhitlerini, gayretli ve derin bir fikir hayatının esâsını teşkil eden bir çok dinî ve ahlâkî fikirleri yaymış olması inkâr edilemez bir hakikattir. Eski „ehl-i kitab" kavimlere âit mânevî zenginliklerinin müslümanlara intikal etmesine tavassut eylemiştir. Eski kültür sâhalarında islâmiyet bir çok cezrî değişiklikler yapmış olduğu gibi, islâm düşüncesi de, diğer dinlerin ve tasavvufun devamlı te'siri altında bulunmuştur. Fakat her şeyden önce bütün bu oluşu harekete getirenin Peygamber olduğu unutulmamalıdır. Eğer o yalnız zikri geçen müelliflerin onda görmek istedikleri bir şahıs olsa idi, kendisinde bu derece büyük bir te'sir kudreti bulunmazdı. [Peygamberin maddî ve mânevî meziyetleri, ilim ve tevâzuu, vekarı, cesâret ve mehâbeti, üstün bir akıl ve zekâya mâlik bulunması islâmiyetin sür'atle intişârında, muhakkak ki, âmil olmuştur. Peygamber, Arabistan yarımadası gibi, medeniyetin merkezlerinden uzak bir sâhada yetişmiş, okuyup-yazmayı öğrenmemiş bir zât olduğu hâlde, insanlara zâhirî ve bâtınî işlerinde nasıl muâmele edileceği ve ne gibi tedbirler almak icâp edeceği husûsunda büyük bir isâbet göstermiş, kendisini yakından tanıyanlar üzerinde târif edilmez bir te'sir icrâ eylemiştir. Bu cihetleri göz önünde tutanlar onun peygamberliğini kabûlde tereddüt etmemişlerdir].

Bibliyografya: E. Sachau, *Das Berliner Fragment des Mūsā b. Uḳba* (*S B Pr. A*, 1904, s. 445 — 470); İbn Hişām, *Das Leben Muhammeds* (nşr. Wüstenfeld), 1858 — 1860 (alm. trc. Weil, 1864); Wellhausen, *Muhammed in Medina*; *das ist Vākidi's Kitāb al-Maġāzi in verkürtzer deutscher Wiedergobe* (1882); Muḥammed b. Sa'd, *Ṭabaḳāt* (nşr. E. Sachau), I, II; İbn Vāżiḥ al-Ya'ḳūbī, *Historiae* (nşr. Houtsma), II, 1 v. dd.; al-Balāzurī (nşr. de Goeje), 1866; Ṭabarī, *Tārīḫ*, I, 1073 v. dd.; hadîs mecmuaları, bilhassa al-Buḫārī (nşr. L. Krehl, IV, nşr. Juynboll). — Son devirler için bk. Nūr al-Dīn al-Ḥalabī, *al-Sīrat al-ḥalabiya* (Kahire, 1308).

J. Gagnier, *La vie de Mahomet* (3 cild. 1748); Lamaitresse ve Dujarric, *Vie de Mahomet d'après la tradition* (1897 — 1898); A. Sprenger, *Leben und Lehre des Mohammed* (3 cild, 1861 — 1865); W. Muir, *Life of Mahomet* (4 cild), 1858 — 1861, Weir tarafından kısaltılmış tab., 1912); G. Weil, *Mohammed der Prophet, sein Leben und seine Lehre* (1843); The Nöldeke, *Das Leben Muhammeds nach den Quellen populär dorgestellt* (1863); L. Krehl, *Das Leben des Muhammed* (1884); nşr. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendlande* I„ 44 v. dd.; R. Dozy, *Essai sur l'histoire de l'Islamisme* (1879), s. 18 v.dd.; H. Grimme, *Mohammed* (2 cild, 1892 — 1895) ve *Mohammed* (1904); Fr. Buhl, *Muhammeds Liv* (1903); ayn. mll., *Muhammeds religiöse Forkyndelse efter Quranen* (1924); ayn. mll., *Das Leben Muhammeds* (Leipzig, 1930); D. L. Margoliouth, *Mohammed and the Rise of Islam* (1905); Reckendorf, *Mohammed und die Seinen* (1907); Caetani, *Annali dell' Islām*, I ve II/1.

Zikre değer eserler için bk. bir de Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten* (Medine, mahalle nizamnâmesi, sefârel ve mektuplar), IV; Sperber, *Die Schreiben Muhammds an die Stämme Arabiens* (*MSOS As.*, XIX); Snouck Hurgronje, *Het mekkaansche feest*, 1880 (= *Verspr. Geschriften*, I, 1 v. dd.); ayn. mll., *De Islam* (*de Gids*, 1886, 2 =*Verspreide Gesehriften*, I, 183 v.dd.); H. Lammens, *Mahomet fut-il sincère* (*Recherches de Science religieuse* (1910), I; ayn. mll., *Qoran et Tradition* (1911), II; ayn. mll., *Fāṭima et les filles de Mahomet* (1912); Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina* (1908); H. Hirschfeld, *Essai sur l'histoire des Juifs à Medina* (*R E J*, X, 26); R. Leszynsky, *Die Juden in Arabien z. Zeit Mohammeds* (1910 tek taraflı); A. Geiger, *Was hat Mohammed aus dem Judentum aufgenommen?* (1833); Rudolph, *Die Abhängigkeit des Qorans v. Juden- und Christentum* (1922); J. Goldziher, *Muhammedanische Studien* (1889 — 1890); Tor Andrae, *Die Person Muhammeds in Lehre und Glauben seiner Gemeinde* (*Archives d'Études Orientales*, 1918, XVI). (FR. BUHL.)

MUHAMMED I.—III. (Bk. EMEVİLER II.]

MUHAMMED II. MUḤAMMED II. (TUĞLUK), Dehli Tuğluk sülâlesinin ikinci hükümdârı, aynı sülâlenin kurucusu olan Giyāṯ al-Dīn Tuğluk'un büyük oğludur. Muḥam-

med II., gâsıp Nâşir al-Dîn Ḫusrav'in kısa hâkimiyeti sırasında ciddî bir tehlikeye düştü; fakat kaçtı ve Dehli üzerine yürümekte olan babasına ulaştı. Muḥammed II. önce Cavna Han, sonra da Uluğ Han unvanını aldı ve 1321 senesinde, raca Pratāparudradeva II.'yi itâat altına almak üzere, Varangel'e gönderildi. Muḥammed II., bu uzak bölgede isyâna kalkıştı ise de, ordusu babasının Dehli'de ölmüş olduğuna dâir söylediği sözlere inanmadı ve kendisini hükümdar tanımak istemedi. Bunun üzerine, derhal pâyitahta dönmek zorunda kaldı; babasını kendi mâsûmiyetine iknâ edebildi ve cürüm ortakları idâm edildikleri halde, kendisi affedildi. Sonra, 1323'te tekrar Telingâna'ya gönderildi. Teslim olmağa mecbûr ettiği racayı Dehli'ye yolladı. Ertesi sene, Bengâle'ye sefere çıkan babasına nâip tâyin edildi; fakat bâzı hareketleri şüphe uyandırdı ve babası Bengâle'den gönderdiği mektuplar ile kendisini tekdir etti. Hükümdârın dönüşünde, onu muvakkaten yapılmış ahşap bir köşkte kabûl etti. Köşk öyle inşâ edilmiş idi ki, bir direğin yerinden oynatılması ile bütün binâ çökebilirdi. Muḥammed II., bu hile sâyesinde, ihtiyar babasının ezilerek ölümüne sebep oldu ve 1325 senesinin şubat ayı içinde tahta çıktı.

Muḥammed II. Tuğluk gibi karışık ve tezatlar ile dolu mizâca sâhip bir adam tasvir etmek kolay değildir. Kendisi eşi görülmemiş acâyip hükümdarlardan biri idi. Büyük bir âlîcenaplık ile keyfî ve tahammül edilmez merhametsizliği nefsinde toplamış idi; şerîat ile tesbit edilen usûl ve âdâba âzamî ölçüde itinâ gösterir, fakat aynı zamanda bütün amme işlerinde aynı şerîat nizâmından derin bir nefret duyardı; menşe'i veya dindarlıkları hürmet telkin eden kimseler karşısında ifrat derecede mütevâzı bir tavır alır, gazaba geldiği zaman ise, ne Peygamber soyunu, ne de ber hangi bir şahsın kutsiyetini tanırdı. Aldığı bâzı idârî ve bir çok askerî tedbirler, çok yüksek kabiliyetlere sâhip olduğunu göstermektedir; bâzı tedbirleri ise, bir mecnûna yakışacak şeylerdir.

Muḥammed II.'in saltanatının tarihi, son derece merhametsizce cezalandırılan bir çok isyan sahneleri ile doludur. Saltanatının ikinci senesinde, amca-zâdesi Gurşâsp, Dakhan'de ayaklandı ve diri-diri derisi yüzdürüldü. O 1327 senesinde Devagîr'i yeniden inşâ ettirdi, adını Davlatâbâd koyup, onu kendine pâyitaht yaptı; iki sene sonra da bütün Dehli ricâlini oraya nakletti. 1328'de Kişlū Han, Multan'da isyân etti ise de, yenilerek, öldürüldü; 1329'da Hindistan, 'Alā' al-Dîn Ṭarmāşîrîn tarafından istilâya uğradı; fakat müstevlî tardedildi. Aynı sene, Ganj bölgesinde Doâb ahâlisi vergilerin artışı yüzünden, ayaklandı ve isyânı bastırmak için alınan tedbirler neticesinde, memleket insansız kaldı. Aynı tarihlerde Muḥammed II., meşhûr sikkesini tedâvüle çıkararak, bu bronz paralarının gümüş „tengelere" muâdil sayılmasını emretti. Kalpazanlığa karşı hiç bir tedbir düşünülmemiş olduğundan, teşebbüs akim kalıp da, sikkeler tedâvülden kaldırılınca, devlet hazînesi, yığınlarla sahte bronz parayı gümüş ile değiştirmeğe mecbûr oldu.

1331'de Bengâle'de çıkan bir isyân, Bahrām Han tarafından, bastırıldı; fakat onun 1338'de vukû bulan ölümü üzerine çıkan ikinci bir isyan neticesinde, Bengal eyâleti Dehli devletinden ayrıldı ve Sayyid Calāl al-Dîn Aḥsan Madura'da istiklâlini ilân etti. Muḥammed II. onu cezâlandırmak için üzerine yürüdü ise de, ordusunda vebâ salgını çıktı ve geri dönmeğe mecbûr oldu. Dönüşte Dakhan'de, muazzam meblağları hazîneye çekmeğe yarayan tehlikeli bir usûl ihdâs etti. Bunun neticesinde, fakir düşen çiftçiler ve toprak sâhipleri isyân ettiler. Davlatâbâd sâhibi Hūşang, hukümdarın öldüğüne dâir çıkan bir rivâyete inanarak, isyân etti; esir düştü ise de, nâdir bir merhamet misâli olarak, affedildi. Fakat Pancâb'da çıkan bir isyân son derece şiddetle bastırıldı.

İran'ı fethetmek üzere toplanan büyük bir ordu, tahsisat yokluğundan dolayı iâşe edilemeyerek dağıldı ve 1337'de, şimâlî Hindistan 7 sene süren kıtlık felâketine uğradı. Hukümdârın buna karşı aldığı tedbirler yerinde idi ve iyi tatbik edildi. Avadh'ta hubûbâtın mebzûl olması, açlığın daha ziyâde sun'î sebeplerden ileri geldiğini gösteriyordu. Hukümdar Ganj'ın sol kıyısında, Sarga-dvārī (sansk. *Svarga dvāra*, „cennet kapısı") adlı bir şehir kurdu. Dehli halkını oraya naklettirdi ve Avadh vâlisi 'Ayn al-Mulk'ün yardımı ile onları eyâletin mahsûlü ile besledi. Ertesi sene, Tibet'i ve Çin'i fethetmek için, 100.000 kişilik bir suvârî ordusu toplamak ve Himalaya'ya sevketmekle en büyük deliliklerinden birini yaptı. Bu ordu Himalaya'da mahvoldu.

1339 senesinde, Dakhan'de çıkan bir isyân bastırıldı ve hattâ sâdık 'Ayn al-Mulk dahi ayaklanmağa mecbûr oldu; fakat yaptığı hizmetleri göz önünde tutularak, yalnız hapse mahkûm edildi. Bu isyândan hemen sonra Efgan şâhı Multan'da isyân etti; fakat bukümdârın gazabından korkarak, Efganistan'a kaçtı. Bu esnâda, açlık felâketi son haddine vardı ve halk insan eti yemeğe başladı. Muḥammed II., zirâatin gelişmesi ve başka kıtlık âfetle-

rini önlemek için alınan tedbirler ile bizzat meşgûl oldu. Çağdaş bir tarihçi bundan bahsederken, bilerek veya bilmeyerek „zirâat o kadar gelişecekti ki, tedbirlerin gerçekleşmesi şartı ile" yer yüzü büyük bir refâha kavuşacak idi gibi, alaylı bir ifâde kullanmıştır. Alınan tedbirlerde vergi sisteminin geniş ölçüde hazînenin lehine genişletilmesi karşısında, kargaşalık ve isyânlar baş-gösterdi. Hukümdar, bu hareketin te'siri altında, tebeasını kendisinin tabi'î düşmanı sayarak, müstebit bir kuvvetin bütün silâhları ile halka savaş açtı. İbn Baṭṭūṭa idâm cezalarını tüyler ürpertici teferruâtı ile anlatır. Sunām, Sāmāna, Kaythal, Guhrām, Kūra ve Dakhan'deki bütün isyân hareketleri, hukümdarın vergi sistemine karşı olduğu hâlde, hukümdar Dakhan'deki hoşnutsuzluğu me'mûrlarına atfederek, aynı eyâlete fenâ rûhlu bir adam gönderdi. Bu adam 90 me'mûru soğukkanlılık ile öldürdü; fakat kendisi de bu vahşîce hareketinin neticesinde çıkan bir isyânda öldürüldü. Muḥammed II. Gucarāt üzerine yürüdü ve bakiye vergilerin toplanması işinin başına geçti. Telâşa kapılan Dakhan'deki me'mûrlar, Davlatābād kalesini zaptederek, İsmā'īl Muḫ adlı bir efganlıyı hukümdar ilân ettiler. Muḥammed II. Davlatābād üzerine yürüdü, şehri zaptetti ve âsileri iç kal'ede muhâsara altına aldı ise de, Ṭaġī adlı birinin Gucarāt'ta çıkardığı ciddî bir isyân haberi üzerine, oraya gitmeğe mecbûr oldu. Hukümdar âsîyi Gucarāt'ta ve Kāṭhīavār'da üç sene tâkip etti; Sind'e kadar kovaladı; fakat 20 mart 1351 tarihinde, âsînin iltică ettiği Thatha'ya bir kaç mil mesâfede öldü.

Bir tarihçinin dediğine göre, „hukümdar kendi halkından, halk da kendi kukümdarından kurtulmuş oldu".

Muḥammed II. 'in devlet hudutları, en geniş vaziyetinde, Komorin burnu civarındaki Çola ve Pānżya devletleri ile Kāṭhīavār'daki Girnār emâreti hâric olmak üzere, bütün Hindistan'ı içine alıyordu. Muḥammed II. 'in ölümünden evvel, Bengâle, Dakhan'ı, Sind yarım-adasını kaybettikten başka, devletinin kalan kısımlarını da hoşnutsuzluk ve galeyan içinde bırakmıştır.

Bibliyografya: Żiyā' al-Dīn Baranī, *Tārīḫ-i Fīrūz-şāhī* (*Bibl. Indica*) ve daha sonraki müverrihler; İbn Baṭṭūṭa, *Tuḥfat al-nuẓẓār fī ġarā'ib al-amṣār*; *The Cambridge History of India*, III, bahis 6; bk. bir de *JRAS*, temmūz 1922.

(T. W. HAIG.)

MUHAMMED III. MUḤAMMED III. (? — 1394), Dehli'deki Tuğluk sülâlesinin 6. hukümdarı olup, Fīrūz'un oğludur. Fīrūz'un ölümünden sonra, Fatḥ Han'ın oğlu 20 eylûl 1388 tarihinde, Ġiyāṯ al-Dīn Tuğluk II. adı ile tahta çıkarıldı ise de, 19 şubat 1389'da öldürüldü ve yerine Fīrūz'un ikinci oğlu Ẓafar Han'ın oğlu ve kendi amca-zâdesi olan Abū Bakr geçti. Fīrūz'un üçüncü oğlu olan Muḥammed buna itiraz ederek, mücâdeleye girişti; bir kaç defa yenildi ve nihâyet Dehli'yi zaptetti ve 31 ağustos 1390 tarihinde tahta çıktı. Abū Bakr, Bahādur Nāhir ile birlikte, Mevāt'a sığındı ise de, tâkip edildi ve yenilerek, Mirāṯ'ta hapsedildi. Az sonra orada öldü. Fīrūz'un eski sâdık adamları olup, devletin içinde çıkan bütün kargaşalıkların ele-başları olan şarkî hindistanlılar, Dehli'nin asıl yerlileri tefrik edildikten sonra, kılıçtan geçirildi.

Aynı sene içinde Gucarāt'ta çıkan bir isyân, sonradan 1396'da aynı eyâletin müstakil sâhibi olan Ẓafar Han tarafından bastırıldı. 1392 senesinde Muḥammed, Doāb'da çıkan ciddî bir isyânı bastırarak, İṭāva'yı zaptetti ve Kanavc ile Dalman bölgelerine akınlar yaptı. Calesar yakınında Muḥammedābād adlı bir kale inşa ettirdi. Muḥammed, aynı senede, bir isyân hareketi hazırlamakta olan vezîri İslām Han'ı öldürdü ve yerine Ḫvāca Cihān'ı tâyin etti. Doāb'ın cenûp kısmında çıkan diğer bir isyân da bastırıldı ve Muḥammed 1393 senesinin ağustos ayı içinde Mevāt'ı hücûmla zapt ve yağma ettikten sonra, Calesar'a döndü ve orada hastalandı. Bahādur Nāhir, hukümdarın hastalığından istifâde ederek, Dehli civarındaki köyleri yağmaladı. Muḥammed Mevāt üzerine yürüdü ve rakibini yenerek, onu kaçmağa mecbûr etti ise de, Muḥammedābād'a döndükten sonra, hastalığı ağırlaştı ve oğlu Humāyūn Han'a Lahur'u zaptedip, Pencâb'ı yağmalamış olan Ḫokarlara karşı yürümek emrini verdikten sonra, 20 kânûn II. 1394 tarihinde öldü.

Bibliyografya: *Muntaḫab al-tavārīḫ* (trc. ve nşr. G. S. A Ranking); *Ṭabaḳāt-i Akbarī* (trc. ve nşr. B. Dé, *Bibl. Indica*); Muḥammed Ḳāsim Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (Bombay, 1832).

(T. W. HAIG.)

MUHAMMED. MUḤAMMED B. 'ABBĀS. [Bk. KAÇAR].

MUHAMMED. MUḤAMMED B. 'ABD ALLĀH (? — 762) al-Nafs al-Zakīya, 'Alī ile Fāṭıma'nın büyük oğlu Ḥasan'ın torununun oğlu, 'Alī-oğullarının kendi arzu ve iddialarının tahakkukunu hareketsiz bir sükûnet içinde beklemeyip, şahsî müdâhale ve zor ile ele geçirmek isteyenlerden biri idi. Kendi-

si ve kardeşi İbrāhīm, Vāḳidī 'ye göre, ileride hukümdar olmak üzere terbiye edilmişlerdi ve Muḥammed 'e babası tarafından al-Mahdī lekabı verilmiş idi. Emevî halîfesi Hişām zamanında, Muḥammed b. 'Alī al-Bāḳir [b. bk.]'i tanımayan fırkalardan al-Muġīra [b. bk.] ile Bayān [b. bk] onun tarafını tutarak, kendisini ileri sürmek teşebbüsünde bulunmuşlardı. Valīd 'in ölümünden sonra, Emevî hâkimiyetinin inkırâz alâmetlerinin belirmeğe başlaması üzerine, al-Bāḳir b. Ca'far müstesnâ, bütün 'Abd Allāh âilesi onun tarafına geçti. O zamanlar daha çok riyâzât ile meşgûl olan mütezile de dâhil olmak üzere, diğer fırkalar da, hakikî hukümdar olarak, onu tanıdılar; bunlara bir de daha sonraları Abbâsî halîfesi olan Abū Ca'far katılmıştır; muhtelif rivâyetlerden onun Muḥammed 'e bi'at etmiş olanlar arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu pek muhtemel olup, onun Muḥammed 'e karşı hareketini iyice izah etmektedir; ancak Muḥammed 'in hiç bir yerde, hattâ ona yolladığı cevâbî mektuplarında bile, bundan bahsetmemiş olması dikkate şâyândır. Emevî vâlisi İbn Hubayra de 132 (750)'de Vāsiṭ muhâsarası esnâsında onun tarafına geçmeği düşünmüş, fakat bu hususdaki mürâcaatına cevap alamayınca, bu fikrinden vazgeçmiş idi.

Abbâsîlerden Abu 'l-'Abbās aynı yıl nihâyet 'Alī-oğullarını bertarâf ederek, halîfeliği eline geçirince, bu iki kardeş ortaya çıkmadılar ve böylece onu halîfe olarak tanımak istemediklerini göstermiş oldular. Bunu müteâkip, bilhassa 136 (754)'da Abū Ca'far halîfe olduktan sonra, kardeşler için tehlikeli mâceralar ile dolu bir hayat başladı. Onlar, kendilerine taraftar toplamak için, gizlenerek, bir çok yerleri dolaştılar; fakat hiç bir yerde halîfenin tâkibinden tamâmiyle uzak kalamadılar. Halk her yerde onlara karşı iyi muâmele etmiş ve hiç değilse, onları ele vermekten çekinmiştir. Bu şekilde onlar yalnız Basra ve Kūfe 'ye değil, hattâ 'Aden yolu ile al-Sind 'e kadar gitmişlerdir; fakat ekseriyâ Arabistan 'da kalmışlar ve arâzilerine 'Alī-oğulları tarihinde mühim bir yer işgâl eden al-Raḍwa dağının da dâhil bulunduğu Cuhaynaler arasında kendilerini en çok emniyette hissetmişlerdir. Neticesiz kalan bu tâkiplerden halîfe kuşkulanmağa başladı. Medine 'deki vâlilerinden onların ele geçirilmesini şiddetli bir ısrarla talep ediyor, kayıtsız görünen ve kâfî derecede faâliyet göstermeyen vâlilerini sık-sık azlediyordu. Kuvvet kullanma tecrübesine de başvurdu; fakat bu da onu gâyesine ulaştıramadı. 140 (758) yılında hacca giderken, oğullarının bulunduğu yeri söylemekten imtinâ ettiği için, Muḥammed ile İbrāhīm 'in babalarını hapsettirdi ve daha sonraki haccında (145=762) 'Abd Allāh 'ın kardeşi Ḥasan 'ın oğul ve torunları da aynı âkıbete uğradılar. 'Abd Allāh ile birlikte, çok ağır şartlar altında, Kūfe 'ye götürüldüler ve orada çoğu hapishânelerde öldü. İbrāhīm 'in kayın-babası, 'Oṯmān neslinden olan Muḥammed b. 'Abd Allāh 'a karşı da aynı şekilde hareket edilmiştir; onun kesik başı, Horasan'daki taraftarlarını korkutmak için, oraya gönderilmiştir. 761 yılı sonunda nihâyet aranılan vâli (Riyāḥ b. 'Oṯmān) bulunmuş ve şiddetli aramalara başlanmış idi. Çok geçmeden, bu zahmetlere de lüzûm kalmadı; zîra receb 145 (teşrîn II. 762)'te Muḥammed Medine 'ye geldi ve orada açıktan-açığa isyân etti; kardeşi İbrāhīm de, aynı şeyi yapmak üzere, Basra 'ya gitti. Muḥammed meselenin olgunlaşmış olduğunu düşünerek mi harekete geçti, yahut vak'alar mı onu acele etmeğe zorladı—bu husus pek açık bilinmemektedir. Fakat bu hareket henüz iyice hazırlanmış değil idi; onların Kūfe, Basra, Mısır (burada Muḥammed 'in oğlu 'Alī Abbâsî vâlisi tarafından tevkif edilmiştir) ve Horasan 'da bir çok taraftarları var idi ve al-Sind 'e de oğullarından 'Abd Allāh al-Aştar 'ı göndermiş bulunuyordu; fakat hiç bir yerde teşkilâtlı bir hareket görülmedi. 'Alī-oğullarına karşı gösterilen heyecânın alevlenmesi ile sönmesi bir oldu. Riyāḥ 'ın gâfil avlandığı Medine 'de Muḥammed kendi tabiatına uygun olan büyük bir şefkatle hareket etti; hapiste bulunan kimseleri serbest bıraktı, kan dökülmemesinde ısrâr ederek, Riyāḥ 'ı tevkif etmekle iktifâ eyledi. Büyük imâm Mālik b. Anas 'in Abbâsîlere yapılan bi'atin hukümsüz olduğunu ilân etmesi ile, şehrin en ileri gelen şahsiyetleri onun tarafına geçtiler. Mekke de yeni hukümdara teslim oldu.

Abū Ca'far için isyânın başlaması gerçekten bir kolaylık oldu. O şimdi, kendi ifâdesine göre, tilkiyi ininden çıkarmış idi. İmarı ile meşgûl olduğu Bagdad 'dan derhâl hareket ile, tehlikeli yerlerden biri olan Kūfe 'ye gitti. Doğru bir görüş ile Medine isyânında ilk olarak ele alınması gereken zayıf bir nokta buldu; bu uzak mahalde hiç bir harp silâhı bulunmuyordu ve oraya giden yollar da kolayca kapatılabiliyordu. Önce Muḥammed 'e tam bir aff teklifinde bulundu; fakat bu ancak ikisi için de büyük bir husûsiyet ve her iki tarafın da âile zaaflarını ileri süren bir mektuplaşmaya yol açtı. Bunu müteâkip, halîfe akrabâsından İsā b. Mūsā 'yı, 4 000 kişilik bir kuvvet ile, ona karşı gönderdi. Onun gelmesi medineliler üzerinde kuvvetli bir ayılma te'siri yaptı ve bir çoklarının bu neticesi belirsiz işten yaz-

geçmelerine sebep oldu. Muḥammed ise, biç tereddüt göstermedi. Medine'den vazgeçmek husûsunda kendisine yapılan hayırhâh telkinleri, bunun şehrin şerefine uygun olmayacağını söyleyerek, reddetti ve tarafdarlarını kendi yanında kalıp-kalmamaları husûsunda serbest bıraktı.

Allaha tevekkül etti; „ondan zafer gelir ve işler onun elindedir", geçmiş vak'aları canlandıracak, vaktiyle Medine'nin Kureyşler tarafından muhâsarası sırasında yapılmış olan hendeği tekrar açtırdı; Peygamberin kılıcını kuşandı; onun harp nidâsı da Ḥunayn muhârebesi nidâsı idi; asıl muhârebelerden önce eskiden yapılmakta olan, her iki tarafa mensup kimselerin meydanda karşılaşma âdeti de bu münâsebet ile, yenilendi. Bu şartlar altında neticenin ne olacağı belli idi. 'Īsā anlaşma teşebbüsü ile geçen bir kaç gün sonra, hendeğin üzerine bir kaç kapı tahtası döşeyerek, şehre girdi ve harp başladı. Muḥammed'in etrafında bulunanların sayısı gittikçe azaldı ve nihâyet kendisi de şehid düştü (14 ramazan 145 = 6 kânûn I. 762). Muḥammed'in başı, kesilerek, halîfeye gönderildi. İsyânın devamı için bk. mad. İBRĀHĪM B. 'ABD ALLĀH.

Muḥammed, boylu-boslu, güçlü-kuvvetli ve esmer tenli olarak tavsif edilmektedir; bundan dolayı nüktedan halîfe onun adını *al-Muḥammam* („siyahlaştırılmış") olarak değiştirmiştir. Lekabı olan *al-Nafs al-Zakiya* („temiz rühlu") 'yi haklı olarak taşımıştır; çünkü kendisi, bütün şahsî cesâreti ile birlikte, mülâyim tabiatlı bir insan idi; fakat o devirde bir saltanat rakibinin sâhip olması icâp eden meziyetlerden de mahrûm bulunuyordu.

Bibliyografya: Ṭabarī (nşr. de Goeje), III, 66, 143—259, 359 v.dd., 2508; *Fragmenta historicorum arab.* (nşr. de Goeje), s. 209, 230—246; Mas'ūdī, *Murūc* (nşr. Barbier de Meynard), VI, 189—192; ayn. mll., *Tanbīh* (*B G A*, VIII, 341); Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 418, 424, 431 v.d., 450, 452 v.d.; Mubarrad, *Kāmil* (nşr. Wright), s. 146, 302, 575, 786 v.dd.; Nöldeke, *Orientalische Skizzen*, s. 126—131; v. Vloten (*Z D M G*, LII, 213—218, 225).

(FR. BUHL.)

MUHAMMED. MUḤAMMED B. 'ABD ALLĀH (824—867), Ṭāhirī Bagdad vâlisi olup, 209 (824—825) senesinde doğmuştur. 237 (851)'de, halîfe al-Mutavakkil tarafından Bagdad'a çağırıldı ve oranın karışık vaziyetini düzeltmek üzere, askerî vâli tâyin edildi. Bu devirde halîfenin hukümranlığını sûretâ tanımış olmakla berâber, Horasan'da müstakilleşen hukûm süren Ṭāhirī hukümdarlarının büyük kuvvetine rağmen, Muḥammed'in bu vazifesi hiç de kolay bir şey olmadı. al-Musta'īn, 248 (862)'de tahta çıktıktan sonra, Muḥammed'i vazifesinde alıkoydu; aynı zamanda, Mekke ve Medine ile birlikte, Irak vâliliğini de ona verdi. Ertesi sene, Bagdad ve Sāmarrā'da kargaşalıklar baş-gösterdi. Araplar bizanslılara yenildiler ve halkın öfkesi bu defa halîfe üzerinde toplandı. Nihâyet vezir Ötemiş, türk kumandanlarından Vaṣîf ve Küçük Boğa'nın yardımı ile, nizâmı yeniden kurmağa muvaffak oldu. 'Alī tarafdarları da hukümete hayli güçlük çıkardılar. 'Alī'nin ahfâdından Yaḥyā b. 'Omar adlı biri, Kûfe'de isyân çıkardı ve oranın vâlisini kovdu. Muḥammed'in kendisine karşı sevkettiği orduyu kaçmağa mecbûr eden Yaḥyā, Abbâsîlerin baş-kumandanı al-Ḥusayn b. 'Ismā'īl'in hücûmuna uğradı; başka bir müfreze de arkadan taarruz ettiğinden mubârebe meydanında can verdi (receb 250 = ağustos 864). Yine 'Alī tarafdarı olan al-Ḥasan b. Zayd [b. bk.] daha tâlihli çıktı. Ṭāhirîlerin idâresinden memnûn olmayan Taberistan eşrâfından iki kişi, 250 senesinde al-Ḥasan'ı dâvet etti. Çok geçmeden, al-Ḥasan b. Zayd bütün Taberistan'da hukümdar olarak tanındı; Rey ve Ḳazvīn'deki Ṭāhirī vâliler kovularak, yerlerine 'Alī tarafdarları tâyin edildi; fakat Bagdad vâlisinin yeğeni olup, Horasan vâlisi bulunan Muḥammed b. Ṭābir, Rey üzerine bir ordu gönderdi. 'Alī tarafdarı vâli, yenilerek, esir edildi; teslim alınan şehir ise, tekrar 'Alī tarafdarlarının eline düştü. Eski Taberistan vâlisi Sulaymān b. 'Abd Allāh eyâlete girerek, orayı itâat altına alınca, al-Ḥasan b. Zayd, Daylam'e kaçmağa mecbûr oldu ve orada 251 (865/866) senesinde, Muḥammed b. Ṭāhir tarafından, mağlûp edildi. Bir kaç sene sonra, 257 (870/871)'de al-Ḥasan, Curcān'da Muḥammed'in askerlerini bozguna uğrattı ve 259 (872/873) senesinde Taberistan'a tekrar sâhip olarak, orada 60 sene devam eden bir sülâle kurdu. Arabistan'da 'Alī tarafdarlarının çıkardıkları kargaşalıkların dışında kalamadı. 'Alī'nin ahfâdından İsmā'īl b. Yūsuf 251 (865) senesinde Arabistan'da çapulculuk hareketlerine girişerek, Mekke ve Medine şehirlerini yağma ve tahrip etti ve hacc vazifesini yapmak üzere gelenlerden o kadar çok insan öldürdü ki, kendisine *al-saffāk* („kan dökücü") lekabı verildi. Bunlara pâyitahttaki devamlı kargaşalıklar da eklenmekte idi. Aynı senenin muharrem ayı içinde (şubat 865), al-Musta'īn, Sāmarrā'dan hareket ederek, Bagdad'a gitti. al-Mu'tazz [b. bk.] Sāmarrā'daki mahpesinden zorla çıkarıldı ve halîfe ilân edildi. al-Mu'tazz, ileride halîfe al-Mu'tamid ile müş-

tereken hükümdarlık edecek olan kardeşi Abū Aḥmed'i, al-Musta'īn ile onun vâlisine karşı mücâdelede baş-kumandan tâyin etti. Yapılan bütün müzâkereler bir neticeye varmadığından, al-Musta'īn silâba sarılmağa mecbûr oldu ise de, bir kaç defa yenildi. Eyâletlerde kargaşalık gittikçe yayılıyor ve bütün sena Bagdad içinde ve civarında neticesiz muhârebeler cereyân ediyordu. Nihâyet Muḥammed, Abū Aḥmed ile anlaşmağa karar verdiği zaman, o kadar ağır bir ihânetle ithâm edildi ki, halîfe onu, galeyâna gelen askerlerine karşı müdâfaa etmeğe mecbûr oldu. Fakat Muḥammed, al-Musta'īn'in kendisini fedâ etmek niyetinde olduğunu, dostları vâsıtası ile, haber alınca, Abū Aḥmed ile derhal sulh yaptı. Halîfe, anlaşmayı ister-istemez tasdik etti ve rakibi al-Mu'tazz'in lehine hilâfetten ayrıldı (zilhicce 251 = kânûn II. 866) ve al-Mu'tazz tahta çıktı. Muḥammed zilkâde 253 (teşrin II. 867) tarihinde öldü.

Bibliyografya: Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 596, 602, 604, 608, 610 v.d., 613; Ṭabarī, III, bk. fihrist; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris tab.), VII, tür. yer.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VII, 43, 72—125; İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar*, III, 283 v.dd Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 379—391, 402; Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline and Fall* (3. tab.), s. 535 v.dd.; G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, s 119, 311—313; Rothstein (*Orient Studien, Th. Nöldeke gewidmet*, s 165 v.d).

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

MUHAMMED. MUḤAMMED B. ABD AL-LĀH. [Bk. İBN AL-ABBAR, İBN AL-ḪAṬĪB, İBN MĀLĪK.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. ABD ALLĀH ḤASSĀN AL-MAHDĪ. [Bk. MEHDĪ.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. 'ABD AL-MALĪK (? — 847), ABŪ CA'FAR, künyesi İbn al-Zayyāt olup, bir kaç Abbâsî halîfesi zamanında vezirlik etmiştir. Mes'elek hayatına Bagdad'da devlet dâiresinde kâtip olarak başladı; bilgi ve kabiliyetlerini gören halîfe al-Mu'taṣim ona vezirlik pâyesi verdi (219 — 220 = 834 — 835). İbn al-Zayyāt al-Vāṯiḳ zamanında da bu mevkii işgâl etti; fakat bâzı saygısızlıklarda bulunduğu için, halîfenin kardeşi Ca'far, yâni müstakbel halîfe al-Mutavakkil ona kin bağladı. al-Vāṯiḳ'ın ölümünden (zilhicce 232 = ağustos 847) sonra, İbn al-Zayyāt, rivâyete göre, onun kardeşi Muḥammed'i yerine geçirmek istedi ise de, Muḥammed türk kumandanı Vaṣīf'a çok genç göründü ve yerine Ca'far, al-Mutavakkil adı ile, halîfe ilân olundu. Vezîr önce vazifesine devam etmek mecbûriyetinde kaldı ise de, ertesi senenin safer ayında (eylül 847) tevkif edilerek, malı müsâdere edildi ve kendisinin bizzat icat etmiş olduğu şiddetli bir işkenceye uğratıldı. Büyük ıztıraplardan sonra, rebiülevvel 233 (teşrin II. 847)'te öldü.

Bibliyografya: Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 584, 590 v.d., Ṭabarī, III, fihrist; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris tab.), III, 403; VII, 103 v.d.; 146 — 148, 194 — 197, 215; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VI, 320, 338, 365 v.d., 373; VII, 20, 22 — 26; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 706 (trc. de Slane), III, 249 v.dd.; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (Derenbourg tab.), s. 202, 322 — 326; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 327 v.d., 348 v.d.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

MUHAMMED. MUḤAMMED B. 'ABD AL-MALĪK. [Bk. İBN ṬUFAYL, İBN ZUHR.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. 'ABD AL-RAḤĪM. [Bk. İBN AL-FURĀT.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. 'ABD AL-VAHHĀB. [Bk. VEHHĀBİLER.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. ABĪ 'ĀMİR [Bk. AL-MANṢŪR B. ABĪ 'ĀMİR.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. ABĪ BAKR (632—658), Ebū Bakr ile onun Ḫaṯ'am kabîlesine mensûp ilk zevcesi Asmā'nın oğludur. Peygamberin öldüğü yılda doğmuş olduğundan, babası onun terbiyesi ile meşgûl olamamıştır; fakat Peygamber hakkında âilesindeki canlı hâtıralar, iştiyakla dolu çocuk rûhuna çok te'sir etmiş olmalıdır. İbn Ḳutayba'nın onu Kureyşler arasında „takvâ sâhiplerinden" (*nussāk*) biri olarak tavsif etmesi de, bu husûsu te'yit eder. 'Oṯmān'ın hâlifeliği esnâsında Emevîlere gösterilen iltimasın doğurduğu memnûniyetsizlik ile islâmın dünyevîleşmesine karşı başlayan hareket giltikçe büyüyen bir cereyân hâline gelince, Muḥammed de buna ateşli bir gayret ile katılmış ve Mısır'da 'Oṯmān'ın nankör evlâtlığı olan Muḥammed b. Abū Ḥuẕayfa yanında, halkı halîfeye karşı kışkırtmağa başlamıştır. Sonra, diğer ihtilâlciler ile birlikte, Medine'ye geldi. Aynı şekilde ateşli, fakat Muḥammed'den daha akıllı olan üvey kız kardeşi 'Ā'işa'nın birlikte Mekke'ye gitmek ve bu fâcianın tamamlanmasını başkalarına bırakmak teklifini kabûl etmedi; o bil'akis halîfenin odasına girenlere ve müdâfaasız ihtiyara, Kināna b. Bişr tarafından, ölüm darbesi indirilinceye kadar, ona eziyet edenlere katıldı. Muḥammed, 'Alī tarafını tutan pek az Kureyşlerden biri idi. Genç adama karşı duymuş olabileceği bu hakikî sevgiyi, düşmanları onun 'Oṯmān'ın katilleri ile dostluğunun bir delîli olarak kullanmışlardır. Muḥammed „Ça-

mal muhârebesine" katılmış ve bunun nihâyetinde 'Alî üvey kız kardeşini Basra'ya götürmek üzere, onu me'mûr etmiştir. Hayatının Mısır'da geçen son kısmı hakkındaki rivâyetler biribirinden farklıdır. Vâḳidî (Balâẕurî), Abû Miḫnaf (Ṭabarî, I, 3392 v.d.) ve Ya'ḳûbî'ye göre, pek de akıllı bir tedbir olmayan Ḳays b. Sa'd'in azlinden sonra, 'Alî onu derhâl Mısır'a vâli tâyin etmiştir; fakat hiç bir harp tecrübesi olmayan bir genci bu mühim mevkie getirmenin yanlış olduğunu farkedince, derhâl kendisinin en iyi desteği olan al-Aştar (b. bk.)'i çağırmış ve Mısır'ın idâresini ona vermiştir. Bundan haklı olarak alınmış olan Muḥammed'in de, dostâne bir mektup ile, gönlünü almıştır. Yanlışlığı tâmir tecrübesi muvaffak olamamıştır; zîra yola çıkan al-Aştar al-Ḳulzum'de Mu'âviya'nin emri ile zehirlenmiştir. al-Zuhrî (Ṭabarî, I, 3242)'nin verdiği bilgi bundan farklıdır; ona göre, vak'a 'Alî için daha müsâit bir şekilde aydınlatılmaktadır. Ḳays azledilince, 'Alî önce al-Aştar'i Mısır'a vâli olarak göndermiş ve onun zehirlenmesi üzerine, Muḥammed'i tâyin etmiştir. Üçüncü bir rivâyete göre (İbn al-Kalbî ve Mas'ûdî) de, al-Aştar Mısır'a Muḥammed'in sukutundan sonra gönderilmiştir ki, bu ancak ilk rivâyetin yanlış anlaşılmasından ileri gelmiş olabilir. Her hâlde Muḥammed'in tâyini bir tâlihsizlik olmuştur; çünkü henüz olgunlaşmamış, tecrübesiz, hiç bir kudrete sâhip olmayan bir genç idi ve üstelik 'Alî tarafından da iyice desteklenmemiş idi. Onun Mu'âviya ve 'Amr b. al-'Âṣî gibi mâhir rakiplere karşı koyamayacağını, 'Alî'den başka, her kes takdir edebilirdi. 'Amr b. al-'Âṣî ordusu ile gelmiş ve kuvvetler al-Musannât seddi civarında karşılaşmıştır. 'Oṯmân'ın asıl katili olan Kinâna b. Bişr, kahramanca bir mukavemetten sonra, öldürülünce, mısırlıların cesâreti kırılmış ve her kes tarafından terkedilen Muḥammed kaçarken, yakalanarak, öldürülmüştür (38=658).

Bibliyografya: Balâẕurî (nşr. de Goeje), s. 228; Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, 2869—3414, *tür. yer.* (bk. fihrist); III, 2470; Dînavarî (nşr. Guirgas), s. 160 v.d; İbn Ḳutayba, *Kitâb al-ma'ârif* (nşr. Wüstenfeld), s. 87, 98; Mas'ûdî, *Murûc* (nşr. Barbier de Meynard), IV, 227, 279 v.dd., 421 v.d.; Ya'ḳûbî (nşr. Houtsma), II, 203 v.d., 226 v.d.; Wellhausen, *Das Arabische Reich*, s. 59—62.

(FR. BUHL.)

MUHAMMED. MUḤAMMED B. ABÎ BAKR. [Bk. İBN ḲAYYİM AL-CAVZİYA, İBN SAYYİD AL-NÂS.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. ABÎ 'L-ḲÂSİM. [Bk. İBN ABÎ DÎNÂR.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. ABÎ MUḤAMMED. [Bk. İBN ẒAFAR.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. ABÎ 'L-SÂC, ABÛ 'UBAYD ALLÂH, ABU 'L-SÂC DİVDÂD'ın oğlu olup, Uşrûsana'da mâverâünnehrli bir iranlıdır (bk. Barthold, *Turkestan*, *GMS*, yeni seri, V, 169). Meslek hayatının başlangıcı için bk. mad. SÂCİDİLER. Ḫumâravayh ile arası bozulduktan sonra, Bagdad'a döndü (276 = 889) ve sanıldığına göre, 279 (892)'da Azerbaycan'a vâli tâyin olununcaya kadar, orada kaldı (krş. Ṭabarî, III, 2122). Ermeniye'nin Bagrati âilesinden kıralı Sımbat (891'e doğru) ile dostça münâsebetler kurdu ise de, 280 (893)'de Marâğa'yı ele geçirdikten sonra, Ermeniye'ye ilk akınını yaptı; fakat bunda muvaffak olamadı. Aynı zamanda, kızını al-Mu'taẕid'ın sırdaşı kumandan Badr al-Mu'taẕidî'ye vererek, Bagdad'daki durumunu kuvvetlendirdi. 281 (894/895) Dulaf âilesinden 'Umar b. 'Abd al-'Azîz'i al-Cibâl'de bozguna uğratan, fakat topraklarını ilhaka muvaffak olamayan *ḥâdim*'i kumandan Vaṣîf ile birleşerek, 282—283 (895—896)'te Ermeniye'ye ikinci bir sefer yaptı ve Kars, Dvin ile Vaspurakan'ı ele geçirdi. Daha sonra Sımbat ile uzlaştı; fakat oğlu Dîvdâd, Muḥammed'in ölümüne kadar, Dvin'de vâli olarak kaldı. 284 (897/898)'te Muḥammed istiklâlini ilân etti ise de, al-Mu'taẕid'e mukavemet edemeyerek, derhâl boyun eğdi ve affedildi; ertesi sene de resmen, Azerbaycan'dan başka, bir de Ermeniye vâliliği tasdik olundu. Aynı devre doğru, sikkelerinin üzerinde görülen ve Uşrûsana'nin eski hükümdar âilesinden geldiği iddiasını destekleyen al-Afşîn unvânını aldı (bk. mad. AFŞÎN ve Justi, *Iran Namenbuch*, bk. Pişina). 287 (900)'de Vaṣîf'ı Malatya'yı zaptetmek ve Cilicia'nın idâresini ele geçirmek üzere, halifeye baş-vurmağa teşvik ederek, Tulunluların nûfuzu dışında kalan topraklar üzerinde hâkimiyetini kurmak maksadı ile yeni ve vâsıtalı bir teşebbüse geçti; fakat al-Mu'taẕid, bunun, Vaṣîf ve al-Afşîn tarafından, Diyâr Muẓar'ın zaptı için ilk adım olduğunu öğrenince, Vaṣîf'a karşı ânî bir sefer açarak, emellerine son verdi; bu seferde Vaṣîf esir düştü. al-Afşîn, bir kaç ay sonra, Barẕa'a'da öldü (rebiülevvel 228=mart 901).

Bibliyografya: Yukarıda ve SÂCİDİLER maddesinde zikredilen eserlerden başka bk. Mas'ûdî, *Murûc al-ẕahab* VIII, 144 v. d., 196—200; al-Kindî, *Vulât Miṣr* (nşr. Gueat), s. 238; İbn Ḫallikân (trc. de Slane), I, 500; *Histoire de l'Arménie par le patriarche Jean VI* (trc. St. Martin), Paris, 1841, s. 132 v. d.. 145 v.d., 153—159, 165—169, 173—178; M. F. Brosset, *Collection d'histori-*

ens arméniens (Petersburg, 1874 — 1876), I, 187 v. dd., 193—196; II, 428; R. R. Vasmer, *O monetakh Sadjidov* (Bâkû, 1927, s. 4—8); J. Markwart, *Südarmenien und die Tigrisquellen* (Wien, 1927), s. 116 v. d.

(H. A. R. GIBB.)

MUHAMMED. MUḤAMMED B. ABİ ZAYNAB. [Bk. ABU 'L-ḤAṬṬĀB.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. AĞLAB. [Bk. AGLEBİLER.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B AḤMED. [Bk. IBN AL-'ALḲAMİ, İBN İYĀS, İBN RUŞD.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. 'ALİ, Husayn'in torunu, 'Alī'nin oğlu olup, künyesi Abū Ca'far'dir. Derin bilgisinden dolayı kendisine al-Bāḳir („derinliklere nufûz eden araştırıcı") denilmiştir. Tanınmış hadîs âlimlerinden olan bu zâttan bir çok „kelâm-ı kibâr" nakledilmiştir; bunlar yanında bir de, bu âilenin diğer mensûpları gibi, işlemeli ipek elbiselere ve süslenmeğe karşı hususî bir zaafı var idi. Bu sülâleye mensûp her kes gibi, Muḥammed'in de, bir şi'î fırkası tarafından, *imâm* olarak tanınmak kaderinden kurtulamamış olduğunu 'İclîlerden Abū Hurayra'nın bir şiiri göstermektedir. Devamlı olarak Medine'de oturmuş olan Muḥammed'in, 'Omar II. tarafından hürmet görmüş olmasına rağmen, her hangi bir siyâsî rol oynamamış olduğu anlaşılıyor. Şahsiyeti, al-Muġīra ve Bayān gibi, müfrit şi'îler tarafından açıkça inkâr edilmiştir. Daha önce kardeşi Zayd'i tutan fırka onu terkedince, Zayd'in haklarını Muḥammed'e veya artık kendisi hayatta bulunmadığından, oğlu Ca'far [b. bk.]'e devretmiştir. Buna sebep olarak, tarafdarlarının taleplerine rağmen, Zayd'in ilk iki halîfeyi tahkir etmek istememiş olması gösterilir. Fakat İbn Sa'd'in, Muḥammed'i çok değişik bir şekilde tasvir ederek, Abū Bakr ile 'Omar'i onun sevdikleri arasında göstermesi hakikate pek uygun olmasa gerektir. Ölüm yılı olarak, muhtelif tarihler (114 = 732, 117 = 735 yahut 118 = 736) gösterilmektedir.

Bibliyografya: Ṭabarī (nşr. de Goeje), II, 1699 v.d., 1739 v.d.; III, 213, 2495 v.d.; *Fragm. historicorum arab.* (nşr. de Goeje), s. 96 v.d., 230; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 365 v.d., 384 v.d.; Navavī, *Biographical Dictionary* (nşr. Wüstenfeld), s. 113.

(FR. BUHL.)

MUHAMMED. MUḤAMMED B. 'ALİ. [Bk. AL-CAVĀD AL-İṢFAHĀNİ, İBN 'ARABİ, İBN 'ASKAR, İBN BĀBŪYA, İBN AL-ṬIḲṬAḲA, İBN VAHŞİYA.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. 'ALİ AL-RIḌĀ, 12 imâm tanıyan şiîlerin 9. imâmı olup, Medine'de ramazan 195 (haziran 811)'te doğmuştur. Abu 'l-Farac al-İṣfahānī, *Maḳātil al-ṭālibiyīn* (Tahran, 1307), s. 195, 18'e göre, zencîye benzediğine bakılırsa, Sabîka, Durra ve Ḥayzurān gibi, müteaddit isimler taşıyan annesinin nubyalı bir câriye olması çok muhtemeldir; bu kadına şeref unvânı vermek maksadı ile, adına „Mısırlı Meryem'in âilesinden" ibâresi ilâve ediliyordu. al-Ma'mūn [b. bk.] 'Alī al-Riżā'yı sarayına aldığı zaman, onu kızlarından Umm al-Faḍl ile nikâhladı ve 215 (830)'te evlendirdi. al-Mu'taṣim tahta çıktığı zaman, kendisini Bagdad'a çağırdı. Muḥammed 220 yılı başlarında oraya vardı; fakat zilkâde (teşrin II.) 835'te öldü. Şi'îlere göre, al-Mu'taṣim'in isteği üzerine, çocuksuz olan Umm al-Faḍl tarafından zehirlenmiş olmalıdır; fakat bir az önce zikredilmiş olan ve 'Alī neslinden gelenlere karşı irtikâp edilmiş bulunan bütün katilleri nakletmekten geri durmayan *Maḳātil* bile bu zehirleme meselesinden aslâ bahsetmez. Bu Muḥammed, şi'îler hâricinde, ancak tesâdüfen, babası ile birlikte, zikredilmektedir. İbn Vāżiḥ al-Ya'ḳūbī, *Tārīḫ* (nşr. Houtsma), Leiden, 1883, II, 552 ve Ṭabarī, *Tārīḫ*, III, 1029, 1102; al-Ma'sūdī, *Murūc al-ẕahab* (Paris, 1861 v.dd.), VII, 117'ye göre, Muḥammed 219'da ölmüş olmalıdır; VII, 171'e göre ise, ancak Vāṯiḳ zamanında, 227'den sonra ölmüştür. Şi'îler arasında da faâl bir rol oynamamıştır. Babasının felâketinden sonra, bir gün Muḥammed'in halîfe olacağını ve onun zamanında 'Alī âilesinin faâl siyâsî gâyelerini gerçekleştirebileceğini ümit eden Zaydī temâyülünde olanlar tekrar eski hareket tarzlarına döndüler. Hâlbuki İmāmī temâyülünde olanlar arasında bir zümre, böyle hâllerde umûmiyetle vâkî olduğu üzere, bir *vāḳifiyya* hâline geldi ve diğer bir zümre de, imâm olarak, al-Riżā'nın kardeşlerinden biri olan Aḥmed'i teklif etti; zîra Muḥammed bu sırada ancak 7 yaşında idi. Onun tarafdarları için, *şurūṭ al-imāma*'de çocuk imâmın ilmî bilgisi meselesi bahis mevzuu oldu. Aynı hâl müteâkip 3 imâm için de tekerrür etmiştir. Bununla berâber iktidar faâliyetleri bir çok imâmlar üzerine şâmil olan şahıslarda kalıyordu; Maclisī (bk. *bibliyografya*), XII, 125, aş. için krş. Mīrzā Muḥammed al-Astarābādī, *Manhac al-maḳāl* (Tahran, 1306), s. 217; Abū 'Amr al-Kaşşī, *Ma'rifat aḫbār al-riḳāl* (Bombay, 1317; s. 353 v.d., 374 v.dd.); Ṭūsī, *Fihrist kutub al-şī'a* (*Bibl. Ind.*, nr. 60), nr. 124, 150, s. 289, not 1. Böylece *Kur'an*, XIX, 30 v.dd.'da tâlim eden çocuk 'İsā'ya, bağlanan bahis mevzuu nassın değişik tekâmülü, muhtelif imâmlıklar arasındaki dağılış

açık değildir. Dinî fıkralara dâir eser yazanlar, bir de al-Navbaḫtī, *Firaḳ al-şī'a* (*Bibl. Isl.*, nr. 4), s. 74 v.dd. bu iddiayı, kime âit olduğunu belirtmeden, zikretmektedirler. Buna isimlerin karıştırılması da (bu Avrupa fihristlerine de geçmiştir) eklenmektedir; çünkü Muḥammed b. 'Alī, aynı zamanda, torunlarından birinin adı idi; bu şahıs, babası 10. imâm 'Alī al-Nakī'den önce ölmüş olan, fakat nesli devam eden oğludur. Tarafdarları bunun nesli ile imâmlığı 12. imâmdan sonra devam ettirmişlerdir; halbuki onlar kardeşi 11. imâm olan Ḥasan al-'Askarī'nin oğlu olarak, 12 imamı Muḥammed al-Mahdī'nin mevcûdiyetine itiraz ediyorlardı. Şi'i eserleri, karışıklıkları önlemek için, 9. imâmı Abū Ca'far al-Ṯānī künyesi ile gösterirler; resmî unvânı al-Tāḳī („Allahtan korkan") olup, bâzan ona al-Cavād („cömert") lekabı verilirdi. Rivâyete göre, babasının borçlarını da ödemiş idi. al-Riżā'nın 'Oṯmān b. Sa'īd al-'Amrī'yi tâyin etmesi gibi, bu da kendisine *vakil* veya *bāb* olarak, Sammān veya Zayyāt'ı tâyin etmiş idi. İmâmların mütâd mücizeleri arasında, Abū Ca'far al-Ṣaffār (ölm. 290), *Baṣā'ir al-daracāt* (bk. al-Maclisī, XII, 108)'ta, 9. imamın gece duâ eden bir şahsı, Suriye'den Kerbelâ, Kûfe ve Medine'deki mübârek makamlara ve bir de Mekke'ye naklettiğini anlatır. Zamanımıza kadar hâtırasının çok kuvvetle devam etmesini, babası 7. imâm Mūsā al-Kāẓim [b. bk.]'ın mezarı yanında defnedilmesine borçludur. al-Kāẓim ayn çift-meşhedi bu sûretle meydana gelmiştir.

Bibliyografya: Kaynakların doğru ve tam olarak zikri için bk. Muḥammed Taḳī al-Maclisī, *Biḥār al-anvār* (Tahran, 1302), XII, 99—126; bundan evvelki eserler arasında bilhassa bk. al-Mufīd [b. bk.], *al-Irşād* (Tahran, ts.; imâmların sırasına göre tertip edilmiştir).

(R. STROTHMANN.)

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. 'AMMĀR. [Bk. İBN 'AMMĀR.]

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. ANUŞTİGİN. [Bk. ḪVĀRİZMŞĀH.]

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. BAḲİYA B. 'ALĪ. [Bk. İBN BAḲİYA.]

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. AL-CAZARĪ. [Bk. İBN AL-CAZARĪ.]

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. DĀVŪD. [Bk. İBN 'ACURRŪM, AL-İṢFAHĀNĪ.]

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. DUŞMANZİYĀR. [Bk. KĀKŪYİLER.]

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. FARĀMARZ. [Bk. ḪUSREV MOLLA.]

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. ḤABİB. [Bk. İBN ḤABİB.]

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. AL-ḤANAFİYA (637—701), Alī'nin 16 (h.) yılında Ḥavla'den doğmuş oğludur. Ḥavla, Banī Ḥanīfa kabîlesine mensûp olup, Akrabā' [b. bk.] muhârebesinden sonra, esir olarak, Medine'ye getirilmiş ve Alī'ye verilmiş idi (krş. Sayyid'in şiiri, *Kitāb al-Aġānī*, VII, 4: „evde hizmetçi idi"). Ḥasan ve Ḥusayn gibi, damarlarında Peygamberin kanı yok ise de, Muḥammed b. al-Ḥanīfa de yalnız karışıklıklara sürüklenmekle kalmadı, aynı zamanda müfrit şi'î fırkalarının Alī âilesi mensuplarının etrafına gerdikleri hulyâlar ağına düşürüldü. Bu aslâ onun hatâsı değil idi; zîra o dâimâ büyük bir ihtiyat ve çekingenlik ile hareket etti. Fakat Ḥasan haklarından vazgeçip, Ḥusayn 680'de Karbelâ'da şehid düşünce, bir çok kimseler ona âilenin tabi'î reisi nazarı ile baktılar. Bu hâl, Ḥusayn'in kaybolmasından sonra, dâimâ daha açık bir şekilde hilâfet müddeîsi olarak hareket etmekte olan Abd Allāh b. Zubayr'in şüphesini tahrik etti; diğer taraftan Balāẕurī'nin verdiği dikkate değer bilgiden Muḥammed'in Hicaz'ın mukavemet temâyüllerini müsâit karşılamadığı neticesi çıkarılabilir; bu bilgiye göre, kendisi medinelilerin Emevî halifesi Yazīd I.'e karşı ithâmlarının yanlış olduğunu açıkça ilân etmiş idi. Tehlikeli bir mâceraperest olan al-Muḫtār [b. bk.], 66 (685) yılında, başkalarına yaklaşmak için, bir takım faydasız teşebbüslerden sonra, kendisini Muḥammed'in haklarının müdâfii gibi göstererek, Irak'ta ciddî bir karışıklık çıkarınca, vaziyet buhranlı bir hâl aldı. Fakat bu münâsebetle de Muḥammed b. Ḥanafiyā çok büyük bir ihtiyat ile hareket etti ve kendisine verilmek istenilen mânidar „al-Mahdī" unvânını reddetti (bk. Ṭabarī, II, 610 ve İbn Sa'd, V, 68; Lammens tarafından yanlış izah edilmiştir). al-Muḫtār'a karşı açıkça fenâ hisler besliyordu ve onun kendi şahsına karşı gösterdiği heyecandan şüphelenmesi için, pek çok sebepler var idi; fakat kendisini çeviren sayısız tehlikeleri göz önünde bulundurduğundan ve kararsızlığından dolayı, onunla açıkça alâkasını kesmek istemedi. Bu sebepten bâzı kûfeliler, al-Muḫtār ile olan münâsebetlerini açıkça anlamak için, yanına gittikleri zaman, onlara kaçamaklı bir cevap verdi (bir az farklı rivâyetler için bk. İbn Sa'd, V, 72; Ya'ḳūbī, II, 308; Ṭabarī, II, 607 ve bir de *Kāmil*, s. 598). Bununla berâber onlar bunu bir nevî kabûl gibi tefsir eltiler; zîra bunda kat'î bir redd yok idi. Bunun neticesinde ihtilâl hareketi daha geniş bir mâhiyet aldı ve Ḥusayn ile diğer Alī âilesi mensûplarının intikamını almak için, pek çok kan döküldü. Muḥammed bütün bunların aley-

hinde idi (bk. İbn Sa'd, V, 72 v.d., 77); fakat İbn Zubayr, kendisine karşı git-gide daha düşmanca davrandığı ve 'Abd Allāh b. 'Abbāa dâhil olmak üzere, akrabâlarından bir çokları ile birlikte, kendisini de Mekke'de Zemzem kuyusu yanında hepsettiği için, al-Muḫtār'ı yardımına çağırmaktan başka çâre görmedi. al-Muḫtār zâten bunu bekliyordu; Mekke'ye derhâl bir suvâri birliğini götürdü; bunlar tam zamanında Muḥammed ile diğer mahpusları kurtardılar ise de, Muḥammed'in şehri kana bulamamak maksadı ile verdiği kat'î emir üzerine, Zubayr'in askerleri ile hiç bir muhârebeye tutuşmadılar. Bunun üzerine Muḥammed, akrabâları ile birlikte, Mîlā'ya çekildi (bk. *al-Kāmil*, s. 554, 597; *Kitāb al-Aġānī*, VIII, 33; Kumayt, nşr. Horovitz, I, 78) ve sonraları Ṭā'if'e gitti. Fakat bu hâdiseden sonra al-Muḫtār'ı hizmetinde kullanmadı ve bu sebepten ihtilâl muvaffakiyetsizliğe uğrayıp, kahramanı mahvolduğu vakit (67 = 686/687), kendisi de bir tehlikeye mârûz kalmadı. İbn Zubayr'in tehditlerine ve 'Abd al-Malik'in daha dostâne dâvetlerine rağmen, vaziyetini tavzih etti: Hicaz ile Suriye'de kendisine daha emin bir melce' verilmediği hâlde, hilâfet müddeîlerinden hiç birine bi'at etmek istemeyerek, ancak bütün müslüman cemâatinin etrafında toplanacağı şahsı hukümdar olarak tanımak husûsundaki kanâatini muhâfaza etti. Böylece kayda değer bir hacc olan 688 yılı haccı sırasında da, silâhlı bir bîtaraflık şeklinde olmakla berâber, Zubayrîler, Emevîler ve Hâricîler yanında müstakil bir fırkanın reisi olarak, ancak İbn Zubayr'in ortadan kalkmasından (73 = 692) sonra, kendisinin istemiş olduğu kanâat birliği (*icmā' ummat*) gerçekleşmiş olduğundan, Marvānî'yi meşrû hukümdar olarak tanıdı ve 78 (697/698)'de Şam'a onu ziyârete gitti. Fakat tekrar Medine'ye döndü ve 81 (700/701)'de burada öldü. Siyâsî sâhada son derecede hareketsizliği an'anelerde dâimâ sırf dinî sebepler ile izah edilmiştir. 'Alî âilesinin haklarını insan kuvveti değil, yalnız Allahın yardımı koruyacaktı; fakat bu hareketsizliğinin kökleri, hiç şüphe yok ki, 'Alî âilesinin diğer bir çok efrâdında müştereken mevcut olan teşebbüs ve kabiliyetinin ve nefsine güvenmenin yokluğundan ileri geliyordu. Elhâsıl denilebilir ki, âilesinin diğer bütün uzuvları gibi, dünya nimetlerine düşkün idi; bu, borçlarının tasfiyesi ve çocukları, akrabâları ve mevlâları için, yıllık tahsisat şeklinde, 'Abd al-Malik'ten talep ettiği meblâğdan açıkça görülmektedir. Âile efrâdına has, güzel elbise ve süs eşyâsı düşkünlüğü de bunu isbat eder. Dikkate değer bir nokta da şudur ki, en garip ve en hayâl-perest şi'îler, ölümünden sonra onu kendilerine mâl etmişler, ölmemiş olduğu, Medine'nin cenûbunda Radvā dağındaki periler diyarında yaşadığı ve oradan muzaffer orduların başında tekrar geleceği rivâyetini yaymışlardır (bk. *Kitāb al-Aġānī*, VII, 4 v.d., 9 v.d.; VIII, 32). Bu 'Abd Allāh b. Sabā [b. bk.]'nın ilk önce 'Alî'nin şâhsına isnâd ettiği (bk. Friedländer, *Z A*, XXIII, 309 v. dd.) ve şimdi buna intikal etmiş bulunan *rac'a* fikridir; gerçekten, bu takdirde onu muhârebeye götürmek, hayatta iken, inatçı bir sekilde, hareketsiz mukavemet gösterdiği zamandakinden daha kolay idi.

Bibliyografya: Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, 1126—II, 783, *tür. yer.* (bk. fihrist); III, 2337, 2476, 2530; İbn Sa'd (nşr. Sachau), V, 66 v.dd.; Balāẕurî, *Ansāb al-aşrāf* (*Z D M G*, XXXVIII, 394); Mas'ûdî, *Murūc* (nşr. Barbier de Meynard), V, 176 v.dd., 267 v.d.; Ya'ḳûbî (nşr. Houtsma), II, 267, 308, 311—314, 320; Mubarrad, *Kāmil* (nşr. Wright), s. 296 v.d., 554, 580 v. dd., 597 v.d.; Navavî, *Biographical Dictionary* (nşr. Wüstenfeld), s. 113 v. dd.; Dînavarî (nşr. Guirgas), s. 156 v. dd., 186 v.d., 234 v.d., 242, 274, 297 v.d., 303—315; T. W. Arnold, *al-Mu'tazila*, s. 10 v.d.; v. Vloten, *Recherches sur la Domination arabe* ... (1894); H. Banning, *Muḥammad ibn al-Ḥanafija* (tez, 1909); Fr. Buhl (*Det danske Videnskabernes Selskab* (Oversigter, 1910), s. 355 v.dd.; H. Lammens, *Études sur le règne du Calife Omaiyade Mo'āwia*, s. 166, 169 v.d.

(FR. BUHL.)

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. ḤĀNİ'. [Bk. İBN ḤĀNİ'.]

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. AL-ḤASAN. [Bk. İBN DURAYD, İBN ḤAMDŪN, AL-ŞAYBĀNİ.]

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. ḤUSAYN [Bk. MEHMED HALİFE.]

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. AL-ḤUSAYN. [Bk. ABU 'L-ḤASAN, ABŪ SA'D, İBN MUḲLA, AL-ŞARİF AL-RĀḌİ.]

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. AL-ḤUẔAYL. [Bk. ABU 'L-ḤUẔAYL.]

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. İBRĀHİM. [Bk. ABU 'L-ḤASAN.]

MUḤAMMED, MUḤAMMED B. İBRĀHİM ĀDİL ŞĀH (? — 1660), babasının ölümünü müteâkip (1035 = 1626) Bîcāpūr tahtına çıkmıştır. 1044 (1634) yılında Dehli hukümdarı Şāh Cihān'ın kuvvetleri Dekhan'i istilâ ile Bîcāpūr ülkesini de tahrip ettiler. Devlatābād ve diğer kalelerin teslim olması üzerine, Muḥammed b. İbrāhîm 'Ādil Şāh hukümdar Şāh Cihān'a oldukça büyük bir meblâg ödemeği kabûl etti. Muḥammed kendi nâmına sikke bastır-

mış olan son Bîcāpūr hükümdarıdır. İdâresinin sonlarına doğru, onun tâbii olan Sāhū Bhuslā'nın oğlu Sivācī, hîle ve hiyânet ile, büyük bir kuvvet elde etti ve bu yüzden Bîcāpūr devleti kuvvetten düştü. Muḥammed 1070 (1660)'te ölmüş ve Bîcāpūr'da Gül Gumbaz („yuvarlak künbed") adı verilen türbeye gömülmüştür,

Bibliyografya: Fuzūnī Astrābādī, *Futūḥāt-ı Ādil Şāhī*, 314 b; *Imperial Gazetteer of India*, XIII, 189.

(M. HIDAYET HOSAYN.)

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. İLYĀS. [Bk. ABŪ 'ALĪ.]

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. 'İSĀ. [Bk. 'İSĀVİYA.]

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. İSḤĀḲ. [Bk. İBN İSḤĀḲ AL-NADİM.]

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. ḲĀSIM, VALĪD I. (86—96 = 705—715)'in yeğeni ve Ḥeccāc b. Yūsuf'un dâmâdı olup, Basra vâliliğinde bulunmuştur; 92 (711)'de Sind'ip zaptına me'mûr edilmiştir. Dâhir racasını yenip öldürdükten sonra, 93 (712)'te bu ülkeyi ele geçirdi ve nihâyet denizden aş.-yk. 500 mil içerde Multān'a kadar ilerileyerek, Himalaya'nın eteklerine vardı. Bu kumandanın ölümü hakkında muhtelif rivâyetler vardır. Umûmî rivâyete göre, Valīd'in kardeşi ve halefi Sulaymān (96—99 = 715—717) öldürülmüştür. Diğer rivâyetler Muḥammed'in, âilesinin başka fertleri ile birlikte, Irak vâlisi Ṣāḥib 'Abd al-Raḥmān tarafından, kardeşinin intikamını almak için, işkence ile öldürüldüğü şeklindedir.

Bibliyografya: Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān*, s. 435—441: *Firişta*, *Tārīḫ* (Bombay, 1832), II, 605, 608; Niẓām al-Dīn Aḥmed Haravī, *Ṭabaḳāt Akbarī* (Lucknow, 1875), s. 633 v.d.; A. W. Hughes, *Gazetteer of the Province of Sind* (1875), s. 24 v.d.; *Imperial Gazetteer of India*, II, 351; XXII, 395; Lane-Poole, *Mediaeval India*, s. 7—11.

(M. HIDAYET HOSAYN.)

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. AL-ḲĀSIM. [Bk. ABU 'L-'AYNĀ, AL-ANBĀRĪ.]

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. MAḤMŪD (997 — 1041), ABŪ AḤMED CALĀL AL-DAVLA VA-CAMĀL AL-MILLA, sultan Maḥmūd Ġaznavī'nin ikinci oğlu olup, 387 (997)'de doğmuştur. Kendisi Cuzcānān'ın Fārigūnī hâkimi Abū Naṣr Muḥammed b. Abu 'l-Ḥāriṯ Aḥmed b. Muḥammed'in bir kızı ile evlenmiştir. Abū Naṣr Muḥammed'in 401 (1010/1011) yılında ölümünden sonra, Sultan Maḥmūd oğlu Muḥammed'e Cuzcānān eyâletinin idâresini vermiştir. 417 (1026) yılında Abbâsî halîfesi al-Ḳādir bi'llāh, Sultan Maḥmūd'un arzusu üzerine, ona *Calāl al-Davla va Camāl al-Milla* unvânını vermiştir. Sultan Maḥmūd, hayatının sonlarına doğru, memleketini iki oğlu arasında taksim etmiş, Gazne, Horasan ve Hindistan'ı Muḥammed'e ve Rey, Cibāl ve İsfahan'ı Mas'ūd'a vermiş ve her ikisini de bu taksime riâyet edeceklerine dâir yemin ettirmiş idi. Maḥmūd'un rebiülâhır 421 (nisan 1030)'de ölümü üzerine, Muḥammed Gazne'de tahta çıkmış, fakat Mas'ūd, yeminini bozarak, Gazne'yi ele geçirmek için, İsfahan'dan harekete geçmiştir. Bu arada devletin ileri gelenleri Gazne'de 3 şevvâl 421 (2 teşrin I. 1030)'de Muḥammed'i tahttan indirerek, hutbeyi Mas'ūd adına okutmuşlardır. Mas'ūd'un emri ile Muḥammed'in gözlerine mil çekilmiş ve kendisi kalelerden birine kapatılmıştır. Saltanat müddeti ancak 6 ay sürmüştür.

Sultan Mas'ūd 431 (1039/1040)'de, Selçuklular tarafından kat'î bir mağlûbiyete uğratılınca, Hindistan'da yerleşmeğe karar vermiştir. 432 yılı başlarında (eylûl 1040) Gazne'yi oğlu Mavdūd ile vezîrinin eline bırakarak, bütün hazînesi ile birlikte, Hindistan'a hareket etti; fakat 13 rebiülâhır 432 (24 kânun I. 1040)'de memlûkleri onu düşürüp, tahta Muḥammed'i çıkardılar. Kısa bir müddet sonra Mas'ūd öldürüldü. Bunu haber alan Mavdūd, babasının intikamını almak üzere, bir ordu ile harekete geçti. Mavdūd 3 şaban 432 (nisan 1041)'de Dunpūr yakınında Muḥammed'i mağlûp ederek, onu idâm ettirdi. Muḥammed'in ikinci saltanat devri ancak 4 ay sürmüştür.

Muḥammed babasının sözüne hürmetkâr, iyi tabiatlı, sevimli bir insan idi. Dış görünüşü ile de babasını andırıyordu.

Bibliyografya: Abū Sa'īd 'Abd al-Ḥayy b. al-Ḍaḥḥāk al-Gardīzī, *Kitāb zayn al-aḫbār* (nşr. M. Nazim, *Browne Mem. Series*, I); al-'Utbī, *Kitāb al-yamīnī* (Lâhûr), s. 294 v.d.; Abu 'l-Faẓl Bayhaḳī, *Tārīḫ-i Mas'ūdī* (bir çok dağınık notlar); İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), IX, 281 v.dd., 331 — 334; *Tārīḫ-i Firişta* (Bombay, 1832), s. 60, 68 v.d.

(MUHAMMED NAZIM.)

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. MAḤMŪD (1128—1159), ABŪ ŞUCĀ', ĠIYĀṢ AL-DUNYĀ VA 'L-DĪN. Selçuklu sultanı (547—554 = 1153—1159), 522 (1128)'de doğmuş, kardeşi Malikşāh gibi, atabey Bozaba'nın yanında yetiştirilmiş olup, onun tarafından taht kavgasında amcaları Mas'ūd'a karşı kullanılmıştır. Kendisi, 542 (1147/1148)'de kanlı bir karşılaşmada ele geçirilip, idâm edilince, Mas'ūd yeğenlerini himâyesine almış ve Muḥammed'i kendi kızı ile evlendirmiştir. Belki

bundan dolayı, Mas'ūd kendine halef olarak, İbn al-Aṯīr v.b.'da kaydedildiği gibi, Malikşāh'ı değil, Muḥammed'i tâyin etmiştir. Mas'ūd'un ölümünden (547=1152) sonra, Malikşāh gerçekten askerler tarafından tahta çıkarılmış idi. Fakat o anda Muḥammed şehirde bulunmuyordu; 3 ay sonra Malikşāh'ın devleti idâreye muktedir olmadığı anlaşıldı ve Muḥammed'in Hemedan'a gelmesi ile, kudretli Ḫaṣṣbeg tarafından, sultan ilân edildi. Yeni sultan, ona teşekkür edecek yerde, bu beyi hîle ile öldürttü ve beyleri kendi tarafına çekmek ümidi ile, başını Merâga ve Azeybaycan'a gönderdi ise de, hayal sukûtuna uğradı; çünki beyler, Ḫaṣṣbeg'den nefret etmekle berâber, bu câniyâne hareketinden korkarak, Muḥammed'in amcası Sulaymān'ı tercih ettiler ve yıllardan beri hapiste kalıp, Mas'ūd'un ölümü ile tekrar serbest bırakılmış olan bu zâtı hukûmdar tanıdılar. Bunun üzerine Muḥammed İsfahan'a kaçtı; fakat Sulaymān islâh edilmez bir sarhoş olduğundan, Hemedan'da tutunamayıp, buradan uzaklaşınca, tekrar geri döndü ve sultanlığı bütün emîrler tarafından tanındı. Sulaymān Naysābūr ve Ḫvārizm'de uzun zaman dolaştıktan sonra, nihâyet Liḥf'e gitmeğe ve halîfe al-Muḳtafī li-Amr Allāh ile münâsebet te'sisine muvaffak oldu. Kendisini Selçukluların hâkimiyetinden kurtarmak isteyen ve bu yolda bâzı başarılar kaydeden halîfe, Muḥammed'e karşı kullanmak üzere, Sulaymān'ı Bagdad'a getirtti (550 = 1155). Malikşāh'ı da kazanınca, bir ordu teşkil etti; fakat bu kuvvet ertesi yıl al-Mavṣil hâkimi Mavdūd'un da yardımını sağlamış olan Muḥammed tarafından bozguna uğratıldı ve Sulaymān tekrar ele geçirildi. Muḥammed halîfeye karşı hareket ile Bagdad'ı kuşatmak için, kendisini artık yeter derecede kuvvetli hissediyordu. Bu muhâsaranın cereyânı hakkında, o vakit Bagdad'da bulunmuş olan 'İmād al-Dīn etraflı bilgi vermektedir (bk. *Rec. Hist. Seldj.*, II, 246 v.dd.). İldeñiz'in, Malikşāh ve Arslan ile birlikte, Hemedan'ı zaptettiği (552 = 1157) haberini alınca, muhâsarayı derhâl kaldırdı. Sultan oraya vardığı zaman, artık onlar şehirden uzaklaşmış bulunuyorlardı; fakat sultan ile onlar arasında, hayatının sonuna kadar (554 = 1159) harp hâli devam etti.

Bibliyografya: Bk. mad. SELÇUKLULAR. (M. TH. HOUTSMA.)

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. MALIKŞĀH (1082 — 1118), **ABŪ ŞUCĀ', GIYĀŞ AL-DUNYĀ VA 'L-DĪN ḲASİM AMĪR AL-MU'MINĪN, Selçuklu sultanı** (498 — 511=1105 — 1118) olup, 18 şâban 474 (20 kânûn II. 1082)'te doğmuştur. Türkçe adı Tapar olan Muḥammed 'in anası bir câriye idi. Babasının ölümünden sonra, bir müddet Terken Ḫātun nezdinde kalmış, fakat sonra kardeşi Berkyaruk'a iltihak etmiştir. Kardeşi kendisine Gence şehrini vermiştir. Muḥammed b. Malikşāh oraya varınca, Arrān'ı da hâkimiyeti altına almış ve Mu'ayyad al-Mulk b. Niẓām al-Mulk'ün teşvikı ile, hutbeden kardeşinin adını çıkartmıştır. İki tarafın karşılıklı başarı ve başarısızlığı ile devam eden bu kardeş kavgası 497 (1104) yılında, Berkyaruk'un devletin garp eyâletlerinden İsfahan'a çekilmesi ve Muḥammed'i kendisini *sulṭān* olarak tanıtmak için, yalnız bırakması ile sona ermiştir. Berkyaruk'un çok geçmeden ölümü üzerine (1104 yılının sonu), Muḥammed önce Bagdad'a teveccüh etti. Halife bir kaç sene önce kendisi ile kardeşi Sancar'i merâsimle kabûl etmiş olduğundan, bu defa halifenin kendi hâkimiyetini tanıyacağından emin bulunuyordu (krş. İbn Ḫallikān, Bulak, 1299, II, 444). Önceleri hutbeyi Malikşāh b. Berkyaruk adına okutan, fakat sonra kendisine tâbî olan emîr Ayārz'ı hâince katlettirdi ve arapların meliki Ṣadaḳa'ya Baṣra ve civarındaki kabîleleri zapt ve rapt altında tutmak üzere, pâyitahtı olan al-Ḥilla'ye gönderdi. Bundan sonra karışıklık içinde geçen Berkyaruk idâresi zamanında *bāṭınī* fırkasının, kuvvetlenerek, civarındaki bir kaç dağ kalesinde yerleşmiş bulunduğu İsfahan'a hareket etti. Bâtınîlerin başlarından biri olan İbn Aṭṭāş, hîle ile, Malikşāh tarafından yaptırılan Diz-Kuh veya Şāhdiz kalesini eline geçirmiş idi. Sultan bunlara karşı mücâdele etmeği ve mümkünse, onları ortadan kaldırmağı esas vazifesi telâkkî ediyordu; nitekim, kaleyi kuşatıp, zaptedince de, esir ettiği bâtınîleri kılıçtan geçirdi (500 = 1107; onun tarafından halifenin vezîrine gönderilen yazının metni için krş. İbn al-Ḳalānisī, nşr. Amedroz, s. 152 v. dd.). Anūşarvān tarafından, yanlış olarak (krş. *Rec. des Seldj.*, II, 91), hatınîler ile ilgili olmakla suçlandırılan vezîri Sa'd al-Mulk Abu 'l-Maḥāsin al-Ābī'yi de İsfahan kapısında idâm ettirmekten çekinmedi.

Muḥammed İsfahan'da bulunurken, Fārs ile Ḫūzistān arasında kendi başına buyruk olup, şimdiye kadar emîr Mavdūd vâsıtâsı ile sultanın hâkimiyetini tanımağa boşuna dâvet edilmiş olan emîr Çavlı Saḳavu sultanına bi'at etti. Sultan boşuna giden bu emîre, kendisine bağlılığı pek kuvvetli olmayan Çökermiş'in elindeki al-Mavṣil'i verdi. al-Mavṣil hâkimi bu emre itâate pek tarafdar değil idi; Çavlı ile bir karşılaşmada ele geçirildi. Fakat Çavlı bundan sonra da al-Mavṣil'in sâhibi olamadı; Çökermiş'in tarafdarları onun oğlu Zengī etrafında topla-

narak, Aksungur Bursuk'u, Bagdad vâlisi Şadaka ile Kılıç Arslan'ı yardıma çağırmışlardı. Kılıç Arslan, ordusu ile al-Mavşil'e geldi ve kendisini *sulṭān* olarak kabûl ettirdi. Fakat çok geçmeden, vukua gelen tâlihsiz bir çarpışmadan sonra, kaçarken, Ḫābūr nehrinde boğuldu. Artık Çavlı için, şehri ele geçirmek ve elindeki kuvvetleri haçlılara karşı çevirmek husûsunda hiç bir mâni kalmadı. Bu savaşa burada temâs etmek bizi asıl mevzûdan uzaklaştıracağından, bunun için Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 191 v. dd.'na işâretle iktifâ ediyoruz. Kendisinin yokluğunda tekrar Bagdad'a dönmüş olan sultanın gözünden düştü. Çarpışmada Şadaka da katledildi (501 = 1108). Sultan al-Mavşil'e Mavdūd'u gönderdi ve ona da evvelce Çavlı'ya vermiş olduğu rütbeyi verdi. Çavlı, bir müddet sonra, sultan ile barıştı ve atabey sıfatı ile Fārs'ı aldı ve büyük bir gayretle ahâli arasında baş kaldıran zümreler ile mücâdele etti (krş. İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, X, 361 v. dd.). Alamūt kalesi ellerinde bulundukça, bâtınîler Muḥammed'i râhat bırakmadılar. Sa'd al-Mulk'ten sonra, sultan vezîri Niẓām al-Mulk'ün oğlu Abū Naṣr Aḥmed'e bu kalenin zaptını emretti ise de, başarısızlığı üzerine, onu 504 (1109/1110)'te azletti. Bu arada her taraftan sultanın haçlılar ile ciddî bir şekilde uğraşması istenilmekte idi. Sultan garp eyâletlerindeki muhtelif kuvvetleri birleştirmeğe ve bunları Mavdūd kumandasında haçlılara karşı göndermeğe muvaffak oldu. Genç şehzâde Mas'ūd da ona refâkat edecekti. Mavdūd'un şehâdetinden sonra (507=1113), Aksungur al-Bursuḳī (sonraları Bursuḳ) kumandayı eline aldı; fakat emîrler arasındaki anlaşmazlıklar ve Suriye'deki karışık durumdan dolayı, kat'î netice alınamadı. Haçlılara karşı yapılan mücâdele için bk. Weil, *ayn. esr.*, s. 194 v. dd. ve diğer haçlı seferleri ile ilgili tarih eserleri. Hayatının son yıllarında Sultan Muḥammed emîr Anuş-Tigin Şirgir'i Alamūt'taki bâtınîlere karşı gönderdi ise de, kale daha zaptedilmeden, 24 zilhicce 511 (18 nisan 1118)'de vefat etti. Öldüğü zaman ancak 36 yaşında bulunuyordu. Weil, onun ölümünde bâtınîlerin parmağı olduğunu tahmin ediyorsa da, kaynaklarda bu tahmini te'yit eder hiç bir kayda rastlanmamaktadır. Aksine olarak, bu işte onun yakınlarının, bilhassa büyük *ḥācib* 'Alī Bār'ın pek mâsûm olmadığı anlaşılmaktadır. Şüpheyi üzerlerinden atmak için, onlar sultanın zevcesi Guhar Hatun ile meşhûr şâir al-Ṭuġrā'ī'yi, sihir yolu ile, sultanın hastalanmasına sebep olmakla suçlandırmışlardır. Zevcesinin gözlerine bu yüzden mil çekilmiş, sonra da boğdurulmuştur. Urfalı Mathias, *Docum. Arm.*, I, 120'de bu husûsta gösterilen sebep doğru değildir. Sultanın kardeşi Sancar'ın yardımı ile Horasan ve civar eyâletlerde, Malikşāh'ın ölümünden beri dağılmakta olan Selçuklu devletini tekrar birleştirmiş olması, sünnî müslümanlığa ve Abbâsî halifeliğine karşı koyan râfızî fırkalar ile durmadan mücâdele etmesi, öğülmeğe değer başarılardır (bk. *Rec. de textes rel. à l'hist. des Seldjoucides*, II, 118).

Bibliyografya: Bk. mad. SELÇUKLULAR. (M. TH. HOUTSMA.)

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. MARVĀN (?—720), Emevî vâlisi. Muḥammed 65 (684/685) yılında, babası halîfe Marvān I. tarafından, Irak'a gönderilmiştir. 72 (691) yılında, kardeşi halîfe 'Abd al-Malik'in Dayr al-Cāṯalīḳ yakınında Muṣ'ab b. al-Zubayr'i mağlûp ettiği muhârebede, Suriye ordusunun öncülerine kumanda etmiştir. Ertesi sene 'Abd al-Malik kendisine Irak ve Ermeniye vâliliğini vermiş ve aynı zamanda onu Bizans'a karşı hareket eden kuvvetlere kumandan tâyin etmiştir. İklim şartlarından dolayı, arapların seferleri dâimâ yazın yapıldı. 73 (692) yılında imparator Iustinianus II. Kilikya'da, Sebaste veya Sebastopolis yakınında, mağlûp edilmiştir; 75 (694)'te de bizanslılar Maraş'ta tekrar yenilmişlerdir; ertesi yıl Ermeniye'ye bir sefer yapılmıştır. Yeğeni 'Abd Allāh b. 'Abd al-Malik ile birlikte, 82 (701) yılında, âsî 'Abd al-Raḥmān b. al-Aş'aṯ [b. bk.]'a karşı harekâtında yardım etmek üzere, al-Ḥaccāc'a gönderildi. Dayr al-Camācim muhârebelerinden önce ırâklılar ile yapılan müzâkerelerde Muḥammed ile 'Abd Allāh halifeyi temsil etmiştir. Muḥammed Ermeniye'ye karşı da bir sefer yapmış ve 84 (703) ve 85 (704) yıllarında da böyle seferler tekrarlanmıştır. al-Walīd'in tahta çıkmasından sonra (şevvâl 86 = teşrîn I. 705), Muḥammed yavaş-yavaş arka plâna çekilmiş ve asıl kumandan olarak, halîfenin kardeşi Maslama onun yerini almıştır. Buna rağmen Muḥammed daha bir müddet vâliliği muhâfaza etmiş ise de, 91 (709/710)'de bu vazifesini de Maslama'yi devretmiştir. Muḥammed 101 (719/720) yılında ölmüştür.

Bibliyografya: İbn Sa'd, V, 176; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 324 v.d., 336, 350; Balāẕurī (nşr. de Goeje), s. 188, 200, 205, 332; Ṭabarī, II, 592, 804—808, 853, 863, 1073 v.dd., 1096, 1850; III, 51; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris tab.), V, 244 v.dd.; VI 47; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), IV, 264—267, 294 v.d., 303, 317—320, 338, 377 v.d., 382, 385, 399, 411, 439; V, 52, 328; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 406 v.d. 455, 468 v.d., 472;

Brooks, *The Arabs in Asia Minor (641—750)* (*Journ. of Hellenic Studies*, XVIII, 182 v. dd.); Wellhausen, *Die Kämpfe der Araber mit der Romäern* (*NGW Göttingen*, 1901, s. 432 v. dd.). (K. V. ZETTERSTÉEN.)

MUHAMMED. MUḤAMMED B. MUḤAMMED. [Bk. ABŪ ʿALĪ, ABU 'L-VAFÂ, AL-ĠAZZÂLĪ, IBN ʿĀŞIM, IBN BAṬṬŪṬA, IBN CAHĪR, IBN AL-ḤABBĀRĪYA, IBN NUBÂTA, ʿIMÂD AL-DĪN.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. MUKARRAM. [Bk. IBN MANẒŪR.]

MUHAMMED. MUHAMMED B. MŪSÂ B. ŞÂKIR. [Bk. MŪSÂ, BANĪ.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. AL-MUSTANĪR. [Bk. ḲUṬRUB.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. AL-MUẒAFFAR. [Bk. MUZAFFERİLER.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. ʿOMAR. [Bk. IBN AL-ḲŪṬĪYA.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. ʿOŞMÂN. [Bk. ABŪ ZAYYÂN.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. RÂʾIḲ. [Bk. IBN RÂʾIḲ.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. RAZÎN. [Bk. ABU 'L-ŞİŞ.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. SAʿD. [Bk. IBN MARDANİŞ, IBN SAʿD.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. SÂLİM. [Bk. IBN VÂŞIL.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. SÂM (? — 1206) MUʿIZZ AL-DĪN, Ġūr 'un Şanzabānī beylerinin dördüncüsü [bk. mad. GÛRİLER] olup, Gazne devleti sâhasında hukûm sürmüştür. Asıl adı Şihâb al-Dīn idi, sonradan Muʿizz al-Dīn adını almıştır. Büyük kardeşi Ġiyâs al-Dīn 1163'te babası Sayf al-Dīn'in yerine geçince, Muḥammed'i Herat vâlisi tâyin etti ve hânedanın Hindistan'daki hâkimiyetini genişletmeğe me'mûr eyledi.

Muḥammed Hindistan'a ilk seferini 1175 yılında yapmıştır. Multân'da hâkim bulunan İsmāʿīlī râfızîlerini kovarak, bu eyâlete sünnî bir vâli tâyin etti ve Uççh'u zapteyledi. 1178 yılında, acele olarak, Gucarât'a bir ordu sevketti ise de, Râcâ *bhîm* Vâghela tarafından mağlûp edilmiş ve adamlarının pek az bir kısmı ile Gazne'ye dönebilmiştir. Fakat ertesi yıl Peşâvar'ı zaptetti, 1181'de Lâhûr'u aldı ve Gaznelilerin sonuncu hukümdarı olan Ḫusrav Malik'i ele geçirdi; Pencâb'ı da kardeşinin mülküne ilhâk etti. 1190/1191 kışı Dehli'ye tâbî Çavhân devletine girerek, Bhâtinda'yı zaptetti; fakat Râcâ Prithvî Râc ona karşı asker sevkederek, Tarâvrî yakınında Kernâl civarında onu yendi. Yaralanmış olmasına rağmen, düşmanın elinden kurtulmağa muvaffak oldu. 1192'de tekrar Hindistan'a döndü; Prithvî Râc'ı Tarâvri yakınında yenip, Hânsî, Sâmâna ve diğer kaleleri ele geçirdi ve Acmer'i yağmaladı. Gazne'ye dönüşünde Ḳuṭb al-Dīn Aybeg'i, nâip olarak, Hindistan'da bıraktı. 1192 sonunda Aybeg Dehli'yi aldı ve kendisine pâyitaht yaptı. 1197 yılında Aybeg Acmer'de muhâsara edildi ve Muḥammed'in gönderdiği yardımcı kuvvetler sâyesinde, Gucarât *bhîm*'ini yenerek, pâyitahtı olan Anhilvâra'yı yağma etti.

Muḥammed bundan sonra kardeşi ile birlikte Horasan'ı tekrar ele geçirme ile meşgûl oldu. Ḫvârizmşâh Tökiş Han'ın Merv'de ölmesi üzerine (3 hazîran 1200), Muḥammed Çurbeg Merv'e gönderildi; o burasını Ġiyâs al-Dīn hesabına zaptetti. Ġiyâs al-Dīn ile kardeşi Nişâpūr'u muhâsara ve zaptettiler. Bunu müteâkip Muḥammed, bir ordu ile, Rey'e gönderildi; fakat askerinin kötü hareketinden dolayı tekdir edildi ve bu da kardeşler arasında ilk defa bir münâkaşaya yol açtı.

Ġiyâs al-Dīn 1202 yılında ölünce, Muḥammed kuruluşunda kardeşine yardım etmiş olduğu büyük bir devlete tevârüs etti. Fakat bu arada Ḫvârizmşâh Muḥammed Merv'i Muḥammed Çurbeg'den almış, Nişâpūr'u ele geçirmiş ve ancak Herat'ı almağa muvaffak olamamış idi. Muʿizz al-Dīn Muḥammed ona karşı harekete geçti ise de, Andḫūy yakınında ağır bozguna uğrayarak, Ṭâlaḳân'a kaçmak zorunda kaldı. Burada Ḳara-Hıtay hukümdarı Gūr Han tarafından kuşatıldı ve yanındaki bütün ağırlık ve harp mâlzemesini bırakmak sûreti ile, çıkıp-gitmesine müsâade edildi. Gazne'de mevlâsı İldeñiz onun şehre girmesine mâni oldu; daha ileride Multân vâlisi de onu kaleye sokmadı. Bunun üzerine hücûm ile şehri zapteden Muḥammed eyâlete, vâli olarak, Nâşir al-Dīn Ḳubâça'yı tâyin etti. Tekrar Gazne'ye dönen Muḥammed artık orada yerleşmiş ve İldeñiz'e de hayatını bağışlamıştır. Ḫvârizmşâh Muḥammed ile yapılan bir anlaşma mûcibince, Belh ile Herat'ı elinde tutmuş, fakat Nişâpūr ile Merv'i geri alamamıştır.

20 teşrin I. 1205'te Gazne'den Hindistan'a hareket ederek, Ḳuṭb al-Dīn Aybeg'in yardımı ile, Khokarları bozguna uğrattı. Fakat Gazne'ye dönüşünde 15 mart 1206'da İndus nehri kıyısında, ya ismāʿīlī râfızîleri veya bâzı Khokarlar tarafından, hâince öldürüldü. Ġūr'da ona yeğeni Maḥmūd b. Giyâs al-Dīn halef oldu; fakat eyâlet vâlileri, Dehli'de Aybeg, Multân'da Ḳubâça, Kirman'da Tâc al-Dīn Yıldız ve Gazne'de İldeñiz istiklâllerini ilân ettiler.

Bibliyografya: *Ṭabaḳât-i Nâṣirî* (uşr. ve tre. H. G. Raverty, *Bibl. Indica*);

Ḥamd Allāh Mustavfī, *Tārīḫ-i Gazīda* (nşr. ve trc. E. G. Browne, *GMS*, XIV); *The Cambridge History of India*, III. (T. W. HAIG.)

MUHAMMED. MUHAMMED B. SA'ŪD (aslında SU'ŪD; ? — 1765) B. MUḤAMMED, 'Anaza 'nin Muḳrin koluna mensūp olup, Nacd [bk. mad. IBN SA'ŪD]'deki Āl Sa'ūd Vehhâbîleri sülâlesinin kurucusudur. 1137 (1724)'de veya 1140 (1727)'ta, Dar'iya emîri olarak, bębasının yerine geçti. İslâhatçı Muḥammed b. 'Abd al-Vahhāb [bk. mad. VAHHĀBİYA] ile 1157 (1744)'de iş birliği yapmağa başladı. O tarihten ölümüne kadar (rebiülevvel 1179 sonunda = eylûl 1765), hâkimiyeti civar kabîle ve komşuları ve bir de eski metbûları al-Ḥasā'dan Banī Ḫālid'e karşı aralıksız ve neticesiz mücâdeleler içinde geçti. Sa'ūd bu mücâdelelere fi'len pek az karıştı; şahsiyeti, islâhatçı ve kendi oğlu 'Abd al-'Azīz'in yanında silik kaldı. Bununla berâber, onun siyâset sâhasındaki dirâyeti, bilhassa 1764'te Ḥā'ir'de Nacrān orduları tarafından uğratıldığı büyük bozgundan sonra, düşmanlarının, birleşerek, Vahhābî devletini ezmelerine mâni oldu.

Bibliyografya: En çok mâlûmat ihtivâ eden Ḥusayn b. Ġannām (ölm. 1225 = 1810)'ın *Kitāb al-ġazavāt* (*Ravżat al-afkār*'ın 2. cildi)'idir (Biritish Museum, yazm., Add. 23, 345, 3a—39b, Bombay taş-basması çok hatâlıdır; hulâsası için bk. H. St. J. Philby, *Arabia* (London, 1930), s. 12—22. Bk. bir de A. Musil, *Northern Necd* (New-York, 1928), s. 258 v.d.; Amīn al-Rayḥānī, *Tārīḫ Nacd al-ḥadīs* (Beyrut, 1928), s. 50—53; umûmî eserler için bk. mad. IBN SA'ŪD. (H. A. R. GIBB.)

MUHAMMED. MUḤAMMED B. SĪRĪN. [Bk. IBN SĪRĪN.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. ṬĀHİR (? — 909), Horasan vâlisi. Muḥammed, babasının ölümünden sonra, Horasan vâliliğine geçmiştir (receb 248 = eylûl 862). 250 (864/865) senesinde, 'Alī tarafdarı al-Ḥasan b. Zayd isyân etti ve bu uzun bir mücâdelenin başlangıç noktası oldu [bk. mad. MUḤAMMED b. 'ABD ALLĀH]. 'Abd Allāh al-Sicazī'nin, Ya'kūb b. al-Layṯ al-Ṣaffār'a karşı isyân ederek, kendisini al-Ṭabasayn ve Ḳuhistān vâlisi tâyin eden Muḥammed'e ilticâ etmesi, Ya'kūb için Horasan'ı istilâ etmeğe güzel bir bahâne oldu. Muḥammed kendisine bir elçi gönderdi ise de, Ya'kūb esâsen gayr-i memnûn horasanlılardan kendisine tarafdarlar te'min etmiş bulunduğundan, bütün müzâkereler neticesiz kaldı. Ya'kūb şevvâl 259 (ağustos 873)'da veya diğer bir kayda göre, 258'de hiç harp etmeden, Nişāpūr'a girerek, Ṭāhirī sülâlesine nihâyet verdi ve Muḥammed'i esir etti. Fakat receb 262 (nisan 876) tarihinde, halife al-Mu'tamid'e karşı isyân ettiği vakit, halifenin kardeşi al-Muvaffaḳ tarafından mağlûp edildi; yanında bağlı olarak bulunan Muḥammed kaçmağa muvaffak oldu. Bunun üzerine halife Horasan vâliliğini Muḥammed'e iâde etti ise de, o bu vazifeyi tekrar fiilen icrâ etmek imkânını bulamadı. Diğer taraftan vezîr Ṣā'id b Maḫlad, ihtimâl yalnız 270 (883/884) senesinde, ona kendi yerine Bagdad askerî vâliliğini teklif etmiş, o da bu vazifeyi al-Mu'tażid'ın cülûsuna (279 = 892) kadar ifâ etmiştir. Muḥammed 296 (908/909) senesinde ölmüştür.

Bibliyografya: Ya'kūbī (nşr. Houtsma), II, 604 v.d.; Ṭabarī, III, bk. fihrist; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris, 1874), VIII, 42, 44; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VII, 77—294; VIII, 42; İbn Ḫaldūn, *al-'İbar*, III, 309 v.dd.; Weil, *Gesh. d. Chalifen*, II, 379 v.d., 393, 438, 442, 447; Nöldeke, *Orientalische Skizzen*, s. 194 v.dd.; Rothstein (*Orientalische Studien, Th. Nöldeke gewidmet*, s. 164 v.d.); Barthold (*ayn. esr.*, s. 185 v.d.).

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

MUHAMMED. MUḤAMMED B. ṬĀHİR. [Bk. IBN AL-ḲAYSARĀNĪ.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. TAKAŞ. [Bk. ḪWĀRİZMŞĀH.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. ṬUĞĞAC B. CUFF (yahut CAFF) B. YELTİGİN B. FŪRĀN B. FŪRĪ B. ḪĀḲĀN, ABŪ BAKR (882—946), AL-İḪŞİD adı ile tanınmış olup, bu unvan, halife al-Rāżī tarafından, 327 (939) tarihinde kendisine verilmiştir. Muḥammed b. Ṭuġġac Mısır'da İḫşîdî [b. bk.] hânedanının kurucusudur.

268 (882)'de Bagdad'da doğmuş, gençliğini muhtemelen Suriye'de geçirmiştir; zîra, bu tarihlerde Tolunluların hizmetine girmiş olan babası, 276'ya doğru Şam ve Ṭabarîya vâlisi tâyin edilmiş ve bu mevkii 15 yıl kadar işgâl etmiştir. Muḥammed, bir müddet, Ṭabarîya'da babasına vekâlet etmiştir. 292 (904)'de Tolunlular hânedanının devrilmesinden sonra, Bagdad'da hapsedilmiştir. 294 (907)'te serbest bırakılan Muḥammed, vezîr al-'Abbās b. al-Ḥasan'ın maiyetine girmiştir. Vezîrin öldürülmesinde parmağı olduğu için, İbn al-Mu'tazz [b. bk.] sûikastinin, 296 (908)'da başarısızlığa uğraması üzerine, kaçmak mecbûriyetinde kalarak, Suriye'ye sığınmış ve ertesi sene Mısır'a geçmiştir. Burada vâli Tigin onu himâyesine almış, öyle ki, muhtelif fâsılalar (302—307 ve 309—311) ile vâli olarak gönderilmiş olduğu Mısır ve Suriye'de, Muḥammed'i yanında alı-koyup, mühim me'mûriyetlere yükseltmiştir.

O devirde Muḥammed kudretli Mādarā'ī âilesi ile temâslarda bulunmak fırsatını elde etmiş, ayrıca, Fâtımîlerin istilâları üzerine Mısır'a gelmiş olan Mu'nis [b.bk.]'e de refâkat etmiştir. Muḥammed, 306'da gösterdiği bir kahramanlıktan dolayı, daha önce Bagdad'da alâka çekmiş bulunuyordu. 316 (928)'da, devlet merkezindeki itibârı sâyesinde, Ramla vâliliğine tâyin olunarak, ansızın Tigin'i terketti. 319'da kendisini Şam'a naklettirmeğe muvaffak olarak, orada kuvvetini arttırdı; 321'de Buṣrā bozgunu yüzünden nufûzunu bütün Suriye'ye yaydı. Aynı sene içinde (mart 933) Tigin öldü; bunun üzerine Muḥammed b. Tuğğac, onun yerine, kendisini Mısır vâlisi tâyin ettirdi ise de, bu vazifesi isimde kaldı ve ancak bir ay (933 eylülü) cürdü. 2 sene sonra Muḥammed kuvvetli bir ordu ve donanma sâyesinde Fusṭāṭ'a girdi ve Bagdad'dan gönderilmiş olan bir emir-nâmeye dayanarak, Mısır'ı ve vâliyi mürâkabesi altında (*taḥta tadbīrihi*) bulundurmakta olan al-Mādarā'ī (Muḥammed b. Alī)'nin mukavemetini kırarak, memleketi ele geçirdi. Burada al-Mādarā'ī'den daha salâhiyetli olan Mısır ile Suriye müfettişi (*vazīr kaṣf*) al-Faḍl b. Ca'far b. al-Furāt [bk. mad. IBN AL-FURĀT]'a bilhassa geniş icrâî salâhiyetler verilmiş idi. Moḥammed b. Tuğğac, al-Faḍl'ın müsâadesi ile, hareket etmiş idi; sonra da (324), Mısır'ın daha önce işgâl etmiş olduğu Suriye eyâletine resmen ilhâkı husûsunda, al-Rāḍī'nin muvâfakatini aldı. Hâkimiyetinin Yemen ile Mekke ve Medine şehirleri üzerinde de tanınması belki de aynı zamana rastlamaktadır; çünkü Muḥammed, bir sene sonra imparator Romanos'a yazmış olduğu bir mektubunda, bu yerlerin kendi idâresi altında bulunması ile övünmektedir. al-Faḍl'ın ölümüne (mart 327 = 939) kadar, Muḥammed'in, hiç değilse nazarî olarak, bâzı bakımlardan Faḍl'ın murâkabesine tâbî bulunmuş olması muhtemeldir.

324'te Muḥammed b. Tuğğac'ın kuvvetlerinin kat'î zaferi İskenderiye yakınlarında (31 mart 936, Ablūḳ muhârebesi), Fâtımîlerin Mısır'ı üçüncü istilâsına son verdi ve Fatımî halîfesi al-Ḳā'im'in neticesiz kalan sulh tekliflerine yol açtı. Bundan 3 sene sonra, Muḥammed Fâtımîleri gerçekten tanımağa karar verdi; Bagdad'daki Abbâsî idâresine karşı duyduğu kızgınlık ile al-Ḳā'im'in Mısır hukümdarı ilân edilmesini emretti ise de, çok geçmeden, kararından dönmeğe mecbûr edildi.

al-Rāḍī (327 ramazan = 939 haziran/temmûz)'den al-Iḫşīd unvanını alalı henüz bir ay olmamış iken, Muḥammed Raḳḳa'dan, İbn Rā'iḳ [b. bk.]'ın tehdidine uğrayarak, eyâletlerinin rakibine verildiğini öğrendi. Bagdad'da *amīr al-umarā'* sıfatı ile Beckem [b.bk.] Muḥammed'in mürâcaatına cevap vermeyip, bu işin kılıç ile halledilmesi gerektiğini kendisine bildirdi; halife, kudretsiz olduğu için, buna bir şey diyemedi. İbn Rā'iḳ, kendisine karşı gönderilen kuvvetleri püskürtmek sûreti ile, hızla Suriye'yi ele geçirip, 939 teşrin I.'den az sonra Ramla'yi aldı. Muḥammed b. Tuğğac, İbn Rā'iḳ'ı bir ordu ile Faramā'da karşıladı ise de, muhârebeye girişmeden, sâdece bir ileri karakol çarpışmasından sonra, müzâkerelere girişti; bu müzâkerelere göre, Ramla ve havâlisi kendisine verilmek sûreti ile, Suriye, Ṭabarīya'den şimâle kadar, terkedilmekte idi. Çok geçmeden, İbn Rā'iḳ bu anlaşmayı bozup, yeniden harekete geçti. Bu sefer Muḥammed b. Tuğğac, al-Rā'iḳ'ı al-'Arīş'te karşılayıp, bozguna uğrattı (15 ramazan 324 = 24 haziran 940) ise de, onu Suriye'de tâkip ettiği sırada, müfrezelerinden birinin Laccūn'da baskına uğrayıp (18 ağustos), perîşan edilmesi dolayısı ile İbn Rā'iḳ'a yenildi. İlk seferki şartlar dâhilinde yeniden sulh yapıldı; Muḥammed de her sene İbn Rā'iḳ'a 140.000 dinarlık bir cizye vermeği taahhüt etti ve teşrin II.'de Mısır'a döndü.

329 (nisan 941)'da Beckem'in ölümü İbn Rā'iḳ'ı Bagdad'a celbetti; aradan çok geçmeden, Muḥammed b. Tuğğac ondan tamâmiyle kurtuldu; zîra İbn Rā'iḳ bir sene sonra Ḥamdānîler tarafından öldürüldü. Muḥammed, Suriye'yi yeniden ele geçirmek için, vakit kaybetmedi ve 942 haziranında bizzat Suriye seferine çıktı. Bu memlekette 6 ay kadar kaldıktan sonra, Mısır'a döndü. Suriye'ye Raḳḳa istikametinden yapılmakta olup, hiç bir teferruat zikredilmeden anılan 'Adl (al-Backamī) ve Badr al-Ḥarşanī'nin bâzı küçük tecâvüzlere son vermesi de her hâlde bu devre rastlar. Muḥammed, Ḥamdānîler tarafından, daha ciddî bir takım hücûmlara uğradı. Ḥamdānîlerden al-Ḥusayn b. Sa'īd, 332 (mart 944)'de Muḥammed'in elinden Haleb'i aldı, Muḥammed de mayısta, bu şehri geri almak üzere, harekete geçti. Ḥamdāniler ile *amīr al-amarā'* Tozun'un himâyesi altında kendini emniyette hissetmeyen halife al-Muttaḳī, Muḥammed'i yardımına çağırmış idi. Muḥammed'in yaklaşması üzerine, düşman geri çekildi; Muḥammed ise, şehri tekrar ele geçirdikten sonra, Raḳḳa üzerine yürüyüp, orada halife ile buluştu (7 eylûl 944). O zamanlar bizzat *amīr al-umarā'* olmağı düşünmekte idi. al-Muttaḳī'yi Suriye ile Mısır'a kendisi ile berâber gitmeğe râzı ettikten başka, onunla Bagdad'a bile gitmeği teklif etti. Halifeye Tozun'un gör-

memesini ne kadar ricâ etti ise de, onu iknâ etmeğe muvaffak olamadı. Bir takım şeref pâye ve hil'atlara mazhar olduktan sonra, halifeden ayrıldı. Dönüşünde, Fusṭāṭ'a varmadan önce, Ḥamdānîlerden Sayf al-Davla [b. bk.] Haleb'i zaptetmiş idi (teşrin I. 944). Mukabil hücûm için gönderilmiş olan Mısır ordusu Ḥimṣ yakınında Rastan'de, korkunç şekilde, bozguna uğratıldı; bunun üzerine, Sayf al-Davla Şam'a yürüyüp, şehre girdi (nisan—mayıs 945). Ordusu ile Mısır'dan gelmekte olan Muḥammed b. Tuğğac, Sayf al-Davla'yi çekilmeğe mecbûr edip, kovaladı ve Ḳinnasrîn'de muhârebeye tutuşup (mayıs—haziran 945), onu yendi. Zaferi kazanmış olduğu için, Muḥammed kolayca yerine getirilebilecek bir takım sulh şartları kararlaştırdı. Sayf al-Davla Suriye'nin Şam (Dimaşḳ)'ın şimâl tarafındaki kısmını muhâfaza edip, ayrıca tahsisat elde etti. Muâhede rebiülevvel 334 (teşrin I.—teşrin II. 945)'te akdolundu. Bunun üzerine Muḥammed Şam'a dönüp, bir kaç ay sonra vukû bulan ölümüne kadar, orada kaldı (21 zilhicce = 24 haziran 946); ölümü daha önceden esirlerin mübâdelesi için girişilmiş olan müzâkereleri yürütmeğe me'mûr bizanslı bir elçinin Şam'a varmasından hemen sonraya rastlamaktadır.

Muḥammed b. Tuğğac'ın hâkimiyeti sırasında Mısır'ın iç vak'alarına dâir hemen-hemen hiç bir bilgi verilmemektedir; memleket muhakkak ki, sükûn içinde idi; denildiğine göre, her sene 2.000.000 dinar tutan vergiler, Bagdad'ın hesabına geçirilmediği gibi, merkezdeki hazîneye muntazam olarak para da ödenmiş değildir. Bununla berâber, Muḥammed, bâzı vesîleler ile, halîfeye öyle muhteşem hediyeler vermiştir ki, al-Rāżī Muḥammed'e örnek bir tâbî gözü ile bakmıştır. Öldüğünde, pek çok mallardan başka, 7.000.000 dinar bıraktı. Çok mühim binâlar yaptırmamıştır. Fusṭāṭ'ta kıyıda, yeniden gemi tezgâhı kurdurmuş, Rawża adasındaki eski yerinde de, Muḫtār adı verilen bir bahçe yaptırmış ve içinde kendisinin de oturduğu hükûmet binâsı, al-Rāżī Bakkar'ın bugün hâlen mevcût olan türbesi yanındaki Tolunlulara âit bir binâyı büyültmüş ve binâya ayrıca bir *maydān* eklemiştir. Bundan başka, daha sonra al-Kāfūrî adı ile anılan bir bahçe yaptırmıştır. Garbî Fâtımîlerin Kahire'deki sarayı sonradan bu yerde inşa edilmiştir. Muḥammed b. Tuğğac'ın bâzan çok büyük ordular sâhip olduğu sanılmaktadır; denildiğine göre, mısırlıların Ablūḳ muḥârebesinde 15.000 atlısı, Ḳinnasrîn muhârebesinde de 50.000 piyâdesi var imiş. Bu rakamlar, Muḥammed'in bir kaç defe tahsil etmiş olduğu ileri sürülen bâzı husûsî vergilerin tesbiti sâyesinde elde edilmiştir. Bilbaasa çok güvendiği maiyetinin (*ġulām*) sayısı, bir defa 500'e yükselmiştir. Ordusunun 400.000, muhâfızlarının da 8.000 kişi olduğu hususunda mütemâdiyen tekrarlanıp, her kesçe kabûl edilen bâzı rakamlar, al-Tanūḫî (ölm. 384)'nin rivâyetine dayanmakla berâber, hakikate uygun değildir; bu iddiâlara, sefer sırasında uyumakta olduğu yeri gizli tutma âdetine dâir efsâne de eklenmektedir.

Muḥammed'in tarafdarları içinde en çok şöhrete sâhip olan Kāfûr [b. b.k.]'dur. *Ġulām*'larından Fātik de çok mühim bir mevkie yükselmiştir. 'Alî b. Muḥammed b. Kalā Şam'da ve Mısır'da kendisine kâtiplik etmiştir. Muḥammed b. 'Alî al-Mādarā'î bir kaç ay müddetle vezîri olmuş (328—329), ilk önce İbn Rā'iḳ'ın kâtibi olan Muḥammed b. 'Alî b. Muḳātil ise, kendisine, ölümüne kadar, vezirlik etmiştir. Kardeşlerinin dördü de kendisinden daha genç idi: al-Ḥasan Ablūḳ muhârebesinin kumandanlığını yapmış ve uzakta olduğu zamanlarda da, Mısır'da kendisini temsil etmiştir; al-Ḥusayn Laccūn muhârebesinde kumandanlık etmiş ve orada ölmüştür; 'Ubayd Allāh Suriye'de mümessili olmuştur ve 'Alî ise, daha küçükken ölmüştür.

Muḥammed devrinde parlamış olan belli-başlı mısırlı müellifler şunlardır: tarihçi İbn al-Dāya (ölm. 334 = 945/946), al-Kindî (ölm. 350 = 961) ile 329 (940/941) tarihinde Mısır'a gelip, 333 (944/945)'te Raḳḳa'da ilimadını kazanmış olan 'Abd Allāh al-Farġānî. Ayrıca al-Mas'ūdî 330 (941/942)'da Mısır'ı ziyâret etmiştir. O sıralarda meşhûr olmağa başlayan al-Mutanabbî Suriye'de, Muḥammed'in huzûrunda bir defa bâzı kasîdeler okumuş ve hem kendisi, hem de 333'te Ramla'de ölmüş olan kardeşi 'Ubayd Allāh için bir kaç medhiye yazmıştır.

Muḥammed b. Tuğğac, hedence kuvvetli olmakla berâber, zaman zaman mâlihulya buhranlarına uğruyordu. Seciyesi, görünüşe göre, hepsi de tamâmiyle mevsuk olan hâdiselerden meydana çıkmaktadır. Muḥammed sert idi; fakat kinci ve gaddar değil idi. Çok defa me'mûrlarını yaptıkları işler hakkında kendisine hesap vermeğe mecbûr eder, onları tevkif ettirdikten veya para cezâsına çarptıktan sonra da, onlardan teveccühünü esirgemezdi. Hâkimiyet devresinde idâmlardan hiç bahsedilmemektedir. Yaşadığı devirde pek çok baş-vurulan işkencelerin veya bir takım kötü muâmelenin mazunlara tatbik edilmesine müsâade etmemekte idi. Dikkate değer bir inceliği ve ferâseti var idi. Muḥammed edep ve ahlâka uygun bir

hayat sürmüş, hem adamları, hem de halkı tarafından sevilmiştir. Diğer yandan, vergi olarak fazladan para toplama husûsunda, hiç şüphe yok ki, sert ve gayr-i âdil idi; arada-sırada âlîcenap görünmekle berâber, bir takım alel'âde işlerde hasislik ve tamahkârlık temâyülleri gösteriyordu. Kendisine atfedilen, hayatta iken bile atfedilmekte olan haddinden fazla tasarruf merâkı ile mahcupluk gibi iki büyük kusur esâsı olmayan şeyler değil idi. Mahcûbiyetine gelince, bazı hâllerde müdâfaa silâhı olarak, mahcup davranmış olması akla daha yatkın görünüyor.

Siyâsî hayatı, bir çok rast-gele hallerde bile, Aḥmed b. Tolun'unkine yakından benzemektedir. Bu hayat kabiliyetleri hakkında hiç bir şüpheye yer bırakmamaktadır; Muḥammed'in bâzan aşırı derecede ihtiyatlı davranmış olduğu kabûl edilse de, bu ihtiyat hiç bir zaman korkaklık derecesine varmamıştır. Selefi gibi şöhret kazanmamış ise de, Muḥammed b. Tuğğac, ondan daha yumuşak ve belki de daha iyi bir hükümdar idi.

Bibliyografya: İbn Sa'îd, *al-Muğrib* (nşr. Tallquist), Leiden, 1899 (Muḥammed b. Tuğğac ile ilgili belli-başlı kaynakların metnini, yardımcı kaynakların bir listesini, bir de bunlara dayanmak sûreti ile ve ihtimam ile kaleme alınmış olan almanca eksiksiz bir biyografyayı ihtivâ etmektedir). Bundan çok daha ehemmiyetli bir kaynak, Muḥammed b. Tuğğac'ın teferruatlı ve uzun hâl tercümesi olup, 350 ile 355 tarihleri arasında İbn Zūlāḳ tarafından meydana getirilmiş olan hâl tercümesinden pek çok ilham almış görünen İbn Sa'îd'in eserinde bulunmaktadır; hâl tercümesi, kelimesi-kelimesine değil ise de, hemen-hemen aynen iktibâs edilmiştir. Başka bir esâslı kaynak ise, al-Kindī'nin *Kitāb al-vulāt* (nşr. Guest)'ıdır. *Muğrib*'den sonra neşredilmiş eserler Muḥammed b. Tuğğac'ın hayatına dâir yeni olarak hemen-hemen hiç bir şey getirmemektedir. (R. GUEST.)

MUHAMMED. MUḤAMMED B. TUĞLUK. [Bk. MUḤAMMED II. (TUĞLUK).]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. TŪMART. [Bk. IBN TŪMART.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. 'UBAYD ALLĀH. [Bk. ABU 'L-MA'ĀLĪ.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. AL-VALĪD. [Bk. IBN ABĪ RANDAKA.]

MUHAMMED. MUḤAMMED B. YAḤYĀ. [Bk. IBN BĀCCA.]

MUHAMMED. MUḤAMMED (? — 935) B. YĀḲŪT, ABŪ BAKR, Bagdad zâbıta müdürü. Babası halîfe al-Muḳtadir'in baş-mâbeyincisi olan Muḥammed 318 (930)'de zâbıta müdürü tâyin edildi. O zamanlar pâyitahtta nizam ve intizam pek yerinde değil idi ve askerî zümrenin tethiş idâresi hüküm sürüyordu. Yayalar ile atlılar arasında vukûa gelen bir müsâdemede, Muḥammed sonuncular tarafında olarak kavgaya karıştı ve yayalar kısmen kılıçtan geçirildi, kısmen de dağıtıldı; yalnız derhâl teslim olan bir zencî bölüğü kurtulabildi (muharrem 318=şubat 930). Bir kaç ay sonra, bunlar da ayaklanarak, maaşlarının arttırılmasını istediler, fakat Muḥammed tarafından şehirden kovuldular ve sonra büyük emîr Mu'nis [b. bk.] tarafından, Vāsiṭ [b. bk.] yakınlarında hezîmete uğratıldılar. Muḥammed ile Mu'nis arasında çıkan nizâ karışıklığı daha da arttırdı. Mu'nis'in desîsesi ile Muḥammed cemâziyelâhır 319 (hazîran — temmûz 931)'da azledildi. Mu'nis buna rağmen memnûn kalmadı ve nefret ettiği refikinin sürgün edilmesini istedi. Halîfe önce onun arzusunu yerine getirmeği reddetti; fakat Mu'nis silâh kuvveti kullanmak niyetini izhâr edince, bunu kabûle mecbûr kaldı. Muḥammed bunun üzerine Sicistan'a gitti (receb 319=temmûz 931). Çok geçmeden, al-Muḳtadir ile Mu'nis'in araları açıldı ve halîfe Muḥammed'i geri çağırttı. Muharrem 320 (şubat 932)'de Muḥammed tekrar Bagdad'a geldi ve halîfe onu bir ordu ile Takrīt civarında bulunan al-Ma'şūḳ'a gönderdi. Fakat Mu'nis Musul'dan buraya yaklaşınca, Muḥammed ile Sa'îd b. Ḥamdān kumandasında bulunan halîfe kuvvetleri, silâh kullanmadan, Bagdad'a geri döndü. Mu'nis'in gâlip gelmesi ve al-Muḳtadir'in aynı yılın şevvâlinde (teşrin I. 932) öldürülmesi üzerine, halîfenin oğlu 'Abd al-Vāḥid, Muḥammed ve diğer tarafdarları ile birlikte, önce al-Madā'in'e, sonra Vāsiṭ'a kaçmış ise de, burada kumandanlarının çoğu onu terketmiştir. Yeni halîfe al-Ḳāhir'in kuvvetleri Yelbek kumandasında buraya yaklaşınca, 'Abd al-Vāḥid ile Muḥammed Tustar'a gittiler. Gurûr ve bencilliğinden dolayı sevâlmeyen Muḥammed'i tarafdarları biribiri arkasından terketmeğe başladılar. Nihâyet 'Abd al-Vāḥid de teslim olunca, Muḥammed Yelbek ile müzâkerelere girişti ve halîfenin affına mazhar oldu. Bunun üzerine Bagdad'a dönen Muḥammed, al-Ḳāhir'in nezdinde büyük nufûz kazandı. al-Rāżī cemâziyelevvel 322 (nisan 934)'de idâreyi eline alınca, Muḥammed kısa bir zamanda memleketin hakikî hâkimi hâline geldi. Halîfe onu baş-mâbeyinci tâyin edip, askerî kuvvetlerin kumandanlığını da ona verdi ve vezîr İbn Muḳla ikinci derecede bir rol ile iktifâ etmek zorunda kaldı. al-Ḳā-

bir tarafında Māh al-Kūfa, al-Dīnavar ve Māsabaẕān'a vâli tâyin edilmiş olan al-Muḳtadir'in yeğeni Hārūn b. Ġarīb saltanat iddiası ile baş kaldırınca, Muḥammed askerî kuvvetler ile ona karşı gönderildi. Karşılaşmada Muḥammed mağlûp oldu (cemâziyelâhır 322 =hazîran 934); fakat çok geçmeden, Hārūn atından düştü ve Muḥammed'in kölelerinden biri tarafından katledildi. Hārūn'un ölümü ile tarafdarlarının mukavemeti de kırıldı. Muḥammed de nufûzlu mevkiini daha fazla muhâfaza edemedi. Onun gittikçe artmakta olan kuvvetinden korkan İbn Muḳla'nın tavsiyesi üzerine, halîfe al-Rāżī 5 cemâziyelevvel 323 (12 nisan 935)'te Muḥammed'i, kardeşi al-Muẓaffar ve kâtibi Abū Isḥāḳ al-Ḳarārīṭī ile birlikte, tevkif ettirdi. Muḥammed aynı yılda hapishânede öldü.

Bibliyografya: 'Arīb (nşr. de Goeje), s. 145 v. dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VIII, 160 v. dd.; İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar*, III, 390 v. dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 565 — 574, 645 v.d., 652, 656 v. dd.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

MUHAMMED. MUḤAMMED B. YAZĪD. [Bk. İBN MĀCA, AL-MUBARRAD.]

MUḤAMMED. MUḤAMMED B. YŪSUF. [Bk. ABŪ ḤAYYĀN.]

MUHAMMED ABDŪH. MUḤAMMED 'ABDUH (1849—1905), bir müslüman d i n âlimi olup, Mısır'da y e n i i s l â m c e r e y â n ı n ı n k u r u c u s u d u r.

Muḥammed 'Abduh bir mısırlı köylü âilesine mensûp olup, 1849 yılında aşağı Mısır'da doğmuştur. *Kur'an*'ı hıfzettikten sonra, 1862'de Ṭanṭā'da medreseye gönderilmiş ise de, oradaki tahsilden ümitsizliğe düşen Muḥammed 'Abduh bu medreseyi terketmiştir. Büyük amcası tasavvufa meyletmesinde mü essir olmuş ve böylece onu tahsiline devama teşvik etmiştir; 1865'te tekrar Ṭanṭā'ya dönmüş ise de, 1866'da Kahire'de al-Azhar câmiine girmiştir. Burada Muḥammed 'Abduh, çok geçmeden, kendisini tamâmen tasavvufa vermiş, dünyadan elini-eteğini çekerek, bir zâhid hayatı geçirmeğe başlamıştır; onu bu vaziyetten çekip-çıkaran yine büyük amcası olmuştur. 1872'de Muḥammed 'Abduh Sayyid Cemāl al-Dīn al-Afġānī [b. bk.] ile temâsa geçmiştir. Medresenin an'anevî ilimlerini yeni bir rûhla doldurmuş olan Cemāl al-Dīn Afġānī onun alâkasını Avrupa eserlerinin mevcut tercümelerine çekmiş ve nihâyet onu Mısır ve islâm dünyasının o zamanki meseleleri ile meşgûl olmağa teşvik etmiştir. Muḥammed 'Abduh, çok geçmeden, Cemāl al-Dīn'in en kıymetli talebesi oldu ve kendisini onun tasavvuf ve akîdesi üzerinde hazırladığı ilk iki eserinde gösterdi. Muḥammed 'Abduh Cemāl al-Dīn Afġānī'nin teşvikı ile, 1876'da matbuata intisap etmiş ve buna sonraları da sâdık kalmıştır. al-Azhar câmiinde *'ālim* derecesi ile tahsilini ikmâl ettikten sonra, ilk önce husûsî mâhiyette dersler hâlinde tedrise başladı ve 1879'da Dār al-'ulūm'a müderris olarak tâyin edildi. Fakat aynı yılda, pek iyi anlaşılmayan bir sebep ile, bu vazifesinden azil ile, doğduğu mahalde ikamete me'mûr edildi ve Cemāl al-Dīn Afġānī de Mısır hudutları dışına çıkarıldı. Serbestlik tarafdarı bir nâzır Muḥammed 'Abduh'ü, çok geçmeden (1880), geri çağırttı ve Mısır'ın resmî gazetesi olan *al-Vaḳā'i' al-Miṣrīya*'nin baş-muharrirliğine tâyin etti. Muḥammed 'Abduh'ün idâresinde bu gazete, serbestlik fırkasının nâşir-i efkârı hâline geldi.

Ulaşmak istedikleri gâyenin aynı olmasına rağmen, müslümanları yabancıların tahakkümünden kurtarmak ve islâm dünyasının kendi kuvveti ile yeniden doğması husûsunda Muḥammed 'Abduh'ün programı Cemāl al-Dīn Afġānī'ninkinden oldukça farklı idi: Cemāl al-Dīn vaziyetin derhâl değişmesini isteyen bir inkılapçı idi; Muḥammed 'Abduh'e göre ise, halkın düşünce tarzını değiştirmek için, her hangi bir dış şeklin değişmesi kâfî değil idi. Muḥammed 'Abduh'ün bu fâliyeti 'Arābī Paşa'nın isyânına son verdi. Onun bu cereyandaki rolü henüz iyice aydınlatılmış değildir; isyânının bastırılmasını müteâkip, 1882 yılının sonunda, Mısır'ı terke mahkûm edildi. Önce Beyrut'a gitmiş olan Muḥammed 'Abduh 1884 yılının başlarında Paris'te Cemāl al-Dīn Afġānī ile buluştu ve orada birlikte, *al-'Urvat al-vuṯḳā* adında bir cemiyet kurarak, aynı adı taşıyan bir gazete neşrettiler. Bu gazete 8 ay sonra neşriyâtını tâtil etmiş ise de, islâm dünyasında milliyetçilik hareketinin inkişâfında çok derin izler bırakmış idi. Gazete tamâmiyle Cemāl al-Dīn Afġānī'nin fikirlerini temsil ediyordu. Muḥammed 'Abduh Tunus'ta cemiyetin propagandasını devam ettirdi; fakat bir az soora bu teşebbüsten ayrılarak, 1885 yılı başlarında Beyrut'a gelip yerleşti. Burada bir medresede tedrisâta başladı; islâm ve arap tetkikleri ile meşgûl oldu. Bu devirde Cemāl al-Dīn Afġānī'nin yegâne büyükçe eseri olan *Risālat al-radd 'ala 'l-dahrīyīn*'i farsçadan arapçaya tercüme etti (1303 = 1886) ve iki kıymetli dil tetkiki neşreyledi (*Şarḥ Nahc al-balāġa* [1302 = 1885] ve *Şarḥ Maḳāmāt Badī' al-zamān al-Hamaẕānī* [1306 = 1889]). 1889'da memleketine avdetine müsâade edilince, derhâl Kahire'ye döndü ve çok geçmeden, yerli mahkemeye (tribunaux indigènes) hâkim tâyin

edildi; iki yıl sonra temyiz mahkemesinde (cour d'appel) müşâvir oldu. Bu mahkemelerdeki fâaliyetinin eseri olarak kaleme aldığı *Taḳrîr fî işlâḥ al-maḥâkim al-şar'iya* (1318 = 1900) adlı takriri şerî'at mahkemelerinin islâhında çok mühim rol oynamıştır. 1899'da Mısır'da en yüksek dinî makam olan müftülük makamına getirildi ve ölümüne kadar bu vazifede kaldı. En mühim fetvâları, yahudi ve hıristiyanlar tarafından kesilen hayvanların eti ile fâizin cevâzına dâir verdiği fetvâlarıdır. Yine 1899 yılında Mısır halk mümessilleri meclisinin ilk merhalesini teşkil eden teşrî heyetine âzâ tâyin edildi. Nihâyet (1894) kendi teşebbüsü ile kurulmuş olan al-Azhar'ın idâre meclisine seçildi ve bu sıfatı ile yalnız al-Azhar'ın islâhında büyük hizmetler görmekle kalmadı, geniş muhite hitap eden tedris vazifesi ile de meşgûl oldu. Bu çeşitli fâaliyeti arasında bir de iki mühim eserinin neşrine de fırsat bulabilmiştir; en büyük eseri olan *Risâlat al-tawḥîd* (1315 = 1897) ve islâmiyeti hıristiyanlığa karşı müdâfaa için kaleme alınan *al-İslâm va'l-naṣrâniya ma'a 'l-'ilm va 'l-madaniya* (1320 = 1902); bir de mantığa dâir yazılmış bir eserin şerhi olan *Şarḥ kitâb al-Başâ'ir al-naṣîriya taṣnîf al-kâżî Zayn al-Dîn* (1316 = 1898)'i yazmıştır. Üzerinde çok durduğu *Kur'an* tefsirini hayatında tamamlayamamış ve ancak bâzı kısımlarının neşredildiğini görebilmiştir; bu eseri talebesi ve dostu Şeyḫ Muḥammed Raşîd Rizâ tarafından gözden geçirilmiş ve tamamlanmıştır. Muḥammed 'Abduh'ün dersleri dışında, umûmî efkâra en çok hitap ettiği sayısız makalelerinden ikisi (1900 yılında yazılmış) fransızcaya tercüme edilmiş ve *L'Europe et l'Islam* adı ile, Muḥammed Ṭal'at Ḥarb Bey tarafından, neşredilmiştir (1905).

Muḥammed 'Abduh tarafından ileri sürülen yeni fikirler mutaassıp ve eskilik tarafdarı çevrelerde kuvvetli muhâlefetle karşılaşmış ve düşmanları onun yalnız fikirlerine karşı koymakla kalmamışlar, onu tahkir etmeğe çalışan bir takım neşriyat meydana getirmişlerdir. Fakat onun fikirleri ciddî düşünen geniş muhitte galebe çalmağa muvaffak olmuştur. 'Abduh'ün fikirleri bilhassa 1897'den beri intişâr eden ve Muḥammed Raşîd Rizâ tarafından idâre edilen aylık *al-Manâr* mecmuasında neşredilmiştir. Muḥammed 'Abduh 1905'te ölmüştür; fakat fikirleri zamanımıza kadar bir program mâhiyetini muhâfaza etmiştir. Ḥâfiẓ İbrâhîm onun için bir mersiye yazmış, doğduğu ev tarihî bir eser olarak kabûl edilmiştir; 1931'den beri al-Azhar talebeleri için kurulan bir vakıf onun adını taşımaktadır.

Muḥammed 'Abduh'ün programı, kendi ifâdesine göre, şunları ihtivâ eder: 1. eski hâline icrâ edilmek sûreti ile, islâmiyetin islâhı, 2. arap dilinin yenilenmesi, 3. halk haklarının tanınması. Onun siyâsî faâliyeti vatan fikri etrafında toplanmış olup, bu fikir Mısır'da ilk defa kendisi tarafından heyecanla temsil edilmiştir. İslâm memleketlerindeki Avrupa'nın siyâsî tahakkümüne olduğu kadar, şark istibdadına da muhâlif olan Muḥammed 'Abduh, islâmiyetin temel fikirlerini fedâ etmeden, garp medeniyetinin içten benimsenmesi ve bu iki âlemin birleşmesi'ni arzu ediyordu. Kendisine yeni Mısır'ın kurucuları arasında mühim bir mevkî sağlayan bu programın din sâhasındaki tatbikı tecrübesi ayrı tutulmalıdır. Burada onun asıl gâyesi, garbın hücûmuna karşı, islâmı din olarak kuvvetlendirmek ve muhâfaza etmek idi; dini ilgilendirmeyen, şark-islâm hayatının esâsa taalluk etmeyen sâhalarını mücâdelesiz terketmiştir. Onun fikirleri esâsını, her şeyden önce, İbn Taymîya ve İbn Ḳayyim al-Cavzîya'nın muhâfazakâr islâhatçı temâyülü ile al-Ġazzâlî'nin ahlâkî-dinî anlayışından almaktadır. Böylece Muḥammed 'Abduh mezhepçilik ile taklitçiliğe karşı itiraz ederek, *ictihâd* [b. bk.]'ın serbest bırakılmasını tervic ile yeni ve bugünkü vaziyete uygun, *Kur'an*'a ve asıl *sunna*'ye istinât eden bir *icmâ* [b. bk.] istemekte ve *fuḳahâ*'nın şeytânî kurnazlıkları ile evliyânın kerâmetlerini ve diğer *bid'a*'ları reddetmektedir. *Fıḳh*'ın eskimiş usûlü yeni ve inkişâfa müsâit esaslar ile değiştirilmelidir. Fıkhın nazarî kısmı için tam serbestî isteyen Muḥammed Abduh muâmelâtta bunun usûl ve müsbet taraflarını kabûl etmektedir. Yeni kanûnların vaz'ında umûmun menfaati (*maṣlaḥa*) ile zaman icâbının, zarûrî hâllerde, vahyin *naṣṣ*'larına tekaddüm etmesi gerekir. Muḥammed Abdub, doğru anlaşıldığı takdirde, ilim ve dinin hiç bir vakit ihtilâfa düşmeyeceği fikrini ileri sürmüştür; yalnız akıl, dinin hakikatı isbât için getirdiği delilleri tetkik ettikten sonra, onun akidelerini kabûl etmelidir. Akîde ve ahkâmdan Muḥammed 'Abduh akla en yakın olan ve sünnilik ile te'lifi kabil bulunanları alıyor. O vahiy mefhûmunu benimsiyor (vahiy onun için hadsî bilgi olup, Allah tarafından gönderilir ve menşe'inin idrâki ile techiz edilir; fakat bu nevî bir dinî his ancak peyamberlere münhasır kalır), fakat dinin bundan kasdettiği mânayı te'vil ediyor (bu onun nazarında her iki dünyada saâdete götüren yolu aklın vâzıh bir şekilde ihâta edemediği hâller için, bir hadsî mânâ alır). Pey-

gamberlerin vazifesi, ona göre, büyük halk kütlelerini, ahlâk bakımından, terbiye etmektir ve bundan dolayı dinî ahkâm, münevverlerden çok, kütlelerin anlayışına hitap eder. Muḥammed 'Abduh *Kur'an*'ı yaratılmış kabûl ediyor ve sünnîliğin bunun aksini iddia eden sert görüşünü yumuşatmak tecrübesinde bulunur. Sünnîliğin illiyet ve tabiat kanunlarını reddetmesine rağmen, tam iskolastik-sûrî düşünce vâsıtası ile, tabiatın illiyet kanûnları ile izahı için bir esâs kazanıyor. Dinî farîzalar mes'elesinde Muḥammed 'Abduh 4 esâs farîzayı kabûl ediyor: namaz, zekât, oruç ve hacc; fakat tasavvufta âdet olduğu gibi, bunları tâdil ediyor ve menâsikten ziyâde, dinî-ahlâkî sâhaya alıyor. „İhtiyâr" mes'elesinde ise, irâde-i cüz'iyede karar kılıyor; ona göre, her kes, bütün kuvveti ile, çalışmalı ve mutasavvıfların ahlâk telâkkîsine uyarak, birbirlerine yardım etmelidir. Peygamberlerin gönderilmesi, ona göre, bir kademe-kademe terbiye meş'elesi olup, son ve en yüksek kademede, hakikî dinin teşkil ettiği kademede, Peygamber gönderilmiştir. Eğer bugünkü müslümanlar islâmiyetin yüksek gâyelerine uymuyorlarsa, bu onların dinin eski temizliğini kaybetmiş olmalarından ileri gelmektedir; eski vaziyete dönmek sûreti ile, bunun tekrar iyileşmesi mümkündür. İslâmiyetin bu asıl şekli, Muḥammed 'Abduh'e göre, onun tarihî şekli olmayıp, daha çok yüksek bir gâye hâline getirilmiş şeklidir. İslâmiyetin mâhiyeti bakımından hıristiyanlığa üstünlüğü, onun akla uygun olması, hakikate yakınlığı, erişilmez hayat gâyelerinden vazgeçmesi ile te'mîn edilmiş bulunmaktadır.

Bu akîdenin dinî muhtevâsını Allaha teslimiyet, Peygambere hürmet ve *Kur'an*'a meftûniyet teşkil eder. Onun içinde, şi'îlerinkine benzer bir dindarlık veya, ahlâk sâhası dışında, her hangi bir tasavvufun yeri yoktur. Hakikî eski islâmiyetin akılcılığı, Muḥammed 'Abduh için, onun esâs müdâfaa ailâhı olup, bir nevî dinî derinleşme yerine geçer ve onun akîdesi bir din müdâfaası uzlaşması mâhiyeti alır. Sünnî müslümanlar için garba giden yolun kapısını açmış ve onları bir merhale kadar bu yolda ileri götürmüş olmak Muḥammed 'Abduh'ün büyük başarısıdır; umûmî inkişâfın onu kısmen geçmiş ve aşmış olmasına rağmen, islâm muhitini yeni dünyaya bağlama husûsunda Muḥammed 'Abduh'ün mühim bir hissesi vardır.

Bibliyografya: Bergsträsser, *Islam and Abendland* (*Auslandsstudien*. Königsberg, 1929, IV. 15 v. dd.); Goldziher. *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*, s. 320 v. dd.; R. Hartmann, *Krisis des Islam*, s. 13 v. dd.; Horten, *Mohammed Abduh* (*Beiträge zur Kenntnis des Orients*, XIII. XIV); B. Michel ve Cheik Moustapha Abdel Razik, *Cheikh Mohammed Abdou, Rissalot al-Tawhid, Exposé de la Religion Musulmane* (tre ve Muḥammed Abduh'ün hal tercümesi ile fikirlerini ihtivâ eder, giriş ve bibliyografya); Adams, *Islam and Modernism in Egypt* (bibliyografya ile birlikte); ayn. mll., *Muḥammed 'Abduh and the Transvaal Fatwā* (*Macdonald Presentation Volume*, s. 12 v. dd.). Muḥammed Abduh'ün bayatını tasvir eden bir roman için bk. F. Bonjean ve A. Deyf, *Mansour, El Azhar ve Cheikh Abdou l'Egyptien*.

(J. SCHACHT.)

MUHAMMED ABD-ÜL-KERÎM. MUḤAMMED 'ABD AL-KARĪM, ALAVÎ, daha çok 'Abd al-Karīm Munşî adı ile tanınmış ve XIX. asrın ortalarında yaşamış olan bir iran tarihçisi. En meşhûr eseri, 'Abd al-Raḥmān b. Ḥāccī Muḥammed Ravşan Han için yazdığı, Efganistan'da Durrānîler devletinin kurucusu Aḥmed Şāh'ın tarihi olan *Tārīḫ-i Aḥmed* veya *Aḥmed Şāhî* adlı kitabıdır. 'Abd al-Karīm, Şucā' al-Mulk Durrānī'nin ve 1235 (1820)'te Horasan'ın fetih tarihini yazdıktan sonra, durrānîlerin tam bir tarihini kaleme almağa karar verip, *Tārīḫ-i Aḥmed*'i yazmağa başladı. Eser, İmām al-Dīn Ḥusaynī'nin *Tārīḫ-i Ḥusayn Şāhî* (Rieu, *Cat. Pers. MSS.*, Brit. Mus., III, 904b) adlı eserinden mülhem sayılırsa da, hakikatte, onun bir tefsiridir. Kitap Aḥmed Şāh'ın 1212'ye kadar devâm eden tarihi ile başlar; sonra Zamān Han'ın emîrlerine dâir bir kısım, Pencâb'ın, Kābul, Herat, Paşāvar ve Ḳandahār arasındaki yolların tasviri ile Narbūta Bey idâresindeki Türkistan'a dâir bir bölüm gelir. Eser Şucā' al-Mulk'ün tahta çıkması ile nihâyet bulur. 'Abd al-Karīm Han, bu eserden başka, 1263 (1847)'te *Muḥārabāt-i Kābul va Ḳandahār*'ı yazdı. Bu eser (eylûl—teşrin I. 1842) efganlıların ingilizler ile general Pollock'un seferine kadar olan mücâdelelerini anlatır. Bu kitap da şahsî bir çalışma mahsûlü olmayıp, Ḳāsim Cān'ın manzûm olarak yazdığı *Akbar-nāma* adlı eserinin bir taklidîdir. T. Beale, *Oriental biographical Dictionary* (London, 1894, s. 5)'ye göre, 'Abd al-Karīm ayrıca *Tārīḫ-i Pancāb Tuḥfatan li'l-aḥbāb* adı ile Sikhler arasındaki muhârebelerin de bir tarihini yazmış olmalıdır. Fakat yazma eserleri ile tanınmış Avrupa kataloglarının hiç birinde bu eserin, yazma veya taş basma, nüshasının ismi geçmiyor. Eserin, *Tārīḫ-i Aḥmed*'deki Pencâb'a ayrılan bölümle karıştırılmış

olması muhtemeldir. E. Edwards, *Catalogue of the Persian printed Books in British Museum* (London, 1922, s. 19) adlı eserinde Abdülkerim'e *A dictionary of Anglo-persian homogeneous words being a... collection of... words having nearly the same sound and the same meaning ...*, adlı 1889'da Bombay'da basılan ve ingilizce-farsça telâffuzu aynı olan kelimeleri ibtivâ eden bir lûgat kitabı da atfetmekte ise de, maalesef bu eserin müellifinin bahis mevzuu 'Abd al-Karîm olup-olmadığını tâyin etmek mümkün olmamıştır.

Bibliyografya: O. Mann, *Quellenstudien zur Geschichte des Aḥmed Şâh Durrânî* (*ZDMG*, 1898, LII, 106 v.d.), Türkistan'a dâir bölüm, Ch. Schefer, *Histoire de l'Asie Centrale par Abdoul Kerim Boukhary* (Paris, 1876), s. 280 v.d.'da tercüme edilmiştir. *Târîḫ-i Aḥmed*, 1266'da Hindistan'da, taş basması olarak, basılmıştır. *Vâḳi'ât-i Durrânî*'nin yazma bir nüshası E. Browne, *A supplem. Hindlist of the Muḥammadan MSS. in the Libraries of the University and Colleges of Cambridge* (1922), nr. 228. Bunun Urdu dilinde bir tercümesi 1292 (1875)'de Cawnpore'da, taş basması olarak, basılmıştır. Aynı şekilde *Muḥârabât* 1848'de Lucknow'da ve 1267 (1851)'de Cawnpore'da, taş basması olarak tab'edilmiştir. Bir yazma nüshası W. Ivanov, *Concise descriptive Catalogue of the Persian MSS in the Curzon Collection of the ASB* (Calcutta, 1921), nr. 22. (E. BERTHELS.)

MUHAMMED AHMED. MUḤAMMED AḤMED B. 'ABD ALLĀH (1843—1885), Sudan mehdîsi olup, 1258 (1843) yıllarında, el-'Orde'nin şimâlinde bulunan Argū adalarına dâhil Żarâr adasında, Dongola'da doğmuştur. Nubyalı-arap Berâbera kabîlesinin Kunūz koluna mensûp ise de, sonraları *mahdî*'liğinde, kendisinin maddeten ve mânen Alî ve Peygamber ile akrabâ olduğunu isbat için, şeceresini baba tarafından Ḥasan ile 'Abbâs'a çıkarmıştır. Kendisi üç erkek ve bir kız çocuğu olan ve gemi inşaâtında çalışan bir dülgerin ikinci oğlu idi. Çok erken tasavvufa meyleden çocuk, ilk tahsilini yaptıktan sonra, başında Şeyḫ Muḥammed Şarîf'in bulunduğu Sammâniya tarîkatine girmiştir. Yedi yıllık bir mürîdlikten sonra, Muḥammed Şarîf onu tarîkat şeyhliğine yükseltti. Kısa bir müddet Hartum'da kalan Muḥammed Aḥmed burada evlenmiş, sonra Abbā (Beyaz-Nil'de, Sennār'ın garbında) adasına geçip, orada bir *cāmi'* ile bir *ḥalva* yaptırarak, etrafına mürîdler toplamağa başlamıştır. Kendisi ile devamlı irtibatta kalan şeyhi Muḥammed Şarîf 1288 (1872)'de onun yanına gelip yerleşmiştir. Şeyhinin bu hareketi Muḥammed Aḥmed tarafından pek de hoş karşılanmamış olmalıdır. Bir müddet sonra, öteden beri mevcut *mahdî* tasavvurunun te'siri ile, Muḥammed Aḥmed'in şuûrunda *mahdî al-muntaẓar* olma fikri uyanınca, şeyhi ile arası açılmıştır. Bunun üzerine, o eski pîrinin düşmanı olan Şeyḫ al-Ḳoraşî ile anlaşmış ve 1297 (1880)'de bunun yerine geçmiştir. Dongola'dan Sennār'a Mâvi-Nil'den Kordūfān'a kadar yaptığı seyâhatlerinde, Mısır hukûmeti tarafından tazyik edilmekte olan ahâlinin memnûniyetsizliğini kendi gözleri ile görmüş, Sudan ahâlisinin buzûrsuzluk ve şaşkınlık içinde olması, dinî taassup, türkler ile araplar arasında devam eden anlaşmazlıklar, *şî'a* ile türk me'mûr sınıfı arasındaki muhâlefet, onun mehdîlik iddiasına müsâit bir zemin teşkil ediyordu. Böylece Muḥammed Aḥmed tarafından ortaya atılan bu cereyan, onun mektup ve tebliğlerinde de görüldüğü gibi, şüphesiz, kendi nev'inde ciddî olan bir dinî duyuşa istinat etmekle berâber, bu daba başlangıcında şarkta dinî duygu ile çok yakından alâkalı olan siyâsî ve ictimâî fikirleri de içine almıştır. Muḥammed Aḥmed an'anevî ifâde ile kendisinin „dünyayı günahlardan ve kötülüklerden temizlemeğe" dâvet edilmiş olduğunu duymuştur. O bu maksat uğrunda halkı önce „kâfir türklere" karşı mücâdeleye dâvet etti. Daha önce Kordūfān ve Dārfōr'da bir çok kebîle reislerini *bay'a* („sadâkat yemini", Peygambere imtisâlen) ile kendisine bağlamış (metni için bk. Dietrich, *Islam*; 1925, s. 39) ve gâyet mâhirâne bir şekilde kuvvetli ve faâl adamları (msl. daba sonra halîfesi olan ve hiç bir şeyden çekinmeyen 'Abd Allāh al-Ṭa'âyişî) kendi tarafına çekmiş idi. Bunun yanında pervâsızca, akrabâlarını kayırmağa devam etmiştir. Daha sonra kendisini *mahdî* nasbeden Peygamberi gördüğünü bildiren beyannâme ve tebliğler ile halkı kışkırtmıştır. Bunlarda al-Ḫiżr, Cabrā'îl ve *aḳṭāb*'dan bahsediliyor ve „dini temizlemeğe" dâvet olunuyor, „hicret", sadâkat yemini, *cihâd* v.b.'dan bahsediyordu. Bu gizli tahriklerin merkezi Dār Nūba'de Gadîr tepesinde idi. Muḥammed Aḥmed şâban 1298 (temmûz 1881)'de ilk defa açıkça *mahdî* olarak ortaya çıkmıştır. Hukûmetin kendisi ile yaptığı müzâkereler neticesiz kalınca, ona karşı Abu 'l-Sa'ūd kumandasında gönderilen iki bölük asker mehdîciler tarafından imhâ edildi; bunun sonraki çarpışmalarda da te'siri görüldü. 'Arābî isyânı da bunun hukûmetçe ciddî bir şekilde ele alınmasına mâni oluyordu. Faşōda vâlisi Raşîd Paşa'nın, Yü-

auf Paşa al-Şallālī (Ġadīr yakınında, mayıs 1882)'nin ve ingiliz Hicks Paşa (Şaykān veya Kaşgīl yakınında)'nın sefer hey'etleri muvaffakiyetsizlik ile neticelendi. Böylece mehdîlik, Kordüfān'dan Baḥr al-Ġazāl üzerinden, şarkî Sudan'a kadar yayıldı; Savākin'de evvelce köle ticâreti yapan, sonra mehdîcilerin en mühim kumandanlarından olan 'Oşmān Digna da Muḥammed Aḥmed'in hizmetine girdi. Mahdî'nin garba doğru genişlemek ve bu maksat ile Caġbūb'da Muḥammed al-Sanūsî ve Fas ile anlaşma teşebbüsü akîm kaldı. Kuvvetinin en yüksek zirvesini 1301 (1884)'de Hartum'a karşı seferi ile Gordon'un müdâfaa ettiği şehri 30 kânûn II. 1885'te ele geçirmesi teşkil eder. Gordon bu mubârebede ölmüştür. Muḥammed Aḥmed bu muvaffakiyetinden sonra çok yaşamadı; 9 ramazan 1302 (22 hazîran 1885)'de Hartum civarındaki Omdurmān'da, muhtemelen, tifodan ölmüştür. Halefi halîfe 'Abd Allāh ona bir türbe yaptırdı ve burası, Kitchener'in 1898'de 'Abd Allāh ve dolayısı ile mebdîcileri ortadan kaldırmasına kadar, bu hareketin merkezi olmuştur. Muḥammed Aḥmed zamanında mehdîciliğin dış teşkilâtı öncüleri Peygamberin sünnetlerine uygun idi ise de, çok erkenden ayrı bir şekil almağa başlamıştır. Tamâmen askerî olan bu teşkilâtta *cihād* haccdan daha mühim idi. *Mahdî*'nin etrafında dört halîfesi var idi ve bunların en yakın olanı al-Ṭa'āyişī olup, Muḥammed Aḥmed'e kötü te'sir yapan da o idi. En çok ganimetin taksimi ile devlet hazînesinin (*bayt al-māl*) idâresine ehemmiyet verilirdi.

Muḥammed Aḥmed'in akîdesi kısmen son derecede âmiyâne sûfîlik, kısmen de ilk islâmın ana hatlarını taşıyordu. Onun zühd ve riyâzeti medeniyete düşman idi Mehdîcilerin ilmi hor görmeleri, bütün *sunna* ve *tefsīr* kitaplarının yakılmasını istemeleri münevverleri onlardan uzaklaştırmıştır. Onların nazarında, *Kur'an*'dan başka, ancak *mahdî*'nin tebligleri, *Rātīb* (bir zikir temrinleri mecmuası) ve *Maclis* (bu eser Muḥammed Aḥmed'in kendi *sunna*'si olup, eskilerin yerini alacak idi; eser tamamlanamamıştır) mûteber idi. Dört mezhebin kaldırılmasında sûfîlerde çok tesâdüf edilen ihtilâf temâyülü kendini göstermiştir. Bir çok kararlarında. msl. ziynet eşyâsı, mûsikî, ifrata kaçan düğün masrafları, tütün, şarap, bilhassa mübârek makamlara ve sihirciliğe karşı koymasında Vehhâbîlerin te'siri pek muhtemeldir. Buna rağmen Muḥammed Aḥmed, daha hayatta iken, kendisi de tarafdarlarınca böyle bir tâzime mevzû olmuştur.

Muḥammed Aḥmed'de görülen asıl yenilik kelime-i şebâdete eklenen şu parçanın bulunmasıdır: „... *va anna Muḥammedan Ahmeda 'bna 'Abdi 'llahi huva mahdiyu 'llāhi va ḫalīfata rasūlihi*". O *mahdî* an'anesinde kendisine uymayan bir şey ile karşılaşınca bu değiştirmekten çekinmiyordu. Sünnîlerin *arkān*'ına mukabil, o şu 6 *arkān*'ı vaz'etmiştir: 1. *ṣalāt*, bunun cemâat ile kılınmasına çok ehemmiyet verilmiştir; 2. *cihād*, sünnîlerdekinin aksine olarak, burada *ḥacc* yerine de geçmektedir; 3. Allahın emirlerine itâat; 4. kelime-i şebâdetin genişletilmiş şekli; 5. *Kur'an* ve 6. *Rātīb*'in okunması.

Bâzı aşırı fikirler, msl. fakir ve zengin müsâvâtı, kısmen eski şî'anın inkılapçı *husûsiyeti*, kısmen de devrin siyâsî ve ictimâî durumu ile ilgilidir. Fakat onun ictimâî fikirleri esas merkezi teşkil etmeyip, ancak kütleleri celbetmek için, lüzûm görüldükçe, ortaya atılmış fikirlerden ibârettir. Amelî olarak, mehdîcilik çok kuvvetli birleştirici ve müsâvîleştirici bir te'sir yapmıştır: köleler ile köle tâcirleri aynı bölükte savaşmışlar, en aşağıda bulunan kimseler de kısa bir müddet içinde, en yüksek mansıplara ulaşmışlardır.

Muḥammed Aḥmed'in âhiret akîdesi *mahdî*'nin dünya hâkimiyeti üzerine kurulmuştur. Sudan'ın fethinden sonra, sıra Mısır, Mekke, Suriye ve İstanbul'a gelecektir.

Muḥammed Aḥmed'in şahsiyeti etrafında çok erkenden menkıbeler teşekkül etmeğe başlamıştır. Bunlar kısmen kendisi ve yakın yardımcıları tarafından bile-bile çıkarılmış, kısmen de buna gerçekten inanmış olan kimseler tarafından ortaya atılmıştır. Saray vak'anüvisi İsmā'īl 'Abd al-Ḳādir, onun tazyikı ile, 1298 — 1302 yıllarını içine alan *al-Mustahdī ilā sīrat al-imām al-mahdī* adı altında ve renkli bir ifâde ile yazılmış bir *sīra* kaleme almış ise de, bu eser halife 'Abd Allāh zamanında yakılmıştır. Mısırlı müellif Şuḳayr (bk. *bibliyografya*.) bunun sözde mubâfazn edilmiş bir nüshasının elinde bulunduğunu söylemektedir.

Bibliyografya: Na'ūm Şuḳayr Bey, *Tārīḫ al-Sūdān* (Kahire 1903; 3. kısımda müellif, Muḥammed Aḥmed ile halîfe 'Abd Allāh zamanında basılmış olan tebliglére, yukarıda zikredilen *sīra*'ye ve ingiliz-mısır ordusunda kendi müşâhedelerine istinâden, mehdîliğin mufassal bir tasvirini vermektedir); Cureī Zaydān, *Rivāyāt asīr al-mutamahdī* (Kahire, 1892). Abd al-Raḥmān al-Rāfi'ī, *al-Ṣavra al-'arabiya va 'l-iḥtilāl al-inglīzī* (Kahire, 1937). — Mısır hukûmetinin mehdîliğe karşı aldığı iki fetvâ için bk. Dietrich (*Islām*, 1925, s. 83). — F. R. Wingate, *Mahdiism in the Egyptian Sudan* (Lon-

don, 1891); ayn. mll., *The Rise and Wane of the Mahdi Raligion* (London, 1893); Jos. Ohrwalder, *Aufstand u. Reich des Mahdi* (Innsbruck, 1892); Slatin Pascha, *Feuer und Schwert im Sudan* (Viyana, 1896); Hasenclever, *Geschichte Ägyptens im 19. Jahrhundert* (Halle, 1917); Ernst L. Dietrich, *Der Mahdi Mohammed Ahmed nach arabischen Quellen* (*Isl.*, 1925, s. 1—90, daha sonraki eserler burada gösterilmiştir); J. Darmesteter, *The Mahdi* (London, 1885); *Neue Rundschau* (temmûz—ağustos 1931, 7. ve 8. cüz); R. A. Bermann, *The Mahdi of Allah, translated by R. John. with Introduction by W. Churchill* (London, 1931); A. v. Tiedemann, *Mit Kitchner gegen den Mahdi* (Berlin, 1906); B. M Allen, *Gordon and the Sudan* (London, 1933); P. Crabitès, *Gordon, the Sudan and Slavery* (London, 1933); *The Winning of the Sudan* (London, 1934); Fr. Charles-Roux, *l'Egypte de 1801 à 1882* ve H. Deherain, *Le Soudan égyptien de Mohammed Alya Ismail Pacha* (Paris, 1936); A. Sammarco, *Histoire de l'Egypte moderne* (Kahire, 1937). (DIETRICH.)

MUḤAMMED ʿALÎ. MUḤAMMED ʿALÎ B. MUẒAFFAR AL-DÎN. [Bk. KAÇAR.]

MUḤAMMED BAḤTİYAR. MUḤAMMED BAḤTİYĀR ḤALACİ (? — 1206), Ḳuṭb al-Dîn Aybeg'in tanınmış kumandanlarından biri. Ġūr [b. bk.] ahâlisinden idi. Görünüş itibârı ile acâip bir kimse idi ve diğer bedenî çirkinliklerinden başka, ayakta iken, ellerinin dizlerinden aşağıya kadar sarktığı rivâyet edilir. Büyüyünce, Gazne'ye gitti ve gönüllü olarak, Muḥammed Ġūrî'nin hizmetine girmek istedi ise de, mürâcaatı reddedildi. Bunun üzerine, Dehli'ye sığındı ve Ḳuṭb al-Dîn Aybeg [b. bk.] tarafından, 596 (1199) senesinde, Bihār'ın fethi için hazırlanan orduya kumandan tâyin edildi. Muḥammed, orada büyük muvaffakiyetler kazandıktan sonra, Bengâle'yi istilâ etmek emrini aldı ve 600—601 (1203—1204)'de, Bengâle'nin pâyitahtı olan Nadyā üzerine yürüdü; şehri, hiç kan dökmeksizin, zaptetti. Son olarak, Bhūtān ve Tibet'i istilâ etmek için gayret sarfetti ise de, uğradığı felâketler yüzünden, geri çekilmeğe mecbûr kaldı. Bengâle'de Dēvīkōt'a varmağa muvaffak oldu. Orada öldü ve cenâzesi 602 (1205/1206) senesinde Bihār'a nakledildi.

Bibliyografya: ʿAbd al-Bāḳī Nihāvandī, *Maʾāṯir Raḥīmī*, I, 292—294; Stewart, *History of Bengal* (London, 1813), s. 38—50; Wheeler, *History of India* (London, 1886), IV, kısım I, 46; Beale, *Oriental biographical Dictionary* (London, 1894), s. 261. (M. HIDAYET HOSAIN.)

MUḤAMMED BAYRAM. MUḤAMMED BAYRAM (1840—1889), MUḤAMMED B. MUṢṬAFA B. MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. ḤUSAYN B. AḤMED B. MUḤAMMED B. ḤUSAYN B. BAYRAM, bir Tunus edip ve vatanperveri olup, Tunus'ta muharrem 1256 (mart 1840)'da doğmuş, 25 rebiülâhır 1307 (18 kânun I. 1889)'de Ḥulvān (Mısır)'da ölmüş ve Kahire'de İmām al-Şāfiʿī'nin türbesi yanına defnedilmiştir.

Âilenin ceddi olan Bayram, bir bölük askerin başında, 25 cemâziyelevvel 981 (24 eylül 1573)'de Sinān Paşa kumandasında Tunus'un zaptına iştirâk etmiştir. Bu âileden bir çok şahıslar Tunus'ta baş-müftî makamını işgâl etmişlerdir. Muḥammed Bayram Cāmiʿ al-Zaytūna'de tahsil görmüş ve al-Ṭāhir b. ʿĀşūr, al-Şāẕilī b. Şāliḥ, Aḥmed Bayram, Muṣṭafā Bayram, Şeyḫ al-islām Muḥammed b. Muʿāviya v. b. derslerine devam etmiştir. 17 yaşında iken, Amîr Muḥammed Paşa zamanına âit idârî emir, karar ve tebligleri içine alan bir *Kunnāş* te'lif etmiştir.

Amcası Bayram IV.'ın ölümünde, 9 cemâziyelevvel 1278 (10 teşrin I. 1861)'de Madrasat al-ʿUnukīya'nin idâresine me'mûr edildi; müteâkip ayın 9'unda (13 teşrin II.) Cāmiʿ al-Zaytūna'nin idâresini eline aldı. Burada, hukûmetin istibdâdı yüzünden çıkan karışıklıklar sebebi ile, Tunus'un durumu sarsılmış ve bunun neticesinde Bayram'ın çok alâkadar olduğu mümessiller meclisi dağılmıştır. Resmî gazete olan *Rāʾid*'de Tunus'ta çıkan ilk iki siyâsî makalesini neşretmiştir. Bu makalelerde hukûmetin müstebit hareketlerini takbih ile hürriyet sevgisini öğüyor ve hukûmetin de serbest düşünerek, tebealarına halk mümessilliklerinin verilmesini istiyordu.

17 safer 1291 (6 nisan 1874)'de evkaf idâresine getirilen Muḥammed Bayram burasını kısa bir zaman içinde yeniden teşkilâtlandırdı. Çok çalışması sıhhtini bozdu ve istirâhat etmek üzere, Avrupa'ya gitmek mecbûriyetinde kaldı; bu vesîle ile *Şafvat al-iʿtibār* adlı eserini yazdı. Şevvâl 1292 (teşrin II. 1875)'de yola çıkıp, Paris'e geldi. Aynı sene Şādikī lisesi teʾsis edildi ve Bayram mektebin nizamnâmesi ile ders programının kaleme alınmasına yardım etti. Bu müessese Avrupa'daki benzerlerine göre kurulmuş olup, yurtdaşlarına iyi bir örnek olmak üzere, çocuğunu oraya ilk gönderenler arasında bulunuyordu.

1 cemâziyelâhır 1292 (7 mayıs 1875)'de devlet matbaasının idâresi kendisine verildi ve burayı da, çok geçmeden, yeniden teşkilât-

landırdı. Tunus'tan Muḥammed al-Sanūsī ve Kahire'den Ḥamza Fatḥ Allāh gibi, mükemmel şahsiyetleri içine alan bir hey'et ile, *Rā'id* gazetesini muntazam bir şekilde çıkarmağa başladı. Aynı yıllarda, Câmi' al-Zaytūna yanında, Maktabat al-Şādikīya'yi de yeniden teşkilâtlandırdı.

1293 (1876) yılında, siyâsî bakımdan, gönüllüler göndermek mümkün olmadığından, para, at ve katır toplamak eûretiyle, Sırbistan ve Karadağ'a karşı harpte Türkiye'ye yardımda bulunmuştur.

1295 (1878) yılı yazında, ikinci defa Paris'e gitmiş, sergiyi ziyâret etmiş ve büyük bir itibâr ile reisicümhur Mac Mahon tarafından kabûl edilmiştir. Bu fırsattan istifâde ederek, Londra ve İngiltere'ye gitmiş ve dönüşte de Cezayir'i ziyâret etmiştir. Muḥammed Bayram 18 safer 1296 (11 şubat 1879)'da açılış merâsimi yapılmış olan Şādikī hastahânesinin teşkilâtlandırılmasında, daha doğrusu kuruluşunda, çok mühim bir rol oynamıştır. Aynı zamanda Tunus hukûmeti tarafından, Henşîr Sayyidī Ṣābit ile fransız hukûmeti arasındaki dâvânın halli için, iki hakemden biri olarak, tâyin edilmiştir. Aynı yılın ortalarında *vazîr* zâhiren doktorlara görünüp, tedâvî olunmak, hakikatte ise, memleketin dâbilî işlerine karışan ve hattâ idâre etmek isteyen fransız konsolosunun geri alınmasını te'min etmek için, onu Paris'e gönderdi. Konsolos bunu önlemeğe muvaffak oldu. Memlekete geri dönünce, vezîre Fransa'nın Tunus'u işgâl etmek niyetinde olduğunu bildirdi. Vezîr Muṣṭafā b. İsmā'īl ile aralarında çıkan anlaşmazlıktan bıkmış olan Bayram, nihâyet, hacca gitmek için, müsâade aldı ve 16 şevvâl 1296 (4 teşrin I. 1879)'da, bir daha geri dönmemek üzere, Tunus'tan ayrıldı. Malta üzerinden İskenderiye ve Kahire'ye geldi ve burada hidiv Tavfīḳ Paşa tarafından huzûra kabûl olundu. Sonra Hicaz'a gidip, Mekke ve Medine'yi ziyâret etti. Oradan, Yambu' üzerinden, Süveyş kanalını geçip, Beyrut'a geldi ve burada halk ve Suriye vâlisi Midhat Paşa'dan büyük bir hürmet gördü; sonra doğruca İstanbul'a gitti. Burada Sultan Abdülhamid için bir *ḳaṣîda* yazdı. Tunus hukûmeti, Türkiye ile Tunus arasında münâsebetlerin te'sisinden korkan fransız konsolosunun zoru ile, Bayram'ın memleketine dönmesini istemiş ise de, Bâbıâlî buna cevap dahi vermemiştir.

İstanbul'da *Ṣafvā*'sini te'lîfe başladı ve ilk iki cildini tamamladı. Fransa'nın Tunus'a saldırması Bayram için çok büyük bir darbe olmuştur. Bâbıâlî kendisini, sâbık Tunus vezîri Ḫayr al-Dīn ile birlikte, Fransa'nın Tunus'ta yarattığı durum hakkında bir rapor hazırlamakla vazîfelendirdi. Bayram bir daha memleketine dönmek fikrinden tamâmen vazgeçmiş olduğundan, Livorno'ya gidip, orada âilesi ile buluştu; oradan da Cenova'ya gidip, oğlunu tahsil için bırakarak, Viyana, Bükreş üzerinden, bir müddet kalmak üzere, tekrar İstanbul'a geldi. Pâdişah alman imparatoru Friederich III.'e hediye olarak bir kaç at gönderirken, birlikte yollanacak mektubun yazılması Bayram'a tevdî etti. İstanbul'da bulunduğu bir buçuk sene zarfında Bayram ayda 25 altın lira maaş aldı ve bu müddet içinde *Ṣafvā*'nın 3 cildini yazdı.

Günden-güne artan hastalığının sıhhatini tamâmen bozması ve maişetini kazanmasının güçleşmesi üzerine, bir de düşmanlarından çekindiğinden, 1 muharrem 1302 (21 teşrin I. 1884)'de İstanbul'dan Mısır'a hareket etti; tavsiyeler sâyesinde hidiv Tavfīḳ Paşa tarafından hürmetle karşılandı ve kendisine maaş bağlandı.

25 rebiülevvel 1302 (13 kânun II. 1885)'de siyâsî ve ilmî *al-Islām* gazetesini çıkardı.

İki yıl sonra, kıraliçe Victoria'nın yıl dönümü merâsimine katılmak üzere, Londra'ya gitti; yolda Paris'te kendisini doktorlara gösterdi ve Berlin, Viyana üzerinden Mısır'a döndü. Buraya gelince, İstanbul'da başlamış olduğu *Taqrīd al-sinān li'l-radd 'ala'l-ḫaṭīb Rinān* (Renan) adlı eserini tamamladı. Bu eserinde Renan'ın Sorbonne'da 29 mart 1883'te *L'Islamisme et la science* (Paris, 1883) hakkında verdiği ve islâm dininin ilmin yayılmasına mâni olduğunu iddia eden konferansının doğru olmadığını isbât etti. Bundan başka bir de bir islâm hukûmetinin, müslümanların parasının memlekette kalması için, çıkardığı senet veya borç kâğıtlarının ribâ ile hiç bir alâkası olmadığı ve bunların satın alınmasının câiz olduğu hakkında bir *Risāla* te'lîf etti. Bir de arap dilinin tedriste ve hattâ yeni ilimlerde kullanılmasının mecbûrî olduğu hakkında bir risâle kaleme aldı. Nihâyet *Ṣafvā*'nın 4. cildini tamamlayıp, 5. cildine başlarken, buna ölümü mâni oldu.

12 cemâziyelevvel 1306 (14 kânun II. 1889)'da Bayram Kahire'de yüksek mahkemeye hâkim tâyin olundu. Hava değiştirmek için Ḥulvān'a gittiği zaman, zâtülcenbe tutularak, 25 gün sonra vefat etti.

Muḥammed Bayram hadîs, fıkıh, eski ve yeni tarih ile tarihî ve siyâsî coğraya sâhalarında geniş mâlûmat sâhibi bulunuyordu. Yukarıda zikredilen eserlerinden başka bir çok eser ve risâleler yazmıştır ki, burada ancak bir kısmının zikri ile iktifâ edilecektir; 1. *Tuḥfat al-ḫavāṣṣ fī ḥill ṣayd bunduḳ al-raṣāṣ*

(Kahire, 1303), ateşli silâhlar ile avlanan av hayvanlarının helâl olduğu hakkında; 2. arûz hakkında bir risâle; 3. bir çok fakîhlerin aksine, saçı uzatmanın ve kıvırmanın câiz olduğu hakkında yazdığı bir risâle; 4. *al-Taḥḳîḳ fî mas'alat al-raḳîḳ*, islâmiyette köleliğin mâhiyeti üzerine bir araştırma olup, esir ticâretini men'eden müslüman hukûmetlerinin doğru hareket ettiklerini isbât etmektedirler; 5. *Ṣafvat al-i'tibâr bi-mustavdaʿ al-amṣâr* (Kahire, 1302—1311), 6 cild; sonuncu cildi Muḥammed Bayram'ın hâl tercümesini ihtivâ etmekte olup, oğlu Muḥammed Bayram tarafından yazılmıştır; bu eser belki de arap dilinde yazılmış en iyi siyâsî coğrafyadır.

Bibliyografya: Oğlu tarafından *Ṣafva*'nın sonunda yazılmış olan hâl tercümesi; E. van Dyck, *İḫtifâʾ al-ḳanû* (Kahire, 1896), s. 414; Curcî Zaydân, *Târîḫ âdâb al-luġat al-ʿarabîya* (Kahire, 1911—1914), IV, 289.

(MOH. BENCHENEB.)

MUHAMMED BEKÂ. MUḤAMMED BAḲÂʾ (1627—1683), Şeyḫ Ġolâm Muḥammed'in oğlu olup, 1037 (1627)'de doğmuştur. Önce babasından, sonra da Mîyân Ḥażret diye anılan Şeyḫ 'Abd Allâh ile Şeyḫ Nûr al-Ḥaḳḳ b. 'Abd al-Ḥaḳḳ Dihlavî'den ders almıştır. Bir kaç sene sonra, doğduğu şehirde kendisi de ders vermeğe başlamıştır. Önce babasının tilmizi yahut mürîdi olmuş, onun ölümünden sonra da, evliyâdan meşhûr Muḥammed Maʿṣûm Sarhindî'ye intisâp etmiştir. İftiḫâr Ḫân Mîr Ḫânsâmân'ın ısrarları üzerine, Avrangzêb sarayına gitmeğe râzı oldu ve *baḫşî* („hazînedâr") ve *vâḳiʿa-nigâr* („resmî vekayî muharriri") vazifelerini kabûl etti; fakat husûsî bir müsâade ile elde ettiği boş vakitlerinde edebî eserler meydana getirdi. 1094(1683)'te Sahâranpûr'da öldü. Eserleri şunlardır: 1. *Mirʾât-i cihân-numâ* (Avrangzêb devrinde yazılmış umûmî tarih), 2. *Riyâż al-avliyâʾ*, 3. *Taẕkirat al-şuʿarâʾ* (şâirlerin hâl tercümeleri).

Bibliyografya: Baḫtâvar Ḫân, *Mirʾât al-ʿâlam*, 478b; Elliot-Dowson, *History of India*, VIII, 145—165; Rieu, *Cat. Pers. MSS. Br. Mus.*, III, 890a; Ethé, *Cat. of Persian Mss. India Office*, s. 49.

(M. HIDAYET HOSAIN.)

MUHAMMED BEY. MUḤAMMED BEY ABŪ ẒAHAB. [Bk. ALI BEY.]

MUHAMMED BEY. MUḤAMMED BEY (1829—1898) 'OṢMÂN AL-CALÂL 1829'da Mısır'da doğdu; babası Yûsuf al-Ḥasanî istinaf mahkemesinde müşâvir idi. Çocukluğundan itibâren, lisan mekteplerinde (*madrasat al-alsun*) ingilizce, fransızca ve türkçe öğrendi ve 16 yaşından itibâren de devlet tercüme kalemine girdi. Hâmîsi mühendis Clot Bey onu tıp meclisi idâresine soktu. 1863'te Harbiye nezâretine girdi. 1879'da hidiv Tevfik Paşa onu kendi husûsî kalemine aldı ve bir çok defa, seyâhat arkadaşı olarak, berâberinde götürdü. Hidivin ölümünden sonra, Kahire'de hâkimlik yaptı ve 1895'te tekaüt olarak, ölümüne kadar (1898 sonu), kendisini edebî çalışmalarına verdi.

Clot Bey ile birlikte Muḥammed 'Alî'ye âit kısa bir tarih kitabı, sonra arap ve fransa dillerinin ana hatları ve hidiv Tevfik Paşa ile yaptığı seyâhatini manẓûm olarak yazdı. Daha sonra, kendini şiir tercümelerine hasretti: evvelâ La Fontaine'in masalları, *Paul et Virginie* romanı ve Racine'in *Alexandre le Grand*, *Esther* ve *Iphigénie* trajedilerini arapçaya tercüme etti. Fakat onun yaptığı en mühim iş Molière'in komedilerini, yeni arapça ile, yânî Mısır'da konuşulan dil ile, o günün yaşayışına göre, iktibâs etmesidir:

a. Tartuffe, *Şayḫ Matlûf* ismi ile ki, Vollers onu *Is şêḫ Matlûf* adı altında neşretti (krş. *ZDMG*, XLV, 71 v. dd.; krş. Socin, *ayn. esr.*, XLVI, 131 v. dd.); *b. Madrasat al ezvâc* (*L'École des maris*): M. Sobernheim tarafından transkripsiyon ve tercümesi yapılmıştır (Berlin, 1896); *c. al-Nisâʾ al-ʿâlimât* (*Les femmes savantes*), Fr. Kern tarafından transkripsiyon ve tercümesi yapılmıştır (Berlin, 1898); *d. Madrasat al-nisâʾ* (*L'Ecole des femmes*); *e. Riwâyat al-ṣuḳalâ* (*Les facheux*), 1897. Bundan başka *Ḥiml zacal* adlı halk şiirleri külliyâtını, taş-basması olarak, neşretmiştir.

Arap konuşma diline tercüme edilmiş olan bu komedilere mısırlılar alâka göstermediler. Dili, Mısır halkı için, pek itinâlı görülmeyen bu tercümeler hemen-hemen hiç temsil edilmemiştir. Onlardaki zengin kelime hazînesi bugünkü arapçayı tetkik eden dil âlimleri tarafından ne dikkate alınmış, ne de kullanılmıştır.

Bibliyografya: Vezin ve dil hakkında bk. Socin, Sobernheim ve Kern, *göst. yer.* Yukarıda zikredilmiş olan neşriyattan başka bk. bir de Brockelmann, *GAL*, II, 176 v.d.; şâirin kendi tarafından yazılmış hâl tercümesi için bk. 'Alî Paşa Mubârak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadîda*, XVII, 62; *al-Adab al-ʿarabîya fi 'l-ḳarn al-tâsiʿ 'oşr*, II, 91 v.d.; J. E. Sarkis, *Dictionnaire encyclopédique de bibliographie arabe* (st. 1306), II.

(M. SOBERNHEIM.)

MUHAMMED CÂFER. MUḤAMMED CAʿFAR ḲARACADĀĞÎ MÎRZÂ, Kaçar şehzâdesi Calâl al-Dîn Mîrzâ'nın münşîsi ve meşhûr Mîrzâ Fatḥ 'Alî Âḫund-zâda'nin

Azerbaycan türkçesi ile yazdığı komedilerin farsçaya mütercimi. Mirzā Fatḥ-'Alī, komedilerini neşrettikten sonra (1859), eserinin bir nüshasını, alâkadar olur ümidi ile, şehzâde Calāl al-Dīn Mirzā'ya yollamış ise de, kitap uzun yıllar şehzâdenin kütüphânesinde unutulup kalmış, nihâyet bir gün tesâdüfen Muḥammed Ca'far'ın gözüne ilişmiş ve komedilere hayran olan münşî bunları hemen farsçaya çevirmeğe karar vermiştir. Kendisine yardım eden çıkmayınca, tercümeyi kendi hesabına bastırmak mecbûriyetinde kalmış ve bu yüzden mâlî güçlüklere düşmüş idi. Tercüme, taş basması ile, Tahran'da 1874'te *Tamşīlāt* ismi altında çıkmıştır. İş bitince, Muḥammed Ca'far müellif ile mektuplaşmağa başlamış ve bu yüzden, müellif ile kendisi arasında akrabâlık olduğunu öğrenmiştir. Farsça tercümenin, İran tiyatrosu tarihi için, çok büyük bir ehemmiyeti vardır; zîrā bu te'lif tiyatro eserlerinin yazılmasını teşvik etmiştir. Ahund-zâde'nin Malkum Ḫan'ın eserleri ve hattâ Maḥmūdî gibi, daha yeni manzûm tiyatro muharrirleri üzerindeki te'siri açıkça görülmektedir. San'at bakımından Muḥammed Ca'far'ın tercümeleri başarılı sayılmaz; çünkü dili son derece ağır ve ayrıca Azerbaycan türkçesinden alınma sayısız tâbirler ile doludur. Şurası dikkate değer ki, avrupalı şarkiyatçılar Ahund-zâde'nin eserlerini, ilk olarak, farsça şekli ile tanıdılar ve bu tercümelerden mühim bir kısmını, konuşulan farsçayı öğretmek için, mektep metinleri olarak, neşrettiler (aş. bk.); hâlbuki bunlar, dillerinin bozuk olması sebebi ile, yaşayan farsçanın örneği sayılamaz.

Bibliyografya: H. Ethé (*Gr. I Ph*, II, 316); W. H. D. Haggard ve G. le Strange, *The Vazir of Lankuran* (London, 1882), bu eser için bk. A. Chodzko (*Bulletin de l'Athénée Oriental* (Paris, 1883) ve Barbier de Meynard (*Revae critique*, Paris, 19 mart 1883); ayn. mll. ve S. Guyard, *Trois comédies traduites du dialecte turc azéri en persan* (Paris, 1885); A. Wahrmund, *Monsieur Jourdan, der pariser Botaniker im Qarabāg. Neapersisches Lustspiel von Muh. Ğaʿf. Qaraġa dağı* (Wien, 1889); bu eser için bk. V. Jukovskiy (*Zap.*, 1890, V, 129—132); A. Rogers, *Three Persian Plays* (London, 1890). *Ḥaklm-i nabātāt*'ın müellif adı gösterilmeyen neşri (London, 1893): A. Krimski, *Perśki t'eatr zwidki win uźawś i jak rozwiwawś* (Kiyef, 1925), s. 83—86 (Ukrayna dilinde); E. Berthels, *Oçerk istorii persidskoy literaturı* (Leningrad, 1928), s. 130. (E. BERTHELS.)

MUḤAMMED GAVS. MUḤAMMED GAVŞ (1500 — 1562) GAVĀLİYĀRİ, bir hindli veli olup, meşhûr Şayḫ Farīd al-Dīn 'Aṭṭār'ın neslindendir. Tam adı şöyledir: Abu'l-Mu'ayyad Muḥammed b. Ḫaṭīr al-Dīn b. Laṭīf b. Mu'īn al-Dīn Ḳattāl b. Ḫaṭīr al-Dīn b. Bāyezīd b. Farīd al-Dīn 'Aṭṭār. Bâzılarına göre, onun büyük dedesi Mu'īn al-Dīn Ḳattāl Hindistan'a gelmiş ve Cavnpür'da ölmüştür. Onun kardeşlerinden biri, Şayḫ Bahlūl, Humāyūn'un hizmetinde bulunmuş ve bir muhârebede şehit düşerek, Bayāna kalesi kapısında defnedilmiştir. Kendisinin verdiği mâlûmata göre, Muḥammed Ġavṣ 906 (1500) yılında doğmuştur. Şayḫ Ẓuhūr al-Dīn Ḥâcci Ḥudūr'un mürîdi olup, Şaṭṭāriya sûfî tarîkatine mensûp bulunuyordu. Kendisi ve sekiz kardeşi, Şayḫ 'Abd Allāh Şaṭṭārī'nin *ḫalīfa* ve mürîdi Şāh Ḳāżan'ın *ḫalīfa*'sı olan Şayḫ Ḥâcci Ḥamīd'in müridi idi; Çunār dağlarında 10 yıldan fazla bir *zāhid* hayatı geçirdikten sonra, Gucarāt'a gelip, orada halk evliyâlarından âlim Şayḫ Vâcih al-Dīn Gucarātī ile tanıştı. 966 (1558) yılında Āgra'ya gitti ve orada Akbar tarafından büyük hürmet ve itibar gördü. Sonra tekrar Gavâliyār'a geri döndü ve 970 (1562)'te orada öldü. Humāyūn da onun sâdık mürîdi olmalıdır.

Muḥammed Ġavṣ muhtelif sûfî eserlerinin müellifidir. Halk arasında en çok yayılmış olan eseri, *al-Cavāhir al-ḫamsa* veya *al-Sarā'ir al-ilāhiya fī cavāhir āyāt al-Cavāhir al-Ğavşiya* (Fas tab., 1318) olup, arapça yazılmıştır; eserini 956 (1549)'da tamamlayıp, sonra ilâve ve tashihler ile farsçaya tercüme etmiştir. Diğer eserleri şunlardır: *Ḫalīd-i maḫāzin*, *Baḥr al-ḥayāt* ve *Mi'rāc-nāma*. Rivâyete göre, onun *Mi'rāc-nāma*'deki vecdî fikirleri Gucarāt ulemâsı tarafından tasvip olunmamış ve onların tâkibâtı ile ölüme mahkûm edilmiş ise de, yukarıda zikri geçen Şayḫ Vacih al-Dīn'in tam zamanında müdâhalesi sâyesinde, idamdan kurtulmuştur.

Bibliyografya: *Catalogue of Bankipore Library*, XVI, nr. 1383/1384; *Aḫbār al-aḫyār*, s. 236; *Ḫazīnat al-aṣfiyā'*, s. 969; *Taẕkira-i 'ulamā'-i Hind*, s. 206; bk. bir de *Kaşf al-ẓunūn*, II, 643; Ethé, *India Office Lib. Cat.*, nr. 1875—1876; Loth, *Arab. Cat.*, nr. 671/672; C. Brockelmann, *GAL*, II, 418 ve *Suppl.*, II, 616.

(ABDUL MUQTADIR.)

MUḤAMMED ḪAN. MUḤAMMED ḪĀN (?— 1743) BANGAŞ, Ġażanfar Cang adı ile mâruf bir nevvâb olup, Bangaş kabîlesinin Rohila kolunun reisi idi. Farruḫābād şehrini, metbu hükümdar Farruḫsiyar adına kurmuştur. Muḥammed Şāh, Dehli hükümdarı olunca, Muḥammed Ḫan Bangaş'ı 114

(1730)'te Mālva'ya vâli tâyin etmiş ise de, Mahratta'ların devamlı hücûmlarını durduramadığı için, 1145 (1732)'te bu vazifeden alarak, İlâhâbâd vâliliğine tâyin etmiştir. Muḥammed Han, başlarında raca Çhatursāl'ın bulunduğu Bundēlaları itâat altına almak niyetinde idi. Önce bir çok bölgeleri zaptetti ise de, yolları bilmediği için, Çhatursāl, Peşva Bācī Rāo'nun yardımı ile, onu ordusu ile birlikte, ansızın çevirdi. Nevvâb Caytgarh kalesine sığındı; oğlu Cang, topladığı bir efgan ordusu ile, Caytgarh kalesi üzerine yürüdü ve emniyet tertibâtı alarak, babasını İlâhâbâd'a götürdü. Bunun üzerine hükümdarın nâzırları onu vâlilikten azlettiler. Muḥammed Han 1156 (1743)'da öldü.

Bibliyografya: *Ma'āṣir al-umarā'*, II, 771—774; *Tārīḫ-i Farruḫābād* (Asiatic Society nüshası), var. 9, 13, 18, 20, 26, 46 v. dd.; *Imperial Gazetteer of India*, XII, 64 v.d. (M. HIDAYET HOSAYN.)

MUHAMMED HASAN HAN. MUḤAMMED ḤASAN HAN, iranlı bir edip olup, 19 şevvâl 1313 (3 nisan 1896)'te ölmüştür. Şeref unvanları, sırası ile, *Ṣanī' al-dawla* ve *I'timād al-salṭana* idi.

Anne tarafından Kaçarlar [b. bk.] ile akrabâ idi. Baba tarafından ise, moğul hükümdarlarından geldiğini iddia ediyordu. Babası Merâgalı Ḥāccī 'Alī Han (1852'de Sulaymān Han'ın sûikasd teşebbüsünü meydana çıkardı) Nāṣir al-Dīn Şāh'ın sâdık bir hâdimi idi. Oğlu da, gençliğinden itibâren, sarayın hizmetinde bulunuyordu.

Muḥammed Ḥasan Han 1268 (1851)'de kurulan dār al-funūn'un ilk talebelerinden idi ve orada 12 yıl kaldı. Sonra Arabistan'a vâli tâyin edilen babasına refâkat etti. 1280 (1863)'de Paris elçiliği ikinci kâtipliğine tâyin edildi. Üç buçuk yıl orada kaldı. Tahran'a dönünce, şâhın mütercimi oldu ve bu vazife ile seyâhatlerinde ona refâkat etti. 1288 (1871)'de tercüme kalemi (*dār al-tarcuma*) ile matbuat dâiresi (*dār al-ṭibā'a*) reisi ve resmî gazetenin (*Rūznāma-i dawlatī*) müdürü oldu. 1290 (1873)'da saray nâzırlığına ve adliye nezâreti muâvinliğine getirildi ve sonradan rütbesi mütemâdiyen yükseldi.

E. G. Browne, Muḥammed Ḥasan Han'ın eserleri hakkında çok ağır bir hüküm verir: onu fakir âlimlerin kendisi için yazdıkları kitapların üzerine kendi ismini koydurmak ile suçlandırır. Öte taraftan Jukovskiy, Muḥammed Ḥasan Han'ın eserlerinden sitâyiş ile bahseder ve her ne kadar Şayḫ Hāşimī'nin Bombay'da çıkan hiciv mâhiyetindeki bir eserinden sonra, Muḥammed Ḥasan Han'ın telkini üzerine sansür usûlü konuldu ise de, onun bir çok edebî teşebbüsleri teşvik edici rolünü över (msl. *Kur'an*'ın, satır aralarında farsça tercümeleri, miftahı ve fihristi ile bastırılması, latin harfleri ile bir matbaa kurulması, Muşīrīya mektebinin te'sisi, günlük matbuâtın teşvikı v.b.).

Aslında Muḥammed Ḥasan Han'ın ismini taşıyan ve çok defa faydalı olan eserlerin sayısı pek çoktur. Esâsen kâtiplerin yardımı olmaksızın bu eserlerin bir kısmı bile yazılmazdı. Ne şekilde olursa-olsun, kâtipleri teşvik etmek şerefi Muḥammed Ḥasan Han'a âittir. Muḥammed Ḥasan Han'ın başlıca çalışmaları İran tarih ve coğrafyasına dâir olup, bunlar da çok defa yıllık (*sāl-nāma*) şeklindedir. Bu eserler şunlardır:

1. *Mir'āt al-buldān*, I. cild. Bu eserin, biri 1293'te, diğeri 1294'te olmak üzere, iki baskısı vardır (bir coğrafya lugati olan bu cild *ā—t* harflerini ihtivâ eder; 1296'da basılan II. cildde de Nāṣir al-Dīn Şāh'ın 1—15 yıllık saltanatının tarihi ile takvimi ihtivâ eder. III. cild Nāṣir al-Dīn'in 16—32 yıllık saltanatının tarihi); IV. cild, 1299 (coğrafya lugatının *s—c* harfleri ile 1296 yılı tarihini içine alır). Bu cildin coğrafyaya dâir kısmında, Yāḳūt'tan, avrupalı seyyahlardan nakiller ve bilhassa yerli müellifler tarafından hazırlanmış hulâsa notlar bulunur (*Mir'āt al-buldān*'dan bir parça: *Tārīḫ-i Bābil va Nīnavā* adı ile, 1311'de Bombay'da neşredilmiştir). 2. *Tārīḫ-i muntaẓam-i Nāṣirī*, 3 kısımdır. 1298—1300 yılları arasında basılmıştır (hicretten itibâren kendi zamanına kadar gelen bu tarihin 3. cildi Kaçarların 1194—1300 yılları arasındaki tarihini ihtivâ eder). 3. *Maṭla' al-şams*, 3 cild olup, 1301—1303 yılları arasında basılmıştır (mühim arkeoloji mûtâları ile birlikte Horasan seyâhatine dâir notlar; II. cild, s. 165—213: Şāh Ṭahmāsp'ın hâl tercümesi ve II, 469—500'de Meşhed câmii kütüphânesindeki kitapların bir listesini içine alır). 4. *Kitāb ḫiccat al-sa'āda fī ḫaccat al-şahāda* (Tahran, 1304, Tebriz, 1310) iki defa basılmış olup, Kerbelâ şehidlerinden bahseden bir tarih kitabıdır; 5. *Ḫayrāt*un *ḥisān*un (krş. *Kur'an*, LX, 70), 3 cild, 1304—1307'de basılmış olup, meşhur islâm kadınlarının tercüme-i hâllerini ihtivâ eder. 6. *Kitāb durar al-tīcān fī tārīḫ Banī Aşkān*, 3 cild 1308—1310 (Arşakîler tarihi). 7. *Kitāb al-ma'āṣir va'l-āṣār*, 1309 (Nāṣir al-Dīn Şāh saltanatının 40. yıl dönümü için tarihî yıllık). 8. *Kitāb al-tadwīn fī aḥwāl cabal Şarwīn*, 1311 (Mâzenderân'da Savād-kūh'un tarih ve coğrafyası).

Edebiyat sâhasında Muḥammed Ḥasan Han sâdece mütercim idi (isviçreli Robinson âile-

si, Jules Verne 'in romanları, Amerika 'nın keşfi, *Târîḫ-i inkişâf-ı yangi dunyâ*, Tahran, 1288; Hind ayaklanması (1857) hakkındaki hâtıraları), onun kaleminden çıkma bir çok mektep kitapları (coğrafya, fransızca grameri v.b.) da vardır.

Bibliyografya: V. A. Jukovskiy, *Muḥammed Ḥosan Ḫān'ın ölümü* (*ZVO*, 1896, X, 187—191); E. G. Browne, *Persian Literature on Modern Times*, s. 483 v.d.; Edwards, *Catalogue of Persian Books of the Brit. Mus.*, s. 479 v.d. (V. MINORSKY.)

MUHAMMED HÜSEYİN. MUḤAMMED ḤUSAYN (? — 1543) TABRİZİ, İran'ın meşhûr hattatlarından olup, meşhur Mîr Sayyid Aḥmed Maşhadi'nin talebesi ve Mîr 'İmâd'ın hocasıdır. İran'da çok rağbette ve daha az meşhur olan yazı san'atındaki harikulâde mahâreti, kendisine *mihîn ustâd* ("en büyük üstad") unvânını kazandırdı. Babası Mirzâ Şukrullâh Safevîlerden Ṭahmâsp I. (1521—1576)'ın yanında *Mustavfî al-mamâlik* idi. San'atkârın kendisi ise, şark kaynaklarına göre, Şâh İsmâ'îl II. (1576—1578)'in vezîri idi. Fakat efendisinin teveccühünü kaybedip, Hindistan'a kaçmağa mecbûr oldu ve ölünceye kadar orada kaldı. Ch. Rieu, ölüm tarihi olarak, 950 (1543)'yi gösterirse de, bu tarih hâl tercümesine dâir elde bulunan bilgi ile bağdaşmamaktadır ve hakikaten doğru değildir. Hayatının geri kalan kısmını Hindistan'da geçirmiş olduğu, kendi elinden çıktığı bilinen yazmaların çoğunun Hindistan'da tamamlanmış olmasından anlaşılmaktadır. Tebriz hankahları ve mescidleri üzerindeki kitâbeler, onun şâheserleri olarak, zikredilebilir. Maalesef bu kitâbeler, zelzeleden tamâmiyle harâp olmuştur. Bu kitâbelerin tamamlanmasından sonra, Muḥammed Husayn Tabrîzî hacca gitti; dönüşünde kendisini İran şiirinin şâheserlerini istinsaha verdi. İran şâiri Amîr Şâhî'nin onun elinden çıkma bir divanı Cambridge üniversitesi kütüphânesinde bulunmaktadır.

Bibliyografya: Cl. Huart, *Les calligraphes et les miniaturistes de l'orient musulman* (Paris, 1908), s. 237; E. Browne, *A Catalogue of the Persian Mss. in the Library of the University of Cambridge* (1896), nr. 265, s. 353; Mirzâ Ḥabîb, *Ḫaṭṭ u ḫaṭṭâṭân* (İstanbul, 1306); *Târîḫ-i 'Âlamârây-i 'Abbâsî* (Tahran, 1314), s. 126; Ch. Rieu, *Catalogue of the Persian Mss. in the British Museum*, s. 782a, 783a, 785a.

(E. BERTHELS.)

MUHAMMED İSMAİL. MUḤAMMED İSMÂ'İL (1781—1831) B. 'ABD AL-ĠANÎ AL-ŞAHİD, MAVLÂNA, Dehli'de, menşe'ini halife 'Omar'e kadar götüren bir âileye mensûp olarak, 28 şevvâl 1196 (1781)'da doğmuştur. Meşhûr Mavlânâ Şâh 'Abd al-'Azîz (ölm. 1239=1823)'in yeğeni olup, küçük yaşta babasını kaybettiğinden, amcası Mavlânâ 'Abd al-Ḳâdir (ölm. 1242=1826)'in yanında büyümüştür. Gençliğinde Camna'da, yüzmeği tahsile tercih etmesine rağmen, kuvvetli bir hâfıza ve keskin zekâsı sâyesinde, sonraları bir âlim olmuştur.

O vakitler Hindistan müslümanları arasında çok câri olan *şirk*, yâni puta tapma temâyülünden nefret eden Muḥammed İsmâ'îl, büyük bir gayret ile, islâmiyetin akîde'erini yaymağa başladı. Sayyid Aḥmed al-Mucaddid in müessir şahsiyetinin te'siri altında, onun mürîdi ve dâimî arkadaşı oldu. 1236 (1820) yılında onunla birlikte Mekke'ye ve sonra büyük bir hürmet ile karşılandıkları İstanbul'a geldi. Altı sene sonra Dehli'ye dönüş'erinde etraflarına bir çok taraftar topladılar. 1243 (1827)'te, kalabalık mürîdleri ile berâber, Peşâver'e giderek, Sikhlere karşı cihad ilân ettiler. Fakat efganlıların an'anelerinde vücûda gelen bâzı yenilikler yüzünden, nufûzları azaldı ve bir ric'at esnâsında sikhler ile vukûa gelen bir çarpışmada şehid düştüler (1247 = 1831).

Muḥammed İsmâ'îl şu eserleri te'lif etmiştir:

1. *Risâla uṣûl al-fiḳh*, hanefî mezhebine göre, fıkıh usûlü esasları üzerine yazılmış bir risâledir.

2. *Manṣab-i imâmat*, imamlık hakkında yazılmış farsça bir eserdir.

3 *Taḳviyat al-îmân*, urdu dilinde yazılmış bir akâid kitabı (1293 te basılmış ve Mîr Şahâmat 'Alî tarafından, ingilizceye tercüme edilmiştir, krş. *JRAS*, XIII, 316').

4. *Ṣirât al-mustaḳîm*, islâmın esasları hakkında farsça yazılmış bir eserdir.

Bibliyografya: Şiddîḳ Ḥasan, *Itḥâf at-nubalâ'*, s. 416; Sayyid Aḥmed Han, *Âṣâr al-ṣanâdîd*, II, 97; *JRAS*, XIII, 310.

(M HİDAYET HOSAIN.)

MUHAMMED KÂZIM. MUḤAMMED KÂZİM (? —1681), B. MUḤAMMED AMİN Avrangzîb'in münşîsi, yâni resmî kâtibi olup, resmî evraka istinâden devrinin tarihini yazmağa me'mûr edilmiş ve bu eserin, tashih edilmek üzere, hükümdara arzedilmesi emr'ni almış idi. Acmîr'e giderken imparatora refâkat etmiş, fakat orada hastalandığı için, Dehli'ye geri götürülmüştür. Dehli'ye döudükten kısa bir müddet sonra, 1092 (1681)'de vefat etmiştir.

Yazmış olduğu tarih *'Âlam gîr-nâma* adı ile mârûftur. Eser Avrangzîb'in 1068 (1657)'de Avrang-âbâd'dan hareketi ile başlayarak, 1078

(1667)'e kadar devâm etmektedir. *'Ālamgīr-nāma* 1865—1868 'de Kalküte 'de *Bibliotheca Indica* 'da neşredilmiştir.

Bibliyografya: Ḫāfī Ḫān, *Muntaḫab al-lubāb*, II, 210; Elliot-Dowson, *History of India*, VII, 174—180; N. Lees (*JRAS*, N. S., III, 464); Rieu, *Cat. of the Persian MSS. Br. Mus.*, II, 267a.

(M. HIDAYET HOSAIN.)

MUHAMMED LÂLEZÂRÎ. [Bk. MEHMED TÂHİR.]

MUHAMMED MUHSİN. MUḤAMMED MUḤSİN (1730 — 1812) AL-ḤACC, Āġā Faḍl Allāh 'ın oğlu olup, 1143 (1730) yılında Hüglî 'de doğmuştur. Zengin bir iranlı tâcir olan Āġā Faḍl Allāh XVIII. asırda Hindistan 'a gelmiş olup, daha önce Murşidābād 'da çok iyi giden bir iş sâhibi bulunuyordu. Daha sonra inkişaf etmekte olan Hüglî limanını daha müsâit bularak, oğlu Ḥācc Fayż Allāh ile oraya göç etmiştir.

Hüglî 'de, Āġā Faḍl Allāh gibi, aslen iranlı olup, burada yerleşmiş ve Avrangzēb sarayına girip-çıkan bir Āġā Muṭahhar daha var idi. Bu hükümdar kendisine Cisūr 'da ve Bengâle 'nin diğer yerlerinde geniş *cāgīr* 'ler vermiş olduğundan, Āġā Muṭahhar, mülkünü eline almak üzere, Dehli 'den şark eyâletlerine hareket etti. Eline geçen bu yeni bir mülkü çok iyi idâre ederek, kısa zamanda bütün eyâlette en zengin adamlardan biri oldu. Asıl ikamet yeri olarak Hüglî 'yi seçti. Uzun seneler çocuksuz kalan Āġā 'nın, çok ilerilemiş yaşta iken, bir kız evlâdı dünyaya geldi. Bu biricik kızı Mānū Cān Hanım 'a bütün sevgisi ile bağlanmış ve ölüm yatağında bütün malını bu henüz 7 yaşında bulunan kızına bırakmıştır. Bu haroketinden dolayı haksızlığa uğradığını düşünen Āġā Muṭahhar 'ın dul zevcesi eski kocasının dostu Āġā Faḍl Allāh 'ın oğlu Ḥācc Fayż Allāh ile evlenmiştir. Bu nikâhtan Ḥācc Muḥammed Muḥsin doğmuştur ki, üvey kardeşi Mānū Cān Hanım 'dan 8 yaş küçüktür. İlk tahsilini Hüglî 'de yapmış olan Muḥammed Muḥsin, bunu devam ettirmek üzere, Murşidābād 'a gitmiştir. Orada tahsilini tamamladıktan sonra, Hüglî 'ye, kardeşinin evine döndü. Bundan sonra uzun bir seyâhate çıkarak, 27 yıl içinde Hindistan, Arabistan, İran ve orta Asya 'yı dolaşmıştır. 60 yaşında, nihâyet gezmekten vazgeçip, evine dönmeğe karar verdi. Yol üzerinde bâzı yerlerde bir müddet kala-kala nihâyet Luknov 'a geldi. Oradan hareket ile 1216 (1801) 'da Murşidābād 'a gelip, burada yerleşmek istedi. Fakat o seyâhatte iken, üvey kardeşi Mānū Cān Hanım Āġā Muṭahhar 'ın bir yeğeni olan Ṣalāḥ al-Dīn Muḥammed Han ile evlenmiş idi; kocası genç yaşında vefat etmiş olduğundan, şimdi de üvey kardeşini endîşe ile bekliyordu. Kardeşinin ricâsı üzerine, Muḥammed Muḥsin Hüglî 'ye geldi ve Mānū Cān Hanım 81 yaşında 1218 (1803) yılında ölümünde bütün servetini Muḥammed Muḥsin 'e bırakan bir vasiyet-nâme tanzim etti.

Böylece Muḥammed Muḥsin 73 yaşında ancak bu büyük servete sâhip oldu ve bununla Bengâle 'deki din kardeşlerinin tahsil ve tenvirine yardım edebildi. Kendisi evlenmemiş olduğu gibi, üvey kardeşinin ölümünden sonra akrabâlarından da kimse kalmamış idi. Bütün arzusu, bu büyük servetin, kendi ölümünden sonra, hayır işlerine sarfının te'mini idi. Bunun için 26 nisan 1806 (7 safer 1221) 'da bütün gelirini, müddetsiz olarak, bayır işlerine vakfeden bir vesîka tanzim etti.

Ḥācc Muḥammed Muḥsin bu kararından sonra da 6 yıl yaşamıştır. Kendisine aş.-yk. ayda 100 *rupya* kadar bir gelir te'min eden bir şey alıkoymuştur. 1227 (1812) yılında 82 yaşında vefat edince, kendisinin muhteşem bir şekilde imar ettiği *İmāmbārā* 'nın bahçesinde defnedilmiştir.

Bibliyografya: F. B. Bradley-Bert, *Twelve Men of Bengal* (Kalküte, 1910), s. 35 — 59; Mahēndra, Chandra Mitra, *Life of Haji Mohammed Mohsin* (Kalküte, 1880), s. 1 — 29; O Malley, *Bengal District Gazetteers Hooghly* (Kalküte, 1912), s. 292 v. dd.; D. G. Crawford, *Hooghly Medical Gazetteer* (Kalküte, 1903), s. 243: *Bengal Past and Present* (*Journal of the Calcutta Historical Society*, 1908, II, 63 v. dd.).

(M. HIDAYET HOSAIN.)

MUHAMMED MUİZ-ÜD-DİN. [Bk. MUḤAMMED B. SĀM.]

MUHAMMED MURTAZA. MUḤAMMED MURTAŻĀ (1732 — 1791) B. MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. 'ABD AL-RAZZĀḲ ABU 'L-FAYŻ AL-ḤUSAYNİ AL-ZABİDİ AL-ḤANAFİ, bir arap âlimi olup, 1145 (1732) 'te Ḳannūc yakınındaki Bilgrām 'da doğmuştur. Bir çok seneler muhtelif yerlerde tahsilini yaptıktan sonra 9 safer 1167 (7 kânûn I. 1753) 'de Kahire 'de yerleşti. Orada verdiği dersler ile hadîs ilmine olan alâkayı yeniden canlandırmağa muvaffak oldu. Yukarı Mısır 'da bir arap şeyhi olan Humām 'ın yanında ve Mısır 'ın küçük şehirlerinde dâimâ arzu edilen ve iyi kabûl gören bir misâfir idi. Onun şöhreti Mısır 'dan Sudan 'a ve Hindistan 'a kadar yayıldı. 1191 (1777) yılından beri hukûmetten kendisine maaş bağlanmıştır. Şâbân 1205 (nisan 1791) 'te ise, Kahire 'de vebâdan ölmüştür.

İki büyük şerhi onun en mühim eserlerini teşkil eder. al-Fīrūzābādī'nin *Ḳāmūs*'una *Tāc al-'arūs*'u yazmış ve bunu 1181 (1767)'de, 14 yıllık bir çalışmadan sonra, tamamlamıştır. Mukaddimesinde istifâde ettiği yüze yakın kaynağı zikretmesine rağmen, ilâvelerin çoğunu İbn Manẓūr'un *Lisān al-'arab*'ından harfîyen nakletmiştir; eser, nâ-tamam olarak, 5 cild hâlinde Kahire'de 1286/1287'de ve 10 cild hâlinde Kahire'de 1307'de basılmıştır. Ayni şekilde büyük bir şerh de al-Ġazzālī'nin, *Iḥyā' 'ulūm al-dīn*'ine yazılmış olup, *Itḥāf al-sāda al-muttaḳīn* ismini taşımaktadır; burada kelimelerin izahları yanında, bilhassa Ġazzālī'de zikredilen hâdiselerin tevsikına gayret etmiştir. Eser Fas'ta 1301 — 1304'te 13 cild ve Kahire'de 10 cild hâlinde basılmıştır. Bunlardan başka Muḥammed Murtaẓā kelime tetkikleri, hadîs ilmi ve 'Alī-evlatları şeceresi hakkında da bir çok risâleler yazmıştır: 1. *Naṣvat al-irtiyāḥ fī bayān ḥaḳīḳ al-maysir va 'l-ḳidāḥ*, nşr. Landberg, *Primeurs arabes*, I, 40—55; 2. *al-Ḳavl al-maḍbūṭ fī taḥḳīḳ lafẓ al-tābūt*, Kahire, *Fihrist* [2], I, 96; 3. *Taḥḳīḳ al-vasā'il li-ma'rifat al-mukātabāt va 'l-rasā'il*, Musul, Dāvūd, *Maḫṭūṭāt*, s. 140, 1; 4. *al-Amāli al-Ṣayḫānīya*, Cāmi' Ṣayḫū'da hadîs hakkında verdiği derslerinin notları, Berlin, Ahlwardt, nr. 10253; 5. *Risāla fī aḥādīṯ yavm ol-'āṣūrā'*, Kahire, *Fihrist*, VI, 208; 6. *Tuḥfat al-ḳamā'il fī madḥ ṣayḫ al-'arab İsmā'īl*, bir *maḳāma* şeklinde, Kahire, *Fihrist*, III, 47; 7. *Iżāḥ al-madārik fī 'l-ifṣāḥ 'ani 'l-'avātik*, 4. rebiülâhır 1194 (10 nisan 1780)'te tamamlanmıştır, *ayn esr.*, V, 51; 8. *Caẕvat al-iḳtibās fī nasab bani 'l-'Abbās*, 26 zilhicce 1182 (mayıs 1769)'da tamamlanmıştır, *ayn. esr.*, s. 150; 9. *Ḥikmat al-işrāḳ ilā kuttāb al-āfāḳ*, arap yazısı tarihi ile meşhûr hattâtlar hakkında olup, 12 zilhicce 1184 (30 mart 1771)'te tamamlanmıştır, *ayn. esr.*, s. 163; 10. *al-Ravż al-mi'ṭār fī nasab al-sāda āl Ca'far al-Ṭayyār*, *ayn esr.*, s. 205; 11. *Muzīl niḳāb al-ḫafā' 'an kunā sādātinā bani 'l-Vafā'*; 16 ramazan 1187 (21 teşrin II. 1774)'de tamamlanmıştır, *ayn. esr.*, s. 343; 12. *Nisbat al-Sayyid Muḥammed Efendi İbn Ḥavvā' bint Aḥmad*, *ayn. esr.*, s. 346, b, 8.

Bibliyografya: al-Cabartī, *'Acā'ib al-āṯār* (Kahire, 1927), II, 196—210, buna istinâden 'Alī Paşa Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-tavfīḳīya al-cadīda* (Bulak, 1306), III, 94 v. dd.; Mu'min al-Şablancī, *Nūr al abṣār fī manāḳib āl bayt al-muḫtār* (Bulak, 1290), s. 273 v. dd.; C. Brockelmann, *G A L, Supplement*, II, 696.

(C. BROCKELMANN.)

MUHAMMED SAİD. MUḤAMMED SAİD (MİR CUMLA), XVII. asırda, Haydarâbâd hukümdarı 'Abd Allāh Ḳuṭb Şāh'ın nâzırı olup, aslen kuyumcu idi ve nâzır olmadan evvel Dekkan'de zenginliği ile meşhûr idi. 'Abd 'Allāh Avrangzēb tarafından yenildikten sonra, Mīr Cumla bu sonuncunun hizmetine girdi ve 1071'den 1075'e kadar (1660—1664) Bengâle vâliliğinde bulundu. Avrangzēb ile muhârebeye girişen kardeşi Şāh Şucā'ı mağlûp etti. Mīr Cumla, bundan sonra 1072—1073 (1661—1662)'te Kuh Bihār ve Assām'ın zaptına me'mûr edildi. Bu iki ülkeyi istilâ etti ise de, yağmur mevsimi ve ordusu içinde baş-gösteren salgın hastalık yüzünden, geri dönmek zorunda kaldı ve dönüşten az sonra, sefer esnâsında tutulduğu dizanteriden kurtulamıyarak, 1073 (1663)'te Dekken'de öldü.

Bibliyografya: *Ma'āṯir al-umarā'*, III, 530; Blochmann (*JASB*, XLI/I, 51); Elliot-Dowson, *History of India*, VII, 199; *Imperial Gazetteer of India*, II, 402; VII, 214; Elphinstone, *History of India* (1889), s. 583—613. (M. HIDAYET HOSAIN.)

MUHAMMED ŞAH. MUḤAMMED ŞĀH (1702—1748). Muḥammed Rūşan-aḫtar (yâni „parlak yıldız") lekabını taşıyan Dehli imparatoru, Bahādir Şāh'ın oğlu Cihāndār Şāh'ın taht kavgası esnâsında ölen üç kardeşinden Cihān Şāh'ın oğludur. 24 rebiülevvel 1114 (7 ağustos 1702) cuma günü doğmuş ve 25 zilkâde 1131 (29 eylûl 1719) tarihinde, Rafī' al-Davla'nin ölümünden sonra, iki seyyid kardeşi, Sayyid 'Abd Allāh ve Sayyid Ḥusayn tarafından, tahta çıkarılmıştır. Muḥammed Şāh, takriben 30 sene saltanattan sonra, oğlunun Aḥmed Şāh Abdālī [b. bk.]'ye karşı yaptığı Sarhind meydan muhârebesinden 1 ay sonra, 27 rebiülâhır 1161 (16 nisan 1748) perşembe günü ölmüş ve Dehli'de Niẓām al-Dīn Avliyā' türbesinin karşısına düşen avluya defnedilmiştir. Muḥammed Şāh, Dehli'de hüküm süren Timurlu sülâlesinin oldukça muktedir son hükümdarıdır, denilebilir. Kendisinden sonra tahta çıkarılan aynı sülâleden bâzı şehzâdeler saraya mensup asîllerin elinde kukla vaziyetinde kalmışlardır.

Bibliyografya: Muḥammed Hāşim Ḫāfī Ḫān, *Muntaḫab al-lubāb*, III, 840; Elliot-Dowson, *History of India*, VII, 485; Eliphinstone, *History of India* (1889), s. 692.

(M. HIDAYET HOSAIN.)

MUHAMMED ŞAH I. MUḤAMMED ŞĀH I. (?—1315), 'ALĀ' AL-DĪN ḪALACĪ, 695 (1295)'te Ilāh-ābād eyâletinde Kara Mānikpūr'da ihânet ile öldürdüğü Sultan Calāl al-Dīn

Fîrûz Şâh II. 'ın yeğeni ve dâmâdıdır. Aynı sene içinde Dehli'de tahta çıkmıştır. Gucarât'ı geri almış (697 = 1297), Çitor'u zapt ve Racputları bir müddet için kendisine tâbî kılmıştır (703 = 1303). Bir harem ağası olan kumandanı Malik Kâfûr, Deogîr ile Varangal'ı zaptederek, Dehli devletinde Dekken eyâletini teşkil etti. Muhammed Şâh devrinde devletin refah içinde olduğu söylenir. Çağdaş şâirlerden Amîr Ḫusrav ve Ḫvâca Ḥasan ilk safta geliyorlardı; Hindistan'ın en büyük velîlerinden Şeyḫ Niẓâm al-Dîn Avliyâ' aynı devirde yaşamıştır. Muhammed 715 (1315) senesinde ölmüş ve sağlığında eski Dehli'de inşa ettirdiği türbeye gömülmüştür.

Bibliyografya: 'Abd al-Bâḳî Nihâvendî, *Ma'âṯir-i Raḥîmî*, s. 322—330; Niẓâm al-Dîn Aḥmed Haravî, *Ṭabaḳât-i Akbarî* (Luknov, 1875), s. 68—86; Sayyid Aḥmed Han, *Âṯâr al-ṣanâdîd* (Dehli, 1874), II, 157; Wright, *Cat. of the coins in the Indian Museum* (Kulküte), II, 8; Elphinstone, *History of India* (1889), s. 390—400.

(M. HİDAYET HOSAIN.)

MUHAMMED ŞAH I. MUḤAMMED ŞAH I. (? — 1377), Dakhan Bahmanî sülâlesinin ikinci hükümdârı olup, umûmiyetle yanlış olarak, Ḥasan Gangû adı ile anılan Ḥasan 'Alâ' al-Dîn Bahman Şâh'ın büyük oğludur. 11 şubat 1358'de babasına halef olan Muḥammed 4 eyâletinin ve ordunun idâresini itinâ ile tanzim etti. Hind sarraflarının Muḥammed'in tedâvüle çıkarttığı altın paraları eritmek husûsundaki inatları umûmî bir katliam ile neticelendi ve Muḥammed bu yüzden Warangal ve Vicayanagar hindû devletlerinin düşmanlığını celbetti. Muḥammed Warangal sâhibi Kânhayya'nın topraklarına üç defa akın etti ve oğlu Venâyek Deva'yı öldürdü; sonunda büyük mikdarda tazminat ödemeğe ve Golkonda şehri ile bölgesini terke mecbûr etti. Muḥammed bu başarıdan sonra, Vicayanagar sâhibi Bukka I.'ye, bir takım rakkaseler ücretini onun hazînesinden ödetmek üzere, bir çek yazmak sûretiyle, ağır hakarette bulundu. Bukka Raîçûr Doâb'ı istilâ etti, Mugdal'ı aldı ve müdâfaa kuvvetlerini kılıçtan geçirdi. Muḥammed, Bukka'ya karşı yürüdü; son derece şiddetli bir taarruz ile onu yendi ve Mugdal'ı geri alarak, yağmur mevsimini orada geçirdi. 1367 senesinde Kavthal'de karşılaştığı Bukka'yı tekrar yendi, istisnâsız bütün tebeasını öldürdü. Hindliler, 400 000 kişinin katliâmı karşısında, korkuya düştüler; sulh istemeğe mecbûr kalan Bukka, kendi hazînesine yazılan çeki kabûl etti ve bir tazminat ödedi. Buna karşılık kendisine, ileride vukû bulacak harplerde gayr-i muḥârip halka dokunulmayacağına dâir, te'minat verildi. Bu anlaşma, ara sıra ihlâl olundu ise de, iki devlet arasında uzun bir müddet devam eden harplerin dehşetini bir dereceye kadar hafifletti. Muḥammed Vicayanagar'a dönünce, 1367 senesinde Gulbarga büyük câmiini tamamladıktan sonra, bir kaç senedenberi Devlatâbâd'da isyân etmiş bulunan amca-zâdesi Bahrâm Han Mâzandarânî'ye karşı yürüdü; ordusunu yendi ve reisleri Gucarât'a götürdü. Muḥammed 1377 senesinde öldü ve yerine büyük oğlu Mucâhid geçti.

Bibliyografya: Muḥammed Ḳâsim Firişta, *Gulşan-i İbrâhîmî* (Bombay, 1832); *Muntaḫab al-lubâb* (*Bibl. Ind.*, III, *ASB*); *Burhân-i Ma'âṯir* (yazma) ve trc. J. S. King (*The History of the Bahmanî Dynasty*); *An Arabic History of Gudjarât* (nşr. E. Denison Ross, *Indian Text Series*); *The Cambridge History of India*, III, fasıl XV.

(T. W. HAIG.)

MUHAMMED ŞAH II. MUḤAMMED ŞÂH II. (? — 1397), Dekkan'in Behmenî sülâlesinin 5. hükümdarı olup, sülâlenin kurucusu olan 'Alâ' al-Dîn Bahman Şâh'ın en küçük oğlu Maḥmûd Han'ın oğludur. Amcası Dâvûd Şâh'ın ölümünden sonra, 20 mayıs 1378 de tahta çıkarılmıştır. Firişta'nin bu hükümdarın adının Maḥmûd olduğuna dâir ifâdesi, bütün avrupalı tarihçileri hatâya düşürmüş ise de, bu yanlış kitâbeler ve sikkelerin üzerindeki yazılar ve diğer tarihî vesîkalar ile çürütülmüş bulunuyor.

Muḥammed II. sulh-sever, edebiyat ve şiiri koruyan bir zât idi. Saltanat devrinde hiç bir harp olmamıştır. Ḥâfiẓ Şîrâzî'yi sarayına çağırmış ve büyük şâir, oraya gitmek üzere, Şiraz'dan yola çıkmış ise de, Basra körfezinde tutulduğu bir fırtınadan çok korktuğu için, derhâl karaya çıkarak memleketine dönmüş ve Muḥammed'e gönderdiği meşhûr bir kasîde ile, mâzeretini bildirmiştir.

1387 — 1395 senelerinde Dekken'de korkunç bir kıtlık oldu. Hükümdarın buna karşı aldığı yardım tedbirleri arasında, buğdayın serbest idhâli, çocukların mekteplerde devlet hesabına yatıp kalkmaları ve yiyip-içmeleri, *Kur'an* okuyucuları ile körlere husûsî tahsisat ayrılması gibi kararlar var idi. Muḥammed 20 nisan 1397 tarihinde öldü ve yerine büyük oğlu Giyâṯ al-Dîn geçti.

Bibliyografya: Bk. mad. MUḤAMMED ŞÂH I. ve bir de *JASB* (1904), LXXIII, 1. kısım.

(T. W. HAIG.)

MUHAMMED ŞAH III. MUḤAMMED ŞÂH III. (1454—1482), LAŞKARÎ. Dekken Behmenî sülâlesinin 13. hükümdarı;

Humâyûn Şâh'ın en küçük oğlu olup, 30 temmûz 1463'te, 6 yaşında iken, büyük kardeşi Niẓâm Şâh'ın yerine geçti. Vezîri meşhûr Maḥmûd Gâvân Malik al-Tuccâr, Ḫvâca Cihân idi. 1467 senesinde Malvâ'ya karşı yapılan bir sefer başarısızlık ile neticelenmiş ise de, 1469 ve 1471 senelerinde Maḥmûd Gâvân cenûbî Konkan'ı fethetti. 1472'de Vicayanagar'dan getirilip, müslüman olarak yetiştirilen ve bir brahman olan Malik Ḥasan Bahrî, Niẓâm al-Mulk'e, cenûbî Urîsa'ya yaptığı başarılı bir sefere mükâfat olarak, Telingâna vâliliği verildi. Yine vicayanagarlı diğer bir brahman olan Fatḥ Allâh 'İmâd al-Mulk Barâr'a, bir türk olan Yûsuf 'Adîl Han da Davlatâbâd'a vâli tâyin edildiler. Muḥammed, aynı senede Bankâpûr ve Balgânv kalelerini zaptetti. Balgânv'ın muhâsarası esnâsındaki davranışı kendisine *loşkarî* („asker") unvanını kazandırmıştır. 1474 senesinde, Dekken 2 sene süren korkunç bir kıtlık devresi geçirdi. 1476'da da hükümdar, Kondavîr'de çıkan bir isyân yüzünden, Telingâna'ya gitmek zorunda kaldı. Muḥammed Râcamahendrî'de kuşatılmış bulunan Malik Ḥasan'ın yardımına koştu. Urîsa'yı istilâ eyledi ve âsîleri desteklemiş olan racayı cezâlandırdı. Dönüşte 1478'de Kondavîr'i zaptederek, *ġâzî* unvanını aldı.

Bunun üzerine, şarkî Karnâtak'ı istilâ etmeği tasarladı. Fakat daha önce, Telingâna eyâletini iki vâliliğe ayırdı ve bu sebepten vâli Malik Ḥasan'ı son derece gücendirdi. Bu eyâletin ikiye ayrılması Maḥmûd Gâvân tarafından tertiplenmiş olup, devletin bütün eyâletlerine tatbik edilecek olan plana dâhil idi.

Muḥammed Karnâtak'ta Kondapallî'de karargâh kurdu ve Kânceveram'a cür'etli bir akın yaptıktan sonra, tekrar oraya döndü. Kondapallî'de çıkardığı bir emir-nâme ile, diğer üç eyâletiu her birini, yâni Barâr, Davlatâbâd ve Gulbarga'yi ikişer vilâyete ayırdı. Bu karar büyük hoşnutsuzluk uyandırdı; fakat ancak intikamcı Malik Ḥasan buna karşı derin bir kin besledi. Ona göre, halkın beğenmediği bütün bu islâhâtın fâili Maḥmûd Gâvân idi. Genç hükümdara uydurma bir mektup göndererek, vezîrin devletin dış düşmanları ile anlaşmış bulunduğuna onu iknâ etti. Muḥammed, sarhoş bulunduğu bir gün, vezîrini çağırttı ve 5 nisan 1481 tarihinde, hiç bir soruşturmâ yaptırmadan, başını kestirdi. Maḥmûd'un mâsûmiyeti ölümünden hemen sonra anlaşıldı. Behmenî hükümdarlarının nufûzunun zayıflaması bu haksız idâm gününden başlar. Devletin iki fırkası, yâni Bîcâpûr'a yerleşmiş Yûsuf Âdil Han'ın idâresindeki bütün yabancılar ile Barâr vâlişi Fatḥ Allâh 'İmâd al-Mulk'ün riyâsetindeki mûteber Dekken fırkası, hükümdarlar ile her türlü temâstan sakındılar. Hükümdar da Malik Ḥasan'ın idâresindeki İsmâilîlerin kolları arasına düştü. Emîrler, Muḥammed ile birlikte, Bîdar'a gittiler ve Balgânv'a karşı yapılan bir sefere de iştirâk ettiler ise de, hükümdarın askerlerinden uzak, ayrı bir yerde karargâh kurdular; hükümdarı dâimâ uzaktan selâmladılar ve huzûrunda bulunmaktan sakındılar. Muḥammed duyduğu üzüntü ve zilleti içki ile unutmağa gayret etmiş ve neticede, 22 mart 1482 tarihinde Bîdar'da ölürken: — „Maḥmud Gâvân beni boğuyor" — diye bağıra-bağıra can vermiştir. Yerine geçen oğlu Maḥmûd, yalnız ismen, hükümdar olmuştur.

Bibliyografya: Bk. mad. MUḤAMMED ŞÂH I. (T. W. HAIG.)

MUHAMMED ŞERÎF. MUḤAMMED ŞARÎF, AL-NACAFÎ, Dekken'de doğmuş ve hayatının 25 yılını orada geçirmiştir. Sonra resmî bir vazife ile Gucarât, Malva, Acmîr, Dehli, Âgra, Pancâb, Sind ve Keşmîr'i ziyâret etmiştir. Bu sonuncu bölgeye Cihângîr'in ardından ve Ḳâsim Han (1031 = 1621)'ın kumandasında gitmiştir. Müslüman fethinden Şâh Cihân'ın tahta çıkışına kadar Dehli hâkimlerinin ve Dekkan hânedan sülâlelerinin kısa bir tarihi olan *Macâlis al-salâṭîn* adlı eserin müellifidir. Eser 1038 (1628)'de nihâyet bulmaktadır.

Bibliyografya: Elliot-Dowson, *History of India*, VII, 134—140; Rieu, *Cat. Persian Mss. Br. Mus.*, s. 907.

(M. HİDAYET HOSAIN.)

MUHAMMED TÂHİR. MUḤAMMED ṬÂHİR (1508 — 1578), AL-FATANÎ AL-GUCARÂTÎ, 914 (1508) senesinde Gucarât'ta Patan'da doğmuştur. Memleketinde tahsilini tamamladıktan sonra, Mekke'ye giderek, İbn Ḥacar al-Haytamî al-Makkî ve diğer meşhûr âlimlerden hadîs okumuştur. 'Alî b. Ḥusâm al-Dîn al-Muttaḳî (ölm. 975 = 1567)'den geniş bir bilgi edinmiş, aynı zamanda ḳâdirî ve şâẕilî tarîkatlerinde onun mürîdi olmuştur. Memleketine döndükten sonra, tahsilin yayılması ve kendini, *mahdî* sayan ve Muḥammed Ṭâhir'in kendisinin de mensûp olduğu Buḥrâ cemâatinden bir çok taraftarı bulunan Muḥammed al-Cavnpûrî'nin akîdelerini çürütmek için, elinden gelen gayreti sarfetmiştir.

980 (1572) senesinde Ekber Gucarât'ın fethine gitti. Burayı fethettikten sonra, Muḥammed Ṭâhir onun başına sarığı kendi eli ile sararak, islâmın hakikî umdelerini yaymak vazifesinin kendisine düştüğünü söyleyerek, Ekber'e itibâr gösterdi. Gucarât vâlisi tâyin edilen A'ẓam 'Azîz Muḥammed Ḳökeltaş

Ḫān, mehdîliğin yeni akîdelerini yok etmek husûsunda, Muḥammed Ṭâhir'e yardım etmiştir. Fakat 'Abd al-Raḥîm Ḫān, Ḫānān vâlisi olarak, onun yerini alınca, Muḥammed Ṭâhir, mehdînin tarafdarlarından çok zarara uğradığı için, hakkını almak üzere, Akbarâbâd'a Ekber'in sarayına gitti. Muḥammed Ṭâhir 986 (1578) senesinde, Uccayn'e giderken, sahte mehdînin adamları tarafından öldürüldü.

Muḥammed Ṭâhir'in muhtelif eserleri arasında başlıcaları şunlardır:

1. *Macma' biḥār al-anvār fî ġarā'ib al-tanzîl va laṭā'if ol-aḫbār*; *Kur'an* ve hadîslere âit büyük bir lugat (Luknov, 1248, 1284, 1314).

2. *al-Muġnî*, hadîsçilere dâir hâl tercümeleri İbn Ḥacar al-'Asḳalānî'nin *Taḳrîb al-taḥẓîb*'inin hâşiyesinde taş-basma olarak basılmıştır (Dehli, 1290).

3. *Taẕkirat al-mavżū'āt*, yanlış olarak, Peygambere isnat edilen hadîslere dâir bir risâledir.

Bibliyografya: 'Abd al-Ḥaḳḳ Dihlavî, *Aḫbār al-aḫyār* (Dehli, 1309), s. 272 v.d.; Ġulām 'Alî Āzād Bilgramî, *Sübḥat al-marcān* (Bombay, 1303), s. 43 v.dd.; 'Abd al-Ḥayy, *al-Ta'lîḳāt al-seniyya 'ala 'l-favā'id al-bahiyya* (Luknov, 1895), s. 67; Faḳîr Muḥammed, *Ḥadā'iḳ al-Ḥanafiyya* (Luknov, 1308), s. 385 v. dd.; Şiddîḳ Ḥasan, *Abcad al-'ulām* (Bhopal, 1396), s. 895; *İtḥāf al-nubalā' al-muttaḳîn* (Cavnpure, 1288), s. 397 — 400; Brockelmann, *GAL*, II, 416; *Suppl.*, II, 601 v.d. (M. HİDAYET HOSAYN.)

MUHAMMEDİYE. [Bk. YAZICI-OĞLU.]

MUHAMMEDİYE. AL-MUḤAMMEDİYA, muhtelif râfızî temâyüllerin, bilhassa aşırı şi'î muḥammedîya temâyülünün adı

Kaysāniya [b. bk.] misâlinin de gösterdiği üzere, bâzı şi'îler daha ilk zamanlarda, imâmeti Peygamberin kızı Fāṭima'nın neslinden gelmeyen 'Alî-evlâdına ve sonradan 'Alî soyundan gelmeyen kimselere tevdî ettiler. Manṣūriya, Abū Manṣūr al-'Iclî'nin şahsında böyle bir imâm bulmuştur ki, bu zât, Irak vâlisi bulunan Yūsuf b. 'Omar al-Ṯaḳafî tarafından, halîfe Hişām zamanında, yâni 125 (743) yılından önce, idâm olunmuştur. Şi'îlikte aşırılığı yüzünden imâm Ca'far al-Ṣādik tarafından tardedilen Abū Manṣūr, bu temâyülü daha da aşırılığa vardırarak, 'Alî-evlâdını bertaraf etmeğe muvaffak oldu: ona göre, Peygamberin âilesi gökyüzü, şî'a yer yüzü, bizzat kendisi de, *Kur'an* III, 44'te bahis mevzûu olan „gökten düşen parça" idi; zîra gök yüzüne yaptığı bir ziyârette bizzat Allaha dokunmuş ve Allah tarafından kendişine tâlimat verilmiştir: dinî kaidelerin lağvedileceğini söylemiştir. Maoşūr'un ölümünden sonra, Ḫusaynîya fırkası, Manşūr'un oğlu al-Ḥusayn'i, Muḥammedîya fırkası ise, Muḥammed b. 'Abd Allāh b. al-Ḥasan b. al-Ḥasan b. Alî b. Abî Ṭālib'i imâm olarak kabûl etmiştir. *al-Nafs al-Zakîya* („saf rûh") lekabı ile mârûf olan bu sonuncusu 145 (762)'te Medine'de Abbâsî halîfesi al-Manṣūr'un kuvvetleri ile çarpışırken ölmüştür. Bu Muḥammedîya fırkası, gûyâ Abū Manṣūr'un vasiyeti icâbı olarak, yeniden bir 'Alî-evlâdının tanınmasını istiyor ve şu silsileyi tesbit ediyordu: Abū Manṣūr için Ḫusaynîlerden Muḥammed al-Bāḳir'in vasiyeti ve bu berikinin, mûsevî koln ile birlikte Ḫusaynî Muḥammed b. 'Abd Allāh için olan vasiyeti: önce Müsâ, sonra Nūn'un oğlu Yūşā, sonra da Hārūn'un oğulları (yâni muahhar hakem sınıfı). Bu sıra, her iki hâldè de, iki kardeş soyu (*boṭnān*) arasındaki anlaşmazlığı önlemek maksadı ile konulmuş olmalıdır Muḥammedîya'nın kapalı bir tarîkat olduğu hakkında hiç bir bilgimiz yoktur. Muḥammedîya kelimesi daha ziyâde büyük bir şümûl kazanmış olan al-Nafs al-Zakîya isyânının şî'îlikten en uzak çevrelere yayılmış olmasını ifâde eden bir tâbir olmalıdır; hattâ Ḫusayn tarafdarları ve aynı zamanda, 119 (737) senesinde, Yūsuf b. 'Omar'in selefi Ḫālid b. 'Abd Allāh al-Ḳasrî tarafından öldürülen Muġîra b. Sa'îd tarafdarları, yâni Muġîrîya'ya mensup olanlar, muhtemelen Cābir b. Yazîd al-Cu'fî'nin idâresinde, hiç değilse iyi niyet ile, al-Nafs al-Zakîya'yi desteklemiş olmalıdırlar.

Tamâmen ayrı diğer bir Muḥammedîya fırkası da Mîmîya'dır. 'Alî'ye tanrı gözü ile bakan 'Ulyāniya veya 'Ayniya'ye karşılık, adını Peygamberin ulûhiyetine olan inançtan almıştır. Başlıca mümessili olan al-Fayyāż b. Alî 279 (892) ile 289 (902) arasında idâm edilmiştir.

Hâricî muḥammedîya, asıl hâricî 'Acārida'nın tâlî kolunun bir kısmını teşkil etmektedir; adını Muḥammed b. Zuraḳ'tan almıştır.

Bibliyografya: al-Aş'arî, *Maḳālāt al-islāmîyîn* (nşr. H. Ritter), İstanbul, 1928, I, 8 v.d., 22 v.d.; al-Bağdādî, *al-Farḳ bayn al-firaḳ* (Kahire, 1328), s. 42 v.d., 214 v.d., 234 v.d.; İbn Ḥazm, *al-Faṣl fi 'l-milal...* (Kahire, 1317 — 1321), IV, 186 v.d.; krş. al-Iclî, *Mavāḳif* (nşr. Socrensen), Leipzig, 1848, s. 353 v.d.; Mas'ūdî, *Murūc* (nşr. B. de Meynard), bk. fihrist; J. Friedländer, *The Heterodoxies of the Shiites* (*JAOS*. XXVIII, XXIX ve fihrist); Haarbrücker,

Religionspartheien und Philosophenschulen, II, 409 (Şahrastānī'ye dayanır).

(R. STROTHMANN.)

MUHAMMERE. MUḤAMMARA, Basra körfezinin nihâyetinde ve İran'ın 'Arabistān eyâleti dâhilinde bir şehir ve liman olup, Kārūn ırmağının Şaṭṭ al-'Arab nehrine bağlanan ve önce Nahr Bayān ismi verilen Ḥaffār kanalının sol sâhili üzerinde uzanır (nüfusu 1933'te aş.-yk. 22.000). Bu şehre menşe' olan köy, muhtemel olarak, kanalın sol sâhilinde Abbādān [b. bk.] adası üzerinde bulunurdu ve bu sebeple, Muḥammara'nın, şimdi aynı mevkîde uzanmakta olmasına rağmen, Bayān şehri ile bir tutulması doğru değildir. Bundan başka, coğrafyacılar Bayān'ı 'Irāḳ-i 'Arabī dâhilinde saydıkları hâlde, 'Abbādān adası üzerinde uzanan Muḥammara İran'dan sayılmakta idi ve bu durum, kanalın bir değişikliğe uğraması yüzünden, Muḥammara'nın âidiyeti husûsunun Osmanlı devleti ve İran arasında bir ihtilâf mevzuu olmasına kadar devam etti. Erzurum muâhedesi (1847) neticesinde burası İran'a kaldı ise de, Şuştar'e tâbî görünmesine rağmen, gerçekte hâkimiyet şi'î unsurlardan mürekkep arap Ça'b (veya Ka'b) aşîretinin şeyhine âit bulunuyordu. Arap coğrafyacılarında, hiç değilse bugünkü ismi ile, şehir hakkında bir kayıt bulunmadığından, buranın ya az ehemmiyetli, yahut yeni bir te'sis olması neticesi çıkarılabilir. Zamanımızda Muḥammara limanı İran'ın dış ticâretinde oldukça ehemmiyetli bir rol oynamakta ve buradan bilhassa hurma ihrâc edilmektedir. Bununla berâber, İran'ı baştan-başa geçen demir-yolunun Basra körfezi kıyısında ve daha şarkta Bender'de nihâyet bulması, başlıca ticârî faâliyeti bu tarafa çekmiştir. Büyük petrol tasfiyehânesi ise, Abbādān'da kurulmuştur.

Bibliyografya: G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 48 (Bayān şehri hakkında tafsilât vardır); S. H. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, bk. fihrist; H. G. Rawlinson, *Notes on Mohamrah and the Cha'ab Arabs* (*P R G S.* I, 351 v. dd.); Yāḳūt, *Mu'cam*, IV, 709.

(R. LEVY.)

MUḤĀRİB. [Bk. MUHĀRİB.]

MUHÂRİB. MUḤĀRİB, bir kaç arap kabîlesinin adı (Wüstenfeld, *Register zu den geneal. Tabellen.*, s. 320'de bu isim altında 5 kabile zikredilir) olup, en meşhûru Muḥārib b. Ḳays 'Aylān (Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, D. 8)'dır. Gerek câhiliye, gerek islâmiyet devrinde bu kabîle pek mühim bir rol oynamamış olmalıdır. İbn al-Kalbī'nin *Camharat al-ansāb*'ında bunlar için iki varak ayrılmış (Brit. Mus. ms, Add. 23297, var. 163 r — 165 r) bulunmaktadır ki, bunlar *Tabellen*'de bilhassa 'Alī b. Caṣr b. Muḥārib ile Bazāva (böyle) b. Ẓuhl b. Ṭarīf b. Ḥalaf b. Muḥārib kollarına dâir mâlûmatı oldukça tamamlamağa yardım etmektedir. Tam bir bedevî kabîlesi olan Muḥārib kabîlesi Medine ile al-Yamāma arasında, Nacd'in cenûbundaki dağlık bölgede oturuyordu (Wüstenfeld, *Register*, s. 320; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif*, nşr. Wüstenfeld, s. 41'e göre); bölgelerindeki bir kaç yer ismi Yāḳūt'un coğrafya lugatına alınmıştır (bk. fihrist, kabîle adları). Bu kabîlenin islâmiyetten önceki tarihi hakkında pek az mâlûmat vardır. Büyük Ḳays-'Aylān birliğinin başka kabîleleri ile sıkı münâsebette bulunuyordu; mes. onların putu olan Cibār'ı kendilerinin de tâzim ettikleri Havāzin (krş. Yāḳūt, *Ma'cam*, nşr. Wüstenfeld, II, 167, 2—3 = Wellhausen, *Reste*, 2. tab., s. 65; bk. bir de *Tāc al-'arūs*, III, 115, 17 aş.), bilhassa Ġaṭafān (bunun bir kolu olan Ṣa'laba b. Sa'd b. Ẓubyān), al-Ḥuẓr b. Ṭarīf b. Ḥalaf b. Muḥārib kolu (*Tabellen*'deki şecerede al-Mālik'in al-Ḥuẓr'un babasının ismi olmayıp, al-Ḥuẓr'un kendi ismi olduğu tashih edilmelidir), *yavm al-ḥuraḳa* veya *yavm dārat mavẓū'* ismi ile meşhûr harpte onların yanında yer almış bulunuyordu ki, Ẓubyān şâiri Ḥusayn b. al-Ḥumām bâzı şiirlerinde buna telmih etmektedir (krş. *Mufaḍḍaliyāt*, nşr. Lyall, nr. XII ve XCI; bir de İbn al-Anbārī'nin şerhi).

İslâmiyetin başlangıcında Muḥārib kabîlesi Peygambere karşı düşmanca vaziyet almış idi; bu düşmanlık belki de Nacd'deki 'Āliya bedevî kabîleleri ile Medine'deki şehirliler arasında eski muhâlefetin devamından başka bir şey değil idi. Bundan dolayı Peygamber onlara (Ġaṭafān) karşı bir sıra askerî harekâta baş vurmuş ise de, bu hakikî bir askerî sefer olmaktan ziyâde, karşılıklı çapulculuk hareketleri olarak kabûl edilmelidir (kaynaklarda, müslümanların bütün kuvvetleri 30 veya 40 kişi olarak gösterilir); bu mücâdelenin tafsilâtı için bk. Caetani, *Annali dell'Islām*, I, 537 v.d. (h. 3, § 6), 596 v.d. (h. 5, § 3), 689 v.d. (h. 6, § 1), 694 (h. 6, § 6), istifâde edilmiş kaynaklar orada gösterilmiştir (bunlara ilâve olarak, bk. İbn Sa'd, II/1, 23 v.d, 43 v.d., 61 v.d.). Fakat hiç değilse kabîlenin bir kısmına islâmiyetin artan nufûzu te'sir etmiş olmalıdır; çünkü Muḥārib'den bâzı kimselerin al-Zubayr kumandasında Mekke'nin zaptına iştirâk eden süvâriler arasında bulunduğunu görüyoruz (Caetani, *Annali*, II, 107 [h. 8, § 390]). Mu-

ḥârib kabîlesi ancak hicretin 10. yılında islâmiyeti resmen kabûl etmek üzere, Peygambere elçi göndermiştir (İbn Sa'd, I/II, 43; krş. Caetani, *Annali*, II, 344 v.d.). Hattâ bu münâsebet ile de onların kaba, serbest bedevi tavırları dikkat nazarını çekmiş ve bir Muḥârib'in fıkrası (Suvâ' b. al-Ḥâriṯ veya b. Ḳays ismini taşımış olmalı) da buna bir misâl teşkil eder; burada o bir at satın alırken, Peygamberin sözlerinden şüphelenmeğe cesâret etmiştir (krş. İbn Sa'd, IV/II, 90 v.d. v.b. ve Caetani, *Annali*, IX, 627 v.d.).

Muḥârib kabîlesi *ridda* zamanında islâmiyeti terketmiş, fakat kolaylıkla tekrar dönmüştür (*Annali*, II, 594, 596, b. 11, § 115, 118); Irak'ın fethine iştirâk etmiş (İbn Ḥacer, *Iṣâba*, Kahire, 1325, IV, 20 v.d.; Â'iẕ b. Sa'îd'in hâl tercümesi; kendisi al-Ḳâdisîya, Câlûlâ ve sonra 36 ve 37 yıllarında, Cemel vak'asına ve Şiffîn muhârebesine iştirâk etmiş ve orada şehid düşmüştür) olan bu kabîle Kûfe'de Asad ve Ġaṭafân ile aynı semtte, Tamîm kabîlesi karşısında yer almıştır (krş. Ṭabarî, I, 2490 ve 2495).

Muḥârib kabîlesinin arap siyâseti ve edebiyatına eklediği kıymet sıfır denilecek kadar azdır; burada Laḳît b. Bukayr b. al-Naẓr (ölm. 190=806) zikre değer; kendisi şâir (krş. Ṭabarî, III, 540), câhid ve tarihçi olup, Banî 'Alî b. Cesr b. Muḥârib koluna mensup bulunmaktadır; *Fihrist*, s. 94 ve Yâḳût, *Irşâd*, nşr. Morgoliouth, VI, 218 v. dd.'da bilhassa edebiyat tarihi ile ilgili eserlerinin bir listesi verilmektedir.

Muḥârib adını taşıyan diğer kabilelerden, al-Żaḥḥâk b. Ḳays [b. bk.]'ın mensûp bulunduğu mekkeli kabîle Muḥârib b. Fihr en meşhûrudur. al-Farazdaḳ'ın yerdiği ve Carîr'in övdüğü Muḥârib'i (krş. *Naḳâ'iż*, nşr. Bevan, s. 817, 4, 1039, 2) tahkik etmek güçtür; *Fihrist*'e rağmen, bunun Muḥârib b. Ḥaṣafa olduğu aslâ kat'î değildir. (C. LEVI DELLA VIDA.)

MUḤÂRİḲ. [Bk. MUHÂRİK.]

MUHÂRİK. MUḤÂRİḲ (? — 845), ABU 'L-MUHANNÂ' MUḤÂRİḲ B. YAḤYÂ B. NÂ'ÛS ilk Abbâsî devrinin en büyük muganniilerinden olup, Medine (bâzılarına göre, Kûfe)'de bir kasabın oğludur. Meşhûr muganniye ve udcu olan 'Âtika bint Şuẕa kölesi Muḥârik'ın güzel sesini takdir ederek, ona şarkı dersleri vermiştir. Sonra onu saray çalgıcılarının üstâdı İbrâhîm al-Mavṣilî (ölm. 188=804)'ye satmış ve o da Muḥârik'ın mûsikî tahsilini devam ettirmesini sağlamıştır. İbrâhîm böyle bir kabiliyete sâhip olan gencin büyük bir istikbâli olduğunu söylemiş ve onun kendişine halef olacağını belirtmiştir. Bir gün İbrâhîm kendisinin (İbrâhîm'in) yeni bestelerinden bâzılarını teganni etmek üzere, Muḥârik'ı Yaḥyâ b. Ḫâlid al-Barmakî ile onun oğulları al-Faḍl ve Ca'far'e göndermiştir. Barmakîlerin hoşuna gitmiş olan Muḥârik al-Faḍl al-Barmakî'ye hediye edilmiş ve o da onu halîfe Hârûn'a vermiştir. Bu hâdise Barmakîlerin gözden düşme yılı olan 187 (803)'den önce vukua gelmiş olmalıdır. Muḥârik'ın sesinden fevkalâde memnûn kalan halîfe onu âzâd ederek ihsanlarına garkeylemiştir. Kendisi ile saray çalgıcılarını ayıran perdeyi kaldırarak, Muḥârik'ı yanına oturtmuştur. San'atkâr, halîfe al-Vâṯiḳ'ın idâresi zamanında, ölümüne kadar sarayın teveccühünü kaybetmemiştir; kendisi de bestekâr olan halîfe bestelerini Muḥârik'a teganni ettirmiştir. Halîfenin hoşuna gitmeyen cihetlerden biri Muḥârik'ın, o zaman âdet olduğu üzere, makamların notalarını veya vezni istediği gibi değiştirmesi idi. Hattâ aynı makamı iki defa teganni etmek istemediği de rivâyet edilir. Bu Muḥârik ve diğerlerinin de katılmış olduğu, emîr İbrâhîm b. al-Mahdî (ölm. 839)'nin başında bulunduğu bir mektebin yeniliklerinden idi. Bilhassa bu cereyan, eski an'anevî mûsikînin kaybolmasının sebebi olarak gösterilen *Kitâb al-aġânî* ve *'Iḳd al-farîd* müellifleri tarafından redd edilmekte idi. Muḥârik 230 (844/845) yılında Sâmarrâ'da ölmüştür.

Bu ithamlara rağmen Muḥârik, bir muganni olarak, çok büyük bir şöhrete sâhiptir. Onun sesi, yalnız nâdir güzelliğinden değil, fevkalâde kuvvetinden dolayı da, her kesi kendisine bağlamış idi. Muḥârik kendisi de bu kâbiliyetini müdrik idi ve gösterişi sevdiğinden, bâzan kendisinin başkaları üzerinde yaptığı te'sirden hoşlanmış olmalıdır. İbn 'Abd Rabbihi (ölm. 328=940) Hârûn'un sarayındaki 7 çalgıcı ve şarkıcıyı sayarken, bunların başında İbrâhîm al-Mavṣilî, İbn Câmi' ve Muḥârik'ı zikreder. Ma'mûn (813 — 833) zamanında bunların ikisi ölmüş olduğundan, Muḥârik, tabiî olarak, saray şarkıcılarının başına geçmiş ve İsḥâḳ al-Mavṣilî, İbrâhîm b. Mahdî ve Allûyah'e karşı muvaffakiyetle tutunabilmiştir (krş. *Kitâb al-aġânî*, XXI, 227, 234). Şâir Di'bil, mûsikisever *emîr* İbrâhîm b. al-Mahdî'nin halifeliği ele geçirmek için yaptığı teşebbüsünde muvaffak olamaması üzerine, yazmış olduğu alaylı bir şiirinde şöyle demiştir: — „İbrâhîm idâre için münâsip bir şahıs olsa idi, devletin, haklı olarak, Muḥârik, Zalzal ve Mârik (= İbn al-Mârikî)'a geçmesi icâp ederdi." Bu satırlar da bu büyük san'atkârın o zamanlar nasıl bir şöhrete sâhip olduğunu göstermeğe kâfîdir. İbn Taġribirdî, İbrâhîm al-Mavṣilî ile oğlu İsḥâḳ'ın ûd refâ-

katinde güzel tegannî ettiklerini, fakat Muḥārik'in bunların ikisini de bu husûsta çok geri bıraktığını ileri sürmektedir. En iyi hukmü al-Fārābī (ölm. 950) vermektedir; ona göre, Abbâsîler devrinde ancak iki san'atkâr var idi; İshāk al-Mavṣilī ve Muḥārik. Onun en çok tanınan ta'ebeleri arasında Aḥmed b. Abd Allāh b. Abi 'l-'Alā' ve iyi bir san'atkârlar âilesinin ceddi olan Ḥamdūn b. İsmā'īl b. Dāvūd al-Kātib bulunuyorlardı.

Bibliyografya: *Kitāb al-aġānī* (Bulak), XXI, 220 v.d. ve Guidi, *Index*; İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farīd* (Kahire, 1887—1888), III, 190; İbn Ḫallikān, *Biogr. Dict.*, I, 18, 205 (yanlış *kunya*); Kosegarten, *Lib. Cant.*, s. 30 (yanlış *kanya*); Farmer, *Hist. of Arabian Music*, s. 121, 148; D'Erlanger, *La musique arabe*, I, *al-Fārābi*, s. 12.

(H. G. FARMER.)

MUḤARRAM. [Bk. MUHARREM.]

MUHARREM. AL-MUḤARRAM (A.), hicrî senenin birinci ayıdır. İsim aslen harf-i târifin delâlet ettiği gibi, bir has isim olmayıp, seferin sıfatıdır. Câhiliye devrinde eski Mekke senesinin ilk iki ayına safer I. ve safer II. [bk. mad. ŞAFAR] ismi veriliyordu; bu zâten muharrem ve safere delâlet eden tesniye (*dualis a potiori*) *al-ṣafarāni* şeklinde de görülmektedir; câhiliye devri taksiminde ilk 6 aylık müddet „her biri iki ay olan üç aydan ibâret idi" (Wellhausen); zîra iki *ṣafar* iki *rabī'* ve iki *camāda'yi* takip ediyordu. İki safer ayının birincisi, mübârek aylara dâhil olan bir ay olarak, *al-muḥarram* sıfatını aldı ve sıfat yavaş-yavaş bu ayın hakîkî adı oldu. *Ẕu 'l-ka'da* ve *Ẕu 'l-ḥicca* de mübârek aylardan sayıldığından, senenin fazla bir ay ihtivâ etmesi hâli müstesnâ, senenin 4 mübârek ayından (*aşkur ḥurum*) üçü bir birini takip ediyordu. Hakikatle, şemsî sene ile aradaki farkı telâfî etmek için ilâve edilen ay zilhiccede sonra geliyordu ve mübârek değil idi. Bu sebepten müslüman âlimler yapılan bu ilâveyi tekrar safer ayı yerini alan bahis mevzuu muharremin değişmesi, yâni muharremin lâdinî vasfının beyânı olarak gösteriyorlar. Bundan şunu kasdetmektedirler: örf ve âdete göre, muharrem telâkkî ettikleri hacc ayını takip eden ay, yâni *safar*, mübârek aylardan değildir ve ikinci ay, yâni onlarca safer *al-muḥarram*'dır. Tabi'î bu takdirde saferin üçüncü olarak geldiği nazara alınmaktadır; fakat araya konulan ay müslümanlıkta bertaraf edildiği için, vaziyetin neden böyle olduğu gözden kaçmıştır.

Câhiliye devrinde, araya aylar koymak sûreti ile, şemsî sene ile bir denkleştirme kurmağa teşebbüs olunurken (bu teşebbüs, bilindiği gibi, eski arapların hey'et ilmi sâbasındaki bilgisizlikleri yüzünden muvaffak olmamıştır) ilk 6 ayın isimlerinin de gösterdiği üzere, 6 aylık kış yarım yılı *al-muḥarram* ile başlıyordu. Eski araplarda sene başı, müsevîlerin sene başı gibi, sonbahara rastlıyordu [bk. mad. 'AŞŪRĀ']. *Kur'an*, IX, 37 'de araya aylar konulması men'edilince, sene başı olan muharremin biri, bütün mevsimlerde yer değiştirdi; çünkü artık 12 kamerî aydan teşkkül eden senede 354 veya 355 gün var idi ve bu şekilde devam etti. Sene başının ilk ayının bir bayram ile tebârüz ettirilip-ettirilmediğini bilmiyoruz. Wellhausen haccın, başlangıçta, muhtemelen senenin ilk ayına rastladığını ve dolayısı ile „muharremin", zilhicce sıfatı ile, *ḥarām* olduğunu isbata çalışmıştır. Bu vaziyet bize aynı zamanda başlangıçta bir tek mübârek ay bulunduğunu ve Arabistan'ın muhtelif bölgelerinde, muhtelif devrelerde kullanıldığını tahmin ettirmektedir. *Kur'an* (II, 194, 217; V, 2, 97)'da dâimâ yalnız mübârek aydan bahsedilmektedir; bir defa (*Kur'an*, IX, 56), vaktın hesaplanması meselesi dolayısı ile, 4 mübârek aydan bahsedilmektedir. Bunun muhtelif bölgelere has 4 muhtelif mübârek ayın kudsiyeti itibârı ile birbirine müsâvî olduğuna dâir olacağı ileri sürülmüş ise de, bu hayâl mahsûlüdür; zîra bunlar olmadan da islâm ülkesinde Allahın verdiği âsâyiş hukûm sürmekte ve *Kur'an* (II, 217)'a göre, dinin müdâfaası mübârek aya riâyetten önce gelmekte idi. *Kur'an*'da zikredilen mübârek ayın hangisi olduğunu bilmiyoruz; bununla berâber *Kur'an* (V, 2)'da hacc ayı bahis mevzuu olmalıdır; bu husûstaki tahminler Wellhausen'in tahminine tamâmiyle uymaktadır. Müfessirler bahsi geçen ayın receb veya zilkâde olduğu ve her hâlde muharrem olmadığı kanâatindedirler.

Muharrem 30 gündür. Sene başı addedilen birinci gününden başka şu günler bilhassa dikkate değer: muharremin dokuzuncu günü zâhid şî'îlerin oruç günü; muharremin 10. günü al-Ḥusayn b. 'Alī b. Abī Ṭālib [b. bk.]'ın, halîfe Yazîd b. Mu'āviya ordularına karşı savaşırken, öldürüldüğü Kerbelâ muhârebesinin (60 = 680) yıl dönümü ve dolayısı ile şî'anın büyük yas günü (10 muharremin ehemmiyeti için bk. mad. 'AŞŪRĀ'); o gün hacılar şî'aca mukaddes sayılan yerlerde, bilhassa Kerbelâ [bk. mad MAŠHAD AL-ḤUSAYN]'da âyinler icrâ etmektedirler; burada temsilî sûrette tekrarlanan 'Alī'nin oğlu Ḥusayn'in şehidlik sahnesi birinci derecede rol oynamaktadır; ayrıca muharremin 16. günü Kudüs'ün kıble tâyin edildiği ve 17. günü de „fil eşhâbının" geldiği gündür,

Bibliyografya: Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*[2] (1897), s. 94—101; Moberg, *An-Nasî'* (*Koran, IX, 37*) *in der islamischen Tradition* (*Lunds Universitets Årsskrift*, yeni seri, Avd. I, cild XXVII, nr. 1, 1931); Bubi, *Das leben Muhammeds* (1930), s. 57, not 129, s. 350 v.d. (s. 350, str. 7'de Schalttage yerine Schaltmonate okumalıdır); al-Bîrûnî, *Âşâr* (nşr. Sachau), s. 60, 62, 196, 201 328 v. dd.; al-Ḳazvînî, *'Acâ ib al-maḫlûḳât* (nşr. Wüstenfeld), s. 66, 68 (bu arada 10 muharremde geçmiş olan diğer hâdiselere işâret edilmektedir); „fil eshâbı" için bk. Buhl, *oyn. esr.*, s. 12 v.d.

(M. PLESSNER.)

MUḤÂSİBÎ. (Bk. MUHÂSİBÎ.)

MUḤÂSİBÎ. AL-MUḤÂSİBÎ, Abû 'Abd Allâh b. Ḥâris b. Asad al-'Anazî (Bagdad'da 243=857'de ölmüştür). İslâmî ilk devir sûfî ve *ahl al-ḥadîs* kelâm âlimlerinden (bu son tesmiye şekli içio krş Bagdâdî, *Uṣûl al-dîn*, İstanbul, 1928, s. 254). Hayatının hakkında muahhar hâl tercümeeileri yalnız pek az bilgi verdikleri gibi, şimdiye kadar mâlûm olan kendi eserleri de hiç bir mâlûmat ihtivâ etmemektedir. Basra'da doğmuş olan Muḥâsibî oldukça genç yaşında, ebeveyni ile birlikte, Bagdad'a göçmüş görünüyor. Sünnî akîdeye çok bağlı olduğu cihetle orada, bâzan *şî'a*'nın Vâḳıfî zümresine, bâzan da Ḳadarîya'ye müntesip gösterilen babası ile (her iki iddia da reddedilemez) dinî sebepler ile bozuşmuştur. Zarûret içinde bulunmasına rağmen, babasının ölümünden sonra, evvelce Yûsuf b. Asbâṭ (ölm. 190'dan sonra)'ın da yapmış olduğu gibi, onun bıraktığı ehemmiyetlice mirası almaktan ferâgat etmiştir. Bundan sonra o her hâlde devletin pâyitahtında, sûfiyâne irşad hudutlarını tecâvüz edip, daha ziyâde kelâmın meselelerine de tevecccüh ve bu yüzden nihâyet Aḥmed b. Ḥanbal'in düşmanlığını üzerine cezbeden bir tedris devresine girmiş olacaktır. Bu nufûzlu imam Aḥmed b. Ḥanbal, Muḥâsibî'nin *mu'tazila*'ye karşı yazmış olduğu bir reddiyeden alınarak, onu, *mu'tazila*'ye karşı *mu'tazila* kelâmını istimâl ettiği cihetle, dolayısı ile onların usûlünü kabûl etmiş olmakla ithâm etmiştir (krş. Ġazzâlî, *Munḳiẓ*, Kahire, 1952, s. 79, 17 v.dd.; ayrıca bk. *Kimyâ al-sa'âda*, alm. tre. H. Ritter, *Elixir de Glückseligkeit*, Jena, 1923, s. 76). Muḥâsibî bunun üzerine tedris faâliyetini durdurmağa ve kızgın kütlenin taassubundan korunmak için, gizlenmeğe mecbûr kalmıştır (İbn al-'Aṯîr, *Kâmil*, nşr. Tornberg, VII, 55). Bu hâdise 234 (848)'ten, *Miḥna*'nin resmen nihâyete ermesinden sonra cereyân etmiş olmalıdır; 9 yıl sonra (243 = 875) o, anlaşıldığına göre, tamâmiyle unutulmuş ve kendisi ile temastan çekinilen bir şahsiyet olarak, vefat etmiştir. Cenâzesini ancak 4 kişinin tâkip ettiği rivâyet olunur.

Muḥâsib'nin *kalâm*'a dâir eserleri (aş bk.), zamanında ne kadar dikkati üzerlerine çekmiş bulunursa-bulunsun, onun akidesinin nüvesini yine de bugüne kadar intikal etmiş çok sayıdaki vaaz mâhiyetinde ve zâhidâne eserleri teşkil etmiş olmalıdır. Bu husûsu eserlerinde bizzat te'yit etmektedir. 1. *Kitâb al-nasâ'iḥ*'te kendi hâl tercümesine dâir verdiği mâlûmat içinde (kısmî neşri için bk. L. Massignon, *Recueil de textes inédits*, Paris, 1929, s. 18 v.dd.; trc. G. A. Arberry, *Sufism*, s. 47 v.dd.: krş. bir de F. Rosenthal, *Die arabische Autobiographie* (*Studia Arabica*, 1937, I, 11 v.d.: burada yazmaların vaziyeti hakkında mâlûmat ile birlikte, kısa bir tahlil de vardır). Sırası ile tarih ve hâdiseler zikretmeden, Muḥâsibî burada bütün dinî mücâdelelerinden yüz çevirip, içten ve bilâvasıta bir dindarlığa teveccühünün sebeplerini anlatmaktadır; islâm câmiâsının (*umma*) parçalanmasından dehşete düşerek o, *icmâ' al-umma*'nin mânasına uygun, tahrif edilmemiş *farâ'iż Allâh*'a avdet eder. — Ġazzâlî'nin, Munḳiz'inin başında, şimdiye kadar mâlûm olan bu en eski islâmî hâl tercümesi denemesini, bâzı kelimelerine ve tasvirlerine varıncaya kadar, kendisine nümûne ittihaz etmiş olduğu söylenebilir. 2. *Kitâb al-ḫalva va'l-tanaḳḳul* (nşr. Abduh Ḫafîfa, *Maşrıḳ* c. 48, s. 182 v. dd. ve c. 49, s. 43 v. dd., 451 v. dd.)'ünde de aynı şekilde devrinin tenkidi ve takvâda ısrar etmek (*tamassuk bi'l-taḳvâ*) dâveti vardır. Eserin bu kısmının (*Maşrıḳ*, XLIX, 482, 27 v. dd.) Muḥâsibî'nin tasavvufa iltihâkını hemen müteâkip yazılmış olduğu anlaşılıyor. Muḥâsibî'nin muhtevâsını zamana gayr-ı muvâfık (*laysa min 'ilm zamânika*) addettiği ve muâsırlarının anlayamıyacaklarını bildiği için, *Kitâb al-ḫalva*'yı yazmak husûsunda ancak güçlükle kararı vardığını öğreniyoruz (*Maşrıḳ*, XLIX, 485 23 v. dd.). Şu hâlde kendisi buna benzer muhtevâlı yazıları (aş. bk.) o vakte kadar kalemi almamış görünüyor. İzâhatının nüvesini, ihtiyârî dinî amellerin (*navâfil*) çoğalmasının anlaşılmasını istediği mânada, *farâ'iż*'in ihmâlini (*taḍyî'*) hiç bir şekilde karşılayamayacağı iddiâsi teşkil etmektedir. *Farâ'iż* onu için yalnız günlük ibâdet, oruç v.b. değil, bilhassa farz içinde farz olan (*farîża fi'l-farâ'iż*) içten samimiyet (*şidḳ, iḫlâṣ*) ve doğru niyettir (*niya*; krş. *Maşrıḳ*, XLIX, 459, 6 v dd. — İfâde tarzı oldukça açık, yazının taaz

zuvu oldukça gevşek ve tertipsizdir. 3. Muḥāsibî öteden beri, haklı olarak, en mühim eseri addolunan *Ri'āya li ḥaḳāḳ Allāh* („Allahın haklarına riâyet"; nşr. M. Smith, London, 1940; tenkidi için bk. H. Ritter, *Oriens*, I, 352 v.d.) adlı kitabında da buna benzer fikirler ileri sükmektedir. O bnrada da, mûtezileden Ebu 'l-Huzayl 'in de yapmış olduğu gibi (krş. Şahrastānî, nşr. Cureton, London, 1846, 35, 15), *af'āl al-ḳulab* 'u, niyeti (*nīya*), zâhirî dindârâne faâliyet, *af'āl al-cavāriḥ* ile mukayese ve mukabeleye gayret ediyor. Bunun için vaazı, *Kitāb al-ḥalva* 'de olduğu gibi, her şeyden evvel *a'māl al-ẓāhira* arkasında gizlenmiş düşünce günahlarına, kendisini beğenmişliğe (*'Ucb*), *riyā'* 'ya karşı cephe almaktadır. Mâmafih o bu düşüncelerine istinat noktası olarak, artık kendi kendisi ile hesaplaşma, ince bir kendini murâkabe ve vicdânî telkık, yâni *muḥāsaba* mefhûmunu öne almaktadır; bu *'amal* 'den evvel, temkinli bir hesaplama (*muvāzana, vuḳūf*) ve dindarlıkta (*vara'*) *'amal* 'den sonra ise, vücûda getirilen amel için, Allaha hamdetmekte veya tövbe ve istiğfâr ile iyi niyetle tezâhür eder *al-Muḥāsibî* nesebesinin de gösterdiği gibi, bu Muḥāsibî 'nin rûhî tedâvî usûlünün hususiyeti olarak hissedilmiştir. Muḥāsibî bu mefhûmu, kendisine başka şeylerde borçlu olduğu Ḥasan al-Basrî 'den almıştır (krş. *Ri'āya*, 16 v. dd. ve H. Ritter, *Isl.*, XXI, 34 v.d.); fakat *Ri'āya* 'nin mürîdi sevketmek istediği rûhî bir usûl hâlinde bunu inkişâf ettiren Muḥāsibî 'dir. Üslûp bakımından, eser, örnek addolunabilecek bir açıklık ve bol-bol araya serpiştirilen, canlandırıcı misâller ile temâyüz ediyor, burada, diğerleri arasında, İncil 'deki tohum saçanın aynı olan bir misâlin hemen-hemen İncil 'deki aynı kelimeler ile bir hikâyesi de mevcuttur (s 2, 18 v dd.). Muḥāsibî bu ana eserinde, gerek şahsî fikirlerinin ve gerekse seleflerinden aldığı düşüncelerin muhâsebesini yapmaktadır. Bundan dolayı burada onun diğer eserleri ancak muhtevâları ile, onun bu eserini geçtiği nisbetle zikredilecektir.

4. *Kitāb mā'iyat al-'aḳl* (yazma, Cârullâh kütüp., nr. 1101, 104 a — 113 a), *ahl al-ḥadīṯ* meselelerinden birisinin, mûtezile tarafından hususî kıymeti keşfolunan *'aḳl* mefhûmunu münâkaşaya vaz'edip, onu hudut andırmağa gayret ettiğine dâir, gâlibâ şimdiye kadar ele geçen en eski yazı. Muhâsibî *'akl* 'ı Allahın insanın içine koyduğu, fakat onun havası ile fark ve temyiz edemiyeceği (gayr-ı maddîlik) bir nevî ilk kabiliyet (*ġarîza*) olarak târif ediyor; bu kabiliyet ile ona, gerek dinî ve gerekse dünyevî işlerde „faydalıyı zararlıdan ayırmak (*tamyīz*) ve böylece bu delîl (*ḥucca*) sâyesinde *imtiḥān* yolu ile amelinin kıymetini takdir etmek imkânı bahşedilmiştir. Muḥāsibî 'nin tasavvufî dindarlığı bunun ile bir nevî aklî veçhe kazanmış oluyor; o ne sarho luk (*sukr*), ne de fenâ-fillah (*fanā'*) mefhûmlarını tanımaktadır.

5. *Kitāb al-makāsib va 'l-vara'* (yazma, Cârullâh kütüp., nr. 1101, 29 a — 51a) Muḥāsibî bu eserinde Peygamber ve eshâbının sünnet ile isbat olunmuş bulunan, doğru niyet ile müterâfık kazanç ve dünyayı aşma fikrini, Şaḳîḳ al-Balḫî 'nin kat'î *inkār al-kasb* ve dünyadan yüz çevirmek mefkûresi ile mukabele ve mukayese etmektedir. Eser bu arada ilk islâmî devir zâhidlerinin yaşayış şekilleri hakkında pek kıymetli mâlûmat da ihtivâ etmektedir.

6. *Kitāb bad' man anāba ilo'llāh* (nşr. H. Ritter, Glückstad, 1935). Emsalsiz üslûp kuvveti ile „benliğe (*nafs*) karşı mücâdelenin, rûhun Allah ile doğru yoldan münâsebet te'sisi için terbiyesinin fevkalâde dikkati câlip, bâzan hattâ bir lâcia mâhiyeti alan tasviri" (Ritter).

7. *Kitāb al-tavahhum* (nşr. Arberry, Kahire, 1937). Kıyâmet bâdiselerinin ölümden sonra dirilmeden semâvî sevinç ziyâfeti (*ikram*, krş. s 58, 2 v. dd.) ve Cennetle Allahın cemâlini temâşâsına kadar mufassal bir tasviri. Gâye, „hesaplaşma" (*muḥāsaba*, krş. *ḥisāb*) ve „tartma" (*muvāzana*, krş *Mīzān*) v.b. da te'mih eden, âhiret hâdiselerinin „göz önünde canlanmasıdır" (*tavahham*): İnsan kendi kalbine bir iç-bakış esnâsında Allahın yakınına (*civār Allāh*) kıyâmet gününde olduğu kadar yaklaşır. O, daha dünyada iken, günahlarının muhâsebesini yapmakla bunların kefâreti öder ve bu kendi muhâsebesi sâyesinde bunların kıyâmet gününde hesabını vermekten kurtulur (krş *Tavahhum*, s. 28, 4 v.d.), devamlı muhâsebe ile mükemmellik basamağına erişmiş olan velîler (*avliyā'*) hesap vermeden Cennete giderler (*Tavahhum*, s. 15 v. dd) ve hattâ daha dünyada iken, rûhları ile (*bi 'l-ḳalb*) „gözsüz" (*bilā-'iyān*) gördükleri, vucûtları olmadığı halde, hareket ettikleri (*bilā muṣāhada*), dudaklar kıpırdamadığı halde (*bilā muṣāfaha*) „kendilerine hitâp edilen" (*Ḥilyat al-avliyā'*, Kahire. 1932 — 1938, X. 100, 2/3) bir mahalle nak'edilirler: bunlar Cennetin zevkini evvelden sürerler. Mâmafih Allahın cemâlini tamâşâ *Tavahhum* 'de hiç bir sûretle vâkî olmaz görünüyor (krş. *Tavahhum*, s 61, 4); o ancak âhirette göz ile görülecektir (*bi 'l-abṣār, bi 'l-'iyān=aṣḥāb al-ḥadīṯ* 'in ve muahharen eş'arîlerin görüşleri; krş.

Aş'arî, *Maḳālāt*, nşr. H. Ritter, 1929 — 1933, 292, 12 ve *Luma'*, nşr. R. Mc Carthy, *The Theology of al-Ash'ari*, § 75); Cennet ve Allahın cemâlini temâşâ aynı şey değildirler.

8. Bu noktada Abū Nu'aym tarafından rivâyet edilen bâzı kıymetli metinler (*Ḥilya*, X, 73 v. dd., bilhassa 76—84) şu fikri ortaya atıyor: Allah, daha hilkatten evvel (*ḳabla fiṭra ḫulḳihim*, krş. 79, 17) sevgisi ile, mezkûr mükemmelleri (*rūḥāniyān*, *avliyā'*) Allah aşkı için (*maḥabba*) seçmiştir. Cunayd, *Ri'āya*'nın mevzuunu çok aşan bu düşünceyi inkişâf ettirmiştir; krş. Sarrāc, *al-Luma' fi'l-taṣavvuf*, nşr. R. A. Nicholson, Leiden ve London, 1914 (*GMS*, XXII, 29, 13 v dd.). Muḥāsibī'den sırf kelâma dâir eserler hemen hiç intikal etmemiştir. Şimdilik yalnız şu aşağıdakilere mâlikiz:

9. Diğer kısımları kaybolmuş bulunan *Kitāb jahm al-Ḳur'ān*'dan L. Massignon tarafından keşfolunan bir tefsir parçası (krş. 'Abd El-Halim Mahmoud, *al-Muḥāsibī*, Paris, 1940, 48 v.d. ve Massignon, *Essai*, yeni nşr., Paris, 1954, s 317).

10. *Kitāb al-'aẓama*'nın bir hülâsası (yazma, Cārullāh kütüp., nr. 3101, 24ª — 28ª). Bu, Ḳāsim b. İbrāhīm (ölm. 860)'in İbn al-Muḳaffa'ın *Kur'an* tenkidine karşı (krş. M Guidi, *La lotta tra l'Islam e il Manicheismo*. Roma, 1927) yazdığı eser ile birlikte, sonuncuyenin reddine dâir elimize geçen en eski islâmî vesikalardan biridir. Muḥāsibī örnek bir icaz içinde devam ettirdiği fikirleri ile, hilkatin ayrı-ayrı uzuvları arasında âhenkli bir irtibâtın ancak tek Allahın tanzim edici tedbiri ile izahı mümkün olduğunu ve bunun aynı seviyede serbest irâdeli iki tanrının mevcûdiyeti ile bağdaştırılamıyacağını belirtmektedir. Muahhar islâmî reddiyelerde olduğu gibi (krş. Aş'arî, *Luma'*, nşr. Mc Carthy, § 8 ve tercümesi, s. 10, not 8), o da burada kāinâtı idâre eden Allah varlığı isbâtının an'anevî düşünüş şemasını (krş *Kur'an*, II/159, X/5 v.b.) XXI.—XXII. sûrelerde işâret edilen şirke karşı müdâfaaya bağlamaktadır. Aynı zamanda bu hülâsada, Abu'l-Huzayl tarafından inkişâf ettirilen maddenin nihâî parçalara ayrılmasına mütedâir atomculuk esaslarının izleri de mevcut bulunmaktadır.

Kalām'ın diğer mes'elelerine dâir Muḥāsibī'nin nokta-i nazarı kolay tesbit edilemiyor; mâmafih *ahl al-ḥadīṯ* içinde muayyen bir mektebe intisap etmeyip, kelâmî fikirlerini ancak ikinci derecede tasavvufî faraziyelerden iştikak ettirmiş görünüyor. Böyleee dâimî bir muhâkeme tehdidinden bâzı „mürci'î" temâyüllerden yüz çeviriş meydana gelirken, aynı zamanda Allaha itimat ve ümit onu *aṣḥāb al-va'id*'in sözlerini tamâmiyle kabûl etmekten alıkoymaktadır (krş. *Maḳālāt*, s. 274, 7). Muhāsibī bâzı meselelerde, kendisini eş'arîlerin öncüsü yapan bir uzlaşma tarzına taraftardır; o her ne kadar *taḫlid al-fāsiḳ fi'l-nār* (*Ādāb al-nufūs*, yazma, Cārullāh kutüp., nşr. 1101, 87ª, 8)'den bahsetmekte ise de, başka bir yerde Allahın rahmetinin fāsiki bundan kurtarabileceğini (krş. *K. 'Aẓama*, 28ª), Aş'arī'ye benzer şekilde — ki bu sonuncusu „ebedî" sözünden tam mânası ile kaçınır — izah etmektedir (krş *Ibana*, trc W. C. Klein, New Haven, 1940, s. 52). Şefâat (*şafā'a*), ancak Allahın irâdesine uyduğu takdirde, tahakkuk edebilecektir (*Ri'āya*, s 277, 17 v.dd.; Aş'ari'nin bu husûstaki fikri için krş. *Ibana*, trc. Klein, s. 131).

İstitâat üzerindeki münâkaşada o diğerleri arasında muâsırı al-Naccār gibi (krş. *Maḳālāt*, s. 283, 10 v.d.) mes'eleleri *tavfīḳ* ve *ḫizlān* gibi ıstılahlar ile çözmeğe çalışan bir iş-birliği yolu tutmuştur. *İktisāb* mefhûmunu tanımaz. Hakikî dindar ise, bu kelâm meseleleri ile pek uğraşmaz; o, rızâsı ile, Allahın irâdesini kabûl eder. Kaderin her cilvesini Allaha şükretmesini icâp ettiren bir nimet olarak kabûl eder; Allah ise onun bu şükranına *tavfīḳ*'i ile teşekkür eder. Bu karşılıklı teşekkür ile iş-birliği daha yüksek, sûfiyâne bir mertebede tezâhür etmektedir.

Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı (*ḫalḳ al-Ḳur'ān*) mes'elesinde, Subkī'nin, Muḥāsibī'nin, muâsırları Ḥusayn b. 'Alī al-Karābisi ve Buḫārī ile birlikte, *ḳā'ilān bi 'l-lafẓ*'dan olduğuna dâir iddiası (krş. *Ṭabaḳāt al-şāfi'iya*, Kahire, 1324, I, 252, 13) Muḥāsibī'nin elimize geçen eserleri ile te'yit edilmiyor. O *Ri'āya* (s. 244. 1)'de, hattâ sonradan Aş'arī'nin de yaptığı gibi (krş. *Ibāna*, trc. Klein, s. 81), bu nazariye taraftarlarına doğrudan-doğruya bücûm etmiştir: bunlar, ona göre, *Kur'an* lafzının okunuşunda yaratılmış olduğu fikrini temsil ve bu suretle İbn Ḥanbal'in Allah kelâmının (*Kur'ān*) ezelî olduğu iddiası ile mûtezilenin *ḫalḳ al-Ḳur'an* iddialarını uzlaştırmağı tecrübe ediyorlardı. Sûfî olmak sıfatı ile Muḥāsibī daha ziyâde İbn Ḥanbal'in nokta-i nazarına temâyül eder görünüyor; okunuş esnâsında „sanki bizzat kendisinden işitiliyormuş gibi" (*Ḥilya*, X, 93, 2 v.d.) Allahın kelâmı duyuluyor.

Allahın sıfatları hususunda Muhāsibī, Şabrastānī (s. 65, 10) ve Subkī (II, 37, 12)'ye nazaran *ṣifātiya*'nın nokta-i nazarını kabûl eder. O, Allah hakkında... zâtî sıfatları ile fi'lî sıfatları arasında fark gözetmeden, ezelî ve ebedî vasıfları... aynı şekilde te'vil etmeden,

eller ve yüz gibi *ṣifāt ḫabarīya* 'den olduğunu iddia etmiştir ..." (Şahrastānī, s. 64, 3 v. d.). Şimdiye kadar mâlûm olan eserleri ise, bu hususta bizi aydınlatacak mâlûmat vermiyor; bize Aş'arī (*Maḳālāt*, s. 546, 16) belki de onun bu hususdaki daha sarîh düşüncelerini nakletmiştir (*Maḳālāt*, fihrist, bk. mad. ḤĀRİŞ).

Bâzı kelâm ıstılahlarına tasavvuf bakımından değişik mânalar verilmiştir: msl. *tawḥīd* mûtezilede olduğu gibi, Allahın birliğine şehâdet nassını değil, bütün amellerin kendisine bağlanması gereken Allahın birliğini duyuşu (= *iḫlāṣ*; krş. *Masā'il fī 'l-zuhd*, yazm. Cārullāh kütüp., nr. 1101, 126 b) ifâde eder. Daha Şaḳīḳ al-Balḫī'de mevcut olan (*Ḥilya*, VIII, 63, 8 v. dd.) Cunayd tarafından da (krş. msl. *Ḥilya*, X, 256, 12) kabûl edilen bir mâna değiştirmesi.

Muḥāsibī'nin eserlerinin çoğu bize ders muhâvereleri hâlinde, umûmiyetle ismi mâlûm olmayan bir talebenin, *ḳulta* sözü ile başlayan suâller sorması ve Muḥāsibī'nin hoca sıfatı ile *ḳāla* ile başlayan cevaplar vermesi şeklinde intikâl etmiştir. Muḥāsibī'nin muhâveredeki muhâtabının, yânî *rāvī*'nin hüviyetinin belli olduğu nâdir hâllerde, eserlerin zümrelere ayrılması için bir dayanak noktası belirmektedir. *Kitāb al-ḫalwa*'dan parçalar, çok kere (msl. 'Aṭṭār, *Tazkirat al-awliyā'*, nşr. Nicholson, London, 1905—1907, II, 1, 7) Muḥāsibī'nin mürîdi olarak zikredilen Aḥmed b. 'Āṣim al-Anṭākī'nin adı altında, bu zâtın *Ḥilya*'de ve 'Aṭṭār'daki hâl tercümelerinde kaydedilmiştir (msl. *K. al-ḫalwa*, *Maṣrik*, XLVIII, 188, 5—189, 1 = *Ḥilya*, IX, 284, 22—285, 17; *Maṣrik*, c. 49, 8, 477, 9 v. dd. = *Tazkirat al-awliyā'*, II, 1, 23 v.dd.). Anṭākī şu hâlde bu kitabı Massignon'un itirazlarına rağmen (*Essai*, s. 204) sahîh addedilmeleri lâzım gelen, Sprenger'in keşfettiği *K. Dawā' dā' al-ḳulūb* ve bir *Kitāb al-ṣubuhāt* (ber iki yazma Syrian Soc., Beyrut, 601; krş. Sprenger, *Notice on the Dawā' dā' al-ḳulūb of Muḥāsibī...*, *JRAS*, Bengal, 1856, 133 v.dd.) gibi başkalarına rivâyet etmiş olmalıdır. Anṭākī hocasından oldukça yaşlı idi. Şu hâlde bunlar ilk eserlerinden olmalıdır. Bu husûs, hiç olmaz ise *K. al-Ḥalwa* için Muḥāsibī'nin kendi sözleri ile (yk. bk.) te'yit edilmiş görünüyor.

Muḥāsibī'nin diğer bir mürîdi, Aḥmed b. Abd Allāh al-Ḫavvāṣ, bilhassa *Ri'āya*'yi rivâyet etmiştir (krş. Bursa, Ulu câmi kütüp., nr. 1534'teki yazmanın başında mevcut *isnād*). Bu eserin te'lîfi için ayrıca Bābak'ın ölümünün (223 = 838) zikrinde (s. 133, 1 v.d.) bir *terminus post quem* de mevcuttur. Muḥāsibī'nin çok daha genç talebesi Cunayd (ölm. 297)'e hassaten bir kaç muabbar ve *Ḥilya* (bilhassa X, 76—84)'de muhâfaza olunmuş bâtınî metni medyûn bulunuyoruz.

Kendisinden sonraki nesillerce Muḥāsibī her şeyden evvel *Ri'āya*'si ile tanınmıştır, Ġazzālī *İḥyā*'sının meselelerini tesbit ederken bu kitaptan çok istifâde etmiştir. Yalnız Hanbelîler, onun rûhî tedâvî usûlünü bid'at addederek, ona hücûm etmişlerdir (msl. Abū Zur'a, krş. *Tārīḫ Baġdād*, Kahire, 1349, VIII, 215, 10 v. dd.; ayrıca İbn al-Cavzī, *Talbīs Iblīs*, Kahire, 1340, s. 177). Mûtedil sünnîler ise, islâmın en yüksek devrinin büyük bir mümessili olarak, ona hürmet etmektedir (Ẕahabī'nin onun hakkındaki hukmü için krş. *Mīzān*, Kahire, 1325, I, 200, 9 v.dd.).

Diğer yazılarının muhtevâsı için krş. M. Smith, *An early Mystic of Bagdad* (London, 1935), s. 44 v.dd.; Abd El-Halim Mahmoud, *Al-Muḥāsibī* (yk. bk.), s. 43 v.dd.; Cārullāh kütüp., nr. 1101 yazmasındaki risâleler için krş. H. Ritter, *Die Schrift des Ḥ. b. A, al-Muḥāsibī über den Anfang der Unkehr zu Gott...*, Glückstadt, 1935). O zamandan beri yeni keşfolunan *K. al-Ġayba* (krş Hitti, *Garret Coll. of Ar. MSS.*, nr. 2053).

Bibliyografya: Metin içinde zikredilenlerden başka, krş. *Ri'āya* (nşr. M. Smith), giriş; Brockelmann, *GAL*, I, 352 v.d.; Sulamī, *Ṭabaḳāt al-ṣūfīya* (nşr. Nūr al-Dīn Şarība), Kahire, 1372/1953, s. 56 v.dd.; A. J. Arberry, *Sufism* (London, 1950), s. 46 v.dd.; K. Schoonover, *al-Muḥāsibī and his Book al-Ri'āya* (*Muslim World*, XXXIX, 26 v.dd.). (J. VAN ESS.)

MUḤASSİN. [Bk. MUHASSİN.]

MUḤASSİN. MUḤASSİN B. 'ALĪ (bugünkü telâffuzu: MUḤSİN), sünnîlerce kabûl edilmeyen bir şî'î an'anesine göre, 'Alī ile Fāṭima'nın 3. oğlu olup, erken doğum yüzünden, ölü olarak dünyaya gelmiştir. Buna sebep de, halife Abū Bakr'in emri ile 'Omar ve Ḳunfuẕ b. 'Umayr tarafından Fāṭima'nın evinde yapılan araştırma gösterilmektedir.

Daha IV. (X.) asırda onun hâtırasına Haleb'de bir *maḳām* te'sis edilmiştir. *Muḥammisa* şî'îleri (Nuṣayrîler de bunlara dâhildir) Muḥassin'e ayrı bir menâsik tahsis etmişlerdir; bunların te'sîri altında İran *ta'ziya*'lerinde, kıyâmet günü ve 'Alī evlâdı şehidlerinin tasvirlerine kanlar içinde bulunan Muḥassin'i elinde taşıyan Peygamberi de idhâl etmişlerdir; büyük babası, Allahın adâletini te'min etmek üzere, onu yukarı kaldırmaktadır.

Mutaassıp şî'îlerce Ḥasan-Ḥusayn-Muḥassin üçlüğü çok önceden bildirilmiş bulunuyordu, msl. Mūsā rivâyetinde Hārūn'un 3 oğlu: Şabbar, Şubbayr ve Muşabbir.

Bugün bu isim, *taşdîd* 'siz olarak, müennes şekli ile, Muḥsina ve müzekker şekli ile terkip hâlinde yaygın olarak kullanılmaktadır (msl. 'Abd al-Muḥsin Sa'dûn, Irak).

Bibliyografya: Sobernheim (*Mélanges H. Derenbourg*, 1909, s. 379 — 390); Sauvaget (*R E Isl.*, 1931, s. 74 v. dd.); Massignon, *Les origines şi'ites ... des Banû il-Furât* (*Mélanges Gaudefroy-Demombynes*, 1935, s. 38, nr. 2 ve 3).

(LOUIS MASSIGNON.)

MUḤAŻRAM. [Bk. MUHAZRAM]

MUHAZRAM. MUḤAŻRAM (A), câhiliye devrinde doğarak, islâmiyet devrinde yaşamış kimselere verilen sıfat. Kelimenin menşe'i hakkında muhtelif izahlar vardır. Bâzı müellifler, kelimeyi *uzn muḥażrama* („kesik kulak") 'dan iştikak ettirmek istemekte ve islâmiyet ile birlikte bu adamların câhiliye ile olan münâsebetlerinin kesilmiş olduğu şeklinde mânalandırmaktadırlar (krş *nâḳa muḥażrama* „kulakları kesik bir deve"). Rivâyete göre, islâmiyeti kabûl eden kabîleler develerinin kulaklarını câhiliye devrindekinden başka türlü kesip kısaltmışlardır. Bu münâsebetle, câhiliye ve islâmiyet devirlerindeki kulak kesme usûllerini görmüş olan kimseye *muḥażram* adı verilmiştir. Diğer bir takım müelliflere göre ise, bu kelime, „suyu bol (bir kuyu)" mânasına gelen *mâ' ḥiżrim* 'den gelmiştir ve câhiliye devri ile islâmiyeti idrâk etmiş olan bir kimseye *muḥażram* denilmektedir: zîra bu kimse her iki devreyi de lâyıkı ile bilmek vaziyetindedir. Bâzan *muḥażram* tâbirinin câhiliye ile islâmiyeti bir birine karıştırmış olan kimseleri ifâde ettiğine de rastlanmaktadır. Bâzı müellifler de ancak Peygamberin ölümünden sonra islâmiyeti kabûl eden kimselere *muḥażramûn* sıfatını vermektedirler.

Muḥażram tâbiri, husûsî olarak, arap dili âlimlerinin birbirinden ayırt ettikleri dört şâir sınıfından birisi için kullanılmaktadır. Bu tâbir, câhiliye devrinden itibâren şiir yazmakta olup, bizzat Peygamberi görmüş ve vaazlarını dinlemiş ve bir kısmı da islâmiyeti kabûl etmiş olan şâirler zümresini ifâde etmektedir. Meselâ Labîd, al-A'şâ, Ka'b b. Zuhayr v. b. bu zümreye dâhil'dir. Bu şâirler tamâmen câhiliye devrinin şiir geleneğine bağlı kalmışlardır. Yeni dünya görüşü şiire çok sonraları girebilmiştir; öyle ki, Peygamber zamanındaki şiirler vukûa gelen değişikliği beklendiği kadar aksettirmemektedir. Câhiliye devrine âit kasîde nev'i, sâbit mevzûları ve bir örnek tasavvurları ile, *muḥażramûn* üzerinde büyük bir te'sir yapmıştır; öyle ki, bu şiirlerde Arabistan'da vukûa gelen büyük dinî değişikliğin çağdaşı olduklarına dâir en ufak bir ize rastlamak güçtür. Yalnız, Ka'b b. Zuhayr'in yazdığı ve ilk kelimelerinden alınarak, *Bânat Su'âd* adı verilen kasîde ile al-A'şâ'nın Peygamber için yazdığı kasîde gibi Peygamberi tebcîl maksadı ile yazılan kasîdeler bir istisnâ teşkil etmektedir. Bunlar, şekil bakımından, kasîde nev'ine tamâmiyle uygun olmakla berâber, bâzan müslümanlığa bağlı görüş ve hükümleri ihtivâ etmekte ve hattâ *Kur'an*'dan cümleleri iktibâs etmektedir.

Bibliyografya: W. Ahlwardt, *Über Poesie und Poetik der Arober* (Leipzig, 1875); Ka'b b. Zuhayr, *La Banat Su'âd* (nşr. R. Basset), Cezayir, 1910; *Morgenländische Forschungen, Festschrift für Fleischer* (Leipzig, 1875), s. 235 v. dd.; *Lisân al-'arab*, XV, 75; *Tâc al-'arûs*, VIII, 281; al-Suyûṭî, *Muzhir*, 49. fasıl. (İLSE LICHTENSTÄDTER.)

MUḤİBB AL-DİN. [Bk. ṬABARÎ.]

MUḤİBBÎ. [Bk. MUHIBBI.]

MUḤİBBÎ. AL-MUḤİBBÎ, X.—XI. (XVI—XVII.) asırlarda Şam'da bir âlimler âilesi olup, bunlardan üçü edebiyatta temâyüz etmiştir.

1. Muḥibb al-Dîn Abu 'l-Faḍl Muḥammed b. Abî Bakr b. Dâvûd b. 'Abd al-Raḥmân b. 'Abd al-Ḥâliḳ b. Muḥibb al-Dîn 'Abd al-Raḥmân b. Taḳi al-Dîn al-Ulvânî al-Ḥamavî al-Dimaşḳî al-Ḥanafî, 949 ramazanının ortasında (23 kânun I. 1542) Ḥamâ'da doğdu, bu şehirde, Halep ve Ḥimṣ'ta tahsil etti ve İstanbul'a bir seyâhat yaptıktan sonra, Şam'da Ḳuzâ'iyya medresesine müderris tâyin edildi. 978 (1571) yılından sonra şeyhülislâm olan Çivizâde [b. bk.] 'nin yanında Kahire'ye gidip, bir müddet orada kadılıkta bulundu ve İstanbul'a ikinci bir seyâhatten sonra, Ḥimṣ, Ma'arrat al-Nu'man ve şimâlî Suriye'nin başka bir çok yerlerinde kadılık etti. 993 (1585)'te Şam'da en büyük nâiplik (*al-niyâba al-kubrâ*) mevkii ona verildi; aynı zamanda ordu kadılığı, Suriye kervanı kadılığı ve bir çok medreselerde müderrislik vazîfelerini îfâ ediyordu ve pâdişahın talebi üzerine fetvâlar veriyordu. 23 şevvâl 1016 (18 şubat 1608)'da vefat etti. Çok sayıdaki eserlerinden şunlar zikredilebilir: Muḥammed b. al-Şiḥna (ölm. 815 = 1412)'nin *Urcûza al-bayâniya* (*Manẓûma fi 'l-ma'ânî va 'l-bayân*)'sine 969 (1561)'da yazdığı şerh (al-Muḥibbî, *Ḫulâṣat al-aṯar*, II, 322'ye göre, 16 yaşında yazmıştır), yazması için bk. Ahlwardt, *Verz.*, nr. 7256/7, Gotha, Pertsch, nr. 2789. Ma'arrat al-Nu'mân kadısı iken yazdığı seyâhat-nâmesi: *al-Riḥla* veya *Ḥâdi 'l-aẕ'ân al-nacdiya ila 'l-diyâr al Miṣrîya*, yazması için bk. Pa-

rîs, de Slane, *Catal.*, nr. 2293; Kahire, *Fihrist*, VII, 646; Âtıf Efendi kütüp., nr. 2030 (bk. Rescher, *MFOB*, V, 496); Zamaḫşarî'nin *Kaşşâf*'ında zikredilen beyitler üzerine yazılmış olup, *Tanzîl al-âyât* adını taşıyan şerhi; basmaları Bulak, 1281; Kahire, 1307—1308 ve *Kaşşâf*, Kahire, 1318 basması hâşiyesinde, diğer eserleri için bk. *GAL*, II, 361; *Suppl.*, II, 488.

Bibliyografya: al-Muḥibbî, *Ḫulâṣat al-aṯar*, II, 322—331; Wüstenfeld, *Die Gelehrtenfamilie Muḥibbî in Damaskus* (*Abh. Gw Gött.*, Hist.-phil. Cl., 1884, XXX/III, 5—9).

2. Faḍl Allâh b. Muḥibb Allâh b. Muḥibb al-Dîn, 1. torunu olup, 17 muharrem 1031 (2. kânun II. 1621)'de Şam'da doğdu, daha küçük yaşta büyük bir hitâbet mahâreti kazandı, 1048 (1638)'de Nacm al-Dîn al-Ġazzî (ölm. 1061 = 1651, bk. Brockelmann, *GAL*, II, 292)'den hadîsten *icâza* aldı ve şeyhülislâm Muḥammed b. Zakarîyâ vâsıtası ile Haleb'de bir şey elde edemeyince, babası Darvîşîya medresesindeki kendi müderrislik mevkiini ona verdi. 1051 (1641)'de İsmetî Mehmed Efendi ile birlikte, İstanbul'a gitti ve 40 akçelik bir medreseye müderris tâyin edildi; fakat daha ertesi yıl vazifesinden çıkarıldı; bunun üzerine doğduğu şehre döndü. 1059 (1649)'da kadı Esîrî Mehmed Efendi (Muḥammed b. 'Abd al-Ḥalîm al-Bursavî) ile Mısır'a gitti ve ona nâip oldu. Onunla aralarında çıkan bir ihtilâf neticesinde al-Azhar'de tahsiline yeniden başladı ve ertesi yıl vatanına döndü. 1073 (1662)'te yeniden İstanbul'a gitti ve 4 yıl sonra kendini Beyrut kadılığına tâyin ettirmeğe muvaffak oldu; fakat 1079 yılında tekrar Şam'a geldi ve 23 cemâziyelâhır 1082 (27 teşrin I. 1671)'de burada öldü. *Dîvân*'ı ile İstanbul'a seyâhatlerinin hikâyeleri bize kadar gelmemiş ise de, dostu Mancak Paşa (ölm. 1080 = 1669 'da Şam'da)'nın şiirlerini toplayıp, tertip ettiği *Dîvân*'ı muhâfaza edilmiştir. İlk önce şiirleri, Sultan İbrâhîm hakkında 1055 (1645) tarihli bir kasîde ile başlayan tarihi bir tertibe konulmuştur. (Brockelmann, *GAL*, II, 277 'de gösterilen yazmalara şunlar da ilâve edilmelidir: Köprülü kütüp., nr. 1245 ve Musul, Dâvûd, *Mâḫṭûṭât*, nr. 153, 20); sonra onları 1071 (1660)'e kadar olan daha sonraki devrin şiirleri ile berâber, alfabe sırasına göre, tertip etti; eser bu tertip üzere 1301'de Şam'da basılmıştır. 1078 (1667)'de Ḥasan al-Būrînî (ölm. 1024 = 1615)'nin *Tarâcim al-aʿyân min abnâʾ al-zamân* adlı hal tercümesine dâir eserini tanzim ederek, buna bir zeyil yazdı; Brockelmann, *GAL*, II, 290'da zikredilen yazmalar için bk. bir de Muḥammed Kurd 'Alî, *RAAD*, 1923, III, 193—202.

Bibliyografya: Muḥibbî, *ayn. esr.*, III, 277—286; Wüstenfeld, *ayn. esr.*, s. 15—19.

3. Muḥammed al-Amîn b. Faḍl Allâh b. Muḥibb Allâh b. Muḥammed Muḥibb al-Dîn Dimaşḳî, 2. 'nin oğlu olup, 1061 (1651)'de Şam'da doğmuştur. 1077 (1666)'de babası ile Beyrut'a gitti; fakat bir çok defalar doğduğu şehre döndü. Babasının dostlarından biri, 1065 (1655)'te Şam kadısı olan ve 1079 (1668)'da Anadolu kazaskeri tâyin edilen Vişne-zâde İzzetî Mehmed Efendi (Muḥammed b. Luṭf Allâh b Bayrâm al-'Izzatî), tahsiline Bursa'da devam etmesi için, ona maddî yardım te'min etti. Burada kısa müddet kaldıktan sonra, müftî Esîrî Mehmed Efendi ile birlikte, 8 *safer* 1086 (4 mayıs 1675)'da tekrar doğduğu şehre döndü. Bu arada, İzzetî Mehmed Efendi Rumeli kazaskeri olmuş idi; ona Edirne'de bir vazife buldu ise de, az sonra hastalandı ve takaüdlüğünü istemek mecbûriyetinde kaldı; al-Muḥibbî onunla berâber İstanbul'a gelip, 10 şevvâl 1092 (24 teşrin I. 1681)'de ölümüne kadar onun hizmetinde bulundu. Sonra Şam'a döndü ve kendisini tamâmiyle edebiyata verdi. 1101 (1690)'de hacca gidince, Mekke'de kadı nâipliği yaptı; aynı vazifeleri Kahire'de de îfâ etti; sonra Şam'da Amînîya medresesine müderris oldu. 18 cemâziyelevvel 1111 (11 teşrin II. 1699)'de burada öldü.

Başlıca eseri, kendi zamanının ve bundan hemen önceki devrin 1289 âlim, şâir v. b.'nın alfabe sırası ile tertip edilmiş hâl tercümeleri mecmuası olup, *Ḫulâṣat al-aṯar fî aʿyân al-ḳarn al-ḥâdî ʿaşar* adını taşır; bunu ilk defa 1096 (1685)'da temize çekmiş idi. 1284'te Kahire'de 4 cild hâlinde basılmıştır. Brill-Houtsma, nr. 112 yazmasında muhâfaza edilen Hicaz ve Yemen hâl tercümeleri müsveddesi bunun ilk taslağını teşkil etmiş olmalıdır; Berlin, Ahlwardt, nr. 9895 yazması bir hülâsasının müsveddesidir. 'Alî b. 'Abd al-Ḥayy al-Ġazzî (ölm. 1191 = 1777; Murâdî, III, 215) bundan seçmeler yapmış idi; yazması Tübingen'de bulunmaktadır (Seybold, nr. 9). *al-Iʿlâm* adlı bütün devirlerde yaşamış meşhûr şahsiyetleri içine alan eseri her harfte sırası ile *al-aʿlâm va 'l-nisab va 'l-kunâ' va'l-abnâ' va 'l-nisâ' va 'l-ummahât* kısımlarına ayrılmış olmalıdır; Leipzig, Vollers, nr. 683'te muhâfaza edilen *Mim* harfi müsveddesinde, her maddenin harfiyen alındığı kaynaklar hemen tamâmiyle gösterilmiştir. Bundan başka al-Ḫafâcî'nin *Rayḥânat al-alibbâ'* sına *Nafḥat al-Royḥâna va-Raşḥat ṭilâ' al-ḥâna* adı ile, bir zeyil yazmıştır; Brockelmann, *GAL*, II, 294'te zikre-

dilen yazmaların başka şu nüshaları vardır: İstanbul, Nûruosmâniye kütüp., nr. 4352, *MSOS*, XV, 22) ve Musul, Dâvûd, *Maḫṭūṭāt*: nr. 264, 7; müellifi bilinmeyen *Muḫtārāt* adı altındaki seçmeler Kahire'de bulunmaktadır: *Fihrist*², III, 342 Muḥammed b. Muḥammed al-Su'ālātī 1111 (1699)'de bu esere bir zeyil yazmıştır ki, yazmaları Berlin Ahlwardt, nr. 7422; Kopenhag, Mehren, nr. 170; Petersburg, Asya müzesi, nr. 211; British Museum, Or. 6516 (*Descript List*, nr. 57); Yale-Landberg, nr. 179; Şam, Zayyāt, s 785, nr. 64'te bulunmaktadır. 'Abd al-Raḥmān b. Şōşū XI. asrın ortasında, *Tarācim ba'ż al-a'yān min ahl Dimaşḳ min 'ulamā ihā va -udubā'ihā* adlı bir eazîre yazmıştır ki, 1886'da, Beyrut'ta basılmıştır. Bilhassa dost ve hâmîleri için kasîdelerden ibâret olan mühim bir kısmını *Ḫulāṣa*'ya aldığı *Dīvān*'ı kendi el yazısı ile Kahire'de Aḥmed Taymūr kütüphânesinde bulunmaktadır (bk. *RAAD*, III, 342; bir de Berlin, Ahlwardt, nr 8007; krş. nr. 8008; Flügel, *ZDMG*, IX, 224. *Barāḥat al-arvāḥ cālibat al-surūr va 'l-afrāḥ* adlı şiir mecmuasında (Berlin, nr. 8162) vecîzeler ile darbı meseller toplamıştır. al-Sa'ālibī'nin *Kitāb Şimār al-ḳulūb fi 'l-mużāf va 'l-mansūb*'unu *Mā yu'avvalu 'alayhi fi 'l-mużāf va 'l-mużāf ilaghi* adı ile, alfabe sırasına koymuştur; yazmaları: İstanbul, Topkapı sarayı, nr. 2455; Âtıf Efendi, nr. 2247 (bk. *RSO*, IV, 727); Ayasofya, nr. 4136 (*MO*, VII, 132); Kahire, *Fihrist*², III, 285. *Cany al-cannatayn fi nav' al-muşannayayn* adlı gramere dâir eserinin Aḥmed Taymūr Paşa kütüphânesinde bir nüshası vardır (*RAAD*, III, 340; IV, 147) ve 1348'de Şam'da basılmıştır. *Savā' al-sabīl fī mā fi 'l-luġat al-'arabiya min al-daḫīl* adlı lugata dâir eserinin bir yazması Şam'da bulunmaktadır; bk. *RAAD*, III, 340.

Bibliyografya: al-Murādī, *Silk al-durar*, IV, 86—91; Wüstenfeld, *Geschichtsschreiber*, nr. 590; ayn. mll., *Die Gelehrtenfamilie Muḥibbī*, s. 119—128.

(C. BROCKELMANN.)

MUHİBBİ. [Bk. SULAYMĀN I.]

MUḤİṬ. [Bk. BAḤR MUḤİṬ.]

MUḤLİS AL-DAVLA. [Bk. AL-MUḲALLAD.]

MUHR. [Bk. MÖHÜR.]

MUḤSİN 'ALİ. [Bk. MUHSİN ALİ.]

MUḤSİN ALİ. MUḤSİN 'ALİ, Şāh Ḥusayn Ḥaḳīḳat'ın oğlu olup, Luknov'da oturmakta idi. Şiirde Ḫvāca Vazīr'in talebesi idi. XIX. asrın son yarısında meşhûr oldu. Bir *Dīvān*'ı ve ordu şâirleri hakkında *Sarāpā suḫan* adlı bir hâl tercümesi kitabı vardır.

Bibliyografya: Nassāḫ, *Taẕkira-i şu'arā'* (Luknov, 1874), s. 419.

(M. HİDAYET HOSAIN.)

MUHTADİ. [Bk. MÖHTEDİ.]

MUḤTĀR. [Bk. MUHTAR.]

MUHTAR. AL-MUḤTĀR (622?—687) B. ABİ 'UBAYD AL-ŞAḲAFĪ, 66 (685/686) yılında Kûfe'yi ele geçiren şi'î hareketini uyandıranlardan olup, şâir Umayya b. Abi 'l-Şalt [b. bk.]'ın mensup olduğu Şaḳīf kabîlesinden idi. Şâir Abū Miḥcan onun yeğeni oluyordu (al-Muḫtār'ın büyük babası Mas'ūd, 'Amr b. 'Umayr b. 'Avf'in oğlu idi; bk. Wüstenfeld, *Geneal. Tab.*, G. 19). Her ne kadar al-Muḫtār'ın 622'de doğmuş olduğu (Ṭabarī, I, 1264) rivâyet edilmekte ise de, bu rivâyet sağlam bir temele dayanmamakta (bk. Ṭabarī, II, 2, hicretin 40. yılında bir *ġulām şābb* „delikanlı" idi) ve düşmanı olan 'Abd Allāh b. Zubayr'in aynı yılda doğmuş olması ile münâsebetli bulunmaktadır. Babası 13 yılında iranlılara karşı yapılan muhârebede, büyük yararlık göstererek, şehid düştükten sonra, öksüz kalan al-Muḫtār, halife 'Alī zamanında, al-Madā'in vâlisi olan amcası Sa'd b. Mas'ūd'un yanına gönderildi. Sa'd 37 yılında, 'Alī'nin safını terkeden hâricîlerin üzerine yürümek üzere, al-Madā'in'den ayrıldığı zaman, al-Muḫtār ona vekâlet etti (Ṭabarī, I, 3366; Dīnavarī, s. 218). Gençlik hayatı ve âilesinin durumu al-Muḫtār'ın 'Alī tarafdarı olmasını sağladı; bununla berâber, Ṭabarī (II, 2)'ye göre, 40 yılında 'Alī'nin oğlu Ḥasan Mu'āviya'dan kaçıp, Sa'd'a sığındığı zaman, al-Muḫtār onu düşmanına teslim etmeğe kalkmış ve bu ihânet 25 yıl sonra şi'îler tarafından takbih edilmiştir. Sonradan aşırı şi'ilik müdâfii olan al-Muḫtār'ın daha önceki hayatı hakkında bütün bildiklerimiz şundan ibârettir: Ziyād b. Abīhi huzûrunda 51 yılında Kûfe'de Emevîlere karşı isyân çıkarmak ile suçlandırılan (Ṭabarī, II, 520) Ḥuer b. 'Adī aleyhine şehâdet etmek istememesi, daha o devirde 'Alī tarafını tuttuğunu göstermektedir. Ancak Mu'āviya'nin ölümünden sonra, 'Alī âilesi tarafdarları yeniden ümitlenmeğe başlayınca, al-Muḫtār tekrar meydana çıktı; 61 yılında Muslim b. 'Aḳīl'in çıkardığı isyâna katıldı ve vâli 'Ubayd Allāh b. Ziyād tarafından hapsettirildi. Ḥusayn'in giriştiği teşebbüs başarısızlığa uğrayınca, hapisten çıktı ve Mekke'ye gitti; orada 'Abd Allāh b. al-Zubayr Emevîlere karşı kendisinin idâre edeceği isyânı gizliden-gizliye hazırlamak ile meşgûl idi. al-Muḫtār rivâyete göre, İbn al-Zubayr'i daha önce lekelemeğe çalıştı ise de, muvaffak olamadı ve bir sene Mekke'den uzaklaşarak, memleketi olan Ṭā'if'e gitti.

Belki de bu müddet zarfında, kendini şi'î hareketinin yeni bir dinî ve siyâsî safhasının öncüsü ve reisi yapan fikirleri burada olgunlaşmıştır; fakat bu fikirlerin onun kafasında nasıl yer ettiği, menşe'leri, gelişmelerindeki te'sirler, ne yazık ki, henüz tarihî araştırmalara mevzû teşkil etmemiştir.

Yalnız şu var ki, al-Muḫtār, artık alenen halifeliği tanınmış olan al-Zubayr'in yanına gitti ve 64 yılında Mekke'nin ilk muhâsarasında kahramanca döğüştü. Fakat al-Zubayr'in dâvasına katılmaktaki yegâne gâyesi, o tarihte Emevî aleyhdarı halifeye tâbî olan Kûfe'ye dönebilmek idi. Ṭabarî'nin rivâyetini tekzip eden bir kaynağa göre, al-Muḫtār, 'Alî taraftarlarının yardımını te'min vaadinde bulunarak, idâresini elinç almak üzere, al-Zubayr tarafından Irak'ın idâre merkezine gönderilmiş (Mas'ûdî, *Murûc*, V, 70) ise de, Ṭabarî'nin rivâyet ettiği gibi, şi'îlikte yapmak istediği yenilikleri tahakkuk ettirmek için, oraya kendi teşebbüsü ile gitmiş olması muhtemeldir.

Kûfe şi'îleri o zaman (64 ramazan) Sulaymân b. Ṣurad [b. bk.]'ın te'siri altında bulunuyorlardı. al-Muḫtār onun fırkasına katılmak istemedi ve mensûp olduğu kabîlenin adını taşıyan anuesine izâfetle, İbn al-Ḥanafiyya lekabı ile tanınan 'Alî'nin oğlu Muḥammed'in murahhası olduğunu ileri sürerek, şahsî propagandasına başladı [bk. MUḤAMMED B. AL-ḤANAFİYYA]. 'Alî'nin Peygamberin kızı Fâṭıma'den dünyaya gelmemiş olan oğlunun haklarının meşrû vârisi olarak, onu ileri sürmesindeki sebepler gereği gibi izah edilmiş değildir; zâten 'Alî'nin Kerbelâ katl-i âmından kurtulan diğer evlâtları tamâmen nufûzdan mahrûm oldüklarından, al-Muḫtār'ın seçebileceği kimseler çok mahdut idi. Yalnız şu var ki, al-Muḫtār'ın ateşli ve garip belâgati (nutuklarını *sec'*'de *Kur'ân*'ı hatırlatan, fakat taklitten uzak, muğlak ifâdeler ile süslemekte idi; Cebrâîl'den ilhâm aldığını söylüyor veya böyle rivâyet olunmasına yol açıyordu) sâyesinde, zuhûru ile hakikî dini tekrar te'sis edecek olan „mehdî" faraziyesine tarafdarlar kazandı. İbn al-Zubayr'in idâresine açıkça cephe almamış olmasına rağmen, al-Muḫtār şüpheli bir insan telâkkî olunuyordu; bu yüzden, Zubayr'in vâlisi 'Abd Allāh b. Yazîd al-Anṣārî tarafından hapsedildi; fakat mahpusluk hayatı iyi geçti ve Kûfe ahâlisi ile temâsta bulunmasına müsâade edildi. al-Muḫtār, rivâyete göre, ölümünü önceden haber verdiği Sulaymân b. Ṣurad'ın mağlûbiyet ve ölümünden sonra, Zubayr'in idâresine karşı mücâdele etmemek vaadi ile, serbest bırakıldı. Kendisine verilen bu serbestlikten faydalanarak, 'Alî'nin meşhûr kumandanının oğlu ve babası gibi hareket eden İbrâhîm b. al-Aştar ile işbirliği yaptı. Bu sonuncu al-Muḫtār'ın tekliflerini kabûl etmekte bir hayli zaman tereddütler geçirdi ve ancak İbn al-Ḥanafiya tarafından yazılan (muhtemelen sahte olan) ve al-Muḫtār'ı kendi *amîn*'i ve *vazîr*'i olarak tanıtan bir mektup üzerine, bu teklifleri kabûl etti.

Bunun üzerine isyân başladı (14 rebîülevvel 66). Emevîlere muârız olmak ve 'Alî safında mücâdele etmekle berâber, uzun zamandan beri 'Alî âilesinin dâvasına karşı heyecan duymayan kabîle reisleriuin (*aṣrâf*) mukavemeti, kabiliyetli bir muhârip olan İbn al-Aştar'in kumanda ettiği, çoğu sergüzeştçi ve *mevâlî*'den mütešekkil askerlerin hücûmu neticesinde, kırıldı. Zubayr'in vâlisi (o tarihte 'Abd Allāh b. Muṭî' al-Ḳuraşî idi) kaçtı; *aṣrâf* teslim oldu ve Kûfe'nin itiraz kabûl etmez hâkimi olan al-Muḫtār, çok kısa bir zamanda Mezopotamya ve şark eyâletlerine hâkimiyetini kabûl ettirdi ve buralara vâliler gönderdi. Yalnız Basra dâhil, cenûp bölgesi İbn al-Zubayr'in elinde kalmış idi.

al-Muḫtār, teşkilâtında, tabiî olarak, *aṣrâf*'a idârî vazifeler verdi ise de, itimadını kazanmadı. 'Alî'nin eski tarafdarı veya bu tarafdarların oğulları olmalarına rağmen, *aṣrâf* al-Muḫtār'ın aşırı fikirlerinden yılmakta idi. Gerçekten, hakikî kuvvetini teşkil eden *mevâlî*'ye yüz vermesi, islâmiyeti kabûl etmelerine rağmen, istilâcılar ile aynı haklara sâhip olamayan yerli ahâli üzerindeki arap siyâsî ve iktisâdî üstünlüğün dayandığı sistemi sarsmak tehlikesini göstermekte idi. al-Muḫtār bu itibâr ile bu iki zümreden birini, kat'î olarak, tercih etmek mecbûriyetinde idi. Muhtemelen samimî kanâattén ziyâde, siyâsî mülâhazalar ile, *mevâlî* tarafını tutmağı tercih etti. Geleceğini söylediği *al-mahdî*'nin muzaffer olması ile, ırk ayrılığı gözetilmeden, bütün mü'minlerin aynı haklara sâhip olacağını düşünmüş olmalıdır. Ordunun, İbn al-Aştar ile birlikte, 'Abd al-Malik kuvvetleri ile çarpışmak üzere, uzakta bulunduğu sırada, *aṣrâf* al-Muḫtār'ı iktidardan düşürmeğe teşebbüs ettiler; al-Muḫtār onlar ile uzlaşmak zorunda kaldı; fakat kötü durumda bulunduğunu haber alması üzerine, Kûfe'ye dönen İbn al-Aştar, al-Muḫtār'ın düşmanlarını tamâmiyle ezdi. Bu al-Muḫtār'ın şi'îliğe dâir programının tamâmiyle icrâsına başlangıç oldu. Ḥusayn'in katline iştirâk edenlerin veya onu korumayanların hepsi idâm olundu. Bu kanlı hareketi Allahın tasvip ettiği ileri sürüldü; zîra iki gün sonra, Irak üzerine yürümekte olan Suriye ordusu

Ḥazîr kıyılarında, İbn al-Aştar tarafından, tamâmen imhâ edildi ve ordunun kumandanı 'Ubayd Allâh b. Ziyâd kargaşalık içerisinde katlolundu (muharrem 67). Şi'iliğin nihâî bir başarıya ulaşır gibi olduğu görülen bu günlerin taassup heyecanları içinde, maalesef henüz açıkça izahını bulamamış olan, din tarihi bakımından büyük ilmî alâka taşıyan, msl. boş kürsüye tâzimde bulunma gibi, bâdiseler meydana geldi (Ṭabarî, II, 702—706; bk. bir de al-Mubarrad, *al-Kāmil*, nşr. Wright, 597—600).

Fakat al-Muḫtâr içeride ve dışarıdaki başarılara rağmen, 'Abd Allâh b. al-Zubayr 'in kardeşi Basra 'da bulunan Muṣ'ab 'ın tehdidi altında idi. Muṣ'ab 'ın hâricîler ile mücâdelede tecrübe kazanmış olan al-Muhallab b. Abî Şufra tarafından teşkilâtlandırılan ve kûfeli muhâcir *aşrāf* 'ın katıldığı ordusu yıldırıcı bir kuvvete sâhip bulunuyordu. Nitekim bu ordu şi'î kuvvetlerini Dicle üzerinde al-Maẓâr 'da bozguna uğrattı; az bir müddet sonra, Ḥarûrâ' 'da şi'î birlikleri ve bilhassa İbn al-Aştar 'ın şimâlde al-Mavṣil 'de bulunması, gerek itimatsızlığından, gerekse nefsine fazla güvenmesinden, onu çağırmaması yüzünden, al-Muḫtâr tam bir mağlûbiyete uğradı. Kûfe kalesine sığınmış olan al-Muḫtâr, burada 4 ay kahramanca müdâfaada kaldı. Nihâyet adamlarının çoğu tarafından terkedildi ve ümitsiz bir çıkış teşebbüsünde öldürüldü (14 ramazan 67). Cesedi parça-parça edildi; eli büyük câmiin kapısına asıldı ve al-Ḥaccâc zamanına kadar, orada asılı kaldı. Onu reddetmeyen kanlarından biri, Mu'âviya zamanında Kûfe 'nin eski vâlisi olan al-Nu'mân b. Başîr al-Anṣârî 'nin kızı olmasına rağmen, vahşîce öldürüldü. al-Muḫtâr 'ın büyük sayıda tarafdarları da aynı âkıbete uğradılar.

Bugünkü tenkidî tarihçiler tarafından al-Muḫtâr hareketinin mâhiyeti muhtelif şekilde ele alınmaktadır. Kûfe 'de bilhassa *aşrāf* arasında meydana gelen tarihî an'ane, tabi'î olarak, al-Muḫtâr 'a düşmanca cephe almış bulunmakta ve onu sergüzeştçilik ve sahte peygamberlik ile ithâm etmektedir. Muhakkak ki, al-Muḫtâr 'ın davranışında şüpheli bir taraf var idi; *al-mahdî* mes'elesinde hiç bir zaman tamâmiyle anlaşmağa yanaşmamış olan İbn al-Ḥanafîya 'nın adını istismâr etmiş olması pek de merdce olmamıştır. Fakat al-Muḫtâr 'ın *aşrāf* 'a karşı yaptığı muâmele ve iki yüzlülük (*aşrād* da bu husûsta ondan aşağı kalmamıştır), onun kötü niyeti hakkında bir fikir edinmeğe kâfîdir. Bunlar kütleleri harekete getiren kimselerin, dâvalarının başarısı için baş-vurdukları çârelerdir. al-Muḫtâr 'ın vazife bildiği şeye, samimî olarak, inandığı muhakkak görülmektedir ve *mavālî* hakkındaki müsâvatçı fikirleri de, aslında vakitsiz olmakla berâber, geleceğin göstereceği üzere, islâmiyetin daha sonraki genişlemesini ve başlangıçta sırf araplara mahsûs olan bir hareketin ciban-şümûl bir medeniyete tahavvülünü te'min edecek fikirler idi. al-Muḫtâr 'ın şahsiyetinde gizli kalan ve kalacak olan (Wellhausen, gâyet doğru olarak, onun gibi „şeytânî" yaratılışlı kimselerin dâimâ birer muammâ olduğunu söylüyor) şey (her hâlde rûhî bir buhran neticesinde olsa gerek), yaratıcısı olduğu ve Sulaymân b. Ṣurad 'ın *tavvābūn* 'unun günahlardan temizleyen fedâkârlığından çok daha geniş bir çeşit şi'îliğin dinî anlayışına varış tarzı idi. Bu kanâat sâyesinde, al-Muḫtâr 'ın ön ayak olduğu bu hareket, siyâsî bakımdan elde ettiği geçici başarıdan çok daha büyük bir mâhiyet kazanmıştır. al-Muḫtâr 'ın propagandasının gördüğü umûmî rağbet ve heyecan içinde, *şi'a* 'nın siyâsî bir hareketten dinî bir âkide hâline geçmesini sağlayan fikirlerin birer nüve hâlinde ortaya çıktığı görülmektedir. Bu fikirlerin ne dereceye kadar al-Muḫtâr 'dan önce mevcut olduğu ve muammâlı bir şahsiyet olan 'Abd Allâh b. Saba' ve onun akîdelerini kabûl edenler ile ne dereceye kadar alâkası bulunduğu hâlâ bilinmemektedir. Fakat Muḫtâr, *al-mahdî* değil ise bile, bâkikî dinin islâhçısı olan *masîḥ* 'i Muḥammed b. al-Ḥanafîya 'nın şahsında tecellî ettirmek sureti ile, buna imâmî akîdelere has bir vasıf kazandırmış olduğunda şüphe yoktur.

Muḫtârîya adı, râfızî fırkaları hakkında yazı yazan müelliflerin verdikleri cedvellerdeki şi'î mezhebinin müteaddit kolları arasında yer almaktadır; fakat teşkilâtlı bir mezhep hâlinde devam ettiği şüphelidir; zîrâ ondan bahseden kaynaklar, Muḫtârîya 'yi al-Muḫtâr 'ın âkidelerinin meşrû devâm ettiricileri olan Kaysânîya ve Ḥaşabîya [b. bk.] 'den açıkça ayırt etmemektedirler.

Bibliyografya: al-Muḫtâr 'ın tarihi hakkında başlıca ve hemen-hemen yegâne kaynak, ekseriyeti itibârı ile vak'ayı görmüş olan kimselerin şehâdetine dayanan al-Ṭabarî (nşr. de Goeje), II, 530—752 ve *tür. yer.* ile al-Balâẕurî, *Ansāb al-aşrāf* 'tır. İkinci derecedeki kaynaklar (al-Dînavarî, al-Ya'ḳûbî, al-Mas'ûdî v.b.) yeni bir bilgi vermemektedir; bk. Caetani, *Chronographie islamica*, yıl 64, § 13, yıl 65, § 6, yıl 66, §§ 5—7, 12, yıl 67, §§ 2, 4, 42 (bâzı teferruat için bk. Muḥammed b. al-Ḥanafîya, İbn Sa'd, V, 71—77): H. D. van Gelder, *Moḫtâr de valsche Propheet* (Leiden, 1888); J. Wellhausen, *Die*

rel.-pol. Oppositionsparteien im alten Islam (*Abh. G W Gött.*, yeni ser., V, 2, 1901, s. 74—89); ayrıca bk. mad. KAYSĀNİYA ve ḤAŞABİYA (bir de al-Navbaḫti, *Firaḳ al-şi'a*, nşr. Ritter, *Bibl. Islamica*, İstanbul, 1931, IV, 20—30). (G. LEVI DELLA VIDA.)

MUHTAR PAŞA. MUḤTĀR PAŞA, ĠĀZİ AḤMED MUḤTAR (1839 — 1918), büyük türk kumandanı, devlet adamı ve hey'et âlimi. Bu zât ipekçilik ile meşgûl Katırcı-oğlu âilesine mensup olarak, 23 şâban 1255 (30 teşrin I. veya 1 teşrin II. 1839)'te Bursa'da dünyaya geldi. Babası Hacı Halil Edhem Efendi 1845'te öldüğünden, ipekçiler loncasının başında bulunan (belki ipekçiler kethüdâsı) büyük babası Hacı İbrahim Edhem Ağa tarafından yetiştirildi ve onun tensibi ile Bursa askerî idâdîsine yazıldı (bk. *Guerre d'Orient*, IV, 55; mezar kitâbesi). 12 yaşında başladığı bu mektepte 5 sene okuduktan sonra, İstanbul'da Harbiye mektebine girdi. Bu mektepteki kaydı „Ahmed Efendi, Başçı mahallesi" şeklindedir (Mehmed Es'ad, *Mir'ât-ı mekteb-i ḥarbiye*, s. 295). Büyük bir istidat gösteren zâbit namzedi, 4 senelik tahsilden sonra, 26 şâbân 1276 (19 mart 1860)'da mülâzim oldu; bir sene de erkân-ı harbiye sınıfında okuyup, 17 şaban 1277 (26 şubat 1861)'de, erkân-ı harbiye yüz-başılığı ile ve sınıfının birincisi olarak, şehâdetnâme aldı; Hersek ve Karadağ'da harp eden osmanlı kuvvetlerinin kumandanı serdâr-ı ekrem Ömer Paşa'nın maiyetine gönderildi. İki sene bulunduğu bu sefer, genç yüz-başı için, mükemmel bir tatbikat ve tecrübe devresi olmuş ve onun büyük bir kumandan olarak yetişmesinde başlıca âmillerden birini teşkil etmiştir. Karadağ muhârebelerinde onun en dikkati çeken muvaffakiyeti küçük bir müfreze ve ânî bir baskın ile Ostrok geçidini ele geçirmesi ve imdad yetişinceye kadar, üstün düşman kuvvetlerine karşı geçidi müdâfaa etmesidir ki, kendisi bu çarpışmada oldukça mühim bir yara almış ve mükâfat olarak, *mecîdî* nişanı ile taltif edildiği gibi, şöhreti devlet merkezinde de duyulmuştur; bu istîdatlı askerden talebenin de istifâdesi isteniliyordu. Bunu 1279 rebiülevveli başlarında harbiye mektebine „bâzı fünûn-ı askerîye" (*Guerre d'Orient*, IV, 56'da heyet, istihkâm ve askerî mimârî) muallimliğine tâyin edilmesinden anlıyoruz. Bu vazifesi uzun sürmemiş ve 1280 şevvâlinin sonlarında (nisan 1864) bin başılığa terfi ettirilerek, Kozan dağı islâhına me'mûr kuvvetlerin erkân-ı harbiyesine tâyin edilmiştir. Derviş Paşa'nın kumandan, Cevdet Efendi (Paşa)'nin komiser bulunduğu Kozan hey'et-i islâhiyesinden bahsederken, Muhtar Paşa kendisinin bu kuvvetlerin erkân-ı harbiye riyâsetini îfâ ettiğini söylüyor (*Sergüzeşt-i ḥayatımın cild-i sânîsi*, s. 391) ise de, Cevdet Paşa (*Mâruzât*, *TTEM*, 11 [88], s. 344) o sırada fırka-i islâhiyenin erkân-ı harbiye riyâsetinde Rüşdi Paşa dâmâdı Hüseyin Bey'in bulunduğunu kaydetmektedir (krş. *Sicill-i aḥvâl defteri*, XXII, 91 ve *Cem'iyet-i tedrisiye-i islâmiye sâlnâmesi*, 1332, s. 253; M. K. İnal, *Osmanlı devrinde son sadrâzamlar*, XII, 1805). Hey'et-i islâhiyeden avdetinde Ahmed Muhtar Bey kaymakamlığa terfî edilerek (ramazan 1282), Sultan Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'ye muallim tâyin edildi. Pâdişahın 1284'te Avrupa seyâhatine, şehzâde ile birlikte, iştirâk etti; 7 safer 1285 (30 mayıs 1868)'te. Karadağ hudûdunda arâzi mübâdelesi komisyonunda komiser sıfatı ile, Hersek ve İşkodra taraflarına gitti; 20 muharrem 1286 (2 mayıs 1869)'da miralay, aynı senenin 6 zilhiccesinde, komiserlik uhdesinde kalmak üzere, Dâr-i şûrây-ı askerî âzası oldu; 12 cemâziyelâhır 1287 (9 eylûl 1870)'de hastalığından dolayı, komiserlikten istifâ edip, İstanbul'a döndü.

Bu sırada 'Asir [b. bk.] ahvâlinin yeniden karışması ve emîr Muḥammed b. 'Ā'iż'in Ḥuda'ye taarruz etmesi üzerine, hukûmet meseleye kat'î bir hâl çâresi bulmak için, ferik Redif Paşa kumandasında 16 taburdan mürekkep bir kuvvet hazırlamış idi. Bu kuvvetin pişdârını teşkil edecek olan 5 tabur ile 1 batarya top, uhdesine mirlivâlık tevcih edilen Ahmed Muhtar Paşa maiyetinde olarak, Ḥudayda mahsûrlarına yardım için, sür'atle yola çıkarıldı (pazar, 17 ramazan 1287=11 kânun I. 1870). Muhtar Paşa kuvvetlerinin hareketini müteâkip, Muḥammed b. 'Ā'iż'in Ḥudayda'yi zaptettiği şâyiası üzerine, Redif Paşa kuvvetleri de sevkedildi. Ahmed Muhtar Paşa doğruca Ḥudayda'ye çıkmış ve civardan gelenler ile maiyetinde 8 taburluk bir kuvvet toplanmış idi. Ḥudayda'yi muhâsara eden âsîler, daha evvel mağlûp edilerek, dağıtıldığından, orada fazla asker bulundurulmasına lüzûm kalmadı. Cidde'yo gelmiş olan Redif Paşa Muhtar Paşa'yı Ḳunfuda'ye çağırdı ki, burası harekât merkezi ittihaz edilmiş idi. Osmanlı kuvvetlerinin ilk hedefi Savġā'daki müstahkem mevkiler olduğundan, bu harekâtın yapılmasına Muhtar Paşa me'mûr edildi. Muḥammed b. 'Ā'iż, topladığı 10.000 kişi ile, Osmanlı kuvvetlerinin ileri hareketine mâni olmağa çalıştı ise de, muvaffak olamadı ve Savġā kuleleri zaptedildi. Muḥammed b. 'Ā'iż Rayda kalesine çekilmiş idi. Osmanlı kuvvetleri Rayda'ye zaman, klaştığayı

Savğā cihetinde Redif Paşa henüz âsîlerin elinde bulunan bâzı kuleleri muhâsara etmekle meşgûl idi. Ahmed Muhtar Paşa, Rayda karşısında sür'atle yaptırdığı ay şeklinde bir tabyeden kaleye ateş açtı, âsî reisinin hücûmunu püskürttü. 4 gün süren mukavemetten sonra, daha fazla dayanamayacağını anlayan Muḥammed b. 'Āʾiż kaleyi kayıtsız-şartsız teslime mecbûr edildi. Rayda'nın metânetini bilenler bu muhâsara esnâsında osmanlı askerinin çok zâyiât vereceğini tahmin etmişlerdi. Kalenin hemen hiç denilebilecek kadar az telefât ile ele geçirilmesi Ahmed Muhtar Paşa'nın askerî dehâsına delîl addedilmiş ve bu zafer onun ilk büyük muvaffakiyetini teşkil etmiştir. Savğā'nın fethini müteâkip hastalanan ve vazife göremeyecek hâle gelen Redif Paşa (kendisine bu sırada müşirlik ve Yemen vâliliği ve umum kumandanlığı tevcih edilmiş idi), İstanbul'a dönerken, Ahmed Muhtar Paşa'yı vekil bırakmış, bir az sonra bukûmet tarafından Muhtar Paşa ferikliğe terfî edilerek, kendisi Yemen vâli ve kumandan vekilliğine tâyin olunmuştur (28 safer 1288 = 20 mayıs 1871). İsyan hâlinde bulunan kabîleleri itâat altına almak, müstahkem kuleleri zaptettirmek gibi faâliyetler devam ederken, Bâbıâlî Yemen ile 'Asîr'i bir vilâyet hâline getirip, o havâlideki kuvvetler ile VII. orduyu teşkil etti. Ahmed Muhtar Paşa'yı müşirliğe terfî ettirerek, vâli ve kumandanlığa getirdi (24 cemâziyelâhır 1288 = 11 eylül 1871). Sultan Abdülaziz'in oğluna muallimliği dolayısı ile, iyi tanıdığı Muhtar Paşa, harp sâhalarında kazandığı muvaffakiyetler yüzünden, 33 yaşında askerliğin en yüksek rütbesine nâil olmuş bulunuyordu. Kendisine gönderilen tevcih menşûru geldikten bir gün sonra, Muḥammed b. 'Āʾiż'in kardeşi Nāṣir tarafından, bir çok kabîlelerin ayaklandırılması suretiyle, 'Asîr isyânının tekrar genişlediği Savğā'nın aş.-yk. 10.000 âsî tarafından kuşatıldığı ve irtibâtının kesildiği görülüyor. İsyânın 2 ey kadar süren bu tehlikeli devresinde Ahmed Muhtar Paşa, metânetine halel getirmeyerek, icâp eden her türlü tedbirleri aldı; sayılı ele-başılardan Mar'î b. Ğarm-tenkil edildi; âsî kabîlelerden mühim bir kısmı istîmâna mecbûr bırakıldığı gibi, nihâyet Savğā da muhâsaradan kurtarıldı. 'Asîr yatıştırılarak, bir mutasarrıflık hâline konulduktan sonra, Yemen'de askerî ve mülkî teşkilât yapmak ve orada hukûmetin nufûzunu yerleştirmek lâzım geliyordu (tafsilât için bk. Râşid Paşa, *Yemen ve San'a tarihi*, II, 5—75; Âtıf Paşa, *Yemen tarihi*, II, 6—55). Bu işleri yoluna koymak üzere harekete geçip, Ḥudayda'ye giden Ahmed Muhtar Paşa hedef tuttuğu Ṣan'ā'ya yürümek için, Ḥarāz dağı üzerinden geçen yolu tercih etti. Bu dağın emiri olan ve civarındaki yerleri de hukmü altına almış bulunan Ḥasan b. İsmā'îl Dā'î, zâhirî bir inkıyat göstermekle berâber, harekât başlayınca, mâni olmağa çalıştı; fakat Osmanlı kuvvetlerine mağlûp olarak, Bayt al-Dā'î de denilen 'Attāra kalesine kapandı. Türk kuvvetleri çok sarp bir mevkîde bulunan ve cengâverliği ile tanınmış Yām kabîlesi muhâripleri tarafından müdâfaa edilen bu kaleyi muhâsara etmeğe muvaffak olmuş, kadın ve çocukları korumak için, sâdece tedhiş etmek maksadı ile, ateş açmış ve 9 günlük bir mukavemetten sonra, Dā'î ve oğulları teslim olmuştur. Osmanlı kuvvetleri gâlip geldikçe isyânda ısrâr eden kabîleler âmân ediliyordu. 'Attāra'nın zaptından sonra Ṣan'ā şeyhi Muḥsin, mezhep ve âyinlerine müdâhale olunmamak şartı ile, itâat ettiğinden, Osmanlı kuvvetleri 16 safer 1289 (25 nisan 1872)'da Ṣan'ā'ya girdi ve câmilerde Sultan Abdül'aziz adına hutbe okundu. Ahmed Muhtar Paşa da murassâ osmânî oişanı ile taltif gördü. Ṣan'ā'nın inkıyâdını müteâkip, âsîlerin elinde bulunan sâhaların zaptına devam edilmiş, bilhassa Arḥab kabîlesi ele-başılarından 'Abd Allāh Daf'î'nin hâkim olduğu kulelerin alınması bir çoklarının âmân dilemesine sebep olmuştur (harekât için bk. Âtıf Paşa, *ayn. esr.*, II, 77—87) Osmanlı kuvvetlerinin Yemen'deki faâliyeti arasında, pek sarp bir mevkîde bulunan Kavkabān kalesinin, uzun ve zahmetli bir muhâsaradan sonra, ele geçmesini de kaydetmek lâzımdır. Kavkabān'ın hâkimi şeyh Aḥmed, Ṣan'ā'nın mutâvaatı esnâsında itâat gösterenler arasında bulunduğu hâlde, sonra dönerek, isyân etmiş, kapandığı kalenin metânetine güvenip, osmanlı kuvvetlerine mukavemete karar vermiş ve Muhtar Paşa da kaleyi muhâsara ettirmiştir. Uzun süren ve çeşitli safhalardan geçen bu muhâsara esnâsında osmanlı kuvvetlerinin, Kavkabān civarında mühimce bir taarruza uğrayarak, galebe çaldığı, daha fazla dayanamayacağını anlayan Şeyh Ahmed'in de Ṣan'ā'da bulunan Ahmed Muhtar Paşa'nın te'minâtına güvenerek, muhâsara kumandanı Fazlı Paşa'ya teslim olduğu görülüyor (bk. Rêşid Paşa, *ayn. esr.*, II, 132—147; Âtıf Paşa, *ayn. esr.*, II, 91—105). Bundan başka bir de Cabal Rayma hâkimi Sayyid Yaḥyā evvelâ mutâvaat edip, sonra isyâna kalkıştığı gibi, bâzı şeyhleri de ayaklandırdı. Cabal Rayma'nın itâat altına alınması için, oldukça mühim çarpışmalar olmuş, netieede Sayyid Yaḥyā türk kuvvetlerine boyun eğmiştir. Nihâyet Muhtar Paşa Ta'iz kasabası ile mülhakatını da ele

geçirmiş ve burası bir mutasarrıflık hâline getirilmiş ise de, Ta'iz ile Lahic [b. bk.] arasındaki topraklar üzerinde devlet nufûzu te'sis edilememiş, bu sâha müstakil şeyhler idâresinde kalarak, Navâḥî-i Tis'a adı ile tanınmıştır. Başlangıçta osmanlı hâkimiyetini kabûl ettiği hâlde, sonra Aden'e kaçan Lahic şeyhi Fâzıl İngiltere'nin himâyesinde, sultan unvanı ile, memleketine gönderilmiştir.

Ahmed Muhtar Paşa Şan'â'ya girdikten sonra, askerî harekâtı oradan idâre etmiş, bir taraftan da vilâyet teşkilâtını tamamlayıp, mutasarrıf, kaymakam ve nâhiye müdürleri tâyin eylemiştir. Bu arada tehlike mevzuu olacağını tahmin etliği kuleleri yıktırmak, âsî kabîleler üzerine kuvvet göndermek suretiyle, yukarı ve aşağı Yemen'in osmanlı hâkimiyeti altına girmesini te'min husûsunda, büyük bir gayret gösterdiğini belirtmek lâzımdır. Bütün bu faâliyetler neticesinde osmanlı hâkimiyetine iâde edilen Yemen ve 'Asîr'de artık mevcûdiyetine ihtiyac kalmayan „fırka-i ihtiyâtiye" lâğvolunarak, erkân müstesnâ, bütün ümerâ ve zâbitânı ile berâber, İstanbul'a alındı ve VII. ordunun alayları diğer ordulardan gelecek kuvvetler ile tertip edildi. Ahmed Muhtar Paşa Yemen vilâyetinin merkezi olan Şan'â'da asker için kârgir koğuşlar, anbarlar ve cebhânelik yaptırmış, iç kalede *al-ḳaṣr* ile civarındaki binâları tâmir ettirip, muvakkaten hastahâne hâline koymuş, Bakrîya câmii karşısında imamlar zamanından kalma büyük taş konağı satın aldırarak, vilâyete ve ordu teşkilâtına tahsis etmiş, Şan'â yolunu daha serin ve kestirme olan Vâdî Şanfûr'dan geçmek üzere, inşaya başlamıştır. Ahmed Muhtar Paşa'nın Yemen vâliliği ve VII. ordu müşirliği (bu hizmetlerinde maaşı, tâyinlerinden başka, 750 altın idi) rebiülâhır 1290 (mayıs 1873)'a kadar devam etmiş, o tarihte nâfıa nezâretine tâyin edilerek, İstanbul'a dönmüştür (Âtıf Paşa, *oyn. esr.*, II, 127; bu tâyin tarihi hakkında değişik rivâyetler için bk. Muhtar Paşe, *oyn. esr.*, s. 392; *Sicill-i aḥvâl defteri, göst. yer.*; Râşid Paşa, *oyn. esr.*, II, 248; İ. İnal, *oyn. esr.*, 1806). Onun nâfıa nâzırlığı pek kısa sürdü, 15 cemâziyelâhirde (10 ağustos 1873) Girit vâli ve kumandanlığına tâyin ve iki gün sonra 2. ordu müşirliğine naklolunarak, Şumnu'ya gönderildi. 4 şâban 1291 (16 eylûl 1874)'de IV. ordu müşiriyeti inzimâmı ile ve müşiriyete mahsûs maaş ve tâyinattan başka, 100 altın maaş ile Erzurum vâliliğine tâyin edildi ve zilkâde 1292 (kânûn I. 1875)'de (İstanbul'a çağırılarak, Yusuf İzzeddin Efendi'nin kumandan bulunduğu hassa ordusu erkân-ı harbiye reisliği inzimâmı ile, Hersek ve Bosna umûm kumandanı oldu. Ahmed Muhtar Paşa'nın bu vazifeye tâyinine sebep Hersek'te başlamış isyânın bütün Balkanlara yayılacak bir istidât göstermesi ve tenkil hareketinin bir an önce başarılmasına lüzûm görülmesi idi. Kendisi 13 kânûn II. 1876'da Mostar'a vardığı zaman, mütemâdî çarpışmalar ile yıpranmış 15.000 kişiden mürekkep bir kuvvet buldu ve ve sür'atle hazırlık yaparak, 13 piyâde taburu ve 8 cebel topu ile harekete geçti; 21 kânûn II.'da âsîler ile muhârebeye tutuşup, düşmanı perîşan etti ve Trebin (Trebinje) — Raguza yolunu açmağa muvaffak olduktan sonra, 6 kule inşâ ettirip, Trebin'e döndü; fakat erzakı tükenen Piva kalesine imdat göndermek teşebbüsü, âsîlerin taarruzu yüzünden, akim kaldığından, Gaçka'ya gelerek, Piva istikametinde yürümek istedi ise de, kışın şiddetinden dolayı, tasavvurundan vazgeçti.

Bu sırada Hersek isyânı devletler arası bir mes'ele hâlini almış idi. Avusturya baş-vekili Kont Andrassy tarafından hazırlanarak, diğer devletler tarafından desteklenen lâyiha Bâbıâlî'nin Bosna ve Hersek'te islâhat yapmasını tazammun ediyor ve bu lâyiha günüu başlıca mevzuu olarak, müzâkere ediliyordu. Ahmed Muhtar Paşa, Avusturya'da ıslav cemiyetlerinin faâliyette bulunduğunu ve bunların yalnız hudut üzerinde ve daha içerilerdeki hıristiyanları değil, müsiüman ahâliyi de kışkırttığını, hattâ karadağlılar ile sırpların harekete hazır bulunduklarını, iş büs-bütün sarpa sarmadan, isyânın tenkile devâm edilmekle berâber, silâhını bırakanlar hakkında aff-ı umûmî ilân edilmesi gerektiğini Bâbıâlî'ye bildirmiş, meclis-i vükelâ da onun bu düşüncesini göz önünde tutarak, vergilerin mahallinde sarfolunmasına mütedâir fıkralar müstesnâ, Andrassy lâyihasını kabûle tarafdar olmuş idi. Mostar'daki konsoloslar âsî reislerine Bâbıâlî'nin kendilerine imtiyaz verdiğini ve 4 hafta içinde âman dileyenlerin affolunacağını tebliğ ettiler; gerek bundan ve gerek Ahmed Muhtar ve Mehmed Ali Paşa'ların Avusturya'nın Dalmaçya vâlisi ile birlikte, Storina'da yaptıkları müzâkerelerden netice çıkmadı. Âsîler derhâl mütâreke istiyorlardı ki, bu talep Muhtar Paşa tarafından reddedilmiş idi ve Rusya'nın tavsiyesine uyarak, ileri sürdükleri Hersek'teki 6 müstahkem mevkîden osmanlı kuvvetlerinin çekilmesi teklifi de kabûl edilemezdi. Müzâkereler kesildikten sonra, çarpışmanın yeniden şiddet kasbettiği ve Nikşik kalesindeki erzâkın tükenmek üzere bulunması dolayısı ile, Ahmed Muhtar Paşa (o zaman maiyetindeki kuvvetler 22.000 kişi idi)'nın nisanda Nikşik yardım hazırlıklarına baş-

ladığı görülüyor. Hersek'ten Nikşik'e giden yol üzerindeki Duga boğazını tâkip etmek üzere hareket ettirdiği 3 livâ âsîler ile onlara yardım eden karadağlıların taarruzuna uğradığından, Muhtar Paşa ric'at emri verdi; düşmanın şiddetli hücûmları esnâsında arkada kalıp, irtibâtı kesilen bir taburun istimdâd borusu çaldığını duyunca, her şeyi göze aldırıp, geri döndü; tabura yardım edebileceği yere geldiği zaman, livâlardan birinin kumandasını bizzat deruhte ederek, taarruza geçti; mahâretine inzimâm eden şecâati sâyesinde, düşmanı hezîmete uğratıp, taburu kurtarmağa muvaffak oldu (16 nisan). Ertesi gün çok ihtiyatlı bir ric'ate başlayıp, âsîlerin saldırışlarını püskürterek, Gaçka'ya döndü. Ahmed Muhtar Paşa'nın düşüncesi, burada kuvvetlerini teksif ettikten sonra, karadağlıların yardımı ile âsîlerin kapadığı Duga boğazını zorlayarak, irtibâtı kesilen Nikşik kalesine erzak göndermek idi. Ahmed Muhtar Paşa bir hafta süren bir hazırlıktan sonra, topladığı 18.000 nefer, 2,5 batarya topu ile 27 nisanda yola çıkarken, daha evvelki muhârebelerde kısmen dağılmış olmakla berâber, osmanlı kumandanının tekrar harekete geçeceğini bilen âsîler Duga boğazının mühim yerlerini tutmuş bulunuyordu. Bu defa kumandan eski planını tatbik etmeyerek, Mustafa Celâleddin Paşa livâsı mârifeti ile, Hocapol'un şimâl-i garbîsindeki Pentobrdo tarafını tutmuş. Mustafa Câvid Paşa livâsı ile cenup sırtlarına hâkim olduktan sonra, Osman Paşa livâsını ileriye sevkederek, Nikşik yolunun kısmen açılmasını te'min etmiş idi. Vaziyetten geç haberdâr olan Nikşik muhâfızları ancak akşam üzeri bir çıkış hareketi yaptılar. Âsîler iki ateş arasında kaldıklarından, Nikşik'in garbındaki mevkîleri bıraktılar ve bu sâyede ordu kıt'aları ile Nikşik arasında muvâsala te'mîn edilebildi ve erzak kaleye teslim olundu. Ahmed Muhtar Paşa geri dönerken, büyük bir pusu kuran âsîlerin taarruzuna uğradı; fâsılasız 9 saat süren süngü muhârebesinde âsîlerin küllî kısmı perişan bir hâlde kaçtı; fakat Mustafa Celâleddin Paşa'nın dümdar livâsı henüz uğraşıyordu. Bu vaziyet karşısında Ahmed Muhtar Paşa, mûtad cesâreti ile tekrar dönüp, taarruza geçerek, livânın tahlisini te'min etti. İkinci Duga muhârebesi denilen bu savaşların birinci gününde âsîler 8.000, ikinci gününde 13.500, üçüncü gününde 16.000 kişi tahmin olunduğuna göre, Hersek isyânına karadağlıların büyük çapta yardım ettiği sâbit olmuş idi. Ahmed Muhtar Paşa'nın bu mühim hareketi kendisinin 5 mayıs günü Gaçka'ya avdeti ile sona ermiştir (Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i hakikat*, I, 70—77; İbrahim Halil, *Bosna-Hersek ve Bulgaristan ihtilâlâtı*, s. 102—158). Âsîlerin vakit-vakit Gaçka tarafında bulunan osmanlı kuvvetlerine hücûma kalkıştığını, Benan cihetinden vukû bulan mühim taarruzların püskürtüldüğünü kaydetmek lâzımdır (Mahmud Celâleddin Paşa, *ayn. esr.*, I, 129).

Ahmed Muhtar Paşa Duga muhârebelerinden Karadağ'ın âsîlere dâimî surette yardım ettiğini ve bu devâm ettikçe askerî mevkîlere mühimmat ve erzak göndermenin pek ziyâde zorlaştığını, Karadağ'ı siyâsî tedbirler ile bî-taraf tutmak mümkün olmazsa, İşkodra cihetine de kuvvet sevkedilmesi lâzım geleceğini Bâbıâlî'ye bildiriyor, vükelânın bir kısmı Karadağ hudûdunda tahşidat yaparak, ona ihtarda bulunmasına, bir kısmı da Avusturya'nın elinden geleni yaptığını, İngiltere ve Fransa'nın işin büyümesine taraftar olmadığını, Karadağ yardımı kat'î surette meydana çıkmadıkça, yeni tahşidâta ihtiyaç bulunmadığını ileri sürüyordu. Ahmed Muhtar Paşa vaziyeti yakından gördüğü cihetle hâdiselere seyirci kalarak vakit kaybetmemek için, elindeki kifâyetsiz kuvvetler ile harekete geçmeği muvâfık buldu; 12 hazîranda ordunun tekrar Gaçka'da ictimâını emrederek, yolların emniyetsizliğine rağmen, kendisi de oraya gidip, Nikşik'e bir senelik, Piva'ya da kâfî mıkdarda erzak idhâline muvaffak oldu. Sırbistan Osmanlı devletine harp ilân ettiği ve Bosna'ya sirâyet etmiş bulunan isyânın şiddet kesbeylediği zaman, Hersek kalelerinde yetişecek kadar erzak var idi. Vaziyetten telâşa düşen Bâbıâlî'nin, Hersek'te mahallî âsâyişi te'mîn edecek kadar kuvvet bıraktıktan sonra, mütebâkî kuvvetler ile Bosna'ya gitmesi husûsunda verdiği emre karşılık Ahmed Muhtar Paşa'nın, Karadağ'ın nisbî sükûnetine aldanılmaması ve onun ansızın taarruza geçmesi ihtimâlini göz önünde tutmak, Avusturya siyâsetine ise, aslâ itimat etmemek gerektiği yollu yazısına karşılık Bâbıâlî, emrini te'kit ettiğinden, o da seçme 11 tabur ile Mostar'dan Saray-Bosna'ya gitti (İbrahim Halil, *ayn. esr.*, s. 165). Fakat hâdiseler Ahmed Muhtar Paşa'yı haklı çıkarmış ve Karadağ Sırbistan ile birlikte hareket edeceğini bildirmiş idi. Bunun üzerine, Bâbıâlî onu Hersek kıt'asının şimâl kısmını müdâfaaya me'mûr eyledi (Mahmud Celâleddin Paşa, *ayn. esr.*, I, 143). Osmanlı ordusu Karadağ'a girip, harekât icrâ edecek derecede kuvvetli olmadığından, Ahmed Muhtar Paşa ihtiyatlı davranarak, Bosna ve Hersek'teki askerleri topladı; Nikşik Metokia ve Nevesin (Nevesinje)'e takviy

kuvvetleri yerleştirdikten sonra, kendisi 15.000 kişi ile karadağlıların taarruzunu bekledi (P. Coquelle, *Histoire de Monténégro*, s. 359). Diğer taraftan Karadağ prensi Nikola, ordusunu iki kısma ayırarak, bir kısmını cenup sâhasına, diğerini de kendi kumandasına alıp, şimâl sâhasına tahsis etmiş ve ilerilemeğe başlamış idi. Ahmed Muhtar Paşa düşmanın kâfî derecede yaklaştığını görünce, derhâl taarruz ederek, düşman pişdârlarını perişan etti. Nikola, ordusunun esas kısmını muhârebeye sokamadan, ric'ate başladı. Asıl muhârebe 27 temmûz 1876 günü Vuçidol'da vukû buldu. Osmanlı kumandanı karadağlıların ric'at hattını kesmek istiyor ve planını tatbik için, Selim ve Osman Paşa'lar kumandasında, iki ayrı kolu ileri sevketmiş bulunuyordu. Selim Paşa karadağlılar ile tutuştuğu muhârebede mağlûp olunca, sol cenâhı muhârebe dışı olan Ahmed Muhtar Paşa, açık tutmağa muvaffak olduğu ric'at hattını tâkiben, Bilek'e doğru çekilerek, ordusunu kurtarmağa muvaffak oldu. Bu çekiliş esnâsında bindiği at vurulmuş ve kendisi elinde kılıç, aldığı yaraya ehemmiyet vermeden, yoluna devâm etmiş idi. Onun Trebin'e vardıktan sonra tâkip ettiği gâye, Selim Paşa kuvvetlerinin bakiyesi tarafından müdâfaa edilmekte olan Bilek'i 10 tabur asker ile gidip, kurtarmak idi; fakat bütün Karadağ ordusu bu kale ile Trebin arasında toplanmış olduğundan, gâyesini tatbik sâhasına çıkaramadı; ancak Mostar ile muvâsalayı te'min eyledi. Karadağlılar Vuçidol muhârebesinin neş'esi içinde çok mıkdarda kuvvetle hücûma kalkışıyorlardı. Muhtar Paşa Trebin'de tuttuğu mevzîlerde dayanarak, büyük bir cesâretle hareket edip, kuleleri muhâsaradan kurtardı (Mahmud Celâleddin Paşa, *ayn. esr.*, I, 156 v.d.; krş. Coquelle, *ayn. esr.*, s. 367). Prens Nikola 15 ağustosta Bilek önünden çekildi. Osmanlı kumandanının maksadı Bosna'dan kâfî derecede kuvvet getirerek, Karadağ'da harekâta girişmek idi; karadağlıları iltizâm eden Avusturya, Osmanlı devletine âit olduğu hâlde, kendi elinde bulundurduğu Klek limanına donanmanın kuvvet çıkarmasına, bîtaraflığını ileri sürerek, engel oluyordu. Karadağ mes'elesi sonuna ermeden Ahmed Muhtar Paşa Hersek ve Bosna umûm kumandanlığından Girit vâli ve kumandanlığına nakledildi (17 zilhicce 1293; bk. Mehmed Ârif, *Başımıza gelenler*, s. 16 v. dd.). Karadağ muhârebelerinde ettiği hizmet pâdişah tarafından, kendisine bir altın kılıç verilmek sureti ile, mükâfatlandırılmış idi.

Ahmed Muhtar Paşa Raguza'dan Şira'ya geldiği zaman, me'mûriyetinin IV. ordu müşirliğine tahvili ve Girit'e gidip, yeni Girit vâlisi gelinceye kadar, orada kalması emrolundu; 12 gün orada kaldıktan sonra, 10 safer 1294 (24 şubat 1877)'te İstanbul'a döndü. O gün Rusya'yı memnûn etmek ve harp tehlikesini önlemek için, Karadağ'a bir mıkdar toprak terketmek mes'elelerini müzâkere etmek üzere, Dolmabahçe sarayında sadrâzam Edhem Paşa'nın riyâsetinde toplanmış olan fevkalâde meclise iştirâk ettirildi. Kendisi bu mecliste Karadağ hudûdu ve âsî bölgeler mes'elesini izah ederek, müslüman ahâlisi bulunmayan bu sâhaların Karadağ'dan farkı olmadığını ve orada âsâyişi muhâfaza için boşuna kuvvet bulundurmamak gerektiğini ileri sürüp, bunları Karadağ'a terketmek ile, hem devletlere hudût tashihi hakkında verilen sözün yerine getirilmiş olacağı, hem de devletin büyük bir yükten kurtulacağı mütâleasında bulundu ve fikri meclis tarafından tasvip edildi. İki gün sonra hâriciye nâzırı Saffet Paşa'nın konağında yapılan toplantıda Karadağ komiserleri de buna rızâ gösterdiler. Fakat pâdişahın irâdesi mûcibince, tekrar vukû bulan ictimâda, daha evvel Karadağ cephesinden ser-askerlik makamına yazdığı tahriratta hiç taraftar olmadığını belirttiği rus harbini hükûmetin göze aldığını anlayan Ahmed Muhtar Paşa İstanbul'da kalmakta fayda görmedi; cephede dâimâ müdâfaada kalınması ve donanmanın Karadenizi fâsılasız taraması esâslarına göre, hazırladığı muhtasar harp planını saraya takdim ettikten sonra, 11 rebiülevvel 1294 (26 mart 1877)'te İstanbul'dan ayrılarak, Trabzon tarikı ile Erzurum'a gitti; İstanbul'da kaldığı bir ay zarfında Abdülhamid tarafından 3 defa huzûra kabûl olunmuş ve bir çift kıymetli tabanca ile taltif edilmiş idi.

Ahmed Muhtar Paşa Erzurum'a vardığı zaman (tarihi için bk. *Sergüzeşt-i hayatımın cild-i sânîsi*, s. 12 ve 19; krş. Mehmed Ârif, *ayn. esr.*, s. 20), 57.000'i bir az geçen bir ordu buldu. Harbin ilânından sonra emrine, bunlara ilâveten, ancak 10 tabor mustahfız ve başı-bozuk suvâriler verilecek idi. Bu harp esnâsında rusların esâs hedefleri Erzurum ile Van olup, mutavassıt hedefleri ise, Ardahan, Kars ve Bayezid idi. Daha evvel 1280'de yaptırılan keşifler neticesinde tasavvur olunan tahkimat tamamlanmış sayılamazdı. Vaziyeti gözden geçiren müşir, ordusunu Kars civarında seyyar bir hâlde bulundurmak üzere, tertib ve kumandasını bizzat eline alarak, Kars'a gitti (bk. Muhtar Paşa, *ayn. esr.*, s. 20 — 23). Rusların türk hudûdunu tecâvüz ettiklerini öğrenen Muhtar Paşa gayr-i müsâit bir durumda bulunduğunu sık-sık tekrarladığı ordu-

sunu harp nizâmına koydu. Rus ordusunun baş-kumandanı grandük Mihail Nikolayeviç, cephe kumandanı da general Loris Melikov idi (rus ordusunun mevcûdu ve evsâfı hakkında bk. Ahmed Muhtar Paşa, *ayn. esr.*, s. 40—49; krş. *Guerre d'Orient*, IV, 71 v.dd.).

Harp başladıktan bir az sonra, rus ordusunun sol cenâh kumandanı general Der Gukasov, bir baskın ile, Fâik Paşa'nın müdâfaa ettiği Bayezid'i zaptetmiş, sağ cenâhtan da general Dewel, Hüseyin Sabri Paşa'nın kumanda ettiği Ardahan üzerine yürüyerek, merkezden ayrılıp, yardıma gelen general Heimann kolunun muâveneti ile, bu kaleyi ele geçirmiş idi (tafsilât için bk. Mahmud Celâleddin Paşa, *ayn. esr.*, II, 72 — 82; *Guerre d'Orient*, IV, 115—140). Bu vaziyet karşısında Ahmed Muhtar Paşa, karargâhını Soğanlı'dan Çakır-Baba'ya çekti ve Erzurum'dan gelecek takviye kıt'alarına intizâren, maiyetindeki kuvvetleri Bayezid ve Kars yolları üzerinde münâsip mahâllere yerleştirdi. Ardahan'ın sukutundan sonra, ruslar Kars'ı tazyik teşebbüsüne başladılar. Düşman ordusu içerilere doğru sokulunca, Ahmed Muhtar Paşa Erzurum tahkimâtını takviye ettikten sonra, ordusunu Zivin (Zevin) civarında toplamağı muvâfık görerek, bir çok yolların birleştiği bir yer olup, çevirme hareketinden masûn ve az kuvvet ile galebe imkânına mâlik bir sâha olan Horum-Düzü'nde tahşidat yaptı. Ruslar Ardahan'daki kuvvetlerini de Kars önüne çektikleri için, Ahmed Muhtar Paşa umûmî karargâhtan Erzurum'a sevkettiği kuvvetlerini ağır-ağır çekti; diğer taraftan general Der Gukasov, osmanlı cephesini yandan çevirmek üzere, harekete geçince, o taraftaki osmanlı kuvvetlerinin kumandanı Tatlı-oğlu Mehmed Paşa'ya rusları Deli-Baba geçitlerinde durdurmak emrini verdi. Rus ordusu, topçusunun kuvvetli olması sâyesinde, Tâhir veya Drom dağı muhârebesi adını taşıyan bu savaşta osmanlı mukavemetini kırmış, Tatlı-oğlu Mehmed Paşa'nın şehâdeti üzerine de ric'at başlamış idi (16 haziran 1877; tafsilâtı için bk. Ahmed Muhtar Paşa, *ayn. esr.*, s. 111 v. dd.; krş. *Guerre d'Orient*, IV, 197—204). Drom dağı muhârebesinden sonra, Der Gukasov, muzafferiyetine rağmen türk kıt'alarını tâkip etmek şöyle dursun, Deli-Baba geçidini dahi zapta cesâret edemiyerek, ordusunu Tâhir dağı sırtlarına yerleştirmek ile iktifâ eylemiş idi. Merkezi Horasan ile Zivin arasında, sol cenâhı Olti'de ve sağ cenâhı ise, Deli-Baba'da bulunan Ahmed Muhtar Paşa bu muhârebeler başlarken, düşündüğü manevrada muvaffak olacak zamanın geldiğini anladı. Sağ cenâbın kumandasını bizzat derûhte etmeğe kararverdi; Zivin'den ayrılıp, Deli-Baba'ya gitti. Bu sırada Zivin'e taarruz niyetinde bulunan Loris Melikov, osmanlı kumandanının ayrılması ile Zivin'in zayıf düştüğü zannına kapılıp, bemen taarruza geçmek isteyerek, Zivin ile Deli-Baba'nın muvâsala hattını kesti. Halbuki Ahmed Muhtar Paşa karargâhında lâzım gelen tahkimâtı yapmış, icâp eden tâlimâtı vermiş ve ordugâhını rus taarruzunu karşılamağa hazır bir vaziyete getirmiş idi.

Deli-Baba veya Halyas muhârebesi (21 haziran 1877), muzaffer kumandanın anlattığına göre, şöyle cereyân etmiştir: Ahmed Muhtar Paşa Der Gukasov'un müsâit vaziyetinden ürkmeyerek, 12.500 mevcutlu ordusunu derhâl harekete geçirdi ve sabahın erken saatlerinde taarruza başladı. Yol boyunca Mûsâ Paşa'nın suvârilerini sevkedip, diğer kuvvetleri kendi kumandasına alarak, dağ üstünden sırt boyunca yürüdü. Daha sonra Top-Dağı adını alan yüksek ve sarp tepeye 6 tabur ve 4 top ile bizzat çıkarak, Tâhir köyünü ateş altına aldı ve piyâdesini ileriye yürüttü ki, bu hareket rus hatlarında hatırı sayılır bir karışıklık husûle getirmiştir. Top-Dağı'nı merkez ittihâz eden Muhtar Paşa, Mûsâ Paşa'nın çerkes suvârileri ile 2 tabur piyâdesini ve bunun solundan kürt suvârileri ile bir nizâmiye suvâri alayı ve 4 piyâde taburunu hareket ettirerek, asıl hücûma sağdan geçti. Bu cenah suvâriler ile işgâl ediliyor ve 4 taburu merkezden giden 2 tabur ile birleştirerek, hücûm hareketi yapılıyor idi. Fakat köyün civârından açılan şiddetli ateş bu harekete sed çektiğinden, Ahmed Muhtar Paşa takviye kıt'alarına lüzûm gördü; elinde bulunan 24 taburun çoğu 5 gün evvel uğradığı muvaffakiyetsizlikten yılmış olabileceğini ve yeni bir mağlûbiyetin bunları toplanılmaz hâle getireceğini düşünerek, içlerinden en korktuğu 6 taburu Mustafa Câvid Paşa kumandasında olarak, ateşe sokmadı ve yolları setretmekle vazifelendirdi. Muhtar Paşa kat'î darbeyi düşmanın sağ cenâhına indirmek istiyordu. Osmanlı merkez kolu, oldukça zâyiat ile ilerileyerek, düşmanın sol cenâhını püskürttü; sağ cenâh ise, kumandan paşa Top-Dağı'ndan kalkıp, o cihete geldiği zaman, öğleden sonra muhârebeye girişebildi. Akşama doğru harbe yeni kuvvetler sokan türk kumandanı, rus ordusunun sağ cenâhına ve merkezine şiddetli bir hücûma kalktı. Türk kuvvetleri düşmanın şimâl-i garbî cihetini tamâmen kapladığı gibi, gerilerindeki topçuları da ric'ate mecbûr etti. Tepelerdeki istihkâmların gerisine can atan ruslar oradan da püskürtüldüler. Osmanlı ordusu

Tâhir köyünü tehdîde başladığı sırada bütün ihtiyat kuvvetlerini hareket ettiren rus kumandanı türk rediflerini geriletti; kazanılmış olan mevkîlerden birini de istirdat ederek, ikinci bir mevzie taarruz ettiği sırada, bu vaziyeti Top-Dağı'ndan tâkip eden Muhtar Paşa: „... dört topun ateşini birden oraya çevirerek, rusların hücûmunu iptâl ettim ve bütün askerimi süngü ile hücûma kaldırarak, rusları tekrar ric'ate mecbûr ettim" diyor (*Sergüzeşt-i hayatımın cild-i sânisi*, s. 119 v.d.). 7 saat süren bu kanlı muhârebede rus müstahkem mevkîleri bir kaç defa osmanlı askerinin eline geçmiş, bir kaç defa hasım tarafından geri alınmış ve yeniden zaptedilmiş, nihâyet iki taraf da yorgun düşerek, gruptan bir saat sonra sabahki yerlere çekilip, geceyi açıkta geçirmiş idi. Ertesi sabah Der Gukasov ric'ate başladı; Muhtar Paşa düşmanı ancak uzaktan tâkip ile iktifâ etti. Rus kumandanı 5 km. kadar çekildikten sonra, ordusunu siper arkasına yerleştirdiğinden, Muhtar Paşa da ona karşı mevzi tuttu. Halyas zaferinden bir kaç gün sonra, Zivia tarafında top ve tüfek dumanları görerek, bir taarruz vukû bulduğunu ve akşamın bâzı belirtilerinden taarruzun püskürtüldüğünü tahmin eden Muhtar Paşa, Der Gukasov ordusunu çevirme teşebbüsünde bulunmuş idi; fakat Zivin tarafından lâyıkı ile haber alamadığından, kumandayı Ahmed Fâzıl Paşa'ya bırakıp, berâberinde yalnız 8 kişi bulunduğu hâlde, yola çıkarak, rastladığı iki taburu almış ve Zivin ordugâhına gelmiş idi.

Muhtar Paşa daha evvel, vereceği talîmâtın hâricine çıkmayacak bir edem olarak tanıdığı, ümmî ve iddiasız Kurt İsmail Paşa'yı Zivin'deki „iki ferikin mâfevkine gölgelik" olarak koyup, hakikî kumandayı Râşid Paşa'ya bırakmış idi. Horum veya Zivin muhârebesi adı ile anılan savaşı Kurt İsmail Paşa'ya mâl edenler var ise de, bu mühim muhârebenin her türlü hazırlık ve tertiplerini Muhtar Paşa yapmıştır (*Sergüzeşt-i hayatımın cild-i sânisi*, s. 75 v.d.). Zivin muhârebesi (25 hazîran 1877) şu şekilde cereyân etti: Kars muhâsarasını idâre etmekte olan grandük Mihail, muhâsaranın devâmına general Dawel'i me'mûr ederek, general Loris Melikov'u Zivin ordugâhı üzerine göndermiş idi. Ruslar osmanlı istihkâmlarının Han-Suyu'na bakan tepelerdeki ileri karakollarına hücûm ederek, onları mevzîlerine çekilmeğe mecbûr ettiler. Rus kumandanı bunu netice üzerine müessir bir muvaffakiyet addedip, Osmanlıların ilk hattına taarruz ettiği sırada, kuvvetli bir ateş ile karşılandığı gibi, general Heimann'ın Zivin köyü üzerine açtığı topçu ateşi de şiddetli bir mukabele görüyor, general Loris Melikov'un iki koldan taarruzu ile sol cenâhtan yapılan hücûmlar da püskürtülüyordu. Arap tabyesine yürüyen rus askeri de ric'ate mecbûr edilmiş idi. Yolu muhâfaza eden istihkâmdaki türk askeri düşmanı tamâmen imhâ etmiş, iki tarafın da büyük bir şecâat ile çarpıştığı bu muhârebeler saatlerce sürdükten sonra, nihâyet rusların ric'ati ile neticelenmiştir. Ruslar büyük bir fedâkârlık ile istihkâmlardan birine sokulmağa muvaffak olduklarından, burada türkler süngü hücûmu ile düşmana karşı koyarken, ikinci hattın 3 taburdan ibâret askeri tamâmen Top-Dağı cihetine sevkedilmiş ve bu vaziyet karşısında rus taarruzu gevşemiş idi. Horasan tarafındaki rus suvârilerinin zamanında yetişmesi mümkün olmadığından, Loris Melikov yeni bir taarruza girişemedi ve umûmî ric'at emri verdi. „İsmail Paşa kazanılan şu galebeye kanâat ederek", rusları tâkip etmemiş, rivâyete göre, „baş-kumandanın terk-i mevkî etmemelerine dâir verdiği talîmâtın arkasına" iltica ederek, fenâ hâlde hezîmete uğrayan bir hasmı imhâ fırsatını kaçırmıştır (Ahmed Muhtar Paşa, *ayn. esr.*, s. 82 v.d.). Türk baş-kumandanı muhârebeyi müteâkip, Zivin'e geldiği zaman, kendisinin 23 tabur ile, general Loris Melikov'u, Halyas tarafında bulunan Ahmed Fâzıl Paşa'nın da Der Gukasov'u tâkip etmesi gibi, bir plan tatbik etmek istedi ise de, yardımcılarına güvenemeyip, bir rivâyete göre, rus kuvvetlerini fazla tahmin ettiğinden, arzusunu yerine getiremedi. Mâmafih Zivin zaferi rusların daha başlangıçta giriştikleri Kars muhâsarasından çekilmelerini intâc etmiştir (bu muhâsara için bk. Ahmed Muhtar Paşa, *ayn. esr.*, s. 84—94; Mahmud Celâleddin Paşa, *ayn. esr.*, II, 94 v.d.).

Halyas ve Zivin muhârebelerinden sonra, ruslar Gümrü civârındaki Yeni-Köy'e kadar çekildiler; tâkipten vaz geçip Kars'ta kalan Muhtar Paşa da, harp hattını Ani harâbelerine kadar uzattı ve bu suretle rus kuvvetleri hudûda doğru sürülmüş oldu. Ancak ruslar cephede oldukça büyük bir kuvvet tahşit etmişler idi. İki taraf arasında müteaddit çarpışmalar oluyor, Muhtar Paşa rusların muhtemel bir taarruzunu göz önünde tutuyor, sol cenâhını teşkil eden Hüseyin Hâmî Paşa fırkasını ileri yürüttüğü gibi, Kars'tan getirdiği kıt'alardan da merkez kesimini takviye ediyordu; fakat daha beklerse, rus ilerilemesi karşısında müşkül bir duruma düşeceğini anladığı için, müsâit bir taarruz fırsatı kollamakta idi. Nitekim basım tarafında yer değiştirmeden mütevellit bir azalma farkedince, Gedikler'deki düşman ordusuna ansızın hücûm

etmeğe karar verip, tahkim edilmiş olan Kızıl-Tepe 'yi hücûm ile, zaptettirerek, oradan rus mevzîlerini döğmeğe başladı. Kızıl-Tepe 'nin zaptında en büyük yararlığı gösteren ve mirlivâlığa terfî edilen kapudan Mehmed Paşa olmuştur. Ertesi sabah gün ağarırken, ruslar, bütün kuvvetleri ile, bu tepeye saldırdılar. 15 km. bir cephe üzerinde bütün gün devâm eden muhârebe esnâsında, bütün Kars ovası ateş içinde kaldı. Rusların Kızıl-Tepe 'yi istirdat için giriştikleri anûdâne 3 hücûm, her defasında püskürtülmüş, nihâyet bütün mevzîlerde türk askeri hâkim kalarak, düşman kollarının her biri bir tarafa gitmiş idi (25 ağustos 1877). Ahmed Muhtar Paşa tarafından Gedikler muhârebesi adı verilen bu savaş (bâzan buna Kızıl-Tepe muhârebesi de denilir) onun en parlak muzafferiyetlerinden biri oldu. Pâdişah tarafından kendisine „gâzî" unvânı tevcih edildiği gibi, murassâ mecidî nişanı, bir kılıç ve iki at verilmek sureti ile, taltif olundu (tafsilât için bk. bilhassa Ahmed Muhtar Paşa, *ayn. esr.*, s. 195—231).

Rusların Gedikler hezîmetini hazmedemiyeceğini ve takviye kıt'aları getirerek, taarruza geçireceğini pek iyi bilen Gâzî Ahmed Muhtar Paşa, İstanbul 'dan mütemâdiyen yardım istiyor ve saltanat merkezinin müşkil bir vaziyette bulunduğunu idrâk ettiği ve talebinin yerine getirilemeyeceğini bildiği hâlde, durumu haber vermeği de vazife sayıyordu. Bu defa doğrudan-doğruya grandük Mihail tarafından kumanda edilen rus ordusu Gök-Dere 'de toplanmış idi. Gâzî Ahmed Muhtar Paşa, rusların kendisini gerilerden iğfâl ederek, cepheden taarruz etmek ve Kars 'tan ayırmak üzere, Küçük-Yahni tepesini elde etmek isteyeceklerini anlayarak, bu tepeye ehemmiyet verdi ve maiyetindeki zâbitlerden en itimat ettiği zât olan kapudan Mehmed Paşa 'yı 7 tabur ile oraya me'mûr etti. Kapudan Mehmed Paşa 'nın iki gün içinde yaptığı tahkimat muhârebede büyük bir rol oynayacak ve çarpışmanın esâs safhası Küçük-Yahni 'de cereyân edecek idi. Gâzî Ahmed Muhtar Paşa, muhârebe hazırlıklarını yaparken, Erzurum 'dan Köprü-Köyü 'ne miralay Hakkı Bey kumandasında bir mıkdar kuvvet sevketmiş, bu kuvvet ruslar Küçük-Yahni 'yi çevirirken, arka taraftan zuhûr ederek, harbe tutuşmuş idi. Rusların Ardahan 'dan getirdikleri kuvvetleri Küçük-Yahni 'nin şimâlindeki kıt'aları ile birleştiği sırada, baş-kumandan bunları karşılamak üzere miralay Hacı Şâkir Bey 'in emrindeki askerleri gönderip, kapudan Mehmed Paşa 'ya da icâbında onlara yardım etmesini bildirdi. Nihâyet Şelkovnikov kumandasındaki bir rus kuvveti Osmanlı ordusunu arkadan çevirme ve bunda muvaffak olmaz ise, bir oyalama hareketine teşebbüs etti; ertesi gün ruslar Alaca-Dağ 'ı ele geçirdiler. 3 gün devam edecek olan Yahniler muhârebesi başladı (24 teşrin I. 1877). Bu muhârebede 70.000 kişilik hasım ordusuna mukabil, 34.800 türk askeri çarpışmış ve gâlip gelmiş idi (iki tarafın kuvvetleri hakkında bk. Ahmed Muhtar Paşa, *ayn. esr.*, s. 251—254). Muhârebe evvelâ osmanlı ordusu merkez kısmının ilerisindeki Kızıl-Tepe 'de başlamış ve Alaca-Tepe 'nin düşman eline geçmesi yüzünden, ric'at hattı tehdide mâruz bulunmuş idi. Rusların maksadı Ahmed Muhtar Paşa 'nın ric'at hattını kesmek idi. Bu gâyenin tahakkuku için grandük Mihail kuvvetlerini Büyük ve Küçük-Yahni tepelerini çevirmek, Vizin ve Evliyâ tepelerine doğru ilerilemek üzere, harekete geçirmiş, bir taraftan Kızıl-Tepe 'yi döverken, diğer taraftan da Alaca-Dağ 'daki kuvvetlerini aşağı doğru sarkıtmakta bulunmuş idi. Buna mukabil Ahmed Muhtar Paşa îse, iki saatta çıkılabilir bir tepe olan Alaca-Dağ 'a taarruz emri verdi ve türk askeri hasmının yukarıdan açtığı ateşe ehemmiyet vermeden, dağın zirvesini zaptettiği gibi, rusları dağın arkasına devirip, önüne katarak, Arpa çayı kıyılarına kadar sürdü. Rusların Küçük-Yahni 'ye „yağmur gibi gülle" yağdırmak sûreti ile yaptıkları hücûmlar her defasında tardedili-yor, Yahniler arasından vukû bulan düşman taarruzu, türklerin mukabelesine dayanmayarak, ric'atle neticeleniyordu. O gün akşama kadar süren muhârebe gurup vakti iki tarafın yerli yerinde kalması ile sona erdi. Ertesi gün suvâri mirlivâsı Mûsâ Paşa Yahniler 'e tecâvüz eden düşmanın ric'at hattı üzerine sevkolunmuş ve bütün cephede topçu muhârebeleri cereyân etmiş, geceyi iki muhâsım ordu harp meydanlarında geçirmiştir. Üçüncü gün üç koldan hareket eden türk ordusu Büyük-Yahni 'yi zaptettiği gibi, Kabak-Tepe 'yi istinat noktası ittihâz ederek, o civarda toplanmış olan rus kuvvetlerine karşı taarruza geçip, düşmanı Kara-Yal tarafına ric'ate mecbûr bıraktı. Bu muhârebelerde türk askerinin gösterdiği şecâat son dereceyi bulmuş, bilhassa Küçük-Yahni 'de az sayıda bir kıt'anın 30 rus taburuna ve diğer bir tepedeki 2 tabur türk askerinin pek üstün düşmana saatlerce mukavemet etmesi hayret verecek bir müdâfaa olmuş idi (Ahmed Muhtar Paşa, *ayn. esr.*, s. 262). Bu muhârebelerde rivâyete göre, 7.000 'i bulan düşman zâyiâtına mukabil, türklerin zâyiâtı 3.400 idi. „Hem istihkâm, hem meydan muhârebesi" olan Yahniler türk askerî tarihinin en parlak sahifelerinden biri addolunmaktadır (Mehmed Ârif, *Başımıza gelenler*, s. 299).

Bu muhârebeden sonra rusların yeni kıt'alar getirmeğe başladıkları ve osmanlı ordusunun gittikçe zaafa uğradığını gören, Kızıl-Tepe'yi elde tutmak için büyük kuvvetlere lüzûm bulunduğunu takdir eden Gâzî Ahmed Muhtar Paşa, ordusunu çekerek, Alaca-Dağ'ın eteklerinde topladı (ordunun sağ cenâhını açık bırakan bu hareketi Muhtar Paşa için batâ addedenler de vardır, *Guerre d'Orient*, IV, 307). Osmanlı başkumandanı rusların ileri hareketini durdurmak için, Hacı-Veli köyü civarında bir cephe teşkil ederek, saatlerce süren bir muhârebeden sonra, bunda muvaffak oldu. Bu sırada hereket merkezi hâlinde bulunan Evliyâ-Tepe (garp kaynaklarında: Avliar) rusların şiddetli bir taarruzuna uğrayarak, 4—5 saatlik bir mukavemetten sonra düştü ve bu da diğer yerlerdeki kuvvet-lerin Kars'a ric'at etmelerine sebep oldu. Ahmed Muhtar Paşa, bu vaziyet karşısında, Hacı Râşid Paşa'ya, toplarını alarak, Alaca-Dağ'dan çekilmesi, Kâzım Paşa'ya ric'at tamam oluncaya kadar, mevkiini bırakmaması emrini vermiş, bu sırada, general Lazerev kumandasında bir rus kol-ordusu Alaca-Dağ'ı çevirme hareketine girişmiş idi. Nihâyet Sivriler'deki kıt'aların sebat edememesi yüzünden, Alaca-Dağ'ın Kers ile irtibâtı kesildiğinden, Hacı Râşid Paşa ric'at ederken, Kâzım Paşa'nın mevkiini terketmesi, düşmanın ibâta çenberini daraltti. Velhâsıl Ahmed Muhtar Paşa hem cepheden taarruza, hem de Lazerev'in çevirme hareketine uğramış, ordusunda intizamdan eser kalmamış idi. Bunun üzerine Alaca-Dağ'da bulunan Hacı Râşid, Kâzım ve Ömer Paşa'lar, mukavemetten vazgeçip, teslim oldular (15 teşrin I. 1877 tarihli teslim mukavetesi için bk. *Guerre d'Orient*, IV, 328 v.d.; bu teslim keyfiyetinin yolsuz bir hareket olduğu hakkında bk. *Alacadağ'da düşmana teslim olanların... hakkım mazbatası*, İstanbul, 1296); yalnız Mûsâ Paşa, suvâri kuvvetleri ile, muhâsaradan kurtulup, Kars'a çekildi. Ahmed Muhtar Paşa, ser-askerlik makamına gönderdiği telgrafnâmede, „Kars'ta kalır isem, Erzurum'dan hayır yoktur. Erzurum'u muhâfazaya gidersem, Kars kumandasını ihâle edecek adamım yoktur. Bana kalırsa, Kars'ı Allaha emânet ederek, kumandasını yine Hüseyin Hâmî Paşa'ya bırakıp, Erzurum'a gitmekliğim zarûrîdir" diyor (*Sergüzeşt-i hayatımın cild-i sânîsi*, s. 279) ve Köprü-Köyü'nde İsmail Hakkı Paşa'nın Bayezid kol-ordusu ile birleşmek üzere, harekâtını ayarlamış bulunuyordu Grandük Mihail Kars muhâsarasına general Loris Melikov'u, Ahmed Muhtar Paşa'nın tâkibine de general Heimann'ı me'mûr etmiş idi General Lazerev Der Gukasov'un tâkip ettiği İsmail Paşa'nın muvâsala hattını kesmek üzere, Kağızman'a yürüyor, İsmail Paşa düşmanın tâkibinden kurtularak, Kökrü-Köyü'ne geliyordu. Gâzi Ahmed Muhtar Paşa Kars'tan ric'at ederken, tâkip eden general Heimann kıtaatının kendisine Zivin'de yetiştiğini görünce, derhâl muhârebeye girdi ve hasmı Soğanlı-Dağı'nın böğrüne kadar sürdü; gece muhârebeyi durdurup, bir tepe üstünde ateş yaktırarak, sabahı beklerken, dağdan osmanlı ordugâhını dürbinle seyreden düşmana imdat almış görünmek için, askerinin bir kısmını „bâzı tepe arkalarından dolaştırarak, çekiliyorken, tekrar be tekrar" gösterdi (Ahmed Muhtar Paşa, *ayn. esr.*, s. 283). Tâkip kuvvetleri kumandanı pek fazla tahmin ettiği türk askerinin ilerileme hareketini durdurmak mecbûriyetinde bulunduğu zannına düştüğü cihetle, bu harekâtı esnâsında Ahmed Muhtar Paşa düşmanı oyalayarak, beş gün kazanmış ve Köprü-Köyü'nde türk kuvvetlerinin ictimâı mümkün olmuştur. Fakat Köprü-Köyü'ndeki 42 tabur, düşmanın pek üstün olan ordusuna karşı koyacak vaziyette değil idi. Erzurum'un müdâfaası için başkumandanın bu şehre gitmesi elzem idi. Binâenaleyh Gâzî Ahmed Muhtar Paşa ictimâ eden ordunun kumandasını İsmail Paşa'ya bırakarak, düşmanın yaklaşmasından önce hareketle, askeri ağır ağır Deve-Boynu'na çekmek husûsunda tâlimat verip, kendisi de daha evvel oraya gitti ve toplayabildiği kuvvetler ile düşmanı durdurmağa çalışarak, sağ cenâhı Çaparlı'da, sol cenâhı Çoban-Dere dağında olmak üzere, bir cephe teşkil etti. Dere-Boynu'nda merkezden bir gösteriş hareketi yaptıktan sonra, cenâhlardan geçtiği taarruz püskürtüldü ise de, tekrar merkez kesiminden hücûmları osmanlı kuvvetlerinin ric'ati ile nihâyetlendi. Bütün bir gün süren Deve-Boynu muhârebesi bu şekilde neticelenince, Gâzî Ahmed Muhtar Paşa, topları ile birlikte, Erzurum'a çekildi; bu müstahkem şehri terketmenin doğuracağı vehâmeti hesaba katarak, husûle gelen yeis ve nevmîdîden fütûr getirmeyip, Erzurum'un müdâfaa hazırlıklarına başladı. Rus askeri biri İsmail Paşa'nın müdâfaa ettiği Gâzî-Abdürrahman adlı mahalle, diğeri Hasan Tahsin Paşa'nın müdâfaa ettiği Top-Dağı istihkâmlarının Aziziye tabyelerine karşı olmak üzere, iki koldan hücûma geçti ve bu tabyelerden soldakini ele geçirdi. Bu tabye boğaz hattı mazgallı sağlam ve taştan yapılmış bir ric'atgâh ile örtülü bulunduğundan, tabye içinde ne gibi hâdiseler cereyân ettiğini kestiremeyen, fakat ruslar tarafından istilâya uğradığını anlayan Gâzî Ahmed Muhtar Paşa mezkûr ric'atgâhı top ile

döğmekten vazgeçti ve oraya Kapudan Mehmed Paşa kumandasında iki tabur gönderdi. Bu asker emsalsiz bir fedâkârlık gösterip, süngü hücûmu ile düşmanı tardettiği gibi, orada ruslar tarafından esir edilmiş bulunan iki tabur askeri de kurtarmağa muvaffak oldu. Bu büyük muvaffakiyet, diğer kesimlerdeki düşman kıt'aları üzerine de te'sir ederek, rus ordusunun Erzurum önünden umûmî ric'atine sebep oldu. Düşmanı Deve-Boynu'na kadar takip eden Hasan Tahsin ve Mûsâ Paşa'lar başlangıçta gerilemeğe mecbûr oldular ise de, sonra tekrar taarruza geçip, hasımlarını yine Deve-Boynu'na kadar sürdüler. Abdurrahman-Gâzî tarafından yürüyen rus kuvvetleri Gümüşlü-Künbed istihkâmında büyük topların ateşi altında kalmış ve hiç bir netice elde edemeyerek, dağlara doğru çekilmiş idi. Gâzî Ahmed Muhtar Paşa, askerin bozgunluğuna ve halkın ümitsizliğine rağmen, giriştiği bu müdâfaada şecâat ve dirâyeti ile etrafındakileri gayrete getirmiş ve kadınlar ile çocuklar bile bu muhârebelerde fedâkârâne bir surette çalışmıştır. Rus ordusu Erzurum önünden ric'at ettikten sonra Deve-Boynu'nu tahkim ettiği bu sırada Erzurum ile Kars'ın muvâsalası kesilmiş, Hüseyin Hâmî Paşa rus kumandanının teslim teklifini reddedip, sonuna kadar müdâfaaya hazırlanmış idi. Hattâ dört tabur ile bir çıkış hareketi yapıp, 8 saat süren bir muhârebede 12 rus taburunu mağlûp ve rusların gece vakti zaptettikleri Hâfız-Paşa tabyesini istirdat etmiş idi. Fakat kalenin uzun müddet mukavemet edeceği zannolunurken, 18 teşrin II.'de sukut etmesi büyük bir te'sir uyandırdı. Orduda toplanan meşveret meclisinin Erzurum'un müdâfaasına devam olunamayacağı ve Bayburt'a çekilerek, kuvvet toplamak gerektiği noktası üzerinde duruldu. Ancak Kars'ın sukutundan doğan teessür henüz zâil olmadan, Erzurum gibi, daha mühim bir mevkiin bırakılması düşüncesi merkezde çok fenâ karşılandı ve baş-kâtip Said (Paşa) imzâsı ile çekilen telgraf-nâme Anadolu harp ordusu baş-kumandanını derin bir üzüntüye uğrattı. Ahmed Muhtar Paşa bu telgraf-nâmeye verdiği cevapta, „ben bu hâlâtı muktezâ-yı san'atım, bir buçuk ay evvel keşfederek, bâzı telgrafımda hâlin âtîden hayırlı olmadığını ve olmayacağını yazdım... İşin devam ettiğini gördükçe, bunları görmemek için harp meydanlarında aradığım şehâdeti de maalteessüf bulamadım. Nihâyet düşman kuvvetini iki mislimize mükemmeliyetle ikmâl etti... Harp kulunuzun san'atımdır, hem de... san'atıma güvenirim" demiş; osmanlı ordusu içinde vatan uğruna kan dökmeğe hazır bir çok insan bulunmakla berâber, bir çok da kızıl-baş mevcut olduğunu ve onlardan neler çektiğini, acı bir lisan ile, ifâde eylemiş (Ahmed Midhat, *Zübdat al-ḥaḳā'iḳ*, s. 400 v.dd.; Mahmud Celâleddin Paşa, *ayn. esr.*, II, 109) ve canını dişine alarak, müdâfaa hazırlıklarına ara vermemiştir. Nihâyet bu tehlikeli kış mevsiminde, rusların Van tarafından da taarruz ederek, o havâlide çete muhârebelerinin başladığı ve Anadolu harp ordusunun ehemmiyeti kalmadığı düşüncesi ile hukûmet Gâzî Ahmed Muhtar Paşa'yı „bâzı müzâkerât zımnında" 13 kânun I. 93 tarihli telgraf-nâme ile İstanbul'a çağırdı ve yerine Erzurum vâlisi İsmail Paşa'yı vekil tâyin etti. Muhtar Paşa da, hemen yola çıkarak, Trabzon tarikı ile, merkeze döndü (*Sergüzeşt-i hayatımın cild-i sânîsi*, s. 311; Mahmud Celâleddin Paşa, *ayn. esr.*, II, 116). 7 muharrem 1295'te İstanbul'a gelen Ahmed Muhtar Paşa derhâl Yıldız sarayında sadrâzam Edhem Paşa'nın riyâsetinde toplanmış bulunan meclis-i vükelâya dâvet edildiği sırada, rus ordusunun Balkanları aştığını ve İstanbul'da müdâfaa hazırlıklarına başlanıldığını öğrendi. Meclis-i vükelâda gece yarısına kadar süren müzâkerelerden sonra, Çatalca'da bir müdâfaa hattının te'sisi mes'elesini gözden geçirmek ve vaziyete göre icâp eden tedbirleri almak vazîfesi Muhtar Paşa'ya havâle edildi; Terkos gölünden Büyük-Çekmece'ye kadar uzanan sâhayı tetkik ederken, Çatalca istihkâmları baş-kumandanlığına tâyin olundu. Kendisi tahkimat işleri ile uğraşırken, Osmanlı devleti ile Rusya arasında Edirne'de mütâreke imzalandığından, yanına gelen rus zâbitleri ile, iki taraf mevzîleri tâyin ettirildi; bir taraftan da gerilerde tahşidat yapmaktan hâlî kalınmadı. İngiliz donanmasının Marmara denizine girmesi ve rusların Ayastefanos (Yeşil-Köy'de)'a gelmesi üzerine, sol cenâhı Ayastefanos ile Makrı-Köy (Bakır-Köy)'e çeken Gâzî Ahmed Muhtar Paşa, Râmi kışlasının ruslar tarafından işgâline mnvâfakat etmemiş idi. Ayastefanos muâhedesi imzalandıktan sonra, Abdülhamid II. onu Yıldız sarayına çağırtmış, İstanbul yakınında toplanmış bulunan rus ordusuna karşı Osmanlı ordusunun nasıl bir vaziyet alması gerektiğini tesbit ettirmek istemiş idi. Muhtar Paşa'nın fikri, ruslar Küçük-Çekmece ile Ayastefanos'u merkez ittihaz edercesine toplanmış olduğuna göre, Osmanlı kuvvetlerinin de toplu bir hâlde bulunması icâp ettiği şeklinde idi. Hâlbuki pâdişah ordusunun Kilyos ile Ayastefanos arasında vücûda getirilecek müstahkem mevkîlere dağıtmak cihetini iltizâm ediyor, Muhtar Paşa ise İstanbul'a bir rus taarruzu vukuunda bu dağı

nık kuvvetler ile mukavemetin mümkün olamayacağı, eğer böyle bir vaziyet zuhûr eder ise, bir meydan muhârebesi vermekten başka çâre bulunmadığı fikrinde sebât ediyordu. Onun iddiasına göre, İstanbul civarında mücteml bir kuvvetin bulunmasından kuşkulanan Abdülhamid II., 17 mart 1295 günü Mecidiye câmiinde yaptığı selâmlık resminden sonra, ser-asker Rauf, Nâmık, Gâzî Osman, mâbeyn müşiri Said Paşa'lar da bulunduğu hâlde, Muhtar Paşa'yı nezdine celbetti. Pâdişahın emri üzerine, her kes bir mütâlea ileri sürdü ise de, neticede kimse onun fikrini cerhedemedi. Bu fikirden hükümdarın hoşnut kalmadığını sezen Muhtar Paşa, huzûrdan çıkılınca, Said Paşa vâsıtası ile maksad-ı şâhâneye hizmet edemediğinden muztarip olduğunu ileri sürerek, çekilmek istediğini bildirdi; talebi kabûl olunarak, yerine Gâzî Osman Paşa getirildi. Kendisi de „İstanbul'da toplanmış olan asâkir-i osmâniye kumandanlığından" erkân-ı harbiye-i umûmiye riyâsetine tâyin edildi. Dâvud-Paşa cihetindeki asker istihkâm kazmağa başladığı ve Osmanlı kuvvetleri (132 tabur) Karadeniz'den Marmara'ya kadar 37 km. bir cephe üzerine dağıtıldığı sıralarda, Berlin'de bir kongre toplanarak, sulh şartlarının yeniden görüşülmesine karar verilmiş idi. Abdülhamid II.'in Osmanlı kuvvetlerinin istihkâmlara dağılması husûsunda Gâzî Ahmed Muhtar Paşa'nın muvâfakatini elde etmeğe çok kıymet verdiği ve bunun için sarayda askerî erkândan mürekkep üst-üste ictimâlar yaptırdığı görülüyor. Bunlardan birinde, mütercim Lütfi Paşa'dan başlayarak, İstanbul'da ne kadar müşir var ise, hepsinin, ve ayrıca 8—10 ferikin bulunduğu sadr-âzam Sâdık Paşa'nın riyâsetindeki bir toplantıda Muhtar Paşa 2 saat sustuktan sonra, nihâyet dayanamayarak, eski fikrini izah edince, her kes bu fikri tasdika mecbûr kaldı. Abdülhamid II. meclisin kararını öğrendiği zaman, „dağılsınlar" irâdesini tebliğ ettirdi. Muhtar Paşa üzerine teveccüh eden dargınlığın arttığını hissetmiş ve pâdişaha mâbeyin feriki Said Paşa vâsıtası ile, „görüyorum ki, şevketmeâb efendimiz askeri dağıtmağı kurmuş. Bize suâl ettikçe mahzûrunu söylemeğe mecbûruz. Kendileri kumandan-ı âzamdır. Eğer isterse keyfiyetin icrâsı kendilerinin bir emrine bakar. Tarafımdan gidip, arzetmenizi ricâ ederim" şeklinde haber yollamış idi. Bunun üzerine pâdişah Gâzî Ahmed Muhtar Paşa'nın riyâsetinde, Gâzî Osman, Ahmed Eyyûb, Şâkir, Fuad ve Necib Paşa'lardan mürekkep bir hey'et teşkil edip, Ayastefanos'tan Kilyos'a kadar uzanan hattın üstünde müteaddit mevkîler seçerek, kuvvetlerin oralarda dağıtılması emrini vermiş ve bu hey'et Davut-Paşa önünde toplanarak, vazifeye başlamış idi (*Sergüzeşt-i hayatımın cild-i sânîsi*, s. 318—390).

Ahmed Muhtar Paşa, erkân-ı harbiye-i umûmiye riyâseti uhdesinde kalmak şartı ile, 21 rebiülâhir 1295 (24 nisan 1878)'te Tophâne-i âmire müşiriyetine tâyin ve aynı senenin recebinde bu müşiriyetten azlolunup, isyân hâlinde bulunan Girit [b. bk.]'in, Berlin muâhedesi mûcibince, islâhına me'mûr edildi (12 ramazan = 9 eylûl 1878) ve âsî reisleri ile Halepa'da mürâkereden sonra, bir anlaşma yaparak, adanın eski nizamlarına ilâve olunan bir ferman ile, Girit'te âsâyişi te'min etti. 10 zilhiccede (5 teşrin II.) kezâ Berlin muâhedesi mûcibince, osmanlı-yunan hudûdunda yapılması gereken tâdilât için kurulmuş komiyona baş-komiser sıfatı ile gittiği Preveze'de yunan murahhasları ile ictimâlar yaptı; fakat kongrenin Yunanistan'a bıraktığı toprakları vermek kabil olmadığından, komisyon, netice vermeden, fesholundu. Kendisi 3 rebiülâhir 1296 (27 mart 1879)'da III. ordu müşirliği inzimâmı ile, Manastır vâliliğine gönderildi. Prizren sancağı mülhakatından isyân eden Gusine'nin, aynı kongre kararına göre, Karadağ'a verilmesi ile, 5 ay sonra oraya gitti ve sonunda bu yerin mezkûr prensliğe terkolunamayacağı Avrupa devletleri tarafından da anlaşıldığından, hudut tashihinden vazgeçildi (Gusina ve Plava'nın Hoti arâzisi ile mübâdelesi için yapılan Corti mukavelesi ve Arnavutluk isyânının bastırılması husûsunda Ahmed Muhtar Paşa'ya gönderilen telgrafnâmeler için bk. Said Paşa, *Hâtırât*, I, 34, 405—408). Gâzî Ahmed Muhtar Paşa 5 ay sonra Manastır'a dönmüş, rebiülâhir 1297'de erkân-ı harbiye-i umûmiye riyâsetinden ve 21 ramazanda (27 ağustos 1880) III. ordu müşirliği ile Manastır vâliliğinden infisâl edip, 24 ramazanda (31 ağustos 1880) pâdişahın riyâsetinde müteşekkil „teftiş-i askerî komisyon-ı âlîsi" reis vekilliğine tâyin edilmiştir (*Sicill-i ahvâl defteri*, XXII, 91; *Cemiyet-i tedrisiye-i islâmiye sâlnâmesi*, s. 259). Muhtar Paşa, bu infisâllere, Preveze'de iken, Arnavutluk'ta çıkan isyân üzerine, kendisinden istenilen raporda Rumeli için husûsî bir idâre te'sis edilmesi lüzûmunu ileri sürdüğü ve bunun da „Muhtar Paşa Rumeli'de bir Mısır idâresi ibdâs edip, hidiviyetine geçmeği kurmuş" yollu tezvirlere sebep olduğu fikrinde idi (İ. M. K. İnal, *ayn. esr.*, XII, 1810). Kendisi daha sonra, safer 1298 (kânûn II. 1880)'de, Yunanın hudûdunun o zamana kadar muattal kalan tâdili meselesinin halli için İstanbul'da toplanan süferâ konferansında komiser olarak

bulunmuş ve evvelce Preveze'de koyduğu esâslara az-çok uygun bir neticenin elde edilmesini te'min etmiştir. Gâzî Ahmed Muhtar Paşa, 26 zilkâde 1300 (28 eylûl 1883)'de Abdülhamid II.'in Wilhelm II.'e murassâ osmânî, büyük annesi imparatoriçe Augusta'ya şefkat nişanlarını, rebiülevvel 1301 (kânûn II. 1884)'de İtalya kıralı Umberto'ya imtiyâz nişânını, fevkalâde sefir sıfatı ile, götürmeğe me'mûr olundu; Almanya imparatorunun Homburg'da yaptırdığı manevrada hazır bulundu; Mısır [h. bk.]'da çıkan isyânın tasfiyesini ve memleketin ingiliz işgâlinden kurtulmasını te'min için, 15 rebiülevvel 1310 (6 teşrin II. 1892)'da fevkalâde komiser olarak, 750 altın maaş ve o mıkdarda harcırah ile Mısır'a gönderildi (bu maaş daha sonra 1.300 altına yükseltildi) ve orada ingiliz fevkalâde komiseri Sir Drummond Wolf ile bir sene müzâkerelere girişti. İngiliz komiserinin Londra'ya dönüşünden sonra, teftiş-i askerî komisyonu reis vekilliği uhdesinde olmak şartı ile, uzun müddet fevkalâde komiserlikte kaldı (Mısır'da bulunduğu sırada (Avrupa'nın muhtelif memleketlerinde seyâhât ederek, bu arada Petersburg'a gittiği ve Kopenhag'da hastahânede yattığı hakkında bk. Said Paşa, *Hâtırât*, III, 35 v.d.). Nefsine büyük bir itimâdı olan faâl ve azametli müşirin uzun seneler devâm eden bu bir nevî menfâ hayatından dolayı, Abdülhamid II.'i affedemediği muhakkaktır. Gâzî Ahmed Muhtar Paşa, 1908 meşrûtiyetinin ilânından sonra, Mısır fevkalâde komiseri bulunduğu hâlde, İstanbul'a dönerek, şâbân 1326 (eylûl 1908)'da, o aralık teşkil edilen meclis-i mehâmm-ı harbiye âzâlığına, iki me'mûriyetine ilâveten meclis-i âyân âzâlığına, bir az sonra reis vekilliğine tâyin olundu. Muharrem 1327 (1909)'de Mısır fevkalâde komiserliğinden, müteâkiben meclis-i mehâmm-ı askeriye âzâlığından ayrıldı; sonra yaş haddine uğrayarak, 1327'de müşirlikten tekaüt edildi (*Cemiyet-i tedrisiye-i islâmiye sâlnâmesi*, s. 256 v.dd., *Sicill-i ahvâl defteri*, *göst. yer*).

Gâzî Ahmed Muhtar Paşa, 31 mart (13 nisan 1909) vak'asından sonra, hareket ordusu İstanbul'a geldiği sıralarda, belki de bir takım ümitlere kapılarak, göze çarpacak bir tavır takınmış ve faâl bir rol oynamağa gayret etmiştir. Ayastefanos (Yeşilköy)'ta toplanan âyân ve meb'usân meclisleri âzâlarından mürekkep millî meclisle hal' sözleri ortada dolaşırken, Abdülhamid II.'in mezkûr irticâ hareketinde suçsuz olduğunu bildiğine kanî olduğumuz ihtiyar müşirin, her türlü şân ve şeref imkânlarını bahşetmekle berâber, kendisini uzun seneler atâlete mahkûm eden bir pâdişahtan öç almak, o karışık günlerde eski şöhretinden ve gördüğü itibardan bilistifâde birinci derece bir mevkî elde etmek gayreti ile çalıştığı şüphesini uyandıracak hareketleri dikkati çekmektedir. Ahmed Muhtar Paşa meclis-i millînin 27 nisan günü yapılan gizli celsesinde „hal' meselesi esâsen karargîr olduğu cihetle, muâmelât-ı lâzımenin îfâsına" dâir bir takrir verdiği gibi, meclis kürsüsünden, şimdilik tafsilâtını bilmediğimiz, fakat her hâlde Abdülhamid II.'i şiddetle tenkit edip, saltanatı zamanındaki bütün hâdiselerden onu mes'ûl tutan bir nutuk söyleyerek, mecliste mevcut olan tereddüdü izâleye çalışmış olabilir. Bunun üzerine reyler hal' meş'elesi üzerinde toplanınca, şeyhülislâmı meclise getirecek hey'etin başında meşihat kapısına koşmuş, hal' kararından sonra da, veliahd Reşad Efendi (Mehmed V.)'ye saltanat tebşîri için gönderilen hey'ete dâhil olmuştur.

Cülûsu müteâkip Gâzî Ahmed Muhtar Paşa âdetâ inhisara almışcasına yeni pâdişahın etrafından ayrılmadı; bi'at için harbiye nezâretine gidişinde, ilk selâmlık resminde, süferâ kabûlünde, kılıç alayında, meclis-i millîyi ilk ziyâretinde Mehmed V.'in yanında, araba ve kayıkta karşısında bulundu; hareket ordusu şehidlerinin cenâze merâsimi esnâsında, mezar başında kılıcına dayanıp, gösterişli tavırlar ile heyecan verici bir nutuk söyledi. Bu hareketleri ve o günlerde isminin sadâret nâmzetleri arasında geçtiğine bakılır ise, Muhtar Paşa'nın, biçimine getirip, sadâreti ele geçirmek istediği hatıra geliyor; fakat ümidi boşa çıkmış, iktidar makamına başkalarının geçtiğini görmek ile kalarak, kendisine cülûs-ı hümâyûnu İngiltere ve İtalya kıralları ile Fransa cümhur reisine bildiren nâmeleri götürmek vazifesi düşmüştür (bk. Lutfi Simâvî, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve halefinin sarayında gördüklerim*, s. 39—43). Büyük itibar gördüğü ve her yerde hürmetle karşılandığı bu seyâhatten avdetinde Ahmed Muhtar Paşa âyân reisliğine tâyin edilmiştir (19 şevvâl 1329 = 19 teşrin I. 1911).

Bu sıralarda Trablus'ta italyan taarruzu ile başlayan harp devâm ediyor, fırka mücâdeleleri ve Arnavutluk'ta komitelerin ve ecnebî tahriklerinin canlandırdığı ayaklanmalar başlamış bulunuyordu. Bâzı zâbitler, siyâsete karışarak, itâatsizlik yolunu tutmuş, İttihat ve Terakkî fırkası, takındığı diktatörce tavırdan dolayı, harbiye nâzırı Mahmud Şevket Paşa'yı istifâya mecbûr etmiş idi. Nihâyet „halâskârlar" adını takınan ve zâbitlerden mürekkep olan bir gizli teşekkülün tazyiki karşısında, Said Paşa sadâretten çekildi, Londra sefiri Tevfik Paşa bu mevkii kabûl etmedi;

Mehmed V., Sait Paşa ve serkarin Lutfi Simâvî Bey 'in tasviyesi ile, sadâreti Gâzî Ahmed Muhtar Paşa 'ya tevcih eyledi (7 şâban 1330 = 22 temmûz 1912). Muhtar Paşa, Lutfi Bey 'in bu tevcihi tebşir ettiği zaman, heyecanlanmış ve „kırk senedir, nihâyet bugün müyesser imiş" demekle hislerini açığa vurmaktan kendini alamamış idi (Lutfi Simâvî, *agn. esr.*, s. 75 v. dd.; krş. H. Z. Uşaklıgil, *Saray ve ötesi*, III, 49 v.d.). Ahmed Muhtar Paşa teşkil ettiği vükelâ hey'etine 3 eski sadrâzamı (Kâmil, Ferid, Hüseyin Hilmî Paşa 'lar) idhâl ettiğinden, hey'ete „büyük kabine" denilmiştir. Bu zâtlardan Ferid Paşa 'nın dâhiliye nezâretini kabûl etmediğini, adliye nâzırı Hüseyin Hilmî Paşa 'nın da bir müddet sonra istifâ ettiğini söylemeliyiz.

İlk işlerinden biri örfî idâreyi kaldırmak olan Muhtar Paşa kabinesinin mecliste okuduğu programda ezcümle meb'us seçiminin kanuna muhâlif şekilde yapıldığı ve eski hukûmetin meşrûtiyet usûlüne aykırı bir idâre tarzı tâkip ettiği, askerin siyâsete karıştığı belirtiliyor ve yeni hukûmet tarafından bu kabil yolsuzlukların ortadan kaldırılacağı ifâde ediliyordu. Yeni kabine en mühim mes'ele olarak gördüğü meclisin fesbi işini halletmek isterken, meclis de nizamnâmesinin maddelerinden istifâde sureti ile, bu işi geciktirmeğe çalışmakta idi. Nihâyet mes'elenin uzamasından doğacak tehlikeyi göz önünde tutan Muhtar Paşa, pâdişahtan aldığı fesih irâdesini okumak üzere, meb'usân meclisini ictimâa çağırdı. Meclis ise, vaktinden evvel toplanarak, ittihatçı meb'uslardan Câvid Bey 'in pek uzun bir konuşmasını müteâkip, hukûmete itimatsızlık re'yi verip, kendi-kendini müddetsiz olarak tâtil etti. Top'antı saatinde meclise gelen Ahmed Muhtar Paşa salonu boş bulunca (yalnız 11 kişi var idi), edilen îkazlara karşı „boş masalar ile sâmîler dinlesin" diyerek, irâdeyi okudu, oradan âyân meclisine gitti ve ancak 5—6 kişinin hazır bulunduğu bu meclisi de irâde-i seniyyeden haberdâr eyledi. Sadrâzam bu hareketleri ile İttihat ve Terakkî cemiyetine tamâmen aleyhdar bir vaziyet takınmış, iktidâr mevkiinde iken bozgunluğa uğramış olan cemiyet ise, kendisini toplayıp, canlanmış idi. Rus harbinin azimkâr ve muktedir kumandanı, sadâret devrinde mutlak bir aciz içinde bocalıyor, me'mûrlara söz geçiremez bir duruma düşüyordu. Hâlbuki en vahim bir buhranın, Balkan harbinin arifesinde bulunan osmanlı devleti o esnâda kuvvetli ve uyanık bir hukûmete muhtac idi. Arnavutluk 'taki isyân hareketleri hukûmetin verdiği imtiyazlar sâyesinde, bâzan yatışır gibi olmakla berâber, inkişaf göstermekte idi. Makedonya 'da komitecilik faâliyetleri ise, tehlikeli bir hâl almakta idi. Bulgaristan Sırbistan ile Osmanlı devleti aleyhine ittifak etmiş, Yunanistan ile de anlaşmak üzere bulunmuş idi. Ba anlaşmada Rusya nâzım rolü oynamış, İngiltere ile Fransa da onu destelemişlerdi. „İtilâf-ı müselles" devletleri böyle düşmanca bir tavır takındıkları sırada, Bâbıâlî „İttifak-ı müselles" devletlerinden de bir şey bekleyemezdi. Bir kere İtalya, türk ve yerli halk mukavemeti karşısında içinden çıkamayacağını kestirdiği Trablus harbi dolayısı ile Bâbıâlî 'yi müşkilâta boğmak için, biç bir fırsatı kaçırmıyor ve Karadağ 'ı bu husûsta âlet olarak kullanıyordu. Avusturya-Macaristan, Rusya 'ya karşı koymak imkânlarını kaybetmiş, Almanya ise, şark mes'elesine husûsî bir ehemmiyet atfetmeyerek, onu itilâf devletleri ile olan siyâsî münâsebetleri bakımından ele almış idi. Büyük bir gaflet içinde bulunan Muhtar Paşa hukûmeti, Rusya 'nın harp çıkmayacağına dâir verdiği te'minâta aldanarak, 75.000 tâlimli askerin terhisi gibi, affedilmez bir hatâ işledi ki, bunun en büyük mes'ûliyet hissesi harbiye nâzırı Nâzım Paşa 'nındır. Diğer taraftan İttihat ve Terakkî cemiyeti mensûpları osmanlı ordusunun Balkan devletlerine galebe edecek bir üstünlükte bulunduğuna ve Rumeli kıt'asında tutunmanın ancak bu devletlere karşı kazanılacak bir zafer sâyesinde mümkün olacağına inanarak, harbe taraftar olmuşlardı. Onların tertip ve teşvikı ile yapılan bir nümâyişte Ahmed Muhtar Paşa Bâbıâlî 'nin binek taşında bir nutuk söylemiş, 93 harbindeki muvaffakiyetlerinden bahsederek, nümâyişçileri güç dağıtabilmiş idi (Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp işittiklerim*, s. 65).

Rusya vaziyetin istediği noktaya geldiğini ve harp için bundan müsâit bir zaman olamayacağını görünce, Balkan devletleri 30 eylûl 1912 'de seferberlik ilân ettiler. Muhtar Paşa hukûmeti, ertesi gün seferberlik emri verdi ise de, hâlâ sulhun korunabileceğini umuyor ve böylece Rusya 'nın oyalamalarına inandığını gösteriyordu. Bâbıâlî ancak Balkan devletlerinin 13 teşrin I. 'de verdikleri notadan bir gün evvel umûmî karargâha harp çıktığı takdirde yapılacak harekâta dâir tâlimat vermiş idi. Balkanlıların notasında, Rumeli topraklarındaki muhtelif unsurların muhtâriyetleri, Berlin muâhedesince derpiş edilen islâhâtın büyük devletler ve Balkan devletleri İstanbul elçilerinin murâkabesi altında derhâl başlaması, seferberlik emrinin geri alınması v.b. gibi, ağır şartlar yer almış idi. Bâbıâlî bu notayı cevaplandırmadı; bulgar ve sırp elçi-

lerine pasaportlarını verdi (Yunanistan'ın harbe girmesi, notasının geç alınmasından dolayı, daha sonradır. Karadağ ise, hepsinden evvel davranarak, 8 teşrin I.'de harp ilân etmiştir). Muhtar Paşa kabinesi Balkan harbi başladıktan sonra, İtalya ile daha evvel girişilmiş olan müzâkerâtı tâcil ederek, 15 teşrin I. 1912'de İsviçre'nin Ouchy kasabasında bir sulh muâhedenâmesi imzaladı; bu muâhede mûcibince Trablus ve Bingâzî İtalya'ya terkediliyor, osmanlı devletinin alâkası bu topraklarda bir nâib-üs-sultan bulundurmaktan ibâret kalıyordu. Osmanlı ordusunun baş-kumandan vekili Nâzım Paşa askerlik bakımından değersiz, fakat kimsenin sözüne kulak asmayacak kadar kendini beğenmiş bir zât idi; ordunun vaziyeti her bakımdan zayıf olmakla berâber, bir muhâceret akınına mahal bırakmamak için, şark ordusuna taarruz emri vermek gibi, yanlış bir harekette bulundu. Bulgarlar bu taarruzu yapan osmanlı kol-ordusunu mağlûp ettikten sonra, Abdullah Paşa kumandasındaki şark ordusunun esâs kuvvetleri ile temâsa geçerek, onu da Kırk-Kilise (Kırklareli) ve Edirne arasında mağlûbiyete uğrattılar. Kırk-Kilise sukût etmiş, osmanlı kuvvetleri Lüleburgaz—Vize hattına çekilmiş idi. Diğer taraftan sırp ordusu da Kosova'da bulunan osmanlı kuvvetlerini mağlûp ettikten sonra, 23 — 24 teşrin I.'de Komanova'da Vardar ordusunun esâs kuvvetleri ile temâsa geçerek, vukû bulan büyük muhârebeyi kazanmış, osmanlı kuvvetlerini Manastır'a doğru çekilmeğe mecbûr etmiş idi.

Harbin başlangıcında husûle gelen bu vaziyet, sadârete geçtiği günden beri aczi sâbit olmuş bir hukûmetin daha fazla iktidâr mevkiini muhâfaza etmesine imkân bırakmadı. Mehmed V., devlet adamlarının Muhtar Paşa'yı istifâya dâvet husûsunda yaptıkları telkine karşı bir az tereddütten sonra, nihâyet âyân reisi Ferid Paşa'yı sadrâzamın Fener-Yolu'ndaki köşküne gönderip, ona iktidâr mevkiinden çekilmesi lâzım geldiğini anlattı. Ahmed Muhtar Paşa, kararların müttefikan verilmesi icâp ettiğini, fakat kabine âzası arasında fikir ihtilâfları baş-gösterdiğini belirten istifanâmesini takdim ile teklif edilen şûrây-ı devlet riyâsetini kabûlden istinkâf etti (29 teşrin I. 1912). Muhtar Paşa sadâretteki muvaffakiyetsizliğini bu hâdiselerden önce hissetmiş olmalı idi. Arnavutluk isyanları tekrar-tekrar alevlendiği bir sırada sadrâzamlığı Kâmil veya Hüseyin Hilmî Paşa'lardan birine bırakarak, şûrây-ı devlet reisliğine geçmek, oğlu Mahmud Muhtar Paşa'yı da Nâzım Paşa'nın yerine getirmek fikrinde bulunduğunu söylemiş idi. Fakat iktidar mevkiinden ayrılırken ve mühr-i hümâyûnu iâde ederken, makam hırsından kurtulamadığını açığa vuracak şekildeki davranışları ile dikkati çekmiştir (Ali Fuad Türkgeldi, *ayn. esr.*, s. 61—75; Yusuf Hikmet Bayur, *ayn. esr.*, III/II, 36, not 2). Bulgar ordusu yaklaşırken, Çatalca'da bir müdâfaa hattı te'sisi husûsunda, Yusuf İzzeddin Efendi ile Ahmed Muhtar Paşa'nın gönderilmesi düşünülmüş, fakat Muhtar Paşa, hastalığını ileri sürerek, îtizar ederken, sadâreti terketmekten doğan iğbirârını „sadrâzamlık makamında bulunan zâtın... gitmesi münâsip olur" sözleri ile izhar eylemiştir (Ali Fuad Türkgeldi, *ayn. esr.*, s. 80). Kâmil Paşa kabinesi mütâreke için teşebbüste bulunduğu zaman neşrettiği *Bir arîza*'da düşmanın son derece ağır tekliflerini kabûl etmeyerek, mukavemet gösterilmesine tarafdar olmuş ve Sultan Reşad'a, icâp ederse, ordunun başına geçmesini tavsiye etmiştir. Artık siyâsî bir rol oynamasına imkân kalmayan Muhtar Paşa bundan sonra, âyân âzası olarak, bir kaç sene daha yaşadı; 21 kânûn II. 1918'de Fener-Yolu'ndaki köşkünde vefat etti; büyük merâsim ile Fâtih camii hazîresine defnolundu (mezar kitâbesi için bk. İbnülemin Mahmud Kemâl, *ayn. esr.*, XII, 1829).

Gâzî Ahmed Muhtar Paşa osmanlı devrinde yetişen en büyük kumandanlardan biridir. Küçük rütbeli bir zâbit olarak iştirâk ettiği Karadağ seferinden, Anadolu ordusu umum kumandanı sıfatı ile bulunduğu rus harbine kadar, 40 muhârebeye girip, iki defa yaralanan ve tabye ve sevkülceyş hareketleri birer tetkik mevzuu sayılan bu türk serdarının şöhreti memleket hudutlarını aşarak, yabancı ülkelere de yayılmıştır. Muhtar Paşa zekî, temkinli ve fıtraten asker yaratılmış bir adam idi. Mesleğine âit ilimlerden başka, riyâziyat ile çok meşgûl olması ona doğru düşünmek ve doğru karar vermek husûsunda büyük faydalar sağlamış idi; umûm kumandan olduğu hâlde, çarpışma başlarken, en tehlikeli cenâhın idâresini bizzat eline alarak, ölümü hiçe sayarcasına ateş hatlarına kadar sokulur, askerlerin mâneviyâtı üzerine müessir olurdu. O Duga, Halyas, Gedikler ve Yahniler gibi, muhârebelerde, isâbetli davranış ve şecâatinin en güzel örneklerini vermiştir; onun Halyas ve Zivin'de karşı taraf kuvvetlerini ikiye ayırarak, her birini ayrı ayrı ezmek planını tâkip etmesi askerî mahâretinin bir delîli sayılır. Anadolu harp ordusu bu iki muhârebeyi de kazandığı hâlde, maiyetindeki kumandanlardan çoğunun değersizliği yüzünden, düşman kuvvetlerinin imhâsı mümkün olamamış idi. Çok defa gerek sayı ve

gerek mâlzeme bakımından üstün bir düşman ile çarpışmak zorunda kalan, nefsine ve askerliğine büyük bir güveni olan Ahmed Muhtar Paşa istediği takviyeyi alamamaktan müştekî idi. Kendisi fırsat düştükçe galebeleri ile iftihar eder, fakat yanlış tahminlerini, hatâlarını ve muvaffakiyetsizliklerini açıkça söylerdi. Muhtar Paşa'nın kaybettiği muhârebeler (msl. Vuçidol muhârebesi), ric'at yolunu açık tutması ve muhâfaza altında bulundurması sâyesinde, hezîmet hâlini almamış, diğer ric'atleri de, galebeleri gibi, üzerinde durulacak birer mes'ele olmuştur. Alaca-Dağ mağlûbiyetinden sonraki ric'atinde 2.000 kişilik kuvvetini düşmanın 18.000 mevcutlu tâkip ordusuna 12.000 tahmin ettirecek surette hareketi, meşhûr mareşal von Moltke tarafından, bunun az insana nasip olduğu şeklinde tavsif edilmiş idi (imparator Françoia-Joseph'in Muhtar Paşa'ya verdiği ziyâfette bu ric'at ve bu mütâlea üzerinde durulduğuna dâir bk. Mehmed Gâlib, *Sâdallah Paşa*, s. 98 v. d.; Zivin'den Köprü-Köyü'ne kadar çekilirken „küçük orducağızı" ile düşmana karşı koyup, bu yüzden Erzurum müdâfaasını mümkün kılan 5 günlük bir zaman kazandırdığına dâir bk. *Sergüzeşt-i hayatımın cild-i sânîsi*, s. 284; Fransa'da şerefine verilen ziyâfette General de Lacroix tarafından söylenen nutuk hakkında bk. İbnülemin, *ayn. esr.*, XII, 1839 v.d.).

Ahmed Muhtar Paşa sözünü şakınmaz, fikrinde inat derecesinde sebatlı, gâyet şecî, dindâr ve kadere inanmış bir müslüman idi; muhârebe esnâsında düşman ateşinden pervâ etmez, çadırını bir güllе delip-geçerken, yazdırdığı müsveddeye sözünü kesmeden devâm eder (Mehmed Arif, *Başımıza gelenler*, s. 309), harp meydanında bile namazını kaçırmaz, dinin ehemmiyetini göz önünde tutarak, bunun takviyesine çalışmağı vazife bilirdi (sadâreti zamanında Darüşşefaka'da akaid derslerine dikkat edilmesine dâir tavsiyesi hakkında bk. *Cemiyet-i tedrisiye-i islâmiye sâl-nâmesi*, s. 102); sağlam bir bünyesi, heybetli bir görünüşü, azamet derecesinde vekarı, ata binmekte ve nişancılıkta mahâreti ve mühim bir serveti var idi (bu hususiaki tahmin için bk. İbnülemin, *ayn. esr.*, XIII, 1855 v.d.). Dürüst, afif, tasarrufa son derece riâyetkâr, hasis denilecek kadar hesâbî idi; belki de bu mizâcının te'siri ile, maiyetini ancak fevkalâde bir hizmet karşılığı olarak, terfî ve nişân ile taltif ettirmiştir.

Muhtar Paşa meslekdaşlarından kimseyi beğenmez (oğlu Mahmud Mubtar Paşa'ya çok güvendiği ve onun te'siri altında kaldığı bilinıyor), kendini hemen her kesten üstün görürdü. Hayatının hakikî ikbâl devri olan kumandanlıkları zamanında haklı görülecek bir üstünlük duygusu ihtiyarlık senelerinde mânasını tamâmen kaybetmiş idi. O, geçmişteki hâdiseleri, git-gide kindârlık ile tavsif edilebilecek bir şekilde, aslâ unutmamıştır. İkinci meşrûtiyetin ilânında hal'i için çalıştığı Abdülhamid II.'e bu hukümdârın çok zulmünü gören mâbeyinci Fahri Bey'i muhâfız tâyinine kalkışması bu bakımdan dikkati çeker (Ali Fuad Türkgeldi, *ayn. esr.*, s. 75, not 1). Ahmed Muhtar Paşa osmanlı ordusunu yeni baştan nizâma sokacak bir şahsiyet iken, kendisine bir türlü itimat edemeyen Abdülhamid II. tarafından, vazifesiz veya kuru unvândan ibâret makamlarda (teftiş-i askerî komisyonu reis vekilliği, yâver-i ekremlik) tutulmuş, siyâsetten pek anlamayan bu zât, anlasa da bir şey yapamayacağı Mısır fevkalâde komiserliği gibi me'mûriyetlerde hebâ edilmiştir. Mısır'da müreffeh bir hayat içinde yaşlanan büyük asker İstanbul'a döndüğü zaman artık ihtişamlı bir mâzinin hâtırasından ibâret bulunuyordu ve bundan sonraki faâliyeti muhârebe meydanlarında kazandığı şöhreti gölgelendirmekten başka bir fayda te'min etmiyecek idi. Yeni bir devir başladığını farkedemeyen Muhtar Paşa mühr-i hümâyûn kendine nasip olduğu esnâda, 76 yaşında, muhteris bir ihtiyâr idi. Bâzan garip ve ekseriyâ çok feci hâdiseler ile geçen sadâreti o büyük adam için hazin bir âkıbettir. Onun asıl hüviyeti harp meydanında belirmiş ve orada nihâyet bulmuştur.

Gâzî Ahmed Muhtar Paşa'nın ilim ve maârif sâhalarındaki mevkii de kayda değer. Kendisi bir müddet harbiye mektebi muallimliğinde bulunduğu gibi, umûmiyet ile vatan evlâdının tahsili ile de yakından alâkadar olmuştur. Gençliğinde Sofular mahallesindeki komşuları Yusuf ve Vidinli Tevfik (Paşa) Bey'ler ile müslüman halkın geriliği üzerinde hasbihâl ederken, her üçü de câhil esnaf çıraklarına okuyup-yazma öğretmeği, tahsilsiz kalem efendilerini bir az yetiştirmek üzere, dershâne açmağı tasarlamışlar ve faâliyete geçmişlerdi. Bu teşebbüsün neticesi olarak, Simkeşhâne'de başlayan derslerin büyük bir rağbet gördüğü ve Cemiyet-i tedrisiye-i islâmiye ile Darüşşefaka'nın vücut bulduğu bilinmektedir. Muhtar Paşa, muhtelif ilim şûbeleri arasında, en ziyâde riyâziyât ile ve bilhassa hey'et ile uğraşarak, bu ilme âit büyük-küçük bir hayli te'lifat meydana getirmiş, bunlardan başka rus harbine dâir olup, kaynak mâhiyetinde bir eser kaleme almak sureti ile tarihe hizmet etmiştir. Onun Mısır'da bulunduğu yıllarda arapça eserlere ilgi gösterdiğini, msl. *Tâc al-'arûs* gibi, mühim kitapların yayınlanması için

gayret sarfettiğini de belirtmeliyiz. Muhtar Paşa'nın hâl tercümesinde türkçe kitâbete kadir ve fransızcaya vâkıf bulunduğu kayıtlıdır. Eserlerinden, fikrini doğru-dürüst anlatacak kadar türkçe yazdığı, fakat ifâdesinin pek de parlak olmadığı görülüyor.

E s e r l e r i. *Riyāż al-Muḫtār mir'āt al-mīḳāt va 'l-advār* (Bulak, 1303). İstanbul'da te'lif ve Mısır'da neşrolunan bu eser, basîtaların envâı, zevâlî ve gurûbî saatlerin mâhiyeti ve hangisinin diğerine mürecceh olduğu, usturlab v.b. dâir bahisleri ihtivâ eder. *Riyāż al-Maḫtār mir'āt al-mīḳāt va 'l-advār zeyli* (Bulak, 1304). *İṣlāḥ al-taḳvīm* (Mısır, 1307), şarkta kullanılan tarihlerden bâzılarının mebdei ve ihtilâf sebeplerini ve şemsî tarih için sağlam bir esâs intihâbına dâir tetkikatı muhtevîdir. Şefik Bey Yeğen tarafından yapılan arapça tercümesi ile birlikte neşredilmiştir. *Taḳvīm al-sinīn*, matbû ve tarihsizdir. Mâlî senenin başlangıcı olan hicrî 1256 iptidâsından 1353 senesine kadar, her gün hicrî, kamerî-şemsî ve milâdî senelerindeki mukabillerini gösteren bir cedvel hâlinde tertip olunmuştur. *Taḳvīm-i sāl* (İstanbul, 1328), takvim hakkında mâlûmat veren ve Osmanlı devletinde tarihin nasıl olması gerektiğine dâir olan bu küçük risâle aynı sene içinde bir de *Sene-i mâliyenin hicri sene ile istibdâline dâir* adı altında, bir kere daha neşredilmiştir. *El basitası risâlesi* (İstanbul, 1283 ve 2. tab. 1327). *Sarā'ir al-Ḳur'ān* (İstanbul, 1336). *Sergüzeşt-i hayatımın cild-i sânîsi* (1294). *Anadolu'da rus muhârebesi* (İstanbul, 1228); sonunda Muhtar Paşa'nın „muhtasar tercüme-i hâlini" ihtivâ eden bu 395 sahifelik eser, kendisinin Hersek ve Bosna umum kumandanlığından Girit vâli ve kumandanlığına tâyini ile başlar ve rus harbinin sonunda İstanbul'un müdâfaası için yapılan hazırlığa kadar süren vekayii ihtivâ eder. *Bir arîza* (İstanbul, 1328), sadâretten ayrıldıktan sonra Balkan devletleri ile muhârebeye devam olunmasına dâir Mehmed V.'e hitâben yazılmıştır.

B i b l i y o g r a f y a : *Başvekâlet Arşivi, Sicill-i ahvâl defteri*, XXII, 91; *Cemiyet-i tedrisiye-i islâmiye sâl-nâmesi* (İstanbul, 1332; Muhtar Paşa'nın resmî hâl tercümesini muhtevîdir); Hacı Ahmed Râşid (Paşa), *Yemen ve San'â tarihi* (İstanbul, 1291), II, *tür. ger*; Âtıf Paşa, *Yemen tarihi* (İstanbul. 1326), II; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı hakikat* (İstanbul, 1326),3 cild; Ahmed Midhat, *Üss-i inkılâp* (İstanbul, 1294 ve 1295); ayn. mll., *Zubdat al-ḥaḳāyiḳ* (İstanbul, 1295); Mehmed Ârif, *Başımıza gelenler* (İstanbul, 1328); Osman Nûri, *Abdülhamid-i sânî ve devr-i saltanatı* (İstanbul, 1327), I; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk inkılâbı tarihi* (Ankara, 1943), II/I-II; G. Coquerelle, *Histoire du Monténégro et de la Bosnie depuis les origines* (Paris, 1893); İbrahim Halil, *1875 — 1878 şark muhârebâtı*, I. *Bosna-Hersek ve Bulgaristan ihtilâlâtı* (İstanbul, 1328); İsmail Fâzıl Paşa, *Osmanlı-Karadağ seferi* (İstanbul, 1329); Ch. Yriarte, *Les bords de l'Adriatique et de Monténégro* (Paris, 1878), s. 462 — 477; De la Jonquière, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1914), II; E. Lavisse, A. Rambaud, *Histoire générale* (Paris, 1904), XII, kısım 12 (bibliyografya); *Guerre d'Orient* (par un tactitien); Paris, 1885, IV (bu eserin Anadolu harbine âit olan kısmı, *Halyas, Zivin, Kars muhârebeleri* adı ve Y. Ş. imzâsı ile, türkçeye çevrilmiştir, İstanbul, 1326); *Halyas ve Zivin muhârebâtı* (Baron R. Sebluge'nin eserinden türkçeye tercüme eden Mehmed Cemil, İstanbul, 1326; Muhtar Paşa'nın takrizini hâvîdir); H. Coutürier, *La Crète* (Paris, 1900), s. 87 v. dd.; Cevdet Paşa, *Mâruzât* (*TTEM*, sene 16 — 17); Said Paşa, *Hâtırât* (İstanbul, 1328), III; Kâmil Paşa, *Hâtırât* (İstanbul, 1329); Tahsin Paşa, *Hâtırât* (İstanbul, 1931), s. 21; Cemâleddin Efendi, *Hâtırât-ı siyâsiye* (İstanbul, 1336); Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve ötesi* (İstanbul, 1942), III; Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp işittiklerim* (Ankara, 1949), bk. fihrist; Lutfi Simâvî, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve halefinin sarayında gördüklerim* (İstanbul, 1340); İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, *Osmanlı devrinde son sadrâzamlar* (İstanbul, 1951), s. 1805 — 1868 (Muhtar Paşa'nın bir resmi ve el yazısının üç tıpkı basımını hâvîdir); Mehmed Gâlib, *Sadullah Paşa* (İstanbul,1327), s. 98 v.d.; *Hâriciye nezâreti sâlnâmesi* (İstanbul, 1306), s. 119; Mehmed Es'ad, *Mir'ât-ı mekteb-i harbiye* (İstanbul, 1310), s. 295; *Anadolu divan-ı harbinin mazbatası* (Ardahan kumandanı ferik Hüseyin Sabri Paşa v.b. hakkında), İstanbul, 1295; *Anadolu divân-ı harbinden Bayezid kumandanı Faik Paşa aleyhine verilen hukûm ve kararın mazbatası* (İstanbul, 1295); *Alaeadağ'da terk-i silâh ederek düşmana teslim olmuş olan ferik Hacı Râşid ve erkân-ı harbiye mirlivâsı Hasan Kâzım Paşa ile ümerâ-i sâirenin... hukûm mazbatası* (İstanbul, 1296); gazeteler, bilhassa, *Sabah, Yeni-Gazete, Tercüman-ı hakikat* ve *Osmanlı*'nın 23 — 30 nisan ve 1 — 6 mayıs 1909 tarihli nüshaları; G. Vapereau, *Dictionnaire universel des Comtemporains* (Paris, 1880), s.

1324; C. Jäschke, *El*, mad. MUḤTĀR PAŞA. (M. CAVID BAYSUN.)

MUHTÂRÎ. MUḤTĀRĪ, tam adı ile SIRĀC AL-DĪN 'OṢMĀN B. MUḤAMMED AL-MUḤTĀRĪ AL-ĠAZNAVĪ, muahhar gazne hukümdarlarından İbrāhīm b. Mas'üd II. (1059 — 1099) ile Mas'üd III. b. İbrāhīm (1099 — 1114)'in s a r a y ş â i r i. Uzun müddet Kirmān'da yaşayıp, Selçuklulardan Arslan Şāh b. Kirmānşāh (1101 — 1141) için medhiyeler yazmıştır. Büyük şâir Macd al-Dīn Sanā'ī onun hakkında çok takdirkârdır ve büyük bir kasîdede onu zamanının en iyi şâiri olarak gösterir. Bankipor kataloğunda (I, 32) iddia edildiği gibi, onun Sanā'ī'nin üstâdı olması mümkün değildir: zîra o Sanā'ī'den ancak 2 veya 3 yaş büyük idi. Bununla berâber Sanā'ī'nin bir çok eserlerinde te'siri açıkça görülür. Muḫtārī'nin felsefî kasîdelerinden biri, Ḫāḳānī, Amīr Ḫusrav, Aġīr Aḫsikatī, 'Abd al-Raḥmān Cāmī ve Navā'ī'nin tenzir ettiklerine bakılacak olursa, bütün eski farsça şiirin en mühim parçası telâkkî edilebilir. Muḫtārī'nin en mühim eseri büyük *Dīvān*'ıdır; bunun büyük bir kısmı 'Unṣurī ve Farruḫī gibi, gazneliler devrinin eski şâirleri tarzında yazılmış ve Arslan Şāh, Bahrām-Şāh, 'Ażud al-Davla Daylamī, Tamgaç Han ve bâzı vezirlere ithâf edilmiş olan medhiyelerden müteşekkildir. Divanda, bu kasîdelerden başka, 2 veya 3 küçük mesnevî vardır ki, nücûm ilmi hakkında olan biri sonraki edebiyat üzerinde büyük bir te'sir yapmış gibi görünmektedir. [Muḫtārī'nin *Dīvān*'ı, Tahran'da bulunan bir çok yeni nüshalara istinâden, şâirin hayatı ve eserleri hakkında mufassal ve kıymetli yeni bilgiler ihtivâ eden bir ön söz ile birlikte neşredilmiştir: Rukn al-Dīn-Humāyūn Farruḫ, *Ḥakīm Muḫtārī-i Ġaznavī*, Tahran, 1336 h. ş.]. *Şāh-nāma*'nin nazîresi olan ve kahramanı Suhrāb'ın oğlu Barzū'nun oğlu Şahriyār, binnetice Rustam'in torununun oğlu bulunan ve vak'aları Hindistan'da cereyân eden *Şahriyār-nāma*'nin müellifi de, muhtemel olarak, bu şâirdir. Eser Mas'üd III.'a ithâf edilmiştir; mukaddimesinde şâir 3 yıl bu eser üzerinde çalıştığını ve eser ile mütenâsip bir ihsân beklediğini söylemektedir. Bununla beraber, bu ihsân verilmez ise, hiciv yazmayacaktır. Bu ifâde doğrudan-doğruya Firdavsī'ye yapılmış telmih telâkkî edilmelidir. Muḫtārī'nin ölüm tarihini kat'î bir şekilde tesbit etmek mümkün değildir; 534 (1139) ve 544 (1149) veya 554 (1159) tarihleri verilmekte ve bu son tarih en doğrusu gibi görünmektedir.

B i b l i y o g r a f y a: H. Ethé, *Neupersische Literatur* (*Gr. I. Ph.*, II, 234 256 v.d.); Davlatşāh, s. 93; *Macma' al-fuṣaḥā'*, I, 598 — 607. *Şahriyār-nāma*'nin bir yazması için bk. Rieu, II, 542. (E. BERTHELS.)

MUHTASİB. [Bk. MUHTESİB.]

MUHTESİB. MUḤTASİB (A.) „müfettiş", İslâmın dinî vecîbelerînin yerine getirilmesine nezâret ile bunlara karşı gelenleri bulup, cezalandırmak üzere, h a l î f e veya onun v e z i r i tarafından tâyin edilen bir m e' m û r. Onun me'mûriyeti *ḥisba* olup, bu vazife hadd-i zâtında ancak itibar sâhibi kimselerin uhdesine verilebilirdi. Diğer bütün cemâat işlerinde olduğu gibi, bu vazifeye tâyin edilecek kimselerin de müslüman ve hür bir şahıs olması şart idi. Umûmiyetle bu işe üzerinde bundan başka bir de kadılık vazifesi bulunan bir *faḳīh* tâyin edilirdi. Bâzı bakımlardan onun vazifesi tamâmen bir kadının vazifesine tekâbül ederdi; fakat *muḥtasib*'in karara bağlayacağı işler, daha çok ticârî muâmelelere, ölçülerin kontrolüne ve ticârette hîle yapanlar ile borçlarını ödemeyenleri cezalandırmağa inhisar etmekte idi. Bunlarda dahi doğruluğunda her hangi bir şüpheye mahal olmayan vak'alarda ancak karar verebilirdi; isbatı istenilen ve yemine tâbi hâllerde ise, *muḥtasib* salâhiyetini kullanamazdı. Müfettiş sıfatı ile zarara uğrayan tarafın şikâyeti olmadan da kanûnî muâmeleye baş-vurma salâhiyeti var idi. Müslümanların yaşadığı bir yerde onların cuma namazları için câmie gitmelerine dikkat eder, sayıları kırkı geçen topluluklarda bir cemâat teşkilâtının kurulmasını sağlardı. Kalabalık cemâatlerde namazların cemâat ile kılınıp-kılınmaması hususunda fikir ayrılığı ortaya çıktığı hâllerde, *muḥtasib*'in salâhiyeti münâkaşa edilebilirdi. Her müslümanı câmie gitmeğe zorlayamaz, salâhiyetini devamlı bir şekilde câmie gitmeyenlerine karşı ve ancak teşvik ve tenbih yollu kullanabilirdi. Câmilerin idâresine gelince, bu hususta *muḥtasib* ezânın zamanında okunmasını ısrar ile kontrol edebilirdi. Bir câmi tâmire muhtac duruma geldiği takdirde, alâkalı makamların buna dikkatini çekmek onun vazifesine dâhil idi.

Muḥtasib'in esas vazifelerinden biri şerîat hükümlerine uygun hareket edilmesine nezâret etmek idi. Ramazanda oruç yiyen kimseler ile 'idda'lerini doldurmadan evlenen dul ve boşanmış kadınlar ve diğer şerîate muhâlif hareket edenler ona hesap vermeğe mecbûr idiler. Umûmî ahlâk kaidelerinin tatbikına nezâret de onun salâhiyetleri arasında bulunuyordu. Erkek ve kadınların cemiyette birbirleri ile meşgûl olmamalarına ve içki içmemelerine, yasak mûsikî aletlerinin çalınmamasına, şerîate uygun olmayan oyun ve eğlencelerin yapılma-

masına dikkat ederdi. Fakat *muḥtasib* yalnız şüphe üzerine hareket edemez ve tahkikat için kapıları açtıramazdı. Müslümanların mânevî huzûrları ile ilgili husûslarda da salâhiyetini kullanabilirdi. Msl. bir *faḳîh* etrafa umûm tarafından kabûl edilen fikirlere (*icmâ'*) aykırı düşünceler yaymağa başlarsa, onu doğru yola sevketmek *muḥtasib*'in vazifesi olup, buna rağmen devam etliği takdirde, hukûmeti bundan haberdar etmeğe mecbûr idi. *Faḳîh* olmayan biri birden bire *fiḳh* ile uğraşmağa başlar ise, bunu tetkik eder, sebebini öğrenir ve yanlış fikirler yaydığı takdirde de, onu ziyâret edenlere ihtarda bulunurdu. Mektepleri de ziyâret ederdi; fakat bu tedris ve usûllerini teftişten ziyâde, hocaların talebeleri çok fazla cezalandırmamalarını te'min için yapılırdı (krş. Maḳrizi, *Ḫiṭaṭ*, I, 464). Onun kontrol sâhasına âit diğer meseleler, ahlâkî ve dinî olmaktan ziyâde, cemiyete yardım ile ilgili hususlar idi. Msl. fakir yolcular için imâret-hâneleri bulunmayan şehirlerde, bu ihtiyâcın ahâli tarafından te'min edilmesine çalışırdı. Hiç bir evin bir müslümanın harem dâiresinden daha yüksek olmamasına, binâların geçenlere zararı dokunabilecek her hangi bir çıkıntısı bulunmamasına, suların sokaklara akmamasına, caddelerin temiz ve serbest tutulmasına bakmak da *muḥtasib*'in vazifelerinden idi.

Bibliyografya: Mâverdî, *al-Aḥkâm al-sulṭâniyya* (nşr. Enger), s. 420 v. dd., Tanûḫî, *Nişvâr al-muḥâḍara* (nşr. Margoliouth), s. 250; Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, I, 463 v. dd.; 'Abd al-Raḥmân b. 'Abd Allâh al-Şâfi'i, *Nihâyat al-rutba fî ṭalab al-ḥisba* (Brit. Mus., Ms. Or. 9221), trc. Behrnauer (*JA*, 5. seri, XVI, 347 — 392; XVII, 1 — 76). *Muḥâsaba* ve *Muḥtasib* için krş. Ġazzâlî, *İḥyâ' 'ulûm al-dîn*, kısım IV, kitap VIII.

(R. LÉVY.)

MUḤYÎ. [Bk. MUḤYÎ.]

MUḤYÎ. [Bk. ALLAH.]

MUHYİ LÂRÎ. MUHYİ LÂRÎ (? — 1527), iranlı bir edip olup. *Futûḥ al-Ḥaramayn* adlı meşhûr eserin müellifidir. Eser, Mekke ve Medine şehirlerinin manzûm bir tasviri ve hacc farîzasının yerine getirilmesi ile ilgili bütün menâsikin etraflı bir izahını ihtivâ etmektedir.

911 (1506)'de yazılan ve Gucarât sultanı Muẓaffar b. Maḥmûd Şâh'a (917 — 932 = 1511 — 1526) itbâf edilen bu eser, uzun zaman, yanlışlık ile, İran şâiri 'Abd al-Raḥmân Câmî'ye isnat edilmiştir. Muḥyî Lâri, büyük feylesûf Muḥammed al-Davvânî (ölm. 907 = 1501)'nin talebesi idi. Geniş felsefî bilgisini İbn al-Fâriż'in *al-Tâ'iyya al-kubrâ* adı ile tanınan büyük kasîdesinin şerhinde göstermiştir. O bu eserinde, üstadının izinde yürüyerek, sünnî islâm tasavvufunun esâslarını Aristo fikirlerinin şarkta yayılan şekilleri ile bağdaştırmağa çalıştı.

Bibliyografya: Rieu, *Cat. Pers. Mss. Brit. Mus.*, II, 655a. — *Futâḥ al-Ḥaramayn*'in farsça metni 1292'de, taşbasması olarak, Luknov'da basılmıştır. Bu eserin muhtevâsı hakkında teferruatlı mâlûmat için bk. *Wiener Jahresbücher*, LXXI, 49; Kâtib Çelebî, IV, 385; H. Ethé, *Neupersische Literatur* (*Grund. der iran. Phil.*, II, 306). (E. BERTHELS.)

MUḤYÎ 'L-DİN. [Bk. MUHYİ-D-DİN.]

MUḤYİ-D-DİN ARABÎ. MUḤYİ 'L-DİN İBN AL-'ARABÎ, ABŪ 'ABD ALLÂH MUḤAMMED B. 'ALÎ B. MUḤAMMED B. AL-'ARABÎ AL-ḤĀTIMÎ AL-ṬĀ'Î, al-Şayḫ al-Akbar (1165 — 1240), varlık birliği (*waḥdat al-wucûd*) nazariyesini son noktasına kadar götüren ve şöhreti bütün islâm âleminde, gittikçe genişleyerek, bugüne kadar devam eden en büyük sûfîlerden biri. Eser ve imzâlarında adını dâimâ İbn al-'Arabî şeklinde kaydettiği hâlde, Mısır, Suriye ve Anadolu'da onu, meşhûr tefsir ve hadîs âlimi Abū Bakr Muḥammed b. 'Abd Allâh b. al-'Arabî al-İşbîlî (ölm. 543=1148, bk. *GAL*, I, 412 v.d.)'den ayırmak için, kendisine İbn 'Arabî denilmiştir. Memleketimizde ise, adı yanlış olarak, Muḥyi 'd-Dîn 'Arabî, şeklinde yayılmıştır; ona, hiç olmazsa, Muḥyi 'l-Dîn İbn al-'Arabî demek lâzımdır. Künyesi, bâzı kaynaklar (msl. al-Kutubî, *Fawât al-wafayât*, nşr. M. M. 'Abd al-Ḥamîd, Kahire, 1951, II, 487) ve tetkiklerde Abū Bakr olarak gösterilmekte ise de, kendi el yazısı ile olan kayıtlarda yalnız Abū 'Abd Allâh şeklinde görülmektedir.

Muḥyi 'l-Dîn İbn al-'Arabî Endülüs'te Mursîya (Murcia) şehrinde, 27 ramazan 560 (7 ağustos 1165)'te doğmuştur (buna dâir en kıymetli talebesi Ṣadr al-Dîn al-Ḳônavî'nin el yazısı ile yazdığı notu için bk. A. Ateş, *Anadolu kütüphânelerinden mühim yazma eserler, Tarih vesikaları*, İstanbul, 1955, yeni seri I, 72, levha XXV; diğer kaynaklarda, msl. al-Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭîb*, nşr. M. L. Krehl, Leiden, 1856, I, 597, bu tarih 17 ramazan olarak gösterilmiştir). İbn al-'Arabî, nisbelerinin gösterdiği gibi, meşhûr arap Ṭayyi' kabîlesine mensup idi ve aynı kabîleden cömertlik timsâli şâir 'Adî b. Ḥâtim'in kardeşi 'Abd Allâh b. Ḥâtim neslinden geliyordu. Yakın cedleri hakkında açık bir şey bilinmiyor ise de gerek anne, gerek baba tarafının muhitlerinde nüfûz

ve itibâr sâhibi kimseler olduğu anlaşılmaktadır. Yakın akrabâları arasında gerçek tasavvuf bilgilerine sâhip olanlar da var idi: amcası 'Abd Allâh b. Muḥammed b. al-'Arabî, kendisine göre, tasavvufta *ḳuṭb* 'luk mertebesine varmış ve „kevnî ilimleri" bilen bir zât idi. İbn al-'Arabî, tasavvuf yoluna girmeden önce, bunun delîllerini gözleri ile görmüş idi (*Futūḥāt*, Kahire, 1269 v.d., I, 207 ve krş. *Risāla Rāḥ al-ḳuds*, Üniversite kütüp., nr. A 79,57ª). Dayılarından Abū Muslim al-Ḫavlānî, yine kendisine göre, *ḳuṭb* 'ların büyüklerinden idi (*Futūḥāt*, II, 20). Diğer dayısı Yaḥyā b. Yaġān, Tilemsen şehrinin meliki idi; kendi rivâyetine göre, Abū 'Abd Allâh al-Tūnusî adlı bir şeyhin te'siri ile, hukûmdarlığı bırakıp, tasavvuf yoluna girmiş, bu şeyh için odun taşır ve pazarlarda satarmış, onu bu hâlde gören halk kendisine ağlarmış; sonunda, duâsı Allah tarafından kabûl edilir bir şeyh olmuş (*Futūḥāt*, *gōst. yer.*). Babası 'Alî b. Muḥammed 'in ne yaptığı, resmî bir vazifesi olup-olmadığı v.b. bilinmemektedir. Yine İbn al-'Arabî 'nin sözlerine göre, devletin ileri gelenleri ile, bilhassa büyük meşşâî feylesûf İbn Ruşd (b. bk.; ölm 595=1198) ile dostluğu var idi. Annesi ise, çok sofu ve şeyhlik derecesine erişmiş kadınların (*şayḫa*) bile hürmet ettiği bir kimse idi. Görülüyor ki, İbn al-'Arabî bir sûfî tarikatine mensup ana ve babanın oğlu değilse bile, sûfîlik temâyül ve istidadını taşıyan bir âileden idi.

İbn al-'Arabî henüz 8 yaşında iken (568 = 1173), babası, bilmediğimiz sebepler ile, Murcîya 'yı terkederek, İşbiliye (Sevilla) 'ye geldi. Bu şehir, o zamanlar yeni kurulmuş olan Muvaḥḥidler [b. bk.] devletine bağlı idi; şehrin vâlisi bir şehzâde idi ve şehir bu sebeple büyük bir gelişmeye nâmzet bulunuyordu. İbn al-'Arabî 'nin babası bu yeni devlette mühim bir mevkie geçmek için buraya gelmiş veya kendisine böyle bir mevkî verilmek üzere, çağırılmış olabilir. Ne olursa-olsun, İbn al-'Arabî ilk tahsilini burada gördü. Bu tahsil o sırada mûtâd olan *Kur'an*, kıraat, tefsir, ḥadîs, fıkıh v.b. gibi bilgilere inhisar etmiş olmalıdır. Gençliğinin daha ilk zamanlarında, bâzı vâlilere kâtiplik yapmış idi (bk. al-Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭîb*, I, 568). Ancak onun öğrenme devresi muayyen bir zamanda sona ermiş değildir. İleride görüleceği üzere, hayatının her safhasında karşılaştığı büyük âlimlerden gerek onların eserlerini, gerek rivâyet ettikleri eserleri okumuş, onlardan icâzetler almış ve kendisi de eserlerini okutarak, icâzetler vermiştir.

Böylece devrin mûtad şartları içinde devam eden hayatı, gâlibâ ansızın sona eriyor. Hayatının „câhiliye" devri olarak vasıflandırdığı (bk. *Futūḥāt*, I, 207) bu devrin, ne zaman ve nasıl sona erdiği hakkında hiç bir bilgi verilmemektedir. Bununla berâber bu değişmenin küçük denilecek bir yaşta ve şiddetli bir hastalıktan sonra vukua geldiği kabûl edilebilir; çünkü bizzat kendisinin anlattığına göre (*Futūḥāt*, IV, 55²), bir gün hastalanmış ve hastalığın te'siri ile bayılmış; öyle ki, kendisini ölmüş zannetmişler; bu esnâda çirkin suratlı bir takım kimselerin kendisine eziyet etmek istediklerini, buna karşılık güzel yüzlü ve güzel kokulu bir şahsın kendisini kurtarmağa çalışıp, ötekileri dağıttığını görmüş, bu şahsa kim olduğunu sorunca, — „Yâsîn sûresi" cevabını almıştır. Kendisine gelince, babasının başı ucunda ağlayarak, Yâsîn sûresini okumakta olduğunu görmüş. Bu ve buna benzer hâdiseler İbn al-'Arabî 'nin hayatı boyunca tekerrür etmiş ve onun tasavvufî nazariyesinin esâslarından birini teşkil eylemiştir; yâni her hangi bir şeye delâlet eden isimler ona bir insan şahsı gibi görünmüş ve bu insan kendisine türlü mevzûlar hakkında bilgi vermiştir.

Gâlibâ bundan bir az sonra, İbn al-'Arabî bir müddet için halvete çekilmiş, her sâhada ve bilhassa yüksek tasavvufî mârifetler sâhasında, hiç bir şey bilmezken, ihtimâl böyle hayâllerin, daha doğrusu, ona göre, şahıs hâline gelen isimlerin telkini ile, okumadan, çalışmadan ve ders görmeden, halvetten her şeyi bilir bir hâlde çıkmıştır. Henüz bıyığı ve sakalı bitmemiş bir genç olan İbn al-'Arabî 'deki bu değişiklik muhitinde büyük bir alâka uyandırmıştır. Böyle bir değişmenin mümkün olacağını, yâni rûhlar ile irtibat te'min ederek, her şeyin doğrudan-doğruya bilinebileceğini kabûl eden ve İbn al-'Arabî 'ye göre, bunun misâlini görmemiş olan büyük feylesûf İbn Ruşd, samimî dostu olan babası ile konuşarak, onu görmek istemiş. Babası, bir iş bahânesi ile, oğlunu onun yanına göndermiş, İbn Ruşd İbn al-'Arabî 'yi kucaklayarak, „Evet" demiş, kendisi de buna „Evet" cevabını vermiştir. İbn Ruşd böylece anlaşıldığına sevinirken, İbn al-'Arabî 'nin ona „Hayır" demesi üzerine, canı sıkılmış, rengi atmış, felsefesinin yanlış olup-olmadığından şüpheye düşerek, ona şu suâli sormuş: —„İlhâm ve *keşf* („gerçeklerinin kendiliğinden meydana çıkması") ile nasıl bir netice elde ettin? Bu bizim mantıklı düşünce ile elde ettiklerimize uyuyor mu?". İbn al-'Arabî buna şu cevabı vermiş: — „Evet hayır. Evet ile hayır arasında rûhlar bedenlerinden, boyunlar gövdelerinden ayrılır". İbn Ruşd, bunun üzerine sararıp, titremiş ve Allahın kudretini anlatan bir takım çümleler söyleyerek, böyle

bir kimse ile görüşmeği kendine nasip ettiği için, Allaha hamd ve şükretmiştir (*Futūḥāt*, I, 170). İbn Ruşd'ün İşbiliye kadılığı sırasında cereyân etmesi icâp eden bu hâdise, feylesûfun Merâkeş'e gitmesinden (578 = 1182, bk. mad. İBN RUŞD) önce geçmiş olmalıdır. O zaman İbn al-'Arabī en çok 18 yaşında bulunuyordu. Kendisine vâkî olan ilhâmlara rağmen, feylesûfun yüksek düşünce ve bilgilerini kabûl eden İbn al-'Arabī, onu bir daha görmek istediği hâlde, bunun mümkün olmadığını, aralarına gerilen bir perdenin (*ḥicāb*) buna mâni olduğunu söylemektedir.

İbn al-'Arabī istidâdının meydana çıkmasına ve kendine göre, böylece vâsıtasız olarak *ma'rifa*'yi elde etmesine rağmen, muhitinden başlayarak, bir çok şeyhlerin sohbet ve hizmetinde bulundu. Bilhassa 600 (1203)'de yazdığı *Risāla Rūḥ al-ḳuds fi munāṣaḥat al-nafs* adlı eserinde (kendisinin ve bir çok yakınlarının el yazılarını ihtivâ eden nüshası Üniversite kütüp., nr. A 79) birer-birer saydığı ve *Futūḥāt*'ında da arada-sırada andığı ilk şeyhlerinin bâzı hususiyetlerini belirtmek, onun şahsiyet ve fikirlerinin daha iyi anlaşılması için, faydalıdır. Bundan dolayı burada bunlardan yalnız bir kaç mühim şahsiyeti kısaca zikretmek yerinde olacaktır. Allah yolunda hizmetinde bulunduğu ve kendisinden istifâde ettiği ilk şeyhi ümmî, fakat bir çok kerâmetleri olan Abū Ca'far al-'Uraynī (*Rūḥ al-ḳuds*, var. 41 v.dd. ve *Futūḥāt*, III, 589, 596 v.dd.) idi. İbn al-'Arabī, bundan sonra, meşhûr şeyh Abū Madyan (ölm. 598 = 1193)'in sohbetinde bulunmuş olan Abū Ya'ḳūb al-Ḳaysī'den istifâde etmiştir. Kendisinden "şeyhimiz ve imamımız" diye bahsettiği bu zât, İşbiliye civarında bir dağın tepesinde bulunan bir mescidde kendisine al-Ḳuşayrī [b. bk.]'nin *Risāla*'sini okutmuş ve ayrıca Abū Madyan'in fikirlerini öğretmiştir (*Rūḥ al-ḳuds*, var. 43 v. dd.). Şeyhleri arasında geleceği keşfetmek kudretine sâhip olan Ṣāliḥ al-'Adavī, elinin emeği ile geçinen ve duâsı makbûl bir kimse olan Abu 'l-Ḥaccāc Yūsuf, 590 (1194) yılına kadar berâber kaldıkları ve sonra 589 (1102)'da Mısır'da tekrar buluştukları fakirlere bizzat hizmet eden Muḥammed ve Aḥmed isimli işbiliyeli iki kardeş; rûhuna hüzün ve göz yaşının hâkim olduğu Abū Muḥammed al-Bāġī, *abdāl*'dan olup, dâimâ dağlarda, sâhillerde yaşayan ve şehirlere gelmeyen Abū 'Abd Allāh Muḥammed v.b. zikredilebilir (*ayn. esr.*, 46ª — 73ª). Bunlara eklenmesi gereken iki de kadın şeyhi var idi: Fāṭima bint al-Muṯannā ve Şams Umm al-Fuḳarā'. İbn al-'Arabī birincisine İşbiliye'de senelerce bizzat hizmet etmiştir. Çok yaşlı olmasına rağmen, pek genç bir kız gibi görünen bu *şayḫa* "ağlayan" sûfîlere hayret edermiş; çünkü kendi gözlerinin dâimâ Allaha baktığını, böyle bir hâlde de ağlamak değil, sevinmek lâzım geldiğini söylermiş. Bu kadının fevkal'âdeliklerinden biri de *Fātiḥa* sûresinin "rûhunun" onun emrinde olması idi; öyle ki, bu rûha emrederek, dünyevî bâzı işleri de yoluna koyabiliyormuş (*Rūḥ al-ḳuds*, 73ᵇ v. dd.; *Futūḥāt*, II, 387; krş. I, 505 v.d.). İbn al-'Arabī'nin şeyhlerinden bahsederken, bir noktaya daha temâs etmek icâp eder; bu da kendisinin Abū Madyan'in mürîdi sayılmasıdır. Gerçi bir çok eserlerinde, bu şahıstan "şeyhimiz" diyerek, bahsetmiş ve bir çok fikirlerini de benimsememiş ise de (bk. mel. *Futūḥāt*, IV, 150, 215, 537, 538 v.b.; *Musāmarat al-aḫbār*, I, 145, 158 v.b.), bütün isteklerine rağmen, onunla görüşememiş, kendisi ile ancak rûhî bir irtibat kurabilmiştir (*Rūḥ al-ḳuds*, 66ª).

İbn al-'Arabī, dışarıdan alel'âde görünen, fakat kendine göre, rûhî ve mânevî fevkal'âde kuvvetlere sâhip bulunan bu şeyhler arasında 10 yıl kadar yaşamış, Endülüs ve şimâlî Afrika'nın bir çok şehirlerini dolaşmakla berâber, 590 (1194) yılına kadar, esâs olarak, İşbiliye'de kalmıştır. Bu sırada, hattâ sûfîlik hayatının ilk günlerinde, sûfiyâne tecrübelerin en yüksek noktasına varmış idi. Öyle ki, şeyhlerinden biri artık canlılar ile değil, ölüler ile birlikte yaşamağa başladığını söyleyerek, onu tenkit etmiştir. Fakat İbn al-'Arabī, bir gün bu şeyhi dâvet ederek, hakikî canlıların bu ölüler olduğunu ona göstermiştir (*Futūḥāt*, II, 50). Nitekim Tunus'ta söylediği, fakat yazmadığı ve kimseye okumadığı bir şiiri, bir kaç ay sonra, İşbiliye'de, şehrin yabancısı ve seyyah kılıklı bir gençten işitmiştir. Bu devirde görüştüğü mühim şeyhler ile gezdiği yerler için bk. bir de İbn al-'Arabī. *K. Kutub* (Haydarâbâd, 1367, s. 8 v. dd.)

İbn al-'Arabī'nin böyle hâdiseler ile dolu olarak tasvir ettiği bu devreye âit hayatını bırakıp, uzun seyâhatler ile dolu hayatının diğer devirlerine geçmeden önce, bu türlü iddialarının gerçek değerini göstermek yerinde olacaktır. Yukarıda yalnız bir kaçı anlatılan bu örnek hâdiseleri, dikkat edilirse, hemen görülür ki, bir kaç zümreye ayırmak mümkündür: bir kısmı, ezberde olan bir şiirin bir başkası tarafından bilinmesi gibi hâdiseler, bugün parapsikolojinin dikkatle üzerinde durduğu, fakat henüz izah edemediği rûhî hâdiselerdir. Diğerleri ise, muayyen mevzûlar üzerine şiddetle teksif ve temerküz ettirilmiş bir rûhun hayâllerine benzemektedir. Bunlar İbn al-

'Arabî 'nin tasavvuf nazariyesi içinde bir dereceye kadar izâhını bulmuştur (aş. bk.). Rûhî tehriklerin devamlılığı ve şiddeti dolayısı ile, böyle hayâller gören sûfî, bunları asıl gerçek varlıklar sayıp, şe'nî âlemi bir hayâl âlemi telâkkî ve İbn al-'Arabî gibi, her kesi buna inanmağa dâvet edebilir. Bunların şe'nî bir kıymeti olmadığını isbât etmek güçtür. Msl. Yâsîn veya Fâtiha sûrelerinin rûblarını gördüğünü kabûl eden ve bunlara inanan bir kimseye bunların var olmadığını göstermek kolay değildir. Ancak bizzat kendisinin zikrettiği bir kaç vak'a, bu hayâllerin şe'nî medlûlünü kontrol etmemize imkân vermektedir. İbn al-'Arabî 'nin gerçek bir vâkıa olarak anlattığına göre (*Futūḥāt*, III, 147), *abdāl* 'den olup, rûhlar tarafından göklere çıkarılan bir arkadaşı bir defasında dünyayı çevreleyen Kaf dağına varmış, dağı da bir yılanın çevrelediğini görmüş... Bugün dünyayı çevreleyen böyle bir dağ ve onun da etrafında böyle bir yılan olmadığı mâlûmdur. Diğer bir vâkıa İbn al-'Arabî 'nin Allahın huzûruna çıkması ile (*mi'rāc*) alâkalı tasvirdir (bk. *al-Isrā' ilā maḳām al-asrā* ve *Futūḥāt*, II, 307 v.dd.). Göklere seyâhatinde msl. seyyâreleri bugün ilmen sâbit olduğu şekilde değil, Batlamyus nazariyesine uygun şekilde görüyor ve tablatiyle güneşi de bir seyyâre sayıyor. Bundan başka varlık nazariyesinin esâslarını teşkil eden dört unsur da bugün kabûl edilmemektedir. Binâenaleyh İbn al-'Arabî 'nin bahsettikleri şe'nî bir gerçeğe aslâ delâlet etmez. Gerçeklikleri tahkik olunamayan diğer hayâllerin de daha fazla bir kıymet taşıması için her hangi bir sebep veya delîl mevcut değildir.

İbn al-'Arabî 590 (1194) yılında, yâni 30 yaşında, Tunus 'ta 'Abd al-'Azîz al-Mahdavî 'nin yanına geldi (*Rūḥ al-ḳuds*, var. 33). Bu şahsı nereden tanıdığı ve neden dolayı onun yanına geldiği bilinmiyor ise de, buna sebep olarak, bütün hayatına hâkim olan seyâhat arzusu gösterilebilir. Bu sırada Abu 'l-Ḳâsim Aḥmed b. Ḳasîy (ölm. 546 = 1157; bk. *GAL, Suppl.*, I, 776) 'in sonraları bizzat şerhedeceği ve bâtınî-karmatî fikirleri ile dolu olan *Ḫal' al-naʿlayn* adlı eserini İbn al-'Arabî bizzat müellifinin oğlundan naklederek, okutmuştur (*Futūḥāt*, IV, 141). Bir sene sonra, 591 (1195) 'de, Fas 'a geçmiş ve bu sırada Muvahhidler ordusunun, kıral Alfonso ile savaşmak üzere, İspanya 'ya geçişini (teferruât için bk. msl. İbn al-Aṯîr, aynı yıl vekayii) görmüş ve bir dostu ile yaptıkları, aslâ tatmin edici olmayan bir „ebced" hesabı ile, bu ordunun muzaffer olacağını „keşf" etmiş idi (*Futūḥāt*, IV, 242; krş. III, 158). Kendisinin burada devamlı olarak kalıp-kalmadığı anlaşılmıyor ise de, 594 (1198) 'te bu şehirde bulunduğu muhakkaktır; çünki tecessüt eden *Kur'an* 'ın rehberliği ile yaptığı mânevî bir mirâcını anlatan *Kitāb al-isrā'* 'sını bu yılda bu şehirde yazmış idi (Haydarâbâd, 1364, s. 92; krş. *Futūḥāt*, IV, 606; III, 568). 595 (1199) yılında, yine ne sebeple olduğu bilinmeden, Kurtuba 'da bulunmaktadır. Burada büyük İbn Ruşd 'ün cenâze merâsiminde bulundu. Yanında iki arkadaşı daha var idi. Merâkeş 'te ölmüş olan feylesûfun cenâzesi bir hayvan üzerine konulmuş idi; dengin bir tarafına feylesûfun cenâzesi, diğer tarafına da eserleri konulmuş idi. Arkadaşı buna dikkatini çekti ve İbn al-'Arabî, üzerinde düşünmek maksadı ile, onun sözlerini ezberledi ve kendi-kendine „ümitlerinin gerçekleşip-gerçekleşmediğini bilmeği ne kadar isterdim!" dedi (*Futūḥāt*, I, 171).

Aynı yılın ramazan ayı başında (27 hazîran 1199) al-Mariya 'ye gelmiş ve mübârek ayın verdiği heyecan ile, nesir bakımından muhakkak arap edebiyatında eşsiz olan *Mavāḳiʿ al-nucūm* 'unu bu sırada ve bu şehirde yazmıştır (*Nafḥ al-ṭîb*, I, 576 ve *Kaşf al-ẓunūn*, nşr. M. Ş. Yaltkaya ve R. Bilge, II, 1980 v.d.). İbn al-'Arabî 'nin bu sıralarda ne yaptığı, devamlı bir iş ile meşgûl olup olmadığı bilinmiyor. Endülüs kaynaklarının bahsettiği muhtelif meliklere yaptığı kâtiplik belki bu zamanlara tesâdüf eder. Fakat bu vazifeler kendisi için hiç bir mâna ifâde etmediğinden, eserlerinde bunlardan bahsetmemiştir. Ancak 597 (1201) yılında Magrib şehirlerinde bulunurken, Hızır ile Mûsâ 'nın makamı olan tasavvufî bir makama erişerek, büyük bir ferahlık bulmuş olmakla berâber, bu makamdaki yalnızlıktan bir ürküntü duyduğu anlaşılmaktadır (*Futūḥāt*, II, 290). Ertesi yıl Tunus 'ta, eski dostu 'Abd al-'Azîz al-Mahdavî 'nin yanında görünüyor. Aynı yıl içinde, hacc gâyesi ile, belki denizden yoluna devâm ederek, Mısır 'a gelmiştir. Burada daha önce sohbetlerinde bulunduğu işbiliyeli Aḥmed ve Muḥammed kardeşler ile buluşmuş ve ramazanı onlar ile birlikte geçirmiştir; aynı zamanda Kahire 'nin sûfî çevreleri ile temâsa geçerek. Taḳî al-Dîn b. 'Abd al-Raḥmân 'ın elinden Hızır 'ın hırkasını giymiştir (*Futūḥāt*, I, 187). Kendisi bundan sonra İşbiliyeli dostlarından ayrılıp, Kudüs 'e gidiyor. Daha 594 (1198) 'te yazdığı (yk. bk.) *Kitāb al-isrā'* 'sında rûhânî bir surette Bayt al-Muḳaddas 'e yaptığı bir seyâhati anlatmış idi. Görülüyor ki, Peygamberin mîracının bu asıl göğe yükselme kısmı rûhunda çok mühim bir mevkî işgâl ediyordu. Bundan dolayı, asıl muḳaddes Kâbe 'ye gitmeden önce, burayı ziyâret

etmek istemiştir. Onun bu şehirdeki ikameti her hâlde bir kaç günden ibâret kalmıştır; çünkü buradan yürüyerek, Mekke'ye gitmiş ve aynı yılın hacc farîzasına (yâni 28—31 ağustos 1202) yetişmiştir (*Rūḥ al-ḳuds*, 63b).

İbn al-'Arabî Mekke'ye gidip, hacc farîzasını edâ ettikten sonra, bir daha asıl vatanına dönmemiş ve 600 (h.) yılı hacılarının yurtlarına dönmeleri zamana kadar (1204 temmûz sonları) bu şehirde kalmıştır. Kâbe civarında geçen bu iki yıllık zaman, İbn al-'Arabî'nin mânevî hayatının en zengin devridir. Daha çocuk iken, sûfiyâne tecrübenin en son noktasına vardığı görülmüş idi; fakat o zamandan beri kendinde biriken bilgiler ile benliğini kaplayan müthiş heyecanlar taşmak için vesîle ve mevzû bulamamış, gibidir. Mekke'de rûhu bu mevzûları bulmuş, bir sed arkasında zaptedilmiş muazzam bir su kütlesi gibi duran bu heyecan ve bilgileri, Kâbe ile mânevî ve maddî temâs neticesinde, bu seddi yıkarak, müthiş bir sel gibi, her bakımdan harikulâde olan eserler hâlinde taşmıştır; çünkü bütün müslüman rûhların yöneldiği Kâbe, ona giz'li (*ġayb*) âlem ile görünen (*şuhūd*) âlemin düğüm noktası veya birinden diğerine geçilecek bir kapı gibi gelmiştir. Kâbe etrafında sık-sık tavâfta bulunurken, akşamları göl'gelerin kaybolduğu saatlerde veya gündüzlerin en kalabalık zamanlarında, birden tasavvufî hâllerin en yükseklerine geçiyordu. Msl. bir gün halife Hârûn al-Raşîd'in oğlu Muḥammed rûhu tecessüt ederek, kendîsi ile konuşmuş ve arkadaşları bunu görmüşlerdi (*Futūḥāt*, IV, 12,13). Bir başka gün, Kâbe'yi tavâf ederken, 6 *ricāl*'den birini görmüş, bu şahıs ona, tıpkı Peygambere gelirken, bir bedevî arap şeklini almış olan Cebrâil gibi, tecessüt etmiştir (*Futūḥāt*, II, 17). Uyanık olduğu sıralarda vukua gelen bu hâller, uykularında da rûhunu işgâl ediyordu. Nitekim 599 (1203)'da gördüğü bir rüyâ şöylece hulâsa edilebilir: Kâbe'nin duvarları altın ve gümüş tuğlalardan örülmüş idi; kendisi bunun güzelliğini seyrediyordu. Orada iki tuğlalık bir boşluk var idi; *nafs*'i iki tuğla hâlini alarak, bu boşluğu dolduruyor. Şimdi kendisi hem onları seyrediyor, hem de yerlerini doldurduğunu, *ẕāt*'ı ile onların *ẕāt*'ının aynı olduğunu görüyor ve anlıyor. Uyanınca, bunun kendisinin *ḫātim al avliyā'* („evliyâların sonuncusu") olmasına delâlet ettiğini kabûl ederek, Allaha şükrediyor (*Futūḥāt*, I, 355). Aynı yerde Allah, „vâsıtasız olarak", ona müjdeli haberler de veriyordu; sözleri yaratılmışların sözleri değil idi; sözün aynı, dinleyicinin anlayışının aynı idi (*Futūḥāt*, IV, 536). Kâbe'yi seyir veya tavâf ederken, zemzem, kulak ile duyacak şekilde, kendinden su içmesini isterdi; fakat kendisi, ilâhî yakınlığın son noktasına geldiği bu hâller içinde, onu dinlemenin, bu hâlini sona erdirecek bir perde (*ḥicāb*) olacağını düşünerek, onu susmasını söylerdi. *Futūḥāt* (I, 734)'ta bu hâllere dâir bir şiiri vardır ki, bir beyti şöyledir: „Allahın Kâbesi zâtımızdan başka bir şey değildir." Böyle hâller dolayısı ile İbn al-'Arabî ile Kâbe arasında âdetâ karşılıklı bir serzeniş ve mektuplaşma hâsıl olmuştur ki, bunları 600 (1204) senesinde Mekke'de kaleme aldığı *Tāc al-rasā'il* adlı eserinde toplamıştır (aş. bk.). İbn al-'Arabî'nin Mekke'deki rûhî hâlini daha açık bir şekilde göstermek için, onun *al-Futūḥāt al-Makkiya*'sine 598 (1202) yılında bu şehirde başladığını ve bu muazzam eserin Allahın yalnız burada rûhuna açtığı (*kaşf*), yolladığı ilâhî bilgileri (*maʿārif*) ihtivâ ettiğini (bk. *Futūḥāt*, önsöz) söylemek kâfîdir.

Mekke hayatının alel'âde cephesi bu mânevî cepheyi her bakımdan destekleyecek mâhiyette idi. Tavaftan artan vaktinin büyük bir kısmında harem-i şerîfin al-Rukn al-yamānî'sinde [bk. mad. KÂBE], en yüksek ve mühim tasavvufî eserleri okuyor veya okutuyordu. Bunlar arasında msl. 'Abd Allāh al-'Anṣārî'nin *Daracāt al-tā'iḥīn* (bk. İbn al-'Arabî, *al-Amr al-muḥkam*, s. 224) ve Muḥammed al-Ġazzālî [b. bk.]'nin *İḥyā' 'ulūm al-dīn*'i zikredilebilir (*Futūḥāt*, IV, 13). Günlük hayatında yalnız Mekke'deki şerîflerin halka karşı yaptıkları kötü hareketler onu müteesir ediyor ve belki de bu husûsta ileri-geri bâzı şeyler söylüyordu. Fakat bir gün rüyâda gördüğü Peygamberin kızı Fâṭima'nın tavsiyesi üzerine, onları mâzûr gördü ve kötü düşüncelerinden de tövbe etti (*Futūḥāt*, IV, 152). Bunun dışında bir de sûfî geçinen kimselerin ağır elbiseler giymeleri, çalgı meclisleri (*samāʿ*) tertip etmeleri ve iyi yemekler yemeleri kendisini çok müteessir ediyordu. Esâs itibârı ile *samāʿ*'a muhâlif değil idi; ancak bunun mürîdler için bir *ḥicāb* olabileceğini düşünüyordu. Bundan dolayı 600 (1203) yılında, hâl tercümesi bakımından çok kıymetli mâlzeme ihtivâ eden *Rūḥ al-ḳuds*'ünü yazmıştır (krş. *al-Amr al-muḥkam*, s. 223; Mekke'deki hayatına dâir bk. bir de *Futūḥāt*, II, 291, 712 v.d.; *Musāmarat al-aḫbār*, I, 140).

İbn al-'Arabî'nin Mekke'deki bu feyizli ikametinin hülâsası yapılırken, daha az feyizli olmayan, belki diğer feyizlerinin asıl kaynağını teşkil eden bir mâcerasından da bahsetmek icâp eder. 598 (1202)'de Mekke'ye geldiği zaman, kadın, erkek bir çok fâzıllar ile tanışmış

idi. Fakat bunların hiç biri rûhunu meşgûl etmek husûsunda aslen isfahanlı olup, Mekke'de yerleşmiş bulunan Makīn al-Dīn Abu 'l-Şucā' Zâhir b. Rustam gibi değil idi. İbn al-'Arabî, âdeti olduğu üzere, ondan al-Tirmizī'nin *al-Ṣaḥīḥ*'ini ve başka bir çok eserler okudu. Daha ziyâde edebiyata mütemâyil olan Makīn al-Dīn'in çok bilgili bir kız kardeşi var idi. İbn al-'Arabî bu kadından da icâzet almak istedi ise de, o yaşının ilerilemiş olduğunu söyleyerek, kendisi ile rivâyet ettiği eserleri okumadı; bununla berâber kardeşinden, kendi adına, İbn al-'Arabî için umûmî bir icâzet vermesini istedi. İşte bu âilenin 'Ayn al-Şams Nizâm adlı, çok güzel, bilgili, küçük bir çocuk olan bir kızı var idi. İbn al-'Arabî babasının ve halasının yanında bunun da sohbetlerinden istifâde etmiş ve ona yazdığı aşk şiirlerini *Tarcumān al-aşvāḳ* adlı bir divanda toplamıştır. Divanın mukaddimesinde söylediğine göre, „burada anılan her isim onun ismi, izleri üzerinde ağladığı her çadır onun evidir" (bk. nşr. R. A. Nicholson, *s.* 10 v. dd.). Aynı eserde bulunan ikinci bir mukaddimeye göre, burada zikredilen sevgili, dolaştığı yerler, kalbî ızdırap ve şevkler v.b.'nın hepsi, yüksek kudsî sıfatları olup, bunların anlaşılabilmesi için, zâhirî dış (*ẓāhir*) mânasından iç (*bāṭın*) mânasına çevirmek lâzımdır. Ancak bu ikinci mukaddimenin daha başka bir divanına âit olup, sonradan buraya eklenmiş olması çok daha muhtemeldir (bk. aş. eserleri). Bâzı müellifler bu âilenin de tamâmiyle muhayyel olması ihtimâlini düşünmüşlerdir. İbn al-'Arabî'nin tamâmiyle bayâlî kimselerden bir takım sözler rivâyet ettiği muhakkaktır. Bunların başında *barzaḫ* âleminde görüştüğü kimseler (bk. msl. *Futūḥāt*, I, 168), 'Abd Allāh adlı sözde mevcut kimselerden rivâyetler (*Kalām al-'abādila*; aş. bk.) v.b. zikredilebilir. Binâenaleyh güzel Nizâm ile âilesinin de tamâmiyle muhayyile mahsûlü olması mümkündür. Ancak ilk mukaddime ve şiirlerin canlılık ve sıcaklığı burada gerçek varlıklar ile karşı-karşıya olduğumuzu hemen duyurmaktadır. Bundan başka buradaki hâdiseler ile hiç bir ilgisi olmadan da, Makīn al-Dīn'den yapılmış bir takım rivâyetler vardır. Nihâyet İbn al-'Arabî'nin bu kız hakkında açık veya kapalı şiirler yazması, o zamanın örf ve âdetlerine göre, hiç de mühim olmayan yaş farkına rağmen (çünkü kendisi 38 yaşında idi ve Nizâm, kullandığı tâbirlere göre, ancak 12—14 yaşlarında olabilir) Endülüs'teki kendi muhiti için pek tabiî karşılanacak bir hâldir. Kendi yakın çevresi ve kızın âilesi de bunu tabiî karşılamış olmalıdırlar; çünkü 604 (1208) yılında, yâni bu hâdiseden 6 yıl sonra, Mekke'de Nizâm'ın babası ile konuşmakta idi (*Futūḥāt*, II, 418). Öyle görünüyor ki, İbn al-'Arabî küçük Nizâm'ı değişmez âlemdeki (*a'yān-i ṣābita*) mutlak güzelliğin tam olarak in'ikâs ettiği bir ayna (*maẓhar*) gibi görmüş ve onun varlığı rûhundaki boşanmayı ve diğer sûfiyâne duygularını ber an kamçılamıştır.

600 (1204) yılı, İbn al-'Arabî'nin kendisini, ilk önce kısa, sonra daha uzun bir zaman için, Anadolu'ya çeken dostlar ile tanışma yılı oldu. Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav I. [b. bk.]'in nekbeti sebebi ile, Anadolu'dan ayrılarak, Şam diyarında yerleşmiş olan Şadr al-Dīn al-Ḳōnavī'nin babası şeyh Macd al-Dīn İsḥāḳ (bk. İbn Bībī, *al-Avāmir al-'alā'iya*, nşr. TTK, 1956, s. 25), bu sene hacca gelmiştir. *R. Rūḥ al-ḳuds*'ün aslî nüshasının üzerinde bulunan okuma kayıtlarına göre (Üniversite kütüp., nr. A 79), bu zât, Konya ve malatyalı başka hacılar ile birlikte, bu eseri bizzat İbn al-'Arabî'den okumuştur. Meclislerinde zikredilmesi gereken iki kişi daha vardır ki, biri Magrib'den beri İbn al-'Arabî yanında bulunup, hizmetine bakan ve daha uzun müddet hizmetinde kalan 'Abd Allāh al-Mas'ūd Badr b. 'Abd Allāh al-Ḥabaşī — barrânlı Abu 'l-Ġanā'im'in azadlı kölesi olduğu da her zaman ismi ile birlikte, söylenmektedir — ile sonraları mürîdleri arasına giren şâir ve sûfî İsmā'īl b. Savdakīn al-Nūrī'dir (bk. 102 a). Her hâlde başta Macd al-Dīn İsḥāḳ olmak üzere, Anadolu'ya hacılar, büyük şeyhi Anadolu'ya, Konya'ya dâvet etmiş olacaklardır; o da bu dâveti, belki seyâhati seven mizâcının te'siri altında, memnûniyetle kabûl etmiş, ancak oraya Bagdad'dan dolaşarak, gitmek istemiş olmalıdır; çünkü bir yıl sonra, bu yolu tâkip ederek, onları Anadolu'ya gelmiş görüyoruz.

Böylece muhtelif yollar ile dönen hacı kafilelerinden Bagdad kafilesine katılan büyük sûfîler, bir kaç ay sonra, 601 seferinde (eylûl 1204) Bagdad'da Dicle sâhilinde, *R. Rūḥ al-ḳuds*'ü okumuş olarak görünüyorlar (ayn. yazm., 102 b, 103 a, diğer bir *samā'* kaydı ve tasdik). Bu şehirde pek az, ancak 12 gün, kaldılar (bk. *Nafḥ al-ṭīb*, I, 568), sonra Musul üzerinden yollarına devâm ettiler. Bu şehirde oldukça uzun bir müddet (601 senesinin büyük bir kısmı) kaldılar. Belki bu kadar kalmalarına Aḥmed al-Mavṣilī al-Muḳrī sebep olmuştur (bk. *Musāmarat al-aḫbār*, I, 180; II, 194; *Futūḥāt* IV, 541, 547 ve II, 622). İbn al-'Arabî Musul'da çok müsâit bir muhit de bulmuş idi. *Kur'ān*'a nazîre söyleyen zâhid Şābit b. 'Antar'ı burada tanıdı (*Futūḥāt*, III, 19); 'Alī b. 'Abd Al'āli b. Çāmi' bizzat Hızır

'dan giydiği sûfîlik hırkasını, aynı merâsim ile, kendisine giydirdi (*Futūḥāt*, Kahire, 1329, I, 187). İbn al-'Arabî aynı yılın zilkâdesinde (hazîran–temmûz 1204) Malatya'dadır (*R. Rūḥ al-ḳuds*, 102a, aş.).

Bu sırada Ġiyâṯ al-Dîn Kayḫusrav I. [b. bk.], ikinci defa Anadolu Selçuklu tahtına çıkmış ve mesnevî şeklinde manzûm ve hürmet dolu bir mektup ile eski büyük dostu Macd al-Dîn İsḥāḳ'ı yanına çağırmış idi (İbn Bîbî, s. 91 v. dd.). Bunun üzerine, Macd al-Dîn İsḥāḳ Malatya'da çok fazla kalmadan, İbn al-'Arabî ile, Konya'ya geldi ve hükümdarın fevkalâde lütuf ve ihsânlarına mazhar oldu. Tabi'îdir ki, İbn al-'Arabî de bunlardan mahrûm kalmadı. Kaynaklar, onun Selçuklu hükümdarlarından gördüğü lütuflardan, kendisine 100.000 dirhem değerinde bir ev ihsân edildiğinden ve bunu bir dilenciye sadaka olarak verdiğinden (*Nafḥ al-ṭîb*, I, 569) v.b. bahsetmektedir (Konya'da bulunduğu zamanlara dâir bk. bir de *Futūḥāt*, III, 126, 255). Macd al-Dîn İsḥāḳ, az sonra hükümdarın oğlu Kaykā'ûs [b. bk.]'a muallim tâyin edilerek, onunla birlikte, Malatya'ya gönderildi (İbn Bîbî, s. 93). Bu arada İbn al-'Arabî'nin ne yaptığı mâlûm değildir. Ancak hayatının umûmî gidişine bakılırsa, Macd al-Dîn ve Selçuklular ile ilgisini kesmeden, uzun seyâhatlere çıktığı söylenebilir; çünkü 602 şevvâlinde (mayıs–hazîran 1205) Kudüs civarında (*R. Rūḥ al-ḳuds*, 103b), 19 şâbân 603 (22 mart 1207)'te Mısır'da (*göst. yer.*), 604 (1208)'te yine Mekke'de eski dostu ve güzel Nizâm'ın babası Makîn al-Dîn'in yanında bulunmakta (*Futūḥāt*, II, 418) ve 606 (1209/1210)'da ise, Konya'da *Risâlat al-anvār*'ını yazmaktadır.

607 yılı sonunda (1211), Kayḫusrav I.'in şehid düşmesi üzerine, oğlu 'Izz al-Dîn Kaykā'ûs Malatya'dan gelerek, Konya'da hükümdar oldu ve hocası Macd al-Dîn İsḥāḳ'ı, cülûsunu bildirmek üzere, hilâfet merkezi olan Bagdad'a gönderdi (İbn Bîbî, s. 154 v. dd., burada bu hâdise Sinop'un zaptından, yânî 611 = 1214 'den sonra vukû bulmuş gibi gösteriliyor ise de, doğru değildir, krş. mad. KAYKĀ'ŪS I.). Bu sıralarda İbn al-'Arabî aynı şehirde bulunmaktadır (bk. *Musāmarat al-aḫbār*, I, 203; kaynakların — bk. *Nafḥ al-ṭîb*, I, 568–608 yılı hacılar kafilesi ile geldiğini söylemeleri doğru değildir). Macd al-Dîn İsḥāḳ'ın onu Bagdad'a berâber götürmüş olması pek muhtemeldir. Ne olursa olsun, dönüşünde onu Konya'ya getirmiş olduğu muhakkaktır. Bununla berâber, 609 (1212)'da henüz hükümdar ile görüşmüş değil idi. Ancak ondan bir mektup almış ve buna naşihat yollu bir cevap vermiştir (metni için bk. *Futūḥāt*, IV, 604 v.d.; *Musāmarat al-aḫbār*, I, 195 v. dd.). Bu mektup, bütün dinler karşısında nazarî olarak pek müsâmahalı olması icâp eden (bk. *Fuṣūṣ*, Kahire, 1304, s. 328 v. dd., al-Nābulusî ve Câmî'nin şerhleri ile) İbn al-'Arabî'nin amelî olarak neler düşündüğünü anlamak bakımından alâka vericidir. Bu mektubunda hükümdarın hıristiyanlardan 'Omar'in istediği şeyleri, msl. kilise, manastır, kule v.b. yaptırmamalarını, müslümanlar gibi giyinmemelerini, haç göstermemelerini, çanları hafif çalmalarını v.b. istemesini ve bunları te'min etmesini tavsiye etmektedir.

İbn al-'Arabî, bir kaç yıl sonra Haleb'dedir. *Tarcumān al-aşvāḳ*'a yazdığı şerhin sonundaki kayıttan (bk. Ayasofya kütüp., nr. 1723/1, 96 a ve krş. *Kaşf al-ẓunūn*, nşr. M. Şerefeddin Yaltkaya ve R. Bilge, İstanbul, 1941, I, 326) bu esere Haleb'de başlamış (buradaki ikameti için bk. *Futūḥāt*, III, 54, 203 v.d.) ve seyâhate acele olarak devam etmesi icâp edince, bunu Konya Aksaray'ında rebîülâhır 612 (ağustos 1215)'de tamamlamış olduğu anlaşılmaktadır. İbn al-'Arabî, aynı yılın ramazan ayına doğru (teşrîn II. 1215) Sivas'ta bulunuyordu. Ramazan ayında gördüğü bir rüyâdan, Antalya'yı muhâsara eden Kaykā'ûs'un bu şehri alacağını anlamış ve bunu bir mektup ile kendisine bildirmiş idi (*Musāmarat al-aḫbār*, II, 180 v.d., metinde Antalya yerine Antakya var ise de, yanlıştır). Gerçekten Kaykā'ûs ramazan bayramında (24 kânun I. 1216) bu şehri zaptetti ve kendisine oradan her hâlde bir çok hediyeler ile birlikte cevap yolladı. Bu cevap geldiği vakit (yânî belki bir ay sonra), İbn al-'Arabî Malatya'da bulunuyordu. İbn al-'Arabî manzûm cevabında (bk. *Futūḥāt*, IV, 589; burada da yanlış olarak Antakya yazılıdır) islâm dininin her zaman gâlip gelmesi husûsundaki dileklerini samimî ve heyecanlı bir dil ile anlatmıştır.

Bu tarihten sonra, İbn al-'Arabî bir takım seyâhatlere çıkmış olsa bile, esâs itibârı ile, Malatya'da oturuyordu. 615 (1218)'te *R. Rūḥ al-ḳuds* bir defa daha kendisine okundu (ayn. yazm., 102 a, kenarda). Oğlu Sa'd al-Dîn Muḥammed (bk. *GAL*2, I, 583) ramazan 618 (teşrîn I. — teşrîn II. 1221)'de bu şehirde doğdu (bk. *Nafḥ al-ṭîb*, I, 572). Büyük dostu Macd al-Dîn İsḥāḳ her hâlde bu sıralarda ölmüş olmalıdır. İbn al-'Arabî'nin onun dul zevcesi ile evlendiği, çok küçük yaşta olması gereken Şadr al-Dîn (doğm., kendi kaydına göre, 606 = 1209/1210)'in üvey babası olduğu hakkındaki rivâyetleri te'yit edecek kayıtlar mevcut değildir. Bil'akis Şadr al-Dîn'in, İbn al-'Arabî'den bahsederken, kullandığı tâbirler ve İbn

al-'Arabî 'nin ona verdiği icâzetlerde kullanılan ifâdeler (bk. A. Ateş, *Anadolu kütüphânelerinden mühim yazma eserler*, levha XXVI v.dd.) aralarında böyle bir akrabâlığın mevcut olmadığını gösterecek mâhiyettedir.

İbn al-'Arabî 'nin Anadolu 'yu ne zaman tamâmen terkettiği bilinmiyor. Ancak 627 (1230) yılında, ilk defa olarak, onu Şam 'a yerleşmiş buluyoruz. Anadolu 'da maddî ve mânevî büyük bir refah, huzûr ve itibâra kavuştuğu muhakkak olan İbn al-'Arabî 'nin, Malatya 'yı terkederek, hayatının sonuna kadar kaldığı Şam 'a yerleşmesinin sebebi belli değildir. Dostu Mecd al-Dîn İsḥâḳ 'ın ölümünden sonra, kendisini anlayabilecek kadar arapça bilen çevrenin daralmış olması bunda âmil olabilir. Bir de Şam şehrinin meziyetleri hakkında Peygamberin bir hadîsinin de bunda müessir olduğu muhakkaktır. Hattâ kendisi *Futūḥāt* 'taki *Vaṣāyā* („öğüt") 'sında (IV, 533), bu hadîse dayanarak, mümkün ise, her kesi Şam 'da oturmağa dâvet etmektedir. Şu kadar ki, Şam 'da rahat bir hayat sürememiş olmalıdır. Bu husûsta kaynaklarımızda açık bir ifâde yok ise de, tasavvufî fikirlerinden dolayı kendisini küfr ile ithâm derecesine varan tenkitler hayatının bu devresinde, bilhassa o zamannın mutaassıp Suriye 'sinin fıkıh ve hadîs âlimleri muhitinde, haylı şiddetlenmiş olmalıdır. Ancak bunlara karşı Şam 'ın eski ve büyük bir kadı âilesi olan al-Zakî-oğulları âilesinde, kendisine inanan, kendisini koruyan ve her işi ile meşgûl olan hâmîler buldu (İbn Kaşîr, *al-Bidāya wa'l-nihāya*, Kahire, ts., XIII, 156). Bunların himâyesi, âlimleri iddialarından çevirmemiş olsa da, umûmî efkârın aleyhinde genişleyerek, her hangi bir hareketin doğmasını imkânsız kılmıştır. Bundan başka türlü vesîleler ile tanıdığı Eyyûbî hânedanına mensûp sultan ve melikler de onu himâye etmiş, hiç olmazsa ona gösterdikleri ilgi her hangi bir hareketin çıkmasını önlemiştir. Yoksa daha evvel Suhravardî al-Maḳtūl [b. bk.] 'ün ve daha sonra türk şâiri Nesîmî [b. bk.] 'nin başlarına gelenlerin onun da başına gelmesi muhakkak idi. İbn al-'Arabî 'yi himâye eden Eyyûbîler arasında, kendisine fakîhlerin keyfî hukûmlerinden şikâyet eden al-Malik al-Ẓâhir Ġāzî b. Ṣalâḥ al-Dîn (589—613 = 1193—1216 'da Haleb sultanı; bk. *Futūḥāt*, III, 78); kendisine ve oğullarına bütün eserlerini rivâyet edebilmeleri için „icâzet" verdiği al-Malik al-Muẓaffar b. al-Malik al-Âdil (617—642 = 1220—1244 'te Meyyafârikîn de sultan, aş. bk. eserleri) zikredilebilir. İbn al-'Arabî 'ye büyük ihsanlarda bulunan Ḥimṣ meliki de (her hâlde 581—637 = 1185—1239 'da bu şehirde hukûm süren al-Mucâhid Şîrkûh olmalıdır; bk. *Düvel-i islâmiye*, s. 96; *Nafḥ al-ṭîb*, I, 570, al-Maḳrîzî 'den naklen) bunlara ilâve edilebilir.

İbn al-'Arabî 'nin hayatının bu son devresi, dış görünüş bakımından, en sâkin devresidir. Belki yaşının da ilerilemiş olması — çünkü bu sıralarda 65 yaşını geçmiş bulunuyordu — sebebi ile, her hangi bir seyâhate çıkmamış görünüyor. Günlük işleri, eserler yazmak, eserlerini okutmak ve dinî farîzalarını yerine getirmekten ibâret idi. Muharrem 627 (teşrîn II.—kânûn I. 1229) 'de gördüğü bir rüyâ üzerine yazdığı en mühim eseri olan *Fuṣūṣ al-ḥikam* ve muhtasarları bu devrin mahsûlüdür. Kıymetli talebesi Ṣadr al-Dîn bu devirde ondan duyduğu bâzı sözleri nakletmiştir ki, bunların hepsi rüyâlarına dâirdir (bk. A. Ateş, *ayn. mekale*, levha XXX v.d.). Ṣadr al-Dîn 'in bu notları oldukça dikkate değer; çünkü baba dostu şeyhi hakkında fevkalâde hürmet ve hayranlık duyan ve esâs itibârı ile evliyâonın kerâmetini kabûl eden genç Ṣadr al-Dîn, onun hiç bir kerâmetini görmemiş, fevkalâdelik olarak, yalnız kendisinden duyduğu rüyâları kaydetmiştir. Bunlar İbn al-'Arabî 'nin kerâmetleri hakkındaki rivâyetlerin esâslan mahrûm olduğunu isbata kâfidir.

İbn al-'Arabî, 630 (1233) yılından itibâren, hemen tamâmiyle *Futūḥāt* 'ını yazmak, yazılmış kısımlarını düzeltmek ve tamamlamak ile meşgûl olmuştur. Bu eserin bir yerinde (msl. III, 378 v.d.) 635 (1238) yılında bunu yazmakla meşgûl olduğunu söylüyor ise de, bu sözlerini yeni olarak yazmak değil, belki istinsah ve ihtimâl bir az da düzeltmek mânasında anlamalıdır. Nitekim baştan-başa kendi el yazısı ile olup, 633 (1235) 'ten önce başlanmış ve rebiülevvel 637 (teşrîn I. 1239) 'de tamamlanmış ve 37 cild hâlinde tertip edilmiş olan ikinci *Futūḥāt* nüshasında (Türk İslâm Eserleri müzesi, nr. 1845—1881) birinci nüshaya nazaran ilâveler (*ziyādāt*) bulunduğunu bizzat kendisi söylemektedir. Bâzı kaynaklar (*Nafḥ al-ṭîb*, I, 570, Maḳrîzî 'den naklen), onun *Futūḥāt* 'ını yazarak, sattığını ve bundan eline geçen mühim mıkdardeki parayı fakirlere sadaka olarak verdiğini yazarlar ise de, bu rivâyetin bir kısmı her hâlde esâssız olmalıdır. Görüldüğü üzere, ikinci nüshayı ancak 637 (1239) yılında tamamlayabilmiş idi. Fakirlere verdiği mühim sadakalar ise, yukarıda zikredilen dostlarının verdiği ve kendisinin de muhâfaza veya sarfetmek istemediği paralar olmalıdır.

Kaynaklardan birinde (*Nafḥ al-ṭîb*, I, 581, al-Yâfi'î 'den naklen) İbn al-'Arabî 'nin ölümüne doğru eserlerinin okunmasını men 'ettiğine dâir bir kayıt vardır. Bu kayıt meyzuk

olduğu takdirde, rûhunda derin değişmeler vukûa gelmiş olması lâzımdır. Gerçi en mühim talebesi olan Şadr al-Dîn, hayatının sonlarında yazdığı vasiyetinde, gerek kendi, gerek yalnızca al-Şayḫ dediği İbn al-'Arabî 'nin eserlerindeki „zevkî mârifetlere" dâir güç meselelere dalmaktan dost ve müridlerini men'etmiştir (bk. Osman Ergin, *Şadr al-Dîn al-Ḳônavî ve eserleri, Şarkiyat mecmuası*, İstanbul, 1957, II, 83). Fakat bu şeyhinin rûhî tecrübe ve imkânlarına sâhip olmayan, böyle tecrübelerin neticelerini ancak aklı ile anlayarak, kabûl eden çok büyük bir din âlim'nin kapılabileceği bir şüphedir. Bundan dolayı o müridlerini şerîat bakımından tehlikeli olabilecek düşüncelere sapmaktan kurtarmak için böyle bir tavsiyede bulunmuş olabilir. İbn al-'Arabî 'de ise, eserlerinin okunmasını istememek gibi bir arzu, ancak onun bütün hayatını dolduran ve o kadar kuvvetle duyduğu rûhî tecrübelerinin mâhiyetinden şüphe etmesi mânâsını taşır ki, bu mümkün değildir. Bunu isbat edecek hiç bir şekilde itiraz edilemez deliller de vardır. Nitekim İbn al-'Arabî, ölümünden bir yıl önce *Futûḥât* 'ın ikinci nüshasını tamamlamıştır. Ölümünden 20 gün önce ise, *Kitâb al-asfâr* 'ı kendisine okunmuş idi (bk. A. Ateş, *Konya kütüphânelerinden mühim yazma eserler, Belleten*, Ankara, 1952, XVI, 87). Son günlerinde yanında bulunan ve eserlerini okuyan Şadr al-Dîn, şeyhinin böyle bir emri olsa idi, bunu tereddütsüz yerine getirir, bütün hayatı boyunca onun eserlerini okutup, şerhetmezdi. Binâenaleyh bu rivâyet, İbn al-'Arabî 'nin eserlerinin okunmasını istemeyen çevrelerin uydurmasından başka bir şey olamaz. Böylece 78 yaşına varmış olan İbn al-'Arabî, Şam'da, kadı Muḥyi 'l-Dîn İbn al-Zaki 'nin evinde, 28 rebiülâhır 638 (16 teşrin II. 1240) 'de öldü. Oldukça muhteşem bir cenâze merâsiminden sonra, bu âilenin Ḳâsiyün dağı eteğinde bulunan türbesine defnedildi.

İbn al-'Arabî 'nin bir kaç defa evlendiği muhakkaktır. Nitekim *Futûḥât* 'ın bir az önce bahsedilen nüshasının sonunda bu eseri „Ḥaramayn emîri Yûnus b. Yûsuf 'un kızı Fâṭima" 'dan olan büyük oğlu Muḥammed 'e verdiğini söylemektedir. İbn al-'Arabî 'nin her hâlde pek çok çocuğu olmuştur. Nitekim h. 630 'da yine aynı oğluna verdiği İbn Ruşd 'ün *Nihâyat al-muctahid* adlı eseri üzerine kendi eli ile yazdığı yazıdan onun 4 'ten fazla kız ve erkek kardeşi olduğu anlaşılmaktadır (A. Ateş, *Belleten*, XVI, 68). Oğullarından yalnız ikisi bilinmektedir: bunlardan biri iyi bir şâir olan Sa'd al-Dîn Muḥammed b. Muḥammed İbn al-'Arabî 618 (1222) 'de Malatya 'da doğmuş, 656 (1256) 'da Şam 'da ölmüştür (bk. al-Kutubî, *Fevât al-vafayât*, II, 325; burada ölüm, tarihi h. 686 gösterilmiştir; *Nafḥ al-ṭîb*, I, 572; *GAL*², I, 583); diğeri 'İmâd al-Dîn Abû 'Abd Allâh Muḥammed olup, 667 (1269) 'de Şam 'da ölmüştür (*Nafḥ al-ṭîb, göst. yer.*). Kızlarına gelince, bunlardan yalnız birini, bir vesile ile, *Futûḥât* (IV, 128) 'ta zikretmiştir.

T ü r b e s i. İbn al-'Arabî 'nin sonraları burada anılan iki oğlunun da gömülmüş olduğu türbe, zamanla ihmâle uğramış idi. Yavuz Sultan Selim, Mısır seferinden dönerken, 21 ramazan 923 (teşrin I. 417) 'te Şam'a gelmiş ve orada oldukça uzun bir müddet kalmış idi. O zamana kadar al-Zakî-oğulları türbesi adı ile tanınan şimdiki Muḥyi 'l-Dîn İbn al-'Arabî türbesi civarında bir câmi yapılmasını emretti (bk. H. Laoust, *Les gouverneurs de Damas sous les Mamlouks et premiers Ottomans, trad. des Annales, d'Ibn Ṭûlûn et d' Ibn Cum'a*, Damas, 1952, s, 148) ve derhâl başlanan bu inşâat devam ederken, 3 zilkâdede (17 teşrin II.) İbn al-'Arabî 'nin medfûn olduğu yerde bir türbe, nihâyet 20 muharrem 924 (1 şubat 1518) 'te câmiin şimâlinde bir tekke yapılmasını emretmesi üzerine, derhâl başlanan inşâat kısa bir zamanda ikmâl edildi. O günden sonra türbe Muḥyi 'l-Dîn türbesi adı ile meşhûr oldu (H. Laoust, s. 149 ve 150; krş. Ferîdun Bey, *Münşeât*, İstanbul, 1264, I, 404, 441 ve 444; Sa'd al-Dîn, *Tâc al-tevârîḫ*, İstanbul, 1280, II, 379). Türbenin duvarına o zaman Sultan Selim 'e refâkat eden Kemal Paşa-zâde 'nin İbn al-'Arabî 'yi öven ve tam bir sûreti *Şazorât* 'ta bulunan (V, 195) bir fetvâsı asılmıştır. Türbenin yapılışı hakında verilen bu izahat göstermektedir ki, İbn al-'Arabî 'nin *al-Şacarat al-nu'mâniya fi 'l-davlat al-'oṣmâniya* adlı eserinde, ebced hesabı ile, bir tarih de vererek, yazdığı „Sîn şîne girince, Muḥyi 'd-Dîn 'in kabri meydana çıkacaktır" sözü v. b. rivâyetler, asıl kaynaklar ile te'yit edilmesine imkân olmayan alel'âde uydurmalar olup, hattâ Yavuz Sultan Selim 'in bu türbenin inşâ veya tâmirini ne zaman emrettiğini bilmeyenler tarafından çıkarılmıştır.

E s e r l e r i. İbn al-'Arabî sûfî muharrirler arasında şüphesiz en çok eser vermiş olan şahsiyettir. *GAL*², I, 571—582 ile *Suppl.*, I, 791—802 'de 239 eser veya risâlenin ismi vardır. Burada İstanbul 'daki nüshaların cüz'î bir mikdarının gösterildiğini, Anadolu kütüphânelerindekilerin ise, hiç birinin gösterilmediğini kaydetmek lâzımdır. Bâzı risâlelerin adları birbirine karıştığı gibi, bâzıları bir kaç ad taşıdığından, *GAL* 'deki rakamın, esâslı bir araştır-

madan sonra, düzeltileceği muhakkaktır. Bundan başka aynı ad ve mevzûda iki risâlesi olduğu da vardır. Nitekim Sadr al-Dîn al-Ḳônavî, kendisinden okuduğu eserler arasında iki *Şarḥ al-alfâẓ*...'ını zikr ve metinlerinin ayrı olduğunu tasrih ediyor (bk. A. Ateş, *Tarih vesikaları*, I, levha XXVI v. d.). Yine kaydetmek lâzımdır ki, İbn al-'Arabî'nin tasavvufî mesleği bilhassa Anadolu'da tutunmuş olduğundan, İstanbul ve Anadolu kütüphâneleri ciddî bir şekilde tetkik edilmeden, eserlerinin tam bir fihristi hazırlanamaz.

İbn al-'Arabî'nin eserlerinin sayısı kendince de mâlûm değil idi. Hayatında, dostlarının isteği üzerine, gâlibâ bir kaç defa bunların fihristini yapmağa teşebbüs etmiştir. Bunlar biribirinden ayrı üç yazma hâlinde bugüne kadar gelmiştir; 1. *Fihrist* (Konya, Yusuf Ağa kütüp., nr. 4989, s. 378—389; bk. A. Ateş, *Tarih vesikaları*, I, 155 v.dd.). Safer 627 (kânûn I. 1929 — kânûn II. 1230)'dan önce kaleme alındığı anlaşılan bu nüsha, bizzat Şadr al-Dîn tarafından yazılmış olmasına rağmen, noksan kalmıştır. 2. 1337 (h.) tarihli bir yazmaya dayanılarak neşredilen nüsha (K. al-'Avvâd, *Fihrist mu'allafât Muḥyi'd-Dîn b. 'Arabî*, *Macallat al-Macamma' al-'İlmî al-'Arabî*, Şam, 1954, XXIX, 344—359, 527—536; 1955, XXX, 51—60, 268—280, 395—410, mühim not ve ilâveler ile). İbn al-'Arabî bu nüshanın mukaddimesinde 200 küsûr (tam olarak 248) eserini zikrettiğini kabûl etmekle berâber, bâzı kimselere verilip, kendisine iâde edilmeyen kitaplar bulunduğunu, bir mıkdar eserinin henüz tamamlanmadığını ilâve eder; sonra düşüncesinin (*ḫâṭır*) içinde bulunduğu zamanı, yâni muayyen bir anda duyduğu ilhâm ve hisleri kaybetmek korkusu ile, geçmiş zaman ile meşgûl olmadığını ve bundan dolayı bu fihristi tamamlayamadığını söyler. Nihâyet bir dostunun 4.000 (her hâlde 400 olacak) eserini tesbit ettiğini, bunları isimleri ile kendisine saydığını anlatır (*ayn. esr.*, XXX, 60). 3. Eyyûbîlerden Ġâzî b. al-Malik al-'Âdil'e 632 (1234) yılında, yâni ölümünden 6 yıl önce, verdiği *İcâza* (bk. Ahlwardt, *Verzeichniss der arabischen Handschriften*, IV, 77, nr. 2992/4). Burada 289 eser sayılmaktadır. Yukarıda 2.'de bahsedilen *Fihrist* neşrinde, asıl metinde bulunan 248 esere, nâşir K. 'Avvâd'ın topladığı 279 eser de ilâve edilirse, 527 eser tesbit edilmiş olacaktır. Ancak bunlar arasında mükerrerler bulunduğu gibi, isim ayrılığı sebebi ile, ayrı eserler gibi gösterilmiş olanlar da vardır. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğu takdirde, İbn al-'Arabî'nin 400'e yakın eser yazdığı tereddütsüzce kabûl edilebilir.

İbn al-'Arabî yukarıda zikredilen *Fihrist*'inin giriş kısmında, eserlerini, diğer müellifler gibi, bir gâyeyi hedef tutarak yazmadığını bilhassa kaydeder. Kendisine Allahtan kalbini yaracak, ciğerini parçalayacak gibi, bir takım duygular (*mevârid*) geliyor ve bunlardan kurtulmak için, mümkün olanlarını kaydediyordu. Bir takım eserlerini de uykuda veya hakikatin doğrudan-doğruya açılması (*mukâşafa*) ile, Allahtan aldığı emir üzerine, yazıyordu. *al-Tanazzulât al-mavṣiliyya*'sinde (Murad Molla kütüp., nr. 162, 7a) bu hâlini şöyle anlatıyor: „güvenilir rûh (*al-rûḥ al-amîn*) kalbim üzerine inince, terkibim dağılıyor..., bana zann, tahmin ve şüpheden arî olan bilgiler veriyor". Tasvîr ettiği bu ilhâm vetîresi *Kur'an*'ın Peygambere nâzil olmasının aynı ise de, araya bir az fark koyarak, kendisine gelen *rûḥ* (veya melek)'un Cabrâ'îl olmadığını, bütün melekler güvenilir (*amîn*) olduklarından, bu tâbiri kullandığını ilâve ediyor (*ayn. esr.*, 7b). *Futûḥât* da aynı şekilde, Kâbe'yi tavâf ederken, gönlüne „açılmış olan" bilgilerden ibârettir. Bir yerde (*Futûḥât*, II, 132) bir şiirin *luzûm mâ lâ yalzam* denilen şekilde olması dolayısı ile, bunu kasden yapmadığını, bu ve benzeri hâllerde, yalnız Allahın onun içinden geçirdiği şeyleri de, hiç düşünmeden, kaydetmekle iktifâ ettiğini söyler. Bunun gibi, bu eserin her bâbını „Allah gerçeği söyler ve doğru yolu gösterir" ibâresi ile sona erdirir. Aynı eserin 366. bâbında, bütün yazdıklarının zihnî bir çalışma veya düşünce mahsûlü olmayıp, sâdece „ilhâm meleğinin rûhuna telkîn ettiği şeyler" olduğunu kaydeder; 373. bâbında ise, „bu kitapta yazmış ve yazmakta" bulunduklarının ilâhî bir ilhâm ve rabbânî bir zihne yerlertirme neticesi olduğunu söyler. Bu ifâdelerinden anlaşılmaktadır ki, eserleri, kendine göre, kendisinin de kullandığı bir benzetme ile, Cabrâ'îl tarafından Peygambere indirilmiş *Kur'an* gibi, bir melek vâsıtası ile, bâzan da bizzat Peygamber tarafından telkîn edilmiş, bâzan vâsıta olmaksızın (*bilâ vâsıṭa*) Allah tarafından yollanmıştır. Bunun gibi, *Fihrist* (bk. XXIX, 529)'te, *Kitâb miftâḥ*'ını yazmasının Allahın kendisine rüyâda emrettiğini ve fecre doğru kalkıp, iki kâtibine güneş doğuncaya kadar aş.-yk. 40 sahîfelik bir kısmını yazdırdığını söyler. Yine bizzat kendisi (*ayn. esr.*, XXIX, 358), *Cilâ' al-ḳulûb*'u yazarken, dostlarının okumak üzere, parçalar hâlinde aldıklarını, kendisinde kalan 20 varağı bir gece şehirden çıkıp, bir tepede oturarak, dostları ile okuduğunu, sonra yere bıraktığı anda, bunun alınıp-götürüldüğünü v.b. anlatır.

İbn al-'Arabî, eserleri hakkındaki bu kanâatinin neticesi olarak, *Fihrist* (XXIX, 355 v.d., 527, 534)'inde bunları şöyle tasnif etmiştir: *a.* bâzı kimselere verilmiş olup, elinde bulunmayanlar, *b.* halkın elinde olanlar, *c.* kendi elinde bulunup da, halka çıkarılması, yâni neşri için Allahtan henüz emir almadığı eserler. Yine bundan dolayı, bunlardan bahsederken, kendi eserleri değilmiş gibi, msl. „bugün halkın elinde bulunup da, bize isnât edilen kitapların adları" demektedir. Burada kaydetmek icâp eder ki, bu son zümreden saydığı 174 eserin bir çokları bugün hakikaten güvenilir nüshalar hâlinde elimizde bulunduğuna göre, bunları neşretmek için beklediği emri almış olmalıdır.

İbn al-'Arabî'nin eserlerinin bir kısmı (kendi yazdıkları veya kütüphânesine âit olanlar) ölümünden sonra Şadr al-Dîn al-Ḳônavî'ye geçmiş, o da bunları, diğer kitapları ile berâber, Konya'da türbesinin yanında yaptırdığı kütüphâneye vakfetmiştir. Bu kütüphâne sonraları ihmâl edilmiş ve dağılmış ise de, bakiyeleri Konya'da Yusuf Ağa kütüphânesine konulmuş, bir kısmı da Türkiye'nin muhtelif kütüphânelerine dağılmıştır. Ne olursa-olsun, Şadr al-Dîn'in kütüphânesi sâyesinde, İbn al-'Arabî'ye âit en mühim eserlerin çok mevsuk birer nüshası bugüne kadar muhâfaza edilmiş bulunmaktadır ki, aşağıda böyle nüshalardan tesâdüf edilenlere bilhassa işâret edilecektir.

İbn al-'Arabî'nin eserleri *a.* tasavvufî eserler, *b.* diğer mevzûlara, bilhassa hadîs ve fıkha dâir eserler olmak üzere, iki zümreye ayrılabilir. Son zümreden olmak üzere, Muslim'in *al-Ṣaḥîḥ*'inin ihtisârı, Mekke'de yazdığı *Kitâb al-maḥaccat al-bayżâ'* adlı eseri, Muslim ile Buḫârî'deki hadîslerin yalnız metinlerini bir araya toplayan *Kitâb miftâḥ al-sa'âda*'si v.b. var ise de, bunlar bugün mevcut değildir. İbn Ḥazm [b. bk.]'ın *al-Muḥallâ* adlı eserinin hulâsası ise, *Kaşf al-ẓunûn* (II, 1617)'da bunun hakkında „ihâtalı en güzel ihtisarlardandır" denildiğine göre, Kâtib Çelebî bunun bir nüshasını görmüş olmalıdır. Tasavvufî eserlerine gelince, bunların hepsinin sayılması mümkün olmadığından, ancak bâzılarından bahsedilecek, bir kısmının da isimleri anılmakla iktifâ edilecektir.

1. *al-Futûḥât al-Mekkiya fî asrâr al-mâlikiya va 'l-mulkiya*. *GAL*, nr. 10 (11). 633—636 tarihli, kendi el yazısı ile nüshası Türk-İslâm eserleri müzesi, nr. 1845—1881; bu nüsha 37 cild hâlinde tertip edilmiş olup, ikinci nüshadır ve birinciye nazaran fazlalıklar ihtivâ eder; yk. bk.; basmaları: 1269 v.d., 1294, 1329, 4 büyük cild hâlinde. 598 (1201)'de Mekke'de başladığı, ne zaman ikmâl edildiği belli değilse de, bir rivâyete göre, safer 629 (1231 sonu)'da tamamlanmıştır; bu eser 636 (1238)'ya kadar üzerinde çalıştığı en büyük eseridir. Bizzat kendisinin, haklı olarak, söylediği gibi, benzeri yazılmamış ve belki de yazılmayacak bir eserdir. Kitap 6 fasla bölünmüş 560 bâbdan müteşekkildir. Mensûr olmakla berâber, pek çok mıkdarda şiir ihtivâ eden *Futûḥât*, bu tasnife rağmen, ekseriyâ fikirlerde ve tertipte bir insicam göstermez. İbn al-'Arabî bunu farkettiği için, eserin ilâhî ilhâm mahsûlü olduğunu tebârüz ettirerek, yine kendisinin benzetmesi ile, *Kur'an*'da olduğu gibi, burada da insicam aramanın doğru olmayacağını, birbiri ile alâkalı bulunmayan iki söz arasına, onlar ilo hiç bir alâkası bulunmayan bir söz gelebileceğini söyler (*Futûḥât*, bâb 89 ve 348). *Futûḥât*, mevzû bakımından, İbn al-'Arabî'nin bütün tasavvuf görüşünü ihtivâ eder. Eserin güç yerleri meşhûr *al-İnsân al-kâmil* müellifi 'Abd al-Karîm al-Gîlî (ölm. 838 = 1428, bk. *GAL*², II, 264 v.d.) tarafından şerhedilmiş olup, bir kaç muhtasarı da vardır ki, başlıcaları şunlardır: *a.* 'Abd al-Vahâb al-Şa'rânî (ölm. 937 = 1565, bk. *GAL*², II 441 v.dd.), *Lavâḳiḥ al-anvâr al-ḳudsîya fî bayân ḳavâ'id al-ṣûfîya* (Kahire, 1311); *b.* ayn. mll., *al-Kibrît al-aḥmar fî bayân 'ulûm al-Şayḫ al-Akbar* (Kahire, 1277, taşbasma ve c'nin hâşiyesinde); *c.* ayn. mll., *al-yavâḳît va 'l-cavâhir* (Kahire, 1277, 1305, 1321) v.b.

2. *Fuṣûṣ al-ḥikam va ḫuṣûṣ al-kalim*. *GAL*, nr. 11 (12). Şadr al-Dîn al-Ḳônavî'nin el yazısı ile olup, müellifine okunmuş ve düzeltilmiş, 630 (h.) tarihli bir nüshası için bk. Türk-İslâm eserleri müzesi, nr. 1933. 627 (1230)'de, Şam'da gördüğü bir rüyâda Peygamber tarafından kendisine verildiğini söylediği bir kitap. Âdam'den Peygambere kader, 28 peygamberin derecelerine göre temsil ettikleri gerçekleri hikmetler şeklinde anlatan ve İbn al-'Arabî'nin bütün düşüncelerinin hulâsası olan en olgun eseridir. Basmaları: Kahire, 1252 (türkçe şerhli); İstanbul, 1897, Kahire, 1304, 1309, 1321, 1329 (şerhler ile) v.b. Hulâsa olarak ingilizce tercüme: Sahib Khaja Khan, *Visdom of the Prophets...* (Madras, 1929); bâzı kısımlarının fransızcaya tercümesi: T. Bruckhardt. *La sagesse des prophètes* (Paris, 1955); türkçeye tercüme: Nûrî Genç Osman, *Fuṣûṣ al-ḥikam* (Şark-islâm klasikleri, nr. 27), İstanbul, 1952. *Fuṣûṣ al-ḥikam* en çok şerhedilen eserlerden olup, bunların *GAL*'de 35 kadarı sayılmıştır. Bunlar arasında bizzat müellifinin *Miftâḥ al-fuṣûṣ*'u, Şadr al-Dîn al-Ḳônavî'nin *al-Fukûk*

fî mustanadât ḥikam al-fuṣûṣ (bk. Osman Ergin, aynı makale, s. 75)'u, 'Afîf al-Dîn al-Tilamsânî (ölm. 690=1291, *GAL*², I, 300)'nin, 'Abd al-Razâḳ al-Kâşânî (ölm. 736=1335, *GAL*², II, 204)'nin şerhleri, Dâvûd al-Ḳayşarî (ölm. 751=1350; *GAL*, II, 213)'nin *Maṭla' ḫuṣûṣ al-kalim*'i, Cemî [b. bk.]'nin *Naḳd al-nuṣûṣ*'u, Bâlî Ḫalîfa al-Şufiyavî (ölm. 957=1552)'nin *Şarḥ*'i (İstanbul, 1309), 'Abd al-Ġanî al-Nâbulüsî (ölm. 1143=1731, *GAL*, II, 345)'nin *Cevâhir al-nuṣûṣ*'u, 'Abd Allâh al-Bosnavî (ölm. 1054=1644)'nin *Tacalliyât 'arâ'is al-nuṣûṣ*'u en iyileridir. Türkçe olarak Yazıcı-oğlu (ölm. 850=1446) ve 'Abd Allâh al-Bosnavî'nin şerhlerinin zikredilmesi lâzımdır. *Fuṣûṣ*'un müellifi tarafından yapılmış *Naḳş al-nuṣûṣ* adlı bir muhtasarı ve Câmî'nin bunun üzerine yazdığı şerh de burada kaydedilmelidir. *Fuṣûṣ* hakkında yazılan reddiyeler ile müdafaa-nâmeler için aş. bk.

3. *Kitâb al-isrâ' ilâ maḳâm al-asrâ*. *GAL*, nr. 15 (16). 633 (h.)'te müellifine okunmuş nüshası: Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 1628; basması Haydarâbâd, 1367=1948. Baştan-başa fevkalâde âhenkli ve secîli bir nesir ile yazılmış küçük bir eser olup, engin bir muhayyilenin mahsûlüdür. Eser, Peygamberin mi'râcı mânasında, kendi mi'râcının hikâyesidir ve 594 (1198)'te Fas'ta yazılmıştır. Oluş (*kavn*) âleminden ezeli durağa (*mavḳif*), yânî Allâhın huzûruna seyâhati anlatır. Bu hayâlî mi'râcda İbn al-'Arabî azık olarak tevekkülü, binek olarak islâmiyeti alarak, Endülüs'ten Kudüs'e gelir; nûrânî yüzlü bir genç şeklinde teşahhus eden *Kur'an*'ın rehberliği ile, bütün gökleri dolaşır, nihâyet *fanâ'* kanatları üzerinde uçarak, ilâhî vahdete erişir ve Allaha vâsıl olur. Talebesinden İsmâ'îl b. Savdagîn al-Nûrî (ölm. 646=1248, *GAL*², I, 582), Sitt al-'Acam bint al-Nafîs ve Zayn al-'Âbidîn al-Munâvî taraflarından olmak üzere, bu eserin 3 şerhi vardır.

4. *Muḥâżarât al-abrâr va musâmarât al-aḫyâr*. *GAL*, nr. 128 (130). 711 (h.) tarihli bir nüshası Topkapısarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 2145; basmaları: Kahire, 1282, taş-basması; Kahire, 1305, 1324. Tarihî, edebî v.b. fıkraları ihtivâ eden 2 büyük cildlik bir eserdir. Buraya daha sonraki hâdiseler ile alâkalı bâzı fıkralar eklenmiş ise de, eserin esâs itibârı ile, İbn al-'Arabî'ye âit olduğu muhakkaktır. Kendisi *Fihrist* (bk. nr. 174)'inde de zikretmiştir.

5. *Kalâm al-'abâdila*. *GAL*, 128 (130). İsmâ'îl b. Savdagîn'in müsâadesi ile yazılmış 641 (h.) tarihli bir nüshası için bk. Konya, Yusuf Ağa kütüp., nr. 4859/2; aynı tarihli diğer bir nüshası: Ayasofya kütüp., nr. 4817/1; 663 (h.) tarihli nüshası Köprülü kütüp, nr. 713/3 (müellif nüshasından). 'Abd Allâh isimli kimselerin tasavvufî bilgiler veren sözlerinden müteşekkil bir eserdir. Bu şahıslar, dâimâ baba ve dede adları da kaydedilmiş olduğundan, hakikî büyük birer sûfî zannedilmiştir. Fakat eser dikkatle okununca görülüyor ki, bu 'Abd Allâh'ların hepsinin baba adları büyük bir Peygamberin adıdır; dede adları, Allahın esmâ-i hüsnâsından birinin izâfe edildiği *'abd* kelimesi ile meydana getirilmiştir. Msl. 'Abd Allâh b. İdrîs b. 'Abd al-Ḫâliḳ, 'Abd Allâh b. İsmâ'îl b. 'Abd al-Nâfi', 'Abd Allâh b Dâvûd b. 'Abd al-Mu'ṭî v.b. Bunların sözleri de adlarındaki Allah adı ile mütenâsip bir fikri ifâde eder. Msl. burada anılan ikinci 'Abd Allâh (dede adı: 'Abd al-Nâfi')'ın ilk sözü şudur: „rûhlar, cibilli olarak, faydalı şeyleri arar, zararlı şeyleri atarlar". Bunun gibi 3. şahsın (dede adı: 'Abd al-Mu'ṭî) ilk sözü şöyledir: „biriniz bize bir şey verilmedi derse, Allah ona bir şey vermez, bir şey verilmediyi verir". Bu izahattan anlaşılıyor ki, buradaki şahıslar tamâmiyle hayâlîdir; sözleri de İbn al-'Arabî'nin sözlerinden başka bir şey değildir.

6. *Tâc al-rasâ'il va minhâc al-vasâ'il*. *GAL*, nr. 54 (56). 613 ve 616 (h.) tarihli samâ kayıtlarını ihtivâ eden bir nüshası için bk. Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 1759/1; 764 (h.) tarihli bir nüshası: Ayasofya kütüp, nr. 4875, 130ᵇ—146ᵇ. Basması: Kahire, 1328. 600 (1203/1204) yılında, Mekke'de bulunurken, tavâf esnâsında, Kâbe ile aralarında bir takım konuşma ve serzenişler cereyân ettiğinden yukarıda bahsedilmiş idi. İşte bu eser, bu münâsebet ile aralarında geçen mânevî hâlleri izah eden bu mektuplardan meydana gelmiştir. Hepsi 8 mektup olup, her birinin başında, asıl adına 'Abd Ḥayy, 'Abd al-'Alîm, 'Abd al-Vadûd v.b. gibi, Allahın bir adı ile yapılmış bir isim ilâve edilmiş olarak, kendi adı ve „güzellik Kâbe'si ve yağmurlu bulutun bahçesi" şeklinde Kâbe zikredilmiştir. Her mektupta bulunan düşünce ve duygular da o mektubun başındaki Allah adı ile ilgilidir. Msl. kendine 'Abd al-Vadûd adını verdiği mektupta (Ayasofya, nr. 4875, 144ᵃ v. dd.) aşktan, aşkın mâhiyet ve te'sirinden bahseder (bu usûl için krş. *Fuṣûṣ*, *Kalâm al-'abâdila*).

7. *Mavâḳi' al-nucûm va maṭâli' ahillat al-asrâr va 'l-'ulâm*. *GAL*, nr. 18 (19). Basması: Kahire, 1325. İbn al-'Arabî, ilâhî bir emir ile, *Mursiya*'den *al-Marîya*'ye gidince, orada 595 yılı ramazanının hilâlini görmüş (28 hazîran 1199), Allah bu kitapta mevcut gerçekleri (*ḥaḳâ'ıḳ*) meydana çıkarmak için kendini seçmiş olduğundan, „kutsî rûhu" vâsıtası ile

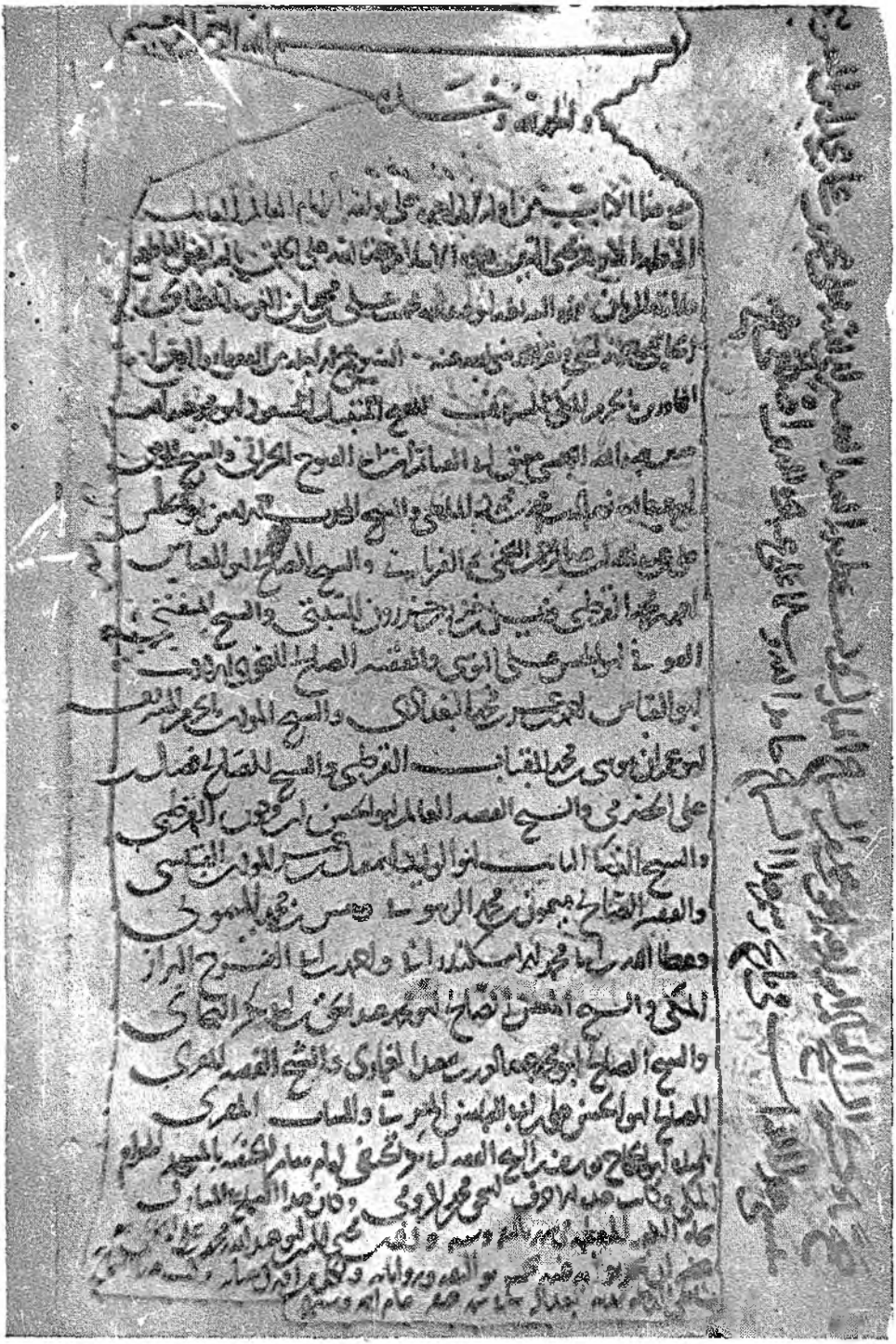

1. Muḥyi 'l-Dīn İbn al-ʿArabi, *Risālat al-nafs.*
Şayḫ Macd al-Dīn İsḥāḳ 'ın semâ kaydı ve İbn al-ʿArabi 'nin el yazısı
ile bunun tasdikını ihtiva eden sahife.
(Üniversite kütüp., nr. A 79 var. 102 b)

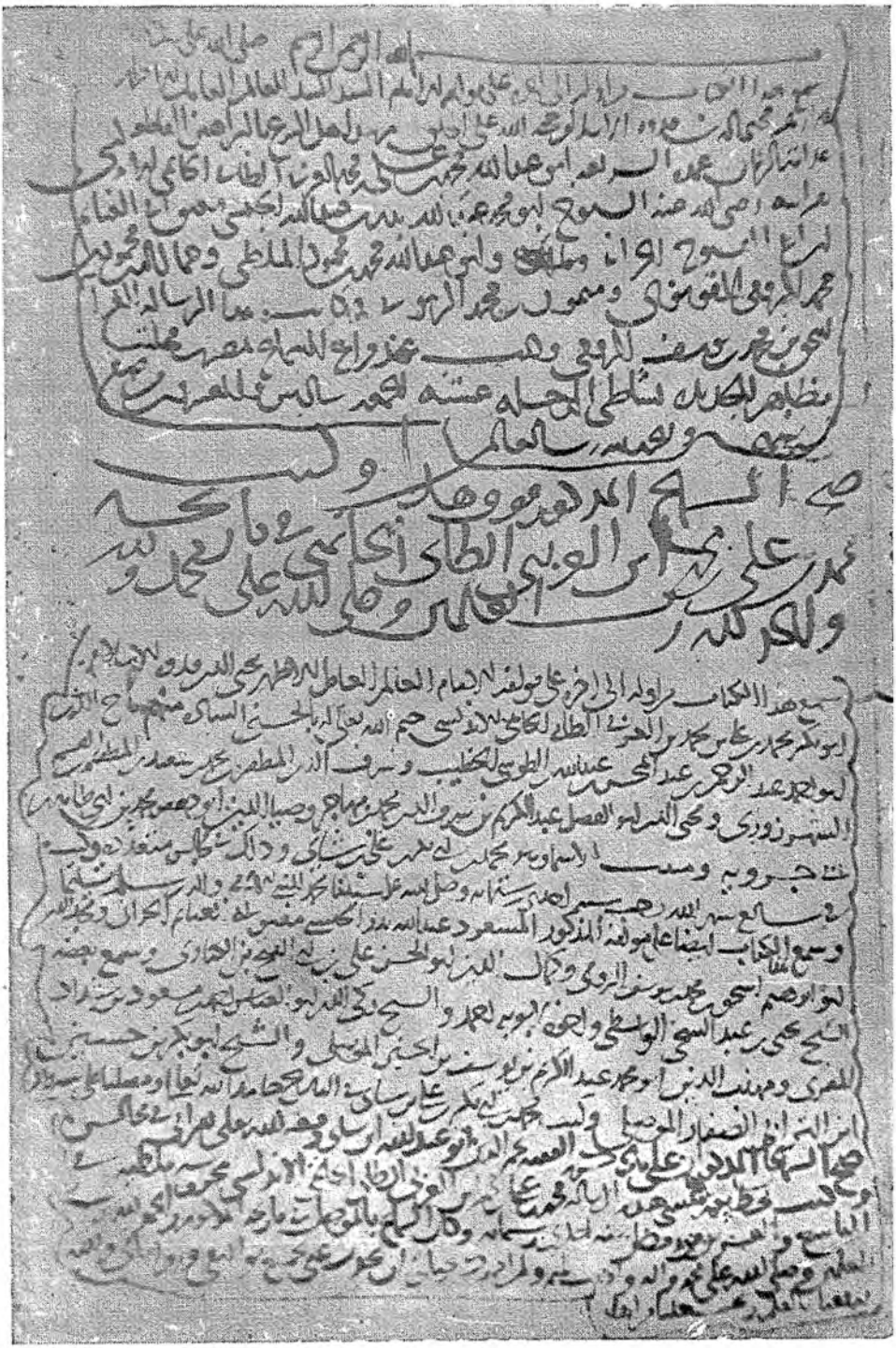

2. Muḥyi 'l-Din İbn al-ʿArabi. *Risâlat al-nafs.*
16 safer 600 (Bagdad, Musul) ve 29 ramazan 601 Malatya) tarihli semâ kayıtları ile ortada ve altta İbn al-ʿArabî'nin tasdik ve icâzetini ihtivâ eden sahîfe.
(Üniversite kütüp., nr. A 79, var. 103 a).

tıpkı Peygambere olduğu gibi, rûhuna (*rā'*) bildirmiş, seçili güzel bir nesir ile yazılmış olan bu eser, Allahın yardımı (*'ināya*), doğro yol, gerçek ilim ve insanları doğruluk makamına ulaştıran amellerden ibâret olan *vali* 'lik derecesinden bahseden bir eserdir.

8. *R. Rāḥ al-ḳuds fî munāṣaḥat al-nafs. GAL*, nr. 56 (58). Rebiülevvel 600'de, yâni yazıldığı ayda istinsah edilmiş nüshası: Üniversite kütüp., nr. A 79. (yk. bk.). Basması: Kahire, 1281, taş-basması. Tunus'ta dostu 'Abd al-'Aziz al-Mahdavî'ye yazdığı ve büyük bir eser olan bir mektuptur; aslında Mekke'de tesâdüf ettiği ve kendisine garip gelen semâ (19b). sûfî görünen kimselerin güzel yemekleri yemeleri, lezzetli şerbetler içmeleri, ince ve zarif elbiseler giyip, büyük binâlar yapmaları (23b v.d.) gibi husûslar aleyhindeki düşüncelerini anlatan bir eserdir. Yukarıda görüldüğü üzere, kendisinin hizmet ve sohbetlerinde bulunduğu çok sayıdaki ispanyalı sûfîler hakkında da tahmin edilmeyecek kadar geniş bilgiler verir. Bu kısım M. Asin Palacios tarafından, *Vidas de santones en Andalucia* (Madrid, 1933)'da tetkik ve ispanyolcaya tercüme edilmiştir. Bundan sonra şerîattan ayrılmamak, iyi bir dindarın neler yapması lâzım geldiği v. b. husûslarda bilgiler verir. Yukarıda zikredilen nüshanın sonuna harflerin sırlarına dâir manzûm bir kısım ilâve edilmiştir.

9. *al-Tanazzulāt al-mawṣiliya fî asrār al-ṭahārāt wa 'l-ṣalawāt wa 'l-ayyām al-aṣlīya. GAL*, nr. 100 (104). 620 (h.) tarihli İbn al-'Arabî'nin yazısı ile olan nüshası: Şeyh Murad kütüp., nr. 162; 632 = 1231'de Şadr al-Dîn'in müellifine okuduğu nüsha: Konya, Yusuf Ağa kütüp., nr. 4861; yine müellife okunmuş diğer bir nüsha, Murad Molla kütüp., nr. 1256; 4. bâbının 602 (b.) tarihli nüshası: Yusuf Ağa kütüp., nr. 4868, var. 46 v.d.). İbn al-'Arabî'nin Bagdad'dan Konya'ya gelirken, bir müddet için kaldığı Musul şehrinde yazdığı (bk. Şeyh Murad kütüp., nr. 162 var. 88a) bir eserdir. Aslında *Tanazzul al-amlāk li 'l-imlāk fî ḥarakāt al-aflāk*... adını taşımaktadır. 55 bâba ayrılmış olan kitap, adının izahı ile başlayarak, *mukallaf*, *mukallif* („insanlara dinî mecbûriyetleri emreden"), şeriat, peygamberler v.b. gibi, dinin en esâslı umdeleri hakkında bilgiler verdikten sonra, dinî amellerin bâtınî mâna ve mâhiyetlerini izah eder.

10. *Kitāb al-asfār*. Safar 638 tarihli bir semâ kaydını taşıyan nüsha: Yusuf Ağa kütüp., nr. 4859, 4b—38b. Varlıkların var olurken ve tekrar asıllarına dönerken yaptıkları üç seferi, Allahtan (*'an 'llāh*), Allaha (*ila 'llāh*) ve Allahta (*fi 'llāh*) olan seferi anlatan bir eserdir.

11. *al-Isfār 'an natā'ic al-asfār. GAL*, nr. 152. Basması: Haydarâbâd, 1367 = 1948; nr. 10'da bahsedilen eser ile aynı mevzûdadır.

12. *Dîvān. GAL*, nr. 103 (132). Sağlığında yazılmış nüshası: Konya, Yusuf Ağa kütüp., nr. 5501, 5502; basmaları: Bulak, 1271, güzel tâlik yazı ile, Bombay (ts.). İbn al-'Arabî'nin mensûr eserlerinde bulunan ve toplandığı takdirde bir kaç büyük dîvân meydana getirecek mıkdarda olan şiirlerinden başka tasavvufî şiirleri toplayan eseridir. Bâzı nüshalarında bu şiirler, kafiyelere göre, alfabe sırasına konulmuştur. *Dîvān*'ın sonunda *muvaşşaḥāt* şeklinde yazılmış şiirler de vardır.

13. ve 14. *Tarcumān al-aşvāḳ* ve bunun şerhi olan *Fatḥ* (*Kaşf*) *al-ẓaḫā'ir va 'l-a'lāḳ 'an vach Tarcumān al-aşvāḳ. GAL*, nr. 129 (131). Yalnız metin kısmı ile bunun seçme şerhlerinin ingilizceye tercümesi: R. A. Nicholson, *The Tarjuman al-ashwaq, a Collection of mystical Odes* (London, 1911, *Oriental Transl. Fund*, nr. XX). Şerhinin *Ẓaḫā'ir al-a'lāḳ fî şarḥ Tarcumān al-aşvāḳ* adı altında bir basması, Beyrut, 1312. Eserin maddî-mânevî nasıl bir hava içinde yazıldığı için yk. bk. *Tarcumān al-aşvāḳ*'ın bugün elde bulunan şekli, mensûr bir mukaddimeden sonra, 61 aşk şiirini ihtivâ eder. Eserin mukaddimesi bir biri ile tam tezat hâlinde bulunan iki dinsözün yan-yana konulması ile meydana gelmiştir. Birinciye göre, şiirler, dostu Makîn al-Dîn'in kızı Niẓâm için söylenmiştir (ngr. Nicholson, s. 12). Diğerine göre, burada zikredilen her şey kudsî sıfatlardır (*ayn. esr.*, s. 12 v.d.). Buna yazdığı şerhin hâtimesinden (bk. *ayn. esr.*, s. 46 v.d.) şunları öğreniyoruz: eserin Suriye'de bâzı çevrelerde dedi-kodulara sebep olması üzerine, İbn al-'Arabî aralarında meşhûr Haleb müverrihi İbn al-'Adîm (ölm. 660 = 1262, bk. *GAL*, I, 332)'in de bulunduğu bir takım âlimler huzûrunda, bu eseri okuyup, izah etmiş ve Badr al-Ḥabaşî ile İsmâ'îl b. Savdakîn'in istekleri üzerine, bu şerhi yazmış ve bütün dünyevî husûsları ilâhî bir kisveye bürümüştür. Buna bakılarak, onun Niẓâm'a karşı duyduğu aşkı gizlemek istediğini söyleyenler vardır. Bunlara göre, *Dîvān*'a yazdığı şerhte de aynı şeyi yapması bunu te'yit eder. Aynı sıralarda aynı şekilde aşk şiirleri yazmış olan İbn al-Fâriż (ölm. 632 = 1235; bk. *GAL*, I, 262)'in şiirleri böyle bir ithâma mâruz kalmamış olduğu hâlde, İbn al-'Arabî'nin şiirlerinin dünyevî bir aşkın terennümü olarak anlaşılması bunların gerçekten böyle bir

aşkı duyuran canlı ve ateşli şiirler olmasından ileri gelmiş bulunmalıdır (krş. *ayn. esr.*, giriş, s. 1—6). Şu kadar var ki, bütün bu düşüncelerde mesele doğru vaz'edilmiş değildir. Öyle görünüyor ki, bu eserdeki şiirler iki ayrı zamanda söylenmiştir: *a*. 598 yılında Nizâm için söylenen hakikî aşk şiirleri (mukaddimesi ile berâber), *b*. 610 (h.)'a doğru, yânî İbn al-'Arabî 50 yaşlarında iken (bk. şiir, XXXII), söylenmiş olanlar (ikinci mukaddime ile). Sonra 611—612 yıllarında bunlar şerhedilirken, her iki *Dîvân* birbirine karıştırılmış ve asıl *Tarcamân al-aşvâḳ*'ın ön sözü olduğu gibi bırakılmıştır. Burada şunu ilâve etmek lâzımdır ki, zaman-zaman çok canlı, ateşli ve müşfik bir aşkı anlatan ve aynı zamanda ulvîleştirilen bir sevgilinin tasvirini veren bu şiirler son derece kuvvetli ve güzeldir. İbn al-'Arabî'nin şerhi ise, bunları her zaman cansızlaştırmaktadır. Bununla berâber bu şerh şâirin kendi eseri üzerine yazdığı bir şerh olmak ve şiirleri daha iyi anlatmak bakımından, eşsiz bir değer taşır.

15. *Şarḥ ḥal' al-na'layn*. *GAL*, nr. 103ᵃ. 640 (h.) tarihli olup, Ṣadr al-Dîn kütüphânesine âit nüsha için bk. Yusuf Ağa kütüp., 4989, s. 110—338. Bâtınî-karmatî akîdelere sâhip portekizli sûfî Abu 'l-Ḳâsim Aḥmed b. Ḳasî al-Andalusî (ölm. veya öldürülmesi 546 = 1157, *GAL*, *Suppl.*, I, 776)'nin *Şarḥ ḫadîṯ ḫal' al-na'layn va l-ḳtibâs al-anvâr min mavżi' al-ḳadamayn* (741 tarihli nüshası: Şehid Ali Paşa kütüp., nr. 1374)'in şerhi olan bu eser, İbn al-'Arabî'oin hangi fikir cereyanlarının te'siri altında bulunduğunu göstermesi bakımından, çok dikkate değer. Esâsen kendisi bu eseri Tunus'ta müellifinin ismini vermediği oğlundan naklederek, rivâyet etmiştir (*Futûḥât*, IV, 141; krş. *ayn. esr.*, III, 8, 27).

16. *Kitâb ḥilyat al-abdâl*. *GAL*, nr. 29 (30). b. 602 taribli nüshası: Yusuf Ağa kütüp., nr. 4868/4; basması: Haydarâbâd, 1948; trk. trc. Enver, İstanbul, 1326. Tâif'te 599 (1203)'da (bâzı nüshalarda görülen diğer tarihler doğru değildir) Badr al-Ḥabaşî ile başka bir dostunun isteği üzerine yazılmış bir risâle olup, insanın ne şekilde bir hareket tarzı tâkip ederek, insanlıktan melekliğe yükselebileceğini anlatır. İbn al-'Arabî'nin tasavvufu hakkında en vâzıh fikirleri bu eserinde bulunmaktadır.

17. *Kitâb tâc al-tarâcim fî işârât al-'ilm va laṭâ'if al-fahm*. *GAL*, nr. 65 (68). 602 (h.) tarihli nüshası: Yusuf Ağa kütüp., nr. 4868/5; 649 tarihli olanı: Ayasofya kütüp., nr. 4817/3. Allah yolunda yükselmek isteyenler için öğretme değil, hatırlatma kasdı ile yazılmış, bilhassa yüksek bilgilerin akıl ile öğrenilemeyeceğini anlatan bir eserdir.

18. *Kitâb al-şavâḥid*, *GAL*, nr. 29 (31). 602 (h.) tarihli nüshası: Yusuf Ağa kütüp., nr. 4868/6; 649 taribliesi: Ayasofya kütüp., nr. 4817/2. İlâhî *şâhid*'lerin kalbe ilhâm ettiği bilgiler ile bundan hâsıl olan zevki anlatan bir eserdir.

19. *Kitâb işârât al-Ḳur'ân fî 'âlam al-insân*. *GAL*, nr. 46 (48). Müellifinin sağlığında yazılmış bir nüshası için bk. Yusuf Ağa kütüp., nr. 4989/1. *Kur'an* sûreleri düşünülerek. seçîlî nesir ile yazılmış bir eser olup. tasavvuf mertebelerinin en yükseklerinde elde edilecek bilgilere dâirdir.

20. *Nisab al-ḫtraḳ* (*Nisbat al-ḫirḳa*. *Şurût al-ḫirḳa*). *GAL*, nr. 81 (84). Tasavvuf yoluna girmenin ve sûfî ahlâkını almanın bir timsâli olan hırkanın mâhiyetini izah eden, sonra kendisinin kimlerden hırka giydiğini anlatan eserdir.

İbn al-'Arabî'nin türlü bakımlardan mühim olan ve hayatında yazılmış veya böyle nüshalardan istinsah edilmiş nüshaları bilinen şu eserlerinin adları verilmekle iktifâ edilecektir.

21. *Faḍl şahâdat al-tavḥîd va vaṣf tavḥîd al-mûḳinîn* (*GAL*'de yok); 22. *Cavâb su'âl İsmâ'îl b. Savdakîn* (*GAL*, nr. 67); 23. *Kitâb al-bâ'* (*GAL*, nr. 75); 24. *Kitâb şamâniya va şalâşîn va huva kitâb al-azal* (*GAL*, nr. 45); 25. *Kitâb al-calâla va huva kalimat Allâh* (*GAL*, nr. 59; Yusuf Ağa kütüp., 4989/2. müellifinin sağlığında; nr. 21—25'in 602 tarihli nüshaları, aynı kütüp., nr. 4868); 26. *al-Maḳni' fî îżâḥ al-sahl al-mamtanî'* (*GAL*, nr. 72); 27. *al-Maḳṣad al-asmâ'*... (*GAL*, nr. 189); 28. *Kitâb al-ḫacub* (*GAL*, nr. 27); 29. *Kitâb al-yâ'* (krş. *GAL*, nr. 76); 30. *Kitâb al-mubaşşirât* (*GAL*, nr. 154; nr. 26—30'un 627 h tarihli *samâ'* kaydını taşıyan nüshası, Yusuf Ağa kütüp., nr. 4989); 31. *Kitâb al-sab'a va huva kitâb al-şa'n* (*GAL*, nr. 47—49); 32. *al-Ḥurûf al şalâsatu 'llatî 'n 'aṭafa avâḫiruhâ 'alâ avâ'ilihâ* (*GAL*, nr. 73); 33. *Maḳâm al-ḳurba* (*GAL*, nr. 20); 34. *Kitâb tacalliyât* (*GAL*, nr. 86); 35. *As'ilat vaccahahi 'l-Ḥakîm Tirmiẕî va acâba 'anhâ İ'bn al-'Arabî* (*GAL*, nr. 151 ve krş. ur. 110); 36. *Kitâb manzil al-manâzil al-fahvâniya* (*GAL*, nr. 36; 31—36 numaraların 613 ve 633 h. tarihli *samâ'* kayıtlarını ihtivâ eden nüshası için bk. Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 1579); 37. *İşṭilâḥât al-ṣûfiya* (*GAL*, nr. 70); 38. *Kunh mâ lâ budda li 'l-murîd 'anhu* (*GAL*, nr. 15); 39. *Kitâb al-naṣâ'iḥ fî ẕikr mâ lâ yu'avvalu 'alayh min ṭuruḳ Allâh*; 40. *Kitâb al-maşâhid* (590 = 1194 yılında Tunus'ta şeyh 'Abd al-'Azîz al-Mahdavî'nin yanından ayrıldığı zaman, ona. arkadaşlarına ve husûsiyle amca-zâdesi Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. 'Abd Allâh'a yazılan mektup); 41.

Kitāb al-nuḳabā' (*G A L*, nr. 66); 42. *Kitāb al-mudḫal ilā ma'rifat ma'āḫiz al-asmā'* (*G A L*, nr. 65); 43. *Kitāb marātib 'ulūm al-vahb* (*G A L*, nr. 44); 45. *Baḥr al-ṭams va mavḳif al-hams* (*G A L*'de yok; 37—45 numaraların 645—656 h. yıllarında müellif nüshasından istinsah ve mukabele edilmiş olan bir nüshası için bk. Manisa Umûmî kütüp., nr. 1183; krş. A. Ateş, *al-Maḫṭūṭāt al-'arabiya fī maktabāt al-Anāżūl*, bk. *Macalla Ma'had al-Maḫṭūṭāt al-Arabiya*, Kahire, 1958, IV, 25 v. dd.). İbn al-'Arabî'nin bir kaç eseri de aşağıda, fikirleri münâsebeti ile, zikredilecektir. Diğerleri için bk. yukarıda bahsedilen kaynaklar.

İbn al-'Arabî'nin asıl eserleri kadar meşhûr, fakat g a y r-i m e v s û k olan başka eserleri de vardır. Bunlar arasında, cifre dâir olup, onun ismine izâfe edilen eserler gösterilebilir. Burada bu türlü eserlerin yalnız bir kaçı hakkında bilgi verilecektir. 1. *Tafsīr al-Şayḫ al-Akbar* (*G A L*, nr. 3, Kahire, 1283; Navalkişûr, 1301). Bu eserin İbn al-'Arabî'ye âit olmadığı ilk bakışta anlaşılmaktadır. Her ne kadar kendisi *Fihrist*'inde *Kitāb al-cām' va 'l-tafṣīl fī asrār ma'ānī 'l-Tanzīl* adlı esere başladığını ve *Kahf* sûresinin 59. âyetine kadar geldiğini söylüyor ise de, basılmış tefsir bu olamaz; çünkü tamdır ve İbn al-'Arabî'nin kendi eseri hakkında verdiği bilgiye uymamaktadır.

2. *al-Şacarat al-nu'mānīya fī davlat 'oşmānīya* (*G A L*, nr. 124 (126); şerhleri; Şadr al-Dīn al-Ḳōnavī (bk. Osman Ergin, *ayn. esr.*, s. 78), Ṣalāḥ al-Dīn al-Şafadī (ölm. 764 = 1363; bk. *G A L*, II, 31 v. dd) v. b. tarafından İbn al-'Arabî'nin sözde geleceği bildirmek gâyesi ile yaptığı rümûzlu dâirelerden ibâret bir eser. Sonraki şerhçilere ve şimdi umûmî kanâate göre, burada Osmanlı devletinin kurulacağını, İstanbul'un zaptedileceğini ve Şam'ın Yavuz Sultan Selim tarafından alınarak, Muḥyi 'l-Dīn'in mezarının meydana çıkarılacağını, daha önceden haber vermiştir. İbn al-'Arabî, tasavvufî düşüncelerinin bir neticesi olarak, bir insan *barzaḫ* âlemine erişince, Allahın sıfatları ile muttasıf olacağından, olmuş, olan ve olacak hâdiselerin, bütün ve parçalar hâlinde, ona mâlûm olacağını kabûl eder. Binâenaleyh onun istikbâl hakkında bir şey söylemiş veya yazmış olması pek mümkündür. Ancak hâl tercümesinde görüldüğü üzere, mühim eserlerinde bu hususta, bir kaç küçük kayıttan başka, bir şey yoktur. Diğer taraftan *al-Şacarat al-nu'mānīya* ile cifre dâir onun adını taşıyan diğer eserlerin (bk. msl. *G A L*, nr. 77—80) hiç biri kendisi tarafından tertip edilen *Fihrist*'te zikredilmiş değildir. Gariptir ki, büyük âlim ve edip al-Şafadī, *al-Vāfī bi 'l-vafayāt*'ında İbn al-'Arabî'nin pek çok eserini zikrettiği hâlde, kendisinin şerhettiği söylenilen bu eseri zikretmez. Bir de kaydetmek lâzımdır ki, bu ve benzeri eserlerinin güvenilir nüshalarına da tesâdüf edilmez. Şu hâlde bunların mevsûk olmadıklarını kabûl etmek lâzımdır. Bu eser, iç bakımından tenkide tâbî tutulursa, yine aynı netice elde edilir. Ancak asıl metinden bir şey anlamak imkânsız olduğundan, bu husûsta şerhlere bakmak lâzımdır. Şadr al-Dīn'e isnât edilen şerhe göre, *al-Şacarat al-nu'mānīya*'de Mısır'da vukûa gelecek hâdiselerden bahsedilmiştir. Bu takdirde bunun Osmanlılar ile hiç bir ilgisi yoktur. al-Şafadī'nin sözde şerhine göre (bk. Üniversite kütüp., nr. A 2513/1, var. 2a), Selim I.'in Şam'ı zaptedeceği burada gösterilmiştir. Fakat 773 (1372)'ten sonra yazılan eserde (bk. 3a), bu vâkıa artık tahakkuk etmiş bulunuyordu (*va kāna 'l amr kaẓālik*). O hâlde bu şârihe göre de, burada kasdedilen şahıs Selim I. olamaz. Bu izahlardan anlaşılıyor ki, şârihler ellerinde bulunan bir esere, kendi zamanlarına göre, mânalar vermişlerdir ve İbn al-'Arabi'nin istikbâle dâir verdiği bir bilgi bahis mevzuu olamaz. Burada şunu da kaydetmek yerinde olacaktır ki, bu şerhlerin nüshaları toplanıp, tarihlerine göre sıraya konulursa, hâdiselerin vukûa geldikten sonra, bunların daha evvel bilindiği iddiasının nasıl ileri sürüldüğü, yıl-yıl tâkip edilerek, gösterilebilir. Bu karşılaştırmanın ilim bakımından bilineni tekrardan başka bir mânası olmazsa da, bir takım hurâfelerin yıkılması bakımından, faydası olabilir.

3. *Ta'bīr-nāma-i Muḥyi 'l-Dīn 'Arabī tercümesi* (İstanbul, 1309; taş-basma, ts.), *Muḥyi 'l-Dīn 'Arabī tâbīr-nâmesi* (İstanbul, 1932, 1949 v.b.), son olarak, *Rüyâ tâbirleri* (İstanbul, 1955). İbn al-'Arabî rüyâya büyük bir değer vermiş ise de, onun bir tâbir-nâme yazdığı mâlûm değildir. *Fihrist*'inde adı geçmeyen böyle bir eserin arapça bir aslı da yoktur. Her hâlde bu tâbir-nâmeyi basanlar, kitaba daha fazla bir değer ve itibâr kazandırmak için, bunu İbn al-'Arabî'ye isnât etmişlerdir.

III. T a s a v v u f î d ü ş ü n c e l e r i. İbn al-'Arabî'nin bütün felsefî ve tasavvufî düşüncelerini, bir bütün hâlinde ve usûlü dâiresinde hulâsa etmek mümkün değildir; çünkü eserlerinin mühim bir kısmı yazmalar hâlinde durmaktadır Burada verilecek hulâsada, ister-istemez, başta *al-Futūḥāt al-Makkiya* olmak üzere, onun yalnız bir kaç eserine dayanacaktır. İbn al-'Arabî'nin tasavvufî düşünce-

lerini göstermeden önce, onun insan aklının mâhiyet ve hudûdu hakkındakiae fikirlerine bakmak lâzımdır. İbn al-'Arabî, hemen bütün islâm sûfîleri gibi, insan aklının çok mahdut şeyleri idrâk edebileceğini kabûl etmektedir. *Futūḥāt*'ın giriş kısmında (I, 33 v.d.; krş. III, 505), bilgileri (*'ilm*) üç kısma ayırır: 1. *'aḳl* bilgisi, akıl ile idrâk olunanlar, 2 *ḥāl*'lerin bilgisi, tat (*ẕavḳ*) ve bir hâsse ile elde edilenler, renkler ve lezzetler bilgisi gibi ve 3. sırların bilgisi. Bu, mukaddes ve emin rûhun kalbe (*rū'*) üflediği (*nafṣ*) bilgi olup, bir kısmı akıl bilgisi, diğerleri hâl bilgisi gibidir, fakat onlardan daha yüksektir; diğer kısmı haberler (*aḫbār*) bilgisidir; msl. peygamberlerin cennet, kıyâmette baldan daha tatlı bir havuz olduğu v.b. hakkında verdikleri bilgiler. İbn al-'Arabî, düşüncelerine devam ederek, bir yerde heyecanla ve cidden derin bir seziş ve cesâretle, „ilâhî haberleri getiren şerîat olmasa idi, kimse Allahı bilmezdi" fikrini ileri sürer. İşte İbn al-'Arabî'ye göre, doğrudan-doğruya veya bir melek vâsıtası ile, Allahtan gelen ve ancak yüksek bir sûfiyâse terbiyeden sonra elde edilen bu son nevîden bilgi *ma'rifat*'tir. Nitekim böyle gerçek bilginin bahis mevzuu olduğu „nefsini bilen, rabbini bilir" hadîsinde, İbn al-'Arabî'ye göre, bilmek mânasında, *'alima* değil, *'arafa* fiili kullanılmıştır (*Futūḥāt*, IV, 58 ve *Mavāḳi' al-nuǰūm*). Asıl ilimler bu sonuncular olup, bunları bilen her şeyi bilir. Böyle bilgilerin bâzılarını feylesûflar, hattâ dinsiz olanlar bile söyleyebilir; söyleyene bakıp, bunları reddetmek doğru değildir (*Futūḥāt*, I, 35).

Ma'rifat'ler, bilhassa Allah yoluna dâir olanlar, akıl ve onun gerçeklere varmak için en mühim vâsıtası olan *ḳiyās* ile idrâk edilemez; çünkü „Allah her gün (yeni) bir işte (*Kur'an*, LV, 29) ve rûh da istidad hâlindedir" (*Futūḥāt*, II, 597). Kendisi bâzan düşüncelerini bir *burhān* şeklinde ifâde ederse, hemen bunu her hangi bir sebep ile yaptığını, yoksa bunun ile gerçek için bir delîl getirilemeyeceğini ilâve eder (bk. msl. *Futūḥāt*, II, 595; IV, 31 v.d.); çünkü ona göre, sözün doğru olması, ancak haberin kaynağına bağlıdır. Peygamberler gerçekleri, emîn bir rûhun telkini ile, doğru olarak bildiklerinden ve bunların mühim olanları kıyas ve bürhan kalıplarına girmediğinden, bunlar ancak imân ile kabûl edilir ve münâkaşa edilmez gerçeklerdir. İbn al-'Arabî, kendisinin ve benzerlerinin eserlerinde bulunan bilgiler hakkında da aynı kanâati taşımaktadır. Ona göre, peygamberler bilgilerini hangi kaynaklardan alıyorlarsa, kendisi de aynı kaynaktan bilgi almaktadır; çünkü velîler Peygambere uymuşlardır: onların vârisidirler. Eserlerinden bahsedilirken, kısmen gösterildiği üzere, kendisi msl. (*Futūḥāt*'ta ilâhî bir telkin (*ilḳā'*) ile rûhuna bildirilmemiş hiç bir şey yazmamıştır (III, 505). Bir yerde de Allahın sözlerini harfli ve harfsiz olarak işittiğini iddia eder (*Futūḥāt*, I, 169, 203). Bilgilerini *al-rūḥ al-muḥammadî*'den aldığını söylediği zaman da aynı şeyi kasdetmektedir.

İbn al-'Arabî'nin bu kaynaktan, yâni Allahtan bilgi alışı, tarzı ve vâsıtası bakımlarından, tıpkı Peygamberin *Kur'an* âyetlerini — hadîste bulunan bilgiyi değil — almasına benzer. O hâlde, bu gibi sözleri söylerken, buna göre, Peygamberden çok ileri gitmiş gibi görünmektedir; zîra Peygamber alel'âde sözlerinin Allahtan geldiğini iddia etmemiştir. Bununla berâber İbn al-'Arabî peygamberlik (*nubuvva*) iddiasından çok uzak olduğunu yemin ile te'min eder (*Futūḥāt*, III, 505); çünkü kendisine gelen „güvenilir melek, rûh" Cabrâ'îl değildir; bundan başka şerîat kuruculuk Peygamber ile sona ermiştir ve kendisi ile benzerlerine yalnız onun mirası kalmıştır. Böyle olunca, *ma'rifat*'e sâhip olan *vali* aslâ münâkaşa etmez; münâkaşa çıkaracak bir kimse ile karşılaşırsa, sözü keser (*al-Amr al-muḥkam*, s. 226).

İbn al-'Arabî'nin yalnız ilâhî bir kaynaktan aldığını söylediği *ma'rifat*'lerin başka bir çok kaynakları bulunduğu tesbit edilebilir. Bunların başında *Kur'an*'ı saymak lâzımdır. Abū Madyan'den tasvip ederek naklettiği bir söze göre, „mürîd kaşdettiği her şeyi *Kur'an*'da bulmadan, mürîd olamaz" (*R. Rūḥ al-ḳuds*, 17b). *Kur'an*'da her teferruât için bir karşılık bulamayan mürîd, âyetleri, kelimeleri ve çok zaman harfleri, söz gelişinden ayırarak, münâlandırmak mecbûriyetinde kalmaktadır. Nitekim kendisi de aynı şeyi yapmakta, belli bir siyak içinde, belli bir takım mânaları olan kelimeler alarak, bunlardan tamâmiyle serbest bir şekilde hukümler çıkarmaktadır. Nitekim bâzı sûrelerin başında bulunan ayrı harflere (*al-ḥurūf al-muḳaṭṭa'āt*) manâlar verebilmektedir. *Kur'an* yanında, hadîs, fıkıh ve diğer islâmî ilimler sâbalarında da çok geniş bilgilere sâhip idi. Bunlar ile berâber, Cunayd, eserleri hakkında ayrıca iki kitap yazdığı (bk. *Fihrist*, s. 529, nr. 39 — 40); Bayezid Bistâmi, Hallâc, Gazzâlî ve Ḳuşayrî [bk. madd.] gibi, sûfîlerin kitaplarını her zaman okuyor ve üzerlerinde düşünüyordu. Büyük sûfîlerden bilhassa karmatî-bâtînî [b. bk. ve krş. İSMAİLİLER] akîdelerin en mühim mümessili olan İbn Ḳasî'in *Ḫal' al-na'layn*'ine şerh yazdığını burada hatırlamak lâzımdır. Onun

bâtınî-felsefî düşünceleri husûsunda daha ziyâde İbn Masarra [b. bk.]'nin te'sirinde kaldığı iddia edilir ise de, eserlerinde buna dâir bir işârete rastlanmamaktadır. Bu büyük sûfînin kendinden sonra bütün sûfîlik cereyanlarındaki te'sirine bakılırsa, İbn al-'Arabî üzerinde ancak dolayısı ile bir te'siri olduğu kabûl edilebilir.

İbn al-'Arabî'nin bilgilerinin kaynakları hakkında verilen bu izahatı tamamlamak için, bir de islâm, yâni aristo-yeni eflâtuncu yunan felsefesini zikretmek lâzımdır. Gerçekten hâl tercümesinde İbn Ruşd ile münâsebeti ve onun hakkında beslediği iyi kanâat görülmüş idi. Eserlerinde diğer bir feylesûftan bahsetmiyorsa da, msl. Ġazzâlî ve Suhravardî (bk. *Kaşf al-naşā'iḥ*) gibi, onları reddetmek yoluna gitmeyip, bil'akis onların da sözlerinde bâzı gerçekler bulunabileceğini kabûl ediyor. Eserlerinde görülen Allah telakkisinde, tecellîler ve heyûlâ nazariyesinde v.b. islâm feylesûflarının, bilhassa İḫvân al-ṣafā'nın *Rāsā'il*'i ile Fārābî [b. bk.] yolu ile gelen yunan felsefesinin te'siri pek açıktır. Hattâ *Kitāb il-tadbīrat al-ilāhiya fi iṣlāḥ al-mamlakat al-insāniya* (nşr. H. S. Nyberg, Leiden, 1919)'sini bakîm Aristotalis'in İskender için yazdığı *Sirr al-asrār* tarzında kaleme aldığını, bir nevî iftihar ile söyler (bk. *Fihrist*, s. 528, krş. *GAL*, I, 203; *Suppl.*, I, 364). Ancak sözde Aristo'ya âit bu eseri zikretmesi de, muhakkak olarak bildiği İbn Ruşd'ün mevsûk eserleri yanında, bu gibi mevsûk olmayan eserlere daha çok kıymet verdiğini de isbat eder. İbn al-'Arabî'nin bunlardan başka bir de Endülüs ve Magrib'de çok yaygın olan türlü tılsımlar hakkındaki inanışlarından da tasavvuf düşüncelerinde bol-bol istifâde ettiğini ilâve etmek lâzımdır.

İşte bu kadar çeşitli kaynaklardan gelen bilgiler, *Kur'ān*'dan gelenler müstesnâ, İbn al-'Arabî'nin düşünüş çerçevesi içinde, birbiri ile iyice uzlaştırılmış ve karıştırılmış bir vaziyette değil, hepsi aynı değerde, esâs bakımından birbirlerinden çok ayrı oldukları hâlde, birbirlerine tekabül eden aynı unsûrlar gibi, yan-yana yer almış bulunmaktadır. Bu hâlin ilk neticesi, çok çeşitli kaynaklardan gelen ve ayrı delâletleri bulunan ıstılah ve tâbirlerin, fark gözetilmeden, benzer yerlerde, aynı mânada kullanılmasıdır. Onun nazarında *al-ḥaḳīḳat al-muḥammadiya* („Muhammed gerçeği"), *ḥaḳīḳat al-ḥaḳā'iḳ* („gerçekler gerçeği"), *al-'aḳl al-awwal* („ilk akıl"), *al-'Arş* („Arş"), *al-rūḥ al-a'ẓam* („en büyük rûh"), *al-insān al-kāmil* („kâmil insan"), *al-barzaḫ*, *al-hayūlā*, *al-rūḥ*, *al-ḳuṭb* v.b. hep aynı mânadadır ve birbirlerinin yerine kullanılabilir. İbn al-'Arabî bu tâbirleri bâzan da asıl mânaları ile kullanmaktadır. Bunun neticesi olarak, eserlerinin anlaşılması son derecede güçleşmektedir.

İbn al-'Arabî'nin tasavvufî kanâati, bâzı yönleri ve umûmî görünüşü ile, böylece hulâsa edildikten sonra, daha yakından şöyle izah edilebilir: bâtınî-karmatî akîdelerde olduğu gibi, Allah bütün vasıflardan, insanların tasavvur edebilecekleri bütün husûsiyetlerden münezzeh bir varlıktır. Allahın bu hâline (İbn al-'Arabî böyle yerlerde *ḥażrat* „kat" tâbirini kullanır) *vaḥdat* hazreti, *ḥażrat al-ġayb al-muṭlaḳ*, *lāhūt lā ta'ayyun* âlemi („varlıkların belli birer sûret ve şekil almadıkları âlem"), *'amā' muṭlaḳ* („mutlak ince bulut", bundan bahseden hadîs için bk. İbn al-Aşîr, *al-Nihāya*, Kahire, 1322, III, 147 ve al-Rāġib al-İşfahānî, *Ġarīb al-Ḳur'ān*, III, 153 v.d.), *vucūd muṭlaḳ* („mutlak varlık"), *umm al-kitāb* („ana kitap") v.b. demektedir. Allah burada âdetâ hiç bir varlık ile ilgili değildir ve bilinmemektedir. Bu her şeyden münezzeh ve müstağnî olup, varlığı zarûrî (*vācib*) ve gerçek (*ḥaḳḳ*) olan Allahtan varlıkları birer gölge veya ayna içindeki akis gibi olan diğer varlıkların (*mawcūdāt*) çıkışı (*ṣudūr*) ve bu çıkışın türlü merhaleleri (*tartīb*) İbn al-'Arabî'nin eserlerinde son derece dağınık ve karışık bir şekilde anlatılmış ve bunlar, hepsi aynı neticeye varmak üzere, türlü şekillerde hulâsa edilmiştir. Burada İbn Ḫaldūn'un *Şifā' al-sā'il li-tahẕīb al-masā'il* (nşr. M. Tāvît al-Ṭancî, İstanbul, 1957, Ankara üniver. ilâh. fak. yayın., nr. XXII)'inde ve bursalı İsmail Hakkı'nın *Lubb al-lubb* (İstanbul, 1285; bu eser bâzılarınca Niyāzî Mişrî'ye isnât edilmektedir, bk. *Osmanlı müellifleri*, I, 174)'ünde verdikleri hulâsadan istifâde edilecektir.

Vaḥdat'teki Allahtan *aḥadîya* („bir olma") ve *vāḥidîya* („birlik") hâsıl olmuştur. Bunlar ayrı varlıklar olmayıp, vahdetin iki görünüşünden ibârettir; çünkü vahdet çokluk (*kaṯrat*) ve yönler olmaması cihetinden *aḥadiyat*, gerçekler (*ḥaḳā'iḳ*) bakımından da, *vāḥidiyat*'tir. Vâhidiyetin ahadiyete nisbeti dışın (*ẓāhir*) içe (*bāṭin*), görünen şeyin (*şahāda*) gizliye (*ġayb*) nisbeti gibidir. Zâtın aynı (*'ayn al-ẕāt*) olan bu vahdet, gizlilik ve meydana çıkma arasında, kendi-kendine konuşan bir kimse gibidir ve meydana çıkmasının ilk merhalesi kendi nefsi için meydana çıkıştır ve bununla ilgili olan husûs, kendi-kendisi ile konuşmasından dolayı, kemâl isimleridir. Başka tâbirleri ile, en mukaddes zâtın görünüşlerinin (*tacalliyāt*)

ilki kendi nefsinedir. Bu düşünüş İbn al-'Arabî'yi yeni-eflâtunculardan bir dereceye kadar ayırır; çünkü bunlar ilâhî zâtın bir taşmasından (*fayż*), kendi varlığı içinden çıkış gibi bir hâlden bahsederler; hâlbuki İbn al-'Arabî'ye göre, görünüşler (*tacalliyāt*) ilâhî zâtta, onunla ve onun içindedir. İbn al-'Arabî bu tecellîleri izah için, başka sûfîlerin de kullandığı, fakat hiç bir „senedi" olmayan, yâni tamâmiyle uydurma olan (bk. *Şifā' al-sā'il*, s. 60, not 1) bir hadîse dayanır: „Gizli bir hazîne idim, bilinmek istedim; bilineyim diye varlıkları yarattım". Böylece Allahın bilinmek ihtiyâcının bir neticesi olan tecellîlerin ilk merhalesi, diğer tecellîleri icâp ettirir. Şöyle ki, bu tecellîlerde kemâl vardır; kemâl de lâzım olanın, lâzım olduğu gibi, meydana çıkmasını gerektirdiğinden, bu *kamāl îcād*'ı ve meydana çıkmağı gerektirir. Ancak bu gereklilik, çokluğun olmaması olan *aḥadîyat* değil, meydana çıkış yeri (*maẓhar*) olan *vāḥidîyat* itibârı iledir. Vâhidiyetin kemâli ikiye ayrılır: bir defada Allahın görüşünde (*şuhūd*) bir tek zât (*'ayn*) olarak meydana çıkması bakımından, *kamāl vicdānî*'dir; varlığa iniş (*tanazzul*), gerçeklerdeki tafsilât ve ayrı-ayrı varlıkları toplayan *barzaḫ* olması bakımından ise, *kamāl asmā'î*'dir. Bunlar mânalar âlemi (*'ālam al-ma'ānî*), ince bulut katını (*ḥaẓrat al-'amā'*) meydana getirir ki, bu âleme Muhammed gerçeği (*al-ḥaḳîḳat al-muḥammadîya*) ve *'ālam al-barzaḫ* da denilir. Bu kat, çokluk ve tafsilât bakımından, bir takım sıfatlardan ibâret olan yedi isim gerçeğini (*ḥaḳîḳat*) içine alır. Bunların en geniş olanı canlılık gerçeği, sonra nebî ve peygamberlerin, sonra âlemde her zaman Allahın bakışına (*naẓar*) mevzû teşkil eden kutublar (*aḳṭāb*) ve *ġavs*'leri meydana getiren „Muhammedî" kâmillerin gerçeği ile, 7 kişiden ibâret olup, biri yerinden hareket ettiği zaman, oraya kendi biçiminde (*ṣūrat*) bir *casad* veya *badal* bırakan ve bundan dolayı ayrıldığı anlaşılmayan 7 kişiden müteşekkil yedi *abdāl* (veya *budalā'*) gerçeğin ihtivâ eder. Bunların hepsi Muhammed gerçeğinin tafsilâtıdır. Esâs ve menşe' olan bu gerçeklerden başka gerçekler, tecellîler ve ahadiyet zâtının *maẓhar*'ları, bir nevî tertip içinde, meydana çıkar, nihâyet bu âlemden ibâret olan duygular ve görüş âlemi (*'ālam al-ḥiss va 'l-şuhāda*) hâsıl olur.

Yarılma (*faṭḳ*) âlemi de denilen bu son âleme, bir taraftan Allaha (*Ḥaḳḳ*), diğer taraftan oluşa (*kavn*) mensup olan gerçeklerin âlemleri (*'avālim*) ve katları (*ḥaẓarāt*) denilir. Gök katını tâkip eden kat *habā'* (Allahın âlemin sûretlerini verdiği madde; bu husûsta *tuḳussāt*, *hayūlā* gibi felsefe tâbirlerini de kullanır) âlemidir. Buna benzer (*miṣāl*) mertebesi de denilir. Bundan sonra, sıra ile, *'arş*, kürsî, yine sıra ile, felekler (tabi'i Batlamyus'a göre), unsurlar âlemi ve son ve gâyesine kadar, terkip âlemi gelir. Bunlar, toplayıcı (*cāmi'*) *barzaḫ* âlemindeki tafsilâtlı zâtları bakımından, Allaha (*Ḥaḳḳ*) mensuptur ve kapanma (*ratḳ*) âleminde bulunmaktadır; oluşa (*kavn*) nisbet edilince ve meydana çıkacak bir yerde (*maẓhar*) tecellî edince, yarılma (*faṭḳ*) âlemindedirler (bk. *Şifā' al-sā'il*, s. 59 v. dd.). Bütün bunlar, daha açık bir tasnîf ile, „beş kat" (*al-ḥaḍarāt al-ḫams*), içinde toplanmıştır: 1. türlü bakımlardan mutlak gizlilik katı, *'ālam lā ta'ayyun*, *lāhūt* âlemi v.b.; 2. ceberût âlemi, ilk taayyün, ilk tecellî, ilk cevher, Muhammed gerçeği, en büyük *barzaḫ*; 3. *malakāt*, ikinci taayyün âlemi, *sidrat al-muntahā*, *amr* ve küçük *barzaḫ* âlemi v.b.; 4. kat *miṣāl* âlemi veya mukayyed misâl âlemi; 5. mutlak görme (*şahādat* âlemi), ve his âlemi, *mulk*, *nāsūt*, yaratma. Bu beş kattan ilk dördü gizlilik (*ġayb*) âlemi olarak, 5. görme ve duygu âleminin mukabilidir. Bunların hepsi bir deniz ile onun dalgaları gibidir ki, asıl varlık denizdir ve dalgaların ayrıca varlıkları yoktur. Bunlar Allahın *kun* („ol", bk. *Kur'an*, II, 117; III, 47 v.b.) emri ile bir anda ve hep birden zuhûr etmiştir. Görüldüğü üzere, bu âlemler yoktan var olmuş değil, Allahın varlığından ve bu varlıkta var olmuştur; çünkü „ne yok var olur ve ne var yok olur" (*Lubb al-lubb*, s. 13 v. dd.). Bu katların hepsi sanki „kâmil insan" [b. bk.]'ı meydana getirmek için hareket eder. Kâmil insan bütün diğer katları içine alır; Allahın diğer adları yanında, en büyük adı (*ism a'ẓam*) gibidir. Başka bir tâbir ile, kâmil insan büyük âleme (*'ālam kebîr*) karşılık, onu bütün teferruâtı ile içine alan küçük âlemdir (*'ālam ṣaġîr*). Allah, bütün azameti ile, yerlere ve göklere sığmadığı hâlde, kâmil insanın gönlüne sığar. Yukarıdan beri anlatılan katların hepsi birbirlerinin aynaları gibidir; kâmil insan ise, hepsinin, bilhassa Allahın aynası gibidir. Kâmil insan derecesine gelmiş kimsenin bir husûsiyeti de her hangi bir itikad ile bağlı olmamasıdır. Mezhepsiz ve itikatsız değildir; fakat kimsenin itikadını redd veya inkâr etmez; çünkü bunların hepsinin Allahın bir adının tecellîsi ve bu bakımdan gerçek olduğunu bilir (*Lubb al-lubb*, s. 11—21). Böylece Allahın bütün isimleri ve sıfatları ile kendinde tecellî ettiği varlık yalnız kâmil insandır. Bu bakımdan kâmil insan, yaratılışın *ġā'i* illetidir; onunla Allahın varlığı gerçek hâle gelir. „Allahın varlığı insan varlığı

için zarûrî ise, insanın varlığı da Allahın zâtini meydana çıkarmak için mutlaka elzemdir" (bk. mad. İNSÂN-I KÂMİL; *Fatūḥāt*, III, 312 v.d.; *Tāc al-tarâcim*, Ayasofya kütüp., nr. 4817/3, 70b v.d.; H. H. Schäder, *Naẓarîyāt al-insān al-kāmil 'inda 'l-maslimîn*, arap. trc. 'A. Badavî, *al-İnsān al-kāmil fi 'l-islām*, Kahire, 1950, s. 1—78, bilhassa s. 45—53; L. Massignon, *al-İnsān al-kāmil fi 'l-islām va aṣālatuhu 'l-nuṣārîya*, göst. yer., s. 81—108); — Çok kısaltılarak verilmiş olan bu hulâsa göstermektedir ki, İbn al-'Arabî'nin *ḥaḍarāt* ve varlıklarının meydana çıkış tertibi yeni-eflâtûncu feylesûfların ve dolayısı ile bâtınîlerin telakkîlerine, esas bakımından, uymaktadır. Ancak kendisi bunlara, yukarıda gösterildiği üzere, tamâmiyle boş muhayyile mahsûlü olan sayısız teferruât ilâve etmiş, bâzan da bunları bir takım şekiller ve dâireler ile izaha çalışmıştır (bk. *al-Futūḥāt* ve *İnşā' al-davā'ir*).

İnsanın dünyaya gelmesi, kemâl derecesine ulaşması v.b. bir takım yolculuklar (*asfār*, müfr. *safar*) şeklinde düşünülmüştür. Bu yolculuklar, teferruât bakımından, sayısız ise de, esâs olarak üçe ayrılabilir: 1. ilk yolculuk, Allahtan yolculuk (*safar 'an 'llāh*). bir kimsenin gerçeğinin yukarıda anlatılan vetîre ile, Allahtan çıkarak, bütün âlemleri dolaştıktan sonra, insan hâlini almasıdır. Bu takdirde Allahtan başlayan, Allaha varacak olan ve dâire şeklinde düşünülen bir yolun yarısı geçilmiş ve Allahtan en uzak noktaya gelinmiş olur. 2. yolculuk Allaha yolculuktur (*safar ila 'llāh*). İnsan, bir yol göstericinin yardımı ile, mânevî bir yolculuk yaparak, akl-ı külle veya Muḥammed gerçeğine gelir. Bu takdirde velîlik mertebesine erişmiş olur. Bu yolcu (*sālik*), tekrar küllî akla v.b. kavuştuğu için, eriştiği yere *maḳām al-cam' ba'da 'l-tafrika* („ayrılmadan sonra birleşme yeri") denilir. 3. yolculuk Allahta yolculuk (*safar fi 'llāh*) olup, Allahtan ayrılarak (*sayr 'an 'llāh*), Allah ile ebedîyen bâkî kalmadır (*baḳā' bi 'llāh*). İlk iki yolculuğun sonu var ise de, üçüncüsü sonsuzdur. Bu mertebeye gelen yolcu artık yalnız adâlet, doğruluk ve iffet ile hareket eder, şerîatin emirlerinden yalnız farz olanları yerine getirir, dıştan halk ile berâberdir, içten ise, Allah iledir (bk. *Kitāb al-asfār*; *Kitāb al-isfār 'an natā'ic al-asfār*, *Lubb al-lubb*, s. 21—26).

İbn al-'Arabî her kesin bu mertebeye erişebileceğini kabûl etmez. İnsanları *'avāmm* ve *ḫavāṣṣ* olmak üzere, ikiye ayırır. Alel'âde insan dünyada kendi varlığının icâplarını yerine getirir, onunla diğer varlıklar arasında hiç bir fark yoktur. Seçilmiş olanlar ise, yukarıda izah edilen 2. ve 3. yolculukları yaparak, ilâhî bilgiye, sonsuz hazza ulaşmağa ve Allahı görmeğe muvaffak olacaklardır. Ancak bunun bir takım şartları vardır ki, bir kısmını Allah yolunun yolcusu (*sālik, murîd*), diğerlerini de ona yolu gösterecek olan *şayḫ* yerine getirmelidir. İbn al-'Arabî büyük eserlerinde izah edilen bu şartlara dâir ayrıca risâleler de yazmıştır. Şeyhin vazîfeleri bilhassa *al-Amr al-muḥkam al-marbūṭ fî mā yalzam ahl ṭarîḳ Allāh min al-şurūṭ* (İstanbul, Cavâib, 1302; *al-Taḥfot al-bahîya*, s. 222—228)'ta izah edilmiştir. İbn al-'Arabî, diğer sûfîler gibi, şeyhe büyük bir ehemmiyet verir. Ona göre, Peygamberin de şeyhi var idi ve bu Cabrā'îl idi. Peygamber için Cabrā'îl ne ise, bir mürîd için de şeyh odur. Şeyhler âlemde Allahın nâibleridir, zamanlarında peygamberler ne ise, şeyhler de odur; ancak yeni bir şerîat getiremezler, şerîati peygamberden miras olarak alırlar. Vazîfeleri umûmiyetle şerîati korumak, husûsiyetle gönülleri muhâfaza edip, din âdâbını gözetmektir (*Futūḥāt*, II, 406 v. d.). Şu kadar var ki, şeyhlik bir gâye değildir, şeyh de kendinde olmayanı — ki bunun sonu yoktur — Allahtan ister. Şeyhler gökten gelen duygu ve ilhamların (*ḫavāṭir*) şeytan, melek veya tanrıdan gelenlerini bir birlerinden ayırabilmelidir v.b.

İbn al-'Arabî mürîd ve sâlikler hakkındaki düşüncelerini de büyük kitaplarından başka bilhassa *Tuḥfat al-safara ilā ḥaḍrat al-barara* (İstanbul, 1300; trk. trc. M. Sâlim, İstanbul, 1303) ve *Ḥilyat al-abdāl* (trk. trc. Enver, İstanbul, 1306) adlı risâlelerinde, türlü bakımlardan, geniş bir şekilde izah etmiştir. Burada bahis mevzûu olan şartlara yalnız sâlik değil, aynı zamanda gerçeği gören (*muḥaḳḳik*) sûfînin de riâyet etmesi lâzımdır. Bunlara göre, 4 şarta dikkat edilmelidir: 1. sessizlik, konuşmamak (*ṣamt*), yâni dil ile bir şey söylememek, yoksa kalp dâimâ *ẕikr* ile meşgûl olmalıdır; 2. insanlardan uzaklaşma (*'uzlat*), mürîdlerde cisim ile, muhakkiklerde kalp ile, zîra bu sonuncular halk arasında bile, onlardan ayrı dırlar ve kalpleri Allaha yöneltilmiştir; 3. açlık (*cū'*), mürîdlerde irâdelerine bağlı olup, ifrât derecesinde olmamalıdır; muhakkiklerde ise, zarûrîdir; çünkü onlar yemek yeseler de açtırlar ve 4. uykusuzluk (*sahar*), gözün ve kalbin uyanık olmasıdır (*Ḥilyāt al-abdāl*).

Bunlara riâyet eden sâlik, *Tuḥfat al-safara*'de izah edildiği üzere, tövbe ile iyi niyete (*iḫlāṣ*) riâyet ederek, zikrederse, gönlünde ilâhî bir vergi olan sevgi (*muḥabba*) uyanır Bu ihtirastan şevk ve ünsiyet hâsıl olur; nihâ-

yet nefsânî istek ve arzu (*şahva*) ile hiç bir ilgisi olmayan aşk (*'işḳ*) derecesine varılır. Aşk, ona göre, vücut zayıfladığı zaman daha çok kuvvetlendiği için, yalnız rûha âit bir duygudur ve insanı Allaha götüren en kuvvetli sâiktir. İbn al-'Arabî nefs ve rûh aşklarını bir birlerinden ayrı iki şey olarak gösteriyor ise de, *Fuṣûṣ* (bk. fas. s. 28)'ta bu ikisini açıkça bir birine karıştırmaktadır. Böyle amel ve duygular ile Allah yolunda ilerileyen sâlik kendinde değişen, gidip gelen bir takım hâller (*ḥâl*, cem. *aḥvâl*) görür; bâzıları devamlı olur ki, bunlara o zaman „durulan yer" (*maḳâm*) veya konak (*manzil*) denilir. Bir sâlik, Allah içinde yok (*fânî*) oluncaya kadar, böyle binlerce ve binlerce makamlardan geçer ki, İbn al-'Arabî bunların bir kısmını *Fatûḥât*'ında saymıştır. Sâlik, mürîd veya muhakkik, her makam veya menzilde, bunun derecesine göre, bir takım ilâhî bilgilere (*mâ'ârif*, mfr. *ma'rifa*) nâil olur. Bu esnâda insanın beşerliği meleklik, kulluğu (*'abâdiyat*) efendilik, aklı güzellik, içi (*bâṭin*) dış (*ẓâhir*) olur v.b.

İbn al-'Arabî, yukarıda anlatılan terbiye (*riyâżât*) sırasında meydana çıkan rûhî hâlleri de, gâlibâ bizzat kendi rûhî tecrübelerinin tasviri olarak, anlatmaktadır (*Tuḥfat al-safara*, s. 23 — 34). Sâlik ilk önce bir takım rüyâlar görür; derecesine göre, türlü hayvanlar, tabiat manzaraları, v.b. Gönül iyice temizlenip, parlatıldıktan sonra, gizlilik (*ġayb*) âleminin nûrları, yıldızlar, ay ve güneş şekillerine bağlı olarak görünür; en sonunda mücerret bir nûr hâlinde kendini gösterir. Bundan sonra Allah ile kul arasındaki perdeler (*ḥucub*, mfr. *ḥicâb*), yâni Allahın gürünmesine mâni olan Allahtan gayri şeyler (*mâ sivâ, mâ siva 'llâh*) açılır. Rûh nefis paslarından tamâmiyle arınınca, melekler görünür, sonsuz âlemler gözünün önüne serilir (*muşâhada*), o vakit, zaman kaydı olmadan, geçmişte, hâlde ve gelecekte olan şeyleri görür ve bilir. Bundan sonra yine türlü derecelerde Allah görünür (*tacallî*). En nihâyet sâlik kendi nefsinden tamâmiyle sıyrılıp (*insilâḫ*), Allaha erişir (*vaṣl*). Ancak bu erişme bir cismin veya arazın diğerine erişmesi gibi olmayıp, sâlikin, esâsen aynı olduğu zât içinde tamâmiyle eriyip-kaybolmasıdır (*istiġrâḳ*). İbn al-'Arabî'nin kendi rûhî tecrübelerinin riyâsız, samimî ve doğru bir şekilde anlatılmasından ibâret olan bu tasvirlerinin şe'nî mâhiyeti hakkında bk. yukarıda hâl tercümesi.

IV. Te'sirleri. İbn al-'Arabî'nin yukarıda hulâsa edilen fikirleri, daha hayatında bir takım aksül'amellere sebep olmuş idi. Mısır'a bir seyâhatinde (bu her hâlde ilki olmayacaktır, yk. bk.), fikirlerinden dolayı halk onu öldürmek istemiş ise de, Abu 'l-Ḥasan al-Bacâ'î'nin yardımı sâyesinde, bu tehlikeden kurtulmuştur (*Nafḥ al-ṭîb*, I, 580). Bunun dışında, fikirlerinden dolayı hayatında her hangi bir tâkip veya tecâvüze uğradığı bilinmiyor. Bunun sebebi, Anadolu'da şeyh Macd al-Dîn İsḥâḳ, Şam'da al-Zakî-oğulları ile Eyyûbî hukümdar ve şehzâdelerinin kendisini koruması idi. Yoksa büyük bir fıkıh ve hadîs âlimleri zümresinin onu küfür ile ithâm edecek kadar ileri gitmiş oldukları muhakkaktır.

İbn al-'Arabî, öldüğü zaman, bir tarîkat kurmuş değil idi. Fikirlerini benimsemiş olanlardan İsmâ'îl al-Tûnusî, Abu 'l-Ḳâsim al-Bûnî, İsmâ'îl b. Savdakîn (ölm. 646=1248; bunlar için bk. *G A L*, *Suppl.*, I, 802) hayatının mühim bir kısmını onun hizmetinde geçiren 'Abd Allâh Badr al-Ḥabaşî (yk. bk., şeyhinden duyduğu düşünceler hakkındaki *ol-İnbâh 'alâ ṭarîḳ Allâh*'ının bir nüshası Emânât hazînesi kütüp., nr. 1724/27.'de bulunmaktadır) v.b. gibi talebeleri de bir tarîkat veya teşkilât kurmadılar. En kıymetli talebesi Şadr al-Dîn al-Ḳônavî (ölm. 672=1263; bk. *G A L*², I, 585; *Suppl.*, I, 807 v.d.; bir de *Şarkiyat mecm.*, II)'nin eserleri ile Konya'daki hankahı, İbn al-'Arabî'nin fikirlerinin bütün islâm âleminde yayılmasını te'min eden bir kaynak vazifesini gördü. Moğul istilâsından kaçarak veya başka sebepler ile Anadolu'ya gelen mühim sûfîler arasında, arapçayı iyi bilen ve aynı zamanda bu büyük ve geniş düşünceyi anlayabilecek olanlar Şadr al-Dîn hankahında toplandılar. Bunlar arasında Şadr al-Dîn'den *Fuṣûṣ* şerhini dinledikten sonra, onun bir nevî farsça hulâsası ve şâirâne ifâdesi olan *Lama'ât*'ı yazan büyük şâir 'Irâḳî (ölm. 686/1287; bk. H. Ritter, *Philologika*, VII, *Der Islam*, 1933, XXI, 95 v. dd.)'yi en başta anmak lâzımdır; çünkü bu eser ile İbn al-'Arabî'nin fikirleri bir taraftan şarkî İran'a kadar gitmiş (bk. Câmî, *Lavâyiḥ*, *Lama'ât*'ın bir nazîresidir), diğer taraftan Anadolu'da edebiyat sâhasında devamlı izler bırakmıştır. Şadr al-Dîn'in mühim talebeleri arasından *Fuṣûṣ*'a bir şerh yazmış olan al-Mu'ayyad b. Maḥmûd al-Candî (ölm. 690=1291 sıralarında; *G A L*², I, 588) ile İbn al-Fâriż'in *Tâ'îya*'sını şerbederken, İbn al-'Arabî'nin bütün düşüncelerinin en mükemmel hulâsasını vermiş olan Sa'd al-Dîn al-Farġânî (ölm. 699=1299; *G A L*, *Suppl.*, I, 812; bk. bir de A. Ateş, *T M*, VII/VIII, cüz II, 112 v.d.)'yi de zikretmelidir.

Aynı sıralarda İbn al-'Arabî'nin tasavvufu Yemen'de, bilhassa Zabîd şehrinde,

pek yayılmış bulunuyordu. Büyük bir aleyhdarı olan İbn al-Aḥdal'e inanmak lâzım gelirse, bunlar varlık birliği nazariyesini kaba bir şekilde tefsir ederek, ahlâk ve din ile uzlaşmasına imkân olmayan çeşitli kötü hareketlerde bulunmaktan geri durmuyorlardı (bk. İbn al-Aḥdal, *Kaşf al-ġiṭā'*, Reisülküttâb kütüp., nr. 497, 139ª v. dd. Bu nüshayı bize M. T. Tancî haber vermiştir). Bundan dolayı bâzı fakîh ve kadılar İbn al-'Arabî ve bilhassa *Fuṣūṣ al-ḥikam* hakkında, bir takım sualler tertip ederek, bunu islâm ülkelerindeki büyük âlimlere göndermişler ve bu husûsta fikirlerini almak istemişlerdi. Bu suâlleri cevaplandıran VII.—VIII. (XIII.—XIV.) asırlar âlimleri aleyhte hüküm vermişler ve yahut İbn al-Aḥdal yalnız aleyhte olan fetvâlarını kaydetmiştir. Bunlar arasında İbn Taymîya (ölm. 652=1254, *GAL*, I, 199; b. bk.), Taḳî al-Dîn al-Subkî (ölm. 745=1344; *GAL*, II, 86) ve Badr al-Dîn İbn Camā'a (ölm. 767=1366; *GAL*, II, 72) zikredilebilir (*ayn. esr.*, 131ᵇ—139ª). 'Abd al-Laṭîf al-Su'ûdî (ölm. 736=1336; *GAL*, II, 9)'de *Bayān ḥukm mā fî kitāb al-Fuṣūṣ min al-ʿtiḳādāt al-fāsida* (Fâtih kütüp., nr. 2266)'yi yazmıştır. Bunlar İbn al-'Arabî'nin fikirlerinin bid'at ve sapkınlık, *Faṣūṣ*'un her kelimesinin küfür olduğu, yalnız buna inananların değil, bunu beğenenlerin de kâfir olacağı hakkında açık fetvâlar vermişlerdir.

Buna benzer bir takım suâller münâsebeti ile İbn al-'Arabî'nin tasavvufî fikirlerini etraflı bir şekilde ele alarak, tahlil eden ve din ve umûmiyetle düşünce bakımından mânasızlığı neticesine varan meşhûr tarihçi İbn Ḫaldûn (ölm. 808 = 1406; b. bk.), yukarıda anılan *Şifā' al-sā'il*'ini yazmıştır. Ayrıca kaleme aldığı ve eserin mezkûr neşrinin sonunda bir sûreti bulunan fetvâsında, İbn al-'Arabî'nin adını zikrederek, eserlerinin açık küfür, çirkin bid'at'ler ile dolu olduğu, *al-Fuṣūṣ* ve *al-Futūḥāt al-Makkiya* gibi eserlerin ateşle yakılması, su ile yıkanması ve bu suretle maddelerinin de ortadan kaldırılması icâp ettiği hukmünü vermiştir (*Şifā' al-sā'il*, s. 110 v.d.). Her hâlde bütün bu fetvâlara rağmen, İbn al-'Arabî'nin düşünceleri taraftar bulmakta devam etmiş olacak ki, İbn al-Aḥdal (ölm. 855 = 1451, bk. *GAL*, II, 185; *Suppl.*, II, 238 v.d.) *Kaşf al-ġiṭā' ʿan ḥaḳā'iḳ al-tavḥîd va ʿaḳā'id al-muvaḥḥidîn ... va bayān ḥāl İbn ʿArabî va atbāʿihi 'l-mārikîn*'ini, az sonra da, İbrâhîm b. 'Omar al-Biḳā'î (ölm. 885 = 1480, bk. *GAL*, II, 142) *Tanbîh al-ġabî ʿalā takfîr İbn al-ʿArabî*'sini yazmıştır. Bu sırada onu kimsenin müdâfaa ettiği görülmüyor. Ancak haylı sonraları al-Suyûṭî (ölm. 911 = 1505; b. bk.) küçük bir risâle olan *Tanzîh al-ġabî*'sini, 'Abd Allāh b. Maymûn al-İdrîsî (ölm. 917 = 1511; *GAL*, II, 123), *Kitāb al-radd fî munkiri 'l-Şayḫ al-Akbar*'i yazdı. Yavuz Sultan Selim, Mısır dönüşünde, İbn al-'Arabî'nin türbesini tâmir ettirirken, Kemâl Paşa-zâde [b. bk.] onun lehinde bir fetvâ verdi. Metni türbe duvarına asılmış olan bu fetvâda, onun büyük bir sûfî ve âlim olduğunu, bir kısım düşüncelerinin mânâsını anlamayanların hakkında menfî hüküm vermelerinin doğru olmadığını, bu gibi hâllerde hükümdarın müdâhalesinin dînen zarûrî bulunduğunu söylemesi (tam metin için bk. İbn al-'Imâd, *Şaẕarāt al-ẕahab*, V, 195) üzerine, bu sâhalarda tesâdüf edilen aleyhteki cereyanlar yatışmış görünmektedir. Onu müdâfaa eden en büyük eserler de bundan sonra yazılmıştır: al-Şa'rānî (ölm. 973 = 1565; *GAL*, II, 335), *al-Ḳavl al-mubîn fi 'l-radd ʿan Muḥyi 'l-Dîn* ile 'Abd al-Ġanî al-Nābulūsî (ölm. 1143=1731; *GAL*, II, 345 v.dd.), *al-Radd al-matîn ʿalā muntaḳiṣ al-ʿārif Muḥyi 'l-Dîn*. Buna muvâzi olarak, *Akbarîya* denilen ve son zamanlara kadar devam eden 7 tarîkat kurulmuştur (teferruat için bk. Kamâl al-Dîn Muḥammed al-Ḥarîrî, *Tibyān vasā'il al-ḥaḳā'iḳ*, İbrâhim Efendi kütüp., nr. 430—432, I, 86ª — 101ª; III, 264ª).

İbn al-'Arabî'nin fikirleri yukarıda gösterildiği üzere, Şadr al-Dîn'in Konya'daki dergâhı vâsıtası ile İran'a da yayılmış, oradan Hindistan'a geçmiştir. Bu sâhalardaki büyük taraftarları arasında *Lavāyiḥ*'i, arapça *Şarḥ al-Fuṣūṣ*'u ve farsça *Şarḥ Naḳş al-Fuṣūṣ*'u ile meşhûr şâir Câmî (ölm. 898 = 1493; b.bk.) birinci yeri işgâl eder. Ancak bu sâhalarda da aleyhte olanlar yok değil idi. Nitekim Sa'd al-Dîn al-Taftazânî (ölm. 791 = 1389; *GAL*, 215) *Fuṣūṣ*'a karşı *al-Radd va 'l-taṣnî' ʿalā kitāb al-Fuṣūṣ*'u yazdığı gibi, aynı gâye ile 'Alâ' al-Dîn Muḥammed al-Buḫārî (ölm. 848 = 1437) *Faṣîḥat al-mulḥidîn va naṣîḥat al-muvaḥḥidîn* (bir nüshası Ayasofya kütüp., nr. 1971)'i yazdı. Azerbaycan havâlisinde ise, kâfir mânasında kullanılan *Fuṣūṣ*'î („fuşûşu") tâbiri çıkmıştır. İbn al-'Arabî'ye aleyhdar olan kimseler bilhassa *Fuṣūṣ*'u, yakıp, tahrip ettikleri gibi, bunu okuyup izah eden şeyh İbrahim Gülşenî (ölm. 940 = 1534) ile müridleri hakkında da çeşitli ithâmlar ileri sürmüşlerdir (bk. Muḥyî, *Manāḳib-i İbrāhîm Gulşanî*, doçent Tahsin Yazıcı'ya âit husûsî nüsha, s. 34 v.d., 64 v.d.).

Bu fikirlerin Anadolu'da yayılması çok geniş ve derin olmuştur. Bundan dolayı burada ancak en mühim vâkıalar zikredilebilecektir. Şadr al-Dîn'in talebeleri, bu fikirleri Anadolu'nun

türlü şehirlerinde yaydılar; bilhassa yeni kurulmakta olan osmanlı medreselerinde ders olarak bile okuttular. Bu sâhada ilk büyük birer şârih olarak Dâvûd al-Ḳayṣarî (öl. 751=1350; *G A L*, II, 231), Ḳuṭb al-Dîn İzniḳî (öl. 885 = 1480: *Osmanlı müellifleri*, I, 159) ve Yazıcı-zâde Mehmed (öl. 855 = 1451; *Osmanlı müellifleri*, I, 194) sayılabilir. X. (XVI.) asır, bu fikirlerin galebesi bakımından, çok dikkate değer. Kemâl Paşa-zâde yukarıda anılan fetvâsını verdiği gibi, Edirne'de al-Şaiḫ al-Makkî, Selim I. için *al-Cānib al-ġarbî fî ḥall muşkilāt Ibn 'Arabî*'sini 924 = 1518'de yazmıştır (trc. Ahmed Neylî, öl. 1161 = 1748, Hâlet Efendi kütüp., nr. 363). Fakat bunlara rağmen, İstanbul'da yerleşmiş ve 956 (1549)'da burada ölmüş olan İbrâhîm al-Ḥalabî (bk. *G A L*, II, 432) *Nı'mat al-ġarî'a fî nüṣrat al-şarî'a* (Bayezid Umûmî kütüp., nr. 3759) adlı büyük bir *Fuṣūṣ* reddiyesi yazarak, İbn al-'Arabî'yi tekfir etmiştir. 1014 (1605)'te ölen meşhûr 'Alî al-Ḳârî'nin (bk. *G A L*, II, 394) *al-Martabat al-şuhūdiya wa'l-manzilat al-wucūdiya*'si aynı mâhiyette bir eserdir. Fakat bundan sonra artık aleyhte yazılmış kitap veya risâleler görülmemektedir. Buna karşılık her asırda büyük sûfî ve şeyhlerden 5 veya 6 kişinin, başta *Fuṣūṣ* olmak üzere, İbn al-'Arabî'nin bir eserini şerh veya tercüme ettiği görülmektedir. Burada misâl olarak, Bâlî Ḫalîfa al-Şûfiyavî (öl. 959 = 1552; *Şaḳā'iḳ*, II, 168) ile hacc farîzasını edâ ettikten sonra, Şam'da İbn al-'Arabî türbesinde inzivâya çekilen ve Konya'da ölerek, Ṣadr al-Dîn'in türbesinde, onun yanına gömülen ve „şârih-i *Fuṣūṣ*" lekabı ile şöhret kazanan 'Abd Allâh Bosnâvî (öl. 1644; *Osmanlı müellifleri*, I, 43 v.dd.)'yi zikr-1054=etmek kâfîdir.

Anadolu'da İbn al-'Arabî'nin fikirlerine ancak Mevlânâ'nın fikirleri karşı koyabilirdi. Fakat *Maṣnavî*'nin iki büyük şârihi, İsmâ'îl Anḳaravî (öl. 1041 = 1631/1632; bk. *Osmanlı müellifleri*, I, 24 v.d.) ile Sarı Abdullah Efendi (öl. 1071 = 1661; *Osmanlı müellifleri*, I, 100 v.dd.) bütün *Maṣnavî*'yi, ilk harfinden başlayarak sonuna kadar, arada bir irtibat olup-olmadığına bakmadan, İbn al-'Arabî'nin varlık birliği nazariyesine göre şerhettiler. Bu suretle Mevlânâ'nın fikirleri tamâmiyle bozulmuş ve ortadan kaldırılmış (bk. A. Ateş, *Mesnevî'nin on sekiz beytinin mânası*, *Fuad Köprülü armağanı*, İstanbul, 1953, s. 37—50) olduğu gibi, Türkiye'de hâkim yegâne tasavvuf telakkîsi İbn al-'Arabî'nin telâkkîsi oldu. Varlık birliği nazariyesine istinât eden tasavvuf telakkisi, daha XIV. asırdan başlayarak, dîvân edebiyatının yegâne felsefesi hâlini almıştır. İlk dîvân şâirlerinde pek açık görülen bu felsefe, daha sonraki şâirlerde maznûnların aldığı girift mâhiyet içinde kaybolur ise de, bütün bu şâirlerde vahdet, şuhûd, ġayb, insân-ı kâmil v.b. gibi ıstılahlara, hattâ gazellerde bile, sık-sık rastlanır. XX. asırda, Türkiye'de Avrupa te'siri kökleşmeğe başladığı sıralarda bile, İbn al-'Arabî'nin itibârı azalmadı. Bu asrın başında İstanbul'da basılan bir çok metin ve tercümelerden başka, msl. bursalı Tâbir'in *Tercüme-i ḥâl ve fezâil-i Şeyh Ekber*... (İstanbul, 1329)'i, M. A. Aynî'nin *Şeyh Ekber'i niçin severim* (İstanbul, 1339)'i gibi eserler neşredilmiştir. Ancak burada kaydetmek lâzımdır ki, eserler gittikçe sathîleşmiş olup, günümüze yaklaştıkça, inanılmaz derecede fâhiş ve kaba yanlışlıklar ile dolmaktadır. Böyle eserleri yazan ve okuyanların İbn al-'Arabî'nin hangi fikirlerini anlayıp, neyini beğenerek, sevdiklerine şaşmamak kabil değildir.

Muḥyi'l-Dîn İbn al-'Arabî ortaçağ garp âleminde olduk ça müessir olmuştur. Bu te'sir açık bir şekilde hıristiyan bâtınî âlimi Raimond Lul (aş.-yk. 1235—1315) üzerinde görülmektedir (bk. Carra de Vaux, *Les penseurs de l'Islam*, Paris, 1923, IV, 223 v.dd.; J. Ribera ve M. A. Palacios'un araştırmalarına dayanarak). Bir de *isrā*'sı hakkında verdiği tasvirin, Peygamberin mirâcı hakkındaki rivâyetler ve başka bâzı eserler ile birlikte, Dante'nin *İlâhi komedya*'sına örnek teşkil ettiği ileri sürülmüştür; teferrüat ve bibliyografya için bk. M. Asin Palacios, *Islâm and the Divine Comedy* (ingl. trc. Sunderland), London, 1926, bilhassa ön söz ve s. 42—52. Bugün de Avrupa'nın bâzı „spritualiste" çevrelerinde ona karşı husûsî bir alâka duyulmaktadır.

Son olarak denilebilir ki, İbn al-'Arabî tasavvufî düşüncelerinin mâlzemesini çok çeşitli kaynaklardan almış ve bunları, mezcetmek ihtiyâcını bile duymadan, bir halita hâlinde kullanmıştır. Bunların ancak tarihî bir değeri vardır: doğru veya yanlış olup-olmadıklarını münâkaşa etmek boştur. Esâsen o da böyle bir münakaşaya girmeği, yukarıda görüldüğü üzere, aslâ kabûl etmezdi. Kendisi engin bir muhayyileye, sonsuz bir zekâ ve hâfızaya mâlik idi; belki de gâipten haber vermek, sesler duymak v.b. gibi mûtad rûh kuvvetlerinin üstünde bir takım melekelere sâhip bulunuyordu. Duyduğu ve gördüğü hayallerin gerçek olduğuna inanmış ve bunları arap edebiyatında eşsiz bir nâsir ve şâir olarak ifâde etmiş ve başkalarına duyurmağa çalışmıştır. Onun kudreti, müsbet ilimlerin ve tekniğin iptidâî olduğu muhitlerde, büyük zekâların bile düşünme ihtiyâcını tatmin edebilecek bir felse-

fe ve düşünme mevzuu vermesindedir. Bundan dolayı fikirleri asırlarca islâm âleminin düşünmek isteyen rûhlarına gıdâ te'min etmiştir. Fakat bir az önce söylendiği gibi, bu felsefenin bugün ancak tarihî bir değeri olabilir ve İbn al-'Arabî islâm fikir tarihinde dâimâ mümtaz bir yere sâhip olacaktır. Onun asıl kudret ve değeri şiir ve nesrindedir. Fakat maalesef bu bakımdan üzerinde o kadar durulmuş değildir. Bilhassa küçük eserleri neşredildikten sonra, onun bu değeri daha açık olarak, meydana çıkacak ve kendisi hiç olmazsa en büyük bir kaç arap nâsiri arasında mevkî alacaktır. Fikirlerinin şerîat bakımından münâkaşasına gelince, halk ile berâber, delîl getirmeden ve muhâkeme yürütmeden, anne ve babasının görüp işittiği islâmiyetin bütün esâslarına inanıp, imân ettiğini, belig bir ifâde ile, *Futūḥāt*'ın başında (I, 38 v. dd.) ikrâr eden ve amel bakımından, beşinci ehl-i sünnet mezhebi ẓâhirîya [b. bk.] mezhebinden olan İbn al-'Arabî'nin eserlerinde, bilhassa *Fuṣūṣ* ile *Futūḥāt*'ta dış mânası açıkça küfür olan bir çok şeyler vardır. Fakat temkinli muhaddis ve müverrih al-Ẕahabî gibi, bunları sûfiyâne bir sarhoşluk (*sukr*) hâlinde söylenmiş sözler olarak kabûl etmek mümkündür.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. al-Ṣafadî, *al-Wāfī bi 'l-wafayāt* (nşr. Dedering), Kahire, 1958, IV, 173 — 178 (*Bibliotheca Islamica*, 6d); Sibṭ İbn al-Cavzî, *Mir'āt al-zamān* (Haydarâbâd, 1952), VIII, 736; al-Ẕababî, *Mīzān al-i'tidāl fī naḳd al-ricāl* (Kahire, 1350), III, 158 v.d.; İbn Şâkir al-Kutubî, *Fawāt al-wafayāt* (nşr. Muḥyi 'l-Dîn 'Abd al-Ḥamîd), Kahire, 1951, II, 478—482; al-Yâfi'î, *Mir'āt al-canān wa 'ibrat al-yaḳẓān* (Haydarâbâd, 1339), IV, 100 v. dd.; İbn Kaṯîr, *al-Bidāya wa 'l-nihāya* (Kahire, 1358), XIII, 156; İbn Ḥacar al-'Asḳalânî, *Lisān al-mizān* (Haydarâbâd, 1331), V, 311 — 315; İbn al-Vardî, *Tārîḫ* (Kahire, 1285), II, 336; İbn Taġrîbirdî, *al-Nucūm al-ẓāhira*, VI, 329 v.d.; İbn al-'İmâd, *Şaḏarāt al-ḏahab*, V, 190 — 202; al-Ṣa'rânî, *al-Ṭabaḳāt al-kubrā* (Kahire, ts.), I, 149; Câmî, *Nafaḥāt al-uns* (trk. trc. Lâmiî), İstanbul, 1270, s. 621 — 632; Muḥammed Racab Ḥilmî, *al-Barhān al-azhar fī munāḳib al-Şayḫ al-Akbar* (Kahire, 1326, hâşiyesinde türkçeye tercümesi vârdır); M. Asin Palacios, *Mohiddin* (*Homenaje a Menéndez y Pelayo*, Madrid, 1899, II, 217 — 256); ayn. mll., *La psicologia según Mohidin Abenarabi* (*Actes du XIVième Congrès Intern. des Orient.*, Cezâyir, 1905, s. 79 — 91); ayn. mll., *La psicologia del extasis en dos grandes musulmanes* (*Cultura Española*, Madrid, 1906, s. 209 — 235); ayn. mll., *El mistico murciano Abenarabi. I. Autobiográfia cronológica, II. Noticias autobiograficas de su „R. al-cods"*, III. *Caracteres generales de su sistema*, *IV. Su teologia y sistema del cosmos* (*Bol. de la Real Ac. Hist.*, 1925 — 1928, LXXXVII, 96 — 173, 512 — 611; LXXXVIII, 582 — 637; XCII, 654 — 751); ayn. mll., *El Islam cristianizado, estudio del sufismo a traves de las abras Abenarabi de Murcia* (Madrid, 1931), bu sâhada en iyi tetkikler; burada maalesef bu eserlerden istifâde etmek imkânı bulunamamıştır; H. S. Nyberg, *Kleinere Schriften des Ibn al-'Arabī* (Leiden, 1919), giriş, s. 1 — 203; A. Rechid, *La quintessence de la philosophie d'I. Ar.* (Paris, 1926); A. Pegnier, *La terminologie mystique d'I. A.* (*Muséon*, 1936, XLVIII, 145 — 152); A. E. Afifi, *The mystical Philosophy of Muḥyid dīn-Ibnul 'Arabī* (Cambridge, 1939); H. Z. Ülken, *İslâm düşüncesi* (İstanbul, 1946), s. 149 — 167; Saffet Yetkin, *Muhyi'd-din Arabî ve tasavvuf* (*A. Ü. İlâhiyat fakültesi dergisi*, Ankara, 1952, I, 22 — 30); ayn. mll., *Kelâmdan tasavvufa* (*ayn. mecm.*, 1953, II, 1 — 22); H. Corbin, *L'imagination créatrice dans le soufisme d'Ibn 'Arabi* (Paris, 1958), müellifin İran ile Endülüs arasında, İbn al-'Arabî'yi hazırlamak bakımından, bir takım münâsebetler bulmak gayretine rağmen, çok derin tahliller ihtivâ eder, ayrıca bugünkü existentialiste felsefe ile tesbit edilen benzerlikler çok dikkate değer. (AHMED ATEŞ.)

MUHYİ-D-DİN MEHMED. MUḤYİ 'L-DİN MUḤAMMED B. 'ALA' AL-DİN 'ALÎ AL-CAMĀLÎ (? — 1550), ["Molla Çelebî" lekabı ile mârûf XVI. asır türk âlim ve tarihçilerindendir. Müstakîm-zâde Süleyman Sâdeddin, *Macallat al-niṣāb* (Hâlet Efendi kütüp., nr. 628, 242 a ve 259 b)'da, Muhyiddin Efendi'nin lekabını ve ölüm tarihini doğru olarak tesbit ettiği halde, isim ve sıfatını, kazaskerliklerde bulunup, 929 (1522/1523)'da ölen Fenârî-zâde Mehmed Şah Efendi (bk. *Sicill-i osmānî*, IV, 342)'ninki ile karıştırmaktadır. Kendisi meşhûr müftî Zenbilli Ali Cemâlî Efendi [bk. mad. CEMÂLÎ]'nin oğludur. Tahsilini anne tarafından büyük-babası Hüsâmzâde Muslihiddin ile babası Ali Cemâlî'den ve bir de Müeyyed-zâde Abdürrahman Efendi'den ikmâl ederek, Sultan Selim I. devri ortalarında, evvelâ Murad ve Dâvud Paşa medreselerine, sonra sabn-ı semândan birine müderris tâyin olunmuştur. Bir ara Edirne kadılığına

getirilen Muhyiddin Efendi (Mecdî, *Şaḳā'iḳ* tercümesi, İstanbul, 1269, s. 389'da, 938=1531/1532 taribli bir hüccette Edirne kadısı olarak imzâsı bulunduğunu kaydeder ise de, bu tarihin birinci veya ikinci Edirne kadılığı zamanına tekabül edip etmediği belirtilmemektedir), azledildikten sonra, tekrar sabn müderrisi, sonra ikinci defa Edirne'ye kadı ve nihâyet, 80 akçe yevmiye ile, üçüncü defa sahn müderrisi tâyin edilmiştir. Kendi isteği üzerine, 100 akçe ile tekaütlüğe ayrılan Molla Çelebî, 957 (1550)'de ölmüş ve Zeyrek'te, babasının yanına gömülmüştür.

Kardeşi Cemâleddin Mehmed Efendi'nin torunu Abdülbâkî Efendi'nin tanzim ettiği bir şecerede, Muhyiddin Efendi'nin Derviş Çelebî adında bir oğlu bulunduğu görülmektedir (bk. Münşeât mecm., Ali Emîrî kütüp., Edebiyat kitapları, nr. 487, 125 b). Farsça ve türkçe nazımda kudreti, muammâ ve edebiyattaki mahâreti kabûl edilen Mehmed Efendi'nin, 'Alî b. Abî Bakr al-Marġînānî'nin *al-Hidāya*'sine „tâlîkatı" bulunduğu da bilinmektedir (bk. Mecdî, *ayn. esr.*, *göst. yer*; Bagdadlı İsmâil Paşa, *Asmā' al-mu'allifîn va āṯār al-maṣannifîn*, İstanbul, 1955, II, 243).

Muhyiddin Mehmed Efendi'nin en büyük meziyeti, müellifleri belli olmayan muhtelif osmanlı tarihlerini *Tarih-i âl-i Osman* adı altında, yeniden ele almasıdır. Osmanlı imparatorluğunun ilk zamanlarından başlayan bu tarihler, Muhyiddin Mehmed tarafından 956 zilhiccesinin ilk gününe (21 kânûn I. 1549) ve ölümünden az öncesine, Kanûnî Sultan Süleyman'ın İran seferinden İstanbul'a dönüşüne kadar devâm eder. *Tarih*'inin, kendisi tarafından hazırlanmış iki metni vardır; 1. Oldukça kısa bir metin (bk. Gaudier ve Spiegel, *Chronica ader Acta von der Türkischen Tyrannen herkommen und geführte Kriegen, aus Türckischer Sprachen verdeutschet: Vorhin nie in Druck ausgangen*, Frankfurt a. O. 1567; Leunclavius bunu latince ve almancaya çevirmiştir: *Annales Sultanorum Othmanidarum a Turcis sua lingua scripti*, Frankfurt, 1588; fihristli 2. tabı 1596, almancası: *Newe Chronika Türkischer Nation von Türcken selbs beschrieben*, Frankfurt a. M., 1590; 2. Daha tafsilatlı bir metin için bk. Leunclavius, *Historiae Musulmanae Turcorum de monumentie ipsarum exscriptae libri XVIII* (Frankfurt, 1591). 1590'dan itibâren ilk üç kitap, almanca olarak intişâr etmiştir: *Neawer Muselmanischer Histori, Türckischer Nation, von ihrem Herkommen, Geschichte und Taten; drey Bücher, die ersten unter dreyssigen.* Eserin hepsi sonradan almancaya tercüme edilmiştir: *Neuwer Musulmanischer Histori Türckischer Nation* (Frankfurt a. M., 1595).

Muhyiddin Efendi'nin tarihinin (Viyana, Münih, Berlin, Gotha, Londra ve [Berlin nüshasından istinsah edilmiş] İstanbul'da [Ali Emîrî kütüp, Tarih kitapları, nr. 15] v.b.) yazmaları mevcuttur.

Bibliyografya: [Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (İstanbul, 1941), I, 284; Taşköprü-zâde, *Şaḳā'iḳ al-nu'mānîya* (İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* kenârında), Bulak, 1299, I, 606 v. dd. (trk. trc. Mecdî, *Ḥadā'iḳ al-Şaḳā'iḳ*, İstanbul, 1269, s. 389 v.d.; alm. trc. O. Rescher, İstanbul, 1927, s. 247); Nişancı Mehmed Paşa, *Tarih* (İstanbul, 1290), s. 193; Mustafa Cenâbî, *al-'Aylam al-ẓāhir fî aḥvāl āl-avā'il va 'l-avāḫir* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3100, 357a); Mustafa Âlî, *Kunh al-aḫbār* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3406, var. 260 a); Ramazan-zâde Mehmed, *Mir'āt al-kā'ināt* (İstanbul, 1290), II, 484 v.d.]; Cemâleddin, *Osmanlı tarih ve müverrihleri, Âyîne-i zurefâ* (İstanbul, 1314), s. 10, 25; A. Rif'at, *Ravżat al-'azîzlya* (İstanbul, ts.), s. 180; [Tayyar-zâde Ahmed Atâ, *Tarih* (İstanbul, 1279), I, 110]; M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, IV, 345; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, III, 63; [Hayrullah Nedim, *Şeyhülislâm-ı meşhur Zenbilî Ali Efendi hazretlerinin tercüme-i hâl ve menâkıbı* (Bursa, 1322), s. 6; İbn al-'İmâd, *Şaẕarāt al-ẕahab* (Kahire, 1351), VIII, 311]; F. Babinger, *G O W*, s. 72 v. dd.; J. M. Mordtmann, *Islamica*, X, 160; XIII, 153 v.d.; Carl Ausserer, *Isl.*, XII, 226 v. dd.; F. Giese, (*M O G*, I, 49 — 75); P. Wittek, *ayn. esr.*, I, 77 v. dd.; ayrıca bk. muhtelif yazma katalogları. (TH. MENZEL)

[Bu madde BEKİR KÖTÜKOĞLU tarafından ikmâl edilmiştir].

MU'İD. [Bk. ALLAH.]

MU'İN. [Bk. MUİN.]

MUİN-ÜD-DİN, MU'İN AL-DİN SULAYMĀN PARVĀNA, moğullar devrinde Anadolu Selçuklu devletinin hükümdar nâibi. Babası Mubaẕẕib al-Dīn 'Alī al-Daylamī (bâzı kaynaklarda, mes. *Tārīḫ-i Guzīda*'de, Mu'în al-Dīn „al-Kāşī" olarak kaydedilir ki, bu onun Kāşān'dan geldiğine delâlet eder) Kayḫusrav II.'in idâresi zamanında vezir idi ve Köse-Dağ muhârebesinden sonra (1243), moğulların kumandanı Baycu'ya ricâ ederek, Selçuklu sülâlesiniu Anadolu'da yerlerinde bırakılmasını te'min eden kendisi olmuştur (İbn Bibî, s. 243). Oğlu Mu'în al-Dīn Sulaymān kısa bir zamanda mübim mevkilere yükselmiş, başta Tokat, sonra Tokat ve Erzincan muhâfızı ol-

muş 1256 yılında Baycu'nun teveccühü ile *parvâna* mertebesine çıkarılmıştır. *Parvâna* unvânı Selçuklu devletinde yüksek bir idâre makamı (aş.-yk. baş-vekil) olup, farsça lugatlerde, yanlış şekilde *farmân*'ın müterâdifi olarak izah edilmektedir (Halil Edhem, *TOEM*, VIII, 46'da not kısmında, tafsilâtlı bir şekilde, bu tâbir üzerinde durulmuştur; krş. bir de Huart, *Les Saints*, I, 80). Bu devirde Kayḫusrav'in üç oğlu ismen hukûm sürüyorlardı; fakat devlet işlerini asıl idâre eden Mu'în al-Dîn idi. 1260'ta Hulagu gelince, devlet iki kısma ayrıldı; şark kısmı, vezîri Parvâna olmak üzere, Rukn al-Dîn Kılıç Arslan'a verildi. Parvâna âile bağları ile de sülâleye merbût bulunuyordu; kendisi Kayḫusrav II.'in bir kızı ile evlenmiş olduğu gibi, kendi kızlarından biri de Selçuklu Ġiyâs al-Dîn Mas'ûd II. ile evli idi. Rukn el-Dîn'in vezîri sıfatı ile, Trabzon imaparatorundan Sinop'u zaptetti. Şehir kendisine verildi ve ölümünden sonra da haleflerinden bâzı kimseler orada hukûm sürdüler (krş. SİNOP ve Tevhid, *Sinop'ta Pervâne-zâdeler*, *TOEM*, I, 203). Şubat 1265'te Parvâna sultanın kendisini bertaraf etmek niyetinde olduğunu haber alınca, onu ele geçirip, Aksaray'da boğdurdu. Rukn al-Dîn'in iki buçuk yaşında bulunan oğlu Ġiyâs al-Dîn Kayḫusrav hukûmdar ilân edildi. Bunu tâkip eden yıllarda, Parvâna'nın moğullar himâyesinde şarkî Anadolu'nun hakîkî hâkimi bulunduğu sırada, memlekete çöken sefâlet bir çok itibârlı kimselerin Mısır'a hicret etmesine sebep oldu. Bunlar orada Sultan Baybars'ı moğullara karşı askerî harekâta teşvik ettiler. Mu'în al-Dîn Parvâna'nın bizzat gizlice bu müzâkerelerin başında bulunmuş olması da pek muhtemeldir. Baybars Anadolu'ya girerek, bir moğul ordusunu hezîmete uğrattı ve nisan 1277'de Kayseri'yi zaptetti. Burada kendisi ile birleşmek üzere, Parvâna'yi bekledi ise de, Parvâna bu işin muvaffak olacağına itimadını kaybetmiş olduğundan, genç sultan ile Tokat'a gitmeği tercih etti. Baybars tekrar Suriye'ye döndü ve çok geçmeden, İlhan Abaḳa'nın kumandasında bir moğul ordusu gelip, müslüman ahâliyi çok ağır bir sûrette cezâlandırmış, rivâyete göre, 200.000 kadar insan öldürülmüştür. Bu zamanlarda Parvâna üzerine şüphe celbetmiş ve Elbistan muhârebesinde ordusu ile kaçmış, mağlûbiyetten sonra İlhan nezdine gelmemiş, Baybars'ın yaklaşmasından moğulları haberdar etmeği ihmâl etmiş olmakla ithâm edilmiştir. Evvelâ Abaḳa ona dokunmak istememiş idi, fakat Elbistan muhârebesinde ölenlerin akrabalarının teşvikı ile, nihâyet onun adamları ile birlikte Ala-Dağ'da idâmını emretti (muhtemelen 1 rebiülevvel 676=2 ağustos 1277). Ala-Dağ'ın, Halil Edhem'e göre, Sivas'ın şarkında bulunan Köse-Dağ ile aynı olması muhtemeldir. Mezârının nerede bulunduğu belli değildir. Mu'în al-Dîn Parvâna'nın 663 (1264/1265)'te yaptırmakta olduğu câmiin kitâbesi hâlâ Merzifon'da bulunmaktadır. Bir çok şâirler kendisine mersiyeler yazmışlardır (Müneccim-Başı). Mevlevî tarîkatının an'anesinden anlaşıldığına göre, Parvâna Celâl al-Dîn Rûmî ile çok yakın münâsebette bulunmuş olup, Mevlânâ'nın *Fîhi mâ fîhi* adlı eseri Parvâna'ye itbâf edilmiştir (krş. F. Köprülü, *İlk mutasavvıflar*, s. 258).

Bibliyografya: İbn Bibî, *Selçuk nâme* (Houtsma, *Recueil*, IV) ve Aksarâyî, *Selçak-nâme* (son devir muharrirleri yazmalarından istifâde etmişlerdir); Raşîd al-Dîn, *Câmi' al-tavârîḫ* (nşr. Blochet), Paris, 1911, s. 548; Hayton (*Historiens arméniens des Croisades*, II, 179); al-Maḳrîzî, *al-Sulûk li-ma'rifat al-mulûk* (trc. Quatremère, 1837 — 1844 ve Blochet, 1908); al-Nuvayrî, *Nihâyat al-arab* (Weil, *Geschichte der Chalifen*, IV); Abu 'l-Fidâ', *Târîḫ* (İstanbul, 1286), IV, 10; Mustavfî, *Târîḫ-i gazîde* (*GMS*, 1910, XIV/1, 484); Müneccim-Başı, *Ṣaḥâ'if al-aḫbâr*, II, 571 v. dd; J. v. Hammer, *Geschichte der Ilchane* (Darmstadt, 1842), I, 299; Necib Âsım, *Türk tarihi* (İstanbul, 1316), s. 436 v. d.; H. Hüsâmeddin, *Amasya tarihi* (İstanbul, 1920), I, II; Tevhid, *Rum Selçukî devletinin inkırâzı ile teşekkül eden tavâif-i mülûk* (*TOEM*, I); Halil Edhem, *Merzifon'da Pervâne Muînüddin Süleyman nâmına bir kitâbe* (*TOEM*, nr. 8, s. 42 v. dd.); ayn. mll., *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927), s. 211, 272; Cl. Huart, *Les saints des dervisches tourneurs* (Paris, 1918—1922), I, II, *tür. yer.*

(J. H. KRAMERS.)

MUİN-OL-MİSKİN. MU'ÎN AL-MİSKİN (?—1502) MU'ÎN AL-DÎN MUḤAMMED AMÎN B. ḤÂCC MUḤAMMED AL-FARÂḤÎ AL-HARAVÎ, İran'ın tanınmış ḥadîs âlimlerinden olup, mahlası Mu'înî'dir. 31 sene ḥadîs tahsil etti ve bu zaman zarfında her cuma Herat'taki ulu câmide vaaz verdi. Bir sene müddetle bu şehirde kadılık etti ise de, kendi isteği ile bu vazifeden çekildi. 866 (1461/1462)'da, arkadaşlarından birinin ricâsı üzerine, Peygamberin hayatı hakkında küçük bir eser kaleme aldı. Bu küçük kitap, zamanla genişleyip, müslüman şarkta fevkalâde rağbet gören bir hâl tercümesi (*Ma'ârif al-nubuvva-fî maḍâric al-futuvva*) hâline geldi ve ancak 891 (1486)

senesinde tamamlanabildi. Peygamberin hayatını son derece etraflı olarak anlatan bu eser bir mukaddime, dört bölüm ve bir hâtimeden ibârettir. Bu büyük eserden başka, Mu'în bir tefsir (*Baḥr al-durar*) ile bir kırk hadîs mecmuası (*Ravżat al-vā'iẓīn*) meydana getirmiştir. Peygamberlerin hayatına dâir çalışmalarına devamla 904 (1498/1499)'te bitirdiği Mūsā'nın hayatına dâir bir eser (*Mu'cizāt-i Mūsavī* veya *Tārīḫ-i Mūsavī* veya *Ḳiṣṣa-i Mūsavī*) ile Yūsuf ve Zulayḫā'ya dâir *Aḥsan al-ḳiṣaṣ*'ı yazdı. Ölümü 907 (1501/1502)'dedir.

Bibliyografya: H. Ethé, *Neupersische Literatur* (*Grundriss der iranischen Philologie*, II, 235, 319, 358); Rieu, *Cat. Pers. Mss. Brit. Mus.*, I, 149 a; Ḫvāndamir, *Ḥabîb al-siyar* (Bombay), III/III, 328; *Ma'āric al-nubuvva* metni (taş-basm., Lucknow, 1292). Bu eserin Altı-Parmak (ölm. 1033=1624) tarafından tercümesi, *Dalā'il al-nubuvvat al-Muḥammedî* adı altında basılmıştır (İstanbul, 1257). *Tārīḫ al-Mūsavî*'nin bir yazma nüshası India Office, nr. 2029'da mevcuttur. Bodleianna (Elliot, nr. 409)'da da *Aḥsan al-ḳiṣaṣ*'ın yazma bir nüshası vardır. (BERTHELS.)

MU'İZZ. [Bk. MUIZZ.]

MUİZZ. [Bk. ALLAH.]

MUİZZ. MU'İZZ B. BĀDİS. [Bk. ZİRİLER.]

MUİZZ LI-DİNİ'LLÂH. AL-MU'İZZ LI-DİN ALLĀH (931—975), ABŪ TAMİM MA'ADD B. İSMĀ'İL AL-MANṢŪR dördüncü Fâtımî halîfesi. 11 ramazan 319 (28 eylûl 931)'da Mahdîya'de doğmuş, 341 (952/953)'de veliahd ilân olunarak, aynı yılın şevvâlinde (mart 953) hilâfet makamına çıkmıştır. İlk işi İfrîḳiya'de babası tarafından yeniden te'sis edilmiş olan Fâtımî hâkimiyetini Magrib'in diğer eyâletlerine tekrar teşmil etmek olmuştur. 342 (953/954)'de bizzat bir Kitâma ordusunu Avrâs silsilesine sevkederek, yalnız bu bölgenin âsî kabîlelerini itâat altına almağa çalışmak ile kalmamış, aynı zamanda gerek Zenâta reislerinin ve gerek garpta hâkim olan diğer reislerin resmen itâatini te'mine muvaffak olmuştur. Buna rağmen İspanya Emevî hukümdarı 'Abd al-Raḥmān III.'ın takındığı düşmanca tavır ve tâkip ettiği siyâset yüzünden, Magrib'de devâmlı bir karışıklık var idi. Her iki taraf için de muvaffakiyetsiz ve neticesiz cereyân eden bir kaç deniz çarpışmasından sonra, al-Mu'izz 347 (958) yılında azatlı kölesi ve kâtibi Cavhar al-Rūmî kumandasında kuvvetli bir orduyu Magrib'e gönderdi. Tâhart ve Sicilmâsa pek güçlük çekilmeden alındı; Fas, 11 ay süren bir muhâsaradan sonra, 348 ramazanında teslim oldu 'Abd al-Raḥmān'ın elinde tutmağa muvaffak olduğu Salā ve Sabta müstesnâ, diğer Magrib müstahkem mevkî'leri de aynı şekilde düştü. Bu seferin neticeleri her ne kadar garbî Magrib'de geçici oldu idi ise de, Şanhāca reisi Zîrî b. Manād'ın Tâhart'te yerleşmesi merkezî Magrib Zenâtaları için çok ciddî bir engel teşkil etmekte idi. Hiç şüphe yok ki, al-Mu'izz daha o zamandan, yalnız Mısır'ın ve Suriye'nin değil, Bagdad'ın da fethini düşünüyor ve Şanhāca kabîleleri onun nâmına şimâl-i garbî Afrika'yı işgâl ederken, bir zamanlar Abbâsîler nasıl Horasan ordusunu kullandılar ise, o da Kitâma'yi kendi gâyesi için kullanmağı tasarlıyordu ve bu maksat ile cömertçe ihsânlarda bulunmak ve zorla vergi toplamak usûlünü ortadan kaldırmak sureti ile, bu kabîleleri biribiri ile barıştırmağa çalışıyordu.

Bu gâye, hiç de gizli-kapaklı olmamasına rağmen, al-Mu'izz'in resmî muhâberâtında, gittikçe küstahlaşan bizanslılara karşı yapılacak cihâdın kumandasını ele almak husûsundaki pek muhtemelen samîmî arzusu yanında, ikinci derecede gösterilmektedir. Daha 350 (961) yılında, Nikephoros Phokas tarafından muhâsara edilen ve artık Kāfûr tarafından desteklenme ümitleri kalmayan giritliler ondan yardım istemişlerdir. İbn al-Aṯîr (VIII, 404)'in kazanılan zaferi al-Mu'izz'e mâl etmesine rağmen, o zamanında yardımcı kuvvet göndermemiştir. Fakat al-Mu'izz 956 yılında imperator Konstantin VII. ile akdetmiş olduğu anlaşmayı hükümsüz addetmek için bu fırsattan istifâde etmiş ve Sicilya'ya yeniden taarruza geçmiştir. 351 (962) senesinde Taormîna zaptolunduğu gibi, İstanbul'dan gönderilen bir kuvvet karada ve denizde tam mânası ile bozguna uğratılmış ve bu arada Manuel Phokas maktûl düşmüş, donanma kumandanı Niketas da esir edilmiştir.

355 (966) yılı içinde al-Mu'izz, yürüyüş yolu boyunca kuyular kazdırmak suretiyle, Mısır seferi için hazırlıklara başladı. Bu sırada Kāfûr ile olan münâsebetleri vâzıh değildir. Fâtımî gizli me'mûrları uzun zamandanberi Mısır'da faâl bir propagandaya girişmiş ve halkın mutaassıp sünnî Sudan birliklerine karşı duyduğu nefret sâyesinde, bu hususta bâzı neticeler elde etmiş bulunuyorlardı. Kāfûr bu propagandalara ehemmiyet vermiyordu. Fâtımî tarafdarı müelliflerin iddialarına uygun olarak, onun gizlice al-Mu'izz tarafına geçmiş olması da muhtemeldir. Kāfûr'un 21 cemâziyelâhır 357 (24 mayıs 968)'de vukû bulan ölümü, rivâyete göre, 100.000 kişiden fazla ve Cavhar'in kumandasında 14 rebiülevvel 358 (6 şubat 969) tarihinde, bir

donanma himâyesinde harekete geçen Fâtımî ordusunun ilerilemesi için bir işâret oldu. Mısır'da hukûm süren karışıklık ve Bizans ordusunun uyandırdığı korku (bizanslılar 968 yılında, hiç mukavemete uğramadan, bütün şimâlî Suriye'ye girerek, çok sayıda esir elde etmişlerdi) başarı imkânlarını büyük ölçüde arttırmakta idi. Ayrıca Mısır eşrâfından bir çoğu, hattâ askerler bile, mektuplar ile al-Mu'izz'e mürâcaat ederek, müdâhalede bulunmasını istemişlerdi. Cavhar ordusu ile yaklaşınca, ahâlî en nüfûzlu şahsiyetlerden müteşekkil bir hey'et göndererek, itâat arzetti. Fakat İḫşîdî ve Tolunlu birlikleri bu hey'et ile Cavhar arasında akdedilen anlaşmanın hukûmlerini kabûl etmedikleri cihetle, bunların Cîze'de ve adalardaki mevkîlerinden zorla tardedilmeleri icâp etti. Geriye çekilen memlûkler ayrı-ayrı zümrelere bölündüler. Bunlardan bâzıları mahallî isyân ocakları hâlinde, nihâyet reisleri yakalanıp, Afrika'ya sürülünceye ve geri kalanları da silâhsızlandırılıp esir edilinceye kadar, Cavhar'in başına oldukça mühim işler açtı.

17 şâbân 358 (7 temmûz 969) tarihinde Fusṭâṭ'a girip, yeni kurulacak al-Ḳâhira şehrinin ilk temel taşını koyan Cavhar derhâl idârede islâhata başlındı. Tam bir dinî müsâmaha vaadederek, mevcut me'mûrların yeniden tâyin edilmesi ile, bu husûs te'yit edilmiş oldu. *Maẓâlim* husûsunda yapılacak şikâyetlerin dinlenmesi için, haftadan-haftaya toplanacak mahkemeler kuruldu; halkı tazyik eden bir çok vergiler kaldırıldı; devlet tarafından haksız olarak gaspedilmiş emlâk sâhiplerine iâde edilerek, câmilerde vazife görenlere de muntazam maaşlar tahsis olundu. Fakat kıymeti düşmüş olan mevcut sikke yerine yeni bir sikkenin darbolunmasına ve bütün vergilerin bu yeni para ile ödenmesine dâir olan islâhatı büyük bir memnûniyetsizliğe sebep oldu. Vaziyetin ciddiyeti uzun süren bir kıtlık ve berberî birliklerinin çıkardığı kargaşalık ile daha da arttı. Ancak al-Mu'izz'in bizzat 362 ramazanında (hazîran 973) Mısır'a girmesi ile bu yeni islâhat mâliyenin Ya'ḳûb b. Killis [b. bk.] ve 'Aslûc b. al-Ḥasan idâresinde merkezîleştirilmesi ve berberî birliklerinin 'Ayn al-Şams (Heliopolis) yanında yeni bir ordugâha nakilleri ile nihâyete ermiş oldu.

Hâdiselerin Mısır'ın işgâlinden sonra Suriye'deki cereyan tarzı başka-başka şekillerde rivâyet edilmekte olup, teferruatı bakımından, vâzıh değildir. Cavhar'in nâibi Ca'far b. Falâḥ, İḫşîdîlerin ve Ḳarmaṭîlerin al-Ḥasan (bâzı kaynaklarda: al-Ḥusayn) b. 'Ubayd Allâh b. Ṭoğaç kumandasındaki müşterek kuvvetlerini 359 (970) yılının ilk aylarında Ramla yanında mağlûp etti iae de, arap kabîleleri arasında mevcut umûmî intizamsızlık ve anlaşmazlık yüzünden, Dimeşḳ'i ancak aynı yılın zilhiccesinde işgâl edebildi. Bundan az bir müddet sonra, bizanslılara karşı bir kaç birlik gönderdi ise de, Antakya'yı rumlardan geri almak ile vazifeli olan bu birlikler İskenderun yakınında yenildiler veya Yaḥyâ b. Sa'îd (nşr. Cheikho, s. 139)'e göre, şehrin 5 ay süren muhâsarasından sonra, geri çağırıldı. Bu arada, karmatî kumandanı al-Ḥasan b. Aḥmed al-A'sam (bâzı metinlerde al-Aḫşam), gûyâ İḫşîdî al-Ḥasan'dan aldığı nakdî yardımın kesilmesi üzerine (krş. de Goeje, *Les Carmathes du Bahrain*, s. 181—190), Büveyhîlerden 'İzz al-Dîn ve Musul'un Ḥamdânî emîri ile müzâkerelere girişerek, bunlardan elde ettiği para ve bir kaç İḫşîdî birliğinin yardımı ile, Ca'far'i mağlûp ve katledip, 360 zilkâdesinde (ağustos—eylûl 971), Dimeşḳ'i tekrar ele geçirdi. al-Ḥasan, mütebâkî Mısır birliklerini Yâfâ'da kuşattıktan sonra, Kahire üzerine yürümüş ise de, Cavhar tarafından 361 rebiülevvelinde (kânûn I. 971) yenilmiş, donanması ise, Tinnîs yakınında imhâ olunmuştur. Bununla berâber karmatîler Dimeşḳ'te tutunduiar. Cavhar'in 361 ramazanında Filistin'e gönderdiği Maǧrib birliklerinden müteşekkil kuvvetli bir orduyu çekilmeğe mecbûr ettiler ve al-Mu'izz geldikten sonra, arap ve İḫşîdî yardımcı kuvvetlerinden mürekkep (bâzı metinlerde bunlara Deylemlileri de ilâve ederler) bir ordu ile, ikinci defa olarak, Mısır üzerine yürüdüler. Halife, arapları para ile kendisine çevirmek sureti ile, karmatî ordusunu, ancak bu ordu gerek Delta ve gerekse Ṣa'îd bölgesini tahrip ettikten sonra, 363 ramazanında (mayıs—hazîran 974) parçalayıp, yenmeğe muvaffak oldu. al-Ḥasan, al-Aḥsâ'ya dönünce, 'Uḳaylîlerden Ẓâlim b. Mavhûb Dimeşḳ'i al-Mu'izz nâmına işgâl etti; fakat bu arada inzibatsızlıkları ve tazyikları ahâliyi bîzâr ederek, nihâyet türk kumandanı al-Abtigin'den yardım istemeğe mecbûr bırakmış olan maǧribli birlikler ile ihtilâfa düştü al-Abtigin, al-'Azîz tarafından esir edilinceye kadar, Şam'ı elinde tuttu Bu arada Fâtımî birlikleri şimâlî Suriye'de bizanslılara karşı bir çok parlak zaferler kazanmakta idiler. Trablus ve Beyrut 364 (975) yılında zaptedildi ve Trablus'u yeniden ele geçirmek teşebbüsünde bulunan Johannes Zimiskes, bu bu şehrin müdâfii Rayyân tarafından, gerek karada ve gerek denizde, kat'î bir mağlûbiyete uğratıldı.

al-Mu'izz'in halefine terkettiği devlet, ihtirâsını tatmin etmekten uzak olmakla berâ-

ber, yine de oldukça büyük idi. Garp eyâletlerini tevcih etmiş olduğu nâibi Bulukkīn b. Ziri [b. bk.] hem sâdık hem de ehliyetli bir şahsiyet idi. Bu zât, halifenin Mısır'a hareketinden sonra, Zenâta gurupları yeniden ayaklandığı zaman, onların birliklerini dağıtmış, Tâhart ve Tlemsen'i tekrar ele geçirmiş idi. Mekke ve Medine şehirleri Fâtımî halîfesinin hâkimiyetini tanımışlardı. Sind bölgesinde de Fâtımîler oldukça nufûzlu bir tarafdar kütlesine sâhip idiler. Yalnız Suriye'de al-Mu'izz'in yardımlarına güvendiği karmatîler, al-Makrîzî'nin (*İttiʿāẓ*, nşr. Bunz, s. 133 v. dd.) naklettiği mektûbun mevsûkiyeti şüpheli olmasına rağmen, onu durdurmuşlar ve bu sûretle yoluna tehlikeli bir mânia koymuşlardı. Bu hayâl sukutu onun için büyük bir darbe oldu. Hastalık ve büyük oğlu 'Abd Allāh'ın ölümünün (364) verdiği teessürden yıpranmış bir hâlde 11 rebiülâhır 365 (19 kânûn I. 975)'te, ikinci oğlu Nizār al-'Azîz'i halef tâyin ettikten sonra, Kahire'de öldü.

al-Mu'izz asîl bir mizâca sâhip idi. Açık kalpli, hazûruna çıkılması kolay, bütün itiyatlarında sâde, parlak kabiliyetli ve *ḥilm*'in bütün an'anevî hasletleri ile mücehhez bulunuyordu; son bukûmet yıllarına âit şiddetli mâlî tedbirlerin fenâ bir hâtıra bırakmış olmasına rağmen, tebeası için ehliyetli ve âdil bir idâreci olmuş idi. Zulmü hakkında, karmatî esirlerinin idâmından başka hiç bir rivâyet yoktur. Ayrıca dinî taassuptan da tamâmiyle uzak idi.

Bibliyografya: al-Makrîzî, *İttiʿāẓ* (nşr. Bunz), s. 59 — 143; Dāʿī İdrîs b. al-Ḥasan (*ʿUyūn al-aḫbār*, VI). Bunların her ikisi de İbn Zūlāḳ (ölm. 387)'ın yazdığı hal tercümesinden faydalanmışlardır. İdrîs b. al-Ḥasan ayrıca Ḳāżī al-Nuʿmān b. Muḥammed (ölm. 363)'in eserlerinden de istifâde etmiştir; bk. bir de İbn al-Aşîr, VIII (buradaki tarih sırası daha önceki kaynaklarınkine uymamaktadır); İbn Taġrîbirdî (nşr. Juynboll), II, 398 — 494; İbn al-Ḳalânisî (nşr. Amedroz), s. 1 — 14; İbn Muyassar (nşr. Massé), s. 43 — 47; al-Kindî (nşr. Guest, *Supplement*, s. 584 — 589); İbn Aẓārî (nşr. Dozy), I, 229 — 237; Yaḥyā b. Saʿîd (nşr. Cheikbo), s. 129 — 146, 295 v.d.; İbn Ẓāfir (yazm., Brit. Mus., Or. 3685, 47b — 50b); al-Ẕahabî, *Târîḫ* (yazm., Brit. Mus., Or. 48, var. 92 v.d., 365 yılı vekayii); İbn Hānî al-Andalusî, *Dîvān* (Beyrut, 1326). Avrupa eserleri arasında Mısır'a dâir Wüstenfeld ve S. Lane-Poole'ün umûmî tarih kitaplarından başka, bk. Quatremère, *La vie du Khalife Moezz-lidin-Allah* (*J A*, 3. seri, II. ve III).

(H. A. R. Gibb.)

MUİZZÎ. MU'İZZÎ, tam adı ile AMİR ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. 'ABD AL-MALİK, Selçuklular devri saray şâirlerinin en meşhurlarından biri. Kaynakların ekserisine nazaran, Semerkand'da 440 (1048/1049)'a doğru doğmuş olmalıdır; fakat doğduğu şehir olarak, Nasâ ve Nişâpûr da zikredilmektedir ki, bu son şehirden olduğunu kendisi şiirlerinde bizzat söyler. Selçuklulardan Alp-Arslan (1063 — 1072)'ın sarayına mensûp az tanınmış bir şâir olan 'Abd al-Malik Burhānî'nin oğlu olarak, Yazd hâkimi Amîr 'Alî b. Farâmurz (443 — 488 = 1051 — 1095) tarafından Sultan Malikşâh (1072 — 1092)'a takdim edildi. Hukümdar üzerinde mükemmel bir intibâ uyandırdı ve ondan Malikşâh'ın lekabı olan Muʿizz al-Dîn'den müştak Muʿizzî mahlasını aldı. Büyük Selçukluların sonuncusu olan Sultan Sancar (1118 — 1157) zamanında hâlâ büyük bir itibâra sâhip idi ve bu sırada *malik al-şuʿarā'*, görünüşe göre, 400 şâirden müteşekkil bütün bir şâirler zümresinin reisi tâyin edildi. Hukümdarın çok büyük insanları sâyesinde efsânevî bir derecede zenginleşmiş olmalıdır ve İsfahan şehrinin gelirleri üzerinden tesbit edilmiş sâbit bir maaş alırdı. Buna rağmen dâimâ servetini arttırmağa çalıştı ve bizzat söylediği üzere, eserinin çok iyi bir şekilde ödeneceğine önceden emin olmadan, hiç bir medih şiiri yazmadı. Kaynaklara göre, çadırında ok atma tâlimleri yapmak itiyadında olan Sultan Sancar'in aksi bir okunun isâbeti ile ölmüş olmalıdır. Fakat bu mümkün değildir; zîra Muʿizzî *Dîvān*'ında bizzat bu hâdiseyi zikrediyor ve bir ok ile vurularak, uzun bir hastalığa tutulduğunu, fakat sonunda bundan tamâmiyle şifâ bulduğunu söylüyor. Bu hâdise Sultan Sancar'in hukümdar olmasından (511 = 1117) önce vukua gelmiş idi. Muʿizzî 518 — 521 (1124 — 1127) yıllarına kadar yaşamış ve bu yıllarda veya pek az sonra ölmüştür. Macd al-Dîn Sanā'î'nin divanında ölümü üzerine yazılmış bir mersiye bulunmaktadır.

Amîr Muʿizzî'nin kasîde, gazel ve kıt'alardan müteşekkil olup, 18.000 beyit kadar tutan ve büyük Selçuklular tarihinin asıl tarih kaynaklarında zikredilmemiş olan pek çok vekayiini, bütün tafsilâtı ile, ihtivâ eden bir *Dîvān*'ı vardır. Bu divan çok yeni iki nüshaya istinâden, 'Abbās İḳbāl tarafından neşredilmiştir: *Dîvān amîr al-şuʿarā' Muḥammed b. ʿAbd al-Malik* (Tahran, 1318 h.ş.) Muʿizzî eski Ġazna ('Unṣurî) üslûbunda kasîde yazan şâirlerin en parlaklarından biridir; fakat sonunda Anvarî'nin yeni üslûbu onun san'atının yerini almış ve böylece unutulmuştur.

Bibliyografya: H. Ethé, *Neupersische Literatur* (*Gr. I. Ph.*, II, 260, 263, 267, 283, 573); E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, II, 327—330; *Ḥabîb al-siyar*, II, 4, 103; *Macma' al-fuṣaḥâ'*, I, 571; Rieu, *Cat.*, II, 552,; 'Alî Rizâ Ḫusravânî Ṭurfa 'nin şâir hakkında oldukça mühim eseri için bk. *Armağân*, IV, 529. *Dîvân* 'ının iyi bir nüshası Leningrad üniver. kütüp., nr. 939; C. Salemann, *Zap.* (1888), II, 253.

[Bu makale A. ATEŞ tarafından tashih ve ikmâl edilmiştir]. (E. BERTHELS.)

MUİZZ-OD-DEVLE. MU'İZZ AL-DAVLA (915—967), ABU 'L-ḤUSAYN AḤMED B. ABÎ ŞUCÂ', Büveyhîlerden olup, 303 (915/916) senesinde doğmuştur. Şîraz 'ın Büveyhîler tarafından zaptından sonra, Kirman 'ı hâkimiyeti altına aldı (324=935/936). al-Ahvâz vâlisi âsî al-Barîdî [b. bk.], Abbâsî halîfesinin kumandanı Beckem [b. bk.] ile yaptığı muvaffakiyetsiz mücâdeleden sonra, Büveyhîlerden 'İmâd al-Davla 'den yardım istedi; o da kardeşi Aḥmed 'i bir ordu ile al-Ahvâz üzerine sevketti. Beckem önce Arracân, sonra da 'Askar Mukram yakınlarında yenildi (326 = 938). Aḥmed bu zafer neticesinde 'Askar Mukram 'i zaptetti; fakat Rukn al-Davla 'nın Mardâvîc [b. bk.] 'in kardeşi Vaşmgîr ile mücâdelesinde Aḥmed 'in yaptığı yardımların karşılığı olarak, al-Barîdî 'den Rukn al-Davla 'yi desteklemesini istediği zamao, al-Barîdî bunu reddetti ve Basra 'ya gitti. Aḥmed, 'İmâd al-Davla 'den yardım alınca, al-Ahvâz 'ı bukmü altına aldı. 332 (943/944) senesinde, türklerin kumandanı *amîr al-umarâ'* Tozun, Musul 'daki Hamdânîler ile yaptığı muhârebede meşgûl olduğu sırada, Aḥmed Vâsiṭ 'a karşı bir sefere teşebbüs etti. Bunun üzerine, Tozun derhâl sulh yaparak, Aḥmed 'e karşı yürüdü. İki ordu, aynı senenin zilkâde ayında (temmûz 944) karşılaştı. Kaynaklar bu muhârebenin teferruâtını değişik veriyor ise de, Aḥmed 'in az sonra al-Ahvâz 'a döndüğü muhakkaktır. Ertesi sene receb ayının sonunda (945 mart ortaları) Aḥmed, Vâsiṭ 'ı zaptetmek için, yeni bir teşebbüste bulundu; fakat Tozun 'un yaklaşması üzerine, ramazanda (nisan) geri çekilmeğe mecbûr oldu. 334 senesi cemâziyelevvelinde (kânûn II. 945) Aḥmed üçüncü defa Vâsiṭ 'a hücûm etti. Vâlinin Aḥmed tarafına geçmesi üzerine, şehir çarpışmadan teslim oldu. Bagdad üzerine yürüyen Aḥmed cemâziyelevvel 334 (kânûn I. 945) 'te pâyitahta girdi ve iktidarı eline aldı. Halîfe al-Mustakfî kendisini *amîr al-umarâ'* tâyin etti ve Mu'izz al-Davla unvânını verdi; fakat bir kaç hafta sonra, Büveyhîlerin düşmanları ile anlaşmış olmak ile ithâm edilerek, azledildi ve gözleri kör edildi. Çok geçmeden, Mu'izz al-Davla, Abû Ca'far b. Şîrzâd 'ın müttefiki sıfatı ile, Bagdad 'a yürümekte olan Hamdânîlerden Nâşir al-Davla 'nin Musul 'da hücûmuna uğradı. Az sonra pâyitahtın şark kısmını zapteden Nâşir al-Davla, ancak ertesi senenin muharrem ayında (ağustos 946) geri püskürtüldü ve müttefiki türklere haber vermeden, Büveyhîler ile sulh akdetti. Nâşir al-Davla 'nin bu hareketine hiddetlenen türkler ona karşı cephe aldılar. Nâşir al-Davla kaçtı; ancak Büveyhîlerin yardımı türkleri teskin etti ve Büveyhîlerin bir tâbii olarak, Musul 'a döndü. Bundan sonra al-Barîdî 'nin oğlu ve halefi Abu 'l-Ḳâsim ortaya çıktı. Mu'izz al-Davla 'nin sevkettiği kuvvetler, Abu 'l-Ḳâsim 'ın askerlerini firâra mecbûr etti ve kendisi 336 (947) 'da ordunun başına geçti. Abu 'l-Ḳâsim al-Baḥrayn karmatlarına sığınırken, Mu'izz al-Davla Basra 'yı zaptetti. Bununla berâber, Vâsiṭ ile Basra arasında Fırat bölgesinin merkezi al-Câmida 'de tutunan Abu 'l-Ḳâsim 'ın emrindeki vâli 'Imrân b. Şâhîn muhârebeyi senelerce devâm ettirdi ve Mu'izz al-Davla onu yerinde bırakmağa mecbûr oldu. Nâşir al-Davla taahhüd ettiği vergiyi vermediği için, 337(948/949) 'de Mu'izz al-Davla Musul 'a karşı bir sefer açtı. Nâşir al-Davla Nuseybin 'e kaçtı; fakat Mu'izz al-Davla 'nin kardeşi Rukn al-Davla Sâmânîlerin hücûmuna uğrayınca, Mu'izz al-Davla ona yardım kuvvetleri göndermeğe ve Hamdânîler ile sulh yapmağa mecbûr oldu. Nâşir al-Davla 347 (958/959) 'de tekrar isyân etti ise de, Mu'izz al-Davla 'nin yaklaştığını duyunca, Musul 'u terk ile önce Nusaybin 'e, sonra Haleb 'e, kardeşi Sayf al-Davla 'nin yanına, gitti; Mu'izz al-Davla ise, Musul üzerine yürüyerek, bu şehri ve Nusaybin 'i zaptetti. Bu defa da, Sayf al-Davla 'nin tavassutu ile, sulh akdedildi (muharrem 348 = mart/nisan 959). Mu'izz al-Davla bayatının son senesinde, karmatlar ve 'Imrân b. Şâhîn ile savaşmağa mecbûr oldu. Karmatlar tâbiiyeti kabûl ettiler; fakat 'Imrân b. Şâhîn ile yapılan savaş, Mu'izz al-Davla 'nin 13 veya 17 rebîülâhır 356 (28 mart veya 1 nisan 967) 'da vukû bulan ölümü ile, sona erdi.

Bibliyografya: İbn Ḫallikân (nşr. Wüstenfeld), nr. 71 (trc. de Slane, I, 155 v. dd.); İbn al-Aşîr (nşr. Tornberg), VIII; İbn el-Ṭiḳṭaḳâ, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 376 v. dd., 388 v. dd.; Abu 'l-Fidâ' (nşr. Reiske), II, 402, v. dd; İbn Ḫaldûn, *al-'İbar*, IV, 426—444; Ḥamd Allâh Mustavfî, *Târîḫ-i guzîda* (nşr. Browne), I, 418 v.d.; Wilken, *Gesch. der Sultane aus d. Geschl. Bujeh*

nach Mirchond, IV; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 651 v. dd., 666 v.d., 688, 692, 695 v. dd.; III, 2–7; G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, s. 161–164, 231–233, 318 v.d. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

MUḲĀBALA. [Bk. MUKABELE.]

MUKABELE. MUḲĀBALA, yun. διάμετρος al-Macastī'de ἀκρόνυκτος, lat. *oppositio* olup, hey'et ilminde, bir **seyyârenin güneş** ile veya **iki seyyârenin birbirine karşı** bulunmasını ifâde eden bir tâbirdir. Mukabelede iki semâvî cirim arasındaki tûl derecesi 180°'yi bulur. Bugün kullanılan ıstılahlarda bu busûsta, hosûf dâiresine nisbetle tesbit edilen arz derecesi hesaba katılmamakta olduğu hâlde, al-Battānī (*Opus astronomicum*, nşr. Nallino, III, 196)'de ancak iki seyyârenin bizzat husûf dâiresi üzerinde olduğu ve yahut tam tersine husûf dâiresine göre aynı arz derecelerinde bulunduğu, diğer tâbir ile, gökte birbirine tamâmiyle zıt bir vaziyette oldukları zaman, hakikî mukabelenin mevcut olacağına açıkça işâret etmekte idi (krş. „διάμετρος" I). **Güneş** ile mukabele, iki dâhilî seyyâre (Utârid ve Zühre) değil, ancak ay ve hâricî seyyâre (eski hey'et ilminde yalnız Merih, Müşteri ve Zübâl) için meydana gelebilir. Hâricî bir seyyâre güneş ile mukabele hâlinde olduğu zaman, görünüş şartları en müsâit hâli alır; seyyâre gece yarısında nısfınnehâr dâiresinden geçer ve gece ufkun üzerinde bulunur. Eğer ay güneş ile mukabele hâlinde ise, o zaman ay dolun olur; bu husûsta arap hey'et ilminde kullanılan ıstılah *al-istiḳbāl* (yun. ἡ παντέλιηνος)'dir ki, mukabele aynı kökten gelmektedir ve Plato Tiburtious ve orta çağın tercümecileri tarafından, *praeventio* kelimesi ile karşılanmıştır; bununla berâber, umûmiyetle *muḳābala* tâbiri ayın güneş ile mukabelesi için kullanıldığı hâlde, bunun aksine *al-istiḳbāl*, umûmî manâda, seyyârelerin mukabelesi için kullanılmamaktadır (krş. al-Battānī, II, 349, mad. *ḳ-b-l*).

al-Muḳābala tâbiri, *al-tarbī'* ile birlikte, **şeklin murabbâ hâli** (yun. τετράγωνον, latincesi *tetragonum*, *quadratum*), *al-tosliṣ*, **şeklin müselles hâli** (yun. τρίγωνον, lat. *trigonum*, *triangulum*, *triquetrum*, *aspectus trinus*) ve *al-tasdīs* ile **şeklin müsedded hâli** (yun. ἑξάγωνον, lat. *hexagonum*, *sexangulum*, *aspectus sextilis*) ile hey'et ilmindeki dört şekil (*aşkāl*, müfr. *şakl*, yun. σχήματα, σχηματισμοί, συσχηματισμοί, bir de ὄψεις, lat. *aspectus* yahut *radiationes*) meydana gelir ki, bu, değerleri 180°, 90°, 120° ve 60° olan iki seyyârenin husûf dâiresine göre, tûl derecelerî arasındaki farkları gösterir. *Aşkāl* bir de ilm-i nücûmda buroların sıralanması husûsunda da rol oynar (krş. mad. MINṬAḲA ve al-Battānī, III, 194). Şurasını kaydetmek gerektir ki, seyyârelerin mukareneti (*maḳārana* veya *ḳirān* [b. bk.], yun. σύνοδος; ay ile güneş [yeni ay] için dâimâ *ictimā'*) ve tûl dereceleri arasındaki farkın 30° veya 150° olduğu vaziyet de *aşkāl*'den sayılmamaktadır (krş. al-Battānī, *ayn. esr.*).

Zâicelerde, *muḳābala* ve *tarbī'* ekseriyetle, kaide olarak, **uğurlu** ve *taslīs* ile *tasdīs* ise, **uğursuz** sayılmaktadır.

Bibliyografya: al-Battānī, *Kitāb al-zīc al-ṣābi'* (*Opus Astronomicum*, nşr. C. A. Nallino, Milano, 1899–1907, I–III); Boll-Bezold, *Sternglaube und Sterndeutung* (nşr. W. Gundel), 3. tab., Leipzig, 1926, s. 63 v.d. (WILLY HARTNER.)

MUḲADDAM. [Bk. MUKADDEM.]

MUḲADDASÎ. [Bk. MUKADDESÎ.]

MUKADDEM. MUḲADDAM (A.), **öne konulan** eşyâ veya insan. Şahıslar için kullanıldığı zaman, kelime en yüksek **reis**, bir ordu birliğinin (kumandan) veya bir geminin başına getirilen (kaptan) kimse mânasına gelir (Dozy, *Supplément*, mad. *muḳaddam*; burada bu maddede bir kaç zaptiye vazifesi zikredilmektedir). Tasavvufta bu tâbir tarîkatinin reisi veya bir hankahın başı için kullanılmakta idi.

Kelime bunun hâricinde bir mantık ve riyâziye tâbiri olarak kullanılır. Mantıkta bir şart cümlesi şeklindeki bir kaziyenin ilk kısmını ifâde eder, msl. „güneş doğarsa (gündüz olur)" cümlesinde bütün cümle bir kıyas kaziyesinin ilk kısmı telakkî olunmaktadır. Fakat her hangi bir cümle kaziyenin ilk kısmı olabileceğine göre, *muḳaddam*, hakikatte, şart cümlesinin şartını ifâde eder. Riyâziyede, *muḳaddam*, bir nisbetin ilk iki adedini, msl. 3:5, yahut başka tâbir ile, basit bir taksim ameliyesinde taksim edileni ifâde eder. Mantıkta, riyâziyede olduğu gibi, *muḳaddam*'a tekabül eden ikinci kısım (yk. bk.) *tālî* adını alır.

Bibliyografya: Dozy (yk. bk.) ve diğer lugat kitapları; Thorning, *Beiträge zur Kenntnis des isl. Vereinswesens* (*Türk. Bibl.*, XVI) s. 106; *Kaşşāf iştilaḥāt al-funūn* (nşr. Sprenger), s. 1215, 1362. (M. PLESSNER.)

MUKADDESÎ. AL-MUḲADDASÎ, ŞAMS AL-DÎN ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. AḤMED B. ABÎ BAKR AL-BANNĀ' AL-ŞA'MÎ AL-MUḲADDASÎ AL-MA'RŪF BI 'L-BAŞŞĀRÎ, eserinin ilk sahifesinde adı bu şekilde kaydedilmiştir (bk. Berlin yazması, krş. Ahlwardt, nr. 6034); arapça kıymetli bir **coğrafya eserinin**

müellifidir. İsminin Kudüs şehrine mensup olduğuna delâlet eden al-Muḳaddasî şekli, Berlin yazmasını Hindistan'dan getirmiş ve müellifi ilk defa Avrupa'da bu isim ile tanıtmış olan Sprenger'e âittir (krş. A. Sprenger, *Die Post-und Reiserouten des Orients*, Leipzig, 1864, s. XVIII); fakat Kudüs şehri umûmiyetle *al-Bayt al-Maḳdis* olarak anıldığı için, bunun al-Maḳdisî şekli daha doğru olsa gerek (Yâḳût, *Mu'cam*, IV, 590). Yâḳût'ta dâimâ al-Başşârî olarak zikredilir.

Müellifin bâl tercümesine dâir mâlûmat yalnız onun kendi eserinde bulunmaktadır. 356 (966) yılında, Mekke'de bulunduğu sırada, aş.-yk. 20 yaşında idi; eserinde tarihi tesbit edilebilen en son vak'alar IV. (X.) asrın sonlarına âit bulunduğuna göre, 1000 yılına kadar yaşamış olması pek muhtemeldir. Dedesi Abū Bakr al-Bannā' Filistin'de mimar idi ve İbn Ṭūlūn için 'Akkā şehrinin kapılarını yapmıştır. Anne tarafından âile Ḳūmis'te Biyār'dan neş'et etmektedir; büyük dedesi Abu 'l-Ṭayyib b. al-Şavā (*BGA*, IV, s. VII, str. 12'deki „paternus" kelimesi "maternus" olarak tashih edilmelidir) oradan Kudüs'e hicret etmiştir. Muḥammed b. Aḥmed de, edebiyat ve kültür bakımından, iyi bir tahsil yanında, geniş bir mimârî mâlûmata da sâhip bulunuyordu.

Müellifin coğrafyaya dâir eseri iki eski el yazması hâlinde muhâfaza edilmiştir ki, bunlar de Goeje'nin *BGA*, III, Leiden, 1877'deki neşri ile bunun 1906'da yapılan tashihli neşrine esas teşkil etmiştir. Berlin yazması *Aḥsan al-taḳāsīm fī ma'rifat al-aḳālīm* adını taşımakta ve 658 (1260) yılında istinsah edilmiş olan İstanbul nüshasında (Ayasofya, nr. 2972, mükerrer; krş. Ritter, *Isl.*, XIX, 43) ise, yalnız *Kitāb al-aḳālīm* tâbiri bulunmaktadır. Leiden nüshası (*Cat.*, V, 191) İstanbul yazmasının yeni bir istinsahı olup, Berlin'de bulunan ikinci nüsha (Ahlwardt, nr. 6033) ise, birinci nüshanın yanlışlar ile dolu bir istinsâhından ibârettir. Eserin te'lif yılı, kat'î olarak, belli değildir. Metindeki kayda göre, eser 375 (985) yılında tamamlanmıştır (*BGA*, III, 9), fakat eserde, önce de işâret edilmiş olduğu gibi, daha sonraki tarihlere âit mâlûmat da eklenmiş bulunmaktadır; Yâḳût (I, 653)'ta bu tarih 378 (988) olarak gösterilmektedir. İstanbul nüshası, Berlin nüshasına nisbetle, bir az daha küçüktür ve de Goeje, bâzı tereddütler ile, İstanbul nüshasının daha eski olduğunu tahmin etmektedir. Bu nüsha Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. al-Ḥasan adında bir şahsa ithâf edilmiş olup, Sâmânîler en mühim bir sülâle olarak zikredilmekte ve Berlin nüshasında ithaf kısmı bulunmayıp, burada daha çok Fâtımîlere meyledilmektedir.

Eserin tertibi, hiç şüphesiz, al-Balḫī, al-İṣṭaḫrī ve İbn Ḥavḳal'ın isimlerini taşıyan eserlerde de görülen, aynı coğrafya an'anesine dayanmaktadır. Bu husûs her iki nüshadaki haritaların oldukça iptidâî olan İṣṭaḫrī haritaları örneğine benzemesinden de anlaşılmaktadır (al-Maḳdisī'deki haritaların neşri için bk. K. Miller, *Mappae Arabicae*, I—V, Stuttgart, 1926—1931). Bu bakımdan al-Maḳdisī'nin eseri, hakikaten, coğrafya mâlûmatında pek mühim bir ilerileme teşkil etmez. al-İṣṭaḫrī ve İbn Ḥavḳal'in eserlerinde olduğu gibi, burada da yalnız islâm dünyası (*mamlakat al-islām*) ve bunun IV. (X.) asırda iklimlere (*aḳālīm*) taksimi yer almaktadır ki, umûmî heyeti ile, zikredilen müelliflerden pek farklı değildir. Garp ve şark iklimlerine tefrik şekli aynı olup, ancak sırası bâzan farklıdır. Tasvirler, daha evvelki müelliflere nazaran, daha teferruatlı olmakla berâber, coğrafya mâlzemesinin taksimi farksız olup, her bahsedilen ülke, muhtelif şehirler arasındaki mesâfe hakkında umûmî bir bilgi ile sona ermektedir. al-Maḳdisī'nin ne dereceye kadar al-İṣṭaḫrī ile İbn Ḥavḳal'e bağlı olduğu ayrıca araştırılmağa muhtacdır. Giriş kısımlarını ihtivâ eden fasıllar bir çok kendine has husûsiyetler ihtivâ etmekte ve bilhassa eski coğrafyacılar hakkında bir fikir edinmemiz için, kıymetli mâlûmat vermektedir. De Goeje'nin de işâret etmiş olduğu gibi, bu mâlûmat İstanbul nüshasında, Berlin nüshasına nisbetle, daha itimâda şâyândır. Berlin nüshası gerçekten daha yeni ise, burada müellifin al-Balḫī, al-Cayhānī (s. 4) v.b. hakkında oldukça küçümser bir lisan kullanmış bulunmasını, belki onun siyâsî görüşünü Fâtımîler ve garp islâm dünyası lehine değiştirmiş olması ile izah etmek mümkündür. al-Maḳdisī'nin üslûbu ve dili bâzan anlaşılması güç bir durum yaratmaktadır ve bu, onun ayrıca ifâde ettiği gibi, her memleketin tasvirinde o memlekette kullanılan husûsî tâbirlere uymak arzusundan ileri gelmektedir. Bundan başka, müellifin bir çok defalar eserinin meziyetlerinden lüzûmundan fazla bahsetmesi de, eserin okunmasını çok kere tatsızlaştırmaktadır.

Eserin ingilizce tercümesi için bk. G. S. A. Ranking ve R. F. Azoo (*Bibliotheca Indica*, Kalküte, 1897—1910, 4 cild).

Bibliyografya: Müellif ve eser hakkında bk. de Goeje, *BGA*, IV, s. VI—VIII; krş. bir de Brockelmann, *GAL*, I, 230 ve *Suppl.*, I, 410 v.d.

(J. H. KRAMERS.)

MUKADDİM. AL-MUḲADDİM. [Bk. ALLAH.]

MUKALLĀ. [Bk MÖKELLÄ.]

MUḲALLAD. [Bk. MUKALLED.]

MUKALLED. AL-MUḲALLAD (? — 1001) B. AL-MUSAYYİB, ḤUSĀM AL-DAVLA ABŪ ḤASSĀN, 'Uḳaylîlerdendir. 386 (996) veya 387 (997) yılında 'Ukayl emîri Abu 'l-Ẓavvād Muḥammed b. al-Musayyib (krş. BAHĀ' AL-DAVLA)'in ölümünden sonra, kardeşleri 'Alî ve al-Muḳallad arasında hâkimiyet kavgası başlamıştır. 'Alî kardeşlerin büyüğü idi; fakat al-Muḳallad bir taraftan Bahā' al-Davla'ye bir mektup ile kendisine her yıl muayyen bir vergi vermeğe hazır olduğunu bildirirken, diğer taraftan kardeşine mürâcaat ederek, kendisinin Bahā' al-Davla tarafından al-Mavṣil'in hâkimi olarak tâyin edildiğini ve şehri ele geçirmek için, kendisine yardım etmesini istedi. Bahā' al-Davla'nın al-Mavṣil'deki kumandanı Abü Ca'far al-Ḥaecāc kaçtı ve kardeşler, idâreyi aralarında taksim etmek üzere, anlaştılar. al-Muḳallad'in Bagdad mümessili ile Bahā' al-Davla'nın me'mûru arasında başlayan anlaşmazlıklar git-gide açıkça bir düşmanlığa inkilâp etti; fakat çok geçmeden, bir anlaşma yapıldı ve al-Muḳallad, Ḥusām al-Davla unvanı yanında, al-Mavṣil, al-Kūfa, al-Ḳaṣr ve al-Cāmi'ayn bölgelerinin kendisine bırakılmasına mukabil, 10.000 *dînār* ödemeği taahhüt etti. 387 (997) yılında 'Alî'yi esir etmiş, bundan dolayı üçüncü kardeş Ḥasan, kuvvetli bir ordu ile, al-Muḳallad üzerine yürümüştür. 'Alî serbest bırakılarak, müsâdere edilen serveti iâde edilmiş ve al-Muḳallad de 'Alî ile Ḥasan tarafını tutmuş olan Vāsiṭ hâkimi 'Alî b. Mazyad'e karşı hareket geçmiştir. Fakat 'Alî'nin al-Mavṣil üzerine yürümek niyetini haber alan al-Muḳallad geri döndü ve Ḥasan'ın araya girmesi ile, kardeşler tekrar barıştılar. Bundan sonra, 'Alî ile Ḥasan al-Mavṣil'i terkettiler. Uzun müzâkerelerden sonra, 'Alî'nin al-Mavṣil'de, al-Muḳallad'in bulunmadığı zamanlarda onun mümessili olması üzerinde anlaşmaya varıldı. 390 (999/1000) yılında 'Alî'nin ölümü üzerine, Ḥasan kardeşinin haklarına sâhip olmak istedi ise de, al-Muḳallad tarafından şehirden kovuldu ve Irak'a kaçmak zorunda kaldı. Safer 391 (kânûn I. 1000 — kânûn II. 1001)'de al-Muḳallad, bir köle tarafından, al-Anbār'da öldürüldü.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 745 (trc. de Slane, III, 415 v. dd.); İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), IX, 88 v.d., 94 v. dd., 116; İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar*, IV, 255 v. dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, III, 49 v.d. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

MŪḲĀN. [Bk. MUGAN.]

MUḲANṬARĀT. [Bk. USTURLAB.]

MUḲARNAS. [Bk. MUKARNAS.]

MUKARNAS. MUḲARNAS, islâm mimarîsinde satıhlar ile hacimler arasında birleştirme vazifesi gören bir tezyinat şekli. Bu tâbir lat. *coronis*, frns. *corniche*, ingl. *cornice*, alm. *Karnies* (Sarre-Herzfeld, *Areh. Reise*, II, 157, not 4) olup, yun. κορωνίς'in arapçalaştırılmış şeklidir. Bunun yerine, mûtad olarak, Stalactites, Cellules, Zellenwerk, honeycombwork, congélation ve congelé tâbirleri kullanılır. Muḳarnas islâm mimarîsinin ve onun dünya görüşünün en mânalı üslûp şekillerinden olup, rûhun göz ile görülen bir ifâdesini taşımaktadır.

Şekil bakımından *muḳarnas*, bir cismin köşeli veya kürevî bir satıhtan bir başkasına geçişidir. Bu geçiş, esâs itibârı ile, muvâzene hâlinde olup, mik'abî bir şekil göstermektedir ve bu itibârla ancak, islâm üslûbu gibi, mik'abî mimârî tarzında mümkün olabilmektedir (sanatta kübizm tarihinin mantıkî temelleri için bk. L. Coellen, *Der Stil in der Bildenden Kunst*, Traisa-Darmstadt, 1921). *Muḳarnas*, birlikler yığını olarak, menşe'ini hücre kemerleri, köşe çıkıntısı ve bingi gibi muhtelif intikal şekillerinden alır ki, bunların çoğu, umûmiyetle, tezyinî bir şekilde bir araya gelip, *muḳarnas*'ı meydana getirirler. Köşe kemeri *muḳarnas*'ın belli-başlı köklerinden biridir. Umûmî şekli bakımından, bugüne kadar kabûl edildiği gibi, iran menşe'li olmayıp, şarkın bütün mik'abî kemerli mimârî tarzlarında müşterek olan bir geçiş unsurudur ki, İran'da ve Suriye'de ayrı-ayrı şekillere bürünmüştür. İlk olarak Sâsânî yapılarında rastlanan iran köşeli kemeri birbirine amûd duvarların kaim zaviyesi üzerine, duvarın iltisak noktasını iki mahrûtî satıh veya kürevî üçkenleri birleştiren bir münhanî şeklinde devam ettirmek sûreti ile, bir köprü kurar ve bu münhanî vâsıtası ile duvar kubbenin dâire muhitine doğru geçişe yarayan bir köşe hücresi meydana getirecek şekilde katlanır. Bu yapı menşe'ini çok sert olmayan tuğladan yapılan binâlardan almıştır ve bunun örneğine, tahta bulunmadığı için, bu çeşit kemerlere bir zarûret olan İran'da ve Türkistan'daki pişmemiş tuğladan inşâ edilmiş daha eski evlerde rastlamaktayız (krş. Diez, *Kunst der islam. Völker*, s. 79). Suriye'de, ilk zamanlar, duvar dirseği üzerine bir taş kiriş atılmakta ve bu şekilde mesele halledilmekte idi. Taşın bol olduğu bir memlekette bu tabiî idi. Bununla berâber, gerek Suriye'de, gerek Anadolu'da, çok geçmeden, iptidâî olan bu bir-

leştirme unsuru yerine, dirsek üzerine bir köprü gibi atılan bir kemer koydular (krş. msl. Ankara'da St. Clément: Père de Jerphanion, *Mélanges d'Archéologie anatolienne*, s. 113). Bu kemerin sayıca artması, köşe kemerlerinin artışı gibi, *muḳarnas*'ın doğmasına yol açmıştır. Sonraki gelişmeler, İran ve Suriye'ye has köşe kemer şekillerinin terkibi sâyesinde, bu iki unsurun ilk ve iptidâî tertibini aşmıştır (L. Hautecoeur, *De la trompe aux mukarnas*). Bu Suriye tarzı köşe kemerinin tuğladan yapılması ve iran kemerinin körleştirilmiş şekli ile meydana gelmiştir. Bu maksat ile, dört köşe tuğla, ön kısmının yarısı, bir üçken şeklinde çıkıntı yapmak üzere, bir köşeden diğer köşeye kaidenin üzerine konulmuştur. Sāmarrā'daki Dār al-Ḫalīfa (IX. asır)'nin köşe kemerleri bu tarzdadır; aynı tarz Ṭūr 'Abdīn'de de görülmektedir. Sāmarrā'daki kemer daha önceden sivrileşmiş, yâni yassıca bir sivri kemer hâlini almış bulunuyordu. Bir terkip mahsûlü olan bu köşe kemeri, Akdeniz memleketlerinden tâ müslüman İspanya'ya kadar yayılıp, revâc buldu. Bu köşe kemerinin, biri yarı mahrûtî veya fırın tonozu, diğeri de aylamalı yarı üstüvâne şeklinde olmak üzere, iki çeşidi var idi (bk. Hautecoeur, *ayn. esr.*, s. 37). Tek-tek köşe kemerlerinin mukarnas meydana getirecek şekilde sayıca artmaları, şark memleketlerinde, umûmiyetle XI. (m. s.) asırda vukû bulmuş olmalıdır. İran'da *muḳarnas* ilk defa 1007 (m. s.) tarihinde, Curcān'daki Gunbed-i Ḳābūs'un kapısının üst pencere kemerinde görülmüş olmalıdır (Diez — van Berchem, *Churasanische Baudenkmäler*, s. 39 v. dd., 106, levha 14). İkinci çeşide örnek olarak, İsfahan'da Mascid-i cāmi'in kubbeli türbesindeki *maḳarnas* hücreleri gösterilebilir. Her iki hâlde de, bir köşe kemerinin iki tarafına birer hücre ve üst kısmına da bir ikinci köşe kemeri konulmasından meydana gelen üç dilimli sivri kemerler ile karşı karşıya bulunuyoruz. Hautecoeur'e göre, bunun ilk örneklerinden birine Mısır'da, eski Kahire'deki Abū Sayfayn kilisesinde (1074 — 1121) rastlanmaktadır; burada İran-Suriye terkibi bir köşe kemerinin iki yanın'a, İran tarzında karinalı kemerler ile mücehhez hücreler bulunmaktadır. Aynı kilisedeki St. George adı ile anılan husûsî ibâdet mahallinde, İsfahan'daki gibi, üzerinde aynı nevîden ikinci bir köşe kemeri bulunmaktadır. Öyle ki, burada da üç dilimli *muḳarnas* hücre teşekkül etmiştir. Daha sonraki tertipler bunun kendiliğinden gelişmesi suretiyle meydana gelmiştir. Üç dilimli *muḳarnas*, ilk önce 1100 — 1150 (m. s.) arasında Kahire'deki müslümanlara âit, hemen-hemen bütün yapılarda görülmektedir; bunlar arasında Sayyida 'Ātika, Muḥammed al-Ca'farī, Sayyida Ruḳayya ve Yaḥyā al-Şahībī bugün hâlâ mevcut bulunmaktadır. Menşe'ini köşe kemerinden alan *muḳarnas*'ın bugüne kadarki muvâzî gelişmesi, müslüman şarkın yapı unsurlarının tezyinâtına doğru olan tabi'î meylinin mantıkî bir neticesi olarak izah edilmektedir. *Muḳarnas* muayyen bir kavim tarafından icat edilmiş olmayıp, doğrudan-doğruya müşterek bir dünya görüşünden doğmuştur. Bu sebepten daha sonraki gelişmesi hızlı olmuştur. Şu merhaleye Kahire'deki İmām Şāfi'ī (1211 m. s.)'de rastlanmaktadır. Ortadaki tonoz bingilerinin iki yanında birer hücre ve üzerinde daha dar beş hücre bulunmaktadır; hepsinin üst kısmında asıl hücre yer almaktadır (Hautecoeur, *ayn. esr.*, şekil 12). Daha sonra, hücreleri birbirinden ayıran ve birbirlerini aşan küçük askılara bağlı olan sarkıtlar gelmektedir. Bunlar hücrenin duvarlarından ayrılır-ayrılmaz, bu isme hak kazanırlar. Bu *muḳarnas*'ın tabi'î gelişmesinin yalnız bir merhalesi olup, „icâd" olunduğu yer ve tarih gibi nasıl yapıldığı husûsundaki izahlar da birer tahminden öteye geçmemiştir. Yalnız yapısının hissiyâta kaçan havası ile ışık gölge te'sirleri birer yaratma unsuru olarak gösterilebilir. Bugün hâlâ mevcut olan en eski sarkıtlara Merâkeş, Kutubiya ve Tinmāl (1153) câmilerinde, sonra Palermo, Zisa (1180), Filistin ve dolayısı ile Magrib'de sık-sık rastlandığına bakılırsa, bunların 1150 tarihinden önce Kahire'de yaygın bir vaziyette bulunmuş olmaları gerekmektedir. Bu hususta Magrib canlandırıcı bir te'sir yapmış olmalıdır; zîra Ḳal'at Banī Ḥammād (1110'a doğru)'da köşe kemeri *muḳarnas* ile hiç alâkası olmayan ve bugün şark memleketlerinin hiç birinde rastlanmayan sâde sarkıtlar var idi (Marçais, *Manuel*, I, şekil 79).

Türk yayılışı *muḳarnas*'ın daha sonraki gelişmesine sebep olmuştur. Mukarnasın benzetme vazifesi bununla daha da bâriz bir şekil almıştır. Türk yayılışı, hediye olarak, Rosintal'in „türk üçkeni" (triangle turc) dediği, istinat köşe dirseğini getirmiştir. Bu iptidâî eski türk köşe köprüsü arap memleketlerine girince, mukarnaslaştı, yâni içleri çukur bir sürü hücrelere bölündü ve böylece ışık-gölge sistemine uyduruldu. Kahire'deki Ḥasan câmiinin (1356) giriş kapısında olduğu gibi, bir çok köşe kemerlerine, ufak hücrelere bölünmüş ve böylece mukarnaslaşmış bingiler bahi mevzuudur. Aynı câmiin türbe kubbesinde tahtadan olan bu mukarnas bingileri duvarın içi

ne gömülmüş, dolayısı ile tamâmen tezyinî bir maksatla kullanılmıştır.

XIV. ve XV. asırlarda, biogili *muḳarnas*, git-gide köşe kemeri mukarnasın yerini almağa başladı. Bu sonuncu de sonra ortadan kalktı. Müslümanlara has olan bu bingiler klasik kürevî Bizans bingilerinden şu bakımdan ayrılmaktadır ki, bunlar üç intikal usûlünün, yâni hakikî bingi, köşe kemeri ve payanda üçkeninin birer terkibidir. XVI. asırda Kahire 'de, mukarnaslaşmış olmasına rağmen, hakikî bingiler üzerindeki kubbeye tekrar sık-sık rastlanmağa başlıyor (al-Ġūrī câmii [1503] v.b.).

Muhtelif islâm memleketlerindeki mukarnasın tarihleri bu makalenin hudûdu dışında kalmaktadır. Bunun XIX. asra kadar kalmış olan en güzel örneğine Tahran civarındaki Bāġ-i Firdavs köşkünde rastlanmaktadır.

Bibliyografya: Bk. J. Rosintal, *Pendentifs, Trompen und Stalaktiten* (Berlin, 1912; frns. tab., Paris, 1928). Bundan başka bk. A. Gayet, *L' Art arabe* (1893); K. A. C. Creswell, *The Muhammadan Monuments of Egypte*; R. Phene Spiers, *Honey comb* (*Stalactite*) *vaulting in Architecture East and West*, s. 44—56; M. S. Briggs, *Muhammadan Architecture in Egypte and Palestine*; G. Marçais, *Manuel d'art masulman, L'architecture, Tunisie, Algérie, Maroc, Espagne, Sicile* (2 cild); E. Pauty, *Contribution à l'étude des stalactites* (*BIFAO*, 1929, XXIX); L. Hautecoeur, *De la trompe aux Mukarnas* (*Gazette des Beaux Arts*, temmûz 1931, s. 26 — 51).

(ERNST DIEZ.)

Anadolu türk mimârisinde daha ilk zamanlardan beri mukarnasın geniş ölçüde kullanıldığı göze çarpmaktadır. Câmi, medrese, kervansaray, kümbet ve türbe kapılarında mukarnaslar, âbidevî bir te'sir yaratmak için, kuvvetli bir rol oynuyor ve cephenin canlandırılmasına yardım ediyor. Bunlar umûmiyetle taşa oyulmuş olarak, çeşitli şekiller gösterirler. Yapının husûsiyeti, kullanılan malzemenin cinsi ve keyfiyetine göre, bunların işlenmesi değişmektedir. Kayseri 'de 1205 tarihli Şifâiye medresesi kapısı, Divrik 'te 1228 tarihli Ulu câmiin garp kapısı, Konya 'da 1251 tarihli Kara-Tay medresesi kapısı, Sivas 'ta 1271 tarihli Gök-Medrese kapısı ve İstanbul 'da 1491 tarihli Fîrûz Ağa câmii kapısındaki mukarnaslar bunların belli-başlı örnekleri arasında sayılabilir (bk. levha). Osmanlı mimârîsinde cümle kapılarında mukarnaslar çok defa sarkıtlar hâlinde daha zengin bir görünüş kazanmıştır (bk. levha). Bununla berâber türk mimârîsinde cümle kapılarında hiç bir zaman çinili mukarnaslar görülmez.

Mukarnasların çok kullanıldığı yerlerden biri de mihrâplardır. Bunlar arasında çinili olanlar da vardır (bk. levha). Bâzan çinili duvarda mermer, bâzan da düz taş duvarlar üzerinde çinili mukarnaslar değişik terkip'er gösterir. Osmanlı mimârîsinde barok devrine kadar mihrâplarda mukarnaslar hemen dâimâ göze çarpan esaslı bir unsur hâline gelmiştir (bk. mad. MİHRAB, Konya Sâhib-Ata câmii ile Bursa Yeşil-câmi mihrâpları v.b.). Bâzı câmi ve medrese tonozlarının içinde, tezyinî dolgular hâlinde, mukarnaslar tekrar karşımıza çıkmaktadır. Erzurum 'da 1308 târihli Yâḳūtiya medresesinin avlusunu örten orta tonoz bu cins mukarnasların en güzel örneğini teşkil eder (bk. levha). 1179 tarihli Erzurum ulu câmiinin orta tonozunda bunun daha sâde bir öncüsü göze çarpar. 1249 tarihli İshaklı-Han 'da avlu kapısının yarım kubbesi ile avlunun ortasındaki köşk-mescidin mukarnaslı kubbesi diğer misâllerdir. Zaman zaman mukarnaslar tromplarda (kemer köprü) da tezyinî bir dolgu hâlinde görülür. Edirne 'de 1414 'te tamamlanan eski câmiin orta kubbesi bunun canlı bir misâlidir. Yine Edirne 'de 1447 tarihli Üç-Şerefeli câmiin dört küçük kubbesinde de büyük mukarnas dolgular görülür. İstanbul 'da Süleymâniye 'de ve diğer büyük câmilerde duvar köşeleri üzerine yarım kürevî şekillerin oturmasından meydana gelen taşmalar çok defa mukarnaslar ile kapatılmıştır.

Minârelerin şerefeleri de mukarnasların serbestçe kullanılmasına fırsat veren uygun bir sâha olmuştur. Selçuklu minârelerinden başlayarak, şerefelerde görülen mukarnaslar osmanlı minârelerinde artık istalaktitler ile birlikte gelişmiş ve en zengin çeşitlere ulaşmıştır. Bunlarda çinili mukarnaslar da vardır. İznik 'te 1391 tarihli Yeşil câmiin minâre şerefesi çinili mukarnasları ile buna güzel bir misâl teşkil eder (bk. levha). Buraya kadar görülen çeşitlerin yanında mukarnasların türk san'atındaki en husûsî kullanma yeri sütûn başlıkları olmuştur. Selçuklular devrinin XIII. asırdaki ahşap câmilerinde mukarnas direk başlıkları çok değişik bir mekân te'siri yaratmaktadır. Beyşehir 'de Eşref-oğlu câmii ile Afyon ulu câmiinde XIII. asırdan kalma mukarnas ağaç başlıklar bugün de derin bir hayranlık uyandırır (bk. levha). Karaman 'ın İlisra köyündeki 1583 tarihli câmide görüldüğü gibi, Selçukluların bu mukarnas ağaç başlıkları, bir an'ane hâlinde XVI. asır ortalarına kadar devam etmiştir (bk. levha). Niğde 'de

Karamanlılardan kalma 1409 tarihli Ak-Medrese kapısında köşe sütûnlarının başlıkları ve niş dolgularında mukarnasların en güzel ifâdeli örnekleri bir araya gelmiş bulunmaktadır (bk. levha).

Osmanlı mimârîsinde, Mukarnas ve sarkıt olarak, iki sütûn başlığı artık umûmîleşmiş bir unsur hâline gelmiştir. İstanbul'da Fâtih külliyesi tabhânesindeki mukarnas sütûn başlıkları bunların yerleşmiş bir örneğini canlandırmaktadır. Daha sonra bu çeşit sütûn başlıklarını, bâzan sarkıtlı, bâzan sâdece mukarnaslı olarak, hemem-hemen bütün osmanlı âbidelerinde bulmak mümkündür. Barok devrine kadar devam eden bu çeşit sütûn başlıklarının şekline bakarak, her hangi bir osmanlı yapısının ortalama tarihi anlaşılabilir.

İran'da mukarnaslar, ekseriyâ çiniler ile kaplı olarak, taşkın bir gösteriş ve süs unsuru hâlinde kullanılmış ve bunlarda sâdece bir ihtişam aranmıştır. Anadolu türk mimârîsinde ise, mukarnaslar sütûn başlıkları ile mimârî bir uzuv hâline gelmiş ve diğer taraftan çok değişik gâyeler ile kullanılarak, mimârî te'sirin arttırılmasında ve mimârî husûsiyetin belirtilmesinde mühim bir yer almıştır.

(OKTAY ASLANAPA.)

MUḲÂSAMA. [Bk. MUḲÂSEME.]

MUḲÂSEME. MUḲĀSAMA, halîfeler zamanında, toprak vergisi usûlü. Bu usûle göre, *bayt al-māl* topraktan mahsul alınıp-alınmamasına bakılmaksızın, senelik bir para değil, elde edilen mahsûlün bir kısmını almakta idi. Bu usûl Irak'ta ilk Abbâsîler zamanında (al-Mahdî veya al Manṣūr; bk. Balāẕurī, *Futūḥ*, nşr. de Goeje, s. 272; Māvardī, nşr. Enger, s. 136; von Kremer, *Culturgeschichte*, I, 276), para olarak tahsil olunan eski *ḫarāc*'ın yerini almıştır. Vergi hurma, incir ve diğer meyve ağaçları mahsûlünden değil, buğday ve arpa gibi, belli-başlı hubûbattan alınırdı. Birinciler için vergi, para olarak, tahsil edilirdi. İṣṭaḫrī (s. 157) ve İbn Ḥavḳal (s. 217)'e göre, Fārs gelirinin bir kısmı *muḳāsama*'den gelmekte ve bu da iki zümreye ayrılmakta idi: 1. İlk halîfeler ile anlaşmalar akdetmiş olan „zumm" (rum değil), yarı göçebe kürt (?) lür v.b. larının oturduğu topraklardır, *bayt al-mal* için, mevcut anlaşma gereğince, onda bir, üçte bir veya dörtte bir nisbetinde vergi alınırdı. 2. Asıl sâhiplerinin bırakıp gitmeleri veya başka bir sebepten *bayt al-māl*'in mülkiyetine geçmiş olan köylerde çiftçiler mahsûlün beşte ikisini veya anlaşma ile önceden tesbit olunan kısmını, vergi olarak, öderlerdi.

Bibliyografya: Zikredilen eserlerden başka bk. bir de Balāẕurī (nşr. de Goeje), s. 86, not. (R. LÉVY.)

MUḲĀTİL. [Bk. MUḲÂTİL.]

MUḲÂTİL. MUḲĀTİL B. SULAYMĀN B. BAŞĪR AL-AZDĪ AL-ḪORĀSĀNĪ AL-BALḪĪ, Abu 'l-Ḥasan, hadîs ve tefsir âlimi. Belḫ'te doğdu ve Merv, Bagdad ile Basra'da yaşadı. Bu son şehirde 150 (767) yılında öldü; Beyrut'taki bir ikametinden de bahsolunur. Hadîs âlimi olarak hakkında verdiğimiz hukmün mesnedi olan husûsiyetler bir tarafa bırakılacak olursa, hayatı hakkında hemen hiç bir şey bilmiyoruz. Yalnız zevcesinin adı, Umm Abī 'Īsâ Nūḥ b. Abī Maryam, bize nakledilmiştir. İbn Durayd'e göre, Banī Asad'in mevlâlarından idi. Bâzıları onu Muḳātil b. Cavāl-düz veya Davāl-düz ismi ile zikrederler. İbn Ḥacar, *Lisān al-mīzān*, yanlış telâkkîlerin aksine olarak, bahis mevzûu şahsın bizim Muḳātil olduğunu ve Cavāl-düz'un, başka görüşlerin aksine, bizzat Muḳātil'in bir lekabı olmayıp, babasının lekabı olduğunu tesbit etmiştir.

Muḳātil, muhaddis olarak, büyük bir şöhrete sâhip değildir; *isnād*'ı kâfî derecede yakından tetkik etmediği için tenkit edilir. Tefsiri daha az itimâda şâyândır; hâl tercümeleri onun sözlerinin o kadar doğru olmaması ve bilhassa her şeyi bilmek iddiasında bulunması husûsiyetlerini göstermesi icâp eden hikâyeleri kasden tekrar ederler. En az muhtemel olan şeyler hakkında sorulan ve kendisinin en fevkal'âde bir şekilde cevaplandırdığı veya aslâ her hangi bir şekilde cevaplandıramayacağı gülünç sualler hakkındaki hikâyeler ile değeri düşürülmüştür. Bütün kaynakların hep birden bahsettikleri onun son derecede *taşbīh* („Allah'ı mevcut varlıklara benzetme") tarafdarı olması vâkıası bu her şeyi bilmek iddiası ile alâkalıdır. Câmide dinî efsâneler [bk. mad. ḲIṢṢA] anlatması vâkıası da itibârını azaltmış olmalıdır; bu sıralarda böyle şeyler henüz sıkı bir surette memnû idi. Siyâsî bakımdan zaydîya fırkasına ve kelâm bakımından yetişmesi itibârı ile de murci'a [b. bk.]'ye mensûp olmalıdır.

Muḳātil nisbeten çok mıkdarda eser yazmıştır. Bununla berâber bu eserlerinden son zamanlara kadar hiç bir şey bilinmemekte idi. Ancak 1912'den beri British Museum, Or. 6333'te *al-Tafsīr fī mutaşābih al-Ḳur'ān*'ının bir yazması vardır. Bu eserde *hudā*, *kufr* gibi, muhtelif kelimelerin ayrı-ayrı mânaları üzerinde durulmaktadır. Bu eserin Ahmed III. (nr. 74), Feyzullah (nr. 79), Emânet hazînesi (nr. 565), Hamidiye (nr. 58) ve al-Azhar (nr. 516) kütüphânelerinde olmak üzere, daha bir

çok el yazması nüshaları bulunmuştur (bk. H. Ritter, *Isl.*, XVII, 249; J. Schacht, *Aus den Bibliotheken...*, I, 58). Mâmafih Goldziher bunun mevsûkiyetinin kabil-i münâkaşa olduğu kanâatindedir. *Fihrist* eserlerinin bir listesini vermektedir; Kâtib Çelebî de bunların bir kaçını zikreder. Bunların çoğu dile ve tefsire âittir; aynı zamanda ḳadarîya'ye karşı tenkidî bir eseri de zikrolunur. Mâmafih bu kayıt kendisinin Cahm [b. bk.]'e karşı ve Cahm'in de kendisine karşı bir eser yazmış olması hakkındaki diğer bir kayıt ile zor uzlaşmaktadır.

Bibliyografya: İbn Durayd, *Kitâb al-iştiḳâḳ* (nşr. Wüstenfeld), s. 294; İbn al-Aşîr (nşr. Tornberg), V, 454; *Fihrist* (nşr. Flügel), s. 179 ve tür. yer; al-Aş'arî, *Maḳâlât al-islâmîyîn*, fihrist, s. 46; İbn Ḫallikân (nşr. Wüstenfeld), nr. 743; al-Ẕahabî, *Mîzân*, III, 196, nr. 1723, 1724; İbn Ḥacer, *Tahẕîb*, X, 279—285; aynı. mll., *Lisân al-mîzân*, VI, 82 v.d.; al-Navavî, *Tahẕîb al-asmâ'* (nşr. Wüstenfeld), s. 574 v.d.; al-Şehrastânî (nşr. Cureton), s. 75, 106, 108, 121; Goldziher, *Mah. Stud.*, II, 206; aynı. mll., *Richtungen d. islam. Koranauslegung*, s. 58 v. dd., 87, 112; L. Massignon, *La passion d' al-Ḥallâj*, s. 52, not 2 ve 577, 703; *G A L*, *Suppl.*, I, 332 ve burada zikredilen diğer kaynaklar. (M. PLESSNER.)

MUKAṬṬAM. [Bk. MUKATTAM.]

MUKATTAM. AL-MUḲAṬṬAM, Mısır'da Nil nehrinin sağ tarafında uzanan dağların bir cüz'ü olup, Kahire'nin hemen şarkında yer alır ve daha ötede, Nil deltasının cenûb-i şarkîsini takip eder. Takriben 200 m. irtifâında olan bu dağ, şimâlî Afrika dağlarının bir çoğu gibi, kireç taşından müteşekkildir (krş. *Description de l'Égypte, État moderne*, Paris, 1822, II/II, 751).

Muḳaṭṭam ismi (*Tâc al-'arûs*, halk arasında kullanılan al-Muḳaṭṭab adını da hatırlatır) islâmdan önceki devre âit olmayıp, düzgün arap şekline rağmen, gerçekten bir arapça kelime de sayılamaz; zîra coğrafyacılar (krş. Yâḳût, IV, 607 v.dd.) bunun ne mânaya geldiği husûsunda, şüpheli bir kaç kayıt ile iktifâ ederler. Bu isim ilk defa Mısır araplarının tarihî rivâyetinde, İbn 'Abd al-Ḥakam, *Futûḥ Miṣr* (krş. nşr. Torrey, New Haven, 1899, s. 156 v.dd.)'da olduğu gibi, içinde Muḳavḳis [b. bk.] adının da geçtiği yarı efsânevî hikâyelerde görülür. Bâzı rivâyetlerde bu dağ Muḳaṭṭam b. Miṣr b. Bayṣar b. Ḥâm'ın adına bağlı olarak zikredilmekte yahut Kudüs'ün dağları ile bir dereceye kadar münâsebetli gösterilerek, bunun mübârek vasfı üzerinde bilhassa durulmaktadır. Bu rivâyetlerin sonuncularında Ka'b al-Aḥbâr [b. bk.] nihâî salâhiyet sâhibi olarak gösterildiğine göre, ismin menşe'inin mûsevîlere âit efsânevî rivâyetlerde aranması mümkündür (krş. *Midraş Tehellîm*, Mezmûr LXVIII, 17) ve buradaki muayyen dağlık bölge için ancak daha sonra al-Fusṭâṭ, al-Ḳâhira'nın parlak devirlerinde kullanılmağa başlanmıştır. Coğrâfî adlandırmadaki sarâhat noktası arap coğrâfî kaynaklarında devam ede-gelmiş, Muḳaṭṭam ismi bâzan Nil'in şarkında Usvân'a kadar uzanan dağlara verilmiş (Yâḳût), bâzan bu isim ile, bütün meskûn dünyayı, Çin'den Atlas okyanusuna kadar, baştan-başa geçen dağlar kasdedilmiştir (İbn Ḥavḳal v.b.). Bundan başka bir çok coğrafyacılar Muḳaṭṭam dağında zümrüt ve diğer kıymetli taşların yatakları bulunduğu efsânesini zikrederler; hâlbuki burada yalnız gerçekte pek eski devirlerden beri kullanılmış yapı taşı ocakları bulunmakta idi. Maḳrîzî (*Ḫıṭaṭ*, Bulak tab., I, 123) muhtelif rivâyet ve nokta-i nazarları oldukça tam bir şekilde zikretmektedir.

Muḳaṭṭam'ın gerçek coğrâfî mânâsını al-Fusṭâṭ kurulduktan itibâren kazandığı ileri sürülebilir. Nil nehrine yakın olan mevkii, Fusṭâṭ ve daha sonra Kahire'nin arâzi üzerinde yayılması bakımından, derin bir te'sir icrâ etmiştir. Şehrin muhtelif semtleri ve mâruf binâları, bu arada İbn Tolun câmii ve Ṣalâḥ al-Dîn kalesi al-Muḳaṭṭam dağının garp yamaçları üzerinde bulunur. Bununla berâber İbn Tolun câmiinin bulunduğu teoe ayrıca Cabal Yaşkur adını taşımaktadır. al-Ḳarâfa mezarlığı da Muḳaṭṭam tarafındadır ve Muḳavḳis'in zikredildiği eski rivâyetler bu mezarlığa bağlı bulunmaktadır. Muḳavḳis 'Amr b. al-'Âṣ'a dağın dünya mahsûlleri yerine, cennet nebatları yetiştirmesi mukadder olduğunu söylemekte ve 'Amr vâsıtası ile bunu haber alan halîfe 'Omar bu cennet nebatları ile ölmüş müslümanların kastedildiğini kabûl eylemektedir. Bundan sonra bâzı eshâbın al-Ḳarâfa'de gömülü olduğu rivâyeti yayılmıştır. al-Muḳaṭṭam'ın zirvesinde, Fâtımîler devrinde, Badr al-Camâlî tarafından 478 (1085)'de al-Cuyûşî câmii inşâ olundu ki, dağa al-Cabal al-Cuyûşî denilmesinin sebebi budur. Cenup yamaçlarında, Ḥulvân istikametinde hıristiyanlara âit Dayr al-Ḳuṣayr manastırı bulunur (bu manastır al-Şabbuştî tarafından, 1000 senelerine doğru, tasvir edilmiştir; krş. Sachau, *Abh. Pr. Ak. Wiss.*, 1909). al-Muḳaṭṭam başka bir tarihî vak'a veya efsâneye de bağlanır; Fâtımî halîfesi al-Ḥâkim'in 27 şevvâl 411 (23 şubat 1021) gecesi,

gezmek için at ile gittiği al-Muḳaṭṭam dağında, esrarlı bir şekilde kaybolduğu rivâyet edilir. Son olarak al-Muḳaṭṭam'ın zamanımızda Kahire'de neşredilen arapça büyük bir gazeteye ismini verdiği söylenebilir.

(J. H. KRAMERS.)

MUḲAVĶAS. [Bk. MUKAVĶİS.]

MUKAVĶİS. AL-MUḲAVĶİS veya AL-MUḲAVĶAS, arap rivâyetlerine göre, Mısır'ın fethi sırasında kıptîler ve bizanslılar tarafında en mühim rolü oynamış olan şahıs. İddia edildiğine göre, 6. (b.) yılda Peygamber ona bir mektup göndermiştir. İbn 'Abd al-Ḥakam (nşr. Torrey, s. 46), al-Maḳrîzî (*Ḫiṭaṭ*, I, 29), al-Suyûṭî (*Ḥusn al-muḥâżara*, I, 58) ve al-Manûfî (s. 29)'de ve bir de tamâmiyle farklı bir şekilde, sözde Vâḳidî (s. 10)'de, ayrıca arap tarihçilerinde bu vak'aya âit nakiller arasında metni mevcut bulunan bu mektubun başında Muḳavḳis'in sıfatı şu tâbirler ile ifâde edilmiştir:

1. *Ṣâḥib al-İskandarîya* (Navavî, s. 577; İbn 'Abd al-Ḥakam, s. 45, 52; Abû Ṣâliḥ, s. 38 [100]; İbn Kaṯîr, III, 159 b; İbn Sa'd, nr. 7 ile bk. Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, IV, 3 [99]); 2. *Malik al-İskandarîya* (İbn 'Abd al-Ḥakam, s. 49; al-Suyûṭî, I, 60; sözde Vâḳidî, s. 25; İbn Hişâm, s. 971); 3. *Ṣâḥib Miṣr* (Abu 'l-Fidâ', I, 149); 4. *Malik Miṣr* (al-Manûfî, s. 7; krş. al-Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, I, 163, 22 v.d.); 5. *Malik Miṣr va 'l-İskandarîya* (sözde Vâḳidî, s. 10); 6. *Ṣâḥib Miṣr va 'l-İskandarîya* (sözde Vâḳidî, s. 10); 7. *'Aẓîm al-ḳubṭ* (İbn 'Abd al-Ḥakam, s. 46, 47; Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, I, 29, 12, 16; al-Suyûṭî, I, 58; al-Manûfî, s. 29; al-Ṭabarî, I, 1575; al-Mas'ûdî, *Tanbîh*, s. 261, 9, nr. 1).

Bütün bu sıfatlar, şüphesiz, sâdece Mısır'ın hakikî unvânı araplarca bilinmeyen fiîlî hâkimini ifâde etmektedir. 6 (628) yılında Mısır'a iranlıların hâkim olduğu düşünülür ise, arap tarihçilerinin nakillerine pek güvenilemez. Bu daha Manûfî (s. 30)'de mevcut olan bir kayıt ile açıkça meydana çıkmaktadır. Buna göre, Mısır, Peygamber zamanında başlayarak, Abû Bakr'in halîfeliğinde ve bir de 'Omar'in halîfeliğinin ilk zamanlarına kadar, fâsılasız bir şekilde al-Muḳavḳis'in idâresi altında kalmıştır. Hayli zaman önce E. Amélineau (*Fragments coptes*, s. 392) ile Wellhausen (*Skizzen u. Vorarbeiten*, IV, 90), Peygamberin Muḳavḳis'e gönderdiği söylenen mektubunun gayr-i mevsûk olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bununla berâber, kendisine bir haber göndermiş olmasına itiraz etmemişlerdi; sonraları Butler (*Conquest*, s. 522) ve Th. Nöldeke (*ZDMG*, XLVIII, 160), böyle bir haber gönderildiğini kabûl ediyorlar ise de, bu sonuncusu daha fetih zamanında mâlûm olan Muḳavḳis adının Peygambere hediyeler gönderen kimseye isnât edilmiş olabileceğini ileri sürüyor. Buna mukabil, msl. Lane-Poole (*Egypt in the Middle Ages*, s. 6, not 2) 628 yılındaki Muḳavḳis ile fetih zamanındaki Muḳavḳis'in ayrı-ayrı kimseler olduğunu iddia etmektedir. Fakat kendisine mektup gönderilen Muḳavḳis'in İbn Kaṯîr'de ابن مينا جريج (Abn 'l-Fidâ'da baba adı مق şeklinden مينا'ya geçmek sûretiyle bozulmuştur; Navavî *Curuyc* şeklini vermektedir) adı ile zikredilmiş olması, binnetice fetih zamanındaki Muḳavḳis'in adını taşıması bu tahmini bertaraf etmektedir; zîrâ sözde Vâḳidî (s. 10)'nin verdiği baba adını (بن راجيل) nazar-ı dikkate almayabiliriz; buna mukabil, al-Mas'ûdî, *Tanbîh*, s. 261'in eski bir kaynaktan bozulmuş olarak aldığı al-Farḳab al-Nûnî lakabını fetih zamanındaki Muḳavḳis'in İbn Ḳurḳub al-Yûnânî lekabı ile aynı sayabiliriz. Muḳavḳis'in Mısır'da iranlıların hâkimiyeti altında yaşamış olduğu hususunda ileri sürülen bir çok ciddî itirazlar karşısında, Caetani, *Annali dell' Islâm*, IV, 90 ile berâber, Peygamberin Muḳavḳis'e gönderdiği mektubun bir efsâneden ibâret olduğunu ve hiç bir tarihî kıymet taşımadığını kabûl etmekten başka bir çâre kalmaz (bk. bir de G. Rouillard, s. 187 ve not 2). Fransız Mısır ilimleri müteahassısı E. Barthélemy'nin 1852 yılında Aḫmîm civârında bir manastırda bulduğu ve Peygamberin Muḳavḳis'e yazdığı mektubun aslı olarak kabûl edilen ve hatlâ İstanbul'daki eski sarayda Peygamber zamanından kalan mukaddes emânetler arasına konulan (bk. Belin'in yazdıkları, *JA*, 1854, s. 482 — 518, bir de Curci Zaydân, *Hilâl*, 1904, XIII/2, 103 v.d.) parşömenin mevsûkiyeti de bununla bertaraf edilmektedir. Daha J. Karabaeek (*Beiträge zur Geschichte der Mazjaditen*, Leipzig, 1874, s. 35, not 47 ve *Mitteilungen des K. K. Österr. Museums* [1884], XIX, 183) sahtekârlığı farketmiş idi (bk. bir de Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorâns*, Leipzig, 1909, I, 190). Ayrıca yazı hususiyetleri de bu vesîkanın I. (h.) asırdan kalma olmadığını göstermektedir. [Peygamberin bu mektubu için bk. bir de M. Hamidullah, *Documents sur la diplomatie musulmane* (Paris 1935), s. 63 — 67 ve aynı yerde *Corpus*, s 31 v. dd. Burada mektuplar mevsûk olarak kabûl edilmiştir].

Peygamberin mektubundaki Muḳavḳis'i. isim ve unvânına dâir rivâyetler bakımından görülen ayrılıkların aynı Mısır fethindeki Mu-

ḳavḳis hakkında da mevcuttur. Tarihçilerde şu isimleri buluyoruz:

1. Curaye b. Mīnā (Abū Ṣāliḥ, s. 30 [81], 101 [230]; 2. Curaye b. Mīaā b. Ḳurḳub (İbn ʿAbd al-Ḥakam, s. 64, not 9; İbn Ḥacar, *İṣāba*, III, 1090); 3. İbn Ḳurḳub veya İbn Ḳarḳab (al-Kindī, s. 8; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 289, 27; İbn Taġrībirdī, I, 9; Yāḳūt, *Muʿcam*, III, 894, 14).

J. v. Karabacek (*s.* 2), büyük babanın ismi ile alâkalı olarak, baba adları hakkındaki mûtâlarda burada mevcut olan açık tezatları teʾlif etmek gâyesi ile yaptığı teşebbüste, ar. 2'deki şüphesiz rivâyete istinât ederek, *Mīnā Farḳab* gibi, bir çift isim faraziyesi ile muvaffak olmuştur. Bundan sonra Karabacek (s. 3) *Ḳurḳub* yerine, *Farḳab* şeklini tercih ettiği zaman, İbn Taġrībirdī'nin Paris yazmasında görülen فرقب şeklini de gösterebilirdi; buna karşılık Amélineau (*Fragments*, s. 394 v.d.) 'nun bu isim ile Παρκάβιος arasında bir yakınlık kurmakla, bilhassa *İṣāba*'deki نوب nüsha farkı ile mukayese edilince, Karabacek'in teklifi kabûl edilemez; hâlbuki Nöldeke (*ZDMG*, XLVIII, 161)'nin burada, Karabacek tarafından bertaraf edilen Προκόπιος'u teklîfi yerindedir. فرقوب şekli (aslında noktasız), en çok kullanılan فرقوبيوس *ZDMG*, I, 158) yanında, papirüslerde ancak bir defa geçmektedir. Butler (s. 523)'in فرقب adını ele alması, buna göre, Karabacek'in izahından daha yerinde değildir. Butler فرقر'ın Gregorios'un bozulmuş şekli olduğunu ileri süren Abū Ṣāliḥ (s. 67 [156])'in bir mütâleasına dayanarak, Ḳarḳab'ın Ḳarḳar'ın bozulmuş bir şekli olduğunu ve „Gregorios'un oğlu" mânasına gelmesi icâp ettiğini kabûl ediyor. Casanova (bk. Butler, s. 523)'nın İbn Ḳarḳab'ı Abū Ḳiruş'un bozulmuş bir şekli sayması da kabûl edilemez. Muḳavḳis'in gördüğü vazifeler kaynaklarda şu şekilde gösterilmiştir:

1. *Ṣāḥib Miṣr* (Balāẕurī, s. 226); 2. *Malik ʿalā Miṣr* (Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 163, 22 v.d.; İbn Duḳmāḳ, V, 118); 3. *Amīr al-Ḳubṭ bi-Miṣr* (İbn Ḥacar, III, 1090); 4. *ʿĀmil ʿalā Miṣr* (İbn ʿAbd al-Ḥakam, s. 94, not 9; al-Makīn, s. 29); 5. *ʿĀmil ʿalā ʾl-ḫarāc bi-Miṣr* (Eutychius, II, 302). İlk üç unvan umûmiyetle Mısır hukümdarı mânasına geliyor ise de, son ikisi Muḳavḳis'in salâhiyetini Mısır vergilerinin idâresine inhisâr ettirmektedir; nr. 4'teki tâbir ise, *amîr* („vâli")'in müterâdîfi olarak telâkkî edilebilir. Bu husûsta en açık izahlar İbn ʿAbd al-Ḥakam, s. 37 ile İbn Duḳmāḳ, V, 119'da bulunmaktadır; buna göre, Muḳavḳis, imparator Heraklios tarafından Mısır vâlisi olarak tâyin edilmiş ve harp masraflarını teʾmin ve vergilerin toplanması ile vazifelendirilmiş idi. Abū Ṣāliḥ (s. 30 [81] v.d.)'in Muḳavḳis Curaye b. Mīnā'nın, Mısır'ı 18.000.000 dinarlık bir meblâğı mukabilinde, Heraklios'tan iktâ olarak aldığı hakkındaki sözleri bu iddiaya uymaktadır. Bu, bir taraftan Muḳavḳis'i yüksek mâliye meʾmûru (*ʿāmil al-ḫarāc*) gibi gösteren ve araplar karşısında vazifesinin istenilen tekâlifi toplamaktan ibâret olduğunu söyleyen Eutychius (II, 302)'un iddiasının, diğer taraftan da Apa Samuel'in Amélineau tarafından neşredilmiş olan *Vita*'sında Muḳavḳis (ΠΚΑΥΧΙΟC)'in ⲦⲀⲬⲒⲀⲢⲬⲎⲤ ⲈⲘⲚ ⲘⲀ. ⲠⲒⲈ ⲬⲰⲢⲀ ⲚⲒ ⲎⲘⲈ olarak gösterilmesini izah etmektedir; al-Muḳavḳis'i Mısır patriği ve mâliye meʾmûru gibi gösteren babeşçe muhtasar menâḳıpnâmesindeki iddiayı da buna ilâve edebiliriz.

Hem M. J. de Goeje, hem J. v. Karabacek Muḳavḳis'in faâliyetinin bu cephesine bilhassa ehemmiyet vermişler ve de Goeje'nin aşağı Mısır vâlisi ve Karabacek (s. 8)'in Bābil *pagarg*'i telakkî ettiği Nikiu'lu Yohannes (s. 559)'te zikredilen vâli Georgios'u kaynaklarda Menaoğlu Georgios olarak da gösterilen Muḳavḳis ile aynı saymışlardır. A. J. Butler (Abū Ṣāliḥ, s. 81, not 4), Milne ve Lane-Poole de Goeje'nin görüşüne katılmaktadırlar. Amélineau (*Fragments coptes*, s. 404; *Samuel de Qalamon*, s. 24 ve *Résumé de l'histoire de l'Égypte*, s. 243) ise, Muḳavḳis'i imparator Heraklios'un, Cyrus'un İstanbul'da ikameti müddetince, bunun yerine halef veya nâip olarak tâyin ettiği patrik Georgios ile aynı şahıs saymaktadır (bk. Nikiu'lu Iohannes, s. 574).

Bir çok bakımlardan kaynaklardaki rivâyetler ile tezat hâlinde bulunan hüviyeti tesbit husûsundaki bu teşebbüslerin karşısında Muḳavḳis meselesinin en muhtemel halli olmak üzere, Muḳavḳis'in Pbase'li vâli ve patrik Cyrus olduğu iddiası yer almaktadır; bu şahıs milâdî 631 yılında, imparator Heraklios tarafından, İskenderiye'ye gönderilmiş ve 21 mart 642'de orada ölmüş idi. Efsâne her ne kadar bir çok kimselerin faâliyetlerini Muḳavḳis adı altında birleştirmekte ise de, Zotenberg (Nikiu'lu Yohannes'in neşrinde, s. 576, not 2) Cyrus'un faâliyetinin belli-başlı husûslarını Muḳavḳis'e dâir arap hikâyelerinde bulduğuna işâret etmiş idi; fakat her iki şahsiyetin aynı olduğunu kat'î bir şekilde isbât eden F. M. Esteves (*Vida do Abba Samuel*, s. 41 — 53)'tir. J. Krall, ondan müstakil olarak, *Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog*

Reiner için yazdığı bir denemede Apa Samuel 'in *Vita* 'sında milâdî X. asra âit üç yeni menâkibine dayanarak, aynı neticeye varmış idi. Meselenin bütününe tahsis edilen ve esâslı neticesi, yâni Muḳavḳis 'in patrik Cyrus ile aynı şahıs olduğu husûsu B. Evetts (*Patrologia Orientalis*, I, 491, not 1), doktora tezinde M. Guidi, C. H. Becker ve *Kirchlich. Handlexikon*, II, st. 530 'daki Cyrus maddesinde O. Braun v.b. tarafından kabûl edilen A. J. Butler 'in müstakil eseri sonra Caetani (*Annali dell 'Islam*, IV, 86 v. dd.) tarafından tenkidî bir şekilde tetkik edildi. Filhakîka bu iki şahsın aynı olduğuna dâir kat'î delîl, Aşmünaynli Severus 'un patrikler tarihinde (nşr. Evetts, s. 490 v.d.; nşr. Seybold, s. 106 v.d.) mevcut bulunmaktadır. Burada, patrik Benjamin 'in kaçması ile alâkalı olarak, Heraklius 'un patrik ve vâlisinden bahsedilmektedir; bu şahıs için bir defa Kyros (قورس), bir kaç satır aşağısında al-Maḳavḳaz, yâni al-Maḳavḳis adı geçmektedir, diğer taraftan muhtasar menâkıp-nâmeler (bk. E. Amélineau, *Fragments coptes*, s. 397, not 1; s. 398, not 1; s. 406, not 1 ve nşr. R. Basset, *Patrologia Orientalis*, XI, 562) ve Benjamin 'in arapça *Vita* (Amélineau, s. 400, not 1)'sı bu husûsta al-Muḳavḳaz ismini vermektedir. İsimlerin Cyrus al-Muḳavḳaz şeklinde birleştiği *R O C*, XX (1915/1917), 393 'te neşrettiği metin dikkate değer. Ayrıca patrikler tarihinin şehâdetine göre, patrik Benjamin 'in kaçması ile geri dönmesi arasında bulunan 10 yıllık devir Cyrus 'un Mısır 'da vâlilik ettiği devire (631—642) bir sene fark ile tamâmen uymaktadır. Hıristiyan kaynaklar bundan „kâfir" (ΠΑCΕΒΗC Amélineau, *Fragment coptes*, s. 364. 306, Aşmünaynli Severus 'ta *kāfir*, s. 495 [108]. dinsiz ve günahkâr (ΠΗΑΤΧΪΟC ΠΑCΕΒΗC ΑΠΑΡΑΒΑΤΗC. Viyana'daki Apa Samuel 'in menâkibinin (*Vita*) kıptîce parçaları Krail 'de Kauchios, Amélineau 'da oldukça sık-sık) hîlekâr deccâl (ΠΑΝΤΙΧΡΙCΤΟC ΑΠΛΑΝΟC Amélineau, s. 366 v. d.) ve sahte patrik (*ayn. esr.*, s. 365) Kauchios diye bahsederler. Cyrus 'un yahut al-Muḳavḳaz 'ın idârenin en yüksek reisi ve patrik olarak iki vazifesi iyice teeyyüt etmiş görünmektedir (bk. G. Rouillard, s. 230, not 2); arapça ve habeşçe muhtasar menâkıp-nâmeye (Amélineau, s. 406, not 1; vezir ve patrik, s. 399) gibi, Severus 'un şehâdeti (s. 490, 495 [106, 108]) ile bir de Samuel 'in menâkibi (Amélineau, s. 367) ile kat'î bir şekilde isbât edilmiş ise de. bu iki vazife müslüman arap kaynaklarınca bilinmemektedir. Daha önce Nöldeke (s. 160) bu iki şahsın aynı olduğunu göstermek husûsunda büyük güçlük çıkaran bu şaşırtıcı vaziyet üzerine dikkati çekmiştir. Ayrıca arapların onun rûhânî vazifesine işâret etmeleri için sebep de yok idi. Bu adam, onlar için, sâdece idârenin başında olması bakımından mühim idi. Bununla berâber İskenderiye 'nin 'Amr 'e teslimi sırasında (İbn 'Abd al-Ḥakam, nşr. Torrey, s. 72) Muḳavḳis 'in Iohannes kilisesine defnedilmek (bu husûsta bk. Amélineau, s. 400 v.d.) istemesinden onun rûhânî vazifesine bir telmih görmek kabildir. Muḳavḳis 'in şahsı ve mevkii bakımından hıristiyan kaynaklarının birbirinden ne derece ayrıldıklarını Muḳavḳis 'in ölümünü anlatışlarından çıkarmak mümkündür. Aşmünaynli Severus (nşr. Evetts, s. 495; Seybold, s. 108)'a göre, İskenderiye vâlisi ve patriği, 'Amr tarafından öldürülebileceğinden korkarak, İskenderiye 'nin işgâlinden sonra, kendi kendini zehirlemiştir; hâlbuki Nikiu'lu Iohannes (s. 335, 578) şunları anlatmakla iktifâ eder; Cyrus 'un sıhhatı, 'Amr 'in ahdini bozmasının sebep olduğu ıztırap yüzünden, bozulmuş, dizanteriye tutularak, bu hastalıktan ölmüştür. Caetani 'ye göre, arap tarihlerindeki tezatlar ve karanlıklar, ismi bir dereceye kadar arap istilâsı zamanında Mısır 'ın en mühim şahsiyetinin nisbesini gösteren bir isim olarak kullanılmış olan Muḳavḳis 'in kim olduğu hakkında bu tarihçilerin kâfî derecede fikirleri olmadı- ğını gösterir. Kıptîler adına 'Amr ile anlaşma yapan kimseleri bir tek ve aynı şahıs hâline sokmak gayreti açıkça görülmektedir.

Muḳavḳis 'in ısrarla kıptî olarak gösterilmesi ve ona verilen türlü adlar, yalnız Cyrus 'un değil, 'Amr ile müzâkereye girişen daha başka mısırlıların da (bir de ihtimâl Bâbil vâlisi Georgios 'un ve aynı şehrin râhibi Menas 'ın) bu isim altında gizlendiğini gösterir. Bu iki kimseyi araplar yalnız bir şahıs hâline getirmiş ve Cyrus gibi, bu bir tek şahsa da Muḳavḳis adını vermiş olmalıdırlar. İsmi izah etmek için yapılan denemelerden bizzat Karabacek (s. 8)'inki, μεγαύχης Kauchios 'u „Kaukhion 'lu adam" diye izah etmekte olan Amélineau (s. 407 v. dd.)'nun izâhından daha doğru değildir. Belki Butler ve Guidi ile birlikte, χαυχάσιος ile bir yaklaştırma düşünmek daha yerinde olacaktır; bu kelime Cyrus 'un menşe'i olan memleket ile alâkalıdır. Fakat bu izah şekli hiç de kat'î değildir ve hattâ Muḳavḳis 'in Cyrus ile yaklaştırılması son zamanlarda (Cantarelli) bir takım ciddî tenkitlere yol açmıştır; Nau (s. 11, not 4) kelimenin izahını χαχός 'ta aramaktadır. Muḳavḳis 'in adı eski Kabire nâhiyesinde Kōm

el-Muḳavḳis adıada yaşamağa devam etmiştir (İbn Duḳmāḳ, IV, 53).

Bibliyografya: İbn 'Abd al-Ḥakam, *Kitāb futūḥ Miṣr va aḫbārihā* (nşr. Ch. C. Torrey, *Yale Oriental Series Researches*, New Haven, 1922, III, 37, 45—49, 52 v.d., 58, 63—72, 109, 156 v.d., 161, 173, 175, 317); al-Kindī, *Kitāb tārīḫ Miṣr va vulātihā* (nşr. Rh. Guest, *G M S*, Leiden, 1912, XIX, 8); al-Balāẕurī, *Kitāb futūḥ al-buldān* (Kahire, 1901), s. 222 v.d., 226—229; İbn Sa'd (J. Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, Berlin, 1889, metin s. 3, nr. 4, trc. s. 90, 99); Maḳrīzi, *Ḫiṭaṭ* (Bulak, 1270), I, 29, 163, 167, 289; al-Suyūṭī, *Kitāb ḥasn al-muḥāżara fī aḫbār Miṣr va 'l-Ḳāhira* (Kahire, 1299), I, 58, 60; İbn Duḳmāḳ, *Kitāb al-intiṣār li-vāsiṭat 'iḳd al-amṣār* (Kahire, 1893), IV, 53; V, 118 v.d.; İbn Taġrībirdī, *al-Nucūm al-zāhira fī mulūk Miṣr va 'l-Ḳāhira* (nşr. T. G. J. Juynboll—B. F. Mattbea), Leiden, 1855, I, 9; al-Manūfī, *Kitāb laṭā'if aḫbār al-uval fī man taṣarrafa fī Miṣr min arbāb al-duval* (Kahire, 1300), s. 7, 29 v.d.; Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. 'Omar b. Vāḳid al-Vāḳidī al-Madanī, *Kitāb futūḥ Miṣr va 'l-İskandarīya* (nşr. H. A. Hamaker), Leiden, 1825, s. 9 v.d., 25, 214; al-Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 1575; İbn Kaşīr, *al-Bidāya va 'l-nihāya* (yazm., Nationalbibliothek, N. F., nr. 187, Wien, III, var. 159v); Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ* (İstanbul, 1256), I, 149; al-Makīn, *Tārīḫ al-muslimīn* (nşr. Th. Erpenius), Leiden, 1625, s. 29; İbn Hişām, *Sīra* (nşr. F. Wüstenfeld), s. 5, 121, 971; al-Navavī, *Kitāb tahẕīb al-asmā'* (nşr. F. Wüstenfeld). Göttingen, 1842—1847, s. 577; İbn Ḥacar, *İṣāba* (nşr. A. Sprenger), III, 1090; al-Mas'ūdī, *Tanbīh* (*B G A*, VIII, 261); Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 894; Eutychius, *Annales*, II, 302; *Chroniqae de Jean, évêque de Nikiou* (nşr. M. H Zotenberg), *N E*, XXIV/I, 335, 559, 562, 564, 570—578; Severus b. al-Muḳaffa', *Kitāb siyar al-ābā' al-baṭārika* (nşr. C. F. Seybold), Beyrut, 1904, s. 106—108; ayn. mll. (nşr. B. Evetts, *Patrologia Orientalis*, Paris, 1907, I, 490—495); Abū Ṣāliḥ, *Tārīḫ* (nşr B. T. A. Evetts, *Anecdota Oxoniensia, Semitic Series*, Oxford, 1895, V.I, 30, 38, 81, 100 v.d., 230); F. M. Esteves Pereira, *Vida do Abba Samuel do mosteiro do Kalamon* (Lissabon, 1894), s. 11—53 (krş. Th. Nöldeke, *Z D M G*, XLVIII, 158—161); F. Wüstenfeld, *Die Statthalter von Ägypten zur Zeit der Chalifen* (*Abh. GGW*, 1875, XX, 2—7), I; M. J. de Goeje, *De Mokaukis van Egypte* (*Études archéol. ling. et hist. dédiés à C. Leemans* (Leiden, 1885), s. 7—9; J. v. Karabacek, *Der Mokaukis von Aegypten* (*Mittheil. a. d. Sammlung d. Papyrus Erzh. Rainer*, 1886, I, 1—11); E. Amélineau, *Fragments coptes pour servir à l'histoire de la conquête de l'Égypte par les Arabes* (*J A*, VIII. seri, 1888, XII, 361—410); ayn. mll., *Samuel de Qalamoan* (*R H R*, 1894, XXX, 12—24); ayn mll., *Résumé de l'histoire de l'Égypte* (Paris, 1894), s. 243 (krş. *Acad. des inscriptions, Comptes rendus*, XV, 477 v.d.); A. J. Butler, *On the identity of „al-Muḳauḳis" of Egypt* (*Proceedings of the Society for biblical archaeology*, 1901, XXIII, 275—290); ayn mll., *On the identity of al-Muḳauḳas* (A. J. Butler, *The Arab Conquest of Egypt and the Last thirty Years of the Roman Dominion*, Oxford, 1902, Zeyil C, s. 508—526); L. Caetani, *Annali dell 'Islām*, I, 725 v. dd.; IV, 86 v. dd., 110, 179—181, 233, 239, 244, 255 v.d., 261 v.d., 330, 337, 342; J. B. Bury, *A History of the later Roman Empire* (London, 1889), s. 214, 262, 270; Lane-Poole, *Egypt in the Middle Ages* (London, 1901), s. 6; J. G. Milne, *A History of Egypt under Roman Rule* (London, 1898), s. 224; O. Braun, *Cyrus von Phasis* (M. Buchberger, *Kirchliches Handlexikon*, München, 1912, II, st. 530); Cantarelli, *La serie dei prefetti di Egitto* (*Mem. Reale Acad. dei Lincei*, sec. morale, V. seri, XIV, 432); C. H. Becker, *Islamstudien* (Leipzig, 1924), I, 148; G. Rouillard, *L'administration civile de l'Égypte byzantine*² (Paris, 1928), s. 187, 230, not 2, s. 243 v.d.; F. Nau, *La politique matrimoniale du Cyrus* (*le Mocaucas*) *Patriarche Melkite d'Alexandrie de 628 ou 10 Avril 643* (*Le Muséon*, 1932, XLV, 1—17).

(A. GROHMANN.)

MUḲAVḲİS. [Bk. MUKAVḲİS.]

MUḲİT. AL-MUḲİT. [Bk. ALLAH.]

MUḲRÂ. [Bk. MUKRÂ.]

MUKRÂ. MUḲRÂ, Yemen'de bir bölge ve bir köy olup, Ṣan'ā cenûbunda ve bu şehre bir günlük mesâfededir. Arap coğrafyacıları burada bir akik mâdeni yatağı zikrederler. Yemen Sarāt'ında bir dağ sırasına da bu isim verilir. Sprenger'e göre, aynı ismi taşıyan Ḥimyar aşîreti ile Batlamyus'un zikrettiği Μοχρῖται zümresini bir saymak doğru değildir.

Bibliyografya: el Hamdānī, *Ṣifat Cazīrat al-'arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 68, 104 v.d.; al-Moḳad-

dasi, *BGA*, III, 91; al-Hamaẕānī, *BGA*, V, 36; İbn Ḫurdāẕbih, *BGA*, VI, 141; al-Ya'ḳūbī, *BGA*, VII, 319; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 130; IV, 437, 603; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 244. (A. GROHMANN.)

MUKTADAB. [Bk. MUKTAZAB.]

MUḲTADĪ. [Bk. MUKTEDİ.]

MUḲTADİR. AL-MUḲTADİR. [Bk. ALLAH, MUKTEDİR.]

MUḲTAFĪ. [Bk. MUKTEFİ.]

MUKTAFĪ. [Bk. MÜKTEFİ.]

MUḲTANĀ. [Bk. MUKTENÂ.]

MUḲTAŻAB. [Bk. MUKTAZAB.]

MUKTAZAB. MUḲTAŻAB (A.), arapçada arûz vezninin 13. bahri olup, pek az kullanılır; nazarî olarak, her mısrâda birbirini tâkiben iki *mustaf'ilun* ile birlikte üç, fiiliyatta iae yalnız iki tef'ile bulunur.

Bunun bir tek *'arūẓ*'u ve bir tek *ḍarb*'ı vardır:

maf'ūlātu mustaf'ilun: *maf'ūlātu mustaf'ilun*.

Bununla berâber *maf'ūlātu* tef'ilesinde ya *f* düşer (*ma'ūlātu* = *fa'ūlātu*) veya *ū*, kısalarak, *u* şeklini alır (*maf'ulātu* = *fā'ilātu*) ki, buna sık-sık tesâdüf edilir.

Mustaf'ilun hiç bir zaman *f*'yi muhâfaza etmez (*mustaf'ilun* = *mufta'ilun*).

(MOH. BEN CHENEB.)

MUKTEDİ. AL-MUḲTADĪ BI-AMRİ 'LLĀH (1056—1094), ABU 'L-ḲĀSİM 'ABD ALLĀH B. MUḤAMMED, Bagdad Abbâsî halifelerinin 27.'sidir. 8 cemâziyelevvel 448 (24 temmûz 1056)'de Bagdad'da dünyaya gelmiştir. Babası Muḥammed Ẕaḫīrat al-Dīn, halife al-Ḳā'im'in yegâne oğlu olup, al-Muḳtadī'nin doğumundan 6 ay evvel ölmüş idi; annesi Ermanīya [b. bk.] menşe'li Urcuvân adında bir câriyedir. Çocukluğu Büveyhîlerin hâkimiyetinin sonuna, Arslan al-Basāsīrī [b. bk.] hâdiselerine ve ancak büyük selçuklu hükümdârı Tuğrul Bey'in müdâhelesi ile sükûnet bulan bir devreye rastlar. Sultan Alp-Arslan'ın, oğlu Melikşah'ın veliahdlığını tasdik ettirmek üzere mürâcaatini fırsat bilen büyük babası halife al-Ḳā'im bi-Amri 'llāh 464 saferinde (teşrin I. 1071) vezîri Faḫr al-Davla'nın oğlu 'Amīd al-Davla Abū Manṣūr'u Alp-Arslan'ın yanına göndererek, onun Seferîye Hatun'dan olan kızını hilâfet veliahdı al-Muḳtadī'ye istemiş ve bu arzusu kabûl olunarak, nikâh merâsimi Nişâpūr'da yapılmıştır. Fakat çağdaş kaynakların bu türlü birleşmelere umûmiyetle verdikleri ehemmiyet ve düğünlerin tasvirine ayırdıkları yer nazara alınacak olur ise, bu mühim evlenmenin ancak bir kaç satır ile ifâde edilmiş bulunması muvâcehesinde zifâfın icrâ edilmemiş olduğunu kabûl etmek mümkün görünüyor. Aksi hâlde, diğer misâllerde görüldüğü gibi, kaynakların ya bu izdivâcın semeresizliğinden veya bir geçimsizlik veya boşanmadan bahsetmeleri gerekirdi. Alp Arslan'ın ölümünü müteâkip ve Melikşah dâhilî karışıklıkları hallettikten sonra, saltanatının tasdiki için Bagdad şihnesi Sa'd al-Davla Gavhar-āyīn'i halifeye gönderdiği zaman, hilâfet veliahdı al-Muḳtadī de Ḳā'im bi-amri 'llāh'ın yanı başında, bu münâsebet ile yapılan büyük merâsime katılmış idi (2 safer 466=7 teşrin I. 1073).

al-Muḳtadī büyük babası al-Ḳā'im bi-Amri 'llāh'ın ölüm tarihi olan 13 şâbân 467 (3 nisan 1075)'de halife ilân olundu. Yeni halife aynı yılın ramazan ayında (nisan—mayıs 1075) Sultandan bi'at almak üzere, Melikşah'ın saltanatını tasdîk eden bir menşûr ile vezîrlikte ibkâ ettiği Faḫr al-Davla'nın oğlu 'Amīd al-Davla'yi İsfahan'a göndermiştir. al-Muḳtadī'nin halifeliği, son iki yılı hâriç, büyük Selçuklu imparatorluğunun en parlak devresini teşkil eden Sultan Melikşah saltanatına rastladığı cihetle, uzun bir zamandan beri Irak'a hâkim olan büyüklü-küçüklü beyliklerin hâkimiyetinde bütün nufûzlarını kaybetmiş bulunan aeleflerine nisbetle tam bir huzûr içinde geçmiştir. Selçuklu devletinin durmadan genişleyen hudutları içinde Abbâsî hilâfetinin dinî nufûzu al-Muḳtadī zamanında bilhassa artmış ve o vakte kadar zaman-zaman Fâtımî hilâfetini tanımış bulunan Elcezîre, Suriye, Filistin, Hicaz ve Yemen bölgelerinde hutbe yeniden Abbâsîler adına okunmağa başlamıştır (Şam'da 25 zilkâde 468 = 30 hazîran 1076'dan Haremeyn'de 468/469 = 1076/1077'de, sonra 472 = 1079/1080'de muvakkaten, 479 = 1086/1087'den itibâren ise, kat'î olarak hutbeler al-Muḳtadī ve Melikşah nâmına okunmağa başlanmış, hattâ Mısır halifelerinin Kâbe kapısına kazılmış isim cedveli, bu son tarihte silinerek, kaldırılmıştır). Buna karşılık, dünyevî iktidar tamâmiyle Selçukluların elinde idi. Bagdad'da sık-sık patlak veren mezhep kavgaları selçuklu vezîri Niẓām al-Mulk'ü halifelik merkezinin nizam ve âsâyişi ile alâkadar olmağa zorluyor ve bu yüzden halife ister-istemez hükümrân olan devletin arzusuna boyun eğerek, hilâfet vezîrlerini azl veya bunların Niẓām al-Mulk'e baş-vurmaları müsbet netice verdiği hâllerde, yeniden tâyine mecbûr kalıyordu (bu husûsta krş. madd. İBN CAHİR ve AL-RŪẒRĀVARİ).

Sultanların kızları veya yakın akrabâlarını zevce edinerek, dünyevî iktidâr ile sıhriyet bağı kurup, mevkîlerini kuvvetlendirmek mo-

dasına al-Muktadī de uymuş ve 474 (1081/1082) yılında vezîri Fahr al-Davla'yi İsfahan'a göndererek, Melikşah'ın kızı Mâhmalak (Mâhmelek) Hatun ile evlenmek istemiştir. Melikşah'ın, karısı ve kızının annesi Türkân Hatun'un re'yine bıraktığı anlaşılan nikâh ancak merhûm halife al-Ḳā'im'in karısı olup, onun ölümünden sonra Kâkuyeh oğlu 'Alī b. Abī Manṣūr Farāmurz ile evlenmiş olan Çagrı Bey'in kızı Arslan Hatun'un ve Niẓām al-Mulk'ün tavassut ve tavsiyeleri üzerine ve halifenin Mâhmalak üzerine evlenmemesi ve câriye almaması şart koşularak, akdedilmiştir.

Halife ile selçuklu sultanı 480 (1087/1088) yılında, Melikşah'ın Bagdad'ı ilk ziyâreti esnâsında (4 zilhicce 479=13 mart 1087) yapılan muazzam bir düğün merâsimi ile evlendiler. Hilâfet ile saltanatı birbirine yaklaştırmak sureti ile bir muvâzene kurarak, memlekete tam mânası ile huzûr getirmek isteyen Niẓām al-Mulk'ün sarfettiği gayretlerin bir semeresi addedilebilecek olan bu evlenmeden 4 zilkâde 480 (1 şubat 1088)'de dünyaya gelen Abu 'l-Faẓl Ca'far ise, Melikşah'ın bu torununa hilâfet veliahdlığini te'min etmek istemesi, halifenin ise, daha evvelce ve câriyelerden doğmuş bulunan oğullarını bu husûsta tercihi sebebi ile, iki kutup arasında için-için buküm süren ziddıyeti körüklemeğe sebep olmuştur. Filvâkî al-Muktadī'nin 19 şevvâl 470 (5 mayıs 1078)'te sonradan yerini alacak olan oğlu Mustaẓhir, aynı ayın 26'sında (12 mayıs 1078) ikinci oğlu Abū Muḥammed Hārūn, 472 (1079/1080) yılında ise, üçüncü oğlu Abū Ca'far Mūsā doğmuşlardı. Mâhmalak'ten doğan Abu 'l-Faẓl Ca'far ise, daha ilk günlerinden itibâren, karı koca arasında, elbette siyâsî mülâhazalar yüzünden, ihtilâfa sebep oldu. 481 rebiülâhırında (haziran—temmuz 1088) halife karısı Mâhmalak'in yanınında bulunan türk refâkatçileri Bagdad'dan kovdu. Bundan bir yıl sonra ise (482 rebiülevvel), Melikşah, kızının halife ile geçinemediğini ileri sürerek, gerek onu ve gerekse torunu Abu 'l-Faẓl Ca'far'i halîfenin yanından aldırmıştır. Mâhmalak aynı yılın zilkadesinde İsfahan'da vefat etmiş, genç halîfe oğlunun yetiştirilmesi Melikşah'ın zevcesi Türkân Hatun'a havâle olunmuştur. Hilâfet ve Selçuklu saraylarının bu tatsız şekildeki ayrılığı, Niẓām al-Mulk'ün her iki tarafı da muvâzenede tutan siyâseti sâyesinde, bu sonuncunun vefatına kadar, acı neticeler vermemiştir. Ancak Niẓām al-Mulk'ün 15 ramazan 485 (15 teşrin I. 1092)'te katli üzerine, Melikşah belki de Ca'far'in veliahdlığine muhâlefetini kırmak üzere, halîfeye karşı şiddet ile harekete geçerek, aynı yılın ramazan bayramında (teşrin II. 1092) Bagdad'ı terketmesini bildirmiş, fakat bu harekelinin neticesini göremeyerek, aynı ay içinde kendisi de vefat etmiştir (16 şevvâl 485 = 20 teşrin II. 1092).

İki hânedan arasında ziddiyetin en hâd devresine tesâdüf ettiği cihetle Melikşah'ın ölümünü halîfenin de iştirâk ettiği bir sûikasde hamletmek temâyülü son tetkiklerde umûmîdir. Bu takdirde ise, halîfe ile işbirliği yapmış bulunması lâzım gelecek olan Türkân Hatun'un, sultanın vefatını müteâkip, oğlu Mahmud'a bi'at edilmesine karşılık, torunu Abu 'l-Faẓl Ca'far'in hilâfet veliadlığı iddiâsından vazgeçmiş bulunduğunu kabûl etmek gerekiyor. Bilindiği üzere, Abu 'l-Faẓl Ca'far Melikşah'ın ölümü üzerinden henüz bir yıl geçmeden, 486 cemâziyelevvelinde (haziran 1093) altı yaşında bulunduğu hâlde, ölmüştür. Bu genç yaştaki ölümü Melikşah'ın mârûz kaldığı tahmin olunan sûikasd hareketinin devâmına bağlamak ise, gerek halîfeye ve gerekse Türkân Hatun'a kanâatimizce çok ağır ve lüzûmsuz bir suç izâfesinden başka bir şey olamaz. al-Muktadī filvâkî Melikşah'ın ölümü üzerine Bagdad'ı terketmemiş, Türkân Hatun ve kendisine iltihâk eden bâzı emîrlerin icraâtı neticesinde sultan ilân edilen Mahmud nâmına hutbe okunmasını kabûl etmiştir. Bunu takip eden hâdiseler ve Berkiyaruk'un iktidarı eline alışı bu husûslar ile a'lâkalı maddelerde izah olunmuştur [bk. madd. MELİKŞAH, BERKİYARUK, MAHMUD, TÜRKÂN HATUN].

486 yılı sonlarında Bagdad'a gelen Berkiyaruk halîfeye baş-vurarak, hutbenin kendi adına okunmasını taleb etti. Nitekim 14 muharrem 487 (3 şubat 1094)'de hutbe Berkiyaruk adınaokundu. al-Muktadī bunun ertesi günü 15 muharrem (4 şubat 1094) günü öldü. Onun bu ölümünü evvelce Mahmud'un sultanlığını kabûl etmiş bulunmasının öcünü almak isteyen Berkiyaruk'a yüklemek temâyülü, bu hukümdârın sonradan imparatorlukta baş-gösteren büyük karışıklıklar esnâsında, bir çok defalar kendisine ihânet eden sonraki halîfe al-Mustaẓhir'e karşı gösterdiği müsâmaha hâtırlanacak olur ise, tecviz edilemez kanâatindeyiz. Ayrıca *Dīvān luġāt al-turk*'ün al-Muktadī'ye takdim edilmiş bulunması (T. D. K. nşr., tıpkı basım, s. 3), eserin mâhiyeti göz önünde tutulacak olur ise, bu halîfenin gerek büyük babasına ve gerek kendisine halîfeliği te'min eden ve sükûnet içinde yaşamalarını sağlayan türklere karşı umûmiyetle müsbet düşünüşünün bilindiğine bir delîl teşkil etmek bakımından, gerek halîfeyi ve gerek Berkiyaruk'u kendilerine isnât edilen suçlardan tebriye edici bir mânî taşımaktadır.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), X, bk. fihrist; İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam* (Haydarâbâd, 1359), VIII, 286; IX, 35, 36, 38, 46 v.d., 64; Sibṭ İbn al-Cavzî, *Mir'āt al-zamān* (yazm., Türk-islâm eserleri müzesi, nr. T. 2136), XII, 28a, 32a, 73a, 74b; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 398-403; Muḥammed b. Şâkir al-Kutubî, *Fevāt al-vafayāt*, I, 233; İbn Kaṯîr, *al-Bidāya* (Kahire, 1338), XII, 110 v.d., 120, 123; İbn Ḫaldûn, *al-'Ibar*, III, 472 v.dd.; al-Bundārî, *Zubdat al-nuṣra va nuḫbat al-'uṣra* (trk. trc. Kıvâmeddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları tarihi*, İstanbul, 1943), bk. fihrist; Şadr al-Dîn Ḥusaynî, *Aḫbār al-davlat al-Salçāḳiya* (trc. Necâti Lugal), Ankara, 1943, s. 42, 52; Ḥamd Allāh Mustavfî Ḳazvînî, *Târîḫ-i guzîda* (nşr. Browne), I, 359 v.d.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 121—137; Brockelmann, *Geschichte der islamischen Völker und Staaten* (München ve Berlin, 1939), s. 164 (trk. trc. Neşet Çağatay, *İslâm milletleri ve devletleri tarihi*, Ankara, 1954, I, 189); İ. Kafesoğlu, *Sultan Melihşah devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu* (İstanbul, 1953), bk. fihrist.

(FİKRET IŞILTAN.)

MUKTEDİR. AL-MUḲTADİR. [Bk. ALLAH.]

MUKTEDİR. AL-MUḲTADİR Bİ 'LLĀH ABU 'L-FAḌL CA'FAR B. AḤMED (895—932), Abbâsî halîfesi olup, al-Mu'taḍid'in Şaġab adlı bir câriyesinden doğmuş olan oğludur. Ağabeyisi al-Muktafî'nin 13 zilkâde 295 = 14 ağustos 908'de ölümünden sonra [22 ramazan 282 = 14 teşrin II. 895'te doğduğu için], o zaman ancak 13 yaşında bulunan al-Muḳtadir halife ilân olundu. Fakat ileri gelenlerin çoğu halife al-Mu'tazz'in oğlu 'Abd Allāh'ı tercih etmekte idi. Vezîr al-'Abbās b. al-Ḥasan b. Aḥmed [b. bk.]'in öldürülmesinden sonra, al-Muḳtadir halîfelikten indirilerek, yerine İbn al-Mu'tazz [al-Raḍî bi'llāh unvanı ile] halîfe ilân olundu [19 rebiülevvel 296 = 16 kânun I. 908]. Bu defa hadım Mu'nis [b. bk.] al-Muḳtadir'in kurtarıcısı olarak ortaya atıldı. İbn al-Mu'tazz öldürüldü ve al-Muḳtadir halîfe unvanını muhâfaza etti. Fakat bu zât, müstakil hareket edemediği için, kısmen haremdeki kadınları, kısmen de içlerinde bilhassa desîseci İbn al-Furāt [b. bk.] ile cesûr İbn al-Carrāḥ [b. bk.]'ın bulundukları vezîrler tarafından idâre olunmuştur. Bundan dolayı al-Muḳtadir'in halîfeliği devamlı sûrette sukut etmiştir. Halîfeliği esnâsında Fâṭımî [b. bk.; İḫşîdî] ve Ḥamdânî [b. bk.] devletleri kurulmuş, ayrıca ḳarmaṭîler yeniden ayaklanmışlardır. 307 (919/920) ve 311 (923) yıllarında Basra ḳarmaṭî reisi Abū Ṭâhir Sulaymān [bk. mad. AL-CANNABÎ] tarafından yağma edildi. Bu zât 311 yılı sonunda (924) Mekke'den dönmekte olan hacc kervanını da baskına uğrattı. Ertesi yılın zilkâdesinde (925), Abū Ṭâhir Bagdad'dan Mekke'ye hareket eden hacc kervanına saldırarak, bunu da kaçmağa mecbûr etti; bundan sonra, Kûfe'yi yağmalayıp, al-Baḥrayn'e döndü. Mu'nis kumandasında, ḳarmaṭîler üzerine gönderilen bir ordu, ancak bunların çekilmesinden sonra, Kûfe'ye vardı. 314 (926/927) yılında Yûsuf b. Abi'l-Sāc Azerbaycan'dan yardıma çağırıldı. Fakat Abū Ṭâhir Sulaymān onu ertesi yılın şevvâlinde (kânun I. 927) yenerek, esîr etti. Halîfenin birlikleri ḳarmaṭîler ile harbi göze alamadıklarından, Sulaymān 316 muharreminde (mart 928) al-Raḥaba şehrini ele geçirdi. al-Raḳḳa üzerine yaptığı muvaffakiyetsiz bir baskından sonra, geri çekildi. Sulaymān, 317 (929/930) yılında Mekke'yi yağmalayarak, Hacer-i Esved'i alıp, götürdü. Mekke baskını bâzı tarihçilerce muharrem 316 (kânun II. 928) yılı vak'aları arasında zikredilmektedir. Bizans hudûdunda karşılıklı yağma akınları bâzan bu tarafın, bâzan da diğer tarafın muvaffakiyeti ile devam etmekte idi. 305 (917) yılında Bizanslılar sulh teklif ettiler. Bundan iki yıl sonra sulh yapıldı ise de, çok geçmeden mücâdele yeniden başladı. 314 (926/927) senesinde Bizanslılar Malatya bölgesini yakıp, yıktılar ve ertesi yıl Ermeniye'nin büyük bir kısmını taradılar. Araplara âit olan bir çok Ermeniye şehrini boyunduruk altına aldıktan (316 = 928/929) ve şimâlî Elcezîre'yi de işgâl ettikten sonra, 317 (929/930), 319/320 (931/932) yıllarında bütün kazandıklarını kaybettiler. 317 muharreminde (15 muharrem = 28 şubat 929) hilâfet merkezinde bir isyân patlak verdi. al-Muḳtadir halîfelikten vazgeçmeğe mecbûr oldu; fakat âsî birlikler halîfe sarayını yağma ederken, al-Muḳtadir, Mu'nis tarafından, emniyetli bir yere götürüldü. Yerine kardeşi Muḥammed, al-Ḳāhir unvanı ile, emîr-ül-mü'minîn ilân olundu. Fakat âsîlerin başında bulunan Bagdad şihnesi Nāzûk birliklerin ücretlerinin yükselmesi husûsundaki isteklerini yerine getiremediği için, al-Ḳāhir bir iki gün sonra bertaraf edilerek, al-Muḳtadir tekrar halîfeliğe getirildi. Bagdad'da karışıklıklar durmadan artmakta idi. 320 (932) yılında nihâyet felâket baş-gösterdi. Mu'nis'in düşmanları, onun Bagdad'da bulunmamasından faydalanarak, halîfeyi Mu'nis'in kendisini tahttan indirmek istediği husûsunda kandırdıla Mu'nis ordusu ile yaklaşırken, al-Muḳtadir uzun tereddütlerden sonra, kendi birlik-

ile onun üzerine yürümeğe râzı oldu; fakat daha çarpışmanın başlarında öldürüldü (27 şevvâl 320 = 31 teşrin I. 932). Bk. bir de mad. MUḤAMMED B. YÂḲÛT.

Bibliyografya: Ṭabarî (nşr. de Goeje), III, 2280—2294; 'Arîb (nşr. de Goeje), s. 21—186; Mas'ûdî, *Murûc* (Paris, 1874), VIII, 247—286; IX, 6, 8, 47, 52; ayn. mll., *al-Tanbîh va 'l-işrâf* (Kahire, 1938), s. 326 v. dd.; al-Ḫaṭîb al-Baġdâdî, *Târîḫ Baġdâd* (Mısır, 1931), VII, 213 v. dd.; *al-Âġânî*, II, 76; V, 32; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), VIII, 6 v.dd.; İbn al-Ṭiḳṭaḳâ, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 352—374; İbn Ḫaldûn, *al-'İbar*, III, 358 v. dd.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, II, 540 v. dd.; A. Müller, *Der Islam in Morgen- und Abendland*, I, 532 v. dd.; Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline, and Fall* (yeni nşr. Weir), s. 563, 565 v. dd.; G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, bk. fihrist; ayn. mll., *A Greek Embassy to Baghdâd in 917 A. D.* (*JRAS*, 1897, s. 35 v. dd.).

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

[Bu madde F. IŞILTAN tarafından ikmâl edilmiştir].

MUKTEFÎ. AL-MUḲTAFÎ LI-AMRİ 'LLÂH (1096—1160), ABÛ 'ABD ALLÂH MUḤAMMED, Abbâsî halîfesi olup, al-Mustaẓhir'in bir câriyeden 12 rebîülâhir 489 (9 nisan 1096)'da doğan oğludur. Ağabeyinin oğlu al-Râşid'in hal'inden sonra, al-Muḳtafî 18 zilhicce 530 (17 eylûl 1136)'da halîfe ilân olunmuştur. Selçukluların birbirleri ile uğraştığı sırada, al-Muḳtafî yalnız istiklâlini muhâfazaya değil, aynı zamanda, büyük bir gayret ile, hâkimiyet hudutlarını da genişletmeğe çalışıyor, Irak'ın idârî bölgeleri birbiri arkasına eline geçiyordu. 543 (1148) yılında bir çok emîrler Sultan Mas'ûd'a itâatten yüz çevirip, Bagdad üzerine yürüdüler; fakat halîfenin birlikleri ile yaptıkları bir kaç çarpışmadan sonra dağıldılar. Bâzı rivâyetlere göre, aynı hâl ertesi yıl da tekrarlanmıştır. 547 recebinde (teşrin I. 1152) Mas'ûd öldü. Yerini yeğeni Malikşâh aldı ise de, bir kaç ay sonra o da iskat edilerek, yerine kardeşi Muḥammed geçti. Bu arada halîfe al-Ḥilla ve Vâsiṭ şehirlerini eline geçirmiş idi. Bunu tâkip eden yıl içinde, Horasan'da hukûmet süren Sultan Sancar, âsî Oğuzlar tarafından yenilerek, esir edildi [bk. mad. OĞUZ]. Bunun üzerine Sancar'ın emîrleri Mas'ûd'un kardeşi Sulaymân Şâh'ı sultan ilân ettiler. 551 muharreminde (şubat/mart 1156) bu zât halîfe tarafından da, Irak işlerine karışmaması şartı ile, sultan olarak tasdik olunlu. Sulaymân Şâh, halîfe tarafından desteklenmesine rağmen, aynı yılın cemâziyelevvelinde (hazîran/temmûz), yeğeni Muḥammed tarafından, yenildi. Zilhicce (kânun II./şûbat 1157) ayında sultan Muḥammed, halîfeden öç almak üzere, Bagdad üzerine yürüdü. al-Muḳtafî şehrin şark mahallesine çekilerek, aylarca muhâsarada kaldı; fakat 552 rebîülevvelinde (mayıs 1157), Malikşâh Hemedân'a doğru yürüdüğü için, Sultan Muḥammed âsî olarak Bagdad'dan hareket etti. Malikşâh derhâl geri çekildiğinden, çarpışmalar kendiliğinden durdu. Denildiğine göre, Sultan Muḥammed bundan sonra al-Muḳtafî ile barışmıştır. al-Muḳtafî iki defa boşuna Tekrît'i muhâsara etti. Buna karşılık Lihî'i hâkimiyeti altına almağa muvaffak oldu. al-Muḳtafî'nin halîfeliği zamanında başlılar da düşmanca hareketlerine devam ettiler. Bu müddet içinde islâm âleminin en kudretli müdâfii Musul atabeyi 'İmâd al-Dîn Zengî ve Suriye'de bulunan oğlu Nûr al-Dîn Maḥmûd idi. al-Muḳtafî 2 rebîülevvel 555 (12 mart 1160)'te öldü.

Bibliyografya: İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam* (Haydarâbâd, 1359), 59—62, 67, v.d.; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), XI, 27 v.dd.; İbn al-Ṭiḳṭaḳâ, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 416—425; İbn Ḫaldûn, *al-'İbar*, III, 512 v. dd; Ḥamd Allâh Mustavfî Ḳazvînî, *Târîḫ-i Güzîda* (nşr. Browne), I, 364 v.d.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 219, 258—306; Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, II, bk. fihrist; Köymen, Mehmed Altay, *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi* (Ankara, 1954), II, 298—303, 386. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

MUKTENÂ. AL-MUḲTANÂ, BAHÂ' AL-DÎN, bir dürzî misyoner ve müellifi olup, hocası Ḥamza [b. 'Alî; b. bk.] ile birlikte, dürziler [b. bk.] arasında yayılmış bir mezhebin akîdesini kurmuştur. Dürzî mâbudları neseb inde 5. yeri işğâl eden bu zât, yukarıda zikredilenlerden başka, daha al-Canâḥ al-Aysar, al-Tâlî, al-Ḫayâl, al-Mukâsir v. b. unvanlar ile anılmaktadır. Dünyevî adı Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Aḥmed al-Samûki'dir. Hayatı hakkında hiç bir mâlûmata sâhip bulunmuyoruz. Arap tarihçileri onu sükût ile geçtiklerinden (Silvestre de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes*, II, 320), bu hususta tek kaynak olarak, ancak onun kendi te'lîfâtı kalmaktadır. Dürzî an'anesine göre, Fâtımî halîfesi al-Ḥâkim [b. bk.] zamanında, İskenderiye'de kadılık vazifesi görmekte idi (M. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf*, Berlin, 1899, I, 135); te'lîfâtından hıristiyan din ve eserlerine oldukça vâkıf bulunduğu anlaşıldığına bakılırsa, kendisinin muhtemelen Suriye'de ve bir

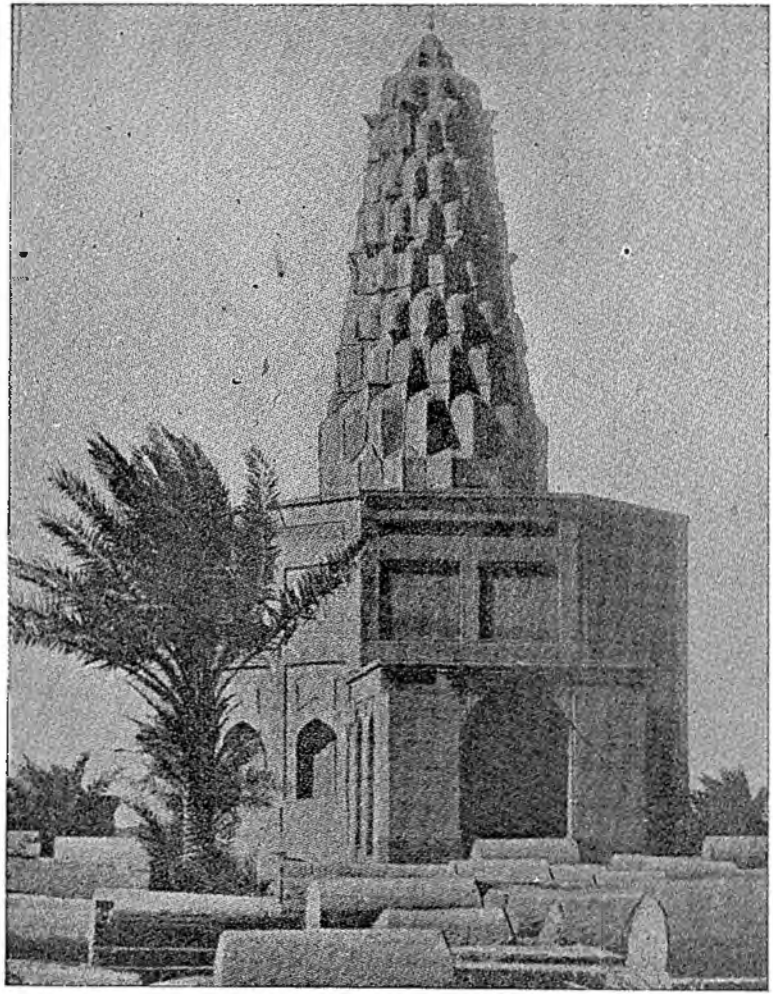

1. BAGDAD. Zubayda türbesi (mukarnas kubbe).

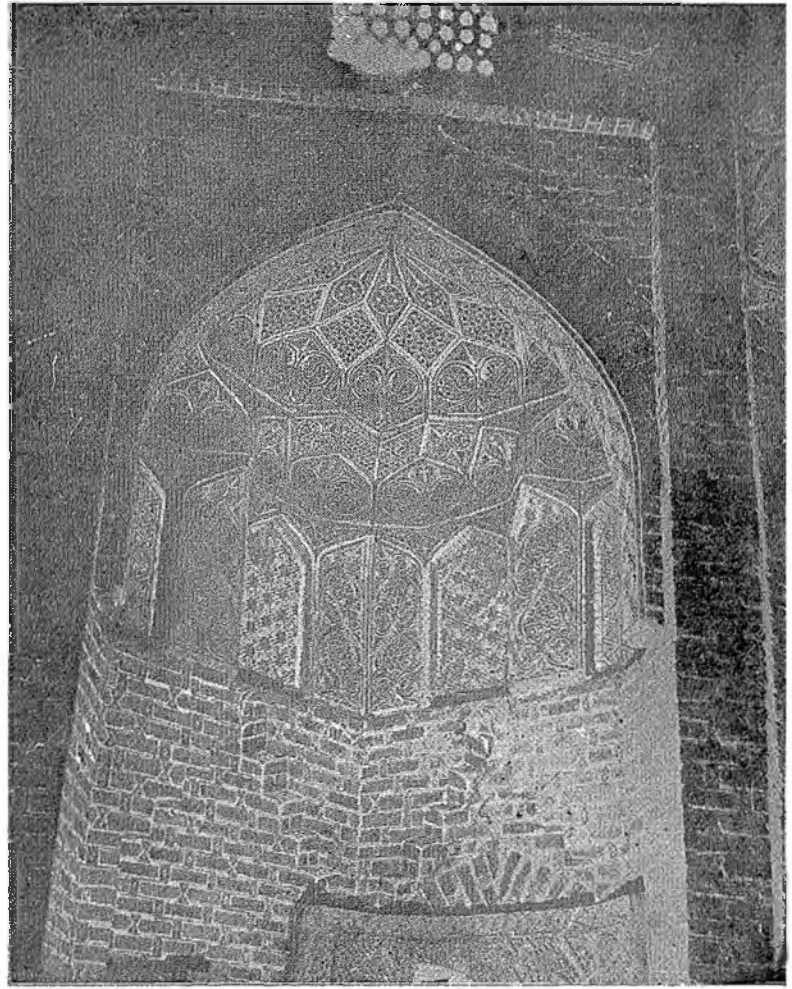

2. VARĀMĪN. İmām-zâda Yahyā.

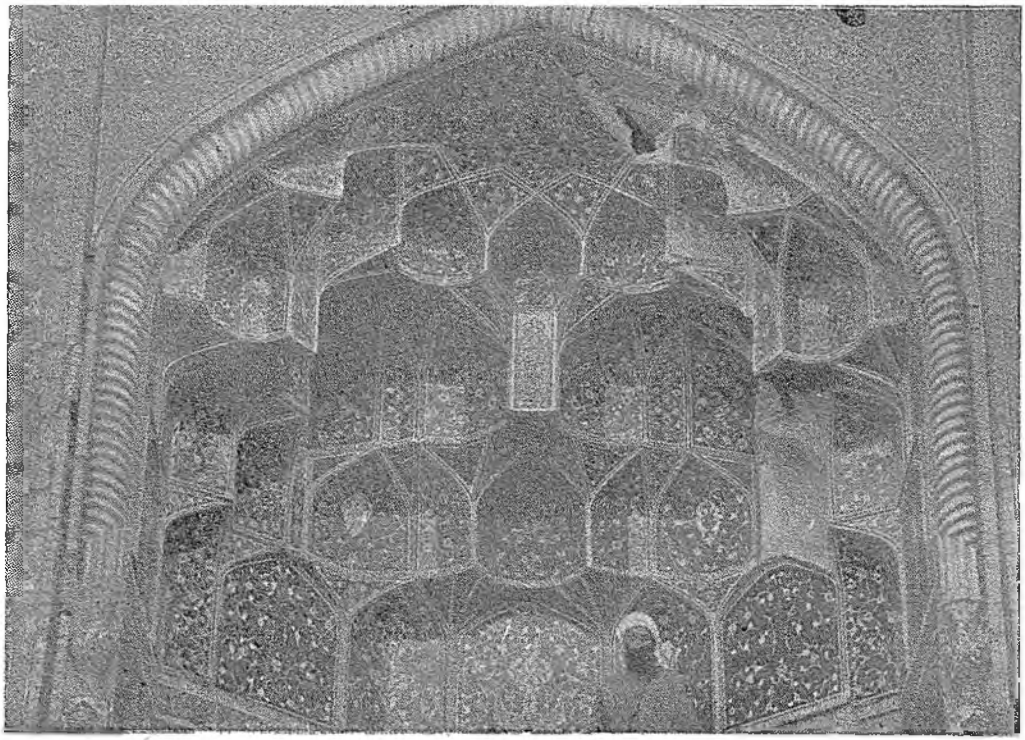

3. İṢFAHĀN. Masĉid-i Ṣāh.

4. İṢFAHĀN. Masĉid-i ĉāmi.

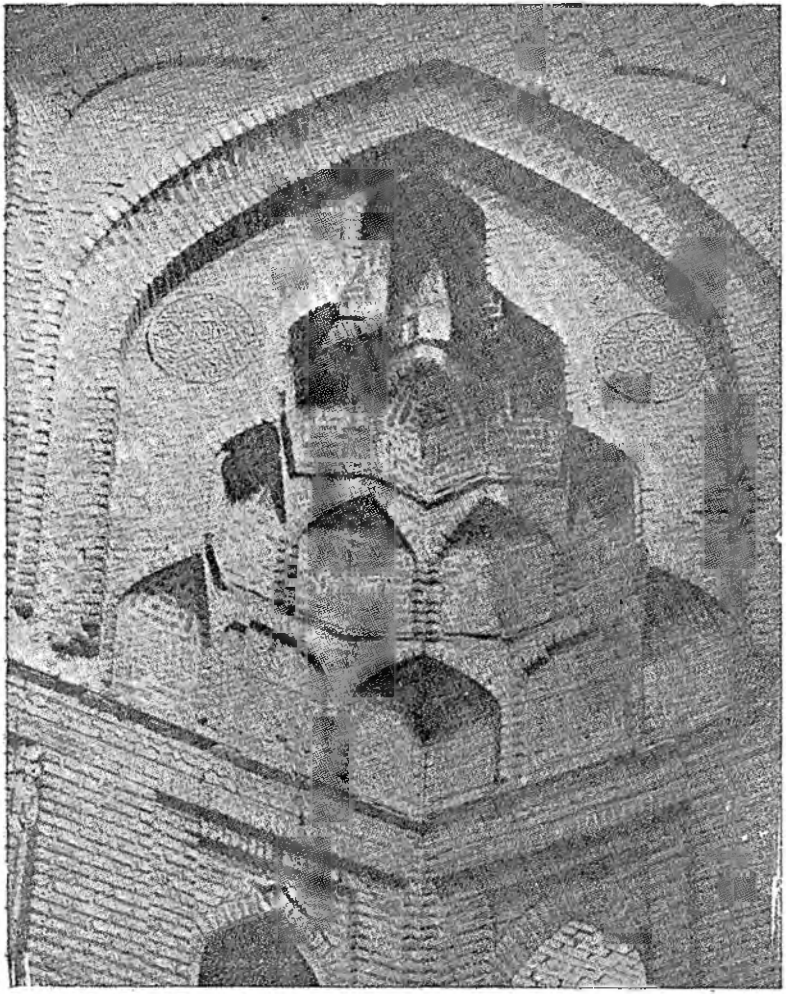

5. GULPĀYAGĀN. Mascid-i cāmi.

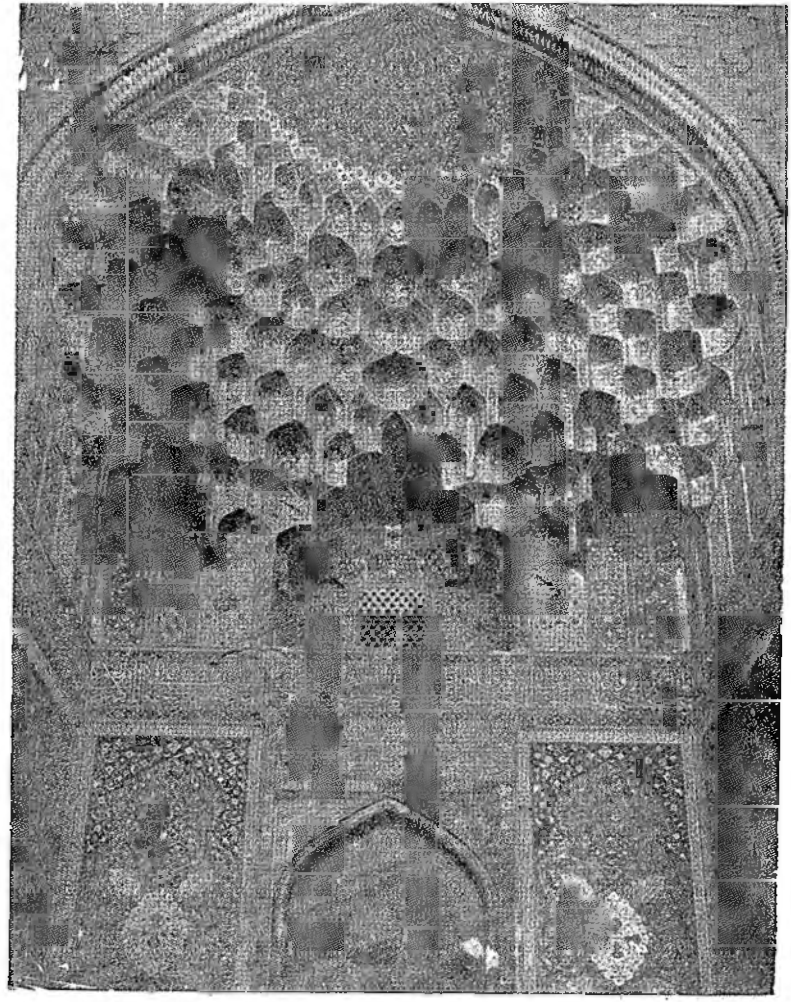

6. İŞFAHĀN. Mascid-i Şāh.

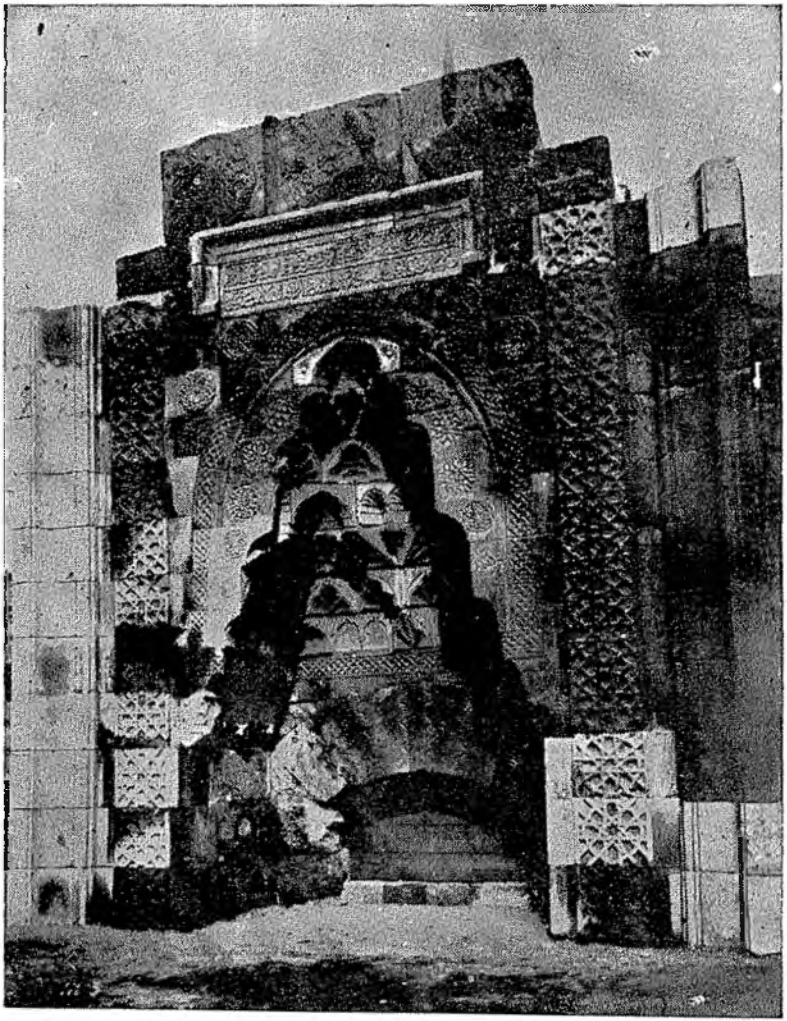

7. KAYSERİ. Gıyâsiye medresesi kapısı (1206).

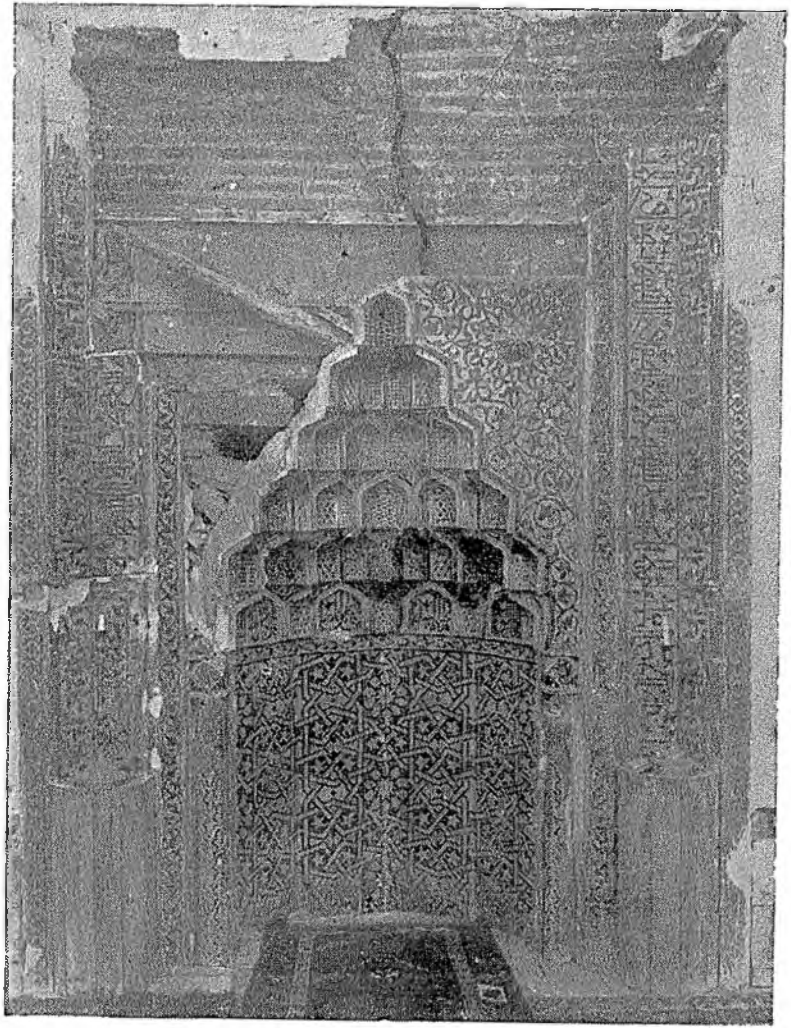

8. KONYA. Bey-Hekim câmii mihrâbı.

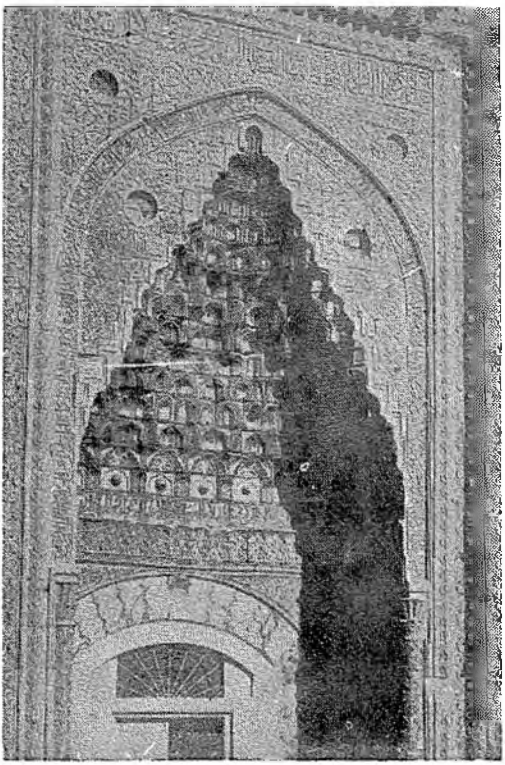

9. SİVAS. Gök medrese kapısı. (1271).

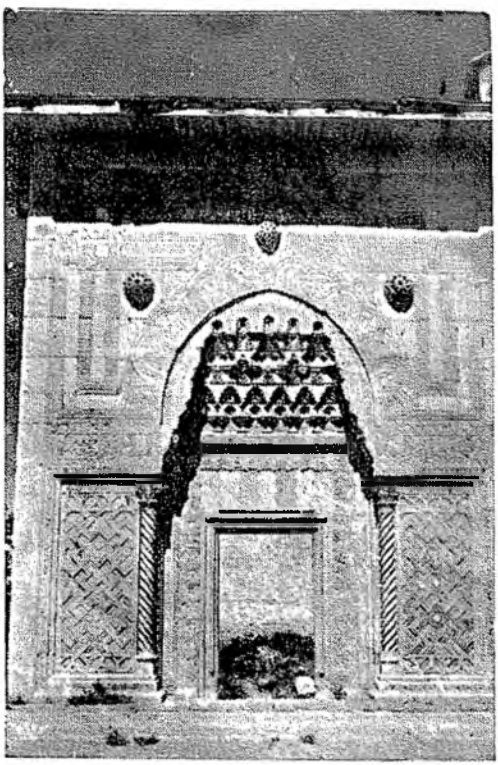

10. KONYA. Kara-Tay türbesi kapısı (1251).

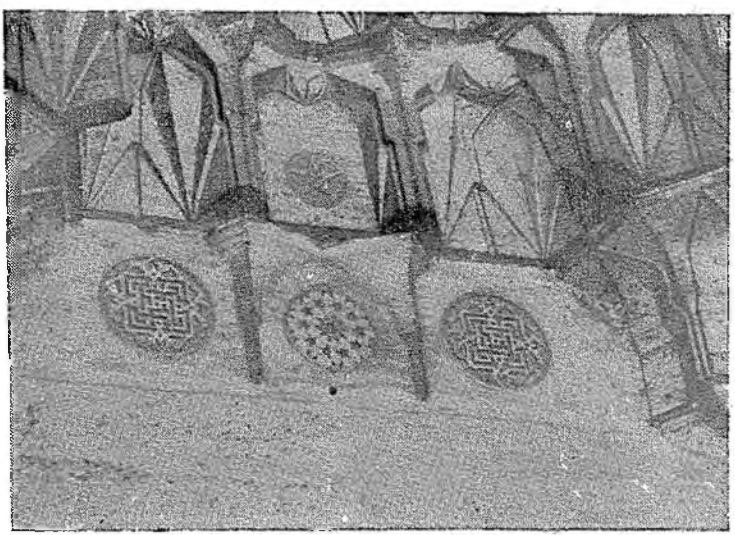

11. İSTANBUL. Fîrûz-Ağa câmii kapısı.

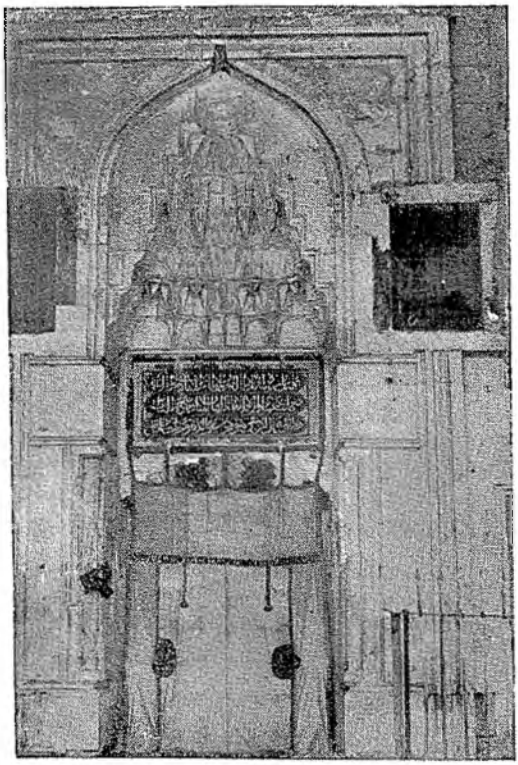

12. EDİRNE. Murâdiye câmii kapısı (1436).

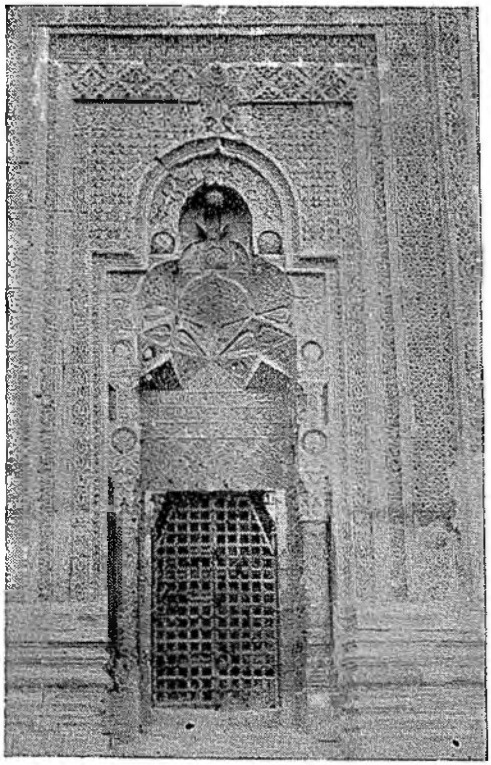

13. DİVRİK. Ulu câmi kapısı.

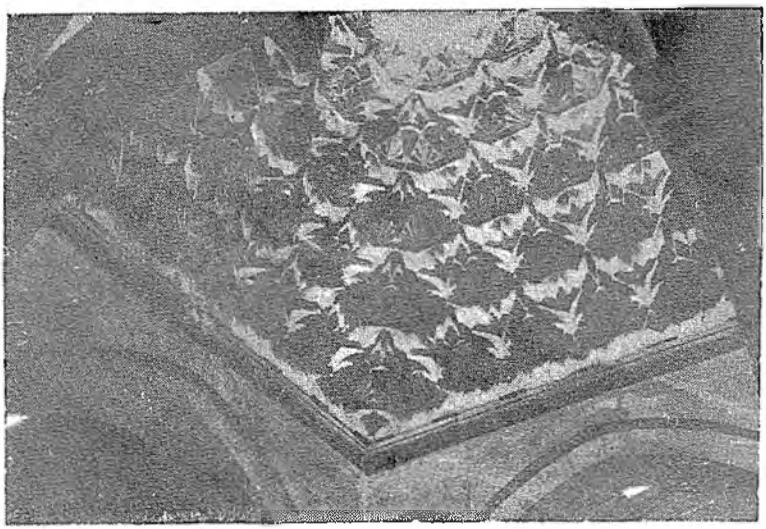

14. ERZURUM. Yâkutiye medresesi kubbesi (1308).

15. BEYŞEHİR. Eşref-oğlu câmii.

16. KARAMAN. İlisra köyü câmii (1533).

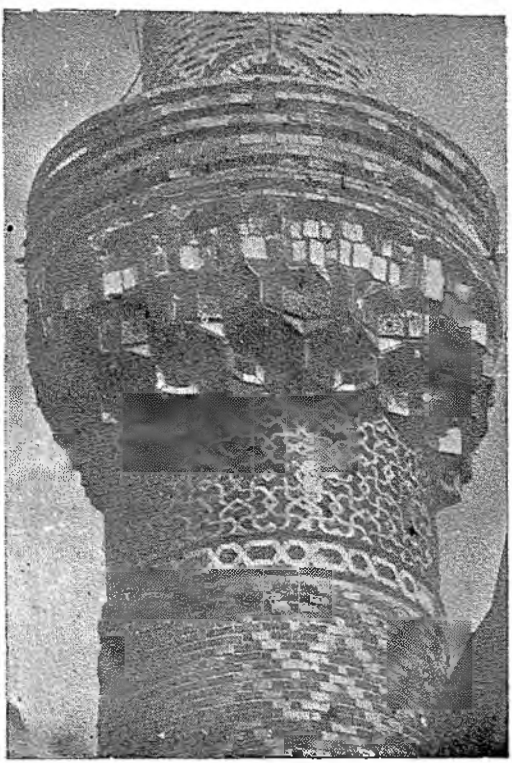

17. İZNİK. Yeşil câmi minâreşi.

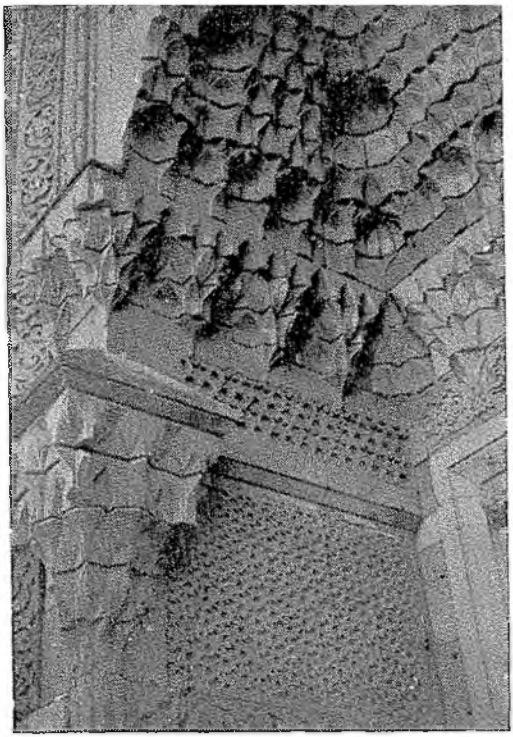

18. NIĞDE. Ak medrese kapısı.

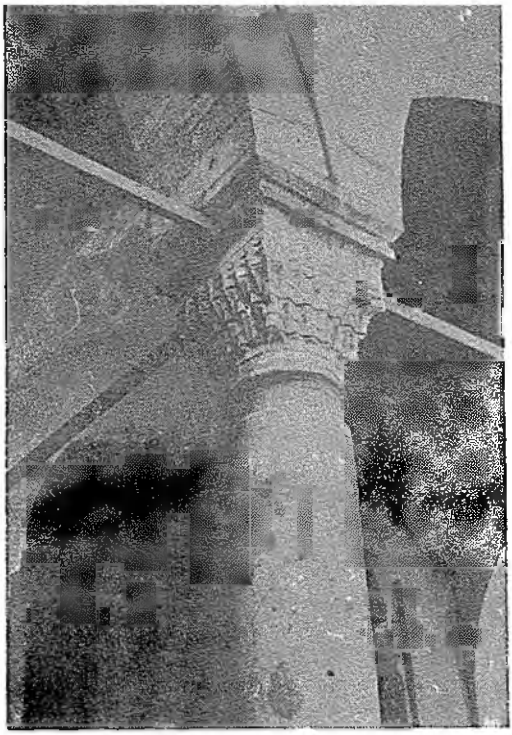

19. İSTANBUL. Fâtih külliyesi, Tabhâne medresesi.

20. İSTANBUL. Sokullu câmii avlusu.

hıristiyan âileden dünyaya geldiği düşünülebilir. Ancak faâliyet yıllarını içine alan zamana dâir oldukça sağlam bir tarihî çerçeveye mâlik bulunuyoruz. Onun tevcih *taḳlîd*'i Ḥamza'nın ortaya çıkmasının 3. yılının 13. şâbanı, yânî 411 (1020) tarihini taşır (Sacy, *ayn. esr.*, I, 474 v.d.; II, 309, 313; trc. II, 297—309). Bilinen en eski te'lîfi Ḥamza'nın 10. yılına (418 = 1027) âittir. Buna göre, onun al-Ḥâkim ve Ḥamza'nın ortadan kaybolmaları ile meydana çıkmış olduğu kabûl edilebilir. Kendisinin faâliyetine ara vermeden devam edememiş olduğu anlaşılıyor; hattâ bâzan gizlenmek mecbûriyetinde bile kalmıştır (Ḥamza'nın 17—18. yılları; bk. de Sacy, *ayn. esr.*, II, 364); bu zamanı nerede geçirdiği kat'î olarak tesbit edilememektedir (H. Guys, *La nation druze*, s. 114). Yazılarında kayıtlı en son tarih Ḥamza'nın 26. yılıdır (433/434 = 1042; S. de Sacy, *ayn. esr.*, I, 496; II, 379). Gizli hayata çekildiğini bildiren vedâ yazısı da bu yıla âittir (*ayn. esr.*, I, 514 v.d.; II, 358.). Elimizde bundan başka hiç bir mâlûmat yoktur. Dürzî nesebi de onun faâliyetini 17 yıl olarak göstermektedir ki, bu yukarıdaki mâlûmata uymaktadır (H. Guys, *ayn. esr.*, s. 107). Ph. Hitti (*The Origin of the Druze People*, s. 11) onun 1031 yılında öldüğünü ileri sürmüş ise de, bu yanlış olacaktır.

Dürzî an'anesinin onu Ḥamza ile aynı derecede tutması sebepsiz değildir; aynı zamanda en büyük dinî müellif olarak kabûl ve kendisine mukaddes dînî te'lifattan dört eser atfedilir (M. v. Oppenheim, *ayn. esr.*, I, 135 v.dd.). Bu eserler, aslında müstakil kitaplar olmayıp, umûmiyetle mektuplar şeklinde, çeşitli dinî husûsât ile ilgili olarak, muhtelif memleketlere (Bizans, Suriye, Mısır, Arabistan, Hindistan) gönderilmiş olan parçaların birleştirilmesinden meydana getirilmiştir. Bunlar dürzîler tarafından *ḫalavât*'ta sık-sık okunur. Bunlardan bâzıları son müstakil dürzî dîn âlimi 'Abd Allâh al-Tanûḫî (ölm. 1480; bk. Ph. Hitti, *ayn. esr.*, s. 53, 71; M. v. Oppenheim, *ayn. esr.*, I, 137) tarafından şerhedilmiştir. Şimdiye kadar Avrupa'da mâlûm olan aş.-yk. 110 dürzî eserinden 70'i, de Sacy tarafından, al-Muḳtanâ'ya izâfe edilmiştir (*ayn. esr.*, I, 484 ve 496). De Sacy tarafından Ḥamza'nın bâzı eserleri ile birlikte neşredilen küçük eserlerinden başka (bk. *bibliyografya*), bunların pek cüz'î bir kısmı basılabilmiştir: *Kitâb al-bad'* (Ch. Seybold, bk. *bibl.*) ve *al-Risâlat al-Ḳuşṭanṭîniya* (1028'de Bizans imparatoru Konstantin VIII.'e gönderilen bir yazı, bk. *bibl.*; parçalar için bk. Hitti, *ayn. esr.*, s. 64—67). Diğer yazıları ancak tercüme veya parçalar hâlinde bilinmektedir (bilhassa de Sacy; *al-Risâlat al-masîḥiya*, parçaları için bk. Hitti, *ayn. esr.*, s. 68 v. dd.). Diğer dürzî eserlerinde de olduğu gibi, bu eserlerin üslûbu karışık ve sun'îdir; çok d.la secî ile süslenmektedir.

Bu husûsta en mühim malzemeyi toplamış olan de Sacy al-Muḳtanâ hakkında „un enthousiaste de bonne foi" („samimî bir meczûp", *ayn. esr.*, I, 508) demektedir. Hayatı ve faâliyeti hakkında bir araştırma ile eserlerinin tetkiki ve tenkitli neşri arzu edilir.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka, bk. bir de Silvestre de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes* (Paris, 1838), II, 297—384 ve *tür. yer.*; Ph. Wolff, *Die Drusen und ihre Vorläufer* (Leipzig, 1845), s. 394—402 ve *tür. yer.*; H. Guys, *La nation druze* (Paris, 1863), s. 106—115; ayn. mll., *Théogonie des Druzes* (Paris, 1863), s. 66 v.dd., 119 v.dd.; Ph. R. Hitti, *The Origins of the Druze People and Religion* (New York, 1928), fihrist; Silvestre de Sacy, *Chrestomathie arabe*[2] (Paris, 1826), II, 67—105 (metin) ve 191—273 (trc.), al-Muḳtanâ'ya âit olanlar: nr. 9—11 ve muhtemelen nr. 7; Chr. Seybold, *Die Drusenschrift Kitâb Alnoqaṭ Waldawâ'ir. Das Buch der Punkte und Kreise* (Kirchhain N.-L., 1902), s. IX ve 76—79 (*Kitâb al-Bad'*); J. Khalil ve L. Ronzevalle, *L'Épitre à Constantin* (*MFOB*, Beyrut, 1909, III, 493—534).

(IGN. KRATSCHKOWSKY.)

MULAY. [Bk. MEVLÂ.]

MULK. [Bk. MÜLK.]

MULLAGORÎ. MULLAGORÎ, Hindistan'ın şimâl-i garbî hudûdunda bir kabîlenin adıdır. Bu kabîle Hayber geçidinin şimâlindeki Târtâra ve Kambela civarındaki dağlık mıntakada yaşar. Bölgeleri şimâlde Kâbil geçidi, garpta Şilmânî, cenûpta Kuki Ḫêl Afrîdîleri arâzisi ve şarkta Peşâvar nâhiyesi ile hudutlanmış bulunmaktadır. Kabîle 3 kola ayrılır: Aḥmed Ḫêl, İsmâ'îl ve Davlât Ḫêl. Şâfî ve Şilmânîler gibi, bunlar da Mohmandlere tâbî bulunurlar. Mohmandler gibi, Afrîdîler de Mullagorîleri hakikî Paṭhânlardan saymazlar. 1879 — 1898 arasında bunlar durmadan Zakka Ḫêl Afrîdîleri ile mücâdele hâlinde bulunmuşlardır (R. Warburton, *Eighteen Years in the Khyber*, 1900, s. 158). 1902'de Hindistan hukûmeti, Hayber geçidine giden ikinci yol olarak, Şagay — Landi Kotal yolunun yapılmasına karar vermiştir. 1904 yılında Mullagorîlere, yol yapılırken iyi davranmış olduklarından dolayı, yıllık tazminat olarak, 5.000 rupya ödenmiştir (C. U. Aitchison, *Treaties, Engagements and Sanads*, c. XI, nr. XXXIII, bk.

bir de Lord Curzon'un 30 mart 1904'te söylediği büdçe nutku). Bundan sonra Mullagoriler sözlerine sâdık kalmışlardır.

(C. COLLIN DAVIES.)

MULTAN. MULTÂN, Pâkistan'ın Pencâb bölgesinde eski bir şehir olup, 30° 12′ şimâl arzı ve 71° 31′ şark tûlünde bulunur. Burası muhtelif devirlerde Kaştpûr, Hanspûr, Bâgpûr, Sanb veya Sanâbpûr ve nihâyet Mulasthân isimlerini taşıdı ki, Multân şekli bu sonuncudan bozmadır. Bu isim güneş mâbudunun ve mâbedin'in adından gelmektedir ki, büyük servetlerin toplanmış bulunduğu bu mâbedi yağma eden araplar buna *dâr al-ẕahob* („altın evi") demişlerdi. Şehir 3 asır zarfında bir arap merkezi ve Hindistan'da islâmiyetin ileri karakolu rolünü oynadı ise de, milâdın 900 senesine doğru buranın hukümdarı Bagdad'a karşı istiklâlini elde etmiş bulunuyordu. Bu sıralarda 'Abd Allâh al Ḳarmaṭî tarafından zaptedildi ve karmatîlerin mukavemet merkezi oldu ise de, sonunda bunlar Maḥmûd Ġaznavî tarafından mağlûb ve tard edildiler. Şehir ve eyâlet bir müddet bu hukümdarın nesline ismen tâbî kaldı ve nihâyet bunların sonuncusu Ḫusrav Malik, Mu'izz al-Dîn Muḥammed b. Sâm tarafından esir edilince, onun Hindistan imparatorluğuna, bir eyâlet gibi, bağlandı. Hukümdar ölünce, buradaki vâli Nâṣir al-Dîn Kabaça Dehli'ye karşı istiklâl elde etmek teşebbüsünde bulundu ise de, Ḳuṭb al-Dîn Aybek kendisini itâat altına aldı ve eyâlet 1206'dan 1438'e kadar ismen Dehli'ye tâbî kaldı; bu son tarihte Şeyḫ Yûsuf Ḳurayşî Multân'ın müstakil vâlisi oldu. Langâh aşîreti melikleri kendisine vâris olarak, 1527'ye kadar hukûm sürdüler. Şehir 1397'de Timur ve 1528'de Babur tarafından zaptolundu.

Eyâlet Ekber'in imparatorluğuna dâhil *ṣûba*'lerden biri oldu ve 1752'ye kadar onun haleflerine tâbî kaldı; bu tarihte Kâbil lehine tâbiiyet değiştirdi. 1771'den itibâren Sikhler tarafından tehdit edilmekle berâber, burası ancak 1818'de Ranjît Singh tarafından hücûm ile zaptolunarak, kendi topraklarına ilhâk edildi. Birinci Sikh harbinin te'sir sâhası dışında kaldı ise de, iki ingiliz zâbitinin Mûlrâc tarafından öldürülmesi üzerine, ikinci bir Sikh harbi başladı ve şehir 3 kânûn II. 1849'da İngilizler tarafından zaptedildi. Tahkimâtı 1854'te yıktırıldı ve 1857 isyânı sırasında muhâfızlarının silâhları ellerinden alındı.

Bibliyografya: Firişta, *Gulşan-i İbrâhîmî* (Bombay, 1832); Niẓâm al-Dîn Aḥmed, *Ṭobaḳât-i Akbarî*; Sir Edward D. Maclagan, *Gazetteer of the Multan District* (Lâhûr, 1902). (T. W. HAIG.)

MU'MİN. [Bk. MÜ'MİN.]

MUMİT. [Bk. ALLAH.]

MUMKİN. [Bk. MANTIK.]

MUMTAḤİNA. [Bk. MÜMTAḤİNE.]

MUMTÂZ. [Bk. MÜMTAZ.]

MUMTÂZ-MAḤALL. [Bk. MÜMTAZ-MAHAL.]

MUNACCİM. [Bk. ASTROLOJİ.]

MUNÂFIḲÛN. [Bk. MÜNÂFIKLAR.]

MUNCİYA. [Bk. MÜNCİYE.]

MUNGİR. MUNGİR (MONGHYR), Hindistan'ın, Bihâr ve Orissa bölgesi dâhilinde, Mungir idârî bölümünün merkezi olup, 25° 23′ şimâl arzı ve 86° 28′ şark tûlünde, Ganj nehrinin cenûp sâhilindedir. 1911'de bölgenin 2.132.893'e varan nüfusunun 200.339'u müslüman idi. İslâm tarihçileri Mungir'i fetheden ilk müslümanın 595 (1198)'e doğru Biâr'ı itâat altına alan Baḫtiyâr Ḫalacî olduğunu söylerler. Bu tarihlerden itibâren burası ehemmiyetli bir askerî mevkî hâlini aldı. 1177 (1763)'de Bengâle Şûbadâr nevvâbı Navvâb Mîr Ḳâsim, ingilizlere karşı geldiği sırada, ermeni asıllı generali Gurgîn (Gregoire)'e burada bir silâh imâlâthânesi te'sis ettirdi. Şehrin şöhretini borçlu olduğu tüfek imâlâtı, rivâyete göre, bu te'sise kadar çıkmaktadır.

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer of India*, XVII, 401 v. dd.; O' Malley, *Bengal District Gazetteers, Monghyr* (Calcutta, 1909), XVII. (M. HIDAYET HOSAIN.)

MÛNİS. [Bk. MÛNİS.]

MÛNİS DEDE. MÛNİS DEDE (? — 1733), XVIII. asır türk şâirlerinden olup, mevlevî tarîkatine mensuptur. Me'hazlarda adını Dervîş Munis Dede şeklinde gördüğümüz bu zât hakkında şimdilik fazla mâlûmata sâhip değiliz. Mûnis Dede, Edirne'de Murâdiye hankâhında uzun müddet postnişinlik eden ve pek çok mürîdi bulunan şâir Şeyh Enîs Receb Dede (ölm. 1147 = 1734)'ye irâdet getirmiş ve onun himmeti ile yetişerek, şeyhin takdir ve muhabbetini kazanmış idi. Şeyh ile dervîş arasındaki bağlılık Enîs ve Mûnis adlarından ve Esrar Dede tezkiresinde kayıtlı olup, diğer hâl tercümesi kitaplarına da alınan beyitinden de anlaşılıyor. Mûnis Dede Edirne havâlisinde hukûm süren tâûn salgınına tutularak, 1145 (1732/1733) senesinde vefat etmiştir. Sâkib Dede Dervîş Mûnis Dede'nin keşfi açık ve şeyhine son derece sâdık bir kimse olduğunu göstermek üzere, şöyle bir rivâyet nakleder: Enîs Dede ölüm derecesinde hasta iken, dervîşe hücresinden çıkmasını söyler; bundan pek müteessir olan Mûnis Dede içinden „şeyhin eğer bir az muhabbeti olsa idi, bendesinin kurban olmasına emrederdi" düşüncesini geçirir; bu düşünce derhâl kendine

mâlûm olan şeyhin sâkit kalmasından muvâfakat mânası sezen Mûnis o anda hastalanarak ölür ve Enîs Dede şifâ bulur. Dervîş Mûnis Dede'nin vefatı ile Edirne'yi kasıp kavuran salgın da sona erer. Dervîşin yalnız şeyhine değil, bütün halka fedâ ve kurban olduğuna hukmedilir. Esrâr Dede onun Edirne hânkahında medfûn olduğunu kaydediyor ve pek güzel şiirleri bulunduğunu bildiriyor ise de, dîvânına rastlanamamıştır.

Bibliyografya: Esrâr Dede, *Tezkire* (Üniversite kütüp., T. 89, s. 281); Sâkib Dede, *Sefîne-i mevleviyân* (*Sefîne-i nefîse*), Mısır, 1283, II, 223 v.d.; Fatîn, *Tezkire* (İstanbul, 1271), s. 385; Ali Enver, *Semâhâne-i edeb* (İstanbul, 1309), s. 226; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul tab.), IV, 527; Tb. Menzel, *EI*, mad. MÛNİS DEDE. (M. CAVİD BAYSUN.)

MÛNİS-ÜL-MUZAFFER. MU'NİS AL-MUẒAFFAR, ABU 'L-ḤASAN, 296—321 (908—933) yılları arasında mühim bir Abbasî kumandanı olup, sonradan fiilen iktidarı eline geçirmiştir (kendisine umûmiyetle verilen al-Ḳuşûrî nisbesine yalnız bir yerde, Hilâl al-Ṣâbi'in *Kitâb al-vuzarâ* (nşr. Amedroz, s. 347)'sında rastlanmaktadır. burada Mu'nis yerine, Naṣr yazılmıştır. Bir hâdim olan bu zât (İbn Miskavayh [nşr. Amedroz ve Margaliouth], I, 160'taki *ḫâdim* tâbiri, bunun, Massignon'un *al-Hallaj*, s. 205, nr. 2'de ileri sürdüğü gibi, sâdece „azatlı" olmadığını göstermektedir), Ẕahabî'nin *Târîḫ al-islâm* (sonra da Taġrîbirdî, nşr. Juynboll, II, 255)'ında söylendiğine göre, 90 yaşında ölmüştür (yalnız bu geçkin yaş, ölümüne kadar fâal kalan bir kumandan için pek inanılacak bir şey değildir) ki, buna bakılırsa, onun 231 (845/846)'de doğmuş ve 60 yıl emîrlik etmiş olması icâp eder. Mu'nis önce (Ṭabarî, III, 1953'te bahsedilen zât şâyet o ise), Zenc [b. bk.] şiirinde henüz halîfe olmamış olan al-Mu'tażid'in ġulâm'ı olarak görünmekte ve 287 (900)'de halîfenin karargâhında inzibat âmiri olarak zikredilmektedir. al-Ẕahabî (bir de Taġrîbirdî, *ayn. esr.*) ayrıca Mu'nis'in al-Mu'tażid tarafından Mekke'ye sürüldüğünü, al-Muḳtadir [b. bk.]'in iktidara gelmesi ile, geri çağırıldığını söylemektedir. Aradaki al-Muḳtafî'nin iktidarı zamanına dâir eserlerde kendisinden hiç bahsedilmediğine bakılırsa, al-Ẕahabî'nin iddiası doğru olabilir. Bu takdirde gerek al-Mas'ûdî (*Murûc al-ẕahab*, nşr. de Meynard, VIII, 212)'de al-Mu'tażid'in ölümüne dâir kayıtlarda, gerek 'Arîb (nşr. de Goeje, s. 29)'de geçen *ḫâzin* kelimesi *ḫâdim* olarak okunmalıdır.

Mu'nis al-Muẓaffar, sonraki ehemmiyetli mevkiini, 296 (908) senesinde, Bagdad'daki Ḥasanî sarayının müdâfaasını, onun yeğeni olup, tahtta hak iddia eden İbn al-Mu'tazz'in tarafdarlarına karşı, al-Muḳtadir lehine idâre etmiş olmasına borçludur. Bu hizmetinden dolayı, halîfenin gençliğinde halîfe ve nufûz sâhibi annesinin duydukları minnetdarlık hissi, Mu'nis'in vaziyetini sağlamlaştırmıştır; daha sonra her ne kadar al-Muḳtadir'in teveccühü husûmete dönmüş ise de, Mu'nis al-Muẓaffar'ın kudreti o devirde, bilhassa kumandan olarak kazanmakta olduğu askerî başarılardan dolayı, artık istinatgâha ihtiyac göstermemekte idi; zîra Fâtımîlerden al-Mahdî [b. bk.]'yi 307 (919/920)'de püskürtmesi (bu kendisine al-Muẓaffar lekabını kazandırmıştır), bir de 315 (927/928)'te Bagdad'ı karmatîlere [b. bk.] karşı müdâfaa etmesi müstesnâ, hiç bir büyük sefere çıkmamış idi ve yalnız bir defa, 306 (918)'da mağlûp edilmiş idi.

Mu'nis al-Muẓaffar daha başlangıçtan itibâren vezîr İbn al-Furât [b. bk.] ile bozuşmuş, devamlı olarak ona mûarız hareket etmiş ve İbn al-Furât'ın üçüncü vezâreti sırasında, 312 (924)'de sürgüne gönderilip, idam edilmesinde de esaslı rol oynamıştır. Bundan sonra artık mutlak şekilde kudret kazanmış, her vezir tâyininde muhakkak sûrette kendisine danışılmış ve böylece devletin idâresini murâkabeye başlamıştır. al-Muḳtadir'in kendisine beslemekte olduğu muhabbetin husûmete inkılâp etmesi işte bundan ileri gelmekte idi; nitekim bu husûmet ilkin 315 (927)'te Mu'nis al-Muẓaffar'ı öldürmek üzere, halîfe tarafından tertiplenmiş olup, muvaffakiyetsizlik ile neticelenen bir sûikastta kendini açığa vurmuş idi. Mu'nis al-Muẓaffar 316'da, al-Muḳtadir'in, üvey kardeşi al-Ḳâhir [b. bk.]'in lehine tahttan vazgeçmesini sağlamıştır. Bununla berâber, akabinde al-Muḳtadir'i tahta geçirmiş, bundan böyle de al-Muḳtadir'i her zamankinden daha fazla nufûzu altına almıştır. Nihâyet al-Muḳtadir Mu'nis'e mukavemet göstermiş (319 = 931) ve bunun üzerine Mu'nis Bagdad'ı terketmiştir. Buna rağmen ertesi sene Mu'nis, aradaki zaman zarfında topladığı esaslı kuvvetler ile, nufûzunu yeniden hâkim kılmak maksadı ile devlet merkezine yürümüştür. Şehir sûrlarının dışında halîfenin ordusunu yenmiş ve al-Muḳtadir de muhârebe meydanında can vermiştir.

Mu'nis bunun üzerine al-Ḳâhir'i yeniden tahta geçirmiştir. Ancak tekrar tahakküme başlayınca, al-Ḳâhir kendisinden yüz çevirmiş ve Mu'nis de, nefsini müdâfaa etmek için, yeni halîfeyi sarayda hapsettirmek zorunda kalmıştır

Hattâ Mu'nis al-Ḳâhir'i tahttan indirmeği bile tasarlamıştır. Fakat al-Ḳâhir, hem Mu'nis'i, hem de onun belli-başlı taraftarlarını sarayda tuzağa düşürüp, 321 şâbanında (933 ağustos) idam ettirmeğe muvaffak olmuştur.

Mu'nis'in icraâtı umûmiyetle iyidir; bununla berâber, Mu'nis'in, halîfeliğin çöküşünü önlemeğe yetecek kadar, ne kuvveti ve ne de zekâsı var idi. Halifeyi her çeşit fi'lî kudretten mahrûm etmesi, kötü bir örnek teşkil etmiştir. Çok geçmeden, bu örnek *amîr al-umarâ'* [b. bk.] adı altında al-Ḳâhir'in seleflerine hâkim olacak olan bir çok mâcerâperest tarafından tâkip olunmuştur.

Bibliyografya: Yukarıda adı geçen kaynaklardan başka bk. İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil*, VIII; al-Kindî, *Governors and Judges of Egypt* (*G M S*, XIX, 273, 277 v.d.); Hilâl al-Ṣâbi', *Kitâb al-vuzarâ'* (nşr. Amedroz), fihrist; İbn Miskavayh, *Tacârib al-umam*, V, *tür. yer.* (= Amedroz ve Margoliouth, *Eclipse of the Abbasid Caliphate*, I ve IV); 'Arîb (nşr. de Goeje), fihrist; H. Bowen, *Life and Times of 'Alî b. 'Îsâ* (Cambridge, 1928), fihrist.

(HAROLD BOWEN.)

MUNKAR VE NAKÎR. [Bk. MÜNKER VE NEKÎR.]

MUNSARİH. [Bk. MÜNSERİH.]

MUNṢİF. [Bk. MUNSIF.]

MUNSİF. MUNṢİF (A.), *n-ṣ-f* („doğru olmak, doğru hareket etmek") 'den IV. veznin ism-i fâili olup, eskiden ingiliz Hindistan'ında yerli hâkimlerin en aşağı derecede bulunanları için kullanılan bir unvan idi.

Bibliyografya: Yule ve Burnell, *Hubson-Jobson*, bk. mad. MOONSİFF.

MUNŞİ'. [Bk. İNŞÂ.]

MUNTAFİḲ. [Bk. MÜNTEFİK.]

MUNTAḲIM. AL-MUNTAḲİM. [Bk. ALLAH.]

MUNTAŞİR. [Bk. MUNTASIR.]

MUNTASIR. AL-MUNTAŞİR BI 'LLÂH, (833—862), ABÛ CA'FAR [veya ABÛ 'ABD ALLÂH] MUḤAMMED B. CA'FAR Abbâsî halîfesi olup, al-Mutavakkil'in rum (veya habeşî) bir câriyeden [222 yılı rebiülâhırında = mart/nisan 833'te, Sâmarrâ'da] doğmuş olan oğludur. Babasının 247 şevvâlinde (kânûn I. 861), içinde bizzat kendisinin de bulunduğu bir kaç sûikastçi tarafından öldürülmesinden sonra, rivâyete göre, 25 yaşında iken, halîfelik tahtına çıkmıştır [5 şevvâl 247=12 kânûn I. 861]. Halîfe sıfatı ile vezîr Aḥmed b. al-Ḫaṣîb'in ve türk kumandanlarının elinde ancak bir âlet vazifesi görmüştür. Kardeşleri al-Mu'tazz ve al-Mu'ayyad veliahdlıktan vazgeçmeğe zorlanmışlar, muhâfız kuvvetleri kumandanı olan Vaṣîf de Bizans hududuna gönderilmiştir. Babasının aksine al-Muntaṣir 'Alî âilesinden olanlara karşı büyük bir saygı göstermiştir. Hakkında başkaca dikkate değer bir rivâyet yoktur. Kendisine bâzan al-Mustanṣir da denilen al-Muntaṣir 248 rebiülâhırında (hazîran 862), 6 aylık halîfelikten sonra, Sâmarrâ'da ölmüştür. Daha az inanılır bir başka kaynağa göre ise, daha rebiülevvelin sonunda (mayıs/hazîran) ölmüştür.

Bibliyografya: Ya'ḳûbî (nşr. Houtsma), II, 594 — 596, 601 — 603; Ṭabarî (nşr. de Goeje), III, 1379 v. dd.; Mas'ûdî, *Murûc* (Paris tab.), VII, 290 — 323 ve IX, 46, 52, 72; [al-Ḫaṭîb al-Bağdâdî, *Târîḫ Bağdâd*, II, 119 v. dd.]; *al-Aġânî*, bk. Guidi, *Tables alphabétiques*; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), VII, 27 v. dd.; İbn al-Ṭiḳṭaḳâ, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 327 — 329; Muḥammed b. Şâkir, *Favât al-vafayât*, II, 184; İbn Ḫaldûn, *al-'Ibar*, III, 282 v.d.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 351 v. dd.; Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline, and Fall* (nşr. Weir), s. 531. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

MUNZİR. MUNẔİR B. MUḤAMMED. [Bk. EMEVİLER.]

MURÂBİṬ. [Bk. MURÂBITLAR.]

MURÂBITLAR. MURÂBİṬ, MURÂBİṬÎN, Magrib'de kurulan ve Merâkeş [b. bk.] şehrini inşâ ederek, pâyitaht ittihaz eden, Magrib ve Cezâyir'in bir kısmı ile Endülüs'te ve Balear adalarında hukûm süren bir hânedan.

Murâbıt devletini kuran ve Ḥimyar'e mensûp oldukları iddiâ edilen Lamtûna ve Gudâla (veya Cadâla, Caddâla, Cudâla) gibi, büyük Ṣanhâca [b. bk.] kabîlesinin boyları, bir rivâyete göre, Arabistan'dan Suriye ve Mısır üzerinden Sahra'ya gelmiş ve buradan göç ederek, garba doğru geçmiş ve böylece şimâlî Afrika'daki diğer arap kabîleleri ile irtibatlarını kaybederek, berberîleşmiş idi. Murâbıt devletinin asıl müessisi bulunan Yûsuf b. Tâşfîn'in bile arapça bilmediği rivâyet edilmektedir (bk. *al-İstiḳṣâ*, I, 112). Mâmafih bu kabîlelerin menşei hakkındaki rivâyetler çok muhtelif olup, birbirine uymamaktadır (krş. İbn al-Aṯîr, IX, 435; İbn Ḫaldûn, VI, 152; *al-Ḥulal al-mavşiya*, s. 7). Ṣanhâca büyük kabîle gurubunu teşkil eden ve her hâlde şiddetli iklime karşı bir korunma vâsıtası olarak, bir *liṯâm* (peçe) kullanan bu boylar, umûmiyetle *al-mulaṯṯamûn* adını taşımakta (*liṯâm* kullanmaları hakkında krş. bir de İbn al-Aṯîr, IX, 436; *al-Ḥulal al-Mavşiya*, s. 8) ve Sahra'nın garp taraflarında Sudan'a kadar uzanan geniş bir sâha üzerinde yayılmış bulunmakta idi. Gudâla (bâzı kaynaklara göre, Lamtûna) boyunun reisi Yaḥyâ b. İb-

rāhîm, hacc vesîlesi ile yaptığı bir seyâhatten avdetinde, Ḳayravān'da fakîh Abū İmrān al-Fāsî ile buluştu ve tavsiyesi ile kabîlesine islâm kaidelerini öğretmek üzere, onun talebesinden Abū Muḥammed 'Abd Allāh b. Yāsîn al-Cazūlî [b. bk.] 'yi berâberinde getirdi (bâzı kaynaklarda Yaḥyā b. İbrāhîm yerine, Gudāla boyundan al-Cavbar adında biri zikredilmektedir, bk. İbn al-Aṯîr, IX, 435; *al-Ḥulal al-mavşiyya*, s. 8; İbn Ḫaldūn, VI, 182; bu husûsta verilen tarihler de 432—448 arasında değişmektedir).

'Abd Allāh b. Yāsîn bu kabîleler nezdinde büyük bir gayretle telkinlerde bulunmağa başladı. Fakat önceleri balkın şiddetli mukavemeti ile karşılaştığından, berâberinde Lamtūna kabîlesi reislerinden Yaḥyā b. Umar ve kardeşi Abū Bakr b. Umar olduğu hâlde, Niger nehri üzerinde bir adaya iltiCâ etmek ve burada Ribāṭ [b. bk.] adını verdiği bir inzivâgâh kurmak mecbûriyetinde kaldı. Bu Ribāṭ, kısa bir zaman içinde, mübârek bir mahall hâlini aldı. Bilhassa Lamtūna kabîlesinden toplanan, İbn Yāsîn'e fevkalâde sâdık 1.000 kadar mürîd, aşırı derecede dinî bir hamâset aşılanmak sûreti ile, çok cesûr ve mutaassıp bir muhârip derviş zümresi hâlinde yetiştirildi ve bunlara al-Murābiṭūn adı verildi. Bu isim, bir müddet sonra, bu faâliyet neticesi kurulan devlete de alem oldu ve avrupalıların Almoravides tâbiri buradan çıktı. Böylece dinî şöhretini etrafa yayan ve mevkiini tahkim eden İbn Yāsîn Şanhāca kabîleleri arasında geniş bir dâvet faâliyetine girişti. Bilgisi ve talâkati sâyesinde, büyük muvaffakiyetler kazandı. Yavaş-yavaş komşu ve akrabâ kabileler, kendi istekleri ile veya zor kullanılarak, itâat altına alındı.

İbn Yāsîn, şerî'atın hâmîsi olarak, bir imamın bak ve salâhiyetlerini elinde tuttu. Bu bakımdan hakikî emîr kendisi olmakla berâber, kabîle reislerini mevkîlerinde bıraktı ve onları cihat yapan ordusunun başına getirdi. Yaḥyā b. İbrāhîm 'den sonra cihadın sevk ve idâresini Yaḥyā b. 'Omar al-Lamtūnî 'ye tevdî etti. Sahra 'da göçebe ve çapulcu kabîleleri itâat altına aldı. Emniyet ve âsâyişi te'min etti ve halkın da dâveti üzerine, Vādî Dar'a 'ya kadar ilerileyerek, Sicilmāsa 'yi 445 veya 447 (1053/1054 veya 1055/1056) 'de zaptetti. Yaḥyā b. 'Umar 'in bu harplerin birinde ölmesi üzerine, 448 (1056/1057) 'de ordu kumandanlığına kardeşi Abū Bakr b. 'Omar 'i getirdi. Fütûhat bu sefer şimâl istikametine yöneltildi. Süs ile Aġmāt ve havâlisi zaptedildi (449 = 1057/1058). Nafzāva kabîlesine mensûp, Aġmāt hâkiminin zevcesi fâtihlerin eline düştü. Bundan sonra Barġavāṭa berberîlerine karşı mücâdeleye başlandı. Harp harekâtında da faâl bir rol oynayan İbn Yāsîn bu muhârebenin birinde maktûl düştü (1059). Ölümünden önce, Sulaymān b. Ḥarvā (?) adında birini dinî reis olarak tavsiye ettiği rivâyeti vardır (bk. *EI*, mad. ALMORAVİDEN, Abū 'Addū; krş. İbn Ḫaldūn, VI, 183). Fakat böyle bir şahıs mevcut olsa bile, bundan sonra iktidarı tam mânası ile eline alan ve kendi adına para bastırdığı rivâyet edilen Abū Bakr 'in yanında ancak tâlî derecede bir rol oynamış olması icâp eder.

Abū Bakr, Barġavāṭa kabîlesini itâat altına aldıktan sonra (452 = 1060), yeni bir hukûmet merkezinin inşâsına başlayarak, *amîr* unvanını aldı. Fakat bir müddet sonra, bir taraftan Ḳal'at Banî Ḥammād hâkimi Buluggîn 'in kuvvetli bir ordu ile harekete geçmesi, diğer taraftan Sahra 'da kalan Lamtūna ile Gudāla (başka bir rivâyete göre, bu ihtilâf Lamtūna ile Masūfa yahut Massūfa arasında çıkmıştır. bk. İbn Ḫaldūn, VI, 183) mensûpları arasında tehlikeli bir ihtilâf başlaması üzerine, idâreyi, amcasının oğlu Yūsuf b. Tāşfîn (yahut Taşfîn b. İbrāhîm b. Tarḳūt yahut Türḳît) 'e bırakarak, ordusu ile çöle geçti. İhtilâfı sulh yolu ile halledemeyeceğini anlayınca, Lamtūna tarafını tuttu ve Gudāla 'ya karşı şiddetli bir mücâdeleye girişti. Bu kabîlenin mukavemetini kırdıktan ve Sudan 'ın içlerine kadar ilerledikten sonra, Merâkeş 'e dönmek istedi (465 = 1073). Diğer taraftan zekî ve cesûr bir idâre adamı olan Yūsuf, bütün kuvveti ile çalışarak, Magrib 'de fütûhata devam etmiş, Merâkeş 'in inşâsını ikmâl etmiş ve burada bir câmi ve müteaddit hayır müesseseleri yaptırmış, harp ganîmetleri ve vergiler ile maddî durumunu kuvvetlendirmiş idi. Abū Bakr, Yūsuf 'un kudreti hakkında haber alınca, belki de onu ortadan kaldırmak gâyesi ile, kendisini yanına dâvet etti. Yūsuf, büyük ordusu ile bu dâvete icâbet etti. Abū Bakr bu kuvvet karşısında dehşet içinde kaldığından, saltanatı tâmamiyle Yūsuf'a bırakarak, yahut bırakmış gibi görünerek, Sahra 'ya Lamtūna kabîlesine döndü. Burada, bir rivâyete göre, Zenci kabîlelerine karşı yaptığı harplere devam etti ve bu harplerin birinde öldü (1076); başka bir rivâyete göre de, Yūsuf 'a karşı harbe girişti ve mağlûp edilerek, ortadan kaldırıldı.

Yūsuf bundan sonra, Magrib 'de fütûhata devam etti. Nihâyet Sebte 'yi de uzun bir muhâsaradan sonra zaptederek (1084), Murâbıt ülkesini, Atlas okyanusundan Tunus 'a kadar, genişletti. Yūsuf 'a Murâbıt devletinin hakikî bânisi, 1073 tarihine de bu devletin asıl kuruluş tarihi nazarı ile bakılabilir.

Bu sıralarda İspanya'daki müslümanlar, *ṭavā'if al-mulūk* [bk. ENDÜLÜS] elinde siyâseten parçalanmış, hıristiyanlar ise, bilhassa Kastilya kıralı Alfonso VI. ve Aragon ve Navarra kıralı Sancho I. 'nun önderliğinde müslümanları İspanya'dan tardetmek üzere birleşmiş bulunuyorlardı. Endülüs hıristiyanların eline düşmek üzere idi. Bundan dolayı *ṭavā'if al-mulūk*'ün en kuvvetlisi bulunan İşbiliye (Sevilla) emîri al-Mu'tamid b. 'Abbād dahi hıristiyanlara vergi vermeğe boşlamış idi. Fakat Alfonso'nun taleplerini gittikçe arttırması üzerine, Ṭulayṭula'nın sukutunda oynadığı menfî siyâsetten döndü ve İspanya'nın kurtarılması için, Murâbıtlardan yardım istedi. Ḳurṭuba'da 13 Endülüs emîrinin imzaladığı dâvet mektubu Yūsuf'a gönderildi. Yūsuf b. Tāşfîn, uzun istişârelerden sonra, al-Cezîrat al-Ḫaḍrā' (Cebelitârik)'ı ilhâk etmek şartı ile, yardım edebileceğini bildirdi. Yūsuf, hazırlıklarını tamamladıktan sonra, Sebte boğazını geçti (rebiülâhır 479 = ağustos 1086). Cezîrat al-Ḫaḍrā' mevkiini tahkim ettirerek, burada kuvvetli bir askerî birlik bıraktı ve İşbiliye ile Batliyos emirlikleri üzerinden harekete geçti. Bu sırada Saragossa'nın muhâsarası ile meşgûl bulunan kıral Alfonso VI., derhâl muhâsarayı kaldırarak, Aragon kıralı Sancho Ramirez ve diğer prens ve memleket büyükleri ile anlaşarak, islâm ordusunu karşılamak üzere, lüzûmlu tedbirleri aldı. İki ordu arapların Zallāḳa (yahut al-Sahla, isp. Sacralias) adını verdikleri mahalde karşılaştılar. Yūsuf büyük bir zafer kazandı (12 receb 479=23 teşrin I. 1086). Ancak müslümanlar bu büyük meydan muhârebesinden lâyıkı ile istifâde edemediler. Yūsuf Merâkeş'te nâib olarak bıraktığı oğlu Abî Bakr'in ânî ölümü üzerine, kumandanı Sîr b. Abū Bakr'i büyük kuvvetler ile İspanya'da bırakarak, derhal geri dönmek zorunda kaldı. Sîr b. Abū Bakr, Batliyos emîri ile Portekiz'in ortalarına kadar ilerledi. al-Mu'tamid de bâzı şehir ve kaleleri zaptetti ise de, sonunda mağlûp oldu. Hıristiyanlar ellerinde bulunan Alido (Alédo, arap. Lîṭ, Labîṭ, Labṭit) kalesini tahkim ederek, islâmlara karşı yeniden muntazam bir şekilde akınlara başladılar. Alfonso büyük kuvvetler ile muhtelif istikâmetlerden taarruza geçti (1087). Yūsuf bu vaziyet karşısında, ikinci defa olarak, İspanya'ya geçti (rebiülevvel 481; hazîran 1088). İlk hedef Mursiya idi. Fakat Alido kalesi dayandığından, muhâsara kaldırılarak, doğrudan-doğruya Alfonso'nun üzerine yürünmesi karar altına alındı. Ancak Mursiya'lı emîrlerin Yūsuf'a gücenmeleri, diğer taraftar bir çok Endülüs emîrinin ondan korkmaları yüzünden, kat'î bir netice elde edilemedi. Yūsuf tekrar Afrika'ya döndü, fakat kısa bir zaman sonra, kumandanının İspanya hakkında yolladığı haberlerden ve bir çok ulemânın izhar ettiği arzudan (kendisine İspanya'yı idâresi altına alması husûsunda al-Ġazzālî ve Abū Bakr al-Ṭurṭūşî'den mektup gelmiş idi) cesâret alarak, Endülüs'ü Murâbıt devletine ilhâk etmek gâyesi ile, üçüncü defa olarak İspanya'ya geçti (483=1090). Yūsuf, emîr 'Abd Allāh Buluggîn b. Badîs'in Alfonso ile anlaşmış olmasından şüphe ettiğinden, derhal Gırnaṭa üzerine yürüdü. Şehir zapt ve emîr 'Abd Allāh esîr edildi. Kardeşi ve bütün âilesi ile birlikte, harp esiri olarak, Aġmât'a gönderildi. Murâbıt fütûhatı sür'atle inkişâf etti. al-Mu'tamid, hayatını ve ülkesini kurtarmak gâyesi ile, Alfonso VI. ile anlaştı. Ḳarmūna (Carmona) zaptedilerek (rebiülevvel 484 = hazîran 1091), İşbiliye muhâsara altına alındı. Hıristiyan yardım kuvvetleri gelmekte gecikmedi ise de, Murâbıt kumandanı İbrâhîm b. İsḥāḳ tarafından mağlûp edildi. Bunun üzerine al-Mu'tamid şehri teslim etmek mecbûriyetinde kaldı (receb 484 = eylûl 1091). al-Mu'tamid de, harp esiri olarak, âilesi efrâdı ile birlikte, Aġmât'a gönderildi ve burada öldü (1095). Bundan sonra Endülüs'ün küçük emîrliklerinin ilhâkı çok kolay oldu. al-Mariya zaptedildiği gibi, Żu'l-Nūn ülkesi de, hıristiyanların yardımına rağmen, Murâbıtların eline geçti ve emîr Yaḥyā b. Żu'l-Nūn bu sırada öldürüldü (485 = 1092). Bir müddet sonra, Aftasîlerden al-Mutavakkil'in idâresinde bulunan Batalyus da zaptedildi (safer 487 = mart 1094). al-Mutavakkil oğulları ile birlikte îdam edildi. Böylece 1094 tarihinde, Saragosa hâriç, Endülüs'ün bütün diğer emîrlikleri Murâbıtların eline geçti. Saragosa emîri Aḥmed Abū Ca'far daha önce Yūsuf ile anlaşmış idi.

Yūsuf bu başarılardan sonra, çok ihtiyarlamış olduğu hâlde, Endülüs idâresine bir intizam vermek üzere, iki oğlu Abū Ṭāhir Tamîm ve Abu 'l-Ḥasan 'Alî ile birlikte, dördüncü defa olarak, İspanya'ya geçti (1103). Ülkesinin bütün ileri gelenlerini toplayarak, küçük oğlu 'Alî'yi veliahdlığa getirdi (zilhicce 496 = eylûl 1103). Endülüs'ün idâresi husûsunda esaslı tedbirler aldı. Bütün vâli ve kadıların Lamtūna kabîlesinden olmalarını, Endülüs'te 17.000 mevcutlu bir ordunun muhtelif mühim mevkîlere dağıtılmak sûreti ile, dâimâ hazır tutulmasını, fakat hıristiyanların harp tabyası ile daha yakından ünsiyet peydâ etmiş olmaları dolayısı ile, hudut boylarının muhâfazası vazifesinin endülüslülere verilmesini, Banî

Hûd ile dostâne münâsebetlere devam edilmesini tavsiye ederek, Magrib'e döndü ve kısa bir müddet sonra öldü (3 muharrem 500 = 4 eylûl 1106).

Yûsuf b. Tâşfîn tarihin seyri üzerinde çok müessir olan simâlardan biridir. Şimâlî Afrika'da ve Magrib'de vukû bulan bu değişikliklerin ilk tohumunu atan kendisi olmamakla berâber, siyâseten parçalanmış, âsâyişi tamâmiyle bozulmuş olan bu ülkede, büyük bir devlet kurdu; yeni bir hukûmet merkezi te'sis etti, islâmların elinden çıkmak üzere bulunan Endülüs'ü kurtardı ve bir fâtih sıfatı ile büyük şöhret kazandı. Bu sebeple Endülüs emîrlerine karşı gösterdiği şiddete rağmen, islâm âlemi, kendisine büyük bir mücâhid ve âsîleri te'dip eden büyük bir hukûmdar nazarı ile baktı. Bir rivâyete göre, al-Ġazzâlî dahi, Yûsuf'un şöhretinin te'siri altında kalarak, Magrib'e gitmek istemiş, hattâ bu gâye ile İskenderiye'ye kadar gelmiş, fakat burada öldüğünü haber aldığından, bu fikrinden vazgeçmiş idi. Atlas okyanusundan Mısır'ın siyâsî hudutlarına, Akdeniz'den Niger havzasına, İspanya'da da Ebro nehrine kadar uzanan büyük bir devlet kurdu. Zamanında âşar, hediye, hibe ve harp ganîmetlerinden başka, gümrük veya her hangi bir vergi alınmıyordu. Buna rağmen devlet hazînesinde büyük bir servet birikmiş idi. Yalnız Magrib'de bulunan yahudiler, dinî hürriyetlerini, büyük meblâğlar ödemek sûreti ile, muhâfaza ediyorlardı; çünkü Yûsuf bir yahudi düşmanı idi. Bununla berâber ülkesine yaydığı adâlet ile de haklı bir şöhret te'min etti. İdam cezâsını kaldırttı.

Yûsuf'un yerine, daha önce veliahdlığa getirdiği henüz 22 yaşında bulunan küçük oğlu 'Alî geçti. 'Alî, kardeşinin oğlu Yaḥyâ b. Abû Bakr b. Yûsuf'un isyânını bastırdıktan sonra, bi'atı kabûl etti, vâlilerin durumunu tesbit etmek üzere, Endülüs'e geçti ve başka mühim bir teşebbüste bulunmadan geri döndü. 1107 (yahut 1108 başları)'de, hıristiyanlara karşı ciddî bir harbe girişmek üzere, tekrar İspanya'ya geldi. Büyük kardeşi Tamîm'i baş-kumandanlığa tâyin etti. Allonso, çok ihtiyarlamış olduğundan, harbe katılmadı; kendi yerine henüz bir çocuk olan oğlu ve yegâne vârisi Sancho'yu gönderdi. Ucles (İklîş, İklîc) önlerinde vukû bulan meydan muhârebesinde hıristiyanlar, 20.000 kişi zâyiât vererek, büyük bir mağlûbiyete uğradılar (9 mayıs 1108). Kastilya vâlisi Sancho da maktûller arasında idi. Ucles meydan muhârebesi, Murâbıtları İspanya'da kudretlerinin zirvesine çıkardı.

Fakat bu sıralarda Magrib'de Sûs bölgesinde al-Maṣmûda kabîleşinden Abû 'Abd Allâh İbn Tûmart [b. bk.], Bagdad'da al-Ġazzâlî'den de feyiz aldıktan sonra, vatanına dönerek (1116), ondan aldığı ilhâm ile, Magrib'de dinî görüşlerini yaymağa başladı. Zühd ve takvâsı, ateşli hitâbeleri ile sür'atle büyük tarafdar kütleleri kazandı. Sarayın ve Murâbıt büyüklerinin zevk ve safâya düşkünlüklerini bahâne ederek, halkı tahrik etti. Faâliyetinde Merâkeş'te Murâbıt hukûmdarını alenen tehdit edecek derecede ileri gitti. Ulemâ, hukûmdarın dikkat nazarını çekmek istedi ise de, vezîr 'Osmân b. 'Omar hukûmdârı böyle zavallı bir kimseden kendisine bir zarar gelmeyeceği husûsunda iknâ etti. Böylece İbn Tûmart'in Fas'a sürülmesi ile iktifâ edildi.

İbn Tûmart faâliyetine burada da devam etti ve hukûmet nufûzunu kıracak derecede kuvvet kazandı. Bu vaziyet karşısında tevkifi, hattâ idâmı için emir çıktı ise de, tarafdarları sâyesinde önce Aġmât'a, sonra da Tinmal (Tinmalal)'a kaçmağa muvaffak oldu. Burada halka *al-mahdî* olduğunu telkin etti, bir hukûmet teşkilâtı kurdu, kuvvetli bir ordu hazırladı, beyaz rengi resmî renk olarak kabûl etti ve alenen isyân ederek, Murâbıt ülkesine akınlar yapmağa başladı. Müteaddit Murâbıt ordusunu mağlûp etti. Nihâyet on yakın mürîdinden (*al-'aşara*) biri bulunan Abû Muḥammed al-Başîr'i, büyük bir ordu ile, Merâkeş üzerine gönderdi. Abû Muḥammed, Murâbıtları mağlûp ederek, şehri muhâsara altına aldı ise de, sonunda mağlûp oldu. Kendisi dâhil, *al-'aşara*'den 6 kişi maktûl düştü (519 = 1125). 'Alî ancak bundan sonra ihmâl edilen Endülüs işlerini ele almak fırsatını bulabildi. Aragon kıralı Alfonso tam bu sıralarda Gırnata'ya karşı taarruza geçmiş olduğu gibi, Mozaraplar [b. bk.] da ayaklanmış idi. İbn Ruşd'den fetvâ alan Murâbıt hukûmdarı 'Alî bunları Afrika'ya muhâcerete icbâr etti. Bir çoğu burada mahrûmiyetler içinde mahvoldu.

al-Mahdî'ye gelince, 3 yıl müddetle dağlarda gizli bir şekilde hazırlandıktan sonra, Merâkeş'e karşı *al-'aşara*'den 'Abd al-Mu'min [b. bk.] kumandası altında bir ordu ile yeniden harekete geçti. 'Abd al-Mu'min büyük bir Murâbıt ordusunu mağlûp ederek, Merâkeş kapılarına dayandı ise de, ihtimâl al-Mahdî'nin hastalanması dolayısı ile, şehri muhâsara etmeden geri döndü (receb 525 = eylûl 1130). Filhakika al-Mahdî bir müddet sonra ölmüştür. 'Abd al-Mu'min'in bundan sonra muvaffakiyetleri birbirini tâkip etti. 'Alî'nin oğlu Tâşfîn de Magrib'e gelmek zorunda kaldı Fakat bu hareket endülüslülerin daha kolay isyân etmelerine sebep olduğu gibi, 'Abd al-Mu'min'e karşı da ciddî bir başarı elde edi-

lemedi. Magribliler al-Mahdî'ye artık bir Peygamber nazarı ile bakıyorlardı. Hâl bu merkezde iken 'Alî Merâkeş'te öldü (7 receb 537 = 26 kânûn II. 1143).

Yerine geçen büyük oğlu Tâşfîn 'Abd al-Mu'min'e karşı bâzı küçük zaferler kazandı ise de, onu tam mânası ile tenkil etmeğe muvaffak olamadı ve son teşebbüsünde büyük bir mağlûbiyete uğradı. Tâşfîn, Muvahhidlere (b. bk.) karşı tutunamayacağını anlayınca, icâbında maiyeti ile birlikte Endülüs'e geçebilmek için, al-Mariya hâkimi Abû 'Abd Allâh Muḥammed b. Maymûn'a haber gönderdi ve gelecek gemileri beklemek üzere, Vahrân kalesine çekildi. Tâşfîn'in son müdâfaa muhârebeleri burada cereyân etti. Tâşfîn kaçmak isterken, bir uçuruma düşerek, öldü (27/28 ramazan gecesi 539 = 23/24 mart 1145). 'Abd al-Mu'min, bundan sonra Tlemsen ve bir müddet sonra da Fas'ı zaptederek (zilkâde 540 = nisan/mayıs 1146), Murâbıt devletine kat'i darbeyi indirmek üzere, Merâkeş üzerine yürüdü (muharrem 541; haziran 1146). Bu sırada Merâkeş'te Abû İsḥâḳ İbrâhîm b. Tâşfîn ve Murâbıtların en ileri gelen emîrleri bulunuyordu. Tâşfîn, ölümünden kısa bir müddet önce, İbrâhîm'i veliahdlığa getirmiş ve onu Merâkeş'e göndermiş idi. İbrâhîm iktidârı eline alır-almaz, amcası İsḥâḳ b. 'Alî'nin isyânı ile karşılaştı; bu yüzden Murâbıt kuvvetleri bir kat daha zayıf düştü. Şehrin çok iyi tahkim edilmiş olması ve şiddetle müdâfaa edilmesi dolayısı ile muhâsara uzun sürdü. Halk ve asker açlık ve ümitsizlikten bitkin bir hâle geldi ve nihâyet şehir düştü. İbrâhîm ve maiyeti Ḳaṣr al-Ḥacar'e çekilerek, o gün de akşama kadar müdâfaada bulunduktan sonra, amân talep etmek mecbûriyetinde kaldı. Fakat maiyeti ile birlikte îdam edildi. Muvahhidler tarafından fethedilen her yerde olduğu gibi, şehir 3 gün katl-i âma tâbî tutuldu. İbrâhîm'in ölümü ile Murâbıt devleti sona erdi (şevvâl 541 = mart 1147). Diğer bir rivâyete göre, İbrâhîm'in amcası İsḥâḳ isyân ederek, aciz içinde bulunan İbrâhîm'i hal' etmiş ve yerine geçmiş idi. Binâenaleyh, bu rivâyete göre, Merâkeş'in zaptında öldürülen İbrâhîm değil, İsḥâḳ'tır.

Magrib'de Murâbıtlar aleyhine inkişâf eden hâdiseler, İspanya'da umûmî bir isyân hareketinin doğmasına sebep oldu. Bu fırsattan istifâde ederek, ilk defa isyan hareketine geçen Abû 'l-Ḳâsim Aḥmed b. al-Ḥusayn b. Ḳasî oldu. Dinî bir zümrenin başı olan İbn Ḳasî, kısa bir zaman içinde, millî bir önder hâline geldi ve Endülüs'te müstakil bir devlet kurmak fikrini ortaya attı (1144). Bir çok yardımcı buldu ve sür'atle Endülüs'ün garp taraflarını zaptetti. Murâbıt kumandanı Abû Zakariyâ Yaḥyâ İbn Ġâniya elinden geleni yaptı ise de, İspanya'da isyân hareketi umûmî bir mâhiyet aldığından, Kurtuba önünden çekilmek zorunda kaldı, şehir âsîlerin eline düştü (ramazan 539 = mart 1145). İbn Ġâniya vaziyetin çok tehlikeli olduğunu görünce, İşbiliye hâkimi bulunan kardeşi Muḥammed'e Balear adalarını elde tutmasını, bu sûretle, gerekirse, sığınabilecekleri emin bir melce'i muhâfaza etmesini bildirdi. Böylece İşbiliye de âsîlerin eline geçti. Bütün karışıklıklara rağmen, İbn Ġâniya tutunmasını bildi, Aḥmed b. Ḳasî, İbn Ġâniya'nın bu mukavemeti karşısında, âsîlerin kuvvetine dayanarak, Endülüs'te Murâbıt hâkimiyetine son veremeyeceğini anladı. Muvahhidlere, derhâl yardım ettikleri takdirde, Endülüs'ü kolaylıkla ele geçirebileceklerini bildirdi. Ancak Muvahhidler, durumu müsâit bulmakla berâber, Endülüs'e derhal yardım gönderemediler. Bundan dolayı Aḥmed b. Ḳasî Portekiz kıralı Enrique ile, İbn Ġâniyade Alfonso ile anlaştı. Bunun üzerine 'Abd al-Mu'min Endülüs'e, Abû 'Imrân Mûsâ b. Sa'îd'in kumandasında, bir ordu gönderdi (540 sonraları = mayıs 1146). Bu ordu önce al-Cazîrat al-Ḫaḍrâ' mevkiini muhâsara ve İbn Ḳasî'in de yardımı ile zaptederek, memleketin içlerine doğru ileriledi ve kolayca İşbiliye'ye girdi (şâbân 541 = 1147 başları). Mâmafih Muvahhidler, ancak Merâkeş'i fethettikten ve Magrib'de Murâbıt devletine nihâyet verdikten sonra, ciddî bir şekilde İspanya'nın istilâsı ile uğraşabildiler. Kurtuba, hıristiyan kuvvetleri yetişmeden, zaptedildi (mayıs—haziran 1148); kısa bir zaman sonra, Gırnata da ele geçirildi. Bir rivâyete göre, İbn Ġâniya burada öldü (şâbân 543 = eylûl 1148). 16 yıl müddetle İspanya'nın idâresinde müessir bir rol oynayan ve hıristiyan akınlarını muvaffakiyetle durduran İbn Ġâniya'nın ölümü ile İspanya'da Murâbıt hâkimiyetinin sona erdiği kabûl edilebilir.

Sahra'nın göçebe ve basit halkından olan Murâbıtlar islâm arap medeniyetinin yabancısı idiler. Bundan dolayı Endülüs'te yüksek bir medeniyet seviyesine erişmiş bulunan ilim ve san'at şûbelerinin bâzıları zarar gördü. Kendi kanâat ve akîdelerine muhâlîf addettikleri bir çok ulemâyı tâkip ederek, eserlerini yaktılar. Arap kahramanlık hikâyelerini mevzû alan şiir ve edebiyat rûhunu baltaladılar. Medrese ve kütüphâneler kıymetlerini kaybetmeğe başladı. Mâmafih Murâbıtların son hükümdarlarının yavaş-yavaş âlim ve şâirler sınıfına meylettikleri görülmektedir. Şu da bir

hakikattir ki, Murâbıt hâkimiyeti, mâzi ile alâkayı kesmeği hedef tutmakla berâber, kuvvetli bir kahramanlık duygusu uyandırdı. İspanya müslümanlarının hıristiyanlara karşı bir kaç asır daha mukavemet etmelerini te'min etti. Filhakika Murâbıt devleti ile İspanya'da „tavâ'if-i mülûk" devri sona erdi. Endülüs murâkâbe ve müdâfaasını sağlayabilecek kuvvetli bir devletin eyâleti hâline geldi.

Murâbıt devleti, kuruluşu itibârı ile halefi Muvahhid devletine [bk. mad. MUVAHHİDLER] benzemektedir. Her ikisi de teşekkülünde dinî esâslara dayandı. Dinî bir heyecan ile harp ederek, büyük zaferler kazandı. Fakat dinî heyecânın zayıflaması ile, askerî kuvveti de geriledi ve kuruluşu gibi, sür'atle inhitat etti. Kaba-saba, yoksul ve meşakkatli bir çöl hayatından kurtulup, Endülüs'ün mâmur ülkelerine sâhip olmaları ve müreffeh bir hayata kavuşmaları, sertliklerini sür'atle kaybetmelerioe âmil oldu. Ancak bu iki devletin kuruluşunda, berberî Magrib halkının millî bir his ile ecnebî tahakkümünden kurtulmak arzusu da rol oynadı. Fakat İspanya'da vaziyet çok başka idi. Burada halkın büyük bir kısmını, bilhassa seçkin zümresini, araplar teşkil ediyordu; bundan dolayı burada her iki devlete de, hıristiyanlara karşı yardıma çağırılmış olmalarına rağmen, yabancı nazarı ile bakıldı.

Murâbıt devletinin teşkilâtı kurucusu ile başladı. Bir rivâyete göre de, Yûsuf *amîr al-mu'minîn* unvanını bizzat almış idi. Mâmafih kaynakların ekserisi kendisinin *amîr al-muslimîn* unvanı ile iktifâ ettiğini ve Bagdad halîfesi al-Mustaẓhir bi'llâh'tan ülkesinin meşrû hukümdarı o'duğuna dâir menşûr aldığını yazmaktadır. Abbâsîler gibi, Murâbıtların da resmî rengi (bayrak, libas) siyah idi. Her hukümdar veliahdını hayatta iken seçerdi ve seçilen kimse devlet ricâli tarafından resmen kabûl edilirdi. Vâlilikler ekseriyâ hânedan mensuplarına verilirdi. Vâliliklerin en mühimmi olan Endülüs, kâide olarak, veliahda tevcih edilir, o da *nâ'ib* unvanı ile Gırnata, İşbiliye ve yahut Kurtuba'da hukûm sürerdi. Hukümdâra devlet işlerinde bir meclis yardım eder ve bu meclis harp zamanlarında da yanında bulunurdu. Hukümdar aynı zamanda baş-kumandan idi. Diğer vâliler de kendi eyâletlerindeki askere kumanda ederlerdi. Büyük devlet adamları daha ziyâde Lamtûna ve Gudala kabîlelerinden seçilirlerdi. Çoğu suvârilerden müteşekkil bulunan ordu mevcûdu 100.000 kadar idi. Hukümdar harbe iştirâk etmiş ise, seçkin bassa kıt'alarından teşekkül eden ihtiyat kuvvetleri bizzat onun tarafından idâre edilirdi. Bunların arasında zencî ve Mozaraplardan müteşekkil kıt'alar dikkati çekmekte idi. Askere alınan Mozaraplar islâm dinini kabûl etmek mecbûriyetinde idiler.

Yûsuf'un devrinde çok iyi başlayan idâre tarzı halefleri zamanında bozulmağa başladı; bilhassa ulemâ sınıfı tahammül edilmez bir hâle geldi. Bir müddet sonra sû-i istimâller askerî sınıfa da sirâyet etti; şehirlerde bulunanlar mal ve hürriyetlerine sâhip değil idiler. Bu sûretle halk, her an ayaklanmağa hazır bir vâziyete geldi ve bu durum Muvahhidlerin muvaffakiyetlerini kolaylaştırdı.

MURÂBIT HUKÜMDARLARI

1. Yaḥyā b. İbrāhîm al-Gudālî (al-Cadālî, al-Caddālî).
2. Abū Zakarîyā Yaḥyā b. 'Omar al-Lamtūnî (ölm. 448=1056/1057).
3. Abū Bakr b. 'Omar al-Lamtūnî (ölm. 469=1076, mâmafih bu tarih kaynaklarda 462—480 yılları arasında değişmektedir). Bunlar Şanhâca büyük kabîle gurubunun Gudâla ve Lamtûna kabîleleri reisleridir ki, 'Abd Allāh b. Yāsîn'in faâliyetine ön ayak olmuş ve dinî reisliğini kabûl etmişlerdi ve ancak İbn Yāsîn'in ölümünden (1059) sonra, Abū Bakr idârede müstakil kalmıştır.
4. Yûsuf b. Tāşfîn (Tāşifîn) b. Tarkût (Türkît) al-Lamtūnî, *amîr al-muslimîn*, Murâbıt devletinin asıl kurucusu (465—500 = 1073 — 1106). Bundan sonra gelenler de bu unvanı taşımışlardır.
5. 'Alî b. Yûsuf Abū 'l-Ḥasan (500—537 = 1106—1143).
6. Tāşfîn b. 'Alî (537—539=1143—1145).
7. İbrāhîm Abū İsḥāḳ b. Tāşfîn (539—541 =1145—1147).
8. İsḥāḳ b. 'Alî (541=1146/1147).

İbrāhîm Merâkeş'in zaptında Muvahhidler tarafından öldürülmüştür. Bir rivâyete göre de, İbrāhîm çok kısa bir zaman sonra, zaafı dolayısı ile hal' edilerek, yerine amcası İsḥāḳ b. 'Alî getirilmiş ve Merâkeş'in zaptında öldürülmüştür.

Bibliyografya: J. Aschbach, *Geschichte Spaniens und Portugals zur Zeit der Herrschaft Almoraviden und Almohaden*, I, (Frankfurt, 1833), II (1837); eserin arapça trc. nşr. için bk. Muḥammed 'Abd Allāh 'İnān, *Târîḫ al-Andalus fî 'ahd al-Murâbiṭîn va 'l-Muvaḥḥidîn*, I (Kahire, 1940), II, (1941); Müller, *Der Islam im Morgen-und Abendland*, II; Dozy, *Geschichte der Mauren in Spanien* (Lepzig, 1874); G. Diercks *Geschichte Spaniens von den frühesten Zeiten bis auf die Gegenwart* (Berlin, 1895);

İbn Ḫaldūn, *al-'İber*; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg); İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (Mısır, 1310); Muḥammed 'Abd Allāh 'Inān, *Tarācim islāmiya, şarḳiya ve Andalusiya* (Kahire, 1947); İbn Abī Zar', *al-Anīs al-muṭrib* (*bi-ravż*) *al-Ḳırṭas fī aḫbār mulūk al Maġrib ve tārīḫ madīnat Fās* (taş basm.); Abū 'Abd Allāh b. Abī al-Mu'allā b. Sammāk al-Āmirī, *al-Ḥulal al-mevşiya fi ẕikr aḫbār al-marrākuşiya* (Tunus, 1329; eser, yanlış olarak, İbn al-Ḫaṭīb'e isnat edilmiştir); 'Abd al-Salam Aḥmed, *Banā 'Abbād bi-İşbiliya* (Tatvan, 1949); Aḥmed b. Ḫālid al-Nāṣirī, *al-İstiḳṣā bi-aḫbār duval al-maġrib al-aḳṣā* (Kahire, 1304); Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie* (Hanovre, 1927); S. Lane-Poole, *The Muham. Dynasties* (trc. Halil Edhem, *Düvel-i islāmiye*, İstanbul, 1927); Mercier, *Hist. de l'Afrique sept.* (Paris, 1888), II; Codera, *Decadencia y desaparicion de los Almoravides en España* (Saragossa, 1899); ayn. mll., *Familia real de los Benixelufin* (Revista de Aragon, 1903), A. Bel, *Les Benou Ghānya* (Paris, 1903); ayn. mil., *EI*, mad. ALMORAVİDES. — Murâbıt sikkeleri için bk. M. v. Berchem (*JA*, 10. seri, IX, 271, not 2).

(ŞİNÂSİ ALTUNDAĞ.)

MURAD. MURĀD, cenup araplarının Maẕḥic birliğine dâhil bir kabîlenin adıdır. Arap nesebcilerine (İbn Kalbī, *Camharat al-ansāb*, Escurial yazm., 114a—117a ve bundan İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ*, nşr. Wüstenfeld, s. 238, 4; krş. bir de *Lisān al-'arab*, IV, 409) göre, Murād adı, Yemen'de isyân eden (*tamarrada*) ilk kabîle olduğundan, bir lekap telâkkî edilmektedir ki, pek kabûle şâyân bir iştikak değildir. Murād'ın asıl adı Yuḫābir b. Maẕḥic olup, 'Ana ile Sa'd al-'Aşīra'nin kardeşi olması icâp eder (Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, s. 7, 11). Cenup araplarının medeniyetine komşu olmakla berâber, Murād kabilesi bedevî husûsiyetini muhâfaza etmiştir. Bunların umûmiyetle al-Cavf adını taşıyan ve Nacrān ile Ma'rib'in şarkında olarak gösterilen memleketleri taşlık ve çorak arâziden ibârettir (güzel bir tasviri için krş. *Kitāb al-Aġānī*, XVIII, 135; Yāḳūt, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, II, 78'de „Murād dağları" zikredilir) ve ahâlisi hırsızlıkla meşhûrdur (*fatk Murād*: *Aġānī*, X, 147). Murād ve onun komşusu olan Hamdān kabilesinin işgâl ettiği arâzi önce Ṭayyi'e âit idi (Yāḳūt, *ayn. esr.*, I, 129) ki, bunlar, Arabistan yarımadasının şimâlinde yerleşmek üzere, eski yerlerini terketmişlerdi. Murād ve Hamdān'ın Yaġūş ilâhına tapma menâsiki memleketin bu eski sâhiplerinden alınmış olmalıdır (aş. bk.).

Murādlar ilk defa tarih sahnesine al-Ḥīra'de Laḫmī hânedanının son günleri ile ilgili, pek de açık olmayan bir vak'a münâsebeti ile çıkmışlardır. Hükümdar 'Amr b. al-Munẕir (III.) b. Mā' al-Samā', annesinin kardeşi Usāma'den doğan üvey kardeşi 'Amr'i devletin taksiminden hâric bırakınca, o Murād kabîlesine kaçmış ve onlar da kendisini reis olarak tanımışlar, fakat istibdada kaçan hâkimiyet hırsından dolayı onu öldürmüşlerdir. 'Amr b. Hind, Murād'ın arâzisine hücûm ile, 'Amr b. Usāma'nin katilini yakalayıp, idâm ettirmek için, bundan istifâde etti (al-Mufaḍḍal al-Żabbī, *Amṣāl al-'arab*, İstanbul, 1300, s. 68 v.d.; başka bir kayıt için bk. G. Rothstein, *Die Dyn. der Laḫmiden*, s. 99; burada zikredilen Yāḳūt, I, 130 yerine IV, 130 olmalıdır). 'Amr al-Mufaḍḍal'a göre, İbn al-Cu'ayd adında biri tarafından öldürülmüş olmalıdır (aynı rivâyet için bk. bir de İbn al-Kalbī, *Camhara*); Yāḳūt'a göre, katil Hubayra b. 'Abd Yaġūş olup, al-Makşūḥ lekabını taşımaktadır. Onun oğlu Ḳays'in islâmiyetin başlangıcında Murād'ın en kuvvetli reislerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.

Tam bu zamanlarda Murād kabîlesi Yaġūş ilâhı menâsikinin idâresi yüzünden başlayan mücâdeleden dolayı, Hamdān tarafından kendisini oldukça zayıf düşüren kanlı bir mağlûbiyete uğratılmıştır (bk. Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*, 2. tab, s. 19—22 ve orada zikredilen kaynaklar). Badr muhârebesi ile aynı senede olduğu rivâyet edilen bu mağlûbiyet (Yavm al-razm) belki de Murād kabîlesinin bir kısmına Peygamber ile ittifak yapma fikrini hatırlatmıştır; fakat Ḳays b. al-Makşūḥ buna muhâlefet etmiştir. Bundan dolayıdır ki, Murād kabîlesinden başka bir reis, Farva b. Musayk, hicretin 10. yılında Medine'ye gelmiş ve orada Peygamber ile bir anlaşma akdetmiştir (bk. Caetani, *Annali dell' Islām*, II, 332). Farva'nin Yemen'deki bütün kabîlelerden *zakāt* toplama hakkını almış olduğunu iddia eden rivâyetlerin ne dereceye kadar doğru olduğunu tesbit etmek güçtür. Her hâlde Ḳays b. al-Makşūḥ'un siyâseti Peygamber ile anlaşmak olmamıştır. al-Asvad al-'Ansī'nin Yemen'de İran hâkimiyetine karşı çıkardığı büyük isyânda Murād kabîlesi ona muhâlif vaziyet almış idi. Rivâyete göre, Peygamber Murād reisleri ile olan münâsebetini el-Asvad'in muvaffakiyeti aleyhine kullanmış olmakla berâber, aynı kimseler Peygamberin ölümünden sonra Abū Bakr'e itâati redd ile işlâmiyete karşı mücâdeleye karar ver-

mişlerdir. Bu hâdiselerde esâs rolü oynayan yine Ḳays b. al-Makşūḥ olmuştur. Esir edilen Ḳays'in hayatı Abū Bakr tarafından bağışlanmış ve bundan itibâren Murâd reisleri ve kabîlesi fetihlere kahramanca iştirâk etmişlerdir. Bâzan Suriye, bâzan Irak'ta bulunmuşlar ve her ikisinde de, Yarmūḳ muhârebesinde bir gözünü kaybeden Ḳays gibi, kahramanlıklar ile temâyüz etmişlerdir (krş. Caetani, *Annali dell'Islām*, I—V, fihrist, bk. mad. QAYS B. HUBAYRAH). Onun 'Alī ile Mu'āviya arasında cereyân eden Şiffīn muhârebesinde öldüğü hakkındaki kayıt, Bacīla kabîlesinden aynı ismi taşıyan başka bir şahıs ile karıştırılmış olmasından ileri gelmiştir (İbn al-Kalbī, *Camhara* ve Ṭabarī, I, 3301 v.d.; tereddütsüz olarak anlaşılan bu husûsa daha İbn Ḥacar al-'Asḳalānī, *Işāba*, nşr. Şarafiya, V, 281'de işâret edilmiştir; Caetani, *Annali*, IX, 638 tashih edilmelidir). Murâd kabîlesi mensûplarına Mısır'ın fethinde de tesâdüf edilir (*Annali*, IV, 573, H. 21, § 191 *b* [29]). Daha büyük bir kalabalık hâlinde onların Kûfe'ye yerleştikleri görülmektedir. Orada bunlardan biri, 'Abd al-Raḥmān b. Muleam, halife 'Alī'yi öldürmüş, 60 (679) yılında yine Hānī' b. 'Urva al-Murādī, Muslim b. 'Aḳīl ile birlikte, al-Ḥusayn lehine sûikast hazırlamakla ithâm ve vâli 'Ubayd Allāh b. Ziyād'ın emri ile idâm edilmiştir (Ṭabarī, II, 227 v.dd.). Kendisi daha çok tanınmış olan şâir 'Amr b. Ḳi'āṣ (*ROS*, XIII, 58, 327[1]) neslinden idi. Bu kabîlenin islâmiyetten evvel ve sonra da pek çok mühim şahsiyetler yetiştirmediği anlaşılmaktadır. Bir de islâmiyetteki zâhidlerin ilk mümessili olan Uvays al-Ḳaranī (Banī Ḳaran b. Radmān b. Nāciya b. Murâd'dan gelmektedir, krş. Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, 7, 15) zikre değer. (G. LEVI DELLA VIDA.)

MURAD I. MURĀD I. (1326 — 1389), türk tarihinde Murad Ḫudāvandigār ve Gāzī Ḫünkār adları ile meşhûr olan bu Osmanlı hükümdarı Orhan Gâzî'nin 6 oğlundan, yaş itibârı ile, dördüncüsüdür (krş. *Gâzî Orhan Bey'in 724 (1324) tarihli vakfiyesi*, *Belleten*, sayı 19). Latin kaynaklarında Amurad adı ile anılır. Annesi Yar-Hisar tekfûrunun kızı olup, Bilecik rum tekfûrunun oğlu ile evlendirilecek iken, Osman Gâzî tarafından esir edilerek, oğlu Orhan Bey'e verilmiştir ve türk tarihlerinde Nilüfer Hatun adı ile zikredilir. Murad I.'ın doğum tarihi, umûmiyetle kabûl olunduğu üzere, 726 (1326) veya bir sene sonradır (muhtelif rivâyetler için bk. *Takvîm*, Topkapı-sarayı, Bağdad köşkü kütüp., nr. 210, Es'ad Efendi kütüp., nr. 1978; Nişancı, *Tarih*; *Takvîm*, nşr. Osman Turan; bk. Nûruosmâniye kütüp., nr. 3080 v.b.). Aynı anadan bir kardeşi olan Süleyman Paşa 733 (1333)'te zaptedilen İzmit tarafları sancak beyliğine tâyin edilmiş ve Murad da, her hâlde daha sonra, Bursa sancak beyi olmuştur (Âşık Paşa-zâde, s. 43 ve Neşrî, s. 162). Süleyman Paşa'nın Rumeli'ye geçip, fütûhat yaptığı sırada, Murad da fütûhâta iştirâk ederek (de Muralt, II, 657), Çorlu ile Lüle-Burgaz'ı zaptetmiştir (758=1357). Süleyman Paşa'nın (tarihî takvimlerde 758 = 1357 ve Osmanlı tarihlerinde 760 = 1359'da öldüğü kaydedilmektedir; krş. *TOEM*, s. 241, not 436) ölmesi ile harp sâhasında bulunan şehzâde Murad kumandayı ele almıştır.

Orhan Gâzî'nin 763 (1362) tarihinde vukû bulan vefatı (ölüm tarihi için bk. Mübârek Gâlib, I, 47, II, 17; *Takvîm*, nşr. O. Turan; *Takvîm*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 2782, İbn Kemâl, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3078, s. 71 B; *Tāc al-tavārīḫ*; Müneccim-Başı, *Tarih*; *Takvîm*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 1978) üzerine, o tarihlerde 36—37 yaşlarında bulunan Murad, ahîlerin kararı ile (her hâlde harp sâhasında bulunduğundan), Bursa'ya dâvet edilerek, hükümdar ilân olunmuştur. Bâzı kitâbe ve eserlerde Malik al-'Ādil Ilġāzī al-Sulṭān Ġiyāṯ al-Dunyā va 'l-Dīn Abu 'l-Fatḥ, Şihāb al-Dīn (777=1375 tarihli köprü kitâbesi, Ankara müzesi, Çanakkale, Kemâlli köyü câmii kitâbesi, *Kunūz al-asrār*) unvânlarını taşıdığı görülmektedir.

Orhan Gâzî öldüğü zaman, İbrahim, Murad ve Halil adlarında üç oğlu kalmıştır. Murad'ın, Rumeli'deki harp sâhasından ayrılarak, Bursa'ya gelmesi üzerine, Bizans kuvvetleri taarruza geçerek, Burgaz, Çorlu ve Malkara'yı geri alıp, türk kuvvetlerini sâhile doğru çekilmeğe mecbûr ettiler. Bunun üzerine Murad derhâl Rumeli'ye dönmek isterken, kardeşlerinin muhâlefetleri ve Ankara'nın elden çıkması hâdiseleri ile karşılaştı. Şehzâde Halil, Foça'daki cenevizlilerin esâretinden kurtarıldıktan sonra, 1359'da Bitiniya sancak beyliğine tâyin edilmiş idi (Muralt, II). Babası tarafından sevilen ve hükümdarlığa nâmzet olduğu söylenen Halil, aynı zamanda Bizans imparatoru Ioannes'in kızı ile de nişanlı idi (krş. *TOEM*, yıl 1, 251). Şehzâde İbrahim ise, Orhan Gâzî'nin 724 rebiülevvel tarihli vakfiyesinde Sultan isimli bir şehzâde ile Süleyman Paşa'dan sonra şâhidler arasında İbrahim'in adı görüldüğüne nazaran, Murad ile Halil'den büyük olmalıdır.

Ankara, evvelce Sivas ve Kayseri hükümdarı 'Alā' al-Dīn Eretna'ya âit iken, onun ölümünden sonra, Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa tarafından 1354'te zaptedilmiş idi (Kaq-

takuzenos ve ondan naklen Paul Witteck). Orhan Gâzî 'nin vefatı üzerine, Karaman-oğlu ve Sivas hukümdarı Giyâs al-Dîn Mehmed 'in teşvikleri ile Ankara ahîleri şehirdeki osmanlı muhâfızlarını kovarak, evvelki beylerinin idâresine döndüler. İşte bu sûretle hem Rumeli 'de ve hem Anadolu 'daki tehlikeli durum üzerine, Murad bu husûsta ne yapılması gerektiğini ulemâ ve devlet erkânına sordu ve yakın tehlike olan kardeşler'nin durumu ile Ankara işinin halli lâzım geldiğine dâir karar ve fetvâ aldı (Şükrullah, *Bahcat al-tavārīḫ*, Nûruosmâniye kütüp., s. 313; Neşrî, s. 190; Âlî, V, 66 ve Rûhî, M. H. Yınanç nüshası) ve vakit kaybetmeden, Ankara üzerine yürüdü. Ankara 'daki ahîler, mukavemet etmeden, şehri teslim ettiler. Ertesi sene şevvâl (1363 temmûz) ayında Sivas hukümdarı Giyâs al-Dîn Mehmed Bey Ankara üzerine geldi ise de, bir netice alamadı ve maiyetindeki moğul kuvvetleri de Ilgın 'da mağlûp oldu (*Takvîm*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 2782). Ankara 'yı aldıktan sonra Murad Gâzî, Sultan-Önü (Eskişehir) tarafını zaptederek, oralarda bulunan kardeşlerini de ortadan kaldırdı (krş. Ahmedî, *Dâstân-ı tevârih-i Âl-i Osman*, nşr. Nihad Sâmî Banarlı, 1939; Witteck burada kardeşler tâbirinin Ankara ahîleri olduğunu kabûl etmek istiyor). Murad Gâzî 'nin yetişkin oğlu olmadığından, lalası Şâhin Paşa 'yı beylerbeyi, yâni ordu kumandanı (*Haber-i sahîh*, I, 99) ve Bursa kadısı Cendereli (Çandarlı) Kara Halil 'i, ilk defa olmak üzere, kazasker tâyin ettikten sonra (Âşık Paşa-zâde, s. 52, Neşrî, s. 190; Oruç Bey, s. 20 ve 92; Müneccim-Başı, III, 292 ve onlardan naklen J. v. Hammer, trc. Atâ, I, 206), hemen Rumeli 'ye geçerek, bizanslıların ellerine düşmüş olan yerleri istirdada başladı. Buradan sonra İstanbul tarafından gelecek bir taarruzu önlemek için, Çorlu 'yu hücûm ile alarak, sûrlarını yaktırdı ve arkasından Lüleburgaz 'ı zaptetti. 764 (1363)'te cenevizlilere 60.000 altın vermek sûretiyle elde edilen bu yerlere Anadolu 'dan derhâl muhâcir getirttiği gibi (Muralt, II, 671), buralardaki tehlikeli unsurlardan bir kısmını da Anadolu 'ya gönderdi. Eline geçen yerlerdeki halka iyi muâmele etti. Bunun üzerine, osmanlı kuvvetlerinin sol koluna kumanda eden Evrenos ve Hacı İl-Beyi kumandalarındaki kuvvetlerden birincisi Malkara, Keşan ve İpsala 'yı, ikincisi de sâhile inerek, Dede-Ağacı 'nı ve daha sonra Dimetoka 'yı zaptetti. Sonra Edirne 'nin zaptı kararlaştırıldı ve kumandanlar çağırılarak, Lüleburgaz 'da bir harp meclisi kuruldu. Verilen karar üzerine Lala Şâhin Paşa mühim bir kuvvet ile Edirne üzerine gönderildi; bulgarların rumlara yardım etmeleri ihtimâline karşı, sağ koldan ilerleyen bir kısım kuvvetler Kırklareli taraflarını elde ettiği gibi, sol kolda Drarma ve Serez 'deki sırpların müdâhaleleri de göz önüne alınarak, Evrenos Bey de o tarafa sevkolunup, Dimetoka 'nın garbında müdâfaa tertibâtı alındı (Gibbons, trc. Râgıb Hulûsi, s. 94 v.dd.). Nihâyet Babaeski ile Pınar-Hisar arasında Sazlı-Dere 'de toplanmış olan rum ve bulgar kuvvetleri ile yapılan meydan muhârebesinde (Temperley buna Lüleburgaz muhârebesi diyor) düşman kuvvetleri bozuldu; bunun neticesinde Edirne [b. bk.] mukavemet göstermeden, teslim oldu ve Meriç nehrinin kabarmasından istifâde eden Edirne 'deki rum kumandan, bâzı mâiyeti ile, bir kayığa atlayarak, sâhilde Ceneviz kolonisi olan Enez kasabasına ve oradan da Sırbistan 'a kaçtı (1363, fetih tarihi için muhtelif rivâyetler vardır).

Beylerbeyi Lala Şâhin Paşa Edirne 'nin muhâfazasında bırakılarak, Murad Gâzî harp sâhasında bulunmak üzere, muvakkat bir zaman için, Dimetoka 'yı merkez yaptı., Edirne 'nin fethi askerî faâliyeti durdurmadı. Aynı sene şimâle gönderilen Lala Şâhin Paşa pirinç zirâati ile meşhûr Filibe 'yi aldığı gibi, garbî Trakya kumandanı Evrenos Bey de Gümülcine 'yi zaptetti (1364). Edirne 'den sonra Filibe 'nin alınması Bizans, Bulgar ve Makedonya sırp prensliğinin irtibatlarını kestiği gibi, bulgar ve sırp ülkelerini de tehdide başladı. Kısmen açık bulunan Bizans tarafı bir tehlike teşkil etmekte ise de, imparatorlukta bezginlik hüküm sürdüğü için, bu cihetten endişe edilmemekte idi. Fakat Osmanlı istilâsına karşı sırp ve bulgarlar arasında hazırlıklara başlanmış idi. Bizans imparatoru Ioannes, türklere karşı Venedik dukası ile anlaştı ise de, türklerin yeni zaptolunan yerlere Anadolu 'dan mütemâdiyen muhâcir getirerek, sâhilleri iyice muhâfaza altına almaları bu anlaşmanın fiile çıkmasına engel olduğu için, Filibe 'nin düşmesinden sonra, imparator ister-istemez Murad Gâzî ile anlaşmağa mecbûr oldu. Bu anlaşma gereğince, imparator türklerin zaptettikleri yerlerin onlarda kalmasını ve bundan başka pâdişahın Anadolu 'da yapacağı askerî harekâta katılmağı kabûl etmekte idi. Bu işler bittikten sonra Anadolu 'ya dönen Murad I. Gelibolu 'ya geldiği zaman, kazasker Kara Halil 'i, Hayreddin Paşa unvânı ile, vezir tâyin etti (766 = 1365; Neşrî, s. 198; Oruç Bey, s. 20, 92 ve müellifi meçhûl *Tarih-i âl-i Osman*, T T K kütüp.).

Murad Hüdâvendigâr 'ın bu ilk fütûhatının gelişmesi asker ihtiyâcını arttırmış idi. Bunun için Orhan Gâzî zamanında Bursa kadılığında

bulunmuş olan Kara Halil'in teşebbüsü ile yapılan yaya ve müsellem teşkilâtı kâfî gelmediğinden, bu defa, vezîr tâyin edilen aynı zâtın tavsiyesi ile, muhârebede esir alınan hıristiyan gençlerinden istifâde edilmek üzere, yeni-çeri („yeni asker") ismi ile, bir askerî ocak vücûda getirildi. Alınan esirler Anadolu'da türk çiftçilerine verilerek, islâm ve türk âdetleri üzerine terbiye gördükten sonra, yeniçeri ocağına kabûl edileceklerdi. Esirlerden bir kısmı ilk zamanlarda Anadolu ile Rumeli arasındaki nakil vâsıtalarında da kullanıldılar (*Kapı-kulu ocakları*, I).

Bu tarihlere kadar osmanlı beyliğinin gelir ve masrafları için, mâlî bir teşekkül yok idi. Ulemâdan Karamanlı Kara Rüstem'in tavsiyesi ve vezîr Hayreddin Paşa tarafından Murad'ın muvâfakatinin alınması üzerine, bir mâlî idâre kuruldu ve yeni kanûn mûcibince, muhârebelerde ele geçen esirlerden 1/5'inin aynen veya bedelinin alınması icâp etmekte idi; her esire 125 akçe takdir olundu. Lüzûmuna göre, hazîne bunun 1/5'ini, yânî her esir başına 25 akçe, alırdı. Bu vergiye beşte-bir demek olan *pençik* resmi veya *pençik* akçesi denildi ve bu vergiyi almak için *pençik* kadıları tâyin olundu (Âşık Paşa-zâde, Neşrî, Oruç Bey, *Tâc al-tavârîḫ* v.b., bir de *Kapı-kulu ocakları*, I).

Murad I. bu teşkilâtı kurduğu sırada sırplar ile bulgarlar, Edirne'nin geri alınması için, faâliyette bulunarak, Avrupa'da Osmanlılar aleyhine bir harekete geçmeğe karar vermişlerdi. Filibe'nin düşmesi ile yukarı Sırbistan'a kaçmış olan kale kumandanı Sırbistan kıralı Uroş'a baş-vurarak, türk kuvvetlerinin azlığından bahis ile onu harbe teşvik etti. Bundan başka, Papa Urban V.'in teşvikı ile de, Macaristan kıralı Layoş başta olmak üzere, bulgar, sırp, ulah (Eflâk) ve Bosna hukûmetleri arasında bir anlaşma vücut buldu. Balkanlarda nufûzunukurmak isteyen macar kıralı, papanın teklifini derhâl kabûl ederek, muhârebeye bizzat iştirâk etti. Yukarı Makedonya'da sırplar ile birleşmiş olan müttefikler sür'atle Edirne üzerine yürüdüler. Edirne'de bulunan Lala Şâhin Paşa, bu tehlikeli durumda, derhâl Murad I.'a haber göndererek, yardım istediği gibi, maiyetindeki kumandanlarından Hacı İl-Beyi'ni de, düşman hakkında mâlûmat almak üzere, 10.000 kişilik bir kuvvet ile, ileri yolladı. Hacı İl-Beyi Meriç nehrinin sol yakasına geçmiş olan müttefikler üzerine gün ağardığı sırada 3 koldan yaptığı bir baskın ile bunları bozguna uğrattı. Düşman kuvvetlerinin bir kısmı nehirde boğuldu, macar kıralı zorlukla kurtulup, kaçabildi (Muralt, II, 678; Neşrî, a. 200; Oruç Bey ve Lutfî, s. 34'te yalnız sırp kuvvetinden bahsediliyor; *Tâc al-tavârîḫ*, I, 77; Müneccim-Başı, III, 294 ve J. v. Hammer, trc. Atâ, I, 212'de sırplardan başka Macar, Eflâk ve Bosna ittifakından bahsedilir. Gibbons, trc. Râgıb Hulûsî, s. 103'te sırplar ile berâber macar, bosna ve eflâk kuvvetleri zikredilir. Fejer tarafından neşredilen vesîkadan muhârebede macar kıralının bulunduğu anlaşılıyor, *Cod. dip.-Hung.*, IX, 712). Lala Şâhin'in haberi üzerine, Murad I. topladığı kuvvetler ile, Rumeli tarafına geçmek üzere, Kara-Biga önlerine geldiği sırada, katalanların elinde bulunmakta olan bu mevkii zaptetmek istedi. Rumeli'den bir çekilme hâlinde, bu kalenin düşman elinde bulunması bir tehlike teşkil edecek idi. Bunun üzerine Aydıncık (Edincik) ve Gelibolu'dan getirtmiş olduğu gemiler ile, hem deniz ve hem karadan kaleyi tazyik edip, Kara-Biga'yı zaptettiği sırada, Lala Şâhin Paşa tarafından bildirilen muzafferiyet haberini alınca, Bursa'ya döndü. Müttefiklerin mağlûp oldukları Meriç baskınına osmanlı tarihlerinde „Sırp-sındığı" denilmiştir (bu muhârebenin tarihi osmanlı kaynaklarında 765 ve 766 olarak gösterilmektedir. Iorga ile Temperley ise, bunu daha sonraki Çirmen muhârebesi ile birleştirerek, 773=1371 tarihine kadar götürüyorlar). Meriç veya Sırp sındığı muhârebesinin kazanılmasında âmil olan Hacı İl-Beyi'nin. bâzı kaynaklara göre (*Haşt Bahişt*, *Tâc al-tavârîḫ*, Müneccim-Başı, Solak-zâde ve J. v. Hammer), bu zaferi kıskanan Lala Şâhin Paşa tarafından zehirletilmek sûretiyle, öldürüldüğünü yazarlar. Buna karşılık, Âşık Paşa-zâde ile Neşrî, Hacı İl-Beyi'nin ölümünü „Sırp-sındığı" muhârebesinden evvel yazdıkları gibi, Neşrî, Oruç Bey ve Lûtfî Paşa muhâreben'n Lala Şâhin tarafından kazanıldığını söylerler. Meriç muhârebesinden sonra, Murad I. 1365'te Rumeli'ye geçerek, bir müddet Dimetoka'da oturdu ve sonra Edirne'ye gitti. 24 ağustos 1366'da imparator İoannis'in dayısı Savoie kontu Amédée bir donanma ile gelerek, Gelibolu'yu zaptedip, imparatora verdi ise de, 10 ay sonra, 14 haziran 1367'de burası geri alındı. 768 (1367)'de Kara Timurtaş Bey bulgarlara âit Kızıl-Ağaç ve Yanbolu'yu, Lala Şâhin Paşa da İhtiman ile Sofya'nın cenûbundaki Samakov'u aldılar. Bir sene sonra da bizzat Murad I. yine bulgarların elindeki Aydos, Karnâbâd, Sözebolu kasabaları ile bizanslıların Hayrebolu şehrini aldı. Ertesi sene de Pınar-Hisar ile Vize'yi zaptetti ve evvelce işgâl edilip, sonra elden çıkmış olan Kırklareli'ni tekrar aldı ve imparatorun Vize'yi geri alma teşebbüsü başarısız kaldı. Bu fütûhata karşı bulgar kıralı Şişman

Osmanlı himâyesini kabûl edip, kız kardeşi prenses Mara'yı Murad I.'a verdi. Bulgar kıralı bu yakınlıktan faydalanarak, macarları Vidin'e sokmuş olan kardeşi Straşmir'e karşı, Osmanlı ve Ulah kuvvetleri ile Vidin üzerine gitti ise de, burasını elde edemedi.

Bu sırada bulgar kıralı, Lala Şâhin Paşa'nın taarruza geçeceğini haber alarak, 1371'de Makedonya sırp kıralı ile birleşti. Lala Şâhin Samakov'da yaptığı muhârebe sonunda Köstendil'i işgâl etti ve buranın hâkimi Kostantin, vergi ve asker vermek sûreti ile, Osmanlı idâresi altına girdi. Bu tarihte Murad I. Çatalca ve etrafındaki bâzı kaleleri zaptetmiş ve bulgar kıralının müttefiki olan Makedonya sırp prensleri üzerine kuvvet yollamış idi. Çirmen mevkiinde ikinci defa yapılan muhârebede, sırp kuvvetleri bozulduğu gibi, sırp prensesi Vukaşın ile kardeşleri de harpte öldüler. Pek ehemmiyetli olan bu başarı türklere Makedonya yollarını açtı ve seri bir hareket neticesinde garbî Trakya ile Makedonya'nın bir kısmı alındı ve Evrenos Bey kuvvetleri tarafından ikinci defa elde edilen Gümülcine'den başka, İskeçe ve Gümülcine sâhilindeki Marvoniya kasabaları işgâl olunduğu gibi, vezîr Hayreddin Paşa tarafından da Kavala, Drama, Zihne ve Serez (1371) ve daha sonra da Karaferiye (1372) alındı. Serez kasabası uç (hudut) sayılarak, akıncı kumandanı Evrenos'a verildi ve buraya da Anadolu'dan aşîretler getirildi (Temperley; Âşık Paşa-zâde, s. 61; Oruç Bey, s. 24; Lûtfî Paşa, s. 41). Mühim bir şehir olan Serez'i geri almak için, imparatorun oğlu Selânik despotu Manuel, şehirdeki rumları tahrik ederek, bir ayaklanmaya sebep oldu ise de, vezir Hayreddin Paşa kumandasında gönderilen kuvvetler isyânı derhâl bastırmış ve bundan sonra Hayreddin Paşa Selânik üzerine giderek, burasını muhâsara ve Chalcondyle (*Hist. générale des Turcs*, Paris, 1632, s. 27)'e göre, zaptettiğinden, Manuel İstanbul'a kaçmıştır (Selânik'in zaptına dâir eski kaynaklarda bir kayıt görülmemektedir. Hammer I, 279 ise, Selânik'in zaptından sonra, Sultan Murad I. tarafından tekrar Manuel'e verildiğini söylemektedir). Sultan Murad'ın Bizans ve diğer komşu devletler üzerindeki nufûzu o kadar kuvvetli idi ki, imparator, Murad I.'ın korkusundan oğlunu İstanbul'a alamamış ve Manuel akrabâsından Midilli beyinin yanına gitmiş ise de, o da kendisini kabûl etmediğinden, çâresiz kalarak, Sultan Murad I.'a sığınıp, kusurunu söylemek ve affını dilemek sûreti ile, Murad I.'ın elinden kurtularak, affedilmiş ve İstanbul'a gönderilmiştir.

Yukarıda görüldüğü üzere, Makedonya'nın işgâli ve Köstendil'in alınması ile, Osmanlı hudûdu şimâlî Sırbistan'a dayandığından, sırp despotu Lazar Sultan Murad I. ile anlaşmak zorunda kalmış ve 776 (1374)'da her sene Osmanlılara vergi olarak 50 okka gümüş ve muhârebelerde asker vermeği kabûl etmiştir.

777 (1375) de, Bizans kuvvetlerinin Vize taraflarına taarruz ettiği haber alınması üzerine, Sultan Murad I., Rumeli'ne geçerek, kuvvetlerini Malkara'da topladıktan sonra, askerin bir kısmını, Lala Şâhin Paşa kumandasında olarak, İpsala civarındaki Firecik kalesinin zaptına gönderdiği gibi, kendisi de Çatalca taraflarına yürüyerek, İnceğiz, Çatal-Burgaz ve Polonya kalelerini almıştır. Lala Şâhin Paşa'nın Firecik'i aldığı haberi gelmesi üzerine, teşkilât ve hazırlık yapmak üzere, muvakkat bir zaman için, harbe son verilmiştir. Bu devrede, Kara Timurtaş Paşa'nın tavsiyesi ile, Rumeli'nde elde edilen yerlerde timar ve kapı kulu suvârisi ve voynuk teşkilâtı kurulduktan başka (*Tāc al-tavārīḫ*, I, 94; J. v. Hammer, I, 224), yeni zaptedilen şehir ve kasabalara muhâcirler getirtilip, dinî, ilmî ve ictimâî kurullar te'sisine başlanmıştır. On seneyi aşan sürekli istilâ harekâtı, başlangıcında, Aydın, Karesi ve Saruhân beylikleri akınları gibi, bir çapul harekâtı zannedilmiş ise de, Sırp-sındığı muhârebesinden sonra, Trakya'nın tamâmiyle işgâli ve arkasından muhâcir nakli bu zannı boşa çıkarmış ve ikinci Meriç muhârebesinden sonra da, Makedonya'nın istilâsı türklerin yerleşme siyâsetinin kat'î olduğunu göstermiştir.

Venedik ve Ceneviz rekâbeti ve cenûp ıslavlarının macarlara karşı olan nefretleri ve iki kardeş arasındaki mücâdele yüzünden, Bulgar kıralliğının karışık durumu dolayısı ile, Avrupa tarafından kendi aleyhine bir hareket yapılacağını anlayan Sultan Murad I., harbe son verdikten sonra, 1376'da Bursa'ya gitmiştir. Sultan Murad I., bu sükût devresinde, henüz 22 yaşında bulunan büyük oğlu Bayezid'i Germiyan-oğlu Süleyman-Şah'ın kızı ile evlendirmiştir. Bu izdivâcın başlıca sebebi Süleyman-Şah'ın daha önce Sultan Murad'ın kızını almış olan Karaman-oğlu Alâeddin Bey'in tecâvüzünden endîşe etmiş olmasıdır. Süleyman-Şah, kızının cihazı olarak, pâyitahtı olan Kütahya ile Tavşanlı, Simav, Eğrigöz (Emet) taraflarını Osmanlılara terkederek, kendisi Kula kasabasına çekilmiştir (783=1381). Düğün münâsebeti ile çağırılan Hamîd-oğlu Hüseyin Bey'in göndermiş olduğu elçiye, Sultan Murad I. Akşehir, Yalvaç, Yenişehir, Seydişehri, Kara-Ağaç ve Eğridir kasabalarının (ta-

rihlerde Eğridir yerine İsparta denilmekte ise de, Sultan Murad I. 'ın Kosova seferine giderken, Anadolu 'da bıraktığı muhâfızlardan birisinin Eğridir su-başısı Kutlu Bey olduğu görülüyor) kendisine satılmasını teklif etmiştir. Bu teklifi reddedemiyen Hamîd-oğlu istenilen şehir ve kasabaları 80.000 altın karşılığında Osmanlılara satmak zorunda kalmıştır (1382).

1380 'de Rumeli 'de savaş yeniden başladı. Hazırlığını tamamlayan osmanlı ordusu, çizilen plan gereğince, Balkanlardaki durumu sağlamlaştırmak için, Sofya, Niş ve Manastır 'ın alınmasını zarûrî gördü. Sofya 'nın zaptı Osmanlı istilâsının Bulgaristan 'da tutunabilmesini emniyet altına alacağı gibi (*Tâc al-tavârîḫ*, I, 102), Niş de yukarı Sırbistan 'ın kapısı demek idi. Niş mevkii İstanbul—Belgrad—Üsküp ve Selânik yolları üzerinde bulunduğundan, burasının zaptı Balkanları elde bulundurmağa yarayacak idi. Osmanlıların Vardar nehri önünde akıncı durumunda kalmayarak, Arnavutluk 'a doğru bir hareket yapılması gerektiği takdirde, Manastır 'ın hareket üssü olarak elde bulunmasına ihtiyac var idi (Gibbons, s. 136 v.d.). Bunun için Sultan Murad I. 1380 'de harekâta başlanmasını emretti. Kara Timurtaş Paşa kumandasında gönderilen kuvvetler tarafından İştip zaptolunarak, derhâl türk muhâcirleri ile iskân edildi ve yine Timurtaş Paşa 784 (1382) 'te Manastır 'ı harâca bağladı ve ertesi sene de Arnavutluk ve Bosna taraflarına akınlar yapıldı. Manastır bir müddet sonra osmanlı hâkimiyetini reddetti ise de, vezir Çandar Hayreddin Paşa, maiyetinde Evrenus Bey olduğu hâlde (Âşık Paşa zâde, s. 61; Neşrî, s. 57), Makedonya 'dan garba doğru askerî harekâta başladı ve neticede Manastır ve arkasından Ohri kasabaları alındı (787=1385). Bu tarihte şimâlî Arnavutluk prensi Balşa II. ile Drac latin prensi Şarl Tupia arasında muhârebe oluyordu. Tehlikeli duruma düşen Tupia bu sırada Ohri 'yi zaptetmiş olan Hayreddin Paşa 'dan yardım istedi. Bu isteği derhâl kabûl eden Hayreddin Paşa Drac prensinin yardımına koştu. İki taraf arasındaki Devul muhârebesinde Şarl Tupia gâlip geldiği gibi, Arnavutluk prensi Balşa II. maktûl düştü. Osmanlı kuvvetleri 1386 'da Arnavutluk 'un Kroya ve İşkodra şehirlerini aldılar ise de, buraları venediklilerin nufûzu altında bulunduğundan, aradaki dostluğun muhâfazası için, Hayreddin Paşa mezkûr yerleri terkedip, çekildi (Gibbons, s. 138). Sultan Murad, bir takım mahzûrları göz önüne alarak, Arnavutluk ile Epir 'i istilâya teşebbüs etmedi.

Osmanlı planının Bulgaristan 'daki tatbikatına gelince, 1382 'de burada başlayan harekât çetin oluyordu; Balaban kuvvetleri tarafından muhâsara edilmekte olan Sofya, 1371 'den beri, uzun süren dayanmadan sonra, 1382 veya 1385 'te alındığı gibi (Jireček, *Geschihte der Bulgaren*, Prag, 1876, Sofya 'nın 1382 'de ve *Tâc al-tavârîḫ* ise, 1385 'te alındığını beyân ediyorlar), yukarı Sırbistan 'a yapılan harekât ile Timurtaş Paşa 'nın oğlu Yahşi Bey de mühim bir müdâkala merkezi olan Niş şehrini aldı (Osmanlı tarihleri ile Hammer Niş 'in alınmasını Sofya 'dan evvel gösterirler; Gibbons ise, askerî harekâta ve coğrâfî duruma göre, bunun mümkün olamayacağını ve ancak Sofya 'dan sonra Niş 'in alınabileceğini söylemekte olup, lorga da aynı fikirdedir). Niş 'in alınması ile tehdit altına girmiş olan yukarı Sırbistan despotu Lazer evvelce muâhede ile Osmanlılara vermekte olduğu vergi ve asker sayısını arttırmak zorunda kaldı.

Murad I. Hüdâvendigâr 'ın silsile hâlindeki programlı ve sevkülceyş kaidelerine uygun başarıları Avrupa 'da hayret uyandırmış idi. Murad, bu istilâ hareketinde latinler ile bir hâdise çıkarmamağa dikkat ederek, onları Balkan devletleri ile berâber, kendi aleyhine tahrik etmekten imkân nisbetinde çekinmiştir. Hattâ Osmanlı hukümdârı, 1373 'te venedikliler ile macarlar arasındaki harpte, 5 000 okçu vermek sureti ile, venediklilere yardım ettiği gibi, vezir Hayreddin Paşa 'nın Arnavutluk harekâtında zaptedilen Kroya ile İşkodra 'yı venediklilerin nufûz bölgesi olduğu için, bırakmış idi. Görüldüğü üzere, yabancı kaynakların da kaydettikleri gibi, Osmanlı istilâsı pek hesaplı olarak tatbik ediliyordu.

Çandar beyliği ile münâsebetler. Kastamonu, Sinop, Tosya, Çankırı, Safranbolu ve etrafına sâhip olan ve Osmanlı tarihlerinde Kötürüm Bayezid de denilen Celâleddin Bayezid Bey, kendisinden sonra memleketinin idâresini en sevgili oğlu İskender Bey 'e vermeğe mütemâyil idi; diğer oğullarının yaşça en büyüğü olan Süleyman Paşa, kıskançlık sebebi ile, kardeşi İskender 'i öldürdükten sonra, Sultan Murad I. 'ın yanına kaçmış idi. Bunun üzerine Osmanlı hukümdârı Süleyman Paşa 'ya yardım ederek, onu Kastamonu üzerine göndermiş ve Süleyman Paşa, babasını yenip, Sinop 'a kaçırmıştır. Kastamonu 'yu elde eden Süleyman Paşa hukümdarlığını ilân ettiğinden, Candar Beyliği kiye ayrılmıştır (785 = 1383). Pek az sonra Sultan Murad I. Süleyman Paşa 'yı tevkif ederek, Kastamonu 'yu ilhâk etmiş ise de, Süleyman Paşa bir yolunu bulup, kaçarak Kastamonu 'ya gelip,

tekrar idâreyi eline almış, fakat bunu fırsat bilen babası Bayezid Bey, oğlunun üzerine yürüyerek, onu kaçırmış olduğundan, Süleyman Paşa ikinci defa Sultan Murad'a sığınmış idi. Kastamonu halkının Süleyman Paşa'ya bağlılığını anlayan Murad I., onu tekrar himâye ederek, asker verip, Kastamonu üzerine gönderdiği gibi, kendi büyük kardeşi Süleyman Paşa'nın kızı ile de onu evlendirmiştir. Bu sâyede Kastamonu'yu tekrâr elde eden Süleyman Paşa Osmanlı himâyesi altında hukümdarlığını muhâfazaya muvaffak olmuştur (786 = 1384; 'Azîz Astarâbâdî, *Bazm u razm*, İstanbul, 1928, s. 203 ve 387).

Şehzâde Savcı isyânı. Bizans ve Osmanlı tarihçileri arasında Savcı isyânının nerede vukû bulduğu hakkında ihtilâf vardır. Bizans tarihlerine göre, imparator İoannes ikinci oğlu Manuel'i saltanat ortağı yapmak istediğinden, büyük oğlu Andronikos'un hakkını çiğnemiş idi. Bu hâle kızan Andronikos, imparatorluğu elde etmek için, fırsat kollamış ve babası kendisini vekil bırakarak, Sultan Murad ile berâber bâzı âsî beyleri cezâlandırmak üzere, Anadolu'da (Chalcondyle'e göre, Mizya, yâni Balıkesir taraflarında) bulunduğu sırada, Sultan Murad'ın Edirne'de vekil bıraktığı şehzâde Savcı (Phrantze, Savcı'yı Mûsâ ve Ducas ise, Gündüz isimleri ile zikrediyorlar. Chalcondyle ise, buna, doğruya yakın olarak, Savzis demektedir) ile birleşerek, babalarının aleyhine baş kaldırdılar. Bu hâdiseyi haber alan Murad ile Andronikos derhâl Rumeli'ne geçmişler, Sultan Murad âsî kuvvetleri İstanbul yakınında bozduktan sonra, Dimetoka'ya kaçan Savcı'yı takip ederek, orada yakalayıp, gözlerine mil çektikten sonra, öldürtmüş ve imparatorun oğlunun da gözlerine mil çekilmesini emrettiğinden, İoannes de istemeyerek, korkusundan oğlunun gözleri tamâmen kör olmamak üzere (Bizans tarihlerinde gözlerine kızgın sirke akıtılmak sûreti ile) yarı kör bırakılmıştır. Bu hâdisenin senesi gösterilmemiştir (Phrantzes, kendi tarihî sırasına göre, bu isyânı Serez vak'asından sonra ve Chalcondyle ise, bu vak'adan evvel zikretmişlerdir; Lebeau ise, bunun 776 = 1374 'da vukû bulduğunu söyler). Osmanlı tarihlerine gelince, bunlar imparatorun oğlunun isyânından bahsetmeyerek, Murad'ın Rumeli'nde bulunduğu sırada, Bursa'da sancak beyi olan Savcı, burada hukümdarlığını ilân etmiş ve Sultan Murad hemen Anadolu'ya geçerek, Nilüfer nehri civarındaki muhârebede Savcı'yı mağlûp edip, gözlerine mil çektirmiş, sonra öldürterek, Bursa'da Osman Gâzî türbesine gömdürmüştür (787 = 1385). Beliğ, *Güldeste* (Bursa, 1302, s. 38)'da Savcı'nın doğum tarihi 773 (1371) olduğuna göre, öldürüldüğünde 14 yaşında bulunuyormuş. Bütün rum tarihlerinin, muhârebenin İstanbul civarında Apikridium mevkiinde yapıldığını söylediklerine göre, onların yazdıklarının daha doğru olduğu anlaşılıyor ise de, hâdisenin senesi belli değildir.

Karaman-oğulları ile ilk çarpışma. Anadolu beyliklerinin en mühimmi olan Karaman-oğulları beyliği diğer Anadolu beyliklerine karşı üstün durumda olup, mevkii ve kıdemi itibârı ile, Anadolu selçuklularının vârisi sayılmakta idi. Osmanlı beyliğinin Karasi beyliğini ve Ankara'yı alması Karaman devletinin dikkatini çekmiş ve Orhan Gâzî'nin ölümü üzerine, ahîleri tahrik etmiş ise de, bilindiği gibi, Sultan Murad burasını geri almış idi. 762 (1361)'den itibâren Karaman beyliğinin başında Halil Bey'in oğlu Alâeddin Bey bulunmakta idi. Alâeddin Bey daha sonra aş.-yk. 778 (1376)'de Sultan Murad'ın kızı Melek Hatun ile (*Belleten*, sayı 81) evlenmiş idi. Osmanlı hukümdarının evlenmesi dolayısı ile Germiyan şehirlerinin bir kısmını ve satın alma sûreti ile de Hamîd-oğlunun şehirlerini işgâl edince, Karaman beyliği hem şimâl, hem garp taraflarından Osmanlı beyliği ile birleşmiş idi. Osmanlıların kendi budûduna kadar sokulmasını tehlikeli gören Alâeddin Bey, Sultan Murad'ın Rumeli'de meşgûl olduğu sırada, bâzı tarihlerin kayıtlarına göre, Bosna kıralı ile de anlaşarak, Beyşehri'ni işgâl ettiğinden, bu hâl iki devlet arasında muhârebeye sebep olmuştur. Sultan Murad, Rumeli'nin muhâfazasını vezir Çandarlı Hayreddin Paşa'ya bırakarak, onun oğlu kazasker Ali Bey'i berâberine aldıktan sonra, Bursa'ya gelmiş ve Rumeli beylerbeyi Kara-Timurtaş Paşa'nın da Bursa'ya gelmesini emretmiştir (788 = 1386). Murad'ın kışı Bursa'da geçirdiği sırada, Karaman-oğlu'ndan elçi gelerek, anlaşma teklif edildi ise de, Sultan Murad teklifi reddetmiştir. 789 (1387)'da Sultan Murad Kütahya'da bulunurken, ikinci defa gelmiş olan elçinin getirdiği sulh teklifi de reddolunarak, Afyonkarahisar'da yapılan bir müzâkereden sonra, Osmanlı ordusu Konya üzerine yürümüştür. Osmanlı ordusunda sırp despotu, Köstendil beyi, Bizans imparatoru ve Sarac türkleri kuvvetlerinden başka, Osmanlı himâyesinde bulunan Kastamonu hukümdârı Süleyman Paşa'nın da kuvvetleri var idi. Karaman-oğlu'nun emrinde de, kendi kuvvetlerinden başka, Turgut, Varsak, Bayburtlu türkmenleri ile Samagar, Barımbay, Caygazan, Tosboğa ve diğer tatar kuvvetleri bulunuyor-

lardı. Osmanlı ordusu cenahlarına şehzâde Bayezid ile şehzâde Yâkub kumanda ediyorlardı.

Konya önünde yapılan muhârebede Karaman kuvvetleri bozulduğundan, Alâeddin Bey Konya kalesine kaçtı ve orada muhâsara edildi. Sultan Murad'ın hiç bir askerin halkın malına dokunulmaması hakkında verdiği emre aykırı olarak, bâzı sırp askerleri yağmacılığa kalkışmış olduklarından, derhâl idâm edildiler. Alâeddin Bey, zevcesi Melek Hatun'u babasına göndererek, affını ricâ etti; bu ricâsı kabûl olundu. Bunun üzerine, Alâeddin Bey Sultan Murad'ın karargâhına gelerek, elini öptü ve sulh yapıldı. Beyşehri'ni geri alan Osmanlı hükümdarı Bursa'ya döndü (1387). Konya muhârebesinde Rumeli beylerbeyi Kara Timurtaş Paşa'nın fevkalâde gayreti görüldüğünden, beylerbeyiliğine ilâve olarak, kendisine vezîrlik de verilmiş idi. Konya seferine gidileceği sırada Rumeli muhâfızlığında bırakılan vezîr Hayreddin Paşa öldüğünden, kazasker bulunan oğlu Ali Bey vezîr oldu.

Karaman-oğlu'nun yenilmesi onun Anadolu beylikleri üzerindeki nufûzunu zaafa uğrattığı gibi, Osmanlı devletinin de beylikler üzerindeki kudret ve nufûzunu arttırmış olduğundan, birinci Kosova muhârebesinde bunlar Osmanlı ordusuna yardımcı kuvvet göndermişlerdir.

İkinci büyük Balkan ittifakı. Sırp despotu Lazar, Bosna kıralı Tvartko, Hırvat ve Arnavutluk prenslerinden Corci Kastriyota arasında türk istilâsına karşı bir ittifak yapılmış olup, bunlar münâsip bir fırsat bekliyorlardı. Bâzı kaynaklara göre, Karaman-oğlu da bu birliğe girmiş idi. Sultan Murad Karaman seferinden sonra, Karaman-oğlu'nun müttefiki Bosna kırallığı topraklarına beylerinden, Şâhin Paşa'yı göndererek, akın yaptırmış idi (Neşrî, s. 65 ve *Tâc al-tavârîḫ*, I, 110; krş. Âşık Paşazâde, s. 61 ve Müneccim-Başı, III, 301). Bu akını haber alan Sırp ve Bosna kuvvetleri, Şâhin Paşa'ya dost görünüp, onu Bosna üzerine gönderen İskenderiye (İşkodra) arnavut prensinin müttefikleri haberdar etmesi üzerine (Neşrî, s. 236), Timur-Taş Paşa'nın akınını önceden öğrenen 30.000 kişilik Sırp ve Bosna kuvveti, Morava nehrinin ayaklarından Toplica çayı civarındaki Ploşnik (Trebiniye) mevkiinde bir baskın ile, türk akıncılarını müthiş bir bozguna uğratarak, büyük kayıp verdirmişlerdi. Bu Ploşnik mağlûbiyeti gizlice Osmanlılar aleyhine hazırlanmakta olan ittifakı meydana çıkardı. Bunun üzerine türkler aleyhine yapılacak muhârebeye katılacaklarına dâir Hırvat, Macar, Efâk, Leh ve Osmanlıların nufûzu altında bulunan Bulgarlar ile Varna bölgesi prensi Dobrotiç oğlu İvanko söz vermişlerdir. Bu anlaşmayı haber alan Sultan Murad I., hiç telâş göstermeden, derhâl bir plân tertip etti; önce müttefikler ile anlaştığını gizleyen Bulgar kıralı ile Dobrica prensi İvanko kuvvetlerinin, müttefikler ile birleşmeden evvel, harp dışı edilmesine karar verilerek, 790 (1388)'da vezîr Çandarlı-zâde Ali Paşa kumandası altında 30.000 kişilik bir ordu Bulgaristan'a gönderildi. Bu ittifaka karşı Sultan Murad I. da Anadolu beylerinden yardımcı kuvvet istedi. Sultan Murad I.'ın bu hazırlığının Peloponez üzerine olduğunu zanneden Venedik cümhûriyeti rum ve latin senyörler ile bir anlaşma yapmağa çalışıyordu.

Sırpların Bulgarlara yardım etmeleri ihtimâlini düşünen Ali Paşa şarkî Balkan'ı Nadir geçidi tarafından sür'atle geçerek, Pravadi, Şumnu ve kıralın pâyitahtı olan Tırnava'yı aldı. Kıral Şişman (Osmanlı tarihlerinde Sosmanos) Niğbolu (Nikopolis) kalesine kaçtı. Bunu müteâkip Ali Paşa, Dobrica prensi İvanko'dan Varna'yı almak istedi ise de, Osmanlılar ile dost geçinen cenevizlilerin ricâsı üzerine, buradan çekildi; sonra Tuna tarafına yürüyerek, Niğbolu üzerine gidip, kıralı muhâsara etti. Bu sırada Sultan Murad'ın Bulgaristan'a girmesi üzerine, Bulgar kıralı teslim olarak, Silistre'ye muhâfız asker konması ve birikmiş olan vergisini vermesi şartı ile, bir anlaşmaya varıldı. Vezir Ali Paşa Hezargrad'ın terkedilmesi karşılığında Bulgar esirlerinin iâde edileceğini kırala bildirdi ise de, kıral buna râzı olmadığı gibi, Silistre'yi de vermiyerek, Niğbolu'yu tahkime başlaması üzerine, Ali Paşa tekrar taarruza geçti ve hücûmı ile Silistre'yi ve burası ile Niğbolu arasındaki Tuna sâhil şehirlerini işgâl ettikten sonra, Niğebolu üzerine gitti ve nihâyet âciz kalan Şişman kayıtsız, şartsız teslim oldu ve Tırnova ile bir kısım yerleri verilmek sureti ile, tâbî bir vâli derecesine indirildi. Bu suretle Tuna boyundaki kaleler Osmanlılara kaldı (Gibbons, s. 149 v.d.; Neşrî, s. 67 v.d.; *Tâc al-tavârîḫ*, I, 108; Müneccim-Başı, III, 302) İşte vezir Ali Paşa'nın bu serî hareketi neticesinde bulgar kıralı birliğe giremedi.

Bu başarıdan sonra, Ali Paşa Şehirköyü zaptetmiş ise de, burayı Sırplar geri almışlardı. Fakat Ali Paşa'nın maiyeti kumandanlarından Yahşi Bey Şebirköyü'nü tekrar elde edip Sırbistan'a da akın yapmak istedi ise de, Sultan Murad I. müsâade etmedi ve bütün kuvvetlerin kendi kumandası altına gelmelerini istediğinden, Yahşi Bey orduya geldi.

Birinci Kosova muhârebesi. Murad I. Hüdâvendigâr, bu son seferine giderke-

Anadolu'da 5 bölgeye ayrılmış olan sancaklarının muhâfazasını emîrlerinden 5 kişiye, Sarı Timurtaş Paşa, Firûz Bey, Demirtaş Subaşı, Kutlu Bey ve Hoca Bey'e bırakarak, oğulları Kütahya ve havâlisi sancak beyi Bayezid ile Karesi sancak beyi Yâkub Bey'i ve Anadolu beylerinin göndermiş oldukları yardımcı kuvvetleri de berâberine alarak, Rumeli tarafına geçti (Sa'd al-Dîn, I, 115; Neşri, s. 65. Bu sefere Anadolu beylerinin hepsinin kuvvet yolladıkları anlaşılıyor). Anadolu'dan gelen bu yardımcı kuvvetlerden başka Rumeli'de Dobrica tatar beyi Sarac, Köstendil prensi Kostantin — ki bunlar Karaman seferinde de Osmanlı ordusunda bulunmuşlardı — ve Osmanlı himâyesinde olan sırp beyi Draguş ve eenûbî Sırbıstan beyi maktûl Vukasin-oğulları da Osmanlı ordusuna katılmışlardı. Bulgaristan işini halletmiş olan Çandarlı Ali Paşa, Yanbolu'da, pâdişah ile buluşarak, orduya katıldı. Osmanlı ordusu İhtiman, Sofya, Köstendil ve Kratova yolu ile, düşman tarafına yürüdü. Son mevkîde harp meclisi kurularak, müttefikler üzerine yürünmesi kararlaştırıldı. Ordunun öncü kuvvetleri Hicaz'dan dönmüş olan Evrenos Bey ile Paşa Yiğit kumandasında idiler; sırp despotunun merkezi olan Piriştine'nin şimâlinde ve Üsküp ile Piriştine arasındaki Kosova (Kosovopol, Kara-Tavuk ovası)'ya gelindiği zaman, müttefik kuvvetleri ile karşılaşıldı. Sırp kaynaklarına göre, inzibatlı osmanlı ordusu hiç bir yerde tahribât yapmamış idi. Kosova'ya gelişin ertesi günü harbe karar verildi.

Osmanlıların Balkanlardaki durumunu tâyin edecek olan bu muhârebe, Gibbons (*ayn. esr.*, s. 151, not 4)'un bâzı kaynaklara bakarak, söylediğine göre, 20 hazîran 1389 (16 receb 791)'de vukû buldu (Iorga ile Jireček ve Temperley 15 hazîranı, *Haşt bahişt*, *Tāc al-tavārīḫ* ve Hayrullah Efendi 4 ramazan 891 = 28 ağustos 1389'u ve Feridun Bey, *Münşeât*, (I, 113)'taki Kosova fetih-nâmesi ise 15 ramazan = 8 ağustos salı gününü gösterirler). Osmanlı ordusunun savaş düzenine göre, Sultan Murad ordunun merkezinde bulunuyordu ve önünde yeniçeriler yer almışlardı; bunların önlerinde de toplar var idi; ordunun sağ kolunda şehzâde Bayezid, sol kolunda şehzâde Yâkub bulunuyorlardı. Evrenos Bey'in tavsiyesi ile ordunun cenahlarına 1.000'er okçu konulmuş idi.

Müttefikler ordusunun merkezinde Lazar, sağ kolunda yeğeni ve dâmâdı dük Brankoviç, sol kolda ise, Bosna kıralı Tvartko (Neşrî, s. 80'de buna Yund-oğlu ve *Tāc al-tavārīḫ* 120'de Yund-oğlu da deniliyor) bulunuyordu. Müttefik kuvvetler Sırp, Bosna, Macar, Eflâk, Hırvat ve Osmanlı kaynaklarının ilâve ettiklerine göre, Leh ve Çek yardımcı kuvvetlerden mürekkep idi. İki taraf kuvvetlerinin mıkdarı bilinmiyor. Osmanlı tarihleri düşman kuvvetinin ziyâde olduğunu ve karşı taraf da aksini ileri sürüyorlar (J. v. Hammer, trc. Atâ Bey, I, 349; Neşrî, *Tarih*, s. 278). Muhârebeye önce düşman tarafından atılan bir top ile başlanmıştır. Muhârebe esnâsında osmanlı ordusunun merkez veya sol cenah kolu (bk. Feridun Bey, I, 113 v.d.; Gibbons, s. 153; Âşık Paşa-zâde, s. 63; *Tāc al-tavārīḫ*, I, 121; Neşrî, 82'de sol cenah ve Kosova fetih-nâmesinde ise, merkez kolu denıliyor) sarsıldı ise de, şehzâde Bayezid'in şiddetli bir taarruz ile bu sarsılan kola yardımı üzerine, durum düzeldi. Muhârebe planının muntazam surette tatbik edilmesi neticesinde, düşman kuvvetleri bozuldu; Bosna kıralı Tvartko sür'atle çekildi. Muhârebe 8 saat sürmüş ve osmanlı askerleri bozgun müttefik kuvvetlerini tâkibe başlamışlardı.

Sultan Murad I., harp sâhasında dolaştığı sırada, — islâm hükümdarlarının Allaha şükretmek maksadı ile, gazâ meydanını gezmesi âdet idi — ölülür arasında, yaralı olarak bulunan Lazar'ın dâmâdı Miloş Obiliç (Kosova fetih-nâmesinde ve Hammer'de bu isim Miloş Kobiliç ve *Tāc al-tavārīḫ*'te Miloş Nikola ve diğer kaynaklarda Miloş Kubile, Bloş Köbile, Bayezid'in Bursa kadısına göndermiş olduğu fermanda, Miloş Kubilek'tir, bk. Ferîdun Bey, I, 116) müslüman olacağını ve pâdişaha gizli bir sözü bulunduğunu söylemek istemiş ve Murad I.'ın müsâade etmesi üzerine, yanına yaklaşarak, yeninde saklamış olduğu hançer ile onu kalbinden yaralayarak, attan düşürmüş ve bunun üzerine katil, Sultan Murad I.'ın adamları tarafından, parçalanmıştır. Bu vak'a tarihlerde muhtelif şekillerde anlatılmakta ise de, neticesi hep birdir. Şükrullah'a göre, Murad, maiyeti ile, bir tepe üzerinde durmakta iken, mecruh bir sırplı, *Düstûr-nâme*'ye göre, at üzerinde gelen ve — „Senin dinine gireceğim" — diye onu attan iten, Neşrî'ye göre ise, despot Lazar'a, — „Ben gidip, türkün beyini öldüreyim" — diyerek, maiyetinden bir kaçı ile, ölüler arasında dolaşan Murad I.'ın üzengisini öper gibi yapan bir sırplı tarafından hançer ile vurulup, yaralanmıştır. Halbuki Chalcondyle bir rivâyette, Sultan Murad'ın kaçmakta olan Lazar'ı tâkip ederken, karşısına çıkan bir sırplı tarafından mızrak darbesi ile ve diğer bir rivâyette muhârebe başladığı sırada, Lazar'ın müsâadesi ile, türk ordusunun ilk saflarına giren ve pâdişaha: — „Arzedecek sözüm var" — diye, sokulup pâdişahı yaralayan bir sırplı tarafından ve Dukas'da Osmanlı ordusuna

kaçıp, pâdişahı görmek isteyerek, harbin kazanılması için mârûzatta bulunacağını söyleyen ve verilen müsâade üzerine yanına giren genç bir sırplının hançer darbesi ile yaraladığını zikrediyorlar. Jireček, Sultan Murad I.'ın çadırında Miloş Obiliç tarafından hançerlendiğini. Gibbons ve Hammer ise, Miloş Obraviç'i kayın pederi Lazar'ın türkler ile birlik olmasından dolayı, hiyânet ile ithâm etmesi üzerine, sadâkatını göstermek için, bu işi yaptığını yazarlar.

Sultan Murad I.'ın yaralı olarak, düştüğü yere hemen bir çadır kurulup, muhâfaza altına alınmış ve yarası ağır olduğundan, hayatından ümit kesilince, oğlu Bayezid çağırılmıştır. Ordu merkezinde cereyân eden bu hâdiseden cenahlardaki şehzâdeler ile diğer kumandanların haberleri olmamış idi. Yine bu sırada türk kuvvetleri tarafından sarılmış olan despot Lazar, maiyeti ile berâber, yakalanarak, o esnâda ölen Sultan Murad I.'a karşılık olarak, öldürülmüştür. Kosova muhârebesi türklerin Rumeli'de kalmak için Sırp-sındığı muhârebesinden sonra kazandıkları ikinci büyük muharebedir.

Sultan Murad I.'ın ölümünü müteakip, devlet adamlarının kararı üzerine, zâten o maksat ile babasının yanına çağırılmış olan şehzâde Bayezid hükümdar ilân edilmiş ve düşmanı takip etmekte olan Yâkub Çelebî de — „Baban seni istiyor" — diye, ordu merkezine gönderildikten sonra, emsâli o'duğu üzere, saltanat iddiasına kalkar zannı ile, boğdurulmuştur. Sultan Murad I. ölünce, iç uzuvları çıkarıldıktan sonra, şehid düştüğü yere defnedildi. Daha sonraları cesedi, oğlu Yâkub Bey'in cesedi ile berâber, Bursa'ya gönderilerek, Çekirge'deki türbeye defnedilmiştir. Sultan Murad I.'ın yaralandığı ve öldüğü yere „Meşhed-i hüdâvendigâr" adı verilen bir türbe yapılmış ve daha sonra da bir câmi ilâve edilmiştir. Sultan Murad'ın Bursa'daki türbesine Memlûk sultanı al-Malik al-Ẓâhir Abū Sa'îd Barkuk tarafından *Kur'an-ı kerîm* cüzleri vakfolunmuştur.

Gâzî Hünkâr (Meedî Efendi, *Şekâ'ik tercümesi*, İstanbul, 1269, s. 37) ve Murad Hüdâvendigâr diye meşhûr olan Sultan Murad I.'ın hükümdarlığı 763 veya 764 (1361 veya 1362)'ten 791 (1389) tarihine kadar 27 veya 28 sene devam etmiş olup, yaşı da ekseriyetle kabûl olunduğu üzere, 726 veya 727 (1326 veya 1327)'de doğduğu nazar-ı dikkate alınacak olursa, güneş yılı hesabı ile, 63 veya 64 olduğu anlaşılır.

Sultan Murad I.'ın, muhtelif rivâyetlerden en ziyâde gerçeğe yakın olanına göre. Bayezid (doğm. 761=1360), Yâkub (doğm. 769=1367), Savcı (doğm. 773=1371; bâzı kaynaklar, msl. Âlî, V, 67; Chalcondyle, s. 24; Hayrullah Efendi, IV, 68, Savcı'nın en büyük şehzâde olduğunu beyân ediyorlar) ve bir de İbrahim (doğm. 756 veya 758=1355—1357; Belîg, *Güldeste*, s. 38 ve tarihî takvimler) adlarında 4 oğlu olmuştur. Bunlardan ilk 3'ü tarihçe mâlûm ise de, İbrahim'e dâir bir kayıt görülmedi'ginden, küçük yaşta ölmüş olması muhtemeldir.

Murad I. Hüdâvendigâr'ın vakfiyesi (arapça metni Başvekâlet arşivinde, mâliyeden devredilen vesîkalar arasında bulunmaktadır, bk. Tayyib Gökbilgin, *T M*, X; türkçe tercümesi de Üniversite kütüp., T 6225), sonradan, yâni 787 cemâziyelâhır ortalarında (1385 temmûz) tertip edilmiştir; buna göre, şu te'sisleri vardır: Bursa'da Çekirge'deki câmi, üstünde medrese, imâret, misafirhâne, eski kaplıca, Bursa hisarında, sarayının yanında Hisar câmii, Bilecik ve Yenişehir'de birer câmi ve yine Yenişehir'de gâzîlerenlerden Postîn-pûş Baba için yaptırdığı zâviye. Çekirge'deki te'sislerine vezîr Hayreddin Paşa'yı hem mütevellî ve hem de nâzır tâyin etmiştir. Çekirge'deki câmiin türk mimârîsi tarihindeki mevkii için bk. Albert Gabriel, *Vakıflar dergisi*, sayı 2, s. 37.

Sultan Murad I., annesi adına İznik'te 790 cemâziyelevvel iptidâsı (8 mayıs 1388) tarihli bir imâret yaptırmıştır (Memduh Turgut Koyunlu-oğlu, *İznik ve Bursa tarihi*, Bursa, 1935, s. 180; ayrıca bk. Taeschner, *Isl.*, XX, 127 v. d.).

Murad I. tahta çıkınca, babasının sikkelerinde görüldüğü üzere, Selçuk paralarını takliden, sikke kestirmiştir. Daha sonraları kûfîye yakın hat ile ve en sonra da arap nesih yazısı ile kestirdiği sikkeleri görülür. Kûfî hatlı olan sikkelerinin bir tarafında kelime-i şehâdet ve etrafında ilk dört halifenin isimleri ve diğer yüzünde de *Murad b. Orhan ḫallada'llâhu mulkahu* ibâreleri hakkedilmiştir. Sonradan kesilen akçelerinin bâzılarında kelime-i şehâdet ile kendisinin ve babasının isimleri ve bâzılarında da akçenin her iki tarafında Murad b. Orhan yazısı görülmektedir. Murad I.'ın 790 (1388)'da kestirdiği bakır sikkenin altında kesildiği tarih ve ay gösterilmiştir; teferruat için bk. İsmail Galib, *Tekvîm-i meskûkât-ı osmâniye*, s. 11 v. d. ve Halil Edhem, *Meskûkât-ı osmâniye*, s. 5—18). Murad I.'ın al-Malik al-Âdil unvânı ile bir bakır sikkesi de elde edilmiştir (Ali, *T T E M*, sene 14, s. 252; al-Malik al-Âdil unvânı Ankara ve Ezine kitâbelerinde de görülmektedir).

Osmanlı beyliği kurulurken, o tarihlerde Anadolu'da yer-yer geniş teşkilâtı olan ahîlerin yardımı görülmüş idi; Murad Hüdâvendigâr fiilen ahi tarîkatinin başında bulunmuştur. Bu hususla receb 767 (mart 1366) tarihli olarak ahî Mûsâ'ya Malkara'da yaptırmış olduğu zâviye vakfiyesindeki „ahîlerden kuşanduğum kuşağu ahî Mûsâ'ya kendü elimle kuşadup. Malkara'ya ahî dikdim" ibâresinden ahîlerin reisi durumunda olduğu anlaşılmaktadır (Topkapısarayı arşivi, Sinan Paşa kısmı, nr. 11; vakfiyenin fotoğrafı için bk. Tahsin Öz, *Tarih vesikaları*, I, sayı 4). Murad I.'ın Gelibolu, Bolayır ve Malkara'da diğer bâzı ululara da — ihtimâl ahîlere — mülkler verdiği görülmektedir (Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livâsı*, s. 171—176 ve 231).

Murad Hüdâvendigâr'ın Venedik, Ceneviz latin cümhûriyetleri ile ticâret ve esir mübâdelesi gibi hususlarda münâsebetleri var idi. Papa Urban V. tarafından, türklere karşı imparatora yardım edilmesi hakkında 28 kânûn-ı evvel 1369 tarihli olarak, Venedik ve Ceneviz cümhûriyetlerine gönderilmiş olan mektup, bu cümhûriyetlerin ticârî menfaatlerine dokunduğu için olmalı ki, bir te'sir yapmamıştır. Sultan Murad I.'ın Anadolu beyleri üzerindeki nufûzu kuvvetli idi; bilhassa Karaman-oğlu'nun yenilmesinden sonra, bu nufûz pek ziyâde artmış ve Kosova seferi münâsebeti ile beyliklerden istemiş olduğu yardımcı kuvvet derhâl gönderilmiştir. Bizans imparatoru, hem asker, hem vergi vermek sûreti ile, Osmanlı hükümdarının emrine tâbî idi. Bunu Manuel'in Serez vak'ası dolayısı ile babası tarafından İstanbul'a kabûl edilmemesi pek açık olarak göstermektedir. Sırp despotunun da, hem vergi ve hem asker vermek sûreti ile, Murad I.'ın yüksek hâkimiyetini tanıdığını biliyoruz. Sultan Murad I., islâm âlemi üzerindeki mânevî nufûzu sebebi ile, memlûk sultanları ile de dostça münâsebetlerde bulunmuştur. Bayezid I. Germiyan hükümdarının kızı ile evlendiği zaman, düğüne gelmiş olan Memlûk sultanının elçisi son derece iltifat görmüş ve düğüne gelen diğer elçilerin üst yanına oturtulmuş idi. Bu dostluk daha sonra da devam etmiş ve iki taraftan elçiler gidip-gelmiştir; hattâ Sultan Murad Karaman-oğlu üzerine sefere hazırlandığı sırada, hediyeler ile Bursa'ya gelmiş olan Mısır elçisine (Neşrî, s. 59; *Tâc al-tavârîḫ*, I, 104) mukabil, ağır hediyeler ile bir elçi (Neşrî, s. 138,'nin kaydına göre, Yazıcı oğlu'dur) 790 (1388)'da gönderilmiştir (Maḳrîzî, *Kitâb al-sulûk*, Ayasofya kütüp., nr. 3375). Bunun başka Murad I.'ın Irak ve Azerbeycan hükümdarı Şeyh Üveys ve Altın-Ordu hanı Cani Bey Mahmud ile mektuplaştığı Feridun Bey *Münşeât* (I. 89 v.d., 94, 95)'ında kaydolunmaktadır, fakat bunlardan Şeyh Üveys, Murad I. ile çağdaş bulunmakta ise de, Can Bey'in hükümdarlığı Orhan Gâzî zamanına tesâdüf ettiğinden, bu münâsebetlerin mevcut olmadığı anlaşılıyor. Murad I. Hüdâvendigâr nâmına yazılmış bir kaç esere tesâdüf edilmektedir. Bunlardan birisi usûl-i fıkıhtan *Rumûz al-asrâr* isimli esere Kara 'Alî b. Omar b. 'Alî al-Karaḥiṣârî ('Alâ' al-Dîn Asvad, ölm. 26 muharrem 800) tarafından *Kunûz al-asrâr* ismi ile yazılmış olan şerhtir. Bu eserin mukaddimesinde Sultan Murad *al-salṭân al-'âdil, şihâb al-dîn, ġiyâṯ al-muslimîn* unvânları ile zikredilmektedir. Bu eserin bir nüshası Nûruosmâniye kütüphânesinde, nr. 1334'te bulunmaktadır. Yine Murad Gâzî adına belâgate dâir *Macma' al-favâ'id* adı ile *Talḫîṣ al-miftâḥ* şerhi var ise de, müellifi belli değildir.

Murad Hüdâvendigâr, saltanatı müddetince, zaferden zafere koşmuş. Anadolu'da ve bilhassa Rumeli'de devletinin hudûdunu çok genişletmiş ve babasından bir beylik olarak teslim aldığı ülkeyi bir imparatorluk hâlinde oğluna bırakmıştır. Bâzı kaynaklara göre, Sultan Murad I. orta boylu, yuvarlak yüzlü, şâhin bakışlı, koç burunlu, seyrek dişli, uzun boyunlu ve iri parmaklı idi (Âlî, V, 65; Solak-zâde, s. 28; Müneccim-Başı, III, 291). Murad I.'ın meziyetleri arasında azim ve irâde kudreti, iyilik severliği, tebeasına karşı merhametli oluşu ve ordusunda inzibatlı, verdiği emrin yapılmasını isteyen ve tâkip eden bir hükümdar olduğu hususunda Osmanlı tarihleri birleşirler. Bu hususta Neşrî (s. 83) şunları kaydetmektedir: „Bu Gâzî Murad Han dahi atası gibi sâhib-i hayr idi, âdil ve kâmil, din-perver, adâlet-güster, âlî-himmet ve kesîrülmenfaat, fakir-dost, garîb-nuvâz, düşkünlere yardımcı, rey ve tedbir sâhibi, pehlivan, şecî ve dilîr idi. Cemî ömrünü gazâya sarfetmiştir. Nesl-i osmânîde bu etdügü gazâyı hiç bir pâdişah etmedi. Şol kadar himmet ve sahâ-i nefsi var idi ki, hiç bir ahad kapısına gelip, mahrûm gitmez idi ve dahi avı ve şikârı gâyet sever idi ve nice bin altın ve gümüş halkalu itleri var idi, toganları yine öyle idi". Rumeli'de fütûhata başladığı zaman, kardeşi Süleyman Paşa tarafından ilk Rumeli harekâtında gösterilen şiddeti bırakarak, mülâyemetle hareket ederek, etrafındaki te'siri muhabbete tebdil etti ve bunun neticesinde işgâl edilen yerlerdeki halk, kendisine bağlılık göstererek, imparatorun idâresini aramaz oldu (Lebeau, kitap 11, s. 405).

Chalcondyle (Paris, 1632, s. 30) Sultan Murad I.'in oğlu Savcı'ya karşı olan şiddetini muâheze ettikten sonra, bu hükümdarın az konuşan, fakat konuştuğu zaman, güzel söz söyleyen, iyi kalpli bir hükümdar, yorulmak bilmeyen bir avcı ve kibar bir şövalye olduğunu kaydetmekte ve şöyle demektedir: — „Murad hayatında bir çok tehlikeler atlatmış ve pek çok hayırlı işler görmüş, Rumeli'de ve Anadolu'da 37'den ziyâde (Phrantzes, Bonn, tab., s. 81'de aynı mıkdarı beyân ediyor) büyük ve müşkil harbi idâre ederek, dâimâ muzaffer çıkmıştır; düşmana arka çevirdiği aslâ görülmemiştir; işleri güzel tanzim ile münâsip vakitle menfaatlerini elde etmesini bilirdi; şecâatle harp eder, şaşırmaz ve telâş göstermez idi. Askerini istirahat ettirdiği zaman, kendisi av ile vakit geçirir, dinlenmek nedir bilmez idi. gençliğinde olduğu gibi, ihtiyarlığında da hareketliliğini ve sertliğini kaybetmemiştir. Her şeyden önce iyice düşünür, maksat ve merâmına ermek için, hiç bir şeyi ihmâl etmez ve unutmaz idi. Sükûnetle boyun eğen milletlere ve sarayındaki ecnebi çocuklara yumuşaklıkla muâmele ederdi; mükâfatlandırmaktan geri kalmazdı, her kesi adı ile çağırmak âdeti idi. Harbe girileceği zaman, askerini münâsip nutuklar ile, cesâretlendirir ve yapılan en küçük hatâya göz yummadan, müsebbibini cezâlandırırdı. Murad verdiği sözü tutan hükümdarlardan idi; aleyhinde dolaplar döndürmek isteyenler elinden kurtulamamışlardır". Romen tarihçisi N. Iorga (*Geseh. des Osm. Reiches*, Gotha, 1908 — 1913, I, 264) da, garbın ikdam ve gayretine rağmen, Anadolu'daki küçük emâretini bir Avrupa devleti hâline yükseltmiş olarak tavsif ettiği Sultan Murad'ı kendisine tâbî müslümanlara karşı civanmerd ve âlîcenap ve hıristiyanlara karşı yalnız gâlip gelmeği değil, kalpleri kazanmağı da bilen yumuşak, müsâmahalı bir efendi olarak göstermektedir. Hammer (trc. Atâ, I, 255) de, Sultan Murad'ın dâhiyâne denilebilecek faâliyetini belirttikten sonra, „adâleti ve lüzûmunda şiddeti cibetiyle, milleti kendisini hem sever ve hem de korkardı; şer'î kanûnları, itinâ ile muhâfaza eylediğinden, kurmakta olduğu devlete, o, kanunları te'kit edecek gayretlerin hiç birinde kusur etmezdi" demektedir. Gibbons (trc. Râgıb Hulûsî, s. 156), „saltanatı müddetince, hiç bir devlet adamı tarafından üstüne çıkılamıyan bir kiyâset ile, Osmanlıların mukadderâtını idâre etmiştir; Murad'ın hükümdarlığı esnâsında vukûa gelen inkılâplar bütün tarihin en hayret veren vâkıalarından biridir; kendisinin harp husûsundaki cevvâliyet ve gayreti babasınınki gibi idi; fakat babasının tahayyül ettiğinden daha geniş bir icraât sâbasına yayılmış olduğu için, daha müşkül vaziyetlere mârûz kaldığı hâlde, gevşememiş idi; emrindeki kumandan vâlilerin hiç birisi ile arasında anlaşmazlık olmadı; rumlara karşı muâmelesi onların seciyesini tâyinde mükemmel bir ferâseti olduğunu gösteriyor; Bizans kilisesi erbâbının nazarında, bir kâfir ve İsâ düşmanı idi ise de, hıristiyanlara papalıktan daha iyi muâmele etmekle, teveccüh ve muhabbetlerini kazanmıştır" mütâleasında bulunmaktadır.

Sultan Murad I. zamanı hâdiseleri tetkik edilince, şu kanaat hâsıl olur: Bu hükümdar ordusunun inzibatlı olmasını ve verdiği emirlerin mutlak sûrette tatbikını ister ve bu husûsa son derecede dikkat ederek, kat'iyen müsâmaha göstermezdi; azim ve irâde sâhibi, vakur, ciddî, cesur, din ve mezhep farkı gözetmeksizin tebeasına karşı merhametli, müşfik, verdiği söze sâdık, açık sözlü, natuk, iknâ kuvveti üstün ve harekâtında samimî idi. Aleyhinde hareket edenlerden, hatâsını itiraf ederek, kendisine iltica edenleri affederdi. Komşu devletler kendisini hem sayar, hem de ondan çekinirlerdi. Chalcondyle'in söylediği gibi, veziri Çandarlı Hayreddin Paşa'nın tecrübelerinden ve tavsiyelerinden faydalanmış ve ona son derecede itimat göstermiştir. Askerî, mâlî ve idârî sâhalarda esaslı teşkilât yaparak, beyliği aşîret hâlinden çıkarıp, bir devlet hâline koymuştur. En tehlikeli zamanlarda bile, soğuk kanlılığını muhâfaza ederek, ne sûretle hareket edilmesi icâp ettiğini bilir ve kararını tecrübeli kumandanlarına danışarak, verirdi. Her hangi mühim bir işte, ileri sürdüğü fikre karşı yapılan itirazları dinler ve uygun olanları tatbik ederdi. Bu hasleti başarılarında başlıca âmil olmuştur.

Bibliyografya: *a.* Kitâbeler: Memduh Turgut Koyunlu-oğlu, *İznik ve Bursa tarihi*; Ahmed Tevbid, *İlk altı pâdişahımızın Bursa'da kâin türbeleri* (*TOEM*, sene 3, s. 977); *b.* vakfiyeler: *Gâzi Orhan Bey vesikası* (*Belleten*, sayı 19); Mübârek Gâlib, *Ankara şehri*; Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livâsı* (İstanbul, 1952), bk. fihrist; A. Gabriel, *Bursa'da Murad I. câmii ve Osmanlı mimârîsinin menşe'i* (*Vakıflar dergisi*, Ankara, 1942, sayı 2, s. 37); *c.* sikkeler: Halil Edhem, *Meskûkât-ı osmaniye*; İsmail Gâlib, *Takvîm-i meskûkât-ı osmâniye*; Ali Bey, *Birinci Murad'ın sikkeleri* (*TTEM*, sene 14, IX, 244—256); *d.* tarihler: 'Azîz Asterâbâdî, *Bazm u razm* (İstanbul, 1928), s. 383, 387; Ahmedî, *Dâstân-ı tevârih-i mülûk-i Âl-i Osman* (nşr

Nihad S. Banarlı, *T M*, 1939, VI, 49—176); Şükrullah, *Bahcat al-tavārīḫ* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3059); Karamânî Mehmed Paşa, *Tārīḫ al-selāṭīn al-ʿoṣmāniya* (trc. Mükrimin Halil, *T T E M*, sene 14, nr. 2); Enverî, *Düstur nâme* (nşr. M. Halil [Yınanç]), İstanbul, 1928, s. 82, 84 v.d.; Behiştî, *Tarih-i âl-i Osman* (Brit. Mus., nr. add. 7869); İdris Bitlisî, *Haşt bihişt* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3209, cüz III); Ramazan-zâde, *Mir'ât-i kâinât* (Bulak, 1285), II; Kara Çelebî-zâde, *Ravżat al-abrār* (Bulak, 1248), s. 344 v.d.; İbn Ḥacar al-'Asḳalānī, *İnbā' al-ġumr* (Ayasofya kütüp., nr. 2972); Maḳrīzī, *Kitāb al-sulūk* (Ayasofya kütüp., nr. 3375); İbn Ḫaldūn, *al-İbar*, V, 563; Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-aʿşā*, Kahire, 1915), V, 367; Phrantzes, *Chronicon* (nşr. Becker), Bonn, 1838; Ducas, *Historia Byzantina* (Bonn, 1834; trk. trc. V. Mirmiroğlu, İstanbul, 1956, s. 6 v.d.); ayrıca bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri* (Ankara, 1937); ayn. mll., *Murad Hudâvendigâr'ın kızı ve Karaman-oğlu Alâeddin Bey'in zevcesinin adı nedir* (*Belleten*, sayı 81); Harold W. V. Temperley, *History of Serbia* (London, 1919); Jireček, *Geschichte der Serben* (Gotha, 1918); Muralt, *Essai de Chronographie Bizantine* (1877 tab.), II ve metinde gösterilen kaynaklar.

(İ. H. UZUNÇARŞILI)

MURAD II. MURĀD II. (1404—1451), Osmanlı pâdişahı olup, 1404 hazîranında Amasya'da dünyaya geldi. Mehmed I.'in bir câriyeden olma oğlu idi (Şükrullah, *Bahcat al-tavārīḫ*; H. Hüsâmeddin, *Amasya tarihi*, III, 180'de, annesinin Amasya âyânından Divitdâr Ahmed Paşa'nın kızı Şehzâde Hatun olduğunu kaydeder). Şehzâde Murad 1410 yılına kadar Amasya sarayında kaldı; sonra babası Mehmed I. ile Bursa'ya ve 1413'te Edirne'ye gitti. 12 yaşına girince, rum vilâyeti beyliği ile, Amasya'ya geldi. Amasya, Tokat, Sivas, Çorum ve Osmancık bölgelerini içine alan Rum veya Dânişmendiye vilâyeti, Osmanlıların şark hudût vilâyeti olup, o zaman fevkalâde bir durumu hâiz idi. Hâlâ Timurlulara tâbî sayılan Osmanlı sultanı, şarktaki gelişmeleri çok dikkatle tâkip etmek mecbûriyetinde idi. Burada İlhanlı devrinden kalma mühim mıkdarda türkmen ve moğul göçebe zümreleri de var idi ve bunları merkezin hukmü altında tutmak kolay değil idi. İşte Mehmed büyük oğlu Murad'ı, lalası Yörgüç Bey ile, bu mühim vilâyetin başına gönderiyordu. Tâyininden bir yıl sonra, Murad Amasya kuvvetleri ile, Börklüce Mustafa isyânını bastırmak üzere, Saruhan ve İzmir tarafına hareket etmek emrini almış idi. O zaman Çelebî Mehmed Selânik'te Düzme Mustafa ile meşgûl idi ve venedikliler Gelibolu'da türk donanmasını yakmış, boğazı kesmişlerdi (29 mayıs 1416). Fiilî kumandası Bayezid Paşa elinde olan Amasya ve Sivas kuvvetleri bu isyânı bastırdı. Murad Amasya'dan ayrılınca, o bavâlide „kara tatarlar" kargaşalık çıkarmışlardı. Şehzâde, Bayezid Paşa ile berâber, tekrar Amasya'ya döndü. 1417—1421 arasında Rûm (Amasya) hudûdunda Osmanlılar aleyhinde mühim gelişmeler oldu. Erzincan'da yerleşen Kara-Koyunlu vâlisi Pîr Ömer Bey Şarkî-Karahisar'ı zaptetmiş idi (1417). Buranın beyi Melik Ahmed oğlu Hasan Bey, Murad'ın yanına sığınarak, yardım istedi (Rûhî). Öbür tarafta Canik (Ordu— Samsun—Bafra) bölgesi, Kubad-oğlu Cüneyd Bey'i öldüren Alp Arslan-oğlu Hasan ile Kastamonu beyi İsfendiyer arasında paylaşıldı. İsfendiyar Bey Bafra ve Samsun'a kendi oğlu Hamza'yı yerleştirdi. Bunun üzerine Çelebî Mehmed Kastamonu ve Canik'e bir sefer yaptı (1418). Fakat Samsun'u alamadı. İki sene sonra Şahruh'un Kara-Koyunlular üzerine gelmesi Osmanlılara fırsat verdi. Murad ve yeni ata-beyi Rum beylerbeyi Hamza Bey Samsun'u İsfendiyar-oğlunun elinden aldılar (cenevizlilere âit kâfir Samsun'u daha önce düşmüş görünmektedir. Neşrî 1418'de Çelebî Mehmed seferi ile 1421'de Samsun fethini karıştırır; krş. *Tarihî takvimler*, nşr. O. Turan, s. 21 v.d.). Bu başarıdan az sonra genç şehzâde ölüm döşeğinde olan babası tarafından Bursa'ya çağırıldı. Oraya geldiği zaman Çelebî Mehmed ölmüş idi. Bizanslılar yanında bulunan Düzme Mustafa'nın harekete geçmesi korkusu ile, vezirler pâdişahın ölümünü gizli tutmuşlar ve yeniçerileri bir bahâne ile Anadolu'ya geçirmişlerdi. Bursa'da erkân ve yeniçeriler tarafından kendisine bi'at edilen Murad Osmanlı tahtına çıktı (25 hazîran 1421).

Taht için mücâdele (1421—1423). O zaman 17 yaşında bulunan Murad II., Çelebî Mehmed'in en büyük oğlu idi. Dört erkek ve yedi kız kardeşi var idi. Erkek kardeşleri, sırası ile, Mustafa, Ahmed, Yusuf, Mahmud Çelebî idi. Ahmed babasının sağlığında ölmüş idi. Mustafa 12 yaşında olup, bir yıl önce Hamid-İli sancak beyliğine gönderilmiş idi. Yusuf 9 ve Mahmud 7 yaşında birer çocuk idiler. Kardeş öldürme bir âdet olarak yerleşmiş olduğundan (bk. Dukas, s. 77), Mehmed Çelebî ölmeden önce, bir takım tedbirler alarak, çocuklarının hayatını korumak istemiş idi. Murad II. Edirne'de Osmanlı tahtına geçecek, Anadolu Mustafa'ya kalacak (Chalkokondyles, s. 102), Yu-

suf ve Mahmud Bizans imparatorunun yanına gönderileceklerdi (Dukas, s. 77). Buna karşılık imparator, Çelebî Mehmed'in kardeşi Mustafa [b. bk.]'yı serbest bırakmıyacak idi. Murad, kardeşlerinin masrafları için, imparatora her yıl muayyen bir para ödeyecek idi.

Murad II. tahta çıktığı zaman Yahşı-oğlu Celâleddin Bayezid Paşa vezîr-i âzam ve Rumeli beylerbeyi olarak işlerin idâresine mutlak bir şekilde hâkim idi. Bayezid Paşa gelen Bizans elçilerine Yusuf ve Mahmud Çelebî'lerin teslim edilemeyeceğini bildirdi. Çelebîler Tokat'a gönderildi. Bunun üzerine Manuel Paleolog, Limni'de sürgün bulunan Mustafa ile bir anlaşma yaparak, onu ve İzmir-oğlu Kara Cüneyd'i serbest bıraktı ve 10 gemilik bir donanma, Dimitrios Leontarios kumandasında, Bizans askerleri ile onları Gelibolu önüne çıkardı (eylûl 1421). Bizans'ın Mustafa ile yaptığı anlaşmaya göre, Mustafa, oğlunu rehîne olarak bırakacak, Gelibolu ile Aynaroz'a kadar olan yerleri, Karadeniz'de Eflâk hudûduna kadar sâhil şehirlerini ve Tesalya'yı teslim edecek idi (Dukas, s. 85; Rûhî). Bizans Mustafa'yı meşrû sultan tanıyordu. Murad II.'a karşı, yalnız Bizans değil, Anadolu'daki beylikler de ayaklanmış idi. Devlet her tarafta bir çözülme ve parçalanma manzarası gösteriyordu. Genç sultan ilk iki saltanat yılını, babası gibi, tahta yerleşmek ve devletin birliğini sağlamak için, neticesi belli olmayan tehlikeli mücâdeleler ile geçirecek idi. Hamîd-İli'nde sancak beyi olan kardeşi Mustafa Çelebî Germiyan-oğlu Yâkub Bey'in nezâret ve himâyesi altında idi. Murad II. tahta çıkınca, Germiyan-oğlu onu tanımadı ve Mustafa tarafını tuttu. Hamîd-İli arâzisi (o zaman bu sancak Akşehir, Beyşehri, Okluk-Hisarı, Said-İli ile Seydi-Şehir'i içine almakta idi) Karaman-oğlu tarafından işgâl olundu. Murad II. elçi göndererek, yatıştırma siyâsetine baş-vurdu ve bu durumu kabûl etti. Çelebî Mehmed'in 1415'ten beri tâbiiyet altına aldığı Menteşe-oğlu da ayaklandı ve bağımsızlığını kazandı. Menteşe-oğulları Ahmed ve Leys, babaları gibi, 1421'de bastırdıkları paraya Osmanlı pâdişahının adını koymadılar (P. Wittek, *Menteşe beyliği*, s. 158 v.d.). Aydın-oğlu ve Saruhan-oğlu da bu sırada bir kısım topraklarını tekrar ele geçirmiş görünmektedirler. Murad II., o yaz elçiler göndererek, Anadolu'daki düşmanlarını tâvizler ile yatıştırmağa çalıştı. İsfeodiyar Bey de taarruza geçmiş ve Çelebî Mehmed'in himâyesinde Çankırı, Kalecik ve Tosya'da yerleşmiş olan kendi oğlu Kasım'ı oradan kovmuş idi. Murad II. İsfendiyar Bey'e karşı kuvvet gönderdi. Sinop'a kaçan İsfendiyar Bey, diğer Anadolu beylerinin aracılığı ile, sulh yaptı (1421 son baharı veya kışı). Hulâsâ, Murad II. tahta çıktığı zaman, Anadolu beyleri Çelebî Mehmed'in yaptığı ilhakları geri almak ve Osmanlı tâbiiyetini tanımamak süreti ile, 1402'de Timur'un Anadolu'da te'sis ettiği durumu geri getirmişlerdi. Murad II. Düzme Mustafa karşısında, taht mücâdelesinde olduğundan bu değişikliklere râzı olmak mecbûriyetinde kalmış idi.

Gelibolu'ya çıkan Mustafa Çelebî'ye şehir ve etraftaki ahâli derhâl itâat ettiler; fakat Gelibolu hisarında Şah-Melik Bey mukavemet etti (Rûhî ve Dukas, s. 86). Alınan yerlerin bizanslılara teslimine Mustafa ile birleşenler dahi itirazda bulundular. Bu onun başarısına engel olabilirdi (Chalkokondyles, s. 107). Mustafa Gelibolu muhâsarasını İzmir-oğlu Cüneyd'e bırakarak, kendisi sür'atle Edirne'ye erişmeğe çalıştı. Kendisini her tarafta, Yıldırım'ın oğlu olarak, sultan tanıdılar. Mustafa'nın başarısını gören Bayezid Paşa Bizans'a şu yeni tekliflerde bulundu: en yüksek türk âilelerinden 12 çocuğu Bizans'a rehîne vermek ve 200.000 altın bağışlamak, Gelibolu civarındaki bir bölgeyi ona bırakmak. Başlangıçta Manuel bunları kabûle temâyül etti ise de, oğlu Jean Paleolog, Mustafa'yı desteklemeği daha faydalı buldu (Chalkokondyles, s. 107). Mustafa'nın Edirne'ye girmesini önlemek için, Bayezid Paşa, rakipleri İbrahim ve Hacı İvaz'ın ısrârı ile, o tarafa gönderildi. Bizanslıların düşmanca tutumuna rağmen, İstanbul boğazından geçerek, Edirne'ye gelen Bayezid Paşa, Rumeli kuvvetlerini topladı ve Sazlı-Dere'de Mustafa'nın karşısına çıktı. Fakat bir kul olan Bayezid'in emrinde sultana karşı savaşmak istemeyen Rumeli askeri Mustafa ile birleştiler. Bunun üzerine, Bayezid de gelip, itâat etti; az sonra da, Cüneyd'in tahriki ile, idâm edildi. Mustafa bir harp adamı değil idi. Bütün harekâtı çok gayretli bir mücâdele adamı olan Cüneyd idâre ediyordu (Âşık Paşa-zâde, Neşrî, Oruç ve anonim tarih, Düzme Mustafa'nın 1416'daki hurûcu ile 1421 hâdiselerini karıştırmışlardır, Rûhî doğrudur; krş. Dukas, s. 85 v.d.). Cüneyd'in gâyesi 1415'te kaybettiği İzmir beyliğini ihyâ etmek idi. Mustafa onu vezir tâyin etmiş idi. Mustafa Edirne'ye alay resmi ile girdi; bu haber üzerine, Gelibolu hisarı da teslim oldu. Halkın duygusuna uyan Mustafa ile Cüneyd, kaleyi Bizanslılara teslim etmediler ve Leontarios'u eli boş olarak geri çevirdiler. O zaman Bizans ile Murad arasında bir yakınlaşma oldu (Dukas, s. 95). Mâhir bir diplomat olan yeni vezir-i âzam Çandarlı İbrahim Paşa, iki şehzâdenin ve Gelibolu'nun teslimi hâric, Bizans'ın bütün isteklerini kabû-

le hazır olduğunu bildirdi ve dâimî bir dostluk taahhüdünde bulundu. Bizans ise, şehzâdeler ve Gelibolu üzerinde ısrâr etti, anlaşma yapılamadı. Aynı zamanda Mustafa'nın elçileri tekrar gelmiş ve bîtaraf kaldığı takdirde, harp sonunda Gelibolu'yu Bizans'a teslim edeceğini tekrar taahhüt etmiş idi (Dukas, s. 97; Chalkokondyles, s. 107). Mustafa böylece Gelibolu geçidine ve donanmaya hâkim olduğu gibi, İstanbul boğazını da tutmuş bulunuyordu. Fakat Murad o zaman denizde kıymetli bir müttefik buldu. Yeni-Foça „podestası" Giovanni Adorno, Manisa şap mâdenlerinden kalan borçlarının affı vaadini alarak, Murad II. için gemi ve asker hazırlamağı taahhüt etti. Ceneviz yardımı, Murad II.'ın nihâî başarısında mühim bir âmil olacaktır.

Gerek Mustafa, gerek Murad, nihâî karşılaşmadan önce, her tarafta müttefik aramağa koyuldular. Bizans imparatoru gibi, sırp despotu da Osmanlı iç-harbinden âzamî istifâdeyi düşünüyordu. Despot, Mehmed ölmeden, oğlu Murad II.'a yardım edeceğine söz vermiş idi. Murad II.'ın gönderdiği elçiye bu taahhüdünü tekrarladı (1421; M. Braun, *Lebensbeschreibung des Despoten Stefan Lazarevic*, Wiesbaden, 1956, s. 58). Garp uçlarındaki Osmanlı beyleri kat'î neticede rol oynayacaklardı. Onlar müteredditlerdi. Mustafa ancak Trakya'da hakikî sûrette hâkim idi. Murad, Sırbistan'dan sonra Macaristan'a da elçi göndererek, 5 yıllık bir mütâreke imzâladı (1421). Venedik, balyos Emo'ya iki itimat mektubu göndermiş, kim gâlip gelirse, onun ile muâhede yapılmasını bildirmiş idi (teşrin I. 1421; N. Iorga, *Notes et extraits*, I, 312 v.d.). Murad II., daha doğrusu Çandarlı İbrahim, dâhilde de tedbirler aldılar: Timurtaş-oğulları Umur, Oruç ve Ali, *paşa* unvânı ile, dîvâna dâhil edildiler. Uçların eski kumandanı Mihal-oğlu Mehmed Bey Rumeli beylerbeyi oldu.

Mustafa, 20 kânun II. 1422'de 12 000 sipâhi ve 5.000 piyâde ile, Gelibolu üzerinden Anadolu'ya geçti (Iorga, *Notes*, I, 316). Murad II.'ın „yanında asker halkından ziyâde kimesne olmayup rum (Amasya) askeriyle yeniçeri" (Rûhî) var idi. Hattâ Murad II. bir aralık Amasya'ya çekilmeği dahi düşünmüş idi. O zaman geniş bir nufûzu olan Emîr-Sultan Buhârî'nin Murad II.'ı desteklemesi ve teşci etmesi büyük bir te'sir yaptı. Bursa yolunu Mustafa'ya kapatmak için, Ulubat gölünün ayağı üzerindeki köprü yıktırıldı. Gölün cenûbundaki ârızalı bölgeden ordu ile dolaşmak çok müşkül idi. Mustafa Ulubat suyunun öbür tarafında kaldı. Murad II. beri tarafta ordugâhını kurdu. Mustafa'nın 4.000 kişilik bir kuvvetle yapmak istediği baskın yeniçeriler tarafından neticesiz bırakıldı. O zaman Murad, rakibinin ordusunda bozgun çıkarmak için, türlü tedbirlere baş-vurdu. Mihal-oğlu uç beylerini Murad II. tarafına geçmeğe teşvik etti. Cüneyd'e gizlice İzmir beyliği ve Aydın-İli vaad olunarak, firârı sağlandı. Bilhassa bu son tedbir Mustafa'nın ordusunda bozgun yaratlı (Osmanlı rivâyetlerinden başka bk. Dukas, s. 102 — 105 ve Murad'ın Karaman-oğluna mektubu; Ferîdun, *Münşeât*, I, 169). Mustafa'ya karşı propaganda ve memleketi bizanslılara verdiği iddiası te'sir etti. Mustafa firar yolunu tuttu. Hacı İvaz Paşa, yapılan tahta köprüden yeniçeriler ile geçip, Mustafa'nın yaya askerini, azabları kılıçtan geçirdi. Rumeli uç beyleri Murad'a itâatlerini sundular. Mustafa Gelibolu'ya geçmeğe muvaffak olmuş ve boğazda her türlü muvâsalayı men'etmiş idi. O zaman Adorno, Ceneviz gemileri ile gelerek, Murad II.'ı ve ordusunu karşı tarafa çıkardı. Mustafa, karşı koydu ise de, çıkartmaya mâni olamadı. Gelibolu'dan Edirne'ye geldi; fakat her kes ondan yüz çevirdi. Eflâk'a kaçmak için yola çıktı ise de, Murad'ın adamları onu Kızıl-Ağaç Yenicesi'nde yakaladılar. Mustafa Edirne'de idâm edildi (1422 kışı). Başka bir rivâyete göre, Mustafa Eflâk'a, oradan Kefe'ye kaçmağa muvaffak oldu.

Murad II. hazîran 1422'de Bizans üzerine yürüdü. 50 günden fazla süren muhâsara netice vermedi. Bu arada Venedik donanma hazırlamağa başlayarak, tehditkâr bir durum almış (Iorga, *Notes*, I, 325) ve nihâyet imparator Anadolu'daki beyleri taarruza geçmeğe iknâ edebilmiş idi. Murad'ın kardeşi Küçük-Mustafa (o zaman 13 yaşında) Karaman ve Germiyan beylerinin yanına kattıkları mühim bir kuvvet ile gelip, Bursa'yı muhâsara etmiş idi (ağustos 1422). Bu haber üzerine Murad II. İstanbul'a karşı son bir umûmî taarruz yapmış (22 ağustos), sonra şehri kuşatmağa devam edecek bir kuvvet bırakarak, acele Edirne'ye gitmiştir. Murad II.'ın başarılarından endîşeye düşen Anadolu beylerinden yalnız Karaman ve Germiyan-oğulları değil, İsfendiyar Bey de taarruza geçmekte ve Mustafa'yı desteklemekte gecikmedi. Rumeli'de ise, Candar-oğullarının her zaman müttefiki olan Eflâk Bey'i aynı zamanda taarruza geçti. Venedik ve Macaristan'ın da bu taarruzî ittifakta yerlerini aldıklarını göreceğiz. Bu suretle Küçük-Mustafa vak'ası hakikatte Murad II.'a karşı yapılan umûmî taarruz hareketinin bir cüz'ünü teşkil eder (*Takvîm*, s. 22 ve 60; krş. Iorga, *Notes*, I, 324 v.d. ve ayn. mll., *Sur les deux prétendants Mustafa*, *R S E E*, X, 12 v. dd.). Bursa'yı mu-

hâsara eden Mustafa, Murad II.'ın gönderdiği Mihal-oğlu kuvvetleri karşısında kaçıp, İstanbul'a sığındı (30 eylûl). İmparator ile görüşerek, Silivri'ye gitti; fakat Rumeli askeri karşısında tekrar kaçıp, Kocaeli'ne sığındı. Burada halk ve asker kendisini sultan tanıdı (*Takvîm*, s. 60 ve Chalkokondyles, s. 110). Oradan İznik'e geldi, şehir ona kapılarını açtı; Bursa ovasının da bir kısmını ele geçirdi. Bursalılar bir taraftan Sultan Murad II.'a imdatçı gönderdikleri gibi, öbür taraftan da şehir büyüklerinden ahî Yâkub ve ahî Kedem'i, ricâ için, Mustafa'nın lalası İlyas Bey'e gönderdiler. Bunlar İlyas Bey'i Bursa muhâsarasından vazgeçirdiler. İznik'te yerleşen Mustafa'ya Anadolu'nun mühim bir kısmı itaat etmiş görünmektedir. Murad II., lalası Yörgüç'ün israrı ile, Bursa'ya gitmeğe karar verebildi. Evvelâ Mihal-oğlu gönderildi, arkasından kendisi de Bursa'ya geldi. Oradan hareketle İznik'i muhâsara etti. Kış yaklaştığından, Mustafa'nın kuvvetleri dağılmış idi. Murad II. tarafından baskın için tedbirler alınmış, İlyas Bey, kendisine Anadolu beyler-beyliği verilmek sûreti ile, elde edilmiş, halk da tekrar Murad II.'e dönmüş idi. Mihal-oğlu İznik'i muhâsara etti. Şiddetli çarpışmalar oldu. Bir çıkış hareketi sırasında içeri dalan Mihal-oğlu ağır sûrette yaralandı. Ele geçen İznik yağmaya uğradı (*Takvîm*, s. 60). İlyas Bey'in getirip teslim ettiği Mustafa idâm olundu (20 şubat 1423). Murad II., İznik'i aldıktan hemen sonra, Taraklı-Borlu'ya kadar ilerilemiş olan İsfendiyar Bey kuvvetleri üzerine yürüdü. İsfendiyar Bey, yaralı olarak, Sinop kalesine sığındı ve sulh teklif etti; Murad'a tâbî olmağı, her sene pâdişahın seferlerine asker göndermeği taahhüt etti. Hudutlar yeniden tâyin edildi (Neşrî, nşr. Unat-Köymen, II, 576, buradaki tarih yanlıştır). Küçük Mustafa'yı Bursa üzerine gönderen Karamanlılardan Mehmed Bey ise, Antalya'yı muhâsara etti ve kaleden atılan bir top güllesi ile vurularak, öldü (safer 826; İbn Tağribirdî, *Nucûm*, VI², 778). Bunun üzerine Karaman tahtı için çıkan iç mücâdeleden Murad II. istifâde etti ve tahta çıkmasına yardım ettiği İbrahim Bey'e müsâit bir muâhede imzâlattı: Karaman oğlu, 1421'de babasının aldığı Hamîd-İli'ni bıraktı ve Osmanlı tâbîliğini kabûl etti. Kendisi bu anlaşmaya sâdık kaldı ve 1425'te Cüneyd Bey'in tahriklerine kulak vermedi. Osmanlı rivâyetine göre, Osmanlı ve Karaman ülkeleri „birlik olur gibi oldu" (Âşık Paşa-zâde, nşr. Giese, s. 99). Murad II. Hamîd-İli'ne İlyas Bey'i sancak beyi yaptı. Kız kardeşlerinin birini İbrahim Bey'e, diğer ikisini yanında kalan Karaman-oğullarından Alâeddin ve İsâ'ya nikâhladı.

1422/1423 kışında taarruza geçen düşmanlardan üçüncüsü Eflâk beyi, macar yardımı ile, Tuna üzerinde geçit yerlerinde türklere saldırmış idi (Iorga, *G O R*, I, 391; Âşık Paşa-zâde, s. 93; Neşrî, nşr. Taeschner, s. 154). Bu taarruz haberini Murad II., İsfendiyar Bey üzerine yürürken aldı ve üç beyi Firûz idâresinde Eflâk'a karşı akıncılar gönderdi. Murad II.'ın Anadolu'da düşmanlarını alt ettiğini gören Eflâk beyi, nihâyet iki oğlunu rehîne olarak gönderip, sulh istedi. Murad II.'ın bizanslılara karşı baskısı devam ediyordu. Teşrin I. 1422'de İstanbul muhâsarası için bırakılan kuvvetler tekrar taarruza geçmişlerdi. Diğer taraftan 1423 mayısında Turahan Bey Hexamilion (Kerme) sûrunu zaptederek, Mora'ya girmiş idi (Zakythinos, *Le Despotat grec*, s. 193 — 196). Kezâ Selânik de muhâsara altına alınmış bulunuyordu. Mustafa bertaraf edildikten sonra, bu baskı arttı. Venedik, Bizans'ın ümitsiz durumundan istifâde ederek, Mora despotluğunun ve Selânik'in kendisine bırakılması için, müzâkerelere girişmiş bulunuyordu. Nihâyet bir anlaşma ile Selânik şehri Venedik idâresine devrolundu (1423 yazı; bnna âit Venedik vesikaları için bk. K. D. Merdjos, *Mnimeia Makedonikes Istorias*, Selânik, 1947, 3. kısım). O zaman 40.000 nüfuslu olan bu şehir Osmanlılara yıllık 100.000 akçe harâc ödüyordu ve 1387 — 1389 ve 1394 — 1402 yılları arasında türk idâresi altında idi. Osmanlılar son durumu kendi topraklarına bir tecâvüz saydılar. Gelen Venedik elçisi Giorgio hapse atıldı ve muhâsamât başladı.

Selânik buhranı (1423 — 1430) ve Macaristan ile mücâdele. Venedik, Osmanlılara Selânik işgâlini tanıtmak için, bir taraftan yıllık harâc vermeği (1.500 — 2.000 duka) teklif ediyor, diğer taraftan Pietro Loredano kumandasında donanmasını Gelibolu karşısına gönderiyor, nihâyet umûmî bir taarruz için, İzmir beyi Cüneyd, Eflâk beyi ve macar kıralı ile bir ittifak hazırlıyordu. Osmanlılar İstanbul'un da venediklilere teslîminden korkmağa başladılar. Cenevizlilerin aracılığı ile, Murad II. Bizans imparatoru ile sulh anlaşması imzâladı (22 şubat 1424). İmparator yıllık 300.000 akçe harâc ödemeği, Misivri ve Terkos hisarları hâriç, Marmara, Ege ve Karadeniz kıyılarında 1402'den sonra aldığı yerleri iâde etmeği kabûl etti.

Cüneyd, İzmir beyliğini ve Aydın-İli'ni ele geçirmiş, fakat Osmanlı tâbîliğini reddetmiş idi. Ona karşı Aydın-İli'ne tâyin olunan Yahşı Bey ve Anadolu beylerbeyi Oruç Bey bir başarı kazanamadılar. Cüneyd, Anadolu beyle-

rini ve Bizans'ı tahrikten geri kalmadığı gibi, Venedik ile endişe verici münâsebetlere de girmiş bulunuyordu. O sağ kaldıkça, Murad kendini tahtında emin hissedemezdi. 1425'te kudretli bir kumandan olan Hamza Bey Anadolu beylerbeyliğine tâyin edilerek, Cüneyd üzerine gönderildi. Hamza Bey'in Halil Bey idâresinde gönderdiği kuvvetler Cüneyd'i Akhisar civarında Gülnas'ta yendiler ve Ipseli (Hypsela) kalesine sığınan düşmanı orada da kuşattılar. Cüneyd Karaman-oğlunu harekete geçirmeğe çalıştı ise de, muvaffak olamadı. Sonra imparator ve Venedik ile temâsa girerek, meydana çıkarılan Osmanlı şehzâdesi İsmail'i Selânik'e geçirmeği ve Rumeli'de isyân çıkartmağı tasarladı. Murad II., cenevizlilere Samsun'da eski kalelerini geri vererek, tekrar yardımlarını sağladı ve Cüneyd'i deniz tarafından da kuşattı. Teslim olmak zorunda kalan Cüneyd soyu-sopu ile berâber, imhâ edildi (1425). Osmanlılar o sene yalnız İzmir ve Aydın ilini işgâl etmekle kalmadılar, Menteşe-oğullarının ve Hamîd-oğullarının Teke'deki kolunun topraklarını ilhâk ettiler. O zaman venedikliler İsmail'den sonra Bayezid'in oğlu olduğu iddia edilen bir Düzme Mustafa'yı meydana çıkardılar. Kayda değer ki, Mustafa'nın Osmanlılar arasında da tarafdarları var idi. O, 1425 baharında Selânik'ten çıkarak, Venedik donanması ile iş-birliği yaptı. Kassandra ve Kavala venediklilerin eline düştü, Balaban Bey, oğlu İshak ve Barak Bey esir oldular. Böylece Osmanlı—Venedik harbi (1425 — 1430) başlamış oluyordu. Ertesi sene Osmanlılar kayıplarını telâffi ettiler. Balat ve Ayasuluk'tan hareket eden türk deniz gâzîleri Venedik'e âit Ağriboz, Modon ve Koron topraklarına şiddetli akınlara başladılar. Selânik'ten tekrar çıkış yapan Düzme Mustafa'ya karşı Pazarlı ve Sarıca Bey'ler karşı koydular (bu hâdiseler hakkında bk. Iorga, *Notes*, I, 373 — 394 ve K. D. Merdjos, *Mnimeia*, 3. fasıl). Savaş Arnavutluk'a da yayıldı. Osmanlılar burada Venedik'e âit Drac (Dyrrachium)'ı kuşattılar. 1425 teşrin I.'de Venedik ile macarlar arasında Osmanlılara karşı taarruzî ittifak müzâkereleri başladı (Iorga, *Notes*, I, 409).

1421'den beri Eflâk ve Sırbistan üzerinde macar nufûzu çok kuvvetlenmiş idi. Murad II. bu iki memleket üzerinde tekrar Osmanlı hâkimiyetini kurmağa çalıştı. Macar himâyesinde olan Eflâk beyi Dan II. yerine Radu'yu getirmek için, 1424'te Osmanlı uç kuvvetlerinin yaptığı harekâta karşı kıral Sigismond bizzat Orsova'ya geldi. Fakat Osmanlılar 1426'da, Dan'ı ve macar kumandanı Pippo'yu bozguna uğrattılar. Bir sırp kaynağına göre, Sofya'ya gelen Murad II. Vidin'den Tuna'yı aşıp macarlara mühim zâyiât verdirdi (Braun, s. 60). Sırp despotu Stefan Lazarević, İşkodra, Drivasto Dulcigno (Ölgün) gibi limanları zaptetmiş olan Venedik'e karşı 1421'den beri harp hâlinde olup, Murad II. ile dostluğuna ehemmiyet veriyor ve Arnavutluk'taki Osmanlı uç beyleri kendisine yardım ediyorlardı (bk. S. Stanojevic, *Die Biographie Stefan Lazarevic's von Konstantin...*, *Archiv für slavische Philologie*, 1896, XVIII, 459 — 470). Fakat çok geçmeden, Stefan Venedik ile bir anlaşma yaptı (12 ağustos 1423) ve bunu 1426'da, nihâî olarak tasdik etti. Onun her sene macar kıralının yanına gitmesi ve Osmanlılara tâbiiyetini unutmuş görünmesi, Edirne sarayının gözünden kaçmıyordu. 1426'da Sırbistan'a giden Osmanlı elçisi, onun Macaristan'dan dönmesini bekledi ise de, despot tarafından kabûl edilmedi (mart). Bunun üzerine Sofya'da bulunan Murad II., bir ordu göndererek, Alaca-Hisar (Kruşevać)'a kadar memleketini talan ettirdi. Despot, hemen bir elçi göndererek, Alaca-Hisar'a kadar olan yerleri terketmeği, her yıl harâc vermeği, macarlar veya kendisi tarafından Osmanlı topraklarına tecâvüz olunmayacağını taahhüt etti. Buna mukabil Osmanlılar Bosna'ya karşı ona yardım etmeği kabûl ettiler. Stefan, Srbrnica (Serebrenik)'ya yürürken, Osmanlı uç kuvvetleri de cenûptan Bosna'ya girdiler ve Hırvatistan'a kadar ilerilediler (1426 yazı). Stefan'ın ölümü (19 temmûz 1427) üzerine, mirası meselesi Sırbistan üzerinde osmanlı—macar mücâdelesini birden-bire şiddetlendirdi. Stefan despotluğu yeğeni Georg Vulkovic (Vılk-oğlu; Branković)'a bırakmış idi. Fakat Murad II., Olivera'nın Yıldırım Bayezid ile evlenmesini öne sürerek, kendisinin meşrû vâris olduğunu iddia etti. Bu arada, Sigismond gelip, Belgrad'ı işgâl etti. Beri taraftan Osmanlı kuvvetleri de Alaca-Hisar ve Tuna üzerinde mühim Güğercinlik (Golubac) kalesini ve Macar adasını aldılar. Fakat o kış macar kıralı gelip, Güğercinlik'i muhâsara etti Murad beylerbeyi Sinan'ı bir ordu ile imdada gönderdi. Vidin uç-beyi Sinan'ın yaptığı bir baskın üzerine, düşman muhâsarayı bırakarak, perişan bir hâlde kaçmağa başladı. Düşman piyâdesinin mühim bir kısmı Tuna'da boğuldu veya esir edildi (bu harekât için Iorga'nın ve Sathas'ın yayınladığı garp vesîkalarını tamamlamak üzere, bk. Âşık Paşazâde, s. 107; Neşrî, a. 164, ancak burada tarihler yanlıştır; bk. bir de, *Takvimler*, s. 24, 62; Güğercinlik fetih-nâmesi; Feridun Bey, *Münşeât*, I, 195 v. dd.); yeni despot Vılk-oğlu elçi göndererek, Stefan ile pâdişah arasında yapılmış

eski anlaşmayı yeniledi, ayrıca kızını pâdişaha zevce olarak verecek idi. Osmanlılar, Eflâk'ta da üstün geldiler. Sigismond 1427 ilk baharında, Dan ile birlikte, tekrar Eflâk'a girmiş ve Yergögü'yü almış idi. Fakat ertesi sene, Osmanlı hücûmları sebebi ile, Dan pâdişaha sadâkatini arzetti (Iorga, *G O R*, I, 392). Bundan sonra Murad II. macar kıralı ile 3 yıllık bir mütâreke imzâladı (1428). Kayda değer ki, daha önce Mısır sultanına bir mektup göndererek, bu mütârekeyi meşrû göstermeğe çalıştı (Feridun Bey, I, 303—305). Bu mektupta Sırp ve Bosna hükümdarlarının, tâbî sıfatı ile, tekrar cizye altına sokulduğunu belirtmekte idi. Böylece garpta Bayezid devrindeki durum fazlası ile iâde edilmiş bulunuyordu.

Devletin Tuna üzerinde meşgûl bulunduğu 1426—1428 yıllarında Venedik yeni sulh teklifleri ile Murad II.'a Selânik işini kabûl ettirmeğe çalıştı. Yıllık vergiyi 300 000 akçeye kadar çıkarıyordu. Bu tarihlerde Osmanlı donanması Venedik'e endîşe verecek bir duruma gelmiş idi. İki Venedik gemisi Osmanlılar tarafından zaptolunmuş ve Gelibolu'ya götürülmüş idi. Ağriboz'a şiddetli deniz akınları devam ediyordu. Venedik büyük gemiler yapmağa karar verdi (Iorga, *Notes*, I, 485—488), macar kıralını, türkler ile sulh yaptığı için, papa nezdinde suçlandırdı. Venedik türk baskısı karşısında şimdi yalnız kalıyordu. Fakat bu sırada şarktaki mühim gelişmeler cümhûriyeti tekrar ümitlendirdi. Macar kıralı ile münâsebet kurmuş olan Karaman-oğlu (Katona, *Historia*, V, 505'ten naklen Iorga, *Notes*, s. 505), macarlar Güğercinlik'i muhâsara ederken, Anadolu'da harekete geçmiş. Beyşehri'ni işgâl ve Şarabdar İlyas'ı esir etmiş idi (Âşık Paşazâde, s. 107). Rumeli'den ayrılmayan pâdişah Hamîd-İli'ni Karamanlılara bırakmak zorunda kaldı. Venedik Osmanlıların bu düşmanı ile, Kıbrıs kıralı Janus vâsıtası ile, bir ittifak için münâsebete girdi (Iorga, *G O R*, s. 406). Öbür taraftan Şahruh'un büyük bir ordu ile Anadolu'ya doğru yürüdüğü haberi, Timur devrinde olduğu gibi, bütün Hıristiyanlık âleminde sevinç ile karşılandı. Venedik 1429'da savaşı şiddetlendirdi. Ağustosta Mocenigo Gelibolu limanına saldırdı; limanı kapayan mâniayı kırdı; fakat gâyesine erişemedi. Gelibolu karşısında 5 gemi bırakarak, çekildi. Murad II., Selânik'e karşı yine katî bir harekete girişemiyerek, şarktaki gelişmeleri endişe ile takibe başladı. Şahruh daha 1416'dan itibâren Anadolu ve garbî İran'da babası Timur'un kurduğu durumu iâde etmek emelinde olduğunu gösterdi. Çelebî Mehmed'e o tarihte yazdığı mektupta (Feridun Bey, I, 150), onun kardeşlerini ortadan kaldırmasını hoş karşılamadığını belirtti. Kezâ Osmanlıların diğer Anadolu beylikleri ve husûsiyle Karamen-oğlu aleyhindeki hareketleri tasvip edilmiyordu. Kara-Yülük'ün Şahruh'a gönderdiği bir mektupta (Feridun Bey, I, 153 v.d.; tarihi her hâlde 1420'dir. Kara-Yülük bu mektubun sahte olduğunu iddia etti) Karaman-oğlu Mehmed, İsfendiyâr Bey, Hamîd-İli beyi Hüseyin, İzmiroğlu Cüneyd'in oğlu Hamza, Dulkadir beyi Süleyman, Bizans imparatoru, Trabzon ve Gürcü meliklerininin hepsinin Şahruh'u bekledikleri ve kulluklarını sunmağa hazır oldukları bildiriliyordu. Yine Kara-Yülük Osmanlı pâdişahına, Anadolu'da Şahruh'a itâat gösteren beylere zarar vermemesini hatırlatıyordu (Feridun Bey, I, 154). Çelebî Mehmed Şahruh'a dâimâ bir tâbî gibi itâatini tekrarlıyor ve Karamanoğluna karşı giriştiği harekâtın bir nefis müdâfaasından ibâret bulunduğunu, onun gazâya mâni olduğunu belirtiyordu (Feridun Bey, I, 156), Murad II.'ın Şahruh'a karşı ölümüne kadar (1447) aynı tavrı ve siyâseti muhâfaza ederek, Timurluları tahrik etmekten kaçındığı, dâimâ bağlılığını teyit ettiği görülüyor. Şahruh'a karşı cephe alan kuvvetler Kara-Koyunlular ile Memlûkler idi. Timur darbesini unutmayan Osmanlılar bu ihtiyatlı siyâseti gütmekte haklı idiler; zîrâ Şahruh, memleketindeki iç ihtilâf ve mücâdelelere rağmen, kuvvetli idi; Kara-Koyunluları 1420'de bozguna uğratmış idi. Kendisine garpta büyük emeller atfolunuyor, onun İstanbul'a kadar olan yerleri istilâ etmek, Boğdan üzerinden Kefe'ye geçerek, oradan Azerbaycan'a dönmek niyetinde olduğu ileri sürülüyordu (Feridun Bey, I, 152). Şahruh'un islâm âleminin en büyük sultanı olmak iddiasında olduğunu, Memlûkleri tehdit ettiğini de göreceğiz. Buna karşı Malatya ve Divriği'ye kadar, Anadolu içine sokulmuş olan Memlûklerin muayyen bir Anadolu siyâseti var idi. Onlar Dulkadir ve Karaman-oğullarını kendi himâyeleri altında tutmak ve Osmanlıların birleştirme ve şarka doğru genişleme siyâsetine karşı koymak azminde idiler. Yıldırım Bayezid'in sukutundan sonra, Osmanlılar 1437 tarihine kadar bu noktada Memlûkleri tahrik etmekten kaçınmışlardır. 1429'da Şahruh ikinci defa büyük ordusu ile garba doğru yürüdü. Kara-Koyunlu İskender'in Sultaniye'ye taarruzu (bk. *al-Nucūm al-zāhira*, VI/2, 649), Memlûklerin Kara Yülük'e âit olan Urfa'yı kuşatmaları bu seferin başlıca sebebi olarak görünmektedir. Çağdaş Osmanlı rivâyeti (*Tekvimler*, s. 24) Şahruh'un garba yürümesinde başlıca âmil olarak Kara-Yülük'ü

terir. Müşterek tehlike karşısında Osmanlı-Memlûk münâsebetleri çok dostça bir hâl aldı (bk. 'Aynî, *'Ikd al-camān*, XX, 609 ve Ferîdun Bey, I, 195—197, 201 v.d.). Şu nokta dikkate değer ki, Karaman-oğlu İbrahim de bu tarihe doğru Memlûklere karşı düşmanca hareketlere girişmiş idi (bk. Ş. Tekindağ, mad. KARAMANLILAR). Venedik-Kıbrıs-Karaman ittifakı tasavvuru aynı zamanda Memlûklere karşı bir meydan okuma demek idi. Bir yıl önce Altın-Ordu hanı Ulug Mehmed Han da „Gâzî Murad'a" bir mektup göndererek, Toktamış ile Bayezid arasındaki dostluğu anıyor ve Eflâk beyliğini ortadan kaldırmak üzere, birleşme teklifinde bulunuyordu (A. N. Kurat, *Yarlık ve bitikler*, s. 6—16). Şahruh'un Selmas meydan muhârebesinde Kara-Koyunlu kuvvetlerini perişan etmesi (17/18 eylûl 1429) ve önünde Anadolu ve Suriye yolunun açılması, Memlûkler gibi, Osmanlıları da endişeye düşürdü. Çağdaş Osmanlı takvimi (s. 24) hâdiseyi hususî bir ehemmiyetle kaydetmektedir. Şahruh'un Azerbaycan'dan Herat'a geri dönmeğe karar vermesi Osmanlılara geniş bir nefes aldırmıştır. Venedik, o sırada Selânik işini hall için, Şahruh'un taarruz edeceği tehdidini bir silâh olarak kullanmaktan geri kalmamış idi (Iorga, *Notes*, I; 505, not 5).

Murad II. bu işi neticelendirmek azmi ile o kış hazırlıklarını tamamladı. 1430 şubatında bütün ordusu ile Selânik üzerine yürüdü. Beyler-beyi Hamza kumandasında Anadolu kuvvetleri de bu sefere katıldılar. Venedik donanması yetişmeden, 29 martta sabaha karşı yapılan umûmî bir taarruz neticesinde kale alındı (muhâsara hakkında bk. mad. SELÂNİK). Murad bu başarıyı Mısır sultanına bildiren fetih-nâmesinde (Feridun, I, 198) Selânik'in İstanbul'un bir eşi olduğunu, islâmlara zarar vermekte belki İstanbul'dan da ileri gittiğini yazmıştır.

Osmanlılar Selânik'i fethettiği sırada, Venedik amirali S. Morosini Epir sâhillerinde oyalanıyordu. Şehrin düştüğü haberi üzerine, senato Arnavutluk'taki toprakları için de aynı âkıbetten korkmağa başladı. Morosini'ye verilen tâlimatta sulh şartları ile berâber, Gelibolu'ya taarruz edebileceği bildiriliyordu. Şahruh'un Azerbaycan'da bulunduğu haberi gelince (1430 baharına kadar Karabağ'da kalmıştır), Venedik Selânik'i geri almak ümidine kapılarak, oraya taarruz emri de gönderdi (Iorga, *Notes*, s 524 v.d.). Morosini, Gelibolu'ya gelerek, Emîr-Süleyman-Burgazı denilen hisarı kuşattı ve Osmanlılara mühim zâyiat verdirdi (1430 yazı Iorga, *GOR*. 409. krş Neşrî, s. 163; *Takvim*, s. 26). Venedik donanması boğazlarda Osmanlıların her türlü askerî ve ticârî muvâsalasını durdurdu. Bunun üzerine Hamza Bey, Lapseki'de sulh mukaddemâtını imzâladı (temmûz 1430, tasdik tarihi 4 eylûl 1430). Selânik ve tevâbii üzerinde Osmanlı hâkimiyeti tanınıyor, buna karşı Arnavutluk'taki şehirler ile İnebahtı (Lepanto) üzerinde Venedik hâkimiyeti, yıllık 236 duka harâc karşılığında, kabûl ediliyor ve boğazlarda türk gemileri için serbest gidiş-geliş taahhüt olunuyordu (muâhede metni için bk. Iorga, *Notes*, I, 526). Venedik, Murad II. ile sulh sağlayınca, hemen Ceneviz'e karşı savaşa girdi. Osmanlılar eski müttefiklerine erzak ve gemi vererek, her türlü yardımda bulundular. Osmanlı-Venedik harbinin tâzeleneceğinden korkulmağa başlandı. Fakat o zaman Osmanlılar Arnavutluk'ta büyük gâileler ile karşılaştılar; Venedik'in bitaraflığı büyük bir ehemmiyet kazandı. Osmanlılar Arnavutluk'un cenup ve merkez kısımlarında kendi idârelerini kurmuşlardı. Fakat şimâlde ve dağlık bölgelerde kabîlelere dayanan arnavut beylerini harâc-güzar tâbiler olarak bırakmışlardı. O zaman bunların içinde en kuvvetli isi Akçahisar (Croia) şimâlinde Yuvan-İli'nde hâkim bulunan Ivan (Yuvan) Kastriota idi. Diğer arnavut beyleri gibi, o da muayyen yıllık tahsisat vaadi alınca, Venedik tarafına dönmekten ve onlara hizmet etmekten çekinmedi. 1428'de Venedik himâyesine girmiş idi ve oğlu İskender Bey, bir Osmanlı beyi sıfatı ile, Venedik arâzisine saldırırsa, bundan kendisini mes'ûl tutmamalarını ricâ ediyordu (Iorga, *Notes*, I, 474 v.d.). Selânik'ten sonra Yuvan-İli'ne gelen Osmanlı kuvvetleri ona tekrar boyun eğdirdiler (Oruç, s. 114; Selânik fetih-nâmesi, Feridûn Bey, I, 199; Iorga, *GOR*, I, 409). Aynı zamanda Rumeli beylerbeyi Sinan, Epir'de Tocco'lar arasında çıkan ihtilâflardan faydalanarak, Yanya ve havâlisini ilhâk etti (beylerbeyinin yunanca mektubu için bk. Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, III, 282). Carlo Tocco, despotluğun kalan kısmında (merkezi Arta) Osmanlılara yıllık harâc ödemeği kabûl etti (1430). Bu arada venedikliler Aya Mavra, Zanta ve Kefalonya adalarının himâyesini sağladılar (Iorga, *GOR*, I, 409). Osmanlılar bu mühim fütûhattan hemen sonra bu bölgede 1431/1432'de yeni bir tahrir yaptılar. Arnavutluk'ta köylerin timar olarak taksimi esnâsında mukavemetler görüldü. Ergiri (Argyrokastron) bölgesinde buranın eski arnavut senyörleri olan Thopia Zenebissi ile Gergi Araniti (Arianites) tatmin olunmadıklarından şiddetli bir isyân çıkardılar. Âsîlere karşı hareket eden Evrenos oğlu Ali Bey, bir boğazda

pusuya düşürülerek, ağır kayıplara uğratıldı. Osmanlılar, bu isyânı venediklilerin tahrik ettiğini tahmin ederek, ihtarda bulundular. Bizzat Murad II., Serez'e giderek, harekât sâhasına yakın bulunmak istedi (1432/1433 kışı). Rumeli beylerbeyi Sinan ile meşhûr uçbeyleri Turahan ve İshak Bey'lerin yanına yeniçeri askeri de katıldı. Murad II. Serez'den Manastır şehrine geldi. İsyân bastırıldı. Venedik senatosu, âsîlere yardım edilmemesi için, Arnavutluk'taki makamlara emirler göndermiş idi. O zaman dağlara sığınan arnavut âsî senyörleri macar kıralı ile münâsebete girdiler. Kıral, Balkanlarda Osmanlılara karşı yeni bir mütteffik bulduğuna inanarak, onları teşvik etti. Hattâ 1435 'te yanında bulunan Osmanlı saltanat müddeîsi Dâvud Çelebî'yi gizlice Arnavutluk'a soktu (bk. mad. İSKENDER BEY). Bu suretle Osmanlıları yarım asır uğraştıran arnavut gâilesi ortaya çıkmış oluyordu. Murad II., Selânik fethinden sonra, Balkanlarda Yıldırım Bayezid'in imparatorluğunu ihyâ etmiş sayılabilirdi. O bu gâyeyi 1437 yılında bir mektubunda (bk. Feridun, I, 195) açık bir şekilde ifâde etmiştir. Eflâk ve Sırbistan sıkı bir şekilde Osmanlı tâbîliği altına sokulmuş idi. Arnavutluk ve Epir'de Osmanlı hâkimiyeti yerleşmiş idi. Bosna kıralı, Arta ve Mora despotları ve nihâyet Bizans imparatoru harâc ödeyen tâbîler durumunda idiler. Venedik dahi Balkanlarda elinde tuttuğu yerler için harâc ödüyordu. Bizans ve sırp despotluğu fetret devrinde Osmanlılardan aldıkları yerleri tamâmiyle iâde etmişlerdi. 1432'de Edirne'ye gelmiş olan B. de la Broquière, Murad II.'ın kudret derecesini şöyle tasvir etmektedir: — „Bana söylendiğine göre, o harpten hoşlanmaz. Bana da öyle görünüyor; zîra elindeki kuvvetleri ve büyük geliri kullanmak istese, hıristiyan âleminden gördüğü az mukavemet göz önüne alınır ise, büyük bir kısmını fethetmek, onun için işten değildir" (*Le Voyage d'outremer*, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1892, s. 181 v.d.). Yine bu seyyah devletin bu tarihte yıllık iki buçuk milyon altın duka geliri olduğunu, Rumeli'de asker mıkdarının 120 bine ulaştığını, bunun 4—5 bininin kapu-kulu olduğunu nakleder (*göst. yer.*).

Tuna üzerinde mücâdele (1434). 1431'de macarlar ile mütâreke sona ermiş idi. Sigismond'un elçisi, sultandan kıralın Bosna, Sırbistan, Eflâk ve hattâ Tuna Bulgaristan'ı üzerinde üstün hâkimiyetini resmen tanımasını istedi. Murad II. bu istekleri sert bir şekilde reddetti. Macarlar Balkanlarda mücâdele için hazırlığa geçtiler. Kıral yanında, Murad II.'a karşı kullanmak üzere, saltanat müddeîleri toplamış idi; bunlar, Osmanlı şehzâdesi Dâvud Çelebî'den başka, Yanya üzerinde hak iddia eden Memnon Tocco, bulgar tahtını isteyen Frujin idi. Kıral ayrıca arnavut senyörleri ile gizli muhâberatta bulunuyor, diğer taraftan Venedik ile Osmanlılara karşı bir ittifak yapmağa çalışıyordu. Nihâyet 1434'te Bosna kıralı Tvrtko ve sırp despotu Vılk-oğlu Georg, Sigismond'un yanına geldiler ve o kış macar kıralı Osmanlılara karşı muhâsamâta başladı. Sırp despotu 1433'te kızı Mara'yı, Murad II.'ın zevcesi olarak, büyük bir cihaz ile (400.000 duka) Edirne'ye göndermiş idi. Oğlu Gregor, meşhûr uç beyi İshak Bey ile, İşkodra'ya kadar ilerileyerek, Venediklilere karşı Zeta'da eski iddiaları tâzelemiş idi. Despotun Osmanlılara bu kadar bağlı olduğu bir sırada macarlara iltihâkının sebebi tamâmiyle belli değildir. Bunda defterdâr Fazlullah'ın mühim te'siri olmuş görünmektedir (bk. Dukas, s. 126, Fazlullah, 840'ta vezir olmuştur, Oruç, s. 51). Semendire'yi inşâ ve tahkime müsâade ederek, sırp despotuna yumuşak davrandığı iddia olunan Sarıca Paşa azledilmiş, amansız fetih ve savaş taraftarı olan Fazlullah devletin siyâsetine hâkim olmuştur. Kıral Tvrtko'ya gelince, onun toprakları Osmanlı akınlarına sahne olmuş idi. 1435'te Eflâk'ta da sâdık bir Osmanlı tâbii olarak ölen Aldea yerine, macar yardımı ile, Vlad Drakul I. geldi. Murad II., Osmanlılar aleyhine bozulan muvâzeneyi iâde için, harekete geçti. Uç beylerini Eflâk ve Erdel'e gönderdi (1436; Iorga, *G O R*, 419; krş Âşık Paşa-zâde, s. 110). Fakat bu sırada Anadolu'da durum tekrar karıştığından, harekâta devam edilemedi.

V. Karaman seferi (1435 — 1437). 1435'te Timur-oğlu Şahruh'un tekrar garba hareketi macarlarda ve tâbî memleketlerde heyecan uyandırdı (Iorga, *G O R*, s. 417). Mısır sultanının Âmid'i kuşatarak, Kara-Yülük'ü sıkıştırması ve Kara-Koyunlu İskender'e karşı kendi ülkesinde muhâlefetin baş-göstermesi Şahruh'un bu üçüncü garp seferine sebep olmuştur. Mısır sultanına karşı mücâdele eden eski Mısır ata beyi Canbek al-Şûfî o zaman Tokat'ta Yörgüç Paşa yanına sığınmış idi. Şahruh'un ondan da faydalanacağından korkuluyordu (*Nucūm*, VI/2, 747). Şahruh, Mısır Sultanı al-Aşraf Barsbay'a elçi göndererek, Ka'be hakkındaki isteğini tekrarladı. Bu sırada Kara Yülük taarruza geçmiş ve Urfa'yı muhâsara etmiş idi. Canbek de evvelâ Kara-Yülük'ün oğlu Mehmed ile birleşerek, Divrigi'yi kuşattı, sonra Dulkadırlı Süleyman Bey'in yanına gi derek, birlikte Malatya'yı muhâsara ettiler Şahruh bütün Anadolu hükümdarlarını ken-

himâyesi altında göstermek istiyordu. 1435 temmûzuna doğru, Kara-Yülük ve oğullarına, Dulkadırlı Nâsireddin Mehmed'e, Karaman-oğlu İbrahim Bey'e ve nihâyet Murad II.'a hil'atler göndererek, „kendi memleketlerinde onun nâipleri" imiş gibi, bu hil'atleri giymelerini istedi (*Nucûm*, VI/2, 734). Osmanlı sultanının bu hil'ati giymesi, Şahruh'a tâbî görünmesi, Mısır sultanının canını sıktı (bk. *göst. yer.*); zîra Timurlulara karşı Anadolu'da en güvenilecek kuvvet Osmanlılar idi. O sırada Şahruh garba hareket ederek, Rey'de konaklamış idi.

Mısırlılar ile iş birliğinde bulunan Karamanoğlu Kayseri'yi Dulkadırlılardan almak için, Mısır sultanından yardım istedi. İbrahim Bey Dulkadırlı Süleyman üzerine yürürken, Mısır sultanının Haleb nâibi Korkmas da ona yardım için yola çıktı. İbrahim Bey 1435 yazında Dulkadırlıları, şiddetli bir muhârebe neticesinde, yendi. Kayseri ve havâlisi teslim oldu (*Nucûm*, s. 733; *Tarihî takvimler*, s. 40). Bu esnâda Kara-Koyunlu İskender, Şahruh'un üstün kuvvetleri karşısında muhârebeyi kabûl etmiyerek, Erzurum'a doğru çekildi. Yolunu kesmeğe çalışan Kara-Yülük hayatını kaybetti (bk. F. Sümer, mad KARA-KOYUNLULAR) Şahruh'un oğlu Ahmed Çüke tarafından tâkip olunan İskender Osmanlı ülkesinde Tokat'a sığındı. Şahruh kuvvetleri hudûdu aşmadılar. Sultan Murad II., Yörgüç'e Kara-Koyunlu hükümdârını, kışı geçirmek üzere, barındırmasını emretti. Şahruh da o kışı Azerbaycan'da geçirmekte idi ve tehdidi bâkî idi. Mısır sultanı bizzat sefere çıkmak üzere bazırlanmağa başladı. 1436 baharı gelince, Osmanlılar tehlikeli misâfirden bir an önce kurtulma çâresine baktılar. Şahruh bütün Anadolu hukûmdarlarına İskender'i kendi topraklarına kabûl etmemeleri ihtarında bulundu (İbn Ḥacar, II, 187b; nşr. Ş. İnalcık, *DTCF dergisi*, VI, 527).

Yörgüç'ün mürâcaatı üzerine Sultan Murad II., Timurtaş-oğlu Umur idâresinde, bir kuvveti Tokat üzerine gönderdi. İskender bu tehdit karşısında Kazova'dan ayrılarak, Tebriz'e doğru yollandı (Âşık Paşa-zâde, nşr. Ali, s. 246 v.d., *Haşt bahişt*; Sâdeddin, I, 348; *Takvimler*, s. 28). Esâsen o zaman Şahruh da memleketine doğru yola çıkmış idi. Şahruh tehlikesi kalkınca, Osmanlılar Kayseri'yi ele geçirmiş olan Karaman-oğluna karşı Dulkadırlıları desteklediler. Karaman-oğlunun 1428'de Hamîd-İli'ni işgâl ettiği de unutulmamış idi. Onun Kayseri, Develü ve havâlisini de ele geçirerek, büsbütün kuvvetlendiği ve Sivas'ı tehdit ettiği görülüyordu. 1436/1437 (cemâziyelâhır 840) kışında Karaman kuvvetleri Amasya beylerbeyi Yörgüç Paşa'yı sıkıştırdılar (İbn Ḥacar, II, 197). Bunun üzerine Murad II. 1437 baharında Dulkadırlılar ile berâber şarktan ve garptan Karaman ülkesine taarruz etti. Tokat'tan gelen bir Osmanlı ordusu, Dulkadırlı Süleyman ile birlikte, Kayseri'yi muhâsara ederken, Murad II. da, Rumeli ve Anadolu kuvvetleri ile, Akşehir'e girdi (mart 1437). Karaman kuvvetleri mağlûp edilerek, Konya, Beyşehri ve bütün Hamîd-İli işgâl edildi. Taş-İli'ne sığınan İbrahim Bey, Osmanlı kuvvetleri tarafından, orada da tâkip olundu. Bunun üzerine İbrahim Bey Mevlânâ Hamza'yı (*Haşt Bahişt*'te Mevlânâ soyundan Ârif Çelebî'yi) ve Murad'ın kız kardeşi olan karısını göndererek, sulh diledi. Murad "Konya halkını Kara-Hisar'a sürmekten vazgeçtiğini, Hamîd-İli arâzisini yanında bulunan İbrahim'in kardeşi İsâ'ya verdiğini bildirdi (Murad'ın sonradan Şahruh'a gönderdiği mübim mâlûmat ihtivâ eden mektubu için bk. *Münşeât*. Esad Efendi kütüp., nr. 3333: Murad II. bütün Karaman-İli'ni İsâ'ya vermeği düşünüyordu). Mevlânâ Şükrullah'ı göndererek, İbrahim'den bir daha itâattan çıkmayacağına dâir yemin ile söz aldı (muâhede tarihi zilkâde 840 = mayıs—Lazîran 1437, bk. İbn Ḥacar, II, 199a). Karaman-oğlu İsâ Bey kardeşine karşı muvaffak olamayarak, maktûl düştü. Osmanlılar, Akşehir, Beyşehri ve havâlisini muhâfaza ettiler. Mısır sultanı, Osmanlıların Dulkadır-oğlunu himâye etmesini ve Karaman-oğluna karşı yürümesini endîşe ile tâkip ediyordu. Husûsiyle kendisinin can düşmanı Canbek de onlar ile berâber idi. Kahire'de fevkalâde bir meşveret meclisi toplanarak, bizzat sultanın Anadolu'ya sefere çıkmasına karar verildi. Fakat sonra yalnız Şam (Suriye) vâlilerine hareket emri gönderildi. Dulkadır-oğlu Kayseri'ye karşı harekâtta muvaffak olamamış idi. Az sonra Canbek de, Kara-Yülük oğulları tarafından, ortadan kaldırıldı. Bu suretle buhran neticelenmiş oluyordu (*Nucûm*, VI/2, 755).

Tuna üzerinde hâkimiyet. Sigismond'un ölümü (9 kânûn I. 1437) ve Macaristan'da taht için mücâdelenin başlaması üzerine, Murad II., 1437'den sonra 3 yıl içinde sırp despotluğunu tamâmiyle ortadan kaldırmağa ve Eflâk üzerinde hâkimiyet kurmağa muvaffak olmuştur. Sigismond'un ölümünün ilk neticesi Eflâk beyi Drakul'un oğullarını Edirne'ye getirip, rehîne olarak bırakarak, Osmanlı tâbiiyetini kabûl etmesi olmuştur (1437). Ertesi sene Murad II. bizzat büyük bir ordunun başında Macaristan'a sefere çıktı (bu seferin tarihi Âşık Paşe-zâde, nşr. Giese, s. 112, yanlış olarak, 840'tır. Zinkei-

sen, I, 581 'de Sâdeddin'i tâkip ederek, 1437 tarihini vermiştir; bk. Iorga, *GOR*, s. 419; *Takvimler*, s. 28 ve Anonim, s. 66). Topkapı sarayında bulunmuş bir vesîkaya (E. 6374) göre, bu sefer şu şekilde yapılmıştır: Murad II. ordusu ile Vidin'in üst tarafında, Floridin (Florentin) kalesi yakınında, Kemen geçidinden Tuna'yı aşmış, macarlara âit Severin kalesini top ile dögmüş, Demir-Kapı'dan ve Orsova kalesi önünden geçerek, Mehedia ve Şebeş kalelerine uğramış, Maroş ırmağını tâkip ederek, Erdel'in pâyitahtı olan Zeybin (Hermannstadt = Sibiu = Zıbın) kalesini 15 gün kadar kuşatmış, etrafa kol-kol akıncılar göndermiş, sonra Praşova (Kronstadt = Braşov) üzerine inmiş, oradan Karpatları (Üngürüs Balkanı) aşıp, Eflâk'e girmiş, Yergöğü (Giurgiu) kalesi önünden, Tuna'yı geçerek, Edirne'ye dönmüştür. Âşık Paşa-zade'ye göre, bu sefer 45 gün, Rûhî'ye göre 3 ay sürmüştür. Giderken sırp despotu ve dönerken Eflâk voyvodası, sâdık tâbîler s fatı ile, pâdişaha kılavuzluk etmişlerdir (bu seferde esir düşmüş olan Georgius'un hâtıraları için bk. J. A. B. Palmer, *Fr. Georgius de Hungaria, Bul. of the J. Rylands Library*, XXXIV, nr. 1, s. 44—68; bu sefere âit fetihnâme, Feridun Bey, I, 201—212). Murad II. bu seferde macarlardan hiç bir mukavemet görmedi. O zaman Sırbistan'ın ve Eflâk'ın işgâli mümkün görünüyordu. Drakul ve Vılk-oğlu Edirne'ye çağırıldılar ise de, gelmediler. Bunun üzerine Murad II. 1439 martında Sırbistan'ı istilâ etti ve despotun merkezi Semendire'yi ele geçirdi (27 ağustos). Vılk-oğlu, daha önce burasını oğlu Gregor'a bırakıp, Macaristan'a kaçmış idi (*Fetih-nâme*, Feridun, I, 211). Segedin'de küçük bir ordu ile bekleyen yeni macar kıralı Albert hiç bir yardımda bulunamadı. Osmanlı kuvvetleri yine 1439 yılında Üsküp uç beyi İshak Bey oğlu İsâ Bey idâresinde, Bosna kıralının merkezi Yayça (Jaice)'yı almağa çalıştılar. Kıral Tvrtko yılda 2.500 altın harâc vermeği kabûl etti. Nihâyet 1440'ta Murad II. sırp mirasının macarlar elinde kalan kuvvetli noktası Belgrad kalesini de almağa teşebbüs etti. Oruc (s. 18)'a göre, 6 ay süren muhâsara bir netice vermedi. İlk defa olarak, türklere karşı kullanılan tüfek ateşi bu başarısızlığın âmillerinden biri gibi görünmektedir. Ancak o yıl yeni Rumeli beylerbeyi Şehâbeddin Şâhin Paşa mühim gümüş mâdeni merkezi olan Novoberda (Novobrdo)'yı zaptetti (Anonim, s. 66).

Saltanattan ferâgat. Belgrad ric'ati Murad II.'in büyük askerî başarılarına son veren bir dönüm noktası sayılabilir. Macaristan ile sükûnet devri etmiş ve daha 1440 son baharında, Yanko karşı taarruzlarına başlayarak, Bosna'dan İsâ Bey'i çıkarmış idi. Yanko 1441'de Erdel'e büyük ölçüde bir akın yapan Sırbistan uç beyi Mezid Bey'i pusuya düşürerek, harp meydanında ölümüne sebep oldu. Drakul ihânet ettiğinden, ric'at hattı kesilen Osmanlı kuvvetlerinin zâyiâtı büyük oldu (Iorga, *GOR*, s. 425 v.d., Oruc, s. 52). Buna mukabelede bulunmak için, ertesi sene Şehâbeddin Paşa, Anadolu askeri ve yeniçerinin takviye ettiği Rumeli ordusu ile, Silistre üzerinden Eflâk'e girdi. Türklerin savaş tarzını iyi bilen Yanko, onu da, asker akın için etrafa dağıldığı bir sırada, yukarı Yalomitza'da baskına uğrattı (eylûl 1442); büyük zâyiat veren beylerbeyi güç hâl ile canını kurtarabildi. Bu mağlûbiyetler hıristiyan âleminde türklere karşı bir haçlı seferi açmak şevkını uyandırdı. Yanko'nun zaferi Venedik'te büyük merâsim ile kutlandı (Iorga, *GOR*, s. 428). Bizans da ümide düştü. Venedik ile sulh yaptıktan (1430) sonra, Osmanlıların İstanbul'a tekrar taarruz etmelerinden korkuluyordu. İmparator derhal halice zincir gerdirdi. 1438'de, Çandarlı Halil'in muhâlefetine rağmen, İstanbul'a karşı bir hücûm yapılacağı haberi yayıldı; ileri gelenler Pera'ya sığındılar (Iorga, *GOR*, 410, 421). İmparator şimdi tek ümidini bir haçlı seferine bağlamış idi. Jean Paleolog 1433—1434'te bu maksatla Avrupa'ya gitmiş, imparator olunca, 1437'de bütün yüksek ortodoks râhiplerini yanına alarak, katolik kilisesi ile ittihat işini görüşmek için, tekrar Avrupa'ya hareket etmiş idi. Floransa konsilinde ittihâdı imzâlayan imparator bununla bir haçlı seferi tahrik ederek, Osmanlı imparatorluğunu dağıtmak maksadını güdüyordu. Bu kongreye imparatorun adamı Janaki Torzello tarafından sunulmuş olan haçlı seferi planında (bk. Broquière, s. 265 v.d.) bu işin o kadar güç olmadığı anlatılmak isteniyordu. Sultanın 100.000 suvâri askeri bulunduğu, bundan ancak 10.000'inin iyi silâhlı olduğu belirtiliyor, bundan başka da ancak 10 000 piyâdesi olduğu ilâve olunuyordu. Buna karşı hıristiyanların 80.000 asker ile bir ayda Kudüs'e erişecekleri te'min ediliyordu. Haçlıları gören Balkanlı prenslerin ve balkın türklere karşı onlar ile birleşecekleri ileri sürülmekte idi. Keza haçlı ordusu Tuna üzerinden geçerken, bir hıristiyan lonanmasının boğazları tutarak, Anadolu'dan Rumeli'ye yardım gelmesine mâni olması tavsiye olunuyordu.

Osmanlılar Floransa konsilini teyakkuz ile karşıladılar, imparator İstanbul'a döner-dönmez, Murad II. elçilerini gönderip, te'mina istedi (Dukas, s. 215). Fakat 1442'de ay-

Torzello, İtalya ve Macaristan saraylarına giderek, haçlı tasavvurunun bir an önce tatbiki için büyük bir faâliyet gösterdi (Iorga, *G O R*, s. 428). Bizans imparatoru, Karaman-oğlu ile de temâsta idi. Erdel'deki bozgun haberini alan İbrahim Bey, Akşehir ve Beyşehir'i üzerine yürüdü (1443). Murad II. derhâl kapı-kulu askeri ile harekete geçti. Öbür taraftan Amasya kuvvetleri ile şehzâde Alâeddin yürüdü. Bu defa Osmanlılar, Konya ve Lârende dâhil, Karamen-İli'ni şiddetle yağma ve tahrip ettiler; ancak Rumeli'deki durumu göz önüne alan Murad II. sulh imzâladı ve Edirne'ye döndü (Âşık Paşa-zâde, s. 119 ile Neşrî, s. 637 — 642, Karaman'a 1443 ve 1444 seferlerini karıştırırlar; Oruc, s. 53 ve anonim s. 66 — 67 bu iki seferi ayırırlar; kezâ bk. *Takvimler*, s. 30, 40; krş. H. İnalcık, *Fâtih devri*, I, 56).

Büyük kısmı timarlılardan mürekkep Osmanlı ordusunun sonbaharda dağıldığını iyi bilen Yanko, yanında sırp despotu ve yeni macar kıralı Ladislas olduğu hâlde, Tuna'yı aştı (teşrin I. 1443); Rumeli kuvvetlerini bozarak, Niş ve Sofya'yı aldı. Yerli bulgarlar düşman ile birleştiler. Düşman Meriç vâdisine yol veren son Balkan geçitlerine dayandı. Murad II. kış ortasında, yeniçeriler ile, düşmanı Zlatica (İzladi) geçidinde karşıladı ve durdurdu (24 teşrin II. 1443, İzladi muhârebesi). Macarların Balkan içerilerine kadar ilerilemesi Osmanlıların yakında tamâmiyle Asya'ya sürüleceği ümidini uyandırdı. Papa Eugenius IV. bunu açıkça ifâde etti ve Venedik, Macaristan, Burgonya dükalığı arasında bir haçlı seferi gâyesi ile yapılan müzâkereler harâretlendi. Chalkokondyles'in müşâhedesine göre, Balkanlarda yerlerinden atılmış seny örler her tarafta hareket hâlinde idiler (bk. *Fâtih devri*, I, 16). Yuvan'ın oğlu İskender Bey Arnavutluk'a koşmuş, isyânı alevlendirmiş idi. Cenûbî Arnavutluk'ta Aragoniti tekrar faâliyete geçti. Bu sırada Murad II.'ın çok sevdiği ve güvendiği oğlu Alâeddin Ali Çelebî'nin Amasya'da öldüğü haberi geldi. Bu haber pâdişahı çok sarstı. Pâdişah macarlara karşı lâzım geldiği şekilde savaşmamış ve memleketlerine dağılıp-gitmiş olan uç kuvvetlerinin büyük beyi Turahan'ı tutturup, Tokat'a hapse gönderdi. Devletin siyâsetini idâre eden Çandarlı Halil bu şartlar altında, her tarafta fedakârlıklarda bulunarak, sulhu sağlamaktan başka çâre göremiyordu.

Anadolu'da Karamanlılar tekrar taarruza geçmiş, Sivri-Hisar, Bey-Pazarı, Ankara ve Karahisar'a kadar ilerilemiş, Osmanlılar ile dâimî mücâdele mevzuu olan Akşehir ve Beyşehri bölgesini işgâl etmiş idi (1444 baharı; *Takvimler*, s. 30, 40; Neşri, s. 637 — 642 'de verilen tafsilât Karamanlıların bu seferine âittir). Karaman-oğlu'nun sırp despotu ve macarlar ile anlaşarak, harekete geçtiği hakkında Osmanlı kaynaklarındaki iddia (Âşık Paşa-zâde, nşr. Giese, s. 118, 120) esassız olmamalıdır (bk. *Fâtih devri*, I, 33).

Murad II. daha 1444 teşrin II.'inde bir mütâreke için macarlar ile temâsa geçmiş idi. Sırp despotunun kızı pâdişahın karısı Mara Sultan, bu müzâkerelerin açılmasında baş rolü oynamıştır. Macar kıralı ile Yanko ve despotun elçileri Edirne'ye geldiler ve 12 hazîranda bir anlaşmaya varıldı; sırp despotluğu 1427'de Stefan'ın ölümündeki hâli ile ihyâ olunarak, (Güğercinlik dâhil) Vılk-oğlu'na iâde olunacak, her iki taraf Tuna'yı aşmamağı taahhüt edecek, bütün Bulgaristan üzerinde pâdişahın hâkimiyeti tanınacak, Eflâk beyi pâdişaha tâbî olmakta devam edecek, vergi verecek, fakat şahsan pâdişahın yanına gitmek vazifesinden affolunacak idi. Anlaşma Edirne'de Murad tarafından yemin ile tasdik edilmiştir (12 hazîran 1444). Osmanlılar bunun osmanlı elçisi önünde kıral, despot ve Yanko tarafından da ayrı-ayrı yemin ile tasdikini şart koştular (bk. *Fâtih devri*, I, 17 — 28). Bu maksat ile Balta-oğlu Süleyman Segedin'e gitti. Kıral ve despot yemin ettiler ise de, Yanko etmedi. Sırbistan despota teslim olundu (ağustos 1444).

Murad II. bu tarafta sulhu sağlama bağladığına inanarak, kapı-kulu ile Karamanlılara karşı Anadolu'ya geçti (temmûz 1444). Babarda Manisa'dan yanına getirttiği tek oğlu Mehmed'i Edirne'de „kaim makam" olarak bırakmış idi. Karaman'ı istilâya girişmeyerek, Bursa Yenişehir'inde İbrahim Bey in elçileri ile bir „sevgend-nâme" imzâ etti. İbrahim Bey „Murad Bey ve oğlu Mehmed Bey'e" her yıl oğlunu asker ile göndermeği taahhüt ediyordu. Murad II. 1438'de aldığı yerleri (Beyşehri, Seydîşehri, Okluk-Hisarı, Akşehir) İbrahim'e iâde ediyordu.

Murad II. böylece garpta ve şarkta belli-başlı fütuhâtını geri vererek, büyük bir rie'at yapıyor, fakat devleti tehlikeli durumdan kurtararak, her tarafta sulhu sağladığına inanıyordu. Bu inanç ile 1444 ağustosunda Mihaliç'te kapı-kulu ve beyler önünde, oğlu Mehmed II. lehine resmen tahttan ferâgat etti ve Bursa civarında kendisini bir zühdü takvâ hayatına verdi (bk. *Fâtih devri*, I, 35 — 37). Son büyük hâdiseler, oğlunun ölümü, uç beylerinden gördüğü muhâlefet onu bu karara sevketmiş olmalıdır. Çağdaş kaynaklar onu hassâs

iyi kalpli, tasavvufa, san'at ve ilme meraklı olduğu kadar, azimli bir şahsiyet olarak tasvir eder'er (Dukas, s. 122, 126, 139; İbn Taġribirdî, *al-Manhal al-ṣāfī*, Nûruosmâniye nüshası, II, 415 a). Fakat Murad II. eğlenceye ve işrete fazla düşkün idi. Çağdaş Osmanlı takvimlerinden rum ve arap tarihlerine kadar, bütün kaynaklar bu noktayı belirtirler. B. de la Broquière (s. 184) pâdişahın çok içtiğini ve kendisine bunun islâmiyete aykırı olduğunu söyleyen bir arabı memleketinden çıkarıp, sürdüğünü kaydeder. Son felâketler halk ve asker arasında onun bu kusurunu daha göze batar hâle getirmiş olmalıdır. Onun saltanattan çekilerek, kendisini ibâdet ve riyâzet hayatına vakfetmesi de mânidardır (bk. *Fâtih devri*, I, 59, Murad, Varna zaferinden sonra, Manisa 'ya gidip, zevk ve safâ hayatına tekrar başlamıştır).

Murad II. 'ın tahtını 12 yaşında bir çocuğa bırakarak çekilmesi, devleti vahim bir buhran içine attı. Evvelâ devlet içinde Çandarlı Halil fevkalâde bir kudret kazanmış idi. Fakat diğer vezirler, bilhassa Şehâbeddin ile Mehmed II. 'in lalaları Zaganos ve İbrahim Paşa 'lar, ona karşı cephe aldılar. Diğer taraftan haçlı taarruzu her zamankinden daha tehditkâr bir şekilde kendini gösterdi. Bizans imparatoru, Venedik, papalık ve Yanko türklere karşı kat'î darbeyi vurmanın tam zamanı olduğunu düşünüyorlardı. Murad II. despota topraklarını geri verdiği ve muâhede maddelerini yerine getirdiği hâlde, onlar macar kralına Segedin 'de verdiği yemini bozdurdular. Daha 4 ağustos 1444 'te kıral türklere karşı haçlı seferine çıkacağını te'yit etmek lüzûmunu duymuş idi. Bu şartlar altında Edirne 'de halk telâşlanmağa ve bir kısmı Anadolu 'ya kaçmağa başladı. O yaz Rumeli 'yi ayaklandırmak ve tahtı küçük Mehmed 'in elinden almak üzere, saltanat müddeîsi Orban, İstanbul 'dan çıkarak, İnceğiz 'e geldi. Orada tutunamayınca, Dobruca 'ya çekildi. Şehâbeddin Paşa 'nın sıkı tâkibi neticesinde, hiç bir başarı kazanamadan, tekrar İstanbul 'a kaçtı (*Fâtih devri*, I, 37—38). Macarlar Tuna 'yı aştığı gün, Edirne 'de hurûfî katliâmı yapıldı ve bedesteni ile 7.000 evi kül eden büyük yangın çıktı. 18 — 22 eylûlde Tuna 'yı aşan Macar—Eflâk ordusu şimâlî Bulgaristan üzerinden, Varna civârına kadar sokuldu. Aynı zamanda kuvvetli bir Venedik donanması Gelibolu boğazını kesmiş, ancak sırp despotu bîtaraf kalmış idi. Edirne 'de müdâfaa hazırlıkları yapılırken, diğer taraftan Murad II. 'a adam gönderildi. Kırgın hükümdar gelmek istemedi. Nihâyet ısrar üzerine harekete geçti; sür'atle Edirne 'ye yetişti. Şehâbeddin ve Zaganos onu Edirne 'de bırakmak ve Mehmed II. 'i ordunun başına geçirmek istediler. Nihâyet Halil Paşa 'nın ısrarı ile, Murad II., baş-kumandan olarak, düşmana karşı hareket etti. Mehmed II. resmen pâdişahlığı muhâfaza ediyordu.

Varna meydan muhârebesinde (10 kânûn I. 1444) macar kıralının ağır suvâri kuvvetleri ile yaptığı şiddetli taarruz başlangıçta muvaffak olmuş, Osmanlı hatları dağılmış, düşman Murad II. 'ın karargâhına çok yaklaşmış idi. Murad 'ın ric'at etmesine Karaca Bey mâni oldu. Asker pâdişahın bayrağı etrafında tekrar toplandı. Lehistan 'ın ve Macaristan 'ın genç kıralı Lâdislas yeniçeriler tarafından sarıldı; atından düşürülüp, başı kesildi. Osmanlıların karşı taarruzu zafer ile neticelendi. Yanko güç bal ile kaçabildi. Zafer Edirne 'ye ve bütün islâm memleketlerine beşâretnâmeler ile duyuruldu (*Fatih devri*, I, 70 — 75 ve oradaki bibliyografya). Bir balkanlı taribçiye göra (bk. *Fâtih devri*, I, 52), Varna Bizans 'ın kaderini tâyin etmiş, Balkanlarda türk hâkimiyetini kat'ileştirmiştir. Bu, yalnız Osmanlı tarihi için değil, Ayrupa tarihi için de, bir dönüm noktası teşkil etmiştir.

Çandarlı Halil Paşa Murad 'a dâimâ hakikî pâdişah muâmelesi yapıyordu. Fakat Murad, İstanbul 'daki müddeîye karşı, oğlu Mehmed 'in durumunu sarsmak istemezdi. Edirne 'de kısa bir müddet kaldıktan sonra, Manisa 'ya döndü. Aydın Menteşe ve Saruhan illerinin geliri kendisine tahsis olundu. Murad orada tekrar „ayş u işrete" başladı. Varna 'dan sonra memlekette nufûz ve iktidarı tekrar kurulmuş olduğundan, Manisa 'da fiilen bir pâdişah gibi yaşıyordu. Bu devirde Çandarlı ile rakipleri arasında mücâdele şiddetlendi. Mehmed II. 'i Bizans, sırp despotu ve Anadolu beylerine karşı tehditkâr bir siyâset tâkibine sevkeden Zaganos ve Şehâbeddin Paşa 'lar Murad 'ın müdâhalesini celbettiler. Murad, oğlunu ve paşaları „tevbîh" etti (*Haşt Bahişt*, fasıl 15).

Dış tehlike ortadan kalkmamış idi. 1445 yazında bir hıristiyan donanması Karadeniz 'de faâliyette bulunurken, Yanko, Tuna üzerinde harekete geçerek, Rumeli 'yi tekrar tehdit etti. Onunla iş birliği yapan Eflâk beyi Yergögü 'yü ele geçirdi. Şehâbeddin Paşa teşrin II. ayına kadar, ordusu ile, düşmanın harekâtını yakından tâkip etti. O zaman Osmanlı müddeîsi Davud Çelebî Dobruca 'ya çıkarıldı ise de, bir şey yapamadı. 1446 baharında Davud Bey 'in Eflâk 'a yaptığı sefer bozgun ile neticelendi. Bu sırada bir yeniçeri isyânı patlak verdi. Görünüşe nazaran Halil Paşa 'nın tahrik ettiği isyan genişledi; âsîlerden bir kısmı İstanbu

'daki müddeî Orhan'ın yanına gitmek tehdidinde bulundular. İsyân, halkın yardımı ile, bastırıldı. Murad II.'ın tekrar saltanat tahtına gelmesi devletin iç ve dış emniyeti için zarûrî görülüyordu. Halil Paşa onu gizlice tahta çağırdı. Murad II. 5 mayıs 1446'da Manisa'dan acele yola çıktı. Sonra, ihtimâl Edirne'deki isyân sebebi ile, fikrini değiştirerek, Bursa'ya geldi. Bir iç harbe sebebiyet vermeden saltanat değişikliği yapmak Çandarlı'nın kiyâsetine bağlı idi. Nihâyet ağustos sonlarında Murad, oğlunun baberi olmadan, Rumeli'ne geçerek, Edirne'ye geldi. Mehmed II.'e tahttan babası lehine ferâgat ettiğini söylettiler. Zaganos ve Şehâbeddin Paşa'lar bu değişikliği istemiyorlardı. Murad II. yeniçerilerin biatinden sonra iki yıllık bir fâsılayı müteâkip tekrar saltanata geçmiş oldu; Mehmed veliahd sayıldı. Zaganos ve Şehâbeddin Paşa'lar onunla birlikte Manisa'ya gönderildiler (*Fâtih devri*, I, 76—104).

Balkanlarda hâkimiyetin kuvvetlendirilmesi (1446 — 1450). Murad II. tahta çıkınca, yeni haçlı taarruzlarına cesâret veren Arnavutluk isyânını bastırmak, Eflâk voyvodası ile Mora despotunu itâat altına almak vazifeleri ile karşılaştı. Mora despotu 1444'ten beri, Bizans'ın haçlı siyâsetini desteklemek üzere, cenupta Osmanlılara karşı harekâtta bulunmakta idi. 1445 baharında Pindos dağlarına kadar akınlarını genişletti. Osmanlılara tâbî olan Atina dukası sultandan yardım istedi (Zakythinos, s. 231 — 232). Tekrar tahta geçer-geçmez Murad II.'ın ilk işi Mora'ya sefer yapmak oldu. 27 teşrin II. 1446'da Hexamilion (Kerme) sûru önünde göründü. Top ateşi ile sûru döğdükten sonra, umûmî taarruza geçti. Sultan bizzat savaşa katıldı. Sûrlar ele geçirilerek (10 kânun I.), yıkıldı. Akıncılar yarım-adanın her tarafına yayılırken, Murad II. Patras ve Klarentza'ya kadar ileriledi, oradan Edirne'ye döndü. Paleologlar tekrar osmanlı tâbiiyetini tanıdılar. Türklerin yeniden kuvvetlendiğini gören Eflâk beyi Vlad Drakul I. pâdişah ile anlaşmak istedi ise de, Yanko tarafından öldürüldü (1447). Murad II. o yaz Edirne'de kaldı. Papa ve Macar kıralı ile münâsebette bulunarak, yardım alan İskender Bey [b. bk.] Arnavutluk yolu üzerinde Kocacık-Hisarı (Svetigrad)'nı ele geçirmiş idi. Onun Venedik ile arasının açılması üzerine, Osmanlılar durumu elverişli gördüler. 1448 yazında Murad II., büyük bir ordu ile Arnavutluk'a gelerek, Kocacık-Hisarı'nı zaptetti; fakat az sonra Yanko'nun Arnavutluk'a doğru yürüdüğü haberi alındı. Sofya'ya çekilen pâdişah, ordusunu yeniden düzene soktuktan sonra, Kosova ovasında düşmanı savaşı kabûle mecbûr etti. Çetin bir muhârebeden sonra, macarlar yenildiler (17 — 20 teşrin I. 1448). Yanko, 1444'te olduğu gibi, ateşli silâhlar ile takviye edilmiş arabaların himâyesinde, çekilebildi. Sırplar bu defa da macarlar ile iş birliği yapmadılar ve Karamanlılar Murad'a askerî yardım gönderdiler. Yanko Kosova'ya doğru yürürken, mahmîsi Eflâk beyi Dan oğlu Vladislav bu tarafta Nigbolu'dan geçip, Osmanlı topraklarına taarruz etmiş idi. 1449'da yeni Rumeli beylerbeyi Dayı Karaca Bey, Yergögü'yü geri alarak, tahkim etti ve Turaban Bey idâresindeki akıncı kuvvetleri Eflâk'a girdiler (*Fâtih devri*, I, 98). Osmanlıların desteklediği Vlad Drakul II. Eflâk beyliği için Vladislav ile mücâdeleye girdi.

1450 yazında Murad II., oğlu Mehmed'i yanına alarak, Arnavutluk'a ikinci seferini yaptı. Bu defa Akça-Hisar (Croia)'ı muhâsara etti ise de, Yanko'nun tekrar taarruza geçeceği şâyiası üzerine, uzayan muhâsarayı kaldırarak, kuvvetlerini geri çekti. O senenin kışında (854 şevvâl—zilkâde; *Fâtih devri*, I, 109) oğlu Mehmed'in, Dulkadır-oğlu Süleyman Bey'in kızı Sitti Hatun ile evlenmesi münâsebeti ile, Edirne'de muhteşem bir düğün yapıldı. Bunu müteâkip, Murad II. hastalanarak, öldü (3 şubat 1451). Öldüğünde 48 yaşında idi. 1446 ağustosunda tanzim ettirdiği vâsiyetnâmesinde: „şöyle buyurdu ki, merhum oğlum Ali yanındaki kabrin katında koyalar... Üzerime bir çâr dîvâr türbe yapalar, üstü açık ola ki, üzerime yağmur yağa... Soyumdan-sopumdan her kim ki ölecek olursa, benim yanımda komayalar, katıma getürmeyeler". Bütün kullarını da âzâd etmiş idi (*Fâtih devri*, I, 206—207).

Çağdaş arap tarihçisi İbn Tağribirdi'nin (*al-Manhal al-ṣāfī*, II, 215[a]) Murad II. hakkında yazdıkları onun şahsiyeti hususunda hakikate en yakın hükümleri ihtivâ eder. Ona göre: hükümdarlığı uzun sürmüş, yükselmiş, haşmet kazanmış, saâdete ermiş ve Rûm (Anadolu) hükümdarlarının en büyüğü olmuştur. Cihâddan hiç bir vakit geri kalmamakla berâber, eğlenceye ve zevke düşkün idi. Allah yolunda tehlikelere bizzat atılır, bu uğurda yorulmak bilmez, varını yoğunu harcardı. Bütün hayatı böyle geçmiştir denilebilir. Bununla berâber raiyyete karşı âdil olup, işleri ile yakından alâkalanırdı. Aynı zamanda cömert ve iyi huylu idi. Yalnız şu kadar var ki, keyfine düşkün idi. Eğlence ve çalgı erbâbını severdi. Bu hâli civar memleketlerde şâyi olduğundan, her taraftan çalgıcılar onun yanına akın etmeğe başlamışlardı. Fakat bir ci-

hâd haberi gelince, derhâl kalkar, her şeyi bırakırdı.

Devletin umûmî durumu. 1421—1423 yıllarında Murad II. taht için mücâdele ederken, devlet babasının devrine nazaran, her tarafta gerilemiş idi. 1423'ten sonra, bir taraftan Selânik meselesi dolayısı ile Venedik'e, Tuna üzerinde Eflâk Sırp mes'eleleri dolayısı ile Macaristan'a karşı mücâdele devleti meşgûl etmiş ve 1430 tarihlerinde her iki tarafta mücâdele başarı ile neticelendirilmiş idi. Bundan sonra 1441'e kadar Balkanlarda ve Anadolu'da Yıldırım Bayezid devrindeki durumun geri getirilmesi için mücâdeleye girişilmiş ve bu yolda bilhassa Balkanlarda mühim başarılar elde edilmiş idi. 1441'den 1444'e kadar, gerek Anadolu'da, gerek Rumeli'de tekrar gerilemeler olmuş ve bütün bu kazançlar elden çıkmış, hattâ bizzat devletin varlığı tehlikeye düşmüş idi. Ancak Varna zaferi durumu düzeltmiştir. Murad II. hiç bir zaman 1441'deki durumu geri getirememiş, Sırbistan, Hamîd-İli, Mora, Arnavutluk ve İstanbul meseleleri ancak Mehmed II.'in kudretli saltanat devresinde nihâî bir hâil şekli bulmuş ve imparatorluk hakikî sûrette ancak o devrede kurulabilmiştir.

Murad II. devrinde devletin dış siyâsetini tâyin eden esas âmiller, garpta Venedik ile Macaristan ve şarkta Şâhruh ile olan münâsebetler idi. Venedik ve Macaristan bir haçlı teşkilâtı ile âzamî yardım sağlayarak, Osmanlıları Avrupa'dan çıkartmak gâyesini güttüler. Bizans'ın ve Papa'nın faâliyetlerine rağmen, ehemmiyetli bir haçlı yardımı olmadı. Meselâ Varna muhârebesine fiilen katılan kuvvetler macarlar ile Eflâk askerinden ibâret idi. Osmanlı harp usûllerini ve ordusunu iyi tanıyan Yanko'nun baskın tâbiyesi, harp arabaları ve ateşli silâhları ile takviye edilmiş, tabur cengi tâbiyesi, 1441'den sonra, Osmanlıları bir hayli şaşırtmış idi. Osmanlılar bu harp tâbiyesini ve tüfengi bir devirde öğrenmiş görünmektedirler. Diğer taraftan Venedik boğazlarda hâkim olduğundan, Anadolu ile Rumeli arasında gidiş-gelişi dâimâ tehdit edebiliyor, devletin iki parçası ayrı kalıyordu. Murad II. devrinde Osmanlı donanması Venedik donanmasına karşı çıkmadı. Bununla berâber, garbî Anadolu deniz gâzîlerinin 1425—1430, 1446—1449 yıllarında Venedik kolonilerine taarruzları ciddî endişeler yaratmış ve 1429 şubatında Venedik senatosu, kuvvetli türk filosuna karşı, 250 kişilik yeni büyük gemiler inşasına karar vermiştir (Iorga, *Notes*, I, 486, 488). Gelibolu'daki asıl Osmanlı donanması ise, 1442'de 60 gemi ile, Limni adasına ve 1450 martında Midilli'ye taarruz etmiş, 1445—1446'da Karadeniz'de harekâtta bulunmuştur. Osmanlıların Tuna nehrinde 80—100 hafif gemiden mürekkep bir donanmaları daha var idi (Broquière, s. 207). 1434'ten itibâren Avlonya'da teşekkül eden yeni bir donanma Venedik'i endişelendirmiş idi (Iorga, *Notes*, II, 240, 265).

Şarka bakılırsa, Şâhruh'un garp seferleri Osmanlılara Anadolu'da çok ihtiyatlı bir siyâset tâkip etmek zârûretini anlatmış ve onları şarka doğru fütûhattan alıkoymuştur (bu siyâsetin esâsı Murad II.'ın Şâhruh'a gönderdiği 845 (h.) tarihli mektubunda etraflı bir şekilde görülür. Sarı Abdullah Efendi, *Münşeât*, Esad Ef. kütüp., nr. 3333, 23a—28a). Ancak Yörgüç Paşa Amasya—Çorum bölgesinde Mehmed I.'in eserini tamamlamış, mahallî türkmen beylerini şiddetle tenkil etmiştir. Çorum'da Kızıl-Koca-oğullarını (bk. Neşrî, s. 592—598) katletmiş, Osmancık havâlisinde Haydar Bey'e (Neşrî, s. 598 v. dd.), Canik'te Alparslan-oğlu (Neşrî, s. 600 v. dd.)'na âit bölgeleri doğrudan-doğruya Osmanlı idâresi altına sokmuştur (h. 831). Murad devrinin Anadolu'da en büyük başarısı, 1425'te garbî Anadolu'da eski beylikleri tamâmiyle Osmanlı ülkesine katmak olmuştur ki, böylece devlet bu tarafta askerî ve iktisâdî bakımdan, büyük bir gelişme sağlamış oluyordu.

Murad II. devrinde devletin iç ve dış siyâsetine hâkim mes'elelerden biri *düzmeler* meselesi olup, Osmanlı vekayinâmelerinde iyi belirtilmemiştir. Murad II.'ın düşmanlarının yanına sığınarak, isyân çıkartmak ve tahta hâkim olmak için faâliyette bulunan şehzâdeler, hiç bir zaman eksik olmamıştır. Düzme Mustafa lekabı takılan Murad'ın amcası Mustafa, öyle görünüyor ki, Eflâk'a kaçabilmiş, oradan Kefe'ye geçmiş ve nihâyet Selânik'e gelerek (*Takvimler*, s. 60), 1430'a kadar mücâdeleye devam etmiştir. Venedik vesîkalarının gösterdiği gibi, onun Osmanlı beyleri arasında tarafdarları var idi (bk. Iorga, *Notes*, I, 373—394). 1430'dan sonra, kör şehzâde Savcı'nın oğlu Davud Arnavutluk'ta âsîlerin yanına gönderilmiş, 1445'te haçlı donanmasında Karadeniz'e gelmiş ve 1448'de Kosova meydan muhârebesinde Murad'a karşı savaşmıştır. Bundan başka bu devirde macarların ve Bizans'ın himâye ettikleri Câfer ve İsmâil adlı osmanlı şehzâdeleri de faâliyette idiler. Fakat bunların en tehlikelisi İstanbul'da kalan Orhan Çelebî olmuştur.

Murad'ın sulhperverliğinde, Çandarlıların ihtiyat siyâseti kadar, yukarıda saydığımız şartlar da âmil olmuştur. Murad devrindeki büyük meydan muhârebeleri, dışarıdan gelen tehlike ve istilâlar sebebi ile yapılmıştır. Mu-

rad II., Yıldırım ve Fâtih gibi, fütûhatçı bir pâdişah değil idi. Fakat onun zamanında devlet tehlikeleri karşılayacak ve neticede hâkimiyetini genişletecek bir kudrete sâhip bulunuyordu. Timur istilâsından beri, Osmanlıların Anadolu'da zayıflamaları sebebi ile, Rumeli ve Edirne gittikçe artan bir ehemmiyet kazanmış idi. Şehir daha 1421 tarihlerinde sûrların dışına taşmış ve ziyâdesi ile genişlemiş idi (*Anonim*, s. 55). Murad II. devri, Osmanlıların Balkanlarda yayılması ve yerleşmesi bakımından, mühim bir devir olmuştur. Dukas (s. 83) diyor ki : — „Bugün Gelibolu boğazından Tuna'ya kadar olan yerlerdeki türkler Anadolu'da bulunan Osmanlı tebeası türklerden fazladırlar."

İç siyâset. Murad II. devrinde merkezde hakikî iktidârı ve merkez ile eyâletler arasındaki münâsebetleri tâyin eden kuvvetler ve şartlar sonraki devirlerden oldukça farklı idi. Gerçi Broquière (s. 273) pâdişahın her tarafta çok kuvvetli olduğunu belirterek, diyor ki : — „Bildiğim hükümdarlar arasında Osmanlı pâdişahı tebeası tarafından en ziyâde itâat gösterilen hükümdardır." Fakat Onun iktidarını fiilen tâyin eden kuvvetler merkezde vezir-i âzam ile kapu-kulu, eyâletlerde ise, uç beyleridir.

Kapu-kulu Murad II.'ın Mustafa ile mücâdelesinde en mühim rolü oynamış idi. 1446'da Murad'ın ikinci defa tahta geçmesinde onların ayaklanması başlıca âmil olmuş görünmektedir (bk. *Fâtih devri*, I, 80—104). O yeniçerilerin bi'atinden sonradır ki, tekrar tahta çıktı. Kapu-kulu devlet hazînesini elinde tutan Çandarlı'ya bağlı idi ve Çandarlı rakibi Şehâbeddin'e karşı onları kullanmaktan çekinmiyordu. 7 seneden fazla yeniçeri-ağalığında bulunan Kurtçu Doğan Çandarlı'nın adamı idi. İktidar değişiklikleri için yeniçerilerin kullanılması yoluna böylece girilmiş oluyordu. Bu devrede yeniçeriler ancak 5.000 kadar idi. Şunu da kaydedelim ki, devşirme usûlünü Murad II. koymamıştır. Bunun daha Yıldırım Bayezid zamanında tatbik edildiği biliniyor.

Murad II. devrinde Çandarlıların devlet içinde mevkii büs-bütün kuvvetlenmiştir. 823 rebîülevvel (1420 mart — nisan) tarihli Oruç Bey vakfiyesine göre, birinci vezir Bayezid, ikinci vezir Çandarlı İbrahim, üçüncü vezir Hacı İvaz Paşa'lar idi. Çandarlılar Rumeli'de Çelebî Mehmed'in rakiplerine hizmet ettikleri için, eski nüfûzlarını kaybetmişlerdi. Çelebî Mehmed Bayezid Paşa'ya itimat ediyordu ve Murad II. tahta çıktığı zaman da vezîr-i âzam ve Rumeli beylerbeyi olarak, o bütün devlet işlerine hâkim idi. Ulemâdan olan ve asker üzerinde doğrudan-doğruya bir nüfûzu bulunmayan Çandarlı İbrahim, Hacı İvaz ile berâber olarak, Bayezid Paşa'dan kurtulmağa muvaffak oldu, vezîr-i âzamlığı ele geçirdi ve ölümüne kadar (25 ağustos 1429) bu mevkîde kaldı. İkinci vezîr mevkiine geçen Hacı İvaz Paşa da bertaraf edildi. Eski Osmanlı rivâyetine göre, onun düşmanları bu işte pâdişahı tahrik etmişlerdi. Murad umûmiyetle Çandarlı İbrahim'in, ondan sonra Fazlullah Paşa'nın, en sonra da Çandarlı Halil'in te'sirinde kalmış görünmektedir. Hacı İvaz, yeniçeriler ile gizli münâsebeti olduğu ve saltanata kasdettiği suçu ile, azlolundu ve gözleri kör edilmek sureti ile cezâlandırıldı (1423 başları). Hacı İvaz'ın âkıbeti ile Küçük Mustafa vak'ası arasında doğrudan-doğruya bir münâsebet görülmektedir. Hacı İvaz 1429 yazında büyük tâûnda ölmüştür (Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya tarihi*, III, 201 v. dd. 'daki iddialar esâssızdır). Mâhir bir diplomat olan İbrahim Paşa tam mânası ile idâreye hâkim olmuş idi. Kuvvet muvâzenesindeki değişiklikleri ve hâricî tehlikeleri dikkatle tâkip eden bir devlet adamı sıfatı ile, gelişi-güzel fütûhâta girişilmesini istemezdi. Bilhassa Bizans'ın sıkıştırılması neticesinde devletin büyük tehlikeler ile karşılaşacağını düşünüyordu. Bu çekingen siyâset tabiatiyle gâzî muhitleri tarafından beğenilmiyordu. Selânik muhâsarası onun zamanında bir neticeye vardırılamamış idi. Venedik vesikalarına göre (Iorga, *Notes*, I, 480), 1428 ağustosunda İbrahim Paşa birinci, Mehmed Ağa ikinci vezir ve Sinan Bey Rumeli beylerbeyi olarak, devletin en nüfûzlu şahsiyetleri idiler. Aynı ay içinde Çandarlı ölmüş ve amasyalı Mehmed Ağa (Hoca veya Koca Mehmed Paşa) vezîr-i âzam olmuştur (833 şevvâl tarihli Murad II.'ın imâret vakfiyesinde Hoca Mehmed Paşa, vezîr-i âzam sıfatı ile, vakfın zâbiti tâyin olunmuştur), Raguza vesikalarına göre (Iorga *Notes*, III, 303), 1431 teşrin II.'de Mehmed Paşa vezîr-i âzam, Saruca Paşa ikinci ve Halil Paşa üçüncü vezir idi. Mehmed Paşa, vakfiyelerine göre, 1440'ta hâlâ vezîr-i âzam görünmektedir (5 ramazan 843 tarihi ile Bursa'da tanzim ettiği vakfiyeleri, orada künyesi Hoca Mehmed Paşa b. Mevlâ Hızır Dânişmend b. Hamza'dır). Bu devirde başlangıçta rum aslından olan Saruca Paşa büyük bir nüfûz kazandı O hem vezir, hem Rumeli beylerbeyi sıfatı ile, devletin garp siyâsetinden meş'ûl idi ve sırp despotu ve Bizans imparatoru ile sulh ve dostluk siyâsetini destekliyordu. Fakat 1435 veya 1436'da azlolundu. O zaman gazâ ve fütûhat siyâsetinin ateşli tarafdarı olan Kadı Fazlullah'ın nüfûzu hâkim oldu,

Fazlullah 84ᵉ (1436/1437)'ta divanda vezir olmuş görünmektedir. Dukas (s. 126 v. d.)'a göre, Murad II. onu birinci vezir, yâni vezir-i âzam yapmış ve o Sırbistan ve Macaristan'a karşı harp siyâseti tâkip etmiştir. Bu siyâset meyve verdiği müddetçe Fazlullah'ın nufûzu yükseldi. 1443 başlarında Çandarlı Halil'in birinci vezir ve Fazlullah'ın ikinci vezir olduğunu tesbit etmekteyiz (Iorga, *Notes*, III, 395; Oruç, s. 54). Fakat bu siyâsetin getirdiği felâketler yeniden sulh siyâsetine dönülmesini zarûrî kılınca, Varna muhârebesinden hemen sonra Fazlullah azl ve bütün malları müsâdere olundu. Saruca Paşa tekrar pâdişahın gözüne girdi ve divanda yerini aldı (Chalkokondylea, s. 147). Kayda değer ki, 1443'te vezirler, Halil ve Fazlullah Paşa'lar ve Fenârî-zâde Hasan Paşa hepsi ulemâ soyundan idiler. Oruç, Çandarlı Halil'i 842 (1438/1439)'den itibâren, birinci vezir olarak zikreder ise de, onun vezîr-i âzamlığı her hâlde Mehmed Paşa'nın vezâretinden, yâni 1440'tan sonra başlamış olmalıdır. Halil Paşa, Mehmed ve Fazlullah Paşa'lar azlolunduktan sonra, 1453'e kadar idâre mevkiini tam bir iktidar ile işgâl etmiştir. Murad II.'ın ferâgati ve oğlu Mehmed II.'ın pâdişah olması ile başlayan mücâdelede Çandarlı gâlip geldi. 1446'da Murad II., Halil Paşa'nın gayreti ile, tekrar tahta çıktığı zaman, Saruca Paşa ikinci ve İshak Paşa üçüncü vezir oldular.

Uç beyleri. Murad II. devrinde uç beyleri de devlet içinde mühim bir rol oynayacak kudret ve nufûza sâhip idiler. Başlangıçta Mihal-oğlu Mehmed Bey, onun ölümünden sonra (1422), Paşa-Yiğit-oğlu Turahan Bey uç kuvvetlerinin başı oldular. Turahan Bey, Tırhala ve Yenişehir merkez olarak, Yunanistan ve Mora'ya yapılan akınları idâre ederdi. İkinci uç bölgesi başlangıçta Selânik'e karşı Serez ve sonra Arnavutluk'ta Ergiri idi. Bu bölge Evrenos-oğullarından Ali, İsâ ve Barak'a âit idi. Murad II. devrinde Ali ve İsâ Bey'ler sıra ile Arnavut-İli uç beyi oldular. Üçüncü uç bölgesi Üsküp olup, burada Paşa-Yiğit Bey'den sonra, evlâtlığı İshak Bey, onun ölümü üzerine oğlu İsâ ve Mustafa Bey'ler hâkim idiler. Onların faâliyet sâhası bilhassa Sırbistan ve Bosna idi. İshak Bey akınlarını Hırvatistan'a ve Dalmaçya'ya kadar genişletti. Dördüncü bölgenin merkezi Vidin olup, buradan Sırbistan, Macaristan ve Eflâk'e karşı seferler yapılırdı. Murad II. devri başlarında bu uçtâ Vidin Sinan'ı faâliyette idi. Alaca-Hisar alındıktan sonra, Sinan Sırbistan'a karşı kurulan bu uca başına geçti ve Vidin uç beyliği Mezid Bey'e verildi. Broquière (s. 207) onu Sırbistan'dan Karadeniz'e kadar uzayan ucun kumandanı olarak zikreder. Nigbolu'da Fîrûz Bey'in oğlu Mehmed Bey ve Silistre'de Gümülü-oğulları faâliyette idiler.

Bu uç sancakları eski Osmanlı an'anesini devam ettiren irsî ve yarı-feodal bir bünyeye sâhip idiler. Beylerin emri altındaki asker umûmiyetle kendi şahıslarına bağlı tımar erlerinden ve akıncılardan mürekkep idi. Bunlar fütûhatın asıl âmili ve devletin en tecrübeli askerleri sayılırdı. Uç beyleri Rumeli beylerbeyinin kumandası altında sayılmakla berâber, bu devirde dahi merkez ile sık-sık ihtilâfa girmişlerdir. Murad II.'ın beylerbeyleri kendi kullarından idi. Rumeli beylerbeyi olan Sinan Bey 828 (1424/1425)'den 842 (1438/1439)'ye kadar bu mevkîde kalmış görünmektedir. Ondan sonra Hadım Şehâbeddin Şâhin Paşa 1442'ye kadar beylerbeyi olmuş, 1442—1443'te Kasım Paşa, 1443—1446'da tekrar Şehâbeddin Paşa, 1446—1456'da Dayı Karaca Bey Rumeli beylerbeyi olmuşlardır. Anadolu beylerbeyiliğine, Hamza Bey'den sonra, mühtedîlerden Güyegü Karaca Bey ve onun Varna savaşında ölümü üzerine, Ozgur-oğlu İsâ (1451'e kadar) getirilmiştir. Bu devirde beylerbeyleri, bilhassa Rumeli beylerbeyi, merkezde divanda otururlardı.

Uç beyleri pâdişaha ve merkezî kuvveti temsil eden beylerbeyine karşı gelmekten, düzmeleri desteklemekten çekinmezlerdi. Izladi harbinde Kasım Paşa'ya lâzım geldiği şekilde yardım etmedikleri için, pâdişahın emri ile, Turahan Bey yakalanıp, Tokat'a hapse gönderilmiş, fakat Varna muhârebesinden sonra, mevkiine iâde edilmiştir. Murad uç beylerine hiç bir zaman güven göstermemiştir. Turahan'ın sırp despotu ile husûsî bir anlaşması olduğu iddia olunuyordu. Venediklilerin uç beyleri İshak ve Evrenos-oğlu Ali Bey'e yıllık harâc teklif ederek, onlar ile anlaşmalar yapmağa çalıştığı bilindiğine göre, bu mümkündür. Ancak Murad II. devrinde hıristiyan kuvvetlerin gittikçe daha ziyâde ateşli silâhlar kullanmağa başlamaları ve Yanko gibi bir düşmanın ortaya çıkması üzerine, uç beyleri zaaflarını anlamışlar ve merkeze gittikçe daha sıkı bağlanmak lüzûmunu duymuşlardır. Murad II.'dan sonra, onların 1420 yıllarındaki kudret ve nufûzu tarihe karışmıştır.

İlim hayatı. Osmanlı ilim hayatı Murad II. devrinde büyük bir ilerileme göstermiştir. Bu devirde müfti ve kadı, Molla Yegân'ın şahsiyeti hâkimdir. Fâtih devrinin bir çok üstadları, bu arada Hızır Bey ve Hatib-oğlu onun yetiştirmelerindendir. Molla Yegân, pâdişah gibi, „ayş ü işrete mâil“ idi (*Şakā'ik*,

s. 99). Murad devrinde Arabistan'dan, Türkistan'dan ve Kırım'dan bir çok değerli ulemâ gelmiştir. Başlıcaları Molla Gürânî, 'Alâ' al-Dîn Tûsî, Şeraf al-Dîn Kirimî, Saydî Aḥmed Kirimî, 'Alâ' al-Dîn Samarḳandî, Saydî 'Alî Acamî, Faḫr al-Dîn 'Acamî, 'Alî al-Dîn 'Alî 'Arabî ve Acem Sinan'dır. Çoğu Sayyid Şarîf'in ve Taftazânî'nin talebeleri olup, bu iki üstad arasındaki münâkaşaları Anadolu'ya getirerek, ilmî bayata canlılık vermişlerdir. Osmanlılar arasında tasavvufa temâyül kuvvetle devam etmekte idi. Bu devirde Zeyniye ile Mevleviye yüksek mahfillerde rağbet görmekte idi. Bayramiye de çok yayılmıştı. Murad'ın Hacı Bayram müridlerine vergi muâfiyeti bağışlaması, bu tarîkatin yayılıp-gelişmesine yardım etmiştir. 1438—1458 yılları arasında esir olarak Türkiye'de kalmış olan Fr. Georgius de Hungaria Murad II.'ın dervişler ile sıkı münâsebetine temâs etmekte ve dânişmendler, dervîşler, sûfîler ve hurûfîler olarak, dört dinî zümre ayırmaktadır (bk. Palmer, e. 57). Edirne'de 1444'teki buhranlı devrede hurûfîler katliâma uğramışlardır. Bu devirde Hacı Bayram hulefâsından Yazıcı-zâde âilesi türk kültür tarihinde müstesnâ bir mevkî sâhibidir. Yazıcı-zâde Mehmed'in *Muhammediye*'si ve Ali'nin *Selçuk-nâme*'si devrin iki kuvvetli cereyânını temsil eden eserlerdir. Birincisinde tasavvuf, ikincisinde Oğuz an'anesi kuvvetle belirmekte ve her ikisi de o devir türkçe nesrinin mükemmel örneklerini teşkil etmektedir. Bu devirde hâkim olan Oğuz-Kayı an'anesi daha ziyâde amelî-siyâsî bir gâyeye hizmet etmekte olup, bu da Osmanlı hânedânını Timurlular karşısında yükseltmek ve türkmen muhitlerinde nufûz sağlamaktır. Murad II. devrinde bir çok eserlerin arapça ve farsçadan türkçeye tercümesi Osmanlı türk kültürünün gelişmesi bakımından da mühim olmuştur.

Murad II. Bursa'da Simavlılar mahallesinde 1426 teşrin II.'de tamamlanmış olan câmiinin etrafında bir zâviye ile bir medrese v. b. yaptırmış olup, bunların 22 şevvâl 833 (13 temmûz 1430) tarihli vakfiyesi sûreti bize kadar gelmiştir. Murad II.'ın ve oğlu Alâeddin'in türbeleri de buradadır. Bursa'nın bu rûhânî köşesi Murâdiye adını taşır. Murad II. büyük eserlerini Edirne'de yaptırmıştır. Tunca kenarında dârülhadîsi inşâ ettirdikten (1435 nisan) 4 yıl sonra, şeyh Şücâeddin Karamânî için mescid ve zâviye yaptırmıştır. Bu devrin büyük mimârî eserleri, Yeni câmi (sonra üç-şerefeli adını almıştır) ile Ergene köprüsüdür. Üç-şerefeli câmide imparatorluk devrinin büyük câmi tipinin ilk örneğini görmekteyiz. Onun evvelkilerden farkı, muazzam bir plânı esas tutarak, avlu ilâvesi ve bütün yapıya hâkim, büyük ve yüksek bir orta kubbedir. Murad II. 1438'de, büyük Macaristan seferine çıkarken, eserin temelini atmış, fakat bina ancak 1447'de tamamlanabilmiştir. Bu câmiin arkasında yapılmış olan Üç-Şerefeli medresesi, sahn-ı semân kurulduktan sonra da, imparatorluğun yüksek medresesi mevkiini muhâfaza etmiştir (*Şaḳâyiḳ* tercümesi, s. 118). Bu külliye bir dârü'l-fakr ve imâret ilâvesi ile tamamlanmıştır (vakıflar için bk. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livâsı*, s. 203—299). Ergene köprüsü (sonra Uzun-Köprü adını almıştır) Üç-şerefeli câmi ile berâber, 1438 baharında yapılmağa başlanmış (Oruç, s. 51) ve 1443'te tamamlanmıştır. 392 m. uzunluğunda 174 gözden müteşekkil olan bu köprü bugüne kadar şark-garp arasında başlıca geçit vazifesi görmüştür. Köprünün bakım ve emniyeti için, bir ucunda mescid, imâret, hamam ve pazarlar yaptırılarak, Ergene kasabası kurulmuş, halkın bir kısmı vergilerden muâf tutulmuş ve köprüye zengin vakıflar bağlanmıştır. Murad II., bu muazzam eserleri dolayısı ile, *ebü l-ḫayrât* unvanını da kazanmıştır.

Muhtelif kaynaklar Murad II. devrini Osmanlı tarihinde bir refah devri olarak anar. Burada sâdece onun 30 yıllık saltanatında akçenin dâimâ kıymetini koruduğuna (bir Venedik altını 33 ile 35 akçe) ve Broquière'e göre, yıllık devlet gelirinin 2,5 milyon altına yükseldiğine işâret edelim. Fâtih Mehmed'in ölümünde Bayezid II.'e babasını değil, dedesi Murad'ı örnek tutması tavsiye olunmuştur.

Bibliyografya: Murad II. üzerinde ayrı bir araştırma yoktur. J. v. Hammer-Purgstall'ın ve J. W. Zinkeisen'in Osmanlı tarihlerindeki bahisler eskimiştir ve bir çok hatâları ihtivâ eder. N. Iorga, *Gesch. des osmanischen Reiches*, II, 377—483, Venedik ve Raguza vesîkalarının ışığı altında bir çok noktaları düzeltmiştir. O, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades*, I—III'te, Murad II. devri için garp arşiv ve kütüphânelerinden mühim mâlzeme toplamış ve bunları adı geçen tarihinde kısmen kullanmıştır. Murad II. ile çağdaş şu garp kaynakları da mühimdir: B. de la Broquière, *Le voyage d'Outremer* (nşr. Ch. Schefer), Paris, 1892; *Cronaca Zancaruola* (eser hakkında N. Iorga, *Notes*, I); Fr. Georgius de Hungaria, *Tractatus de Moribus condietonibus et nequtcia Turcorum* (bk. J. A. B. Palmer, *Bull. of the John Rylands Library*. vol. 34, nr. I, 1951); Stefan Lazarevic'in biyografisi kezâ çağdaş bir Balkan kaynağıdır (bk. St. Stanojevic, *Archiv für slavische Philologie*, 1896, XVIII,

409—472) ve M. Braun, *Lebenschreibung des despoten Stefan Lazarevic* (Wiesbaden, 1956). — Çağdaş Mısır tarihleri al-'Aynî, İbn Ḥacar ve sonra İbn Taġrîbirdî bilhassa Anadolu hâdiseleri için en mühim kaynaktır (bk. Şevkiye İnalcık, *Arap kaynaklarında Osmanlılara dâir haberler*, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi doktora tezi). — Osmanlı kaynakları için bk. A. S. Erzi, *Türkiye kütüphânelerinden notlar ve vesikalar*, II, *Belleten*, XV (1950), sayı 56; *Münşeât* (Esad Ef. kütüp., nr. 3333 ve 3369. Osmanlı kaynakları, Âşık Paşa-zâde, Rûhî ve *Takvimler*'in temsil ettiği üç müstakil guruba ayrılabilir. Neşrî bu üç kaynağı mezcetmeğe çalışmış, fakat bilhassa Âşık Paşa-zâde'ye tâbî olmuştur. Anonim *Tevârih-i âl-i Osman* ve Oruç, Murad II.'ın ilk zamanları için, Âşık Paşa-zâde ile aynı kaynağa tâbî olup, sonra takvimleri (bk. O. Turan, *Tarihî takvimler*, Ankara, 1955) kullanmıştır. *Heşt Bihişt*, başlıca Rûbî'yi veya onunla müşterek bir kaynağı kullanmıştır. Kemâl Paşa-zâde'nin Murad II.'a âit cildi ancak 1444'ten sonraki devri içine alır (bildiğimiz yegâne nüsha Paris Bibl. Nat., Manus. Turca., Supp., nr. 157). Bu devir için en mühim kaynaklar arasında çağdaş Bizans tarihçileri, Phrantzes, Chalkokondyles ve bilhassa Dukas sayılmalıdır.

(HALİL İNALCIK.)

MURAD III. MURÂD III. (1546—1595), Osmanlı pâdişahıdır. Selim II. ile bâsekisi Nur-Bânû Sultan (annesinin Gül-i Beşâret ismini taşıdığı hakkında bir rivâyet için bk. Atâî, *Şaḳâ'ik zeyli*, I, 372; Mehmed b. Mehmed el-Rûmî, *Şaḳâ'ik zeyli*, Lala İsmâil Efendi kütüp., nr. 300, 1b) 'ın oğlu olup, babasının Saruhan sancak-beyliği sırasında, 5 cemâziyelevvel 953 (4 temmûz 1546) pazar günü, Manisa'nın Boz-Dağ yaylağında dünyaya gelmiş, sünnet düğünü 1557 nisanı içinde, Manisa'da yapılmıştır ('Âlî, *Kunh al-aḫbâr*, Nûrnesmâniye kütüp., nr. 3409, 288a, 420a; M. Ç. Uluçay, *Manisa'daki saray-ı âmire ve şehzadeler türbesi*, İstanbul, 1941, s. 6). Sultan Selim'in 966 (1558)'da Karaman vâliliğine nakli üzerine, şehzâde Murad'a da Akşehir sancak beyliği tevcih edilmiş ve Konya ovasında babası ile amcası arasında vukû bulan muhârebe esnâsında, Konya kalesi muhâfazasında bulunmuştur. Büyük babası Sultan Süleyman'ın kendisini görmek arzusu üzerine, bir ara İstanbul'a gelen Murad, babasının Kütahya vâliliğine getirilmesi üzerine, 1562 martında Manisa sancak beyliğine tâyin edilmiş ve pâdişah oluncaya kadar, bu vazifede kalmıştır (*Kunh al-aḫbâr*, 106b, 288a; Mehmed b. Mehmed, *ayn. esr.*, 2a)

Selim II.'in vefatı üzerine, Sokullu Mehmed Paşa tarafından, büyük oğul sıfatı ile, saltanata dâvet olunan Sultan Murad, Manisa'dan hareket ederek, Mudanya iskelesine gelmiş, buraya kendisini almak için gönderilen kapudan-paşa kadırgasına rastlayamadığından, fırtınaya rağmen, alel'acele Feridun Bey'in gemisine binerek, Saray-Burnu'na gelip, vezir-i âzam ile buluşmuş ve onun delâleti ile, gece yarısına doğru saraya dâhil olmuştur (Selânikî, *Tarih*, s. 125 v.d.; yalı oğlanı olarak, sultanın maiyetinde bulunan Tiryâki Hasan Paşa'dan naklen Peçuylu İbrahim, *Tarih*, I, 26 v.d.). Ertesi sabah (8 ramazan 982 = 22 kânûn I. 1574 çarşanba), Selim II.'in ölümü ve Murad III.'ın nüfûsu ilân edilerek, bi'at merâsimi yapılmış ve Sultan Selim ile boğdurulan 5 şehzâdesinin cenâze namazları kılınmıştır (*Kunh al-aḫbâr*, 251b; Selânikî, s. 128 v.d.). Murad III.'ın saltanatının ilk divân toplantısı 11 ramazan (25 kânûn I.) günü yapılıp, kapu-kullarına cülûs bahşişi dağıtılmıştır; 22 ramazan (5 kânûn II. 1575) günü ise, pâdişah evvelâ Haliç yolu ile Eyyûb Sultan türbesine giderek, kılıç kuşanmış, sonra Edirne kapısından şehre girerek, ecdâdının kabirlerini ziyâret etmiştir (Selânikî, s. 129, 132 v.d.).

Murad III.'ın cülûsu üzerine, muhtelif devletler, İstanbul'da bulunan veya bu münâsebetle gönderilen elçileri vâsıtası ile, tebriklerde bulunmuşlardır. Ezcümle Venedik elçisi Soranzo, *doge*'un tebrikleri ile berâber, divân-ı hümâyûna 50.000 duka altını takdim etmiş, Lehistan elçisi Taranowsky hükûmetinin tebriklerini arzeylemiş ve Raguza cümhûriyeti de pâdişaha 12.000 duka kıymetinde altın ve gümüşten bir sofra takımı göndermiştir. Dahe sonra 6 temmûz 1575'te, Avusturya imparatoru Maximilian'ın elçisi von Preyner de cülûs hediyelerini takdim etmiştir (J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi*, VII, 24 v. b.). Murad III.'ın cülûsunu tebrik için İstanbul'a gelen elçiler arasında, gerek istikbâl ve itibâr edilişi, gerekse maiyetinin kalabalık ve hediyelerinin göz alıcı oluşu bakımından, İran şahı Tahmasp, I.'ın Şah-Kulı Sultan'ın oğlu emîr-i dîvân ve Azerbaycan vâlisi Tokmak Muḥammed Han'ın reisliğindeki sefâret heyeti müstesnâ bir yer işgâl eder (Selânikî, s. 140 v.d.; Za'îm Mîr Muḥammed, *Câmi' al-tavârîḫ*, Revan köşkü kütüp., nr. 1382, 308b; *Zubdat al-tavârîḫ*, Türk ve islâm eserleri müzesi kütüp., nr 1973, 90b; J. v. Hammer, VII, 53 v.d.; Başvekâlet arşivi, *Mühimme* zeyli, II, III, tür. yer. şâhın mektubunun aslı, Topkapı sarayı arşivi evrak nr. 3161'dedir).

Tokmak Han daha İstanbul 'da iken, Şah Tahmasp, uzun süren bir saltanattan sonra, hânedanı âzası ve devlet ricâli arasında iki senedir devâm eden ihtilâf neticesinde zehirlenmiş (16 safer 984 = 15 mayıs 1576) ve Safevî devleti karışıklıklar içine sürüklenmiş idi. Osmanlı hukûmeti İran hâdiselerini büyük bir dikkat ile takip etmekle berâber, sulhun muhâfazasına da itinâ etti. Buna mukabil, Gîlân 'dan dönmekte olan bir türk kervanı Zengân 'da basılıp, tâcirler katl veya esir edilmiş, keyfiyeti tahkik için Erzurum 'dan gönderilen çavuşlara mâkûl bir cevap verilmediği gibi, tevkif edilen çavuşların âkıbetini öğrenmek için Van 'dan gönderilen adamlar da hapsolunmuşlardı. Bu hâdisenin te'siri silinmeden, Osmanlı hudut emniyetini ihlâl eden vak'alar zuhûr etti: mahbesinden kaçan Şah-Kulı-oğlu Gâzi 'ye şah iltifatlı bir mektup gönderip, kendisine Osmanlı idâresindeki topraklar ile berâber Selemas sancağını tevcih etmiş idi. Gâzî 'nin firârı ve kendisine iltihak edenlerin te'siri ile hududtaki aşiretler arasında fesâdın büyümek istidadında olduğu görülünce, Osmanlı hukûmeti, şaha âilevî geçimsizlikleri dolayısı ile İran 'a firâr edenlerin, muâhedeye göre, mevkûfen iâdesi icâp ettiğini ihtar etti. Fakat çok geçmeden, İran 'a ilticâ eden İmâdiye hâkimi Kubad Bey 'in kardeşi Behram Bey Tebriz 'de merâsim ile istikbâl edildi. Firâr hâdiselerinin çoğalmasının hudutta pek vahim neticeler doğuracağı merkeze bildirilince, Osmanlı hukûmeti endişeye düşüp, saltanatının başından beri Anadolu alevîleri üzerindeki tahriklerini gittikçe arttıran İsmail II. 'in Osmanlı hudut beylerini celp ve teşvik etmesini, İran 'ın riâyet ettiği müddetçe mûteber olan sulhün zımnen ve alenen ihlâli mâhiyetinde telâkkî ederek, hudutta ihtiyâtî tedbirler almakla yetinmeyip, mukabele lüzûmuna kanî oldu. Bu kanâate, İsmail II. 'in ölümü ile karışan İran 'ın vaziyetinden istifâde endîşesi de eklenince Safevîlere karşı harbe karar verildi (Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-Safevî siyâsî münâsebetleri* (*1578—1590*), Edebiyat fakültesi, Tarih semineri kütüp., tez. nr. 578).

Hudut beylerine 1578 senesi başlarından itibâren gönderilen İran 'a akın emri, Tokmak Han 'ın mukabil taarruzu ihtimâli dolayısı ile te'hir olunmakla berâber, Hakkâri hâkimi Zeynel Bey 'e ecdâdının kadîm ülkesi Selemas 'ı, Berados beyi Hasan 'a da Urmiye (Urûmî) 'yi zaptetmeleri te'kit olundu (*Mühimme*, XXXII, tür. yer ,. 'Baharda Erzurum serhaddine sevkedilecek kuvvetlere Lala Mustafa Paşa 'nın, Bagdad 'a me'mûr edilen askere Koca Sinan Paşa 'nın serdâr tâyini tekarrür etmiş ise de, iki vezir arasındaki rekabet ve Sinan Paşa 'nın bir türlü iknâ edilmemesi üzerine (*Kunh al-aḫbâr*, 300a; Peçuylu, II, 37 v.d.), pâdişah Sinan Paşa 'nın azlini münâsip gördü. Lala Mustafa Paşa Gürcistan üzerinden Şirvan 'ın fethine me'mûr edildi. İlk seferin bu ülkeye tevcih edilmesinde, Safevî hâkimiyetine karşı ayaklanan sünnî şirvanlıların kızıl-baş tasallutundan korunmaları için, İstanbul 'a mürâcaatları muhtemelen müessir olmuştur (*Mühimme*, XXX, hukûm nr. 610, 611; XXXII, 665; İskandar Munşî, *Târîḫ-i ʿâlam-ârây-i ʿAbbâsî*, Tahran, 1314 hş., s. 167). Sefer hazırlıkları yapılırken, hudut beylerinin Hoy, Urmiye ve Selemas 'ı zaptettiği, Safevîlerin Tebriz vâlisi Emîr Han 'ın Van beylerbeyine mektup göndererek, buraların iâdesini istediği ve bunun için harekete geçtiği öğrenildi. Bu hâdiseler üzerine serdâra acele etmesi emrolundu.

Maiyetine katılan kuvvetler ile şarka hareket eden Mustafa Paşa, Ardahan 'dan sonra yol üzerindeki gürcü kalelerinin zaptına giriştiği sırada, Çıldır gölü civârında, Osmanlı ordusunun Gürcistan 'da yolunu kesmeğe niyet eden Safevîlerin Sa'd çukuru (Revan) ve Karabağ (Gence) vâlilerinin müşterek kuvvetleri ile karşılaştı (5 cemâziyelâhır = 9 ağustos), Osmanlı kuvvetlerinin kahir galebesi ile neticelenen Çıldır muhârebesi [bk. mad. MUSTAFA PAŞA, LALA], serdâra Gürcistan kapılarını açtı. Meshıya atabeyi Kayḫusrav II. 'in önce türkleri iltizâm etmesine mukabil, şaha temâyül eden oğlu Minüçihr (bk. W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, London, 1932, s. 145 v.d., 153, 155), muhârebenin ertesi günü itâatini bildirdi. Safevîlere bağlı kalan Davud Han ise, Osmanlı ordusunun gelişinden (20 cemâziyelâhır = 24 ağustos) önce, hâkimi bulunduğu Tiflis 'i tahliye etti. Bu şehirden hareketin üçüncü günü ise, Kaheti prensi Levend (Levan) oğlu Aleksandre Han, serdar ile buluşarak, hizmet arzetti; ülkesi kendisine tevcih edildi. Zahîre sıkıntısı içinde Şirvan hudûduna ulaşan Osmanlı ordusu Tebriz vâlisi Türkmen Emîr Han 'ın baskın teşebbüsünü, Kür üzerindeki Koyun-Geçidi 'nde mühim mıkdarda Safevî kuvvetinin boğulması ile neticelenen muhârebe ile bertaraf edip (6 receb = 19 eylûl), Kanık (Alazani) kenarını tutan Safevî Şirvan vâlisi Rumlu Aras Han 'ın mukavemetini de kolaylıkla kırarak, Ereş 'e vardı (13 receb = 16 eylûl). Ereş 'te bir kale inşâ edilip, Şirvan 'ın diğer şehirlerinin zaptı sür'atle tamamlandıktan ve Özdemir-oğlu Osman Paşa Şirvan muhâfazasına bırakıldıktan sonra, geri dönüldü (6 şâban = 8 teşrin I.). Dönüşte Kumuk ve Kaytak hâkimi, Başı-Açık

(İmereti) hâkiminin kardeşi, Meshıya'nın dul prensesi Dédis-İmédi ile oğulları Mînüçihr ve Gargara (Qwarqwaré IV.) serdâra bağlılıklarını arzettiler. İstanbul'a gönderilip, ihtidâ ederek, Mustafa adı verilen Mînüçihr'e ülkesi, Çıldır beylerbeyliği olarak, tevcih olundu. 7 aydan beri hareket hâlinde bulunan Lala Mustafa Paşa Erzurum'a girip, kışı burada geçirdi.

Mustafa Paşa, ertesi sene ordusu ile Erzurum'dan hareket ederek, 1 cemâziyelâhır 987 (26 temmûz 1579)'de Kars'a varıp, şehrin evvelce Safevî kuvvetleri tarafından tahrip edilen kalesini tâmir ve inşâ ettirip, Erzurum serhaddini emniyet altına aldı. İnşaât sırasında tecâvüzde bulunan kızıl-baş kuvvetleri mağlûp edildi. Sa'd-Çukuru vâlisi Tokmak Han'ın, nisan sonlarından itibâren yaptığı sulh teşebbüslerinin orduyu kışa kadar İran'a taarruzdan alıkoymak maksadı ile olduğu anlaşılarak, Anadolu beylerbeyi Câfer Paşa'nın serdârlığında mühimce bir kuvvet, Kars kalesinin tâmiri sırasında Tokmak Han'ın adamlarının orduyu yağma etmesinin intikamını almağa me'mûr edilip, şâbân (teşrin I.) içinde, Tokmak Han tarafından tahliye edilen, Revan'ı tahrip ve etrafını yağma ederek, avdet etti.

Şirvan'dan dönerken çekilen erzak darlığı sebebi ile, Tiflis'e kâfî mıkdarda zahîre bırakılamamış ve bu sebeple muhâfaza kuvvetinin mühim bir kısmı dağılmış idi. Kış içinde, yolların kapalı olması dolayısı ile de, erzak nakli mümkün olamadı. Bütün mahrûmiyetlere rağmen, beylerbeyi Solak Ferhad Paşa-zâde Mehmed Paşa, 1.500'o yakın asker ile, Tiflis'i gürcü ve kızıl-baş taarruzlarına karşı müdâfaa ediyordu. 30 mart 1579'da başlayarak, dört aydan fazla devam eden muhâsarada, Tiflis'i müdâfaa eden kuvvet kızıl-baş hücûmlarını püskürtmüş, zahîre ve cephânenin tükenmesine rağmen, mukavemet etmiş idi. Nihâyet Kars'tan Maraş beylerbeyisi Mustafa Paşa'nın kumandası altında gönderilen imdat kuvveti yaklaşınca, Karabağ beylerbeyi İmam-Kulı Han çekildi. Değiştirilen muhâfaza kuvvetinin dağılması üzerine, evvelâ İskender Paşa-zâde Abmed Paşa bir mıkdar asker ile gönderildi ise de, Tomanis (Dmanisi) boğazında gürcülerin baskınına uğrayıp, geri döndü; fakat Sokullu-zâde Hasan Paşa [b. bk.] Tiflis'e asker ve zahîre götürdü. Serdâr Mustafa Paşa da, birden-bire bastıran soğuklar dolayısı ile askerin kışlağa dönmek husûsundaki ısrârına binâen, 1 ramazanda (22 teşrin I.) Kars'tan ayrılarak, Erzurum'a geldi ve Sokullu Mehmed Paşa [b. bk.]'nın katli ile, Kırım hanının Şirvan'a vusûlü haberini aldı. Mehmed Giray Han'ın Şirvan'da kışlaması için, Hoca Sâdeddin Efendi vâsıtası ile, pâdişah üzerinde te'sir yapmağa çalıştı; fakat çok geçmeden, han Kırım'a döndüğü gibi, kendisi de serdarlıktan azledilerek, İstanbul'a çağırıldı.

Zayıf kuvvetler ile Şirvan muhâfazasında kalan Özdemir-oğlu Osman Paşa, Lala Mustafa Paşa'nın ayrılmasını müteâkip, Safevî hükûmetinin Şirvan'ı geri almak için hazırlıklarda bulunduğunu öğrenince, beylerbeyi Kaytas Paşa'yı Ereş'te bırakarak, kendisi Şemahı'yı tahkim etti. Çok geçmeden, eski Şirvan vâlisi Aras Han Şemahı üzerine yürüdüğü gibi, Karabağ hâkimi İmam-Kulı Han da Ereş'i muhâsara etti. Kaytas Paşa, muhârebeyi kale dışında kabûle mecbûr olarak, üstün kuvvetler karşısında telef olup, şehir zaptolunarak, sünnî halk kılıçtan geçirildi. Ereş'i diğer Şirvan kasabalarının yağma ve tahribi tâkip etti. 9 ramazan 986 (9 teşrin II. 1578) günü başlayan Şemahı muhâsarası ise, bütün şiddeti ile devam ederken, kalgay Âdil Giray kumandasındaki Kırım kuvvetlerinin yaklaşması sebebi ile, üçüncü günü hafifledi. Çekilmeğe hazırlanan kızıl-başlar, Kırım öncüleri ve müdâfilerin taarruzları karşısında bozguna uğradılar. Aras Han tutulan esirler arasında idi. Âdil Giray, bozgundan canını kurtaranların sığındığı ve Aras Han'ın otağının bulunduğu Kür üzerindeki adayı da basarak, pek çok esir ve ganîmet aldı. Fakat Karabağ'da kuvvet toplamakla meşgûl olan İran nâib-i saltanatı veliahd Hamza Mirza ile vezîr Mirza Selman, hezîmet haberini alınca, büyük bir ordu ile Kür'ü geçerek, Şemahı üzerine yürüdüler. 24 ramazan (24 teşrin II.) sabahı başlayan muhâsara, sür'atle muhâcimler lehine gelişti. Osman Paşa Âdil Giray'dan imdat istemek zorunda kaldı. Fakat kalgayın cevabî mektubunu ele geçiren kızıl-başlar, iki kuvvet arasında kalmaktan ise, evvelâ Kırım kuvvetleri üzerine yürümeği tercih ettiler. Kırım kuvvetleri Molla-Hasan ırmağı kenarında bastırıldı. Âdil Giray kahramanca çarpıştı ise de, mağlûp olarak, esir düştü (bk. *Mühimme*, XXXII, 562; XXXVIII, 99; krş. Âlî, *Nusretnâme*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 4350, 134a v.d., 163b v.d.; Âsafî (Dal Mehmed Çelebî), *Seçâat-nâme* (Revan köşkü kütüp.) nr. 1301, 52a—73b; Harîmî (Rahîmî-zâde İbrâhim Çavuş), *Zafer-nâme-i Sultan Murad Han*, Üniversite kütüp., TY. nr. 2372, 30a—37a; Ebû Bekir, *Şark seferleri...*, Millet kütüp., Ali Emîrî tarih kitapları, nr. 366, 4b—9b; *'Âlam-ârâ-i 'Abbâsî*, s. 171 v.d.; Şeref Han, *Şaraf-nâma*, II, 2595).

Bundan sonra, Şemahı'da tutunmanın imkânsızlığını gören Özdemir-oğlu, şehirden ay-

rılarak, Demir-Kapı (Derbend) kalesine çekildi. Vezir Selman Han, Şemahı'ya gelip, diğer Şirvan şehirlerine de hâkim olmak üzere iken, Husrev Paşa'nın Van ile Tebriz arasındaki bir kaç kaleyi zapt ve bu havâliyi yağma etmesinden telâşa düşen şah tarafından Tebriz'e çağırıldığından, geri döndü. Osman Paşa bundan istifâde ederek, Şirvan kasabalarına muhâfız kuvvetler göndermiş ise de, Safevî hukûmeti tarafından Şirvan vâliliğine tâyin edilen Dulkadırlı Muhammed Halîfe Hacılar'ın Kür'ü geçerek, Şirvan meliklerini etrafına toplaması üzerine, civardaki kuvvetlerini Demir-Kapı'ya çekti. Muhammed Halîfe, Osmanlılar aleyhine dönen Tabâserân hâkimi ile Kaytak *usmi*'sinin ittifakını te'min ederek, Demir-Kapı üzerine yürümeğe hazırlanırken, Kırım hanı Mehmed Giray'ın, büyük kuvvetler ile, yaklaşmakta olduğunu haber alınca, Şemahı'ya döndü (Ebû Bekir, *ayn. esr.*, 13ᵇ—15ᵃ). Âdil Giray'ın esâreti üzerine, Safevî hukûmeti Kırım kuvvetlerini Azerbaycan muhârebelerinden tecrit için, Mehmed Giray Han'a mürâcaat ederek, İran sarayı ile dostâne münâsebette bulunmak üzere, mûtemed adamlarını gönderdiği takdirde, hürmet ve riâyet gören kardeşinin iâde edilebileceğini bildirmiş idi. Fakat han şâhın nâmesini pâdişaha gönderdi, Osmanlı hukûmeti de hanı, Âdil Giray'ı kurtarmak üzere, bizzat sefere çıkmağa, teşvik etti (*Mühimme*, XXXVIII, 242; *'Âlam-ârâ-i 'Abbâsî*, s. 183). Kırım hanının Demir-Kapı'ya gelişi (10 teşrin I. 1579) sırasında, Âdil Giray'ın zinâ töhmeti ile korucular tarafından vurulduğu haberi şâyî oldu. Muhammed Halîfe üzerine sevkolunan kuvvetler, Safevî vâlisini mağlûp ve esir ettikten sonra, Mehmed Giray ve Özdemir-oğlu Şemahı'ya girdiler (23 teşrin I.). Kızıl-başlar her tarafta imhâ edildiler. Sonra Kür nehri geçilerek, Karabağ, Mugan, Kızıl-Ağaç'a kadar, bütün şimâlî Azerbaycan yağma ve tahrip olundu (Ebû Bekir, *ayn. esr.*, 17ᵇ—18ᵃ; *Şecâat-nâme*, 97ᵃ—102ᵃ; *Şaraf-nâma*, II, 272). Mehmed Giray, bütün ısrarlara rağmen, Şirvan'da kalmayıp, Kırım'a döndü ve Safevî kuvvetleri Şirvan'a girdiler se de, burada tutunamayarak, çekildiler (*Şecâat-nâme*, 113ᵇ—119ᵇ; *'Âlam-ârâ-i 'Abbâsî* s. 184; *Şaraf-nâma*, II, 272).

Yeni serdâr Koca Sinan Paşa [b. bk.] 988 (1580) baharında şarka hareket ederek, sulh için gelen İran sefâret heyeti ile şâhın nâmesini (mektup için bk. Naṣr Allāh Falsafī, *Zindagānī-i Şāh 'Abbās-i avval*, Tahran, h.ş. 1332, s. 202—210) İstanbul'a gönderdi. Tiflis'e kadar giderek, beylerbeyini ve kısmen muhâfızlarını değiştirip, Erzurum'a döndü. Serdar 1581 başlarında elçiyi, daha salâhiyetli birinin gönderilmesini isteyerek, iâde (*'Âlam-ârâ*, s. 192 v.d.) ve sulh akdi hakkında fazla ümide kapılarak, İstanbul'a avdet etti. Yeni İran elçisi Kumm hâkimi Türkmen İbrahim Han, bir müddet sonra, İstanbul'a geldi. Elçi nâme ve hediyelerini takdim etti ve şehzâde Sultan Mehmed'in sünnet düğününde [bk. mad. MEHMED III.] hazır bulundu. Mektup ve müzâkerelerden Safevî hukûmetinin, Osmanlı ordularının fethettiği ülkelerden ferâgat ettiği, fakat Şirvan'ı muhâfaza husûsunda ısrâr ile bu ülke mukabilinde harâc vermeği kabûl eylediği anlaşıldı (*Mühimme*, XLIV, 123, 130, 132; XLVII, 360). Böylece bütün Osmanlı fütûhatının tanınmadığı, vezîr-i âzamın sulh ümidinin tahakkuk etmediği görüldü. Sinan Paşa'nın tekrar serdarlık ile şarka gönderileceği, Özdemir-oğlu'nun takviye edilen kuvvetlerinin Demir-Kapı'dan, şahlık dâvâsında bulunup, Osmanlı devletine itâat eden Kalender'in Bağdad serhaddinden, Özbeklerin Horasan'dan aynı zamanda tahrik edilerek, Safevî devletinin tamâmen tasfiye edileceği tehdidi karşısında, elçi Şirvan'da Osmanlılar eline geçen yerlerden ferâgat olunmasını şâha arzetti (*'Âlam-ârâ*, s. 213). Fakat bu sırada Şirvan ve Gürcistan'dan gelen haberler Safevî hukûmetinin sulh istediği hakkındaki zannı sarsmış idi. Daha müzâkere zemini hazırlanırken, Safevî hukûmeti Şirvan'ın kimler tasarrufunda olduğunu tahkik için, serdarın adamı bu ülkeye girmeden, Demir-Kapı ve Bakû hâric, bütün Şirvan'ı zaptettirdiği gibi, Gürcistan prenslerini itâate mecbûr ederek, Sinan Paşa'yı bir emr-i vâkî karşısında bırakmış idi. Aynı mâhiyette bir manevra Tiflis'i zapt için tekrarlandı ise de, teşebbüs akîm kaldı (*Mühimme*, XLIV, 174 v.d.; *'Âlam-ârâ*, s. 192, 197 v.d.). Özdemir-oğlu'nun Şirvan'daki vaziyeti gün geçtikçe güçleşiyordu: Şabrân ile Şemahı arasında vukû bulan bir muhârebede, eski Şirvan hâkimi oğlunun kaçması üzerine, Osmanlı kuvvetleri bozulmuş ve Gâzî Giray [b. bk.] esir düşmüş idi. Bunun üzerine Safevî kuvvetleri Aksu'ya kadar olan yerleri zaptettiler. Osman Paşa, ne askere verecek ulûfe ve ne de kızıl-başa karşı koyacak kudret bulabiliyordu. 1581 kışında bir taraftan zahîre te'minine çalışırken, diğer taraftan Safevî kuvvetlerini meşgûl etmek üzere, *Şecâat-nâme* müellifi Dal Mehmed Çelebî (Āṣafī)'yi harap ve metrûk Kabâla kalesinin zapt ve tahkimine me'mûr etti. Safevî kuvvetleri hîle ile kaleyi ele geçirip, kendisini esir ettiler (*Şecâat-nâme*, 139ᵃ—154ᵇ). Safevîler daha sonra Şabrân ve Kuba'ya kadar olan yerleri zaptettiler. Bu vaziyet karşısında da-

gıstanlılar da Osmanlılardan yüz çevirdiler. Demir-Kapı'ya çekilen Osman Paşa İstanbul'a adam gönderip, vaziyeti anlattı. Bu hâl merkezde infiâl uyandırdı ve elçi İbrahim Han bulunduğu sarayda mevkûf tutuldu. Safevî ve gürcü tehdidi altında bulunan Tiflis'in ikmâl ve takviyesi için, 1582 ağustosu sonlarında Erzurum'dan hareket eden kalilenin, Gori civârında basılarak, zahire ve hazînenin muhâcimler eline geçmesi, bu hâdiseye sebebiyet vermekle ithâm edilen Minüçihr'in firârı (*Şaraf-nâma*, II, 265—266; J. v. Hammer, *ayn. esr.*, VII, 78, bir de bk. *Mühimme*, XLVIII, 552, 662; Selânikî, s. 171) hâdisesine, elçinin şâha mürâcaatına menfî cevap gelmesi eklenince, yarıldığı âşikâr olan Sinan Paşa, sadâretten azil ve Malkara'ya nefyedildi (10 zilkâde 990 = 6 kânûn II. 1582; Selânikî, s. 169 v.d.; Peçuylu, II, 75).

Şirvan'ı kat'î surette zapt ve muhâfazaya azmetmiş olan Osmanlı hükûmeti, bu ülkede bir müddetten beri devam eden Safevî üstünlüğüne son vermek üzere, Demir-Kapı'daki kuvvetleri geniş mikyasta takviyeye karar verdi ve 990 (1581) baharından itibâren, Kefe'ye gönderilen kuvvetler, Kefe beylerbeyi Câfer Paşa kumandası altında Demir-Kapı'ya sevkolundu (*Mühimme*, XLII, XLIV, XLVI, XLVII, v.b.; *Kunh al-aḫbâr*, 344[b] v.d.). Böylece kuvvetleri 20.000 kişiye bâliğ olan Özdemir-oğlu Şirvan'ı zapt ve kızıl-başları tarda me'mûr edildi. Bunu kendi hâkimiyetleri bakımından tehlikeli gören yerli melikler, Karabağ vâlisine mürâcaat ederek, Osmanlı kuvvetlerini müştereken imhâ etmek teklifinde bulundular (*Kunh al-aḫbâr*, 345[a] v.d.). Takviye kuvvetleri alan İmam Kulı-Han, 991 (1583) baharında Kür'ü geçerek, Şemahı'ya vâsıl oldu. Şabrân civarında kışlayan Rumeli kuvvetleri Niyâzâbâd mevkiinde henüz toparlanmakta iken, 6.000 kişi kadar seçkin Safevî kuvvetinin taarruzuna uğrayarak, bozuldu. Bunun üzerine, Demir-Kapı'dan hareketle Samur nehrini geçerek, Baş-Tepe mevkiine gelen Özdemir-oğlu ile İmam Kulı-Han arasındaki muhârebe Safevî ordusunun kat'î bir mağlûbiyeti ile neticelendi (*Kunh al-aḫbâr*, 345[b] v.dd.; *Şecâat-nâme*, 161[b]—179[b]; *Şaraf-nâma*, II, 272). „Meş'ale savaşı" denile, bu muhârebe Şirvan'daki Osmanlı hâkimiyetini kat'îleştirdi. Şemahı kalesi yeniden inşâ ve tahkim edildi; civardaki gürcü melikleri hediyeler göndererek, serdara itâat arzettiler. 28 şâbanda (16 eylûl) Şemahı'dan ayrılan Osman Paşa, Şirvan muhâfızları ile birlikte, Kefe'ye hareket etti.

İran seferinin başından beri orduya yardım hususunda gevşek davranan Mehmed Giray Han'ın hareketleri (*Mühimme*, LII, 416; *Şecâat-nâme*, 205[a]) pâdişahın infiâlini mûcip olmuş ve Özdemir-oğlu'na onu hal'etmesi emredilmiş idi. Buna muhâlefet eden Mehmed Giray büyük kuvvetle Kefe üzerine yürüyüp, kaleyi tazyik etmiş ve kenar mahalleleri ateşe vermiş idi. Osman Paşa'nın İstanbul'dan yardım istemesi üzerine, yanında han tâyin olunan İslâm Giray olduğu hâlde, Kapudan Kılıç Ali Paşa yetişip, maiyeti dağılan Mehmed Giray, kalgay Alp Giray tarafından yakalanıp, öldürüldü (13 cemâziyelevvel 992 = 23 mayıs 1584; *Şecâat-nâme*, 205[a] — 225[a]; *Kunh al-aḫbâr*, 352[a], 356[a]). Özdemir-oğlu İslâm Giray'ı Kırım tahtına oturttuktan sonra, İstanbul'a gelip, ikinci vezir olarak, divâna girdi ve 20 recebde (28 temmûz) sadrâzam tâyin edildi.

4 zilhicce 990 (30 kânûn I. 1582)'da şark serdarı tâyin edilen Ferhad Paşa, 991 (1583)'de Revân'a giderek, iç-içe iki kale binâ ettirip, beylerbeyiliğini Hızır Paşa'ya, muhâfazasını Çığala-zâde Sinan Paşa [b. bk.]'ya havâle etti (*Kunh al-aḫbâr*, 359[b] v.d.; Harîmî, *Gencîne-i feth-i Gence*, Üniver. kütüp., TY 2372, 110[b]; *Şaraf-nâma*, II, 270; *Mühimme*, LII, 82, 392). Bu sırada Şam beylerbeyi Sokullu-zâde Hasan Paşa, Tiflis'e zahîre götürüp, dönüşünde Ardahan'da kendisini bekleyen serdara mülâkî oldu (*Mühimme*, LII, 17; LIII, 1; *Şaraf-nâma*, II, 270 v.d.; *Kunh al-aḫbâr*, 361[a]).

Şâbın 992 (1584) yazı başlarında, türk ilerileyişini önlemek için, Azerbaycan'a hareketi Ferhad Paşa'nın, Nahcıvan fethinden ferâgat ederek, Gürcistan'a yürümesine sebep oldu; fakat Lori ve Tomanis'te kale binâsından sonra, askerin muhâlefeti dolayısı ile, geri döndü (*Şaraf-nâma*, II, 271 v.d.). Serdâr askerin dinlenmesi lüzûmunu bildirdi ise de, tehlikesi bertaraf edilmeyen kızıl-başın, kış içinde bir tarafa zarar vermesi ihtimâli dolayısı ile, yine serhadde kışlanması emrolundu (*Mühimme*, LIII, 298, 530, 541).

İslâm Giray'ın maktûl Mehmed Giray oğulları tarafından Bahçesaray'ında muhâsara ve yaralı olarak Kefe'ye ilticâya mecbûr edilmesi üzerine, Özdemir-oğlu Kırım'da sükûneti te'sise me'mûr edildi. Vezir-i âzam, Kastamonu'ya varınca, kardan yolların kapanması dolayısı ile, burada kışlamak zorunda kaldı. Sâbık Bosna beyler-beyi Ferhad Paşa Kırım'da âsi kuvvetleri inhizâma uğratınca Osman Paşa Tebriz'in zapt ve tahkimini hedef tutan şark seferine me'mûr edildi. 8 rebiülâhır 993 (9 nisan 1585)'te Kastamonu'dan ayrılan ser

dar ile Safevî kuvvetleri arasında ilk çarpışma Sûfiyân'da vukua geldi; müteâkiben Alîvar mevkiinde veliahd Hamza Mirza ordusu hezîmete uğratıldı (Subhî, *Tebrîzîye*, Revân köşkü kütüp., nr. 1299, 14a—17a; Harîmî, *Gonce-i bâğ-ı murâd*, 80a v. d.). Teslim teklifi kabûl edilmeyince, Diyarbekir beylerbeyi Tebriz üzerine gönderildi. Osmanlı kuvvetlerinin şehre girmesi üzerine, mukavemetin imkânsızlığını anlayan müdâfîler, geceleyin Tebriz'i tahliye ettiler; şehir halkı da ertesi sabah serdardan aman diledi (*Şecâat-nâme*, 287b v.d.; *Gonce-i bâğ-ı murâd*, 81b v.d.; *Kunh al-aḫbâr*, 366b; *Şaraf-nâma*, II, 274 v.d.; *'Âlam-ârâ*, s. 226; *Tebrîzîye*, 18b v. dd.). 2 şevvâl (27 eylûl) 993'te Tebriz'de hutbede Murad III.'ın ismi zikredildi. Şehirde kale inşâsına başlanılıp, bir ay zarfında ikmâl edildi. Bu sırada Safevî kuvvetleri karakol hizmetinde bulunan Cığala-zâde Sinan Paşa'yı mağlûp etti (*Mühimme*, LX, 221; *Şecâat-nâme*, 293b v.dd.; *Kunh al-aḫbâr*, 367a v.dd.). Kızıl-başın bu mevziî muvaffakiyeti, şehir halkının, taşkınlıklarını arttırarak, asker tarafından katl-i âm edilmelerine sebep oldu. Hamza Mirza da bizzat muhârebeye atılarak, Osmanlı kuvvetlerini yendi; Diyarbekir beylerbeyisi öldü, Karaman beylerbeyi Murad Paşa esir düştü (1 zilkâde 993 = 25 teşrin I.). Hastalanan serdârın hayatından ümit kesilince, Cığala-zâde serdâr kaymakamlığına, Hadım Câfer Paşa Tebriz muhâfızlığına getirilerek, 4 zilkâdede Tebriz'den hareket edildi. Özdemir-oğlu, Şanb-i Ğâzân (Şam kazanı) mevkiinde, vefat etti (*Mühimme*, LVI, 325; *Şecâat-nâme*, 304b). Hamza Mirza Mâyân'da hezîmete uğradıktan sonra, avdet eden ordu Bitlis'e varınca, terhis edildi. Cığala-zâde, Van'da iken, serdâr tâyin edildiğine dâir bir ferman aldı (*Mühimme*, LX, 220, 286; Solak-zâde, s. 610).

Safevî kuvvetleri Tebriz'i 11 ay muhâsara ettiler. Fakat ne topların mütemâdî ateşi, ne toprak sürerek, kaleye yaklaşma gayreti ve ne de nehir sularını lâğımlar ile kaleye akıtıp, müdâfîleri su altında bırakmak tedbiri Osmanlı kuvvetlerinin kahramanlığı karşısında bir netice verdi. Nihâyet serdâr Ferhad Paşa'nın yaklaşmakta olduğunu öğrenen Safevîler, muhâsarayı kaldırıp, çekildiler (*Kunh al-aḫbâr*, 375a, 377a; *'Âlam-ârâ*, s. 231, 250 v.dd.; *Şaraf-nâma*, II, 282 v.d.). İkinci defa serdâr tâyin edilen Ferhad Paşa, Tebriz'e gelince, kalenin harap olan yerlerini sür'atle tâmir ettirip, bol mıkdarda zahîre ve hazîne ile, 6.000 muhâfız bıraktıktan sonra, Erzurum kışlağına avdet etti (*Mühimme*, LXI, 283, 290; Selânikî, s. 212 v. d.). Uhdesine Van beylerbeyiliği ile vezâret pâyesi verilen Câfer Paşa, Ordubâd, Merend, Dizmâr ve havâlisini itâat altına aldı (*Kunh al-aḫbâr*, 377b, 380b; *'Âlam-ârâ*, s. 271; krş. *Mühimme*, LXIII, tür. yer).

Muhârebelerin başından beri, Erzurum ve Van serhaddinde vukû bulan harekâtı kolaylaştırmak maksadı ile Bagdad ve Şehrizûr budûdu üzerinden de taarruzlar yapılarak, bir kısım İran kuvvetlerinin bu mıntakalarda tesbitine çalışılmış idi. Şah İsmail II. nâmı ile hurûc eden Kalender'in Solak Hüseyin tarafından katli ile karışan Hûzistân ahvâli, Bagdad beylerbeyini bu bölgede uğraşmağa mecbûr etmiş idi (Niyâzî, *Zafer-nâme-i Ali Paşa*, Ali Emîrî, nr. 396, 33b, 78a; krş. *Mühimme*, LII, 341, 358, 551, 578, 602). Hudut emîrlerini itâate teşvik eden Osmanlı hukûmeti, inkıyat eden beylere ülkelerini tevcih etmiş ise de, bunlardan hiç biri, husûsiyle Emîr Seccâd ve Lûristan hâkimi Muḥammed 'Abbâs Mirza, kendilerine havâle olunan hizmeti edâ etmedikleri gibi, gördükleri en ufak bir tazyık üzerine kızıl-baş safına iltihâk etmişlerdir. Fakat bu kabil teşvikler ile, Şehrizûr-Bagdad serhaddinde müstereddit ve her hâlde Osmanlı devletine açıktan-açığa muhâlefet etmeyen bir halka teşkil edilerek, Safevî hukûmeti iz'âc ve diğer serhadlerdeki hareketlerin kolaylaştırılmış olduğu anlaşılmaktadır. İran'ın karışık vaziyetinden istifâde maksadı ile, Bagdad tarafına evvelâ Süleyman Paşa, sonra Cığalazâde serdâr tâyin edilmiştir (6 ramazan 994 = 21 ağustos 1586; *Mühimme*, XLI, 178 v.d.). Sinan Paşa, Dînever'i tahrip ve Pîlever'i tahkim etmiş ise de, ertesi sene Dizful seferi sırasında bu kale elden çıkmıştır (*Mühimme*, XLI, 306; XLII, 483, 485). Bagdad serdârı, Şâh 'Abbâs'ın Kazvin'den ayrılmasından faydalanarak, Nihâvend ve etrafındaki bir kaç kaleyi zapt ve tahkim, Lûristan hâkimi Şah-Verdi 'Abbâs Han'ı 30 teşrin I. 1588'de Cemâsb'da mağlûp ve Hemedan hâkimi Korkmaz Han'ı Darmayân geçidinde esir etti (*Mühimme*, LXIV, 67; Sarı Abdullah, *Dustûr al-inşâ'*, Üniver. kütüp., TY. 3110, 112b v.d., 123b v.d.; *Kunh al-aḫbâr*, 387a, 391a; *'Âlam-ârâ*, s. 272).

Safevî hukûmeti ile başlayan sulh temasları, musâleha husûsunda iyi niyetine delîl olmak üzere, veliahdin küçük oğlu Haydar Mirza nın rehîne olarak, İstanbul'a gönderilmesini kabûlüne müncer olmuş ve bu sırada (22 zilhicce 993) karışan İran ahvâli onların sulh arzusunu kuvvetlendirmiş idi. Fakat 'Abbâs Mirza'nın, tahta cülûs ederek, sulh taraftarlarını öldürtmesi üzerine, sulh yolu tekrar bir müddet için kapandı. Bu sırada Gürcistan'da bâzı kaleler

inşâ veya tâmir olunmuştur. Simon'un merkezi Gori zaptedildi ve buraya Hasan-âbâd adı verilere kilisesi câmie tahvil edildi (şevvâl 995). Ferhad Paşa ertesi sene Gence'yi zapt ve tahkim, gürcü prenslerinin harâcını kabûl etti. Güç durumda bulunan Şâh 'Abbâs, kalabalık bir sefâret hey'eti ile Haydar Mirza'yı İstanbul'a göndererek (18 kânûn II. 1590), fethedilen ülkelerin Osmanlı tasarrufunda kalması şartı ile, sulh tekerrür etti (*Telhîsat*, Revân köşkü kütüp., nr. 1951, 135b, 165a; *Mühimme zeyli*, IV, 138; ahid-nâme metni için bk. *Munşa'ât al-salâṭîn*, II, 249—252). Kara Ahmed Sultan'ın İstanbul'a gelmesi (20 ağustos 1591) ile tereddütler de zâil olarak, hudut tâyin edildi (*Mühimme zeyli*, IV, 192; *Mühimme*, LXVII. 471). Ülkesi Şâh 'Abbâs tarafından zaptedilen Gilân hukûmdarı Han Ahmed 1001 rebiü'levvelinde (kânûn I. 1592) İstanbul'a geldi ise de, ümit ettiği alâkayı göremediğinden, Kerbelâ ziyâreti için icâzet istedi (bk. Halil Edhem, *TTEM*, 1925. XV, 297 v.d ve krş. Selânikî, Üniversite kütüp., TY. nr. 6027, 136a v.d.). Murad III.'ın ölümüne kadar Safeviler ile olan sulh muhâfaza edildi.

Osmanlı hukûmeti, İran harbinin başından itibâren, sünnî Özbek hukûmdarı 'Abd Allâh Han'a, Safevîlere karşı müşterek bir hareket planı tâkip edilmesi hususunda teşvik ve telkinlerde bulundu (bk. *Mühimme*, XXXII, 403, 664; XLV, 132; XLVII, 54 v. d., 334, 337, 340 v dd.; mektuplar için bk. *Munşa'ât al-salâṭîn*, II; *Münşeât mecmûası*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 3345, 184a — 202b). Rusların Kafkasya ve Sibirya'ya sarkmaları iki hukûmeti tekrar birbirine yaklaştırdı: 1587 ağustosunda İstanbul'a gelen Özbek ve Nogay elçileri Astırhan'da yerleşen rusların islâmlar için arzetliği tehlikeyi beyân ve mezkûr kalenin müştereken zaptını teklif ettiler (bk. *Mühimme*, LXII, 572, 576). Rusların maktûl Mehmed Giray Han oğullarını himâye etmeleri Osmanlı hukûmetini ikinci defa Astırhan seferine hazırlanmağa sevketti. Fakat İslâm Giray Han'ın, Kırım'ı rus taarruzuna açık bırakmamak için, doğrudan-doğruya Moskova üzerine yürümeği tercih etmesi bu tasavvurun gerçekleşmesine mâni oldu. 1588 baharında rus seferine çıkan hanın yolda ölmesi üzerine, hareket akîm kaldı. Daha sonra başlayan Avusturya harbi Osmanlı hukûmetinin, ruslar ile ciddî bir mücâdeleye girişmesine imkân bırakmadı (Halil İnalcık, *Osmanlı-Rus rekabetinin menşe'i ve Don-Volga kanalı teşebbüsü*, *Belleten* 1948, XII, 392 — 396).

Murad III. zamanında Osmanlı siyâseti en çok Lehistan üzerinde müessir oldu Henri de Valois'nın Fransa kıralı olması ile boş kalan Lehistan tahtı için yapılacak intihaba Avusturya ile Rusya'nın müdâhalesi önlenmiş (Ahmed Refik, *Sokullu Mehmed Paşa ve Lehistan intihabâtı*, *TOEM* 1331, V, 686 v. d.) ve Erdel voyvodası Istvan Bathory'nin Lehistan tahtına geçmesi te'min edilmiş idi. Bathory mahmî bir kıral olarak, Osmanlı hukûmetinin meyil ve arzusuna uygun bir hareket tarzı tâkip etmiştir (J. v. Hammer, VII, 129 v. d.). Bathory'nin ölümü üzerine, Erdel voyvodası Zsigmond Bathory ile Floransa dukası, Leh kıralı tâyin edilmeleri içiu, Osmanlı hukûmeti nezdinde teşebbüste bulundular ise de, İsveç kıralının oğlu Zigismund'un kıral olması kabûl edildi. Rudolf'un kardeşi hakkın daki dileği reddedilmiş idi. Kuvvet zoru ile Leh tahtını elo geçirmeğe çalışan arşidük Maximilian Zigismund tarafından mağlûp ve esir edilince, iddiâsından vazgeçti.

1579'a kadar şark malları İngiltere'ye Venedik ve fransız gemileri ile nakledilirken, ingilizler 987 muharreminde (mart 1579), üç ingiliz tâciri için, bir ticâret imtiyazı te'minine muvaffak oldular (*Mühimme*, XXXVI, 341). 1580 mayısında bu imtiyaz, bütün ingiliz tâcirlerine türk sularında serbestçe ticâret yapmak hakkını tanıyan bir ahid-nâme hâline konuldu (bk. Akdes Nimet Kurat, *Türk-ingiliz münâsebetlerinin başlangıcı ve gelişmesi*, 1553 — 1610, Ankara, 1953, s. 182 — 186; ingilizce metin, bk. Hâmid Dereli, *Kıraliçe Elizabeth devrinde türkler ve ingilizler*, İstanbul, 1951, s. 125 ve 131; eksik türkçe metin, İ. H. Uzunçarşılı, *XIX. asır başlarına kadar türk-ingiliz münâsebâtına dâir vesikalar*, *Belleten*, 1949, XII, 617 — 619; Levant Company hakkında bk. J. Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, 1584—1602, London, 1931, s. XII). İngilizler Osmanlıları İspanya aleyhine harbe sürüklemeğe gayret etmişler ise de, muvaffak olamamışlardır (*Mühimme*, LXIV, 213; LXVII, 357). İran harbi dolayısı ile Avrupa devletlerine karşı bu devirde müsâmahalı bir tavır takınılmıştır (J. v. Hammer, III, 43).

Fas'ta ispanyollara istinad eden Sa'diya şeriflerinden Mülây 'Abd Allâh'ın 981 (1573/1574)'de ölümü üzerine, halefleri Osmanlı hukûmetinin himâyesini istediler. Ancak kendisine Tlemsen sancağı tevcih edilen Abû Marvân 'Abd al-Malik ile yeğeni al-Mustanşir arasında çıkan anlaşmazlıkta Cezayir beylerbeyi Ramazan Paşa'ya 'Abd al-Malik'e yardım ve yeğeni ile olan ihtilâfını halletmesi emrolundu (Mehmed Edirnevî, *Nuḫbat al-tavârîḫ va 'l-aḫbâr*, s. 133 v.d.; Müneccim-Başı, *Şaḥâ'if al aḫbâr*, trc., III, 537). Me-

râkeş hâkimi al-Mustanşir sâhildeki kalelerini İspanyollara vererek, aldığı yardımlar ile amcası üzerine yürüyünce, 'Abd al-Malik ile Ramazan Paşa kuvvetleri kendisini Miknâsa civarında mağlûp ve Fas şehrini zaptettiler. 'Abd al-Malik yeğenini, Cezayir kuvvetlerinin yardımı ile, hezîmete uğratarak, dağlara iltiçâya mecbûr etti. Cezâyir beylerbeyliğine getirilen Hasan Paşa'ya 'Abd al-Malik'i siyânet etmesi için tâlimât verildi (*Mühimme*, XXX, 348=424 ve 489, 421, 427, 428, 429, 466, 467). Firâr eden Mülây Muḥammed'in Sebte'ye giderek, portekiz kıralından yardım istemesi üzerine, 'Abd al-Malik aleyhinde, papalık, Fransa ve İspanya'nın iştirâki ile hazırlanan (*Mühimme*, XXXV, 475) „Akdeniz hıristiyanlığın son ehl-i salîbi", 4 ağustos 1578'de Tanca'ya yakın al-Ḳaṣr al-Kabîr (Alcazar Quebir) mevkiinde büyük bir hezîmete uğradı. Genç portekiz kıralı maktûller arasında idi; Mustanşir suda boğulmuş, portekiz ordusunun kısm-ı küllîsi telef veya esir edilmiş, canlarını kurtarıp, gemilerine binmeğe muvaffak olanlar da, Sinan Reis'in taarruzuna uğrayarak, ağır zâyiât vermişlerdi. Don Sebastian'ın vâris bırakmadan ölümü, portekiz kırallığının sukut ve İspanya tarafından ilhâkının mukaddimesi olduğu gibi, muhârebeyi müteâkıp vefat eden 'Abd al-Malik'in oğlu ve halefi Aḥmed al-Manṣûr, hıristiyan esirleri için ödenen fidyeler ile büyük bir servet elde ederek, al-Ẕahabî lekabını aldı; kendisi Osmanlılar tarafından Fas hâkimi tanındı (*Nuḫbat al-tavârîḫ*, s. 134 ve J. v. Hammer, VII, 44 v.d.; F. Braudel, *La Méditerranée et le Monde méditerranéen* ..., Paris, 1949, s 1022 v.d.). Murad III. devrinde Osmanlı hâkimiyeti, yalnız şimâlî Afrika'nın müntehâsına değil, aynı zamanda merkezî Afrika içerilerine de nufûz etti. Elçi göndererek, itâat arzeden Bornu [b. bk.] hâkimi Malik İdrîs (Amsâmî)'in ülkesi ile hem-hudut Fizân v.b. sancak beylerine kendisi ile dost geçinmeleri tenbih olundu (5 rebiülevvel 985; *Mühimme*, XXX, 439, 440).

Murad III. zamanında eyâletlerde vukû bulan bâzı isyân ve ihtilâl hareketleri dikkati çeker. Lübnan'da dürzî reislerinin fesadı İbrahim Paşa tarafından teskin edildiği [bk. mad. MA'N] gibi, Yemen'de de devlet hâkimiyetini tanımayan Zeydî imamlarına karşı mücâdele edildi (Selânikî, s. 222, 223; *Kunh al-aḫbâr*, 392a v.d.). Trablusgarp'ta mehdîlik iddiâsı ile isyân çıkaranların te'dibi te'min olundu (krş. *Kunh al-aḫbâr*, 399b — 401b). 1589 eylülünde Kigı'da, „Şah İsmail II." olduğu iddiası ile zuhûr eden şakî de, ele geçirilerek, idâm edildi (Selânikî, s 258. 1266 olduğu).

Murad III. devrinde Avusturya ile hudut hâdiselerinden çıkan ihtilâflar harbe müncer olmuştur. Daha Selim II.'in vefatından önce 8 sene için tecdit olunan Avusturya anlaşması Sultan Murad'ın cülûsundan sonra tasdik edilmiş, Bosna ve Macaristan hudûdundaki mütekabil akınlara rağmen, iki tarafça riâyet olunmuştur. Karşılıklı tecâvüzler ile sarsılan muâhede Rudolf II.'un cülûsunu müteâkıp, 15 şevvâl 984 (5 kânûn II. 1577) tarihli ahid-nâme (*Muâhedât mecmuası*, s. 65 v.d.) ile 8 sene için tecdit edildiği gibi, ağustos 1584 ve 1 safer 999 (29 teşrin II. 1590)'da tekrar 8 sene için uzatılmıştır.

Osmanlı hukûmeti Avusturya'yı, hudut ihtilâflarına ve hasmâne vaziyetine rağmen, 1568'den beri ödemekte olduğu 30.000 duka (bu mıkdar vezirler, ağalar ve serhad beylerine verilenler ile daha da artıyordu) senelik „vergi" sebebi ile, haracgüzâr bir memleket olarak telakkî etmiş ve arada zuhûr eden bâzı hâdiseler dolayısı ile ödenmesi geciken erginin gönderilmesini Budin beylerbeyi mârifeti ile te'mine çalışmıştır (Peçuylu, II, 134; J. v. Hammer, VII, 271, not 12).

Avusturya imparatoru tarafından alenen muhâfaza edilen ve vukû bulan şikâyetlere rağmen, şakavetleri bir türlü men'edilmeyen veya men'edilmek istenmeyen hudut eşkıyâsı Uskokların tecâvüzlerinden bîzâr olan Bosna beylerbeyi Telli Hasan Paşa, te'dip maksadı ile, Hırvatistan'a akında bulunmuş, Hrnstoviçe (Charostoviz) Gora, Bihke (Bihaç)'yi zapt ve Petrina üzerinde yeni hisarı binâ etmiş, kendisini muhârebeye dâvet eden Nadasdy'yi mağlûp ederek, aldığı esir ve ganîmetleri İstanbul'a göndermiş idi (krş. Selânikî, s. 337; *Kunh al-aḫbâr*, 403a v.d.). Hasan Paşa'nın harekâtı Avusturya kuvvetlerinin Bosna hudûdunda toplanmasını intâc etmiş ve keyfiyet merkeze bildirilince, vezîr-i âzam Siyavuş Paşa, kendi müntesiplerinden Rumeli beylerbeyi Kirli Hasan Paşa'yı ve bâzı beyleri yardıma me'mûr etmiş, Hasan Paşa da vaad edilen muâvenete dayanarak, iki defa teşebbüs edip, zaptına muvaffak olamadığı Siska (Sissek)'yı muhâsaraya başlamış idi (19 hazîran 1593). Fakat sadârete gelen Koca Sinan Paşa, Bosna beylerbeyine olan kini (*Kunh al-aḫbâr*, 402a) sebebi ile Bosna serhaddine beş konaklık mesâfeye kadar gelen Kirli Hasan Paşa'yı Tamşvar'a nakil ve Rumeli beylerbeyliğini, İstanbul'da mâzûl olarak bulunan oğlu Mehmed Paşa'ya tevcih ettirdiği gibi, sancak beylerinin de Hasan Paşa'nın imdâdına yetişmelerine mâni oldu. Üstün düşman kuvvetlerinin yaklaşması üzerine, muhârebeyi

kabûl eden Bosna beylerbeyi hezîmete uğrayıp, yara.ndı ve Kupa suyuna düşerek, boğuldu. Ordunun mühim bir kısmı da suda boğulmuş idi.

Bu hâdise İstanbul'da teessür uyandırdı. Bilhassa ikinci vezir Ferhad Paşa ile şeyhülislâm ve Hoca efendilerin muhâlefetine rağmen, Koca Sinan Paşa'nın ısrârı ile Avusturya'ya karşı harp kararı alındı (Peçuylu, II, 132 v.d; Solak-zâde, s. 617; Selânikî, 132a v.d.). Sadrâzam Belgrad'a geldiği zaman serhad gâzileri ile istişâre edip, kışın yaklaşmakta olması göz önünde bulundurularak, düşman tecâvüzünün en çok vukû bulduğu üç kalenin zaptı kararlaştırıldı. Önce Pespirim (Veszprem), sonra Palota zaptolundu (Selânikî, 137a; Subhî, *Şehnâme-i hümâyûn*, Türk ve islâm eserleri müzesi kütüp., nr. 1965, var. 20b v.d.; Peçuylu, II, 136). Sipahî ve yeniçeriler, iki kalenin zaptından sonra, serdarı „terakki" vermeğe ve Tata kalesinin de zaptı mümkün iken, kışın yaklaşmasını ileri sürerek, Belgrad kışlağına dönmeğe icbâr ettiler. Serdarın kışlağa çekilmesi üzerine, Komran (Komarom)'da toplanan düşman kuvvetleri Istoni Belgrad üzerine yürüdüler. Kale imdadına gelen Budin beylerbeyi Sokullu-zâde Hasan Paşa [b. bk.] mağlûbiyete uğradı ise de, düşman kaleyi zaptedemeden, çekildi; fakat Istirya umûmî kumandanı Teuffenbach bâzı kaleleri zapt ve tahrip ettiği (J. v. Hammer, VII, 181) gibi, kış içinde Fulek ve etrafındaki müstahkem mevkiler, ordunun henüz toplanıp, hareketinden önce Neograd, amanla düşmanın eline geçti. Bu son kalenin düşmesinden sonra ikiye ayrılan Avusturya kuvvetleri Ḫatvân'ı ve Estergon'u muhâsara ettiler. Ḫatvân imdadına yetişen Sokullu-zâde ve Sinan Paşa zâde rie'at ettiler (*Kanh al-aḫbâr*, 407b v.d.; Selânikî, 151b v.d.); kale müdâfileri serdarın hareketi üzerine düşmanın muhâsarayı kaldırmasına kadar dayandılar. Avusturya kuvvetlerinin daha çok sıkıştırdıkları Estergon müdâfileri ise, Budin'den de yardım alarak, büyük bir metânet ile kaleyi muhâfaza ettiler ve baskınlar yaparak, düşmana zarar verdirdiler (*Fezleke*, I, 25 v.d.).

Sadrâzam kuvvetlerin iltihâkından sonra hareket edince, düşman Ḫatvân ve Estergon muhâsarasını kaldırdı. Sonra Tata ile Samartin (St. Martin) kalesini vire ile zaptetti. Daha sonra Yanık muhâsara edildi ve Tuna üzerine köprü yapılarak, nehir üzerindeki adada bulunan düşman ordugâhı yağma'landı. Nihâyet 60 günlük bir muhâsaradan sonra Yanık'ı teslim aldı (12 muharrem 1003; bk. Selânikî, 161b v.d.; *Şehnâme*, 44b—95a; Topçular-Kâtibi, Viyana, Nat. Bibl., nr. 1053. 21b v.d.) Bunu müteâkip papa müdâlileri de kalelerini terkettiler. Serdar, serhad muhâfazasına kuvvetler bırakarak, Budin üzerinden Belgrad'a döndü.

Avusturya harbi, şimâldeki tâbî beyliklerin 1594'te türkler aleyhinde teşekkül eden „mukaddes ittifaka" girerek, Avusturya safında yer almalarına zemin hazırladı. XVI. asrın ikinci yarısında, Eflâk ve Boğdan'da Osmanlı nufûzunun kuvvetlenmesi yanında, reâyâ üzerinde mâlî tazyikın artması ve nihâyet hâricî telkinler her üç prensliğin isyânına zemin hazırlamıştır (Âlî, *Kunh al-aḫbâr*, s. 417 v.d.; Selânikî, 169b, 180b, 184b, 186b). Erdel voyvodası imparator Rudolf'u metbû tanıyıp, Osmanlı devletine cephe aldığı hâlde, serdara iltihak edeceğini bildirmiş ve türk tarafdarı Erdel ricâlini bertaraf ettikten sonra isyan, Boğdan ve Eflâk voyvodaları ittifak etmiştir.

Tam bu sırada Murad III. vefat etti (6 cemâziyelevvel 1003=16/17 kânûn II.; ihtilâflı tarihler için bk. *Kanh al-aḫbâr*, 420b: 11 cemâziyelevvel; *Fezleke*, I, 44 ve Atâî, I, 382: 5 cemâziyelevvel; Muhammed b. Muḥammed al-Rūmī, *ayn. esr.*, 3a ve Müneccim-Başı, III. 535: 8 cemâziyelevvel). Vefatından 20 gün kadar önce pâdişahın soğuk algınlığından rahatsız olduğu (Selânikî, 170a; pâdişahın mide rahatsızlığı için bk. *Kunh al-aḫbâr*. 420b) duyulmuş ise de, vefat haberi gizli tutulmuş ve dîvân-ı hümâyûnda devlet işleri rüyet olunmuş idi. Vâlide Sultan, bostancı-başı Ferhad Ağa'yı Manisa'ya, şehzâde Mehmed'e gönderdi. Mehmed III.'in cülûs merâsimini müteâkip. Murad III. babasının türbesinin bahçesinde defnolundu.

Murad III. cülûsundan itibâren 5—6 sene Safiye Sultan'a bağlı kalmış, fakat hasekiye karşı cephe alan Vâlide Sultan ve İsmihan Sultan'ın teşvikleri ile câriyelere rağbeti artmıştır. Haseki, câriye ve çocuklarının mıkdarı hakkında mübâlegalı rivâyetler çıkmıştır; vefatı sırasında 49 çocuğunun hayatta olduğu ve câriyelerinden 7'sinin henüz hâmile bulunduğu anlaşılmaktadır. Murad III.'ın 19 şehzâdesi boğdurulmuş, kızları ve bütün harem halkı eski saraya nakledilmiştir.

Osmanlı Devletinin inhitatı, muâsır müellifterin tenkit ve şikâyetlerinden istidlâl edildiğine göre, Murd III. devrinde başlamıştır. Uzun süren harpler ve iktisâdî gerileme yanında, bâzı devlet adamlarının te'siri ile pâdişahın devlet işlerinde bizzat müessir olmak arzusu nizâmın bozulmasına sebep olmuştur. Mansıb tevcihleri, Murad III. tarafından meşrû kanun ve teâmüllere uygun olarak yapılmamış ve bu hususta saray mensûplarının rüşvet alarak yaptıkları te'sirler ile, mansıplar ehli olmayanların eline geçmeğe başlamıştır. Sık sık vukûbulan teb-

diller ve bundan dolayı halk üzerinde mâlî tazyikın artması hukûmetin nufûzunu azaltıyordu. Seferlerin icâp ettirdiği masraflar da mâlî müzâyakayı arttırıyordu. Diğer taraftan akçenin gün geçtikçe kıymetini kaybetmesi, devlet muâmelâtında ve piyasada başka râyicler ile geçmesini önlemek üzere gönderilen emirlere rağmen, akçe sür'atle düşmüş, devlet magşûş sikke kestirmeği kabûle mecbûr olmuş idi (bk. Mustafa Akdağ, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve inkişâfı devrinde Türkiye'nin iktisâdî vaziyeti*, *Belleten*, 1949, XIII, 518 v.d, 526)., Reâyânın ağır vergiler dolayısı ile köyleri boşaltması, timarların ehemmiyetlerini kaybetmesine, sipâhîlerin ve „çift bozan" reâyânın, kapı-kulu zümresine iltihâkına yol açmış idi. Mevcûdu kabaran ve inzibat altına alınması güçleşen kapı-kullarının ulûfelerini ödeyebilmek gittikçe nâzik bir mesele hâline geldi. Husûsiyle 1.000 tarihinden itibâren zamanında maaşlarını vermek bir muvaffakiyet telâkkî edilir olmuş. hattâ bu maksadı te'min için, bâzı defa vezirlerin hazîneye istikraz yolu ile yardım etmeleri icâp etmiş idi (Selânikî, 154ª, 155ᵇ). Bütün bunlar dolayısı ile çıkan ilk ciddî hâdise sipâhîlere verilen kırkık akçadan dolayı zuhûr etmiştir. Bu yüzden 2 nisan 1589'da divana gelen sipâhîler Rumeli beylerbeyi Mehmed Paşa'nın başını istediler ve onun öldürülmesi ile mesele yatıştı. İkinci hâdise 1001 senesinin ilk üç ayına âit ulûfenin yeniçeriye tam, sipâhiye eksik olarak tevziinden çıkmış ve hukûmeti epey uğraştırmıştır (Selânikî, 124ª v.d, 125ᵇ; *Fezleke*, I, 9 v.d.).

Murad III. kumral, orta boylu, sağlam yapılı, kuvvetli, iyi silâh kullanan ve iyi ata binen bir zât idi; ihtişamlı elbiseler giyer, mücevherâtı çok sever ve kavuğu üzerinde pek kıymetli taşlar bulundururdu (*Kunh al aḫbâr*, 288ᵇ; Selânikî, 172ᵇ v.d.; Rosedale, *Queen Elizabeth and the Levant Company*, London, 1904. s 21.). Servete baris olmakla berâber, sevdiği kadınlara, çocuklarına ve onların bocalarına karşı çok cömerd idi (Rosedale, s. 22). Vefatında 800 yük akçe borcu çıkmış ve enderûn hazînesinden tediye olunmuştur (Selânikî, 178ª, 179ª v.d.). Neş'eli, halîm, merhametli idi ve kan dökmekten çekinirdi; ağzından „hayır!" kelimesi nâdiren çıkmıştır (Rosedale, 21, 23; Muḥammed b. al-Rūmī, *ayn. esr.*, 2ᵇ). Zevke düşkün olup, mûsikî ve raksı sever, etrâfına mûsikişinaslar, rakkaslar, mukallid ve maskaralar toplardı. Uğursuzluğa inanır, saraya remmâl ve müneccimler celbederdi. Dünya tarihine ve husûsiyle muâsır hukümdarların yaptığı harplere karşı alâka duyar, her yeni şeyi öğrenmeyi ve her şeyin mükemmel olmasını isterdi. Cülûsundan sonra İstanbul'dan hiç ayrılmamıştır. (Âlî, *Kunh al-aḫbâr*, 291ᵇ ve Selânikî, 175ᵇ). Mizâcındaki sebatsızlık ve tereddüt sebebi ile kimseye itimad etmemiş idi. Servet toplama hırsı ile, vükelâyı mal tahsiline teşvik, hazineye menfaat te'mini endîşesi ile teftiş ve müsâdereler yapılmasını tecviz etmiş, telkinler ile bâzan hayırlı teşebbüslerin devâmına mâni olmuştur. Müneccim Takî al-Dîn'in rasathânesinin yıktırılması (Atâî, I, 375; *Ravżat al-abrâr*, s. 462) ile Sakarya ve İzmit körfezi arasında kanal açılması teşebbüsünden vazgeçilmesini emretmesi buna misâldir.

Murad III. ve dolayısı ile devlet işlerinde müessir olan yakınları müverrih Âlî tarafından tesbit edilmiştir. Şehzâdeliğinin son senesinde muallim tâyin edilen Hoca Sâdeddin Efendi, devlet ricâlinin uygun olmayan ahvâlini pâdişaha arzetmiş, dâhilî ve hâricî siyâsete müessir olmuş idi. Pâdişaha Sokullu aleyhinde itimatsızlık telkin eden ve devlet işleri ile bizzat meşgûl olmak lüzûmunu belirten musâhip Şemsî Ahmed Paşa, rüşvet yolunu açmak, hukümdârı buna alıştırmak ile itbâm edilir. Murad III. tarafından, Sokullu'ya rağmen, himâye edilen Üveys Çelebî (Paşa) sadrâzamın nekbetini hazırlayanlardan idi. Sarayı idâre eden Canfedâ Kadın, kardeşi Divâne İbrahim Paşa'nın zulmü dolayısı ile, halkın sû-i zannını mûcip olmuş idi. Bâbüssaâde-ağası Gazanfer Ağa, Vâlide ve haseki sultanlar, İsmihan ve Fatma Sultan'lar ile, İbrahim Paşa'ya tezvic edilen Ayşe Sultan'ın pâdişah üzerinde büyük te'sirleri olmuştur. Pâdişah ve hukûmet üzerinde nufûzu olanlar arasında vekil-harc Râziye Hatun ile, yahudi Kira (Esther Kira) Kadın da nazar-ı dikkati çekmektedir. Şehzâdeliğinde, bir rüya tâbiri dolayısı ile, pâdişahın itimadını kazanan halvetî şeyhi Şücâ, cülûsu müteâkip, „hünkâr şeyhi" olarak, itibar kazanmış. iş tâkibi dolayısı ile aldığı rüşvetler ile büyük bir servet toplamış idi (*Kunh al-aḫbâr*, 294ª v.d.; krş. Atâî, I, 364 v.; *Kitâb al-manâmât*, Nûruosmâniye kütüp. nr. 2599. 2ª).

Murâdî mahlası ile, daha çok din ve tasavvuf vâdisinde yazdığı şiirlerde, vecd ve heyecandan ziyâde. kudretini geniş bilgiden, arûza ve lisana hâkimiyetten alan bir hava hâkimdir. Âyet ve hadîsler, arapça ve farsça beyitler ile mülemmâ şiirleri ihtivâ eden divanında çok mıkdarda gazel bulunmaktadır (bk. *İstanbul kitaplıkları türkçe yazma divanlar kataloğu*, İstanbul, 1947, I, 177 v. dd.). Mecmuaları ve tezkirelerde bâzı şiirleri dereedilmiştir. (Ahdî, *Gülşen-i şuarâ*, Fâtih Mil-

let kütüp., Ali Emîrî tarih kitapları, nr. 774, var. 10 v.d.; Riyâzî, *Riyāż al-şu'arā*, Üniversite kütüp., TY, nr. 761, 10b v.d.; Kafzâde Fâizî, *Zabdat al-aş'ār*, Üniversite kütüp., nr. 2472, 100b; Rızâ, *Tezkire*, İstanbul, 1316, s. 6 v.b.). Bâzı defa ibhâma bürünen arapça ve farsça gazelleri, pâdişahın arzusunu yerine getirmek ve atîyeler almak gâyesi ile zamanın edipleri tarafından şerhedilmiştir (altı gazelinin şerhi için bk. İsmâil Efendi, Süleymâniye kütüp., nr. 3778, 166a — 203a). Çoğu arapça ve farsça olan bâzı şiirlerinin Hâşimî, Bâkî, Subhî, Hoca Sâdeddin, Zekeriyâ v.b. tarafından yapılmış şerhlerini ihtivâ eden mecmua (Türk ve islâm eserleri müzesi kütüp., nr. 1901; istinsah tarihi 993) ile Sultan Murad'ın müstakil bir te'lifi olarak gösterilen *Futūḥāt-i şiyām* (Atâyî, I, 383 ve ondan naklen *Fezleke*, I, 45 ve *Kaşf al-ẓunūn*, 1943, II, 1237) muhtemelen aynı eserdir. Halvetî şeyhi Şâban Efendi'nin halîfesi olan şeyh Şucâ'a, intisâp eden Murad III. gördüğü rüyâları muntazaman şeyhine göndererek, tâbir ettirmiştir. Pâdişahın nakşbendî şeyhi Şâban Efendi (ölm. 1002) ile de temâs ettiğine dâir bk. Selânikî, 140b.

Murad III. hayır eserleri vücûda getirmek husûsunda da gayret sarfetmiştir. Cülûsunda kendisine takdim edilen ilk arz, babası zamanında başlanılan Ka'be duvarlarının mermerden yapılmasına dâir olup, gerek bu inşaâtın tamamlanması ve gerek 5 cemâziyelevvel 983 (11 ağustos 1573) gecesi gelen sellerin harem-i şerîfi istilâ etmesi üzerine, su yollarının temizlenmesi keyfiyeti 984 sonlarında ikmâl olundu (*Nuẖbat al-tavārîẖ*, s. 132 v.d.; Mekke'deki sâir inşaâtı hakkında düşürülen tarihler için bk. Fâtih kütüp., nr. 5424, 100b). Sultan Murad Medine'de de bir medrese, büyük bir imâret, mektep ve zâviye vücûda getirmiş, harem-i şerîf v.b. mahalleri tâmir ettirmiştir (Eyyûb Sabrî, *Mir'āt al-ḥaramayn*, II, 723 v.d.; *Başvekâlet arşivi*, Bâb-ı Âsafî tasnifi, nr. 117, 1014). Sultan Murad'ın en mühim hayrâtı, Manisa'da daha şehzâdeliğinde yaptırmış olduğu mescidin yerinde vücûda getirilen Murâdiye külliyesidir. Eski mescidin tevsî edilmesi hakkındaki arzlara binâen, planları mimar Sinan tarafından hazırlanıp, 991 muharreminde (kânûn II./şubat 1583) başlanan câmi inşaâtı zilkâde 994 (teşrîn I./teşrîn II. 1586)'te sona ermiş, ancak câmii çevreleyen medrese, imâret, han ve tabhânenin binâsı 1001 (1592/1593) tarihine kadar devam etmiştir (bk. Kâmil Su, *Mimar Sinan'ın eserlerinden Murâdiye câmii*, İstanbul, 1940; külliyenin tasvîri için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler* (İstanbul, 1929), II, 91 v.d.; R. M. Riefstahl, *Cenûb-i garbî Anadolu'da türk mimarisi*, trc. Cezmî Tâhir Bektin, İstanbul, 1941, s. 14, 18; Çagatay Uluçay, İbrahim Gökçen, *Manisa tarihi*, İstanbul, 1939, s. 108—112. Pâdişahın, Manisa'daki medresesi müderrisliği için 70 akçe yevmiye tâyin ederek, rağbetini te'min ettiğine dâir bk. *Fezleke*, I, 45. Murad III. Manisa'daki evkafı v.b. hayrâtı için de bk. İbrahim Gökçen, *Manisa tarihinde vakıflar ve hayırlar*, İstanbul, 1946, I, 218, 224; İstanbul, 1950, II, 160). Bunlardan başka Topkapısarayı'ndaki inşaât (Abdurrahman Şeref, *Topkapı sarây-ı hümâyûnu*, *TOEM*, I, II, tür. yer.) ile Fethiye câmiinin kiliseden tebdili (Hüseyin Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, I, 157) ve Beşiktaş'ta Yahyâ Efendi türbesinin binası (*Fezleke*, I, 45) Murad III.'ın hayır sâhasındaki faâliyetleri arasında zikredilebilir.

(BEKİR KÜTÜKOĞLU.)

MURAD IV. MURÂD IV. (1623—1640), Osmanlı pâdişahı, Ahmed I. ile Mahpeyker (Kösem) Sultan'ın oğlu olup, 28 cemâziyelevvel 1021 (27 temmûz 1612)'de İstanbul'da doğdu. 14 zilkâde 1032 (10 eylûl 1623)'de tahta çıktı; amcası Mustafa I., aklen hafif bir adam olduğundan, devlet idâresinde beliren karışıklığı izâle için, başta sadrâzam Kemankeş Ali Paşa ile şeyhülislâm Yahyâ Efendi bulunduğu hâlde, ileri gelenler tarafından Mustafa I.'nın hal'ine ve küçük yaşta bulunmasına rağmen, şehzâde Murad'ın, ihtimâl Kösem Sultan'ın gayreti ile, iclâsına karar verilmiş, asker de bu fikri kabûl ederek, cülûa bahşişi almaktan vazgeçmiş idi. Şehzâdelik hayatı hakkında şimdilik mâlûmatımız olmayan bu pâdişahın Osman II. vak'ası sırasında kardeşi ile berâber, Üsküdar'a götürülmek üzere, sarayın bahçesine çıkarıldığı zaman, kapu-ağalarından birinin taarruzuna uğradığı, diğer ağaların müdâhalesi ile kurtulduğu söylenir. Bâzı müellifler bu hâdisenin cereyan şekli hakkında farklı bir rivâyet ileri sürerek, sûikasdın Davud Paşa tarafından tertip edildiğini ve Murad'ın müteşebbisleri teşhis ettiğini naklederler (*La mort du Sultan Osman*, s. 197—202). Murad IV. cülûsun ertesi günü Ebû Eyyûb türbesinde, Üsküdârî Aziz Mahmud Efendi eli ile, kılıç kuşanmış, beş gün sonra da sünnet edilmiştir. Devleti bilfiil idâre edemiyecek yaşta bulunduğu seneler zarfında kendisine Vâlide Sultan'ın vesâyet ettiği ve sadâret makamına yükselenlerin nufûzu yürüdüğü cihetle, bu devrin hâdiselerine Murad IV.'ın pek te'siri olmamış, git-gide her işe karışarak, nihâyet imparatorluğun idâresini tam mânası ile ele alması Receb Paşa'yı bertaraf edip, zorbaları tenkil ettiği şevvâl 1041 (mayıs 1632)'den

itibâren başlamıştır. Cülûstan sonra sadârette bırakılan Kemankeş Ali Paşa'nın saltanat tebdilinde âmil olanlara has bir gurur ve azamet ile, hukûmete müstakil denilebilecek şekilde hâkim olup, rüşvet ve irtikâp yolunu tutarak, kendisini îkaz eden Yahya Efendi'yi azl ve rakiplerini izâleye çalıştığına, sözünden dönüp, cülûs bahşişi isteyen kapu-kulunun arzusunu yerine getirmek için, iç hazînedeki altın eşyâdan para kestirildiğine, eyâletlerde yer-yer isyân ve tegallüplerin sürüp-gittiğine bakılırsa, o esnâda Osmanlı imparatorluğunun ne kadar müşkül bir durumda bulunduğu anlaşılır.

Murad IV.'ın ilk saltanat devrinde en ziyâde göze çarpan isyân ve tegallüp hareketleri Erzurum'daki Abaza Mehmed Paşa ile Bagdad'daki Bekir Su-başı'nın faâliyetleri olup, bu ikincisi Osmanlı devleti ile İran arasında uzun müddet devam eden bir harbin mukaddimesini teşkil etmiştir. Bagdad meselesini halletmek üzere, daha evvel o havâliye gönderilen ve cülûs haberini orada alan Hâfız Paşa, Bekir'in Şâh 'Abbâs'a mürâcaat ederek, İran tâbiyetini kabûl ettiğini görünce, beylerbeyilik fermanını zorbaya göndermeğe mecbûr kalıp, kendisi Bagdad üzünden çekildi; Bekir Paşa ise, Bagdad'ı iranlılara karşı müdâfaaya mecbûr kaldı. Hâdiseyi pâdişaha zamanında haber vermediği için, azl ve idâm edilen Kemankeş Ali Paşa'nın halefi Çerkes Mehmed Paşa [bk. mad. MEHMED PAŞA, ÇERKES]'nın derhal hazırlıklara başlıyarak, evvelâ Abaza'yı tenkil etmek, sonra da Bagdad'a yürümek üzere, yola çıktığını (1624) ve Abaza şeyhi nâmı ile mârûf Kayserili Seyyid Abdürrehim'in sözü ile hareket eden Abaza Mehmed Paşa'nın Kayseri civarında hukûmet kuvvetlerine mağlûp olduktan sonra, sadrâzamın nasihatlerine kulak asmayarak, Erzurum'u müdâfaaya kalkıştığını, Çerkes Mehmed Paşa'nın kışlamak için Tokat'a çekildiğini biliyoruz. Bu sırada Kerkük ve Altınköprü'de toplanan iranlılar üzerine Çerkes Hasan Paşa kumandasında gönderilen kuvvet gâlip gelmiş ve Gürcistan'a yürüyen „hân-ı hânân" Karçıgay'a gürcü beylerinden Magrav Han, gürcülerin en ileri geleni Tahmuras Han ile anlaşarak, iranlıları pusuya düşürmüş idi ki, bu çarpışmada Korçıgay ile Emirgûne telef olmuştur. Bagdad'ın istirdâdına pek ziyâde ehemmiyet verdiğini gördüğümüz Murad IV., bu işe Çerkes Mehmed Paşa'nın halefi Hâfız Ahmed Paşa'yı me'mûr etti. Hâfız Paşa'nın aylarca süren Bagdad [b. bk.] muhâsarası esnâsında, kale iyiden-iyiye tazyık edildiği gibi, Şâh 'Abbâs'ın Diyâle nehri tarafından gelen ordusu ile Osmanlı kuvvetleri arasında bir çok çarpışmalar vukû buldu. Bilhassa 12 ramazan 1035 (7 hazîran 1626)'te Osmanlı meterisleri önünde cereyân edip, Kâtib Çelebî (*Fezleke*, II, 83)'nin bizzat şâhid olduğu muhârebede fırtınanın toz bulutları Osmanlı hezîmetini gizlemiş ve askerin ric'atini mümkün kılmıştır. Bagdad muhâsarası bir müddet daha devâm ettikten sonra, 'Abbâs I. şehrin îâdesine muvâfakat eder gibi oldu ise de, bir yeniçeri ayaklanması yüzünden, bu imkân ortadan kalktığından, serdâr muhâsaradan vazgeçti. Murad IV. sefer vekayiini tâkip ederek, bu kabil başarısızlıklardan pek sıkılmış ve Hâfız Paşa'nın manzûm istimdat-nâmesine, aynı vezin ve kafiye ile, tehdit edici manzum bir cevap yazmıştır. Diğer taraftan Abaza Mehmed Paşa Ahıska'yı kuşatan iranlılara karşı serdâr olmak istediği hâlde, arzusu yerine getirilemeyince, Erzurum civarındaki Osmanlı kuvvetlerine taarruz ve onları perişan edip, kaledeki yeniçerileri kılıçtan geçirmiş, Hâfız Paşa'nın halefi Halil Paşa ise, kış mevsiminde Erzurum'u muhâsara edemiyerek, geri dönmüş idi. Yeni sadrâzam Husrev Paşa'nın Tokat yolu ile geldiğini duyan Abaza, şâha dehâlet ederek, Erzurum'a tahassun edip, ciddî bir muhâsara altına düşeceğini anlayınca, aman diledi (19 muharrem 1039 = 18 eylûl 1628). Murad IV.'ın huzûruna getirdikleri Abaza Mehmed Paşa ile pek ziyâde alâkadar olduğu, bu âsînin mâcerâlı hayatına belki de hayran olarak, onu Bosna beylerbeyiliğine tâyin ettiği mâlûmdur.

Bir müddet sonra (18 şevvâl 1038=10 hazîran 1629) başlayan seferde, Husrev Paşa, geçtiği yerlere dehşet saçarak, ileriledi. Yaşına ve başına bakmadan öldürdüğü adamlar arasında Koca Durmuş Bey gibi bahadırlar ve Karaman beyi Magrav Paşa gibi devlete hizmet etmiş adamlar da var idi. Serdârın bu yürüyüşü esnâsında Abaza'nın eski adamlarından Genç Osman vâsıtası ile Meşhed-i Ali ve Hille gibi yerler zaptedilmiş, Parmaksız Mustafa Bey Kerbelâ tarafında bir İran kuvvetini yenmiş ve Bagdad civarına da taarruzlar yapılmış idi. Musul yolu ile Şehrizûr'a gelen Husrev Paşa Mihriban kalesini aldı, 22 ramazan 1039=5 mayıs 1630'da bu kale yakınında hân-ı hânân Zeynel'in ordusunu ağır kayıplara uğramak sureti ile, ric'ate zorladıktan ve Hemedan ile Dergezin'i zapt ve tahrip ettikten sonra, Kazvin veya Erdebil'e yürümek husûsunda tereddüt gösterirken, reisülküttâb Muslı Efendi, Murad IV.'ın her şeyden evvel Bagdad'ın istirdâdı arzusunda olduğunu hatırlatınca, Husrev Paşa doğruca bu şehir üzerine teveccüh etmek mecbûriyetinde kaldı; Bag-

dad'ın 18 safer 1040 (6 teşrin I. 1630)'ta başlayan ikinci muhâsarasında, umûmî hücûm 3 rebiülâhırda (9 teşrin II.) vukû bulmuş ve neticesiz kalınca, harp meclisinin kararı ile, muhâsaradan vazgeçilip, Musul'a dönülmüştür (Kâtib Çelebî'nin bulunduğu bu muhâsara hakkında bk. *Fezleke*, II, 129 v.d.). Bundan sonra Tohta Han'ın Şehrizûr'a yürüyerek, muhâfızlarını püskürttüğü ve kaleyi yaktığı, Şah Safî'nin de Hille'yi kuşattığı görülür. Bu kalede uzun bir mukavemet gösteren Halil Paşa, süvârilerin başında olarak, çıkıp, düşman saflarını yarmak sureti ile, kurtulmuş ise de, Hille'de kalanlar, aman dileyerek, teslim oldukları hâlde, çoğu kılıçtan geçirilmiştir. Husrev Paşa bu sırada Musul kalesinin tâmirine çalışmak ve Musul ile Diyarbekir arasında dolaşmak sûreti ile, ciddî bir şeye muvaffak olmadan vakit kaybettiğinden, azlolunup, yerine Hâfız Paşa getirilmiştir.

Osmanlı imparatorluğunda bu hâdiseler cereyân ederken, Avrupa 30 sene harbinin buhranı içinde idi ve mezhep mes'elelerinin te'siri türk hâkimiyetine bağlı topraklarda da kendini gösteriyordu. İstanbul katolik devlet elçileri ile Calvin'in mezhebini kabûl eden devlet elçilerinin siyâsî mücâdelesine sahne olmuş, fransızların Türkiye'de ketolikliğe üstün bir mevkî sağlamak ve cizvit faâliyetini geliştirmek yolundaki gayretlerine Hollanda ve İngiltere protestan mezhebini yaymağa çalışmak sûreti ile mukabele etmekte, fransız sefiri conte de Cézy'nin protestanlığı kötülük ve itaatsizlik telkîn ettiğine dâir ithamlarına hollandalılar cizvitleri pâdişahın hayatı ve memleketin âsâyişi bakımından tehlike olarak gösterip, onların faâliyetini baltalamakta idi. Osmanlı hukûmeti cizvitler tarafından kurulan matbaayı kapatarak, kendilerini Sakız'a göndermiş, sonra büs-bütün uzaklaştırmış idi. Devlete tâbî bir ülke olan Erdel'de Bethlen Gâbor ise, İngiltere, Hollanda, Danimarka v.b. gibi devletler ile ittifak ederek, alman imparatorluğuna karşı protestan prenslerine yardımda bulunuyordu. Macar tahtına geçmek istediğini bildiğimiz bu prens, gâyesine erişmek için, Osmanlı hukûmetinin yardımına muhtac olduğunu görüyor, bu husûsta İngiltere'nin İstanbul sefiri Sir Th. Roe'nun müzâharetine karşılık, Avusturya sefiri von Kuefstein'ın aleyhteki faâliyeti ile karşılaşıyordu. Bethlen, Murtaza Paşa'nın yardımı ile, Almanya topraklarında mühim askerî hareketler yaparken, İstanbul'da teşebbüslerde bulunarak, Kırım kuvvetlerinin Lehistan'a girmelerini te'mine çalışmış, Osmanlı devleti ile Alman imparatorluğu arasında tecdit olunacak sulh muâhedesine kendisinin de idhâli için ferman istihsâline muvaffak olmuş idi. İki devlet arasında sulh hâli hukûm sürmekle berâber, hudut boylarında askerî faâliyet eksik olmadığından, daha evvelki devirlerde olduğu gibi, Murad IV. zamanında da Jitvatorok muâhedesinin tecdidi lâzım gelmiş, 26 mayıs 1625'te Gyarmath'ta yapılan anlaşmadan sonra, bu defa Murtaza Paşa ile kont von Althan arasında sıkı muhâbereleri muteâkip, iki tarafın tâyin ettiği murahhaslar 13 eylûl 1627'de Szoeny (Osmanlı kaynaklarında Sonbor)'de, daha evvelkilerini te'yit ve tecdit husûsunda, 25 senelik bir muâhede imzâlamıştır. Bu ahid-nâme ile Abaza Mehmed Paşa'nın mutâvaat etmesi bâzı müverrihlerce Murad IV. saltanatının ilk devresinde vukû bulan en mühim iki hâdise olarak kabûl edilmektedir.

Murad IV. bu devrede İstanbul'daki askerin zorbalığı, onu kendi menfaatlerine âlet eden devlet adamlarının tahakkümü ve eyâlet isyânları gibi çeşitli gâileler ile başa çıkacak durumda değil idi. Cülûsundan sonra birbirini müteâkip ayaklanmalar olmuş, msl. 1625'te defterdar Yahni-Kapan Abdülkerim Efendi, ertesi sene, Receb Paşa'nın tahriki ile, ihtiyar ve dirâyetli vezir Gürcü Mehmed Paşa öldürülmüş, Karasi'de Cennet-oğlu, hukûmet kuvvetlerini dağıtacak kadar kudret peydâ ettikten sonra, nihâyet mağlûp edilerek, Manisa'da îdam edilebilmiş idi. Bu gâilelere Kırım'daki karışıklıklar ve Kazak taarruzları (aş. bk.) inzimâm ediyordu. Genç pâdişah, yaşı ileriledikçe, işleri kızlar ağası Mustafa Ağa'nın yardımı ile yürüten Vâlide Sultan'ın vesâyeti ağır gelmeğe başlıyor, kuvvetli bir irâdeye ve dirâyete mâlik olduğunu isbât eden, ara-sıra kıyâfet değiştirip, şehirde dolaşarak, her şeyin künhüne vâkıf olmağa çalışan Murad IV. devletin idâresini ele almağa hazırlanıyordu. Kösem Sultan'ın oğlunda gördüğü bu temâyülden ürkerek, onu eğlenceye sevkettiği ve hediyeler ve şenlikler ile avutmağa uğraştığı anlaşılmaktadır.

Bagdad muhâsarasından eli boş döndüğü için Murad IV.'ın gazabına uğrayan Husrev Paşa'nın azli asker arasında iyi karşılanmamış idi. Diyarbekir'de, *mevâcib* bahânesi ile, bir isyân çıkarak, defterdar Ömer Efendi şehirden kaçmağa mecbûr olmuş, çarşı ve mahalleler yağma edilmiş idi. Bundan daha mühim olanı eyâlet sipâhîlerinin, bilhassa Beyşehri, Seydişehri, Lârende, Konya, Eskişehir, İskilip v.b.'daki zorbaların eski sadrâzamın makamına iâdesi husûsunda yaptıkları anlaşma idi. Bunlar dîvân-ı hümâyûnun kararı gereğince, İstanbul'a çağırılmışlar ve bir çoğu gelerek, darb

hâne civarında bulunan Kurşunlu hana ve diğer mahallere yerleşip, pâyitahtta cereyân edecek hâdiselere karışmağa hazırlanmışlardı. Nihâyet kaymakam Receb Paşa tarafından tahrik edilen zorbalar, 16 receb 1041 (7 şubat 1632) günü At-Meydanı'nda toplanıp, üç gün arka-arkaya saraya giderek, sadrâzam Hâfız Ahmed Paşa, şeyhülislâm Zekeriya-zâde Yahya Efendi, Yeniçeri ağası Hasan Halife ve musâhip Mûsâ Çelebî dâhil olmak üzere, pâdişahın en yakın adamlarından 17 kişinin başlarını istediler. Murad IV., bu tehlikeli anlarda, son derece gazaba gelmekle berâber, temkinini bozmamış, âsîlerin ikinci gelişinde, ertesi gün cevap verileceği vaâdi ile, çekilmelerini te'min edebilmiş idi. Fakat üçüncü gün, saray avlusu zorbalar ile dolduğu vakit, divana çıkmağa mecbûr olan ve verdiği nasihatlere kulak asılmadığını gören pâdişah, içeriye çekilip, kapıyı kapatınca, galeyan artarak, hal'i îmâ eden sözler eşitilmeğe başladı. Receb Paşa, sahte bir teessür içinde, âsîlerin istediği kimseleri kendilerine teslim husûsunda Murad IV.'ı iknâa çalışırken, pâdişah vaziyetin vehâmetini anlamış ve daha evvel mühr-i hümâyûnu iâde ile saraydan uzaklaşmış bulunan Hâfız Paşa'yı getirterek, ricâsı üzerine, onu idâm ettirmeyip, zorbalara teslim eylemiş idi. Hâfız Paşa'nın saldıranlardan birini bir yumrukta yere serdikten sonra, hançer ile delik deşik edilmek sûreti ile öldürdüğünü gören Murad IV., intikam almağa ahdederek, ağlaya-ağlaya dâiresine çekildi (19 receb). Receb Paşa, arzusu vechile sadrâzam olmuş, azledilen Yahya Efendi'nin yerine meşîhate Ahî-zâde Hüseyin Efendi geçmiş idi. Murad IV.'ın bu vak'alara ismi karışan ve o sırada Tokat'ta bulunan Husrev Paşa'yı, üzerine Murtaza Paşa'yı göndermek sûreti ile, öldürtmesinin Receb Paşa'yı pek memnûn ettiği şüphesizdir. Fakat kendisi, gazabından korktuğu pâdişahı aklı eren adamlardan mahrûm bırakıp, rakipsiz kalmak sevdâsına düştüğünden, bu vak'ayı fırsat ittihâz ederek, zorbaları yine tahrike başladı. 19 şâbân (11 mart) günü Husrev Paşa'nın başı geldiği haberi yayılınca, kendini gösteren hoşnutsuzluk ertesi günü yeni bir isyân şeklini iktisap etti; yine At-meydanı'nda toplanıp, Topkapısarayı'na giderek, Murad IV.'a ayak divanı yaptıran ve Hasan Halîfe, Mûsâ Çelebî ile defterdar Mustafa Paşa'nın öldürülmesini isteyen zorbalar bu defa pâdişaha itimatları kalmadığını ve şehzâdeleri (Bayezid, Süleyman, Kasım, İbrahim) kendisine emniyet edemeyeceklerini söyleyerek, görmek üzere, onları Bâbüssâde önüne çıkarttılar. Şehzâde Bayezid ile Süleyman'ın bu hareketin hayatlarını tehlikeye koymak demek olduğu yolundaki sözleri hiç bir te'sir yapmamış ve pâdişaha itimatsızlık göstermekte ısrâr eden âsîleri tatmin için, Receb Paşa ile Ahîzâde'nin şehzâdelere kefil olması icâp etmiş idi. Bundan sonra zorbalar ikide-bir şunun-bunun başını istemek üzere, saraya gitmeği âdet edindiler. Hasan Halîfe, defterdar Mustafa Paşa, hayatının bağışlanması husûsunda pâdişahın Receb Paşa'ya emânet ettiği ve Canbulad-zâde Mustafa Paşa'nın da kefil olduğu Musâhib Mûsâ Çelebî, birer-birer katlolunarak, At-Meydanı'ndaki ağaca asıldılar. Yeniçerilerin katıldığı bu sipâhî zorbalığı bâzan gülünç tecellîler de gösteriyordu. Bir kaç gün kendi hallerinde kalan cebeciler, diğer ocaklardan geri kalmamak ve kulluklarını isbât etmek için, bir ihtiyar ağalarını öldürdükten sonra, ağaca asmak istemişler, diğerleri, böyle ehemmiyetsiz birinin büyük adam cesetleri arasında bulundurulamıyacağını ileri sürerek, mâni olmuşlardı (Naimâ, *Tarih*, III, 99). Âsîler bu hâdiselerin Murad IV.'a pek ziyâde te'sir ettiğini ve onun bir gün müthiş bir intikam alacağını, velhâsıl bu pâdişah zamanında artık „kendülere hayat ve bir tarik ile necat" kalmadığını anlayarak, onu tahttan indirip, yerine şehzâdelerden birini çıkarmak icâp ettiğini düşündüler; fakat böyle büyük bir iş ancak umûmun ittifâkı ile olabilirdi. Hâlbuki zorbalar arasında ihtilâf baş-göstermiş idi. Ele-başılardan Rum Mehmed, artık gâyelerinin tahakkuk ettiğine göre, daha fazla ileri gidilmemesi fikrinde bulunuyor, yeniçeri ağalığına getirilen Köse Mehmed Ağa ise, pâdişaha sadâkat gösterip, dışarıdaki hâdiseleri, bilhassa Receb ve Canbulad-oğlu Mustafa Paşa'ların tertiplerini içeriye bildiriyordu. Hal' meselesi böylece bertaraf olup, Murad IV. ile zorbalar zâhiren anlaşmış bulunmakla berâber, taşkınlık sona ermiş ve pâyitabtta âsâyiş tekarrür etmiş değil idi. İstanbul'da müsellah ayak takımı gürûhları dolaşarak, soygunculuk ve zengin evlerini yangın tehdidi altında harâca bağlamak, türlü rezâletler çıkarıp, para ve eşyâ söktürmek, ramazan günlerinde alenen işret ve sefâhat etmek, edebe mugâyir hareketlerde bulunmak sureti ile, halkın huzûr ve rahatını kaçırıyordu. O karışık devreyi anlatan Naimâ (*Tarih*, III, 101 v. dd.), bu husûsta fazla söz söylemekten çekinerek, „zikri müstehcendir" demekle iktifâ eder. İşin hâdiselerinde meş'um bir te'siri olan Receb Paşa, gerçi bir kaç rakipten kurtulmuş ise de, bu defa karşısında mütemâdiyen yeni talepler ile gelen binlerce rakip bulmuş idi. Zorbalar hazînede kalmış ne kadar ulûfeleri var ise, hepsini aldıkları

gibi, seferde çalınanların tashihi için buyurulduğu istihsâl eylemişlerdi. Sadrâzam, tedbirli bir zât olan mukabeleci Mehmed Efendi'nin tavsiyesi sâyesinde, bu tashihlerde sıkı davranarak, sû-i istimâlin bir az önüne geçebildi. Şevvâlin 5'inde mülâzim tahririne başlandığı zaman, yeni-yeni zorba-başılar ve ağalar ortaya çıkıp, mansıp ve hizmet almak için, gürültü ettiler ve eski zorbaların taarruzu ile karşılandılendılar. Velhâsıl bu „mülâzim kaydı" da hukûmeti günlerce uğraştıran bir mes'ele teşkil edip, müşkülât ile neticelenebildi. Şurasını hemen söylemek lâzımdır ki, bütün isyânlarda şahsî ihtiraslarını tatmin için her vâsıtaya baş-vuranların te'siri inkâr edilemez ise de, hâdiselerin bu kadar şümûl peydâ etmesine mâlî ve iktisâdî vaziyetin bozuk ve idârenin adâletsiz olması da başlıca âmillerden biridir. Vergi alınmasında yapılan yolsuzluklar, intisâp sâyesinde mevkî elde edilmesi, rüşvet ve irtikâbın alabildiğine genişlemesi memleketin her tarafında büyük bir buhran husûle getirdiğinden, maişetlerini ulûfe vâsıtası ile te'min edenleri dâimâ İstanbul'a koşmağa mecbûr ediyordu. Mâmafih Murad IV. evvelâ mütegallip bir vaziyette bulunan devlet adamlarını bertaraf etmek sûreti ile, işe başlamak ve bilhassa şahsî sebepler yüzünden de nefret ettiği ve yalnız pâyitaht isyânları ile değil, Anadolu'daki bâzı ayaklanmalar ile de alâkalı gördüğü Receb Paşa'yı ortadan kaldırmak lâzım geldiğine inanmış idi. Filvâkî sadrâzam, etrafına pek çok „saruca ve sekbân" toplayıp, Balıkesir, Bergama, Karasi, Manisa v.b.'da tegallüp ederek, Midilli adasına da el uzattıktan sonra, bilâhare Bergama kalesine tahassün eden ve Küçük Ahmed Paşa'ya teslim olarak, Boğaziçi'nde İstavroz bahçesinde, pâdişahın emri ile, idâm edilen (1042) İlyas Paşa'nın isyânından dolayı da, şüphe altında idi. Murad IV., 28 şevvâl 1041 (18 mayıs 1632) günü dîvandan sonra, Receb Paşa'yı içeri çağırdı; yakınlarını öldürttükten başka, kardeşlerine kefil olduğunu unutmadığı nikrise mübtelâ sadrâzamı da „gel, bakalım, topal zorba-başı" hitabı ile karşılayıp, zimmetini tebriye etmek için söylemeğe kalkıştığı sözlerden büs-bütün hiddete gelerek, onu derhâl boğdurdu ve cesedini saray kapısının dışına, maktûlün mûtâdı vechile birlikte getirdiği zorbalar gürûhunun önüne bıraktırdı; sadâret vazifesini de Tabanı-Yassı Mehmed Paşa'ya tevdi eyledi.

Bu âni darbe sipâhîleri ve onlara yardım edenleri şaşkına çevirmiş, kendilerinde infiâl izhârına bir müddet için mecâl bırakmamış idi. Fakat 15—20 gün süren bir sersemlik devresinden sonra, 20 zilkâde (9 bazîran) çarşanba günü zorbalar Ok-Meydanı'nda (*Fezleke*, II, 143'te At-Meydanı) „hizmetlerin" derhâl tevziini istemek bahânesi ile, toplandılar; sadrâzamın sipâhîlerin eskiden sâhip olmadıkları vazifelerin verilmemesine dâir bir hatt-ı hümâyun aldığını duyunca, Sultan Ahmed câmii meydanında ictimâ ettiler. Bu sırada pâdişah Sinan Paşa köşkünde (Topçular kâtibi, *ayn. esr.*, 454ª: Yalı köşkü), yeniçeri zâbitleri de dâhil olmak üzere, bütün ileri gelenlerin iştirâk ettiği bir ayak dîvanı emretti ve sipâhî temsilcilerini de çağırtarak, her kesin devlete itâat etmekle mükellef bulunduğunu ve serkeşliğe nihâyet vermek gerektiğini uzun-uzun anlattıktan ve cevapları dinledikten sonra, her zümreye itâat yemini ettirdi; konuşulanları ve yeminleri allâme Şeyhî Mehmed Efendi'ye tesbit ettirerek, bu bücced veya hukmü sadrâzam ve şeyhülislâmdan başka, vezir Hüseyin ve Bayram Paşa'lar ile Şeyhî Efendi'ye imzâlattı (hukm-i hümâyûnun sûreti için bk. Naimâ, *Tarih*, III, 113 v. dd.). Bundan sonra Murad IV., geniş mikyasta bir tenkil faâliyetine başlayarak, evvelâ sipâhî ağası Câfer ile silâhdar ağası Ahmed'i çağırıp, derhâl ele-başıları yakalamak emrini verdi ve Ahmed Ağa'nın aciz izhârı üzerine, boynunu vurdurdu. Devletin şeriksiz hâkimi olduğunu hisseden hünkâr bu işte sonuna kadar metânet gösterip, gâyesine varacak ve zorbalığı her hâlde lüzûmundan fazla şiddetle bastırmağa muvaffak olduktan sonra da, suç saydığı en küçük hareketler için en ağır cezâyı vermekten çekinmeyecek idi. Yalı (veyâ Sinan Paşa) köşkü ictimâından iki gün sonra, sadrâzamın sarayında yapılan toplantıda, Ahî-zâde Hüseyin Efendi serkeşlere evvelâ nasihat verilmesi, yola gelmezler ise, hepsinin „nefir-i âm" sûreti ile öldürülmesi re'yinde bulundu; müteâkiben pâyitahtta ve eyâletlerde zorbalığı itiyat edenlerin tâkibi başladı. Yakalananlar derhâl öldürüldüğü gibi, kaçıp saklananlar, ısrar ile araştırılarak, günün birinde cezâlarını gördüler. Sadrâzam „tebdile binip" İstanbul sokaklarında dolaşıyor, nerede bir „eğri sarıklı sipâhî" kılıklı adam görse, hemen hakkından geldiği gibi, bu usûlü yeniçerilere ve şehir halkına da tatbik ediyordu. Murad IV.'ın korkunç hâkimiyeti devresinde vukû bulan haksızlıkların had ve hesabı yok ise de, onun müzmin bir şekaveti izâle ettiği, halkın başına belâ kesilenleri sindirip, sukûta yaklaşmış bir devleti, hiç değilse âsâyiş ve emniyet bakımından, kalkındırdığı da inkâr edilemez. Kendisi aynı zamanda sipâhîlere muhtelif adlar altında verile-gelen âidâtı da kestirip, her kesi ulûfesi ile kanâate mecbûr

ederek, 1042 başında Anadolu ve Rumeli beylerbeylerine, timarların müstahiklarına verilmesi için, yoklama yaptırmış, bunun üzerine sipâhî ve yeniçerilerden bir çoğu ulûfelerini bırakıp, timar almağa başlamıştır.

Bütün bu icraâta rağmen bâzı zorbaların şurada-burada tutunmağa çalıştıkları görülmüş, onları büs-bütün yıldıran hâdiseyi Deli İlâbî'nin ortadan kaldırılması teşkil etmiştir. Bu sipâhî zorbası, Husrev Paşa'nın Bagdad seferinde, sipâhîleri yürüyüşten men'eden, Dağlar-delisi Süleyman adlı celâlî sergerdesinin kardeş çocuğu olup, onun yerine geçmiş, Beygebri sancak beyi Nogay Paşa-zâde Arslan Bey'i devre çıktığı Seydişebri'ne girmekten, silâh kuvveti ile, men'edecek dereceyi bulan nufûzuna güvenerek, yapmadığı zulüm kalmamış idi. Deli İlâbî, ulûfesini istemek için, İstanbul'a geldiği zaman, dîvân-ı hümâyûnda hasımları ile murâfaa ve idâm edildikten ve yerini alan Dereli Halil de, Çerkes Ahmed Paşa tarafından izâle olunduktan sonra, zorbalık eski canlılığını bulamamış, sipâhî isyânına karışanların birer vesîle ile tenkili üzerine, zorba adı unutolmağa başlamıştır.

Cebeli Lübnan'da âdetâ müstakil bir idâre kurup, Osmanlı devletini senelerce uğraştırdığını bildiğimiz Ma'n-oğlu Fabreddin'in isyânını bastırmak da Murad IV. devri hâdiseleri arasında mühim bir yer tutar [bk. mad. MA'N.]. Bâzı Avrupa devletleri ile münâsebete girişerek, istiklâl kazanacak dereceye gelen bu âsî emir üzerine gönderilen ve onu, esir ederek, İstanbul'a getiren Küçük Ahmed Paşa'nın Fabreddin'i tenkile giderken, Lâdik'te Çalık Dorvîş ile Kayseri civarında Boynu-inceli beyi Ömer'in tegallübüne son verdiğini kaydetmeliyiz. Bu devirde Yemen'de de karışıklık hüküm sürüyor, Zeydî Osmanlı idâresininin zaafından bilistifâde, bir çok bölgelere hâkim olup, Kevkebân'da para bastırarak, müstakil gibi davranıyorlardı. Zeydîler, imâmı Kāsim b. Muḥammed Yemen vâlisi Haydar Paşa'yı Şan'ā'da muhâsara etmiş, Habeş beyler-beyi Aydın Paşa'yı âciz bir vaziyete düşürmüş, Yemen'e tâyin edilen Mısır ümerâsından Kansuh Peşa'nın „Yemen-kulu“ adı ile hukûmetin gönderdiği sipâhîler ve diğer kuvvetler başında olarak giriştiği çarpışmalar senelerce sürmüş idi. Gerek muhârebelerin ve gerek iklim te'sirinin erittiği inzibatsız „Yemen-kulu“ yurda dönerken, Hicaz'a geldiği sırada, bir yanlış anlama neticesinde, Mekke emîri şerîf Zayd ile muhârebeye tutuşup, gâlip gelerek, Mekke'ye hâkim oldu. Hicaz'ın durumu çok karıştığı cihetle, Mısır vâlisi Halil Peşa tarafından oraya Koca Kaşım Bey gönderildi. Bu zât bir eşkiyâ gürûhu hâlini alan bu kuvvetin zorbalığını bastırmağa çalışmış, nihâyet bunlardan bir kısmı Basra'ya müteveccihen yola çıkıp, araplar tarafından imhâ edilmiş, bir kısmı da, nüfûselerini istemek özere, baş-vurdukları dîvân-ı hümâyûndan kovulmuş (1042 = 1633), diğer taraftan Kansuh Paşa, Yemen'de daha fazla kalamayarak, avdet edince, Zeydî imâmı bütün memlekete hâkim olmuştur.

İstanbul'da Cibâli kapısı dışında bir kalafatçının sebebiyet verdiği yangın (27 safer 1043 = 2 eylûl 1633) sûrlardan atlayıp, 24 saat içinde, şehrin, rivâyete göre, beşte birini kül etti. Kâtib Çelebî (*Fezleke*, II, 154) telâffîsi imkânsız kayıpları belirtirken, ulemâ ve küberâ konaklarında pek çok yazma eserin mahvolduğunu kaydeder (Naimâ, III, 158 v.dd.; Ahî-zâde'nin yanan kıymetli kitapları hakkında bk. Ricaut, *Histoire de l'Empire Ottoman*, I, 85). Bu yangın bir çok dedi-kodulara, bilhassa kahvehânelerde ileri geri konuşmalara yol açtığından, kahve ve tütünü haram sayan Kadı-zâde Mehmed Efendi'nin teşvikı ile, Murad IV. tütünü yasak etti ve „meema'-ı zürefâ“ olan kahvehâneleri yıktırıp, yerlerine bekârlara, debbâğ ve nalbandlara mahsûs odalar yaptırdı. Tütün ve afyondan nefret ettiği rivâyetine rağmen, içkiye ifrat derecede düşkün olan bu pâdişah, mutaassıp tabakanın temâyülüne uymağı, dâhilî siyâseti için, müsâit bir fırsat addetmiş idi. Pâdişah amansız bir mücâdeleye girişmekle berâber, devlet ricâli arasında bile hukûm süren tütün iptilâsının önüne geçemedi, gece sokak-sokak dolaşarak, yatsıdan sonra fenersiz gezenleri, damlarına çıkıp, bacalarından tütün kokusu aldığı evlerin sâhiplerini, hattâ üstlerinde tütün içmeğe mahsus eşyâ bulduğu kimseleri derhâl öldürtmekle, her sabah bir iki maktûl cesedine rastlayan İstanbul halkının nefret ve dehşetini celbetmekten başka bir şey kazanamadı. Bu şiddeti haklı göstermek için ileri sürülen mâzeret zorbalar elinden çok çekmiş bir hukûmdarın aynk takımına göz dağı verip, umûmun rahatını te'min etmek ise de, bu kadar mâsum kanı dökmek şüphesiz hiç bir suretle te'vil edilemez (Mehmed Halife, *Tarih-i gılmânî*, s. 13; Naimâ, *Tarih*, III, 162 v. dd.). Edirne'deki kahvehâneleri de yıktırdığını bildiğimiz Murad IV.'ın kendisinde marazî bir hâl alan tütün düşmanlığı yüzünden, gerek pâyitahtta ve gerek Revan ve Bagdad seferleri esnâsında, bâzıları işkence ile olmak üzere, katlettirdiği insanlar mühim bir yekûn tutar. Mâmafih bu pâdişah toplantılardan ürküp, millete nefes aldırmamakla berâber, ilim ve irfan sâhiplerine karşı müsâmahakâr davranmış, onların

kendi hâllerinde, kitapları, tesbih ve seccâdeleri ile mesîreye gitmelerini hoş karşılamıştır.

Murad IV. 1043 (1633)'te Bursa seyâhatine çıkarak, av vesîlesi ile, uğradığı İznik'in kadısını astırmakla, ilmiye ricâlinin bu gibi cezâlardan dâimâ masûn tutulduğunu bilen ulemâ arasında derin bir heyecan uyanmasına sebep oldu. Pek âlim bir zât olan şeyhülislâm Ahî-zâde Hüseyin Efendi'nin bu husûsta Kösem Sultan'a bir teessür mektubu yazması ve ilmiye mensûplarının bir ziyâfet esnâsında bir araya gelmesi üzerine, Vâlide Sultan hal' meselesi konuşulduğu şüphesine düşerek, vaziyeti derhâl oğluna bildirip, onu pâyitahta çağırdı. 1 recebde gittiği Bursa'da 5 gün kaldıktan sonra, ava çıkmış bulunan pâdişah, şehre dönmeden, hemen İstanbul'a gelip, şeyhülislâmı azil ve Kıbrıs'a nefyetti; fakat gazabını, belki de beslediği kini yenemiyerek, gemi fırtına yüzünden daha Marmara'da iken, onu Küçük-Çekmece sâhilinde karaya çıkarttı. Kendisi de, berâberinde Abaza Mehmed Paşa bulunduğu hâlde, o civara gelip, bu gibi işlerde istihdam ettiği bostancı-başı Duca Mehmed Ağa'ya verdiği emir ile, Ahi-zâde'yi boğdurdu (25 receb 1043=10 kânun II. 1634). Maktûl şeyhülislâmın cesedi, sağlığında medresesi civarında hazırlattığı mezara değil, Florya bahçesi yakınında, kumsala defnedildi (Kara Çelebî-zâde Abdül'azîz, *Ravżat al-abrâr*, s. 580; Naimâ, *Tarih*, III, 182—187). Bilhassa seferleri esnâsında, meslek farkı gözetmeksizin, pek çok idâm cezâsı veren ve uğradığı şehirlerde bir hayli kadı öldürten Murad IV., bu hareketi ile, Osmanlı tarihinde geçmemiş olan ve kendisinden sonra nâdir rastlanan şeyhülislâm katline ilk tevessül eden pâdişah olmuştur. Bu sırada Murad IV. tarafından devrin mühim simâlarından İstanbul kadısı (bilâhare şeyhülislâm) Kara-Çelebî-zâde Abdül'azîz Efendi'nin pâyitahtta yağ kıtlığından mes'ûl tutularak, boğdurulup, denize atılması emri verildiğini kaydedelim. Onun idamdan Bayram Paşa'nın şefâati ile kurtulduğu bostancı-başıya Adalar civarında kayıkta haber verilmiş, Abdül'azîz Efendi Kıbrıs'a sürülmekle iktifâ edilmiştir (muharrem 1044).

Murad IV. devrinde Kırım hanlığı, Kazaklar ve Rusya ile alâkalı olmak üzere, Osmanlı — Lehistan münâsebâtında dikkate değer safhalar vardır. Öteden beri iki taraf arasında bâzan sefere yol açacak kadar ehemmiyet peydâ ettiğini bildiğimiz ihtilâflar, netice itibârı ile, kat'î olmasa dahi, iyi-kötü anlaşmalar ile sona ermiş, nitekim Kırımlıların Kazak tecâvüzlerine karşı hazırladıkları teşebbüs, İran seferlerine me'mûr edilmeleri yüzünden, geri kaldıktan sonra, Özi beyler-beyi Murtaza Paşa lehliler ile 7 maddelik bir muahede-nâme imzâlamış idi (1 sefer 1040=9 eylûl 1630). Bu muâhede-nâme ile, Lehistan Kırım'a vergi vermekte devâm edecek, Kazakları bulundukları adalardan çıkaracak, Osmanlı devleti ise, Kırım akınlarına mâni olacak idi. Bir müddet sonra, münâsebat tekrar bozularak, harp emârelerî belirdiğinden, Bosna beyler-beyliği esnâsında Venedik hudutlarında giriştiği muhârebeler ile dikkati çeken ve memleket ahâlisine zulmettiği hâlde, pâdişahın gözünden düşmeyip, Özi ve Silistre muhâfızlığına getirilen Abaza Mehmed Paşa harekâta me'mûr edildi. Murad IV. Lehistan'a karşı kendisinden yardım talebinde bulunan rus hükümdarı Mihail Romanov'a gönderdiği cevapta, vaziyet müsâit olunca, bu yardımı yapacağını ve o zamana kadar da İsveç ile dost geçinmesi gerektiğini bildirdi. Bâbıâlî'nin İsveç ile ilk defa olarak siyâsî münâsebâta girişmesi de bu zamanlara rastlar. Bâzan lehliler, bâzan da ruslara istinat ederek, Osmanlı sâhillerini vuran Kazaklardan dolayı, Lehistan hudut yakınlarında tahşidat yaptığından, Abaza Mehmed Paşa berâberinde Kantemir-oğullarının idâresinde Nogay oymakları ve Eflâk, Bogdan yardımcı kuvvetleri ile birlikte, Lehistan topraklarına girdi; Hotin kalesi civarında vaktiyle Osman II.'ın otağ kurduğu Eski-tabur adlı mahalle gelerek (18 rebiülâhır 1043= 22 teşrin I. 1633), düşmanın Kaminiçe (Kamieniec) kalesi önündeki müstahkem mevzîlerine taarruz ve 5 saat sürüp, muhtelif safhalar geçiren bu muhârebeden sonra, lehlileri çekilmeğe mecbûr etti ise de, kaleyi muhâsaraya imkân bulamadı. Ertesi gün Dniester havâlisi üzerinde bir adada kâin pek kuvvetli Studzienniec (türkçe metinlerde: İstoriç) palangasındaki kazakların Osmanlı kuvvetlerine zarar verdiğini görüp, buraya taarruz ederek, palankanın 7 kulesini zaptettiği hâlde, 8. kulede yaptığı kanlı çarpışmalardan sonra, ric'at etmek zorunda kaldı (Naimâ, *Tarih*, III, 192 v. dd.). Abazan Mehmed Paşa, harbe devâm niyetinde iken, Lehistan'ın elçi göndermek üzere olduğu haber alınmış ve filvâkî bir az sonra İstanbul'a leh sefiri Alexandre Trzebinski gelerek, Murad IV. tarafından kabûl edilmiştir. Sefir iki devlet arasındaki münâsebâtın Kanûnî Sultan Süleyman zamanının şartları dâiresinde tanzim edilmesini teklif etmiş, buna karşı Murad IV. Dnester üzerinde bulunan palankaların tahribini ve Lehistan'ın vergi vermesini istemiş, velhâsıl anlaşma zemini bulunamamış idi. Bu vaziyet karşısında pâdişah, serhad ahvâline vukûfunu bildiği Murtaza Paşa'yı hudut boylarındaki kuv-

vetlere serdâr tâyin ettikten sonra, kendisi de Abaza Mehmed Paşa da yanında olarak, Edirne'ye gitti (16 şevvâl 1044 = 15 nisan 1634). Lehistan işin ciddî tutulduğunu görünce, yeniden sulh teklifinde bulundu. Murad IV. ise, İran üzerine sefer yapmağı gâye edindiğinden, leh meselesinde fazla ısrar etmiyerek, Murtaza Paşa'ya harp ve sulb için salâhiyet verdikten sonra, Edirne'den ayrıldı (1 safer 1044 = 27 temmûz 1634). Murtaza Paşa'nın Tzebinski ile akdettiği 7 maddelik muâhede mûcibince, Osmanlı devleti Bielgorod bozkırlarında yerleşen oymakları bulundukları yerden kaldıracak, Lehistan dahi Zaporog Kazaklarını zapt ve rapt altına alacak idi; palankaların yıktırılmasından vazgeçilmiş, esirlerin mübâdelesi ve ticârî münâsebetlerin idâmesi kararlaştırılmış idi.

Murad IV., imparatorluğunun mukadderâtına tamâmen hâkim olduğu devirde, İran'a karşı bizzat idâre ettiği iki sefer ile, tarihe mâl olmuştur. Bilindiği gibi, Şah Safî, 1042'de istilâya başladığı Gürcistan'da, Tahmures Han'ın mukavemetini kırmış, diğer taraftan İran ordusu Van'a taarruz etmiş idi. Bu vaziyet karşısında pâdişahın Van muhâfazasını Murtaza Paşa'ya havâle ettiğini ve kendisinin de büyük bir sefer hazırlığına başlayarak, sadrâzam Mehmed Paşa kumandasındaki orduyu Üsküdar sahrâsına çıkarttığını görüyoruz (11 rebiülâhır 1043 = 15 teşrin I. 1633). Aynı günde, Van muhâsaradan kurtulmuş olmakla berâber, sefer devam ederek, serdar ordu ile berâber Haleb'e ve orada ulûfe bahânesi ile çıkan bir yeniçeri isyânını bastırdıktan sonra (bu sırada Köse Mehmed Ağa da İstanbul'a çağırılıp, idâm edilmiştir), Diyarbekir'e gitti. Lehistan ve Kazak meseleleri dolayısı ile, İran işlerini ele almayı geciktirdiğini ve buna Edirne dönüşünde girişeceğini bildiğimiz Murad IV., bir zamandan beri en yakın adamı olarak yanında bulundurduğu Abaza Mehmed Paşa'yı ve müteâkiben çok sevdiği şâir Nef'î'yi öldürtmek gibi, izahı güç iki harekette bulundu. Abaza'nın Bosna'da yaptığı zulüm ve Eflâk tarafındaki serdarlığı esnâsında aleyhinde vâkî olan şikâyet (bu sonuncusu sebebi ile pâdişah onu idâm ettirmeğe yemin etmiş ve Abaza, yemini yerine getirmek için, kendi kendini boynundan yaraladıktan sonra, pâdişahın adamı olmuş idi) veya mezhebe müteallik rumlar ile ermeniler arasındaki bir ihtilâfta ermenilerden rüşvet alması gazaba uğramasının sebepleri arasında bahis mevzûu olur. Kendi icât ettiği zarif elbise ve kavuk Murad IV. tarafından taklit edilen ve icadı nice seneler „Abaza kesimi kaftan", „Abazalı kavuk", „Abaza tarzı raht ve kılıç" adları ile, halk nazarında rağbet gören Abaza Mehmed Paşa, pâdişah yanında kılıç ile bulunacak kadar cür'etli olmuş, kılıcının derhâl çıkarttırılması emri de, bu garip şahsın âkıbetini işâret eden bir hâdise sayılmış idi. Atlarını Üsküdar'a geçirip, fesad çıkarmak üzere bulunduğu zamanlar itiyâd ettiği vecihle, elinde tesbih tenhâlarda düşüne-düşüne dolaşması kendisinin yine bir mesele çıkarmak üzere olduğunu gösteriyordu. Nihâyet Murad IV. onu has bahçede, Sırça sarayda hapsettirmiş, sonra bostancı-başı Duca Mehmed Ağa'yı gönderip, idâm emrini infâz ettirmiştir (perşenbe gecesi, 29 safer 1044 = 23 ağustos 1637). Şâir Nef'î'ye gelince, şiirlerinden, bilhassa hicivlerinden Murad IV.'ın pek zevk aldığı bu büyük şâirin idâmına sebep olarak, pâdişahın Beşiktaş sarayında *Sihâm-i kazâ*'yı okurken, yanına yıldırım düşmesi üzerine, mecmuayı parçaladığı ve Nef'î'ye tövbe ettirdiği, buna rağmen şâirin Bayram Paşa'yı hicvettiği ileri sürülür. Murad IV. Nef'î'ye bu yolda yeni bir şiiri olup-olmadığını sormuş, o da Bayram Paşa'ya dâir hicviyesini okuyunca, şâiri sarayın odunluğunda boğdurup, nâşını denize ettirmıştır (8 şâban 1044 = 27 kânûn II. 1635). Mâmafih bâzı yazma mecmualarda Nef'î'ye izâfe edilmek sureti ile rastlanan pâdişaha mâtuf bir galiz hiciv kıt'ası yüzünden gazaba uğramış bulunması da muhtemeldir.

Murad IV.'ın birinci İran seferine fethettiği kalenin adı ile Revan seferi denir. Kafkas ve Irak cepheleri arasında müteredditi kalan pâdişah, istihâreden sonra, Revan üzerine yürümeğe karar vermiş, 1 receb 1044 (21 kânun I. 1634)'te, sarayda cebehâne önünde, tûğ-ı sultaniyi diktirdiği gibi, 4 ramazan 1044 (21 şubat 1635)'te Üsküdar sahrâsına otâg-ı hümâyûnu kurdurarak, 11 ramazanda (28 şubat) otaga inmiştir. Kendisinin berâberinde şeyhülislâm Yahyâ Efendi de bulunduğu hâlde, Üsküdar'dan hareketi 9 şevvâle (28 mart) tesâdüf eder. Pâdişah sefere çıkarken, tershâne kethüdâsı Uzun Piyâle'yi hazîneden cephâne ve mühimmât götürmeğe me'mûr etmiş, Piyâle Kethüdâ bu vazifeyi îfâ ettiği gibi, verilen emir mûcibince, Azak denizinde faâliyete geçerek, Kefe etrafına musallat olan Kazaklar ile de çarpışmıştır. Murad IV. uğradığı yerlerde vazifelerini ihmâl edenleri veya tütün içenleri, cezâlandırmak şartı ile, İzmit, Eskişehir, Konya ve Kayseri yolunu tâkip ederek, Sivas civarında Anadolu ve Rumeli askerine, kendisinin de iştirâk ettiği, bir muhârebe oyunu yaptırdı. Bu sırada sadrâzam Mehmed Paşa hazırlıklarında bulunduğu Erzu-

rum 'dan gelerek, orduya iltihâk etti. Murad IV. Revan gibi bir kalenin muhasarası için lüzûmundan fazla bulduğu ordudan bir kısım askeri (40 – 50.000 kadar) Erzurum 'da bırakıp, rivâyete göre, 200.000 asker, 25 balyemez ve 100 'den fazla „şâhî" top ile (Kara Çelebî-zâde Abdül'aziz, *Ravżat al-abrâr*, s. 585 v.d.) 6 günde Soğanlı yaylasını geçip, İran serbaddi olan Kars 'a (safer 1045=temmûz 1635) geldi ve oradan da İran topraklarına girdi. Osmanlı ordusunun Revan önüne muvâsalatı 10 safer (29 temmûz) 'dedir. Pâdişah kaleden epey uzak bir mahalde kurulduğunu gördüğü otağını sûra daha yakın bir yere naklettirdi ki, sonradan buraya Hünkâr-Tepesi denilmiştir. Osmanlı askeri kalenin meş'aleler ile aydınlatıldığı mehtaplı bir gecede muhâsara hazırlıklarına başlarken, kale muhâfızları ateş açarak, bir kaç yüz yeniçerinin yaralanmasına sebep olmuşlardı. Askerine pek iyi bakan Murad IV. yaralılar ile yakından alâkadar olarak, onları gözünün önünde tedâvî ettiriyor ve her birine „merhembahâ" adı ile paralar dağıtıp, şevklerini arttırmağa çalışıyordu. Bir gece içinde meteriseler tamamlanarak, asker tarafından işgâl edilmiş ve her kol yerli-yerine geçmiş idi. Revan kalesi, tahminen İstanbul 'daki eski saray kadar bir yer ihtivâ ettiğinden, geceli gündüzlü atılan güllelerin bâzan hisarı aşıp, Osmanlı hatlarına düştüğü oluyor, sûrlar tahrip edile-dursun, asker de meteris değiştire-değiştire kaleye yaklaşıyordu. Gözcü-kalesi denilmekle meşhûr tepenin „balyemez" topları Revan 'daki mühim binaları tahrip ederken, sûrlarda gedikler açılmış, müdâfîler bunları kapatmakla berâber, Revan 'ın muazzam bir orduya dayanamayacağı sâbit olmuş idi. Aralarında Küçük Ahmed Paşa gibi kahramanların bulunduğu ordunun erkânını toplayıp, onlara teşvik edici sözler söyleyen ve her türlü hazırlığı yaptıran Murad IV. 'ın umûmî bücûm emri verdiğini kale hâkimi Emîrgûne-oğlu Tahmasb-Kulı Han hissedince, kethüdâsı Murad 'ı gönderip, aman dilemek mecbûriyetinde kaldı ve ertesi günü Revan, 8 günlük müdâfaadan sonra, teslim oldu (23 safer 1045=8 ağustos 1635). Osmanlı pâdişahı 24 safer günü Emîrgûne-oğlu 'nın muhteşem merâsim ile huzûruna kabûl edip, şahın kaleye yerleştirdiği Mîr Fettah kumandasındaki mâzenderanlı tüfekçileri serbest bıraktı. Bunlar sonradan teeâvüzkâr bâzı hareketlerde bulunmuşlar ve peşlerinden ihtiyatsızca tâkip eden Küçük Ahmed Paşa ile çarpışmışlardır. Murad IV. Revan kalesinin derhâl tâmirine başlatarak, muhâsara esnâsında civara geldiği hâlde, tasarruza cesâret edemiyen bân-ı hânân Rüstem 'e karşı müdâfaa vazifesini, 12.000 asker ile, Murtaza Paşa 'ya tevdî eyledi. Murtaza Paşa 'nın muhtemel bir bücûm esnâsında kale dışında bir mahalde bulunması gerekirken, sadrâzamın külfete mahal kalmamak için, bu fikrin aksini tatbik etmesi, neticesi çok geçmeden görülecek bir hatâ teşkil etmiştir. Pâdişah annenesi ile birlikte teslim olan ve Osmanlı hizmetine giren Emîrgûne-oğlu 'ndan pek hoşlanmış ve ona Haleb beylerbeyliğini tevcih etmiş idi; Yusuf Paşa ismini verdiği hâlde, dâimâ eski adı ile anılan bu şahıs pâdişahın Trablus Şam beylerbeyliğine tâyin ettiği kethüdâsı Murad Paşa 'yı Revan 'ın teslimine sebep olmak töhmetiyle katlettiği gibi, kısa bir zaman kaldığı Haleb 'de de, dikkati câlip hareketlerinden dolayı, Murad IV. 'ın yanına çağırılmış ve kendisine vezâret haslarından başka, Boğaziçi 'nde bir bahçe (Feridun Paşa bahçesi, şimdiki Emirgân), Ahır-Kapı 'da bir saray ve Kâğıthâne 'de bir çiftlik vermiş, mûsikîye vukûfu, eğlence ve sefâhat işlerindeki tecrübesi yüzünden, pâdişahın yakınlarından biri olmuş idi.

Murad IV. Kenan Paşa kumandasında bir kuvveti Ahıska fethine me'mûr ettikten sonra, sefere devam ederek, Tebriz 'e müteveccihen, Revan önünden hareket ile (6 rebiülevvel 1045 = 20 ağustos 1635), Mâkû, Hoy, Merend v.b. 'nı vurdu. Hoy 'a giderken hastalandığından, tehtırevana binmek zorunda kalmış idi. Bu esnâda pâdişahın kardeşlerini izâleye başladığı ve İstanbul 'da bulunan şehzâde Bayezid ile Süleyman 'ı öldürttüğü bilinmektedir (13 rebiülevvel gecesi = 26 ağustos). Revan 'ın fethi müjdesi İstanbul 'a geldiği ve dört gece sürecek şenliklerin başladığı günün gecesi, 25 'er yaşındaki bu liyâkatli şehzâdelerin öldürülmesi her keste hüzün ve nefret uyandırmış idi. Murad IV. 28 rebiülevvelde vardığı Tebriz 'i tahrip ettirirken, Yahyâ Efendi 'nin müdâhalesi sâyesinde, Cihan-Şah ve Sultan Hasan câmilerine dokunulmadı. Pâdişah Tebriz 'den daha ileriye, Erdebil, Kazvin ve belki de İsfahan 'a kadar yürümek niyetinde olmakla berâber, hastalığı yüzünden, bunu başka bir zamana tâlîk edip, Van 'a teveccüh etti. Osmanlı ordusunun yürüyüşü esnâsında Rüstem Han dâimâ geri çekilmiş ve bir karşılaşma vukuuna imkân bırakmamıştır. Murad IV. bir İran serhad kalesi olan Kotur önünde vakit kaybetmeyerek, 18 rebiülâhırda (1 teşrin I.) Van 'a gelip, 3 gün kaldıktan ve Bitlis 'te de Abdal Han ile görüştükten sonra, Diyarbekir 'e vardı. Bu sırada yine ayaklarındaki nikris ağrısından rahatsız idi ve burada 13 gün istirahat etmeğe mecbûr olmuş idi. Bütün ulemâ ve

erkân tarafından karşılandığı İzmit'te, Ahıska'yı 23 gün muhâsaradan sonra fetheden ve daha dört beş küçük kale ele geçiren Kenan Paşa ve Emirgûne oğlu rikâb-ı hümâyûna geldiler. Murad IV. İzmit'ten kadırgalar ile hareket ederek (salı, 15 receb 1045 = 25 kânûn I. 1635), Üsküdar'a geldi ve perşenbe günü büyük bir alay ile, Topçılar-Kâtibi (*ayn. esr.*, 481a) 'ne göre, Edirne kapısından, *Zafer-nâme* ye göre, Bahçe kapısından İstanbul'a girdi (krş. Naimâ, III, 257; Solak-zâde, *Tarih*, s. 763) ve şehirde yedi gün, yedi gece şenlik yapıldı. Revan seferi 8 ay 29 gün sürmüş idi.

Osmanlı ordusu harp sâhasından dönünce, Şah Safî Rüstem Han ile berâber Revan üzerine yürüyerek, kaleyi muhâsara etti. Murtaza Paşa'nın vefatına kadar 2 ay, onun vefatından sonra kethüdâsı Zülfikar Ağa'nın da bir ay mukavemetinden sonra, Revan iranlılara teslim olmak mecbûriyetinde kaldı (24 şevvâl 1045=1 nisan 1636). Revan'ın muhâsara altına düşmesinden pek müteessir olan Murad IV. icâp eden tedbirleri derhâl almağa koyulmuş, Anadolu ve Rumeli'de dört koldan asker getirmek vazifesine Sultan-zâde Mehmed, Canbulad-zâde Mustafa, Silâhdar Hüseyin ve Kenan Paşa'ları me'mûr etmiş, sadrâzam Mehmed Paşa Diyarbekir'den Hasan-Kale'ye gittiği gibi, muhtelif beylerbeyleri de Revan'ın imdâdına koşmuşlar idi. Soğuk bir mevsimde Soğanlı dağlarını müşkilât ile aşan Osmanlı askeri Kars civarına vardığı zaman, Revan'ın düştüğü öğrenildiğinden, beylerbeyleri için Oltı, Çıldır v.b. kalelerin muhâfazası hususunda tedbir almaktan başka yapacak iş kalmamış idi. Pâdişah, bu hâdiselerden mütevellit teessür ile, zâten muğber olduğu Canbulad oğlunu idâm ettirmiştir. Musul muhâfızı ve Şam beylerbeyi Küçük Ahmed Paşa bu arada Şehrizûr civarında bulunduğunu duyduğu Mirâhur Zeynel Han üzerine bir baskın yaptırdı; buna karşılık şah da büyük bir ordu sevketti. Küçük Ahmed Paşa maiyetinde iranlılara nazaran zayıf kuvvetler olduğu ve kendisi de hasta bulunduğu hâlde, muhârebeyi kabûlde tereddüt göstermedi; Mihriban kalesi civarında vukûa gelen çarpışmada kahramanca döğüştükten sonra, şehid düştü (rebiülâhır sonları 1046=eylûl sonları 1636); Osmanlı kaynaklarında bu hâdiseye „Erdelan vak'ası" denilir.

Safî I. kazandığı muvaffakiyete rağmen, sulh için İstanbul'a halîfe Maksud Han'ı göndermiş, fakat Murad IV., nâmenin cevabı Bagdad'da verilmek üzere, elçiyi kabûlden istinkâf ederek, devletin bütün kaynaklarından istifâde şûreti ile, büyük bir sefer hazırlamağa başlamış idi. Pâdişah memleketin diğer taraflarında cereyân eden hâdiseleri bir tarafa bırakarak, İran harbini parlak bir neticeye bağlamak istiyordu. Nitekim Erdel [b. bk.]'i, Bethlen Gabor'un ölümünden bir müddet sonra, pâdişahın verdiği ahid-nâme ile idâre ettiği hâlde, başka müddeîler ile mücâdeleye mecbûr olan Rákoczy György'ye karşı Bethlen Istvan'ı himâyeye me'mûr Tamşvar beyler-beyi Bekir ve Bosna beyler-beyi Sâlih Paşa'lar Salonta muhârebesinde (6 teşrin I. 1636) kat'î bir netice almış değiller idi. Murad IV. ise, Tabanı-Yassı Mehmed Paşa'nın yerine, sadârete getirdiği (7 ramazan 1046=2 şubat 1637) kaymakam Bayram Paşa'yı Anadolu'ya gönderiyor, kendisi de pâyitahtta hazırlıklara devam ediyordu. Pâdişah kardeşlerinden şehzâde Kasım'ı idâm ettirdikten sonra (23 zilkâde=8 nisan 1638 perşeobe günü), sarayından Üsküdar'daki otağına geçti ve 22 zilhicce (8 mayıs) cumartesi günü, berâberinde şeyhülislâm Yahyâ Efendi ile kapudan-ı derya Mustafa Paşa bulunduğu hâlde, büyük fetihler devrini hatırlatan ve sefer boyunca mıkdarı artacak olan muazzam ordusu ile, Bagdad'a doğru hareket etti. Geçtiği yerlerde yolsuzluk edenleri cezâlandırıyor, zorbaları ve âsîleri tenkil ediyordu. Bu arada Murad IV., mehdîlik iddiası ile, ortaya çıkıp, Eskişehir ahâlisini harûca bağlamağa kalkışan ve hukûmet kuvvetlerini 7—8.000 adamı ile mağlûp eden Ahmed (bâzı kaynaklarda takındığı isim ile, İsâ) üzerine silâhdarını gönderip, yakalatarak, 4 safer 1048 (17 hazîran 1638) günü vardığı Konya'da idâm ettirdi; Ereğli, Payas, İskenderun ve Haleb'den geçerek, Ayıntab, Birecik, Urfa (bu civarda bulunan Culâb menzilinde Bayram Paşa vefat ettiğinden, sadârete Tayyar Mehmed Paşa tâyin edilmiştir.) Pâdişah Haleb'de iken, Trablusşam beylerbeyi Şâhin Paşa bu havâlide tegallüp eden Seyf-oğlu emir 'Alî ile emîr 'Assâf, tenkile me'mûr olup, emîr 'Alî dağlara kaçtığı hâlde, 'Assâf öldürülmüş idi (bk. Naimâ, III, 334 v.d.; Topçular Kâtibi, 500 a — b; Bagdad seferinden sonra ise Seyf-oğullarından Süleyman'ın başkaldırdığı ve hezimete uğratılarak, firara mecbur edildiği hakkında bk. Naimâ, III, 419 v.d.) yolu ile, Diyarbekir'e vardı ve oradan Dervîş Paşa'yı, öncü olarak, ileri gönderdi; 28 cemâziyelâhırda Musul'a varıp, Hind hukûmdarı Hurrem Şah'ın elçisini kabûl ettiği gibi, ordudaki toplardan ancak bir kısmının nehirden sevkedilmesi, diğerlerinin berâber alınması hususunda kapudan Paşa'nın Yahya Efendi tarafından da muvâfık görülen fikrini tercih etti ki, bunun işâbeti Bağdat muhâsarasında

görülecek idi; zîra Dicle vâsıtası ile gönderilen toplar geciktiğine ve fethi tâkip eden günlerde meterisleri su basacak kadar yağmur yağdığına göre, kalenin zaptı belki mümkün olamayacak idi.

Osmanlı ordusu İmam Mûsâ türbesi (Kâzimiye) civarına 7 receb (14 teşrin II.) pazar günü varmış, pâdişah ertesi gün İmâm-ı Âzam türbesi (Âzamiye) civarındaki otağına inmiştir. Daha evvelki muhâsaralarda kaleye Hâfız Paşa Karanlık-Kapı, Husrev Paşa ise, İmâm-ı Âzam türbesi cihetlerinden taarruz etmiş iken, bu defa Murad IV. — „muhtemel olmayan taraftan dögmek münâsip olur“ — düşüncesi ile, askerî sahrâ tarafından meterise sokmakla isâbet gösterdi. Burada, ay ışığı altında ve bir gece içinde, meterisler tamam olarak, Bagdad kalesi, iki ucu Dicle'ye varmak üzere, çep-çevre ihâta edildi. Karanlık-Kapı tarafı da, bir baskın ihtimâline karşı, nöbetçi kuvvetler konulmak sûreti ile, emniyete alındı. Şah Safî Bagdad'ı en seçkin asker ile takviye etmiş, Mîr Fettah-oğlu v.b.'nı, binlerce tüfekçi ile, kaleye yerleştirmiş idi. Kendisi de, icâbında yardıma gelmek üzere, 6 konaklık bir mesâfede bulunduğu hâlde, muhâsaranın devâmı müddetince, Murad IV.'ın karşısına çıkmağa cesâret edemeyecek idi. Muhâsara başladıktan bir gün sonra, karadan gelen toplardan onu sadrâzama, altısı kapudan paşaya, dördü de Hüseyin Paşa'ya verilerek, ateş açıldığı gibi, 12.000 kişilik bir kuvvet de Şehriban tarafına akına gönderildi. Murad IV. Bagdad önünde muhârebelerin bütün safhalarını tâkip edip, emirler veriyor; pervâsızca meterislere giderek, askeri teşci ediyor, bâzan Yahyâ Efendi'yi berâber aldığı da oluyordu. Muhâsaranın 12. günü Tayyâr Paşa kendi taarruz sâhasının karşısındaki Ak-Kapı kulesini, yeniçeri-ağası Küçük Hasan Ağa Ciğala-zâde'nin köşe kulesini, kapudan Kara Mustafa Paşa ile Hüseyin Paşa da ikişer kule tahribine muvaffak oldular. Muhâsaranın 14. günü umûmî bir hücûm yapılması kararlaştırılmakla berâber, müdâfflerin içeride meterisler hazırladığı şâyiası bu kararın tatbikına mûni olmuş ve Bagdad'ın meteris sürmek sûreti ile zaptı münâsip görüldüğünden, muhâsara daha günlerce ve gittikçe şiddetini arttırmak sûreti ile, devam etmiştir. Nihâyet her vezir kendi kolundaki hendekleri doldurmağa başlayarak, bu işi ilk önce Kara Mustafa Paşa tamamladı ve sonra kuleler her cihetten Osmanlı askeri tarafından işgâl edilip, bayrak dikildi. Umûmî hücûm günü sadrâzam Tayyâr Mehmed Paşa, askerin başında olarak, muhârebeye iştirâk ettiği sırada, alnına isâbet eden bir kurşun ile, şehid olunca, yerine kapudan-ı deryâ Kara Mustafa Paşa tâyin edildi ve ertesi günü (17 şâban 1048=24 kânûn I. 1638 cuma) müdâfî Bekta Han Bagdad'ı teslime karar verip, arkasında kırmızı bir kaftan, yanında bütün devlet erkânı bulunduğu hâlde, taht üzerinde oturan Murad IV. tarafından merâsim ve iltifat ile kabûl olundu. Pâdişah müdâfîlerin kendi yanında kalmak veya şaha gitmek husûsunda serbest olduklarını bildirmiş, fakat henüz Bagdad'da bulunan iranlıların Osmanlı elindeki kulelerin altına lağım yerleştirmekte olduğu haberi yayılınca, çarpışma tekrar başlamış ve kurtulanlar Narin keleye çekilmişlerdi. Muhârebe daha bir gün, bir gece sürdükten sonra, binlerce iranlı yakalanmış, Murad IV. hanları hapsettirip, diğerlerinden pek çoğunu vaktiyle düşmanın yaptığı hareketlere karşılık olmak üzere, öldürtmüştür. Murad IV. fethi müteâkıp, kalenin ve Yahyâ Efendi nezâreti altında İmâm Âzam ve Abdülkadir Gilânî türbelerinin tâmiri ile meşgûl olduktan sonra, otağını Âzamiye tarafına naklettirdi; fetihten evvel girmek istemediği İmâm Âzam türbesini ziyâret ile, câmide cuma namazı kıldıktan sonra (9 ramazan 1048=14 kânûn II. 1639), Kâzimiye civarına geçti; sadrâzamı Bagdad'da bırakıp, pâyitahta müteveccihen, 12 ramazanda hareket etti (Murad IV.'ın İran topraklarına girerek, İsfahan'a kadar gitmek tasavvurunu bu defa da geri bırakmasına ve sulh meselesinin hallini Kara Mustafa Paşa'ya tevdî etmesine hastalığı sebep gösterilmektedir, bk. Ricaut, *ayn. esr.*, I,; 379 v.d.). Musul'a vardığı zaman, seferden evvel İstanbul'a gelip, kabûl etmediği ve Musul'da beklettiği İran elçisi Maksud Han ile İran şâhına bir nâme gönderdi. Bu nâmede; — „Sulh murâd etmişsin; bir mıkdar elçini eğlendirmekten murâd, bâzı eşkâlimiz var idi; ol eşkâlimizi bertaraf ettik“ — deniliyor ve eskiden beri Osmanlı devletine âit olan toprakları iâdesi şartı ile, sulha rızâ gösterileceği bildiriliyordu. Murad IV., Diyarbekir'e gelirken hastalandığından, kış mevsiminde yolculuktan çekinerek, bu şehirde 71 gün kalmış ve Urmiye şeyhi lekabı ile tanınmış olup, pek çok müridi bulunan ve bir zaman kendisinin de iltifatına mazhar olan Şeyh Mahmud'u idâm ettirdi. Bu şeyh, şark eyâletlerinde pek çok mürid ve tarafdara mâlik bir zât olduğundan, günün birinde Sakarya şeyhi gibi, hurûcundan korkulmuş olabilir. Bundan başka Urmiye şeyhi, Ma'n-oğlu Fahreddin'in altın yapmağa muktedir bulunduğu iddiası ile, Murad IV.'ı aldatmış ve iddiâsını isbât edemeyince, Bagdad'a gidiş esnâsında öldürülmüş olan şe-

fih kızıcı himâye etmek ile de tōhmet altında idi. Pâdişah Diyarbekir'den kalkarak, Sivas, Tokat ve Ankara'dan geçip, İzmit'e geldi; kendini bekleyen ulemâ tarafından yarı menzilde karşılanarak, deniz yolu ile, İstanbul'a dönüp, Sinan Paşa köşküne indi (8 safer 1049 = 10 haziran 1639). Hastalıktan elleri ve ayakları ıztırap içinde olduğu hâlde, iki gün soora Bahçe kapısından şehre büyük bir alay ile dâhil oldu. Bagdad seferi bir seneden bir az fazla sürmüş idi.

Bagdad'da kalarak, İran ile henüz tekarrür etmeyen sulh meselesini halletmeğe çalışan sadrâzam Kara Mustafa Paşa, bir taraftan İran şahı ile muhâbere ederken, bir taraftan da ordu ile hareket edip, Diyâle nehrinden geçerek, Der-Teng cihetine varmış bulunuyordu. Burada Rüstem Han'ın mektubunu aldıktan sonra (19 zilhicce 1048 = 4 mayıs 1639), Kızıl-Ribat'ta iranlıların sulh şartı olarak ileri sürdükleri Kars talebi teklifini reddedip, Der-teng'in verilmesini isteyen Kara Mustafa Paşa, bir kaç gün sonra, Kasr-ı Şirin civarında, Hankah-ı Kebîr ve Zehâb ovası adları ile mârûf mahalde, Safî Han'ın büyük elçisi Saru Han ile görüşerek, sulh şartlarını müzâkere etti ve İran harplerine son veren Kasr-ı Şirin muâhedesini tanzim eyledi (14 muherrem 1049 = 17 mayıs 1639). Osmanlı — İran hudûduna kat'î bir şekil verip, müteâkip asırlarda dâimâ esâs ittihâz edilen Kasr-ı Şirin muâhedesinin hükümlerine göre, Bagdad eyâletinde Cesan, Bedre, Mendeli (Mendeliçin), Derne, Der-teng ve Ser-mil (Mil-başı, hudut noktalarından biri)'e kadar uzanan sâhalardaki topraklar, bu havâlideki Caf aşîretinin Ziyâeddin ve Hârûnî kabîleleri, Zincir kalesinin garbındaki köyler, Şehrizûr yakınında Zâlim-Ali kalesinin üst tarafındaki dağların bu kaleye bakan ve Şehrizûr'a çıkan gediğine kadar bütün etrafı Kızılca-Kale ve tevâbii, Abıska, Kars, Van ve Şehrizûr ile Bagdad ve Basra havzası dâhilindeki kaleler, nâhiyeler ve sâhalar Osmanlı devletine âit olup, bunlara iranlılar tarafından müdâhale edilmeyecek, Mendeli'dan Der-teng'e kadar uzayan sâhadaki kaleler, Bîre, Zerdûvi (Zümrûd-me'vâ), Zincir kalesinin şarkındaki kaleler ile Mihriban ve tevâbii İran'a âit olup, bunların hudûdu içindeki yerlere Osmanlı devleti tarafından müdâhale olunmayacak, Zincir Kalesi ile Van serhaddinde bulunan Kotur, Makû ve Kars tarafında bulunan Magazberd kaleleri her iki devletçe yıktırılacak idi. (Vecihî, *Tarih*, s. 15; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 457; Kara Çelebî-zâde, *Zafer-nâme*; Naimâ, *Tarih*, III, 406 v.d.; *Dervîş Paşa müzekkeresi*, İstanbul, 1287, s. 30 ve tür. yer.; Mehmed Hurşid, *Seyahatnâme-i hudud*, s. 100, 146 v.d., 155 v.d., 160 v.dd., 173 v.dd., 251 v.dd.). Muâhedenâmenin metni İran elçisi Mehmed Han tarafından İstanbul'a getirilerek, Murad IV.'ın tasvîbine sunulmuş, sadrâzam Kara Mustafa Paşa da İstanbul'a avdetinde hünkârın iltifatı ile karşılanmıştır.

Murad IV. devrinin başından sonuna kadar Kırım hanlığının karışık durumu ve Kazak taarruzları Osmanlı devletini uğraştıran başlıca gâileler arasında yer almakta ve bunlar Osmanlı — Leh münâsebâtı, Erdel hâdiseleri, İran muhârebeleri ile birlikte düşünülecek olursa, meselenin ehemmiyeti daha iyi anlaşılmaktadır. Devlet XVII. asırdaki saltanat tebeddülleri, sipâhî, yeniçeri ve eyâlet isyânları yüzünden, bocalarken, Kırım'da bâzı hanlar arasındaki rekabet mücâdeleleri ve bunların takındıkları âsî tavırlar vaziyeti daha da gerginleştirmiş idi. Eskiden Canbey Giray'a mağlûp olduktan sonra, hanlığa getirilen Mehmed Giray III.'ın kardeşi kalgay Şâhin Giray, Abbas I. ile sıkı münâsebette bulunarak, mührüne „bende-i Abbas Şah" kelimelerini kazdırmış ve rivâyete göre, büyük emeller peşinde koşarak, Mehmed Giray'ı Osmanlı topraklarına tecâvüze sevketmiş idi. Bunun üzerine Murad IV. Kırım hanlığına Canbey Giray'ı geçirmek üzere, kapudan-ı derya Receb Paşa kumandasında Kefe'ye donanma göndermiş ve bu zât Kefe beyler-beyi Mehmed Paşa v. b. nın yardımı ile, hukûmetin emrini yerine getirmeğe çalışmış idi. İçinde Kazak ve Leh kuvvetlerinin de bulunduğu Kırım ordusu hukûmet kuvvetlerini mağlûp ettiğinden, Mehmed Giray hanlıkta bırakılmış idi. Diğer taraftan donanmay-ı hümâyûnun Kefe'de bulunmasından istifâde eden Kazaklar 150 şayka ile Karadeniz'de faaliyete geçerek, Osmanlı sâhillerine, ezcümle Ereğli'ye taarruz ettiler ve müteâkiben Boğaz'a girip, bir müddet Poyraz limanında kaldıktan sonra, Sarıyer, Tarabya ve bilhassa Yeni-Köy'e çıkarak, tahribatta ve yağmacılıkta bulundular (4 şevvâl 1033=20 temmûz 1624). O zamana kadar emsâli görülmeyen ve pâyitahtta epeyce heyecan uyandıran bu cür'et karşısında kaymakam Güroü Mehmed Paşa bostancılar, azaplar ve yeniçerilerden mürekkep bir kuvvet gönderdi; şaykalardan bir kaçı batırılarak, diğerleri kaçmağa mecbûr edildi (Topçular Kâtibi, 381 a—b; Kâtib Çelebî, *Fezleke*, II, 61). Osmanlı kadırgalarının sâhile fazla sokulamaması kazak gemilerinin tamâmen imhâsına mâni olmuş idi (Mezeray, s. 95). Mehmed Giray ise, Receb Paşa'yı mağlup etmekten mütevellid şımarıklıkla, Kırım'da kendine karşı koyacak kuvvet bırak-

mak istemiyerek, harplerde gösterdiği yararlığa mükâfâten beylerbeyliğe yükseltilmiş olan Nogayların Mansur-oğulları kolu reisi Kantemür Mirza'yı itâat altına almak emeline düştü. Onun Kırım'daki ocağını söndürdükten sonra, Şâhin Giray maiyetinde, aralarında Nogayların Şırın-oğulları bulunan bir kuvvet gönderip, Ak-Kerman, Kili, İsmail v.b. yağma ettirdi. Bu kuvvet rivâyete göre, Edirne'yi hedef tutmuş, fakat Silistre beyi Kantemür Mirza, Osmanlı hukûmetinin fiilî yardımı ile, onları mağlûbiyete uğratmıştır. Bundan başka hukûmet, Kazak taarruzlarına mâni olmak için, kapudan-ı derya Receb Paşa kumandasında olarak gönderdiği gemilere, Varna'dan başlayarak, Balçık, Kilgra, Mankalia, Kara-Harman, Sulina ve Kili sâhillerini tarassut ettiriyordu. Kılburun'da bir müddet kalıp, dönerken, Kazak şaykalarına rastlayan Receb Paşa, Kara-Harman önünde, düşman ile karşılaştı. Havanın müsâadesizliği yüzünden, berâberinde 43 geminin ancak 20 'si bulunuyordu. Her türk gemisini 20 şayka birden sarmış ve bilhassa kapudan paşa ile tersâne kethüdâsı Hacı Memi'nin ve Uzun Piyâle'nin gemilerine „şiddetli bir üşüntü" olmuş idi. Kazakların galebesine ramak kaldığı bir sırada, rüzgâr çıkınca, istedikleri gibi harekete imkân bulan Osmanlı gemileri, kısa bir zaman içinde, Kazakları kat'î bir hezîmete uğrattılar (muharrem veya safer 1035 = teşrin II. 1625); 350 şaykadan ancak 30'u kurtulmuş. pek çok kazak telef olduktan başka, 781'i de esir düşmüş idi; ganîmet olarak ele geçen düşman gemilerinin sayısı 172 idi; Osmanlı kaynaklarında o zamana kadar Karadeniz'de böyle bir galebe görülmediği kayd edilmektedir (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, II, 72 v.d.; Müneccim-başı, III, 662; Naimâ, *Tarih*, III, 356 v. dd.; krş. Topçular Kâtibi, 381b;). Aynı sene içinde Kazakların yeni bir hareket hazırlamakta oldukları haber alınınca, Özi suyu üzerinde vaktiyle Kanûnî Sultan Süyman'ın bir kale inşâ ettirdiği Doğan-geçidi adlı yerde, biri Özi beylerbeyi Mehmed Paşa'ya, diğeri Mehmed Giray'a iki taraftan birer kale yaptırılması tekarrür etti; bu sûretle Kazakların denize çıkmaları önlenmiş olacak idi. Aynı zamanda Lehistan da, aldığı tedbirler neticesinde, Kazakların Karadeniz'e çıkamayacaklarını bildirmiş ve Bucak ahâlisinin Kırım'a sevkolunmasını iltimas etmiş idi. Kantemür Mirza ise, Şâhin Giray'ı firâra mecbûr ettikten sonra, onu tâkiben Bahçesaray önlerine kadar ilerilemiş ve bu şehri 20 gün kadar muhâsara etmiş idi. Murad IV., haklı olarak güvenemediği Mehmed Giray'ı hanlıktan, Şâhin Giray'ı da kalgaylıktan azl ile, yerlerine Canbey Giray ile Devlet Giray'ı tâyin eylediği gibi (ramazan sonları 1037=mayıs sonları 1628), kapudan-ı derya Hasan Paşa kumandasındaki donanmayı da Kefe'ye gönderdi. Aynı zamanda Banyalukalı Hüseyin, Kenan ve Kantemür Paşa'lar da karadan Kırım'a girmişler di. Mukavemete çalıştığı hâlde, bu defa muvaffakiyetten ümidini kesen Mehmed Giray'ın Leh topraklarına sığındığını ve Lehlilerin yardımı ile, yaptığı taarruzda mağlûp olarak, Ferah-Kerman'da maktûl düştüğünü görüyoruz. Bu aralık Lehistan'dan gelen bir elçiye hukûmet verdiği cevapta, Lehlilerin verilen söz hilâfına, Kazakları inzibat altında tutmadıkları gibi, Şâhin Giray'a da yardım ettikleri belirtiliyor ve onun iâdesi talep olunarak, hudutta büyük tahşidât yapıldığı ifâde ediliyordu. Bu arada kapudan-ı deryâ Hasan Paşa Özi mansabında Kazakların bir taarruz hazırlığını, Uzun Piyale vâsıtası ile, tenkil ettirmiş idi (Naimâ, *Tarih*, III, 427). Şâhin Giray'a gelince, nihâyet İran'a ilticâ etmiş ve Şah Safî'den iltifat göremeyerek, bir müddet Kumuk ve Çerkes ülkelerinde yaşamış, oralarda barınamadığından, Murad IV.'a ilticâya mecbûr kalıp, Rodos'a nefy ve bir zaman sonra idâm edilmiştir (1043 sonları=1634).

Sarfedilen bütün gayretlere rağmen, Kazak taarruzlarının önüne geçilemediğini gören Osmanlı hukûmeti, donanmanın Akdeniz'de bulunmasından istifâde ile, yine faâliyete geçen Kazaklara karşı vezir Kenan Paşa kumandasında bir donanma göndermiş ve bu donanma 300 kadar şayka iğtinam ederek, geri dönmüştür. Bir kaç sene sonra Canbey Giray me'mûr olduğu İran seferine gitmekten istinkâf ettiği cihetle, azlolunarak, yerine İnâyet Giray tâyin edildi. O da sefer için hazırladığı kuvvetleri Ak-Kerman ve Kili tarafında bulunan Mansur-oğullarını tenkile tahsis etmiş, Kantemür Mirza'nın mallarını ve hânesi halkını alarak, gidip, Kefe'yi muhâsara ve Bıçakçı İbrahim Paşa ile Kadı Hâmid Efendi'yi öldürtmüş idi. İnâyet Giray, şeyhülislâm Yahyâ Efendi'ye yazdığı bir mektupta, tehditkâr bir lisan kullanıyor ve pâdişaha ilticâ eden Kantemür Paşa'nın teslimini talep ederek, isteği yerine getirilmediği takdirde, İstanbul civarına yürüyeceğini söylüyordu (mektubun sûreti için bk. Kâtib Çelebî, *Fezleke*, II, 187 v.d.). Diğer taraftan *kalgay* ve *nûreddin* ile adamları bir baskında öldürülmüş ve Nogaylar Özi'ye gelmişlerdi. Bunun üzerine Murad IV.'a ilticâya mecbûr kalan İnâyet Giray'ın pâdişah buzûrunda, murâfaadan sonra, öldürüldüğü ve Katemür Paşa'nın az bir zaman sonra aynı âkıbete uğratıldığı mâlûmdur. Bu

hâdiseler sırasında Zaporog Kazakları, Don sâhillerinden faâliyete geçerek, iranlılara yardım teklifinde bulundukları gibi, Azak önüne gelen Don kazakları ile anlaştılar ve bu kaleyi muhâsaraya kalkıştılar. Vaktiyle Hüsam Giray Azak tarafındaki Nogayları, sefere dâvet bahânesi ile, Ak-Kerman cihetine göndердiğinden, Azak'ın etrafı boş kalmış olmakla berâber, Kazakların yine de böyle müstahkem bir mevkii zaptedemiyecekleri muhakkak idi. Fakat rus çarı Mihail Feodoroviç Azak'ın Osmanlı devleti elinde bulunmasını kendi menfaatine uygun görmediğinden, Kazaklara, mühimmat bakımından yardım etti. Kazaklar da berâberlerinde lâğım işlerinden anlayan bir almandan faydalanarak, sûrlarda gedik açmağa muvaffak olup, bir hücûm ile, kaleyi zapt ve müslüman ahâlinin çoğunu şehid ettiler (11 muharrem 1037 = 5 hazîran 1627, Müneccim-başı, III, 673). Rus çarı Osmanlı pâdişahına kıymetli kürklerden mürekkep hediyeler ile bir elçi göndermiş ve bir eşkiyâ tecâvüzü olarak vasıflandırdığı bu harekette kendisinin medhali olmadığını isbâta çalışmış idi (Sagredo, VI, 309 v.d.). Murad IV., Kırım hanlığına nasbettiği Bahadır Giray'ı Azak seferine me'mûr etti ise de, han kalenin iyi müdâfaa edilecek bir şekle sokulduğunu, binâenaleyh o aralık istirdâdı mümkün bulunmadığını ileri sürdü. Bahadır Giray için en mühim mesele, Kantemür Paşa'nın öldürülmesi dolayısı ile, büs-bütün ele avuca sığmaz bir hâle geldiği anlaşılan Mansur-oğullarını yola getirmek idi. Bahadır Giray Han, Kefe müftîsi Afîfeddin Efendi'den fetvâ aldıktan sonra, bu gâyeyi tatbika koyuldu. Nogayların bir kısmı Ur kalesine çekilmiş, bir kısmı da Bahçesaray'a dâvet edilerek, orada kılıçtan geçirilmiştir. Murad IV., Bagdad seferine çıkarken, Karadeniz seferine ve imkân olur ise, Azak kalesinin istirdâdına Piyâle kethüdâyı me'mûr etti; 40 parçadan mürekkep bir donanma ile yola çıkan bu zât, Kırım sâhillerine gidip, Bahadır Giray'ın askerlerini Taman'daki Han-geçidi (Sabacz)'ne çıkardıktan sonra dönerken, 1.700 Kazak taşıyan 53 şaykanın Sinop'u vurmağa hazırlandığını duyup, üstlerine yürüdü. Kazaklar Osmanlı donanmasını görünce, sığ yerlere çekilerek, karada müstahkem mevzîler kurdular. Azak kalesine gitmekte olan Kefe beyler-beyi Yusuf Paşa, bu mevzîler üzerine uğramış ve muhârebeye tutuşmuş bulunuyordu. Piyâle kethüdâ da karaya asker çıkarıp, muhârebeye iştirâk etti. Bundan sonra Piyâle ile Kazaklar arasında çetin bir savaş başlamıştır. Tersâne kethüdâsı tarafından muhtelif yerlerde yakalanan kazaklar, şaykalarını yüklenip, top menzilinden dışarı çıkmak sûreti ile, kendilerini kurtarıyorlar, yakalanmak üzere bulunduklarını gördükleri zaman, Azak denizine çıkmak için, Kuban nehri munsabındaki Arkun körfezine sığınıyorlardı. Piyâle kethüdâ, Kefe beylerbeyi ile Kırım hanına haber gönderip, Arkun'u kısmen kapadıktan sonra, karaya asker çıkardı ve hücûma geçti (4 rebiülâhır 1048 = 15 ağustos 1638); Kazaklar için artık kamışlıklara ilticâdan başka çâre kalmamış idi. Nihâyet tüfekçiler ileri sürülünce, bir kısmı telef olmuş, bir kısmı da esir düşmüş idi. Piyâle Kethüdâ'nın ganîmet ve esirler ile muzafferen İstanbul'a dönüşünden Murad IV. pek ziyâde memnûn olmuş ve 20 gece donanma şenliği yaptırmış idi. Piyâlenin ertesi sene de Karadeniz'e çıkarak, Özi kalesini tâmir ettirmek, 10 şayka zaptedip, bir çok müslümanı esâretten kurtarmak gibi faâliyetlerde bulunduğunu kaydetmelidir (Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibâr*, s. 114; ayn. mll., *Fezleke*, II; Kara Çelebî-zâde, *Zafer-nâme*).

Murad IV., Bagdad seferinde iken, Arnavutluk'un muhtelif yerlerinde ve Bosna'da çıkan karışıklıkların yatıştırılmasına vaktiyle bostancı-başı olarak istihdâm ettiği ve bir çok tevkif ve idam işlerini kendisine yaptırdığı Duca Mehmed Paşa'yı me'mûr etti. Duca Arnavutluk isyânını tenkile giderken, venedikliler Zara ile Şebeniko'yu ve daha bir takım köyleri ele geçirdiğinden, hudut boylarında tahkikat yapılması lâzım gelmiş idi. Mehmed Paşa, Arnavutluk seferini bırakıp, Klis'e giderek, meseleyi araştırmağa başladı ise de, venediklilerin işi uzatmak temâyülünü göstermeleri üzerine, bu tarafta kalmayarak, kendisini Essek muhâfızlığına tâyin ettirdi ve Arnavutluk ile meşgûl olmağa başladı. Duca Mehmed Paşa Podgoriça'ya geldiği zaman, bâzı nâhiyeler itâat etmekle berâber, Klementi dağları isyân hâlinde bulunduğundan, oraya tüfekçiler gönderdi. Bu gâyet sarp ve elde edilmesi güç bölgelerde dağlılar, vâdileri kapatarak, tepelerden asker üzerine büyük taşlar yuvarlıyorlar ve gösterdikleri mukavemet kolay-kolay kırılamıyordu. Ancak reisleri Vokodud maktul düşünce, nisbî bir itâat göstermişlerdi. Pek zahmetli olan bu harekât esnâsında, Duca müptelâ bulunduğu nikrise rağmen, kayalara, çivi çakarak, tırmanıyor, açlığa ve soğuğa tahammül edip, isyânı bir an evvel yatıştırmak istiyordu; bunun için muhtelif yerlerde kaleler tâmir ettirmiş, karakolhâneler yaptırmış, çarpışmaların birinde diğer bir âsî reisi olan Hotaş maktûl düşmüştür. Pâdişah, Bosna ve Arnavutluk hâdiseleri ile yakînen

alâkadar oluyor, seferde bulunduğu hâlde, bu mübim meseleler bakında tedbir alıp, emirler göndermekten geri durmüyordu. Hattâ bir akında Osmanlı kuvvetleri tarafından alındığı sanılan esirler ve 40.000 kuruşluk fidyenin hesabını sormuş ve Mehmed Paşa'ya göndermiş olduğu hatt-ı hümâyûnda, emre muhâlefet edilirse, „cümlenizi kırarım“ gibi şiddetli bir ifâde kullanmış idi (Naimâ, *Tarih*, III, 390). Câhil halk tarafından yanlış anlaşılan bu ifâde üzerine, „serhadlu“ ayaklanınca, Duca Paşa Banyaluka'ya giderek. pâdişahın kendilerini imhâ gibi bir maksat tâkip etmediğini isbata çalışmış, fakat esâsen ulûfelerinin tedâhülde kalmasından ve Bosna defterdarı Mahmud Efendi'nin yolsuz hareketlerinden müştekî olan „serhadluya“ laf anlatamayarak, saraya kapanmağa mecbûr olmuş idi (muharrem sonları 1049= mayıs sonları 1639). Duca Mehmed Paşa serhad askerinin hücûmuna sekbanları ile karşı koyarak, onları dağıtmış ise de, bu hâdiseden canı sıkılan Murad IV. tarafından azledilerek, yerine Şâhin Paşa tâyin olunmuştur. Murad IV.'ın son zamanlarına kadar bu karışık durumun devam ettiğini biliyoruz.

Daha evve'ki devirlerde olduğu gibi, Murad IV.'ın saltanat müddeti içinde de Osmanlı devletinin Akdeniz'de devamlı bir faâliyet gösterdiği, gerek donanma-i hümâyûnun ve gerek Cezayir, Tunus ve Trablusgarp gemilerinin, Venedik, Malta, Napoli ve Floransa gemileri ile bâzan ihtilâtlara yol açacak kadar şümûl peydâ eden bir mücâdeleye giriştiği mâlûmdur. Murad IV. devrinin bütün husûsiyetlerini belirtmek için Akdeniz hâdiselerinin belli-başlılarına kısaca temâs etmek lâzımdır. Bunlardan biri olmak üzere, 1626'da floransalı Julio Montauro'nun Osmanlı gemilerine karşı oldukça geniş bir korsanlık hareketinde bulunduğunu ve Malta, Napoli ve papalık gemilerinin iştirâki ile, sayılı denizcilerden biri olduğu anlaşılan Hasan Kalafat'ı muhârebeye zorladığı ve müşkil vaziyete düşen Hasan Kalafat'ın kendi gemisini ateşlediğini görüyoruz (F. de Mezeray, s. 103 v.d.). Bu hâdiseden iki sene sonra, Montauro bir deniz muhârebesinde yaralanmış, müteâkiben Malta korsanları tarafından iki Osmanlı gemisi alınmış, nihâyet 1630'da Mısır sularında vukû bulan bir korsanlık üzerine, kapudan-ı deryâ Hasan Paşa, tersâne kethüdâsı Piyâle ile bir sefer yaparak, Kefalonya ve Ayamavra civarında bir düşman kalyonu zaptetmiş idi. 1634 nisanının sonlarında Malta korsanı Valdi'nin şimâlî Afrika'dan İstanbul'a köle götüren 4 gemiye tecâvüz edip, 650 esir ele geçirdiği, aynı korsanın Trablusgarp gemileri ile bir mubârebeden sonra da, buna benzer, fakat daha küçük çapta bir muvaffakiyet kazandığı bilinmektedir. Anlaşıldığına göre, buna karşılık kapudan-ı dorya Câfer Paşa kumandasındaki donanmay-i hümâyûn Selânik ve Kesendire civârına gelmiş ve zahîre almakta bulunan 2 veya 3 „harbî“ kalyona rastlayarak, üzerlerine tersâne kethüdâsı Uzun Piyâle, Memi Paşa ve diğer bir beyin idâre ettiği gemileri göndermiş idi. Vukû bulan çarpışma Osmanlı gemileri aleyhine bir cereyân alıp, Memi Paşa v.b. şehid düşünce, Câfer Paşa da baştardası ile bir düşman gemisine çattı (10 zilhicce 1043=7 hazîran 1634). Muhârebenin en ateşli bir ânında düşman gemisi ateş aldı ve baştarda iyice bağlandığı bu alevler içindeki gemiden derhâl ayrılamayarak, ancak baş tarafı yandıktan sonra arlarga olabildi. Yanan düşman gemilerinin zâyiâtı 2.000, Osmanlı şehidlerinin sayısı 600 tahmin edilmektedir (Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibâr*, s. 112; Topçular Kâtibi, 455a, b; Evliyâ Çelebî, I, 259; Naimâ, III, 199 v. dd.) Osmanlı donanmasının 1046 (1636) senesinde Akdeniz'de geniş bir tarassut hareketi yaptığını ve kapudan-ı deryâ Kara Mustafa Paşa'nın Girit adası sularında iki „harbî“ kalyon ile gece yarısına kadar süren bir topçu muhârebesine giriştiğini biliyoruz. Mustafa Paşa rüzgârdan bilistifâde teması kesmeğe muvaffak olan bu kalyonları ertesi sabah denizde yakalayarak galebe çaldıktan sonra, Kıbrıs limanlarına uğramış, Suriye sâhillerinde dolaşmış, gemilerini yağlamak üzere Agriboz'da bir müddet kalıp, eylûlde İstanbul'a dönmüştür (Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibâr*, s. 112; Topçular Kâtibi, 486a, b). Daha sonra, 1638'de Malta korsanı de Natiron bir Cezayir gemisi, de Charlot da 3 Trablus gemisi ile karşılaşmış ve bu sonuncu muhârebede Osmanlı denizcisi İbrahim Reis galebe edememekle berâber, düşmana ağır zâyiat verdirmiştir. Şurasını hemen belirtmek lâzımdır ki, garp korsanlarının bu kabil cür'etleri, Kazak meselesi dolayısı ile, donanmay-i hümâyûnun daha ziyâde Karadeniz'de meşgûl olmasından ileri geliyordu.

Murad IV. devrinde Osmanlı devleti ile Venedik cümhûriyeti arasındaki münâsebetlerin bir müddet için kesilmesine sebep olacak kadar ehemmiyet kesbeden vak'a Avlonya hâdisesidir. Pâdişah Bagdad seferine giderken, Akdeniz emniyetini te'min ile mükellef Cezayir ve Tunus donanmasını Ali Piçin-oğlu (Kara Çelebî-zâde, *Ravżat al-abrâr*, s. 606; bu isim Hammer, IX, 272'de Picenino ve zannımıza göre, daha doğru olarak, Nani, IV, 105'te Piccinino şeklindedir) kumandasındaki 16 gem

ile Girit ve İtalya sâhillerinde faâliyette bulunduktan sonra, Avlonya limanına gelmiş idi. Bu donanmanın Adriyatik'teki harekâtından kuşkulanan Venedik hukûmeti Marino Capello kumandasında 28 kadırga ve bir büyük gemiden mürekkep bir donanma sevketti; bu donanma Ali Piçin-oğlu'nun gemilerini yağlamak üzere, demir attığı Avlonya önlerine gelerek, limanı bir müddet abluka ettikten sonra, Avlonya paşası ile kadısının ihtârına rağmen, limana girdi, kaleyi ve şehri topa tuttuktan başka, levendlerini dağıtmış olan Piçin-oğlu'nun boş kalmış gemilerini alıp götürdü. Bâbıâli ile münâsebâtı kesmekten çekinen Venedik senatosu Capello'ya Osmanlı limanlarına tecâvüz etmemek emri verdiği hâlde, amiral Napoli'nin vâdettiği yardıma ve Avrupa devletlerinin muâvenetine güvenerek, bu harekette bulunmuş olmalı idi. Hâlbuki o devirde Avrupa böyle bir muâvenette bulunacak vaziyette olmadığı gibi, Venedik de yalnız başına Osmanlı devleti ile harp edemezdi. Avlonya hâdisesini haber alan Murad IV., büyük bir hiddete kapılarak, Osmanlı ülkesinde bulunan venediklilerin idâmını, Venedik ile ticârî münâsebetlerin kesilmesini ve Spalato gümrüğünün kapatılmasını emretti. Murad IV.'ın bu şiddetli emrini 13 gün tutan devlet adamları pâdişahı yumuşatmağa muvaffak oldular. Balyos Alvise Contarini, evvelâ kethüdâ dâiresinde, sonra kendi evinde mahpus tutulmakla iktifâ edildi. Spalato gümrüğünün kapatılmasına Bosna defterdarı Mahmud Efendi, kaymakam Mûsâ Paşa'ya yazdığı mektupta, hazînenin bu yüzden uğrayacağı büyük bir zararı belirterek, itirazda bulunmuş, fakat pâdişah venediklilere karşı duyduğu infiâli yenemeyerek, bir daha bu yolda arzda bulunacakları ölüm ile tehdit etmiş, Bosna'daki fena idâresi ile tanınan defterdar Mahmud Efendi ise, aleyhinde bulunduğu beylerbeyi Şâhin Paşa tarafından idam edilmiş idi. Donanmanın uğradığı âkibetten mütevellit heyecan, Cezayir'de Ali Piçin-oğlu'nun idama mahkûmiyetini icâp ettirdiğinden, o da maiyetindekiler ile birlikte, İstanbul'a geldi. Pâdişah yaptırdığı 10 kadırgayı bunlara vermek niyetinde olduğu hâlde, dâimî sûrette merkezin emrinde çalışmağı tehlikeli bulan Ali Piçin-oğlu kendi hesâbına iki kadırga yaptırmağı tercih eyledi. Gemicilerin İstanbul'da yaptıkları taşkın hareketler aleyhlerine bir cereyan uyandırdı. Devlet erkânına bu denizcilerden dâimâ şikâyette bulunan balyos fırsattan istifâde etmeğe çalışıyor, kaymakam Mûsâ Paşa'nın sert târizlerine hedef olarak, müşkil bir duruma düşmüş bulunuyordu. Venedik senatosu bir taraftan haysiyetini korumağa uğraşırken, bir taraftan da sanlanmış ve kuvvetlenmiş bir devletin mağrur hukûmdarı ile uzlaşmak için, bütün gayretini sarfediyordu. Murad IV. da fevrî bir karar ile, vakitsiz bir harbe sürüklenmekten ise, büyük hazırlıklar yapmak ve sıhhati düzeldikten sonra, garba müteveccih bir sefer açmak niyetinde idi. Bu sâyede kaymakam Mûsâ Paşa ile bolyos Alvise Contarini arasında cereyan eden müzâkerelerden sonra, ihtilâfa bir hâl çâresi bulunarak, eskiden beri cârî olan ticârî münâsebetlerin muhâfazası esâsına müstenit bir muâhede akdolundu (16 temmûz 1639). Bu abid-nâme mûciblnce, Osmanlı devletine bağlı bulunan Cezayir ve Tunus gemilerinin imparatorluk limanlarında barınmalarına Venedik cümhûriyeti müdâhale edemeyecek, korsanlar ile yalnız açık denizlerde çarpışabilecek idi. Diğer taraftan Cezayir ve tunusluların Venedik tebeasına tecâvüzleri menedildi. Avlonya hâdisesinin tazminatı olmak üzere, Venedik hukûmeti Bâbıâlî'ye 250.000 altın „zecchino" veya her biri 8 akçelik 5.000.000 sikke ödeyecek idi. Cezayirliler de venediklilere âit bir gemi zaptettikleri zaman, bundan dolayı Osmanlı hukûmetine şikâyette bulunamayacaklardı. Bir az sonra venedikliler Avlonya'da ele geçirilen gemilerden Tunus beyler-beyi Mühürdar Mustafa Paşa ve Çığala-zâde Abdülkadir Bey'e âit iki gemiyi de „nice sikke-i efreneiye ve guruş-ı riyâlî" ile İstanbul'a gönderdiler ve mesele böylece kapanmış oldu.

Murad IV. devri âlim, şâir, nâsir, tarihçi velhâsıl muhtelif sâhalarda yetişmiş fikir adamları bakımından, Osmanlı devletinin en dikkate şâyân bir devresi olmuş, siyâsî hâdiseler kadar, belki onlardan fazla, bu cihetten de, tetkiki gerekli bir mevzû teşkil etmiştir. Zamanına göre, ehemmiyetli sayılan ilmî meselelerin senelerce süren münâkaşası ve onların ictimâî hayattaki akisleri ile idârî islâhat için alınan tedbirler göz önünde tutulursa, bu pâdişah devrinin ehemmiyeti daha iyi anlaşılıyor. Mâlûm olduğu üzere, XVII. asır boyunca türk dili ve edebiyatı imparatorluğun başka lisanlar konuşulan bölgelerine kadar yayılmış, bilhassa medrese tahsilinin genişlemesi sâyesinde türk dili ile eser te'lif eden, şiir ve nesir yazan şahsiyetler görülmedik bir nisbette artarak, türk edebiyatı tekâmülünün yeni ve parlak bir devresini idrâk etmiş bulunuyordu. Şurasını derhal belirtmek lâzımdır ki, bu inkişâfı Murad IV.'ın pek uzun olmayan devrine inhisar ettirmek ve yetişen bütün fikir adamlarını o devre mâl etmek doğru değildir. Bu pâdişah zamanında yaşayan şahsiyetlerden büyük bir kısmı fikir ve san'at sâhasındaki

şöhretlerini ya daha evvel te'min etmişler veya ilk zamanları Murad IV. devrine rastladığı hâlde, olgunluklarının zirvesine müteâkip saltanat devirlerinde ulaşmışlardır.

Murad IV., pek fazla bir edebî kâbiliyete mâlik olmamakla berâber, şiir yazmağa (mahlâsı Murâdî'dir), zamanının münâkaşa mevzûları ile uğraşmağa özenmiş, daha doğrusu o münâkaşalı meseleleri siyâsî gâyeleri için kullanmak istemiş bir pâdişah idi; etrafına topladığı şâirlerin sohbetinden lezzet alarak, şeyhülislâm Yahyâ Efendi gibi, divan edebiyatının en seçkin şâirlerinden biri olduğu kadar, müsâmahakârlığı, rind-meşrepliği ve itibârını kaybetmeden, bir hukümdar ile ülfetin şartlarına vukufu bakımından müstesnâ bir zâtı yanından ayırmaz ve onu, belki bir az da siyâsî endişeler ile, harplere berâber götürür idi. Bagdad seferi esnâsında uğradığı Akşehir'de Baş-tekke mesîresinde bulunan kasrın pencere kenarına yazdığı beyitlere Yahyâ Efendi hemen o gün aynı vezin ve kafiyede bir gazel ile mukabele etmiş, başka bir zaman da pâdişahın bir gazelini tahmis, diğer bir gazelini tanzir eylemiş idi. Bu pâdişah devrinin debdebe ve azametini en güzel aksettiren şâir şüphesiz Nef'î [b. bk.] olmuştur. Kasîde tarzının büyük üstâdının renkli, âhenkdar ve mübâlegaya fazla yer veren ifâdesi ile, âlâyişe pek düşkün olan hukümdarın hayranlığını kazanması mukadder idi. Nef'î'nin kasidelerindeki tantana ve ihtişam Murad IV.'ın zaferler, isyânlar, alaylar ve sefâhatler ile geçen saltanat devrinin şiir sâhasında bir mütenâzırını teşkil etmektedir. Nef'î'yi sık-sık yanına çağırıp, eserlerini okutan ve hicviyelerinden zevk alan Murad IV., Leylek lekabı ile anıldığını Evliyâ Çelebî'den öğrendiğimiz şâir Tıflî Çelebî'den de *şah-nâma* dinlerdi. Eski edebiyatın bu pâdişah saltanatına rastlayan devri, bâzıları yeni çığırlar açan şâirler ve münşîler bakımından, çok zengindir. Bunlar arasında Gânî-zâde Nâdirî, Azmî-zâde Hâletî, Nev'î-zâde Atâî, Cevrî, Sabrî, Rızâî, Şehrî, gazel vâdisinde üstâd olan ve bilhassa pürüzsüz lisanı, ince hisleri, kuvvetli hayali ile birinci derecede bir şâir olup, te'siri son zamanlara kadar gelen Nâilî [b. bk.], kıymet itibârı ile onunla boy ölçüşen Fehîm müstesnâ birer mevkî işgâl ederler. Bu arada daha sonraları meşîhate yükselen Bahâî Efendi ile kazasker İsmetî, Rızâî ve Vişne-zâde İzzetî Efendi'leri kaydetmek yerinde olur. Zamanın büyük münşîlerinden Veysî (aynı zamanda gazel tarzının da belirli bir sîmâsıdır) *Siyer* adlı eseri ile tanınmış ve kendisi için „ilminden şiiri evlâ, şiirinden inşâsı âlâ..." hukmü verilmiş idi (*Fezleke*, II, 107 v.d.). Tumturaklı nesrin diğer mümessilleri olarak, *Hamse*'sî ile şöhret bulan Nergisî ve hakkında Tâcî-zâde'den sonra bu kudrette bir münşî yetişmediği söylenilen Okçu-zâde Mehmed Şâhî'dir (*Fezleke*, II, 127 v.d.). Aynı zamanda mârûf bir şâir olan ve münşeâtı içinde Çerkes Mehmed Paşa'nın Abaza ile muhârebelerine dâir Ganîzâde'ye yazdığı bir fetih-nâme bulunan adanalı Âlî ile şiir ve inşâ sâhalarında tanınmış sîmâlardan allâme Şeyhî Mehmed Efendi'yi saymak mümkündür.

Devrin tarih ve hâl tercümesi müellifleri hayli yekûn tutmaktadır. Bagdad seferinde bulunduğunu gördüğümüz Koca-Müverrih Hüseyin Efendi, *Tevârîh-i âl-i Osman* ve yahut *Vekayi-nâme* denilebilecek bir tarihin müellifi Topçular-Kâtibi Abdülkadir, Vecihî Hasan, Hasan-Bey-zâde Ahmed Paşa, Solak-zâde, Hemdemî Mehmed, *Ravżat al-abrār* ve *Ẓafar-nâma* (Revan ve Bagdad seferlerine dâir) müellifi Kara Çelebî-zâde Abdül'aziz, *Tarîh-i gılmânî* sâhibi Mehmed Halife, Naimâ'nın başlıca kaynağı olan bir eserin müellifi Şârih-ül-Menâr-zâde Ahmed, Peçuylu İbrahim ile Kâtib Çelebî başlıca müverrihlerdir. Diğer taraftan *Şaḳâ'iḳ-i nu'mâniya*'ye zeyil yazan Nev'î-zâde Atâî, tezkireci Riyâzî (eserini Ahmed I.'e ithâf etmiştir) ve Seyyid Rızâ ve Kaf-zâde Fâizî; devrin ricâline âit eseri ile Mehmed b. Mehmed Rûmî; Bursa velîyâtına dâir *Ravżat al-avliyâ'* adlı eseri ile Baldır-zâde Selisî Mehmed, tasavvuf mensuplarına dâir *Lemezât*'ın müellifi Hulvî Mehmed hâl tercümesi yazanların başlıcalarına misâl teşkil ederler. Nev'î şahsına münhasır bir müellif olup, bâzı ihtirazî mülâhazalara rağmen, eseri XVII. asır osmanlı hayatının akla gelebilecek bütün safhaları için bahâ biçilmez bir kaynak olan san'atkâr rûhlu, geniş görgülü Evliyâ Çelebî [b. bk.]'nin *Seyahatnâme*'sini birinci derecede bir te'lîf addetmek zarûrîdir ve tarih, coğrafya, kitâbiyât, hâl tercümeleri v.b. dâir birbirinden değerli eserlerin müellifi Kâtib Çelebî [b. bk.]'nin en mümtaz şahsiyetlerden biri olduğunda şüphe yoktur. Bu büyük müellif *Mîzân al-ḥaḳḳ fi 'ḫtiyâr al-aḥaḳḳ* adlı küçük, fakat pek mühim risâlesinde asrın ilmî seviyesini, büyük hocalarını ve münâkaşalı meselelerini geniş bir kavrayış ile izah ettiği gibi, Şeyh Mehmed İhlâsî adlı bir mühtedînin yardımı ile, garptaki ilim ve zihniyetten de faydalanmıştır.

Mâlûm olduğu üzere, XVII. asırda medreselerde yapılan tedrisatta daha ziyâde menkulât esâs tutuluyor ve mâkulât eski ehemmiyetini kaybetmiş bulunuyordu. Kâtib Çelebî'nin ifâdesi ile „sûk-ı ilme kesâd ge-

lüp, ehli inkırâza karib" olmuş idi (*Mîzân al-ḥakk*, s. 9); aklî ilimler ile uğraşan istidadlı talebeyi tahsile teşvik eden uyanık fikirli âlimler de pek az olmakla berâber, hiç yok değil idi. Riyâziyât, hey'et ve coğrafya gibi ilimlerin fakîhler için dahi elzem olduğunu isbât sadedinde misâller veren Kâtib Çelebî ulûm-i arabîyede msl. Kürt Abdullah Efendi gibi büyük âlimler yetiştiğini söylerken, mâkulât ile uğraşanları da belirtmiş ve kendi hocalarından A'rec Mustafa Efendi ile Süleymâniye ders-i âmı Keçi Mehmed Efendi 'yi senâ etmiştir. Bu ikincisi, bahis mâkulâta uğradıkça, „bizim bildiğimiz değil, bilir var ise, söylesin" diyerek, insaf gösterir, buna mukabil, Kâtib Çelebî 'yi tahsile teşvik eden, ifâdesi güzel, fakat dersleri basit olan Kadızâde Mehmed Efendi, mâkulâtı bilmediği hâlde, onu dinî esaslara aykırı bularak, zemmederdi. Hocalar arasındaki bu zihniyet farkı bize o devirde aklî ve naklî ilimler hakkında iki zıt telâkkînin çarpıştığını göstermek bakımından mühimdir. Murad IV. zamanının uleması içinde *Tefsir-i Kâdî* 'nın evveline âit hâşiyesi ve *Fevâid-i hakaniye* adlı eseri ile Sadreddin-zâde Mehmed; „bereket-i şehr-i İstanbul" addedilen Fâtih ders-i âmı Sâlih ve onun yerine geçen dâmâdı Mehmed Efendi 'ler, Câmi-ül-ezher 'e müderris olup, Mısır 'da şeyh-ül-fen olarak kabûl edilen Şeyḫ İbrâhîm Laḳânî (ölm. 1040) belirli şahsiyetlerdendir. Hekim-başı Emîr Çelebî (Seyid Mehmed Tabîb) *Anmûzac al-ṭibb* ve Zeynel-Âbidin Efendi *Şifâ' al-fu'âd* adlı eserleri ile tanınmışlardır. Çeşitli mevzûlara dâir te'lifatta bulunan *Maşnavî* şârihi reisülküttâp Sarı Abdullah Efendi 'nin (aynı zamanda hattattır) işgâl ettiği mevkii belirttikten sonra, Molla Mehmed Çelebî ile Şehzâde muvakkiti Müneccim Mehmed Çelebî 'nin riyâziyât ve hey'et sâhalarında dikkate değer birer âlim olduklarını söylemeliyiz. XVII. asrın pek itibârlı bir mutasavvıfı olup, ilim ve irfanı kadar, kerâmetine de inanılan ve tefsirlerini hiç bir me'haza mürâcaat etmeksizin te'lif ettiği bildirilen *ḳuṭb al-aḳṭâb* Üsküdârî Aziz Mahmud (Hudâî) Efendi 'nin vefatından (1038) sonra, İstanbul 'un en büyük şeyhi Sivâsî Abdülmecid Efendi oldu. Bu zâtlardan başka Abdülahad Nûrî, mesnevî şârihi Ankravî İsmail, Cerrah Şeyhî İbrahim Efendi 'ler ileri gelen meşâyih arasında idi.

XVII. asrın teşkilât ve idâre bakımından bozuk durumunu Koçu Bey [b. bk.] 'in 1041 'de Murad IV. 'a sunduğu arîzalardan mürekkep risâlesinden istihrâc mümkündür. Müellif bu risâlede devletin ilerileyiş zamanındaki vaziyeti ve Kanûnî Sultan Süleyman devrinde vezirlerin, divan mensûplarının ve pâdişah yakınlarının ne gibi usûller ile tâyin olunduğunu izah ederken, risâlenin yazıldığı sıralarda timar, zeâmet ve kul tâifesi nizamlarının neden bozulduğunu, irtikâp ve irtişânın nasıl alıp-yürüdüğünü meydana koymuş ve böylece diğer kaynaklarda bulamayacağımız veya o kaynaklardaki mâlûmatı tamamlamak ve düzeltmek için kullanacağımız mühim tafsilât vermiştir. Fikirlerini hünkâra açıkça söyleyecek bir cesâret ve doğruluğa sâhip bulunan bu uyanık fikirli adam sâyesinde, Murad IV. devrindeki idârî karışıklığın mâhiyeti öğrenilmiş oluyor.

İslâm âleminde bâzı meselelerdeki farklı ictihâdlar yüzünden ihtilâflar çıktığı ve halkın taraflara ayrıldığı mâlûmdur. Âlimlerden bir kısmı, halka suhûlet göstermek ve nizâmı korumak gâyesi ile, geniş bir zihniyet tâkip ettiği hâlde, bir kısmı dar bir görüşe kapılmış ve iki taraf arasındaki münâkaşalar âdetâ mücâdele şeklini almıştır. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında hukûmlerini halk ve devlet menfaatine daha müsâit bulduğu müteahhirîne göre veren Ebussuûd Efendi [b. bk.] 'ye karşı, *Tarîkat-i Muhammediye* müellifi Birgivî Mehmed Efendi 'nin giriştiği sert tenkitler ile mütenâzır olarak, Murad IV. devrinde de vaaz kürsülerinden Kadı-zâde Mehmed Efendi 'nin târizleri duyuluyor ve bu zât düzgün ve müessir konuştuğundan, pek çok dinleyici buluyordu. Halvetîler ile mevlevîleri „tahta tepenler, düdük çalanlar" diyerek, tezyif eden ve bahis-i mâkulâta geldikçe, bilmediği bu mevzûların lüzûmsuzluğunu söyleyen Kadı-zâde 'ye karşı Sultan Ahmed câmii vâizi Sivâsî Abdülmecid Efendi ve Galata mevlevîhânesi postnişîni İsmail Dede, evliyâyı inkâr edip, tarîkat aleyhinde bulunanların mülhid ve zındık olduklarını ileri sürerlerdi. Kadı-zâde ile ihtilâf hâlinde bulunanlardan biri de Cerrah Şeyhî İbrahim Efendi idi. Bütün bu vaaz ve derslere gelenler künhüne varmadıkları meseleleri körü-körüne benimsemişler ve yahut münâkaşalara sırf şahsî menfaatlerini te'min için karışmışlardır. Murad IV. ekseriyâ Kadı-zâde 'nin te'siri altında kalmış, daha doğrusu onun fikirlerinden istifâde ile, toplantı mahalleri olan kahvehâneleri kapatarak, tütünü men'edip müptelâlarını şiddetle cezâlandırmıştır. Mâmafih pâdişah Abdülmecid Sivâsî 'yi de hoş tutar, şeyhin mühim bir yekûna varan taraftarlarını gücendirmek istemezdi. O tarihlerde pek rağbet gören vaazlarda, bütün devlet ricâlinden başka, ara-sıra Murad IV. 'ın da bulunduğu ve münâkaşalar ile ilgilendiği anlaşılmaktadır. Msl. 14 rebiülevvel 1043 (18

ağustos 1633) günü Sultan Ahmed câmiinde okunan mevlidi müteâkip, önce Sivâsî Efendi vaaz etmiş ve onu Kadı-zâde tâkip eylemiştir. Bu zât, halkın büyüklerden sâdır olan kötülükleri taklit ettiğini îmâ eden bir Nasreddin Hoca fıkrası anlatınca, bâzıları bundan alınarak, vâizi kürsüden cebren indirmek istemişler ve buna şeyhülislâm mâni olmuştur. Hâdiseyi haber alan Kadı-zâde ise, dâvânın sâbit olduğunu söylemekle iktifâ etmiştir (Naimâ, III, 164).

Kâtib Çelebî, ulemâ ve meşâyihi ihtilâfa düşüren meselelerin başlıcalarını hulâsa eder (*Mîzân al-ḥakk*, s. 14—123). Bu meseleler Hızır'ın hayatı, teganni, raks, tasliye ve tarziye, lütün, kahve (bunların harâm, mekrûh veya mübâh olduğu), berş ve afyon, ebeveyn (baisten evvel ölen peygamber ana ve babalarının mü'min addolunup olunmayacağı), Fir'avn'un îmânı, Muḥy al-Dîn Arabî [b. bk.] Yazîd'e lânet, bid'at (Peygamberden sonra zuhûr eden, binâenaleyh haklarında hadîs ve sünnette işâret bulunmayan âdetler hakkında), kabirleri ziyâret, Regâib, Berât ve Kadir namazlarını cemâat ile kılmak, musâfaha, inhinâ, *amr bi'l-ma'rûf* ve *nahy 'ani 'l-munkar* (bunların mutlak sûrette vâcip olup-olmadığı), millet (din, şerîat ve millet kelimeleri ayrı mânalara gelmekle berâber, bâzan müterâdif olarak da kullanıldığına göre, „Muhammed ümmetinden birinin İbrâhîm milletindenim demesi câiz midir" suâlinden çıkmışlır) bahislerinden ibârettir ve riyâziye gibi ilimler ile uğraşmak da bu aradadır (Naimâ, IV, 219). Kâtib Çelebî, Ebussuûd Efendi ile Birgivî ve Kadı-zâde ile Abdülmecid Sivâsî arasındaki münâkaşaları da iki bahis hâlinde anlatmış, ifrât ve tefritten kaçınmak tavsiyesinde bulunduktan başka, anlaşmazlıkların nasıl bertaraf edileceğini izah etmiştir. Bu ihtilâfın müteâkip salatanat devirlerinde devam ettiğini ve Kadı-zâde'liler ile tarîkat mensûpları mücâdelesinin âsâyişi ihlâl derecesine vardığını söylemeliyiz [bk. mad. KÖPRÜLÜLER]. Tasavvuf erbâbı tarafından yazılan eserlerde Kadızâde „müteşeyyih" gösterilmekte ve onun bir kısım ehl-i sünneti fâsık olarak suçlandırmakla iftihâr ettiği kaydedilmektedir (Sâkib Dede, *Sefîne-i mevlevîye*, I, 164 v.d.).

Murad IV. zamanında hattatlık ve mûsikînin dikkate değer bir inkişâf hâlinde bulunduğunu ve bir çok san'atkârlar yetiştiğini biliyoruz. Devlet adamı, ilmiye ricâli, şâir ve ediplerden mühim bir kısmı san'at şûbelerinin aynı zamanda bir kaçı ile meşgûl olacak derecede geniş bir ihâtaya sâhip idiler. Tâlik yazmağa merâkı olan ve Nef'î tarafından „hoş-nüvis" olarak tavsif edilen pâdişah (Solak-zâde, *Tarih*, s. 737; Müstakim-zâde, *Tuḥfa-i ḫaṭṭâṭîn*, s. 738 v.d.) devrin hattatlık san'atına vâkıf şîmâlarından Nefes-zâde Kâtib İbrahim Efendi'ye bu husûsa dâir bir eser yazmasını emir ile, *Gülzâr-ı savâb* adlı risâlenin te'lifini sağlamış idi. Bu eserin baş tarafında Murad IV.'ın ilim ve hüner erbâbını himâye ettiği kaydedildikten sonra, pâdişahın güzel yazısı da medh-ü senâ olunmaktadır. Âlim ve şâirlerden bir çoğu, msl. şeyhülislâm Yahyâ, Es'ad, Husâm-zâde Abdurrahman ve Bahâî Efendi'ler, Abdülkerim Şânî, Nergisî, Cevrî, Tıflî ve Kadrî-zâde Seyyid Mehmed de hattatlar arasında yer almaktadır. Bunlardan başka İbrahim b. Ferhad, Emrullah Mehmed, Mîrâhûr Hasan Paşa, reisülküttâp Ömer Avnî, Mîr Kasım Gubârî v.b. üstâd sayılmaktadırlar. Hattât Şeyhülharem-zâde Kerîmî mûsikî ile de uğraşmış, Nasuh Paşa-zâde Ömer Bey ise, hat, mûsikî ve şiirde kabiliyet göstermiştir (bk. *Tuḥfa-i ḫaṭṭâṭîn*, fihrist). Mûsikîden zevk alan ve Evliyâ Çelebî (*Seyahat-nâme*, I, 257) 'nin rivâyetine göre, cumartesi gecelerini ilâhî-han, sâzende ve hânendeleri dinlemekle geçiren Murad IV. sarayında bunlara da yer veriyordu. Mûsikî hocası Dervîş Ömer olduğu bilinen Evliyâ Çelebî, ramazan 1045'te huzûra çıkarıldığı zaman, okuduğu besteleri beyendirmek sâyesinde, pâdişaha intisap ettiğini anlatır (*Seyahat-nâme*, I, 248 v. dd.). Bu devirde tekkeler (msl. Aziz Mahmud Efendi, dergâhı ve mevlevîhâneler) birer mûsikî ocağı hâlinde idi; 1030'a doğru iştihâr eden zâkir-başılardan Hâfız Kumral Mehmed Efendi, Dervîş Sadâî, Koca Osman Efendi, Âmâ Fedâî üstâd sayılanlardan idi; bilâhare Beşiktaş mevlevihânesine şeyh olan Yûsuf Çengî Dede (çenk ve ney çalardı) şeyhüledvâr addolunurdu. Emîrgûne-oğlu'nun göze girmesi sebeplerinden biri de mûsikîye vukûfudur (Cantemir, II, 38). Hünkâr Bagdad fethinde esir düşenlerden 12 mûsikîşinâsı (ikisi hânende, diğerleri sâzende) İstanbul'a getirerek, himâye etmiş ve bunlar arasında Murad Ağa ile Mîr Mehmed (ihtimâl Avvâd Mehmed Ağa'dır) temâyüz eylemiştir. Cantemir (II, 39 v.d.) esirler arasında Şeb-kulı lekaplı birinin Murad IV.'a nasıl intisap ettiğini hikâyeden sonra, onun Osmanlı ülkesinde mûsikîyi inkişâf ettirmekle vazifelendirildiğini söyler. Rauf Yektâ Bey (*La musique turque*, Lavignac, V, 2980) 'in aynen naklettiği bu iddianın doğru olmadığı ve o zamanlar Osmanlılar arasında mûsikînin çok ileri bir durumda bulunduğu H. S. Arel (*Türk mûsikîsi kimindir*, *Türklük*, sayı 1 ve 16) tarafından isbat edilmiştir (Murad IV. devrinin mûsikî üstadları

hakkında bk. Es'ad Efendi, *Aṭrab al-āṯār*, tür. yer.).

Murad IV. Revan seferinde başlayan ve gittikçe artan damla hastalığına müptelâ idi. Bağdad seferinde bâzan taht-ı revan ile seyâhat etmeğe mecbûr olmuş ve dönüşte kendisine şiddetli bir baş ağrısı ve müteâkiben titreme gelerek, yatağa düşmüş idi. Bunu önce sıtmaya hamleden hekimler, sonradan felç teşhisi koydular (Ricaut, I, 147); Diyarbekir'de, Urmiye şeyhi Mahmud Efendi'yi haksız yere öldürttüğü gün, yarı belinden aşağısı tutmaz hâle geldiği biliniyor (Mahmud Efendi pâdişahın Bağdad seferine berâber götürüp, Diyarbekir'de bıraktığı Haseki Sultan ile şeyhin zevcesi arasında çıkan bir hâdise yüzünden idam edilmiş idi, bk. Peçuylu, II, 462; Eremiya Çelebî, *Vekayi-nâme*, s. 107). Murad IV.'ın bu şehirde 71 gün kalması, ölümü şâyialarına yol açan ve gizli tutulan bu hastalık ile alâkalı olmalıdır. Bu müddet zarfında kendisi az-çok düzelmekle berâber, İstanbul'daki zafer alayında zahmetle bulunabildi. Receb ayında sıhhati yerinde olarak, avlanmak üzere gittiği Beykoz taraflarında tekrar ağırlaşınca, etrafındakilerin tavsiyesi ile, ifrat derecede kullandığı içkiye tövbe ederek, şarap kadehlerini kırdı (Naimâ, IV, 153) ve sefâhatten vazgeçti. Üsküdar sarayında 10 gün istirahat neticesinde iyileşmekle berâber (Naimâ, III, 398), mâneviyâtı çok bozuk idi; güneş tutulmasından, hazînede bulduğu bir cifir kitabından mâna çıkarıyor ve hayatından nevmid olduğunu îmâ ediyordu. Mâmafih canı ile uğraştığı bu günlerde istikbâle âit geniş tasavvurlarda bulunmakta ve infiâlini yenemediği venediklilere karşı karadan ve denizden büyük bir sefer hazırlamakta idi. Tersâne ve tophânede yeni gemiler inşâ ettirmek, top döktürmek, Selânik taraflarına asker sevketmek gibi faâliyetleri garpta büyük bir endîşe uyandırmış idi. Bu seferin Malta'ya müteveccih olduğu ve pâdişahın bir adam gönderip, adanın planını aldırdığı hakkında rivâyetler vardır (Sagredo, VI, 417; Topçular-Kâtibi, 518a; Evliyâ Çelebî, I, 263–266). Murad IV., 1 şevvâlde bayram tebriklerini kabûlden ve Sinan Paşa köşkünde iç-ağalarının türlü hünerlerini seyredip, bir az at koşturduktan sonra, Atmeydanı'nda Silâhdar Mustafa Paşa'ya tahsis edilen saraya giderek, istirahat etti ve akşam yemekte yakınlarının (Silâhdar ve Emirgûne-oğlu) teklifi ile, tövbeyi bozarak, fazlaca içki içti; bu sefâhat gecesinin ertesi günü hastalandı; bütün tedâvîlere ve kanalınmasına rağmen, günden-güne fenâlaştı; yanında bulunmuş olan imâm-ı sultânî Şâmî Yusuf Efendi'nin nakline göre, ara-sıra şuurunu kaybediyordu; nihâyet 16 şevvâl 1049 perşembe (8 şubat 1640) günü yatsıdan sonra, şehzâde Kasım'ı boğdurduğu odada vefat etti. Ölümü umûmî bir teessür uyandıran Murad IV.'ın cenâzesi, gazâlarda bindiği 3 at tersine eğerlenmiş olarak tabutu önünde götürüldüğü hâlde, büyük merâsim ile kaldırılıp, babası Ahmed I.'in türbesine defnedildi.

Murad IV. Osmanlı pâdişahları arasında mühim bir şahsiyettir. İrâde ve hâfızası kuvvetli, gözü yılmaz bir zât olan bu hükümdar vesâyet altında yaşadığı senelerde devlet işlerine vukuf peydâ etmeğe, tebdil gezerek, her şeyi yakından görüp-anlamağa çalışmış, devlete hâkim olduktan sonra, ekseriyâ adâlet ve şerîat ve ecdâdının kanunlarına riâyet etmemekle berâber, memleketin dâhilî ve hâricî vaziyetini düzeltebilmiş ve cülûsunda boş bir hâlde bulduğu hazîneyi doldurmağa muvaffak olmuştur (Evliyâ Çelebî, I, 228; öldüğü zaman hazînede 15.000.000 altın bıraktığına dâir bk. Sagredo, VI, 421); irtikâp ve irtişânın alabildiğine gittiği o devirlerde zenginlere şüpheli bir gözle bakarak, lüzûm gördükçe müsâdere [b. bk.] yoluna giderdi; bununla berâber sefer esnâsında para verilmeden bir şey alınmasını şiddetle önlediği gibi, kadıların hakka niyet üzere hüküm vermelerini te'mine uğramıştır (Topçular-Kâtibi, 472a). Zamanında reâyâya umûmiyetle iyi muâmele edildiği de anlaşılmaktadır (Evliyâ Çelebî, *Vekayi-nâme*, s. 212). Gittikçe artan huşûnetini daha ziyâde kötülüklerine inandığı kimseler hakkında gösteren Murad IV. devlet işlerinde intizâmı sever, ihmâl ve lâkayıtlıktan hoşlanmazdı. Siyâsetinin inceliğini hayretle takip eden yabancılar (msl. Sagredo, VI, 419 v.d.) onun her tarafta hafiye bulundurduğunu ve bir mühtedîye tercüme ettirdiği Machiavel'i okuduğunu söylemişlerdir. Ölümünden sonra donanma Akdeniz'e çıkarıldı ise de, bu seferden netice alınamadı; kendisine mahsus olan gemi „kara katran ile mâtem“ rengine boyanarak, bir tarafa çekildi (Evliyâ Çelebî, I, 267). Ölümünün garp âleminde memnûnluk ile karşılandığı husûsunda türk ve garp kaynaklarının ittifak ettiği bu zâtın istibdad ve sefâhatine rağmen, büyük bir hükümdar sayılması yaptığı hizmetler dolayısiledir. Kendisi uzun boylu, geniş omuzlu, mütenâsip, güzel ve bilhassa heybetli idi. Akı fazlaca olan elâ gözleri, koyu renkli hafif sakalı var idi. Daha çocukluğundan beri bakışı mizâcının şiddetini gösteren bir ifâde taşıyordu; 17 yaşındaki hâlini yakından gören bir Venedik balyosu onda tecessüs ve tetkik hassalarını sezmiş, gaddarlığa temâyülünü hiss-

ettiği gibi, ileride büyük işler başaracağını da tahmin eylemiş idi (J. v. Hammer, IX, 102; Peçuylu, II, 399; Evliyâ Çelebî, I, 222; Sagredo, XI, 138). Pek kuvvetli olduğuna bütün muâsırlarının şehâdet ettiği bu hükümdar Silâhdar Mûsâ (Paşa)'yı kuşağından tutup kaldırarak, bas odayı bir kaç defa dolaştırdıktan sonra, yorgunluk göstermeden, olduğu gibi yere indirdi (Mûsâ Paşa'den naklen *Fezleke*, II, 220); kılıç, ok, barbe v.b. silâhları kullanmakta zamanının en ileri gelenlerinden biri addedilmiştir; kemankeşliği Hüsâmzâde Abdurrahman Efendi (*Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭîn*, s. 675) ve Hacı Süleyman ile Sarı Solak (Evliyâ Çelebî, I, 257)'tan, ata binmeği mirâhûr-i kebîr Cündî Halil Paşa'dan öğrenmiş idi (Peçuylu, II, 442). Topkapısarayı'ndaki demir (gümüş) kapıyı, Musul'da Hurrem Şah'ın elçisi Mîr Zarif'in kurşun ve kılıç kâr etmez diyerek, takdim ettiği gergedan derisi kaplı kalkanı harbe ve ok ile delmiş (Naimâ, III, 338; Atâ Bey, I, 311), eski saraydan attığı ciridi Bayezid câmii minâresinin altına, Haleb kalesinden attığını da şehrin Saraçhâne civârına düşürmüş, ayrıca Okmeydanı'nda 1070 1/2 gez menzil almakla kemânkeşliğindeki mahâretini isbât etmiştir (Kânî, *Talḫîṣ rasā'il al-rumāt*, s. 248; Evliyâ Çelebî, I, 257; cirit ile deldiği 8 arnavut kalkanını Budin'in Beç kapısına astırdığına, 12 cebeye ok saplayıp, Mısır'a gönderdiğine dâir bk. *Tarih-i gılmânî*, s. 17). Murad iV. gâyet iyi ata biner ve ata çok merak gösterirdi. Osmanlı pâdişahlarının mûtadı olan 9 attan başka, cirit oyunu için 40 ve ayrıca 300, bâzan 400 at bulundurur, 30—40 hayvan otağının önünde bağlı dururdu (Mîrâhûr Halil Paşa'dan naklen Peçuylu, II, 442). Nef'î, Murad IV.'ın Celâlî-Yağızı, Dağlar-Delisi, Tayyâr gibi, zamanının husûsiyetlerini aksettiren isimler taktığı hayvanlardan 16 kadarının adını muhtevî bir kasîde ve içlerinden her hâlde en çok sevilen Ağa-alacası için bir medhiye söylemiştir. Avcılığa pek düşkün olan bu pâdişah İstanbul civarında, Bursa ve Edirne havâlisinde, sefere giderken uğradığı yerlerde sayd ve şikâr ile meşgûl olur, Göksu, Kandilli, Tokat bahçesi gibi mesîrelerden pek hoşlanır, temmûzda daha ziyâde İstavroz'da, eylûlde ise, Davud-Paşa sarayında vakit geçirirdi (Topçular-Kâtibi, var. 488). Onun alâyiş ve ihtişama düşkünlüğünü, seyâhat ve gezintilerini külfetli birer alay şeklinde yaptırmasından, hattâ giyiniş tarzından anlamak mümkündür. Revan dönüşü İstanbul'a, merâsim esnâsında başka pâdişahlarda görülmemiş bir kıyâfette, arkasında zırh, başında beyaz sarık üstüne siyah sorguç takılmış miğfer bulunduğu hâlde, Bagdad'dan avdetinde de buna benzer bir kılıkta, hattâ bir rivâyete göre, sırtına pars postu almış olarak, girmiştir (Ricaut, I, 150 v.d.; Naimâ, III, 258; Topçular-Kâtibi, 464a). Murad IV. çabuk gazaba gelir ve o zaman kendine hâkim olamaz; küçük bir vesîle ile cana kıymaktan çekinmez idi. İçkiyi yasak ettiği zaman, gece gündüz şehri dolaşıp, şüphelendiklerini öldürtmüş, hattâ bir defa ok ile bir adam yaralamış idi. Başka bir defa, Beşiktaş'tan geçerken, önüne bir yük arabası çıkmasına kızıp, yine ok ile yaraladığı arabacıyı öldürtmek istemiş, fakat Duca Mehmed Ağa bîçârenin zâten ölmüş olduğunu söyleyerek, işi geçiştirmiştir (Naimâ, III, 213, 215). Pâdişahın gece yarıları elde kılıç sokaklara fırlayıp, rastgeldiğini katletmesi şeklindeki mübâlegalı rivâyetlere değer verilemez (bu kabil iddialar için msl. bk. Cantemir, II, 36). Bâzı geceler kendini bilmeyecek kadar sarhoş olduğu mâlûm bulunan Murad IV.'ın akşam yemeklerinden sonra verdiği emirlerin infâz edilmemesini tenbih ettiği de söylenmiştir (Sagredo, VI, 271). Pâdişahın hiddete nasıl mağlûp olduğunu Hasan adında biri hakkındaki arz tezkiresine yazdığı şu: „Hasan hapsolunsun, ama bu mel'ûnu hemen şimdi kapıcılar kethüdâsına gönderip, çeşme önünde başını kestirsin. Ben dahi yukarıdan bakarım. Elbette olsun" (Ahmed Refik, *Murâd-ı râbiin ḫatt-ı hümâyûnları*, s. 136) şeklindeki hattı tam bir misâl teşkil eder. Kendisi hakkında büyük kusurları olmasaydı, en büyük pâdişahlardan biri olurdu hükmü verilen Murad IV. etrafına bir takım sefil kimsleri toplamakla ithâm edilir; muhtelif zamanlarda en yakın adamları Mûsâ Çelebî, Emirgûne-oğlu Yusuf ve Silâhdar Mustafa Paşa'lar gibi, Bekri Mustafa'dan hoşlandığını kaydeden eserler vardır. Mâmafih Deli Hüseyin Paşa gibi değerli bir adamın da bir zaman musâhipleri arasında bulunduğu kaydedilmelidir. Evliyâ Çelebî (*Seyâhat-nâme*, I, 257) pâdişahın akşamlarını nasıl geçirdiğine dâir verdiği mâlûmat kat'î mâhiyette sayılamaz ise de, bundan Murad IV'ın âlimler, şeyhler ve şâirler ile konuşmaktan hazzettiği bir kere daha anlaşılmaktadır. Hükümdarlık vazifesinin ehemmiyetini idrâk eden ve her hareketinde Yavuz Sultan Selim'e benzemeğe çalışan bu pâdişahın bütün hırçınlığına ve sertliğine rağmen, haklı söze gücenmediği de muhakkaktır (msl. bk. Naimâ, III, 425).

Murad IV.'ın pek çok evlâdı dünyaya gelmiştir. Evliyâ Çelebî (*Seyâhat-nâme*, I, 225) bunların sayısını 32 olarak göstermekte ise de, tesbit olunabilenler, 5'i erkek olmak üzere,

16 kadardır (Alderson, levha XXXVI). Daha babalarının sağlığında ölen şehzâdelerin ismi Süleyman, Mehmed, Alâeddin, Ahmed ve Mahmud'dur (bu sonuncusunun ismi için bk. Nef'î, *Dîvân*, s. 145). Kızlarından Kaya İsmihan Sultan Melek Ahmed Paşa ile, Rukiye Sultan Şeytan (Melek) İbrahim Paşa ile, Hafize Sultan Hüseyin Paşa ile evlenmiş, diğerleri daha küçük yaşta ölmüştür. Kardeşlerinden üçünü (Bayezid, Süleyman ve Kasım) ve bir rivâyete göre, amcası Mustafa I. [b. bk.]'yı öldürttüğünden (Sagredo, VI, 385), kendisine halef olacak İbrahim'den başka kimse kalmamış idi. Murad IV. şehzâde İbrahim'i de bir kaç defa öldürmek tasavvurunda bulunmuş, hattâ ölüm döşeğinde iken, Osmanlı tahtının Kırım hânedanı eline geçmesini bile göze alarak, bu husûsta bir daha emir verdiği hâlde, infâzına Kösem Sultan mâni olmuştur (Du Loir, s. 116 v.d.; Ricaut, I, 161). Son zamanlarında, rivâyete göre, halk arasında tahta kimin geçeceği meselesi konuşulduğuna ve imparatorluk dâhilinde yedi hükümdar sülâlesi bulunduğuna ve yahut sultan-zâdelerden birinin seçilebileceğine dâir rivâyetler dolaşmıştır (Sagredo, IV, 417 v.d.).

Murad IV., bütün saltanat müddetince, seferler ve diğer gâileler ile meşgûl olduğundan, büyük hayrat vücûda getirmemiş ise de, bu sâhada bâzı faâliyetleri yok değildir. Bunlar arasında Kazak taarruzlarına karşı boğazın müdâfaası için Anadolu Kavağı ile Rumeli Kavağı'nda müştemilâtı ve câmileri ile berâber kaleler yaptırmış (Evliyâ Çelebî, I, 460 v. dd.; *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, II, 143 v.d.), verdiği emir üzerine, Bayram Paşa İstanbul'un imârına çalışarak, sûrları, yanan câmileri v.b. tâmir ettirmiştir (Evliyâ Çelebî, I, 225). Okmeydanı namazgâhına minber konulması da Murad IV. zamanına âittir. Kendisi Üsküdar tarafında (Naimâ, III, 196), İstavroz ve Kandilli'de bugün mevcut olmayan birer saray yaptırdığı gibi, Bagdad seferine giderken de, Topkapısarayı'nda iki kasır inşasını emretmiş ve dönüşünde tamam olan bu yapılara Bagdad ve Revan köşkleri isimlerini vermiştir. Baş mimar Hasan Ağa'nın (Ahmed Refik, *Türk mimarları*, s. 71) bu eserleri bilhassa Bagdad köşkü, muhtelif türk san'at şûbelerini bir araya getiren âbidelerdir (Bagdad köşkünün duvar yazıları Tophâneli Mahmud Çelebî'nindir; *Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭîn*, s. 511). Murad IV. şiddetli yağmurlar neticesinde (19 şâbân 1039) Mekke'yi basan suların tahrip ettiği Kâbe'yi, Ankaravî Mehmed Efendi ve Rıdvan Ağa vâsıtası ile, tâmir ettirmiş ve pâdişahın adı Beytullah'ın tâkı üzerine yazılmış idi (Hezârfen Hüseyin, 160a; Naimâ, III, 41 v.d.; Eyyûb Sabrî, *Mir'ât-ı Mekke*, s. 507—553).

Bibliyografya: Vesîkalar. Feridun Bey, *Münşa'ât al-selâṭîn* (İstanbul, 1275), II, 265 v.d., 525 v.d., Başvekâlet arşivi, İbnülemin tasnifi, Hâriciye kısmı, nr. 18; Ali Emîrî tasnifi, Murad IV. kısmı, nr. 767; *Muâhedât mecmuası* (İstanbul, 1294), I, 308—312; *Dervîş Paşa müzekkeresi* (İstanbul, 1287); Hurşid, *Seyâhat-nâme-i hadûd* (İstanbul taş-basm.); G. Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman* (Paris, 1897); Ahmed Refik, *Sultan Murad-ı râbiin hatt-ı hümâyûnları* (*TOEM*, sayı 39, İstanbul, 1332); ayn. mll., *Hicrî XI. asırda İstanbul hayatı* (İstanbul, 1931); *Koçi Beg risâlesi* (nşr. Ali Kemâl Aksüt), İstanbul, 1939; A. S. Ünver, *Dördüncü Sultan Murad'ın Revan seferi kronolojisi* (*Belleten*, Ankara, 1952, XVI, 547—576).

Tarihler. Peçuylu İbrahim, *Tarih* (İstanbul, 1283), II; Kâtib Çelebî, *Fezleke* (İstanbul, 1286), II; Kara Çelebî-zâde Abdülâziz, *Ravżat al-abrâr* (Kahire, 1248); ayn. mll., *Zafer-nâme* (Üniver. kütüp., nr. T 2288/1); Solak-zâde Mehmed, *Tarih* (İstanbul, 1294); Topçular-Kâtibi Abdülkadir, *Tevârih-i âl-i Osman* (Viyana millî kütüp., nr. 917); Vecihî, *Tarih* (Hamidiye kütüp. nr. 917); Mehmed Halife, *Tarih-i gılmânî* (İstanbul, 1340); Naimâ, *Tarih* (İstanbul, 1280), II—III; Muhammed b. Muhammed el-Rûmî, *Tarih-i âl-i Osman* (Lala İsmail Efendi kütüp., nr. 300); Yahyâ Efendi, *Vak'a-i Sultan Osman* (Halet Ef. kütüp, nr. 611); Nazmî-zâde Murtazâ, *Gülşen-i halefâ* (İstanbul, 1143); İskender Bey Münşî, *Târîḫ-i 'âlam-ârây-i 'Abbâsî* (Tahran, 1314 ş.); Abdurrahman Hibrî, *Tarih-i feth-i Bagdad*, *Tarih-i feth-i Revan*; Hezârfen Hüseyin, *Tenḳîḥ al-tevârîḫ*; Müneccim-Başı, *Şaḥâ'if al-aḫbâr tercümesi* (İstanbul, 1285); Sayyid Muḥammed Rizâ, *al-Sab' al-sayyâr fî aḫbâr malûk al-tatar* (yazma nüsha, husûsî kütüp.); Tayyar-zâde Atâ, *Tarih* (İstanbul, 1291—1293), I—V; Râşid Paşa, *Tarih-i Yemen ve San'â* (İstanbul, 1291); Âtıf Paşa, *Yemen tarihi* (İstanbul, 1326); J. v. Hammer, *Tarih-i devlet-i osmâniye* (trk. trc.), İstanbul, 1335; Sagredo, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1732), VI; Ricaut, *Histoire de l'Empire Ottoman* (La Haye, 1709); D. Cantemir, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1743); Mezeray, *Histoire des Turcs* (*Chalcondyle zeyli*), Paris, 1662,

II; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1951), III, kısım I; M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman* (Paris, 1791); IV/I (Paris, 1824); VII; Eremya Çelebî Kömürcüyan, *Vekayiname* (ermenice yazm., Venedik, St. Lazare Meketarist manastırı, nr. 476); ayn. mll., *İstanbul tarihi* (trk. trc. H. D. Andreasyan), İstanbul, 1952; *La mort du Sultan Osman* (trc. A. Galland), Paris, 1678; Abbé de Vertot, *Histoire des chevaliers hospitaliers* (Paris, 1757), V; Nani, *Histoire de la République de Venise* (Cologne, 1682); P. Milioukov v.b., *Histoire de la Russie* (Paris, 1935); Levesque, *Histoire de Rassie et de principoles notions de l'Empire Russe* (Paris, 1812).

Hâl tercümeleri. Nev'î-zâde Atâî, *Şaḳā'iḳ zeyli* (İstanbul, 1268); Rızâ, *Tezkire* (İstanbul, 1314); Hulvî, *Lemezât*; Belîg, *Güldeste-i riyāz-ı irfān* (Bursa, 1302); Muḥibbî, *Ḥalāṣat al-aṯar* (Kahire, 1284); Es'ad Efendi, *Aṭrab al-āṯār* (Ali Emîrî kütüp., nr. 706); Mustakim-zâde, *Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭîn*; ayn. mll., *Davḥa-i maṣāyiḥ-i kibār*; Halim Giray, *Gülbün-i hânân* (İstanbul, 1287); Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1308—1311, 4 cild); Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333 — 1342, 3 cild); S. Zeren, *XVII. asır osmanlı müverrihleri* (Edebiyat fakültesi mezûniyet tezi, İstanbul, 1957).

Seyahat-nâmeler ve çeşitli eserler. Evliyâ Çelebî, *Seyâhat-nâme* (İstanbul, 1314 — 1938, X cild); Du Loir, *Voyages* (Paris, 1657; *Bagdad Fetih-nâmesi*'nin latin harfleri ile türkçe metni ve fransızcaya tercümesini muhtevî, s. 224 — 240); Thévenot, *Relation d'un voyage fait au Levant* (Paris, 1664; bir Bagdad fetih-nâmesinin tercümesini hâvîdir, s. 569 — 576); Stochove, *Voyage* (Bruxelles, 1634); Fermanel v.b., *Le voyage d'Italie et du Levant* (Paris, 1684); Tavernier, *Nouvelle relation de l'interieur du Serrail du grand Seigneur* (Paris, 1675); H. D. de Grammont, *Relation entre la France et Régence d'Alger au XVIIe siècle* (Alger, 1880); Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145); ayn. mll., *Mîzân al-ḥaḳḳ* (İstanbul, 1286); ayn. mll., *Kaşf al-ẓunūn* (İstanbul, 1941 — 1943); Nefes-zâde İbrahim, *Gülzâr-ı savâb*; Mustafa Kânî, *Talḫîṣ rasā'il al-rumât* (İstanbul, 1263); Ayvansarâyî Hüseyin, *Ḥadîḳat al-eavâmî* (İstanbul, 1281, 2 cild) Eyyûb Sabrî, *Mir'āt al-Ḥaramayn* (İstanbul, 1301); Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Divan edebiyatı antolojisi* (İstanbul, 1931); Ahmed Refik, *Osmanlı imparatorluğunda meskûkât* (*TOEM*, İstanbul, 1341, sayı 84); ayn. mll., *Kadınlar saltanatı* (İstanbul, 1334); ayn. mll., *Türk mimarları* (İstanbul, 1936); H. S. Arel, *Türk müsikisi kimindir?* (*Türklük* mecm.); T. Bertele, *Il Palazzo degli ambasciatori di Venezia a Constantinopoli* (Bologna, 1932—1940); A. D. Alderson, *The Structare of the Ottoman Dynasty* (Oxford, 1956); J. H. Kramers, *EI*, mad. MURAD IV.

(M. CAVİD BAYSUN.)

MURAD V. MURĀD V. (1840—1905), Osmanlı pâdişahı. Adı Mehmed, mahlâsı Murad olup, Sultan Abdülmecid [b. bk.]'in büyük oğludur. 24 receb 1287 (21 eylûl 1840 pazartesi) tarihinde doğmuş ve bu ertesi günü, bir batt-ı hümâyûn ile, Bâbıâlî'ye bildirilerek, ilân olunmuştur. Tahsil çağına gelince, bir çok hocalardan türkçe, kitâbet, arapça ve fransızca dersleri almış ve garp mûsikîsi öğrenmiştir. Babası Abdülmecid'in 1277 (1861)'de ölümü vé amcası Abdül'aziz [b. bk.]'in cülûsu üzerine, veliahd oldu. Abdülaziz'in 1279 şevvâl (mart 1863) Mısır seyâhatine kardeşleri Abdülhamîd ve Reşad ile berâber iştirâk ettiği gibi, yine pâdişahın 1284 (1867)'te Avrupa seyâhatinde de berâber bulundu. Oldukça iyi yetişmiş olup, fransızca da bildiği için, görüştüğü Avrupa hükümdar ve prenslerinin takdirini kazandı; rivâyete göre, hakkındaki bu teveccühlerden canı sıkılan Abdül'aziz seyâhatin yarısında, Murad Efendi'yi İstanbul'a göndermek istemiş ise de, bu hâlin Avrupa hükümdarlarına karşı fenâ te'sir edeceğinin Fuad Paşa tarafından söylenmesi üzerine, tasavvurundan vazgeçmiştir (Ahmed Sâib, *Tarih-i Sultan Murad hâmis*, s. 9). Seyâhatten döndükten sonra yazları Kadıköyü'nde Kurbağalı-Dere'deki köşkünde vakit geçirir, meclisine devâm eden Nâmık Kemâl, Ziyâ Bey (Paşa)'ler ile içki âlemlerinde ve musâhabelerde bulunurdu. İçkiye düşkünlüğü âsâbını bozmakta idi. Abdül'aziz'in idâresinden memnûn olmayanlar Murad Efendi'nin hükümdarlığını istiyorlardı. Âlî Paşa [b. bk.]'nın ölümü ve Mahmud Nedim Paşa'nın sadrâzam olması üzerine, hukûmetin siyâsetinde ve dâhilî idârede mühim değişiklikler yapılmış idi. Abdül'aziz'in sık-sık vükelâ değiştirmesi ve içlerinden bâzılarının sürgün edilip, bâzılarının da menkûp kalması bunlardan bir kısmının, Abdül'aziz'e aleyhdar olmasına sebep olmuş idi. Bundan başka Abdülaziz'in son zamanındaki siyâsî durumu da pek karışık olup, buna karşı Abdül'aziz ve Mahmud Nedim Paşa aleyhdarı vükelânın perde arkasından hoşnutsuzluğu

arttıracak tahriklerde bulunmaları da, halkın efkârı üzerinde müessir olmakta idi. Filhakika bu tarihte (1293=1876) ikinci defa sadârette bulunan Mahmud Nedim Paşa'nın devleti iflâsa doğru götüren mâlî işler ile meşgûl olarak, pek mühim olan Hersek gâilesini yüz üstü bırakması ve buna ilâveten Bulgaristan'da isyân çıkması İstanbul halkını şaşkınlığa uğratmış ve Berlin'de müzâkere olunarak, tertip edilen ve hukûmetin kabûl edemiyeceği bir mâhiyet taşıyan lâyihanın hazırlanması Abdül'aziz aleyhdarlarının işlerini kolaylaştırmış, bunların medrese talebelerini teşvikı neticesi vukûa gelen softalar ayaklanması üzerine, Mahmud Nedim Paşa azlolunarak, mütercim Rüşdi Paşa sadrâzam, Bursa vâliliğine gönderilmiş olan Hüseyin Avni Paşa ser-asker, Hayrullah Efendi şeyhülislâm, Midhat Paşa [b. bk.] da mecâlis-i âliyeye me'mûr edilmiş ve Kayserili Ahmed Paşa da bahriye nâzırlığına getirilmiş idi. Softalara dağıtılmış olan parayı, sarraftan istikrâz etmek sureti ile, veliahd Murad Efendi vermiş idi. Yeni hukûmette yukarıda adları geçen vükelâ sultan Abdül'aziz'in tahttan indirilmesi husûsunda anlaştılar ve Ziyâ Bey [Paşa] ile veliahdın tabibi Kapoleon vâsıtası ile, Murad Efendi'yi bundan haberdar ettiler.

Meclislerde münekkit, fakat iş başında müsbet hiç bir faâliyeti görülmeyen sadrâzam Mehmed Rüşdî Paşa, mevkî düşkünü olup, Abdül'aziz'in tahta çıkışından beri, onun teveccühünü kazanamamış idi; çünkü Abdül'aziz, lâfı çok, faâliyeti yok olan Rüşdi Paşa'yı kardeşinin zamanından kalma vükelâdan olduğu için, istihdâm ettiğini söylüyordu; bundan dolayı Rüşdi Paşa, epeyi müddet mâzûl kaldığından, pâdişaha karşı muğber idi. İrâde sâhibi ve zamanına göre iyi bir asker olan ser-asker Hüseyin Avnî Paşa da, sürgün edilmek sureti ile, görmüş olduğu hakareti hazmedemediğinden, pâdişaha kin beslemekte idi. Midhat Paşa, Abdül'aziz'in müstebitçe idâresinin yerine meşrûtiyet idâresi kurmak maksadı ile bu komiteye girmiş idi. Abdül'aziz'in imamlığından yetişerek, ikinci defa şeyhülislâm olan Hasan Hayrullah Efendi de, durumun tehlikeli olduğu kendisine anlatılınca, pâdişahın tahttan indirilmesine muvâfakat etmiş, kapudan-ı deryâ unvânının bahriye nâzırlığına tebdilinden müteessir olan ve ser-askerin peyki bulunan Kayserili Ahmed Paşa da bu komiteye katılmış idi. Bütün bu işlerde baş rol Hüseyin Avni Paşa'da idi.

Sultan Abdül'aziz'i tahttan indirmek husûsunda söz birliği eden vükelâ, zâhiren mâlî vaziyeti ve askerî ihtiyâcı görüşmek üzere, ser-asker kapısında toplanılacağına karar verip, hakikatta veliahdı buraya getirerek, hukûmdar ilân etmeği karar altına almışlar, keyfiyeti ve tâyin ettikleri günü de bilvâsıta Murad Efendi'ye bildirmişlerdi. Cülûs günü 7 cemâziyelevvel 1293 (31 mayıs 1886 çarşanba) olarak tesbit olunmuş ve ona göre askerî tertibat alınmış, Hüseyin Avni Paşa askerî mektepler nâzırı olup, meşrûtiyet tarafdarı bulunan Süleyman Paşa ile bu husûsta anlaşmış idi. Fakat 29 mayıs pazartesi günü akşamı geç vakit bir meseleden dolayı padişahın ser-askeri saraya çağırması, tertiplerinin duyulduğunu zanneden Hüseyin Avni Paşa'yı telâşa düşürdüğünden, hal' işinin hemen o gece (pazartesiyi salıya bağlayan gece) yapılmasını emrederek, keyfiyeti Süleyman Paşa'ya bildirdiği gibi, bizzat sadrâzamın yalısına giderek, meseleyi ona da anlattı. Bunun üzerine sadrâzam doğru ser-asker kapısına gitmiş, Hüseyin Avni Paşa da, askerî hazırlığı görmek üzere, Fındıklı sâhiline çıkıp, bahriye nâzırı Ahmed Paşa da, sarayı deniz tarafından kuşatmak için, tertibat almış idi. Süleyman Paşa ise, derhâl harbiye mektebine giderek, talebeleri silâhlandırmış ve onları müessir sözler ile heyecâna getirdikten sonra Taş-Kışla'da hazırlanmış olan üç tabur ile berâber hareket ederek, karadan Dolmabahçe sarayını kuşattırmış ve saraya girip-çıkmağı men'eylemiş idi (29—30 mayıs 1876 = 6—7 cemâziyevvel 1293 gecesi). Bir kısım donanma da deniz tarafından sarayı nezâret altına almış idi.

Süleyman Paşa, keyfiyetten Murad Efendi'yi haberdar etmek üzere, Beşiktaş tarafındaki kısımda bulunan veliahd dâiresine giderek, veliahdı uyandırdı ve hazırlanmasını söyledi. Murad Efendi, hal'in bir gece sonra olacağını ve kendisinin Süleyman Paşa tarafından alınacağını bildiği için, bu ânî gelişten, teşebbüsün amcası tarafından haber alındığını zannedip, Süleyman Paşa'yı da şahsen tanımadığından, epeyi heyecan geçirmiş idi; fakat Süleyman Paşa'yı şahsen tanımış olan Lala Süleyman Ağa'nın müdâhalesi ile, sükûnet bulmuş ve Süleyman Paşa Murad Efendi'yi selâmlayarak, kendisine te'minat verdikten sonra dâiresinden alarak, Camlı-Köşk'e doğru yürüdükleri esnâda, araba ile gelen Hüseyin Avni Paşa Murad Efendi'yi arabasına alarak, birlikte Dolmabahçe rıhtımına doğru gittiler. Veliahd ile ser-asker saat kulesi tarafından sarılmış olan kordondan dışarı çıkmak istedikleri sırada, Şam'dan yeni gelip, o tarafın muhâfazasına me'mûr edilen arap taburları bunların geçmelerine mâni olduklarından, Murad Efendi yine korku geçirdi ise de, Hüseyin Avni Paşa veliahdi yatıştırdı.

Kordon geçildikten sonra Dolmabahçe câmii yanındaki sâhilden deniz yolu ile Sirkeci iskelesine gelinmiş ve buradan araba ile ser-asker kapısına gidilmiştir. Burada Abdül'aziz hal' edilerek, yerine Murad Efendi iclâs (7 cemâziyelevvel 1293 = 30 mayıs 1876 salı) ve başta sadrâzam, şeyhülislâm ve ser-asker bulunduğu hâlde, hazır bulunan ricâl tarafından yeni hükümdara bi'at edildi (bi'atin ne şekilde vukû bulduğu ve hal' sebeplerini vârid bulmayan sâbık Mekke emîri 'Abd al-Muṭṭālib Efendi'nin sözlerine karşı sadrâzam Rüşdi Paşa'nın nasıl müdâhale ederek işi gürültüye getirdiği hakkında bk. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Ankara, 1953, s. XII v. dd.). Cülûsun ilânını müteâkip, bi'at Dolma bahçe sarayında vukû bulmuştur.

Bu sırada devlet büyük bir buhran içinde bulunduğundan, saltanat değişikliğinin bu buhranı bir derece hafifleteceği zannolunmuş idi; hal'den sonra, Abdül'aziz aleyhinde ilk hareket intikam ve müsâdere sureti ile başladı; eski hükümdarın şahsına, âilelerine âit eşyâya kadar, her şeye el konulmuş ve mücevherâtın bir kısmı Murad V.'ın vâlidesi tarafından alınmıştır. Yumuşak huylu ve yenilik tarafdarı olması ile Sultan Murad'ın hükümdarlığı bilhassa münevverler arasında sevgi ile karşılanmış ve aynı zamanda İngiltere ve Fransa'da da iyi te'sirler uyandırmış idi. Abdül'aziz, Topkapı sarayında Selim III.'in dâiresine yerleştirilmiş olduğundan, burası kendisinin vehmine dokundu; Sultan Murad'a göndermiş olduğu tebrik mektubu ile berâber, buradan başka bir yere kaldırılmasını ricâ ettiğinden, Ortaköy'deki Fer'iye sarayına nakledildi (2 hazîran 1876 cuma). Murad V.'ın tahta çıkmasından sonra, hal'de ittifak etmiş olan devlet adamları arasında derhâl fikir ayrılığı baş-gösterdi. Midhat Paşa kanûn-ı esâsînin ve meşrûtiyetin ilânı maksadı ile hal'e tarafdar olmuş idi; hal'den sonra feriklige yükseltilmiş olan Süleyman Paşa da aynı fikirde idi. Onların bu arzuları beşinci Murad'ca uygun görünüyordu. Fakat sadrâzam mütereddim Rüşdi Paşa ile bütün nufûz elinde olan Hüseyin Avni Paşa bu fikirde olmadıklarından, meşrûtiyetin ilânı geri kaldı ve pâdişahın hatt-ı hümâyûnunda göz boyayıcı bir kaç cümle ile iktifâ edildi; ser-asker hal'a karar veren arkadaşlarını gölgede bırakacak derecede müstebitçe hareket etmeğe başladı; hattâ Sultan Murad'ın kendi dâiresine almak istediği me'mûrlara bile müdâhale etti. Murad V.'ın cülûsundan 6 gün sonra, yâni 4 hazîran 1876 pazar günü Abdül'aziz intihar etti; bu haberi pâdişaha ikinci mâbeyinci Seyyid Bey ve yahut kilarci Ali Bey bildirince, Sultan Murad heyecâna kapılıp, „Millet bunu benden bilir" diyerek, işin tahkikına mâbeyin müşiri dâmad Nûri Paşa'yı gönderdi. Amcasının intiharı da Sultan Murad'ın zâten bozuk olan âsâbını bütün-bütün sarsmış idi.

Murad V.'ın bu sıhhî vaziyeti bi'at merâsiminden itibâren fenâlaşmağa başladı. Vükelâdan buzûrûna girenleri öpmek ve kucaklamak gibi hâlleri görüldüğünden, tabîp Sâlih Efendi ile husûsî tabibi doktor Türk Emin Paşa ve mahremlerinin tavsiyeleri üzerine, Abdül'aziz'in intihâr ettiği günün akşamı Yıldız köşküne nakledildi; orada bahçede gezerken, kendisini havuza attı. Sadrâzam ile ser-asker bir taraftan meselenin şuyû bulmamasına itinâ edip, bir taraftan da pâdişahın tedâvîsi için teşebbüse geçtiler. Murad V.'da cinnetin ilk tezâhürü, Rüşdi Paşa'nın rivâyetine göre, cülûsun onuncu günü, Midhad Paşa'nın muhâkeme esnâsındaki ifâdesine göre de, haftasında vukû bulmuş; bu ikinci rivâyet baş-kâtip Sâdullah ve ikinci mâbeyinci Seyyid Bey'ler tarafından te'yit edilmiştir. Bu yüzden Eyyûb türbesinde icrâsı mûtad olan kılıç kuşanma merâsimi, pâdişahın sırtında çıban çıktığı ve elbise giyemediği bahânesi ile geçiştirildi. 14 hazîran çarşanbe günü sadrâzam Rüşdi Paşa Yıldız köşküne gidip, Sultan Murad'ın yanına girdiği zaman, pâdişah gecelik entârisi ile karyoladan atlayarak: — „Paşa, ben iyiyim" — dedikten sonra, baş ağrısından şikâyet etti. Sadrâzam Bâbıâlî'ye döner-dönmez şûray-ı devlet reisi Midhat Paşa'ya vaziyeti anlattı ve bir defa da kendisinin gidip, görmesini söyledi. Midhat Paşa pâdişahın hâlini gördükten sonra, Hüseyin Avni Paşa'yı Bâbıâlî'ye dâvet ederek, vaziyeti berâberce konuşup, tedâvîsine daha ziyâde itinâ gösterilmesine karar verdiler. Ertesi günü akşamı vükelânın bâzı mühim ve müstâcel işleri müzâkere etmek üzere, Midhat Paşa'nın Bayezid'deki konağında yaptıkları toplantı esnâsında, Abdül'aziz'e mensûbiyeti olup, evvelce onun yâverleri arasında bulunan ve hal'den sonra Bagdad'a tâyin edilen Çerkes Hasan Bey Hüseyin Avni Paşa'yı öldürdü ve bu suretle hal' erkânının en kudretlisi ortadan kalkmış oldu. Asıl mesele Murad V.'ın tedâvîsi olduğundan, hukûmet mahallî ve ecnebî tabîplere mürâcaat etti. Doktor Âkif Paşa ile Kapoleon taraflarından verilmiş olan 1 ağustos 1876 tarihli müşterek raporda Sultan Murad'ın iyileşmek ihtimâlinin pek az olduğu bildirildi; bunun üzerine Viyana üniversitesi profesörlerinden Leidesdorf dâvet olunarak, muâyene ve müşâhede ettirilmiş ve 13 ağustos 1876 tarihinde verdiği raporda hastanın iyi olup-olmayacağının üç aydan evvel bilinemeyeceğini ve bu müddet içinde odadan dışarı çıka-

rılmamasını tavsiye etti ise de, sadrâzam bu müddetin pek uzun olup, pâdişahın bayram tebrikine çıkmasının zarûrî olduğunu söyledi ve o zamana kadar da hastada küçük bir iyileşme eseri görülmedi. Abdül'aziz'in hal'ini te'mio edenlerin vükelâdan bile gizli tutmak istedikleri hastalık artık şâyi olmuş, halk arasında dedi-kodu başlamış, Rüşdi Paşa'nın hukûmeti pâdişahsız idâreden hoşlandığı sözleri meydan almış idi.

Murad V.'ın iyi olmasından ümit kesilince, veliahd Abdülhamîd Efendi ile görüşmeğe me'mûr edilen Midhat Paşa şehzâdeden asıl emeli olan kanûn-i esâsinin ilânı vaadini aldıktan sonra, verilen fetvâ üzerine, Sultan Murad üç ay, üç gün ismen hukümdarlıkta bulunduktan sonra, tahttan indirilerek, 10 şâban 1293 (31 ağustos 1876 perşenbe günü)'te Abdülhamid II. hukümdar ilân edildi ve sâbık hukümdar da Çırağan sarayına naklolundu.

Hal'inden sonra da, Murad V.'ın tedâvîsine bir müddet daha devam edildi. Tabiplerin tedâvîsinden ümidini kesmiş olan vâlidesi Şevkefzâ Kadın Efendi, hâricden bir takım okuyuculara baş-vurup, çamaşırlarını tütsületmek, muska takmak gibi, teşebbüslerde bulunuyor ve bu hareket Abdülhamid tarafından haber alınıyordu. Murad V.'ın hal'inin zarûrî olması ve Abdülhamid'in kardeşi hakkındaki şiddetli takyidâtı, sâbık hukümdarı sevenlerin bâzı faâliyetlerine sebep oldu. Bunlardan birincisi 18 zilkâde 1293'te (5 kânûn I. 1876) kadın kıyâfetinde bâzı şahısların Sultan Murad ile oğlu Salâhaddin Efendi'yi Avrupa'ya kaçırmak istemeleridir. Bûna teşebbüs edenlerden iki türk ve iki hıristiyan yakalanarak, mahkemeleri yapılıp, sürgün edilmelerine karar verilmiş ise de, pâdişahın 19 receb 1293 (30 temmûz 1877) tarihli irâdesi üzerine affedilmişlerdir. Bu hâdiseden sonra, yânî 1877 mayısında da Sultan Murad'ı tahta çıkarmak üzere, Ali Suâvî'nin teşebbüsü vukûa gelmiş ise de, Çırağan sarayını bozmak isteyen Ali Suâvî'nin katli ve arkadaşlarının yakalanması üzerine, bu teşebbüs de muvaffakiyet ile neticelenmemiştir. Çırağan vak'asından bir sene sonra, yânî temmûz 1878'de Cleanthe Scalieri ve Aziz Bey mason komitesinin teşebbüsleri vukû buldu. Mason cemiyetinin büyük rütbelerinden birisine sâhip olan Murad V. amcası ile olan Avrupa seyâhatinden döndükten sonra, İngiltere veliahdı ve fransız meşrik-i âzamı taraflarından gönderilmiş olan mektupları Cleanthe Scalieri vâsıtası ile almış ve o tarihten itibâren mason locası reisi zahîre tâciri Scalieri ile olan dostluğunu devâm ettirmiş idi. Scalieri ile onun komitesine dâhil bulunan şûrây-ı devlet muâvinlerinden Ali Şefkatî Bey, bâzı şahıslar vâsıtası ile, Sultan Murad ve vâlidesi ile muhâbere etmişler ve sonra bir kaç defa da Çırağan sarayının geniş su yolundan girmek sureti ile Sultan Murad ile, görüşmüşlerdi. Nihâyet bu komite âzaları Aksaray'da Aziz Bey'in evinde toplandıkları sırada içlerinden Hacı Hüsni Bey'in ihbârı üzerine, basıldı; komiteye dâhil olanlardan Scalieri ile çerkes câriyelerden Nakşbend kalfa ve Ali Şefkatî kaçmağa muvaffak olmuşlar, diğerleri yakalanarak, Aziz Bey ile Âgâh Efendi vicâhen, Scalieri ile Ali Şefkatî gıyâben îdâma mahkûm edilip, diğerleri de muhtelif cezâlara çarptırılmışlar ise de, Aziz Bey ve Âgâh Efendi'nin cezâları on beşer seneye indirilerek, Akkâ'da ve diğerleri de bâzı mahallerde hapsedilmişlerdir.

Tekerrür eden bu hâdiselerden sonra, Murad V. pek sıkı bir nezâret altında yirmi sekiz sene daha Çırağan sarayında yaşamış, bunun dört senesi müstesnâ olmak üzere, saray mensûplarının rivâyetlerine nazaran, diğer senelerı aklı başında olarak geçmiştir. Murad V.'ın üçüncü zevcesi Şâyân Kadın Efendi'den doğmuş olan kızı ve Vâsıf Paşa'nın zevcesi Hadice Sultan'ın, Abdülhamîd II.'in dâmâdı ve Naime Sultan'ın zevci Gâzî Osman Paşazâde Kemâleddin Paşa ile münâsebette bulunması önceleri Murad'dan saklanmış. Abdülhamid II.'in haber göndermesi üzerine, hâdiseyi öğrenen sâbık hukümdar bu hâlden pek müteessir olarak, müptelâ olduğu şeker hastalığı artmıştır.

Murad V.'ın ölümünden dört ay evvel başlayan hastalığı bir zaman Abdülhamid II.'den gizli tutularak, şehzâde Salâhaddin Efendi nâmına yaptırılan ilâçlar ile tedâvî edildi; fakat hastalık vehâmet kasbedince, vaziyet pâdişaha arzolundu. Abdülhamid II. kardeşinin tedâvîsine önce doktor Ali Rıza Paşa'yı, sonra Etfâl hastahânesi ser-tabîbi İbrahim Paşa'yı me'mûr etti. Hastayı bitkin bir hâlde bulan İbrahim Paşa muâyeneden sonra yaşamasından ümidini kesmiş ve filhakika muâyeneden iki gün sonra Murad V. 17 cemâziyelâhır 1322 (28 ağustos 1905 pazartesi gecesi) ezânî saat sekiz veya sekiz buçukta ölmüştür. Nâşı İbrahim Paşa ve Alman hastahânesi baş operatörü Kanburoğlu Aleksandros, tabîp Ahmed Sâdi ve mâbeyn tabîplerinden miralay Mehmed İzzet Bey'ler tarafından muâyene olunarak, müdâvî tabîbi Ali Rıza Paşa da dâhil olmak üzere, aynı günde müştereken bir rapor verilmiştir (bk. *Beşinci Murad'ın tedâvîsine ve ölümüne âit rapor ve mektuplar*, *Belleten*, X, 349).

Beşiktaş'ta Yahyâ Efendi dergâhı hazîresine gömülmesini vasiyet eden Murad V.'in bu arzusu yerine getirilmedi. Cenâzesi mûtad üzere Topkapı sarayında gaslolunduktan ve namazı Eminönü'nde bulunan Hidâyet câmiinde kılındıktan sonra, Abdülhamid II.'in irâdesi mûcibince, Yeni câmi türbesine, vâlidesinin yanına defnedildi. Murad V.'in evlâdı Salâhaddin Efendi (1861—1915) ile Hadice, Fehime, Fatma ve Aliye sultanlardır.

Bibliyografya: Mehmed Süreyyâ, *Nuḫbat al-vakāyi'* (İstanbul tab.); Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı hakikat* (İstanbul, 1326/1327), I, III; Mehmed Memduh, *Mir'ât-ı şuûnat* (İzmir, 1328); ayn. mll., *Hal'ler, icâslar* (İstanbul, 1329); Ahmed Midhat, *Üss-i inkılâp* (İstanbul, 1294—1295); Süleyman Paşa, *Hiss-i inkılâp* (İstanbul, 1326); Ahmed Sâib, *Vak'a-i Sultan Aziz* (Mısır, 1326); ayn. mll., *Tarih-i Sultan Murad-ı hâmis* (1326); Mehmed (Abdül'aziz'in baş-mâbeyincisi), *Ḥakāyik al-bayān fî ḥakk cannatmakān Sulṭān 'Abd al-'Azîz Ḫān* (İstanbul, 1324); Osman Nûrî, *Abdülhamîd-i sânî ve devr-i saltanatı* (İstanbul, 1327); Lütfi Simâvî, *Devr-i inkılâp* (İstanbul, 1336); Abdürrahman Şeref, *Saltan Abdül'aziz'in vefatı intiharmı, katilmi* (*TOM*, sene 14); İbnülemin Mahmud Kemâl, *Sultan Abdül-'aziz'e dâir* (*TOM*, sene 15); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Ali Suâvî ve Çırağan sarayı vak'ası* (*Belleten*, 1944, VIII, 29); ayn. mll., *Beşinci Murad ile oğlu Salâhaddin Efendi'yi kaçırmak için kadın kıyâfetinde Çırağan'a girmek isteyen şahıslar* (*Belleten*, XIII, sayı 32); ayn. mll., *Beşinci Murad'ı Avrupa'ya kaçırma teşebbüsü* (*Belleten*, X); ayn. mll., *Çerkes Hasan vak'ası* (*Belleten*, VIII, sayı 29); ayn. mll., *Beşinci Murad'ı tekrar padişah yapmak isteyen Cleanthe Scalieri — Aziz Bey kamitesi* (*Beleten*, 1944, VIII, sayı 30); ayn. mll., *Midhat ve Rüşdi Paşa'ların tevkiflerine dâir vesikalar* (1946); ayn. mll., *Midhat Paşa ve Tâif mahkûmları* (Ankara, 1950); H. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz, hususî, siyâsî hayatı, devri ve ölümü* (İstanbul, 1949). (İ. H. UZUNÇARŞILI.)

MURAD PAŞA. MURĀD PAŞA, KUYUCU (? — 1611), XVII. asrın başlarında sadrâzamlıkta bulunmuş olan Osmanlı vezirlerindendir; aslen hırvat olup, harem-i hümâyûnda yetişmiştir. 1560—1565 yılları arasında Yemen vâliliği yapmış olan Mahmud Paşa'nın kethüdâsı ve yakın adamı olarak tanınmıştır. Mahmud Paşa'nın Mısır vâliliği sırasında onun ile birlikte bulunmuş ve temâyüz etmiştir. Mısır'da mîrlivâlık etmiş ve daha sonra, Mısır emîr-i bâcci olarak, nufûzlu beyler arasına katılmıştır. Mahmud Paşa'nın 1569 yılında katledilmesinden sonra, Yemen vâlisi olmağı arzu eden Murad Paşa, bu gâyesini tahakkuk ettirmek için, çok uğraşmış ve Mısır vâlisinin de delâleti ile, buna muvaffak olmuştur; kendisine 1576 yılı başlarında Yemen beylerbeyiliği verildi (*Zubdat al-tavārîḫ*, Türk-islâm eserleri müzesi, nr. 1973, 90b). Murad Paşa Yemen'de 4 seneye yakın bir müddet kaldı; bu arada bâzı te'sisler inşâ ettirdi (Şan'â kasrında bir câmi, halefi zamanında tamamlanan ve Nakîm dağından getirilen suya âit te'sisler ile diğer eserleri için bk. Muḥibbî, *Ḫulāṣat al-aṯar fî a'yān al-ḳarn al-ḥādî 'aṯar*, Mısır, 1284, III, 355 v.d.). Murad Paşa, Yemen'de büyük bir servet edindiği şâyiası üzerine, azledilerek (1580), İstanbul'a celbedildi ('Âlî, *Talḫîṣ-i Barḳ al-Yamānî*, Hamidiye kütüp., nr. 886, 201a,b; bu yüzden bütün servetinin müsâdere ve kendisinin dahi Yedi-Kule'de hapsedildiği hakkında bk. Mehmed b. Mehmed el-Rûmî, *Târîḫ āl-i 'Oṯmān*, Lala İsmâil Ef. kütüp., nr. 300, 24a; bir müddet sonra Trablusşam'a tâyin edildiği hakkında bk. Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 43, s. 151).

Murad Paşa 1585'te cereyân etmiş olan Tebriz seferine Karaman beylerbeyi sıfatı ile iştirâk etmiştir; bu sefer esnâsında Hamza Mirza idâresindeki Safevî kuvvetleri ile Tebriz civârında vukū bulan muhârebede çarpışarak, mücâdelenin en barâretli ânında atı ile berâber muhârebe meydanındaki bir kuyuya düşmüş ve Safevîler tarafından esir edilerek (25 teşrin I. 1585, bk. bir de Āṣafî, *Şecâat-nâme*, Üniv. kütüp., nr. T. 6043, 275b—276a, bu eserde vak'anın bir minyatürü vardır), İran'da Kahkaha kalesine hapsedilmiştir. İran ile sulh akdedildikten sonra 1590 teşrin I.'inde İstanbul'a dönen (*Mühimme zeyli*, nr. 4, s. 81) Murad Paşa esâretten dönüşünün akabinde Kıbrıs beylerbeyliğine, 1594'te Şam'a tâyin edildi (Ṣalāḥ al-Dîn al-Munaccid, *Vulāt-î Dimaşḳ fî 'l-'ahd al-'Oṯmānî*, Şam, 1949, s. 23; Kara Çelebî-zâde Abdül'azîz, *Ravżat al-abrār*, Mısır, 1248, s. 471; Murad Paşa'nın Şam'daki faâliyeti hakkında bk. Muḥibbî, *ayn. esr.* s. 356). Murad Paşa 1595 temmûzunda Diyarbekir vâliliğine tâyin edilerek, bu eyâlette uzunca bir müddet kalmış ve bu vazife uhdesinde bulunduğu hâlde, Avusturya seferine iştirâk etmiştir. Kendisinin Heçova meydan muhârebesinde büyük yararlıklar gösterdiği biliniyor. Murad Paşa bu sâhalardaki faâliyeti sâyesinde Macaristan serhaddinin salâhiyetli şahısların-

dan biri sıfatı ile, bâzı sulh müzâkerelerinde bulundu; Ahmed I. 'in cülûsundan sonra, şubat 1603 'te, Rumeli eyâleti ile berâber Budin muhâfazasına me'mûr edildi; 12 teşrin I. 1605 (28 cemâziyelâhır 1014) 'te divân-ı hümâyûna dördüncü vezir olarak katıldı (Muhammed b. Muhammed el-Rûmî, *ayn. esr.*, s. 246). Sâdr-âzam Derviş Paşa, Anadolu isyanları ve İran meselesi için, Ferhad Paşa'yı serdar tâyin ettiği gibi, Macar serhaddi ve Avusturya ile olan meselelerdeki tecrübesinden dolayı da Murad Paşa 'yı 13 mayıs 1606 'da Engürüs serdârı tâyin etmiş idi [bk. mad. DERVİŞ PAŞA]. Murad Paşa 'nın serdârlığı zamanındaki en büyük faâliyeti, Avusturya ile sulh müzâkerelerini geliştirmek ve uzun görüşmelerden sonra hazırlanmış olan muâhedenin, Jitvatorok 'ta, bâzı noktalardaki ihtirâzî kayıtlara rağmen, imzâ edilecek hâle getirmiş olmasıdır. Bundan sonra Osmanlı devleti için en büyük gâile olarak İran meselesi ile Anadolu ve Suriye taraflarındaki isyanlar kalmış idi. Hâlbuki Ferhad Paşa, İran seferinden daha ehemmiyetli o'an Celâlî isyanlarını bastırmak şöyle dursun, daha büyümesine sebep olmuş idi. En mühim meseleleri İstanbul 'da otırarak, serdarlar vâsıtası ile, idâreye çalışan ve Anadolu 'daki isyanların etrafa sirâyet etmesi ile mevkii sarsılmış bulunan sadr-âzam Derviş Paşa, şeyhülislâm Sun'ullah Efendi ile muallim-i sultânî Mustafa Efendi 'nin te'siri neticesinde, idâm edildi. Celâlî isyanlarını bastıracak yeni bir sadrâzamı tâyin etmek için yapılan istişârede, Sun'ullah Efendi 'nin tavsiyesi ile, ilerilemiş yaşından dolayı, Koca lekabı ile de anılan Murad Paşa 11 kânûn I. 1606 (10 şâban 1015) 'da sadrâzam oldu (Mustafa Sâfî, *Zubdat al-tevârîḫ*, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2429, II, 65 a, b; Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 281 v.d.; Naimâ, *Tarih*, I, 431; Hasan Bey-zâde, *Tarih*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3105, 304a). Sadâret mührünü Belgrad 'da alan Murad Paşa, serhad işlerine nizam verdikten sonra, derhal İstanbul 'a hareket etti.

Anadolu ve şimâlî Suriye 'de genişlemiş olan isyanlar, bunları yatıştırmağa me'mûr olanların aczi yüzünden, büs-bütün tehlikeli bir mâhiyet almış ve âsîler birer küçük orduya sâhip olmuşlar idi. Âsîlerin en mühimleri Haleb 'de bulunan Canbulat-zâde Ali Paşa, Kalender-oğlu, Kara Said, Bagdad 'da Tavil Ahmed-oğulları, Adana havâlisinde Cemşid, Bozok ve havâlisinde Tavil Halîl ve kardeşi Meymûn, Silifke havâlisinde Muslu Çavuş, Aydın ve Saruhan havâlisinde Yusuf Paşa v.b. idi (bk. mad. AHMED I.; diğerlerinin isimleri için bk. *Gazavât-ı Murad Paşa*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2236, 2a— 28a; *Ruk'a-nâme*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 3384, 58a, b).

Murad Paşa, 1607 'de bunlara karşı sefere çıktığı zaman, içlerinde en tehlikeli ve teşkilâtlı olan Canbulat-oğlu üzerine yürümeği münâsip gördü; yolu üzerinde rastgeldiği âsîleri ortadan kaldırarak, ilerileyip, Kalender-oğlu gibi mühim bir celâlîye Ankara sancak beyliğini vererek, Ankara yolunu emniyet altına aldı. Bu arada gönderdiği kuvvetler ile de Adana havâlisindeki Cemşid gâilesini bertaraf eden Murad Paşa Maraş beylerbeyi Zülfikâr Paşa 'nın yardımından da faydalanıp, Antakya havâlisinde Beylân civârındaki Oruç ovasında 23 teşrin I. 1607 'de vukû bulan meydan muhârebesinde Canbulat-oğlu 'nun 40.000 kişiden mürekkep ordusunu, büyük bir kısmını imhâ sûreti ile, mağlûp etti ve bunu tâkiben Haleb şehrini ele geçirdi [bk. mad. CANBULAT]. Haleb'i Canbu'at-oğlu taraftarlarından temizleyerek, kışı bu şehirde geçiren Murad Paşa, Bagdad ve civârını istilâ eden Tavil Ahmed-oğlu Mustafa üzerine Ciğala-zâde Mahmud Paşa emrinde bir kuvvet gönderdi. Mahmud Paşa, arap kabîlelerinden de yardım alarak, bu gâileyi bertaraf etti. Kalender-oğlu, şehir halkının mukavemeti neticesinde, Ankara 'ya girememiş, bunun üzerine oradan hareket ile Bursa ve Mihaliç taraflarının alt-üst etmiş idi. İçel havâlisinde bulunan Muslu Çavuş 'a işbirliği teklif ederek, Osmanlıları Rumeli 'ye atmak sûreti ile, Anadolu 'ya sâhip olabileceklerini bildiriyordu. Murad Paşa, Muslu Çavuşa 'a İçel sancağını vererek, bu birleşmeyi önledi; Göksun yaylağına gelmiş olan Kalender-oğlu 'nu 9 ağustosta (24 rebiülâhır) Alaçayır mevkiinde mağlûp etti. Bu muhârebeden kurtulan âsîlerin ancak 2.000 kadarı, başlarında Kalender-oğlu olduğu hâlde, tâkipten kurtularak, İran 'a iltică etti. Amasya ve Çorum taraflarında faâliyette bulunan Tavil Halîl ve kardeşi, bunu öğrenince, onunla birleşmek üzere, hareket ettiler. Sadrâzam Murad Paşa yanında bulunan yeniçerileri süvâri hâline getirerek, 6 gün süren bir tâkip sonunda, Karahisar-ı Şarkî sancağındaki Kara-Hasan gediği derbendinde 5 eylûl 1608 (23 cemâziyelevvel 1017) 'de onları mağlûp etti; çok küçük bir kısmı devamlı tâkipten kurtularak, İran 'a kaçabilmiştir. Murad Paşa kendisinin İran üzerine sefere giderek, İstanbul 'dan uzakta kalmasını isteyen sadâret kaymakamı Mustafa Paşa, defterdar Ekmekçi Ahmed Paşa, müfti ve kızlar-ağası gibi aleyhdarlarına rağmen, Ahmed I.'i iknâ ederek, İstanbul 'a avdet etti. Geri kalan âsîleri ortadan kaldırmak için İran 'a müteveccih o'duğu ilân edilen, fakat hakikatte hedefi bu âsîler olan

ve Üsküdar seferi adı verilen sefere Celâlîleri dâvet etti; evvelce verdiği tâlimat gereğince, İçel sancak beyliğine tâyin ettiği Muslu Çavuş 'u Karaman beylerbeyi Zülfikâr Paşa 'nın gayreti ile, ortadan kaldırdı; ordugâha gelen âsîlerin en önemlilerinden olan Aydın ve Saruhan havâlisindeki Yusuf Paşa 'yı da, bir yolunu bulup, öldürttü. Celâlî gâilesi bu suretle ortadan kaldırılmış ve İran üzerine sefer imkânı hâsıl olmuş idi. Murad Paşa, 1610 'da Tebriz 'de bulunan Şah Abbas 'a karşı yürüyerek, Tebriz civârına kadar geldi; kat'î bir muhârebe olmadığı ve sefer mevsimi de geçtiği için, Diyarbekir 'e döndü. Bu sırada İran hükümdârı ile sulh için müzâkereler başlamış idi. Murad Paşa zamanında gelişen muhâbere ve müzâkereler halefi Nasuh Paşa zamanında imzâlanacak muâhedenin esâsını teşkil etmiştir. Murad Paşa, İran üzerine yeni bir seferin hazırlıkları ile meşgul iken, 80 yaşını mütecâviz olduğu hâlde, 6 ağustos 1611 (25 cemâziyelevvel 1020) 'de vefat etti; onun bir ziyâfette zehirlendiği de rivâyet edilmiştir (krş. Knolles, *The General History of the Turks*, London, 1638, s. 1309). Na'şı Diyarbekir civârında bulunan Cülek (veya Çülek; Topçular kâtibi, 280a 'da yanlış olarak: Çermik) sahrâsındaki muvakkat makberesine defnedildi; bilâhare oradan alınarak, İstanbul 'da Vezneciler 'deki sarayı karşısında inşâ ettirmiş olduğu medrese bitişiğinde bulunan türbesine gömüldü; serveti halefi Nasuh Paşa tarafından hazîneye alındı (Muhammed b. Muhammed el-Rûmî, *ayn. esr.*, 26a; Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, I, 344—345; Peçûylu, II, 339 'da vefat tarihi yanlıştır).

Murad Paşa Osmanlı nizam ve an'anelerine son derece bağlı, nakşbendî tarîkatine mensûp dindar bir zât idi. Büyük bir vazife aşkı ve titizlik ile, ihtiyarlığına rağmen, âsîleri tâkip ve imhâ etmekte büyük celâdet göstermiş ve bu sâyede Ahmed I. 'in takdir ve itimadını kazanmış, hattâ pâdişah tarafından „babam" hitabına mazbar olmuştur. Vazife duygusuna bağlılığı âsîlerin tenkilinde ifrata kaçmasına sebep olmuştur. Kendisi Koca ve Kuyucu lekapları ile anılırdı. Kuyucu lekabının verilmesi hakkındaki rivâyetlerden biri, iranlıların eline bir kuyu içinde esir düşmesinden, diğeri de yakalamış olduğu âsîlerin cesetlerini kazdığı kuyulara doldurtmuş olmasından ileri geldiği şeklindedir. Öldürülen âsîlerin sayısı kaynaklarda 70.000, hattâ daha fazla olarak gösterilir (Naimâ, *Tarih*, II, 47—48; *Ruk'a-nâme*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 3384, 58a, b) ve bu yüzden hinde, aleyhinde hayli söz söylenir. Kendisinin Budin vâlisi Kadı-zâde Ali Paşa ile evli bulunan bir kızı var idi.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 48, s. 295, nr. 53, s. 814 (Tebriz seferine iştirâki hakkında) Murad Paşa 'dan bahseden eserler, ilk faâliyet yılları hakkında kifâyetsiz, bir kısmı karışık ve birbirine uymayan mâlûmat vermektedir. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, IV, 355; Osman-zâde Tâib, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'* (İstanbul, 1281), s. 55—59; Murad Paşa 'nın mufassal addedilecek hâl tercümesi için bk. Muhibbî, *Ḫulâṣat al-aṯar fî a'yân al-ḳarn al-ḥâdî 'aṯar* (Kahire, 1284), III, 355—358 ve Muhammed b. Muhammed el-Rumî, *Târîḫ-i âl-i Oṯmân* (Lala İsmâil Efendi kütüp., nr. 330, 24a—26b); Nev'î-zâde Atâî, *Ṣaḳâ'iḳ zeyli* (İstanbul, 1268), I, 377, 609—612, 614 v.d., bu eserde Ganî-zâde Nâdirî Efendi 'nin Celâlîlerin imhâsı hakkındaki kasîdesi vardır; 'Âlî, *Talḫîṣ-i Barḳ al-Yamânî* adlı eserde (Hamidiye kütüp., nr. 886, 201a, b) Yemen vâliliğine tâyin tarihi hatâlıdır; Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih* (İstanbul, 1281), s. 12, 199, 287, 288, 305, 323; ayn. mll., *Tarih* (Üniv. kütüp., nr. T. 6027, 131a, 160a, 200a, 254b, 265b v.d.); Tâlibî Kefevî, *Tevârîḫ-i âl-i Osman* (Fâtih kütüp., nr. 5424, 100b—101b); *Lello 'nun muhtırası* (nşr. ve trc. Orhan Burian), Ankara, 1952, s. 73—74; Murad Paşa 'dan sadrâzamlığı esnâsında, bilhassa Celâlîler mes'elesinden dolayı, çağdaş eserlerde mufassal mâlûmat verilmektedir: *Gazavât-ı Murad Paşa* adlı yazma eser münhasıran Murad Paşa 'nın 1603 'ten itibâren 1608 'e kadar olan faâliyetini tafsil etmektedir (Es'ad Efendi kütüp., nr. 2236, 2a—28a); Peçuylu İbrahim, *Tarih*, (İstanbul, 1283), II, 101, 197, 209, 218, 272, 279, 323 v.d., 332 v. dd.; Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 281—282, 232—235, 305 v.d., 311—323, 326—336 v.d., 339, 344 v.d. Naimâ, *Tarih*, I, 431, 435 v.d., 439 v.d.; II, 13—18 v.d., 26—33, 34—46, 61—79, 80 v. dd.; Kara Çelebi-zâde Abdülazîz, *Ravżat al-abrâr* (Kahire, 1248), s. 466, 471, 507—517, 521—523; Murad Paşa 'nın sadâreti zamanına âit olup, bâzı tarih hatâlarına rağmen, en fazla tafsilât için bk. Topçular-Kâtibi Abdülkâdir, *Tevârîḫ-i âl-i Osman* (Wien, Bibl. Nat., nr. 1053, 217a—258a, 262a—280b); Mustafa Safî, *Zubdat al-tavârîḫ* (Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2429, II, 39b v.d., 73b—81b, 107a, 157b v.d., 164b, 166b); Hasan Bey-zâde, *Tarih* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3105, 304a—309a); Müneccim-Başı, *Ṣaḥâ'if al-aḫbâr* (İs-

tanbul, 1285), III, 625—632; Mehmed b. Mehmed, *Nuḫbat al-tevârîḫ ve'l-aḫbâr* (İstanbul, 1276), s. 159 v.d., 232—243; J. v. Hammer, *Osmanlı tarihi* (trc. Atâ), İstanbul, 1333, VIII, 55, 57—59, 72, 78—98, 104 v.d., 114—119, 129 v.d.; F. Wüstenfeld, *Jemen im XI. (XVII.) Jahrhundert* (Göttingen, 1885), s. 30—35; medresesinde te'sis ettiği küçük bir kütüphânesi için bk. *1316 Maârif nezâreti sâlnâmesi*; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III, bölüm 1, s. 67, 68, 108—117; III, bölüm 2, s. 363—365. (CENGİZ ORHONLU.)

MURÂDÂBÂD. MURÂDĀBĀD, Hindistan'da birleşik eyâletlerin Rohilkhand bölgesinde bir idârî bölüm ve bunun merkezi olan şehir. İdârî bölümün kapladığı sâha takriben 2.300 mil² olup, ikinci dünya harbinden evvel 1.200.000'i bulan nüfûsunun 420.000 kadarı müslüman idi. Bölge tarihinin ilk devirleri hususunda hiç bir bilgimiz yoktur. Müslüman devrinde, sırası ile, Dehli sultanları (bâzan Cavnpûr sultanları tarafından bunların elinden alınmak şartı ile), moğullar, Rohillalar ve Oudh nevvâbları tarafından idâre edilmiş ve 1801'de ingilizlere bırakılmıştır.

İdârî bölümün başlıca şehri olan Murâdâbâd, Dehli—Bareilly yolu ve Rohilkhand—Oudh ana demir-yolu üzerinde bulunur. İkinci cihan harbinden evvel şehrin 75.000 nüfusu var idi ve bunun yarıdan fazlasını müslümanlar meydana getiriyordu. Murâdâbâd XVII. asrın ikinci dörtte birinde Hind-türk hükümdarları tarafından kurulmuştur. Şehrin kurucusu, 1632 tarihli bir kitâbeden anlaşıldığı gibi, aynı zamanda Câmi' Mescid'i de inşâ ettiren Rustam Han'dır. İsmini Şâh Cihân'ın tâlihsiz oğlu Murâd-Baḫş'tan almış olan şehir, bölümün başlıca beldesi olarak, kısa zamanda Sambhal'ın yerine geçti. Başlıcası dokuma ve bakırcılık olan mahallî san'atları canlıdır. Burası Hind-türk imparatorlarına ve kezâ 1760'ta Hindistan'ı istilâsı sırasında Aḥmed Şâh Durrânî'ye anbar hizmetini gördü. Sambhal ise, çok eski bir geçmişe sâhip olmakla berâber, orta çağda ehemmiyetini büyük ölçüde kaybetmiştir. Burada Pathan mimârîsinin dikkat çekici nümûnesi olan eski bir câmi bulunur. Bu câmiin Babur tarafından yaptırıldığı söylenilmekte ise de, daha eski bir devre âit olduğunda şüphe yoktur. İdârî bölüm içinde müslümanların büyük merkezleri Amroha olup, nüfusunun büyük kısmı şeyhlerden ve seyyidlerden meydana gelir. Seyyidler arasında başlıca velî Şaraf al-Dîn Şâh-Vilâyat olup, 10. imâmın neslindendir. Buraya 1300 tarihlerine doğru gelmiştir ve türbesi ziyâret edilmektedir. Câmi' Mescid, Kaykubâd zamanında câmiye çevrilmiş bir hindû mâbedidir. Burayı bilhassa hindûlar arasında, akıl hastalıklarına şifâ bulmak ümidi ile, ziyârete gelenler çoktur. Bunlar hayırlı te'sirinin hâlâ kuvvetli olduğu kabûl edilen câmi müezzini Şadr al-Dîn'in rûhâniyetinden dertlerine şifâ ararlar. Şehirde bundan başka 100'den fazla câmi vardır.

Bibliyografya: H. R. Nevill, *District Gazetteer of Moradabad* (Allahâbâd, 1911). (J. ALLAN.)

MURÂDÎ. MURĀDÎ, Murad III. ve Murad IV. [bk. madd.]'ın mahlasıdır.

MURÂDÎ. AL-MURĀDÎ, bir seyyidler ve âlimler âilesi olup, XI. — XII. (XVII. — XVIII.) asırlarda Şam'da yerleşmiş idi.

1. Bu âilenin kurucusu MURÂD B. 'ALÎ AL-ḤUSAYNÎ AL-BUḪÂRÎ, 1050 (1640) yılında doğmuş olup, Semerkand *naḳîb al-aşrâf*'ının oğlu idi. Gençliğinde Hindistan'a seyâhat etti ve burada, Şeyh Muḥammed Ma'ṣûm al-Fârûḳî'nin te'siri ile, nakşbendîye tarîkatine girdi ve İran, Arap ülkeleri ile Mısır'da uzun seyâhatlerden sonra, 1081 (1670)'e doğru Şam'a yerleşti. Sonra bir çok defalar hacca ve İstanbul'a gitti. İstanbul'da büyük bir itibâr kazandı ve 1132 (1720) yılında burada öldü. Nakşbendîye tarîkatinin hararetli bir yayıcısı oldu ve Osmanlı imparatorluğu içiude bunun yayılmasına çok hizmet etti; bu gâye ile Şam'da iki medrese te'sis etti. Eserleri bilhassa tarîkate dâir risâlelerden ibâret olup, aralarında *al-Mufradât al-Ḳur'ânîya* adlı tefsire dâir bir eser de bulunmaktadır.

2. MUḤAMMED AL-MURÂDÎ, 1094 (1683)'te İstanbul'da doğmuş olup, Seyyid Murâd'ın oğludur; Anadolu ve Suriye'de babasının tarîkat yayıcılığı vazifesine muaffakiyetle devam etmiş ve Osmanlı sarayında büyük bir itibâr kazanmıştır. 1169 (1755) yılında Şam'da ölmüştür.

3 'ALÎ AL-MURÂDÎ (1132 — 1184=1720 — 1771) ve

4. ḤUSAYN AL-MURÂDÎ (1138 — 1188=1725 — 1774), Sayyid Muḥammed'in oğulları olup, bir biri arkasından Şam hanefî müftülüğü ve *ra'îs*'liği makamlarını işgâl etmişlerdir.

5. ABU 'L-MAVADDA MUḤAMMED ḤALÎL AL-MURÂDÎ, Sayyid Alî'nin oğlu olup, hanefî müftüsü ve Şam *ra'îs*'i olarak amcasına halef oldu ve burada aynı zamanda *naḳîb al-aşrâf*'lık vazifesine tâyin edildi. Kendini muâsır ve selefleri hakkında hâl tercümesine âit bilgiler toplamağa hasretti ve hem şahsî mâlûmâtına, hem de kendisine güvenmeğe değer görünen yazılara dayanarak, *Silk al-durar fî a'yân al-ḳarn al-ṯânî' aşar* (Kahire'de 4 cild hâlinde basılmıştır, 1291 — 1301) adlı bir

rî XII. asır âlim ve mühim şahsiyetlerinin hâl tercümesi lugatini arapça olarak yazdı. Bu eser aş.-yk. 1.000 hâl tercümesi ihtivâ eder; selefi Muḥibbî [b. bk.]'nin eseri ile mukayese edilirse, daha mahdut bir genişlikte olup, üslûbu bir az daha edebîdir. Babasının ve diğer akrabâlarının hâl tercümelerine dâir nisbeten ıtnâplı eseri (*Maṭmaḥ al-vâcid fî tarcamat al-vâlid al-mâciḍ*) henüz el yazması hâlinde durmaktadır (British Mus., *Suppl.*, nr. 659). Sayyid Muḥammed Ḫalîl'in bir de Cabartî [b. bk.]'yi Mısır tarihini yazmak husûsunda teşvik etmek meziyeti vardır (Cabartî'nin *Silk al-durar*'i arapçaya tercüme ettiğine dâir aşağıda zikredilen makaledeki ve Brockelmann'daki kayıt (bk. *bibliyografya*), şüphesiz basılmış metnin II. cildinin sonundaki bitirme kaydının kötü bir tefsirinden ileri gelmiştir). Muḥammed Ḫalîl al-Murâdî 1206 (1791)'da Haleb'de ölmüştür.

6. 'ABD AL-RAḤMÂN AL-MURÂDÎ bundan evvelkinin oğlu veya yeğeni olup, Şam'da hanefî müftüsü makamını işgâl etmiş ve Cezzâr Ahmed Paşa [b. bk.]'nın gizli tâlimâtı üzerine, 1218 (1803)'de idâm edilmiştir.

Bibliyografya: al-Murâdî, *Silk al-durar*, I, 3 v.d.; II, 70 v.dd.; III, 219 — 228; IV, 114 v.d., 129 v.d.; al-Cabartî, *'Acâ ib ol-âṯâr*, II, 233 — 236; Miḫâ'il al-Dimaşḳî, *Târîḫ ḥavâdiṯ al-Şâm va Lubnân* (nşr. Ma'lûf), Beyrut, 1912, s. 12 v.d.; Brockelmann, *G A L*, II, 294; *Suppl.*, II, 404.

(H. A. R. GIBB.)

MURAD-SUYU. [Bk. FIRAT.]

MURCİ'A. [Bk. MÜRCİ'E.]

MURCİA. [MÜRSİYE.]

MURDĀZ. [Bk. MÜRDÂZ.]

MURĠĀB. [Bk. MERV.]

MURİD. [Bk. MÜRİD.]

MŪRİSṬUS. [Bk. MURISTUS.]

MURİSTUS. MÜRİSṬUS yahut MÜRṬUS, Müsikî âletlerine dâir eserler yazmış olan yunanlı bir müellif (?). Bu eserler yalnız arapça olarak mevcuttur. Bu müellifin al-Câḥiẓ (ölm. 254 = 868)'in zikrettiği Miristus olduğu ve dolayısı ile, araplarca daha III. (IX.) asırda tanınmış bulunduğu sanılıyor: *Fihrist* (aş. yk. 377=988)'e göre, Müristus, erganunun yapısı hakkında iki eser yazmıştır: 1. *Kitâb fi 'l-âlât al-muṣavvitat al-musammât bi 'l-urġanun al-bûḳî va 'l-urġanun al-zamrî*; 2. *Kitâb âla muṣavvita tusma'u 'alâ sittîn mîlan*. Diğer taraftan İbn al-Ḳıftî (ölm. 646= 1248), *Fihrist*'te zikri geçen iki müsikî âleti hakkındaki bir kitaptan bahsetmektedir: *Kitâb al-âlat al-muṣavvitat al-musammât bi 'l-urġanun al-bûḳî va 'l-urġanun al-zamrî yusma'u 'alâ sittîn mîlan*. Abu 'l-Fidâ' (ölm. 732 = 1331), yalnız *Fihrist*'te bahsi geçen ikinci âlete dâir bir kitaptan bahsediyor: *Kitâb fi 'l-âlat al-musammât bi 'l-urġanun va hiya âla tusma'u 'alâ sittîn mîlan*. Müristus'un eserlerinin bugün mevcut bu tasvirleri aynı müellife isnat olunan şu üç esere tam uymuyor. British Museum ve İstanbul'da yazma hâlinde mevcut olan bu eserlerin başlıkları şöyledir: 1. *Risâla li-Mûristus ṣan'at al-urġûn* (*urġanun*) *al-bâḳî*; 2. *Risâla... li-Mûristus ṣan'at al-urġûn* (*urġanun*) *al-zamrî*; 3. *Risâla... li-Mûristus ṣan'at al-culcul*. Bu eserlerin Beyrut'ta mevcut nüshalarının adları şunlardır: 1. *'Amal al-âlat allatî ittaḫaẕahâ Mûristus yazhabu ṣavtahâ sittîn mîlan*; 2. *Ṣan'at al-urġa(un) al-câmi' li-camî' al-aṣvât*; 3. *Ṣan'at al-culcul*; bu sonuncu eser, müsikî çanlarını imâl eden şahsın Sâ'âṭus veya Sâṭus olduğunu zikretmektedir ki, bu zât *Fihrist*'te şu eserlerin müellifi olarak gösterilmektedir: *Kitâb al-culcul al-ṣiyyâḥ* (yahut *ṣayyâḥ*). Bu üç eserin arapça metni *Maşrik* (IX)'te Cheikho tarafından neşredilmiş ise de, yeni bir neşre ihtiyac vardır. Baron Carra de Vaux metnin bir kısmının fransızca tercümesini *Revue des études grecques* (XXI)'te yayınlamıştır. Eilhard Wiedemann ile F. Hauser, Müristus'un bütün risâlelerinin İstanbul ve *Maşrik*'taki metinlerini karşılaştırmak sûreti ile, almanca tercümesini *Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik* (VIII.)'te neşretmişlerdr. H. G. Farmer de, British Museum yazmasını esâs tutarak, ve İstanbul ile *Maşrik*'taki metinleri karşılaştırıp, su ve bava tazyıkı vâsıtası ile çalışan (hydraulis ve pneumatique) erganuna dâir iki risâlenin ingilizce tercümesini *The Orgon of the Ancients: From Eastern Sources* adlı eserinde vermiştir.

Bu Müristus, Mürṭus veya Miristus kim idi? Yukarıda zikredilen eserlerin müellifi olarak, yunanca eserlerde bu ad geçmemektedir. D. S. Margoliouth, bunun Proklos ve Euklides (I, 65, 11 — 15)'in eserlerinden tanıdığımız eski yunan riyâziyecisi Ameristos (aş.-yk. 630—550 m. ö.) olabileceğini söylüyor; Suidas (bk. mad. Stesichoros)'ta, yâni Freidlein'in Proklos tab'ı ve Heiberg'in Heron'un *Definitiones* tab'ında, bu kelimenin Mamertinos, Mamerkus, Mamertios (yahut Marmetios) gibi şekillerine bakılırsa, bu iddianın pek yersiz olmadığı görülür. Ameristos su tazyıkı ile çalışan erganuna dâir eserin değil de, bava ile çalışan erganun hakkındaki eserin müellifi olabilir. Carra de Vaux, müstensihlerin yanlış olarak *li* edâtını verme (datif) hâli değil de, ilgi (genetif) hâli farzetmelerine ve „Müristus tarafından"

tâbirinin „Müristos'a" olması gerektiğine dayanarak, eserlerin Müriştus'a, haksız olarak, isnât edildiğini ileri sürüyor. İddiasını Philon'un *Pneumatics*'inin arapça tercümesinde (*K. fi 'l-ḥiyal al-rāḥānīya*) eserin Ristūn veya Arisṭūn'a ithâf edilmiş olmasına isnât ettiriyor. Eserin latince tercümelerinde bu zâtın adı Marzotom olarak geçiyor. Aynı zamanda Arşimed'e isnad olunan aynı müellifin *„Clepsydra* hakkında risâle" adlı eserinin ithâfında da bu zâtın adı geçmektedir. Bu da Carra de Vaux'yu Müristus, Ristūn, Arisṭūn v.b. şekillerin Philon'un dostu Ariston veya Aristos adının müstensihler tarafından tahrif edilmiş bir şekli olduğu kanâatine sevketmiştir. Bununla berâber Philon'un su tazyiki ile çalışan erganını hakkındaki risâlenin müellifi olması mümkün ise de, tasvir edilen bu derece basit, hava ile çalışan erganına dâir bir risâle yazmış olması pek muhtemel değildir. Diğer taraftan H. G. Farmer'in 1926'da (*JRAS*, s. 503) belirttiği gibi, Müriştus acabâ müstensihlerin Ktēsibios'tan tahrifen yazdıkları bir isim olamaz mı? Sözde Aristo'nun, Yūḥannā b. al-Biṭrīḳ (ölm. 815) tarafından arapçaya *Kitāb al-siyāsa* adı ile tercüme edilen eserinde su erganununu icât edenin ismi muhtelif yazmalarda şu şekilde kayıtlıdır: Yāyaṣṭayūs, Ṣāṣṭiyūs Ṣāsiṭūs veya Tāsīṭūs Ḳatāsibiyūs (Ktēsibios'un arapça yazılışı)'un *Kitāb al-siyāsa*'deki Mīriştus ve Müriştus'a kadar olan imlâsı, muhakkak ki, ortaya merak uyandıran bir mesele çıkarmaktadır. Bunu kabûl etsek bile, yalnız bu erganun hakkındaki risâlenin Ktēsibios'a atfı gerektiği âşikârdır. Diğer erganun hakkındaki risâle ise, o derece iptidâî bir mûsikî âletini tasvir etmektedir ki, ancak bir kaç asır önce yaşamış bir müellife âit olabilir.

Bibliyografya: Abu 'l-Fidā', *Historia anteislamica*... (nşr. Fleischer), 1831, s. 156; Carra de Vaux, *le Livre des appareils pneumatiques et des machines hydrauliques par Philon de Byzance* (*NE*, XXXVIII, 29, 38); ayn. mll., *L'Invention de l'hydraulis* (*Revue des études grecques*, XXI, 338 v dd.); ayn. mll., *Notes d'histoire des sciences* (*JA*, teşrin II.-kânûn I. 1917, s. 449); H. Derenbourg, *Notes sur la masique orientale* (*La revue musicale*, VI, 192); Farmer, *The Organ of the Ancients: From Eastern Sources* (1931), bk. fihrist; ayn. mll. *Historical Facts for the Arabian Musical Influence* (1930), bk. fihrist; ayn. mll., *Studies in Oriental Musical Instruments* (1931), s. 21 v.d., 27—35; *ol-Fihrist* (nşr. Flügel), s. 270, 285; Gastoué, *L'Orgue en France de l'antiquité au début de la période classique* (1921); İbn el-Ḳifṭī, *Tārīḫ al-ḥukamā'*... (Leipzig, 1903), s. 322; al-Cāḥiẓ, *Macmū'āt rasā'il* (Kahire, 1324, 1906), s. 133, 143; V. Loret, *L'orgue hydraulique* (Lavignac, *Encyclopédie de la musique*, Paris, 1921 v.d., I, 30 v.d.); Wiedemann, Hauser, *Byzantinische und arabische akustische Instrumente* (*Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik*, VIII, 140 v. d.). — Müristus yazmaları: British Museum, Or. 9649; İstanbul, Ayasofya, nr. 2755; Beyrut, Katolik üniversitesi (bk. Cheikho, *Cat. rais.*, *MFOB*, VII, 289); Beyrut Three Moon's College of Beyrut, nr. 364. — Ayrıca *Kitāb al-siyāsa*, British Museum yazm., Or. 3118, var. 52b—53; Or. 6421, var. 99; John Rylands Library, Manchester, Arab. 455, var. 37. (H. G. FARMER.)

MÜRİYÂNÎ. [Bk. MURIYĀNĪ.]

MURİYÂNÎ. AL-MÜRİYĀNĪ, ABŪ AYYŪB SULAYMĀN AL-ḤÜZĪ, halîfe al-Manṣūr'un vezîridir. Fārs vâlisi Sulaymān b. Ḥabîb al-Muhallabī, Emevîler devrinde, devletin hazînesini soymak ile suçlandırılmış olan müstakbel halîfe al-Manṣūr'u dövdürüp, ona daha başka kötü muâmeleler yapmağa niyetlendiği sırada, söylendiğine göre, o sıralarda Sulaymān'a kâtiplik etmekte olan Abū Ayyūb al-Müriyānī kendisini kurtarmıştır. Başka bir rivâyete göre ise, al-Manṣūr, al-Müriyānī'yi, daha küçük bir çocuk iken, satın almış, sonra bir vesîle ile, kardeşi halîfe al-Saffāḥ'a göndermiş, al-Saffāḥ genç esirden o kadar çok hoşlanmış ki, onu derhâl hizmetine alıp, azad ettikten sonra da, yanından hiç ayırmamıştır. al-Müriyānī, Ḫālid b. Barmak'ten sonra, al-Manṣūr tarafından vezir tâyin edilmiştir. Kendisinin halîfe nezdinde büyük bir nufūzu var idi. Bununla berâber 153 (770) senesinde, kardeşi ve onun çocukları ile birlikte, hapse atılmış ve bütün malları elinden alınmıştır. Bâzılarına göre, işlediği cürüm Ḫūzistān'ın bir bölgesini zirâata elverişli kılmak maksadı ile al-Manṣūr'dan almış olduğu bir meblâğı zimmetine geçirmek, sonra da halîfe teftişe geldiği zaman, yeni dikilmiş olan bir kaç ağaçlık ile onu kaldırmağa yeltenmek; başkalarına göre ise, al-Manṣūr'un çocuklarından birini öldürtmektir. al-Müriyānī 154 (770/771)'te hapishânede ölmüştür. *al-Müriyānī* nisbesi Ḫūzistān'da bir şehir olan Müriyān'dan gelmektedir.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 275 (trc. de Slane), I, 595 v. d.); Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 468; Ṭabarī (Leiden tab.), III, 370, 372; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris tab.), VI, 165 v.d.; İbn a

Aşîr (nşr. Tornberg), V, 466 v.dd.; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 236 — 239. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

MURSAL. [Bk. MÜRSEL.]

MURSALÂT. [Bk. MÜRSELÂT.]

MURŞİDÂBÂD. [Bk. MÜRŞİDÂBÂD.]

MURTADD. [Bk. MÜRTED.]

MURTAŻÂ. [Bk. MURTAZÂ.]

MURTAZA-Ş-ŞERÎF. AL-MURTAŻA 'L-ŞARÎF (966—1044), ABU 'L-ḲĀSIM 'ALÎ B. AL-ṬĀHIR ẒÎ 'L-MANĀḲIB ABÎ AḤMED AL-ḤUSAYN B. MŪSĀ. B. MUḤAMMED B. İBRĀHİM B. MŪSA 'L-ḲĀẒIM B. CA'FAR AL-ṢĀDIḲ B. MUḤAMMED AL-BĀḲIR B. 'ALÎ ZAYN AL-'ĀBİDİN B. AL-ḤUSAYN B. 'ALÎ B. ABÎ ṬĀLİB, 'ALAM AL-HUDÂ, arap muharriri olup, 355 (966)'te doğmuş, Bagdad'da 'Alî âilesinden olanların *naḳîb*'i vazifesinde iken, 436 (1044)'da ölmüştür. Ahlwardt, *Verzeichnis der Hdss. in Berlin*, nr. 16'da sayılmış olan eserlerinden bugün şunlar mevcuttur: 1. başlıca eseri, *Ġurar al-favâ'id va durar al-ḳalâ'id bi 'l-muḥâżarât*; buna daha çok, kısaca, *al-Durar va 'l-ġurar* denilir ve 22 cemâziyelevvel 413 (24 ağustos 1022)'te tamamlanmıştır; eser *adab* kitabı olup, *Kur'an* âyetleri tefsirine ve hadîs şerhlerine, lisan ve lugate dâir pek çok istitradı bağlar, pek mebzûl mıkdarda şiir zikrini ihtivâ eder ve 80 (82) *maclis*'e bölünmüştür; 1273, 1277 Tahran taş-basması, Kahire'de 1325'te *Kitâb al-amâlî* adı ile basılmıştır; 2. *Kitâb al-şâfî*, Rey şâfi'îleri mûtezilîlerinin baş-kadısı Abu 'l-Ḥasan 'Abd al-Cabbâr b. Aḥmed al-Asadâbâdî (ölm. 415 = 1024)'nin *al-Muġnî*'sine karşı, 12 imâmının imâmlığını müdâfaası olup, 432 (1040)'de al-Şeyḫ al-Ṭûsî tarafından yapılmış bir hulâsası olan *Talḫîṣ al-Şâfî* ile birlikte, 1301'de Tahran'da, bir mecmua içinde, basılmıştır; 3. *İrşâd al-'avâmm*, 1304'te Tahran'da bir mecmua içinde basılmıştır (bk. E. G. Browne, *A Year among the Persians*, s. 554); 4. *al-Ẕarî'a ilâ uṣûl al-şarî'a*, Brit. Mus., Or. 5581 (*Descriptive List*, nr. 21); 5. *al-Masâ'il al-Nâṣiriya*, Tahran'da, *al-Cavâmi' al-fiḳhîya* adlı mecmuada, 1276'da basılmıştır; 6. *al-İntiṣâr*, şî'îlik ile diğer mezhepler arasındaki farklara dâir, Bombay, 1315, taş-basması (bk. Goldziher, *Vorl. über den Islam*, s. 271); 7. *al-Şihâb fi 'l-şayb va 'l-şabâb*, 1302'de İstanbul'da (Cevâ'ib), 1272'de Tahran'da intişâr eden bir mecmuada basılmıştır (bk. Goldziher, *Abhandlung. zur arabischen Philologie*, II, s. XXI, LVI).

Bâzıları onu aynı zamanda 'Alî'ye atfedilen nutuklar ve beyânat olan *Nahc al-balâġa*'nın müellifi sayarlar; başkaları (Ambrosiana yazmasına göre, Yemen'de dâimâ böyle, bk. *R S O*, III, 574) bu eseri 359 (969)'da doğmuş, 406 (1015)'da ölmüş olan kardeşi al-Raḍî [b. bk.] Abu 'l-Ḥusayn Muḥammed'e isnât ederler (Tebriz, 1247, taş-basm.; Tahran, 1271; Kahire, tarihsiz; Beyrut, 1885, Muhammed 'Abdub (ölm. 1905)'un şerhi ile; Kahire, 1290, 1328, Muḥammed Ḥasan Nâ'il al-Marṣafî'nin sahîfe altında notları ile, 1925). Şu müellifler bu eser üzerine şerhler yazmışlardır: 1. muâsırı 'Alî b. al-Nâṣir al-Ḥusaynî, *I'lâm Nahc al-balâġa*, bk. *Catalogue of the Arabic Mss. in the Bûhâr Library*, nr. 413, II; 2. 'İzz al-Dîn Abû Ḥâmid 'Abd al-Ḥamîd b. Hibat Allâh b. Abi 'l-Ḥadîd al-Madâ'inî (ölm. 655 = 1257) [*G A L*, I, 249=284], Bombay, 1304; Tahran, 1270, 2 cild, 1281, 10 cild; Kahire, 1330, 20 cild; 3. Kamâl al-Dîn Miṣam b. 'Alî b. Miṣam al-Nacrânî, 776 (1374)'ya doğru (*Fihrist*, Kahire, IV, b. 60); 4. 'İmâd al-Dîn Yaḥyâ b. İbrâhîm b. Yaḥyâ al-Caḥḥâfî (bk British. Mus., *Suppl.*, nr. 1228, IV; *Dîvân*'ı Münich'te, Glaser, nr. 104), Ambrosiana'da C 7, bk. *R S O*, VI, 1304; 5. (farsça) Faḫr al-Dîn 'Alî b. Ḥasan al-Zavârî, Şâh Ṭahmâsp I. (930—984 = 1524—1576) zamanında; bk. Storey, *Pers. Literature*, I, 14; 6. (farsça) yukarıki şârihin muâsırı Ḥusayn b. 'Abd al-Ḥaḳḳ al-İlâhî al-Astarâbâdî, bk. Ivanov, *Cat. As. Soc. Bengal*, nr. 1107. Kitap bir çok defalar, bu arada 'Alî b. Ḥasan al-Zavârî (647 = 1249'a doğru) tarafından *Ravżat al-abrâr* adı ile (bk. *Catalogue Browne*, s. 10) ve Fatḥ Allâh b. Şukr Allâh al-Kâşânî (ölm. 978 = 1570; *Kaşf al-ḥucub*, s. 143'e göre, 997 = 1589) tarafından (bk. Rieu, *Brit. Mus.*, nr. 18, 1120/1121; Ivanov, *Cat. As. Soc. Bengal*, II, 372; *Cambridge Suppl.*, nr. 1342; Aşafiya, II, 1608, nr. 185) farsçaya tercüme edilmiştir.

Nahc al-balâġa'nın müellifi meselesi askıda kalmak mecbûriyetinde olduğu hâlde, *Ṭayf al-ḫayâl* adlı seçmeler Derenbourg (*Cat. Escur.*², nr. 348)'un yaptığı gibi kardeşine değil, bu müellife isnât edilmelidir; çünkü mukaddimede, burada nr. 7'de zikredilen eserini anmaktadır. Aynı yerde zikredilen ve Kâtib Çelebî'nin (nr. 11377) *al-Macâz* adı altında al-Raḍî'ye isnât ettiği *Macâzât al-Ḳur'ân*, *E I*, IV, 355 ile birlikte, kardeşine değil, yine kendisine âittir; bunun gibi yine kardeşi al-Raḍî'ye isnât edilen British Museum'da bir yazması bulunan (bk. *Oriental Studies presented to E. G. Browne*, s. 137, nr. 2) ve 1328'de Bagdad'da basılmış olan *Kitâb al-macâzât al-nabaviya* de kendisine âittir. Aynı yerde zikredilen ve bize kadar gelmemiş olan *Kitâb ma'âni 'l-Ḳur'ân* da onun eserlerindendir. 'Alî'ye isnât

edilen *Dîvân*'ın türkçe şerhi, bu *Dîvân*'ı aynı şekilde al-Murtaża 'l-Şarîf'e isnât etmektedir.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), ar. 459; Kahire tab., I, 243; 243; al-Bāḫarzī, *Dumyat al-ḳaṣr*, s. 75; Tusy, *List of Shia Books*, s. 472.

(C. BROCKELMANN.)

MURŪ'A. [Bk. MÜRÜVVET.]

MÛSÂ. [Bk. MÛSÂ.]

MÛSÂ. MŪSĀ, mukaddes kitaplardaki Mūsā peygamber. Şarîşî, *Şarḥ al-Maḳāmāt* (Bulak, 1284, s. 89) adlı eserinde, bu ismin kıptîce iştikakını (*mū* „su" ve *şā* „ağaçlar") vermektedir.

1. Mūsā *Kur'an*'da Peygamberin selefi ve kendisinden örnek alınacak bir peygamber olarak gösterilmekte, Peygamberin geleceğinin onun tarafından bildirildiği (VII, 157) anlatılmaktadır; islâm dini aynı zamanda Mūsā'nın dinidir (XLII, 13). Mūsā da Peygamberin sûret ve eşkâli üzere tasvir edilmektedir. Peygamber gibi, o da halkı babalarının dininden ayırmak (X, 78) ve sihire baş-vurmak (XXVIII, 19) ile ithâm olunmuştur. Mūsā ile Hārūn'un, imanlı mûsevîlere değil, daha ziyâde âsî Fir'avun'a gönderilmiş olduğu söylenir. Ona *Tavrāt*, *Kitāb*, *Furḳān*, *Ṣuḥuf* (II, 53; XXI, 48; LIII, 38; LXXXVII, 19) vahyedilmiş idi. Allah onu tenvir, sevk ve idâre etmektedir. Mūsā'nın tasavvurunda, yahudi din kitaplarının efsâne unsurları yanında, mukaddes kitapların unsurları da bulunmaktadır. Buna göre, kız kardeşinin başında beklediği Mūsā terkediliyor, başka süt ninelerin sütünü emmiyor ve annesi tarafından emziriliyor. Hırpalanan bir yahudinin yardımına koşarak, bir mısırlıyı öldürüyor, fakat şeytanın işi olan bu suçtan dolayı pişman oluyor; tâkip edilince, Madyan ülkesine kaçıyor. Bir kuyu başında, bir *şayḫ*'in iki kızına âit sürülere su veriyor. Kızlardan biri nâzikâne bir şekilde onu babasının evine dâvet ediyor. 8—10 yıllık bir hizmet karşılığı olarak, *şayḫ*'in kızı ile evleniyor. Mūsā'nın hayat hikâyesinin başlangıcı için bk. *Kur'an*, XXVIII, 1—28; peygamberliği hakkında bir çok âyetler mevcuttur.

Mukaddes Ṭuvā vâdisinin alev-alev yanan çalıları arasından (XX, 12; LXXIX, 16) Mūsā'nın kulağına gâipten sesler geliyor: kendisine ayakkabılarını çıkarması emrediliyor; Fir'avun'a götüreceği (haber), Peygamberliğine, yılan olan asâya ve bem-beyaz olan ele âit vahy nâzil oluyor. Konuşması güç anlaşılmaktadır (XLIII, 52); Hārūn, vezîr sıfatı ile, berâberinde gitmektedir (XX, 31; XXV, 37). Fir'avun Mūsā'yı kendini büyütenlere karşı nankörlükle ithâm ediyor (XXVI, 18). Fir'avun sihirbazları topluyor ise de, onların asâlarını Mūsā'nın asâsı yutuyor. Sihirbazlar Mūsā'nın dinini kabûl ile Allaha imân ediyorlar; Fir'avun, cezâ olarak, bunların ellerini, ayaklarını kesip, astırıyor (VII, 109—126; XX, 57—76, XXVI, 35—51). Fir'avun kendisine Allah gibi tapılmasını istiyor ve kendisini Mūsā'nın Allahına ulaştıracak bir kule yaptırmasını Hāmān'a emrediyor (XXVIII, 38; XI, 36). Mūsā 9 mûcize gösteriyor (XVII, 101; XX, 57—76; XXVII, 12); mûcizeler şunlardır: 1. yılan olan asâ; 2. beyaz el; 3. tûfân; 4. çekirgeler; 5. bit; 6. kurbağalar; 7. kan; 8. karanlık; 9. Kızıldeniz sularının yarılması (bk. msl. Ṭabarî, nşr. de Goeje, I, 485).

Mūsā, Allahın yanında, 30 ve 10 gece kalıyor (VII, 142); levhalar üzerinde Allahın emirlerini getiriyor. Gaybûbeti esnâsında Sāmirî böğüren altın danayı kurban ediyor (VII, 148; XX, 77 v. dd.). Mūsā levhaları kırıyor. Allahı görmek istiyor, fakat Allahın görünmek için tecellî ettiği dağ toz hâline geliyor (VII, 143). Banî İsrā'il barpten korkuyor ve 40 sene çölde dolaşmak zorunda kalıyor (V, 21—26). Mūsā'nın düşmanları, Ḳārūn (Korah), Fir'avun ve Hāmān yok oluyorlar (XXXIX, 39).

Bâzı teferruât mukaddes kitaplardaki hikâyelerden ayrılmaktadır. Emzikteki çocuğu kurtaran, Fir'avun'un kızı değil, karısıdır; Mūsā'nın yardım ettiği çobanlar yedi değil, ikidir; on musîbet yerine, *Kur'an*'da dokuz mûcizeden bahsedilmektedir. Mūsā, kayadan, her kabîle için birer tâne olmak üzere, 12 kaynak fışkırtmaktadır (II, 60; İlim'deki 12 kaynağın hâtırası, *Harâc*, XV, 27). Hāmān'ın Fir'avun'un müşâviri olması noktasında farklar daha artıyor: Mūsā mısırlıyı öldürdüğüne pişman oluyor; gece yanan çalılığı görüyor ve evine ateş götürmek için, oraya gitmek istiyor (XX, 9; XXVIII, 29). Fir'avun'un sihirbazları Allaha iman getirdikleri için öldürülüyorlar.

Aşağıdaki teferruât *Haggada*'dakilere benzemektedir: Allah emzik çocuğunun Mısır kadınları tarafından emzirilmesini men'etmiştir (XXVIII, 12). *Haggada*'da Mūsā, Mısır'ın bütün süt ninelerine verilmiş ise de, Allah ile konuşacak olan ağzına temiz olmayan hiç bir şey girmeyecektir (*Sōṭa*, 12b). Allahın Banî İsrā'il üzerine dağ devirmesi (II, 63, 87; VII, 171) *Haggada*'da şöyle izah olunmaktadır: gûyâ Banî İsrā'il *Tevrat*'ı kabûlde tereddüt etmekte idi ve bunun için Allah üzerlerine Sina dağını devirdi: ya *Tevrat*, ya ölüm (*Sabbath*, 88a: *'Aboda Zara*, 2b).

Mukaddes tâtil gününe saygı göstermeyenlerin maymun şeklini almaları (II, 65; IV, 53; V, 60; VII, 166), Bâbil kulesi yapıcılarının maymun olduklarından bahseden *Haggada*'daki fıkrayı hatırlatmaktadır (*Sanhedrin*, 109ª). Ḳārūn çok zengin bir adam olarak gösterilmektedir: bir çok güçlü-kuvvetli insan hazînelerinin anahtarlarını güçlükle taşıyabilmektedir (XXVIII, 76, 79); *Haggada*'da bulunan bir rivâyete göre, Kora (Ḳārūn) saklı bir Mısır hazînesi bulmuş, hazînenin anahtarlarını 300 katır taşırmış (*Pessachim*, 119ª; *Sanhedrin*, 110ª; Pal. *Sanh.*, X, 27ᵈ; Ginzberg, *Legends*, VI, 99, 560). — *Kur'an*'da, Fir'avun sarayında Mûsâ'yı kaçırmak isteyen bir mü'mine dâir olan hikâye pek vâzıh değildir (XL, 28). Fir'avun'un sarayında merhamet ve şefkat tavsiyelerinde bulunan *Haggada*'daki Yethro ile bunun arasında bir münâsebet düşünmek câiz midir (*Sōṭa*, 11ª; *Sanhedrin*, 106ª; Ginzberg, V, 392, 21; V, 412, 101)?

Mûsâ'yı hakîm bir kimsenin yol arkadaşı olarak gösteren hikâyenin (XVIII, 60—82) benzeri bulunmamaktadır. Ekseriyâ, bu Mûsâ, bir taraftan Mûsâ b. Manasse de denilen Ḫażir'in Mûsâ'sından, diğer taraftan da, Mûsâ b. 'İmrân'dan ayrılmak istenmiştir (krş. mad. ḪAŻIR).

2. *Kur'an*'dan sonraki kıssalarda Mûsâ. Peygamberlerin hayatına dâir eserler (bilhassa Ṣa'labî'ninki), *Kur'an*'daki hikâyeyi Mukaddes kitap, *Haggada* ve folklor ile tamamlamaktadır.

Ekseriyâ *Haggada*'dan alınma unsurlardan istifâde edilmektedir. Fir'avun'un kızları, Mûsâ'nın beşiğine dokunur-dokunmaz, iyi oluyorlar. *Exodus rabba*, I, 23, Fir'avun'un kızının cüzamdan kurtulduğunu göstermektedir. Mûsâ, daha süt çocuğu iken, Fir'avun'un çenesini tutuyor. Fir'avun onu öldürmek istiyor. Âsiya'nın ricâsı üzerine, onu tecrübeye tâbî tutuyor: bir yanına altın ve mücevher, diğer yanına da kor hâlinde ateş koyuyor; Mûsâ altına uzanmak istiyor ise de, Cebrâ'il elini ateşe doğru uzattırıyor. Mûsâ yanık içindeki elini diline götürüyor ve bu yüzden kekeme oluyor (Ginzberg, V, 402; Hamilton, *Zeitschr. für romanische Philologie*, XXXVI, 125—159).

Başka enbiyâ kıssası parçaları da Mûsâ kıssasına girmiştir. Aşağıdaki husûslar İbrâhîm—Nemrûd kıssasından alınmıştır: Gördüğü rüyâlardan korkan Fir'avun yeni doğan çocukları öldürmek istiyor; daha meme emmekte olan Mûsâ'yı cellâtlardan kurtarmak için, onu kızgın bir fırına saklamışlar ise de, ateş harâretini kaybetmiş ve Mûsâ'ya zarar vermemiştir. Fir'avun kendisine tanrı gibi tapılmasını emrediyor, bir kule inşâ ettiriyor ve kuleden havaya bir ok atıyor, ok, kanlara bulanmış olarak, aşağıya düşüyor ve Fir'avun tanrıyı öldürmekle övünüyor (Ṭabarî, I, 469). Ya'ḳūb ve Laban kıssasından da şunlar alınmıştır: Mûsâ, zevcesi için, 8—10 sene hizmet görür (XXVIII, 27). Kayın babası ona sürüsünün alacalı kuzularını veriyor ve yalaktan gelen koyunlar alacalı yavrular doğuruyor (Ṣa'labî, s. 112). Fir'avun'un biri, henüz emzikte olan yedi çocuğu ile birlikte, işkence ettirerek, öldürdüğü mısırlı dindar bir kadının adı müteaddit defalar geçmektedir (iki defa: Ṣa'labî, s. 118, 139); Maccabe'lerin annesi bu kıssaya örneklik etmiş olmalıdır.

Bir çok teferruât, mes. yılan mûcizesi, yaralar, Kızıl-deniz yanındaki sahneler, bilhassa Mûsâ'nın asâsı, bir masal hüviyetine sokularak, süslenmiştir. Mûsâ'nın asâsı cennetten gelmiştir; Âdam, Hâbil, Şîṯ, İdrîs, Nūḥ, Hûd, Ṣâliḥ, İbrâhîm, İsmâ'îl, İsḥāḳ, Ya'ḳūb bu asâya dayanmışlardır (Kisâ'î, s. 208). Ṭabarî (s. 460 v.d.)'de asâyı bir melek getiriyor: karısı asâyı Mûsâ'ya veriyor; Mûsâ'nın kayın babası asâya sâhip çıkıyor ise de, bir melek Mûsâ lehine karar veriyor. Bu mûcizeli bir asâdır: mûcizeleri bilhassa Ṣa'labî tarafından anlatılmaktadır (s. 111 v. dd.): Asâ karanlıkta parlamaktadır. Kuraklık günlerinde, yerden su fışkırtıyor, toprağa saplandığı zaman, üzeri meyva dolu bir ağaç oluveriyor; düşmana karşı iki ejderha kesiliyor; dağları ve kayaları deliyor; insanları nehirlerden ve denizlerden aşırıyor; aynı zamanda çoban sopası oluyor ve Mûsâ'nın sürüsünden kurtları uzaklaştırıyor. Mûsâ uyurken, asâ bir seferinde bir ejderi, diğer bir seferinde de Fir'avun'un onu yakalamak üzere gönderdiği 7 kişiyi öldürüyor.

Böylece Mûsâ hakkındaki islâm kıssalarının Mukaddes kitaba, *Haggada*'ya, folklor ve peri masallarına âit bir çok husûsiyetleri zengin bir küll teşkil etmekte ve Ṣa'labî'de hakikî bir Peygamber romanı hâlini almaktadır; bk. aynı zamanda madd. HĀRŪN, ḲĀRŪN, SĀMİRÎ, TAVRĀT, YŪŠA'.

Bibliyografya: *Kur'an*, II, 48—130; VII, 101—160; X, 76—88; XX, 8—93; XXVI, 9—65; XXVIII, 2—76; XL, 24—56 ve tefsirler; Ṭabarî (Leiden tab.), I, 414—449; Ṣa'labî, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1325), s. 105—156; Kisâ'î, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (nşr. Eisenberg), s. 194—240; İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil* (Bulak), I, 61—78; Abr. Geiger, *Was hat Mohammed*?... (1902), s. 149—177; J. Eisenberg, *Moses in der arabischen Legende* (1910); M. Grünbaum, *Neue Beiträge*, s. 153—185; J. Horovitz, *Koranische Untersu-*

chungen, s. 141—143; R. Basset, *1001 Contes, récits et légendes arabes*, III, 67, 85; D. Sidersky, *Les Origines des légendes musulmanes dans le Coran et dans la Vie des Prophètes* (Paris, 1933), s. 73—103; J. Walker, *Bible Characters in the Koran*, s. 84—111; Speyer, *Die bibl. Erzählungen im Qoran*, s. 225—363. (BERNARD HELLER.)

MÛSÂ. [BK. AYN MÛSÂ.].

MÛSÂ. BANÎ MÛSÂ, daha doğrusu BANÎ MÛSÂ B. ŞÂKIR, Abbâsîler devrinde, al-Ma'mûn 'dan al-Mutavakkil 'e kadar, riyâziyeci, hey'etşinas ve fen adamı olarak tanınan, ara-sıra siyâsî bir rol de oynamış olan Abû Ca'far Muḥammed, Abu 'l-Ḳâsim Aḥmed ve al-Ḥasan b. Mûsâ b. Şâkir adlı üç kardeşe verilen isimdir. Babalarının ilkin Horasan 'da eşkıyâlık yaptığı, sonradan hey'et ve hendese ile iştigâl ettiği söylenir. Bugün bu nevî iddiaları tahkik edebilecek hiç bir imkâna sâhip olmadığımız gibi, bir yol kesicinin nasıl hey'etşinas olabileceğini tasavvur iktidarında da değiliz. Fakat Mûsâ b. Şâkir 'in, Muḥammed b. Mûsa 'l-Ḫvârizmî gibi, nücum âlimi olarak, al-Ma'mûn 'un maiyetinde Horasan 'a geldiğini ve onun ile birlikte Bagdad halîfeleri sarayına gittiğini kabûl edersek, Mûsâ öldükten sonra, al-Ma'mûn 'un onun küçük yaştaki oğullarını benimsemesi, keza onlara riyâziye tahsil ettirmesi için, hey'etşinâs Yaḥyâ b. Abî Manṣûr 'a emânet etmesi, kolaylık ile anlaşılır. Bu sûretle Banî Mûsâ kardeşler, nisbeten genç bir yaşta, sağlam ve doğru tercümeleri ile yunan ilmini islâma nakleden ve araştırmaları sâyesinde III. (IX.) ve IV. (X.) asırların parlak ilmî inkişâfını hazırlayan âlimlerin muhitine girmiş bulundular. Muvaffakiyet ve şöhrete erişince, külliyetli gelirlerini, Bizans eyâletlerine adamlar göndererek, oralardaki kütüphânelerinde bulunan yunanca yazma kitapları bulup, satın aldırmağa tahsis etmiş olmalıdırlar. Muḥammed b. Mûsâ 'nın bizzat yaptığı bir seyahatte, Ḥarrân 'da Ṣâbit b. Ḳurra ile tanıştığı ve onu, halîfe al-Mu'taḍid 'in sarayına yerleşmek üzere gelmeğe iknâ ettiği hikâye olunur. Kitap ve âlim bulmak için yapılan bu ilmî seyâhatlerde halîfelerin de teşvik ve yardımları bulunduğunu düşünmek yanlış olmaz.

Tarih aynı zamanda bunların siyâsî ve ilmî mücâdeleleri olduğunu da söylüyor. Bilhassa al-Kindî ile 3 kardeş arasında, halîfe al-Mu'taṣim 'ın oğlu Aḥmad 'in terbiyesini kendilerine değil de, al-Kindî 'ye bıraktığı için, şiddetli bir düşmanlık mevcut imiş. Hattâ, yine rivâyete göre, bu düşmanlık o derecede ileriye gitmiş ki, Banî Mûsâ kardeşler, sonradan Aḥmed 'in halîfeliğe geçmesine dahi mâni olmuşlar. Kardeşlerin tanınmış âlimlere karşı besledikleri söylenen kin doğru ise, onların seciyeleri hakkında büyük bir takdir gösterilemez. Muazzam gelirleri, bilhassa Muḥammed b. Mûsâ hakkındaki bilgiler, bir halîfenin bir âlime karşı gösterebileceği cömertliğin hudutlarını aşmaktadır. Banî Mûsâ kardeşlerin eserleri hendese, hey'et ilmi ve mihanik sâhasında bir çok tercüme ile te'lif risâleleri ihtivâ eder. Bu eserlerden çoğu 3 kardeş veya ikisi tarafından kaleme alınmış, bâzıları ise, içlerinden biri tarafından yazılmıştır. Aralarından Muḥammed b. Mûsâ en geniş mâlûmatlı, al-Ḥasan derin riyâziyeci olarak tanınır ve Aḥmed ise, daha çok mihanik ve tatbikatı meseleleri ile uğraşmıştır. 3 kardeşler tarafından, bilhassa Sâmarrâ 'da hey'et ilmi ve meteoroloji sâhalarında müşâhedeler yapılmıştır. Güneşe âit müşâhedelerinin cedveli İbn Yûnus tarafından zikredilmiştir. Arapça ve latince olarak kalmış bulunan eserleri M. Curtze, H. Suter, E. Wiedemann ve F. Hauser taraflarından neşir ve izah edilmiştir. Bibliyografyada teferruâta âit meseleler hakkında tamamlayıcı bilgi vardır.

Bibliyografya: İbn al-Nadîm, *Fihrist* (nşr. Flügel), s. 271; İbn al-Ḳıftî (nşr. J. Lippert), s. 315, 441 v.dd.: İbn Ḫallikân, *Vafayât* (nşr. Wüstenfeld), nr. 718 (trc. de Slane), III, 315; Caussin de Perceval (*NE*, 1803/1804); M. Steinschneider, *Die Söhne des Musa b. Shakir* (*Bibl. Math.*, Neue Folge, 1887, I, 44—48, 71—75); M. Cantor, *Ahmed und sein Buch über die Proportionen* (*Bibl. Math.*, N. F., 1888, II, 7); H. Suter, *Das Mathematikerverzeichnis des Fihrist* (*Abh. z. Gesch. d. Math.*, 1892, VI, 24); ayn. mll., *Die Mathematiker und Astronomen der Araber* (*ayn. esr.*, 1900, X, nr. 43); M. Curtze, *Der Liber trium fratrum de geometria* (*Nova Acta Acad. Germ. Nat. curiosorum*, Halle, 1885, XLIX); E. Wiedemann, *Beiträge* (1906), VI, X ve 1907, XII; F. Hauser, *Über das k. al-ḥiyal der Benā Mūsā* (*Abh. z. Gesch. d. Naturw. u. d. Med.*, 1922, I); E. Wiedemann ve F. Hauser, *Über Trinkgefässe und Tafelaufsätze nach al-Jazarī und den Benā Mūsā* (*Isl.*, VIII, 55—93, 268—291); İbn Abî Uṣaybi'a (nşr. A. Müller), bk. fihrist; Ṭabarî (nşr. de Goeje), bk. fihrist: Carra de Vaux, *Les penseurs de l'Islam* (Paris, 1921), II, 140; Abu 'l-Fidâ' (nşr. Reiske), II, 241; Abu 'l-Farac. *Tārīḫ muḫtaṣar al-duval* (nşr. Pococke); Oxford, 1663, metin, s. 280; trc. s. 183. (J. RUSKA.)

MÛSÂ. MÛSÂ B. NUṢAYR (640—717) B. 'ABD AL-RAḤMÂN B. ZAYD AL-LAḤMÎ (veya AL-

BAKRÎ) ABÛ 'ABD AL-RAḤMÂN, bir arap vâlisi, garbî Magrib'in ve İspanya'nın fâtihi. 19 (640) yılında doğmuştur. Babası Mu'âviya'nın en yakın maiyeti arasında bulunmuş idi. Mûsâ ilk defa, halîfe 'Abd al-Malik tarafından, Basra harâcını tahsil etmekle vazifelendirilmiş, fakat sûistimâlde bulunmuş olmasından şüphe edildiği cihetle, halîfenin kardeşi olan Mısır vâlisi 'Abd al-'Azîz b. Marvân'ın yanına kaçmış idi. 'Abd al-'Azîz Mûsâ'yı bizzat Suriye'ye halîfenin yanına götürmüş ve 'Abd al-Malik kendisinden, cezâ olarak, 100.000 dinar talep etmiş idi. 'Abd al-Azîz Mûsâ için bu meblağın yarısını te'min ettikten sonra, onu berâberinde tekrar Mısır'a götürerek, kendisine o vakte kadar Ḥasan b. Nu'mân'ın emri altında bulunan İfrîḳiya vilâyetinin idâresini tevcih etti. Mûsâ'nın İfrîḳiya vâliliğine tâyin tarihini müellifler farklı olarak kaydetmişlerdir; bu tarihlerden en muhtemeli 79 (698) veya 80 (699)'dir.

Bu andan itibâren Mûsâ ve birlikleri, nihâyet İfrîḳiya'de arap hâkimiyetinin kuvvetle yerleşmesine ve şimâlî Afrika ilo İspanya'nın geri kalan kısmının fethine müncer olacak şekilde başarı kazanmağa başladı. Burada yalnız en mühim hâdiseler ele alınmıştır: Mûsâ, oğlu 'Abd 'Allâh al-Marvân ile birlikte, Zağvân ve Sacûma'ye karşı muzafferâne seferler yaparak, Havvâra, Zenâta ve Kutâma berberî zümrelerini itâat altına aldı. Bundan sonra Mûsâ Magrib'in garp bölgelerine kaçmış olan berberîleri inkıyat ettirmeği tasarladı. 'Abd al-Malik'ten sonra halîfe olan al-Valîd onun me'mûriyeti tasdik edince, Ṭanca ve Sûs'a kadar ilerileyerek, azatlı kölesi Ṭârik'ı Magrib'de kendisine vekil bırakıp, İfrîḳiya'ye döndü. Ṭârik 92 (710/711) yılında İspanya'ya çıktı. Kumandanının önüne geçilmez ilerilemesine karşı hem endîşe, hem de hased duyan Mûsâ, oğlu 'Abd Allâh'ı İfrîḳiya'de kendi yerine vekil bırakarak, ortesi yıl bizzat İspanya'ya geçti. 93 ramazanında (hazîran/temmûz 712) Algeciras (al-Cazîra al-Ḫaḍrâ')'ta karaya çıkınca, oğlu 'Abd al-'Azîz ile birlikte, Ṭârik'tan ayrı bir yol tutarak, sırası ile, Sidona (Şaḏûna), Carmona, Sevilla (İşbîliye) ve Merida şehirlerini zaptetti. Toledo (Tuleytula) istikametinde ilerilerken, Ṭârik kendisine iltihâk etti ve onun acı tekdirlerine hedef oldu. Mûsâ b. Nuṣayr bundan sonra yürüyüşe devam ederek, Saragossa'dan Navarra'ya kadar bütün şimâlî İspanya'yı tamâmiyle itâat altına aldı. 95 (714) yılında muazzam bir ganîmet ile İspanya'yı terkederek, yarımadanın vâliliğini oğlu 'Abd al-'Azîz'e bıraktı. Aynı yılın sonunda Ḳayravân'a vardı ve kara yolu ile, arap reisleri, berberî ve İspanyol esirleri ile çevrili olarak, büyük bir zafer alayı hâlinde Suriye'ye doğru yoluna devam etti. O sıralarda ölümün eşiğinde bulunan halîfe al-Valîd Mûsâ b. Nuṣayr'in sür'atle Suriye'ye gelmesini isterken, Mûsâ'nın berâberinde getirdiği hazînelere sâhip olmağı düşünen halîfenin kardeşi ve veliahdi Sulaymân ise, onun gelişini geciktirmeğe çalışıyordu. Mûsâ, halîfe al-Valîd'in ölümünden pek az evvel, Dimeşḳ'e vardı; fakat Sulaymân 96 (715)'da iktidarı ele alınca, muzaffer kumandana karşı beslediği düşmanlığı açıkça gösterdi. Mûsâ b. Nuṣayr'in ölümüne kadar (98 = 716/717) Suriye'deki ikameti hakkında arap tarihçileri hepsi de bâriz sûrette efsânevî mâhiyet taşıyan bilgiler vermektedir.

Bibliyografya: Eserlerinde şimâlî Afrika ve İspanya'nın fethini hikâye eden bütün islâm tarihçileri az-çok tafsilâtlı olarak, Mûsâ b. Nuṣayr'den de bahsederler. Bunların en mühimleri şunlardır: İbn 'Abd al-Ḥakam, *Fuṭûḥ Miṣr* (nşr. Torrey), Yale Üniv. Press, 1922; İbn al-Ḳûṭîya, *İftitâḥ al-Andalas* (nşr. Ribera); *Aḫbâr macmû'a* (nşr. Lafuentey Alcântara); İbn 'Iḏârî, *al-Bayân al-muġrib* (nşr. Dozy), I ve II; İbn al-Aṯîr, *Kâmil* v.b. Hâl tercümesine dâir eserlerden bk. İbn Ḫallikân. *Vafayât al-a'yân*, III, 475; İbn al-Ferażî, *Târîḫ 'ulamâ' al-Andalus* (*BHA*, VIII, nr. 1454); al-Żabbî, *Buġyat al-multamis* (*BHA*, II, nr. 1334); İbn al-Abbâr, *al-Ḥulla al-siyarâ* (nşr. Dozy, *Notices sur quelques manuscrits arabes*, Leiden, 1847—1851, s. 30 v.dd.). Ayrıca krş. Fournel, *Les Berbers, Etude sur la conquête de l'Afrique par les Arabes* (Paris, 1857—1875); Saavedra, *Estudio sobre la invasion de los Arabes en España* (Madrid, 1892); Dozy, *Hist. des Mus. d'Espagne* (Leiden, 1932), I, 121.

(E. LÉVI-PROVENÇAL)

MÛSÂ ÇELEBİ (? — 1413) Osmanlı şehzâdesi olup, Bayezid I. [b. bk.]'in küçük oğludur ve Ankara muhârebesinden sonraki fetret devrinde bir müddet saltanat makamını işgâl etmiştir. Daha babasının sağlığında Rumeli'nde akıncı beyliği yaptığına dâir kayıtlar vardır (msl. bk. Oruç Bey, s. 38). Ankara muhârebesine kardeşleri ile birlikte iştirâk ettiği mâlûm olan Mûsâ Çelebî, Timur'a esir düşen babasının teşebbüsü ile, savaştan bir kaç gün sonra bulunmuş ve Timur'un huzûruna çıkarılmak sûreti ile, onun tarafından hil'at giydirilerek, babasının yanına gönderilmiştir (Ḥâfiẓ Abrû, 336a, 337b v.d.; Niẓâm al-Dîn Şâmî, s. 310; Şeref

al-Dîn 'Alî Yazdî, II, 428, 440). Fakat Mûsâ Çelebî'nin babası ile birlikte Timur'un huzûruna çıkarılması keyfiyeti (msl. bk. Behiştî, 40b) doğru değildir. Memlûk kaynakları, umûmiyetle, Timur'un Mûsâ'yı babası ile birlikte esir ettiğinde müttefiktirler (msl. bk. İbn Ḥacar al-'Askalânî, I, 211). Ḥâfiẓ Abrû (338a, 343b), Timur'un iltifatına nâil olarak, ondan yol harçlığı ve güzel atlar alan Mûsâ'nın, buna rağmen, sıkı bir şekilde muhâfaza edildiğini kaydeder. Phrantzes (s. 87)'e göre, Sulaymân [b. bk.] hukûmetinin idâresini eline alır-almaz, Timur Mûsâ'yı serbest bırakmıştır. Umûmiyetle muâsır müelliflere göre, Timur, Bayezid'in ölümü üzerine, husûsî bir şefkat ve sevgi gösterdiği Mûsâ Çelebî'ye kıymetli hil'atler yanında, murassâ kemer, kılıç ve güzel ok mahfazası hediye ettiği gibi, 100 at bağışlamış ve Bursa şehri ile civârının emîrliğini kendisine tevcih ederek, al damga ile damgalanmış bir yarlık, ayrıca bir yol harçlığı da vererek, Akşehir'de Şeyh Mahmud Hayranî türbesinde bulunan babasının na'şını, İsâ Çelebî'nin işgâli altında bulunan Bursa'ya götürmesini emretmiştir (bk. Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, II, 491; Behiştî, 50a).

Osmanlı kaynaklarına göre, Bursa ile Karesi arasında birbirleri ile mücâdeleye girişen bu iki kardeşten Mûsâ, İsâ'yı mağlûp ederek, Bursa'ya hâkim olmuş ise de, Timur'un avdetini müteâkip, İsâ Çelebî Bursa'yı yeniden elioe geçirmiştir (Behiştî, 51a; Âşık Paşa-zâde, s. 72). Mûsâ'nın Bursa'dan sonra neroye gittiği pek belli değildir; Enverî (*Düstûr-nâme*, s. 91)'ye göre, Mûsâ Menteşe iline gitmiş, İbn 'Arabşâh (s. 132)'a göre ise, Amasya'da kardeşi Çelebî Mehmed [b. bk.]'in yanında bulunmuştur. Behiştî (55a)'den anladığımıza göre, İsâ'ya mağlûp olan Mûsâ Çelebî bizzat Timur tarafından himâyesine me'mûr edilmiş olan Germiyan-oğlu Yâkub Bey'in yanına gitmiştir. Nitekim İsâ Çelebî'yi mağlûp ederek, Bursa'ya giren Mehmed Çelebî'oin Germiyan-oğlu Yâkub Bey'den, Yıldırım Han'ın cenâzesi ile birlikte, kardeşi Mûsâ Çelebî'yi de istemiş olması, Behiştî'yi te'yit eder mâhiyettedir (Neşrî, *Cihan-nümâ*, s. 116; İdris Bidlisî, 317a).

1405'te Ankara gibi Bursa'yı da elde eden Süleyman Çelebî'nin Karaman-oğlu Mehmed Bey'in yanına kaçtığı anlaşılan Mûsâ Çelebî (Âşık Paşa-zâde, s. 72; Oruç Bey, s. 37)'yi kendi ülkesine bırakmamaları için gerek Karaman-oğlu, gerek Germiyan-oğlu ile girişti̇ği müzâkereler hakkında mâlûmâtımız yoktur. Âşık Paşa-zâde (s. 73)'nin bildirdiğine göre, Mûsâ bu müzâkereleri müteâkip, Candaroğlu İsfendiyer Bey'in yanına gitmiştir ki, bir müddet sonra Süleyman Çelebî ile Candar-oğlu arasında vukua gelen savaşların bir sebebi de bu olması icâp eder. Gâlibâ Mûsâ Çelebî bir müddet sonra, tekrar Karaman'a çekilmiştir. Nitekim bir müddetten beri Anadolu'da bulunan Süleyman Çelebî'yi Rumeli'ne dönmeğe icbâr için çâre aramakla meşgûl bulunan Mehmed Çelebî, Mûsâ Çelebî'yi de bu işe karıştırmak maksadı ilo, teşebbüse geçerek, Candar-oğlu İsfendiyar Bey ve Eflâk voyvodası Mircea Cel Bătrân (1386—1418) ile müzâkerelere girişti; Kastomonu'ya gelip, bizzat Candar-oğlu İsfendiyar Bey ile müzâkerelere girişen Mûsâ Çelebî, bilâhare Karaman-oğlu'nun yanına çekildi ise de, Mircea'nin Candaroğlu ile anlaşarak, elçisinin Karaman-oğlu'nun nezdine gelmesi üzerine, yeniden İsfendiyar Bey'in yanına gidip (Behiştî, 66a, krş. Sâdeddin, I, 248), temmûz 1409'da, Sinop'tan gemiler ile Eflâk'a geçti (Dukas, s. 53; Chalcondyle, I, 99a; Neşrî, s. 129; İdris Bidlisî, 331b). Başta Mircea olmak üzere, hemen bütün eflâk ileri gelenleri tarafından istikbâl edilen Mûsâ Çelebî, Eflâk beyinin bir kızı ile evlendiği gibi (Behiştî, 66a; Neşrî, s. 130, krş. P. P. Panaitescu, s. 310), mezkûr beyin akrabâsı Dan (Chalcondyle, I, 99b'de: Daas)'ın kumandasında bir Eflâk kuvvetinin de yardımını te'min etti; Tuna'daki Osmanlı teşkilâtına dâhil yerlerin ahâlisi gibi, Stephan Lazareviç ve yeğeni Vuk kendisine iltihak ettiler (bk. St. Stanojeviç, *Archiv für slavische Philologie*, 1896, XVIII, 435 v.d., 443). Bu arada bir kısım bulgaristanlı boyarlar Mûsâ'ya tâbî olmakta gecikmediler (bk. Jiraček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag, 1876, s. 359; ayn. mll., *Geschichte der Serben*, Gotha, 1918, s. 146; ayrıca bk. *Archiv für slav. Philologie*, XIII, 534). Behiştî (s. 66) ihtimâl bundan dolayı Mûsâ Çelebî'nin „Eflâk'a bey" olduğunu zannetmektedir. Çok geçmeden, Rumeli'nin beyleri gibi timarlı sipâhîlerin de kendisine iltihâk etmeleri ila, kuvvetleri büyüyen Mûsâ Çelebî, 13 şubat 1410'da, yanında Eflâk ve Sırp kuvvetleri de bulunduğu hâlde, Yanbolu'da Süleyman Çelebî'nin yokluğundan istifâde ederek, Rumeli beyler-beyine karşı büyük bir zafer kazandı (bk. N. Jorga, *Histoire des Roumoins*, Bucarest, 1937, III, 389). Anadolu'da bulunan Süleyman Çelebî, bunu haber alınca, yanında İzmir-oğlu Cüneyd Bey [b. bk.] de olduğu hâlde, Gelibolu tarikı ile, hemen Rumeli'ne geçti ve Mûsâ Çelebî'yi tarassut vazifesi ilo Cüneyd'i Ohri sancak beyliğine tâyin ettiği gibi, Mircea'nın Mûsâ Çelebî lehindeki bütün

teşebbüslerine rağmen (bilhassa bk. mayıs 1410 teşebbüsü, N. Jorga, *ayn. esr.*, III, 390), kendisi ile dostluğunu muhâfaza eden bizanslıların da yardımını te'min etti. Bu yüzden Mûsâ Çelebî İstanbul civârına çekilen Süleyman Çelebî üzerine yürüyerek, Haliç'te Kosmidion (Hasköy) hisarı yakınında onun ile savaşa girişti ise de, gerek imparator Manuel'in Süleyman lehinde savaşa iştirâki ve gerek müttefiki Vuk'un başında bulunduğu Sırp askerleri ile kendisini terketmesi yanında, Rumeli ümerâsı gibi timarlı sipahîlerin de savaştan uzaklaşmaları üzerine (İdris Bitlisî, 332[a]), muhârebeyi kaybetti (15 hazîran 1410; bk. Jireček, *Gesch. d. Bulg.*, s. 359; ayn. mll., *Geschichte der Serben*, s. 146; krş. Zinkeisen, I, 428) ve kendisine sâdık kalan eflâklılar ile birlikte, Eflâk'a çekildi (Chalcondyle, I, 100; İbn Ḥacar, II, 14[b]; Maḳrīzī, IV, 18[b]). Jireček (*Gesch. der Serb.*, 146), Mûsâ'nın bu savası mütekip, Yanbolu ve Çermen ormanlarına ilticâ ederek, sürekli bir çete harbine giriştiğini kaydeder ki, bu ifâde Osmanlı kaynaklarına uymaktadır.

Gâlip gelen Süleyman Çelebî'nin kardeşini tâkip etmemek hatâsında bulunmasına rağmen, Osmanlı kaynaklarında umûmiyetle durumun nasıl gelişeceğini beklemek üzere, dağlarda gizlendiği kaydedilen Mûsâ Çelebî, 6 temmûz 1410'da Süleyman Çelebî'ye tarafdar olan Vuk'u Filibe civârında ansızın bastırarak, öldürdüğü gibi, despot Stephan'ın oğlu Lazar'ı da 11 temmûz 1410'da bertaraf etmeğe muvaffak oldu (Jireček, *Gesch. der Bulg.*, s. 359; ayn. mll., *Gesch. der Serben*, s. 147). Mezkûr kaynaklar Mûsâ Çelebî'nin aynı tarihte Edirne'den uzak olmayan bir yerde, Süleyman'a maglûp olarak, ortadan kaybolduğundan bahsederler. Fakat ertesi sene tekrar meydana çıkan Mûsâ Çelebî, Edirne'de eğlence âlemleri tertip etmekle meşgûl bulunan kardeşinin üzerine yürüyerek, yeniçeri ağası Hasan Ağa'nın, maiyetindeki yeniçeri ve suvarileri ile birlikte, kendisine bi'at etmesini müteâkip (Behiştî, 68[b]; Chalcondyle, I, 100[b]), Edirne'ye girdi; İstanbul'a kaçmak üzere yola çıkan Süleyman Çelebî'nin yakalanıp, öldürülmesi ve hemen bütün timarlı sipahîler gibi sancak beylerinin de kendisine itâat etmeleri üzerine (Âşık Paşa-zâde, s. 73), Mûsâ Çelebî, Rumeli'ndeki Osmanlı eyâletlerinin yegâne hâkimi olarak, Edirne'de tahta geçti (813=17 şubat 1411).

Mehmed Çelebî ile olan anlaşmasına rağmen, istiklâlini ilân ederek, nâmına para bastıran Mûsâ Çelebî (Edirne'de Mûsâ Çelebî nâmına keştirilen gümüş sikkeler hakkında bk. Ali, *Emîr Süleyman ve Mûsa Çelebî sikkeleri*, *TTEM*, XIV, 357; Halil Edhem, *Meskûkât-ı osmâniye*, I, 34 v.d.)'nin hakikî bir hukümdar olarak, hareket ettiğini görüyoruz. Nitekim Şâdî Bey-zâde Şah-melik'i (M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livâsı*, İstanbul, 1952, s. 27 v.d.) veya bir kısım kaynaklara göre, Candarlı-zâde İbrahim Paşa'yı vezir, bir müddet sonra ictimaî bir hareketin başı olacak olan büyük âlim ve mütefekkir Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin Mahmud (bk. M. Şerefeddin, *Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin'e dâir bir kitap*, *TM*, 1935, III, 249)'u da kazasker yapan Mûsâ Çelebî, Mihal oğlu Mehmed Bey'i beylerbeyi, kulu Azap Bey'i emîr-i alem tâyin ederek, Rumeli'nin muhtelif sancaklarını da kendi adamlarına tevcih ettî (Âşık Paşa-zâde, s. 74); eflâklılar ile olan dostluğunu te'yit ettiği gibi, Venedikliler ile de dost kalarak, cümhûriyet namına kendisini tebrik etmek üzere gelen Jacopo Trevisano'ya Venedikli tâcirlerden fazla vergi almayacağını vaadetti. Ayrıca selefi Süleyman Çelebî'nin mezkûr devlet ile akdettiği muâhedeleri de tasdik eden Mûsâ Çelebî, Nauplia, Argos, Modon, Coron ve Phtelion gibi şehirlere husûsî imtiyazlar verdi (Heyd, *H D L*, II, 227); buna mukabil Balkanlılara, bilhassa Bizans'a karşı cephe alarak, kendi hâkimiyetini tanımayan hıristiyanlar ile mücâdeleye girişti. Süleyman Çelebî'nin Bizanslılara arâzî terketmesini şiddetle tenkit eden Mûsâ Çelebî, onu yarı hıristiyan olmakla ithâm ettiği gibi, maiyetini de cihada teşvik ederek (Dukas, s. 55), bizzat sefere çıktı. İslâm ve Osmanlı müellifleri onu durmadan akınlar yapmak suretiyle hıristiyanlar ile gazâda bulunan bir mücâhit olarak tasvir ederler (msl. bk. Şükrullah, 164[b]; krş. Âşık Paşa-zâde, s. 74; Dursun Bey, s. 39). İşte bu sebepledir ki, Memlûklu müelliflerinden Maḳrīzī (*al-Sulūk*, IV, 25[a]) onu uçlar emîri (*amîr al-ūcāt*), 'Aynî ise, merkezi Bursa olan uçların yegâne hukümdârı olarak göstermektedir (*'Iḳd al-camān*, IV, 710[a]).

Emîr Süleyman'a yardım etmek sureti ile maglûbiyetine sebep olan sırp despoto Stepfan Lazareviç üzerine yürüyerek, mühim bir mâden şehri olan Novo Brodo'yu zaptetti (Jireček, *Gesch. der Balg.*, s. 359). Osmanlı kaynakları, Mûsâ Çelebî'nin ilk saltanat senesi içinde Pravadı, Mederni, Köprü ve Akçabolu kalelerini zaptederek, Bayezid in esâret ve ölümünden sonra, Osmanlıların Avrupa'da kaybettikleri toprakları geri aldığını söylerler (msl. bk. Âşık Paşa-zâde, s. 74; Oruç Bey, s. 39). Sırp vekayi-nâmeleri ise, Sırbistan'dan

dönen Mûsâ Çelebî'nin Vidin'de isyân eden bulgar prensini yola getirdiği gibi, bulgarları da mağlûp ederek, tehcir ettiğini kaydederler (Jireček, *Gesch. der Bulg.*, 359 v.d.). Bu arada, emir Süleyman'ın Rumeli'ne geçerken, Manuel'e terketmiş olduğu yerlerin ekserisi gibi, Tesalya'yı da geri alan Mûsâ Çelebî, Triballies'e kuvvetler sevketmiş (Chalcondyle, I, 102) ve Selânik'i muhâsara ederek, Zitunio'dan başka, Strimon nehri havâlisinde bulunan bir kısım köyleri de zaptetmiştir (Dukas, s. 56). Ayrıca Manuel'in daha Bayezid'in sağlığında, vermeği taahhüt edip, bu kere birikmiş bulunan 3 senelik vergiyi talep etmek üzere, Candarlı-zâde İbrahim Paşa'yı İstanbul'a gönderen Mûsâ Çelebî (İdris Bidlisî, 335[b]) Bizans'a karşı harekete geçmekten de çekinmedi. Ancak Manuel'in yanında kalarak, onu Mûsâ Çelebî'ye karşı mukavemete teşvik eden İbrahim Paşa'nın aleyhdarlığı yüzünden, bu teşebbüsünde muvaffak olamadı (Behiştî, 69[b] v.d.). Manuel, İbrahim Paşa'nın tahriki üzerine, Mehmed Çelebî ile temâsa geçtiği gibi, emîr Süleyman'ın, rehine olarak yanında bulunan Orhan Çelebî ismindeki oğlunu da Selânik'ten Tesalya'ya göndermek sureti ile, harekete geçmek istedi ise de, bu sırada Osmanlı devletinin yegâne vârisi olarak görünen Mûsâ Çelebî (Maḳrîzî, IV, 25[a]; 'Aynî, IV, 710[a]), şiddetle mukabele edip, Orhan Çelebî'yi Selânik'e kaçmağa mecbûr ettiği gibi, Serez ve Beroya yolu ile Tesalya'ya girdi ve Ioannes Paleologos'un oğlu Manuel'in kumandası altında bulunan Bizans donanmasının Osmanlı donanmasını Platae (Yassı Ada) civarında mağlûp etmesine rağmen (Phrantzes, s. 87), 814 (1411)'te Silivri'ye geldi (Âşık Paşazade, s. 74; Orue Bey, s. 39). Maksadının İstanbul'u açlıkla teslime mecbûr etmek olduğu anlaşılan Mûsâ Çelebî, bunda muvaffak olamayarak, doğrudan-doğruya İstanbul'a yürüdü (bk. Phrantzes, s. 87; Chalcondyle, I, 102; Maḳrîzî, IV, 31[b]; Lebeau, XXI, 69).

İstanbul'u şiddetle tazyik eden Mûsâ Çelebî, müdâfilerin giriştikleri müteaddit çıkış hareketlerini püskürttü (814 = 1411; Dukas, s. 56; Phrantzes, s. 87) Osmanlı kuvvetlerinin azlığına rağmen, müdâfilerin çıkış teşebbüslerinin akamete mârûz kalması yanında, şehrin imdâdına koşmaktan istinkâf eden Venediklilerin (Hopf, *Griechenland*, s. 74; krş. Heyd, *H D L*, II, 276, not 3) durumunu da nazar-ı itibâra alan Manuel'in İstanbul'u Mûsâ Çelebî'ye tesli metmeği düşündüğünden bahseden müellifler de vardır (Lebeau, XXI, 70). Ancak, Candarlı-zâde İbrahim Paşa'nın tavsiyesi ile hareket eden Manuel, Çelebî Mehmed'i Rumeli'ne geçirmek sûreti ile, İstanbul muhâsarasını kaldırmak teşebbüsünde bulundu. Nitekim Gebze kadısı Fazlullah'ı Manuel'e göndererek, onunla her husûsta anlaşan Mehmed Çelebî (Dukas, s. 57) İstanbul'a varışından 4 gün sonra (14 şâbân = teşrin I. 1412) Çatalca civârında bulunan İncüğez'de, Mûsâ Çelebî ile savaşa girişti ise de, mağlûp oldu. Mûsâ Çelebî, kendisini himâye eden 7.000 yeniçeri ile, gerek Çelebî Mehmed'i, gerek onu bu sefere teşvik eden Yâkut Paşa'yı mağlûp etmeğe muvaffak oldu (Maḳrîzî, IV, 29[a]; 'Aynî, IV, 712[b]; İbn Ḥacar, II, 20[a]; İdris Bidlisî, 336[a] v.d.; Behiştî, 71[a] v.d.; Şükrullah, 105[a]; Neşrî, s. 134 v.d.; Muḥammed b. Ḥâcî Ḫalîl al-Ḳônavî, 42[b]; Jireček, *Gesch. der Bulgaren*, s. 360). Behiştî (71[b])'ye göre, Mûsâ Çelebî esir edilen Anadolu askeri hakkında lutufkâr davranmış ve onların cezâlandırılmalarına müsâade etmediği gibi, serbest bırakılmalarını da te'min etmiştir.

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere, Mûsâ Çelebî kardeşini 815 (1412)'te İstanbul'a yakın bir mahalde bir kere daha mağlûp etmiştir (Prantzes, s. 87; Maḳrîzî, IV, 42[b]; Behiştî, 73[a]). Memlûk kaynakları, ihtimâl bu savaş üzerine, Mûsâ Çelebî'yi 815 (1412) senesi için Rûm ülkesinin yegâne sâhibi olarak gösterirler (msl. bk. Maḳrîzî, IV, 32[a]; 'Aynî, IV, 723[b]). Buna rağmen, Manuel ile işbirliği eden Çelebî Mehmed, bir kısım muâvin Bizans kuvvetlerinin de yardımı ile, yeniden İncüğez'e gelerek, kardeşine karşı harekete geçmekten çekinmedi; dürüst olduğu kadar sert bir mizâca sâhip bulunan Mûsâ Çelebî'nin ümerâsı üzerinde baskı yapmış olması da Mehmed Çelebî'yi cesâretlendirmiş olmalıdır. Nitekim Mûsâ Çelebî'nin beyler-beyisi Mihal-oğlu Mehmed Bey gibi diğer beyler, ezcümle Evrenos Bey, Mûsâ Çelebî'ye ihânet ederek, onun Laz-iline gidip, Derbend'i geçtiğini bildirdiler (Behiştî, 75[a]). Mûsâ Çelebî, Mehmed Çelebî'nin teşebbüslerini, beylerinin kendisini terketmekte olduklarını görünce, Kara Halil'i, pişdar kumandanı olarak, ileri sürdü ve Zagra'ya ve daha sonra Filibe civarındaki Değirmen-dere'ye çekildi. Beyleriniu ihânetinden dâimî surette endîşe eden Mûsâ Çelebî, kuvvetli bir durumda olduğu hâlde, savaş etmiyerek, Meriç boyunca ve Filibe yolu üzerinde geriledi. Müttefiki olan Sırp despotu ile kendisine iltihak edecek olan beylerden Üsküp sancak beyi Paşa Yiğit, Burak Bey, Tırhala sancak beyi Sinan ve Evrenos Bey'ler ile birleşmek üzere, Niş tarafına giden Mehmed Çelebî'nin

önünden çekilerek, Suçu (= Sulu) dərbendini tutmak üzere, maiyetlerinde 2.000 kişi olduğu hâlde, İzmir-oğlu Hamza Bey ile Paşa Yiğit'i me'mûr etti ise de, bu kuvvetlerin Bayezid Paşa ile Yahşı Bey'in kuvvetlerine mağlûp olmaları üzerine, müteessir olarak, Sofya ovasına indi. Öte yandan Şehirköy'e, Niş'e ve nihâyet Morava'ya gelerek, bir kısım beyler gibi, Evrenos Bey'in de itâatini kabûl eden Çelebî Mehmed, Vulk-oğlu (= Kör Tekür-oğlu) ile Sırbistan kıralının da iltihakı neticesinde kuvvetlenen ordusu ile, Yellü-dere'ye, Kurşunlu'ya, nihâyet Kosova'da Uğraş mevkiine geldiği sırada, Mûsâ Çelebî'nin yanında hemen hiç bir beyin kalmadığını öğrenmiş ve ileri yürüyüşe geçerek, ertesi gün Alâeddin-oğlu ovası (Sofya nâhiyelerinden) ve Çamurlu'ya gelmiş idi.

Henüz yanında bulunan beylerini hapsettirmek sureti ile, bunların firârına mâni olmak isteyen Mûsâ Çelebî, kendisine sâdık 7.000 yeniçeri ile, bir mıkdar askerine istinâden, savaşa girişmeğe karar verdi (Behiştî, 77b). Sofya'nın cenûbunda Samako kasabası civârındaki Çamurlu sahrâsında vukua gelen savaşta, yeniçerilerin yardımını te'min eden Mûsâ Çelebî, büyük bir cesâret ile, çarpıştı. Ancak türkmenlere karşı savaşırken, Bayezid Paşa'nın kendisini teşhis edip, ankaralı sipâhîlere tutmaları için emir vermesi üzerine, yeniçerilerin içine girdi; bunların da mağlûp olmaları üzerine, yaralı olarak, Eflâk'a doğru kaçmak istedi (Chalcondyle, I, 104a, krş. N. Iorga, *Hist. des Roam.*, III, 398); fakat atı bir çeltik arığına yuvarlanınca, kendisini şiddetle tâkip eden Bayezid Paşa, Mihal-oğlu ve Burak Bey'lerin eline düştü. Mezkûr paşalar Mûsâ Çelebî'yi Mehmed Çelebî'ye götürdüler; o da Balta-oğlunu göndererek, onu boğdurdu (5 temmûz 1413; Behiştî, 78a v.d.; Neşrî, s. 141; İdris Bidlisî, 345a; krş. Stanojeviç, *ayn. esr.*, s. 444). Dukas (s. 58), fazla kan kaybeden Mûsâ Çelebî'nin bataklıkta ölü bir hâlde bulunduğunu iddiâ ettiği gibi, Âşık Paşa-zâde (s. 75)'de, Mûsâ Çelebî'nin kendi adamı terzi Saruca tarafından yakalanarak, Çelebî Mehmed'e götürüldüğünü ve akşam çadırda boğdurulduğunu kaydetmektedir (krş. Oruç Bey, s. 41; Chalcondyle, I, 104a; diğer bir rivâyet hakkında bk. Jireček, *Geseh. der Serben*, s. 150; krş. N. Iorga, *Gesch. der osm. Reiches*, I, 353 — 360; Phrantzes, s. 88). Mûsâ'nın vefatı haberi büyük bir teessür yaratmış görünüyor. Nitekim Şâhruḫ'un zilhicce 818 (=şubat 1416) tarihli mektubunda derin teessür görünmektedir (Feridun Bey, *Munşa'āt al-salāṭîn* I, 150). Mûsâ Çelebî'nin na'şının Bursa'ya gelmesi üzerine, şehrî muhâsara eden Karaman-oğlu Mehmed Bey'in alel'acele çekildiği mâlûmdur [bk. mad. KARAMANLILAR].

Muâsırlarından Konstantin'e göre, başlangıçta gâyet halîm ve selim görünen Mûsâ Çelebî, sonraları değişerek, sert bir tavır takınması yüzünden, emîrleri gibi, askerlerinin de bağlılığını kaybetmiştir (Papadopulos-Kerameus, *Neos Hellenomnemon*, nşr. Lampros, Atina, 1910, VII, 151). Sırp kaynaklarında umûmiyetle sert ve haşin bir hükümdar olarak tasvir edilen Mûsâ Çelebî (Jireček, *Gesch. des Serben*, s. 146; krş. N. Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, I, 357, not 1)'nin lekabı *Ṣalāḥ al-dunyā va 'l-dîn* idi. Bir müddet sonra, hıristiyanlar ile müslümanların kardeşliğini telkîn eden ietimâî bir hareketin başına geçen Şeyh Bedreddin'i iş başına getirmesi çok mânidar olup, Rumeli'ndeki müslümanlar gibi hıristiyanların da, büyük bir istekle, onun hizmetine koşmaları, mezkûr şeyhin her iki zümre arasında giriştiği telkînler ile de alâkalı olmalıdır (P. Wittek, *De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople*, *R E Isl.*, 1938, I; trc. H. İnalcık, *Belleten*, 1943, VII, sayı 27, s. 576). İşte bu sebepledir ki, Sırp kıralı İstefan gibi imparator Manuel ve serhadlerdeki büyük gâzî reisleri de telâşa düşmüşlerdir. Umûmiyetle Rumeli'nde 2 yıl, 7 ay ve 20 gün hükümdarlık ettiği kabûl edilen Mûsâ Çelebî Edirne'de halefi Süleyman Çelebî tarafından inşâsına başlanılan eski câmi'i (Câmi-i atîk) tamamlatmağa muvaffak olamamıştır. Şeyh Bedreddin Mahmud, onun ilk cülûs senesinde, kazasker olarak, kendi şahsiyetini aksettiren fıkha dâir meşhûr *Câmi' al-fuṣūlayn* (Mısır, 1300)'ini yazmağa başlamış ve 28 safer 814'te tamamlamıştır (M. Şerefeddin, *Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin*, İstanbul, 1924, s. 45).

Bibliyografya: *Macmū'a-i makātib-i fārisî* (Hafid Efendi kütüp., nr. 326, 182b); Sarı Abdullah, *Münşeât-ı fârisî* (Esad Efendi kütüp., nr. 3333, var, 17a); Feridun Bey, *Münşeât* (İstanbul, 1274), I, 150 v.d.; Gelcich - Thalloczy, *Diplomatariam relationum reipublicae Ragusanae cam rengas Hungariae* (Budapeşte, 1878), nr. 2261 „18 temmûz 1413 tarihli mektup"; *Tarihî takvimler* (nşr. Osman Turan), Ankara, 1954, s. 21, 37, 55; *Kitāb fî bayān aḥvāl al-'acā'ib va 'l-ġarā'ib* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3080, s. 8 v.d.) — Şükrullah, *Bahcat al-tavārîḫ* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3059, 164b v.d.); Âşık Paşa-zâde, *Tevârîh-i âl-i Osman* (nşr. F. Giese), Leipzig, 1929, s. 72 — 75; Enverî, *Düstûr-nâme* (nşr. M.

Halil [Yınanç]), İstanbul, 1928, s. 91 v.d.; Karâmânî Mehmed Paşa, *Tavârîḫ al-salâṭîn ol-'Oşmâniya* (nşr. M. Halil [Yınanç]), *TTEM*, 1340, sayı 14, s. 93); Muḥammed b. Ḥâcî Ḫalîl al-Ḳônavi, *Tarih-i âl-i Osman* (Bibl. Nat., *Suppl. Pers*, nr. 1394, 40b; krş. R. Anhegger, *TD*, 1951, II, 59); Behiştî, *Tarih-i âl-i Osman* (Brit. Mus., nr. Add. 7869, 40b, 51a v.d., 76a v.d., 78a); Rûhî Çelebî, *Tevârih-i âl-i Osman* (Bodleian Library, nr. Marsh 313, var. 80 v.d.; Oruç b. Âdil, *Tevârih-i âl-i Osman* (nşr. Babinger), Hannover, 1925, s. 37 — 41; Neşrî, *Cihannümâ* (nşr. Fr. Taeschner), Leipzig, 1951, s. 98, 114, 116, 129 — 142, 146; İdrîs Bidlîsî, *Haşt bahişt* (Üniv. kütüp., F. nr. 225, 317a, 331a v.d., 344a v.d.; müellifi bilinmeyen bir eser: Üniv. kütüp., nr. 3976, 47a v.d., 54a v.d.; İbn Ḥacar al-'Asḳalânî, *İnbâ' al-ġumr* (Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2340, I, 211b v.d., nr. 2341, II, 14b, 20a); Maḳrîzî, *al-Sulûk* (Fâtih kütüp., nr. 4380, IV, 18b, 25a, 29a, 31b, 32a, 42b, 46b); 'Aynî, *'Iḳd al-cumân* (Cârullah Efendi kütüp., nr. 1591, IV, 708a, 710a, 712b, 728b); Nizâm al-Dîn Şâmî, *Ẓafar-nâma* (trc. Necâti Lugal), Ankara, 1949, s. 305, 310: Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, *Ẓafar-nâma* (Kalküte, 1888), II, 428, 440, 491; Ḥâfiẓ Abrû, *Zubdat al-tavârîḫ* (Fâtih kütüp., nr. 4371, 336a v.d., 343b); İbn 'Arabşâh, *'Acâ'ib al-makdûr fî aḫbâr Tîmûr* (Mısır, 1305), 132 v.d. — Dukas, *Bizans tarihi* (trc. Mirmioğlu), İstanbul, 1956, s. 53 — 58; Phrantzes, *Hist. Byzantinae* (Bonnae, 1838), s. 86 — 88; Chalcondyle, *L'Historie de la décadence de l'Empire Grec* (trc. B. de V. Bourbonnois), Paris, 1620, I, 99—104. Ayrıca bk. Lebeau, *Histoire du Bas-Empire* (Paris, 1836), XXI, 55 v.d., 66—73; G. Finlay, *History of the Byzantine and Greek Empires* (London, 1854), II, 603 v.d.; Mûsâ Çelebî ile muâsır bir bulgar vekayiânâmesi hakkında bk. *Archiv für slavische Philologie* (1891, XIII, 526 v.d., 534 v.d.; 1896, XVIII, 435 v.d.); Cantimir, *Histoire de l'Empire Othoman* (trns. trc. de Jonquières), Paris, 1743, I, 62 v.d.; Leunclavius, *Histor. musulmana Turcorum* (Francofurti, 1591), s. 417 v. d., 432—439; N. Iorga, *Histoire des Roumaines* (Bucurest, 1937), III, 389 v. d.; ayn. mll., *Gesch. des osman. Reiches* (Gotha, 1908), I, 348 v.d., 352—360; P. P. Panaitescu, *Mircea Cel Bătrân* (Bucurest, 1943), s. 310. Bk. bir de İsmâil Beliğ, *Güldeste-i riyâz-ı irfân* (Bursa, 1302), s. 42 v.d.

(M. C. ŞEHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

MÛSÂ HÂDÎ. MŪSA 'L-HĀDĪ (760—786) ABŪ MUḤAMMED, Abbâsî halîfesi. Babası al-Mabdî [b. bk.]'nin 22 muharrem 169 (4 ağustos 785)'da vefatı üzerine, tahta çıkmış ve devlet işlerine müdâhalesini kat'iyen men'etmek sureti ile, derhâl annesi al-Ḫayzurân'ın nufûzuna nihâyet vermiştir. Mûsâ, kardeşi Hârûn'u, kendi oğlu Ca'far lehine, veliahtlikten uzaklaştırmağı tasavvur ederken, Bermekîlerden Yaḥyâ b. Ḫâlid [b. bk.]'in şiddetli muhâlefetine mârûz kaldı. Yaḥyâ, cesâretle ortaya attığı fikrinde ısrar ettiği için, hemen hapsedildi ise de, halîfenin tasavvuru rebiülovvel 170 (eylûl 786)'te Bagdad yakınında 'İsâbâẕ'da vukû bulan vefâtı yüzünden suya düştü. Yaygın bir rivâyete göre, Mûsâ annesinin tahriki ile zehirlenmiş veya hançerlenmiş olmalıdır. Öldüğü zaman 26 (başkalarına göre, 23) yaşında olan bu zât âdil, cömert ve noş'eli bir hükümdar olarak tavsif edilmektedir. Kısa süren saltanatı esnâsındaki en mühim hâdise 'Alî-evlâdının Mekke ve Medine'de çıkardığı bir isyândır. Medine vâlisi 'Omar b. 'Abd al-'Azîz 'Alî-evlâdından biri ile şehir ahâlisinden bir kaç kişiyi şarap içmek suçundan dolayı cezâlandırmış idi. Bunun üzerine 'Alî-evlâdı ve tarafdarları ayaklarak, halîfeye itâatten istinkâf ettiler. Günlerce süren bir muhârebeden sonra, isyânın reisi 'Alî âilesinden al-Ḥusayn b. 'Alî adamları ile, Mekke üzerine yürüdü ve orada tarafdarları daha da arttı; bir az sonra hacılar şehre girdiler. Çarpışma Mekke civârında Faḫḫ'ta vukûa geldi ve al-Ḥusayn maktûl düştü (zilhicce 169 = hazîran 786). Bizanslılar ile mücâdeleye gelince, müslümanlar Ma'yûf b. Yaḥyâ al-Ḥacûrî kumandasında olarak Anadolu'ya bir akında bulunmuşlar ve pek çok ganîmet ile dönmüşlerdir.

Bibliyografya: İbn Ḳutayba, *Kitâb al-ma'ârif* (nşr. Wüstenfeld), s. 193; Ya'ḳûbî (nşr. Houtsma), II, 476, 487—491, 515; Balâẕurî (nşr. de Goeje), s. 190 v.d., 233, 297, 323; Ṭabarî, III, 467 v. dd., 533—599; Mas'ûdî, *Murûc* (Paris tab.), VI, 261—285; VIII., 294; IX, 44, 51, 66; *Kitâb al-Aġânî* (bk. Guidi, *Tables alphabétiques*); İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), VI, 13—74; İbn ul-Ṭiḳṭaḳâ, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 254—263; İbn Ḫaldûn, *a-'Ibar*, III, 208 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 104, 112, 118—125; Müller, *Der Islam im Morgen und Abendland*, I, 477 v.dd.; Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline, and Fall* (Weir'in yeni tab'ı), s. 469, 471, 473—476; G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, s. 193 v.d.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

MÛSÂ KÂZIM. MÛSA 'L-KĀẒİM (745—799) 12 imam kabûl eden (*işnā 'aşarîya*) şi'îlerin 7. imâmı olup, Ca'far al-Ṣādiḳ [b. bk.]'ın oğludur. 128 (745)'de Peygamberin annesi Āmina'nın kabrinin bulunduğu rivâyet edilen al-Abvā' [b. bk.]'da doğup, Medine'de babasının yanında büyüdü. Babasının ölümünden (148=765) sonra, siyâsî bir rol oynamaksızın, imâm olarak, yine burada kaldı. Bilhassa 169 (786)'da Faḫḫ [b. bk.]'da bastırılan Ḥasan tarafdarı alevîlerin mühim isyân hareketine iştirâk etmedi. Buna rağmen halifelerin nazarında şüpheli bir kimse idi. Belki de daha önce Mahdî tarafından hapsettirilmiş idi. 179 (795)'da Hārūn onu, önce Basra'ya, sonra da Bagdad'a nakletti. Bir ara serbest bırakıldığı ileri sürülür; en yaygın rivâyete göre, receb 183 (ağustos, eylûl 799)'te hapiste ölmüştür.

Şî'a'nın dışında Mūsā'nın pek az itibârı var idi. Bununla berâber, şi'îlerin işâret ettikleri üzere, ona msl. Aḥmed b. Ḥanbal'in *Musnad* (I, 77; krş. al-Ẕahebî, *Mîzān al-i'tidāl*, nr. 1835)'inde, ilk alevîlere âit olduğu şüphe götürmeyen bir hadîs husûsunda, güvenilir bir râvî olarak rastlıyoruz. Şi'îlerin bu husûstaki rivâyetleri boldur. Mūsa l-Kāẓim "hiddetini yenen" mânasına gelen meşhûr *al-Kāẓim* lekabını bir düşmanın hücûmunu iyilik ile karşılamış ve düşmanın da onun tarafına geçmiş olması hâdisesi üzerine almıştır. İmâmlığa ehliyetinin delîli olarak fıkıh bilgisi gösterildiği gibi, bu husûsta Abū Ḥanîfa derecesine de yükseltilir. Bütün imâm hâl tercümelerinde, onun kerâmetlerine ayrılan bölümlerde, muhtelif dillere, mal. habeş ve kuş diline ve daha yeni rivâyetlerde, aynı derecede "frenk" diline olan fıtrî vukûfu övülür; bu son dile vukûfu daha sonraki bir Kerbelâ rivâyetindeki bir unsurdan mülhem görünmektedir. Buna göre, Hārūn, Mūsa 'l-Kāẓim'ı öldürtmek üzere, hiç bir müslüman katil bulunmadığı için, frenk katiller getirtmiş ise de, bunlar Mūse 'l-Kāẓim'ın asâleti karşısında onu öldürmeği reddetmişlerdir. Mūsā'nın duâları, rivâyet yolu ile, bize intikal etmiştir; bundan başka Faḫḫ isyânının ele-başısı al-Ḥusayn b. 'Alī b. al-Ḥasan'a yazılan bir îkaz mektubu, hapishânede yazdığı mektuplar ve Hārūn'a karşı *imâmat* iddiâlarını haklı gösteren şahsî yazısı vardır. Bu son yazıda kendisi *imâm*'lığa hakkını Peygamber ile olan akrabâlığına istinat ettirmektedir; ancak bu akrabâlık 'Abbās vâsıtası ile olan Abbâsîlerinki vechi ile, 'Alī vâsıtası ile değil, fakat İsā'nın annesi Meryem'e benzettiği Fāṭima vâsıtası ile olan akrabâlıktır, Hâl tercümesinin geniş bir kısmı, Mūsa 'l-Kāẓim'ın dünyaya gelişi husûsundaki tafsilâtta da görüldüğü gibi, şi'îliğin iç mücâdelelerini aksettirir. Mūsa 'l-Kāẓim'ın annesinin bir esir tâcirinden satın alındığı inkâr edilmemekle berâber, bekâretini muhâfaza ettiği ifâde olunmaktadır. Babasının ölümünde, Nāvusîya'den bir zümre Mūsa 'l-Kāẓim'ın yanında "kaldığına" ve İsmā'îlîya [b. bk.] ile Faṭḥîya'nın de ayrıldıklarına göre, Mūsa 'l-Kāẓim'ın iddiaları Ca'far'in bir vasiyetine dayanmış olmalı idi ki, bu da Mūsā'nın kendi oğlu 'Alī al-Riżā lehindeki vasiyeti kadar şüphelidir. Aḥmed'in diğer bir oğlunun tarafdarlarına bizzat Mūsā'nın yanında "kalan" Mamṭūra ile Mūsavîye (Mūsā'îya; krş. bilhassa al-Aş'arî, *Maḳālāt*, nşr. Ritter, İstanbul, 1930, s. 25 v. dd.) içindeki buna benzer bir fırkaya karşı bundan faydalanıldı. Mūsā'nın cesedini görmüş olan şâhidlerin çok teferruatlı rivâyetleri de bu sonuncu zümreye karşı girişilen mücâdele ile izah edilir. Mūsā'nın oğlu İbrāhîm'in babasının ölümünü uzun zaman gizlemiş olması da âile içinde şiddetli anlaşmazlıkların bulunduğunu gösterir. Ayrıca Mūsā'nın kardeşi İbrāhîm veya yeğeni 'Alī b. İsmā'îl'in Hārūn'u, Mūsa 'l-Kāẓim'in, kendisini hakikî halife olarak tanıyanlardan büyük meblâğları almakta olduğunu ihbar etmek sûreti ile, tahrike çalışması da bunu te'yit eder. Diğer taraftan, kelâm âlimi Hişām b. al-Ḥakam'in Mūsā'nın imâmetine ihtiyatsızca inanışı Mūsā'nın hapsedilmesine sebep olmuştur. Mūsā'nın künyesi Abū İbrāhîm, Abu 'l-Ḥasan veya Abū 'Alī'dir. Çocuklarının sayısı hakkındaki rakamlar 30 ile 60 arasında değişir. Umûmiyetle 37'sinin adı geçer. Halefi 'Alī al-Riżā [b. bk.]'dan başka, kısmî imam Aḥmed'den ziyâde Zayd mühim bir rol oynamıştır. Zayd Basra'da Abu 'l-Sarāyā'nın çıkardığı büyük ayaklanma sırasında, Abbâsî tarafdarlarını öldürüp, evlerini yaktığı için, Zayd al-Nār ("âteş-Zayd") lekabını almış idi (Ṭabarî, III, 986); Ṣan'ā'da, buna benzer hareketinden dolayı, İbrāhîm'e al-Cazzār ("kasap") adı takılmıştır (Ṭabarî, III, 987). Fāṭima'nın Ḳumm'da ölen bir kızının mezarı bu şehre mübârek bir makam kazandırmıştır. Mūsā ise, Bagdad civarında bulunan Ḳurayş mezarlığına gömülmüş, torunu olan 9. imam Muḥammed al-Cavād [b. bk.] da onun yanına defnedilmiştir. Böylece Kāẓimeyn [b. bk.]'de iki mübârek makam meydana geldi.

Bibliyografya: Mufîd, *al-İrşād* (Tahran, ts., imamların sırasına göre tertip edilmiştir); İbn Bābūya, *'Uyūn aḫbār al-Riżā* (yazm., Berlin, 9663, bilhassa 10b—52a); geniş şi'î rivâyetleri külliyâtı için bk. Mu-

ḥammed Bāḳir al-Maclisī, *Biḥār al-anvār* (Tahran, 1303), XI, 230 — 317; Abu 'l-Farac al-İṣbahānī, *Maḳātil al-ṭālibiyīn* (Tahran, 1307), s. 172 — 176; İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Bulak, 1299), II, 172 v.d. (al-Ḫaṭīb, *Tārīḫ Baġdād*'dan naklen); Mas'ūdī, *Murūc* (nşr. Barbier de Meynard), VI, 309 v. dd., 329 v.d.; E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie* (Hannover, 1927), levha D.—Mūsā gibi imâmların ehemmiyetleri, kendi şahsiyetlerinden ziyâde, kelâm âlimlerinin telâkkîlerine bağlı bulunduğundan, aynı derecede menâkiplerini de göz önünde bulundurmak lâzımdır: bk. Kaşşī, *Ma'rifat aḫbār al-ricāl* (Bombay, 1317), s. 344 v.dd. (*Aṣḥāb Mūsā b. Ca'far va 'Alī b. Mūsā* bölümü) ve daha önce Hişām b. al-Ḥakam, Hişām al-Cavālīḳī, 'Ammār b. Mūsā al-Sābāṭī v. b.'nın yazdıkları menâkıpler; bk. Nacāşī, *al-Ricāl* (Bombay, 1917); Ṭūsī, *Fihrist* (Kalküte, 1853 — 1855); Astarābādī, *Manhac al-maḳāl* (Tahran, 1306).

(R. STROTHMANN.)

MUṢ'AB. [Bk. MUS'AB.]

MUS'AB. MUṢ'AB B. 'UMAYR, sahâbeden olup, Kureyşîlerin 'Abd al-Dār koluna mensûptur. Zengin bir âileden olan bu güzel genç zarif hareketleri ile dikkati celbetmiş ve Peygamberin kuvvetli te'siri altında yüksek ictimâî mevkiinden vazgeçip, onun tahkirlere mârûz kalan tarafdarları arasına katılmıştır. Rivâyetler bundan dolayı onun eski refah içindeki hayatı ile sonraki yoksulluğu arasındaki tezâdın tasviri ile doludur. Fakat bunlar, bu gibi tasvirlerde umûmiyetle olduğu gibi, bir az şüpheli olmakla berâber, büs-bütün imkânsız da değildir. Muş'ab zamanında insanlar henüz büyük servetler toplamamış olduklarından, pek fazla ihtişam gösteremezlerdi.

Âilesi kendisinin diğer müslümanlar ile birlikte ibâdete iştirâkine mâni olmak isteyince, bir çok mü'min ile Habeşistan'a gitti ise de, hicretten önce geri döndü. Peygamber ona çok kıymet verirdi; ilk 'Aḳaba anlaşmasından sonra, kendisini dâî olarak Medine'ye gönderdi. Muş'ab orada bir çok kimselerin islâm dinini kabûl etmelerini te'min etti. Rivâyetlere göre, Muş'ab bu münâsebetle cemâat hâlinde cuma namazının kılınmasına başlamıştır; fakat Mūsā b. 'Uḳba'nin de işâret ettiği gibi, bâzı rivâyetler bunu medineli As'ad b. Zurāra'ye atfetmektedir. Bâzı kimseler bu iki rivâyeti te'lif etmek sûretiyle, Muş'ab'ın bulunmadığı zamanlarda, bu namazın As'ad tarafından kıldırıldığını ileri sürmüşlerdir.

Badr ve Uḥud gazvelerinde, belki do 'Abd al-Dār'ın eski imtiyâzı hâtırasına uyularak, Peygamberin bayrağını taşımış ve Uḥud'de şehid düşmüştür. İslâm dinine ne kadar kuvvetle bağlı bulunduğunu çok sevimli olarak tasvir edilen annesine karşı münâsebeti ile bilhassa Badr gazvesinde esir edilen kardeşine söylemiş olduğu sözleri göstermektedir. Zevcesi Banī Asad'den Ḥanna bint Caḥş idi.

Bibliyografya: Mūsā b. 'Uḳba (nşr. Saehau, *S B Pr. A. W.*, 1904, s. 451); İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 208, 241, 289 v.d., 459 v.d., 487, 560, 566, 586; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 1182, 1214 v.dd., 1337, 1386, 1394, 1404, 1425; al-Vāḳidī (tre. Wellhausen), s. 49, 68, 79, 106, 114, 135, 143; İbn Sa'd (nşr. Sachau), III/I, 81—86; III/II, 139; Navavī (nşr. Wüstenfeld), s. 556 v.d.; İbn Ḥacar al-'Asḳalānī, *İṣāba* (nşr. Sprenger), III, 861; Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina*, s. III v.d. (FR. BUHL.)

MUS'AB. MUṢ'AB B. AL-ZUBAYR, *'aşara-i mubaşşara*'dan al-Zubayr'in oğlu ve hilâfet müddeîsi 'Abd Allāh b. Zubayr'in kardeşidir. Yakışıklı, son derece cömert olup, büyük kardeşine ve âilesinin diğer efrâdına yalnız cesâreti ve ara-sıra gösterdiği şiddet bakımından benzerdi. Askerliğe Marvān I.'in halifeliği zamanında, Filistin'e karşı yapılan, fenâ tertip edilmiş bir sefer ile girdi. Sonra kardeşi 'Abd Allāh tarafından Basra'ya, vâli olarak, gönderildi; çok geçmeden, Muḫtār b. Abī 'Ubayd [b. bk.]'in boyunduruğundan usanan Kûfe halkı tarafından, yardıma çağırıldı. Muş'ab müthiş âsî Ṣaḳafī'nin gönderdiği orduyu bozguna uğratmak ile işe başladı ve sonra onu 4 ay Kûfe kalesinde muhâsara etti; Muḫtār mukavemet edemeyip, mağlûp ve maktûl düştükten sonra, Muş'ab onun tarafdarlarından binlercesini öldürttü; bu şiddetli ceza, öldürülenlerin âileleri efrâdı kadar, çok düşman peydâ etmesine sebep oldu. Muş'ab Marvānīlerin mukabil bir isyân çıkarmak üzere, Irak'a gönderdikleri 'Ubayd Allāh b. al-Ḥurr [b. bk.]'e karşı fazla bir başarı gösteremedi. Emevîlerden Ḫālid b. Asīd'in Basra'ya karşı giriştiği aynı şekilde bir teşebbüs muvaffakiyetsizliğe uğradı. Fakat Ḫālid'in adamlarına şiddetli mûamele etmesi neticesinde, Muş'ab bu şehrin en nufûzlu şahsiyetlerini kendinden uzaklaştırdı.

Az sonra doğrudan-doğruya halife 'Abd al-Malik tarafından tehdit edilen Irak'ın müdâfaası ile uğraşmak zorunda kaldı; askerî kuvvetler Bācumayra'de tahşit edildi. Muş'ab oraya giderek, Emevî kuvvetlerinin gelmesini bekledi; sonra Dayr al-Caṯālīḳ [b. bk.]'a kadar çekildi. Basralılar kendisinin arkasından gelmek istemedikleri için, vaziyeti tehlikeli bir hâl aldı. Eyâletin en iyi kıt'aları hâricîlere karşı bitmez-

tükenmez bir sefer ile meşgûl olarak, Muhallab ile berâber, uzakta bulunuyordu. Muş'ab'ın maiyetindekiler çarpışmağa pek o kadar hevesli değil idiler. Onun idâre tarzından bıkmış olan zâbitleri, kendisine ihânet etmeğe ve 'Abd al-Malik ile müzâkereye girişmeğe hazırlanıyorlardı. Emevî halifesi vaad husûsunda hasis davranmadı ve Muş'ab ile de anlaşmak istedi; fakat Muş'ab adamlarının hâinliği karşısında kahramanca ölmeğe karar vererek, bütün teklifleri reddetti. Kumandanlarından yalnız İbrâhîm b. al-Aştar mukavemet tarafdarı idi; diğerlerinin bir kısmı muhârebenin devamınca seyirci kaldı; bir kısmı da karşı tarafın saflarına geçti. 'Abd al-Malik son defa Muş'ab'a, hayatına kasdedilemeyeceğini ve kendisine Irak vâliliğini vereceğini vaadetti ise de, bunların hepsi boşa gitti. Atından yıkılan Muş'ab Bekrîlerden 'Ubayd Allâh b. Ziyâd b. Żabyân adlı biri tarafından öldürüldü. Bu hâdise cemâziyelevvel 72 (teşrin I. 691) ortalarına doğru cereyân etti.

'Abd al-Malik Muş'ab'ın ölümüne ağladı ve şâirlerine kahramanca âkıbetinin medh ü senâsını emreyledi. Muş'ab'in fevkalâde cömertliği şâirler tarafından bir çok medhiyelere mevzû teşkil etmiştir. Daha sonra ismi hareminde zamanın en müstakil rûhlu ve asîl iki kadınını cem'etmiş olmak gibi bir husûsiyetten dolayı meşhûr olmuştur. Bu kadınlardan biri islâmın asâletinde az itiraz götüren 'Â'işa b. Ṭalḥa [b. bk.], diğeri 'Alî'nin torunu Sukayna [b. bk.]'dir. Bunlar, hafifmeşrepliklerine rağmen, müslüman cemiyeti içinde kadınların aşağı bir derecede görülmesine karşı ecsâret ile mücâdele etmiş iki şöhret olarak, dikkati celbederler.

Bibliyografya: Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, 3330; II, 59, 60, 118, 340—349, 481, 576, 592 v.d., 602 v.d., 662—678, 688, 716—727, 531—535, 740—745, 748—753, 764 v.d., 670—680, 783—822, 830 v.d., 1064—1072, 1260, 1266, 1466; *Kitâb al-aġânî*, II, 138, 139; III, 103 v.d., 122; VIII, 85, 138, 178; X, 54—57; XIII, 33, 38, 42; XIV, 84, 166—172; XVII, 262—266; XX, 10; Balâẕurî, *Ansâb al-aşrâf* (nşr. Ahlwardt), s. 3 v.d., 8, 10, 16—19, 23 v.d.; Mas'ûdî, *Murûc* (nşr. B. de Meynard), V, 240 v. dd., 247 v. dd.; İbn al-Aşîr, *Kâmil* (Kahire tab.), IV, 123 v.d., 137 v. dd.; H. D. van Gelder, *Moḥtâr de valsche profeet* (Leiden, 1888), s. 125 v.d. (H. LAMMENS.)

MUSABBİḤÂT. [BK. MÜSEBBİHÂT.]

MUŞÂDARA. [BK. MUSÂDERE.]

MUSÂDERE. MUŞÂDARA, 1. arâzi ve toprak geliri ile ilgili olup, *dîvân al-ḫarâc* kayıtlarında kullanılan bir tâbirdir (krş. Ḫvârizmî, *Mafâtîḥ al-'ulûm*, s. 92); 2. Abbâsîlerin inhitat devrinde halîfeler tarafından (msl. al-Muktadir ve al-Mutavakkil) tatbik edilen, başkalarının malını ele geçirmek için kullanılan bir tazyik usûlüne delâlet eder ki, bununla devlet zararına zenginleşmiş olan nâzır ve diğer me'mûrlardan kendileri ve *bayt al-mâl* için para te'min edilmiştir (krş. Margoliouth, *Eclipse of the Abbasid Caliphate*, I, 129, 141; Ṭabarî, III, 1374). Bu para cezâsı bâzan işkence ile birlikte tatbik edilir; fakat büyük bir şerefsizlik telâkkî edilmezdi; bu şekilde cezâlandırılarak, mevkîlerinden atılan nâzırlar sonradan tekrar eski yerlerine tâyin edilmekte idiler (krş. İbn al-Aşîr, VI, 8; VIII, 116, 162). Gazneli Sultan Mas'ûd zamanında Yanal-Tigin vak'asında da aynı şekilde hareket edilmiştir; hükümdar tarafından büyük bir para cezâsına çarptırılan bu hazînedar, sonraları, vâli olarak, Hindistan'a gönderilmiştir (Gardizî, *Zayn al-aḫbâr*, nşr. Nazim, s. 97). Buna benzer hâdiseler, anlaşıldığına göre, günlük vak'alardan idi. III. (IX.) asırda hattâ bir *dîvân al-muṣâdarîn* kurulmuş ve onun başına, tıpkı diğer divanlarda olduğu gibi, ayrı bir nâzır tâyin edilmiş idi (Margoliouth, *ayn. esr.*, I, 21).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka krş. bir de R. Levy, *Sociology of Islam*, I, 329 v.d. (R. LEVY.)

Musâdere, bâzı mücrimlerin para ve mallarını almak sureti ile her devirde (Yunan, Roma, orta çağda) muhtelif sebep ve şekillerde münferiden veya başka mücâzât ile beraber verilen bir cezâdır. Msl. Fransa'da kıral Philippe le Bel dinsizlik ve ahlâksızlık ile suçlandırdığı Templier'leri, muazzam servetlerine tamâhen imhâ edip, musâderesine tâbi tuttuğu gibi, Louis XIV. de mâliye nâzırı N. Fouquet'yi muhâkeme altına aldırarak, mallarını musâdere ettirmiş idi. Fransız ihtilâlinde kâh ilgâ, kâh iâde edilen ve sık-sık rastlanan bu cezâ 1810 kanûnu ile yalnız devletin emniyetini ihlâl ve kalpazanlık cürümlerinin cezâsı hâline getirilmiş restoration devrinde, ilk iş olarak, musâdere ortadan kaldırılmış idi (1814).

Osmanlı devrinde devlet malını zimmete geçirenler ve âsîler hakkında tatbik olunan musâdere cezâsı sonraları, hazîne muzâyakasına karşı, mâlî bir tedbir hâline getirilmek sureti ile, sûistimâl edilmiştir. İslâm fakîhlerine göre, beytülmâle âit mallardan gayrı meşrû şekilde iktisâp edilmiş bir servetin, askere ve sefere tahsis edilmek üzere, musâderesi tecviz ediliyordu (Feyzullah Efendi'nin bu husûstaki fetvâsı hakkında

bk. Sahaflar Şeyhi-zâde Es'ad Efendi, *Üss-i zafer*, İstanbul, 1241, s. 126). Fakat daha ilk zamanlardan beri keyfî olarak mal musâdere ettiren hükümdarlara rastlanmakta, msl. Mûsâ Çelebî'nin Rumeli beylerinden bâzılarını öldürüp, mallarını aldığı, hattâ zengin bey ve paşalardan birini görünce — „flori kokar" diyerek, talepte bulunduğu bilinmektedir (Neşrî, *Cihannüma*, Ankara, 1957, II, 481). Bedreddin Simâvî'ye mensûp Börklüce Mustafa'nın Kara-burun'daki isyânı Beyezid Paşa tarafından bastırıldıktan sonra, „ol vilâyetin" timar mâhiyetinde askere tevzî olunması şerîate uygun bir hareket sayılır (Sâdeddin, *Tâc al-tavârîḫ*, İstanbul, 1279, I, 298). Bu kabil muâmelelerde ulemânın re'yine mürâcaat edildiğine misâl olmak üzere, Mavlâna Ḥaydar Haravî'den „Bedreddin'in katli belâl, malı harâmdır" şeklinde bir fetvâ alındığını göstermek mümkündür (Neşrî, *ayn. esr.*, II, 546). Alel'âde hâllerde ilk Osmanlı hükümdarlarının hazîne vücûda getirmek için vergi tarhından çekinecek kadar mal masûniyetine riâyet gösterdikleri anlaşılmakta ve msl. Feyzullah Paşa'nın bu yoldaki teklifini Murad II.'ın şiddetle reddettiği rivâyet olunmaktadır (Âşık Paşa zâde, *Tevârîh-i âl-i Osman*, İstanbul, 1332, s. 194). Musâdere hakkında daha muahhar zamanlara âit misâl olarak Mehmed II'in İstanbul'u fetihten sonra, idâm ettirdiği Çandarlı [b. bk.] Halil Paşa'nın bütün servetini zaptettirdiği (bu servet bilâhare oğluna iâde edilmiştir) ve Selim I.'in İran ile ticâret yasağını dinlemeyen tâcirlerin mallarını ellerinden aldırdığı zikredilebilir. Kanûnî Süleyman bu mallardan kalanları iâde ve sarfedilenleri tazmin ettirmiştir (Kâtib Mehmed, *Nuḫbat al-tavârîḫ*, İstanbul, 1276, s. 54; J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi*, V, 12). Fakat aynı hükümdar bir kaç sene sonra sadrâzam Pirî Paşa gibi bir şahsiyeti, Mısır'dan sürgün edilenlerin malını gasbettiği yolundaki tezvirlere uyarak, teftiş ettirmiş ve bu işe me'mûr olan kazasker Fenârî-zâde Muḥyiddin Efendi, ikinci vezir Ahmed Paşa'nın vaidlerine kapılıp, şerîat hilâfına hükümler vermiş idi (Peçuylu İbrahim, *Tarih*, İstanbul, 1283, I, 79). Bu hâdise musâdereye esâs olacak mal teftişlerinin şahsî menfaat sâikası ile nasıl fesâda uğradığını göstermek bakımından mühimdir. Sadrâzam Pargalı İbrahim Paşa'nın çekemediği defterdar İskender Çelebî, Irakeyn seferi esnâsında zuhûr eden müşkülâttan mes'ûl tutularak, kayını Hüseyin Çelebî ile berâber azledilip, zeâmetleri pâdişah haslarına ilhâk edildikten sonra, her ikisi de öldürüldü ve emvâli musâdere edilen İskender Çelebî'nin iyi terbiye görmüş 100 kadar iç-oğlanı harem-i hümâyûna alındı; onun para ile satın alınmış ayrıca 6.000 kölesi de zuhûr ettiği söylenmektedir (Solak-zâde, *Tarih*, İstanbul, 1297, s. 489; Feridun Bey, *Münşa'ât al-salâṭîn, Irakeyn seferi rûznâmesi*, İstanbul, 1274, I, 589, 592; Hammer, *ayn. esr.*, V, 150, 157). Gâye ve sâhası genişledikçe eytâm malı ile yakından alâka peydâ etmesi tabi'î olan musâdere hazîneye adâletsizliği derecesi ile mütenâsip vâridat te'min ediyor veya pâdişahlar musâdereden kendilerine düşen hisseyi bâzan devlet hazînesine bırakıyorlardı (M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman*, Paris, 1824, VII, 250 v.d.; Abdurrahman Vefik, *Tekâlif kavâidi*, İstanbul, 1327, II, 320 v. d.). Mal emniyetinin ihlâli şekline girerek, vârisleri haklarından mahrûm eden bu yolsuzluğun önüne geçmek için, çalışanlar olmuştur. Msl. Lutfî Paşa (*Âsaf-nâme*, İstanbul, 1326, s. 12 v.dd.), üzerinde yetim hakkı bulunan malların alınmasından ictinâp gerektiğini söyliyerek, halk malının devlet malına idhâlini „fenây-ı devlete delîl" addedip, bu husûsta kendi aldığı tedbirleri izahtan sonra, devlet adamlarının olur-olmaz sebepler ile, hemen musâdereye mârûz bırakılmasını tavsiye eder. XVIII. asır başlarında Sarı Mehmed Paşa (*Naṣâyiḥ al-vuzarâ'*, Üniver. kütüp., nr. 3750, 5a, b) *Âsaf-nâme*'den de bahsederek, „bir âdemin mîriye vereceği yok iken, cüz'î bahâne ile mal müsâdere edip aldırmak" tan son derece sakınması lâzım geldiğini söylemiştir.

Devlet hizmetinde ve yahut devlet ile alâkalı işlerde bulunanların servetleri, sûistimâl şüphesi ile teftiş olunarak, cürüm tebeyyün ettiği takdirde musâdere cihetine gidilmek icâp ettiği ve hidâyette bu suretle hareket edildiği hâlde, sonraları me'mûriyet esnâsında ve tasarruf neticesinde biriktirilmiş meşrû paraların da musâderesine başlandığı ve hattâ bu yolsuzluğun müdâfaasına bile kalkışıldığı görülmektedir. Sahaflar Şeyhi Es'ad Efendi me'mûrların muhallefâtının musâdere edilebilmesini doğru bulmuş, buna karşı müverrih Lütfî Efendi muhallefat eğer ölünün öz malı ise, ona kimsenin müdâhaleye hakkı olmadığını belirttikten sonra, ancak me'mûr olup da, „emânetine tevdî kılınan" devlet malını saklayanlara âit para ve eşyânın musâderesini haklı görmüştür (Lütfî, *Tarih*, İstanbul, 1290, I, 144; Es'ad, *Üss-i zafer*, s. 127 v.d.). Kısa bir zaman içinde hükûmet kapısında zengin olanların musâdereye tâbî tutulmasında muhakkak bir sebep ve lüzûm aranması gerektiğini tebârüz ettiren Mustafa Nûrî Paşa (*Natâ'ic al-vuḳû'ât*, İstanbul, 1327, I, 102 v.dd.), usûlün git-gide bozularak, me'mûr ve mültezemlerden

başka, ticâret, zirâat v.b. sâyesinde zengin olanlara da tatbik edildiğini izah etmekte ve muhallefâtın zaptı ile evlât ve ayâlin sefâlete düşürülmediğini, bir iki misâl vermek sureti ile isbâta çalışmaktadır. Gösterdiği misâller Fâzıl Ahmed Paşa terekesinden yalnız 1.000 kese alındığı ve mütebâkîsinin kardeşlerine bırakıldığı, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın idâmından sonra, bütün nukûd ve eşyâsı alınmış ise de, oğlu Ali Bey (Maktûl-zâde Ali Paşa)'in babası ölür-ölmez medrese yaptırdığına göre, ona da bir çok şeyler kalmış olması gerektiğidir (Silâhdar Mehmed Ağa, *Tarih*, İstanbul, 1928, I, 659; II, 121). Filvâkî Kara Mustafa Paşa'nın idâmından sonra, safer 1095 tarihli fermân ile, İstanbul, Rumeli ve Anadolu'daki emlâk musâdere edilmiş, müteâkiben bunlardan bir kısmı oğlu Ali Bey'e ve kızı Fatma hanıma ihsân olunmuş (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, 1954, III/II, 423) ise de, mes'elenin böyle kolayca halledilemiyecek kadar şümûllü olduğu çeşitli safhalardan geçen musâdere usûlünün mal masûniyetini tamâmen ortadan kaldırıp, bir çoklarını sefâlete mahkûm ettiği muhakkaktır. Bu vaziyeti göz önünde tutan Cevdet Paşa (*Tarih*, İstanbul, 1309, III, 118) „kerîh" ve „müstekreh" kelimeleri ile vasıflandırdığı yolsuz musâdereyi şiddetle tenkit eder ve sûistimâli önleyecek tedbirin musâdere değil, me'mûrların hırsızlığını önlemek olduğunu tebârüz ettirir.

Musâdere, zulüm ve irtikâbından şüphe edilen veya serveti ile dikkati çeken ricâl (sadrâzam, beyler-beyi, defterdar v.b.) hakkında tatbik edilirken, sonraları böyle bir töhmet bahis mevzûu olmaksızın, eceli ile veya idam sureti ile ölenler hakkında dahi kullanılmağa başlandı. Musâdereye karar verilince, buna tâbî tutulacak kimsenin emvâli me'mûrlar tarafından teftiş edilir, itiraf edilmeyen paraları söyletmek için, bâzan hapis ve tazyik gibi cebir vâsıtalarına da baş-vurulurdu. Nihâyet meydana çıkarılan nakid ve satılan eşyâ ve emlâkin bedeli hazîneye mâl edilerek, vârisler bundan mahrûm bırakılırdı. 994 (1586)'te defterdar Burhâneddin Efendi, birden bire zenginleştiği için, çavuş-başı Hızır Ağa'nın teftişi ile, 25 yük akçelik bir musâdereye uğramış, 995 (1587)'te vefat eden kapudân-ı derya Kılıç Ali Paşa'nın muazzam serveti, defterdar İbrahim Efendi'nin tahriri ile, hazîneye alınmış idi. Bu musâderede satışı uzun süren eşyânın bedeli harp masraflarına tahsis olunduğu gibi, 500.000 altın nakdi de hazîneye mâl edilmiştir. Bir araya intisâp ederek, kazandığı nufûzdan bi'listifâde timar ve zeâmet tevcihlerine karışıp, büyük bir servet edinen ve 1008 (1599) sipâhi isyânında telef edilen Esther Kira'ya âit malların musâderesi 5 milyon akçe te'min etmiş idi (J. v. Hammer, VII, 249). Ahmed. I., sadrâzam Lala Mehmed Paşa'nın ölümü (1015=1606) üzerine, yalnız nakdini musâdere için emir verdiği hâlde, selefi Derviş Paşa bütün terekeye el-koydurup, eytâmını sefâlete düşürmüş idi (Peçuylu İbrahim, *Tarih*, II, 321 v.dd.; J. v. Hammer, VIII, 74). Aynı hukümdar zamanında hazîneye büyük mikdarda para te'min eden musâderelerden biri de zulüm irtişâi ile meşhûr olup, fetvâya müsteniden idâm edilen sadrâzam Nasuh Paşa'nın terekesidir (Kâtib Çelebi, *Fezleke*, İstanbul, 1287, I, 362; J. v. Hammer, VIII, 157). XVII. asırda musâdere hemen tamâmiyle keyfî bir hâle gelmiş, Murad IV. zamanındaki isyânları veya padişahın yaptırdığı sayısız idâmları ekseriyâ mal musâdereleri tâkip etmiştir ki, yeniçeri ağası musâhip Hasan Halîfe'nin, defterdar Mustafa, sadrâzam Husrev ve Receb Paşa'ların katlini müteâkip yapılan musâdereler bu husûsta bir kaç misâl teşkil eder. Hammer (IX, 289)'e göre, hem altına, hem kana haris olan Murad IV.'da bu iki ihtiras Receb Paşa'nın katli ve malının 1.000.000 altın getiren musâderesinden sonra oynanmıştır. Bu asırda, bir hukümdar ölünce, halefi tarafından onun sivrilmiş adamlarını katl ve ve musâdereye mârûz tutmak âdet hâline gelmiş idi; Murad IV.'ın yakınlarından Emîrgûne-oğlu ile Silâhdar Mustafa ve Kemânkeş Kara Mustafa Paşa'lar, İbrahim devrinin tanınmış simâsı Cinci Hoca bu husûsta misâl teşkil ederler. Cinci'nin cebir ve tazyik kullanılmak sureti ile meydana çıkarılan büyük serveti hazîneyi ferahlatmış ve bu ayarlı hâlis paralar, Cinci parası adı ile, piyasada senelerce mûteber tutulmuş idi (Cinci Hoca'nın nasıl söyletildiği hakkında bk. Naimâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, IV, 331—341). Musâhibelerden Şekerpâre Kadın, Kösem Sultan, yeniçeri ocak ağaları, sadrâzam Derviş Mehmed Paşa gibi bir çok zengin kimselerin servetleri de büyük musâdereler arasında yer almakta, İbrahim ve kısmen Mehmed IV. devirlerinde bu yolsuzluk büsbütün çığırından çıkmış görünmektedir (İbşir Mustafa Paşa'nın zenginler hakkında yaptığı zulüm için bk. Naimâ, *ayn. esr.*, VI, 47 v.dd.; Mehmed Kethüdâ, Mevkufâtî Mehmed Efendi ve Moralı defterdara yapılan işkence için bk. Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme*, İstanbul, 1314, III, 520 v.dd.). Devlet idâresinde az-çok salâh hâsıl oldukça, musâdere keyfiyetinde de itidâl görülüyor; daha ziyâde şekavet ve isyân hâdi-

selerine karışarak, asâyişi ihlâl edenlerin musâdereye uğratıldığı anlaşılıyor. Msl. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadâretinde Anadolu teftişine gönderilen İbrahim Paşa'nın Haleb'e kadar dolaştığı bütün yerlerdeki Saruca, Sekban ve Celâli'yi bertaraf ettikten sonra, emvâlini kabzedip, mülklerini sattırarak, mîriye mâl ettiği (Mehmed Halîfe, *Tarih-i gılmanî*, İstanbul, 1340, s. 65), bir yandan da eytâm hakkının siyânetine çalıştığı görülüyor. Msl. Mehmed IV. Bagdad vâlisi iken vefat eden vezir Mustafa Paşa'nın muhallefâtını yetimine bıraktırmış, Hasan-kaleli Kızıl Ali adlı tâcirine önce hazîneye alınan terekesini sonradan ortaya çıkan vârisine verdirmiştir (Abdî Paşa, *Vekayi-nâme*, 137a). İkinci Viyana muhâsarasını takip eden uzun harp yıllarında, muzâyaka artınca, buna çâre olmak üzere, baş vurulan tedbirler arasında yine musâderenin revâc bulduğu, hattâ hizmeti makbûle geçtiği hâlde, sâdece servetle iştihâre yüzünden sâhib-i ayar Mustafa Efendi gibi bu felâkete uğrayanlar bulunduğu anlaşılmaktadır (Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1282, II, 175). Bu usûlün XVIII. asırda dahi devâm ettiği (Emirülhacc Nasûh Paşa'nın tenkilinden sonra vukû bulan mal musâderesine âit 17 muharrem 1128 tarihli vesîka için bk. Ş. Akalın, *Nasuh Paşa'nın hayatına ve servetine dâir*, *Tarih dergisi*, İstanbul, 1956, VII, 208 v.d.), bir zaman ikbâl kazanarak, büyük servetler toplayan ricâl idbâra uğrayınca, mallarının hükûmet tarafından alındığı mâlûmdur ve buna Nevşehirli İbrahim, kapudan-ı derya Mustafa, kethüdâ Mehmed Paşa'lar misâl olarak gösterilebilir (Subhî, Sâmî-Şâkir, *Tarih*, İstanbul, 1198, V, 43a). Mezkûr asra âit kaynaklarda bu hususta bir çok örneğe rastlandığına işâret ettikten sonra, iffet ve istikametle tanınan me'mûrlar hakkında insaflı davranıldığını söylemeliyiz. Msl. defter emânetinden munfasıl olup, ömründe rüşvete el sürmemiş olan Mehmed Emin Recâî Efendi vefat ettikte, zeâmeti iştirâk üzere erkek evlâdına bırakıldıktan başka, onlara „duhan gümrüğünden" 18 kese maaş bağlanmış idi (Cevdet Paşa, *ayn. esr.*, II, 149). Mâmafih bu hâdiseye bakarak, adâletsizliğin sona erdiğine hükmetmemelidir. Şam vâlisi Azm-zâde Mehmed Paşa öldüğü zaman, muhallefâtı hususunda sorguya çekilen oğlu Abdullah Paşa ile dâmadı Nasûh Bey (Paşa), kendilerinin birer eyâlete tâyinleri mukabilinde, 3.000 kese taahhüt etmişler, fakat Rakka ve Diyarbekir'de halka zülmünden başka bir şey yapmadıkları gibi, taahhüdlerini de yerine getirmemişlerdir. Bu hâdise muhallefât yüzünden mansıpların nasıl iptizâle düşürüldüğünü gösteriyor (Cevdet Paşa, *ayn. esr.*, III, 273 v. dd.)

Musâderenin mal emniyetini hiçe indirip, büyük servetlerin vârislere intikaline mâni olacak dereceyi bulmasının evkaf te'sisi üzerine müessir olduğu ileri sürülmekte ve tevliyeti evlât ve ahfâda meşrût vakıfların ekseriyâ malı musâdereden veya sefîh veresenin isrâfından siyânet için yapıldığı iddia edilmektedir. Bâzı vâkıfların ileri giderek, irâdın sarf cihetî mübhem olup, mütevellînin re'yine bırakılan kısmını (zevâid) hayrâtın masrafa tahsis edilen kısmından fazla tuttuklarını ve bu fazlalığın devlet tarafından musâdereye tâbî kılındığını söyleyen müellifler vardır. Evkafın gâyesi başka olmakla berâber, bu husûsta vârisleri korumak kaygusunun müessir olduğu düşünülebilir (M. d'Ohsson, *ayn. esr.*, Paris, 1788, II, 529 v. dd.; krş. Mustafa Paşa, *ayn. esr.*, II, 104 v.d.).

XVIII. asrın ikinci yarısında, eytâm malını muhâfaza için, Mustafa III. ve Selim II. zamanlarında bâzı islâhat yapılmış, tereke sâhiplerinin hesapları görülerek, borçları ödendikten sonra, kalan kısmın ferâiz kaidelerine göre vârislere taksimi kararlaştırılmıştır (Cevdet Paşa, *ayn. esr.*, VI, 124 v.d.). Bu ve müteâkip asırların ilk yarısında musâdere devâm etmiş (msl. Mustafa IV.'nın iclâsı sırasında öldürülen nizâm-ı cedid tarafdarı ricâl, Mahmud II. zamanında nufûzlarına son verilen bâzı taşra âyânı, Yusuf Ziyâ ve Tepedelenli Ali Paşa'lar ile Hâlet Efendi, darphâne işlerinde sûistimâlleri sâbit olan Düz-oğulları v.b.), fakat muhallefât mes'elesinin islâhı da zarûret hâline gelmiş idi. Mahmud II. yeniçerileri kaldırdığı (vak'a-i hayriye) sırada, 11 zilkâde 1241 gün vükelâ ve ulemâ muvâcehesinde, mühim bir fermân okuyarak, sırf yeniçeri isrâfından mütevellid hazîne noksanını karşılamak için beytülmâl ile münâsebeti bulunmayanlar ile „menâsıb-i divâniyede istihdam olunmıyanların muhallefâtı zaptolunageldiğini, bundan sonra artık bu türlü musâdereleri kaldırdığını" bildirdi (Es'ad Efendi, *ayn. esr.*, s. 124 v.d.; Lutfî Efendi, *ayn. esr.*, I, 144). Diğer taraftan şeyhülislâm Kadı-zâde Tâhir Efendi'den alınan iki fetvâdan birincisi gereğince, beytülmâlden bir hizmete tahsis edilmiş malı zimmetine geçirenler musâdereye tâbi kılınmakta, ticâret sâyesinde zengin olanların muzâyaka yok iken, „imdâd-i seferiye" adı ile ve rızâları hilâfına, mallarını almak men'edilmekte idi. Bu fetvâdan anlaşıldığına göre, Mahmud II. böyleleri hakkında musâdereyi kaldırmamış, ancak onu muzâyakaya ve sefere yardım şartlarına bağlamıştır (bektâşîlere âit

evkafın musâderesi hakkındaki iki fetvâ için bk. Esa'd Efendi, *ayn esr.*, s. 112 v.d.). Adâlet fermanının ehemmiyeti aşikâr olmakla berâber, mal ve mülk emniyeti henüz teessüs etmiş sayılamazdı. Bu vaziyeti açıkça gösteren hâdise zengin bir zât olan sâbık reisülküttâb Seyyidâ Mehmed Efendi'nin vâlide, hemşîre ve iki zevceden başka vâris bırakmaksızın vefatı (ramazan 1242) üzerine, malının musâdere edilmesidir. Bu husûsun „sûret-i şer'iyesi" meşihat kapısından sorulduktan, müteveffânın emvâl ve eşyâsı ticâretten değil, bulunduğu m'emûriyetlerden hâsıl olmuş ise, münâsip mikdarı vereseye bırakılıp, mütebâkîsinin alınabileceği yollu bir cevap geldi. Meşihatin bu kanâatine rağmen, hizmet mukabili kazanılmış para üzerinde beytülmâlin hak iddia edemiyeceği tabi'î idi. Nitekim müverrih Lutfî Efendi, sahaflar şeyhi Es'ad Efendi'nin aksi mütâlea-sına karşı, musâderenin ancak kendilerine emânet bırakılmış emvâli zimmete geçirdikleri sâbit olan me'mûrlar hakkında tatbik olunabileceğini ileri sürmüştür (Lutfi Efendi, *ayn. esr.*, I, 144; Es'ad Efendi, *ayn. esr.*, s. 127).

Nihâyet bütün bu hareketlerin dâhilde ve hâriçde uyandırdığı te'sir göz önünde tutularak, mal emniyetini kat'î surette te'sis etmek zarûreti kendini gösterdi. Garp âlemini yakından tanıyan ve o sırada hâriciye nezâretini bilfiil idâre etmekte bulunan Mustafa Reşid Paşa, 1838'de Bâbıâlî'de vükelâ ile iatişâreden sonra, mühim teşebbüse girişti; vergilerin âdilâne bir surette tarh ve cibâyetini te'min ile, rüşvet, angarya ve musâderenin kaldırılmasını tazammun eden mühim bir takım esâslar tesbit etti; islâhata esas olan emlâk tahriri bütün imparatorluk topraklarına teşmil edilmiyecek ve tecrübe olarak, Bursa ve Gelibolu'da yapılacak idi. Böyle bir tasavvurdan hoşlanmadığı anlaşılan Mahmud II., rivâyete göre, dâhiliye nâzırı Âkif Paşa'nın teşvikı ile (Abdurrahman Şeref, *Tarih müsâhabeleri*, İstanbul, 1339, s. 43), teşebbüsü durdurup, Reşid Paşa'yı Londra elçiliğine gönderdi (C. Baysun, *Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat*, İstanbul, 1940, I, 723—756). Reşid Paşa, Mahmud II.'u istihlâf ederek, pek vahim bir zamanda tahta çıkan Abdülmecid'in geniş ölçüde itimâdını kazanarak, islâhât husûsunda onu iknâa muvaffak oldu ve bu sâyede Tanzimat fermânını kaleme alıp, can, mal, ırz ve nâmus emniyetinin te'sis edildiğini ilân etti (3 teşrin I. 1839). Gülhâne hatt-ı hümâyûnunda her kesin mal ve mülküne her türlü müdâhaleden masûn olarak tasarruf edebileceği, cezânın evlâda teşmil edilmediğine göre, suç yüzünden ve hukme iktirân etmek üzere, birinin idâmı vukûunda, veresenin musâdere sureti ile mirastan mahrûm bırakılmayacağı beyân ve bu husûslara dâir kanunlar hazırlanacağı vaad olunmakta idi (Gülhâne hattının metni için bk. *Takvîm-i vekayî*, sayı 187, 15 ramazan 1255). Tanzimâtın ilânından sonra neşredilen cezâ kanunnâmesinde halkın mal ve mülkünü haksız yere gasp ve musâdere maksadı ile, satışa sevk ve teşvik cezâ tehdidi altında men' olunmuş ve böylece mal masûniyeti te'min edilmiştir (Juchereau de St. Denys, *Histoire de l'Empire Ottomann*, Paris, 1844, IV, 44, 246 v.dd.; Ed. Engelhardt, *La Tarquie et le Tanzimat*, Paris, 1882, 1,40 v. d.: Abdurrahman Vefik, *ayn. esr.*, II, 48; Tâhir Taner, *Tanzimat devrinde neşredilen cezâ kanunları* (*Tanzimat*, I, 226—232); Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* (Ankara, 1954, VI, 153). (M. CAVİD BAYSUN.)

MUSÂFİRÎ. [Bk. MÜSÂFİRİ.]

MUŞALLÂ. [Bk. MUSALLÂ.]

MUSALLÂ. MUŞALLÂ (A.), *ş-l-v* kökünden II. veznin (*fa"ala*) mekân ismi olup, bâzı vesîleler ile namaz kılınan yere denilir. Peygamber Medine'de yerleşince, mûtad namazları mâbed manâsına olmayarak, aynı zamanda mescid sayılan kendi evinde (*dâr*) kıldırırdı. Bununla berâber mûtad dışı namazlar, şehrin cenûb-ı garbîsinde, Banî Salima arâzisinde, belli bir yerde kılınırdı. Bu yer sûrun dışında vâdi üzerindeki köprünün şimâl-i garbîsine düşüyordu. Bugün al-'Anbarîya semtinden gelen yol burada Barr al-Munâḫa pazarına varır (bk. Burton, *Personal Narrative*, I, 256'nın karşısındaki plan; *muşallā* ve meydanda bulunan 'Omar câmiinin resmi, I, 329 karşısında; al-Batanūnī, *al-Riḥla al-ḥicāzīya*, 2. tab., s. 252 karşısındaki Medine planı; Barr al-Munāḫa'nın bir kısmının resmi, *ayn. esr.*, s. 264 karşısında; Caetani, *Annali*, II/I, 72.).

Namaz bu yerde şevvâlin ilk ve zilhiccenin 10. günü kılınmış idi (Ṭabarî, I, 1281, 1362). Sonuncu günkü namazda iki alaca koç kurban edilmiş idi (Buḫārî, *Aḍāḥî*, bâb 6). Bayramın iki gününde, Peygamber ve eshâbı, *muşallā*'ya gelirken, mızrak (*'anaza*, b. bk.) taşıyan Bilâl önlerinde yürümekte idi.

Yine denildiğine göre, yağmur duâsı için namaz da burada kılınırdı (bu husûsta hadîste bir çok bilgi vardır; bk. Wensinck, *Handbook*, mad. *Rain*; ayn. mll., *Mohammed en de Joden*, s. 141). Aynı yerde cenâze namazı kılındığı rivâyet edilir (Buḫārî, *Çanā'iz*, bâb 4, nr. 61; Wensinck, *Mohammed en de Joden*, s. 140). Nihâyet *muşallā* suçluların îdam edildikleri bir yer olarak da zikredilir

(Buḫārī, *Ṭalāḳ*, bâb 11; Ṭabarī, I, 1903). *Muṣallā*'nın kutsâlik vasfı kadınların, hayız hâlinde, buraya yaklaşmalarının yasak edilmiş olmasından da anlaşılmaktadır (Buḫārī, *Ḥayż*, bâb 23). Caetani (yıl h. 1, § 55, not 3; krş. yıl h. 2, § 24, not 1)'ye göre, *muṣallā* daha sık kullanılıyordu.

Zikredilen dinî merâsim veya bunların hâzırı yalnız Medine'de değil, başka bir çok yerlerde de yine bir *muṣallā*'da ierâ edilmekte idi. Navavî (*Şarḥ Ṣaḥīḥ Muslim*, Kahire, 1283, II, 296)'ye göre, bu bir çok idâre merkezlerinde âdet hâlinde idi. Bu âdet bugüne kadar devam etmiştir. Doutté'ye göre, şimâlî Afrika *muṣallā*'sı 10 zilhicce menâsiki için kullanılmıştır. Burası *miḥrāb*'lı bir duvarı olan geniş bir sâhadır. Burada hatîbe mahsûs yüksekçe bir yer verdir. Fas'ın bir çok şehirlerindeki *muṣallā*'lar bu şekildir. Buna sûrun dışında hükümdar sarayından az bir mesâfede bulunan ve bayramların ilk gününün sabahında, cemâat hâlinde namaz kılınan Rabat *muṣallā*'sını da ilâve etmek lâzımdır. Saltan buraya at üzerinde büyük bir tantana ile gelir, orada kendisi için muhteşem bir çadır kurulur.

Bayram namazlarının *muṣallā* veya câmide kılınıp-kılınmamasının tâyini meselesi fıkıh âlimleri arasında münâkaşa mevzûu olmuştur. Bu husûsta mezhepler içinde de muhtelif fikirler vardır (Abū Isḥāḳ al-Şīrāzī, *Tanbīh*, nşr. Juynboll, s. 41 'de „*muṣallā* sâhası" (*al-ṣaḥrā'*) câminin yanında olarak zikredilmektedir; Zurḳānī, *Şarḥ al-Muvaṭṭa'*, I, 328; Ḫalīl b. Isḥāḳ, *Muḫtaṣar*, Paris, 1318, s. 33 v.dd.; al-Navavī, *ayn. esr.*, II, 296).

Wensinck câhiliye devrinde bile muhtelif menâsikin, açık havada, bir *muṣallā* veya ona benzer bir yerde yapıldığı ihtimâlini ileri sürüyor ve bütün bu menâsik ile yapıldıkları yer, daha doğrusu toprağın verimliliği arasında bir münâsebet arıyor ki, ona göre, harman yeri veya benzeri bir yer bunun bir remzidir.

Bibliyografya: Caetani, *Annali dell' Islam*, yıl 2, § 7, 24, not 1, 67, 91, 101; yıl. h. 6, § 19; yıl. h. 11, § 55, not 3, 159[a]; Buhl, *Das Leben Muhammads* (trc. Schaeder), Leipzig, 1930, s. 205, 233; R. Burton, *Personal Narrative of a Pilgrimage...* (London, 1857), I, 378; Wensinck, *Mohammed en Joden te Medina* (Leiden, 1908), s. 25, 138 — 142; ayn. mil., *Handbook of Early Muh. Traditions*, bk. mad. *muṣallā*; ayn. mll., *Rites of Mourning and Religion* (*Verh. Ak. Amst.*, N. R., XVIII/1, 1 v.dd.); Doutté, *Magie et religion dans l'Afrique du Nord* (Cezayir, 1908), s. 462; Samhūdī, *Ḫulāṣat al-vafā'* (Kahire, 1285), s. 187 v. dd.; Wüstenfeld, *Gesch. der Stadt Medina* (Göttingen, 1860), s. 127 v.dd. (*Abh. G W Gött.*, IX); İbn al-Aṣīr (nşr. Tornberg), II, 89; el-Ya'kūbī (nşr. Houtsma), II, 47; al-Diyārbakrī, *Tārīḫ al-ḫamīs*, II, 14; Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 104, 703; IV, 51 (manzum iatişhadlar ile); Yule ve Burnell, *Hobson-Jobson*, bk. mad. *mosellay*.

(A. J. WENSINCK.)

A. J. Wensinck tarafından tarihî bakımdan tetkik edilen bu dinî yapının mimarî bakiyeleri çok nâdirdir ve bunlara ancak harâbe hâlinde rastlanmaktadır. Bu hâl, *muṣallā* ile ilgili dinî geleneğin ortadan kalkması olduğu kadar, belki İran'da sünnî mezhebin zayıflaması ile de izah edilebilir. Bilinen bir şey var ise, o da Meşhed musallâsının ancak XVII. asırda inşa edilmiş olduğudur.

Muṣallā adı verilen ilk ibâdet yerinin menşe'ini islâmdan önceki Arabistan'da aramak lâzımdır. Bu aynı zamanda Peygamberin Medine'nin dışında Banī Sālima (yk. bk.) arâzisinde bir meydanda fevkalâdeden olarak namaz kıldığı rivâyeti ile de te'yit edilmiştir. İlk şeklini muhâfaza eden arap *muṣallā* ve mescidlerinin en basitleri bu makalenin müellifi tarafından Bahreyn adasının merkezi Manāma ve onun dışında görülmüştür. Bunlar kible duvarına muvâzî olarak giden sivri kemerli sütûn dizilerinden müteşekkil çok sahınlı *livān*'lardır. Sekiz köşeli kil veya kerpiç tuğladan yapılmış sütûnlar üzerindeki bir çardak güneşlik vazifesini görür. Çatılar, ağaç tavan üzerinde bir toprak tabakası ile kaplanmıştır. Kible duvarında mihrâb yoktur; avlu ve yanlarında *livān* bulunmamaktadır (Diez, *Die Kunst d. isl. Völker*, 1. tab., şekil 58; ayn. mll., *Eine schi'itische Moscheeruine auf der Insel Bahrein*, *Jahrb. d. Asiat. Kunst*, 2. cild, *Sarre-Festschr.*, s. 102).

Şimâlî Afrika musallâlarına dâir arkeoloji bakımından fazla bir bilgi yoktur. Bununla berâber bunun bir istisnâsı Marçais tarafından tasvir edilen Manşūra *maṣallā*'sıdır: bu *maṣallā* dört duvarlı bir dörtken şeklinde olup, duvarların üçünde 2 kapı bulunmakta, kible duvarında da bir mihrâbın izleri görülmektedir (*Manuel d'art musulman*, II, 489).

Tunus'ta Hafsîler devletinin kurucusu Abū Zakarīyā (625 — 647 = 1228 — 1249) kuleli ve mazgallı bir *muṣallā* yaptırdı (Zerkaşī, trc. Fagnan, s. 33; Marçais, *ayn. esr.*, s. 526). Kayravân'da eski bir *muṣallā* var idi. Bu nevîden *muṣallā*'lar müellifler tarafından tesâdüfen zikredilmiştir.

İran mimârî sâhasında *muṣallā*, yüksek medhalli bir *īvān* ve dip tarafta duvar içindeki mihrâbı ile gösterişli bir şekil alır. Halk burada Kıble'ye karşı ayakta saf bağlar ve cemâat hâlinde namaz kılar. Buhârâ, Herat ve İsfahan *muṣallā*'larını göz önünde bulundurunca, ibâdete tahsis edilen bu yerlerin, yer darlığı yüzünden, şehrin sûrları dışında yapılmış oldukları düşünülebilir. Filhakika Buhârâ'da ilk zamanlarda, kalenin önünde bulunan *Rigistān* meydanı *muṣallā* (frs. *namāzgāh*) olarak kullanılmıştır. Sâmânîlerden Manṣûr b. Nūḥ zamanında, bayram günlerinde, *rigistān* çok dar geldiğinden, 971 yılında şehrin dışında yeni bir namaz yeri te'sis edildi (krş. mad. BUHÂRÂ). Bu tarihte orada bir de cuma mescidi var idi ki, her hâlde yer yokluğundan, sûrlar dışına yapılmış idi. Herat'ta da Timurluların büyük inşaât programları için yer bulunmadığından, şehrin şimâl-i garbîsine düşen ve o zamandan beri *muṣallā* adı verilen bir meydan seçilmiş olmalıdır. Bu yer bugün en mühimleri 12 medrese ve 2 türbeden müteşekkil bir yapı zümresini içine almakta idi ki, bugün bunlardan yalnız hâlâ kubbesi ve 8 (?) minâresi bulunan bir yapı ayakta durmaktadır (krş. Neidermayer-Diez, *Afganistan*, şekil 157). İki medreseden biri, bir kitâbeye göre, Şâhruḫ'un karısı Gavhar-Şâd Āġā'nın parası ile yapılmış olup, dâimâ *muṣallā* olarak adlandırılmıştır. Askerî sebeplerden 1885'te yıktırılmasına girişilmeden önceye âit tasvirlerinden, binânın yüksek medhalli bir *īvān*'dan geçerek, içeri girilen ve aş.-yk. her kenarı 70 m. olan bir medreseye benzediği neticesi çıkarılabilir. Bu kapının karşısında, avlunun diğer ucunda, yine yüksek bir *īvān* ile süslenmiş kubbeli cemâat yeri ve arka tarafta ikinci bir kubbe bulunuyordu. Bu avlunun genişliği, bu yapının hakikî bir *muṣallā* olarak kullanıldığı ihtimâlini te'yit eder. Bu *muṣallā*-medreseye mukabil, Herat yolu üzerinde, Meşhed dışında, *muṣallā-īvān* bulunur (krş. Diez, *Churasanische Baudenkmäler*, s. 76 v.d., levha 32 ve 38). Binâ 20 m. yüksekliğinde tuğladan yapılmış, çiniler ile süslü bir kubbesi bulunan bir *īvān*'dan ve kadınların namazgâhı olan iki yan çıkmadan (*guşvār*) mürekkeptir. *Īvān*'ın bulunduğu mahallin arka duvarı içine üç hücre yapılmıştır. Yandaki namaz yerlerinin her birinde de bir hücre vardır ve bunlar da *īvān*'a birer geçit ile bağlanmaktadır. Cephe duvarını çerçeveleyen kitâbe, binânın Sulaymān Şâh zamanında (1077 — 1105=1667—1694) Abū Ṣāliḥ Ṣadr al-Dīn tarafından yaptırıldığını göstermektedir. Binâ kitâbede de açıkça *muṣallā* olarak adlandırılmakta ve „büyük ve küçüklerin toplantı yeri" ibâresi ile, bütün halka tahsis edilen bir yer olduğuna işâret edilmektedir. Khanikoff, Meşhed'e yakın bir yerde bulunan Turuk'ta, buna benzeyen diğer bir *muṣallā* kaydediyor (*L'Asie centrale*, s. 344). Bu müellife göre, bu *muṣallā* bundan öncekine örneklik etmiştir. Bununla berâber Turuk'ta buna benzer başka bir yapı yoktur. İsfahan *muṣallā*'sı 1913'te münferit kubbeler ile sütûn bakiyesinden ve XVII. asra âit kırmızı üzerine beyaz helezonî nakışlar ile süslü bir mihrâptan ibâret idi. Buna göre, orada sütûnlu câmilere benzeyen bir yapı *muṣallā* olarak kullanılıyordu. Bu makalenin müellifi daha başka *muṣallā*'lar bilmemektedir. *Muṣallā* husûsî bir mimârî ilhâm edemeyecek kadar ehemmiyetsiz bir ibâdet yeri idi.

(ERNST DIEZ.)

Musallâ türklerde daha ziyâde **namazgâh** adı ile tanınmıştır. Kervan yolları üzerinde, şehirler civârında, bilhassa mesîrelerde, bâzan da şehir dâhilinde yapılan bu ibâdet yerleri üstü açık bir mescid hükmünde olup, ekseriyâ bir kaç basamaktan ibâret taş merdiven ile çıkılan birer sed hâlinde inşâ edilir; kıble cihetine bânîsinin ismini ve mihrapların üst kısmına yazılması mûtad olan, âyeti muhtevî bir taş konulur; çimen ile örtülü zeminine, namaz kılanları güneşten vikaye için, yer-yer ağaçlar dikilirdi. Büyük namazgâhlarda taştan bir minber bulunduğu da vâkîdir. Etrafı duvar veya ağaçlar ile çevrilen, hattâ büs-bütün başka şekilde olan musallâlara da rastlanmıştır.

[Konya'da büyük mezarlığın içinde Gümeç Hatun veya Kız-Kulesi adı ile anılan musallâ 5×8 m. eb'âdında, sivri kemerli bir yapıdır ve son zamanlarda yeni baştan tâmir edilmiştir. Bu musallâda çini mozayik bakiyeleri göze çarptığı gibi, bodrum kısmında da bir lâhid vardır. Yan tarafları ortadan üç köşe şeklinde birer yarım kule ile takviye edilmiştir. Bu yapıda musallâ ve mezar birleşmiştir. Akşehir'in cenûbunda aynı şekilde, fakat daha mütevâzî 7,6×4,5 m. eb'âdında bir musallâ mevcut olup, kaidesi büyük kesme taş ve üst kısmı tuğladan yapılmış olan bu musallâda kalem işi bakiyeleri görülmektedir. Konya mezarlığının şimâl kenarındaki büyük namazgâhın cenûb-i şarkî köşesinde 2,6 m. boyunda bir mihrap ile 2 m.'lik bir minber yükselmekte (K. Erdmann, *Archäol. Anz. Deutsch-Arch. Inst.*, İstanbul, 1954, s. 186—190), eski Antalya ile Amasya'da da eyvân şeklinde birer musallâ bulunmaktadır. Anadolu şehir ve köylerinin bir çoğunda namazgâhlar var idi ve bunların bir kısmı hâlen muhâfaza edilmektedir. Boğaziçi'nde Anadolu-Hisarı'nda etrafı duvar

ile çevrili mihrap ve minberli büyük namazgâh, rivâyete göre, Fâtih tarafından yaptırılmıştır. O. A.].

Mübârek sayılan bir mahallin namazgâh hâline getirildiği de olmuştur; mes. İstanbul 'da At-meydanı civarındaki Üçler makamında İsmail Ma'şûkî 'nin öldürüldüğü yer, mürîdlerinden Irâkî-zâde Hasan Efendi tarafından, 922 'de bir „namazgâh sofası" hâline konulmuş idi (Ayvansarâyî Hüseyin, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, s. 34 v.d.). Ok-Meydanı 'ndaki kârgir sofa üzerine Murad IV. zamanında Gürcü Mehmed Paşa minber yaptırmış (1034) ve burası Ok-Meydanı 'nın namazgâhı olmuştur ki, bunun yağmur duâsı (*istiskâ'*) için kullanıldığı anlaşılıyor (Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme*, I, 486; bk. bir de, M. Râif, *Mir'ât-ı İstanbul*, s. 333); Kayseri civarındaki namazgâh mesîresinden bahsederken, Evliyâ Çelebî (*ayn. esr.*, III, 185) halkın bu musallâda istiskaya çıktığını söyler. Namazgâhın bir çeşme üzerinde yapıldığı da vardır. İstanbul 'da Kadırga Sultan-Çeşmesi denilen, Ahmed III. 'in kızı Esmâ Sultan 'ın zevci Muhsin-zâde Mehmed Paşa için yaptırdığı büyük meydan çeşmesinin üstü yandan taş merdiven ile çıkılan bir namazgâhtır ve bu husus çeşmenin kitâbesinde de belirtilmiştir. Kitâbelerinde abdest almaktan bahsedilen çeşmelerin civârında bir ibâdet mahalli bulunduğunu tahmin etmek ve buna dâir misâller vermek mümkündür.

Mesîrelerdeki namazgâhlar halkın mescid ihtiyâcını gidermeğe yaradığı kadar, o mahallerin tezyin ve imârı bakımından da mühimdir. Muntazam ve ağaçlı bir sedd üstünde mihrâbiyesi ve kitâbeli çeşmesi ile namazgâh mesîrenin en hoş bir köşesini teşkil ediyordu. Mehmed IV. tarafından Küçük-Çamlıca 'da 1064 'te inşâ ettirilen çeşmenin kitâbesinde, pâdişahın bu güzel mahalli „ihyâ edip, sofa ve çeşme binâ" ettiği kayıtlıdır. Aynı hükümdar 1071 'de Büyük-Çamlıca 'da çeşme ve hazne yaptırmış, yine kitâbesinden anlaşıldığına göre, „musallâ vaz'ını" emretmiştir. Kitâbenin tarih mısrâı „mekân-ı muhterem âlî musallâ" olup, bu te'sis daha sonra Mahmud II. tarafından tâmir ve ihyâ edilmiştir (1251). Selim III. 'in annesi Mihrişah Sultan için Küçük-Su 'da yaptırdığı (1221) meşhûr çeşmenin bulunduğu sofa bir namazgâh manzarası arzeder. Beşiktaş 'ta Ihlamur mesîresinde, şimdi yalnız servilerini gördüğümüz namazgâhın yakınında, üzerinden kalkan mihrâbiyesinde bânisi Silâhdar Şehriyârî Mehmed Ağa (Kare vezir Mehmed Paşa) 'nın ismi ve inşa tarihi (cemâziyelevvel 1193) yazılı idi (M. C. Baysun, *İzzet Efendi-'nin sâhil-nâmesi*, İstanbul, 1950, s. 13 v.d). Dolmabahçe 'de vaktiyle Hümâşah Sultan (Abdülhamid I. 'in kadınlarından) 'ın çeşmesi yanında bulunduğu anlaşılan mahzen üzerinde bir sofa bulunduğu kayıtlıdır (*Ḥadîḳat al-cevâmi'*, II, 89). Hâlen mevcut Karabalî hazîresinde 987 tarihini hâvî kitâbeli taş burada vaktiyle bir ibâdet mahalli bulunduğuna delîldir. Büyük kervan yollarının menzil ve duraklarındaki namazgâhlara misâl olarak, Üsküdar—Bagdad caddesi üzerinde rastlanan musallâlar zikredilebilir; Selimiye kışlası civarındaki Nev-Nihâl Hanım (1227); Haydar-Paşa — Kadıköy arasında olup, çeşmesi sağlam bulunan Lâdıklı Ahmed Ağa (1208); Kızıl-Toprak 'ta Hacı Ömer Efendi (1187) namazgâhları ile Selâmî-Çeşmesi 'nde 1194 tarihli namazgâh bu aradadır (Semâvî Eyice, *İstanbal—Şam—Bagdad yolu üzerindeki mimârî eserler*; M. Kemal Özergin, *Üsküdar—Bostancı güzergâhı kitâbeleri*, *Tarih dergisi*, sayı 13, İstanbul, 1958).

Bâzı namazgâhlar, üstleri kapatılarak, mescid hâline getirilmiştir. Mes. Salı-Pazarı 'nda bulunan Çivici limanının yeri önce bir „çimenzâr namazgâh" iken, sonra Mahmud Çavuş tarafından dam ile örtülmüş, nihâyet 1153 'te İzârî Mehmed Efendi onu kârgir olarak ihyâ etmiş idi (*Ḥadîḳat al-cevâmi'*, II, 71). Kısıklı ile Ümrâniye (Yeniköy) arasında Namazgâz adlı bir semt ve bir mescidin bulunması, vaktiyle burada bir namazgâhın mevcûdiyetini ve semtin bu sâyede teşekkül ettiğini göstermektedir. Türklerin namazgâhlara ehemmiyet verdiklerini, bu yolda pek çok inşaât ta bulunduklarını, mevcûdiyetlerini muhâfaza edenlerden, bakiyeleri kalanlardan, hattâ eski metinlerde bu çeşit ibâdet yerlerine âit kayıtlardan anlamak mümkündür. Kabataş 'ta Hekim-oğlu Ali Paşa çeşmesinin eskiden üzerinde bulunduğu seddin alt tarafında, Üsküdar 'da Paşa-Limanı câmiinin yanında bir namazgâh bulunduğu bilinmektedir (*Ḥadîḳat al-cevâmi'*, II, 181 v.d.; *Mir'ât-ı İstanbul*, *tür. yer.*; Osmanlı imparatorluğuna dâhil ülkelerin muhtelif yerlerindeki namazgâhlar için Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme* 'si mühim bir kaynak teşkil eder). Eski şâirlerin divanlarında namazgâh inşâsına dâir düşürülen tarihler çok defa bu te'sislerin yerini belirtmemekle berâber, musallânın ne kadar revâcda olduğunu göstermek bakımından faydalıdır; namazgâhlar çok defa yanlarında birer çeşme ile berâber inşâ edildiğinden, çeşme kitâbelerine âit tarih kıt'alarındaki ibâdet mahallerine dâir işâretlerden, bu husus için, istifâde olunabilir. Nâbî, Sürûrî, Hoca Neş'et, Avnî v.b. divanlarındaki çeşme tarihlerinde musallâlara dâir kayıtlara rastlıyoruz (esaslı bir surette ele alınması

gereken bu mevzû için bk. zeyil, mad. NAMAZGÂH). (C. B.)

MUSALLAS. [Bk. MÖSELLES.]

MÜSÂVÎ. [Bk. MEKKE, 4.]

MUṢAVVİR. [Bk. ALLAH, b, 2.]

MUSAYLİMA. [Bk. MÖSEYLİME.]

MUṢḤAF. [Bk. MUSHAF.]

MUSHAF. MUṢḤAF (A.), habeşceden alınma bir kelime (bk. Nöldeke, *Neue Beiträge*, s. 49 v.dd.; *mişḥaf* ve *maṣḥaf* şekilleri de vardır; bâzı gramercilere göre, bunlar, bilhassa sonuncu şekil, pek doğru değildir) olup, yazma yahut arap lûgatçilerinin târifine göre, iki kapak arasında cildlenen yapraklara (*ṣaḥîfa*, cem. *ṣuḥuf*) verilen isim. *Kur'an*'ın, Osmân'ın halîfeliği zamanında, Huzayfa b. al-Yamân tarafından toplanmasına âit olan rivâyette, 'Omar'in teşvikı ile Zayd b. Sâbit tarafından bir araya getirilen sahîfelerin istinsah edilerek, *maṣâḥif* şeklinde tertiplendiği söylenmektedir. Bunlar (esâs nüsha olarak) her tarafa gönderilmiş idi. *Ṣuḥaf* 'Omar'in kızı Ḥafṣa'ya iâde edildi. Babasının ölümünden beri bunlar onun elinde bulunuyordu. Diğer *ṣuḥuf*, fırsat düştükçe, ortadan kaldırıldı (Buḫârî, *Faḍâ'il al-Ḳur'ân*, bâb 3; *'İlm*, bâb 7; *Cihâd*, bâb 12; *Tafsîr*, sûre 9, bâb 20; *Aḥkâm*, bâb 37; Tirmizî, *Tafsîr*, sûre 9, hadîs 19).

'Osmân'ın halîfeliğinde *Kur'an*'ın kaleme alınmasından beri *maṣâḥif* arap edebiyatında sık-sık zikredilmiştir. 'Amr b. al-'Âṣî'nin Şiffîn avası esnâsında pek meşhûr olan harp en hîl sine dâir bir rivâyette, 3 mızrağın uçlarına Şam'dan getirilen gâyet büyük bir *maṣḥaf*'ık bağlandığı söylenmektedir (al-Dînavarî, *Kitâb al-aḫbâr al-ṭıvâl*, nşr. Girgass, s. 201 v. dd. Naṣr b. Muzâḥim, *Vaḳ'at Ṣiffîn*, Beyrut, 1921, s. 350 ve s. 353); başka rivâyetlerde bir çok „*Kur'an* nüshalarından" bahsedilmektedir (mal. Ṭabarî, I, 3329).

Namaz (*ṣalât*) hakkında bir rivâyette, Medine câmiinde *muṣḥaf*'ın sâbit bir yeri olduğu söylenilmektedir (Buḫârî, *Ṣalât*, bâb 95; Muslim, *Ṣalât*, hadîs 263, 264). Bu yer bugün *dikka*'nin yanındadır (bk. Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians, Religion and Laws*; bk. bir de mad. MESCİD.

'Â'işa'nin şahsı için mevlâsı Abû Yûnus tarafından istinsah edilmiş bir *mâṣḥaf*'ı olduğu söylenir.

Müslüman askerler *maṣâḥif*'i savaş meydanlarına da götürmekte idiler (bk. Tirmizî, *Ḥudûd*, bâb 28; Abû Dâvûd, *Cihâd*, bâb 135) ki, bu, *Kur'an*'ın tâbir olmayan ellere düşmesi ihtimâli dolayısı ile, itirâza uğramıştır (bk. Buḫârî, *Cihâd*, bâb 129; Muslim, *İmâra*, hadîs 92, 93). Buna benzer bir sebep ile, ibâdet bakımından tâhir olmayanların, husûsî bir kapak (*'allâḳa*) içinde olmadıkça, *maṣâḥif*'e el sürmeleri memnû idi (Buḫârî, *Ḥayż*, bâb 3).

(A. J. WENSINCK.)

MUSHAFÎ. MUṢḤAFÎ, ĠULÂM ḤAMADÂNÎ B. VALÎ MUḤAMMED, meşhûr bir hind şâiri ve tezkirecisi. Murâdâbâd'ın aş.-yk. 32 km. şimâlinde bulunan Amrôhan'da tanınmış bir âileye mensûp olup (Storey, I, 875), doğum tarihi belli değildir. Cedleri Hind-türk imparatorları sarayında vazife görmüştür. İmparatorluğun yıkılmağa yüz tutması ile, bu âile de dağıldı (Garcin de Tassy, II, 284). Muṣḥafî önceleri Luknov'da yaşadı. 1190 (1776/1777)'a doğru, Dehli'ye giderek, orada 12 yıl Nabâb Nacaf Han'ın yanında kaldı. Bu idâre merkezinde konuşulan saf urdu dilini öğrenmeğe çalıştı. Evi seçkin edîplerin devâm ettiği edebî bir mahfil hâlinde idi. Muṣḥafî, Dehli'den tekrar Luknov'a dönerek, burada Şâh-'Âlam'in oğlu Sulaymân Şikôh'un himâyesinde yaşadı; ondan büyük iltifat gördü ve daha önce kaleme aldığı tezkiresini temize çekti.

Muṣḥafî, daha gençliğinde, şiire karşı büyük bir alâka göstermiş ve kolayca şiir yazma melekesini elde etmiş idi. Urduca yazdığı şiirleri, açıklık, saflık ve kendisine has üslûbu ile, dikkati çekti. Aşağıda bahsedilecek olan farsça tezkiresinde, şiirlerini müslüman Hind'io eski dili ile yazamadığı için, özür dilemektedir (Garcin de Tassy, II, 284). Muṣḥafî'nin başlıca eserleri şunlardır: 1. *dîvân*'ları, 3'ü farsça, 4'ü urduca olmak üzere, 7 divânı vardır (Storey, I, 875: G. de Tassy, II, 285). Urduca yazılmış bu 4 divândan seçmeler bir kitap hâlinde Luknov'da 1296 (1879)'da basılmıştır.

2. *Şâh-nâma*, Şâh 'Âlam zamanına kadar gelen hükümdarların manzum tarihidir (Garcin de Tassy, II, 285).

3. *'İḳd al-Ṣurayyâ*, 1199 (1784/1785)'da yazılan bir tezkire olup, Hind-türk hükümdarlarından Nâṣir al-Dîn Muḥammed Şâh zamanından (1131—1161 = 1719—1748) başlayarak, Şâh 'Âlam (1173—1221 = 1759—1806) devrine kadar, Hindistan'da yetişen ve farsça yazan 133 şâirin hâl tercümesini ihtivâ etmektedir (Storey, *ayn. esr.*, I, 876).

4. *Taẕkira-i hindî*, yine farça olarak yazılan bu eser de Nâṣir al-Dîn Muḥammed Şâh zamanından müellifin yaşadığı devre kadar Hindistan'da yetişen ve urdû dili ile şiir yazan 350 şâirin hâl tercümesini ihtivâ eder (Storey, *ayn. esr.*, I, 876).

5. *Taẕkira-i fûrisî*, 1236 (1820/1821)'da kaleme alınan bu tezkire, müellifinin çağdaşı

olan ve farsça, urduca şiir yazan şâirler hakkında bilgi ile birlikte eserlerinden seçilmiş parçaları ihtivâ etmektedir. Bu parçaların hemen-hemen hepsi urdu şâirlerine âittir. Eser, Bānkīpūr'da 1237 (1821/1822)'de basılmıştır (Storey, *ayn. esr.*, ayrıca bk. Bānkīpūr, *Catalogue...*, VIII, 711).

6. *Riyāż al-fuṣaḥā'*, çağdaşı olan 325 urdu şâiri hakkında kısa bilgiler ihtivâ etmekte olup, tarihsiz olarak, Avrangābād'da basılmıştır.

Bibliyografya: Hâl tercümesi yukarıda zikredilen *Taẕkira-i hindī* adlı eserinde bulunmaktadır (hulâsası için bk. Rieu, *Catalogue of Persan manuscripts...*, s. 377; Sprenger, *A catalogue of the Arabic, Persian and Hindūstānī manuscripts ...*, s. 182 v.d. ve Garcin de Tassy, *Histoire de la littérature hindoue et hindoustanie*, II, 284 v.d.); İşḳī, *Taẕkira* (yazm., bk. Sprenger, *ayn. esr.*, s. 48); Ḳudrat Allāh Ḳādirī, *Macmū'a-i naġz* (Lahūr, 1933), II, 188 — 195; Şifta, *Gulşan-i bīḫār* (yazm.); M. Ḳudrat Allāh Han, *Natā'ic al-afkār* (Madras, 1843), s. 420; Garcin de Tassy, *ayn. esr.*, s. 283 — 288; M. Ḥusayn Āzād, *Āb-i ḥayāt* (Lahore, 1913); Beale, *Oriental biographical dictionary*, s. 246 (Maşḥafī adı altında), *Catalogue... Bankipore* VIII, 149 v. d.; Blumhardt, *Catalogue of hindustani manuscripts in the... India office*, s. 125; Storey, *Persian literature* (London, 1953), I, 875 v. dd.; M. Hidayet Ḥusayn, *EI*, III, bk. mad. MAṢḤAFĪ. (TAHSİN YAZICI.)

MŪSİḲĪ. [Bk. MUSİKÎ.]

MUSİKÎ. MŪSİḲĪ, yahut موسيڤى veya garbî islâm âlemindeki yazılışı ile, موسيقى (al-Fārābī, *İḥṣā' al-'ulūm*; Schiaparelli, *Vocabulista in Arabico* = lat. *musica*), yahut da son devirlerde موسيڤه (msl. „mûsika-i hümâyûn") **mûsikî ilmine verilen isimdir.** Klasik devir sonrasında, yun. μουσική'den alınmış olan bu kelime daha İsḥāḳ al-Mavṣilī (b. bk.; ölm. 236=850) zamanında kullanılmakta idi. *Mafātīḥ al-'ulūm* (IV. = X. asır)'da *mūsiḳī*, 4 riyâziye ilminden biri olarak gösterilmektedir. Eserin müellifi şöyle yazmaktadır: „*mūsiḳī*'ye gelince, bu, nağmeler (*alḥān*) meydana getirme [ilmi] mânasına gelir. Bu yunanca bir kelimedir; mûsikî icrâ edene *muṭrib*, nağmeler meydana getiren kimseye de *māsiḳūr* yahut *māsiḳār* denilmektedir (s. 236)." Aynı devirde, *Rasā'il Iḫvān al-ṣafā'* (I, 87) da şöyle yazılıdır: „*mūsiḳī, ġinā'*'dır; *mūsiḳār, muġannī* ve *mūsiḳāt* (Dietrici'de: *māsiḳāriya*) mûsikî âletidir," *'Ilm al-mūsiḳī* arapların yunan mûsikî (veya riyâziye) nazariyesine verilen isim idi; araplar bunu *'ilm al-ġinā'*'dan ayırt etmektedirler. *Kitāb al-Aġānī* ve Yaḥyā b. 'Alī b. Yaḥyā b. Abī Manṣūr (ölm. 300 = 912)'a göre, *'Ilm al-ġinā'* arapların icrâ nazariyesi, yânî amelî mûsikî bilgisi idi. Bu müellif (Biritisb Museum yazm., Or. 2361, 236b) arap *ġinā'* üstadları ile yunan *māsiḳī* üstadları arasındaki anlaşmazlıktan bahsetmektedir; hakikatte müslüman halklar II. (VIII.) asır sonlarında ve III. (IX.) asır başlarında, yunanca eserlerden yapılan tercümelerin te'sirinde kalmadan önce, bir mûsikî nazariyesi meydana getirmişlerdi.

İslâmdan önceki devir.

Arap ve iran mûsikî nazariyesinin kaynağı, hakikî temeli olmamakla berâber, yunan mûsikî nazariyesine te'sir etmiş olan eski sâmîlerden kalma bir nazariyedir (bk. Farmer, *Hist. Facts...*, s. 123). İslâmdan önceki devirde bir mûsikî nazariyesinin mevcûdiyeti muhakkak olmakla berâber, bu devirden kalma bir arap veya iran mûsikî nazariyesine âit hiç bir ıstılah bulunmamaktadır. Fārābī (ölm. 339 = 950), kendi zamanında hâlâ çalınmakta olan ve adına *al-ṭunbūr al-baġdādī* veya *al-mizānī* denilen ve perde taksimleri (*dasātīn*, farsça bir kelime) „islâmdan önceki devir gamını" veren bir çalgıyı tasvir etmektedir (Kosegarten, *Lib. cant.*, s. 89; *Mafātīḥ al-'ulūm*). Bu bir çeyrek gam olup, bunu bir teli kırk müsâvî kısma bölerek, elde ediyorlardı. Bu fikri Eratosthenes (Batlamyus, *Harm.*, nşr. Wallis, II, 14)'te bulmak mümkün ise de, bunun menşe'i şüphesiz çok daha eskidir (Farmer, *Influence of Music, Proceedings, Musical Association*, 1926, s. 121). Her ne kadar Fārābī'nin tasvir ettiği çalgı, hakikatte aşağıdaki gamı vermiyor ise de, yukarıda gösterilen nazarî taksimat devrî yüzlükler ile ifâde edilen şu gamı verir:

taksim, köp.	2.	4.	6.	8.	10.
yüzlükler	0	89	182	281	386	498

J. P. N. Land'a göre, eski arap meklebinde tesâdüf edilen daha sonraki Pythagoras udunun gamı *al-ṭunbūr al-baġdādī* sisteminden gelmekte idi. Başka bir yerde gösterildiği üzere, eski arap mektebinin ud gamından önce bir gam mevcut olması muhtemeldir (Farmer, *Hist. of Arabian Music*, s. 70). Bu, perdeleri aşağıdaki gamı veren *accordatura* C– D– G– a (*tasviya*)'nın tesbit ettiği tek oktavlı bir gamdır:

yüzlükler: 0 204 408 498 702 906 1110 1200

Bu gam üzerindeki münâkaşalar için krş.

Farmer, *An Old Moorish Late Tutor*, s. 27; ayn. mll., *Hist. Facts*..., s. 310.

Eski arap sistemi.

I. (VII.) asırda, arap ve iran mûsikîsinde bir nazariyenin mevcûdiyetine dâir elimizde kat'î kayıtlar bulunmaktadır. Meselâ iran mûsikîsini (*ġinâ'*) ve bu memlekete has icrâ tarzını (*żarb*) öğrenmiş ve *barbaṭ* çalanlardan (*barbaṭîya*) ve Bizans (*rūmî*) ginâ nazariyecilerinden (*nsṭūḫāsîya*=στοιχειωται) ders almış olan İbn Miscaḥ (b. bk.; ölm. 97=715'e doğru)'tan bahsedilmektir. Bu zât dışarıdan iktibas ettiği şeyler ile bir sistem meydana getirmiştir ki, bu bütün memlekette benimsenmiştir (*Kitāb al-aġānî*, III, 84). Bununla berâber Miscaḥ'ın, kendisine „arap mûsikîsine yabancı" görünen iran ve bizans usûllerini kabûl etmediği ileri sürülmektedir. Bu kayıt, Land (*Remarks*, s. 156)'ın ileri sürdüğü gibi, dışarıdan yapılan bu iktibasların „millî mûsikînin yerini almadığını, fakat husûsiyeti olan arap temeli üzerine aşılandığını" isbât eder mâhiyette görülmektedir. Aynı devirde veya bir az sonraları (*Kitāb al-aġānî*, I, 98) arapların, kendi yerli çalgıları yerine, iran udunu kabûl ettiklerini biliyoruz. Daha önce gördümüz üzere, arap C—D—G—a *accordata*'sına istinât eden bir oktavlık bir gam vermekte, İran udu ise, A—D—G—c şeklinde, dörtlük olarak, akord edilmekte idi; bu da, çalgıcının, bir değişiklik ile, çifte oktav elde etmesini sağlamakta idi. Bununla berâber araplar eski udlarının yalnız en üst ve en alt tellerini değiştirmekle iktifâ ettiler; bunlar farsça *zîr* ve *bamm* adlarını aldı, ikinci ve üçüncü teller ise, eski arapça *maṯnā* ve *maṯlaṯ* adlarını muhâfaza etti. Udun aynı *accorbata*'sı, aşağıda göstereceğimiz perde taksimâtında görüldüğü üzere, gamda (*ṭabaḳa*) bir değişiklik husûle getirdi (Brit. Museum, yazm. Or. 2361, var. 237). Yunanlılarda *lyra* gibi, araplarda da ud, bütün „nazariyenin" temelini teşkil eder.

TAKSİM.	TELLER			
	bamm	*maṯlaṯ*	*maṯnā*	*zîr*
maṭlaḳ (serbest tel)	0	498	996	294
sabbāba (şehâdet parmağı)	204	702	1200	498
vusṭā (orta parmak)	294	792	90	588
binṣir (atsız parmak)	408	906	204	702
ḫinṣir (serçe parmak)	498	996	294	792

Bununla berâber bu gam her kesi tatmin etmedi; iranlılar 303 yüzlük yeni bir *vusṭā* (orta parmak) taksimi kabûl ettiler ve daha sonraları, Hârûn sarayının meşhûr mûsikîşinası Zalzal (b. bk.; ölm. 175=791), iranlıların yeni *vusṭā* taksimi ile *binṣir* taksimi arasında 355 yüzlük bir taksim kabûl etti. İsḥāḳ al-Mavṣilî zamanında, iranlıların ve Zalzal'in bu perdeleri o derece karışık bir durum yaratmış görünüyor ki, al-Mavṣilî od gamına, Euclides'e veya o devirde yunanlılar için kullanılan tâbir ile, „eskilere" âit münferit bir kitaba başvurmaksızın, eski Pythagoras gamı şeklini iâde etmiştir (*Kitāb al-aġānî*, V, 52 v.d.; *'Iḳd al-farîd*, III, 188). Bu yeniliğin Irak'ta muvaffak olduğu ve burada IV. (X.) asra kadar devam ettiği sanılıyor (*Kitāb al-aġānî*, I, 2; *Rasā'il Iḫvān al-ṣafā'*, I, 98). Fakat Fārābî (Kosegarten, *Lib. cant.*, s. 85) ve *Mafātiḥ al-'ulūm* (s. 239)'a bakılırsa, başka yerlerde iran ve Zalzal gamları rağbet görmekte devâm etmiştir. Bir asır sonra Zalzal'in notası hâlâ rağbet görmekte idi; hâlbuki 303 yüzlük İran notası ise, ortadan kalkmış idi (İbn Sînâ, *Şifā'*, India Office, yazm., 173b).

Eski arap mûsikî mektebi nazariyecilerine âit pek az eser kalmıştır. Yūnus al-Kātib (b. bk.; ölm. aş.-yk. 148=765) ile meşhûr al-Ḫalîl (b. bk.; ölm. 175=791)'in mûsikîye (*naġam* ve *iḳā'*) dâir kaybolmuş eserlerinde bu nazariyelerin ele alınıp-alınmadığını bilmiyoruz (bu kaybolmuş eserler için bk. *Fihrist*, s. 43, 143). 'Ubayd Allāh b. 'Abd Allāh b. Ṭāhir (ölm. 300=912'ye doğru), 'Alî b. Hārūn b. 'Alî b. Yaḥyā b. Abî Manṣūr (ölm. 352=963) ve Sulaymān b. Ayyūb al-Madinî'nin eserlerinin de aynı âkıbete uğradıkları sanılıyor (*Kitāb al-aġānî*, V, 45; *Fihrist*, s. 144, 148). *Kitāb al-aġānî* ve al-Mas'ūdî'nin *Murāc* (VIII, 89 v.dd.)'unda verilen dağınık bilgiler dışında, vesika olarak, elimizde yalnız Yaḥyā b. 'Alî b. Yaḥyā b. Abî Manṣūr (ölm. 300=912)'un *Risāla fî 'l-mūsîḳî*'si bulunmaktadır; İbn Ḫurdāẕbih (ölm. 300=912'ye doğru)'in *Kitāb al-lahv va 'l-malāhî*'si ise, husûsî bir kütüphânede durmaktadır (*Hilāl*, XXVIII, 204).

Her ne kadar İsḥāḳ al-Mavṣilî'nin tertip işini hesap (*ḥisāb*) vâsıtası ile (Yaḥyā b. 'Alî, 237b) yaptığı söyleniyor ise de, Yaḥyā b. 'Alî'ye bakılırsa, eski arap mektebi, *'ūd* ve *ṭunbār* taksimlerini bu usûle göre düzenlememiştir. Onlar bir notayı, oktavı ile birlikte, yahut, onların tâbirince, *şiyāḥ*'ı veya *ṭîf*'i ile birlikte, veriyorlardı; bu sonuncu tâbir, 1:2 nisbetli bir aralık kabûl ettiklerini gösteriyor. Fakat yunan eserlerini şerheden

ler mûsikî nazariyâtı ile uğraşmağa başlayınca, bütün bunlar değişti.

Yunan eserlerini şerhedenler.

III. (IX.) asrın ortalarına doğru, eski yunanlıların arapçaya tercüme edilmiş olan mûsikîye dâir eserlerinin te'siri kendini göstermeğe başlamıştır. Bu eserler arasında Aristo'nun *Problemata*'sı ile *De anima*'sı, Themistius ile afrodisiyalı Alexandros'un bu iki esere dâir şerhleri, Aristoxenos'un — muhtemelen στοιχεῖα'yı ihtivâ eden — iki eseri, Euklides'e atfedilen mûsikîye dâir iki eser, Nikomachos'un (muhtemelen kaybolmuş olan) bir risâlesi ve nihâyet Batlamyus'un *Harmonica*'sı var idi. Bütün bu eserler veya bunların büyük bir kısmı, al-Fārābī'ye göre, IV. (X.) asrın ilk yarısında arapçaya tercüme edilmiş bulunuyordu (*Fihrist*, s. 266, 269, 270; İbn al-Ḳifṭī, s. 65; al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb*, II, 87; *'Iḳd al-farīd*, III, 186; *B G A*, VII, 128; *Rasā'il Iḫwān al-ṣafā'*, I, 102 ve Farmer, *Greek Theorists of Music in Arabic Translation*, *Isis*, XIII, 325).

'Ilm al-mūsīḳī, artık *'ulūm riyāḍiyya* veya *quadriviam*'a dâhil derslerden biri olmuş ve o devirde bir çok âlimler tarafından tetkik edilmiş ise de, sonraları, muhtemelen garbî Avrupa'da olduğu gibi (Farmer, *Hist. Facts...*, s. 184), çok muğlak olduğundan, bâzıları bu mevzûdan çekinmişlerdir (İbn Ḫallikān, III, 471). İlk şârihler ses (*ṣavt*) nazariyesi, fâsılalar (*ab'ād*), cinsler (*ajnās*), neviler (*anvā'*), sistemler (*jumā'*, *jamā'āt*), intikal (*intiḳāl*) ve beste (*ta'līf*) ile yunanlılar tarzında meşgûl olmuşlardır; yukarıdaki liste zâten Euclides'in te'sirinde kalmış olduklarını göstermektedir. Buna îkā'ı (*īḳā'*) da ilâve etmişlerdir. Bütün bunlar, arap nazariyecileri ve sonradan onları taklit eden iranlı ve türk nazariyecileri için, büyük birdeğer taşımakta idi. Eskiden olduğu gibi, fâsılalar taksimler ile verilecek yerde, oolara nisbetler ile gösterilen kat'î isimler verdiler. Oktava *al-kull* dediler; hâlbuki quinte, quart ve tierce ajeure'e Avrupa'daki isimlere benzemeyen arapça isimler verdiler. Ses perdesi *ṭanīn*, *'avda* veya *mudda* gibi muhtelif isimler ile anılıyordu. Yarı tonun (*niṣf ṭanīn*), *infiṣāl* (ἀποτομή) ve *baḳīya* veya *faḍla* (λεῖμμα) olmak üzere, iki şekli var idi; hâlbuki çeyrek perdeye *ṭrḥā'* deniliyordu. Bâzı hâllerde şârihler körü-körüne taklitçilikte kalmışlar, bâzı hallerde de seçme usûlüne başvurmuşlardır; sesin fizik temellerine gelince, çalgılarda olduğu gibi, bunda da ustalarını aşmışlardır.

„Eskilerin" meydana çıkarılan hazînelerinden ilk faydalanan al-Kindī (b. bk.; ölm. 260 = 874) olmuştur. Kendisi, mûsikî üzerine (*Fihrist*, s. 255 v. dd.; İbn al-Ḳifṭī, s. 370; İbn Abī Uṣaybi'a, I, 210), bugün dördü mevcut olan 7 risâlenin müellifidir (Farmer, *Hist. of Arabian Music*, s. 127; ayn. mil., *Some musical MSS. identified*, s. 91). Bu risâlelerin üçü Berlin'dedir (Ahlwardt, *Verz.*, nr. 5503, 5530, 5531): *Risāla fī iczā' ḫabarīya al-mūsīḳī*; *Risāla fī 'l-laḥān*; üçüncüsünün adı yoktur. Dördüncüsü olan *Risāla fī ḫubr ta'līf al-alḥān*, British Museum (Or. 2361)'dadır ve muhtemelen diğerlerinden daha sonra keleme alınmıştır. Bu sonuncu risâlelerde, müellifin Euclides ve Batlamyus'tan faydalandığını açıkça görmekteyiz. Müellif *Risāla fī ḳismat al-ḳānūn* adlı bir risâle yazmıştır ki, bu muhtemelen Euclides'in *Sectio canonis*'idir. al-Kindī, alfabeye (*abcad*) göre, bir oktavlı notalama usûlünü kullanmıştır ki, bu da yunanlılara nazaran bir ilerileme idi; fakat onun gamın islâhı bakımından yol göstermesi muhtemelen araplar için hâlâ büyük bir ehemmiyet taşımaktadır. Değişiklik yapmaksızın, çift oktava varmak için, uda bir beşinci tel ekleyerek, tam bir sistem (*cam' al-a'ẓam*: Batlamyus'ta σύστημα τέλειον) elde edilmektedir. Bu neticeyi te'min etmek için, *muṭlaḳ* ve *sabbāba* taksimleri arasına *mucannab* adı verilen 114 yüzlük yeni bir taksim koymak gerekmiştir; bu ortaya bir başka mesele çıkarmış ve bâzan *muṭlaḳ* ile *mucannab* (90 yüzlük) ve *vusṭā* ile *binṣir* (384 yüzlük) arasına taksimler koymağa teşebbüs edilmiştir. Sonraki *al-ṭunbūr al-ḫurāsānī*'nin gamı *limma*, *limma*, *komma*, (sistemli gamın mübeşşiri) menşe'ini buradan almıştır.

al-Kindī'den sonra, eldeki vesîkalara göre, bir asırlık bir fâsıla vardır. Sayısız mûsikî nazariyecileri mevcut ise de, hiç birinin eseri zamanımıza kadar gelmemiştir. al-Kindī'nin iki talebesi Aḥmed b. Muḥammed al-Saraḫsī (ölm. 286 = 899'a doğru) ile Manṣūr b. Ṭalḥa b. Ṭāhir mûsikî nazariyesini işlemişlerdir; birincisi bu mevzûda altı eser yazmıştır (*Fihrist*, s. 117, 149, 261). En mühimleri belki Ṣābit b. Ḳurra (b.bk.; ölm. 288 = 901)'nın üç kitabı ile Muḥammed b. Zakarīyā al-Rāzī (b. bk.; 320 = 932) ve Ḳusṭā b. Lūḳā (b. bk.; ölm. 320 = 932'ye doğru)'nın eserleridir (*Fihrist*, s. 276, 295; İbn Abī Uṣaybi'a, I, 309; *Kitāb al-aġānī*, VIII, 54; Kâtib Çelebî, V, 161). Bütün şârihlerin en büyüğü al-Fārābī (ölm. 339 = 950) idi (İbn al-Ḳifṭī, s. 277; İbn Abī Uṣaybi'a, II, 134; Steinschneider, *al-Fārābī*). Mûsikî hakkındaki kitaplarından *Kalām fī 'l-mūsīḳī* mevcut değil ise de, en mühim eseri olan *Kitāb al-mūsīḳī al-kabīr* ve *Kitāb fī iḥṣā' al-īḳā'* mu-

hâfaza edilmiştir. Rivâyete göre, birinci risâleyi yunanlılardan gelen bilgiler „eksik" olduğu için yazmıştır. Bu eser „şark mûsikî nazariyesine dâir en mühim risâle" telâkkî edilmekte olduğu gibi, gerçekten umûmiyetle mûsikî hakkında yazılmış olan büyük eserler arasına konulmağa lâyıktır. Ses ve mûsikînin fizik ve fizyolojik esaslarını tetkik şekli bakımından, muhakkak ki, yunanlıları aşmış ve çalgılar hakkında etraflıca ilk tetkiki yapmıştır ki, yunanlılar bu mevzûda hiç bir eser bırakmamışlardır. al-Fārābī iyi bir riyâziyeci ve fizikçi idi; bu ona arapların *'ilm al-naẓarî* dedikleri nazarî ilme hakikî yerini vermek ve yunanlıların hatâlarını tekrarlamamak imkânını sağlamıştır (Farmer, *Hist. Facts...*, s. 292 v.d.). Fārābī'nin meziyeti bundan ibâret değildir. Kendisi bizzat çalgı çalardı ve mûsikî ilmi ile icrâ san'atına vâkıf idi; hâlbuki Fārābī'nin dediği gibi, Themistius'un bu tarafları yok idi. Çalgı çalma husûsundaki şöhreti sâyesinde (İbn Ḫallikān, III, 309; *Rasā'il Iḫwān al-ṣafā'*, I, 85), *'ilm al-'amalî*'ye, yâni icrâ san'atına münâkaşalarda mühim bir yer vermiştir. Böylece sesin fizik temellerini daha derinlemesine tetkik ederek, fizyolojik savtiyat ilmine, yâni ses perdesinin ihsasları husûsuna mühim hizmette bulunmuştur. Yunanlılar bu meseleye de temâs etmemişlerdir.

al-Fārābī zamanında, gama yeni ilâveler yapılmıştır. İran ve Zalzal *vusṭā* taksimlerini 303 ve 355 yüzlük hâlinde tesbit usûlü, aynı zamanda *muṭlaḳ* ve *sabbāba* taksimleri arasına, bunlara tekabül eden *mucannab* taksimlerini koymakta (145 ve 168 yüzlük) da kullanılmıştır; öyle ki, bu şekilde, eski, İran ve Zalzal adlarını taşıyan üç *mucannab* taksim elde edilmiştir; hâlbuki 14 yüzlük taksim ortadan kalkmıştır.

Fārābī zamanında, *'ūd* için şu taksimler mevcut idi:

TAKSİM.	TELLER				
	bamm	*maṣlaḫ*	*maṯnā*	*zīr*	*ḥadd*
muṭlaḳ	0	498	996	294	792
eski *mucannab*	90	588	1086	384	882
İran *macannab*'i	145	643	1141	439	937
Zalzal *mucannab*'i	168	666	1164	462	960
sabbāba	204	702	1200	498	996
eski *vusṭā*	294	792	90	588	1086
İran *vusṭā*'sı	303	801	99	597	1095
Zalzal *vusṭā*'sı	355	853	151	649	1147
binṣir	408	906	204	702	1200
ḫinṣir	498	996	294	792	90

Fārābī, aynı zamanda, muhtemelen al-Kindī'nin nazariyelerinden alınan bir *limma, limma, komma*'dan faydalanarak, *al-ṭanbūr al-ḫurāsānî*'nin gamını da kaydetmiştir. Sistemci mektebin daha sonraki nazariyesi buradan gelmektedir. *Rabāb* veya „rebec" (üç telli eski zaman kemençesi)'in gamını anlatırken, tam tierce mineure (316) ve tam tierce majeure (386) veren bir gamdan bahsediyor.

Fārābī'den sonra en büyük müellif riyâziyeye dâir en ehemmiyetli arapça eserleri yazmış olan Abu 'l-Vafā' al-Buzcānī (b. bk.; ölm. 388 = 998)'dir. Âhenge (*īḳā'*) dâir olan eseri kaybolmuş ise de, ehemmiyeti hakkında delîller mevcuttur (al-Akfānī, *Irṣād al-ḳāṣid*, nşr. Sprenger, *Bibl. Ind.*, 1847, s. 93). Çağdaşı olan ansiklopediciler, İḫvān al-ṣafā', *Rasā'il*'inde ve Muḥammed b. Aḥmed al-Ḫvārizmī (*Mafātīḥ al-'ulūm*) de mûsikî nazariyâtı üzerinde durmuşlardır. Bu sonuncu her ne kadar yeni bir şeyler getirmiyor ise de, kitabı, başkalarının eserlerini tahkik bakımından, değerlidir. Fakat birinciler savt bahsinden açık şekilde ve vukûf ile bahsetmeleri bakımından son derece mühimdirler. Msl. Helmholtz (*ayn. esr.*, s. 10)'a göre, mûsikî perdeleri kuvvet, tizlik-peslik ve uzunluk bakımından birbirinden ayrılmaktadır; mûsikîde sesin perdesi titreşim hâlindeki cismin atom titreşimlerinin genişliğine göre yükselir veya alçalır. Preece ile Stroh, bu târifi kabûl etmemekte, sesin yalnız titreşim genişliğine değil, titreşim hâlindeki hava hacmine de tâbî olduğunu ileri sürmektedirler (*Proceedings Royal Soc.*, XXVIII, 366). İḫvān al-ṣafā' bu husûsu daha önce belirtmiş idi. „İçi oyuk cisimlere, msl. kaplara,.. vurulduktan sonra, bunlar bir zaman çınlarlar; çünkü içlerindeki hava, duruluncaya kadar, sesi aksettirir. Netice olarak, kaplar ne kadar geniş olursa, ses o kadar fazla çıkar; çünkü daha fazla mıkdarda hava-ihtizaz ettirirler" (I, 89). İḫvān al-ṣafā', aynı zamanda, sesin dâire şeklinde yayıldığını da ileri sürmüştür ki (I, 88), bu da Aristo'nun „sesin istikameti düz bat şeklindedir" diyen *De audibilibus* (802a) adlı eserine nazaran, büyük bir ilerileme sayılır (krş. Vitruvius, *De arch.*, V, 3).

Bunlardan sonra, eserleri muhâfaza edilmiş olan müellifler arasında İbn Sīnā (ölm. 428 = 1037) ile İbn Zayla (ölm. 440 = 1048) gelmektedir. İbn Sīnā'nın mûsikîye dâir iki risâlesi vardır; bunlar *al-Şifā'* (yazm., India office, nr. 1811) ile *al-Nacāt* (msl. yazm. Bodleiana, Marsh, nr. 521; İbn al-Ḳifṭī, s. 413;

İbn Abî Uṣaybi'a, II, 2; krş. Casiri, I, 271) 'ın içinde yer almaktadır. al-Fārābî 'den farklı olarak, *al-Şayḫ al-Ra'îs* çalgı çalmazdı. Hâl tercümesini yazanlar yunanlıların ihmâl ettiği müzik nazariyesine âit meseleler ile meşgûl olduğunu söylüyorlar. Bu meseleye temâs ederken kullandığı usûl ilmî, felsefî, zaman-zaman tenkidî idi; fakat burada diğer eserlerini vasıflandıran hususiyetleri göstermemiş idi. İbn Zayla onun talebesi idi ve mûsikînin icrâya âit kısmına diğer bâzı teferruât eklemek sûretiyle, görüşlerini benimsemiş idi. Âhenk meselelerinde al-Kindî 'yi zikretmekte ve bu sebeple çok faydalı olmaktadır.

Mısır 'ın da mûsikî nazariyecileri vardır. Bunlar arasında iki isim bilhassa mühimdir: İbn al-Haysam (ölm. 430=1039) ve Abu 'l-Şalt Umayya (ölm. 528=1134). İbn Haysam aynı zamanda Euklides 'in Κατατομὴ κανόνος ve Εἰσαγωγὴ ἁρμονική 'si hakkında şerhler yazmıştır (İbn al-Ḳifṭî, s. 168; İbn Abî Uṣaybi'a, II, 90). Euklides 'in *Canon* 'u hakkında arapça şerhler var ise de, hiç birisi bugün mevcut değildir. Bununla berâber elimizde iki adet ibrânîce şerh mevcuttur ki, bunların müellifleri muhtemelen arap eserlerinden faydalanmışlardır. Bu müelliflerin biri, Şēm Ṭōb b. Yiṣḥāḳ Şafrūṭ 'u zikreden Moses N... Levy (Halevy), diğeri ise, Yeşa'yāhū b. Yiṣḥāḳ idi (*Bēs ōṣar haṣ-ṣpharōṣ*, I, XXIX, XXXI). Abu 'l-Şalt 'ın *Risāla fi 'l-mūsiḳî* 'sinin, mûsevî müellifler tarafından zikredildiğine bakılırsa, mühim olması icâp eder (İbn Abî Uṣaybi'a, II, 52; Ahlwardt, nr. 5536 [5]; P. Duran, *Crammar*, Wien, 1863, s. 37). Suriye 'de şu müellifler var idi: İbn al-Naḳḳāş (ölm. 574=1178), Abu 'l-Ḥakam al-Bāhilî ve oğlu Abu 'l-Maed Muḥammed (ölm. 567=1180) ve 'Alam al-Dîn Ḳayṣar (ölm. 649=1251); bunların hepsi de mûsikî nazariyesi ile uğraşmışlardır (İbn Abî Uṣaybi'a, II, 144, 155, 162, 181; İbn Ḫallikān, III, 471). Daha şarkta da şu müellifleri zikredebiliriz: İbn Man'a (ölm. 551=1156), 'Abd al-Mu'min b. Şafî al-Dîn (VI.=XII. asır?), Faḫr al-Dîn al-Rāzî (b. bk., ölm. 606=1209) ve Naṣîr al-Dîn al-Ṭūsî (b. bk., ölm. 673=1274; İbn Ḫallikān, II, 467; yazma Bodleiana, Ouseley, nr. 117; Brit. Mus., Or. 2972; Paris, Bibl. Nat., arap yazm., nr. 2466). Garbî islâm âlemindeki iki mühim nazariyeci şunlardır: eseri garpta Fārābî 'nin şarkta elde ettiği şöhret nisbetinde bir şöhret kazanan İbn Bâcca (ölm. 532=1138; al-Maḳḳarî, *Nafḥ*, II, 125) ile İbn Ruşd (ölm. 594=1198) 'dür; bu sonuncuşunu Aristo 'nun *De anima* adlı eseri üzerindeki şerhleri ve ses hâdisesinden bahseden kısımda gösterdiği aynı açıklık, onu başka sâhalarda da meşhûr etmiştir.

Sistemciler mektebi.

İbn Sînā ve İbn Zayla 'den sonra, mûsikî nazariyesinde en mükemmel izahâtı, elde mevcut vesîkalara bakarak, Şafî al-Dîn 'Abd al-Mu'min b. Fāḫir (ölm. 692=1293) 'in verdiğini söyleyebiliriz. Son Bagdad halîfesinin hizmetinde bulunan bu zâtın hemen bütün muahhar müelliflerin diğer eserlere tercihan mürâeaat ettikleri iki kıymetli eseri şunlardır: *Risālat al-şarafiya* ve *Kitāb al-advār*. Daha yeni bir nazariyeci olan 'Abd al-Ḳādir b. Ġaybî, Şafî al-Dîn 'in mûsikînin belli-başlı kaynağı olduğunu açıkça söylemekte ve daha muahhar diğer bir müellif de ona „şarkın Zarlino 'su" demektedir (Kiesewetter, s. 13); onun nazariyeleri üzerine bir çok şerhler yazılmıştır. Şafî al-Dîn değerli bir fizikçi idi; aynı zamanda Fārābî ile İbn Sînā 'ya, kullandıkları yanlış târifler ve yaptıkları yanlış târifler dolayısı ile, hücûm etmiştir. Bu tenkitlerin çoğu lâf kalabalığından ibârettir; her ilimde doğru târifler bareket etmek gerektiğini ileri sürmüş olması onun hesâbına kaydedilecek iyi bir noktadır. Fārābî gibi, o da çalgı çalardı; gam sâhasında kendisine atfedilen yenilikleri bu sâyede yapmış olmalıdır (krş. Helmholtz, s. 280). Yunanca eserlerin şârihleri, arap mûsikî nazariyesini tesbit etmeğe çalışmışlar ise de, ittiratsızlıklar bugün hâlâ giderilememiştir. En göze çarpan ittiratsızlık Zalzal 355 yüzlük *vusṭā* 'sı ile 853 'lük altılığın bir arada bulunuşu idi. Bu notalar bir dizi dörtlük veren şerhçilerin gamına uymamakta idi (krş. Helmholtz, s. 281). Bu yanlışları düzeltmek maksadı ile, Şafî al-Dîn 'in yeni bir gam nazariyesini ortaya koyduğu sanılıyor; bu nazariyeye göre, gamdaki oktav, *limma*, *limma* ve *komma* sırasına göre, 17 aralığa bölünmüştür; bu da, ona, 882 ve 994 yüzlükler veren yaklaştırmalar sâyesinde, 355 ve 853 yüzlük zıd Zalzal notalarını da içine alma imkânını vermektedir. „Şimdiye kadar tesbit edilmiş gamların en mükemmeli" olarak vasıflandırılan bu gam (Parry, *Art of Music*, I. tab., s. 29) aynı akortta olan Avrupa gamından daha temiz ses uygunluğu verebilmektedir (Riemann, *Catechism of musical History*, I, 65). Bu itibârla Helmholtz (s. 283)'ın sistemcilerin nazariyesini „mûsikî tarihinin gelişmesinde kayda değer" bulmasında şaşılacak bir şey yoktur. Şafî al-Dîn 'in gamı aşağıda gösterilmiştir;

TAKSİM.	TELLER				
	bamm	*maṣlaḫ*	*masnā*	*zīr*	*ḥadd*
muṭlaḳ	0	498	996	294	792
zayd	90	588	1086	384	882
mucannab	180	678	1176	474	972
sabbāba	204	702	1200	498	996
İran *Vuṣṭā*'sı	294	792	90	588	1086
Zalzal *vasṭā*'sı	384	882	180	678	1176
binṣir	408	906	204	702	1200
ḫinṣir	498	996	294	792	90

Bagdad'ın sukûtundan sonra (654 = 1256), kültür merkezi daha şarka geçtiği için, iranlı eistemciler kadar, arap siatemcilerinin de yazılarını aramamız gerekiyor. Bu yazıların çoğu muhâfaza edilmiştir. *Durrat al-tāc* (Brit. Mus., yazm. Add. 7694) adlı eserinde, „mûsikî ilmine" değerli bir bölüm (*cumla*) tahsis etmiş olan Ḳuṭb al-Dīn al-Şīrāzī (ölm. 710 = 1310; b. bk.) bu iranlı müelliflerin ilkidir. Ondan sonra *Nafā'is al-funūn* (Brit. Mus., yazm. Add. 16827) adlı eserinin bir kısmını mûsikîye ayırmış olan Muḥammed b. Maḥmūd al-'Āmülī (VIII. = XIV. asır) gelmektedir. *Kanz al-taḥaf* (Brit. Mus., yazm. Or. 2361) da XIV. asra âit kayda değer bir eserdir. Eserlerin en mühimleri 'Abd al-Ḳādir b. Ġaybī (ölm. 839 = 1435; b.bk.)'nin *Cāmi' al-alḥān* adını taşıyan eseri ile bunların hulâsası olan *Maḳāṣid al-alḥān* ve *Muḫtaṣar al-alḥān* (?; Bodleiana, yazm. Marsh, nr. 282; Ouseley, nr. 264, 385) ve bir de *Şarḥ al-advār* adlı eseridir. Bir beşinci eser olarak, *Kanz al-alḥān* gelmektedir; notalı mûsikî parçalarını ihtivâ etmesi bakımından, hepsinden kıymetli olan bu eser bugün mevcut değildir. İbn Ġaybī, Fārābī, İbn Sīnā ve Ṣafī al-Dīn'in te'siri altında kalmış ise de, onları körü-körüne taklit etmiş değildir. Kendi devri mûsikîsi hakkında söyledikleri icrâ san'atı ile ilgilidir. Oğlu ve torunu mûsikî nazariyecilerinden olup, eserleri bugüne kadar gelmiştir: *Naḳāvat al-advār* ve *Maḳāṣid al-advār* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3646 ve 3649). Bunlar âlimler sınıfını himâye eden Osmanlı pâdişahının hizmetinde idiler. Bunlar arasında türkçe yazan iki nazariyeciye rastlanmaktadır: Ḫiżr b. 'Abd Allāh ve Aḥmed-oğlu Şükrullah; bu sonuncusu Ṣafī al-Dīn'in *Kitāb al-advār* adlı eserini tercüme etmiştir (Lavignae, nr. 2978). Aşağıda zikredilen şu iki arap müellifi bunlardan daha mühimdir: Fâtih Sultan Mehmed II. için yazılan eserin (Brit, Mus., yazm. Or. 2361, IX, 168b) müellifi ile *al-Risālat al-fatḥiya* (Brit. Mus., yzm. Or. 6629)'nin müellifi Muḥammed b. 'Abd al-Ḥamīd al-Lādiḳī (886 — 918=1481 — 1512)'dir. al-Lādiḳī şerhçilerin getirdiği mûsikî nazariyâtı üzerinde dikkate değer bir şekilde meşgûl olan son müelliftir (krş. Kiesewetter, s. 88). Fâtih için yazılan eserin müellifi, Nicomachos'un *Arişmāṭīḳī*'sinden ve İbn Sīnā'dan faydalanan ehliyetli bir riyâziyecidir. Kendisi mübâhaseden hoşlanmakta ve daha önceki müelliflerin savtiyât meselelerine dâir ileri sürdükleri fikirleri itinâ ile tetkik etmektedir. Bâzı nazariyeleri fi'lî bir tecrübeye tâbî tuttuğunu ve bunların yetersizliklerini meydana çıkardığını söylüyor. Kendisi Ṣafī al-Dīn'in tellere dâir verdiği taksimattan ayrı bir taksimat veriyor.

Çağdaş ansiklopedilerde de mûsikîye dâir bir kısım bulunmaktadır; en dikkate değer olanları şunlardır: Muḥammed b. İbrāhīm al-Akfānī (ölm. 749=1348)'nin *Durr al-naẓīm* (Viyana yazm., N. F., nr. 4) yahut *İrşād al-ḳāṣid* (*Bibl. Ind.*, 1849)'i ve 'Alī b. Muḥammed al-Curcānī (ölm. 816=1413)'ye âit olduğu söylenilen *Maḳālid al-'ulūm* (Brit. Mus., Ms. Or. 3143) ile Muḥammed Ṣāb Çelebī b. Muḥammed al-Fanārī (ölm. 839=1435)'nin *Ummāẓac al-'ulūm* (Viyana, yazm., N. F., nr. 7)'udur. al-Curcānī, aynı zamanda *Şarḥ Mavlānā Mubārak Şāh*'ın müellifi ve Şafi al-Dīn 'Abd al-Mu'min'in nazariyelerinin en kusursuz, en aydınlatıcı bir şârihi olup, sesin fizik ve fizyolojik unsurları üzerinde yenilikler ile dolu tetkikler yapmıştır (Brit. Mus., yazm. Or. 2361). IX. (XV.) asrın sonlarından itibâren *'ilm al-māsīḳī*'ye dâir risâlelere pek ender rastlanmaktadır. Mûsikî ilmi ile uğraştıklarını ileri süren bir çok müellif, gerçekte, yalnız icrâ san'atı ile alâkalanmaktadırlar. Bu son eserlerde rastlanan *'ilm* bahisleri *'ilm al-nucūm*'a dâir olup, müellifler sahifelerini 12 *buyūt* ile 12 *maḳāmāt* v.b.'ı karşılaştıran nücûm ilmine âit levhalar ile doldurmuşlardır. Bir çok risâle ilim ile pek bağdaşmayan, lakat muhtemelen edebiyattan hoşlananların beğendiği şekilde manzûm olarak yazılmıştır. Bununla berâber bu risâlelerin müellifi Şams al-Dīn al-Ṣaydāvī al-Ẓahabī (veya al-Dimaşḳī), izine en az 1200'e kadar rastlanabilen usûlü, mûsikîyi nota ile yazmak için, beş çizgi kullanmak usûlünden faydalanmış olmak bakımından mühimdir (Bodleiana, yazm. Marsh, nr. 82; Paris, Bibl. Nat., Arabe, nr. 2480). Garpta mûsikî nazariyesi hakkında yazılmış eserler daha da nâdirdir. İbn Ḫaldūn (ölm. 809=1406; b. bk.) kendi devrinde bu ad altında okutulan husûslara dâir (*Prol.*, II, 410) umûmî bilgi vermek-

te ise de, hakikî mûsikî eserlerinin nâdir olduğu görülmektedir. 'Abd al-Raḥmān al-Fāsī adında biri, 1650 yılında *Kitāb al-cumū fī 'ilm al-mūsīḳī va 'l-ḍarb* adlı eserini yazmıştır (Ahlwardt, *Verz.*, nr. 5521); fakat müellif nazariyesini daha eski müelliflerden almıştır (Farmer, *An old Moorish Lute Tutor*, IV).

Yeni mektep.

Bu mektebin başlıca hususiyeti çeyrek ses sistemi denilen tarzdır ve en mühim nazariyecisi Miḫā'īl Muşāḳa (ölm. 1888)'dır. Bu tarzı, Parisot (*Rapport*, s. 21)'nun sandığı gibi, bulan veya getiren o değildir; çünkü bizzat Muşāḳa bunun kendisinden önce bulunduğunu söylemektedir (*MFOB*, VI, 52, 105). Bunun XIX. asırda ortaya çıktığı da söylenemez (bk. Lachmann, *Groves Dict. of Music*, III, 576); çünkü Baron de Tott (La Borde, I, 436 — 439), Toderini (I, 243) ve Murat (Fétis, II, 363)'nın gösterdiği gibi, XVIII. asırda tatbik edildiğini biliyoruz. Land (*Recherches*, s. 77 v.d.)'ın söylediği üzere, onun izlerine Villoteau'nun zikrettiği bir yazmada da rastlanmaz; çünkü bu eserin *al-Ṣacara ẕāt al-akmām* (Brit. Mus., yazm. Or. 1535) adlı bir yazma olduğu ve bunda da dörtlük çeyrek ses nazariyesinden bahsedilmediği anlaşılmıştır. O hâlde bu tarz nasıl doğmuştur? Lachmann'a bakılırsa, bu sistem „transposition" ihtiyâcından doğmuştur (*Grove's Dict. of Music*, III, 567). Diğer taraftan Collangettes bu tarzın (ûdun taksimleri olmadığından) sistemcilerin gamından başka bir şey olmadığını, yalnız buna bir kaç taksim farkı ilâve edildiğini söylemektedir (s. 419). Bu tarzda kullanılan çeyrek ses, üç çeyrek ses ve ses *nīm 'araba*, *tīk 'araba* ve *barda* gibi ıstılahlar farsçadan alınmıştır. Ayrıca XV. asırdan itibâren İbn Ġaybī, Şihāb al-Dīn al-'Acamī ve Fâtib için yazılan eserin müellifinden öğrendiğimize göre, sistemcilerinkinden daha ince perde farkları olan ve yeni kabûl olunan *şu'ab*'lar da kullanılmakta idi; bunlar 'Abd al-Mu'min b. Şafī al-Dīn (Bodleiana, yzm. Ousley, nr. 117)'in, *Bahcat al-rūḥ*'ta görüldüğü üzere, daha önceki (?) İran tarzına dâhil bulunmalarına rağmen, Şafī al-Dīn 'Abd al-Mu'min zamanında kullanılmayan genişlemeler idi. Türk mûsikîsi ile uğraşmış olan meşhûr muharrir Maḥmūd Rāgib, bunun her ne kadar yunandan geldiğini ileri sürüyor ise de, çeyrek ses sisteminin iran menşe'li olması imkân dışında değildir (krş. türkçe *Millî mecmûa*, mayıs — teşrin I. 1927 ve *Türkische Post*, hazîran ve ağustos, 1928). XVIII. asırda, kat'î olarak biliyoruz ki, oktav 50 yüzlük müsâvî 24 kısma ayrılmakta idi; bunların her biri 200 yüzlük 3 majör ile 150 yüzlük 5 minör perdede bir gam meydana getirmekle idi ki, birincilerin her biri dört çeyrek perdeye, ikincilerde üç çeyrek perdeye taksim edilmiştir.

PERDE	*rast*	*dūgāh*	*sīgāh*	*cahārgāh*	*navā*	*ḥusaynī*	*avc*	*māhūr*
YÜZLÜK	200	150	150	200	200	150	150	

birlikte: 1200

Muşāḳa kendi zamanındaki nazariyeciler ile oktav taksimâtı hususunda anlaşamadığını söylüyor (bk. Murat'nın 55 *komma*'lık oktav taksimâtı). Mısır'ı alâkadar eden hususta bir fark olduğunda şüphe yoktur; zîra bir nazariyeci, minör perdeleri, tıpkı majör perdeler gibi, taksimâta tâbî tutuyordu ki, bu da oktav için 28 ses fâsılası veriyordu (Muḥammed b. İsmā'īl Şihāb al-Dīn). Yalnız şu var ki, Muşāḳa çeyrek (*rubʿ*) ses sistemini uygun temeller üzerine kuracak mâhiyette bir esas tesbitine gayret etmiştir (Land, *Recherches*, s. 75; Collangettes, s. 417 v.d.); fakat Ellis (*JSA*, s. 497) ve Parisot (*Musique orient.*, s. 15 v.d.)'ya göre, o aynı değerde bir çeyrek gam (oktav için 24) elde etmek istiyordu ki, bu o zaman mevcut olan bir gam idi (La Borde, I, 436; krş. Collangettes, s. 419).

PERDE	*Yagāh*	*'Uşayrān*	*'Irāḳ*	*Rast*	*Dūgāh*	*Sīgāh*	*Cahārgāh*	*Navā*
YÜZLÜK	0	200	350	500	700	850	1000	1200

Bu cedvel yukarıdakinin aynıdır; yalnız şu farkla ki, esâs olarak sistemde daha pes bir nota, *rast* yerine *yagāh* alınmıştır. Çeyrek perdelik gam sistemi umûmiyetle bugün yakın şarkta (Collangettes, s. 415) ve aynı zamanda orta şarkta ('Alī Naḳī Ḫān Vazīrī) umûmiyetle kabûl edilmiştir.

Günümüzde Magrib'de mûsikî nazariyâtı hakkında pek az eser vardır; Mısır, Suriye ve İran'da ise, bibliyografyada görüleceği üzere, bu mevzûda bir çok eser yazılmıştır; yalnız risâlelerin bir çoğu çalgı çalanlara has, basit el kitaplarından ibârettir. Türkistan'da da bir takım eserler neşrolunmuştur. XX. asrın başlarında, şark memleketlerinin idâre merkezlerinde, başka büyük şehirlerde, İstanbul'da *Dār al-alḥān* ve Kahire'de *Nādī 'l-mūsīḳī al-şarḳī* gibi, konservatuarlar açmak sureti ile, mûsikî sâhasındaki tetkiklere büyük ehemmiyet verilmiştir.

[Boğdan prenslerinden ve türk mûsikîsinin tanınmış simâlarından olan D. Cantemir, besteleri zapt ve tesbit için, bir nota icat ettiğini söyler. Filvâkî onun vücûda getirdiği bir nota var ise de, böyle bir usûlün daha 'Abd al-Ḳādir Marāġī zamanında dahi mâlûm bulunduğu anlaşılmaktadır. Bundan başka sonradan Kule-Kapısı mevlevîhânesi postnişinliğine getirilen Nâyî Osman Dede (ölm. 1172)'ye âit bir yazmada bu mûsikî üstadının bestelerini arap alfabesinden alınma harfler ile gösteren bir nota kullandığı görülmekte ve hâl tercümesinde verilen mâlûmât da bu ciheti te'yit etmektedir. Bu itibârla Cantemir'in şark mûsikîsinde notanın ilk ve yegâne mûcidi olmadığı teeyyüt ediyor. Nâyî Osman Dede'nin nota usûlü ile Cantemir'in usûlü arasında fark vardır. Bu bestekâr msl. muhayyer perdesini ر harfi ile gösterdiği hâlde, aynı perdeyi Nâyî Osman Dede ع harfi ile göstermiştir (Rauf Yektâ, *La musique turque*; Lavignac, *Encyclopédie de la musique, Histoire de la musique*, Paris, 1922, V, 2980). Daha sonra ermeni kilise zâkirlerinden Hamparsum Limonciyan (1768—1839), türk ve garp mûsikîleri ile yakından alâkadar olan Düz-oğullarının himâye ve yardımı sâyesinde, ermeniceden alınan kelimeleri kullanarak, yeni bir nota icat etmiş ve Dede Efendi v.b. ile temâs ederek, bu notanın türk bestelerine tatbik olunabileceğini isbat eylemiş idi. Arisdakes Ohanesyan tarafından tekemmül ettirilen ve Hamparsum notası adı ile tanınan bu nota bir müddet türk mûsikî eserlerinde de kullanılmıştır].

Bibliyografya: Umûmî mâhiyetteki eserler: *Kitāb al-Aġānī* (Bulak, 1869); *The Twenty-first vol. of the... Aġānī* (Leiden, 1888); Casiri, *Bibl. Arab-Hisp. Escurialensis*... (Madrid, 1760—1770); Kâtib Çelebî (nşr. Flügel), London, 1835—1858; İbn 'Abd Rabbihi, *'Iḳd al-farīd* (Kahire, 1887—1888); İbn Abî 'Uṣaybi'a, *'Uyān al-anbā'* (nşr. A. Müller), Königsberg, 1882—1884; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), London, 1843—1871; İbn al-Ḳifṭī, *Tārīḫ al-ḥakamā'* (nşr. Lippert), Leipzig, 1903; al-Maḳḳarī, *Analectes*... (Leiden, 1855—1861); al-Mas'ūdī, *Marūc al-ẕahab* (Paris, 1861—1877); Steinschneider, *al-Fārābī* (*Alpharabius*)... (Petersburg, 1869); İbn al-Nadīm, *Fihrist* (nşr. Flügel); Suter, *Die Mathematiker and astronomen der araber* (*Abh. Z. Gesch. d. Math*, Leipzig, 1900—1902, X, XIV). Nazarî risâleler. Orta-çağ arapça eserler: al-Akfānī, *Irṣād al-ḳāṣid* (*Bibl. Ind.*, 1849); Muḥammed b. Aḥmed al-Ḫvarizmī, *Mafātīḥ al-'ulūm* (nşr. van Vloten), Leiden, 1895; Iḫvān al-Ṣafā', *Rasā'il* (Bombay, 1887—1889); *Die Abhandlungen d. Ichwān es-Safā*... (nşr. Dieterici), Leipzig, 1886; Fārābī, *Min kitāb al-mūsīḳī* (*Actes du VIème Congr. Orient.*), Leiden, 1884; *Faṣl al-mūsīḳī*, Fārābī, *Iḥṣā' al-'ulūm* (*al-'Irfān*, Şayda, 1921, VI); Muḥammed b. 'Alī al-Irbilī, *Cavāhir al-niẓām* (*Mach.*, XIV); İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima* (*NE*, Paris, 1858, XVI—XVIII). — Bugünkü arapça eserler: Muḥammed b. İsmā'īl Şihāb al-Dīn, *Safīnat al-mulk* (Kahire, 1892); Aḥmed Efendi al-Safarcalānī, *al-Safīnat al-adabiya* (Şam, 1891); 'Uṯmān b. Muḥammed al-Cundī, *Ravż al-masarrāt* (Kahire, 1895); Mīḫā'īl Muṣāḳa, *Risālat al-šihābiya fi 'l-ṣinā'at al-mūsīḳī* (Beyrut, 1899 ve *MFOB*, 1913, VI); Aḥmed Efendi Amīn al-Dīk, *Nā'il al-adab fī mūsīḳī afranc va 'l-'arab* (Kahire, 1902); Muḥammed Kāmil al-Ḫula'ī, *al-Mūsīḳī al-ṣarḳī* (Kahire, 1904); *Nā'il al-Amānī fi ṭurāb al-aġānī* (tarihsiz); Abū 'Alī al-Ġavṣī, *Kaşf al-Ḳinū'* (Cezayir, 1904); Darvīş Muḥammed, *Safā' al-avḳāt fī 'ilm al-naġamāt* (Kahire, 1910); Ṭanṭāvī Cavharī, *al-Mūsīḳī al-'arabiya* (Kahire, 1914). — Bugünkü iran eserleri: Muḥammed Vaḥīd 'Alī, *Ṣavt al-mubārak* (Luknov, 1853); Muḥammed 'Uṯmān Han, *Ṣavt al-nāḳūs* (Luknov, 1874); 'Alī Naḳī Han Vazīrī, *Ta'līmāt mūsīḳī* (Berlin, tarihsiz). — Bugünkü türk eserleri: T. Camīl, *Rehber-i mūsikī*, (1904); Fahri Bey, *Nazarî ve ilmî ūd dersleri*; Rauf Yektâ Bey, *Şark musikisi tarihi* (İstanbul, 1924); *Türk musikî nazariyâtı* (İstanbul, 1924); Fıtrat, *Özbek klasik musikîsi* (Taşkent, 1927), krş. Borrel, *Contribution d la bibliographie de la Musique turque au XXème siècle* (*RE Isl.*, 1928). — Tercümeler: Dieterici, *Die Propaedeutik der Araber* [*Iḫvān al-Ṣafā'*], Berlin, 1865; Land, *Recherches sur l'histoire de la gamme arabe* [al-Fārābī] (*Actes du VIème Congr. Orient.*, 1883, Leiden, 1884); Wiedemann, *Über al-Fārābīs Aafzählung der Wissenschaften, De Scientiis* (*S B P M S Erlg.*, 1907, XXXIX); ayn. mll., *Abschnitt über die Musik aus Schlüsseln der Wissenschaft* [*Mafātīḥ al-'ulūm*] (*S B P M S Erlg.*, 1922); ayn. mll., *Angaben von al-Akfānī über die Musik* (*S B P M S Erlg.*, 1922, LIV); Calāl al-Dīn Muḥammed, *Practical Philosophy of the Muhammedan People*... (tre. W. F. Thompson), London 1839; Carra de Vaux, *Le trotié des rapports musicaux... par Safi ed-Din 'Abd al-Mumin* (*JA*, 1891); Mac Guckin de Slane, *Prolégomènes hist. d'Ebn*

Khaldoun (*NE*, XIX, XX, XXI); Ronzevalle, *Un traité de Musique arabe moderne* [Muṣāḳa] (*MFOB*, 1913); E. Smith, *A Treatise on Arab Music* ... [Muṣāḳa] (*J Am. O. S*, I); R. d'Erlanger, *La musique arabe* [al-Fārābī] (Paris, 1930); Farmer, *An Old Moorish Lute Tutor* [Lisān al-Dīn ...] (Glascow, 1933); ayn. mll., *al-Fārābis Arabie-Latin Writings on Music* (London, 1934); ayn. mll., *Four Magribī musical Tracts* (*Bibliotheca Musicorum*, London, 1931, I); ayn mll., *Ibn Ḫurdāẕbih on musical instruments* (*JRAS*, 1928); Lachmann, *Veröffentl. Gesellschaft z. Erforschung der Musik des Orients* (Berlin, 1931) [al-Kindī]; Muhammed Amīn, *The Prosody of Music* (*Asiatic Miscellanies*, I).

Arap, iran ve türk musikî nazariyesi hakkındaki umûmî mâhiyette eserler: Laborde, *Essai sur la Musique ancienne et moderne* (Paris, 1780); Toderini, *Litteratura Turchesca* (Venedik, 1787); Villoteau (*Description de l'Égypte, état moderne*, Paris, 1823 — 1826, XIII, XIV); Kiesewetter, *Die Musik der Araber* (Leipzig, 1842); Kosegarten, *Alii Ispahanesis Liber cantilenarum magnus* ... (1840—1843); Soriano-Fuertes, *Música arabe-Española* ... (Barceloos, 1853); ayn. mll., *Historia de la música Española* ... Madrid, 1855); Murat, *Einiges über die Musik der Orientalen, insonderheit über das dominirende persisch-türkische Tonsystem* (*Ästhetische Randschau*, 1867, Viyana, 1867); Fétis, *Histoire générale de la Musique* (Paris, 1869—1876); Mendel, *Masikalisches Conservations-Lexikon* (Berlin, 1870 —1879). Yukarıda zikredilen bütün eserlerden ihtiyat ile faydalanmak gerektir; bunlardan ancak Kosegarten'e ve bir dereceye kadar da Kiesewetter'e güvenilebilir. —Caussin de Perceval, *Notices* ... *sur les principaux musiciens arabes* ... (*JA*, 1873); Barbier de Meynard, *Ibrāhīm fils de Mehdi*, (*JA*, 1869); Land, *Recherches sur l'histoire de la gamme arabe* (*Actes du VI.ème Congr. Inter. Orient.*, 1883), Leiden, 1884; ayn. mll., *Remarks on the earliest development of Arabic music* (*Trans IXth Congr. Orient.*, 1892) London, 1893; ayn. mll., *Essais de notation musicale chez les Arabes et les Persans* (*Études* ... *dédiés à Dr. C. Leemans* (Leiden, 1885); ayn. mll., *Tonschriftversuche u. Melodieprobcn aus dem mahammedanischen Mittelalter* (*Vierteljahrschrift f. Musikwissenschaft*, Leipzig, 1886, II); Rouanet, *La musique arabe* (Lavignac, *Encyclopédie de la musique*, Paris, 1913—1925, V); ayn. mll., *Les visages de la musique musulmane* (*La revue musicale*, Paris, 1923); von Hornboatel, *Phonographierte tunesische Melodien* (*SIMG*, Leipzig, 1906, VIII); ayn. mll., *Musikalische Tonsysteme* (*Handbach der Physik*, Berlin, 1927, VIII); Lachmann, *Die Musik in den tunisischen Städten* (*Arch. f. Musikwissenschaft*, 1923, V); ayn. mll., *Musik des Orients* (Breslau, 1929); Idelsohn, *Die Maqamen der arabischen Musik* (*SIMG*, Leipzig, 1913, XV); Bartok, *Die Volksmusik der Araber von Biskra u. Umgebung* (*Zeitschr. f. Masikwiss.*, Leipzig, 1920, II); Parisot, *Musique orientale* (Paris, 1898); ayn. mll., *Rapport sur une mission scientifique en Turquie d' Asie* (Paris, 1899); ayn.mll., *Rapport sur une mission scientifique en Turque et Syrie* (1903); Dalman, *Palästinischer Dīwān* (Leipzig, 1901); Collangettes, *Etudes sur la musique arabe* (*JA*, 1904, 1906); Ronzevalle (*MFOB*, 1913); Tripodo, *La stato degli studii sulla musicadegli Arabi* (Roma, 1904); Mitjana, *L'orientalisme musical et la musique arabe* (*MO*, Upsala, 1906); Helmholtz, *On the Sensations of Tone* ... (trc. A. J. Ellis, 3. tab. ingl.), London, 1895); Ellis, *On the musical Scales of various Nations* (*Joarn. Soc. Arts*, London, 1885); Ribera, *La música de las Cantigas* ... (Madrid, 1922); ayn. mll., *Historia de la música arabe medieval y su influencia en la Española* (Madrid, 1927); ayn. mll., *La musica andaluza medieval* ... (Madrid, 1923—1925); İbrāhīm Bey Muṣṭafā, *La valeur des intervalles dans la Musique arabe*, (*BIE*, Kahire, 1888, II); *Raouf Yekta Bey*, *La Musique et les modes orientaux* (*Revue musicale*, Paris, 1907); *La Musique turque* (Lavignac, *Encyclopédie de la musique*, Paris, 1913 — 1925, V); Farmer, *Hist. of arabian Music* (London, 1929); ayn. mll., *Arabic musical MSS. in the Bodleian Library* (1925); ayn. mll., *Historical Facts for the Arabian Musical Influence* (London, 1930); ayn. mll., *The organ of the Ancients from Eastern Sources* ... (London, 1931); ayn. mll., *Studies in Oriental musical Instruments* (London, 1931); ayn. mll., *Some masical MSS. identified* (*JRAS*, London, 1926); Uspenskiy, *Klasssiçeskaya mazika Uzbekov* (Sovetskiy Uzbekistan), Taşkent, 1927; Uspenskiy ve Belayev, *Turkmenskaya muzika* (Moskova, 1928); Gaird-ner, *The Source and Character of Oriental Music* (*MW*, 1916, VI); Chilesotti, *Le scale arabo-persiana e indù* (*SIMG*, Leipzig.

1902, III); Fleischer, *Review of Land's Recherches... gamme arabe* (*Viert. f. Musikwissenschaft...* (Leipzig, 1902, II); Fleischer, *Review of Land's Recherches... gamme arabe* (*Viert. f. Musikwissenschaft*, Leipzig, 1886, II); Stumpf, *Review of Ellis' on the musical Scales of various Nations* (*Viert f. Musikwissenschaft*, Leipzig, 1886, II). (H. G. FARMER.)

MUSLİM. [Bk. MÜSLİM.]

MUSNAD. [Bk. HADİS, IV.]

MUSTACĀB. [Bk. MÜSTECĀB.]

MUŞṬAFĀ. [Bk. MUSTAFA.]

MUSTAFA. MUŞṬAFĀ, bir kaç Osmanlı şehzâdesinin adı olup, başlıcaları şunlardır:

1. MUSTAFA ÇELEBÎ (?—1422), Yıldırım Bayezid [b. bk.]'in oğludur. Hamid-İli ve Teke sancağı askerlerinin başında olarak, babası ve kardeşleri ile berâber, Ankara muhârebesine iştirâk etmiş ve muhârebeden sonra Yıldırım Bayezid tarafından, Mûsâ Çelebî gibi, aratılmış ise de, bulunduğuna dâir bir kayıt mevcut değildir (Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, II, 428; Âşık Paşa-zâde, s. 70; Neşrî, s. 95; Nizâm al-Dîn Şâmî, s. 310; Ḥâfiẓ Abrû, 337b). O devirde yaşamış olan İbn 'Arabşâh (s. 133) Mustafa Çelebî'nin öldürüldüğünü söylüyor ise de, Şükrullah (164a v.d.) onun babası Bayezid I. ile berâber esir düştüğünü ve sonra kaybolduğunu ifâde eder. Timur nâmına yazılmış eserler de (msl. Yazdî, II, 452; Ḥâfiẓ Abrû, 338b) Sultan Ahmed Celâyirî [b. bk.]'nin Bursa'da bulunan kızı ile nişanlı olduğu söylenen Mustafa Çelebî bâzı Osmanlı kaynaklarına (msl. Behiştî, 40a; Âşık Paşa-zâde, s. 72; Oruç Bey, s. 35; Neşrî, s. 96, Ḥalîl al-Ḳonavî, 40a) göre, Ankara muhârebesinde kaybolmuştur. Mustafa Çelebî'nin esâreti hakkında Enverî (*Düstûr-nâme*, s. 91)'nin verdiği mâlûmat, Timur'un fetih-nâmelelerine (msl. *Fatiḥ-nâma-i Timurlang*, bk. Sarı Abdullah Efendi, 17a) uymaktadır. Anlaşıldığına göre, Timur şehzâdeyi Semerkand'a götürmüş ve ölümünü müteâkip, diğer hükümdarların evlâdı gibi, serbest bırakılmıştır (*Düstûr-nâme*, medhal, s. 97). Semerkand'dan Anadolu'ya avdet edip, bir müddet Karaman-oğlu'na âit Niğde'de kaldıktan sonra, kardeşi Mûsâ Çelebî gibi, İsfendiyar Bey'in yanına giden Mustafa Çelebî, onun teşvikı üzerine, Ellâk ile münâsebete girişmiş, hattâ o tarafa geçmiş ise de, Mustafa'nı küçük yaşta vefat ettiğine dâir Çelebî Sultan Mehmed'in çıkardığı şâyia ve siyâsî teşebbüs üzerine, orada barınamayarak, Bizans imparatoru Manuel'e iltiçâ ile (822 = 1419), ondan yardım talebinde bulunmuştur (Chalcondyle, I, 118). Ulahlardan ve Niğbolu sancak beyi İzmir-oğlu Cüneyd Bey'den yardım gören Mustafa Çelebî, Tesalya ve Selânik taraflarında faâliyete girişmiş ise de, Selânik önünde Mehmed Çelebî'ye mağlûp ve Cüneyd Bey ile birlikte şehre iltiçâya mecbûr olmuştur. Selânik vâlisi Demetrios Laskaris Leontarios Mustafa Çelebî'yi himâye ederek, Mehmed Çelebî'ye teslim etmedi. İmparator Manuel de şehzâde ile Cüneyd'i senevî 300.000 akçe mukabilinde, kayd-ı hayat şartı ile, muhâfaza etmeği deruhde etti (Dukas, s. 73; Lebeau, XXI, 84). Bu hâdise şehzâdenin hakikaten Mustafa Çelebî olduğunu isbât etmesi bakımından mühimdir. Cüneyd İstanbul'daki Pammakaristos manastırında alıkonarak, Mustafa Çelebî Limni adasına gönderildi.

Çelebî Sultan Mehmed'in ölümünden sonra, Murad II. nezdinde giriştiği teşebbüslerde muvaffak olamayan Manuel'in Leontarios'u 10 gemi ile göndermesi suretiyle serbest bırakılan Mustafa Çelebî, bu zât ile bir anlaşma yaparak, Gelibolu dâhil olmak üzere, İstanbul'un şimâlinden Eflâk'a kadar uzayan sâhaları, Erysos ve Aynaroz'a kadar bütün Tesalya'yı imparatora vermeği (Dukas, s. 85; Chalcondyle, I, 130; Phrantzes, s. 114; Behiştî, 90a) ve oğlunu rehine olarak bırakmağı taahhüt etti. Mustafa Çelebî, Bizans donanmasının Gelibolu'yu tutması üzerine, Leontarios ve Cüneyd Bey ile buraya gelerek, Osmanlı tahtının meşrû vârisi olduğunu ilân edip, faâliyete girişti; bu sırada Gelibolu ve civarı ahâlisi kendisine iltihak etti. Ancak Şah-Melik başta olmak üzere, Gelibolu muhâfızları kaleyi teslim etmediklerinden, Leontarios'u bu kale önüne bırakıp, kendisi Hexamilion denilen Aynaroz berzahına doğru yürümüş ve bâzı yerleri ele geçirmiştir. Osmanlı kaynakları umûmiyetle Mustafa Çelebî'nin Selânik'te ortaya çıkıp, yanına hemen bütün Rumeli'nin toyca ve sipâhîlerini topladığından ve tanınmış uç beylerinden Turhan, Evrenos-zâde ve Gümlü-oğlu'nun iltihakından bahsederler (Oruç Bey, s. 46; Behiştî, 90a; Neşrî, s. 149; Âşık Paşa-zâde, s. 86; Anonim, Üniversite kütüp., 3976, 67a). Anlaşıldığına göre, Vardar-Yenicesi'nden sonra, Serez hisarını alan Mustafa Çelebî (burada bastırdığı akçe için bk. Halil Edhem, *Meskûkât-ı osmâniye*, İstanbul, 1334, I, 36), Edirne'yi de ele geçirmek sûreti ile, Rumeli'ne hâkim olmuştur (*Kitâb fî bayân...*, s. 9). Cüneyd Bey'in yardımı ile Rumeli'nin yayasını müsellem edip, her birine 50'şer akçe harçlık tâyin ederek, yeni bir teşkilât kurmağa muvaffak olan Mustafa Çelebî Güzelce-Hisar'dan Boğaz'ı geçen Bayezid Paşa ile karşılaştı; askeri Mustafa Çelebî tarafına

geçen bu zât da şehzâdeye ilticâya mecbûr oldu (Dukas, s. 91; Phrantzes, s. 116; Behiştî, 92b). Mustafa Çelebî, Timur ile yapılan savaşta aldığı yaraları göstererek, Bayezid Paşa'yı vezir tâyin etmek istedi ise de, çok geçmeden Evrenos-zâdeler ve Cüneyd Bey'in teşviki ile, onu Sazlıdere'de öldürttü; 1421'de parlak bir alay ile Edirne'ye girdi. Bayezid Paşa'nın öldürülmesi üzerine, Gelibolu muhâfızları da kaleyi teslime mecbûr olmuşlardı. Daha evvel zaferlerin imparator hesabına olmayıp, islâm şehirlerini istirdat etmek üzere kazanıldığını söyleyerek, Gelibolu'yu Leontarios'a teslimden imtinâ eden Mustafa Çelebî, bu kale önüne gelip, muhtac bulunmadığı Bizans askerlerinin geri dönmelerine izin verdi (Dukas, s. 92 v.d.; Lebeau, XXI, 92 v.d.). Gelibolu'yu iyice tahkim ettiği gibi, yeni teşkilât vücûda getirip, bu deniz üssünde bulunan donanmaya kaptanlar ve kumandanlar tâyin etti ve Edirne'ye dönüşünde para bastırdı. Murad II.'ın Mustafa Çelebî tarafından kazanılan bu muvaffakiyetler üzerine telâşa düştüğü, Emîr Sultan'dan mânevî yardım talebinde bulunmasından anlaşılır (Behiştî, s. 93 v.d.; Anonim, 68a; C. Baysun, *Emîr Sultan'ın hayatı ve şahsiyeti*, *Tarih dergisi*, I, 84).

Gelibolu meselesinden dolayı Murad II. ile anlaşmak teşebbüsünde bulunan Mannel'in gayreti yanında, Murad II.'ın Foça'daki Cenovalıların reisi Giovanni Adorno ile bâzı ticârî imtiyazlar mukabili olarak, anlaştığını haber alan Mustafa Çelebî, Cüneyd Bey'in de teşviki ile, Anadolu'ya geçti ve cenovalıların muhâlefetine rağmen, Mihalic'e (bâzı eserlere göre, Lapseki'ye) gelerek, Bursa'yı almak üzere, Ulubâd köprüsüne vardı. Tekrar Emîr Sultan'dan himmet bekleyen Murad II., Tokat'ta mahbus bulunan Mihal-oğlu Mehmed Bey'i getirtti ve onun yardımı ile, Evrenos-zâdeleri kendi tarafına celbetti (Behiştî, 94a; Chalcondyle, I, 131); Mustafa Çelebî'nin 5.000 azep ile yaptığı taarruzu akîm bırakarak, hasmına şiddetli bir darbe indirmeğe muvaffak oldu; diğer taraftan Cüneyd Bey'i de elde etmiş idi (Dukas, s. 102). Hacı İvaz Paşa'dan aldığı bir mektup sebebi ile, Rumeli beylerinin kendisini ansızın yakalayacağına kanî olan Mustafa Çelebî, geri çekilmek zorunda kalıp (825=1422), Biga suyunu geçerek, gemiler ile Gelibolu'ya gitti. Bir ihtiyat tedbiri olmak üzere, bütün nakil vâsıtalarına el koyduğu gibi, Gelibolu limanını da tahkim ettirdi; hasmını tâkip eden Murad II. Gelibolu'da bir Ceneviz kükesini 500 filoriye kiralayarak, askerini gece vakti Kozlu-Dere'ye geçirdi; bunu öğrenen Mustafa Çelebî ertesi gün Lapseki'ye gelen Murad II.'ın Adorno'ya âit 7 gemiden mürekkep bir filo ile üzerine yürüdüğünü görünce, podestaya birini gönderip, askerin karaya çıkarılmamasını te'mine çalıştı ise de, muvaffak olamadı (Dukas, s. 108) ve Gelibolu'da Ceneviz gemilerine karşı müdâfaada bulundu. Murad II. Adorno'nun yardımı ile Gelibolu'yu zaptettikten sonra, evvelâ Bolayır, sonra Edirne'ye çekilen Mustafa Çelebî'yi tâkip ederek, Edirne'yi zaptetti. Eflâk'a kaçmak isteyen şehzâde, Kızıl-Ağaç-Yenicesi'nde yakalanarak, Edirne'de bulunan Murad II.'a getirildi (Behiştî, 97a; Oruç Bey, s. 47; Âşık Paşa-zâde, s. 89 v.b.) ve pâdişahın emri ile, kalenin burcuna asıldı (825=1422).

Mustafa Çelebî'nin Bayezid'in oğlu olduğunu belirten muâsır tarihçi Dukas (s. 109)'a göre, bu şekilde idâm edilmekle onun Osmanlı hânedânından olmadığı gösterilmek istenmiş idi. Phrantzes (s. 116)'in söylediği gibi, Mustafa Çelebî'nin ölümü ile Bizans'ın bütün ümitleri yıkılmış ve İstanbul yeni bir muhâsaraya hedef olmuştur. Şahsiyeti hakkında pek az mâlûmata sâhip olduğumuz Mustafa Çelebî'ye Osmanlı kaynaklarında (msl. Âşık Paşa-zâde, s. 86, 89) Düzme Mustafa denilmektedir.

Bibliyografya: *Macmū'a-i makātib-i fārisī* (Hafid Efendi kütüp., nr. 326, 182b); Sarı Abdullah, *Münşeât-ı fârisî* (Es'ad Efendi kütüp., nr. 3333, 17a); Feridun Bey, *Munşa'āt al-salāṭīn* (İstanbul, 1274), I, 150 v.d.; *Kitāb fī bayān aḥvāl al-'acā'ib va'l-ġarā'ib* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3080, s. 9); Şükrullah, *Bahcat al-tavārīḫ* (Nûruosmâniye kütüp., F. Y. nr. 3059, 164a v.d.); Âşık Paşa-zâde, *Tevârih-i âl-i Osman* (nşr. Fr. Giese), Leipzig, 1929, s. 70 v.d.; Enverî, *Düstûr-nâme* (nşr. M. Halil [Yınanç]), İstanbul, 1928, s. 91; *Medhal* (İstanbul, 1930), s. 97; Muḥammed b. Ḥācī Ḫalīl al-Ḳōnavī, *Tārīḫ-i āl-i 'Osmān* (Bibl. Nat., *Suppl. Pers.*, nr. 1394, 40a; krş. R. Anhegger, *T D*, 1951, II, sayı 3—4); Behiştî, *Tarih-i âl-i Osman* (Brit. Mus., nr. Add. 7869, 40a v.d.); Oruç b. Âdil, *Tevârîh-i âl-i Osman* (nşr. Babinger), Hannover, 1925, s. 35 v.d.; Neşrî, *Cihannümâ* (nşr. Fr. Taeschner), Leipzig, 1951, s. 95 v.d.; Niẓām al-Dīn Şāmī, *Ẓafarnāma* (trc. Necâti Lugal), Ankara, 1949, s. 305, 310; Şaraf al-Dīn 'Alī Yazdī, *Ẓafarnāma* (Kalküte, 1888), II, 428, 452; Ḥāfiẓ Abrū, *Zubdat al-tavārīḫ* (Fâtih kütüp., F. Y. nr. 4371, 337a v.d.); İbn 'Arabşāh, *'Acā'ib al-makdūr fī aḫbār Tīmār* (Kahire, 1305), s. 133; Dukas, *Bizans tarihi* (trc. Mirmiroğlu),

İstanbul, 1956, s. 71—109; Phrantzes, *Chron. hist. Byzatinae* (Bonn, 1838), s. 114 v. dd.; Chalcondyle, *L'Histoire de la décadence de l'Empire Grec* (Paris, 1620), I, 117—132; ayrıca bk. Lebeau, *Histoire de Bas-Empire* (Paris, 1836), XXI, 84 v.d.; Cantimir, *Histoire de l'Empire Othoman* (Paris, 1743), I, 83 v.d.; J. v. Hammer, *Devlet-i Osmâniye tarihi* (İstanbul, 1329), II, 156 v.d.; N. Iorga, *Gesch. des osm. Reiches* (Gotha, 1908), I, 366 v.d.

2. MUSTAFA ÇELEBİ (? — 1423), Mehmed I. [b. bk.]'in oğludur; babasının sağlığında küçük yaşta Hamid-İli sancak beyliğine tâyin edilmiş idi ve kendisine Küçük Mustafa denilirdi. Mehmed I.'in ölümünden sonra, Karaman-oğlu Mehmed Bey'in yanına çekilmiş ve Kara Tâceddin-oğlu şarabdâr İlyas'ın teşvikına kapılıp, babasının vasiyeti hilâfına, saltanat dâvasında bulunmuştur (Maḳrîzî, *al-Sulūk*, Fâtih kütüp., A.Y. nr. 4380, IV, 115ᵃ; Şükrullah, *Bahcat al-tavārīḫ*, Nûruosmâniye kütüp., F.Y. nr. 3059, 166ᵇ). Onun şarâbdar İlyas tarafından Kastamonu taraflarına götürülmesi hakkında Dukas (*Bizans tarihi*, tre. Mirmiroğlu, İstanbul, 1956, s. 113)'ın verdiği mâlûmat mühimdir. İmparator Manuel'in şarabdara pek çok para gönderip, Mustafa için asker toplamak husûsundaki tavsiyesi ve Germiyan-oğlu Yâkub ile Karaman-oğlu Mehmed Bey'lerin Türkmen (bilhassa Turgutlu) kuvvetleri te'min etmesi sâyesinde, şehzâdenin faâliyete geçtiği görülüyor. Phrantzes (*Chron. hist. Byzantinae*, Bonn, 1838, s. 117), Murad II. [b. bk.] Rumeli'ye gitiği sırada, Küçük Mustafa (Mustafopulo)'nın İstanbul'a gelerek, Manuel ve çocukları ile buluştuğunu ve aynı günde imparatora nüzûl isâbet etmesi üzerine, önce Silivri'ye gidip, sonra tekrar İstanbul'a ve oradan Bursa'ya döndüğünü bildirmektedir. Mustafa'nın bu seyâhati, Phrantzes'in kaydettiği gibi, 30 eylûl 1423'te değil, Maḳrîzî'nin gösterdiği gibi, 1422'de olmalıdır (IV, 115ᵃ) Murad II.'ın İstanbul muhâsarası sırasında, saltanat müddeîsi sıfatı ile harekete geçen Mustafa, Bursa önüne geldi; bursalılar şehrin kapılarını kapatıp, kendisine kumaş ve para göndererek, itizâr ettiler. Mustafa İznik'e yürüyerek, muhâfız Şîrûz oğlu Ali Bey'in teslimden imtinâı üzerine, kalcyi kuşattı. İstanbul'u muhâsara ile meşgûl olan Murad II., şehzâdeyi ele geçirmek için, İznik muhâfızına ve Şarabdar İlyas'a mektuplar gönderdi (anonim, 70b; Behiştî, 99a). Bu sırada İznik teslim olup, Küçük Mustafa vezir-i âzam İbrahim Paşa sarayına yerleşerek, hükümdarlığını ilân etti; adamlarına toprak temlikine, etrafa hükümler göndermeğe başladı. İznik'te kalmağı tehlikeli bulan Turgutlu aşîret erkânı ile Germiyan-oğlu kuvvetleri dönerken, Küçük Mustafa da berâber gitmek istedi ise de, Murad II.'a hizmet eden şarabdâr İlyas şehzâdenin şehirde kalmasını te'min etti. İznik önüne gelen Murad II., Mihal-oğlu Mehmed Bey'in askerlerine şehri muhâsara ettirdi; Yalı-Kapısı'ndan giren Mehmed Bey Tâceddin oğlu ile çarpışarak, maktûl düştüğü ve sonra Mihal oğlu'nun kuvvetleri yetişerek, Tâceddin-oğlu'nu öldürdüğü sırada, şarabdâr İlyas fırsattan bilistifâde, Küçük Mustafa'yı bir at üzerine alarak, Murad II.'a götürdü. Pâdişah şehzâdeyi İznik dışında öldürterek, nâşını Bursa'ya gönderdi ve „atası yanına" defnettirdi (Âşık Paşa-zâde, *Tevârîh-i âl-i Osman*, nşr. F. Gieze, Leipzig, 1929, s. 91).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. *Takvimler* (nşr. Osman Turan), Ankara, 1957, s. 60; Neşrî, *Cihannüma* (Leipzig, 1951), s. 153 v.d.; Bursalı Belîg, *Güldeste-i riyāz-ı irfan* (Bursa, 1301), s. 44 v. d.; J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi* (İstanbul, 1329), II, 172 v. d.

(M. C. ŞEHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

3. MUSTAFA ÇELEBİ (1450—1474), Fâtih Sultan Mehmed'in oğlu olup, tahminen 854 (1450)'te doğmuş ve küçük yaşta Manisa sancak beyliğine gönderilmiştir. Kaynaklarda Manisa'dan getirilerek, Edirne'de kendisi ile kardeşi Bayezid için yapılan sünnet düğününün (861 = 1457) pek parlak olduğu kaydedilmektedir (İbn Kemâl, VII, 140—143; Âşık Paşa-zâde, s. 139 v. dd.; Neşrî, I, 185; krş. Feridun Bey, I, 250 v.d.). Mustafa Çelebî, Karaman'ın fethini müteâkip, bu vilâyetin vâliliğine tâyin edilmiş (1466) ve ömrü boyunca kalacağı bu vazifede lalalığına (veya atabey) Gedik Ahmed Paşa [b. bk.] verilmiş idi (1469). Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın yeğeni Yusufça Mirza, Karaman-oğulları Pîr Ahmed ve Kasım Bey'ler ile birlikte, Osmanlı topraklarına taarruz ettiği zaman, Afyon-Karahisar (veya Kütahya)'a çekilmeğe mecbûr olan Mustafa Çelebî babası tarafından Bursa havâlisini korumağa ve taarruzu def'etmeğe me'mûr edildi (Feridun Bey, I, 279) ve kendi talebi üzerine, yardımcı olarak, Anadolu beyler-beyi Davud Paşa gönderildi. Şehzâde ordusunda yoklama yaptıktan sonra hasmı ile Eflâtun-Pınarı adlı yerde karşılaşıp, mühim bir muzafferiyet kazanarak, Yusufça Mirza'yı esir etti. Hâdisenin 14 rebiülevvel 877 (19 ağustos 1472)'de vukû bulduğunu tahmin ettirecek karîneler vardır. Mustafa Çelebî babasına zafer müjdesini Çaşnigîr Mah-

mud ile göndermiştir (Feridun Bey, I, 279 v.d.; bk. bir de İbn Kemâl, VII, 328). Mustafa Çelebî daha sonra Fâtih Sultan Mehmed 'in Uzun Hasan üzerine yaptığı sefere iştirâk edip, Karaman eyâleti askeri ile orduya Bey-Pazarı 'nda katılmış (İbn Kemâl, VII, 338) ve Otluk-Beli muhârebesinde (11 ağustos 1473), Davud Paşa ile berâber, Osmanlı ordusunun sol cenâhına kumanda etmiştir. Ak-Koyuulu ordusunun Uzun Hasan 'ın oğullarından Zeynel Mirza idâresindeki sağ cenâhına taarruz ederek, onu hezîmete uğratan ve böylece muhârebenin neticesi üzerine müessir olan Mustafa Çelebî cesûr ve mâhir bir kumandan olduğunu isbât etmiştir (Angiolello 'dan naklen Guillet, II, 229; İbn Kemâl, VII, 335; R. Rahmeti Arat, *TM*, VI). Mehmed II., bir müddet sonra tekrar Anadolu 'ya gelerek, İç-El 'in şimâl kısımlarına bâkim olan Karaman-oğullarına karşı Mustafa Çelebî ile Gedik Ahmed Paşa 'yı me'mûr etti. Bu herekât esnâsında Gedik Ahmed Paşa 'nın Develi-Karahisar 'ı fetbetmek niyetinde olduğunu anlayan şehzâde daha evvel davranmak istedi. Fakat hasta olduğundan, bu işe Niğde beyi Koçu Bey 'i me'mûr ederek, kaleyi muhâsara altına aldırdı. Develi-Karahisar muhâfızı Atmaca Bey ancak Mustafa Çelebî 'ye teslim olacağını, aksi takdirde sonuna kadar çarpışacağını bildirdiği cihetle, şehzâde Konya 'dan kalkıp, kale civarına geldi; Atmaca Bey de sözünü tutarak, hisarı şehzâdeye teslim etti. Böbrek hastalığından muztarip olduğu bilinen (Sâdeddin, I, 551) Mustafa Çelebî 'yi bu seferin yorgunluğu çok sarsmış idi; dönüşte Niğde civarında Bor-Pazarcığı 'nda bir hamama girip, otağını önüne kurdurdu ve hamamdan çıkar-çıkmaz vefat etti (3 rebiülâhır 879 = 19 ağustos 1474; Alderson, levha XXVII 'de: 25 kânûn I.). Şehzâdenin ölümü lalası Ahmed Bey ve defterdarı Umur Bey-oğlu Ali Çelebî tarafından gizli tutularak, cenâzesi Konya 'ya nakledildi; oğlunu kaybetmekten çok müteessir olan Fâtih Sultan Mehmed 'in emri ile, Bursa 'ya götürülüp, Murad II. türbesi civarına gömüldü. Söylendiğine nazaran, Mustafa Çelebî 'nin kızı Bülbül, Şehzâde Bayezid 'in oğlu Abdullah ile (1480), diğer kızı Nergis-Şah aynı şehzâdenin öteki oğlu Ahmed ile (1474) evlendirilmiş, kendisinin bir de oğlu bulunduğu ileri sürülmüştür (Alderson, *göst. yer.*; İbn Kemâl, VII, 522).

Bibliyografya: Feridun Bey, *Münşa'ât al-selâtîn* (İstanbul, 1275), I; Dursun Bey, *Târîh-i Ebu'l-Fetih* (İstanbul, 1329); Oruç Bey, *Tevârîh-i âl-i Osman* (Hannover, 1925); İbn Kemâl, *Tevârîh-i âl-i Osman* (Ankara, 1957); Âşık Paşa-zâde, *Tevârîh-i âl-i Osman* (Leipzig, 1928); Neşrî, *Cihannümâ* (Leipzig, 1951); Sa'd al-Dîn, *Tâc al-tevârîh* (İstanbul, 1279), I; Th. Spandouyn Cantacassin, *Petit traicté de l'origine des Tureqz* (Paris, 1896); Guillet, *Histoire du règne de Mohammed* (Paris, 1681), II; Chalcondyle (Paris, 1662), II: *Continuation de l'histoire des Turcs*); Solak-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1297); Müneccim-Başı, *Şahâ'if al-ahbâr tercümesi* (İstanbul, 1285); J.v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi* (İstanbul, 1329); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1949), II; Salâheddin Tansel, *Osmanlı kaynaklarına göre Fâtih Sultan Mehmed'in siyâsî ve askerî faâliyeti* (Ankara, 1953); A. D. Alderson, *The Structure of the ottoman Dynasty* (Oxford, 1956).

(M. CAVİD BAYSUN.)

4. MUSTAFA SULTAN (1515 — 1553), Kanûnî Sultan Süleyman 'ın büyük oğludur; babasının şehzade iken sancak-beyi olarak bulunduğu Manisa 'da 921 (1515) 'de doğmuştur. Türbesindeki sandûkasının önüne konulan levhada da görüldüğü gibi, annesinin adı Mâh-i-Devrân 'dır. Busbecq (*Türk mektupları*, s. 42, trc. Hüseyin Câhid Yalçın) bu kadın efendinin kırımlı olduğunu bildirmekle berâber, ismini kaydetmemektedir; vesîkalarda babasının adı Abdullah, Abdürrahman, Abdülmennân olarak geçtiğine bakılırsa, devşirme olduğu anlaşılır (Kâmil Kepeci-oğlu, *Mahidevrân Sultan 'ın azaplı günleri*, *Vakıflar dergisi*, Ankara, 1942, II, 405 v.d.). Süleyman I. tahta çıkınca, annesi ile berâber, İstanbul 'a gelen Mustafa 'yı büyük annesi Hafsa Sultan çok severdi. Hurrem Sultan [b. bk.] 'ın pâdişah üzerindeki nufûzu bir kaç erkek çocuk dünyaya getirmekle çok kuvvetlendiğinden, onun ile Mâh-i Devrân arasında kavga şeklini alan şiddetli bir rekâbet başladı ve Mâh-i-Devrân gözden düştü. Bu vaziyet şehzâde üzerinde te'sir etmiş, onda Hurrem Sultan 'a karşı husûmet uyandırmış idi. 1533 'te Hafsa Sultan 'ın vefatı Hurrem Sultan 'ın mevkiini daha da kuvetlendirmiş, aynı sene Mustafa, 40.000 duka tahsisat ile Saruhan sancak-beyliğine tâyin edilerek, merkezden uzaklaştırılmıştır (J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi*, V, 128). Şehzâde Mustafa Muhyiddin Mehmed ve Sürûrî Mustafa Efendi 'lerden ders görmüş (M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, III, 12; IV, 343), La'lî Çelebî gibi nedimlerden faydalanarak, şiir yazmağa başlamıştır. Yavuz Sultan Selim 'e benzediği söylenen Mustafa, bilgi ve cesâreti ile kendisini sevdirmiş idi. Onu sevenler kendisi ile

annesinin saraydan uzaklaştırılmış olmasını üzüntü ile karşılıyorlardı. Sadrâzam İbrâhim Paşa'nın zevcesi Hadice Sultan Mâh-i-Devrân kadın ile mektuplaştığı gibi, İbrahim Paşa da Irakayn seferi esnâsında şehzâdeye sefere dâir bir mektup göndermiş idi. Bu mektuplardan İbrahim Paşa ve Hadice Sultan'ın Hurrem Sultan ile mücâdele hâlinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Irakayn seferine (1534) giderken, Kanûnî Süleyman Mustafa'yı kaymakam olarak bıraktı (J. v. Hammer, V, 149) ve bu şehzâdeye verilen son vazife oldu. Bu sırada 1.300 yaya ve 300 atlı kızıl-başın isyânı üzerine, Amasya sancak-beyi Mehmed Paşa muvaffakiyetli bir te'dip hareketine girişmiş ve kesilen başları şehzâde Mustafa'ya göndermiştir (*Manisa mahkeme-i şer'iye sicilleri*, defter I, evâil-i zilkâde 941 tarihli buküm). İbrahim Paşa'nın öldürülmesi (1536) üzerine, büs-bütün kuvvetlenen Hurrem Sultan, Mustafa tahta geçecek olursa çocuklarının hayatı tehlikeye gireceğini biliyor, bunun için şehzâdeye karşı tertipli bir mücâdeleye başlamış bulunuyordu; msl. hiç bir görünür sebep yok iken, Mustafa'yı saltanat sancağı olan Manisa'dan aldırıp, Amasya'ya tâyin ettiriyordu (948= 1541). Şehzâdenin bu nakilden doğan üzüntüsünü hocası Mustafa Sürûrî veya Küçük Mustafa Efendi'nin yazdığı uzun bir kasîdeden anlıyoruz (*Manisa mahkeme-i şer'iye sicilleri*, defter I, 34).

Şehzâdenin 1546 senesinde Mehmed adlı bir oğlu dünyaya gelmiş idi. Amasya'ya gittiği sırada lalası Manisalı Câfer Paşa idi (Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya tarihi*, III, 302, 306 v.d., İstanbul, 1927); daha sonra Rüstem Paşa bu zâtı İstanbul'a celbedip, yerine Köstendil sancak-beyi boşnak Ahmed Paşa'yı tâyin etmiştir. Manisa'ya önce Hurrem Sultan'ın oğullarından Mehmed'in ve bunun ölümü üzerine, Selim'in getirilmesi Mustafa'nın Hurrem'e karşı olan husûmetini son haddine getirdi. Diğer taraftan Hurrem Sultan, kızı Mihrümâh'ın zevci Rüstem Paşa'yı sadârete tâyin ettirdi ve her üçü Mustafa'yı bertaraf edip, Osmanlı tahtını şehzâde Bayazid'e te'min edecek bir tertip hazırladılar. Kanûnî Süleyman seferlere çıktığı zaman, Selim ile Bayezid'i yanına getirtiyor ve Mustafa'nın hasedini büsbütün tahrik ediyor, Mustafa babası ile görüşmek istediği zaman, kendisine müsâade edilmiyordu. Bu vaziyette müteessir olan Mustafa'nın ulu-orta konuşmuş olması muhtemel ise de, halk arasında artık yaşlanan Kanûnî Süleyman'ın saltanatı şehzâde Mustafa'ya terkedeceğine dâir şâyialar dolaştığı rivâyeti pek de mâkul görünmüyor. Pâdişah Nahçivan seferi esnâsında, askerin isyân edeceğine ve Sultan Mustafa'yı istediğine dâir Rüstem Paşa'nın gönderdiği telhislere inanarak, oğlunu ordugâha dâvet etti. Şehzâde Mustafa 26 şevvâl 960 (5 teşrin I. 1553)'ta Konya-Ereğlisi civarındaki Ak-Tepe'ye, babasının otağ kurduğu yere geldi; ertesi gün salâ vaktı, el öpmek üzere, huzûra girdiği zaman, yedi dilsizin hücûmuna uğradı; çok kuvvetli olduğundan, bir az mukavemet ederek, babasının bulunduğu yere doğru ilerileldi ise de, saray hademelerinden Zâl Mahmud (Paşa) tarafından öldürüldü ve naaşı otağ-ı hümâyûnun önüne bırakıldı. Bu hâdise fenâ karşılandı, asker bir gün yemek yemedi, Rüstem Paşa, Hurrem Sultan, Zâl Mahmud ve hattâ Sultan Süleyman aleyhinde açıktan-açığa söz söylemekten çekinmedi. Şâir Taşlıcalı Yahyâ Bey'in şiiri bu galeyânı arttırmış, nihâyet pâdişah dâmadını kurtarmak için, onu sadâretten azletmiştir. Sürûrî Mustafa Efendi şehzâde için arapçadan tercümeye başladığı *'Acâ'ib al-ġarâ'ib* adlı kitabın başında şehzâdeyi medheder ve onun kalpleri miknatis gibi çektiğini söyler; ölümünü işidince, duyduğu teessürü ifâde eden sözler ile tercümeyi yarıda bırakır.

Sultan Mustafa'nın ölümünden önce (recep 960) annesi ile çocuklarının Bursa'ya götürüldüğü anlaşılıyor (Kâmil Kepecioğlu, *ayn. esr.*, s. 405); bir az sonra oğlu Mehmed de İbrahim Paşa vâsıtası ile, öldürüldü (*Türk mektupları*, s. 50 v.d.; *Manisa mahkeme-i şer'iye sicilleri*, I). Mustafa'nın cenâzesi Bursa'da Murâdiye'de gömülmüş ve üzerine Selim II. tarafından bir türbe (Mustafa-i Cedîd türbesi) inşâ ettirmiştir (Koyunlu-oğlu Mehmed Turgut, *İznik ve Bursa tarihi*, Bursa, 1935, s. 150). Mâh-i-Devrân Kadın, Mustafa'nın âilesi ile Bursa'ya yerleştirildikten sonra, 12 sene yardım edilmediğinden, çok borca girdi; nihâyet Mâh-i-Devran'ın mürâcaatı üzerine borcları ödenerek, sıkıntılarına son verildi. Manisa'da Bozdağ'daki saray ile türbe câmii ve bâzı çeşmeler şehzâde Mustafa'ya âit ise de, burada Fâtih Sultan Mehmed'in oğlu Mustafa da sancak-beyliği ettiği için, bu eserin hangi Mustafa tarafından yaptırıldığını tâyin güçtür.

Mustafa adında Selim II., Murad III. ve Osman II.'ın da birer şehzâdesi olmuş ve bunlar küçük yaşta ölmüşlerdir (tafsilât için bk. Alderson, *ayn. esr.*, tür. yer.; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, İstanbul, 1308, I).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1949); Çagatay Uluçay, *Manisa'daki saray-ı âmire ve şehzâdeler türbesi* (İstanbul, 1941); 'Âlî, *Kunh*

al-aḫbār (Topkapısarayı kütüp., Revan kısmı, nr. 117). (ÇAGATAY ULUÇAY.)

MUSTAFA I. MUṢṬAFĀ I. (1591—1639), Osmanlı pâdişahı. Mehmed III.'in oğlu olup, kaynaklarda doğduğu tarih hicrî 1000 veya 1001 olarak gösterildiği gibi, ilk cülûsunda 28, vefatında 50 yaşına yakın olduğu rivâyetlerine bakılırsa, daha da önce doğmuş olması iktizâ eder (Kara Çelebî-zâde, s. 555; Muhammed b. Muhammed el-Rûmî, *Tarâcim-i aḥvâl*, 8b; Kâtib Çelebî, *Fezleke*, II, 211; Naimâ, III, 395). Bu kayıtları göz önünde tutarak, onun 1000 (1591) senesine doğru, o sırada babasının Manisa'da sancak beyi bulunması dolayısı ile, bu şehirde dünyaya geldiğini söyleyebiliriz. Kardeşi Ahmed I.'in cülûsunda, hânedanda kendisinden başka şehzâde bulunmadığı için, bayatına dokunulmadı; fakat Ahmed'in oğulları olunca bir kaç defa öldürülmesi düşünüldü. Ahmed I., oğulları daha küçük iken vefat ettiği zaman, saltanatta istihlâf usûlünde değişiklik yapılarak, 23 zilkâde 1026 (22 teşrin II. 1617) çerşanba günü iclâs edildi (*Fezleke*, I, 385; Naimâ, II, 154; 20 zilkâde rivâyeti için bk. Topçular-Kâtibi, 19a). Aklî durumunu göz önünde tutarak, Mustafa'nın iclâsına mubâlefet eden kızlar-ağası Mustafa Ağa'ya karşılık, şeyhülislâm Es'ad Efendi ile Kaymakam Sofu Mehmed Paşa, yaşça büyük bir şehzâde dururken, Ahmed'in daha küçük yaştaki çocuğunu tahta çıkarmanın doğru olmadığını ve Mustafa'daki muvâzenesizliğin ölüm tehdidi altında geçirdiği uzun mahbûsiyet senelerinden tevellüt ettiğini, sıhhatinin zamanla düzeleceğini ileri sürmüşler idi (Hasan Beyzâde, 471a).

Mustafa I. cülûsu tâkip eden ilk cuma günü, Eyyûb'da kılıç kuşandıktan sonra, tahta çıktığını alman imparatoruna ve İran şâhına bildiren nâmeler yolladı (Feridun Bey, *Münşeât-ı selâtîn*, II, 433; Sarı Abdullah Efendi, *Düstûr-i inşâ*, 181b v.d.); Venedik'e elçi olarak, Mustafa Çavuş'u gönderdi (J. v. Hammer, trk. tre. Atâ, VIII, 181). Bu saltanat devresinde tamâmiyle Vâlide Sultan'ın idâresi altında bulunan Mustafa I.'nın, hekimlerin aldığı bütün tedbirlere rağmen, sıhhati düzelmemiş, vakitli-vakitsiz sokağa çıkıp, para dağıtmak, divan esnâsında gidip, vezirlerin başını açmak gibi, mânasız hareketleri devam etmiştir. Kızlar-ağası Mustafa Ağa'nın ise, pâdişahın her yaptığını ifşâ etmesi, Mustafa'nın vaziyetini ortaya çıkarmış bulunuyordu. Nihâyet 1 rebiülevvel 1027 (26 şubat 1618) pazartesi günü, ulûfe tevzii vesîlesi ile, kapu-kulu ve divan erkânının sarayda toplandığı sırada, alınan karar gereğince, kızlar-ağası tarafından, Mustafa I.'nın bulunduğu dâirenin kapısı üzerine kapatılarak, şehzâde Osman iclâs olundu.

Mustafa I.'nın üç aydan bir kaç gün fazla süren (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, II, 390; Peçevî, II, 361) saltanatı esnâsında cereyân etmiş başlıca vak'alar, İran harplerinin sulh safhasına girmesi Jidvatorok ahidnâmesinin yeniden gözden geçirilmesi gibi şeylerden ibârettir. Mustafa I., Osman II.'ın saltanatı müddetince, Topkapı sarayı'nda mahbus tutuldu. Ancak Osman II.'ın hal'i ile neticelenmiş olan isyân esnâsında, askerler sarayın harem dâiresine hücûm ederek, Mustafa I.'nın bulunduğu yerin kubbesini delip, ipler ile aşağı inmek sûreti ile, onu odasından çıkardılar (8 receb 1032=19 mayıs 1622). Rivâyete göre, *Kur'an* okumakta olan Mustafa I.'nın ilk arzusu, üç gündür susuz bırakıldığından, su istemek oldu. Bilâhare âsîleri bu cür'etlerinden vazgeçirip, Mustafa I.'yı ellerinden almak üzere oraya gelmiş bulunan şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin atına bindirdiler. Fakat Mustafa, at üzerinde duracak hâlde olmadığından, tekrar indirilip, güç hâl ile önce arz odasına, oradan da vüzerânın toplandığı divanbâneye getirildi. Mustafa I.'nın tahliyesi ve tekrar iclâsı için bu gibi faâliyetler cereyân ettiği esnâda, Osman II. önce haremde bulunan hademeleri ile mukavemet göstermek ve daha sonra ilmiye rieâlini gönderip, ikinci defa Mustafa'yı âsîlerin elinden almak istemiş ise de, muvaffak olamamıştır. Zorbalar, bil'akis kılıç ile karşı koyarak, Es'ad Efendi'nin mukavemetine rağmen, ilmiye rieâlini Mustafa I.'ya biate mecbûr etmişlerdir. Bu sırada Kaf-zâde Fâizî Efendi'nin fücceten vefatı hükûm süren heyecânın ne kadar şiddetli olduğunu göstermektedir. İstanbul sokaklarında münâdiler cülûsu ilân ederken, yüzlerce insanın çektiği bir basta arabasında, iki câriyesi ile birlikte, eski saraya nakledilen Mustafa I., akşam üzeri, Osman II.'a karşı emniyet altında bulundurulmak için, orta câmiye getirildi. Berâberinde bulunan Vâlide Sultan iclâsı te'mine çalışanları teşbit ediyor ve hepsine bol-bol vaadlerde bulunuyordu. Bu esnâda Osman II. da boş durmuyor, yeniçeri-ağası Ali Ağa vâsıtası ile, amcasını tekrar ele geçirmeğe ve böylece kendi mevkiini muhâfazaya çalışıyordu. Fakat yeniçeri-ağasının orta câmide katli Mustafa I.'nın mevkiini daha ziyâde takviye etti. Yeni pâdişah, vâlidesinin tavsiyesi ile az sonra eniştesi Davud Paşa'yı sadârete nasbetmiş ve daha bâzı tevcihatta bulunmuş idi. Nihâyet Osman II. da hakaretle orta câmiye getirildi. Böylece iki pâdişah aynı mahalde ictimâ etmiş oldu ve her ikisinin tarafdarları arasında uzun bir çekişme vukû bul-

du. Mustafa I.'nın vâlidesi Osman II.'ın der hâl öldürülmesini istediği bâlde, genç pâdişahın aleyhdarları dahi yalnız hal' ile iktifâ etmek fikrinde idiler. 9 receb (20 mayıs) cuma günü öğle vakti Mustafa I., vâlidesi ve iki câriyesi ile birlikte, Topkapı sarayına getirildi ve kendisine Davud Paşa, yeniçeri ağası Dervîş Ağa ve nakîb-ül-eşrâf Efendi biat etti. Bir takım muvâzenesiz hareketleri dolayısı ile, geniş ölçüde bi'at merâsimi yapılamamış idi (Tûgî, *Tarih*, Paris, 1919, s. 108; Yahyâ Efendi, *Vak'a-i Sultan Osman Han*, 37a; Peçevî, II, 282).

Cülûs tahakkuk etmekle berâber, ortalık henüz sükûnet bulmamış, cülûs bahşişi beğenmemek, Osman II.'ın katli dolayısı ile, bâzı devlet adamlarının idâmını istemek ve Davud Paşa'nın şehzâde Murad'ı öldürme teşebbüsü [bk. mad. MURAD IV.] gibi vak'alar karışıklığa sebep olmuştur. Bir ara Mustafa I. bu durum karşısında, askerin kendisine muhâlif olduğu zannına düşerek, onlara kendi arzuları ile saltanat makamına geldiği ve ulûfelerini zamanında verdiği hâlde, neden şimdi muhâlefet ettikleri meâlinde bir hatt-ı hümâyûn dahi gönderdi. Kapu-kulu tarafından kayreti mûcip olan bu endîşenin nihâyet yersiz olduğu arzedilerek, pâdişahın teskinine çalışıldı. Fakat Osman II.'ın Yedikule'de öldürülmesinden mütevellit heyecan vilâyetlere de sirâyet etmiş, Ayıntab'da yeniçerilerin katli, Bagdad'da Bekir Subaşı'nın tegallübü, Erzurum'da Abaza Mehmed Paşa'nın Osman II.'ın katlinden mes'ûl tuttuğu yeniçerileri izâleye kalkışması, memleketin huzûrunu kaçırmış idi. Sipâhîler ile yeniçeriler bu ağır yükten kendilerini kurtarmak lüzûmunu duyarak, Osman II.'ın katillerini cezâlandırmak üzere, ayaklandılar. Fâtih câmiinde toplanarak, şeyhülislâm Yahyâ Efendi'den bu iş için fetvâ istediler. Yahyâ Efendi Osman II.'ın öldürülmesi için pâdişahın emir verdiğini, bu sebeple evvelâ bu husûsun tahkiki lâzım geldiğini, şâyet pâdişahın böyle bir emri yok ise, o zaman katiller hakkında hukm-i şer'înin câiz olduğunu bildirdi. Bunun üzerine asker saraya giderek, Mustafa I.'dan katillerin idâmı talebinde bulundu. Mustafa I. da bu işte kendisinin kusuru olmadığını ve katillerin bulunup-öldürülmesi fikrinde olduğunu söyledi. Bu vaziyet karşısında sadrâzam Davud Paşa firâr etti; fakat az sonra yakalanarak, saraya hapsolundu. İdâm edilmek üzere iken, sadâretini müteâkip, Osman II.'ın katli hakkında, Mustafa I.'dan aldığı ferman ile, Rumeli kazaskeri kethüdâ Mustafa ve Anadolu kazaskeri Yahyâ Efendi'lerden almış olduğu fetvâları koynundan çıkarıp, ortaya koydu (Naimâ, II, 249). Bu sebeble siyâset edileceği yerden, önce orta câmiye ve bilâhare Yedikule'ye naklolundu. Orada sâbık yeniçeri-ağası Dervîş Ağa ve Subaşı Kilindir-Uğrusu ile berâber, idâm edildi. Az bir zaman sonra, asker eski sadrâzamlardan Mere Hüseyin Paşa tarafından tahrik edilerek, saray önünde toplandılar. Şoşkın bir hâlde bulunan Mustafa I., kazasker Bostan-zâde Yahyâ Efendi'nin zorbaların isteklerinin yerine getirilmesine dâir yazdığı mektup üzerine, Gürcü Mehmed Paşa yı sadâretten azletti ise de, bu hareket askeri tatmin etmedi (Yahyâ Efendi, *ayn. esr.*, 49a). Vaziyetin daha vahim bir şekil almasından korkan Mustafa I. Mere Hüseyin Paşa'yı sadârete getirmeğe mecbûr oldu. Fakat iş bununla da kalmadı. Bu defa defterdar Hasan Paşa'nın sadârete getirilmesini isteyen asker yine ayaklanmış ve ağalarını azledip, evini yağma etmişlerdi. Bir gün divanda sadrâzamın kuzâttan birini tahkir etmesi ile, ilmiye ricâlinden bir kısmı (içlerinde Kara Çelebî-zâde Abdül-'aziz, Uşâkî-zâde Aziz ve İstanbul kadısı Hasan Efendi'ler olduğu hâlde) Fâtih câmiinde toplanarak, aklında hiffet bulunan Mustafa I.'nın imâmeti câiz olmadığını, binâenaleyh tasarrufa ehliyetli bulunmadığını ileri sürdüler. Küfrüne fetvâ alınan sadrazamın katlini ve şeyhülislâm Yahyâ Efendi'nin, şerîat ahkâmını yerine getirmediği iddiası ile, azlini talep ettiler. Bu ictimâa celbolunan Yahyâ Efendi derhâl bir karar veremedi; pâdişah ile görüştükten sonra fetvâ vereceğini söyleyerek, ellerinden kurtuldu ve kendisin iltihak eden kazasker Yahyâ Efendi ile birlikte, Üçkapı sarayına gitti. Yeniçeriler ile sipâhilerin, sadrâzamdan hoşnut olduklarını ifâde etmek üzere, saraya giden çavuş-başı Ömer ve kapıcılar-kethüdâsı Murad Ağa'ların gelmesinden evvel, pâdişah ilmiye ricâlinin arzusunu yerine getirmiş ve Mere Hüseyin Paşa'yı azletmiş idi. Yahyâ Efendi'nin verdiği izahat karşısında müşkül durumda kalan Mustafa I., sadrâzama, şeyhülislâma ve kul tâifesine gönderdiği hatt-ı hümâyûnlar ile Mere Hüseyin Paşa'yı ibkâ ettikten başka, Fâtih câmiinde toplu bulunan ilmiye ricâlinin derhâl dağılmasını, aksi bâlde dağıtılacağını bildirdi. Bu sâyede Mere Hüseyin Paşa kısa bir zaman için Mustafa I.'nın vezîr-i âzam'lığını tekrar yapmış ise de, bilâhare askerin yeni bir ayaklanması üzerine azledilerek, sadârete Kemankeş Ali Paşa getirilmiş idi.

Bu hâdiseler Vâlide Sultan'ın re'yi i e hareket eden Mustafa I.'nın devleti idâreden âciz olduğunu isbât etmiş ve onun tekrar hal' edilmesi lüzûmunu zarûri kılmış idi. Bu husûsta ön-ayak olan ilmiye ricâli pâdişah ile

görüşüp, kendisine bâzı suâller tevcih etmek istediklerini bildirdiler. Vâlide Sultan meselenin mâhiyetini anladı. Oğlunun daha fazla Osmanlı tahtında kalmasına imkân yok idi. Bu sebeple, ulemânın talebine muvâfakat etmekle berâber, sadrâzam ve şeyhülislâm ile görüşüp, hal'a râzı olduğunu, ancak Mustafa I.'nın hayatına dokunulmayıp, sarayda mahbus tutulmasını ricâ etti. Nihâyet Davud Paşa sarayında bulunan Mustafa Topkapı sarayına getirilerek, mahlû hukümdarlara mahsûs dâireye yerleştirildi (14 zilkâde 1032=10 eylûl 1623). Tahta Ahmed I.'in şehzâdelerinden Murad iclâs edildi (hal' tarihi hakkındaki muhtelif kayıtlar için krş. Hasan Bey-zâde, *Tarih*, 481a; Peçevî, *Tarih*, II, 398; Kara Çelebî-zâde, *Ravżat al-abrār*, s. 555; Naimâ, *Tarih*, II, 263; J. v. Hammer, *Histoire de l'empire ottoman*, IX, 1; *Fezleke*, II, 38; *Tûgî tarihi*, *Belleten*, 43, s. 514; Şem'î, *Esmârü't-tevârih*, s. 72).

Mustafa I. devri vekâyii arasında Receb Paşa'nın Kilgra önünde kazaklara karşı kazandığı muzafferiyet, Lehistan ile bir muâhede akdedilmesi (18 şubat 1623) ve İstanbul'a bir rus elçisinin gelerek, pâdişah huzûrunda lehliler ile münâkaşadan sonra, netice elde etmeden dönmesi, Bethlen Gabor'dan ve alman imparatorundan birer elçi gelmesi (bu elçi Osmanlılar tarafından Jidvatorok muâhedesine aykırı olarak, Lipa, Şikloş ve Vaç gibi, bâzı kalelerin iâdesini istemiştir) hâdiseleri göze çarpar. Bu devrenin en mühim bir meselesi de, şüphe siz ki, Abaza Mehmed Paşa'nın, Osman II.'ın kanını dâva ederek, isyân etmesi, Erzurum kalesinden yürüyerek, Karahisar, Sivas ve Ankara'yı zaptettikten sonra, üç aylık bir muhâsara neticesinde Bursa'yı ele geçirmesidir. Bundan başka Seyf-oğlu Yusuf Paşa'nın Trablus-Şam eyâlotindeki tâkibi de devrin ehemmiyetli hâdiselerinden biridir. Mustafa I. zamanında, Osman II.'ın terketmiş olduğu, saray erkânı ile berâber pâdişahın cuma selâmlığı yapması usûlü ihyâ edilmiş, evkaf tevliyetlerinin ilmiye ricâlinden alınarak, sipâhîlere verilmesi hoşnutsuzluk uyandırmış, kısa zamanda bir kaç defa verilmiş olan cülûs bahşişleri, hazînede altın ve gümüş eşyâdan para kestirmek zarûreti husûle getirmiş idi.

Mustafa I. ikinci hal'inden sonra 16 sene süren bir mahbes hayatı geçirdi ve Murad IV. zamanında vefat etti (ramazan 1048 = kânûn II. 1639). Osmanlı tariblerinde bu vefatın şekli umûmiyetle meskût geçildiği gibi, Mehmed b. Mehmed el-Rûmî (*ayn. esr.*, 9a), onun tabi'î bir ölüm ile vefat ettiğini bilhassa işâret etmektedir. Ancak bâzı garp kaynaklarında hânedanın bütün erkeklerini *ifnâya* başlayan Murad IV. tarafından öldürtüldüğü kaydedilir [bk. mad. MURAD IV.] Hayatında hiç bir hayır eseri vücûda getiremeyen Mustafa I.'nın naaşı Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, I, 354)'nin rivâyetine göre, 17 saat ortada kalarak, gömülecek yer bulunamamış, nihâyet Ayasofya câmii önündeki, eskiden kalan ve yağhâne olarak kullanılan bir binâya, has bahçeden toprak getirilmek sûreti ile, defnedilmiştir.

Mustafa I. nahif vücûtlu, küçük, solgun, mağmum, fakat güzel yüzlü, seyrek sakallı, iri siyah gözlü ve sönük bakışlı idi. Onun garip hallerinde, balk ve bâzı şeyhler mânevî bir husûsiyet görmüş ve kerâmetine dahi inananlar olmuştur. Bir çokları Mustafa I.'yı deli değil, velî addederler. Ekseri zamanını Üsküdar ve Dâvud-Paşa sarayında geçiren Mustafa I.'nın yazı yazmasını bilmediği ve hatt-ı hümâyûnlarını Sanûber adlı bir saraylıya yazdırdığı söylenir. İmlâsı bozuk, iri ve çirkin bir yazı ile yazılmış hatt-ı hümâyûnları bulunmaktadır (Topkapı-sarayı müzesi arşivi, nr. E. 8395 ve nr. E. 8394).

Bibliyografya: Hasan Bey-zâde, *Tarih* (Topkapı-sarayı, Emânet hazînesi kütüp., nr. 1434); İbrahim Peçevî, *Tarih* (İstanbul, 1283), II; Kâtib Çelebî, *Fezleke* (İstanbul, 1286), II; Kara Çelebî-zâde Abdül'aziz, *Ravżat al-abrār* (İstanbul, 1284); Yahyâ Efendi, *Vak'a-i Sultan Osman Han* (Süleymâniye, Hâlet Efendi kütüp., nr. 611); Tûgî Çelebî, *Tarih* (Bibl. Nat., *Suppl.*, nr. 871; bunun diğer nüshaları için bk. *Contribution à l'histoire des Sultan Osman II. et Mouçtafâ*, par M. A. Danon, *Extrait du Journal Asiatique*, Paris, 1919; Midhat Sertoğlu *Tûgî tarihi*, *Belleten*, 43, Ankara, 1947); Topçular Kâtibi, *Vekayi-nâme* (Süleymâniye, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2151); Mehmed b. Mehmed el-Rûmî, *Terâcim-i ahvâl* (Süleymâniye, Lala İsmail Efendi kütüp., nr. 300); Antoine Galland, *La Mort du Sultan Osman ou le rétablissement de Moustapha sur le Throsne* (Paris, 1678); Sarı Abdullah, *Düstûr-ı inşâ* (Üniversite kütüp., nr. 3110); Feridun Bey, *Münşeât-ı selâtîn* (İstanbul, 1275), II; Sâdık-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1297); Abdurahman Hibrî, *Defter-i ahbâr* (Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2418); Evlîyâ Çelebî, *Seyâhat-nâme* (İstanbul, 1314), I; Naimâ, *Tarih* (İstanbul, 1280), II ve III; Osman-zâde Tâib, *Ḥadîḳa-i selâṭîn* (Üniversite kütüp., TY nr. 6213); J. v. Hammer, *Devlet-i Osmâniye tarihi* (trk. trc. Atâ), İstanbul, 1334, VIII; M. Ziyâ, *İstanbul ve Boğaziçi* (İstanbul,

1928), II; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III, 1. kısım (Ankara, 1951); A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty* (Oxford, 1956). (M. MÜNİR AKTEPE.)

MUSTAFA II. MUŞTAFĀ II. (1664–1703), Osmanlı pâdişahı; Mehmed IV.'in oğlu olup, annesi Râbia Gülnûş Sultan'dır. Edirne'de 5 bazîran 1664'te dünyaya gelmiştir (Silâhdar, *Tarih*, I, 354; Râşid, *Tarih*, I, 71). 1670'te Seyyid Feyzullah Efendi'den derse başladı. Babası Mehmed IV. tarafından Lebistan seferinde Baba-Dağı'na kadar berâber götürüldü. Bu hükümdar hal'i esnâsında, âsîlere Mustafa'yı iclâs etmelerini tavsiye etmiş ise de, halîm ve selîm bir zât olan Süleyman II. tahta çıkarılarak, şehzâde Mustafa, babası ve küçük kardeşi Ahmed ile, Topkapı sarayında Şimşirlik dâiresinde hapis ve 1689'da her üçü Edirne'ye nakledildi (Silâhdar, II, 297 v.d., 436). Cantemir (*The History of the Othman Empire*, II, 395 v.dd.)'e göre, Süleyman II.'ın ölümü ile berâber, Mehmed IV.'in tarafdarları Mustafa'yı iclâsa çalışmışlar, fakat sadrâzam Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa amcası Ahmed II.'i tercih etmiştir; Ahmed II.'in vefatı üzerine, yeni hükümdarın seçimi için, bir meclis toplanmış ve bunda âmil olan sadrâzam Ali paşa Ahmed II.'in oğlu İbrahim'in iclâsını te'mine çalışmıştır; fakat şehzâde Mustafa, bazınedar-bâşı Nezir Ağa gibi yardımcıları sâyesinde, işin mâhiyetini öğrenmiş ve sür'atle harekete geçerek, tarafdarlarının muâveneti ile tahta geçmeğe muvaffak olmuştur. Bu rivâyete rağmen, diğer kaynaklardan anlaşıldığına (Defterdar Mehmed Paşa, *Zubdat al-vakāyi'* Râşid, *Tarih*, II, 293 v.d.; P. Rycaut, *The History of Tarks*, s. 522; Silâhdar, *Nusretnâme*, 213 b) göre, adı geçen istişâre meclisinde Mustafa II.'yı iclâsa ittifak ile karar verilip, kendisi dâvet edilmiştir (6 şubat 1695).

Bu sırada devlet adamlarından bir kısmı ikinci Viyana muhâsarasından beri devam etmekte olan harbe son vermek temâyülünde idi. Ahmed II.'in son zamanlarında, İngiltere elçisi Osmanlı devleti ile Avusturya arasında musâleha akdi için tavassut teşebbüsünde bulunmuş idi (Rycaut, s. 523), fakat Mustafa II.'nın cülûsu bu tasavvur ve teşebbüsleri bertaraf etti; çünkü yeni pâdişah harpteki muvaffakiyetsizliği seleflerinin zaafına haml ve kendisine zevk-u safânın harâm olduğunu ve niyetinin ceddi Kanûnî Süleyman gibi, bizzat sefere çıkmak olduğunu ifâde ediyordu. Mustafa II, bu husûsta sadrâzamın fikrini sordu. Sadrâzam devlet adamları ile 3 gün müzâkereden sonra, pâdişaha verdiği cevapta sefere çıkması büyük masraflara yol açacağından, o sene Edirne'de kalmasını tavsiye etti ise de, Mustafa II. bu fikri kabûl etmeyerek, bizzat ordunun başına geçip, harp cephesine gitmeğe karar ve hazırlıklara başlanması hususunda emir verdi (Defterdar Mehmed Paşa, 325b v.d.; Râşid, II, 298 v.dd.). Esâsen halk yeni pâdişaha karşı itimad gösteriyor ve onun Viyana bozgunundan beri devam eden muvaffakiyetsizlikleri telâfî edeceğine inanıyordu (Rycaut, s. 522 v. d.). Mustafa II. Erzurum'da sürgün bulunan hocası Seyyid Feyzullah Efendi'yi İstanbul'a ve sonra meşihata tâyin için Edirne'ye celbetti. Bu sırada sadrâzam Ali Paşa (Arabacı), askeri seferden alıkoymak üzere tahrikte bulunduğu ithâmı ve Feyzullah Efendi'nin te'sîri ile azledilerek, yerine Elmas Mehmed Paşa tâyin edildi (1 mayıs 1695); az zaman sonra Feyzullah Efendi meşihata getirilmiş (26 mayıs) ve siyâsî faâliyetlere başlamış idi.

Mustafa II.'nın cülûsunu tâkip eden günlerde Venedik donanması mağlup edilip, Sakız adası geri alınmış idi (21 şubat 1695; bk. Saffet, *Koyun adaları önündeki deniz harbi ve Sakız'ın kurtarılışı*, *TOEM*, 1, 150–177). 1695 şubatının başlarında Lebistan topraklarına akın eden Kırım hanzâdelerinden Şehbâz Giray, geçtiği yerleri tahrip ederek, Lemberg'e kadar ilerilemiş ve bir düşman kuvvetini mağlup ettikten sonra, bir çok esir ve ganîmet ile geri dönmüş idi. Venedikliler Mora'da kazandıkları başarı ile Sakız mağlûbiyetini telâfî etmişlerdi. Mora'yı istirdad için ser-asker Mısırlı-oğlu İbrahim Paşa emrinde ve Anabolu (Nauplia) kalesine iki saatlik mesâfede Argos'ta toplanan Osmanlı kuvvetleri üzerine general Steinau kumandasındaki Venedik ve müttefiklerine âit kıt'alar hücûm etmiş, bu muhârebede türk kumandanlarından Hasan Paşa muvaffakiyet kazanmış ise de, bunu ser-asker farkedemediğinden, gâlibiyet venediklilerde kalmış idi (1 mayıs 1695). Bunun üzerine Osmanlı kuvvetleri İstefe (Thebes)'ye çekilmiştir. Bundan başka Hersek cephesindeki Gabella kalesinin venedikli kumandanı Polindja'yı zapta teşebbüs etmiş ise de, Hersek'teki kalelere zahîre getirmeğe me'mûr Osmanlı kuvvetleri tarafından mağlûp edilmiş idi.

Mustafa II., uzun hazırlıklardan sonra, Avusturya'ya müteveccih olan birinci seferine çıktı ve Belgrad'da topladığı harp meclisinde Lugos, Janova, Lippa, Sebes v.b. kalelerin zapt ve tahribine karar verilip, Belgrad muhâfazasına Koca Câfer Paşa me'mur edildikten sonra, harekete geçildi ve bir kaç palanka zaptedildi; bunu müteâkip Maros suyu üzerinde olup,

avusturyalıların 4 seneden beri tahkim ettikleri Lippa kalesi kısa bir zaman içinde fethedildi (8 eylûl 1695). Lugos'un fethine gönderilen Rumeli beylerbeyi Mahmud Paşa general Veterani emrindeki ordunun kendi üzerine geldiğini ve suvâriye ihtiyâcı bulunduğunu bildirince, ağırlıklar Tamşvar'da bırakıldı ve ordu Lugos üzerine yürüdü; buraya 3 saatlik bir mesâfede ve Temes suyu üzerinde bataklık ve ormanlık bir sâhada, etrafına zahîre arabaları dizilmek sureti ile, ordugâh kuruldu: 21 eylûl 1695'te, Buldur (Silâhdar, 224a v.d.) adlı yerde, Avusturya kuvvetlerine karşı harekete geçildi ve muhârebe başladı. Çarpışmanın en şiddetli anında Kırım kuvvetlerinin geriden tazyikı sâyesinde, 3 saat içinde Osmanlı ordusu kat'î bir zafer kazandı. İkinci Viyana seferinden beri devâm eden harpte Osmanlı ordusu böyle büyük bir muvaffakiyet kazanmış değil idi (bk. Necâtî Tacan, *Niş, Belgrad, Salankamin, Petrovaradin, Lugos, Tamşvar kuşatma ve meydan muhârebeleri*, s. 86 — 90). Avusturya ordusunun baş-kumandanı Veterani yaralı olarak berâberindeki 1.000 kişi ile kaçarken, yolda ölmüş, Osmanlı ordusu ise, Diyarbekir beylerbeyi Şâhin Mehmed Paşa ve Rumeli beylerbeyi Mahmud Paşa gibi kumandanlarını kaybetmiş idi (Silâhdar, 225b v.d.); bu zafer üzerine ele geçirilen Lugos kalesi hemen zaptedilerek, havaya uçurulmuş, muhâfızları kaçan Sebes kalesi de aynı âkıbete uğramıştır. Bu sırada Rusya, Avusturya ve Venedik ile cereyân etmekte olan muhârebelerden cesâret alıp, Karadeniz'e çıkmak gâyesini tâkip ederek, „mukaddes ittifaka" girdi ve Azak kalesini kuşattı; 96 gün süren muhâsara, Kaplan Giray ile Kefe beylerbeyi Murtaza Paşa sâyesinde, akamete uğratıldı (15 teşrin I. 1695). Petro I. bu muhâsaradaki noksanını ikmâl ederek Azak'ı, nehirden ve karadan olmak üzere, ikinci defa muhâsara etti (3 haziran 1696). İlk muhâsarada çok harap bir hâle gelen ve tâmiri ihmâl edilen kale cephâne ve mühimmat bakımından zayıf idi. Muhâsara esnâsında gelen yardım kuvvetleri kaleye girmeğe muvaffak olamadı; Azak 7 ağustos 1696'da ruslara teslim oldu (Râşid, II, 352 v.d., 385 v.d.; Rycaut, s. 538; Cantemir, s. 399, 402). Bu kalenin düşmesi Osmanlılar arasında büyük bir teessür uyandırdığından, istirdâdı için muhtelif teşebbüslere girişilmiştir (Rycaut, s. 540; Cemâl Tukin, *Boğazlar meselesi*, s. 21). Diğer taraftan kapudan-ı deryâ Mezemorta Hüseyin Paşa kumandasındaki Osmanlı donanması şubat ayında Sakız adası civârında, Zeytunburnu denilen mahalde, Venedik donanmasını büyük bir mağlûbiyete uğrattığı gibi, hazîran 1696'da Mora'da Salona mevkiinde de Venediklilere karşı bir gâlibiyet kazanılmış idi.

Mustafa II. 1696 baharında Avusturya'ya tekrar sefere çıktı. Saksonya kıralı Friedrich August ile General Heisler kumandasındaki bir düşman ordusunun Tamşvar'ı muhâsara edeceği haberi üzerine, seferin bu kale istikametinde yapılmasına karar verilince, Avusturya ordusu muhâsarayı kaldırdı. 27 ağustos 1696'da, Bega suyu kenârında, Olasch (Rycaut, s. 539) mevkiinde vukû bulan meydan muhârebesinde Avusturyalılar mağlûp oldu ve aralarında Heisler ve Caprara gibi kumandanlar da bulunduğu hâlde, mühim zâyiat verdi (N. Tacan, s. 94 — 105; Rycaut, s. 539 v.d.; Fahrî Ç. Derin, *Mustafa II. 'ya dâir bir risâle*, *Tarih dergisi*, IX, 45 — 70). Osmanlı ordusu muhârebeyi müteâkip Tamşvar'a geldi ve bu kalenin tahkimine çalışıldıktan sonra, sefere nihâyet verildi. Aynı sene içinde venedikliler Dalmaçya sâhilindeki Ülgün (Dulcino)'ü muhâsara ettiler ise de, müdâfilerin şiddetli mukavemeti karşısında, ric'ate mecbûr oldular. Onların Bihac'a taarruzları da def'edilmiş (hazîran 1697); bundan başka, Hersek sancağında bulunan Potscbtil kalesi ile Nowasin palankasını muhâsaraları da muvaffakiyetsizliğe uğramış idi. Cantemir (s. 404)'e göre, Avusturya imparatoru bu arada sulh teklifinde bulunmuş ise de, pâdişah tarafından reddedilmiştir.

Mustafa II. Avusturya üzerine 1697'de, üçüncü defa olarak, sefere çıktı. Belgrad'da kurulan harp meclisinde, tecrübeli bir zât olan Amca-zâde Hüseyin Paşa başta olmak üzere, bâzı kumandanların tavsiyesi hilâfına, Tamşvar muhâfızı Koca Câfer Paşa'nın fikri kabûl edilerek, Tamşvar tarafına doğru hareket edilmesine karar verildi (13/14 ağustos 1697). Muhtelif nehirler geçmek gibi bir takım müşkülâta yol açan bu yürüyüş yazın sıcak günlerinde askere bezginlik verdi. Zenta'ya gelindiği zaman buradan Tisza suyunu geçmek fikri tercih edilerek, kurulan köprüden asker karşı sâhile geçirilmeğe başlandı; sadrâzam Elmas Mehmed [b. bk.], Mısırlı-oğlu İbrahim, Koca Câfer, Kavukçu İbrahim, Balta-oğlu Ahmud Paşa v.b. kumandanlar ağırlıkları ile birlikte geride kalmışlardı. Osmanlı ordusunun harekâtını yakından tâkip eden prens Eugen, vaziyetin kendisi için çok müsâit olmasından istifâde ederek, henüz karşıya geçmemiş olan kuvvetler üzerine hücûma geçti ve çarpışma başladı. Muhârebe esnâsında nehrin diğer sâhilindeki esâs kuvvetlerden yardım celbine imkân olmaması yüzünden,

Osmanlı kuvvetlerinin büyük bir kısmı telef oldu; pek mahdûd bir kısmı yüzerek, karşıya geçip, kurtuldu (13 eylûl 1697). Bu muharebede, Elmas Mehmed Paşa başta olmak üzere, 20 'den fazla kumandan şehid düştü (Silâhdar, 254a). Mustafa II. bu haberi duyunca, çok müteessir olmuş ve derhâl Tamşvar'a çekilmiştir. Üstün kuvvetler ile taarruz eden avusturyalılar da fena hâlde hırpalandıkları için, yeni bir harekete muktedir olamadılar. Mustafa II. Belgrad muhâfızı Amca-zâde Hüseyin Paşa'yı sadârete getirdi (15 eylûl). Diğer taraftan kapudan-ı derya Mezemorta Hüseyin Paşa 5 temmûz da Bozca-Ada önlerinde, 3 eylûlde Andros adası yanında Venedik donanmasına karşı iki muzafferiyet kazanmış ve Venedik donanmasının faâliyetine te'sirli bir darbe indirmiş idi. Zenta muhârebesinden sonra, prens Eugen, ordusu ile Sava nehrini geçerek, Bosna eyâletine girip, Saray-Bosna şehrine kadar olan sâhaları tahrip ile, mezkûr şehri hasâra uğrattı ve çekildi (1698). Bu hâdiseyi müteâkıp Bosna beylerbeyliğine tâyin edilen Dal-Taban Mustafa Paşa, Bosna 'da bulunan avusturyalılara taarruz ederek, onları memleketlerine kadar sürmeğe muvaffak oldu. Rycaut (s. 553 v. dd.) bu hareketin 13—30 teşrin I. arasında cereyân ettiğini söyler (Cantemir, 414 v. dd.; Râşid, II, 422 v. d., 435 v. d.; Silâhdar, 256a v. d; krş. İ. H. Uzunçarşılı *Osmanlı tarihi*, III/1, 558).

Zenta vak'ası Osmanlı hukûmet'inde sulh temâyülünü umûmî bir hâle getirdi. Avusturya dahi harbe devâm tarafdarı olmadığı için, ingiliz elçisi W. Paget ile Felemenk elçisi Colliers 'in tavassut teklifi ber iki devletçe kabûl edildi. Uzun süren müzâkereler mûkaddes ittifaka dâhil bulunan devletlerin murahhasları ile Osmanlı murahhasları reisülküttâb Râmî Mehmed Efendi ve divân-ı hümâyûn tercümanı Mavrokordato arasında bir çok safhalar geçirdi; 26 kânun II. 1699 'da akdedilmiş olan Karlofça [b. bk.] musâlehası ile, 16 seneden beri devâm eden harp sona ermiş oldu (Râmî Mehmed Paşa, *Sulh-nâme*, Üniv. kütüp., nr. 268; Rycaut, s. 562—602). Bu muâhede ile Osmanlı devletinin, Tamşvar haric olmak üzere, Macaristan 'daki hâkimiyeti sona ermiş, Mora yarım-adası venediklilere, Azak kalesi ruslara bırakılmış, Ukrayna ile Podolya Lehistan 'a terkedilmiştir. Avusturya, Venedik ve Lehistan ile akdedilmiş olan muâhede 25 yıllık olduğu hâlde, rusların Azak 'tan başka Karadeniz 'in kilidi addedilen Kerç kalesini da istemeleri yüzünden, ruslar ile sâdece 2 yıllık bir mütâreke imzalandıktan sonra İstanbul 'da 14 temmuz 1700 'de 30 senelik bir muâhede akdedilmiştir (Osmanlı hukûmeti Azak 'ın rusların elinde olmasını göz önünde tutarak, Karadeniz 'in emniyeti için, Kerç boğazında Yeni-Kale 'yi bina ettirdi (A. N. Kurat, *Prut seferi ve barışı*, Ankara, 1951, I, 44—53).

Uzun süren harp Osmanlı imparatorluğunun ictimâî ve iktisâdî bünyesi üzerinde yıkıcı bir te'sir yapmış ve sefer masrafları için, gereken para kaynakları bulmak gâyesi ile, vergi miktarını arttırmak, harbin cereyân ettiği sâhalara da muntazam asker sevkedilememek yüzünden, ahâlinin "nefîr-i âmm" usulü ile celbi lâzım gelmiş idi ve bunun sık-sık tekerrürü halkı iz'âc ediyordu. Harp dolayısı ile vâliler ve sancak beyleri, yerlerinde bulunmadıklarından, imparatorluğun muhtelif bölgelerinde şakavete vesile arayanlar için müsâit bir vaziyet husûl bulmuş ve iktisâdî durumları bozulduğundan, topraklarını terkeden çiftçilerden bir kısmı, inzibatı te'min ile mükellef yarı resmî "saruca" ve "sekbân" teşkilâtına katılmış idi. Anadolu bunlar ile dolduğu gibi, Balkanlarda da "hayduk" adı altında toplananlar bir takım zümreler vücûda gelmiş idi. Mustafa II. bu kabil hareketleri önlemek için, teftişçi ismi ile vâliler tâyin ettiği gibi, 1696 'da "saruca" ve "sekbân" teşkilâtının kaldırıldığını ilân etmiş, vâli ve diğer idârecilerin bundan sonra mezkûr unsûrları kapılarında bulundurmamalarını tenbih etmiş idi. Merkeze uzak olan vilâyetlerde harp yüzünden siyâsî bir mâhiyet alan bir takım isyânlar, hukûmetin zarûrî alâkasızlığı dolayısı ile, sürüp gitmiş idi. Şehrizûr taraflarında Bebe Süleyman senelerden beri hukûm sürüyordu. Bu adam aynı zamanda İran'a âit bâzı yerleri de zapt etmiş ve İran hukûmeti Süleyman 'a karşı bir sefer yapmağı düşünmüş ise de, bundan Osmanlı-İran münâsebetlerinin bozulacağı endişesi ile, vazgeçmiş idi. 1699 'da Bagdad vâlisi Hasan Paşa 'nın seraskerliğinde sevkedilen bir kuvvet Süleyman'ı mağlûp ettiği gibi, bütün adamları ele geçmiş ve kendisi de Hakkârî tarafına kaçmış idi (Silâhdar, II, 804 v. d.; Raşid, II, 487 v. d.; Şeyhî, II, 95; Rycaut, s. 542 v. d.). Mustafa II. zamanında Suriye 'nin nufuzlu arap kabîle reislerinden Ḥusayn al-'Abbâs 'ın isyân hâlinde bulunması Haleb—Şam arasında asâyişsizlik husûle getirmiştir (Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, 111, 457). Basra ve havâlisi Muntafik arap kabîlesi reisi Mâni' tarafından 1694 'te zaptedilmiş bulunuyordu. Mustafa II. zamanında Dicle 'nin şarkında İran nufûzuna dâhil bataklık bir bölge olan Ḥuvayza 'nın hâkimi Farac Allâh ile Mâni', Basra için, mücâdele hâlinde idiler. 1696 'da Farac Allâh

Basra'yı zaptetti ve dolayısıyle bu havâli iranlılara geçti; Mânî' ise, çöle çekildi. Bağdad vâliliğine getirilmiş olan Daltaban Mustafa Paşa, maiyetindeki mühim kuvvetler ve Birecik'te inşâ edilen nehir donanmasının yardımı ile, Basra'ya doğru yürürken, âsî arap kabileleri birer-birer dehâlet ettiler ve bunu tâkiben şubat 1701'de evvelâ Ḳurna ve sonra Basra ele geçirildi (La Motraye, *Travels*, I, 209; *Tarih-i sefer-i Basra*, Es'ad Efendi kütüp. nr. 2062; Silâhdar, 272a — 275b). Ziyâb suyu bölgesi de, Daltaban Mustafa Paşa tarafından, tekrar hukûmetin idâresi altına alındı (kânûn I. başları 1701); âsî arap kabîleleri bu suretle kısmen tenkil ve kısmen afv yolu ile, bütün havâli sükûna kavuşturuldu. Bu sırada Fırat nehri Mâhîya civârında yeni bir kol peyda edip, suları azaldığından, Daltaban Mustafa Paşa bendler yaptırmış ve o toprakları eskisi gibi zirâate elverişli bir hâle getirmiştir (tafsilât için bk. *İcmâl-i sefer-i nehr-i Ziyâb*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2064; Silâhdar, 277b—280b). Karlofça muâhedesinin bâzı maddelerinin tatbikından çıkan ihtilâf Kırım'da bir dâhilî karışıklığa sebep oldu. Muâhede-nâmenin bir maddesine göre, kırımlıların Bucak'tan çıkarılarak, Özi sâhillerindeki Kırım topraklarına yerleştirilmeleri icâp ediyordu; fakat buna riâyet etmek istemeyen „nûreddîn" Gâzî Giray Kırım hanı Devlet Giray ile çarpıştı. Hâdise, Gâzî Giray'ın vaadler ile, Edirne'ye celb Rodos'a nefyedilmesi ile sona erdi. Gürcistan beylerinden olup, Osmanlı hâkimiyetini tanımayan Açık-baş meliki 1701'de İshak Paşa'nın müdâhelesi ile değiştirilerek, oraya nizâm verildi. Bu devirde kapudan-ı deryâ Mezemorta Hüseyin Paşa'nın Osmanlı bahriyesinde büyük ıslahat yaptığını ve bunu bir kanûn-nâme ile tesbit ettiğini biliyoruz [bk. mad. MEZEMORTA HÜSEYİN PAŞA].

Mustafa II., harp masraflarını karşılamak üzere, bâzı mâlî tedbirlere baş vurdu; msl. zenginlerin malını musâdere [b. bk.], gelecek yıllara âit vergileri peşin olarak tahsil, tütün ve kahve gibi, maddelerden alınan rüsûmu tezyid ettirdi; „bid'at-i kahve" adlı yeni bir vergi çıkardığı gibi, cizyenin de „eşrefî" altın ile ödenmesini emreyledi. Tam âyarlı İstanbul altını Süccar tarafından toplanarak, Mısır'a sevk edilince, buna mâni olmak için, imparatorlukta ilk defa olarak, üstünde tuğra bulunan bir altın basıldı (1696); aynı sene eski kuruş zolota, piyasadan kaldırılarak, tuğralı yeni kuruş ve zolota çıkarıldı. Karlofça muâhedesinin akdedilmesi ile bertaraf olan harp masrafları ve yapılan tasarruf sâyesinde, devlet bütçesi muvâzene bulmağa başladı (muâhedenin imzâsından evvelki büdçe muvâzenesi için bk. *1110 hicride tanzim olunan vâridât ve masârif-i umûmiye icmâl defteri*, Belediye kütüp., O. 4). Halktan alınan fevkalâde ahvâl vergileri de kaldırıldığı gibi, muhârebeye sahne olan Belgrad ve Tamşvar havâlisi halkı, hududa yakın olduklarından ve kısmen harp sâhasında yaşadıklarından, 1111 yılına âit cizyeden affedildi; ayrıca vâlilere şiddetli tenbihnâmeler gönderilerek, halktan fevkalâde ahvâl vergisi (tekâlif-i şâkka) alınmaması emredildi. Ahmed II. zamanından beri devam eden siyâsetin icâbı olarak, 1696'da Mamalu türkmenleri Anadolu müfettişi Yusuf Paşa ve Bozok kadısı mârifeti ile, Bozok havâlisine, diğer bâzı aşîretler de İç-El ve Kıbrıs'a yerleştirildi (Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 108, s. 142; nr. 112, s. 121; nr. 114, s. 96; Cevdet tasnifi, dâhiliye kısmı, nr. 14093; İbnülemin tasnifi dâhiliye kısmı, nr. 1475; Ahmed Refik, *Anadolu'da türk aşîretleri*, s. 113, 127 v.dd.). 1692'de Rakka civârına iskân edilen oymakların etrafa yayılmaları meskûn ve ekilmiş yerler için tehlike teşkil edeceğinden, Yusuf Paşa, bâzan tatlılık ve bâzan şiddet kullanarak, bunları eski yerlerine dönmeğe mecbûr etti (Silâhdar, *ayn. esr.*, 246b v.d.). Râmi Mehmed Paşa'nın sadâretinde Selânik ve Bursa imâlâthânelerine emir verilmiş ve Avrupa'dan kumaş ithâli men'olunmuş, gayri müslimlerin kırmızı elbise ve sarı pabuç giymeleri yasak edildiği gibi, müslüman kadınlarının geniş elbise ve kalın yaşmak kullanmaları emredilmiştir.

Mustafa II., zamanının büyük bir kısmını Edirne'de geçiriyor, diğer taraftan hocası şeyhulislâm Feyzullah Efendi'ye büyük bir itimad gösteriyordu. Osmanlı kaynaklarına göre, sadrâzam Amca-zâde Hüseyin Paşa, şeyhülislâmın tahakkümü dolayısı ile, istifa etmiş, halefi Daltaban Mustafa Paşa ise, mevkiini muhâfaza edebilmek için, Feyzullah Efendi'ye boyun eğmeğe mecbûr kalmış, fakat şeyhulislâm Kırım hanı meselesini bahâne ederek, Mustafa Paşa'nın idâmına sebep olmuştur (bk. P. Lucas, *Voyages*, II, 314 v.dd.). Râmî Paşa sadâret makamına gelince, el altından Feyzullah Efendi'yi azlettirmeğe çalıştı. Gürcistan seferine gönderilmek üzere bulunan 200 cebecinin tedâhülde kalmış ulûfelerini istemek bahânesi ile ayaklanmaları mühim bir hâdise şeklinde inkişâf etti. Edirne veya Feyzullah Efendi [bk. madd.] vak'ası denilen bu hâdise sırasında, âsîler İstanbul kaymakamı Köprülü-zâde Abdullah Paşa'nın gevşekliğinden istifâde edip, işi büyütcrek, İstanbul'a hâkim oldukları gibi, Edirne'ye „mahzar"

gönderdiler. Râmî Paşa, bu fırsatı kaçırmayarak, Feyzullah Efendi'yi azlettirdi. Vaziyetten habersiz olan âsîler Edirne'ye yürüyerek, evvelce seçmiş oldukları imam Mehmed Efendi'nin Silivri'de teklifi üzerine (14 rebiülâhır 1115 = 18 ağustos 1703), şehzâde Ahmed (imam Mehmed Efendi'nin talebesidir)'in iclâsına karar verdiler (krş. P. Lucas, II, 403). Âsîler üzerine gönderilen ikinci vezir Hasan Paşa, gelenlerin başı bozuk gürûhu olmadığını görünce, işin vehâmetini anladı; nihâyet Mustafa II. sadrâzam Râmî Paşa'dan meseleyi öğrendi. Bu sırada İstanbul'dan gelenler ile Edirne'den çıkan asker arasında temâslar oluyor ve âsîler Hafsa'ya gelmiş bulunuyordu. İkinci vezir Hasan Paşa ile âsîlerin kaymakam tâyin etmiş olduğu Ahmed Paşa muhtemel bir çarpışmayı önlediler. 10 rebiülâhır 1115 (23 ağustos 1703 Râşid, III, 8 rebiülâhır) günü, öğle vakti Mustafa II. tahttan indirilerek, yerine Ahmed III. iclâs edildi ve Mustafa II. oğlu ve yeğenleri ile birlikte, kardeşinin çıktığı saraya haps edildi. Bu hâdiseden çok müteessir olan ve istiska ve mesâne hastalıklarından da muzdarip bulunan Mustafa II. 21 şâbanda (30 kânûn I.) vefat ederek, Yeni câmi'deki türbede, babasının yanına defnolundu.

Mustafa II. orta boylu, kısa boyunlu, kızıl ve seyrek sakallı, heybetli bir adam idi (Cantemir, s. 438; Chishull, *Travels in Turkey and Back to England*, London, 1747, s. 69; *Levnî* tarafından yapılan minyatürü için bk. Süheyl Ünver, *Ressam Levnî, hayatı ve eserleri*, İstanbul, 1949). Hükümdarlığının ilk senelerinde gayret ve faâliyeti ile, harp tâlihini Osmanlı devletinin lehine çevireceğine inanmış ve bir dereceye kadar mes'ûl bulunduğu Zenta muhârebesinden sonra, devlet işleri ile alâkadar olmayarak, vaktini Edirne'de, babası gibi, daha ziyâde av eğlenceleri ile geçirmiş, edebiyata merak sarıp, İkbâlî mahlâsı ile bâzı şiirler yazdığı gibi, hattatlık ile de uğraşarak, sülüs, nesih ve celî'de mahâret sâhibi olmuştur (Sâlim, *Tezkire*, İstanbul, 1315, s. 58—63; Şeyhî, *ayn. esr.*, II, 198 v.d.; Atâ, *Tarih*, IV, 65 v.d.; Silâhdar Mehmed Ağa (296b)'ya göre, Mustafa II. silâh kullanmakta, bilhassa okçulukta çok mâhir, sür'at-i intikal sâhibi, halîm ve selîm, hak-şinas, zamanın ilimlerine âşinâ bir zât idi. Kendisine imparatorluğu düştüğü fenâ durumdan kurtaracak bir hükümdar nazarı ile bakıldığı için, zamanında cereyân eden vekayiin tesbitine ehemmiyet verilmiştir (bk. *bibliyografya*). Mustafa II. saltanatı esnâsındaki vak'aların yazılmasına Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa'yı me'mûr etmiş, o da *Nusret-nâme* adlı eseri te'lîl ederek, bu pâdişah devri için mühim bir kaynak vücûda getirmiştir.

Mustafa II.'nın 10'u erkek olmak üzere, 20 evlâdı dünyaya gelmiş, erkek çocuklarının çoğu (Şeyhî, II, 199; A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, London, 1956, levha XL) babalarından evvel ölmüştür. Oğullarından Mahmud (annesi Sâliha Sultan) ile Osman (annesi Şabsuvar Sultan) bilâhare Osmanlı tahtına cülûs etmişlerdir. Kızlarından Ayşe Sultan evvelâ Köprülü-zâde Nûman, sonra tezkireci İbrahim, daha sonra Koca Mustafa Paşa ile; Emine Sultan, evvelâ Çorlulu Ali, sonra Receb, daha sonra İbrahim ve dördüncü defa olarak, muhassıl Abdullah Paşa'ler ile, Safiye Sultan evvelâ maktûl-zâde Ali, sonra Mirza Mehmed, daha sonra Kara Mustafa ve dördüncü defa olarak Alaylı Hacı Ebû Bekir Paşa'lar ile; Emetullah Sultan ise, Basra vâlisi Sirke Osman Paşa ile evlenmişlerdi (Alderson).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, tercüme-i hâl kitapları. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*; Osman-zâde Tâib, *Ḥadîḳat al-mulûk* (Belediye kütüp., nr. B/27, var. 130 v.d., 148; Şeyhî, *Vaḳāyi' al-fażalā'* (Üniv. kütüp., T nr. 3216, II, 193—199; Sâlim, *Tezkire* (İstanbul, 1315), s. 58—63. — Tarihler. İbrahim Sırrî, *Tarih-i Sultan Mustafa Han-ı sânî* (Reşid Efendi kütüp., nr. 992); *Mustafa II.'ya âit bir risâle* (nşr. Fahrî Ç. Derin, *Tarih dergisi*, 1958, IX, 45—70); *Feth-i cezîre-i Sakız be-asr Sultan Mustafa Han b. el-Sultan Mehmed Han* (Topkapı sarayı Hazîne kütüp., nr. 1427), krş. Agâh Sırrı Levend, *Gazavât-nâmeler* (Ankara, 1958); Silâhdar Mehmed Ağa, *Nusret-nâme* (Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2469, *tür. yer*; Râşid, *Tarih* (İstanbul, 1282), I, 71; II, 293, 298 v. dd., 329, 331 v. dd., 347, 377 v. dd., 383, 393, 401, 403—416, 418—420, 422 v.d., 425, 428, 431, 433—438, 481, 487 v.d., 509—518, 525 v.d., 571, 580, 587; III, 8—17, 116—119; Defterdar Mehmed Paşa, *Zubdat al-vaḳāyi'* (Hamidiye kütüp., nr. 949, 325b v.d., 337b, 340a, 346b, 347a—354a, 350a, 357a, 360a v.d.; 369a—376b, 394b—400a; D. Cantemir, *The History of the Othman Empire* (London, 1735), kısım II, 394—397, 398—401, 401—414, 416 v. dd., 422 v.d., 425—438; Paul Rycaut, *The History of Turks beginning with the year 1679* (London, 1700), tür. yer.; Mustafa Nûrî Paşa, *Netā'ic al-vuḳū'āt* (İstanbul, 1327), III, 10—19, 97; N. Iorga, *G O R* (Gotha, 1911), V, 269—272, 276—285, 286 v. dd.; J. v.

Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman* (trc. J. J. Hellert), Paris, 1838, XII, tür. yer.; İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1951), III/1, 568 — 607; (Ankara, 1956), IV/1, 1 — 46. Seyahatnâmeler. E. Chishull, *Travels* (London, 1747), s. 68 v. dd.; Paul Lucas, *Voyage du sieur Paul Lucas au Levant* (Paris, 1704), II, 239 — 243, 267 v. dd., 314 v. dd., 390 — 409; A. de La Motraye, *Travels* (London, 1732), I, 209, 218 v.d., 230 — 248, 253. Muhtelif eserler. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa* (Gotha, 1857), V, 152 — 159, 178 v.d., 187 — 195, 200 — 209, 210 — 217, 227 — 236; S. H. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq* (Oxfort, 1925), s. 94, 120 v. dd.; Georges Finley, *The History of Greece under Othoman and Venetian Domination* (London, 1856), s. 232 v.d.; M. Belen, *Türkiye'nin iktisâdî tarihi hakkında tetkikler* (trc. M. Ziya), İstanbul, 1931, s. 174 — 184; Rahmî Karaduman, *Râmî Mehmed Paşa'nın hayatı* (Edebiyat Fakültesi, Tarih semineri kütüp., mezûniyet tezi, nr. 4970); A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty* (London, 1956), s. 36, 45, 83, 105, 110, 130; W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People* (London, 1932), s. 187 v.d. (CENGİZ ORHONLU.)

MUSTAFA III. MUṢṬAFĀ III (1717 — 1774), Osmanlı pâdişahı Ahmed III.'in oğlu olup, 14 safer 1129 (28 kânûn II. 1717) tarihinde doğmuştur; vâlidesi Mihrimah Sultan'dır. 16 safer 1171 (30 teşrin I. 1757)'de tahta çıkmıştır. Cülûsuna kadar geçen hayatının 40 yıllık devresine dâir bildiklerimiz pek azdır. Şehzâdeliği tam bir inzivâ ve babası Ahmed III.'in ölümünden sonra, korku içinde geçmiş olmakla berâber, zamanını, okuyup, öğrenmekle geçirdiği, bilhassa nücûm, edebiyat ve tıp ile uğraştığı anlaşılmaktadır. Hattâ, söylendiğine göre, tıp sâhasında edindiği bilgi sâyesinde, bir kaç defa zehirlendiği hâlde, kendisini ölümden kurtarmıştır. Cülûsundan 10 ay kadar evvel vefat eden ve kendisinden ancak bir kaç gün yaşlı olan kardeşi Mehmed, veliahd bulunması hasebi ile, halk arasında daha fazla tanınmakta ve sevilmekte idi. Buna mukabil görünüş itibârı ile biç de yakışıklı olmayan Mustafa'nın şahsiyet ve mizâcı hakkında vâzıh bir kanâat mevcut değil idi fakat beklenmedik bir zamanda ve tam olgunluk çağında saltanat sırası kendisine gelince, bir çoklarının tahminlerinin aksine, hükümdarlık vazifelerini bütün ciddiyeti ile kavramış, bir çok kabiliyet ve meziyetlere sâhip, canlı bir şahsiyete mâlik olduğu görüldü.

Cülûsunu müteâkip ısdar ettiği *Adâlet-nâme* (*Şer'iye sicilleri, Ankara defteri*, nr. 142, vesika 152, Ankara etnoğrafya müzesi)'de belirtildiği gibi, Mustafa III. mâmûr bir vatanın ahâlisini huzûr ve refâha kavuşturmak emelinde idi. İşe başlarken belirttiği bu niyetlerini gerçekleştirmek için, kendisine en büyük yardımcı olabilecek sadrâzam Râgıb Mehmed Paşa [b. bk.]'yı mevkiinde ibka etmiştir. Râgıb Mehmed Paşa tecrübeli ve devrin en kudretli devlet adamı olmak şöhretine sâ ip idi. Pâdişah ile sadrâzamının devlet idâresi ve istikbal hakkındaki fikir ve kanâatleri birbirine uymakta idi. Her ikisi de şuna inanmışlardı ki, memleketin 1683 Viyana bozgunundan beri devam eden gerilemesi, ancak devamlı bir barış devresi içinde yapılacak uzun vâdeli çalışmalar sâyesinde, önlenebilirdi; ancak bu gâyeye varmak için, tedricî islâhat tedbirleri ile yavaş-yavaş istikbâli kurtarmağa bakmaktan başka yapılacak şey yok idi. Hakikaten Râgıb Paşa ölünceye kadar, hükümdar ve sadrâzam bu zihniyet ile çalışmış'lardır Pâdişah daha ziyâde memleketin iç meseleleri ile, Râgıb Paşa ise, dış işleri ile meşgûl olmuştur.

Memleket durumunun esaslı bir sûrette düzeltilmesi husûsunda pek ümitli olmamakla berâber, Mustafa III. elinden gelen gayreti göstermekten de geri durmamıştır. Bu maksat ile mâliye, askerlik ve idârede bâzı islâhat tedbirlerine baş-vurmuştur.

Pâdişahlar tahta geçtiklerinde mukataalar ile zeâmetlerden resim alınmak ve beratları, belli bir hare karşılığı olarak, yenilemek mecbûriyeti esk den beri kanûn idi. Mustafa III. mükerrer emirler ve gösterdiği kolaylıklara rağmen, bu paraları tahsil etmenin bir türlü mümkün olmadığını görünce, bu resmi ve beratları yenileme harcının yarısını affetmek sûreti ile toplanan parayı cülûs bahşişi dolayısı ile boşalan hazîneye mâl etmeğe muvaffak oldu. Evkaf mallarının idâresinde öteden beri süre-gelen yolsuzluklara bir son vermek maksadı ile, bu işi sıkı bir nezâret usûlüne dayanan bir nizâma bağladı. Haremeyn evkafı mukataalarının defterdar el ile tâliplerine satılması ve iltizam bedellerinin hazîneye alınması, sürre mürettebâtının hazîneden ifrâzı ile sürre eminlerine teslimi, diğer evkaf masraflarının da hazîneden idâre edilmesi, yazıcı mâzûlleri ile teberdarlar ve ağa-çuhadarları uhdesinde bulunan mukataât ve mütevellîliklerin kaldırılarak, artık bu gibilere verilmemesi usûl ittihaz olundu. Yine bu kabilden olmay üzere, „eshâm" adı ile yeni bir gümrük kaynağı icât olundu. Bir vandan bu gibi tedbirler ile hazîne zenginleştirilmeğe

çalışılırken, diğer yandan bilhassa harem ve saray masraflarının asgarî hadde indirilmesi yolunu tuttu. Mustafa III., memlekette kullanılan çeşitli para cinslerinde görülen karışıklığı gidermek için, tedbirler aldı. Tedâvülde bulunan fındık altını ile yaldız Venedik altını aslında aynı âyâr ve vezinde iken, bâzı yahudi ve hıristiyan bezirgânlar, ikisi arasında âyâr farkı olduğu şâyiasını yayarak, yaldız altını fiatının artmasına sebep olmuşlardı. Bunlar ucuza topladıkları fındık altınını Venedik'e gönderiyor, orada yaldız altını şekline soktuktan sonra, tekrar memlekete göndertiyorlardı. Bunun neticesi olarak, fındık altını günden-güne azalıyordu. Pâdişah, darphânede mütehassıslara her iki cins altın arasında hiç bir fark olmadığını tesbit ettirdikten sonra, bundan böyle fındık altınının da, yaldız Venedik altını gibi, 155 paraya râyic ve cârî olmasını emretti. Bundan başka bâzı hîlekârlar, vezinleri tam olan altınları keserek ufaltıyor ve böylece sikkede bir karışıklık husûle getiriyorlardı. Mustafa III. bundan böyle vezni noksan altının kullanılmasını yasak etti ve piyasada mevcut fındık altını, İstanbul zincirli altını, zer-i mabbup, Mısır zincirlisi, Mısır tuğralısı, yaldız Venedik altını ve Macar altını gibi, sikkelerden vezni nâkıs olanların, darphânece tesbit olunan nizam gereğince, aradaki fark hesaplanarak, toplatılmasını ve değiştirilmek üzere, İstanbul'a gönderilmesini te'min etti. Ayrıca „marbaş" denilen ve aslında 12 akça değerinde gümüş ihtivâ eden sikkeyi de ıslâh etti. Fakat ıslâhât hareketleri ümit edilen sonucu vermemiştir. Mâlî idârenin bozuklukları düzeltilememiş, vilâyetlerde büyük me'mûrlar ve mültezimlerin halka yüklettikleri ağır mâlî külfetler hafifletilememiştir. Hâa ve zeâmetlerin bir yıl içinde bir kaç defa el değiştirmesi yüzünden, büs-bütün ağırlaşan vergilerini veremeyecek duruma düşen ahâli, yer-yer köylerini bırakarak, başka yerlere, bilhassa şehir ve kasabalara göç etmeğe başlamıştır. Bu nüfus hareketinin bir neticesi olarak, ekilen topraklar azalmış ve zirâat mahsûlleri ve dolayısı ile devletin geliri düşmüştür. Diğer taraftan istenilen para nizâmı da tam yürütülememiştr. Pâdişahın tasarruf için aldığı tedbirler, yakın muhitinde menfaatlerine dokunulan kimselerin memnûniyetsizliğini, hattâ düşmanlığını uyandırmış, hukümdara hasislik vasfının izâfe edilmesine sebep olmuştur.

Mustafa III., ordu ve donanmanın da ehemmiyetini hakkı ile kavramış bulunuyordu. Oğlu Selim ile yaptığı konuşmalardan anlaşılıyor ki, yeniçeri ocağının ıslâha muhtaç olduğunu, fakat bunun yapılamayacağını biliyordu. Fakat ordunun bilhassa topçu sınıfını ıslâh, tophâneyi tanzim ve mühendis mektebi te'sis etmek için, elinden gelen gayreti sarf eyledi ve bu hususta Baron de Tott'tan faydalandı. Onun yardımı ile, öküzler ile çekilen ve taşınması son derece güç olan ağır toplar yerine, yeni ve beygirler ile çekilen hafif toplar döktürdü. 1747'de yeniçerilerin itirazları üzerine kapatılmış olan Üsküdar'daki Humbarahâne ve Mühendishâne mekteplerinin o vakit dağılmış olan talebelerinden bâzıları Râgıb Paşa'nın yardımı ile toplatılarak, Kâğıthâne'de mühendisliği hedef tutan bir tâlim ve terbiyeye başlamıştır. Bundan başka tersânelerde yıllardan beri inşâ hâlinde bulunan harp gemileri ile yakından ilgilenmiş ve yeni gemiler de inşâ ettirmiştir. Osmanlı donanması yapı tarzı, techizat ve tecrübe bakımlarından, çok noksan ve zayıf bir hâlde bulunmakta idi. Her yıl donanma ile Akdeniz'e açılan kaptan-paşalar, birinci derecede kendilerine menfaat sağlamağı göz önünde tutmuşlardı; bütün işleri ara-sıra bir kaç korsan gemisi yakalamaktan ibâret idi. Çeşme deniz muhârebesinde Osmanlı donanmasının aczi çok acı bir şekilde kendini gösterince, Mustafa III., yine Baron de Tott'un yardımı ile, Mühendishâne-i bahrî-i hümâyûn adı ile bir mektep açmış (1773) ve böylece donanma için mütehasıs yetiştirmeğe çalışmıştır.

Mustafa III. tahta çıktığı zaman, memleketin durumu hayli karışık idi. Anadolu'da uzun zamandan beri faâliyette bulunan „kapusuz levendât" eşkıyâsı, yüzlerce ve hattâ binlerce kişilik guruplar hâlinde, ortalığı kasıp-kavurmakta olup, geniş bölgelerde âsâyiş ve devlet nufûzu diye bir şey bırakmamışlardı. Bunların te'dibine me'mûr edilen mahallî âmirlerin, bâzan münferit ve bâzan müşterek hareketleri ile, bu gâilenin ortadan kaldırılması bir türlü mümkün olamıyordu. Bu vaziyet karşısında Sivas vâlisi Feyzullah Paşa, civar vâlilerin iştirâki ile, geniş ölçüde bir tenkil hareketine me'mûr edildi. Feyzullah Paşa'nın icraâtı ve Çorum ahâlisinin gayreti sâyesinde, bu eşkiyânın bir kısmı imhâ edildi (1758). Bununla berâber „kapusuz levendât" gâilesinin büs-bütün sonu alınamadı. Bundan sonra da aynı eşkıyâ, ufak guruplar hâlinde ve daha dar ölçüde, yine âsâyişi ihlâl etmekte devam etti. Aynı suretle „âyân" denilen mahallî mütegallibe de devletin hâkimiyetine darbe vuran menfî bir unsur hâlinde kendisini hissettirmekte idi. Bunların kendi adamlarını himâye etmeleri, mes. menzilci olarak kullanmaları, bu teşkilâtının aksamasına ve nizâmın bozulmasına sebep oluyordu. Bunun üzerine Mustafa III. menzil teşkilâtına

yeni bir nizâm vermek için sert tedbirlere baş-vurmak zorunda kaldı. Âyânın zirâat ile meşgûl halka zulmetmesi ve bu yüzden vergilerin azalması da pâdişahın azimli bir şekilde harekete geçmesinde âmil oldu.

Mustafa III. zamanında eyâletlerin bir çoğu merkez ile bağlarını gevşetmiş, hattâ bâzıları az-çok bağımsız denebilecek bir hâle gelmiş bulunuyordu. Trablus ve Tunus ocakları irsî beylikler durumuna girmişlerdi. Bütün şimâlî Afrika'da İstanbul'dan gönderilen vâlilerin hüküm ve nüfûzları kalmamış idi. Mısır'da da idâre tamâmiyle kölemenlerin eline düşmüş idi. Bunların birbirleri ile mücâdelesinde gâlip gelen bey iktidâra geçiyor ve vâli bunların oyuncağı oluyordu. Bir ara iktidârı ele alan Ali Bey, Akdeniz'de Osmanlılara karşı harekâtta bulunan rus amirali ile iş-birliği etmekten çekinmeyecek kadar ileri gitmiş, tamâmiyle bağımsız bir hükümdar gibi hareket ederek, İskenderiye ile Süveyş'i tahkim etmeğe kalkışmış idi. Suriye ve Lübnan'da durum Mısır'dakinden pek farklı olmayıp, bu havâlideki vâliler de müstakil hükümdarlar gibi hareket etmekte idiler. Bagdad'da ise, Nâdir Şah'a karşı mücâdeleleri ile tanınan ve 30 yıl vâlilik eden Hasan Paşa-zâde Ahmed Paşa [b. bk.] zamanından beri bir kölemen hükûmeti meydana gelmiş idi. Ahmed Paşa'nın ölümünden sonra Bagdad'a gönderilen vâliler tutunamamışlardı. Bu yüzden Bagdad vâliliğinin en kuvvetli ve nüfûzlu beylere tevcih olunmak mecbûriyeti hâsıl olmuş idi. İmparatorluğun Avrupa'daki vilâyetlerine gelince, buralarda da, vâlilere verilen geniş salâhiyetler dolayısı ile, bir çok yerlerde merkezin nufûzu sarsılmış bulunuyordu. Vilâyetleri merkeze bağlayan tek bağ, vâlilerin şahıslarından ibâret kalmış idi. Selânik'te ve Bulgaristan havâlisindeki vâliler fiilen bir yana atılarak, idâre yeniçerilerin hüküm ve nufûzu altına girmiş idi. Ayrıca Çıldır, Kars, Karaman, Aydın, Kıbrıs, Bosna ve Karadağ bölgelerinde ayaklanma hareketleri vukû buluyordu.

Vilâyetlerin bu durumunu düzeltmek yolunda Mustafa III. esâslı bir iş yapmış değildir. Sûistimâlleri görüldüğü veya ahâliye zulmettikleri için, yüksek mansıp sâhiplerinin azil, nefy ve katil cezâlarına çarptırılmaları gibi, baş-vurulan şiddet tedbirlerinin devamlı bir te'siri olmamıştır. Dâmad paşalar ve pâdişahın himâye ettiği şahısların vilâyetlere tâyinleri ise, çok kere idârenin daha da bozulmasına sebebiyet vermiştir. Merkezî hukûmetin nüfuzu o derece sarsılmıştır ki, pâdişah ve sadrâzamlar tarafından çeşitli meselelere dâir vilâyetlere yollanan emir-nâmelerin bütün tekidlere rağmen, pek azı infâz edilebilmiştir.

Mustafa III. halkın kıyâfet meseleleri ile de meşgûl olmuştur. İstanbul'da oturan rum, ermeni ve mûsevîlerin kıyâfette usûle uygun hareket etmediklerine kanâat getirerek, eski tarz giyimlerine dönmeleri için, cemâat reislerine emirler vermiştir. Ayrıca devlet ricâline mahsus olan kakum ve başak kürklerinin başka şahıslar tarafından giyilmesi ve saraya mensûbiyeti ifâde eden ve „barata" adı verilen baş örtüsünün, bu vasfı hâiz bulunmayan kimseler tarafından taşınmasını yasak etmiştir. Müslüman kadınların açık gezmelerini hoş görmeyerek, yüzlerini örtmeden dışarı çıkmalarını ve mesirelere gitmelerini men'etmiştir. Koyduğu yasakların tatbik edilip-edilmediğini şahsan nezârat edebilmek için, bâzan tebdil gezer ve yakaladığı suçluları çok kere derhâl ve ağır surette cezâlandırmakta tereddüt göstermezdi. Kendisini bir az da küçük düşürücü sayılan bu gibi hareketlerinde pâdişahın, sadrâzam Râgıb Paşa'nın münâsip şekilde îkazlarından sonra, daha itidâlli davrandığı görülmektedir.

Bu hâllerin yanında devrin aydınları ve yüksek cemiyet mensuplarının avrupâî hayat ile ilgilerini sıklaştırmış bulundurdukları görülmektedir. Çeşitli vesileler ile Avrupa'ya gönderilen elçiler, Paris, Berlin, Viyana, Varşova v.b. gibi büyük merkezlerden İstanbul'a döndükleri zaman, görüp-öğrendiklerini memlekete intikal ettiriyorlardı; oralardaki yaşayış ve âdetler hakkında mühim bilgiler ihtivâ eden sefâretnâmeler ilgi uyandırıyordu. İstanbul'daki yabancı diplomatlar ile türk muhiti arasındaki o sıralarda gâyet sıkı olan resmî temâslar dışında türkler sefâretlerin kabûl resimlerine ve balolara dâvet olunuyorlardı. Elçilerin hanımları ile saray hanımları arasında karşılıklı ziyâretler nâdir değil idi. Bütün bunlar sâyesinde, Avrupa hayatı hakkındaki bilgi türkler arasında oldukça yaygın bir hâlde bulunuyordu.

Mustafa III.'nın memleketin iktisâdî bünyesini kuvvetlendirmek yolundaki teşebbüslerinden biri olmak üzere, Süveyş kanalını açtırmağı tasarlaması, Sakarya nehrini Sapanca gölü üzerinden İzmit körfezine bağlamak istemesi, halkın mukavemeti karşısında, fiile çıkamamıştır. Kıtlık zamanlarında İstanbul'un iâşe ihtiyâcını karşılamak üzere, zahîre-depoları inşâ ettirmiştir. Vilâyetlerde âsâyişsizlik yüzünden vukua gelen göçleri men'edici tedbirler alarak, zirâî istihsâlin daha fazla düşmemesine çalıştığı gibi, reâyânın büyük merkezlere tehâcümü ile, iktisâdî muvâzenenin bozulmasını önleyici bâzı çârelere de baş-

vurmuştur. Dibây-i rûmî adı verilen kıymetli kumaşın bir müddetten beri memlekette dokunmadığını, bunun yerine idhâl malı olan Venedik dibâsına rağbet olunduğunu görerek, bu işin ehli ustalar getirtmiş ve yeni tezgâhlar kurdurarak, bu sanâyii ihyâ etmiştir; ticâreti teşvik ile, yabancıların mevcut muâhede ve mevzuâta sıkı bir şekilde riâyet etmelerine ihtimam göstermiştir.

Mustafa III. memleketin imarı yolunda da bir hayli işler yapmıştır. İstanbul'da ve memleketin diğer yerlerinde sık-sık vukû bulan büyük yangın ve zelzele tahribâtının tâmiri için, tahsisat ayırmaktan kaçınmamış, msl. 1766 tarihindeki zelzeleden harâp olan câmi ve diğer binâların tâmiri veya yeniden inşâsı için, 220,000 kese (11 milyon akça) sarfetmiştir. İstanbul'un suyunu bollaştırmak için, yeni bir bent inşâ ettirdiği gibi, zelzeleden hasar gören eski yollarını da tâmir ettirmiş, şehrin su sarfiyâtını tahdid için, İstanbul'da yeni hamamlar açılmasını men'etmiştir (1768). Ayrıca Mekke'ye bol mıkdarda su te'min eden bir te'sisât yaptırmıştır (1767). Edirne sarayının inşaâtını tamamlatmış, Üsküdar'da vâlidesi Mihrimah Sultan nâmına ve Lâleli'de kendi adına birer câmi ve bir türbe binâ ettirmiştir.

Mustafa III. zamanında, 1739 Belgrad muâhedesinden beri Bâbıâlî'ce bir esâs olarak kabûl edilmiş bulunan sulh siyâsetine sâdık kalınmıştır. Evvelâ sadrâzam Râgıb Mehmed Paşa'nın, bunun ölümünden sonra Muhsin-zâde Mehmed Paşa'nın yürüttükleri bu siyâset, muârızlarının bütün gayretlerine rağmen, devam etmiştir. 1755 senesinde İstanbul'a gelen fransız elçisi Vergennes, seleflerinin boş yere çalıştıkları bir işi gerçekleştirmek, yâni Rusya'nın garba ve cenûba doğru genişlemesini önlemek maksadı ile, İsveç, Lehistan, Prusya ve Osmanlı devleti arasında, bilâhare Fransa'nın da katılacağı dörtlü bir ittifaka Bâbıâlî'yi iknâ etmek yolunda sarfettiği gayretlerden bir netice elde edememiştir. Aynı sefirin, Osmanlı imparatorluğu ile Fransa arasında Avusturya'ya karşı bir anlaşma yapmak için giriştiği teşebbüsler de başarısızlıkla sona ermiştir. Bu tarihlerde Avrupa'da „yedi sene harpleri" başlamak üzere idi ve büyük devletler, Avrupa muvâzenesinin değişmesini hedef tutan bu büyük mücâdelede, katılacakları tarafa göre, birleşmeğe başlamışlardı. Bu yeni siyâset muvâcehesinde Türkiye'nin alacağı vaziyet ehemmiyetli görülmekte idi. Öteden beri Bâbıâlî'yi Rusya ve Avusturya aleyhine bir ittifaka sevketmeğe çalışmış olan Fransa'nın, şimdi birden-bire an'anevî düşmanı Avusturya ile bir ittifak akdetmesi (1 mayıs 1756 tarihli Versailles muâhedesi), bir müddet sonra bu ittifakı daha da genişletmesi ve Rusya ile iş-birliğine girişerek, Osmanlılar aleyhine gizli müzâkerelerde bulunması, türk devlet adamlarında Fransa'ya karş esâsen sarsılmış olan itimâdı büs-bütün ortadan kaldırmıştır. Bununla berâber Bâbıâli, bütün „yedi sene harbi" boyunca Fransa'ya karşı hasmâne sayılabilecek her hangi bir harekette bulunmak lüzûmunu duymamıştır. Aynı yıllarda Osmanlıların Avrupa harbine karışmalarını en ziyâde arzu eden devlet Prusya olmuştur. Fransa, Avusturya ve Rusya gibi, devrin üç büyük devletine karşı müessir bir yardımı dokunmayan İngiltere ile tek başına kalan Prusya kıralı Friedrich II., en sıkışık anlarda devletini kurtarabilecek yegâne ümidin Osmanlı imparatorluğundan gelecek bir yardım olabileceğine kani olup, bunu te'min edebilmek için bütün gayretini sarfetmekte idi. Bu maksatla, Mustafa III.'nın cülûsûnu tebrik bahânesi ile, ikinci defa İstanbul'a gönderdiği Rexin adlı elçisi vâsıtası ile, sadrâzam Râgıb Paşa arasında yıllarca sürecek müzâkerelere girişmiştir. Bu müzâkerelerin gâyesi, Türkiye ile Prusya arasında, Avusturya ve Rusya'ya karşı bir ittifak muâhedesi yapmaktır. Râgıb Paşa Prusya kıralının tekliflerini hiç bir zaman reddetmemiş, fakat her defasında yeni şartlar ileri sürerek, müzâkerelerin kesin bir neticeye bağlanmasına mâni olmuştur. Diğer taraftan Prusya kıralı, sadrâzamın bütün şartlarını kabûle hazır görünüyordu. Hattâ Türkiye'nin yapacağı fütûhat için, İngiltere'nin müsâit davranması şartı ileri sürülünce, kıral bu hususta aracılıkta bulunmağı da kabûl etmiştir. Bir ittifak muâhedesi yerine, 1761'de bir dostluk muâhedesi teklif olununca, bunu, daha sıkı bir iş-birliği için ileri bir adım telakkî ederek, kabûlde hiç bir tereddüt göstermemiştir. Müteâkip devrede müzâkerelere devam olunmuş ve 1763'te nihâyet Prusya kıralının „yeğenine bırakacağı mirasın en değerlisi" olarak saydığı bu ittifak muâhedesi artık gerçekleşmiş gibi görünmüştür. Fakat bu arada Rusya'da tahta geçen Petro III. ile Prusya kıralı arasında barış için temaslara geçilmiş bulunması ve bunun İstanbul'da duyulması, türk devlet adamlarının henüz teessüs eden itimadını sarsmış ve divân uzun müzâkerelerden sonra ittifak akdini reddetmiştir. Anlaşıldığına göre, divânın bu menfî kararında ulemânın büyük rolü olmuştur. Öyle görünüyor ki, Râgıb Paşa artık bütün tereddütlerini gidermiş ve bir Osmanlı-Prusya ittifakının devleti yarım asır müddetle

emniyet ve huzûra kavuşturacağı kanaâtine varmıştır. Fakat Avusturya ve Rusya'nın adamları tarafından elde edilen ulemâdan bâzı kimseler, pâdişahı muâhedeyi kabûl etmemeğe imâle etmişlerdir. Bunun üzerine Mustafa III. tasdik merâsimine hazırlanırken, pâdişâhın irâdesini bekleyen sadrâzama, böyle mühim bir meselede ulemânın re'yine mürâcaat etmek zarûretini duyduğunu ileri sürerek, acele davranmamasını emretmiştir (Mustafa Kesbî Efendi, *İbretnümâ-i devlet*, 14ª v.d.). Bu sûretle Bâbıâlî tarafından reddedilmiş olmasına rağmen, Prusya ile bir ittifak muâhedesi akdi gayretleri sona ermiş değildir. Râgıb Paşa'nın 1765 ilk baharında ölümünden sonra müzâkere teşebbüslerinin Osmanlılar tarafından ele alındığı görülmektedir. Artık dış siyâsetin idâresini de bizzat üzerine alan Mustafa III., 1763/1764 kışında Prusya kıralına Ahmed Resmî Efendi'nin başkanlığında sefâret hey'eti göndermiş ve Friedrich II.'in hâlâ bir ittifak muâhedesine taraftar olup-olmadığını anlamak istemiştir. Pâdişahı bu harekete sevkeden âmiller var idi. Siyâsî durum, bir kaç yıl öncesine nazaran, çok değişmiş idi. 27 yıl müddetle akdedilmiş bulunan 1739 Belgrad muâhedesinin zamanı dolmak üzere idi Böylece bir Osmanlı—Avusturya harbinin çıkmasını önleyecek ahdî bir engel kalmamış oluyordu. Bundan başka ve çok daha mühim olarak, Prusya kıralı ile Rusya çariçesi, inhilâl etmek üzere olan Lehistan tahtına Katerina II.'nın nâmzedi Stanislas Ponyatovski'yi geçirmek husûsunda anlaşmışlardı. Prusya'nın tavsiyesi üzerine, Bâbıâlî Ponyatovski'nin nâmzetliğini evvelâ kabûl etmiş, fakat sonra Ponyatovski ile çariçenin evlenecekleri rivâyetini duyunca, Lehistan'ın Rus nufûzu altına gireceğini muhakkak gördüğünden, bunu reddetmiş idi. Bu durum karşısında Mustafa III., Rusya tarafından da kendisini tehdit altında görmekte ve bir müttefik aramakta idi. Büyük bir debdebe ile gönderilen türk sefâret hey'etinin Berlin'de aylarca kalarak, müzâkerelere esrâr-engiz bir mâhiyet verilmek sûreti ile yapılacak bir nümâyişin Rusya ve Avusturya'yı Bâbıâlî'ye karşı açıktan-açığa cephe almak husûsunda düşündüreceğini ümit etmekte idi. Nitekim Friedrich II., uzun zamandan beri gâyesi olan bir Osmanlı-Prusya muâhedesinin artık gerçekleşmek yoluna girdiğini görerek, büyük bir ferahlık duydu. Ancak bu ittifakın sâdece Avusturya'ya karşı yapılmasında ve Prusya için tehlikeli görmediği Rusya'nın ittifak dışında bırakılmasında ısrar etmiştir. Müzâkerelere Rexin'e yardımcı olarak yolladığı Zegelin adında ikinci bir elçisinin de iştirâki ile İstanbul'da devam edilmiş, fakat Bâbıâlî, Avusturya ve Rusya'yı aynı şekilde içine almayacak bir ittifak muâhedesi ile kendini tatmin edilmiş görmeyerek, neticede anlaşmayı bu defa da reddetmiştir.

Osmanlı imparatorluğu ile Prusya arasında yıllarca süren bir ittifak muâhedesi müzâkerelerinin Râgıb Paşa'nın vefatına kadar olan birinci safhasından ittifaka tâlip olan taraf, „yedi sene harbinde" varlığı tehlikeye düşmüş bulunan Prusya devleti olmuştur. Bu safhada Bâbıâlî, kendisini her hangi bir sûrette tehlikeye atmaktan titizlikle sakınarak, müstereddit ve çekingen davranmıştır. İkinci safhasında ise, ittifaka tâlip olan taraf, Osmanlı devletidir. Bu defa da Rus tehdidinden kendisini sıyrılmış gören Prusya, esas düşmanı olan Avusturya'ya karşı türklerle ittifak etmeği hedef tutmuş ve Rusya'yı muâhede hükümleri dışında bırakmakta ısrâr etmiştir. Diğer taraftan hâdiselerin gelişmesi karşısında asıl tehlikenin Rusya tarafından geleceğini sezen türk devlet adamları, bu kadarını kâfî görmemişlerdir.

Rusya ile Osmanlı devleti arasında ihtilâflı meseleler öteden beri eksik değil idi. Fakat Bâbıâli tuttuğu yol icâbı olarak, şimâl komşusuna karşı da sulh-perver bir siyâset tâkip etme kararında olduğundan, her çıkan meseleyi barış yolu ile halletmeği tercih ediyor ve hâdiselerin büyümesine meydan vermiyordu. Buna mukabil Rusya, görünüşte iyi niyetli ve hattâ uysal davranmasına rağmen, Osmanlı toprakları üzerinde beslediği emelleri gerçekleştirebilmek için, hiç bir fırsatı kaçırmıyordu. Bu kabilden olmak üzere, 1763'te Gürcistan işlerine müdâhele ederek, gürcü hâkimini Çıldır vâlisine karşı desteklemiş idi. Gerek buraya, gerek Karadağ'a adamlar göndererek, yerli ahâliyi Osmanlı hâkimiyetine karşı ayaklanmağa tahrik ediyordu. Ayrıca conûbî Rusya'da muâhedeler hilâfına, yeni-yeni kaleler binâ ediyor ve askerî hazırlıklar görüyordu. Diğer yandan, Lehistan'da kendi nâmzedini kıral seçtikten sonra, bu memleketi tamâmiyle nufûzu altına sokmak için, ne lâzımsa yapıyordu. Konfederasyon adı ile teşkilâtlanan leh vatan-perverleri, Rusya'nın Polonya istiklâlini tehdid eden davranışlarına karşı, Bâbıâlî'nin müdâhale etmesi için, İstanbol'a ricânâmeler yağdırmakta idiler. Bütün sulh-perverliğine ve soğukkanlılığına rağmen, Bâbıâlî üst-üste gelen bu hâdiseler karşısında sükûnetini muhâfaza edemedi. Devlet erkânı arasında Rusya'ya karşı azimli ve sert bir siyâset tâkip etmek ta-

rafdarı olanların nufûz ve sayıları gündengüne arttı. Mustafa III., Râgıb Paşa'nın ölümünden sonra, kısa fâsılalar ile sadrâzam değiştirmiş ve 1765'te sulh tarafdarı Muhsinzâde Mehmed Paşa'ya mührünü tevdî etmiş idi. Pâdişahın kendisi aslında rus aleyhdarı olmakla berâber, bir yandan sulhü muhâfaza tarafdarlarının hâlâ ağır basması, diğer yandan rus elçisinin mütemâdî aûrette çariçenin iyi niyetleri hakkında te'minât vererek, Babıâlî'yi oyalaması, harbin çakmasını bir müddet daha geciktirdi. Nihâyet 1768 senesi ağustosunda Mustafa III., Lehistan'da ve hudut boylarındaki hâdiselerin te'siri ile, son derece tahrik edilmiş olan harp tarafdarlarının baskısı altında şeyhülislâm Veliyüddin Efendi'den fetvâ aldıktan sonra, Muhsin-zâde'yi sadâretten azil ile, yerine Anadolu vâlisi Hamza Paşa'yı geçirdi. Harp ilânına tekaddüm eden istişârelerde Muhsin-zâde Osmanlı ordusunun ve serhat boylarındaki kalelerin hazırlıksızlığını, askerî harekât mevsiminin geçmiş bulunduğunu ileri sürerek, harp ilânının, hiç olmazsa, ilk bahara kadar tehir edilmesi fikrini müdâfaa etti ise de, sözünü geçiremedi. Rusya'nın muâhedeleri mükerreren bozduğu ve şer'an savaş açılması zarûreti hâsıl olduğu fikri umûmiyetle tasvip olundu. Böylece 6 teşrin I. 1768'de rus elçisi Obreskov yeni sadrâzam tarafından dâvet olunarak, gâyet sert bir lisan ile Rusya'ya harp ilân edildiği bildirildi. Elçi, Rusya'da kalan Osmanlı tebaasının emniyeti için bir rehin olmak üzere, Yedi-Kule'ye gönderildi. Muhâsamâta kânûn II. 1769'da Kırım hanı Kırım-Giray'ın cenûbî Rusya'ya bir akını ile başlandı. Bu arada, dimağındaki ârıza yüzünden, bir ay bile mevkiinde kalamadan, azledilen Hamza Paşa'nın yerine Tevkiî Mehmed Emin Paşa sadârete geçirilmiş idi. Serdâr-ı ekrem Mehmed Emin Paşa mart 1769'da sancak-ı şerîf ile İstanbul'dan hareket etti. Askerlikten anlamayan sadrâzam savaşı kolaylıkla bitirip, sulhu elde edebileceği ümidi ile, rus elçisini berâberinde götürüyordu. Ordu Dobruca'ya doğru ilerilerken, ruslar Hotin kalesine hücûm ve imdada gönderilen Moldavancı Ali Paşa ve Kırım hanı Devlet-Giray'ın yardımı ile, mütearrızlar büyük kayıplar ile ric'ata mecbûr edildiler. Bu ilk başarıdan sonra Mustafa III., *gâzî* unvanını alarak, memleketin dört bucağında zafer şenlikleri tertip edilmesini emretti. Fakat askerî harekâtı idârede serdârın beceriksizliği, çok geçmeden, meydana çıktı ve işten uzaklaşması tensip olunarak (12 ağustos 1769), yerine Moldavancı Ali Paşa getirildi. Cepheden kaçıp, İstanbul'a gelenlerin, kendi suçlarını örtmek için, sadrâzamın betâatinden ve iş bilmezliğinden şikâyet etmeleri üzerine, Mehmed Paşa idâm olundu. Yeni sadrâzam, mevsimin ilerilemiş olmasına rağmen, Turla nehrini geçerek, düşman kuvvetlerini hırpalarken, fazla yağmur yüzünden, nehir üzerindeki köprü yıkıldı. Bu tabiî âfet Osmanlı ordusuna insan, mühimmât ve zahîre bakımından, ağır kayıplara sebep oldu. Askerin perişanlığı, firarların çoğalması ve üstelik kışın da yaklaşmış bulunması dolayısı ile, Hotin kalesi muhârebesiz terkolunarak, ordu evvelâ Han-Tepesi'ne, buradan da kışlak seçilen Baba-Dağı'na döndü. Ruslar Hotin'i zahmetsizce ele geçirdikten sonra, Boğdan ve Eflâk'a yayılmağa başladılar ise de, Özi ve Bender kaleleri önünde mağlûp olarak, geri döndüler. Diğer yandan başka rus birlikleri de Kafkasya'yı tazyık etmeğe başladılar.

1770 yılı harp hareketleri Osmanlılar için daha da tâlihsiz geçmiştir. Hotin'i muhârebesiz bıraktığından azledilen (kânûn I. 1769) Moldavancı Ali Paşa'nın yerine, İvaz Paşazâde Halil Paşa, geçirilmiş idi. İlk baharda Kırım hanı ile Boğdan ser-askeri Abdî Paşa, Yaş'ı kurtarmak gâyesi ile, Han-Tepesi'nde mevzilenmiş olan ruslara taarruz ettiler ise de, muvaffak olamadılar. Sadrâzam tarafından imdada gönderilen yeniçeri-ağası Kapu-Kıran Mehmed Paşa kumandasındaki kuvvetler henüz yetişmeden, ruslar ansızın Abdî Paşa kuvvetlerini basıp, perişan ettiler. Yeniçeri-ağasının bizzat sadrâzamı imdada çağırması üzerine, Halil Paşa çok taşkın bir hâlde bulunan Tuna nehrini büyük güçlükler ile İsakçı'dan geçerek, Kartal sahrasına gitti, Rus kumandanı, kendisinin çok daha üstün sayıda olan sadrâzam ordusu ile Kırım hanının ve Abdî Paşa'nın birlikleri arasında sıkıştığını görünce, bu tehlikeli durumdan kurtulabilmek için, bütün kuvvetlerini, sadrâzamın istihkâm kazmakla kaybettiği zamandan faydalanarak, bir araya topladı ve son ümitle hücûm ederek, orduyu bozguna uğrattı. Bütün top ve mühimmâtı düşmana bırakan sadrâzam piyâde askeri ile Tolçu taraflarına, yeniçeri-ağası da dâhil olmak üzere, diğer kumandanların çoğu suvâri askeri ile Özi, Bender ve Yer-Göğü taraflarına dağıldılar ve sonra da Baba-Dağı kışlığında toplandılar. Kilya, Bender ve İbrâil rusların eline geçti.

Yine aynı yıl içinde bir rus filosu Akdeniz'de göründü. Fransızlar rusların Akdeniz'e bir donanma göndermeğe hazırlandıklarını daha önceden haber vermişlerdi. Fakat Osmanlı devlet adamları böyle bir deniz hareketine pek ihtimâl vermiyorlardı. Hakikatte ruslar, Baltık denizinden sevkettikleri bir kaç harp

gemisini Hollanda ve İngiltere'den satın aldıkları tekneler ve ücretle te'min ettikleri zâbit ve askerler ile takviye ederek, bir deniz kuvveti teşkil etmişler ve Cebel-i Târık boğazından geçmişlerdi. Bu filo Mora sâhillerine yanaşarak, Mayna ve civarı ahâlisini Osmanlı hâkimiyetine karşı ayaklandırdı. Mustafa III. Muhsin-zâde Mehmed Paşa'yı Mora ser-askerliğine tâyin ile bu âsîleri bastırmağa me'mûr etti. Ser-asker kısa bir zamanda âsîleri te'dip ve bu bölgenin âsâyişini iâdeye muvaffak oldu. Bu sırada kapudan-ı deryâ Hüsâmeddin Paşa, Osmanlı donanması ile Akdeniz'e açılmış idi. Rus donanması ile vukû bulan iki çarpışmada taraflarca bir gâlibiyet kazanılmadan, kapudan-paşa donanmasını Çeşme limanına çekti. Rus donanması tâkip ederek, liman ağzına kadar geldi ve nizamsız bir şekilde demirlemiş olan Osmanlı filosunu imha etmeğe muvaffak oldu (temmûz 1770). Bu acı haber üzerine, Mustafa III., çapışmalarda yararlığı ile sivrilmiş olan Cezâyirli Hasan Paşa'yı kapudan-ı-deryâlığa ve Boğaz ser-askerliğine tâyin etti. Ruslar hareketlerine devamla, Limni kalesini tazyik etmeğe başlamışlardı. Cezâyirli Hasan Paşa yetişerek, adayı ruslardan temizlemeğe muvaffak oldu. Bu başarı pâdişahı o derece sevindirmişti ki, Hasan Paşa'ya *gâzî* unvanı verilmesi için ferman çıkardı. Rus amirali ertesi yıl da taarruzlarına devam etti. İstanköy'ü zaptetmek için giriştiği teşebbüste ağır kayıplar ile geri çekildi. Sonra o sıralarda ayaklanmış olan Bulut-Kapan Ali Bey ile iş birliği ederek, Mısır'ı Osmanlı devletinden ayırmağa çalıştı. Fakat Ali Bey ile amiral arasında anlaşmazlık çıktığından, bu teşebbüs akim kaldı. Bir aralık rus donanması Beyrut'u da topa tuttu.

Donanmasını kaybeden ve ordularının bozgundan-bozguna uğradığını gören Mustafa III., askerin sevk ve idâresinde bâzı değişiklikler yapmak lüzûmunu duymuş idi. Osmanlı ordusunda noksan olan ehliyetli kumandan, tecrübe, inzibat ve tabya gibi, askerliğin esaslı unsurları idi. Bu yüzdendir ki, sayıca kat-kat üstün olduğu hâlde, düşman karşısında sebat gösteremiyordu. Memleketin dört bucağından cephelere sevk olunan çeşitli birlikler, ilk fırsatta guruplar hâlinde firar ederek, yurtlarına dönmenin yolunu arıyorlardı. Bu hâlin önüne geçmek için, pâdişahın çıkardığı şiddetli emirler, baş-vurduğu sert tedbirler, büyük kısmı itibârı ile te'sirsiz kalmıştır. Bununla beraber Mustafa III. orduların büyük ölçüde kayıplar vermesini önlemeğe çalıştı. Bu maksatla gizli emirler vererek, serdârın Tuna'yı geçmemesini, ser-askerler vâsıtası ile yer-yer düşmana darbeler indirilmesi usûlünün tâkibini te'min etti.

Gerçekten de bu sâyede 1771 senesi askerî harekâtı Osmanlılar için daha başarılı geçmiştir. Bu usûle göre hareket eden yeni sadr-âzam Silâhdar Mehmed Paşa, memleketin dört bucağından gelen tâze kuvvetleri Vidin ser-askeri Muhsin-zâde Mehmed Paşa, Eflâk ser-askeri İzzet Ahmed Paşa, Özi ser-askeri Şahin Ali Paşa gibi kumandanların maiyetlerine taksim ve Tuna kıyılarında bulunan diğer kumandanları da bu ser-askerlere iltihaka me'mûr etti. Bu sâyede Özi ve Tuna boyunda zaferler kazanılmış, Yer-Göğü kalesi istirdad olunabilmiştir. Fakat mevsim ilerileyip, askerler yine memleketlerine dağılınca, ruslar Tuna'yı geçerek, İsakçı ve Tolçu sâhillerini istilâ ettiler. Ordu Baba-Dağı'nda kışlamış idi. Tedbirsizlik yüzünden kışlağın tahkim edilmemiş olduğunu haber alan ruslar, ufak bir kuvvetle âni bir baskın yaptılar. İhtiyatsızlık dolayısı ile bir defa daha büyük kayıplara uğrayan ordu perişan bir hâlde Pazarcık'a çekildi. Vidin ser-askeri Muhsin-zâde Mehmed Paşa da inzibatsız yeni-çerilere söz dinletememiş, Rusçuk ser-askeri Mehmed Paşa'nın askeri tarafından katledilmesine mâni olamamış idi. Muhsin-zâde'nin Bükreş üzerine yolladığı İzzet Ahmed Paşa kumandasındaki birliğin mağlûp olması ve nihâyet ordunun Baba-Dağı'nda uğradığı âkıbet karşısında, kendisi de Rusçuk taraflarına çekilmeğe mecbûr kalmış idi.

Aynı sene içinde ruslar Kırım'ı istilâ etmeğe ve ileri gelenlerden bir çoğuna rus tâbiyetini kabûl ettirmeğe muvaffak olmuşlardır. Bir yıl önce yaptıkları taarruzda Kırım ser-askeri İbrahim Paşa ve hanın mukavemetleri karşısında muvaffakiyetsizliğe uğrayan ruslar, bu defa hîleye baş-vurarak, bâzı Kırım ümerâsını istiklâl vaadi ile kazanabilmişlerdi. Bunların muzâheratı ile büyük bir orduyu Kırım'a sokmağa ve halkın yardımı ile Or-Kapı (Perekop) kalesine girmeğe muvaffak oldular. Mukâbil darbelerinin neticesiz kadığını gören Kırım hanı, bir gemi ile İstanbul'a kaçmaktan başka, çıkar yol bulamadı. Rus kıtalarının yarım-ada içerilerine sokulmaları üzerine, sâhil ahâlisi deniz yolu ile İstanbul'a göç etti; bunlara katılamayanlar da dağlara sığındı. Ser-asker İbrahim Paşa, mirzâlar ile ruslar arasında gizli bir anlaşma yapıldığını yanına gelen Or-Kapı beyinden öğrenince, no yapacağını şaşırdı ve neticede ruslara esir düştü.

Sadrâzam Silâhdar Mehmed Paşa'nın, Kara dağ âsîlerinin tenkilinde göstermiş olduğu

başarıya rağmen, büyük ölçüde askerî harekâtı idâre edebilecek çapta bir asker olmadığı anlaşılmış idi. Üstelik düşman karşısında aslâ tecviz edilemeyecek derecede zevk ve safâya müptelâ idi. Mustafa III., harbin başında ümit ettiği gibi, rusları kesin olarak mağlûp etmenin imkân dâhilinde olmadığını görüyordu. Fakat hiç olmazsa şerefli bir barış sağlamağa da azimli idi. Bu durum karşısında ordunun sevk ve idâresini, esâsen bu harbe taraftar olmayan, fakat bir defa savaşa başladıktan sonra da büyük yararlıkları görülen, üstelik bütün kumandanlar arasında en tecrübelisi olan Muhsin-zâde Mehmed Paşa'ya tevdi etmeği uygun buldu Mağlup olarak Rusçuk'a döndüğünün ertesi günü sadâret mührünü alan Muhsinzâde, orduyu Şumnu'ya nakil ve bundan sonra bütün faâliyetlerini böyle bir sulhun te'minine hasretti.

Bu arada Avusturya ve Prusya'nın aracılıkları ile sulh teşebbüsüne geçilmiş bulunuluyordu. 1771 temmûzunda Bâbıâlî Avusturya ile gizli bir nakdî yardım muâhedesi imzâlamış, Lehistan işlerinden elini çekeceğini beyân etmiş idi. Bu tavassut neticesinde ruslar ile bir mütâreke akdedildi (haziran 1772). Osmanlı murahhasları yeni-şehirli Osman Efendi ile Yâsinci-zâde ve Rusya murahhasları Orlov ve Obreçkov Bükreş'te toplandılar. Rusların ileri sürdükleri şartların en ağırı, Kırım'ın istiklâli ve Yeni-Kale ile Kerç kalelerinin kendilerine terki maddeleri idi. Osmanlı murahhasları bunları kabûl etmediklerinden, müzâkereler kesildi. Fakat Muhsin-zâde'nin teşebbüsü ile mütâreke uzatılarak, teşrin II. ayında Bükreş'te müzâkereler yenilendi. Bu sefer Osmanlıları, müzâkere usûlüne Osman Efendi'den daha iyi vâkıf olan reisülküttâb Abdürrezzak Efendi temsil ediyordu. Çok çetin geçen bu müzâkereler sırasında ruslar, yine aynı iki nokta üzerinde sonuna kadar ısrar ettiler. Abdürrezzak Efendi, daha elverişli bir sulh elde etmenin imkânsızlığı kanâati ile, durumu sadrâzama bildirdi. Muhsin-zâde, yanındaki ümerâ ile istişâreden sonra, bu şartların kabûlüüden başka çâre olmadığını gördü. Fakat mes'ûliyeti üzerine almaktan kaçınarak, pâdişâha arza karar verdi. Pâdişah işi bitirmeğe taraftar olmakla berâber, bilhassa ulemâ şiddetle itiraz ettiğinden, bu şartları değiştirerek, yeni bir sulh tasarısı yolladı ve bunun üzerine, müzâkereler kesildi.

1773 yılında fazla mühim çarpışmalar olmamıştır. Muhsin-zâde daha ziyâde bir müdâfaa tâbiyesi kullanmakta idi. Ruslar Dobruca'da, Karasu'da bâzı başarılar kazandılarsa da, Silistre ve Varna'ya hücûmları tardedildi. Bu sıralarda ruslardan memnûn kalmayan kırımlılardan şikâyet sesleri ve yardım dilekleri gelmeğe başlamış idi. Mustafa III. eski Kırım hanlarından Devlet-Giray'ı getirterek, istişâreden sonra Canik muhassılı Hacı Ali Paşa'yı 20.000 kadar asker ile Kırım'ı kurtarmağa me'mûr etti. Han ile birlikte Kırım'a çıkan Ali Paşa kırımlılar ile iş-birliği ederek, müessir bir şekilde harekete geçmeğe vakit bulamadan, harp de bitmiş idi.

Mustafa III. memleketin bütün gücünü toplayarak, son bir hamle ile ruslara bir darbe indirmek ve aşırı isteklerinden vaz geçirerek, sulh yapmak arzusunda idi. Bu maksat ile memleketin dört tarafına yolladığı emirnâmeler ile halkın dinî duygularına ve vatanî hamiyetlerine müracaat ediyordu. Gerçekten de halk, geniş ölçüde fedakârlıklarda bulunuyor, cephelere akın-akın mâlzeme ve asker yığılıyordu. Ancak bunlar kuru kalabalık olmaktan ileri geçemiyor, husûsiyle asker safları arasına kadar giren rus propagandası, askerin mâneviyatını büs-bütün bozmuş bulunuyordu. Bütün bunlara rağmen, pâdişah mutlaka devletin şeref ve haysiyetini kurtarmak istiyordu. 1773 yazında harbe girecek ordunun başına bizzat geçmek isteğini bile izhâr etmiş idi. Fakat son acı haberlerin verdiği yeisle büs-bütün artan hastalığı buna imkân vermedi ve 8 zilkâde 1187 (21 kânûn II. 1774) cuma günü, öğle ezanı okunurken, nüzûl isâbet ederek, hayata gözlerini kapadı.

Mustafa III., muhitinin ulemâsı âyarında bir âlim idi. İlmi himâye eder, âlimleri toplayarak, huzûrunda münâkaşalar yaptırır, ele alınan meseleleri en mükemmel bir şekilde izah edenleri cömertçe mükâfatlandırırdı. Güzel konuşmak ve yazmak kabiliyetine mâlik idi. *Cihangir* mahlası ile yazdığı şiirlerde ince ve dindar bir rûhun, devlet işlerinin bozukluğundan ve mevkî sâhiplerinin ahlâkça düşkünlüğünden doğan derin ızdırabı görülmektedir. Kendisi yıldızların te'sirine inanmakta, bittâ Avrupa devletlerinin muvaffakiyetini nücûm ilmindeki bilgilerine hamletmekte idi. Bunun için dâima eşref saat arar ve bunu müneccimlere tesbit ettirmedikçe, hiç bir işe başlamazdı. Fransa'dan nücûm ilmine dâir kitaplar getirttiği ve Prusya kıralı Friedrich II.'ten 3 iyi müneccim istediği mâlûmdur. Kendisi haremde yaşamaktan boşlanmaz, günlerini dâimî hareket hâlinde geçirir, askeri ve donanmayı teftiş etmekten, tebdil gezmek, ata binmek, avlanmak ve mesîre yerlerine gezintiler yapmaktan zevk duyardı. Umûmiyetle iyi kalpli, merhametli, hayır-sever ve cömert bir hükümdar olarak tanınmaktadır. Her hâlde zamanın

ileri gelenlerini hânedana bağlayarak, sâdıkâne hizmetlerini sağlamak gâyesi ile olacak ki, sultanları bunlar ile evlendirmeğe büyük bir ehemmiyet vermiştir. Böylece başta Râgıb Paşa olmak üzere, devrin bir çok büyüklerini damat yapmış, henüz beşikteki sultanları yaşını-başını almış vezirlere nikâhlamakta bir mahzûr görmemiştir.

Mustafa III. Osmanlı padişahlarının en tâlihsizlerinden biri sayılabilir. Bütün saltanatı boyunca memleket işlerinin düzelmesi için boş yere çırpınmış-durmuştur. Muvaffakiyetsizliğinin sebebi olarak, onda devlet adamı vasıflarının noksan olduğunu göstermek doğru olmaz. Daha ziyâde bunu devrinin şartlarında aramak yerinde olur. İstikbâl hakkındaki bütün ümidini, terbiyesine büyük bir ihtimam gösterdiği oğlu Selim'e bağlamıştır. Râgıb Paşa'dan sonra kendisine yardımcı olabilecek gerçek bir devlet adamı bulamamış, bundan böyle kendi başına sevk ve idâre ettiği devleti, tek mes'ûlü olmamakla berâber, rus harbine sokmakla Osmanlı tarihinin bir devrini kapamıştır.

Bibliyografya: Çeşmî-zâde Mustafa Reşid, *Tarihçe* (1180 — 1182 vakâyii, Süleymaniye, Es'ad Efendi kütüp., nr. 1893); Mehmed Hâkim, *Tarih* (1116—1180 vakayii, Topkapı sarayı Bagdad köşkü kütüp, nr. 231 ve 233); Mehmed Âkif, *Târih-i cülûs-i Sultan Mustafa Han* (1171—1174 vakâyii, Süleymâniye, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2108); Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-i devlet* (Ali Emîrî kütüp., nr. 484); Sâdullah Enverî, *Tarih* (1182—1206 vakâyii, bk. *İstanbul kütüphâneleri tarih ve coğrafya yazmaları katoluğa*, fasikül 2, s. 144 — 146); Topkapı sarayı arşivi, evrak nr. 12359 (Mustafa III.'nın cülûsundan 25 rebiülevvel 1177 tarihine kadar günlük hâdiscleri ihtivâ eder); Râgıb Mehmed, *Müsveddât, telhisât ve müzâkerât* (Râgıb Paşa kütüp., nr. 238, 719); lorga, *GOR* (Gotha, 1911); J. v. Hammer, *GOR* (Pesth, 1836), IV; Ahmed Resmî, *Ḥalâṣat al-i'tibâr* (İstanbul, 1286); Baron de Tott, *Mémoires sur les Turcs et Tartares* (Amsterdam, 1784), III; Vâsıf, *Maḥâsin al-âṣâr va ḥaḳâyiḳ al-aḫbâr* (İstanbul, 1219); Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa* (Gotha, 1857), V.

(BEKİR SITKI BAYKAL.)

MUSTAFA IV. MUṢṬAFĀ IV. (1779—1808), Osmanlı pâdişahı olup, Abdülhamid I. [b. bk.]'in oğludur; 26 şâban 1193 (8 eylül 1779)'te İstanbul'da doğmuştur (Cevdet, *Tarih*, II, 129); annesi Ayşe Sine-Perver Sultan'dır. Soltan Mustafa şehzâdeliği zamanında nizâm-ı cedîd düşmanları ile birleşmiş, şiddetle beslediği saltanat hırsını tatmin için, sadâret kaymakamı Köse Müsâ Paşa ve şeyhülislâm Atâullah Efendi gibi, iki kurnaz mürtecî ile birlikte, Selim III. aleyhine bir askerî isyân hazırlamağa ve bu gâyeye erişmek üzere, adamlarını (mes. Abdurrahman Ağa) gizlice kalelere gönderip, şuna-buna kâğıtlar yazarak, yeniçerileri kışkırtmağa çalışmış idi (Cevdet, VIII, 151). Rumeli-Kavağı'nda Kabakçı Mustafa'nın sevk ve idâresindeki yamakların isyânı genişleyip, Atâullah Efendi fetvâsı ile Selim III.'ün hal'i tekarrür edince, pâdişahın bizzat kendisine saltanat müjdelemesi üzerine, Mustafa dehşete kapılarak, baygınlıklar geçirdi ve canına kıymaması için, amca-zâdesine yalvarmağa başladı. Merhametli bir adam olup, evlât sâhibi bulunmadığı cihetle, hânedanı inkirazdan korumak için şehzâdelerin hayatını muhâfazada itinâ gösteren Selim III. vâlidesi ile berâber bulunan Mustafa'ya müessir sözler söyleyerek, bi'at ettikten sonra, hareme çekildi (Câbî Said, *Tarih*, s. 144; Yayla İmamı, *Risâle*, 6b; farklı bir rivâyet için bk. J. de St. Denys, II, 194 v.d.); Mustafa IV. ise, Bâbüsaâde önüne çıkarılan tahta cülûs etti (21 rebiülevvel 1222 = 21 mayıs 1807). O gün cumaya tesâdüf ettiğinden, vakit bir az gecikmekle berâber, pâdişahın Ayasofya câmiinde selâmlık etmesi, yeni saltanatın uğurlu olacağına delîl sayıldı. Sözün ayağa düştüğü ve daha evvel mecbûren lâğvedilen nizâm-ı cedîd [b. bk.] tarafdarları (mes. kethüdâ İbrahim Nesim Efendi, mâbeyinci Ahmed Bey, cülûstan sonra bahriye nâzırı Hacı İbrahim ve sır kâtibi Ahmed Efendi) öldürülüp, evleri yağma edilmek gibi taşkınlıklar devam etmekte, isyânı hazırlayıp, idâre edenler vaziyete tamâmen hâkim bulunmakta idi.

Cülûsun ertesi günü devlet erkânı ve ocak ele-başıları şeyhülislâmın evinde toplanarak, Hoca Münib Efendi'nin kalemi ile iki nüshalık bir „hüccet-i şer'iye" hazırladılar; bunlardan biri ricâl, diğeri ağalar tarafından imzalandı (metin için bk. Âsım, *Tarih*, II, 47 v.d.). Bu vesîkalarda nizâm-ı cedîd o zamana kadar görülmemiş kefere taklidi bir bid'at, irâd-ı cedîd ise, bâzı kimselerin kendilerine menfaat te'mini için çıkardıkları bir zulüm olarak vasıflandırılmakta, Selim III. islâhatına karşı bir irticâ hareketi teşkil eden bu isyân, sırf âlemi islâh gibi, iyi niyetle yapılmış bir kıyâm sayılıp, bunu başaranlara teşekkür edilmektedir. Bu hizmetini makbûl sayan devlet ricâli ocağın bundan sonra devlet işlerine karışmamasını tenbih ve kıyâma iştirâk edenlerin mes'ûl tutulmayaca-

ğını vaad etmiştir. Ricâlin imzâladığı hüccetin baş tarafındaki hatt-ı hümâyûnda Mustafa IV. 'nın bu cihetleri tasvip ettikten başka, kimse hakkında tâkibât yapılmayacağına dâir yemin ettiği görülüyor. Bir gün sonra reis vekili Hâlet Efendi 'nin âdetâ kılıç veya sürre alayı gibi parlak merâsim ile Ağa-Kapısı 'na götürdüğü hüccet binek taşında Hoca Münib Efendi tarafından okunmuş ve Hâlet Efendi orada bulunanlara hâdisenin pâdişahça hizmet sayıldığını söylemiştir. Bu kabil isyânlardan sonra mes'ûllerin araştırılmaması âdet hukmünde ise de, böyle alaylar tertip edilerek, zorbalar ile muâhede senedleri teâtî olunması aklı ergin kimseler tarafından pek garip ve çirkin görülmüştür (krş. Âsım, II, 50 v.d.; bk. bir de Tüfenkçi-başı Ârif, *Tarihçe*, s. 21; Câbî Said, s. 149 v.d.; Cevdet, VIII, 182 v.d.). İsyân ve onu tâkip eden günlerde tecâvüzler ve yağmalar mûtad olmakla berâber, bu defa hâdise zararsız geçiştirilmiş, ancak nizâm-ı cedîdin kaldırılıp, tecrübeli devlet adamlarının öldürülmesi, rus seferi için yapılan hazırlıklar boşa giderek, Rumeli cephesinde zuhûr eden fırsattan istifâde edilmemesi devletin nufûz ve itibârını kırmış ve onu inkıraz uçurumunun kenarına kadar getirmiştir (Cevdet, VIII, 183 v.d.).

Mustafa IV. isyân ele-başılarını taltif ederek, Kabakçı Mustafa 'yı turnacı-başı, Kazancı Mustafa 'yı Boğaz muhâfızı ve Süleyman 'ı kapudan nasbedip, yeniçerilere 180.000 ve yamaklara 100.000 kuruş verdi; kız kardeşi Esmâ Sultan da ayrıca 20.000 kuruş gönderdi. Cülûs keyfiyeti, sadrâzam Hilmi İbrahim Paşa 'ya, Osmanlı elçilerine, ecnebî devletlere haber verildikten başka, başta imparator Napoleon olmak üzere, başlıca hükümdarlara birer nâme ile bildirildi (Âsım, II, 56; Cevdet, VIII, 356—359). Mustafa IV. 'nın kılıç alayı 5 rebiülâhır 1222 (11 mayıs 1807) perşembe güaü yapılmış ve nakîbüleşrâf Dürrî-zâde Abdullah Efendi Eyyûb türbesinde yeni pâdişaha kılıç kuşatmıştır (Tüfenkçi-başı Ârif, s. 25 v.d.). Bu sırada hazinenin para ihtiyâcını karşılamak üzere, isyân günlerinde öldürülenlerin muhallefâte musâdere edildi; kethüdâ İbrahim ve sır-kâtibi Ahmed Efendi 'lerin mücevherât, eşhâm ve mukataa nev'inden pek çok serveti çıktı ve denildiğine göre, Mustafa IV. mal ve mülke de kıymet vermez bir mizacda olduğundan (Âsım, II, 65), bu paralar, hükümdarın ve devletin hazînesine değil, kaymakam Mûsâ Paşa ile yeni nufûz kazananların kesesine girmiştir (Cevdet, VIII, 184; musâdere edilen muhallefât hakkında bk. Âsım, II, 64—68).

Selim III. zamanında başlayan rus harbi devam etmekte ve isyâna tekaddüm eden günlerde Rumeli 'deki Osmanlı ordusu isâbetli bir plân tatbik ederek, rus ordusunu arkadan tehdit etmek üzere, Galatz ve İbrâil istikametinde Tuna 'yı geçmeğe hazırlanmakta idi. Aynı zamanda Rusçuk 'taki Alemdar Mustafa Paşa 'nın yapacağı cepheden taarruz dolayısı ile uğrayacağı tehlikeyi anlayan general Michelson Bükreş 'in tahliyesine başlamış idi. Eflâk zahmetsizce istirdat edilecek, İbrâil ve İsmail kalelerinin mukavemeti kırılmadığı cihetle, rus ordusu cenûbî Boğdan 'da dahi barınmayarak, Dnestr 'in ötelerine çekilmeğe mecbûr kalacak idi (J. de St. Denys, II, 202 v.d.). Silistre 'de bulunan sadrâzam, bu tasavvuru tatbik için, ruslar tarafından tahkim edilen Kalaraş 'ı elde etmek üzere yeniçeri-ağası Pehlivan Ağa (Ağa Paşa) ile yeniçerileri Tuna 'dan geçirdi ve rusların çekilmiş olduğu anlaşıldı. Kabakçı isyânı yeniçerilerin Kalaraş 'a hâkim oldukları sırada vukû bulmuş, Pehlivan Ağa 'nın Sultan Mustafa tarafdarı ve isyânın hazırlayıcılarından biri olduğu bilindiğinden, orduda fesad çıkarması ihtimâli düşünülerek, kendisi Hilmî İbrahim Paşa tarafından azledilmiştir. Fakat yeniçeriler Silistre 'ye geçip, ağalarının ibkası husûsunda ayak dirediler; istedikleri yerine getirildiği esnâda Mustafa IV. cülûs etmiş idi. Bu vaziyet karşısında artık nizâm-ı cedîdi tervic edenlerin işten çıkarılması gerekmiş, Mektûbî Tahsin ve muhâsebe-i evvel Râmiz Efendi 'ler azledilmiştir. Pehlivan Ağa saltanat tebeddülünün kendi eli ile değil de, Kabakçı Mustafa gibi, bayağı bir adam tarafından yapılmış olmasından mütevellit inkisar ile, orduyu ayaklandırıp, işi ele almak teşebbüsüne girişti; yeniçeriler sadrâzamın otağına hücûm ederek, onu Alemdar 'ın Rusçuk 'taki çiftliğine kaçmağa mecbûr ettiler. Vezir Ebû Bekir Paşa „livâ-i saâdet" kaymakamlığına seçildikten sonra, Anadolu vâlisi yeniçerilikten yetişme Çelebî Mustafa Paşa, zorbaların tasvibi ile sadrâzam ve serdar oldu (11 rebiülâhır 1222=17 haziran 1807). Devlet ricâli ordunun bu perişan hâlinden ürkerek, Alemdar 'dan yardım istemiş, o da 5 000 asker ile Silistre 'ye gelerek, zorbaları sindirmiştir. Fakat mühr-i hümâyûnun kendisine verileceğini ümit eden Alemdar, sadâretin Çelebî Mustafa Paşa 'ya tevcihinden gücendiği gibi, yeni sadrâzamın azametine tahammül edemeyerek, Tahsin Efendi ile berâber Rusçuk 'a dönüp, artık askerin zahîre ve levâzımı ile alâkadar olmadığından, ordu büs-bütün fenâ bir vaziyete düştü. Diğer taraftan Çelebî

Mustafa Paşa Pehlivan Ağa'ya vezâret verdirmek, diğerlerine rütbeler ve atîyeler dağıtmak sureti ile, yeniçerileri şımartmakta, bu aralık rus tahşidâtına karşı Çarhacı Ali Paşa kumandasında olarak sevkedilen kuvvetlerin hezîmete uğraması düşmana karşı koymak imkânını ortadan kaldırmış bulunmakta idi. Yeniçerilere bu seferin kendilerini tenkil maksadı ile yapıldığına dâir, rusların firârî İpsilânti Bey vâsıtası ile gösterdikleri sahte fermanlar, kalelerin satıldığı hakkında yaptıkları tezvirler ve Alemdar ile sadrâzam arasındaki ihtilâf orduyu büs-bütün sarstı; vaziyeti ancak Alemdar Mustafa Paşa'nın düzeltebileceği kanaâti yayılmağa başladı. Tahain ve ve Râmiz Efendi'ler ise, Alemdar'ı Selim III. 'in tekrar iolâsı husûsuna iknâ ettiler. Ruslar ile harp şark cephesinde de cereyân etmekte idi. İsyân çıktığı sırada Yusuf Ziyâ Paşa, Kars vâlisi Mehmed Paşa'nın uğradığı bozgunu telâffî etmek üzere, taarruz hazırlığı yapıyordu. Fakat İstanbul'daki hâdisenin şüyûu dolayısı ile geri çekilmek isterken, zuhûra gelen karışıklık hezîmet hâlini alıp, Osmanlı ordusu perişan oldu.

Mustafa IV. vaziyete hâkim olmaktan uzak idi. Yamaklar verilen atîyeyi az bularak, yevmiye isterken, ağalar da para yüzünden hukûmet ile ihtilâf hâlinde idiler. Zorbalar devlet işlerine karışmayacaklarına dâir sened verdikleri hâlde, sekbân-bâşı Ârif Ağa'yı azil ve yerine ocak-başı Çavuş Mustafa Ağa'yı tâyin ettirdiler. Muhallefâtın musâderesi (o sırada Vâlide Sultan kethüdâsı Yusuf Ağa öldürülmüş ve malları alınmıştır) neticesinde elde edilen emvâlin yağması devam ediyor, ber-mûtad en büyük hisse Mûsâ Paşa'ya düşüyordu. Bu hastalıklı adam pâdişahın gözünden uzakta yediklerini rahatça hazmetmek için, çekilmek istedi. Mustafa IV. ile yeni yetişenlere bu arzu müsâid geldiğinden, kaymakam Mûsâ Paşa azledilerek (22 rebiülâhır=27 hazîran), yerine vezâretle yaşlı ve gevşek bir zât olan çavuş-başı Şehsüvar-zâde Hamdullah Bey tâyin olundu. Hemen aynı tarihlerde Bozca-Ada'yı ele geçirip, Akdeniz boğazını nezâret altında tutan rus donanması ile bir deniz muhârebesi vukû bulmuştur. Kapudan-ı deryâ Seydî Ali Paşa 18 gemi ile maiyetindeki kapudanların re'yi hilâfına olarak, 22 gemiden mürekkep üstün rus donanmasına Bozca-Ada civarında taarruz etti. Kapudâne-i hümayun Ebû Bekir Bey'in gemisi düşman eline düştüğü gibi, bir kaç osmanlı gemisi de battı; baştan kara eden diğer gemilerdeki asker sâhile çıkarak kaçmış, rus donanması da çok harpalandığından, oralarda kalamayıp, Korfu'ya çekildiği cihetle, Akdeniz boğazı düşman tazyikından kurtulmuştur. Seydî Ali Paşa bu deniz muhârebesinin mes'ûliyetini maiyetindekilere, ezcümle araları açık bulunan Potrona Giridi Şeremet (Sîrmerd) Bey'e yüklemiş, bu gibi işler ile uğraşmağa vakti olmayan devlet ricâli kapudan-paşa yalan söylemez diyerek, bu suçsuz kaptanların idamına muvufakat göstermiştir. Filvâki bu aralık Mustafa IV. zorbalar ile şeyhulislâm Ataullah Efendi'nin hükmü altında ve kimseye söz geçiremeyecek bir aciz içinde bulunuyordu; müderris Seyyidâ Efendi'nin tezviri ile azledilen bu zâtın yerine, Samanî-zâde Ömer Hulûsî Efendi tâyin edilmiş, fakat ayaklanan zorbaların isyân tehdidi üzerine, selefi yerine iâde olunmuştur (8 cemâziyelevveli=12 ağustos). Atâullah Efendi ikinci meşihatinde devletin en nufûzlu şahsiyeti hâline gelerek, işleri zamanın icaplarına göre yürütemeyen Hamdullah Paşa'nın uzaklaştırılmasını ve Mûsâ Paşa'nın kaymakamlığa getirilmesini te'min etti. Yamaklar artık tamâmen çığrından çıkmış, İstanbul ve Boğaz havâlisinde âsâyiş büs-bütün bozulmuştur. Hattâ bir defa Mustafa IV. Çırağan (Gülşenâbâd) sarayında, Esmâ Sultan'ın yanında iken, Beşiktaş mevlevîhânesinin mukabele günü olmak dolayısı ile kalabalık bulunan Yahyâ Efendi meydanında ve saray kapısı önünde yamaklar ile bostancılar kavga çıkarıp, vuruşacak kadar ileri gittiler. Bunun üzerine pâdişah zorbaların te'dibine dâir bir ferman isdârına mecbûr oldu. Ocak ileri gelenleri silâhlanarak, İstanbul'da yakaladıkları 23 yamağı boğup, denize attırdılar (Tüfenkçi-başı, s. 37 v.d.; Cevdet, VIII, 203 v.d.).

Rumeli'deki Osmanlı ordusu artık mukavemet edemeyecek bir duruma düştüğü sırada, Napoleon'un çar Alexander I. ile Tilsit mûahedesini akdetmiş olması (8 temmûz 1807) ve bu muâhedenâmede Rusya'nın mütâreke yapmağa mecbur tutulması, vaziyetin vehâmetini azaltmıştır. Sadrâzam, bir gösteriş olmak üzere, 24 cemâziyelevvel (30 temmûz) günü Kalaraş'a geçtiği sırada, yeniçeriler kendisini hâlâ nufûzlu zanneden ağa-paşa aleyhine isyân ederek, onu öldürdükten sonra, Silistre'deki ordugâhı yağmaya kalkıştılar. Ağa-Paşa'nın ölümü ile bir zorba eksik olmuş, fakat Selim III. tarafdarı oldukları için, reisülküttâb Gâlib ve kethüdâ Mustafa Refik Efendi'lerin idamları kararlaştırılmış idi. Bu iki zâtın Alemdar'ın yanına kaçarak, „Rusçuk yaranına" iltihak ettikleri mâlûmdur. Fransa'nın İstanbul sefiri general Sebastiani'nin tahriri üzerine, Rusya ile mütâreke müzakerâ-

tına başlanması gerekince, Bâbıâlî tecrübeli bir zât olan Gâlib Efendi'yi bu işe me'mûr etmeğe mecbûr oldu ve fransız zâbitlerinden miralay Guilleminot'nun iştirâki ile oereyân eden müzâkerelerden sonra, Gâlib Efendi ile rus murahhası general Lascharev 21 cemâziyelâhır (24 ağustos) günü Slobozia'da 7 maddelik bir mütâreke-nâme imzâladılar (Çelebî Mustafa Paşa'nın mütâreke şartlarını muhtevî tasdiknâmesi için bk. Âsım, 11, 104—107; bk. bir de Boukharof, *La Russie et la Turquie*, s. 62 v. d.). Bu anlaşma gereğince, muhâsamât derhâl tâtil olunarak, sulh müzâkerelerine başlanacak, eğer netice vermez ise, mütâreke müddeti 3 nisan 1808'e kadar uzayacak idi. Rusya Eflâk ve Buğdan'ın tahliyesini, Bozca-Ada ile Akdeniz'de ele geçirdiği diğer yerlerin ve zaptettiği kalyonun iâdesini tekeffül etmiş, Bâbıâlî de İbrail, İsmail ve Yer-Göğü kalelerinde ancak kâfî mıkdarda asker bırakıp, orduyu Tuna'nın sağ sâhiline çekilmeği kabûl etmiş ve hudutta beklemesine lüzûm kalmadığından, sadrâzam Edirne'ye gelmiş idi. Bu anlaşmadan memnun olmayan Alexander I. prens Prosorovski'ye Memleketeyn'i tahliye etmeyeceği ve 35 gün sonra muhâsamâta başlanabileceği kaydının Osmanlı hukûmetine tebliğini emretmekle beraber, Napoleon ile girişdiği müzâkerelerin sonunu bekleyerek, Bâbıâlî ile münâsebetini kesmedi. Çünkü bu sırada Napoleon ile Osmanlı imparatorluğuna âit toprakların taksimi bahis mevzûu edilmekte idi. İmparator çara, Eflâk ve Buğdan'ın tahliyesi şartına pek itibâr etmemesi tavsiyesinde bulunmuş idi. Napoleon taksim tasavvurunu kabûl ve buna Avusturya'nın da iştirak ettirilmesini tasvip etmiş. fakat böyle bir vaziyette Rusya'nın çok kuvvetleneceğini, İngiltere'nin de fırsattan bilistifâde Mısır'ı ele geçirmeğe çalışacağını düşünerek, tereddüt göstermiş ve bilhassa İstanbul meselesi bu taksimi imkânsız kılmıştır. Mustafa IV.'nın elçi olarak gönderdiği Muhib Efendi'ye imparator, eğer Selim III. tahtta olsa idi, Osmanlı devletine, mes. Kırım'ın iâdesi gibi, çok müsâit şartlar te'min edeceğini söylemekle samimî davranmış değil idi. Fransız hâriciyesinden, Sebastiani'ye bizzat Napoleon tarafından nâzır Champagny'ye imlâ ettirilmiş olarak gönderilen 7 eylûl 1807 tarihli tahriratta, Osmanlı devletinin zaafına bakmadan, Kırım hakkında iddiası olduğu, Fransa'yı türklere bağlayan hiç bir taahhüdün mevcut bulunmadığı, eğer Bâbıâlî kendisine itimad eder de, İngiltere ile musâleha akdine kalkışmazsa, Eflâk ve Boğdan'ın iâde ettirileceği bildiriliyordu (Testa, *Recueil des traités de la Porte ottomane*, II, 302 v.d.; bk. bir de T. P. Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie*, s. 343 v.dd.). Muhib Efendi tarafından sulh müzâkerelerinin bir an evvel başlaması için yapılan müracaatlara müphem cevaplar verildiği gibi, daha sonra Rusya'nın Memleketeyn'den çıkmak istemediği ve sulhun belki de bu toprakları Rusya'ya terketmek bahasına te'min edilebileceği bildirilmiş idi (Fransa hâriciye nezâretinden Sebastiani'ye 13 kânûn II. 1808 tarihli tahrirat ve Mustafa IV.'nın bu haberden çok müteessir olduğuna dâir vazısı için bk. Testa, II, 307). Mustafa IV. bunun üzerine Napoleon'a 9 muharrem 1223 (4 mart 1808) tarihli nâme ile Fransa'ya karşı bağlılığını belirttikten sonra, Tilsit'teki vaadi hatırlatmış ve Osmanlı devletinin tokrak bütünlüğünü tekeffül etmesini istemiştir (Testa, II, 308; Djuara, s. 361). Napoleon'a güvenilemeyeceğini müdrik olan Bâbıâlî İngiltere ile el altından musâleha akdetmek teşebbüsünde bulundu ve Çanakkale'ye gelen Sir Arthur Paget ile muhâbereye girişti. Bu münâsebâtı ifşâ eden divân-ı hümâyûn tercümânı Aleko (Alexander Sutzo) Bey idam edilince, sefir onun fransız tâbiiyetinde bulunduğunu iddia ederek, şiddetli itirazlara kalkıştığı gibi, Hâlet Efendi'nin rikâb riyâsetinden azline ve Kütahya'ya nefyine sebep oldu. Filvâkî Napoleon'un aldatıcı siyâsetine inzimâmeo, Sebastiani'nin takındığı tavır ve müdâhaleler Bâbıâlî'yi endîşeye düşürmekte idi, Bagdad vâlisi Ali Paşa'nın köleleri tarafından katli üzerine, esâsen kölemen idâresini kaldırmağı tasmim eden Bâbıâlî Bagdad vâliliğine Yusuf Ziya Paşa'yı tâyin etmiş iken, Sebastiani kölemenlerin istediği kethüdâ Süleyman Paşa'yı iltimas ettiğinden, arzusu yerine getirilmiş; ötede-beride Selim III'i medih ve senâ sûreti ile Mustafa IV.'yı sinirlendiren elçiye ara-sıra kıymettar hediyeler ile yumuşatmağa uğraşmıştır. Bundan başka Mustafa IV. Napoleon'a kıymetli eğer takımları ile 10 at, imparatoriçe Josephine'e ağır kumaşlar göndermiş, fakat bu kabil tedbirler müsbet netice vermemiştir. Mütâreke müddeti tamam olduğu hâlde, muhâsamata başlamayarak, bu defa „senedsiz bir mütâreke" devam etmiştir. Bu sırada Bâbıâlî'den Butrinto'yu isteyen imparator Yanya ve İşkodra mutasarrıflarından şikâyet ediyor ve sonra Arnavutluk'tan asker geçirmeğe ve orasını gürültüsüzce hâkimiyeti altına almağa çalışıyordu. Napoleon'un şark meselesinde tâkip ettiği bu iki cepheli siyâset, İspanya'da fransızlar aleyhine çıkan isyân ve Avusturya tarafından başlanılan askerî hazırlıklar sâyesinde bir az değişir gibi oldu. Fransız siyâseti Muhib

Efendi'yi yine avutmakla berâber, Bâbıâlîye karşı daha müsâit bir şekil aldı.

Bu esnâda Alemdar Mustafa Paşa'nın ordusunun başında İstanbul'a gelmesi işten bile değil ise de, Mustafa IV.'nın yakınları (hazîne vekili Nezir, hazîne kethüdâsı Selim, baş çuhadar Abdülfettah Ağa v.b.) tarafından öldürülmesi için teşebbüse geçilen Selim III.'in hayatını korumak husûsunda ihtiyatlı davranmak ve Rusçuk yârânının (Gâlib, Râmiz, Refik, Tahsin ve Behic Efendi'ler) Mustafa IV.'ya tarafdar görünmeleri icâp etmekte idi. Bunun için Refik Efendi, âilesini görmek bahânesi ile, İstanbul'a gönderildi; gâyet zeki olan bu zât pâdişah takımlarının itimâdını kazanarak, yeniçerileri sindirmek ve devlet nufûzunu hâkim kılmak üzere, Alemdar'ın İstanbul'a celbi husûsunda her kesi iknâ etti. Fakat Mustafa IV. ocaklunun bir az yatıştığını söyleyerek, belki de şüphelendiği bu dâveti te'hire lüzûm görmüş, Refik Efendi'yi tatyip etmek için, asâleten reisülküttâblığa tâyin etmiştir. Kaymakam Mûsâ Paşa, ikinci defa geldiği kaymakamlığı evvelkinden ağır bulunduğundan, yine çekilmek için vesile aramış ve Selim III.'in öldürülmesi keyfiyeti kendisine açılınca, bu tehlikeli vazifeden ayrılmağa muvaffak olmuş ve yerine Canikli Tayyâr Mahmud Paşa (şâbân 1222=teşrin I. 1807) tâyin edilmiştir (Necib Efendi, *Tarih*, s. 77; Âsım, II, 117 v. dd. hatt-ı hümâyûnu için bk. Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa*, levha 13). Tayyâr Paşa Mustafa IV.'nın itimâdını kazanmış bir adam olmakla berâber, Rusçuk yârânı böyle Selim III. aleyhdarı birinin iş başına geçmesini tehlikeli bulduğu gibi, Çapanoğlu Süleyman Bey de yeni kaymakamın öteden beri düşmanı idi. Refik Efendi tarafından sadrâzama rakip gösterilerek muhtemel bir isyânı önlemek maksadı ile, 13 muharrem 1223 (11 mart 1808)'te Tayyâr Mahmud Paşa azil ve yerine nişancı Eğinli Hacı Mustafa Efendi tâyin olundu (Cevdet, VIII, 284; krş. Necib, 78 v.d.; Âsım, II, 140 v.dd.). Ekseri vâli ve mutasarrıflar ile mütegallib âyânın istiklâl peşinde koşması yüzünden, Anadolu, Rumeli ve Arabistan eyâletlerinde nufûzunu kaybetmiş bulunan Osmanlı hukûmeti Mustafa IV. zamanında daha da fenâ duruma girip, hukmü İstanbul ve civarına inhisâr etmiş, buralarda âsâyiş ve inzibat nâmına bir şey kalmamış idi (bu husûsta bk. *Mémoire adressé par le général Sébastiani à Napoléon* Ier, 12 temmûz 1018=18 cemâziyelevvel, Testa, II, 310—329; krş. Cevdet, VIII, 271—279); meselâ Üsküdar iskelesinin nizâmına bakmakla mükellef hasekiyi bir kaç azılı, bu nizâmın tatbikından mütevellit bir ihtilâf sonunda, parça-parça etmiş idi. Bu aylarda vukûa gelen en mühim zorbalık vak'ası rezâletlerinden dolayı cezâlandırılmak üzere, Kavak kelesinden İstanbul'a getirilen bir kaç yamağın arkadaşları tarafından kurtarılarak, Ağa-Kapısı'nın basılması, Sekban-başı Mustafa Ağa'nın hakaretle azlettirilmesidir (15—16 rebiülevvel 1223=11—12 mayıs 1808). Bunun üzerine şeyhülislâm konağında bir meşveret meclisi toplanmış ve yeniçeriler galeyana getirilerek, hâdiseye sebep olanlar Boğaz nâzırı Kabakçı Mustafa Beşe vâsıtası ile idâm ettirilmiş ve İstanbul'da hâsıl olan heyecan yatıştırılmıştır (Necib, s. 79; Âsım, II, 85—90; Cevdet, VIII, 293). Ordu şiddetli soğuklar ve kıtlık yüzünden, büyük müşkilât içinde bulunuyor, mütâreke müddeti bitâma erdiğine göre, karada ve denizde hazırlık yapmak icâp ediyordu. Hâlbuki vilâyetlere gönderilen emirlere rağmen, İzmir ve Şile'den başka, biç bir yerden asker gelmemiş, 100 000 kişilik rus ordusuna karşı ancak 15.000 kişi bulundurulabilmiş idi. Tersânede mevcut 25 kadar yeni harp gemisinden istifâde etmek için, elde yetişmiş asker ve zâbit olmadığı da göz önünde tutulursa, donanmanın ne vaziyette bulunduğu kolayca anlaşılır. Hazînenin sıkıntısı son dereceye varmış, Selim III.'in her ihtimâle karşı sakladığı 20.000 yaldız altını elden çıkmış idi. Mustafa IV.'nın Fas sultanından 20.000 kese istikrâz etmek istemesi hazînenin durumu hakkında kâfî bir fikir vermektedir (bk. Cevdet, *Tarih*, VIII, 360 v.d.). Buna bir türlü gözleri doymayan zorbaların mütemâdiyen para talebinde bulunduklarını da ilâve etmelidir. Nizâm-ı cedîdin ilgâsına sebep olanlar Selim III.'i haklı bulmuşlar ve artık yeniçeri ocağından hayır kalmadığını anlayarak, başka teşkilât vücûda getirmek lüzûmunu idrâk etmişlerdir. Pâdişahın yakınlarından birinin Beyoğlu'ndaki Topçu kışlasını muallem asker yetiştirmeğe tahsis etmek fikrini ileri sürdüğü rivâyet edilmekte, Silâhdar Turna Ahmed Bey'in Mustafa IV.'ya Boğaz muhâfızı Hakkı Paşa'yı vezir tâyin etmesini teklif eylediği söylenmektedir (Ahmed Bey'den naklen Câbî Said, s. 191). Bu tavsiyeyi Nezir Ağa ile istişâreden sonra yerine getirmeyen Mustafa IV., bir gün sır-kâtibi Ahmed ve Hacı İbrahim Efendi'lerden bahsedip, „ikisinden biri ber hayat olsa vezir iderdim" demiştir. Rusçuk yârânı hal'ine her kesin nedâmet ettiği Selim III.'i iclâs için çalışırken, Mustafa IV.'nın yakınları sâbık hukûmdarı öldürmenin yolunu arıyorlardı. Nezir Ağa Edirde'de kışlayan sadrâzamın nezdine giderek, muvâfaka-

tini istihsâle çalışmış idi. Alemdar'ı istirkap dolayısı ile, Sultan Selim'in izâlesine temâyül gösteren, fakat böyle mühim bir iş hakkında yalnız başına karar veremeyen Çelebî Mustafa Paşa'nın meseleyi sadâret kethüdâsı Moralı Osman Efendi'ye açtığı, onun da yeniçeri-ağaları ile görüşerek, ocak için büyük bir leke teşkil edecek olan bu câniyâne teşebbüsü geri bıraktırdığı mâlûmdur. Diğer taraftan Rusçuk yârânı Mustafa IV.'yı, mümkün mertebe kuşkulandırmadan, Alemdar Mustafa Paşa'yı İstanbul'a getirmeğe muvaffak oldu (Mustafa IV.'nın Davudpaşa'da orduyu karşılaması ve sadrâzama hatt-ı hümâyûnu için bk. Câbî Said, s. 145 v. dd.). O da maiyetindeki ordu sâyesinde duruma hâkim olup, Topkapı sarayını zorlamağa başladı [bk. mad. MUSTAFA PAŞA, ALEMDAR]. Bu esnâda Mustafa IV. mütâlealarını sorduğu yakınlarının tavsiyesi üzerine, Selim III. ile şehzâde Mahmud'un öldürülmesini emretti ve mâlûm olduğu üzere, bunlardan birincisi öldürüldü ise de, şehzâde kurtarıldı (Mahmud'un katli teşebbüsünde bizzat Mustafa IV.'nın da taarruza geçtiğine dâir rivâyet için bk. Necib, s. 92). Alemdar saraya girdiği zaman, şehzâde Mahmud'u iclâstan başka yapılacak şey kalmamış idi. Bağdad köşkünün sofasında: — „Ben tahttan inmedim; Mahmud'u kim çıkardı" — diyerek, dolaşan Mustafa IV.'yı imam-ı şehriyârî Ahmed Kâmilî Efendi güzellikle harem dâiresine götürdü; mâbeyin kapısına gelerek, gürültü eden ve Alemdar'ı, ağzına geleni söylemek sureti ile, sindiren Vâlide Sultan'ı da teskin etti (perşembe 4 cemâziyelâhir 1223 = 28 temmûz 1808). Mustafa IV.'nın bir emr-i vâki şeklini arzeden hal'i esnasın- da Alemdar, yanında bulunan ulemâya — suçsuz bir mahpusu öldürenin hilâfeti câiz midir. — suâlini sorduğu ve şeyhülislâm Arap-zâde Ârif Efendi tarafından da — değildir — cevabı verildiği söylenmektedir (Yayla İmamı, 11a).

Mustafa IV. Alemdar'ın sadâreti müddetince saraydaki dâiresinde yaşadı ve Bâbıâlî vak'ası esnâsında yeniçeriler saraya hücûm ettikleri zaman, onun tekrar tahta çıkarılması temâyülü baş-gösterince, Mahmud II. tarafından idâmı emredildi; vâlidesi ile berâber bulunmakta olan Mustafa IV.'nın Râmiz ve Kadı Abdurrahman Paşa'lar ile bahriye nâzırı Ali Efendi ve bahriyeli İnce Mehmed Bey tarafından öldürüldüğü (Yayla İmamı, 14b) söylenmiştir (28 ramazan 1223 = 17 teşrin II. 1808). Demir-Kapı semtinde oturanlar o gece Mustafa IV. öldürülürken, vâlide sultan ve saraylıların haykırışlarını duymuşlardır (Câbî Said, s. 334 v.d.). Cenâzesi merâsim ile kaldırılarak, Bahçe-Kapısı'nda babası Abdülhamid I.'in türbesine gömülmüştür; saltanat müddeti 1 sene 2 ay olup, yaşı 30 idi. Âsîler arasında tabutun boş olduğu ve askeri yatıştırmak için, Sultan Mustafa'nın ölmüş olarak gösterildiği şâyiası çıkmış, icâbında Kırım hânedanından birini, Mekke şerîfini veya Konya'daki Molla Hünkâr-oğlu'nu pâdişâhlığa getirmek iddiaları duyulmuştur (Câbî Said, s. 335).

Mustafa IV. muhâkeme ve zekâsı az, zamanın icaplarından habersiz, devletin bekasını tehlikeye düşürecek bir isyânı hazırlayanlar ile iş-birliği yapacak kadar saltanata haris ve merhametsiz bir adam idi. Selim III. tarafından tahta dâvet edildiği zaman bayılması hastalıklı olduğu rivâyetini takviye etmektedir (Câbî Said, s. 144). Akılsızlığı hakkında Âsım Efendi (II, 65)'nin ileri giderek, onu adaşı Mustafa I.'ya benzetmesi mübâlegadan ibârettir; bâzı tertiplere kalkışıp, Rumeli-Kavağı yamaklarının tecziyesi hâdisesinde olduğu gibi, ara-sıra irâde tecellîleri gösteren Mustafa IV. denildiği kadar aklı ermez bir adam değil idi. Cevdet Paşa (VIII, 185) da onu „sâfî-derun ve âzâdeser" olarak vasıflandırmakla iktifâ eder. Müsâ Paşa ve Atâullah Efendi gibi, iki desîsekâr ile ocak zorbalarının oyuncağı olan Mustafa IV. kafeste daha şanlı olup, pâdişahlığında saraydan dışarı nufûz yürütememiş ve saltanatı islâhât hareketini baltalayan bir irticâ devri olmuştur.

Bibliyografya: Âsım, *Tarih* (İstanbul), II; Necib, *Tarih* (İstanbul, 1280); Tüfenkçi-başı Ârif, *Tarihçe* (Bayezid umûmî kütüp., Cevdet kitapları, nr. 3374); Câbî Said, *Tarih* (Edebiyat fakültesi tarih semineri kütüp.); Yayla İmamı, *Risâle* (Bayezid umûmî kütüp., Veliyüddin, Cevdet Paşa, nr. 73); Cevdet, *Tarih* (İstanbul, 1309), II, VIII, IX; Juchereau de Saint Denys, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1844); Testa, *Recueil des traités de l'Empire ottoman* (Paris, 1865—1898), II, IX; E. Laviase—A. Rambaud, *Histoire générale* (Paris, 1905), IX; Boukharof, *La Russie et la Turquie* (Paris, 1877); T. D. Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie* (Paris, 1914), s. 343—367; Mustafa Paşa, *Natâyic al-vukû'ât* (İstanbul, 1327), IV; İ. H. Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa* (İstanbul, 1942); Enver Ziya Karal, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1947); Atâ Bey, *Tarih* (İstanbul, 1293), III, V; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311), I; A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty* (Oxford, 1956); Aynî, *Dîvân* (İstanbul, 1258), s. 314; Abdurrahman Şeref, *Topka-*

pısaray-ı hümâyûnu (*TOEM*, 1327, sene 2, s. 399); *EI*, mad. MUSTAFA IV.

(M. CAVİD BAYSUN.)

MUSTAFA KÂMİL PAŞA. MUṢṬAFĀ KĀMİL PAŞA (1874 — 1908), Mısır milli hareketinin başında bulunan lardan olup, Kahire'de doğdu (14 ağustos 1874). Babası Ali Efendi Muhammed (ölm. 1886) askerî mühendis, annesi Hafıza Hanım'dır. Kendisi yedisi erkek ve ikisi kız olan 9 kardeşten 6. bulunuyordu. İlk tahsilini tamamladıktan sonra, orta tahsilini al-Tachīzīya (sonraları al-Ḫidīvīya) lisesinde ikmâl etti (1891). Tahsili esnâsında zekâsı ve çalışkanlığı ile tanınan bu zât, imtihan tâlimatnâmesi dolayısı ile kendi ve arkadaşlarının haleldar olan haklarını müdâfaa husûsunda gösterdiği cesâreti ile, o sırada maârif nâzırı bulunan 'Alī Paşa al-Mubārak'in dikkatini çekti. Henüz 16 yaşında iken, ufak ölçüde ve edebî kisve altında, siyâsî faâlîyete başladı. Küçük bir cemiyet kurarak, cumâ akşamları arkadaşları ile yaptığı toplantılarda, onları vatan, millet, hürriyet ve iatiklâl mevzûlarında düşündürmeğe ve kendisini de bu sâhalarda yetiştirmeğe başladı. 1891 tarihinde hukuk mektebine (al-Madrasa al-ḥuḳūḳ al-ḫidīvīya) girdi ve bir yıl sonra Kahire'de, Paris üniversitesine bağlı olarak, „École de Droit" açılınca, her iki mektebe birden devam etti. Burada talebeden Fu'ād Salīm (Paşa) ve onun vâsıtası ile de babası Laṭīf Salīm Paşa ile tanıştı. Bu zât irşadları ile Mustafa Kâmil'in yetişmesi husûsunda mühim bir rol oynadığı gibi, bilâhare mücâdele ve faâliyeti esnâsında da kendisine büyük bir destek oldu. Bu sıralarda bir münâkaşa yüzünden, Fu'ād Salīm ile birlikte, bir hafta müddetle, mektepten tardedildi. Fu'ād Salīm Fransa'ya gitti ve onu da Fransa'ya gelmeğe teşvik etti. Bu arada bir çok gencin yetişmesine yardım eden 'Abbās Ḥilmī Paşa ile de irtibat te'min etti ve bu hayatının seyrinde mühim bir rol oynadı. Yine bu sıralarda 'Arābī ('Orābī) Paşa ayaklanmasında ileri gelenlerden biri olup, menfâdan yeni dönen 'Abd Allāh Nadīm ile tanıştı (1892). Bu suretle 'Arābī ayaklanmasının muvaffakiyetsizliğe uğramasının sebeplerini, ingiliz siyâsetinin mâhiyetini yakından öğrendi ve *al-Aḥrām* gazetesine makaleler yazmağa ve *al-Madrasa* adında bir de mecmua çıkarmağa (18 şubat 1893) başladı. Aynı yıl içinde Fransa'ya giderek, Paris hukuk fakültesinin ilk sene imtihanlarını verdi ve burada hürriyet için çalışan bir çok ecnebî talebe ile temâsa geldi. Bir kaç ay sonra Mısır'a dönerek, hukuk tahsiline ve *al-Madrasa* mecmuasının neşrine devam etti. Bu arada *Rivāyat al-Andalus* adındaki hikâyesini yazdı. Endülüs'ün fethinde rol oynayan arap azim ve irâdesini ve kahramanlık menkıbelerini tebârüz ettirerek, halka mânevî bir kuvvet vermeğe çalıştı. Bir yıl sonra yeniden Fransa'ya giderek, hukuk fakültesinin ikinci yıl imtihanlarını verdi. Üçüncü yıl imtihanlarını da vermek istedi ise de, nizamnâmenin müsâadesizliğinden, bu imtihanı hocalarının tavassutu ile, Toulouse'da verdi (teşrin II. 1894) ve me'zûn oldu. Mısır'a dönüp, avukatlığa başladı.

Lord Cromer Mustafa Kâmil'in neşriyatı ve faâliyeti karşısında âtıl kalmadı; müntesiplerini taassup ve yabancı düşmanlığa ile itbâm etti; Mısır'da ingiliz asker ve zâbitlerine tecâvüzde bulunanları muhâkeme etmek üzere, husûsî bir mahkeme kurdurdu; bu bilâhare Danşuvāy hâdisesinin zuhûr ve intâcında mühim bir rol oynadı. Fransa parlemento âzasından bir zâtın Mısır'a gelmesi ve Mustafa Kâmil ile yaptığı temâslarda onu desteklemesi Mustafa Kâmil'in faâliyet ufkunu genişletti; mesâîsini daha ziyâde Avrupa umûmî efkârına tevcih etti. Bu gâye ile yazları Avrupa hükûmet merkezlerinde dolaşarak, Mısır'ın durumunu, ingiliz işgâlinin mâhiyetini ateşli beyân ve makaleleri ile belirtti. Bilhassa fransız matbuâtı kendisini tutuyordu. 1895'te tanıştığı fransız ediplerinden Madam Juliette Adam Mustafa Kâmil'in dâvasını benimseyerek, onu mücâdelesinde teşeî etti ve ihtimâl ona karşı duymuş olduğu alâka dolayısı ile, *L'Angleterre en Egypte* adında bir eser yazdı. Bu sıralarda Rochefort, Drumond, miralay Marchand ve Pierre Loti ile de münâsebette bulunmuş, 1896'da Gladstone ile mektuplaşmıştır. 1896 senesinden itibâren Mustafa Kâmil Paşa, bir vatanperver sıfatı ile, Mısır'ın her tarafında tanınmağa başlamıştı. Kendisi ile birlikte siyâsî mücâdeleye katılmak üzere askerlikten çekilen kardeşi mülâzim-i evvel Ali Fehmî'ye bir asker kaçağı muâmelesi yapıldı ve hukuk mensupları bedel mukabilinde askerlikten istiṭnâ edildikleri hâlde, Mustafa Kâmil'i askere almak istediler; fakat umûmî efkârın galeyânı bunlara mânî oldu. Osmanlı imparatorluğunda çıkan ermeni meselesinden faydalanmak gâyesi ile, Fransa'ya gitti (ağustos 1896). Neşrettiği bir çok makaleler ile ermenileri şidd. tle tutan Gladstone'a hücûm etti. Bu seyâhatinde ayrıca Berlin ve Viyana'ya uğrayarak, İstanbul'a geldi (teşrin I. 1896). Burada devlet ricâli ile temâsa geçti ve bizzat pâdişahın huzûruna kabûl edildi.

1897'de, hastalıktan yeni kalkmış olmasına rağmen, osmanlı-yunan harbi neticelerinden

kendi dâvasına da bir hisse çıkarmak üzere, yeniden Avrupa'ya gitti; Triyeste, Viyana, Budapeşte ve Berlin'e uğradı. Bu harp dolayısı ile Mısır'dan asker alınmasına dâir sorulan bir suâle mısırlıların tek bir vatanı olmakla berâber, bu hareketin tabi'î olduğu yolunda cevap verdi. Paris üzerinden Mısır'a döndüğü zaman (mayıs 1897), Osmanlı orduları Yunanistan'ı tam bir hezimete uğratmış idi. Bu hâdise dolayısı ile mâbeyn baş-kâtipliğine çektiği telgraf ile, Osmanlıların Yunanistan'dan çekilmesinin, Mısır'ın ingilizler tarafından tahliye edilmesi şartı ile, kabûl edilmesini teklif etti. Yunanlılara karşı Osmanlı devletini tutmuş olması, Avrupa matbuâtında kendi aleyhine çok şiddetli hücûmlara vesîle oldu ise de, mısırlıları tutan Osmanlı devletine karşı bu tarzda hareket etmenin millî bir vazife olduğunu açıkladı ve Osmanlı devletinin macar mültecilerini ülkesinde barındırdığından dolayı, macarların türklere karşı olan sadâkatini misâl olarak gösterdi.

Mustafa Kâmil, bu tarihten itibâren, Mısır'da millî birliğe de ciddî bir şekilde ehemmiyet vermeğe başladı; Mısır'da müslümanlar ile kıptîlerin anlaşmaları husûsunda çok çalıştı. Yaz aylarında Avrupa'da mesâîsine devam etmek üzere, İstanbul üzerinden, Budapeşte, Berlin ve Paris'e gitti. Mısır'a döndükten sonra gençlere vatan sevgisini aşılamak için elinden geleni yaptı; serbest mesleğe atılmalarını, bu sûretle hürriyetlerine daha kuvvetli bir şekilde sâhip olabileceklerini telkîn ve *Kitâb al-mas'ala al-şarkiya* adlı eserini neşretti (1898). Avrupa siyâsî hadiselerini büyük bir dikkat ile takip eden Mustafa Kâmil, ingiliz siyasetinin Çin'de muvaffak olmayışından istifâde etmek gâyesi ile, yeniden Paris'e hareket etti; her şeyden önce, mücâdelesinde Fransa'ya bel bağlamış idi. Bu tarihlerde fransızların küçük bir askerî kıt'a ile çetin ve uzun bir seferden sonra Fâşôda'yı işgâl etmeleri önce kendisine büyük ümitler verdi ise de, sonradan ingilizlerin şiddetli müdâhalesi karşısında çekilmek mecbûriyetinde kalmaları bir darbe oldu. 1899 yılı başlarında, Sudan'ın İngiliz — Mısır müşterek idâresi altına verilmesi yüzünden, Mustafa Kâmil yeni bir darbe teşkil etti. Mısır hukûmetinin, Bâbıâ'lîden izin almadan, böyle bir anlaşma akdetmesine salâhiyeti olmadığını beyân ederek, bu feci mağlûbiyet ile Fransa'nın Nil vâdisi siyâsetinin tamâmiyle iflâs ettiğini ve mısırlıların Fransa'ya karşı itimatları kalmadığını ileri sürdü. Filhakika bu hâdiseden sonra Mustafa Kâmil, hâricden yardım ümidini bırakıp; mısırlıları ilim ve irfan ile techiz etmek, onları bu yoldan millî şuûr etrafında toplamak sûreti ile maksadına erişmeğe çalıştı. Mısırlı zenginleri teşvik ve müteaddit mektepler açılmasını te'min etti; bunlardan birine kendi adı verildi. Mustafa Kâmil'in bu mesâîsinde tâlim ve terbiye hakkındaki fikirlerini de görmek kabildir: arapçaya büyük bir ehemmiyet verilecek, tâlim, dinî terbiye ile muvâzî gidecek idi. Ona göre, dine dayanmayan ahlâk ve terbiye umdeleri zararlı idi.

Mustafa Kâmil, 1899'da bir Avrupa seyâhatinden sonra İstanbul'a geldi. Pâdişahtan b e y unvanını aldı ve ikinci rütbeden „mecidi" nişanı ile taltif edildi. Mısır'a dönünce *al-Livā* gazetesini neşre başladı (2 teşrîn II. 1900). Burada neşrettiği yazıları ile Mısır'ın bir tâbî ve Osmanlı devletinin onun mukadderâtı üzerinde müessir olacak yegâne devlet bulunması hasebi ile, Osmanlı — Mısır münâsebetlerini takviyeye gayret etti. Gazete çok tutundu ve vatanperverleri bir araya toplayan bir mihrâk hâline geldi.

Mustafa Kâmil 1900 ve 1902 yıllarında da faâliyetine devam etmek üzere, Avrupa'ya gitti. Avdetinde Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın halk tarafından vâli olarak istenilmesinin 100. yıl dönümünü (hicrî) büyük bir merâsim ile tes'id ve Mehmed Ali devri ile ingiliz işgâl devrini mukayese etti. İki yıl kadar sonra da pâdişahtan p a ş a unvânına nâil oldu (mart 1904). Aynı yıl İngiltere ile Fransa arasında bir ittifak muâhedesi akdedildi (8 nisan 1904). Bu muâhede gereğince, Mısır İngiltere'ye terkedilmiş idi. Bunun neticesi olarak, Mısır'da ingiliz siyâseti sert bir şekil aldı. Lord Cromer, memleketin tam mânası ile hâkimi gibi hareket etmeğe başladı. Mısır'da münevver zümrenin sesi kısıldı. Fakat Mustafa Kâmil mesâîsine daha da şiddetle devam etti; *al-Şams al-muşrika* adlı, Japonya hakkındaki eserini neşretti. Bununla bir milletin azim ve irâdesi, çalışkanlığı ve vatanperverliği ile nasıl yükselebileceğini göstermek istedi. Avrupa devlet ricâli ile teâtî ettiği mektupları, *Egyptien et Anglais* adı altında, Paris'te neşredildi. Mustafa Kâmil, 'Akaba (Ṭâba)'ye demir-yolu inşâsı meselesinde de (mayıs 1906) ingilizlere karşı bir hücûm fırsatı buldu ve Osmanlı görüşünü şiddetle müdâfaa etti. Ancak Mısır'da gittikçe sert bir hâle gelen ingiliz idâresi de bu sıralarda zuhûr eden Danşuvây (Dinşavây, Denşavây Delta bölgesinde, Tanta civârında bir köy) hâdisesi ile (13 hazîran 1906) bir tatbik imkânı buldu. Bu köy civarına ingilizlerin, halkın uğursuz buluşuna ve itirazlarına kulak asmadan, yabânî güvercin avlama yüzünden

çıkan arbede sonunda 4 kişiyi asıp, 21 kişiye muhtelif hapis cezaları verdiler; 50 kişiyi de kırbaçladılar.

Mustafa Kâmil bu sırada Paris'te bulunuyordu. Derhâl Londra'ya giderek, İngiltere baş-vekili Sir Henry Campbell-Bannerman ile temâsa geçti ve Lord Cromer'in yerinden alınmasını talep etti. Neşrettiği makaleleri ve Abdülbak Hâmid'in de katıldığı toplantıları İngiltere umûmî efkârında büyük tesirler yaptı. Fakat sıhhati ciddî bir şekilde bozulmuş idi. Vichy'de bir gazetenin mısırlıların ingiliz idâresinden Osmanlı idâresine geçmek için çalıştıklarını yazması üzerine, „Mısır mısırlılarındır" fikrini ortaya attı. Danşuvây hâdisesi netice itibârı ile Mustafa Kâmil'in mücâdelesinin oldukça geniş bir kütleye aşılanmasına, Mısır'daki ingiliz siyâsetinin az-çok değişmesine, Lord Crome'in istifâsına (nisan 1907) ve mahkûm olanların affedilmesine âmil oldu. Mısır'da münevverlerden bir zümre eski maârif nâzırı Luṭfî Sayyid Bey etrafında, toplanmış idi. Bunlar da *al-Carîda* adı ile bir gazete neşretmeğe başlayınca, karşılarında, muhâlif olarak, Mustafa Kâmil'i buldular. Mustafa Kâmil kendi fikirleri dışında, gâyesi aynı olsa dahi, belki de kuvvetlerin parçalanmaması düşüncesi ile, başka bir fikrin mevcûdiyetine tahammül edemiyordu. Lord Cromer'in yerine Sir Eldon Gorst getirildi. İdârede bir az yumuşama görülmekle berâber, esaslı bir değişiklik olmadı. Mustafa Kâmil 1907 yılı faâliyeti esnâsında Mısır'da biri fransızca *L'Étendard Egyptien*, diğeri ingilizce *The Egyptian Standard* olmak üzere, günlük iki gazeteyi birden çıkarmağa başladı; isimen mevcut olduğunu kabûl ettiği *al-Ḥizb al-waṭanî*'nin resmen kurulmasını sağladı. Cemiyet Mısır'ın her tarafından gelen 1.017 mümessil ile, ilk toplantısını yaptı. Hayatı boyunca devam etmek şartı ile, hizbin reisliğine getirildi (27 teşrin I. 1907). Bu Mustafa Kâmil'in son faâliyeti oldu. Cemiyetin toplantısında, hasta olduğu hâlde, mühim nutkunu verdikten sonra, yatağa düştü ve uzun zamandır çekmekte olduğu barsak vereminden 10 şubat 1908 tarihinde öldü. Ölümü bütün Mısır'da büyük akisler uyandırdı; defin merâsimi büyük bir millî mâtemi ifâde edecek şekilde, hazin ve azametli oldu. Önce şâfiî mezarlığına defnedildi; bilâhare Ṣalâḥ al-Dîn meydanında nâmına inşâ edilen türbeye, Muḥammed Farîd Bey'in nâşı ile birlikte, nakledildi ve 1940'ta kendi adını alan meydana bir heykeli dikildi (bk. 'Abd al Raḥmân al-Rāfi'î, *Fî a'ḳâb al-ṯawra al-miṣrîya*, Kahire, 1951, III, 67). Mustafa Kâmil'in ölümünden sonra, hizip kuvvetini kaybetti.

Mustafa Kâmil mısırlıları medeni insan seviyesine çıkarmağı ve Mısır'ın istiklâl ve nizâmını islâm din ve medeniyeti esâslarına göre te'min etmeği hedef tuttu. Bütün faâliyeti esnâsında emellerinin tahakkuku için yalnız kanûnî ve hukukî yollardan yürümeği tercih etti. Fikirlerinde milliyetçilik ile islâmiyeti birleştirmiş idi. Bu sûretle, *ümma muştaraka* tâbiri ile, Mısır'daki kıptîleri de siyâsî görüşünün içine almış idi. Arap dilini, millî gâyeleri için, bir esâs olarak kabûl etmekle berâber, Mısır'ın diğer arap ülkeleri ile birleşmesini hedef ittihâz etmiş değil idi. Mısır'ın bir kuvvet hâline gelebilmesinin müşterek islâm kuvveti sâyesinde olabileceğini umuyor ve bu sebep ile de „panislamisme" tarafdar bulunuyordu. Bu bakımdan, ona göre, halife bulunan Osmanlı pâdişahına sadâkat vatanî bir vazife idi. Bununla berâber Abdülhamid II.'den şüphe etmekte idi. Onu çok müstebit buluyor ve keyfî idâresi ile Mısır'ı da terkedebileceğinden korkuyordu. Avrupa siyâsetinin de dine dayandığına kanî idi. Avrupa'nın şarka revâ gördüğü insan haklarına mugâyir hareket tarzı, her şeyden evvel, dinî taassuptan ileri geliyordu. Bu sebeple de „panislamist" mefkûreye sıkı-sıkıya sarılmak bir zarûret idi. Lâyikliği ihtimâl bu düşüncelerin te'siri ile pek benimsememiş bulunuyordu. İtimâî sâhalarda, Avrupa'yı iyice tanımış olmasına rağmen, muhâfazakâr idi; kadınlara tam bir hürriyet verilmesine muârız idi. İşgâl idâresinin açtığı mekteplere şüpheli göz ile bakıyor ve halkı husûsî mektepler açmağa teşvik ediyordu. Bununla berâber Mehmed Ali Paşa'nın siyâsetine sâdık kalarak, garptan iyi ve faydalı olan alınacak, fakat dinin bütün icâplarına ve bütün dinî âdet ve an'anelere riâyet edilecek idi.

Mustafa Kâmil'in faâliyeti ve bilhassa Osmanlı devletine karşı vaziyeti çok muhtelif şekillerde tefsir edilmiştir. Fakat kendisi, her şeyden evvel, ingiliz işgâlinden kurtulmağı hedef ittihaz etmiş idi. Mustafa Kâmil, Mısır'ın istiklâlini uzun vâdeli bir emel olarak kabûl ve Mısır'ın Türkiye'ye tâbî kalması ile, ingilizlerin Mısır'ı tahliye etmelerinin daha kolay olacağını ümit ediyordu. Bundan dolayı „al-Ḥizb al-Waṭanî" nizamnâmesinin birinci maddesi ile, 1840 Londra anlaşmasına uygun olarak, Mısır'ın yalnız dâhilî istiklâli kasdedilmiş bulunuyordu. Diğer taraftan Mustafa Kâmil, Mısır meselesinin bir Avrupa meselesi olduğuna kanî idi; bu sebep ile bilhassa Avrupa'da yaptığı temâslarda ve yazdığı yazılarda, Mısır aleyhine bir cereyan meydana getirmemek için, *capitulation*

'lara dahi muhâlif olmadığını açıkça belirtmiş idi.

Mustafa Kâmil, bu mücâdele ve mesâîsi ile, Mısır 'da ikinci millî hareketin mümessili ve rehberi oldu (birincisi için bk. mad. 'ARĀBĪ). Netice olarak çalışmalarında tam mânası ile bedefine erişmedi ise de, Mısır 'da Zağlūl Paşa idâresindeki üçüncü millî harekete (13 teşrin II. 1918) bir zemin hazırlamış oldu. Doğruluğu kendisine şi'âr edinmiş, cesâretli bir vatanperver idi. Hayatını mefkûresine vakfetti; bu yüzden evlenmedi ve dâimâ bir insan tâkatioin üstünde çalıştı. Tarih sâhasında iyi bir bilgisi, Avrupa siyâsetinde nüfûzlu bir görüşü var idi.

Bibliyografya: 'Alī Fahmī Kāmil, *Muṣṭafā Kāmil Bāṣā fī 34 rabī'an* (hâl tercümesi ve 16 şubat 1900'e kadar olan yazı ve nutukları, Kahire, 1326—1329); *eyn. mll.*, *Sīrat Muṣṭafā Kāmil fī arba'a va ṣalāṣīn rabī'an* (Kahire, 1344), I; Muḥammed Ḥusayn Haykal, *Tarācim miṣrīya va ġarbīya* (Kahire, 1929 ?), s. 129—166; Muḥammed Ḥasîb, *Faḳīd al-vaṭan va 'l-umma al-maġfūr lah Muṣṭafā Kāmil Bāṣā* (*Macalla al-macallāt al-'arabīya* (Kahire); Aḥmed Şafîḳ Bāşā, *Ḥavliyāt Miṣr al-siyāsīya* (Kahire, 1345=1926); 'Abd al-Raḥmān al-Rāfi'ī, *Muṣṭafā Kāmil bā'iṣ al-ḥaraka al-ḳavmīya* (*Tārīḫ Miṣr al-ḳavmī min sana 1892 ilā sana 1908* (Kahire, 1950); H. R. F. Bourne, *Egypt under British Control* (London, 1906), s. 322; E. Dicey, *Cur Position in Egypt* (*Empire Review*, London, 1906, XI, 322 v. dd.); H. Spender, *England, Egypt and Turkey* (London, 1906); *Foreigne Office, Egypt*, nr. 3—5 (London, 1906); W. S. Blunt, *Secret History of the English Occupation of Egypt* (London, 1907); A. Calvin, *The Making of Modern Egypt* (London, 1909); Th. Rothstein, *Egypt's Ruin* (London, 1910); J. Alexander, *The Truth about Egypt* (London—New York—Toronto ve Melbourne, 1911); Mohamed Duse, *In the Land of the Pharaos* (London, 1911); G. Steindorff, *Ägypten* (Berlin-Wien, 1916); Hasenclever, *Ceschichte Ägyptens im 19. Jahrhandert, 1798—1914* (Halle, a. s. 1917), s. 462 v. dd.; Juliette Adam, *L'Angleterre en Egypte* (Paris, 1922), s. 144 v. dd.; P. G. Elgood, *The Transit of Egypt* (London, 1928), s. 147 v.d., 184 v.d.; Achmed Chafik Pacha, *L'Egypte moderne et les influences étrangères* (Le Caire, 1931); Ch. Adams, *Islam and Modernism in Egypt* (London, 1933); Lord Lloyd of Dolobran, *Egypt since Cromer* (London, 1933), I. Carra de Vaux, *Penseurs de l'Islam*, V, 285 v.d.; M. Meyerhof, *EI*, mad. MUṢṬAFĀ KĀMIL PASHA; F. Steppat, *Nationalismus und Islam bei Mustafa Kamil. Ein Beitrag zur Ideengeschichte der ägyptischen Nationalbewegung* (Leiden, 1956); bibliyografya ve Mustafa Kâmil'in eserleri için bk. F. Steppat, *agn. esr.*, s. 339 v.d. (ŞİNASİ ALTUNDAĞ.)

MUSTAFA KEMÂL. (Bk. ATATÜRK.)

MUSTAFA-KEMÂL-PAŞA, eski adı KIRMASTİ. Marmara bölgesinde Bursa vilâyetine bağlı kaza merkezi bir kasaba (16.900 nüfus) olup, Bursa'ya 87 km. mesâfede, deniz seviyesinden 56 m. irtifâda, Kirmasti suyu üzerinde, bu suyun cenûptaki ârızalı arâziden şimâldeki geniş ovaya çıktığı yerde kurulmuştur. Kasabanın bugünkü adı ile de tanınan ve eski ismi Rhyndskos olan Kirmasti suyu Atranos (Adırnas) ve Emet-Balat çaylarının birleşmesi ile teşekkül etmiş bulunur ve buradan geçtikten sonra, 15 km. kadar şimâl-i şarkîde Apolyont gölüne döküldükten sonra, Ulubat suyu ismi altında tekrar çıkıp, Susurlu (Simav) ırmağına karışır. Kasaba vâdinin şark tarafındaki Keltaş tepesi ile garbındaki Oğlak-Tepe (85 m.) arasındaki eşiğin Kirmasti suyu tarafından yarıldığı yerde, suyun iki tarafında kurulmuştur. Marmara bölgesinin garp kısmı (Balıkesir) üzerinden Ege bölgesini (İzmir) Bursa'ya ve İstanbul'a bağlayan işlek yol buradan geçer; kasabadan çıktıktan sonra 22 km. şimâlde bulunan Karacabey (eski adı Mihaliç) yakınından geçerek, Apolyont gölünün şimâl kıyısını az-çok yakından tâkip edip, Bursa istikametinde şarka doğru uzanan bu yoldan başka, bir de gölün cenûbundan geçen eski yol vardır ki, daha kestirme ve çevresi daha mütenevvî manzaralı ise de, geçtiği arâzi epeyce ârızalı olduğundan, şimdiki hâlde münâkaleye o derece elverişli bulunmamaktadır.

Kasabanın ilk olarak ne zaman ve hangi isim altında kurulduğu kat'î bir şekilde bilinmiyor. Bununla berâber Kirmasti suyu vâdisinin tepelik-ormanlık arâziden münbit, fakat çukur kısımları leyezana mâruz, ovaya açıldığı yerde tahkime elverişli bir noktanın bulunuşu, insanları eskiden beri buraya cezbetmiş olabilir. Burada kurulan müstahkem belde, cenûbî Marmara bölgesinin zengin ovasını ve buradaki şehirleri dağlık bölgeden gelecek akınlara karşı korumak bakımından olduğu kadar, adı geçen ovanın kenarını tâkip eden yolun bir konak yerini teşkil etmesi hususunda ehemmiyetli bir rol oynayabilirdi. Bununla berâber eski çağda burada bulunması muhtemel olan iskân mahalli hakkında esaslı bilgi yoktur. F. Babinger (*EI*, II, 1112 v.d.) Kirmasti adı ile

Xenophon (*Hist.*, IV, 8) tarafından, Troad bölgesinde zikredilmiş Kremastis kolonisi arasında bir münâsebet bulunabileceğini ve menşe'i vâzıh olmayan Kirmasti isminin *Κερμαστή veya *Κρεμαστή kelimelerinden iştikak edebileceğini kaydetmekte ve Alexios Komnenos'un Kamytzes kumandasındaki bir ordusunun 1113 'te Selçuklular tarafından yenildiği Aorata (Anna Komnena, II, 279 v. d.) mevkiinin burada olmasını muhtemel görmekte, fakat Kirmasti'nin Miletopolis ile münâsebeti husûsunda bir fikir ileri sürmemektedir. Bir Millet kolonisi olarak kurulmuş bulunan ve Strabo (XII, 575) tarafından Kyzikos'a uzak olmadığı kaydedilen Miletopolis, Peutinger *Tabula*'sında (XI, 3) Milepoli şeklinde ve Appollonia (=Apolyolnt)'dan 20 mil mesâfede gösterilir ki, buna göre, yerinin Mihaliç kasabası ve bir az daha gâlip bir ihtimâl ile, Melde harâbelerine tekabül ettiği ileri sürülmüştür; Melde'nin yeri ise, Kirmasti'nin 5 km. kadar şimâl-i garbîsinde olarak belirtilmektedir. Melde'nin taşları civar kasabalara ve bilhassa Kirmasti'ye nakledilmiş ve yapı malzemesi olarak kullanılmış bulunduğu gibi, buradan getirildiği tahmin edilen sütûn başlıklarına ve lâhitlere hâlâ kasabada rastlanmaktadır (Miletopolis hakkında fazla bilgi için bk. *Real-Encyclopadi* ..., XV/II 1583 v.d.). Bununla berâber, bir başka müellif, Melde harabelerinin bulunduğu mahalli Κρεμαστή olarak göstermekte ve bunun şimdiki Kirmasti olduğunu söyleyerek, kasbanın yerini harâbelerin mevkiine naklctmektedir (*Real-Encycl*..., XI, 1708). Kremaste'nin yerini haritasında muhtemel olarak Kestelek (Kirmasti'nin 25 km. kadar cenûb-i şarkîsinde bir köy) yakınında ve Miletopolis'i ise, Melde harâbesi yerinde işâret eden A. Philippson (*Reisen*..., III, 49), Kirmasti'nin komşu Mihaliç ile berâber, rumcadan alınma adları olmasını, bu kasabaların Bizans devrinde mevcut olduklarına delîl gibi saymaktadır. Her ne olursa-olsun, Kirmasti'nin bugünkü yerinde veya onun yakınında bulunan bir iskân mevkiinden başka, Apolyont gölünün şimâl kıyısında bir yarım-ada üzerinde, Apollonia (=Apolyont) ile garpta, gölün ayağı üzerinde Lopadion (=Uluabat) bu çevrede, hiç değilse Bizans devrinde, mevcût ve müstahkem iskân yerlerini teşkil etmekte idi. Bu havâli XI. asrın sonlarından itibâren Selçuklu—Bizans çarpışmalarının sahne olmuş bulunmakla berâber, Osmanlı hâkimiyeti kuruluncaya kadar, doğrudan-doğruya Kirmasti ile ilgili tarihî vak'alar zikredilmemektedir. Osmanlı kaynaklarında Kirmasti adı, kasabanın fethi sırasında buroya hâkim olan kadının ismine bağlanır (krş. Âşık Paşa-zâde, İstanbul, 1332, s. 44; Sâdeddin, İstanbul, 1279, I, 48; Solakzâde, İstanbul, 1279, s. 21); bunlara göre, Orhan Gâzî, Karasi ülkesinin fethine giderken, kalenin hâkimi Kalamastorya veya Kirmastorya, Mihaliç isimli erkek kardeşi ile berâber, hükümdara inkıyat etmiş ve yerinde bırakılmış, sâhip olduğu kale onun ismini taşıyormuş. Kasabanın Orhan Gâzî tarafından alındığı bilinmekle berâber, fetih tarihi husûsundaki rivâyetler muhteliftir ve bu bakımdan 735 (1334/1335), 737 (1336/1337) ve 739 (1338/1339) tarihleri zikredilmektedir. Fetihten sonra Kirmasti arâzisi Lala Şâhin Paşa'ya tefviz edilmiş, Paşa da, muhtemel olarak, âilesini buraya yerleştirmiştir. Zamanımızda kasabanın bir mahallesi onun ismini taşıdığı gibi, kitâbesi ortadan kalkmış bir türbe de kendisine izâfe edilmektedir.

Osmanlı hâkimiyeti altında Bursa sancağına bağlı bir kazânın merkezi olan Kirmasti hakkında, gerek yerli kaynaklar (*Cihannümâ* ve Evliyâ Çelebî seyâhatnâmesi gibi), gerekse ecnebî seyyahlarda yetecek kadar bilgiye rastlanmıyor. Ecnebî kaynaklardan bâzılarında kasabanın ismi, yanlışlıkla, Kirmasli şeklinde kaydedilmiştir. XIX. asrın sonlarında, zirâî mahsûller ticâreti bakımından, orta derecede ehemmiyetli bir merkez rolünü oynayan kasabanın nüfusu 4.800 kadar tahmin ediliyordu (Cuinet 'ye göre, bunun 2.700'e yakını müslüman, 1.148'i rum, 887'si ermeni ve 80'i yahudi).

2 temmûz 1920 tarihinde yunan kuvvetlerinin eline düşen Kirmasti iki yıldan fazla işgâl altında kaldı ve 14 eylûl 1922'de, esas düşman kuvvetlerinin çekiliş yolu üzerinde bulunmadığı için, büyük ölçüde tahribe uğramadan, geri alındı. O yılın sonunda belediye meclisi kasabanın adını Mustafa-Kemâl-Paşa 'ya çevirdi (karar tarihi 31 kânûn I. 1922). Bu tarihten 3 hafta kadar evvel Kirmasti adının Lala Şâhin Paşa'ya çevrilmesi kararlaştırılmış ise de, Edirne vilâyeti dâhilinde bu ismi taşıyan bir kazâ merkezi bulunduğu anlaşılarak, bu karar ipdâl edilmiş ve kasabanın adı istiklâl harbinin büyük kahramanına izâfe edilmiştir. Bundan başka kasabanın yeni adının Atatürk'e izâfe edilen diğer kasabalarınkinden ayrılması ve bir karışıklığa meydan verilmemesi için, bu ad 1947 senesinde „Mustafakemalpaşa" şeklinde tescil edilmiş idi. Milli mücâdele sona erdikten sonra, kasabanın rumları Yunanistan türkleri ile mübâdele edilmiş ve daha yakın senelerde (1950 'den sonra) Bulgaristan'dan gelen muhâcirler burada de yerleştirilmiştir. 1927 senesinde yapılan ilk sayım sırasında kasabanın nüfusu 13.072

olarak tesbit edilmiş idi; bu nüfus tedricî bir artma ile, 1950'de 15.210 olmuş ve 1955 sayımının muvakkat neticelerine göre, 16.867'ye yükselmiştir. Mustafa-Kemâl-Paşa kazâsının 1474 km.² arâzisi üzerinde ise, 65.552 nüfus yaşamakta (1955) ve kazâ hudutları içinde bulunan köylerin sayısı 111'e varmaktadır.

Mustafa-Kemâl-Paşa kasabası Kirmasti suyu üzerinde eski köprünün yerini 1927'de almış bulunan 120 m. uzunluğunda bir beton köprü ile birbirine bağlanan iki kısımdan meydana gelir ki, bunlardan vâdinini sağında (şarkta) olana, hukûmet konağı bu tarafta bulunduğu için, „hukûmet yakası", solda (garpta) olana ise, belediye binâsı bulunması dolayısı ile „belediye yakası" denilmektedir. Zamanımızda kasabanın ayrılmış bulunduğu 16 mahalleden yalnız 5'i hukûmet yakasında, buna karşılık 11'i belediye yakasında yer almaktadır. Görünüşe bakılırsa, şehir önce sağ yakada, vâdi zeminine hâkim sırt üzerinde, kurulmuştur; kale duvarlarının temeline âit bâzı kısımlara burada tepe üzerinde rastlanıyor. Bu kısımda, Lala Şâhin Paşa mahallesi içinde, kendisine âit türbe ile, bunun yakınındaki câminin tek izi olarak kalmış bir minâre mevcuttur. Paşanın akrabâsından Bâiî Bey (şimdi ortadan kalkmış) ve Züfer Bey câmileri de kasabanın hukûmet yakasında bulunur. Önceleri Kirmasti suyu üzerinden kayık ile geçilirdi. Şimdiki belediye yakası daha ziyâde bahçe ve tarlalar ile işgâl ediliyordu. Köprü inşasından sonra bu yakanın iskânı gelişmiş ve muhtemel olarak, burada ayrı köy hâlinde bulunan iskân mevkîleri Kirmasti'ye katılmıştır. Bununla berâber Lala Şâhin Paşa torunlarından olduğu söylenen Hamza Bey'in türbesi bu yakada olduğuna göre, belediye yakasındaki iskânın menşe'i de eskilere çıkmaktadır. Son zamanlarda kasabanın belediye yakası daha sür'atle gelişmiş olup, çarşı şimdi bu yakada yer almış bulunuyor. Bu gelişmede Kirmasti'nin bir köprü-başı şehri durumundan ayrılması rol oynamış olabilir; filhakika yukarıda bahsedilen eski Balıkesir yolu burada köprüden geçerek, Apolyont gölü cenûbundan Bursa'ya doğru uzanırken, yeni yol baştan-başa belediye yakasını kesmekte, karşı yakadaki mahelleler bu faâliyet damarına göre, az-çok sapa kalmış bulunmakta, kasabanın hukûmet yakasına ancak dağlık bölgedeki nâhiye merkezlerini bağlayan ikinci dereceden bir kaç yol ulaşmaktadır.

Mustafa-Kemâl-Paşa kasabası, zirâî istihsâl bakımından, Türkiye'nin en zengin ve en çeşitli bölgelerinden biri içinde yer almakta ve çevresinin mahsûlleri için faâl bir ticâret merkezi teşkil etmektedir; filhakîka bu çevrede her türlü hubûbat (göl civarındaki bataklık arâzide ekilen pirinç dâhil), sebze, meyve, çeşitli sınâî mezruât (ay-çiçeği, tütün, hattâ pamuk, son senelerde şeker pancarı) ekilmekte, her türlü ehlî hayvan (bu arada merinos koyunu) yetiştirilmekle berâber, ipekçiliğe ve arıcılığa da ehemmiyet verilmektedir. Mahallî istihsâl kasabada bir takım sınâî faâliyetlere meydan vermekte (peynircilik, dericilik, dokumacılık), ayrıca mahallî ihtiyacları karşılamak üzere, demircilik, araba imalâtçılığı gibi, san'atlar da burada yer almaktadır. Mustafa-Kemâl-Paşa kasabası Bursa — Yalova yolu üzerinden İstanbul'a, Bandırma'ya, Balıkesir üzerinden İzmir'e doğru işlek bir münâkaleye merkez olmakta, her yıl 1 — 5 eylûl arasında burada memleket ölçüsünde şöhretli bir hayvan panayırı kurulmaktadır. 1958 senesinde Mustafa-Kemâl-Paşa'da ev sayısı 5.044 olup, ayrıca 502 dükkân, 14 câmi ve mescid, 3 kereste, 1 tuğla, 1 un fabrika ve imâlâthânesi bulunmakta idi.

Kirmasti'de dünyaya gelmiş şahsiyetler arasında Fâtih devri âlimlerinden Molla Yusuf, Âşık Paşa'ya menaûp din adamlarından Seyyid Velâyet (ölm. İstanbul'da 929=1522), Kanûnî devri din ve hukuk erbâbından Mevlânâ Şeyh Abdülkerim (ölm. 951=1544) sayılabilir. Bu sonuncu şahsiyete halk arasında Şeyh Müftî denilmekte olup, kasabanın belediye yakasında bulunan başlıca câmii önceleri onun tarafından yaptırılmış bulunmakta ve hâlâ da kendisinin ismini taşımaktadır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İbrahim Müteferrika tab.), İstanbul. 1145, s. 656, 660; Evliyâ Çelebî, *Seyâhatnâme* (İstanbul, 1315), V, 292 v.d.; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm* (İstanbul. 1314), V, 3846; *Hüdâvendigar vilâyeti sâlnâmesi*, 1324 (1906), nr. 34, s. 316 v. d.; Şem'i Basmacı-oğlu, *Mustafa-Kemâl-Paşa kılavuzu* (1953), tür. yer; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor...* (London, 1842), I, 77, 80; II, 93; Charles Texier, *Asie Mineure* (Paris, 1882), s. 156; G. Perrot, *Exploration archéoloque de la Galatie et de la Bithynie* (1862), I, 92; Munro ve Anthony, *Explorations in Mysia* (*Geogr. Journ.*, London, 1897, s. 156); Sestini, *Viaggio per Brussa*, s. 82; Wiegand, *Reisen in Mysien* (*Athen. Mitt.*, 1904, s. 304); W. M. Rameay, *Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), s. 155, 437; Tomaschek, *Sitz.-Ber. Akad. Wien, Phil.-hist. Klasse*, 1891, VIII, 95; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), s. 155; A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Klein-*

asien, III (*Pet.-Mitt., Ergz.*, H. 177, Gotha, 1914, s. 47 — 50). (BESİM DARKOT.)

MUSTAFA LI-DİN-I-LLÂH. [Bk. NIZĀR B. AL-MUSTANŞİR.]

MUSTAFA PAŞA. MUṢṬAFĀ PAŞA, BAYRAKDAR (ALEMDAR, 1765—1808), Osmanlı sadrâzamı olup, 1179 (1765)'da Hotin hudut şehrinde doğmuş ve Rusçuk'ta yetişmiştir. Babası yeniçeri ocağına mensûp Hacı Hasan Ağa'dır. Bir ara İstanbul'a gelerek, yeniçeri ocağına intisâp edip, 42. ağa bölüğünün yoldaşları arasına girmiştir. 1201 (1787) Osmanlı, Rusya ve Avusturya harbinde, rivâyete göre, bölüğünün bayrakdarı bulunduğundan, kendisi daha sonraları „bayrakdar" veya „alemdar" unvanı ile tanınmıştır. Alemdar Mustafa Ağa, diğer bir kısım ocaklılar gibi, Rusçuk'ta hayvan ticâreti ve zirâat ile meşgûl olmuş ve bu tarihlerde orada âyân bulunan Trisinikli-oğlu İsmail Ağa'nın hizmetine girmiştir. Kendisine verilen işlerdeki başarısı sebebi ile, ağası onu hazînedâr ve daha sonra askerine bayrakdar yapmıştır; belki şöhretine sebep olan bayrakdarlık bu vazifesi dolayısı iledir. Kendisi, efendisinin kethüdâsı sıfatı ile, onun bütün faâliyetine iştirâk etmiştir.

Trisinikli-oğlu İsmail Ağa ile âsî Pazvand-oğlu Osman arasındaki mücâdelede (1212 = 1797) Rusçuk üzerine yürüyen Pazvand-oğlu'na karşı orasını müdâfaa ederek kurtaran Alemdar Mustafa'ya, Silistre vâlisi Gürcü Osman Paşa'nın inhâsı üzerine, „hassa hasekisi" rütbesi verilmiştir. Bundan sonra da Pazvand-oğlu ile devâm eden çarpışmalardaki başarıları sebebi ile, takriben 1214 (1799)'te silâhşor-i hassa rütbesini almıştır. Fransa'nın İskenderiye'yi işgâli yüzünden hükûmet Pazvand-oğlu üzerine gönderdiği kuvvetleri geri çektiğinden, Pazvand-oğlu hasmı Trisinikli ile mücâdele etmiş ise de, Alemdar Mustafa Ağa, Pazvand-oğlu'nun adamlarından Manav İbrahim'i yakalayıp, Rusçuk'a göndermiş olması sebebi ile, İsmail Ağa ve Eflâk voyvodasının arzları üzerine, Alemdar'a 1218 (1803)'de kapıcı-başılık rütbesi verilmiş ve bir kaç ay sonra da Trisinikli-oğlu'nun daha evvel nufûzu altına alıp, Alemdar Mustafa Ağa'ya verdiği Hezargrad kasabasına kendisi resmen âyân olunmuştur.

Sefâhate düşkün olan İsmail Ağa'nın mûtâdı üzere, Trisinik'teki çiftliğinde eğlendiği sırada, eğlenceyi seyretmek üzere toplanan köylülerden biri tarafından gece yarısı atılan kurşun ile vurulup, ölmesi üzerine (21 cemâziyelevvel 1221 = 12 ağustos 1806), Hezargrad âyânı Alemdar Mustafa, acele Rusçuk'a yetişerek, duruma hâkim olmuş ve İsmail Ağa'ya tâbî kaza âyânlarının ve Rusçuk nâibinin hükûmete mürûeaatleri üzerine, Alemdar Mustafa'ya hükûmet tarafından yalnız Rusçuk kazası âyânlığı tevcih edilerek, Trisinikli-oğlu'nun diğer kazalara şâmil nufûz mıntakası verilmek istenmemiştir. Alemdar Mustafa Ağa, Trisinikli-oğlu'nun ölümünü fırsat bilerek, taarruza geçen Silistre âyânı Yılık-oğlu Süleyman Ağa'ya karşı hareket ederek, bir baskın ile, Silistre'yi zaptettikten başka, Yılık-oğlu'nu tâkip ile, İbrail kasabasını da muhâsara etmiş ve Abyolu emini Köse Ahmed Efendi vâsıtası ile de Yeni-Pazar, Aydos, İslimye ve havâlisini işgâl eylemiş olduğundan, hükûmet Trisinikli-oğlu'ndan zorlu çıkan Alemdar Mustafa Ağa'nın bütün bu zaptettiği yerlerdeki nufûzunu mecbûren tasdik ederek, evvelce yalnız Rusçuk'a hasreylediği âyânlığının buralara da teşmilini kabûl eylemiştir (1221 = 1806). Mustafa Ağa elde ettiği Silistre âyânlığına oranın yerli hânedanından Satı-oğlu'nu inhâ eylemesi üzerine, vâlinin Silistre'de oturması şartı ile (çünkü Yılık-oğlu eyâlet merkezi olan Siliste'ye vâli sokmuyordu) Satı-oğlu'nun Silistre âyânlığı kabûl edilmiştir (teşrin I. 1806). Yumuşaklık ile idâre edildiği takdirde kendisinden çok istifâde edileceği hakkında devlet ricâlinden bâzılarının tasviyede bulunmaları üzerine, Alemdar hakkında bu yol tutulmuş ve hizmeti de görülmeğe başladığından, kapıcı-başılık rütbesine ilâve olarak, kendisine mîrâhûr-ı evvel pâyesi de verilmiştir. Alemdar Mustafa Ağa'nın âyânlığı 1806 Osmanlı — rus harbine rastlamış idi; kendisi bir taraftan Rusçuk, Yer-Göğü ve Tuna sâhillerini tahkim ettiği gibi, halktan angaryayı da kaldırmış idi. Harpten evvel yine rusların tahriki ile başlamış olan sırp isyânı devâm ediyordu. Türkiye ile dostluğu tâzeleyen Napoleon Avrupa'da tekrar muhârebeye başladığından, Osmanlı devletinin Fransa ile berâber harbe girmesini önlemek için, rusların ansızın taarruza geçerek, Bender ve Hotin'i zaptetmiş olduklarını Alemdar Mustafa Ağa hükûmete bildirdiği gibi, icâp eden müdâfaa tertibâtını da almıştır. Ruslar İsmail kalesini muhâsara ettikleri sırada, Alemdar kaleye yardım için Pehlivan İbrahim Ağa'yı göndermiştir. Teslim olmak üzere bulunan kale önündeki rus kuvvetlerini bozan Pehlivan Ağa kaleye girmiş ve sonra yapılan bir çıkış hareketi ile, 7 saat süren muhârebeden sonra rusları çekilmeğe mecbûr etmiştir; bundan başka Yer-Göğü üzerine gelen general Michelson kuvvetlerine karşı da Tuna'yı geçen Alemdar, 5 saat süren bir muhârebeden sonra, rusları bozguna uğratmıştır. Rus-

ların bu taarruzlarına karşı sadrâzam kumandasındaki ordunun o tarafa gelmesine kadar, hudutta değerli bir kumandanın bulunması gerektiğinden, Alemdar ile geçinebilecek bir vezir aranmış ve nihâyet Selîm III. Alemdar'ın vezirlik pâyesi ile Tuna ser-askerliğine tâyinini muvâfık görmüş ise de, kendisinin bunu kabûl edip-etmeyeceği tereddüdü mûcip olmuş idi. Bunun üzerine Alemdar'ı bu vazifeyi kabûle râzı etmek için, hemşehrisi Behic Efendi „Tuna yalıları mübâyaacılığına" tâyin olunarak, o tarafa gönderilmiştir. Behic Efendi Alemdar ile görüşerek, Silistre eyâleti ve Tuna ser-askerliği dâimî olarak üzerinde kalmak şartı ile, Alemdar bunu kabûl ederek, vezirlik rütbesi ile, Silistre vâlisi ve Tuna ser-askeri olmuştur (25 zilkâde 1221 = 4 şubat 1807).

Muhârebe sebebi ile sadrâzam Hilmî İbrahim Paşa safer 1227 (nisan 1807)'de kapu-kulu ocakları ile cepheye hareket etti. Kethüdâ İbrahim Nesim Efendi'nin tavsiyesi ile, sadâret kaymakamlığına Selânik vâlisi Köse Müsâ Paşa tâyin olundu; bu zât görünüşle nizâm-ı cedîd tarafdarlığı ile devlet ricâline yanaşmış olup, hakikatte ise, hem devlet ricâlinin, hem de nizâm-ı cedîdin aleyhinde idi. Sadrâzam Edirne'ye geldiği sırada, ser-asker Alemdar Mustafa Paşa, karşılamak üzere, kethüdâsı Ebû Bekir Ağa ile kapı kethüdâsı Behic Efendi'yi Edirne'ye yolladı. Sadrâzam Alemdar'ı memnûn etmek için, Ebû Bekir Ağa'ya mîrâhur-ı evvel pâyesi ile, kapıcı-başılık verdiği gibi, Behic Efendi'yi de asîl olarak baş muhâsebeye tâyin eyledi. Bu teveccühten memnûn olan Alemdar Mustafa Paşa 8—10.000 kişilik bir kuvvet ile Pravadi'ye gelerek, sadrâzamı karşıladı; sadrâzam, Alemdar'a, livâ-i şerîf ser-askerliğini de tevcih ettiği gibi, aynı zamanda mücevherli çelenk gönderilmesini de İstanbul'a yazdı ise de, bu sırada Kabakçı Mustafa'nın çıkarttığı isyân ve Selîm III.'in saltanattan çekilmesi sebebi ile, çelenk ancak Mustafa IV. tarafından yollandı.

İstanbul'daki saltanat değişikliği neticesinde, nizâm-ı cedîd ocağı kaldırıldığı gibi, bunun tarafdarı olan değerli devlet adamları da öldürüldü; bu ayaklanma cephedeki yeniçerilere de sirâyet ettiğinden, zorbaların hücûmu ile, sadrâzam çekilmeğe mecbûr kalarak, Rusçuk'ta Alemdar'a iltiçâ etti ve sadrâzamlığa Boğaz muhâfızı Çelebî Mustafa Paşa tâyin olunarak, sür'atle orduya geldi (rebiülevvel 1222 = hazîran 1807). Alemdar Mustafa Paşa bizzat orduda bulunduğu ve hem Tuna hem de livâ-i şerîf ser-askeri olduğu hâlde, sadâret mührünün kendisine verilmemesinden canı sıkıldı. Mustafa IV.'ya mensûp olan yeniçeri ağası Pehlivan Hüseyin Ağa'nın teşvikı ile, yeniçerilerin İstanbul'daki gibi ordudaki nizâm-ı cedîd tarafdarlarını öldürmeğe teşebbüs etmeleri üzerine, zâten kuşkuda bulunan ordu erkânı bu tehlikeli durumdan Alemdar'ı haberdar etti ve o da 5.000 kişilik bir kuvvet ile, ansızın Silistre'ye gelerek, bu fâciaya mâni oldu.

Yeni sadrâzam ile Silistre'de görüşen Alemdar, bunu müteâkip, Rusçuk'a dönmüştür; sadrâzam muhtemelen sadâretine rakip saydığı Alemdar'a karşı soğuk davranmış idi. Hâlbuki gelen sadâret fermanında kendisine Alemdar ile iyi geçinmesi tavsiye edilmekte idi. Alemdar Rusçuk'a dönerken, sâbık sadâret mektupçusu olup, açıkta bulunan Tahsin Efendi'yi de berâberinde götürmüş ve bundan başka ordudaki yeniçerilerin ayaklanmasında Kavala'ya sürgün edilen muhâsebe-i evvel Râmiz Efendi'yi de, sadrâzama rağmen, İstanbul'a yazarak, sürgünden affettirip, yanına almıştır.

Sultan Mustafa IV. İbrahim Nesim Efendi mensuplarından ve nizâm-ı cedîd erkânından olan Tahsin, Râmiz ve sadâret kethüdâsı Mustafa Refik Efendi'lerin azilleri ile, hepsinin sürgün edilmelerini emretmiş ise de, sadrâzam bu hâlden Alemdar'ın kuşkulanacağını ve Mustafa Refik Efendi'nin hizmetini beğendiğini arz ile, bu emri önlemiştir. Alemdar'ın yanında bulunan Tahsin Efendi Selîm III.'in hizmetlerinden bahsederek, ona nizâm-ı cedidin ihyâsı ve Selîm III.'in tekrar hükümdarlığa getirilmesi husûsunda telkînler yapmağa başlamış idi. Mustafa IV.'nın adamı ve yeniçeri ağası Pehlivan Hüseyin Ağa'ya vezirlik verilmesi sebebi ile, onun hem sadrâzam, hem ocaklı üzerindeki tahakkümü neticesinde, yeniçeriler ayaklanarak, onu katletmişler ve bu kargaşalık esnâsında Selîm III. mensûplarından Mustafa Refik ve reis-ül-küttâb Gâlib Efendi'lerin katledilmeleri hakkında sadrâzama gizlice hatt-ı hümâyûn geldiği İstanbul'daki dostları tarafından bildirilmesi üzerine, bunlar da Rusçuk'a Alemdar'ın yanına kaçmışlardır. Araları açık olan sadrâzam ile Alemdar İstanbul'a birbirlerinden şikâyet yollu takrirler gönderiyorlardı. Pâdişah üzerinde en çok sözü geçen baş-çuhadar Abdülfettâh idi. Alemdar bu zâta sadrâzamdan şikâyet ve hakkındaki yalanları red yollu acı ve pervâsız mektuplar yazdı ve Mustafa IV.'ya sonsuz sadâkatinden bahsetti. Pâdişah, bu anlaşmazlıktan telâşa düşerek, aralarının bulunmasını emrettiği gibi, Alemdar'a ayrıca iltifatlı bir hatt-ı hümâyûn gönderdi. Nihâyet iki taraf zâhiren barıştılar; bu barış, daha sonraki faâliyet dolayısı ile, zarûrî idi. Rusçuk'ta Alemdar'ın

yanıada bulunan Tahsin, Râmiz, Refik, Gâlib ve Behic Efendi 'ler devlete verilecek istikamet hakkında görüşmeğe başladılar. Bu sırada Napoléon ile çar arasında Tilsit şehrinde imzâlanan sulh anlaşmasında rusların türkler ile de mütâreke akdetmesi şart koşulduğundan, bu husûsta görüşmek üzere, sâbık reisülküttâb Gâlib Efendi me'mûr edilmiş ve 20 cemâziyelâhır 1222 (ağustos 1807)'de, 9 ay müddet ile, bir mütâreke yapılarak, muhârebeye ara verilmiştir.

Bu mütâreke esnâsında ordunun İstanbul'a gelmeyerek, hudutta kalması saray ve Bâbıâlîce arzu edilmiş ise de, etrafındakilerin ve Alemdar'ın telkînleri ile, zabîre ve hazırlık için, ordunun Edirne'de bulunmasına lüzûm olduğundan bahsedilerek, sadrâzam tarafından pâdişaha gizlice arîza gönderilmiş ve ordunun Edirne'ye gelmesine izin verilmiştir.

Alemdar'ın yanında bulunan ve tarihte Rusçuk yârânı diye meşhûr olan, yukarıda adları geçen ricâl, asıl hedef olarak, devletin düştüğü tehlikeli durum sebebi ile, Selim III.'in tekrar tahta çıkarılması ile nizâm-ı cedîdin ihyâsını görüşerek, bu fikirlerini câhil, fakat çok zekî ve hamiyetli olan Alemdar Mustafa Paşa'ya anlattılar ve onun vatanseverlik hislerini tahrik ile, muvâfakatini aldılar. Bunlardan Refik, Tahsin ve Râmiz Efendi 'ler dâimî sûrette Alemdar ile berâber kalıyor, diğerleri ise, siyâsî hizmet ve vazifeler ile, Rusçuk'ta bulunmuyorlar, fakat gizlice muhâbere ediyorlardı. Tasavvurlarına göre, Alemdar Mustafa Paşa'nın İstanbul'a gelmesi icâp ettiğinden, ordu Edirne'ye vardıktan sonra, Rusçuk'ta kalan Alemdar'ın evvelâ Edirne'ye gelmesi tekarrür etti ve aynı zamanda Alemda'ın pâdişaha bağlılığından bahis ile, başçuhadara mektuplar yazılarak, bunların Selim III.'e yapmağı tasarladıkları aû-i kasdi önlemek üzere, tedbirler alındı. Bunun için, Mustafa Refik Efendi, zâhiren âilesini görmek ve hakikatte pâdişahın sâdık adamı baş-çuhadar Abdülfettâh ile görüşerek, Alemdar için te'minat vermek üzere, Rusçuk'tan İstanbul'a gönderildi ve Refik Efendi Edirne'ye gelince, sadrâzam onu reis-ül-küttâblığa tâyin edip, İstanbul'a yazdı ve inhâsı pâdişah tarafından kabûl olundu. İstanbul'a gelen Refik Efendi, baş-çuhadar Abdülfettâh ve hazîne kethüdâsı Ebe Selim Ağa'lar ile görüşerek, onlara Alemdar hakkında itimat telkîn etti ve pâdişahın zorbalar elinde kaldığından şikâyet edip, onun sâdık bir bendesi olan bu zâtın zorbaları bertaraf edebileceğini anlattı; ağalar bu sözleri pâdişaha arzettiler ise de, Mustafa IV. şimdilik zorbaların yatışır gibi olduğunu söyleyerek, Alemdar'ın gelmesinin te'hirini emretti.

Halk Selim III.'e karşı sevgi gösterdiğinden, Mustafa IV.'nın adamları sadâret kaymakamı Köse Mûsâ Paşa'ya baş-vurup, Selim III.'in ortadan kaldırılması husûsunda teklifte bulondular ise de, Köse Mûsâ Paşa reddedip, az sonra da hastalığını ileri sürerek, istifâ etti ve yerine nizâm-ı cedîd aleyhdarı ve Selim III.'in düşmanı olan Canikli-zâde Tayyâr Mahmud Paşa getirildi. Bu sûretle Selim III.'in hayatı tehlikeye girmiş oluyordu.

Tayyar Paşa'nın sadâret kaymakamı olması, Rusçuk yârânını tedbir almağa zorladığı gibi, Çapan-oğlu Süleyman Bey'i de ihtiyatlı harekete sevketti. Süleyman Bey, Tayyar Paşa sadâret kaymakamlığında kaldıkça, Anadolu'nun sol kolundan orduya kuvvet gönderilemiyeceğini hukûmete bildirdi ve Tayyar Paşa'nın sadârete gelmesi ihtimâlini düşünen sadrâzam da Süleyman Bey'in tehdidini sükûtla karşıladı. Bu sırada kapı-kulu ocaklarına verilecek ulûfe dolayısı ile Edirne'ye gönderilen Nezir Ağa, sadrâzamın dâimî olarak sadârette kalacağını tebşir ederek, onu te'min etti. Nezir Ağa, Sultan Selim'e yapılacak sû-i kasdi sadrâzama gizlice söylemiş ve o da buna muvâfakat etmekle berâber, ordu ricâlinin de elde edilmesini tavsiye etmiş idi. Nezir aynı meseleyi sadâret kethüdâsı Osman Efendi'ye açmış, o da zâhiren muvâfakat etmiş ve bunun ancak ocak erkânının ittifâkı ile olabileceğini söylemiş, aynı zamanda yeniçeri ağasına bu fâcianın Osman II.'ın lekesini taşıyan ocağın mahvına sebep olacağını gizlice anlatmıştır. Sadrâzamı ve kethüdâsını, ordunun muvâfakati kaydı ile, iknâ eden Nezir, bu vaziyeti ocak erkânına söyler-söylemez, ağalar buna kat'î red cevabı verince, Nezir Ağa bu işi Mustafa IV.'ya sâdık olduğundan bahsedilen Alemdar Mustafa Paşa'nın yapacağını ümit ederek, İstanbul'a dönmüştür. Rusçuk yârânı Tayyar Paşa'yı sadâret kaymakamlığından uzaklaştırmanın çâresini aradı. Tayyar Paşa ile araları açık olan şeyhülislâm Topal Atâullah Efendi'nin durumundan istifâde ederek, Tayyar Paşa azledilmez ise, Çapan-oğlu ile evvelce Tayyar Paşa isyânında onun üzerine sevkedilmiş olan esbak sadrâzam Yusuf Ziya Paşa'nın isyân edeceklerini ortaya çıkarıp, bu husûsta sadrâzamı da iknâ eylediler. Mustafa IV.'ya, bu tedbirlere uymak istemediği hâlde, Tayyâr Paşa'yı azlettirdikten başka, vezirliğini de aldırarak, Yenipazar'da ikamete me'mûr ettirdiler (muharrem 1223 = mart 1808). Bu sırada Mustafa Refik Efendi sadâret kethüdâlığına, Gâlib Efendi reis-ül-küttâb-

lığa, Tahsin Efendi çavuş-başılığa ve daha evvel Behic Efendi muhâsebe-i evvelliğe tâyin edilmiş olduklarından, Alemdar 'ın yanında yalnız Râmiz Efendi kalmış idi. Rusçuk Yârânının Râmiz Efendi 'den başkası da sadrâzam ile berâber bulunup, onu tasavvurları gereğince sevk ve idâre ediyorlardı. Sadrâzam Çelebî Mustafa Paşa, icâbında kullanılmak üzere, Alemdar 'ın düşmanları olan sâbık Silistre âyânı Yılık-oğlu Süleyman ile Gâvur İmam ve İbrâil nâzırı Ahmed Ağa 'ları Edirne 'ye dâvet etmiş ise de, bunu haber alan Alemdar, av bahânesi ve 10.000 kişilik bir kuvvet ile, birden-bire Edirne civârına kadar gelmiş ve bu hareket İstanbul 'u telâşa düşürmüştür. Buna sadrâzamın bâzı âyânları Edirne 'ye dâvet etmesinin sebep olduğu pâdişaha bildirilince, Yılık-oğlu derhâl geri çevrilmiştir. Bu hâdise sadrâzam ile Alemdar 'ın tekrar aralarını açmış ise de, pâdişahın irâdesi üzerine, yine barışmışlar ve bâzı husûslarda anlaşmışlardır. Anlaşma gereğince, Tuna eer-askerliği Alemdar 'da kalacak ve Edirne 'de bulunacak olan sadrâzam hem rus, hem sırp cephesine yardım edecek idi ve bunun te'mini için defterdarlığa terfî edilen Behic Efendi İstanbul 'a gönderilmiş idi. Behic Efendi bütün talâkatı ile Alemdar hakkında pâdişahın yakınlarına onu övdü ve pâdişahın bir takım zorbalar elinde kalmasından dolayı çok müteessir olduğundan bahseyledi. Buna karşı pâdişaha yakını olan ağaların, yapılması gereken ilk işin Selim III. 'ün ortadan kaldırılması olduğunu söylemeleri üzerine, Behic Efendi bunun derhâl yapılması hakkındaki mahzûrları ve Napolcon 'un bu husûstaki tehdidini ileri sürerek, işi zamana bırakmalarını söylemiş ve baş-çubadar Abdülfettâh 'ın, mektup yazarak, Alemdar 'ı İstanbul 'a getirtmesine karar verilmiştir.

Bu sûretle Rusçuk yârânının gizli faâliyetleri semere vermeğe başlamış ve Behic Efendi Abdülfettâh Ağa 'nın mektubunu Alemdar 'ın yanında bulunan Râmiz Efendi 'ye yollayarak, bu defa Alemdar 'ın orduya gelmesine ve İstanbul 'a gidilmesine karar verilmiştir. Bu sırada ruslar ile mütâreke müddeti bitmiş, ordu iyi hazırlanmamış ve durumu görüşmek üzere, Alemdar Edirne 'ye dâvet edilmiş idi. Alemdar 'ın cepheden ayrılması İstanbul 'da telâş uyandırdığından, buradaki ileri gelen zorbalar ile şeyhülislâm ordunun Edirne 'de kalmayıp, cepheye gitmesini istiyorlardı. Sadrâzamın arîzası İstanbul 'u tatmin etmediği için, pâdişahın güvendiği adamlarından tedbil basekisi Bagdadlı Ali Ağa Edirne 'ye gönderilmiş idi. Sadrâzamın takririnde ordunun durumu uzun-uzadıya izah edilerek, çoğu kâtip ve hademeden müteşekkil ordunun Edirne 'de kalmasına zorla müsâade edilmiş ve bu husûsta Alemdar 'ın da aynı kanâatte olduğu iddiaya delîl sayılmış idi. Asıl maksat Alemdar 'ı İstanbul 'a götürmek olduğundan, Rusçuk yârânı sadrâzamı İstanbul 'a gitmeğe iknâ etmekle berâber, bu husûs için müsâade istenirse, pâdişahın işi şûrâya havâle ile, bir netice hâsıl olmayacağı ve mürâcaatın kabûl olunamıyacağı beyân edilerek, bunun kimseye duyurulmaden bir emr-i vâkî ile yapılmasının muvâfık olacağına ve hareketten evvel İstanbul yolunun kapatılarak, hiç bir kimsenin ordudan evvel İstanbul 'a gitmemesine karar verilmiş ve bunun tatbikına geçilmiştir. Bu görüşme ve karar esnâsında Alemdar Mustafa Paşa da İstanbul 'a gitmek arzusunu göstermiş ve Rusçuk yârânı bu arzuyu tervic etmiştir. Bu suretle daha emniyetle iş göreceğine iknâ edilen Çelebî Mustafa Paşa 'nın tereddüdü bertaraf edilmiş ve ertesi sabah yola çıkılmıştır.

Alemdar Mustafa Paşa, henüz yolda iken, seksen kadar sekban ile Pınar-Hisar âyânı Ali Ağa 'yı Boğaz 'da Rumeli fenerine yollayıp, Boğaz nâzırı olan Kabakçı Mustafa 'nın öldürülmesini emretmiş ve Ali Ağa da bu işi yaparak, Kabakçı 'nın başını o sırada Çorlu 'da bulunan orduya göndermiştir. Ordunun İstanbul 'a yaklaşması üzerine, bunun pâdişahın gizli irâdesi ile vukû bulduğunu zanneden sadâret kaymakamı ile şeyhülislâm keyfiyeti Mustafa IV. 'dan sormuşlar ve böyle bir irâde olmadığı cevabını almışlardır. Alemdar 'ın İstanbul 'a gelmesi husûsunda ise, evvelce Refik ve Behic Efendi 'ler tarafından sadâkati te'min edilmiş olduğundan dolayı, Fettâh ve Nezir Ağa 'lar hiç bir şüpheye kapılmamışlardı. Mustafa IV. sancak-ı şerîfi karşılamak üzere, Davud-Paşa 'ya gitmiş ve 25 cemâziyelevvel 1223 (19 temmûz 1808) salı günü Davud-Paşa 'ya gelmiş olan ordunun İstanbul 'a girmesi tekarrür etmiştir. Davud Paşa 'da sadrâzam sancak-ı şerîfin pâdişaha teslimi sırasında, Alemdar da huzûra kabûl edilmiştir. Pâdişah ve sadrâzam şehre döndükten sonra, Alemdar Çırpıcı çayırında kalmıştır. Sancak-ı şerîfin karşılanması sırasında Râmiz Efendi Mustafa IV. 'nın tevkif edilmesini tavsiye etmiş ise de, Alemdar Mustafa Paşa bunun mertliğe yakışmayacağını söylediği gibi, diğer mahremler de sancak-ı şerîfi karşılamağa gelen pâdişaha karşı böyle bir muâmele yapılmasını doğru bulmamışlardı.

27 cemâziyelevvel (20 temmûz) perşembe günü Alemdar, 1.000 kadar maiyeti ile, Bâbıâlî 'ye gelerek, sadrâzam ile görüştükten sonra, o gece kapı kethüdâsının konağında misâfir oldu ve bu görüşmede pâdişaha ve sadrâzama

muhâlefet edenlerin temizlenmesi ve sonra Alemdar 'ın, Tuna ser-askeri olarak, Silistre 'ye dönmesi kararlaştırıldı. O gün ilk olarak, şeyhülislâm Atâullah Efendi azledilip, yerine Arab-zâde Ârif Efendi tâyin olundu; bir kaç gün sonra Selim III. 'in hal'inde alâkaları olan ulemâ sürgüne gönderildi. Alemdar ile gelen askerlerin Rumeli kıyâfeti ile İstanbul sokaklarında gezmeleri yeniçeri kabadayılarını sindirmiş idi. Rusçuk yârânının hazırladığı cedvele göre, azledilecekler arasında kapudan-ı deryâ Seydî Ali Paşa da var idi. Bu zât pâdişah ve vâlide sultanın en güvendiği adamlarından olduğundan, saray itirâz etti; sadrâzam hem saraya, hem Alemdar 'a söz anlatamadı; Alemdar 'a sonra haber göndererek, bu azil işinin geriye bırakılmasını bildirdi ise de, Alemdar tarafından kabûl edilmedi ve bu hâlden sadrâzam telâşa düştü; fakat Seydî Ali Paşa 'nın tebdili, daha sonraki saray baskını hâdisesi sebebi ile, derhâl tatbik edilemedi. Bundan bir kaç gün sonra, sadrâzam Çelebi Mustafa Paşa, Bâbıâlî 'de ikindi namazını kılmak için abdest aldığı sırada, Alemdar Mustafa Paşa 'nın Selim III. 'i tekrar ielâs etmek istediği haberini aldı. Sadrâzam, gece yarısı tebdil hasekisi Hacı Ali Ağa ile hazîne vekili Nezir Ağa 'yı dâvet ederek, bu haberi onlara açtı ve bunların hakkından gelmek üzere, pâdişahın kendisine müsâade etmesini söyledi ise de, onlar sadrâzama telâşa mahal olmadığını beyân ettiler. Sadrâzamın saray ile muhâberesi ve ağalar ile görüşmeleri Rusçuk Yârânının hafiyeleri tarafından haber alınarak, vakit geçirmenin doğru olmayacağını Râmiz Efendi, Alemdar 'a anlattıktan sonra, Alemdar Mustafa Paşa ertesi günü, yâni 4 cemâziyelâhır (28 temmûz 1808) perşembe günü, erkenden 15.000 kişilik bir kuvvet ile, Silivri ve Belgrad kapılarından (Yayla İmamı *Vekayi-nâme* 'sine göre, Topkapısı 'ndan) İstanbul 'a girdi. Bayezid 'den Bâbıâlî 'ye kadar yollar kapatılmış ve Bâbıâlî muhâsara edilmiş idi. Henüz harem dâiresinden çıkmamış olan sadrâzama Bâbıâlî 'nin muhâsara edildiği haber verilince, hemen kalkarak, çavuş-başı dâiresine gelmiş ve dışarıdan bir haber almak üzere, adam göndermiş ise de, mümkün olamadığından, neticeyi beklemek üzere, arz odasına gelmiştir. Bu sırada Bâbıâlî 'ye gelen Alemdar Mustafa Paşa, sadrâzama ağır sözler söyledikten sonra, „Bire herif, mühr-i hümâyûnu ver"—dediği gibi, neye uğradığını şaşıran Çelebî Mustafa Paşa mühr-i hümâyûnu uzatmış ve Alemdar, Refik Efendi 'nin tavsiyesi ile, mührü çavuş-başı Tahsin Efendi 'ye vermiştir. Alemdar, sâbık sadrâzamı Boşnak Ağa lekabı ile mârûf olan Abdullah Ağa 'ya teslim edip, Çırpıcı 'daki ordugâhına göndermiştir.

Yapılacak işten evvelce haberleri olan Rusçuk yârânı Bâbıâlî 'ye gelmiş ve Râmiz Efendi 'nin tavsiyesi ile, şeyhülislâm ve kazaskerler de Bâbıâlî 'ye dâvet edilmişlerdir. Bunlar geldikten sonra, hep birlikte saraya hareket edilmiştir. Alemdar, kubbe altında Hâlet Ağa isminde bir enderûnlu vâsıtası ile, kızlar-ağası Küçük Mercan Ağa 'yı ve silâhdar Ahmed Bey 'i dâvet etti. Kızlar-ağasına Sultan Selim 'i dâvet etmesini ve şeyhülislâma da, Mustafa IV. 'ya vaziyeti anlatmasını söyleyerek, her ikisini de içeriye gönderdi. Perşembe günü sabah erkenden Mustafa IV. tebdil binişi olarak denizden Çırağan sarayına gitmek için hazırlanıp, kayığa binmek üzere iken, Alemdar 'ın sarayı bastığını haber alınca, hareketini te'hir ile, saraya dönmüş idi.

Huzûra giren şeyhülislâm, Mustafa IV. 'nın gazaba gelmesi üzerine, kendini dışarı atıp, keyfiyeti Alemdar 'a söylemiş ve bu defa da Alemdar onu tekrar göndermiş ise de, iki ateş arasında kalan Arab-zâde iki kapı arasında bir az durup, kendine geldikten sonra, pâdişahın nasihat kabûl etmediğini beyân ettiği sırada, bâbüssaâde, yâni ak-ağalar kapısı kapanmıştır. Mustafa IV., tahttan indirileceğini anlayınca, yakınlarını huzûruna çağırarak, nasıl hareket edilmek icâp ettiğini sormuş ve onlar da saltanatta kalabilmesi için, Selim III. ile şehzâde Mahmud 'un idâmlarını tavsiye etmişlerdir. Bunun üzerine, o da hal'i kabûl etmeyerek, bâbüssaâdenin kapanmasını emreylemiştir. Bilindiği gibi, Selim III. pek feci sûrette şehid edilmiş ve şehzâde Mahmud 'un lalası Anber Ağa ile Cevrî kalfa adındaki câriyenin gayretleri ile, Mahmud dama çıkarılmak sûretiyle, cânîlerin hücûmlarından kurtulmuş ve birinci imam Kırımlı Ahmed Efendi ile bâzı enderûnluların gayreti sâyesinde, damdan aşağı alındığı sırada, Alemdar da içeriye girmiştir.

Bâbüssaâdenin kapanması üzerine, içeride bir fâcianın başlayacağını anlayan Alemdar Mustafa Paşa, odun anbarından baltalar getirtip, kapıyı kırdırmağa çalışmış ise de, bu mümkün olmamış, çâresiz dama adam çıkarıp, seferli kethüdâsı damından inmek sûretiyle kapıyı açtırmıştır. Alemdar arz odasının önüne geldiği zaman, Selim III. 'in yara, bere ve kan içindeki cesedi bir şilte üzerinde kuşhâneden çıkarılarak, arz odası önüne getirilmiştir. Bu sırada dama çıkarılmış olan şehzâde Mahmud da, merdivenler ile, kuşhâne damından aşağı indirilmiş bulunuyordu. Alemdar Mustafa Paşa, Selim III. 'i şahsen tanımadığından, yüzünü açıp, kendisini tanıyanlardan sorup, Sultan Selim

olduğunu öğrenince, dayanamayarak, ağlamağa başlamıştır. Bu sırada koltukla getirilen şehzâde Mahmud'u görünce, kim olduğunu sormuş ve Selim III.'i öldürenleri cezâlandırmak istediğini söylemiştir. Mahmud'un te'minat vermesi üzerine, birlikte hırka-i saâdet dâiresine gidilmiş ve hal'ini kabûl etmek istemeyen Mustafa IV. bareme götürülmüştür.

Hırka-i saâdet dâiresinde bulundukları sırada, Mahmud II. Alemdar'ı kaymakam yapmış ve bi'atten sonra, Rusçuk yârânı ve divan hey'etinin isteği ve Alemdar'ın da pâdişaha mürâcaatı üzerine, kendisi sadârete getirilmiştir. Selim III.'in katlinde yakından ve uzaktan alâkaları bulunanlar, baş-çuhadar Abdülfettah, hazîne kethüdâsı Ebe Selim, Nezir, Bagdadlı Hacı Ali, bostancı Deli Mustafa ve dârüssaâde ağası Mercan Ağa v.b. katlolunmuşlardır; hâriçde bâzı sürgünler ile berâber, Selim III.'in hal'inin birinci mürettibi Köse Mûsâ Paşa ve bu hükümdar ile nizâm-ı cedîde düşman olan Tayyar Mahmud Paşa idâm edilmişlerdir. Daha sonra Alemdar Mustafa Paşa devlet işlerini görüşmek ve buna bir nizâm vermek üzere, Anadolu ve Rumeli'de bulunan büyük âyânlar ile, Anadolu nizâm-ı cedîd teşkilâtını tatbik etmiş olan Konya'nın eski vâlisi Kadı Abdürrahman Paşa'yı İstanbul'a dâvet etti; bunlar, Alemdar'ın şahsına karşı olan itimatları sebebi ile, derhâl maiyetlerindeki kuvvetleri ile geldiler. Aralarında Çapan-oğlu Süleyman Bey, Kara Osman-oğlu Ömer Ağa, Bilecik âyânı Kalyoncu Mustafa, Serezli İsmail Bey, Çirmen mutasarrıfı Mustafa Paşa ve Bolu voyvodası Hacı Ahmed-oğlu var idi. Gelenler, sadrâzamın delâleti ile, Çağlayan köşkünde pâdişah tarafından kabûl edildiler (8 şâbân 1223=29 eylûl 1808). Müteâkiben sadrâzamın reisliği altında büyük bir toplantı yapıldı; sadrâzamın açık ve samimî nutku ile açılan müzâkere neticesinde tarihlerde „sened-i ittifak" denilen 7 madde ve bir hâtimeden mürekkep mukavele ittifakla kabûl olundu (teşrin I. 1808) ve bundan sonra âyânlar yavaş-yavaş memleketlerine döndüler. Kapı-kulu ocaklarının eekizincisi olarak sekbân-ı cedîd ismi ile nizâm-ı cedîdin yerini almak üzere, tâlimli asker ihdâs olundu ve bunun ser-askerliğine Anadolu vâliliği verilen Kadı Abdürrahman Paşa tâyin olunarak, Selimiye ve Levend kışlalarında tâlime başlandı; vezâret ile kapudân-ı deryâlığa tâyin olunan Râmiz Paşa tersâneyi inzibat altına aldı. Bundan sonra yeniçeriler artık baş kaldıramaz zannı ile devlet ricâli gaflete daldı; Alemdar Mustafa Paşa İstanbul ahvâline vâkıf değil idi; o da ihtiyatı elden bırakmış idi. Rumeli'den gelen sekbanlar devlet ricâli konaklarına ve hanlara dağıtılarak, topluluktan ayrıldılar; bu hâl yeni nizâm aleyhinde olan ocaklıya ümit verdi. Ulûfeden ellerindeki senedleri hükümsüz bırakılan ileri gelen ocaklı ve diğer şahıslar yeni nizâmı ve tâlimli asker ocağını kaldırmak için çalışmağa başladılar. Alemdar ve sekbân-ı cedîd aleyhine inkişâf etmekte olan bu hâlden sâbık hükümdar ile kız kardeşi Esmâ Sultan ve vâlidesi istifâdeye kalktılar ve el altından aleyhdarları tahrik ve teşvike başladılar. Bunu, şeyhülislâm Es'ad Efendi vâsıtası ile, haber alan Alemdar Mustafa Paşa, keyfiyeti dârüssaâde ağası vâsıtası ile, pâdişaha arzetti ise de, bir netice çıkmadı ve sonra bir arîza ile de durumu izah etti. Mustafa IV. tarafdarlar tedârik ediyor ve icâp edenlere mektup yolluyordu. Alemdar'ın İstanbul'da eski nufûzu sarsılmış idi; aleyhinde duvarlara yaftalar yapıştırılıyordu. Yeniçeri ocağının cemâat ve bölük zâbitleri gizli bir he'yet ile çalışıyor, Alemdar aleyhine hazırlanıyorlardı. Bu hâlden dolayı dostlarından bâzıları sadrâzama İstanbul dan çıkarak, Edirne'ye gidip, bir müddet orada bulunmasını ve Rumeli kuvvetleri ile, tekrar İstanbul'a gelmesini tavsiye etmişler ise de, kendisine güvenen Alemdar bu tavsiyeye ehemmiyet vermemiş, ancak kendisine sû-i kasd yapılacağı haber alınmış olduğundan, muhâfız kuvvetleri arttırılmış idi. 26 ramazan 1223 (15 teşrin II. 1808) salı günü akşamı (kadir gecesi), sadrâzam mûtad olduğu üzere, şeyhülislâmın Divanyolu'ndaki konağına iftara gitti. İftardan sonra, terâvih namazı kılmak üzere, pâdişahın geleceği Ayasofya câmiine giderken, iki sıra muhâfız arasında bulunuyordu; kalabalık sebebi ile yoldan zorla geçiliyor, sekbanlar halkı iterek, yol açıyordu. Bu itip-kakmalar hazırlanan ayaklanmada halkı kendilerine iltihâk ettirmek için sû-i kasdciler tarafından evvelce tertip edilmiş bir plan gereğince, Alemdar aleyhine bir cereyan yaratmakta idi. Namazdan sonra pâdişah saraya ve sadrâzam da Bâbıâlî'ye gittiler.

Yeniçeriler, ayaklanmanın kadir gecesine rastlamasını kararlaştırmışlardı. Evvelâ yangın var diye gürültü yapacaklar, âdet üzere sadrâzam yangına çıktığı zaman, onu öldüreceklerdi. Bu tasavvur gereğince, Haliç'te Ayakapı'da yangın olduğunu ilân ile tulumbalarını çıkardılar. Sadrâzam, kendisine sû-i kasd için böyle yangın tertibi hazırlandığını evvelce haber almış ise de, gününü bilmediğinden, bu yangın ilânını duyunca, bunun bir tertip olması ihtimâlini düşünerek, dışarıya çıkmadı. Yeniçeriler ikinci bir tertip ile, Bâbıâlî'yi basmak üzere, harekete geçtiler; birbirleri-

nı anlamak için aralarında — „sabahtır!" parolasını vererek, evvelâ Ağa kapısı'na gidip, yeniçeri ağasına kendileri ile berâber olmasını teklif ettiler ise de, ağanın bunu kabûl etmeyerek, kendilerine nasihat etmek istemesi üzerine, onu paraladılar ve sonra sesizce gelerek, Bâbıâlî'yi muhâsara ettiler. Bâbıâlî'deki sekbanlar bunlara karşı koymak için ateş açtılar. Silâh seslerinden uyanan Alemdar da, abdest aldıktan sonra, sokak üzerindeki pencereden ateş etmeğe başladı. Yeniçeriler evvelâ alay köşkü karşısındaki kapının üst kısmına rastlayan sadâret kethüdâsı dâiresi, sonra da her taraftan Bâbıâlî'yi ateşlemişler ve yangın sebebi ile, dışarıya çıkan bir kısım sekbanları öldürüp, yangının genişlemesini ve sadrâzamın dışarı çıkmasını beklemişlerdir. Durumun ciddiyetini gören Alemdar, harem dâiresinden selâmlık kısmına geçmek istemiş ise de, yangın ve duman sebebi ile, gidemeyerek, geri dönmüş ve hemen doğru Tomruk meydanına inerek, imdad ümidi ile, Paşa-Kapısı'ndaki davulları çaldırıp, etraftaki müteferrik askesi toplamak istemiş idi. Bunlar durumdan haberdar olmadıkları gibi, kendilerine de tâlimat verilmemiş idi. Bâbıâlî'de Alemdar'ın yanında bulunan sekban bölük-başıları, mevcut sekbanlar ile, bir hücûm yaparak, çenberi yarıp, dışarı çıkmağı teklif etmişler ise de, yardım geleceğini ümit eden sadrâzam bunu kabûl etmemiş ve beklediği yardım gelinceye kadar, ateş etmeği muvâfık görmüştür. Bunun için 56 kadar kadın ve câriyesinin başlarına şal sardırıp, bepsini harem bahçesindeki kule içine yerleştirmiş, kendisi de kulenin önünde durup, ocakta mensup olduğu 42. ağa bölüğü çorbacısını çağırtmış ve ona teslim olacağını söylemiştir. Çorbacı yâni bölük kumandanı gelince ona çıkışarak, öldürdükten sonra 42. orta oda-başısını çağırtmış ve ona câriyelerini ve evlâtlığı Mehmed Bey'i emânet ederek, kuleden çıkartmış ve sonra kulenin kapısını kapayıp, penceresinden müdâfaasına devam etmiştir. Bunun üzerine, 500'ü mütecâviz yeniçeri arka taraftan kulenin üstüne çıkıp, kuleyi tahrip etmekte iken, âsîlerin eline düşmek istemeyen Alemdar Mustafa Paşa içerideki barut varilini ateşlemiş ve kule üstündeki zorbalar havaya uçmuş, Alemdar ile yanındakiler de dumandan boğulmak süretiyle ölmüşlerdir (27 ramazan = 16 teşrin li.). Ölümünde 43 yaşında idi. Tarihler intiharının ikindi zamanı olduğunu yazmışlar ise de, *Rüz-nâme*'ye göre, öğleden evveldir.

Alemdar'ın ölüp-ölmediği bilinmediği için zorbalar bir müddet tereddütte kalmışlardır. Yangın sönmeğe yüz tutunca, arife gününe tesâdüf eden cuma günü Paşakapısı'nın harem tarafından atılan lağım yerini kazdıkları sırada, gördükleri demir kapıyı ve bilâhare ikinci bir kapıyı da açtıktan sonra, tesâdüf edilen mahzende hiç bozulmamış üç ceset gördüler. Alemdar'ın cesedinin bulunmasından memnûn olan yeniçeriler koynundaki mühr-i hümâyûnu çıkarıp, ağalarına teslim ettikten sonra, cesedini sürükleye-sürükleye Atmeydanı'na götürüp, başaşağı dut ağacına asmışlar ve 3 gün sonra da parçalayıp, Yedikule dışındaki bir battal kuyuya atmışlardır. Bu arada kethüdâ Refik ve defterdar Tahsin Efendi'ler de öldürüldüler.

Alemdar'ın cesedi 19 sene burada kaldıktan sonra, yeniçeri ocağının lağvını müteâkip, sadrâzam Benderli Selim Paşa'nın emri ile, kemikleri çıkarılarak, Yedikule sûru yanında münferit ve yüksek bir yere gömülmüş ve İzzet Molla tarafından yazılan kitâbe mezar taşına hakkedilmiştir. İkinci meşrûtiyetin ilânından sonra, Tarih-i osmânî encümeninin teşebbüsü üzerine, kemikleri oradan da çıkarılarak, defterdar Tahsin Efendi'nin kemikleri ile berâber, Gülhâne parkı karşısındaki Zeyneb Sultan câmii mezarlığına gömülmüştür.

Alemdar Mustafa Paşa'nın Rusçuk'ta Hasan, İsmail, Hüseyin ve İstanbul'daki âilesinden ölümünden sonra doğmuş Mustafa isimli dört oğlu ile Hadice isminde bir kızı olmuştur. Alemdar'ın ahfâdı Hasan Bey'den gelmişti-

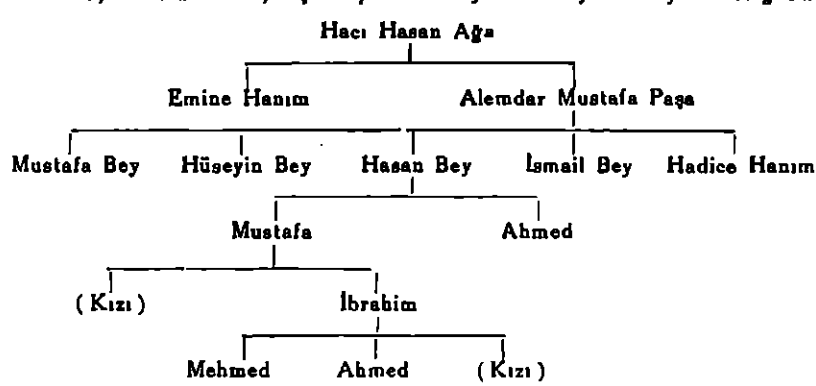

Bibliyografya: İ. H. Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa* (İstanbul, 1942), bibliyografya burada gösterilmiştir; bundan başka Kalost Arapyan Efendi, *Rusçuk âyânı Mustafa Paşa* (trc. Es'ad Uras), Ankara, 1943; Câbî Ömer Efendi, *Vekâyi'-nâme* (Es'ad Efendi kütüp., nr. 2152); *Sarây vekayinâmesi* (Topkapı arşivi, nr. 2650 ve ayn. arşiv, nr. 340 ve 721); Başvekâlet arşivi, A 2056; *Mühimme defteri*, nr. 227, s. 83 ve ayn. arşiv., A 1041; *Rûz-nâme* (millî emlâkten Başvekâlet arşivine devredilen defter ve vesikalar arasında).

(İ. H. UZUNÇARŞILI.)

MUSTAFA PAŞA. MUŞTAFĀ PAŞA (1797—1860), İŞKODRALI, BUŞATLI, ŞERİFÎ, Osmanlı vezîri ve İşkodra sancağına irsî olarak tâyin edilen Buşatlı (türkçe eserlerde Buçatlı) âilesine mensûp mutasarrıfların sonuncusudur. Cevdet Paşa (*Tarih*, III, 284 v.d.) mezkûr sancağa dâhil Buşat (bu yer için bk. Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, VI, 112)'ta fetihten evvel hukûm sürüp, venediklilerce de mûteber tutulan bu âilenin Osmanlılar zamanında islâmiyeti kabûl ederek, mevkiini mubâfaza ettiğini kayıt, Ş. Sâmî (*Ḳāmûs al-a'lām*, mad. İşkodralı) ise, Buşatlıların Karadağ beylerinden İvan Bekoviç veya Dukagin'den geldiğine dâir iki rivâyet bulunduğuna işâret eder. Şerifî Mustafa Paşa'nın ceddi Gâzî Mehmed Paşa (Ömer Bey'in 5. batında torunu) Buşat'tan bu yerin yakınındaki İşkodra'ya gelip, orada nufûz kazanarak, sancağı ele geçirdikten ve rakiplerini bertaraf ettikten sonra (1748), vezâret rütbesi ile, mutasarrıf olmuş idi. Bâbıâlî'ye sık-sık isyân eden oğlu ve halefi Kara Mahmud Paşa (1770—1796) dâimâ afva mazhar olmakla berâber, itiyâdından vazgeçemeyen cür'etkâr bir adam idi. Gegalık havâlisini kendine râm ettikten başka, Tepedelenli Ali ve Ohrili Ahmed Paşa'ları da tarafdar edinen, Karadağ'daki Podgoriça ve Spuzi'ye ve venediklilere taarruzda bulunan Kara-Mahmud Paşa 1201 (1768) harbinde Yeni-Pazar başbuğluğuna tâyin ve uhdesine Anadolu beyler-beyliği ve vezâret tevcib edilmiş idi; avusturyalılar ile çarpışarak, devlete az-çok hizmeti dokunmuş, fakat fransız ihtilâlinde Almanya'ya sığınan kırallık tarafdarlarına yardım etmek gibi, Bâbıâlî'nin siyâsetine aykırı bir yol tuttuğundan, üzerine asker sevkolunarak, İşkodra muhâsara altına alınmıştır. Bir hurûc hareketi ile muhâsara kumandanı Ebû Bekir Paşa'yı mağlûp eden âsî, 1209 (1795)'da İspanya'nın tavassutu sâyesinde, affolunduktan sonra, harbi müteâkip mütecâviz bir tavır takınan Karadağ'a karşı giriştiği sefer esnâsında öldürülünce (rebiülâhır 1211 = teşrin I. 1796), yerine kardeşi İbrahim Paşa geçmiştir. Devlete pek mutî olan bu zâtın vefatında, İşkodra mutasarrıflığı Şerifî Mustafa Paşa'ya verilmiştir. Ş. Sâmî Bey'in kaydına göre, Mustafa Paşa'nın babası Kara Mahmud Paşa (krş. bir de Mustafa Nûri Paşa, *Natâyic al-vuḳū'āt*, IV, 82) ise de, Mehmed Süreyyâ (*Sicill-i osmânî*, IV, 258, 477)'ya göre, onun babası Kara Mahmud Paşa-zâde Üsküp ve Delvine mutasarrıfı Mustafa Paşa (1198 = 1784'e doğru)'nın oğlu Mehmed Âsaf Paşa'dır ve kendisi Enderûn'da terbiye edildikten sonra, silâhşor olmuş ve mîr-i mîranlıkla Ohri mutasarrıflığında bulunmuştur. İşkodralı Mustafa Paşa 27 ramazan 1211 (26 mart 1797)'de doğdu; İşkodra mutasarrıflığına 1225 (1810)'te tâyin edildi ve 20 rebiülâhır 1227 (3 mayıs 1812)'de vezîr oldu. Tepedelenli Ali Paşa isyânında Gegalık bölgesinin en nufûzlu şahsiyeti olan İşkodralı Mustafa Paşa bu ayaklanmanın tenkiline me'mûr edilenler arasında idi ve kendisine Berat sancağı da verilmiş idi (1235 = 1820). Mustafa Paşa önce Tiran taraflarına hâkim olmuş, Tepedelenli'nin Elbasan ve Ohri'deki adamlarını uzaklaştırdıktan sonra, Drac'a silâhdarını ve Peklin kalesine de adamı Süleyman Paşa'yı yerleştirmiş, fakat bu sırada karadağlılar yukarı Arnavutluk'a tecâvüz edince, İşkodra'ya dönmeğe mecbûr olmuştur (Şânî-zâde, III, 114 v.dd.; Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, V, 445 v.d.). Yanya'yı muhâsara eden Hurşid Paşa Tepedelenli'yi teslim olmağa râzı etmek için, Mustafa Paşa'nın 3.000 asker ile yanında bulunan kethüdâsını göndermiş idi (Ahmed Müfid, *Tepedelenli Ali Paşa*, s. 189). Mora isyânında Bâbıâlî İşkodralı'yı Karlı iline asker sevketmeğe ve Yanya'dan Mora'ya kadar uzanan sâhalardaki âsî reâyâyı itâat altına almağa me'mûr etmiş ve uhdesine ilâveten Ohri ve Elbasan sancaklarını tevcih etmiş idi. Mustafa Paşa Missolonghi'ye kadar geldiği hâlde, berâberindeki kuvvetin ancak 6 ay harp edecek „yaz tertibi" asker olduğunu ileri sürerek, geri döndü; ertesi sene de Missolonghi'nin zaptına gönderildi ise de, yine bir bahâne buldu (Cevdet Paşa, XII, 89 v.d., 92 v.d., 105 v. dd.). Cenûbî Arnavutluk'un hâkimi vaziyetine gelen İşkodralı'nın, Tepedelenli gibi, istiklâl dâvâsına kapılarak, mutî bir tavır takınmayacağı, eyâletlerdeki ayrılma temâyüllerini yenmeğe çalışan Mahmud II.'a mukavemet göstereceği tabiî idi. Vak'a-i hayriyeyi müteâkip, Arnavutluk'ta nizâmiye askeri teşkili, bir çokları gibi, Mustafa Paşa'nın da işine gelmemiş,

Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa, Sırp beyi Miloş ve bâzı boşnak ileri gelenleri ile dostluk münâsebetleri kurmuş idi. Mora isyânı bastırıldıktan sonra, İşkodralı rus harbine me'mûr edildiği zaman, bu işe dört el ile sarılmamıştır. Osmanlı ordusunun İstanbul'dan hareketinden evvel, harbe iştirâkini sağlamak için, Süleyman Fâik Efendi'nin gönderildiğini ve Mustafa Paşa'nın daha evvel sadrâzam Benderli Selim Paşa'ya yolladığı tahriratta arnavut askerine diğer askerlerden daha az para verildiği ve berâberindekilerin de „kış askeri" olduğu gibi bahâneler ileri sürdüğü görülüyor. Bunun üzerine Bâbıâlî kendisine Vidin'e yalnız 4.000 kış askerini sevketmesini ve esâs harekâtın ilk bahara bırakılabileceğini bildirdi ve 12.000 kişiye âit tahsisâtın bir kısmı için Fâik Efendi eli ile verilen parayı karşılık gösterip, ka'anını bilâhare tamamlayacağını vaad etti. İşkodralı Mustafa Paşa harbin ilk devresinde elini ağır tutarak, ancak sonuna doğru harekât sâhasına yaklaşmış ise de, gelişi faydadan hâlî kalmadı; Vidin havâlisini istilâ ve Rahova'yı zapteden rus askerine karşı gönderdiği kuvvetler ile düşmanın bu taraflardan çekilmesini ve Rahova'nın istirdâdını te'min eyledi. Rus ordusu, sür'atli bir ileri hareket ile, Edirne'ye doğru gelip, bu şehre harpsiz girdiği (21 safer 1245 = 22 ağustos 1829) zaman, düşmana karşı toplu asker bulundurmak lüzûmu hâsıl oldu. Filibe tarafına çağırılan İşkodralı Mustafa Paşa'ya Edirne kolu ser-askeri unvanı verilerek, bütün Rumeli'yi ayaklandırmak için, her tarafa buyuruldular gönderip, kendisinin de derhâl yetişmesi teblig olundu (Lutfî, *Tarih*, II, 96 v. dd.). Edirne'de sulh müzâkereleri başlamak üzere iken, „Rusya'ya bir karaltı" göstermek gâyesi ile, Edirne-İstanbul arasında tahşidât yapılması kararlaştırılarak, bu defa da İşkodralı Mustafa Paşa'ya „Rumeli'nin orta kol ser-askeri" unvânı verildi; Mustafa Paşa sağ ve sol kazâlardaki askeri alıp, İstanbul cihetine yürüyecek idi (Lutfî, *Tarih*, II, 110). Mahmud II. onun 40.000 asker ile gelmesinin sulh müzâkereleri üzerine müessir olacağını tahmin ediyor, fakat arnavut ve boşnakların geçeccekleri kazâları alt-üst edeceklerinden çekiniyordu (buna dâir batt-ı hümâyûn için bk. Lutfî, *ayn. esr.*, II, 111). Diğer taraftan rus kumandanı general Diebitch İşkodralı Mustafa Paşa'nın yürüyüşüne itiraz ederek, bunun mütârekenin bozulmasına sebep olacağını ileri sürdü; daha sonra musâlehaya karar verilince, murahhaslar Edirne'de bulunduğu müddetçe, Mustafa Paşa'nın Filibe'de beklemesi muvâfık görüldü. İngiliz ve fransızların Bâbıâlî'yi muâhedenin akdi busûsuna iknâ için çalıştıkları sırada, Mora meselesinde serdettiği özürleri tekrarlayarak, memleketine dönmek isteyen İşkodralı'ya Fâik Efendi gönderilmiş, bu zât onun hizmete hâzır bulunduğunu ve ruslar Edirne'den çıkmaz ise, 30 — 40.000 kişilik ordusu ile hemen taarruza geçeceğini ve mıkdar bakımından ruslardan üstün olan (rus ordusunu 12.000'den 50.000'e kadar gösteren tahminler için bk. Lûtfî, *ayn. esr.*, II, 115; bu ordunun durumu ve ciddî taarruzlara mukavemet edemeyeceği hakkında bk. bir de *Précis d'un rapport, Le Portfolio*, III, 430 v.d.) kuvvetleri ile galebe etmesi gerektiğini, fakat aksi takdirde işin fenâya varacağını yazmış, böylece Mustafa Paşa'ya pek güvenilemeyeceğini îmâ etmiştir. Mâmafih İşkodra vâlisinin bu tehlikeli zamanda mühim bir kuvvet ile Filibe'de bulunması sulh müzâkerelerinin daha müsâit bir şekilde cereyân etmesine âmil olmuş, Mahmud II. Edirne muâhedesinin imzâlanmasından (16 rebiülevvel 1245 = 14 eylûl 1829) sonra, memleketine dönmekte olan İşkodralı Mustafa Paşa'yı bir mücevherli kılıç ve maiyetindeki ileri gelenleri atiyeler ile taltif ederek, hizmetlerinden hoşnut kaldığını göstermek istemiştir.

Harp gâilesi iyi-kötü bertaraf edilince, pâdişah mülkî ve askerî ıslâhat meseleleri ile uğraşmağa başlayarak, Arnavutluk işlerini ele alıp, buna geniş salâhiyetle sadrâzam Reşid Mehmed Paşa'yı me'mûr etti. Arnavutluk'ta nizâmiye taburları teşkil edecek olan Reşid Paşa, bu memleketin bütün idâresini ele almak istediğinden, pâdişah ileride husûle gelecek vahim ihtilâlleri göze alıp, „Rumeli eyâletini elviye-i selâsesi ile" Reşid Paşa'ya tevcih eyledi. Böylece Ohri, Elbasan ve Dukagin sancakları İşkodralı Mustafa Paşa'dan alınarak, sadrâzama veriliyor, mâmafih Bâbıâlî bu husûsa dâir tahriratında İşkodralı'ya çok iltifatlı bir lisan kullanıyordu. Nufûzuna indirilen böyle bir darbeyi hazmedemeyen Mustafa Paşa, gönderdiği ilân varakaları ile, bütün Gegalık taraflarını ve Bosna'yı ayaklandırmakta gecikmedi; bu varakalarda kendisinin din ve devlete sâdık olduğunu, ancak Reşid Paşa'nın mezâlimine karşı harekete geçtiğini belirterek, ittifakına her kesin girmesini talep ediyordu; ıslâhata muârız olanların derhâl katıldığı bu hareket geniş bir isyân hâlini alıyordu. Mahmud II. Arnavutluk'un ıslâhına fırsat teşkil edeceğini umduğu bu ayaklanmaya karşı, şeyhülislâm Yâsinci-zâde Abdülvehab Efendi fetvâsı ile, Mustafa Peşa ve yardımcılarını îsî ilân ederek, tenkil hazırlıklarına başladı (varaka-i ilâniye, batt-ı hümâyûn ve fetvâ sa-

retleri için bk. Lutfî, *Tarih*, III, 186 v.d.). Bu sırada isyân Bosna'da da genişlemiş, âsîler Yeni-Pazar'da yaptıkları ictimâı müteâkip, İpek üzerine yürümüşlerdi. Reşid Paşa kendisinin İşkodra tarafında bulunmasını zarûrî gördüğünden, Üsküp'e geldiği hâlde, bu cibetteki harekâtın idâresini dâvet ettiği Ağa Hüseyin Paşa'ya tevdî etti; İşkodralı Mustafa Paşa bu zâtın yazdığı cevabî mektupta yine sadrâzamın zulmünü tenkit etlikten sonra, bunu görenlerin can korkusuna düşerek, kıyâm ettiklerini söylemiş ve ayaklanmanın devlete değil, sâdece Reşid Paşa'ya müteveccih olduğunda ısrâr etmiştir. Fıtvâkî Reşid Paşa uhdesine verilen sancaklardaki ümerâyı yerli yerinde bırakmak hususunda etliği vaadleri tutmayarak, İşkodralı'nın adamlarını hakaretle her taraftan kovdurmuş, Gegalık ümerâsı ile Bosna kapudanlarının galeyânına sebep olan bu tedbirsizce hareket neticesinde, İşkodralı'nın etrafında 15.000 kişilik bir kuvvet toplanmış idi.

Arnavutluk ahvâlinin karışmasından pek memnûn olduğu anlaşılan Sırp beyi Miloş bir yandan dostlık göstermeğe tâlip olarak, Bâbıâlî'ye baş-vurmuş ve bir arîzasında „arnavut ve boşnak taraflarına bir bayrak" gösterecek olursa, bunların derhâl dağılacaklarını iddia etmiş idi (Lutfî, *ayn. esr.*, III, 182). Diğer taraftan rus sefâreti Tepedelenli'yi bertaraf eden Bâbıâlî'nin İşkodralı'yı muhakkak sûrette izâle edeceğini söyleyerek, onun emvâl ve eşyâsını, 30 tüccar gemisi ile, Venedik'e gönderdiğini ve icâbında kaçmak için Arnavutluk sâhillerinde iki nemçe gemisi beklettiğini haber veriyor; ingiliz sefâreti ise, Mustafa Paşa'nın tenkil vazifesinin Miloş gibi bir sâdık bendeye havâlesini tavsiye ediyordu. Bu telkinler ile Bâbıâlî'nin başına, Tepedelenli ve Mora meseleleri gibi, büyük çapta bir gâile açmak istendiği görülmektedir. Bâbıâlî'nin bir müddet gizli tuttuğu Arnavutluk ve Bosna isyânı artık saklanamayacak hâle geldi ve netice merakla beklenmeğe başladı. Harekât merkezi Edirne olan hukûmet kuvvetleri önce muvaffakiyetsizliğe uğradı; başı-bozuk kuvvetler Priştine'de mağlûp olduğu gibi, Kara Feyzioğlu Ali Bey, 40 gün muhâsaradan sonra, Sofya'yı zaptetmiş idi (11 zilkâde 1246=23 nisan 1831). Nihâyet kat'î muhârebe Pirlepe (Prilep) de vukû buldu; burada Toskalar ile takviye edilmiş olan Reşid Paşa'nın nizâmiye ordusu âsîleri Pirlepe derbendine doğru püskürttü. Mustafa Paşa 10.000 muhârip ile tuttuğu derbendde 6 saat süren kanlı bir muhârebede tamâmen hezîmete uğradı; Üsküp yolu ile kaçıp, Karadağ'dan geçerek, İşkodra'ya kapandı ve kaleyi 6 ay Giridî-zâde Mehmed Paşa kumandasındaki muhâsara kuvvetlerine karşı müdâfaa etti. Fakat 16 rebiülevvel 1247 (20 eylûl 1831) çarşamba gecesi düşen yıldırım cephâneliği uçurmuş ve sûrun göl cihetinden bir kısmını tahrip etmiş idi. Daha fazla dayanamayacağını anlayan Mustafa Paşa pâdişah tarafından affedilmek şartı ile teslim olacağını bildirdi. Pirlepe muhârebesinden sonra mukavemetten vazgeçenlerin affedileceklerini evvelden ilân etmiş bulunan Mahmud II.'un emri gelmeden, kaleden çıkıp, Reşid Paşa'ya teslim oldu (2 cemâziyelâhır 1247=9 teşrin I. 1831) ve hassa feriki Ahmed Fevzî Paşa'nın refâkatinde İstanbul'a getirilerek, Süleymâniye mahallesinde kendisine tahsis olunan sır kâtibi Ahmed Efendi konağına yerleştirildi. Evvelâ mîr-i mîran rütbesinde ve küçük yaştaki iki oğlunun büyüğünü, sonra kendisini huzûruna kabûl eden Mahmud II. Mustafa Paşa ve adamlarına „nizâm" elbisesini giymek müsâadesini verdiği gibi, 3.000 keseden fazla kıymeti olan eşyâsını da bağışlamış ve hânesi halkı ile berâber, onu İstanbul'un mahallât defterine kayıt sûreti ile, pâyitahtta iskân ettirmiştir.

İşkodralı Mustafa Paşa bundan sonra, devletin sâdık bir adamı olarak, uzun seneler bizmetten uzak sâkin bir ömür geçirdi ve kendisine gösterilen itimâda lâyık olduğunu ve eski heveslerinden tamâmen ferâgat etmiş bulunduğunu isbât etti; Abdülmecid zamanında, müteaddit vâliliklere tâyin edilerek, ricâl arasında yer aldı; muharrem 1262 (kânûn II. 1845)'den itibâren, ölünceye kadar, kısa bir fâsıla (1268 — 1269) müstesnâ, Bolu ve Kastamonu, Adana ve Maraş, Hersek, Konya, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd, Haleb ve İzmir'de vâlilik etti. Onun, Hersek gibi, vaktiyle hukûm sürdüğü bölgelere yakın bir yere tâyin edilmesi Bâbıâlî'nin ne kadar emniyetini kazandığını gösterir. Koca Husrev Paşa'nın vefatında (1271=1855) kendisine şeyhülvüzerâ unvânı intikal eden Mustafa Paşa cemâziyelevvel 1275 (kânûn I. 1858)'te şeyhülharem oldu ve 7 zilkâde 1276 (27 mayıs 1860)'da Medine'de vefat ederek, Bakî'a defnedildi.

İşkodralı Mustafa Paşa bir zaman devletin başına dert açmış bir istiklâl müddeîsi olarak görünmekle berâber, bir çok cihetlerden kendisine benzeyen Bagdad vâlisi Davud Paşa gibi, ilim ve irfan ile temâyüz etmiş ve devlete samimî bir suretle inkıyât ederek, mâzisini unutturup, yeni bir hayat tarzı tâkibine muvaffak olmuş idi. Bu pek cesûr ve dirâyetli adamın mevlevî tarîkatına intisâbı olduğu ve tetebbua

meraklı bulunduğu anlaşılmakta, kitaplarına bastığı mühürde „işkodravî Şerifî Mustafa" kelimeleri görülmektedir (ilmi, lisan âşinâlığı, şiir ve inşâdaki kudreti için bk. Aynî, *Dîvan*, İstanbul, 1258, s. 355). Kendisinin, şahsî meziyetleri dolayısı ile, affa mazhar olduğunu söylemek mümkündür (Metternich'in sahâbeti ile kurtulduğu hakkında bk. F. Bajraktareviç, *Mustafā Pasha Bushatli*, *El*; *Enciclopedia italiana*, mad. BUSHATLI). Mustafa Paşa'nın oğulları Halep vâlisi Hasan Hakkı (âlim ve şâir olan bu zâtın hâl tercümesi için bk. İbnü'l-Emin Mahmud Kemâl inal, *Son asır türk şâirleri*, İstanbul, 1932, III, 484 v. dd.) ve Mahmud Paşa'lar ile şûrây-i devlet âzâlığında bulunmuş bâlâ ricâlinden Ali Rıza Bey, dâmadı Kütahya mutasarrıfı Hüseyin Paşa'dır. Mustafa Paşa İşkodra'da iken Tepedelenli Ali Paşa-zâde Veli Paşa'nın kızı Ayşe Hanım ile evlenmiş ise de, bu zevcesi kısa bir zaman sonra ölmüş idi.

Bibliyografya: *Takvîm-i vekâyi* (1247, 1—15; Vâsıf, *Tarih*, İstanbul, 1219, II; Şânî-zâde Atâullah Efendi, *Tarih* (İstanbul, 1291), I, II; Cevdet, *Tarih* (İstanbul, 1273 — 1301), III — VI ve XII; Lutfî, *Tarih* (İstanbul, 1291/1292); Sâdık Rifat, *Rusya muhârebesi tarihi* (İstanbul tab.); Mustafa Nuri, *Natâyic al-vuḳā'āt* (İstanbul, 1327), IV; Abdurrahman Şeref, *Tarih-i devlet-i Osmâniye* (İstanbul, 1312), II; Mehmed Süreyyâ, *Nuḫbat al-vaḳāyi'* (İstanbul tab.), I; ayn. mll., *Sicill-i osmânî*, IV; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*, mad. İşkodralı; Ahmed Müfid, *Tepedelenli Ali Paşa* (İstanbul, 1324); Pouquevilie, *Voyage dans la Grèce* (Paris, 1852), III ve V; fihrist, mad Moeistaï; Gabriel Remerand, *Ali Pacha de Tebelen* (Paris, 1926); P. Coquelle, *Histoire du Montenegro et de la Bosnie* (Paris, 1895); H. Hecquard, *Histoire et description de la Haute Albanie ou Guégarie* (Paris, ts.); A. Ghica, *L'Albanie et la question d'Orient* (Paris, 1908); J. Deny, *Sommaire des Archives turques du Caire*, s. 264 ve 553, Mih. Gavriloviç, *Miloš Obrenoviç* (1827—1835), III; Belgrad, 1912; Drag, M. Pavloviç, *Pekset u Bosni i u Albaniji protivu reformaru Mahmuda II.* (Belgrad, 1913), fasıl VIII ve IX; N. Jorga, *G O R*, V, 356, 359; A. Debidour, *Histoire diplomatique de l'Europe* (Paris, 1891), I, 226 v.d; ayn. mll., *L'Europe du Sud-est* (E. Lavisse-A. Rambaud, *Histoire générale*, Paris, 1909, X, 199 v. dd.); *Précis d'un rapport sur les Campagnes russes de 1828 et 1829 par Chesney* (*Portfolio*, Paris, 1836, III, nr. 26). (M. CAVİD BAYSUN.)

MUSTAFA PAŞA. MUŞTAFĀ PAŞA (1592?—1644), KEMANKEŞ, KARA Osmanlı sadrâzamlarından olup, Arnavutluk'ta dünyâya gelmiştir; Vecihî (*Tarih*, s. 22b) Avlonya'dan zuhûr ettiğini, Hammer (*Devlet-i osmâniye tarihi*, X, 12) aslen macar olduğunu söyler; doğum tarihi mâlûm değil ise de, öldüğü sırada 50 yaşlarında bulunduğuna göre, 1592 senesinden sonra dünyâya gelmiş olmalıdır. Devşirme olarak yeniçeri ocağına alınmış olan Mustafa Paşa ocak ağalarından Kara Hasan Ağa'nın dâiresinde terbiye edilmiş ve „solak" olmuştur. Ferhad isminde bir okçudan kemankeşlik öğrenerek, büyük bir mahâret kazandığından, çorbacılığa, daha sonra kul-kethüdâlığına ve şâban 1043 (şubat 1634)'te sekbân başılığa terfî etmiştir. Aynı sene içinde Leh seferi dolayısı ile Edirne'ye gidiş-gelişinde Murad IV.'a refâkat eden Mustafa Ağa, Revân seferinin hazırlıkları yapıldığı sırada, yeniçeri ağalığına getirilmiş (4 şevvâl 1044 = 23 mart 1635) ve bu sefere iştirâk edip, muhasara esnâsında gösterdiği yararlık ve te'min ettiği inzibat sâyesinde, pâdişahın gözüne girmiş, nihâyet İstanbul'a dönüşte Deli Hüseyin Paşa'nın yerine vezâretle kapudân-ı deryâlığa tâyin olunmuştur (receb sonları 1045 = kânûn II. 1636). Kara Mustafa Paşa bu me'mûriyetinde tersânede yapılan luzûlî masrafları ve nizâmsızlıkları ortadan kaldırmak, her sene 40 kadırga için ocaklık tâyin etmek gibi ıslâhat hareketlerinde bulunmuş ve Akdeniz'de sefere çıkmıştır [bk. mad. MURAD IV.]. Bu hizmetleri makbûle geçtiğinden, kapudanlık uhdesinde kalmak üzere, sadâret kaymakamlığına tâyin edilmiş (25 şubat 1637) ve Murad IV.'ın Bagdad seferine iştirâk etmiştir. Yolda sadrâzam Bayram Paşa'nın vefatında, beklediği sadârete nâil olamamakla berâber, bir çok husûslardaki re'yi tasvip olunuyor ve kendisine pâdişah tarafından itimat gösteriliyordu. Kara Mustafa Paşa Bagdad muhâsarasında Tayyar Mehmed Paşa'nın şehâdeti (17 şâban 1048 = 24 kânûn I. 1638) üzerine, sadârete tayin edildi ve fethi müteâkip, Murad IV. İstanbul'a döndükten sonra, Bagdad kalesinin tâmiri, idârenin tanzimi gibi işleri başarıp, seferi devâm ettirerek, İran içlerine doğru yürüdü (13 mart 1639). Kasr-ı Şirîn'de 3 gün süren müzâkerelerden sonra, 17 mayıs 1639'da bir muâhede akdine muvaffak oldu (Kara Mustafa Paşa tarafından şâha gönderilen sulh ve sınır-nâme sureti, Başvekâlet arşivi, İbnü'l-Emin tasnifi, hâriciye nr. 18; bu meseleye dâir temessük sureti, Ali Emirî tasnifi, Murad IV., nr. 767; bk. bir de mad. MURAD IV.). Kara Mustafa Paşa'nın kazandığı muvaffaki-

yeti çekemiyenler, msl. Silâhdar Mustafa ve Deli Hüseyin Paşa'lar, bu muâhedenin aleyhinde bulunarak, sadrâzam'ın katli ve yahut Yemen vâliliğine gönderilmesi için çalıştılar ise de, Tabanı-Yassı Mehmed Paşa bunun önüne geçti ve kendisi 11 ramazan 1049 = 5 kânûn II 1640'ta İstanbul'a geldi.

Kemankeş Kara Mustafa Paşa Murad IV.'ın ölümünden sonra da sadâret makamını muhâfaza etti ve rakip gördüğü Silâhdar Mustafa Paşa'yı evvelâ Budin, sonra Tamşvar beylerbeyliğine tâyin ettirdi ve çok geçmeden de öldürttü; kapudan Hüseyin Paşa'yı Özi beylerbeyliği ile İstanbul'dan uzaklaştırdı; nisan 1640 (muharrem 1050)'ta Galata'da çıkan bir yangını söndürmeğe çalışırken, yüzü yandığından, üç ay kadar vazife göremedi; iyileştikten sonra, Anadolu'nun bâzı yerlerindeki zorbaları bertaraf etmek, Venediklilere tazminat borçlarını ödetmek ve Venedik me'mûru Pietro Foscarini ile kapitülasyonları tecdit etmek gibi hizmetlerden başka, Azak kalesinin istirdâdını, Lehistan ile müsâleha akdini te'min eyledi; Jitvatorok muâhedesini, 9 madde üzerine, yeniletti (1642). Bu arada Fransa ve İngiltere ile de eski ahidnâmelerin devâmı kabûl olundu.

Kara Mustafa Paşa devletin idârî teşkilâtında geniş ölçüde islâhat yapmak istemiş, yeniçeri ve sipâhîlerin sayılarını azaltmak, mahlûlleri kaldırmak ve böylece maaşlardan tasarruf sağlamak, vilâyetlerde tahrir yaptırarak, vergileri muntazam bir hâle getirmek istemiş, ayârı bozuk ve mağşûş akçe yerine, yeni sikke kestirmek sureti ile, 125 akçeye tekabûl eden bir kuruşun kıymetini 80 akçeye ve Mısır sikkesini 2 akçeye indirtmiştir ki, böylece akçe üçte bir nisbette kıymetlenmiş oluyordu; kapukulu ile diğer ulûfelilerin mevâcipleri, bir kuruş 80 akçe hesabı ile, te'diyeye başlanmış, tezkere usûlü kaldırılarak, hazînenin irat ve masrafında muvâzene te'sisine çalışılmış idi. Bu arada narh mes'elesi de ele alınarak, narhcı Hasan Efendi vâsıtası ile, alım-satım fiatları nezâret altında bulundurulmuş, tüccar ve esnafa sağlam para verildiğinden, piyasada bolluk ve ucuzluk sağlanmıştır. Diğer taraftan saray mensûplarının ulûfesi divana bağlandığı gibi, hazîneden kaftan-bahâ verilmesi usûlü konulmuş, matbah-ı âmire ve ahırlara âit işler de intizâm altına alınmıştır. Naimâ (*Tarih*, IV. 58), Kara Mustafa Paşa tarafından yapılan islâhat neticesinde, devletin geliri, masrafı karşıladığını ve senede 6.000 kese tasarruf edildiğini kaydeder (Kemankeş Mustafa Paşa'ya âit olduğu söylenen lâyiha ve bununla alâkalı tetkikler için bk. Fâik Reşit Unat, *Sadrâzam Kemankeş Mustafa Paşa lâyihası, Tarih vesikaları*, İstanbul, 1942, I, 6; Ali Kemâlî Aksüt, *Koçu Bey risâlesi*, İstanbul, 1939; bk. bir de mad. KOÇU BEY). Kara Mustafa Paşa'nın islâhat hareketleri bir çok kimselerin menfâatine dokunmuş ve tatbikat esnâsında yapılan bâzı yolsuz hareketler de halkı renciîde etmiş idi. Bilhassa ulûfelerden bir mıkdar indirme yapılması, mahlûllerin kaldırılması, defterlerde yeni avârız ve cizye hâneleri açılması sadrâzam aleyhinde şikâyetleri mûcip oldu. Diğer taraftan vaktiyle Kaya Sultan ile Silâhdar Mustafa Paşa'nın evlenmesine engel olan Kara Mustafa Paşa'yı Kösem Sultan da tutmuyordu. Serhadlerde bulunan tuğrakeş vezirlerden tuğra çekmek hakkının kaldırılması da hoşnutsuzluğa sebep olmuş, ayrıca kendisine Cinci Hoca ve Silâhdar Yusuf Paşa gibi yeni muârızlar da çıkmış idi. Kara Mustafa Paşa, bütün gayretine rağmen rakiplerini uzaklaştıramadığı gibi, kapı-kulunu isyâna teşviki de kendi aleyhine netice verdi; zîrâ kul tâifesi sadrâzama muğber olduğundan, meseleyi pâdişaha bildirdi. Sultan İbrahim, 13 zilhicce 1053 (22 şubat 1644) pazar günü divanı tâtil ettirerek, sadrâzamı çağırdı ve onu tekdir etti. Bu ânî gazabın sebebini anlamayan Kara Mustafa, ikametgâhına döndükten sonra, iğbirârın sebebini öğrenerek, tekrar saraya gidip, bahçede pâdişah ile karşılaştı. Dâvetsiz geldiğine kızan pâdişaha, suçsuz olduğuna *Kur'an*'a el basarak, yemin etti. Sadrâzamın sözlerine inanmayan İbrahim bostancı-başıya: — „Al şunu!" — diyerek, oradan ayrıldı. Bostancı-başı ise, pâdişahın maksadını iyice kavrayamıyarak, yalnız mühr-i hümâyûnu almakla iktifâ edip, Kara Mustafa Paşa'yı serbest bıraktı; ikametgâhında müdâfaa tertibâtı almak istediği hâlde, adamlarının muhâlefeti ile karşılandığından, kıyâfetini değiştirip, kaçmağa teşebbüs etti; fakat evi bostancılar tarafından kuşatılmış idi. Kara Mustafa Paşa kendisini müdâfaa ederek, bir iki bostancıyı yaraladı ise de, bağlanarak, saraya doğru götürüldü ve yolda gelen idâm emri üzerine, Hocapaşa çarşısında, Sebilhâne önünde cellâd Kara Ali tarafından boğuldu. Cenâzesi Bayezid câmii ile Çorlulu Ali-Paşa câmii arasında bulunan kendi medresesi yanındaki türbesine defnedildi.

Kemankeş Kara Mustafa Paşa nâmuslu, çalışkan, hayırperver, fakat inatçı, tok-sözlü ve okuma yazma bilmez bir adam idi; ara-sıra cebâletini bahis mevzûu ederek, sadârete lâyık olmadığını itirâf ve bu yüzden devlet esrârının başkaları tarafından öğrenildiğine teessüf ederdi; aslâ rüşveti kabûl etmeyen Kara Mustafa Paşa yalnız sadrâzamlara verilmesi âdet olan hediyeler ile iktifâ etmiştir. Onun Karlı-İli san-

cağında ve Tırhala, Paşa-İli, Delvine, Niğbolu, İlbasan, Silistre, Köstendil ile Mora sancaklarının muhtelif kazâlarında bir çok hâsları var idi (bu hâsların bekayâsına âit defter için bk. Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 89, s. 111). Ölümünde bir eğer heybesinden 30.000 florisi çıkmış, sarayının bir odasında biri kendine, üçü devlet ricâline âit resimler bulunmuştur. Bunu Kara Mustafa Paşa'nın resme merâkı olduğuna veya sihir ile meşgûl bulunduğuna hamletmişlerdir. Kendisinin Kâ'be'nin su yolunu tevsî ettirmek, Ayn zerkâ üzerine bir kale inşâ ettirmek, Haremeyn fakirlerine senevî 2.500 sikke göndermek gibi hayır işleri vardır. Sivas ile Tokat arasında Artıkâbâd menzilinde harâp bir hâlde bulunan Mehmed Paşa hanını, daha geniş olarak, yeniden yaptırmış ve bunun cıvarına bir câmi ile hamam ve mektep inşâ ettirdikten sonra, etraftan dört beş yüz hâne getirmek sureti ile Sivas Yeni-Şehri (Yeni-Han = Yıldız-İli)'nin temelini attırmıştır (bu mahallin Mustafa Paşa'ya temlikine dâir mülknâme sureti için bk. Ömer Lutfi Barkan, *Bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar*, *Vakıflar dergisi*, Ankara, 1942, II, 356). Ayrıca Edirne'de Mihal Bey köprüsünü tâmir, Filibe ile Tatarpazarcığı arasında bir köprü inşâ ettirmiştir. Eğri-Dere'de büyük bir hamamı, mektebi ve baruthânesi var idi; hayrâtının çoğu İstanbul'da olup, bunlar Çarşı-Kapı'da bir medrese (1051), yanında bunun dershânesi olmak üzere, bir mescid, kendine mahsus bir türbe, yanında sebil ve çeşmeden ve biri Galata'da Kurşunlu-Mahzen cıvarında, diğeri Salma-tomruk'ta kiliseden tahvil ettirdiği iki câmiden mürekkeptir. Mâmafih onun Anadolu ve Rumeli'nde geçilmesi güç yerlere kaldırım döşettiği, susuz yerlere su getirttiği (Vecihî, *Tarih*, 23a), İstanbul'da, Üsküdar'da ve Pendik'te birer çeşme yaptırdığı da bilinmektedir. Kardeşi, mevlevî şâirlerinden münzevî Osmak Dede, *Gülşen-i irfan* adlı eserini; Kara Çelebî-zâde Abdül'aziz Efendi *Zafer-nâme*'sini ve Serezli şeyh Habib Efendi zâde Abdurrahman Efendi, *Naḥlistân-i ṭarab fi maḥâsin-i arż 'l-'arab* isimli Mısır tarihini Mustafa Paşa'ya ithâf etmişlerdi (Bursalı Tâhir, *OM*, İstanbul, II, 172; III, 74 ve 120).

Bibliyografya: Kara Çelebî-zâde Abdülazîz, *Zafernâme* (Üniv. kütüp., nr. T 2288/1; ayn. mil., *Ravżat al-abrâr* (İstanbul, 1248); Vecihî, *Tarih* (Üniv. kütüp., nr. T 2543); Topçular Kâtibi Abdülkâdir, *Vekâyi-nâme* (Türkiyat enstitüsü kütüp., nr. 1956/208); Solak-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1297); Kâtib Çelebî, *Fezleke* (İstanbul, 1287), II; Naimâ, *Tarih* (İstanbul, 1280), III, IV; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1314), I; M. de la Croix, *Abrégé chronologique de l'histoire ottomane* (Paris, 1768), II; Osman-zâde Tâib, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'* (İstanbul, 1271); Hüseyin Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'* (İstanbul, 1281); Mehmed İzzet, *Harita-i kapudânân-ı deryâ* (İstanbul, 1249); J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi* (trc. Atâ Bey), İstanbul, 1337, X; İ. H. Tanışık, *İstanbul çeşmeleri* (İstanbul, 1943), I; İzzet Kumbaracılar, *İstanbul sebilleri* (İstanbul, 1938); Ahmed Refik, *Tarihî simâlar* (İstanbul, 1331); ayn. mll., *Samur devri* (İstanbul, 1927); Perihan Arbak, *Menzil almış okçuların kısa hâl tercümeleri*, (Edebiyat fakültesi tarih tezi, nr. 558); Rânâ Erten, *Kemankeş Kara Mustafa Paşa*, (Edebiyat fakültesi, tarih semineri kütüp., tez, nr. 401). (M. MÜNİR AKTEPE.)

MUSTAFA PAŞA, KÖPRÜLÜ. [Bk. KÖPRÜLÜLER.]

MUSTAFA PAŞA. MUṢṬAFĀ PAŞA (?—1580), LALA, KARA, Kıbrıs ile Gürcistan ve Şirvan fâtihi, XVI. asır Osmanlı vezîri olup, aslen Bosna'nın Sokol (Sokolovici) köyündendir. Yavuz Sultan Selim zamanında, büyük kardeşi vezir Deli Hüsrev Paşa'nın delâleti ile, saraya intisap etmiş, 6 sene kadar Kanûnî Süleyman'ın berber-başılığında bulunduktan sonra, sipâhî oğlanları bölüğüne çıkmış, müteâkiben çeşnigîr ve şehzâde Bayezid ve sadrâzam Kara Ahmed Paşa'nın himâyesi ile, küçük mirâhûr olmuştur; Kara Ahmed Paşa'nın katlinden sonra, halefi Rüstem Paşa'nın husûmetine mârûz kalarak, çeşnigîr-başılığa tenzil edilmiş ve sonra Safed sancak-beyliği ile merkezden uzaklaştırılmıştır. Rüstem Paşa şehzâde Bayezid'in adamı olan Mustafa Bey'i mahvetmesi için şehzâde Selim'e lala tâyin ettirmiş idi. Hâlbuki Lala Mustafa Bey, kendisini yakından tanıyan müverrih Âlî'nin rivâyetine göre, şehzâde Selim'e eğer tahta çıkmak istiyorsa, babasının sağlığında Bayezid'in bertaraf edilmesi gerektiği fikrini telkin edip, Selim'in muvâfakati ile, Bayezid'e mektuplar göndererek, onun Selim'e karşı hasmâne bir tavır takınmasına âmil oldu. Bayezid'in Selim'e yolladığı tehdid-nâmeler aynen İstanbul'a bildirildikten başka, pâdişâhın Bayezid'e gönderdiği nasihat-nâmeleri de Lala Mustafa Bey'in adamları tarafından elde edilip, yaktırıldı. Böylece Kanûnî Süleyman'ın nazarında Bayezid kabahatli, Selim siyânete muhtac gibi gösterildi. Lala Mustafa Bey, şehzâde Selim'e yazdırdığı mektuplar sâyesinde, Bayezid tarafdarlığı ile

ithâm ettiği Rüstem Paşa'nın pâdişah üzerinde yapacağı te'siri izâleye muvaffak oldu (Âlî, *Nâdir al-maḥârib*, Topkapı sarayı, Revân köşkü kütüp., nr. 1290, 10b v.d.; aya. mil., *Kunh al-aḫbâr*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3409, 99a v. d.). İki şehzâdenin vilâyet değiştirmesi (Selim'in Karaman'a nakli dolayısı ile lalasına 50.000 akçe terakkî verdiğine dâir bk. *İtâat-nâme*, Hüsrev Paşa kütüp., nr. 341, 10b) aralarındaki münâfereti arttırmış ve bu hâl Konya muhârebesine müncer olmuştur. Muhârebede şehzâde Selim'in galebesini te'min husûsunda faâliyet gösteren Lala Mustafa Bey, Bayezid Amasya'ya çekilirken, pâdişahta onun İstanbul'a yürümek niyetinde olduğu kanâatini uyandırarak, şehzâde üzerine kuvvet sevkine âmil olmuştur. Bu hâdiseleri Lala Mustafa Bey'den bilen Rüstem Paşa, onu şehzâdeden ayırmak ve sonra hakkından gelmek için, Budin eyâletindeki Pojega sancak beyliğine tâyin ettirdi (24 zilhicce 967=14 eylûl 1560, Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, IV, hukûm nr. 1332); fakat Selim'in müdâhalesi ile, Tamşvâr beyler-beyliğine naklolundu (27 muharrem 968=18 teşrin I. 1560; *Mühimme*, IV, hukûm nr. 1481, 1484). Bu tâyine rağmen, Lala Mustafa Bey Konya'dan ayrılmadı ve şehzâde Selim'in tavassutunu te'min sureti ile, kendisini Van eyâletine tâyin (15 safer 968=5 teşrin II.) ettirdi ise de, İran'a karşı hareket tarzı hukûmetin muslihâne siyâsetine uymadığından, 1561'de bu vazifeden azil ve bir müddet sonra, Erzurum beylerbeyiliğine getirildi (*Mühimme*, IV, 1537, 1646; *Nâdir al-maḥârib*, 13b v. d.; *Kunh al-aḫbâr*, 101a; Şerefeddin Turan, *Lala Mustafa Paşa hakkında notlar*, *Belleten*, XXII, 556 v. d.) daha sonra Haleb ve Şam beyler-beyliğine naklolundu (*Kunh al-aḫbâr*, 253a; *Vulât Dimaşk fî 'ahd al-'Oşmânî*, Şam, 1949, s. 15). Bu sırada Lala Mustafa Paşa'nın sadârete göz diktiği ve bu yüzden Sokullu Mehmed Paşa'nın husûmetini celbettiği anlaşılmaktadır. Sokullu Mısır vâliliğine tâyin ettirmekten çekindiği Lala Mustafa Paşa'nın, Yemen'i istilâ eden imam Muṭahhar'a karşı harp etmek üzere, Yemen serdarlığına tâyinini münâsip gördü (28 cemaziyelâhır 975=30 kânûn I. 1567); vaziyetin nezâketi karşısında, Mustafa Paşa'ya istedikleri verilerek, hareketini tâcil etmesi bildirilmiş, o da bunun üzerine, 16 zilkâde 975 (13 mayıs 1568)'te Şam'dan ayrılarak, Mısır'a gitmiş, fakat Mısır vâlisi Sinan Paşa'nın telkinleri ile, Yemen serdârlığından azl ve vezâreti ref'edilip, hakkındaki şikâyetler üzerine, teftiş ve muhâkeme edilmek üzere, Şam'a dönmesi emrolunan Lala Mustafa Paşa, nihâyet İstanbul'a gelerek, Hoca Atâullah Efendi, Musâhib Celâl Bey v. b.'nın şefâat ve yardımı sâyesinde affolunarak, altıncı vezir sıfatı ile, divâna girmeğe muvaffak olmuştur (*Kunh al-aḫbâr*, 224a v. dd., 253a; *Mühimme*, VII, 695, 796, 801, 824, 894, 895, 1256 v. b.; Ş. Turan, *agn. esr.*, s. 563 v. d.; Selânikî, s. 97).

Lala Mustafa Paşa daha Şam beylerbeyi iken, Ömer devrinde Kıbrıs'ın müslümanlar tarafından kısmen zaptolunduğu sırada inşâ edilen câmie âit bakiyenin bu esnâda domuz salbânesi olarak kullanıldığını öğrenip, Kıbrıs'ın fethi gerektiğini ileri sürerek, bu işe kendisinin me'mûr edilmesini istemiş, fakat bu gibi husûsların büyük vezirlere tevdii mûtâd olduğundan, talebi garip karşılanmış idi (*Kunh al-aḫbâr*, 242b); fakat kubbe vezirliği sırasında, Mısır defterdarının bindiği geminin Kıbrıs korsanları tarafından zapt ve yağma edilmesi üzerine, Sokullu'nun muhâlefetine rağmen, Venedik'e harp ilân ve kendisini de serdâr tâyin ettirmeğe muvaffak oldu; deniz harekâtını idâreye me'mûr olan Piyâle Paşa'nın hareketinden sonra, 10 zilhicce 977 (15 mayıs 1570)'de asker ve mühimmât yüklü gemiler ile Beşiktaş iskelesinden hareket ederek, 28 muharrem (2 temmûz) 978 günü Kıbrıs'ın Limasol limanına, 29 muharremde Tuzla (Larnaka)'ya varıp, ertesi günü karaya asker ve top çıkardıktan sonra, akdedilen meşveret meclisinde ve kendisinin istediği şekilde, evvelâ Lefkoşe'nin muhâsarası kararlaştırıldı (*Mühimme*, buyuruldu defteri VIII, 1, 113, 114, 117 ve bundan naklen, Safvet, *Kıbrıs fethi üzerinde vesikalar*, *T O E M*, IV, 1186 v. d.). Piyâle Paşa düşman gemilerinin zarar vermesini önlemeğe, Maraş beylerbeyi Mustafa Paşa Magosa'nın hâric ile irtibâtını kesmeğe, Sivas beylerbeyi Behrâm Paşa mütebâkî gemiler ile Larnaka'daki ağırlıkların muhâfazasına me'mûr edilip (*Mühimme*, XIV, 261; Pîrî, *Fethiye berây-i cezîre-i Kıbrıs*, Revân köşkü kütüp., nr. 1294, 8b v. d.), 19 safer (23 temmûz) günü Lefkoşe önüne varılarak, müdâfaa tertibâtı almış bulunan kale büyük müşkülât ile muhâsara ve tazyik edilerek, 8 rebiülâhır (9 eylûl) cumartesi günü yapılan umûmî hücûm neticesinde zaptolundu (*Mühimme*, VIII, 1359; Pîrî, *ayn. esr.*, 9a, 19a; Şerîfî, *Fetih-nâme-i Kıbrus*, Üniv. kütüp., nr. 3851, 21a v. b.). Lefkoşe'nin zaptı, başta Baf ve Girne olmak üzere, diğer şehirlerin teslimine yol açmış, serdârın arzı üzerine, Kıbrıs beyler-beyliğine Avlonya sancak beyi Muzaffer Paşa tâyin edildiği gibi, Baf limanının temizlenip, orada bir kale inşâ edilmesi de emr-

olunmuştur (*Mühimme*, VIII, 1360; XIV, 521, 837). 11 teşrin I.'de ordu pek müstahkem olan Magosa'yı muhâsara etti ise de, bu kalenin çabuk alınamayacağı anlaşıldığından, muhâsaranın şiddetlendirilmesi baharda yeni kuvvetlerin gelmesine bırakıldı. Donanmanın İstanbul'a dönmesi üzerine, Venedik'in Kandiye muhâfızı M. A. Quirini, 1571 kânun II. sonlarına doğru, Kıbrıs sularına gelip, Magosa'ya asker ve mühimmat bırakarak, Silifke ve Trablusşam'dan gelen iki türk zahîre gemisini zaptettikten sonra, 16 şubatta Girit'e döndü. Bu hareket asker üzerinde fenâ te'sir uyandırdığı gibi, erzak sıkıntısı da baş-gösterdiğinden, serdâr İstanbul'dan yardım istedi (Ahmed Refik, *Kıbrıs seferine âit resmî vesikalar, Darülfünun edebiyat fak. mec.*, 1926, V, sayı 1—2, 43—47; Pîrî, *agn. esr.*, 27b—30b); kaleleri müdâfaa için gerekli tedbirleri aldıktan başka, Magosa önündeki topları da takviye etti ve donanmanın gelmesine kadar asker ve mühimmat nakline mahsûs hafif bir filo hazırlamağa muvaffak oldu. Kapudân-ı deryâ Müezzin-zâde Ali Paşa'nın donanma ile Magosa'ya gelmesi (12 mayıs 1571) sâyesinde, erzak sıkıntısı sona erip, muhâsara hazırlıkları sür'atle tamamlanarak, 19 mayıstan itibâren kale topa tutuldu; lâğımlar kazılıp, sûrun hendeği doldurulu; hisara yaklaşılarak, 10 temmûz günü kara kule büyük zâyiat ile zaptedildikten sonra, beyaz kulenin zaptına teşebbüs olundu; 30 temmûzdaki hücûm muvaffakiyet ile neticelenemedi ise de, nihâyet açılan gedikten umûmî bir yürüyüş yapılarak, kulenin zirvesine kadar çıkıldı. Bunun üzerine, müdâfîler amân dilediler (3 ağustos). Anlaşma mûcibince, müdâfîlerin Girit'e gidebilmeleri için, kâfî mıkdarda türk gemisi tahsis edilecek idi. Kale kumandanı Marc Antonio Bragadino, vedâ maksadı ile, otağına geldiği serdarın müdâfîleri nakledecek gemiler için rehîne talebini huşûnetle reddettikten başka, serbest bırakılmaları teslim şartlarına dâhil bulunan 50 mahbus türkün ne olduğu suâline, bunların öldürüldüğü cevabını verdi. Verdiği te'minat hatırlatılınca, buna da gâyet sert bir mukabelede bulundu. Bunun üzerine, gazaba gelen Lala Mustafa Paşa, teslim şartlarına rağmen, mahbusları öldürenlerin idâm sureti ile tecziyesine dâir Kıbrıs müftisi tarafından verilen fetvâ mûcibince ve vaktiyle türk elçilerine savurulan tehditlere uygun bir işkence ile, Venedik kumandanlarını idâm ettirdi; müdâfîleri de forsa olarak gemilerine koydurdu. Lala Mustafa Paşa 8 ağustos günü merâsim ile şehre girmiş, idârî ve mâlî işleri yoluna koyduktan sonra, 15 eylûlde Kıbrıs'ı terkederek, zafer alayı ile, İstanbul'a dâhil olmuştur.

Yemen serdarlığı meselesinden sonra sadr-âzam Sokullu Mehmed Paşa Sinan Paşa'dan yüz çevirip, Lala Mustafa Paşa'ya temâyül etmiş idi (*Kunh al-aḫbâr*, 237b v.d., 248b). İran seferi tekarrür edince [bk. mad. MURAD III.], üçüncü vezir Lala Mustafa Paşa Erzurum, dördüncü vezir Koca Sinan Paşa ise, Bağdad tarafları serdarlığına tâyin olundular (22 şevvâl 985=4 kânûn II. 1578). Maiyetlerine verilen kuvvet dolayısı ile, her iki vezir arasında ihtilâf çıktı. Bu ihtilâfı halle me'mûr olan Sokullu, Koca Sinan Paşa'nın azlinde ve Lala Mustafa Paşa'nın Gürcistan üzerinden Şirvan'ın fethine me'mûr edilmesinde âmil oldu (8 muharrem 986=17 mart 1578). Mustafa Paşa zilhicce 985'te yazdığı mektuplar ile, bir taraftan serhad beyleri hazırlıklarını tamamlayıp, gürcü ve kızıl-baş beylerini itâate teşvik etmelerini tenbîh, diğer taraftan Kırım hanı ile Dağıstan hâkimlerini Osmanlı ordusuna yardım etmeğe dâvet ediyordu. Serhad beylerinin Van hudûdunda İran'a tecâvüz etmeleri ve Safevî hükûmetinin de sulh teşebbüsünde bulunacağı haberinin alınması üzerine, Lala Mustafa Paşa hemen Üsküdar'a geçti (27 muharrem 986=5 nisan 1578) ve hazırlığını bitirip, yola çıktı. Erzurum yakınındaki Çermik'te maiyetine me'mûr kuvvetlerin tamâmen iltihâkından sonra, Ardahan'a gitti. İran kumandanı Tokmak Han'ın bu bölgeyi tahrip niyetinde olduğunu öğrendi. Ardahan terkolunup, Yenikale muhâsara edilmiş iken, küçük bir müfreze Çıldır gölü civarında safevî öncüleri ile karşılaştı ve basım tarafı sayı itibârı ile üstün olduğu anlaşılınca, Lala Mustafa Paşa Diyarbekir beylerbeyi Derviş Paşa'yı gönderdi. İran kuvvetlerinin Diyarbekir askerine çok zâyiat verdirmesi üzerine, evvelâ Özdemir-oğlu Osman Paşa, sonra Behrâm ve Mûtâb-zâde Ahmed Paşa'ları sevketti. Vukû bulan muhârebede sayısı 20.000 kadar olan İran ordusu 5.000 maktûl vererek, çekilmeğe (5 cemâziyelâhır =9 ağustos) mecbûr oldu (*Nusret-nâme*, 70b v.d.; *Münşeât mecm.*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 3752, 71a v.d., bk. bir de *Mühimme*, XXXII, 412, 413, 419, 420; Ebû Bekir, *Şark seferlerinde surh-ser ile vâkî olan ahvâller...*, Ali Emirî, Tarih kitapları, nr. 336, s. 26; Harîmî, *Ẓafar-nâma-i Sulṭân Murâd Ḫân*, Üniv. kütüp., nr. 2372, 13b; Şemsî Ahmed Paşa, *Şah-nâme-i Sultan Murad Han*, Paris, Bibl. Nat., Suppl. Turc, nr. 1144, 90a; İskandar Bey Munşî, *Târîḫ-i ʿâlam-ârây-i ʿAbbâsî*, Tahran, 1314 h. ş., s. 168 v.d.). Osmanlı ordusu geçil-

mesi güç bir sâhada ve yağmur altında ilerliyerek, öncü kuvvetlerin kumandanı Özdemir-oğlu'nun gelişinden evvel tahliye edilen Tiflis'e girdi (24 ağustos). Tiflis'ten hareket ile, Kabur (Yora) suyu kenarına varıldığı zaman, Zagem ve Gremi hâkimi Aleksandr Han ordugâha gelerek, itâatini bildirdi. Bundan sonraki hareket esnâsında zuhûr eden müşküller yüzünden, asker arasında geri dönmek arzusu belirmiş, fakat Lala Mustafa Paşa kapu-kulunu teskine muvaffak olmuş idi. Tebriz vâlisi Emir Han'ın, 20.000 kişiyi aşan bir kuvvetle yaptığı baskın teşebbüsü, üzerine sevkedilen Diyarbekir, Haleb, Maraş ve Erzurum beylerbeyleri ile Özdemir-oğlu Osman Paşa tarafından Kür (Koyun-Geçidi) kenarında bezîmete uğratıldı (9 eylûl; *Nusret-nâme*, 102a v.d.; *Şecâat-nâme*, 18a v.d.; *Ẓafar-nâma*, 192a v.d.; *'Âlem-ârâ ...*, s. 170 v.d.) ve ertesi gün Şekî'nin fethi haberi geldi. İranlıların Osmanlı ordusunu Şirvan'a girmekten alıkoyma teşebbüsleri karşısında sür'atle harekete geçmek lâzım geliyor, fakat asker geri dönmek husûsunda ısrâr ediyordu. Serdâr, büyük bir gayret sarfederek, muhâlifleri bertaraf ederek, Kamk (Alazani)'ı geçti. İranlılar Osmanlı tazyikına dayanamıyarak, Şirvan'dan çekilmeğe mecbûr kaldılar. Ordu 16 eylûl salı günü Ereş'i zaptettiği gibi, Şirvan'ın başka şehirlerini de ele geçirdi. Bundan sonra Mustafa Paşa, bir divân toplayarak, fethedilen ülkelerin tanzim ve muhâfazasını müzâkere etti. Bu yerler Sohum, Tiflis, Gürcistan (Kaheti) ve Şirvan'dan mürekkep dört beylerbeyiliğe ayrıldı. Aynı zamanda Safevîlere zayıf bir surette bağlı olan bâzı beyler de Osmanlı devleti tarafına celbe çalışıldı; bu arada ecdâdının ocağı Bitlis kendisine verildiği takdirde itâat edeceği 986 başlarında haber alınmış olan Şeref Han'a bir davet-nâme gönderilmiş, iki ay sonra bu zât, hâkimi bulunduğu Nahcivân'ı terkedip, Van serhaddine geldiğinden, ona Bitlis sancağı, ocaklık olarak tevcih edilmiştir (*Nusret-nâme*, 116a v. d., 139a v. dd.; *Mühimme*, XXXII, 168, 185; *Şeref-nâme*, I, 448—456).

Lala Mustafa Paşa, 8 teşrin I.'de Ereş'ten ayrılarak, Dağıstan ve gürcü beylerinin itâatlerini kabûl etti. Ordu Gürcü Mahmud (Simon) Han'ın taarruzları ve erzak sıkıntısı yüzünden, hayli zâyiât verdikten sonra, Erzurum'a geldi (bk. *Nusret-nâme*, 132b—133b). Daha Çıldır muvaffakiyeti haberinin İstanbul'a gelmesinden itibâren, Lala Mustafa Paşa'ya askerin behemehâl serhadde kışlaması tenbih olunmuş idi (*Mühimme*, XXII, 420, 424, 426). Serdâr, düşmanın her hangi bir taarruzunu önlemek üzere, Sivas beylerbeyinin Pasin'de kışlamasını istemiş, sipâhî ve yeniçerilere Erzurum'da, Rumeli kuvvetlerine Tokat, Sivas ve Amasya'da kışlaklar göstermiş idi (*Nusret-nâme*, 133b v. d.). Mustafa Paşa 26 temmûz 1579'da daha kalabalık ve mücehhez bir ordu ile, Kars'a girip, şehrin harâp bir hâlde bulunan kalesini tâmir ederek, bu serhaddi emniyet altına aldı. İnşaât sırasında tecâvüzde bulunan kızıl-baş kuvvetleri tardedildiği gibi, Revân hâkimi Tokmak Han'ın Osmanlı ordusunu kışa kadar taarruzdan alıkoymak maksadı ile, giriştiği sulh teşebbüslerine mukabeleten, Revân üzerine 30.000'den fazla askerden mürekkep bir kuvvet gönderildi ve şehrin etrafı tahrip edildi [krş. mad. MURAD III.]. Lala Mustafa Paşa 1579 kışını da Erzurum'da geçirip, baharda Revân'da bir kale yaptırmak ve bu bölgeyi kat'î olarak Osmanlı hâkimiyeti altına almak tasavvurunda idi (*Ẓafer-nâme*, 53a). Kırım hanını beklemek üzere, hiç olmazsa şevvâl başına kadar Kars'ta kalmağı düşünen serdâr, soğukların erken bastırması yüzünden, askeri tutmağa muvaffak olamayarak, ramazanın ilk günü Kars'tan ayrılıp, Erzurum'a geldi. Bu sırada Sokullu Mehmed Paşa'nın vukû bulan vefatı kendisini büyük bir hâmîden mahrûm bıraktığı gibi, rakibi Koca Sinan Paşa'nın tahrikleri yüzünden, serdârlıktan azledildi. 19 zilkâde 987 = 7 kânûn II. 1580'de mâzûliyetini öğrenen Lala Mustafa Paşa serhaddi serdâr kaymakamı Hüsrev Paşa'ya bırakarak, İstanbul'a döndü (*Nusret-nâme*, 250b; *Kunh al-aḫbâr*, 332a v.d.; Selânikî, s. 159). Tezvirler yüzünden bir müddet huzûra kabûl olunmayan Lala Mustafa Paşa, sadrâzam Ahmed Paşa'nın vefâtı ve şark serdârı Koca Sinan Paşa'nın sefere çıkması tecrübeli vezirler bulunmaması gibi sebepler dolayısı ile, sadâret kaymakamlığına getirildi. Sinan Paşa'nın mühür ona verilir ise, aralarındaki ziddiyet yüzünden, kendisinin vazifesini îfâda zorluk çekeceği yolundaki arzı sebebi ile, Lala Mustafa Paşa sadârete tâyin olunmamış ve mühr-i hümâyûn Sinan Paşa'ya gönderilmiştir. Mâmafih Murad III. Lala Mustafa Paşa'nın fikir ve tedbirlerine kıymet vermekte ve devlet işleri onun re'yi ile yürütülmekte idi; hattâ „mühürsüz arz" ile hareket olunemayacağı mütâleasına karşılık pâdişah ona „vekil-i saltanat" gözü ile baktığını ve kim itaât etmez ise, astıracağını söylediği (Selânikî, s. 160) gibi, sadrâzamlar hakkında edilen riâyeti göstermeleri husûsunda kazaskerlere, çavuş-başılara v. b. emir vermiş idi; fakat yaşı yetmişi geçen haris vezirin bundan tesellî bulması mümkün olmadı. 25 cemâzi-

yelâhır 988 (7 ağuştos 1580) günü ikindi vakti, Tophâne'deki bahçesinde birden bire fenâlaşarak, vefât etti. Öleceğini hissedip, 17 gün önce Eyyûb türbesinin şark tarafında bulunan mezarının yerini satın aldığı söylenir (*Nusretnâme*, 259b v. dd.; *Kunh al-aḫbār*, 333b v.d.; Peçuylu, II, 20).

Lala Mustafa Paşa akıllı ve tedbirli bir devlet adamı olarak kabûl edilmektedir (Maffeo Venier'in tavsifi için bk. J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi*, VII, 252). Kendisi evvelâ Mısır sultanı Kansu Gavrî'nin oğlu Mehmed Bey'in kızı Fatma Hatun ile evlenmiş (*Mühimme*, IL, 452; LV, 192) ve ondan dünyaya gelen oğlu Mehmed Paşa, Haleb beyler-beyliğine kadar yükseldikten sonra, kânûn II. 1575'te vefat etmiştir. Lala Mustafa Paşa aynı senenin 25 ağustosunda Şehzâde Mehmed (Kanûnî Süleyman'ın oğlu)'in kızı Hümâ Sultan ile izdivâc etmiş (*Zubdat al-tavārīḫ*, Türk ve İslâm eserleri müzesi, nr. 1973, nr. 90a) ve ondan da Abdülbâkî Bey adlı bir oğlu olmuştur (*Kunh al-aḫbār*, 334b). Hasisliği hakkındaki rivâyete rağmen, Lala Mustafa Paşa bir hayli hayrât ve evkâf te'sis etmiştir. Erzurum'da bir câmi (tamamlanması 970 = 1562/1563), Şam'da 360 hücreli han (Lala Paşa hanı), hamam ve tekkeler, Şam civârında Kunayṭira'da câmi ve imâret, Lefkoşe'deki Ömer câmiine mahsûs vakıflar, Ilgın'da câmi, bedestan, kervansaray, Mekke ve Medine'de bâzı hayrât, Tiflis ve Kars'ta şark serdârlığı esnâsında yaptırdığı iki câmi bu cümledendir (bunlar için bk. Murad Uraz, *Erzurum câmileri*, *Erzurum halkevi kültür dergisi*, yıl I, sayı 4—5, s. 9 v. d.; A. Şerif Beygu, *Erzurum tarihi, anıtları ve kitâbeleri*, İstanbul, 1936, s. 149; Topkapı sarayı arşivi, defter nr. 1252, 1254 v. b.; *Mühimme*, LIII, 807; Başvekâlet arşivi, Fekete tasnifi, nr. 4221; *Vulūt Dimaşḳ*, s. 15; *al-Maşrik*, XLII, 1948, s. 59 v. dd.; Başvekâlet arşivi, mâliye defterleri tasnifi, nr. 6078; Topkapı sarayı arşivi, defter nr. 1294 (Fekete neşri için bk. *Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, Budapest, 1955, I, 394—401), 1884 v. b.; *Mühimme*, XLVII, 643; IL, 448; LII, 325, 805; LV, 334 v.b. (Başvekâlet arşivi, Bâb-ı Âsafî tasnifi, sene 1015, nr. 385; *Mühimme*, LV, 261; Midhat Şâkir, *Ilgın*, *Babalık*, *Konya* (19 ve 20 teşrin I. 1340); Necâti Elgin, *Lala Mustafa Paşa ve Ilgın'da yaptırdığı câmi, imâret ve han*, *Konya halkevi kültür dergisi*, yıl XI, sayı 120, 121; *Mühimme*, IL, 439; LII, 116, 125; LVIII, 39, 45; LXIV, 474, 475 v. b.; *Kunh al-aḫbār*, 334a; *Nusret-nâme*, 84a, 195b.

(BEKİR KÜTÜKOĞLU.)

MUSTAFA PAŞA. MUṢṬAFĀ PAŞA (1634—1683), MERZİFONLU, KARA, Osmanlı sadrâzamı. Aslen türk olup, babası timarlı sipâhîlerinden Oruç Bey'dir (Râşid, *Tarih*, I, 430; babasının adının Hasan Ağa olarak gösterildiğine dâir bk. *Sicill-i osmânî*, IV, 402); Merzifon yakınında Marınca köyünde, 1044 (1634)'te dünyaya gelmiştir (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III/II, 420; doğum tarihine âit başka rivâyetler için bk. *Ḥadīḳat al-vuzarā'*, s. 109; Barozzi-Berchet, II, 207; annesinin Âbide isminde olduğuna dâir bk. Alderson, levha 38). Oruc Bey, Murad IV.'ın Bagdad muhâsarasında şehid düştüğü için, küçük Mustafa'yı Köprülü Mehmed Paşa yanına almış, oğlu Fâzıl Ahmed Paşa ile berâber yetiştirip, sonra da ona kızını verdiği gibi, silâhdarlığında bulundurmuş, telhisci olarak, Erdel seferine götürmüştür; Yanova fethinin müjdesini Edirne'ye getirdiği zaman, Mehmed IV. tarafından küçükmîrâhûrluğa tâyin edilen (3 zilhicce 1068 = eylûl 1658) Mustafa Ağa, bir müddet sonra, Silistre beylerbeyi olmuş (8 cemâziyelâhır 1070 = 20 şubat 1660), çok geçmeden bu vazifeden ayrılarak (şâbân 1070 = nisan 1661), Edirne'den dönen vâlide sultanın konakçılık hizmeti ile, İstanbul'a gelince, kendisine vezâret ile Diyarbekir eyâleti tevcih edilmiştir. Fâzıl Ahmed Paşa'nın sadâretinde kapudân-ı deryâlığa getirilen (1 cemâziyelevvel 1072 = 23 kânûn I. 1661) Kara Mustafa Paşa, bu vazifesi esnâsında sadrâzamın gazabına uğrayıp, bir sene İzmir limanında alıkonan cezâyirlileri, takdim ettiği hediyeler mukabilinde, affettirmiş ve sonra Akdeniz'de sefere çıkarak, ele geçirdiği gemiler ile (biri kalyondur), 1073 (1662) teşrin II.'de İstanbul'a dönmüştür (Silâhdar, *Tarih*, I, 223, 230). Fâzıl Ahmed Paşa, Uyvar seferine giderken, Edirne'ye kadar orduda bulunan Kara Mustafa Paşa, kapudân-ı deryâlık uhdesinde kalmak üzere, rikâb-ı hümâyûn kaymakamlığına tâyin edildi. Mehmed IV.'in av vesîlesi ile yaptığı seyâhatlerde maiyetinde bulunarak, gezdiği yerlerde (İslimiye, Karinâbâd, Aydos ve Dimetoka v. b.) âsâyişi te'mine çalıştı. Fâzıl Ahmed Paşa'nın seferden dönmesi ve 19 şubat 1666'da pâdişahı Halkalı'da istikbal etmesi ile kaymakamlığı sona erdi. 28 mart 1666'da eniştesi Şam'dan mâzûl vezir Kaplan Mustafa Paşa kapudân-ı deryâ olunca, Merzifonlu kısa bir müddet üçüncü vezir olarak kalmış, Fâzıl Ahmed Paşa'nın Girit seferi dolayısı ile, 5 zilkâde 1076 = 9 mayıs 1666'da Edirne'den ayrılması üzerine, tekrar kaymakamlığa getirilmiştir. Seferin devâmı esnâsında pâdişahın Dimetoka'dan Selânik'e kadar dolaştığı yerlerde mai-

yetinde bulunan Kara Mustafa Paşa 7 cemâziyelevvel 1080 (3 teşrin I. 1669)'de Yenişehir'den Eğriboz'a hareket etmiş ve sonra Livadya'da pâdişaha Kandiye'nin fethi haberini verdiği zaman, büyük iltifatlar görmüştür. Seferin hitâmında, yine üçüncü vezir kalan ve dâimâ Mehmed IV.'in yanında bulunan Kara Mustafa Paşa, Fâzıl Ahmed Paşa'nın Kameniçe seferine katılmış, kalenin fethinde büyük yararlıklar gösterdiği gibi, Lehistan ile 24 cemaziyelâhır 1083 (18 eylûl 1672)'te imzâlanan muâhedenin müzâkerelerini idâre etmiştir. Lehlilere karşı tekrar sefer icâp ettiği zaman, yine orduda bulunan Merzifonlu, haziran 1674'e kadar, Babadağı'nda Fâzıl Ahmed Paşa'nın yanında kaldı; bu müddet zarfında Mehmed IV. ikinci vezir Musâhib Mustafa Paşa'yı rikâb-ı hümâyûn kaymakamlığında bulundurmuş, Babadağı'na gelince, Kara Mustafa Paşa'yı kaymakam tâyin etmiştir. 21 cemâziyelevvel 1085 (23 ağustos 1674)'te Kazak kalelerinden Taman'ın fethine gönderilmiş, 4 eylûlde muzafferen dönmüştür. Fâzıl Ahmed Paşa'nın hastalığında devlet işlerinin idâresini deruhde eden, hattâ cemâziyelâhır 1087 (27 ağustos 1676)'de Okmeydanı'nda toplanan divana pâdişah tarafından sadrâzamın vekili olarak gönderilen (Abdi Paşa, *Vekayi-nâme*, 136a) Kara Mustafa Paşa, sadrâzamın vefatı üzerine, sadârete tâyin edildi (28 şâbân 1087 = 5 teşrin II. 1676).

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadâretinde ilk mühim mesele Lehliler ve Ruslar ile alâkalı olan Kazak meselesidir. Osmanlı — Leh münâsebetlerinin düzeldiği bir sırada Kazak hetmanı Doroşenko, rusların tarafını tutarak, Cehrin kalesini onlara teslim etmiş ve Ukrayna rus nufûzu altına girmiş bulunuyordu. Bunun üzerine Osmanlı devleti Kırım hanı Selim Giray ile serdar İbrahim Paşa kumandasındaki kuvvetleri Cebrin üzerine gönderdi ve sonra senelerden beri Yedikule'de mahbus tutulan Yorgi'yi Doroşenko'nun yerine hetmanlığa tâyin etti. Edirne'den İstanbul'a gelen sadrâzam, bir taraftan Leh elçisi ile yeni bir anlaşma esâsı bulmağa çalışırken, diğer taraftan da hazırlanmağa başladı. Cehrin önünde muvaffak olamayan Osmanlı kuvvetleri geri çekildiğinden, Mehmed IV. ile Kara Mustafa Paşa'nın birlikte sefere çıkması kararlaştırıldı. 30 nisan 1678'de hareket eden ordu, Hacıoğlu-Pazarcığı'na gelince, pâdişah burada kaldı. Serdarlığı deruhde eden sadrâzam Cehrin'e doğru ilerîledi. Yolda Özi nehrini geçip, Cehrin'e yardım etmeğe gelen rus kuvvetleri ile kanlı muhârebelerde bulundu ve 20 temmûz 1678'de Cehrin'i muhâsara etti. Yardımcı rus kuvvetlerinden bir kısmı kaleye girmeğe muvaffak olduğundan, Osmanlı askeri arasında ümitsizlik baş-göstermiş, fakat Mustafa Paşa'nın azim ve irâdesi sâyesinde, bu tehlikeli vaziyet önlenmiştir. Cehrin'in ağustos sonlarında başlayan ciddî şekildeki tazyiki nihâyet Osmanlı ordusunun zaferi ile neticelendi ve kale eylûl başlarında fethedildi. Bundan sonra rus kuvvetleri, Özi sâhillerine kadar tâkip edildi ise de, mühim bir netice elde edilemedi. Ordu 18 muharrem 1090 (1 mart 1679)'da İstanbul'a döndü. Rusların tekrar Özi nehrini geçerek, Osmanlı topraklarına taarruzu üzerine, Çayır köşkünden yapılan (8 teşrin I. 1679) toplantıda yeni bir sefere karar verildi ve Hollanda ile 15 eylûl 1680 tarihli ticâret anlaşmasını müteâkip (Noradounghian, I, 169), Osmanlı ordusu Davud-Paşa'dan hareket etti (11 teşrin II. 1680). Fakat ruslar, Kırım hanına mürâcaat ile, Özi nehri hudut olmak üzere, sulh talebinde bulunduklarından, Kara Mustafa Paşa ileri gitmeyerek, Edirne'de kaldı.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın felâketle neticelenip, Osmanlı tarihi için dönüm noktası olan hareketi ikinci Viyana seferidir. Köprülü Mehmed ve Fâzıl Ahmed Paşa'ların [bk. mad. KÖPRÜLÜLER] sadâretinde yükselme devirlerini hatırlatacak derecede kudret kesbeden Osmanlı imparatorluğunu Kanûnî Süleyman'ın erişemediği bir mertebeye yükseltmek ve alman imparatorluğunun ikbâlini tamâmiyle söndürüp, türk hâkimiyetini Avrupa'nın ortalarına kadar yaymak isteyen Kara Mustafa Paşa, Cehrin seferi gibi faydası külfeti ile mütenâsip olmayan bir seferden sonra, muazzam bir ordunun başında olarak, Viyana üzerine yürüdü ve şehri 14 temmûz 1683'te muhâsara etti ise de, bilindiği gibi [bk. mad. MEHMED IV.], daha ziyâde kendi tedbirsizliği yüzünden, fecî bir hezîmete uğrayarak, perişan bir hâlde Budin'e ve oradan da Belgrad'a çekilmeğe mecbûr oldu. Mehmed IV. bidâyette Kara Mustafa Paşa'ya karşı beslediği itimâdı muhâfaza ederek, hil'at ve kılıç göndermek sureti ile, kendisini taltif etti ise de, sonradan sadrâzamın düşmanları tarafından yapılan telkînlere kapıldı. Filhakika kızlar-ağası Yusuf Ağa, büyük mirâhûr Sarı Süleyman Ağa, Merzifonlu'nun yetiştirmesi olmakla berâber sadârete göz diken üçüncü vezir Kara İbrahim Paşa birleşerek, Kara Mustafa Paşa'yı gözden düşürmeğe muvaffak oldular. Nihâyet Mehmed IV. Edirne'de 25 zilhicce 1094 (15 kânun I. 1683)'te sadrâzamın idâm fermanını yazıp, kızlar-ağasına tevdî etti ve derhâl kapıcılar kethüdâsı Gazzâz Ahmed Ağa ile çavuş-başı

kadıköylü Mehmed Ağa, Kara Mustafa Paşa 'yı idâm etmek ve sancak-ı şerîfi getirmek üzere, Belgrad 'a, Sarı Süleyman Ağa da sadrâzamın emvâl ve emlâkini müsâdere etmek üzere, İstanbul 'a gönderildiler. 6 muharrem 1095 (25 kânûn I. 1683) günü Belgrad 'da pâdişahın fermanını öğrenen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, büyük bir itidâl ile sarayında namaz kıldıktan sonra, cellâda teslim oldu. İdam emri yerine getirildi ve cenâzesi saray karşısındaki câmiin avlusuna defnedildi (Silâhdar, II, 123 v.d.). Viyana müzesinde bulunan bir kafatasının ona âit olduğu iddia edilir (bk. J. v. Hammer, VI, 519, 740; başının Edirne 'ye getirilip, pâdişah tarafından İstanbul 'daki türbesine defnedilmesi emri verildiği kaydedilir (bk. Silâhdar, II, 123), fakat Edirne 'de, Saruca Paşa câmiinin avlusunda, Kara Mustafa Paşa 'ya âit bir mezar mevcuttur (bk. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livâsı*, s. 58).

Kaynaklarda Merzifonlu, zekî, vekarlı, cesûr, muannit denilecek kadar fikrinde musir, ikbâl ve servete karşı fazla haris bir zât olarak gösterilir; İstanbul 'da Irgat pazarında medrese, mescid, kütüphâne, türbe ve sebilden müteşekkil olup, oğlu tarafından tamamlanan (1095) âsârı vardır. Ayrıca Hocapaşa civarında bir mescid ile han (Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, I, 325), Galata 'da bir câmi (*Ḥadîḳat al-cevâmi'*, I, 171); Odalar mescidi ile Yedikule dışında, Kazlıçeşme civarında, Kasablar iskelesi mescidi ve çeşme (*Sicill-i osmânî*, IV, 402; *İstanbul çeşmeleri*, I, 248), Süleymâniye 'de, Kepenkçi Sinan câmii civarında, kendi sarayının önünde bir çeşme yaptırmış idi. Topkapı hâricinde bahçe ve köşkü, Eyyûb 'da Bahâriye Taşlık burnunda yalı ve bahçesi (Abdî Paşa, 139b, 145a), Boğaziçi 'nde Kuruçeşme 'de Tırnakçı yalısı adı ile meşhûr bir sayfiyesi (Küçük Çelebî-zâde Âsım, *Tarih*, s. 480) var idi. Bunlardan başka Merzifon 'da câmi ile çarşı, Cidde 'de câmi, kendisine temlik ettirdiği Kayseri civarındaki İncesu 'da câmi, medrese, hamam ve kervansaray yaptırmış idi. Merzifonlu 'nun para ve mücevherâtı (2.500 kese nakid ve 2.000 keselik mücevherat) müsâdere edilmiştir (Silâhdar, *Tarih*, II, 124). Belgrad 'daki para ve eşyâsının 315 kesesi sefer masrafı, 176 kesesi askerin zahîre bedeli olarak, serdar Bekri Mustafa Paşa 'ya tevdî edilmiştir (*Zubdat al-vaḳāyi'*, 77a); İstanbul, Anadolu ve Rumeli 'deki emlâki ise, evlâdına (Maktûl-zâde Ali Paşa ve Fatma Hanım) bırakılmıştır. Amca-zâde Hüseyin Paşa 'nın kethüdâsı Mustafa Ağa Merzifonlu 'nun dâmadı olup, Fatma Hanım ise, Kaymak Mustafa Paşa 'nın annesidir.

Bibliyografya: Abdî Paşa, *Vekâyi-nâme* (Topkapı sarayı, Koğuşlar kütüp., nr. 915); Silâhdar Mehmed Ağa, *Tarih* (İstanbul, 1928), I—II; Defterdar Mehmed Paşa, *Zubdat al-vaḳāyi'* (Üniversite kütüp., nr. T.5); Râşid, *Tarih* (İstanbul, 1282), I; Küçük Çelebî-zâde Âsım, *Tarih* (İstanbul, 1282); Abdî, *Tarih* (nşr. F. R. Unat), Ankara, 1943; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III/I—II (Ankara, 1951—1954); Ricaut, *Histoire de l'Empire Ottoman* (La Haye, 1709), II—III; Sagredo, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Amsterdam, 1732), VII; Osman-zâde Tâib, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'* (İstanbul, 1271); M. Ârif, *İkinci Viyana seferi hakkında* (*TOEM*, 16—17); Halil Edhem, *Kara Mustafa Paşa 'nın Şopron ahâlisine beyannâmesi* (*TOEM*, 15); Ahmed Refik, *Felâket seneleri* (İstanbul, 1332); ayn. mll., *Viyana önünde türkler* (İstanbul, 1931); ayn. mll., *Türk hizmetinde kıral Tököli İmre* (İstanbul, 1932); Cevat Üstün, *1683 Viyana seferi* (Ankara, 1941); R. F. Kreutel, *Kara Mustafa vor Wien* (Wien, 1955); Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme* (İstanbul, 1314), I; A. Galland, *İstanbul 'a âit günlük hâtıralar* (trk. trc.), Ankara, 1949, I; d'Arvieux, *Mémoires* (Paris, 1735), IV; de la Motraye, *Voyages* La Haye, 1727); La Croix, *Abrégé chronologique de l'histoire ottomane* (Paris, 1748), II; Barozzi-Berchet, *Relazioni degli ambascictori et baili Veneti a Costantinopoli* (Venedik, 1879), II; Tayyib Gökbilgin, *XV.—XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livâsı* (İstanbul, 1952); Ayvansarâyî Hüseyin, *Ḥadîḳat al-cevâmi'* (İstanbul, 1281).

(M. MÜNİR AKTEPE.)

MUSTAFA REŞİD PAŞA. [Bk. REŞİD PAŞA.]

MUSTAĞÂNİM. [Bk. MÜSTEGÂNİM.]

MUSTAHABB. [Bk. ŞARİ'A.]

MUSTA'İDD HAN. [Bk. MÜSTAİD HAN.]

MUSTA'İN. [Bk. MÜSTAİN.]

MUSTAKFİ. [Bk. MÜSTEKFİ.]

MUSTA'Lİ. [Bk. MÜSTALİ.]

MUSTANCİD. [Bk. MÜSTENCİD.]

MUSTANṢİR. [Bk. MÜSTANSIR.]

MUSTA'RİB. (A.). [Bk. MÜSTARİB(E).]

MUSTARṢİD. [Bk. MÜSTERŞİD.]

MUSTA'ṢİM. [Bk. MÜSTASIM.]

MUSTAṢÂR. [Bk. MÜSTEŞAR.]

MUSTAVFİ. [Bk. MÜSTEVFİ, HAMDULLAH MÜSTEVFİ.]

MUSTAẒHİR. [Bk. MÜSTAZHIR.]

MUSTAẒİ'. [Bk. MÜSTAZİ.]

MUSUL. AL-MAṢVİL (MOSUL), Elcezîre 'de eski Diyâr Rabî'a [b. bk.] 'nın merkezi

olup Dicle nehrinin garp (sağ) sâhilinde kadîm Ninive'nin karşısındadır.

Şehrin eski çağ sırasında mevcut olup-olmadığı bilinmemektedir. E. Herzfeld (*Archäol. Reise*, II, 207, 259), Xenophon'da geçen Μέσπιλα'nın Musul'un eski adına tekabül ettiği ve bunun Μέπσιλα (= *Mavṣil*) okunması lâzım geleceği faraziyesini ileri sürmüş ise de, bu düşünce, adı geçen şehrin Dicle'nin şark (sol) sâhilinde bulunmuş olması ile, kökünden baltalanmaktadır (F. H. Weissbach, Pauly-Wissowa-Kroll, *Realencykl. d. class. Altert.*, Stuttgart, 1931, XV, stn. 1164).

Müslümanlar şehrin kuruluşunu mâzinin efsânelerine çıkartmakta ve bunu Rēvand b. Bēvarāsp Acdahāk'a atfetmekte idiler. Başka bir rivâyete göre, şehre önce Ḥavlān deniliyordu. Musul'un iranlı satrapına Būẕ-Ardaşīrānşāh unvânı verildiği için, şehrin adı da Būẕ-Ardaşīr olmuş bulunuyordu (G. le Strange, *Eastern Caliph.*, s. 87; Herzfeld, *ayn. esr.*, s. 208). Nihâyet Bar Bahlūl, eski bir İran hükümdarının buraya Bih-Hormez-Ḳovāẕ ismini vermiş olduğunu ileri sürmektedir (G. Hoffmann, *Auszüge aus syr. Akten pers. Märtyr.*, s. 178).

Her ne olursa-olsun, Musul II. asrın başından itibâren, hıristiyanlığın nufûz etmiş olduğu müşâhede edilen Āşūr rûhânî bölgesinin merkezi olarak, Ninive'nin yerini aldı. Bar-Ḳūsrā lekabı ile anılan Rabban İşō'-yahbh, 570 (m. s.) senesinde, Dicle'nin garp sâhilinde ve Ninive'nin karşısında (zamanımızda hâlâ Mār İşa'yā ismi ile tanılan) bir manastır kurdu ki, sonra Ḫusrav II. bunun etrafına müteaddit binâlar yaptırmıştır. Bu müessesenin, Guidi tarafından neşredilen süryânî vekayi-nâmesinde adı Ḥesnā 'Ebhrāyā olarak geçen kale olduğunda şüphe yoktur (Herzfeld'e göre: „nehrin karşı yakasındaki kale"; Nöldeke, *SB Ak. Wien*, CXXVIII, 1893, Abh. IX, 20; Sachau, *Chronik von Arbela*, fasıl IV, s. 48,1; Herzfeld, *ayn. esr.*, s. 208). Araplar sonradan burayı bir şehir hâline getirmişlerdir (*Chronik von Se'ert*, son).

Halîfe 'Omar zamanında 'Utba b. Farḳad tarafından Ninive'nin zaptı (20 = 641) üzerine, araplar Dicle'yi geçtiler ve garp sâhilindeki kalenin muhâfızları, isteyenlerin diledikleri yere hicret etmelerine izin verilmesi şartı ile, cizyeyi kabûl ederek, teslim oldular. Aynı halîfe zamanında 'Utba Musul idâresinin başından alınarak, yerine Ḥarşama b. 'Arfaca al-Bāriḳī getirildi. O da buraya arapları yerleştirip, kendilerine ev ve toprak vererek, Musul'u askerî bir şehir (*miṣr*) hâline koydu ve şehirde bir câmi yaptırdı (al-Balāẕurī, nşr. de Goeje, s. 332), Vaḳidî'ye göre, 'Abd al-Malik (65—86) oğlu Sa'îd'i Musul'a vâli tâyin ettiği gibi, kardeşi Muḥammed'e Elcezîre ve Arminiya'yi verdi; fakat al-Mu'āfā b. Ṭā'ūs'tan sonra, Muḥammed Azerbaycan ve Musul vâliliklerinde de bulundu ve zaptiye müdürü İbn Talîd'i, şehrin yollarını kaldırımlatıp, etrâfını sûr ile çevirmeğe me'mûr etti (al-Balāẕurī, *göst. yer.*). Marvān II.'ın da şehri genişlettiği, idâresini teşkilâtlandırdığı, sokaklar açtırdığı, sûrlar inşâ edip, Dicle üzerinde bir kayık köprüsü yaptırdığı kaydedilmekte (İbn Faḳîh, nşr. de Goeje, s. 128; Yāḳūt, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, IV, 682 v. dd.), ayrıca kendisine bir câmiin inşâsı da atfolunmaktadır. Musul'un Elcezîre eyâletine merkez olması da Marvān II. zamanındadır.

al-Mutavakkil'in ölümünden sonra, hâricî Musāvir Musul topraklarının bir kısmını ele geçirip, karargâhını al-Ḥadīṯa'de kurdu. Musul vâlisi 'Aḳaba b. Muḥammed al-Ḥuzā'ī, 254 senesinde, Ayyūb b. Aḥmed al-Taġlibī tarafından azledilip, yerine oğlu Ḥasan getirildi. Bir müddet sonra 'Abd Allāh b. Sulaymān al-Azdī Musul vâlisi oldu. Hâriciler onu Musul'dan kovdular ve şehir al-Musāvir'in eline geçti. Mu'tamid türk kumandanı Asā-Tigin'i Musul'a vâli tâyin etti ise de, bu zât cemâziyelevvel 259'da buraya oğlu Edgü-Tigin'i yolladı. Bir az sonra Musul halkı onu şehirden kovup, başlarına Yaḥyā b. Sulaymān'ı getirdi. Asā-Tigin'in Musul'a gönderdiği Haygam b. 'Abd Allāh da muvaffak olamayıp, geri döndü. Asā-Tigin tarafından, İsḥāḳ b. Ayyūb kumandasında Musul'a gönderilen ve içinde Ḥamdān b. Ḥamdūn'un da bulunduğu 20.000 kişilik bir kuvvet şehre girdi ise de, az sonra buradan çıkarıldı. Mu'tamid 261'de Ḫiżr b. Aḥmed Taġlibī'yi 267'de de İsḥāḳ b. Kundāc'ı Musul'a vâli tâyin etti. Ölümünden bir yıl sonra, İsḥāḳ'ın oğlu Muḥammed, Hārūn b. Sulaymān'ı Musul'a yolladı (279). Bu kumandan şehir halkı tarafından kovulduğu için, Banī Şaybān'ı kendisine yardıma çağırdı ve onlar ile berâber şehri kuşattı. Başlarında Hārūn b. 'Abd Allāh ve Ḥamdān b. Ḥamdūn bulunan musullular, önce başarılı görünürken, Şeybânîler tarafından şaşırtılıp, bozguna uğratıldılar; az sonra Muḥammed b. İsḥāḳ, 'Alī b. Dāvūd isimli bir kürt tarafından, mevkiinden atıldı.

Mu'taḍid 279 senesinde halîfe olunca, Ḥamdān (Sayf al-Davla'nın büyük babası) önce onun teveccühünü muhâfaza etti ise de, 282'de Musul'da kendisine karşı isyâna geçti. Halîfe tarafından Musul'a karşı Vaṣīf ve Naṣr kumandasında gönderilen ordunun yaklaşması

üzerine, kaçtı ve oğlu Ḥusayn halîfeye itâat etti. Musul iç kalesi hücûm ile zapt ve tahrip edildi. Ḥamdān da az sonra ele geçirildi. Muaulluların vergilerini toplamağa me'mûr edilen Naṣr ile hâricîlerden Hārūn tarafdarları arasında bir didişme başladı. Hārūn bozguna uğrayıp, çöle kaçtı. Hapse atılan Tok-Timur yerine, halîfe isyânın ele-başılarından biri olan Ḥamdānî Ḥusayn'i vâli tâyin edip, Hārūn üzerine gönderdi. Ḥasan onu 283'te esir etti ve âilesi böylece yeniden halîfenin teveccühünü kazandı.

Hâricîler bertaraf edildikten sonra, Musul arâzisinde kürt yağmacıları tehlikesi baş-gösterince, halîfe Muktafî yine Ḥamdānîlerden Ḥasayn'in kardeşi Abu 'l-Haycā' 'Abd Allāh'ı bunları itâat altına almağa me'mûr etti. Bu sûretle Musul etrafında yerleşmiş olan ve Ḥamdānîlerin bağlı bulundukları Taġlibîlerin yardımından faydalanacağını ümit ediyordu. Abu 'l-Haycā' 293 senesi muharrem ayı başlarında Musul'a vardı ve ertesi sene kürtleri gerçekten itâat altına aldı, reisleri olan Muḥammed b. Bilāl de, inkıyât edip, Musul'a yerleşti.

Bu tarihten itibâren Ḥamdānîler [b. bk.], önce halîfenin vâlileri sıfatı ile, 317'den itibâren (Nāṣir al-Dawla Ḥasan ile), müstakil olarak, Musul'da hukûm sürdüler.

Ḥamdānîlerin yerini Banī Ka'b kabîlesinden 'Uḳaylîler (386 — 489) aldı. Bunların Ḥusām al-Dawla al-Muḳallad tarafından kurulan ve Büveyhîler tarafından tasdik edilen hukûmetleri Tā'ūḳ (Daḳūḳā), al-Madā'in ve Kūfa'ye kadar uzanıyordu. Musul 489 (1095/1096) senesinde Selçuklu imparatorluğuna ilhâk edildi.

Hemen-hemen harâbe hâline gelmiş olan şehir, 521 (1127/1128) senesinde buradaki Selçuklu hâkimiyetine son veren ata-bey 'Imād al-Dīn Zengī zamanında çok gelişti. Ata-bey muhteşem binâlar ile şehri güzelleştirdi, sûrlarını tahkim etti ve etrâfını mâmûr bahçeler ile kuşattı. Haleflerinden 'Izz al-Dīn Mas'ūd I. zamanında şehir Ṣalāḥ al-Dīn tarafından iki defa muhâsara edildi (1182 ve 1185) ise de, düşürülemedi; fakat musâleha imzâlandıktan sonra 'Izz al-Dīn, Ṣalāḥ al-Dīn'i kendisine metbû tanımak zorunda kaldı.

Bu sırada şehir kuvvetli bir iç kale ve iki katlı bir sûr ile esâslı bir şekilde korunmakta idi ve sûrun burcları şarkta Dicle üzerinde yükseliyordu. Cenûba doğru ise, vezir Mucāhid al-Dīn Kaymaz (ölm. 595)'ın kurdurmuş olduğu büyük bir dış mahalle uzanıyordu. 607'den itibâren Musul'da bunun oğlu Badr al-Dīn Lu'lu', önce son Zengîlerin vezîri sıfatı ile ve 631'den sonra ise, müstakil olarak, hukûm sürdü; 642'de Hulagu'ya tâbî olarak, onun seferlerine iştirâk etmek suretiyle, Musul'u önce umûmî tahripten kurtardı ise de, oğlu Malik Ṣāliḥ İsmā'īl, moğullara karşı Baybars ile ittifak edince, şehir 660 (1261/1262)'ta yağma edildi ve bizzat Malik Ṣāliḥ de muhârebede öldü (van Berchem, *Festschrift f. Th. Nöldeke*, 1906, s. 197 v. dd.)

Bagdad'da İlhanlıların yerine, Celayır sülâlesi geçti ki, bunlardan Sultan Şayḫ Uvays 766 (1364/1365)'da Musul'u keodi devletine ilhâk etti. Daha sonra Timur Musul'a zarar vermek şöyle dursun, Nabī Yūnus ve Nabī Cireīs makamlarına zengin vakıflar tahsis ederek, bizzat kendisi de bu yerleri ziyâret etti ve Musul'u buraya bağlayan köprüyü tâmir ettirdi. Musul'un XV. asırdan itibâren tarihi için aş. bk.

Arap coğrafyacıları Musul'u bir baş örtüsüne (*ṭaylasān*), yâni uzun bir mustatile benzetmişlerdir. 358 (968/969)'de şehri ziyâret etmiş olan İbn Ḥavḳal burayı verimli topraklar ortasında, güzel bir şehir diye târif eder. Bu sırada nüfusunun büyük kısmını kürtler teşkil etmekte idi. Maḳdisī (375 = 985/986'ya doğru)'ye göre, çok iyi bir sûrette inşâ edilmiş olan şehrin planı bir yarım dâire şeklinde idi. *al-Marabba'a* ismi verilen iç kale Nahr-Zubayda kanalının Dicle'ye döküldüğü yerde bulunuyordu (şimdiki İç-kale? veya Baş-tabya?, krş. Herzfeld, *ayn. esr.*, s. 209). Şehrin sûrları dâhilinde bâzan şehre ismini vermiş olan bir Çarşanba pazarı (*sūḳ al-arba'ā'*) var idi. Marvān tarafından inşâ edilmiş olan câmi, Dicle'ye uzak olmayan ve basamaklar ile çıkılan bir bayır üzerinde bulunuyordu. Çarşıdaki sokakların çoğunun üstü kapalı idi. Maḳdisī (*ayn. esr.*, s. 136) şehrin başlıca sekiz sokağını zikreder (krş. Herzfeld, *ayn. esr.*, s. 209). Halîfenin sarayı (*ḳaṣr al-ḫalīfa*), nehrin şark sâhilinde, şehre yarım fersah mesâfede olup, Ninive'ye hâkim bulunuyordu. Daha Maḳdisī zamanında burası harâbe hâlinde olup, Nahr al-Ḥavṣar bu harâbelerin arasından akmakta idi.

İbn Cubayr Musul'u 22—26 safer 580'de (4—8 hazîran 1184) ziyâret etmiş idi. Bundan az evvel Nūr al-Dīn, çarşı meydanında yeni cuma câmiini inşâ ettirmiş bulunuyordu. Şehrin en yüksek yerinde Musul'un büyük kalesi (şimdiki adı ile Baş-tabya) var idi ve buraya *al-Ḥadbā'* („kanbur") ve aynı mânada olmak üzere, belki de *al-Dafa'ā* ismi verilmiş olup (G. Hoffmann, *Auszüge aus syr. Akten pers. Märtyr.*, s. 178 v. d.; Herzfeld, *ayn. esr.*, s. 210), al-Ḳazvīnī'ye göre, derin bir hendek ve yüksek duvarlar ile çevrilmiş idi. Büyük

kuleler ile tahkim edilmiş olan sûrlar nehre kadar inmekte ve bunun bir kıyısını takip etmekte idi. Geniş bir cadde (*şārī*) yukarı ve aşağı şehirleri birleştirmekte idi (*darb dayr al-aʿlā'* ismi verilen şimâl-cenup istikametli cadde). Sûrların önünde, uzakta bir çok küçük câmiler ile berâber, dış mahalleler uzanıyordu. Hastahâne (*māristān*) ile kapalı çarşı (*ḳayṣarîya*) meşhûr idi.

Musul'un evlerinin çoğu kireç taşından veya (şehrin şarkındaki Cabal Maḳlûb'dan çıkartılan) mermerden inşâ edilmiş olup, damları kubbe şeklinde idi (Yâḳût, *gösl. yer.*). Daha sonra Musul'da üçüncü bir câmi inşâ edildi ki, Dicle'ye hâkim bulunan bu binâ, şüphesiz, Ḥamd Allāh al-Mustavfī'nin (740 senesine doğru) takdir ile bahsettiği câmidir.

Eski Ninive (arap. Nīnavay)'nin yeri al-Maḳdisī zamanında Tall al-Tavba ismini taşıyor ve Yūnus peygamberin Ninive halkını hak dinine dâvet etmek üzere oturduğu yer sayılıyordu. Burada bulunan câmiin etrafına, Ḥamdânîlerden Nāṣir al-Davla, ziyâretçiler için, hanlar yaptırmış idi. Buradan yarım fersah meâfede hastalar için, ʿAyn Yūnis isimli bir menbâ, bunun pek yakınında bir câmi ve bizzat Yūnus peygamberin dikmiş olduğu söylenen *Şacarat al-yaḳṭîn* bulunuyordu. Müslüman efsânesine göre, Musul'da şehîd edilmiş olan Nabi Circis'in makamı şehrin şark tarafında idi. Nebî Şîṯ (Seth; krş. Herzfeld, *ayn. esr.*, s. 206 v. d.)'inki de şarkta idi. [Musul'da gerek müslümanlar, gerek hıristiyanlar tarafından tâziz edilen bir çok peygamber ve velîlerin makamları bulunduğu gibi, ayrıca Peygamberin neslinden bir çok imamların türbeleri de mevcuttur. Bunlardan başka meşhûr tarihçi İbn al-Aṯīr (ʿIzz al-Dīn Abu 'l-Ḥasan) XII. asrın sonu ile XIII. asrın başlarında Musul'da yaşamıştır].

Musul ismini bu mevkîde nehrin müteaddit kollarının bir tek yatakta akmak üzere birleşmiş olması keyfiyetinden almaktadır. Şehir, vâdi zeminindeki alçak düzlüğe doğru bir çıkıntı teşkil etmek üzere, nehre hâkim bulunan garptaki boz-kır yaylası üstünde ve Dicle kenarında kurulmuş bulunmaktadır; sûrların hemen karşısındaki ocaklardan inşaât için kullanılan alçı çıkartılmaktadır. Şehrin sâhası, son gelişmelerden önce, aş.-yk. 3 km². kadar bir yer tutuyordu. Bir taraftan Dicle, diğer taraftan yukarıda sözü geçen yarım dâire şekilli sûrlar ile kuşatılan şehir eski iç kaleden itibâren cenûba doğru hafif bir meyil ile alçalmakta, cenûb-i şarkîde, orta çağda olduğu gibi, şimdi de etrafı verimli ovalar ile çevrili dış mahalleler uzanmakta, sûrların cenûb-i şarkîde nehre ulaştığı yerin bir az yukarısında kayıklar üzerine kurulmuş bir köprü bulunmaktadır. E. Herzfeld'e göre, ulu câmiin avlusu da dâhil olmak üzere, bütün eski binâlar sokaklara nazaran daha alçak bir seviyede bulunmakta ve bu hâl ise, binlerce seneden beri inkıtâsız bir şekilde devâm etmiş bir yerleşme sırasında yığılmış enkazın terâkümü ile izah olunmaktadır.

Bibliyografya: Maḳdisī (*BGA*, III, 136—138); İbn Ḫurdāẕbih (*BGA*, VI, 17); Yâḳût, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 682 v. dd.; Safī al-Dīn, *Marāṣid al-iṭṭilāʿ* (nşr. Juynboll), I, 84; İbn al-Aṯīr, *Tārīḫ al-davla al-atābakîya mulāk al-Mavṣil* (*Recueil des Historiens des Croisades*, Paris, 1876, II/II, 1—394; A. Socin, *Mosul and Mārdin* (*ZDMG*, 1882, XXXVI, 1—53, 238—277; 1883, XXXVII, 188—222); G. le Strange, *The Lands of the Eastern Calliphate* (Cambridge, 1905 s.; yeni tab. 1930), s. 87 v. dd.; Max van Berchem, *Arabische Inschriften von Mosul* (Fridr. Sarre-Ernst Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigrisgebiet*, Berlin, 1911, I, 16—30); E. Herzfeld, *ayn. esr.*, 1920, II, 203—304 (fasıl VII); cild III, levha V — IX, LXXXVIII—CX; H. I. Lloyd, *The Geography of the Mosul Boundary* (*Geogr. Journ.*, 1926, LXVIII, 104—117, 192). (E. HONIGMANN.)

1401 senesine doğru Musul'a Hüseyin Bey isimli bir nâib bırakan Timur, Suriye ve Anadolu seferlerine iştirâk ederek, teveccühünü kazanmış bulunan Ak-Koyunlu devleti kurucusu Kara-Yülük Osman'a Diyarbekir eyâletini vermiş idi ki, bir kaç defa tekrarlanan çetin muhâsaralardan sonra, nihâyet 811 (1408/1409)'de Mardin'i Artuḳ-oğullarından Sultan Sâlih'in elinden almağa muvaffak olan Kara-Yülük, Mardin ile mübâdele etmek üzere verdiği Musul'a hâkim olmakta da gecikmedi. Ak-Koyunluların XVI. asrın başlarına kadar sürmüş olan saltanatları devâmınca, hânedanın uzak yakın fertleri arasında didişmeler eksik olmamış ve bilhassa Uzun Ḥasan (1453—1478)'dan sonra bu mücâdele büs-bütün şiddetlenmiş ve Musul hâvalisi bundan zarar görmüştür. XVI. asrın başında şah unvanını alan İsmāʿil Ṣafavī, içlelerinde Musullu boyu da bulunan türkmen oymaklarının yardımı ile, Ak-Koyunluların hâkimiyetine son verdi ve Elcezîre bölgesini ele geçirip, burayı Avşar boyundan Ahmed Bey'in idâresine tevdî etti ise de, Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran zaferinden (1514) sonra, Safevî hâkimiyeti kökünden sarsıldı ve bilhassa Koç-Hisar muhârebesinden (1516) ve Mardin'in fethinden sonra, Musul hâvâlisi de

Osmanlı hâkimiyetine açılmış oldu. Kanûnî Sultan Süleyman'ın 941 (1534/1535) Bagdad seferinden sonra, bu hâkimiyet kat'îleşti ve Musul 6 sancak ihtivâ eden bir eyâlete merkez oldu (*Cihannümâ*, s. 432; bununla berâber Feridun Bey *Münşeât*'ında [1090] ancak 3 livânın ismi zikredilmektedir; Musul eyâleti vâlilerinin 1000 [1592] senesinden itibâren isimleri ve eyâlet başında bulundukları tarihler için bk. *Musul vilâyeti sâl-nâmesi*, 1330 [1912], V).

1033 (1624) senesinde İran şahı 'Abbâs, Bekir Su-başı'nın ihâneti neticesinde, Bagdad'ı zaptettikten sonra, Musul havâlisini işgâl etmek üzere, Karçankay Han kumandasında bir orduyu şimâle doğru gönderdi. Kerkük'ten sonra, Musul da, kan dökülmeksizin, iranlıların eline geçti ve başına Kasım Han Avşarlu isminde bir vâli getirildi ise de, İran'ın Musul üzerindeki hâkimiyeti Bagdad'daki kadar bile sürmedi. 1035 (1625)'te Diyarbekir'den Bagdad üzerine yürüyen Hâfız Ahmed Paşa ordusunun 500 kişilik bir öncü kuvvetine kumanda eden sipâhi küçük Ahmed, Musul önünde görününce, Kasım Han şehri terkedip, Bagdad'a çekildi. Şâh 'Abbâs'ın mukabelesi üzerine, Hâfız Ahmed Paşa, Bagdad muhâsarasını kaldırıp, geri çekilince, Musul havâlisi yeniden Safevî tehdidine açık kaldı. 1038 senesinde, Husrev Paşa Bagdad muhâsarasına giderken, Dicle nehrinin feyezânı yüzünden, 42 gün kadar Musul'da beklemek zorunda kaldı (kânûn I. 1629 — kânûn II. 1630); fakat Bagdad muhâsarasında muvaffak olamayınca, Musul'a döndü (kânûn I. 1630), iranlıların Şebrizûr (Kerkük) havâlisini istilâ etmesi üzerine, Mardin ve Diyarbekir'e çekildi. 1046 (1637)'da Musul muhâfızı Küçük Ahmed Paşa iranlılar ile bir muhârebe sırasında öldü. Ertesi yıl sadrâzam ve serdar olarak Bagdad seferine çıkan Bayram Paşa, muhâsara için gerekli ağır topları Musul'a gönderdi. Kendisinin yolda ölmesi üzerine, yerine geçen Diyarbekir beyler-beyi ve Musul muhâfızı Tayyar Mehmed Paşa orduyu Musul'da topladı. Nihâyet 1638 senesi sonunda Bagdad'ı fetheden Murad IV., sefer dönüşünde, Musul'dan geçti (kânûn II. 1639). 1077 (1667) senesinde Musul şiddetli bir zelzeleden zarar gördü. 1123 (1711) senesinde Musul havâlisinde bir kısım halkı başka yerlere göçmek zorunda bırakmış olan bir kıtlık kaydedildi. Daha evvelki yıllarda da şehrin vebâ gibi bâzı salgın hastalıklardan ve kıtlıklardan zarar gördüğü olmuş idi. 1139 (1726/1727) senesinden sonra, Musul eyâleti vâlileri arasında yerli hânedandan 'Abd al-Çalîl âilesine mensûp vâlilerin ismi sık-sık geçmekte, Celîlîlerden 16'sının ismi vâliler cedvelinde zikredilmekte, bunların bilhassa 1199—1244 arasında, bemen-bemen fâsılasız olarak, eyâlet başında bulundukları görülmektedir. Celîlîlerin en meşhuru, Musul'da 8 defa vâlilikte bulunduğu gibi, başka vilâyetlerde de hizmet görmüş ve şehrî iranlılara karşı iki defa başarı ile müdâfaa etmiş bulunan Hacı Hüseyin Paşa'dır (1106—1171). İlk olarak 1145 senesi şevvâlinde (mart—nisan 1733) Şâh Ṭahmâsp maiyetinden Nergis Han kumandasında Musul üzerine baskında bulunan bir İran kuvveti şehrin önünde Hüseyin Paşa tarafından şiddetli bir mukabele gördü ve iranlıların kumandanı, diğer bir takım erkânı ile berâber, öldürülünce, mütecâvizler intizamsız olarak, çekilmek zorunda kaldılar. 1156 senesi şâban ayında (eylûl 1743) Nâdir Şâh Afşar, büyük bir kuvvetin başında olarak, Irak hudûdunu aşıp, Kerkük ve daha sonra Erbil'i işgâl etti ve buradan, yanında bulunan İran reîs-ül-ulemâsının imzâsı ile, Musul müftisine bir mektup göndererek, boşuna kan dökülmeden, şehrin teslimini istedi. İran elçilerinin mektubunu alan Hüseyin Paşa, halkı Kızıl câmie toplayarak, durumu anlatınca, musullular onun emri altında şehri müdâfaaya ahdettiler. Hacı Hüseyin Paşa, başa geçerek, sûrları tâmir edip, hendekleri kazdırırken, Nâdir Şâh da karargâhını Dicle'nin şarkından Musul yakınına naklediyor, şehrin etrafında 12 tabye ve top mevkîleri inşâ ettirerek, 390 topluk 14 batarya ile ateş açıyordu. Uzun süren şiddetli bir bombardımandan sonra, şehir üzerine hücûma geçen ve sûrların altında lâğımlar patlatan iranlılar, Hacı Hüseyin Paşa'nın tedbiri, maiyetinde bulunan muhâfız Kazıkçı Hüseyin Paşa, vâlinin kardeşi Abdülfettâh ve oğulları Murad ve Mehmed Emin Bey'ler gibi kumandanların cür'eti, eli silâh tutan müslüman ve hıristiyan bütün musulluların asker ile berâber, kahramanca karşı durması sâyesinde, başarı elde edemeyip, 8 gün, 8 gece arasız savaşlardan sonra, büyük kayıplara uğrayarak, çekilmek zorunda kaldılar. Musul havâlisinde iranlılar ile son çarpışma, İran hudûdundan eyâlet topraklarına tecâvüz eden Kerim Han Zand'in kumandanlarından Sine hâkimi Husrev Han'ın o sırada Mardin muhâfızlığından Musul vâliliğine getirilmiş bulunan Hasan Paşa tarafından bozguna uğratılmasıdır (1191=1777).

1771, 1785, 1809 ve 1828 senelerine doğru Musul'da halkın vâlilere yahut vekillerine karşı çok defa idâre başında bulunanların öldürülmeleri ile neticelenen isyan hareketleri vukua geldi. Esâsen bu sırada eyâletin dağlık mülhakâtı ve Sincâr bölgesindeki yezîdîler

hemen-hemen devâmlı isyân hâlinde bulunuyor, arap aşîretleri de yolları kesiyordu. 1250 (1834/1835) senesinde, Musul'a vâli tâyin edilip, 8 sene burada kalmağa muvaffak olan bartınlı İnce-bayraktar-oğlu Mehmed Paşa (ölm. 1259=1843) bir taraftan şarkî Anadolu islâhâtına me'mûr edilen Reşid ve Bagdad vâlisi Ali Paşa'lar ile berâber, derebeyliklerini tenkil hareketlerine katılmış, Revandiz, İmâdiye ve Akra beylerini itâat altına alıp, Mardin'i muhâsara ve zaptetmiş, Sincâr yezîdîlerine ve Şammar aşîretine boyun eğdirmiş, içlerinden asker alınmasını istemeyen Musul halkını, şehri topa tutmak tehdidi ile, yatıştırmış, şehirde hukûmet konağı ve kışlalar yaptırmış, eski topları eritip, yeni top ve mermiler döktürmüştür.

1267 (1850/1851)'de Musul eyâleti mutasarrıflık hâline getirilerek, Bagdad'a bağlanmış ise de, 1295 (1878)'te yeniden vilâyet şekline konulmuş ve ilk olarak, vâliliğine Feyzi Paşa tâyin edilmiştir.

XIX. asrın ikinci yarısına âit tasvirler, şehri 40—50.000 nüfuslu gösterir. E. Reclus Dicle üzerinde bir geçit yeri olarak gösterdiği Musul'u Akdeniz kıyılarından ve Anadolu'dan Bagdad'a giden kervanların durak yeri olarak târif eder ve nehrin sağ sâhilinde bir sahanlık üzerine kurulmuş bulunan Musul'un düz damlı evlerinin 10 km. muhitinde bir sûr içinde derece-derece yükseldiğini, şehrin ayrıca sûr dışına cenûba doğru uzandığını, karşı kıyıya yan-yana konulmuş dubalardan müteşekkil takriben 170 m. uzunluğunda bir kayık köprüsü ile geçildiğini söyler ve Musul'un nüfusunu 50.000 olarak verir. XIX. asrın sonlarında ise, bu nüfus 61 000 olarak zikredilmiştir: Cuinet'ye göre, bunun 48.000'i müslümau, 10.000'i hıristiyan (keldânî, süryânî, yâkubî) ve 3.000 kadarı da mûsevî idi. 1312 (1894/1895) *Sâl-nâme*'si şehirde erkek nüfusunu 16.106 olarak göstermekte idi. 1330 (1912) *Sâl-nâme*'si ise, yine erkek nüfusu 36.655 (bunun 29.165'i müslüman) olarak göstermekte idi ki, bu rakam doğru ise, şehrin bütün nüfusunun, birinci cihan harbinden önceki yıllarda, 70.000'i geçmiş bulunması gerekir. Sûr içinde ve dışında, 38 mahalle hâlinde, 9.126 ev, 3.062 dükkân bulunuyordu. *Sâl-nâme*, Musul sûrlarının 18 kuleli ve 12 kapılı olduğunu kaydederek, kapıların ismini vermektedir. Musul bilhassa yapağı, deri ve hubûbat ihrâc etmekte, vaktiyle çok ehemmiyetli olduğu bilinen dokuma sanâyii (ince bir dokumaya verilen *muslin* isminin bu şehrin adından geldiği bilinmektedir) hayli gerilemiş bulunmakla berâber, burada perdeler ve yastık örtüleri, çarşaflar, hamam takımları, kilim ve çadır bezi imâl olunmakta idi. Kuyumculuk ve çanakçılık da mahallî sanʿatlar arasında yer alıyordu.

Musul'un câmileri arasında Dicle üzerinde Maḳām-i Ḫiżr denilen al-Cāmiʿ al-Aḥmar (Erbil meliki Muẓaffar al-Dīn'in kardeşi tarafından biri Musul'da, diğeri Erbil'de yaptırılmış iki „kızıl" câmi den biri olup, sonradan müteaddit tâmirler görmüştür) ile Sultan Saʿīd Nūr al-Dīn'in eseri olan cāmī-i kabīr başta geliyor, Musul'da ayrıca 27 câmi ve mescid bulunuyordu.

Birinci cihan harbi sırasında Musul Osmanlı imparatorluğunun Irak ve şark cepheleri üzerinde ehemmiyetli bir mevkî işgâl etti. 1916 senesi ilk baharında, aşağı Irak'taki ingiliz kuvvetleri ile birleşmek teşebbüsünde bulunan rusların bir aralık Revandiz'i ele geçirmiş olmaları, Musul için ciddî bir tehlike yaratmadı. 1917 senesinde, Bagdad'ın ingilizler tarafından zaptedilmiş olmasına rağmen, Musul mütârekeye kadar, türklerin elinde kaldı ve ancak cephede ateş kesildikten sonra, 8 teşrin II. 1918'de, âsâyişin te'mini bahânesi ile, ingiliz kuvvetleri tarafından işgâl edildi.

Musul vilâyeti topraklarının mukadderâtı birinci cihan harbi sonunda kolayca tâyin edilemedi. Daha harbin devâmı sırasında, Osmanlı imparatorluğu arâzisinin taksimi husûsunda, İngiltere ile Fransa arasında yapılan müzâkereler neticesinde, önce Musul bölgesinin Suriye ile berâber, Fransa'ya terki kararlaştırılmış iken (Sykes — Picot anlaşması, mayıs 1916), daha sonra bu toprakların Irak ile birleştirilip, İngiltere'ye bırakılması kabûl olunmuş, Fransa ise, Musul petrollerinden alacağı 22.5 % hisse ile yetinmiş idi. Bununla berâber, müttefikler tarafından Osmanlı hukûmetine imzâ ettirilen Sèvres muâhedesi (10 ağustos 1920), türk millî mücâdelesinin zaferi sebebi ile, tatbik mevkiine konulamadığı için, meselenin yeniden ele alınması gerekti. Lausanne sulh muâhedesinin müzâkereleri sırasında, Türkiye hukûmeti cenup hudûtlarının Ḫānīḳīn — Cabal Ḥamrīn — Tikrit şimâlinde Dicle ve daha ötede Sincâr dağlarından geçirilmesi suretiyle, Musul vilâyeti topraklarının kendisine bırakılmasını istemiş idi. Bu istek bir takım coğrafî-siyâsî sağlam esâslara dayanıyordu. Musul havâlisi gerek avârızının tabiatı, gerekse iklimi ile, arâzisi alüvyon birikmesinden meydana gelmiş, yağışları kifâyetsiz ve tabiî nebatlar âlemi bakımından, yarı-çöl durumunda bulunan Irak'tan pek farklı olduğu gibi, nüfusunun terkibi ve yaşayışı tarzı ile de, daha ziyâde Diyarbekir bölgesine benzemekte idi.

Esâsen Musul havâlisi, birinci cihan harbi sonlarına kadar, garbın coğrafya eserlerinde umûmiyetle Irak 'tan ayrı olarak, yukarı Elcezîre bölgesi içinde sayılıyordu. *Encyclopedia Britannica* 'nın 1910/1911 baskısında Irak 'ın şimâl hudûdu Ḫâniḳîn [b. bk.] 'den Hît [b. bk.] yakınına doğru çekilen şimâl-i şarkî — cenûb-i garbî istikametli bir hat ile gösterilerek Musul vilâyeti Irak 'ın dışında bırakılmış idi. Hattâ 1916 senesinde, müttefikler-arası müzâkereler sırasında, Musul vilâyetinin İngiltere hâkimiyetine terkedilen Irak 'tan ayrı tutulması da bu telakkînin bir neticesi sayılabilirdi. Esâsen harp fiilen sona erdiği sırada, Osmanlı — ingiliz orduları arasındaki cephe hattı (Ḳayyâra cenûbu — Altın-köprü — Kerkük şimâli — Kifrî — Ḫâniḳîn) yukarıda söylenen hudûdu pek çok aşmış da değil idi. Fakat o sırada zengin petrol yatakları ihtivâ ettiği tahmin edilen bu bölgeyi ele geçirmek emeli ile, ingilizler Musul vilâyetini Irak 'a ilhâk etmek için büyük gayretler sarfettiler. Irak cephesindeki ingiliz kuvvetleri kumandanının Osmanlı orduları kumandanına gönderdiği bir mektupta, Irak 'ın şimâl hudûdu Gul-'Anbar — Süleymâniye — Köy-Sancak — 'Aḳra — 'İmâdiya şarkı — Zaḫu şimâlinden geçen bir hat olarak gösterilmiş ve mütârekenin imzâsından bir kaç gün sonra (yk. bk.), ingiliz kuvvetleri Musul şehrine sokulmuş idi. Lausanne müzâkereleri sırasında, İngiltere, Irak için, Sèvres muâhedesi hudutlarını aşan ve Hakkâri topraklarının cenûbunu da içine alan bir hat teklif ediyordu. Türk ve ingiliz görüşlerini Lausanne muâhedesinde (24 temmûz 1923) te'lif etmek mümkün olmadı. Bunun üzerine, hakem durumunda bulunan Milletler Cemiyeti 1924 senesi eylûlünde bir tahkikat hey'eti kurdu. Türk ve ingiliz isteklerini tetkik eden ve mahallinde araştırmalar yapan bu hey'et Milletler Cemiyetine bir rapor sundu (Société des Nations, *Question de la frontière entre la Turquie et l'Irak, Rapport presenté au Conseil...*, 1925). Taraflar arasında bir anlaşmaya varılamadığı için, Milletler Cemiyeti tarafından tatbiki gereken usûlün tesbiti bakımından, La Haye beynelmilel adâlet divânına mürâcaat edildi. Divân Lausanne muâhedesinin bir maddesinde türk ve ingiliz hukûmetleri arasında, Türkiye — Irak hudûtları hakkında bir anlaşmaya varılamadığı takdirde, ihtilâf mevzûunun Milletler Cemiyeti umûmî hey'eti huzûruna götürülmesi gerektiği hukmüne dayanarak, bu hey'etin hudûdu kat'î mâhiyette tesbit edeceğini ve verilen karara tarafların uymaları gerektiğini 21 teşrin II. 1925 'te bildirdi. Milletler Cemiyeti umûmî hey'eti ise, 16 kânun I. 1925 tarihinde, Musul vilâyeti topraklarının Irak 'a ve dolayısı ile İngiltere „mandat" 'ına bırakılmasını kararlaştırdı. 13 kânûn II. 1926 'da İngiltere ile Irak arasında varılan anlaşmaya göre, ingiliz „mandat" 'sı Musul bölgesine teşmil edildi. 5 hazîran 1926 tarihinde de, Türkiye ve İngiltere arasında imzâlanan Ankara muâhedesi ile, Musul meselesi üzerinde iki taraf bir anlaşmaya vardı. Bu muâhedeye göre, hudût çizgisi başında isviçreli bir reisin bulunduğu Türkiye — Irak muhtelit hey'eti tarafından tesbit edilecek ve hudut etrafında 75 km. bir gayr-i askerî bölge ihdâs olunacak, iktisâdî bir tâviz olmak üzere, Musul bölgesine âit petrollerden Irak hukûmetinin te'min edeceği gelirden 10 % 'u, 25 sene müddet ile, Türkiye 'ye verilecek idi.

Osmanlı hâkimiyeti devrinde Musul vilâyeti Musul, Kerkük ve Süleymâniye sancaklarına ayrılmakta idi (XX. asır başlarında 91.000 km.² arâzi üzerinde 350.000 kadar nüfus). Irak 'ın mülkî taksimâtında, Türkiye 'de olduğu gibi, eski büyük vilâyetler yerine, bunların ihtivâ ettikleri sancaklar (*livâ*) esâs alındığından, hâlen Musul bölgesinde 77.500 km.² arâzi üzerinde, 1947 sayımına göre, 1.350.000 nüfus ihtivâ eden 4 livâ mevcuttur: Musul, Kerkük, Süleymâniye ve Erbil (bu sonuncusu sonradan teşkil edilmiştir).

Bibliyografya: *Real-Encyclopaedie der class. Altertumswiss.*, 33. Hlbd., s. 635 v.d.; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), İstanbul, 1145, s. 432 v.d.; *Musul vilâyeti salnâmesi*, nr. 3, 1312 (1894), nr. 4, 1325 (1907), nr. 5, 1330 (1912); Şemseddin Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1316=1898), VI, 4480 v.d.; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1891), II, 811 v.d.; E. Reclus, *Nouvelle géographie universelle* (Paris, 1884), IX, 423 v.d.; H. C. Lake, *Mosul and its minorities* (London, 1925); H. O. Hoepli, *England im nahen Osten. Das Königreich Irak und die Mesopotamien* (Erlangen, 1931); Th. Lefebvre, *Le Vilayet de Mossoul* (*Annales de géogr.*, 1927, XXXVI, 76–81); E. Honigmann, *EI*, mad. MÖŞUL ve *bibl.*

(BESİM DARKOT.)

MUSULMAN. [Bk. MÜSLİM.]

MUŞ. MŪŞ, şarkî Anadolu'da vilâyet merkezi bir şehir olup, 41° 44' şimâl arzı ve 41° 30' şark tûlünde bulunur (10.500 nüfus). Muş Fırat nehrinin en mühim kolu olan Murad ırmağının ve bunun tâbii Kara-Su 'nun geçtiği bir ovanın cenûp kenarında ve zamanımız türk coğrafyacılarının „cenûb-i şarkî Toroş" ismini verdikleri dağ

sıraları eteğinde yer alır. Şehrin merkezi, deniz seviyesine göre, 1.260 m. irtifâda olup, iskân sâhası Kale mahallesinde 1.360 m.'ye kadar yükselmekte, aşağı kısımda (Tepe-Bağ) 1 225 m.'ye inmekte ve daha şimâlde Muş ovasının zemini 1.210 m.'den aşağıya düşmektedir. Birinci cihan harbi sırasında alınmış 1 : 200.000 mikyaslı istikşaf haritasında ve bundan iştikak eden daha yeni el haritalarında, Muş'un irtifâı hatâlı olarak, 1.500 m. gösterilmektedir (R. Kiepert : 1.420 m.). Şehrin gerisinde Kızıl-Ziyâret tepesi ve bir az daha cenûpta de Kurtik dağı (2.685 m.), çıplak yamaçlar ile, yükselir. Muş bu dağlardan derin bir boğaz hâlinde inen bir sel yatağının (Çar deresi) ovaya açıldığı yerde kurulmuş olup, şehrin aşağı kısmında bu vâdiye soldan Karni çayı karışmakta, bundan sonra vâdi, Kara-Su vâsıtası ile, Murad nehrine kavuşmaktadır. Cenûp kenarında şehrin yerleşmiş olduğu düzlüğe de „Muş ovası" adı verilmektedir. Iğdır (Sürmeli-Çukur) ovasından sonra şarkî Anadolu'nun en geniş düzlüğünü teşkil eden bu ova (sâhası : 170.000 hektar, şarktan garba uzunluğu 80 km., şimâlden cenûba genişliği 25 km. kadar) şarkta Van gölü çukurundan Nemrud sönmüş yanar dağ kütlesi ile ayrılmakta, bu dağın cenûp etekleri ile Toroslar arasında, deniz seviyesine göre, 1.800 m. irtifâda yüksek bir eşik (Rahva düzü) vâsıtası ile, Van gölünün garp kıyısına (Tatvan) veya Bitlis deresi vâdisi vâsıtası ile, yukarı Dicle (Diyarbekir) havzasına geçilmektedir. Şark yarısını Nemrud dağı yamaçlarından doğan Kara-Su'nun suladığı Muş ovasına Murad nehri Muş şehri karşısında şimâl kenarından girmekte, Kara-Su ile birleştikten sonra, garba doğru akmağa devam ederek, nihâyet birden-bire Genç boğazlarına dalmaktadır. Öteden beri ancak uçurumlu patikaların rastlandığı boğazlar, 1955 senesinden beri, Muş'u dış âleme bağlayan başlıca münâkale damarı olan Elâzığ—Muş demiryolu (242 km.) ile geçilmektedir. Önce Muş'a Diyarbekir tarafından Bitlis—Rahva düzü (burada Başhan mevkiinde Van gölü kıyısında Tatvan'a giden yol ayrılır; Muş—Van gölü kıyısı arasındaki doğru mesâfe 70 km.) üzerinden ancak son yıllarda ciddî surette ıslâh edilmiş olan ve daha evvelleri hemen her kış mevsiminde kar tipileri yüzünden Rahva'da kapanan ve can kayıplarına sahne olan yol ile, yahut Erzurum tarafından Hınıs—Varto üzerinden gelinebilir; ayrıca, iptidâî vasıflı yollar vâsıtası ile, Muş şehri Malazgirt'e bağlanırdı. Cenûptaki dağları aşarak, Kulp ve Sasun havâlisine gidebilmek için de, katırların güçlükle geçebileceği patikalardan faydalanılırdı. Bu yüzden Muş son yıllara kadar Türkiye'nin en sapa kalmış köşelerinden birini teşkil etmekte idi. Şimdi demir-yolu sâyesinde durum değişmiş olduğu gibi, inşâsı tamamlanmak üzere bulunan Elazığ—Bingöl—Muş yolu da kara nakil vâsıtalarının kolaylıkla buraya erişmesini sağlayacak, Elâzığ—Muş arasındaki mesâfe, Diyarbekir üzerinden 480 km. iken, böylelikle 270 km.'ye inmiş bulunacaktır.

Muş şehrinin ilk olarak ne zaman kurulmuş olduğu bilinmemekle berâber, toprağı verimli ve eski çağ şartları bakımından münâkaleye elverişli bir ova kenarında iskân ve tahkime müsâit olan bu mevkie erkenden yerleşilmiş olması mümkündür. Kısmen çevresi ile berâber Muş ovasının teşkil ettiği Taraunitis bölgesi eski çağ kaynaklarında zikredilmekte (Strabo), Murad ırmağının (eski adı : Arsanias) orta ve yukarı havzası üzerinde Roma imparatorluğu şark komşuları ile temas hâlinde bulunmakta idi. Bölgenin adı orta çağda Tarann olarak bâkî kalmıştır (Hübschmann, *Indogermanische Forschungen*, 1904, XVI, 326). İslâm devrinde de Tarūn adı (Yāḳūt, *Muʿcam*, IV, 537'de böyle yazılmıştır), bâzan bizzat şehri kasdetmek üzere kullanılmıştır (msl. Ṭabarī, III, 1408; krş. J. Markwart, *Südarmenien und die Tigrisquellen*, Wien, 1930, s. 354). Muş'un bölge içinde başlıca merkez olmak rolünü öteden beri üzerine aldığı, yahut bu rolü islâm fütûhatından bir müddet evvel elde ettiği hususunda kat'î bir şey söylenemez. Şehrin isminin menşe'i de mechûldür (Ritter, *Erdkunde*, X, 819'da bu husûs münâkaşa edilmektedir; *Bitlis vilâyeti sâlnâmesi*, sene 1310 h., s. 194'te Muş isminin burada su ve nehirlerin bolluğundan dolayı süryânîce bu mânayı ifâde eden „muşa" kelimesinden gelmesi muhtemel olduğunu kaydeder). Ermeni rivâyetlerine göre, Muş'un kurulması Muşet'e atfedilir ki, milâdın IV. asrında yaşamış bulunan bu zât, ermeni asıllı olmayan kudretli Mamikon âilesinin ceddi sayılıyordu. Şehre hâkim tepe üzerinde bulunan ve geçmiş devirlerde taşları yapı malzemesi gibi kullanılmak sûreti ile tahribe uğramış olan kalenin inşası da ona atfedilmekte idi.

İslâm ordularının akınları erkenden bu bölgeye yayıldı. Daha hicretin 20. yılı başında (640) 'Iyāz b. Ġanm Bitlis'e ulaşmış, 24—25 (645—646) yıllarında Ḥabīb b. Maslama, Erzurum seferi dönüşünde, Hilāṭ (Aḫlāṭ) havâlisindeki mahallî hâkimleri itâat altına almış idi. Eski ermeni kaynakları da hicretin 21. (641) yılında Daron bölgesinin, yâni Muş havâlisinin, araplar tarafından zaptedildiğini kayd-

ederler. Bununla berâber bu hâkimiyet inkıtâsız olmamış, müslümanlar arasıada vukua gelen didişmeler sırasında, harâcgüzar yerli hâkimler tekrar şarkî Roma nüfûzuna dönmüş, Mu'âviya ve 'Abd al-Malik zamanında islâm hâkimiyetî yeniden te'sis edilmiştir; fakat umûmiyetle Muş'un vergiye tâbî ermeni prensleri tarafından idâre olunduğu söylenebilir. Muş 825—851 arasında Bagradîlerden Bagrad'a merkez oldu. Bu prens, 851'de Bagdad'a gönderilince, halk isyân ederek, müslüman vâli Yûsuf b. Abî Sa'îd al-Marvazî, Ḫoys dağlarında öldürüldü (Ṭabarî, III, 1408 v. d.; krş. Ya'ḳûbî, *Târîḫ*, II, 324; Balâẕurî, *Futûḥ al-buldân*, s. 205). Bundan sonra memleket Ermeniye müslüman vâlilerine tâbî Bagrad kırallığının bir cüz'ünü teşkil etti; vakit-vakit, msl. Hamdânî hukümdarı Sayf al-Davla devrinde olduğu gibi, islâm sergerdelerinin eline geçti (353=964, İbn al-Aṯîr, VIII, 406). Muş ismi, islâm eserlerinde bu sırada zikredilmeğe başlar (al-Maḳdisî, s. 150). X. asrın ikinci yarısı ile XI. asrın başlarında Ahlat—Muş havâlisi vakit-vakit şarka doğru genişleyen Bizans hâkimiyeti ile müslümanlar arasında çatışma sâhası oldu. Selçuklular ortaya çıkınca, bilhassa Malazgirt zaferinden (1071) sonra, türk boy ve oymakları, şarktan göç edip, bu bölgeye yerleştiler ve nüfusun terkibinde ekseriyeti aldılar ise de, müteâkip asırda Eyyûbîlerin buraya kürt aşîretleri yerleştirme teşebbüsü, vaziyeti az-çok değiştirdi. XI. asır sonlarında bölge selçuklu hâkimiyeti altında idi. 1100 senesine doğru Ahlat'a yerleşen Selçuklu aslından Sökmen al-Ḳuṭbî'nin kurduğu sülâlenin hâkimiyeti Muş ve Sasun havâlisine kadar uzandı (Tomaschek, *Sasun . . . , Sitzb. d. kais. . Akad. d. Wiss.*, Wien, CXXXIII, IV, 31 v. d.). Bu hânedanın 1185'te inkıtâa uğraması üzerine, ortaya Memlûk Bektimur çıktı. Daha sonra Şah-Arman'ın ata-beyleri Ahlat ve Muş arâzîsini Artuk-oğullarının nufûzundan ayırmağa çalıştılar. 604 (1207)'te Ahlat'ta hukûm süren Eyyûbî Malik Avḥad Nacm al-Dîn Muş'u muhâsara etti (İbn al-'Aṯîr, XII, 164, 180). 625 (1228)'te Calâl al-Dîn Ḫvârizmşâh memleketi ele geçirdi ise de, aynı sene Muş ovasında Erzurum Selçuklu emîri ile karşılaşınca, mağlûp oldu (İbn al-'Aṯîr, XII, 314; Cuvaynî, *Târîḫ-i Cihân-guşâ*, II, 181). XIII. asrın ilk yarısında vukua gelen moğul istilâları bölge için çok zararlı oldu. Ḥamd Allâh Mustavfî (XIV. asrın ortaları)'nin şehrî harâp olarak tasvir etmesi, bu istilâlar ile alâkalı olmalıdır. İlhanlı hâkimiyetinden sonra Muş, Timur tarafından Kara-Koyunlu arâzişinin iştilâsı sırasında, zaptedildi (Şaraf al-Dîn, LIX, 419). 1473'te Ak-Koyunlu hukümdarı Uzun Ḥasan'ın bölgedeki hukümranlığı, kat'î olarak, sona erdi ve teessüs eden Osmanlı hâkimiyeti, Çaldıran zaferini (1514) müteâkip, sağlamlaştı.

Osmanlı imparatorluğunun mülkî taksimâtında Muş, bâzan Van eyâletinin bir sancağına merkez olarak, bâzan da bu eyâlete bağlı Bitlis hanlığına tâbî bir nâhiye gibi gösterilir (krş. *Cihannümâ*, s. 411 v. d.). Anlaşıldığına göre, mahallî iktidar zaman-zaman Van vâlisine yahut Bitlis hanına bağlı mahallî rüesâ elinde bulunuyordu. Evliyâ Çelebî Muş ovası harâcının Murad IV. tarafından, bayat boyunca devam etmek şartı ile, Bitlis hanına verildiğini de kaydetmektedir (*Seyahat-nâme*, IV, 88). Bununla berâber, XVII. asır kaynaklarının verdiği mâlûmattan, o sırada Muş'un ehemmiyetli bir mevkî olmadığı anlaşılıyor. *Cihannümâ*'ya göre, Muş „küçük bir belde" idi; Evliyâ Çelebî ise, Muş'u harâbelerini seyir ve temâşa ettiği eski bir şehir gibi zikretmekte, şehrin ve kalesinin Timur tarafından tahrip edildiğini kaydetmekte idi. Müteâkip asırlarda Muş'un tedricî bir gelişme gösterdiği anlaşılıyor. Bitlis hânedânının ortadan kaldırılmasından sonra, Muş Erzurum eyâletine bağlı bir sancağın merkezi olmuş, Bitlis ise, Muş'a bağlanmış idi. Bununla berâber, mahallî sergerdelerin nufûzu XIX. asrın başlarında da devam ediyordu. Mahmud II. tarafından derebeyliklere karşı açılan mücâdele sırasında, Muş'a hâkim bulunan mîr-i mirân Emin Paşa'nın nufûzuna da 1244 (1828/1829)'te son verildi (*Sicill-i osmânî*, I, 426; Ritter, X, 676). XIX. asrın sonu ve XX. asrın ilk yıllarında Muş bölgesi, hâricî teşvikler ile körüklenen ermeni Taşnakçılarının ihtilâl hareketleri sahnelerinden biri oldu. Daha 1894'te Sasun ihtilâlini müteâkip, 1895 senesi içinde hukûmetin kurduğu ve Erzurum'daki Fransa, İngiltere ve Rusya konsoloslarının istişârî olarak iştirâk ettiği bir hey'et Muş'ta toplandı. 1901 senesinde Muş ovasında ermeni çeteleri faâliyette bulundular ve hukûmet kuvvetleri ile çarpıştılar. 1905'te şehir ve çevresinde yeniden vukua gelen çarpışmalar bölge için zararlı oldu.

XIX. asrın ilk yarısında Brant (1838), Muş'ta 700 müslüman ve 500 ermeni âilesi, Koch (1846) ise, 1.000 müslüman ve 415 ermeni âilesi bulunduğunu ifâde etmekte idi ki, şehrin nüfusu, buna göre, 6—8.000 olarak tahmin edilebilir. Asrın ikinci yarısına âit rakamlar, Muş'u daha büyümüş gösterirler: Tozer'e göre, şehrin nüfusu 15.000 olmalı idi. Muş'tr 5.000 müslüman ve 1,800 ermeni âilesi yaşr

dığına dâir ileri sürülmüş bir tahmini mübâlegalı bulan Lynch, şehir nüfusunun 20.000'i aşmadığını söylemekte idi. *Ḳāmūs al-aʿlām* ile Cuinet Muş'un nüfusunu XIX. asrın son on yılı içinde 37.000 olarak kaydederler (Cuinet bu sayıda ova köylerinin hâric, fakat şehrin dış mahallelerinin dâhil olduğunu söyleyerek, burada 14.000 müslümana karşılık, 12.900 ermeni bulunduğunu ilâde eylemektedir). Bir rus diplomatı tarafından verilen mâlûmata göre, 1899'da Muş şehrinde 2.700 ev var idi (1.000 türk, 500 kürt, 1.200 ermeni) ve buna göre, şehrin nüfusu 15—20.000 arasında olmalı idi. Birinci cihan harbine tekaddüm eden yıllarda Muş'un nüfusunu Banse 20.000 olarak göstermekte idi. Bu sayılar, hemen dâimâ müslüman nüfusunun ekseriyette oluğunu ortaya koymakta idi. Bununla berâber, gerek şehirde, gerek çevrede hıristiyan mâbedleri, hiç bir zarara uğramadan, bâkî kalmış idi. Bunların en meşhûru ovanın şimâl-i şarkîsinde bir yamaç üzerinde, türklerin Çanlı kilise (veya Çengelli kilise) dedikleri ve Evliyâ Çelebî'nin tasvîr ettiği Surb-Karapet manastırı idi.

Birinci cihan harbinden önceki tasvirlere göre, Muş şehri ova kenarında yükselen bir kaç tepe yamacına yerleşmiş olup, ekseriyâ evleri düz damlı, kerpiç ile moloz taşından (üzerleri badanalı veya çamur sıvalı) yapılmış bulunuyordu. Şehrin sokakları dar ve intizamsız olup, civarda bağ ve bahçeler, hubûbat, sebze ve tütün tarlaları uzanıyordu. Ova halkının başlıca geçimini ise, hubûbat zirâati ile berâber, küçükbaş hayvanlar yetiştirmesi teşkil ediyordu. Şehirdeki câmilerden birinin kitâbesinden bunun ermeni kilisesinden 979 (1571)'da çevrilmiş olduğu anlaşılmaktadır (Ritter). Bitlis *Sâl-nâmesi* (sene 1310 h., s. 194 v.d.). Muş'un ulu câmiinin şehirde medfûn evliyâdan Şeyh Muhammed Magribî tarafından inşâ edildiğini kaydeder. Lynch ise, minâresi renkli taşlar ile süslenmiş Alâeddin câmiinden bahseder.

Birinci cihan harbi sırasında Muş 18 şubat 1916 tarihinde ruslar tarafından işgâl edildi ise de, türk kuvvetleri aynı sene temmûzunun 26'sında tekrar şehre girerek, 9 ağustosa kadar burada kaldı. Bunu müteâkip ruslar Muş'u yeniden ele geçirdiler ise de, 1 mayıs 1917'de buradan çıkartıldılar. Şehirde ve çevresindeki köylerde yaşayan ermeni nüfusu onlar ile berâber çekilmiş bulunuyordu. Muş tamâmen harâp olmuş idi. Cümhûriyetin kuruluşundan sonra, 1927'de yapılan ilk nüfus sayımı, bu harâp şehirde ancak 4.277 nüfus yaşadığını ortaya koymuş idi. Bu sayı 1935—1945 arasında 5.000'in bir az üstünde kalmış, 1950'de 7.050, 1955 sayımının muvakkat neticelerine göre ise, 10.500'e yükselmiştir. Eski Muş'un vâdi boyunca yamaçlarda yer almasına mukabil, şehir şimdi ovaya ve istasyona doğru genişlemektedir. 1950'ye doğru şehirde, 5 mahalleye ayrılmış 1.200 ev, 3 han, 2 câmi, 2 hamam bulunuyordu. İdârî bakımdan Muş, osmanlı imparatorluğunun son senelerinde Bitlis vilâyetine bağlı bir sancağın merkezi idi. Cümhûriyetin kurulmasını müteâkip, diğer sancaklar gibi, Muş da vilâyet hâline getirilmiş, hattâ 1929'da Bitlis de bu vilâyete bağlanmış iken, 1935'te Muş vilâyeti hemen-hemen şimdiki hudutları ile te'sis edilmiştir. Bu hudutlar içinde vilâyet 7.629 km². arâzi üzerinde, 1955'te 136.250 nüfus ihtivâ etmekte, Muş, Bulanık, Malazgirt ve Varto kazâlarına ayrılmaktadır.

Bibliyografya: Yâḳūt, *Muʿcam al-buldān*, IV, 682; Abu'l-Fidâ' (nşr. Reinaud), s. 392 v.d.; Ḥamd Allāh al-Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb*, s. 106; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), İstanbul, 1145 (1732), s. 415 v.d.; Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme* (nşr. Ahmed Cevdet), İstanbul, 1314, III, 228; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām*, İstanbul, 1898, VI, 4478; *Salnâme-i vilâyet-i Bitlis* (1310 h. s.), 194 v. dd.; *Van ve Bitlis vilâyetleri askerî istatistiği* (İstanbul, 1330), tür. yer.; J. Saint Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie* (Paris, 1818), I, 102; C. Ritter, *Erdkunde von Asien* (Berlin, 1843), X, 662 v.d., 676 v.d.; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1891), II, 571—587; E. Reclus, *Nouvelle géographie universelle* (Paris, 1884), IX, 336, 377; Brant, *Notes of a Journey through a part of Kurdistan* (1838), *JRGS* (London, 1840), X, 347; Koch, *Reise im pontischen Gebirge und türkischen Armenien* (Weimer, 1846), s. 405; E. Boré, *Correspondance et mémoires d'un voyageur en Orient* (Paris, 1840), I, 398 v.d.; H. F. Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor* (London, 1881); H. F. B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies* (London—New-York, II, bk. fihrist, 1901); C. F. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt* (Berlin, 1910); E. Banse, *Die Türkei*, (Braunschweig, 1915), s. 215; *Belediyeler yıllığı* (1949), II, 878 v.d.

(BESİM DARKOT.)

MUŞABBİHA. [Bk. TEŞBİH.]

MUŞĀḲA. [Bk. MÜŞÂKA.]

MUŞA'ŞA'. [Bk. MÜŞA'ŞA'LAR.]

MUŞİR. [Bk. MÜŞİR.]

MUŞRİK. [Bk. ŞİRK.]

MUŞTARİ. [Bk. MÜŞTERİ.]

MU'TA. [Bk. MÛ'TE.]

MUT'A. [Bk. MÛT'A.]

MUTA'ĀLÎ. [Bk. ALLAH, b, 1.]

MUTA'ARRİB(A). [Bk. MÛTEARRİB(E).]

MUTADĀRİK. [Bk. MÛTEDÂRİK.]

MÛTADID. [Bk. MÛTAZID.]

MUTAFARRİḲA. [Bk. MÛTEFERRİKA.]

MUTAKABBİR. [Bk. ALLAH. b, 1.]

MUTAKALLİM. [Bk. KELÂM.]

MUTAḲĀRİB. [Bk. MÛTEKARİB.]

MUTAKĀVİS. [Bk. MÛTEKÂVİS.]

MU'TAMAD. [Bk. MÛTEMED.]

MU'TAMİD. [Bk. MÛTEMİD.]

MUTAMMAM. [Bk. MÛTEMMEM.]

MUTANABBİ. [Bk. MÛTENEBBİ.]

MUTARĀDİF. [Bk. MÛTERÂDİF.]

MUTARĀKİB. [Bk. MÛTERÂKİB.]

MUṬARRİZÎ. [Bk. MUTARRİZÎ.]

MUTARRİZÎ. AL-MUṬARRİZÎ (1144—1213), ABU 'L-FATḤ NĀṢIR B. 'ABD AL-SAYYID B. 'ALÎ B. AL-MUṬARRIZ, dilci, edip ve fakîh olup, 538 (1144) yılı recebinde Ḫvārizm'de doğdu. Aḥtab Ḫvārizm lekabı ile anılan al-Muvaffak b. Aḥmed'in talebesi idi. al-Zamaḫşarî'nin doğduğu eyâlette onun öldüğü yılda doğmuş olduğundan, kendisine *Ḫalîfat al-Zamaḫşarî* lekabı verilmiştir; al-Suyūṭî tarafından al-Zamaḫşarî'nin talebesi olduğuna dâir ileri sürülen faraziye ġâlibâ bu lekapdan ileri gelmektedir ve tabi'î yanlıştır. al-Muṭarrizî, akîde bakımından, mûtezile [b. bk.] mezhebinden idi. Hanefî temâyüllü bir fakîh olarak, tamâmiyle husûsî bir itibâr ve nufûza sâhip idi ve alfabe sırası ile tertip edilen bilhassa hadîs tâbirleri ile hanefi mezhebi fıkıh tâbirlerinin lugati olan *al-Muġrib fi 'l-luġa* adlı eseri, bu temâyülde olan âlimler arasında al-Azharî'nin *Ġarîb al-fiḳh*'ının şâfi'îler arasında gördüğü rağbeti görmektedir. Oğlu için, *Kur'an*'ı ezberledikten sonra öğrenmek üzere, *al-'Iḳnā' li-mā ḥuviya ṭaḥt al-ḳinā'* adı ile mütercâdif mânalı kelimeler lugatçesi yazdı. al-Muṭarrizî bu mesele hakkındaki mevcut eserleri ya fazla tefarruâtlı veya çok muhtasar buluyordu. Eser ancak „iyi ve kullanılmakta olan" kelimeleri tetkik eder, „kötü ve kullanılmayan" kelimeleri bir tarafa bırakır; eski kullanış tarzları yeni kullanış tarzından ayrılmıştır ve müellif ekseriyâ, misâl olarak, şiirler zikreder. Yine oğlu için *al-Miṣbāḥ fi 'l-naḥv* adlı eseri yazmıştır; bu eser de talebeler arasında çok makbûl olup, bir çok defalar şerhedilmiştir. Bu şerhler üzerine hâşiyeler yazılmış, bunlardan biri türkçeye tercüme edilmiştir. al-Muṭarrizî, kendisi de şerhler yazdı; birini al-Ḥarîrî'nin *Maḳāmāt*'ı üzerine kaleme aldı; şiir sâhasında da denemeler yaptı ve bu arada, içinde yalnız mütercâdif kelimeler kullanmak şartı ile, büyük bir manzûme yazdı. 601 (1204)'de Bagdad'da bulundu ve bu şehrin âlimleri ile münâkaşalar yaptı. 1 cemâziyelevvel 610 (1213)'da doğduğu şehirde öldü.

Bibliyografya: W. Ahlwardt, *Verzeichnis der Handschriften... Berlin* (nr. 6946/7, 6968); Brockelmann, *GAL*, I, 293; *Suppl.*, I, 514 v.d.; Kâtib Çelebî (nşr. Flügel), I, 329, 384; II, 33; V, 582, 648; VI, 62, 87; Suyūṭî, *Buġyat al-vu'āt fî ṭabaḳāt al-luġaviyîn va 'l-nuḥāt* (Kahire, 1326); Yāḳūt, *Irşād al-arîb ilā ma'rifat al-adîb* (nşr. Margoliouth), *GMS*, VII, 202; İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kahire, 1299), II, 199.

(İLSE LICHTENSTAEDTER.)

MUTAŞARRİF. [Bk. SANCAḲ.]

MÛTASIM. AL-MU'TAṢİM BI 'LLĀH (776—842), ABŪ İSḤĀḲ MUḤAMMED, Abbâsî halîfesi. 177 (795/796) veya 180 (796/797) yılında Hārûn al-Raşîd'in Mārida adındaki câriyeden dünyaya gelmiş oğludur. al-Mu'taşim, kardeşi al-Ma'mūn [b. bk.]'un saltanatı esnâsında, Anadolu'da Bizans ordusuna karşı savaşa katıldı. Aynı zamanda Mısır'ın idâresi de kendisine tevdî edildi. al-Ma'mūn'un ölümünde (receb 218 = ağustos 833), tahta çıktı ve çok geçmeden, askerî kıt'aların halîfe ilân etmiş olduğu yeğeni al-'Abbās b. al-Ma'mūn'un biat etmesi üzerine, ordu da kendisine itâat etti. 'Alî âilesine mensûp bir taht iddiacısı olan Muḥammed b. al-Ḳāsim, Horasan vâlisi 'Abd Allāh b. Ṭāhir [b. bk.] tarafından, itâat altına alındı. al-Mu'taşim Bizans imparatoru Theophilus ile bir mütâreke yaptıktan sonra, Sâsânîler devrinde Hindistan'dan göç ederek, Basra ile Vāsiṭ arasındaki bataklık bölgelere gelip yerleşmiş olan Zuṭṭ [b. bk.]'lara karşı, 'Ucayf b. 'Anbasa kumandasında bir ordu gönderdi. Halîfeler tarafından sık-sık yardımcı asker olarak kullanılan Zuṭṭlar al-Ma'mūn'un ölümünden sonra baş-kaldırmış ve bütün civar toprakları tahrip ve yağma etmeğe başlamışlardı. 7 aylık bir mücâdeleden sonra, 219 sonları ve 220 başlarına doğru itâat altına alınarak, 220 muharreminde (kânûn II. 835) gemiler ile Bagdad'a nakl olundular; al-Mu'taşim da onları 'Ayn Zarba [b. bk.]'ye yerleştirdi. Aynı sene, umûmiyetle al-Afşîn [b. bk.] denilen, Ḥaydar b. Kā'us'u Bābek [b. bk.]'e karşı gönderdiği ordunun başına getirdi ise de, Bābek ancak üç veya dört sene sonra yenilebildi. Bununla berâber halk mûtezile akîdelerini kabûl etmeyenlere karşı gösterdiği müsâmahasızlık yüzünden, halîfeyi sevmiyordu. Buna bir de, al-Mu'taşim'ın hizmetindeki türk ve berber askerlerine karşı

pâyitaht ahâlisinin beslediği düşmanlık eklenmekte idi. Bu yüzden, al-Mu'taşim, 220 (teşrin I. 835) senesi sonunda, hukûmet merkezini başka bir yere nakletmeğe karar verdi. Oğlu Hârûn al-Vâsiḳ ise, Bagdad'da vâli olarak kaldı; halîfe, önce al-Ḳâṭûl kanalı civarında oturdu; sonra menbâ tarafında üç günlük mesâfede bulunan Sâmarrâ'ya yerleşti. Burada 221 (836) yılında, bir çok kışlalar ile birlikte [bk. mad. BAGDAD], muhteşem bir saray yaptırdı. Çok geçmeden, Bizans ile tekrar savaş başladı. İmparator Theophilos, yukarı Fırat bölgesindeki müslüman memleketlerini istilâ ve Zibaṭra'yı zaptederek, şimâlî Suriye ile Elcezîre'yi de büyük ölçüde tahrip etti. 223 senesi cemâziyelevvelinin 1'inde (nisan 838) al-Mu'taşim, en gözde kumandanları ile birlikte, bizzat savaşa katıldı; bâzı kaynaklara göre, bu hâdise 222 veya 224 yıllarında vukû bulmuştur. Kısa zamanda al-Afşîn imparatoru kaçmağa mecbûr etti. Aynı senenin ramazan veya şevvâl (eylül) ayında, Amorium, 55 günlük bir muhâsaradan sonra, halîfenin eline düştü ve baştan-başa tahrip edildi; fakat zaferin neticesi devamlı olmadı. Kış yaklaşmakta olduğundan, al-Mu'taşim geri çekilmek zorunda kaldı; ayrıca yeğeni al-'Abbâs b. al-Ma'mûn [b. bk.]'u tahta çıkarmak için, al-Mu'tasim aleyhine tertiplenen bir sû-i kasd ciddî tedbirlere ihtiyac göstermekte idi. Aynı devirde, Taberistan *ispahbad*'i Mâziyâr b. Ḳârin [b. bk.] isyân etti ise de, 'Abd Allâh b. Ṭâhir [b. bk.] tarafından tenkil olundu. 226 (840/841) veya 227 senesinde, hâlâ büyük sayıda Emevî tarafdarları bulunan Filistin'de de kargaşalık baş-gösterdi. Âsîlerin başı Abû Ḥarb al-Mubarḳa', Emevîlerin ahfâdından olduğunu iddia ederek, ahâliyi halîfeye karşı isyâna teşvik ediyordu. al-Mu'taşim'ın gönderdiği Racâ' b. Ayyûb al-Ḥiżârî kendisini esir ederek, Sâmarrâ'ya gönderdi. al-Mu'taşim 18 rebiülevvel 227 (5 kânûn II. 842)'de Sâmarrâ'da öldü. Abbâsî imparatorluğu içinde araplardan ziyâde türklere ehemmiyet vermiştir. al-Mu'taşim, al-Ma'mûn'a nazaran ilim ve edebiyat ile pek meşgûl olamamış idi. Onun zamanında ilmin tamâmen ihmâle uğramamış olması, halîfeden çok baş-kadı Aḥmed b. Abî Du'âd [b. bk.]'ın himmetinin neticesidir.

Bibliyografya: İbn Ḳutayba, *Kitâb al-ma'ârif* (nşr. Wüstenfeld), s. 199 v.d.; Ya'ḳûbî (nşr. Houtsma), II, 566—570, 574—584; Balâẕurî (nşr. de Goeje), bk. fihrist; Aḥmed b. Abî Ṭâhir Ṭayfûr, *Kitâb Baġdâd* (nşr. Keller), VI, *tür. yer.*; Ṭabarî (nşr. de Goeje). III, 757 v. dd., 1164—1329; Mas'ûdî, *Murûc* (Paris tab.), VII, 102—145; IX, 45, 51, 69; *Kitâb al-aġânî*, (bk. Guidi, *Tables alphabétiques*); İbn al-Aşîr (nşr. Tornberg), VI, 201 v. dd., 310—376; İbn al-Ṭiḳṭaḳâ, *al-Faḫrî* (aşr. Derenbourg), s. 316—324; Muḥammed b. Şâkir, *Favât al-vafayât*, II, 270; İbn Ḫaldûn, *al-'İbar*, III, 256 v. dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 240 v. dd., 295—336; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 520 v. dd., 537 v. dd.; Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline, and Fall* (yeni tab.), s. 512 v. dd.; G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, bk. fihrist; ayn. mll., *The Lands of the Eastern Caliphate*, tür. yer.; Bury, *Mutasim's March through Cappadocia* (*Journal of Hellenic Studies*, XXIX, 120—129); ayn. mll., *A History of the Eastern Roman Empire*, s. 234. 237 v.d., 243, 259 v. dd., 274.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

MÛTASIM. AL-MU'TAṢİM, MUḤAMMED B. MA'N B. MUḤAMMED İBN ṢUMÂDİḤ AL-TUCİBİ, Almera [b. bk.] devletinde hukûm süren Tucibî [b. bk.] sülâlesinin ikinci hukûmdârı olup, 443'ten 484'e kadar (1051—1091) hukûmdârlık etmiştir. Muâsırı bulunan İşbiliye hukûmdarı al-Mu'tamid [b. bk.] gibi, şiirde az-çok istidat sâhibi olduğundan, pâyitahtını İber yarım-adasının irfan merkezlerinden biri hâline getirmiş, fakat İspanya'daki diğer *mulûk al-ṭavâ'if* gibi, zamanının büyük bir kısmını bir veya bir kaç komşusu ile harp hâlinde geçirmiştir. al-Mu'taşim, mûsevî Yûsuf'un efendisi Gırnata hukûmdarı Bâdîs [bk. mad. ZİRİLER]'e karşı tertiplediği hareketle, muhakkak ki, alâkasız değil idi. Daha sonra kıt'aları Yûsuf b. Tâşfîn'in kuvvetleri ile berâber meşhûr al-Zallâḳa [b. bk.] muhârebesine iştirâk etti. Ertesi sene kendisi İspanya'nın diğer müslüman sülâleleri gibi, Murâbıt hukûmdarının şiddetli muâmelesine uğradı: fılvâkî al-Mu'taşim Aledo kalesinin neticesiz kalan muhâsarasına iştirâk ve Yûsuf'u, kendi şahsî düşmanı al-Mu'tamid'e karşı sertçe harekete teşvik ettikten sonra, ölümü sırasında pâyitahtının, tıpkı İşbiliye gibi, Murâbıtlar tarafından muhâsara, edileceğini pek iyi anladı ve bunun içindir ki, oğlu ve halefi Mu'izz al-Dîn Aḥmed'e Bicâya [b. bk.] emîrlerine ilticâ etmesini tavsiye etti. Fılvâkî Almeria pek az sonra Murâbıtlar tarafından zaptedildi.

Bibliyografya: İbn Bassâm, *al-Ẕaḫîra*; İbn al-Ḫaṭîb, *İḥâṭa* ve *A'lâm*; İbn al-Abbâr, *al-Ḥulla al-siyarâ'* (nşr. Dozy), s. 172, 174; 'Abd al-Vâḥid al-Marrâkuşî, *al-Mu'cib* (nşr. Dozy; trc. Fagnan); İbn 'Iẕârî, *al-Bayân al-muġrib* (nşr. Lévi-Provençal), III Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne*

(Leiden, 1932), III; *Recherches sur l'histoire et la littérature des Arabes d'Espagne* (3. tab.; I, Tucîbîlere dâir araştırma).

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MUTAŞİM. [Bk. MÛTASIM.]

MUTAVAKKİL. [Bk. MÛTEVEKKİL.]

MUTAVĀLİ. [Bk. MÛTEVÂLİ.]

MUTAVĀTİR. [Bk. MÛTEVÂTİR.]

MUṬAVVİF. [Bk. MUTAVVİF.]

MUTAVVİF. MUṬAVVİF, Mekke'de hacı rehberi. Bu tâbir aslında *ṭavāf* [b. bk.] 'ta yol gösteren demektir. Fakat bunların vazifesi memleketin yabancısı olan hacılara Ka'be'de gerekli merâsimi göstermekle bitmez, *sa'y* ve hacc ile *'umra* [b. bk.] için zarûrî veya tavsiye edilen bütün diğer merâsimlerde de rehberlik ederler. Bundan başka *muṭavvif*'ler bir de hacıların ibâte ve iâşesi ile de meşgûl olurlar. Daha Cidde'de bunların mümessilleri, hacıların sâhile çıkıp, Mekke'ye varıncaya kadar, her arzusunu yerine getirmek üzere, gemilerin gelmesini beklerler. Mekke'de hacıları ile *muṭavvif* bizzat kendisi, âile efrâdı veya hizmetkârları meşgûl olur; bütün hacc müddetince kalacak yerleri, hizmetleri, yemekleri, alış-verişleri, hastalanırlarsa, bakımları, ölüm hâlinde eşyâlarının muhâfazası bunlara âittir.

Tabi'idir ki, *muṭavvif*'ler bütün bu hizmetleri karşılığında bir ücret alırlar. Eğer hacı zengin bir kimse ise, dostları ile tanıdıklarının da istifâde etmesini te'min ederler. Kazandıkları paranın mühim bir kısmını vergi, „hediye" v. b. şeklinde kendi şeyhlerine ve mâliye dairesine vermeğe mecburdurlar. Son zamanlarda rehber ücretleri hukûmet tarafından bir tâlimat ile tesbit edilmeğe başlamıştır (*OM*, 1932, XII, 249).

Yukarıda işâret edildiği gibi, *muṭavvif*'ler cemiyet hâlinde teşkilâtlandırılmıştır. Ayrı guruplara taksim edilerek, her gurup muayyen bölge (msl. aşağı Mısır) hacıları ile meşgûl olur. Bütün bu guruplar birlikte başlarında bir „şeyh" bulunan bir esnaf cemiyeti meydana getirirler. Cemiyet hârice karşı sıkı bir şekilde kapalıdır. „Yabânî" rehberler (*carrār*) ancak bunlardan arta kalanlar ile iktifâ etmek zorundadırlar.

Bibliyografya: Snouck Hurgronje, *Mekka* (Haag, 1888), II, 28—38, 98—101, 295 v. dd., tür. yer.; Juynboll, *Handbuch des islâmischen Gesetzes* (Leiden-Leipzig, 1910), s. 150; Gaudefroy-Demonbynes, *Le pèlerinage à la Mekke* (Paris, 1923), s. 200—204; F. Duguet, *Le pèlerinage de la Mecque au point de vue relilïgieux, social et sanitaire* (Paris, 1932), s. 70 v. d., 82 v. d.; J. L. Burckhardt, *Travels in Arabia* (London, 1829), I, 354—360; son zamanlar için bk. E. Rutter, *The holy Cities of Arabia* (New-York — London, 1928), I, 80 v.d., 113 v. d.; II, 139 v. d., 143—148; Şakîb Arslân, *al-Irtisāmāt al-liṭāf fi ḥāṭir al-ḥācc ilā akdas maṭāf* (Kahire, 1350), s. 71—80.

(R. PARET.)

MÛTAZİD. AL-MU'TAŻİD Bİ 'LLÂH, (857—902) ABU 'L-'ABBÂS AḤMED B. ṬALḤA, Abbâsî halîfesi olup, al-Mu'tamid[b. bk.]'in iktidarına iştirâk eden al-Muvaffak'ın Żirâr adlı bir câriyesinden zilkâde 242 (nisan 857)'de Sâmarrâ'da doğan oğludur. al-Mu'tażid daha al-Muvaffak'ın son iki yılı esnâsında iktidârın hakikî sâhibi olmuş ve al-Mu'tamid'in receb 279 (teşrin I. 892)'da ölümünden sonra da hilâfet tahtına geçmiştir. Kendisi babasının hükümdarlık hasletlerini tevârüs etmiş olup, gerek tutumluluk ve gerekse kumandanlık vasıfları ile temâyüz eden yeni halîfe, zâlim tabiatına rağmen, şüphesiz, en liyâkatli Abbâsî halîfelerinden biridir. Hilâfete geçtikten sonra, uzun süren savaştan yorulmuş olan Tolunlulardan Ḫumâravayh [b. bk.] al-Mu'tażid ile sulh yaparak, kızını kendisine vermiştir. Hâriciler Elcezîre'de dâhilî kavga yüzünden gittikçe zayıfladıklarından, al-Mu'tażid 280 (893/894) yılında buradaki âsî Banî Şaybân üzerine bir sefer yapmış ve onları itâat altına almıştır. Bunu takip eden iki yıl içinde hâricîlerin reisi Hârûn b. 'Abd Allâh'ın müttefikleri mağlûp edilmiş ve 283 (896) senesinde bu zât Ḥusayn b. Ḥamdân b. Ḥamdûn'un eline düşerek, Bagdad'a getirilmiş ve halîfe tarafından idâm ettirmiştir. Bu hâdiseden sonra Bagdad d'a Ḥamdânîlerin nufûzu artmağa başladı. Hilâfete bir çok güçlükler çıkarmış olan Dulafiler[b. bk.] de, bir az sonra kat'î olarak, ortadan kaldırıldı. Abû Leylâ künyesi ile tanınan al-Ḥâriş b. 'Abd al-'Azîz'in zilhicce 284 (kânûn II. 898)'te İsfahan yakınında mağlûp ve katledilmesini müteâkip, al-Mu'tażid geri kalan Dulafileri de hapse attırmış ve bunlar bu sûretle tarih sahnesinden kaybolmuşlardır. Sâmânîlerin kuvveti Saffârîler ve Taberistan Alevîleri zararına büyümekte idi. 287 (900) yılında Saffârîlerden 'Amr b. al-Leyṯ [b. bk.] esir edilerek, Bagdad'a getirildi. Aynı yıl içinde Taberistan hâkimi Muḥammed b. Zayd adında bir alevî Curcân'ı işgâl ederek, Horasan üzerine yürüdü ise de, Sâmânî kumandanlarından Muḥammed b. Hârûn tarafından mağlûp edilerek, aldığı yaralar neticesinde öldü; bu arada İbn Hârûn da Sâmânîler nâmına Curcân ve Taberistan'ı işgâl eyledi. Bu sıralarda Ermeniye ve Azerbaycan vâlisi Muḥammed b. Abi 'l-Sâc, azadlı kölesi

Vaşîf ile birlikte, Mısır'ı zapta teşebbüs etti. Fakat Vaşîf halîfe kuvvetleri tarafından esir edildi. Tarsus'ta bulunan bâzı nüfûzlu şahsiyetler İbn Abi 'l-Sec ve Vaşîf'e yardım vaad etmiş olduklarından, al-Mu'tażid bunları da tevkif ettirerek, burada demirli bulunan donanmayı da yaktırdı. Buna rağmen, Muḥammed b. Abi 'l-Sāc'a vâliliğini bıraktı ise de, bu zât az sonra vebâdan vefat etti.

Bundan sonra Karmatîler [b. bk.] de kendilerini göstermeğe başladılar. Aynı yıl içinde karmatî reisi al-Cannābî [b. bk.] halîfe kuvvetlerini büyük bir bozguna uğrattı.

al-Mu'tażid Bagdad'da 22 rebiülâhır 289 (5 nisan 902)'da 40 ve bir rivâyete göre, 47 yaşında öldü [diğer bir rivâyete göre, ölüm tarihi 15 rebiülâhır 289 = 29 mart 902]. Bâzı rivâyetlere göre, zehirletilmiş olması da muhtemeldir. Ayrıca bk. mad. İSMĀ'İL B. BULBUL.

Bibliyografya: Ṭabarî (nşr. de Goeje), III, 2131 v. dd.; 'Arîb (nşr. de Goeje), bk. fihrist; Mas'ūdî, *Murāc* (Paris tab.), VIII, 112—213; IX, 47, 52; [ayn. mll., *al-Tanbîh va 'l-işrāf* (Mısır tab.), 1938, 320 v.d.; al-Ḫaṭîb al-Bağdādî, *Târîḫ Bağdād*, IV, 403 v. dd.]; *K. al-Aġānî* (bk. Guidi, *Tables alphabétiques*); İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), VII, 234 v. dd.; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), 348 v. dd.; Muḥammed b. Şākir, *Favāt al-vafayāt*, I, 45 v. d.; İbn Ḫaldūn, *al-'İbar*, III, 346 v. dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 433, 460, 476 v. dd.; [Freytag, *Geschichte der Dynastien der Hamdaniden in Mosul und Aleppo* (*Z D M G*, 1856, X, 442 v. dd.)]; Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline, and Fall* (nşr. Weir), bk. fihrist; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 531; G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, bk. fihrist. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

MÜTAZİD. AL-MU'TAŻİD Bİ 'LLĀH, ABŪ 'AMR 'ABBĀD B. MUḤAMMED B. ABBĀD, babası Abu 'l-Ḳāsim Muḥammed b. 'Abbād tarafından kurulup, merkezi İşbîliya (Sevilla) olan küçük emirlikte İspanya'da Emevî hilâfeti yıkılıp, *mulūk al-ṭavā'if* (*reyes de taifas*)'in zuhûru sırasında hükûmet süren 'Abbādî hânedanının en mühim ve kudretli hükümdarıdır. Hemen-hemen 30 yıl süren iktidârı esnâsında (433—460=1042—1069) topraklarını geniş ölçüde büyültmüş ve bu arada, sayıları daha IV. (X.) asırda İberya yarım-adasında baylı büyük olup, 'Āmirî mutlak hâkimler devrinden beri sayıları gittikçe artmış bulunan İspanya berberîlerine karşı arap-Endülüs menfaatlerinin en önde gelen müdâfii olmuştur.

Babasının yerine geçince, o sırada ancak 26 yaşında bulunan yeni Sevilla emîri zamanın âdetine uyarak, *ḥācib* unvânını, bir az sonra da al-Mu'tażid bi 'llāh şeref lekabını almıştır ki, daha ziyâde bu sonuncu lekabı ile tanınmıştır. Hakikî siyâsî kabiliyetleri bulunan al-Mu'tażid kısa bir zamanda gâyelerine erişmek için, vâsıtalarını seçmek hususunda vicdanına az danışan, zâlim olduğu kadar muhteris, mutlak bir hükümdara mahsûs vasıflarını meydana vurdu. Tahta çıkar-çıkmaz, Carmona'nın küçük berberî hükümdarı Muḥammed b. 'Abd Allāh al-Birzālî'ye karşı babası zamanında başlamış olan mücâdeleyi devâm ettirdiği gibi, sonraları da bu zâtın oğlu ve halefi İsḥāḳ ile savaşı durdurmadı. Aynı zamanda al-Mu'tażid devletini garba doğru İşbîliya ve Atlas okyanusu arasında genişletmek gâyesini de güdüyordu. Bu maksat ile, taarruza geçerek, sırası ile Mertola sâhibi İbn Ṭayfūr'u ve Niebla (ar. Labla) hâkimi olup, arap aslına rağmen, berberî reisleri ile ittifak etmek cesâretini göstermiş olan Muḥammed b. Yaḥyā al-Yaḥṣubî'yi mağlûp etti. İşbîliya melikinin bu başarıları karşısında, ona güvenemeyen diğer *mulūk al-ṭavā'if*, Badacoz [b. bk.], Algeciras [b. bk.], Gırnata [b. bk.] ve Malaga [b. bk.] emîrlerinin iltihâk ettikleri bir ittifak meydana getirdi. Çok geçmeden, İşbîliya 'Abbādî hükümdarı ile Badacoz [b. bk.]'un Afṭasî hânedanından al-Muẓaffar arasında harp çıktı. Bu harp Kurtuba'nın Cahvarî hânedanına mensûp hükümdarının ara-bulma teşebbüslerine rağmen, uzun yıllar devam etti ve ancak 1051 yılında sona erdi. Bu zaman zarfında Badacoz devleti hudutlarını durmadan tâciz eden al-Mu'tażid boş durmadı; birbiri arkasından Huelva [b. bk.] ve Saltes [b. bk.] hükümdarı Muḥammed b. Ayyūb al-Bakrî (oğlu meşhûr coğrafyacıdır)'yi, Silves hâkimleri olan Banî Muzayn'i ve Santa Maria de Algarve sâhibi Muḥammed b. Sa'îd İbn Hārūn'u mağlûp ederek, topraklarını devletine ilhâk etti. Bu hareketlerini haklı göstermek için, al-Mu'tażid acemîce bir bahâneye baş-vurmuş, gûyâ bir kaç yıl evvel gizlendiği yerde ölmüş bulunan bedbaht Hişām II.'ı bulmuş, ona devletini tamâmiyle sulh ve sükûna kavuşmuş olarak iâde edinceye kadar, rahat etmeyecekmiş. Cenûbî Endülüs dağlarında yaşayan küçük berberî emîrlerinin ekserisi, İşbîliya hâkiminin gazabına uğramamak için, bu oyuna uymak zorunda kaldılar. 'Abbādî hükümdarı ile al-Mu'tażid'ın menfaatı uğruna mûcizevî bir şekilde dirilmiş olmakla berâber, ihtimam ile gizli tutulan ve

kimseye gösterilmeyen *amîr al-mu'minîn*'e aynı zamanda bi'at ettiler. Fakat gösterdikleri iyi niyet boşa gitti. Günün birinde 'Abbâdî hukümdarı bu küçük berberî emîrlerini, maiyetleri ile birlikte, İşbîliya'deki sarayına çağırarak, bunları deliklerini tıkattırdığı hamamda havasız bırakarak, öldürdü. Bu suretle Banî Ḥizrûn bu emîrlerin merkezi olan Arcos'u, Banî Dammar'in hukûm sürdüğü Moron'u ve Banî İfran'in pâyitahtı olan Ronda'yi ele geçirdi (1053).

Bu hâdise İspanya'nın en kuvvetli berberî hukümdarı olarak Gırnata'da hukûm süren ve görünüşe göre, al-Mu'tażid'a karşı kafa tutabilecek yegâne şahıs olan Bâdîs b. Ḥabbûs al-Zîrî'yi gazaba getirdi. Mâmafih al-Mu'tażid'a harp tâlihi bundan sonra da yâver olmakta devam etti ve kısa bir müddet içinde Ḥammûdîlerden al-Ḳâsim b. Ḥammûd'dan Algeciras'ı aldı. Bundan sonra Kurtuba'yı zapta teşebbüs ederek, oğlu İsmâ'îl kumandasında bir ordıyu, bu maksat ile, oraya gönderdi. Fakat İsmâ'îl, bu fırsattan istifâde ile isyân ederek, merkezi Algeciras olan yeni bir devlet kurmak istedi. Bu cür'etli teşebbüs hayatına mâl oldu; kendisinden evvel nasıl 'Abd al-Raḥmân III. ve Manṣûr b. Abî 'Âmir âsî oğullarını bizzat kendileri cezâlandırmışlar ise, al-Mu'tażid da oğlunu kendi eli ile öldürmüştür. Bu hâdise al-Mu'tażid'ın diğer oğlu olup, ölümünden sonra yerine geçecek olan Muḥammed al-Mu'tamid [b. bk.]'in siyâsî hayatının başlangıcını teşkil eder. Babasının emri üzerine, al-Mu'tamid Gırnata'nın berberî hukümdarı Bâdîs'in zâlimâne idâresine karşı isyân etmiş olan Malaga araplarına yardım için, bir ordunun başında hareket etti; fakat Bâdîs İşbîliya ordusunu maglûp ve firâra mecbûr etti. al-Mu'tamid gâyet fenâ bir vaziyette Ronda'ya varıp, zâlim babasından af diledi. Bu dileği kabûl edildi. Bu arada al-Mu'tażid, artık ihtiyâcı kalmadığı için, sahte Hişâm dâvasını çoktan terketmiş bulunuyordu. O artık İspanya'nın en kudretli ve korkulan hukümdarı olmuş idi; düşman olarak yalnız berberîleri görmüş idi; o berberîler ki, kendisi gibi müslüman olmakla berâber, onun bir endülüslünün ictimâî gâyesi addettiği gâyeden şimâldeki hıristiyan komşularından çok daha uzak idiler. Başka yerde olsa ona „berberokton" („berberî öldüren") hukümdar adı verilebilirdi; fakat kininin teskini son günleri üzerine bir gölge düşürdü; o zamana kadar müslüman İspanya'nın hiç olmazsa Akdeniz bölgesinde bir iktâ mıntakasını teşkil etmiş bulunan garbî Magrib'deki hâdiseleri endişe ile takip etti. Murâbıtlardan Yûsuf b. Tâşfîn kumandasında bütün Fas'ta cereyân eden önüne geçilmez ilerileyişi Cebel-i Târık boğazında uzun zaman için aşılamaz bir mâniaya rastlamış olmayacak idi. al-Mu'tażid bunu gâyet açık olarak görmekte idi. Ölüm onu, hiç değilse, yalnızca şahsî kudret ve yılmaz irâdesi sâyesinde kurmuş olduğu devletin, bir kaç balta içinde, o kadar nefret ettiği ve kısmen de imhâ etmiş olduğu İspanya berberîlerinin kardeşleri olan istilâcıların eline düştüğünü görmekten esirgedi.

Bibliyografya: 'Abbâdîler hakkında arap tarihçilerinin verdiği mâlûmat (bilhassa İbn Bassâm, *Ẕaḫîra*'ye alınmış olan İbn Ḥayyân, İbn Ḫaldûn, İbn al-Abbâr, Maḳḳarî) R. Dozy taralından, *Scriptorum arabum loci de Abbadidis* (Leiden, 1846) adlı eserde toplanmıştır. Bunlara yapılacak ilâveler şunlardır: İbn 'Iẕârî, *al-Bayân al-Muġrib fî aḫbâr mulûk al-Andalus wa'l-maġrib* (nşr. E. Lévi-Provençal), Paris, 1930, III ve ilâveler; İbn al-Ḫaṭîb, *I'mâl al-i'lâm fi man bûyi'a ḳabl al-iḥtilâm min mulûk al-islâm* (bu eserin İspanya tarihine âit kısmı E. Lévi-Provençal tarafından neşrolunmuştur: Rabat, 1934). Krş. bir de Dozy. *Histoire des musulmans d'Espagne* (Leiden, 1932), fihrist; A. Prieto Vives, *Los reyes de taifas* (Madrid, 1926); A. Gonzâles Palencia, *Historia de la España musulmana* (Barcelona, 1929), s. 73 v. dd.; E. Lévi-Provençal, *Histoire de l'Espagne musulmane* (Paris-Leiden, 1950), II. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MU'TAŻİD. [Bk. MÛTAZID.]

MU'TAZİLA. [Bk. MÛTEZILE.]

MU'TAZZ. [Bk. MÛTEZZ.]

MÛTEMED HAN. MU'TAMAD ḪÂN (?—1639), MUḤAMMED ŞARİF, Hindistan tarihçisi, iranlı mütevâzî bir âileye mensûptur. Hindistan'a gitmiş. Cihângîr ve Şâh Cihân devirlerinde yüksek mevkîler işgâl etmiştir. Cihângîr'in hâkimiyetinin 3. senesinde kumandan olmuş ve Mu'tamad Han unvanını almıştır. Sonra Şâh Cihân'ın Dekkan seferi esnâsında, *bahşî* („askerî te'diyat me'mûru") sılatı ile ona refâkat etmiştir. Cihângîr'in hâkimiyetinin 17. senesinde saraya döndüğü vakit, kendisine hukümdarın hâtırâtını yazmak vazifesi verildi. Şâh Cihân'ın hâkimiyetinin 10. senesinde *mîr-bahşî* rütbesine yükseltilmiştir. 1049 (1639) senesinde ölmüştür. Mu'tamad Han, *Iḳbâl-nâma-i Cihângîrî* adlı, 3 kısımdan müteşekkil bir tarih eserinin müellifidir: 1. Ekber'in cedlerinin tarihi; 2. Ekber'in hâkimiyeti (India Office ve Bankipore kütüphânelerinde mevcut yazma); 3. Cihângîr'in hâkimiyeti (*Bibliotheca Indica*

serisi arasında, 1865'te Kalkûta'da, h. 1286'da Lüknov'da basılmıştır).

Bibliyografya: *Ma'âṯir al-umarâ'*, III, 431; *Tuzûk-i Cihângîrî*, s. 352; *JRAS*, N. S., III, 459; Elliot-Dawson, *History of India*, VI, 400; Rieu, *Cat. Brit. Museum*, I, 255; Ethé, *Cat. of the India Office Library*, s. 121 ve Morley, *Catalogue*, s. 120.

(M. HİDAYET HOSAYN.)

MÛTEMİD. AL-MU'TAMİD (843—892) 'ALA 'LLÂH ABU 'L-'ABBÂS AḤMED B. CA'FAR, Abbâsî halîfesi olup, al-Mutavakkil'in Fityân adlı, kûfeli, rum asıllı bir câriyesinden doğan oğludur. 229 (843/844) tarihinde Sâmarrâ'da doğmuş ve 256 recebinde (haziran 870) hilâfet tahtına, al-Muhtadî'nin azlinden sonra, geçmiştir. Hükümdarlık hasletlerine mâlik değil idi; veziri 'Ubayd Allâh b. Yaḥyâ b. Ḫâḳân'a istinat etti ve cülûsundan bir az sonra da idâre işlerinin ekserisini kardeşi Abû Aḥmed al-Muvaffaḳ'a bıraktı. 261 şevvâlinde (temmûz 875) oğlu Ca'far al-Mufavviż'ı veliahdlığe ve garp eyâletlerinin vâliliğine, al-Muvaffaḳ'ı da ondan sonra ikinci veliahdlığa ve şark eyâletlerinin vâliliğine tâyin etti. Meharet ve kabiliyeti sâyesinde al-Muvaffaḳ kısa zamanda hakikî hukümdar vaziyetine geçerek, halîfenin bütün nufûzunu kaybettiği devlette nizam ve âsâyişi yavaş-yavaş yeniden kurdu. Daha al-Muhtadî'nin halîfeliği sıralarında aşağı Fırat bölgesinde bulunan zencî köleler arasında tehlikeli bir isyân (Zanc isyânı) patlak vermiş idi. Ancak 270 (883) yılında zencîlerin reisi 'Alî b. Muḥammed [b. bk.] al-Muvaffaḳ tarafından mağlûp edildi.

al-Mu'tamid, halîfe olduktan bir müddet sonra, umûmiyetle rivâyet olunduğuna göre, 259 (873) yılında Ṭâhirîler hânedanı [b. bk.] Ya'ḳûb b. al-Layṯ tarafından iskat edilmiş ve bundan pek az sonra Mâverâünnehr'de Sâmânîler [b. bk.] ortaya çıkmıştır. Ya'ḳûb'un ölümünden sonra (265 = 879), kardeşi 'Amr [b. bk.] halîfeye itâatini arzetmiş ve kendisine şark eyâletleri iktâ olunmuştur. Bu sıralarda Aḥmed b. Ṭûlûn [b. bk.] Mısır'da istiklâl kazanmış ve ölümünden sonra (270 = 884 oğlu Ḫumâravayh Abbâsî hilâfetine karşı şiddetli bir mücâdeleye girişmiş idi. Musul ve civârında hâricîler ahâliyi bîzâr etmeğe bir müddet devâmdan sonra, nihâyet itâate mecbûr oldular. Ayrıca âsâyiş, alevî âsîler yüzünden, bir çok defa ihlâl edildi ve bunlara Bizanslılar ile yapılan harp de inzimâm etti. Müslümanlara sâdıkane yardım eden Pavlikiyanlar Bizans imparatoru Basilios tarafından üst-üste mağlûp edilmişlerdi. Basilios 263 (876) yılında, al-Mu'taṣim'ın fethetmiş olduğu Tarsus yakınındaki Lu'lu'a [b. bk.]'yi ele geçirdiler. Müslümanlar ancak 270 (883) yılında Bizansluları ağır bir bozguna uğratabildiler. Bununla berâber savaş bunu takîp eden yıllarda da devam etti. al-Muvaffaḳ'ın 278 (891) yılında ölmesi üzerine, halîfe bunun oğlu Aḥmed al-Mu'taḍid'i Ca'far al-Mufavviż'ın yerine veliahd olarak ilân etmek mecbûriyetinde kaldı. 279 (892) yılında, al-Mu'tamid Sâmarrâ'yı terkederek, merkezi tekrar Bagdad'a nakletti. al-Mu'tamid burada 19 receb 279 (15 teşrin I. 892) tarihinde 50 yaşlarında öldü ve Sâmarrâ'da defnedildi. Bâzı rivâyetlere göre, al-Mu'taḍid tarafından zehirletilmiştir.

Bibliyografya: İbn Ḳutayba, *Kitâb al-ma'ârif* (nşr. Wüstenfeld), s. 200; Ya'ḳûbî (nşr. Houtsma), II, 619—624; Ṭabarî (nşr. de Goeje), III, bk. fihrist; Mas'ûdî, *Murûc* (Paris tab.), VIII, 38—112; IX, 47, 52; al-Ḫaṭîb al-Bağdâdî, *Târîḫ Baġdâd*, IV, 60 v. dd.; *K. Aġânî*, bk. Guidi, *Tables alphabétiques*; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg) VII, 156 v. dd.; İbn al-Ṭiḳṭaḳâ, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 341—348; İbn Ḫaldûn, *al-'İber*, III, 303 v. dd.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, II, 422 v. dd.; Muir, *The Caliphate*... (Weir'in yeni neşri), s. 544 v. dd.; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 531, 539; G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, s. 193, 195, 229, 247 v. dd.; ayn. mll., *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 36, 55; Georg Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates* (München, 1940), s. 166 v. d.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

[Bu madde F. IŞILTAN tarafından ikmâl edilmiştir].

MÛTEMİD. AL-MU'TAMİD 'ALA 'LLÂH (1040—1095), bir şeref lekabı olup, bununla tanınanların en meşhûru, İşbîliya (Sevilla)'de V. (XI.) asırda hukûm süren 'Abbâdî hânedanının üçüncü ve sonuncu hukümdarıdır. Asıl adı MUḤAMMED B. 'ABBÂD AL-MU'TAḍİD [b. bk.] B. MUḤAMMED B. İSMÂ'İL İBN 'ABBÂD idi. 431 (1040) yılında doğmuş olup, daha 13 yaşında iken, babası tarafından o zamanlar İbn Muzayn'in elinde bulunan Şilb (Silves)'e karşı yapılan seferin baş-kumandanlığına, itibârî olarak, tâyin edilmiş idi. Bu şehir hücûmla zaptolunduğu gibi, bundan bir az sonra da Muḥammed b. Sa'îd b. Hârûn'un emrinde bulunan Şantamarîyat al-Ġarb (Santa-Maria d'Algarve, bugün Faro) şehri de ele geçirildi (444 = 1052). Bunun üzerine, kendisi bu iki şehrin vâliliğine tâyin olundu. İsyân eden büyük kardeşi İsmâ'îl'in idâmından sonra (455=1063),

Muḥammed al-Mu'tamid İşbilîya hânedanının veliahdi oldu. Bundan pek az sonra Muḥammed al-Mu'tamid'in Gırnata'da hüküm süren Zîrî [b. bk.] hânedanı hükümdarlarından Bâdîs b. Ḥabbûs'a karşı isyân eden Malaga araplarına yardım için şevkettiği ordu, adı geçen berberî hükümdarı tarafından mağlûp edilmiş ve al-Mu'tamid de Ronda'ya kaçmağa mecbûr olmuş idi. Bu ciddî bozgunluğa evvelâ fenâ hâlde kızan babası al-Mu'taẓid nihâyet onu affetti. İşbilîya'nın kudretli hükümdarı 461 (1069) yılında ölünce, al-Mu'tamid İber yarımadasının cenûb-i garbîsinin büyük kısmını içine alan devlete sâhip oldu.

al-Mu'tamid'in hayat ve saltanatına az-çok roman gibi mâcerâlar bağlanmaktadır. Müslüman garbın bâzı müelliflerine bakılırsa, bu hükümdarın hayatının mühim bir kısmında, Şilb vâlisi olduğu zamandan itibâren, İbn 'Ammâr nâmında, hem vezir, hem de şâir olan bir zât gâyet müessir bir rol oynamıştır. al-Mu'tamid'in aynı zamanda şiir kabiliyetine de sâhip bulunan al-Rumaykîya adlı bir câriye ile evlenmesi de üzerinde çok durulan edebî bir mevzû olmuştur. al-Mu'tamid kendi lekabını bu kadının lekabı olan I'timâd'a uygun olmak üzere, aynı kökten seçmiş imiş. Bu câriye onun en gözde zevcesi olmuş ve bir çok erkek evlât dünyaya getirmiştir. al-Mu'taẓid tarafından sürülmüş olan İbn 'Ammâr'a gelince, o da hâmîsi tahta çıkınca, İşbilîya'ya geri çağırılmış ve sonra kendi arzusu ile, vâli olarak, Şilb'e gitmiş, oradan da pek az bir müddet sonra baş-vezir tâyin edilerek, geri dönmüştür.

Hukûmetinin daha ikinci yılında al-Mu'tamid, Cavharî hânedanının hüküm sürdüğü Kurtuba [b. bk.] emîrliğini, Ṭulayṭula hükümdarı al-Ma'mûn [b. bk.]'un burada gözü olmasına rağmen, topraklarına ilhâka muvaffak oldu. Küçük şehzâde 'Abbâd Emevîlerin bu eski pâyitahtına vâli tâyin olundu; fakat Ṭulayṭula hükümdarının teşvikı ile, İbn 'Ukâşa adında bir mâcerâperest, 468 (1075) yılında ânî bir baskınla, Kurtuba'yı ele geçirmeğe muvaffak olarak, 'Abbâdî şehzâdesi ile kumandanı Muḥammed b. Mârtîn'i öldürdü. al-Ma'mûn şehre hâkim oldu ise de, 6 ay sonra burada öldü. Babalık sevgisi ve hükümdarlık gurûru incinen al-Mu'tamid 3 yıl müddetle beyhûde yere Kurtuba'yı geri almağa çalıştı. Bu arzusuna ancak 471 (1078)'de nâil olabildi. İbn 'Ukâşa idâm edildi ve Ṭulayṭula hükümdarlığının Vâdi'l-Kabîr ile Vâdi'l-'Ana arasında bulunan toprakları İşbilîya orduları tarafından işgâl olundu. Buna rağmen, o günlerde Kastilya kıralı Alphonso VI.'nun İşbilîya'ya karşı tertip ettiği seferin iki misli harâc ödenmesi sûreti ile durdurulması için, vezir İbn 'Ammâr'ın bütün siyâsî mahâretini ortaya koyması gerekti.

Artık hıristiyan hükümdarlarının inat ve gayretleri sâyesinde, müslüman *mulûk al-ṭawâ'if*'inin aralarında yaptıkları kanlı mücâdelelerden istifâde sureti ile, son Emevî ve ilk 'Âmirî müstebit hükümdarları zamanında evvelâ duraklamağa, sonra da ric'ate mecbûr kalmış olan İber yarım-adasının hıristiyanlar tarafından zaptı işinin tekrar ele alınıp (*reconquista*) cenûbuna teveccüh etmesi zamanı çoktan gelmiş idi. Tarihçilerin mübâlega ile kaydettikleri başarılarına rağmen, V. (XI.) asrın ortasından itibâren, bir çok Endülüs müslüman hükümdarının, hıristiyan komşularının geçici tarafsızlıklarını yüksek harâclar ödemek sûreti ile satın almak zorunda kaldıkları unutulmamalıdır. Ṭulayṭula'nın Alphonso VI. tarafından 478 (1085) yılında zaptından bir az evvel al-Mu'tamid büyük güçlükler ile karşı-karşıya kalmış idi. Vezîri İbn 'Ammâr'ın akılsızca bir tavsiyesine uyarak, al-Mu'tamid Kurtuba'dan sonra, o zamanlar Muḥammed b. Aḥmed İbn Ṭâhir adında arap asıllı bir zât tarafından idâre olunan Mursiya emîrliğini de ilhâk etmek istemiş idi. 471 (1078) yılında İbn 'Ammâr Barcelona kontu Ramon Berenguer II.'e mürâcaat ederek, ondan 10.000 dinar karşılığında, Mürsiye'nin zaptına yardım etmesini istedi. Bu mıkdar para ödeninceye kadar, al-Mu'tamid'in oğullarından biri, al-Raşîd, rehîne olarak, onun yanında kalacak idi. Bunun üç misli tutarında bir meblâğın Barcelona kontuna ödenmesi ile neticelenen harâretli münâkaşalardan sonra, İbn 'Ammâr Mürsiye'yi zaptetmek planını tatbika girişti; kısa bir müddet içinde ve Bilc (bugün Vilches) kalesi hâkimi İbn Raşîḳ'ın yardımı sâyesinde, buna muvaffak oldu; fakat İbn 'Ammâr Mürsiye'de hakikî bir hukümdar tavrı takındığı için, çabucak efendisinin kinine hedef oldu ve al-Mu'tamid'in azarlamasına karşılık olarak, İşbilîya hukümdarına, karısına ve oğullarına hakaret dolu sözler sarfetti. İbn Raşîḳ tarafından ihânete uğrayınca, Mürsiye'den kaçmağa mecbûr kalarak, Leon'a, oradan Saragossa ve nihâyet Lerida'ya gitti. Bundan sonra Saragossa'ya dönerek, bu şehrin emîri al-Mu'tamin b. Hûd [bk. mad. SARAGOSSA]'a Segura'ya karşı yaptığı seferde yardıma kalkıştı ise de, esir edilerek, al-Mu'tamid'e teslim olundu. Aralarında uzun zamandan beri mevcut olan dostluğa rağmen, al-Mu'tamid onu kendi eli öldürdü.

Bu ara Alphonso VI. 473 (1080)'te muhâsaraya başlamış olduğu Ṭulayṭula'yı işgâl etmek gâyesini artık gizlemiyordu. Bundan

iki yıl sonra, al-Mu'tamidis'in kendine ödediği yıllık harâcı almak üzere gönderdiği hey'et n fenâ muâmele gördüğünü ve hey'ete refâ at eden yahudi hazînedar İbn Şalîb'in ayarı bozuk paraları kabûl etmediği için öldürüldüğünü öğrenince, İşbîlîya devleti topraklarına bir akın yaparak, al-Şaraf [b. bk.], al-Arafa'nın mâmûr kasabalarını yağmaladı ve Şuzûna (b. bk., Sidona) bölgesinden Tarifa [b. bk.]'ye kadar ilerileyerek, orada İspanya'nın en son hudûduna ayak bastığı yolundaki meşhûr sözü söyledi.

Ṭulaytula'nın Alphonso VI. tarafından zaptı İspanya müslümanlığı için ağır bir darbe oldu. Bundan bir-az sonra da, Kastilya kıralı al-Mu'tamid'den, Ẕu 'l-Nūnī devletinin bir kısmını (bugünkü Ciudad-Real ve Cuenca eyâletlerinin bir kısmı) teşkil etmiş olan eski topraklarının iâdesini istedi. Onun her gün artan istekleri bütün müslüman İspanya'da durumu gittikçe ciddîleştirmekte idi. Hiç-arzu etmemelerine rağmen, İspanya'nın müslüman hukümdarları, başlarında al-Mu'tamid bulunduğu hâlde, bu sırada önüne durulmaz bir ilerileyişi ile, bütün Fas bölgesini zaptetmiş bulunan Murâbıtlardan Yūsuf b. Tāşfīn [bk. mad. MURÂBITLAR]'den yardım ricâ etmek zorunda kaldılar. Kendisine vezir Abū Bakr İbn Zaydūn ile Badajoz, Kurtuba ve Gırnata kadılarından müteşekkil bir hey'et gönderilmesi kararlaştırıldı. Uzun ve zahmetli müzâkerelerden sonra, Yūsuf b. Tāşfīn nihâyet Cebel-i Târık boğazını geçerek, 22 receb 479 (23 teşrin I. 1086)'da Badajoz'a yakın al-Zallāḳa mevkiinde hıristiyan ordularını kanlı bir bozguna uğrattı. Burada kısaca hatırlatmak gerekir ki, Afrika'ya geri çağırılan Yūsuf b. Tāşfīn bu muzafferiyotinin semeresini İspanya müslüman hukümdarlarının umduğu şekilde elde edememiş ve bu hukümdarlar endülüslü fakîhlerin te'siri ile Murâbıtlar hukümdarının gözünden düşmüşlerdir. Onun çekilmesinden sonra, hıristiyan birlikleri müslüman topraklarını o kadar şiddetle tâciz etmeğe başlamışlardır ki, bu sefer bizzat al-Mu'tamid Fas'a giderek, ordusu ile bir defa daha İspanya'ya gelmesi husûsunda Yūsuf b. Tāşfīn'den ricâda bulunmak zorunda kalmıştır. Yūsuf bunu kabûl ederek, ertesi yılın ilk baharında Algeciras'a çıktı (482=1090). Aledo kalesini muhâsara etti ise de, ele geçiremedi. Halkın arzusu ve fakîhlerin tavsiyesi üzerine, İspanya'da cihâdı kendi adına yapmağı daha uygun buldu ve müdâhalesini talep etmiş olan İspanya'nın müslüman emîrlerini birer-birer tahtlarından indirmeğe ve topraklarını ellerinden almağa başladı. Bu maksatla evvelâ bir ordusunu İşbîlîya üzerine yolladı. Sîr b. Abī Bakr kumandasında bir ordu 1090 yılı sonunda Tarifa'yi, bundan sonra al-Mu'tamid'in oğullarından Fatḥ al-Ma'mūn'un kumanda edip maktûl düştüğü Kurtuba'yı, sonra Carmona'yı ve nihâyet al-Mu'tamid'in kahramanca bir çıkış hareketi yapmasına rağmen, İşbîlîya'yi zaptetti. al-Mu'tamid Murâbıtîler sultanının esiri sıfatı ile, zevceleri ve çocukları ile birlikte, evvelâ Tanca'ya, sonra Meknes'e ve bir kaç ay sonra da Merâkeş'ten pek uzakta olmayan Aġmāt'a gönderildi. Burada bir kaç yıl ıztırap içinde geçen bir hayat sürdükten sonra, 487 (1095) yılında 55 yaşında öldü.

al-Mu'tamid'in bu hazin âkıbetini, sayıları bilhassa fazla olan ve onun fıtrî kabiliyetlerini, şâirlik istidadını, asâlet ve kahramanlığını çok öven hâl tercümelerinin hepsi esefle kaydetmişlerdir. al-Mu'tamid orta çağ münevver İspanya müslümanlarının en bâriz bir mümessili olup, müellif ve âlimlerin hâmîsi, âlîcenap ve müsâmahakâr idi ve hudutları haris komşularının taarruzlarına açık bir devletin idâresi ile bağdaşamayacak bir debdebe ve gevşeklik havası içinde hayat sürmüş idi. Babası al-Mu'tażid kadar büyük bir hukümdar olmamakla berâber, al-Mu'tamid, belki de fenâ âkıbeti dolayısı ile, ondan çok daha câzip bir şahsiyet olmuştur. Kendisi 'Abd al-Raḥmān III., al-Ḥakam II., al-Manṣūr İbn Abī 'Āmir ve daha sonra Lisān al-Dīn İbn Ḫaṭīb gibi, müslüman İspanya'nın büyük adamları arasında yer almağa lâyıktır.

Bibliyografya: İbn Bassām, *al-Ẕaḫīra*, IV; İbn al-Abbār, *al-Ḥullat al-siyarā'* (Dozy, *Notices...*); 'Abd al-Vāḥid al-Marrākuşī, *al-Mu'cib* (nşr. Dozy, frns. trc. Fagnan); İbn al-Ḫaṭīb, *Iḥāṭa*; aynı mll., *A'māl al-a'lām* (nşr. Lévi-Provençal); İbn 'Iẕārī, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. Lévi-Provençal), III; al-Fatḥ İbn Ḫāḳān, *Ḳalā'id al-'iḳyān* ve *Matmaḥ*; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, IV ve *Histoire des Berbères* (frns. trc. de Slane), II; *al-Ḥulal al-mavşiya* (Tunus tab.); İbn Abī Zar', *Ravż al-ḳırṭās* (nşr. Tornberg) v.b.—Bu müelliflerden al-Mu'tamid hakkında çıkarılmış mâlûmâtın hemen hepsi R. Dozy'nin *Scriptorum arabum loci de Abbadidis* (Leiden, 1846) adlı eserinde mevcuttur. Ayrıca krş. Dozy, *Histoires des Musulmans d'Espagne* (Leiden, 1932), III, kitap IV; A. Gonzáles Palencia, *Historia de la España musulmana* (2. tab. Barcelona, 1929), s. 77 v. dd.; E. Lévi-Provençal, *Inscriptions arabes d'Espagne* (Leiden—Paris, 1931); bilhassa sikkeler bakımından, bk.

A. Prieto Vives, *Los reyes de taifas* (Madrid, 1926) al-Mu'tamid'in hayatı ve hazin âkıbeti Kahire'de sahneye konulmuştur. Bundan başka ikinci derecede kaynaklardan alınıp, şarkta, bilhassa Mısır'da, müslüman İspanya hakkında te'lif olunan bir çok eserlerde de al-Mu'tamid'den çok kere bahsedilmiştir (ayrıca bk. Lévi-Provençal, *Histoire de l'Espagne*, yeni tab., Paris-Leiden, 1950, II). (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MÛTEZ. AL-MU'TAZZ Bİ 'LLÂH (*?*—869), ABÛ 'ABD ALLÂH MUḤAMMED (veya AL-ZUBAYR) B. CA'FAR, Abbâsî halîfesi olup, al-Mutavakkil ile Ḳabîḥa adında bir câriyeden dünyaya gelmiştir. al-Musta'în halîfelikten çekilmek mecbûriyetinde kalınca, al-Mu'tazz 4 muharrem 252 (25 kânûn II. 866)'de halîfe ile genç Boğa'yı bertaraf etmek istediği sırada, bunlar, halîfenin tasavvurlarını öğrenerek, Sâmarrâ'ya döndüler; diğer taraftan al-Mu'tazz kendisine halef tâyin edilmiş olan kardeşi al-Mu'ayyad'i öldürtmeğe ve üçüncü erkek kardeşi Abû Aḥmed'i de hapsettirmeğe muvaffak oldu Ertesi yıl Vaṣîf, ulûfelerini elde etmek için baş-kaldıran askerler tarafından, bunları yatıştırmağa çalıştığı sırada, öldürüldü. Vâlî Muḥammed b. 'Abd Allâh (b. bk.)'ın ölümünden sonra, 253 zilkâdesinde (teşrin II. 867) Bagdad'da karışıklıklar çıktı ve ertesi sene Boğa, halîfenin tahriki ile, öldürüldü Bu sonuncusu da, orduya ulûfelerini ödeyemediği için, askerler isyan ettiler. al-Mu'tazz muazzam hazînelere sâhip olan annesine baş-vurdu ise de, bir netice alamadı ve sonunda zâlim ve hâin halîfe 255 recebinde (temmûz 869) tahttan indirilerek, bir yer altı zındanına hapsolundu; bir kaç gün sonra orada açlıktan, 24 yaşında iken öldü. Tulunlular sülâlesi onun zamanında kuruldu ve Ya'ḳûb b. Laya (b. bk.; krş. bir de mad. ṢAFFÂRİLER) Sicistan vâliliğine getirildi. Hâricîler Musul'da yağmalarda bulunmakta, müslümanlar da Anadolu'da bizanslılar tarafından bozguna uğratılmakta idi. Krş. bir de madd. AL-MUTAVAKKİL, AL-MUNTAṢİR ve AL-MUSTA'ÎN.

Bibliyografya: İbn Ḳutayba, *Kitâb al-Ma'ârif* (nşr. Wüstenfeld), s. 200; Ya'ḳûbî (nşr. Houtsma), II, 595, 603, 610—616; Ṭabarî (nşr. de Goeje), II, 1388 v. dd.; Mas'ûdî, *Murûc* (Paris tab.), VII, 193, 273, 304 v.d., 364 v.dd.; IX, 46, 52; *Kitâb al-Aġânî* (bk. Guidi, *Tables alphabétiques*); İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), VII, 32 v. dd.; İbn al-Ṭiḳṭaḳâ, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 332—335; Muḥammed b. Şâkir, *Fevât al-vafayât*, II, 185; İbn Ḫaldûn, *al-'Ibar*, III, 287 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 355, 374 v.d., 385 v.dd.; Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline, and Fall* (yeni nşr.), s. 526 v. dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 528 v.d.; G. le Strange, *Boghdad during the Abbasid Caliphate*, s. 171, 247, 311—313. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

MÛTEZİLE. AL-MU'TAZİLA, İslâmda nazarî kelâm ilmini vaz'eden büyük ilâhiyat mektebinin adı. Bu kelimenin mânası al-Mas'ûdî, *Murûc*, VI, 22 'den anlaşılmaktadır: mûtezile, *i'tizâl* akîdesini, yâni *manzila bayna 'l-manzilatayn*i âkidesini ve yahut mektebin esâs akîdesi olan iman ile şüphe arası bir durumu ileri süren kimselerdir (aş. bk.). *Ahl al-ḥadîṯ*'ten gelen an'aneye göre, mûtezile adı Ḥasan al-Başrî'nin çevresinde hâsıl olan bir îtizalden çıkmıştır: gûyâ *manzila bayna 'l-manzilatayni* akîdesini tesbit ettikten sonra, Vâṣil b. 'Aṭâ' ile 'Amr b. 'Ubayd, müstakil bir mektep kurmak maksadı ile, al-Ḥasan'ın çevresinden ayrılmışlardır (*i'tazala*) yahut bu sonuncusu onları kovmuştur. Bu rivâyetler tarihî temellerden mahrûm değil ise de, bunlardan çıkarılan ismin tefsiri hiç şüphesiz yanlıştır. Mûtezilîler isimleri ile iftihâr etmekte ediler; eğer bu isim düşmanları tarafından verilmiş olsa idi, bundan iftihâr duymazlardı. Rivâyetlerin tenevvüünden de görüleceği gibi, burada bahis mevzûu olan şey al-Ḥasan'ın itibârını iâde etmek ve mûtezileye râfızî damgasını vurmak isteyen *ahl al-sunna va 'l-camâ'a*'nin maksatlı bir te'vilidir.

Menşe'i ve tarihî tekâmülü. Mûtezilenin başlangıçta siyâsî bir teşekkül olduğuna ve şiî ve hâricî hareketleri gibi, aynı şartlar altında doğmuş bulunduğuna dâir oldukça açık belirtiler vardır. 'Alî'nin halîfe oluşu (zilhicce 35) islâm tarihinin bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Mâlûmdur ki, Peygamberin mûteber bir çok sahâbesi, mecbûr tutulmalarına rağmen, 'Alî'ye bi'at etmek istememişler ve istemeye-istemeye bi'at etmişlerdir. Bunlar arasında en başta adları geçenler Ṭalḥa ile al-Zubayr ise da, daha bir çokları da zikredilmektedir (Ṭabarî, I, 3072): Sa'd b. Abî Vaḳḳâṣ, 'Abd Allâh b. 'Omar, Muḥammed b. Maslama, Usâma b. Zayd, Ṣuhayb b. Sinân ve Zayd b. Ṯâbit; sahâbeden Ṭalḥa ile al-Zubayr 'Alî'ye karşı açıkça baş-kaldırdılar ise de, diğerleri tarafsız kaldı. Medineliler umûmiyetle bu sonunculara uydular ve Basra'da al-Aḥnaf b. Ḳays, 6.000 Temîmî ve Sabra b. Şaymân'ın emrindeki bir kısım Azdîler mücâdeleden uzak kaldı (Ṭabarî, I, 3169, 3178). Metin, bu sonunculardan bahsederken, bugün de hâlâ, „ayrılmak" mânasını muhâfaza eden,

fakat zamanın siyâsetinde „'Alî ile düşmanları arasındaki mücâdelede tarafsız bir vaziyet almak" mânasını almağa mütemâyil bulunan *i'tazala* fiilini kullanmaktadır. al-Nevbahtî (*Kitâb Firak al-şî'a*, nşr. Ritter, s. 5), 'Alî'nin halîfe oluşunda ayrılan ve 'Abd Allâh b. 'Omar Sa'd b. Abî Vakkâs, Muhammed b. Maslama ve Usâma b. Zayd'i tâkip eden bir fırkadan bahsetmektedir. Bunlar 'Alî'den ayrılmışlar (*i'tazalû*) ve ona bi'at etmiş ve iyi karşılanmış olmalarına rağmen, onunla mücâdele veya onun tarafına geçmek istememişlerdir. Bunlara *al-mu'tazila* denildi ve bütün muahhar mûtezilenin en eski mümessilleri bunlar oldu. Bu itibârla bir kelâm mektebi vasfını taşıyan mûtezile kendi bünyesini tâyin etmiş olan siyâsî mûtezileden sonra gelmiş olmalıdır.

Bu kelâm mektebinin kurucuları hakkında rivâyet edilenleri dikkat ile tetkik etmek suretiyle bu faraziyenin doğruluğu isbat olunabilir gibi görünmektedir. Her kesin ittifak ettiği bir rivâyete göre, bu mektep menşe'ini iki basralıdan, Vâşil b. 'Aţâ' [b. bk.] ile 'Amr b. 'Ubayd [b. bk.]'den almıştır. Bu iki kişinin faâliyeti halîfe Hişâm ile Emevî haleflerinin devrini, yâni 105—131 (723—748) yıllarını içine alır. Bunlar hakkında oldukça eski bir çok bilgi mevcuttur; bu fikirler eksik olmakla berâber, kelâm sâhasındaki ana fikri anlamamıza imkân vermektedir. Bu husûsta bk. *bibliyografya*. Bütün rivâyetlerden çıkan neticeye göre, *i'tizâl* akîdesi mektebin teşekkülünde bir hareket noktası vazifesini görmüş ve akîdeyi açık ve kat'î surette ifâde eden ve sonradan kendi görüşünü 'Amr'e kabûl ettiren Vâşil olmuştur. al-Ḫayyâţ *i'tizâl* fikrinin doğuşunu şöyle anlatıyor: Büyük bir günah işleyen kimsenin *fâsik* ve *fâcir* sıfatlarına müstahak olduğu husûsunda bütün müslümanlar müttefik idi; fakat aralarında, bu sıfatlara sâhip olanların husûsiyetleri hakkında birbirini tutmayan kanâatler var idi. Hâricîlere göre, bu bir kâfirdir; Mürci'e ise, bunun *fisk* ve *fucûr*'una rağmen, mü'min; al-Ḥasan al-Başrî ve çevresi ise, münâfık (*munâfik*) olduğu kanâatindedirler. Vâşil, büyük günah işlemiş olan bir mü'mine, *Kur'an*'ın mü'min ve kâfir hakkındaki tasvirinin tatbik edilemiyeceğini isbât etmektedir. Büyük günah işleyen kimse ne mü'mindir, ne de kâfir. Bu itibârla ona, al-Ḥasan'ın kanâati gereğince, iki yüzlü nazarı ile bakmak imkânsızdır; zîra bir münâfığın münâfıklığı meydana çıkarılıncaya kadar, mü'min telâkkî olunması gerekir. *Fâsik* sıfatı da, ancak husûsî bir zümreye, orta bir durumda (*manzila bayna 'l-manzilatayni*) bulunanlara isnât olunabilir. Bu aynı fikirler, Vâşil'ın 'Amr'e *i'tizâl* akîdesini kabûl ettirmesine vesîle olan konuşmasında da bulunmaktadır (al-Sayyid al-Murtażâ, *Amâlî*, I, 144 v. dd. = İbn al-Murtażâ, *al-Mu'tazila*, s. 22 v. dd.; kaynak, muhtemelen, al-Ḫayyâţ).

Bu faraziyelerin arkasında siyâsî meseleler saklı bulunmaktadır. *Manzila bayna 'l-manzilatayni* akîdesi sırf nazarî bir şekilde meydana çıkmış olmayıp, 'Alî'nin halîfeliği etrafında cereyân eden mücâdelelere katılmış olan şahsiyetler hakkındaki açık bir takım kanâatlerden doğdu. Vâşil ve 'Amr'in kelâma dâir fikirleri hakkında elimizde mevcut olan nisbeten zayıf bilgi içinde 'Alî, Ţalḥa, al-Zubayr ve 'Â'işa meselesine ayrılan yerin fazlalığı dikkate değer; burada onları alâkalandıran mühim bir mesele bahis mevzûu olduğundan şüphe edemeyiz. Vâşil ile 'Amr bu mücâdele edenlerden ne birinin, ne diğerinin tarafını tutmuşlardır (*Kitâb al-intişâr*, s. 97 v. d.). Onlara göre, 'Alî, Ţalḥa, al-Zubayr ve 'Â'işa aslında hakikî ve tam birer mü'min idiler; fakat aralarında çıkan mücâdeleler onları aynı zamanda haklı olmaları mümkün olmayan iki fırkaya ayırdı; bu fırkalardan biri bir günah işlemiştir; fakat bunun hangisi olduğu bilinmiyor. Bu itibârla, dâvâlarını her şeyi bilen Allaha havâle etmemiz gerekmektedir; fakat karşılıklı münâsebetlerinde, onlara, kelimenin dar mânasında, mü'min gözü ile bakamayız. Binâenaleyh bu şahsiyetlerden biri, muhâlif fırkaya mensup bir şahsiyet aleyhine şehâdet edecek olursa, bu şehâdeti kabûl olunamaz; berikine nisbet ile öteki, ötekine nisbet ile de beriki *fâsik*'tır (krş. bir de al-Baġdâdî, *Kitâb al-fark*, s. 100). *Ahl al-ḥadîş*'e bakılırsa, 'Amr, Vâşil'dan daha da sert davranmıştır: bu fırkalardan birinin her hangi bir âzâsının, her hangi bir şey hakkında, cemâate mensup her hangi bir kimse aleyhine vereceği şehâdeti kabûl etmemiştir (al-Ḫaţîb al-Baġdâdî, *Târîḫ Baġdâd*, XII, 178; al-Baġdâdî, *Kitâb al-fark*, s. 100); zîra Cemel vak'asına katılan iki fırkayı da suçlu (*fussâk*) ilân ediyordu. Bu sebeple, bâzan 'Amr ve Vâşil'ın hâricîler ile karıştırılmalarına şaşmamak gerekir (İshâk b. Suvayd al-'Adavî'nin şiiri: Câhiz, *Bayân*, I, 13).

Bununla berâber mûtezile ileri gelenlerinin 'Alî hakkındaki fikirleri tamâmen başka bir temele dayanmaktadır. Vaziyeti lâyıkı ile anlamak için, evvelâ Vâşil ile bütün mûtezilenin Emevîlerin amansız düşmanı olduklarını, sâniyen Vâşil'ın 'Oşmân ile katillerine karşı oldukça müstereddit bir vaziyet aldığını kaydetmek gerektir (*Kitâb al-intişâr*, s. 97 v. d.) Bu zımnen 'Alî tarafdarları, yâni 35 senesinde

Medine'de vukua gelen fâcianın ilk alâkalıları lehinde bir ifâdedir. Hakikatte Vâṣil Medine'deki 'Alî tarafdarları ile oldukça sıkı münâsebette bulunuyordu (İbn al-Murtaḍā, *al-Mu'tazila*, s. 20); Zaydîya ona kendi reislerinden biri gibi saygı göstermektedir ve Zaydîlerin kelâma dâir telâkkîleri, esâs itibârı ile, Vâṣil'inkine istinât etmekte idi. Bu yalnız nazarî kelâm sâhası için doğru değildir; aynı zamanda siyâsî akîdelerde de bir uygunluk vardır. Zaydîler, müfrit şi'îlerin yaptığı gibi, Abū Bakr ve 'Omar'in halîfeliği haksız olarak ele geçirdiklerini iddia etmemekte idiler. Vâṣil ile birlikte, bütün mûtezile Abū Bakr'in halîfeliğini meşrû sayıyordu (İbn Abî Ḥadîd, *Şarḥ Nahc al-balāġa*, Kahire, 1329, I, 3). Üstünlüğün Abū Bakr'de mi, 'Omar'de mi, yoksa 'Alî'de mi olduğu meselesinde bir karar vermiyor, fakat 'Oṣmān muvâcehesinde 'Alî'ye üstünlük tanıyordu. 'Alî'ye karşı bir az karışık ve dolayısı ile müfrit şi'îlere karşı temkinli ve aynı zamanda da Emevîlere karşı düpe-düz hasmâne olan bu vaziyet, kanâatimce, ancak bir tek şekilde izah edilebilir: görünüşte bir birine benzemeyen batlar müşterek bir merkezde birleşmektedir: bu Abbâsî hareketidir. Bilhassa Vâṣil'ın davranışına Abbâsî tarafdarlarına has bir durum gözü ile bakmamız lâzımdır. Abbâsî tarafdarları kendilerini hakikî *ahl al-bayt* telakkî etmekte idiler ve Peygamber âilesinin sâhip olduğu itibâr ve nufûzdan faydalanabilmek için, aşırı şi'îlerin 'Alî'ye atfettikleri üstün vasfı bir az alçaltmak, tabi'îdir ki, kendi menfaatleri icâbı idi; fakat diğer taraftan, kendilerine müttefik sıfatı ile elzem olan şi'îler ile bağlarını kesmemekte baklı idiler. Şurası açıktır ki, bu şartlar altında, Zaydîlerin nisbetea mûtedil olan kısmını kendi dâvâlarına kazanmak, onlar için, bilhassa mühim idi. Umûmiyetle Vâṣil'ın *al-manzila*'ye dâir akîdesini ancak Abbâsîlerin iktidara gelmeden önceki siyâsî programlarının nazarî sâhada tebellür etmiş şekli olarak görmemiz gerekmektedir. Her şey Vâṣil'ın ve ilk mûtezilenin kelâma dâir telakkîsinin Abbâsî hareketinin resmî akîdesini temsil ettiğini kabûl etmeğe zorlamaktadır. Bu hâl mûtezilenin kelâma dâir akîdesinin, en az bir asır boyunca, Abbâsî sarayının resmi akîdesi olarak kalmış olmasını kolayca izah etmektedir. Hattâ Vâṣil ve şâkirdlerinin doğrudan-doğruya Abbâsî propagandasına iştirâk etmiş olmaları muhtemel görünmektedir. Şafvān al-Anṣārī, meşhûr kasîdesinde dünyanın bütün müslüman ülkelerinde Vâṣil'ın husûsî me'mûrlar (*du'āt*) bulundurdu-

ğunu kaydetmektedir. Şafvān, bunları başkalarından görünüşleri ve kıyâfetleri ile ayrılan ateşli birer mü'min ve zâhid olarak tavsif etmektedir; bunlar her memlekette, Allahın emirlerinin zâhir olduğu çevrelerde ve (din düşmanları ile) münâkaşa san'atının yüksek olduğu yerlerde onun destekleri (*avtād*) idiler. Bu faâliyet devri Emevîleri mahvetmeğe çalışan bütün kuvvetlerin yardımı ile desteklenen Abbâsî propaganda faâliyetinin en şiddetli zamanına rastlar; ikisi arasında doğrudan-doğruya bir münâsebet kurmamak imkânsızdır. Vâṣil'ın propagandasını garp istikametinde çok uzaklara yaymış olduğu, Emevîlerin sukutundan çok sonraları, Tâhert'te Vâṣil'a bağlı bir cemâatin mevcûdiyeti (Yāḳūt, I, 815) ile isbât edilmektedir; ibāżîler ile ittifak hâlinde bulunan bu cemâat 3.000 âzâdan mürekkep idi. Bunlar, İdrîs b. 'Abd Allāh al-Ḥasanî zamanında Manṣūr'a karşı isyân etmişlerdi (krş. al-Şahrastānî, s. 31; bu hâdiseler için krş. Ṭabarî, III, 561) ve dolayısı ile ilk Abbâsî halifelerinin düşmanları arasında yer almakta idiler. Şurası kayda değer ki, İsḥāḳ b. Suveyd al-'Adavî (yk. bk.) tarafından, Vâṣil ile Hâricîler arasında mevcut olduğu farzedilen münâsebet burada gerçekten tahakkuk etmiştir.—Vâṣil ile tarafdarlarının Cahm b. Ṣafvān [b. bk.]'a karşı giriştikleri mücâdele henüz halledilmemiş güç bir mesele olarak kalmaktadır. Bir taraftan Cahm'in kelâma dâir fikirleri mûtezilenin fikirleri üzerinde ap-açık izler bırakmıştır. Sonradan mûtezilenin temel iddialarından biri olan *Kur'an*'ın yaratılmış olması akîdesi muhtemelen Cahm tarafından ileri sürülmüştür. Allahın sıfatları akîdesinde de, her iki tarafta tesâdüfî olması imkânsız bulunan uygunluklar vardır. Diğer taraftan muhtemelen tatbikî ve siyâsî mâhiyette olan çok büyük farklar mevcuttur. Cahm, en cür'etli şekli ile, irâde-i cüz'iyenin mevcut olmadığı fikrini (*cabr*) ileri sürmüştür; insanın bütün hareketleri irâde dışındadır; Vâṣil ise, aksi nazariyeyi, irâde-i cüz'iye nazariyesini müdâfaa etmiştir. Bir defa daha kelâma dâir münâkaşaların arkasında siyâsî meselelerin saklı olduğunu görüyoruz: Emevîler umûmiyetle kader nazariyesini müdâfaa etmekte, hâlbuki muhâlif taraf irâde-i cüz'iye nazariyesini, bütün şümûlü ile, kabûl etmekte idi; Şam'da, mûtezilenin büyükleri arasında yer alan Ġaylān al-Dimaşḳī (İbn al-Murtaḍā, *al-Mu'tazila*, s. 15 v. dd.) irâde-i cüz'iye meselesi yüzünden halîfe Hişām tarafından öldürtüldü (al-Ṭabarî, III, 1733).

Mûtezile ile Abbâsîler arasında husûsî bir münâsebet bulunduğu faraziyesi kabûl olununca, Vâṣil'ın kurduğu mûtezilę fırkası ile 'Alî devrin-

deki mûtezile arasındaki münâsebetler yeni bir veche arzeder. Peygamberin bu eski sahâbesi ile Abbâsîlerin davranışı arasında açık bir benzerlik olduğu kabûl edilecektir. 'Abd Allâh b. al-'Abbâs'ın 'Oşmân'ın ölümünden sonra, 'Alî'nin hizmetine girdiği doğru ise de, duyguları bir ez mübhem idi: kendisi 'Oşmân'ın çok iyi dostu, fakat 'Alî'nin de oldukça harâretli tarafdarı idi ve bu sonuncunun ölümünden sonra, Emevîlerin hizmetine girdi. Evlâtları, mutemelen 'Alî tarafdarları kendileri ile rekâbet ettikleri için, Medîne'de kalmadılar: Şam'da bir müddet yaşadıktan sonra, oğlu Azruḥ civarında, Humayma'de kaldı ve burada, 98 yılında, Abbâsîler ile 'Alî tarafdarları arasında resmî bir yaklaşma oldu (Wellhausen, *Das arabische Reich*, s. 312 v.d.). Bu hâdiseden önce, Abbâsîlere, kelimenin eski mânasında, bir çeşit mûtezile nazarı ile bakılabilir.

'Amr b. 'Ubayd ile Vâşil'ın kurduğu mûtezileye yeni bir unsur girmiş oldu. 'Amr önceleri *ahl al-ḥadîş*'ten biri idi; al-Ḥasan al-Baṣrî'nin muhitinde yetişmiş, hocasından dinlediği bir çok hadîsleri başkalarına nakletmiştir ve muhaddislerden (*muḥaddişûn*) biri olarak anılmaktadır. *İ'tizâl* akîdesini kabûl edince, bu çevreler ile arası açıldı; fakat kendisi ile birlikte, *ahl al-ḥadîş* kaderîlerinin mühim bir kısmı mûtezileye katılarak, Vâşil'ın baş müdâfii olduğu, daha ziyâde siyâsete mütemâyil *ḳadarîya*'yi kuvvetlendirdi. Çok geçmeden *ḳadarî* ile *mu'tazilî* müterâdif oldu. 'Amr'in hayli 'Alî aleyhdarı olduğu sanılıyor; çünkü kendisi Abû Bakr'i tercih etmekte idi (krş. İbn Abî Ḥadîd: *Şarḥ Nahc al-balâġa*, I, 3). Bu tutum 'Oşmân'a karşı Vâşil'da olmayan bir tercihi gerektiriyordu. Nitekim eski Başrîlerden bir zümrenin, bunlar arasında mes. al-Câḥiẓ'in *al-'Oşmânîya* adlı bir fırkaya mensup oldukları rivâyet edilir. 'Amr'in nokta-i nazarı, mûtezilenin gelişmesi bakımından, büyük bir ehemmiyeti hâiz idi. Nihâî zaferden sonra, Abbâsîler, kendileri için siyâsî bir vâsıta olan şî'a ile ittifaklarını derhâl tasfiye ettiler. Aşırı şî'adan râfızîlere (*ravâfiż*) gelince, mûtezile kayıtsız, şartsız yeni efendilerinin gösterdiği istikameti takip ettiler ise de, bir çokları mûtedil şî'a ile münâsebetlerini kesmeğe karar verememişlerdir. Bundan bir *i'tizâl* meydana gelmiştir. Bir zümre mûtedil şî'a ile olan ittifaka sâdık kalmıştır; bu zümre, sonraları, Bagdad'da husûsî bir mûtezile mektebi kurmuştur; fakat Basra mûtezilîleri ile başlarındaki 'Amr'in, itirazsız olarak, Abbâsîlerin dâvâsına katılmış oldukları sanılmaktadır; hattâ 'Amr Manşûr'un samimî dostu ve tâbir câiz ise, mânevî babası olmuştur. Garpta hâricîlerin müttefiki olan mûtezile Abbâsîlere karşı baş kaldırmışlardır (yk. bk.).

Mûtezilenin Abbâsî devrinin başlarındaki husûsiyetlerini hülâsa edelim. Mû'tezile, 1. umûmiyetle Abbâsî halîfelerinin dâvasına sâdık idiler, yalnız bir zümre buna mubâlif idi; 2. aşırı şî'anın, râfızîlerin amansız düşmanı idi; 3. bir nebze te'sirlerinde kalmış oldukları cahmîya'nin düşmanı idi; 4. bir çok eski fırkalarını bir araya getirmiş bulundukları *ḳadarîya*'nin tarafdarı idi; 5. kendilerini çok geçmeden râfızîlik ile suçlandıran *ahl al-ḥadîş* ile araları çok açık idi. Bu vaziyet **mûtezilenin kelâma dâir telâkkîsinin** yapısına kat'î bir te'sirde bulunmuştur. Bu akîdenin menşe'i Vâşil ve 'Amr'e kadar çıkar ve *râfiża*'ya karşı yapılan mücâdelelere bağlanır. Daha ilk zamanlarda, aşırı şî'îler islâmî olmayan bir çok inancı benimsemişlerdi; bunlar arasında maniheizmden de izler bulunduğundan şüphe edilemez; her hâlde, bâzı irfâniye ve seneviyeye âit fikirler, bu şî'îler vâsıtası ile, islâmiyete nufûz etmiş idi. Kûfe'de çok kuvvetli olan bu temâyüller Basra'da da mevcut idi: *samanî*, yâni budhist olan bir Azdî'nin evinde, Vâşil ve 'Amr, senevîye (*al-şanavîya*; muhtemelen maniheist görüşler) akidelerini müdâfaa eden 'Abd al-Karîm b. 'Abi'l-'Avcâ' ve Şâliḥ b. 'Abd al-Ḳuddûs ve şâir Başşâr b. Burd [b. bk.] ile sık-sık buluşurlardı (*Kitâb al-aġânî*, III, 24). Vahim bir tefrika bu garip *maclis*'i dağıttı. Mûtezilenin tarihi üzerinde bu hâdisenin kat'î bir te'siri olmuştur. Bu andan itibâren, *zandaḳa* ve *şanavîya*'ye karşı mücâdele mûtezilenin programının esaslı bir noktasını teşkil etti. Vâşil, bizzat, al-Bâhilî'nin 300 (912/913) yılına doğru elinde bulundurduğu bir manieizm reddiyesi kaleme aldı (*al-Mu'tazila*, s. 21); fakat bu râfızîliğe karşı müsbet bir şekilde de mücâdeleye gayret edildi: Başşâr'ın müdâfaa ettiği ateş akîdesine karşı toprak akîdesini, yâni devrindeki tabiat felsefesine dayanan bir akîdeyi ileri sürdü. Şafvân al-Anşârî (al-Câḥiẓ, *Kitâb al-bayân*, I, 16—19)'nin şiirlerinde bu akîdenin bir örneği vardır; bu, mûtezile nassiyeciliğinin tarihi bakımından esaslı bir vesikasıdır. Burada kelâmın emrindeki felsefenin nereden geldiği henüz açık olarak bilinmiyor ise de, bunun umûmî vasfı meydandadır: bu, kadîm devrin ilk zamanlarındaki el-kimyâcıların, tabîplerin v. b. felsefesi, bütün Asya helenlerince kabûl edilmiş olduğu sanılan ilmî esasların bir nevî hülâsası, *summa*'sı idi. Şafvân, Başşâr'ın Vâşil ve arkadaşlarına **Dayşâ**nî-

ler dediğini söylerken, belki de bize bu felsefenin mûtezileye bangi çevrelerden geçmiş olduğu hakkında bir ip ucu vermektedir; bu üzerinde durulmağa değer bir bilgidir. Umûmî olarak, bu tabiat felsefesini müdâfaa edenler islâm an'anesinin *dahrîya* dediği fırkaya mensup kimseler olmalıdır. Mûtezile, *dahrî*'ler ile, te'sirini hissettikleri bu *rāfiżî* felsefeye tâbiiyeti gösteren bir şiddetle mücâdele etmişlerdir. Nassî mûtezile sisteminin hakikî kurucusu Abu 'l-Huẕayl Muḥammed b. al-Huẕayl al-'Allāf [b. bk.]'tır. Abu 'l-Huẕayl, arkadaşları ve tilmizleri maniheizme karşı en geniş mânasında münâkaşayı devam ettirmişlerdir; bu münâkaşa, manibeizmin açık veya gizli tarafdarlarına karşı Abbâsîlerin yaptıkları zulümler ile, muhakkak ki, alâkalıdır. Diğer taraftan, Abu 'l-Huẕayl, o zaman çok dikkate değer kelâmcı Hişām b. al-Ḥakam [b. bk.] tarafından temsil olunan *rāfiża*'ya karşı en faâl bir şekilde mücâdeleye girdi ve bu zât ile olan kavgaları onu, nihâyet, kendisine bir az cür'etli, fakat verimli yeni fikirler ile dolu bir nassî sistem te'min etmiş olan felsefe eserlerini okumağa sevketti. Onun yanı-başında Basra'da bir çok mühim kelâmcılar var idi: serbest görüş ve fikirleri henüz yeter derecede incelenmemiş olan Mu'ammar, Abu 'l-Huẕayl'in düşmanı olan Hişām b. 'Amr al-Fuvaṭī ve al-Aṣamm ve daha diğer bir çokları. Abu 'l-Huzayl'in talebeleri arasında en başta İbrāhīm b. Sayyār al-Naẓẓām [b. bk.]'ı zikretmek gerekir. Bu kelâmcılar mûtezile akîdesine ana vasfını vermişlerdir. Bu kelâma dâir olan akîde, 1. bir müdâfaayı hedef tutar, vahiyleri müdâfaa eder; binâenaleyh 2. münhasıran *Kur'an*'a dayanır: *Kur'an* Allahın vasıflarının (*asmā'*) ve dinî *aḥkām*'ın tek kaynağıdır; 3. fikrî mücâdelecidir: diğer dinlerin ve islâmî fırkaların sâhalarına, onları kendi sâhalarında yenmek için, kuvvetle el uzatmaktadır; 4. nazarîdir: hasımları cerhetmek ve nasları kısaca ifâde etmek için, felsefî çârelere baş-vurur; bu itibârla 5. akliyecidir: din meselesini, sırf akıl bakımından, ele almaktadır. Bu itibârla mûtezilîleri, feylesûf, serbest düşünceli veya serbestlik tarafdarı insanlar olarak telâkkî etmek kadar müdâfaası güç bir şey olamaz. Tamâmiyle aksine olarak, onlar en sıkı hareket eden kelâmcılar idî; gâyeleri sünnîlik idi; felsefe onlar için ancak bir din hâdimi, bir *ancilla fidei* idi; onlar hiç de müsâmahakâr değil idiler. Yarattıkları şey müslüman iskolastiğidir.

Basra mektebine muvâzî olarak, Bagdad'da Bişr b. al-Mu'tamir (b. bk.; ölm. 210 = 825/826) tarafından bir mûtezile mektebi kuruldu. Bu mektep 'Alî tarafdarı idi ('Alî Abū Bakr'e tercih ediliyordu) ve Bişr Hārūn al-Raşîd tarafından idam olundu; fakat 'Alî tarafdarlığı eden Ma'mūn (b. bk.; 198—218 = 813—833) zamanında, Bişr mektebi, bilhassa kelâmcı Ṯumāma b. Aşras (ölm. 210 = 825/826) ile İbn Abî Du'ād (ölm. 240 = 854/855) sâyesinde büyük bir nufûz kazandı. Bu mektep bilhassa *Kur'an*'ın yaratılmamış olduğu görüşünü müdâfaa edenlere hücûm etmekte idi. Hakikatte bütün bu hücûmların, mûtezile için, fecî neticeleri olda. *Kur'an*'ın yaratılmamış olduğu görüşünü benimseyen halîfe al-Mutavakkil (232—247 = 847—861) tarafından terkolunan mektep, siyâsî mevkiini kaybetti ve çok geçmeden amansız düşmanların hücûmuna uğradı. III. (IX.) asrın ikinci yarısında, Bagdad mektebi tarafdarı İbn al-Rāvandī, birden mûtezileden ayrılıp, en aşırı *rāfiża*'ya katıldı; sert tabiatlı olan İbn al-Rāvandī yaptığı yıkıcı tenkitler ile, mûtezileye büyük zarar verdi. III. asrın sonlarına doğru, karmatî hareketi başladı ve aşırı *rāfiża*'yı destekleyerek, dinî ve dünyevî bütün nizâmı sarstı. Karmatîlere karşı yapılan mücâdelelerde artık sünnîlik müdâfîlerinin başında mûtezile değil, *ahl al-ḥadīṯ* bulunmakta idi. 300 (900) yılına doğru, al-Aş'arî, inançla desteklediği Basra mûtezilesi ile münâsebetini kesip, nazarî nassiyeciliği aşılamak maksadı ile, *ahl al-ḥadīṯ* arasına katıldı; bu sonuncular, çok geçmeden, sünnî kelâmına bu nazariyenin busûsiyetlerini verdiler.

III. (IX.) asır mû'tezile kelâmcıları arasında şunları zikredebiliriz: Basra'da, Abu 'l-Huẕayl al-'Allāf'ın an'anesi Yūsuf b. 'Abd Allāh al-Ṣaḥḥām, Abū 'Alī al-Asvārī ve başkalarının temsil ettiği kuvvetli bir mektep tarafından yayıldı. 'Abbād b. Sulaymān Hişām al-Fuvaṭī'nin talebesi idi; İbn 'Ulayya adı ile tanınan İbrāhīm b. İsmā'īl (ölm. 218 = 833) de al-Aṣamm'ın talebesi idi. al-Naẓẓām'ın mektebi muahhar mûtezilenin reddettiği bâzı husûsî akîdeler ileri sürdü (Faḍl al-Ḥazzā' ve Aḥmed b. Ḥā'iṭ, *Kitāb al-intiṣār*, s. 222 v.d.); fakat al-Naẓẓām'ın talebeleri arasında al-Cāḥiẓ [b. bk.] de bulunmakta idi. Bu asrın ikinci yarısında, Basra'nın mühim kelâmcısı muhakkak ki, Abū 'Alī Muḥammed b. 'Abd al-Vahhāb al-Cubbā'ī [b. bk.] idi. Bagdad'da, yukarıda zikredilen kelâmcılardan başka, şunlar da bulunmaktadır: Bişr b. al-Mu'tamir'in çağdaşı 'Īsā b. Şubayḥ al-Murdār; sonra „İlki Ca'far": Ca'far b. Mubaşşir (ölm. 234 = 848/849) ve Ca'far b. Ḥarb (ölm. 236 = 850/851); daha sonraları Muḥammed b. Şaddād al-Misma'ī Zurḳān

(ölm. 278 = 891/892) ve mûtezile tarihinin büyük bir âlimi olan Abu 'l-Ḥuaayn 'Abd al-Raḥīm b. Muḥammed al-Ḫayyāṭ (asrın sonlarına doğru). Suriye mûtezilesi hakkında elimizde gereği kadar bilgi bulunmuyor ise de, Mısır'dakiler hakkında bir az daha fazla bilgimiz vardır. Mısır'daki ilk mûtezilî, şâfi'îler ile münâkaşalarda bulunan İbn 'Ulayya (yk. bk.)'dir; Ḫalaf al-Fard onunla birlikte Kahire'ye gelmiştir; al-Vāsiḳ *miḥna*'si esnâsında Kahire'de kelâma dâir resmî akîdeyi temsil eden bu sonuncu olmuştur. Ḫalaf al-Ḫayyāṭ tarafından râfızîlik ile ithâm edilmiştir (*Kitāb al-intiṣār*, s. 133 v.d.). İspanya'da mûtezile akîdeleri, müslüman şark ülkelerine seyâhat etmiş ve al-Cāḥiẓ'den ders almış olan Abū Bakr Farac al-Ḳurṭubī tarafından yayıldı; bu itibârla İspanya'da bilinen mûtezile telakkîsi Cāḥiẓîya—aslında al-Naẓẓāmîya—olmuştur; daha ilk zamanlarda, burada mûtezilenin *bāṭinîya* ile birbirine karışmış olduğu sanılıyor (bk. msl. Asin Palacios, *Abenmasarra y su escuela*, Madrid, 1914, s. 21 v.d.).

IV. (X.) asırda şî'a gelişmiş ve Abbâsî nufûzu sönmüştür; bâzı Büveyhî vâlilerinin himmeti mûtezilenin kaybetmiş olduğu itibârını bir dereceye kadar kurtardı. Mektepler çalışmalarına devam etti ve mûtezile şarka doğru yayıldı. Basra'da al-Cubbā'ī bir çok şâkird bırakmış idi; fakat mektebi, çok geçmeden, oğlu Abū Hāşim [b. bk.]'inki yüzünden, gölgede kaldı; bu sonuncu mektep, bilhassa Abū 'Abd Allāh al-Ḥusayn b. 'Alī al-Baṣrī (ölm. 369 = 979/980), meşhûr al-Tanūḫī âilesinden Abu 'l-Ḥusayn al-Azraḳ (Aḥmed b. Yūsuf b. Ya'ḳūb) al-Tanūḫī (ölm. 377 = 987/988), Abū, İsḥāḳ İbrāhīm b. 'Ayyāş al-Baṣrī ve talebesi kadı 'Abd al-Cabbār b. Aḥmed al-Hamaẕānī tarafından temsil edilmiştir. Bu devrin Basra kelâmcıları arasında en dikkate değer olan bu sonuncu zât, 360 (970/971) yılında, Rey'e göç ederek, orada kuvvetli bir mektep kurdu ve 415 (1024/1025) yılında bu şehirde öldü. Bagdad'da Abū Bakr Aḥmed b. 'Alī al-İḫşīẕ (ölm. 320 = 932) bütün asra hâkim olmuştur. al-Ḫayyāṭ'ın talebesi, bagdadlı meşhûr Abu 'l-Ḳāsim 'Abd Allāh b. Aḥmed al-Balḫī al-Ka'bī, Nasaf'te bir mektep kurdu ve burada 319 (931) yılında öldü; talebeleri arasında al-Aḥdab Abu 'l-Ḥasan da vardır. Mûtezileye İsfahan'da da rastlanmaktadır; Abu' l-Huẕayl mektebinden Abū Bakr Muḥammed b. İbrāhīm al-Zubayrī mûtezile akîdelerini buraya getirmiştir; aynı zamanda Ḳirmīsīn (Abū Hāşim mektebi)'de, Gurgān, Nīşāpūr ve Horasan'ın diğer bir çok şehirlerinde de mûtezileye raslanmaktadır. V. (XI.) asırda Basra'da 'Abd al-Cabbār'ın kelâma dâir akîdeleri ağır basmakta idi; talebelerinden Abū Muḥammed al-Ḥasan b. Aḥmed b. Muttavayhi, hocasının kelâma dâir *al-Muḥīṭ bi 'l-taklīf* adlı büyük eserini okutmuştur; diğer bir kelâmcı, Abū Raşid Sa'īd b. Muḥammed al-Naysābūrī (ölm. 460 = 1067/1068), Basra ve Bagdad mekteplerinde münâkaşa edilen meseleleri hulâsa etti. Bagdadlı bir çok kelâmcılar burada biliniyordu; bunların bâzıları Zaydîya'ye mensûp kimseler olmalıdır; umûmiyetle Bagdad mektebi git-gide Zaydîya ile birbirine karıştırılmaktadır. Mûtezilenin son büyük kelâmcısı al-Zamaḫşarī (b. bk.; ölm. 538 = 1143/1144) idi; fakat mektepler, bilhassa şarkta, onun ölümünden çok sonra devam etmiştir. Buna muhtemelen moğulların istilâsı son vermiştir; bununla berâber mûtezile Zaydîya içinde bugüne kadar devam etmiştir.

Mûtezilenin faâliyet mevzûunu yalnız nas î nazariyât teşkil etmiş değildir. *Kur'an*'ın tefsir tarihinde oynadıklar rol daha büyüktür; münhasıran nahve dayanan usûlü onlar getirmiştir. Temsilcilerinin umûmiyetle mûtezile akîdelerini (msl. al-Aṣma'ī) müdâfaa ettiği Basra nahiv mektebi ile onlar arasında çok sıkı bir münâsebet var idi. Mûtezilenin çoğu kaybolmuş bulunan tefsir sâhasındaki eserlerinden hasımları, msl. Faḫr al-Dīn al-Rāzī, geniş ölçüde faydalanmışlardır. Bütün *fiḳh* meseleleri mûtezile mekteplerinde harâretle münâkaşa edilmiştir. Mûtezilenin *uṣūl al-fiḳh* ve *maẕāhib* üzerindeki te'siri hâlâ tetkike muhtacdır. Nihâyet hadîs ilmi, muhakkak ki, mûtezilenin *ahl al-ḥadīṯ*'i tenkitleri ile teşvik görmüştür.

Mezheb. Mûtezilenin kelâma dâir akîdesi 5 esâs (*uṣūl*) veya ana akîdede toplanmaktadır ki, bir kimsenin mûtezilî olarak tanınması için hepsini, bütünü ile, kabûl etmesi gerektir (Mas'ūdī, *Murūc*, VI, 22). Muhtemelen başlangıçta, mûtezile propagandasının programının belli-başlı noktalarını teşkil etmiş bulunan bu *uṣūl* sonraları nazarî nasıllığın bir nevî taslağı olmuştur.

I. *Aṣl al-tavḥīd*, en sıkı vahdâniyet akîdesi (her çeşit seneviyeye karşı); Allah ile mahlûkat arasında her türlü benzerliğin inkârı (bir taraftan *muḥaddiṯūn*'un Allahı insana teşbih mezhebine, diğer taraftan da *rāfiża* ve maniheizmin benzer telâkkîsine karşı), Allahın sıfatları kabûl edilir (Cahmiya'ye karşı); fakat hakikî varlıklarından mahrûm edilmiştir: bunlar ilâhî cevhere ilâve olunan cevher değil (bu *şirk* olurdu; *ahl al-ḥadīṯ* arasındaki *ṣifātīya*'ye karşı), cevhe-

rin aynıdırlar (Vāṣil, Abu 'l-Huẕayl); *Kur'an* 'da rastlanan ve Allahı insana benzeten âyetlerin te'vili; Allahı görmenin (*ru'yat Allāh*) inkârı; şahsî ve yaratıcı bir Allahın mevcûdiyetinin kuvvetle tasdiki (*dahrīya*'ye karşı); vahiylerin tam olarak kabûlü, fakat vahye dayanan kelâm ile akla dayanan kelâmın bir birinden ayrılması. Burada münâkaşa edilen meseleler: 1. Allahın zâtı ve sıfatları. *a.* her yerde hâzır olması; Allahın her şeyi idâre etmesi bakımından her yerde bulunmasıdır (Abu 'l-Huẕayl; al-Cubbā'ī). — Hiç bir yerde değildir (umûmî iddia); *b.* İdrâk edilebilmesi: Allah hâsseler ile idrâk olunamaz (umûmiyetle kabûl olunan telakkî). — Allah kalp ile idrâk olunur (Abu 'l-Huẕayl). — Allahın yaratacağı altıncı bir duygu ile öteki dünyada idrâk olunabilecek bir *māhīya*'si vardır (Ḥafṣ al-Fard, v.b.; râfızîlik ile ithâm edilen iddia); *c.* sıfatlar (ebedî; zâtın adları) zâtın aynıdır (Abu 'l-Huẕayl; umûmiyetle kabûl olunan iddia) — *ma'ānî* (Mu'ammar) — *aḥvāl* (Abū Hāşim) vâsıtası ile zâtta mevcuttur; müsbet (Abu 'l-Huẕayl ve umûmiyetle kabûl olunan iddia) ve menfî (bilgi: bilmemenin kabûl edilmemesi v. b., al-Naẓẓām) vecheleri ifâde eder. 2. Yaratılmış dünyanın yapısı. *a.* Hareket noktası müsbet (dinî vazifelerin doğru târifi) ve menfî (*şanavīya*'nin cerhi) bir gâye ile ele alınan insan telekkîsi: insan gözümüzle gördüğümüz tecrübî bir hâdise olup, göz ile görülmeyen bir takım nesnelerden (zerreler, atomlar) müteşekkil olan ve hayat, hâsseler, renkler v. b. gibi arazlar taşıyan bedendir (*cism*); *nafs* bir *ma'nā* olup, *rūḥ*'tan ayrıdır (Abu 'l-Huẕayl); insan birbirine karşılıklı nufûz eden (*mudāḫala*) vücut (*badan*) ve *rūḥ* (*nafs*'in aynı)'tan müteşekkildir; renkler, hisler, ihsaslar, şekiller ve fikirler, muhtelif cevherler (*cavāhir*) zümresini (araz değil; atomlar değil) teşkil ederler; canlı ne var ise, hepsi bir tek makûle (*mucānasa*) teşkil etmektedir (al-Naẓẓām); insan husûsiyetleri *ḥayāt*, *'ilm*, *ḳudra* olan bölünmez bir cevherdir; beden bu cevherin âletidir; arazlar (hareket, hareketsizlik, renkler v. b.) bir takım *ma'ānî* ile buna bağlı olup, bunlar da nâmütenâhî şekilde başka *ma'ānî*'ye bağlıdırlar (Mu'ammar); insan *başar*'dir ('Abbād b. Sulaymān); *nafs* bedenin kullandığı bir âlettir; *rūḥ* bir arazdır (Ca'far b. Ḥarb); —*rūḥ* bir cisimdir ve bir araz olan hayattan ayrıdır (al-Cubbā'ī); *b.* canlı âlem: ölü tabiat canlı olandan şu bakımdan ayrıdır ki, tabiat *ẓarūra* ile, hâlbuki canlı varlıklar kendi *iḫtiyār*'ları ile hareket etmektedirler; bundan başka, her iki zümre de aynı yapıdadır; zîrâ canlı âleme âit meseleler aynı zamanda *başar*'in (cevherler, arzlar, bedenler, zerre v.b.) meseleleridir; al-Naẓẓām'ın ileri sürdüğü ve karşılıklı nufûz (*mudāḫala*) nazariyesine tekabül eden *ẓuhūr* ve *kumūn* nazariyesi: eşyâ bir biri içinde saklıdır ve fizikî vetîre gizli eşyânın zâhir olmasına varmaktadır (msl. taşta gizli olan ateş). 3. Allah ile yaratılmış âlem arasındaki münâsebet: *a. laysa ka-miṯlihi şay'un*: *ḳadīm* ile *muḥdaṯ* arasında kat'î ayrılık (*ḫulūl* yoktur); *b.* sıfatlar ile ifâde olunan Allahın faâliyetinin mevzûu yaratılmış âlemdeki şeylerdir; bu faâliyet ebedî ise, eşyânın da ebedî olması gerekirdi; hâlbuki bunlar yaratılmış, yâni gayr-i mevcut iken, vücut bulmuşlardır; meselenin bir çok hâl şekilleri: „şey" yalnız hâlen mevcut olandır ve yaratılmadan önce, şey değil idi; bu da Allah bilgisinin eşyâ ile birlikte doğmasını icâp ettirir (Cahm'in iddiası): Hişām al-Fuvaṭī —yaratılıştan önce, eşyâ Alahın ebedî bilgisinde, gayr-i mevcut olarak, fakat onları mevcûdiyetlerinde vasıflandıran arazlar olmaksızın: al-Ṣaḥḥām v. b. — arazlar ile: al-Ḥayyāṭ, al-Ka'bī ve Bagdad'ın diğer bir çok kelâmcıları (*ma'dūmīya* mektebi) tesbit edilmiştir (*ṯābit*). Allah, eşyâyı, biri diğeri içinde olarak, aynı zamanda yarattı ve bunlar yaratılmış dünyada bir biri ardınca zâhir olurlar: al-Naẓẓām; *c.* İlâhî bilgi ve kudret mevzûları mahdut mudur? Evet: Abu 'l-Huẕayl — Hayır: başkaları; *d.* İlâhî kudret arazlara (Mu'ammar)—insânî fiilden kendiliğinden doğan hâdiselere şâmil değildir (*tavallud*, bk. aş. *aṣl al-'adl*). 4. Vahiy: *a.* peygamberlik; bir peygamber *ma'ṣūm*, yâni büyük günahlardan berîdir; *b. Kur'an* yaratılmıştır; Allah sözü bir esas zemin (*lavḥ al-maḥfūẓ*; peygamber; çalılık v. b.) yaratmıştır. *Kur'an*, ifâde tarzı ve üslûbu bakımından, mûcizedir—al-Naẓẓām bunu kabûl etmiyor (Vāṣil'dan itibâren; *maḥkam*, yâni *Kur'an*'da bedihî ve açık olan hukûmler ile *mutaşābih*, yâni bizzat açık ve bedihî olmayan âyetler arasında ve ayrıca *nāsiḫ* ile *mansūḫ* arasında tefrik yapılmaktadır.

II. *Aṣl al-'adl*, Allah âdildir; yaptığı her şey, yarattığı şeylerin iyiliğini (*aṣlaḥ*) istihdâf etmektedir; şer istemez ve şerri emretmez (*amr* ve *irāda* aynıdır); insanın fenâ fiilleri ile hiç bir münâsebeti yoktur; bütün beşerî fiiller insanın serbest irâdesinin mahsûlüdür; insanda bir *ḳadra* ve bir *istiṭā'a ḳabla 'l-fi'l* vardır: insan iyi işlerinden dolayı mükâfat, kötü işlerinden dolayı da mücâzât görecektir. Burada münâkaşa edilen meseleler: 1. İlâhî kudret: *a.* Allah haksızlık yapabilir mi? Hayır: al-Naẓẓām — evet, fakat yapmamaktadır;

umûmî kanaat; *b.* ilâhî adâlet: Allah fenâlığa mâni olabilir mi? Evet, çünkü Allahın, şerri bir anda ortadan kaldırmağa kâfî gelecek gizli bir lutfu (*luṭf*) mevcuttur: Bişr b. al-Mu'tamir ve Bagdad'ın bir çok kelâmcıları — bayır, çünkü yarattıkları için dâimâ en iyi ve en doğru olanı yapmaktadır: umûmî kanâat, 2. beşerî kudret: Allah tarafından yaratılmıştır; beden ağrıları, hastalıklar v. b. insanın irâdesi dışındadır; insanın ef'âli bir takım hareketlerden ibârettir; *af'āl al-ḳulūb* ile *af'āl al-cavāriḥ* bir birinden ayrıdır. Abu 'l-Huẕayl tarafından vazolunup, Bagdad mektebinde münâkaşa edilen mesele: bir fiilin neticeleri, o fiili yapana atfolunmakta ve kendisi, ölümünden sonra bile, bu fiilden mes'ûl tutulmaktadır.

III. *Aṣl al-va'd va 'l-va'îd* (yahut *al-asmā' va 'l-aḥkām*), amelî kelâm. Burada münâkaşa edilen meseleler: *a.* iman ve imansızlık; iman mecbûrî veya mecbûriyet üstü olan emir ve nehiyleri yerine getirmekten ibâretir; günahlar (*ma'āṣî*), büyük (*kabā'ir*) ve küçük (*ṣaġā'ir*) olmak üzere, ikiye ayrılır; şunlar büyük (*kabā'ir*) günahtır: *taṣbîḥ Allāh bi-ḫalḳihi, tacwîruhu fî ḥukmihi ve takẓîbuhu fî ḫabarihi*; *radd al-icmā' 'ani 'l-nabî*; Allah, inâyet ve lütfu ile, küçük günahları (*ṣaġā'ir*) affedebilir; *muslim* olmayan, Allahın *Kur'an*'da emrettiği bir şeyi yaparsa, Allaha itâat etmiş olur (*ṭā'a lā yurāda 'llāha bihā*); Abu 'l-Huẕayl (bu görüşü al-Naẓẓām ve Bagdad mektebi kabûl etmemektedir); Hişām al-Puvaṭî'den itibâren, *îmān bi 'llāh* ve *îmān li 'llāh* bir birinden tefrik edilmektedir; *îmān*, günâh-ı kebâirden, yâni Allahın bir tehdit (*va'îd*) koyduğu fiillerden ictinaptan ibârettir; *b. al-asmā' va 'l-aḥkām*: iyi (*al-ḥasan*) Allahın *Kur'an*'da emrettiği, kötü (*al-ḳabîḥ*) de nehyettiği şeydir; umûmiyetle fıkıh meseleleri; *c.* hadîs: bir hadîsin mevsukluğu ancak içlerinden biri cennetlik olan 20 mü'min tarafından tasdik edilmiş ise, sâbit olur; her nesilde, günah-ı kebâir işlemeyen (*ma'ṣūm*) 20 mü'min bulunmaktadır: Abu 'l-Huẕayl ve Hişām al-Fuvaṭî; *tavātur*, mü'minleri mutlaka ilzâm etmez; müslüman cemâati yanlış veya hatâlı bir şey üzerinde ittifak edebilir: al-Naẓẓām v.b.

IV. *Aṣl al-manzila bayna 'l-manzilatayn*. 1. Dinî hukûmet meseleleri: *a.* Abū Bakr'in halîfeliği meşrû olmakla berâber, ilâhî vahye dayanmamakta idi: umûmî kanâat; *b.* Abū Bakr'in 'Alî'ye üstünlüğü (Abū Bakr 'Omar'den, 'Omar Oṣmān'dan ve Oṣman 'Alî'den üstündür): eski Basrîler ve Sumāma; 'Alî'nin Abū Bakr'e üstünlüğü: bagdadlılar ve muahhar bâzı basralılar (hayatının sonuna doğru al-Cubbā'î; 'Abd al-Cabbār); üstünlüğün kime, Abū Bakr'e mi, 'Omar'e mi, 'Alî'ye mi âit olduğu meselesinde tarafsız vaziyet (*tavaḳḳuf*); 'Alî'nin 'Oṣmān'a üstünlüğü: Vāṣil, Abu 'l Huẕayl, Abū Hāşim; 2. *fāsiḳ* hakkındaki meseleler; bu günün meselesi olmaktan çıkmış eski bir mesele; burada günâh-ı sagâir münâkaşa edilmektedir.

V. *Aṣl al-amr bi 'l-ma'rūf va 'l-nahy 'ani 'l-munkar*: Abbâsîlerin iktidara geçmesinden önceki mûtezilenin faâliyet programı: dini, dil, el ve kılıç ile yaymak lâzımdır; daha sonraları bu *aṣl* üzerinde az münâkaşa edilmiştir; al-Aşamm bunun mecbûrî vasfını kabûl etmemektedir.

Bibliyografya: Steiner, *Die Mu'tazileten oder die Freidenker im Islam* (Leipzig, 1865); v. Kremer, *Gesch. d. herrschenden Ideen des Islams* (Leipzig, 1868); Houtsma, *De Strijd over het Dogma* (Leiden, 1875); Duncan B. Maddonald, *Development of Muslim Theology* (London, 1903); Galland, *Essai sur les Mo'tazélites* (Paris, 1906); S. Horovitz, *Über den Einfluss der griechischen Philosophie auf die Entwicklung des Kalām* (Breslau, 1909); Horten, *Die philosophischen Probleme der spekulativen Theologie im Islam* (Bonn, 1910); ayn. mll., *Die philosophischen Systeme der spekulativen Theologen im Islam* (Bonn, 1912); ayn. mll., *Die Modus-Theorie des Abū Hāschim* (*Z D M G*, 1909, LXIII, 303—324); ayn. mll., *Die Lehre vom Kamūn bei Naẓẓām* (*göst. yer.*, s. 774—792); ayn. mll., *Was bedeutet* معنى *als philosophischer Terminus?* (*göst. yer*, 1910, LXIV, 391—396); Goldziher, *Aus der Theologie des Fachr al-Dīn al-Rāzi* (*Isl.*, 1912, III, 213—247); ayn. mll., *Vorlesungen über den Islam*² (Heidelberg, 1925), fasıl 3; Nallino, *Di una strana opinione attribuita ad al-Ğāḥiz intorno al-Corano* (*R S O*, 1916—1918, VII, 421—428); ayn. mll., *Sull'origine dell' nome dei Mu'taziliti* (*göst. yer.*, s. 429—454); ayn. mll., *Rapporti fra la dogmatica mu'tazilita e quella degli Ibāḍiti del' Africa settentrionale* (*göst. yer.*, s. 455—460); ayn. mll., *Sul nome di „Qadariti"* (*göst. yer.*, s. 461—466); Andrae, *Die Person Muhammeds* (Stokholm, 1917), s. 108—116, 139—145; v. Arendonk, *De Opkomst van het Zaidietische Imamat in Yemen* (Leiden, 1919), giriş; L. Massignon, *La passion d' al-Hallaj* (Paris, 1922), tür. yer.; Snouck Horgronje (Chantepie de la Saussaye, *Lehrbuch der Religionsgeschichte*², Tübingen, 1925, I, 722—738); Carra de

Vaux, *Les penseurs de l'Islam* , Paris, 1925), IV; Nyberg, *Kitāb al-intiṣār*, giriş, aş. bk. *Zu den Grundideen und zur Geschichte der Mu'tazila* (*Ephémérides Orientales*, 1927, nr. 31, s. 10 v.dd.); ayn. mll., *Zum Kampf zwischen Islam und Manichäismus* (*OLZ*, 1929, s. 426—441); Pretzl, *Die frühislamische Atomenlehre* (*Isl.*, 1931, XIX, 117—130; Strothmann, *Islamische Konfessionekunde und das Sektenbuch des Aš'arī* (*göst. yer.*, 193—242); Wensinck, *The Muslim Creed* (Cambridge, 1932); al-Ḫayyāṭ, *Kitāb al-intiṣār va 'l-radd 'alā b. al-Ravandī al-mulḥid. Le livre du triomphe* (nşr. H. S. Nyberg), Kahire, 1925; al-Aš'arī, *Maḳālāt al-islāmiyīn* (nşr. Ritter), İstanbul, 1929—1933 (*Bibliotheca Islamica*, I, a—c), III; *Kitāb al-fihrist* (*WZKM*, 1890, IV, 217—235); al-Baġdādī, *Kitāb al-farḳ* (Kahire, 1910), s. 93—189; ayn. mll., *Uṣūl al-dīn* (İstanbul, 1928); al-Sayyid al-Murtażā, *Amālī* (Kahire, 1325), I, 113—143; ayn. mll., *Kitāb al-šāfī fi 'l-imāma va 'l-nakż 'alā kitāb al-Muġnī li 'l-Ḳāżī 'Abd al-Cabbār* (taş basm. Tahran, 1301); İbn Ḥazm, *Kitāb al-fiṣal*; al-Şahrastānī, *Kitāb al-milal* (nşr. Cureton), s. 29—60; al-Icī, *Mavāḳif* (Kahire, 1327), VIII, 377—384; Sa'īd al-Anṣārī, *Multaḳa Cāmi' al-ta'vīl li-muḥkam al-Tanzīl* (*Shibli Academy Series*), London, 1921 (XIV, 322 'de ölmüş olan mûteziliden Abū Muslim Muḥammed b. Baḥr al-İṣfahānī 'den parçalar); Faḫr al-Dīn al-Rāzī 'nin *Mafātīḥ* 'inden seçmeler); 'Abd al-Cabbār, *Tanzīh al-Ḳur'ān 'ani 'l-maṭā'in* (Kahire, 1329); Abū Raşīd, *Kitāb al-masā'il fi 'l-ḫilāf bayna 'l-baṣrīyīn va 'l-baġdādīyīn* (nşr. Biram) ilk fasıl; *Die atomistische Substanzenlehre aus dem Buch der Streitfragen* (Berlin, 1902); *al-Mu'tazilah: Being an Extract from the Kitābu-l milal wa-n nihal by al-Mahdī li-dīn Aḥmed b. Yaḥyā b. al-Murtaḍā* (nşr. Arnold), Leipzig, 1902; ayrıca bk. maddede zikredilen eserler. (H. S. NYBERG.)

MÛTEZZ. [Bk. MÛTEZ.]

MU'ṬĪ. AL-MU'ṬĪ. [Bk. ALLAH, b, 3.]

MUṬĪ'. [Bk. MUTĪ.]

MUTĪ. AL-MUṬĪ' LI 'LLĀH (? — 974), ABU 'L-ḲĀSIM AL-FAŻL, Abbâsî halîfesi olup, al-Muḳtadir [b. bk.]'in oğlu, al-Rāżī ve al-Muttaḳī [b. bk.]'nin kardeşidir. al-Muṭī' şiddetli düşman olan al-Mustakfī [b. bk.]'nin halife olması üzerine, saklanmış ve Mu'izz al-Davla [b. bk.] hâkimiyeti eline alınca, ona sığınarak, söylediğine göre, onu al-Mustakfī aleyhine kışkırtmıştır. Cemâziyelâbır veya şâbân 334 (kânûn II. veya mart 946)'te al-Mustakfī tahtından indirilince, al-Muṭī' halîfe olmuş ve zamanı Abbâsîler tarihinin bahtsız bir devrini teşkil etmiştir. Halîfenin en ufak bir nufûzu bile yok idi; iktidar fiilen Mu'izz al-Davla 'nın ve onun ölümünden (356=967) sonra da, oğlu Bahtiyār 'ın elinde idi. Fâtımîler git-gide kuvvetleniyor ve Sâmânîler de al-Muṭī' 'ı meşrû hukümdar olarak tanımak istemiyorlardı. Hamdânîler, Büveybî ve Fâtımîler ile yaptıkları mücâdelelerden zayıf düşürülmüşlerdi. Bagdad 'da sünnîler ile şî'îler mücâdele hâlinde idi ve alevî temâyüllü Büveyhîler bir çok şî'î âdetlerini benimsemişlerdi. Nihâyet âciz ve hastalıklı olan halife, türklerden Sebük-Tigin tarafından, oğlu 'Abd ul-Karīm al-Ṭā'i' lehinde, halîfelikten vazgeçirildi (13 zilkâde 363=5 ağustos 974). al-Muṭī' 364 muharreminde (eylûl—teşrin I. 974) Dayr al-'Āḳūl 'da öldü.

Bibliyografya: Mas'ūdī, *Murūc* (Paris tab.), IX, 1 v.d., 48, 52; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VIII, 315, 338 v. dd.; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 390 v.d.; İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar*, III, 420 v. dd.; Muḥammed b. Şākir, *Favāt al-Vofayāt*, II, 125; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, III, 1 v. dd.; Muir, *The Caliphate* (yeni tab.), s. 578 v.d.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

MUṬLAḲ. [Bk. MUTLAK.]

MUTLAK. MUṬLAḲ (A.), „bir hayvanı serbest bırakmak için, bağı (*ḳayd*) çözmek" mânasına gelen (bk. msl. Muslim, *Cihād*, hadîs 46; Abū Dāvūd, *Cihād*, bâb 100) ṭ l ḳ kökünün IV. vezninden ism-i mef'ûl. Bu tâbir yayın ipini çözmek (Buḫārī, *Cihād*, bâb 170), elbiseyi çıkarmak ve saçları çözmek mefhûmlarını ifâde etmek için de kullanılır. Buradan da mahdûdun (*muḳayyad*) zıddı olan „mutlak", ve mansub hâlinde *muṭlaḳan*, „mutlak bir şekilde" mânaları çıkmıştır. Tâbir o kadar çok yayılmıştır ki, burada yalnız az mıkdarda örnekler verilecektir.

Gramerde *maf'ūl muṭlaḳ* tâbiri „mutlak mef'ûlü", yâni „oturarak oturdu„ cümlesinde „oturarak" gibi, bir cümlenin mef'ûl yerinde bulunan fiilini göstermek için kullanılır.

Fıkıh usûlü telâkkîsinde, bu tâbir fıkhın en parlak devrinin müctehidleri için kullanılır; *maẕhab*'leri kuranlar hakkında kullanılan *muctahid muṭlaḳ* unvânını onlardan sonra kimse taşımamıştır (krş. mad. İCTİHÂD).

Kelâmda bu tâbir varlık tâbiri ile bir arada geçer; öyle ki, ancak kelimenin geniş mânası ile bir varlığa sâhip olan mahlûkatına zıt olarak, *al-vucūd al-muṭlaḳ* Allah mânasına gelir.

Varlık nazariyesinde tâbir varlık için de kullanılır. Bu sâhada *al-vucūd al-muṭ-*

lak, al-vucūd al-maḥmūl li 'l-mavżū' 'un zıddıdır. Bk. mad. MANTIK.

Tâbir, başka siyâklar içinde, „hâsın" zıddı olan „umûmî" mânasına gelir. Bk. Curcānī, *Ta'rīfāt*'taki târif: mutlak husûsîleşmeksizin birliğe delâlet eder. Krş. nihâyet *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*.

Ravī muṭlak'ın mânası için bk. Freytag, *Darstellung d. arab. Verskunst* (Bonn, 1830), s. 311.

Bibliyografya: de Sacy, *Grammaire arabe* (2. tab., Paris, 1831), I, 298; Wright, *A Grammar of the Arabic Language* (3. tab., Cambridge, 1933), II, 54 v. dd.; M. S. Howell, *A Grammar of the classical Arabic Language* (3. tab., Cambridge, 1931), II, 54 v.d.; M. S. Howell, *A Grammar of the* II, *Classical Arabic Language* (Allahābād, 1883), I, 139—142; Juynboll, *Handleiding tot de kennis van de moh. wet* (Leiden, 1925), s 24; Snouck Hurgronje (*Z D M G*, LIII, 140 v. dd.=*Versp. Geschriften*, II, 385 v. dd.); Horten, *Die speculative and positive Theologie im Islam* (Leipzig, 1912), ilâve I ve II; al-Îcī, *Mavāḳif* (İstanbul, 1329), s. 184 v.d; al-Curcānī, *Ta'rīfāt* (nşr Flügel), s. 233; Muḥammed A'lā al-Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (Kalkütа, 1862), s. 921—924. (A. J. WENSINCK.)

MUTTAḲĪ. [Bk. MÜTTAKĪ.]

MUVAHHİDLER. MUVAḤḤIDŪN, MUVAḤḤIDĪN, Magrib, İfrikiye, Endülüs'te ve Balear adalarında devlet kuran bir hânedanın adıdır. Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Tümart [bk. İBN TÜMART], adında biri dinî an'anelerin çok zedelendiği bir muhitte dinî bir islâhatçı olarak harekete başladı ve vaz'ettiği esâslar üzerine Muvahhidler devletini kurdu. İbn Tümart daha da ileri giderek, bir nevî risâlet iddiasında bulundu. Allah tarafından, adâletsizliği kaldırmak, nizam ve intizâmı te'sis, hakikî dini müdâfaa etmek üzere gönderildiğini beyân ve mehdîliğini [bk. mad. MEHDİ] ilân etti ve bu sıfat ile büyük Maşmūda berberî kabîlesi ve buna tâbî kollarından sadâkat ve tâbiiyet yemini aldı (515 = 1121). Merâkeş'in cenûbunda Sūs bölgesinde dünyaya gelen İbn Tümart'in doğum tarihi ihtilâflıdır: 470—480=1077—1087, hattâ 485 = 1092 (bk. Muḥammed 'Abd Allāh, *Tarācim islāmīya*..., s. 211); genç yaşında Endülüs'te tahsilde bulunduktan sonra, şarka gitti. Mısır, Şam ve Bagdad'da tahsiline devâm etti ve eş'arîlerin telâkkîlerini iyice incelediği gibi, al-Ġazzālī'nin fikirlerinden de faydalandı. Vatanına dönerken, bir müddet kaldığı Mısır'da bâzı münâkaşalarda görüşlerini açıklamak fırsatını buldu; fakat Mısır hukûmeti bunları muzîr bularak, kendisini hudût hârici etti. İbn Tümart buradan Tunus'a geçip, Magrib şehirlerini dolaşmağa ve fevkalâde müessir hitâbet kudreti ile pervâsızca vaazlarına başladı. Peçesiz gezdiği için, Murâbıt hukümdarı Ali'nin kız kardeşini sokak ortasında şiddetle tekdir etti. Hukümdarın önünde bile Murâbıt idâresini ve mer'iyette olan din telâkkîlerini ağır bir şekilde tenkit ve ithâm etmekten çekinmedi.

İbn Tümart bir din islâhatçısı sıfatı ile ortaya atıldığı zaman, Murâbıt ülkesinde mâlikî ulemâsının te'siri ile, *Kur'an* ve hadîs yerine, fürû hakkındaki eserler kaim olmuş idi. al-Ġazzālī, *İḥyā' 'ulūm al-dīn* adlı eserinde şark mâlikîlerinin düştükleri hatâyı teşrih ederek, *Kur'an* ve sünnete rücû etmek icâp ettiğini göstermiş idi; fakat Magrib ulemâsı bu nokta-i nazarları zındıklık ve küfür ile ithâm ve Murâbıt hukümdarı da bu kitapların ülkesinde okunmasını yasak etmiş idi. Bu hâdiselerin şâhidi olan İbn Tümart yazdığı risâlelerinde bu husûstaki görüşlerini ve dinî kanâatlerini açıkladı. Akîdesinin esâsı şöyle hulâsa edilebilir: *al-'aḳl laysa lahu fi 'l-şar' macāl* („şeriat kanunlarında muhâkemeye hiç yer verilmez"). Bu sûret ile kanun vaz'ında ve hukûm istihrâcında *Kur'an*, sünnet (hadîs) ve icmâ-ı ümmeti (sahâbe) kabûl, fakat kıyas tarikı ile varılan neticeleri reddetti. *Kur'an*'ın umdelerini harfî ve zâhirî mânalarına göre alanların „tecsime" gittiklerini, Allahın maddî bir şekilde kavranılmasına âmil olduklarını, bunun ise, küfür olduğunu açıkladı. İbn Tümart bu telakkîlerini, al-Ġazzālī gibi, yalnız münevver zümreye vermekle iktifâ etmeyerek, bunların halk tabakasına da aşılanmasına çalıştı. Dalâlet içinde bulunan bir cemiyetin hatâsından hukümdarının mes'ûl tutulacağını ileri sürerek, Murâbıtlara karşı „cihâd" ilân etti.

Bu faâliyeti dolayısı ile, Merâkeş'ten sürgün edilmekle iktifâ edilen İbn Tümart'in, çok geçmeden, büyük bir tehlike olacağı anlaşıldı. Tevkifine, hattâ idâmına emir çıktı ise de, çok geç kalınmış idi. Fevkalâde sarp bir mevkîde bulunan Tînmal (Tînmalal, Tîn Mallal)'a çekilerek, burasını merkez ittihâz etti ve Murâbıtlara kat'î bir darbe indirmek için, hazırlanmağa başladı. Tînmal bilâhare mübârek bir mahal hâline gelmiş, al-Mahdī ve halefleri burada gömülmüşlerdir. Bu arada bir de kendisini 'Alī'ye bağlayan bir şecere uydurdu. İbn Tümart 517 (1123/1124) tarihinden itibâren Murâbıtlara karşı silâh kuvveti ile mücâdeleye başladı. Asıl hedef Merâkeş'i zaptederek, Murâbıt devletine son vermek idi. Önce *al-'aşara*'dan

Muḥammed al-Başîr'i ve bunun birinci Merâkeş muhâsarasında ölümü üzerine, yine onlardan 'Abd al-Mu'min [b. bk.]'i baş-kumandanlığa getirdi. al-Mahdî'ye ordularının muvaffakiyetini ve Merâkeş'in zaptını görmek müyesser olmadı. 522 (1128) ve yahut 524 (1130) tarihinde öldü. Yerine, bir rivâyete göre, daha önce veliahdlığa getirmiş olduğu 'Abd al-Mu'min geçti. Ölümü 'Abd al-Mu'mîn'in bir *imâm* ve *amîr al-mu'minîn* sıfatı ile, umûm tarafından reisliği kabûl edilinceye kadar, gizli tutuldu. 'Abd al-Mu'min Magrib'de Murâbıt devletini ortadan kaldırdıktan sonra (1147), bâzı isyân hareketlerini bastırdı. Orta Magrib'de Ḥammâdîlerin elinde kalan son kısımları da ele geçirdi ve normanların zaptettikleri Tunus ve sâbil bölgelerini kurtardı. Normanları denizde de yenerek, al-Mahdîya'yi geri aldı (555=1160). Kazandığı bu zaferler ile ülkesini Ḳayravân'a kadar genişletti ve Mısır Fâtımîleri ile hem-hudut oldu.

'Abd al-Mu'min Endülüs'te fütûhata girişmeden önce, kurulan yeni devletin nizâm ve teşkilâtını itmâm etti. İlim erbâbına hürriyet verdi. Dinî sâhadaki ilerilemeler ile birlikte, ilim ve fen de gelişti. Böylece 'Abd al-Mu'min 20 yıl içinde devlete yeni bir düzen vermeğe ve devlet idâresini mükemmel bir program ve husûsî bir itinâ ile yetiştirdiği kabiliyetli gençlerin eline tevdî etmeğe muvaffak oldu. Saltanatı âilesine hasreti. Bu gâye ile bütün vâli, devlet ricâli ve kabîle reislerinden müteşekkil büyük bir meclis toplayarak, büyük oğlu Muḥammed'i veliahdlığa getirdi. Hutbelerde onun da adı zikredilmeğe başlandı. 'Abd al-Mu'min Magrib'de isyânlar ve Norman harpleri ile uğraşırken, oğlu Abū Ya'ḳūb Yūsuf, Endülüs'te harplere devâm etmiş idi. 1160 tarihinden itibâren şimâlî Afrika'da gâyelerini tahakkuk ettiren 'Abd al-Mu'min, Endülüs'e geçmek üzere hazırlanmağa başladı. Bu sıralarda Vehran (Oran)'da iken, en yakınlarının tertip ettiği bir sûikasda kurban gidecek idi. Kendisine sâdık bir şeyhin hayatını fedâ etmesi ile, bundan kurtuldu. Bu şeyhe burada muhteşem bir mezar yaptırdı ve hâtırasını edebîleştirmek için, al-Baṭḥā şehrini kurdurdu. 1161'de İspanya'ya geçti. Cebelitârık'ta Cabal al-Fatḥ adında büyük bir hisâr inşâ ettirdi. Bâca (Beja), Yūbura (Evora) gibi, bâzı şehir ve kaleleri zaptederek, Merâkeş'e döndü. 1162'de Banî Mardenîş'ten İbn Se'd ile başlamış olan mücâdele daha şiddetli bir hâle geldi. İspanya'da Muvahhidlerin aleyhdarları, Murâbıtların bakiyeleri İbn Sa'd'in etrâfında toplanmış, bunlara Kastilya ve Aragon'dan da büyük maddî yardımlar gelmiş idi; fakat İbn Sa'd, biri Gırnata yakınlarında, diğeri Kurtuba düzlüğünde vukû bulan iki savaşı da kaybetti (1163). 'Abd al-Mu'min İspanya'da çıkan huzûrsuzlukları izâle etmek ve büyük mikyasta cihâda girişmek üzere hazırlandı. Salā'da büyük bir ordu topladı; bir donanma te'min etti; fakat askerin nakline başlandığı bir sırada hastalandı ve öldü (cemâziyelâhır 558=mayıs/hazîran 1163).

Ölüm döşeğinde, bir rivâyete göre, kabiliyetsizliğinden ve cüzam illetine mübtelâ olduğundan, diğer bir rivâyete göre de, saltanata bir an evvel geçmek için, bir sûikast tertip etmiş olmasından dolayı, oğlu Muḥammed'i veliahdlıktan azlederek, diğer oğlu Abū Ya'ḳūb Yūsuf'u bu mevkie getirdi; fakat Muḥammed, veliahdlıktan uzaklaştırılmış olmasına rağmen, iktidârı ele almağa ve 45 gün hükümdarlık etmeğe muvaffak olmuş (bk. al-Marrākuşî, s. 236), fakat devlet ricâli ile iş-birliği eden kardeşleri Yūsuf ve 'Umar tarafından hal'edilmiş ve Abū Ya'ḳūb Yūsuf iktidara getirilmiştir.

Abū Ya'ḳūb Yūsuf veliabd tebdili dolayısı ile meydana gelen, oldukça karışık bir devrede idâreyi eline aldı. Büyük kardeşi Muḥammed ve Kurtuba vâlisi bulunan diğer kardeşi 'Abd Allāh kendisine biat etmek istemediler. Bu sebeple duruma iki yıl sonra hâkim olabildi ve ancak bundan sonra bütün vâli ve şeyhleri Merâkeş'e dâvet ederek, büyük bir biat merâsimi yaptırdı ve *amîr al-mu'minîn* unvânını aldı. Memleketi iyi idâre etti. Asker ve halk kendisinden memnûn kaldı. Devletin idâresini bizzat murâkebesi altında bulundurdu. Vezirlerin nufûz ve salâhiyetini azalttığı gibi, kendisinin tahta çıkması husûsunda büyük gayretler sarfeden ve daha babasının zamanında sır kâtipliği vazîfesini îfâ etmiş bulunan kardeşi 'Omar Abū Ḥafs'ı bile itibârından düşürdü.

Bu sıralarda Balansiya emîri Muḥammed b. Sa'd yeniden baş kaldırdı. Abū Ya'ḳūb'un kardeşi Abū Sa'îd tarafından mağlûp edildi ise de (1165), İbn Sa'd hıristiyanlar ile bir daha anlaştığından (1167), Abū Ya'ḳūb Yūsuf, Balansiya emirliğini büs-bütün ortadan kaldırmak gâyesi ile, İspanya'ya geçti. Muḥammed İbn Sa'd donanması ile Mayurka (Majorka) adasına kaçtı. Burasını İbn Ġāniya ahfâdının elinden aldı ve bir müddet sonra burada öldü (receb 567 = mart 1172). İbn Sa'd'in İspanya'da kalmış olan oğulları Muvahhidler ile anlaştılar. Ellerinde kalan bölgeleri Muvahhidlere teslim ederek, mukabilinde iktâ aldılar. Abū Ya'ḳūb Yūsuf, Endülüs idâresini tanzim etmek üzere,

4 yıl burada kaldıktan sonra, Merâkeş'e döndü (571 = 1176). Bu arada hıristiyanlar ile harp, mütekabil akınlar hâlinde, devâm etti; fakat bir müddet sonra durum yeniden ciddiyet kesbettiğinden, Abū Ya'ḳūb 37 vâlinin katıldığı büyük bir ordu ile İspanya'ya geçerek (safer 580 = mayıs 1184), bu sırada İspanya'da en kuvvetli düşman olması hasebi ile, Portekiz'e saldırdı. Hedef Uşbūna (Lisbon) idi. Şehrin deniz cihetinden irtibâtını kesmek üzere bir donanma gönderildiği gibi, şimâlden gelecek yardım kuvvetlerini önlemek gâyesi ile de, önce Şantarīn (Santarem) kalesi muhâsara edilerek, iki haftada, iç kale hârie, zaptedildi (22 rebiülevvel 580 = 3 temmūz 1184). Bu başarıdan sonra Abū Ya'ḳūb, hemen o gece İşbiliye vâlisi bulunan oğlu Abū İsḥāḳ'a sabah erkenden Uşbūna üzerine yürümesini emretti; fakat bir sū-i tefehhüm veya fenâ niyet yüzünden, gece harekete geçildi ve Uşbūna üzerine gidileceği yerde, İşbiliya'ya geri dönüldü. Abū İsḥāḳ'ın mühim kuvvetler ile harp sâhasından çekilmesi, buna mukabil tam bu sırada hıristiyanlara yardımcı kuvvetlerin gelmesi geri kalan ordunun da mâneviyâtını sarstı. Bir çok birlikler kendiliklerinden çekildiler. Abū Ya'ḳūb buna rağmen cesâretini kaybetmedi. Muhârebeyi kabūl ederek, büyük bir kahramanlıkla çarpıştı ve şehid düştü veya ağır yaralı olduğu hâlde, harp sâhasını terketti. Abū İsḥāḳ durumdan haberdar olarak, geri döndü ise de, yorgun, isteksiz ve ne yapacağını bilmeyen birliklerin başında olarak girişti̇ği kanlı bir muhârebeden sonra, o da geri çekilmek zorunda kaldı. Abū Ya'ḳūb'un ölümü hakkında verilen mâlûmat birbirinden farklıdır. Bir rivâyete göre, 10 rebiülevvel 580 (21 temmūz 1184) tarihinde aldığı yaraların te'siri ile Cazīrat al-Ḫaḍrā yakınlarında ölmüştür. Bütün idâreyi bizzat deruhte etmek istemesi, yaşlı ve tecrübeli devlet ricâlinin ve kumandanların tavsiye ve nasihatlerine kulak asmaması, bunlardan bir çoğunun iğbirârını mūcip olmuş idi.

Abū Ya'ḳūb Yūsuf'un ölümünden sonra, ordu kumandanlığını ele alan oğlu 'Abd Allāh Abū Yūsuf Ya'ḳūb sür'atle Magrib'e döndü. Kendisine Merâkeş'te biat edildi ve al-Manṣūr bi-Faḍl Allāh unvânını aldı. Magrib'i baştanbaşa dolaşıp, halkı yakından görmek, yoksullara yardımda bulunmak, hafif suçluları affetmek, birikmiş vergi borçlarını kaldırtmak gibi, iyi hareketlerde bulundu; fakat Şantarīn önlerindeki mağlûbiyet Endülūs'te bulunan Muvahhidlerin aleyhdarlarına yeniden cesâret verginden, Murâbıtların bakiyeleri Balear adalarında baş kaldırdılar. Meşhūr İbn Ġāniya'nın ahfâdından 'Alī b. İsḥāḳ al-Murābiṭī, adada demirli bulunan Muvahhid donanmasına el koyarak, Bicāya'yi zapt ve hutbenin Abbâsî halîfeleri adına okunmasını emretti. Bu durum civar bölgelerin de âsîlere katılmalarını intâe etmiş, hânedân mensūpları ile memleket büyüklerinin bâzılarına isyân cesâretini vermiştir. Bu hareketler 1188 yılına kadar sürdü ve Fâtımî yardımı ile Fas ve Trablus'u zapteden Murâbıtları kat'î olarak mağlûp ettikten sonra, hukümdar İspanya'ya geçebildi (585=1189). Derhâl Şantarīn ve Uşbūna üzerine hareketle, büyük mağlûbiyetin ve babasının intikamını almak istedi ve her tarafı tahrip etti. Kadın ve çoluk çocuktan ibâret 13.000 esir aldı. Ancak Magrib'de yeniden ayaklanmalar baş-gösterdiğinden, aynı yılın recebinde (ağustos/eylûl) Endülūs'ü terketmek mecbūriyetinde kaldı. al-Manṣūr Tunus'ta patlak veren ayaklanmayı bastırmak ile uğraşırken, portekizliler akınlara başladılar. Bu sırada Ren havzasından, Loren, Flandre ve İngiltere'den iki kafile hâlinde deniz yolu ile gelen haçlılar da Portekiz kıralı Sancho'ya iltihâk ettiler. Sancho, Bacā ve Yābura şehirlerini zaptederken, haçlılar ile birleşen donanma da Şile (Silves) şehrini alarak, halkını kılıçtan geçirdiler; fakat arap kaynaklarına göre, Kurtuba vâlisi Muḥammed'in kumandası altında yapılan mukabil akın ile, bu yerler istirdat edildi (şevvâl 587 = teşrin II. 1191).

Bundan sonra bir müddet için Endülūs'le sulh ve sükûn hukûm sürdü. Muvahhid hukümdarı Magrib'de bâzı ayaklanmaları bastırmağa uğraştı. Hıristiyanlar da kendi aralarında ihtilâf hâlinde bulunduklarından, ciddî bir teşebbüse girişmeğe cesâret edemediler; fakat bir müddet sonra, al-Manṣūr'un Merâkeş'te hastalanmasından cesâret alarak, yeniden müslüman ülkelerini tehdit etmeğe başladılar; hattâ Kastilya kıralı Alfonso III. bu durumdan istifâde etmeği düşünmüş ve tahrik edici bir nâme göndermiş idi. Bunun üzerine, Ya'ḳūb al-Manṣūr cihad ilân etti. Büyük haçlı orduları Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī'yi Kudüs'ten çıkarmak üzere ileriledikleri bir sırada, Muvahhid orduları da, İspanya'da hıristiyanlara kat'î bir darbe indirmek üzere, harekete geçmiş bulunuyordu (20 receb 591=30 hazîran 1195). Büyük bir sür'at ile İspanya'ya geçen al-Manṣūr, al-Arak kalesi civarında düşman ile karşılaştı. Bir harp meclisi akdederek, Endülūs'te tanınmış kumandanlardan Abū 'Abd Allāh İbn Şanādīd'e harp planını hazırlattı ve baş-kumandanlığa Abū Yaḥyā b. Abī Ḥafṣ'ı tâyin etti. Bir kaç gün sonra da,

iki büyük ordunun çarpıştığı al-Arak meydan muhârebisi vukû buldu (9 şâban 591=19 temmûz 1195). İlk hücûmda saflarının başında savaşan baş-kumandan Abû Yaḥyā'nın şehid düşmesi ve merkezin bozulmasına rağmen, Muvahhidler Abû 'Abd Allāh b. Şanādîd'in tabiyesi sâyesinde, büyük bir zafer kazandılar. İspanya'nın bir çok nâmdar şövalyesi maktûl düştü. Merâkeş'te, bu zaferin bir hâtırası olarak, büyük bir kule inşâ edildi. Tarcāle, Talamanḳa gibi, bir çok şehir ve kale zapt ve Ṭulayṭula muhâsara edildi ve nihâyet Kastilya kıralı ile 10 yıllık bir mütâreke akdedildi. al-Manṣūr Merâkeş'te oğlu Sayyid Muḥammed (Abū 'Abd Allāh)'i veliahdlığa getirdi. 595 yılı başlarında Endülüs'e yeni bir sefer yapmağa karar verdi; fakat bu kararını icrâya muvaffak olamadan, öldü (22 rebiülevvel 595=22 kânûn II. 1199).

al-Manṣūr Muvahhidlerin en büyük hükümdarıdır. Muvahhid devleti bu devirde yükselişinin zirvesine çıktı. Şöhret ve kudreti her tarafa yayıldı. Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī 585 (1189) yılında haçlıların elinde bulunan Suriye limanlarının deniz ile irtibâtını kesmek gâyesi ile, Muvahhid donanmasının yardımını istemiş idi. al-Arak meydan muhâresinden sonra, İspanya'da durum değişti. Hıristiyan devletleri arasında nifâk ve ihtilâflar had bir safhaya girdi; hattâ Navarra kıralı Sancho, kuvvetli düşmanlarına karşı Muvahhidlerden yardım talebinde bulundu. Kastilya kıralı, Aragon yardımcı kuvvetleri ile birlikte, Leon'u tahrip etti; fakat babasının yerine geçen Abū 'Abd Allāh Muḥammed al-Nāṣir li-Dīn Allāh [bk. AL-NĀṢIR] henüz çocuk denecek bir yaşta idi. Bu durumdan istifâde edemedi. Bundan başka, o da, selefleri gibi, memleketin muhtelif bölgelerinde saltanat tebeddülü dolayısı ile kopan isyân hareketlerini bastırmak mecbûriyetinde kaldı. Gomāra dağlarında çıkan isyândan sonra, Murâbıtlar Balear adalarında yeniden ayaklandılar ve Yaḥyā b. İsḥāḳ al-Mayūrḳī'nin kumandasında, tâlihlerini bir daha denemek üzere, harekete geçerek, Tunus havâlisinde bir çok şehir ve kasabayı zaptettiler. Âsîlere bu bölgelerden çok sayıda berberîler de katıldı. Yaḥyā nihâyet al-Mahdīya'de muhâsara edilerek, teslim olmağa zorlandı ise de, sonunda affedildi 1206); fakat Yaḥyā'nın 3 yıl sonra yeniden ayaklanması üzerine, âsîlerin esâs dayanağı olan Majorka adasına sefer yapılarak, Yaḥyā'nın kardeşi 'Abd Allāh esir ve idâm edildi; diğer adalar da, mukavemet göstermeden, teslim oldular. Bu suretle son Murâbıt mukavemeti de kırılmış oldu (604=1208).

Muḥammed al-Nāṣir ancak bundan sonra İspanya'yı ele alabildi. Hıristiyanlar, Muḥammed'in isyânlar ile uğraşmasından faydalanarak, bir çok müslüman bölgelerini tahrip etmişlerdi. Muvahhid hükümdarı 25 zilkâde 607 (10 mayıs 1211) tarihinde İspanya'ya geçerek, düşmana karşı ilerilemeğe başladı; fakat al-Nāṣir yol üzerinde bulunan sarp ve muhkem Şalbaṭarra (Salbaṭarra, Şarbaṭarra, Salvatierra) kalesini 8 ay müddet ile lüzûmsuz yere muhâsara etmek gibi, bir hatâda bulundu. Şiddetli kış mevsiminde ikmâl işleri çok güçleştiğinden, Muvahhid ordusu her bakımdan sarsılmış idi. Diğer taraftan düşman bu gecikmeden âzamî derecede istifâde ederek, çok iyi hazırlanmak imkânını bulmuş idi. Filhakika İspanya'da toplanan ve Kastilya, Navarra, Aragon, Leon, Portekiz ve papalığın te'min ettiği haçlı zümrelerden müteşekkil kuvvetler de, 4 büyük ordu hâlinde harekete geçti (20 hazîran 1212). Muḥammed al-Nāṣir, bunlara ve bilhassa Kal'at Rabāḥ'ın düşmanın eline geçmiş olmasına çok üzüldü. Mezkûr kalenin muhâfızı İbn Ḳādis'in vezir Abū Sa'īd b. Cāmī'in tahrik ve teşvikı ile idâm edilmesi, zâten mâneviyâtı bozulmuş orduda ve hassaten endülüslüler arasında büyük bir infiâl meydana getirmiş idi.

İki ordu al-'Iḳāb (?), Ḥisn al-'Uḳbān; bk. Navas de Tolosa) mevkiinde karşılaştı (15 safer 609 = 16 temmûz 1212). Muvahhidler büyük bir hezîmete uğradılar. Müttefik hıristiyan ordusu bu zaferden sonra sür'atle ilerileyerek, Bayyāsa ve Ubbaza gibi, bir çok şehir ve kaleyi zaptetti ve halkı kılıçtan geçirdi. al-'Iḳāb meydan muhârebesi Muvahhidlerin yalnız İspanya'daki durumlarını tehlikeye düşürmekle kalmamış, Magrib'deki hâkimiyetlerini de sarsmış idi.

Muḥammed al-Nāṣir, İşbīlīya'da mağlûbiyetin müsebbibi addettiği kumandanlar ve bilhassa endülüslüler arasında kanlı bir temizleme hareketine giriştikten sonra, Magrib'e döndü; fakat Muvahhid devletinin sarsılan temellerini kuvvetlendirmek için, hiç bir tedbir ittihâz etmedi. Zevk ve safâ âlemlerine dalarak, umûr ve idâreyi henüz bir çocuk olan oğlu Abū Ya'ḳūb Yūsuf'a terketti ve kısa bir müddet sonra da, öldü (10 şâban 610 = 25 kânûn I. 1212).

al-Mustanṣir bi'llāh (al-Muntaṣir bi'llāh, al-Manṣūr bi'llāh) unvânı ile tahta çıkan Abū Ya'ḳūb Yūsuf II. henüz 11 (veya 16) yaşında bir çocuk idi (bk. Marrākuşī, s. 323). Memleket idâresi amcalarının ve vezirlerinin elinde kaldı. Bunlar da kendi menfâatlerinden başka bir şey düşünmediklerinden, rüşvet ve her

türlü sûistimâl aldı-yürüdü. Kadılık mevkîleri bile satılmağa başladı. Bu sırada İspanya'da hıristiyanlar, aralarındaki ihtilâflar dolayısı ile, çok zayıf bir duruma düşmüş olmalarına rağmen, Muvahhidler bundan istifâde edemedikleri gibi, inhitat da her sâhada kendisini göstermeğe başladı. Hıristiyanlar, al-'İḳāb muhârebesinin verdiği cesâretle, kendi aralarında ihtilâf hâlinde olmalarına rağmen, bir çok kaleleri aldılar. 613 (1216/1217) yılından itibâren, Fas taraflarında Merînîler ortaya çıktılar ve vaziyet daha ziyâde karıştı. Fas vâlisi Sayyid Abū İbrāhīm'in kumandasındaki Muvahhid kuvvetleri perişan edildi. 614 (1217/1218)'te Endülüs kuvvetleri de Ḳaṣr Abī Dānis mevkiinde büyük bir mağlûbiyete uğradılar. al-Mustanṣir 12 zilhicce 620 (6 kânûn II. 1224) tarihinde öldü.

Bundan sonra akrabâları arasında saltanat kavgası çıkmış ve babasının amcası Abū Muḥammed (Abū Mālik) 'Abd al-Vāḥid al-Maḫlū (başka bir kayda göre, Abū Muḥammed 'Abd al-'Azīz, bk. al-Marrākuşī, s. 329), arzusu hilâfına, iktidar mevkiine getirilmiştir; fakat Mürsiye'de hüküm süren kardeşi Abū Muḥammed 'Abd Allāh onu tanımamış ve kendisine bâzı emîrlerin de iltihâk etmesi ile istiklâlini ilân etmiştir. Magrib'i de ele geçirmek gâyesi ile, buradaki emîr ve şehylere büyük vaidlerde bulunarak, onları 'Abd al-Vāḥid aleyhine kışkırttı. Böylece ayaklanan emîr ve şeyhler kendisini hal'ettiler (22 şâban 621 = 8 eylûl 1224) ve 13 gün sonra da öldürdüler. al-'Ādil de uzun müddet iktidarda kalamadı. al-'Ādil'in akrabâları olan Endülüs'teki emîrler, aleyhine döndüler. Bunlardan Balansiya vâlisi Sayyid Abū Zayd b. Abī 'Abd Allāh ve kardeşi Bayyasa vâlisi Abū Muḥammed al-Bayyasī'nin isyânları çok tehlikeli idi. Hattâ al-Bayyasī, al-Ẓāfir unvânını alarak, istiklâlini ilân etmiş idi. Bu durumdan istifâde eden hıristiyanlar, bir çok şehir ve kaleyi zaptettiler. al-'Ādil Kastilya kıralı ile anlaştı; fakat islâm ülkeleri düşman ayakları altında çiğnenirken, al-'Ādil'in bu hareketi Magrib'de büyük bir infiâl uyandırdı. Bu vaziyeti lehine kullanmasını bilen İşbiliye emîri Abu 'l-'Alā (Abū 'Alī) b. al-Manṣūr, kardeşinin aleyhine cephe alarak, istiklâlini ilân etti ve al-Ma'mūn [b. bk.] unvânını aldı (624 = 1227). al-Ma'mūn tarafını tutan Muvahhid şeyh ve emîrleri, al-'Ādil'in çekilmesini istediler; fakat al-'Ādil, *amīr al-mu'minīn* olarak, ölmeği tercih etti (21 şevvâl 624 = 4 teşrin I. 1227).

al-Ma'mūn Muvahhidlerin siyâsî ve idârî bünyesinde büyük değişiklikler yaptı. „Elliler" ve „yetmişler" meclisleri (aş. bk.) birer idâre unsuru olmaktan çıkmış, hükümdarın salâhiyetlerini istedikleri gibi tahdit eden, birer zorba ocağı hâline gelmiş idi; bu iki meclisin salâhiyet ve imtiyazlarını hiçe indirmek, hattâ mümkün olduğu takdirde her ikisini de ilgâ etmek istedi. Her iki meclis buna şiddetle itiraz ettiler; fakat al-Ma'mūn kararından dönmedi; her iki meclisi de kaldırdığını ilân etti. Bunlar, al-Ma'mūn'un saltanatının meşrû olmadığını beyân ederek, Muḥammed al-Nāṣir'ın oğlu Abū Zakariyā Yaḥyā'yı Merâkeş'te hükümdar ilân ettiler (28 şevvâl 624=11 teşrin I. 1227). Abū Zakariyā Yaḥyā *al-Mu'taṣim* unvânını aldı ve al-Ma'mūn'u iskat etmek üzere, bir ordu ile Endülüs'e geçti; fakat ona karşı yaptığı Şaẓūna (Sidona, Sidonia) muhârebesini kaybetti ve az bir maiyeti ile burada dağlık bölgeye sığındı. al-Ma'mūn, Abū Zakariyā'yı bu bölgede tâkip etmeyip, hudut boylarını herâbeye çeviren hıristiyanlara karşı döndü. Cayyān (Jaén)'ı muhâsara eden kastilyalılara ânî bir baskında bulundu (625=1228. Bir çok hudut kalelerini istirdat etti. Bundan sonra Magrib'e geçti. al-Mu'taṣim'ın deniz kumandanı İbrāhīm İbn Ġāniya onun Septe'ye çıkmasına mâni olamadı. al-Ma'mūn piyâdesini burada bırakarak, süvârisi ile birlikte, Merâkeş üzerine yürüyerek, aleyhdarlarına kaçmak fırsatını vermedi. Her iki meclisin âzalarını yakalatarak, ihânet suçu ile çoğunu idâm ettirdi. al-Ma'mūn bunun ile de iktifâ etmeyerek, eski nizâm tarafdarlarını ortadan kaldırdı. Meclislerin kazâî ve adlî işlere yardımda bulunmaktan başka, bir vazifesi kalmamış idi. al-Ma'mūn daha da ileri giderek, al-Mahdī'nin yalancı olduğunu ilân etti.

al-Ma'mūn, sarfettiği büyük gayretlere rağmen, Muvahhid hâkimiyetini eline geçiremedi. Mürsiye'de Banī Hūd âilesinden Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Yūsuf, al-Mutavakkil 'alā'llāh unvânı ile, emîrliğini ilân etti. Endülüslüleri magriblilerin zulmünden kurtaracağını, şer'î vergilerden başka vergi tarhetmeyeceğini ve Muvahhidlerin kâfir olduklarını ilân ederek, Abbâsî halifeliğini metbû tanıdı. Bu sâyede İspanya'da bâzı başarılar kazandı. Muvahhidler İspanya'daki ülkelerini sür'atle kaybetmeğe başladılar. Selefleri gibi, bunların da hıristiyanlardan yardım istemekten başka bir ümitleri kalmadı. Böylece al-Ma'mūn da, vereceği 12.000 askere mukabil, çok ağır şartlar ileri süren Kastilya kıralı ile anlaştı. Bunun mukabilinde İspanya'da hudut boylarında 10 kale verecek, hıristiyan askeri için Merâkeş'te bir kilisenin inşa edilmesine müsâade edecek ve bunların ihtidâsı kabûl edilme-

yecek idi; fakat al-Ma'mūn neticede, bu yardımcı kuvvetlere rağmen, muvaffak olamadı. Endülüslüler onun bu şekilde anlaşmasına iyi gözle bakmadılar. İspanya'da durum, al-Ma'mūn'un aleyhine olmak üzere, bir hercümerc içine girdiği bir devirde, al-Ma'mūn'un kardeşi Septe vâlisi Abū Mūsā da isyân etti; al-Ma'mūn'un gaybûbetinden istifâde eden Yaḥyā Merâkeş'i alıp, kilisesini yıktırdı; yahudi ve hıristiyanları şiddetle tâkip ettirdi. al-Ma'mūn bu durum karşısında, Magrib'i kurtarmak gâyesi ile, Endülüs'ü kendi tâlihine terkederek, geri döndü ve yolda öldü (30 zilhicce 629=17 teşrin I. 1232). Bu ölüm Muvahhidlerin Magrib'de de inkırâzı demek idi. Endülüs, İşbîliya bölgesi müstesnâ, zâten Muvahhidlerin elinden çıkmış bulunuyordu.

Bundan sonra, Abū Zakariyā Yaḥyā tarafdarları kendisine bi'at sağlamak için çok çalıştılar ise de, al-Ma'mūn'un tarafdarları, oğlu 14 yaşındaki Abū Muḥammed 'Abd al-Vāḥid'i, al-Raşîd [bk. 'ABD AL-VĀḤID] unvânı ile tahta çıkardılar. Magrib'in bir çok kısımlarında ve İşbîliya'de kendisine bi'at edildi ise de, rakîbi Abū Zakariyā Yaḥyā ve bâzı âsîlere karşı mücâdeleye devam etmek mecbûriyetinde kaldı. Yaḥyā ancak 4 yıl sonra bertaraf edilebildi (633=1236). al-Raşîd, memleketinde iç harplerin getirdiği iğtişaşlar devam ettiği bir sırada, bir kaza neticesi öldü (9 cemâziyelâhır 1640=4 kânûn I. 1242). Onun ölümünden sonra, kardeşi al-Sa'îd nâmı ile anılan Abu 'l-Ḥasan 'Alī'yi, al-Mu'tażid (al-Muḳtadir bi'llāh) unvânı ile tahta çıkarıldı. Onun devri seleflerininkinden de tâlihsiz oldu. Muvahhidlere Magrib'de de Banī Zayyān ve Banī Marīn gibi kuvvetli yeni düşmanlar türedi. Mücâdelesinde Banī Marīn'e karşı bâzı başarılar elde etti ise de, Tlemsen emîri Yaḥyā b. Zayyān'a karşı yaptığı bir savaşta maktûl düştü (29 şafer 646=23 hazîran 1248).

Saltanata, al-Murtaẓā unvânı ile, Abū Ya'ḳūb Yūsuf I.'un torunlarından, Abū Ḥafs 'Umar b. Abī İbrāhīm İsḥāḳ getirildi. Muvahhidler ülkesi artık Magrib'de Salā ile Sūs arasındaki bölgeye inhisâr etmiş idi. al-Murtaẓā al-Mahdī'nin dinî nizâmını ihyâ etmek istedi ise de, bu tedbirler halk üzerinde hiç bir te'sir yapmadı. Zamanında Endülüs'teki Muvahhidler ülkesinin son enkazı düşmanlarına intikal etti. Septe yeniden ayaklandı. Fas Merînîler tarafından zaptedildi. Abū Dabbūs lekabı ile anılan Abū 'l-'Alā İdrīs b. Abī İbrāhīm b. 'Abd al-Mu'min hurûc ederek, Merînîler ile anlaştı. Ânî bir baskın ile, Merâkeş'i zaptetti (665=1266). al-Murtaẓā kaçmağa muvaffak oldu ise de, ihânete uğrayarak, öldürüldü. Sonraları halk arasında bir evliyâ gibi anılarak, mezarı ziyâretgâh oldu.

Bu suretle Muvahhidler tahtına geçen Abu 'l-'Alā, *al-Vāṯiḳ bi 'llāh va'l-mu'tamid 'alā 'llāh* unvânını aldı. Devri kargaşalıklar ve harpler ile geçti. Merînîler hakikî niyetlerini izhâr etmekte geçikmediler. Ya'ḳūb b. 'Abd al-Ḥaḳḳ, al-Vāṯiḳ'tan kendisine tâbî olmasını istedi (başka bir rivâyet için bk. *al-İstiḳṣā*, I, 208). Bunun üzerine Muvahhidler son savaşlarına başladılar ve sonuncu sunda bir çok Muvahhid şeyhleri ile al-Vaşiḳ da maktûl düştü (2 muharrem 668=1 eylûl 1269) ve bu sûretle Muvahhid devleti tamâmiyle tarihe karıştı.

Dinî esâslara dayanan Muvahhid devleti de Murâbıtlara benzemektedir. Ancak Muvahhidler, seleflerine nazaran, daha az müstebidâne hareketle, ilme serbestî bahşetmişlerdi. Bununla berâber devletin bünyesi askerî bir devlet manzarası arzediyordu. İslâmiyeti yükseltmek iddiası ile, ortaya atılan bu devlet arap unsurundan olmayıp, hânedan da dâhil olmak üzere, esas itibârı ile berberîlerden müteşekkil idi.

al-Mahdī'nin vaz'ettiği devlet teşkilâtı, orta çağların en büyük kumandan ve devlet adamlarından biri olan halefi 'Abd al-Mu'min tarafından bâzı değişikliklere tâbî tutularak, saltanat kendi âilesine mâl edildi. Bundan dolayı bâzı arap müverrihleri, Muvahhidlere Banī 'Abd al-Mu'min de derler. 'Abd al-Mu'min *amīr al-mu'minīn* unvânını aldı. Hutbe Muvahhidler adına okunuyordu. Büyük bir taassup ve Murâbıtların hâtırasını zihinlerden silmek gâyesi ile, Merâkeş'te bâzı câmileri bile yıktırarak, yeniden inşa ettirdi. Murâbıtların müdevver sikkelerinin aksine olarak, dört köşe paralar bastırdı. Tinmal'deki kabri, bir evliyâ mezarı gibi, ziyaretgâh mahalli hâline geldi ve diğer Muvahhid hukümdarları da buraya defnedildi. Murâbıtlardan ber bakımdan ayrılmak gâyesini güden, fakat ifrattan tefrite düşen Muvahhidler, resmî renk olarak, beyaz rengi kabûl ettiler. Bilhassa resmî günlerde beyaz giyilirdi. Anlaşıldığına göre, yeşil renk de bâzı husûsî hâllerde, msl. cihat ilânlarında, kullanılmakta idi.

Muvahhidlerde de sâbit ve muayyen bir verâset kanunu yok idi. Hukümdar veliahdını oğulları arasından kendi arzusuna göre seçerdi. Veliahda memleket ileri gelenlerinden bi'at alıp, bâzan onu da saltanata teşrik eder, bu takdirde hutbede, *amīr al-mu'minīn* adı yanında, onun da adı zikredilirdi. al-Mahdī, kurduğu dinî-siyâsî teşekküle girenlere Muvahhidler (*al-muvaḥḥidūn*) adını verdi. Avru-

palıların Almohades tâbiri buradan çıkmıştır. *Lā yaḫṭī* vasfı ile imâmı bulunduğu bu cemiyet mensûplarını, derecelerine göre, 10 sınıfa ayırmış idi ki, bunlardan ilk üçü, Muvahhidler devletinin teşkilât ve idâresi bakımından, büyük bir ehemmiyeti hâiz idi: 1. Onlar meclisi (*ṭabaḳat al-'aṣara*), bunlar al-Mahdī'nin itimadına en fazla mazhar olan mürîdleri arasından seçtiği müşâvir hey'etini teşkil etmekte olup, Muvahhidler devletinin en yüksek meclisi mâhiyetinde idi. Bu meclis âzaları, Muvahhidler cemâatinin en mühim işlerinde rey sâhibi olduklarından başka, al-Mahdī'ye ordu kumandanı ve cuma namazlarında imâm olarak vekâlet etmek hakkını hâiz idiler. 2. Elliler meclisi (*ṭabaḳat al-ḫamsīn*), bütün berberî kabîlelerinin ileri gelenlerinden teşekkül ediyordu. 3. Yetmişler meclisi (*ṭabaḳat al-sab'īn*). Bundan sonra sırası ile ulemâ, Muvahhidler devletinin kuruluşunda birinci derecede müessir olan bâzı kabîle ve şehir halkı gelmekte idi. 'Abd al-Mu'min bu tabaka nizâmını kaldırdı; yalnız meclisleri bıraktı.

Hukümdara devlet işlerinde birinci tabakaya mensûp 10 vezir yardım ederdi. Bunların en büyüğüne *ḥâcib* unvânı verilirdi. Hukümdar şehzâdeleri ve hânedana mensûp emirleri de vezirliğe getirmekte idi. Adlî ve kazâî meseleler ile 3 vezir; maârif ve din işleri ile de 3 fakîh meşgûl olurdu. Mâliye işlerine *vali'l-ḫizāna* unvanını taşıyan bir vezir bakardı. Bu vezirler aynı zamanda en yüksek rütbeli saray me'mûrları vaziyetinde idiler. Husûsî tabîp, nedim, kârî ve oda-başılar bunlardan idi. Bu vezirlerden başka, yukarıda adı geçen iki meclis de devlet işlerinin yürütülmesine yardım ederdi; fakat bu iki meclisin hukümdarın irâde ve emirlerini tahdit edecek bir salâhiyeti yok idi. Henüz vesâyet altında bir çocuk olan al-Mustanṣir, iktidar mevkiine geçince, eyâletlerde amcaları ve amca-oğulları yarı müstakil bir hâle geldikleri gibi, bu meclisler de kendilerine büyük salâhiyetler te'min ettiler. Saltanat meselelerinde bile kararlar vermeğe, halifeyi hal' ve iclâsa başladılar. al-Ma'mūn mutlak bir şekilde saltanatı eline almak istediği zaman, onun hal'ine karar verildi. Bunun üzerine al-Ma'mūn çok şiddetli bir şekilde hareket ederek, meclis âzâlarının çoğunu idâm ettirdi. Her iki meclisin nizâmlarını değiştirdi; gerçi zevâhiri kurtarmak gâyesi ile, bu meclisleri kaldırmadı ise de, vazifelerini tahdit etti. Mutlak devlet nizâmı içinde şerîat ahkâmından (*Kur'an*) ve emîrin irâdesinden başka bir kanunun bahis mevzuu olamayacağını beyân etti.

Muvahhidler ordusunun esas kuvvetleri Murâbıtların aksine olarak, piyâde birliklerinden teşekkül ediyordu. Gerek kumandanlar, gerek asker iyi bir tâlim ve terbiyeye tâbî tutulmakta idi. Ordunun nüvesini esaslı bir surette yetiştirilen hassa kıt'aları teşkil ediyordu. Diğer muntazam asker husûsî nizâmlara göre, Magrib kabîlelerinin askerî hizmet için vermek mecbûriyetinde oldukları gençlerden teşekkül ederdi. Harp vukuunda, her kabîle hissesine düşen mıkdarda, asker, silâh ve zahîre verirdi. Bir de cihadlarda gönüllüler toplanırdı. İnzibat iyi bir derecede idi.

Muvahhidlerin deniz kuvveti de mühim idi. İspanya ile münâkale ve muvâsalayı te'min eden gemilerden başka, bir de harp donanması var idi. Balear adalarını ve bir çok İspanya limanlarını bu donanma sâyesinde zaptetmişlerdi. Katalonyalıları Ṭurṭūşa yakınlarında vukû bulan deniz savaşında büyük bir mağlûbiyete uğrattıkları gibi, Normanların al-Mahdiya'yi kurtarmak üzere gönderdikleri donanma da, 'Abd Allāh b. Maymūn tarafından, bir hezîmete uğratılmış idi. Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbî de bu kuvvetli donanmanın yardımını istemiş idi.

Bir çok şehirlerde te'sis edilen medreselerden başka, bilhassa Merâkeş'te kurulan büyük medrese devletin idârî, adlî ve askerî sâhâlarda gerekli me'mûr ve zâbit zümresini yetiştirirdi. Medresenin memleket büyüklerinin çocuklarından alınmış 3.000 kadar talebesi var idi. Bunlar, hânedâna mensûp emîrler de dâhil olmak üzere, büyük bir dikkat ve ihtimâm ile, bizzat 'Abd al-Mu'min'in murâkabesi altında yetiştirilmekte idi. Talebeye *Kur'an* ve al-Mahdī'nin dinî umdelerinden başka, eyâlet idâresi v. b. devlet işlerinin tedviri hakkında da esâslı bilgiler verilir ve bunlar askerlik sâhasında kuvvetli bir tâlim ve terbiyeye tâbî tutulurdu.

'Abd al-Mu'min ülkesinde ilk defa arâziyi mesâha ve tahrire tâbî tuttu (555). Bunun dağlık bölgelere, bataklıklara, fundalık ve çorak topraklara, nehir ve yollara tekabül etmek üzere, üçte birini çıkartarak, harâcını tesbit ve her eyâletin zenginliğine ve mahsûlâtının nev'ine göre, vergiler tarhetti. Bu bölge ve eyâletlerin bir harp vukûunda vereceği asker, techizat ve yiyecek mıkdarlarını tâyin etti.

Her yeni halîfenin cülûsunda vergi bekayası terkedilir ve yoksullara devlet hazînesinden para dağıtılırdı. Âmme hizmetlerine âit te'sislere büyük gelirler tahsis edilirdi. Hastahânelerin devlet vâridâtından mühim hisseleri var idi. Devletin vâridâtı, vergilerden başka, Afrika ve İspanya'da işletilen altın ve gümüş mâdenleri ile harp ganîmetlerinin

MUVAHHİD HÜKÜMDARLARI.

1. Muḥammed b. Tümart, *al-mahdī*	515—522 yahut 524	(1121—1130)
2. ʿAbd al-Muʾmin b. ʿAlī, *amīr al-muʾminīn*	522—558	(1128—1163)
3. Yūsuf I. b. ʿAbd al-Muʾmin	558—580	(1163—1184)
4. Abū Yūsuf Yaʿḳūb al-Manṣūr	580—595	(1184—1199)
5. Muḥammed al-Nāṣir	595—610	(1199—1213)
6. Yūsuf II. al-Mustanṣir	610—620	(1213—1224)
7. ʿAbd al-Wāḥid al-Maḫlūʿ	620—621	(1224)
8. ʿAbd Allāh al-ʿĀdil	621—624	(1224—1227)
9. İdrīs al-Maʾmūn b. al-Nāṣir, *a. m.*	624—629	(1227—1232)
[Yaḥyā al-Muʿtaṣim, rakip hükümdar	624—633	(1227—1236)]
10. ʿAbd al-Wāḥid al-Raşīd	630—640	(1232—1242)
11. ʿAlī al-Saʿīd al-Muʿtaḍid, *a. m.*	640—646	(1242—1248)
12. ʿOmar b. Abī İbrāhīm İsḥāḳ al-Murtaḍā	646—665	(1248—1266)
13. Abu ʾl-ʿAlāʾ İdrīs b. Abī Ḥafṣ al-Wāgiḳ (Abū Dabbūs), *a. m.*	665—668	(1266—1269)

beşte birinden ibâret olup, yekûnu bir hayli kabarık idi. Bilhassa Abū Yaʿḳūb Yūsuf ve oğlu al-Manṣūr'un Magrib ve Endülüs'te inşa ettirdikleri teʾsisler, mâdenlerin ve ganîmetlerin getirdiği gelir ile yaptırılmış idi.

Muvahhidler de, selefleri gibi, basit, cenkçi, millî anʾanelerine sâdık kabîlelerden neş'et etmişlerdi. Arap kabîlelerinin tâkibini bıraktılar. İlim ve fenne hissedilir bir hürriyet bahşettiler. Mâmafih bunlar da furûa âit eserleri ortadan kaldırdılar; fakat islâm-arap medeniyetinin derinliklerine nufûz ederek, bunların amelî hayatta teʾmin ettiği faydaları görünce, ilmin bilhassa amelî hayatta tatbik sâhası bulan şûbelerini himâye ve teşvik ettiler. Zirâat, tabiʿî ilimler, tıp, kimyâ, sanʿat ve dolayısı ile ticâret inkişâf etti ve memlekette refah başladı. Bilhassa Balansiya ve İşbîliya'de fennî usûller ile meyva bahçeleri ve zeytinlikler yetiştirildi. Şeker kamışı zirâatına ehemmiyet verildi. Mühim su teʾsisleri, silâh imâlâthâneleri yapılmış idi. Kurtuba'da deri sanâyii, Şâṭiba (Jativa)'de kâğıt imâli bir hayli ilerilemiş idi.

ʿAbd al-Muʾmin Merâkeş'te büyük inşaât faâliyetinde bulundu. Bunların arasında saray civarında yapılan câmi ve medrese malakalı meşhûr mimar al-Aḥvaş'ın eseri idi. Hükümdarın burada cuma namazını kıldığı mahal (*al-maḳṣūra*) müteharrik bir şekilde yapılmış idi. Ağmât'tan getirtilen su ile bahçeler meydana getirilmiş, büyük bir zevk ile yapılmış havuzlar ve fıskiyeler ile süslenmiş idi. Tunus'ta da büyük imar faâliyeti görülmekte idi.

ʿAbd al-Muʾmin'in oğlu Yūsuf da inşaât bakımından büyük işler başardı. Mîtula (Mertola)'de bir kule, İşbîliya'de bir câmi ve çok sayıda mektep ve medrese inşâ ettirdi. Burada ayrıca bir köprü, çarşı ve nehir üzerinde boydan-boya rıhtım ve iskeleler ve su teʾsisleri yaptırdı. Bunun oğlu Yaʿḳūb al-Manṣūr imar işlerinde daha da ileri gitti. Bilhassa Merâkeş'i zarif binâlar ile süsledi. İki yeni şehir kurdurdu: Salâ yakınlarında Ribāṭ al-Fatḥ ve Vâdi'l-Kabîr kenarında Ḥiṣn al-Farac. İşbîliya'deki câmii itmâm ederek, bil'âhare Giralda adını alan kule şeklindeki minâreyi yaptırdı. Bir sanʿat eseri olan kulede al-Muʿallim Abu'l-Layṯ al-Şaḳalī çalışmış idi. Rivâyete göre, burada heyʾet âlimi Cabr rasad ile meşgûl olmuş idi (Avrupa'da ilk rasadhâne). Malaka'da bulunan al-Ḳaṣr al-Saʿīd sarayı da al-Maʾmūn'un İşbîliya vâliliği esnâsında yaptırılmış idi.

Bibliyografya: J. Aschbach, *Geschichte Spaniens und Portugals zur Zeit der Almoraviden und Almohaden*, kısm. I (Frankfurt, 1833), kısm. II (1837), arap. trc. ve nşr. Muḥammed ʿAbd Allāh ʿİnān, *Tārīḫ al-Andalūs fī ʿahd al-Murābiṭīn va'l-Muvaḥḥidīn* (Kahire, 1940, 1941); A. Bel, *Les Almoravides et les Almohades* (Oran, 1910); R. Millet, *Les Almohades* (Paris, 1923); A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland* (Berlin, 1887); G. Diercks, *Geschichte Spaniens von den frühesten Zeiten bis auf die Gegenwart* (Berlin, 1895); Codera, *Decadencia y desaparicion de los Almoravides en España* (Saragossa, 1899); Goldziher, *Materialien zur Kenntnis der Almohadenbewegung in Nordafrika* (*ZDMG*, XLI, 30—140); *Le Livre de Mohammed Ibn Toumart* (nşr. Luciani), Cezâyir, 1903 (Goldziher'in çok kıymetli bir mukaddimesi ile birlikte: *Mohammed İbn Toamart et la théologie de l'Islam dans le Nord de l'Afriqae au XIe siècle*); ʿAbd al-Wāḥid al-Marrakuşī, *al-Muʿcib fī talḫīṣ aḫbār al-Maġrib* (nşr. Muḥammed Saʿīd ve Muḥammed al-ʿArabī), Kahire, 1949; Abū ʿAbd Allāh al-ʿĀmirī, *al-Ḥulal al-mavşīya fī ẕikr al-aḫbār al-Marrākuşīya* (eser, yan

lış olarak, İbn Ḫaṭîb'e isnât edilmiştir, Tunus, 1329); Aḥmed b. Ḫālid al-Nāṣirī, *al-İstiḳṣā li aḫbār duval al-Maġrib al-aḳṣā* (Mısır, 1304); Muḥammed al-Manūnī, *al-'Ulūm va'l-ādāb va'l-funān 'alā 'ahd al-Muvaḥḥidīn* (Tatvan, 1950); İbn Abī Zar', *al-Anīs al-muṭrib* (*bi-ravż*) *al-ḳirṭās fī aḫbār mulūk al-Maġrib va tārīḫ madīnat Fās* (taş-basm.); İbn Ḫaldūn, *al-'İbar* (Bulak, 1284); İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg); İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (Mısır, 1310); al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb fī ġuṣn al-Andalūs al-raṭīb* (Mısır, 1302); İbn al-Ḫaṭîb, *Rukn al-ḥulal fī nuẓm al-duval* (Tunus, 1316); İbn Abī Dīnār, *al-Mu'nis fī aḫbār İfrīḳiya va Tūnus* (Tunus, 1286); al-Zarkaşī, *Tārīḫ al-davlatayn* (Tunus, 1289); Muḥammed 'Abd Allāh 'Inān, *Tarācim islāmīya, şarḳīya va Andalūsīya* (Mısır, 1947); al-Amīr Şakīb Arslan, *al-Ḥulal al-Sundusīya fī aḫbār va 'l-āṣār al-Andalūsīya* (Tatvan), I ve II (Kahire), 1936; III, 1939; Ziyâ Paşa, *Endülüs tarihi* (1280); Zambaur, *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islam* (Hanovre, 1927); S. Lane-Poole, *The Muham. Dynasties* (trk. trc. Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye*, İstanbul, 1927); Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. 'Abd Allāh b. 'Abd al-Mun'im al-Ḥimyarī (nşr. E. Lévi-Provençal); *Ṣifat Cazīrat al-Andalūs, muntaḫabat*[an] *min kitāb al-Ravż al-mi'ṭār fī ḫabar al-aḳṭār* (Kahire, 1937), frns. trc. ile birlikte: *La Peninsule Ibérique au Moyen-Âge d'après le kitāb al-ravż al-mi'ṭār fī aḫbār al-aḳṭār İbn 'Abd al-Mun'im al-Ḥimyarî* (Leiden, 1938); *EI*, mad. ALMOHADEN.

(ŞİNASİ ALTUNDAĞ.)

MUVALLAD. [Bk. MÜVELLED.]

MUVAŞŞAḤ. [Bk. MÜVEŞŞAH.]

MUŻĀCİ'. [Bk. MUZÂCİ.]

MUZÂCÎ. AL-MUŻĀCİ', *Kur'an*'da XXXII. sûrenin adı olup, *al-Sacada* ve *al-Curur* adları ile de anılır.

MUẒAFFAR. [Bk. MUZAFFER.]

MUZAFFER. AL-MUẒAFFAR, bu lekap ile en çok meşhûr olan zât müslüman İspanya 'Āmirîlerinin ikincisi olan mârûf al-Manşūr'un oğlu, ABŪ MARVĀN 'ABD AL-MALIK İBN ABI 'ĀMIR AL-MA'ĀFIRI'dir. Babasının ölümü üzerine, 28 ramazan 392 (10 ağustos 1002)'de halîfe Hişâm II. tarafından *ḥācib* tâyin edildi ve tam Kastilya'ya karşı sefere çıkmağa hazırlanırken, boğaz iltihâbından ölünceye kadar (16 safer 399 = 20 teşrin I. 1008), Endülüs'ü müstakil hâkimi sıfatı ile idâre etti.

'Abd al-Malik al-Muẓaffar'in nisbeten kısa süren hâcibliği devri, kaynakların eksikliği yüzünden, tamâmiyle karanlık kalmakta devam ediyordu. R. Dozy bu devri XI. asrın başlarında İspanya için olan ehemmiyetine rağmen, sükût ile geçiştirmiştir. Son zamanlarda İbn Bassām'ın *Ẕaḫīra*'si ile İbn 'Iẓārī'nin *Bayān*'ı ve İbn al-Ḫaṭîb'in *I'māl al-i'lām*'ının henüz neşredilmemiş kısmında al-Muẓaffar'in hâcibliği hakkındaki mâlûmatın keşfi ile, bu açıklığın tarafımdan kapatılmasına imkân hâsıl olmuştur. Bu kaynaklardan anlaşıldığına göre, 'Abd al-Malik'in „yedi senelik devresi" müslüman İspanya içia bir sulh zamanı olduğu kadar, çok mühim bir inkişâf devresi de teşkil etmiştir (*sābi' al-'arūs*; krş. Dozy, *Sappl. Dict. Ar.*, I, 626 v.d.).

al-Manşūr oğlu ve halefine sulh hâlinde ve iyi teşkilâtlandırılmış, o zamana kadar misli görülmemiş bir iktisâdî refah içinde bulunan bir devlet bıraktı. 'Abd al-Malik de babasının açtığı yolu devam ettirmeğe ve onun son tavsiyelerini yerine getirmeğe gayret etti. Böylelikle dâhilde bir sulh siyâseti yürütmek ve hudut dışı düşmanlarını huzûrsuz bırakmak sureti ile 'Āmirî hâkimiyetinin halk arasındaki yüksek itibârını kuvvetle muhâfaza edecek idi. Bunun içindir ki, al-Muẓaffar'in idâresi altında her sene bir defa yaz (*ṣā'ifa*) veya kış (*şātīya*) seferi yapılırdı. 393 (1003) yılında ordusu ile Katalonya (*bilād al-ifranc*) üzerine yürüdü; Barcelona etrafını yakıp-yıkarak, Kurtuba'ya dönünceye kadar, 35 kaleyi daha tahrip etti. 395 (1005)'te hâcib Kastilya'ya karşı bir sefer açtı. Ertesi sene Pampelune şehrini hedef tuttu ise de, şehre yaklaşmakla berâber, burayı alamadı. 397 (1007)'de bir daha Kastilya üzerine yürüdü. *Ġazāt al-naṣr* adı ile zikredilen bu seferde 'Abd al-Malik Clunia kalesini hücûm ile zaptetmiş ve bir miktar da ganîmet ele geçirmiştir. Bu muvaffakiyet üzerine ona ismen metbuu bulunduğu halîfe tarafından, o güne kadar hâiz olduğu *Sayf al-davla* unvânından daha mühim olan *al-Muẓaffar* unvânı verilmiştir. Hangi mevkie tekabül ettiği henüz tesbit edilememiş olan San-Martin seferi 398 (1007/1008) kışında vukû bulmuştur. Son seferinde, yukarıda işâret edildiği gibi, kendisine hiç bir şey kazandırmadı ise de, onu babası gibi, şehid olmak mazhariyetine eriştirmiştir.

al-Muẓaffar dâhilde, umûmiyetle, 'Abd al-Raḥmān III. devrinden kalan ve al-Manşūr tarafından da muhâfaza edilen kuvvetli idâre teşkilâtına dokunmadı; yalnız ileri gelen arap eşrâf âilelerini uzaklaştırdı. İdâreyi eline aldığı günden itibâren vergileri 1/6 nisbetinde

indirmek sûretiyle, kurtubalıları kendisine bağladı. Bu sebeple aleyhindeki gizli tertipleri neticesiz bırakmak kolay olmuştur. Kardeşi 'Abd al-Raḥmān, Sanchol'a bıraktığı miras kolayca muhâfaza edilebilirdi; fakat 'Abd al-Raḥmān tebeasına âdil davranmadığı gibi, halîfeliğe tamâmen sâhip olmak teşebbüsü ile de onları kendisine karşı mukavemete sevketmiştir.

Bibliyografya: İbn Bassām, *al-Ẕaḫīra*, IV (şahsî nüsha); İbn 'Iẓārī, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. E. Lévi-Provençal), Paris, 1930, s. 3—37 ve trc. R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne* (Leiden, 1932), III, 185 v. dd.; İbn al-Ḫaṭīb, *I'māl al-i'lām fī man būyi'a ḳabl al-iḥtilām min mulūk al-islām* (İspanya tarihi faslı), nşr. E. Lévi-Provençal (Rabat, 1934), s. 97 v. dd.; al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb*, fihrist; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, IV; E. Lévi-Provençal, *L'Espagne musulmane au Xème siècle, Institutions et vie sociale*, Paris, 1932, fihrist.

(E. LÉVI-PROVENÇAL)

MUZAFFER. MUẒAFFAR B. 'ALİ. [Bk. 'IMRĀN B. ŞĀHİN.]

MUZAFFER. AL-MUẒAFFAR, 'OMAR B. AYYŪB. [Bk. EYYÛBİLER, HAMÂ.]

MUZAFFERİLER. MUẒAFFARİ, bir İran sülâlesi. İlk mümessilleri Arabistan'dan neş'et etmiş olup, islâm fütûhâtı sırasında Horasan'da yerleşerek, bir kaç asır burada kalmışlardır. Moğulların yaklaşması üzerine, emîr Ġiyāṯ al-Dīn Ḥācī, üç oğlu (Abū Bakr, Muḥammed ve Manṣūr) ile Yezd'e çekilmiştir. İlk iki oğlu Yezd atabeyi 'Alā' al-Davla'nın hizmetine girmiş ve Hulagu [b. bk.]'nun Bagdad'a karşı seferine Abū Bakr 300 süvârî ile iştirâk etmiştir. Bagdad'ın zaptından sonra, kendisi bir ordu ile, Mısır hudûduna gönderildi. Abū Bakr burada Ḫafāca arap kabîlesi ile muhârebede öldüğünce, kardeşi Muḥammed, Yezd atabeyinin metbûu sıfatı ile, onun yerine geçti; Manṣūr ise, babası ile birlikte, Yezd yakınında küçük bir şehirde kaldı. Manṣūr'un üç oğlu var idi. Mubāriz al-Dīn Muḥammed, Zayn al-Dīn 'Alī ve Şaraf al-Dīn Muẓaffer; bu sonuncusu Muzafferîler sülâlesinin kurucusu olmuştur. 'Alā' al-Davla'nın oğlu ve halefi Yūsuf Şāh tarafından Maybuẕ vâlisi tâyin edilince, etraftaki dağları şîrazlı eşkiyâdan temizledi ve Yūsuf Şāh, İlhan Argun'un elçisini öldürerek, Sîstān tarafına kaçmak mecbûriyetinde kalınca, Muẓaffar ona refâkat etti. Fakat yolda ondan ayrılarak, Kirman'a gitti ve burada Sultan Calāl al-Dīn Surgatmuş Kara-Hıtay tarafından iyi kabûl gördü (685 = 1286/1287). Bir müddet sonra Yezd'e dönen Muẓaffar, Argun'a takdim olunarak, onun hizmetine girdi. Argun'un halefleri olan Gaybatu ve Gazan ile de iyi münâsebetlerini devam ettirdi. Bu sonuncusu ona *amîr-i hazāra* („bin başı") rütbesini verdi. Ulcaytu'nun idâreyi eline alması ile (703 = 1303/1304), Ardistān'da Kirmanşah ve Herat ile Merv'den Abarḳūh'a kadar olan yolların muhâfazasını uhdesine verdi. Muẓaffar 13 zilkâde 713 (1 mart 1314) tarihinde öldü. Yerine 13 yaşında olan oğlu Mubāriz al-Dīn Muḥammed geçti; kendisi cesûr, sünnî, fakat aynı zamanda haşîn, zâlim ve hâin olarak zikredilir. Bir müddet Ulcaytu sarayında yaşadı ve şevvâl 716 (kânûn I. 1316)'da ölümü ve yerine oğlu Abū Sa'īd'in geçmesi üzerine, Maybuẕ'e döndü. İran'ın cenûp sâhilindeki arâzisinin hâkimi emîr Kayḫusrav b. Maḥmūd Şāh İncū ile birleşerek, Yezd atabeyi Ḥācī Şāh'ı yerinden çıkarıp, şehri hâkimiyeti altına aldı (718 veya 719 = 1318 veya 1319). Bundan kısa bir zaman sonra Sîstān ahâlisi, nikūdarlar başkaldırdı; Muḥammed onlara hücûm ile, başları olan Navrūz'u mağlûp etti ve öldürdü. Âsîler bir daha toplandılar ve Muḥammed onların mukavemetini tamâmiyle kırıncaya kadar, 21 defa karşılaşmak mecbûriyetinde kaldı. Abū Sa'īd'in ölümünden (736 = 1335/1336) sonra, burası büs-bütün karıştı; memleketin her tarafında rakipler ortaya çıktı. Emîr Abū İşḥāḳ b. Maḥmūd Şāh İncū Yezd'i eline geçirmeğe teşebbüs etti; fakat tardedildi. Bir müddet sonra Muḥammed bu eyâleti Kirman [b. bk.]'da oturan moğul vâlisi Malik Ḳuṭb al-Dīn'den aldı. Bundan sonra Abū İşḥāḳ Şîraz'ı eline geçirmeğe muvaffak oldu ve hutbeyi kendi nâmına okutup, sikke bastırdı. Safer 748 (mayıs—hazîran 1347)'de, Kirman'ı almak üzere, sefere çıktı; Sîrcān'ı tahrip etti; fakat Muḥammed'in şiddetlo müdâfaaya hazır olduğunu anlayınca, geri çekildi. Bundan sonra Abū İşḥāḳ'ın vezirlerinden biri Kirman'a karşı yürüdü ise de, mağlûp edildi. Bunun üzerine, Abū İşḥāḳ, Muḥammed'den öcünü almak üzere, bizzat ordunun başında Kirman'a karşı harekete geçti. Bu teşebbüs muvaffak olamadı; Abū İşḥāḳ büyük bir maglûbiyete uğradı ve ancak kaçmak sureti ile, hayatını kurtarabildi. 751 (1350/1351) yılında Yezd üzerine yürüyüp, şehri muhâsara etti; fakat hiç bir şey elde edemeden, geri döndü. Bütün muvaffakiyetsizliklerine rağmen, Abū İşḥāḳ cesâretini kaybetmedi. Ertesi sene Emîr Beg Cakaz kumandasında, Kirman'a yeni bir ordu gönderdi ve cemâziyelevvel 753 (hazîran—eylûl 1352)'te Panc-Anguşt vâdisinde Muḥammed ile karşılaştı; Cakaz ye-

nildi. Muḥammed zaferini tâkip etmek istedi, Şîraz'a yürüdü ve şehri muhâsara etti. 3 şevvâl 754 (1 teşrin II. 1353)'te vâli teslim oldu ve bunun üzerine Abū İṣḥāḳ İsfahan'a kaçtı. Ertesi yıl Muḥammed Mısır'da Abbâsî halîfesine sadâkat yemini etti. Bundan başka İsfahan da muhâsara edildi. Muḥammed başka âsîler ile de uğraşmak mecbûriyetinde bulunduğundan, muhâsara oldukça uzun sürdü. Sonunda nihâyet mukavemet kırıldı ve şehir teslim oldu. Abū İṣḥāḳ da ele geçirildi ve derhâl idâm edildi (21 cemâziyelevvel 757 veya 758 = 22 mayıs 1356 veya 21 mayıs 1357). Muḥammed bütün düşmanlarını bertaraf edip, Fars ile Irak'ın tam hâkimi olduktan sonra, Altın-Ordu hâkimi Cani Beg b. Özbek'in bir elçisi hanın Tebriz'i işgâl ettiği haberini getirdi ve Muḥammed'i *yasavul* („saray nâzırı") tâyin etmek istediğini bildirdi. Muḥammed elçiye yüksekten ve dostâne olmayan bir cevap verdi; Cani Beg'in geri döndüğünü, Tebriz'de Emîr Aḥıcuk'u bıraktığı haberini alınca, bu şehri eline geçirmeğe karar verdi. Çok geçmeden Cani Beg'in ölüm haberi de geldi. Muḥammed harekete geçti; Azerbaycan'da Miyāna yanında Aḥıcuk ile karşılaştı. Emîr mağlûp oldu ve Muḥammed Tebriz'e girdi. Bagdad'dan gelen büyük bir ordu şehre yaklaşınca, orada daha fazla kalmağı uygun bulmayarak, geri çekilmeğe karar verdi. Ramazan 759 (ağustos 1358)'da, dâimâ geride tutularak, fenâ muâmele gören kendi oğlu Şāh Şucā' [b. bk.] ile bâzı akrabâlarının hücûmuna uğradı ve esir edildi. Gözlerine mil çekilen Muḥammed bir kaç sene esârette yaşadıktan sonra, rebiülevvel 765 (kânûn II. 1364)'te 65 yaşında öldü. Onun yerine geçen Şāh Şucā' ölümünden bir az evvel oğlu Zayn al-'Ābidīn'i kendisine Şîraz'da halef tâyin etti; kardeşi 'Imād al-Dīn Aḥmed b. Muḥammed'e de Kirman vâliliğini verdi. Zayn al-'Ābidīn idâreyi eline alır-almaz, amca-zâdesi Şāh Yaḥyā b. Şaraf al-Dīn Muẓaffar İsfahan'dan onun üzerine hareket etti. Fakat bir tâlih eseri olarak, ihtilâf bir anlaşma ile halledildi. Şāh Yaḥyā artık İsfahan'da çok kalamadı ve şehrin rahat durmayan hırçın ahâlisi tarafından kovuldu. Yezd'e kaçan Zayn al-'Ābidīn dayısı Muẓaffar Kāşī'yi İsfahan'a vâli tâyin etti. 787 (1385/1386)'de Timur'un bir elçisi onun sulh ve dostluk niyetini te'min ile, Kirmān'a geldi; Sultan Aḥmed bu kudretli fâtihe karşı hürmet ve tâzimlerini arzetmekte geçikmedi. Şevvâl 789 (teşrin I.—teşrin II. 1387)'da Timur'un Irak'a girdiği ve Muẓaffar Kāşī'nin ona şehir ve kalelerin anahtarlarını teslim ettiği haberi geldi. Zayn al-'Ābidīn bunun üzerine Şîraz'ı bırakıp, Bagdad'a gitti. Şāh Yaḥyā, Timur'u memnûn etmek için, münâsip hediyeler aramak ile meşgûl oldu ve ordusunun iâşesine yetecek kadar para verilmesini emretti. Timur'un me'mûrları, paraları toplamak için, İsfahan'a geldikleri vakit, şehirliler hucûm ederek, onları öldürdüler. Bunun üzerine, İsfahan ahâlisi müthiş ve kanlı bir intikama mârûz kaldı; bu münâsebetle 200.000 kişinin hayatını kaybettiği söylenir. Sonra Timur Fārs'a yürüdü ve Sultan Aḥmed'i Fārs, Irak ve Kirmān'ın bâkimi olarak tasdik etti; sonra Semerkand'a döndü. Zayn al-'Ābidīn Şîraz'ı terkedince, Şüstar civarında amca-zâdesi Şāh Manṣūr b. Şaraf al-Dīn Muẓaffar ile karşılaştı ve önce iyi kabûl gördü, sonra birden-bire hücûma uğrayarak, zindana atıldı. Şāh Manṣūr, artık hiç mukavemet görmeden, Şîraz'ı ele geçirdi; Şāh Yaḥyā ise, Yezd'e döndü. Şāh Manṣūr Şîraz'da yerleşince, Zayn al-'Ābidīn muhâfızları tarafından serbest bırakıldı ve İsfahan'a getirildi; burada halk tarafından dostâne karşılandı. Bu arada Şāh Yaḥyā'nın teşvikı ile, Sultan Aḥmed ile birleşerek, Şāh Manṣūr öç almağa râzı oldu. Fakat bu tasavvur muvaffakiyetle neticelenmedi. Müttefikler mağlûp oldular ve Şāh Manṣūr bütün Irak'ı eline geçirdi. Zayn al-'Ābidīn Horasan'a kaçarken, Rey vâlisi tarafından hâince yakalanıp, Şāh Manṣūr'a getirildi ve gözlerine derhâl mil çekildi. Bundan sonra Şāh Manṣūr Timur'a karşı bir ittifak vücûda getirmeğe teşebbüs etti. 795 (1393)'te Timur Māzandarān'daki kışlağını bırakıp, Şüstar'e hareket etti. Zaptedilmez telâkkî edilen Kal'a-i Safīd'i hücûm ile ele geçirdikten sonra, Şāh Manṣūr'un pâyitahtına hareket etti ve Şîraz yakınında muhârebe başladı. Şāh Manṣūr'un büyük emîri, askerin büyük bir kısmı ile, kendisini terketmesine rağmen, muhârebe gece yarısına kadar devam etti. Bu korkusuz hukümdar ümitsiz bir cesâret ile dövüştü ve nihâyet vuruşa-vuruşa Timur'a kadar ilerileyerek, ona iki kılıç darbesi indirdi ise de, Timur'un sağlam miğferi mukavemet etti. Şāh Manṣūr'un ölümünden sonra, onun akrabâları da teslim oldular; buna rağmen, Timur bir hafta sonra (receb 795 = mayıs 1393), gerek Yezd, gerek Kirman Muẓaffarîlerini idâm ettirdi. Bundan Zayn al-'Ābidīn'in bir oğlu kurtulabilmiş ise de, tarihte mühim bir rol oynamamıştır.

Bibliyografya: Maḥmūd Ḳuṭbī, bk. Ḥamd Allāh Mustavfī Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i guzīda* (nşr. Browne), I, 613—755; Defrémery, *Mémoire historique sur la destruction de*

la dynastie des Mozaffériens (*J A*, ser. IV, cild IV, V); Howorth, *History of the Mongols*, III, 693—716; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, II, 264 v. d., 296 v.d.; Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties*, s. 249 v. d.; ayn. mll., *Düvel-i islâmiye* (trc. H. Edhem), s. 395 v. d.; E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie* (Hannover, 1927), s. 254.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

MUZAFFER-OD-DİN. MUẒAFFAR AL-DİN (1853—1907), İran'da Kaçar [b. bk.] hânedanından 5. şah olup, Nâşir al-Dîn Şâh'ın 2. oğludur. Bu hükümdarın büyük oğlu Ẓill al-Sulân ana cihetinden aşağı bir tabakaya mensûp idi. Muẓaffar al-Dîn veliahd iken, bir müddet Azerbaycan vâliliğinde bulundu (onun bu hizmetteki zamanına âit tavsifi için bk. Curzon, *Persia and the Persian Question*, I, 413). Muẓaffar al-Dîn, babasının katlinden sonra, 8 hazîran 1896'da tahta çıktı; saltanat devrinde İngiltere ve Rusya'nın siyâsî ve ticârî nufûz meselesinden mütevellit rekâbetleri daha bâriz bir şekil aldı. Büyük me'mûrların temâyülü bu iki devlet arasında inkısam etmekte ve çoktan beri iktisâdî ve askerî kuvveti pek zayıflamış olan memleket için müstakil bir siyâset tâkibine imkân bulunmamakta idi. Nâşir al-Dîn'in nufûzunun nisbeten kuvvetli olması sâyesinde halkın sefâletten mütevellit hoşnutsuzluğu yatıştırılmış idi; fakat yeni şah, bütün iyi niyetlerine rağmen, kendine itâat te'min edecek vasıflara mâlik değil idi ve bundan başka sarayın israflarına nihâyet verecek hiç bir teşebbüste de bulunmamış, mâlî müşkilât İran'ı ruslara borçlu bırakmış idi. İran 1898, 1900 ve 1901'de, gümrük resimlerinin bir kısmını karşılık göstermek şartı ile, büyük istikrazlar akdetmiş idi. Bu resimler belçikalı me'mûrlar tarafından toplanıyordu. Borç alınan paranın büyük bir kısmı şâhın 1900, 1902 ve 1905 yıllarında Avrupa'ya yaptığı çok masraflı seyâhatlere sarfedildi. [Muẓaffar al-Dîn Şâh 1900 senesinde İstanbul'a gelerek, Yıldız sarayında Abdülhamid II.'e misâfir olmuştur]. Bu esnâda halkın yaşama şartları git-gide daha sefil bir şekil alıyordu. Başında bir kaç nufûzlu tâcir ve ilmiye sınıfının yüksek tabakasına mensûp bâzı kimseler bulunan halktan İran'ın Rusya ve İngiltere ile 1903 ticâret anlaşmalarının tesbit ettiği ağır rüsûm ve tarifelere itiraz sesleri yükseldi. Gittikçe artan hoşnutsuzluk muhtelif şekillerde tezâhür ediyordu. Bâzıları, halîfe sıfatı ile, Osmanlı pâdişahına mürâcaat etmek istediler. Ara-sıra Yezd ve İsfahan'da bâbîlere karşı ayaklanmalar oldu. Fazla olarak yüksek me'mûrların bir çoğundan, ezcümle gümrük umûm müfettişi bulunan belçikalıdan şikâyet ediliyordu. 1903'ten beri Tahran'da oturan vezîr-i âzam 'Ayn al-Davla aleyhine kânûn I. 1905'te bir kıyâm vukû buldu. Tâcirler, mollalar, şehirliler kütle hâlinde Şâh 'Abd al-'Aẓîm türbesine iltică ettiler. Nihâyet Muẓaffar al-Dîn Şâh 'Ayn al-Davla'yi azletmeği ve bâzı islâhât yapmağı vaad etti; fakat ertesi sene içinde bu vaidlerin hiç biri yerine getirilmiş değil idi. 1906'da hoşnutsuzluk yeniden en yüksek derecesini buldu. Bu defa hareketi az-çok gizli vatanperver cemiyetler sevk ve idâre ediyordu. 1905 temmûz ayında pâyitaht ahâlisi, kalabalık olarak ve mollalar ile birlikte, türbeye sığınmak için, Ḳum şehrine gittiler. Aynı zamanda İngiltere sefâreti bir çok tâcir ve şehirliye kapılarını açmış idi. Bu hareketler neticesinde, 30 temmûzda 'Ayn al-Davla vazifesinden azledildiği gibi, 5 ağustosta halkın, meşrûtiyet de dâhil olmak üzere, bütün istekleri yerine getirildi. İleri gelen ulemâ Ḳum'dan avdet etti. Bundan sonra seçim ve diğer mes'eleler yüzünden hukûmet ile bâzı anlaşmazlıklar oldu; nihâyet 7 teşrin I. 1906'da Muẓaffar al-Dîn Şâh tarafından İran'ın ilk meclisi açıldı. Yeni meclis derhâl bir takım zorluklar ile karşılaştı ve daha başlangıçtan itibâren, saray takımının elinde âdî bir oyuncak olmadığını isbat eden bir irâde gösterdi. Mâmafih din adamları ile diğerleri arasındaki ihtilâf yüzünden işler ileri gitmiyor ve bu sırada veliahd Muḥammed 'Alî'nin müstebidâne idâresi Tebriz'de karışıklıklar çıkmasına sebep oluyordu. Kanûn-i esâsî [b. bk.] şah tarafından ancak 30 kânûn I. 1906'da tasdik edildi. Muẓaffar al-Dîn Şâh 8 kânun II. 1907'de, uzun bir hastalıktan sonra, vefat edip, tahtı, zamanında pek çok vekayî cerayân eden, oğlu Muḥammed 'Alî'ye bıraktı.

Bibliyografya: E. G. Browne, *The Persian Revolution of 1905—1909* (Cambridge, 1910), s. 98 v. dd.

(J. H. KRAMERS.)

MUZANÎ. [Bk. MÜZENÎ.]

MUŻAR. [Bk. RABÎ'A.]

MUŻĀRİ'. [Bk. MUZARI.]

MUZÂRÎ. MUŻĀRİ', arap arûzunun 12. bahridir. al-Ḫalîl'in tertibinde al-Mugtabih adı ile 4. dâirenin 4. bahri olarak yer alır. Muzâri'in lugat mânası „müşâbih, benzeyen" dir; bâzı bakımlardan *ramal* veya *hazac*'e benzediği için, böyle adlandırılmıştır. Aslî şekli, nazarî olarak, her mısrâ için, *mafâ'îlün fâ'ilâtun mafâ'îlün*'dür. Bununla berâber, fii-

len bu şekle tesâdüf edilmez, son tef'ilesi atılır. *Ḳabż*'ı memnû olan yalnız *maczâ* bir *'arûż* ve bir *żarb*'ı vardır. Buna göre, kullanışa esâs olan şekli *mafâ'îlün fâ'ilâtun*'dür. Beyitin *şaṭr*'ında ilk cüz'de zihâftan *ḳabż* ve *kaff* mümkündür; yâni ilk *mafâ'îlân*'den *mafâ'ilun* ve *mafâ'îlu* gelebilir. Fakat bu cüz' bu iki zihâfın her hangi birinden sâlim kalamadığı gibi, ona aynı zamanda bu iki zihâf birlikte tatbik edilemez. İkinci cüz' olan *fâ'ilâtun*'de sâdece *keff*, yâni sonundaki *n*'nin atılması mümkündür; ayrıca yine ilk *mafâ'îlun* başındaki ilk heceyi, yâni *ma*'yl de kaybederek, *maf'ûlu* (=*fâ'ilu*) ve *fâ'ila* şeklinde de görülür.

Bunlar kısaca şöyle gösterilebilir:

˘ — — — | — ˘ — — ‖ - — — — | — ˘ — —
(˘ — — ˘) (— ˘ — ˘) (˘ — — ˘)
(˘ — ˘ —) (˘ — ˘ —)
(— — ˘)
(— ˘ ˘)

Bu bahir en eski arap şiirinde kullanılmamıştır.

İran edebiyatında esâs kabûl edilen nazarî şekil, her mısrâ için, 2 defa *mafâ'îlun fâ'ilâtun*'dür. Bundan 1. cüz'e ârız olan 7 ve 2. cüz'e ârız olan 6 zihâf ve illet neticesinde 20'den ziyâde vezin elde edilir ki, bunlar her tef'ilenin belli-başlı değişik şekilleri altında, parantez içinde verilerek, kısaca şöyle gösterilebilir:

˘ — — — | — ˘ — — | - — — — | — ˘ — — ‖
(˘ — — ˘) (— ˘ — ˘) (˘ — — ˘) (— ˘ =
(— — ˘) (— ˘ — =) (˘ — —) (— ˘ —)
(— — —) (— — —) (— ˘ — =)
(—)
˘ — — — | — ˘ — — | - — — — ‖
(˘ — — ˘) (— ˘ — ˘) (˘ — — ˘)
(— — ˘) (˘ — —)
(—)
(— — ˘)
(˘ — ˘ —)
(˘ — — =)
(— — =)
(— — —)
˘ — — — | — ˘ — — ‖
(˘ — — ˘) (— ˘ =)

Bununla berâber bunlardan bir kısmının başka vezinlere göre de taktîi mümkün olduğu gibi, tatbikatta pek azı kullanılır. Bu bahirdeki vezinlerin en çok kullanılanı *maf'ûlu fâ'ilâtu mafâ'îlu fâ'ilun*'dür. Gazellerde umûmiyetle revaç gördüğü devir X—XI. (XVI.—XVII.) asırlardır. Nitekim X. asır şâirleri gazellerinin 18,9 %'ini ve XI. asır şâirleri de 16 %'sını bu vezin ile yazmışlardır (P. Hanlarî, *Taḥḳîḳ-i intiḳâdî dar 'arûż-i fârisî* (Tahran, 1327 h. ş., s. 179 ve 180 v. d.). Bunun sebebi bu veznin daha önceki asırlarda ve yine gazelde, Şâbir (ölm. 538 ?=1143?), Ḫâḳânî (ölm. 595=1199), Sa'dî (ölm. 691=1294), Ḥâfiẓ (ölm. 792=1390) gibi büyük şâirler tarafından çok kullanılmış ve işlenmiş olmasında aranılabilir (*ayn. esr.*, s. 177 v. d.).

Türk şâirleri tarafından da bu bahrin *maf'ûlu fâ'ilâtu* (veya *fâ'ilâtun*) *mafâ'îlu fâ'ilun* ve *maf'ûlu fâ'ilâtan maf'ûlu fa'ilâtun* şekilleri kullanılır. Bunlardan *maf'ûlu fâ'ilâtu mafâ'îlu fâ'ilun* en sevilen vezinlerden biri olmuştur. Msl. Bâkî (ölm. 1008=1600)'nin en çok kullandığı vezinlerin üçüncüsüdür ve meşhûr mersiyesini de bu vezin ile yazmıştır. Fuzûlî (ölm. 963=1556) ve Nedîm (ölm. 1143=1730)'de de vaziyet aşağı-yukarı böyledir. Tanzimat ve edebiyat-ı cedîde devirlerinde yine ikinci, üçüncü derecede kullanılan bir vezin olarak devam eder. Msl. Fikret (ölm. 1915)'in en çok kullandığı vezinlerin ikincisidir (Kenan Akyüz, *Tevfik Fikret*, Ankara, 1947, s. 215). Hâşim'de de vaziyet aynıdır. Arûzun son mümessili olan Yahya Kemâl (ölm. 1958) ise, şiirlerinde en çok bu vezni tercih etmiştir (M. Serdar Öztürk, *Yahya Kemâl'in şiirlerinde ses ve mûsikî*, 1957, Üniversite kütüp., tez 2680, s. 154).

Bibliografya: Makalede gösterilenlerden başka bk. İbn 'Add Rabbihi, *al-'Iḳd al-farîd* (Kahire, 1365), V, 472, 492; R. Basset, *La Khazradjyah* (Alger, 1902), s. 113 v. dd., 162; L. Şaykho, *K. 'ilm al-adab, al-cuz' al-avval fî 'ilm al-inşâ' va 'l-'arûż* (Beyrut, 1886), s. 300, Mohammed Ben Cheneb, *Tuḥfat al-adab fî mîzân aṣ'âr al-'arab* (3. tab., Paris, 1954), s. 81 v. d.; Şams al-Dîn Muḥammad b. Ḳays el-Râzî, *al-Mu'cam fî ma'âyir aṣ'âr al-'acam* (Tahran, 1935), s. 110—115; Câmî, *Risâla-i 'arûż* (İstanbul, 1286), s. 39—40; Aḥmed Sâfî, *Câm-ı muẓaffar* (=*Şarḥ-i 'Arûż-i Mollâ Câmî*, İstanbul, 1267), s. 121 v.d., Sulayman Paşa, *Mabâni 'l-inşâ'* (İstanbul, 1289, II, 106 v.d.; Alî Cemâleddin, *Arûz-i türkî* (İstanbul, 1291), s. 69—74; Ahmed Hamdi, *Tashîl al-'arûż* (İstanbul, 1298), I, s. 123—131; E. J. W. Gibb, *Osmanlı şiiri tarihi* (İstanbul, 1943), I, 101; G. Weil, G. Meredith-Owens, *'Arûḍ* (*EI²*, I, 688—698). Ayrıca bk. mad. ARÛZ. (NİHAD M. ÇETİN.)

MUZÂVACA. [Bk. MÜZÂVECE.]

MUZDALİFA. [Bk. MÜZDELİFE.]

MUZDAVİC. [Bk. MÜZDEVİC.]

MUZİLL. [Bk. ALLAH, I, 364 a.]

MUZZAMMİL. [Bk. MÜZZEMMİL.]

MÜBÂHELE. MUBÂHALA, şiîlerin, 21 zilhiccede, Peygamberin, hicretin onuncu yılı sonunda, Necrân hıristiyanlarının (Balḥâriş,

'Abd al-Madān kabîle kolu) elçileri ile tarihî buluşmasını anmak maksadı ile kutladıkları çok eski bir bayram. Bilindiği gibi bu buluşma neticesinde siyâsî bir anlaşma (*muṣālaḥa*) akdolundu; fakat şi'îlerin hatırladıkları şey bu *muṣālaḥa*'dan önceki bir imtihan teklifidir (*ibtihāl*ı tefsirlerin ekseriyetine göre, *Kur'an*, III, 54 buna telmihte bulunmaktadır); rivâyete göre, Peygamber hıristiyanlara tecessüt husûsunda Allah huzûrunda bir çeşit imtihandan geçmeği teklif etmiş (hıristiyanlar bundan kaçınmışlardır) ve rehîne olarak, harmanisi ile örttüğü kendi „adamlarını" (*aṣḥāb al-kisā'*) göstermiştir; bunlar Muḥammed, 'Alī, Fāṭima, Ḥasan ve Ḥusayn idi (bk. Bīrūnī, *Āṣār* minyatürleri; Paris, nr. 1489). — Bu hâdise dolayısı ile, şiî fıkhı, şiîler arasında, sır usûl ve merâsimini bir zaman için kaldıran bir lânet menâsiki kabûl etmektedir. Müfrit şi'îlerce, bu imtihan *tacallī*'yi *aṣḥāb al-kisā'*'nın „ilâhî tecellîsini" âşikâr kılmaktadır.

Bibliyografya: Siyâsî anlaşma için bk. Hamidullah, *Documents sur la diplomatie musulmane* (Paris, 1935), nr. 79—85; Caetani, *Annali dell' Islām*, II, 350—353 (yıl 10, §73)'ü tamamlamaktadır. — *İbtihāl* için *Kur'an*, III, 54'ün tefsirlerinden başka bk. *R S O*, 1933, s. 103 ve Maclisī, *Biḥār al-anvār*, IX, 49—52. (LOUIS MASSIGNON.)

MÜBÂREK GÂZÎ. MUBĀRAK ĠĀZĪ, bir hindli velî. Sundarbun'un her tarafında müslüman orman kesiciler, kaplan ve timsahlardan korunmak için, bâzı efsânevî varlıklara duâ ederler. 24 *Pargana*'da kendisine duâ edilen zât Mubārak Ġāzī olup, deltanın şark kısımlarında ise, Zindah Ġāzī („yaşayan gâzî") adını taşımaktadır. Mubārak Ġāzī'nin bir *faḳīr* („dilenen derviş") olup, Hugly'nin sol sâhilindeki cengel sâhasını zirâate açmış olduğuna inanılır. Her köyde Ġāzī'nin tebcil edildiği bir makam bulunur. Ormana giren ber kes, bu civârdan geçen her gemici önce bu makamların birine adaklar sunar. Şecereleri doğrudan-doğruya Ġāzī'ye çıkan *foḳīr*'ler bu tehlikeli ormanlarda kesilmesine müsâade edilen ağaçlık sâhayı kazıklar (*sang*) çakmak suretiyle iyice belirtirler. Rivâyet edildiğine göre, Mubārak Ġāzī Bengâle'ye geldiği vakit Sundarbun'da Raca Matak buküm sürüyordu. *Faḳīr* haklı olduğuna inanan hükümdar ile tesâdüfen bir münâkaşaya tutuşmuş. Aralarında yapılan anlaşmaya göre, fikrinin yanlış olduğunu isbat ettiği takdirde, Rāca Matak onu kendisinin tek kızı olan Şuşila ile evlendirecek imiş. Ġāzī bunda muvaffak olarak, racanın kızını almış. Hiç kimse öldüğünü görmediği için, onun orman içinde yaşadığına, emirlerine râm olan kaplanlar üzerinde dolaştığına, kendi emri olmadan, bu yırtıcı hayvanların hiç kimseye dokunmağa cesâret edemediklerine inanılır. İster müslüman, ister hindû, gemici ve oduncu ormana veya sâhili kaplanlardan emin olmayan dar kanallara girmeden, küçük toprak kümeler üzerine Mubārak Ġāzī için hediye olarak, pirinç, muz ve şekerler bırakırlar. Bundan sonra, hiç korkmadan, en tehlikeli yerlerde dolaşırlar. Şüphe yok ki, bu garip efsâne bindûlardan alınmış ve hurâfelere inanan kayıkçılar ile oduncuların boşuna gidecek şekilde süslenmiştir.

Bibliyografya: Ward, *Hindus*, III, 186; R. Smyth, *Statistical and Geographical Report of the twenty-four Pergunnahs Districts* (1857). (M. HIDAYET HOSAIN.)

MÜBÂREK ŞAH. MUBĀRAK ŞĀH, MU'IZZ AL-DĪN (?—1434), Dehli Seyyidî sülâlesinin ikinci hükümdarı. İlk hükümdar Ḫiżr Han'ın oğlu olup, 22 mayıs 1421'de babasına halef olmuştur. O zaman asıl Hindistan'ın bir kaç bölgesi ile Multān'ı ihtivâ eden hâkimiyet sâhsını Mālva sâhibi Hüşang tarafından tehdit edilen Gwalior'a yardım zorunda kalması yüzünden, Pencâb'a teşmil etmek temâyülünden vazgeçmeğe mecbûr oldu. Hüşang, Gwalior'un muhâsarasını kaldırarak, onun ile karşılaştı ise de, kararsız bir muhârebeden sonra, anlaştılar ve Mubārak Şāh Mālva'ya çekildi. Mubārak Şāh, 1425 — 1427 senelerinde Mevāt'ta âsâyişi tekrar kurmağa çalıştı. Gwalior ve Çandvār (Fīrūzābād) racaları kendisine tamâmiyle tâbî oldular ise de, esir etmiş olduğu Bayānâli Muḥammed Han Avḥadī kaçarak, Mevāt'a sığındı ve orada her şeye yeniden başlamak icâp etti. Muḥammed Avḥadī, Bayāna'de muhâsara edildiğini görünce, Cavnpūr sâhibi İbrāhīm Şāh'ın yanına kaçtı. İbrāhim Şāh Kalpī üzerine hareket ettiği zaman, Mubārak ona karşı yürüdü. Mubārak'in topraklarında talan yapmış olan İbrāhīm, bir müddet çarpışmadan sakındı ise de, 2 nisan 1428'de iki ordu Çandvār yakınında karşılaştı ve İbrāhim, kat'î bir mâğlûbiyete uğramamakla berâber, ertesi gün Cavnpūr'a çekildi. Bunun üzerine, Mubārak, Gwalior havâlisinden vergi aldıktan sonra, Muḥammed Avḥadī'nin geri dönmesine rağmen, terketmeğe mecbûr kaldığı Bayāna'ye gitti. Aynı senenin diğer aylarında, Mubārak'in kuvvetleri, Ḫokar Caraş'ın tahrip ettiği Pencâb'ı işgâl ederek, orada nizâmı kurdu. Kendisi de Mevāt'ta aynı şeyi yapmağa ve cebren vergi almağa çalıştı. 1430 senesinde, Fülād Türk-baça, Bhātinda'da devlet nüfûzunu sarsmağa muvaffak oldu; 1431'de Multān'da bir isyân çıktı; fa-

kat bu ayaklanma henüz bastırılmışken, Casrag Pencâb'da tekrar harekete geçti. Mubârak'in hâkimiyetinin geri kalan kısmına âit vekayinâmede Pencâb, Multân, Sâmâna, Mevât, Bayâna, Gwalior, Ticâra ve İtâva'de çıkan isyânlar zikredilmiştir. Âsînin biri Lahûr'u zapt ile Dîpâlpûr'a taarruz etti. Lahûr geri alındı ise de, kargaşalıklar bütün memlekette sürüp gitti.

Cavnpûr sâhibi İbrâhîm ile Mâlva sâhibi Hûşang arasında, kimseye âit bulunmayan, fakat üzerinde her ikisinin de hak iddia ettiği Kalpî'yi ele geçirmek için harp çıktı. Mubârak, Kalpî'ye yürüdü ise de, inşâ etmekte olduğu Mubârakâbâd'ı teftiş etmek üzere, yolunu değiştirdi ve 19 şubat 1434'te, bir sene evvel vezîrlikten azletmiş olduğu Sarvar al-Mulk'ün teşvikı ile, öldürüldü.

Bibliyografya: Muḥammed Ḳâsim Firişta, *Gulşan-i İbrâhîmî* (Bombay, 1832); *Muntaḫab al-tavârîḫ* ve trc. G. S. A. Ranking; *Ṭabaḳât-i Akbarî* ve trc. B. Dé (her ikisi de *Bibliotheca Indica*'da çıkmıştır); Yaḥyâ b. Aḥmed, *Târîḫ-i Mubârak-Şâhî*, yazmaları, nâdirdir, fakat yukarıda zikredilen müelliflerce iktibas edilmiştir.

(T. W. HAIG.)

MÜBÂRİZ-ÜD-DİN. [Bk. MUḤAMMED B. AL-MUẒAFFAR.]

MÜBDİ. [Bk. ALLAH, b, 2.]

MÜBELLİG. [Bk. MESCİD, I, D ve H, 4.]

MÜBERRED. AL-MUBARRAD (826—898), ABU'L-'ABBÂS MUḤAMMED B. YAZÎD B. 'ABD AL-AKBAR AL-ŞUMÂLÎ AL-AZDÎ. arap dil âlimi En çok itimat edilebilir görülen rivâyete nazaran 10 zilhicce 210 (25 mart 826) tarihinde Basra'da doğdu. Azd'in kollarından pek tanınmamış bulunan Şumâla'ye mensûp idi (bk. al-Sam'ânî, *al-Ansâb*, 116a—b). Ceddinin o kadar tanınmamış olması, hakkında söylenilen bâzı hicivlerde bahis mevzuu edilmiş (al-Sîrâfî, *Aḫbâr al-naḥvîyîn*, s. 96 v. d., 100; *Târîḫ Baġdâd*, III, 384; Yâḳût, *İrşâd*, XI, 116 v. d.) ise de, bu nesebin kendi uydurması olup, hicvedilmesine bilhassa yol açtığı (bk. *Şimt al-la'âlî*, s. 339 v. d.; *Vafayât*, III, 445), hattâ daha zayıf bir ihtimâle göre, ceddini meşhûr etmeğe bir vesîle yaratmak için, bu beyitlerin bizzat al-Mubarrad tarafından söylendiği rivâyet edilmiştir (bk. *İnbâh al-ruvât*, III, 252 v. d.). Lekabı olan al-Mubarrad ("soğutulmuş")'in hocası al-Mâzinî'nin takdir için söylediği bir cümlede kullandığı *mubarrid* ("hakkı isbât edici") kelimesinin kûfeliler tarafından bozulmuş şekli olduğu söylenir ise de, bu husûsta başka vak'a ve izahlar da rivâyet edilir (*İrşâd*, XIX, 122; *İnbâh*, III, 246). Basra'da Ḥayyûn al-Sûracî diye anılan (*al-Fihrist*, s. 59; *İnbâh*, III, 251) babası asıllarının yemenli olduğunu söylerdi. al-Mubarrid'in yemenli şerîflerden al-Ḥafṣa al-Muġannî'nin kızı ile evlenmesinin de bu alâkadan ileri geldiği söylenir.

Mubarrad tahsilini Basra'da yaptı. Basralı âlimlerden Abû Ḥâtim al-Sicistânî (ölm. 255=868/869; bk. al-Sîrâfî, *Aḫbâr al-naḥvîyîn*, s. 44 v. d., 95 v. d.; *Muḫtâr min muḳtabas al-Marzubânî*, Şehid Ali Paşa kütüp., nr. 2515,6a—b; Şams al-Dîn Abû Yûsuf al-Ḥâfiẓ, *Nûr al-ḳabas*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3391, 168b, *İnbâh*, II, 59); Abû 'Omar al-Carmî (ölm. 225=839/840) ve Abû 'Oṯmân al-Mâzinî (ölm. 247=861/862)'nin derslerine devam etmiş, al-Carmî'den okumağa başladığı Sîbavayh (ölm. 180=796)'in *al-Kitâb*'ını onun ölümünden sonra al-Mâzinî'nin derslerinde bitirmiştir (al-Zubaydî, *Ṭabaḳât*, s. 108, 119; *İnbâh*, III, 242).

Mubarrad, parlak zekâsı ve anlayışı, kuvvetli hâfıza ve muhâkemesi sâyesinde, daha pek küçük yaşında lugat ve nahivde kazandığı geniş ve sağlam bilgisini etrafına kabûl ettirmiş idi. Nitekim Abû Ḥâtim Nîşâpûr'dan tahsile gelen ve kendisinden *al-Kitâb*'ı okumak isteyen bir gence henüz yeni yetişmiş bir genç (*ġulâm*) olan bir talebesi, al-Mubarrad'i göstererek, ondan okumasını tavsiye etmiş idi (*al-Fihrist*, s. 58 v. d.). *al-Kitâb*'ın tenkidine hasrettiği *Kitâb masâ'il al-ġalat* bu gençlik devrinin eserlerindendir (*al-Muzhir*, II, 118). Böylece genç yaşında elde ettiği şöhretin Basra hudutlarını da aşmakta gecikmediğini gösteren kayıtlar vardır. Msl. al-Vâsiḳ zamanında (227—232=842—847) Sâmarrâ'da vezir al-Faẓl b. Marvân (ölm 250=864)'ın musâhabetinde bulunduğu kendisinden rivâyet edilir (al-Tanûḫî, *Nişvâr al-muḥâżara, Macallat al-macma' al-'ilmî al-'arabî*, X, 89). Daha sonra, bir âyetin okunuşunda al-Mutavakkil ile Fatḥ b. Ḫâḳân münâkaşa etmişler, hakem tâyin ettikleri al-Muhallabî, taraflardan her hangi birinin gözünden düşmekten çekinerek, hakemliğe dostu olan basralı bir genci, al-Mubarrad'i tavsiye etmiş idi. Bu mesele için yapılan dâvet üzerine, al-Mubarrad 244 (858) yılında yine Sâmarrâ'ya gelmiş ve halîfenin meclislerinde bulunmuş idi (al-Âmidî, *al-Mu'talif*, s. 449 v. d.; Zubaydî, *Ṭabaḳât*, s. 109 v. d.; *İnbâh*, III, 243 v. d.). al-Mutavakkil'in öldürülmesinden sonra (247=861), Bagdad'a geldi (al-Zubaydî, s. 118 v. d.; *İnbâh*, III, 249). Rakibi Abu 'l-'Abbâs Ṯa'lab (ölm. 291=904) ile ilk karşılaşmaları ve ilk münâkaşaları bu tarihte cereyân etmiştir. Bagdad'da emîr ve vezirlerden, bilhassa

Ṭāhir-oğullarından Bagdad vâlisi 'Ubayd b. 'Abd Allāh b. Ṭāhir (ölm. 330) ve kardeşi Muḥammed'den alâka, hürmet ve yardım görmüştür. Bagdad'da, hoca olarak, büyük faâliyet gösterdi. Talebesi arasında Abū Isḥāḳ al-Zaccāc (ölm. 316=928), İbn Kaysān (ölm. 320=932), Abū Bakr al-Ṣūlī (ölm. 335=946/947 ve İbn Durustavayh (ölm. 347=958) gibi âlimler vardır.

285 yılı şevvâl veya zilkâdesinde (eylûl veya teşrin I. 898) Bagdad'da öldü (bu husûsta 286 tarihi ve yaşının 79 olduğu da rivâyet edilir). al-Mubarrad beliğ ve fasîh konuşurdu. Zekî, anlayışlı ve hâfızası son derecede kuvvetli idi. Kolay ve ekseriyâ irticâlen söylediği şiirlerinin çok olduğu kaydedilir ise de (Zubaydī, *Ṭabaḳāt*, s. 112), bunlardan ancak bir kaçı hâl tercümesinden bahseden eserlerde tesbit edilmiştir. Yine bu eserlerde onun mütecessis (Basra'da delileri ziyâretine dâir rivâyetler için bk. *Aḫbār al-naḥviyīn*, s. 98—101; *Tārīḫ Baġdād*, III, 383 v. d.; *Nuzha*, s. 882—887; *İrşād*, XIX, 115 v. dd.,) ve cimri olduğuna dâir (Zubaydī, *ayn. esr.*, s. 114; *İnbāh*, III, 249) kayıtlar vardır.

Hocalarının ölümünden sonra, Basra dil mektebinin en salâhiyetli âlimi kabûl edilen al-Mubarrad'in Kûfe mektebinin mümessili olan Ṣa'lab ile Bagdad'da yaptığı münâkaşalar meşhûrdur (Zubaydī, *Ṭabaḳāt*, s. 114; *Nuzha*, s. 287 v. d.; *İrşād*, XIX, 113 v. d., 118 v. d., 120; *İnbāh*, II, 248 v. dd.; *Şaẕarāt*, II, 191; *Vafayāt*, III, 441 v. d.). Bu münâkaşalarda al-Mubarrad, güzel konuşması, nüktedanlığı, hazır cevaplığı ve şâir tabiatı ile, etrafında hemen lehine bir hava yaratıyordu.

Çoğu dil ve edebiyata âit olan eserlerinin sayısı 40'ı geçer ise de, bunlardan pek azı günümüze kadar muhâfaza edilebilmiştir. 1. *al-Kāmil fi 'l-adab* en mühim eseri olup, tarzının mükemmel bir nümûnesidir. al-Mubarrad bu eserinde, hadîsler, mev'izalar, hutbeler, darb-ı meseller, çoğu eski şâirlere âit şiirler ve tarihî rivâyetleri toplamış ve verdiği malzemeyi lugat, gramer ve tarihî bilgi bakımlarından yaptığı son derecede mühim izahları ile, değerlendirerek, zamanın dil ve edebiyat çalışmalarının terkibini yapmıştır. Bu eser Abu'l-Ḥasan al-Aḫfaş (ölm. 315=927)'in şerh ve ilâveleri ile muhâfaza edilmiştir. *al-Kāmil*, al-Cāḥiẓ'in *Kitāb al-bayān*'ı, Abū 'Alī al-Ḳālī'nin *al-Amālī*'si ile birlikte, edebe dâir eserler arasında en çok itibâr ve rağbet gören 3 kitaptan biri olmuştur. Eserin yazma nüshaları için bk. *GAL*, I, 109; *Suppl.*, I, 168, 942; ayrıca bk. Fâtih kütüp., nr. 4027. *al-Kāmil*'in al-Baṭalyūsī (ölm. 494=1100) ve Muḥammed b. Yūsuf al-Māzinī al-Saraḳustī (ölm. 538=1143) tarafından yapılan şerhlerinin (*al-Mazhir*, I, 182) bugün nüshaları mevcut değildir. Ancak kimin tarafından vücûda getirildiği bilinmeyen bir şerhi vardır (Dil ve tarih-coğrafya fakültesi kütüp., İsmail Sâib Efendi kısmı, nr. 1173, bk. O. Rescher, *Abriss...*, II, 150, nr. 2; H. Ritter, *Philologika*, XIII, *Oriens*, II, 275, nr. 52). Bu eser Abu 'l-Ḳāsim 'Alī b. Ḥamzat al-Baṣrī'nin *Kitāb al-tanbihāt 'alā aġlāt al-ruvāt*'ında tenkit edilen kitaplardan biridir (*GAL, Suppl.*, I, 176). *al-Kāmil* ilk defa İstanbul'da basılmış (1286), sonra W. Wright tarafından, 2 cild hâlinde, *The Kâmil of el-Mubarrad* (Leipzig, 1862—1864) ve Zakī Mubārak tarafından, 3 cild olarak, Kahire, 1937 v. d.'da neşredilmiştir. Diğer tabıları: Kahire, 1308/1309 (2 cild), 1323 v. d. (3 cild, kenarında al-Cāḥiẓ'dan müntehabât ile) ve 1339. Ayrıca iki yeni şerhi vardır: al-Sibā'ī al-Bayyūmī, *Taḥẓīb al-Kāmil*, 2 cild, Kahire, 1341=1923; al-Marṣafī, *Raġbat al-āmil min kitāb al-Kāmil*, 8 cild, Kahire, 1345 v.d. Eserin hâricîler [b. bk.] hakkında mühim ve aslî bilgileri ihtivâ eden kısmı, O. Rescher tarafından, almancaya tercüme edilmiştir: *Das Kharidschiten Kapitel aus dem Kamil* (Stuttgart, 1922).

2. *al-Muḳtaḍab*, ikinci mühim eseri olup, arapçanın nahvine dâirdir. *al-Kitāb*'dan sonra yazılan en mühim gramerlerden biri olmasına rağmen, eserin zındıklığı ile meşhûr İbn Rāvandī yolu ile intikal etmiş olması yayılmasına ve istifâde edilmesine engel olmuştur (*Nuzha*, II, 291 v.d.; *İrşād*, XIX, 121). Nüshaları: Köprülü kütüp., nr. 1507—1508 (bk. O. Rescher, *Mitteilungen aus Stambuler Bibliotheken*, *ZDMG*, LXIV, 197 v.dd.; *Fihrist Dār al-kutub al-Miṣriya*[2]; II, 163); Sa'īd b. Sa'īd al-Fārikī (ölm. 391 = 1000)'nin eserin yalnız mukaddimesine âit şerhi: *Kitāb tafsīr al-muşkil fī kitāb al-Muḳtaḍab*, bk. H. Derenbourg, *Les manuscrits arabes de l'Escurial*[2], I, 68, nr. 111; Şehid Ali Paşa kütüp., nr. 2516, 96[a]—130[a], bk. *Fihrist al-maḫṭūṭāt*, I, 381, nr. 37). 3. *Kitāb al-muẕakkar va'l-mu'annas* (bu eserin Abū 'Alī al-Fārisī rivâyeti ile bir nüshası için bk. Ḥabīb Zayyāt, *Ḥaẕā'in al-kutub fī Dimaşḳ*, Kahire, 1902, s. 36, nr. 133; Nihad M. Çetin, *Arapçada kelimelerin müzekkerlik ve müenneslik keyfiyetine dâir müstakil eserler*, *Şarkiyat mecmuası*, I, 98 v.d., nr. 8); 4. *Kitāb al-ta'āzī* (Escur.[2], s. 362, nr. 534); 5. *Kitāb nasab Ḳaḥṭān va 'Adnān* (Âtıf Efendi kütüp., nr. 2003, bk. *MFOB*, V, 491; Veliyüddin Ef. kütüp., nr. 3178, bk. *MFOB*, VII, 108; krş. L. Della Vida, *Les Livres des chevaux*. Lei-

den, 1928, s. XIII; nşr. 'Abd al-'Azīz al-Maymanī, Kahire, 1354); 6. *Kitāb al-ziyāda al-muntaza'a min kitāb Sībavayh* (*al-Kitāb*'da izahları aoksan kalan meselelerin yine Sībavayh 'in görüşüne uygun izahlarını veren bir eserdir; Konya, Yusuf Ağa kütüp., nr. 14; bk. Ahmed Ateş, *Konya kütüphânelerinde bulunan bâzı mühim eserler*, *Belleten*, 1952, XVI, 59—60, nr. 9); 7. *Kitāb ma'ttafaķa lafẓuhu va'ḫtalafat ma'ānīhi fi 'l-Ķur'ān* (nşr. 'Abd al-'Azīz al-Maymanī, Kahire, 1350); 8. *Kitāb al-fāżil va'l-mafżūl* (Es'ad Efendi kütüp., nr. 3598, nşr. 'Abd al-'Azīz Maymanī, Kahire, 1953); 9. *Risāla fī 'l-cāz tuḫnī fi 'l-amṣāl 'an ṣudūrihā* (nşr. 'Abd al-Salām Hārūn, *Navādir al-maḫṭūṭāt*, bk. *MEDEO*, 1955, II, 258). Bir de Aḥmed b. Vāṣiḳ 'ın, şiirin belâgatten üstün olup-olmadığına dâir suâline yazdığı bir cevabı vardır, bk. München, nr. 791; Ahlwardt, Berlin, nr. 7177.

Bunlardan başka muhtelif kaynaklarda, günümüze kadar gelmemiş, fakat hakkında bâzı kayıtlara veya münderecâtından yapılmış nakillere tesâdüf edilen eserlerinden, Abū Nuvēs'tan başlayarak, muâsır şâirlerin şiirlerini topladığı ve onun *al-Kāmil* ve *al-Muḳtażab* 'ından sonra, en mühim eseri olarak gösterilen *Kitāb al-ravża* (*al-Aġānī*, VIII[1], 15; *Tārīḫ Baġdād*, III, 386; *Vafayāt*, III, 442; al-Cureānī, *Kitāb al-kināyāt*, s. 29; İbn al-Aṯīr, *Kitāb al-maṯal al-sā'ir*, s. 189)'sını, İbn al-Aṯīr 'in *al-Nihāya* (s. 6)'sinin mukaddimesinde eserinin kaynakları arasında saydığı *Kitāb ġarīb al-ḥadīṯ*'ini, *Kitāb al-iḫtiyār*'ını (*al-Kāmil*, nşr. Wright, s. 760); 'Abd al-Ḳādir al-Baġdādī (*Ḫizāna*, I, 305)'nin bir nüshasına sâhip olduğunu kaydettiği *Kitāb al-i'tinān*'ını (*Ḥāşiya 'alā şarḥ İbn Hişām fī ḳaṣīda Bānat Su'ād*, Köprülü kütüp., nr. 1301, 406[a—b]) ve *Kitāb şarḥ kalām al-'arab* (*Ḫizāna*, II, 193)'ını saymak lâzımdır. Ayrıca hâl tercümesi kitaplarında, basralı dilcilere âit kısımlarda, al-Mubarrad'den yapılan pek çok rivâyetler (msl. bk. al-Sīrāfī, *Aḫbār al-naḥvīyīn*, fihrist) bu mevzûda ilk te'lif edilen eserlerden biri olan onun *Kitāb şifāt al-naḥvīyīn al-baṣrīyīn va aḫbārihim* adlı kitabından alınmış olmalıdır.

Bibliyografya: Abu 'l-Ṭayyib al-Luġavī, *Marātib al-naḥvīyīn* (nşr. Muḥammed Abu 'l-Faḍl İbrāhīm), Kahire, 1375, s. 137; al-Sīrāfī, *Aḫbār al-naḥvīyīn al-baṣrīyīn* (nşr. F. Krenkow), Beyrut—Paris, 1936, s. 97—107; al-Azharī, *Tahẕīb al-luġa* (*MO*, 1920), s. 26; al-Āmidī, *al-Mu'talif va'l-muḫtalif* (nşr. F. Krenkow), Kahire, 1354, s. 449; al-Zubaydī, *Ṭabaḳāt al-naḥvīyīn* (nşr. M. Abu 'l-Faḍl İbrāhīm), Kahire, 1374, s. 109—120; İbn al-Nadīm, *Kitāb al-fihrist* (nşr. Flügel), Leipzig, 1874, s. 59; Yūsuf b. Aḥmed al-Ḥāfiẓ, *Nūr al-ḳabas* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3391, 167[b]—172[a]; al-Ḫaṭīb al-Baġdādī, *Tārīḫ Baġdād* (Kahire, 1949), III, 380—387; al-Bakrī, *Simṭ al-la'ālī* (nşr. 'Abd al-'Azīz al-Maymanī), Kahire, 1354, s. 340; al-Sam'ānī, *Kitāb al-amṣāl* (Leiden—London, 1902), var 116[a—b]; İbn al-Anbārī, *Nuzhat al-alibbā'* (Kahire, 1294), s. 279—293; Yāḳūt, *Irşād al-arīb* (Kahire, 1355), XIX, 111—122; al-Ḳıftī, *İnbāh al-ruvāt* (nşr. M. Abu 'l-Faḍl İbrāhīm), Kahire, 1374, III, 241—253; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (nşr. Muḥy al-Dīn 'Abd al-Ḥamīd), Kahire, 1367, II, 441—447; Abu 'l-Fidā', *al-Muḫtaṣar* (Hafiniae, 1789), II, 282—284; İbn Kaṯīr, *al-Bidāya va'l-nihāya* (Kahire, 1358), XI, 79 v.d. (sene 285); İbn Taġrībirdī, *al-Nacūm al-zāhira* (Kahire, 1348), III, 117 (sene 285); al-Suyūṭī, *al-Muzhir* (Bulak, 1282), I, 181, 188; Suyūṭī, *Baġyat al-va'āt* (Haydarâbâd, 1328/1329), s. 116; İbn al-Cazarī, *Ġāyat al-nihāya fī ṭabaḳāt al-ḳurrā'* (nşr. G. Bergsträsser), Kahire, 1933, II, 280; Taşköprü-zâde, *Miftāḥ al-sa'āda* (Haydarâbâd, ts.), I, 131 v.d.; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (nşr. Ş. Yaltkaya ve R. Bilge), İstanbul, 1941 v.d., s. 931, 1107, 1382, 1427, 1451, 1462, 1572, 1793, 1951; İbn al-'İmād, *Şaẕarāt al-ẕahab* (Kahire, 1350—1351), II, 190 v.d.; 'Abd al-Ḳādir al-Baġdādī, *Ḥāşiya 'alā Şarḥ İbn Hişām fī Ḳaṣīda bānat Su'ād* (Köprülü kütüp., nr. 1301, 406[a—b]; *Nāma-i dānişvarān* (Tahran, 1296), II, 634—638; Flügel, *Die Grammatischen Schulen der Araber* (Leipzig, 1862), s. 93; Brockelmann, *GAL*, I, 108 v.d.; *Suppl.*, I, 168—169; *EI*, III, 664 v.d. (NİHAD M. ÇETİN.)

MÜBERREZ. AL-MUBARRAZ, 1. Arabistan'ın Basra körfezine komşu Ahsa [b. bk.] bölgesi içinde, al-Hufbūf'un şimâlinde, buraya 5—6 km. kadar mesâfede, müstahkem bir mevkî olup, etrafında köyler ve hurmalıklar bulunur. al-Mubarraz'in nüfusu, etrafındaki meskûn yerler ile berâber, 10.000—30.000 arasında gösterilmiştir. Palgrave ve H. Philby şehrin nüfusunu 20.000 tahmin etmişlerdi. Kireç taşından yapılmış, gösterişsiz evler dar ve dolambaçlı sokaklar boyunca dizilmiştir. Dört köşe bir sâhayı kuşatan sûrların burçları olmayıp, kapıları da yıkılmıştır. Emîr Faysal tarafından yaptırılmış olan câmi yakınında, sûrun şark kapısı civarındaki bir meydana bakan emîrlerin ikametgâhı dikkati çeker. al-Mubarraz'i kuşatan hurmalıklar var-

lıklarını bir sıcak su kaynağına (ʿAyn al-ḥārra) borçludur ki, adı geçen kaynak şehrin 1 km. şimâlinde bir göl teşkil eder ve buradan çıkan kanallar ile, hurmalıklar sulanır. Birinci cihan harbine kadar Osmanlı devletinin Basra vilâyetine bağlı olan bu mevkî sonraları Necd kuvvetleri tarafından işgâl edilmiş ve Suûdî Arabistan devleti hudutları içine girmiştir.

2. al-Mubarraz, orta Arabistan'da Atlāc vâhasının şimâl-i garbî ucunda büyük bir köy olup, evvelce adı geçen vâhanın baş şehri iken, sonradan ehemmiyetini kaybetmiştir.

Bibliyografya: W. G. Palgrave, *Reise in Arabien* (Leipzig, 1868), II, 130 v.d.; H. Philby, *Das geheimnisvolle Arabien* (Leipzig, 1925), I, 47 v.d.; II, 69 v.d., 74; C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien* (Berlin, 1846), VIII/1, 574; (Berlin, 1847), VIII/2, 524. (ADOLF GROHMANN.)

MÜCÂDİLE. AL-MUCĀDİLA, *Kur'an*'ın LVIII. sûresinin adıdır. En güvenilir rivâyetlere göre, Medine'de nâzil olmuştur. İlk 10 âyetinin Medine'de, diğer kısımlarının Mekke'de nâzil olduğu veya bunun aksi de rivâyet edilmiştir. Umûmî kabûle göre, 22 ve bâzılarınca 21 âyettir. al-Mucādila, ism-i fâil sigası ile, „çekişen, şiddetle münâkaşa eden, şikâyette bulunan kadın" manâsına gelir. Sûreye bu kelimenin türediği fiilin masdarı olan *al-Mucādala*, ayrıca *Ḳad samiʿa* („evet, işitti") isimleri de verilmiştir. Sûrenin bu adları ilk âyetinden alınmıştır. Fâsılaları *-îr*, *-ār*, *-îm*, *-în*, *-ūn*, *-îd*, *-îz*'dir.

al-Mucādila sûresi, islâmda âile müessesesi ve kadın hukuku bakımından ehemmiyetli bir âyet ile başlar. Bununla câhiliye devrinin erkeğe tanıdığı kadın boşama usûllerinden *ẓihār* münker kılınır ve irtikâp edildiği takdirde, *ẓihâr*'dan kefâret ile dönme yolu açılır. Topluluk ve muâşeret âdâbına dâir hukûmleri de ihtivâ eden sûrede islâm ve Peygamber aleyhinde gizli teşebbüslerde bulunan yahudilerin ve onlara hizmet eden münâfıkların Tanrının gazabına uğrayacakları belirtilir. Buna karşılık mü'minlere âbirette erişecekleri nîmetler müjdelenir. Sûrenin nüzûl tarihi kesin olarak bilinmemekle berâber, 33. sûreden bir az sonra, Ḥudaybiya andlaşmasını müteâkıp, kısa fâsılalar ile, nâzil olduğuna dâir karîneler vardır. Bu sûrenin bâzı âyetleri için nüzûl sebepleri de nakledilir. Bu rivâyetlere nazaran, biri isnci âyetilâmın zuhûrundan sonra ilk vâkî olan *ẓihār* hâdisesi, 7., 8., 11., ve 14. âyetler ise, islâmiyete ve Peygambere cephe alan yahudiler ve münâfıklar ile ilgili bâzı hâdiseler üzerine nâzil olmuştur. 12. âyeti Peygambere yapılan pek sık danışmaları bir şarta bağlamak için nâzil olmuş, fakat danışmadan önce sadaka vermekten ibâret olan bu şart, bir sonraki âyet ile neshedilmiştir.

Bibliyografya: Ṭabarî, *Tafsîr* (Bulak, 1321—1330), XXVIII, 2—18; İbn Salāma, *al-Nāsiḫ va'l-mansūḫ* (Kahire, 1315), s. 298—302; al-Vāḥidî, *Asbāb al-nuzūl* (aynı baskıda, hâşiyede), s. 304—310; al-Zamaḫşarî, *al-Kaşşāf* (Bulak, 1318), III, 166—172; Naṣîr al-Dîn al-İskandarî, *al-İntiṣāf* (Bulak, 1318), III, 166—172; al-Bayżavî, *Anvār al-Tanzîl* (İstanbul, 1317—1320), VI, 194—214; al-Nasafî, *Madārik al-Tanzîl* (İstanbul, 1317—1320, hâşiyede), VI, 194—214; al-Ḫāzin, *Lubāb al-ta'vîl* (aynı baskıda hâşiyede), VI, 194—214; Niẓām al-Dîn al-Nîsābûrî, *Ġarāʾib al-Ḳur'ān* (Bulak, 1321—1330, hâşiyede), XXVIII, 2—21; al-Rāzî, *Mafātîḥ al-ġayb* (Kahire, 1321), VI, 252 v. dd.; al-Fîrûzābâdî, *Tanvîr al-miḳbās* (İstanbul, 1317—1321), VI, 194—214; Nöldeke, *Geschichte des Qorans* (Leipzig, 1909), s. 213 v.d.; M. Vehbî, *Ḫulāṣat al-bayān fî tafsîr al-Ḳur'ān* (İstanbul, 1341—1343), XIV, 411—443; Hamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1935—1938), VI, 4772—4803; R. Blachère, *Le Coran* (Paris, 1947—1951), III, 1022—1029, nr. 108. (NİHAD M. ÇETİN.)

MÜCÂHİD. MUCĀHİD B. ʿABD ALLĀH (?—1045) ABU 'L-CAYŞ AL-ʿĀMİRÎ AL-MUVAFFAḲ Bİ 'LLĀH, XI. asırda müslüman İspanya hükümdarlarından olup, müstakil Denia [b. bk.] ve Balear adaları [b. bk.] kırallığının kurucusudur; meşhûr hâcib al-Manṣûr İbn Abî ʿĀmir [b. bk.]'in hıristiyan menşe'li bir azadlısıdır (*mavlā*) ve onun nisbesini almıştır.

Hişām II. zamanında Denia idârî bölgesine ʿĀmirîler tarafından vâli tâyin edilen Mucāhid, Kurtuba hilâfetinin parçalandığı esnâda, 400 (1009/1010) senelerine doğru istiklâlini ilk ilân edenlerden olmuştur. Pek az zaman sonra Balear adalarını ve belki Tortosa'yı zaptetmiş ve bu sonuncusunu, çok geçmeden, terketmiştir.

Diğer *mulūk al-ṭavāʾif* gibi, İspanya'da halîfeliği muhâlaza etmeğe ehemmiyet vererek, 405 (1014)'te pâyitahtında Emevî âilesinden ʿAbd Allāh al-Muʿayṭî adlı birini halîfe ilân etmiş, fakat bu zât bir az sonra mevkiinden indirilmiştir. 406 (1015)'da Mucāhid Sardenya'ye bir sefer yaptı. Muvaffakiyet ile başlayan bu sefer ertesi sene ağır bir hezîmet ile neticelendi; karısı ve oğlu esir düştüler.

Mucāhid'in öldüğü 436 (1044/1045) senesine kadar süren saltanat devri hakkında pek

az mâlûmat vardır; yerine oğlu 'Alî geçmiştir. Arap vekayînâmecileri Mucâhid'i tahsili geniş, şâirleri himâye eden ve eserleri hakkında çok müşkilpesent olan bir hükümdar şeklinde gösterirler. Orta çağ hıristiyan tarihçileri kendisini bâzan R e y L o b o lekabı ile zikrederler. Mucâhid Akdeniz'in en kuvvetli donanmasına sahip bulunuyordu ve bu donanma Katalonya, Provence ve İtalya sâhillerine dehşet salardı.

B i b l i y o g r a f y a : İbn Ḥayyān (İbn Bassâm'ın *Ẕaḫîra* adlı eseri ile berâber, yazm. Gotha, III, 2 v.d.); al-Żabbî, *Buġyat al-multamis* (nşr. Codera, *B A H*, s. 457 v. dd.); İbn 'İẕârî, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. E. Lévi-Provençal), Paris, 1930, III s. 116, 155 v.d.; İbn al-Aṯîr, *Kāmil*, IX, 205 (*Annales du Maghreb et de l'Espagne*, s. 444); İbn Ḫaldūn, *'İbar* (Kahire tab.), IV, 164; al-Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭîb* (*Analectes*), fihrist; Amari, *Biblioteca arabo-sicula*, I, 437; Roque Chabas, *Historia de la ciudad de Denia* (Denia, 1874—1876); ayn. mll., *Mochéhid hijo de Yúsuf y Alî hijo de Mochéhid* (*Homenaje á D. F. Codera* Saragossa, 1904, s. 411—424); Codera, *Mochéhid, conquistador de Cerdeña*, (*Centenario M. Amari* Palermo, 1910, II, 115 v.d.); Alvaro Campaner, *Bosquejo histórico de la dominatiôn islamita en las Islas Baléares* (Palma, 1888); Codera, *Estudios críticos de historia árabe española* (Saragossa, 1903), s. 249—300; Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne* (2. tab., Leiden, 1931), fihrist; A. Prieto Vives, *Los reyes de taifas* (Madrid, 1926), s. 34 v. dd.; E. Lévi-Provençal, *L'Espagne musulmane du Xème siècle* (Paris, 1932), s. 154. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MÜCÂHİD. [Bk. RESÛLİLER.]

MÜCESSİME. [Bk. TAŞBİḤ.]

MÜCEVVEZE. [Bk. TURBAN.]

MÜCTESS. MUCTAṢṢ, a r a p a r ū z u n u n 14. b a h r i d i r. al-Ḫalîl'in tertibinde 4. dâirenin 6. vezni olarak yer alır. *Muctass*'in lûgat mânası „sökülmüş", „koparılmış"'tır. Bâzılarına göre, *ḫafîf* bahrinden sökülüp çıkarıldığı, bâzılarına göre de, cüz'ü koparılıp atıldığı için bu kelime ile adlandırılmıştır. Arap şiirinde aslı, her mısrâ için *mustaf'ilun fā'ilātun fā'ilātun*'dür. Fakat bu bahrin nazarî şekli olup, tatbikatta yalnız baştan iki cüz'ü kullanılır. Her ikisi de *maczā'* olan bir *'arūż* ve bir *żarb*'ı vardır. Bu bahre zihâflardan *ḫabn*, *kaff* ve *şakl* ârız olur, yâni *mustaf'ilun* yerine, sırası ile, *mafā'ilun*, *mustaf'ilu* ve *mafā'ilu*; ikinci cüz' olan *fā'ilātun* yerine de *fa'ilātun*, *fā'ilātu* ve *fa'ilātu* gelebilir. Yine bu ikinci cüz' *muṣa"aṣ*, yâni *maf'ūlun* şeklinde olabilir. Ancak *żarb* ve *'arūż*'da *fa'ilātun* gelebilmesi için *mustaf'ilun*'ün, sonundaki *n*'yi muhâfaza eden şekillerinden biri hâlinde bulunması şarttır. *Mustaf'ilun*, *s*'sini muhâfaza etmesi şartı ile, *fā'ilātun* sonundaki *n*'yi kaybedebilir. Buna mukabil *fā'ilātun*, *n*'unu muhâfaza ederse, *mustaf'ilun*'deki *s* düşer.

Muctass bahrinin tef'ilelerindeki bu değişiklikler, her tef'ilenin belli-başlı değişiklikleri altında kere içinde verilerek, şöylece hulâsa edilebilir:

— — ◡ — | — ◡ — — ‖ — — ◡ — | — ◡ — —
(◡ — ◡ —) (◡ ◡ — —) (◡ — ◡ —) (◡ ◡ — —)
(— — ◡ ◡) (— ◡ — ◡) (— — ◡ ◡) (— — — —)
(◡ — ◡ ◡) (◡ — ◡ ◡)

Bu bahsin eski arap şiirinde tesâdüf edilmemiştir.

İran edebiyatında, yukarıda verilen aslın *maḫbūn* şekli olan *mafā'ilun fa'ilātun*, her mısrâda iki defa olmak üzere, esâs kabûl edilmiştir. Bundan bâzı zihâf ve illetler ile başka şekiller de elde edilir ki, bunlar şu şekilde hulâsa edilebilir:

— — ◡ — | — ◡ — — | — — ◡ — | — ◡ — — ‖
(◡ — ◡ —) (◡ ◡ — —) (◡ — ◡ —) (◡ ◡ —)
(◡ ◡ =)
(— —)
(— =)
(◡ ◡ — —)
(—)
(=)

— — ◡ — | — ◡ — — | ◡ — ◡ — ‖
(◡ — ◡ —) (◡ ◡ — —) |
— — ◡ — | ◡ ◡ — — ‖
(◡ — ◡ —) (— ◡ —)

Bu bahrin en çok kullanılan şekli şudur: *mafā'ilun fa'ilātun mafā'ilun fa'ilun* (veya *fa'lun*). VII. (XVIII.) asra kadar, Mu'izzî (ölm. 520 = 1126?) hâric, İran şâirleri gazellerinde bu vezni pek az kullanmışlarken, bu asırda, birden-bire bu vezne karşı rağbet artmıştır. Mezkûr asırda gazellerin 16 %'sı bu vezin ile yazılmıştır; Sa'dî (ölm. 691 = 1292)'nin gazellerindeki nisbeti ise 18,3 %'tür. Bu nisbet müteâkip asırlarda, 10—16 % arasında değişerek, devam etmiştir. Bu vezni en çok kullanan şâirlerden biri Ḥâfîẓ (ölm. 792 = 1390)'dır (bk. P. N. Ḫanlarî, *Taḫḳîḳ-i intiḳādî dar 'arūż-i fārisî*, Tahran, 1327 h. ş., s. 182 v. dd.).

Mücteb bahrinin bahsedilen son şekli türk şâirleri tarafından da çok kullanılmıştır. Msl. Fuzûlî (ölm. 963 = 1556)'nin en çok kullandığı vezinlerin üçüncüsüdür. Bâkî (ölm. 1008 = 1600) ve Nedîm (ölm. 1143 = 1730)'de de vaziyet aş.-yk. böyledir. Tanzimat devri

şâirlerinde nisbet aynı şekilde devam eder. Edebiyat-ı cedîdede bu vezin yeni nazım şekillerine de tatbik edilir. Nitekim bu devir şâirleri sonelerini en çok bu vezin ile yazmışlardır. Uzun ve kısa hecelerinin sayıca ve tertipçe muvâzenesi itibârı ile, türkçe için en elverişli arûz vezinlerinden biri olan bu şekil Fikret (ölm. 1915)'in en çok kullandığı vezindir (şiirlerinin 37 % 'si; Kenan Akyüz, *Tevfik Fikret*, Ankara, 1947, s. 215). Yine bu vezin Hâşim'in tercih ettiği vezinler arasındadır.

Bibliyografya: Makalede gösterilenlerden başka bk. İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farîd* (Kahire, 1365), V, 473, 493; R. Basset, *La Khazradjyah* (Cezâyir, 1902), s. 117 v. dd., 163; L. Şeyḫo, *K. 'Ilm al-adab, al-cuz' al-avval fî 'ilm al-inşâ' va 'l-'arûż* (Beyrut, 1886), s. 302; Moh. Ben Chaneb, *Taḥfat al-adab fî mîzân aş'âr al-'arab* (3. tab.), Paris, 1954, s. 85 v.dd.; Şems-i Ḳays al-Râzî, *al-Mu'cam fî ma'âyîr aş'âr al-caam* (Tahran, 1935), s. 116—121; Câmî, *Risâla-i 'arûż* (İstanbul, 1286), s. 41 v.d.; Ahmed Sâfî, *Câm-i muẓaffar* (= *Şarḥ-i 'Arûż-i Mollâ Câmî*, İstanbul, 1267), s. 130; Süleyman Paşa, *Mabâni 'l-insâ'* İstanbul, 1289), II, 109); Ali Cemâleddin, *Arûz-i türkî* (İstanbul, 1291), s. 77—82; Ahmed Hamdi, *Tashîl al-'arûż* (İstanbul, 1298) I, 133 v. d.; E. J. W. Gibb, *Osmanlı şiiri* (trk. trc., İstanbul, 1943), I, 101; ayrıca bk. mad. ARÛZ. (NİHAD M. ÇETİN.)

MÜDDESSİR. AL-MUDDAṢṢİR, *Kur'an*'ın 74. sûresinin adı olup, Mekke'de nâzil olmuştur. Umûmî kabûle göre, 56, bâzılarınca da 55 âyettir. *Muddaṣṣir, diṯâr* („dış elbisesi") 'a bürünmüş, *diṯâr* örtünmüş" demektir. Sûreye bu adın verilmesinin sebebi ilk âyetinde Peygambere bu kelime ile hitap edilmiş olmasıdır. Peygamber Ḥirâ' 'da ibâdete çekildiği günlerde, kendisine hitap eden Cebrâil 'i görmüş, bu hârikulâde manzara ve hâl karşısında dehşete düşmüş ve zevcesi Ḫadîca 'nın yanına gelerek, yatmış, üzerini örtmelerini istemiş idi. Bunun üzerine bu sûrenin ilk 7 âyeti nâzil olmuştur. Bu kelime „peygamberlik veya fazîlet ve olgunluk elbisesine bürünmüş" şeklinde de tefsir edilir. Bu sûrenin fâsılaları şunlardır: *-ir, -îr, -ûr, -ûr, -în, -ûn, -îd, -ra, -na, -dâ.*

Bu sûrede, Peygambere, islâma inanmayanları, küfürde ınât ve ısrar gösterenleri tuttukları yolun vahim neticelerini bildirerek, korkuya düşürmesi ve doğru yola dâvet etmesi bildirilir. Bâzı şahıs ve hâdiselere telmihler taşıyan bu tebligler aynı yolda gidenler hakkında umûmîleştirilir ve sûre Allahın affedici, bağışlayıcı olduğunu hatırlatarak, biter.

al-Muddaṣṣir'in ilk 5 âyetinin ilk nâzil olan âyetler olduğunu söyleyenler var ise de, umûmî kanâata nazaran, bunlar *al-'Alaḳ* sûresinin baş tarafından (XCVI, 1—5) sonra ve *al-Muzzammil*'den önce, tarih itibârı ile ikinci olarak, nâzil olmuştur. 11. ve onu tâkibeden bir kaç âyette bahsedilen zengin ve çok çocuklu kimsenin islâma karşı şiddetle cephe alanlardan ve Ḳurayş'in ileri gelenlerinden Velîd b Muġîra olduğu iddia edilmiştir. Velîd, *Kur'an*'dan bâzı âyetler dinlemiş, bunların insan ve cin sözüne benzemediğini söylemiş, öğmüş idi. Bundan telâşa düşen kureyşliler toplanarak, onu çağırdılar ve fikrini sordular. Konuşmalarının sonunda Velîd dinlediği âyetlerin te'sir edici bir sihir, fakat insan sözü olduğunu söyledi ki, 19. ve onu tâkip eden bir kaç âyet bu hâdise üzerine nâzil olmuştur. 30. âyette cehennemin muhâfazasına me'mûr meleklerin sayısının 19 olarak bildirilmesi üzerine, bunu bir istihzâ mevzuu yapmak isteyenler bulunmuş idi. Onu tâkip eden âyetin nüzûl sebebi olarak da bu hâdise rivâyet edilir. 30. ve 31. âyetlerin Medine'de nâzil olduğuna dâir rivâyetler zayıftır.

Bibliyografya: Ṭabarî, *al-Tafsîr* (Bulak, 1321—1330), XXIX, 77—93; İbn Salâma, *al-Nâsiḫ va 'l-mansûḫ* (Kahire, 1315), hâşiyede, s. 318 v. d.; al-Vâḥidî, *Asbâb al-nuzûl* (Kahire, 1315), s. 329 v. dd.; al-Zamaḫşarî, *al-Kaşşâf* (Bulak, 1318), III, 229—235; al-Bayżâvî, *Anvâr al-Tanzîl* (İstanbul, 1317—1320), VI, 393—407; al-Nasafî, *Madârik al-Tanzîl* (İstanbul, 1317—1320) hâşiye, VI, 393—407; al-Ḫâzin, *Lubâb al-ta'vîl* (İstanbul, 1317—1320), VI, 393—407; al-Râzî, *Mafâtîḥ al-ġayb* (Kahire, 1321), VI, 391—405; al-Fîrûzâbâdî, *Tanvîr al-miḳbâs min tafsîr İbn 'Abbâs* (aynı baskıda kenarda, aşağıda) VI, 393—407; al-Suyûṭî, *al-İtḳân* (Kahire, 1287), I, 29; Nöldeke, *Geschichte des Qorans* (Leipzig, 1909), s. 86; M. Vehbî, *Ḫulâṣat al-bayân fî tafsîr al-Ḳur'ân* (İstanbul, 1341—1343), XV, 274—300; Hamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1935—1938), VIII; R. Blachère, *Le Coran* (Paris, 1947—1951), II, 10, 107.

(NİHAD M. ÇETİN.)

MÜDİR. MUDİR (A.) idâre, hazine veya kalem işlerine âit bir vazife ve makamı işgâl eden kimsenin unvânıdır. Osmanlı devleti teşkilâtında XIX. asra kadar böyle bir vazife ve me'mûriyet unvânına rastlanmamakta, bu makamlar için, idârî vazifelerde, zaim, nâzır, muhassıl, mütesellim, voyvoda ve kalem işlerinde de emîn, reis, halîfe, ve kâtip gibi, muhtelif tâbirler kullanılmakta idi. Müdir kelimesi-

1

2

3

4

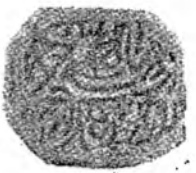

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

18

17

19

21

20

22

24

23

25

26

27

1. Murad IV.
2. Mehmed IV.
3. Mehmed V.
4. Kırım Giray (1755, zât mührü).
5. Ahmed Paşa (Hasan Paşa-zâde XVIII. asrın ilk yarısı, Bağdad vâlisi).
6. Ferhad Paşa (ölm. 1524, vezir).
7. Murtaza Paşa (ölm. 1636. Budin ve Bağdad v. b. vâlisi).
8. Süleyman Kanûnî (mühr-i hümâyûn).
9. Mehmed Paşa (İvaz, ölm. 1743, vezîr-i âzam).
10. Hüseyin Paşa (Mezemorta, ölm. 1701. kapudan-ı deryâ, zât mührü).
11. Sâlih Paşa (XVIII. asrın başı. Trabzon vâlisi).
12. Fransız sefâretlıânesi resmî mührü.
13. Mehmed Paşa (Yeğen, ölm. 1745 vezîr-i âzam, resmî mühür).
14. Halil Paşa (Köse, XVIII. asrın ilk yarısı, serasker, Erzurum vâlisi, resmî mühür).
15. Mehmed Paşa (Dârendeli, ölm 1784. sadrâzâm, resmî mühür).
16. M. S. Galib Paşa (sadrâzam, XIX. asrın ilk yarısı. resmî mühür).
17. Husrev Paşa (Koca, ölm 1855, vezîr-i âzam, zât, mührü).
18. Yusuf Paşa (Koca, ölm. 1800, sadrâzâm, resmî mühür).
19. Hasan Paşa (Zihneli, ölm. 1799. Rumeli vâlilerinden, zât mührü).
20. İzzet Mehmed Paşa (ölm 1812, sadrâzam, resmî mührü).
21. Konstantin (İskerlet-zâde. Boğdan voyvodası, XVIII. asrın sonu, zât mührü).
22. Aleksander (XVIII. asrın sonu. Eflak voyvodası, zât mührü).
23. M. S. Hâlid Efendi (Nişancı, ölm. 1822 Paris seliri, zât mührü).
24. İbrahim Paşa (Nevşehirli. ölm. 1730, vezîr-i âzam. zât mührü).
25. Fuat Paşa (Keçeci-zâde, ölm 1869, sadrâzam, resmî mühür).
26. R. Liston İngiltere seliri, 1793 yılına âit).
27. Râif Paşa ölm 1785. vezir. Belgrad muhâfızı, resmî mühür)

Mühürlerin şekil ve yazısı için bk. bir de İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti zamanında kullanılmış olan bâzı mühürler hakkında bir tetkik* (*Belleten*, IV/16. 1940, s. 493–544 ve levhalar; MÜHÜR mad eklenen nümûneler bu eserden alınmıştır); J. Deny; *EI*, madd. MUHR ve ṬUĞRÂ *Topkapı sarayı müzesi mühürler seksiyonu rehberi* (yayın, nr. 7), İstanbul, 1959.

tenin ilk defa idârî bir ıstılah olarak kullanılmasında, belki de, fransızca karşılığının te'siri olmuştur. Tanzimâta tekaddüm eden senelerde, merkezde bulunan, fakat Bâbıâlî'nin hangi yüksek makamına bağlı olduğu sarîh olarak anlaşılamayan „ebniye müdîri" (Lutfî, IV, 29), taşralarda bâzı yerlerde „rugan-ı zeyt müdîri" (Başvekâlet arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, sadâret kethüdâlığı kâtibi kalemi, defter nr. 50, mükkerrer) isimleri ile, bâzı me'mûriyetlere tesâdüf olunduğu gibi, tanzimâtın hemen akabinde kazâlarda **müdîr** nâmı ile bir me'mûrun idâresinde idârî-mâlî me'mûrluklar ihdâs edildiği görülmektedir. 1258 (1842)'de memleketin yeniden tanzim ve idâresi için, müşirlere ve vâlilere verilen mufassal tâlimattan öğrendiğimize göre, öteden beri memleket işleri her beldede bulunan eşrâf ve ileri gelenler mârifeti ile görüldüğü cihetle, sancaklar dâhilindeki kazâların mühim iş ve hizmetlerinin bundan sonra daha iyi idâresi ve emvâlimîrîyenin lâyıkı ile tahsili maksadı ile, her kazâya oranın kadim âilelerinden ve en ileri gelen bir kimse „müdîr-i kazâ" nâmı ile nasp ve tâyin kılınmış, bu müdîrlerin haftada iki üç defa o mahallin hâkim, müftî ve eşrâfı ile bir meclis akdetmeleri ve memleket işlerinin bu suretle iyi görülmesini te'min ve halli güç ve istizâna muhtac meseleleri, mercîleri bulunan livâ kaymakamları vâsıtası ile, eyâlet müşirine arzeylemeleri usûlü vaz'olunmuş idi. Kazâ müdîrlerine, idâre masraflarına karşılık olmak özere, bulundukları kazânın âşârı ve rüsûmu varidâtından aş.-yk. dörtte bir mıkdarı bırakılıyor, fakat kazâ vergisi ve rüsûmu kazâ müdîri ile kazânın ileri gelenlerine müteselsilen taahhüt ve tekeffül ettiriliyor, her kazânın umûr-i zaptiye ve mâlîyesinin müdîrler mârifeti ile icrâsı cihetine gidildiği cihetle de, iyi ve kötü cereyân edecek ahvâlden bunlar mes'ûl tutuluyordu tafsilât için bk. Topkapı sarayı arşivi, E. 1430). *Mudir* kelimesinin bu mânadaki kullanılışı, Mısır'da *mudîrîya* denilen vilâyetlerin idârecilerine bu unvânın verilmesine de sebep olmuş bulunsa gerektir. Bu me'mûriyet, 1813'ten bir az sonra, Mehmed Ali Paşa tarafından ihdâs edilmiş ve Mısır'ın idârî taksimâtı, 7 *mudîrîya* kurularak, yeniden teşkilâtlandırılmış idi. Bu sayı hidivlik tarafından müteaddit defalar değiştirilmiş ve son defa 14 *mudîrîya* tesbit olunmuş idi. Müdîr'in başlıca vazifesi zirâî faâliyeti, zirâat teşkilâtını, irvâ ve iska ameliyesini idâre etmekle beraber, ayrıca kendisine tâbî bulunan merkez me'mûrlarını ve *mudîrîya*'nin şûbeleri olan *kism*'ları ve bunların başındaki *nâzır*'ler emri altında bulundurmak idi. Hidiv Said Paşa zamanında, *mudîrîya*, bir takım sûiistimâllere mâni olunmak gâyesi ile, muvakkaten ilgâ edildi ise de, bilâhare hidiv İsmail Paşa zamanında, bu yüksek idârî vazife, o zamana kadar olduğu gibi sâdece türklere değil, aynı zamanda asıl mısırlılara da açık tutulmak üzere, yeniden teşkil olunmuş idi (krş. A. B. Clot Bey, *Aperçu général sur l'Egypte*, Bruxelles, 1840, s. 172 v.d.; A. von Kremer, *Ägypten*, Leipzig, 1863, II, 8; İlyâs al-Ayyûbî, *Târîḫ Miṣr fî 'aṣr al-Ḫidîv İsmā'îl Bāşā*, Kahire, 1341, s. 62).

XIX. asrın ortalarında Osmanlı devleti merkez teşkilâtında, menâsıb-ı divâniye eshâbından ve ûlâ sınıf-ı sânîsi veya mütemâyiz rütbelerinde, bâzı dâirelerin başında (tahrirât-ı hâriciye, evâmîr-i mâliye, evrâk, beytülmâl, hazîne-i evrâk, Babıâlî evrâk, meclis-i vâlâ dîvân-ı ahkâm-ı adliye, şûrây-i devlet evrâk müdirleri) *mudir*'ler bulunduğu gibi, zâbitân-ı aklâm arasında da, meselâ mektûbî-i hâriciye evrâk müdiri, mektûbî-i ser-askerî odası, mühimme, evkaf senedât, mahlûlât, tahsilât, rüsûmat emâneti tahrirat müdirleri gibi *mudir* unvânını hâiz me'mûrlar mevcut idi. Diğer taraftan meclis-i imâlât-ı bahriyede fabrikalar müdiri, ayrıca feshâne müdiri, posta ve telgraf müdîri ile mekteb-i îdâdiye ve mekteb-i mülkiye müdirleri bilhassa bu unvân taşıyanların başında gelmekte idi. Artık kazâ müdirleri yerine, kaymakamlar getirilmekte ve müdîrler, bugünkü teşkilâtta olduğu gibi, nâhiyelerin idâresine me'mûr olmakta idiler. Asrın sonlarına doğru nezâretler teşkilâtı genişledikçe, her nezâretin bünyesinde muhtelif kalem işlerine bakan müdirler çoğaldı ve bilâhare umûm müdîrlikler de teşkil edildi. Daha sonraları müdîrliklere daha yüksek rütbeli kimseler getirilmeğe başladı; msl. 1325 senesinde mekteb-i sultânî ve müze müdirleri — **bâlâ**, meşihat sicillât-ı şer'îye müdîri — **haremeyn** pâyeli ve bâb-ı fetvâ evrak müdiri — **kazasker** idi; erkân-ı harbiye-i umûmiye riyâsetinin şûbelerini ve askerî tıbbiye mektebini—**ferik**, ser-askerlik şûbe müdirliklerini—**mirlivâ** rütbesindeki müdirler idâre ediyordu.

Görülen hizmetin ehemmiyetine göre, bâzı dâire ve müesseselerde müdîr-i sânîlik ve müdir muâvinliği ihdâs edilmiş, müdîr-i sânîliklere yüksek rütbeli zâtların (msl. askerî tıbbiyede **ferik**) getirildiği olmuştur. Bugün vilâyet idârelerinde de bir çok âmme hizmetlerinin başında müdir unvânını taşıyan me'mûrlar bulunmaktadır (tafsilât için bk. *Devlet-i aliyye-i osmâniye sâl-nâmesi*, 1281=1865, 1287=1871, 1312=1894; *Musavver nev-sâl-i osmânî*,

1326 = 1910 senesine âit; *Türkiye cümhûriyeti sâl-nâmesi*, (1925 ve 1926 seneleri). (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

MÜDÜR. [Bk. MÜDİR.]

MÜEYYED. [Bk. HİŞÂM II.]

MÜEYYED -FI 'D-DİN. AL-MU'AYYAD FI 'L-DİN, ABŪ NAṢR HİBAT ALLĀH B. ABİ 'İMRĀN MŪSĀ B. DĀVŪD AL-ŞİRĀZİ, yüksek tabakadan bir Fâtımî dâîsi olup, 470 (1087)'te ölmüştür. Vazifesinin başlangıcında al-Mu'ayyad şarkta ve bilhassa Şiraz'da İsmā'ilî akîdesini neşretti. Büveyhî emiri Abū Kālîcār [b. bk.]'a bu akîdeyi kabûl ettirmeğe muvaffak oldu; fakat halkın muhâlefeti karşısında, Bagdad ve Musul'a ve oradan da Kahire'ye gitti; kısa bir zaman içinde, al-Mustanṣir Bi 'llāh [b. bk.]'ın sarayına kabûl edildi ve o zaman imamın başlıca dâîsi ve *bāb*'ı oldu; diğer büyük dâî Nāṣir-i Ḫusrav [b. bk.] ile münâsebete girişmiş olması muhtemeldir. Türklere karşı al-Basāsîrî [b. bk.]'ye yardım etmek üzere, bir ordunun başından getirilmiş ve Basāsîrî onun yardımı sâyesinde, Sincār'daki türkmenleri ağır bir hezîmete uğratıp, Bagdad'ı alarak, *ḫuṭba*'yi Fâtımî halifesi adına okutmuştur. al-Mu'ayyad fi 'l-Dîn Yemen'deki Fâtımî *da'va*'si reisleri ile de doğrudan-doğruya münâsebette bulunmuştur. Kendisi kumandan sıfatı ile mâlik olduğu ehliyetinden başka, büyük bir edebî kabiliyete de sâhip idi ve hiç de değersiz bir şâir değil idi. Fâtımî imamları al-Mustanṣir ile al-Ẓāhir hakkındaki medhiyelerinden ibâret divanı yer yer felsefî mevzûları da ele alır. Diğer mühim bir eseri olan *al-Macālis* muhtelif dinî ve felsefî meseleler bahis mevzuu edilen 800 meclis ile al-Mu'ayyad fi 'l-Dîn'in feylesûf şâir Abū 'l-'Alā' al-Ma'arrî [b. bk.]'ye yazdığı et yemezlik hakkındaki mektupları ihtivâ eder (bk. D. S. Margoliouth, *JRAS*, 1902, 289 v. dd.). Kendi hâl tercemesi *al-Sīra*. Şiraz'daki faâliyetine ve al-Mustanṣir'ın sarayına kabûlüne dâir geniş tafsilât verir ve 451 (1059)'e kadar gelir. Bu eser arap edebiyatının müellifin kendisi tarafından yazılan nâdir hâl tercümelerinden biri olduktan başka, Büveyhîler ve onların Fâtımîler ile münâsebetleri bakımından, pek büyük bir ehemmiyet taşır. Bu eserlerin el yazmaları Yemen'de ve Hindistan'da, ismā'ilî âsârını muhtevî bâzı kütüphânelerde bulunmaktadır.

Bibliyografya: Makalede gösterilenlerden başka bk. bir de İbn al-Ṣayrafî, *al-Işāra* (Kahire, 1924), s. 69; al-Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, I, 60; İdrîs 'Imād al-Dîn b. al-Ḥasan, *'Uyūn al-aḫbār*, VI ve VII; R. A. Nicholson, *Studies in Islamic Poetry*, s. 134 v.dd., 142. (H. F. AL-HAMDANI.)

MÜEYYED-ZÂDE. MU'AYYAD-ZĀDA (1456—1516), 'ABD AL-RAḤMĀN ḤĀTİMİ ÇELEBİ Bayezid II. ve Selim I. devirlerinde yaşamış bir türk ilim ve devlet adamıdır. Safer 860 (kânûn II. 1456)'ta Amasya'da doğdu. Babası şehrin ileri gelen âilelerinden Divrikli-zâde Şemseddin Müeyyed Çelebî'nin oğlu Alâeddin Ali Çelebî idi ki, âile bundan sonra Müeyyed-zâde lekabı ile tanındı. Büyük dedesi ise, kadı Bürhâneddin'in hurmet gösterdiği âlim ve mutasavvıf şeyh Yâr-Ali b. Zeyneddin Siyavuş b. Evren Divrikî'dir. Bir kısım XVI. asır kaynakları, İdris Bitlisî'nin bu husûstaki bir kaydına atfen, onun nesep silsilesinin şeyh Abū İsḥāḳ Kāzarūnî'ye ulaşmakta olduğunu bildirmekte ve anne tarafından kendi dedesi olduğunu kaydeden Âşık Çelebî ise, ayrıca bu âilenin aslen „acemden" geldiğini ve ecdâdından bu şeyhe gelinceye kadar, her birinin ilim ve amelde şöhret kazanmış kimseler bulunduğunu ilâve eylemektedir (krş. Âşık Çelebî, *Tezkire*, Üniversite kütüp., T. nr. 2406, var. 321; Kınalızâde Hasan Çelebî, *Tezkire*, husûsî kütüp.; Beyânî, *Tezkire*, Üniversite kütüp., nr. T 2568, var. 26). Mâmafih Hüseyin Hüsâmeddin (*Amasya tarihi*, III, 144)'e göre, „Yârî-i Şîrâzî" nâmı ile dahi tanınan Şeyh Yâr-Ali Çelebî Müeyyed-zâdelerin ceddi olup, Abū İsḥāḳ Kāzarūnî'nin dâmâdı idi. Bu devirde Amasya'da inşa edilen Yâkut Paşa zâviyesi (810=1407/1408), ilk olarak, Yâr-Ali Çelebî'ye tevcih olunmuş ve bu zâviye şeyhliği bundan sonra, sırası ile, onun oğlu Şemseddin Müeyyed Çelebî (ölm. 851=1447)'ye, sonra torunu Alâeddin Ali Çelebî'ye geçmiş idi ki, Abdurrahman Çelebî'nin doğduğu sırada, kendisi bu vazifede bulunuyordu. Daha sonra ise, 858 (1454) tarihinden itibâren, Amasya vâliliğine gönderilen şehzâde Bayezid (Bayezid II.)'in nişancısı olmuş idi (865=1461). Babasının bu sûretle idârî hayata ve şehzâdeye intisâbı Müeyyed-zâde'nin de daha ilk gençlik çağında şehzâde Bayezid'in muhitine girmesine sebep ve âmil oldu. Müeyyed-zâde babasından ve o zaman mühim bir ilim ve kültür merkezi olan Amasya'nın belli-başlı ilim adamlarından iyi bir tahsil gördükten sonra (*'Ālî, Kunh al-aḫbār*, Üniversite kütüp., var. 164), şehzâdenin musâhip ve nedimleri arasına katıldı. Fazlı ve kemâli şehzâde Bayezid'i onun ile daha sıkı ve sâmimî ülfete sevketmiştir (*Şaḳā'iḳ tercümesi*, I, 308). Abdurrahman Çelebî'nin şâir Mihrî Hatun ile gönül mâcerâsı da bu zamana rastlasa gerektir [bk.

mad. MİHRİ HATUN.]. Bu sırada Sivas kadısı Halîmî Lutfullah Çelebî'nin me'mûriyetten azil ve 3 ay kadar Tokat'ta hapsedilmesinden (879=1474) müteessiren, kendisine garezkârlık eden ve şehzâde Bayezid'in etrafını alarak, onu içkiye ve sefâhate alıştıran kimseleri ve bilhassa bunların başında Müeyyed-zâde'yi, arapça bir kasîde ile, pâdişaha şikâyet etmesi ve bunu bir müddet sonra, İstanbul'da bizzat Fâtih'e takdim eylemesi, vezirlerden Hamza Bey-zâde Mustafa Paşa başkanlığında bir tahkikat hey'etinin Amasya'ya gönderilmesini mûcip ve bunun neticesinde de Abdurrahman Çelebî'nin mes'ûliyetini tesbit eden bir hukm-i şerif sâdır oldu. Pâdişahın şehzâde lalası Fenârî-zâde Ahmed Bey'e gönderdiği ve başta *Şaḳā'iḳ* müellifi olmak üzere, hemen bütün kaynakların müttefikan bir hased ve kıskançlık eseri gibi gösterdikleri bu şikâyet üzerine isdâr olunan bu hukümde, Müeyyed-oğlu'nun, Has Mahmud (Kınalı-zâde'de: Hacı Mahmud) adındaki haseki ile birlikte, şehzâde Bayezid'i afyon, mâcun ve mükeyyefâta alıştırdığı, hazînesine hiyânet, tezvir ve şirret ehlini müdâhale ettirerek, ziyâına sebebiyet verdikleri iddia ve binâenaleyh ikisinin de katli emrolunmakta idi (Feridun Bey, *Münşeât*, I, 270; hukmün tarihi 12 muharrem 884=5 nisan 1479. *Amasya tarihi* [III, 231] müellifinin Müeyyed-zâde'nin rebiülevvel 882=hazîran 1477'de, şehzâde Bayezid ile birlikte Ladik'te bulunduğunu orada satın aldığı bir kitabın başına kaydettiğini göz önüne alarak, bu hukmün 883=1478 tarihini taşıması lâzım geldiği hakkındaki mütâleası kat'î telâkkî olunamaz). Keyfiyetten fermanın Amasya'ya gelmesinden önce haberdar olan ve bu emrin infâzından doğacak fâciaya mahal vermek istemeyen şehzâde, Müeyyed-zâde'ye bir kaç at, bâzı mücevherât ve 10.000 akçe vererek, kaçmasını te'min etti; o da sakal ve bıyığını kestirip, ebdâl derviş kıyâfetinde bir gece Amasya'dan ayrıldı (her hâlde 1479 senesi yaz ayları). Bayezid'in babasına bu mesele münâsebeti ile itizar mektubu (Topkapı sarayındaki bir vesîkaya atfen, Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, II, 658) ile Fenârî-zâde Ahmed Bey'in pâdişahın bu husûstaki fermanına „zikrolunan bedbahtların" şehzâde ile ihtilâtlarının arzedildiği derecede olmadığı yolundaki cevabı (Feridun Bey, *Münşeât*, s. 271) tarihsiz bulunmakla berâber, *Şaḳā'iḳ* müellifinin de bu tarihi 881 (1476) olarak göstermesi hâdiselerin cereyânına pek uymamakta ve onun Rûm diyârına avdetine kadar, tam 7 sene gurbette kaldığı hakkındaki ifâdesini şüpheli kılmaktadır. Mâmafih Müeyyed-zâde'nin evvelâ o devirde Mısır memlûkleri elinde bulunan Haleb'e vardığı ve orada bir müddet kalarak, Zamaḫşarî'nin *al-Mufaṣṣal* adlı kitabını o memleketin ulemâsından öğrendiği ve sonra da daha bâzı yüksek ilimleri tahsil için hoca ararken, acem diyârından gelen tâcirlerin telkini ile, Şîraz'a Kınalı-zâde'nin bildirdiğine göre, Celâleddin Devvânî'nin yanına gittiği görülmektedir (krş. bir de *Şaḳā'iḳ tercümesi*, I, 157). Müeyyed-zâde, Şîraz'da kaldığı müddet zarfında, Calâl al-Dîn Davvânî'den aklî ve naklî ilimleri, hadîs ve tefsir tahsilî ile, ilmini iyice arttırdı ve mütebahhir bir âlim mevkiine yükseldi. Bu keyfiyeti hocasından alıp da, *Şaḳā'iḳ* müellifinin bizzat gördüğünü beyân ettiği bir icâzet-nâme ve yine onun bu talebesi hakkında bir çok medih ve senâlar ihtivâ eden bir risâle ile tevsik eyledi (krş. Kınalı-zâde, *göst. yer.*; *Şaḳā'iḳ tercümesi*, s. 309) ki, onun bu sûretle Calâl al-Dîn Davvânî'nin ilim ve mektebini iyice kavrayarak, bilâhare XV. asrın sonlarından itibâren, bunu Türkiye'de te'sis ve neşretmeğe çalıştığı ve bunda epeyce muvaffak olduğu söylenebilir (krş. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 585).

Müeyyed-zâde Osmanlı saltanatındaki tebeddülü ve Bayezid II.'in tahta çıktığını öğrenince, Davvânî'ye vedâ ederek, memleketine hareket etti ve teşrin I. 1483 (ramazan 888)'te Amasya'ya vâsıl oldu. Babası 'Alâ' al-Dîn 'Alî Çelebî 3 ay evvel vefat etmiş bulunuyordu. Kendisi 40 gün sonra İstanbul'a giderek, buradaki âlimler ile temâsa başladı ve ilmî meselelerdeki yüksek vukûfu, fazîlet ve meziyetleri derhâl her kesçe kabûl ve teslim edildi ki, Hatîb-zâde'nin onun ilmî kudreti hakkında pâdişaha vâkî arz ve şehâdeti üzerine, aynı sene zarfında, Müeyyed-zâde'ye, 40 akçe ile Kalenderhâne medresesi tevcih olundu. 3 sene sonra, 17 rebiülevvel 891 (21 mart 1486)'de âlim kazasker Muṣliḥ al-Dîn Ḳasṭalânî (Mevlâna Kestelli)'nin kızı ile evlendi ve aynı günde İstanbul kadılığına tâyin edilen Mavlânâ Afżal-zâda'nin yerine, 50 akçe ile sahn-ı semân medresesi müderrisliğine yükseltildi. Müeyyed-zâde bu vazifesinde 8 sene kalarak, bir çok talebe yetiştirdi. 899 (1494)'da Îsâ Fakîh'in vefatı ile boşalan Edirne kadılığına tâyin edildi. Rebiülevvel 907 (eylül 1501)'de Anadolu kazaskeri ve 911 (1505)'de, Hacı Hasan-zâde'nin vefatı üzerine, Rumeli kazaskeri oldu. 6 sene kadar kaldığı bu vazifeyi de büyük bir liyâkat ile îfâ etti. Aynı zamanda selefinin vefatından sonra, *şeyḫ al-'ulamâ'* addolunuyor, ilmî, hukukî ve idârî meselelerde en salâhiyetli bir mercî sayılıyordu. 917 (1511)'de, şehzâde Selim'e taraftar olan yeni-

çerilerin çıkardıkları ve Sultan Ahmed tarafdarı tanınan devlet ricâli aleyhine giriştikleri ihtilâl hareketinde Müeyyed-zâde'nin de konağı yağma edildi. Yeniçerilerin baskısı altında hareket mecbûriyetinde kalan pâdişah tarafından Rumeli kazaskerliğinden azledildi ve tevcih olunan günde 150 akçe tekâüt tahsisâtını kabûl etmeyerek, meccânen tekâüdü ihtiyar eyledi. Ancak Yavuz Sultan Selim tahta geçince, onun vaziyetini tahkik ettikten ve büyük değerini anladıktan sonra, günde 150 akçe tahsisâtına Karaferiye kadılığı tahsisâtını da ilâve ve ikisini birden ona tevcih ile Müeyyed-zâde'yi mağdur ve muhtaç bir hâlde bırakmak istemedi. Bir müddet sonra ise (receb 919= eylûl 1513), onu tekrar Rumeli kazaskerliğine getirdi. Hattâ onun tekrar ikbâl bulması bâzı ulemânın hasede düşerek: — „Müeyyed-zâde Sultan Ahmed'lidir" — diye pâdişaha gizlice bir mektup göndermeleri karşısında bile, Yavuz Sultan Selim bu ihbâra ehemmiyet vermedi ve onun ferâsetini imtihân etmek isteyerek, muhbirleri bulmayı kendisine havâle eyeldi ki, o da, bu fesâdı çevirenlerin ulemâdan Sarı Kürz mülâzimlerinden iki kişinin olabileceğini bir beyit ile hükümdara bildirdi (tafsilât için bk. Âşık Çelebî, *Tezkire, göst. yer.*). Pâdişah Müeyyed-zâde'yi ertesi sene Çaldıran seferinde de berâberinde bulundurdu. Mâmafih o bu son me'mûriyetinde fazla kalamadı: ordu Tebriz'den dönerken ve Pasin ovasında Kasım köyü yakınındaki bir konakta bulunduğu sırada (23 şâbân 920=13 teşrin I. 1514), devlet erkânı arasında yapılan geniş mikyastaki değişiklikler cümlesinden olarak, Müeyyed-zâde de mâzûl oldu ve yerini Anadolu kazaskeri Zeyrek-zâde Mevlânâ Rükneddin'e terketmek zorunda kaldı (krş. Feridun Bey, *Münşeât*, Çaldıran seferi rûznâmesi, I, 407). Yavuz Sultan Selim'i böyle bir değişikliğe sevkeden hakikî sebebi anlamak müşkül ise de, hemen bütün kaynaklar pâdişahın Müeyyed-zâde'yi „kuvâsına zaaf, aklına ihtilâl, mizâcına fütûr ve dimağına kelâl" gelmesi sebebi ile azlettiğini bildirmekte müttefiktirler (krş. Kınalı-zâde Hasan Çelebî, *ayn. esr.*; *Şakâ'ik tercümesi, göst. yer.*; Beyânî, *ayn. esr.*; Âşık Çelebî, *göst. yer.*) ki, onun başka bir münâsebet ile söylediği „Rûm'da iki kişi var imiş; biri Müeyyed-zâde, biri Tâcizâde Câfer Çelebî; hayfâki birinin pîrliği zamanına erdik ve birinin kadrin bilmeyüp... vücûdun yele verdik" sözü (Âşık Çelebî, *ayn. esr.*, *göst. yer.*) bunu te'yit etmektedir. Bununla berâber, Müeyyed-zâde'nin öteden beri şehzâde Ahmed'e tarafdarlık yaptığı düşünülür ve Çaldıran seferi esnâsında da pâdişahın icraâtını tamâmen tasvip etmediği nazar-ı itibâra alınırsa, fikir ve kanaatlerinden şüpheye düşülmesinin vazifesinden ayrılmasında âmil olduğunu kabûl etmek de mümkündür. Ancak ona bu son mâzûliyetinde günde 200 akçe tekâüdiye verildi ve bu sûretle diğer ulemâdan daha imtiyazlı bir vaziyette tutulmuş oldu (Âlî, *göst. yer.*). Müeyyed-zâde bundan sonra çok yaşamadı ve 922 senesi berât kandili olan cuma gecesi (15 şâbân=13 eylûl 1516) İstanbul'da vefat etti ve Eyyûb türbesinin baş tarafı civârına defnolundu.

Müeyyed-zâde'nin, her hâlde uzun senelerini kadılık ve kazaskerlik gibi, kazâ ve idâre işlerinde geçirmesi ve bütün zamanını bu işlerin îfâsına hasretmesi sebebi ile, eserlerinin nisbeten mahdut olduğu anlaşılmakta ve bir çok mesele ve mevzûlar üzerindeki çalışmalarının müsvedde hâlinde kalarak eser veya risâle hâline gelemediği söylenmektedir (*Şakâ'ik tercümesi*, s. 310). Bununla berâber muhtelif mevzûlarda büyük, küçük 12 kadar eser ve risâle yazdığı görülmektedir. Bunların başında *Müeyyed-zâde cöngü* adı ile de tanınan (Bâdî Ahmed Efendi, *Riyâz-ı belde-i Edirne*, II, 127, Bayezid umûmî kütüp., nr. 10393) bir fetvâ mecmuası gelir. Kâtib Çelebî (*Kaşf al-ẓunūn*, II, 1606 v.d.)'oin hem *Macmū'a İbn al-Mu'ayyad*, hem de *Macmū'a al-fatāvī* olarak mükerrer gösterdiği bu eser 100 kadar fetvâ kitabından alınan bir taraftan amel kısmına, diğer taraftan icârât, rehin, âriyet, vedia, havâle, şehâdet, ikrâr, cinâyât, sirkat v. b. gibi, muâmelât ve münâsebât meselelerine müteallik bahisleri ihtivâ eden ve amelî bir gâye ile kaleme alındığı belirtilen bir toplamadır. Muhtelif nüshaları arasında haylı tertip farkları bulunan bu fetvâ mecmuasının tam gibi görünen başlıca yazmaları şunlardır: Şehid Ali Paşa kütüp., nr. 1050 (istinsahı: muharrem 967 = teşrin I, 1559); Dâmad İbrahim Paşa kütüp., nr. 718/1 (XVI. asrın sonları) — Yeni câmi kütüphânesindeki yazma hem diğerlerinden farklı bulunması bakımından, hem de istinsahının muahhar oluşu itibârı ile, ikinci derecede kalır. Diğer taraftan 1072 (1662)' de Mehmed b. Abdülvehhâb tarafından istinsah edilen ve *Macma' al-fiḳtiya* adını taşıyan Lâleli kütüphânesindeki yazma (nr. 1151) ile, *Macmū'a fīhā masā'il al-furū' li 'l-mavlā al-şahīr li İbn al-Mu'ayyad* unvânı ile tanınan Dâmad İbrahim paşa kütüphânesindeki diğer yazma (nr. 653) ve *Risāla fī masā'il aḥkām al-fiḳhiya li-mavlānā Mu'ayyad-zāda* adlı Bağdadlı Vehbî Efendi kütüp. nüshası (nr. 2052/9) bu fetvâ mecmuasının eksik veya şekil ve tertip itibârı ile farklı diğer nüshalarından baş-

ka bir şey değildir. Ancak *Tarġīb al-labīb* ismini taşıyan ve Müeyyed-zâde'ye izâfe edilen üçüncü bir Dâmâd İbrahim Paşa kütüp. nüshasının (nr. 624) ona âidiyeti şüpheli görünmektedir (bu mecmuanın diğer bir kısım nüshaları için bk. Köprülü kütüp., nr. 691; Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 1521; Nûruosmâniye kütüp., nr. 2038; Es'ad Efendi kütüp., nr. 947; Bayezid umûmî kütüp., nr. 2736). Müeyyed-zâde, „şüphe-i âmmeyi" balletmek husûsunda *Risāla fī ḥall al-şubhat al-'āmma* adlı küçük bir risâle de yazmıştır (*Kaşf al-ẓunūn*, I, 861; nüshaları için bk. Çorlulu Ali Paşa kütüp., nr. 304, var. 153—157; Köprülü kütüp., nr. 1596. Onun diğer bir eseri Peygamberi eşref-i mahlûkat olarak ve mûcizeleri ile târif ve tavsif ve onun hakkında *Ṣaḥīḥ Buḫārī*'den bâzı hadîsler nakleden *Risāla fī ta'ẓīm al-nabī* adlı risâledir ki, bu sonradan çok takdir görmüş ve altın kalem ile yazdırılması icâp edecek derecede kıymetli tutulmuştur (bir nüshası Şehid Ali Paşa kütüp., nr. 1713/2, var. 51—55). Diğer bir eseri felsefe ile mantığa âit bahisler gibi telâkkî olunabilecek bulunan ve mâhiyeti ile vücûd-i hâriciyeden bahseden, Aristo ve Eflâtun'a atıflar yapılarak, Emîr Çelebî diye zikrettiği Hoca-zâde'den de nakiller yapan *Risāla fī'l-mavcūdāt al-ḫāriciya ma'a 'l-māhiya* risâlesidir ki, bunun sonunda *Tacrīd* hâşiyesi üzerine Müeyyed-zâde'nin tâlikatı olduğu da kaydolunmuştur (tafsilât için bk. Es'ad Efendi kütüp., nr. 1161/5). Yine bu sâhada cüz'ü lâyetecezzâ meselesine âit bir risâlesi de vardır (*Kaşf al-ẓunūn*, I, 857'de *Risāla fī'l-cuz' allaẕī lā yatacazzā* unvânını taşımaktadır; bk. bir de *Şaḳā'iḳ tercümesi*, I, 311). Bâzı güç kelâm meselelerini tahkik ve tetkik ederek, te'lif eylediği bir risâleyi de, baş tarafına arapça bir kasîde ilâvesi ile, şehzâde Korkut'a gönderdiği ve bu kasîdede şehzâdenin bir çok ilimlerde âlim ve fâzıl olmasını medheylediği bilinmektedir (*Şaḳā'iḳ tercümesi, göst. yer.*; *Kaşf al-ẓunūn*, I, 886'da: *Risāla fī'l-kalām*). Müeyyed-zâde'nin diğer bir risâlesi de „küre-i müdahrecnin" tahkikına tahsis eylediği içerisinde o devirde hiç kimsenin bilmediği kitaplardan edindiği bilgileri topladığı ve *Risāla fī taḥḳīḳ al-kurat al-mudaḥraca* (*Kaşf al-ẓunūn*, I, 886)'dir (bir nüshası: Köprülü kütüp., nr. 1596). Onun diğer küçük eserleri: *Risāla fī naḳż al-vużū' ḫurūc al-dam va saylānuhu* (nüshası için bk. Bagdadlı Vehbi Efendi kütüp., nr. 2029/1), *Risāla fī'l-ḥacc aşhur ma'lūmāt* (*Kaşf al-ẓunūn*, I, 860), *Risāla fī iṯbāt 'ilmihi ta'ālā*, *Risāla fī muşkilāt masā'il 'ilm al-farā'iż* (Köprülü kütüp., nr. 1596), *Ḥāşiya Şarḥ Miftāḥ*, *Ḥāşiya Şarḥ Mavāḳif*'tir (tafsilât için bk. *Şaḳā'iḳ tercümesi, göst. yer.*).

Müeyyed-zâde'nin inşâdaki yüksek kudretini Âşık Çelebî, üstadı Saçlı Emîr'den naklen, şu hâdise ile belirtmektedir: Müeyyed-zâde, bir gün Galata'daki bahçesinde İdris Bitlisî, Kadı-zâde ve diğer bâzı âlim ve münşîlere verdiği ziyâfet esnâsında, yazılması lâzım gelen bir mektubu derhâl kaleme almış ve elfâzının belâgati, ibârelerinin selâseti ve mânudaki iusicam bakımından, dâvetlilerin pek takdir ettikleri bu 16 satırlık mektubun her satırının başındaki harfi *sîn* ve sonundakini de *nūn* olarak düşürmüş idi. Müeyyed-zâde üç dilde şiire muktedir, iyi bir şâir idi. Mahlası Hâtemî'dir. Devrin ulemâsından birinin yazdığı bir risâleye, Anadolu kazaskeri iken, vâkî ricâ üzerine, arapça bir rübâî ile yazdığı bir takriz Rumeli kazaskeri ve devrin reis-ül-üdebâsı bulunan Hacı Hasan-zâde tarafından pek beğenilmiş ve onun tarafından Müeyyed-zâde'yi medheden arapça bir beyit ile diğer bir takriz ilâve olunmuş idi (*Şaḳā'iḳ, göst. yer.*). Kezâ Yavuz Sultan Selim'in medhi için yazdığı arapça kasîde de pek takdir görmüş, bunun için pâdişah „Müeyyed-zâde bu şiire kerâmetimdir dese, sâir mevâlî ne derlerdi ola" diyerek, memnunluğunu izhâr etmiş idi. Kendisinin farsça şiirleri arasında bilhassa Bayezid II.'e takdim ettiği *hançer* redifli kasîdeyi de Âşık Çelebî medhetmektedir. Müeyyed-zâde'nin türkçe şiirlerini de bütün tezkireciler beğenmektedirler; Sultan Ahmed'in kendisine gönderdiği mektuba yazdığı cevaptaki gazeli ile bâzı beyit ve mısrâları çok sevilir ve her yerde zikredilir (krş. Latîfî, *Tezkire*, s. 238; Sehî, *Tezkire*, s. 27). Onun tâmiye usûlü ile bâzı ileri gelenlerin vefatına söylediği güzel tarihler de var idi (Kınalı-zâde, *göst. yer.*). Diğer taraftan güzel yazı da yazardı. Hüsn-i hatta Şeyh Ḥamd Allāh'ın tilmizi idi ve her türlü hatta müstesnâ bir kudret sâhibi idi ki, Taḳī Tamīmī'nin de tarihinde Müeyyed-zâde'nin güzel yazısını medheylediğini Müstakîm-zâde kaydetmektedir (*Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭīn*, İstanbul, 1928, s. 247). Ancak Müeyyed-zâde türk ilim ve edebiyatında, bizzat yazdığı eserler kadar ve belki de onlardan daha ziyâde ilim ve edebiyat mensûplarını himâye, genç istidâtlara geniş mikyasta maddî ve mânevî yardım ve onları bu husûsta teşvik etmesi ile takdir ve şöhret kazanmıştır. Kemâl Paşa-zâde ile Ebussuûd Efendi ondan feyiz alan ve büyük inkişâflar kaydeden talebeleri idi. İbn Kemâl'i türkçe bir Osmanlı tarihi yazmağa o teşvik ettiği gibi (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *ayn. ḫsr.*, s.

659), şehzâde Mahmud'un vefâtından sonra hâmîsiz kalan şâir Necâtî'yi de himâyesine almış idi ki, bu şâir *Dîvân*'ının başında medihkâr kellimeler ile Müeyyed-zâde'ye şükrânını anlatmış ve divânını ona ithâf etmiş idi (Necâtî, *Divân*, Üniversite kütüp., T 1327, var. 5). O zamana kadar divanların pâdişah ve vezirlere ithâf edilmesi âdet iken, Müeyyed-zâde'nin tercih edilmesi vezirleri kızdırmış ve gücendirmiş idi (Latîfî, *göst. yer.*). Müeyyed-zâde aynı zamanda büyük bir kitap dostu ve husûsî kütüphane sâhibi idi. Vefâtında, mükerrerlerden başka, 7.000 cildlik bir kütüphâne bıraktığı asırlar boyunca dillere destan olmuş ve o asırlara göre bu rakam, husûsî kütüphâneler için, âdetâ istisnâ gibi sayılmış idi (bu kütüphânedeki eserler için bk. Topkapı sarayı arşivi, D. 9291).

Müeyyed-zâde vazifesinin ciddiyet ve vekarını çok üstün tutar, salâhiyet ve mes'ûliyetlerinin hudûdunu iyi bilirdi; Âşık Çelebî, buna misâl olarak, Müeyyed-zâde'nin kazasker bulunduğu sırada, ulemâdan, fakat ışık tâifesinden Kasım adında birinin mahlûl bir medreseye tâyinini istemesi üzerine, ona „ışık tâifesine medrese verilmez" dediğini ve bu türlü kimseler keramet iddia ettikleri hâlde kendisinin ilim ve fazîlet iddia eylediğini, hâlbuki bir medrese müderrisliğine lâyık kimsenin mütâlea, müzâkere, takrir ve tahririnin muayyen ve mazbut usûllerde bulunması lâzım geldiğini bildirdiğini, ancak Mevlânâ Kasım'ın: „Dede sultanım, siz buyurduğunuza kim kadir olur, meğer kişi sultanım gibi, Müeyyed min indillâh ola" diye cevap verdikten sonra istediği medreseye tâyin eylediğini nakleder. Kezâ zarif bir zâtın Müeyyed-zâde hakkında bir münâsebetle: — „Göğe bakmaktan eli değmez, süpürgeyi kanda görsün" — dediği meşhûrdur.

Müeyyed-zâde'nin 5 oğlu ve 1 kızı olduğu bilinmektedir. Kızının, daha kendisi Anadolu kazaskeri iken, 1503'te vefat ve bu sebeple pâdişahın onu tâziye ettiği görülmektedir (krş. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livâsı*, İstanbul, 1952, s. 476). Büyük oğlu Abdülfettâh Çelebî, babasından bir sene sonra, 25 yaşında ve 35 akçe „çelebî vazifesi" alarak, Zeyrek-zâde dânişmendi iken, vefat etti. İkinci oğlu Mahmud Çelebî, sahn müderrisi Muhyeddîn Çelebî'nin hizmetinde ve 30 akçe çelebî vazifesi ile, talebe iken, ağabeyisinden 40 gün sonra öldü. Üçüncüsü Abdürrezak Çelebî, Hoca Hayreddîn Efendi'den mülâzım olduktan sonra, 6 sene müddetle hiç bir medreseye tâyin edilmeyerek, mağdûren ve müteessiren 936 (1530)'da, 28 yaşında vefat etti. En küçük oğlu Addüsselâm Çelebî, yine talebe iken, 941 (1534) senesinde, 27 yaşında olduğu hâlde öldü. Sâdece dördüncü oğlu Abdülvehhâb Çelebî, Ebussuûd Efendi'den tahsil ettikten sonra, Kemâl Paşa-zâde delâleti ve onun sadrâzam İbrahim Paşa nezdindeki teşebbüsü ile, müderrisliğe getirildi ve sonradan sahn-ı semân medresesi müderrisliğine kadar yükselerek, 970 (1562)'te vefat etti (krş. *Şakā'ik zeyli*, II, 31 v.d.). Müeyyed-zâde'nin üç kardeşinden biri olan Hacı Çelebî veya Hacı Halîfe adları ile tanınan Abdürrahîm Efendi ise, meşâyihten idi (tafsilât için bk. *Şakā'ik tercümesi*, I, 490; Osman Fevzi Olcay, *Amasya meşâhiri*, Üniversite kütüp., nr. T. 9382, s. 118). Edirne'de kazasker Abdürrahman nâmına mevcut câmi, mahalle ve vakıflardan belki bir kısmının Müeyyed-zâde'ye âit olması muhtemeldir (tafsilât için bk. Rifat Osman, *Edirne rehnümâsı*, s. 25; Tayyib Gökbilgin, *ayn. esr.*, bk. *fihrist*).

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka bk. *Macallat al-nişāb fi 'l-asāmi va 'l-kunā va 'l-alḳāb* (Râgıb Paşa kütüp., nr. 403, var. 193); Sa'd al-Dîn, *Tāc al-tavārih*, II, 554; Riyâzî, *Tezkire* (Üniversite kütüp., nr. T 4098, var. 138); Kaf-zâde Fâizî, *Tazkirat al-şu'arā* (Üniversite kütüp., nr. T 2472, var. 38; *Osmanlı müellifleri*, I, 355; J. v. Hammer (trc. M. Atâ), IV, 288; *Sicill-i osmânî*, III, 310; Üniversite kütüp., divân katalogları, bk. mad. HÂTEMÎ.

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

MÜEYYİD-ÜD-DEVLE. MU'AYYİD AL-DAVLA (942 — 984), ABŪ MANṢŪR BŪYA B. RUKN AL-DAVLA, Büveyhîlerin vâlisi olup, ce mâziyelâhır 330 (şubat/mart 942)'da doğmuş ve şâban 373 (kânûn II./şubat 984)'te Curcān'da ölmüştür. Krş. bir de mad. FAḪR AL-DAVLA.

MÜFÂHARE. MUFĀḪARA (ve *fiḫār*), III. vezinden olan, „rekâbet" mânâsını gösteren, hem müşâreket, hem müteaddî mânaları bulunan *fāḫara* fiilinin masdarıdır. *Mufāḫara* (aynı zamanda *tafāḫur*, bk. *Kur'an*, LVII, 19) övünme (krş. *f-ḫ-r*) demektir (diğer bir tâbir için krş. *tafāżul*, Ḳuraşî, *Camhara*, Bulak tab., s. 170, str. 4). — *Munāfara* aslında sayı bakımından bir *mufāḫara* olmalıdır (krş. *takāşur* kelimesi, *Kur'an*, CII, 1 ve Ṭabarî, *Tafsîr*, Kahire, 1321, XXX, 156; Vāḥidî, *Asbāb al-nuzūl*, Kahire, 1315, s. 341. — Ḥassān b. Ṯābit, *Dîvān*, Kahire, 1929, s. 227; Ḳudāma b. Ca'far, *Naḳd al-şi'r*, İstanbul, 1302, s. 30).

İslâmiyetten önceki araplar muayyen zamanlarda (umûmiyetle panayırlarda, bilhassa 'Ukāẓ panayırında (*sūḳ*), buradan da *ta'ākaẓa* [= *tafāḫara*] fiili çıkmıştır) haccdan sonra

reya gelişi-güzel zamanlarda *mufâḫarât* ve *munâfarât* ederler, yâni söz yarışması yaparlardı. Bilhassa kureyşliler Mekke'nin sel yataklarından birinde, muntazam bir şekilde *mufâḫara* ederlerdi (*Aġânî*, VIII, 109). *Mufâḫara* en ziyâde zümreler, kabîleler ile kabîle kolları, bâzen da âileler ile şahıslar arasında olurdu.

Hatîb ve bilhassa şâirin mühim bir rol oynadığı (msl. *Aġânî*, IV, 8 v. dd.; bunda *safîr*, yâni zümrenin sözcüsü de bulunur: *'Iḳd al-farîd*, Kahire, 1293, II, 45) *mufâḫarât*'ta araplar şeref ve itibâr (*'ırż*, b. bk.) unsurları ile, yâni *'izza* („kudret") 'leriui meydana getiren her şey ile övünürlerdi. Övünülecek işlerini (*ma'âṯir*, *mafâḫir*, *manâḳib*) şişirmek ve bu husûslarda üstünlüğü elde etmek için, şiddet ve belâgat ile düşmanlarının karşısında birbirlerini alçaltırlardı [bk. mad. HİCÂ'.]. Bu edebî mücâdeleler (bunların şiir ve belâgatin gelişmesine geniş bir ölçüde yardımı dokunmakta idi) kuvvetli bir tahrik kaynağı vazifesini görmekte ve ekseriyâ şiddetli, hattâ kanlı kavgalara veya savaşa müncer olmakta idi (bk. msl *Aġânî*, VIII, 190).

Mufâḫara, şeref için söz yarışması, arapları zaman-zaman toplu bir şekilde heyecana soktuğu için, mühim bir ictimâî rol oynuyordu ve bir nevî dinî merâsim yerini tutuyordu. Gerçekten arapların islâmiyetten önceki cansız ve hareketsiz dinleri şeref ve nâmus yanında ehemmiyetsiz kalıyordu; çünkü şeref bir taraftan mukaddes sayılıyordu ve diğer taraftan *mufâḫarât* (bunun unsurları rûhî—ictimâî sâhada tamâmiyle dinî olan itikad ve amellere sıkı-sıkıya bağlı idi) sâyesinde, zaman-zaman araplara ferdleri içinde eriten kesif bir topluluk ve birlik hayatı yaşatıyordu. Böylece mühim bir ictimâî müessese olduğu anlaşılan *Kur'an*'ın men'etmelerine ve Peygamberin tevbihlerine (kendisi de *mufâḫara*'den geri durmamıştır) rağmen, devâm etmiştir. Bundan dolayı islâmiyetle berâber islâmiyetten önceki şeref unsurlarına yeni dinden gelen yahut medeniyet ile alâkalı olan yahut da ictimâî bünyeden meydana çıkan yeni unsurlar eklenmiştir. İslâmiyetten sonraki *mufâḫarât* bâzan halîfelerin huzûrunda cereyân ediyordu ve halîfeler bunlara iştirâk etmeği kötü görmüyorlardı (eskiden bâzan hukümdarlar veya beylerden birinin riyâseti altında olurdu). Nihâyet *şu'ûbîya* [b. bk.] arapların kibirlerine karşı dil uzatmakla berâber, bunlara artık öncekilere benzeyen toplantılarda değil, fakat kalem ve söz ile, kendi tekaddüm haklarını kabûl ettirmiş ve asâlet mevkîlerini de ele geçirmiştir. Bu yeni tarzdaki çatışma eski zamandaki kavgalardan, tenkid, şahsî tecâvüzler ve küfürlerden daha az şiddetli değil idi (*'Iḳd*, II, 85 v. dd.; krş. Goldziher, *Muh. Stud.*, I, 167 v. dd.— Bundan başka bir de *maşâlib al-'arab*'ı düşünmek lâzımdır. *Şu'ûbîya* şâirlerinden biri, İbn Yasâr 'Acam'lerin hâtırasını ölçüsüz bir şekilde överek, halîfe Ḥişâm b. 'Abd al-Malik'i kızdırmış idi: *Aġânî*, IV, 125).

Bunlarla berâber islâmiyetten sonraki *mufâḫara*, her ne kadar bir müddet için ve başka bir görünüş altında, araplar ile arap olmayanların kavgaları hâlinde yeniden canlanmış ise de, artık gittikçe sönmekte olan âdetten başka bir şey değil idi; çünkü islâmiyet onu vazifesi içinde redd ve ictimâî bir müessese olarak onun ile mücâdele etmiş ve şeref unsurlarından bâzılarını, bilhassa *al-şaraf* („asâlet") ve *al-ḥasab* („cedler ile övünme")'i kıymetten düşürmüş idi.

Bibliyografya: Bu makalede gösterilmemiş olan kaynaklar ile tafsilâtlı bibliyografya için bk. B. Farès, *L'Honneur chez les Arabes avant l'Islâm* (Paris, 1932), s. 11, 42, 51 v.d., 99, 161 v. d.. 185—203, 212. — Lugatlerden (*ḥ-s-b*, *f-ḫ-r*, *k-ş-r*, *n-f-r* maddeleri) başka, bilhassa bk. Âlûsî, *Bulûġ al-arab fî aḥvâl al-'arab* (Bagdad, 1314) s. 299—338. (BICHR FARÈS.)

MÜFİD. AL-MUFÎD (945—1022), ABÛ 'ABD ALLÂH MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. AL-NU'MÂN AL-ḤÂRİŞÎ, kendisine aynı zamanda İBN AL-MU'ALLİM denilir, imâmî âlim olup, Büveyh-oğulları zamanında Bagdad'da büyük bir te'sir yapmıştır; 333 yılı sonunda veya 338 (945 veya 950) yılında doğdu; eski bir Kureyş âilesine mensup idi; ikinci lekabının gösterdiği gibi, âilesinden bir ilim an'anesine tevârüs etmiş, unvânının da ifâde ettiği üzere, „bütün sonraki talebelerin istifâde ettiği" bir üstâd olmuş idi. Her ne kadar siyâsî sâhada büyük bir rol oynamamış ise de, çok sayıda eser vermiştir. Musul, Curcân, Dînavar, Rakka, Ḫvârizm, Mısır ve Taberistan ile muhâbere hâlinde olup, bilhassa fikrini almak üzere sorulan suallere cevaplar verirdi. Aşağıda üçüncü olarak zikredilen kelâm ilmi ile alâkalı eserinin *Risâlat al-i'tiḳâd* (Tahran, 1300, hepsi birlikte)'ın tenkitli bir şerhi olması ve bagdadlı Naḳîb al-Şarîf al-Murtażâ tarafından şerhedilmesi onun diğer imâmî reisler ile ilmî münâsebetlerini göstermektedir; bundan başka ikinci olarak zikredilen fıkıh ve hadîslere dâir eseri temel kitaplardan olup, talebesi Şeyḫ Ṭûsî [b. bk.] bunun üzerine şerh mâhiyetinde *Taḏhîb al-aḥkâm*'ını yazmıştır ki, bu da imâmîlerin „4 (5) kitap" ından birini teşkil eder.

al-Mufîd Cubbâ'î, Ca'far b. Ḥarb, İbn Kullâb, Karâbîsî, Mûtezilîler, Zeydîler, al-Ḥallâc tarafdarları, Hanbelîler, Câḥiẓ ve 'Oşmânîya fırkası tarafdarları (mânası ve tasnifi için bk. al-Ḥayyât, *Kitâb al-intiṣâr*, s. 156) aleyhinde eserler yazdı. Eserlerinin sayısı aş.-yk. 200 'dür. Bunların Avrupa 'da mevcut olanlarından başka, şi'î kütüphânelerinde, msl. Necef 'te, bir çok elyazması nüshaları bulunmaktadır. Bunlar arasında fıkha dâir el kitaplarına, msl. icmâ gibi usûle, hacc ve ferâiz gibi fürûa dâir eserlere tesâdüf olunur. Bunlardan başka mahmûl, mahlûk v.b. gibi temel felsefe mefhûmları hakkında yazılmış risâleleri vardır. Fakat al-Mufîd bilhassa şiîlik ile alâkalı meseleler hakkında eserler yazmıştır. Eserlerinin ekserisinin adları ve sonraki müellifler üzerinde yaptığı te'sirden anlaşılacağı üzere, her şeyden önce, Peygamberin koyduğu nassların üstünlüğünü müdâfaa etti ve şî'îler için ıztırap verici olan meseleyi, Abû Ṭâlib 'in mü'min olup-olmadığı meselesini, nihâyet 'Alî 'nin *imâm* 'lığı meselesini tetkik etti ve *imâm* 'ların meleklerden daha üstün olduğunu isbata çalıştı. Tabi'î bunlar arasında *imâm* 'ın gizlenmesi, „ehl-i kitab" tarafından kesilen etin men'i gibi, imâmîlere hâs başka nasslar da bulunmaktadır; o bir de şîîlere mahsus mukaddes makamlar için „hacc" kitapları yazmıştır.

al-Mufîd 28 ramazan 413 (26 teşrin II. 1022) 'te öldü. Cenâze merâsimine Naḳîb al-Şerîf al-Murtaḍâ nezâret etti. Kâẓimayn 'de 9. imâm Muḥammed al-Cavâd 'ın ayak ucunda, İbn Bâbûya [b. bk.] 'oin yanına defnedildi.

Bibliyografya: al-Mufîd 'in eserleri: *al-İrşâd* (Tahran, 1308); *al-Muḳni'a fi 'l-fiḳh* (*göst. yer.*); eserin başında al-Baḥrânî 'nin yazdığı hâl tercümesi vardır; *Lu'lu'at al-Baḥrayn*; *Taṣḥîḥ i'tiḳâd al-imâmîya*, Hibat al-Dîn 'in notları ile, *al-Murşid* (Bagdad, 1344 v.d.), I, II 'de neşredilmiştir. —Ṭûsî, *Fihrist*, nr. 685; al-'Allâma al-Ḥillî İbn al-Muṭahhar, *Ḫulâṣat al-aḥvâl fî ma'rifat al-ricâl* (Tahran, 1312), s. 255 v.d.; Astarâbâdî, *Manhac al-maḳâl fî taḥḳîḳ aḥvâl al-ricâl* (Tahran, 1304), s. 317 v.d.; Ḫvânsârî, *Ravzat al-cannât* (Tahran, 1304—1306), s. 663—670; Ni'câz Ḥusayn al-Kentûrî, *Kaşf al-ḥucub va 'l-astâr* (Kalküte, 1330), nr. 167, 591, 812—819, 2456—2459, 2469, 2474—2477 ve sık-sık; C. Brockelmann, *GAL*, I, 188; R. Strothmann, *Die Zwölfer-Schî'a* (Leipzig, 1926), fihrist; krş. bir de L. Massignon, *al-Ḥallaj* (Paris, 1922), fihrist; W. Heffening, *Das islâmische Fremdenrecht* (Hannover, 1925), fihrist.

(R. STROTHMANN.)

MÜFTÎ. [Bk. FETVA.]

MÜHELLEB. AL-MUHALLAB (630? — 702) B. ABÎ ŞUFRA, ABÛ SA'ÎD AL-AZDÎ, arap kumandanı. al-Muhallab Peygamberin ölümünden 2 yıl önce doğmuş olmalıdır. Mu'âviya zamanında Hindistan 'a bir sefer yaptı ve Kâbil ile Multân arasındaki bölgeye akın etti (44 = 664/665). Sonraları Horasan vâlilerinin Semerkand 'a karşı seferlerinde yararlık gösterdi; bunun üzerine, Emevîleri terkederek, kendisine Horasan vâliliğini veren halîfenin düşmanı 'Abd Allâh b. al-Zubayr ile birleşti. Oraya gitmekte iken, basralıların ricâsı üzerine, Azraḳîlere [b. bk.] karşı yapılan mücâdelede baş-kumandan tâyin edildi. Onları Dicle kenarlarından attıktan sonra, şevvâl 66 (mayıs 686) 'da Ducayl şarkında, Sillabrâ yakınında maglûp etti. Azraḳîler bundan sonra şarka doğru çekildiler. Bunu müteâkip al-Muḫtâr b. Abî 'Ubayd [b. bk.] 'e karşı savaşa iştirâk etti. Muḫtâr 'ın yenilip ölmesinden sonra (ramazan 67=nisan 687), az bir zaman önce Basra vâlisi tâyin edilmiş olan Muṣ'ab b. al-Zubayr tarafından, suriyelilere karşı hudutları koruması için, Musul 'a gönderildi. Bu arada Azraḳîler gittikçe daha tehlikeli olmağa başlamışlardı ve Muṣ'ab 'ın elinde al-Muhallab 'i yeniden al-Ahvâz 'a göndermekten başka çâre yok idi. Orada 8 ay Azraḳîlere karşı savaştı; Maskin 'de Muṣ'ab 'ın sukutundan (72 = 671) sonra, halîfe 'Abd al-Malik 'e bi'at etti. Bu sırada yeni Basra vâlisi, Ḫâlid b. 'Abd Allâh b. Ḫâlid b. Asîd, mutaassıp Azraḳîlere karşı askerî harekâtın baş-kumandanlığını bizzat eline aldı; fakat kendisi bunu başaracak bir iktidara sâhip olmadığından, halîfe, al-Muhallab 'i çağırarak, kumandayı ona vermek mecbûriyetinde kaldı. Az bir zaman sonra Ḫâlid azledildi ve Basra vâliliği 'Abd al-Malik 'in kardeşi Kûfe vâlisi Bişr b. Marvân [b. bk.] 'a verildi. Fakat bu zât, kıskançlık yüzünden, al-Muhallab 'in gayretlerini köstekledi. Bu yüzden onun askerî harekâtı felce uğradı. al-Muhallab Râmhurmuz şehrini zaptetmeğe muvaffak oldu. Bişr 'in ölümünden sonra, al-Ḥaccâc [b. bk.] Irak vâliliğine tâyin olundu ve işe başlar-başlamaz (75 başları=694), Azraḳîlere karşı tekrar şiddetli bir savaşa girişti. Şâban 75 sonunda (kânûn I. 694) al-Muhallab hücûma geçti. Azraḳîler Kâzarûn 'a kadar geri çekilmeğe mecbûr oldular ve burada bir yıl tutundular. Sonra Fârs 'ı terkederek, Kirmân 'a doğru çekildiler. Burada Cîraft şehrinde konaklayıp, tertibat aldılar. al-Muhallab 'in onları ortadan kaldırması için, daha zaman var idi. Bu ara al-Ḥaccâc sabırsızlandı ve al-Muhallab 'in harekâtını çabuklaş-

tırmak için, elinden gelen her şeyi yaptı. Fakat al-Muhallab müsâit bir fırsat beklemeği tercih ediyordu. Azrakîler iki fırkaya ayrıldılar; bunlardan biri Ḳaṭarî b. al-Fuca'a [b. bk.] ve 'Abîda b. Hilâl'in kumandasında Ṭabaristān'a doğru kaçtı; böylece al-Muhallab, büyük bir zahmet çekmeden, diğerlerini imhâ etti. Sonra Basra'yı döndü ve hizmetlerine mükâfat olarak, Horasan vâliliğine tâyin olundu (78=697/698). Merv'den Buhârâ'ya karşı iki sefer yaptı; dönüşünde Marv al-Rūẕ bölgesinde bir kasaba olan Zāġūl'da zilhicce 82 (kânûn II. /şubat 702)'de vefat etti. Başka bir kayda göre, ertesi yıl ölmüş olmalıdır. Oğlu Yazîd vazifelerinde ona halef oldu. al-Muhallab, mutaassıp Azrakîleri kat'î bir şekilde imhâ etmek ile, halîfeliğe büyük bir hizmette bulundu. Emevî kumandanları arasında al-Muhallab'in bir şeref mevkii elde ettiği muhakkaktır.

Bibliyografya: Balâẕurî (nşr. de Goeje), s. 360, 396, 411, 417, 432, 442; *Anonyme arab. Chronik* (nşr. Ahlwardt) s. 15, 102—111, 113 v.d., 123—125, 135, 271—277, 292, 310 v.d.; al-Mubarrad, *al-Kāmil*, s. 626 v. dd.; Ya'ḳūbî (nşr. Houtsma), II, 300, 316, 324, 329 v.d.; Ṭabarî, bk. fihrist; al-Mas'ūdî (Paris tab.), V, 210, 229, 291 v. dd., 350 v.d., 388 v.d.; *al-Aġānî*, bk. Guidi, *Tables alphabétiques*; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), III, 372 v.d., 380; IV, tür. yer. v.d.; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 764 (trc. de Slane), III, 508 v. dd.; Weil, *Gesch. der Chalifen*, I, 291,366 v. dd.; Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline, and Fal*[3], s. 336 v. dd.; Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien*, s. 34 v. dd.; aynı mlf., *Das arabische Reich*, s. 141 v.d. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

MÜHELLEBÎ. AL-MUHALLABÎ (903—963), ABŪ MUḤAMMED AL-ḤASAN B. MUḤAMMED, Büveyhîlerden Mu'izz al-Davla'nın vezîri. Aslı Basra'dan olup, muharrem 291 (kânun I. 903)'de doğmuştur. 334 (945)'te Mu'izz al-Davla Bagdad'a karşı yürürken, halîfe ile müzâkerede bulunmak üzere, onu önden gönderdi. 27 cemâziyelevvel 339 (= 11 teşrin II. 950)'da al-Muhallabî vezir tâyin edildi. Sonra 'İmrān b. Şāhîn'e karşı askerî harekette başkumandan oldu [bk. mad. MU'IZZ AL-DAVLA] ve hasmını çok tehlikeli bir vaziyete düşürdü; fakat kendisi bir tuzağa düştü ve kurtulmak için çok zahmet çekti. Bunun üzerine, Mu'izz al-Davla 'İmrān ile sulh yapmağa mecbûr kaldı. 341 (952/953)'de 'Omān meliki Yūsuf b. Vaciḥ Basra'ya karşı bir sefer yaptı; fakat al-Muhallabî ondan evvel davranıp, şehri işgâl ve Yūsuf'u ric'ate icbâr eyledi. Aynı yılda gözden düştü. Bununla berâber mevkiini muhâfaza etmiş olmalıdır ki, Mu'izz al-Davla ile veziri arasındaki münâsebetler az sonra tekrar iyileşti. Bir kaç yıl sonra Mu'izz al-Davla 'Omān'a karşı bir sefer hazırladı ve baş-kumandanlığını al-Muhallabî'ye verdi. al-Muhallabî cemâziyelâhır 352 (hazîran—temmūz 963)'de hareket etti; fakat az sonra hasta düştü ve Bagdad'a dönmeğe karar verdi. 26 şâbanda (19 eylūl 963) yolda öldü ve Bagdad'da defnedildi. Ölümünden sonra Mu'izz al-Davla bütün mülkünü kendi adına müsâdere etti ve bu hareket umûmî infiâle sebep oldu.

Bibliyografya: Yâḳūt, *İrşād al-arîb* (nşr. Margoliouth), III, 180—194; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 177 (trc. de Slane, I, 410 v. dd.); Muḥammed b. Şākir, *Favāt al-Vafayāt*, I, 131 v. dd.; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), VIII, 337, 365, 368 v. d., 372—375, 405. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

MÜHTEDÎ. AL-MUHTADÎ, (833—870) ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED [diğer bir künyesi de Abū İsḥāḳ'tır; bk. al-Ḫaṭîb al-Baġdādî, *Tārîḫ Baġdād*, III, 347], Abbâsî halîfesi. [218 veya 219 (833/834)'da Ḳāṭūl'da doğan Muḥammed'e daha babası al-Vāṯiḳ'ın ölümünden sonra, 23 zilhicce 232 (10 ağustos 847)'de bi'at edilmek istenilmiş ise de, Sāmarrā'daki hassa kuvvetlerinin kumandanı bulunan Vāṯiḳ'ın „devletin başına böyle küçük bir çocuğun geçirilemeyeceği" yolundaki itirâzı üzerine, amcası al-Mutavakkil halîfe ilân olunmuş ve ancak al-Mutavakkil'i müteâkıp halîfe olan al-Muntaṣir ve al-Mu'tazz'den sonra ve bu sonuncunun 27 receb 255 (11 temmūz 869)'te öldürülmesi ile halîfe olmuştur]. al-Muhtadî'nin örnek edindiği insan Emevî halîfelerinden 'Omar b. 'Abd al-'Azîz idi. O da 'Omar gibi bir zâhid hayatı yaşadı. Zühd ve takvâ, sâde yaşayış tarzı ile kudret ve mahâreti te'lif etmeğe muvaffak oldu. İdâresinin başında bulunduğu kısa devrede halîfeliği düştüğü zilletten kurtarmak ve *amîr al-mu'minîn*'in kudretini yeniden kurmak husûsunda elinden geleni yaptı. Bir çok eyâletlerde hakikî veya sözde 'Alî-evlâdı baş kaldırmış idi. Fakat halîfenin en tehlikeli düşmanı türk kumandanı Mūsā b. Boġa idi. Mūsā İran'da 'Alî-evlâdına karşı savaşırken, al-Muhtadî'nin idâreyi eline aldığını işitince, geri döndü. 256 muharreminde (kânūn I. 869) Sāmarrā ya vararak, halîfe al-Mu'tazz'in annesinden onun bütün servet ve hazînesini zor ile almış olan türk reisi Ṣāliḥ b. Vaṣîf'tan hesap soracağına dâir al-Muhtadî'ye yemin ettirdi. Ṣāliḥ saklandığı

için, türk askerleri ayaklanarak, al-Muhtadī'yi devirmek teşebbüsünde bulundular ise de, halîfenin azimli hareketi sâyesinde yatıştılar. al-Muhtadī bundan sonra Ṣāliḥ 'in taraftarlarına onu afvedeceğini vaad etti; fakat Ṣāliḥ hâlâ ortaya çıkmadığı için, türkler Sāmarrā üzerine yürüyerek, Mūsā tarafından dağıtılıncaya kadar, şehri yağmaladılar. Pek az sonra, Sāliḥ 'in saklandığı yer keşfolundu ve bu zât Mūsā 'nın askerlerinden biri tarafından öldürüldü. Mūsā hâricîlere karşı sefere çıktıktan sonra, al-Muhtadī halkı gerek onun, gerek kardeşi Muḥammed b. Boğa 'nın aleyhine kışkırtarak, iki kardeşi sûistimâl ile suçlandırdı. Muḥammed 'den önce hesap soruldu ise de, al-Muhtadī 'nin onu resmen affetmek husûsundaki vaadine rağmen, öldürüldü. Bu suretle artık halife için hilâfet tahtını muhâfaza etmek istediği takdirde, Mūsā 'yı bertaraf etmekten başka çâre kalmamış oluyordu. Fakat planı meydana çıkarıldı. Mūsā 'nın üstün kuvvetleri yaklaşınca, halîfe, adamlarının çoğu tarafından terkedilerek, kat'î bir mağlûbiyete uğradı ve halîfelikten vazgeçmediğinden, işkence ile öldürüldü (16 receb 256=19 hazîran 870).

Bibliyografya: İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 200; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 590 v. d., 616—619; Ṭabarī (nşr. de Goeje), III, 1368, 1372, 1537, 1712—1834; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris tab.), VII, 398 v.d.; VIII, 1—41; al-Ḫaṭīb al-Baġdādī, *Tārīḫ Baġdād*, III, 347 v. dd.; *Kitāb al-Aġānī*, XX, 67 v. dd.; İbn al-Aṣīr (nşr. Tornberg), VII, 23, 134—138, 149—162; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 335—341; Muḥammed b. Şākir, *Fevāt al-vafayāt*, II, 270 v. d.; İbn Ḫaldūn, *al-'İbar*, III, 296 v. dd.; Weil, *Geschichte d. Chalifen*, II, 409—421; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 529 v.d.; Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline, and Fall* (yeni nşr. Weir), 539—543. (K. V. Zetterstéen.)

MÜHÜR. MUHR (F., skr. मुद्रा), mühür, damga. Kelimenin farsça telâffuzu *mohr* ve *möhr*, trk. *mühür* veya halk ağzında *möhür*, hattâ *mihir*. Bu kelime sonradan, bir çok diğer benzerleri gibi, arapçalaştırılmıştır. Böylece arapçada *tamhīr* „mühür basmak" ve *mamhūr* müterâdifi: *mühürlü*) „mühürlenmiş". [Türkler eskiden skr. *mudrā* 'dan alınmış *mudur* şeklini de kullanmışlardır (bk. W. Bang ve A. v. Gabain, *T T T*, V, A 53)].

Mouradgea d'Ohsson (VII, 121)'a göre, islâm efsânesi mührün ilk kullanılmasını Mūsā peygamber zamanındaki Firavun 'un oğlu ve halefi olan Lâtis 'in veziri Lâhuḳ'a ircâ etmektedir (krş. Carra de Vaux, *L'abrége des merveilles*, s. 387; fakat bk. *Tekvîn*, XLI, 42).

HÂTEM maddesinde arap, iranlı ve türklerde mühür hakkında kıymetli mâlûmat bulunmaktadır; burada bilhassa *muhr* tâbiri üzerinde durulacak ve orada söylenenler ikmâl edilecektir. *Muhr* kelimesinin iranlılar ile türkler tarafından *ḫātim* ile yan-yana veya bunun yerine kullanıldığı, hattâ doğrudan-doğruya araplardan alınmış mefhûmları da ifâde ettiği unutulmamalıdır; msl. *mühr-i Süleyman* (yahut *mühr-i Cem*) „Süleyman 'ın mührü" (bir de bir nebâtın adı) veya *mühr-i nübüvvet* („Muḥammed 'in sırtındaki meşhûr peygamberlik işâreti").

Şāh-nāma'de mühür (*muhr*, müterâdifi yüzük yeya *nigīn*; bâzan her iki kelime birlikte kullanılır: *muhr-i nigīn*, bk. nşr. Mohl, VI, 51, beyit 557), tâc ve taht yanında, hukümdarlık vasfına delâlet eder. Vâlilere verilen salâhiyetlerde de böyledir (VI, 5, beyit 1; krş. I, 499, beyit 163; III, 421, beyit 111; VII, 459, beyit, 374; s. 463, beyit 418). Aynı şiirde (I, 545, beyit 692) kehribâ mühründen bahsedilmektedir (krş. Reinaud, *Mon.*, I, 129). Bâzan mühür çin miskine batırılmaktadır (VI, 351, beyit 2288).

Türkiye 'de de mühür saltanat alâmetlerinden idi. Saltanat mührünün (*mühr-i hümâyûn*) sadrâzama verilmesi ve ona *ṣāḥib-i muhr* denilmesi [bk. mad. ṢADR A'ẒAM] büyük bir merâsime tâbî idi (krş. M. d'Ohsson, VII, 120) ve Naimâ (IV, 430) sadrâzam olmak isteyenler hakkında *mühür arzusu* tâbirini kullanmaktadır.

M. d'Ohsson (*göst. yer.*)'a göre, pâdişahın halkaya geçirilmiş, tuğralı 4 mührü var idi; bunlardan biri dört köşeli olup, yalnız kendisi tarafından kullanılmağa mahsus idi; diğerleri yuvarlak olup, bunlardan birini sadrâzama, birini hazînedara ve birini de *ḫaṣ-oda-başı* 'ya verirlerdi. Mühür de, tuğra gibi, hukümdar ile birlikte değişirdi (krş. Naimâ, I, 117); Evliyâ Çelebî (VII, 300,4 aş.)'nin aksini iddia etmesi pek anlaşılmıyor. İran 'da ise, mühür muhâfaza edilir, ancak isim değiştirilirdi [bk. mad. HÂTEM].

Sadrâzam mühr-i hümâyûnu dîvan günlerinde *çavuşbaşı* 'ya verir ve o da *rūz-nāma* kayıtlarının konulduğu torbalar (kise) ile mâliye defterhânesi 'ni, hazîne 'yi ve umûmiyetle vesîkaların bulunduğu defterhâneyi mühürlerdi (krş. *M T M*, s. 499). Sadrâzamın bundan başka, diğer bütün eyâlet vâlileri gibi, daha iki mührü var idi; biri buyrultuların başına bastığı büyük mühür, ikincisi vezirlerin ve kendi resmî yazılarının sonuna bastığı küçük

m ü h ü r (krş. msl. Ahmed Râsim, *Osmanlı tarihi*, III, 1514).

Türkiye'de mühür kullanılması (Selçuklular hakkında mâlûmâtımız azdır; krş. Reinaud, *Mon.*, I, 121, not), bilindiği gibi, çok yaygındır. Mühür mumu mevcut olduğu gibi, mürekkep istampası da kullanılmıştır. İran'da da durum böyle idi (krş. Raphaël du Mans, s. 129). Yeni devirlerde kese içinde veya para çantasında taşınırdı (krş. Mehmed Âkif, *Seyfi Baba*). Son zamanlarda ise, Avrupa te'siri ile, mühür yerine imzâ kaim olmuştur. Latin alfabesinin kabûlü ile, mühür büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Bunun neticesi olarak, mühür kazıcılarının (*ḥakkāk*) san'atı da hemen-hemen sönmüştür. Bir zamanlar çok incelmiş olan bu san'atın ustaları eserlerine kendi imzâlarını kazırlardı. Bu imzâlar çok kısa tutulurdu; msl. Miṣlî, Sā'î, Aḥmed, Vefā, Dānā v.b.; aynı harfler o derece ince işlenirdi ki, bunları ancak temiz baskılarda ve pertavsız ile görmek mümkün olurdu [Şu kadar var ki, bu büyük üstadlara mahsus bir imtiyaz idi (msl. İstanbul'da Yümnî ve Âşık)]. Bu hakkâkler üzerinde ayrı bir araştırma yapılabilir.

Evliyâ Çelebi (I, 575) İstanbul hakkâkleri hakkında şu mâlûmatı vermektedir:

1. Taş hakkâkleri (*ḥakkākān*), 30 imâlâthânede 105 esnaf, akîk, süleyman-taşı, fîrûze, necef ve yeşim taşları kullanırlar. Onların *pîr*'i 'Abd Allāh Yamanî olup, merkadi Ta'izz'de bulunan Uvays al-Ḳaranî'nin mürididir.

2. Mühür hakkâkleri, *mühür-kenān*, bilhassa vezirler için çalışırlardı; 50 imâlâthânede 80 usta var idi. *Pîr*'leri halîfe 'Oṯmān olup, Murad IV. devrinde en meşhûrları şunlardı: Mahmud Çelebî, Rızâ Çelebî ve Ferid Çelebî; bunların kazdıkları mühür 100—500 kuruş ederdi.

3. Gümüş ve tılısım hakkâkleri, *mühür-kenān-i sīmū heyākil*, 15 imâlâthânede 40 usta çalışırdı. *Pîr*'leri makberi Maraş'ta bulunan, Peygamberin sırtındaki *mühr-i nübüvvet*'i gören 'Ukkāşa olup, kendisi tılısım şekillerini kazımakla meşgûl idi. Bu ustalar „Yemen akîkini iş'eyemiyorlardı". Bunlar „Seyishâneler" denilen semtte otururlardı.

Doğruluklarını te'min etmek üzere, bir dâvada tarafların *Kur'an* üzerine mühürlerini bastırmaları (*Kur'an mühürletmek*) zikredilebilir.

Memhūr tâbiri evvelce yeniçerilerde, ücretborç-senedi mânasına kullanılırdı (krş. M. d'Ohsson, VII, 337).

Farsça ve türkçede mecâzî mânada *muhr berdaşten* yahut *mühür almak* (veya *bozmak*) vardır.

Nihâyet şu da zikredilmelidir ki, Meninski ve Castelli'ye göre, *mühür* bir (kabîlenin) mülkiyet işâretine delâlet eder (müterâdifi: *tamġa* veya *damġa*). Farsça *muhr* kelimesi türk diline çok eski devirlerde geçmiştir ve buna İbn Muhannā lugatinde (nşr. Melioranski, trk. trc. A. Taymas), *Codex Cumanicus*'ta ve daha sonra Babur'un babası Ömer Şeyh'in bir fermanında tesâdüf edilmektedir. Kırım hanlarının resmî vesîkalarında *muhr*, umûmî mânada, *altun* kelimesi ile birlikte ise, hanın şahsî beyzî mührünün altın baskısı, *altun baysalu* „dört köşeli altun mühürdür" (yk. bk.). Hâlbuki eskiden dört köşeli mühür (*tamġa*) Osmanlı pâdişahlarının şahsî mührü idi.

Muhrdār (*mohrdār*), türk. *mühürdâr* [bk. HÂTEM] „mühür muhâfızı" yahut „husûsî kâtip" (aş. bk.) çok ehemmiyetli bir şahsiyet idi. Mîr Ali Şîr Nevâî Herat hukümdarı Hüseyin Baykara'nın m ü h ü r d â r ı idi; sonra *divan-beyi* ve baş-vekil olmuştur (krş. Belin, *Notice sur Mir...*, 1861, s. 13; krş. de Sacy, *N E*, IV, 282, 261). Sonra yerini başka bir şâire, Marvāridî'ye terketmiştir. İran'da *mohrdār* için krş. P. Raphaël du Mans, s. 21. Orta Asya'da *muhrdār*, anlaşıldığına göre, eski *tamġaçı* yerine geçmiştir.

Türkiye'de her vezirin bir *mühürdâr*'ı var idi (krş. Ahmed Râsim, *Osmanlı tarihi*, I, 455). Bir *mühürdâr*'ın yetişme ve terakkîsi için bk. *Sicill-i osmânî*, II, 31 aş.; krş. Said Paşa, *Hâtırât*, I, 4.

Rûznâmecilerin kendi mühürdarları var idi (krş. J. Deny, *Sommaire des archives turques du Caire*, s. 136).

Kadıköyü'nde Mühürdar adını taşıyan bir semt vardır. *Mühürdar tarihi* adlı eser için krş. Babinger, *G O W*, s. 216 v.d.

Mısır'da hidivin *mühürdar*'ı bir „husûsî kâtip" idi. Bu unvan 1884'te kaldırıldı (krş. J. Deny, *ayn. esr.*, s. 92 ve 476).

B i b l i y o g r a f y a: HÂTEM maddesinde zikredilenlerden başka bk. bir de Fr. Babinger, *Das Archiv des Bosniaken Osman Pasha* (Berlin, 1931), s. 23 ve not 5; J. v. Hammer, *G O R*, fihrist: *Siegel*; Samoyloviç, *O „payza" — „baysa" v Cuçievon uluse* (*Bull. de l'Acad. des Sc. de l'U R S S*, 1926, s. 1107—1120; *Türk. Bibl.*, I, 28 v.d. (J. DENY.)

MÜKELLÂ. MUKALLĀ, Arabistan'ın cenûp sâhilinde, aynı isimdeki burunun şimâl-i garbî tarafında bulunan b i r l i m a n olup, şehir iki koy arasında ve kızıl kireç taşından müteşekkil dik yamaçlar önünde kurulmuştur. 100 m. kadar bir yüksekliğe çıkan bu yamaçlar üzerinde, şehrin korunması için inşâ edilmiş 4 burc bulunur. Garp tarafında, sözü geçen yamaçtan sâhile kadar uzanan tek kapılı

bir sûr vardır. Şehirde ehemmiyetli yapı olarak, minâresi uzaktan da görünen ulu-câmi ile sultan sarayı zikredilebilir. Diğer yapıların çoğu kulübemsi olup, arada bir kaç kârgir binâ görülür. Saray bir yarım-ada üzerinde kurulmuş, 6 katlı, pencereleri süslü büyük bir binâdır. Şehrin ortasında velî Ya'ḳûb türbesinin de bulunduğu büyük bir mezarlık vardır. Şehrin daha yeni olan garp kısmında her türlü ticâret eşyâsına rastlanan bir çarşı mevcuttur. Limanda da yerlilerin kullandığı yelkenli gemiler yapılan kızaklar bulunur. Şehrin etrafı kısmen çorak bir hâlde ise de, 1 mil kadar garpta hukûmdara âit olan ve şehre de suyunu te'min eden bir vâha vardır. Mukallā'nın iklimi gâyet kurak, sâhiller çok sıcak olup, yalnız teşrin I. ile nisan ve hazîran ile temmûz devrelerinde sıcakları bir az kesen meltemler eser ve yağmurlar yağar. Şehrin nüfusu 6.000—12.000 arasında değişir.

Mukallā Aden ile Maskat arasında liman denilmeğe değer tek mevkîdir ve cenûb-i garbî mevsim rüzgârları estiği sırada demirleme yeri olarak kullanılamayacağı için, onun yerine, 16 mil cenûb-i garbîde bulunan Burûm mevkiinden faydalanılır. Şehrin Hindistan ve Pakistan, Somali, Kızıldeniz ve Maskat ile olan ticâreti ehemmiyetlidir. Buradan bilhassa zamk, deri, Yeşbum vâdisinden gelen bal, sarı-sabır ve bir mıkdar kahve ihrâc edilerek, Bombay'dan pamuklular, mâdenî maddeler ve çanak-çömlek, Maskat'tan hurma ve kuru yemiş, Aden'den kahve, Afrika sâhillerinden koyun, sina-mekki ve günlük idhâl olunur. Ticâret sâhasında Bombay parsîleri ve baniyanlar başlıca mevkii işgâl ederler ve bu yüzden hindustânî hemen-hemen arapça kadar konuşulur. 1881'den beri Mukallā al-Ḳa'ayṭî hânedânı tarafından idâre edilmektedir ve İngiltere 1 mayıs 1888'de, bu hânedan ile bir himâye muâhede-nâmesi imzâlamıştır. İbn al-Mucāvir'e göre, şehrin eski adı al-Mukannā idi ve yerliler Mukallā ismi ile al-Şiḥr'i olduğu gibi, Bandar al-Aḥḳāf (Sūḳ al-Aḥḳāf)'ı da kastediyorlardı Liman vapur seferleri ile Aden'e bağlı olup, bilhassa hurma devşirilmesi mevsiminde 100—300 tonluk yelkenli gemiler buraya uğrar ve ticârî mübâdelenin en büyük kısmını te'min ederler.

Bibliyografya: A. Sprenger, *Die Post- und Reiserouten des Orients* (*Abh. f. d. Kunde des Morgenlandes*, III/3, Leipzig, 1864, s. 145); L. Hirsch, *Reisen in Süd-Arabien, Mahra-Land und Hadramāt* (Leiden, 1897) s. 83—92; ayn. mll., *Ein Aufenthalt in Makkalla* (*Südarabien*; *Globus*, 1897, LXXII, 37—40); Th. Bent, *Southern Arabia* (London, 1900), s. 74—77; C. Landberg, *Études sur les dialectes de l'Arabie méridionale* (Leiden, 1901), I, 148; F. Stuhlmann, *Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England* (*Hamburgische Forschungen*, Hamburg, 1916, I, 145 v. d.); *A Handbook of Arabia compiled by the Geographical Section of the Naval Intelligence Division* (*Naval Staff*, Admirality London, I, 232); A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (*Osten u. Orient Forschungen*, Wien, 1922, IV, 21, 39, 137, 139, 145, 146, 148, 152, 154, 162, 168, 187 v. d., 202), I; (Brünn, 1932), II, 47 v. dd., 55, 60, 61, 66, 73, 77, 81—84, 88 v. d., 93; D. v. d. Meulen ve H. v. Wissmann, *Ḥaḍramaut* (Leiden, 1932), fihrist, mad. MAKALLĀ. (ADOLF GROHMANN.)

MÜKTEFÎ. AL-MUKTAFÎ BI 'LLĀH (878—908), ABŪ MUḤAMMED 'ALÎ B. AḤMED, Abbâsî halîfesi olup, al-Mu'taḍid'ın Çiçek adında bir türk câriyesinden doğan (264=878) oğludur. 281 (894/895) senesinde babası tarafından Rey ile civar şehirlerine vâli tâyin olunmuş ve 5 yıl sonra kendisine Elcezîre vâliliği verilince, Rakka'ya yerleşmiştir. al-Mu'taḍid'ın 22 rebiülâhır 289 (5 nisan 902)'da ölümünden sonra, Rakḳa'dan Bagdad'a gelmiş ve 9 cemâziyelevvel 289 (21 nisan 902)'da tahta geçerek, cömertliği ve halîfelik merkezindeki yer altı zindanlarını tahrip ettirmesi sâyesinde, derhâl halkın sevgisini kazanmıştır. al-Muktafî ayrıca cesûr ve halîfeliğinin sayısız düşmanlarına karşı başarı ile savaşan, korku bilmez bir şahsiyet olarak temâyüz etmiştir. Karmatîler Suriye'de tahribat yapmakta idiler. Şehirler birbiri arkasından ellerine düşmekte idi; Şam da yağmalanmış idi. Nihâyet 6 muharrem 291 (29 teşrin II. 903)'de mâhir bir kumandan olan Muḥammed b. Sulaymān bunları şiddetli bir bozguna uğratmağa muvaffak oldu. Karmatîler dört tarafa dağıldılar. Muḥammed bundan sonra Mısır üzerine yürüyerek, Tolun'ular hâkimiyetine son verdi. Tolunluların adamlarından çoğu Muḥammed tarafına geçti. Tolunlulardan Hārūn b. Ḫumāravayh'in öldürülmesinden sonra, Fusṭāṭ da teslim olmağa mecbûr kaldı (safer 292 = kânûn II. 905). 'Īsā al-Nūşarī Mısır vâliliğine getirildi. Kaçmağa zorlanan Tolunluları tekrar iktidara getirmek üzere yapılan bir teşebbüs, güçlük çekilmeden, akîm bırakıldı (293=905/906); bu sırada karmatîler yeniden memleketi rahatsız etmeğe başlayarak, 294 yılı başında (teşrin I./teşrin II. 906) Mekke'den dönen büyük bac

kervanına hücûm ile, kervanda bulunan erkekleri öldürüp, kadın ve çocukları esir ettiler; fakat aynı yılın rebiülevvelinde (kânûn I. 906/kânûn II. 907) bu karmatîler halîfenin Vaşîl b. Şavâr-Tigin kumandasındaki birlikleri tarafından, al-Ḳādisiyya yakınında bozguna uğratıldılar. Bizans'a karşı yapılan savaşa da şiddetle devam edildi. 291 (903/904) yılında islâmiyeti kabûl etmiş bulunan Leo adındaki eski bir bizanslı, 54 gemiden mürekkep donanması ile, Anadolu sâhillerine bir çok akınlar yaptı. Buna karşılık, karada bizanslılar başarı elde ediyorlardı. 292 (904/905) yılında Maraş, al-Maṣṣîṣa ve Tarsus Bizans kumandanı Andronikos tarafından yağmalandı ve bunu takip eden yıl içinde bizanslılar Haleb'e kadar ilerilediler; fakat bundan sonra üstünlük müslümanlara geçti ve Andronikos bunlara katıldı. al-Muktafî 13 zilkâde 295 (14 ağustos 908)'te 31 yaşında öldü; krş. mad. AL-ʿABBĀS B. AL-ḤASAN B. AḤMED.

Bibliyografya: Ṭabarî (nşr. de Goeje), III, 2140 v. dd.; 2207—2281; ʿArîb (nşr. de Goeje), s. 1 v. dd.; Masʿûdî, *Murûc* (Paris, 1874), VIII, 213—247; IX, 47, 52; aynı mll., *al-Tanbîh va'l-işrâf* (Kahire, 1938), s. 321 v. dd.; al-Ḫaṭîb al-Bağdâdî, *Târîḫ Baġdâd* (Mısır, 1931), XI, 316 v.dd; *al-Aġânî*, VIII, 54; IX, 141; XV, 99; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), VII, 324 v. dd.; VIII, 4 v. dd.; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 350 v.dd.; Muḥammed b. Şâkir, *Favât al-Vafayât*, II, 41 v.d.; İbn Ḫaldûn, *al-ʿİbar*, III, 352 v. dd.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, II, 483, 488, 516 v. dd; Muir, *The Caliphate, its rise, Declinz and Fall* (yeni nşr. Weir), s. 554 v. dd.; G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, s. 120, 195, 252 v. dd. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

MÜLK. AL-MULK, *Kur'ân*'da LXVII. sûrenin adıdır. Mekke'de nâzil olup, 30 âyettir. Sûrenin en çok kullanılan adı olup, „hâkimiyet" ve „tasarruf" mânasına gelir ve ilk âyetinden alınmıştır. Bu sûreye *Tabâraka* adı da verilir. Diğer isimleri şunlardır: *al-Mâniʿa*, *al-Mannâʿa*, *al-Vâḳiya* ve *al-Munciya*: nâdiren *al-Mucâdala* adı ile de anılmaktadır. Fâsılaları: *-îr*, *-ûr* ve 22. âyetten itibâren *-îm*, *-ûn* ve *-în*.

al-Mulk sûresinin Tanrının kudreti ve yüceliği anlatılarak, bilhassa onun yaratıcılık sıfatı üzerinde durulmakta, yarattığı kâinâtta hukûm süren nizâm ve ilâhî kanûna işâret edilerek, görme, işitme ve hissetme hassaları ihsân ettiği hâlde, Allaha inanmayan, eserinden ibret almayan ve Peygamberi yalancı sayanların çekeceği azâp anlatılmaktadır. Nâsih ve mensûhu yoktur.

Bibliyografya: al-Ṭabarî, *al-Tafsîr* (Bulak, 1321—1330), XXIX, 2—8; İbn Salâma, *al-Nâsiḫ va'l-mansûḫ* (Kahire, 1315, hâşiyede), s. 312 v. d.; al-Vâḥidî, *Asbâb al-nuzûl*, s. 327; al-Zamaḫşarî, *al-Kaşşâf* (Bulak, 1318), III, 203—207; Naṣîr al-Dîn al-İskandarî, *al-İntiṣâf*, III, 203—207; al-Bayżâvî, *Anvâr al-tanzîl* (İstanbul, 1317—1330), VI, 312—322; al-Nasafî, *Madârik al-tanzîl* (İstanbul, 1317—1320), VI, 312—322; al-Ḫâzin, *Lubâb al-taʾvîl*, VI, 312—322; Niẓâm al-Dîn al-Nîsâbûrî, *Ġarâʾib al-Ḳurʾân* (Bulak, 1321—1330), XXIX, 2—12; al-Râzî, *Mafâtîḥ al-ġayb* (Kahire, 1321), VI, 315—320; al-Fîrûzâbâdî, *Tanvîr al-miḳbâs* (İstanbul, 1317—1321), VI, 312—322; *Tafsîr al-Calâlayn* (Kahire, 1934), II, 317—320; Nöldeke, *Geschichte des Qorans* (Leipzig, 1909), s. 133 v. d.; M. Vehbî, *Ḫulâṣat al-bayân fî tafsîr al-Ḳurʾân* (İstanbul, 1341—1343), XV, 86—121; Hamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1935—1938), VII, 5149—5248; R. Blachère, *Le Coran* (Paris, 1947—1951), II, 272—275, nr. 65. (NİHAD M. ÇETİN.)

Bu kelime, hükümdarlık, hâkimiyet mânasında olarak, Allah hakkında ve *'Ahd-i Atîk*'te mevcut islâmiyetten önceki bâzı şahsiyetler münâsebeti ile, *Kur'an*'da kullanılmıştır; ilk mânada *malakût*'un müterâdifidir; fakat bu son kelime *Kur'an*'da yalnız 4 defa ve dâimâ muzâf olarak (*kull şay'* veya *al-samâvât va 'l-arż*) geçer; hâlbuki *mulk* ekseriyâ yalnız başına kullanılmıştır. *Mulk* Allaha âittir; bu husûsta hiç bir ortağı yoktur; gök ve yer ile adâletin *mulk*'ü Allahındır; *mulk*'ü istediğine verir; kâfirlerin *mulk*'te hiç bir hisseleri ve hakları yoktur. Şeytan daha önceleri Âdem'e ebedî *mulk*'ü vaad ve onu bu vaad ile *şacarat al-ḫuld*'ün meyvesini yemeğe sevketmiş idi (XX, 118). Namrûd, İbrâhîm karşısında, Allahın *mulk*'ünü kendisi için elde etmeğe çalışır (II, 260); fakat Allah *mulk*'ü İbrâhîm'in sülâlesine verir (IV, 57). Yûsuf duâsında, kendisine verdiği *mulk*'ten dolayı, Allaha şükreder (XII, 102). Fir'avn *mulk Mişr* üzerindeki hakkı ile övünür (XLIII, 50). Allah âsî Benî İsrâ'îl üzerindeki *mulk*'ü Ṭâlût'a vermek ve bu irâdenin işâreti olarak da, *tâbût*'u ona göndermek ister (II, 248 v.d.). Dâvûd'un *mulk*'ü II, 252 ve XXXVIII, 19'da, Sulaymân'ınki II, 96'da mezkûrdur; bu sonuncu peygamber Allahtan *mulk* diler (XXXVIII, 34).

MALIK maddesinde *mulk* mefhûmunun islâm imparatorluğuna unûmî olarak tatbik edilmediği gösterilmiş idi; bununla berâber, bilhassa Eyyûbîler devrinde ve bir de son çağlarda Mısır istisnâ teşkil etmektedir (krş. bir de

mad. TAC; G. Richter, *Studien zur Gesch. d. alt. arab. Fürstenspiegel, Leipz. Sem. Stud.*, yeni seri, 1932, III, 6). (M. PLESSNER.)

MÜ'MİN. AL-MU'MİN, *Kur'an*'ın XL. sûresinin adı olup, Mekke'de nâzil olmuştur. Bununla berâber 56. ve 57. âyetlerinin Medîne'de nâzil olduğuna dâir rivâyetler de vardır. Umûmî kabûle göre, 85 bâzılarınca 84 veya 82 âyettir *al-Mu'min* „inanan, îmân eden" demek olup, 28. âyetten alınmıştır. Bu sûreye ayrıca, 2 âyetinden alınarak, *al-Ġāfir* („bağışlayıcı, yargılayıcı") ve *al-Ṭavl* („lâzîlet, meziyet, kudret") adları da verilmiştir. *al-Ḥurūf al-muḳatṭa'a*'dan *ḥā'-mīm* ile başladıkları için *al-Ḥavāmīm* diye anılan ve *Kur'an*'da ayrı bir bölüm teşkil eden 7 sûrenin ilkidir. Fâsılaları: *-īm, -ir, -ār, -ūr, -ūd, -āb, -īl, -āl, -ā', -īn, -ūn* ve *-āḳ*.

al-Mu'min sûresinde bilhassa îmân üzerinde durulur. Günahları bağışlayıcı, tövbe kabûl edici, bağışları bol olduğu kadar kahredici ve şiddet ile cezalandırıcı olan Tanrının Peygamberine ve gönderdiği âyetlerine inanmayanlara verilecek cezâlar anlatılır. Allaha ve Peygamberlerine îmân etmeyen eski kavimlerin, bu arada 'Âd ve Şamûd'un Yûsuf'u yalancı sayanların âkıbetlerine işâret edilerek, billhassa Mûsâ'ya inanmayan onun ile mücâdeleye girişen Fir'avn ve etrafındakilerin kıssası anlatılır. En büyük kudret ve kuvvet sâhibi, tek yaratıcı Allaha dönmek, ona boyun eğmek, ona sığınmak, bağışladığı nîmetler için şükr ve hamdde bulunmak gerektiği belirtilir.

Bâzı müfessirlere göre, iki mensuh âyeti vardır. Bunlar 12. ve 77. âyetleri olup, ilkinde müşrikler hakkında geçen *ḥukm*, mânâca dünyaya taalluk eden kısmında, *al-Sayf* âyeti ile mensuhtur. İkincisinin ise, son tarafı baş tarafını neshetmiştir.

Bibliyografya: al-Ṭabarī, *al-Tafsīr* (Bulak, 1321—1330), XXIV, 24—53, İbn Salāma, *al-Nāsiḫ va 'l-mansūḫ* (Kahire, 1315, hâşiyede) s. 267 v. d.; al-Zamaḫşarī, *al-Kaşşāf* (Bulak, 2318), III, 35—52; Naşīr al-Dīn al-İskandarī, *al-İntiṣāf* (Bulak, 1318), III, 35—52; al-Bayżāvī, *Anvār al-tanzīl* (İstanbul, 1317—1320) V, 336—370; al-Ḫāzin, *Lubāb al-ta'vīl*, V, 336—370; Niẓām al-Dīn al-Nīsābūrī, *Ġarā'ib al-Ḳur'ān* (Bulak, 1321—1330, hâşiyede), XXIV, 35—52; al-Rāzī, *Mafātīḥ al-ġayb* (Kahire, 1321), V, 454—493; al-Fīrūzābādī, *Tanvīr al-miḳbās* (İstanbul, 1317—1321), V, 336—370; Nöldeke, *Geschichte des Qorans* (Leipzig; 1909), s. 153; *Tafsīr al-Calālayn* (Kahire, 1934), II, 204—233; M. Vehbî, *Ḫulāṣat al-bayān fī tafsīr al-Ḳur'ān* (İstanbul, 1341—1343), XIII, 95—143; Hamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, I, 1926—1938), V, 4141—4183; R. Blachère *Le Coran* (Paris, 1947—1951), I, 145 v. d.; II, 482—494.

(NİHAD M. ÇETİN.)

MÜ'MİNÛN. AL-MU'MİNÛN („ina-nanlar, îmân edenler") *Kur'an*'ın XXIII. sûresinin adı olup âyetinden birinci kelimesi gelmektedir. Bu sûreye bir de „Ḳad aflaḥa 'l-mu'minūn" sûresi denilir ki, bu ad ilk 118. âyetinin tamâmıdır. ve bâzılarınca 117. âyettir. Umûmiyetle 64. — 77. âyetleri hâric, Mekke'de nâzil olduğu kabûl edilir. Mekke devrinin sonlarına âit olduğunu, bu devrede nâzil olan sûrelerin sonuncusu bulunduğunu söyleyenler, ayrıca, yukarıda işâret edilen âyetlerden başka, zekâttan babseden 4. âyette olduğu gibi, bâzı kısımlarının Medîne devresine âit olması ihtimâline işâret edenler de vardır. Fâsılaları: *-ān, -īn* ve *-īm*.

Sûre mü'minleri târif ve tasvir ile başlar; onların Allaha ve insanlara karşı vazifelerini ve nasıl davranmaları gerektiğini anlatır. Tanrının insanları nasıl yarattığı ve onlara neler bağışladığı zikredilir. Sonra, eski peygamberlerden Nûh ve kavminin kendisine yaptıkları, Nûh'tan sonra gelen peygamberlerden Mûsâ, Hârûn ve Îsâ'nın karşılaştıkları güçlükler ile onlara muhâlefet edenlerin âkıbetleri nakledilir. Peygambere inanmayanlara geçilerek, bunların uğradıkları ve uğrayacakları felâketler anlatılır. Nihâyet Tanrının kudreti, büyüklüğü ve birliği belirtilerek, iyilik yapanların iyilik, kötülük işleyenlerin kötülük görecekleri kıyâmet günü hatırlatılır. 54. ve 96. âyetlerinin Sayf âyeti ile neshedilmiş bulunduğuna işâret olunmuştur.

Bibliyografya: al-Ṭabarī, *al-Tafsīr* (Bulak, 1321—1330), XVIII, 2—45; İbn Salāma, *al-Nāsiḫ va 'l-mansūḫ* (Kahire, 1315, hâşiyede), s. 234 v.d.; al-Vāḥidī, *Asbāb al-nuzūl* (aynı baskıda), s. 222 v.dd.; al-Zamaḫşarī, *al-Kaşşāf* (Bulak, 1318), II, 286—299; Naşīr al-Dīn al-İskandarī, *al-İntiṣāf* (aynı baskıda, hâşiyede), II, 286—299; al-Bayżāvī, *Anvār al-Tanzīl* (İstanbul, 1317—1330), IV, 332—363; al-Nasafī, *Madārik al-Tanzīl* (İstanbul, 1317—1320, hâşiyede), IV, 332—363; al-Ḫāzin, *Lubāb al-ta'vīl* (aynı baskıda, hâşiyede), IV, 332—363; Niẓām al-Dīn al-Nīsābūrī, *Ġarā'ib al-Ḳur'ān* (Bulak, 1321—1330, hâşiyede), XVIII, 2—36; al-Rāzī, *Mafātīḥ al-ġayb* (Kahire, 1321), V, 592—616; al-Fīrūzābādī, *Tanvīr al-miḳbās* (İstanbul, 1317—1321), IV, 332—363; Nöldeke, *Geschichte des Qorans* (Leipzig, 1909), s. 133; M. Vehbî, *Ḫulāṣat al-bayān*

fî tafsîr al-Ḳur'ān (İstanbul, 1341—1343); Hamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1935—1938). IV, 3426—3465; R. Blachère, *Le Coran* (Paris, 1947—1951), II, 275—288, nr. 66.

(NİHAD M. ÇETİN.)

MÜMÎT. [Bk. ALLAH b, 2.]

MÜMTAHİNE. AL-MUMTAḤİNA, *Kur'an*'ın LX. sûresinin adı olup, Medîne devresinde nâzil olmuştur. 13 âyettir. Sûrenin 10. âyetinden (aş. bk.) alınmıştır. Bu sûreye aynı kökten ism-i fâil ve masdar şekilleri ile *al-Mumtaḥina* ve *al-İmtiḥān*, ayrıca 1. ve 7. âyetlerinden alınarak, *al-Mavadda* („sevgi") adları da verilmiştir. Fâsılaları: *-îl*, *-îm*, *-în*, *-ūn*, *-îr*, *-ūr* ve *-îd*.

Ḥudaybiya andlaşması (16 = 628) ile Mekke'nin fethi (8 = 630) arasında nâzil olan bu sûrede umûmiyetle müslumanlar ile islâma inanmayanların münâsebetlerine dâir hukümler vardır Sûrenin baş tarafı muhâcirûndan Ḥâṭib b. Balta'a'nın mekkelilere Peygamberin gizli tutulan Mekke fethi hazırlıklarını bildiren bir mektup yollamağa teşebbüsü üzerine nâzil olmuştur. Bu hâdise üzerine yalnız ilk âyetin veya bütün sûrenin nâzil olduğunu söyleyenler de vardır. Nitekim ilk 6 âyette islâmiyetin düşmanları ile, en yakın akrabadan da olsalar, dost olmamak, onlara karşı gizli sevgi beslememek ve inanmamak gerektiğini bildirmiş, bunun üzerine müslümanların müşrik kalan yakınlarına karşı düşmanlıklarını arttırdıkları görülerek, bu gerginliği kaldırmak için, 7. âyet nâzil olmuştur. 7. ve 8. âyetlerde böyle kimselerinde yakın bir zamanda dost olabilecekleri bildirilmiş. din hususunda muhârebe etmeyenler ile iyi geçinmek tavsiye edilmiştir. 10.—11. âyetler islâmiyeti kabûl ile Medîne'ye ilticâ eden kadın'ar hakkındadır. Ḥudaybiya andlaşmasına göre, Medîne'ye ilticâ edenler iâde edileceklerdi. 10. âyet müslüman olan bir kadın müşrik bir erkeğin nikâhında kalamayacağından, müslüman olarak gelen ve denendikten, sorguya çekildikten sonra, yalnız din kaygusu ile geldiklerinde kanâat hâsıl olan kadınların. koca'ları tarafından verilen mehrin ödenmesi şartı ile, iâde edilmemeleri hakkında nâzil olmuştur. 12 âyetin Mekke'nin fethi günü nâzil olduğu, son âyetinin nüzûl sebebinin ise, bâzı menfâatler yüzünden yahudilere müslümanlar hakkında bilgi verenleri îkaz mâhiyetini taşıdığı rivâyet edilir.

Bibliyografya: al-Ṭabarî, *al-Tafsîr* (Bulak, 1321—1330), XXVIII, 35—47; İbn Sal'ma, *al-Nāsiḫ va 'l-mansūḫ* (Kahire, 1315, haşiyede), s. 302—310; al-Vāḥidî, *Asbāb al-nuzūl* s. 314—318; al-Zamaḫşarî, *al-Kaşşāf* (Bulak, 1318), III, 177—182; Naşîr al-Dîn al-İskandarî, *al-İntiṣāf* (aynı baskı, haşiyede), III, 188—191; al-Bayżāvî, *Anvār al-Tanzîl* (İstanbul, 1317—1320), VI, 236—250; al-Nasafî, *Madārik al-Tanzîl*, VI, 236—250; al-Ḫāzin, *Lubāb al-ta'vîl*, VI, 236—250; al-Nîsābûrî, *Ġarā'ib al-Ḳur'ān* (Bulak, 1321—1330, hâşiye), XXVIII, 31—43; al-Râzî, *Mafātiḥ al-ġayb* (Kahire, 1321), VI, 288—285; al-Fîrûzābâdî, *Tanvîr al-miḳbās* (İstanbul, 1317—1321), VI, 236—250; *Tafsîr al-Calālayn* (Kahire, 1934), II, 301—304; Nöldeke, *Geschichte des Qorans* (Leipzig, 1909), s. 218; M. Vehbî, *Ḫulāṣat al-bayān fî tafsîr al-Ḳur'ān* (İstanbul, 1341—1342), XIV, 476—501; Hamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1935—1938), VI. 4886—5016; R. Blachère, *Le Coran* (Paris, 1947—1951), III, 1062—1068, nr. 112. (NİHAD M. ÇETİN.)

MÜMTÂZ. MUMTĀZ, BARḪVURDĀR B. MAḤMŪD TURKMĀN FARĀHÎ, İran edipleri nden olup, Safevîlerden Ḥusayn (1694—1722)'in çağdaşıdır. Genç yaşta, doğduğu Farāḥ şehrini terkedip, Merv'e gitti ve vâli Aslan Han'ın hizmetine girdi. İki yıl sonra bu hizmeti bırakıp, İsfahan'da Ḥasan-Ḳulı-Han Şāmlu Ḳurçı-Başı'nın yanında münşî oldu. Efendisinin evinde verilen bir ziyâfette dinlediği bir hikâye kendisini teşhir etti ve bunun te'siri altında büyük bir mecmua teşkil eden *Maḥfil-ārā* adlı eserini hazırladı. 400 hikâyeyi içine alan bu eser bir mukaddime, 8 bâb ve bir hâtimeden ibârettir. Az bir zaman sonra yeniden Farāh'a döndü. Mumtāz bir müddet Herat ve Meşhed'de yaşadı; sonra emîr Minüçihr-Han b. Ḳarçıġay'ın hizmetine girdi. Bu emîr, Darūn ve Ḫabüşān'ı göçebe kabîlelerinin hücûmlarına karşı koruma ğa me'mûr edilmiş idi. Burada kalışı Mumtāz'a uğursuz geldi. Göçebelerin bir hücûmunda, yazma hâlinde bulunan ve o devirde başka nüshası bulunmayan *Maḥfil-ārā* da dâhil olmak üzere, her şeyini kaybetti. Fakat Mumtāz eserini yeniden yazmağa karar verdi ve hâfızasında muhâfaza ettiği bütün hikâyeleri tekrar kaleme aldı. Böylece *Maḥfil-ārā*'nın bir mukaddime, 5 bâb ve bir hâtimeden ibâret olan ve *Maḥbūb al-ḳulūb* adı ile bize kadar gelen ikinci bir nüshası meydana çıktı. Eser itinâlı bir üslûp ile yazılmış olup, en güzel kısmı hâtimesidir. Sâde bir üslûp ile yazılan ve muhtelif baskıları ile İran'da halk arasında çok yayılmış olan meşhûr Zîbā ve Ra'nā hikâyesi bu bölümde bulunmaktadır.

Bibliyografya: H. Ethé, *Neupersische Litteratur* (*GIPh.*, II, 333). *Maḥbūb al-ḳulūb*'un bir yazması için bk. Rieu, II,

767, 1093. Eser 1852'de, taş basması olarak, Bombay'da basılmıştır (Edwards, *Catalogue*, s. 150); bk. bir de Malcolm, *History of Persia*, I, 614. (E. BERTHELS.)

MÜMTÂZ-MAHAL. MUMTĀZ-MAḤALL (1593—1631), Şāh Cihān'ın zevcesi olup, Tāc Maḥall [b. bk.]'in kendisi için yaptırdığı hanımdır. Nūr-Cihān'ın kardeşi olan Abu 'l-Ḥasan Āṣaf Han'ın kızı idi. Adı Arcumand Bānū idi. Mumtāz Maḥall unvânı ona Şāh Cihān'ın tahta çıkmasından sonra verilmiş idi. Mumtāz Maḥall onun gözde zevcesi idi ve bu hükümdarın ondan 7'si yaşamış olan 14 çocuğu dünyaya gelmiş idi. Mumtāz Maḥall 1593'te doğdu, 1612'de evlendi ve bir kızının doğmasından az zaman sonra, 1631'de öldü. Güzel ve sevimli idi ve Şāh-Cihān onu derin bir muhabbet ile severdi.

Bibliyografya: Ḫvāfī Han, *Muntaḫab al-lubāb*, I, 459; 'Abd al-Ḥamīd Lāhūrī, *Bādṣāh-nāma*, I, 384; Manucci, *Storia do Mogor* (trc. W. Irvine); Elliot-Dowson, *History of India*, VII, 27; *Indian Magazine* (kānūn I. 1913), s. 316.

(H. BEVERIDGE.)

MÜNÂFIKLAR. AL-MUNĀFIḲŪN (A.), Peygamberin Medîne'de sadâkatlerinden ve gayretlerinden emin olamadığı medîneliler hakkında *Kur'ān*'da kullanılan bir tâbirdir. Araplar (msl. Mubarrad, *Kāmil*, nşr. Wright, s. 153) bu kelimeyi *nāfiḳā'* (tarla fârelerinin saklandıkları deliklerin girişlerinden biri)'dan iştikak ettirmektedirler; fakat bu muhakkak habeşçeden alınmış bir kelime olmalıdır: *manāfeḳ* „râfızî", *nafaḳa* „yarmak, ayırmak" *nāfaḳa* „ayrılmış, kararsız olmak". Kelimenin „kararsız, müttereddit" mânası hakikaten *Kur'ān*'da kullanılan mânâsına uymaktadır; umûmî olarak karşılanan „mürâî, fâsid, riyâkâr" mânâsı yalnız bâzı yerlerde uygun gelmektedir. Aynı insan için *Kur'ān*'da kullanılan başka bir tâbir şöyledir: kalpleri hasta (zayıf, tereddütlü) olan, yâni sarsılmaz, sağlam imanlı olanın tersi. Bâzan (IX, 68 v. d.; XXXIII, 73; XLVIII, 6; LVII, 13) erkek münâfıklar (*munāfiḳūn*) yanında, aynı yolda bulunan kadınlardan (*munāfiḳāt*) da bahsedilir. Bahis mevzûu olan yerlerin daha yakından bakılması, bunun ile muayyen ve kat'î hudutlandırılmış bir fırka düşünülmediğini gösterir; bu tâbir bâzan başlangıcından beri Peygambere mecbûr olarak ve isteksiz katılmış olanlar hakkında, bâzanda ona inanarak katılmış oldukları hâlde, bu îmân ve heyecanlarını muhâfaza edememiş kimseler için kullanılmıştır (IX, 67; LXIII, 3); bir defa bedevîler arasındaki münâfıklardan da bahsedilmiştir (IX, 102). Bunlardan birincilerin başında 'Abd Allāh Ubayy [b. bk.] bulunuyordu; eğer Peygamber ortaya çıkmamış olsa idi, 'Abd Allāh Ḳayla kabîlesinin tabi'î reisi olacak idi. Her şeye rağmen, bu muârızlar, diğer emniyetsiz unsurlar ile birleştikleri takdirde, Uḥud (III, 160 v. dd.), Ḫandaḳ (XXXIII, 1, 12—24, 60, 73) gazveleri ile Tabūk (IX, 65—69, 74, 78) seferinin arifesinde olduğu gibi, tehlikeli anlarda Peygamberi çok büyük güçlükler önünde bırakabiliyorlardı; bunların açıktan-açığa düşman safına geçmelerini zorlamaktan da sakınmak icâp ediyordu. Onun için bunlar hakkında söylenen sözlere hayret etmemelidir. Bunlar kalbindekinden başka türlü konuşan mürâîler (III, 161; XIII, 1) olarak tasvir edilmektedir; kararsızlıklarından dolayı, bâzan müslümanlar ile, bâzan da onların düşmanı ile birleşirler (IV, 137—142; V, 57); müslümanlar fenâ duruma düşerse, onların dininin kendilerini aldattığını (VIII, 51) söylerler; kendi aralarında bulundukları vakit, Peygamber ve onun vahylerine karşı fenâ tenkitler ile, üzerlerine yüklenen mükellefiyetlerinin acısını çıkarmağa çalışırlar; fakat Allahın onların gizli konuşmalarını Peygambere bildirmek ihtimâlinden de korkarlar (IV, 141), gazvelere iştirâkten veya buna kendi imkânlarından yardım etmekten imtinâ ederler (XL—VII, 22, 31; LVII, 1 v. dd.; LXIII, 71; krş. IV, 40 v. dd.); bunlar onun kuvvetinin zayıflamasını arzû ederler (LXIII, 8). Medîne eşrâfının asıl mümessilleri olarak, hareketleri ve belâgatleri ile Peygambere bir dereceye kadar te'sir edebiliyorlardı; fakat yakından bakıldığı vakit, onların „birbirine dayanmış keresteden" (LXIII, 4) başka bir şey olmadıkları meydana çıkar. Hulâsa, onlar kâfirlerden daha iyi değildir. Allah onları yanıltmış (IV, 50 v.d.), onların yeri cehennemdedir (IX, 74; LVII, 13 v. d.). Hakları ellerinden alınan bu kimselere acımak mümkün olmakla berâber, en mühim anlarda cesâretsiz hareketleri ve ne yapacaklarını bilmemeleri, önce Peygambere karşı teşvik ettikleri yahudileri sonradan terketmek (krş. LV, 11) gibi hareketleri, kendileri hakkında pek fenâ bir te'sir bırakmaktadır. 'Abd Allāh'ın ölümü ile istinatgâhlarını kaybeden münâfıklar, Peygamberin büyük muvaffakiyeti önünde seslerini kesmeğe mecbûr oldular.

Munāfiḳ kelimesi kaldı ve diğer tâbirler gibi, fırka mücâdelesinde te'sirli bir hakaret kelimesi olarak kullanılmağa başlandı; msl. kullanılışı için krş. İbn Zubayr (Ṭabarī, II, 467, 3) ve onun fırkası (Ahlwardt, *Anonyme arab. Chron.*, s. 73, 1).

Kur'an'da LXIII. sûre *Munâfiḳūn* adını taşımaktadır; bir çokları bunu Benî Muṣṭalik'a karşı yapılan sefer ile ilgili telakkî etmektedirler.

Bibliyografya: Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*², s. 232; Nöldeke, *Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, s. 48 v. d.; Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorāns*, s. 88 v. d., 167 v.d., 209; İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 411 v. dd., 546 v. d., 558 v. dd., 651, 670, 688, 726, 734, 894. (F. BUHL.)

MÜNCİYE. AL-MUNCİYA, *Kur'an*'da LXVII. sûrenin adlarından biri olup, *al-Mulk* [b. bk.] ve *al-Vāḳiya* adları ile de anılır.

MÜNECCİM. [Bk. ASTRONOMİ.]

MÜNECCİM-BAŞI. MUNACCİM-BAŞI (1631—1702), DERVİŞ AHMED DEDE B. LUTFULLAH, XVII. asırda yaşamış büyük bir türk âlim, mutasavvıf ve tarihçisidir. Babası Lutfullah aslen Karaman eyâletinin Ereğli kasabasından idi. Asrın birinci yarısında, o havâlinin mâruz kaldığı âsâyişsizlik yüzünden, Selânik'e hicret eden Lutfullah burada san'atı olan çulhalık ile geçinmekte idi. Ahmed 1041 (1631)'de Selânik'te doğdu. Oğlu da evvelâ babasının san'atına girdi ve onun dükânına devâm etti. Fakat çok geçmeden, tahsile ve ilme karşı büyük bir arzu duyarak, çulhalığı bıraktı, Selânik mevlevîhânesi şeyhi Mehmed Efendi (Şeyhî, *Vaḳāyi-i fużalā*, Üniversite kütüp. T, 3216, II, var. 189'a göre, Şeyh Ahmed Efendi)'ye intisâp edip, mevlevî oldu. Tahsilinin ilk merhalesini burada geçirdi. Bir taraftan bilgisini arttırır ve tarîkatın âdâbını öğrenirken, diğer yandan da şeyhinin müsveddelerini tebyiz eder ve ekseriyâ onun yanından ayrılmazdı. Sonra zâhirî ilimleri de öğrenmek isteyerek, Selânik müftisi Abdullah Efendi'den ders aldı ve *Talḫīṣ*'a kadar olan kitapları ondan okudu. 23—24 yaşlarında iken (1654/1655), şeyhinden müsâade alarak, gerek zâhirî, gerek tasavvufî ilimlerde daha fazla derinleşmek arzusu ile, İstanbul'a geldi. Önceleri Galata mevlevîhânesi şeyhi Arzî Dede Efendi'nin yanında ve hizmetinde kaldı. Bu sırada, devrin meşhur âlimlerinden, ezcümle sonradan şeyhülislâm olan Minkarî-zâde Yahyâ Efendi'den ders aldı. Mevlânâ İbrahim Geredî'den ve Ahmed Nahlî'den tefsir ve hadîs ilimlerini okudu. Sonra Kasım-Paşa'da mevlevî şeyhi olan ve zamanının en büyük sûfîlerinden sayılan es-Seyyid Halil Dede Efendi (Sâlim, *Tezkire*, s. 110)'ye intisap etti. Aynı zamanda zâhirî ilimlerde de teferrüd etmiş bulunan bu zâttan *Maṣnavî*, tefsir, hadîs, usûl ve maânî okumağa devâm eden Ahmed Efendi, zâhid bir derviş olan Halil Dede'nin kendisinin mantık ve hikmet öğrenmesine müsâade etmemesine rağmen, bu ilimleri dersiâm Sâlih Efendi'den tahsil etmek imkânını buldu; fakat şeyhinden de ayrılmadı. Diğer taraftan tıp ve tabiiyât tahsilini devrin mârûf tabîplerinden Sâlih Efendi'den yaptı; riyâziye, hey'et ve nücûm ilimlerini de selefi bulunan Müneccim-başı Mehmed Efendi'den öğrenip, ilmin her şûbesinde olgunlaşmağa çalıştı. Bu çok hevesli ve gayretli, ilim âşığı gencin tahsilini tamamlama devresinin 10 sene kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Gerçi Şeyhî (*göst. yer.*) onun sâdece Kasım-Paşa mevlevîhânesi şeyhine 15 sene, Sâlim (*Tezkire, göst. ger.*) ise, 10 sene hizmet ettiğini söylemektedirler. Fakat bu genç mevlevî dervişin İstanbul'a gelmesi ile, Galata ve Kasım-Paşa mevlevîhânelerinde hizmet gördükten sonra, saraya intisâbı ve „müneccim-başı" olarak ilk kaydı geçen nisan 1665 (ramazan 1075) tarihi arasındaki müddet cem'an ancak 10 senedir. Aynı suretle Şeyhî'nin ve ondan naklen diğer muahhar eser ve tetkiklerde (msl. Mehmed Sirâceddin, *Mecma'-i şuarâ ve tezkire-i üdebâ*, İstanbul, 1325, s. 81—86; Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1954, III II, 545; Sâdeddin Nüzhet, *Türk şâirleri*, I, 303; Nihal Atsız, *Müneccim-başı Şeyh Ahmed Efendi, hayatı ve eserleri*, İstanbul, 1939; Hasan Fehmi Turgal, *Münecim-başı tercümesi, Karahanlılar ve Anadolu Selçukileri*, mukaddime, bk. bir de *Konya halk-evi mecmuası*, 1949, sayı 34, s. 1945 v. dd.) görüldüğü gibi, 1078 (1667/1668)'de müneceim-başılığa tâyini de doğru olmasa gerektir; çünkü „müneccimek" lekabı ile mârûf olan müneccim-başılıkta selefi Şekîbî Mehmed Çelebî'nin 1078'de vefat ettiği bilinmekle berâber (*Sicill-i osmânî*, IV), müverrih Râşid (*Tarih*, I, 96)'in bu hususdaki kaydı, yâni ramazan 1075 (nisan 1665)'te Mehmed IV.'in Müneccim-başı Ahmed Efendi'ye de bizzat kendi eli ile ihsanda bulunduğu gâyet sarîh ve âşikârdır. Zâten Müneccim-başı Ahmed Efendi'nin, şeyhi Halil Dede'nin „işâret-i rûhâniyesi ve telkini" üzerine, İstanbul'dan Edirne'ye gittiği ve orada huzûra kabûl olunarak, fevkâlede takdir görüp, müneccim-başılığa tâyin edildiği Sâkib Mustafa Dede (*Sefîne-i mevlevîye*, II, 169 v. dd.) ve ondan naklen Esrâr Dede (*Tezkire-i şuarây-i mevlevîye*, Üniv. kütüp., T 89, s. 13 v.d.) tarafından te'yit olunduğu gibi, o sırada pâdişahın teveccühüne nâil olanlar arasında Minkarî-zâde Yahyâ Efendi ve ser-ettibâ-i hâssa Sâlih Efendi gibi, iki üstâdının bulunması da (Râşid, *göst. yer.*), onun bu vazifeye zannedildiğin-

den 3 sene önce getirilmiş olacağının kuvvetli bir delîli sayılabilir. Nitekim bu husûsta bir az daha tafsilât veren, fakat her hangi bir tarih zikretmeyen Sâlim (*Tezkire, göst. yer.*) Edirne'de büyüklerin meclislerinde her kesin zekâ ve irfânını, güzel söz ve kibar hareketlerini beğendiği mevlevî dervişi Ahmed Efendi'den bir kısım harem-i hümâyûn musâhiplerinin pâdişaha bahseylediğini, müteâkiben kendisine Seyyid Halil Dede Efendi'nin tavsiye ettiği musâhip Mustafa Paşa tarafından da yüksek vasıf ve meziyetleri teslim edilerek, paşanın mühürdârı Abdullah Ağa'nın bu münâsebetle söylediği zarif bir beyiti de gâyet veciz ve açık bir şekilde yorumladığı görülerek, hâdiseyi şeyhulislâma anlattığını, Minkarî zâde'nin de onun hakkında pâdişaha „müneccim-başılık hizmetine tahsis buyurulmağa şâyeste ve sezâdır" diye, telhis gönderdiğini ve bunun üzerine, bu hizmetin kendisine tevcih edildiğini bildirir. Müneccim-başı'nın 3 sene sonra, yine Edirne'de pâdişah tarafından huzûra dâvet edilerek, pâdişahın takdirine ve ihsanına mazhar olduğunu biliyoruz (Râşid, *ayn. esr.*, s. 144) ki, şimdiye kadar bu konuda tetkik yapmış zevâtın bu hâdiseyi müneccim-başılığa başlangıç saydıkları anlaşılmaktadır. Müneccim-başı'nın pâdişah nezdindeki itibârı sür'atle arttı. Müneccim-başı 1086 senesi rebiülevvel ve rebiülâhır aylarında (hazîran—temmûz 1675) yapılan şehzâde Mustafa (II.)'nın sünnet ve müsâhip Mustafa Paşa'nın pâdişahın kızı ile izdivâcı düğünlerinde daha fazla dikkati çekti ve Şeyhî'ye göre, selefinden fazla bir itibâr gördü; öteden beri taşıdığı pâdişah muhâsipliği ünvânı ikinci dereceye yükseldi. Aynı zamanda kendisine Biga ve Kemer-Edremid kazâları da arpalık olarak verilmiş, derecesi de Kudüs pâyesini bulmuş idi. İtibârı bütün Mehmed IV. devri boyunca devâm etti. Tezkireleri derhâl kabûl olunuyordu. Bir defa kuşluk hil'ati olarak, 20 esvap istemiş (21 receb 1093 = 26 temmûz 1682) ve bu tezkiresi hemen muâmele görmüş idi (Başvekâlet arşivi, Ali Emirî tasnifi, Mehmed IV., nr. 3014). Ona ayrılan tâyinât da diğer devlet erkânına tahsis edilen kadar idi (krş. Başvekâlet arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, tâyinât defterleri, nr. 7237).

Mevlevî kıyâfetini hiç değiştirmeyen Ahmed Dede Efendi, çok nüktedân ve zarif bir adam olduğu ve pâdişah da latîfeyi sevdiği için, Mehmed IV.'in dâimâ husûsî meclislerinde bulundurduğu bir müsâhibi idi (Sâlim, *ayn. esr.*). Efendisinin bu tabiatını ve temâyülünü bilen Müneccim-başı 'Ubayd-i Zâkânî'nin farsça *Laṭâ'if-nâma*'sini türkçeye çevirerek, ona takdim etmiş idi ve sırası düştükçe pâdişahın meclislerinde bu eserdeki latîfelcri anlatırdı. Aynı zamanda değerli, zarif ve hoş-sohbet olan bâzı mevlevî dervişlerini de pâdişaha tanıttığı olurdu. Bunlardan biri Fennî Mehmed Dede idi (Esrar Dede, *Tezkire*'den naklen Uzunçarşılı, *ayn. esr., s.* 569). Müneccim-başı, Mehmed IV.'in hal'edildiği muharrem 1099 (teşrin II. 1687)'de vazifesinden azil ve Kahire'ye nefyedildi (Şeyhî, *ayn. esr.*). Mâmafih Sâlim onun öteden beri Ka'be'yi ziyâret için büyük bir iştiyâk duyduğunu ve bu maksat ile Mısır'a hicret ettiğini söyler; Esrar Dede de bu seyâhati kendi ihtiyarı ile yaptığı bir hicret şeklinde gösterir. O, bu suretle, 22 sene, devâmlı olarak, müneccim-başılık vazifesini görmüş, musâhipliği ise, 18 sene sürmüş idi (Sâlim, *ayn. esr.*). Yerine Arab-zâde Mehmed Efendi müneccim-başılığa getirildi ve kendisinin Edremid arpalığı halefine verildi. Diğer arpalığı olan Kara-Biga ise, Ârif Abdülbâkî Efendi'ye tevcih olundu. Ahmed Dede Efendi Kahire'ye seyâhatini o sırada silâhdarlıktan vezâret rütbesi ile Mısır eyâletine terfî ettirilen ve kendisinin de mânevî oğlu sayılan (*Sefîne-i mevlevîye*, II, 173) Mora'lı Hasan Paşa ile birlikte yapmış (Râşid, II, 16; Sâdeddin Nüzhet, *Türk şâirleri*, I, 303) ve Hasan Paşa'nın beylerbeyiliği müddetince de, Kahire'de kalmış idi. Filhakîka bütün kaynaklar, Ahmed Dede'nin bu beylerbeyinin Mısır eyâletinden ayrılmasından az sonra, 1102 (1690/1691)'de, Mekke'ye gittiğini bildirmekte müttefiktirler (Hasan Paşa'nın mâzûlen İstanbul'a avdeti Müneccim-başı'nın da Hicaz'a teveccüh ettiği sırada Hasan Paşa'nın ricâsı üzerine, kendisine devlet erkânı, musâlehalar v. b. hakkında hediye eylediği „zâirçe-i tavîlü 'l-müzeyyel" için bk. *Sefîne-i mevlevîye*, II, 173). Ancak Ahmed Dede'nin Kahire'de nasıl yaşadığı ve müteâkiben Hicaz'da geçirdiği senelerdeki hayatı ve faâliyeti hakkında fazla bilgimiz yoktur. Sâdece Mekke'deki mevlevîhânede şeyhlik makamını işgâl ederek, 2 sene orada kaldığını, sonra 1105 (1694)'te Medine'ye gittiğini ve orada 6 sene müddet ile tefsir, *Hidâya* ve *Akmal* derslerini tedris ettiğini, 1112 (1700)'de ise, tekrar Mekke'ye avdet ile, yine Haremeyn'deki mevlevîhânenin şeyhi olduğunu ve nihâyet 30 ramazan 1113 (28 şubat 1702)'te orada vefat eyleyerek, Peygamberin zevcesi Ḫadîca'nın türbesinin ayak tarafındaki mevlevî mezarlığına defnedildiğini biliyoruz. Hicaz'da bulunduğu sırada, devrin devlet erkânı tarafından tekrar İstanbul'a ve eski vazifesine ısrar ile çağırıldı ise de, ihtiyarlığını ve uzun bir yolculuğun yorgunluğuna dayanamayacağı-

nı ileri sürerek, özür dilemiş idi (*Sefine-i mevlevîye*, s. 168).

Müneccim-başı Şeyh Ahmed Dede, kudretli türk âlimlerinden biri olduğu gibi, tarihî eseri ile de, büyük tarihçilerimiz arasında sayılmaktadır; onun bugüne kadar büyük şöhretini sağlayan keyfiyet, saraydaki vazifesi ile ilmî ve edebî faaliyetlerinden çok daha fazla tarihçilik cephesidir. Bunun da başlıca sebebi, yazdığı arapça tarihin ehemmiyet ve kıymet bakımından, diğer eserlerinden mukayese edilemeyecek derecede üstün oluşudur.

Müneccim-başı tarihinin kendi el yazısı ile olan iki cild hâlindeki nüshasında (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3171 ve 3172) kitabın adı silinerek ve üzerine yapıştırılan ince bir kâğıda *Câmi' al-duval* ismi yazıldığı ve bu aslî nüshadan istinsah edilen (Bayezid umûmî kütüp., nr. 5019, 5020) ile Es'ad Efendi kütüphânesindeki (nr. 2101, 2102, 2103) nüshalarda bu ismi taşıdığı, fakat Topkapı sarayında Ahmed III. kütüphânesindeki (nr. 2954; 1 cemâziyelâhır 1117=20 eylûl 1705 tarihli) en eski tâlî nüshanın *Şaḥâ'if al-aḫbâr fî vaḳayi' al-a'ṣâr* adını taşımakta bulunduğu görülmekte ve bundan da eserin ilk adının böyle olduğu, sonradan muhtevâsı ile bir cihan tarihi hüviyetini hâiz bulunduğu düşünülerek, *Câmi' al-duval* adının verildiği anlaşılmaktadır (bu eserin diğer nüshaları: Hamidiye kütüp., nr. 915; Edirne'de Selimiye kütüp. için bk. *Osmanlı müellifleri*, III, 143; Kayseri'de Râşid Efendi kütüp.; Kahire'deki nüshası için bk. Babinger, *G O W*, s. 234). Filhakika bu eser, en eski devirlerden başlayarak, 1083 (1672/1673) tarihine (bâzı yerlerde 1095=1683/1684) kadar gelen bir dünya tarihidir ve müellif, devlet-devlet tarihi yazma şeklini tâkip eden Nuvayrî, İbn Ḫaldûn, Raşîd al-Dîn, Ḥâfiẓ Abrû, Ġaffârî, Mîrḫvând, Lârî, Canâbî gibi, müverrihlere imtisâl etmiş, ancak sıklet merkezi olarak aldığı büyük islâm devletleri tarihini yazarken, en fazla İbn al-Aṯîr, Abu'l-Fidâ', İbn al-Vardî ve İbn Ḫaldûn gibi, büyük tarihçileri kaynak olarak almıştır. Müneccim-başı, eserinin başında, kaynaklarını birer-birer saymakta, 70'ten fazla arapça, farsça ve türkçe eserden faydalandığını bildirmektedir ki, bunlar arasında sayılanlardan Ṭabarî, İbn Ḥacar, İbn al-Cavzî, İbn Ḫallikân, Maḳrîzî ve Mas'ûdî gibi, tanınmış arap tarihçilerinden, Ḥamd Allâh Mustavfî, Ḳazvînî, Şaraf al-Dîn Yazdî v. b. gibi, İran tarihçilerinden başka, o zamana kadar diğer müverrihlerin, ezcümle bir çok hâdiselerde başlıca me'hazı teşkil eden Canâbî'nin görmediği muhtelif nâdir eserler ve meselâ Alp Arslan zamanında yazılan *Darband-nâma*, İbn Bîbî, Aksarâyî, Şikârî (baştaki kaynaklar arasında bunu saymamakla berâber, içerisinde, sırası geldikçe, atıflar yapmaktadır), müellifini tesbit edemediği anlaşılan ve sâdece *Târîḫ al-Bayindirîya* dediği kadı Ebû Bakr Ṭahrânî'nin *Kitâb-i Bayindirîya*'sı de bulunmaktadır. Diğer taraftan hâlen nüshaları kalmamış bulunan Hindistan tarihlerini de gözden geçirmiş ve hülâsa etmiştir. Türkçe menbâları arasında ise, belli-başlı eserler bulunduğu gibi, İdrîs Bidlîsî, Şaraf Han Bidlîsî, yine başta zikredilmemekle berâber, geniş mikyasta istifâde ettiği Neşrî gibi, birinci derecedeki tarihçiler başlıca dayandığı kaynakları teşkil etmektedir. Kezâ kendi devrindeki kaynaklardan Kâtib Çelebî'nin arapça *Faẕlaka*'sini görmemiş olmakla berâber, türkçe *Fezleke*'sinden ve Hezârfen Hüseyin Efendi'nin eserlerinden faydalanmıştır. Ancak münşeât mecmualarını kaynakları arasında zikretmediği gibi, metinlerde de bunlara her hangi bir işâret ve atıf yoktur. Diğer taraftan, gayr-i müslim millet ve devletler tarihi için Joannes tarihi tercümesinden faydalanmış idi. Büyük müverrihlerin tanıdığı mârûf eserlere ilâveten tek ve nâdir eser ve mecmuaları da görerek, telfik eden, Canâbî'nin görmediği kaynaklardan da istifâde eyleyip, onun zikretmediği bir çok devletler hakkında sahih mâlûmat veren ve umûmî tarih kısmında ondan çok daha ileri bir tarihçilik gösteren Müneccim-başı'nın mühim vak'aların hiç birisini gözden kaçırmayıp, hulâsa etmesi itibârı ile de, büyük islâm tarihçiler ile mukayese edilebilecek bir değerde olduğu söylenebilir. Onun bu eserinin XVII. asır türk âleminde vücûda getirilen 3 büyük umûmî islâm ve türk tarihinden biri olduğu da iddia edilmektedir (krş. Zeki Velidi Togan, *Tarihte usûl*, İstanbul, 1950, s. 237). Mukaddimesinde zamana, tarih kelimesine ve mebde' alınan meşhûr tarihlere dâir izâhat verdikten sonra, tarih ilminin târifi, mevzuu ve gâyesi, müverrihin muttasıf olması lâzım gelen vasıflar, bilgi ve seciyesi hakkında mâlûmat veren ve bu arada şâfiî tabakat müellifi Tâc al-Dîn Subkî'nin müverrihin, elfâzın mârifet ve medlûllerini, yânî tarihî hâdiselerin mânasını vâzıh anlaması ve ihâta kudretine mâlik olması husûsundaki telâkkîsini kendisinin de kabûl ettiğini bildiren (krş. *Şaḥâ'if al-aḫbâr*, trc., I, 33; Zeki Velidi Togan, *ayn. esr.*, s. 168 v.d.) müverrih bundan sonra, hilkatten itibâren enbiyâlar tarihini, hulefây-i râşidîn devrini ve islâmdan evvelki hukûmet ve kavimler ile daha sonra teşekkül eden islâm hukûmetlerini ve tavâif-i

mülûkü anlatmakta, ayrıca, Raşîd al-Dîn istisnâ edilir ise, hiç bir islâm tarihçisinin bahsetmediği gayr-i müslim devlet ve milletlerin tarihlerini kaydetmekte ve nihâyet 1083 (1672/1673) tarihine kadar olan Osmanlı tarihini hulâsa eylemektedir. Mâmafih yukarıda da işâret edildiği üzere, bâzı bahislerde vukuatı 1092 (1681), hattâ 1099 (1697)'a, Mısır'a nefy tarihine, kadar getirmiştir. Msl. Kırım hanlarını anlatırken, Murad Giray'ın İstanbul'da vezîr-i âzam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından kabûl edildiği ve 1092 senesi vak'aları hikâye edilmekte olduğu gibi (Bayezid umûmî kütüp. nüshası, II, var. 314), Mekke emîrleri bahsinde de, emîr Sa'd'in Edirne'ye gelmesi, Kara Mustafa Paşa'nın katli, Kara İbrahim Paşa'nın, bilâhare Süleyman Paşa'nın sadârete geçmeleri ve 1099 senesine kadar olan vukuât nakledilmiştir (Bayezid kütüp. nüshası, II, var. 268). Buna mukabil Topkapı kütüphânesindeki en eski müstensah nüshada görülmeyen, fakat Bayezid nüshasına kaydolunan Sultan Evrengzîb'in ölümünün 1118 (1706/1707)'de vukuunun zikredilmiş bulunması (II, var. 606), müellifin vefâtının 1113 (1702)'te olduğunun bilinmesi sebebi ile, bu kısmın bilâhare müstensih tarafından yapılmış bir ilâve olduğunu anlatmaktadır ki, bu keyfiyet Müneccim-başı tarihinin üçüncü vezir Kara Mustafa Paşa'nın emri ile ve onun nâmına yazmağa başlandığı mukaddimesinde bildirildiği hâlde, hitâmının hangi tarihte ve nerede olduğu, Kahire ve Mekke'de de buna devâm edip-etmediği meselelerini bir az müphem ve halle muhtâc bırakmak, bunun için de metinlerin esâslı bir şekilde mukayeseli tetkiklere tâbî tutulması icâp etmektedir.

Osmanlı tarihi kısmında, müellifin esâs itibârı ile Hoca Sâdeddin'i takip ve onu ihtisâr ettiği görülmekle berâber, bir kısım hâdiselerde, İran tarihlerini, ezcümle Ġaffârî'nin rivâyetini de nakletmekte, bâzan da menbâlarını meskût geçmekte, diğer taraftan bâzı vak'a ve şahıslar hakkında da, her hâlde derin bir incelemeye vakit ve imkân bulamaması yüzünden, kat'î bir kanâat ve hükme vâsıl olamıyarak, tereddüt izhar etmektedir. XV. asrın sonunda, Osmanlı — Mısır harplerinde rol oynayan Anadolu beylerbeyi Kara-göz Mehmed Paşa ile 1511'de Şah-Kulı (Şeytan-Kulı) vak'asında yine Anadolu beylerbeyisi Kara-göz Ahmed Paşa'nın aynı şahıs olup-olmadığı hakkında tereddüt izhâr etmesi bir misâl olarak zikredilebilir (Bayezid nüshası, II).

Müneccim-başı tarihinin büyük değeri ve ehemmiyeti derhâl anlaşılmış olacaktır ki, te'lifinden henüz 30 sene geçmeden ve Canâbî ile Kâtib Çelebi'nin arapça tarihlerine takdimen, Dâmad İbrahim Paşa'nın telkini üzerine, türkçeye tercümesine teşebbüs ve bu iş bir hey'ete tevdî olunmuştur. Ahmed III. devrindeki ilim, san'at ve kültür hareketlerinin belli-başlı mümessillerinin ezcümle şâir Nedim Ahmed, Vehbî, reis Mustafa, Râşid, İlmî, Müstakim-zâde Mustafa Vefâ, sır-kâtibi Hıfzı Efendi'ler ve diğer bir kısım ilim adamlarının katıldığı bu hey'et, tercümeyi kısa bir müddet içinde başarmış (Müstakim-zâde Süleyman Sâdeddin Efendi'nin, Dâye-zâde Mustafa Efendi'nin *Selimiye* (Es'ad Efendi kütüp. nr. 2283'ten naklen Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye*, s. XII) adlı eserinin mukaddimesine yazdığı nota göre, bir kaç cild kitabın bir haftada tercüme olunduğu bildiriliyor ise de, matbû *Ṣaḥā'if al-aḫbār* (I, 6; III, 750)'ın başı ve sonundaki ifâdeler tercümenin 10 senede yapıldığını anlatmaktadır), ilk kısım Nedim Ahmed Efendi tarafından tercüme edildiği için, *Ṣaḥā'if al-aḫbār* unvânını taşıyan eser şâir Nedim'e izâfe olunmuştur ve bu da 1285 (1868/1869)'te İstanbul'da, 3 cild olarak, tab'edilmiştir. Hey'et eserin umûmî tarih kısmını hayli kısaltarak, Osmanlı tarihi kısmında da yer-yer ihtisârlar ve çıkarmalar yaparak, bu tercümeyi meydana getirmiştir. Bu itibârla Müneccim-başı tarihinden sıhhatli bir istifâde münhasıran arapça aslına müracâat ile mümkün olabilmektedir (Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III/II, 549). Mâmafih *Cāmi' al-duval* tercüme olunduktan sonra, aslı uzun müddet unutulmuş ve ilim âlemine bu eser, hakikî değeri ile, ancak geçen asrın başlarında, Hammer tarafından tanıtılmış ve kaynaklarının bir listesi de neşrolunmuştur (*Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1839, XIII, 75, 559 v.d.). Geçen asrın ikinci yarısında bunun latince, almanca ve rusça hülâsaları da yapılmakla berâber (tafsilât için bk. F. Babinger, *G O W*, s. 234), *Cāmi' al-duval*'in hakikî değeri, bilhassa Hasan Fehmi Turgal, Mükrimin Halil Yınanç ve Zeki Velidi Togan gibi ilim adamları tarafından bu asrın birinci yarısında meydana çıkarıldı ve buna istinâden muhtelif neşriyatta bulunuldu (H. F. Turgal, *Cāmi' al-duval, Karahanlılar ve Anadolu Selçukluları*, İstanbul, 1939; M.H. Yınanç. *Selçuklular devri*, İstanbul, 1944, s. 113; Zeki Velidi Togan, *Azerbaycan tarihî coğrafyası Azerbaycan etnografisine dâir, Hazarlar*, *İA*) ki, son zamanlarda Şirvan ve Derbend tarihi hakkında Müneccim-başı'dan geniş mikyasta istifâde eden ve nakiller yapan V. Minorsky dahi bunu ayrıca kaydetmektedir (krş. *A History of Sharvān and Darband in the 10th-11th centuries*, Cambridge, 1956, s. 2 v. d.).

Müneccim-beşı Ahmed Dede Efendi'nin tarihinden ve *Letâif-nâme* tercümesinden başka eser ve risâleleri de mevcuttur ki, bunlar onun aynı zamanda mantık, ahlâk, tıp, riyâziye, hey'et ve mûsikî ilimlerine de kuvvetli bir alâka ve vukûfu olduğunu gösterir. Bunlardan biri *Ġāyat al-bayān fī daḳā'iḳ 'ilm al-bayān* adındaki arapça risâledir (Lâleli kütüp., nr. 3034). Ahmed Dede Efendi risâlenin sonunda bunu 1100 (1689) senesi sonlarında Kahire'de tercüme eylediğini, sonra 22 rebiülevvel 1108 (19 teşrin I. 1696)'de Medine'de buna bir şerh yazdığını ve bilâhare Ṭā'if'te bulunduğu sırada da (29 safer 1112=15 ağustos 1700) hepsini birden tertip ve cem'eyleyerek, bir eser hâline getirdiğini anlatmaktadır (var. 133). Şehid Ali Paşa kütüp., nr. 2287'deki *Ta'rīb al-risāla al-fārsīyat al-'išāmīya fi'l-isti'āra* adını taşıyan risâle ise, yukarıda bahs ettiği tercüme olmalıdır (krş. Şeyhî, *Vaḳā'i' al-fużalā'*, *göst. yer.*). Müneccim-başı'nın başka bir risâlesi *Risāla fi 'l-kināya va 'l-ta'rīż* veya *Risāla fī taḥḳīḳ al-kināya* adını taşıyan ve kinâye hakkındaki muhtelif görüşleri inceliyerek, izaha teşebbüs eden arapça bir risâle olup, Ṭā'if'te te'lif edilmiştir (Lâleli kütüp., nr. 3034/2, var. 133—142; 1116=1704'te müellif nüshasından istinsah olunmuştur). Bu risâleden hâl tercümecileri bahsetmemişlerdir. Bir risâlesi de vefatından kısa bir müddet evvel, 13 rebiülevvel 1113 (18 ağustos 1701)'te yine Ṭā'if kasabasında yazdığı *Risāla fī taḥḳīḳ al-maṣdar* (Lâleli kütüp., nr. 3034/3, var. 142—159)'dır. Diğer bir te'lifi, Bursalı Tâhir Bey'in hakkında „Osmanlı müellifleri içinde kendisinden evvel bu vâdide eser yazılmamıştır" dediği *Fayż al-Ḥaram* adındaki arapça risâledir ki, okuma âdâbından bahseder (başında tahsili kolaylaştırmak ve ilim öğrencilerini kemâle ulaştırmak, onlara münâzara ve mübâhase âdâbını öğretmek için telif ettiğini kayder; bk. Es'ad Efendi kütüp., nr. 3544; Lâleli kütüp., nr. 3034/4, var. 160—188).

Müneccim-başı'nın yine Ṭā'if kasabasında te'lif ettiği ve 26 rebiülâhır 1112 (10 kânun I. 1700)'de tamamladığı mantık ilmine dâir *Vasīlat al-vuṣūl ilā ma'rifat al-ḥaml va 'l-maḥmūl* adlı arapça bir risâlesi daha vardır ki, Bağdadlı İsmail Paşa (*Hadiyat al-'ārifīn fī asmā' al-mu'allifīn va āṡār al-muṣannifīn*, İstanbul, 1951, I, 167)'da bundan bahsetmektedir (1172=1758/1759 tarihli nüshası Lâleli kütüp., nr. 2647/2, var. 31—64). Diğer taraftan kendisi Sadreddin-zâde tarafından Bayżāvî tefsirine yapılan hâşiyeye bir zeyil yazmış, Çelebi İçî 'Aż'nin *Kitāb al-aḥlāḳ*'ını arapça olarak şerhetmiştir (*Vaḳā'i' al-fużalā'*, *göst. yer.*). Şeyhî Ahmed Dede Efendi'nin hey'et, hendese ve tıbba dâir risâlelerinin de bulunduğunu bildirmekle berâber, isimlerini kaydetmez. Bunlardan biri her hâlde *Ta'līḳāt 'alā Uḳlīdīs* adı ile hendeseye âit, diğeri de tıbba dâir *Tuḥfat al-mu'minīn* risâleleridir (bk. M. Sırâceddin, *Mecma'-i şuarâ ve tezkire-i üdebâ*, İstanbul, 1325, s. 85; *Osmanlı müellifleri*, III, 142; Sâdeddin Nüzhet, *göst. yer.*). Kezâ Medine'de tedris ettiği tefsir takrirlerini bir araya toplayan *Lisān al-ġayb va 'l-ilhām* adlı diğer bir eseri (bk. Edirne'de, Sultan Selim kütüphânesinde bir nüshasından bahseden *Osmanlı müellifleri*, *göst. yer.*) ile *Risâle-i mûsikiye*'si vardır. Ancak Köprülü III. kütüphânesinde mevcut husûf v.b.'dan bahseden ve başında Müneccim-başı Ahmed Efendi'nin *Ṭālī'-i sāl*'i kaydı bulunan 12 varaklık bir risâlenin (nr. 346), metin içinde 1157 (1744) senesinin zikredilmesi sebebi ile, ona âidiyetinden, haklı olarak, şüphe edilebilir.

Müneccim-başı, aynı zamanda şâir ve mûsikişinas idi. Onun 3 dilde de şiir söylediğinde bütün kaynaklar müttefiktir. Mahlası Âşık idi. Ancak şiirlerinin gâyet az olduğu ve bunların da ekseriyâ bestelenmek üzere yazılan şarkılardan ibâret bulunduğu tahmin edilmekte, Topkapısarayı Revan köşkü kütüphânesindeki bir mecmuada (nr. 1724) Hâfız-Post tarafından bestelenen şarkılar arasında bir tânesinin de Müneccim-başı'ya âit olması buna delîl gösterilmektedir (krş. Sâdeddin Nüzhet, *göst. yer.*). Buna âit çok meşhûr diğer bir kıt'ayı da ondan bahseden bütün tezkireler ve ezcümle şâirin kendi hattı ile olan bir mecmuada gördüğünü söyleyen Esrâr Dede nakletmektedir. Müneccim-başı zarif, nüktedan olduğu gibi, ince rûhlu ve temiz kalpli bir zât idi. Müneccim-beşı vazifesinde bulunduğu sıralarda, muallim-i sultânî vânî Mehmed Efendi ile aralarındaki anlaşmazlığın (*ayn. esr.*, s. 170) bir sebebi de, her hâlde, onun bu ince rûhlu yapılış ve mizâcından ileri gelmiş olsa gerektir.

Ahmed Dede Efendi'nin Mustafa adlı bir oğlu 13 zilkâde 1123 (23 kânûn I. 1711)'te müneccim-başı olmuş, 29 zilkâde 1134 (10 eylûl 1722)'te vefat ederek, İstanbul'da Edirne-Kapısı kabristanına gömülmüştür. İmroz adasındaki arpalığı ise, bunun oğlu Lutfullah Çelebi'ye verilmiştir (*Vaḳāyi' al-fużalā'* zeyli, Üniversite kütüp., nr. T 1535, var. 57).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî. *Vefeyât-ı salâtîn ve meşâhir-i ricâl* (Üni-

versite kütüp., nr. T 2464, var. 61); Belîg İsmail, *Nuḫbat al-āṯār li-zayl zubdat al-aṯ'ār* (Üniversite kütüp., nr. T 1182, var. 58); Mustakîm-zâde Süleyman Sâdeddin, *Macallat al-niṣāb fi 'l-nasab va 'l-kunā va 'l-alḳāb* (Hâlet Efendi kütüp., nr. 628); Ali Enver, *Semâhâne-i edeb* (İstanbul, 1309), s. 9 v.d.; *Sicill-i osmânî*, I, 232; *Şuarâ kataloğu* (Üniversite kütüp.), bk. mad. AŞIK; Ebüzziyâ Tevfik, *Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye* (İstanbul, 1330).

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

MÜNKER VE NEKİR. MUNKAR VA NAKĪR (herf-i târifli olan şekilleri de vardır), kabirde ölüleri sorguya çeken ve icâp ederse, cezâlandıran iki meleğin ismi. Kabirde kâfirler ile mü'minler, günahkârlar kadar, sâlihler de sorguya çekilirler. Bunlar kabirlerinde doğrularak, bu suâllere cevap verirler. Bunun üzerine ölü kıyâmet gününe kadar yalnız bırakılır. Günahkârlar ve kâfirler ise, doğru cevap veremeyeceklerdir; bundan dolayı melekler Allahın dilediği müddetçe, bâzı kaynaklara göre, cuma günleri hâriç olmak üzere, kıyâmet gününe kadar onları şiddetle döğeceklerdir.

Bâzı kaynaklarda kabirde cezâ ile tazyik (*żaġṭa*) arasında ayırma yapılmıştır; doğru mü'min birincisinden muâf tutulacaktır, hâlbuki kâfirler ile günahkârlar hem cezâya, hem tazyika mârûz tutulacaklardır (krş. Abu 'l-Mu'în Maymûn b. Muḥammed al-Nasafî, *Şark Abî Ḥanîfa*, Haydarâbâd, 1321, s. 22).

Kur'an'da kabir azâbı açıkça zikredilmemiştir. Buna dâir muhtelif yerlerinde işâretler bulunmaktadır; msl. *Kur'an*, XLVII, 29: „Melekler onların yüzlerine ve arkalarına vura-vura canlarını alırken, nasıl olacak, bakalım"; *Kur'an*, VI, 93: „fakat o zâlimler ölüm uçurumunda iken, meleklerin —rûhunuzu teslim edin, bugün zillet azâbı ile cezâlanacaksınız.— diye ellerini uzattıklarını görseydin; *Kur'an*, VIII, 52'de: „Bir de görseydin melekler canlarını alırken, o imansızların yüzlerine ve arkalarına vura-vura, — tadın bakalım, ateş azâbını" (daha sonra bk. *Kur'an*, IX, 102; XXIII, 21; LII, 47).

Kabir azâbı hadîste de çok sık (bk. *bibliyografya*), fakat ekseriyâ melekler zikredilmeksizin, geçmektedir. Bu nevî hadîslerde sâdece ölülerin kabirlerinde niçin ve neden dolayı, msl. işledikleri muayyen günahlardan, yahut hayatta kalanların ahlarından dolayı, cezâlandırıldıkları belirtilmemektedir.

Munkar ve Nakîr isimlerine *Kur'an*'da rastlanmaz ve bildiğime göre, hadîste yalnız bir defa geçer (Tirmizî, *Cenâ'iz*, bâb 70). Bu isimler, gâlibâ, eski hadîs mecumlarında da yer almamıştır. Buudan başka, bâzı hadîslerde, ölüleri sorguya çekip, cezâlandıran yalnız isimsiz bir melek zikredilmektedir (Muslim, *Îmân*, hadîs 163; Abû Dâvûd, *Sunna*, bâb 39b; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 233, 346; IV, 150; Ṭayâlisî, nr. 753).

Şu hâlde hadîslerde bu husûs ile ilgili 4 merhale olsa gerek: birincisinde her hangi bir melek zikredilmemekte, ikincisinde belli bir melek, üçüncüsünde iki melek zikredilmekte ve dördüncüsünde Munkar ve Nakîr isimleri geçmektedir.

Hadîslerden anlaşıldığına göre, iman ikrârının ilk şekillerinde de bunun bir in'ikâsı bulunuyor. İhtimâl II. (VIII.) asrın ortalarına âit olan *Fiḳh Akbar* I.'de zikredilen kabir azâbı âhiret bahsine dâir tek misâl teşkil eder (bâb 10). II. (VIII.) asrın ortasındaki sünnî akîdelerini temsil etmesi muhtemel olan *Vaṣîyat Abî Ḥanîfa*'de, inceden-inceye anlatılan bir âhiret bahsinden başka, aşağıdaki iki bâb (18 ve 19) vardır: „biz kabirde muhakkak olarak azâb çekeceğiz, bu husûstaki hadîslere bakarak, Munkar ve Nakîr tarafından suâl sorulacağının bir gerçek olduğunu ikrâr ederiz". „Gerçek" tâbiri ile, ihtimâl, mûtezile tarafından tâlim edildiği üzere, âhirete âit tasvirlerin mecâzî tefsirine karşı korunmak istenmiştir.

III. (IX.) asrın ortasına âit yeni sünnîliği temsil etmesi muhtemel olan *Fiḳh Akbar II.* bu nokta üzerinde daha etraflıca durmaktadır (bâb 23): „Ölülerin kabirde Munkar ve Nakîr tarafından sorguya çekilmeleri ve kabirde rûh ile bedenin tekrar birleşmesi de gerçektir. Kabirde tazyik ve cezânın bütün kâfirlere ve mü'minlerin arasında bâzı günahkârlara tatbik edileceği de gerçektir". Daha sonraki iman ikrarlarında ve nâssa dâir eserlerde Munkar ve Nakîr tarafından cezâ ve suâl meselesi buna benzer şekilde ifâde edilmiştir.

Karrâmîya [b. bk.] Munkar ve Nakîr'in insana refâkat eden iki koruyucu melek ile aynı olduğunu ileri sürmüştür (krş. 'Abd al-Ḳāhir al-Baġdâdî, *Uṣûl al-dîn*, İstanbul, 1928, s. 246). Ġazzâlî âhiret tasvirlerinin gerçek olduğu ve bunun *Malakût*'te olacağı fikrini kabûl ediyor.

İsimlerin aslı müphemdir; „nefret edilen" mânası şüphelidir. Ölülerin kabirlerinde sorguya çekilmesi ve cezâlandırılması fikri başka milletlerde de vardır. Yahudi kaynaklarında (*ḥibbūṭ ḥaḳ-ḳabar*) bulunabilen teferruât müslümanlarınkine çok benzemektedir.

Bibliyografya: Hadîsler için bk. Wensinck, *Handbook of early Muh. Tr.*

dition, mad. Grave (9); E. Sell, *The Faith of Islam* (London, 1880), s. 145; Mouradgea d'Ohsson, *Tableau de l'Empire Othoman* (Paris, 1787), I, 46; Wensinck, *The Muslim Creed* (Cambridge 1932), umûmî fihrist, madd. *Punishment, Munkar ve Nakir*; J. C. G. Bodenschatz, *Kirchliche Verfassung der heutigen Juden* (Erlangen, 1748), III, 95 v. dd.; al-Ṭahāvī, *Bayān al-sunna va 'l-camā'a* (Haleb, 1344), s. 9; Abū Ḥafṣ 'Omar al-Nasafī, *'Aḳā'id* (İstanbul, 1313), Taftāzānī şerhi ile, s. 132 v. dd.; al-Ġazzālī, *İḥyā'* (Kahire, 1302), IV, 451 v. dd.; ayn. mll., *al-Durra al-fāḫira* (nşr. Gautier), s. 23 v. dd.; *Kitāb aḥvāl al-ḳiyāma* (nşr. M. Wolff), s. 40 v.d.

(A. J. WENSINCK.)

MÜNSERİH. AL-MUNSARİḤ, arûzun 10. bahridir. Ḫalîl'in yaptığı tertipte 4. dâirenin 2. bahri olarak yer alır. Lugat mânası „râhatça ve çabuk yürüyen" demektir. Akıcı bir vezin olduğu için, bu adı almıştır. Aslî şekli, nazârî olarak, her mısrâ için *mustaf'ilun maf'ūlātu mustaf'ilun*'dür. Üç *'arūż*'u ve ikisi birinci *'arūż*'a âit olmak üzere, 4 *żarb*'ı vardır.

1. *'arūż*: a) *mustaf'ilun maf'ūlātu mufta'ilun*
mustaf'ilun maf'ūlātu mufta'ilun
b) *mustaf'ilun maf'ūlātu mufta'ilun*
mustaf'ilun maf'ūlātu maf'ūlun
2. *'arūż* : *mustaf'ilun maf'ūlān*
3. *'arūż* : *mustaf'ilun maf'ūlun*

1. *'arūż* olan *mufta'ilun* aslında *mustaf'ilun* olarak gösterilir ise de, şiirlerde buna pek rastlanmaz (M. Ben Cheneb, *Tuḥfa*, s. 70) ve bu *maṭvî* şekli kullanılır. *Żarb*'ında ise, nâdiren *mustaf'ilun* görülür. 1. *'arūż*'un 2. *żarb*'ı olan *maf'ūlun*'ü Ḫalîl göstermemiştir. Bununla berâber *muvallad* şâirler tarafından çok kullanılmıştır. 2. ve 3. *'arūż*'lar ise, *racaz*'e âittir. Bu bahirde görülen, zihaf ve illetler neticesinde hâsıl olan değişmelere gelince, bunlar şu şekilde bulâsa edilebilir:

Birinci ve ikinci mısrâ başında bulunan *mustaf'ilun*'ün yerine, *mafā'ilun*, *mufta'ilun* ve *fa'ilatun*; mısrâların ikinci tef'ileleri olan *maf'ūlātu* yerine, *fa'ūlātu*, *fā'ilātu* ve *fa'ilātu*, 1. *'arūż* olan *mufta'ilun* yerine, *mafā'ilun*, 1. *'arūż*'un ikinci *żarb*'ı ile 3. *'arūż*'daki *maf'ūlun* yerine, *fa'ūlun* ve 2. *'arūż*'da *maf'ūlān yerine*, *fa'ūlān* gelebilir.

İran edebiyatında esas kabûl edilen şekil her mısrâ için iki defa *mufta'ilun fā'ilātu*'dür ve bunların değişik şekillerinden bir çok vezinler elde edilir ki, bunlar vezinlerden birine dayanılarak, şöyle hulâsa edilebilir: *mufta'ilun fā'ilātu mufta'ilun fā'ilun*. Bu veznin 1. ve 3. tef'ilelerindeki *mufta'ilun*'lerin yerini *mafā'ilun*, *maf'ūlun* ve nâdiren *mustaf'ilun*, yalnız 1. tef'ilede, gene nâdiren, *fā'ilun*; 2. tef'ile olan *fā'ilātu*'nün yerini üç ve dört tef'ileden mürekkep vezinlerde *fā'ilun fā'ilān*, *maf'ūlu* ve *mafā'īlu*, mısrâ ikinci cüz'de nihâyetlendiği takdirde *fa'ūlun* ve *fa'ūlān*; üç tef'ileden ibâret vezinlerde, 3. tef'ilenin yerini *maf'ūlān fa'lun* ve *fa'lān*; 4. tef'ilede *fā'ilun*'ün yerini *fā'ilān*, *fa'* ve *fā'* alabilir. Bu tef'ilelerden meydana getirilen muhtelif vezinlerden bâzılarının başka bahirlere göre de taktî edilebileceğine işâret etmek lâzımdır. İran edebiyatında bu bahrin en çok kullanılan şekli *mufta'ilun fā'ilun mufta'ilun fa'ilun*'dür. Bununla berâber, bu bahir iran ve türk edebiyatlarında rağbet görmemiştir. Farsça şiirlerde, en çok kullanıldığı devirde, VI. (XII.) asrın ikinci yarısı ile VII. (XIII.) asırda bile gazellerin ancak 3 % 'ü kadar bir kısmında bu vezne tesâdüf edilir (P. N. Ḫānlarī, *Taḥḳīḳ-i intiḳādī dar 'arūż-i fārisī*, Tahran, 1327 h. ş., s. 156, 196, nr. 15). Müteâkıp asırlarda bu nisbet daha da düşer.

Türk şiirlerinde yalnız bahsedilen son şekil, o da pek nâdir olarak, görülür.

Bibliyografya: İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farīd* (Kahire, 1365), V, 468 v.d.; Abu 'l-Cayş al-Andalusī, *'Arūż al-Andalusī*, (İstanbul, 1286), s. 9; R. Basset, *La Khazradjyah* (Cezayir, 1902), s. 103—108; L. Cheyḫo, *K. 'Ilm al-adab al-cuz' al-avval fī 'ilm al-inşā' va 'l-'arūż* (Beyrut, 1886), s. 297, 307; Muhammad Ben Cheneb, *Tuḥfat al-adab fī mīzān aş'ār al-'arab* (Paris, 1954), s. 70—74; ayn. mll., *EI*, bk. mad. MUNSARİḤ; Şams al-Dīn Muḥammed b. Ḳays al-Rāzī, *al-Mu'cam fī ma'āyir aş'ār al-'acam* (Tahran, 1935), s. 103—110; Cāmī, *Risāla-i 'arūż* (İstanbul, 1286), s. 37 v. dd.; Ahmed Sâlî, *Câm-i muzaffer* (*Şerh-i arūz-ı Molla Câmi*), İstanbul, 1267 I, s. 115 v. dd.; Ahmed Hamdî, *Tashil al-'arūż* (İstanbul, 1298), I, 117 v. dd.; Süleyman [Paşa], *Mebâni 'l-inşâ* (İstanbul, 1289), II, 105 v.d.; Ali Cemâleddin, *Arûz-ı türkî* (İstanbul, 1291), s. 64—69; G. Weil ve G. Meredith-Owens, *'Arūḍ* (*EI²*, I, 688 v. d.). Bk. bir de mad. ARÛZ.

(NİHAD M. ÇETİN.)

MÜNŞÎ. [Bk. INŞÂ.]

MÜNTAKIM. [Bk. ALLAH, b, 2.]

MÜNTASIR. [Bk. MUNTASIR.]

MÜNTEFİK. AL-MUNTAFİḲ, 'ĀMIR B. ŞA'ŞA'A [b. bk.] büyük kabîle topluluğunun bir şûbesi olan Banī 'Uḳayl arap kabîlesinin bir kolu. Şeceresi: al-Muntafiḳ b. 'Āmir b. 'Ukayl'dir (bk. Wüstenfeld, *Gen. Tab.*, D. 19)

Wüstenfeld'in verdiği bu pek sathî bilgi, İbn al-Kalbî'nin Bani 'l-Muntafik (*Camharat al-ansāb*, British Museum, 133b v. dd.) hakkında yazdıkları ile, hissedilir derecede genişlemiştir. Fakat ne orada, ne de başka yerde, bu küçük kabîle kolu tarihte hiç bir mühim rol oynamış görülmüyor. Bani 'l-Muntafik'ın yaşadığı topraklar, Banî 'Uḳayl kabîlesinin diğer kollarının Yamāma'nin cenûb-i garbîsindeki topraklarının aynıdır; onlara âit bâzı mevkîler al-Bakrî (*Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, s. 567), Yāḳūt (*Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, I, 793 v.d.; IV, 712, str. 78: bu iki yerde de al-Muntafik, Mu'āviya b. 'Uḳayl'in lekabı olarak gösterilmektedir; hâlbuki bu Mu'āviya nesep cedvelinde, al-Muntafik'ın oğlu olarak görünmektedir), al-Hamdānî (*Cazîra*, nşr. D. H. Müller, s. 177, str. 12—15: topraklarında altın mâdenlerinden bahsedilmesi kayda değer) tarafından zikredilmektedir. Bani 'l-Muntafik, Banî Ṭaġr (Wüstenfeld, *Gen. Tab.*, C. 13)'ı mahmîleri arasında saymakta idi. Rivâyete göre, bu kabîleye adını veren şahıs Bani 'l-Muntafik tarafından esir edilmiş idi (*Aġānî*, VII, 110); câhiliye devrine âit pek nâdir vak'alardan biri de, bu kabîle kolunun zikrolunduğu Şi'b Cabala muhârebesidir ki, bu muhârebede Ḳays b. al-Muntafik yararlık göstermiştir (*Aġānî*, X, 44; *Naḳā'iḍ*, nşr. Bevan, s. 671, str. 12—672, str. 14, burada İbn Ṭufayl silinmelidir). İslâmiyetin başlangıcında bu kabîleden bâzı kimseler, Banū 'Uḳayl mümessili sıfatı ile, Peygambere gönderilmiş olup, bunlar arasında Anas b. Ḳays b. al-Muntafik ve Laḳīṭ b. 'Āmir b. al-Muntafik var idi (İbn Sa'd, I/II, 45 v. dd.; hâl tercümesi eserlerinde, bu sonuncunun şu veya bu *muḥaddis* olduğuna dâir uzun münâkaşalardan bahsedilmektedir; bu meyânda bk. msl. İbn Ḥacar 'Askalānî, *Tahẕîb al-tahẕîb*, VIII, 456). Fetih devrinde, Bani 'l-Muntafik Kûfe ile Basra arasındaki bataklık bölgede yerleşmiş idi (al-Ḳalḳaşandî, *Nihāyat al-arab*, s. 65 v. d.). Bundan sonra onlar hakkında bilinen tek şey resmî vezifelerde bulunmuş bir kaç şahsiyetin adına inhisar etmektedir: Ṭabarî (I, 3284 aş.)'de Şiffîn muhârebesine iştirâk etmiş olarak gösterilen 'Amr b. Mu'āviya b. al-Muntafik'ın İbn al-Kalbî tarafından Mu'āviye zamanında Ermeniye ve Azerbaycan vâlisi olduğu ileri sürülüyor. Yine İbn al-Kalbî'ya göre, 'Abd Allāh b. Mu'āviya b. Rabî'a b. 'Āmir b. al-Muntafik Mu'āviya zamanında Marv ve Ahvāz vâlisi; 'Abîda b. Ḳays b. al-Muntafik da Yazîd I. zamanında Ermeniye vâlisi bulunuyordu; bu şahısların başka yerlerde zikri geçmemektedir. Şâir Cahm b. 'Avf b. al-Ḥusayn b. al-Muntafik (İbn Ḥacar al-Askalānî, *Işāba*, nşr. Şarafîya, Kahire, 1325, V, 124, İbn al-Kalbî'den naklen) 'in de durumu böyledir. (G. LEVI-DELLA VIDA.)

MÜNZİR. MUNẔİR b. MUḤAMMED. (Bk. EMEVİLER.)

MÜRCİE. AL-MURCİ'A, en eski islâm mezheplerinden birinin adı. Hâricîler bir müslümanın, büyük bir günah işlediği takdirde, kâfir olacağına inanıyorlardı. Bunların müfrit muhâlifleri olan *murci'a* ise, bir müslümanın günâhından dolayı dinini kaybedemeyeceği fikrinde idi. Bu akîde onları siyâsî meselelerde çok derin bir gönül rahatlığına götürdü; onlara göre, büyük bir günah işlemiş olan imâm müslüman kalmakta devam eder ve onun sözüne itâat etmek gerekir; onun namaz kıldırması câizdir.

Avrupa'da ve şarkta bu isim birbirlerinden çok farklı bir şekilde izah edilmektedir (krş. msl. Sale, *Preliminary Discourse*, s. 229 v. d.; Goldziher, *Richtungen der islam. Koranauslegung*, s. 179; v. Kremer, *Gesch. d. herrschenden Ideen*, s. 20; Houtsma, *Strijd over het dogma*, s. 34). Kanâatimce, *murci'a* tâbiri ile *ircā'* akîdesi tarafdarlarını ifâde ettiğine göre, bu isim *ircā'* ıstılâhı ile ilgili olmalıdır ('Abd al-Ḳāhir al-Baġdādî bu tâbiri onların akîdeleri için kullanmaktadır) ve zâten bu tâbir *Kur'an* (IX, 107)'da yer almış bulunuyor. Bu âyetin siyâkı, yalnız *ircā'* kelimesini değil, *murci'a* fikirlerinin gelişmesini de toplu olarak, aydınlatmağa yardım eder. Daha önceki âyetlerde Tabûk seferinde Peygamberi terkeden medineliler iki kısma ayrılmaktadır: bâzıları *nifāḳ* göstermiş ve tövbe etmemişlerdir; bunlar her iki dünyada cezâlandırılacaklardır (âyet 102). Diğerleri ise, tövbe etmişlerdir; onlar Allahın merhametine bırakılmışlardır (âyet 103). Tövbe etmemiş olan bir üçüncü zümre ise, mu'allakta bırakılmıştır (*murca'ūna* veya başka bir kıraâte göre, *murcavna*).

Tabûk seferinden sonra Medine'deki durum daha sonraki mezhepler tarafından umûmîleştirilmiştir. Hakikaten yukarıda zikredilen üçüncü zümre, yâni tövbe etmeyen günahkârlar, hâricîlerce cehennemlik telâkkî edilmiştir. Buna mukabil *murci'a* tarafından *Kur'an* (IX, 107)'da zikredilen *ircā'* 'ya istinâden bu ismi aldıkları, yâni te'hir etme veya ümid etme akîdesi tarafdarı olduklarını ileri sürerler; böylece *ircā'* tâbirinin tam mânası meydana çıkmaktadır; diğer şekilleri olan *murca'ūna* ve *murcavna* bu husûsta mühim değildir.

Zamanla *murci'a* akîdesi çift ifâde kazandı. Esâs iddiaları, hâricîlerin tersine, imânın silinmez oluşudur. İkinci iddiaları âhiret ile

gilidir: imânın bulunduğu yerde günah bir zarar veremez. Bu telâkkîlerinden dolayı onlara, *ahl al-va'îd* („tehdid taraftarları") ismi verilen *mu'tazila*'nın zıddına, *ahl al-va'd* („vaad taraftarları") denilmiştir. Böylece *ircâ'* akîdesi üç görünüş kazanmaktadır (ismin farklı izahları bundan ileri gelmektedir): imânı silinmeyen bir husûsiyet olarak kabûl etmek, islâm cemâatinde günahkârlarlara karşı daha müsâmahalı bir tavır takınmak ve kıyâmet gününde günahkârlar için ümit beslemek.

Bunlar *murci'a*'nin daha sonraki müslüman müelliflerinde (msl. al-Şahrastânî) görülen esâs akîdeleridir. Eski müellifler ayrı *murci'a* zümreleri arasında bir çok fikir ayrılıkları saymaktadırlar. al-Aş'arî bunların inanmak, inanmamak, günâh, *tavḥîd*, *Kur'an* tefsiri, âhiret, büyük ve küçük günahlar, büyük günahların afvı, peygamberlerin günahtan münezzehliği, günahların cezâsı, ilk müslümanlar arasında imânsızların bulunup-bulunmadığı meselesi, haksızlığın telâfîsi, Allahı görme, *Kur'an*'ın ve Allahın mâhiyeti, Allahın isim ve sıfatları ve kader hakkında muhtelif görüşlerini zikreder.

'Abd al-Ḳâhir al-Baġdâdî üç *murci'a* zümresi zikreder: *a.* iman ve irâdede *ircâ'* kabûl edenler, bu zümreye dâhil olanlar şunlardır: Ġaylân Abû Marvân al-Dimaşḳî, Abû Şâmir, Muḥammed b. Abî Şabîb al-Başrî; *b.* iman ve cebir husûsunda *ircâ'* kabûl edenler ve *c.* irâde serbestîsi ve cebir taraftarı olmayıp, imanı amelden daha önde tutanlar; bu zümreye dâhil olanlar: Yûnus b. 'Avn taraftarları, Ġassân, Abû Şavbân, Abû Mu'âẕ al-Tavmanî, Bişr b. Ġayyâs al-Marîsî [b. bk.]. Ġassân taraftarları Abû Ḥanîfa'yi kendi dostlarından sayarlar; fakat al-Baġdâdî'ye göre, bu pek doğru değildir. Abû Ḥanîfa'nin *murci'a*'nin esâs görüşlerini benimsediği, onun al-Battî'ye yazmış olduğu, Kahire Hidiv kütüphânesinde bir yazmada bulunan (neşredilmemiş) bir mektubundan anlaşılmaktadır.

al-Baġdâdî'nin *murci'a*'yi tel'în eden bir hadîs zikretmesine rağmen, Abû Ḥanîfa'nin akîdeci ve fakîh olarak, mazhar olduğu yüksek itibârı bu fikre pek o kadar aykırı olmadığını kâfî derecede göstermektedir. Hakikaten onun siyâsî bakımdan gönül rahatlığı sükûnu sünnîler tarafından da geniş ölçüde tâkip edilmiştir. Âhiretteki cezâya gelince, *Fiḳh akbar*, II (mad. 14)'de *murci'a* akîdesi reddediliyor; çünkü iyiliklerimizin kabûlü ve günahlarımızın afvı Allaha âit bir iştir. Bu akîde imânın sâbit oluşu husûsunda *murci'a* görüşünü almıştır (mad. 18).

Bibliyografya: M. Th. Houtsma, *De strijd over het dogma in den Islâm iot op al-Ash'ari* (Leiden, 1875), s. 34 v. dd.; I. Goldziher, *Vorlesungen über den Islam* (Heidelberg, 1910), fihrist, mad. *Murdschi'a*; ayn. mll. (*WZKM*, 1891, XLV, 161—171); A. J. Wensinck, *The muslim Creed* (Cambridge, 1932), fihrist, mad. *Murdjites*; al-Aş'arî, *Maḳâlât al-islâmîyîn* (nşr. Ritter), İstanbul, 1929, I, 132 v. dd.; 'Abd al-Ḳâhir al-Baġdâdî, *Kitâb al-farḳ bayn al-firaḳ* (nşr. Muh. Badr), Kahire, 1328, s. 190 v. dd.; al-Şahrastânî, *Kitâb al-milal va 'l-niḥal* (nşr. Cureton), s. 103 v. dd.; İbn Ḥazm, *Kitâb al-fiṣal*, II, 112 v. dd.; IV, 44 v. dd., 204 v. dd.; İbn al-Aşîr (nşr. Tornberg), X, 29; Muir, *The Life of Muḥammad* (3. tab., Edinburg, 1914), s. 431; A. S. Tritton, Muslim, *Theology* (Loudon, 1947), S. 43 v.dd. ve tür. yer.; W. M. Watt, *Free will and predestination in early Islam* (London, 1948); [M. Şerefeddin (Yaltkaya), *İslâmda ilk fikrî hareketler ve dinî mezhepler* (*Dârülfünun İlâhiyat fak. mecm.*, 1930, sayı 14, s. 22—27)]. (A. J. WENSINCK.)

MÜRDÂZ. MURDĀẔ (F.), iran güneş yılının 5. ayı; 19 temmûzdan 18 ağustosa kadar devam eder (*murdāẕ māh*). Aynı zamanda *murdāẕ* her ayın 7. günü olup (*murdāẕ rūz*), bu husûsiyeti ile, Amesha Spentas'a göre isimlendirilen günlerin sırasını tamamlamaktadır. *Murdāẕ*, orta iranca *amūrdās* „ölümsüzlük", *ḫurdāẕ* (orta iranca *ḫūrdāẕ* „mükemmeliyet") ile birlikte, bu iki adı taşıyan ve birbirini tâkip eden günler gibi, birbirinden ayrılmayan bir çift teşkil eder. Bununla bir melek çifti işâret edilmekte olup, burada zikredilen Murdāẕ arzın insanların hayatı ile ilgili nîmetlerine ihtimam eder. Ay ve gün isimlerinin birleştiği *murdāẕ* ayının 7. günü, *murdāẕgān* adını taşır.

Bibliyografya: al-Bîrûnî, *Âṯâr* (nşr. Sachau), s. 42 v.d., 70, 221; Geiger Kuhn, *Gr. I. Ph.*, II, 638, 675 v. dd. (M. PLESSNER.)

MÜRİD. MURÎD (A.), bir dervîş tarîkatine [bk. madd. DERVİŞ, TARİKAT] veya bir ahî teşkilâtına [bk. mad. ŞİNF] girmek isteyen bir kimseye hazırlık devri boyunca verilen ad. Mürîdin şeyhine (*şayḫ pîr*) ve gâyesine karşı olan vazife ve mecbûriyetleri, bunların topluluk ve sevgi ile alâkalı tasavvufî esâsları sık-sık tasvir edilmiştir; onun için, burada son zamanlarda bu meseleyi ele alan ve esâs kaynakları da ihtivâ eden en mühim eserler işâret edilmekle iktifâ edilmiştir. Mürîd, daha geniş bir ölçüde, umûmîyetle sûfî mânâsını almıştır.

Bibliyografya: Yukarıda zikredilen maddeler ve ŞADD maddesinden başka, bk. H. Thorning, *Beiträge zur Kenntnis des islamischen Vereinswesens* (*Türk. Bibl.*, 1913, XVI); R. Hartmann, *al-Ḳushairī's Darstellungg des Ṣûfitums* (*Türk. Bibl.*, 1914, XVIII); al-Tabānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (nşr. Sprenger), bk. mad. MURĪD; Asin Palacios, *El Islam cristianizado* (Madrid, 1931), s. 145—158. (M. PLESSNER.)

MÜRSEL. MURSAL (A.), *arsala* („göndermek") fiilinin isim-fiil şekli. Istılah olarak şu mânalarda kullanılır: *a.* h a v â r î, bk. RASŪL; *b.* isnâdları bâzı bakımlardan tamam olmayan h a d î s l e r; krş. mad. HADĪS, III, e.

MÜRSELÂT. AL-MURSALĀT, *Kur'an*'ın LXXVII. s û r e s i n i n a d ı d ı r. 50 âyettir ve bütün âyetleri Mekke'de nâzil olmuştur. *al-Mursalāt* „bir biri ardınca gönderilenler" demektir. Sûrenin bu adı almasının sebebi, ilk âyetinin başında, üzerine yemin edilen beş şeyin birincisi olarak, *al-mursalāt*'ın zikredilmiş olmasıdır. Bununla nenin kastedildiği hususunda müfessirler muhtelif fikirler ileri sürmüşler; ihtimâl sırası ile, bir biri ardınca gönderilen peygamberler, melekler, âyetler veya rüzgârlar olabileceğini söylemişlerdir.

Kur'an'ın Mekke devrine has örneklerinden biri olan *al-Mursalāt* sûresinin âyetleri çok kısadır. Son derecede müessir üslûbu, mecazlar ve istiâreler ile örülmüştür. İmân etmeyenlerin âkıbeti üzerinde duran sûrenin bu pek belîğ ifâdesine 15. âyetin müteaddit tekriri ile ayrı bir kuvvet verilmiştir.

Bu sûrenin nâsih ve mensûhu yoktur.

Bibliyografya: Ṭabarī, *al-Tafsīr* (Bulak, 1321—1330), XXIX, 123—132; İbn Salāma, *al-Nāsiḫ va'l-mansūḫ* (Kahire, 1315, hâşiyede), s. 318 v.d.; al-Zamaḫşarī, *al-Kaşşāf* (Bulak, 1318), III, 242—245; Naşīr al-Dīn al-İskandarī, *al-İntiṣāf*, III, 242—245; al-Bayżāvī, *Anvār al-Tanzīl* (İstanbul, 1317—1330), VI, 429—436; al-Nasafī, *Madārik al-Tanzīl* (İstanbul, 1317—1320, hâşiyede), VI, 429—436; al-Ḫāzin, *Lubāb al-ta'vīl*, VI, 429—436; Niẓām al-Dīn al-Nīsābūrī, *Ġarā'ib al-Ḳur'ān* (Bulak, 1321—1330, hâşiyede), XXIX, 123—132; al-Rāzī, *Mafātīḥ al-ġayb* (Kahire, 1321), VI, 434—447; al-Fīrūzābādī, *Tanvīr al-miḳbās* (İstanbul, 1317—1321), VI, 429—436; Nöldeke, *Geschichte des Qorans* (Leipzig, 1909), s. 104; *Tafsīr al-Calālayn* (Kahire, 1934), II, 343 v. dd.; M. Vehbî, *Ḫulāṣat al-bayān fī tafsīr al-Ḳur'ān* (İstanbul, 1341—1343), XV, 339—355; Hamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1935—1938) VIII, 5517—5526; R. Blachère, *Le Coran* (Paris, 1947—1951), II, 63—66, nr. 26. (NİHAD M. ÇETİN.)

MÜRSİYE. MURSİYA (MURCIA), İspanya'nın cenûb-i şarkîsinde Segura ırmağının (ar. *Vādī Şaḳūra* veya *Vādī 'l-abyaż* „beyaz ırmak") suladığı meşhûr *Huerta de Murcia* („Mürsiye bahçeleri")'nin ortasında, 43 m. irtifâda bulunan bir ş e h i r. Mürsiye aynı zamanda bir eyâletin ve bu eyâleti içine alan geniş bir coğrâfî bölgenin de adıdır. Buradaki yerleşme noktalarında nüfus oldukça fazladır. Eyâletin nüfusu 700—765.000, Mürsiye şehrininki 218.400'dür. Eyâlet merkezi olan Mürsiye şehrinde bir üniversite ile bir piskoposluk merkezi vardır. Şehrin 64 m. kadar cenûbunda, Akdeniz kıyılarında, onun limanı olan ve arap müelliflerinin *Ḳarṭācanna* veya *Ḳarṭācannat al-ḫulafā'* dedikleri Kartaca (Cartagena) bulunmaktadır. Mürsiye'nin mevkii, tabiî zenginliklerden mahrûm, çıplak arâzi ortasında gür nebatların geliştiği bir ada meydana getiren feyizli bahçeleri ile müslüman coğrafyacıların da dikkatini çekmiştir. Bunların hepsi Mürsiye'ye dâir az-çok tafsilâtlı bilgi vermişlerdir. Mşl. Abu 'l-Fidā', meyve bahçelerinin fazlalığı ve aralarında meşhûr al-Ruṣāḳa'yı da zikrettiği eğlence yerleri (*muntazahāt*) ile, Mürsiye'nin İşbilīya (Sevilia)'ye benzediğini bildirmektedir.

Emevîler zamanında Mürsiye Todmīr [b. bk.] adını taşıyan bir eyâletin (*kūra*) idâre merkezi idi. İslâm fetihleri sırasında o bölgedeki Visigot reislerinden biri olan T h e o d e m i r ile münâsebeti olduğu sanılan T o d m ī r kelimesi, bölgede büyük bir yerleşme merkezi olarak Orihuela [b. bk.]'nın yerini aldığı zamandan beri, asıl Mürsiye şehri için de kullanılmış idi. Gerçekten Mürsiye'den bahseden hemen bütün arap müellifleri şehrin nisbeten yeni kurulmuş olduğunda müttefiktirler. Şehir 210 (825) senesine veya *al-Ravż al-mi'tār*'a göre, 216 (831) senesine doğru, Emevî emîri 'Abd al-Rahmān II. al-Ḥakam'ın emri ile vâli Cābir b. Mālik b. Labīd tarafından kurulmuş olmalıdır. Kurtuba müstakil emirlikleri zamanında Todmīr ve tabiatiyle Mürsiye ülkeleri İspanya *muzārī*'leri ile *yamanī*'lerinin düşmanlıkları yüzünden çıkmış olan dâhilî harplere de geniş ölçüde karışmıştır. 'Abd Allāh'ın idâresi zamanında (275—300 = 888—912) D a y s a m b. İ s ḥ ā ḳ isminde mühtedî bir âsî, meşhûr tahrikçi İbn Ḥafṣūn [bk. mad. EMEVÎLER] ile berâber ayaklandı. Daysam kendisini itâet altına almak üzere 283 (896) senesinde Kurtuba emîrinin amcası Hişām b. 'Abd al-Raḥmān b. al-Ḥakam ile Aḥmed b. Muḥammed İbn Abī 'Abda'nın kumanda ettikleri bir kuv-

vet gönderilinceye kadar, bütün Todmîr havâlisini müstakil olarak idâre etti. Daysam, Aledo ile Lorka arasında mağlûp edilerek, Lorka şehri kuşatıldı. Fakat sükûnetin te'sisi ve memleketin Kurtuba hâkimiyeti altına alınması ancak halîfe 'Abd al-Raḥmān III. ile halefi al-Ḥakam II. zamanında mümkün olabilmiştir.

Emevî-İspanyası'nın parçalanması ile neticelenen hâdiseler esnâsında yarım-adadaki büyük şehirlerin ekserisi gibi, Mürsiye de küçük bir müstakil devletin merkezi oldu. Jaen ve Almeria şehirleri ile berâber önce „slav" [bk. mad. ŞAḲĀLIBA] Ḫayrān ve Zuhayr'in ellerine geçen Mürsiye emîrliği sonra 'Abd al-'Azîz al-Manṣūr İbn Abî 'Āmir ile oğlu 'Abd al-Malik al-Muẓaffar'in idâresi altına girerek, bir müddet için, Valensiya kırallığına bağlandı. O sırada Mürsiye vâlisi Abū Bakr Aḥmed b. Isḥāḳ İbn Ṭāhir idi. Büyük bir servet sâhibi olduktan sonra, 455 (1063) senesinde ölünce, yerine Valensiya sülâlesinin hâkimiyetini tanımayarak, istiklâl ilân etmekte gecikmeyen oğlu Abū 'Abd al-Raḥmān Muḥammed geçti.

İşbilîya hükümdarı al-Mu'tamid İbn 'Abbād, İbn Ṭāhir'in emîrliğine göz koydu ve bölgenin müstakil beylerinden biri olan İbn Raşîḳ'ın yardımı ile, Mürsiye üzerine kuvvet gönderdi. İbn Ṭāhir esir edilip, Monteagudo'ya hapsedildi ise de, kaçarak, Valensiya'ya geldi ve burada al-Ḳādir İbn Ẕi'l-Nūn [b. bk.]'un müşâviri oldu. Ölümünde, onun yerine geçeceği sırada, 508 (1119)'de kendisi de öldü. 471 (1078) senesinde Mürsiye devleti Abbâsîler adına İbn 'Ammār tarafından zaptedildi ise de, gerçek bir hâkimiyet kurulamadı. Gerçekte burada İbn Ṭāhir'in yerine, İbn Raşîḳ hukümdar oldu.

Mürsiye devleti yarım-adada Murâbıt imparatorluğuna silâh kuvveti ile ilhâk edilmiş olanların başında gelmektedir. Mürsiye'yi 484 şevvâlinde (teşrin II. — kânûn I. 1091) Yūsuf b. Tāşfîn [b. bk.] nâmına Lamtūna kumandam İbn 'Ā'işa zaptetti ve hemen sonra da Denia ve Jativa mevkîlerini ele geçirdi. İbn 'Ā'işa Mürsiye vâlisi oldu ve daha sonra onun yerine Abū Bakr b. İbrāhîm İbn Tîfilvît, onu tâkiben de Sultan 'Alî b. Yūsuf'un kardeşlerinden biri olan Abū Isḥāḳ İbrāhîm geçti.

VI. (XII.) asrın başlarında İspanya'da Murâbıtlara karşı umûmî bir ayaklanma baş-göstererek, yeni bir takım „küçük emîrliklerin" teşekkülüne yol açtı; bu sûretle Mürsiye 1145—1147 seneleri arasında Valensiya emîri Muḥammed b. Aḥmed b. Sa'îd İbn Mardanîş tarafından zaptedilip, merkez yapılıncaya kadar, iki rakip olan 'Abd Allāh İbn Iyāż ve 'Abd Allāh b. Farac'in ellerinde kaldı. İspanyol asıllı İbn Mardanîş Almeria ile Valensiya arasındaki bütün cenûb-i şarkî İspanya'nın kuvvetli bir hukümdârı oldu ve Katalonya, Aragon, Kastilya hıristiyan hukümdârları ile müsâit münâsebetler kurdu. Uzun seneler boyunca 'Abd al-Mu'min [b. bk.] ve Yūsuf [b. bk.] gibi ilk Muvahhidlerin hücûmlarına mukavemet etmiş, ancak idâre merkezi Mürsiye'nin kuşatılması sırasında (567 = 1172) ölümü ile, kat'î olarak, 'Abd al-Mu'min ve halefleriniu hâkimiyeti altına girmiştir.

Mürsiye'nin İspanya'da Muvahhidler devletinin yıkılmasından buranın hıristiyanlar tarafından zaptına kadar olan zamanda tarihi çok karışıktır. VII. (XIII.) asır başlangıcından itibâren Saragossalı Banî Hūd âilesi emîrleri olan Muḥammed b. Yūsuf al-Mutawakkil ile bunun amcası Muḥammed'in, sonra Abū Bakr Muḥammed al-Vāṯiḳ'ın merkezi hâline gelmiş, daha sonra da 'Abd Allāh b. 'Alî İbn Aşḳilūla'nin elinde Gırnata Naṣrîlerinin hâkimiyeti altına girmiştir. Bu oldukça karanlık tarihin teferrüâtı için, M. Gaspar Remiro'nun aşağıda bahsedilen eserine mürâcaat edilebilir. İbn al-Abbār (bk. Moh. Bencheneb, *Notes chronologiques sur la conquête de l'Espagne, Mélanges René Basset*, Paris, 1923, II, 73)'a göre, Mürsiye 10 şevvâl 640 (2 nisan 1243) perşembe günü bu şehir vâlisinin oğlu Aḥmed b. Muḥammed İbn Hūd tarafından, hıristiyanlara teslim edilmiştir. Fakat hıristiyan vekayînâmelerine bakılırsa, Aragon kıralı Don Jaime 1266 şubatında Mürsiye'yi, nihâî olarak, ele geçirmiştir.

Bibliyografya: al-İdrîsî, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (trc. ve nşr. Dozy ve de Goeje) s. 194—236; Abu 'l-Fidā', *Taḳvîm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 178—256; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 497; İbn 'Abd al-Mun'im al-Ḥimyarî, *al-Ravż al-mi'ṭār* (*Mursiya* maddesi); *Aḫbār macmū'a*; İbn al-Ḳūṭîya, *Iftitāḥ al-Andalus, tür. yer.*; İbn 'Iẕārî, *al-Bayān al-muġrib*, II ve III, fihristler; garp müslüman âleminin bütün tarihçileri ve hâl tercümecileri. — Müslüman Mürsiye hakkında iyi bir araştırma için bk. M. Gaspar Remiro, *Historia de Murcia Musulmana* (Saragossa, 1905). Ayrıca bk. Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne* (2. tab), fihrist; ayn. mll., *Recherches, tür. yer.*; A. Gonzâles Palencia, *Historia de la España musulmana*, s. 57, 82, 88; A. Prieto Vives, *Los Reyes de Taifas* (Madrid, 1926); E. Lévi-Provençal, *Inscriptions arabes d'Espagne* (Leiden—Paris, 1931), s. 96 v.dd.; ayn. mll., *L'Espagne musulmane du Xème siecle, Institutions et*

vie sociale (Paris, 1932), fihrist; E. Tormo, *Levante* (Guias Calpe), Madrid, 1923.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MÜRŞİDÂBÂD. MURŞİDĀBĀD, Hindistan'da garbî Bengâle bölgesinde bir idârî bölüm. Mesâhası 3.447 km², nüfusu 1.400.000 kadar olup, bunun yarısından fazlası müslümandır. Devlet dâireleri Barhāmpür şehrinde toplanmış ise de, eski merkez, Murşid-Kulı'nın tahta çıkmasından önce, Maḫsūdābād veya Maḫsūṣābād denilen Murşidābād idi. Murşidābād mühim bir zirâat bölgesi olup, çok mıkdarda pirinç, hind keneviri v. b. istihsâl eder. Bölge bilhassa hind inciri ile meşhûrdur. Eskiden çok gelişmiş bir durumda olan ipek sanâyii son zamanlarda haylı gerilemiştir. Bu bölge Bengâle tarihinde çok mühim yer tutar. Her ne kadar Plassey bugün hudutları dışında kalmış ise de, burada yine pek çok tarihî mevkî mevcuttur ve Kalküte'nin tarihi ile Bengâle'de ingilizlerin tarihi Murşidābād'ınkine sıkı-sıkıya bağlıdır.

Bibliyografya: J. H. T. Walsh, *History of Murshidabad District* (London, 1902); Purna Ch. Mazumdar, *Musnud of Murshidābād* (Murşidābād, 1905); Ġulām Ḥusayn, al-Ṭabāṭabā'ī, *Siyar al-muta'aḫḫirīn* (1789'da fransız mühtedîsi Mustafa tarafından tercüme edilmiştir); Malde'li Ġulām Ḥusayn, *Riyāż al-salāṭīn* (*Bibl. Ind.*, metin ve trc.); ayrıca bk. bir de Anquetil du Perron'un seyahat hikâyesi, Mrs. Sherwood'un hâl tercümesi, Rahip Heber, *Journal* ve Macaulay *Essays*; *Fifth Report of the Select Committee of the House of Commons on the Affairs of the Hon. East India Company, 1812*; *Census of India* (1911), V, I. ve II. kısım; *Imperial Census of India*, XVIII; W. W. Hunter, *Statistical Account of Bengal*, IX; Rev. J. Long, *The Banks of the Bhāgnathi* (*Calcutta Review*); S. C. Hill, *Bengal in 1756—1757* (*Indian Records Series*).

(H. BEVERIDGE.)

MÜRTED. MURTADD (A.), „bir şeyden yüz çeviren", bilhassa islâmiyetten, mürted. Dinden dönmeye *irtidād* veya *ridda* denilmektedir; *irtidād* gerek şifâhen, dinî bir âkideyi red etmek, gerek fiilen msl. *Kur'an*'a hurmetsizlik göstermekle meydana gelebilir.

1. *Kur'an*'da mürted yalnız ahirette görülecek cezâlar ile tehdit olunmaktadır: msl. Mekke'nin son devrine âit âyetlere (XVI, 108 v. d.) göre, „Allahın gazabına" uğrayacak ve „zorla irtidad ettiği ve kalben imânını muhâfaza eylediği" hâller dışında, mürted korkunç cezâlara çarpılacaktır. Medine'de nâzil olan bir âyette de (III, 80 v. dd.) şöyle denilmektedir: „Cezâ olarak, Allahın, meleklerin ve insanların lâneti dâimâ onların üzerinde olacaktır (82); onların cezâları tahfîf edilmeyecektir ve onlar tesellî bulmayacaklardır (83); yalnız sonradan nedâmet getirenler veya iyilik yapanlar bundan kurtulacaklardır; zîra Allah rahîm ve gafûrdur (84). İman etmiş olanlar münkir olur ve münkirlikleri gittikçe artar ise, nedâmetleri makbûl olmaz ve dalâlet içinde kalırlar (85). Münkir olanlar ve münkir olarak ölenler, dünya dolusu altın bile verseler, mücâzâttan kurtulamazlar. Onlara kimse şefâat etmeyecektir (krş. bir de IV, 136; V, 59; IX, 67). Diğer bir âyet (II, 214) her ne kadar Şāfiī' tarafından, ölüm cezâsı için, kat'î bir delîl olarak gösterilmekte ise de, bu da yukarıdaki şekilde tefsir edilmelidir: „İçinizden dininî terkedip, kâfir olarak ölenlerin amelleri bu dünyada ve âhirette semeresiz kalacak, bu kimseler ebedîyen cehennemde yanacaklardır".

2. Âhiretteki bu cezâların hadîslerde pek az yeri vardır (bk. İbn Māca, *Ḥudūd*, bâb 2; İbn Ḥanbal, I, 409, 430, 464 v. d.; V, 4, 5); buna mukabil bir çok hadîslerde yeni bir unsur yer almaktadır: ölüm cezâsı. Msl. İbn 'Abbās Peygamberin şu sözünü nakletmiştir: „Dinini değiştiren kimseyi öldürün" yahut „başını kesin" (bk. İbn Māca, *Ḥudūd*, bâb 2; Nasā'ī, *Taḥrīm al-dam*, bâb 14; Ṭayālisī, nr. 2689; Mālik, *Aḳżiya*, hadîs 15; krş. bir de Buḫārī, *İstitābat al-murtaddīn*, bâb 2.; Tirmiẕī, *Ḥudūd*, bâb 25; Abū Dāvūd, *Ḥudūd* bâb 1; İbn Ḥanbal, I, 217, 282, 322). İbn 'Abbās ve 'Ā'işa'nın naklettikleri bir başka hadîse göre de, Peygamber „dinini değiştiren ve cemâatten (*camā'a*) ayrılan kimsenin" kanının dökülmesine müsâade etmiştir (Buḫārī, *Diyāt*, bâb 6; Muslim, *Ḳasāma*, hadîs 25, 26; Nasā'ī, *Taḥrīm al-dam*, bâb 5, 14; *Ḳasāma*, bâb 6; İbn Māca, *Ḥudūd*, bâb 1; Abū Dāvūd, *Ḥudūd*, bâb 1; Tirmiẕī, *Diyāt*, bâb 10; *Fitan*, bâb 1; İbn Ḥanbal, I, 382, 444). Fakat ölüm cezâsının şekli başlangıçta tesbit edilmiş değil idi; nitekim 'İkrima (ölm. 106=724) ile Anas b. Mālik (ölm. 91=710), gûyâ 'Alī'nin mürtedleri diri-diri yaktırmasına itirâz etmişlerdir (Buḫārī, *İstitābat al-murtaddīn*, bâb 2; Tirmiẕī, *Ḥudūd*, bâb 25; Abū Dāvūd, *Ḥudūd*, bâb 1; İbn Ḥanbal, I, 217; başka bir rivâyete göre, putlara tapan *zindīḳ* veya *zuṭṭ* idi: Nasā'ī, *Taḥrīm al-dam*, bâb 14; İbn Ḥanbal, I, 282, 322). 'Ā'işa'nın naklettiği bir başka hadîse göre, mürtedler öldürülmeli, çarmıha gerilmeli veya sürülmeli idi (Nasā'ī, *Taḥrīm al-dam*, bâb 11; *Ḳasāma*, bâb 13; Abū Dāvūd, *Ḥudūd*, bâb 1).

Mürtedin önce tövbeye ve istiğfâra zorlanıp-zorlanmayacağı husûsunda hadîsler muhteliftir. Abū Burda (ölm. 104=722)'nin naklettiği bir hadîse göre, Mu'āẕ b. Cebal, önüne getirilen bir mürted „Allahın ve resûlünün emri ile" öldürülmeden, yerine oturmaktan imtinâ etmiştir. Buḫārī, *Maġāzī*, bâb 60; *İstitābat al-murtaddīn*, bâb 2; *Aḥkām*, bâb 12; Muslim, *İmāra*, hadîs 15; Abū Dāvūd, *Ḥudūd*, bâb 1; İbn Ḥanbal, V, 231). Fakat aynı hadîste, Abū Dāvūd'un ilâvesine göre, mürtedi dine avdet ettirmek için, boş yere 20 gece beklemek gerekmiştir. Yine halîfe 'Omer'in şu sözler ile bu türlü hareket tarzına itirâz ettiği rivâyet olunmaktadır: „üç gün mahpus tutup, kendine her gün bir somun (*raġīf*) verip, onu tövbe ve istiğfâre mecbûr tutmadınız mı?, belki de nedâmet getirir ve Tanrıya itâat ederdi. Ey Ulu Tanrı, ben burada değilim; böyle bir şeyin yapılmasına ne emir verdim, ne de bunu tasvip ettim. Bana bunu nakleylediler" (Mālik, *Aḳżiya*, hadîs 15). Ayrıca mevcut başka hadîslere göre, Allah mürtedin nedâmetini kabûl etmemektedir (İbn Ḥanbal, V, 2 v. dd.). Diğer hadîslere göre de, Peygamber mürtedleri affetmiştir (Nasā'ī, *Taḥrim al-dam*, bâb 14, 15; Abū Dāvūd, *Ḥudūd*, bâb 1; İbn Ḥanbal, I, 247; Ṭabarī, *Tafsīr*, III, 223).

3. *a.* Fıkıhta mürtedin, *bāliġ*, *'āḳil* ve *muḫtār* olduğu takdirde, öldürülmesi husûsunda ittifâk vardır. Buna karşılık kadın ise, hanefî ve şiî akîdesine göre, müslüman oldu ğunu söyleyinceye kadar, hapsedilmelidir; al-Avzā'ī, İbn Ḥanbal (Tirmiẕī, *Ḥudūd*, bâb 25), mâlikî ve şâfiîlere göre (bk. *Umm*, I, 231: burada Şāfi'ī, adını zikretmeden, Abū Yūsuf'a şiddetle hücûm etmektedir), kadına da idâm cezâsı vermeli, fakat kadın gebe ise, çocuğunun doğması beklenmelidir (*Umm*, VI, 149). Bu, tam mânası ile, bir cezâ (*ḥadd*) olmamakla berâber (bk. Şāfi'ī, *Umm*, VII, 330, 20—22), bâzan fıkıhçılara göre, yine de bir cezâdır (*ḥadd*); zîra burada bir *ḥaḳḳ Allāh* bahis mevzuudur (krş. Saraḫsī, *Siyar*, IV, 162); netice olarak cezânın infâzı *imām*'a düşmektedir; bir köle bahis mevzuu olduğu zaman, diğer bütün cezâlarda (*ḥadd*) olduğu gibi, infâzı *mavlā* yapabilmektedir. Cezânın kılıç ile infâz olunması lâzım idi. Yukarıda zikredilen hadîslere göre, bâzan mürtedlere öldürünceye kadar işkence yapmak gerekmekte idi. Halîfe 'Omar II. mürtedleri bir direğe bağlatarak, kalplerine ok saplatmakta idi (Abū Yūsuf, *Ḫarāc*, s. 112). Būcūrī, ateş, suda boğma, boğdurma, kazığa oturtma ve deri yüzme gibi, işkencelerin açıkça aleyhinde bulunmuştur; ona göre, işkence ile öldürme usûlünü ilk olarak Sultan Baybars (708—709 = 1308—1309) ihdâs etmiştir (Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschriften*, II, 198). Lane (*Sitten und Gebräuche*, trc. Zenker, I, 110), Kahire sokaklarında bir merkep üzerinde dolaştırıldıktan sonra, Nil nehrinin ortasında bir gemide boğdurularak, sulara atılan bir mürted kadından bahsetmektedir. [Daha Fâtımîler devrinde, cesedleri Nil nehrine atmak âdet idi; krş. Mez, *Renaissance*, s. 29]. Daha yakın bir zamanda ḳādyānī veya aḥmedîya tarîkatı taraftarları Efganistan'da taşlanmak sûretiyle öldürülmüşlerdir (*OM*, 1925, V, 138). Eskiden Türkiye'ye tâbî olan bölgeler ile Mısır'daki bölgelerde ve Avrupa idâresine tâbî islâm memleketlerinde, geçen asrın ortalarından beri ve Avrupa'nın te'siri ile, adlî bir karar neticesinde, mürtedlerin öldürülmesi usûlü ilgâ olunmuş ise de, hapis ve sürgün cezâsı daha sonra da tatbik edilmiştir (krş. Isabel Burton, *The inner Life of Syria*, London, 1875, I, 180 v.dd.). Bugün tek-tük arap müellifi (aḥmedîya cereyânı), islâmiyette irtidad için ölüm cezâsı olmadığını isbâta çalışmaktadırlar; hindli müellif Muḥammed 'Alī, her şeyden önce, *Kur'an*'da ölüm cezâsına dâir bir tek telmih bile bulunmadığı husûsunda israrla duruyor (Zwemer, *Gesetz wider den Abfall*, s. 4 v.d., 29 v.d.; *OM*, 1925, V, 262).

Burada muhtemelen tesâdüfî olmayan bir mutâbakata işâret etmek gerektir. İslâmiyette olduğu gibi, irtidad iffetsizlik ve gayr-i tabiî münâsebet (bunlar recim cezâsı görmektedir), ayrıca mâlikî ve şâfiî mezheplerinde olduğu gibi, karşılığında ölüm cezâsı bulunan Allaha ve Peygambere küfür (*sabb*) ve büyücülük suçlarından başka, *Mişna* (*Sanhedrīn*, VII, 4)'de recim cezâsı ile cezâlandırılan bütün suçların islâmiyette ölüm cezâsına çarptırıldıkları görülmektedir.

b. Bir mürtedi *istitāba*'ye çalışmanın gerekip-gerekmediği ihtilâflı bir meseledir. I ve II. (VII. ve VIII.) asırlara âit bir kısım fıkıh âlimleri (aynı zamanda zâhirîler) böyle bir şey kabûl etmiyor ve 'Aṭā' (ölm. 115=733) gibi, yalnız müslüman olarak doğan mürted ile müslüman olan kimseyi birbirinden ayırt ediyor; onlara göre, müslüman olarak doğan mürted derhâl öldürülmelidir (şiîler de aynı şekilde düşünmektedirler). Diğerleri ise, mürtedi tekrar müslüman yapmak için üç defa teşebbüse geçilmesini (*Kur'an*, IV, 136; krş. Ṭabarī, *Tafsīr*, V, 193 v.d.) istiyorlar ve yahut da mürtedi önce üç gün hapse atmağı tavsiye ediyorlar (yk. bk.). Diğer bir kısım âlimlere göre ise, beş vakit namaza ayrılan zaman kadar beklemeli; her birini namaz kılmağa

dâvet etmeli, ancak reddettikleri takdirde öldürmeli. Fakat pişman olur ve tekrar müslümanlığı kabûl ederse, ölüm cezâsından kurtulur (bu husûsta bk. Şâfi'î, *Umm*, I, 228; Abû Yûsuf, *Ḫarâc*, s. 109). Daha sonraları *istitâba*'ye her vakit baş-vurulmuştur. Hıristiyan ve mûsevîler yalnız kelime-i şehâdet (*şahâda*) getirmek ile kalmayarak, kendi dinlerini terketmek mecbûriyetindedirler (*Umm*, VI, 148).

c. Mürtedin müslüman âdetlerine göre gömülmesine müsâade edilmemektedir. Ayrıca irtidâd müddeti hukuk sâhasında da bâzı neticeler doğurmaktadır. Şâfiî ve şiîlere göre, mürtedin malı-mülkü *faj'*'dir; mürted nedâmet getirip, tekrar müslüman olur ise, kalan malı iâde edilir (bk. *Umm*, I, 231 v. dd., burada Şâfi'î, aksi kanâatı güden hanefîlere itiraz etmektedir). Diğerleri, bilhassa muahhar şâfiîler, mürtedin mülkiyet hakkını *mavḳûf* addetmekte ve mürtedin kendisine de *maḥcûr* gözü ile bakmaktadırlar; ancak mürted, kaçak olarak, *dâr al-ḥarb*'de olur ise, o zaman malı-mülkü *faj'* olur (Şîrâzî, *Muhaẕẕab*, Kahire, 1343, II, 240; krş. Şâfi'î, *Umm*, VI, 151; VII, 355). Hanefîler ile şiîlerde hâkim tarafından tereke meşrû vârislere intikâl ettirilmektedir (krş. bir de Dârimî'deki hadîsler, *Farâ'iż*, bâb 40); mürted *dâr al-ḥarb*'e kaçtığı zaman, *mudabbar* ve *umm valad* âzâd edilmektedir; zîrâ mürtedin kaçması ölmesi ile bir sayılmaktadır. Fakat mürted nâdim olarak dönerse, servetinden elde kalanları geri alabilir; fakat vârisler kayıplardan mes'ûl değildirler. Mürtedin evliliği, *'idda* sona ermeden geri dönmesi hâli müstesnâ, *bâṭil*'dır ve olmamış sayılmaktadır. Hukûkî muâmelelerinden yalnız *istîlâd*, hukûkan mûteber (*nâfiẕ*) kalmaktadır, yâni *umm valad* âzâd edilmekte, *kitâba* de devâm etmektedir. Msl. âzâd etme, bağış, vasiyet-nâme ve satış gibi, diğer hukûkî muâmeleler, Abû Ḥanîfa'ye göre, muallakta kalmaktadır; Abû Yûsuf'a göre ise, tam sıhhatli insanlarda olduğu gibi, mûteberdir; fakat Muḥammed al-Şaybânî'ye göre, hasta insanlarda olduğu üzere, mûteberdir; yâni servetin üçte birini aşamaz. Bununla berâber, mürted kadın (*murtadda*) olduğu takdirde dâimâ mûteberdir. Fakat bu türlü muâmeleleri *dâr al-ḥarb*'e kaçtıktan sonra yaparsa, hukümsüzdür (Saraḫsî, *Siyar*, IV, 152; krş. bir de Abû Yûsuf, *Ḫarâc*, 111). Fakat Şâfi'î ve Mâlik'e göre, bütün serveti *faj'* olduğundan, bu türlü hukûkî muâmeleler hukümsüzdür. Yalnız bir kölenin âzâd edilmesine ve nedâmet getiren mürtedin geri dönmesine kadar, tâlik edilir; ölüm hâlinde, bu köle de *faj'* olur (bununla berâber şâfiîlerin görüşü için yk. bk.).

İrtidattan önce işlenen bir cinâyet için, mürted nedâmetle tekrar islâmiyete döndükten sonra, cezâ verilmektedir; *ridda* esnâsında işlenen bir suç için, mürtedden *ḥuḳûḳ Allâh* (*ḥadd* yoktur) bakımından, hiç bir hesap sorulmamakta, yalnız *ḥuḳûḳ al-'ibâd*'dan mes'ûl tutulmakta ve *diya* ödemek mecbûriyetinde bırakılmaktadır (Saraḫsî, *Siyar*, IV, 163, 208 v.d.; bk. Şâfi'î, *Umm*, I, 231; VI, 153).

Bibliyografya: Hadîs ve fıkıh hakkındaki eserlerden başka bk. bilhassa Şâfi'î, *Kitâb al-umm* (Kahire, 1321), I, 227—234; V, 51; VI, 154—165; VII, 330 v. d., 355 (makalede al-Şâfi'î'nin ilk ve son fikirleri arasındaki farklar nazara alınmamıştır); Abû Yûsuf, *Kitâb al-Ḫarâc* (Kahire, 1302), s. 109—112; Saraḫsî, *Şarḥ al-siyar al-kabîr* (Haydârâbâd, 1336), IV, 146—219; Dabûsî, *Ta'sîs al-naẓar* (Kahire, ts.), s. 22; Goldziher, *Muh. Studien* (Halle, 1890), II, 215 v. d.; Santillana, *Istituzioni di diritto musulmana malichita* (Roma, 1926), I, 131—134; Zwemer, *The Law of apostasy in Islam* (London, 1925, alm. trc. Gütersloh, 1926). (HEFFENING.)

MÜRÛVVET. MURÛ'A (A.). Arapçada mânaları pek sarîh olmayan bâzı tâbirler bulunmaktadır (krş. İbn Fâris, *al-Ṣâḥibî* ..., Kahire, 1910, s. 34—38) ki, *murû'a* kelimesi de bunlara dâhildir. Gerçekten bu kelime islâmiyetten sonra bir çok farklı ve birbirine zıd izah ve tefsirlere hedef tutulmuştur. Muhtelif lugatlerden başka, kelimenin izahı için bk. bir de Abû Manşûr ... al-Ṯa'âlibî, *Mir'ât al-murû'ât* (Kahire, 1898), s. 32; al-Câḥiẓ, *al-Bayân va'l-tabyîn* (Kahire, 1311), I, 212; İbn Ḳutayba, *'Uyûn al-aḫbâr* (Kahire, 1925), I, 225, 296 v. dd.; al-Mubarrad, *al-Kâmil* (Kahire, 1339), I, 35; İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farîd* (Kahire, 1293), I, 221; Muḥammed b. İsḥâḳ ... al-Vaşşâ', *al-Muvaşşâ* (nşr. Brünnow), Leiden, 1886, s. 30 v. dd.; Abû Ḥâtim al-Bustî, *Ravżat al-'uḳalâ'* (Kahire, 1328), s. 205 v. dd.; al-Maydânî, *Amṯâl* (Kahire, 1342), I, 52; al-Işbahânî, *Muḥâżarât al-udabâ'* ... (Kahire, 1326), I, 145; al-Ḥuṣrî, *Zahr al-âdâb* (2. bas., nşr. Zakî Mubârak), I, 89; al-Mâvardî, *Adab al-dunyâ va'l-dîn* (Kahire, 1921), s. 254 v. dd.; al-Ġazzâlî, *İḥyâ'* (Kahire, 1348), III, 213; al-Zurḳânî, *Şarḥ al-muvaṭṭa'* (Kahire, 1893), II, 317 v.d.; al-Muttaḳî, *Kanz al-'ummâl* (Haydarâbâd, 1312), I, 84, 162 v.d.

Ârâmîce *m-r-'* kökünüo bir çok şekilleri (bilhassa hâl-i hâzır isim-fiil şekli) ve bir re-isin salâhiyet, kuvvet ve derecesini ifâde eden şekilleri (krş. Peyne-Smith, Margoliouth, Brun ve Brockelmann lugatleri; krş. bir de Ḳur-

dâḫî, *al-Lubâb*, Beyrut, 1891, II, 78; Yûsuf Dâvûd, *al-Lum'a al-şahiya*, Musul, 1896, I, 361; krş. Bauer, *ZDMG*, 1913, s. 342 v. dd.) ele alınmak suretiyle, arapça *mar'* kelimesinin *sayyid* mânasına ve aynı kökten olan *murû'a* kelimesinin de *siyâda* mânasına geldiği iddia edilebilir. Buna destek olarak, İbn Ḳutayba (*göst. yer.*)'de *murû'a* bahsinin *al-Siyâda* kısmında yazılmış olması da gösterilebilir. Fakat İbn Ḳutayba aneak bir misâl zikretmektedir; burada *murû'a* sözü *siyâda*'den önce gelmekte ve misâl de câhiliye devrine âit bulunmaktadır. Diğer taraftan *mar'* (veya *imru'*, yazılışı için krş. A. Fischer, *Imra'alqais...*, *Islamica*, 1925, s. 1—41, 365—390; küçültme şekli *muray* ile birlikte: İbn Durayd, *İştiḳâḳ*, Göttingen, 1854, s. 229) tâbiri arapçada umûmiyetle yalnız erkeğe (*al-insân*: *Tâc al-'arûs*, I, 117 aş., krş. alm. „Mensch") delâlet eder. Bu husûs *Kur'an* (msl. II, 96; XIX, 29; XXIV, 11; LII, 21; LXXVIII, 41; LXXX, 34) ve câhiliye devri eserleri (*Camhara*, Bulak tab., s. 51, 91, 104, 118, 136; *Ḥamâsat al-Buḥturî*, Kahire, 1927, s. 147 v.d.; 155, 178, 252, 281, 336, 342, 458; *Mufażżaliyât*, Kahire, 1926, s. 105, 107) ile de te'yit edilmektedir. Diğer taraftan *imra'a*, *imru'* 'ün müennesi (*Tâc al-'arûs*, I, 117) umûmiyetle kadın (krş. *Kur'an*, IV, 5; XXVIII, 23; XXXIII, 49) veya bir de zevce (XIX, 59; LXVI, 10, 11) mânasına gelir.

Murû'a'nın aslında takaddüm (*siyâda*) mânası ile hiç bir ilgisi bulunmadığı gibi, sonradan da sûistimâl veya umûmîleştirmek yolu ile, bir *sayyid*'in iyi vasıflarına da delâlet etmemiştir; bil'akis o daha çok bir insanın (*mar'*) beden husûsiyetlerine işâret etmiş ve bu sonradan rûhî ve ve mücerred husûsiyetler için de kullanılmak suretiyle, ahlâkî meziyetlere delâlet etmeğe başlamıştır (krş. buna yakın olan *racul*: *Tâc al-'arûs*, I, 11 v.d.). Zikredilen târif ve tâbirlerden bu kelimede birbirine zıd iki unsurun birleştiği anlaşılmaktadır: biri müşahhas (msl. servet ve mülkün idâresi) ve diğeri daha gâlip olan mücerred unsurdur. Son durumda *murû'a* iyi ahlâk ile aynı olup, birincisi bunun maddî mevcûdiyetinin şartlarını hâvî bulunmaktadır. İlk unsurun menşe'i, fikrime göre, câhiliyede olup, ikincisi islâmiyet devrinde ortaya çıkmıştır. Bu iki *murû'a*'yi birbirinden ayıran zıddiyet *Kitâb al-aġânî* (XIX, 143 v.d.)'de açıkça görülmektedir. Hârûn al-Raşîd zamanında yaşamış olan bir hiciv şâiri bir vâliden „*murû'a*'sinin ihtiyaclarına karşı koymak için, kendisine yardım etmesini istiyor (*ci'tuka li-tu'înanî 'alâ murû'atî* „başkalarının ekmeğine göz koymamak için, kendi açlığını gidermek"; anlaşılması için krş. *al-Muvaşşâ*, s. 32). Vâli ona şöyle cevap veriyor: — „Allahtan korkmayan ve iftirâ eden bir kimsenin *murû'a*'sı ne olabilir?..." (burada tahkir ve te'vil sevdâsından dolayı, islâmın şâirlere karşı cephe aldığını unutmamak lâzımdır; kşr. mad. HİCÂ').

Bununla berâber islâmiyetten önce *murû'a*'nin sâdece maddiyet üzerine esâslandırılmış olduğunu iddia etmek doğru olmaz. O zaman da artık *imra'a* mükemmel zevce (Zamaḫşarî, *Kitâb al-fâ'iḳ*, Haydarâbâd, 1324, II, 243; İbn al-Aşîr, *Nihâya*, Kahire, 1311, IV, 87) mânasına kullanılmakta idi. Nitekim, fazla olarak, daha şu beyit vardır: *iẕa 'l-mar'u a'yathu 'l-murû'atu yâfi'an +fa maṭlâbuhâ kahlan 'alayhi ṣadîdâ* (*Ḥamâsa*, nr. Freytag, s. 511; al-Baġdâdî, *Ḫizânat al-adab*, Kahire, 1349, III, 198 [Sa'âlibî, *Mir'ât*, s. 26'da bu beyit *şaḳîlû* kafiyesine dâhildir ki, sebebi bilinmiyor]; bir beyit için krş. bir de Ḥassân b. Sâbit, *Dîvân*, Kahire, 1927, s. 371. Muhakkak bir ahlâkî mâna ifâde etmesi zarûrî olmasına rağmen, bu beyitteki *murû'a* kelimesinin mânası vâzıh değildir, daha sonraları da aynı şeye tesâdüf edilir; msl. Abû Tammâm, *Dîvân*, Kahire, 1292, s. 146; al-Buḥturî, *Dîvân*, Beyrut, 1911, s. 750; al-Mutanabbî, *Dîvân*, Berlin, 1861, s. 56). Eğer *murû'a* kelimesi islâmiyetten önce daha açık bir mânaya sâhip bulunmuş olsa idi, islâmiyetten sonraki devirde bunun târifi ile uğraşanlar her hâlde buna mürâcaat ederler ve bu husûs üzerinde durmuş olurlardı. *Murû'a* hâlâ müşahhaslık ile mücerredlik arasında, kararsızlık içinde bulunduğuna göre, bunun câhiliye devrinde de belirsiz bir mâna taşımış olması icâp eder.

İslâmiyetten sonra *murû'a* nihâyet mücerred bir mefhûma delâlet eden bir ıstılâh hâline gelmiş olmalıdır; müslümanların *murû'a*'yi iyi ahlâk (*makârim al-aḫlâḳ*; krş. *Mir'ât*..., s. 2, bilhassa Zurḳânî, *göst. yer.*) ile birleştirmeleri aşağıdaki hadîslere istinad ile mümkün olmuştur (Wensinck'nin şifâhî mâlûmatına göre, sahîh olmayan hadîslerde; Sa'âlibî, *Mir'ât*, s. 6—7'de *murû'a*'ye dâir hiç bir hadîs bulunmadığı zikre değer): a. *va in kâna laka ḫuluḳan fa laka murû'a* (*'Uyûn al-aḫbâr*, I, 295; *al-Muvaşşâ*, s. 31); b. *lâ dîna illâ bi-murû'a* (*'Iḳd*, *göst. yer.*, Ḥasan'a isnât edilen bir söz, bk. *'Uyûn al-aḫbâr*, *göst. yer.*); c. *murû'at* (*al-mu'min*)'*aḳluhû* (İbn Abi 'l-Dunyâ, *Kitâb makârim al-aḫlâḳ*, yazm, Berlin, nr. 5388, 1b, krş. *Ravżat al-'uḳalâ'*..., s. 205; aynı sözler halife 'Omar ağzından da söylenmektedir, farkı:... *ḫuluḳahû* Zurḳânî, *göst. yer.*, krş. *Kanz al-'ummâl*, s. 163).

İslâmiyetin başından itibâren *murū'a*'nin, hâkim olan ahlâk telâkkîsinden dolayı, daha geniş bir mâna alması zarûrî idi. Bununla ilk halifeler devrinde, umûmiyetle ahlâklı olma, iyi temâyül ve *Kur'an*'ın emirlerini yerine getirme kasdedilmiştir. Emevîler zamanında buna siyâsetten, idâreden, çalışmadan, mansıptan ve merhametten birer parça ilâve olundu (sonuncu mâna için krş. Başşâr b. Burd, *Dīvān*, Kahire, ts., s. 70). İlk Abbâsîler devrinde fazîleti (*al-faḍl*: *Kalīla va Dimna*, Beyrut, 1899, s. 266) de içine almakta ve rezîletin zıddı bir mânaya kullanılmaktadır (Asma'î'ye göre, krş. *al-Adab al-kabīr*, Kahire, 1337, s. 70); ahlakçılarda ise, edep, iyi tavır ve hareket mânasında, *al-adab* ile bir tutuluyor (Ṣāliḥ b. Canāḥ [bk. *al-Muḳtabas* mecm., 1930, s. 649] tatbikî ahlâk hakkında bir eser yazmıştır: *al-Adab va 'l-murū'a*, bk. *Rasā'il al-bulaġā'*, nşr. Ḳurd 'Alī, Kahire, 1913 [bu iki kelime 'Abd al-Ḥāmid al-Kātib'de de birbirine bağlı kullanılmaktadır; zikri için bk. İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima*, Beyrut, 1903, s. 248, str. 10; krş. bir de *Mir'āt* ..., s. 12, str. 12—13; s. 25, str. 4—6 aş.]; fakat Ṣāliḥ b. Canāḥ'ın sözleri bunun mânasına halel vermektedir; „*Murū'a*'ye başta azim [*al-ḥazm*] dâhil olup, muvaffakiyet [*al-ẓafar*] bunun semeresidir"; bk. *RAAD*, IV/I, 32). Bundan sonra *murū'a* lugatçilerde nezâket (*al-insāniya*: Cavharî [ölm. 398], *göst. yer.*), kibarlık (*al-sarva*: İbn Sīda [ölm. 458], *Muḫaṣṣaṣ*, III, 171, Abū Zayd al-Anṣārī'den alınmış bir mânadır) ve kâmil erkeklik (*kamāl al-rucūliya*: Ṣaġānī [ölm. 650], *Tāc al-'arūs*, I, 117, 14'e göre). Diğer taraftan *murū'a* ahlâkçılarda müslüman ahlâkı yerine geçmiş (Bustî [ölm. 354], *ayn. esr.*, s. 208); böylece bir çok husûsiyetleri, bilhassa hukûmdar ve hâkim sıfatlarını içine alan bir ahlâk meſhûmuna doğru gelişmiş (Ṯa'ālibī [ölm. 429], *Mir'āt*, s. 2) ve sonra müslüman teemmülleri ile ahlâk nazariyesinde muayyen, mücerret, işlenmiş husûsiyet ve şartlar ile ön safı tutmuştur (Māvardî [ölm. 450], *göst. yer.*). Böylece *murū'a*'uin gittikçe ahlâka doğru ilerilemesi ve mücerred âlemine ulaşması ile, nihâyet lugatçilerde (Fayyūmī [ölm. 770], *al-Miṣbāḥ al-munīr*, Kahire, 1912, s. 878) ve ahlâkçılarda (Curcānī [ölm. 816], *Ta'rīfāt*, Leipzig, 1845, s. 223) fazîlet ve fakirlerde de men' edilmemiş olmakla berâber, dine muhâlif telâkkî edilebilecek olan her hareketten sakınma (Fagnan, *Additions* ..., Cezâyir, 1923, s. 163) mânasını almıştır. Müslüman İspanya'da *muruvva* ve *marāva* (sıfat şekli ile *maravī*, edebî şekli olan *marī*'in değişik şekli: *Ḳāmūs*, Bombay, 1928, s. 18) şeklini almış ve ince bir hayat tarzı mânasına gelmiştir (Schiaparelli, *Vocabulista* ..., Floransa, 1871, s. 184, 328, 424 v.d.; krş. Dozy, *Suppl.*, II, 578). *Murū'a*'nin bugünkü konuşma dilindeki kullanışına gelince, Mısır'da iyi kalpli ve cömert (edebî mânası), bundan türkçe *mürü'etli* („insâniyetli"). Mısır'da *mirivva* (*mirivva*), Suriye'de *muruvva* (*maruvva*) şekline girmiş ve aş.-yk. „kuvvet" (krş. msl. „bir şeyi tamamlamak için, *m.*'i kalmamış") mânasını almıştır (krş. edebî dilde: Ṯa'ālibī, *Aḥāsin kalim al-nabī* ... [*Syntagma Dictorum*], nşr. Valeton, Leiden, 1844, s. 48).

Murū'a bir de sûfîlik tarafından da istismâr edilmiş ve *futuvva*'nin bir „dalı" gibi telâkkî edilmiştir (Ḳuşayrī, *Risāla*, Kahire, 1330, s. 103, str. 2, 3 aş.). Burada *murū'a*'nin ahlâk meſhûmuna temelleştirilmiş olduğunda şüphe yoktur (her iki meſhûmun birleştirildiği görülüyor: *Mir'āt*, s. 15, str. 1, 2 aş., s. 23, str. 4; s. 24, str. 6; s. 25, str. 2, s. 26, str. 12; *al-Muvaṣṣā*, s. 30, str. 13; Fleischer, *Alī's Hundert Sprüche*, Leipzig, 1837, s. 7, str. 7,8; s. 15, str. 11; s. 25, str. 13; s. 29, str. 1; Ahlwardt, *Berliner Katalog*, V, 30 v.d.; nr. 17, 32. İṣbahānī, *göst. yer.*'de yan-yana). Fakat esâsında *murū'a* meſhûmu *futuvva*'den farklı olup, sûfîlik dışında, kelime ve ahlak meſûmn olarak, uzun bir yol kat'etmiştir (krş. F. Taeschner, *Die islamische Futuvvabünde*, *ZDMG*, 1933, s. 11, 27).

Bütün bunlardan sonra *murū'a* meſhûmunun câhiliye devrinin *virtus* meſhûmuna ircâ edilebileceğini ileri süren Goldziher (*göst. yer.*, bir de s. 13)'in fikrine iştirâk etmek güçtür (krş. ondan önce de Goeje, *Dīvān poetae* ... *al-Anṣārī*, Leiden, 1875, s. LXVIII; burada istinat edilen metin çok şüphelidir). Onun fikrine göre, *murū'a* (*dīn*'in zıddı)'nin ahlâkî esâsını, cömertlik *cār*'ın himâyesi, kan dâvası kanûnunu dikkate alması ve verilen sözün tutulması. Bu iddianın iki noktası münâkeşa edilebilir. İlki dil bakımından: eğer *murū'a* kelimesinin mâna inkişâfı iyice takip edilirse, bunun ancak son devirlerde fazîlet ile birleştiği görülür; diğer taraftan câhiliye devrinde bir senbol olarak kabûl edilebilecek, tam mücerred bir tâbir umûmiyetle mevcut değil idi. İkinci nokta usûldedir. Eğer fazîlet tasavvurundan hareket edilirse, ahlâkın esâs cevheri bizin anlayışımızın dışında ve bize tamâmen yabancı olan, bütün hatlarını görmek mümkün olamaz. Bir ahlâkî hâdise hiç bir zaman, onu meydana gatiren tasavvur ve vak'alar dâiresinden çekip çıkarılamaz. O bu vak'a ve tasavvurlar içinde mütâlea edilirse, câhiliye dev-

ri araplarının ahlâk prinsiplerine göre, *'irż* [b. bk.] tâbiri *murū'a* yerine kullanılabilir (krş. B. Farès, *L'Honneur chez les Arabes avant l'Islam*, Paris, 1932, s. 32 v. dd.).

(Bichr Farès.)

MÜSÂFİRİLER. MUSĀFİRĪ (Kangarī veya Sallārīler), aslen deyiemli bir hânedan olup, Tārum [b. bk.]'den gelerek, IV.—V. (X.—XI.) asırlarda Azerbaycan, Arrān ve Ermeniye'de hukūm sürmüştür.

Bu hânedanın iş başına geçmesi arap hâkimiyetinin sonu ile ilk türk istilâları arasında bir fâsıla gibi yer tutan İran'ın büyük kurtuluş hareketinin tezâhürlerinden biridir. Horasan ve Mâverâünnehr'de Sâmânîler [b. bk.] hâkimiyetinde en yüksek noktasına varan bu hareketin garbî İran ve Elcezîre'deki öncüleri deylemliler [b. bk.] ile küçük ölçüde kürtler idi; bk. V. Minorsky, *La domination des Dailamites* (Paris, 1932); krş. mad. DEYLEM.

Müsâfirîler ve Cüstânîler: Yāḳūt, III, 148 v.dd.'da zikredilmiş olan güvenilir bir vesikaya nazaran, Kangarī âilesi Ḳazvīn'e bağlı bulunan Tārum [b. bk.] nâhiyesindeki meşhûr Şamīrān kalesini zaptettikten sonra tanınmıştır. Binâenaleyh Kangrīleri Deylem hukümdar soyundan, yânî 189 ile 316 (805—928) arasında yedisi mâlûm olan (434 = 1042'ye kadar bilinen varisleri ile) Rūdbār custânîlerinden ayırmak lâzımdır. Fakat Müsâfirî hânedanına adını veren Musāfir [bunun gerçek irânî adı Asvār olmalıdır; Mas'ūdī, *Murūc*, IX, 16]'in oğlu Muḥammed'in Cüstânîlerden Custān III. (250—300'den sonraya kadar)'ın kızı Ḥarāsūya ile evlendiği mâlûmdur. Böyle birleşmeler neticesinde Deylem hukümdar hânedanına mahsûs adlar (Custān, Vahsūdān, Marzubān) Müsâfirîler arasında çok kullanılmakta idi. 307 (919)'ye doğru, Muḥammed, kayın babası Custān b. Vahsūdān'ın ölümünün intikamını almak için, karısının amcası 'Alī b. Vahsūdān'ı öldürdü. O zamandan itibâren, şiddetli bir düşmanlık iki âileyi birbirinden ayırdı. Cüstânîlerin sonuncusu Deylemli reis Asfār [Ray ve Ḳazvīn hâkimi]'a ilticâ etti; bu da Ziyārîlerden Mardāvīc'i Muḥammed'e karşı gönderdi, fakat onlar savaşacak yerde, birleştiler ve Mardāvic Asfār'ı öldürdü. Muḥammed büyük bir hukümdar idi ve Mus'ir b. Muhalhil onun Şamīrān'da 5.000 işçinin iştirâki ile yaptırdığı inşaâtını (1850 ev) övmektedir (Şamīrān harâbeleri Häntzsche tarafından, Brugsch, *Reise d. preuss. Gesandtschaft*, 1862, II, 471 v.d.'da tasvir edilmiştir). Bununla berâber, Muḥammed geçimsiz bir insan idi, kendi âilesinin ferdlerî ile bile anlaşamıyordu.

Müsâfirîlerin iki kolu. 330 (941)'da oğulları Marzubān, Vahsūdān, Ḥarāsūya ile anlaşarak, Şamīrān'ı zapt ve babalarını bir kalede hapsettiler; bundan sonra hânedan iki kola ayrıldı: Vahsūdān babadan evlâda intikal edegelen Tārum mâlikânesinde kaldı, buna karşılık Marzubān Azerbaycan, cenūbî Kafkasya'nın şark kısmı ve Ermeniye'nin bâzı bölgelerini ele geçirdi.

Müsâfirîlerin dördüncü nesli Marzubān'ın oğulları Custān, İbrāhīm, Nāşir ve Kayḫurav ile Vahsūdān (330—355)'ın oğulları İsmā'īl, Nūḥ ve Ḥaydar (?)'dan müteşekkildir.

Marzubān. Bu hukümdar (330—346 = 941—957) hânedanın en mühim simâsıdır. Sācîlerden [b. bk.] Yūsuf'un 314 (926)'te ölümünden sonra, Azerbaycan „hâricî" kürt Daysam b. İbrāhīm ile Gīlān'da doğmuş olup, arada-sırada ziyārilerden Vuşmagīr tarafından desteklenen Laşkarī b. Mardī arasında mücâdele sahnesi olmuş idi. Laşkarī Ermeniye'de öldü ve Daysam de vezîri Abu 'l-Ḳāsim 'Alī b. Ca'far'ın ihânetine uğradı; bu vezir kendisi gibi bâtınî olan (İbn Miskavayh, II, 32) Marzubān ile anlaşmış idi. Marzubān Ardabīl ile Tabriz'i işgâl etti, sonra Daysam Marzubān'a teslim oldu ve Marzubān ona Tārum kalesini verdi. Marzubān hâkimiyetini şimâle doğru Derbend'e kadar genişletti. 332 (943/944)'de, Hazer denizinden ve Kür ırmağı üzerinden gelen ruslar (*rūs*), Marzubān'ın adamları tarafından müdâfaa edilen Arrān [b. bk.]'ın merkezi olan Barda'a [b. bk.]'yı zaptettiler. O tarihte Musul Ḥamdānîleri Azerbaycan'ı zaptetmeği tasarlamışlardı ve Marzubān, Abū 'Abd Allāh Ḥusayn b. Sa'īd b. Ḥamdān ile Salmās [b. bk.]'a varmış iken, Nāşir al-Davla tarafından hemen Musul'a çağrılmış olan Hazbānī kürtlerinden Ca'far b. Şakūya'ye karşı savaşmak mecbûriyetinde kaldı. Diğer taraftan hastalıktan telef olan ve müslümanların devâmlı tazyikına mârûz kalan ruslar geri çekildiler (bk. rus istilâsı hakkındaki kaynaklar ve ermeni Moses Kalankatvatzi için bk. Dorn, *Caspia*, Petersburg, 1876, İbn Miskavayh II, 62—67'in metni. Yakubovskiy tarafından izahlar ile berâber tercüme edilmiştir. *Vizant. vremennik*, Leningrad, 1926, XXIV, 63—92).

335 (946)'te Büveyhîlerden Rukn al-Davla Rey'i işgâl edince (bu yer Sâmânîler ile Ziyârîler tarafından da ele geçirilmek isteniyordu), Marzubān'ın cenûb-i şarkî hudutlarında yeni bir tehlike meydana çıktı. Büveyhîlere kızmış olan Marzubūn 336'da onlara hücûm etmeğe karar verdi. Fakat Rukn al-Davla kardeşlerinden tavsiye alacak zaman kazandı. 338 (949)'de Ḳazvīn yakınında mağlûp olan Marzubān Sumayram

(Fārs'ta) kalesine hapsedildi. Ordusunun kaçakları babası Muḥammed'in etrâfında toplanarak, Ardabīl'i işgâl ettiler. Vahsūdān ise, Tārum'de kaldı. Az sonra Muḥammed zâbitlerini kızdırdı ve Vahsūdān tarafından Şīsagān (?) kalesine hapsedildi. Rukn al-Davla, Sâmânîlerden kaçmış olan eski Ṭūs [b. bk.] vâlisi Muḥammed b. 'Abd al-Razzāḳ'ı Azerbaycan'a sefere gönderdi. Vahsūdān, buna karşı mukavemeti idâre edebilir ümidi ile, Daysam'i hapisten çıkardı. Ardabīl'i işgâl edecek zaman kazanan Daysam, İbn 'Abd al-Razzāḳ tarafından yenildi, fakat etrâfını çeviren desîselerden iğrenmiş olan İbn 'Abd al-Razzāḳ 338 (949)'de Rey'e döndü. Daysam Ardabīl'i zaptetti ise de, Marzubān tarafdarı 'Alī b. Mīşkī'nin ilerlemesi onu Vaspurakanlı (bk. mad. VAN) Artsrunîlere sığınmağa mecbûr etti.

Bu sırada, büyük mahâret ile tertiplenen bir plan sâyesinde, Marzubān Sumayram'den kaçtı ve bütün kaleleri ile birlikte servetini yeniden ele geçirdi (342'de). Daysam, kendisini Musul, Bagdad ve Haleb'e götüren uzun bir takım mâceralardan sonra, 344 (955)'te ordu topladı ve Salmās'da Haleb Ḥamdānîlerinden Sayf al-Davla adına *ḫuṭba* okuttu. Marzubān Derbend'deki bir isyânı çabuk bastırdı ve sonra Daysam'i memleketten sürdü; o da yeniden Artsrunîlerin yanına sığındı ise de, bunlar, Marzubān'ın tehdidleri altında, Daysam'i kendisine teslim ettiler.

İbn Ḥawḳal eserinin bir yerinde (s. 251—255) Marzubān'ın veziri Abu 'l-Ḳāsim tarafından tanzim edilen, (344'te) tābi'lerine âit bir cetvelin sureti vardır. Bu cedvel Şīrvān, Abḫāz (? Şirvān'ın şimâlinde bir nâhiyenin şüpheli ismi, bk. Marquart, *Streifzüge*, s. 174: * Abḫān), Şakkī [b. bk.], ورث, Curzān ve Sağiyān (Gurzivān ve Sağiyān, Şīrvān'ın garbında), Vayotsdzor (Siuni nâhiyesi), Ahar ve Varzaḳan (Tebriz'in şimâl-i şarkîsinde), Hizān (Bâkû'nün şimâlinde?) sâhipleri ile Artsrunî, Bagrat ve (Barda'a'nın garbında) Ḥ'acen hukümdarlarını ihtivâ eder.

Vahsūdān ve yeğenleri. Marzubān 346 ramazanında (kânûn I. 957) öldü ve hukûmetini kardeşi Vahsūdān'a bırakırken, ilk vasiyetini iptal etmeği unutmuş idi; buna göre oğulları Custān, İbrāhīm ve Nāṣir'ın birbiri arkasından kendisini istihlâf etmeleri gerekiyordu.

Kalelerin kumandanları bunları Vahsūdān'a teslim etmediler, kendisi de kızarak, Tārum'a döndü. Custān b. Marzubān kardeşleri tarafından hukümdar tanındı ise de, kendi harem dâiresinden başka şey ile alâkalanmıyordu. Marzubān'ın eski kumandanı Custān b. Şarmazan Urmiya [b. bk.]'de ondan ayrıldı ve İbrāhīm'i kendi tarafına çekmeğe muvaffak olarak, onun ile birlikte Marāġa'yı işgâl etti.

349 (960)'da halîfe al-Muktafī'nin torunu Isḥāḳ b. 'Īsā Gīlān'da bir isyân çıkardı ve Mustaẓīr bi'llāh adını aldı. Custān ile İbrāhīm barışarak, Mūḳān [b. bk.]'da âsîleri yendiler.

Vahsūdān yeğenleri arasına girip, desîseler çevirdi ve Nāṣir'ı Custān'dan ayırdı ise de, küskünlük kısa sürdü. Custān Vahsūdān'dan te'minat alarak, annesi ve Nāṣir ile Tārum'a geldi, fakat burada hapsedildiler. Vahsūdān oğlu İsmā'īl'i Azerbaycan'a sefere gönderdi. Ermeniye'de (Dvīn) huküm süren İbrāhīm bir ilerileme teşebbüsü yaptı (349 veya 350'de); Vahsūdān da bunu bahâne ederek, mahpusların hepsini öldürttü. İsmā'īl az sonra Ardabīl'de öldü; bundan sonra İbrāhīm Azerbaycan'ı yeniden işgâl etti ve Vahsūdān'ın Daylam'e kaçtığı sırada, Tārum'ü tahrip etti. Bununla berâber Vahsūdān'ın kumandanı Şarmazan b. Mīşkī İbrāhīm'i yenmeğe muvaffak oldu ve askerleri tarafından terkedilen İbrāhīm, Marzubān'ın bir kızı ile evlenmiş olan kayın birâderi Rukn al-Davla'ya sığındı (355=966).

Rukn al-Davla, mutâd asâlet ve cömertliği ile, İbrāhīm'e büyük lutûflarda bulundu ve meşhûr veziri İbn al-'Amīd (*ustāẕ ra'īs*)'i Azerbaycan'a gönderdi; o da İbrāhīm'i yeniden iktidara geçirdi ve kürtler ile Custān b. Şarmazan'i ona itâat ettirdi. Azerbaycan'ın zenginlikleri karşısında gözü kamaşan İbn al-'Amīd, Rukn al-Davla'ya bu eyâleti ilhâk etmesini telkin etti, fakat efendisi, himâyesini istemiş bir kimsenin ülkesine göz dikmekle ithâm edilmek istemediğini söyleyerek, onu Rey'e çağırdı. İbn al-'Amīd'in dönmesinden sonra işler çok kötü gitti ve İbn Miskavayh'ın telmihlerinden yalnız İbrāhīm'in tahttan indirildiği ve hapsedildiği bilinmektedir (ihtimâl 369=971 yılı sıralarında; *Tacārib al-umam* bu yılda durmaktadır).

Müsâfirîlerin sonu. 420 yılına kadar Azerbaycan'ın durumu müslüman kaynaklarında karanlıktır; fakat ermeni müverrihi Etienne Asolik, *Hist. Universelle*, II. kısım, kitap III, trc. Macler, Paris, 1917, bahis 11. 12, 18, 19, 29, 38 ve 41'in verdiği bilgiler boşlukları doldurmak imkânını sağlamaktadır. Kasravī'ye göre, 369 (979)'a doğru İbrāhīm b. Marzubān Azerbaycan'da sâhip olduğu yerlerden Ravvādī (bunlar için bk. mad. MARĀĠA, MARAND ve TABRĪZ, bir de Kasravī, *ayn. esr.*, II) âilesi tarafından iskat edilmiştir. İbrāhīm'in oğlu (?) Abu 'l-Haycā (Asolik'teki „Ablhac Dalmastani") Dvin [b. bk.]'i muhâfaza etmiş ve Kars kıralı Muşel'in dâveti

üzerine, 982/983'te Ermeniye'ye bir sefer yapmış idi (orada kiliselere karşı saygısızlık gösterdi). Bu Ablhac sonraları sâhip olduğu bütün yerleri komşusu Abutluph Golthn (yâni Ordūbād hâkimi Abū Dulaf Şaybānī)'a kaptırdı. Sonra Gürcüstan ve Ermeniye'de hedefsiz dolaştı ve hattâ Bizans imparatoru Basilios II.'u de ziyâret etti, sonunda Uḫtîḳh (Ôltu)'de uşakları tarafından öldürüldü. Nihâyet Atrapatakan emîri Ṣovd'un oğlu bir başka Ablhac (azerbaycanlı Abu 'l-Haycā b. al-Ravvād) Abū Dulaf'ten Sālār'ın şehirlerini aldı ve Golthn'u yağmaladıktan sonra, Dvin üzerine yürüdü, bu şehri zaptetti ve ermenilerden geçmiş yılların vergilerini istedi (Asolik, fasıl XVIII). Kıral Smbat II. bu talebi yerine getirmek için acele etti. Böylece Ravvādîler kendilerini halefleri saydıkları Müsâfirîlerin sâhip oldukları yerlerin kalanını geri aldılar. İki âile arasında muhtemelen kız alınıp-verilmiş olmakla berâber, arap-kürt olan Ravvādîleri Daylam menşe'li olan Müsâfirîlere bağlamak için, ortada hiç bir sebep yoktur.

Tārum kolu. Marzubān'ın soyundan gelenler ortadan kayboldıktan sonra, yalnız hânedanın aslî mâlikânesi olan Tārum onların elinde kaldı. Vahsūdān hâkimiyetini Zancān, Abhar ve Suhravard (bu son isim, kaynaklarda mûtad olarak, bozulmuş şekilde) komşu nâhiyelerine kadar yaymış idi. Al-Mutanabbî'nin ihtimâl 354 tarihli olan bir kasîdesi (Kasravî, *ayn. esr.*, I, 45) Rukn al-Davla'nın Vahsūdān'ı, bir zaman için, Tārum'den koğduğunu daşündürmektedir, fakat âilesi orada tutunmuş idi, zirâ Yāḳūt (III, 148—150) 379 (989)'da Büveyhîlerden Faḫr al-Davla'nın Şamîrān'ı Nūḥ b. Vahsūdān'ın genç oğlundan aldığını ve annesi ile evlendiğini bildirir (bu çocuğun adı ihtimâl Custān idi, Yāḳūt, *İrşād al-arîb*, II, 308).

387 (997)'de Faḫr al-Davla'nın ölümünden sonra, İbrāhîm b. Marzubān b. İsmā'îl b. Vahsūdān Sarcihān kalesini ve Tārum'u zaptetti. 411 (1020)'e doğru Ḳazvîn bile onun elinde bulunuyordu (krş. *Nuzhat al-ḳulūb*, *GMS*, XXIII, s. 58). Gazneli Maḥmud Rey'i işgâl ettiği zaman, ona karşı Deylemli Ḥarāmil'i göndermiş idi. Mahmud'un Horasan'a dönmesinden sonra (420), oğlu Mas'ūd İbrāhîm'e karşı yürüdü, fakat onu ancak hîle ile ele geçirebildi. Bununla berâber Sarcihān İbrāhîm'in oğlunun işgâlinde kaldı. 427 (1037)'de „Tārum *sālār*'ı" yeniden mâlikânesinde görülmektedir.

437 (1045)'de seyâhat etmiş olan Nāṣir-i Ḫusrav „Marzubān al-Daylam Cîl-i Cîlān Abū Ṣāliḥ, mavlā amîr al-mu'minîn„ unvânını taşıyan Şamîrān sâhibi Custān (b.) İbrāhîm'den medih ile bahseder.

454 (1062)'te İbn al-Aṯîr Tuğrul'un Tārum'u ziyâret ettiğini, burada bilinen Müsâfirîlerin sonuncusu olan Müsâfir'i 100.000 dinarlık bir vergi ile mükellef tuttuğunu kaydeder. Yāḳūt'un sözlerinden Alamūt İsmā'îlîlerinin Şamîrān'ı taḫrip ettikleri zaman, bu âilenin hâkimiyetine son verdikleri neticesi çıkarılabilir.

Bibliyografya: Bk. mad. MARĀĞA, MARAND, TĀRUM, TABRĪZ, URMİYA. Başlıca kaynak İbn Miskavayh (nşr. Margoliouth, Amedroz; İbn al-Aṯîr, VIII—IX'da ihtisâr edilmiş)'tir. İbn Abi 'l-Haycā Ravvādî'nin *Tārīḫ Āẕarbāycān* (bk. Şafadî, *JA*, 1912, XIX, 249 ve Kâtib Çelebî, II, 107)'i henüz bulunamamıştır; krş. bir de Müneccim-başı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār*, I, 505.

Sauvaire, *Sur quelques monnaies... de M. de l'Ecluse* (*JRAS*, 1881, s. 380—398; İbn al-Aṯîr'den naklen; Ardabîl'de 343'te „Sālār Abū Manṣūr" (?, ihtimâl Vahsūdān) ile „al-Malik al-Mu'ayyad Marzubān b. Muḥammed Abū Naṣr" adına kesilmiş bir sikkenin ve Marāğa'da 347'de Marzubān-oğulları İbrāhîm ve Custān adlarına kesilmiş bir dinarın tasviri); Justi, *Iranisches Namenbuch* (1895) s. 441; Marquart, *Notes on... Mayyafāriqîn* (*JRAS*, 1909, s. 170—176); E. D. Ross, *On three Muhammedan dynasties in Northern Persia* (*Asie Major*, II/2, 1925, s. 212 v. dd.); bk. bir de D. Ross, *JRAS*, 1924, s. 617 v. dd.; Huart, *Les Mosâfirides de l'Adharbaidjān* (*A volume... presented to E. G. Browne*, Cambridge, 1922, s. 229—256); R. Vasmer, *Zur Chronologie d. Gastaniden und Sallāriden* (*Islamica*, 1927, III/2, s. 168—186); Zambauer, *Manuel de généalogie* (Hannover, 1927), s. 180; Sayyid Aḥmed Kasravî, *Padşāhān-i gumnām*, Tahran, 1929/1930, II—III, *tür. yer.* (iyi bir eser, burada bütün müslüman kaynakları ve hattâ bâzı ermeni kaynakları tahlil edilmiştir); Markwart, *Die Entstehung d. armenischen Bistümer* (*O Ch*, XXVII/II, nr. 80, Roma, 1932, s. 150 v. d.; Tebriz ve Marāğa Ravvādîlerinin aynı olduğunu kabûl eder). (V. MİNORSKY.)

MÜSEBBİHÂT. AL-MUSABBİḤĀT, *Kur'an*'da, *sabbaḥa* veya *yusabbiḥu* kelimeleri bulunmasından dolayı, LVII., LIX., LXI., ve LXIV. sûrelere verilen isimdir. Tâbirin ilk kullanılışı bk. Muslim, *Zakāt*, hadîs 119.

MÜSELLES. MUṢALLAṢ, aynı zamanda *muṣallaṣa*, cem. dâimâ *muṣallaṣāt*, üçgen. Mustakîm hatlar ile sınırlı düz satıhların ilk grubunu teşkil etmektedir (*al-basā'iṭ al-musaṭ-*

ṭaḥat al-mustaḳīmat al-ḥuṭūṭ; krş. al-Ḫvārizmī, *Mafātīḥ*, s. 206). Euclides'in *Unsur*'larından (I, Ορος 24—29) ilhâm alan arap riyâziyecileri üçgenleri, iki ayrı bakımdan, ya dıl (*żil'*, cem. *ażlā'*)'larına göre, eş-kenarlı üçgen (*al-muṣallaṣ al-mutasāvi 'l-ażlā'*, Euclides'te τρίγωνον ἰσόπλευρον), ikiz-kenar üçgen (*al-muṣallaṣ al-mutasavī 'l-żil'ayn*, τρίγωνον ἰσοσκέλές) ve türlü-kenar üçgen (*al-muṣallaṣ al-muḫtalif al-ażlā'*, τρίγωνον σκαληνόν) yahut zaviyelere (*zāviya*, cem. *zavāyā*) göre de, dik-açılı üçgen (*al-muṣallaṣ al-ḳā'im al-zāviya*, τρίγωνον ὀρθογώνιον), geniş-açılı üçgen (*al-muṣallaṣ al-munfarić al-zāviya*, τρίγωνον ἀμβλυγώνιον) ve dar-açılı üçgen (*al-muṣallaṣ al-ḥādd al-zāviya* [*zavāyā*], τρίγωνον ὀξυγώνιον) olarak tasnif etmektedirler.

İkiz-kenar üçgende tabana *al-ḳā'ida*, tepeye *al-ra's*, kenarlara *al-żil'ān* (yk. bk.) denilir. Dik-açılı üçgende hipotenues *al-ḳuṭr* denmektedir (zirâ hipotenus dâimâ dik-açılı üçgeni çevreleyen dâirenin kutrunu teşkil eder); diğer iki kenar için de, çok zaman, *al-żil'ān* tâbiri kullanılmaktadır.

Misāḥat al-muṣallaṣāt trigonometriyi ifâde için kullanılan bir ıstılahtır (bk. Dozy, *Supplément*, I, 163a).

Muṣallaṣa (dâimâ müenneslik eki ile) nücûm ilminde kullanılan bir ıstılahtır Nücûm ilmi burc mıntıkalarını (*mınṭaḳa* [b. bk.] dört *muṣallaṣāt* (yunan. τρίγωνα, latince *trigona*, *triquetra*)'a bölmektedir ki, her biri birbirinden 120° ile ayrılmış üçer bure ihtivâ eder. Bu sonuncular da „bir arada teslis (*taṣlīṣ*, yunan. τρίγωνον, lat. *aspectus trinus*) vaziyetinde" bulunmaktadır. *Taṣlīṣ* kelimesi, aynı kökten (*ṣ-l-ṣ*) gelen *muṣallaṣa* ile müterâdif olarak da kullanılmaktadır (b. Dozy, *ayn. esr.*, s. 162b).

Nücûm ilmi ıstılahları arasında *kavkab al-muṣallaṣ* (şimâl) üçgen yıldız kümesini (Eratostenes'te: Δελτωτόν, Batlamyus'ta: Τρίγωνον) ifâde eder ki, bunun şarkında Fars (Perseus), şimâlinde zâtülkürsî (Andromeda), garbında balık burcu ve cenûbunda da koç burcu bulunmaktadır. Baltamyus (*Almageste*) ve al-Ṣūfī (nşr. Schjellerup, s. 123 v.d.)'ye göre, 3. kadirden üç ve 5. kadirden de 1 yıldızdan müteşekkildir. Üçgenin ucundaki yıldız (α trianguli), usturlap yıldızı olup, adına *ra's al-muṣallaṣ* denilmektedir. Bu tâbire, „alcedeles" şeklinde, *Libros del saber de astronomia del rey D. Alfonso X de Castilla*'da rastlanmaktadır.

Bibliyografya: al-Ḫvārizmī, *Kitāb mafātīḥ al-'ulūm* (nşr. G. van Vloten), Leiden, 1895; Codex Leidensis 399, 1. *Euclidis Elementa ex interpretatione al-Hadschdschadschii* (Kopenhag, 1893—1932), 1; 'Abd al-Raḥmān al-Ṣūfī, *al-Kavākib va 'l-ṣuvar Description des étoiles fixes* (nşr. H. C. F. C. Schjellerup), Petersburg, 1874.

(WILLY HARTNER.)

MÜSEYLİME. MUSAYLİMA (Mubarrad, *Kāmil*, nşr. Wright, 443, 5 ve Balāẕurī, nşr. de Goeje, 422'de geçen Maslama'nin tezyif ifâde eden tasgir şekli; krş. Ṭalḥa yerine Ṭulayḥa [b. bk.]), Peygamber ile aynı zamanda yaşamış, bir yalancı peygamber olup, Yamâma, deki Banī Ḥanīfa'ye mensûp idi. Nesebi muhtelif şekillerde kaydedilmiş ise de, her şeklinde Ḥabīb adını da ihtivâ etmektedir. Künyesi Abū Ṯumāma idi. Rivâyete göre, kendisi bir elçi hey'etine dâhil olarak, Peygamberi Medîne'de ziyaret etmiş ve onun ölümünden kısa bir bir zaman sonra, peygamberlik iddiası ile ortaya atılmıştır. Bununla berâber Musaylima'nin Peygamber gibi hareketlere hattâ Peygamberden önce başlamış olduğunu bildiren ve D. S. Margoliouth'un bâzı sebepler ile kabûl ettiği başka bir rivâyet daha vardır. İbn İsḥāḳ'a göre (İbn Hişām, nşr. Wüstenfeld, s. 200), düşmanları Peygamberi, bilgisini Yamâmali Raḥmān adlı bir kimseden almış olmakla itham ediyorlardı. Raḥmān adına vaaz eden Musaylima'nin Raḥmān adı ile anıldığı hakkında müteaddit kayıtlara sâhip bulunuyoruz (Vāḳidī, trc. Wellhausen, 28; Ṭabarī, I, 1935, 14; Balāẕurī, s. 105; Bağavī, *Kur'an*, XXV, 61 tefsir). Ayrıca Musaylima'nin Peygambere iktidarın aralarında taksimi veya ölümünden sonra kendisine geçmesi husûsundaki çok tekrarlanan teklifi (Ḥanīfa reisi Hanẓa'den de böyle bir rivâyet vardır) de Musaylima'nin bölgesinde Peygamberin Medîne'deki durumuna benzer bir mevkie sâhip olduğu kabûl edildiği takdirde, daha kolay anlaşılabilir bir hâl alacaktır. Musaylima'ye âit olduğu ileri sürülen sözler, kısa ve seçîli cümleleri ve yemin ve te'kîd şekilleri ile, bâzı eski sûreleri hatırlatır; fakat sonraki sûrelere hiç bir benzerlik göstermez ki, bu husus dikkate değer. Fakat her şeyden önce Peygamberin ölümünden kısa bir müddet sonra, bütün Banī Ḥanīfa'nin medînelilere karşı mücâdelesinde onu tâkip etmiş olmaları, Musaylima'nin uzunca bir müddet faâliyette bulunmuş olduğunu ve Peygamberin ölümünden sonra ortaya çıkan yeni bir taklitçi olmadığını isbât etmektedir. Mâlûm ve umûmî rivâyette Musaylima'nin Tamīm'li kadın peygamber Sacāḥ [b. bk.] ile münâsebetinin çirkin bir şekilde tasvir edilmesinin, bu „yalancı peygamberin" ancak bir taklitçi hüviyetinde telakkî edilmek

istenilmesinden ileri geldiği anlaşılabilir bir husustur. Fakat iyi bir tesâdüf olarak, umûmiyetle güven telkin etmeyen Sayf, daha sonraki tasavvurların te'siri altında kalmış olmasına rağmen (Musaylima tarafdar kazanmak için, beş vakit namazı üçe indirmiş; bir müezzin ve bir *muḳīm*'ı var imiş; boş yere Peygamberin mûcizelerini taklide uğraşmış v. b.), yine de esâsında onun doğru bir tasvirini aksettiren tamâmiyle ayrı bir rivâyet kaydetmektedir; bu tasvîr şekline uyarak, Wellhausen ile birlikte, Musaylima'nın sözlerinin Yamâma'ye has bir keyfiyet olmadığı kabûl edilebilir. Sayf'in riâvyetine göre, Musaylima büyük ölçüde hıristiyanlığın te'sirinde kalmıştır; çünkü o semâvî devletten ve gökten yere inecek olan kimseden bahsetmektedir. O zamanki Arabistan'da yaşayan diğer bir çok dindar kimseler gibi, o da riyâzat tarafdarı idi: şarabı ve, bir erkek evlâdın doğmasından sonra, evlilik münâsebetini men'etmiş idi. Palgrave, Necd'de yaptığı seyâhat esnâsında, Musaylima'ye izâfe edilen bir çok söz duymuştur. Ne yazık ki, bunları kaydetmek zahmetine katlanmamıştır. Bu sebepten onları bize intikal etmiş sözler ile karşılaştırmak imkânı bulunmamaktadır. Arabistan'ın göbeğindeki bu rakip cemâat, yeni teşekkül eden islâmiyet için, ciddî tehlike idi. Bunun içindir ki, bu tehlikeyi uzaklaştırmak üzere yapılan ilk teşebbüsler muvaffak olmayınca, Ebū Bakr en mâhir kumandanı Ḫālid b. al-Walīd'i Musaylima ve Banī Ḥanīfa'ya karşı gönderdi. 12. (h.) yılında 'Aḳrabā' [b. bk.] yanında başlangıçta müslümanlar aleyhine gelişen bir savaş oldu. Ḫālid üstün harp san'atı sâyesinde, zafer kazandı ve Musaylima ile bir çok tarafdarı maktûl düştü. Çarpışma çok kanlı cereyân etmiş ve müslümanların aralarında *Kur'an*'ı iyi hıfzetmiş olanlardan bir çok kimseler şehid düşmüştür.

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), 945 v.d.; 964 v.d., 971; 996 v.d.; al-Balāẕurī (nşr. de Goeje), 86 v. dd.; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 1737 v. dd.; 1748 v. dd., 1795 v. dd., 1871; 1880; 1915—1921, 1929—1957; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 206; Mas'ūdī, *Tanbīh* (*BGA*, VII, 275, 284 v.d.); Bayhaḳī, *Kitāb al-maḥāsin* (nşr. Schwally), s. 32; Muir, *Annal of the Early Caliphate*, s. 31, 38—46; Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, IV, 102, 115, 156 v.d.; VI, 15—19; Caetani, *Annali dell' Islam*, II, 450 v.d., 635—648; 727 — 738; Hirschfeld, *New Researches*, s. 25; D. S. Margoliouth (*JRAS*, s. 485 v. dd.); bk. bir de Lyall, *göst. yer.*, s. 771 v.d.; Palgrave, *Narrative of a Year's Journey through Central and Eastern Arabia*, I, 382; W. Hoenerbach, *Waḳīma's Kitāb al-Ridda aus Ibn Ḥaǧar's Iṣāba* (Wiesbaden, 1951), (9) 211, (17) 219, (53—65) 255—267, (94—97) 296—299. (FR. BUHL.)

MÜSLİM. MÜSLİM (A.), *slm* kökünün IV. vezninden ism-i fâil olup, islâm dinini kabûl eden mânasına gelir. *Musulmān* kelimesinin menşe'i, ihtimâl, farsça *ān* sıfat eki ilâvesi ile meydana gelen *muslim*'dir Arap edebiyatında *muslim* tâbiri müslüman mânasında kullanılmış ve hâlen de kullanılmaktadır. Bk. bir de mad. İMÂN, AMİR AL-MUSLİMİN.

Bibliyografya: H. Yule ve A. C. Burnell, *Hobson-Jobson*, bk. mad. *Mussulman*; H. Lammens, *Remarques sur les mots français dérivés de l'arabe* (Beyrut, 1890), s. 176; E. Littmann, *Morgenländische Wörter im Deutschen* (2. tab.), Tübingen, 1924, s. 61 v. d.; R. Dozy, *Osterlingen* (Leyden, 1867), s. 44. (A. J. WENSINCK.)

MÜSLİM. MUSLİM B. 'AḲĪL, Ḥusayn b. 'Alī'nin amca-zâdesidir. Mu'āviya I.'nin ölümünden sonra, Mekke'ye çekilen Ḥusayn, halîfeliğini ilân etmek üzere, tarafdarlarının dâvet ettikleri Kûfe'ye, vaziyetin tetkikine, Muslim'i gönderdi. Muslim orada binlerce şîînin tarafdarlığına şâhid oldu; Ḥusayn'e haber gönderip, derhal gelerek, hareketin başına geçmesini bildirdi. Bu arada azimkâr ve irâdeli bir adam olan Ubayd Allāh b. Ziyād [b. bk.], mütereddit Nu'mān b. Başīr [b. bk.] yerine, Kûfe vâliliğine tâyin edilmiş idi. Bu tedbirden ürken Muslim derhal Hānī' b. 'Urva [b. bk.]'ye sığındı. Yeni vâlinin tasarladığı bir hîle Muslim'in saklandığı yeri meydana çıkardı. Hānī' yakalandı. Bütün adamları tarafından terkedilen Muslim bir müddet şurada-burada dolaştı. Son ilticâ ettiği yer Aş'aş b. Ḳays [b. bk.]'ın evlâdı tarafından ihbâr edildi ki, bu hareket şī'a'nın Aş'aş evlâdına karşı olan düşmanlığının başlangıcı olmuştur. Yakalanan tâlihsiz Muslim, hiç mukavemet göstermeden, 'Ubayd Allāh'ın adamlarına teslim oldu; başı halîfe Yazīd I.'e gönderildi.

Bibliyografya: Ṭabarī (nşr. de Goeje), II, 227 v.dd., 231—272, 281, 284 v.dd., 292 v.dd.; başka kaynaklar için bk. H. Lammens, *Le Califat de Yazid Ier*, s. 136—145 (*MFOB*, V). (H. LAMMENS.)

MÜSLİM. MUSLİM B. AL-ḤAǦǦĀǦ (817?—875), ABU 'L-ḤUSAYN AL-ḲUŞAYRĪ AL-NİSĀBŪRĪ, en mûteber 6 hadîs mecmuasından ikincisinin müellifi olup, 202 (817) veya 206 (821)'da Nīsābūr'da doğmuş ve 261 (875)'de vefat ederek, Nīsābūr'un bir

dış mahallesi olan Naṣrābād'da gömülmüştür. Müslim *Ṣaḥīḥ* adlı eseri ile meşhûr olup, bu eser hadîs mecmuaları arasında Buḫārī'nin aynı ismi taşıyan eserinden sonra, en mûteber mecmualardan biri sayılmaktadır.

Muslim, hadîs toplamak için, Arabistan, Mısır, Suriye ve Irak'ın her tarafını dolaşmış ve buralarda, Aḥmed b. Ḥanbal ve Şāfi'ī'nin talebesi olan Ḥarmala ile İsḥāḳ b. Rāhūye gibi, meşhûr üstadları dinlenmiş idi. *Ṣaḥīḥ* bizzat müellifi tarafından toplanmış olduğu söylenen 300.000'den fazla hadîs arasından seçilmiştir. Muslim bundan başka bir de *fiḳh*'a ve râvîlere dâir eserler ve hâl tercümeleri yazmış ise de, bunların hiç biri zamanımıza kadar muhâfaza edilmemiştir.

Ṣaḥīḥ'in diğer hadîs mecmualarından farkı burada kitapların fasıllara ayrılmamış olmasıdır. Buḫārī'nin eserinde ise, hadîsler *tarcama*'lere misâl olarak verilmektedir. Muslim'in *Ṣaḥīḥ*'inde ise, hadîsler fıkhın ilgili kısımları ile sıkıca bağlı bir şekilde, sıralanmıştır. Burada da muhtelif hadîsler ayrı başlıklar altında toplanmış olup, ancak bu bakımdan Buḫārī'nin *tarcama*'leri ile mukayese edilebilir; fakat bunların eserin muhtelif neşirlerinde bir birinden farklı olması fasıl başlıklarının bizzat Muslim tarafından tertip edilmediğini göstermektedir.

Muslim'in *Ṣaḥīḥ*'inin diğer mecmualardan farklı olan bir tarafı da burada *isnād*'lara daha çok dikkat edilmiş olmasıdır; öyle ki, Muslim'in eserinde çok defa aynı hadîsin biraz değişik metni için, bir çok farklı *isnād*'lar verilmektedir. Böyle bir yeni *isnād* metinde ح (*taḥvîl* veya *ḥavāla* „değiştirme") ile işâret edilmiştir. Muslim bu noktada çok dikkatli hareket etmekle meşhûrdur. Bununla berâber Buḫārī'nin daha üstün olduğu, Muslim'in sâdık tarafdarı olan ve *Ṣaḥīḥ*'a kelâm ilmi ve fıkhı anlamak husûsunda çok mühim bir şerh yazmış bulunan al-Navavī tarafından da kabûl edilmektedir.

Muslim eserine, hadîs ilmine giriş mâhiyetinde, bir kısım eklemiştir. Eser 52 kitaptan ibâret olup, bunlarda hadîsin mûtad mevzûları bulunmaktadır. İslâmın 5 rüknü, nikâh kölelik alış-veriş, verâset kaideleri harp, kurban, örf ve âdet, peygamberler, sahâbe, aynı zamanda kader ve kelâm ilmi ile âhirete dâir meseleler. Eser *Kur'an*'a tahsis edilmiş bir fasıl (*tafsîr*) ile nihâyet bulmaktadır. Bu faslın kısalığına mukabil, eserin başında bulunan ve islâmın en eski kelâm ilmine dâir mufassal bir icmâl olan *Kitāb al-īmān* son derecede geniş ve kıymetlidir.

Ṣaḥīḥ'a yazılan şerhler için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 160; *Suppl.*, I, 265 v.d.

Bibliyografya: al-Navavī, *Taḥẕīb* (nşr. Wüstenfeld), s. 548 v.d.; İbn Ḫallikān *Vafayāt al-a'yān* (nşr. Wüstenfeld), nr. 727, İbn Ḥacar al-'Asḳalānī, *Taḥẕīb al-taḥẕīb* (Haydarâbâd, 1327), X, 126 v. dd.; Kâtib Çelebî (nşr. Flügel), bk. fihrist; Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorāns*, II, 149 v.d.; Goldziher, *Muh. Studien*, II, 245 v. dd.; J. E. Sarkīs, *Mu'cam al-maṭbū'āt al-'arabīya va 'l-mu'arraba* (Kahire, 1346 = 1924), st. 1746. (A. J. WENSINCK.)

MÜSLİM. MUSLİM (1022?—1085) B. ḲURAYŞ, ŞARAF AL-DAVLA ABU 'L-MAKĀRİM, arapların 'Uḳayl [b. bk.] kabîlesine mensûp olup, yakın şarkta son büyük arap sülâlesinin en mühim hukümdarı idi. Fâtımîler ile Abbâsîler arasında Suriye ve Irak hâkimiyeti için devam eden mücâdelenin sonuncular lehine neticelenmesi Muslim'in zamanına rastlar. 453 (1061)'te 20 yaşında bulunan Muslim babası Ḳurayş b. Badrān'ın ölümünden sonra, kabîlesinin başına geçmiş ve Musul hâkimiyetini eline almıştır. Fırat bölgesindeki arap emîrlerinin çoğu gibi, ayrıca kendisinin şiî temâyüllerinin de sevkı ile, Kahire'deki Fâtımî halîfesini tanıdı. Daha idâresinin ilk yıllarından itibâren, kabîlesinin hâkimiyetini yavaş-yavaş bütün Fırat bölgesine yaymak emelini beslemeğe başlamış idi. Nüfûz sâhasını genişletmek için her çâreye baş-vurmağa hazırdı. Bunun için ilk fırsat Selçuklu sultanı Alp Arslan [b. bk.]'ın Ḫvārizmlileri mağlûp ettikten sonra 458 (1066) yılında, Suriye'deki hâkimiyetini kuvvetlendirmeğe başlaması ile ortaya çıktı. Fakat Alp Arslan'ın önce arap kabîle reislerini Fâtımî halîfelerinin te'sirinden çıkarması ve kendileri ile ittifâk yaparak, onların Abbâsî halîfelerini tanımalarını te'min etmesi icâp ediyordu. Bunun için Muslim ile bir ittifak yaptı ve Irak'ta bâzı şehirleri ona iktâ etti. Bu ittifâk çerçevesinde Muslim bir müddet sonra Fâtımî taraftarı olan Banī Kilāb'a karşı mücâdeleye girişti (463=1070). 465 (1072)'te Sultan Alp Arslan öldü. Mevcut anlaşmaya oğlu Sultan Melikşah [b. bk.] da riâyet etti. Onun yardımı ile, Muslim bir kaç sene sonra nufûzunu Suriye'ye kadar genişletti ve çok zayıf bir durumda bulunan şehir kısmı Ḳāżī al-Ḫuta'ītī ve kalesi ise, son Mirdāsîler [b. bk.]'den biri tarafından idâre edilen, esâsen düşmanları tarafından devamlı bir şekilde tehdit edildiği ve iâşe yolları kesildiği için, ahâlisi yiyecek sıkıntısı çekmekte olan Haleb'i 472 (1079)'de ele geçirdi.

Şam şehri Sultan Tütüş [b. bk.]'ün elinde bulunuyordu. Kardeşi Melikşah ona henüz fethedilmemiş olan Suriye'yi iktâ etmiş idi.

Tütüş Haleb'i de eline geçirmek üzere idi; fakat Haleb ahâlisi ona kapılarını kapadı ve Muslim'i yardıma çağırdı. Tütüş uzaklaşınca, berâberinde bol erzak getirmiş olan Muslim, uzun süren müzâkerelerden sonra, Mirdâsî emîrlerine bir kaç küçük şehir daha vermek sûretiyle, şehir ile kaleyi teslim aldı. Kardeşinin pek fazla kuvvetlenmesini istemeyen Melikşah, mühim bir yıllık vergi karşılığında, şehri ona bıraktı. Muslim, Ruhâ (Urfa) ile Ḥarrân'ı ve daha bir çok küçük kaleleri ele geçirmek sûretiyle, nüfûz sâhasını genişletti ve hâkimiyeti böylece şimâlî Suriye'den Fırat'a kadar uzandı. Bu kadarı ile iktifâ etmeyerek, sonsuz bir hırsa kapılan ve kendi kuvveti hakkında mübâlegaya düşen Muslim de, Tütüş gibi, bütün Suriye'yi eline geçirmek ve her şeyden önce de Şam'a hâkim olmak istiyordu. Orta Suriye'yi Tütüş'e iktâ olarak terketmiş olan Melikşah'ın şehri kendisine vermesi ihtimâli yok idi. Bundan dolayı Selçukluların düşmanı olan ve Şam'ın zaptı için yardımcı kuvvetler göndereceğine dâir vaitlerde bulunan Fâtımî halîfesi ile bir anlaşma yaptı. Tütüş'ün Antakya bölgesinde Bizanslılara karşı sefere çıkmış olmasından istifâde ile, Muslim Şam üzerine yürüdü ve Baalbek [b. bk.] de dâhil olmak üzere, bir çok şehirleri ele geçirdi. Fakat Fâtımî halîfesinin yardımcı kuvvetleri gelmedi ve Muslim'den nefret eden mahallî reisler Tütüş'ü çağırdılar. Bu vaziyet ve Ḥarrân'da vukûa gelen ayaklanma haberini alması Muslim'i çekilmek zorunda bıraktı. Melikşah kendisinden ayrılan Muslim'in yerine, sâbık Abbâsî veziri İbn Cahîr'in oğullarını tâyin etti ve onları Fâtımî taraftarı olan Mervânîlerden Manṣûr'a karşı göndererek, bunun başlıca mülkü olan Âmid'i zapta me'mûr etti. Muslim Manṣûr'a yardım etti. Manṣûr ile Muslim'in birleşmiş kuvvetleri Âmid yakınında hücûma uğrayınca, memleketin diğer kısımlarını müdâfaasız bırakarak, sûrlar gerisine çekilmek zorunda kaldılar. Sultan Melikşah bu müsâit durumdan istifâde ile, Muslim'in elinden almak üzere, İbn Cahîr'in başka bir oğlu olan 'Amîd al-Devla'yı, Musul'a gönderdi. Muslim bu arada Âmid'den kaçmış bulunuyordu. Mülkünün böylece elinden gitmekte olduğunu gören Muslim, vezir Niẓâm al-Mulk'ün oğlunun tavassutu ile, sultandan affedilmesini diledi. Muslim'in artık kendisi için zararsız bir hâle gelmiş olduğunu gören sultan ve mülkünü iâde etti. Fakat Muslim hâlâ uslanmamış idi; 477 (1084)'de, belki de Melikşah'ın müsâadesi ile, Anadolu Selçuklularından olup, Antakya'yı zaptetmiş olan Sulaymân b. Kuṭulmış'a mürâçaatla, bi-zanslılardan almakta olduğu verginin kendisine verilmesini istedi. Sulaymân'ın bunu reddetmesi üzerine, Muslim yardımcı arap ve türkmen kıt'aları ile harekete geçti. Antakya civârında safer 478 (mayıs 1085)'de Şaraf al-Devla için beklenilmedik bir karşılaşma oldu; Muslim'e karşı nefret besleyen kuvvetlerin bir kısmı Sulaymân tarafına geçti. Muslim bozguna uğradı ve 400 kadar askeri ile birlikte öldürüldü (krş. İbn al-'Adîm, 68a). Muslim'in ölümü ile, 'Uḳaylîlerin hâkimiyeti de ortadan kalktı. Muslim'den sonra Haleb ellerinden çıktı ve daha bir kaç sene (489 = 1090'a kadar) ancak Musul vâliliğini muhâfaza edebildiler [bk. mad. 'UḲAYLÎLER]. Muslim akıllı ve âdil bir insan olarak tavsîf edilmektedir; hıristiyanlara maddî yardım hareketi ile meşhûrdur. İdâresindeki mahâret ve nizâm övülür. Zaptından bir müddet sonra Haleb'in mâlî durumunu ıslâh ettiği muhakkaktır. Her hâlde uzağı gören bir şahsiyet olup, Suriye ve Irak'ta arap kabîlelerinin hâkimiyetini bir müddet devam ettirmeğe muvaffak olmuştur. Muslim ile bu hâkimiyet ortadan kalkmış ve Suriye ile Irak'ta türk kumandanları hâkim olmuşlardır.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil, fi 'l-târîḫ*, fihrist; E. v. Zambaur, *Manuel de généalogie*, fihrist A.

(M. SOBERNHEIM.)

MÜSLİM. MUSLİM (?—683) B. 'UḲBA Murra kabîlesinden olup, Emevîlerden Sufyânîlerin hizmetinde bulunmuş meşhûr bir kumandandır. Resmî hayatının başlangıç devri hakkında kâfî mâlûmat yoktur: çok muhtemel olarak, ilk fâtihler ile berâber geldiği Suriye'de erken zamandan beri yerleşmiştir. Emevîlere son derece sâdık ve şahsan pek cesûr bir zât olan Muslim, Ṣıffîn muhârebesinde de Suriye piyâdesinin bir fırkasına kumanda etti; 'Alî b. Abî Ṭâlib'den Davmat al-Candal [b. bk.] vâlîsını zaptetmek teşebbüsünde hezîmete uğradı. Halîfe Mu'âviya onu kârlı bir iş olan Filistin haracını idâreye me'mûr etmiş, fakat o bu vazîfe sâyesinde servet edinmeğe tenezzül etmemiştir. Muslim bilhassa Mu'âviya ölüm yatağına düştüğü sırada göze çarpacak bir vaziyette görülmektedir. Mu'âviya maiyetindeki kuvvetler ile Anadolu'da meşgûl bulunan oğlu Yezîd'in avdetine kadar nâiblik vazîfesini Ḍaḥḥâk b. Ḳays [b. bk.] ile müştereken Muslim b. 'Uḳba'ye tevdi etti. Muslim'in doğruluğu husûsunda Mu'âviya'nın beslediği takdir, Yezîd'e „Hicaz ile ihtilâfa düşersen oraya Murra kabîlesinin körünü (Muslim'in bir gözü yok idi) yollamak ile iktifâ et" şeklin-

deki tâlimattan belli olmaktadır; böyle bir ihtilâf da hemen zuhûr etmiştir.

Muslim, Medine'ye *anṣār*'ı inkıyât ettirmek üzere gönderilen elçi heyetine katıldı. Diğer uzlaşma teşebbüsleri de boşa gittiği için, Yazīd kuvvete baş-vurmağa karar verdi; sevk ettiği kuvvetlerin başına ihtiyarlığına ve sakatlığına rağmen, Muslim'i getirmeği muvâfık buldu. Bu ârızalar onu sefere hareket esnasında sedîyeye binmek zorunda bıraktı; Muslim Vādi 'l-Ḳurā'da Medine'den kovulmuş Emevîlere rastladı. Bunlar kendisine Medine'nin askerî durumu hakkında mâlûmat verdiler; Medine vâhasına girince Vāḳim *ḥarra*'sında karargâh kurup, 3 gün *anṣār*'dan ve kureyşli muhâcirlerin evlâdından mürekkep olan âsîler ile müzârekerenin neticesini bekledi. Bütün teklifler redd ile karşılandığından, dördüncü gün muhârebe hazırlıkları yaptı. 63 senesi zilhiccesinin çarşambaya rastlayan sondan evvelki üçüncü günü (26/27 ağustos 683) başlayan muhârebede önce *anṣār* kıt'asının kazandığı küçük bir başarıdan sonra, savaş öğleye doğru âsîlerin tam hezîmeti ile sona erdi. Kaçanları tâkiben Medine'ye giren suriyeliler şehri yağmaya başladılar. Emevî aleyhdarı rivâyetlerde bu yağmanın fecâati ve devâm müddeti çok mübâlegalıdır; yağmanın 3 gün sürdüğü söylenmiştir. Muhârebenin hemen ertesi günü Muslim'in müdâhalesi sükûneti iâde etmiş, müteâkıp günler ele düşen başlıca âsî reislerinin sorguya çekilip, cezâlandırılmasına tahsis edilmiştir.

Muslim Ravḥ b. Zinbā'ı başına geçirdiği şehrin işlerini yoluna koyduktan sonra, ıztıraplarının artmasına rağmen, Emevîler aleyhine isyân eden 'Abd Allāh İbn al-Zubayr [b. bk.]'e taarruz etmek üzere, Mekke'ye yürüdü. Muṣallal [b. bk.]'e vardığı zaman, hastalığının şiddetlenmesi kendisini durmak zorunda bıraktı. Halîfe Yazīd'in tâlimatı gereğince, ordunun kumandanlığına muâvini Ḥusayn b. al-Numayr [b. bk.]'i tâyin etti ve Muṣallal'de öldü. Mezarı yolcular tarafından uzun müddet taşa tutulmuştur. Şiîliğe mütemâyil müellifler Muslim ismini *Kur'an* (V, 36; VII, 79; XL, 29, 36 ve tür. yer.)'da geçen bir kelimeye telmih ederek, *Musrif* (suçlu) şekline sokarlar. Pek mübalegalı bir rivâyet onun 50 sene yaşadığını bildirir. Bütün deliller doğumunun hicretten önce vukû bulduğunu gösteriyor. Muslim b. 'Uḳba fakirlik içinde ölmüştür. Meziyetleri Emevî saltanatının teessüs etmesine kuvvetle yardım ettiğini bildiğimiz kumandan ve devlet adamlarının en mütebâriz simalarından biri olarak gösteren yegâne vasfı, menfaatine ehemmiyet vermemesinden ibâret değildir. Dozy onu „imansız bir bedevî" şeklinde tasvir eder. Muslim gerçi Banī Murra'nin dillere destân sertliğini (*cafā'*) kaybetmemiş idi: fakat bütün meslek hayatı Murra kabîlesine mensûp bu kumandanın mü'min bir müslüman olduğunu ve bilhassa muazzam servetlere ve sebatsız bağlılıklara şâhit olan o baş döndürücü devir için, az rastlanan bir doğruluk sâhibi bulunduğunu gösterir.

Bibliyografya: Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 3283; II, 198, 409—425, 427; diğer me'hazlar için bk. P. Lammens, *Califat de Yazīd Ier*, s. 223 v. d. (*MFOB*, ayrı basım, V, 225 v.d.); ayn. mil., *Etudes sur le règne du calife omaiyade Mo'āviya Ier* (*MFOB*, I s. 19, 45, 269, 373). (H. LAMMENS.)

MÜSLİM. MUSLİM B. AL-VALĪD (747?—823) AL-ANṢĀRĪ *Ṣarī' al-Ġavānī* = „güzeller tarafından yere serilmiş" lekablı; al-Ḳutāmī [b. bk.] daha önce lekabı almış idi), ilk Abbâsî devri arap şâiri, 130—140 (747—757)'a doğru Kûfe'de doğmuş, 208 (823)'de Curcān'da ölmüştür. al-Anṣār [b. bk.]'ın *mavlā* [b. bk.]'sı olan babası dokumacı idi; oğlunun tahsil yılları hakkında açık bir şey bilmiyoruz. Gâlibâ edebiyat bakımından yetişmesini husûsî muallimlere ve kitaplara değil, Abbâsîlerin hilâfeti elde etmesi ile fikir hayatı daha ziyâde gelişmiş olan Elcezîre şehirlerinin canlı havasına borçlu idi. Şâir olarak, çağdaşlarının çoğu gibi, hayatını medhiyeler yazarak, kazandı. Bir çok devlet adamı ve emîrler ile münâsebette idi. Bunlar arasında kumandan Yazīd b. Mazyad al-Şaybānī (bk. *Dīvān*, nr. 1, 6, 10, 16, 49), sonra Dāvūd b. Yazīd al-Muhallabī (nr. 20), Manṣūr b. Yazīd al-Ḥimyarī (*Dīvān*, nr. 31) ve daha bir çokları vardır. Yavaş-yavaş nüfûzlu Bermekîlere [b. bk., nr. 17, 40, 45] ve halîfe Hārūn al-Raşīd (nr. 14, 41, 57)'e yaklaşabilmiş idi; bir rivâyete göre, lekabını bir beyti (nr. 3, 35; krş. bir de nr. 23, 39) dolayısı ile bu sonuncu şahıstan almış idi. Halîfenin bizzat kız kardeşi 'Abbāsa'yi bile bir şiirinde zikretmiştir (nr. 57, 10). 187 (803)'de Bermekîlerin sukutu onun meslek hayatına te'sir etmedi; bir kaç kasîdesini al-Amīn adına yazdı (nr. 7, 28, 30); bunun ile berâber müteâkip devirde onun başlıca hâmîsi al-Ma'mūn'un veziri Faḍl b. Sahl [b. bk.] oldu. Onun tavassutu sâyesinde al-Ma'mūn'dan Curcān'da resmî bir vazife (gâlibâ *ṣāḥib al-barīd*) elde etti. Faḍl b. Sahl'in 202 (818)'de ölümüne kadar ona sâdık kaldı ve onu kaybetmenin verdiği ıztırap yüzünden, şiiri bıraktı. Ölümünden evvel şiirlerinin mühîm bir kısmını yok ettiğine dâir, *rāvī*'sinin bir rivâyeti vardır.

Şiirlerinin muhtevâsı ve yazılışı bakımından, kendisi tamâmiyle geleneğe bağlı idi. Eski tarz aşk şiirleri ve medhiyeleri dışında, hicviyeleri bu bakımdan bilhassa dikkate değer; az tanınmış şâir İbn al-Ḳanbar'e karşı, *al-anṣār* ve Ḳurayş'in üstünlüğünü ele alan hicviyelerinde bir al-Farazdaḳ [b. bk.] ve bir al-Ṭirimmāḥ'ın aynı mevzû üzerindeki şiddetli ve sert tenkid edâsını yeniden canlandırmıştır. Arap şiirinin iki asırlık gelişmesinin onun üzerinde de te'sirini göstermiş olması tabiî idi: *naṣîb*'lerinde ekseriyâ bir 'Umar b. Abî Rabî'a'nın veya çağdaşı bir al-'Abbās b. al-Aḥnaf [bk. mad. IBN AL-AḤNAF]'in üslûbunu buluyoruz; içki üzerine yazdığı şiirleri ayrıca dikkate değer. Her ne kadar Nöldeke, Abū Nuvās [b. bk.]'ta sık-sık rastlanan „işret âlemlerine hâs samimî coşkunluklara" bunlarda pek az rastlandığını söylüyorsa da, arap münekkitleri bu husûsta ayni kanâatte değildirler: onlarca her iki şâir bu bakımdan hemen aynı derecededir. Kanâatimizce arap münekkitleri haklıdır. Bu içki şiirleri yalnız cemiyetin ve şehir hayatının tasviri bakımından büyük bir kıymet taşımakla kalmaz, şiir bakımından da Muslim'in en iyi eserleri arasında yer alır. Şiirlerinin muhtevâsı bakımından Muslim'i „eskilerin" taklitçileri arasında saymamız gerekirse de, üslûp bakımından kendisi yeni devre âittir. Arap edebiyat tarihçileri onu sık-sık yeni „üslûbu", *al-badī'*'i, mecâz ve istiâreleri ile, ilk kabûl eden kimse olarak zikrederler. Fakat bu husûsta hukûm vermek o kadar kolay değildir. Bu „yeni üslûp" arap edebiyatında ancak yavaş-yavaş meydana çıkmıştır; bununla berâber Muslim, kendi neslinden Başşār b. Burd [b. bk.], Abū Nuvās ve başkaları ile berâber, kat'i olarak, bu yola ilk girenler arasında yer almaktadır. Sonraki neslin şâirleri, bilhassa Abū Tammām [b. bk.], bu „yeni üslûbu" bayağılığa kadar götürdüler.

Muslim, Abū Nuvās, Abu 'l-'Atāhiya [b. bk.], al-'Abbās b. al-Aḥnaf (bu şâir kendisini iğnelemek için, *Ṣarī' al-ġilān* veya *Ṣarī' al-kās* lekabını vermiş idi, bk. *Dīvān*, nr. 44), Abū 'l-Şīṣ [b. bk.], al-Ḥusayn al-Ḥalī' v.b. gibi, bir çok çağdaş şâirlerin dostu veya düşmanı idi. Edebî te'siri oldukça mühim idi: Di'bil [b. bk.] doğrudan-doğruya kendisinin talebesi idi (bu onu Muslim ile karşılıklı hicivler yazışmaktan alıkoymamıştır). Abū Tammēm, onun şiirlerini tetkikten zevk duymakta idi. *Dīvān*'ının nesilden nesile intikali hayli kötü şartlar içinde vukûa gelmiştir; al-Ṣūlī [b. bk.] tarafından, alfabe sırasına sokularak, toplanmıştır. Fakat bu tertip bize kadar gelmemiştir (*Kitāb al-aġānī*'de bunun bâzı izlerini bulmak kabildir); başka bir rivâyet dilci al-Mubarrad tarafından yapılmış bir toplamadan bahseder. Avrupa'da bilinen yegâne yazma, de Goeje basmasının temelini teşkil eden Leyden yazması, şiirlerinin ancak bir kısmını ihtivâ eder (bunlar arasında bâzı parçalar mevsûk değildir; bk. Barbier de Meynard, *ayn. esr.*, s. 17 v.d). Bu yazma bilinmeyen ve metnin tenkidi bakımından pek de değeri olmayan bir tertibi temsil etmektedir.

Bibliyografya: *Diwan poetae Abu-'l-Walid Moslim Ibno-'l-Walid al-Anṣari cognomine Çario-'l-ghawani* (nşr. de Goeje), Leyden, 1875 (maalesef kafiye fihristi yok); Kahire, 1325 (Maṭba'at Madrasat Vālidat 'Abbās al-Avval, 97 s.) basması, her ne kadar *ṭab'at al-ūlā* deniliyor ise de, Goeje basmasının metnini, alfabe sırasına konulmuş olarak, tekrâr eder; Bombay, 1303 (1886) taş-basmasını maalesef te'min edemedim (bk. Rescher, *ayn. esr.*, Leyden basmasından daha iyi bir metin verdiği iddia olunuyor; Sarkis, *ayn. esr.*). Kaynakların ekserisi de Goeje (s. 228—310) tarafından gösterilmiştir; en mühimmi tabiî *Kitāb al-aġānī* (s. 228—271)'dir. Bununla berâber diğerlerine şunlar da ilâve edilebilir: İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şi'r* (nşr. de Goeje), s. 528—535, *tür. yer.* (bk. fihrist); İbn al-Mu'tazz, *Ṭabaḳāt al-şu'arā' al-muḥdaṯīn* (Escurial yazması, nr. 279), 15a v.d.; al-Marzubānī, *al-Muvaşşaḥ* (Kahire, 1343), bk. fihrist). Daha sonraki çalışmalar için bk. Th. Nöldeke (*GGA*, 9 haziran 1875, s. 705—715); Brockelmann, *GAL*, I, 77 nr. 7 (ölüm tarihinde, matbaa yanlışı ile 823 yerine 803); *Suppl.*, I, 118; M. Barbier de Meynard, *Un poète arabe du IIème siècle de l'hégire* (*Actes du XIeme Congrès des Orientalistes*, bölüm IV, Paris, 1899, s. 1—21); Cl. Huart, *Littérature arabe*² (Paris, 1912), s. 72 v. dd. (Brockelmann'daki aynı matbaa hatâsı ile); Circī Zaydān, *Tārīḫ ādāb al-luġa al-'arabiya* (Kahire, 1912), II, 66; A. F. Rifā'ī, *'Aṣr al-Ma'mūn* (Kahire, 1927), II, 374—392; J. E. Sarkis, *Mu'cam al-matbū'āt al-'arabiya va 'l-musta'riba* (Kahire, 1930), st. 1746 v. d.; O. Rescher, *Abriss der arabischen Litteraturgeschichte* (İstanbul, 1929), cüz, IV, s. 12 v. d.; M. C. Sulṭān, *Ṣarī' al-Ġavānī* (Şam, 1932; bu eserden burada istifâde edilmemiştir).

(IGN. KRATSCHKOVSKY.)

MÜSLÜMAN. [Bk. MÜSLİM.]

MÜSNED. [Bk. HADİS, IV.]

MÜSTADÎ. [Bk. MÜSTAZİ.]

MÜSTAİD HAN. MUSTA'İDD HAN (1650—1723), MUḤAMMED SĀḲĪ 1061 (1650)'de doğmuş ve Muḥammed Bahtāvar Han'ın evlatlığı olarak terbiye edilmiştir. Hâmîsi hayatta iken, sadâkatten ayrılmamış ve muhtelif yerlerde kendisine yardım etmiştir. Onun ölümü üzerine, Avrangzīb'in hizmetine girmiştir. Şāh 'Alam Bahādur Şāh I. (1118—1124 =1707—1712)'ın idâresi zamanında, Bāhādur Şāh'ın vezîri Mirza Şukr Allāh'ın oğullarından 'İnâyat Allāh Han'ın kâtibi oldu. Onun arzusu üzerine, Musta'idd Han Avrangzīb'in saltanat devrinin tarihi olan, *Ma'āṣir-i 'Ālamgīrī*'yi yazdı. Eserin ilk kısmı, hukümdarın ilk 10 yıllık saltanat tarihini teşkil eden Mīrzā Kāzim'ın eserinden hulâsa olup, ikinci kısmı 'Ālamgīr'in son 40 yıllık idâresini ihtiva eder (nşr. *Bibliotheca Indica*, Kalküte, 1870—1871).

Musta'idd Han 1136 (1723) yılında 75 yaşında Dehli'de ölmüştür.

Bibliyografya: Ḥāfī Han, *Muntaḫab al-lubāb* II, 211; *Ma'āṣir-i 'Ālamgīrī*, s. 253, 255, 407, 462; Ouseley, *Critical Essay*, s. 42; Rieu, *Cat. Br. Mus.* s. 270 a; Ethé, *Ind. Office Cat.*, nr. 365; Elliot—Dowson, *History of India*, VII, 181.

(M. HIDAYET HOSAIN.)

MÜSTAÎN. AL-MUSTA'ĪN BI 'LLĀH (831? — 866), ABU 'L-'ABBĀS AḤMED B. MUḤAMMED, Abbâsî halîfesi. Babası al-Mu'taṣim'ın oğullarından biri olup, annesi ıslâv menşe'li Muḥārik adında bir câriye idi. al-Muntaṣir'ın 248 rebiülâhırında (hazîran 862) ölümünden sonra, muhâfız kuvvetleri yeğeni Aḥmed'i, al-Musta'īn unvânı ile, halîfe ilân ettiler. Bu vaziyet Sāmarrā'da memnûniyetsizlik doğurdu. al-Mu'tazz [b. bk.] tarafdarları arasında, ancak bir çok kan döküldükten sonra, ücretli türk askerlerinin bastırdığı bir ayaklanma oldu. al-Musta'īn halîfe olarak tanındıktan sonra, Bagdad vâlisi olan Muḥammed b. 'Abd Allāh b. Ṭāhir [b. bk.]'in me'mûriyetini tasdik etti. Bundan sonra al-Mu'tazz ve kardeşi al-Mu'ayyad'in bütün emlâkini satın alarak, bunların her ikisini de tevkif ettirdi. Türkler bunları öldürmek istiyorlardı; fakat bu hâdiseden bir az sonra bizzat gözden düşerek, Girit'e sürülen vezir Aḥmed b. Ḫaṣīb tarafından kurtarıldılar. 249 (863)'da bizanslılara karşı yenilme neticesinde karışıklıklar çıktı; fakat âsîler vezir Ötemiş ve iki türk kumandanı Vaṣīf ve küçük Buğa tarafından dağıtıldılar. Bundan bir az sonra Ötemiş, adı geçen iki kumandanın desîseleri yüzünden, öldürüldü. Halîfe artık kendisini Sāmarrā'da emniyette görmediği için, 251 muḥarreminde (şubat 865) Bagdad'a gitti. Fakat bunun üzerine al-Mu'tazz, kendisini tutanlar tarafından Sāmarrā zindanından çıkarıldı ve iki taraf arasında 251 zilhiccesinde (kânûn II. 866) al-Musta'īn'in halîfelikten vaz geçmesi ile nihâyet bulan büyük bir mücâdele başladı (bk. bir de mad. BAGDAD). Yapılan anlaşmaya nazaran al-Musta'īn bundan sonra Medine'de oturacak idi. Fakat Vāsiṭ'ta yolundan alıkonularak, 252 şevvâlinde (teşrin I 866) öldürüldü. Ölümünde 35 yaşında idi. bk. bir de mad. MUḤAMMED B. 'ABD ALLĀH B. ṬĀHİR.

Bibliyografya: İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 200; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 603—610; Ṭabarī (nşr. de Goeje), III, 1501 v. dd.; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris tab.), VII, 323—371; IX, 46, 52; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VII, 76 v. dd.; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 329—332; Muḥammed b. Şākir, *Favāt al-vafayāt*, I, 68 v.d.; İbn Ḫaldūn, *al-'İbar*, III, 283 v. dd.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, II, 377 v. dd.; Muir, *The caliphate, its rise, decline, and fall* (nşr. Weir), 531 v. dd.; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 528; G. le Strange, *Baghdad during the abbasid Caliphate*, bk. fihrist.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

MÜSTÂLÎ. AL-MUSTA'LĪ BI 'LLĀH (1074—1101), ABŪ 'L-ḲĀSIM AḤMED B. AL-MUSTANṢIR, 9. Fâtımî halîfesi olup, 20 muharrem 467 (16 eylûl 1074)'de babasının en küçük oğlu olarak dünyaya gelmiştir (al-Mustanṣir'ın Aḥmed b. 'Alī al-Ṣulayḥī'ye yazmış olduğu mektûbu için bk. İdrīs, VII, 152). Resmî bir *vilāyat al-'ahd* tevcihi yapılmamış olmasına rağmen, mevcût an'aneye göre, büyük oğlu Nizār (dğm. 437)'ın imâmete geçmesi ismâilîlerce bekleniyordu. Fakat kudretli vezir Badr al-Camālī ile oğlu al-Afżal'in Abu 'l-Ḳāsim lehine müdâhaleleri vaziyeti değiştirdi ve al-Mustanṣir da Abu 'l-Ḳāsim'ın Badr'in kızı Sitt al-Mulk ile evlemesine râzı oldu (al-Fārikī [krş. İbn al-Ḳalānisī, nşr. Amedroz, s. 128]'de onun Badr'in kızından doğmuş olarak gösterilmesi bir yanlışlık eseri olacaktır). Musta'lī ismâilîlerin rivâyetine göre [bk. BŌHRĀ], Abu 'l-Ḳāsim'ın veliahdliği bu evlenme zamanında tekarrür etmiştir. Başka bir rivâyete göre (İbn Muyassar, s. 66 v.d.), Abu 'l-Ḳāsim'ın tâyin kararını al-Mustanṣir kendi kız kardeşine bildirmiş ve o da bunu kardeşinin ölümünden sonra ilân etmiştir. al-Mustanṣir'ın 18 zilhicce 487 (10 kânûn II. 1094)'de şîîlerin *'īd al-ġadīr* gününde ölümü üzerine, al-Afżal, her hangi bir ciddî müşkilâta uğramadan, al-Musta'lī'nin

tahta geçmesini te'min etti. Nizār'ın İskenderiye'de buna karşı isyânı [bk. NİZĀR B. AL-MUSTANṢİR] ordunun muhâlefeti yüzünden, bir netice vermedi ve al-Musta'lī'nin halîfeliği, İran'daki İsmâilîler hâriç, umûmiyetle tasvip edildi [bk. AL-ḤASAN B. AL-ṢABBĀḤ].

Bütün saltanatı müddetince, hakikî kuvvet al-Afżal'in elinde kaldı. Başlangıçta Suriye'de bâzı muvaffakiyetler elde edildi, Fāmiya (Apamea) 489'da kendi arzusu ile teslim oldu ve Sûr (Tyrus) 490'da bir âsî vâlinin elinden tekrar geri alındı. Şam'a karşı Haleb Selçuklularından Rużvān ile ittifak teşebbüsü neticeye bağlanmadı. Suriye'de haçlıların görünmesi üzerine (490 = 1097), onlar ile müzâkerelere girişmek için, bir Mısır sefâret hey'eti gönderildi ve 491 (temmûz/ağustos 1098)'de Kudüs Artuklulardan Sökmen ile İl-Ġāzī'nin elinden alındı. Ertesi sene haçlıların ilerleyişi al-Afżal'i gâfil avladı, Kudüs tekrar elden çıktı ve Mısır ordusunun 'Aṣḳalān'da mağlûbiyete uğraması ile (14 ramazan 492 = 5 ağustos 1099), haçlılar nihâyet şehri tamâmen ele geçirdiler. İki yıl sonra (17 safer 495 = 12 kânûn I. 1101,) al-Musta'lī ölünce, yerine oğlu al-Manṣūr (al-Āmir bi-aḥkām Allāh) geçti.

al-Musta'lī'nin tabiatı, muâsırı olan sünnî İbn al-Ḳalānisī tarafından, çok medhedilmektedir. Daha sonraki müellifler onu mutaassıp bir şiî olarak tasvir ederler ve anlaşıldığına göre, Fâtımîlerin teşkilât ve propagandası onun zamanında daha da kuvvetlenmiştir. İdrīs onun Yemen'deki *da'va* ve al-Malikat al-Ḥurra ile onun *dā'ī*'si Yaḥyā b. Lamak b. Mālik al-Ḥammādī ile sıkı münâsebette bulunduğunu kaydetmektedir. al-Afżal'in kabiliyetli elleri memlekette âsâyişi ve iyi idâreyi te'min etmiştir. 492 veya 493 yılında suriyeli muhâcirlerin sebep olduğu açlık dışında, Mısır maddî huzûr içinde bulunmuştur.

Bibliyografya: En mufassal kaynaklar için bk. İbn al-Ḳalānisī (nşr. Amedroz), s. 128—141; İbn Taġrîberdī (nşr. Popper), II/2, s. 298—328 (burada gösterilen tarihler yanlıştır); İbn al-Aṯīr, X, 161—224; Camāl al-Dīn al-Ḥalabī (Brit. Mus. Or. 3685, var, 74a—77b); İbn Muyassar (nşr. Massé), s. 34—40. — Musta'lī ismâilî rivâyetleri için bk. Dā'ī İdrīs b. al-Ḥasan (ölm. 872), *'Uyūn al-aḫbār* (yazma H. F. al-Hamdanī'de bulunmaktadır), VII, 151—175. Haçlılar ile olan münâsebeti için bk, *Gesta Francorum* (nşr. Bréhier), s. 86, 96, 208—216; Fulcher Carnotensis, I, 19; II, 10 v. dd.); Hagenmayer, *Epistulae et Chartae* (Innsbruck, 1901), s. 151, 286. Umûmî Avrupa kaynakları için bk. madd. FÂTIMİLER ve MÜSTANSIR. (H. A. R. GIBB.)

MÜSTANSIR. AL-MUSTANṢİR BI'LLĀH (? — 1242), ABŪ CA'FAR AL-MANṢŪR B. AL-ẒĀHIR, Abbâsî halîfesi. 14 receb 623 (= 11 temmûz 1226)'te istihlâf ettiği babası gibi, o da dindâr ve âdil bir zat olarak tasvir edilir. Mühim bir siyâsî rol oynamamış olmasına rağmen, her kes tarafından sevilirdi. Vasiyet yolu ile 630 (1232/1233)'da İrbil [b. bk.] şehrini kazanmış, bundan 8 yıl sonra da önceki sâhibinden satın aldığı 'Āna şehri ile, topraklarını genişletmiş idi. Bu sıralarda moğullar islâm memleketlerini tehdide başlamışlardı; Cengiz Han [b. bk.] 624 ramazanında (ağustos 1227) ölmüş ise de, oğulları onun fetih ve istilâ seferlerine devam etmekte idiler. İslâmın en kudretli müdâfii Ḫvārizm hükümdarı Calāl al-Dīn [b. bk.] idi. al-Mustanṣir 20 cemâziyelevvel veya 10 cemâziyelâhır 640 (15 teşrin II. veya 5 kânûn I. 1242)'ta öldü. İbn Ḫaldūn'a göre ise, müteâkıp yıl içinde ölmüştür. Bagdad'da kurduğu medrese (al-Mustanṣirīya) onun adını taşımaktadır.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), XII, 299; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 445—448; İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar*, III, 535 v.d.; Ḥamd Allāh Mustavfī Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i Guzīda* (nşr. Browne), I 370 v. d.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 453—469; G. le Strange, *Baghdad ...*, s. 194, 266 v. dd.; 337 v.d.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

MÜSTANSIR. AL-MUSTANṢİR BI'LLĀH (1029—1094), ABŪ TAMİM MA'ADD B. 'ALİ AL-ẒĀHIR, 8. Fâtımî halîfesi olup, 16 cemâziyelâhır 420 (2 temmûz 1029, İdrīs'e göre ise, 16 ramazanda = 29 eylûlde)'de doğmuş, 15 şâban 427 (13 haziran 1036)'de babası al-Ẓāhir'in yerine geçmiş ve 18 zilhicce 487 (10 kânûn II. 1094)'de ölmüştür. Halîfeler arasında en uzun müddet hüküm sürmüş olan bu halîfenin büyük kargaşalıklara sahne olan devri İsmā'īlī hareketinin tarihinde de büyük bir ehemmiyet arzetmektedir.

İç hâdiselerin tarihi. al-Mustanṣir'ın çocukluğunda iktidar önce babasının veziri Abu 'l-Ḳāsim al-Carcarā'ī'nin elinde kalmıştır. Bu vezirin ölümü üzerine (7 ramazan 436 = 28 mart 1045), iktidar al-Mustanṣir'ın aslında sudanlı bir câriye olan annesine ve onun eski efendisi mûsevî tâcir Abū Sa'd al-Tustarī'ye geçti. Bu sonuncu 439 (1047)'da türk kuvvetleri ile berberîler arasındaki bir mücâdelede öldü ve mevkiini kardeşi Abū Naṣr Hārūn (fakat bk. Mann tarafından neşredilen vesikalar) ile Abū Muḥammed al-Ḥasan al-Yāzūrī

aldı. Bu sonuncusu 7 muharrem 442 (1 haziran 1050)'de vezir oldu ve 8 sene vezirlikte kaldı [bk. mad. AL-YĀZŪRĪ]. Bu sırda memlekette büyük ölçüde bir huzûrsuzluk ve iktisâdî güçlükler hüküm sürmekte idi. al-Maḳrīzī'ye bakılırsa (I, 82 [99]; nşr. Wiet, II, 4 [67]), Mısır eyâletlerinden alınan *ḫarāc* al-Yāzūrī devrinde, ancak bir milyon dinarı buluyordu. Fakat başka kaynakların, açık olarak, hükûmetin musâdere ve para cezâsı gibi, diğer mutâd çârelere baş-vurmak mecbûriyetinde bulunduğunu kaydetmesine rağmen, bu mikdarın istisnâî mâhiyette olması icap eder. Delta bölgesinde araplar isyân hâlinde idi; bunların en ciddîsi olan Banī Ḳurra isyânı, 443 (1051)'te, Ṭayy'ların yardımı sâyesinde, Nāṣir al-Davla (aş. bk.) tarafından Kōm Şarīk'te güçlük ile bastırıldı (bk. İbn al-Ṣayrafī, s. 42 v.d.; İbn al-Aṯīr, IX, 396 v. d. ve İbn al-Ḳalānisī'de gösterilen tarih için bk. s. 85). Hukûmet merkezinde bile, türk birlikleri ile berberîler ve halîfenin annesi tarafından toplanan büyük sayıda sudanlı kölelerden müteşekkil birlikler arasındaki, gerginlik artıyordu (bk. Maḳrīzī, I, 94 [nşr. Wiet, II, 45] ve s. 335; Nāṣir Ḫusrav, nşr. Kâvyânî, s. 66'daki mufassal rakamlar yanlış olmalıdır). Bütün bunlar karşısında, Nāṣir-i Ḫusrav'in tasvirlerine göre, sarayın ihtişâmı, Miṣr — Fusṭāṭ'taki refah göze batan bir tezad teşkil etmekte idi. Saray için süs eşyası imâlatı ve te'mini dışında, bu refahın kaynağını, büyük kısmı itibârî ile, bir taraftan Mısır ile Hind okyanusu (bk. Nāṣir-i Ḫusrav'in 'Ayẓāb hakkında verdiği bilgi), diğer taratan da İstanbul ile yapılan ticârette aramalıdır. Umûmî huzûrsuzluk, vaziyette hâkim olmağa çalışan son vezir al-Yāzūrī'nin idâmından sonra, arttı. Ondan sonra gelen vezirler tıpkı birer oyuncak vaziyetinde idiler ve İbn al-Ṣayrafī'nin kayddettiği tumturaklı unvânlarına rağmen, bir çokları vazifelerinde ancak bir kaç gün kalabiliyorlardı.

Fâtımî halîfeliği, kargaşaklıkla geçen bir kaç sene içinde, Bagdad Abbâsî halîfeliğinin geçen asrın ilk yarısında geçirmiş olduğu can çekişmeye benzer bir devre yaşamağa mahkûm idi. Mülkî idârenin inhilâli ve onu tâkiben hazînenin tükenmesi neticesinde, eskerî unsurlar istedikleri gibi harekete başladı ve halîfenin annesinin meş'ûm siyâseti de felâkete müncer oldu. 454 (1062) tarihinde Kahire civârında Kōm al-Rīş mevkiindeki (daha önceki Kom Şarīk muhârebesi ile biribirine karıştırıldığı olmuştur) bir çarpışmada Musul Ḥamdānîlerinden Nāṣir al-Davla İbn Ḥamdān'ın kumandasındaki türk askerleri ile berberîler, sudanlıları mağlûp ederek, onları Ṣa'īd'e doğru kovaladılar; fakat mücâdele bir kaç sene daha devam etti ve sudanlılar ancak 459 (1067) senesinde, nihâî olarak, püskürtüldüler. Bu tarihten sonra Ṣa'īd havâlisinde tutunarak, orada yağma ve tahriplerde bulundular. Nāṣir al-Davla türkler ile bozuştu ve al-Mustanṣir'ın kumanda ettiği bir birlik tarafından mağlûp edildi (461 = 1068/1069). Bunun üzerine Selçuklu sultanı Alp-Arslan'dan imdât istedi; fakat onun yardımını beklemeden, araplara ve Lavâta berberîlerine istinad ederek, Kahire ve Delta üzerinde hâkimiyet te'sis etti. Rivâyete göre, al-Mustanṣir'ı ayda 100 dinarlık bir maaş ile iktifâya mecbûr etti, Sulṭān al-Davla unvânını aldı; Abbâsiler adına hutbe okutmağı ihyâya teşebbüs etti ise de, muvaffak olamadı. Receb 465 (mart 1073)'te bütün saray erkânı ile birlikte, halîfeye bir az daha iyi muâmele eden İl-Deniz'in idâresindeki rakip türk zümresi tarafından öldürüldü. Memleketin askerler tarafından pervâsızca yağma edilmesi ve devâmlı kargaşalık, Nil feyezanlarının müstemirren iyi olmasına rağmen, bütün zirâî faâliyeti durdurdu ve bunun neticesinde 459—464 (1067—1072) arasında git-gide vahimleşen bir kıtlık vukûa geldi. Bu müddet içinde, memleket büyük bir sefâlete düştü; şehir ve hükümdar sarayı yağma edildi; Fusṭāṭ Nāṣir al-Davla tarafından iki defa yağmalandı ve hattâ ateşe verildi, halîfenin âilesi de dâhil, halkın büyük bir kısmı Suriye'ye ve Irak'a sığındı (Fusṭāṭ'ın nüfûsunun azalması husûsunda bk. Maḳrīzī, I, 5; nşr. Wiet, I, 12; saray kütüphânesinin âkıbeti için bk. bir de Olga Pinto, *Le Biblioteche degli Arabi*, Roma, 1928, s. 25 v.d.). Sünnî tarihçiler bu kıtlığa al-Basāsīrī'nin Abbâsî halîferine karşı yaptıkları zındıkça tecâvüzlerin bir cezası nazarı ile bakmaladırlar; bizzat al-Mustanṣir'ın düştüğü sefâlet hakkında bir takım rivâyetler mevcuttur. Bu rivâyetler, İbn Taġrībardī, II/II, 186, 18—19'daki bâzı bahislerde görüldüğü üzere, ihtiyat kaydı ile kabûl edilmelidir.

Nihâyet 465 (1073)'te al-Mustanṣir, ümitsizliğin verdiği cesâret ile, 'Akkā vâlisi ermeni kumandan Badr al-Camālī'yi, Mısır'da iktidarı eline almak için, gizlice çağırdı. Badr, kendi askerlerini berâberinde getirmek şartı ile, bunu kabûl etti ve kışın 'Akkā'dan hareketle 28 cemâziyelevvel 466 (29 kânûn II, 1074)'de Kahire'ye vardı. Badr türklerin bütün reislerini ve mısırlı me'mûrların bir çoğunu öldürttü, Mısır'da âsâyiş ve nisbî bir refah te'min eden askerî ve idârî tedbirler (Mısır'da ve Suriye'deki bütün mülklerin geliri 466 yılında 2.800.000 dinar iken, 483'te

3.100,000 dinara çıkmıştır; Makrîzî, I, 100; nşr. Wiet, 68; krş. Abū Ṣāliḥ, var. 7b—9a) için bk. mad. BADR AL-CAMĀLĪ. Badr ile halîfe arasındaki ittifak, kumandanın kızının al-Mustanṣir'ın oğlu, mustakbel halîfe Aḥmed al-Musta'lî [b. bk.]'ye verilmesi ile daha da kuvvetlendi. Fâtımî halîfesi kurtulmuş idi; fakat Abbâsî rakibi gibi, dünyevî iktidârını *umarā' al-cuyūş* unvânını alan bir çok askerî reislere terk ettiği için, sonradan yakasını onların elinden bir daha kurtaramadı.

Çağdaş eserler al-Mustanṣir'ı samîmî, doğru sözlü ve yumuşak tabiatlı, bütün işlerde adâlet ve hakkaniyete riâyet eden bir insan olarak tasvir ederler; fakat hukümdar olarak şahsiyeti, onu fiilen bir mahbus durumunda yaşatmış olan vezir ve kumandanlar tarafından, gölgede bırakılmıştır. Daha sonraki Fâtımî aleyhdarı müelliflerin verdikleri mâlûmat, tabiî bir tarafa bırakılmalıdır; Fatımî eserler onun imâmlık mevkiindeki ferâset ve ismetini övmektedir.

Hâricî münâsebetler. al-Mustanṣir'a verâset yolu ile geçen devlet, hiç şüphe yok ki, devrin en kudretli müslüman devleti idi. İfrîḳiya ve Sicilya'dan Mekke'ye ve orta Suriye'ye kadar uzanmakta olup, Irak, İran ve Horasan'da faâl bir propaganda idâme ettirmekte idi. Bu devlet kendisi tahta çıktıktan bir kaç sene sonra Anūş-Tigin'in şâban 429 (mayıs 1038)'da yaptığı fütûhât [bk. madd. FĀTIMİLER ve HALEB] ve kendi nufûzunun bir taraftan Fırat'ın ortalarına kadar uzanması, diğer tarafatan da, 'Alî al-Ṣulayḥî nin, aynı sene Masār'a yerleşerek, Yemen'de giriştiği fütûhat ile daha da genişledi (bk. mad. ṢULAYḤİ; bir de H. E. al-Hamdanî, *Journal of the Royal Central-Asian Society*, 1931, s 505 v.dd. ve *J R A S*, 1932, s. 126 v.d.). Anūş-Tigin'in ve aralarındaki rekabete rağmen, sülâlenin müttefiklerini gayretle korumuş olan vezir al-Carcarā'î'nin ölümünden sonra, Mısır sarayının itibâr ve nufûzu gittikçe azaldı. Suriye'nin arap kabîleleri, askerî bakımdan mağlûp edilmiş olmalarına rağmen, boyun eğmediler ve halîfe, Haleb Mirdāsîlerine karşı hemen tamâmen lafzî olan bir tebaiyet ile iktifâ etmek zorunda kaldı. Şam'da türk ve berberî birlikleri arasındaki rekâbet ve ahâlinin düşmanlığı vâlileri âciz vaziyette bırakıyordu. Suriye'de hâkim olan âsâyişsizlik o derece vahîm bir hâl aldı ki, Selçukluların ilerilemesine mâni olmağa çalışan emîr al-Basāsîrî [b. bk.]'ye Fâtımî hukûmetinin te'sirli şekilde yardım etmesine imkân bırakmadı — (Mısır'dan gönderilen harp mâlzemesi ve para yardımı için bk. İbn Taġrîberdî, s. 177); bunun neticesinde al-Basāsîrî'nin Bagdad'ı işgâli ve al-Mustanṣir'ın halîfeliği (450 = 1058/1059) uzun sürmedi. O günlerde Mısır'da hâkim olan askerî ve iktisâdî düzensizilik, 447 (1055)'den itibâren Suriye'nin şimâlinde gözüken Türkmen (Ġuzz) gruplarına hareket serbestliği verdi; 463 (1071)'ten sonra Selçuklu orduları şimâlî Suriye'ye girdi ve Ġuzz birlikleri, Atsız'ın kumandası altında, Filistin'i işgâl etti ve Şam'ı tehdide başladı. Suriye'nin diğer bir çok şehirlerinde ve idârî bölgelerinde, mahallî reisler, msl. Trablus kadısı İbn 'Ammār (bk. mad.; bk. bir de G. Wiet, *Mém. Henri Basset*, s. 279 v. dd., Ṣūr'da kadı İbn Abî 'Aḳîl — her ikisi de Fâtımî halîfesinin mânevî nufûzunu kabûl etmekle berâber — iktidârı ele aldılar (Ṣarḫad kalesinin 466 [1073/1074]'da Ḥassān b. Mismār al-Kalbî tarafından kuruluşu için bk. Sibṭ İbn al-Cavzî 'den naklen, İbn Taġrîberdî, s. 253; Selçuklu tehdidi 470 (1077/1078)'te Tütüş [b. bk.] üo gelmesinden sonra daha da arttı; fakat Tütüş Fâtımîlere karşı hiç bir zaman hakikî bir sefere girişmedi; bil'akis Badr tarafından taarruza geçilerek, 482 (1089)'da Ṣūr, Ṣayda ve Cubayl'e kadar, sâhil boyunca Mısır hâkimiyeti tekrar te'sis edildi. Suriye'de Fâtımîler lehine bir dönüş olmakla berâber, Filistin'in iç kısımları ve 468'de elden çıkmış olan Şam geri alınamadı. Tütüş'ün bir ara, evlenme yolu ile, Badr âilesine yaklaşmak istediğini söyleyen İbn Taġrîberdî (s. 272 v. d.)'nin sözlerine ne derecede kadar değer vermek lâzım geldiğini kestirmek güçtür.

Selçukluların başarısı Fâtımîlerin Arabistan'daki durumunu da değiştirdi. 462 (1069)'de Abbâsî halîfesi mübârek şehirlerde de tanındı ve 467—473 arasında kısa bir zaman Fâtımîlerin nufûzunu kabûl etmiş olan Hicaz, kat'î olarak, Abbâsîlerin dâvâsını benimsedi. Yemen'de ise, Ṣulayḥîler dâhilde, Zuraycîler de mühim ticâret merkezi olan 'Aden'de Fâtımîlerin metbûiyetini devam ettirdiler; bu metbûiyet Eyyûbîlerden Türânşāh tarafından 569 (1173)'da zaptına kadar, Aden'de devâm etti [krş mad. ṢALĀḤ AL-DİN].

Bu arada Fâtımî devleti garptaki topraklarını kaybetti. 435 (1043/1044)'e doğru Fâtımî halîfesinin Ḳayrāvān'daki Zîrî vekili olan al-Mu'izz b. Bādîs [b. bk.] İfrîḳiya şîîlerine karşı bir takım tenkil tedbirlerine girişti; kendisinin 440 senesinde ilk defa istiklâlini açıkça ileri sürmeğe başladığı ve 441'de Fâtımî pârasını tedâvülden kaldırdığı sanılmaktadır; fakat ancak 443 (1051) senesinde, kat'î olarak, Fâtımî metbûiyetini reddetti ve Abbâsî halîfesinden bir menşûr aldı. Rivâyete göre (İbn al-Ṣayrafî

'de baştan-başa anlatılmıştır), vezir al-Yâzûrî hükûmete Ṣa'îd bölgesinde büyük güçlükler çıkarmış olan Banî Hilâl'in göçebe zümrelerini misilleme olarak al-Mu'izz'e karşı saldırttı (Mısır kaynaklarında adı geçen kabîleler Zuġbā, Riyāḥ al-Aṣbac ve 'Adî'dir) ve onları Zîrî topraklarını yağma etmekte tamâmen serbest bıraktı [bk. mad. TUNUS]. Wüstenfeld (s. 234 v.d.)'in daha önce de işâret ettiği gibi, bu rivâyet bir çok itirâzlara yol açmaktadır ve bunun halk tarafından büyütüldüğü de hemen-hemen şüphesizdir. Hilâl kabîlelerinin garba doğru hareketi 440'ta başlamıştır ve İbn 'İẕārî'nin rivâyetini de kabûl etmemeğe bir sebep yoktur; bu rivâyete göre, al-Mu'izz, Ṣanhâcalar ile arası iyi olmadığından, kendi *cund*'ü telâkki ettiği İfrîḳiya'ye o zaman Barḳa'da bulunan arap kabîlelerini dâvet etmiş ve bu dâvet üzerine yola çıkan kabîleler kendi hesaplarına yağma hareketlerine başlamışlar ve 443 senesi sonlarında, onun kuvvetlerini bozguna uğratmışlardı. Bu iki rivâyet, biribirini bertaraf etmemektedir ve Banî Hilâl'in önce Barḳa (buranın vâlisi al-Mu'izz'in tarafını tutmuş idi)'ya nakledildiği ve İfrîḳiya'ye girişinin, aksi sebepler dolayısı ile, hem al-Mu'izz hem de vezir tarafından kolaylaştırılmış olduğu düşünülür ise, bu rivâyetler birbiri ile uzlaştırılabilir (bk. İbn al-Aṯîr, IX, 387 v.d.). Saltanatının ilk yıllarında al-Mu'izz'in oğlu ve halefi Tamîm (453—501 = 1061—1107), muvakkat bir zaman için, Fâtımî metbûiyetini tanıdı (Lane-Poole, s. 138, nr. 1); fakat 463 (1070)'te Sicilya'nın Normanlar tarafından zaptı ile, Barḳa Fâtımî devletinin garp hudûdu oldu.

al-Muntaṣir'ın müslüman olmayan devletler ile münâsebetleri çok uzaklara yayıldı. Bizans imparatoru ile yapılmış olan anlaşma 429 (1038)'da yenilendi ve dostça münâsebetler ihyâ edildi. Nāṣir-i Ḫusrav (nşr. Kāvyānî, s. 67)'e göre, Mısır hükûmeti, 439 (1047)'da gürcüler, deylemliler, Türkistan hakanları ve hattâ Dehlî *rācā*'sı ile de münâsebette idi. Bunların hepsi Selçuklulara ve Gaznelilere karşı Mısır'ın beslediği düşmanlığı beslemekte idiler. İstanbul ile olan dostâne münâsebetler 446 (1054)'da, imperatoriçe Theodora'nın, Selçuklulara karşı tecâvüzî bir ittifak istemesi neticesinde bozuldu. Mısır askerleri al-Lāẕḳiya'ye karşı başarısız bir sefere sevkolundu; imperatoriçe buna, Selçuklular ile müzâkerelere girişmek sûretiyle, cevap verdi ve al-Mustanṣir, merkad-i İsâ kilisesinin (*al-Ḳumāma*) hazînelerini ele geçirdi. İstanbul ile münâsebetlerin bu şekilde kesilemesinin Mısır'ın âtîsi üzerinde mühim neticeleri oldu; zîrâ bu sâyede, her ne kadar kat'î vesikalar ile ispatı henüz mümkün değil ise de, Mısır italyan şehirleri ile doğrudan-doğruya ticâret münâsebetlerine başlamış oldu (bk. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, I, 105, 124).

Dinî durum. Fâtımî devletinin al-Mustanṣir devrindeki büyük gelişmesi, dinî durumda da kendini göstermektedir. Fâtımîler lehindeki propaganda, Fâtımî devletinin resmi mezhebi olan, ismā'îlî-şiî akîdesinin propagandasından başka bir şey değildir. Yalnız Mısır'da ve Fâtımî hâkimiyeti altındaki memleketlerde değil, al-Mustanṣir'ın uzun saltanat devrinde, onu imam olarak tanımak için bâzan büyük bir başarı ile hareket eden dâîlere (*du'āt*) tesâdüf etmekteyiz. Şarkta İran'da ve bilhassa Şiraz'da Büveyhî hükümdarı Abû Kalîcār [b. bk.]'ın sarayında, hiç değilse, 429 (1037/1038)'dan itibâren, zamanın ismā'îlî *da'va*'sının, muhakkak ki, en dikkate şâyânı şahsiyeti olan *dā'î* Abû Naṣr Hibat Allāh b. Müsā al-Mu'ayyad fi 'l-Dîn Allāh [bk. AL-MU'AYYED]'ın büyük bir faâliyet gösterdiğini görüyoruz. al-Mu'ayyad Daylamî sarayını ve askerlerini Fâtımî dâvasına kazanmağa çalışmış ise de, 439 (1047/1048)'da Abbâsî taraftarlarının desiseleri neticesinde, dâvasını terketmek zorunda kalmıştır. Hâl tercümsinin birinci kısmında al-Mu'ayyad faâliyetinden etraflı bir şekilde bahsetmekte ve adını vermediği horasanlı bir sünnî ile olan muhâberâtını nakleylemektedir; mektuplarda dâvâsının siyâsî ve dinî sebeplerini anlatmıştır. Fâtımîlerin kudreti ve Irak ile İran'daki murahhaslarının başarıları Bagdad'da büyük korku yaratıyordu; bu huhûs son olarak 444 (1052)'te 'Alî taraftarlarının da imzalarını ihtivâ eden bir vesikadan anlaşılmaktadır. Bu vesikada Fâtımîlerin 'Alî soyundan geldikleri iddiâsının yanlış olduğu ileri sürülüyordu. Aynı zamanda, ismā'îlî dâvâsı Yemen'de yayılmakta idi. IV. (X.) asırda siyâsî nufûzlarının hemen-hemen yok olduğunu gören ismā'îlîler Ṣulayḥîlerden 'Alî b. Muḥammed'in şahsında kuvvetli bir destek buldular. 'Alî b. Muḥammed ile halefleri, kendilerini Yemen'de Fâtımî imâmının yalnız siyâsî değil, aynı zamanda dinî mümessilleri addettiler. Ṣulayḥî hükümdarı ile al-Mustanṣir'ın birbirlerine yazdıkları mektuplar (kitap hâlinde bir araya getirilmiştir: *Kitāb al-Sicillāt va 'l-tavḳī'āt va 'l-kutub li-Mawlānā al-Mustanṣir bi'llāh*, yzm. School of Orient a. Afrik Studies; bu mektupların bir çoğu aynı zamanda İdrîs, VII'de de bulunmaktadır, bk. *bibl.*), siyasî meseleler yanında, bilhassa Yemen'de Fâtımî devletindeki *da'va*'nın durumundan bahsetmektedir.

Mısır'da bile al-Muntaṣir'in halîfeliğe gelmesinden az bir müddet önce, mûtedil ismâ'îliya mezhebinin resmî akîdesi, durzîlerinkine yakın olan aşırı ismâ'îlîleri faâliyeti karşısında tehdit altında bulunuyordu. al-Sikkîn adında birisi arkadaşı al-'Ânî ile birlikte ortaya çıkarak, kendine halîfe al-Ḥâkim süsü vermiş ise de, çok geçmeden, hakikat meydana çıkmıştır (İdrîs, VI, 296). 439'da Kahire'ye gelerek, al-Mustanṣir'ın gözüne giren al-Mu'ayyad, *dâ'i 'l-du'ât* sıfatı ile, dâvânın başına geçiyor (burada Yâzûrî [b. bk.]'nin de vezirliği esnâsında *dâ'i 'l-du'ât* unvânını almış olduğunu kaydetmek gerekir); tekrar açılan ve muhtelif memleketlerden gelen dâîlerin okuduğu Kahire medresesinde ders veriyor ve *da'va*'nin dizgini elinde tutuyordu. Yemen'de *da'va*'nin gelişmesi üzerinde husûsî bir te'siri olduğu sanılmaktadır; zîrâ yemenli *dâ'î* Lamak b. Mâlik onun talebelerinden idi. İsmâ'îlî mezhebine yeni giren Nâṣir-i Ḫusrav, ondan ders okumak üzere, İran'dan kalkıp, Mısır'a gelmiştir. Ayrıca Mu'ayyad'in mühim bir siyâsî rol oynamış olduğu da sanılıyor. Hâl tercümesinde al-Basâsîrî'ye, Suriye ve Elcezîre'deki bir çok Fâtımî kumandanlarına yazdığı mektupları nakledilmektedir. Yine onun te'siri iledir ki, 450 senesinde Bagdad'da hutbelerde Fâtımîler zikrolundu (bk. bir de İbn Muyassar, s. 8,1, 10, 6—7). Mu'ayyad şiirlerinde, Nâṣir-i Ḫusrav tarzına yakın bir şekilde, İmâm al-Mustanṣir'ı övmektedir. Devrin diğer ismâ'îlî müellifleri olarak şunlar vardır: şâir Ḥasan b. Maḥbûb, *dâ'î* Aḥmed b. İbrâhîm al-Nîsâbûrî ve ismâ'îlî an'anesinin Badr al-Camâlî'ye atfettiği, *Kitâb al-macâlis al-Mustanṣiriya* (te'vil yolu al-Mustanṣir'ın imamlığını ispat eden dersler) adlı eserin müellifi. — Mâverâünnehr'deki Fâtımî *da'va*'si husûsunda bk. bir de Barthold, *Turkestan* (*GMS*, s. 304 v.d).

Bibliyografya: İbn al-Ṣayrafî, *al-İşâra ilâ man nâla 'l-vizâra* (nşr. A. Muḥliṣ), Kahire, 1924, s. 57—77; İbn al-Ḳalânisî, *Ẕayl Târîḫ Dimaşḳ* (nşr. Amedroz), s. 84—128; Nâṣir-i Ḫusrav, *Safar-nâma* (nşr. Kâvyânî), Berlin, 1341, s. 54—82 (trc. Schefer, Paris, 1881, s. 110—162); Abû Ṣâliḥ (nşr. Evetts. var. 9a, 24a—b, 33a, 51a); Camâl al-Dîn al-Ḥalabî, *Târîḫ al-duval al-munḳaṭi'a* (British mus., Or. 3685, 68a—74b; Gotha, nr. 1555, 152b—158a); İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), IX, 304, X, 161; İbn 'İẕârî (nşr. Dozy), I, 285—292, 298 v. dd.; Sibṭ İbn al-Cavzî, *Mir'ât al-zamân*, (Paris, nr. 641) XII; İbn Muyassar (?, Mîsar), *Aḫbâr Miṣr* (nşr. Massé), Kahire, 1919, s. 1—43; İbn Ḫallikân (trc. de Slane). III, 381; İbn Taġrîberdî, *al-Nucûm al-ẓâhira* (nşr. Popper), II/II, 168—296); al-Maḳrîzî, *al-Ḫiṭaṭ* (Bulak 1270, b. I, 99 v. d. 335 v. d. ve tür. yer.); İbn Ḥammâd. *Aḫbâr mulûk Banî 'Ubayd* (nşr. Vonderheyden), s. 59; İdrîs' b. al-Ḥasan (ölm. 872), *'Uyûn al-aḫbâr*, VI, 292 — VII, 150; al-Mu'ayyad fi 'l-Dîn, *al-Sîra al-Mu'ayyadiya* (hâl tercümesi, son iki yzm. eser H. F. Hamdani husûsî kütüp.). — Dinî duruma âit bölüm aynı kütüphanede mevcut olup, henüz neşredilmemiş bulunan diğer yazmalara dayanmaktadır. — F. Wüstenfeld, *Gesch. der Fat. Caliphen*, s. 227—271; St. Lane-Poole, *Hist. of Egypt in the Middle Ages*, s. 136—161; J. Mann, *The Jews in Egypt and Palestine under the Fatimid Caliphs* (Oxford, 1920—1922), I, 75—83; II, 79 v. d., 376 v. d.

(H. A. R. GIBB ve P. KRAUS.)

MÜSTÂRİB(E). MUSTA'RİB(A) (A.), „araplaşmış", arap şecere âlimlerinin Arabistan nufûsunu taksim ettikleri zümrelerden biri. Birinci zümre *'arab 'âriba*, saf kan araplardır; bunlar Aram b. Sâm b. Nûḥ [b. bk.]'un soyundan gelme 9 (bâzılarına göre 7) kabîle olup, Arabistan'ın ilk sâkinleri sayılmaktadır; bu kabîleler şunlardır: 'Âd, Ṣamûd, Umayyim, 'Abîl, Ṭasm, Cadîs, 'Imlîḳ, Curhum ve Vabâr. Ancak başka kabîleler içinde erimiş olan cüz'î kabîleler dışında, bu kabîleler tamâmiyle kaybolmuştur. İkinci zümre, *muta'arriba* [b. bk.]'ler olup, saf kan arap değil idiler; bunlar Ḳaḥṭân (*Takvîm*, X, 25 v. d.'da sayılan Yoḳṭân) neslinden sayılırlar ve cenûbî Arabistan'da yaşarlar. Üçüncü zümreye *musta'riba* adı verilmektedir. isim aynı zamanda, aslen arap olmayan kabîleler için de kullanılır; menşe'leri İsmâ'îl [b. bk.]'in ahfâdından biri olan Ma'add b. 'Adnân'a bağlanmaktadır. Şimâlî Arabistan'ın bütün kabîleleri ve dolayısı ile Peygamberin mensûp olduğu Kureyş-oğulları *musta'riba* sayılmaktadır; Peygamber'in şeceresi bunlarca İbrâhîm'e kadar çıkarılır ve onun *Kitâb-ı mukaddes*'teki peygamberler ile akrabalıkları isbat edilmiş olur. Aslında arap olmayan kabîle için kullanılan *musta'riba* tâbiri, İspanya'nın müslümanlar tarafından fethinden sonra, burada yeni bir muâna aldı. Kelime hıristiyan kalan ispanyalılar için kullanıldı; *mozarabe* [b. bk.] kelimesi *musta'riba*'nin bozulmuş bir şeklidir.

Bibliyografya: Caetani, *Annali dell' Islâm*, I, § 43; ayn. mll., *Studi di storia orientale*, I, 306 v.d.; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes*, I, 6 v. dd.; C. Ritter, *Arabien*, 57; al-Suyûṭî, *Muzhir*, I. nav' *Tâc al-'arûs*, I, 371; krş.

Lane, *Lex*, *musta'riba* kelimesi.

(İLSE LICHTENSTÄDTER.)

MÜSTÂSIM. AL-MUSTA'ṢİM BI'LLĀH (1212—1258), ABŪ AḤMED 'ABD ALLĀH B. AL-MUSTANṢIR, son Bagdad Abbâsî halîfesi olup, 609 (1212/1213)'da doğmuştur. Cemâziyelevvel veya cemâziyelâhır 640 (teşrin II./kânûn I. 1242)'ta ölen babasının yerine halîfe ilân edilmiştir. Moğullar tarafından gelen tehdit ve felâketi önleyecek ne kabiliyeti ve ne de kuvveti var idi; ayrıca kendi aralarında anlaşamayan, birbiri aleyhinde çalışan kimselerin nasihatlerine uydu. 653 (1255/1256) yılında moğul hükümdarı Hulagu [b. bk.] islâm hükümdarlarını ismâ'îlîlere karşı mücâdeleye dâvet etmiş idi. Halîfe bu dâvet ile hiç alâkadar olmadı. 655 rebiülevvelinde (mart/nisan 1257) bir moğul elçi hey'eti Bagdad'a gelerek, al-Musta'şim'ın şehrin istihkâmlarını yıkmasını ve müzâkerelerde bulunmak üzere, ya bizzat Hulagu'nun yanına gitmesini veya kendi yerine bir vekil göndermesini talep etti. al-Musta'şim bu talepleri yerine getirmeği reddettiğinden, Hulagu onu harp ile tehdit etti. Kendisini korkutmağa çalışan halîfenin yeni bir mektubunun gelmesi üzerine, Hulagu harekete geçerek, Bagdad üzerine yürüdü. Yolda kendisine yıllık harac teklifi getiren bir elçi hey'eti ulaştı ise de, düşmanı aldatmak için yapılan bu teşebbüs de bir netice vermedi. 656 muharreminde (kânûn II. 1258) moğullar Bagdad sûrları önünde bulunuyorlardı. Muhâsara hazırlıkları sür'atle ilerledi. Müzâkereye girişmek için yapılan teşebbüsler, Hulagu'nun kabûl etmemesi yüzünden, netice vermeyince, al-Musta'şim 4 safer 656 (10 şubat 1258)'da teslim olmağa mecbûr kaldı. Şehir bunun üzerine yağma edildi. Bundan 10 gün sonra Hulagu, halîfeyi bir çok akrabâsı ile birlikte, öldürttü [krş. mad. BAGDAD.].

Bibliyografya: İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 448—458; Muḥammed b. Şākir, *Fawāt al-Vafayāt*, I, 237 v. dd.; İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar*, III, 536 v. dd.; Raşîd al-Dîn (nşr. Quatremère), I, 228 v. dd.; Ḥamd Allāh Mustavfī Ḳazvînî, *Tārīḫ-i guzīda* (nşr. Browne), I, 371 v. dd.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 470—478; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 640; II, 228 v. dd.; Muir, *The Caliphate* (nşr. Weir) s. 590 v. dd.; G. le Strange, *Baghdad...*, bk. fihrist.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

MÜSTAZHİR. AL-MUSTAẒHİR BI'LLĀH (1078—1118), ABŪ 'L-'ABBĀS AḤMED B. AL-MUḲTADĪ, Abbâsî halîfesi. Babası 487 muharreminde (şubat 1094) ölünce, genç al-Mustaẓhir onun yerine geçti. Bu sıralarda Selçukluların kuvveti iç mücâdeleler ile azalmağa başlamış idi [bk. madd. BERKİYARUK ve al-MUḲTADĪ]. Daha al-Muḳtadī'nin hilâfeti zamanında tarih sahnesinde görünmüş olan haşşâşîler [b. bk.] bu çöküntüyü tam mânası ile istismâra başladıkları için, bu tehlikeli mezhep ile mücâdele sultanların ve halîfelerin en mühim vazifelerinden biri hâline geldi. Haçlı seferlerinin başlangıcı da aynı tarihlere tesâdüf eder. 492 şâbanında (temmûz 1099) Kudüs haçlılar tarafından zaptolundu. Bunu tâkip eden yıllar içinde bir çok mülteci Bagdad'a gelerek, Sultan Muḥammed'i haçlılara karşı yapılan mücâdeleye iştirâke teşvik ettiler. Sultan Muḥammed 505 (1111/1112)'te emîr Mavdūd kumandasında bir orduyu haçlılara karşı gönderdi. Bu devrin siyâsî tarihi içinde hemen-hemen hiç zikrolunmayan al-Mustaẓhir 16 rebiülâhır 512 (6 ağustos 1118)'de 41 yaşında ölmüştür.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), X, 154 v. dd.; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 403—406, İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar*, III, 480 v. dd.; Ḥamd Allāh Mustavfī-i Ḳazvînî, *Tārīḫ-i guzīda* (nşr. Browne), I, 360 v.d., Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 138 v. d.; Muir, *The Caliphate...*, s. 582 v.d; Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, II, 83, 95, 119, 261, 265; Gl. Strange, *Bagdad...*, bk. fihrist.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

MÜSTAZÎ. AL-MUSTAẒĪ' BI-AMRI 'LLĀH (1142—1180), ABŪ MUḤAMMED AL-ḤASAN, Abbâsî halîfesi olup, 23 şaban 536 (23 mart 1142)'da al-Mustancid'in Ġazza adlı bir ermeni câriyesinden doğmuştur. Babasının 9 rebiülâhır 566 (20 kânûn I. 1170)'da ölümünden sonra, onun yerini almış ve ertesi yılın başında (eylûl 1171) bu sırada Eyyûbîlerin [b. bk.] eline geçen Mısır'da da resmen halîfe olarak tanınmıştır (krş bir de mad. FÂTIMÎLER). al-Mustancid'in kâtilleri pek az sonra birbirleri ile bozuştular. al-Mustaẓī'ın vezir tâyinine mecbûr kaldığı 'Aẓud al-Dîn [b. bk]. 567 (1171/1172) yılında emîr Kaymaz'ın desiseleri yüzünden azledildi. 570 zilkâdesinde (mayıs 1175) emîr Kaymaz hazînedar Ẓahîr al-Dîn b. al-'Aṭṭār'ı da yakalamak istedi ise de, bu zât halîfenin sarayına sığındığından, Kaymaz sarayı muhâsaraya başladı. Bunun üzerine halîfe ahâliyi yardıma çağırdı. Kaymaz'ın konağı yağmalandı. Kaymaz hayatını kurtarmak için kaçmağa mecbûr kaldı ise de, bir az sonra öldü

Bunun üzerine 'Aẓud al-Dīn tekrar vezirliğe getirildi. Daha önce al-Mustancid Ḫūzistān hâkimi Şimla ile anlaşmazlık hâline düşmüş bulunuyordu. 569 (1173/1174) yılında bunun yeğeni İbn Şenke ile al-Mustaẓī' arasında mücâdele başladı. İbn Şenke, kısa bir zamanda esîr edilerek öldürüldü. Hiç bir değeri olmayan al-Mustaẓī' ise, 2 zilkâde 575 (30 mart 1180) 'de, bir başka rivâyete göre de aynı yılın şevvâli sonunda, öldü.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), XI, 237 v. dd.; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg) s. 428—433; Muḥammed b. Şākir, *Fevāt al-Vafayāt* I, 137 v. d.; İbn Ḫaldūn, *al-'İber*, III, 525 v. dd., Ḥamd Allāh Mustavfī-i Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i guzīda* (nşr. Browne), I, 367—369; Weil, *Geschichte der Cholifen*, III, 337 – 363; Houtsma, *Recueil der textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, II, 304; Le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, s. 87, 195, 260 280. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

MÜSTECÂB-HAN. MUSTACĀB-HAN BAHĀDUR (NAVĀB), meşhûr Rohilla reisi Ḥāfiẓ al-Mulk Ḥāfiẓ Raḥmat-Han (1707—1774)'ın 13. oğlu ve babasının hâl tercümesinin (*Gulistān-i Raḥmat* adı altında farsça olarak kaleme alınmıştır.) müellifidir. Ḥāfiẓ Raḥmat-Han menşe' bakımından efganların Yūsuf-Zāy koluna mensuptur; 1748 'den itibâren Rohilkand (Katehr)'ın hâkimi olup, bütün hayatı boyunca, Mahrātālara karşı amansız bir şekilde mücâde'e etmiştir. Kendisi 1774 'te Oudh *navāb*'ı Şucā' al-Mulk ve ingilizlerin müşterek kuvvetleri ile vukû bulan Mīrānpūr Katra yakınındaki muhârebede maktul düşmüştür. İngiliz kuvvet'erine *navāb*'a yardım etmelerini emreden W. Hastings hakkında bundan dolayı adli tahkikat açılmıştır. Mustacāb-Han'ın eseri Ḥāfiẓ Raḥmat-Han'ı tam bir efgan kahramanı gibi tasvir etmekte ve efgan kabîleleri arasındaki münâsebetleri aydınlatacak bir çok kıymetli mâ'lûmat ihtivâ eylemektedir.

Bibliyografya: *Gulistān-i Raḥmat*'in as'lının neşredilip-edilmediği belli değildir. Kısaltılmış ingilizce tercümesi için bk. Ch. Elliott, *The Life of Hafiz ool-moolk, Hafiz Rehmut Khan, Written by his son the Nuwob Moost'ujab Khan Buhadoor and entitled Goolistan-i Rehmut* (London, 1831); H. Hamilton, *The East-India gazetteer*² (London, 1828); II, 468; *Imperiol Gazetter of India* (London, 1908), XX, 138 ve XXI, 307 v. d. (E. BERTHELS.)

MÜSTEGÂNİM. MUSTAĠĀNİM (fr. MOSTAGANEM), Cezâyir ülkesinin garbında, Şelif nehri ağzının 12 km. şarkında bir şehir olup, teşhisi mümkün hiç bir kadîm çağ beldesinin yerini işgâl etmemektedir. Esâsen burada biç bir tabiî liman mevcût olmayıp, iki küçük kara çıkıntısı (Ḫaruba ve Salamandre) gemileri şimâl ve garp rüzgârlarına karşı koruyamaz. Bu sebeple burayı ilk defa zikreden al-Bakrī (XI. asır) bir liman olarak değil, buradan zengin topraklarının mahsûlleri, bilhassa pamuk istihsâli ile geçinen „denize yakın bir şehir" (sâhilden 1 km. mesâfede) olarak bahseder. Daha o sırada mevkiin müdâfaa vaziyetini kuvvetlendiren bir sûr ile kuşatılmış bulunuyordu. Eski şehir 'Ayn Şefra vâdisinin gâyet dar bir dirseği tarafından teşkil edilen üç köşeli bir düzlük üzerinde kurulmuş olup, sûrlar ael yataklarının kenarı üzerinde yükselir. Bu tabiî kalenin uç noktasında, rivâyete göre, 1082 'ye doğru, Murâbıtlardan Yūsuf b. Tāşfīn, sonradan civarda yaşayan bir kabîlenin ismine izâfe edilerek, Burc al-Maḥāl adı verilmiş olan ve şimdi hapishâne hizmetini gören bir hisar inşâ etmiş idi. Ülkenin Nedroma ve Cezâyir gibi, başka sâhil şehirlerinde olduğu şekilde, Mustaġānim 'e de, muhtemel olarak, küçük bir Murâbıt muhâfaza kuvveti konulmuştur. Bu sûretle tahkim edilmiş olan şehir, balkı denizden gelecek bir tecâvüze karşı koruyabilir ve memleketin iç kısmında büyük Maġrāva birliğine dâhil berberî kabîlelerini yük altında bulundurabilirdi. Bu sıralarda burası bir dereceye kadar gelişmiş olmalıdır. XII. asrın ortasında İdrīsî burada çarşı ve hamamlar bulunduğunu söyler, bağ ve bahçelere can veren ve değirmenleri döndüren sularının bolluğunu medheder.

Mustaġānim adı, Muvahhidlerin nazarî olarak orta Magrib 'e sâhip bulundukları bütün bu devre boyunca, tarihte zikredilmektedir. Muvahhidlerin inhitâtı, Maġrāva 'nın memlekete tamâmiyle hâkim olmasına yol açtı. 1267 ve 1271 'de Tlemsen 'in Zayyānî sultanı Yaġmurāsan bu ele-avuca sığmaz kabîleleri itâat altına aldı ve topraklarını kurmuş olduğu devlete ilhâk etti. Mustaġānim 'in idâresini 680 (1281) 'de amca-zâdelerinden biri olan ve Banī Zayyān âilesinin ikinci derecede akrabâlarından bulunan ve bu saltanattan mahrûm edilmiş akrâbaların kendisine pek emniyet telkin etmemelerine rağmen, al-Zā'im b. Yaḥyā 'ya verdi. Endişesinde haklı olduğu da meydana çıktı; zîra Maġrāva aşîretlerini isyâna çağıran al-Zā'im istiklâlini ilân etti. Yaġmurāsan Mustaġānim 'e karşı harekete geçmek zorunda kaldı ve şehri sıkı bir sûrette abluka altına aldı; âsî reis, İspanya 'ya geçmek müsâadesini alarak, teslim oldu.

Bütün bu sâhil bölgesi gibi, Mustaġānim de, 735 veya 736 (1334 — 1335)'da Merînîlerden Abu 'l-Ḥasan'ın eline geçti. Bu sırada hükümdar Tlemsen muhâsarasına devam etmekte idi. 742 (1240)'de muzaffer sultan Mustaġānim'de bir câmi yaptırdı. Bu te'sisin Fas ülkesi hükümdarlarının hâkimiyet devresi fâsılasına rastladığına şehâdet eden bir kitâbeye sâhip bulunmaktayız. Tekrar Tlemsen sultanlarının tâbiiyeti altına giren şehir, bunların zayıf düşmelerinden zarara uğradı. Büyük Zuġba birliğine dâhil Suvayd arapları bütün bölgenin başlı-başına hâkimi durumuna geçtiler; Mustaġānim tarafsız bir devre geçirdi. XVI. asrın başında Afrikalı Leon buranın eski çevresi dâhilinde ancak 1/3 kadar bir sâha kapladığını kaydetmekte, fakat buroda 1.500 ev bulunduğundan, bez tezgâhlarından ve bâzı avrupa gemilerinin uğradığı limandan bahsedilmektedir. Nehrin „şehir içinden" geçtiğini söylemesinden, son sâhildeki eski müstahkem şehirden başka sağ kıyıda yeni mahalleler bulunduğu anlaşılıyor. Türk hâkimiyeti devrinde gerçekten iki kısım vardır: Tiełt (yeni) ve Maṭmōr (anbar). 1510 'da Barbaros Hayreddin [b. bk.] Mustaġānim'in tahkimâtını esaslı şekilde kuvvetlendirdi. XVIII. asırda Shaw şehre ve civarına hâkim ve bir tepe üzerine kurulmuş hisardan (şarktaki kale?) bahsetmektedir. 1830'da muhâfızlar bir kaç yüz türk ve kul-oġlundan ibâret bulunuyordu. Fransızlar bunları kendi hizmetlerine alarak, Ḳā'id İbrāhīm'in emrine verdiler. General Desmichels bunun sadâkatinden şüpheye düştü ve civarda itâat altına alınmamış Macâher kabîlesi ile anlaştığını zannederek, 1833'te şehri zaptetti. Buraya yerleştirdiği kuvvetler emîr 'Abd al-Ḳādir'in taarruzuna uğradı. Desmichels i'e emîr arasında imzâlanan muâhede Clauzel'i Mustaġānim'in yeniden zaptına mecbûr etti (1835). Bugeaud zamanında Mustaġānim emîr 'Abd al-Ḳādir'e hareketler için ihrâc mevkii ve hareket merkezi vazifesini gördü. İlk Cezâyir silâh-endâz taburu (turkos) 1847'de ihdâs edildi ve şehir buralı kuvvetlerin ehemmiyetli bir askere alma merkezi hâline geldi.

Fransız işgâlinin ilk yıllarına nisbetle, Mustaġānim sonradan çok gelişti. 1954'te şehrin nüfusu 60.186 olarak tesbit edilmiş idi. Mustaġānim'in sun'î olan limanı gemilere orta değerde bir sığınak sağlayan iki mendirekten teşekkül etmektedir.

Bibliyografya: al-Bakrī, *Masālik* (2. tab., Cezayir, 1911), s. 69 (trc. de Slane, Cezâyir, 1913, s. 143); al-İdrīsī, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (nşr. Dozy ve de Goeje), s. 100, trc. s. 117; İbn Ḫaldūn, *Histoire des Berbères* (nşr. de Slane, II, 125; trc. III, 361 — 362); Léon l'Africain, *Voyage* (nşr. Remusio), Venedik, 1837, s. 111; Shaw, *Voyages* (La Haye, 1743), I, 42; A. Bel, *Inscriptions arabes de Fès* (*J A*, 1913, ayrı baskı), s. 390 v. dd; R. Basset, *Mélanges africains et orientaux* (Paris, 1915), s. 103 — 106; Pellisier de Reynaud, *Annales algériennes* (Paris-Algier, 1854), I; *Tableau de la situation des établissements français* (1837, 1838); Charles Cockempot, *Le traité Desmichels* (*Publiccations de la Faculté des Lettres d'Alger*), Paris, 1924. Yerli balıkçıların ağızları hûsusunda krş. L. Brunot *La, Mer dons les traditions et les industries à Rabaṭ et Salé* (Paris, 1920).

(GEORGES MARÇAIS.)

MÜSTEHAB. [Bk. ŞERİAT.]

MÜSTEKFÎ. AL-MUSTAKFĪ BI 'LLĀH (? — 949), ABŪ 'L-ḲĀSIM 'ABD ALLĀH, Abbâsî halîfesi olup, al-Muktafī'nin bir câriyeden doğan oğludur. *Amīr al-umarā'* Tozun, halîfe al-Muttaḳī'yi azlederek, aynı günde (*safer* 333 = eylûl — teşrîn I. 944) al-Mustakfī'yi halîfe ilân etti. al-Mustakfī Tozun ve halefi Abū Ca'far b. Şirzād'ın elinde sâdece bir âletten ibâret kaldı. Bu zamanda Bagdad'da kıtlık ve açlık müzmin bir hâl almağa başlamış olup, askerî birlikler için ne erzak, ne de para tedârik olunabiliyordu. Büveyh-oğullarından Aḥmed b. Abī Şudā' (bk. mad. MU'IZZ AL-DAVLA) ordusu ile yaklaşınca, halîfe Büveyh-oğullarını işgâl ettikleri bütün eyâletlerin meşrû hukümdarı olarak tanımak mecbûriyetinde kaldı. Cemâziyelevvel 334 (kânûn I. 945)'te Aḥmed Bagdad'a girdi. al-Mustakfī ona Mu'izz al-Davla unvânını vererek, bütün dünyevî işlerde iktidârı kendisine terketti. Fakat yeni hukümar halîfenin kendi düşmanları ile münâsebette bulunduğundan şüphe ettiği için, az bir müddet sonra (22 cemâziyelâhır 334 = 29 kânun II. 946), al-Mustakfī'nin gözlerine mil çektirerek, halîfelikten düştüğünü ilân etmiştir. al-Mustakfī 338 rebiülâhırında (eylûl — teşrîn I. 949) ölmüştür.

Bibliyografya: Mas'ūdī, *Murūc* (Paris tab.), VIII. 376—411; IX, 48, 52; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VIII. 314 v.dd; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), 388 v. dd.; İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar*, III. 418 v. dd.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, II, 694 v. dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abenland* I, 568; v.d.; Muir, *The Caliphate* (yeni Weir neşri) 574 v. dd.; Le Strange, *Baghdad*..., 118. 194 v.d. (K. V. ZETTERZTÉEN.)

MÜSTENCİD. AL-MUSTANCİD BI 'LLĀH (1116—1170) ABU 'L-MUẒAFFAR YŪSUF, Ab-

bâsî halîfesi olup, 1 rebülâhır 510 (13 ağustos 1116)'da al-Muktafî'nin Narcis veya Ta'üs adlı rum câriyesinden doğan oğludur. Babası 2 rebiülevvel 555 (12 mart 1160)'te ölünce, al-Mustancid halîfe olarak onun yerini aldı. Daha al-Muktafî hasta yattığı ve iyileşmesinden tamâmiyle ümit kesildiği bir sırada, oğullarından Abü 'Alî'nin annesi, 542 (1147) yılında veliaht tâyin edilmiş olan al-Mustancid'i kendi oğlu lehine ortadan kaldırmağa teşebbüs etmiş idi. Tasarladığı plan için bir kaç emîri de kazanmış olan bu kadın, veliaht babasının yatak odasına girince, onu öldürmek üzere, câriyelerini hançerler ile silâhlandırmış idi. Fakat al-Mustancid bu hazırlıkları önceden haber aldı ve suikastçı kadını, oğlu ile birlikte, tevkif ettirdi. Halîfe olduktan bir yıl sonra Mezyedîler [b. bk.] tardedildiler. Abbâsîlerin Mısır'da resmen halîfe olarak tanınmaları her ne kadar ancak halefi al-Mustazî' zamanında vukû bulmuş ise de, Fâtımîler [b. bk.] in sukutu da al-Mustancid'in halîfeliği zamanına rastlar. 562 (1166/1167) yılında Hüzistân hâkimi Şimle Irak'a saldırarak, aşağı Fırat bölgesinden bir kısmının kendisine iktâ edilmesini halîfeden istedi. Fakat halîfe ona karşı bir ordu göndermekle mukabele etti. Şimle'nin yeğeni Kılıç mağlûp edildi ve Şimle de memleketine döndü. al-Mustancid 9 rebiülâhır 556 (20 kânun I. 1170)'da öldü. Çok hasta bulunduğu bir sırada husûsî hekimi saray nâzırı 'Ażud al-Dîn [b. bk.] ve emîr Kutb al-Dîn Kaymaz'ın muvâfakatı ile, ölümünü tâcil için ona hamam hazırlatmış idi. Halîfe yıkanmayı reddetti ise de, sonunda kendisini hamama sokup, hapsettiler ve Mustancid orada son nefesini verdi.

Bibliyografya: İbn al-Aşîr (nşr. Tornberg), XI, 81, 169 v. dd.; İbn al-Ṭiktaḳā, *al-Faḫrî*, Cnşr. Derenburg), s. 425—428; İbn Ḫaldūn, *al-'İbar*, III, s. 522 v. dd.; Ḥamd Allāh Mustavfî-i Ḳazvînî, *Târîḫ-i guzîda* (nşr. Browne) I, 365 v. dd.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 307—336; Houtsma, *Recueil des textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, II, 223, 289, 291—294.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

MÜSTERŞİD. AL-MUSTARŞİD B. 'LLĀH (1093—1135). ABŪ MANṢŪR AL-FAŻL, Abbâsî halîfesi olup, 486 (1093/1094) yılında al-Mustaẓhir'in câriyeden doğan oğludur. Babası 16 rebiülâhır 512 (6 ağustos 1118.)'de ölünce, kendisine halef ilân edilen al-Mustarşid, Bagdad'ın Büveyh-oğulları tarafından zaptından beri, dinî hâkimiyet ile kalmayarak, dünyevî mes'elelerde de hâkimiyetini ihyâ etmek isteyen ilk halîfedir. Selçuklu sultanı, halîfe al-Mustaẓhir'den önce ölmüş (zilhicce 511 = nisan 1118) ve yerine oğlu Maḥmūd [b. bk.] geçmiş idi. Fakat hem amcası Sencer, hem de kardeşi Mas'üd yeni sultana karşı vaziyet almışlardı. Irak'ta halîfe al-Mustarşid ile de ihtilâfa düşen Mezyidîlerden macerâperest Dubays b. Şadaḳa [b. bk.] kargaşalık çıkarmakta idi. al-Mustarşid 517 (1123)'de Dubays'i yenmeğe muvaffak olup, pâyıtahta karşı yapılan plânlı bir taarruzu da defedince, Selçuklulara karşı daha müstakil hareket imkânına kavuşmuş oldu. Fakat halîfenin gittikçe artan kuvveti Bagdad şahnesini endişeye düşürünce, bu sonuncusu 520 recebinde (temmûz—ağustos 1126) Sultan Maḥmūd'un yanına giderek, ondan halîfenin iktidârına bir hudut çizmesini ricâ etti. Bu ricâya uyan Sultan Maḥmūd hilâfet pâyitahtına karşı bir ordu gönderdi. Bu sırada al-Mustarşid de, Vâsiṭ'ı ele geçirmek için, oraya bir ordu göndermiş bulunuyordu. Halîfenin teşebbüsü akîm kaldı. Yılın sonuna doğru Sultan Maḥmūd Bagdad'a geldi. Halîfe ona karşı uzun zaman mukavemet edemiyeceği cihetle, sulh ricâsında bulundu. Maḥmūd bunun üzerine 'İmâd al-Dîn Zangî'yi Bagdad ve bütün Irak ülkesine vâli tâyin etti Fakat daha ecmâziyelâhır 521 (temmûz 1127)'de 'İmâd al-Dîn Zangî Musul vâliliğine nakledilmiş ve Maḥmūd'un ölümünden sonra da (525 = 1131) taht kavgaları yeniden başlamıştır. 526 yılında Dubays ve Zangî Bagdad'a karşı bir sefer açtılar ise de, receb sonunda (haziran 1132) halîfe tarafından mağlûp edildiler. Aynı yıl içinde Sultan Mas'ūd [b. bk.] halîfenin Bagadad içinde ve civârında müstakilen hukûm sürmesine râzı olmak mecbûriyetinde kaldı. Bir müddet sonra al-Mustarşid sultana karşı tekrar harekete geçti ise de, 529 ramazanında (haziran 1135) esir edilerek, aynı yılın zilkadesinde (ağustos 1135) katl edildi [krş. mad. DUBAYS B. ŞADAḲA].

Bibliyografya: İbn al-Aşîr (nşr. Tornberg), X — XI, bk. fihrist; İbn al-Ṭiktaḳā, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 406—415; Muḥammed b. Şākir, *Favāt al-Vafayāt*, II, 124 v.d.; İbn Ḫaldūn, *al-'İbar*, III, 495 v. dd.; Ḥamd Allāh Mustavfî-i Ḳazvînî, *Târîḫ-i guzîda* (nşr. Browne), I, 361 v.dd.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 212—253; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, II, 127 v. dd.; Muir, *The Caliphate...*, s. 583 v. dd.; Houtsma, *Recueil...*, II, 104, 120, 152, 160, 174, 178; G. le Strange, *Baghdad...*, s. 195, 259, 275.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

MÜSTEŞAR. MUSTAŞĀR, türk idârî teşkilâtında mühim bir memûrun unvânı olup,

Osmanlı hukûmeti tarafından ihdâs edilmiş ve cümhûriyet devrinde de devâm ettirilmişir. **Müsteşar** tâbirinin lugat mânası kendisi ile istişâre edilen, fikri sorulan kimse olmak bakımından, **müşâvir** ile yakın alâkası var ise de, her iki tâbir birbirinden farklı vazife sâhipleri hakkında kullanılır. Muayyen bir rütbenin adı olup, bâzı tahavvüller geçirdikten sonra, en büyük askerî rütbe hâline gelen **müşîr** [b. bk.] kelimesinin de bunun ile ilgisi vardır. Müsteşar tâbirine, her hangi bir memûriyet veya hizmete tekâbül etmemek şartı ile, eski metinlerde ara-sıra tesâdüf edilmektedir. Msl. Mehmed IV. ile Vâlide Turhan Sultan'ın çok itimadını kazanan ve mühim devlet işlerinde fikri sorulan yeniçeri-ocağı erkânından Kara Hasan Ağa-zâde Koca Hüseyin Ağa „müsteşar-ı saltanat" şeklinde vasıflandırılmıştır (Naimâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, VI, 282). Başka islâm devletlerinde de müsteşar tâbirinin mevcut bulunduğuna misâl olmak üzere, Fas hükümdarı Muḥammed b. 'Abd Allāh İsmā'îl'in 1197 'de İstanbul'a gönderdiği büyük elçi Molla Sayyid Ṭāhir'in unvanlarından birinin „müsteşar-ı evvel" olduğu zikredilebilir (Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1309, II, 251 v.d.).

Osmanlı teşkilâtında müsteşarlığın, muayyen memûriyetin unvânı olarak, Mahmud II. devrinde, garp te'siri altında, ihtimâl *conseiller d'ambassade* ile *sous secrétaire d'état* mukabilinde kullanılmağa başlamıştır. Edirne muâhedesi akdolunurken (1829), Osmanlı hukûmeti çar Aleksander I.'a rütbe ve mevki sâhibi bir murahhas, büyük elçi (Halil Rifat Paşa) gönmiş ve ona devlet ricâlinden Süleyman Necib Efendi'yi müsteşar tâyin etmiş idi (Lutfî, *Tarih*, İstanbul, 1291, II, 17, 119 v. dd., 300—310). Aynı hukümdar teşkilâtı garptaki şekillere göre tanzime çalışırken, 1251 (1837)'de kethüdâ-i sadr-ı âliyi — mülkiye ve reis-ülküttâbı — hâriciye nâzırlıklarına çevirmiş ve bir müddet sonra „mülkiye nezâretinin" adı „dâhiliye nezâreti" olmuş idi. Bu arada her ikisinde birer müsteşarlık ihdâs edilerek, birincisine Halil Şerif, ikincisine Londra elçiliği inzimamı ile, Âmedî Mustafa Reşid Bey getirilmiş ve müsteşarların rütbe-i sâniye mütemâyizi itibâr edilmiştir. Müteâkiben rebiülevvel 1253 (1837)'te tersânenin mâlî işlerine bakmak üzere teşkil edilen bahriye müsteşarlığına Mûsâ Saffetî Efendi'nin tâyin olunduğu, aynı sene zilkâdesinde mâliye nezâreti teşkil edilerek, müsteşarlığına, ûlâ rütbesi ile, Hüsnî Efendi'nin; 1254 (1838)'te hazine-i hâssa ile birleştirilen evkaf nezâretine Hasîb Paşa'nın ve mütaşarlığına da sâhib-i ayâr Şevki Efendi'nin getirildikleri görürü'mektedir (M. Süreyyâ *Nuḫbat al-vaḳāyi'*, s. 34, 44, 48 v.dd., Lutfî, *Tarih*, V, 91). Bu hâdiselerden bir az evvel nezâretlerde birer müsteşar varken, başvekâlette (o sırada sadrâzam unvanı kaldırılmış idi) de bir muâvin bulunmasına lüzum görülmüş; ihdâs edilen bu muâvinliğe Mustafa Kânî Bey tâyin (Lutfî, V, 122; *Nuḫbat al-vaḳāyi'*, s. 52 v.dd.) ve bu esnâda bir de asâkir-i muntazama müsteşarlığı teşkil edilip, bu mevkie de Nâfî Efendi nasbedilmiş idi. Az zaman sonra dâhiliye nezâretinde bir müsteşarlık ihdâs edilince (1255 = 1839), başvekâlet muâvinliği lüzûmsuz sayılarak, lâğvolunmuştur (*Nuḫbat al-vaḳāyi'*, s. 58; Lutfî, *Tarih* VI, 27). Bu ihdaslar esnâsında teşrifatta da bâzı tâdiller yapılmış, ûlâ derecesindeki ricâle vezirlik ve müşirlik tevcihi dolayısı ile, bu rütbeyi hâiz kimse kalmadığından, bütün müsteşarlar (dâhiliye, bahriye, hâriciye, mâliye ve darbhâne) **ûlâ** itibar olunmuş, dâhiliye ve hâriciye nâzırlarına birer konak tahsis edilip, Bâbıâli'de yalnız müsteşarların kalması münâsip görülmüştür (Lutfî, *Tarih*, V, 130, vesika nr. 9). Müteâkiben zahîre nezâretinin lâğvı ile ticâret nezâreti teşkil edilerek, nâzırlığa Halil Rifat, müsteşarlığa da evâmir-i aliyye kâtibi Hacı Edhem Bey getirildi. Sultan Abdülmecid'in cülûsunda Koca Husrev Paşa mühr-i hümâyûnu elde ederek sadrâzam olunca, bir de sadâret-i uzmâ müsteşarlığı ihdâs edilerek, bu makama İbrahim Sârım Efendi tâyin edildi (*Nuḫbat al-vaḳāyi'*, s. 61 v.dd.). Tanzimatın ilânından sonra devlet ricâli arasında bulunan müsteşarlardan sadâret müsteşarı ûlâ sınıf-ı evveli rütbesinde, harbiye, evkaf, asâkir-i muntazama, hâriciye, bahriye ve ticâret müsteşarları **ûlâ** sınıf-ı sânîsi rütbesinde idiler (Lutfî, VI, 66, 79). Daha muahhar tarihlerede müşir ile ûlâ-evveli arasında ve zâta mahsûs **bâlâ** [b. bk.] rütbesi ihdâs edildiği zaman bu rütbeyi ilk ihrâz edenlerden biri sadâret müsteşarı İsmail Zühdî Bey idi (*Nuḫbat al-vaḳāyi'*, s. 14); sonraları sâdaret müsteşarlığına vezâret dahi tevcih olunmuştur. Hâriciye müsteşarı bulunan zatların ilk zamanlarda bu memûriyeti muhâfaza etmekle berâber, yabancı devlet merkezlerinde elçi olarak bulundukları da görülmekte idi (msl. Mustafa Reşid, Âlî, Sâdık Rifat ve Fethi Paşa'lar ile Nûrî Efendi); bu gibi hâllerde müsteşarlık bir vekil mârifeti ile idâre edilirdi. Hâriciye müsteşarının vazifeleri, teşkilât tekemmül ettikten sonra, nezâretin dâhilî ve hâricî bütün işlerine yardım etmek, şûbelerin idâresinde ikinci derecede âmir bulunmak idi. Daha sonraları müsteşara bir de muâvin verilmiş idi (*Hâriciye sâlnâmesi*. İstanbul, s. 248). Nezâret müsteşarlarının „menâsıb-ı divâniye"

eshâbından olduğunu, fakat sadâret müsteşarının vükelâ meclisine dâhil bulunduğunu ve bunun ikinci meşrûtiyete kadar devam ettiğini biliyoruz. Nezâretlerin adedi ile mütenâsip olarak, müsteşarlar çoğalmıştır; hattâ vükelâdan olmayan nâzırların yanında dahi birer müsteşar var idi; 1272 (1856) senesinde zaptiye nezâretine bir müsteşar verilmesi buna misâl teşkil eder (*Nuḫbat al-vaḳāyiʿ*, s. 335). Askerî işler ile meşgûl olan makamlar için meydana getirilen müsteşarlıkların bir hayli tahavvüller geçirdiği görülmektedir. Nitekim 1258 (1842)'de seraskerlik mansıbı ilga olunup, hassa ve mansûre müşîriyetleri adı ile ikiye ayrıldığı esnâda, her ikisine müsteşar tâyin edildiği, yedi — sekiz ay sonra seraskerlik ihyâ edilince, hassa ve mansûre müsteşarlıklarının, serasker müsteşarı unvânı ile birleştirildiği bilinmektedir (*Nuḫbat al-vaḳāyiʿ*, s. 109—114; Lutfî, *Tarih*, VII, 62, 76). Bundan başka ordunun tâyinlerine ve diğer levâzımına bakmak üzere istihdam olunan memûrlara da müsteşar denilmiştir. Msl. deâvî muâvin-i evveli Selâmî Efendi'nin defterdar şeklinde ordu müsteşarı tâyin olunduğu (1255 = 1839); Tayyâr-Zâde Atâ Bey'in Rumeli harp ordusu müsteşarı bulunduğu (1276 = 1859) görülüyor (*Nuḫbat al-vaḳāyiʿ*, s. 242; Lutfî VI, 119). Bu kayıtlar müsteşarların mensup oldukları idârede bâzan mâlî işler ile uğraştıklarını da gösteriyor. Müsteşarlıkların eski teşkilâtta hangi memûriyetlere tekâbül ettiğini Mehmed Süreyyâ (*Sicill-i osmânî*, I, 5) şöyle tesbit eder: Adliye müsteşarı, deâvî nezâreti (ilk önce çavuş-başılık idi) muâvin-i evvel ve sânîsinin, serasker müsteşarı yeniçeri kâtibinin, tophâne müsteşarı topçular kâtibinin, mâliye müsteşarı şıkk-ı sânî ve sâlis defterdarının v. b. yerini tutmakta idiler.

Büyük ve orta elçiliklere müsteşar tâyini de Mahmud II. zamanında tatbikına başlanan bir usûl olmuştur. Hâdiselerin zoru ile bilhassa ehemmiyetli olmasına dikkat edilen Halil Rifat Paşa sefâretine (yk. bk.) bir müsteşar ilâvesinden sonra, bir müddet elçilere birer sır kâtibi verilmekle iktifâ edildiği, sonra sefâret müsteşarları tâyin olunduğu anlaşılıyor. Msl. Mustafa Reşid Paşa'nın Londra sefâretinde Âlî Efendi (Paşa) müsteşar olarak bulunmuştur (Lutfî, VI, 55).

Osmanlı ilmiye teşkilâtında muahhar zamanlarda müsteşar unvânı ile memûra tesâdüf edilmektedir; 1262 (= 1846)'de Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin dâiresinde murâfaa günleri, şer'î umûra bakmak için, sudûrdan ikişer zâtın her ay münâvebe ile hazır bulunması, Anadolu kazaskerliği işleri nispeten hafif olduğundan, Rumeli sadâreti ile İstanbul mahkemesine dâimî bir müsteşar tâyini münâsip görüldü. Sadreyn müsteşarlığına ilk defa sudûrdan Sirûzî-zâde Tâhir, İstanbul kadılığı müsteşarlığına ise, müderrislerden arzu-hâlcı Hasan Rifat Efendi'ler tâyin edildiler (Lutfî, *Tarih* İstanbul, 1129, VIII, 127; Devlet sâlnâmeleri). Bu memûriyet Osmanlı devletinin sonuna kadar devam etti ise de, ikinci meşrûtiyetten sonra bu unvân müşâvire çevrilmiş ve diğer şer'î mahkemelere teşmil olunmuştur. Meşîhat dâirelerinden biri olan evkaf müfettişliğinde bu makama bağlı bir müsteşarlık bulunuyordu. Bu evkaf nezâreti müsteşarlığı ile karıştırılmamalıdır.

Gerek vekâletlerde, gerek büyük ve orta elçiliklerde müsteşar bulundurmak usûlü cümhûriyet devirlerinde tatbik edilegelmekte, şimdi bâzı vekâletlerde müteaddit müsteşarlıklar ihdâs edilmiş bulunmaktadır; msl. millî müdafaa vekâletinde kara, deniz ve hava müsteşarlıkları; maârif vekâletinde ise, fazla olarak, teknik tedrisat müsteşarlığı vardır.

Bibliyografya: Makalede gösterilenlerden başka bk. bir de *İlmiye sâlnâmesi* (İstanbul, 1334), s. 154 v.d. ve tür. yer.; Abdurrahman Vefik, *Tekâlif kavâidi* (İstanbul, 1328), I, 332 v.d.; J. Deny, *EI*, mad. MUSTAŞĀR. (M. CAVİD BAYSUN.)

MÜSTEVFÎ. MUSTAVFÎ, devlet muhâsebesini idâre eden bir me'mûr. Gazneliler ve Selçuklular gibi türk devletlerinde bu unvân hazînenin gelir ve giderlerini murâkabe eden muhâsebe dîvânının başında bulunan bir me'mûra verilmiş idi. Nizâm al-Mulk zamanında *mustavfî*'nin me'mûriyeti, derece bakımından, vezîrden sonra gelmekte (Bundārī, nşr. Houtsma, s. 100) ve anlaşıldığına göre, Abbâsîlerin *dīvān al-zimām* veya *dīvān al-azimma* („[mâliye] murâkabe dâiresi") 'ne tekâbül etmekte idi. (Ṭabarī, III, 522); fakat Selçuklularda da başında *mustavfī* bulunan ve aynı adı taşıyan bir divan var idi (Bundārī, s. 58). *Mustavfī*'de vezîrlerde aranan husûsiyetlerin bulunması şart idi (*ayn. esr.*, s. 96) ve hakikaten ber iki me'mûriyette de müşterek vecîbeler var idi ve bunlardan biri diğerinin *nā'ib*'i sıfatı ile hareket edebiliyordu (*ayn. esr.*, s. 129, son str.). Vezîrlik bütün idârenin dizginlerini elinde tuttuğu hâlde, ismen daha yüksek bir makamın tehlikelerine mârûz kalmamak için, kuvvetli bir *mus*tarafından reddedilebiliyordu (*ayn. esr.*, s. 136, 141). Fakat keyfî hareket eden bir hükümdar karşısında hiç bir me'mûr vaziyetinden emin olamaz idi; msl. Sultan Mes'ûd bu sûretle *mustavfī* Şafî al-Dīn'i îdam ettirmiş ve mülkünün büyük bir kısmını musâdere et-

miştir (*ayn. esr.*, s. 171). Devlet *mustavfî*'sinin hakikî unvânı belki de *mustavfi 'l-mamlaka* veya buna benzer bir şey idi (*ayn. esr.*, s. 31); alelâde *mustavfî* yâni muhâsebeci ise, daha aşağı bir mevkîde bulunuyordu (*ayn. esr.*, s. 31,2).

Moğullar devrinde bu unvân eyâletlerdeki mâliye müfettişlerine verilmiştir (msl. Ḥamd Allāh Mustavfî ve onun büyük dedesi; krş. E. G. Browne, *Lit. Hist. of Persia*, III, 87); Timurlular, Safevîler ve Kaçarlarda *mustavfi 'l-mamālik* devlet hazînesi muhâsebe nâzırı mevkiini işgal ediyor, alelâde *mustavfî* unvânı ise, daha aşağı derecede saray me'mûrlarından birine veriliyordu (R. du Mans, *Estat de la Perse en 1660*, nşr. Schefer, Paris, 1890, s. 26, 178 v. d.; A. Olearius, *Voyages and Travels*, London, 1669, s. 274; j. Malcolm, *History of Persia*, London, 1815, II, 437; R. G. Watson, *History of Persia*, London, 1866, s. 16 v. d.). *Mustavfi 'l-mamālik*, son Kaçarlar zamanında, bâzı kimselere hâs bir unvân olup, bu unvân bir dâhiliye nâzırı (1890) veya hattâ baş-nâzır (1910) tarafından taşınmıştır.

Mısır'da Fâtımîler ve Memlûkler zamanında *mustavfî* bir *dîvān* (msl. *dîvān al-cayş*)'ın reisi olabileceği gibi, daha aşağı olmakla berâber, yine de oldukça mühim olan *ikṭā'āt*, yâni askerî tımarlara v. b. bakan mâliye müfettişliği gibi başka vazifelerde de bulunabiliyordu (krş. Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, Bulak, 1270, II, 193 ortada ve s. 227; bk. *nażr al-cayş*). Alelâde *mustavfî* ehemmiyetsiz bir me'mûr olup, *ṣādd*, yâni müfettiş nezâreti altında arâzi teftişinde veya ekinlerin tahmininde yahut da devlet zahîre inhisarı anbarında çalışan bir kâtibe delâlet ederdi (*ayn. esr.*, nşr. Wiet, II, bâb 32, s. 23 v. dd.).

Bibliyografya: Metinde geçenlerden başka bk. bir de Quatremère, *Hist. des sultans mamlouks de Makrizi*, I/1, 202 v. d.; Mîrzâ Muḥammed Ḳazvînî, bk. Cuvaynî, *Tārīḫ-i Cihānguşā*, mukaddime (*G M S*, XVI/1, s. XI, (ḳ). (R. LEVY.)

MÜSÜLMAN. [Bk. MÜSLİM.]

MÜŞÂKA, MUŞĀḲA (1800—1880), MĪḪĀ'IL B CIRCIS AL-LUBNĀNĪ, musikî nazariyesi üzerine eser yazan yeni arap muharrirlerinin en mühimmi, 1880'de Lübnan'da Rohmaya'de doğdu. Âilesi sonraları (1807'den sonra) meşhûr emîr Başîr Şihāb [b. bk.]'ın ikametgâhı olan Dayr al-Ḳamar'e göç etti; bu emîr Muşāḳa'ların en büyüğüne karşı dostluk hisleri besliyordu. 1819'da emîr Bâbıâli'ye hakarette bulunduğundan, Mısır'a sığınmak zorunda kaldı ve ertesi yıl Mīḫā'il Muşāḳa'nın sonraki karışıklıklar şebebi ile, Şam'a gitmesi gerekti. Mīḫā'îl tabip ve edebiyatçı olarak, ömrünün geri kalan kısmını bu şehirde geçirdi; aneak kısa bir devre (1845/1846) Kahire'de kaldı ve bu sırada Ḳaṣr al-'Ayn tıp mektebinde okudu.

Muşāḳa'nın husûsî araştırmaları riyâziye, fizik ve tıp ilimlerine müteveccih idi; fakat 1830'a doğru mûsikiye karşı alakâ göstermeğe başladı (Parisot, *Mus. orient.*, s. 15). Suriye'de çok iyi bir kabûl gören ve suriyelilere karşı üstünlükleri ile öğünen mısırlı mûsikîşinasların taşkınlıklarından müteessir olarak, Muşāḳa mûsiki nazariyesini tetkik etmeğe karar verdi (Collangettes, s. 380) ve aralarında, bizzat Muşāḳa'nın dediği gibi, „bir çok ilimlerde üstâd ve çok âlim olan" Şeyḫ Muḥammed al-'Aṭṭār'ın bulunduğu en iyi üstâdlardan dersler aldı. Bu şeyb mûsikî nazariyesi hakkında bir kitap yazmış idi; fakat kitap ilmî bakımdan Muşāḳa'yı tatmin etmedi ve „riyâziyatta iyi bir bilgisi olduğu gibi, mûsikîde de büyük mahâreti" bulunan Muşāḳa (Smith, s. 174), bizzat bir eser yazmağa karar verdi. Esere, emîr Muḥammed Fāris Şihāb'a telmihen, *Risālat al-Şihābiyya fi 'l-ṣinā'at al-mūsiḳiyya* adını verdi. Muşāḳa bu eseri yazma fikrini bu emîrden aldığını ileri sürmektedir. Eserin yazılışının kat'î tarihini bilmiyoruz; fakat en eski yazma nüshası 1840 tarihini taşıdığından, eserin hiç olmazsa, bu yıldan önce yazılmış olması icâp eder (krş. Ronzevalle, s. 2, 116). 1847'de (krş. Ronzevalle, s. 2; Brockelmann, *GAL*, II, 496), eser Eli Smith'in serbest ingilizce tercümesi ile *J Am. OS*, I'de neşredildi. Kitap araplar arasında 1899'a kadar el-yazması hâlinde dolaştı; bu tarihte, Ronzevalle tarafından, arapça metin *al-Mašrik*'te neşredildi; bunu hemen lükenen orta boyda bir ciltlik bir basma takip etti (1900). 1913'te metnin mukabelesi için faydalı diğer yazmalar sâyesinde, Ronzevalle bunun yeni bir basmasını, aynı zamanda *MFOB*, VI'da bir fransızca tercümesini yayınladı. Muşāḳa'nın eseri Suriye ve hem-hudut memleketlerde musikî nazariyesinin el-kitabı hâline geldi ve bugün de hâlâ el-kitabı olarak kullanılmaktadır. Garpta Muşāḳa'nın nazariyeleri, Land, Ellis, Parisot ve Collangettes tarafından yazılan bir çok tefsirlere mevzû teşkil etti. 40 yaşlarına doğru Muşāḳa Şam'da amerikalı misyoner Eli Smith (mütercimi) ve C. V. A van Dyck ile münâsebete girişti. İçinde yetişmiş olduğu rum melkî dinini bırakarak, protestan oldu ve Amerika konsolosu tâyin edildi. Ronzevalle Muşāḳa'nın „doğuştan bir münâzaracı" olduğunu söylüyor. Muşāḳa bu sê-

badaki kabiliyetini katoliklere karşı yazdığı bir çok küçük risâlelerde meydana koymuştur. Bunlar arasında *Acvibat al-İnciliyyîn* (1852); *al-Dalîl ilâ ṭâ'at al-İncîl* (2. tab. 1860); *Kaşf al-niḳâb 'an vach al-masîḥ al-kaẕẕâb* (1860); *al-Barâhîn al-İncîliyya* (1864); *al-Radd al-ḳavîm* (1869); *al-Şuhub al-ṣavâḳib* (1870) v. b. vardır. O bir de, *al-Burhân 'alâ ẓu'f al-insân* (2. tab. 1867) adlı, ahlâkî bir risâle yazmıştır. Kendisi aynı şekilde *al-Cavâb 'alâ iḫtirâḥ al-aḥbâb*'ı yazmıştır ki, bu âilesinin ve zamanının 1860'ta dürzî katl-i âmına kadar olan tarihidir; kendisi bu katl-i âmdan o zaman Şam'a nefyedilmiş olan cezâyirli emîr 'Abd al-Ḳâdir [b. bk.]'in himâyesi sâyesinde kurtuldu. Bu eserin ikinci tabı *Muşhad al-a'yân bi-ḥavâdiṯ Sûriyâ va Lubnân* adını taşır (krş. Miḥâ'îl al-Dimaşḳî, *Târîḫ ḥavâdiṯ al-Şâm va Lubnân*, nşr. P. Louis Malouf, 1912). Bir başka eser için bk. *Michael Meschâka's Cultur-Statistik von Damaskus*, *ZDMG*, VII.— Muşâḳa 1880'de Şam'da ölmüştür.

Bibliyografya: E. Smith (*J Am. O S*, 1847, I, 173); *Machriq*, II, 146; XIII, 137; Ronzevalle (*MFOB*, VI); Land, *Recherches sur l'hist. de la gamme arabe* (*Congrès Orient.*, 1883), s. 75; A. J. Ellis (Helmholtz, *Sensations of tone*, 3. tab., s. 264, 285, 525); Parisot, *Musique orientale*, s. 15; *Rapport sur une mission scientifique en Turquie d'Asie*, s. 21; Collangettes (*JA*, 1904, s. 380, 387, 411, 418); A. Z. Idelsohn (*Sammlung der internat. Musik-Gesellschaft*, XV, 6); Brockelmann, *GAL*, II. 496; *Suppl.*, II, 779 v. d.; M. Hartmann, *Arabic Press of Egypt*, s. 37 (âilenin diğer uzuvları ile alâkalıdır).

(H. G. FARMER.)

MÜŞA'ŞA'LAR. MUŞA'ŞA', Ḫûzistân'da Ḥavîza [b. bk.]'de şiî bir arap sülâlesidir. Ḥavîza (veya Ḥuvayza; bk. İbn Baṭṭûṭa, II, 93:) şehri 31° 25' tûl ve 48° 5' arz dâiresinde, Karḫa nehrinin garba döndüğü eski mecrâsında bulunmakta idi.

Hânedanın müessisi olan Sayyid Muḥammed b. Falâḥ, şecerelere göre, 7. imam Mûsa'l-Kâẓım'ın 14. batından torunu olup, Vâsiṭ'ta doğmuş ve Ḥilla'de tasavvufî temâyülleri ile mârûf Şeyḫ Aḥmed b. Fahd yanında tahsilini yapmıştır.

Şîa *ġulât*'ı tarihi için IX. (XV.) asır mühimdir (Anadolu'da 1416'da Börklüce Mustafa ile Simavnalı Bedreddin isyânları, Sayyid Nûrbaḫş'ın mehdîlik iddiâsı Kara-Koyunluların ifratçılıkları ve Şâh İsmâ'îl'in büyük babası ile babasının Erdebil'de giriştikleri propaganda v. b.). Sayyid Muḥammed'in büyük şiî makamları yakınında başlamış olduğu faâliyet de bu nevîden bir harekettir. Aḥmed b. Fahd mürîdinin mehdîlik üzerinde ısrâr ettiğini duyunca, bir fetvâ ile onu tel'in etmiştir. Sayyid Muḥammed'in *ẓuhûr*'u aş.-yk. 840 (1436) yılına rastlar [her hâlde 828 = 1424'te değil; bk. Caskel, *ayn. esr.*, 1929, s. 64). Akîdesini önceleri Vâsiṭ yakınındaki bataklık sâhasında oturan arap kabîleleri (Banî Sulâma, Ṭayy) arasında yaydı. 844 (1440) yılında Şavḳa (Şaṭra'nin cenûbunda) vâlisi ile muhâsamaya başlamış, fakat mağlûp olmuştur. *Mahdî*, bundan sonra, Diele ile Ḥavîza arasında bulunan Ẕavb (Dûb?)'e gelerek, burada Ma'âdî kabîlesinin Nays kolunu kendi dâvasına kazandı ve onların mandalarını satıp, silâh almalarını te'mîn etti [bunlar, Ma'dûn kabîlesi, daha aşağı tabakaya mensup olup, bataklık arâzide oturan ve manda yetiştiren araplar idi]. Bir çok seferlere (Ḥavîza, Vâsiṭ) girişti ve „moğullar" (Kara-Koyunlu türkleri?) ile arasında ihtilâf çıktı. 4 ramazan 845 (26 şubat 1458)'te nihâyet Şîraz Timurlularından Mîrzâ İbrâhîm'in veziri Abu'l-Ḫayr'in elinden aldığı Ḥavîza'de iyice yerleşti.

Bagdad hâkimi Kara-Koyunlulardan İspend b. Ḳara Yûsuf üzerine yürüyünce, Sayyid Muḥammed Ḥavîza'yi terketti ise de, İspend'in uzaklaşmasını müteâkip şehri geri almakla kalmadı, muvaffak olmamakla berâber, Basra'ya da bir kuvvet gönderdi ve Vâsiṭ'a hücûm etti (858 = 1454).

Bu zamanlarda asıl faâliyet Sayyid Muḥammed'in oğlu Mavlâ 'Alî'ye geçmiştir. Bu şahıs Vâsiṭ ile Necef'i zaptetmiş, hacc kervanlarını yağma ile Bagdad civarını tahrip eylemiştir. Kara-Koyunlu Cihân-Şâh b. Ḳara Yûsuf'un ordusu onu geri çekilmeğe mecbûr etti. Bundan sonra Cihân-Şâh'ın oğlu Pîr Budaḳ'ın idâresinde bulunan Kû-gîlû [bk. LÛRİSTAN]'ya karşı harekete geçmiş ise de, burada âdeti üzere, *ġusl* için Rûd-i Kurdistân'a girdiği sırada, bir ok isâbeti ile ölmüştür (861 = 1456/1457). Mavlâ 'Alî'nin ölümünden sonra, ihtiyar Sayyid Muḥammed tekrar siyâsî faâliyete başladı. Emîr Nâşir Farac Allâh 'Ubâdî bir ordu ile Bagdad'dan ona karşı çıktı ise de, Vâsiṭ'ta tam bir hezîmete uğratıldı. Sayyid Muḥammed son yıllarında eser yazmak ve mektuplaşmak ile meşgûl oldu ve 870 (1465 veya Sayyid 'Alî'nin tarihine göre, 866 = 1461)'te vefât etti.

Sayyid Muḥammed'in akîdesi, *Kalâm al-mahdî* adlı eserinin bulunması sâyesinde, daha iyi tesbit edilebilmektedir; krş. *Macâlis al-mu'minîn* v. b. Sayyid Muḥammed bâtınî mezheplerin ıstılahlarını kullanmaktadır. Kendisi şöyle yazmaktadır (krş. Kas-

ravî, s, 274): — „'Alî, Peygamber yanında, gökte ve yerde devreden bir sır (*al-sirr al-dā'ir*) olup, Muḥammed'in kendisi ise, peygamberlik yolunda bir perde (*ḥicāb*) idi. 11 imâm onun melekleri olup, onun ['Alî ?] ile onlar ve onlar ile onun arasında irtibâtı te'min ederlerdi. Salmân „ev" adamlarından biri idi. „Ev" tarîkat (*ṭarîḳa* ve *ma'rifa*'dir. 'Alî'nin sûfî irfânına *'irfānuhu* vâkıf olan her kes her asırda ve her devirde Salmân olur. Bugünkü Sayyid [dünyada] meydana çıkınca, her peygamber ve ber velînin derecesini ihrâz eder ve bu, mutlak kudret gücü sâyesinde değil, açık bir şekilde, insan tabiatının zaafı ile elde edilir. Çünkü „gerçek varlık" (*ḥaḳîḳa*) yerini değiştirmez (*lā tantaḳil*), ancak perde yerini değiştirir ve beden [muhteliff] vasıflar alır; msl. Cabrā'îl [muhtelif] bedenlere girerek, değiştiği hâlde, „gerçek varlık" kendi hâlinde değişmeden kalır; Allah hiç bir şeye muhtac değildir, o her şeyden münezzehtir [*Kur'an*, XXXI, 11]".

Sülâleye alem olan Muşa'şa' tâbiri Sayyid Muḥammed'in faâliyetinin ilk merhaleleri için kullandığı *şa'şa* (**şa'şa'a ?*)'dan gelmiş olacaktır (*şa'şat al-*Ma'ādî*, *şa'şat al-davb*). Dozy, *Supplément* (I, 764)'de *şa'şa'a* kelimesi „parıldama, ışık saçma" şeklinde tercüme ediliyor; fakat şarabın te'sirine dâir zikredilen misâllerde (*şa'şa'at al-şarāb fî ra'sihi*) daha çok „başına vurmak" mânâsı vardır. Sayyid'in bu tâbiri ile sarhoşluğa benzer sûfiyâne bir vecdi ifâde etmiş olması muhtemeldir. *Macālis*'e göre Sayyid'in mürîdleri (*muşa'şa'î*) zikrde bulunurlar (Ḫvândamîr'e göre, bunda tekrarlanan tâbir 'Alî Allāh idi) ve bunun sonunda fevkalâde şeyler yapabiliyorlardı (msl. vücûtlarını bir kılıcın ucuna dayıyorlar ve kendilerine hiç bir şey olmuyordu v.b.).

Muşa'şa'î cemâattinin hayatı Sayyid Muḥammed tarafından, en ince teferruâtına kadar, tesbit edilmiş idi (Kasravî, s. 32). Ölüm cezâsı yalnız ahlâk ile ilgili suçlara değil, temizliğe aykırı bütün hareketlere de tatbik olunurdu (msl. bir kimsenin ayakları ile ekmek pişirilen yeri kirletmesi veya kasabın yere düşen bıçağı kullanması).

Sayyid 'Alî babasından çok daha müfrit görüş'ere sâhip bulunuyordu; *Macālis* müellifine göre, 'Alî'nin tecessüd (*maẓhar-i ḥażrat-i amîr al-mu'minîn*) ve ulûhiyetin tâ kendisi olduğunu iddia ederdi (*da'vā-i ḫudā'î*).

Sayyid Muḥammed'in oğlu ve halefi olan Sultan Muḥsin'in idâresi zamanında sülâlenin kudreti en yüksek noktasını bulmuştur Muḥsin'in mülkü Bagdad civârından Lur dağlarına (Baḫtiyārî, Faylî; bk. mad. LURİSTAN) ve Basra körfezine kadar uzanıyordu. Bir çok âlimler eserlerini ona ithâf etmişlerdir. Bu kudretli emîr 905 (1499) yılında ölmüştür (Sayyid 'Alî tarihine göre, 914 = 1508 senesine âit bir sikkeye dayanan Caskel onun hükümdarlık zamanını bu tarihe kadar uzatıyorsa da, bu tahminin doğruluğu şüphelidir; aş. bk.)

Safevîlerin ortaya çıkışı. Sultan Muḥsin idâresinin sonu Şâh İsmâ'îl Şafavî'nin ilk zamanlarına rastlar. Her iki tarîkatın birbiri ile karşılaşması mukadderidi. İsmâ'îl'in ceddi Ḫvâca 'Alî (794—830 = 1392—1427)'de Dizfûl ahâlisini zındıklıktan (*kafr va zandaḳa*) kurtarıp, şîîliğe sokmak için, Hûzistan'ı ziyâret etmiş idi (krş. *Silsila-i nasab al-Şafavîya*, Berlin, 1343, s. 45). Bu İsmâ'îl'e müdâhale fırsatını hazırlamış olduğu gibi, kendisinin de her hangi bir başka rakip şîî teşkilâtının mevcûdiyetine müsâade etmesi zâten imkânsız idi. O zaman Muşa'şa' devletinin başında Muḥsin'in oğulları 'Alî ile Ayyûb bulunuyordu. Bagdad'ın Şâh İsmâ'îl tarafından zaptını (914 = 1508/1509) müteâkıp, seyyid'er yeni hükümdarın huzûruna geldiler; fakat Şâh İsmâ'îl, Dizfûl'daki rakiplerinin (Ra'nāşî şeyhleri) ihbârı üzerine, amcaları 'Alî'nin zındıklığına devam ile ithâm ederek, onları öldürttü. Ḫvândmîr'e göre, üçüncü kardeşleri Fayyāż Ḥavîza'de mukavemet göstermiş ise de. mücâdelede maktûl düşmüştür [Kasravî, *ayn. esr.*, s. 42'de „Fayyāż"ın ancak 'Alî b. Muḥsin'in bir unvânı olduğu iddia edilmektedir ?].

Muşa'şa' vâlileri. Muşa'şa' sülâlesinin 70 yıl süren müstakil idâresi Şâh İsmâ'îl tarafından yıkılmıştır; fakat onun uzaklaşması ile Falâḥ b. Muḥsin derhâl Ḥavîza'yi eline geçirmiştir. Şâh İsmâ'îl'e karşı bağlılığı onun kendi arzusu ile göndermiş olduğu hediyelerde ifâdesini bulmuştur. Falâḥ 920 (1514) yılında, tam Çaldıran muhârebesinin Safevî'erin kudretini zayıflattığı sırada ölmüş, fakat oğlu ve halefi Badrān b. Falâḥ (ölm 948 = 1541) şaha karşı sadâkatinden ayrılmamıştır. Osmanlılar ile iranlılar arasındaki mücâde'ede Ḥavîza hâkimleri iki ateş arasında kalmışlardır. 1534 yılında Sultan Sulaymān Hemedan'dan Bagdad'a yürürken, Muşa'şa'lar onu selâmladılar; 948 (1541) yılında da, Şâh Ṭahmāsb Ra'nāşî vâlisini cezâlandırmak üzere Dizfûl'a gelince, Sayyid Saccād b Badrān ona biat etti. Saccād, Ḥavîza vâlisi (*ḥākim*) sıfatı ile, yerinde bırakıldı. Onun elçisi İsmâ'îl II.'in tahta geçmesi münâsebetli ile zikredilmektedir (984 = 1576; krş. *Aḥsan al-tavārîḫ*, nrş. Seddon, s. 301, 484). 992 (1584) yılında Ali Paşa Bagdad'dan Ḥavîza'ye karşı bir kuvvet göndermiş (bu sefer Niyāzî, *Hüner-nâme*'de

tasvir edilmiştir), bunun üzerine Saccâd da İstanbul ile münâsebete girişmiştir (Caskel, *ayn. esr.*, s. 81 v.dd.). Âile tarihçisine göre, kendisi 992'de ölmüş ve yerine geçen oğlu Zanbûr 996 yılına kadar idâre başında kalmıştır. Zanbûr'un Osmanlılara sığınmış olan (*han-i mültecî*) kardeşi İlyâs Hûzistan'ı ilbak etmek isteyen Çigala-zâde Yusuf Sinân'ın siyâsetine âlet olmakta idi.

Sayyid Mübârak. Çok geçmeden hâkimiyet Mubârak b. Muṭṭalib b. Badrân'a geçmiştir (Muṭṭalib, Coskel'e göre, Ḥaydar b. Muḥsin b. Muḥammed b. Falâḥ'ın oğludur). Mubârak gençliğini Davrâḳ ve Rûm-Hurmuz civarında geçirmiş ve 998'de cradaki bir arap fırkası tarafından Ḥavîza'ye dâvet edilmiştir. Ertesi sene Zanbûr'u bertaraf etmiş Afşarlardan Davraḳ'ı almış; 1003 (1594)'te Dizfûl'u işgâl ve Şûstar'ı muhâsara etmiş; 1004'te Cezayir (cenûbî Elcezire bataklıkları)'de harekete geçmiş ve Basra ile etrafını kuşatmıştır. Mubârak'ın Şâh 'Abbâs'a karşı durumu oldukça şüpheli idi. O hattâ şâhın düşmanı olan 'Abd al-Mu'min Han ile de mektuplaşmakta idi.

Sülâleyi kuran cedlerinin akidesine Mubârak'ın babası da muhâlif bulunuyordu. Mubârak ise, âlim 'Abd al-Laṭîf Cāmî'yi dâvet ederek, onun yardımı ile Ḥavîza'de 12 imam (*işnā-'oşarî*) şiî menâsikini kabûl etmiştir. Mubârak, ilk olarak, *han* unvânını taşımıştır; resmî unvânı *vālî-i 'Arabistān-i Ḥavîza* (*'Ālam-ārā*, s. 644) idi. Şah ile olan münâsebeti hediyeler alıp-vermekten öteye gitmemiştir. Mubârak 1025 (1616) yılında ölmüş ve bir kaç gün sonra, Safevî âilesine mensup bir kız ile evli bulunan oğlu Nâṣir da vefat etmiştir. Bunun üzerine iktidar Râşid b. Muṭṭalib'e geçmiş ve kendisi 1029 (1620)'da Banî Lâm âsîleri tarafından öldürülmüştür.

Muşa'şa'lar arasında bir müddet devam eden anlaşmazlık üzerine, Şâh 'Abbâs Ḥavîza'ye Manṣûr b. Muṭṭalib'i göndermiştir (1030 = 1620). Kendisi şahın Bagdad seferine hiç bir yardımda bulunmadığı için, 1033 (1623)'te şah tarafından azledilerek, yerine Muḥammed b. Mubârak geçirildi ve vâliyi korumak gâyesi ile, şehrin kalesine bir kızıl-baş müfrezesi yerleştirildi. Muḥammed 1037 (1627)'de İran'ın Basra'ya karşı seferine iştirâk etti. 1044'te Şâh Şafî tekrar Manṣûr'u vâli tâyin etti. 1053 (1643)'te Manṣûr'un yerine oğlu Baraka getirildi. Arap cesâretinin bir mümessili olan Baraka'nın gençlik mâceraları Nacd'ın arap rivâtlerinde yer almıştır; bk. Caskel, *ayn. esr.*, 1934, tab., s. 423). Kendisi de şâir olan Baraka'ye İbn Ma'tûḳ bir çok kasîdesini takdim etmiştir. 1060'ta Baraka yerini, münevver ve iyi bir adam olmakla berâber, çevresini iyice elinde tutmağa muktedir olmayan 'Alî Han b. Ḫalaf b. Muṭṭalib'e terk etmek zorunda kaldı. Çok geçmeden, şah Ḥavîza'yi Luristan vâlisi Minûçehr Han'a verdi ve şehir iki yıl onun elinde kaldı. 'Alî Han 1088 (1677)'de öldü (İbn Ma'tûḳ'un ona takdim ettiği kasîdeler 1087'ye kadar devam etmektedir).

Karışıklık devri. 'Alî Han kalabalık bir âile bıraktı. Oğullarının her biri kendi hesabına İsfahan'da desîseler çeviriyordu. Mavlâ Ḥaydar bütün ömrünü rakipleri ile mücâdelede geçirdi ve ölümü (1092 = 1689) yeni karışıklıkların çıkmasına sebep oldu. Kardeşi 'Abd Allâh (tarihçinin babası) 1097'de öldü. İkinci kardeşi Farac Allâh b. 'Alî Han Ḳurna ile Basra'yı bir müddet işgâl etmiş olmakla mârûf olup, 1109 (1697)'da Şeyḫ Mânî'den Muntafiḳ'ı almıştır. Şâh Sulṭân Ḥusayn önce onu sefere me'mûr etmiş, fakat sonra başka bir vâliyi Basra'ya göndermiştir. Nihâyet Farac Allâh Osmanlılar tarafına geçerek, şaha karşı vaziyet almıştır. 1112 (1700) yılında tarihçi olan 'Alî b. 'Abd Allâh, kendisini vâli tâyin eden bir ferman almış, fakat tedbirli davranmış olmasına rağmen, 8 ay sonra, İsfahan'dan gelen bir emir ile azledilerek, hapsedilmiş ve burada 1120 yılına kadar kalmıştır.

Bu zamanlarda Safevî idâresi, şahın aklî muvâzenesinin bozukluğu ve saray erkânının müdâhalesi yüzünden, tamâmen sarsılmış idi. 1114 (1702)'te 'Abd Allâh b. Farac Allâh tâyin emrini almış ise de, babasına karşı mücâdele etmesi lâzım gelmiştir. Karışıklıklar kabîleler arasında da devam ediyordu. Basra Osmanlılar tarafından tekrar zaptedildi. 1124 (1712)'te 'Alî tekrar sahneye çıktı ve 'Abd Allâh'a karşı cephe aldı. 1127 (1715)'de kendisi ikinci defa tâyin edildi; fakat kabîlelere karşı yaptığı mücâdelede Osmanlılardan yardım istedi. 1719'da onun rakibi 'Abd Allâh da Bagdad'a geldi; fakat oradan İsfahan'a gitti. Bir müddet Ḥavîza'deki durum karanlık kalmaktadır. 1132 (1719)'de artık Muḥammed b. 'Abd Allâh'ın Ḥavîza'de bulunduğu anlaşılıyor; kendisi önce bir İran müfrezesi tarafından ve 1723'ten itibâren de Osmanlılar tarafından desteklenmiştir; 1731 (?) yılında henüz hayatta bulunuyordu.

Efganlar. Kaynaklara (Krusinski) göre, Efganların hücûmu sırasında (1135 = 1722) bir „Ḥavîza (hanı)" pek parlak olmayan bir rol oynamıştır. Şaha karşı kat'î vaadlerde bulunmuş olmasına rağmen, istilâcılar ile münâsebete girişmiş ve onların harekâtını kolaylaştırmıştır.

Hollandalı râhip Alexander Sigismondo verdiği mâlûmata göre, kendisinin adı 'Abd Allāh Han idi (Dunlop'un ingl. trc. için bk. *Journal of R. Central Asian Society*, teşrin I. 1936, s. 647 v.d.). Bu 'Alī'nin eski rakibi olup, o zamana kadar sarayda kalmıştır. Hiyânetinin mükâfatını görememiştir; çünkü efganlar „Havīza hanını" hapse atarak, yerine yeğenini getirmişlerdir (Krusinski). Osmanlılar ile yapılan bir anlaşma sonunda (1140 = 1727), bütün Hûzistan Osmanlılar tarafından ilhâk edilmiştir.

Nādir Şāh. 1142'de Nādir Hûziztan'ı tekrar işgâl etti ve Havīza hâkimi ona tâbî oldu. *Tārīḫ-i Nādirī* (acnak bâzı yazma nüshalarda)'de 1145 yılında 'Alī Han ismi zikredilmektedir ki, bunun da Muşa'şa'lar tarihçisi olması muhtemeldir (yk. bk.). Fakat daha 1150 (1737)'de Nādir, merkezi Havīza olmak üzere Hûzistan'a bir vâli tâyin etmiştir. Böylece verâset yolu ile idâreye son verilmiş ve Farac Allāh Davraḳ (Carrāḥī nehrinin aşağı mecrâsında) vâliliği ile iktifâ etmeğe mecbûr kalmıştır. Nādir Şāh idâresinin son yıllarındaki isyânlar Hûzistan'a da te'sir etmiş ve Nādir'in ölümünden az önce (1160 = 1747), **Muṭṭalib** b. Muḥammed b. Farac Allāh, Davraḳ'tan Havīza'ya hareketle hukûmet kuvvetlerini yenmiştir. Nādir'in halefi 'Alī Ḳulı Han ('Ādil Şāh) Muṭṭalib'i vazifesinde ibka etmiştir. Muṭṭalib Āl Kaşīr araplarına (Dizfūl ve Şūstar civârı) karşı bir kaç sefer yapmış ve 1175 (1761)'te 'Alī Paşa ile birlikte, Ka'b kabîlesini itâat altına almağa çalışmış ise de, buna muvaffak olamamıştır. Muṭṭalib 1176 (1762)'da, amcası Karīm Han tarafından mağlûp edilip, Hûzistan'a gelmiş olan Zakī Han Zand tarafından öldürülmüştür.

Āl Kaşīr ve Ka'b arapları. Bu tarihten itibâren Havīza Muşa'şa'ları diğer kabîleler (Āl Kaşīr ve Ka'b) tarafından gölgede bırakılıyor ve nufûzları artık 15 fersahın ötelerine geçmiyordu.

Karīm Han Zand zamanında Muṭṭalib'in yerine yeğeni **Mavlā Cūd Allāh** ve sonra **Mavlā İsmā'īl** geçmiştir. 'Alī Murād Han Zand de, Havīza'ya **Mavlā Muḥsin**'i tâyin etmiştir. Bunur vâliliği zamanında Hāşim adında biri Havīza'nın yukarı kısmında Karḥa'da bir kanal açmış idi. Bütün suyun buraya akması Havīza'nın sönmesine bir başlangıç olmuştur. Bundan memnûn olmayan araplar Cūd Allāh'ın başka bir oğlunu, **Mavlā Muḥammed**'i dâvet etmişler ve kanalın baş tarafını doldurmak sûreti ile, suyu tekrar eski mecrâsına akıtmışlardır.

Kaçarlar. Fatḥ 'Alī Şāh zamanında Havīza'de **Mavlā Muṭṭalib** b. Muḥammed ile 'Abd al-'Alī Han b. Muḥammed İsmā'īl vâlilik ettiler. 1250 (1834) yılında (Avrupa kaynaklarına göre, 1833) seddini yıkan Karḥan, tekrar Nahr Hāşim'e akmağa başladı. Bu, Havīza için son darbe olmuştur; 1840 yılında şehirde ancak 500 nüfus kalmış idi.

1257 (1841)'de meşhûr Minûçihr Han (ermeni Yenikolopov âilesine mensup idi), cenûbî İran'ın vâlisi sıfatı ile, bütün Hûzistan eyâletinin idâresini Mavlā Farac Allāh'a tevdi etti. Sonra yerine oğulları **'Abd Allāh** ve **Muṭṭalib**, daha sonra'ları **M. Naşr Allāh** b. 'Abd Allāh ve bunun iki oğlu **Muḥammed** ve **Muṭṭalib** geçmiştir [Curzon'a göre, Muṭṭalib (b. Farac Allāh?) 1883 ve Naşr Allāh 1893 yıllarında hüküm sürmüştür]).

Nāşir al-Dīn Şāh devrinde Banī Turuf Havīza'yi terketmiştir. Muşa'şa'lar son günlerini yaşıyorlardı. 1897'den beri Muḥammara (Ka'b'in bir kolu) Muhaysinlerinin reisi olan kudretli Şeyḫ Ḫaz'al git-gide bütün Hûzistan'ı kendi hâkimiyeti altında topladı; Muşa'şa' âilesinden biri ile evlendi ve Mavlā 'Abd al-'Alī yerine, kendi karısının kardeşini tâyin etti (1910). 1924'te İran hukûmeti Şeyḫ Ḫaz'al'i azletti (25 mayıs 1936'da Tahran'da ölmüştür) ve Hûzistan'a bir askerî vâli tâyin ederek, 'Abd al-'Alī'yi Muşa'şa' reisi olarak tanıdı.

Sikkeler. Muşa'şa'lar para bastırma hakkından da istifâde etmişlerdir. Susa'da 914 (1508) yılında *al-Mahdī Ibn ol-Muḥsin* (?) nâmına Şūstar ve Dizfūl'da basılmış bir kaç dirhem bulunmuştur (Caskel, *ayn. esr.*, 1929, s. 93'te *'al-Muḥsin b. al-Mahdī* şeklinde tashih edilmiş ise de, bu belki, Muḥsin'in oğullarından birine âit olabilir). Kasravī, *ayn. esr.*, s. 94'te 1085 (1664) tarihli bir Havīza sikkesi zikredilir (üzerinde şiî şiârı olan *'Alī valī Allāh* yazısı vardır). Farac Allāh'ın, şâhın müsâadesi alınmadan, Havīza'de bastırmış (*dar īn bāra icāza az darbār-i şāh na-dāşt*) olan sikkeleri („Muḥammadī"?) İsfahan'a gönderdiğini tarihçi 'Alī, yazmaktadır. Havīza adı verilen sikkeler (bunlar her hâlde Havīza'de basılmış olmalıdır) *ahl-i ḥakk* menâsikinde mühim rol oynamakta ve gizli tarikatler arasında mevcut münâsebetlere işâret etmektedir. Muşa'şa'ların eski râfızîliklerinin resmen tel'în edilmesine rağmen, bunun mahdut bir çevrede devam etmiş olması muhtemeldir.

Netice. Havīza beyliği, evvelâ müessisin şahsiyetine ve bu gibi gizli tarîkatlerde ekseriyâ olduğu gibi, içinde Muşa'şa' tarîkat'inin yayıldığı halk tabakasına dayanmaktadır. Havīza'nın cenûbî İran'da oynadığı rol şimâldeki

Erdebil'in oynadığı rol ile mukayese edilebilir. Safevîler bu rakip çevrenin faâliyetini tahdit etmekle berâber, onun daha önceki başarılarından faydalanmışlardır. Türk fetihleri içinde muşa'şa'lar arap ve iran kültür münâsebetlerinin devam etmesini sağlamışlardır. Safevîler zamanında dört hudut bekçisi (*vālī*) var idi: Gürcistan [bk. mad. TİFLİS], Kürdistan [bk. SENNA], Luristan ve Arabistan (Ḥavîza). Muşa'şa' vâlilerinin Osmanlılar ile İran arasındaki durumları müstakar değil idi; fakat bir ayırıcı-devlet olarak, türklerden ziyâde, iranlılara faydalı olmuşlardır.

Bibliyografya: Layard, *A description of Khûzistan* (*JRGS*, 1846, XVI, 33—66); A. Adamov, *Irak arabskiy* (Petersburg, 1912); bk. fihrist; W. Caskel, *Ein Mahdî des 15. Jahrhunderts. Saijid Muḥammad Ibn Falāḥ und seine Nachkommen* (*Islamica*, 1929, IV/1, s. 49—93); aynı mll., *Die Vâli's von Huwêzeh* (*Islamica*, 1934, VI/4, s. 415—434); müellif Avrupa'da mevcut bütün kaynaklardan istifâde etmiştir: Ḫvândmîr, *Ḥabîb al-siyar*; S. Nûr Allâh, *Macâlis al-mu'minîn* (krş. *Meclis*, VIII, *cund, tûr. yer.*; ıraklı tarihçi Çiyêşî'ye dayanmaktadır); *Âlam-ârâ-i 'Abbâsî*; *Taẕkira-i Şûstar*, Kâtib Çelebî, *Cihân-numâ*; 1087 (1676)'de ölen kasîdeci İbn Ma'tûḳ'un *Dîvân*'ı; Ḥasan Fasâ'î'nin *Fârs-nâma*'si v. b. Bunlara şimdi şunlar ilâve edilebilir: *Târîḫ-i Ca'farî* (1447—1452 yıllarında te'lif edilmiştir); krş. Barthold, *Zap. inst. vostok.*, 1936, V, 23 v. dd ve Sayyid Aḥmed Kasravî Tabrîzî, *Târîḫ-i pânṣadsâla-i Ḫûzistân* (Tahran, 1313=1934), bilhassa s. 1—140; burada şimdiye kadar neşredilmemiş bir çok mâlûmat verilmektedir; Kasravî, *Kur'ân*'ı taklit ederek yazılmış ve sûrelere göre tanzim edilmiş olan Muḥammed b. Falâḥ'ın *Kelâm al-Mahdî* (yazması Zancân'da bulunmuştur)'sinden istifâde etmiştir (Sayyid 'Alî b. S. 'Abd Allâh b. 'Alî Hân'ın eseri âilenin Nâdir Hân zamanına kadar tarihini ihtivâ eder); 'Alî b. 'Abd al-Mu'min (Şâh Ṭahmâsp I.'ın muâsırı); *Takmilat al-aḫbâr*, Ka'b kabîlesinin muhtelif yazma sâl-nâmeleri *Riyâż al-ulamâ*'nın hulâsası ve *Tuḥfat al-azhâr*; şah'ların fermanları, nüfus sayımı v.b. gibi, resmî vesîkalar (Kasravî'nin eserinin bir tenkidi için bk. *BSOS*, 1936, VIII/4). (V. MINORSKY.)

MÜŞEBBİHE. [Bk. TEŞBİH.]

MÜŞİR. MUŞİR, devlet işlerinde işâret eden, yol gösteren, nasihat ve emirler veren mânasında olup, daha eski İslâm ve Türk devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı devleti teşkilâtında da mülkî sınıftaki vezirlik derecesine muâdil, askerlik rütbelerinin en yüksek'ine verilen addır. Lugat mânası ile bu kelime âilesinin diğer müştakları, buna müşâbih mânâlar ifâde eden ve ayrıca devlet teşkilâtında da birer ıstılah olan müşâvir ve müsteşar kelimeleridir.

Müşîr, bâzı âlimlere göre, bir unvân olarak, Abbâsîlerden önce de var idi ve bugünkü nâẓır veya müsteşar mânâlarında kullanılıyordu. Bu husûs bilhassa İbn al-Ṭiḳṭaḳâ (nşr. Derenbourg, s. 206; trc. Amar, s. 244)'da sarâhatle görülmektedir. Ancak Ḫalîl al-Ẓâhirî (nşr. Ravaisse, s. 106, 114), eskiden, silsile-i merâtibde dördüncü derecede bulunan ve bu sûretle açıkça vezirden tefrik edilen me'mûrun *muşîr* unvânını taşıdığını bildirmektedir. Bu unvânın tam ve kat'î karşılığı ve târifi hakkında fazla bir bilgiye sâhip olunmamakla berâber, bir ıstılah olarak ve tavsifî mâhiyette, ekseriyâ vezir ile birlikte ve onun müterâdifi şeklinde kullanıldığı söylenebilir (Maḳrîzî, nşr. Wiet, IV, cüz 1, s. 20, 74; krş. Nöldeke, *Die Erzählungen von Mäusekönig und seinen Ministern*, Göttingen, 1879, s. 53: *muşîr nâṣiḥ, vazîr nâṣiḥ*). İbn Ḫaldûn'a göre, vezir hukûmdarın bir yardımcısıdır, fakat Mâvardî'ye göre (*Les statuts gouvernementaux*, trc. Fagnan, Alger, 1915 s. 43 v.d.), vezir imâmın, yâni hukûmdarın müşâviri değil, memurudur. Eğer İbn al-Ṭiḳṭaḳâ'nın verdiği mâlûmat doğru ise, Memlûk divânında bu tâbirin daha eskiden bulunduğunu kabûl etmek lâzımdır ki, bu divânın usûl ve teâmüllerinde vezirin parlak unvânları arasında *muşîr al-dawla* (yahut *muşîr al-salṭana* veya *muşîr al-mulûk va'l-salṭana*) de bulunmakta idi (bk. Ḳalḳaşandî, VI, 70). Muhtemelen Selçuklular vâsıtası ile gelen bu kullanılış şekli, daha sarih olarak, Osmanlı divânına, divân-ı hümâyûndaki inşâ üslûbuna girmiştir. Filhakika *muşîr* kelimesi, vezirin bir sıfatı olarak, bidâyetten itibâren, Osmanlı vezirlerinin elkâbı arasında ve ona bir chemmiyet atfetmek üzere kullanılmış, hemen dâimâ „düstûr-ı mükerrem müşîr-i mufahham nizâmü'l-âlem" şeklinde, vezire âit bir vasıf sayılmıştır. 18 rebîülevvel 951 (9 haziran 1544)'de Ezdin kadısına yazılan bir hükmde, sadrâzam Süleyman Paşa'dan veya 1078 (1667/1668)'de yazılan bir nişanda vezir kaymakam Mustafa Paşa'dan bahsedilirken, kullanılan aynı terkipler buna bir misâl olarak zikredilebilir (krş. *Başvekâlet arşivi*, Kâmil Kepeci tasnifi, Rumeli ahkâm defteri, nr. 62, s. 269; aynı tasnif, divân-ı hümâyûn nişân kayıtları, 180 numaralı defter, s. 27). Diğer taraftan *muşîr* kelimesinin tamâmen askerî mâ-

nada ve aipehsalâr müterâdifi olarak kullanıldığı da görülmektedir. XIV. asırda Orhan Gâzî'nin, oğlu Süleyman Paşa'yı divân-ı hümâyûnda „müşîr ve sipehsalâr" tâyin etmesi, memâlik-i mahrûsa ahâlisinin onu „umûrda müşîr alelıtlak" bilmelerini istemesi buna bir delil sayılabilir. Feridun Bey'in kaydettiği bu vesikadan (*Münşa'ât al-salâṭîn*, I, 69 v. d.) aslı olmadığı takdirde bile, hiç değilse, bu tâbirin XVI. asırda bu mânâda telâkkî edildiği anlaşılır. Bu unvân, XVII. asırda sadrâzam tarafından İran vezirlerine gönderilen mektuplarda da „müşîr-i müşteri tedbir, müşîr-i müşteri fıtrat... "gibi terkipler içerisinde kullanılmakta idi (bk. *Nâme-i hümâyûn defterleri*, Başvekâlet arşivi). XVIII. asırda, müşîr unvânının ve daha ziyâde, bunun isim mensubu ile zarf şekillerinin *müşîrî*, *müşîrâne*, gibi, *düstûrî* ve *düstûrâne*, *hidivî* ve *hidivâne* tâbirleri yanında daha ziyâde teşmil edilerek, eyâlet vâlileri, müstahkem mevkî muhâfızları veya her hangi bir bölgenin muhâfazasına me'mûr olanlar hakkında da kullanıldığı, msl. Karaman vâlisi Seyyid Ali Paşa'ya „maiyet-i müşîrîlerinde" bulunan bir kimse hakkında, İnebahtı muhâfızı vezir Abdullah Paşa'nın „uhde-i müşîrîlerindeki" bir vazifeden, Rusçuk seraskerinin „tahrirât-ı müşîrîlerinden" ve bir bölgenin muhâfazasına me'mûr mîr-i mîrândan Kadı İbrahin Paşa'nın „cânib-i müşîrîlerine" müteallik bir meseleden söz edildiği görülmektedir (krş. ve tafsilât için bk. 1186 = 1772 tarihli Bâbıâli mektubî-i sadr-ı âli kalemi, nr. 1 ve 1209 = 1794 tarihli sadâret mektupçuluğu nr. 10 defterleri, Başvekâlet arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi).

Mahmud II. devrinde, bilhassa vak'a-i hayriyeden (1826) sonra, müşir unvânı hakikî bir rütbe ve kıymet oldu. İlk olarak resmen 26 muharrem 1248 (25 haziran 1832)'de ihdâs edildiği görülen müşirlik (Zeki Pâkalın, *Tarih deyimleri*, XVI, s. 636), aynı sene içinde, „gerek nizâmca ve gerek hizmet-i şâhânede meşhûd olan sıdk ve istikâmeti iktizâsınca her türlü liyâkat ve ehliyeti" esbâb-ı mûcibesi ile Ahmed Fevzi Paşa'ya rütbe-i vezâretle müşîr-i asâkir-i hâssa unvânı tevcih ve kendisi bilcümle asâkir-i hassanın alay, livâ ve feriki üzerine en büyük zâbit itibâr olmak üzere me'mûr edilmiş idi ki, sadr-âzam değiştiği zaman da hatt-ı hümâyûn bu hâssa müşîri vâsıtası ile Bâbıâliye gönderilip, alâkalılara tebliğ olundu (krş. Lutfî, *Tarih*, IV, 23, 64, 78). Ertesi sene (1249 = 1833), Halil Rıfat Paşa'nın Tophâne müşîri unvânı ile müşîr olduğunu görüyoruz (Lutfî, *ayn. esr.*, s. 140). 1251 (1835)'de görülen lüzûm ve mevcut rütbelerin teşrifatça vukû bulan karışıklıkları üzerine, ilmiye, askeriye ve kalemiye nizâm lâyihâsı neşredildiği zaman „müşîrlik ve vezâret rütbe-i sâniyesi" en başta gelmekte, seraskerlik makamı da „seyfiye" mertebelerinin sonuncusu olmak hasebi ile, bu sırada ve rütbede itibâr olunmakta idi ki, bu diğer bir tâbir ile, „asâkir-i mansûre-i şâhâne müşîri" idi ve bu sûretle askerî sınıfta „hassa" ve „mansûre" müşîrleri olmak üzere, iki müşîr bulunuyordu (Lutfî, V, 26, 28, 50). Çok geçmeden, müşîrlik tevcihi rütbe-i ûlâ eshâbına da yapıldı. Bu husûsta sâdır olan hatt-ı hümâyûnda, bu rütbede bulunanların da devletin en büyük hizmet ve makamlarına me'mûr olmaları itibârı ile, lâzım gelen nüfûz ve haysiyetleri için bundan sonra müşîrlik ve vezâret-i rütbe-i celîlesinde addolunmaları bildiriliyor, bunların aynen vezâret ve müşîrlik rütbesini hâiz olarak, fakat seyfiye mertebeleri gibi paşa unvânını taşımalarına hâcet bulunmayarak ve kethüdâlık ile reis-ül-küttâblık gibi eski tâbirlerden de sarf-ı nazar edilerek, kethüdâlık hizmeti için „umûr-ı mülkiye nâzırlığı" ve riyâset için „umûr-ı hâriciye nezâreti" isimlerini almaları, diğer taraftan mansûre defterdârlığı ile darphâne-i âmire defterdârlığının da, adlarını değiştirmelerine lüzûm olmaksızın, yine müşîrlik derecesinde bulunması lüzûmu ifâde olunuyordu ki, ilk olarak, vezâret ve müşîrlik rütbeleri ile umûr-ı mülkiye nâzırlığına Mehmed Said Pertev, umûr-ı hâriciye nâzırlığına Ahmed Âkif, mansûre defterdarlığına Abdurrahman Nâfiz ve darphâne-i âmire defterdarlığına da Seyyid Ali Rıza Efendi'ler, paşa unvânını almaksızın, tâyin edilmişlerdi ve böylece, kapudân-ı deryâlık da dâhil olmak üzere, belli-başlı devlet makamlarını müşîr rütbesini hâiz zevât işgâl etmiş bulunuyordu (Lutfî, *ayn. esr.*, s. 29, 30, 43). Ertesi sene rebîülevvel 1252 = haziran 1836) sâbık kaymakam Ahmed Hulûsî Paşa, müşirlik rütbesi ile, hâriciye nezâretine me'mûr olduğu zaman, esâsen müşîr rütbesini taşıyan mülkiye nâzırına da paşa unvânı verildi ve Pertev Efendi'ye Pertev Paşa denildi (Lutfî, *ayn. esr.*, s. 48). Aynı sene zarfında (1252 = 1836) müşir unvânının yeni bir tevcih şeklini görüyoruz. Şöyle ki, uhdesinde Sivas Rakka ve Diyarbekir eyâletleri ile maâdin-i hümâyun emânetî bulunan sâbık sadrâzam vezir Reşid Mehmed Paşa'nın o sırada vefat etmesi ile, münhâl kalan bu vazifeler, Kütahya ferîki Çerkes Hâfız Paşa'ya „vezâret rütbesi ve Sivas müşîrliği" unvânı ile tevcih olunmuş idi. Aynı sûretle, bir kaç vazife bir şahıs uhdesinde birleştirilmek sûretile, msl. „eyâlet-i Cezâyir kapuâdnı deryâlık ve redif-i hassa-i eyâleti-

Hüdâvendigâr müşîrliği, Kocaeli, Karesi, Eskişehir sancakları muhâssıllı ve kereste nezâreti inzimâmı ile" bir müşîre, asâkir-i Tophâne-i âmire müşîrliği, Trablus-garp eyâleti ve Âlâiye sancağı ilhâkı ile" diğer bir müşîre, „redif-i mansûre ve eyâlet-i Ankara müşîrliği, Kangırı (Çankırı) ve Kastamonu, Viranşehir, Çorum sancakları muhassıllıkları ile birlikte" bir başka müşîre, „redif-i mansûre-i eyâlet-i Konya müşîrliği Niğde, Akşehir, İçel sancakları ilhâkı ile„ bir diğerine, „redif-i mansûre-i eyâlet-i Erzurum müşîrliği Van eyâleti ve Muş sancağı ilhâkı ile" Es'ad Paşa'ya, „redif-i mansûre-i eyâlet-i Edirne müşîrliği" Mustafa Nûri Paşa'ya" ve nihâyet „redif-i mansûre-i eyâlet-i Aydın müşîrliği Saruhan, Menteşe ve Suğla sancakları muhassılıkları inzimâmı ile" Yâkub Paşa'ya verildi (tafsilât için bk. Lutfî, *Tarih*, V, 62, 63, 68, 74). Bir aralık, bâzı sancaklar birleştirilerek, elviye-i hamse müşîrliği de ihdâs olunmuştur. Ayrıca elviye-i selâse müşîri, elviye-i erbaa müşîri gibi, müşîrlikler de var idi. Kezâ aynı mevkiin, müşîrliğinden ayrı olarak, bu devirde ferikliği de bulunabiliyordu (Maraş eyâletinin Sivas müşîrliğine ilhâkı ile muhassılı bulunan Süleyman Paşa'ya „redif-i mansûre-i Sıvas ferikliği" tevcihi hakkında bk. Lutfî, V, 70, 94; bir de Ankara ferikliği hakkında bk. Başvekâlet arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, sadâret kethüdâlığı kâtibi kalemi defteri [1255 = 1839], nr. 50 mükerrer). 1253 (1837)'te hâriciye nezâreti inhilâlinde, Londra sefiri ve hâriciye müsteşarı Mustafa Reşid Bey (Büyük Reşîd Paşa) paşalık unvânı almayarak, eskisi gibi, vezâret ve müşîrî rütbesi ile hâriciye nâzırı oldu. Fakat Âkif Efendi, Pertev Paşa'nın azli ile, mülkiye nezâretine getirildiği sırada, vezirlik ve müşîrlik rütbesi ile birlikte, paşalık unvânını da aldı ve nezâretin adı da „dâhiliye nâzırlığı" olarak değiştirildi (Lutfî, *agn. esr.*, s. 91). Aynı zamanda evvelce müşîr ve vezir rütbesini almasi uygun görülen mansûre defterdarı da paşalık unvânı ile mâliye nâzırı oldu ve bundan sonra mâliye nâzırları „müşîr-i mâliye" itibâr edildi. Sâdece, darphâne defterdarlığı müşîrlik unvânı ile, fakat paşa denilmiyerek, Hasib Efendi uhdesinde kaldı Lutfî, *agn. esr.*, s. 99, 104 v. d.; 1265'te vefât eden İbrahim Sâib Paşa'nın mezar kitâbesinde kayıtlı „müşîr-i mâliye" tâbiri hakkında bk. *Eyyûp mezâr kitâbeleri*, Mesut Koman koleksiyonu). Lüzum ve ihtiyac görülünce, yeni müşîrlikler ihdâs olunuyor ve bir bölge muhâfızlığına bâzı yerlerin ilhâk ve ilâvesi ile, bir eyâlet teşkil ve buraya bir müşîr tâyin ediliyordu (1254=1838 Niş muhâfızlığının, civârındaki bâzı yerlerin ilhâkı ile, eyâlet hâline gelmesi ve müşîrliğine de Babr-i Sefîd boğazı muhâfızı ferik Vâsıf Paşa'nın vezâret rütbesi ile tâyini hakkında ve 27 recep 1255 = 6 teşrin I. 1839'da burasının „redif asâkir-i mansûre-i eyâlet-i Niş müşîrliği" itibâr edilerek, başına sâbık Silistre müşîrinin getirilmesi hakkında bk. Lutfî, V, 139; Başvekâlet arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, muhtelif, Radomir kazâsının sicil defteri, nr. 845).

Abdülmecid devrinde, en yüksek hükûmet cihazı olan ve bir nevî vekiller hey'etine tekabül eden „meclis-i hâs"'ta sadrâzam ve şeyhülislâmdan başka, vezir rütbesini hâiz 11 müşîr bulunuyordu; ayrıca yüksek türbeli 3 me'mûr da var idi (krş. Bianchi, *Le premier annuaire impérial de l'Empire Ottoman*, Paris, 1848, s. 7; *1281 = 1865 senesi Devlet sâlnâmesi*). Ancak zamanla nâzırlar için artık müşîr unvânı kullanılmadı ve bu rütbe daha ziyâde taşradaki idârî-askerî ve mâlî işlerin başında bulunanlara hasredilerek, bu mevkie getirilenlere itibâr kazandırıldı. Filhakika tanzimâtın ilânı ile, mülkî, adlî ve mâlî işlerde ıslâhat yapılarak, eyâlet, livâ ve kazalara zaptiye me'mûrları, defterdar ve muhassıllar gönderildikten sonra da, bir çok engeller yüzünden, matlup netice hâsıl olamamış ve bunun üzerine 1258 (1842)'de, adlî kanûnların te'sisi ve idâre usûlünün tâdili maksadı ile, her eyâlette mülkî işler ile mâlî husûslar birleştirilip, bir müşîrin uhdesine tefviz olunmuş idi. Eyâlet müşîri, sancaklara, bir buyurultu ile, icâbına göre, ferik veya livâ paşalardan birini kaymakam tâyin etmekte, bunların azl ve tebdilleri ile ikâmet merkezlerini değiştirebilmekte idi. Eyâletin livâ, kazâ ve köylerindeki âşârın müzâyede ve ihâlesini maiyetindeki defterdar vâsıtası ile yaptıran ve bir kısım gümrük rüsûmâtını mahallerinde tâliplerine taahhüt ettiren müşîr, eyâletin rü'sûm-i ihtisâbiyesini hazîne tarafından gönderilecek târifeler mûcibince, bizzat tahsil ettirerek, bunları husûsî me'mûrlar vâsıtası ile, hazîneye teslim vazifesi ile mükellef idi. Diğer taraftan bu müşîrler, maiyetlerinde bulunan livâ kaymakamları ve kazâ idârecilerine, kendilerine gönderilen yeni çıkan kanunlardan birer nüsha yollayarak, bu kanunların hilâfında hareket edilmemesini te'min etmekte, livâ ve kazâlardaki maiyetleri ile birlikte, memleketin hüsn-ü idâresine ve ahâlinin emniyet ve istirahatine çalışmakta idiler (müşîrlere verilen ve 11 esâsı ihtivâ eden mufassal tâlimatnâme için bk. Topkapı sarayı arşivi, nr. E. 1430). Bir müddet sonra, müşîrlik unvânının askerî bir rütbe olarak husûsîleştiği, silsile-i merâtipte mülkiye sınıfındaki vezir, ilmiye sınıfındaki sudûr (kazas-

ker) rütbelerine muâdil vaziyette ve askerî sınıfın en yüksek mertebesi mevkî ve derecesini aldığı görülmektedir.

1281 (1864/1865)'de saltanat-ı seniye vükelâsı ve meclis-i hâs âzası kâmilen vezir ve müşîr rütbesinde oldukları gibi, meclis-i vâlâ-i ahkâm-ı adliyede de reisten başka 6 âza müşîr idiler. Ayrıca zaptiye müşîri ve birinci hassa ordusu müşîrliği inzimâmı ile serasker, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı ordu müşîrleri bulunuyordu (krş. devlet sâlnamesi, 1281). Bunlar bilfiil asâkir-i şâhâne kumandanı olan vükelâ ve Müşîrân idiler ki, kapudân-ı deryâ ile Tophane-i âmire müşîri de bunlar meyanına dâhil idiler. müşîrler arasında ticâret ve nâfıa nâzırı, meclis-i vâlâ âzası, Kürdistan Yanya vâlileri ve bulunmakta idi (krş. 1282 = 1865/1866 askerî salnâmesi). Bundan dört sene sonra (1870), serasker-i hassa ve nizâmiye-i şâhânenin fiilî bir müşîr kumandasında ve birinci orduy-ı hümâyûn müşîrinin serdâr-ı ekrem olduğunu, altıncı orduy-ı hümâyûn kumandanlığında Bagdad vâlisi Midhat Paşa'nın bulunduğunu ve ayrıca askerî sıfatı hâiz iki müşîrin mevcûdiyetini görüyoruz (krş. 1286 tarihli askerî salnâme). 1875'te birinci orduy-u humâyûn müşîri, bundan beş sene evvel miralay rütbesinde görünen, şehzâde Yusuf İzeddin Efendi'dir ve sadrâzamlık makamı ile seraskerlik demek olan sipehsâlârlık fiilen asker olan Hüseyin Paşa uhdesindedir, kaymakam-ı ser-askerî mevkiini diğer bir müşîr olan Abdülkerim Nâdir Paşa işgâl etmektedir. Vükelâ içinde ayrıca bahriye nâzırı fiilen asker olan müşîrdir, 7 ordu müşîri ile dâr-ı şûrây-ı askerî reisi ve harbiye dâiresi reisi de müşîr idiler. Dikkate değer olan cihet bu tarihte askerî sıfatı hâiz olan müşîrlerin sayısının 19'a çıkmış olmasıdır (krş. 1291 tarihli askerî sâlnâme). 1891'de müşîrler cedvelinde başka bir tasnif görülmekte olup, mâbeyn-i hümâyûn müşîrliği ve yâver-i ekremlik mevkii ihdâs ve bu vazife müşîr Gâzî Osman Paşa'ya tevcih edilmiş idi. Bir de içlerinde sadrâzam Cevad Paşa ile bahriye nâzırının bulunduğu 8 yâverân-ı ekrem-i hazret-i şehriyârî, keza içlerinde serasker Rıza Paşa ile hassa ordu-i hümâyûn müşîri Rauf Paşa ve Gâzî Ahmed Muhtar Paşa'nın da bulunduğu, aynı zamanda bir kısmı teftîş-i askerî komisyon-ı âlîsi âzâsından olan 'fahrî pâdişahı yâveri 24 müşîr mevcut idi. Pâdişahın bir nevî yâveri unvânı ile Tophâne müşîri ve mekâtîb-i askeriye nâzırı Zeki Paşa görülmekte idi (1309 senesi askerî sâlnâme; 1302 = 1886'da 7 vilâyet vâlisinin müşîr olduğu hakkında bk. *Sâlnâme-i nezâret-i hâriciye, def'a-i ûlâ*). Bir kaç sene sonra ise, pâdişah yâverleri arasına, müşîr rütbesi ile, Rumeli fevkalâde kumandanı ve Suriye vâlisi de girmekte ve bunların sayıları 24'e çıkmakta idi. Ancak bu defa fahrî yâverler müşîr rütbesini hâiz olmayıp, sâdece ferik unvânını taşıyorlardı (krş. 1313=1895/1896 senesi askerî sâlnâmesi).

Meclis-i vükelâ âzâsına vükelây-i fihâm denildiği gibi, müşîrlere de dâimâ müşîrân-ı izâm denilmekte idi. Müşîriyet, müşîrî veya müşîrlik bu unvânın me'mûriyet ismi olarak kullanılırdı. Müşîrlere elkab-ı resmiyeden hitap şekli "devletlû efendim hazretleri" ve serdâr-ı ekrem olduğu takdirde "devletlû refetlû efendim hazretleri" idi. Abdülhâmid II. devrinde müşîrlik fermânı feriklikten terfi edenlere, husûsî bir merâsim ile, verilir ve müşîrlik menşûru da denilen bu fermanda adı geçenin liyâkat ve meziyetleri zikredilerek ve kendisine "düstûr-ı mükerrem müşîr-i muahham nizâm-ül âlem" şeklindeki mûtâd hitap yapılarak, nereye ve hangi tarihten itibâren müşîr tâyin edildiği bildirilirdi (Tesalya Yenişehir kıtaâtı feriklerinden Hidâyet Paşa'ya 22 safer 1297 = 4 şubat 1880 tarihinde verilen müşîrlik fermânı bu husûsta bir misâl olarak zikredilebilir, bk. Behic Ergin kolleksiyonu; bir müşîrlik fermanının tasviri hakkında keza bk. Mme Kıbrıslı Mehmed Paşa, *30 ans dans les harems d'orient*, Paris, 1875, s. 126).

Meşrûtiyet devrinde rütbelerin tasfiyesi sırasında müşîrlerden de tasfiyeye uğrayanlar oldu ve bu husûstaki kararlara uyularak, tevfikan yeniden müşîrlik tevcihi de durduruldu. Meşrûtiyetin ikinci senesinde (1909) ordu kumandanları arasında dördünün müşîr olduğu ve âyân âzası arasında da, biri Gâzî Ahmed Muhtar Paşa olmak üzere, 3 tane müşîr bulunduğu görülmektedir. Harbiye nezâreti ve erkân-ı harbiye-i umûmiye dâiresi erkânı arasında müşîr rütbesinde kimse yok idi (krş. *Nevsâl-i osmânî*, 1325). Umûmî harpte (1914—1918), eski müşîrler daha önce kâmilen tekaüde sevkedildiği cihetle, Osmanlı ordusunda müşîr rütbesinde kumandan mevcut değil idi. Daha evvel Mahmud Şevket Paşa'ya, bilâhare mütâreke devrinde İzzet, Sâlih ve Ali Rıza Paşalara müşîrlik tevcihi ise, onların sadârete tâyinleri sebebi ile vukû bulmuş idi.

Türk istiklâl muhârebeleri esnâsında Mustafa Kemâl Paşa (bk. mad. ATATÜRK)'ya husûsî bir kanûn ile tevcih edilen müşîrlik rütbesi Türkiye cümhûriyetinde de devâm etti ve müteâkiben erkân-ı harbiye-i umûmiye reisi Fevzi Paşa (Çakmak)'ya müşîrlik verildi. Bilâhare askerî rütbelerin yeniden tespiti sırasında müşîr kelimesi mareşal olarak değiştirildi.

Hâlen Türkiye ordusunda müşîr rütbesinde kumandan bulunmamaktadır.

Mısır'da hidivlik idâresi devrinde de müşîr unvânı var idi. Bu rütbe, mülkî ve askerî bir tefrik gözetmeksizin, en yüksek sınıfa âit bir unvân olarak kullanılıyordu; hattâ esas itibârî ile, mülkî bir rütbe sayılmakta olup, hidivlik âilesinin bütün prens'leri bu unvânı taşımak hakkına sâhip bulunmakta idi. İran'da müşîr unvânı nâdiren kullanıldı. Bununla berâber, *muşîr al-davla* Şâh Nâşir al-Dîn'in bir yâverinin unvânı idi (krş. Fevrier, *Trois ans à la cour de Perse*, s. 135 v. d).

Bibliyografya: J. Deny, *Sommaire des archives turques du Caire* (Kahire, 1930), bk. *müşîr*; Şam'da bugünkü kullanılışı için bk. Saussey, *Les mots turcs dans le dialecte arabe de Damas* (*Mél. de l'Inst. fr. de Damas*, I, 1929, s. 117); Maḥmûd 'Izz al-Dîn Sâmî, *Kitâb Ḫizânat al-ma'lûmât* (Üniv. kütüp. nr. T 6882); 1310=1894 senesine âit müşîr rütbeli yâverânın fotograf ve tercüme-i hâlleri, Üniv. kütüp. nr. 91041; Ziya Şâkir, *Tanzimattan sonra Osmanlı nizâm ordusu tarihi* (İstanbul, 1957). (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

MÜŞRİK. [Bk. ŞİRK.]

MÜŞTERİ. AL-MUŞTARİ, müşteri seyyâresi, farsça *Hurmizd* < *Aurmazd* (*Ahuramâzdah*). Bu seyyârenin sümerce adı Şulpa'e, ayrıca sonradan, *Mulu-babbar* „beyaz yıldız" (Hesychios; Μολοβαβαρ; krş. Meissner, *Babylonien und Assyrien*, Heidelberg, 1925, II, 404); son Akad devrinde dâimâ en yüksek ilâh Marduk (*Kitab-i mukades*'teki Merodach) ile aynı telâkkî edilmekte idi. İbrânîcede adı *Şedek*, yunancada = bâbilliler'de de en yüce mâbut sembolü olduğu gibi — ὁ τοῦ Δὶ ἀστήρ'dır. Barlevha Müşteri'nin dünyanın merkezine olan en küçük, en büyük ve orta mesâfelerini vermektedir. Bunlar al-Battânî (*Opus astronomicum*, nşr. Nallino, fasıl 50), al-Farġânî (*Compilatio*, fas. 21), İbn Rusta (*Kitâb al-a'lâḳ*, nşr. de Goeje, s. 18—20 ve Abrâhâm Bar Ḥiyâ (*Sphaera mundi*, fas. 9) deki gibi arzın yarı çapı ve aynı zamanda al-Bîrûnî'nin Ya'ḳûb b. Ṭârik'tan naklen bicrî 161 yılına âit hesaplarına göre verdiği hind tahminleri olup, mukayese edilmek üzere, ayrıca bu mesâfeleri gösteren yeni rakamlar da ilâve olunmuştur: (bk. cedvel).

Bu hesaplarda arzın yarı çapı, al-Battânî, al-Farġânî ve Bar Ḥiyâ tarafından 3.250, İbn Rusta tarafından ise, 3.818 arap fersahı (bir arap fersahı = 1.793 m.; krş. Nallino, *Il valore metrico del grado di meridiano*) addedilmiş idi; hâlbuki al-Bîrûnî'ye göre, hintliler, 1.050 fersah (= 3.150 arap fersahı) olarak kabûl etmektedirler. Müşteri seyyâresinin arzın merkezine olan hakikî mesâfeleri, bugünkü rakamlar ile yapılan mukayeselerin de gösterdiği gibi, msl. al-Battânî'nin gösterdiği rakamlardan tahminen 11,5 kere daha büyüktür. Bununla berâber şunu kaydetmek gerektir ki, bir âlimin müşâhede olunan zâhirî en büyük çap ile en küçük çap arasında kaydettiği 37 : 23 ∾ $1\frac{1}{6}$ nispeti (8.022 arz yarı-çapı olarak hesaplanan en küçük mesâfenin en uzak olan mesâfeye nisbeti ile tâyin edilmiştir) bugünkü rakamlara dikkate değer derecede uymaktadır. al-Battânî Müşteri'nin orta mesâfedeki zâhirî çapını güneş çapının $\frac{1}{2}{}^{\circ}$'i olarak göstermektedir. Bu rakama ve orta mesâfeye dayanarak, Müşteri'nin hakikî çapını $4\frac{1}{2}$ arz çapı (= $8\frac{1}{8}$ arz yarı çapı) ve hacmini de arzın hacminin 81 misli (yâni = ($4\frac{1}{2}$)) olarak hesaplamaktadır. Hakikî rakamlar 2,56 veya 17 defa daha

	En küçük mesâfe (*ḥaźîź*)	Orta mesâfe	En büyük mesâfe (*avc*)
al-Battânî	8.022 arz yarı-çapı	10.473 arz yarı-çapı	12.924 arz yarı-çapı
al-Farġânî	8.876 „	$11.640\frac{1}{2}$ „	14.405 „
İbn Rusta	8.820 „	$11.503\frac{1}{2}$ „	14.187 „
Bar Ḥiyâ	8.000 „	10.200 „	12.400 „
Hind tahminleri (al-Bîrûnî'ye göre)	$8.019\frac{1}{4}$ „	$10\,866\frac{3}{4}$ „	$13.714\frac{3}{4}$ „
Yeni rakamlar	92.500 „	122.250 „	152.000 „

cins adına, al-Muştarî'nin müterâdifi olarak msl. hadîste rastlanmaktadır (krş. *L'A*, VII, 323).

Arap hey'et âlimleri, Pythagoras ve Batlamyus gibi, Müşteri'yi merkezden itibâren altıncı, dışarıdan tibâren ise, üçüncü küre (*falak*)'de gösterirler. Bu küre, iç taraftan Merih küresinin dış sathına ve dış taraftan da Zühâl iç küresini sathına temâs eder. Aşağıdaki büyüktür. Müşteri'nin çapı 11,14 arz çapı, ve hacmi = 1.380 arz hacmidir.

al-Battânî (fasıl 31 ve 45). Batlamyus (*Almacastî*) gibi, müşâhede edilen en büyük şimâlî arz derecesini (arzın merkezine nazaran) 2° 4', en büyük cenup arz derecesini de 2° 8' o'arak göstermektedir. Diğer taraftan, şahsî müşâhedelerin dış dâirenin *avc*'de tûl dere-

cesinin *Almagest*'teki ric'at hesaplarına göre 8° eksik, yânî milâdî 879 temmûzunda 164° 28′ olduğunu ileri sürüyor.

Müşterinin hareketi, *Almacastî*'de olduğu gibi, dört dâire (*aflāk*) ile temsil edilmektedir (krş. al-Battānî, *Op. astr.*, fasıl 31). Nücûmî cedveller günlük ortalama nücûmî hareketine esâs olarak, 5 rakamını vermektedir. al-Ḳazvînî (*Āṯār*, nşr. Wüstenfeld, I, 26) güneş etrafındaki devir müddetini 11 sene 10 ay 15 gün olarak hesaplamaktadır.

Nücûm ilminde al-Muştarî. al-Muştarî Buyût al-Rāmî (kavis burcu, gece evi) ve al-Ḥût (balık burcu, gündüz evi)'a hâkim (*rabb*)'dir. Aynı zamanda geceleri, *al-ḥamal* (koç), *al-asad* (arslan) ve *al-rāmî* (kavis burcu)'den müteşekkil olan (bunlara gündüz güneş hâkimdir) ilk *muṯallaṯa* (*triquetrum*)'ye hukmeder ve üçüncü *muṯallaṯa*'nın de şerikidir. *Şaraf*'ı *al-saraṭān*'ın 15. derecesinde. *ḥubūṭ*'u da *al-cadi*'nin 15. derecesindedir. Ḳazvînî'ye göre (I, 22), münecimler Müşteri'ye *al-sa'd al-akbar* „en büyük saadet" derler, çünkü, iyi te'sirleri zührenin te'sirini aşmaktadır; ona bir çok iyi vaziyetler ile en büyük zevk te'sirleri atfediyorlar. Diğer bir çok milletler de Müşteri'yi saadet yıldızı sayarlar. Bu inanışa bilhassa Bâbil'de Hindistan'da ve Çin'de rastlanmaktadır.

Müşteri'nin arap nücum ilmindeki rolü için Abū Ma'şar'ın eserlerine bakılabilir.

Bibliyografya: Krş. mad. 'UṬĀRİD ve MİNṬAḲA. (WILLY HARTNER.)

MÜT'A. MUT'A (A.), muvakkat evlenmenin bir nev'i (arap lugatçilerine göre, „zevk evlenmesi") olup, kadına verilen bir ücret karşılığında muayyen bir zaman için mûteberdir.

I. İslâmiyetten önce, Ammianus Marcellinus, XIV, 4, 4'e göre, daha IV. asırda araplar arasında muvakkat bir nikâh var idi; fakat burada *mut'a*'nın bahis konusu olması az muhtemeldir; zîrâ kadın erkeğe mızrak ve çadır getiriyor ve muayyen müddet geçtikten sonra, istediği zaman ondan ayrılabiliyor. Hâşim'in Salmâ bint 'Amr ile evlenmesinde *mut'a*'nın muayyen husûsiyetlerinin mevcûdiyetinden şüphe edilebilir; kendisi Yaṯrib'deki muvakkat ikameti sırasında onun ile evlenmiş ve Salmâ doğurduktan sonra, onu orada âilesi yanında bırakmış idi (Caetani, I, III, § 92) Fakat *Aġānî*, XVI, 63'teki parçadan (*muttī'ūnī biha 'l-layla*) anlaşıldığı gibi, islâm an'anelerinden de *mut'a*'nın câhiliye devrinde bilinmekte olduğu neticesi çıkarılabilir. *Mut'a* gibi, muvakkat bir evlenme şekli Eritre'de mevcut olduğuna göre (Conti Rossini, *Principi di diritto consuetudinario*, Roma, 1916, s. 189, 249), *mut'a*'nın eski arap âdetlerinden birini temsil etmesi muhtemel görünmektedir (başka milletler arasında da muvakkat bir evlenme usûlü vardır; krş. Wilken, s. 21 v.d.; Westermarck, *History of the Human Marriage*, London, 1925, III, 267 v. d.; krş. bir de Mısır'da ἄγραφος γάμος; Griffini bununle *mutca* arasında bir münâsebet bulmuştur. Eski Mısır halk yazısı ile yazılmış bir vesikada 5 aylık bir müddet için, muvakkat bir evlenmeye tesâdüf ediyoruz: Mitteis-Wilcken, *Grundzüge der Papyruskunde*, II/1, 203 v.dd.).

II. *Kur'an*'da, Medine'de nâzil olmuş olan IV, 24 âyetinde bu şekil evlenmenin bahis mevzuu olduğu şüphesizdir; bunun'la berâber I. asırdan itibâren bu âyeti tefsir eden sünnî'er bunun alelâde nikâh olduğunu ileri sürmüşlerdir. Burada kendileri ile evlenilmesi memnû olan kadın zümreleri sayıldıktan sonra, şöyle denilmektedir „... ve bundan başka servetiniz ile, sefâhat için değil, nâmus ile (kadın'ar) aramanız size halâl kılınmıştır; fakat kendilerinden istifâde edip, zevk aldıklarınıza (*istamta'tum*) ücretlerini (*ucūr*), vaad ettiğiniz şekilde veriniz". *İstamta'tum*'dan sonra, Ubay' b. Ka'b ile İbn 'Abbās *ilā acalin musammaⁿ* („muayyen bir zaman için") kelimelerini okumaktadırlar (Ṭabarî, *Tafsîr*, V, 9) ki, bu kıraat, tabiî olarak, sünnî çevrelerde kabûl edilmemekte, fakat şiî eserlerine ekseriyâ ilâve edilmektedir.

III. Hadîsler *mut'a* husûsunda tezat'ar ile doludur. Bâzılarına göre, Peygamber zamanında *mut'a* mevcut idi ve bizzat Peygamber de *mat'a* ile evlenmiş idi (*matta'ahā*: Ṭabarî, *Tārîḫ*, I, 1775, 1776; krş. Caetani, II, 478, nr. 17 ve 19). Bir entari, bir avuç hurma veya un karşılığında, evlenmemiş kadın'ar (*uyyām*), bir müddet için, odalık olarak alınıyordu (Muslim, *Nikāḥ*, hadîs 13, 17; Ṭayālisî, nr. 1637). Bir erkek, bilhassa yabancı bir yere gidince, kendisine baktırmak gâyesi ile, ka'dığı müddet için, burada bir kadın ile evleniyordu (Tirmizî, *Nikāḥ*, bâb 28).

Buna karşılık, 'Alî'nin rivâyet ettiği bir bir hadîse göre, Peygamber bunu Hayber gününde (veya yılında) yasak etmiştir (Buḫārî, *Maġāzî*, bâb 38; *Ẓabā'iḥ*, bâb 28; *Nikāḥ*, bâb 31; Muslim, *Nikāḥ*, hadîs, 31—34; Nasā'î, *Nikāḥ*, bâb 71 [burada „Hunayn gününde" vardır, fakat bu Hayber yerine bir yazı yanlışı olmalıdır]; *Ṣayd*, bâb 31; İbn Mâca, *Nikāḥ*, bâb 44; Tirmizî, *Nikāḥ*, bâb 28; *Aṭ'ima*, bâb 6; Mālik, *Nikāḥ*, hadîs 41; Aḥmed b. Ḥanbal, I, 79, 103, 142; Ṭayālîsî, nr. 111; Zayd, *Macmū'*, nr. 718),

Diğer hadîslere göre, Peygamber bâzı hâllerde, kısa bir müddet için, buna müsâade etmiştir. Sabra b. Ma'bad'e varan bir takım hadîsler buna bağlanır; bâzan kısa, bâzan uzun olan ve biribirlerini tamamlayan bu rivâyetlerde bâzıları zaman gösterilmeden (Muslim, *Nikāḥ*, hadîs, 20, 26; Nasā'ī, *Nikāḥ*, bâb 71; Abū Dāvūd, *Nikāḥ*, bâb 13; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 404), diğerleri Mekke'nin fethi ile (Muslim, *Nikāḥ*, hadîs, 21, 24, 25, 27, 28; Dārimī, *Nikāḥ* bâb 16; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 404 v.d.), bir kısım da vedâ haccı ile (İbn Māca, *Nikāḥ*, bâb 44; Dārimī, *Nikāḥ*, bâb 16; Abū Dāvūd, *Nikāḥ*, bâb 13; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 404 v.d.) alâkalı olarak verilmektedir. Bunların ihtivâ ettiği esâslı unsurlar şunlardır: Peygamber *mut'a*'ya izin vermiş idi; bunun üzerine Sabra, bir arkadaşı ile, bir kadın bulmağa gitti ve her biri ona kendi hırkasını teklif etti; kadın hırkası eski, fakat kendisi daha genç olan Sabra'yi tercih etti ve onun ile üç gece geçirdi; bundan sonra Peygamber *mut'a*'yı yasak etti. Vedâ haccı hakkındaki rivâyetlere göre, kadınlar ancak belli bir zaman için *mut'a* istiyorlardı; öyle ki, 10 gün veya 10 gece olarak şartı tesbit edilmiş idi; fakat Peygamber daha birinci geceden itibâren şu sözleri ile bunu yasak etti: bir zaman için bir kadın ile evlenmiş olan kimse, ona vaad ettiği şeyi kendisine vermek zorundadır ve ondan hiç bir şey istememeli ve ondan ayrılmalıdır, zirâ Allah kıyâmet gününe kadar bunu size yasak etmiştir" (krş. bir de bu rivâyetin Muslim, *Nikāḥ*, hadîs 23, 30'da bulunan parçaları).

Cābir b. 'Abd Allāh ile Salama b. al-Akva'a varan ikinci bir hadîs zümresine göre, Peygamber sefer esnâsında 3 gün için *mut'a*'ya müsâade vermiş idi (Buḫārī, *Nikāḥ*, bâb 31; Muslim, *Nikāḥ*, hadîs, 14, 15; Aḥmed b. Ḥanbal, IV, 47, 51; Muslim, *Nikāḥ*, hadîs 19 ve Aḥmed b. Ḥanbal, IV, 55'e göre, bu *awṭās* yılında, yâni Mekke'nin fethinden az zaman sonra, vukua gelmiştir). Buḫārī'de sonda şu kayda rastlanmaktadır: „İki taraf arasındaki iştirâk 3 gece devam ediyordu; karşılıklı bir anlaşma ile bunu uzatmak istedikleri zaman uzatıyor, iştirâke bir son vermek isteyince, buna son veriyorlardı". *Mut'a* yasağı, bu zümre hadîslerinde yalnız iki rivâyette görülmektedir.

Başka hadîslere göre, *mut'a* ilk olarak halife 'Omar tarafından, hilâfetinin sonunda yasak edilmiştir (Muslim, *Nikāḥ*, hadîs, 16—18; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 64, 380 ve aynı şekilde III, 325, 356, 363; burada iki *mut'a*, yâni hacc esnâsında *tamattu'* ve *mut'at al-nisā'* bahis mevzûudur). 'Omar bundan başka mücrimleri taşlama (*racm*) ile tehdit etti; o buna göre, *mut'a*'yı bir zinâ gibi telâkkî etmekte idi (İbn Māca, *Nikāḥ*, bâb 44; Mālik, *Nikāḥ*, hadîs, 42; Ṭayālisī, nr. 1792). *Mut'a* husûsunda kendisine suâl sorulduğu zaman, İbn 'Omar'in şu sözleri dikkate değer: — „Vallahi, biz Allahın resûlü zamanında zinâ irtikâp etmiyorduk ve sefâhate düşkün kimseler de değil idik" (Aḥmed b. Ḥanbal, II, 95, 104).

Bu mütenâkız rivâyetlerin aslında, temelinde ne vardır? Wellhausen *mut'a*'yı eski arapların bir âdeti değil, alelâde ve sırf bir fuhûş gibi telâkkî etmektedir. Caetani ise, rivâyetlerin *mut'a* ile Peygamberin Mekke'ye bir girişi sırasında ve battâ kısmen hacc arasında bir alâka kurduğuna işâret eder ve 3 günlük müddetin *mut'a*'nın bir husûsiyeti olduğunu ileri sürer ve başka mülâhâzaları göz önünde tutarak, *mut'a*'nın müşriklik devrinde Mekke bayramı münâsebeti ile, dinî bir fuhûş olduğu neticesine varır. Bu izah denemesi çok câlî olmakla berâber, Mekke'de dinî fuhûş bulunduğuna dâir elde hiç bir kat'î delîl yoktur. Daha ziyâde bunda, Wilken ve Robertson Smith ile birlikte, *mut'a*'da eski arapların islâmiyet devrine kadar devam eden bir âdetinin kısmen canlı bakiyesini görmek kabildir. Peygamber bu âdeti *Kur'an*'da tasdik etmiş ve bizzat kendisi de bu âdete göre hareket etmiştir. Hadîsler ihtimamla tetkik edilince, görülür ki, bunlar Peygamberin yasak ettiği yalnız iki vak'ayı zikrederler: Hayber ve Mekke. Bu iki vak'a yukarıda zikredilmiş olan *Kur'an* âyetinden sonraki bir devre âit duğundan (âyet Nöldeke-Schwally'ye göre, 3—5 yıllarında nâzil olmuştur) bu yasak mümkün olabilirdi; fakat diğer taraftan *mut'a*'yı halîfe 'Omar yasak etmiş olduğundan (bu husûsta hiç bir şüphe meveut değildir), yasaklar hakkındaki hadîsler, ekseriyâ olduğu üzere, Peygamberin devrine çıkarılmak istenilen muahhar telakkîler olarak kabûl edilebilir.

IV. Fakîhlerin aldıkları durum. İbn 'Abbās (ölm. 68) *mut'a*'nın ateşli bir müdâfiî idi (Buḫārī, *Nikāḥ*, bâb 31; Muslim, *Nikāḥ*, hadîs, 18; Ṭayālisī, nr. 1792; Rāzī, *Mafātīḥ al-ġayb*, Kahire, 1324, III, 195). İbn Ruşd'e göre (*Bidāya*, Kahire, 1339, II, 54), onun Mekke ve Yemen'de taraftarları var idi. Fakat ölmeden önce muhâlif fikre iltihâk etmiş idi (Tirmizī, *Nikāḥ*, bâb 28; Rāzī, *agn. esr.*). Sonraları, İbn 'Abbās'ın fetvâsına istinâden kıyılmış bir nikâhtan, şaka tarzında bahsedilmekte idi. I. asrın ikinci yarısında hâlâ Mekke'de *mut'a* lehinde fetvâlar veriliyordu (Muslim, *Nikāḥ*, hadîs 29). Aynı şekilde Mucāhid (ölm. 100), Sa'īd b. Cubayr (ölm. 95) ve al-Suddī

(ölm. 127) yukarıda zikredilen âyet ile *mut'a* arasında münâsebet kurdular. al-Suddī bu husûsta, bunun muayyen bir zaman için bir evlenme olduğunu ve velînin müsâadesi ile ve iki şâhid huzûrunda böyle bir nikâh kıyıldığını, bu zaman geçince, erkeğin kadın üzerinde hiç bir hakkı kalmadığını, fakat kadının hâmile olup-olmadığını anlamak için, beklemesi gerektiğini ve her iki tarafın bir biribirinden mirâs alamayacağını söyler (Ṭabarī, *Tafsīr*, V, 8). II. asırdan itibâren *mut'a* aleyhindeki telakkîler üstün gelmeğe başlar. Her ne kadar 'Amr b. Dīnār (ölm. 126), İbn Curayc (ölm. 150) ve Zaydī Cārūdīya mezhebi gibi münferit kimse ve mezhepler *mut'a*'ya müsâade ediyorlar ise de (İbn Ruşd, *ayn. esr.*; van Arendonk, *Opkomst*, Leiden, 1919, s. 72, not 9), al-Ṣavrī (ölm. 161), İbn al-Mubārak (ölm. 181), [Tirmizī, *Nikāḥ*, bâb 28] ve sünnî fıkıh mezheplerinin hepsi, aynı zamanda Zaydîler (al-Nāṭiḳ bi 'l-Ḥaḳḳ, *Taḥrīr*, Berlin yazması, Glaser, 74, var. 53) *mut'a*'yı yasak sayarlar; kabûlü yalnız şiî çevrelere münhasır kalır. Halîfe al-Ma'mūn *mut'a* âdetini yeniden kurmağı denedi ise de bu açıkça bu halîfenin şiî temâyüllerinin te'siri iledir (İbn Ḫallikān, *Vafayāt*, II, 218).

Fakat daha II. asırda hâlâ bir geçiş devrinin görüşlerine rastlanmaktadır. Zufar (ölm. 158)'e göre, *mut'a* şeklinde kıyılan bir nikâh bu hâli ile mûteber idi. Fakat zaman şartı hukümsüz sayılırdı (Sarahsī, *Mabsūṭ*, V, 153; krş. bir de Buḫārī, *Ḥiyal*, bâb 4). al-Ḥasan b. Ziyād al-Lu'lu'ī (ölm. 204)'ye göre, iki taraf arasında tesbit edilen zaman bir bayat uzunluğunu geçerse, mes. 100 yıl veya daha fazla ise, *mut'a* yine kabûl olunur (Sarahsī, *ayn. esr.*).

Fakat *mut'a*'yı redd etmelerine rağmen, sünnîler bâzı kolaylıklar gösterdiler; bunlar sâyesinde *mut'a*, başka bir şekil altında, yeniden meydana çıkabildi. Akidde muayyen bir zaman kaydının bulunmaması âdet oldu. Akid hâricinde konuşulmuş şeylerin hukûkî hiç bir kıymeti yok idi. Böylece al-Şāfi'ī (*Umm*, V, 71) müddeti bir yerde ikamet zamanı veya yalnızca bir kaç gün için uzatma gizli niyeti (*nīya*) ile kıyılmış bir nikâhı mûteber ilân ediyordu; şu şart ile ki, akidde bilhassa bu husûs açıkça yer almamış olmalıdır. Evvelce bu şekilde bir anlaşma (*murāvaża*) yapılmış ve hattâ yemine dayanıyor ise, yine aynı şekildedir; bununla berâber bu türlü bir anlaşmayı mekrûh saymaktadır. Bundan başka sonraki eserlerde Mālik'in bir hukmünün izlerine rastlanır ki, buna göre, kendisi *mut'a*'ya müsâade etmiştir (Sarahsī, V, 152; Bedā'ūnī, *Muntaḫab al-tavārīḫ*, nşr. Lees, II, 208 v. dd.); hâlbuki *Muvaṭṭa'* ve *Mudavvana* (IV, 46)'den bunun zıddı olan deliller çıkarılabilir. Sünnîlerden al-Kāşānī (ölm. 587), *Badā'i' al-şanā'i'* (Kahire, 1327), II, 272 v.d.'da, Rāzī, *ayn. esr.*, III, 193—198'de olduğu gibi, şiîlerden 'Alam al-Hudā al-Murtażā, *İntiṣār*, Tahran, 1315, s. 60—65'te biribirine zıt iki görüşü etraflıca izah etmektedirler. Sünnîler yukarıda zikredilen âyeti alelâde evlenmeye tatbik ve *acr*'i *mahr* ile izah ederler; hâlbuki şiîler bu âyete istinâd ederler ve yasak koyma bakımından, 'Omar'i salâhiyetsiz kabûl ederler. İmâmîler, hattâ „iman eden bir kimsenin, *mut'a* ile evlenmeden önce kemâle eremeyeceğini" iddia edecek kadar ileri giderler (al-Ḥurr al-'Āmilī, V, 69, 2).

V. İmâmî akîdeleri. 1. Şekil. *Mut'a*, kat'î (*lāzim*) bir akiddir ki, bütün akideler gibi, *ḳabūl* ve *īcāb* ile mûteber olur. Bu nikâh, sonunda söylenen *tazvīc* ve *tamattu'* kelimeleri ile kıyılmış olabilir ise de, dâimâ bir zaman (*acal*) ile açıkça tâyin edilmiş bir ücret (*acr* veya *mahr*) kaydını ihtivâ etmelidir. Bu ücret başka yerlerde de kullanılmakta olan bir hediye ve bir avuç buğday, bir dirhem ve bunlara benzer her hangi bir şey olabilir. Müddet bir gün, bir kaç ay veya bir kaç yıl olabilir. Şâhidler zarûrî değildir; her iki taraf tâbirleri doğru olarak kullanmağa ehil oldukları takdirde, kadı huzûrunda akdine de ihtiyac yoktur. *Mahr* kaydı yoksa, akid mûteber değildir. Zaman kaydı noksan kalmış, sonunda *tamattu'* kelimesi kullanılmamış ise, bâzılarına göre, bu alelâde ve devamlı izdivac olur; çünkü *tamattu'* kelimesi olmadan akid, mûteber değildir.

2. Akid tarafları. bunun için zarûrî olan umûmî şartları, tabi'îdir ki, yerine getirmek mecbûriyetindedirler. Bundan başka kadın evli olmamalıdır; nâmuslu (*'afīfa*) olmalı ve mümkün olduğu kadar *mut'a* hakkında bilgisi bulunmalı, yâni şiî olmalı ve *mut'a*'yı yalnız bir müslüman ile yapmalıdır. İbn Bābūya (ölm. 381) ve al-Mufīd (ölm. 413)'e göre, bir kâfir, hattâ bir kitap ehli (*kitābīya*) kadın ile *mut'a* yasaktır. *Navāṣib* (müfrit hâricîler) da kâfir sayılmaktadır. Fakat imâmîlerin ekserisine (Ṭūsī de dâhil) göre, hıristiyan veya yahudi bir kadın ile *mut'a* câiz, mecûsî bir kadın ile yasak (*makrūh*), câriye ile de ancak sâhibinin muvâfakati ile câizdir. Diğer taraftan kadın böyle bir izdivacı *velîsiz* akdeder; yalnız bâkire bir kız (*bikr*) bâzılarına göre, babasının müsâadesine muhtaedir (Abu'l-Ṣalāḥ, İbn Bābūya, ölm. 381; İbn al-Barrāc, ölm. 481; krş. Ḥillī, III, 92).

Erkek bu tarzda, meşrû dört karısı üzerine, başka kadınlar da alabilir ve bu bilhassa seyahatler sırasında yapılır. Fakat erkek aynı zamanda, *'idda*'si esnâsında bile iki kız kardeşi birden alamaz.

3. *Mut'a* tesbit edilmiş olan zamanın sonunda n i h â y e t e erer. İki tarafın anlaşması ile de uzatılamaz; ancak bu mühletin sonunda yeni bir *mahr* ile yeni bir muvakkat evlenme yapılabilir. Ayrılma imkânsızdır; bununla berâber, bâzılarına göre, *li'ân ve ẓihâr*'a müsâade vardır.

4. Erkek tarafından kadına bakma ve oturulacak yer te'mini husûsunda hiç bir taahhüt yoktur. Aynı şekilde taraflar biribirlerioden mîrâs almazlar; bununla berâber, bâzılarına göre, mîrâs hakkı akidde tesbit edilebilir. *Mut'a*'nın bitmesinden sonra *'idda* iki devir yahut 45 gündür, yâni bir câriyenin *'idda*'sidir; bununla berâber, erkeğin ölümünde bekleme zamanının mûtad zaman mı, yoksa bir câriyenin bekleme zamanı mı olduğu husûsunda ihtilâf vardır. Çocuklar babaya düşer.

VI. S o n d e v i r l e r d e *mut'a*. Şîîlerin telakkîsi her ne kadar bâzı ahlâkî esâslara dayanıyor ise de, *mut'a* ekseriyâ kanûnîleştirilmiş bir fuhûş olarak telâkkî edilebilirdi. İran'da uzun bir müddet için, battâ yıllık bir zaman için, bu nevîden evlenmeler var ise de, iranlılar seyahatte, bir müddet kaldıkları her hangi bir yerde muvakkat evlenmeler yaparlar ve kervansaraylarda olduğu gibi, şehirlerde, kasabalarda mollalar ve diğer aracılar bütün yeni gelenlere bir kadın te'min ederler. Aracılığı daha kârlı bir hâle getirmek için, *'idda* şu şekilde bertaraf edilir: ilk muvakkat evlenme vaadesinin nihâyete ermesinden sonra, aynı erkek ile yeni bir muvakkat evlenme yapılır; fakat eşler berâber yatmazlar ve böyle bir evlenmede *'idda* istenilemez. Bu evlenmeye, aynı zamanda bu nevî bir kadına İran'da *ṣîġe* (harfiyen, kalıp, şekil, zımnen akid şekli) denilir (krş. Olearius [1637], *Muscowit.* u. *pers. Reyse*, Schlesswig, 1656, s. 609; Chardin [1673], *Voyages*, Paris, 1811, II, 222 v. d., 225 v. dd.; Polak, *Persien*, Leipzig, 1865, I, 207 v. d.; E. G. Browne, *A Year amongst the Persians*, Cambridge, 1927, s. 505 v.d.; H. Norden, *Persien*, Leipzig, 1929, s. 148, 167 ve seyyah James Morier, *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan*, 1824, III. kısım, bahis 6—8.

XVIII. asrın başında, cenûbî Arabistan'da Sounan (= Şan'ā') 'da muvakkat evlenmenin açıktan-açığa pazarlığı yapılmakta ve kadı huzûrunda akid olunduğuna dâir her zaman zikredilen (ilk olarak Wilken, s. 19) kaptan Alex. Hamilton'un rivâyeti (*A new Account of the East Indies*, Edinburgh, 1727, I, 51) doğru olmasa gerek. Zîra Hamilton doğrudan-doğruya ancak sâhil şehirlerini tanıyabilmiştir. Bundan başka seyahat hikâyelerini çok sonraları hâfızasından yazmıştır; bunları, gâlibâ İran şehirlerinde olup-biten şeyler ile karıştırmış ve başka husûslarda da hatâya düşmüştür.

Eski zamanlarda olduğu gibi, son zamanlarda da Mekke'de sünnîler arasında muvakkat evlenmeler yapılmıştır (orta çağ için bk. *Lisān al-'arab*: *va mut'at al-tazvīc bi-Makka minhu*); yalnız evlenme akdinde bundan bahis edilmez, zîrâ edildiği takdirde, evlenme hükmsüz kalmaktadır. Akdin icrâsından sonra, erkek *ṭalāḳ* tâbirlerini söyler ve zaman şartı bunun içinde bulunur. Bu nevî anlaşmalara umûmiyetle riâyet edilmektedir (Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 156; *Verspr. Geschriften*, VI, 150). Burada Şāfi'î'nin daha önce tavsiye ettiği (yk. bk.) şer'î hiyleden istifâde edilir.

B i b l i y o g r a f y a: Tarih öncesi için bk. G. A. Wilken, *Matriarchat* (Leipzig, 1884), s. 9—25; W. Robertson Smith, *Kinship and Marriage* (London, 1903), s. 82, v. dd.; Wellhausen, *Die Ehe bei den Arabern* (*NGW Gött.*, 1893, s. 464 v. d.); Caetani, *Annali* (Milano, 1910), III, 864—903; Griffini (Zayd, *Corpus iuris*, Milano, 1919), s. 324—332.— Mâlûm hadîs ve fıkıh eserlerine ilâve olarak, bk. al-Mufīd (ölm. 413 = 1022), *Muḳni'a* (Tebriz, 1274), s. 77 v. dd. [bu eserin şerhi, Ṭūsī (ölm. 459 = 1067), *Tahẕīb al-aḥkām* (Tahran, 1318), II, 183 v. dd.]; al-Muḥaḳḳiḳ (ölm. 676 = 1277/1278), *Şarā'i' al-islām* (trc. Querry, *Droit musulman*, Paris, 1871, I, 689 v. dd.); İbn Muṭahhar al-Ḥillī (ölm. 726 = 1326), *Muḫtalaf al-şī'a fī aḥkām al-şarī'a* (Tahran, 1323—1324), IV, 8—14; al-Ḥurr al-'Āmilī (ölm. 1099 = 1688), *Vasā'il al-şī'a* (Tahran, 1288), V, 68—76; 'Alī b. Muḥammed 'Alī al-Ṭabāṭabā'ī (1192 = 1778 'de yazmıştır), *Riyāż al-masā'il* (Tahran, 1267), II, 133—141.— Tornauw, *Moslem. Recht* (Leipzig, 1855), s. 80; P. Kitabgi Khan, *Droit musulman schyite. Le mariage et le divorce* (Lausanne, 1904), s. 79 v. dd.; R. K. Wilson, *Anglo-Muhammadan Law* London, 1912), s. 452—458; Juynboll, *Handleiding* (Leiden, 1925), s. 193 v. d.; Goldziher, *Vorlesungen* (Heidelberg, 1910), s. 238.

(HEFFENING.)

MÜ'TE. MU'TA, Ürdün arâzisi dâhilinde, Lût gölünün cenup ucunun şarkında verimli bir ova ortasında, Kerek'in 2 fersah kadar cenûbunda bir m e v k i olup müslü-

manlar hicretin 8. yılı cemâziyelevvelinde burada mağlûbiyete uğramışlardır. Arapların naklettiğine göre, Peygamber Buṣrā kıralı (muhtemel olarak, Bizans imparatorunun kumandanı) nezdine yolladığı elçinin bir Ġassānī tarafından öldürülmesi vesilesi ile, buraya 3.000 kişilik bir kuvvet göndermiş idi; fakat aslında kendisinin burada yaşayan hıristiyan veya putperest arapları itâat altına almak istediği tahmin edilebilir. Bu gazve için önceden 3 kumandan seçmiş olması ve Zayd b. Ḥāriṯa [b. bk.], onun ölümü hâlinde, kendi yeğeni Ca'far b. Abī Ṭālib [b. bk.], o da ölür ise, şâir 'Abd Allāh b. Ravāḥa [b. bk.] 'nın kumandayı ele almasına karar vermesi, bu teşebbüsteki cür'et paytını iyice kavramış bulunduğuna delâlet eder. Böyle olmakla berâber, gazvenin tâlihsiz neticesini izah için, rivâyetlerde taarruzun tehlikeleri ve düşmanın kuvveti üzerinde fazlası ile durulduğu belli olmaktadır. Ḥassān b. Ṯābit (*Dīvān*, nr. XXI, krş. nr. CXLVIII), yukarıda adları geçen kumandanların birbiri arkasından öldüklerini kayıt ile iktifâ eder. Müslümanlar şarkî Edom dâlilinde Ma'ān'a geldikleri zaman, en az 100.000 Bizans askeri ve bedevînin (bu çok mubalâgalı rakam İbn Hişām'da bir misli daha arttırılmıştır) Ma'āb'da toplanmış olduklarını öğrendiler. Ṭabarī (I, 2108)'ye göre, bir şehir değil, fakat bir ordugâh (*fusṭāṭ*) olan bu Ma'āb'ı Musil (*Arabia Petræa*, I, 29) eski bir Roma ordugâhının izlerini de ihtivâ eden bir menbâ yakınındaki Lacecūn olarak teşhis etmek istemiştir. Fakat Abu 'l-Fidā' bunu al-Rabba köyü olarak gösterir ki, bu köy memleketin eski pâyitahtı, yâni Rabbot Moab (Areopolis) yerinde bulunuyordu (P. Thomsen, *Loca Sancta*, s. 25; Brünnow, *MNDPV*, 1895, s. 70 v. d., fotograflar ile; Musil, *agn. esr.*, s. 370 v. d., 381). Bir arap rivâyetinde ise, böyle büyük bir orduyu Ma'āb'da toplayanın bizzat imparator Heraklius olduğu zikredilir ki, şüphesiz doğru değildir. Yine bir rivâyete göre, müslümanların bu haberi duyunca, cesâretlerini kaybederek, Peygamberin takviye göndermesini beklemek istedikleri, fakat 'Abd Allāh b. Ravāḥa'nın onları teşvik edip, gerekirse din, uğrunda şehit olmağa ikna etmesi neticesinde düşman üzerine yürüdükleri belirtilir. İbn Hişām, Bizans ordusunun bunlar ile Balḳā'ya bağlı Maṣārif adlı bir köy yakınında karşılaştığını kaydeder ki, bu ad, Suriye'nin çöl hududu üzerindeki kalelerin ismi olduğuna göre, bunda bir yanlışlık var demektir. Müslümanlar, düşmanlarının sayı üstünlüğünü görerek, cenûba doğru çekildiler ise de, Mu'ta köyü civârında kendi aleyhlerine neticelenen bir muhârebe oldu. Üç müslüman kumandanı Peygamberin tesbit ettiği sıraya göre ölünce, başa Ṯābit b. Arḳan geçirilmek istenildi ise de, o bu mevkii Ḫālid b. al-Valīd'e bıraktı ve kumandanlık meziyetlerini müslümanlık lehine ilk defa kullanan Ḫālid ise, kuvvetlerin geri kalanını kurtarmağa muvaffak oldu: Vāḳidī (s. 312)'de zikredilen harp hiylesi ciddiye alınamayacağına göre, bu kurtarışın ne şekilde mümkün olduğunu bilemiyoruz. Bu muhârebe hakkında mevcut arap rivâyeti yanında, Peygamberin tarihinde ilk defa olmak üzere, Bizans vekayinâmeeisi Theophanes'in doğruya yakın gibi görünen bir rivâyeti de mevcuttur. Ona göre, Peygamber Ürdün'ün şarkındaki ülkede yerleşmiş olan hıristiyan araplara karşı dört kumandan gönderdi. Bunlar Mucheon adlı bir köy üzerine yürüdüler ki, de Goeje (*Mémoire sur la conquête de la Syrie*², s. 6 v. d) bu adın Ma'āb'ın bir yanlış yazılmış şekli olmasından şüphe etmekte, Musil (*agn. esr.*, s. 123) ise, müslümanlara bir bayram günü saldırdığı için (ἡμέρᾳ τῆς εἰδωλοθυσίας αὐτῶν, bu ise, hıristiyan olmaktan ziyâde, putperest bir nüfus olduğu fikrini verir), bunu geniş bir sırt üzerinde bulunan bir Ḫirbet al-Maḥna'de aramaktadır. Orada bulunan Theodoros müslümanların maksadını sezerek, kalelerdeki muhâfızları sür'atle bir araya topladı ve bu kuvvetler ile müslümanlara Mu'ta'de taarruz edip, onları yendi. Kumandanlardan üçü, kuvvetlerinin büyük kısmı ile berâber öldü ve yalnız „Allahın kılıcı" lekabını taşıyan Cbaledos kurtuldu. Sonraları burada Mu'ta civârında şehit düşen müslümanların mezarları üzerine dikilmiş bir taş bulunmakta idi.

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 791 v. dd.; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 1610 v. dd.; Vāḳidī (nşr. Wellhausen); İbn Sa'd (nşr. Sachau), II/I, 92 v. dd.; krş. III/II, 82, 14; IV, 22 v. dd.; Caetani, *Annali dell' Islam*, II, 80—88; Mas'ūdī), *BGA*, VIII, 327); Theophanes (nşr. de Boor), I, 335; Lammens, *Le Berceau de l'Islam*, s. 176; Ya'ḳūbī (*BGA*, VII, 326); Muḳaddasī (*BGA*, III, 178); Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 677; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 247; A. Musil, *Arabia Petræan*, I, 152; Probst, *Die geogr. Verhältnisse Syriens u. Palæstinas nach Wilhelm v. Tyrus* (*Das Land der Bibel*, 1927, I, 73). (FR. BUHL.)

MÛTEÂLÎ. [Bk. ALLAH, b. 1.]

MÛTEARRİB(E). MUTA'ARRİB(A) (A.) „araplaşmış, saf" arap kabîlelerinin sözde yerli 'Âd, Ṯamūd v. b.'ların aksine olarak nesep

âlimleri tarafından „saf olmayan araplar", „araplaşmış kimseler" telakkî edilen Ḳaḥṭān (*Ahd-i atîk*'teki Yaktā) soyunna verilen ad. Bunlar cenûbî Arabistan'da yerleştiler ve „saf" araplardan arapçayı öğrendiler. Bunlar da bu dili Nuḥ'un gemisinde arapça konuşan yegâne insan olan Curhum'den öğrenmişlerdi (bütün diğerleri süryânî konuşuyorlardı) ve bunun damadı olan Aram b. Sām b. Nūḥ 'Âd ve Şamūd v. b.'larının ceddi idi. Banī Ḳaḥṭān kabîleleri oturdukları başlıca yer olan cenûbî Arabistan'dan şimâle doğru göç ettiler, bu sebepten, şimâli Arabistan'da da nesep itibârî ile Banī Ḳaḥṭā'a mensûp kabîleler bulunmaktadır (krş. mad. MUSTA'RİB(A), bibliyografya da orada gösterilmiştir).

(İLSE LICHTENSTÂDTER.)

MÜTEDÂRİK. AL-MUTADĀRİK, arap arûzunun 16. bahridir. al-Ḫalīl'in tertibine 5. dâirenin 2. bahri olarak al-Aḫfaş (ölm. 215 = 830) tarafından ilâve edilmiştir. al-Mutadārik'in lugat mânası *arkadan gelip yetişen* demektir. al-Ḫalīl'in tertibine sonradan ilâve edildiği için böyle adlandırıldığı söylenir. Bundan başka bu bahre, yine sonradan ihdâs ve ihtirâ edildiği için, *al-muḥdaṯ* ve *al-muḫtara'*, taktîinde sâkin ve müteharrik harfleri intizâm üzere olduğundan dolayı *al-munṭaẓam* ve *al-muttasiḳ*, kendisinden bölündüğü ve benzediği *al-mutaḳārib* bahrinin kardeşi sayılarak *al-Şaḳīḳ*; *maḥbān* tef'ilerinden yâni *fā'ilun*'lerdan müteşekkil şekli atların yorgalayarak, koşarken çıkardıkları ayak seslerine benzetilerek *al-ḥabab* veya *raḳż al-ḫayl*; *muṣa"aṣ*, yâni *fa'lun* tef'ileleri ile örülen şekli âdetâ çan sesi verdiği için *ṣavt al-nāḳūs* veya *daḳḳ al-nāḳūs*; su damlalarının sesine teşbih ile, *ḳaṭr al-mīzāb* ve *al-mutaḳāṭir* gibi isimler de verilmiştir. Arap şiirinde her mısrâ için dört *fā'ilun*'den teşekkül eder. İki *'arūż*'u ve üçü, *maczū'* bulunan ikinci *'arūż*'una âit olmak üzere dört *żarb*'ı vardır. Birinci *'arūż*: *fā'ilun fā'ilun fā'ilun fā'ilun* — *fā'ilun fā'ilun fā'ilun fā'ilun*. İkinci *'arūż*'un birinci *żarb*'ı ile teşkil ettiği vezin: *fā'ilun fā'ilun fā'ilun* — *fā'ilun fā'ilun fa'ilātun*. Bu ikinci 'arūż'un *fa'ilātun*'dan başka *fā'ilān* ve *fā'ilun żarb*'ları ile kurulan iki vezni daha vardır. Böylece teşekkül eden dört esas vezinde *fā'ilun*'lerin yerine *fa'ilun* ve *fa'lun* de gelebilir. Ayrıca bu bahrin vezinleri, sâdece *fā'ilun* tef'ilesinden ve onun gösterilen *maḥbān* ve *muṣa"aṣ* şekillerinden her hangi birinden veya bunların karışık olarak sıralanmasından teşekkül edebilir.

İran ve türk şiirinde pek nâdiren kullanılan bu bahrin tesâdüf edilen şekilleri şunlardır: a. *fā'ilun fā'ilun fā'ilun fā'ilun* — b. *fa'ilan fa'ilun failun fa'ilun* — c. *fa'lun fa'lun fa'lun fa'lun* — d. *fa'ilun fa'ilun fa'ilun* — e. *fa'lun fa'lun fa'lun* — f. *fa'lun fa'al*.

al-Mutadārik aynı zamanda bir kafiye istilâhıdır. Taklî bakımından, sonunda bulunan, sâkin harfi ile ondan önce gelen diğer sâkin harf arasında iki müteharrik harf bulunan kafiyeye denir. Buna göre, msl. *fa'ūlun fa'al*, *fā'ilun*, *mustaf'ilun*, *mafā'īlu fa'* v. b. tef'ileleri ile biten vezinler ile söylenmiş şiirlerde bu cins kafiye bulunur.

Bibliyografya: Abu 'l-Cayş al-Andalusī, *'Arūż al-andalusī* (İstanbul, 1286), s. 10; L. Şayḫo, *Kitāb 'ilm al-adab al-cuz' al-avval fī 'ilm al-inşā' va 'l-'arūż* (Beyrut, 1886), s. 304 v. d., 314; Mohammed ben Cheneb, *Tuḥfat al-adab fī mīzān aş'ār al-'arab*, 3. tab. (Paris, 1954), s. 93—98, 103; ayn. mil., *al-Mutadārik* (*EI*, III, 829—830); Şams al-Dīn Muḥammed b. Ḳays al-Rāzī, *al-Mu'cam fī ma'āyīr aş'ār al-'acam* (Tahran, 1935), 134 v. d., 206 v. d; Cāmī, *Risāla-i 'arūż* (İstanbul, 1286), s. 48 v. d.; Ahmed Sâfî, *Cām-i muẓaffar* (= *Şarḥ-i 'arūz-i Molla Cāmī*, İstanbul, 1267, s. 152—157); Aḥmed Ḥamdī, *Tashīl al-'arūż* (İstanbul, 1268), s. I, 155—157, II, 30, 32; Süleyman Paşa, *Mabāni 'l-inşā'* (İstanbul, 1289), II, 114—115; Ali Cemâleddin, *Arûz-ı türkî* (İstanbul, 1291), s. 99—103; Muallim Nâcî, *Istılâhât-ı edebiye* (İstanbul, 1307), s. 94; G. Weil, G. Meredith-Owens, *'Arūḍ* (*EI²*, I, 688—698), ayrıca bk. mad. ARÛZ.

(NİHAD M. ÇETİN.)

MÜTEFERRİKA. MUTAFARRİḲA, Osmanlı devleti teşkilâtında ve sarayında bir türlü hizmet sınıfına (müteferrika cemâati, müteferrika tâifesi) ve bu sınıfa mensup kimselere verilen addır. Bu sınıf, aslen, saraydaki diğer vazife ve hizmetlerden ayrı olarak, soy, mevkî veya fikrî seviye bakımından, seçkin kimselerden tefrik olunmuş mânasında ve doğrudan-doğruya pâdişahın maiyetinde hizmete me'mûr kimselerden mürekkep bir cemâat olduğu ve bu yüzden müteferrika adını aldığı hâlde, sonraları, bu tâbir, vezirlerin ve diğer bir takım vazife sâhiplerinin maiyetlerinde bulunan ve hademe nev'inden bir hizmet erbâbı telâkkî olunanlar için de kullanılmış idi.

Bir telakkîye göre, XV. asırda esir ve devşirmelerden vüzerâ ve ümerâ yetiştirilmeğe başlandığı zaman, bunlar devletin kadîm hânedan âileleri gibi bir asâlete mâlik olmadıkları ve babaları gibi zâtî gayretleri sâyesinde yüksek makamları ihrâz etmelerine mevcud ka-

nunların müsâit bulunmaması sebebi ile, evlâtları düşünülerek, müteferrika cemâati teşkil edilmiş, bilâhare sarayın bas odasından ve eskilerinden de bu sınıfa çıkarılmağa başlanmış idi (krş. Mehmed Ârif, *Fâtih Kanun-nâme-i Âl-i Osman*, *TOEM* ilâvesi, İstanbul, 1330, s. 20 v. d., not). Bu husûsu te'yid eden, yâni müteferrika tâifesinin ekseriyâ "sâhib-şan ve zi-hânumân evlâd-ı kibâr„ olduğunu bildiren Eyyûbî Efendi *Kanun-nâme'si* (Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*, Ankara, 1945, s. 428) de bunların babaları gediğine geçmelerini mümkün kılmak üzere, müteferrika yapıldıklarını, divân-ı hümâyun hizmetlerinde bulunmayarak, sâdece pâdişah ile birlikte hareket ettiklerini tasrih eylemektedir. XV. asrın birinci yarısından itibâren „hakikatleri nefsinde cem'etmiş ve işlerin tanzimine muktedir" vasıfları ile gösterilen ve bey lekabını taşıyan itibarlı pâdişah müteferrikaları görüldüğü gibi (ramazan 847 =kânûn II, 1443 tarihli bir vakfiyede şâhidler arasındaki İbrahim Bey'in pâdişah müteferrikalarından olan babası „el-fâzıl İshak Bey" hakkında bk. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, göst. yer), Fâtih kanun-nâmesi de, müteferrikalığı devletin ehemmiyetli makam ve vazifeleri arasında zikretmektedir ki, müteferrikalar bu devirden itibâren "kendilerine riâyet vâcip olan ağalar„ addedilmişlerdir (Mehmed Ârif, *göst. yer.*). Bu kanun-nâmeye göre, Fâtih devrinde, vezir-i âzam oğulları 60, diğer vüzerâ oğulları 50 akçe ile müteferrika olmakta, nişancılar ve beyler-beylerinin oğulları ise, 45 akçe ile bu mevkie yükselmekte idiler. Diğer taraftan, yine bu kanun-nâmede, müteferrikaların ulûfeli müteferrika, timar ve zeâmet müteferrikası olmak üzere, iki türlü olduğu tasrih olunmuş, derece itibârı ile, ulûfeli müteferrikaların yine saray hizmetlilerinden olan çaşnigîrlerden önce, timar müteferrikalarının ise, bunlardan sonra geldiği, ulûfelilerin merâsimde pâdişahın elini öpebilecekleri, zaîm müteferrikalarından ise, ancak 150.000 akçeye mutasarrıf olanların bu imtiyâza sâhip bulundukları kaydedilmiştir. Bu devirde ulûfeli müteferrika, terfi ettiğinde, timar defterdarlığına getirilmekte idi (krş. *Fâtih kanun-nâmesi*, s. 18 v. dd.). Müteferrika cemâati arasında, daha sonraları, sultan-zâdeler, defterdar ve diğer ümerâ evlâtları da görüldüğü gibi, has oda, hazîne ve kiler koğuşlarının ve baltacıların kıdemlileri de bulunmaktadır. 883 senesinin safer, rebiülevvel ve rebiülâhır ayları (mayıs—temmûz 1478) mevâcibini alanlar arasında yörük zaîmi, Samsun, Tokat, Amasya zaîmleri, eski rikâbdarlardan biri ve eski ser-zevvâkîn gibi hepsi ümerâdan olan, bey unvânını taşıyan kimseler ile, hakkâk, kâtib, kıssa-hân, cerrâh, mücellit, müneccim, nedim, şimşîrger, tîrger gibi san'at ve meslek sâhipleri, hattâ mevlevî, udî ve kanunîlerin görülmesi bu husûsta bir misâl olarak zikredilebilir ki, bunların ulûfelerinin günde 50 akçe ile 3 akçe arasında değiştiği de müşâhede olunmaktadır (tafsilât için bk. Ahmed Refik, *Fâtih devrine âit vesikalar*, *TOEM*, nr. 49—62, s. 6 v. dd.). Dergâh-ı âlî müteferrikaları cemâatine, zamanla, çeşitli istikametlerden yeni iltihaklar vukû buldu ve mensuplarının sayıları da arttı. Yavuz Sultan Selim devrinde müteferrika cemâati sarayın yine en güzîde bir sınıfı mevkiinde görünüyordu: ezcümle Hersek-Zâde Ahmed Paşa'nın oğlu ile Yunus Paşa, Fenârî-zâde Ahmed Paşa ve diğer bir kısım vüzerânın oğulları, Bayezid II. ve şehzâde Ahmed kapıcı-başıları, sekban-başı, hazînedar-başı, çavuş-başı, şâhinci-başı gibi belli-başlı saray ağaları emeklileri, Mısır sultanının oğlu olarak kaydedilen Mehmed, Mısır gönüllüleri ağası ve eski Şam dizdarı gibi şahsiyetler, bâzı vezirlerin kardeşleri, defterdar, müderris evlâtları, Mısır vâlisi Hayır-Bay'ın evlât, yeğen ve kardeşleri, şehzâde Mahmud'un kız tarafından torunları, şark havâlisinde hizmet gören bir takım ümerânın, sâbık ve lâhik Kırım banlarının çocukları pâdişah müteferrikaları cemâatinin bu esnâdaki terkibini bize tanıtmaktadır. Bundan başka, aynı devirde, bu cemâate, hizmete tâyin edilmek sûretiyle, ayrıca kaydedilenler de var idi ki, bunlar defter emîni, matbah emîni, zernişânî, dragoman, divân-ı hümâyun saka-başısı v. b. idiler ve birincilerin (sayıları 102) ulûfeleri 150 ile 5 akçe, sonrakilerin ise (sayıları 16), 80 ile 15 akçe arasında değişiyordu (tafsilât için bk. Topkapısarayı arşivi, D. 10151).

Müteferrikalık Kanûnî Sultan Süleyman devrinde de devlet hizmet ve mertebeleri içinde gayet itibarlı bir hâlde tutuldu. Selânikî Mustafa Efendi (*Tarih*, s. 39)'ye göre, zeâmetlilerde ancak onuncu müteferrika bulunduğu, ulûfelilerde ise, Sultan-zâde, vezir-zâde ve harem-i hümâyûndan çıkan bütün çeşnigîr ağalar gibi, 40 tan fazla olmaması tâyin edilmiş idi. Fakat buna âit tutulmuş kayıt ve defterler, başlangıçtan itibâren, bu sayıya tamâmen riâyet edilmediğini veya buna bağlı kalınamadığını göstermektedir. Bu devirde müteferrika derecesinde bulunan bâzı kimseler yabancı devletler nezdine elçilik ile gönderildiği gibi (krş. J. v. Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, frans. tre. XVII, 158 v. dd.), Koca Nişancı Celâl-zâde Mustafa

Çelebî [b. bk.]'ye vazifesinden ayrıldığı sırada, mevcut hasları ile, müteferrika-başılık tevcih olunmuş, Sigetvar seferi esnâsında *Münşa'āt al-salāṭīn* müellifi Feridun Beye'de pâdişah tarafından dergâh-ı muallâ müteferrikalığı verilmiş idi ki, devlet hizmetlerinin en yüksek kademelerinde bulunan bu kimselere müteferrikalık, müteferrika-başılık tevcih edilmesi bu cemâatin o sırada ne kadar itibârda olduğuna delildir (Lutfî Paşa'nın müteferrikalığın hêriçten olanlara verilmemesi, ancak harem-i hastan çıkanlara ve beyler-beyleri ile defterdar oğullarına tahsis edilmesi, diğer taraftan, selâtin tevliyeti hizmetinde bulunanlar ile defter kethüdâlarının müteferrikalara takdim edileceği hakkındaki kanûn-nâme hukmü için bk. *Âsaf-nâme*, s. 16 v. d.).

Vezirler ile diğer hizmet erbâbının da ulûfeli müteferrikaları var idi. Mesl. yeniçeriler arasında solak ve şikâr bölükleri müteferrikaları ve has-âhûr müteferrikaları mevcut olduğu gibi, eyâletlerde de, gönüllü, tüfenkçi, azab v. b. cemâatleri yanında müteferrika cemâati de bulunuyordu. 986 (1578)'da Yemen vilâyetindeki 22 neferden mürekkep ve günde 10—15 akçe ulûfe alan müteferrika cemâati buna bir misâl olarak gösterilebilir (tafsilât için bk. Topkapısarayı arşivi, D. 7684). Ancak bunların hizmetleri, derece ve mevkîleri, şüphesiz ki, pâdişah (dergâh-ı âlî) müteferrikaları ile kıyas edilemezdi.

Müteferrikalar, esâs itibârı ile, müteferrika-başı unvanlı bir âmir idâresinde bulunurlar, doğrudan-doğruya pâdişahın maiyetinde istihdam olunurlar ve onun ile birlikte sefere gider, şehri dolaşmağa çıktığında da, önünde yürürlerdi. Avusturya seferi esnâsında (1696) Mustafa II. ile birlikte sefere giden müteferrika ağalarının 10 kişi olduğu, bunların divânegân bayrağı, gönüllüyân bayrağı, baş-ağa, ikinci ve üçüncü ağalar, Türkmen Ahmed, Köse Ahmed bayrakları v. b. gibi bayraklar altında 20—50 nefere kumanda ettikleri, bu neferlerden her birinin, muhakkak ki seferin zafer ile hitâma ermesinden dolayı, 50—55 akçe „bahşiş" aldıkları görülmektedir (29 şevval 1107=1 haziran 1696 tarihli müteferrika bahşiş defteri için bk. Topkapısarayı arşivi, D. 9763) ki, buradaki bayraklar, her hâlde kısmen, emîr-i aleme tevdî edilmiş saltanat sancakları ve kısmen de rikâb-ı hümâyunda bulunması mutâd olan pâdişah tuğları olsa gerektir ve bunların muhâfazası ile müteferrika ağaları vazifelendirilmiş idi. Zâten seferlerde enderûn hazînesinin muhâfazası da onlara mevdû idi (Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 430 v.d.). Defter emîni Aynî Ali Efendi'nin kaydına göre, dergâh-ı âlî müteferrikaları cemâati 433 nefer görünmekte ve vezirler ile ulemâ, mîr-i mirân evlâdları (35 kişi) bundan ayrı gösterilmekte ise de (*Kavânîn-i Âl-i Osman der hulâsa-i mezâmin-i defter-i dîvân*, s. 96 v. d.), bu devirde bu cemâatin terkibini tam olarak bize tanıtan bir defter (1 muharrem 1027=29 kânûn 1. 1617 tarihli cemâat-i müteferrikagân defteri, Topkapısarayı arşivi, D. 6146) bunları şu sûretle kaydetmektedir: vüzerây-i izâm evlâtlarından 4 kişi (ulûfeleri 35—100 akçe), sâbık şeyhülislâmın vâlide, kerime ve zevcesi ile diğer bir kısım mevâlinin oğullarından 9 kişi (ulûfeleri 30—50 akçe), merhum Ahmed I.'in hocası Mevlânâ Muslihiddin'in iki oğlu, mîr-i mîrân evlâtlarından 7, ümerâ oğullarından 5, defterdar evlâtlarından 9 (ulûfeleri 30—100 akçe), rikâb-ı hümâyun ağaları oğullarından 28 (ulûfeleri 10—45 akçe), mürtezika ile müteferrika olan rûznâmçeci, çavuşlar, mîr-kıbtî, has oda halîfesi, miftâh gulâmı v.b. gibi vazife sâhibi müteferrikalardan 444 kişi (en yüksek ulûfe 150 akçe), içlerinde Kırım hanlarının, çocukları ve akrabâları da bulunan Kırım'dan ve sancaklardan gelen müteferrikalardan 31 kişi (ulûfeleri 30—100 akçe) ve daha bâzı menşe'lerden olmak üzere, müteferrika cemâati 602 mevcutlu idi. Murad IV. devrinde pâdişahın maiyetinde sefere çıkacak dergâh-ı âlî müteferrikalarından „gedüklü" olanların ayrıca kayıt ve tesbiti yapılmış, bunların ne sûretle müteferrika bulundukları, nerelerde ikamet ettikleri, kimin yerine sefere gittikleri tasrih olunmuş idi ki, içlerinden bir kısmının mansıblarından (mesl. şâhinci-başılık gibi) ayrıldıktan sonra, diğer gedikliler gibi, sefere gitmek üzere, ellerine berat verildiği, fakat bilâhare, her hangi bir sebeple müteferrikalık ve buna müstenid zeâmet ve gediklerinden oğulları veya kardeş oğulları lehine ferâgat eyledikleri görülmektedir (1034 ve 1037 tarihli divân-ı hümâyûn rü'ûs kalemi, B 264 numaralı defter, Başvekâlet arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, s. 2, 3, 9, 18 ve tür. yr.). Esâsen, bu türlü müteferrikaların her hangi bir sûretle vefâtlarında, zeâmet ve gedikleri bulundukları livânın mütesellim ve kadısının arzı ve vilâyet âyânının mahzarı ile, öz oğullarına tevcih olunmakta idi (1090=1679 senesinde Köstendil sancağında bu meseleye dâir geçen bir muâmele için bk. Başvekâlet arşivi, Ali Emîrî tasnifi, Mehmed IV. devri, nr. 864). Diğer taraftan müteferrika gediği ile zeâmete mutasarrıf olan her hangi bir saray mensubunun bu dirlikten elini çekmesi ve gediğin mahlûl olması hâlinde, bu zeâmet bölgesinden bulu-

nan ve saray hizmetlerinden çırak edilerek, buna istihkakı da sâbit olan bir başkasına bu zeâmetin müteferrikalık gediği ile birlikte, sefere gitmesi şartı ile, tevcihi teâmül icâbı idi. Ancak bu gibi talepler karşısında, bâzan yalnız zeâmetin, sefere gitmek kaydı ile, tevcih olunduğu da vâkî idi (has odalı Mustafa Ağa 'nın Niksar 'daki zeâmetinden el çekmesi münâsebeti ile, 1088 = 1677 'de cereyân eden bir muâmele hakkında bk. Başvekâlet arşivi, aynı tasnif, aynı devir, nr. 726) ki, bu zeâmet ile müteferrikalık gediğinin ayrı-ayrı itibâr olunduğunu da göstermektedir. Nitekim aynı tarihte (1677), Delvine sancağında, 150.000 akçe zeâmete mutasarrıf bir dergâh-ı âlî müteferrikası, evvelâ zeâmeti ile tekaüt ve kendisinden müteferrikalık gediği ref'olunmuş iken, görülen lüzum üzerine, memleketin her tarafında zeâmet ve timar ile mütekait olanların sefere gitmeleri husûsunda hatt-ı hümâyûn sâdır olması neticesinde, üzerinden alınan müteferrikalık gediğinin yeniden tevcih ve ibkâsını istemiş ve talebi uygun görülerek, müteferrikalık gediğinin zeâmetine ilhak olunması emredilmiş idi (23 zilhicce 1088 tarihli bir muâmele, aynı tasnif, nr. 598). Bu asrın sonlarında Rumeli 'nin muhtelif livâlarında (Paşa, Silistre, Tırhala, Niğbolu, Yanya, Selânik v. b.) yerleşmiş olan 75 dergâh-ı âlî müteferrikası ve zeâmeti görüyoruz. Aynı sûretle Anadolu 'da muhtelif livâlarda (Teke, Saruhan, Bolu, Ankara, Konya, Kütahya, Aydın, Niğde, Kayseri, Maraş v. b.), kezâ 76 dergâh-ı âlî müteferrika zeâmeti kayıtlı idi (tafsilât için bk. Başvekâlet arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, masraf-ı şehriyârî defteri, 1106 = 1694 senesine âit 7119 numaralı defter). 1191 senesi şâban ayında (eylûl 1777) yapılan timar ve zeâmet nizâmâtı esnâsında dergâh-ı âlî müteferrika gediklilerinin 200 'e inhisâr edeceği ve bu gediklilerden sefer ve hazerde ölenlerin gediklerinin başkasına verilmeyip, erkek evlâdı var ise, zeâmeti müştereken ve gediği de müstahak olan büyük oğluna verilmesi, gediksiz kalan oğullarının hisseleri, şâyet bir kaç sancakta bulunuyor ise, bunun tefriki câiz olmayıp, ikamet ettiği sancakta alması ve diğer bâzı husûslar tesbit olunmuş ve yeni bir esâsa bağlanmış idi (tafsilât için bk. Cevdet Paşa, *Tarih*, II, 321).

Daha sonraki devirlerde saray-ı hümâyunda bulunan bostancıların ekserisi de müteferrika oldu. Ulûfeli müteferrikaların nisbeten yüksek olan ve gittikçe artan ulûfeleri küçük rûznâmeçeci tarafından verilirdi. Müteferrikalar, icâbında, vezir-i âzamın ziyâretine gittikleri zaman, sadrâzam bunlara riâyeten ayağa kalkar ve hurmet gösterirdi (krş. Koçi Bey 'in teşkilât mecmuasından naklen Uzunçarşılı, *göst. yer.*). Müteferrika çavuşların, müteferrika-başıların, XVI. asırda olduğu gibi, XVII., ve XVIII. asırlarda da, elçilik ile, yabancı devletler nezdine gönderildikleri görülmüştür (msl. bk. Müneccim-Başı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār* tercümesi, III, 713).

Müteferrikalar merâsim ve alaylarda başlarına „mücevveze" ve arkalarına atlas „üst veya erkân kürkü" giyerlerdi (Nîmetî Efendi, *Kanun-nâme* 'den naklen, Uzunçarşılı, *göst. ger.*). XVIII. asrın birinci yarısında Türkiye 'ye ilk defa matbaayı getiren İbrahim Müteferrika [b. bk.] da bu zümreye mensup idi. Müteferrika zümresi, diğer askerî ve saray sınıfları gibi, bir çok değişikliklere ve bozulmalara uğrayarak, tanzimat hareketine kadar devam etmiştir.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. *Başvekâlet arşivi*, Kâmil Kepeci tasnifi, mahlûlât kalemi, nr. 5620; Ali Emirî tasnifi, Mehmed IV. devri, nr. 1179, 9992, 9993, 9995, 10000; Topkapı sarayı arşivi, D. 198, 206, 207, 323; D. 5586, 7847; *Kitāb-i mustaṭāb*, Hamidiye kütüp., nr. 983; J. v. Hammer, *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung* (Wien, 1815), II, 55 v. d.; Ricaut, *Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman* (Paris, 1670), s. 338.

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

MÜTEKÂRİB. AL-MUTAḲĀRİB, arûzun 15. bahridir. al-Ḫalīl 'in tertibinde 5. dâirenin tek bahri olarak yer alır. Lugat mânâsı „biribirine yaklaşan" demektir. Vetedleri sebeplerine yakın olduğu için bu adı almıştır. Esâs şeklinde her mısrâda dört *fa'ūlun* vardır. İkincisi *maczū'* olan iki *'arūż* (*fa'ūlun, fa'al*) 'u ve dördü birinci *'arūż* 'una âit olmak üzere, altı *żarb* (*fa'ūlun, fa'ūl, fa'al, fal* = *fa'* ve *fa'al, fal* = *fa'*) 'ı vardır. Buna göre, birinci *'arūż* 'un birinci *żarb* ile vücûda getirdiği vezin *fa'ūlun fa'ūlun fa'ūlan fa'ūlan fa'ūlun fa'ūlun fa'ūlun fa'ūlun* şeklinde olup, ayrıca bu *'arūż* 'un beytin son tef'ilesi olan *fa'ūlun* 'den başka, *fa'ūl, fa'al* ve *fa'* (= *fal*) darbları ile kurulan vezinleri de vardır. İkinci *'arūż* 'a göre, teşekkül eden iki vezinden biri *fa'ūlun fa'ulun fa'al* — *fa'ulun fa'ūlun fa'al* şeklindedir. Bu ikinci arûzun son tef'ilesi olan *fa'al* 'den başka, bir de *fa'* şeklinde darbı vardır. Bu bahirde tesâdüf edilen tâlî değişikliklere gelince, her iki arûzun bütün vezinlerdeki *fa'ūlun* tef'ilelerinin yerine *fa'ūlu* gelebilir. Ayrıca birinci arûzun, yâni ilk şeklin birinci mısrâının son tef'ilesi olan *fa'ūlun* yerine *fa'ūlu* 'den başka, *fa'al* ve *fa'ūl* gelebildiği gibi, bir şiirin birinci mısrâının ilk

tef'ilesi *fa'lān* ve *fa'lu* de olabilir. al-Ḫalīl'e göre, darb *fa'al* vezni ile geldiği takdirde, buna tekaddüm eden tef'ile her hangi bir değişikliğe uğramaz.

İran edebiyatında esâs kabûl edilen şekilde her mısrâda dört def'a *fa'ūlun* vardır ki, bunların zihaf ve illetler ile değişen şekillerini şöyle hulâsa etmek mümkündür: *a. fa'ūlun fa'ūlun fa'ūlun fa'ūlun* ve *b. fa'ūlun fa'ūlun fa'ūlun*. Bunların son tef'ileler hâriç, diğerleri *fa'lun, fa'ūlu*; ilk tef'ileler ile birinci şeklin üçüncü tef'ilesi *fa'lu* olabilir. Her iki veznin de son tef'ileleri ekseriyâ *fa'ūl* ve *fa'al*; birinci veznin son tef'ilesi ayrıca *fa'lun* ve *fa'* şekillerinde gelebilir. Bu arada, iki ve daha kısa heceli tef'ilelerin biribirini tâkip edemeyeceği hususu da işâret edilmelidir. Bu bahrin en çok kullanılan vezni *fa'ūlun fa'ūlun fa'ūlun fa'ūl*'dür ki, daha ziyâde uzun manzûmelerde ve bu arada bilhassa dâstânî mesnevîlerde kullanılmıştır; msl. Firdavsī (ölm. 411 = 1020) *Şahnāma*, Unṣurī (ölm. 441 = 1039/1040), *Vāmiḳ u 'Aẕrā'*, 'Ayyūḳī, *Varḳa u Gulşāh*, Niẓāmī (ölm. 605 = 1209), *İskandar-nāma*, Asadī Ṭūsī, *Garşasp-nāma*, Ḫvāeū Kirmānī (ölm. 763 = 1364), *Humā u Humāyūn*, Ḫusrav Dihlavī (ölm. 725 = 1325), *Āyīna-i İskandarī* ve bunların nazîreleri bu vezin ile yazılmıştır. İran edebiyatının şâheserlerinden olan *Şahnāma*'de kullanılması, bu veznin İran ve türk edebiyatlarında rağbet görmesine sebep teşkil etmiş olmalıdır. Nitekim *Şahnāma* vezni diye anılan bu vezin, önceleri aşk mesnevîlerinde de kullanılırken, sonraları daha ziyâde dâstânî-târihî mevzûlar ile, öğretici mâhiyetteki manzûmelere tatbik edilmiştir.

Türk edebiyatında bu bahrin daha ziyâde son bahsedilen şekli ve yine ekseriyâ mesnevîlerde görülür. İslâmî türk edebiyatının ilk manzûm yâdigârları hece sayısı bakımından da bâzı benzerlik ve yakınlık göstermesi sebebi ile bu vezinde yazılmıştır. Msl. Yûsuf Hâs Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'i, Edib Ahmed'in *'Atabat al-ḥaḳā'iḳ*'ı bunlar arasındadır. Daha sonraları bu vezin ile yazılan pek çok eserden Yâhya Bey (ölm. 990=1582), *Kitābu 'l-uṣūl*, Hâletî (ölm. 977=1569), *Sâḳī-nâme*, Atâî (ölm. 1044 = 1634), *Sâḳī-nâme*, şeyhülislâm Yahyâ (1053 = 1643), *Sâḳī-nâme*, Sâbit (1124 = 1712), *Ẓafer-nâme*, İzzet Molla (1245 = 1829), *Mihnet-keşân* ve tanzimât devri eserlerinden Ali Haydar Bey (ölm. 1914), *İkinci ersas* ve Hâmid (ölm. 1937), *Sardanapal* zikredilebilir. Şirin mevzûu ile âhengi, dolayısı ile vezni arasında uygunluk te'mini hususunda ısrarla duran edebiyât-ı cedîde şâirleri bu vezni, Tevfik Fikret'in yağmur şiirinde olduğu gibi, bilhassa muttarit ses ve hareketleri duyurmak ve tasvir etmek için kullanmışlardır.

Bibliyografya: İbn 'Abd Rabbih, *al-'Iḳd al-farīd* (Kahire, 1365), V, 474—477, 493; Abu 'l-Cayş al-Andalusī *'Arūż al-andalusī* (İstanbul, 1286), s. 10; R. Basset, *Le Khazradjyah* (Cezayir, 1902), s. 119—124, 163 v.d.; L. Şayḫo al-Yasū'ī, *Kitāb 'ilm al-adab, al-cuz' al-awwal fī 'ilm al-inşā' va'l-'arūż* (Beyrut, 1886), s. 303 v. d. Muḥammed ben Cheneb, *Ṭuḥfat al-adab fī mīzān aş'ār al-'arab* (Paris, 1954), s. 87—93; ayn. mll., *al-Mutaḳārib* (*EI*, III, 831 v. d.); Şams al-Dīn Muḥammed b. Ḳays al-Rāzī, *al-Mu'cam fī ma'āyīr aş'ār al-'acam* (Tahran, 1935), 132 v. dd.; Cāmī, *Risāla-i 'arūż* (İstanbul, 1286), s. 46 v. dd.; Aḥmed Şāfī, *Cām-i muẓaffar* (*Şarḥ-i 'arūz-i Molla Cāmī*, İstanbul, 1267, s. 147—153); Aḥmed Ḥamdī, *Tashīl al-'arūż* (İstanbul, 1298), s. 152 v. dd.; Süleyman (Paşa), *Mabānī 'l-inşā'* (İstanbul, 1289), II, 113 v. d.; Ali Cemâleddîn, *'Arūż-i turkī* (İstanbul, 1291), s. 95—99; E. J. W. Gibb, *Osmanlı şiiri tarihi* (trk. trc., İstanbul, 1943), I, 101; G. Weil ve G. Meredith-Owens, *'Arūż* (*EI²*, I, 688, 698); bk. bir de mad. ARÛZ.

(NİHAD M. ÇETİN.)

MÜTEKÂVİS. MUTAKĀVİS, kafiye ilmine âit bir tâbirdir; bk. mad. KAFİYE.

MÜTEKEBBİR. [Bk. ALLAH, b. 1.]

MÜTEKELLİM. [Bk. KELÂM.]

MÜTEMMEM. MUTAMMAM B. NUVAYRA, Peygamberin çağdaşı olan bir şâir. Kendisi Banī Tamīm'in mühim bir kolu olan Banī Yarbū' [b. bk.]'un reisi Mālik b. Nuvayra [b. bk.]'nin kardeşi idi. Mutammam şöhretini kardeşi Mālik'in fecî ölümü üzerine yazdığı mersiyelere borçludur. Bu şiirler aynı zamanda onun adını da ebedîleştirmiştir. Araplar bu heyecan dolu mersiyeler ile kıyaslanabilecek şiirler tanımadıklarını söylerler ve şâiri kardeş sevgisinin timsâli sayarlar.

Hicretten önce Mutammam oldukça silik bir rol oynamış görünmektedir. Kendisi meziyetlerine saygı göstermekte aslâ tereddüt etmediği kardeşi Mālik'in te'sirli şahsiyeti yanında, gölgede kaldı Mutammam çirkin, bir gözü kör ve kısa boylu olarak gösterilir. Bakrī'lerin reisi al-Ḥavfazān esâreti esnâsında Mutammam'in gösterdiği insanî muâmeleyi öğmüş idi. Kendisi de Banī Tağlib'in eline düşmüş ve kardeşinin bir harp hiylesi sâyesinde kurtarılmış idi. Mālik ile aynı zamanda islâmiyeti kabûl etmiş olmalıdır. Hiç bir yerde Peygamber ile doğrudan-doğruya münâsebete giriştiği görülmüyor ise de, o da, Mālik gibi,

sahâbe arasında sayılmaktadır. Mutammam Mālik 'in düşmüş bulunduğu felâketten kurtulmuştur. Bâzı şiir parçaları kendisinin yalnız mersiye nev'inden şiir yazmamış olduğu neticesini çıkarmağa imkân vermektedir.

Fakat Mutammam, Mālik 'in ölümünden sonra, onun hâtırasını anmak ve ölümünün intikamını istemekten başka bir şey düşünmedi. Talebi halîfe Abū Bakr tarafından reddedilen Mutammam, 'Omar halîfe olduğu zaman daha çok muvaffak olacağını düşündü. Medine 'ye koştu. 'Omar onu çok iyi karşıladı. Onun mersiyelerini dinlemekten zevk alıyordu ve al-Yamāma savaşlarında şehit düşen kardeşi Zayd 'in lâyıkı vechile hâtırasını anabilmek için, kendisi gibi şiir yazmak kabiliyetine sâhip olmadığına teessüf ediyordu. Bununla berâber Abū Bakr 'in kararını değiştirmek istemedi ve Ḫālid b. Walīd 'i vazifesinden atmakla iktifâ etti; bu tedbirin alınmasında Mutammam 'ın şiirlerinin muhtemelen te'siri olmuştur.

Bundan sonra rivâyetler onu Arabistan 'ın büyük yolları üzerinde serseri dolaşarak ve her tarafta şikâyetlerini söyleyerek, ağlamaktan hemen-hemen kör olmuş gösterir. Onun çâresi bulunmaz kederi ile serseri hayatına tahammül edemeyen zevceleri kendisini terkettiler. İkisi de şâir olan Dāvōd ve İbrāhīm adlı iki evlât bırakmıştır. İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld, nr. 792) 'ın ileri sürdüğü gibi, Mutammam halîfe 'Omar 'in ölümü üzerine söylenmiş bir mersiyenin şâiri ise, kendisinin bu halîfeden sonra ölmüş olması lâzımdır.

Bibliografya: Başlıca kayıtlar şurada bulunacaktır: Nöldeke, *Beitr. zur Kenntniss der Poesie*, s. 95—152; Borckelmann, *GAL*, I, 39, *Suppl.*, I, 70; Cl. Huart, *Littérature arabe* (Paris, 1903), s. 43; *Mufaḍḍaliyāt* (nşr. Lyall), nr. IX, LXVII, LXVIII; Buḥturī, *Ḥamāsa* (fotograf ile basma), Leiden, s. 138, 331, 341, 371; *Aġānī*, XIV, 66—76; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ṣi'r* (nşr. de Goeje), s. 192—196; İbn al-Aṯīr, *Usd al-ġāba*, IV, 398 v.d., İbn Ḥacar, *al-Iṣāba* (Kahire tab.), VI, 40 v.d.; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes*, III, 368 v.d. (H. LAMMENS.)

MÜTEMMİM. [Bk. MÜTEMMEM.]

MÜTENEBBÎ. AL-MUTANABBĪ „nebîlik iddiasında bulunan kimse" mânâsına olup, arap şâiri ABU 'L-ṬAYYIB AḤMED B. AL-ḤUSAYN AL-CU'FĪ (birbirine uymayan iki şeceresi için bk. İbn Ḫallikān, *Vafayāt* [Kahire, 1310] I, 36)'nin lekabıdır. Abu 'l-Ṭayyib 303 (915) 'te Kûfe 'nin Banī Kinda mahallesinde doğdu; bâzân kendisine verilen al-Kindī nisbesi buradan gelmektedir. Çok mütevâzi olan âilesi Yemen 'de Cu'f kabîlesi kolundan geldiğini iddia ederdi. al-Mutanabbī kendisi de, hayatı boyunca, cenup araplarının şimâl araplarından daha üstün olduğu kanâatini muhâfaza etti (bk. al-Wāḥidī, *Şarḥ dīvān al-Mutanabbī* (nşr. Dieterici, s. 48 v.d.; al-Yēzicī, *al-'Urf al-ṭayyib*, s. 29 [bu iki eser bundan böyle Wāḥ. ve Yāz. rumûzları ile gösterilecektir]). al-Mutanabbī ilk tahsilini doğduğu şehirde yaptı; zekâsı, hârikulâde hâfızası ve erken başlayan şâirliği ile kendini göstermekte geçikmedi. Bu andan itibâren, şiî, ihtimâl zeydî te'sirlere mârûz kaldı (bk. 'Abd al-Ḳādir al-Baġdādī, *Ḫizāna*, I, 382, 12,) ve bu, ileride bahsedilecek olan felsefesinin inkişâfında müessir oldu. Diğer taraftan mevcut şartlarda Abu 'l-Ṭayyib 'in dinî gelişmesini hızlandırmıştır. 312 (924) yılı sonuna doğru, her hâlde az evvel Kûfe 'yi almış ve tahrip etmiş olan karmatîlerin [b. bk.] tazyıkı altında, Abu 'l-Ṭayyib, âilesi ile berâber, Samāva 'de, şarkında Savād al-Kūfa ve garbında Palmyrene arasında bulunan bölgede, ilk defa olarak, iki yıl ikamet etti (bk. al-Sama'ānī, *Ansāb*, 506b, 24; al-Badī'ī, *al-Subḥ al-munbī*, I, 6). Karmat *dā'ī*'leri bu ıssız boz-kırlarda (al-Hamdānī, *Cazīra*, s. 129) göçebe hayat geçiren Banī Kalb üzerinde çok müessir olmuşlardı. Genç şâir muhtemel olarak, bu dalâlete düşmüş kimselerden bâzıları ile münâsebette bulunmuştur. Bununla berâber al-Mutanabbī 'nin çok genç olduğu göz önünde bulundurulursa, bu ilk temâsın onun üzerinde kat'î bir te'sir yapmış olması az muhtemeldir. Buna karşılık, bedevîler arasında bulunuşu, Abu 'l-Ṭayyib 'e arap dili hakkında sonraları çok gurûr duyduğu o derin bilgiyi te'min etmiş olmalıdır.

315 (927) başlarına doğru, Kûfe 'ye dönünce, Abu 'l-Ṭayyib kendisini tamâmiyle şiire vermiş görünmektedir. Kendisi geçen asrın büyük medhiyecilerinden Abū Tammām ve al-Buḥturī [bk. madd.]'ye karşı hayranlık duyuyordu; onlar ve muâsırlarının ekserisi gibi, şiiri, servet ve iktidara erişmek için, emin bir vâsıta olarak kabûl ediyordu. İlk önce Kûfe 'den Abu 'l-Faḍl adında birine intisâp ile ve ona kısa bir şiir ithâf etti (Wāḥ., s. 17—21; Yāz., 10 v.d.). İhtimâl karmatîliği kabûl eden, her hâlde lâedriye mezhebinden olan (yazılan medhiyeler buna şehâdet etmektedir) bu şahıs al-Mutanabbī 'nin felsefî ve dinî bakımlardan yetişmesinde mühim bir te'sir yapmış görünmektedir (bk. bir de *Ḫizāna*, I, 382 aş.). Çocukluğunun şiî muhiti ve Samāva 'de karmatîler ile kurabildiği münâsebetlerin te'siri altında yetişmiş olan Abu 'l-Ṭayyib, bu hâmî ile temâsı neticesinde, mânevî bir tazyık vâsıtası saydığı

dinî naslardan kendini kurtarır ve akisleri bütün eserinde bulunacak olan revâkî ve bedbin bir felsefe kabûl eder. Onun nazarında âlem — ölümün yok ettiği aldatma ve ayartmalardan ibârettir (bk. Vāḥ., s. 39, beyit 8—13, s. 162, beyit 11—13; Yāẓ., s. 23 ve 97); burada yalnız ahmaklık ve kötülük gâlip gelir (bk. Vāḥ., s. 161, beyit 8—10 Yāẓ., s. 97); ona göre üstün bir ırkın mümessilleri olan araplar burada alçak ve medeniyetsiz yabancılar tarafından tazyık edilmektedirler (bk. Vaḥ., s. 148, beyit 1—5; s. 160, beyit 2—6, Yāẓ., s. 87 ve 96). Uzlaşamadığı bu âlem ile temâs edince, Abu 'l-Ṭayyib'in istidadı husûsundaki şuûru çabucak değişti; gurûru, akıl almayacak derecede, arttı (bk. Vāḥ., s. 60, Yāẓ., s. 34); onun araplık hissi, şu û b î [b. bk.] aleyhdarlığında olduğu gibi, yabancı mütecâvizlere hücûma teşvik etti (Vaḥ. s. 58, beyit 30—31; Yāẓ., s. 33). Bundan dolayı, bir türlü tamâmen önleyemediği bir tezad ile, al-Mutanabbî bütün bayatı boyunca çağdaşlarından ahlâkî şiddet ve sertliği ile ayrılmakla berâber, hakir gördüğü servet ve iktidârı içinden hased ile gözetlemiştir (bk. al-Badî'ī, *ayn. esr.*, I, 78—81).

Başlangıçta Abu 'l-Ṭayyib dünyayı yalnız şâirlik istidâdı ile avucunun içine almağı düşünüyor ve faâliyete daha el-verişli bir zemin bulmak için, 316 (928) yılı sonuna doğru, ihtimâl şehrin karmatîler tarafından yeniden yağma edilmesi neticesinde, Kûfe'yi terkediyor. Tabiî bir meyil ile Bagdad'a giderek (bk. al-Badî'ī, *ayn. esr.*, I, 82 v.d.), burada hemşehrîlerinden birinin, Muḥammed b. 'Ubayd Allāh al-'Alavī'nin, medhiyecisi oluyor (bk. Vaḥ., s. 6 v.d. 7; Yāẓ., 3 v.d. 4). Oradan Suriye'ye giderek, iki yıl bu devrin serseri dolaşan şâirlerini (bk. Mez, *Renaissance des Islams*, s. 256) taklid ediyor. Onun nereleri dolaştığını sıra ile takip etmek imkânsızdır; çünkü bu husûsta yegâne rehber olan *Dîvân* [b. bk.] 'ındaki şiirler sarih bir tarih sırası takip etmemektedir. Bu devre âit bâzı şiirler Manbic bölgesi bedevî reislerine hitap eder (bk. Vāḥ., s. 24 v. d., 38 v. d., 66 v. d.; Yāẓ., s. 12 v.d., 22 v. d., 28 v. d.); diğerleri Trablus Şam (Vāḥ., s. 88 v. d.; Yāz., s. 19 v. d.) ve Lāzikîya (bk. Vaḥ., s. 116—135; Yāẓ., s. 66—78) ediplerine ithâf edilmiştir. Bu devre âit şiirler aceleye gelmiş ve orta dereceli şiirlerdir; bununla berâber, gerçek meziyetleri bu şiirlerde kendini göstermektedir. Bir mersiye ve bâzı irticâlî şiirler istisnâ edilirse, bunlar yalnızca yeni-klâsik tarza göre kaleme alınmış kasîdelerdeu müteşekkildir. Bunlarda Abū Tammām ve al-Buḥturī te'siri hâkim görünmektedir.

Abu 'l-Ṭayyib, bu deneme devresinde, değerinin takdir edilmemiş olmasına kızmaktadır. al-Mutanabbî yavaş-yavaş iktidar hulyâlarını şiddet vâsıtası ile gerçekleştirmeği düşünmektedir (Vāḥ., s. 138, beyit 3—7; Yāẓ., s. 79). Nihâyet ücret karşılığı medhiye yazmaktan vazgeçip, Lāẕikîya'yo gelip, uzun zaman mâhiyeti yanlış anlaşılmış olan isyân propagandasına başladı. Şarklı müelliflere göre (bk. al-Badî'ī, *ayn. esr.*, I, 25—30; İbn al-Anbārī, *Nuzhat al-alibbā'*, s. 369), Abu 'l-Ṭayyib Samāva'de peygamberlik iddiasında bulunmuş, İḫşidî [b. bk.] kuvvetleri tarafından yakalanmış ve lekabı olan al-Mutanabbî'yi o zaman almış olmalıdır. Kraçkovskiy (*Mutanabbi Abu 'l-Ala*, Petersburg, 1909, s. 9 v. dd.) divanda bulunan oldukça açık telmihlere o kadar ehemmiyet vermeyerek, bu rivâyetleri olduğu gibi kabûl etmiştir. *Dîvān*'ında bir isyânın al-Mutanabbî tarafından sevk ve idâre edildiğini kat'î olarak gösteren parçalar bulunmaktadır (bk. Vāḥ., s. 49—58, 86; Yāz., s. 28—33, 50). İsyân, bu devirde dâima olduğu gibi, hem siyâsî, hem dinî olmalıdır. Lāẕikîya'de başlayan isyân, Samāva'nin garp hudutlarına geçti ki, burada Banî Kalb dâimâ ayaklanmağa hazır bir unsur teşkil ediyordu. al-Mutanabbî karmatiliğe iltihâk etmemekle berâber, onun yağmacı bedevîler arasında büyük akisler uyandıran esâslarından istifâde etti (bk. Vāḥ., s. 57, beyit 22 v. d., Yāẓ., s. 32; karmatîlerden Abū Ṭāhir tarafından 317 [930]'de hacıların öldürülmelerine telmih). Âsînin beyanâtındaki müphemlik, kanâatlerinin hâl ve zamana yakınlığı ve karmatîlerinkine uygun olan *imâm*'lık telakkisi telkinlerinin yanlış anlaşılmasına meydan vermiş olabilir; çünkü bu devirde her isyân çıkaran karmatî gibi telakki edilmekte idi. Başlangıçta bir kaç muvaffakiyetten sonra, al-Mutanabbî ve kendisine taraftar bedevîler mağlûp edildiler. al-Mutanabbî yakalanarak, Ḥimṣ'ta hapse atıldı (322=933 sonuna doğru). İki yıl hapiste kaldıktan ve muhâkeme edildikten sonra (*Dîvān*, Paris, yazm. nr. 3092 var. 16a), Abu 'l-Ṭayyib hatâ işlediğini ikrara zorlanarak, serbest bırakıldı. Bu mâceradan Abu 'l-Ṭayyib yalnız al-Mutanabbî lekabını kazandı ve ancak şiirin mevkî ve iktidar ihtiraslarını gerçekleştirebileceği kanâatini edindi.

Abu 'l-Ṭayyib'in isyânından az önce veya isyânı sırasında yazmış olduğu şiirler, ilhâmın kendiliğinden gelmesi, şâirin şiir kalıplarından ayrılışı, ilk şiirlerindeki „tarzdan" çok daha husûsî bir vasıf kazanan üslûbunun kuvveti ile temâyüz eder.

al-Mutanabbî 'nin, medbiyecilik san'atına dönemez-dönmez, serseri hayatına yeniden başlaması lâzım geldi (325=937 başı). Bir çok seneler durumu son derecede kararsız kaldı ve Antakya, Şam, Haleb v. b. yerlerde kendisine çok az üeret veren orta halli kimseleri yahut küçük me'mûrları övdü (bk. Vāḥ., s. 93—206; Yāz., s. 51—131 ve Yāḳūt, *Irşād*, V, 203). Bununla berâber, yavaş-yavaş şöhreti artmağa başladı. Nihâyet 328 (939) yılı başlarında, az bir müddet önce Suriye'yi zapteden sâbık *amîr al-umarā'* İbn Rā'ik adına Şam vilâyeti vâlisi olan emîr Badr al-Ḥarşānî (*Dîvān*'daki Badr b. 'Ammār)'nin resmî şâiri olmuştur. Arap menşeli olan Badr şâir al-Mutanabbî'ye senelerden beri beklediği hâmî gibi göründü. Bu emîre ithâf olunan medhiyeler ve türlü vesîleler ile söylenmiş şiirler her bâlde samimî bir takdire şehâdet eder ve oldukça yüksek bir ilhâm gösterir (bk. Vāḥ., s. 206—245; Yāz., s. 132—163). Abū 'l-Ṭayyib 'in edebiyata dönüşünden itibâren, yazdığı şiirler şâirin üçüncü „tarzı" denilebilecek şeyi meydana getirir. Abū Nuvās [b. bk.] tarzında bir av şiiri (bk. Vāḥ., s. 201 v. d.; Yāz., s. 128 v. d.) istisnâ edilir ise, pek mühim olmayan irticâlî şiirler dışında, al-Mutanabbî budevir esnâsında yalnız kasîdeler yazmıştır. Bu devre âit şiirler, şekil bakımından, büyük bir ilerileme göstermese idi, kendisi sâdece ilk „tarzına" dönmüş görünecek idi.

Badr ile al-Mutanabbî arasındaki anlaşma ancak bir buçuk yıl kadar devâm etti ve kıskanç kimselerin desîseleri neticesinde (Vāḥ., s. 253, beyit 12—16; Yāz., s. 169), al-Mutanabbî artık kendisini emniyette hissetmeyerek, Suriye çölünde bir melce aramağa gitti (Vāḥ., s. 251 v.d.; Yāz., s. 168 v.d.). Burada yeniden isyân fikirlerine kapıldı (Vāḥ., s. 253 v.d.; Yāz., s. 170 v.d.). İyi bir tüsâdüf eseri olarak, Badr 'in Irak 'a hareket etmesi onun inzivâsından çıkmasına ve medhiyecilik san'atını yeniden ele almasına imkân verdi. O sıralarda ikinci derecedeki bâzı kimselere medhiyeler yazdı (Vāḥ., s. 107 v.d., 284—348; Yāz., s. 60 v.d., 194—241). Nihâyet 337 (948) başında, Haleb Ḥamdānî sarayına girmeğe ve emîr Sayf al-Davla [b. bk.]'nin şâiri olmağa muvaffak oldu.

Takriben 329 (940) ortasından, yâni Badr ile bozuşması tarihinden 337 (948) yılı başına kadar geçen devir, edebiyat bakımından, al-Mutanabbî 'nin dördüncü „tarzını" teşkil eder ve kendisi ölümüne kadar buna sâdık kalmıştır. Bunun husûsiyeti sırf yeni-klâsik an'ane ile şâirin isyânı sırasında kabûl etmiş olduğu daha serbest bir şeklin uzlaşmadır. Yeni-klasik kasîde çerçevesini atmaksızın âşıkâne giriş kısmını asgarî hadde indirir, hattâ bâzan bunun yerine, hulyâlarını, hayal kırıklıklarını aksettiren felsefî ve lirik bir giriş koyar.

al-Mutanabbî Sayf al-Davla 'nin yanında 9 yıl kaldı. Cesûr, âlicenap ve cömerd bir arap reisi örneğini canlandıran bu edebiyat hâmîsine karşı bağlılığı hakikî ve samimî idi. Buna karşılık Sayf al-Davla de medhiyecisinin kıymetini biliyor, onu hediyelere boğuyor ve ona arkadaşça muâmele ediyordu. al-Mutanabbî seferlerinde onun ile birlikte bulunuyor ve Haleb dönünce, bizanslılara veya çöl bedevîlerine karşı savaşlarını terennüm ediyordu. Ḥamdānî emîrinin muhârebeleri arasındaki kısa zamanlarda, şâir Haleb sarayının âvâre bayatına iştirâk ediyor, irticâlî şiirler yazıyor ve bir takım vesîleler ile medhiyeler meydana getiriyor (Vāḥ., s. 522—537; Yāz., s. 376—395) yahut Sayf al-Davla 'nin ölen akrabâları için, mersiyeler söylüyordu (bk. Vāḥ., s. 388 v.d., 408 v.d. 577 v.d.; Yāz., s. 271 v.d., 286 v.d., 427 v.d.). Bununla berâber, al-Mutanabbî 'nin sert mizâcı ve elde ettiği itibâr kendisine amansız düşmanlar kazandırmakta gecikmedi. Şâir al-Babbaġā' [b. bk.] gibi, vefalı bâzı dostlar, onu müdâfaa etmeğe çalıştılar ise de, gayretleri meşhûr Abū Firās [b. bk.]'a bağlı zümrenin düşmanlıkları karşısında bir netice vermedi. Sayf al-Davla ilk önce gözdesine karşı tevcih edilmiş olan hücûmlara hiç aldırış etmdi. Sonra yavaş-yavaş şâirin kibir ve azametinden bıkıp, artık onu himâye etmez olunca, Abu 'l-Ṭayyib hayatını tehlikede gördü ve bütün âilesi ile gizlice Haleb 'den kaçarak, Şam 'a ilticâ etti (346 sonu=957).

Kaynaklar al-Mutanabbî 'nin Sayf al-Davla 'nin yanında kaldığı müddet içinde yazdığı şiirlerin, eserinin en yüksek noktasını teşkil ettiğini kabûl etmekte umûmiyetle birleşirler. Burada bir az mübâlega olmakla berâber şâirin, dördüncü tarzına devâm etmekle berâber, bu devirde şiirinde büyük bir san'ata eriştiği muhakkatır. Sayf al-Davla 'nin bizanslılara karşı savaşlarının azametini ekseriyâ kendisine karşı çıkarılan Abū Firās 'tan çok iyi tasvir edebilmiştir. Şiirinde, şüphesiz, Abū Firās 'ınkinin câzibesi yoktur, fakat bunlar daha dolgun ve daha dâstânî bir edâ tâşır.

Abu 'l-Ṭayyib Şam 'dan Mısır 'da Fusṭāṭ [b. bk.]'a gitti; burada İḫşîdîlerin nâibi Kāfūr [b. bk.] 'un himâyesine girdi. Bu andan itibâren al-Mutanabbî 'nin hayatı IV. (X.) asırda, şâirlerin ne türlü zarûretlere katlanmak zorunda olduklarını çok iyi gösterir. Maddî ve mânevî hürriyetlerden mahrûm kalan Abu'l-Ṭayyib kalbinin içinden nefret duyduğu bir hâmîye kasîde yazmağa mecbûr oldu. Yazdığı

medhiyelerde, Sayf al-Devle'nin tevecciihünü kaybetmiş olmanın üzüntüsünü gizlemiyordu. Bir az zorlama olan bu şiirler Kâfûr'a karşı duyduğu hıncı ihtivâ ediyordu (bk. al-Bedî'î, *ayn. esr.*, I, 125 v.d.). Şâir ihtimâl kendisine Şaydâ vâliliğini vaadetmiş olduğu için, onu medhetmeği kabûl etmiştir (*ayn. esr.*, I, 115). al-Mutanabbî bu vaadin yerine getirilmediğini görünce, diğer bir İhşîdî kumandanı Abû Şuca' Fâtik'in tevecciihünü elde etmeğe çalıştı (*ayn. esr.*, I, 131 v.d.); fakat bu zat 350 (960)'de ölünce ve Kâfûr ile münâsebetleri daha gergin bir hâl alınca, al-Mutanabbî bir defa daha kaçmağa karar verdi. Aynı yılın kurban bayramında Kâfûr aleyhinde bir hiciviye yazdıktan sonra, gizlice Fusṭâṭ'ı terk etti ve büyük güçlükler ile Arabistan'ı geçip (bk. al-Bedî'î, *ayn. esr.*, I, 139 v. d.), Irak'a vardı; bir kaç gün Kûfe'de kaldıktan sonra, gidip, Bagdad'da yerleşti. İhtimâl etrâfında çok parlak bir çevre toplamış olan meşhûr Büveyhî vezîri al-Muhallabî'ye intisâp etmeği düşünüyordu. Bununla berâber al-Muhallabî etrâfında daha önceden yerleşmiş olan İbn al-Ḥaccâc (b. bk.) ve *Kitâb al-aġânî* müellifi Abu 'l-Faraj al-İṣfahânî (b. bk.) gibi, şâir ve mütebahhirlerin kendisine karşı gösterdikleri düşmanlık sebebi ile, bu tasavvurundan çabucak vazgeçmek zorunda kaldı. Bu ikamet esnâsında, daha önce Mısır'da yapmağa başladığı gibi (bk. İbn al-Farazî, *Târîḫ al-Andalus*, nr. 453), dersler verdi ve dostlarından müteşekkil zümreye o zamana kadar yazmış olduğu şiirleri izah ve şerbetti (bk. Ẕahabî, *Târîḫ al-islâm*, Paris nr. 1581, var. 265a). 353 (964) yılı böyle geçti. Şâirin bu sırada Kûfe'yi de ziyâret etmiş olması muhtemeldir (bk. F. Gabrieli, *Vita di al-Mutanabbi*, s. 60, not 4). Her hâlde 354 (965) yılı başında Irak'ı terk etti ve Ahvâz yolu ile Arracân (b. bk.)'a gitti; burada Büveyhî vezîri İbn al-'Amîd (b. bk.)'in himâyesine mazhar oldu ve ona bir kaç medhiye yazdı (Vâḥ., s. 740 v. d., Yâz., s. 564 v. d.). Sonra kendisini sarayında görmek arzusunu izhâr etmiş olan Büveyhî sultanı 'Ażud al-Devle (b. bk.)'nin yanına, Şiraz'a gitmek için, İbn al-'Amîd'i terketti. Şâir hükümdar nezdinde muhteşem bir kabûl gördü; fakat bu al-Mutanabbî'yi İran'da alıkoymağa kâfi gelmedi. Büveyhî sultanına eserinin en iyi parçaları arasında sayılan bir kaç medhiye yazdıktan sonra, açıkça bilinmeyen sebepler ile, ihtimâl sâdece yurt hasreti yüzünden (bk. Vâḥ., s. 766, beyit 1—3; Yâz., s. 589), Şiraz'ı terk etti.

İran'dan Bagdad'a geri gelirken, Dayr al-'Âḳûl (b. bk.) civârında 354 ramazanı sonunda (ağustos 955), bedevîlerin hücûmuna uğradı. Oğlu ile berâber bu çarpışmada öldü ve *Dîvân*'ının kendi eli ile yazılmış nüshası da dâhil olmak üzere, bütün eşyası dağılıp, kayboldu (bk. al-Bedî'î, *ayn. esr.*, I, 227, 239).

al-Mutanabbî daha hayatta iken, ateşli hayranları ile çevrildiğini görmüş idi; bunlar eserinin kıymetini düşürmeğe çalışanlara karşı, onu müdâfaa ediyorlardı. Muhâliflerinin çoğu, insan olarak mizâcından şikâyetçi oldukları al-Mutanabbî'yi şâir olarak da tenkid ediyorlardı; fakat bu tenkitler ancak bir zümrenin düşüncelerini aksettiriyordu. Bundan dolayı aynı zamanda birincilerden daha açık güren ve ikincilerin mübalegalarına dönmeyecek kadar tarafsız olan üçüncü bir hayranlar zümresinin ortaya çıkması için, Abu 'l-Ṭayyib'in ölmesini beklemek lâzım geldi (bk. al-Curcânî, *al-Vasâṭa*, s. 11 v. d., 45 v. d.). Bu yeni zümrenin fikri üstün çıktı ve al-Mutanabbî'nin çağdaşı olan nesil kaybolunca, münevver şahıslar, kat'î olarak, onun lehinde kaldı (al-'Askarî (b. bk.) ve İbn Ḫaldûn müstesnâ). V. (XI.) asırdan itibâren al-Mutanabbî adı „büyük şâirin" müterâdifi sayıldı. Bu sebepten edebî te'siri, arap şiiri üzerinde görülen te'sirlerin en mühimlerinden biri oldu. İlk önce İbn Cinnî (b. bk.), daha sonraları „Abu 'l-'Alâ al-Ma'arrî (b. bk.), Vâḥidî, al-Tabrîzî, al-'Ukbarî ve İbn Sîda (b. bk.) v. b. tarafından şerhedilen al-Mutanabbî divânı, ekseriyâ gayretleri zekâlarına üstün olan mütebahhirler tarafından, bütün orta çağ ve yeni çağ devamınca, İran'dan İspanya'ya kadar, her kesin kolayca istifâde edebileceği hâle konulmuştur. Bütün arap medhiyecilerinin türlü ölçülerde Abu 'l-Ṭayyib'in te'sirinde kaldıklarına işâret etmekle iktifâ edelim. Bugün de bu şâir şimâlî Afrika'da en çok okunanlardandır. Suriye ve Mısır aynı şekilde onu çok takdir eder. Buralarda ona medihler ile dolu tetkikler hasreden münekkidler pek çoktur. Mısır'da al-Mutanabbî, edebî meziyetleri, felsefesinin cür'etkârlığı kadar, araplık hislerinin çoşkunluğu için de takdir edilmektedir.

Bibliyografya: Müelliflerin al-Mutanabbî'ye ayırdıkları bir çok hâl tercümelerinden yalnız beş tânesi aslî bilgi ihtivâ eder: 1. 'Abd Allâh İṣfahânî, *izâḥ al-muşkil li-şi'r al-Mutanabbî* ('Abd al-Ḳâdir Bağdâdî, *Ḫizânat al-adab*, Kahire, 1299, I, 382—389); 2. al-Ṯa'âlibî, *Yatîmat al-dahr* (Şam, 1304), I, 78—162, tür. yer.; 3. Ḫaṭîb al-Bağdâdî, *Târîḫ Bağdâd* (Paris, nr. 2129), var. 105 v.d., bk. İbn al-Anbârî, *Nuzhat al-alibbâ'* (Kahire, 1294), s. 366—374 ile al-Sam'ânî, *Ansâb* (Leiden, 1912), var. 506b);

4. İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-aʿgān* (Kahire, 1310), I, 36—38; 5. al-Badīʿī, *al-Ṣubḥ al-munbīʾan ḥagṣiyat al-Mutanabbī* (al-ʿUkbarī, *Şarḥ al-Dīvān al-Mutanabbī*, Kahire, 1308, I, 5—245'in hâşiyesinde). al-Mutanabbī'nin eseri şarkta *Dīvān*'ının şerhleri dışında şu âlimler tarafından tetkik edilmiştir: Abu 'l-Ḥasan al-Curcānī, *al-Vasāṭa bayn al-Mutanabbī va ḫuṣāmihi* (Şaydā, 1336); al-Şaʿālibī, *agn. esr.*; Ziyā' al-Dīn İbn al-Aşīr, *al-Maṣal al-sāʾir* (Bulak, 1282). Tamam olmamakla berâber, şerhlerinin bir listesi Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*, III, 306—312'de bulunmaktadır. En meşhûr şerhleri şunlardır: al-Vāḥidī, *Şarḥ Dīvān al-Mutanabbī. Mutanabbii carmina cum commentaria Wahidii* (nşr. Dieterici), Berlin, 1861; al-ʿUkbarī, *al-Tibyān fī şarḥ al-Dīvān* (Kahire, 1308); Nāṣīf al-Yāzicī, *al-ʿUrf al-ṭayyib fī şarḥ Dīvān Abī 'l-Ṭayyib* (Beyrut, 1305). Müsteşrikler al-Mutanabbī'nin eserini, gerek kısmen, gerek bütün hâlinde sık-sık tetkik etmişlerdir. Burada yalnız umûmî tetkiklere işâret edilecektir: Bohlen, *Commentatio de Motenabbio* (Bonn, 1824); Hammer-Purgstall, *Motenebbi, der größte arabische Dichter* (Wien, 1824); Brockelmann, *GAL*, I, 87 v. d.; *Suppl.*, I, 138 v. dd.; Nicholson, *A Literary History of the Arabs* (London, 1923), s. 304—313; F. Gabrieli, *La Vita di al-Mutanabbi* (*RSO*, XI, 27—42); ayn. mil., *Studi sulla poesia di al-Mutanabbi* (*Rendic. della Accad... dei Lincei*, 1927); ayn. mll., *La Poesia di al-Mutanabbi* (*Giornale della Soc. Astat. Italiana*, 1929, II 1); R. Blachère, *Le poète arabe al-Mutanabbi et l'Occident musulman* (*REJ*, 1929, s. 127 v.d.); [ayn. mil., *Un poète arabe du IVème siècle de l'Hégire* (*Xème siècle de J.C.*): *Abu Ṭayyib al-Motanabbī* (Paris, 1935). — al-Mutanabbī'nin 1000. ölüm yılı münâsebeti ile, arap âleminde onun hakkında pek çok araştırmalar neşredilmiştir ki, bunlar arasında şunlar zikredilebilir: *Abu 'l-Ṭayyib baʿd alf sana*, I—II, *Ṣaḥīfa dār al-ʿulūm* (Kahire, 1355 = 1956, yıl 2, cüz 4; yıl 3, cüz 1); 'Abd al-Vahhāb 'Azzām, *Ẕikrā Abi 'l-Ṭayyib baʿd alf ʿām* (Bagdad, 1936); Ṭāhā Ḥusayn, *Maʿa 'l-Mutanabbī* (Kahire, 1936)]. (R. BLACHÈRE.)

MÜTERÂDİF. MUTARĀDİF, kafiye ilmine âit bir tâbir; bk. mad. KAFİYE.

MÜTERÂKİB. MUTARĀKİB, kafiye ilmine âit bir tâbir; bk. mad. KAFİYE.

MÜTEVÂLÎ. MUTAVĀLÎ (cem. MUTĀVİLA, umûmiyetle „metvali", frns. „métoualis"). Aslında „('Alī)'yi sevdiklerini ikrar ederler" mânasına gelen bu kelime, XVIII. asrın başından itibâren, Lübnan ahâlisinin şiî kısmına delâlet etmektedir. Bunlar o zaman Cabal 'Āmil'de Āl Naşşār, Baalbek'te Āl Ḥarfūş ve şimâlî Lübnan'da Āl Ḥamāda olmak üzere, üç âilenin riyâseti altında Lübnan emîrlerinin hâkimiyetinden kurtulmuşlardır. Son zamanlarda *Mutāvila* tâbirini Suriye'nin diğer kısımlarındaki Câferîlere de teşmil temâyülü belirmiştir; bilhassa Haleb'de sayıları 15.000 olan şiîler, İdlib (Fū'a, Nubbul, Nuġāvila; Haleb'in eski *nuḳabāʾ al-aşrāf*'ı olan Banī Zuhra), Fırat sâhilleri ile Şam bölgesindeki şiîler kendilerini sünnî olarak göstermektedirler. Lübnan'da ise, *metvali* (1924 yılında bunların sayısı 105.000 idi) resmen tanınmış olan bir ekalliyet teşkil eder ve millet meclisinde kendi meb'usları vardır. Bunlar meclisteki millî birlik tarafdarı sünnîler ile birlikte hareket ederlerdi; conûpta (Cabal 'Āmil, Marc-'Ayūn, Şūr ve Şaydā), Kesravān ve Hermil'de toplu hâlde yaşarlar. Zirâat ile meşgûl olurlar; bir kısmı ticâret ile uğraşır. Ticârette çok geri kalmış olmakla berâber, muayyen şiir kabiliyetine mâliktirler; bunlardan biri, Şayḫ 'Ārif al-Zayn mütaassıp şiî olduğu hâlde, Şaydā'da bir matbaa sâhibi olup, *al-ʿIrfān* mecmuasını neşrederek, 30 yıldan beri onlar arasında maârif ve muâsır medeniyeti yaymakhusûsunda muvaffakiyetle çalışmıştır.

Şimâldeki şiîler (250.000 Nuşayrī) ile cenûptaki *mutāvila* Suriye'deki eski şiî nüfûsu teşkil eder; büyük şâirleri Dīk al-Cinn'dir. Bunların, Abū Ẕarr vâsıtası ile şiîliği kabûl etmiş olup (*maḳām*'ı Şarafend, eski Sarepta'da bulunmaktadır), Yemen kabîleleri ('Āmila 'Āmil) ve Irak'taki 'Alī tarafdarlarını zayıflatmak ve aynı zamanda onların askerlik kabiliyetlerinden istifâde etmek üzere, Mu'āviya tarafından Suriye'ye yerleştirilerek, araplaşmış iranlı olan Ḥamrā ile ilgili olduğu şüphesizdir.

Bibliyografya: Kurd 'Alī, *Ḫiṭaṭ al-Şām* (1928), VI, 251—258; Aḥmed 'Ārif Zayn, *Tārīḫ Şaydā* (1331); ayn. mll., *Muḫtaṣar tārīḫ al-şīʿa* (Şaydā, 1914); H. Lammens, *Les „Perses" du Liban et l'origine des Metoualis* (*MFOB*, 1929, XIV, 23—39); Ḥurr 'Āmilī (ölm. 1099 = 1688), *Amal al-āmil fī 'ulamāʾ Cabal 'Āmil* (imâmilerin hâl tercümesi ve bibliyografyası için örnek bir el kitabı olup, ilk kısmı Suriye'de dünyaya gelmiş olan şiî ulemâsını içine almaktadır; bilhassa Cezzin'den „ilk şehid" Muḥammed b. Makkī 'Āmilī, doğm. 782 = 1382 ve Cezzin civarında Cuba'den „ikinci şehid" Zayn al-Dīn 'Āmilī, dğm. 966 = 1558; *Cun-*

nat al-amān müellifi Kaʾamī Cabāʾī ve eserin Maşğara'de doğmuş olan müellifi); Tannūs b. Yūsuf al-Şidyāḳ, *Aḫbār al-aʿyān fī Cabal Lubnān* (Beyrut, 1859), s. 359 v. dd. — Eski imâmî Metvâlî müellifleri *uṣūlī*'den ziyâde muhâfazakâr *aḫbārī* zümresine mensûp bulunmaktadırlar. (LOUIS MASSIGNON.)

MÜTEVÂTİR. AL-MUTAVĀTİR, *v t r* kökünün VI. vezninden „birbiri ardınca gelen" mânâsında ism-i fâil olup, ıstılâh olarak, iki mânâda kullanılır:

a. Her keşçe kabûl edilen tarihî bilgi (*ḫabar*) karşılığı olarak; msl. Mekke adında bir şehir vardır ve İskender isimli bir hükümdar vardı gibi. Bu ıstılâhın târifinde küçük farklar vardır. al-Curcānī (*al-Taʿrifāt*, nşr. Flügel, s. 210; krş. Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-fanūn*, s. 1471 v. d.)'ye göre, doğruluğu hakkında şüphe bırakmayacak sayıda ve değerde bir çok şahıs tarafından verilen bilgi *mutavātir*'dir.

Abū Ḥafṣ 'Omar al-Nasafī (ölm. 537 = 1142)'ye göre, yalan söylemeleri ihtimâli olmayan kimselerin değiştirmeden naklettikleri rivâyetler *mutavātir*'dir. al-Taftāzānī şerhinde iki itirâzdan bahseder. Birincisi müslümanlar tarafından reddedilen rivâyetlerin yahudiler ve hıristiyanlar tarafından *mutavātir* olarak kabûl edilmesidir. al-Taftāzānī bu rivâyetlerin *mutavātir* olmayacağını ileri sürmektedir. İkinci itiraz şudur: her münferid kimseden (*āḥād*, b. bk.) gelen rivâyetler birer kanâat olup, bunların yekûnu kat'iyet ifâde etmez. al-Taftāzānī, buna karşı, — kıldan örülmüş bir ipte olduğu gibi, çoklukta teklerin sâhip olmadığı bir kuvvet vardır — şeklinde cevap verir [*al-Mutavātir* aynı mânada, bir hadîs [b. bk.] ıstılâhı olup, bahsedilen şekilde nakil ve rivâyet olunan hadîsler için kullanılır].

Bu bilgi kaynağının mâlûmat edinme nazariyesinde oynadığı rol için bk. mad. 'İLM.

b. Arûzda bu tâbir, son iki sâkin harf arasında bir müteharrik harf bulunan kafiye [b. bk.] hakkında kullanılır.

Bibliografya: *a.* 'Abd al-Ḳāhir al-Baġdādī, *Uṣūl al-dīn* (İstanbul, 1928), s. 11 v.dd.; *Vaṣiyat Abī Ḥanīfa*, mad. 16; Abū Ḥafṣ 'Omar al-Nasafī, *al-ʿAḳīda* (nşr. Cureton), s. 1. v.d.; Abu'l-Barakāt al-Nasafī, *ʿUmda* (nşr. Cureton), s. 1; al-Taftāzānī, *Şarḥ ʿAḳāʾid al-Nasafī* (İstanbul, 1313), s. 33 v.dd.; İbn Manẓūr, *Lisān al-ʿarab*, VII, 137; Goldziher, *Le livre d'Ibn Toumert*, s. 47 v. dd.; A. J. Wensinck, *The Muslim creed*, bk. fihrist. — *b.* Freytag, *Darstellung der arab. Verskunst* (Bonn, 1830), s. 303, 305; W. Wright, *Arabic Grammar* (3. tab.), Cambridge, 1933, II, 355; [L. Şaybo, *ʿİlm al-adab al-cuzʾ al-avval ʿilm al-inşāʾ va'l-ʿarūż* (Beyrut, 1886), s. 314; Muḥammed ben Cheneb, *Taḥfat al-adab fī mīzān aşʿār al-ʿarab* (3. tab.), Paris, 1954, s. 103; Şams al-Dīn Muḥammed b. Ḳays al-Rāzī, *al-Muʿcam fī maʿāyīr aşʿār al-ʿacam* (Tahran, 1935), s. 207; Aḥmed Ḥamdī, *Tashīl al-ʿarūż* (İstanbul, 1289), II, 30, 32; Muallim Nâcî, *Istılâhât-ı edebiye* (İstanbul, 1307), s. 93 v.d.].

(A. J. WENSINCK.)

MÜTEVEKKİL. AL-MUTAVAKKİL ʿALA 'LLĀH (822—861), ABU 'L-FAḌL CAʿFAR B. MUḤAMMED, Abbâsî halifesi olup, şevvâl 206 (şubat/mart 822)'da doğmuştur. Babası halîfe al-Muʿtaṣim, annesi Şucâ adında ḫvârizimli bir câriye idi. Kardeşi al-Vāṯiḳ'ın ölümünden sonra, zilhicce 232 (ağustos 847)'de tahta çıkmıştır. Yeni halîfenin zulmüne kurban gidenlerin ilki eski muhâlifi vezîr İbn al-Zayyāt olmuş ve Vaṣîf ile birlikte kendisinin tahta geçmesine yardımda bulunan türk kumandanı İtāḫ da bu kaderden kurtulamamıştır. Halîfe onun te'sirinden korktuğu için, onu hapse attırmış ve İtāḫ, çok geçmeden, orada susuzluktan ölmüştür (cemâziyelâhır 235 = kânûn I. 849/kânûn II. 850). Din husûsunda al-Mutavakkil sünnî görüşünü benimsemiş bulunuyordu. İdâreyi eline alır-almaz, *Kur'an* üzerindeki her türlü münâkaşayı men'etti; mûtezile görüşünü kabûl etmemiş olmalarından dolayı tevkif edilenleri serbest bıraktı ve 235 (849/850) yılında, yahudi ve hıristiyanların husûsî elbise giymeleri hakkında halîfe 'Omar'e irsâ edilen emirleri daha da şiddetli bir şekilde tatbika koydu. Bağdad'da yeni binâ edilen havra ve kiliseleri yıktırdı ve mûtezileden olan büyük-kadı Aḥmed b. Abī Du'âd [b. bk.] ile oğullarını azledip, yerine sünnîlerden Yaḥyā b. Akṯam'i tâyin etti. 'Alî-evlatlarını da rahat bırakmadı. 236 (850/851) yılında Kerbelâ'da Ḥusayn'in türbesini yıktırdı ve oradaki makamların ziyâretini men'etti. Hudud eyâletleri onun zamanında bir çok isyân hareketlerine ve hücûmlara mâruz kaldı. Azerbaycan'da 234 (848/849)'te Muḥammed b. al-Baʿīṯ isyân etti. Muḥammed daha önce de ele geçirilerek, Sāmarrā'ya götürülmüş, fakat oradan kaçıp, müstahkem bir kale olan Marand şehrinde yerleşmiş idi. Boğa al-Şarābī [b. bk.] kumandayı eline alıncaya kadar, halîfe kuvvetleri ona karşı hiç bir şey yapamadı. Uzun muhâsaradan sonra şehir teslim oldu; İbn al-Baʿīṯ kaçmak isterken, ele geçirildi ve Sāmarrā'ya gönderildi; orada, çok geçmeden, bir bapishânede öldü. al-Mutavakkil o güne kadar kısmî istiklâlini muhâ-

faza eden Ermeniye'yi de bir eyâlet hâline getirmek isteyince, 237 (851/852)'de tehlikeli bir isyân ile karşılaşmış ve bu isyân Boğa al-Kabîr tarafından büyük güçlüklerle bastırılabilmiştir. Bu zamanlarda (238 = 852/853) bizanslılar Mısır'a kuvvetler çıkararak, Dimyat'ı yağmaladılar. Anadolu'da bizanslılara karşı seferler, eskisi gibi, devam etti. İmparatoriçe Teodora tarafından tâkip edilen Paulikian mensûpları zümreler hâlinde müslümanlara iltiçâ etmişler ise de, bunların mühim bir kısmı bizanslılar tarafından yakalanmış ve fikirlerinden vaz geçmeyenler kılıçtan geçirilmiştir. al-Mutavakkil sefer 244 (mayıs/haziran 858)'te pâyitahtını Şam'a nakletmiş ise de, iki ay sonra şehri terketmiştir. Boğa al-Kabîr kumandasında bulunan türk suvari kuvvetleri Bizans'a karşı gönderildi. Boğa düşmana karşı muvaffakiyetle mücâdele etti ve ertesi yıl Sümeysat yakınında imparator Michael bizzat hezîmete uğratıldı. 246 (860/861) yılında da müslümanlar bir çok esir almışlardır; fakat bu hareketler durumun devamlı olarak değiştirilmesine kâfi gelmemiştir. Suriye'de huzûrsuzluklar baş göstermiş, Ḥimṣ vâlisi şehri terke mecbûr olmuş ve onun halefi ancak Şam ve Ramla'den gelen ordunun yardımı ile âsâyişi te'min edebilmiştir (241 = 855/856). Bu zamanlarda al-Mutavakkil isyân hâlinde bulunan Beca'ya Muḥammed b. 'Abd Allāh al-Ḳummî kumandasında bir ordu gönderdi. Âsîler ağır zâyiâta uğradılar; fakat reisleri 'Alî Baba affedildi. Sîstân'da Ṣaffârîler [b. bk.] hânedanının kurulması da al-Mutavakkil zamanına rastlar. Bagdad'ın isyankâr ahâlisini iyice elde tutabilmek için, halîfe Horasan'dan Muḥammed b. 'Abd Allāh b. Ṭâhir [b. bk.]'i getirtti ve serkeş ahâlinin çıkardığı zorluklardan kurtulmak için, 245 (859/860)'te Sâmarrâ'nın dışında, büyük masraflar ile, yeni bir saray (al-Ca'farî) yaptırdı. Âlim ve şâirlere de son derece cömertlik ile yardım ediyordu. Halîfenin müsrifliği, keyfî hareketi ve zülmü ona karşı nefret uyandırdı ve nihâyet türk muhâfız kuvvetleri ile arası açıldı. Zilhicce 235 (temmûz 850)'te büyük oğlu Muḥammed al-Muntaṣir'ın veliahd ve diğer iki oğlu Abū Allāh al-Mu'tazz ile İbrâhîm al-Mu'ayyad'in al-Muntaṣir'dan sonra tahta geçme hakları mahfûz kalmak üzere, eyâletlere vâli olmaları kararlaştırılmış idi. Sonraları bu fikrini değiştirerek, al-Mu'tazz'i ileri sürünce, al-Muntaṣir'ın muhâlefeti ile karşılaştı. al-Muntaṣir aynı fikirde olanlar ile birleşti ve al-Mutavakkil şevvâl 247 (kânûn I. 861)'de öldürüldü [bk. AL-FATḤ B. ḤĀḲĀN.].

Bibliyografya: İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 200; Ya'ḳūbî (nşr. Houtsma), II, 591—602; Balâẕurî (nşr. de Goeje), bk. fihrist; Ṭabarî (nşr. de Goeje), III, 1368 v. dd., Mas'ūdî, *Murūc* (Paris tab.), VII, 189—289; IX, 46, 51, 71; *Kitāb al-aġānî* (bk. Guidi, *Tables alphabétiqaes*); İbn al-Aṣîr (nşr. Tornberg), VII, 21 v. dd.; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 325 v. dd.; Muḥammed b. Şâkir, *Favāt al-Vafayāt*, I, 103 v. d.; İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar*, III, 273 v. dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 347—372; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 523 v. dd., 538 v. dd.; Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline, and Fall* (yeni tab. nşr. Weir), s. 523 v. dd.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 54 v. d., 78, 141, 355 v. d.; Bury, *A History of the Eastern Roman Empire*, s. 276 v. dd.; 307; Pinto, *al-Fatḥ b. Ḫāqān, favorito di al-Mutavakkil* (*RSO*, XIII, 133—149).

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

MÜTTAKÎ. AL-MUTTAḲÎ 'L-HİNDÎ (1480—1567), arapça yazılmış muhtelif eserlerin müellifi olup, tam adı 'ALÎ b. ḤUSĀM AL-DÎN 'ABD AL-MALİK b. ḲĀẔÎ ḤAN AL-ŞĀẔILÎ AL-ḲĀDİRÎ'dir. Burhânpûr (Gucarât)'da doğmuş olup, Cavnpûr'un mâruf bir âilesine mensûp bulunuyordu. Önce Burhânpûr'da 'Abd al-Karîm b. Şeyḫ Bâcan'in talebesi olarak, Çiştî tarîkatine intisap etmiş, sonra Multān'a giderek, tahsilini Ḥusām al-Dîn al-Muttaḳî yanında yapmıştır. al-Muttaḳî nisbesini de bu hocası dolayısı ile almıştır. Bundan sonra Bahâdur Şâh zamanında Aḥmedâbâd'a yerleşmiştir. 941 (1534)'de, Humâyûn'un Bahâdur Şâh'ı mağlûp etmesi üzerine, Mekke'ye gitmiş ve hayatının sonuna kadar 30 yıl burada kalmıştır. Bu müddet içinde İbn Ḥacar al-'Asḳalânî v. b. 'nin derslerine devam etmiş ve ḳâdirî-şâẕilî tarîkatine girmiştir. Yüksek mânevî hayatı ve ilmi sâyesinde etrafında bir çok mürîd toplanmıştır. Muhterem bir zat ve âlim olarak, 975 (1567) yılında, 90 yaşında vefat etmiştir.

Başlıca eserleri şunlardır. 1. *al-Burhān fî 'alāmāt mahdî āḫir al-zamān*; 2. *al-Burhān al-cali fî ma'rifat al-valî*; 3. *Talḫîṣ al-bayān fî 'alāmāt mahdî āḫir al-zamān*; 4. *Cavāmî' al-kalim fi 'l-mavā'iẓ va 'l-ḥikam*; 5. *Hidāyat rabbî 'inda faḳad al-murabbî*; 6. *al-Ḥikam*; 7. *Kanz al-'ummāl fî sunan al-aḳvāl* (Suyûṭî'nin *Câmi' al-masānîd* veya *Cam' al-cavāmi'* yahut *al-Câmi' al-kabîr*'inin bâblara göre, yeni bir tertibidir (basma, Haydarâbâd, 1312); 8. *al-Mavāhib al-'aliya fî Cam' al-ḥikam al-ḳur'āniya va 'l-ḥadîṣiya*; 9. *Minhāc*

al-ʿummāl fī sunan al-aḳwāl (Suyuṭī'nin içindeki hadîsler alfabe sırasına göre tertip edilmiş olan meşhûr *al-Cāmiʿ al-ṣaġīr* adlı eserinin bir hulâsası olup, sahîh hadîsleri ihtiva eder; yeniden bâblara ayrılmış ve ikmâl edilmiştir); 10. *Muḫtaṣar al-Nihāya* (Cazarī'nin hadîs lûgati olan *al-Nihāya fī ġarīb al-ḥadīṯ* adlı eserinin hulâsasıdır); 11. *Niʿam al-miʿyār va 'l-miḳyās li-maʿrifat marātib al-nās* (şahısların tasnifi hakkında kısa bir risâle).

Bibliyografya: ʿAbd al-Ḥaḳḳ al-Dihlavī, *Aḫbār al-aḫyār*, s. 249; Āzād al-Bilgrāmī, *Subḥat al-marcān*, s. 43; Faḳīr Muḥammed al-Lāhūrī, *Ḥadāʾiḳ al-ḥanāfiyā*, s. 382; Şiddīḳ Ḥasan al-Kannūcī, *Abcad al-ʿulūm*, s. 895; Rieu, *Cat. of the Persian Mss.*, s. 356; Brockelmann, *GAL*, II, 384; *Suppl.*, II, 518 v. d. (M. HIDAYET HOSAIN.)

MÜTTAKÎ. AL-MUTTAḲĪ LI 'LLĀH, (?—968), Abū İsḥāḳ İbrāhīm Abbâssî halîfesi olup, al-Muḳtadir [b. bk.]'in Ḥalûb adlı bir câriyeden doğmuş oğludur. Rebiülevvel 329 (kânûn I. 940)'da büyük kardeşi al Rāżī [b. bk.]'yi istihlâf etmiştir. O sıralarda hilâfet o derecede sukut etmiş idi ki, al-Rāżī'nin ölümünden sonra, yeni halîfeyi seçmek için beş gün vakit geçirildi, al-Muttaḳī ilk iş olarak *amīr al-umarā*' Beckem [b. bk.]'in me'muriyetini tasdik etti. Fakat bunun ölümünden sonra orduda bulunan türkler ile deylemliler birbirlerine girdiler. Abū 'Abd Allāh al-Barīdī [bk. mad. AL-BARĪDĪ] pâyitahtı ele geçirmeğe muvaffak oldu ise de, burada ancak bir kaç hafta tutunabildi. Bundan sonra deylemli reisi Kür-Tigin tarafından tardedildi, fakat bu sonuncusunu da bir az sonra İbn Rāʾiḳ [b. bk.] bertaraf etti. Abū 'Abd Allāh, kardeşi Abu 'l-Ḥusayn'i bir ordu ile Bagdad üzerine gönderince, halîfe ve İbn Rāʾiḳ Musul'a Ḥamdanîlerin yanına sığındılar (cemâziyelâhır 330 = şubat/mart 942). İbn Rāʾiḳ'ın katlinden sonra, Ḥamdan-oğullarından Abū Muḥammed al-Ḥasan *amīr al-umarā*' tâyin olundu ve Nāṣir al-Davla unvânını aldı. Bagdad'ın ele geçirilmesi onun için hiç de güç olmadı; fakat bir müddet sonra, türk kamandan Tüzün isyân edince, Nāṣir al-Davla pâyitahtı boşaltmak zorunda kaldı. Bunun üzerine Tüzün 331 ramazanında (haziran 943) *amīr al-umarā* olarak, Bagdad'a girdi. Kısa bir müddet sonra al-Muttaḳī Ḥamdan-oğlunun himâyesini tekrar ricâ etmek zorunda kaldı ve ertesi yılın başında (943 son baharı) Musul'a kaçtı. Bundan sonra Raḳḳa'da yerleşti. Fakat Tüzün, Nāṣir al-Davla ile sulh akdettiği cihetle, al-Muttaḳī Mısır'daki İḫşīdîlere mürâcaat ile yardım ricâsında bulundu. İḫşīd receb 332 (mart 944)'de Raḳḳa'ya geldi, fakat yapılan müzâkereler neticelenmedi. Halîfe nihâyet Tüzün'e itimâd etmek zorunda kaldı. Kendisine sâdık kalacağına dâir yemin eden Tüzün ise, gözlerine mil çektirerek, al-Muttaḳī'yi hilâfetten indirdi (safer 333 = teşrin I. 944). al-Muttaḳī şâban 357 (temmûz 968)'de öldü.

Bibliyografya: Masʿūdī, *Murūc* (Paris tab.), VIII, 344—376, IX, 48, 52; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VIII, 275 v.dd.; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 385—388; İbn Ḫaldūn; *al-ʿIbar*, III, 409 v.dd.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, II, 679 v.dd. [G. W. Freytag, *Geschichte der Dynastien der Hamdaniden in Mosul und Aleppo*, *Z D M G*, 1856, X, s. 467 v. dd.] Müller, *Der Islam im Morgen-und Abendland*, I, 566 v. dd.; Muir, *The Caliphate* ... (yeni Weir neşri), s. 572 v. dd.; Le Strange, *Baghdad* ..., s. 156, 195 [Marius Canard, *Histoire de la Dynastie des H'amdanides de Jazîra et de Syrie*, Paris, 1953, I, 421 v. dd.]. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

MÜVELLED. MUVALLAD (A.), ana ve babası arap olmayan, fakat araplar arasında büyüyen kimse demektir. Hadîslerin çoğunda da bu mânada kullanılmış olmalıdır (bk. msl. Mālik, *Nikāḥ*, bâb 42). Sonraları bu tâbir yeni ihtidâ edenlere, yâni yeni müslümanlara mukabil, onların müslüman olarak büyüyen çocukları için kullanılmıştır. Bunun, umûmiyetle olduğu gibi, „mühtedî" veya Pedro de Alcala'da görüldüğü gibi, *adoptado* ile karşılanması doğru değildir. Nazarî olarak, bunlar da eski müslümanlar ile aynı haklara sâhip bulunuyorlardı; fakat halîfe 'Omar zamanında devlet hazînesi menfaati bakımından, onların *ḫarāc* ödemesi kararlaştırılmıştır; eski müslümanlar ise, ancak mahsûlden öşür ödemek ile mükellef tutulmuşlardır. Müslüman İspanya'da, bilhassa islâmiyeti kabûl edenlerin sayısı gittikçe artan 'Abd al-Raḥmān II. zamanında, *muvalladūn* ayrı bir chemmiyet kazanmıştır. Bunlardan bâzıları eski soy-adlarını muhâfaza etmişlerdir (Banī Angelino, Banī Sabarico). İçlerinde, gizli olarak, hıristiyanlığa bağlı kalanlar (*christianni occulti*) da bulunan bu kısım ahâli İspanya'daki müslüman idâresine karşı sık-sık vukûa gelen ayaklanmalara geniş ölçüde iştirâk etmiştir.

Muvalladūn tâbiri, *islāmīyūn*'a mukabil, klasiklerden sonraki şâirler için de kullanılmıştır ki, bunların dilleri artık gramer, lugat ve arûz bakımlarından nümûne olarak kabûl edilmez. Bunun hudûdu aş.-yk. I. (h.) asrın sonlarıdır. Meşhûr *muvallad*'ler arasında al-Buḥ-

turî, al-Mutanabbî ve bâzılarına göre, bir de al-Farazdak ile Carîr bulunmaktadır.

Bibliografya: Lugatler ve v. Kremer, *Culturgeschichte*, II, 154; Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne* (nşr. Lévi-Provençal), Leiden, 1932, I, 283 v.dd.; E. Lévi-Provençal, *L'Espagne musulmane* (Paris, 1932), s. 18 v.d. (HEFFENING.)

MÜVEŞŞAH. MUVAŞŞAḤ, MUVAŞŞAḤA veya TAVŞÎḤ, bir şiir şeklinin adı olup, ekseriyâ beste ile okunmak için yazılırdı; bu şekil ile arapçada, kasîdede olduğu üzere, öğme, ağıt, öğünme, aşk v.b. gibi her türlü mevzûlar terennüm edilir; inci ve yakut ile süslenmiş iki katlı bir kemer veya kadınların bir omuz başından takıp, mukabil tarafta bele doğru sarkıttıkları ve sonra bir kemer teşkil eden, inci ile süslü meşinden yapılmış bir kuşak mânasına gelen *vişâḥ*'a benzetilerek, bu isim verilmiştir. *Muvaşşaḥ*, biri tam beyitler, diğeri mısrâlar ihtivâ eden, iki kısımdan müteşekkildir.

„Yedi san'at veya daldan" (*funûn*) biri olan klâsik şiir devrinden sonraya âit bir şekil sayılan *muvaşşaḥ*, en saf nahiv kaidelerine riâyet edilerek yazılır.

Muvaşşaḥ adları iyice tesbit edilmiş olan „kıt'alara" ayrılır; bunlara umûmî olarak *cuz'* („cüz") veya *beyt* („beyit") denilir. En mükemmel şekli umûmiyetle bir veya iki beyit ile başlar. Bu beyitler bütün parçanın girişini teşkil ederler. Bu girişe *maṭlaḥ*, *ġuṣn* veya *maṭla'* denilir; burada bâzan *taṣrî'*'e de rastlanır. Giriş iki beyitlik bir parça ise, her beytin ilk mısrâları kendi aralarında, ikinci mısrâları da aynı şekilde kafiyelidir. Birinci mısrâın kafiyesi A ve ikinciniki B olursa, *maṭlaḥ* veya *ġuṣn* şu şekilde görünür:

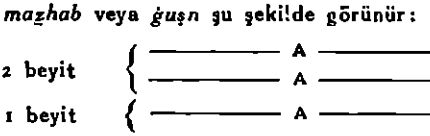

Maṭlaḥ veya *ġuṣn*'dan sonra asıl kıt'alar, yâni, *cuz'* veya *bayt* gelir. *Cuz'* veya *bayt* iki kısımdır: ilk kısım değişik sayıda mısrâlardan mürekkeptir; bunlar kendi aralarında veya çaprazlama kafiyelenmiştir, fakat bu kafiyeler aslâ *maṭlaḥ* veya *ġuṣn*'un kafiyeleri değildir. Bu ilk kısma *davr* veya *simṭ* denilir. Beyitlerin sayısı bakımından olduğu gibi, kafiyeleri bakımından da *maṭlaḥ* veya *ġuṣn*'a benzeyen ikinci kısma *ḳafla* veya *ḳufl* denilir. Kıt'a o zaman şu şekilde görülür:

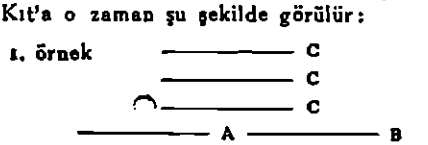

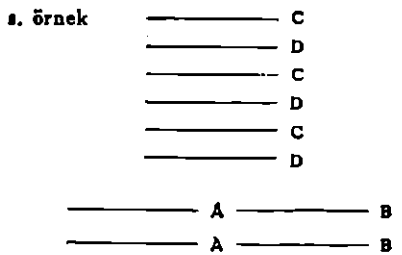

Davr veya *simṭ*'ın kafiyeleri, her kıt'ada ayrıdır, fakat *ḳafla*'nın kafiyeleri dâima *maṭlaḥ* veya *ġuṣn*'a benzer. *Ḳafla* aynı ses ve aynı âhengin tekrarı ile dinleyici üzerine te'sir eden bir nevî nakarattır.

[Muvaşşaḥ'ın son *ḳufl*'ü için ayrı bir tâbir kullanılır: *ḫarca* („çıkış", cem. *ḫarcayât*) veya *markaz* „dayanak", cem. *marâkaz*) ve bu bütün şiirin bir hulâsasını teşkil eder. Bunlar şiirin gelişinde, bizzat şâir, bir şarkıcı kadın, bir genç, bir sarhoş, bir güvercin v.b., bâzan cansız varlıklar, msl. şehir, harp, zafer v.b. tarafından söylenmiştir. Bundan dolayı daha önce „söyledin, söyledi, terennüm etti" v.b. gibi, bir takım tâbirler gelir. Bunun neticesi olarak, *muvaşşaḥ* bir medih gâyesi ile söylenmemiş ise, bilhassa *ḫarca*'de medhedilen kimsenin adı geçmiyorsa, bu kısım halk dili ile, hattâ o zamanki İspanya'da konuşulan ispanyolca ile yazılmıştır. *Ḫarca*'nın *muvaşşaḥ*'ın en kuvvetli kısmı olması icâp ettiği için, şâir beklenecek kadar kuvvetli bir şey söyleyemez ise, bir başka şâirin şiirinden iktibasta bulunur (İbn Sanâ' al-Mulk, *Dâr al-ṭirâz fî 'amal al-muvaşşaḥât*, bk. S. M. Stern, *Les vers finaux en espagnol dans les muwaşşaḥs hispano-hebraïques, al-Andalus*, 1938; XIII, 344 v. dd.; H. Ritter, *Philologika, XIII, Oriens*, II, 272). Eski ispanyolca bakımından da mühim olan bu *ḫarca*'lar ayrı araştırmalara mevzû teşkil etmiştir; bk. G. Gomez, *Nuevas observaciones sobre las „Jaryas" romances en muvaşşaḥas hebreas, al-Andalus*, 1950, XX, 158—177; ayn. mll., *Veinticuarto Jaryas romances en muvaşşaḥas arabes* (*Ms. G. S. Colin*, ayn. mecm., 1952, 57—127)].

Muvaşşaḥ'ın en sık görülen şekilleri bunlardır; fakat artık muayyen ve değişmez kaidelere bağlı kalmayan şâirler, kendi mizaclarına göre, bu yeni nevîde istedikleri gibi hareket ettiler. Nitekim İbn Sanâ' al-Mulk her mısrâının ilk tef'ilesinin vezni *fâ'ilun* olan ve bir cüzünü teşkil ettiği mısrâ ile aynı kafiyede bulunan bir şiir yazmıştır. Şekli şöyledir:

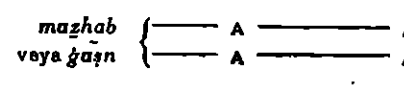

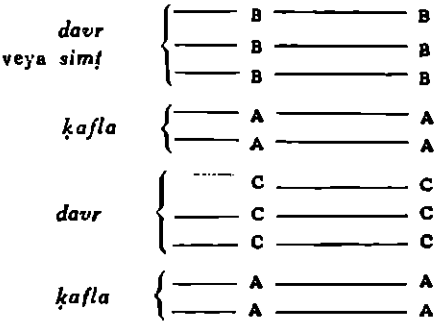

Tudelalı kör şâir (al-A'mā al-Tuṭīlī) mısrâ ları kısaltmıştır ki, bu âhenge daha canlı bir edâ vermektedir:

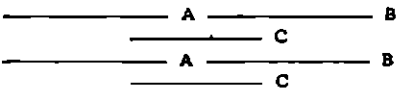

Muvaşşaḥ'larda tesâdüf edilen bütün kıt'a şekillerini ayrı-ayrı göstermeğe kalkışmak can sıkıcı olur. Vezin bakımından bir çok değişik örnekler ile karşılaşmaktayız. Martin Hartmann, klasik 16 bahre ircâ edilebilecek olan 164 örnek tesbit etmektedir. Tesâdüf edilen diğer üç örnek ise, hiç bir şekle ircâ olunamamaktadır:

mafʿūlātu — yeni örnek,

mutafāʿilatun — *ḫabab*'e yaklaşan örnek,

mustafʿilatun mustafʿilun — *dū bayt*'e yaklaşan örnek.

Tarih bakımından Freytag *muvaşşaḥ*'ın, bugün artık bilinmeyen, çok eski bir şiir örneğinden geldiğini düşünmektedir. İslâmiyetten önceki şâirlerin *muvaşşaḥ*'a yaklaşan şiirler yazdıkları şüphesizdir; bu şiirlere *musammaṭ* denilmektedir. Burada dam *uvaşşaḥ* kıt'asının en uzun kısmı mânâsına gelen *simṭ* kelimesine tekrar rastlamaktayız.

Musammaṭ şeklindeki şiir içinde *taṣrīʿ* bulunan bir giriş beyti ile başlıyordu; bunu ilk kafiyeden farklı bir kafiye ile, kendi aralarında kafiyelenen dört mısrâ tâkip ediyor, sonra ilk mısrâ ile kafiyelenen ve kıt'ayı sona erdiren bir beşinci mısrâ geliyordu. Birinci kıt'anın mısrâları ile kafiyelenmeyen dört mısrâlı yeni bir kıt'a gelir, giriş mısrâı ile eynı kafiyeyi taşıyan bir mısrâda sona ererdi. Şekli şöyledir:

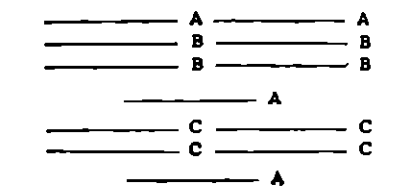

İmru 'l-Ḳays'ın bu şekilde bir şiir yazdığı rivâyet edilir ise de, bu doğru olmasa gerektir. [krş. E. G. Gomez, *Nos notas de poesia comparada, al-Andalus*, 1941, VI, 401 v.dd.; Abū Nuvās [b. bk.]'a isnâd edilen *muvaşşaḥ* onun değildir, bk. ayn. mll., *Una „premuvaşşaḥ" atribuida a Abū Nuvās, al-Andalus*, 1956, XXI, 406—414; aynı şekilde İbn al-Muʿtazz [b. bk.]'e isnâd edilen bir *muvaşşaḥ* da Abū Bakr İbn Zuhr'e âittir, bk. Yāḳūt, *Irşād al-arīb*, Kahire, ts. XVIII, 219 v.d. Buna mukabil Ribera (*El Concionero de A bencuzmán Discursos leidos en la Real Academia Española*, Madrid, 1912 = *Dis. y opúse.*, I, 1—9, bilhassa s. 54 v. dd.; bk. R. Menéndez Pidal, *Poesia ouropa y poesia araba, Bulletin Hispanique*, 1938, XL 337—423) *muvaşşaḥ*'ın, İspanya gibi, islâm âleminin oldukça uzak bir köşesinde meydana çıktığını ve bu gibi ahvâlde mahallî teʾsirlerin bulunması icap ettiğini göz önünde bulundurarak, bunun ispanyolca halk dili ile yazılmış kıt'alardan müteşekkil şiirlerin taklidi olduğunu ileri sürmüştür. Mâmafih *muvaşşaḥ*'ın aslı olduğu iddia edilen bu ispanyolca şiirlerden hiç bir örneğin bugüne kadar kalmamış olduğunu söylemek lâzımdır].

Muvaşşaḥ'ı icât eden şâirin 275'ten 300 (888—913)'e kadar İspanya'da huküm sürmüş olan ʿAbd Allāh b. Muḥammed al-Marvānī'nin nedîmlerinden Kabra'lı Muḳaddam b. Muʿāfa olduğu iddia edilir [bk. E. G. Gómez, *Sobre el nombre y la patria del autor de la muvaşşaḥa, al-Andalus*, 1934, II, 215—222; krş. *ayn. mecm.* 1948, XI, 28 v. dd.]. *al-ʿIḳd al-farīd* müellifi İbn ʿAbd Rabbihi kendisini bu yolda tâkip etmiştir. Fakat yazdığı *muvaşşaḥ*'ların kaybolduğu sanılmaktadır.

Bu nevîde ilk meşhûr olan şâir, Almeria meliki al-Muʿtaṣim b. Şumādiḥ'in şâiri, ʿUbādat al-Ḳazzāz olmuştur. al-Aʿlam al-Baṭalyūsī, Abū Bakr İbn Zuhr'ün „*muvaşşaḥ* yazanların hepsi ʿUbādat al-Ḳazzāz yanında çocuk kalır" demiş olduğunu nakletmektedir. Bütün edîplerin kanâatine göre, *mulūk al-ṭawāʾif* zamanında, çağdaş hiç bir şâir ʿUbādat al-Ḳazzāz ile boy ölçüşememiştir [bk. S. M. Stern, *Muḥammed İbn ʿUbāda al-Qazzāz, Un Andalus autor de Muvaşşāḥas, al-Andalus*, 1950, XV, 79—105, İbn Sanāʾ al-Mulk'ten alınmış beş *muvaşşaḥ* ile birlikte]. Ondan sonra Ṭuṭīla melîki al-Maʾmūn b. Ẓi 'l-Nūn'un şâiri Abū ʿAbd Allāh İrfaʿ Raʾsah gelir. Murâbıtlar devrinde bir şâir yetişmiştir ki, bunlar arasında ṭuṭīlalı Kör-Şâir, İbn Baḳī, Abū Bakr al-Bayż ve Abū Bakr b. Bāca zikredilebilir.

Muvehhidler devrinde meşhûr *muvaşşaḥ* şâirleri şunlardır: Muḥammed b. Abu 'l-Faḍl

ve İbn Ḥayyūn. Daha sonraki devirde işbiliyeli ve Sebte şâiri ibrāhīm b. Sahl al-Isrā'īlī, İbn Ḫalaf al-Cazā'irī (cezâyirli), bicâyeli İbn Ḫazar, vezir ve meşhûr edîb Lisān al-Dīn b. al-Ḫaṭīb'i zikretmek lâzımdır.

Şark islâm ülkeleri şâirleri İspanya şâirlerinin açtığı yolu takip ettiler. Bunlardan İbn Sanā' al-Mulk al-Miṣrī (515—608=1156—1212) şark ve garp islâm âlemlerinde yaygın bir şöhret kazanmıştır.

Muvaşşaḥ'larda işlenen mevzûlara gelince, bunlar an'anevî kasîdelerdekinin aynıdır; fakat bunlar telli mûsikî âletleri refâkatinde şarkı hâlinde okunacağı göz önünde bulundurularak yazıldığından, daha çok âşıkane mevzûlardan bahsederler.

Muvaşşaḥ'ın mûsikî bakımından menşeleri için bk. mad. TIK [İspanya'da arap kültürünü yakından takip eden ve bunun şiddetle te'sirinde bulunan ibrânî dili ile yazan yahudi şâirler de bu şekli almışlardır. XI. asrın ilk yarısında yaşamış olan Samuel b. Nagrella ile Salomon b. Gebirol gibi, büyük şâirlerin ve Yehuda Halevi, Mose b. 'Ezra gibi, ikinci derece şâirlerin eserlerinde bu şekilde yazılmış arap an'anesine uygun olarak, *ḫarca*'si yahudice olmayan pek çok parçalara tesâdüf olunur. Bu husûsta bibliyografya ve daha geniş bilgi için, *ḫarca* münâsebeti ile zikredilen S. M. Stern'in makalesine bakılabilir].

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima* (trc. de Slane), Paris, 1868, III, 422; 'Abd al-Vāḥid al-Marrākuşī, *al-Mu'cib* (Leiden, 1881), s. 63 (trc. Fagnan, Cezâyir, 1893, s. 77); Abşīhī, *Mustaṭraf* (Bulak, 1292), II, 258; al-Muḥibbī, *Ḫulāṣat al-aṯar* (Kahire, 1284), I, 108; İbn Raşīḳ, *al-'Umda* (Kahire, 1325=1907), I, 118; Muḥammed Diyāb, *Ṭārīḫ ādāb al-luġāt al-'arabīya* (Kahire, ts.), I, 129; Muḥammed Ṭal'at, *Ġāyat al-arab fī şinā'at şi'r al-'arab* (Kahire, 1316=1898), s. 93; Muḥammed al-Damanhūrī, *Ḥāşiya 'ala 'l-kāfī* (Kahire, 1316), s. 36; Aḥmed al-Hāşimī, *Mīzān al-ẕahab fī şinā'at şi'r al-'arab* (Kahire, ts.), s. 132; 'Abd al-Hādī Nacā al-Abyārī, *Su'ūd al-muṭālī' li-su'ūd al-maṭālī'* (Bulak, 1283), I, 381; Cabrān Mīḫā'īl Fütīya, *al-Basṭ al-şāfī fī 'ilmay al-'arūż va 'l-ḳavāfī* (Beyrut, 1890), s. 103; L. Cheiḫo, *'Ilm al-adab* (Beyrut, 1908), 6. tab., s. 422; Bustānī, *Muḥīṭ al-muḥīṭ* (Beyrut, 1870), s. 2252 (mad. V-Ş-Ḥ); İbn Ḫallikān (trc. de Slane), London, 1843—1871, giriş, s. XXXV; Freytag, *Darstellung der arabischen Verskunst* (Bonn, 1830), s. 421; Martin Hartmann, *Über die Muvaşşaḥ genannte Art der Strophengedichte bei den Arabern* (ayrı baskı: *Actes du Xème Congr. des Orient.*, Cenevre, 1894), Leiden, 1896; ayn. mll., *Das arabische Strophengedichte*, I: *Das Muvaşşaḥ* (Veimar, 1897); H. Gies, *Ein Beitrag zur Kenntniss sieben neuerer arabischer Versarten* (Leipzig, 1879), s. 17; J. v. Hammer-Purgstall, *JA*, 1839, 1849'da *muvaşşaḥ* ve *zacal*; A. F. von Schack, *Poesie und Kunst der Araber in Spanien und Sicilien* (Berlin, 1865); Guyard (*JA*, 1876), Grangeret de Lagrange, *Anthologie arabe* (Paris, 1828), s. 200; W. Lane, *1001 gece*, trc., II, 288, not 52; İbn Bassām, *al-Ẕaḫīra* (*muvaşşaḥ*'a dâir kısım için bk. *Revue de l'Acad. ar. de Damas*. 1922, s. 380). [S. M. Stern, *Un muvaşşaḥ arabe avec terminaison espagnole* (*al-Andalus*, 1949, XIV, 214—217); ayn. mll., *Studies on İbn Quzmān* (*al-Andalus*, 1951, XVI, 380—425); ayn. mll., *Les chansons mozarabes* (Palermo, 1953); ayn. mll., *Two Anthologies of muwaššaḥ Poetry: Ibn al-Ḫaṭīb's Ġayṯ al-tawşīḥ and Ṣafadī's Tawšī al-tawšīḥ* (*Arabica*, 1955, s. 150 v. dd.); ayn. mll., *Four famous muwaššaḥs from Ibn Bušarà's Anthology* (*al-Andalus*, 1958, XXIII, 339—389)].

(MOH. BENCHENEB.)

[Bu madde A. ATEŞ tarafından ikmâl edilmiştir].

MÜZÂVECE. AL-MUZĀVACA, edebî san'atlara (*badī'*) âit bir tâbir; şart (*şarṭ*) ve netice (*cazā'*) münâsebeti ile bağlı olarak, iki şeyi bir araya getirmekten ve sonra, aynı şartlar içinde, diğer iki şeyi aynı tertip içinde kullanmaktan ibârettir. İşte al-Buḥturī'nin *Dīvān* (Kahire, 1329, s. 317)'ından alınmış bir örnek:

İza 'ḥtarabat yavman fa-fāżat dimā'uhā
taẕakkarat al-ḳurbā fa-fāżat dumū'uhā

„(Suvâriler), bir gün harp edip, kanları dökülünce, akrabâlık bağlarını hatırlar, göz yaşları dökerler". Şâir harbetmek ve akrabâlık bağlarını hatırlamağı bir şart cümlesinin iki kısmı içinde bir araya getirmiş, sonra kanları dökülüneeyi ilâve ederek, ilk kısmı, göz yaşları dökerler demekle de ikincisini takviye etmiştir.

Bibliyografya: al-Ḫaṭīb al-Ḳazvīnī, *Ta'lḫīṣ al-Miftāḥ* (Kahire, 1322), s. 354; İbn Ḥuccat al-Ḥamavī, *Ḫizānat al-adab*, (Kahire, 1304), s. 435; Garcin de Tassy, *Rhétor. et prosod. des lang. de l'Or. Mus.* (Paris, 1873), s. 87. (MOH. BENCHENEB.)

MÜZDELİFE. AL-MUZDALİFA, Minā ile 'Arafat arasında, aş. yk. bunların ortasında bir mahall olup, hacılar zilhiccenin 9. ve

10. günlerini bağlayan geceyi, 'Arafat'tan dönüşte, burada geçirirler. Ertesi sabah güneş doğmadan, buradan hareket edilip, Muḥassir vâdisi tâkip edilerek, Minâ'ya çıkılır. Bu mahall için daha *al-maš'ar al-ḥarām* (*Kur'an*, II, 194) ve Cam' (krş. *Laylat Cam'*, İbn Sa'd II/I, 129, 6) adları da kullanılır; fakat Cam', başka bir rivâyete göre, 'Arafat ile Minâ da dâhil, bütün sâhayı içine alır ki, *yawm Cam'* (*Kitāb al-aġānī*, VI, 30, 11) 'Arafat'ta geçirilen gün ve *ayyām Cam'* ise, Minâ'da geçirilen günler olarak izah edilmektedir. Muzdalifa gecesi ile alâkalı menâsik câhiliye devrine kadar çıkar; Ḳuṣayy tarafından mukaddes ateşin bu gece yakılmağa başlanmasını ve Minâ'ya çıkarken, rehberlik imtiyâzının Advān soyuna âit bulunduğunu söylemeklo, araplar kendileri de bunu kabûl etmektedirler.

Muzdalifa'de asıl mübârek makam Ḳuzaḥ tepesi olup, adını eski fırtına ilâhı olan Ḳuzaḥ [b. bk.]'tan almıştır. Peygamberin, câhiliye devrine benzetmemek için, bütün Muzdalifa'yi *mawḳif* olarak ilân etmesine rağmen [bk. mad. HACC, I, c], bu tepe eski kutsiyetini muhâfaza etmiştir. Azraḳī'ye göre, tepenin üzerinde Muzdalifa ateşinin yakıldığı kalın ve yuvarlak bir kule bulunuyordu; Hārūn al-Raşīd zamanında burada odun yakılırdı, daha sonraları bunun yerine mumlar yakılmıştır. İslâm devrinde, kuleden aş. yk. 400 arşın uzaklıkta, bir mescid binâ edilmiştir ki, Azraḳī bunu daha yakından tasvir etmektedir; Muḳaddasī'de ise, yalnız bir namazgâhtan, bir kuyu ve bir minâreden bahsedilir. Burton, Muzdalifa yanında, bir de yüksek ve tek başına duran bir kule zikreder. Muzdalifa gecesi tenvirâtı şimdi oradaki câmide yapılmaktadır.

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 77; İbn Sa'd (nşr. Sachau), I/I, 41; II/I, 125, 129; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 1105, 1755; Azraḳī (nşr. Wüstenfeld), s. 36, 130, 411 v. dd., 415 v. dd.; *BGA*, I, 17; II, 24; III, 76 v. d.; Bakrī (nşr. Wüstenfeld), s. 243 v. d., 509 v. d.; Yāḳūt (nşr. Wüstenfeld), IV, 519 v. d.; Burckhardt, *Reisen in Arabien*, s, 412 v. d.; Burton, *Personal Narrative of a Pilgrimage to el-Medinah and Meccah*, 1856, III; Snouck Hurgronje, *Het Mekkansche Feest*, s. 154—158; Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*, s. 81 v. d., 120; Juynboll, *Handbuch des islamischen Gesetzes*, s. 157.

(FR. BUHL.)

MÜZDEVİC. MUZDAVİC, dilcilere göre, aynı cümlede, birinin şekli diğerininkine benzetilmek üzere değiştirilen iki tâbirin kullanılması mânâsına gelir. Msl. şu hadîste (İbn Mâca, *Sunan*, Kahire, 1313, II, 246): *İrci'na ma'zārāt ġayr ma'cārāt* („sevap kazanmış olarak değil, günah kazanmış olarak evinize dönünüz"). Burada *v z r* kökünden gelen *mavzārāt* kelimesi, *ma'cārāt* ile aynı şekli alması için, *ma'zārāt* şeklinde değiştirilmiştir. Şu tâbirlerde de böyledir (bk. *Lisān al-'arab*, XIX, 353): *ġadīyāt va 'aşīyāt, ġudayyānāt va 'aşayyānāt, bi 'l-ġadāyā va 'l-'aşāyā* („sabahları ve akşamları"); bunlarda ilk kelimenin şekli ikincisininkine uydurulmuştur.

Edebî san'atlarda *muzdavic*, yan-yana bulunan şekli, vezni ve son sesleri (*ravî*) aynı olan iki kelime arasında bir nevî seci' yapmaktatır; *Kur'an*'ın şu âyetinde (XXVII, 22) böyledir: *Va ci'tuka min Saba'in bi-naba'in* („sana *Saba'*'dan bir haber getirdim"); burada *Saba'in* ile *naba'in* arasında benzerlik görülmektedir. Bu örneğe şu hadîs (İbn al-Aşīr, *Nihāya*, Kahire, 1311, IV, 291, mad. *h y n*): *al-mu'minūna haynūna laynūna* („mü'minler sâkin ve yumuşak huyludurlar") ve *haynan laynan, hayyinan layyinan* tâbirleri (bk. *Lisān al-'arab*, XVII, 280, 331) de ilâve edilebilir.

Arûzculara göre, *muzdavic* mısrâları kendi aralarında ikişer-ikişer kafiyelenmiş bir şiirdir. Umûmiyetle yalnız öğretici mâhiyette olan *urcūza* (msl. İbn Mālik'in *Alfiya*'si gibi)'lerde kullanılır; bununla berâber al-'Āmilī, *Kaşkūl* (Kahire, 1302, s. 76, 78, 83)'ünde bunu *vāfir* veya *ramal* bahirleri ile kullanmıştır. Farsça ve türkçede buna *maşnavī* [b. bk.] denilir ve *ramal, hazac, mutaḳārib* bahirleri ile kullanılır. Bu nevî yazılarda ber iki mısrâın son tef'ilelerinin biribirine benzemesi istenilir. Araplarda *racaz* bahrinden (ve bâzan bir takım beyitler mutlaka *sarī'* bahrindedir) şiirlerin *muzdavicāt* denilen değişik bir şekli vardır; bunlardan mürekkep bir mecmua 1299'da Kahire'de neşredilmiş idi; bunlar 5 mısrâlık kıt'alardan müteşekkildir; ilk 4 mısrâı kendi aralarında kafiyelidir ve 5. mısrâlarının müşterek bir kafiyesi vardır. Bâzan da kıt'alar yalnız 4 mısrâdan mürekkeptir; bunların ilk üç mısrâı kendi aralarında, dördüncüler de yine kendi aralarında kafiyelenir; İbn Mālik'in *al-I'lām bi-muṯallaṯ al-kalām* (Kahire, 1329)'ı ve Ḥasan Ḳuvaydir al-Ḥalīlī'nin *Nayl al-arab fī muṯallaṯāt al-'arab* (Bulak, 1301)'ı böyledir.

Bibliyografyā: Curcān, *Ta'rīfāt* (stanbul, 1307), s. 142; Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (İstanbul, 1317), I, 199,

672; Muḥammed b. Ḳays al-Rāzī, *al-Muʿcam fī maʿāyir aṣʿār al-ʿacam*, (Leiden, 1909), s. 390; Garcin de Tassy, *Rhétorique et prosodie des langues de l'Or. musul.* (Paris, 1873), s. 375. (MOH. BENCHENEB.)

MÜZENÎ. AL-MUZANÎ (791—878), ABŪ İBRĀHİM İSMĀʿİL B. YAḤYĀ (bunun yerine *Fihrist*'te: İbrāhīm), al-Şāfiʿī'nin talebesi olup, şâfiî mezhebi fıkıh mektebinin ileri gelenlerindendir. 175 (791/792)'te doğmuş Mısır'da yaşamış idi. Yegâne eseri, üstâdının yazı ve derslerinden çıkardığı meşhûr bir hulâsadan (*al-Muḫtaṣar*) ibâret olmakla berâber, al-Muzanî tamâmiyle kendine has görüşleri olan bir mütefekkir idi ve esâsları (*uṣūl*) kabûl etmesine rağmen (ki *al-Muḫtaṣar* bunu açıkça göstermektedir), teferruâta âit bir çok meselelerde, üstâdının telakkîlerinden ayrılmış idi (msl. üstâdının fikirlerinin yanlış olduğunu söylediği yerler vardır: IV, 26; V, 20 v. b.). Hattâ Muzanî'ye has müstakil bir mezhepten de bahsedilmiştir (Subkī, I, 243; Navavī). Bu nevî fikirler için İbn Suraye (ölm. 305 = 917/918)'in *Kitāb al-taḳrīb bayna 'l-Muzanī va 'l-Şāfiʿī* („al-Muzanî ile al-Şāfiʿī arasında mukayese kitabı") adlı eserine bakılabilir (*Fihrist*, s. 213). al-Muzanî'nin talebeleri Suriye, Irak ve Horasan'da şâfiî mezhebini yaydılar; bunlar arasında sonraları hanefî olacak olan al-Ṭaḥāvī (ölm. 321=933) ondan ders gördü. Mâlikîler ile zâhirîler de bir takım yazılarda al-Muzanî'ye dayanarak, fikirlerini izah etmişlerdir (*Fihrist*, s. 201, 218). Muzanî, 24 ramazan 264 perşembe günü (29 mayıs 878; bu İbn Yūnus, *Tārīḫ*'ten naklen İbn Ḫallikān'da bulunan kayıttır; *Fihrist*'in 29 rebiülevvel çarşamba kaydı ve al-Masʿūdī'nin 24 rebiülevvel perşembe kaydı, haftanın günleri uymadığından, doğru değildir) öldü ve Muḳaṭṭam dağı eteğindeki Ḳarâfa mezarlığında al-Şāfiʿī'nin türbesi yakınında gömüldü.

al-Muzanî'nin başlıca kitabı Navavī'nin en mühim beş şâfiî eseri arasında saydığı ve yukarıda adı geçen *al-Muḫtaṣar*'dır. *Fihrist*'e göre, Muzanî bunu iki ayrı şekilde yazmıştır: daha *Fihrist* zamanında uootulmuş olan bir büyük şekil ve çok okunup, şerh edilmiş olan bir küçük şekil. Büyüğü al-Şāfiʿī'nin *Kitāb al-umm* (I—IV, Kahire 1321 v. d.)'ünün hâşiyesinde basılmıştır; bunun hiç olmazsa ilk kısmında Abū ʿAbd Allāh Muḥammed b. ʿĀṣim (ölm. 299=911/912; bk. II, 196, 219)'ın rivâyeti ve muâsırı İbrāhīm adlı birinin ilâveleri vardır (bk. I, 76 v. b.). Metin bakımından daha iyi olan diğer bir rivâyet Gotha yazmasında (Pertsch, *Catalog*, nr. 938=basma I, 3—III, 254) bulunmaktadır. — Şîrāzî, İbn Ḫallikān ve İbn Taġrıbirdi'de *Muḫtaṣar al-Muḫtaṣar* denilen esere tekabül etmesi gereken küçük şekilden Berlin, Ldbg. 561 yazmasında yalnız bir parça (basma III, 64—79'a tekabül eder) vardır ve bundan başka en erken V. (h.) asra âit bir şerhte de (Ahlwardt'ın gösterdiği gibi, nr. 4442 bu eserin kendisi değildir) bulunmaktadır. Yeni bilgiler elde edilinceye kadar, bunun Kâtib Çelebî (nr. 11628)'de zikredilen müteaddit şerhlerden birinin aynı olup-olmadığı söylenemez.

Bize kadar gelmemiş olan diğer eserleri, Şîrāzî'ye göre (ve ondan naklen İbn Ḫallikān ve al-Subkī'ye göre), şunlardır: 1. *al-Cāmiʿ al-kabīr* (İbn Taġrıbirdi tarafından da zikredilmiştir; Ldbg. 561 yazmasında, var. 5b ve 20b'de adı geçer); 2. *al-Cāmiʿ al-ṣaġīr* (aynı şekilde İbn Taġriberdî'de); bu iki eser, kanaatimce, Wüstenfeld'in tasavvur ettiği gibi, *al-Muḫtaṣar*'ın iki şeklinin aynı gibi görünmemektedir; 3. *al-Manṣūr*; 4. *al-Masāʾil al-muṭaʿbira*; 5. *al-Tarġīb fi 'l-ʿilm* (Kâtib Çelebî, nr. 2934'te de zikredilir); 6. *Kitāb al-vaṣāʾiḳ* (*Fihrist* ve Kâtib Çelebî, nr. 14174'te zikredilmiştir); ihtimâl Kâtib Çelebî, IV, 47'de zikredilen *Şurūṭ* hakkındaki eserin aynıdır. Bundan başka Subkī (I, 245) şu eserleri de tanımaktadır: 7. *Kitāb al-ʿaḳārib* (Kâtib Çelebî, nr. 10315'te de adı geçer); al-Muzanî, bu eserde 40 meseleyi izah etmiş idi ve eser al-Anmāṭī (ölm. 288=901) tarafından rivâyet edilmiş idi; al-Subkī bundan parçalar naklet mektedir; 8. *Kitāb nihāyat al-iḫtiṣār*, 480 (1087) tarihli eski bir el yazması nüshada; ekseriyâ al-Muzanî'ye hâs fikirleri ihtivâ eden çok kısa bir eser ki, Subkī bundan nakillerde bulunmaktadır.

Bibliyografya: Masʿūdī, *Murūc* (Paris, 1874), VIII, 56; *Fihrist* (nşr. Flügel), I, 212; Şîrāzî, *Ṭabaḳāt*, nr. 120; Samʿānī, *Ansāb* (*GMS*, XX, var. 527a); Navavī, *Taḥzīb* (nşr. Wüstenfeld), s. 775; İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kahire, 1310), I, 71; Subkī, *Ṭabaḳāt al-şāfiʿiyya* (Kahire, 1324), I, 238—247; İbn Taġrıbirdî, *Annales* (nşr. Juynboll), II, 40; F. Wüstenfeld, *Der Imâm el-Schâfi'î*, nr. 30 (*Abh. G W Gött.*, XXXVI); Brockelmann, *GAL*, I, 180; *Suppl.*, I, 305; Sarkîs, *Muʿcam* (Kabire, 1928), stn. 1741. (HEFFENING.)

MÜZİLL. [Bk. ALLAH, b, 2.]

MÜZZEMMİL. AL-MUZZAMMİL, *Kur'an*'ın 73. sûresidir. Mekke'de nâzil olmuştur. Umûmî kabûle göre, 20 ve bâzılarınca 19 âyettir. *Muzzammil*, „elbisesine bürünmüş" demek olup, sûreye bu adın verilmesinin se-

bebi ilk âyetinde Peygambere bu kelime ile hitâb edilmiş olmasıdır (krş. MUDDAŞŞİR). Bâzılarına göre, Peygamber Dâr al-nadva'de toplanan kureyşlilerin kendisine bir takım adlar yakıştırmağa çalışmalarını ve neticede sihirbâz diye vasıflandırmakta karar kılmalarını duymuş, buna üzülerek, evine gelmiş, elbisesine bürünüp yatmış ve sûrenin ilk âyetleri o zaman nâzil olmuştur. Mâmafih bu hususta başka rivâyetler de vardır. Bu kelimenin ism-i mef'ûl bünyesi ile *muzzammal*, ayrıca *mutazammil* tarzında kıraât şekilleri de vardır. Sûrenin fâsılaları *-il*, *-îl*, *-îlā*, *-îbā*, *-îmā* ve *-îm*'dir.

Bu sûrede, Peygamberin gece kalkıp, namaz kılması, *Kur'an* okuması bildirilir (1.—4. âyetler ki, bu âyetler ile Peygambere farz veya hem onun için, hem de ümmeti için vâcip olmuş ise de, bu emir son âyetle kaldırılmıştır. Daha sonra Peygambere ve dolayısı ile ümmetine Allaha istinâd, sabır ve tahammül tavsiyesinde bulunularak, îmân etmeyenlere Firavn'ın âkibeti hatırlatılır. Nihâyet, sûre kulların Allahın mağfiretini istemelerini, çünkü onun çok yarlıgayıcı olduğunu bildirerek, sona erer.

Sûrenin baş tarafı, umûmî kabûle göre, *al-Muddaṯṯir*'den sonra, fakat ona yakın bir zamanda nâzil olmuştur. Sûrenin diğer âyetleri fâsılalarla nüzûl etmiştir. Son âyete gelince, bunda zekâttan bahsedilmediği gibi, Medine'de nâzil olduğuna dâir bâzı fikirler nakledilmiştir ki, bu arada, Hamdi Yazır, daha sağlam görünen bir delili, mezkûr âyette açıkça Allah yolunda kıtâle izin verilmiş olmasına ilâve ile, hiç değilse, âyetin bir kısmının Medine devrine âit olduğunu kabûl etmektedir (*Kur'an dili*, VIII, 5438 v. d.). Nitekim Mekke âyetlerinde bu hususta sarih emir ve müsâadeler yoktur.

Bibliyografya: Ṭabarî, *al-Tafsîr* (Bulak, 1321—1330), XXIX, 67—77; İbn Salâma, *al-Nâsiḫ va 'l-mansûḫ* (Kahire, 1315), hâşiye, s. 316 v. dd.; al-Zamaḫşarî, *al-Kaşşâf* (Bulak, 1318), III, 325—329; al-Râzî, *Mafâtîḥ al-ġayb* (Kahire, 1321), VI, 381—391; Naşîr al-Dîn al-İskandarî, *al-İntiṣâf* (Bulak, 1318), kenarda, III, 225—229; al-Bayżâvî, *Anvâr al-Tanzîl* (İstanbul, 1317—1320), VI, 381—393 (nşr. H. O. Fleischer, Leipzig, 1896, II, 364—366); al-Nasafî, *Madârik al-Tanzîl* (İstanbul, 1317—1320), VI, 381—393, hâşiye; al-Ḫâzin, *Lubâb al-ta'vîl* (İstanbul, 1317—1320), VI, 381—393; Nizâm al-Dîn al-Ḥasan al-Nîsâbûrî, *Ġarâ'ib al-Ḳur'ân va raġâ'ib al-furḳân* (Bulak, 1321—1330), kenarda, XXIX, 66—76; Fîrûzâbâdî, *Tanvîr al-miḳbâs min Tafsîr İbn 'Abbâs* (aynı baskı, kenarda, aş.), VI, 381—393; Nöldeke, *Geschichte des Qorans* (Leipzig, 1909), s. 98; M. Vehbî, *Ḫulâṣat al-bayân fî tafsîr al-Ḳur'ân* (İstanbul, 1341—1343), XV, 256—274; Hamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1935—1938), VIII; R. Blachère, *Le Coran* (Paris, 1947—1951), II, 96—103, nr. 34.

(NİHAD M. ÇETİN.)

MZÂB. MZÂB, Cezâyir ülkesinin cenûbunda, 32° ile 33° 20' şimâl arzları ve 0° 4' ile 2° 30' şark tûlleri arasında bir bölge olup, coğrafî bakımdan, şimâlî Sahrâ'ya bağlı bulunmaktadır. İdârî bakımdan cenup arâzisinde Ġardâya'nın bir nâhiyesini teşkil eder. Bölgeye Mzâb „şebkası" veya kısaca Mzâb denir. Bölgenin mesâhası 8.000² 'yi bulur.

Burası, civâr bölgelere nazaran, yüksek bir sâha olup, genişliği 100 km.'den fazladır ve cenup kısmı müstenâ, çevresi de oldukça vâzıh bir şekilde sınırlanmıştır. Şimâle, cenûba ve şarka doğru meyilli olan yaylanın vasatî yüksekliği 515 m. kadardır ve irtifâlar 300—800 m. arasında değişir. Mzâb'ın cenûbunda El-Goléa'nın ötelerine kadar uzanan Erg eksibelerinin karma-karışık arâzisi vardır. Arâz tarihinin devirleri esnâsında vukûa gelmiş olan aşındırmaların bakiyelerini" rüzgâr ve akar sular bu alçak yerlere taşıyıp, yığmışlardır. *Şabka*'nın manzarası, şiddetli fırtınalar ile dalgalandırılıp, birden-bire donmuş bir denizi hatırlatır. Gerçekten burası „dolomi" kireç kayalarının binlerce sene devâm etmiş olan aşındırılmaları neticesinde böyle bir manzara almıştır. Burada tek-tek kaya çıkıntıları, kedi başları yağmur ve rüzgâr te'siri ile, kayalarda kazılmış olan ve yerliler tarafından *şabka* („ağ") denilen derin oluklar mevcuttur. Bu kuru sel yatakları şimâl-i garbî — cenûb-ı şarkî istikametinde uzanan derin ve geniş oluklara bağlanır.

Bölgenin iklimi, El-Goléa ve Vargla'nınki ile berâber, Sahrâ'da en sıcak olanlar arasında sayılan yüksek yaz suhûnetleri ile mütemâyizdir. Günlük sıcaklık farkı temmûzda 19°'ye yaklaşır. Kışın suhûneti, hissedilir şekilde, Cezâyir kıyılarınınkine benzer. Devâmlı kuraklık ile şiddetli buharlaşma bu iklimin başlıca husûsiyetidir. Çok nâdir sağnaklar kaydedilir ise de, bu istisnâî bir şeydir; esâsen bölgedeki insan cemâatleri, devâmlı şekilde, tabiatın tehdîdi altında bulunmaktadır.

Âsî hâricîlerin neticesiz kalan Şiffîn savaşından sonra, ne sebep ile 'Alî'ye karşı gelerek, doğru yoldan „çıktıkları" mâlûmdûr. Bunlar Arabistan'da *şurât* birlikleri — (müstakbel hayatın) fâtihleri — tarafından teşkilâtlandırılarak, gizli şekilde mukavemet gös-

terdiler. ʿAbd Allāh b. Vahhāb tarafından teşebbüs edilen mühim bir hareket umûmî bir katl-i âm ile neticelendi. Ölümden kurtulabilen pek az kişi nüfûzlu reisler etrafında toplandılar. Bunlardan biri, ʿAbd Allāh b. Abāż yeni mezhebin akîdelerini ʿOmān'a, Maşḳaṭ'a ve Afrika'ya götürecek olan müritleri yetiştirdi (züht ve tekvâ safhası). Bunların mezhepleri, müsâmahasız ve zâlim *şufrî hâricî*'lerinkinden daha mülâyim ve insânî idi. Abāżîler önce Ḳayravān'ı aldılar, sonra da Tāhert'te daha devâmlı bir hukûmrânlık kurdular (144 = 761) ve burada mezheplerinin de parlak safhasına eriştiler. Bunların Cabal Nafûsa'li kardeşleri, bugün dahi işgâl ettikleri dağların arasında, emniyet içinde yaşarlarken, Tāhert Rüstemîleri [b. bk.] Fâtımîlerin hücûmuna uğradı ve bir buçuk asırlık bir hâkimiyetten sonra, 296 (908/909)'da ortadan kaldırıldı. Bu devirde Nafûsa hâricîleri Sahrâ'ya da yayılmış bulunuyordu: Vādī Riġ, Vādī Mya ve Cezâyir'in 700 km. cenûb-i şarkîsindeki Vargla ile berâber, abāżî mezhebine dâhil olmuş idi. Ticârî münâsebetler bunların kervanlarına Sudan nihâyetindeki Ġāna'ye kadar sokulmak imkânını vermiştir. Bunlar „berberîlerin yapı işlerindeki tabiî meyillerini kuvvetli bir dinî inzibat ile birleştirerek, din adamları tarafından idâre edilen işçiler hâlinde Sahrâ'ya yerleştiler" (Masqueray). Vargla Sedrāta'sı veya İsedrāten IV. (X.) asırda faâl bir iskân bölgesinin merkezi idi. Buradaki nüfûs Tāhert'ten kaçıp gelenler ile artmıştır. Bâzı rivâyetlere göre, bunlar kendileri ile birlikte son Rüstemî hânedanından Yaʿḳūb b. al-Aflaḥ'ı getirmişlerdi. Fakat imâmlık ortadan kaldırıldığı için, mezhep de „mukavemet safhasına" girdi. Bununla İsedrāten abāżîler arasında bir takım hâtıralar bırakmıştır. Paul Blanchet kumlar altında zengin tezyinat kalıntıları bulmuştur. Bunlar Cezâyir'de işleniş tarzını abāżîlerin de unutamamış oldukları gerçek bir Roma san'atının mevcûdiyetini ortaya koymaktadır.

Sedrāta da istilâya uğramakta gecikmedi, Bānī Ḥammād kalesinin sâhiplerinden biri 1075 senesinde, Vādī Mya'nın diğer şehirleri ile berâber, burayı tahrip etti. Abāżîler yeniden hicrete mecbûr kaldılar ve bu defa ulaşılması çok daha zor bir çöle gittiler. İşte Vādī Mzāb *ḥamāda* yâni taşlık yaylasının garip görünen iskânı bu şekilde izah edilmektedir.

Buraya geldiklerinin ilk senelerinde abāżîlerin sâbit meskenleri yok idi. Bunlar Vādī Mzāb'ı devâmlı bir yerleşme için münâsip gördüler. 1011 senesinde Şabka şehirlerinin en eskisi olan al-ʿAṭef kuruldu. Devâmlı muhâceretler ile nüfus arttığından, 1048'de Bū Nūra ve onun arkasından da Malīka kuruldu. Cezâyir'den 637 km. mesâfedeki Ġardāya'nın temelleri de 1053'te atıldı. Bani İsgen bundan az bir müddet evvel kurulmuş idi. Bu sûretle 5 şehir tamamlanmış oldu. Bunlar Sedrāta'nın son mültecilerini de kabûle hazır vaziyette, biribirlerinden bir kaç kilometre mesâfede bulunu yorlardı. Bu hayrete değer kuruluş, mahallî yaşama şartlarının tetkiki neticesinde ve müdâfaa husûsları da dikkate alınarak, izah edilebilmektedir.

Bir çok asırlar boyunca Mzāb şehirlerinin sayısı artmadı. Sonra ânî olarak, XVII. asırda (1631'de) abāżîlerin bir kavga neticesinde Ġardāya'den koğulmuş olanları göçe karar vererek, bu şehrin 85 km. şimâl-i şarkîsinde Garāra'de küçük bir *ḳaṣr*'ın yanına yerleştiler. al-Mabartaḥ denilen bu *ḳaṣr* 5 şehirden kovulan hâricîlerden Avlād Baḥa eli ile kurulmuş idi ve yeni rakîbi tarafından tahrip edilmekte de geçikmedi. 1679'da Ġardāya'li iki zümre yeni bir şehir daha kurdu. Barriyān isimli bu şehir, Cezâyir'den 570 km. mesâfede, 7 şehrin en yenisi ve en şimâlde olanıdır.

Metlīlī'ye gelince, Ġardāya'den 30 km. kadar cenûbunda bulunan ve Şaʿamba Berezga göçebeleri ile meskûn olan bu kasaba Mzāb birliğine dâhil sayılmamaktadır. Yalnız eskiden, barış teminâtı olmak üzere, Malīka ile bunlar arasında âile mübâdelesi yapılmıştır. Esâsen sonradan kurulmuş olan bu 3 şehir, yerlilerce asıl Mzāb'a dâhil sayılmamaktadır. Berriyān'dan veya Garāra'den Ġardāya'ye giden Banī Mzāb mensûpları Mzāb'a gittiklerini söylerler.

Bu şehir kurucu ve yapıcılar, yapı tarzlarının hâtırasını muhâfaza etmişlerdir: zühd, tekvâ ve cesâreti ile meşhûr bir reis (*şayḫ*) bir zümre mürîdi (*ḥalḳa*) de kendisi ile berâber sürüklemiş ve mürîdler bir tepe üzerine, aynı zamanda anbar, silâh deposu ve kale olan bir câmi yapmak için harekete geçmişlerdir. Ekseriyâ *ḥalḳa* âzasının akrabâları olan halk tabakasının (*ʿavāmm*) evlerini kalenin kenârında müşterek merkezli dâireler hâlinde sıralamışlardır. En dıştaki evler sûr vazifesini görmekte ve bunlar da kuleler ile muhâfaza edilmekte idi XIV. asırda İbn Ḫaldūn Mzāb şehirlerinin „sıcaktan kavrulan bir memleket ortasında, bir çok tepelerin üstlerini işgâl ettiklerini" yazmaktadır (*Hist. des Berb.*, III, 304). Gerçekten abāżî şehri, sahrâ mimârlarına has rastgele inşâat usûlleri ile taban-tabana zıd, önceden hazırlanmış bir planın neticesi olarak kurulan düzgün nizamda bir şehirdir.

Mzâb'daki köylerin (*ḳṣār*) nüfus mecmûu 41.000 kadar olup, muhtelif senelere âit sayım neticeleri karşılaştırılınca, bu miktarın pek değişmediği görülmektedir. Ġardâya şehrinde ise, nüfus kesâfeti tek katlı evler hesaba katıldığı takdirde, hektar başına 450—500'ü bulmaktadır. Bu evler uzaktan avlunun üstünde sundurma tavanını çaprazlama örten kemerli bir revak ile belli olur. Cenûba bakan bu revak evin damsız kısmının karşısında yükselmektedir: bu, *tiġerġet*'in aksi olan *ikomar*'dır. Mzâb şehirleri ehrâm şeklindeki minârelerinin (*'assâs*) de hissesi olan istisnâî görünüşlerini bu husûsiyetlere borçludur. Kireç taşları *timşent* denilen kızılımtırak renkli husûsî bir alçı ile, biribirlerine tutturulmuştur. Dört köşe satıh üzerinde bu ehrâmî uslûp uç tarafta bâzı tezyinât ile nihâyetlenmektedir. Yüksek yerlerde kurulmuş ibâdetgâhlar, gözetleme ve savunma kuleleri de aynı şekildedir. Libya—Fenike üslûbuna bağlanabilen mzâbî mimârî tarzı bilhassa berberî vasfını taşımakta olup Sahrâ'ya, Sudan ve Niger ovalarına da yayılmıştır.

Şehir topluluğunun hemen yanında veya bir kaç km. ötesinde bir vâha (*ġâba*) mevcuttur. Meyilli olarak yapılmış kuyular (zararı fayda sından çok olan ve gerçek bir iktisâdî hatâ dan doğan) hurma bahçelerini sulama imkânını sağlarlar. Ticâret yapmak üzere Tell eyâletlerine giden sâhiplerinin bu verimsiz topraktan faydalanabilmeleri için büyük bir azim ve sebât göstermeleri gerekmektedir. Burada yağmur suyu da büyük bir itinâ ile ve kaideleşmiş an'anevî usûllere göre toplanmakta ve sevkedilmektedir. Mzâbîler, büyük bir titizlik ile riâyet edilen kaideler gereğince, mevsiminde külle hâlinde vâhaya göç ederler. Orada şehirlerdeki evler ile aynı sistem olan, fakat daha seyrek kurulmuş ve tahta sürgüler ile kapatılmış meskenlerde otururlar. Her bir Mzâb şehrinin idâresi evvelce *'azzâben* veya *ṭolba* halkası ve *'avâmm camâ'a*'sı olmak üzere, iki *camâ'a* arasında taksim ediliyordu. Ṭolba şeyhlerinin reislik ettiği birinci *ḥolḳa*'nın başlıca vazilesi *ittifâḳât*'ta *'avâmm* cemâatinin yardımı ile tatbik olunan cismânî cezâlara hapis veya âsâyişe müteallik husûsları tâyin etmek idi. Halk zümresi *mkâri* denilen ve hem nizam kurmak, hem de şahıslar üzerinde zâlimce bir baskı yapmak ile vazifelendirilmiş husûsî bir *camâ'a*'dan yardım görür idi. *'Avâmm*'ın başında ise *ḥâkim*i var idi. Bunlar Ṭolbalardan aldıkları selâhiyetle resmî evrak ve vesikaları tanzim eder ve şehir işlerine bakarlardı. Resmî tâbir „ulemâ ve halk karar verdi ki..." diye başlamakta idi.

Bugün Ṭolba'nın daha ziyâde mânevî bir nufûzu vardır. Bunlar Mzâb'da çok gelişmiş bulunan *ḥubûs* („vakıf") mütevellîleri olarak kalmışlardır. Bu durum onlara fakirlik ve sefâlet isnâdına müncer olmuştur, fakat bugün *şeyḫ al-ḥalḳa* artık mevcut değildir ve *ḥâkim*'in yerini *ḳâ'id* almıştır; adlî işlere de abâzî kadıları bakmaktadır. Bu değişiklik 1853'ten beri fransız himâyesinde bulunan Mzâb'ın ilhâk tarihi olan 1882'de vukûbulmuştur. Bu ilhaktan sonra eski *'avâmm camâ'a*'sının bâriz bir üstünlüğü görülür. Bugün bu cemâat beledî idârenin başlıca unsuru olmuştur. Bu teşkilât aynı zamanda temsilî ve halkçı temâyüllüdür.

Banî Mzâb'ın birbirlerine karşı olan bağlılıkları, coğrafî menşe'lerinin müşterek olmasından değil, derin dinî duygudan ileri gelmektedir [bk. mad. IBÂDİYE ve bilhassa HÂRİCİLER]. Her ne kadar Vâdî Mya'yı ilk işgâl edenler kısmen Carba'dan ve Trablus'tan gelmişlerse de, bunların Mzâb'a göçleri kütlevî olmamıştır. Bunlar orada önce yerli ırkın mümessilleri olan göçebe vâsilîlere rastlamış olmalıdırlar; sonradan yerli *ḳabâ'il*'i, şehirleri (msl. Ġardâya) kuranları, yalnız Sedrâtali âileler ile değil, garptan (Cabal 'Amûr) ve hattâ Tâmesnâ ile Tâfilâlt (Fas)'ten gelen âileler (*'aṣâ'ir*) ile çoğalmışlardır. Bu göçmenlerin hepsinde müşterek nokta onların berberî ırkından ve hâricî oluşlarıdır. Bugün ayrıca her şehirde sünnî oldukları için kenâr mahallelere yakın yerlerde oturan birbirlerine bağlı arap toplulukları (Mdâbiḥ. Benî Merzüg ...)'da vardır. Ġardâya'de ayrıca çok garip bir yahudi mahallesi (*mellâḥ*) mevcuttur. ve nihâyet göçebe kabîleler (Avlâd 'Allûş ve 'Abd al-Ḳâdir). merkezleri Metlîlî olmak üzere, yaylanın cenûbunda dolaşırlar.

Mzâbîler aynı zamanda lehceleri ile de birbirlerine bağlıdırlar. Bu lehceye *tâgâûbânt* veya *tamâziġt* denilir. Bu lehce zenâtî zümresine âit olup, Vâdî Rîġ, Vargla ve Cabal Nafûsa lehcelerine yakındır. Bu lehcelerin bugün hâlâ mevcut olduğu tarihî mülâhazalar ile de izah edilmek istenilmiştir. Cabal'de konuşulan dil arap muhâceretinden sonra da uzun müddet edebî dil olarak kalmıştır. Banî Mzâb'ın ve onların dindaş'ları olan Cerba ile Nafûsa'da dinî tedrisatın esâsını teşkil eden *'akîda*, önceleri rüstemî imamlığının parlak devrinde abâzî mezhebi mensuplarının resmî dili sayılan berberî dili ile yazılmış idi" (Motylinski). Burada müslüman âleminde dinî eserlerin arap dilinden başka bir dil ile yazılmış nâdir örneklerinden birini görmekteyiz.

Mzâb edebiyatının mühim bir kısmını abâzî akidesi ile tefsirleri teşkil etmektedir. Or-

ta çağda hâricîlerde çok itibarda bulunan dinî eserler ile vekayi-nâmelerin ebâdîlere de te'sir etmiş olmasına hayret etmemelidir. *Muḫālifūn'a* mensup olmayanlara karşılık „anlaşma adamları" veya Mysallaş tanınıp, itibâr edilen yegâne kimselerdir.

Arap harfleri ile berberîce yazılmış nâdir eserler dışında, mezhep ile ilgili kitaplar umûmiyetle *Kur'an* dilinde yazılmıştır. al-Barrādī (IX. = XV. asır) abāzī eserlerini şark, dağ (Cabal Nafūsa) ve garp olmak üzere. üç kısma ayırtmaktadır. Abū Zakariyā' (V. = XI. asırda Vargla 'da doğmuş). al-Darcînī (*Kitāb Ṭabaḳāt al-maşā'iḫ*), al-Şammāḫī (ölm. 928 = 1521/1522, *Kitāb al-siyar* müellifi) ile talebesi al-Dammarī („Seçilmiş inciler kitabı" müellifi) en meşhûr tarihçiler arasında yer almakta olup, abāzîlik ile mezkûr şahsiyetlerinin şecerelerini vermektedirler. Mzāb 'da bile, berberî tarîkatını aydınlatmakta pek faydalı olan tarikat tarihi, *Kur'an* tefsirleri lehine, terkedilmiştir. 1608 'de Beni İsgen 'de ölen, *Nayl* müellifi Şeyḫ 'Abd al-'Azīz bunların en meşhûrlarındandır. Onun dikkate şâyân olan fıkıh kitabı çok dela güç anlaşılan fikirlerinden dolayı Şeyḫ 'Aṭfiyiş (1914 'te 94 yaşında Beni İsgen 'de velat etmiştir) tarafından şerh edilmiştir. 'Aṭfiyiş 'in bir de kolay anlaşılan bir dilde kaleme almış olduğu büyük bir *Kur'an* tefsiri vardır. Cezayir Mzāb 'ları ayrıca bir takım dinî eserler ile fıkıh risâleleri neşretmek süretiyle, kendi müelliflerinin tetkikini kolaylaştırmışlardır.

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *Histoire des Berbères* (nşr. de Slane); Naphegyi, *Ghardaya* (New York 1871); Ville, *Exploration géologique du Beni Mzāb du Sahara et de région des steppes de la province d'Alger* (Paris, 1872); Duveyrier, *L'oued Mzab et le chemin de Metlili* (*Bull. soc. de Géogr.*, 1876); Masqueray, *Chronique d'Abou Zakaria Kitāb al-sīra va aḫbār al-a'imma* (trc. Cezayir, 1879); al-Barrādī, *Kitāb al-Cavāhir* (Kahire, 1302); al-Şammāḫī, *Kitāb ol-siyar* (Kahire, ts.); Şeyḫ Aṭfiyiş *Şorḥ kitāb al-nayl va şifā' al-'alīl* (Tunus), 8 cild; al-Bārūnī, *Sulṭān al-'āmma* (Kahire, tr.); de Motylinski, *Guerara depuis sa fondation* (Alger, 1884); Dr. Ch. Amat, *Le Mzab l les Mzabites* (Paris, 1888); ayn. mll., *Les livres de la secte abadhite* (Cezayir, 1885); Masqueray *Formation des cités chez les populations sédentaires de l'Algerie* (Paris, 1886); Zeys *Législation mozabite* (Cezayir 1886); de Motylinski, *Notes historiques sur le Mzab* (Cezayir, 1889); René Bassel *Etude sur la Zenatia du Mzab* (Paris 1893); Brunhes, *Les oasis du Souf et du Mzab* (*la Géographie*, 1902) Dr. Hugnet, *Les Juifs du Mzab* (*Soc. anthr.*, Paris, 1902); Morand, *Les kanouns du Mzab* (Cezayir, 1910); Goldziher, *Le Dogme et la loi de l'islam* (Paris, 1910); Biarnay, *Notes d'ethnographie* (Paris, 1924); Zygmunt Smogorzewski, *Sródla abadyckie* (Lemberg 1926); Marcel Mercier, *Etude sur le waqf abadhite* (Cezayir, 1927); A. M. Goichon, *La Vie féminine du Mzab* (Paris, 1927); Marcel Mercier, *La Civilisation urbaine au Mzab* (Cezayir, 1932); Milliot, *Recueil de déliberations des djema'a du Mzab* (*Rev. Et. Isl.*, 1930). (MARCEL MERCIER.)

ANSİKLOPEDİDE KULLANILAN TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

A	ا	J	ژ	Ş	ش
Ā	آ	K	ك	T	ت
B	ب	Ḳ	ق	Ṭ	ط
C	ج	L	ل	U	ا
Ç	چ	M	م	Ü	او
D	د	N	ن	V	و
F	ف	Ñ	ڭ	Y	ى
G	گ	O	ا	Z	ز
Ġ	غ	Ō	او	Ż	ض
H	ه	P	پ	Ẓ	ظ
Ḥ	ح	R	ر	Ẕ	ذ
Ḫ	خ	S	س	ʿ	ع
İ	ا	Ş	ص	ʾ	ء
I	ى	Ş	ث		

DÜZELTMELER

MUAMMÂ mad., s. 437a, satr. 16 ve 18: *beyân* yerine *meyân* olacaktır.

MURAD IV. mad., 62'b, satr. 20: *1623* yerine *1612* olacaktır.